

BIBLIAI LEXIKON

BIBLIAI LEXIKON

A Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
kiadványa alapján

Abaddon (héb. abad 'tönkretesz' többől): a romlás, a pusztulás helye; Zsolt 88,12; Péld 15,11; Jób 26,6; 28,22; 31,12: e helyeken a → holtak országának (az alvilágnak) költői elnevezése. A 28,22 megszemélyesíti; innen az út Hénochon (etióp) és Illés apokalipsziséban (10,7) át a Jel-ig vezet, ahol a mélység angyalának (Jel 9,11), a → sáskák királyának (9,3–11) a neve héb.-ül ~; gör. megfelelője Apollión (pusztító, romlást hozó; célzás Apollóra?). A későbbi rabbinista irodalomban a → pokol 4 része közül az egyik.

abba (az arám ab 'atya/apa' szó érzelmileg színezett változata): imádkozáskor használt megszólítás. Az ÓSz-ben nem fordul elő; a későbbi rabbinista irodalomban is csak kivételképpen vonatkozik Istenre, profán családi megszólításként azonban gyakori. – Az ÚSz-ben Isten megszólítása Jézus (Mk 14,36) és a keresztények (Róm 8,15; Gal 4,6) ajkán, annak a bensőséges viszonynak kifejezésére, amely Isten és gyermekei közt fennáll. A Róm 8,15 és a Gal 4,6 talán egy keresztségi szertartásra is tartalmaz utalást, amikor a keresztelendő először imádkozta a közösséggel együtt a Miatyánkot. (→ atya).

Abdiás (héb. 'Isten szolgálja'): próféta, → Abdiás könyvének szerzője. Régebben Acháb király udvarmesterével azonosították (1Kir 18,3–16), ezért a sírját Szamariában keresték.

Abdiás könyve, Abd: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, 5. a → kispóféták sorában. – I. Keletkezése. Némelyek szerint különféle korokból származó töredékekből állt össze, mások egyetlen egésznek tartják, melyhez csak a befejező eszkatologikus részt csatolta hozzá később valaki, talán épp maga a próféta. – Keletkezési idejét a Kr. e. 8. v. 5. sz.-ra teszik attól függően, hogy Edomnak Jorám király alatti lázadását (2Kir 8,20–22), ill. az arabok és a filiszteusok betörésekor tanúsított magatartását (2Kron 21,16 kk.) veszik-e alapul, v. pedig Edomnak Jeruzsálem elleni támadását (Zsolt 137,7; Siral 4,21 kk.). Az első föltevés szerint ~nek Ám és Jón közt volna a helye, de a szöveg inkább a második nézet mellett szól: a 20. vers a fogságot tételezi föl. Az eszkatologikus rész talán két részből áll. Edom az Izr.- és Isten-ellenes hatalmat képviselte, így az eredetileg csak ellene szóló fenyegetésből Jahve napjának meghirdetése lett. Feltűnő a hasonlóság Abd 1–10 és Jer 49,7–22; Abd 17 és Jo 3,5 között. Feltehetően közös forrásból valók. – II. Tartalma. Harcba szólít egy nép ellen, melyen az edomitákat kell érteni, majd jövődöléseket tartalmaz Edom ellen, amiért megnehezítette Jeruzsálem sorsát. Végül Jahve napjáról szól, mely a népekre pusztulást hoz, Izr. számára viszont sorsa jóra fordulását jelenti.

Abdon (héb. 'kis szolgál'): 1. város Áser törzsi birtokán (Józs 21,30; 1Kron 6,59). – 2. az ÓSz-ben 4 személy neve. A legfontosabb közülük a pirathoni Hillel fia, az utolsó a kisebb bírák közül; 8 éven át bíraskodott Izr.-ben. 40 fia és 30 unokája volt. Pirathonban temették el.

ábécé: I. Az ~nek az az alapelve, hogy egy-egy nyelv hangjait e célra lefoglalt s mindig ugyanazon jelekkel adja vissza. Már a Kr. e. 4. évezredtől voltak az egyiptomiaknak jeleik olyan szavak visszaadására, amelyek bizonyos mássalhangzókból (és nem jelölt magánhangzókból) álltak. De nem használták őket következetesen, és a mássalhangzók jelei mellett az → ideogrammaikat is megtartották. Talán ez az oka annak, hogy az ókori K-i írások csupán a szavak mássalhangzóira szorítkoznak, a magánhangzókat nem jelölik betűkkel. Nem tudjuk, hogy hol, milyen körökben vált először általánossá a következetes alfabetikus írásmód. A hagyomány az ~t a főníciaiaknak tulajdonítja, s úgy tartja, hogy tőlük vették át a gör.-ök. Ennek az átvételnek az időpontja kb. Kr. e. 900-ra tehető. A gör.-ök az ~t kiegészítették olyan betűjelekkel, amelyek a sémi ~ből hiányoztak; ennek azonban már voltak főníciai területen, Ugaritban bizonyos előzményei. A legrégebbi főníciai feliratok (így pl. → Achiram szarkofágjának felirata) olyan alfabetikus írást mutatnak, amelyek aligha tekinthetők első kísérleteknek. Hogy ezek a feliratok mikor keletkeztek, az vita tárgya. Korábban a legrégebbieket a Kr. e. 13. sz.-ból eredeztették; napjainkban sokan a Kr. e. 10. sz.-ból valónak tartják őket. – Az alfabetikus írással párhuzamosan v. talán még előtte kialakult Szíria É-i részén az ékírásos ~ (→ Ugaritban még a Kr. e. 14. sz. előtt), amellyel

a Rász-Samra-i táblákon találkozunk; ez nem jelentette az alfabetikus írásmód feltalálását, hanem csak egy már fölfedezett elv (az alfabetikus írásmód elvének) adaptálását, az → ékírás lehetőségein belüli érvényesítést, amely csupán elszigetelt kísérlet maradt, nem vált általánossá, hanem felváltotta az egyszerűbb lineáris föníciai írásmód. Így az ugariti ~ azt bizonyítja, hogy a föníciai-kánaáni ~nek már a Kr. e. 15. sz.-ban léteznie kellett, s 5 olyan betűt is tartalmazott, amely a héb.-ból hiányzik (h, s, z, t, g), mert ezek a Kr. e. 14. sz.-ban Ugaritban megvoltak. Ezenkívül 3 magánhangzónak is volt az ugariti ~ben jele (a, i és u, pontosabban: az alef + a, i és u hangkapcsolatot jelölték); ezekre azért volt szükség, mert az ugariti alfabetikus írásmódot akkád és hurrita szövegek rögzítésére is használták. Eddig a Rász-Samra-i írással Fönícia határain kívül csak egy Bet-Semesben talált furcsa alakú agyagtáblán, egy Tanachban felszínre került (1963) agyagtáblácskán és egy bronztőr fogantyúján találkozunk, amelyre a Tábor hegyétől K-re bukkantak rá. Az alfabetikus írásmódra D-i szemita területen az ún. protosinai feliratok tekinthetők az első kísérletnek, amelyeket a Sínai-félszigeten Serabit el-Hademből ismerünk. Ez formáját tekintve nagymértékben hasonlít az egyiptomi hieroglifákhoz, és W. F. Albright fejtette meg. Szíria/Palesztina területéről a legrégebb felirattöredékek Bet-Semesből, Búbloszból és Lachisból származnak; ezenkívül ismeretes egy vsz. Palesztinából származó pecsét, amelyen korai alfabetikus írás látható. Ezeknek a többnyire rövid szövegeknek az olvasása és megfejtése sokszor nagyon nehéz, és keletkezési idejük is bizonytalan. Ez a Moábban talált → sztélére is érvényes. A rétegtanilag pontosan besorolható aradi → osztrakonok elemzése még sokat ígér a héb. paleográfia földerítése szempontjából, főleg a korhoz kötés terén. – II. A betűk formája v. az ékírás (Rász-Samra), v. az egyiptomi hieroglifák (Sínai) hatását mutatja, de ad hoc kitalált betűkkel is lehet számolni (így talán Búbloszban). A héb. írás, mint a moábita is (Mesa-föliat, Kr. e. 840 k., → Mesa) a föníciaiból való átvétel; kb. 1000 éves fejlődésére nézve → héber nyelv. – III. az ~ betűinek sorrendje nagyon korán kialakult. Az első 5 betűt egy Kr. e. 8. sz.-i lachisi graffito tartalmazza hagyományos sorrendben. A teljes ~ Ugaritban került felszínre (1949): 30 betű a Kr. e. 14. sz.-ból, ugyanabban a sorrendben, ahogy a héb.-ben találjuk, kiegészítve az 5 sajátosan ugariti betűvel. 1955: újabb 3 példányt találtak az ~ből; az egyik (töredékes) ki van egészítve a megfelelő akkád szótaggal.

ábécé-ének, alfabetikus ének: az ÓSz-ben, főleg az ÓSz vallásos költészetében kedvelt műfaj, amelyet az jellemzett, hogy a költeménynek minden sora (Zsolt 111; 112), minden szakasza (25; 34; 145; Siral 1; 2; 4; Péld 31,10–31; Sir 51,13–30 és talán Náh 1,2–8) v. minden 2. szakasza (Zsolt 9; 10; 37) az ábécének mindig az épp soron következő betűjével kezdődik. Siral 3: itt a különféle betűk 3–3 verssor élén megismétlődnek (a héb.-ben); Zsolt 119: itt minden 8 verssor ugyanazzal a betűvel kezdődik (a héb.-ben). A műfaj egyébként minden 1. Itt van egy „Áttekintő táblázat”! (4. hasáb.) (1) bizonyban az emlékezetbe vésést szolgálta (mnemotechnika), de a jó hangzást előmozdító eljárásaként is becsülték. Nem utal okvetlenül arra, hogy az a költemény, amelyben előfordul, kései eredetű, mert már a Kr. e. 7. sz.-i asszír-babilóniai költészetből is kimutatható (Asszurbanipál Marduk-himnusz). Az esetleges szövegromlások kiküszöböléséhez (pl. 37,28.39) és a strófászerkezet megállapításához is hasznos segédeszköz.

Abednego (a babilóniai Ebed-Nebo 'Nabu szolgája' név változata): → Azarja, 2 babilóniai férfi neve.

Ábel: I. (héb. hebel 'mulandóság'; de lehetséges, hogy az asszír aplu, ill. a sumer ibila 'fiú' szóval függ össze v. az arab habilával, amely a. m. 'a fiútól megraboltnak lenni'): Ádám és Éva 2. fia (Ter 4,2). Mint az első pásztor Istennek tetsző áldozatot mutatott be (4,4). Hogy áldozata miért tetszett Istennek, az a Ter szövegéből nem derül ki, de föltehetően azért, mert Izr. fiainak egyik ősi hagyománya szerint Istennek a letelepedett életformával ellentétben a nomád életmód volt tetszésére. Ez a versenyzés egy sumér szövegből is kimutatható. ~t bátyja, a földművelő → Kain irigységből leütötte (4,8; Bölcs 10,3). Minthogy a → földművelés csak az átmeneti kőkorban terjedt el, ~ tört.-e kronológiai szempontból nem kapcsolódik a bűnbeesés leírásához. – Az ÚSz-ben a nomád pásztorok és a letelepült földművelők közti ellentét, amely a Ter-ben művelődéstört.-i háttérül szolgál, háttérbe szorul; ugyanakkor az ellentét valláserkölcsei színezetet kap. Kain már nem azért gyűlöli ~t, mert Isten megáldotta (termékenyebb volt a földje), hanem hitéért (Zsid 11,4) és igaz voltáért (1Jn

3,12). Így ~ a keresztény vértanúk mintaképe (Mt 23,35; Lk 11,51), s Krisztusnak is előképe (Zsid 12,24). – II. (héb. ábél 'vízfolyás, patak'): több helységnév előtagja. – 1. Abel-Bet-Maacha, a 2Krn 16,4 szerint Abelmajim város Palesztina É-i részén; Joáb ostrom alá vette, mert a Dávid ellen fellázadt Seba oda menekült (2Sám 20,14–22); I. Benhadad meghódította (1Kir 15,20; 2Krn 16,4); Pekach uralma alatt III. Tiglat-Pilleszer Asszíriához csatolta (2Kir 15,29). Ma Abil; Dántól 7 km-re feküdt, Ny-ÉNy-ra. – 2. Abel-Keramim, ahol Jiftach legyőzte az ammonitákat (Bír 11,33). Nem tudjuk, hol terült el. – 3. Abel-Mechola, Elizeus próf. hazája Bet-Seántól D-re feküdt (7,22; 1Kir 4,12; 19,16). N. Glueck a Jordántól K-re keresi; H.-J. Zobel – több okkal – a Jordán Ny-i partján Tell-Abu Susra gondol, Bet-Seántól 14,5 km-re D–DK-i irányban; az itt felszínre került cserépletek (Kr. e. 12–6. sz.) összhangban vannak az ósz-i szövegekkel; fekvése megfelel az Euszebiosz (Onomasztikon 34,20–23) által Bethmaela néven említett helység adatainak. – 4. Abel-Mizrajim a Jordántól K-re eső országrészen, ismeretlen helyen feküdt. Az 'Egyiptom gyásza'-ként értelmezett helységnévet a Ter 50,11 Jákob halálával, ill. a temetése alkalmával tartott 7 napos gyásszal hozza kapcsolatba. – 5. Abel-Sittimet csak a Szám 33,49 említi; egyébként → Sittim.

Abib (héb. 'érett gabona'; vö. Kiv 9,31; Lev 2,14): kánaáni hónapnév (Kiv 13,4; 23,15; 34,18; MTörv 16,1). A régi kánaáni naptárban a 6. hónap, amely az izr.-k 1. hónapjának felelt meg. → Niszán.

Abigail, Abigal, Abugal: női név az ÓSz-ben. – 1. Nabal felesége, aki Júdea D-i részén, a Kármelben lakott. „Okos volt és nagyon szép.” Amikor fősvény férje és Dávid közt nézeteltérés támadt, megsejtette Dávidban a majdani uralkodót és megbékítette; Nabal halála után Dávid háremébe került (1Sám 25,2–42) és vele ment Gátba (27,3), Ciklagba (30,5) és Hebronba (2Sám 2,2). Hebronban szülte Dávidnak Kileábot (3,3; de 1Krn 3,1: Dániel). – 2. Izáj lánya (2,16 kk.; 2Sám 17,25), Amaza anyja.

Abihu (héb. 'Ő [= Isten] atya'): Áron és Eliseba 2. fia (Kiv 6,23), egy kihalt papi osztály ősatya. A későbbi hagyomány ezt azzal magyarázta, hogy ~ föl kísérte Mózes a Sínai-hegyre (24,1.9) és papi szolgálatra kapott megbízást (28; Lev 8), de egy rituális vétség miatt testvérével, Nadabbal együtt gyermektelenül halt meg (10,1–5; Szám 3,2–4; 26,60 kk.). Olykor ~t és Nadabot kapcsolatba hozzák I. Jerobeám fiaival (Abija és Nadab).

Abija (héb. 'Jahve az atyám'): az ÓSz-ben 7 személy neve. A jelentősebbek: 1. Júda 2. királya (ur. Kr. e. 913–911), Rechabeám (Mt 1,7) és Maacha fia (1Kir 15,1–8). 14 felesége, 22 fia, 16 lánya volt. Uralkodása idején Izr.-nek I. Jerobeám volt a királya, aki elfoglalta tőle Bételt, Jeszanát és Efront. A 15,3 szerint „utánozta atyja bűneit”, de a 2Krn 13 kedvezőbben ítéli meg. Utána Aza került uralomra. – 2. Sámuel próf. 2. fia, aki bíró volt Beersebában (1Sám 8,2; 1Krn 6,13). – 3. I. Jerobeám fia. Korai halálát I. Jerobeám egész nemzetségének pusztulásával együtt Achija Silóban megjövendölte (1Kir 14,1–18). – 4. Az a személy, akire a → papi osztályok szolgálati rendjének meghatározásakor a 8. sorsvetés esett (1Krn 24,10; Lk 1,5). – 5. Zakariás leánya, Hiszkija király anyja (2Kir 18,2; 2Krn 29).

Abilina: kb. 150 km hosszú és 35 km széles terület a Libanontól K-re; egy ideig külön országnak számított. Nevét Abila városáról kapta, amely Damaszkusztól ÉNy-ra feküdt, kb. 30 km-re. Kr. e. 34: a róm.-ak kivégezték Itúrea királyát, Lizániást, és országát 4 részre osztották; e 4 rész egyike lett ~. A Lk 3,1 által említett, későbbi Lizániás negyedes fejedelem nevét egy Abila környékén talált felirat is megőrizte. Kr. u. 37: ~ I. Agrippa kezére került; 44–53: róm. prokurátor állt az élén. 53-tól haláláig II. Agrippa kormányozta, utána beolvadt Szíriába, amely ekkor róm. tartomány volt.

Abimelek (héb. 'az atya malku'): ósz-i személynév. – 1. Gerár királya. Abban a hitben, hogy húga Ábrahám-nak, magához rendelte Sárát, amikor azonban álmában Isten tudtára adta a valóságot, készségesen elengedte (Ter 20). Később vezérével, Pihollal együtt szövetségre lépett Ábrahám-mal Beersebánál (21,22–33). – 2. A filiszteusok királya Gerárban. Arra gondolt, hogy magához rendeli Rebekát, de még idejében megtudta, hogy nem a húga Izsáknak, amint Izsák állította, hanem a felesége. Amikor Izsák „százsorosan aratott”, s a jószágá

is elszaporodott, elküldte földjéről, később azonban bizalmas emberével, Ahuszattal és vezérével, Pihollal együtt szövetséget kötött vele Beersebában (26,1–11). ~nek a „filiszteusok királya”-ként való szerepeltetése nem feltétlenül anakronizmus. – 3. Gedeon fia, akit szichemi mellékfelesége szült (Bír 8,31), A szichemiek segítségével Ofrában megölte apjának mind a 70 fiát (csak Jotam, a legkisebb menekült meg), s így király lett Szichemben; 3 évig uralkodott Izr. fölött, akkor a szichemiek elpártoltak tőle. ~ a Gaal vezette fölkelést elnyomta, a lázongó várost lerombolta; utána a fölkelőkhöz csatlakozott, Tebec alá vonult; amint azonban a torony alá ért, kidobták egy malomkövet, s ez összezúzta a koponyáját (9; 2Sám 11,21). – 4. A Zsolt 34,1: a filiszteusok királya, aki előtt Dávid örütséget színlelt.

Abinadab (héb. 'az atya bőkezűnek mutatkozott'): 4 személy neve az ÓSz-ben. – 1. Közülük legismertebb az, aki Kirjat-Jearim közelében, a dombon 20 éven át őrizte házában a szövetség ládáját (1Sám 7,1). Az ő fia volt Uza (7,1; Eleazár) és Achjo (2Sám 6,3; 1Krón 13,7). – 2. → Saul fia.

Abirám (héb. 'az atya fölséges'): Eliab fia Ruben törzséből. Bátyjával, Dátánnal és egy későbbi hagyomány szerint Korachhal, valamint 250 más emberrel fellázadt Mózes vezetése ellen, s az ellen is tiltakozott, hogy Áron legyen a főpap. De Jahve igazolta Mózeset és Áront: ~ot Dátánnal (és Korachhal) együtt elnyelte a föld, Korach híveit pedig tűz pusztította el (Szám 16; 26,10 kk.; MTörv 11,6; Zsolt 106,17; Sir 45,18 kk.).

Abiság: sunemi szép lány, aki gondját viselte az öreg Dávidnak (1Kir 1,3.15). Dávid halála után Adonija feleségül szerette volna venni, de mivel ezzel a házassággal K-i felfogás szerint (2Sám 16,21 kk.) jogcímet szerzett volna a trónra, Adoniját Salamon a lázadók sorsára juttatta (1Kir 2,13–25). ~ szépsége olyan közmondásos volt, hogy az Én-ben is Sulammit (azaz: Sunemből v. Sulémből való lány) a szépek szépe, a legszebb (7,1).

Abisáj: Izáj unokája, Joábbal és Azaellal együtt Ceruja fia, Dávid király unokaöccse (1Krón 2,16). Dávid 30 válogatott harcosának parancsnoka a filiszteusok (2Sám 21,16), Saul (1Sám 26,7–12), majd Abner (2Sám 2,18–25) ellen. Joábbal együtt megölte Abnert Azael meggyilkolásáért (3,23–30), harcolt az ammoniták (10,6–14) és Absalom (18,2.5.12) ellen. A Seba elleni harcot is ő vezette (20,6). 1Krón 18,12: ~, és nem Joáb (Zsolt 60,2; 1Kir 11,15) verte meg az edomitákat.

Abisalom (héb. 'az atya jólét'): 1Kir 15,2 szerint Maacha apja, s Abija, 15,10: Aza király nagyapja. A 2Krón 13,2 úgy oldja fel a leszármazási nehézséget, hogy Abija anyjáról a gibeai Uriel lányát, Michaját nevezi meg, Aza anyjáról pedig hallgat. Valójában Abija és Aza testvérek lehettek, ~ot pedig → Absalommal kell egy személynek tekintenünk.

Abner (héb. 'az atya fény', ill. 'szövetnek'): Ner fia Benjamin törzséből, így Saul unokaöccse (1Sám 14,50 kk.), seregének vezére (17,55) és harcostársa Dávid ellen (26,5.14 kk.). Saul halála után megkísérelte, hogy Dáviddal szemben biztosítsa a trónt Saul fia, Isbaal számára (2Sám 2,8–3,1). Később egy asszony miatt ellentétbe került Isbaallal, s átpártolt Dávidhoz. Csakhogy Joáb az ellenfelét látta benne s egyébként is gyűlölte, amiért megölte a testvérét, így Hebron kapuja előtt orvul hasba szúrta. Dávid gyászolta és szép siratóéneket mondott róla (2,12–3,27.33 kk.), s a bosszút Salamonra hagyta (1Kir 2,5 kk.; 2,28–34).

abominatio desolationis: → vést hozó undokság.

Ábrahám, Ábrám: pátriárka, Izr. népének ősatya. Nevét az 'az atya fölséges' jelentésű Abirám szóval hozzák kapcsolatba; a hosszabb változatot a Ter 17,1–8 Isten ígéretével magyarázza: „Ábrahám legyen a neved, mivel népek sokaságának atyjává teslek”. Azok közül a félnomádok közül való volt, akik Kr. e 2000–1700 (v. némely szerző szerint még sokkal előbb) vándoroltak a Szír–arab-sivatagból és Mezopotámiából Szíriába és Kánaánba. Az egyik hagyomány szerint Háránból származott (12,4; 24,4 kk. 7; Józs 24,2), egy másik hagyomány szerint a káldeai Urból (Ter; Neh 9,7; Jud 5,6); ez utóbbi hagyományban Terah fiaként szerepel (Ter 11,27). A

Kánaánba költözésnek elsősorban vallási indítékai voltak (Jud 5,9); bár egyéb okai is lehettek, a Ter 12,1 kk. egyértelműen Isten parancsára vezeti vissza. A 14,13 héb.-nek mondja ~ot, azaz → Héber utódjának (11,16), de nagyobb a tört.-i valószínűsége annak, hogy a habiru népcsoporthoz tartozott, bár nemzetsége csak részben esik egybe e népcsoport tagjaival. Öccsétől, Náhortól az arámok származtak (22,20–24), ~ és Hágár fiától, Izmaeltől pedig az izmaeliták (21,18–21; 25,12–18); Sárától született fiának, Izsáknak, pontosabban unokájának Jákobnak (= Izraelnek) utódai az izr.-k; Ketura révén pedig különféle É-i és D-i szemita törzsekkel került rokonságba (25,1–4); ugyanakkor unokaöccse, Lót a → moábitáknak lett az őse (19,36–38). – Kánaánban ~ főleg Szichemben (More Terebintje), Bételben, Hebronban (Mamre Terebintje) és Beersebában (Tamariszkus) tartózkodott; a hagyomány szerint elköltözött még Egyiptomba is (12,10–13,1). Jahve egész Kánaánt neki ígérte, és szövetséget kötött vele; ennek jele a körülmetélés. Hite és bizalma megigazulására szolgált (15,6; 1Mak 2,52; Gal 3,6). Az Amráfellel szövetséges királyok elleni harcának, valamint Sálem királyával, Melkizedekkel való találkozásának leírása (Ter 14) irodalomkritikai szempontból két részre osztható; az egyik tört.-i jellegű, a másik inkább → Midrásnak minősül. 25,7–11: ~ 175 éves korában halt meg, és Mamrétól K-re, a machpelai barlangban temették el. – ~ már a legrégebbi hagyományban is úgy szerepel, mint aki áldás lesz (12,2–3), és jelentősége egyre fokozódott: Jahve ~ Istene (26,24; 1Kir 18,36; Zsolt 47,10; 2Krón 30,6; Mt 22,32); ~ Jahve barátja (Iz 41,8; 2Krón 20,7; Dán 3,35; Jak 2,23), Jahve szolgája (Zsolt 105,6), „nincs, aki dicsőségben versenyezhet vele” (Sir 44,19–23). Az ígéreteket először ő kapja (Kiv 2,24; MTörv 1,8; 2Kir 13,23). Az izr.-k ugyan sehol nem szerepelnek „~ fiaiként (mert hisz „Izrael fiaik”), de Izr. ~ ivadéka (Iz 41,8; Jer 33,26) v. egyszerűen ~ (Mik 7,20; Ez 33,24), ~ pedig atyja Izr.-nek (Iz 51,2), atyja a hívőknek (Róm 4,12). Innen érthető, hogy a későbbi zsidóság körében legendák fonódtak személye köré, csodákat tulajdonítottak neki, Hebronban még ma is fölkeresik a zarándokok állítólagos sírját. Mivel ő volt az ígéretet hordozója, a zsidók Ábrahám atyáknak nevezték (Jn 8,53.56; Róm 4,1; ApCsel 7,2; vö. Mt 3,9; Jak 2,21); s mint ~ utódai az ő igaz voltában bízva várták az isten országát. Jézus elismerte ~ gyermekeinek „jogait” (Lk 19,9), de elbizakodottságukkal szembefordult: „a kövekből is tud az Isten ~nak fiakat támasztani” (Mt 3,9). Pál határozottan tanította, hogy a testi leszármazás nem jogosít fel az üdvösségre, ill. az üdvösség kisajátítására; az ~nak adott ígéretnek ui. azok az igazi letéteményesei, ill. örökösei, akik szellemi síkon, a hitben „gyermekei” ~nak (Róm 4,9–12; 9,6–8; Gal 3,6 kk.), ahogy ő maga is „bensőleg” volt zsidó, „nem betű szerint, hanem lélek szerint” (Róm 2,29). – ~ nevéhez több apokrif irat is kapcsolódik: 1. ~ apokalipszise: a zsidóság körében keletkezett a Kr. u. 1. sz.-ban; csak szláv fordításban maradt fenn. ~ elítéli apját, Terahot bálványimádása miatt, ezért jutalmul belelátthat Izr. jövőjébe. – 2. ~ végrendelete: zsidó legenda, keletkezésének idejét nem lehet megállapítani. Egy látomás közbeiktatásával arról szól, hogy ~ vonakodott meghalni. Gör.-ül és különféle egyéb fordításokban maradt fenn; ez utóbbiak közül a K-iek (arab, etióp, kopt) Izsák és Jákob végrendeletét is hozzákapcsolják. – 3. ~ megkínzása: a keresztény hagyomány őrizte meg ezt a közelebről nem ismert iratot. – 4. Apokrif Genesis: Kumránból került elő, a XIX-XXII. hasábok midrásszerű formában eddig ismeretlen részleteket tartalmaznak a Ter 12–15. f.-hez, színes kiegészítésül: Sára szépségének részletes leírása; a fáraó meggyógyítása kézföltétellel; egy Bételtől 8 km-re fekvő hegy (Dzsebel-el-Asúr) megmászása az Ígéret földjének megtekintésére.

Ábrahám kebele, Ábrahám öle: A Lk 16,22 kk.-ben szereplő gör. szó 'méh' jelentésű, de a kifejezés egésze mégis v. az Ábrahámmal való asztalközösségre utal (vö. Jn 13,23; Mt 8,11), v. általában arra a szeretetközösségre, amely a jámbor embernek osztályrészül jut. Mindkét elképzelésnek vannak nyomai a zsidó iratokban.

Ábrám: → Ábrahám.

Absalom (héb. 'az atya jólét'): Dávid 3. fia, akit a gesuriták királyának, Talmainak a lánya, Maacha szült (2Sám 3,3). Híres volt szépségéről (14,25–27). Féltestvérét, Amnont, aki megbecstelenítette a húgát, Támárt, boszszúból megölette és kénytelen volt Dávid elől a nagyapjához menekülni (13). 3 év elteltével Joáb a Tekoába való okos asszony segítségével elérte, hogy visszatérhessen Jeruzsálembe, s további 2 év múlva Dávidot is rávette a megbocsátásra (14). Amnon halálával ő lett a trón várományosa (a 2. fiúról, Kileabról v. Dánielről

semmi továbbit nem tudunk), s a népszerűség hajhászásával megkísérelte siettetni a trónra jutást, sőt 4 év múlva Hebronban ki is kiáltotta magát királynak (15,7–12), majd Achitofel tanácsára elfoglalta az előle elmenekült Dávid által hátrahagyott királyi háremet (16,20–23; vö. 12,11). Dávidnak fáradt és egyébként is kis seregét – amint ezt Achitofel helyesen látta – hirtelen rajtaütéssel könnyen szét lehetett volna szórni, de ~ megfogadta Husainak (Dávid barátjának) a tanácsát, aki az egész seregnek parancsolt: időt engedett Dávidnak (17,1–14.23). Dávid a Jordán K-i partján, ahova Joábbal, Abisájjal és Ittaival menekült, rendbe szedte seregét, és fölvette a harcot ~mal; tisztjeinek azonban megparancsolta, hogy a „fiú”-t kíméljék. Efraimban ütköztek meg, s a csatában Joáb – Dávid parancsa ellenére – megölte ~ot, amikor az a hajánál fogva fennakadt egy nagy tölgyfán (17,24–18,17). Mint lázadót (vö. Józsa 7,26; 8,29) az erdőben egy gödörbe temették, s nagy kőhalmot raktak fölé. A 2Sám 18,18 által említett emlékkő a Királyok-völgyében (Ter 14,17) állt, két stádiumnyira Jeruzsálemtől; a Kidron völgyében látható sír a hellén v. legkésőbb heródesi időből való. 2Sám 14,2: ~nak 3 fia volt és egy lánya, Támár; 2Krn 11,20: még egy Maacha is szerepel ~ lányaként, de inkább unokája lehet.

Acháb, Áháb: személynév az ÓSz-ben. – 1. Izr. 7. királya, a 2. uralkodó Omri házából, Omri fia (ur. Kr. e. 874–853). Felesége Izebel, Etbaal tíruszi király leánya (1Kir 16,31). Júdában vele egyidejűleg Aza és Jehosafát uralkodott (16,29; 22,40). ~ kiváló uralkodó volt: a moábitákat engedelmességre bírta (vö. 2Kir 1,1), a föníciaiakkal – házassága révén – szorosabbra fűzte a barátságot, Júdával békében élt, így Jorám, akire Júda trónja várt, ~ lányát, Atalját vette feleségül (8,18); csak az arámokkal került ellentétbe. Az arám király, II. Benhadad 32 szövetségesével megtámadta Szamariát (1Kir 20,1–12), de visszaverték (20,13–21). Később egy Afeknél elszenvedett 2. vereség után Izr. fiai foglyul ejtették, s csak azzal a föltétellel engedték szabadon, hogy azokat a városokat, amelyeket az arámok Omritól elvettek, visszaadja, és megengedi, hogy Damaszkuszban kereskedőházakat építsenek (20,34). Az ÓSz nem említi, hogy ~ és II. Benhadad szövetséget is kötött az asszír király, III. Szalmanasszár ellen, aki Kr. e. 854: Karkarnál legyőzte az arámokat. Az ún. III. Szalmanasszár-féle monolit szerint ~ 2000 harci szekérrel és 10 000 katonával vett részt a harcban. A vissza nem kapott Ramot-Gileáért ~ egy 3. hadjáratot is vezetett II. Benhadad ellen, Júda királyával, Jehosafáttal szövetkezve. Az ütközetben egy arám harcos nyilával eltalálta Izr. királyát, ezzel vége lett a csatának (22,29–36). – ~ uralma idején Izr. hatalom lett, s a föníciaiakkal tartott barátság révén meggazdagodott. Ezt ~ építkezései is tanúsítják. Az ÓSz ezeket csak futólag említi (22,39), de a samariai ásatások alapján világos képet alkothatunk arányaikról: Omri palotájának kibővítése, az elefántcsont-palota (22,29), egyes városok (pl. Megiddó és Jerikó) megerősítése. Mindamelltt az 1Kir keményen elítéli ~ot s egész házáat (16,30–33; 21,25 kk.; 2Kir 8,18.27; 9,7–10; 10,10.30; 21,13; vö. 6,16), mert felesége kedvéért eltúrta a Baál-kultuszt, sőt azt is elnézte Izebelnek, hogy üldözze Jahve próf.-it. Innen érthető: Illés próf. szemére vetette, hogy Baálhoz pártolt (1Kir 18,18), jóllehet ~ maga Jahve követője maradt és többször is megkérdezte, ill. meghallgatta Jahve próf.-it (20,13 kk. 22.28; 22,6–8,16). Mikeást valóban „nem kedvelte” (22,7–23), s amikor rosszat jövendölt neki, börtönbe vetette (22,24–28). Ugyanakkor Illés próf. szavára összehívta Baál próf.-it – így okozhatta Illés próf. vesztüket (18,16–45). ~ azt is eltúrta, hogy egy próf. szemére vesse: túlságosan kíméletesen bánt II. Benhadaddal (20,35–43). Amikor pedig az egyik próf. romlást jövendölt, szavára megbánta azt a súlyos vétkét (21,19–26; 2Kir 9,25 kk.), hogy Izebel tanácsára megölte Nabotot (1Kir 21,27 kk.). Végül: ~ gyermekeinek a neve mind Jahve nevéhez kapcsolódik (Atalja, Jorám). – A Zsolt 45 sokkal kedvezőbb színben mutatja be ~ot, föltéve, hogy csakugyan Izr. királyának Tírusz leányával (vö. 45,13) tartott menyegzőjére írták, ill. hogy Izebel volt az a királylány, akivel Izr. királya menyegzőjét ülte (45,13: Tírusz!). Szamariában temették el. „Amikor Szamaria tavában lemosták a kocsit, a kutya nyalták fel a vérét és a ringyók fürödtek benne, az Úr szava szerint” (1Kir 22,38; vö. 21,19). – 2. Kolaja fia, hamis próf., aki Babilonban hazugságokat jövendölt Izr. fiainak. Jeremiás ezért átkot mondott rá (Jer 29,21–23).

Achaikusz (gör. 'achájai'): korintusi keresztény férfi. Sztefanással és Fortunátusszal együtt Pál kíséretéhez tartozott (1Kor 16,17). Küldöttként járt Efezusban. ~ vitte el Pálnak a korintusiak levelét (7,1), s vissza a választ.

Achája: Kr. e. 27-től római tartomány Görögországban. Kr. u. 15–44: a szomszédos (ApCsel 19,21) Macedónia tartománnyal egy provinciát alkotott. Claudius uralma (Kr. u. 41–54) alatt visszakapta a szenátus, így prokonzul kerül az élére (18,12; → Gallió). Fővárosa Korintus. Pál ap. 2. (17,16–18,18: Athén, Korintus, Kenkrea) és 3. missz. útján (19,21) hirdette itt a kereszténységet; a közbülső időben → Apolló látogatott el ide (18,27). A hívek ~ban kitűntek segítőkészségükkel, bőkezű adakozásukkal (2Kor 9,2). Innen származott Sztefanász, „Achája első termése, aki a szentek szolgálatára adta magát” (1Kor 16,15; vö. 2Kor 11,10; 1Tesz 1,7 kk.).

Áchán: Józs 7,1: Karmi fia, de 22,20: Zerach fia, azaz Zerach nemzetségéből való. Jerikó elfoglalása után → átok alá eső holmit szerzett; Izr. fiai e tettének tulajdonították Ajnál elszenvedett vereségüket (7). Az elrejtett holmi sorsvetéssel került elő; ~t büntetésből Áchor völgyében megkövezték.

Achasvéros: → Xerxész.

Achaszja, Ahazja: 2 király neve az ÓSz-ben. – 1. Júda királya (ur. Kr. e. 841), Jorám és Atalja fia (2Krón 21,17). Izr.-ben vele egy időben Jorám volt a király. Nagybátyjával, Jorámmal hadba vonult a damaszkuszi Hazael ellen. Jorám megsebesült, s ~ meglátogatta Jezreelben, ahol gyógyíttatta magát. Amikor Jehu fölkel Jorám ellen, a menekülő ~t is megsebesítette, úgyhogy elért ugyan Megiddóba, de ott meghalt. Jeruzsálemben temették el. Túl sok vallási engedményt tett, emiatt elmarasztalták (2Kir 8,2–9,28; 2Krón 22,1–9). Mivel gyermeke nem volt, anyja, Atalja követte a trónon, aki életében károsan befolyásolta (22,3). – 2. Izr. királya (ur. Kr. e. 853–852), Acháb fia; anyja nevét a szokástól eltérően nem említik (Izebel?). Júdában vele egyidőben Jehosafát és Jorám uralkodott. Vallási engedményei miatt elmarasztalták. Nagy visszatetszést keltett, hogy szorongatott helyzetében a filiszteusok városában, Ekronban → Baal-Zebubhoz fordult. Illés próf. megjövendölte korai halálát. Gyermekek nélkül halt meg, így testvére, Jorám követte a trónon (1Kir 22,52–2Kir 1,18). Ecion-Geberben hajókat tartott (1Kir 22,49; 2Krón 20,35–37).

achát: → kalcedon.

Acház, Áház (héb. Joacház rövidített változata, 'Jahve megragadta'): Júda 13. királya (ur. Kr. e. 736–716), Jotam fia (anyja neve ismeretlen). Izr.-ben vele egy időben Pekach és Hósea uralkodott (2Kir 16,1–20; 2Krón 28,1–27; Iz 7). – Szíria és Izr. szövetségre lépve sokat szorongatta ~t, amiért Asszíria-ellenes törekvéseikben nem támogatta őket (talán erre utal Oz 5,8–6,6). Damaszkusz megszállta Elatot, a filiszteusok elfoglaltak 6 várost (2Krón 28,18), Izr. megtámadta és legyőzte ~t, aki visszahúzódott fővárosába. A szövetségesek már arra gondoltak hogy Tabeel fiát megteszik ellenkirálynak (Iz 7,6). Ekkor ~ nem ügyelve Izajás jövendölésére, feláldozta („tűzbe küldte”) a fiát Molochnak (2Kir 16,3), és a Templom aranyán és ezüstjén megszerezte Tiglat-Pileszert szövetségesül (16,6 kk.). Ez meghódította ugyan Damaszkuszt (Kr. e. 732), de ~ is kénytelen volt keresni a kegyeit (16,10). Mind a Kir, mind a Krón elítéli, amiért alkalmazkodott Asszíriához: felkarolta a → magaslati kultuszt, ill. a bálványimádást; az égőáldozat bronzoltárát elmozdította helyéről és damaszkuszi mintára új oltárt építtetett, s ezen maga is mutatott be áldozatot (2Kir 16,10–16); Jeruzsálemben bezáratta Jahve templomát (2Krón 28,24). Így nem atyái mellé (2Kir 16,20), hanem a városban temették el (2Krón 28,27). Hiszkija lett az utóda (2Kir 20,11; Iz 38,8).

Achija, Ahija (héb. 'Jahve testvér'): az ÓSz-ben 8 személy neve. A jelentősebbek: 1. Achitub fia, aki Saul idejében a silói szentély papja volt (1Sám 14,3.18), vsz. azonos → Achimelelkel. – 2. Az a silói próf., aki szimbolikus cselekvésekkel megjövendölte, hogy Jerobeám fog uralkodni a 10 törzs fölött (1Kir 11,29–39; 12,15).

Amikor öreg és vak lett, megjövendölte Abija korai halálát és Jerobeám egész nemzetségének pusztulását (14,1–18), amely Bása idejében bekövetkezett (15,29 kk.).

Achikám (héb. 'a testvér fölemelkedett'): Safán fia, Gedalja apja, Jozija király hivatalnoka (2Kir 22,12; 2Krón 34,20). Jojakim király idejében megoltalmazta Jeremiást (Jer 26,24).

Achikár, Ahikár: Szanherib és Azarhaddon kancellárja volt, de (fogadott?) fia és utódja, Nadin fondorlatai következtében kegyvesztett lett. Elítélték, de megmenekült, sőt bölcsessége révén újra felküzdötte magát. Az antik irodalom egyik elbeszélésében főemberként szerepel. Tób-ban Tóbiás unokatestvéreként találkozunk vele (a lat. szövegben 11,18, de a gör. szövegben több helyen is; némelyik forrás, ill. fordítás szerint Achior). Az elbeszélés nem Tób-ra, hanem egy még régebbi asszír-babilóniai, sőt sumer forrásra vezethető vissza. Maga a név egy Urukából való ékírásos táblán is felbukkant.

Achimaac, Ahimaac: az ÓSz-ben 3 személy neve. – 1. Cádok pap fia. Absalom lázadása idején ~ és Jonatán hordta a híreket Jeruzsálemből Dávidnak hú emberétől, Husaitól (2Sám 15,27 kk. 36; 17,17–21), s Absalom halálhírét is ő vitte meg a királynak (18,19–30). Talán azonos a 2. ~cal, aki Naftali helytartója és Salamon király veje volt (1Kir 4,15). – 3. Saul feleségének, Achinoamnak az apja (1Sám 14,50).

Achimelek, Ahimelek (héb. 'a testvér király'): Achitub fia, Saul idejében pap Nobban. Vsz. azonos → Achijával (1Sám 21,1–10). Mivel Dávid híve volt, Saul az áruló Doéggel egész családját felkoncoltatta, csak Ebjatar pap menekült meg (22,6–23; Zsolt 52,2).

Achinoam (héb. 'a testvér öröm'): 2 ósz-i asszony. – 1. Achimaac lánya, Saul felesége (1Sám 14,50). – 2. Jiszreel lánya, Dávid egyik felesége (25,43), Amnon anyja (2Sám 3,2; 1Krón 3,1). Gátba (1Sám 27,3), Ciklagba (30,1) és Hebronba (2Sám 2,2) is követte urát.

Achior, Áhior (héb. 'a testvér világosság'): az ÓSz-ben 2 személy neve. – 1. Tóbiás unokatestvére; → Achikár. – 2. Az → ammoniták vezére, aki figyelmeztette Holoferneszt: óvakodjék megtámadni Izr. fiait, mert „Uruk és Istenük oltalmazza őket” (Jud 5,5 kk.). Kiszolgáltatták Betúliának, hogy így a vesztét okozzák (6,1 kk.), de megmenekült. Amikor Judit Holofernesz fejével hazatért, elhívták ~t (14,6).

Achiram (héb. 'a fivér fölséges'): Büblosz királya, a Kr. e. 13. v. 10. sz.-ban. Feliratos szarkofágját, melyet P. Montet talált meg (1923) a bejrúti Nemzeti Múzeumban őrzik. → Hirám.

1. Achiram szarkofágja Bübloszból. A fedőlapján lévő felirat egyike az alfabetikus írás legrégebb emlékeinek

Achis: 1. a filiszteusok királya Gátban, aki a Saul elől menekülő Dávidnak és családjának, valamint kíséretének menedéket adott Ciklagban. Amikor hadba vonult Saul ellen, arra is felszólította Dávidot, hogy tartson vele, a filiszteus vezérek azonban tiltakoztak ellene (1Sám 27,1–12; 28,1–2; 29). Egy alkalommal magát eszelősnek színelve már előbb is kért Dávid tőle menedéket (21,11–15). – 2. 1Kir 2,39: Simi két rabszolgája ~hoz menekült, Maacha fiához, Gát királyához. Hogy ez az ~ azonos-e az elsővel, nem lehet eldönteni.

Achitofel, Ahitofel: Dávid Gilóból származott tanácsadója. A lázadó Absalomhoz pártolt (2Sám 15,12.31.34; 16,15). Ha a fia, EIAM (23,34) azonos a Dávid által elcsábított Batseba apjával (11,3), akkor hűtlensége érthető: bosszút akart állni. Ő tanácsolta Absalomnak, hogy foglalja el apja háremét (16,20–23), és vegye üldözőbe Dávidot (17,1–4.6 kk. 15). Mivel Absalom ez utóbbi tanácsot nem fogadta meg, ~ felakasztotta magát (17,23).

Achitub (héb. 'a testvér jóság'): Pinchász fia, Achija pap apja (1Sám 14,3; 22,9: Achimelek apja). Másutt Amarja fia, Cádok főpap apja (1Krón 5,33–34; 6,35–37; 18,16; 2Sám 8,17; Ezd 7,2).

Achjo (héb. 'testvérke'): Abinadab fia, Uza testvére. Uzával együtt irányította a szekeret, amelyen a szövetség ládáját Dávid elvitte Abinadab házából (2Sám 6,3; 1Krón 13,7).

Áchor, Ákor: völgy a Jeruzsálemtől K-re lévő hegyekben (Józs 15,7; Iz 65,10; Oz 2,17). Vsz. a mai Vádi en-Nuveim, Jerikótól ÉNy-ra.

Achsaf (héb. 'varázshely'): kánaáni város, amely egyiptomi szövegekben és az amarnai levelekben is szerepel. Részt vett É–Kánaán királyainak Izr. ellenes szövetségében (Józs 11,1). Józsué bevette, (12,20), Áser birtoka lett (19,25). Vsz. a mai Tell-Keszán.

Achsza (héb. 'lábkarika'): Kaleb lánya, aki a Kirjat-Szefert meghódító Otniel felesége lett (Józs 15,16–19; Bír 1,12–15; 1Krón 2,49).

Achzib, Akzib (héb. 'hely a csalfa patakmedernél'): 1. kánaáni város a Földközi-tenger partján. Asszír szövegekben Akzibi. Izr. fiai sikertelenül ostromolták (Bír 1,31), mégis Áser törzsi birtokához számították (Józs 19,29). Virágkorát a Kr. e. a 10–6. sz.-ban élte, a hellén korszak végén elpusztították. 1958–64: feltárták. – 2. város Júdeában (15,44). Gyakran Keszibbel (Ter 38,5) v. Koszebával (1Krón 4,22) azonosítják. A Demsky szerint a királyok korában a kézművesség központja volt. Mik 1,14: utalás ~ hűtlenségére. Vsz. a mai Tell-el-Bedával azonos.

Ada: 2 ósz-i asszony. – 1. Lámech egyik felesége, Jabal és Jubal anyja (Ter 4,19–21.23). – 2. A hettita Elon lánya, Ézsau egyik felesége. Elifáz anyja (36,2–4.10). A 26,34: Elon leánya nem ~, hanem Bászmát.

Adad: → Hadad.

adakozás: → gyűjtés.

Ádám (héb. 'ember'): az első ember neve (Ter 4,25–5,5). Valójában a faj neve (ember) vált személynévvé, mert a Ter az első ember személyében az egész emberi fajt jellemezni akarta (5,2). A 2–4-ben egyszerűen „az ember” (ha' adam) szerepel, amely – a LXX-hoz híven – személynévként került bele a Vg-ba (a maszoréták is így jártak el minden olyan esetben, amikor a csupa mássalhangzóból álló szöveg ezt lehetővé tette, pl. 2,20; 3,17.20). Egyébként a szentírás nem kíván a név megfejtéséhez kézenfekvő bizonyítékokkal szolgálni; a Ter csupán az adam ('ember') és az adamah ('föld') szót kapcsolja össze, hogy hangalakjuk hasonlósága révén érzékeltesse a lényegbeli összefüggést (név = mivolt, való): eredete (2,7) és rendeltetése (3,19.23) szerint az ember kapcsolatban van a földdel; művelnie kell a földet (2,5), s a föld jelenti számára az életteret (3,17). Ezzel a név-, ill. szóhasználattal a Ter az embert mint olyat mutatja be, magáról az emberi lényről, ill. jelenlégről nyújt tanítást, arról az ~ról van benne szó, aki mi is vagyunk, valamennyien (korporatív személyiség!). ~ és → Éva név szerint említett gyermekei: Kain, Ábel és Szet (4,1 kk. 25). Szet születésekor ~ 130 esztendő volt, s összesen 930 évet élt (5,3.5). Az ÓSz kv.-ei közül csak a későbbiekben található ~ra vonatkozó utalások (1Krón 1,1; Tób 8,6; Bölcs 2,23 kk.; 9,2; 10,1 kk.; Sir 17,1 kk.; 49,16; vö. Zsolt 8), amelyek azután keletkeztek, hogy a teremtés tört.-e beépült a Ter-be, jelenlegi helyére. Az ~ személye iránti érdeklődésre visszavezethetően számos apokrif írás keletkezett, sőt egy sajátos rabbinista teol. is létrejött. Ugyanakkor az ÚSz nemcsak mellékesen említi (Lk 3,38; ApCsel 17,26; Júd 14), hanem fontos kérdésekben is hivatkozik ~ra, ill. a Ter-re: házasság (Mt 19,4–6; Ef 5,31), különféle (egyházi) rendszabályok (1Kor 11,7–12; 1Tim 2,13 kk.), mindenekelőtt pedig Pál tanítása a kegyelem egyetemességéről és a mennyből való „második” emberről (1Kor 15,45–49). Pál a régi, földi emberben Krisztusnak, az eljövendő új, mennyei embernek az előképét látja (Róm 5,14).

Ez a szemlélet, amely elemeiben a rabbinista teol.-ban is föllelhető, a próf.-i jövendölésekkel is teljes összhangban van. Ezekben ui. a Messiás egy új Dávidnak és egy új Mózesnek a vonásait viseli magán, s egy új ~ is megjelenik, amikor az új teremtésről és a paradicsomi állapot visszatéréséről esik bennük szó. Az új ~ „minden teremtmény elsőszülötté”, Krisztus (Kol 1,15). Minden kereszténynek le kell vetnie a régi embert, s föl kell öltenie ezt az új embert (3,9 kk.). Végül: az is lehetséges, hogy az „Emberfia” messiási cím is rejt magában ~ra utalást.

Adar: a 12. hónap az izr. és az asszír-babilóniai naptárban (Eszt 3,7.13; 8,12; 1Mak 7,43; 2Mak 15,36).

Adaza: város Benjamin földjén. Kr. e. 161: Makkabeus Júdás ~ mellett verte meg Nikanort és seregét (1Mak 7,40–45). 2Mak 14,16: Desszau. Ma Hirbet Adasze.

Addus: → Hadid.

Adida, Adila: → Hadid.

Adma (héb. 'vörös hely'): kánaánita város, az → Ötvároshoz tartozott (Ter 10,19). Királya, Sineáb részt vett az Amráfel és szövetségesei elleni harcban (14,2.8). MTörv 29,22: és Oz 11,8: Szodomával együtt pusztult el.

adó: A királyság óta lehet Izr.-ben ~val számolni. Föltehető, hogy Dávid – egyebek közt – azért rendelte el a népszámlálást, hogy az ~fizetést megszervezhesse. De erre valójában csak Salamon idejében került sor, aki az uralma alá tartozó területet (v. legalábbis ennek nagyobb részét) 12 kerületre, ill. körzetre osztotta, s ezeket arra kötelezte, hogy egymás után egy-egy hónapig természetben beszolgáltassák az előírt javakat. Ez a rendszer utóbb elégedetlenséget váltott ki: Salamon halála után a nép a „kemény iga” enyhítését kérte Jerobeámtól (1Kir 12,3 kk.). – A királynak járt: birtok ~ (Ez 48,21) és → tized a gabonából, a borból és a jószágból (1Sám 8,15.17; 17,25: feloldás a tized kötelezettsége alól). Ez utóbbi különösen a fogság után vált szokásossá. Lehet, hogy Ám 7,1-ben „a király lekaszált” kifejezés is a tizedre vonatkozik. – A perzsák vámot, ~t (értsd: fej~t) és járulékot (azaz: föld~t) szedtek (Ezd 4,13.20); az ~ alól azok, akik a Templom szolgálatában álltak, mentesek voltak (7,24). A Szeleukidáknak vámot, só- és korona~t kellett fizetni (1Mak 10,29; 11,35). A róm.-ak kivetettek: 1. föld~t (tributum soli v. agri) – ezt részint természetben, részint pénzben kellett fizetni; 2. különféle fej~kat (tributum capitis) – ezeket a jövedelemtől függően fizették v. attól függetlenül minden zsidónak fizetnie kellett a gyermekek és az öregek kivételével; 3. vámot a be- és a kivitt árukra. → templomadó, → zsengeáldozat. – Lásd az I. színes képet.

I. Előkelő idegenek adót visznek a fáraónak. Falfestmény Thébában. Kr. e. 15. sz.

adományok: I. A Templom javára. A szentély fenntartására, a kultusz céljára, a vele kapcsolatos szolgálatot teljesítő ellátására, valamint a szegények támogatására az ÓSz → tizedet írt elő a szántóföld és a gyümölcsfák terméséből, majd később az állatok elléséből (Lev 27,32) és több más termékből is (Mt 23,23); ezenkívül le kellett róni a váltságdíjat az elsőszülöttért, és fejadót is kellett fizetni (adó); ez utóbbit először csak alkalmilag rendelték el, később állandósult (2Kron 24,6; Neh 10,33; Mt 17,24). Az első termést és az állatok első ellését áldozatul mutatták be. Gyakran önkéntes ~kal is hozzájárultak a Templom és a kultusz fenntartásához; arra ellenben nincs adat a régi időkben, hogy profán célra is adakoztak volna. 1Sám 8,15: a tized kivetése a király joga volt. Salamon az ország kerületekre osztásával az udvar és a sereg fenntartásának költségeit is kirotta. Ha a szükség úgy hozta, a királyok külön adókat is kivetettek (2Kir 15,20; 23,35). A fogság után Júdeába, mint provinciába a perzsa, szír és róm. adózási rendszert vezették be. – II. A Pál ap. által a jeruzsálemi híveknek gyűjtött ~ra nézve → alamizsna, → gyűjtés.

2. Asszurbanipál asszír király sztéléje. Fején a kosár eszagita templomának újjáépítésére utal. 37 cm magas. British Museum

Adon: kánaáni király Askelonban (v. Gázában), aki egy papiruszra írt levélben Egyiptom (meg nem nevezett) királyától segítséget kért Babel (szintén névtelenül említett) királya (vsz. II. Nebukadnezár) seregének közeledtekor. A levelet (9 sor, ebből 5 töredékes) Kr. e. 605 k. írták és az egyiptomi Szakkarában találták meg; először A. Dupont-Sommer adta közre. Azért fontos, mert az → arám nyelvre mint nemzetközi diplomáciai nyelvre, valamint – a Lachisban felszínre került → osztrakonokhoz hasonlóan – az akkori Palesztinára vonatkozó ismereteinket gyarapítja. → papiruszok.

Adoni-Bezek (héb. 'Bezek ura'): kánaánita király, akit Júda törzsének tagjai győztek le a honfoglaláskor és megcsonkították (Bír 1,5–7: a LXX-ban); → Adoni-Cedek.

Adoni-Cedek (héb. 'az Úr igazsága'): Jeruzsálem kánaáni királya, aki Józs 10 szerint szövetségeseivel ostromolta Gibeont, amiért meghódolt Józsue előtt. Józsue azonban legyőzte őt, és Makkedáig üldözte. Ott elővezette a barlangból, ahova menekült, és felakasztatta. A LXX-ban – föltehetően a Bír 1,4–7 alapján – Adoni-Bezéként szerepel.

Adonija (héb. 'Jahve az Úr'): 3 személy neve az ÓSz-ben. Legismertebb Dávid 4. fia, akit Haggit szült Hebronban (2Sám 3,4; 1Krón 3,2). Dávid élő fiai közül ő volt a legidősebb, így a király hallgatólagos beleegyezésével és a katonák (Joáb), valamint a törvényes papok (Ebjatár) támogatásával megkísérelte a trón megszerzését: a Rogel-forrásnál áldozati lakomát rendezett, hogy kikiáltassa magát királynak, de közben az ellentábor (Nátán, Cádok és Batseba) elérte, hogy Dávid hozzájáruljon Salamon királlyá kenéséhez. ~ az oltárhoz menekült, és Salamon bizonyos föltételekkel megkegyelmezett neki (1Kir 1,5–53), amikor azonban meghallotta, hogy feleségül akarja venni Abiságot, ami egyértelmű volt azzal, hogy jogot szerez apja trónjára (2Sám 16,21 kk.), leszúratta (1Kir 2,13–25).

adópenz: a → dénár másik neve (Mt 22,19), mert minden zsidónak a jövedelmétől függetlenül ennyit kellett fejadóként fizetnie a róm.-aknak. → templomadó.

Adorám, Adonirám, Hadorám (héb. 'az Úr magasztos'): Abda fia, a robotmunkák felügyelője Dávid (2Sám 20,24; 2Krón 10,18) és Salamon (1Kir 4,6; 5,28) uralma alatt. A szichemi gyűlésen Rechabeám követe, Izr. elszakadó fiai megkövezték (12,18).

Adramitten, Adramüttium: kis kikötőváros Míziában. Innen érkezett a hajó, mely Pált Cezáreából Mirába vitte (ApCsel 27,2). Ma a gör.-ül Adramüti, törökül Edremid.

Adrammelek: 1. Szancherib fia. Testvérével, Szarecerrel együtt Ninivében megölte apját (2Kir 19,37; Iz 37–38). – 2. a Kr. e. 722 után Szefarvajimból Szamariába telepített csoport egyik istene, akinek tiszteletére gyermekeket égettek. Tell Halafban Adadmilki néven tisztelték.

Adriai-tenger: Az ókori Alexandria felfogása szerint a mai lón-tenger (ApCsel 27,27).

Adullam (héb. 'elzárt hely'): kánaáni városállam (Józs 12,15) a Sefela területén, Keszib (Ter 38,1–5) és Timna (38,12) közelében. Vegyes nép lakta (38,1–20). Júda birtoka lett (Józs 15,35). Az ~ melletti barlangokban rejtőzött el Dávid Saul elől (1Sám 22,1; 2Sám 23,13; 1Krón 11,15). Rechabeám erődítménnyé építette ki (2Krón 11,7). A babiloni fogság után júdeaiak népesítették be (Neh 11,30), Gorgiász legyőzése után Makkabeus Júdás

~ felé vitte csapatát, s itt rendelte el a gyűjtést, amelyből az elesettekért Jeruzsálemben engesztelő áldozatot ajánlottak fel (2Mak 12,38–46; → tisztítótűz). ~ ma Hirbet es-Sehmadkur; nevét Hirbet id el-Minja őrzi.

Aelia Capitolina. → Jeruzsálem.

Afek (héb. 'patakmeder'): több kánaáni város neve. – 1. A mai Rász el-Én. A Kr. e. 19. sz.-i egyiptomi átokszövegek egyikében Apikum. Józsué meghódította (Józs 12,18). A filiszteusok táborhelye (1Sám 4,2; 29,1). – 2. A mai Tell Kerdane Akkó mellett Áser területén (Józs 13,4; 19,30; Bír 1,31). – 3. Ácház itt verte meg Benhadadot (1Kir 20,26–30; vö. 2Kir 13,17). Vs. a mai Fik. – 4. Józs 15,53: város Júda területén; számunkra ismeretlen.

Agabusz: úsz-i próféta, aki Jeruzsálemből érkezett Antióchiába, s nagy → éhínséget jövendölt az egész földkerekségre (értsd: a róm. birodalomra). Ez Claudius idején be is következett (ApCsel 11,27–28). Profán források szerint Kr. u. 46–47: Palesztinában különösen nagy volt az ínség. Egy másik ~ nevű próf. viszont, aki Júdeából jött, szimbolikus megkötözéssel jövendölte Pál küszöbön álló elfogatását (21,10 kk.). A két próf. minden bizonnyal ugyanaz a személy.

Agag: 2 amalekita király személyneve v. királyi címe (Szám 24,7). 1Sám 15,8–33: Saul csatában megverte, de megkímélte életét, Sámuel viszont megölte.

agapé (gör. 'szeretet, a szeretet megnyilatkozása'): az ap.-ok utáni időben a liturgikus jellegű, testvéries szeretetlakoma neve, amely – éppúgy, mint a zsidó közösségek étkezései – a hívők egységét és a szegények megsegítését volt hivatva szolgálni. Azt, hogy Pál idejében Korintusban az eucharisztikus áldozatot ~ előzte meg (1Kor 11,17–34), nem lehet bizonyítani, de nagyon vsz., hogy az eucharisztikus áldozatot eredetileg közösségi étkezéshez kapcsolva mutatták be (ApCsel 2,42.46). Az 1Kor, Júd és 2Pét által kifogásolt visszaélések miatt igen hamar megszűntették. Később szűkebb keretek közt újra szokásba jött, s hozzátartozott a szegények gondozásához (ApCsel 6,1).

Aggeus (héb. 'ünnepen született'): próféta. A fogság utáni időben élt, s → Zakariással együtt a Templom újjáépítésére buzdította a zsidókat (Ezd 5,1; 6,14). A hagyomány szerint a Kidron völgyében temették el.

Aggeus könyve, Ag: protokanonikus ósz-i próféta könyv, a 10. a → kispróféták sorában. A protestáns kánonban Haggeus próf. kve. – I. Keletkezése. Lehet, hogy egy nagyobb mű töredéke. Nem sokkal az elbeszélte események, Kr. e. 520 után írta → Aggeus. Hitelessége ellen komoly érv nem merült fel. – II. Tartalma. 5 pontosan datált próféciát tartalmaz: 1. Kelt Dárius perzsa király (ur. Kr. e. 521–485) 2. esztendejében a 6. hónap elsején. A fogságból visszatértek hanyagságában látja a vigasztalan helyzet okát (1,1–11). 24-én → Zerubbábel és → Józsué főpap újra elindítják a Templom építését (1,12–15). – 2. Kelt a 6. hónap 24-én. Áldást ígér az építésnél dolgozóknak (1,15a; 2,15–19). – 3. Kelt a 7. hónap 21-én. Az épülő templom szegényességén szomorkodó embereket a jövendő dicsőségével vigasztalja (2,1–9). – 4. Kelt a 9. hónap 24-én. Korholja a papokat és a népet az építés körül mutatott közönyéért (2,10–14), de a jövőben a föld bőséges áldását ígéri (2,15–19). – 5. Kelt a 9. hónap 24-én. Zerubbábelnek dicsőséget ígér: pecsétgyűrű lesz az Úr kezében (2,20–23).

Agnus Dei: → Isten Báránya.

agrafa (gör. 'le nem írt szavak'): Jézus egyes szavai, amelyek nem a kanonikus ev.-okban, hanem az ÚSz más részeiben (pl. ApCsel 20,35) v. egyéb forrásokban (egyh.-atyáknál található idézetek, papirusztöredékek stb.) maradtak ránk. Első rendszeres feldolgozásuk során teljes számbavételük és hitelességük bizonyítása volt a cél, de legtöbbjük nem áll ki minden kritikát. L. Vaganay szerint legföljebb 4 v. 5 minősíthető valódinak; közülük sok nem egyéb, mint a kanonikus szöveg szándékos megmásítása; másokat mint Krisztus tanításával, ill. személyével összeegyeztethetlent eleve el kell vetni.

Agrippa: 2 zsidó király neve. – 1. I. Agrippa, Marcus Julius ~ Herodes (Kr. e. 10. v. 9. – Cezárea, 44 nyarán): Nagy Heródes unokája, Arisztobulosz (4.) és Berniké (2.) fia. Küproszt vette feleségül; gyermekeik: Berniké, Mariamné, Druzilla és ~. Az ÚSz-ben Heródes néven szerepel. Róm.-i, tibériási, damaszkuszi, majd ismét róm. kalandos élet után Caligula róm. császár megtette Fülöp és Lizániás (ur. 37–44) negyedes fejedelmek területén, majd 39: Heródes Antipász negyedes fejedelem területén királynak; 41: Claudius róm. császár az addig róm. prokurátorok által kormányzott Júdea és Szamaria élére állította. Így tehát 41–44: egész Palesztina fölött ő uralkodott. Arra törekedett, hogy a zsidó hagyományok szigorú megtartásával könnyelmű múltját elfeledtesse és a nép kegyeit elnyerje; ez sikerült is neki – innen érthetők az ősegyh. ellen hozott intézkedései (ApCsel 12,1–3: az idősebb Jakab kivégeztetése; 12,4–7: Péter ap. bebörtönzése). Hogy a róm. függőségen lazítson, Jeruzsálemet É felől egy új fallal akarta megerősíteni, de ezt az ún. 3. falat Claudius kívánságára nem fejezte be. A róm.-ak példájára színházakat építtetett és lovagi játékokat rendezett. – 2. II. Agrippa, Marcus Julius ~ Herodes (Róma, 27 k. – 93 v. 100): I. Agrippa fia. Rómában nevelkedett. Amikor apja meghalt, fiatal kora miatt nem követhette őt a trónon. Claudius róm. császár csak 48: nevezte ki először Libanonban Khalkisz királyává, majd 49: a jeruzsálemi templom felügyelőjévé (a főpap kinevezésének jogával is felruházva), 53: Fülöp és Lizániás negyedes fejedelmek területének királyává. Nero nagy területeket adományozott neki Galileában és Pereában. Uralma idején befejezték a heródesi Templomot (62–64); az ő idejére esett a zsidó háború kitörése (66–70) is, amelyben a róm.-ak oldalán állt; jutalmul Vespasianus növelte birodalmát. Későbbi életéről, amelyet nagyjából Rómában töltött, keveset tudunk; annyi bizonyos, hogy magánélete nem volt példás. Nem kötött házasságot, nővérével, Bernikével élt együtt. Pál ap. perében szerepel (25,13–26,32). Fesztusz terjesztette eléje az ügyet, annál inkább, mivel ~ személyesen is hallani akarta „azt az embert” (26,2–23: Pál védekező beszéde); és szabadon is engedte volna Pált, ha az nem föllebbez a császárhoz (26,24–32). Halála után országát Szíria provinciához csatolták.

Agur (héb. 'félem az Istent' v. 'Isten szolgája'): Jake fia, a Péld 30,1–14 mondásainak szerzője. Masszából származott, azaz a Massa nevű É-i arab törzshöz tartozott (Ter 25,14; 1Krn 1,30). Mondásai Bileám és Jób mondásaival mutatnak rokonságot.

ágy: lábakon álló, puha derékaljjal és párnákkal, takarókkal ellátott fekhely. A bibliai időkben fényűzésnek számított. Az egyszerű ember a földön aludt szőnyegen v. matracon (vö. Jn 5,8: „fogd az ágyadat”, gör. krabatosz; ugyanígy: Mk 2,4; ApCsel 5,15; de Mt 9,6: kliné), köpenyébe burkolózva (Kiv 22,25 kk.; MTörv 24,12 kk.); de különleges takarókat is ismertek (Bír 4,18; 1Sám 19,13; 1Kir 1,1; Péld 7,16; Iz 28,20). A jómódúaknak volt ~uk (1Sám 19,13.15; 2Sám 11,2; 1Kir 1,47: Dávid; 2Sám 4,7: Isbaal; 13,5: Amnon; 2Kir 4,10: a sunemi asszony). Az ~ rendszerint fából készült állvány volt, amelyet fémpántok tartottak össze; nappal kliniként étkezésre szolgált (1Sám 20,24; Ez 23,41). Éjjel – takarókkal ellátva – alvásra használták. Ám 3,12 és 6,4: luxus kivitellű ~ szerepel (párnák, elefántcsont-díszítés). 1Sám 19,13.16 és Jud 10,21: vsz. szúnyog- v. légyhálóra kell gondolni. Egyiptomban a középső birodalom óta az egyszerűbb embereknek is volt ~uk (Ter 47,31: Jákob; 24,1 kk.: egy hasonló, de Kánaánban lejátszódó esetben nincs szó ~ról).

agyag: A → fazekas az áruját ~ból állította elő (pl. Iz 29,16; 2Tim 2,20); falakat is építettek Izr.-ben ~-, ill. vályogtéglából, mint Babilóniában (Ter 11,3; Náh 3,14) és Egyiptomban (Kiv 1,14). Az emberek vályogviskókban laknak; őket magukat is a föld porából, ill. ~ból alkotta az Isten (Jób 4,19; 33,6). A Nebukadnezár álmában megjelent hatalmas szobornak részben szintén ~ból volt a lába (Dán 2,33–45). – A keresztény a rá váró dicsőség reményét mint kincsét cserépedényben hordozza (2Kor 4,7). → agyagművesség.

3. Ammonita kerámiák Kr. e. 800–600-ból. A méretarány kb. 1:7

agyagművesség, keramika: I. Jelentősége. Az Elő-Ázsiában folytatott ásatások során mindig nagy mennyiségű kerámia kerül felszínre (→ agyag; → fazekas). Ezek a leletek nemcsak az ~et illető, vagyis művelődéstört.-i ismereteink gyarapodásához járulnak hozzá, hanem nagy segítséget nyújtanak a település művelődési rétegeinek keltezéséhez is, kivált ha más fogódzók (pl. feliratok) nem állnak rendelkezésre. Ez főleg Szíriára és Palesztinára jellemző, valamint Elő-Ázsia tört. előtti korára (a tört.-i korból elegendő kronológiai bizonyítékunk van Mezopotámiára és Egyiptomra vonatkozóan). A művelődési rétegek időrendjének megállapításához azért szolgálhat az ~ fogódzóul, mert a különféle korokban világosan elhatárolható eltérések mutatkoznak mind az anyagban, mind a formák és az előállítás módja terén. Ha valamely lelőhelyen az ~ tört.-éről a leletek osztályozásának eredményeképpen már van képünk (relatív kronológia), akkor valamely felirat, szkarabeusz v. importáru (amelynek eredetét már ismerjük és tudjuk, mely korból való) alapján a lelőhely művelődési rétegeinek abszolút kronológiáját is meg lehet állapítani. Ha ilyen fogódzóink nincsenek, akkor módunkban áll, hogy az újonnan feltárt leletet legalább hozzávetőleg időhöz kössük, egybevetve máshol felszínre került, kronológiailag már tisztázott hasonló leletekkel. Palesztinában az időrend megállapításához először Sir Flinders Petrie vonta be módszeresen a kerámiát (1890: Tell-el-Heszi), miután ezt a módszert Egyiptomban már nagy sikerrel alkalmazta. Mindenekelőtt L.-H. Vincent és W. F. Albright alapos megfigyeléseinek és vizsgálatának köszönhetően Palesztinában a ~ fejlődésének fő vonalai már néhány évtized elteltével tisztázódtak. – II. Az ~ fejlődése a csiszolt kőkorszak (neolitikum) kerámiát ismerő szakaszától (tehát kb. Kr. e. 5000-től) a róm. korig tartott, de lényegében már a középső bronzkor végén (kb. Kr. e. 1550) lezárult, és hozzávetőleg így vázolható: Palesztinában az ~ a kezdet kezdetén, vagyis a csiszolt kőkorszakban és a kőkorszakban (kalkolitikum) mind anyagát, mind technikáját tekintve nagyon kezdetleges: az edényeket durva agyagból kézzel formálták és eleinte nyílt tűznél, majd később kemencében égették ki. A formák nemegyszer ügyetlenek, ugyanakkor meglepő a sokféleségük. A korai bronzkorban (Kr. e. 3100–2200/2000) a korong fölfedezésével a technika jelentősen fejlődött, a formák gazdagabbá, szebbé váltak, de az edények alja legtöbbször még lapos. A középső bronzkorban (Kr. e. 2000–1550) az ~ tovább fejlődött. Sok új forma keletkezett, megjelent a lábas és a füles edény. Az edényeket már festették is; először geometriai mintákat alkalmaztak, később ciprusi hatásra a figurális ábrázolás (elsősorban madarak, halak) is elterjedt. A kései bronzkorban (Kr. e. 1550–1200) erős idegen, ciprusi és mükénei hatás érvényesült, és a középső bronzkori fejlődéssel szemben inkább hanyatlásról beszélhetünk. A korai vaskori ~ (ún. filiszteus kerámia; → filiszteusok) jelentős visszalépést jelent. A kerámia anyaga gyengébb minőségű, a festés egyszerűbb lett; a formák elnehezültek, új formák ritkán bukkantak fel, s idegen hatás inkább Föníciából érvényesült, semmint az Égei-tenger felől. A perzsa (Kr. e. 600–300) és a hellén kor (→ hellenizmus) hasonló képet mutat. A Görögországból Palesztinába került szép áru olykor a hellenizált palesztinai városokban is föllendítette az ~et. A részletekre nézve: → edény, → fazék, → korsó, → mécses, → palack.

ágyas: Hogy az ÓSz-ben az asszony ~ként amah (Ter 20,17; 21,10; 30,3; 31,33) v. sifhah (12,16; 20,14; 30,43) néven szerepel (a magyar fordításban mindkét elnevezésnek szolgáló felel meg), megkülönböztetésül a pilegeshez képest (35,22; 36,12: → mellékfeleség), az annak a jele, hogy a társadalomban alacsonyabb szinten állt, mégpedig a többnejűségből következően (→ házasság). Minthogy az ~ nem volt feleség, nem számított vetélytársnak (21,10), legalábbis elvileg (vö. 16,4 kk.; 1Sám 1,6); az úrnő szolgálója volt, az adta férjének, elsősorban saját gyermektelensége esetén (Ter 30,3 kk. 9–13). A sok ~ gazdagságot jelentett (pl. 2Sám 15,16). → hárem.

ágyék: → csípő.

Ah...: Ach...

Ai (héb., mindig határozott névelővel: haai 'a romhalmaz'): kánaáni városállam Bétel közelében (Józs 7,2; 12,9; Ezd 2,28; Neh 7,32; 11,31). Ábrám Bétel és ~ között verte föl sátrát (Ter 12,8; 13,3); csak irodalmi okokból szerepel háromszor Jerikóval együtt (Józs 8,2; 9,3; 10,1 kk.). 7,1–8,29: József bevette és romhalmazzá tette; „nagy kőhalmot emeltek föléje, ez mind a mai napig ott áll”. A mai et-Tell-lel azonosítható, amely Bételtől K-re esik. Az itteni ásátások (1933–35) alapján föltehető, hogy et-Tell-t 3000-tól szemíták lakták, akik Kr. e. 2800 k. városukat 5–6 m vastag fallal vették körül. Kr. e. 2000 táján valamilyen katasztrófa áldozata lett a város; Kr. e. 1200 után bevándorlók (izr.-ek?) vették birtokba; a 10. sz. második felétől lakatlan romhalmaz. Mivel a régészeti leletek arra vallanak, hogy Kr. e. 2000–1200: az → Igéret földjének birtokba vétele idején et-Tell romokban hevert, kérdés: miképpen kell értelmezni a József-ban olvashatókat. J. Marquet-Krause, aki az ásátásokat irányította, valamint R. Dussaud József-t történelmietlenül minősítették. Mások helyi hagyományokat keresnek benne, ismét mások et-Tell-t Bétellel próbálják azonosítani, ~t pedig Hirbet Hajjannal. Az újabb ásátások (1964) Marquet-Krause álláspontját valószínűsítik.

Aila: → Elat.

Ainon (héb. Ennón 'forráshely'): hely Szalim közelében, ahol János keresztelt, „mert ott sok víz volt” (Jn 3,23). A hagyomány Euszébiosz nyomán Szkütopolisztól D-re keresi a helyet, a mai Umm el-Amdán romoknál.

ajak: az a hely, ahol a → szó megszületik (vö. MTörv 23,24; Zsolt 89,35; 141,3) és betölti szerepét mint → kinyilatkoztatás (Iz 6,7 kk.), hálaadás, ill. istendicséret (Iz 57,19; Oz 14,3; Zsid 13,15) v. kedvesség (Zsolt 45,3), de lehet a → hazugság (Zsolt 34,14; vö. 1Pét 3,10) v. a gonoszság (Zsolt 140,4; vö. Róm 3,14), ill. a hamis jámborság (Iz 29,13; vö. Mt 15,8) megnyilatkozása is. Az ~ olykor lehet ügyetlen (vö. Kiv 6,12), remeghet a félelemtől (Hab 3,16), mozoghat hangtalanul (1Sám 1,13), értelmetlen szavak is elhagyhatják (Iz 28,11: dadogó szavak; vö. 1Kor 14,21), kifejezhet megvetést is (Zsolt 22,8: az eredetiben; magyar megfelelője: elhúzza száját). Az Én 4,3; 5,13 szerint a kedves arcának ékessége; a Péld 7,21 viszont a hűtlenségre csábítás eszközként említi (a magyar fordításban: „csalfa szájával tévútra vezette”). Olykor az Isten ajka kifejezéssel is találkozunk a Bibliában (Zsolt 89,35; Iz 30,27). Képes értelemben lehet a héb.-ben 'tenger v. folyó partja' (Ter 22,17; 41,3.17 stb.; vö. Zsid 11,12). → száj.

Ajalon (héb. 'szarvasok'): kánaáni város Amvasztól 3 km-re K-re, amely már az → amarnai levelekben és egyiptomi szövegekben is szerepel. József törzse adófizetésre kötelezte (Bír 1,35); Józs 19,42; 24,21: Dán örökrésze; Bír 1,35; 1Kón 6,54: Efraim tulajdona; 8,13: Benjamin birtoka. Roboám alatt megerősítették (2Kón 11,10), Acház idejében elfoglalták a filiszteusok. – Az izr.-ek teljesen elpusztították (1967).

ajándék: A magánéletben az ~ tiszteletet, köszönetet és szeretetet fejez ki (→ jegyajándék). Politikai téren a király elismerésének (1Sám 10,27), az uralkodók v. az államok közti barátságnak (1Kir 10; 2Kir 20,12) a jele; kötelező szolgáltatásként az idegen uralomnak való alávetettségre utal (Bír 3,15 kk.; 2Sám 8; 2Kir 20,12 stb.). Ugyanakkor a hízegés veszélyét is magában rejtheti a Biblia szerint az ajándékozás (Péld 19,6), de a megvesztegetés eszköze is lehet. – Az Isten és ember közti viszonyban az ~ mindenekelőtt az ember imádásának és hálájának kifejezésére szolgál. Ezért a próf.-k is, az ÚSz is (Mt 5,23 kk.) felhívják a figyelmet a megfelelő érzületre. Azoknak a dolgoknak, amelyeket eredetileg → áldozatul v. ~ul Istennek föl lehetett ajánlani, a kultikus nyelvben sajátos elnevezései alakultak ki (→ ételáldozat; → korbán). Az ÓSz-ben a jólét (Préd 3,13; 5,13) és az Igéret földje (MTörv) Isten különös ~a; az ÚSz inkább a lelki ~okat emeli ki (hit, a Lélek ajándéka). → karizmák.

ajtó: I. Az ÓSz-ben. A házak ajtaja (a templomokét és a palotákét nem tekintve) alacsony volt (Péld 17,19), fából készült, sarkokon fordult (26,14) a rendszerint kőből való ~félán, és → kulcs nyitotta, ill. zárta. Az ~félfa a vallási életben fontos szerepet töltött be: ezt kenték meg a húsvéti bárány vérével (Kiv 12,7), erre erősítették a → mezuzát, sőt → amuletteket is akasztották rá. Alkalmanként a Templom ~félfáját is megkenték vérrrel

(Ez 45,19 kk.). E szokások részben azzal függenek össze, hogy a gonosz lelkeket igyekeztek a házból kiűzni. A – > küszöb alatt olykor → építési áldozatot helyeztek el. – II. Az ÚSz-ben az ~ többször szerepel átvitt értelemben (az ~ előtt áll; ~t nyit; bezárul az ~). ApCsel 15,19; 12,6–11; 16,26 kk.: az ~ magától kinyílt. Ez a motívum – olykor a börtönből való szabadulással együtt – sok nép irodalmából kimutatható; de a zárt ~n való bemenetelt (Jn 20,19.26) nem szabad vele összetéveszteni. Jel 4,1: az égen kapu nyílt a Jel szerzőjének látomásában. Az ég megnyílhat (pl. Mk 1,10), de be is zárulhat (Lk 4,25), hogy az ember (Jel 3,20: Krisztus) bemehessen az eszkatologikus üdvösségre (Isten országába) v. kívül rekedjen. Jn 10,7: Jézus kapunak mondja magát (a juhokhoz; de a Papyrus 75 és a szahidi fordítás szerint: pásztor).

akácfa (héb. sittah, egyiptomi kölcsönszó): Könnyű, de kemény és nem rothadó faanyagából Izr. fiai kultikus tárgyakat készítettek; a szt. sátor bizonyos részei szintén ~ból valók voltak (Kiv 25–27; 35–38). Az ~ Egyiptomban nagyon gyakori volt (a Sínai-félszigeten több fajtája nőtt), Palesztinában azonban ritkábban tenyészett: Iz 41,19; vö. ezekkel a helynevekkel: → Sittim (Szám 25,1; Józ 2,1; 3,1; Mik 6,5), Abel-Sittim (Szám 33,49) és Nahal-Hassittim (Jo 4,18: Akácok-völgye). Az egyiptomiak hajókat, bútorokat és szobrokat készítettek ~ból.

akarat: A Bibliában a magyar ~ szó megfelelőiben nemcsak a szándék, hanem a 'véghezvitel' is kifejeződik. Különösen az ÓSz-ben az ~ az emberi szív mozgató ereje; mint személyes központ a befolyásolható indulatok, rezdülések székhelye (Bír 9,23; vö. 1Kor 4,5). – Amit Isten tervez v. elhatároz, az is ~; ez a teremtésben és az üdvözítésben nyilvánul meg (Jób 38,2; 42,3; Zsolt 33,11; Iz 5,19; 46,10; Lk 7,30; ApCsel 2,23; Ef 1,3–14). Isten ~ából jött létre a mindenség (Jel 4,11). Ahogy az égben korlátlanul érvényesül Isten ~a, úgy meg kell a földön is valósulnia (Mt 6,10). – Az ember ~a a rosszra hajlik (Lk 12,47; Jn 1,13; Ef 2,3; 1Jn 2,16), sőt egészen a Sátán hatalmába kerülhet (2Tim 2,26), de képes rá, hogy Isten mellett döntsön, sőt, ezt meg is kell tennie (2Kor 8,10 kk.). Isten a maga üdvözítő ~ával közeledik az ember felé: azt akarja, hogy ne vesszen el senki (Jn 6,38 kk.). Ezért küldte a világba a fiát, aki azért élt, hogy az Atya ~át teljesítse (Mt 26,42; Lk 22,42; Jn 4,34), vagyis hogy a bűnös embert Isten gyermekévé tegye és megszentelje (Ef 1,5.11; 1Tesz 4,3). A keresztyének, akik teljesítik Isten ~át, örökké élni fognak (ApCsel 21,14; 1Pét 3,17 kk.; 1Jn 2,17). Ha állhatatosak: teljesítik Isten ~át, akkor részeseivé válnak Isten ígéreteinek.

akasztás: → halálbüntetés.

Akkád: város Sineár földjén. Az ÓSz szerint Nimród uralma alá tartozott (Ter 10,10). – A babiloni nyelvben 3 jelentése volt: a) Sumerok által alapított É-babilóniai város (sumerul: Agade), melyet egyesek a mai Abu-Habba (Szippar) közelében keresnek. – b) Az első szemita birodalom, melyet Kr. e. 2350 k. I. Szárgon ~ból szervezett. Az akkád királyok voltak Mezopotámia első szemita uralkodói, Babilónia 15. dinasztiájaként. A dinasztiához tartozó 11 király kb. 200 évig uralkodott. Az akkád birodalom nemcsak létezése idején volt számottevő, hanem később is példának számított, művelődési téren is. A Sumer és ~ királya cím hosszú időn át egyértelmű volt az egész Babilónia fölötti uralommal. – c) Babilónia É-i része, ahol ~on kívül több más város feküdt, köztük Babilon is. A városokat sumerok alapították, de az akkádok idején szemiták lakták.

akkád nyelv: a sémi nyelvcsalád egyik ÉK-i, ékírásos ága (→ szemiták). Egy ideig diplomáciai nyelvként használták, így az akkád birodalom szomszédos területeiről (Egyiptom, Kánaán stb.) is maradtak fenn ~en írt szövegek. – Fontosabb ~ emlékek: → amarnai levelek, Gilgames eposz és a mari királyi palotából fennmaradt kb. 2000 ékírásos tábla (→ ékírás).

Akkó: tengerparti kereskedőváros a Jordán vidékét Egyiptommal összekötő út mentén, s Palesztina egyetlen természetes kikötője a Földközi-tengernél. Már az → amarnai levelekben és a különféle egyéb (egyiptomi, ugariti, asszír) forrásokban is szerepel. A kánaániták birtoka, az izr.-k megkísérelték elfoglalni (Bír 1,31), de sikertelenül, s bár Józ 19,30 Áser örökrészének mondja (téves olvasat!), sosem volt az izr.-ké. Későbbi neve

Akre, ill. Ake, utóbb Ptolemais, II. Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi fáraóról (ur. Kr. e. 285–247), aki sokat épített hozzá. Tírusz és Szidon bukása (Kr. e. 4. sz.) után jelentősége megnőtt. Miután IV. Antiokhosz Epiphánesz meghódította, a Szeleukidák kedvelt tartózkodási helye lett. 1Mak 10,51–66: itt tartotta esküvőjét Alexander Balasz és Ptolemaiosz lánya, Kleopátra; 11,20–27: Demetriosz kegyesen fogadta Makkabeus Jonatánt, de maga a város Izr.-ellenes volt (5,15). Itt ölte meg Triton álnok módon Jonatánt (12,45–48). Amikor a Szeleukidák hatalma megszűnt Fóníciában, Alexandrosz Janneusz megkísérelte elfoglalni, de sikertelenül. Kr. e. 47: a róm. birodalom egyik tartományához, Szíriához csatolták Claudia Ptolemais néven. Pál ap. megszakította itt hajójútját, hogy egy napot a „testvérek”-nél töltsön (ApCsel 21,7).

akol, karám: kerítéssel v. fallal körülvevett térség, ahova éjszakára beterelték a nyáját (Szám 32,16; 1Sám 24,4). Nappal, de sokszor még éjszaka is kinn tartották a nyáját a legelőn (Lk 2,8). – Átvitt értelemben Izr.-nek és Isten országának jelképe (Jn 10,16). → juh.

Ákor: → Áchor.

Akzib: → Achzib.

alabástrom (gör.): A gör. szóhasználatban, amelyhez Mk 14,3 és Lk 7,37 is igazodik, ~nak számított minden olyan fületlen edényféle, amely kenetet tartalmazott, függetlenül attól, hogy milyen anyagból készült. A gör.–róm. időben kis üvegek voltak használatban, amelyeket úgy nyitottak ki, hogy a nyakánál letörték. Az ~ leletek (főleg kenet, illatszer és hasonlók számára készült tartályok), amelyeket Palesztina területén kiástak, zömükben Egyiptomból behozott áruk, v. ha hazai termékek voltak, akkor is egyiptomi mintára készültek, s főleg a középső bronzkor végéről v. a kései bronzkorból maradtak fenn, tehát az izr.-kat megelőző időkből valók. Mezopotámiából ~ reliefeket is ismerünk.

Alalah: a mai Tel Atsana, Antakyától (Törökország) 18 km-re É-ra. 1937–49 között L. Woolley tárta föl. Tört.éről Kr. e. 3400-ig visszamenőleg 17 réteg tanúskodik. Kr. e. 1187: a tengeri népek lerombolták és többé nem népesült be.

alamizna (gör. eleemoszüné, 'részvét'; lat. eleemosyna): A hellenista zsidóság körében a részvétből fakadó jótékonyásra és a szegényeknek juttatott adományra vonatkoztatták. Hasonló jelentésváltozáson a héb. szedakah 'igazságosság' szó is átment: az igazságosság gyakorlása Isten részéről egyértelmű a népe iránti könyörülettel. Így az igazságosság és a szegények iránti könyörület többször szerepel együtt. Sir-ben is az igazságosság (szedakah) utal a jótékonyásra (7,10; 12,3). A bölcsességi irodalomban ismételtelen szerepel az ~ (összefoglalóan: Tób 4,7–12; 12,8 kk.; vö. Sir 4,1–6; 17,22; 29,12). Így ha nem is lehet mindig világosan tudni, mit jelentett a jótékonyosság, annyi mégis bizonyos, hogy az ~nak fontos szerepe volt. Az ÚSz-ben is szerepel az igazságot (dikaioszüné) = jót tenni és ~t adni (Mt 6,1 kk.); s ahol az eleemoszüné szó szerepel, a jótékonyosság az ~t jelenti. Az ~t – az imádsággal és a böjttel együtt – mind a zsidó, mind a keresztény jámborság megkívánta (ApCsel 9,36: Tabita; 10,2.4.31: Kornéliusz). Jézus is buzdít rá (Lk 12,33), de egyszersmind arra is figyelmeztet, hogy aki ad, titokban adjon (Mt 6,2–4), s mint Tób és Sir, az ~adást kapcsolatba hozza a bűnbocsánattal (vö. Lk 11,41). Ugyanakkor a lemondás és a mennyei jutalom jegyében ~t adni egyértelműen keresztény vonás (Mt 19,21; Lk 12,33). Gyakran nyílik alkalom ~t adni (ApCsel 3,2–6,10). Az ApCsel-ben a zsidókeresztények számára gyűjtött adomány is (24,17) ~ volt.

alázat, alázatosság: 1. Az ÓSz-ben a → szegénységhez és a → szelídséghez közel álló fogalom. Izr. úgy ismerte Jahvét, hogy megalázza a gőgöst, és a szegények és nyomorultak Istene (1Sám 2,7 kk.; 2Sám 22,28; Zsolt 113,7; Péld 3,34; Iz 2,11 kk.; Lk 1,48.52; Jak 4,6; 1Pét 5,5). Eredetileg tényleges nyomorúságra, elnyomásra, rabságra vonatkoztatták (Ter 15,13; Kiv 1,12; Lev 25,39; Zsolt 86,1; 105,18; Fil 4,12), később azonban az őszinte vallásosság, ill. bűnbánat (Zsolt 51,19; Iz 57,15; Mik 6,8; Dán 3,39; Szof 2,3), az életbölcesség (Péld

18,12), valamint az eszkatologikus remény (Zsolt 37; Szof 3,11–12; Mt 11,25 kk.) kifejezőeszköze lett. – 2. Az ÚSz-ben az ember alapmagatartása a) az Isten előtt (Iz 6; Zsolt 8,5; 1Kor 4,7); a gyermek a maga kicsiségében és másra utaltságában „jel” (Mt 18,3 kk.; Mk 10,15); aki valamire tartja magát és dicsekszik Isten előtt, nem ülhet asztalhoz Isten országában, nem jut el oda (Lk 14,11 kk.; 18,3 kk.; Róm 3,23; 1Kor 1,29; Jak 4,10; 1Pét 5,6); b) a többi emberrel szemben (Ef 4,2; 1Pét 5,5): alacsonyabb rendű szolgálat vállalására is kiterjedhet (Jn 13,14 kk.; Róm 12,16); az ilyen ~ra maga Jézus Krisztus adott példát (Mt 11,29; Mk 10,43 kk.; Jn 13,14 kk.; Fil 2,3 kk. 8; vö. Iz 53,7; ApCsel 8,33; Zak 9,9), – Van hamis ~ (= alázatoskodás) is (Kol 2,18.23).

áldás: Az ~ és az → átok szavai, valamint a velük kapcsolatos mozdulatok eredetileg eleve jót, ill. rosszat idéztek elő. Ennek a mágikus felfogásnak a nyomai még az ÓSz népe és a többi szemita nép körében is föllelhetők. Igaz, az ~t Izr. fiai Istentől valónak tekintették (Ter 12), mégis úgy értelmezték a belőle fakadó erőt, mint amit a haldokló apa átadhat a fiának (27; 48,12–20; 49,25 kk.); olyan konkrét, sőt szinte önállóan létező (MTörv 28,8) erőt láttak benne, amelyet a kézföltétel (Ter 48,14.17), a szó (27,28 kk.) v. valamilyen ajándék (33,11; 1Sám 25,27 kk.) közvetít; innen érthető módon az ajándékot héb.-ül ~nak mondták (30,26). Az ~ szavai hatékonyak és visszavonhatatlanok, még akkor is, ha valaki egyszerűen csak kicsalja őket (Ter 27,33.35). Az ~ rászáll arra, akire v. amire adják (MTörv 28,3–6), s akit megáldanak, az maga, is ~ forrásává lesz. – 1. Az ÓSz-ben csak az Úr (Jahve) adhat ~t; ez már a legrégebb áldó szavakból kiviláglik (Ter 27,28 kk.; 48,15.20; 49,25 kk.). Az Úr ~a az egész teremtett világra kiterjed. Ő adja a termékenységet az embernek (1,28; vö. 12,2; 13,16) éppúgy, mint az állatnak (1,22) v. a földnek (MTörv 28,3–5.8). Az Úr megáldja a → szombatot: az öröm napjává teszi az ember számára (Ter 2,3). Izr. az Úr ~ának köszönheti kiváltságos helyzetét (12,2 kk.; 17,6–8; 18,17: Ábrahám meg~a; 26,3 kk.: Jákob meg~a; 48,12–20: Efraim meg~a; 49,25 kk.: József meg~a). Az Úr ~a az igaz jutalma, aki hűségesen megtartja a törv.-t (MTörv 28,1–14; Jer 17,7 kk.). Mindenekelőtt az hivatott az Úr ~át közvetíteni, akit ő kiválaszt, és akinek küldetést ad, mint pl. Mózesnek (MTörv 33), Józsuének (Józs 14,13; 22,6 kk.), Hélinek (1Sám 2,20), Dávidnak (2Sám 6,18), Salamonnak (1Kir 8,14.55), különösen kultikus keretben, istentisztelet alkalmával (1Sám 2,20; 2Sám 6,18; 1Kir 8,14.55; Zsolt 24,3–6). Az áldozatot is megáldják, ill. megszentelik (1Sám 9,13). Később a leviták feladata volt az ~osztás (MTörv 10,8 és 21,5); a Szám 6,22–27 (vö. 1Kron 23,13) szerint csak az Áron törzséből való papokat illette meg ez a kiváltság. A papok a reggeli áldozat alkalmával a 2. templomban adták a népre – karjukat kitérve – az ~t (Sir 50,13–21); „lehívták” Izr. fiaira az Úr nevét (Szám 6,27). Később, a zsinagógákban is csak pap mondhatta el az → ároni áldást (6,22–27). – Kultikus keretben, istentisztelet alkalmával nemcsak Isten adhat ~t az emberre, hanem az ember is áldhatja az istenséget. De Izr.-ben ez nem jelenti az istenség hatalommal, erővel való felruházását, az ~ eredeti, mágikus értelmében; Isten ~ban részesítése ehelyett annyi, mint hatalmának, fölségének, dicsőségének és szentségének az elismerése és magasztalása, az iránta való tisztelet kifejezése, a köteles hála lerovása, a bizalom kimutatása (pl. Ter 24,48; MTörv 8,10; Bír 5,2.9). A → doxológia („áldott legyen az Isten!”) a zsidóknál része a mindennapi imának; étkezés előtt pl. így áldja a családfő az Istent: „Áldott vagy Urunk, Istenünk, mindenség királya, mert jóvoltodból kenyeret terem a föld” – erre az asztalnál ülők ráfelelik: „Amen!” De ha csak találkoztak v. emlegettek valakit, akkor is Isten ~át kívánták Izr. fiai egymásnak (pl. Rut 2,20; 1Sám 15,13); így a „valakit megáldani” egyszerűen annyit is jelenthetett egy-egy esetben, mint üdvözölni (pl. Ter 47,8). – 2. Az ÚSz őrzi az ósz-i felfogást. Jézus maga is megáldotta a gyermekeket (Mk 10,16) és a tanítványait is mennybemenetele előtt (Lk 24,50). Mielőtt az utolsó vacsorán megtörte a kenyeret (Mt 26,26), zsidó szokás szerint ~t mondott, azaz: áldotta Istent a kenyérért. Tanítványait arra tanította, hogy azokra, akik átkozzák őket, mondjanak ~t (Lk 6,28; vö. Mt 5,44; Róm 12,14; 1Pét 3,9). Végül: azokat, akiket dicsőséges eljövetelekor jobbára állít, vagyis az üdvözülteket áldottaknak mondta (Mt 25,34), szemben az elkárhozó átkozottakkal (25,41; vö. 1Pét 3,9). A buzgó zsidók (Lk 1,64.68) és Jézus tanítványai (24,53; Róm 1,25; 2Kor 1,3; 11,31; 1Pét 1,3) „áldották = dicsőítették” az Istent. Ugyanígy áldotta a nép Jézust is (Mt 21,9; Jn 12,13): elismerte Megváltójának. Mária szintén áldott, mert ő a Megváltó anyja (Lk 1,29.42; 2,33–34). Pál „Krisztus bőséges ~ával”

érkezik (Róm 15,29), azaz Krisztus kegyelmi ajándékával, az üdvösséggel (vö. 1,11). Meg van róla győződve, hogy a keresztények Isten igaz népeként elnyerik az Ábrahámnak ígért ~t (Gal 3,8 kk.; vö. Ter 12,3; 18,17).

áldozat: I. Az ÓSz-ben. A) Az ÓSz-ben nem találkozunk az ~ fogalmának meghatározásával. Összefoglaló elnevezése sincs a héb.-ben. Azok a kifejezések, amelyekkel az ÓSz szerzői az ~tal kapcsolatban élnek, arra utalnak, hogy az ~ szt. dolog (kodasim), ajándék (minhah), szt. adomány (korbán). Ezek közül a minhah a legrégebb (Ter 4,3); először mind a véres (= vágó-), mind a vér nélküli ~ra vonatkozhatott (4,3), s ugyanígy jelölhetett égő~ot is (1Sám 26,19) és nem égőt is (Bír 6,18), sőt profán értelemben is használták (Ter 32,14.19.21 kk.; 33,10 kk.); csak később lett a minhah → ételáldozat. A → korbán megmaradt a 'szt. adomány' jelölőjének. – B) Az ~ rituális cselekmény, amely által az, aki bemutatja, ajándékot ajánl fel az istenségnek. Mint az ókori K-en és egyébként is az egyszerű ember az előkelőnek, az alattvaló az úrnak ajándékot ad meghódolása és tisztelete kifejezésére v. a baj elhárítására, úgy lép az ember is az Isten színe elé. Kiv 23,15; 34,20: „Ne jelenj meg színem előtt üres kézzel.” Ha valaki valamely kérése teljesítéséért mutatott be ~ot, akkor ez → fogadalomnak számított (Ter 28,20–22; 1Sám 1,10 kk.). – C) Antik értelmezés szerint az ~ bemutatója egy részének felajánlását is magában foglalta, így közösséget hozott létre közte és Istene között, aki az ~ elfogadásával szövetségre lépett vele. Ez a felfogás elsősorban azokban az ~okban jut érvényre, amelyeknek bemutatásakor az ~i állat egy részét elégették, a többi részét pedig a papot megillető darabok kivételével ~i lakomán elfogyasztották (Lev 3; 1Sám 1,4 kk.). Az Istennel való közösséget más rítusok is szolgálták: a kézföltétel égő- és hála~ esetében (Lev 1,4; 3,2.8; 8,18.22), amely által az ~i állat került az ~ bemutatója helyébe, és az oltár v. a nép meghintése vérral (Kiv 24,4–8; → szövetség), → égőáldozat és a → hálaáldozat esetében. – D) Izr. fiainak ősei és később Izr. fiai közül is többen – miként a babilóniaiak, az egyiptomiak és más ókori népek – úgy gondolták, hogy az istenségnek táplálékra van szüksége, és ezért kötelességüknek tartották, hogy ételt ajánljanak fel az istenségnek; a Zsolt 50,9–13 még ez ellen a felfogás ellen emel szót. A Bibliában az ~ úgy szerepel, mint az Isten eledele v. kenyere (Lev 1,9; 3,11.16; 21,6.17 stb.); és Jahve érzi a megbékélés illatát (1,9; 3,16; 6,8; 1Sám 26,19 stb.). Mindazáltal nem szabad ezeket a kifejezéseket túlértékelni. Szinte csak aránylag kései szövegekben fordulnak elő, amelyekben a szerzők nem úgy képzeltek el Jahvét, mint embert, akit táplálni kell, hanem mint az ég és a föld Teremtőjét (Ter 1,1), A „megbékélés illata” kifejezés egyébként csak néhány helyen szerepel eredeti értelmében (pl. Lev 26,31); többnyire 'jó illatú, kellemes illatú ~' értelmű (ahogy a LXX fordítja): vagyis olyan, hogy tetszésére van Istennek, mert Istennek tetsző okból mutatják be. – E) Az ~ szolgálhatja a → kiengesztelődést is. Minden engesztelő~ kettős hatású: egyfelől lecsillapítja Isten haragját, mert aki bemutatja, az lemond valamiről, ami szemében értékes (vö. Mik 6,6–8), megalázkodik Isten előtt és jóvátesszi elkövetett vétkeit; másfelől megszünteti a tisztátalanságot és a bűnt (Lev 14,7.52; 16,21; MTörv 21,1–9) v. visszavezeti a bűnöst a bűn és a tisztátalanság állapotából a tisztaság és ártatlanság állapotába. Ezt a kettős hatást a héb.-ben a kipper ige fejezi ki. A szó etimológiája vitatott. Az arab megfelelő alapján a.m. 'befödni', az akkád megfelelő szerint viszont 'eltűnni' értelmű. Minthogy gyakran áll 'eltűnni' v. 'elúzni' (pl. Iz 6,7; 27,9; Jer 18,23), 'megtisztítani' v. 'megszentelni' (pl. Lev 12,7; 14,20.53; 16,19), 'bűnt eltávolítani' (pl. Kiv 29,36; Lev 8,15; 14,29.52) értelmű igék mellett, ezért föltehető, hogy alapjelentése mégis az 'eltűnni' lehetett. Az ún. Papi iraton kívül a kipper olykor a bűnnek embert helyettesítő (Kiv 32,30; MTörv 32,43; 2Sám 21,3) v. állat ~tal (MTörv 21,4 kk.) való levezeklésére vonatkozik, de egy-egy esetben valamely fenyegető veszedelemnek az elhárítására is utalhat (Ter 32,21; Péld 16,6.14; Iz 47,11); az alany Isten: Ő az, aki kiengesztelődik, megbocsát. A Papi iratban a pap az alany; a pap eszközli ki a kiengesztelődést valaki számára, akinek a bűne engesztelést kíván, v. valamely tárgy számára, amely tisztátalan, tehát meg kell tisztítani; a pap végzi el az illető személyen v. tárgyon az engesztelés szertartását; → engesztelő áldozat. – F) Izr. fiai ~ul valamely tulajdonukat ajánlották fel; olykor aranyukat v. ezüstjüket (Szám 7; 31,50), sőt esetleg a gyermeküket is (Bír 11,29–39; 1Kir 16,34; 2Kir 16,3; 21,6; Mik 6,7), pedig Jahve elvetette a kánaániak és más népek ember~át (Ter 22,1–14; Lev 18,21; 20,2 kk.; MTörv 12,31; 18,10; Jer 7,31; 19,5; 32,35; Ez 16,20 kk.; 20,26). Rendszerint azonban a saját eledelét áldozta fel az ember, mindenekelőtt az állatát. Az ~i állatot v.

egészen (égő~ v. egészen elégő~), v. csak részben áldozták fel, azaz csak azon részeit égették el, amelyeket a legfinomabbnak v. az élet székhelyének tekintettek (így a hájat, a veséket, de főleg a vért, amelyet a lélekkel azonosítottak: Lev 17,14; MTörv 12,23), v. a lélek székhelyének tartottak (Lev 17,10 kk.), és ezért megillette az élet Urát (Ter 9,4; Lev 3,17; 7,27). Ha saját célra vágta állatot, a vért akkor is a földre kellett önteni és be kellett takarni földdel (17,13; MTörv 12,16.23–25; 15,23), úgy hogy tkp. minden magánvágás bizonyos értelemben ~i jelleget öltött (vö. 1Sám 14,31–35). Az állaton kívül még lisztet (→ búza), kenyeret (elsősorban kovásztalan kenyeret, ilyen volt a → kitett kenyér is), olajat, sót (Lev 2,13; vö. Szám 18,12), bort (Lev 23,13) is mutattak be Izr. fiai ~ul, mézet azonban nem (2,11); végül → zsengeáldozatként feláldozták a föld terményeiből, a fák gyümölcseiből, az állatok elléséből az elsőt és a legszebbet. Az ~ anyaga magától értetődően attól függött, hogy mi je volt az embernek; következésképpen változott a művelődés fokának változásával. Amíg Izr. fiai nomádok v. félnomádok voltak, nem áldoztak fel olyan dolgokat, amelyek földművelést tételeztek föl. Az Ígéret földjének elfoglalása és a nomád, ill. félnomád életmód feladása, a letelepedés és a földművelésre való áttérés az ~ok és a rítusok terén is nagy változást hozott. Hogy azonban Izr. fiai kultuszának fejlődését a kánaáni ~i rítusok határozták meg, azt némelyek (R. Dussaud, S. H. Hooke) elhamarkodottan tételezik föl. Még az ugariti kultikus szövegek fölfedezése után sem állítható, hogy a kánaáni rítusokat eléggé ismerjük ahhoz, hogy megállapíthassuk: lényeges hatással lehettek-e Izr. fiainak kultuszára; az ún. karthágói ~i tarifa pedig túl kései ahhoz, hogy Izr. fiai kultuszára hathatott volna. Ugyanakkor nem lehet magától értetődően kizárni, hogy az ugyanolyan művelődési fokon álló és egymással rokon szemita népek ugyanazokat a vallási fogalmaikat hasonló rítusokkal és ajándékokkal juttatták kifejezésre. Az efféle egybeesések azonban nem jelentik az egyik vallásnak a másiktól való függését. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nemcsak a próf.-k, hanem már a papi irodalom is újra meg újra a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy kánaáni v. más elemek vegyüljenek Izr. fiainak kultuszába (vö. 1Kir 18; 2Kir 10; 18,4; 23). – G) A próf.-k állásfoglalását korábban sok szerző úgy értelmezte, mintha minden ~ot és az egész → kultuszt elítélték és Jahvéhoz méltatlannak tartottak volna: Jahve mint transzcendens Isten nem kívánt egyebet tisztelőitől, mint akaratától föltétlen elfogadását és parancsai teljesítését; a próf.-k tehát a „lélekben és igazságban” való imádás (Jn 4,24) előfutárai voltak. De ez a felfogás nem vette kellőképpen figyelembe a kultusz valódi tárgyát, a próf.-k kortársainak mentalitását, sem nyelvhasználatukat, amelyben koruk kultikus visszaéléseivel szembeállítva a saját, csak nagy vonalakban vázolt eszményük fejeződött ki. Ami ellen a próf.-k küzdöttek, az a formája volt a kultusznak és az ~nak, ahogy a korukban dívott, vagyis a kánaáni elemekkel összekeveredett kultuszt vetették el, amely Jahvét olyan módon részesítette tiszteletben, mint Baalt v. valamelyik természeti istent. Ozeás és Ámosz az ország É-i részében küzdöttek az ilyen kultusz ellen, amelyhez nemegyszer erkölcsi kicsapongások is kapcsolódtak (Oz 4,8–14.18 kk.; 8,5 kk. 11–13; 9,1; Ám 2,7 kk.; vö. Ez 16,16). „Mert nem az áldozat kell nekem, hanem a szeretet, nem az égőáldozat, hanem az Isten szeretete” (Oz 6,6). Mindkét próf. szemére veti kortársainak, hogy ~ai csak üres formások, nem tetszenek Jahvénak (6,6; Ám 5,5), mert nem Isten akaratának föltétlen elfogadását fejezik ki (1Sám 15,22 kk.; Oz 6,6), és mert nem felelt meg nekik olyan magatartás, amely összhangban állt Jahve erkölcsi követelményeivel, így elsősorban az igazsággal (4,1 kk.; 7,1 kk.; Ám 2,5–8; 3,10; 4,1.4 kk.; 5,21–27). Ugyanígy tanított Izajás (Iz 1,10–16; 29,13), Mikeás (Mik 6,6–8) és Jeremiás is (Jer 7,21–23). Hogy azonban elvben nem fordultak szembe minden ~tal és az istentisztelet minden külső formájával, az az Isten háza, a Templom iránti tiszteletükből következik (7,7–11; 26,2; vö. Ám 1,2), továbbá az ünnepeikből (Iz 30,29; Jer 33,11), valamint Ozeás fájdalmából, hogy a Palesztinából száműzötteknek nélkülözniük kell majd minden kultuszt (Oz 9,4 kk.). Több zsoltáros (Zsolt 40,7–11; 69,31 kk.) és bölcs (Péld 16,6; 21,3) átvette a próf.-k nézetét. A Zsolt 50,8–15 még hozzáfűzi, hogy Jahvénak nincs szüksége az ~i állat vérére és húására, mert övé nemcsak minden állat, hanem az egész világ is; az 51,18 kk. kiemeli, hogy a külsőnek a belső adja meg az értékét: az Istennek tetsző ~ a bűnbánó lélek, a töredelmes és alázatos szív. Sir 34,18 kk. szerint: „Jogtalan vagyonból csúf dolog áldozni, az istentelen adománya nem talál tetszésre”. 35,1 kk.: „Aki megtartja a törvényt, sok áldozatot hoz”; 35,5 kk.: „Az igaz áldozata öröm az oltárnak, kellemes illata felszáll

az Úr elé”; 35,7–12: az ~ot derűs arccal, jó szívvel kell felajánlani; az igaznak az Úr megfizeti, ha tehetsége szerint ad. – A kései zsidóságban az ~ot mindenekelőtt Jahvétól kirótt kötelességnek tekintették, amelyet az igazaknak pontosan úgy kellett teljesíteniük, ahogy a törv. előírta. Ezáltal az ~ból az odaadás nagyjából kiveszett, és az engedelmesség aktusává vált. Így érthető, hogy más hasonló tettek is eszközül szolgálhattak az engesztelésre, pl. a jótékonyság (Péld 16,6; Tób 4,11), a szülői tisztelet (Sir 3,3), az igazságosság (vö. 3,30). Így válhatott a zsidóság a Templom pusztulása után, az ~ok megszűnésével ~ és kultusz nélküli vallássá. – H) Az ~ fajtái: anyaga szerint a törv. megkülönböztetett → ételáldozatot (liszt, olaj, bor), véres v. vágóáldozatot (állatáldozat, állatok húsa, az ún. tisztátalan állatokén kívül), → italáldozatot, → illatáldozatot (= tömjén); a szándék szerint, amiért bemutatják: → engesztelő áldozatot, → építési áldozatot; → hálaáldozatot, másképpen béke- v. közösségi ~ot; → féltékenységi áldozatot; → tisztulási áldozatot; aszerint, hogy mikor, mely időpontban mutatták be, napi (értsd: naponta bemutatott); → esti áldozatot és → reggeli áldozatot. – Az ~ot v. – részben, ill. egészben – elégették (égő~), v. → lengetéssel mutatták be, v. pedig kiöntötték (ital~). – II. Az ÚSz-ben. A) Jézus a szinoptikusok szerint az ~ot, amely Izr. fiainak istentiszteletében oly központi szerepet töltött be, nem vetette kifejezetten el; sőt elismerte a Templom (Mt 23,17; Mk 11,17) és az oltár (Mt 23,19; vö. 12,3–6) szentiségét. Ugyanakkor az ~nál előbbre valónak tartotta a kibékülést (5,23 kk.), jóváhagyta a próf.-k tanítását (9,13; 12,7; Oz 6,6), az egész törv.-t a szeretet parancsában foglalta össze (Mk 12,28–32) és megjövendölte a Templom pusztulását (13,2), ami egyszersmind a Templomhoz kapcsolódó ~ok végét is jelentette; sőt az ósz-i ~ megszűnését is bejelentette: új szövetséget hozott létre (Mt 26,28; Lk 22,20; 1Kor 11,25). Az ósz-i ~ megszűntét János kifejezetten megfogalmazta (Jn 4,23–24). De Jézus azért elvben nem vetette el az ~ot; sőt, saját haláláról azt mondta, hogy vérét váltságul ontja ki mindenkiért. Jóllehet a gör. szó (lütron ‘váltságdíj’) önmagában véve nem jelent egyebet, mint azt az összeget, amelyen egy hadifoglyot v. egy rabszolgát ki lehetett váltani v. pedig (elsősorban a LXX szóhasználatában) azt a helyettesítő ajándékot, amelynek értéke semmissé tesz egy bűnt, Jézus halálát – az „életét odaadta váltságul mindenkiért” fordulat révén, valamint az → Isten szolgájára való tekintettel, akinek önként vállalt halála engesztelő ~nak számított, sokakért (Iz 53,10; 53,4–6) – szabályos engesztelő ~nak lehet, sőt kell tekintenünk; → megváltás; az Eucharisztia ~i jellegére nézve → utolsó vacsora. – B) Pál ap. Krisztus halálát – ehhez nem is férhet kétség – úgy fogta föl, mint ~ot; a Krisztus végbevitte megváltás következményeit Krisztus vérének (Róm 5,8 kk.; Ef 1,7; 2,13; Kol 1,19 kk.; vö. 1Pét 1,2–18 kk.) v. önként vállalt halálának (Róm 5,6.8.10; 1Kor 15,4; Gal 2,21; Kol 1,22) tulajdonította; ezzel kifejezte, hogy Jézus halálát engesztelő ~nak tekintette. Ezt konkrétan meg is fogalmazta: „Krisztus szeretett minket, és odaadta magát értünk jóillatú áldozati adományként az Istennek”, vagyis Istennek tetsző ~ul (vö. Lev 1,9; 3,16; 6,8 stb.). Pál Krisztust húsvéti bárányunknak nevezi; a kereszten áldozták fel, hogy az igaz Izr.-t, Isten Izr.-ét (Gal 6,16; vö. 1Kor 10,18) kiváltsa a bűn szolgaságából (5,7). Végül Krisztus az égő~: vére új szövetséget hozott létre (11,25); Isten őt adta oda véres engesztelő ~ul, hogy levezelje a bűnt és az emberek iránt Istent kiengesztelje. – C) A Zsid Krisztus halálát ismételtelen ~ként állítja elénk, amely az ÓSz minden ~át messze felülmúlja, az égő ~ot (Zsid 10,5–8), a vörös tehenet (9,13; vö. Szám 19,1–10), az ó szövetség megkötésekor bemutatott ~ot (Zsid 9,15–23; vö. Kiv 24,3–8), az engesztelő ~ot, az → engesztelés napján bemutatott ~ot (Zsid 9,1–14; vö. Lev 16,1–34; 23,26–32). A Zsid szerzője kifejezetten kiemeli, hogy Krisztus ~a engesztelő ~ volt: Krisztus mint az új szövetség főpapja „nem szorul rá, mint a többi főpap, hogy naponként először a saját vétkeiért mutasson be áldozatot s csak azután a nép bűneiért. Egyszer s mindenkorra megtette ezt, amikor magát feláldozta” (Zsid 7,27–28; vö. 9,28). Ha már a bakok és a bikák vére, meg az üsző hamva tisztává tesz, „mennyeivel inkább megtisztítja lelkiismeretünket a holt cselekedeteiktől Krisztus vére, aki az örök Lélek által saját magát adta tiszta áldozatul az Istennek, hogy az élő Istennek szolgáljunk” (9,13 kk.). Krisztus, aki egyszer áldozta fel magát, „hogy sokak bűnét elvegye”, másodsor nem a bűn miatt jelenik meg, hanem azok üdvösségére, akik várnak rá (9,28). „Egyetlen ~tal örökre tökéletessé tette a megszenteltekét” (9,14). A 13,10: talán az Eucharisziát állítja elénk ~ként. – Olykor az ~ tágabb értelmezést kap.

A keresztény, aki meghalt a bűnnek (Róm 6,11.13), testét „élő, szent, Istennek tetsző áldozatul” adja, ez szelleme hódolata (12,1), azaz olyan istentisztelet, amely összhangban van azzal, hogy az ember értelmes lény, az Isten pedig lélek. Keresztény életet élve a keresztény „lelki házzá” válik, hogy „Istennek tetsző lelki áldozatot hozzon” (1Pét 2,5), az apostolkodás (Róm 15,15 kk.; Fil 2,16 kk.), az imádság (Zsid 13,15) és a vértanúság (Fil 2,17) vállalásával. – D) János írásaiban Jézus, aki abban az órában halt meg, amikor a húsvéti bárányt föláldozták (Jn 19,14), úgy jelenik meg mint az igazi húsvéti bárány, amelynek nem volt szabad csontját törni (Kiv 12,46; Szám 9,12; Jn 19,36). Ő az → Isten Báránya, aki elveszi a világ bűneit (1,29.36); azért jelent meg, hogy elvegye a bűnöket (1Jn 3,5); vére minden bűnt lemos (1,7; vö. Jel 7,14); „Ő az engesztelő áldozat bűneinkért, nemcsak a mieinkért, hanem az egész világ bűneiért is” (2,2; vö. Jn 11,51 kk.). Ha kifejezetten nem fogalmazódik is meg, milyen módon veszi el az Isten Báránya a bűnöket (gör. airein; vö. 10,18; 11,50; 15,2; 1Jn 3,5), Jn 6,51; 1Jn 1,7; Jel 5,6.9.12; 7,14; 12,11 alapján föltehető, hogy vérével mossa le a bűnöket, tehát hogy engesztelő ~ot mutat be (vö. Iz 53,1–11: az Isten szolgáját mint egy bárányt leölésre viszik, és mások bűneiért szenved). Így a húsvéti bárány engesztelő ~tá válik, amilyen szerepet az ósz-i kultuszban nem töltött be (vö. 1Pét 1,19; 1Jn 1,7; 2,2). A Jel-ben a Bárány (29-szer) Krisztus tulajdonneve. A Bárány, akit leöltek (Jel 5,6.9.12) a választottakat megváltotta Istennek a vére árán (5,9; vö. 13,3 kk.; 1Kor 6,20; 7,23); vérében mosták az üdvözültek tisztára a ruhájukat (Jel 7,14). E részletekben az engesztelésnél nagyobb hangsúlyt kap az Isten Bárányának megváltói szerepe.

áldozati lakoma: sok vallásban szokásos kultikus étkezés. Több fajtája ismert: 1. Szentségi lakomák, melyeken a résztvevők szakrális étel és ital fogyasztásával istenséget v. természetfölötti erőt vesznek magukhoz (theofágia v. hierofágia). – 2. Szakrális lakomák, melynek résztvevői együtt esznek és isznak, s ezáltal egymással kerülnek kapcsolatba (szövetségi lakomák). – 3. Lakomák, melyeken az emberek az istenséggel esznek és isznak együtt és így egyesülnek vele. – 4. Lakomák, melyeket az istenségnek ajánlanak. – I. az ÓSz-ben az izr.-k kultuszából az 1. ~típus hiányzott, de lehetséges, hogy a húsvéti lakoma eredetileg ilyen jellegű volt. A 4. típussal csak jelképes változatban találkozunk (→ kitett kenyerek, és bizonyos értelemben → ételáldozat, → italáldozat). A 2. és 3. típusú kultikus étkezés gyakoribb volt. Az ünnepélyes lakoma egyik legfontosabb rítusa volt a → szövetség megkötésének (Ter 26,28–30; 31,46.54; Józs 9,14; 2Sám 3,20), de a király beiktatásának is (1Sám 11,15; 1Kir 1,9.25; 3,15), amit úgy tekintettek, mint szövetségekötést a király és a nép között. Azok, akik ugyanazt az ételt ették, ókori felfogás szerint ugyanannak a → vérnek és életerőnek váltak részeseivé és így mintegy összekapcsolta őket egy szakrális kötelék. A 3. típust az a szövetségi lakoma képviseli, amelyre Mózes, Áront, Nadabot, Abihut és a 70 vént a szt. hegyen Jahve meghívta (Kiv 24,1 kk. 9–11). De ehhez a típushoz tartozik az ún. → hálaáldozat v. béke-, ill. közösségi áldozat is, amelyeknek az ~ fontos részét alkotja (Lev 3; 19,5–8; 22,29 kk.; MTörv 12,27; 1Sám 1,4.9; 2,13–17; 9,12 kk.; 11,15; 20,6; 2Sám 15,12; 1Kir 3,15). Ilyen áldozat bemutatásakor a feláldozott állat egy részét az istenségnek ajánlották fel; a többi részét – miután a pap megkapta a járandóságát – elfogyasztották az áldozat bemutatói. Minthogy az áldozatnak ezzel a fajtájával csak a szövetségekötéssel kapcsolatban találkozunk, R. Schmid azt javasolja, hogy szövetségi áldozat legyen a neve. Az áldozati állat közös elfogyasztása a szentélyben, Jahve jelenlétében, közösséget hozott létre Isten és az ~n részt vevők között, ezért ilyen áldozatot gyakran a család, a törzs v. a település ünnepei előtt mutattak be, az összetartozás tudatának fölelevenítésére és megerősítésére (1Sám 20,6; 9,12 kk. 22–24). Az első termés bemutatásakor is tartottak ~t Jahve színe előtt (MTörv 12,6 kk.). – II. Az ÚSz-ben Pál az → Eucharisziát, az Úr vacsoráját (1Kor 11,20) ~ként állítja eléink (10,16–22); az Eucharisztia Krisztus testének és vérének közösségét (koinónia) hozza létre, lehetővé teszi, hogy a keresztény kapcsolatba kerüljön Krisztussal, ahogy Izr. fiai kapcsolatba kerülhettek az ~ révén az oltárral (értsd: az Istennel), és ahogy a pogányokat is kapcsolatba hozta az ~ a gonosz lelkekkel, akiknek Pál szerint az áldozatot a pogányok bemutatták; (10,18.20). A Krisztussal való közösséggel, amely az eucharisztikus lakomán való részvétellel megvalósul, nem egyeztethető össze a gonosz szellemekkel való asztalközösség, vagyis a pogány ~kon való részvétel. Ezenkívül: mint-hogy a keresztények az Eucharisziában ugyanazt a kenyeret eszik (= Krisztus testét), bármennyien vannak is,

egy testet alkotnak. – Az eucharisztikus ~tól pontosan meg kell különböztetni az ApCsel 2,42.46: → kenyér-törésnek nevezett testvéri lakomát, mely a héb. haburahból (→ agapé) származik.

Aleppo: → Berea.

Alexander (gör. 'férfiakat elűző'), Sándor: 1. → Nagy Sándor. – 2. ~ Balasz: Szíria királya (ur Kr. e. 150–145). Antiokhosz Epiphanész fiaként lépett föl. A jogos trónörökösrel, Demetriosz Szótérrel folytatott harcaiban Egyiptom támogatta, majd különféle engedmények fejében Makkabeus Jonatán is melléje szegődött. A róm.-ak szintén biztosították rokonszenvéükre. Az egyiptomi Ptolemaiosz Philométor hozzáadta a leányát, Kleopát-rát. Demetriosz halála után úgy látszott, hogy trónja biztonságban van, de a 147. év fordulatot hozott. Philo-métor Demetriosz fia mellé állt, és ~t egy vesztett csatája után 145-ben megölték. – 3. Nagy Heródes és a hasmoneus Mariamne fia. Apja Kr. e. 7-ben a testvérel, Arisztobulossal együtt kivégeztette. – 4. Cirenei –> Simon fia, Rufusz testvére (Mk 15,21). – 5. főpap, tagja annak a főtanácsnak, amely maga elé idézte Pétert és Jánost (ApCsel 4,6). – 6. az az ember, aki Efezusban jelentős szerepet játszott a Demeter (→ Demetriosz 4) ezüstműves szította lázadásban; a zsidók előretuszkolták, hogy magyarázza meg a helyzetet, de amikor az efezusiak megtudták, hogy zsidó, letorkolták (19,33 kk.). – 7. hűtlen keresztény, akit Pál „átadott” a sátánnak, hadd tanulja meg, hogy ne káromkodjék (1Tim 1,20). – 8. Pál ellenfele, a bronzműves (2Tim 4,14).

Alexandria: A négy ókori város közül, amely ezt a nevet viseli, az a legjelentősebb, amelyik a Nílus deltájától Ny-ra, a Földközi-tenger és a Mareotisz-tó közé eső keskeny földnyelven fekszik, Fárosz-szigetével szemben. 332/31-ben Nagy Sándor alapította. A K és Ny közti közlekedés csomópontja, a Ptolemaioszok székhelye, a hellenista és a zsidó tudományosság központja (itt készült a LXX., a Bölcs és több apokrif irat). Lakossága vegyes volt, de igen sok gör.-ül beszélő zsidó is lakott itt (Philo szerint 1 millió). Az ÓSz-ben nem szerepel. Az ÚSz-ben Apolló szülővárosa (ApCsel 18,24), s ~i volt az a hajó is, amelyen Pál és kísérelője Itáliába érkezett (27,6); ugyanígy Máltából is ~i hajón folytatták útjukat Róma felé (28,11 kk.). Azok az ~iak, akiknek Jeruzsá-lemben külön zsinagógájuk volt, a libertinusokkal és a cireneiekkel együtt, s akik vitába szálltak Istvánval (6,9), az ~i zsidóüldözés idején vándorolhattak ki Jeruzsálembe. Ma Al Iskandariyah.

Alexandrosz Janneusz: a hasmoneusok fejedelme; Jonatán (a Janneusz vsz. ennek rövidítése) vonult be ~ néven a tört.-be. Arisztobulosz halála után sógornője, Szalóme Alexandra kezét nyújtotta neki, s így a korona is a fejére került. Kr. e. 103-tól 76-ig volt király s egyszersmind főpap is Jeruzsálemben. Sok háborút viselt, sokat hódított. Ennek volt köszönhető, hogy halálakor akkora országot hagyott hátra, mint amilyen Dávid és Salamon birodalma volt. Farizeus ellenfeleit idegen katonák segítségével minden habozás nélkül szétszórta. – Uralma idejéből mintegy 300 pénzérme maradt fenn. A pénzek egyik oldalán héb. fölirat: Jonatán király, a másik oldalon gör.: Alexandrosz király; a főpapi pénzérméken héb. fölirat látható mindkét oldalon: Jonatán, a főpap és: a zsidók közössége.

alfabetikus ének: → ábécé-ének.

alfabetikus írásmód: → ábécé.

Alfa és Omega: a gör. ábécé első és utolsó betűje; az Első és az Utolsó, a Kezdet és a Vég. A Jel Istenre (1,8; 21,6) és Jézusra (1,17–18; 2,8; 2,13) vonatkoztatja annak kifejezéséül, hogy Isten, ill. Jézus öröktől fogva van és örökké él, minden teremtménynek ő az őforrása és a végcélja. Azt az ósz-i gondolatot, hogy Isten az Első és az Utolsó, a Kezdet és a Vég lz fogalmazza meg egészen világosan (41,4; 44,6; 48,12), de az apokrif iroda-lomban is föllelhető. Hasonló betűszimbolikával a hellenizmus és a rabbinista irodalom is élt (aleph-tau, a héb. ábécé első és utolsó betűje).

Alfeus: az ÚSz-ben 2 személy neve. – 1. Lévi vámos (→ Máté) apja (Mk 2,14). – 2. Az ap.-ok testületében a 2. Jakab apja, akit – hogy a másik Jakabtól, Zebedeus fiától megkülönböztessék – így is neveztek: Jakab, ~ fia (3,18; ApCsel 1,13). Ezt az ~t Aranyszájú Szt. János óta többen is azonosították Kleofással (Jn 19,25), de nem sok alappal, mert sem ugyanazon név két változatáról, sem két néven szereplésről nem lehet szó.

Alkimusz (héb. Eljákim 'Isten felemel', ill. 'megvigasztal'): a hellenista párt vezetője Júdeában, Szíria királya, I. Demetriosz Szótér főpappá nevezte ki és Kr. e. 162: Bakchidesz hadvezér révén be is iktatta. Az ortodox zsidók, az írástudók és a hasszideusok a béke érdekében elfogadták, de Makkabeus Júdás és követői ellene voltak. (1Mak 7,5–25; a 2Mak 14,3.7 szerint egyszer már lehetett főpap). Miután Bakchidesz visszatért Szíriába, Nikanor fogta pártját (1Mak 7,25–50); később újra Bakchidesz segítségére szorult (9,1–5.50–53). Amikor elrendelte, hogy rombolják le a belső templomudvar falait, szélhűdés érte (9,54–57).

állam: Az ÓSz-ben társadalmi és politikai szervezettség szempontjából Izr. tört.-ében 5 korszakot lehet megkülönböztetni. 1. A nomád időben a vérrokonságon (család, törzs) alapult a közösség. A zárt törzsi közösség élén a sejk (arab 'vén, a legöregebb') állt, akit a családok maguk választottak vezetőjükül. Személyes tekintélye alapján békeidőben tanácsokat adott, és döntött a vitás kérdésekben, háború idején ő volt a vezér. E korban valójában még nem lehet ~ról beszélni. – 2. A bírák idejében (Kr. e. 12. sz.) Izr. fiai a vallás révén – ha csak lazán is, de azért – együvé tartoztak, törzseik politikailag szabadok és egymástól függetlenek voltak, legfőljebb háború idején lehetett szó bizonyos fokú egységről. A Bír 5 kilenc törzset említ. A törzseken belül a vérségi kötelék meglazult, s a helyi közösségek (városok és a hozzájuk tartozó, nekik alárendelt helységek, az ún. leányvárosok) léptek előtérbe, kánaáni mintára (vö. Szám 21,25.32; Józs 17,11; Bír 1,27). A városokban a vezető réteget a tekintélyes családok fejei, a vének képviselték (8,14; 9; Rut 4,2). Ez a Mózesről kialakult képen is tükröződik (Kiv 18,23–26; MTörv 1,15; 19,12). – 3. Szorosabb politikai egység a királyság bevezetésével jött létre. A királyságnak – a nomádok szabadságvágyán túlmenően – a vallási szempont is ellene szólt: Isten uralmának elvetését jelentette (1Sám 8), de mert Izr. vénei úgy látták, hogy a filiszteusokkal szemben egységes vezetésre van szükségük (8,4), mégis létrejött, mégpedig Isten közreműködésével. Saul – fölkenése után – sok erőfeszítést tett, hogy a törzseket összehangolja, de azután nézeteltérése támadt Sámuellel és elbukott. Mindamellett nem lehetetlen, hogy a Saul uralmáról kialakult kép – a Dávid háza által képviselt törekvések folyamán – kedvezőtlenebb a valóságosnál. Annyi bizonyos, hogy a királyság csak Dávid idején épült ki és szilárdult meg Izr.-ben (hárem, udvartartás, testőrség, hivatalnokok, trónöröklés). A királynak igen nagy volt a hatalma, s bizonyos mértékig még a vallási életre is kiterjedt (2Sám 20,23; 1Kir 2,26), de azért a törzsek korábbi vezetőit tekintetbe kellett vennie (2Sám 2,4; 5,3; 15,13). Salamon megkísérelte, hogy ezen változtasson, s – bár elsősorban az adószedés érdekében – 12 körzetre, ill. kerületre osztotta az országot (1Kir 4,7 kk.; 5,7 kk.). A papok egyre inkább királyi tisztségviselőkké váltak, és függő helyzetbe kerültek. A későbbi királyok idején a nép jobban ragaszkodott a régi hagyományokhoz, így a vének is nagyobb szerephez jutottak (21,1–16; 2Kir 4,13; 11,17). – 4. A Kr. e. 587: történt katasztrófa után Izr.-ben a politikai vezetés egyre inkább elszakadt a vallási tekintélytől, s míg politikailag Izr. perzsa tartomány lett s így függő helyzetbe került (Neh 7,6; Ezd 2,1), vallási vonalon a főpap és a vének vezetésével egyfajta függetlenségre tett szert (2,2; 4,3; 5,5; 6,7; 10,8; Neh 7,7.70; 11,1). – A gör. időben, a → Ptolemaioszok és a → Szeleukidák uralma alatt kialakult a → főtanács, amely később, Krisztus idejében fontos szerepet töltött be. – 5. Az utolsó korszak Kr. e. 167: a → Makkabeusok lázadásával kezdődött, amely először nem volt egyéb népi megmozdulásnál, később mégis új államformához vezetett. Míg Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 134–104) csupán népvezér, ún. etnarcha volt és pénzén is a heber ('népgyűlés') szerepelt feliratul, addig utódai már királynak nevezték magukat. Mindamellett a hatalom csakhamar a róm. → helytartók kezébe került. Ezek a tört.-i tények a Szt.-írásban vallási szempontból értelmezve szerepelnek. Az ÓSz hangsúlyozza az ország és a vallás egységét: mind a vallási közösségnek, mind az állami szervezetnek az a szövetség az alapja, amelyet Jahve kötött népével. A jahvizmussal való összefonódás különösen Dávid háza idején kézenfekvő (2Sám 7; Zsolt 89; 132): a nemzeti és a vallási

szempontok teljesen egybeolvadnak. Egyébként a hatalmat már a régi arab K-en is megillette egyfajta vallásos tisztelet. Izr. királyát Isten választotta ki (1Sám 8,22; 10,24; 16,13; 1Kir 1,48), érthető tehát, hogy tisztelni kellett (Péld 8,15 kk.; 24,21 kk.). Később, amikor a királyság hanyatlásnak indult, minden tekintélynek Isten a forrása (Bölcs 6,3; Sir 10,4 kk.). Ebből következően még az idegen hatalmat is elismerték (Jer 29,7; Ezd 6,9 kk.; vö. 1Mak 7,33). Ha a hatalom olyan rendeletet bocsátott ki, amely ellenkezett a lelkiismerettel, megtagadhatták végrehajtását (Eszk 3,8; 1–2Mak). Jézus idejében a politikai hatalom a róm. helytartóé volt, vallási téren viszont a főtanács képviselte a hatalmat. – Az ÚSz nem tartalmaz az ~ra vonatkozóan határozott tanítást, maga az ~ kifejezés sem szerepel benne. Jézus tanításából csak kevés olyan részlet maradt ránk, amely összefüggésbe hozható az ~ kérdésével, s az ÚSz többi része is rendszerint csak valamely adott helyzetben érinti az ~ kérdését anélkül, hogy átgondolt, átfogó tanítást akarna adni. Mk 12,13–17: Jézus a császár iránti engedelmisséget nem olyan dolognak tartotta, amelyet az „okosság” sugall, hanem sokkal inkább kötelességnek tekintette, mert a maga körén belül minden hatalomnak (még a pogány államnak is) megvan a szerepe. Mindamellet az Isten iránti engedelmisség előbbre való és minden másnál fontosabb, ezért Jézus nem engedi, hogy messiási küldetése teljesítésében a hatalom gátolja (Lk 13,31 kk.). Jézus nem vezeti vissza a hatalmat Istenre (Jn 19,11), miként Pál (Róm 13,1–7), inkább Pilátusnak akarja megmagyarázni: az Atya akarja, hogy a kezedbe kerüljek (vö. Mt 26,52–53; Jn 18,11) – ezért nem retten vissza Pilátus fenyegetésétől. Az ap.-ok a zsidó főtanáccsal szemben bátran hangoztatták, hogy inkább Istennek kell engedelmeskedni, mint embernek (ApCsel 4,5–22; 5,17–40). Ugyanakkor az ÚSz némelyik szerzője szembeötlően lojális a róm. birodalom iránt (vö. Lk 23,4.13–16.22; ApCsel 16,36–40; 19,31; 21,31–22.24; 27,43). Pál az ÓSz-től és a korai zsidó szemlélettől függetlenül föltétlen engedelmisséget kíván az ~hatalom iránt a keresztényektől (Róm 13,1–7). Péter ap. is erre figyelmeztet (1Pét 2,13–17), s a figyelmeztetésének külön súlyt ad, hogy ő jól tudta saját tapasztalatából: mit jelent, ha az ~hatalom valakit az igazságért és a keresztény névért üldöz (3,14–17; 4,12–19; vö. 2,14). – Az őskeresztény közösségekben szokásban volt imádkozni a királyért és az előljárókért – Pál az erre buzdítást külön figyelmébe ajánlja Timóteusnak (1Tim 2,1–3; Tit 3,1–3.8). – Ha az ~ vezetői visszaélnék hatalmukkal és isteni méltóságot tulajdonítanak maguknak (vö. ApCsel 12,19–23; Jel 13,4 kk. 15; 14,9.11; 16,2; 19,20), akkor a Sátán eszközeivé válnak, így (13,2) nem tarthatnak tovább igényt az engedelmisségre (14,6 kk.). Ilyen helyzetben a kereszténynek nincs más választása, mint a szenvedést türelemmel elviselni (13,10) és a saját életével is tanúsítani: ez a világ arra van hivatva, hogy „az örök evangélium”-ot hallja és ahhoz igazodjék (14,6 kk.).

állat: Az ~ok a Bibliában legszembetűnőbb jegyeik alapján vannak felosztva, nem zoológiailag; az elnevezések sem tudományos jellegűek, hanem népiesek, ami azt jelenti, hogy nem elég körülhatároltak, s használatuk sem következetes (pl. a behemah általában 'szarvasmarha, barom' értelmű, de jelölhet bármely más nagy ~ot is, amely ismeretes volt azon a vidéken). A nemi és a faji neveket gyakran egymás szerepében alkalmazták, pl. a gozal, ami a fiatal, kifejlett madarat jelölte, hol gerle (Ter 15,9), hol sas (MTörv 32,11); a sippor 'madár' lehet veréb (Zsolt 84,4); a livjatan 'tengeri szörny, leviatán' pedig krokodil (Jób 40,25 kk.). – Vannak vízben élő ~ok, (nagyobb) szárnyasok, szárazföldön élő (mezei) ~ok és csúszómászók. Ez a négyes felosztás eléggé következetes, maga a terminológia azonban nem; vö. pl. Ter 1,26; 9,2; 1Kir 5,13; Ez 38,20 és Ter 6,7.20; Oz 2,20; ApCsel 10,12; 11,6 (a vízi ~ok nélkül). – 1. A vízben élő ~ok (Ter 9,2) két nagy csoportra oszlanak (vö. Dán 3,79): a nagyobb vízi ~okra, amilyen a krokodil, a víziló, és a kisebb vízi ~okra (Ter 1,21); ez a felosztás vsz. egybevág azzal, hogy van-e uszonyuk/úszólábuk, ill. hogy pikkelyesek-e v. sem (Lev 11,9 kk.). – 2. A szárnyasok az ég madarai, az égi madarak; az „égi” fontos szempont a megkülönböztetéshez: a denevér is „égi”-nek számít. – 3. Csúszómászók, amelyek a földön mászkálnak. 11,42: vannak köztük szárnyasok, szárnyatlanok, soklábúak, négylábúak és amelyeknek nincs lábuk, ezért csúsznak-másznak. – 4. A tágas mezőn élő szárazföldi ~ok a nagyobb négylábúak, amelyek nem a „hasukon csúsznak”. Többnyire megkülönböztetik a vadakat és a házasított ~okat v. a jószágot (Ter 1,24; 3,14; 7,14; Iz 46,1), mégpedig a kis jószágot: a kecskét,

juhot és a nagy jószágot: a barmot, a szarvasmarhát; vö. Lev 27,26. Végül fontos szempont a különbségtételkor, hogy az ~ kérődző-e v. sem, hogy hasított körmű-e v. sem (vö. Lev 11,2–7, ahol a nyúl és a borz – zoológiailag helytelenül – a kérődzők közt szerepel), de ugyanígy az is, hogy milyen nemű (Ter 7,16). – Vallási szempontból nézve: a tiszta és a tisztátalan ~ra vonatkozó előírások szem előtt tartása révén Izr. fiai elkülönültek a többi népektől, és szt.-nek tarthatták magukat (Lev 11,44). Eredetileg egészségügyi szempontok is közrejátszhattak a tiszta és tisztátalan ~ok megkülönböztetésében, de még inkább szerepe lehetett annak, hogy a tisztátalan ~okat (pl. a kígyót) valamiképpen összefüggésbe hozták a démonokkal; ezenkívül vannak köztük dögevők is (pl. dögekelyű). Végül a szimbolikus értelmezés is belejátszhatott a megkülönböztetésbe (pl. nyúl = termékenység). A Ter 7,8 és 8,20, valamint a Lev 11,1–47 és a MTörv 14,3–20 alapján a következő kép rajzolódik ki: 1. A nagyobb ~ok közül tiszták azok, amelyek kérődzők s egyszersmind hasított körműek (szarvasmarha, kecske, juh s némely antilopfajta; ugyanakkor a teve, a borz, a nyúl és a sertés tisztátalan). – 2. A vízi~ok közül azok számítottak tisztának, amelyeknek uszonyuk/úszólábuk van és pikkelyesek. – 3. A madarak közül mindenekelőtt a ragadozók tisztátalanok; föltehetően azért, mert dögöt (hullát) esznek. – 4. A csúszómászók – azokat, amelyeknek „a lábszáruk fölött combjuk van, hogy szökdécselhessenek” (Lev 11,20–25), vagyis a sáskaféléket nem számítva – mind tisztátalanok (11,41 kk.). – A teremtett világból a szárazföldön élő ~ok állnak az emberhez a legközelebb. Isten ugyanazon a napon teremtette őket, mint az embert (Ter 1,24), de növényekkel táplálkoznak s alá vannak vetve az embernek (1,26–30; 2,20); a vízözön idején ugyanúgy elpusztulnak, mint az emberek (7,21). A bűn által megzavart rend (vö. 9,2 kk.) a messiási időben áll helyre (Iz 11,6–8; vö. Ter 9,2 kk. 15 és Mk 1,13). – Több helyen is szerepel a Bibliában, hogy az Isten gondoskodik az ~okról (pl. Mt 6,26), s az is, hogy az ~okat kímélni, védeni kell (pl. MTörv 22,6 kk.; vö. Mt 18,12 kk.). Ugyanakkor tilos mindenféle ~ kultusz, másfelől az embernek jogában áll az ~ok fölött rendelkezni. A tiszta ~ok táplálékul szolgálnak az ember számára (Ter 9,3; vö. Neh 5,18; MTörv 14,3–20) v. feláldozhatja őket az ember (pl. a juhot, kecskét, marhát, galambot, gerlét); a J (Jahvista) és az E (Elohista) a teremtéstől kezdve ismeri az ~ áldozatot, a P (Papi irat) szerint csak Mózes vezeti be őket (vö. a Vízözön tört.-ével). Mivel azt tartották, hogy a vér életet, hogy az élet mintegy a vérben „lakik”, a vére külön törvények vonatkoztak (Ter 9,4–6; MTörv 15,23). Vadászat alkalmával megfogták az ~okat (Péld 7,23; Ám 3,5) csapdát állítva, tört vetve (9,8), kötéllal v. hálóval (Iz 51,20); a vízi ~ok kifogásához hálót, varsát (Hab 1,15) v. szigonyt (Jób 40,26) használtak. – Izraelita felfogás szerint az ember ősidők óta foglalkozik ~ tenyésztéssel (Ter 4,2.20), s mielőtt még ekét és szekeret használt volna, tartott igavonó ~ot és felült az ~ (teve, ló, szamár, öszvér) hátára. A hús, a tej és a vaj eledel az ember számára, a gyapjú, a kecske és a teve szőre alapanyagul szolgál a ruházatkodáshoz és a sátor-készítéshez; ugyanígy az ~bőröket is ruházatul használja az ember (3,21), v. tömlőt készít belőle. Az ~i hulladék tüzelőül szolgál, a belsősegek (pl. a hal epéje, szíve és veséje) pedig orvosságul. Az elefánt agyarából (díszes) tárgyakat, eszközöket faragnak, a madarakkal eljátszanak (Jób 40,29), megfigyelik a költöző madarak (Jer 8,7) és a többi madár életét is (Zsolt 102,7), a kerteket, mezőket azonban védik tőlük: madárijesztőt állítanak elhessegetésükre (Jer 10,5). Az ~betegségek járványosak (Lev 9,2–9), a különböző fajú ~ok keresztezése tilos (19,19), de még inkább az ~tal való – természetellenes – közösülés (Kiv 22,18); ha az ~ emberre támad és megöli, meg kell kövezni (21,28 kk.). Az ~ eltulajdonításából származó v. az ~ okozta kárt meg kellett téríteni (Ter 31,39; Kiv 21,28 kk.; 22,9 kk.). Különleges ~ok behozataláról is olvashatunk a Bibliában (1Kir 10,22; 2Kron 9,21); az ~ok védelméről, a róluk való gondoskodásról szintén (Kiv 23,10 kk.; MTörv 22,1–4; 25,4; Péld 12,10). Olykor az ~ eszköz az Isten kezében a bűn büntetésére (Kiv 7,26 kk.; 8,12 kk.; 10,12 kk.; Lev 26,22; 1Kir 13,18–28; 2Kir 17,25). Bizonyos esetekben – különösen az apokaliptikában – az ~ok az Isten-ellenes hatalom megszemélyesítői (Ter 3; Dán 7; 1Pét 5,8; Jel 9; 13; 16). Máskor emberi tulajdonságok v. különféle típusok jellemzésére szolgálnak (pl. a zerge v. a szarvasünő a bártortalan nőre vonatkoztatva; de vö. Ám 4,1; Lk 13,32). Bizonyos ~ok nevét (pl. galamb) becézésre is felhasználják (Én 2,14), sok személynév eredetileg ~ neve volt (pl. Ráchel = anyajuh; Debora = méh; Zeel = farkas). – A mesebeli ~okra nézve → keveréklények, → leviatán, → sárkány.

állatáldozat: → áldozat.

allegorézisz: → Szentírás allegorikus értelmezése.

allegória: → hasonlat.

alleluja (héb. hallelujáh 'áldott legyen Jahve'; → hallel): liturgikus felkiáltás (Tób 13,2), főképpen az ún. ~-zoltárok elején v. végén (pl. Zsolt 106; 111; 113; 116–117; 135; 146; 150). Nagyon régi liturgikus kiegészítés (vö. a LXX és a Vg. különféle szöveg hagyományai); eredetileg a kántor, a pap v. a leviták énekelték, a nép ismételte (válaszos énekként?); először a 106,48-ba épült bele, miután a későbbi doxológiát hozzátolták. – az ÚSz-ben (csak Jel 19,1–6) mennyei örömeinek a nagy kéjnő elítélése után.

állhatatosság, kitartás: A gör. erénytanban, különösen a sztoicizmusban a szenvedésben és megpróbáltatásban tanúsított ~ a kitartással együtt egyik változata a férfiaságnak. Az ÓSz mindenekelőtt Jób alakjában állítja elének példaként, akihez a zsidóságban még Ábrahám (Jub 17,18), Izsák, Noé, Dávid, a Makkabeus vértanúk (4Mak) és mások társulnak (vö. Jak 5,7–11; Zsid 6,12). – Az ÓSz-ben (szinoptikusok, Pál, pasztorális levelek, Zsid, Jak, Jel) a keresztény alapmagatartás egyik fő vonása a hit és a szeretet mellett (pl. 2Tesz 1,4; vö. Sir 2,2: készülj fel igen sok megpróbáltatásra. Keményítsd meg szíved és légy állhatatos). Az ~ megpróbáltatás gyümölcse, tökéletességre vezet (Jak 1,3 kk.; vö. Jel 2,2) és föltétele az üdvösség elnyerésének (vö. Lk 21,19: ha kitartotok, megmentitek lelketeket; 1Tesz 3,13). → türelem.

állkapocs (héb. lehi): 1. Az áldozati állatból a lapockát, az állkapcsot és a gyomrot át kellett adni a papnak (MTörv 18,3). – 2. Sámson egy „friss” (vagyis erős) szamar ~csal 1000 filiszteust leütött; a szám itt vsz. etiológia a Ramat-Lehi helynév magyarozatára (Bír 15,14–17; 15,9.14). – 3. Átvitt értelemben az ~ erőre és hatalomra utal; ezért mondja Jahve ellenségével kapcsolatban: „horgot akasztok állkapcsodba” (Ez 29,4; vö. Zsolt 3,8; Iz 30,28).

alma: Ha a héb. tappuach valóban 'alma, almafa' jelentésű, akkor az ~nak korábban sokkal gyakoribbnak kellett lennie Palesztinában, mint napjainkban. Több helynévben szerepel: Tappuach, Bet-Tappuach, Entappuach. Jo 1,12: a sáskajárás után kiszáradt a szőlőskert, ellankadt a fügefafa, a gránát~fa, a pálma és az ~fa; Péld 25,11: Mint arany~k ezüsttányérokon, éppen olyan a szó, amit jókor mondanak; Én 2,5: az ~ felüdit; 2,3: az ~fa szépségével kiválik az erdők fái közül; 7,9: az ~ illata; 8,5: az ~fa alatt kezdődött az idill. Közismert és sokat emlegetett az Éva leszakította ~ (→ Paradicsom), de ez a hagyomány nagyon késői; a Biblia szövegében egyszerűen 'fa' és 'gyümölcs' szerepel, közelebbi meghatározás nélkül. → gránátalma.

álóé: illatszert. A liliumfélék családjához tartozó cserjék, ill. fajták húsos leveléből nyerték csorgatással v. főzéssel. A Zsolt 45,9; Péld 7,17; Én 4,14 és Jn 19,39: együtt szerepel a mirhával. Ruhák, lakóhelyiségek, ágyak illatosítására és temetésnél használták.

álom: Az antik felfogás szerint ~ban az ember kapcsolatba kerülhet az istenek világával, a szellemekkel, s nemegyszer a jövődőt is megtudhatja v. felfoghatja a titkos dolgok értelmét (→ alvás). Az izr.-k is úgy tekintették az álmat, mint jövődölést (Ter 37,5–10; 40; 41; Bír 7,13 kk.; Eszt 1,1 kk.; 10,3b; 2Mak 15,12; Dán 2,1; 4,2), mint elrejtett igazságok kinyilatkoztatását (1Sám 28,6.15; Jób 4,12–21), de ezen túlmenően Isten figyelmeztetéseként is értelmezték (Jób 7,14; Bölcs 18,17; Mt 27,19). Lélektanilag csak elvétve magyarázták (Préd 5,2; Iz 29,8). A MTörv 13,2 óva int azoktól a próf.-któl és ~látóktól, akik Izr.-t félrevezetik, és így okai Jahvétől való elpártolásának (vö. Sir 34,1–8). Jer 23,15–18; 29,8 kk. korholja azokat a próf.-kat, akik a maguk álmat Isten szavaként hirdetik. Mindamelllett Jahve olykor ~ban nyilatkoztatja ki magát a próf.-knak (Szám 12,6; Dán 7,1; Jo 3,1). Egyébként is az álmat Jahve látogatásaként értelmezték (Ter 20,3; 28,12; 31,10 kk.; 1Kir 3,5; Mt 1,20; 2,12 kk. 19.22). – Mivel az ~ homályos, azért csak a „bölcsek” (Ter 41,8), azaz – antik felfogás szerint –

a jószok és varázslók (Kiv 7,11.22; Dán 2,2; 4,3; 5,15) tudják őket megfejteni. Izr.-ben tilos volt mindenféle varázslás és jövendőmondás (Lev 19,26; MTörv 18,10), és az ~ értelmezése Jahvéra tartozott (Ter 40,8; 41,16; Dán 2,28), Isten adományának számított (Dán 1,17), az Isten lelke sugallta (Ter 41,38; Dán 4,5 kk. 15; 5,11.14). → kettős álom.

alvás: A test ritmikusan visszatérő ~a pihentet, felfrissít a munka után (Préd 5,11). Az ~ függ az ember lelkiállapotától: a jámborok és bölcsök ~a nyugodt (Zsolt 3,6; Péld 3,24); a gond elűzi az ~t (Ter 31,40), s a gonoszság sem hagy aludni (Péld 4,16). A szorgalmas ember megrövidíti az ~át (6,4), a lusta nem tudja befejezni (6,9). Az ~ az Isten elől való menekülés egy formája (1Kir 19,5; Jón 1,5). – Emellett az ~ olykor Isten megnyilatkozásának alkalma (→ álom). Isten nem alszik (Zsolt 121,4); s csak képletesen nevezhető ~nak, ha emberi megítélés szerint késlekedik (44,24; 78,65); az igazat álmában is megáldja (127,2); olykor álmot bocsát az emberre, hogy rendkívüli módon találkozzék vele (Ter 2,21; 15,12), v. hogy megakadályozzon valamit (1Sám 26,12; Iz 29,10). – Figyelemre méltó az ~ mint a halál képe: az ~ átmenet a halálba, ill. a halál olyan, mint az ~ (Jób 14,12; Zsolt 13,4), de a halál mint ~ a föltámadás lehetőségét hordozza (Dán 12,2; Mt 9,24; 1Tesz 4,14). Akit megkeresztelnek, mintegy álomból ébred Krisztus világosságára (Róm 13,11; Tesz 5,6).

alvilág: → holtak országa.

Amacja (héb. Amasjah, 'Jahve [a karján] hordozott'): az ÓSz-ben két személy neve. – 1. Júda 9. királya (ur. Kr. e. 796–781), Joás és Jehoaddan fia. Izr.-ben vele egyidejűleg Joás és II. Jerobeám uralkodott (2Kir 14,1–22; 2Krn 25,1–28). Legyőzte az edomitákat, akik Jehosafát v. Jorám idejében betörték és elzárták a Júda tengeri kikötőjébe, Ecion-Geberbe vezető utat, és erődjüket, Szelát is elfoglalta (2Kir 14,7); az elfogottakat Júda fiai egy sziklacsúcsról letaszították (2Krn 25,12). Később kiépítette Elatot (2Kir 14,22). Mivel Joás lányát meg akarta szerezni fiának feleségül, Joás Bet-Semesnél megütközött vele és foglyul ejtette. Ezután Joás elrabolta a Templomból és a palotából a kincseket, túszoikat szedett és Jeruzsálem falainak egy részét is lerombolta. ~ mértéktartó ember volt (apja gyilkosainak fiait – a MTörv 24,16-hoz igazodva – nem ölte meg). A 2Kir 14,3 dicséri vallásosságáért („Azt tette, ami kedves az Úr szemében”), a 2Krn azonban másképpen ítéli meg (25,14–16, de vö. 25,2). A Joástól szenvedett vereség miatt összeesküdtek ellene és Lachisban, ahova menekült, megölték. Fia, Uzija lett utóda Júda királyi székében. – 2. Bétel papja, aki Ámosz próf.-t azzal vádolta, hogy összeesküvést sző II. Jerobeám ellen, és kiutasította a Templomból és az országból. Ámosz megjövendölte, hogy ~ felesége ringyó lesz, gyermekei kard élén vesznek el, földjét felosztják, ő maga meg „tisztátalan földön” fog meghalni (Ám 7,10–17).

Amalek: Ézsau unokája, Elifáz és Timna fia (Ter 36,12), az → amalekiták ősatyja.

amalekiták: nomád törzs v. törzsszövetség, a Ter 36,12 szerint az → edomiták egy csoportja. A Biblián kívül nem említik őket. A Sínai-félsziget és Palesztina közti területen éltek; a Bír 12,15 Efraim földjén is említi őket („az ~ hegysége”), de a szöveg bizonytalan. Izr. fiai sokat hadakoztak velük (vö. MTörv 25,17–19). Először Refidim mellett Józue győzte le az ~at, miközben Mózes imádkozott a győzelemért (Kiv 17,8–13). Az ~ féltették az átvonuló izr.-ktől legelőiket, ezek viszont megátkozták és később kiirtották az ~at, mert feltartóztatták őket az Igéret földje felé vezető úton. A Szám 14,43.45: az ~ a kánaániak szövetségesei, s úgy szerepelnek, mint akik Isten büntetését hajtják végre az izr.-kon engedetlenségükért. – A bírúk idejében a → midianitákkal és Kelet fiaival támadták Izr.-t (Bír 6,3; 7,12). A királyok idején Saul megverte őket, de királyukat, Agagot megkímélte, s a zsákmányolt holmival sem bánt az előírás szerint (→ átok); emiatt Sámuel engedetlennek és a királyságra méltatlannak ítélte (1Sám 15). Dávid rablóhadjáratot indított ellenük (27,8); az ~ szintén betörték Izr.-be (30,1 kk.). 1Krn 4,41–43: Simeon fiai – a MTörv 25,17–19 értelmében – kiirtották őket; vsz. hogy nem teljesen; a maradék valamelyik más törzsbe olvadhatott bele.

Ámán, Hámán: Xerxész király uralma alatt a perzsa udvar legfőbb tisztviselője, Mardokeus és Eszter ellensége Eszt-ben. Eszt. 3,1.10; 9,24: Hamdata fia volt Agag nemzetségéből, tehát az amalekita királyi családból származott (1Sám 15; Szám 14,45), amely királyi család Mardokeus szemében különösen gyűlöletesnek számított (1Sám 15). Eszt 16,10 (gör.): nem perzsa vérből származott, hanem makedón volt. Mindamellett apja neve perzsa hangzású, s lehetséges, hogy az ~ név is visszavezethető 'a nagy' jelentésű perzsa szóra. ~ elhatározta, hogy kiirtja a zsidókat a perzsa birodalomból; Eszter közbenjárására a zsidók megmenekültek, sőt Xerxész király ~ kétszínű magatartását (Eszter a kereveten!) felségsértésnek minősítette és ezért ~t fölakasztatta arra az akasztófára, amelyet ~ Mardokeus számára készíttetett (3,1–7,10).

amarnai levelek: a Tell-el-Amarnában (az egykori Ahet-Aton romjai) talált → osztrakonok gyűjtőneve. A mai Tell-el-Amarnában tárták fel IV. Amenhotep fáraó (ur. Kr. e. 1364–1347) székhelyének romjait. Hogy a 2. dinasztia idején roppant tekintélyessé vált Ámont háttérbe szorítsa és a neki kedves Aton napisten tiszteletét előmozdítsa, IV. Amenhotep, aki a nevét is Ehnatonra ('Aton fénye') változtatta, a székhelyét Thébából áthelyezte egy új városba, amelynek az Ahet-Aton ('Aton fényárban úszó hegye') nevet adta. Halála után feledésbe merült az új vallás és maga IV. Amenhotep is. 1887: a királyi palota romjai közt a beduinok rábukkantak III. Amenhotep (ur. Kr. e. 1402–1364) és fia, IV. Amenhotep irattárára. Innen egyebek közt előkerült 349 olyan levél, amelyet az elő-ázsiai (babiloni, asszír, hettita stb.) királyok, a szír és palesztinai városállamok uralkodói váltottak a fáraókkal, továbbá 9 olyan levél (másolatban), amelyet a két fáraó íratott Babilónia és Arzava királyának, ill. kánaáni és szíriai vazallusaiknak. E levelek fontos források Elő-Ázsia, különösen Kánaán Kr. e. 15–14. sz.-i tört.-ére, földrajzára, műveltségére és nyelvére vonatkozóan. Kiderül belőlük, hogy az → akkád nyelvet nemzetközi érintkezésben még Egyiptomban is használták. Az akkádul írt levelekhez készített kánaáni széljegyzetekből (glosszákból) kiderült, hogy a → héber nyelvet Izr. fiai nem magukkal vitték, hanem az Ígéret földjének elfoglalásakor Kánaánban talált népektől vették át (az ugariti leletek is igazolják e föltevést). Fontos néprajzi és politikai adalékokkal is szolgálnak az ~: az ország számos városállamra tagolódott, ezek uralkodói magukat királyoknak nevezték (bár a fáraóval szemben csak ritkán), és állandóan viszálykodtak. Szerepel a levelekben Büblosz, Bejrut, Szidon, Tírusz, Akkó, Askelon, Megiddó, Gézer, Lachis és Jeruzsálem királya, és szembeötlő, hogy a palesztinai „királyoknak” csaknem a fele nem szemita nevű. Politikailag Kánaán egyiptomi uralom alá tartozott (a vazallusok fölött felügyeletet gyakorló biztosoknak és tiszteknek Gáza és Joppe volt a központjuk), de némelyik városállam megkísérelte, hogy lerázza az egyiptomi igát; mások segítségért folyamodtak a fáraóhoz a hettitákkal és más rájuk törő népcsoportokkal szemben.

Amaza (héb. 'Jahve a karjában hordozott'): az izmaelita Jitra (2Sám 17,25) v. Jeter (1Krn 2,17) fia, a lázadó Absalom hadvezére. Absalom halála után Dávid megkegyelmezett neki, és Joáb helyett fővezérévé tette (2Sám 19,14). Joáb Gibeon mellett orvul megölte ~t, mert eltúrte Seba lázadását (20,7–13).

Amel-Marduk: → Evil-Merodach.

amen (héb. 'úgy legyen', 'valóban'): záró, ill. nyomatékosító szó, amely változatlanul átkerült a gör.-be és a lat.-ba. – I. Az ÓSz-ben valamely feladat elvállalására utal (1Kir 1,36; vö. Jer 11,5), v. átkot fejez ki arra az esetre, ha valaki nem tenne eleget kötelezettségének (Szám 5,22; MTörv 27,15–16; Neh 5,13); de szolgálhatott valamely kívánsághoz való csatlakozás kifejezésére is (Tób 8,8; Jer 28,6) és ebből következően – rendszerint megkettőzve – Isten dicsőítésére is (Neh 8,6), különösen doxológia v. kérés végén (1Krn 16,36 és a Zsol-tárok 1. és 4. könyve végén). Ebben az értelemben a zsinagógai liturgiában is gyakran előfordul. – II. az ÚSz-ben felkiáltás a keresztyén (1Kor 14,16) és a mennyei liturgiában (Jel 5,14); a keresztyén → imák és → doxológiák (Róm 1,25; 9,5; 11,36; 1Tim 1,17; Zsid 13,21; 1Pét 4,11; 5,11; Júd 25) végén az igazság megerősítése v. kérés, abban az értelemben, hogy Isten ígéretei teljesedjenek. Jézus az egyetlen, aki szavait ~nel vezette be (Jn-ban 2-szer szerepel ~), és az ~nek egy új, a rabbinista irodalomban nem ismert értelmet adott ('igazán,

valóban, bizony'): személyes tekintélye súlyával kezeskedett szavainak igazságáért. Ezért nevezhető Jézus maga is Amennek (Jel 3,14; vö. Iz 65,15 kk.).

Amfipolisz (gör.): makedóniai város. Kr. e. 436: athéniak alapították. A makedon és róm. uralom alatt jelentős kereskedelmi központ, Macedonia Prima provincia fővárosa. Pál a 2. útján járt ~ban. Ma: Neokhori.

amfora: → korsó.

Aminadab, Amminadab (héb. 'a törzsbeli bőkezűnek bizonyult'): Jézus családfájában (Lk 3,33), Júda fiainak ősei közt (1Krón 2,10) és Dávid családfájában (Rut 4,20) szerepel. Kiv 6,23: Áron ~ lányát, Elisebát vette feleségül.

Amman: → Rabba.

ammoniták: arám törzs, amely a bírák idején (Kr. e. 12. sz.) telepedett le Izr.-ben, a Jabbok felső folyásánál. A Ter 19,30–38 Lót leszármazottainak mondja őket. Izr.-lel kezdettől fogva ellenségeskedtek (Bír 3,13: Eglon szövetségesei; 10,6–9 és 11,1–12,4: Jiftah legyőzte őket). Saul és Dávid alatt is folytatódott az ellenségeskedés: királyuk, Nachas megtámadta Jábes-Gileádot (1Sám 11,1–11); amikor Dávid elküldte szolgálait az ~ királyához részvétét nyilvánítani, kémkedéssel gyanúsították és megszegyenítették őket; emiatt Dávid elfoglalta Rabbát, a fővárost (2Sám 10,1–11,1; 12,26–31). Győzelme révén Dávid az ~ koronáját is megszerezte, de nem tudjuk, miképpen gyakorolta földjükön a hatalmat. Az, hogy Jehosafát idején betörték Júdába (2Krón 20,1–30), nem bizonyos, de Oziásnak adófizetői voltak, s Jotamnak szintén (26,8; 27,5). A Kr. e. 9. sz.-ban az asszírok alattvalói lettek. Jojakim idején Nebukadnezár vazallusaiként szorongatták Júdát (2Kir 24,2). Jeruzsálem pusztulása után királyuk, Baalisz a Dávid házából való Izmaelt felbújtotta, hogy ölje meg Gedalja kormányzót (Jer 40,14; 41,1 kk.). Babilon bukása után perzsa uralom alá kerültek. Később Nagy Sándor, majd Kr. e. 64-től a róm.-ak uralma alá tartoztak. A próf.-knál sok fenyegető jövendölés található ellenük (Ám 1,13–5; Szof 2,8–11; Jer 9,25; 49,1–6; Ez 21,33–37; 25,1–7). Néhány pecséten kívül nem maradtak fenn írásos emlékeik; az asszír források által megőrzött nevek, egy a kánaánival és a héb.-rel rokon, de mégis arám nyelvre utalnak. Nemzeti istenük → Moloch (Melek, Milkom) volt. Salamon is épített neki egy magaslati szentélyt ammonita felesége kedvéért (1Kir 11,7).

Amnon (héb. 'megbízható'): az ÓSz-ben két személy neve. Közülük a jelentősebb Dávid és Achinoam Hebronban született fiai közül a legidősebb (2Sám 3,2; 1Krón 3,1). Meggyalázta és utána eltaszította → Támárt, aki apai részről a húga volt, ezért öccse, Absalom egy birkanyírás alkalmából Baal-Hacorban tartott ünnepen megölette (2Sám 13,1 kk.).

Ámon: 1. (egyiptomi 'rejtett, elrejtőzött') az egyetlen olyan egyiptomi isten, aki az ÓSz-ben előfordul (Jer 46,25). Théba (másképpen No~, azaz ~ városa) főistene, a 18. dinasztia korától mint ~-Ré (= az istenek királya) a birodalom istene (erre utalnak az istenek képviselőinek tekintett fáraók nevei, mint pl. Amenóphisz, Tutankhamon); ugariti források is említik. Nejével, Muttal (= anya) és fiával, Konzuval ('a bolyongó', értsd: a hold) hármas istenséget alkottak. Hermopolisz 8 ősisztene közt gyakran helyettesíti a tagadás istenét, Niut. A káoszban ~ a megfoghatatlan alkotó erő. A nevével összhangban láthatatlan, kimondhatatlan, de mindenütt jelen van, mindenket éltet és mindent betölt, akár a levegő. Mint a levegő istene 2 nagy – néha színes – tollat visel, hogy lényé sokszínűségét érzékeltesse. A természetben él mint immanens lélek, a világot átható erő, de ugyanakkor úr (különösen ~-Re-ként) és minden emberi rend őrzője, így még a legkisebb emberhez is közel van (kultuszon kívül is). ~t birodalmi istenként még Nagy Sándor is elismerte, ellátogatott Zeusz-~ (ez a későbbi névváltozat) szentélyébe a Sziva-oázisba. ~ szt. állata elsősorban a kos (termékenység!), de mellette a lúd is (magyarázata nincs). – 2. Az ÓSz-ben szereplő 3 ~ (héb. 'megbízható') közül a legfontosabb Júda 14.

királya (ur. Kr. e. 642–640), Manasse és Mesulmet fia (2Kir 21,18–26; 2Krón 33,21–25). Vsz. hogy – hivatalosan – vallásában is behódolt Asszíriának. Összeesküvés végzett vele. Utána fia, Jozija lett Júda királya.

4. Ámon isten hosszú, színes tollakkal (a levegő istene), állatfarokkal az övében

amoreusok: → Gemara.

amoriták: az ÓSz-ben → Kánaán lakói voltak, mielőtt Izr. fiai elfoglalták volna az Ígéret földjét; de kérdés: azonosak-e v. sem a kánaániakkal. Kr. e. 2500 k. Egyiptomban éltek; a falfestmények leigázott népként ábrázolják őket. Kr. e. 2300 k. a föníciai ékírásos szövegekben amurru ('nyugati') néven szerepelnek. Föltehetően nomádok voltak. Ny-ról Mezopotámia felé vették útjukat, s Kr. e. 1940 k. elfoglalták Larszát, 1830 k. Babilont és 1750 k. Asszurt. Hammurápi is amorita volt. Az Eufrátesz középső szakaszának Ny-i partja is uralmuk alá tartozott (→ Mari). Már előbb Palesztinában a Jordán mindkét oldalán ~ laktak (a Szám 21,21 említi Szichont, az ~ királyát; vö. MTörv 2,26–3,11; Józs 10,3–5 szerint Jeruzsálem, Hebron, Jarmut, Lachis és Eglon amorita városállam). Feltehető, hogy először Kr. e. 3000 k. a kánaániak foglalták el Palesztinát, s utána Kr. e. 2200 k. következtek az ~ (R. de Vaux), de az is lehet, hogy egy nép két néven szerepelt (az egyik név a lakóhelyre, Kánaánra utalt, a másik néven pedig eredetük szerint nevezték őket). A Ter 10,16 szerint nem a szemiták közé tartoztak, hanem Kám leszármazottai voltak, közelebről a kánaániták utódai. Itt nem etnológiai, hanem vallási szempont érvényesült: akik előzőleg Palesztinában éltek, azok csak Kám átok sújtotta fiai lehetnek; Izr. számára az ~ egyértelműen a bálványimádókat jelentették. Bizonyos, hogy amikor Ábrahám Kánaánba költözött (12,1 kk.), már ott találta a kánaánitákat (értsd: az ~at), s amikor Egyiptomból Izr. fiai megérkeztek, szintén az ~tól kellett elfoglalniuk az Ígéret földjét (Józs 10,1 kk.). Lehet, hogy az ~ csak a legerősebbek voltak a kánaániak közül, de a Ter 15,16 az egész ott talált népeiséget azonosította velük. A fogságból hazatérők az ~ leányai közül vettek maguknak feleséget (Ezd 9,1 kk.), de ezen vsz. csak azt kell érteni, hogy pogány nőkkel házasodtak össze.

5. Amoriták harci szekereken. Tell Halafból

Ámosz (héb., az Amaza 'Jahve a karjában hordozott' név rövidített változata): 1. próféta. Az → Ámosz könyvében közölt adatok szerint Tekoából származott, pásztor volt (1,1), de szikomorfát is nevelt. Eszerint Tekoán kívül élhetett, mert ott ez a fa nem tenyészik. Tiltakozott a próféta, ill. a próféta fia cím ellen (7,14), ami arra vall, hogy jó módú lehetett. II. Jerobeám király uralma alatt lépett föl, „két évvel a földrengés előtt” (1,1). Minthogy a kv.-ét elég erős nemzeti öntudat hatja át, föltehető, hogy Kr. e. 760–750 k. kezdte a működését, miután Izr. fiai legyőzték az → arámokat (5,18; 6,1.13). Azt nem lehet megállapítani, hogy miért ment föl Júdeából Izr.-be. Bételben a szentélyben (7,10–17; vö. 5,21–27 és 9,1–4) és Szamariában beszélt (3,9–11; 4,1–3; 6,1–7). Amacja pap kiutasította a szentélyből és Izr.-ből. Hogy meddig működött, nem tudjuk pontosan. Elég szilárd hagyomány szerint Tekoában temették el. – Mestere volt a formának, látomásait tömören és szemléletesen írta le, fenyegető jóvendöléseivel élesek, csattanósak. Az Úr szavának hirdetésében kemény és könyörtelen. – 2. Izajás próf. atyja (Iz 1,1).

Ámosz könyve, Ám: protokanonikus ósz-i próféta könyv, 3. a → kispróféták sorában. A protestáns kánonban Ámós próf. kve. – I. Keletkezése. A látomások és a fenyegető jóvendölések csaknem mind hitelesek, de valaki kiegészítette őket a nem Ámóstól eredő, 3. személyben írt részlettel, s ezáltal az eredeti rend egy kissé föl bomlott. Kételyek csak a Tírusz (Jeruzsálem Kr. e. 586-i pusztulása előtti időből?) és a Júda (stilisztikai okból)

elleni jövendöléssel, a himnusszal (s a hozzá tartozó versekkel), valamint az ígérettel kapcsolatban merülhetnek föl. Végső formáját a fogság után nyerhette. – II. Tartalma. ~ a fölirat, egy Jo 4,16-ból és Jer 25,30 kk.-ből idézett mottó szerint így tagolódik: 1. Ítélet Damaszkusz, Gáza, Tírusz, Edom, Ammon, Moáb, Júda és Izr. fölött (1,3–2,16), – 2. Négy „Halljátok (az ítéletet) a szót (a szózatot)” kezdetű figyelmeztetés Izr. számára (3,1–5,6; 8,4–14; 5,6 után volna a helyén). – 3. Három „jaj”-kiáltás Izr. ellen (5,7–6,14). – 4. Öt látomás: a sáskák, a tűz (= a szárazság), a mérőőn, a gyümölcscsel (= fügével) tele kosár, az Úr (= Jahve) az oltárnál = a szentély pusztulása (7,1–9,4). Az összefüggést megszakítja – a) egy 3. személyben írt részlet (a próf. találkozása Amacjával Bétel szentélyében: 7,10–17), amely vsz. a 3. látomáshoz tartozik, mert ugyanazt a fenyegetést tartalmazza; és – b) a már említett, Izr.-nek szóló figyelmeztetés, amely ismeretlen okból került a 4. látomás végére. – 5. Egy himnusz (9,5 kk.), vsz. 4,13 és 5,8 kk. is hozzá tartozik. – 6. Egy fenyegető jövendölés Izr. ellen (9,7–10). – 7. Egy ígéret (9,11–15). – III. Tanítása. Az arám uralom alóli fölszabadulás jólétet hozott Izr. számára, s ezzel nagy vagyoni különbség alakult ki a szegény és a gazdag között; a jómódú birtokosok kiforgatták jogaikból a bérlőket. A vallási életben az önelégült formalizmus lett úrrá. A próf. kikelt kora tévHITE ellen, hogy ti. Jahve beéri a pusztá külsőségeivel. A jog és az igazság a külszínre megtartott istentiszteletnek messze fölötte állnak; éppen a jogtiprással sértik Izr. és a többi népek Jahve jogait, és vonják magukra föltartóztathatatlan ítéletét. Az Úr (= Jahve) napja (itt szerepel először) sötét lesz. Ámosz azért lát még kiutat József maradéka, a hűségesek számára (5,15; vö. 9,11 kk.; a → maradék szintén itt fordul elő először üdvösségtört.-i fogalomként). A minden időkre érvényes tanítás: a társadalomban az igazságosságot Isten kívánja meg, így az előnyösebb helyzet nagyobb felelősséget ró az emberre; a népek is, az egyes emberek is a nekik osztályrészül jutott ismeretek szerint kötelesek élni; a vallásnak önmagában, ha nem párosul erkölccsel (ethosz), Isten előtt nincs értéke.

Ampliátusz (lat. 'gyarapított'): róm. keresztény férfi, akinek Pál üdvözetét küldte (Róm 16,9). A Domitilla-katakombában 2 ~-felirat is van; a korábbi az 1. sz.-ből származik.

Amráfel: Sineár királya. Szövetségeseivel: Arjókkal, Kedor-Laomerrel és Tidállal legyőzte a → refaitákat, a szuszitákat, az → emitákat, a → horitákat és az → amalekitákat, valamint a Pentapolisz (→ Ötváros) királyait. Ábrahám kivonult ellene, seregét legyőzte, ~nak el kellett menekülnie Damaszkusztól É-ra (Ter 14,1 kk.). R. de Vaux szerint a szövetségeseik azért indítottak hadjáratot, hogy a Szíriát Arábiával összekötő nagy kereskedelmi út az ellenőrzésük alá kerüljön. Ha pontosan meg lehetne állapítani ~ személyét és a szövetségesei kilétét, igen értékes adalékokat kapnánk a pátriárkák kora eseményeinek időrendjére vonatkozóan. Régi és sokak által képviselt felfogás szerint ~ Babilónia királya, → Hammurápi, de filológiai ez kevésbé valószínű.

Amram (héb. 'Isten magasztos'): Kehát fia, Mózes és Áron apja (Kiv 6,20; Szám 3,19; 1Krón 5,28; Ezd 10,34).

amulett: Jóllehet a bibliában nem találkozunk összefoglaló héb. elnevezéssel, Izr.-ben mindig viseltek különféle → ékszereket (Iz 3,18–23), így karikákat (Ter 35,4), holdacskákat és hasonlókat ~ként (vö. Iz 3,20), védelmiül a → démonok v. a → szemmel verés ellen, és halottaik mellé is tettek ~eket a sírba (→ halottkultusz), így még a Makkabeusok idejében (2Mak 12,40) és a róm. korban is. A midianiták az állatokra is akasztottak ~eket (Bír 8,21.26). Lehetséges tehát, hogy a Szám 15,38–41; MTörv 22,12 rendelkezéseit egy nem kifogásolt szokás átértelmezéseként kell felfognunk. A Palesztinában folytatott ásatások során a sok → Astarte figurán kívül tömérdek ~et is találtak. Három fő formát lehet megkülönböztetni. 1. Különbféle dolgokat ábrázoló fajansz ~ek. Ezeket a Kr. e. 16. sz.-tól Egyiptomból hozták be, v. idegen minták szerint maguk készítették. Az egyiptomi ~eken (bár viselik ezt rendszerint nem is tudták) pl. Hórusz szeme, a törpe isten, Bész (Lachisból ismeretes) v. a nőstény víziló volt látható; mások szt. állatokat ábrázoltak. A félhold alakú ~ek K-i eredetűek voltak. – 2. → Szkarabeuszok fajanszból v. féldrágakőből (a bronzkorban). – 3. Átfúrt, hosszúkás csontdarabok. Kr. e. a 10. sz.-tól magában Izr.-ben váltak szokásossá. Lachisban karikákkal díszített darabokat találtak. Lehetséges, hogy buzogányt jelképeztek a gonosz hatalmak ellen fegyverül. → imaszjak.

6. Amulettek Szamariából (1–2) és Lachisból (3–4)

anakiták, enakiták, Enak fiai (héb. 'nyakláncemberek'): Az Ígéret földjének elfoglalása idején Hebront és környékét lakták. Magas növésük miatt Izr. fiai előtt „óriások”-nak látszottak (Szám 13,1 kk.; MTörv 2,10–11); Gólját is közülük való lehetett. Az ÓSz-ben említett anakita személynevek (Achiman, Szeszai és Talmi) arám eredetűek. Káleb elűzte őket Hebronból (Józs 14,6–15; 15,13–19; 21,11 kk.), de a filiszteus városokban (Asdod, Gát, Gáza) egy töredékük megmaradt (11,21 kk.).

Anamelek: a Szeфарvajimból származó samariai telepések istene Adrammeleken kívül (2Kir 17,31). Babilóniai források nem említik.

anamiták: közelebből nem ismert nép, amely vsz. Felső-Egyiptomban v. Egyiptom határán élt (Ter 10,13; 1Krón 1,11).

Ananiás (héb. Hananjah 'Jahve megkönyörül'): ósz-i személynév. – 1. Tób 5,13: Ráfael angyal Azarjának, „a nagy ~ fiá”-nak mondja magát. Ezzel egy pillanatra megtéveszti ugyan Tobitot, de szimbolikus értelemben az igazat mondja: ő valóban Azarja ('Jahve segített'), ~nak (azaz a könyörületes Jahvének) a fia. – 2. → Hananja. – 3. Jeruzsálemi keresztény, aki feleségével, Szafirával együtt vétett a Szentlélek és a keresztény ösközöség ellen, ezért halállal bűnhődött (ApCsel 5,1–11). – 4. Tanítvány Damaszkuszban. Őt küldte el az Úr, hogy Saulnak a szemére tegye kezét és megvigye neki kiválasztása hírét (9,10–19). Pál az Antonia-vár lépcsőjén tartott beszédében „törvény szerint élő, vallásos férfi”-nak mondta (22,12–16). – 5. Főpap Kr. e. 47–59 k.; a főtanácsban arcul üttette Pált (23,2), később följelentette Félix helytartónál (24,1–9). Pál „fehérre meszelt fal”-nak (→ meszelés) nevezte (23,3). A zsidó háború elején a zelóták ölték meg kapzsisága és erőszakossága miatt, mint a róm.-ak barátját.

anatéma: → átok.

Anath: Ugaritban a háború istennője volt. Az ÓSz nem említi, de helységnevekben (pl. Anatot, Bet-Anath; vö. Bír 3,31; 5,6 előfordul). Az elephantinei zsidó telepések tisztelték. Egyiptomban a 19. dinasztától a háború és a vadászat istennője, a 16. dinasztától az ég királynője volt.

Anatot (héb. 'Anat istennő lakóhelye'): helység Mikmas és Jeruzsálem között. Miután Salamon elbocsátotta, Ebjatar pap ide vonult vissza a családjával (1Kir 2,26; vö. Józs 21,18; 1Krón 6,45), s innen származott Jeremiás próf. is (Jer 1,1; 11,21–23; 32,7–9). A fogság után Benjamin törzse lakta (Ezd 2,23; Neh 7,27; 11,32). Ide való volt továbbá Dávid 30 bajnokának egyike, Abiezer (2Sám 23,23) és Dávid első híveinek egyike, Jehu is (1Krón 12,3). A név maga tovább él a mai Anata helység nevében, amely Jeruzsálemtől kb. egy órányira ÉK-re található; tőle kb. 1 km-re DNY-ra település maradványait tárták fel, amelyet föltehetően Saul idejében kezdtek el benépesíteni.

András (gör. 'férfias'): egy a 12 apostol közül. Betszaidából származó (Jn 1,44), Kafarnaumban lakó halász, Simon testvére; Simonnal együtt Jézus első tanítványai közé tartozott (Mk 1,16–18; vö. 3,17; ApCsel 1,13); János evangélista szerint Keresztelő János tanítványa volt (Jn 1,35–42). Az ev.-okban 3 helyen kerül különösen előtérbe (Mk 13,3: Péterrel és Jánossal az idők végének jelei felől kérdezi Jézust; Jn 6,8: az 1. kenyérszaporítás; 12,22: Fülöppel együtt szól a Jézussal találkozni akaró gör.-ök érdekében). Egyébként az ÚSz-ből többet nem lehet róla tudni. Régi egyházi szerzők szerint D-Oroszországban és a Balkánon hirdette az ev.-ot és Görögországban (Patrasz) halt vértanúhalált: keresztre feszítették (→ keresztre feszítés). A neki tulajdonított apokrif András (és Máté) cselekedeteit Euszébiosz (Egyháztörténet 3, 25,6) említi, s gnosztikus átdolgozásban részben fenn is maradt.

Andronikosz, Andronikusz (gör. 'férfiak legyőzője'): személynév. Viselői közül a fontosabbak: 1. IV. Antiokhosz Epiphanész helytartója. Tartzusz és Maltusz lázadása idején Menelausz érdekében törvénytelenesen megölette a Dafnéba menekült Oniász főpapot. Emiatt Antiokhosz kivégeztette (2Mak 4,30–38). – 2. Keresztény Rómában, akit Pál „fogolytárs”-ként említ és üdvözöl; Pál előtt lett keresztény, és az ap.-ok körében nagyra becsülték (Róm 16,7).

angyal (gör. angelosz, lat. angelus): A LXX a profán gör.-ben csak a 'küldött' értelemben használatos angelosz szóval adta vissza a héb. mal'ah 'küldött' szót, amely elsősorban úgy élt mint 'Isten küldötte' (mal'ah jahveh). Mindamellet: a héb. kifejezés az ~nak csak a szerepére utal, lényére azonban nem vonatkozik. – Az ~ az ÓSz-ben és a Kumráni iratokban. Az ÓSz-ben az ~ok úgy szerepelnek, mint Isten ~ai (Ter 28,12), Isten fiai, ill. gyermekei (Jób 1,6; 2,1; 38,7; Zsolt 29,1; 89,7), az Úr (Jahve) serege (Józs 5,14) v. az ég serege (innen érthetően Jahve a Seregek Ura) a szt.-ek (Zak 14,5; Dán 8,13). Néhány ~t név szerint is említ az ÓSz: → Gábor, → Mihály, → Ráfael. – Az ÓSz legrégebb kv.-ei semmi közelebbit nem tartalmaznak az ~okról. Dán-ben találkozunk először ~ nevével; ezen túlmenően az ~ok a népek oltalmazói, és Isten trónját is ~ok tízezrei veszik körül. Az ifjú Tóbiás életében szintén jelentős szerepet tölt be Ráfael: a monoteizmus és a transzcendens Isten fogalma ekkorra oly mélyen meggyökerezett a zsidóságban, hogy a szellemek imádása már nem is jöhetett szóba, inkább az Isten és az emberek közti távolság áthidalására voltak a tiszta szellemek hivatottak. A kumráni iratok szerint az ~ok részesei az Isten igazságának, s aki tagja a kumráni közösségnek, az az ~ok közösségével is kapcsolatba kerül. Az ~ok közelsége, a „szentek” életében való részesezés (vö. Kol 1,12) megkívánja a teljes tisztaságot. Ugyanakkor az ~okkal való közösség révén az eszkatologikus jelleg is kidomborodik. A közösség liturgiája az ~ok égi liturgiájának mása. Az ~ok a közösséget lángnyelvekkel védelmezik, ahogy az → élet fáját is tüzes karddal védték a Paradicsomban a kerubok (Ter 3,24), v. ahogy majd a végső harcban fognak küzdeni a világhossz fiainak oldalán az ~ok, különösen a → főangyalok. A bukott ~ok fölött Isten már ítélkezett. → Isten angyala, → őrangyal, → öldöklő angyal. – Az ~ az ÚSz-ben: 1. Az ev.-okban, mindenekelőtt a gyermekérett.-ben ismételtelen megjelenik az ~. Gábor adja hírvül Keresztelő János (Lk 1,11 kk.) és az Úr születését (1,26 kk.). Az Úr ~a mondja Józsefnek, hogy ne féljen feleségül venni Máriát, hogy meneküljön Máriával és a Gyermekek Egyiptomba, ill. hogy térjen onnan haza (Mt 1,20–2,20). ~ok adják tudtul a pásztoroknak Jézus születését Betlehemben (Lk 2,8 kk.), és Krisztus feltámadását is a kenetet vivő asszonyoknak Jeruzsálemben (Mt 28,2 kk.; Lk 24,23; Jn 20,12; Mk 16,5). Jézus nyilvános működése idején ritkábban „jelennek meg” (Mt 4,11; Mk 1,13: Jézus megkísértésekor a pusztában; Lk 22,43: az Olajfák hegyén Jézus megerősítésére). Láthatatlanul mindig rendelkezésére állnak Jézusnak (Mt 26,53; vö. Jn 1,51), s ezzel mintegy kifejezésre juttatják Jézus istenségét, ugyanakkor azt is érzékeltetik, hogy az ember Krisztus állandó kapcsolatban volt az éggel és mindvégig bensőséges egységben maradt az Istennel (1,51). Ugyanígy elkísérik majd Krisztust az ~ok újraeljövetelekor is (Mt 16,27; 25,31), és tanúi lesznek az ítéletnek (Lk 18,8 kk.; az 1Tesz 3,13: és Júd 14: „szt.-ek” néven). Más helyeken úgy szerepelnek mint Isten ítéletének előkészítői és végrehajtói, Krisztus szolgálatában (Mt 13,39.40). Azoknak is szolgálatára vannak láthatatlanul, akik a legkisebbek az Isten országában (18,10: „e kicsik”). Csak két alkalommal említenek ~t az ev.-ok úgy, hogy nem Jézusnak áll rendelkezésére: ~ viszi fel Lázárt Ábrahám kebelére (Lk 16,22), ez összhangban áll a zsidóság akkori elképzeléseivel; a Juh-kapunál ~ kavarja fel a vizet (Jn 5,4), e hely hitelessége azonban kétséges (→ Beteszda). Gábor ~ neve, valamint az ~nak fehérbe öltözött ifjúként való megjelenítése ósz-i hagyomány (vö. Dán és 2Mk 3,26). Szembetűnő, hogy az evangélisták sokkal tartózkodóbbak az ~ok szerepeltetése terén, mint az apokrif iratok szerzői; az ev.-okban az ~ok mindig alárendelt szerepet töltenek be, inkább csak kísérő jelenségei Isten nagy tetteinek, azoknak az eseményeknek, amelyek révén Isten belenyúl az emberiség tört.-ébe. Az ApCsel-ben ugyanígy a keresztény közösség javát szolgálják és az igehirdetést mozdítják elő (5,19; 8,26; 12,7 kk.; 27,23). – 2. Pál egyfelől a zsidó hagyományhoz kapcsolódik anélkül, hogy egyik-másik kortársának túlzásait is átvénné, másfelől határozottan megfogalmazza: Krisztus fölött áll minden szellemi lénynek. Az ~ok karaira vonatkozó elnevezéseket Pál a

zsidó hagyományból merítette. Említ főangyalt (1Tesz 4,16), majd fejedelemségeket, hatalmakat/hatalmas-ságokat, erőket, uralmakat és trónusokat (Ef 1,21; Kol 1,16; 2,10). Szembetűnő, hogy ezek az elnevezések mennyire elvontak: alig árulnak el valamit azokról az ~okról, akikre vonatkoznak. (Más kérdés, hogy a 2,15, ill. az Ef 6,12 szerint a fejedelemségek és hatalmasságok „ennek a sötét világnak kormányzói”.) Mindamellet: a különféle ~ok felsorakoztatásával Pál mégis utal az ~ok világában bizonyos különbségekre. Ha az általa szerepeltetett ~okhoz hozzászámítjuk az ÓSz-ből ismert → kerubokat és → szeráfokat és az egyszerű ~okat, akkor előáll az ~oknak az a 9 kara, amelyet Szt Ambrus és Areopagita Dénes vett később számba anélkül, hogy ezáltal az ~ok 9 karára, ill. hierarchiájára vonatkozó tanítás, amellyel kapcsolatban az egyházatyák sem foglaltak egységesen állást, szilárd szentírási alapot kapna. Az ~ok Pál levelei szerint az ég lakói, mennyei lények (Kol 1,16.20; Ef 1,21; 3,10), ugyanakkor a gonosz szellemek a levegőégben, a földön túlra mutató magasságokban tevékenykednek (2,2; 6,12). Ennél fontosabb, amit Pál az ~oknak a Krisztus által hozott új kegyelmi rendben betöltött szerepét illetően tanít. Megértéséhez a kulcsot a törv. és az ev. antitézisében találjuk meg. Hogy az ~oknak szerepük volt a Sínai-hegyen, amikor az Úr a törv.-t adta, azt – bár más-más módon értelmezik – már a MTörv is sejteti a LXX-ban (33,2), a rabbik olyan ősi, Babilonból származó hagyománynak tartják, amelyet Josephus Flavius, Philo, valamint a rabbini irodalom is átvett (vö. ApCsel 7,53). Pál elfogadta ezt a meggyőződést: a törv. „~ok által lett érvényes, közvetítő révén” (Gal 3,19; vö. Zsid 2,2: „az angyaloktól meghirdetett tanítás”). Így bizonyos értelemben az egész ÓSz az ~ok világát jelenti Pálnál. A judaista tanítók-kal szemben vallotta, hogy a régi törv. érvényét veszítette; tanítja: e tekintetben az ~ok elvégezték feladatukat, nincs többé szerepük – Krisztus az új szövetség közvetítője, Ő hozta az üdvösség új rendjét, a kegyelem teljességét a törv. szerinti megigazulás helyébe. Bizonyos értelemben mintha szembe is állítaná Krisztust az ~okkal: Krisztus „a törvényt parancsaival érvénytelenítette” (Ef 2,15), ebből következően a törv. „szolgáin”, az ~okon is diadalmaskodott (Kol 2,14 kk.). Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a megdicsőült Krisztus minden szellemnek fölötte áll (Ef 1,19–22; Fil 2,9 kk.). Az ember Krisztusnak az ~ok alá aláazása csak átmeneti jellegű volt, a halál elszenvedése is a megdicsőüléshez nyitott utat (vö. Zsid 2,9 kk.). És testének tagjai részesednek a Fő kiváltságaiban: ítélkezni fognak az ~ok fölött (1Kor 6,3). – A későbbi Pál-levelekben még inkább megnyilatkozik egyfajta szembehelyezkedés azzal a – keresztény közösségekben is tért hódító – felfogással, amely szerint Krisztuson kívül az ~oknak is volt bizonyos szerepük a megváltásban: „Senki ne mondjon beneteket méltatlannak a jutalomra, főleg az nem, aki alázatoskodásban s az angyalok tiszteletében tetszeleg magának” (Kol 2,18). Ezzel összhangban ezekben a levelekben Krisztus transzcendenciája is egészen határozott megfogalmazást kap: „Ő a láthatatlan Isten képmása...” (1,15 kk.; 2,15); benne lakik „az egész teljesség...” (1,19 kk.), Ő az üdvösség szerzője; más, ill. tőle független közvetítőre nincs szükség. Lehetséges, hogy Pál felfogásába az a zsidó szinkretista irányzat is belejátszott, amelyben az ~ok összeolvadtak az asztrál istenekkel, ill. az „elemek”-kel (2,8.20; vö. Gal 4,3.9). – Péter ap. csatlakozott Pál tanításához (vö. 1Pét 1,12; 3,22). – 3. A Jel-ben többféle ~ szerepel, más-más feladattal. Az ~ok először is részt vesznek az égi liturgiában, ők alkotják az égi udvartartást: a 24 vén (4,4), a 4 élőlény (4,6; vö. az Ez-ben szereplő kerubokkal), az ezerszer 1000 és a tízezerszer 10 000 (5,11); azután: Isten szolgálói, amikor Isten a próf.-i kinyilatkoztatást adja (1,1; 10,1 kk.; 17,1 kk.); végrehajtják Isten parancsait és segítségére vannak a világ kormányzásában (7,1 kk.: a 4 szél ~a; 8,2 kk.: a 2 harsonás ~; 14,14 kk.: az ítélet ~ai; 15,1 kk.: a 2 csésze ~a stb.); végül a 2 egyh. ~a (1,20; 2,1; 3,1) – ő~ok v. az illető egyh.-ak püspökeinek megszemélyesítői. Ez a sok ~ annak, aki az apokaliptikában járatlan, meglepő és szembeötlő. Ha azonban a zsidó apokaliptikát szem előtt tartjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a Jel jóval tartózkodóbb. Így pl. Mihályon kívül más ~ nem szerepel benne név szerint, és az ~ok karai is hiányoznak. Két helyen az ~ok túlzott tiszteletben részesítését (arcra borulás) is tiltja (Jel 19,10; 22,8 kk.). Azt, hogy az idők végén az ~ok fontos szerepet fognak betölteni, Jézus, ill. Pál ap. is tanította (1Tesz 4,16; 2Tesz 1,7). Elmondható tehát: bár a szövegek a részletekben eltérnek egymástól, az ~ok mindenképpen úgy szerepelnek a Jel-ben is, az ÚSz egészében is, mint Isten és ember közt álló szellemi lények, akik teljesen alá vannak

rendelve Istennek, ill. Krisztusnak, s mint „szolgáló lelkek” azok „szolgálatára vannak rendelve, akik majd öröklék az üdvösséget” (Zsid 1,5 kk.), így teljes mértékben különböznek a démonoktól.

Anna (héb. 'könyörület'): női név az ÓSz-ben. – 1. Tobit felesége (Tób 1,9), aki Naftali törzséből való volt és Tóbiás anyja. – 2. Ráguel felesége (7,2.8; 8,11–19); a gör. szövegben: Edna. – 3. Prófétaasszony, Fánuel leánya, Áser törzséből. 7 évig élt együtt férjével, aztán özvegyen maradt. Sokat böjtölt és imádkozott, s 84 éves korában tanúja volt Jézus templomban való bemutatásának (Lk 2,36 kk.). – 4. Jakab ősevangéliuma és a hagyomány szerint a Boldogságos Szűz Mária édesanyja. – 5. → Hanna.

Annás (a Hananjah rövidített változata; → Ananiás): zsidó főpap (Kr. u. 6–15). Cirinusz nevezte ki, s ebből következően olyan befolyásra tett szert, hogy utána az 5 fián kívül még a veje, Kaifás is főpap lett (vö. Josephus Flavius). Az ÚSz háromszor említi (Lk 3,2: Keresztelő János ~ főpapsága idején lépett fel; Jn 18,13.19–24: Jézus kihallgatása; ApCsel 4,6: Péter és János kihallgatása).

Antikrisztus (lat. 'ellenkrisztus'): A kifejezés csak János leveleiben fordul elő, s Krisztus ősellenségét jelenti, aki a végső időben lép majd fel (1Jn 2,18; 4,3), s akit az ap. kora tévtanítóival azonosít (2,18; 2Jn 7). Maga a gondolat azonban sokkal szélesebb körben ismert: a 2Tesz 2,3–8 az istentelen emberben az „ellenséget”, a „kárhozat fiát” látja. A Jel-ben „vadállat”-ról (13,1–18; 19,19), „nagy kéjnéző”-ről (17) és „hamis próféták”-ról (16,13; 19,20; 20,10) esik szó. Később az üldözés idején különösen nagy szerepet játszott a gondolat. A valástört.-i iskola a perzsa és babiloni mítoszokra vezeti vissza a gondolatot (a titánok elleni harc az ő- és a végső időben). Ám a kései zsidó apokaliptika, amely ismét az ÓSz-re (különösen a próf.-kra: Ez 38; Dán 7,8.11) megy vissza, elegendő magyarázatot ad; a kumráni iratokban szerepelnek olyan alakok mint a „hazugság embere”, a „gonosz pap” v. az „erőszak embere”. Ez az apokaliptikus irodalom ui. az üldözés idején keletkezett, így érthető, hogy az ellenséget különféle szimbolikus alakok testesítették meg. – Hogy az ~ egyetlen személy-e v. gyűjtőnév-e, nem egészen világos. A kései zsidó források alapján Jánosnál és Pálnál egyetlen emberi személynek látszik (2Kor 6,15; Beliál), de mivel János is, a szinoptikusok is Mk 13,22; Mt 24,11.24; 1Jn 2,18.22; 2Jn 7) többes számot használnak, s Pál a „gonoszság titká”-t emlegeti (2Tesz 2,7), az is föltehető, hogy az ~ egy csoportot, v. egy eszmét, ill. egy rendszert reprezentál. Ez utóbbi föltevést már Ágostonnál megtaláljuk s ma is többen képviselik (pl. D. Buzy, J. Bonsirven). Mindamelllett az első felfogásnak több híve van (L. Cerfaux, B. Rigaux, R. Schnackenburg stb.). De ha Pál hagyományos formákat akart használni, a hagyományban többes számú kifejezést is találhatott volna. Végső fokon tehát elmondható: Pál az ~t egy eszme megtestesítőjeként értelmezte, s azoknak az istentelen hatalmaknak a megszemélyesítésére használta, amelyek már az ő korában is érvényesültek. – Az világos, hogy az ~ eszkatologikus alak: az idők végén Krisztus ellenfele lesz, s nagy romlást hoz a világra (2,3; 1Tim 4,1–3; 2Tim 3,1–8; Júd 18; 2Pét 3,3 kk.). Az első keresztények úgy gondolták, hogy az idők vége hamar elérkezik, így az ~t különféle történelmi személyekben látták (Nero, Caligula). Lehetséges, hogy miként a szinoptikusoknál a parúziáról szóló beszéddel kapcsolatban, az ~t illetően is számba jöhet a kettős értelmezés (történelmi és eszkatologikus).

Antióchia: több város, amelyet az ógör. korban alapítottak; közülük a Biblia kettőt említ. – 1. A szíriai ~t (ma Antakya), az Amanosz- és a Kaziosz-hegység között elterülő termékeny síkságon Kr. e. 300: I. Szeleukosz Nikánor alapította. Gazdag kereskedőváros a hellén kultúra szívében, a Szeleukidák székhelye, Kr. e. 64-től Szíria róm. tartomány fővárosa és a róm. helytartó székhelye. Őslakos síriek, bevándorolt gör.-ök és zsidók lakták. A zsidók gazdagok voltak és buzgón terjesztették vallásukat. A sokra becsült ~i polgárjogot a zsidóknak is megadták (2Mak 4,9). A palesztinai, ciprusi és kirenei hívőkből létrejött keresztény közösség itt zsidó és pogány környezetben élt; először e közösség tagjait nevezték keresztényeknek (ApCsel 11,19–21. 22–26). Előbb Barnabás látogatta meg őket (11,22 kk.), majd Pál és Barnabás együtt (11,25); itt kezdődött és ért véget az 1. és a 2. missz. út (13,1–3; 14,26–28; 15,35–40; 18,22). A jómódú ~i hívek támogatták palesztinai testvéreiket (11,27–30; → Agabusz), s az ő körükben merültek fel azok a kérdések, amelyek megvitatására az → apostoli

zsinatot összehívták (kötelesek-e a pogányokból lett keresztények a mózesi törv.-eket megtartani). A 3. sz.-tól ~ban alakult ki az az ismert exegéta iskola (Lukiánosz, Tarzoszi Diodoros, Aranyszájú Szt. János stb.), amely a Szentírást szó szerint és tört.-ileg is hitelesnek akarta magyarázni. – 2. A pizídiái ~t Frígia és Pizídia határán a kisázsiai Magnészia város alapította. Kr. e. 190-től szabad, Augustus korától itáliai jogokkal felruházott róm. kolónia. Ma Antiocheia romváros. A zsidó közösséget 1. missz. útja alkalmával Pál és Barnabás meglátogatta (13,14–49), de hatásuk nem bizonyult maradandónak (13,50 kk.); a keresztény közösség minden bizonnyal pogányokból alakult (14,21).

Antiokhosz (gör. 'a biztosan álló'): 10 király neve a → Szeleukidák dinasztiájából. Az ÓSz-ben szerepel: 1. IV. Antiokhosz Epiphanész (ur. Kr. e. 175–164) III. Nagy Antiokhosz fia, elődjének IV. Szeleukosz Philopatornak testvére. Miután Héliodorosz Szeleukoszt meggyilkolta, ~ szerezte meg az uralmat, jóllehet a trón unokaöccsét, I. Demetrioszt illette volna meg (vö. Dán 11,21). Jelleméről meglehetősen kedvezőtlen kép alakult ki. B. Schürer pl. így nyilatkozik róla: „Igazi zsarnok természet volt, excentrikus és kiszámíthatatlan, egyszer már-már pazarlóan bőkezű és az átlagemberrel is megkapóan barátságos, máskor viszont kegyetlen és zsarnoki.” Az újabb szerzők többnyire kedvezőbben ítélik meg. F.-M. Abel megkísérli, hogy jellemét három oldalról közelítse meg. Először is felhívja a figyelmet a róm. hatásra, amely akkor érte, amikor túszként Rómába került, továbbá arra, milyen szenvedélyesen rajongott a gör. kultúráért és vallásért (→ hellenizmus), harmadszor pedig a királysággal kapcsolatos K-i elképzelésekre (→ király, → úr), majd rámutat: milyen hellenizáló törekvések fűződnek nevéhez a zsidók körében. Zsidó szempontból csak valláspolitikája szolgált alapul megítéléséhez; miután az „igazságtalanság kútfeje” lett, nem tudott többé semmi jót tenni. Zsidópolitikáját kezdetben azok a már folyamatban lévő hellenizáló törekvések határozták meg, amelyeket a Jeruzsálemben keletkezett gör.-barát párt szorgalmazott (→ Alkimusz). Így amikor első ízben Jeruzsálembé látogatott (Kr. e. 175), a zsidók a főpappal az élükön ünnepélyesen fogadták. Miután azonban Egyiptomból a róm.-ak kiszorították, a zsidók kezdték érezni szeszélyességét (Kr. e. 167): kirabolta a Templomot, elnyomta az ellenpártot, Cöle-Szíriában helytartóit a hellenizálás meggyorsítására biztatta. A Templomot megszenteltelenítették, a szombatot megszegették, a szt. kv.-eket elpusztították, tiltották a körülmetélést stb. Ha a gör.-barát párt először támogatta is, amikor megkísérelte, hogy Zeusz kultuszát Jeruzsálembé bevezesse, általános ellenállást váltott ki (1Mak 1,57.62). Az atyák vallása ellen intézett támadást a → Makkabeusok mozgalma tartóztatta fel. A pártusok elleni hadjárata során Tabéban halt meg; kiskorú fia követte a trónon. Az egészre nézve: 1,11–6,16; 2Mak 1,13–16; 4,7–9,29. vö. Dán 7,8–11.24–26 (a 4. vadállat 10 szarva); 8,9–14.23–25 (a kos parányi szarva); 9,26 kk. (→ évhét-prófécia) és 11,21–45. – 2. V. Antiokhosz Eupator (ur. Kr. e. 164–162) IV. Antiokhosz Epiphanész kiskorú fia, aki teljesen gyámja, Liziasz hatása alatt állt; unokaöccse, I. Demetriosz Szótér (ur. Kr. e. 162–150) parancsára Liziasz közreműködésével megölték. A Bet-Zacharja közelében vívott csata után Liziasz békét kötött Makkabeus Júdással; ennek értelmében a zsidók vallásszabadságot kaptak (1Mak 6,17–7,4; 2Mak 10,9–14,2). – 3. VI. Antiokhosz Dionüziusz, → Alexander Balasz kiskorú fia; gyámja, Diodotusz → Trifon II. Demetriosz ellenében megtette ellenkirálynak (Kr. e. 145), de aztán meggyilkolta és magának szerezte meg a trónt (Kr. e. 139/138?). 1Mak 11,39–13,32. – 4. VII. Antiokhosz Szidetész (ur. Kr. e. 139/38–129). I. Demetriosz Szótér fia, II. Demetriosz Nikanor (ur. Kr. e. 145–140 és 129–125) testvére és utóda, Kleopátra férje. Minthogy Szíriában a belső egyenetlenkedések aláásták hatalmát, a zsidók viszont egyre nagyobb jelentőségre tettek szert, ~ a Trifonnal folytatott harcához különféle kedvezményekkel (korábbi privilégiumok megerősítése, pénzverési jog stb.) igyekezett megnyerni Makkabeus Júdás támogatását. Miután azonban Trifont legyőzte, a zsidók ellen fordult. Ennyiről tudósít az ÓSz (15–16: Kr. e. 135-ig). I. Johannesz Hürkánosz idejében békét kötöttek. ~ a pártusok ellen vezetett hadjáratai során halt meg (Kr. e. 129).

7. IV. Antiokhosz Epiphanész pénze. Felirata: Baszileosz Antiokhou Theou Epiphanousz Niképhorou, 'Antiokhosz király, Isten megjelenése, a Győztes (ti. pénze)

Antipász (gör. 'az apa képmása'): 1. Heródes Antipász: Nagy Heródes és Malthaké fia. Kr. e. 22-ben született, együtt nevelkedett a későbbi keresztény tanítóval, Manaénnal (ApCsel 13,1). Atyja 2. végrendeletében őt jelölte teljes országa utódául, de Augustus rendelkezésére be kellett érnie Galileával és Pereával, valamint a → negyedes fejedelem címmel (Lk 3,1; de Mk 6,14: népiesen királynak mondja). A ev.-okban és pénzérméin is Heródesként találkozunk vele, ezért gyakran összetévesztik atyjával. – Pereában újjáépítette Betharamphót és Liviásznak, Kr. u. 14-ben Juliásznak nevezte el. A Galileai-tó Ny-i partján Tiberius tiszteletére új várost épített és Tibériásznak nevezte. – Feleségül vette IV. Aretász nabateus király leányát (vsz. azért, hogy országát az arab támadásokkal szemben biztosítsa). Kr. u. 28-ban Rómából megszöktette féltestvérének, Fülöpnek feleségét, Heródiást a leányával, Szaloméval együtt (6,17), Aretász leányát pedig visszaküldte apjához. → Keresztelő János szót emelt házasságtörése ellen, ezért ~, jóllehet tisztelte Jánost, Szaloménak tett ígérete miatt Mahéruszban lefejeztette. Lk 13,21–33: Jézus ~t rókának nevezi. A kínszenvedés húsvétján ~ Jeruzsálemben tartózkodott, s mert területileg illetékes ura volt Jézusnak, Pilátus átküldte hozzá. Amikor látta, hogy Jézus szóra sem méltatja, csúfot űzött belőle és visszaküldte Pilátushoz (23,7–12). Heródiás biztatására Kr. u. 39-ben Rómába utazott, hogy Caligula császártól királyi címet szerezzen, de vádat emeltek ellene és a császár összeesküvés gyanúja miatt megfosztotta országától és Lyonba száműzte, ahová Heródiás is elkísérte. – 2. Pergamonban kivégzett keresztény vértanú (Jel 2,13). Egy régi hagyomány szerint a város püspöke volt.

Antipater (gör. 'az apa képmása'): 1. Jázon fia; Makkabeus Jonatán őt küldte Numeniuszal, Antiokhosz fiával követségbe Rómába, hogy újítsák meg azt a barátsági szerződést, amelyet a róm.-ak Makkabeus Júdással kötöttek (1Mak 12,1–4.1.6); Spártával is megpróbáltak barátságot kötni (12,5–23). Később, Simon idején Numeniusz egymaga tett eleget e küldetésnek (14,24). – 2. Nagy → Heródes apja. – 3. Nagy Heródes fia, akit Kr. e. 4-ben kivégeztetett.

Antipatrisz: város a Sefela-síkság K-i szélén, Szamaria D-i határán. Afeek helyén Nagy Heródes építtette, s apjáról Antipaterról nevezte ~nak. Pált az ellene tervezett merénylet elől ~on át vitték Cezáreába (ApCsel 23,31).

Antonia-vár (héb. birah, Josephus Flaviusnál Barisz, lat. arx antonia): Jeruzsálem fellegvára. Először Neh említi (2,8; 7,2). A Haszoneusok felújították (ZsidTört 15,11.4; 18,4.3). Nagy Heródes átépíttette és egykori pártfogója, Antonius tiszteletére ~nak nevezte el (15,8.15; 15,11.4; 18,4.3; ZsidHáb 1,75.401; 5,238). A 4 toronyú vár 25 m magas, minden oldalán meredek sziklára épült (5,5.8) és egyszerre szolgált palotául is, erődül is. A róm. helytartók idején a róm. helyőrség szálláshelye volt (ApCsel 21,31–37; 22,24; 23,10.16). Két helyen vezetett le lépcső a Templom-térre; a helytartó így a Templom-teret is felügyelete alatt tarthatta. A zsidó háború idején a felkelők kezén volt; hősiesen védtek, de Titus bevette (Kr. u. 70) és hamarosan le is romboltatta. A 12. sz.-tól egy hagyomány itt keresi Pilátus → praetoriumát.

antropomorfizmus (a gör. antroposz 'ember' és morphé 'alak' szóból): az embert v. az ember érzésvilágát tükröző képzeteknek, fogalmaknak v. kifejezéseknek felhasználása Isten lényének és tulajdonságainak bemutatására, mintha Istennek emberi alakja volna és az érzésvilága is megfelelné az emberének. Az ~ok metaforikus kifejezések, így világosan el kell őket határolni az analógián alapuló megállapításoktól. Minden vallásban föllelhetők, az ember és az Isten lényéből következően. A Szt.-írásban, különösen az ÓSz-ben gyakoriak, jóllehet a későbbi időben (→ Hetvenes fordítás) láthatóan kerülték őket. Ide tartozik, amikor Isten arcáról (Kiv 33,23), szájáról (MTörv 8,3), ajkáról (Jób 23,12), szeméről (1Sám 15,19), füléről (Zsolt 130,2), jobbjáról (ApCsel 2,33) stb. van szó. A Bibliában szerepelnek olyan Istennek tulajdonított cselekvések is, amelyek emberi testrészeket tétéleznek föl. Ugyanígy vannak Istennek emberi érzései, szenvedélyei: örül (MTörv 28,63), megbánást érez (Ter 6,6), haragra gyullad (Kiv 15,7; Zsolt 78,50), úgy tesz, mint aki álomból ébredt (78,65) stb. – Az ~ok csak halványan tükröztetik azt, aminek a kifejezésére hivatottak, emiatt azonban nem sértik Isten fölségét (erre Aquinói Szt. Tamás is fölfigyelt, a Zsid 4,15-re való hivatkozással); a LXX készítőinek aggodalma, ami miatt kerülték az ~okat s inkább allegóriához folyamodtak, túlzott volt.

8. Az Antonia-vár makettje

anya: A Bibliában (a héb. eredetiben) a tkp.-i ~n kívül jelentheti az anyóst (Ter 37,10; vö. 35,16 kk.), a nagy~t (1Kir 15,10), az őst (Ter 3,20; Ez 16,3). Megszemélyesíthet különféle népcsoportokat: Sion (Iz 66,7), Szamaria (Oz 2,4), Bábel (Jer 50,12), a lelki Jeruzsálem (Gal 4,26), de szerepel ~város, a hozzá tartozó kisebb helységekkel, a leányokkal szemben (2Sám 20,19). Ilyen metaforikus értelemben a bölcsesség anyja az erényeknek (Bölcs 7,12; Sir 24,18; vö. 15,2), Bábel pedig a szajhának és „a föld kicsapongóinak” (Jel 17,5). De ~ a sír is, amelynek ölébe a halandók megtérnek (Sir 40,1; vö. Jób 17,14). Jézus azokat, akik a mennyei Atya akaratát teljesítik, testvérének és anyjának mondja (Mt 12,50). ~nak lenni a legnagyobb boldogság (Ter 24,60; 30,1; 1Sám 1,8; Zsolt 113,9). Aki vállalja az anyaságot, az üdvözülni fog (1Tim 2,15). A poligám családban a gyermekeket az ~ neve alapján különböztetik meg, ezért nevezi meg a Biblia a királyok és más fontos személyiségek anyját (1Kir 11,26; 15,2; 22,42; 2Kir 8,26; 12,1; 14,2; 15,3; 1Krón 2,26; 2Krón 12,13). Akik mind apai, mind ~i részről testvérek, azok „anyám fiának v. lányának” mondják egymást (MTörv 13,7; Bír 8,19; Ter 20,12). A gyermekek vétkeit, eltévelyedéseit az ~ szemére vetik, aki szülte őket (1Sám 20,30; Péld 10,1; 29,15). Az anyai szeretet közmondásszerű az ÓSz-ben (Iz 49,15), Jahve Jeruzsálem iránti szeretetét is vele érzékelteti (66,13). Jézus úgy akarta egybegyűjteni Jeruzsálem gyermekeit, ahogy a tyúk szárnyai alá gyűjti csibéit (Mt 23,37). Az igazi anyai szeretet példái: Hágár (Ter 21,14–16), Mózes anyja (Kiv 2,2–10), Sámuel anyja (1Sám 1,22–28), Ricpa (2Sám 21,8–10), a Makkabeusok anyja (2Mak 7,1–41). Az ~ jogaira, kötelességeire és helyzetére: → család, → házasság, → nő.

anyaméh, méh: A héb. beten és a gör. koilía a Bibliában elég gyakran nemcsak 'öl', hanem '~' értelemben is szerepel (pl. Ter 25,25; Lk 1,41.44; Jn 3,4; ApCsel 3,2: anyja méhétől = születésétől). Jahve lezárja az ~et (Jób 3,10: a méh ajtaját; vö. 1Sám 1,5), de meg is nyitja (Ter 29,31; 30,22). A gyermek a méh gyümölcse (Mik 6,7; Lk 1,42). Keresztelő Jánost már anyja méhében eltöltötte a Szentlélek (Lk 1,15), Pált pedig már születésétől (= anyja méhétől) kiválasztotta és meghívta Isten (Gal 1,15); Lk 11,27: egy asszony boldognak mondta Jézus anyjának méhét. → Ábrahám kebele.

apa: → abba, → atya.

Apellesz (gör., az Apollonius rövidült változata): keresztény férfi Rómában. Pál úgy köszönti, mint „aki helytállt Krisztusért” (Róm 16,11). Az ~ név gyakori volt a zsidók körében.

Ápizs: fekete, fehér foltos → bika; Memphisz városában tisztelték, mert a város istene, Ptah benne lakott v. benne nyilatkozott meg. Tisztelete nagyon régi, a fetiszizálás stádiumát túlélte termékenységi varázslatra vezethető vissza, és elsősorban a későbbi korokban (kb. Kr. e. 700 után) dívott. Ha az ~ kimúlt, az ún. Szerapeumban helyezték el (mint Ozirisz ~át = Szerapiszt), és egy másik olyan állattal pótolták, amely megfelelt a kánonnak. Talán az ÓSz-ben is szerepel (pl. Jer 46,15 némely olvasat szerint: „Mi az? Ápizs megfutamodott?”).

Apokalipszis: → Jelenések könyve.

apokaliptika (a gör. 'leleplez, kinyilvánít' szóból): a kinyilatkoztatással kapcsolatos tant jelenti. A Szentírásban mint ige főként az isteni megnyilatkozás módjának és folyamatának leírására szolgál (Iz 52,10; Ám 3,7; Lk 2,32; Róm 16,25), de ez a – profán gör.-ben nem szokásos – szóhasználat nem határozható meg egyértelműen, csak körülírni lehet, s a körülírás is inkább a jellegzetes formát ragadja meg, mint a tartalmat. Az ~ tehát egy sajátos irodalmi műfaj, amely főként a Kr. e. 2. sz.-tól az 1. sz. végéig dívott. IV. Antiokhosz Epiphánész (ur. Kr. e. 175–164) idején az üldözések miatt igen erős volt a vágy Isten ígéreteinek teljesülése után. Nem voltak prof.-k, így a választott nép megkísérelte, hogy – az ÓSz tanítását föllevenítve – a maga korát a

dicsőséges jövő bevezető szakaszaként értelmezze; e törekvés az ÓSz kanonikus kv.-eiben is helyet kapott (Iz 24,27; Ez 38,39; Zak 9,14; Jo bizonyos részei). De ezek is hatottak az irodalmi műfajra, amely nem egy esetben bizarr képeket használt (állatok embereket és népeket szimbolizálnak; a pogány országokat rendszerint vad-állatok jelképezik; az angyalok emberekként szerepelnek; a bukott angyalok csillagokként jelennek meg), s gyakori a számokra épülő leírás is. A képek elsősorban a jövő bemutatására szolgálnak, egy meghatározott (majdnem mechanikus) forma szerint (determinizmus), amelyben a tört. kiteljesedését, s azon belül Izr. szerepét hangsúlyozzák (vö. ApCsel 1,6). – A szerző víziókra vezeti vissza ismereteit, amelyeknek nem lehet akárki részese. Gyakran → angyal szolgál felvilágosítással (Ez 40,3 kk.). Egy másik sajátossága e műfajnak, hogy a szerző egy múltbeli személy (pl. Ádám, Hénoch, Ábrahám) neve alatt írta művét (névtelenül v. álnéven), és tudatosan azt a benyomást akarta kelteni, mintha a mű a régi időkből maradt volna fenn a beavatottak szűk körében, és csak épp a szerző korában vált volna – Isten akaratából – szélesebb körben ismertté. Az ~ lecsapódása az → apokrif iratok közül pl. Hénoch könyve, Mózes mennybemenetele, Ezdrás 4. könyve. Azt, hogy az ~ milyen körből (esszénusok, farizeusok, hasszideusok) származik, ma nem lehet megállapítani. Ugyanígy azt sem, hogy a környezet (babilóniai csillagászat, gör. mitológia stb.) milyen hatással volt az ~ra. – Mivel összekötő kapocs az ÓSz és az ÚSz között, az ~t a szövetségek közti időszak jellegzetességének is szokás tekinteni (→ Jelenések könyve).

apokatasztázisz (gör. 'helyreállítás'): a sztoikus tanításban korábbi történelmi korszakok periodikus visszatérése. A szó egyedül az ApCsel 3,21: fordul elő (Péter beszéde Salamon csarnokában). A → messiásvárás a zsidóknál magában foglalta a reményt, hogy helyreáll Dávid országa (ApCsel 1,6) és visszatér a paradicsomi béke állapota. De az ősidők és a végső idők állapotának azonossága a Szentírásban nem ciklusosan visszatérő jelenség (mint K-en az évenkénti ~, v. a sztoában a történelmi periódusok), hanem eszkatologikus értelmű: a Messiás visszaállítja a teremtés eredeti rendjét. Ez az ~ feltételezi az ember → megtérését (Jer 31,21; ApCsel 3,21) és belső → újjászületését hozza magával (Gal 6,15; 2Kor 5,17).

apokrif iratok (gör. 'rejtett, titkos'): a mai katolikus nyelvhasználatban azokat a zsidó és ókeresztény írásokat nevezik így, amelyeket soha nem tekintettek, még átmenetileg sem kánoninak (a protestáns teol.-ban a katolikus kánon deuterokanonikus kv.-ei szerepelnek ilyen néven). Azt a benyomást keltik, mintha a Szentírás-hoz tartoznának, mert az ÓSz és az ÚSz kanonikus kv.-eivel bizonyos rokonságot mutatnak, és mert a sugalmazott kv.-ek szerzőinek neve alatt maradtak fenn. Többnyire a Szentírás bizonyos eseményeit részletezik az olvasó épülésére és vigasztalódására, ugyanakkor azonban téves tanításokat is tartalmaznak. A Kumránból és Nag Hammadiból előkerült ~ teljes feldolgozása és kiadása még várat magára. – Megkülönböztethetők: I. Az ÓSz-hez kapcsolódó ~ (Kr. e. 2. sz.–Kr. u. 1. sz.): 1. Elbeszélő jellegű ~: legenda jellegűek, tört.-ileg nem hitelesek, de a szerzőnek és korának felfogása kielemezhető belőlük. A fontosabbak: → Jubileumok könyve, Ezdrás harmadik könyve, A Makkabeusok harmadik könyve, Ádám és Éva élete, Mózes apokalipszise, Ádám végrendelete, Izajás mennybemenetele, A rechabíták története, Jeremiás vagy Báruk hátrahagyott tanítása, Jób végrendelete, Salamon végrendelete, Arizsteász levele, Prológus Sirák fia Jézus könyvéhez. – 2. Tanító jellegű ~: etikailag az ÓSz hatását mutatják, de annak szintjét nem érik el, az ÚSz-ét pedig meg sem közelítik. A fontosabbak: Tizenkét pátriárka testamentuma, A 151. zsoltár, Salamon zsoltárai, Manassze imája, A Makkabeusok negyedik könyve, Utószó Jóbhoz. – 3. Apokaliptikus jellegű ~: képet alkothatunk belőlük a zsidó apokaliptika és eszkatológia túlzásairól, ugyanakkor a Krisztus születése előtti és a közvetlen Krisztus utáni vallási és politikai felfogás megértéséhez jelentős adalékokkal szolgálnak. A fontosabbak: Hénoch könyve, Mózes mennybe vitele, Ezdrás negyedik könyve, Báruk apokalipszise, Ábrahám apokalipszise, Ábrahám végrendelete, Illés apokalipszise, Szibillák, Prológus Jeremiás Sirmalmihoz. – II. Az ÚSz-hez kapcsolódó ~ (Kr. u. 2. sz.-tól): 1. Az apokrif evangéliumok a kanonikus ev. „hézagait” igyekeznek kitölteni, csodás történeteket tartalmaznak Jézus, Mária és József életéből. Teol.-i felfogásuk gnosztikus eredetű. A fontosabbak: Evangélium a héberek szerint, Evangélium az egyiptomiak szerint, Evangélium az ebioniták szerint, Péter evangéliuma,

Jakab ősevangéliuma, Máttyás hagyománya vagy evangéliuma, Fülöp evangéliuma, Bertalan evangéliuma, Tamás evangéliuma, Nikodémus evangéliuma, Pszeudo Máttyévangélium, Arab gyermekségtörténet, Józsefnek, az ácsnak cselekedetei, Krisztus pokolraszállása, Mária mennyekbe való átvitele. – 2. Az akták az ApCsel-ben mutatkozó „hézagokat” próbálják kitölteni, az ap.-ok csodáit és utazásait írják le; az épülésre szolgáló részletek nem egyszer eretnkségeket tartalmaznak. A fontosabbak: Péter apostol cselekedetei, Pál apostol cselekedetei, András apostol cselekedetei, János apostol cselekedetei, Péter és Pál apostolok cselekedetei, Tamás apostol cselekedetei, Péter apostol beszédei, Fülöp apostol cselekedetei, Máttyás apostol cselekedetei, Barnabás apostol cselekedetei. – 3. A levelek részben némelyik egyh. vélt kiváltságait igyekeznek igazolni, részben Pál ap. tanítását próbálják tovább fejtegetni, mintegy pótolva az „elvesztett” Pál-leveleket. A fontosabbak: Krisztusnak és Edessza királyának, Abgarnak levelezése, Apostoli levelek, Laodiceaiaknak írt levél, Alexandriai levél, A korintusiaknak és a korintusiak által írt levelek, Pál apostol és Seneca levelezése. – 4. Az apokaliptikus írások a nehéz időket mutatják be a jobb jövő reményében. Az ún. kinyilatkoztatásokat látomásban, álomban, ekstázisban, angyal közvetítésével kapták az erre kiválasztottak. A fontosabbak: Péter apostol, Pál apostol, Tamás és István, János apostol, Mária apokalipszise.

Apolló: 1. az ógör. hitvilágban napisten, a művészetek pártfogója. – 2. alexandriai zsidó, az ApCsel szerint „ékezőszóló és az Írásokban igen jártas ember volt” (18,24); vsz. Philo iskolájában tanult. Efezusból érkezett Korintusba, s tanított a keresztény közösségekben (18,24–28). Sokan hozzászegődtek, s némileg szembekeverültek Pál „híveivel” (1Kor 1,12; 3,4–6,22; 4,6), ezért Pál visszatért Efezusbá. Tanítása módját Pál nem fogadta fenntartás nélkül (3,10–15), de azért testvérnek nevezte, és arra ösztönözte, térjen vissza Korintusba. Az ApCsel a minden bizonnyal egészen önállóan működő ~ munkáját az ap.-i vonalhoz kapcsolja (→ Aquila). Későbbi sorsa – a Tit 3,13 ellenére – ismeretlen. Sokan neki tulajdonítják a Zsid szerzőségét.

Apollónia (gör. 'Apolló birtoka'): város Makedóniában, Amfipolisz és Tesszalonika között, a Bolbe-tó partján. Pál 2. útja során érintette (ApCsel 17,1).

Apollóniusz (gör.-ből 'Apollóhoz tartozó'): az ÓSz-ben 3 személy neve. – 1. A tarzusi ~ Meneszteusz fia volt (2Mak 4,4). IV. Szeleukosz Philopator (ur. Kr. e. 187–175) idején ő volt Cöle-Szíria és Fönícia helytartója. Felhívta a király figyelmét, hogy Jeruzsálemben a kincseskamra tele van kincscsel, így része volt a Templom megszenteltségtelenítésében (3,5–7). Ptolemaiosz Philometor fáraó trónra lépése alkalmával Egyiptomba küldték (4,21). Vsz. ő a „mizaiak vezére” is (1Mak 1,29; 2Mak 5,24), aki IV. Antiokhosz Epiphanész megbízásából vérfürdőt és vallásüldözést rendezett Jeruzsálemben (1Mak 1,29–35; 2Mak 5,24–26). Kr. e. 166: Júdás Makabeus legyőzte és megölte (1Mak 3,10–12). – 2. Genneusz fia. V. Antiokhosz (ur. Kr. e. 164–162) idején mint parancsnok üldözte Joppe és Jamnia környékén a zsidókat (2Mak 12,2). – 3. Cöle-Szíria helytartója, II. Demetriosz (ur. Kr. e. 145–140, 129–125) seregének vezére. Megtámadta Jonatánt mint Demetriosz ellenfelének, Alexander királynak a hívét, de Jonatán legyőzte (1Mak 10,69–85).

apostol (gör. aposztolosz, az arám saliah 'küldött, hírnök' szó megfelelője, de sem a **klasszikus gör.-ből, sem a hellenista zsidóság írásos emlékeiből nem adatolható**): a LXX-ban Isten küldötte (1Kir 14,6), igei alakja, az aposztellein a küldés maga (Iz 6,8; 48,16). Ezek nyomán nagyon korán belekerült a keresztény szóhasználatba. Lk és Pál gyakran élnek vele, de Mt és Mk csak egy ízben alkalmazza, Jn-ban pedig – bár a fogalom maga szerepel – nem található. A szinoptikusoknál ~ az a 12 férfi, akiket egy átmádkozott éjszaka után (Lk 6,12) maga Krisztus választott ki (Jn 15,16) és maradandó közösséget alkotva velük (Mt 23,8; 28,20) küldte őket, hogy folytassák az ő küldetését (Jn 20,21) és hirdessék az evangéliumot. A 12 ~ névsorát az ÚSz-ben 4 helyen találjuk, némi sorrendi különbséggel:

Máttyé	Márk	Lukács	ApCsel
10,2–4:	3,16–19:	6,14–16:	1,13:

Simon (Péter)	Simon (Péter)	Simon (Péter)	Péter
András	Jakab	András	János
Jakab	János	Jakab	Jakab
János	András	János	András
Fülöp	Fülöp	Fülöp	Fülöp
Bertalan	Bertalan	Bertalan	Tamás
Tamás	Máté	Máté	Bertalan
Máté	Tamás	Tamás	Máté
Jakab	Jakab	Jakab	Jakab
Tádé	Tádé	Simon	Simon
Simon	Simon	Júdás	Júdás
Karióti	Karióti	Karióti	(Mátyás)
Júdás	Júdás	Júdás	

Lukács részletesen leírja a Karióti Júdás helyére állított Mátyás megválasztását (ApCsel **1,15–25**). – **Az ~ fogalmát Pál határozta meg:** Isten hívja meg (Róm 1,1; Gal 1,1; 2,7–9), hogy hirdesse az ev.-ot és Krisztus követe legyen (2Kor 5,20). Jézus életének és feltámadásának tanúja (ApCsel 1,22; 2,32; 3,15; 10,40; 1Kor 15,5); a Lélek erejéből kormányozza az Egyh.-at (12,28) és karizmatikus adományai birtokában (2Kor 12,12) folytatja Krisztus művét, aki általa szól (13,3); Krisztus szolgája (Róm 1,1; Gal 1,10; Fil 1,1; Kol 1,7), s amint Urát, az ~t is gyűlöli a világ (1Kor 4,9; 2Kor 4,7 kk.; 11,23 kk.); Krisztus szenvedésének és halálának részeseként életet ad az Egyh.-nak (Gal 4,19), és mindenkinek a szolgája (2Kor 1,24; 4,15; 5,18; 11,8). – Pálnál az ~ szó nem annyira hivatalos jelent, mint inkább szerepet jelöl (1Kor 12,28). Pál a tizenkettőn kívül még Jakabot, az Úr testvérét (Gal 1,19; 1Kor 15,7) és az Úr többi testvérét (9,5), valamint Barnabást (16,7) is említi. Magát Pál szintén ~nak és tanúnak tekinti, bár nem volt tanúja a föltámadásnak (15,8 kk.; Gal 1,15 kk.; ApCsel 9,1).

apostoli határozatok: az → apostoli zsinaton hozott határozatok, amelyeket az ApCsel 15,23–29 szerint írásba foglalva küldtek meg Antióchiába (Szíriába, Kilíkiába) az ottani egyh. pogánykeresztény tagjainak. Az ~ fölmentik a pogánykeresztényeket a mózesi törvény (körülmetélés) alól, ugyanakkor arra kötelezik őket, tartózkodjanak a bálványok feláldozott állat húsának, a vérnek és a fojtott állatnak a fogyasztásától, valamint a kicsapongástól (15,29). Ezek megkövetelését Jakab ap. javasolta a zsidókra, ill. a zsidókeresztényekre való tekintettel azokon a területeken, ahol szórványok voltak (20). Ez a jakabi záradék tiltja a pogány áldozati lakomákon való részvételt, a vérnek, valamint a nem rituálisan vágott állat húsának fogyasztását. A „kicsapongás” vsz. nem nemi szabadosságot v. kultikus prostitúciót jelent, inkább nagyon közeli rokonok házasságára kell gondolnunk, ami a zsidók körében tilos volt és megütközést keltett. A Lev 17 szerint az ide vonatkozó 4 rendelkezés az Izr.-ben élő idegenekre is vonatkozott. Egyébként az ~ban foglalt rendelkezések nem az üdvösség föltételei voltak (vö. ApCsel 15,1.28), hanem a kétféle tagokból (zsidókeresztények és pogánykeresztények) összetevődött közösségek (asztalközösségek) békessége (15,29) kívánta meg betartásukat egy meghatározott tört.-i helyzetben, egy adott vidéken (vö. 15,23). Az ApCsel szövegének ún. Ny-i hagyományá-

ban a korhoz kötött 4 elemű rituális rendelkezésből egy 3 elemű (a fojtott állat fogyasztásának tilalmát elhagyva, ill. arany szabályként csatolva) általános érvényű erkölcsi szabály lett (bálványimádás, gyilkosság, kicsapongás). Az ApCsel szerzőjének a zsidókeresztények és a pogánykeresztények asztalközösségében fölmerült kérdések már nem voltak időszerűek, mégis nagyon fontosnak tartotta a határozatokat (vö. 21,25), mert a Szentlélek sugallatára (vö. 15,28) biztosította az üdvösség tört.-ében a folytonosságot (kontinuitás) Izr. és a törv. igája alól felszabadult Egyh. között (H. Conzelmann).

apostoli levelek: az ÚSz 21 könyve. → levél.

apostoli zsinat, jeruzsálemi zsinat: az antióchiai egyh. küldötteinek, Pálnak és Barnabásnak találkozása, ill. tanácskozása a jeruzsálemi egyh.-zal, az ap.-okkal és a presbiterekkel (Kr. u. 49). Az ApCsel 15,1–29 szerint vita tárgya volt, hogy vajon a körülmetélés okvetlenül szükséges-e a pogányoknak (a keresztség fölvétele után) az üdvösségükhöz (15,1). A körülmetélést a buzgó antióchiai zsidók követelték meg; az ~on az egyh.-nak azok a tagjai, akik eredetileg farizeusok voltak, szintén úgy nyilatkoztak, hogy a megkeresztelkedett pogányokat körül kell metélni (15,6). Péter ap. azonban ellene foglalt állást: „Az a hitünk, hogy Urunk, Jézus kegyelméből üdvözülünk” (15,7–11). Jakab a prof.-kat idézte érvként azoknak, akik a körülmetélés megkövetelése mellett foglaltak állást (15,15–18), de a zsidó- és pogánykeresztényekből álló közösségek békeessége érdekében az ún. jakabi záradékot javasolta (15,20), amely az → apostoli határozatokba az Antióchiában, Szíriában és Kilíkiában megkeresztelkedő pogányokkal szemben egyetlen kikötésként került bele (15,28–29). Pállal és Barnabással Júdást és Szilást is elküldték Antióchiába a határozattal. – Az ApCsel leírása az üdvösségtört.-i szempontot emeli ki: arra világít rá, hogyan terjedt ki az ev. a pogányokra. Ugyanakkor Pálnál (Gal 2,1–10) az ~ a törv. szolgásgától mentes ev.-nak az „oszlopok”-tól (Jakab, Péter, János) elismert igazságát tanúsítja, Páltól az ~ csak a szegényekről való gondoskodást kívánta meg. Hogy Pál a jakabi záradékkal ellátott ap.-i határozatokra nem tért ki, az azzal magyarázható, hogy a benne foglaltak a galatákra nem vonatkoztak. Az ~ az Egyh. egyetemességét és egységét szolgálta, s megakadályozta, hogy Krisztus Egyh.-a a zsidóságon belüli közösséggé váljon.

Apostolok Cselekedetei, ApCsel: protokanonikus úsz-i történeti könyv. – I. Elnevezése. Az ~ elnevezés Kr. u. 180: tűnik fel, és a kv.-et az ókori gör. praxeisz-irodalommal kapcsolja össze, mely híres személyiségek hőstetteit adta elő olykor aprólékos részletességgel. A cím nem pontosan fedti a kv. tartalmát, mert az ap.-ok nem hősök, hanem Krisztus és a Szentlélek eszközei (4,10; 9,15; 16,6), emellett azt sejteti, hogy az ap.-ok tört.-ét kapja az olvasó, pedig az 1,13 névsorán kívül csak Zebedeus fiait említi. A két főszereplő Péter és Pál ap., de ők is eltűnnek szem elől anélkül, hogy életük végéről megtudnánk valamit. – II. Keletkezése. Az ókeresztény hagyomány (Muratori-töredék, Ireneusz, Alexandriai Kelemen) egyhangúlag Lukácsot, az orvost és Pál kísérelőjét mondja az ~ szerzőjének. Ezt a Lk és az ~ szókincsének, stílusának és teol.-jának olyan fokú összhangja is bizonyítja, amely csak azonos szerző esetében lehetséges. Az összhang ui. az ún. „mi” részek esetében is (16,10–17; 20,5–21,18; 27,1–28,16) megvan. Általános a vélemény, hogy az útleírásokhoz Lukács írásos feljegyzéseket használt, s ugyanígy egy antióchiai zsidó forrásból merítette Péter és István beszédeit is. – A Lk-hoz 180 k. készült antimarkionita előszó szerint az ~ röviddel Pál halála után Achájában készült. Az ApCsel 28,30 és 2Tim 4,16 alapján először Euszebiosz jutott arra a következtetésre, hogy Pál ap. első római fogsága után készült. Más katolikus exegeták még korábbra teszik a keletkezés idejét, mert a kv. nem tudósít Pál első perének végéről sem. Ma inkább az a vélemény, hogy az ~ Kr. u. 80–85 között készülhetett. – II. Tartalma. A Lk-ot folytatva az ~ azt mutatja be, hogy miként terjedt az ev. A Szentlélek erejéből Jeruzsálemtől kezdve Júdeán és Szamarián át Rómáig. Az üdvösség egyetemes örömhíre elszakad a zsidókereszténységtől és megkezdődik útját a pogányok között. Az ~ fő tárgya tehát Jézus működésének második szakasza, amelyet már a megdicsőült Úr hajt végre. Először Péter, majd a pogányok ap.-a, Pál áll előtérben (1,12–15,35; 15,36–28,31). Mindketten 10 alkalommal beszélnek a kv.-ben. – III. Műfaja. Az egész kv.-höz írt bevezetés (Lk 1,1–4) szerint a szerző tört.-i forrásokat dolgozott fel. Mégsem lehet egyszerűen tört.-i műnek tekinteni, mert

forrásanyaga nem teljes, s mert a szerző tudatosan válogatott: csak azokat a tört.-eket szőtte bele, amelyek céljának megfeleltek. Nem tört.-író akart lenni, hanem → evangélista. Mint ilyen a róm. állam polgárait térítette, s hitvédelmi szempontokat is érvényesítve azt írta le az összegyűjtött hagyományból, ill. forrásokból kiemelt részletek alapján, hogy a különféle akadályok (a hitetlen zsidóktól elszenvedett üldözések, a zsidókeresztények kezdeti idegenkedése a pogányoktól, följelentések a róm. hatóságoknál, börtön, kihallgatás, hajótörés) ellenére, sőt azoknak köszönhetően milyen feltartóztathatatlanul terjedt az ev. A beszédek, amelyek a kv.-nek majdnem a harmadát teszik ki, s amelyeknek megfogalmazásán erősen látszik az ~ szerzőjének keze nyoma, a teljes mű célját szolgálják. Megértésükhöz elengedhetetlen az ósz-i háttér ismerete, de ugyanígy a gör.-róm. tört.-írás sajátosságaival is számolni kell. A leírt beszédek nem olyan „hitelesek”, mintha gyorsírással jegyezték volna le őket, de emiatt nem kell arra gondolni, hogy a feldolgozott hagyomány nem valódi. Így a Péter-beszédek az eredeti krisztológiai kérdésfeltevést és a zsidók körében végzett hithirdetést tanúsítják, Pál beszédei viszont, amelyeket a pogányok előtt tartott, az ap.-i időkben szokásos beszédek egy típusának felelnek meg (vö. ApCsel 17,22–31 és 1Tesz 1,9 kk.); areopáguszi beszéd. – IV. Történelmi értéke. Az ~ ősegyh.-ra vonatkozó adatainak hitelességét megalapozottan senki nem vonja kétségbe. A lényeges adatokat Pál levelei is megerősítik. A kv. második fele több tört.-i adatot közöl, mint az első. Sok adat profán forrásokból is igazolást nyert.

Appia: a Filem 2 említette keresztény nő neve, vsz. Filemon felesége.

Aquila (lat. vsz. 'északi ember'): 1. pontuszi származású zsidó, aki feleségével (Priszka, Priscilla) Rómában élt, de a Claudius császár idején kitört zsidóüldözéskor Korintusba költözött; ekkor már keresztények lehettek. Sátorkészítéssel foglalkoztak, amiből Pál is élt. 2. missz. útján Pál náluk lakott (ApCsel 18,2 kk.). Efezusba is elkísérték Pált. Itt történt, hogy meghívták magukhoz Apollót, és segítették a megtérésben (18,18–26); a keresztények közösségét is ők fogadták be házukba (1Kor 16,19). Akkor is Efezusban voltak, amikor Pál az 1Kor-t írta (16,19), de később (Claudius halála után?) visszatértek Rómába (Róm 16,3–5). A 2Tim 4,19: Pál üdvözli őket. – 2. → Szentírás. Fordításai.

Araba (héb. 'puszta'): a Palesztina É-i szélétől az Akabai-öbölhöz húzó nagy árok neve az ÓSz-ben. A Holt-tengert is nevezték ~i-tengernek. Ma az árok Holt-tengertől D-re fekvő részének neve el-Araba, É-i része el-Ghor (→ Jordán-árok).

Arábia: Az arab szó, amely már az újasszír birodalom királyainak felirataiból is kimutatható, egészen tág értelemben a Szír–arab-sivatagban élő nomádokat jelölhette (vö. Iz 13,20; Jer 3,2); vö. 2Krn 9,14; Arábia; Iz 21,13: Dedán; Jer 25,24: Arábia). Hogy a habiruval (→ héberek) összefügg-e az arab szó, az kérdéses. Az ókori D-~ és Izr. közt a Kr. e. 1. évezred elejétől fennálló kapcsolatot újabban egy Bételben talált ókori délarab pecséttel igazolják. Az ÓSz későbbi kv.-eiben (Neh, Krón) az arab szó ismételtelen a perzsa provinciának, ~nak lakosait jelöli. Mai értelemben véve nem szerepelnek arabok az ÓSz-ben. A mai Arab-félszigeten letelepedve v. nomád módon élő törzsek az ÓSz-ben izmaeliták, joktaniták, keturiták, ill. ezek alcsoportjai: Kedár, Szeba, Dedán, Ofir. Ezekből alakult később a → nabateusok birodalma (Gal 1,17: Arábia néven), amelynek lakosai az ÓSz-ben úgy szerepelnek mint arabok (ApCsel 2,11). Még Pál is ~nak nevezi (Gal 1,17; 4,25) a Palesztinával határos pusztát, ill. sivatagot. – Az arab nyelv, amelyet a mai Arab-félszigeten élő beduinok beszéltek, és amely a délarab feliratokban maradt ránk (→ szabeusok) csak az ókori K megszűnte után fejlődött irodalmi nyelvvé, de a régi szemita nyelvek vizsgálata szempontjából nagyon fontos, mert az ószemita hangállományból és alaktani elemekből igen sok megőrződött benne.

Arad: kánaánita város Beersebától 30 km-re K-re. A Kr. e. 4. évezred végétől 2700-ig, majd 1200-tól a Kr. u. 7. sz.-ig lakott hely volt. Salamon erődde építette ki (Szám 21,1; 33,40; Bír 1,16). 1960 után ~ területén föltártak egy Jahve-templomot, melyet Jozija király használhatatlanná tett azért, hogy csak Jeruzsálemben legyen templom. Mindmáig ez az egyetlen régészeti vizsgálató Jahve-templom.

áradás: 1. Egyiptomban a → Nílus ~a a legfontosabb föltétele volt a bő aratásnak. Ilyenkor a víz magassága az 5–7 m-t is elérte, s a földművelőknek kellett gondoskodniuk irányításáról, gátak közé szorításáról. Ha túl magasra emelkedett a víz, elárasztotta és tönkretette a töltéseket és duzzasztókat, sőt a házakat és a falvakat is elsodorta; ha viszont túl alacsony volt, azokon a területeken, amelyeket nem árasztott el, öntözés nélkül nem lehetett a földet megművelni. Még ha jelentős területet árasztott is el a víz, akkor is előfordulhatott, hogy szűkös esztendők köszöntöttek be. Ez gyakrabban megesett, mint ahogy gondolnánk (az egyiptomiak nyelvében kb. 30 kifejezés utalt → éhínségre). Az ~ valódi okát az etióp uralom (Kr. e. 8. sz.) óta ismerték. Taharka uralma 6. évében (Kr. e. 683; → Tirhaka) a szokatlanul nagy, pusztító ~t maga a király is az istenek áldásaként magyarázta. Ám 8,8; 9,5: a föld (a gyász idején) emelkedik és süllyed, mint a Nílus. – 2. Palesztinában (Józs 3,15) a Jordán áradt ki, ha a Hermonon a hóolvadás ~t vont maga után. A bölcsesség képe az ~: úgy duzzad; gyarapszik a törv.-től, mint az Eufrátesz, aratáskor a Jordán, a Nílus v. szüretkor a Gichon. 2Kir 3,16–20: ha nem, esik eső, mégis víz árasztja el a völgyeket, az csoda.

áradat, ár: → ősvíz, → víz, → vízözön története.

Aradosz: → Arvad.

Aram-Naharaim: → arámok, → Paddan-Aram.

arám nyelv: ÉNy-i szemita nyelv, amely eredetileg azoknak az arám törzseknek volt a szemita nyelvjárása, amelyek Kr. e. 1200 k. behatoltak a szír-palesztinai kultúrterületre, és ott különféle államokat alapítottak (→ arámok). Bizonyos népcsoportok (Izr., Moáb, talán Edom is) átvették az ott beszélt kánaáni nyelvjárást, mások (É-on) megőrizték a maguk ősi nyelvét. Az ~ a régi Közel-K-en valóságos diadalmenetben terjedt, de később az arab nyelv háttérbe szorította, egészen azonban nem halt ki. Nagyon sok ~ú szöveget ismerünk. Nevezetesen: – 1. óarám ábécével írt föliratok Szíria É-i és középső részéből; közülük a legrégebbiek a Kr. e. 9. sz.-ból erednek, így pl. Zakar király fölirata Hamatból, Kilamuva és Bar-Rekub fölirata Szendsirliből. Valamivel későbbi eredetűek (Kr. e. 8. sz.) a Sefirében (Aleppótól 25 km-re DK-re) fönmaradt óarám föliratok. – 2. Mivel az arámok ütközőállamok voltak Izr. és a behatoló asszírok között, nyelvüket csakhamar megtanulták mind Izr. fiai, mind az asszírok. Ezt asszír föliratokon kívül a 2Kir 18,26 is tanúsítja. – 3. Már az újbabilóniai birodalom fönnállása idején az ~ volt a Közel-K nemzetközi nyelve. Ez abból következett, hogy az Akhaimenidák az ~et tették meg kancelláriai nyelvnek a perzsa birodalom nagy részében (birodalmi arám). Így érthető, hogy a pehlevi és a szogdi nyelvben is található ~ú ideogrammak. Kr. e. 600 k. Kánaán és Egyiptom között is az ~ volt a diplomáciai nyelv, ahogy ezt az adoni papiruszlevél (→ Adon) bizonyítja. – 4. Ezen a birodalmi ~en maradtak fön az elephantinei → papiruszok Egyiptomban. A Bibliában a birodalmi ~et Ezd 4,8–6,12 és Dán 2,4–7,28 (vö. Ter 34,47; Jer 10,11) képviseli. Figyelmet érdemel még egy babilóniai ékírással ~en írt levél, amely Urukából maradt fön (Kr. e. 3. sz.). Minthogy az ~ sokáig életben volt, különféle változatai keletkeztek: – a) a nabateus föliratok, amelyeket a → nabateusok birodalmának központjaiban (Petra, Bosztra, Hegra) találtak; ez a birodalom Kr. u. 105: róm. tartomány lett; – b) a Palmirából származó föliratok (Kr. u. 272-ig); – c) a Hatrából ismert föliratok (DK-re Moszultól); – d) a zsidók köznyelve a keresztény idősámítás kezdetekor; Jeruzsálemben és Galileában más-más nyelvjárásban beszéltek (Mt 26,73). Néhány zsidó-arám kifejezés az ÚSz-be is belekerült, így → effata, → Maran Atha, rabbuni (→ rabbi), → Talita kum. Ebből az időből való egy ~ú szöveg is, amelyet Kumránban az 1. sz. barlangban találtak, az ún. Apokrif Genézis; ezenkívül Kr. u. 135: a

Bar-Kohba-féle lázadásról is különféle dokumentumok (~en kívül héb. és gör. nyelven is). Némelyek azt gondolták, hogy a palesztinai Targumok nyelve alapján rekonstruálhatják Jézus anyanyelvét. P. Kahle azonban kimutatta, hogy erre a célra a szóban forgó Targumok alkalmatlanok. – A keresztény időszámítás kezdetekor használatos ~ek összefoglalóan a következőképpen csoportosíthatók: – 1. Nyugati ~: a) palesztinai-keresztény ~; ezt Szt. Jeromos óta – helytelenül – a kaldeusok nyelvének nevezték; – b) a → Targumok ~e; – c) a palesztinai Talmud ~e; – d) a samariaiak nyelve. – 2. Keleti ~: a) a babilóniai Talmud ~e; b) a manicheus és a mandeus irodalom ~e; – c) a szír nyelv, amely Edessza nyelvjárásából, a szír keresztények nyelvéből fejlődött ki. Ezen belül: a) a nesztoriánusok K-i szír nyelvjárása a perzsa birodalomban, amely a nesztoriánus misszió révén egészen Turkesztánig és Kínáig elterjedt, és ma a nesztoriánusok és a katolikus káldeusok liturgikus nyelve; – b) a jakobiták Ny-i szír nyelve a bizánci birodalomban, ma a jakobiták, a maroniták és a szír katolikusok liturgikus nyelve; – g) az ószírből és óarámból keletkezett új szír nyelvjárás, amely Antilibanon 3 falujában, a Mozsultól É-ra eső vidéken és az Urmia-tó környékén még ma is beszélt nyelv.

arámok: nép, amelynek legrégebb tört.-ét még homály borítja. Ám 9,7 szerint → Kirból származnak. Ha ez a Kir azonos Arábia É-i részével, Kaldu (→ káldeusok) hazájával, akkor Ám közlése egybevág a Ter 22,21 kk. genealógiájával, amely szerint Aram apja, az ~ ősatya Keszed (Kaldu) és Kenuel egyaránt Nachor fiai, így testvérek. Lábán is arám volt (25,20), sőt a MTörv 26,5 még Jákobot is arámnak mondja. Ebben az összefüggésben van szó az ÓSz-ben Aram-Naharaimról (a két folyam Arámjáról), a Tigris és az Eufrátesz felső folyása közti területről, a Balich, valamint a Habur folyók és mellékfolyóik vidékéről (Ter 24,10; 1Krón 19,16; Zsolt 60,2; – > Paddan-Aram). Némelyek azt gondolták, hogy az ~ tört.-e nagyon messze múltig nyomon követhető (Naram-Szin-i fölirat), de még mindig bizonytalan, hogy a Kr. e. 12. sz.-nál régebbi időkhöz vissza lehet-e nyúlni. Annyi bizonyosra vehető, hogy Kr. e. 2000 k. a mezopotámiai területen, először az Eufrátesz középső folyása mentén, majd Mezopotámia D-i részén is föltűnt egy népcsoport, amelynek személynevei Ny-i szemita eredetre mutatnak (→ szemiták); ez a népcsoport tekinthető a később Palesztinában és Szíriában megjelent ~ első előfutárának. A Kr. e. 12. sz.-i asszír föliratok említenek aramu-törzseket, amelyek a Szír–arab-pusztából benyomultak az asszír kultúrterületre, mégpedig ahlamé ('szövetséges') néven. Nagyobb állam alapításáig nem jutottak el; kisebb államokat is csak a Kr. e. 1. évezred elejétől alapítottak. – A szíriai arám államok közül az ÓSz-ben szerepel: – 1. Coba Antilibanon és a Szír–arab-pusztta között és a Beka-völgyben a Libanon és az Antilibanon között. Úgy látszik, hogy a szír belföldön messze É-ig kiterjeszkedő ~ egyfajta fönnhatóságot gyakoroltak. Ismert Hadad-Ezer király Rechob fia, akit Dávid legyőzött (2Sám 8,3–5.7 kk.). 8,8 említi Berotai városát (ma Beretan) és Betachot. Dávid óriási mennyiségű bronzot zsákmányolt e városban. A rézben, bronzban való gazdagság magyarázhatja az ország arám Coba ('vörösés') és gör. Khalkisz nevét. Dávid egy másik győzelméről a 10,6–19 tudósít; ugyanitt a cobai ~ szövetségesek a Bet-Rechob-i és a maachai ~kal. – 2. A Bet-Rechob-i ~ (10,6) kis állama az Adzslun K-i szélénél, az ammoniták területe mellett feküdt. Szám 13,21: Rechob nevű város a Hamatba vivő út elején; Bír 18,28: Bet-Rechob völgye. – 3. A maachai ~ (2Sám 10,6; Józ 13,11) állama Merds-Ajan vidékén terülhetett el a Libanon D-i sarka és az Antilibanon között. Ismeretes egy Abel-Bet-Maacha nevű város, amely korábban Izr. fiai kezében volt (2Sám 20,14–22), később azonban Benhadad elhódította (1Kir 15,20), III. Tiglat-Pilleszer pedig Asszíriához csatolta (2Kir 15,29). – 4. A gesuri ~ a maachai ~ szomszédságában éltek, valahol a Golan É-i végénél. – 5. A damaszkuszi ~ átmenetileg Dávid uralma alá kerültek (2Sám 8,5); államuk talán csak a régi Damaszkusz városállam területére korlátozódott. Eljada fia, Rezon föllázadt Hadad-Ezer király ellen, megszerezte magának a hatalmat, és mint Damaszkusz királya Salamon uralma idején ellenséges volt Izr.-lel szemben (1Kir 11,23–25); ő volt a vezére az arám függetlenségi harcoknak. Benhadad idejében Damaszkusz volt egész Szíriában a legnagyobb hatalom és hosszú ideig fő ellensége D-en Izr.-nek és É-on Asszíriának. Hazael elfoglalta az egész Jordánon túli területet, egészen az Arnonig. Damaszkusz állandóan fokozódó hatalma ellen már kb. Kr. e. 800-tól hadakozott Asszíria. Miután az asszírok meghódították Bábelt, és a két fronton folyó harcok vége szakadt, minden erejükkel Damaszkusz ellen fordultak. III. Tiglat-Pilleszer Kr. e. 738: az arám területet Asszíriához csatolta, és Kr. e. 734: Damaszkuszt

is elfoglalta (→ Hamat). Az asszírok politikai győzelmével szemben az ~ nagy kereskedelmi hatalomra tettek szert Asszíriában, ezt tanúsítja az is, hogy az → arám nyelv lett ott a kereskedelmi nyelv, s később világnnyelvűvé fejlődött. Ugyanez történt Babilóniában is: a kaldeusok (Kaldu) arámosították a birodalmat, és az újbabilóniai dinasztiával politikailag is uralkodtak felette.

10. Arám íjász. Dombormű Kapara arám uralkodó gázai (Tell Halaf) palotájából. British Museum

arany: Az ÓSz-ben több héb. szó szerepel 'arany' értelemben; rendszerint zahab, költői színezettel harus, sagur 'szín~' értelemben, ketem vsz. szintén 'szín~', és mindig Ofir a birtokosjelzője (Ofir ~a) és paz 'tűzben próbált ~'. Ez a sok kifejezés egyértelműen tanúsítja, hogy Izr. fiai sokra értékelték az ~at. A hadiszákmányt (Bír 8,24–26; 2Sám 12,30) nem tekintve főleg Ofirból szerezték be (1Kir 9,28; 10,22), de vásároltak ~at Haviában (Ter 2,11), Sábában (Iz 60,6; Ez 27,22) és Rámában is (27,22). Ékszereket (Ter 24,22; Zsolt 45,10), kultikus felszerelési tárgyakat (Kiv 25: a szt. sátorba; 1Kir 7,48–50; 10,14–22: a salamoni templomba), edényféléket (Szám 7,14) és bálványszobrokat (Zsolt 115,4) készítettek belőle. De nem jelentett mindig tömör ~at, hanem csak ~lemezt, amivel bevonták (= bearanyozták) a bálványszobrokat (Iz 30,22; 40,19), egy esetben az elefántcsont trónt (1Kir 10,18), valamint a Templom ajtószárnyait és ajtófélfáit (2Kir 18,16). Kiv 28,6; 39,2: a főpap efodjával kapcsolatban ~hímzésre kell gondolnunk. ~ pénzérmék csak a későbbi időkben váltak ismertté. → aranyműves, → gyanta.

aranyborjú: I. Jerobeám Bétel és Dán szentélyében egy-egy ~t állított fel, a jeruzsálemi Templom ellenében, vetélkedésből s azért, hogy alattvalóit az ottani kultusztól elvonja (pl. 1Kir 12,25–33), de nem világos, hogy mit is kell e 2 ~n érteni. Minthogy az ~t korábban Jahve képmásának tartották, amit a király által idézett bemutatónak formula is tanúsít: „Nézd, Izrael, itt az istened, aki kivezetett Egyiptom földjéről” (1Kir 12,28; vö. Kiv 32,4.8; Neh 9,18), azért napjainkban W. Caspari, A. Alt és H. Th. Obbink nyomán elég általános az a vélemény, hogy az ~k a láthatatlanul rajtuk álló Jahve talapzatul szolgáló állatai (vö. az istenségek hehita, mezopotámiai és Szíria É-i részén elterjedt ábrázolásaival), tehát mintegy a Jahve trónjának tekintett láda mását kell bennük látni. Ugyanakkor O. Eissfeldt kultikus jelvénynek tartja az ~t. Végül: M. Weippert újra visszatért ahhoz a föltevéshez, hogy „Jahve képmása”-ként kell értelmeznünk, azzal a megszorítással, hogy az ~ nem Jahvét ábrázolta, hanem az időjárás istenségének jelképes állapotában az istenséget állította Izr. fiai elé (→ bika). Az így értelmezett ~ (Szamariában is?) ellen emel szót: Kiv 32; Oz 8,4–6 és talán Ám 4,4; 5,5 kk. Az ~ kultusza az ország É-i részének pusztulásával megszűnt, csak emlékezete maradt fenn (vö. Zsolt 106,19–21).

aranyműves, ötvös: Az ÓSz-ben (Neh 3,31 kk.; Iz 40,19; Jer 10,9: ötvösmester; Mal 3,2: ezüstolvasztó) munkájához tartozott a forrasztás, a granulálás, a domborítás, a cizellálás, az aranyozás. Palesztinában nagyon korán ismertté vált az ~ség, amint erre a Tell-Addzsulban felszínre került leletekből (Kr. e. 18–16. sz.) következtethetünk. Becaleel és Oholiáb Egyiptomban tanulta mesterségét (Kiv 31,1–6), ahol nagyon fejlett volt az ~ség.

Ararát: 1. terület Örményországban, az Araxész középső folyása mentén. Szancherib fiai, miután apjukat megölték, ide menekültek (2Kir 19,37; Iz 37,38). Az ékírásos emlékekben Urartu változatban szerepel, s a birodalom, amelyet jelöl, Kr. e. a 9–7. sz.-ban élte virágkorát (Jer 51,27). Lakói egy ékírásos feliratok által megőrzött, nem sémi nyelvet beszéltek. A terület neve később az ~ra korlátozódott, ahol a Ter 8,4 szerint Noé bárkája a vízözön után szárazra került. – 2. hegység és 5165 m magas hegycsúcs K-Törökországban.

arasz: → hossz mérték.

aratás: A Földközi-tenger mellékén és a Jordán vidékén máj. közepén kezdődött, s kb. 3 hónapig tartott (→ földművelés). Kézzel arattak; eszközül a sarló szolgált, amely kőből v. fémből készült. A sarlóst marokszedő férfiak v. nők követték; ezek gyűjtötték össze és kötötték kévébe a levágott gabonát. Az ~ az ígéretek beteljesedésének, a remény újraéledésének ideje; ha az ~ ideje elmúlik, akkor nincs többé remény (Jer 8,20). Az ~ kezdetét és végét eredetileg megünnepelték. A → pünkösöd kezdetben ~i ünnep volt (Kiv 23,16; 34,22), s ezt a jellegét sokáig megőrizte. Iz 9,2: ha győznek és zsákmányt osztanak, akkor Izr. fiai úgy örülnek, mint ~kor. Zsolt 126,5 kk.: akik könnyek közt vetnek, örömmel aratnak, s ha sírva vetettek is, ujjongva gyűjtik össze kévéiket – a száműzetésből hazatérők énekében, Izr. megújulásának bemutatására. Az első termés és a tized a Templomot illette. – Átvitt értelemben az ~ az ember cselekedeteinek következményeire utal; az ember azt aratja, amit vet (Jób 4,8; Péld 22,8; Sir 7,3; Oz 8,7; 10,12; 1Kor 9,11; 2Kor 9,6; Gal 6,7 kk.; vö. Jn 4,36–38). Mt 9,37 kk.: az ~ az Isten országának elérkezését, növekedését jelképezi, ahol ap.-okra, munkásokra van szükség. Jn 4,36–38: az ap.-ok, bár nem ők vetettek, hanem maga Jézus, learatják a termést. A próf.-knál és az ÚSz-ben az ~ a végső időket is jelképezi, arra az ítéletre utal, amelyet a világ végén tart Isten (Jo 5,10 kk.; Iz 27,1 kk.; Mt 3,12; 13,30.39; Mk 4,29; Jel 14,15 kk.). – A sarlóval elsősorban a messiási korra jellemző békét bemutató próf.-i szövegekben találkozunk (Iz 2,4; Mik 4,3; vö. Jo 4,10); másfelől az ítéletre vonatkozó jövődölésekben, leírásokban (Jo 4,10: „Öntsetek... lándzsát a sarlóból”) és az ÚSz-ben (Mk 4,29; Jel 14,15 kk.).

Arauna: vsz. hettita származású jebuzita férfi Jeruzsálemben, akinek szérűjét Dávid megvette, hogy oltárt építsen rajta (2Sám 24,16–25; 1Krón 21,15–30).

arc: 1. Isten ~a: A választott nép és Isten közötti kapcsolat megjelenítője (Szám 14,14), s e kapcsolat Isten jelenlétét tételezi föl népe körében (vö. Kiv 34,10–23). Isten ~a Isten személyes voltát jelzi. Isten az ember felé fordítja ~át és választottai elől nem rejti el (33,15; Zsolt 10,11; 11,7; 22,25). Izr. fiai tudják, hogy Isten ~a a szentek szentjében, a szövetség ládája fölött virraszt, ezért helyezték a mannát és Áron vesszejét Isten ~a elé (Kiv 16,33), ezért nevezték a kitett kenyereket Isten ~a kenyérének (25,30; 35,13; 1Kir 7,48; vö. 1Sám 21,2), s ezért a papi szolgálat és a zarándoklat megjelenés Isten ~a előtt (Kiv 34,20; MTörv 10,8; 18,7; Zsolt 86,9). Ha valaki Isten irgalmát óhajtja, „Isten ~át keresi” (2Sám 21,7; 1Krón 16,11; Zsolt 24,16), s ha Isten segít, megmutatja ~át (4,7; 31,17). Isten ~ának fényessége jóakarátát jelzi (Szám 6,25; Zsolt 4,7; 44,4; 89,16). Amikor Isten ~át egy választotta felé fordítja, úgy, hogy az szemtől szembe („arcból arcba”) tud vele beszélni, ez rendkívüli kegyelem és a legközvetlenebb kapcsolat Isten és az ember között (Ter 32,20; Kiv 33,11.20). Ha ellenben Isten elfordítja v. elrejteti ~át, ez baj és szerencsétlenség az ember számára (Jób 13,24). Isten azonban nagyobb annál, minthogy az ember szemtől szembe láthassa ~át: ha megpillantja, nem maradhat életben. Ha a Kiv 33,14-et és Szám 6,25-öt összevetjük a Kiv 33,20.23-mal és Iz 6-tal, az Isten és az ember közti különbség világossá válik. A későbbi szövegekben már feltűnik Isten egy másik jelenléte is (vö. 45,15). – Jézus Krisztus ~a: ~án ragyogott föl számunkra Isten dicsősége (2Kor 4,6). Rajta vált láthatóvá a senki által nem látott isteni ~ (Jn 1,18), olyannyira, hogy „aki engem látott, látta az Atyát” (14,9). Kín szenvedésében elcsúfították (Iz 52,14; Mk 14,65), mégis ez az ~ „az isteni lényeg képmása” (Zsid 1,3). Az ev. szolgálata által Krisztus ~a ragyog föl minden ember lelkiismeretében (2Kor 4,2). A jelenlegi „tükörben” látás (1Kor 13,12) a feltámadásban közvetlen látássá változik (Jel 22,3). – 2. Az ember ~a: a → szív tükre. Megjeleníti Isten és az ember kapcsolatát (Ter 4,5; 2Kor 3,18). Az öröm (Péld 15,13) és fájdalom (Iz 13,8; Jer 30,6), az ünneplés (Sir 13,26; Zsolt 104,15) és fáradtság (Dán 1,10), a bánat (Neh 2,2) és a szigor (Sir 7,24) kifejezője. Kiváltság, ha valaki láthatja a király ~át (2Sám 14,32; Eszt 1,14), s a hódoló ember ~ra borul, azaz elrejteti ~át a fölség előtt. Az ~ eltakarása a személy megsemmisítésének jele is lehet, ezért takarták el a halálraítéltek ~át (Eszt 7,8; vö. Mk 14,65). A tanítványok ~raborulása Jézus előtt istenségének szóló hódolat (Mt 17,6; 28,17).

Archelausz (gör.-ből 'a nép ura'): negyedes fejedelem, Nagy Heródes és Malthaké fia. Atyja halála után Kr. u. 4: Augustus megtette Júdea, Szamaria és Idumea negyedes fejedelmének. Az általa alapított Archelaiszban

és Jerikóban pazar épületeket emelt. Kegyetlen és népszerűtlen uralkodó volt: a főpapokat kénye-kedve szerint váltogatta, Jeruzsálemben egyszer 3000 embert öletett meg. Házassága botrány volt a zsidók szemében, mert elűzte 1. feleségét és kivégzett féltestvére (Alexander) elvált feleségét, Glaphürát vette el. Mt 2,22 szerint József ~ kegyetlensége miatt nem mert Júdeában megtelepedni, hanem Názaretbe, → Antipász országába költözött. A nép követséget küldött ~ ellen a császárhoz, aki Kr. u. 6: maga elé idézte ~t, megfosztotta uralkodói székétől és Galliába száműzte. Területe fölé → helytartót rendelt.

Archipposz (gör.-ből 'istállómester'): Pál küzdőtársa, a Filemon házában összegyűlő keresztény közösség vezetője; vsz. Filemon fia, pap volt (Filem 2). Kolosszéban fontos szerepet töltött be. Pál hivatalának hűséges betöltésére buzdította (Kol 4,17).

arculütés: Megszégyenítő, durva bánásmódnak számított (1Kir 22,24; Iz 50,6; Mik 4,14; Zsolt 3,8; Siral 3,30; Jób 16,10; 2Krón 18,23). Iz 50,6: az → Isten szolgájának is osztályrészül jutott (vö. Jn 18,22; Mk 14,65; Jn 19,3; 1Pét 2,20 kk.); a tanítványoknak nem szabad elhárítaniuk, ellenkezőleg: annak, aki megüti jobb arcukat, oda kell tartaniuk a balt is (Mt 5,39; Lk 6,29; 1Pét 2,20). A 2Kor 12,7 szerint Pált a sátán angyala csapkodta arcul, nehogy elbízza magát.

Areiosz (gör. 'Árészt hadúrnak szentelt'): Spárta királya (ur. Kr. e. 309–265). Amikor Makkabeus Jonatán meg akarta újítani a spártaiakkal a szövetséget, idézte ~nak Oniász főpaphoz írt levelét, amelyben a 2 nép testvéri kapcsolatáról beszél (1Mak 12,20–23).

Areopagita Dénes: athéni férfi, az Areopagusz tagja, aki Pál ap. beszéde után megtért (ApCsel 17,34). A hagyomány szerint Athén 1. püspöke lett.

Areopagusz (gör. 'Árészt dombja'): egy sziklás domb és egy csarnok neve Athénban, a cserepesek kirakodóhelye mellett. E csarnokban intézték az ügyeket Athén előljárói, az areopagiták. Pál itt beszélt az athéniakhoz (ApCsel 17,19–34).

Aretász (arab 'fémműves'): négy nabateus király neve. 1. I. ~ Kr. e. 169: elfogatta → Jázont, aki megszerezte magának a főpapságot (2Mak 5,8); az ő uralma alatt jászódtak le az 1Mak 5,25 és a 2Mak 5,10 által leírt események. – 2. II. ~ (ur. Kr. e. 96 k.) – 3. III. ~ (ur. Kr. e. 18 k.) – 4. IV. ~ (ur. Kr. e. 9–Kr. u. 40.). Heródes → Antipász feleségül vette a leányát, de később Heródiás miatt eltaszította. Emiatt ~ megtámadta Antipászt (Kr. u. 36–37), de vsz. vereséget szenvedett. Pál megtérése idején Damaszkusz fölött is ő uralkodott, Pálnak az ő helytartója elől sikerült elmenekülnie (34–37-ben; 2Kor 11,32 kk.; ApCsel 9,23–25).

Arfaxád: a médek királya (Jud 1,1–5), Ekbatana építője. Nebukadnezár megtámadta és legyőzte. A kumráni iratokban előfordul (1Qm 2,11), egyéb tört.-i források nem említik.

Argob: terület a Jordántól K-re, Básánnal együtt Salamon birodalmának egyik kerülete (1Kir 4,13; vö. MTörv 3,4.13).

Ariel (héb. 'Isten oroslánja?'): 1. személy- és nemzetségnév (Ezd 8,16; Ter 46,16; Szám 26,17). – 2. Iz 29,1–7 „a várost, ahol Dávid lakott”, azaz Jeruzsálemet szintén ~nek nevezi, de föltehetően 'Isten tűzhelye' értelemben (vö. Ez 43,15 kk.), az égőáldozat oltárára utalva, ahol állandóan égett az áldozathoz a tűz.

Arimatea: → Ráma efraimi város gör. neve.

Arimateai József: → József.

Arisztarchusz (gör. vsz. 'kiváló uralkodó'). Pál ap. útítársa és sorstársa az efezusi zavargás idején (ApCsel 19,29). Macedóniából, Tesszalonikából származott, és hazájába is elkísérte Pált (20,4), majd vele tartott Jeruzsálemből Rómába is (27,2), ahol – vsz. önként – a fogságban is osztozott Pállal (Kol 4,10; Filem 24).

Ariszteász levele: beszámoló a → Hetvenes fordítás keletkezéséről. A levelet II. Ptolemaiosz Philadelphosz fáraó (ur. Kr. e. 285–247) Ariszteász nevű tisztviselője írta a testvérének, Philokratésznek. Elbeszéli, hogy a fáraó kívánságára Jeruzsálembé utazott, hogy tájékozódjék a zsidó → Pentateuchusról és megfelelő fordítókat keressen, akik gör. nyelvre lefordítják. Minden törzsből 6, összesen 72 fordítót hozott magával, akik Phárosz szigetén 72 nap alatt elkészítették a fordítást, melyet az alexandriai közösség elfogadott. Emellett Ariszteász magyarázza a zsidó étkezési törv.-eket, idézi a fáraóval folytatott etikai témájú beszélgetéseit. – Valójában Kr. e. a 2.–Kr. u. az 1. sz. között készült hamisítvány, mely a Törvényt magasztalja és fölényét bizonyítja a gör. bölcsélet fölött.

Arisztobulosz (gör. 'a tanácsban kiváló' v. 'kiváló tanácsos'): férfinév. 1. Egyiptomi zsidó pap, a 2Mak 1,10–2,18-ban idézett levél címzettje. Ptolemaiosz Philometor (ur. Kr. e. 180–145) nevelője. Vs. azonos a zsidó vallásfilozófussal, aki Philo előfutára volt, s Alexandriai Kelemen és Euszébiosz szerint egy allegorikus kommentárt írt Mózes 5 kv.-éhez. – 2. I. ~, Johannesz Hürkánosz fia, király (ur. Kr. e. 104–103). – 3. II. ~, Alexandrosz Janneusz fia, király (ur. Kr. e. 67–63). Pompeiustól vette a királyságot, de kegyvesztett lett; amikor Pompeius bevette Jeruzsálemet, ~t családotul Rómába hurcolta. – 4. A hasmoneus Mariamné öccse, Nagy Heródes 16 éves korában főpappá tette, de Kr. e. 36-ban Jerikóban megölette. – 5. Nagy Heródes és a hasmoneus Mariamné fia. Heródes Kr. e. 7-ben testvérével, Alexanderral együtt kivégeztette. – 6. Római keresztény férfi, akinek háza népét Pál üdvözölte (Róm 16,10).

Arjoch (héb. vsz. 'nemes'): az ÓSz-ben 3 személy neve. A legjelentősebb közülük Ellaszár királya, Amráfel szövetségese (Ter 14,1.9).

arkangyal: → főangyal.

Arnon: folyó, ill. nagyobb patak, amely a Szír–Arab-fennsíkon ered, s a téli esőzések idején felgyülemlett vizet szállítja – hegyek közé beékelődött medrében – K felől a Holt-tengerbe. Az ÓSz-ben határ Moáb és az amoritáknak tőle É-ra fekvő birodalma közt (Szám 21,13.24.26; MTörv 2,24.36). A Jordán K-i oldalán letelepült izr.-eknek is az ~ volt a D-i határa (Józs 12,1 kk.; 13,9; Bír 11 kk.).

árny: → lélek.

árnyék (héb. sél, gör. szkiá): A tető (Ter 19,8), a sátor (Jón 4,5), a szikla (Iz 32,2), a hegy (Bír 9,36), de főleg a magasra növő növények (Jón 4,6: ricinusbokor, Jób 40,22: lótosz; Zsolt 80,9 kk.: szőlő; Bír 9,15: túskebokor, Mk 4,32: mustár) és a fák adják az ~ot. A fák alatt keresnek védelmet az emberek a nap és a hőség ellen (vö. 1Kir 19,4; Jób 7,2), itt találkoznak a szerelmesek (Én 2,3). Amikor a fa az uralkodót és a hatalmakat jelképezi, akkor az ~ oltalomra, menedékre utal (Bír 9,15; Zsolt 8,9 kk.; Sir 14,27; Ez 17,23; 31,6.12.17; 1QH 6,15); ahogy olykor önmagában is oltalom az ~ (Szám 14,9), különösen, ha Istené (Zsolt 91,1; Oz 14,8); mint a felhő (Iz 4,5 kk.; 25,4), az Isten keze (49,2; 51,16), ill. szárnya (Zsolt 17,8; 36,8; 57,2; 63,8) is ~ot ad, oltalmat nyújt; Jahve fölmentjének ~a szintén oltalom (Siral 4,20). Az ~ mozgása (vö. Bír 9,36; Préd 8,13), amelyet a → napóráról lehet leolvasni (2Kir 20,9 kk.; Iz 38,8) a gyorsan elmúló, tovatűnő idő képzetét kelti fel (Sir 34,2: csak a balga kapkod az ~ után), úgyhogy az ember (Jób 14,2; Zsolt 109,23), az ember napjai (1Krn 29,15; Jób 8,9; Zsolt 102,12; 144,4; Préd 6,12), az élet (Bölcs 2,5), egyáltalán: a dolgok (5,9) ~hoz hasonlíthatók. – az ÚSz-ben a héb. salmavet (tkp. sötétség) népetimológiával szétbontva (sel és mavet 'halál'), ill. úgy él tovább, ahogy a LXX gör.-ül visszaadja (szkia tanaton 'halál árnyéka') Lk 1,79: a halál ~ában és Mt 4,16: a halál országában és ~ában (vö. Iz 9,1). Kol 2,17: az ÓSz csak ~a a jövődönnek; a valóság Krisztus; ugyanígy Zsid 8,5; 10,1 is (hellén

hatás). Ugyanakkor a beárnyékolás, az ~kal beborítás Lk 1,35 (angyali üdvözet) és Mk 9,7 (Jézus színeváltása) ahhoz a gondolathoz n (Kiv 40,35) az Isten van jelen mindenható erejével.

Aroer (héb. 'borókabokor'): moábita város az Arnon jobb partján (MTörv 2,36). Izr. fiai elfoglalták (Józs 12,2); Gád (13,9; vö. Szám 32,34) v. Ruben (Józs 13,16; vö. 1Krón 5,8) birtoka lett. Dávid ~ban kezdte a nép számlálását (2Sám 24,5). Mesa király alatt moábita, Jehu alatt arám (2Kir 10,33), később ismét moábita város (Jer 48,19). Ma Hirbet Aráir.

Áron: az első főpap. A régebbi, → Elohista hagyomány szerint levita, Mózes testvére (Kiv 4,14). Amikor az Úr Mózesnek azt a küldetést adta, hogy Izr. fiait vezesse ki Egyiptomból, ~t rendelte melléje „száj”-nak (4,14–17), ill. próf.-nak (7,1). Később csodatevőként szerepel (8,1–11.12–25). Az → amalekiták elleni harcban támogatta Mózes (17,10–13), és a Sínai-hegyre is elkísérte (19,24). A nép rávette, hogy öntsön egy → aranyborjút és emeljen neki oltárt (32,1–6.21–24; ApCsel 7,40 kk.). Amikor Mózes kusita nőt vett feleségül, Mirjammal együtt ~ is szembefordult vele (Szám 12,1–15). MTörv 10,6: Mozerotban temették el, de a Szám 20,22–29; 33,38 kk. és MTörv 32,50 szerint a Hór hegyén halt meg. A Josephus Flaviusig visszamenő zsidó hagyomány Petra közelében, a Dzsebel-Harunon tiszteli a sírját. – A későbbi papi hagyományban, miként Mózes, ~ is úgy szerepel, mint Amrám és Jokabed fia (Kiv 6,20). Három évvel volt idősebb Mózesnél (7,7). Felesége, Eliseba 4 fiút szült neki: Nadabot, Abihut, Eleázárt és Itamárt (6,23). Mózes segítőtársa (7,1 kk.), s ami még fontosabb, ő a névadó őse „~fiainak”, akik a papi nemzetséget alkották (28,1 kk.), és az első főpap is ő volt (28,3 kk.; 39,1 kk.; Lev 8–10). Maga Jahve igazolta Abirám, Dátán és Korach lázadásakor és akkor, amikor → Áron vesszeje kivirágzott (Szám 16,1 kk.; vö. Zsid 9,4). Így a papság ~ házaként szerepel a Zsoltban. Az ÚSz-ben csak a Zsid 5,1–10; 7,1 kk. említi mint Krisztusnak, a tökéletes és örök főpapnak típusát.

ároni áldás: „Áldjon meg az Úr és oltalmazzon! Ragyogtassa rád arcát az Úr és legyen hozzád jóságos! Fordítsa feléd arcát az Úr és szerezzon neked üdvösséget!” (Szám 6,24–26). Áron és fiai, a papok e hármas kéréssel mondtak → áldást Izr. fiaira. – A héb.-ben 3, 5, 7 szóból álló, ritmikus formula. A templomi liturgiában záróáldás lehetett (vö. Lev 9,22 kk.; MTörv 10,8; 21,5). A katolikus liturgiában nem honosodott meg, csak néha tűnik fel, magánhasználatban, pl. Asszisi Szt. Ferencnél. Luther és a reformátorok tudatosan használták.

Áron vesszeje: kivirágzott bot, amellyel Jahve Áron papságát tanúsította. → Abirám és társai lázadása után az Úr elrendelte, hogy helyezzenek el 12 botot a frigyláda előtt, s akinek botja kivirágzik, az az általa választott pap. Áron botja virágzott ki, és az Úr kívánságára – örök emlékezetül – a szövetség ládájában helyezték el (Szám 17,16–26).

árpa: Palesztinában már a bronzkorban termesztették. Elsősorban állatok takarmányozására szolgált (1Kir 5,8), de kenyeret is sütöttek belőle (2Sám 17,28; vö. 2Kir 7,1; 2Krón 2,14), még a jómódúak is (Bír 7,13; 2Kir 4,42; Jn 6,9). Sörkészítéshez szintén felhasználhatták. A → gabonanövények közül először az ~t aratták, a tenger mellékén és a Jordán völgyében már ápr.-ban, a hegyvidéken máj. közepén (vö. Kiv 9,31). Minthogy az ~lisztből készült tésztát nem nyújthatták, csak ellapíthatták, az ~kenyér vastagabb lehetett, mint a többi kenyérfajta (vö. Bír 7,13: a midianita álma az ~kenyérről).

Arpachsád: Szem leszármazottja, szemita nép (Ter 10,2; vö. 11,10–13; 1Krón 1,17.24). Jézus ősei között is szerepel (Lk 3,36).

Arpad: városállam Szíriában (Tell-Erfád), Aleppótól 30 km-re É-ra. Első ízben III. Adadnerar „Arpad ellen vezetett hadjáratá”-ban szerepel (Kr. e. 805). Nagyobb jelentőségű csak a Kr. e. 8. sz.-ban, Matiel idejében lett ez a földrajzilag kedvező fekvésű állam. Matiel Urartu királyával, III. Szardurral szövetkezve sikertelen háborút viselt III. Tiglat-Pilleszer ellen. Az ÓSz az asszír birodalomba való beolvadására célozva utal rá (2Kir 18,34; Iz 10,9; Jer 49,23).

ártatlansági eskü: különleges eskü olyan esetekben, amikor valaki a vele szemben felhozott vád ellenében nem tudta tanúkkal bizonyítani ártatlanságát (Kiv 22,10; Lev 5,22; s részben Szám 5,11–30).

Artaxerxész: perzsa uralkodók. – 1. I. ~ Makrokheir, Longimanus, 'Hosszúkezű' (ur. Kr. e. 465–423) a profán tört.-i források szerint erélytelen, befolyásolható uralkodó volt. Még legfontosabb görögországi és egyiptomi hadjáratait is hadvezéreire bízta. Vsz. róla szól Ezd 4,7–23; 6,14; 7,1–26; 8,1; Neh 2,1; 5,14; 13,6. – 2. II. ~ (ur. Kr. e. 404–358). – 3. III. ~ (ur. Kr. e. 358–338).

Artemász (gör. Artemidorosz, 'Artemisz ajándéka' rövid változata): keresztény férfi, akit Pál Tituszhoz szándékozott küldeni (Tit 3,12).

Artemisz (a lat. Diana gör. megfelelője): a gör. mitológiában Zeusz leánya. A gör. félszigeten a vadászat szűz istennőjeként, Kisázsiaiban a termékenység szimbólumaként („Magna Mater”) tisztelték. Az ÚSz-ben az efezusi ~ szerepel. Pál ap. még látta a világ 7 csodája közé számított efezusi ~-templomot, ahol szobra volt. ~ ünnepe, az ephesia orgiába torkolt (ApCsel 19,23–40).

Arvad: föníciai város (a hasonló nevű szigeten) a szíriai partvidéken. Egyiptomi és asszír források említik, s már a Kr. e. 14. sz.-ban virágzó kereskedővárosnak számított (vö. Ez 27,8.11); Kr. e. 1125–625: rövidebb időszakokat leszámítva Asszíria adófizetője; Kr. e. 604: Babilónia uralta; Kr. e. 539: perzsa, Kr. e. 333: gör., Kr. e. 64: róm, hatalom alá került. A gör.–róm. időben Aradosz néven ismert fontos kereskedőváros. A Ter 10,18 és az 1Krn 1,16 a kánaániták közé sorolja az arvaditákat. Lucius róm. konzul a zsidókkal kötött barátsági szerződés tartalmát ~nak is tudtára adta (1Mak 15,23). Ma Er-Ruwád.

árvák: az esetek zömében apa nélkül maradt gyerekek. Az özvegyekkel és az idegenekkel egyetemben oltalomra szorulnak, és kötelező is a védelmük és megsegítésük. Minden 3. esztendőben tizedet élveznek (MTörv 14,29; 26,12 kk.), joguk van aratás, ill. szüret után böngészni (24,19–21), nem szabad őket sanyargatni, jogaikból kifogatni, elnyomni (Kiv 22,21; MTörv 24,17; 27,19; Iz 10,2; Jer 7,6; 22,3; Zak 7,10; Péld 23,10 stb.). – Meglátogatásuk és vigasztalásuk hozzátartozik „az igazi, tiszta vallásosság”-hoz (Jak 1,27). – Jézus nem hagyja árván tanítványait (Jn 14,18).

as: → pénzérme.

Asdod, Azotosz, Azótus: eredetileg anakita (Józs 11,22), Kr. e. a 12. sz. óta filiszteus városállam. Az ugariti források szerint kereskedelmi kapcsolatban állt Askelonnal és Akkóval. → Dágonnak volt itt temploma (1Sám 5,2). Józs 15,46: Júdához tartozott, s míg III. Tiglat-Pilleszer, ill. II. Szárgon el nem foglalta (Iz 20,1) független volt. Falait Uzija lerombolta (2Krn 26,6), de föltehetően hamarosan újjáépítették. Mint filiszteus városnak a próf.-k a vesztét jövendölték (Jer 25,20; Ám 1,8; Szof 2,4; Zak 9,6). 29 éves ostrom után elfoglalta I. Pszametik fáraó, ezért Jer 25,20: „Asdod maradéka”. Később vsz. Azotosz perzsa tartomány fővárosa (vö. 1Mak 5,68; 16,10). Neh 4,1: lakói annak a szövetségnek a tagjai, amely meg akarta akadályozni Jeruzsálem újjáépítését. Sok zsidó vett ~ból feleséget (13,23 kk.; a 13,24 említette ~i nyelv a filiszteusok nyelve lehetett). A Kr. e. 2. sz.-ban Makkabeus Júdás (1Mak 5,68), Jonatán (10,84; 11,4) és Júdás testvére, János (16,10) megtámadta, majd el is foglalta ~ot. Kr. e. 63: Pompeius szabad városállammá nyilvánította. Nagy Heródes halála után Szalóméra maradt, Kr. u. 10: Lívia birtoka. – Fülöp „egyszerre ~ban találta magát, s útközben hirdette az evangéliumot minden városban” (ApCsel 8,40). – A bibliai ~ az egykori arab Isdud helyén állott, kb. 7 km-re D-re a mai ~tól. 1962 óta kb. 22 településréteget tártak föl a korai bronzkortól a bizánci időkig. A Kr. e. 13. sz.-ban lerombolták (az izr.-iták?), majd II. Szárgon pusztította el (ennek bizonyítéka a bazalt győzelmi sztélé töredéke), s talán Nebukadnezár is feldúlta. – A fölszínre került tömérdek bíborcsiga arra enged következtetni, hogy ~ban virágzott a bíborkelme-készítés. Ma Ashdod.

Áser (a Ter 30,13 a héb. 'boldognak lenni' szóhoz kapcsolja): a tizenkét pátriárka egyike, Jákobnak és Leának, ill. Lea szolgálójának, Szilpának a fia (30,13). Leszármazottai: 46,17; Szám 26,44–47; 1Krón 7,30–40; jellemzésük az ún. Jákob-, ill. Mózes-áldásban: Ter 49,20; MTörv 33,24. Számuk 41 500: Szám 1,40; 53 400: 26,44–47, ill. 26 000 férfi: 1Krón 7,40. Galileában a hegyvidék Ny-i része és a tenger melléke jutott nekik; a sorsvetés és örökrészük (túlzó) leírása: Józs 19,24–31. ~ törzse a maga területén meglehetősen önálló életet élt (Bír 5,17). Salamon idejében egy területet alkotott Bealottal (1Kir 4,16). A törzsből némelyek részt vettek a Hiskija által rendezett pászkaünnepen (2Krón 30,11). – Az ~ név egyiptomi szövegekben is előfordul.

Asera: 1. a termékenység istennője, Baal női párja. Mind Izr.-ben, mind Júdában elterjedt a tisztelete; Aza ugyan ledöntötte a bálványt, amit Maacha emelt neki (1Kir 15,13), de Manasse idején még a jeruzsálemi templomban is tisztelték (vö. 2Kir 21,3.7). Saját próf.-i voltak a Baaléi mellett (1Kir 18,19), valamint saját edényei (2Kir 23,4), sőt lakásai is, ahol a kéjnlők fátyolt szőttek neki (23,4). → még Astarte. – 2. asera: kultikus tiszteletben részesített fa v. oszlop, amely az istennőt szimbolizálta. Az oszlop fából való volt (vö. Bír 6,26), „csinálták maguknak” (1Kir 14,15), ültették (MTörv 16,21), emelték (1Kir 14,23) v. állították (2Kir 17,10; 2Krón 33,19; Iz 27,9) őket, ill. elégették (MTörv 12,3; 2Kir 23,6.15), kivágták (MTörv 7,5; Bír 6,25.28.30), kidöntötték (2Kir 18,4; 23,14), összetörték, lerombolták, szétzúzták, kiirtották (2Krón 14,2; 31,1; 34,4; Mik 5,13). Naposzlópok, (Iz 17,8), oltárok (Jer 17,2) közelében állt v. magaslati helyek mellett, ill. más „faragott és öntött képek” társaságában (2Krón 17,6; 34,3).

Asia, Ázsia: A Bibliában 3 jelentésben szerepel: 1. A → Szeleukidák birodalma, amely az isszoszi csata után Kisázsiára és Elő-Ázsiára terjedt ki, Helleszpontosztól Jaxarteszig. Ez a névhasználat azután is tovább élt, hogy a Magnészia mellett vívott csata (Kr. e. 189) folyamánaképpen III. Antiokhosz Kisázsiát kénytelen volt átengedni a róm.-aknak (1Mak 8,6; 11,13; 12,39; 13,32; 2Mak 10,24). – 2. Asia proconsularis: róm. tartomány. Kr. e. 129: alakították Pergamon utolsó királyának, III. Attalosznak a birodalmából, s Mízia, Lídia, Karia és Frígia területét foglalta magában (ApCsel; Róm 16,6; 1Kor 16,19; 2Kor 1,8; 2Tim 1,15; 1Pét 1,1; Jel 1,4.11). – 3. Ugyanez Frígia nélkül (ApCsel 2,9). Pál kísérei közül ~i volt Trofimusz és Tichikusz (20,4 kk.; 2Tim 4,20).

11. Asia

Asima: a Szamariába költözött hamati telepések istene (2Kir 17,30). Vsz. ~ tiszteletét nevezi Ámosz „Szamaria bűné”-nek (Ám 8,14).

Askelón, Askalon, Aszkalon: kánaáni városállam. A 11. dinasztia idejéből való egyiptomi források említik. Az ugariti szövegekben, valamint az → amarnai levelekben szintén szerepel. Kr. e. 1280: II. Ramszesz meghódította, s templomot emelt benne Ptah tiszteletére. Kr. e. 1200 táján filiszteus városállam. A környékét avviták lakták (MTörv 2,23; Józs 13,3). A Bír 1,18 alapján föltehető, hogy Júda elfoglalta, de vsz. független maradt (vö. Józs 13,3; Bír 14,19; 1Sám 6,17; 2Sám 1,20), míg III. Tiglat-Pilleszer meg nem hódította (Kr. e. 704). Szancherib, akinek Cidkija lázadása után került birtokába, kiterjesztette ~ hatalmát. A próf.-k mint filiszteus városnak a vesztét jövendölték (Jer 25,20; 47,5.7; Ám 1,8; Szof 2,7; Zak 9,5). A perzsa uralom idején Tíruszhoz tartozott, a hellén korszakban ellenséges volt a zsidókkal szemben (1Mak 10,86; 11,60; 12,33). Kr. e. 104: pénzverési jogú szabad város. Talán itt született Nagy Heródes; innen származott Antiokhosz és Ptolemaiosz is. Az angolok ásatásai során csak róm. kori leletek kerültek felszínre, de próbaásatások alkalmával késő bronzkori v. a vaskor elejéről való hamut is találtak.

Askenász, Askenáz: a népek táblája (Ter 10,3) szerint Jáfet unokája. Jer 51,27: vsz. Kisázsia ÉK-i részét jelzi. Az ~ név tovább él a lengyel és német területen élő szórvány zsidóság jelzőjeként, megkülönböztetésül a spanyol–portugál területen élő szefárd szórvánnyal szemben.

Asszírria: ókori birodalom. Határai: a Tigris és az Eufrátesz felső folyása, a Hábur és az Alsó-Zab folyó, valamint a Zagrosz és a Tauros- hegység. – Éghajlata hűvösebb és csapadékosabb volt, mint Babilóniáé, s bár a dombvidékeken gabonát termesztettek, szegényebb volt annál. – Története: Azokból a harcokból, amelyek a különféle törzsek és fejedelmek közt a Kr. e. 3. évezredtől folytak, Kr. e. 1750 táján Asszur fejedelme került ki győztesen, de Hammurápival és a hettitákkal szemben nem tudta Mezopotámia feletti uralmát megtartani. Fél évezreddel később ~ egy időre hatalmába kerítette Babilont, mindamelllett asszír birodalom valójában csak II. Asszurnaszirpal (ur. Kr. e. 884–859) idején jött létre, aki hozzávetőleg akkor lépett trónra, amikor Izr.-ben Omri. II. Asszurnaszirpal elsősorban a föníciaiak és az örmények leigázására törekedett (→ Karkemis); arra, hogy „a nagy tengerben moshassa le kardját”. Utóda, III. Szalmanaszár (ur. Kr. e. 858–823) Damaszkusz felé vonult és először Izr.-t támadta meg. Damaszkusz vezetésével 12 városállam szövetséget kötött ~ ellen (Kr. e. 854: ütközet Karkarnál), s ebbe a szövetségbe Izr. királya, Acháb is belépett (utódai vsz. már nem voltak tagjai a szövetségnek). Amikor Kr. e. 841: III. Szalmanaszár legyőzte Damaszkusz királyát, Hazaelt, Izr. királya, Jehu adózásra kényszerült. Kr. e. 823–746: ~ különféle nehézségekkel küzdött. Közben Izr. királya, II. Jerobeám megkísérelte, hogy diplomáciai úton biztosítsa Izr. békéjét. (Lehetséges, hogy Jónás próf. ninivei küldetésének is ez volt a tört.-i háttere.) III. Tiglat-Pilleszer (ur. Kr. e. 745–726) először a Ny-i államoknak egy újabb szövetségével számolt le (Kr. e. 738), amelyben Izr. is részt vett; ennek következtében Izr. királyát, Menachemet 1000 ezüst talentum adó fizetésére kényszerítette. Pekach uralma idején III. Tiglat-Pilleszer betört Izr.-be és több helységet elfoglalt, lakosait elhurcolta (2Kir 15,29; 1Krón 5,6,26); emiatt Hósea összeküvést szőtt Pekach ellen (2Kir 15,30). Damaszkusz ellen védelmet keresve Júda királya, Acház szintén adófizetője lett III. Tiglat-Pilleszernek (16,7.10; 2Krón 28,20–21). Végül Babilont is meghódította III. Tiglat-Pilleszer (Kr. e. 729), és fölvette a Babilon királya címet. Fia, V. Szalmanaszár (ur. Kr. e. 726–722) sorra megfékezte az elődei által leigázott népeket, ill. államokat, amelyek fellázadtak. Így felvonult Izr. királya, Hósea ellen is, elfogta és börtönbe vetette (2Kir 17,1 kk.), majd megostromolta Szamariát. Szamaria sokáig tartotta magát, de II. Szárgon (ur. Kr. e. 722–705) V. Szalmanaszár utóda elfoglalta (Kr. e. 721). A vezetőket elhurcolta, s más leigázott népeket telepített az országba (ezek utódai a „szamariaiak”). Izr. ~ tartománya lett. II. Szárgon Szíriában is sikeresen hódított, elfoglalta Ciprust, s Babilonra is újra kiterjesztette ~ hatalmát. Fia, Szancherib (ur. Kr. e. 705–681) arra kényszerült, hogy megerősítse a birodalomban az asszírok hatalmát. Ezt a helyzetet igyekezett Júda királya, Hiszkija kihasználni, hogy Jeruzsálemben az istentisztelet tisztaságát helyreállítsa. Miután Szancherib Babilon királyává koronáztatta magát, a babiloniak fellázadtak ellene. Bosszúból földig lerombolta Babilont (Kr. e. 689), ám a fölkelők Hiszkijával is keresték a kapcsolatot. Ezért Szancherib Júda ellen vonult, elfoglalta Lachist, majd megostromolta Jeruzsálemet. A seregben azonban pestis tört ki, emiatt felhagyott az ostrommal, beérte annyival, hogy Hiszkija az adófizetője lett (18,13–19,35). A híres hatszögletű agyagprizmán fennmaradt, ékírásos annaleseiben Szancherib maga számolt be Jeruzsálem ostromáról, de nem említette meg, mint más városok esetében a király elfogását és leváltását; ez is tanúsítja, hogy Hiszkija meghódolt előtte. Szancherib nevéhez fűződik a székhelyévé tett Ninive kiépítése. Itt is halt meg: amikor istene, Niszroch templomában imádkozott, egyik fia tört döfött belé (19,36). Fia, Azarhaddon (ur. Kr. e. 681–668), akit a 19,37 és Iz 37,38 is úgy említ mint Szancherib utódát, valamint Asszurbanipál (ur. Kr. e. 668–631?) szintén Ninivéből kormányozták birodalmukat. Azarhaddon elfoglalta a Nílus-deltát és Memphiszt, s fölépítette Bábelt, amelyet Szancherib leromboltatott; Ezd 4,2: idegeneket telepített le Szamariában. Asszurbanipál a híres ninivei kv.-tár megalapításával tette nevét emlékezetessé. Uralma idején az egyik fölkelés a másikat érte, mintegy előjelekként ~ széthullásának. Két fia viszálykodását kihasználva Nabopolassar megszerezte magának Babilon trónját, majd a médekkel szövetségbe megtámadta ~t, s elfoglalta Asszurt (Kr. e. 614) és Ninivét (Kr. e. 612). Nem sokkal később ~ végleg letűnt a tört. színpadáról, s helyét az újbabiloni birodalom foglalta el.

12. Asszíria

asszírok: szemita bevándorlók, akik pontosan nem tudni mikor, a Tigris középső folyásánál telepedtek le. Ahogy D-en az akkádok művelődésére, úgy az ~ művelődésére is igen nagy hatással voltak a → sumerok. Mindamellett → Asszíriában a korábbi népek (talán irániak s még inkább → hurriták) műveltsége is tovább élt. Így itt – a közös eredet ellenére – olyan népesség alakult ki, amely sok tekintetben távol áll a babilóniaiaktól. A többnyire békés és szellemi értékek iránt fogékony babilóniaiakkal szemben az ~ harciasak, gyakorlati érzékűek voltak. Katonai és politikai hatalmuk tetőfokán – a babilóniaiak hatására – az ~ is jelentős műveltséget teremtettek, s ennek számos emléke megmaradt. A különféle ábrázolások olyan embereknek mutatják az ~at mint akiknek nagy, hajlott orruk, dús hajzatuk és ápolt körszakálluk volt.

13. Asszír férfifejek

asszony: → nő.

Asszosz: kikötő a kisázsiai Míziában, az Adramitteni-öbölben, Leszbosz szigetével szemben. Pál utolsó jeruzsálemi útján itt szállt hajóra (ApCsel 20,13).

Asszuán: → Sziene.

Asszur: 1. az ÓSz-ben Szem fia (Ter 10,22). – 2. az asszírok istene. – 3. Asszíria fővárosa. – 4. az asszír birodalom. – 5. az asszír birodalom központi területe, kb. az a háromszög, amelyet Ny-on a Tigris, K-en a Zab folyó, É-on hegyek határolnak. Fontosabb városok a fővároson kívül: Arbailu (ma: Erbil), Dúr-Sarrukin (ma: Horszábád), Kalhu (ma: Nimrud; → Kalach) és → Ninive.

Asszurbanipál: → Asszíria.

Astarot (héb. 'Astarte istennő lakhelye'): kánaáni város Bászánban; az amarnai levelekben, valamint a III. Tuthmózsizs idejéből fennmaradt egyiptomi forrásokban is szerepel; a Ter 14,5: ~-Karnaim. Az amoriták királyának, Ognak a székhelye (MTörv 1,4; Józ 9,10). Manasszénak jutott örökrészül (Józ 13,31). Levita városként (1Krón 6,56; Józ 21,27) Gerson fiainak adták. Míg III. Tiglat-Pilleszer el nem foglalta, Izr. fiainak volt a birtoka (Ám 6,13). Ma Tell-Astara. Az itt talált cserépletek a bronz-, ill. a vaskorra utalnak.

Astarte: a termékenység istennője volt a Közel-K-en. Az ÓSz szerint főleg a szidoniak (1Kir 11,5.33; 2Kir 23,13), valamint a filiszteusok tisztelték (1Sám 31,10), de Kánaánban is népszerű volt (helynevek!), sőt Izr.-ben is kedvelték. Az ábrázolások (→ kultikus ábrázolások) alapján hasonlít a termékenység asszír-babiloni istennőjéhez, Istárhoz. Az idézett helyeket nem tekintve az ÓSz (eredeti nyelven) az → Asera többes számú alakjaként használja a szintén többes számú Baalok mellett (Bír 2,13; 10,6; 1Sám 7,3 kk.; 12,10).

14. Astarte. Kis agyagfigurák Tell Bet Mirszimből. A bal oldali a késő bronzkorból (9 cm), a jobb oldali az első vaskorból (12 cm)

Ásza: → Aza.

Aszaf (héb. az Elaszaf 'Isten elfogadott' rövidebb változata): egy énekes nemzetség (~ fiai) őse, amely Zerubbábelrel tért haza a fogságból (Ezd 2,41: 128 személy; Neh 7,44: 148 személy). Ez az énekes nemzetség (2Krón 35,15) Ebjaszaf fiai néven is szerepel (1Krón 6,8; 9,19; 26,1: kapuőrökként). A 2Krón 20,14; 29,13 a

leviták közé sorolja őket; származástaniilag Gerson nemzetségéhez tartoznak (1Krón 6,24–28). Az ősatya több helyen úgy szerepel mint Dávid és Salamon fő muzsikusa (15,17–19; 16,5–7.37; 25,1–7; 2Krón 29,30; Neh 12,46 kk.), másutt látóember (2Krón 29,3) és zsoltárszerző (vö. Zsolt 50,73–83). A korai források nem említik.

aszfalt: feketés színű ásványi eredetű → gyanta, amelyet Babilóniában gyakran használtak égetett téglá kötőanyagául (vö. Ter 11,3). Kánaánban a → Holt-tenger mellékén és a Jordán völgye legfelsőbb szakaszában, Hasbeja közelében voltak ~lelőhelyek (14,10; Iz 34,9). Innen érthető az Aszfalt-tó és a zsidó szurok elnevezés. Régészetiileg igazolható, hogy Aradban tárolták és hogy innen exportálták. Izr. fiai tudták, hogy a vizet nem engedi át, jól szigetel (Ter 6,14; Kiv 2,3). Főleg kötőanyagul, tömítésre és (égetve) a szőlőhegyeken füstölőszerűen használták. Találtak egy sírban egy holttestet is, amelyet az ~ őrzött meg. A Holt-tenger mentén a nabateusok rablógazdálkodást űzve termelték ki. → szurok.

Aszinkritusz (gör. 'páratlan'): Rómában élő keresztény, akinek Pál üdvözlését küldte (Róm 16,14).

Aszkalon: → Askelon.

aszkézis: → önmegtagadás.

Asznát: egyiptomi név. 1. On város papjának, Poti-Ferásznak a leánya, József felesége (Ter 41,45), Manassze és Efraim anyja (41,50; 46,20). – 2. A József és ~ nevéhez fűződő imádság eredetileg zsidó írás, de 4–5. sz.-i keresztény változatban maradt fenn.

Asztüágesz: a → médek utolsó királya (ur. Kr. e. kb. 580–550). Egyes források szerint szkíta származású volt. A lídek királyának, Aljattnak a lányát vette feleségül. Kr. e. 550: az addigi perzsa alkirály, Cirusz legyőzte és foglyul ejtette (vö. Dán 14,1).

Atalja (héb. 'Jahve kinyilvánította fölségét'): ósz-i személyek neve. Közülük a legjelentősebb Júda királynője (ur. Kr. e. 841–835). Izr. királyának, Achábnak (v. Omrinak?) és Izebelnek volt a lánya (2Kir 8,18). Férjének, Jorámnak és fiának, Achaszjának halála után az egész királyi családot kiirtotta (csak Joás menekült meg), és magához ragadta a hatalmat; Izr.-ben vele egy időben Jehu volt a király (11; 2Krón 22,10–23,21). Anyja példáját követve támogatta a Baál-kultuszt. Uralma 7. évében Jehojada pap összeesküvése vetett véget életének. Utána kiskorú unokája, Joás lett a király.

Atargatisz: → Atergatejon.

Atarot (héb. 'sövény'): helységnév, szóösszetételekben többször szerepel. A Szám 32,3.34: említett transz-jordániai ~ a Mesa-feliraton is szerepel: „Gádból való férfiak” lakták. Omri király megerősítette, de Mesa bevette és lerombolta. Ma Hirbet Atarus, Mahérusz közelében.

áteredő bűn: → bűnbeesés.

Atergatejon, Atargatisz: a termékenység Karnionban (Astarot-Karnaim) tisztelt istennője, vsz. Astarte egy változata (1Mak 5,44; 2Mak 12,26). Tisztelete Szíriából ered, a gör.-ök Derketó, a róm.-ak Dea Syria néven ismerték. → Tartak.

Athén: görög város; a bibliai időkben az antik világ művészeti és művelődési központja; azután, hogy a róm.-ak meghódították (Kr. e. 146), szabad város; élén az areopáguszi hatóság állt. Az ÓSz-ben csak egy helyen szerepel: 2Mak 9,15. – Lakosai érdeklődők voltak (ApCsel 17,21) és igen vallásosak (17,22); ezt tanúsítja az a 3000 templom és bálvány, amelyet föltételeznek, valamint „az ismeretlen istennek” felirattal ellátott oltár (17,23). Ezt a feliratot nem sikerült kimutatni, de Pergamonban találtak a császárkorból egy hasonló feliratot: „Az ismeretlen isteneknek.” (Több régi szerző említ oltárokat, amelyeket azoknak a bajoknak elkerülésére,

amelyeket egyik ismert istennek sem lehetett tulajdonítani, az ismeretlen isteneknek emeltek.) Pál ap. idejében az oltár vsz. valamelyik misztériumvallás kultikus céljait szolgálta (→ misztérium). Az ApCsel említi ~ban az → Areopáguszt, a zsinagógát és a piacot, ahol vsz. fazekasok árulták portékáikat (17,17). Pál 2. missz. útján kereste fel a várost, a zsinagógában beszélt a zsidókhoz és az istenfélőkhöz, a piacon az épp ott tartózkodókhoz, az areopáguson pedig (ha ez nem stíluseszköz) megtartotta híres beszédét az epikureista és sztoikus filozófusok előtt. Minthogy a gör. felfogás a halottak feltámadását nem szabadulásnak (megváltásnak) tekintette, az areopáguszi beszédnek nem volt nagy hatása. Csak az areopágusz egyik tagja, Dionüsziosz (Areopagita Dénes) tért meg Damarisszal és néhányan mások (17,34; vö. 1Tesz 3,1).

Atlit: arab falu a Kármeltól D-re. 1932: ősemléletekről vált híressé. A település a bronzkortól lakott 3. folytatások főleg föníciai leleteket hoztak felszínre.

átkot: bajt okozó mágikus szó v. tett, ami ellen mindenütt büntetéssel v. mágikus módon védekeztek. Az ókori K-i népek – köztük Izr. is – az ~ foganatosítását Istennek tulajdonították. Az ÓSz-ben két változata ismert: I. Rossz kívánság (héb. arur). Az ~ föltétlenül „fogott” (Szám 22,6; Zsolt 109,18; Sir 3,9; Zak 5,2 kk.), még hosszú évek múlva is (Józs 6,26; Bír 9,20.49.56; 1Kir 16,34). Ezért akadályozta meg Jahve Bileámot abban, hogy Izr. fiaira átkot mondjon (Szám 22,6; Neh 13,2). Csak az áldás tehette hatástalanná (Bír 17,2 kk.; 2Sám 21,3), elsősorban Jahve áldása (MTörv 23,6; Neh 13,2; Zsolt 109,28). Mivel a süket nem hallotta az átkot, s így nem tudott ellene védekezni, süketnémát tilos volt átkozni (Lev 19,14). Ugyanakkor átkot mondtak az ismeretlen tolvajra, hogy így lelepleződjön (Bír 17,2). Az ~ a megátkozott személy egész vagyonára kiterjedt (MTörv 28,16–18), sőt még a törzsére és a lakóhelyére is, úgyhogy emiatt annak, akire átkot mondtak, el kellett vándorolnia (Ter 4,11 kk.), s a kultikus közösségből is kizárták (4,14; Zsolt 15,4). A megátkozott miatt az ország is tisztátalanná vált (MTörv 21,23). Védekezésül átkot véstek Egyiptomban, Föníciában, Izr.-ben és Görögországban a szarkofágokra és a sztélékre, Babilóniában a határkövekre (vö. 27,17). ~kal védekeztek az elnyomottak is, így a szolgák (Péld 30,10), az éhező szegények (11,26; Sir 4,5 kk.) v. azok, akiket hitelezők nyomorgattak (Jer 15,10). Az ígéretet és a szerződést azzal erősítették meg, hogy nem teljesítése esetére átkot mondtak magukra (Ter 15,10.17 kk.; 21,23–32; 30,51–54; → eskü); akik a Jahve és Izr. közti szövetséget megsértették, v. Jahve parancsait megszegték, azokat ~ fenyegette (MTörv 11,26–28). Istenítéletkor a gyanúsított asszony ~vizet ivott: ha valóban vétett, „fogott” rajta (Szám 5,19–26). – Izr.-ben az ~ teljesedése Jahvétől függött (Ter 12,3; Szám 23,8). Erre utal mindenekelőtt maga a formula (arur 'Istentől átkozott': Ter 3,17; 9,25; 27,29), továbbá az a meggyőződés, hogy Jahve „meghallgatja” az átkot (vö. Sir 4,6) – ebből következően az ~ gyakran csak a rossz kívánása volt (pl. Jer 15,15; 17,18; 18,19–23; → átokzsoltárok). Jahve áldásával semmissé tette a kimondott átkot (Zsolt 109,28; vö. MTörv 23,6; Neh 13,2). Amint a méltatlan pap áldását Jahve ~ká változtathatta (Mal 2,2), ugyanúgy el is háríthatta az alázatostól az átkot (2Sám 16,12). A gonoszt Jahve átka érte, az igaz pedig áldásában részesült (Péld 3,33); az ártatlant nem érte utol a „meg nem szolgált” ~ (26,2), hiszen az ~ csak az igaz és igazságos Isten akaratából „fogott”. Így Izr.-ben az ~ eredeti mágikus jellege teljesen elhalványodott, sőt meg is szűnt. Isten nevét – megkövezés terhe alatt tilos volt ~ba foglalni (Kiv 22,27; Lev 24,11–16). Jahve szentségének ily módon való megsértését később annyira komolyan vették, hogy eufemisztikusan ~ helyett is áldást mondtak (értsd: a magyar áldásnak megfelelő szót használták; 1Kir 21,10.13; Jób 1,5.11; 2,5.9; Zsolt 10,3). – A királyt is veszélyes dolog volt átkozni (Préd 10,20; vö. 1Kir 22,27); a király ui. Jahve helytartójának számított. A gonosz folyvást szórja az átkot (Zsolt 10,7; 62,5), az igaz még ellenségére sem mond átkot (Jób 31,30), ha az igazságos Isten büntetését nem vonakodik is kérni üldözőjére (Jer 15,15; 17,18). – II. Elkülönítés, kiközösítés (anatéma, héb. herem). Négy formája volt: 1. Fogadalom, amikor valaki Jahvének ajánl akár embert, akár állatot v. bármi mást, mégpedig pénzen meg nem váltható formában (ez különbözteti meg a felajánlás más formáitól) és visszavonhatatlanul (Lev 27,28). Az ~ alatt felajánlott javakból éltek a papok (Szám 18,14; Ez 44,29). Azt, hogy ünnepélyes (esküvel megerősített) volt-e ez a felajánlás, nem lehet biztosan tudni. Maguk a rá vonatkozó szövegek későiek, a szokás azonban régebbi lehet, mint a törv.,

amely fennmaradt. – 2. Büntetés, mindenekelőtt bálványimádás miatt, amelyet egyes emberekre éppúgy ki lehetett róni (Kiv 22,19; Lev 27,29), mint egész városokra (MTörv 13,13–19). Az alapgondolat az volt, hogy aki v. ami bálványimádás következtében tisztátalanná vált, abban veszélyes erő rejlik, ezért tilos érinteni, vele kapcsolatba kerülni. A büntetés kiszabásakor, ill. elszenvedésekor ez az erő mintegy „elszállt”. Ilyen büntetést vont magára, aki Jahvénak szentelt holmit zsákmányolt (Józs 7), de később már az is, aki bálványt bevitt a házába, ill. rejtegetett (MTörv 7,26). Mindamellet a szövegekből nem derül ki világosan, hogy volt-e ennek a büntetésnek valamilyen meghatározott formája (megkövezés, elégetés). Később halálbüntetés helyett – esetenként – beérték a javak elkobzásával (Ezd 10,8). – 3. Katonai rendszabály, amelyre az ÓSz-ben több helyen is találunk utalást (Szám 21,1–3; Józs 6; Bír 1,17; 1Sám 15). Eszerint a zsákmányt (olykor a teljes zsákmányt, a meghódított területet is beleértve) Jahvénak kellett szentelni. Ez gyakorlatilag a legyőzöttek megölését és a zsákmányolt holmi megsemmisítését jelentette, a katonáknak tehát üres kézzel kellett a csatatérről hazatérni, ami nem volt mindig könnyű (Józs 7,1; 1Sám 15). Úgy gondolták, hogy ez tetszik Jahvénak. A szokásra a Biblián kívül csupán egy profán forrás utal, az ún. Mesa-sztélé, amely szerint az ellenség „~kal sújtása” kielégíti, jóllakatja az istenséget. Ez a teljesen antropomorf felfogás az ÓSz-be nem került bele, de az ~ lefolyása azért mutat vele bizonyos rokonságot. A Saul utáni időből csupán egy helyen esik szó ~ról (1Kir 20,42: egy ismeretlen próf. sürgeti az ~ betöltését, az ~kal sújtást); a heherim ige hovatovább minden vallásos színezetét elvesztette és csak ’kiirt, elpusztít’ értelemben élt tovább (Iz 34,2.5; 43,28; Jer 25,9; 50,21.26; 51,3 stb.). A 2Kir 19,11; 2Kron 20,23; 32,14 alapján föltehető, hogy az asszírok és más népek is ismerték az ~kal sújtást. Mindamellet a heherimet inkább az említett profán értelemben fogták fel. A MTörv – módosított változatban – új vallási tartalommal tölti meg az átkot (7,1–5; 20,16–18): előírja Kánaán népeinek kiirtását és az összes bálvány megsemmisítését – ezzel az ~ mintegy a tiszta vallásosság megőrzésének eszközévé vált. Józs kiemeli hőseiről, hogy hűségesen teljesítették az ~ parancsot, „betöltötték az átkot” (6; 8; 9,20 kk.; 10,28 kk.; 11,11 kk.). – 4. A zsidóság körében szokásban volt még büntetésképpen a zsinagógából, a közösség életéből való kizárás is (vö. Ezd 10,8), de a herem kifejezést csak a legszigorúbb változatára alkalmazták. – A kumráni közösség – a vétségtől függően – 10 napra, 1, 3 v. 6 hónapra, 1 v. 2 évre, végül egyszer s mindenkorra való kizárást ismert. – Az ÚSz-ben: Jézus szavai és példája arra intenek, hogy még üldözőinket sem szabad átkozni (Lk 23,34; vö. ApCsel 7,59 kk.); Jézus azt parancsolta, hogy szeressük ellenségeinket (Mt 5,44; vö. Róm 12,14.20) és béküljünk ki velük (Mk 11,25), a rajtunk esett sérelmeket, valamint az igazságtalanságokat ne rójuk fel, hanem felejsük el (Mt 6,14; 18,21–35) – így leszünk fia a mennyei Atyának (5,45), és így leszünk tökéletesek, amint a mennyei Atya is tökéletes (5,48; vö. Lk 6,36). Pál ap. átkozottaknak mondja azokat, akik nem szeretik az Istent (1Kor 16,22), v. akik más ev.-ot hirdetnek, mint ő (Gal 1,8 kk.), s annyira szereti a népéből valókat, hogy értük akár átkozott is szívesen lenne (Róm 9,3).

átkvív: → féltékenységi áldozat.

átkozsoltárok: imák, amelyekben Isten átkát kérik Izr. ellenségeire (Zsolt 79,6.12; 83,10–19; 129,5–8) v. személyes ellenfeleikre és elnyomóikra (5,11; 6,11; 7,10.16 kk.; 10,12; 28,4; 31,19; 35,4–6; 40,15; 54,7; 58,7–10; 69,23–29; 109,6–19; 139,19; 140,9–12; 141,10; 143,12; Jer 15,15; 17,18; 18,21–23). E Krisztus tanításától és példájától távol álló imák megértéséhez tudni kell, hogy az ÓSz több vonatkozásban szükségszerűen alacsonyabb erkölcsi színvonalat képvisel az ÚSz-hez képest (vö. Mt 19,8). Így pl. a „szemet szemért, fogat fogért” elv érvényesült (Ter 9,6; Lev 24,19 kk.; vö. Ter 4,14.23 kk.; Bír 1,6 kk.; Mt 5,38). Igaz, Izr. fiainak egymáson nem volt szabad bosszút állniuk (vö. Kiv 23,4 kk.; Lev 19,17 kk. 34; Jób 31,29 kk.; Péld 25,21; Sir 28,1–7), de az ellenség megbosszulását magától értetődő dolognak tekintették (2Sám 16,5–13; Zsolt 139,21 kk.; vö. 1Tesz 2,15). Jézus parancsa, hogy szeressétek ellenségeiteket és imádkozzatok üldözőitekért (Mt 5,44), valóban új parancs volt (Jn 13,34; 15,12), a régi törv. kiteljesítése. Izr. fiainak az ellenséggel szemben tanúsított magatartását nem az ev. alapján kell megítélni. Az ókori K népeinek – Izr.-t is beleértve – a hathatósak számító –

> átok szokványos védekező eszköze volt; különösen azoknak, akik más módon nem tudták jogukat érvényesíteni. Jahve maga fenyegette meg átokkal azokat, akik törv.-ét áthágták (MTörv 27,15–26), s azokat, akik választottaira átkot mondtak (Ter 12,3), és maga is eleget tett a megtorlásra vonatkozó parancsnak (12,3; MTörv 32,21; Jer 5,19; vö. Péld 1,26–28) a maga igazának bizonyítására. Amikor tehát a jámbor izr. Jahve átkát mondta ellenségére v. elnyomójára, Isten igazságosságára hivatkozott (pl. Zsolt 7,9 kk. 12.18; 31,2; 28,4; 35,7 kk.) és meg volt róla győződve, hogy ezzel a bűnös bűnhődését és az igazság győzelmét segíti elő (pl. 28,4; 35,7 kk.). Ez annál fontosabbnak látszott a szemében, mivel a maga és népe ellenfelében és elnyomójában Jahve ellenségét látta (74,23; 83,6; 129,21; Jer 15,15). Végül: a K-iek szenvedélyessége, képzelőereje és képekben gazdag, színes nyelve érthetővé teszik azokat a kifejezéseket, amelyekkel az ellenséget jellemezték. Az ellenség szája tele van hazugsággal, átokkal, s erőszak tapad a kezéhez (Zsolt 10,7; 59,13); mint a kígyó élesíti a nyelvét, ajkán vipera mérge van (140,4); mint a kardot, úgy élezi a nyelvét (64,4); kifeszíti íját, nyilat helyez a húrra (11,2; 37,14; vö. 64,4), csapdát állít (35,7), hálót feszít ki (57,7; 140,6), vermet ás (7,16; 35,8). Lehetséges, hogy ezek a kifejezések utalnak azokra a mágikus szavakra, igékre, amelyekkel az ellenség az igaz vesztét akarta okozni. Valószínűbb azonban, hogy a hamis vádak érzékeltető metaforának kell őket felfogni (vö. 5,6) a harc és a vadászat kifejezőkészségéből vett egyéb képekkel együtt (37,14 kk.; Jer 20,10), amelyek az ellenséget zsákmányra leső, ordító oroszlánként (Zsolt 10,9; 22,14) v. tulokként és bikaként (22,13) mutatják be. A különféle átkok, amelyekhez hasonlók babilonból is ismeretesek, a K-iek vérmérséklete szerint valószínűleg csak azt a meggyőződést tükrözik, hogy Jahve igazságos és érvényt szerez az igazságnak. Az exegéták egy része sztereotíp kifejezésnek v. kölcsönvett formulának tekinti az átkot, amellyel a zsoltár szerzője a szabadulás és az igazság győzelme utáni vágyát juttatja – K-i módon – kifejezésre.

Attália: pamfiliai kitőtőváros a Kataraktesz (ma: Akszu) folyó torkolatánál. II. Attalosz pergamoni király (ur. Kr. e. 159–138) alapította. Pál 1. missz. útjának egyik állomása (ApCsel 14,25). Ma Antaliya.

átváltozás: 1. A korai zsidóságban az eszkatologikus üdvösség várásához hozzá tartozott az a remény, hogy a földi, halandó igazak átváltoznak megdicsőültté, szellemivé (vö. Dán 12,3; Hénoch [etióp] 38,4; 104,2; 4Ezd 7,97; Bár [szír] 51,3.5.10 kk.). Pál ap. számol ezzel a reménnyel, de nála a hívő emberek ~ának mértéke, mintaképe a megdicsőült Krisztus. Az ~ vonatkozhat a keresztséggel elkezdődő láthatatlan folyamatra, amely a Lélek hatására játszódik le a hívő emberben (2Kor 3,18); ugyanígy a hívő ember erkölcsi átalakulását is jelentheti (Róm 12,2); de elsősorban mégis a hívő testének ~áról van szó Pálnál a halálból való feltámadás után (1Kor 15,45–49.51 kk.; Fil 3,21). – 2. Jézus ~a a hegyen (Mk 9,2) → színeváltozás.

atya, apa: A Bibliában eredeti értelmén kívül tágabb értelemben is használatos; jelentheti a nagyapát (Ter 28,13), a szülőket (Zsid 11,23), az ősöket (Kiv 3,13; Mt 3,9; 23,30), sőt a héb. szövegben az ős ~t is (Ter 10,21). Átvitt értelemben lehet előidéző ok v. teremtető (Jób 38,29: az eső apja), jótevő (29,16), tanító, tanácsadó v. mester. Innen érthető módon megszólításra is felhasználták, ha valakit tiszteletben akartak részesíteni (pl. 2Kir 6,21; Mt 23,9), v. ha olyan személyről volt szó, akit a beszélő szívesen tekintett volna atyjának (2Kir 8,9). – az ÚSz-ben a keresztény közösség idős férfi tagjait is ~nak nevezték (1Jn 2,12.14); s talán az elhunytak is ~k voltak (2Pét 3,4), de ez esetben a szó inkább elődöt, őst jelölt. – Az Isten ~ mind az ÓSz-ben, mint az ÚSz-ben; → abba. Az apaságról: → szülők, → család, → fiú.

Augustus (lat. 'tiszteltreméltó, magasztos'): Octavius Caesarnak (ur. Kr. e. 27–Kr. u. 14), a róm. birodalom első császárának fölvevett neve. Az ő uralkodása idején született Jézus Krisztus (Lk 2,1). Az ~ névvel a császárság isteni jellegét és eredetét hangsúlyozta, és alapot adott a császárkultuszhoz. Ezért beszél a Jel 13,1 és: 17,3 a vadállat istenkáromló nevééről.

15. Augustus császár. Görög márványszobor. 53 cm magas. British Museum

Avarisz: → Ramszesz, → Szoán.

avviták: Kánaán DNY-i részén a filiszteusok előtt élt népcsoport (MTörv 2,23; Józ 13,3). E. Speiser szerint egy hiksosz csoport, a 2Kir 17,31: egy eddig nem azonosítható asszíriai város lakói. → Askelon.

Aza, Ásza (héb., az Aszaél 'Isten teremtett' rövid változata): Júda 3. királya (ur. Kr. e. 911–870), Abija és Maacha fia (v. Abija testvére?; vö. 1Kir 15,2.10). Izr.-ben vele egyidejűleg I. Jerobeám, Nadab, Bása, Ela, Zimri, Omri és Acháb uralkodott (1Kir 15,9–24; 2Krón 14–16). Az 1Kir 15,11 kk. dicséri, mert határozottan szembe szállt a bálványimádással, még a Maacha által emelt bálványt is ledöntötte (15,11–13). Amikor Bása megerősítette Rámát, ~ Damaszkusz királyához, Benhadadhoz fordult és rábírtta, hogy támadja meg Izr.-t. Erre Bása visszavonult Tircába, emberei pedig mind elhordták a Ráma megerősítésére összehordott követ és fát, s Gebát, valamint Micpát erősítették meg vele (15,16 kk.). A 2Krón még arról is értesít, hogy erődöket épített, s hogy volt egy 300 000 főnyi serege (14,5–7); amikor a kusita Zerach kivonult ellene, legyőzte (14,8 kk.); Azarja próf.-t meghallgatva eltávolította a bálványokat és ünnepélyesen megújította a szövetséget az Úrral (15,8 kk.).

Azahel, Azael: 4 ósz-i személy neve. A legjelentősebb Dávid nővérének, Cerujának fia, Joáb és Abisáj testvére. Dávid seregének 4. részlegét vezette (2Sám 23,24; 1Krón 11,26; 27,7). Miután Abner megölette, Betlehemben temették el (2Sám 2,18–32).

Azaramel: → Szaramel.

Azarhaddon (héb. 'Asszur testvért adott'): Asszíria királya (ur. Kr. e. 681–668), Szancherib fia és utóda. Hadjáratai során elfoglalta a Nílus-deltát és Memphiszt. Bábelt újjáépítette (2Kir 19,37; Iz 37,38), Szamariába idegeneket telepített (Ezd 4,2).

16. Azarhaddon sztéléje Zendsirliből. A győztes király előtt álló alak Vsz. Abdimilkutti szidoni király, a térdelő alak Tirhaka etiópiai király

Azarja Azariás (héb. 'Jahve segített'): ósz-i személynév. – 1. Júda királya, Amacja és Jecholja fia (ur. Kr. e. 781–740). Másik nevén Uzija. Izr.-ben vele egyidejűleg Joás, II. Jerobeám, Zekarja, Sallum és Menachem uralkodott (2Kir 15,1–7; 2Krón 26). A 2Kir kiemeli az Úrhoz és az Úr törv.-eihez való hűségét, ezenkívül csak azt említi meg, hogy leprás volt, ezért fiának, Jotámnak kellett helyette, ill. mellette uralkodnia. A 2Krón a filiszteusok, az arabok és az ammoniták elleni szerencsés háborúiról, jeruzsálemi és egyéb építkezéseiről és arról is beszámol, hogy a földművelést föllendítette (26,5–15); lepráját azzal magyarázza, hogy illatáldozatot akart bemutatni, amit csak a papoknak lett volna szabad (26,16–21). – 2. A három ifjú egyike (Hananja, ~, Misael), akiket Dániellel együtt Nebukadnezár szolgálatára választottak ki. Később Babel egyik tartományának kormányzója lett (Dán 1,3–7; 2,17.49; 3,12–30; 1Mak 2,59). Dán 3,25 szerint a kemencében a lángok között ő nyitotta ajkát imára (3,26–45). Ez az ima eredetileg népi siratóéneke lehetett, sem formailag sem tartalmilag nem illik ~ ajkára. Babiloni neve Abednegó volt. – 3. ~ként mutatkozott be Ráfael angyal Tóbiáséknak (Tób 5,13).

Azazel: az → engesztelés napja rítusában (Lev 16,8.20.26) egy gonosz pusztai → démon (vö. Iz 13,21; 34,14; Mt 12,43) neve, akinek ártó hatása ellen egy bűnbakot kellett – jelképesen Izr. fiai minden bűnével megrakva – a szentélytől a pusztába űzni. A szokás eredete és kora ismeretlen. O. Eissfeldt föníciai → keveréklény-ábrázolásokra hívja fel a figyelmet, amelyek értelmetlenül állatokra támadtak rá, és vsz. kánaáni eredetűek.

Azeka: város a Sefela-mélyföldön. Mint Makkeda, ~ is az 5 kánaáni király menedékhelye (Józs 10,10). 1Sám 17,1: Aszeka a filiszteusok táborhelye; Józs 15,35 Júda városai közé sorolja. Rechabeám sok más várossal együtt megerősítette (2Krón 11,9). Nebukadnezár felvonult ellene (Jer 34,7) és elfoglalta. A fogság után júdeaiak népesítették be (Neh 11,30), ma Tell-Zakarija a Vádi-esz-Szant-nál. – Az ásatások során a bronzkorból is kerültek elő leletek; a vaskorból egy izr. erődöt tártak fel; ezeken kívül a perzsa és a hellén időből találtak leleteket.

azilum: → menedék.

Azmodeus: a démon Tóbiás kv.-ében. Sára 7 vőlegényét megölte (3,8). Ráfael tanácsára az ifjú Tóbiás a Tigrisben fogott hal szívéből v. állából egy darabot izzó parázsra vetett, s ennek füstje elűzte ~t. Azután Ráfael megkötözte ~t és Felső-Egyiptom pusztájában megláncolta. Az ~ név a perzsák 7 gonosz lelkének egyikével (Esmá-deva) függ össze.

Azotosz, Azotus: perzsa tartomány és a főváros, → Asdod gör. neve.

Ázsia: → Asia.

B

Baal: Szíriában, Palesztinában sok olyan helyi istenséget tiszteltek, akiről azt tartották, hogy szt. fában, forrásokban v. a hegyek tetején laknak, s akiket ~nak, az illető hely tulajdonosának, urának neveztek. Ezek a saját tulajdonnevet nem viselő istenségek az ÓSz-ben összefoglalóan ~ néven szerepelnek (Bír 6,25; 1Kir 16,31; 18,26; 19,18 stb.). Lényegük szerint természeti istenségek, növények szellemei v. istenei. – Szíriában az egyik legfontosabb istenségnek, az ég urának a tulajdonneve is ~. A ~-Samemre a Kr. e. 10. sz.-tól vannak adatok; a babiloni Béllel/Mardukkal rokon. Szt. állata a bika. Kultusza egészen Egyiptomig terjedt, nemcsak a hikszoszok, hanem az egyiptomiak körében is. Kánaánban szintén népszerű volt. Sok személynévben is megtalálható a ~ név (igaz, hogy Jahvéra is vonatkozatható; vö. Eljada v. Beeljada, Baalja, Jerub-baal és Oz 2,18), és Izr.-ben sok király pártolta a tiszteletét. Ez magyarázza, hogy a próf.-k harcoltak ellene (Jer 2,23; 11,13; Ez 6,4.6; Oz 13,1 kk.; → Illés). A fontosabb ~-alakok: ~-Peor, a Bet-Peorban tisztelt ~ (Szám 25,3.5; MTörv 4,3; Oz 9,10); ~-Berit, a szövetség ~ja Szichemben (Bír 8,33; 9,4) és → Baal-Zebub. → kultikus ábrázolások.

17. Baal esőisten az ugariti Rasz-Samrából. Siakján bikaszarvak, lába alatt a föld és víz (a termékeny föld szimbóluma), bal kezében villám. 1,42 m magas mészkősztlé. Kr. e. 1900–1550.

Baala (héb. 'az úrnő székhelye'): I. lakóhely v. szentély neve. – 1. ~ Júda É-i határán, → Kirjat-Jearim másik neve (Józs 15,9; 1Krón 13,6). – 2. ~ a Negeb pusztában (Józs 15,29; 19,3: Bala; 1Krón 4,29: Bilha). – 3. ~ a Sefelán. Dán birtoka volt, Salamon megerősítette (Józs 19,44; 1Kir 9,18: Baalat). – II. Baal női megfelelője. Az ÓSz nem említi. → Asera, → Astarte.

Baal-Szefon (héb. 'észak ura'): a föníciai → Baal istenség névváltozata. Egyiptomban, Karthagóban és Ugaritban is tisztelték Baalt ezen a néven. A Szentírásban (Kiv 14,2.9; Szám 33,7: Baal-Cefon) ~ helységnévnek tűnik, holott a Mons Casiusról van szó, amelyen ~t tisztelték.

Baal-Zebub (héb. 'a legyek ura'): Ekron egyik jövendőmondó istenségének neve (2Kir 1,2 kk. 6.16). Egyes tudósok szerint a gör.-ök Legyeket távoltartó Zeuszához, mások szerint → Belzebubhoz hasonló istenség.

bab: A Bibliában a Dávidnak eledelül vitt termények sorában szerepel (2Sám 17,28); egyébként népi eledel volt, kenyeret is sütöttek belőle (Ez 4,9); → zöldségféle.

bába: Mind Egyiptomból (Kiv 1,15.19,21: itt a Sifra 'szépség' és Pua 'ragyogás' név vsz. mesterséges alkotás), mind Izr.-ből (Ter 38,28) kimutatható. Általában az ismerős asszonyok segédkeztek az „életerős” (Kiv 1,19) asszonyoknak, amikor szültek (1Sám 4,20; Rut 4,14).

Bábel, Babilon (héb. 'isten kapuja'): Babilónia fővárosa. Nevét a Ter 11,9 a héb. balal 'összezavar' szóval hozza kapcsolatba (népetimológia). Az ÚSz-ben Rómát szimbolizálja (1Pét 5,13; Jel 14,8; 16,19; 17,5; 18,2.10.21). Néhány romokat takaró halom még mutatja, hol feküdt; közülük a legészakabbra esőt még babilnak is hívják. Az 1811 óta végzett ásatások szórványos vizsgálatai alapján a város fejlődéséről nem lehet világos képet alkotni. A sumerok alapították, neve a Kr. e. 2200 k.-i időből eredhet. Alárendelt szerepet tölthetett be Ur mellett, s csak az ún. első bábeli dinasztia korában (amelyet Szumuabum alapított Kr. e. 1830 k.) lett jelentős. A város további tört.-e Kr. e. 539-ig egybeesik → Babilóniáéval. III. Artaxerxész egyebek közt egy új palotával is gazdagította. Bár a gör. uralom idején jelentős építkezések folytak, ~ szerepe csökkent, mert I. Szeleukosz a székhelyét áthelyezte Szeleukiába. Kr. e. 127: meghódították a pártusok, s ezzel ~ jelentősége elenyészett.

bábeli torony: A Ter 11,1–9: leírt történet a jahvista őstört. befejező része. Az elbeszélésben meg kell különböztetnünk a tört.-et és a vallási tartalmat 1. A történet. A helyszín Sineár, amin a babilóniai síkságot kell érteni. A szereplők K-ről (vsz. utalás a 2,8-ra: „Az Úristen kertét telepített Édenben, keleten”) vándorolnak ide. Miután letelepedtek, fölfedezték a tégláégetést, és kötőanyagul aszfaltot használva építkezni kezdtek (11,3: az építkezésnek ez a palesztinai fogalmak szerint teljesen ismeretlen módja, amely Mezopotámiában meglehetősen elterjedt volt, a művelődéstört. iránt érdeklődő Jahvistát különösképpen foglalkoztathatta). Elhatározták, hogy várost építenek, a város közepébe pedig tornyot, amely az égig ér. Ez nem egyéb, mint a sumer-babilóniai városépítés leírása. A sumer-babilóniai városépítésben nem különült el a vallási és a társadalmi-politikai jelleg: minden várost jellemzett a zikkurat (a zakaru 'magasra épít' igéből), ez a fokozatosan, lépcsőzetesen keskenyedő s látszólag a végtelenbe nyúló templomtorony, amelynek a csúcsát szentély koronázta, s amelyhez egy nagyobb templomépület, sőt épületcsoport csatlakozott. Az ÓSz-ben vsz. Jákob leírása is összefüggésbe hozható a mezopotámiai tornyokkal (28,12). – Régészetiileg több mint 30 ilyen torony létét sikerült bizonyítani a Mari, Tell Brak és Horszábád, valamint Eridu és Szuzá közé eső térségben, tehát kb. 1000 km hosszú távon, egymástól elszórtan. Pecséthengerek, amulettek és reliefek is igazolják a régészeti kutatások eredményeit. Urban a 3. dinasztia (Kr. e. 21. sz.) első királyát, Ur-Nammut épp zikkurat építéskor ábrázolja egy sztélé. Ennek alapterülete 60×48 m volt, Asszur egyik zikkuratjéé pedig 60×60 m; Barszipa templomtoronyának 60×55 m az alapterülete, mai magassága 47 m. A bibliai elbeszélésben a torony inkább csak a kulissza szerepét tölti be, így nem kell okvetlenül egy valamelyik templomtoronnyal azonosítani. Vsz., hogy a szerzőnek Bábel városa lebegett a szeme előtt: nevét (bab ili = 'Isten kapuja') tudatosan a héb. balal = 'összekever, összezavar' szóból eredeztette. A bábeli templomtoronyról, amely az E-temen-an-ki 'ház, amely alapja az égnek és a földnek' nevet viselte, nehéz képet alkotni; az újbabiloni időben Nabopolassar és II. Nebukadnezar idején teljesen átépítették, majd miután Xerxész lerombolta és Nagy Sándor lebontatta, szét-hordták a téglarablók. Alapterülete 91×91 m volt, s magassága is 91 m lehetett. Hérodotosz szerint 8 emelete volt, de ebbe vsz. az alap is beleszámított. Az eredetileg (a Kr. e. 4. évezredben) csak néhány m magas torony valójában nem volt egyéb, mint egy téglából épített magas terasz, amely a szentélyt védte az áradás ellen. Kezdetből arra törekedtek, hogy az istenség fölségét hangsúlyozzák: a 3. évezredtől az építményt a lépcsők továbbépítésével magasabbra emelték, ünnepélyesebbé tették. 2. A vallási tartalom. A bibliai elbeszélés a Jahvében való hit nevében mond ítéletet a babilóniai művelődésről. Az elbeszélés említi Bábel nevét és a nyelvek sokféleségét, de valójában nem ez a tárgya az elbeszélésnek. A világváros élete, ahol központi kérdés a hatalmas építkezés, s ahol föltehetően féltek az emberek attól, hogy szétszóródjanak; a kozmopolita városban hallható sokféle nyelv; az emberi hatalom, amely nagyszabású építkezésekben és birodalmak létrehozásában nyilvánult meg; ugyanakkor azok a változások, amelyeknek a városok és az építmények ki voltak téve,

valamint a háborúk, amelyek során birodalmak keletkeztek és mentek veszendőbe; a templomtorony, amely az eget érte, mégis a befejezetlenség látszatát keltette – ez mind foglalkoztatta a dávidi és salamoni királyság idején élő teológusokat: az Istentől való eltávolodást látták benne, és úgy értelmezték, mint az emberiség újabb eltévelyedését, a vízőzön után és ellenére. Az emberi göggel s az általa előidézett zűrzavarral szemben áll Jahve mindenhatósága és üdvözítő akarata. Ezt akarták Izr. elé idézni. Félő volt ui., hogy Dávid és Salamon uralma idején, a virágzás korában Izr. is veszélybe kerül: inkább a maga erejében bízik, semmint Isten szabadító hatalmában. Ezért ítéli el a Jahvista szerző az emberi üzelmeket és emeli ki azt a nyugalmat és biztonságot, amit a Jahvéban való hit nyújt. A ~ról szóló elbeszéléshez Ábrahám meghívásának tört.-e (12,1 kk.) szolgál ellentétül: Isten engedi ugyan, hogy az ember rátaláljon, de ez nem úgy megy végbe, hogy az ember fölemelkedik Istenhez, hanem úgy, hogy Isten hajol le az emberhez. Ábrahámban a gög és a bűn következtében meghasonlott és szétszóródott emberiség újra eggyé válik.

Babilon: → Bábel gör. neve.

Babilónia: ókori ország a Tigris és az Eufrátesz alsó folyásánál elterülő termékeny területen. – I. Földje. Nevét Bábel v. Babilon városról kapta, amely a Kr. e. 2. évezredtől fővárosa volt. É-i része → Akkád (sumerul: uri), D-i része → Sumer (sumerul: hengi). Területe kb. 30 000 km². Mint Egyiptomban, ~ban is a folyók áradásától függött a talaj termékenysége. Az áradás ideje márc.-tól jún.-ig tartott, a víz magassága elérte az 5 m-t. Csatornarendszere jóvoltából az egész ország termékeny volt. Nagyobb városok a D-i részen: Eridu, Ur, Larsza, Uruk, Lagas, Surupak, Nippur, Iszin; É-on: Akkád, Szippar, Esnunna, Upi, Ktésziphón, Kuta, Dúr-Kurigalzu, Kis, Bábel, Barszippa, Dilbat, – II. Lakói. A szinte csak régészeti megközelíthető őslakosokat a Kr. e. 4. évezred 2. felében kiszorították a sumerok, akiknek a szemiták alighanem kezdettől fogva az oldalukon álltak. Kr. e. 2350 k. az akkád dinasztiával egy időre a szemiták kezébe került a vezetés. Később újra a sumerok kerekedtek felül (a 3. dinasztia kora Urban), majd miután újabb szemita csoportok (→ amoriták) telepedtek meg az országban, a bábéli dinasztiával hosszabb időre a szemiták kerültek uralomra ~ban. A babilóniaiak rokonok az → asszírokkal, a sumeroktól fajilag, néprajzilag teljesen különböznek, ha műveltségükből sok mindent átvettek is. – III. Története. Bábel első ízben az ó ~i birodalomban (22. és 23. dinasztia) került előtérbe. Ezt a birodalmat az amorita Szumuabum alapította, aki a Larsza és Iszin közti ellentétet (20. és 21. dinasztia) ügyesen kihasználva Kr. e. 1830 k. a maga városának szerezte meg a vezető szerepet. Az amorita dinasztiából a 6. király, a híres Hammurápi jól szervezett államot épített ki, s az ország határait is kiterjesztette egészen Mariig, Asszurig és Ninivéig. Az első bábéli dinasztia uralmának csak I. Mursili hettita király rablóhadjárata vetett véget Kr. e. 1530 k. – A 24. dinasztia idején ~t meghódította egy K felől érkező népcsoport, a kassiták, akiknek saját nyelvük és műveltségük volt, de ezt ~ban csakhamar feladták. A nemzetközi érintkezés szokásairól az → amarnai levelekből értesülhetünk. I. Kurigalzu leveleket váltott Egyiptommal; I. Kadasman-Enlil (ur. Kr. e. 1390–1370) III. Amenophisszal, III. Burna-Burias (ur. Kr. e. 1370–1343) IV. Amenophisszal. Asszuruballit uralma alatt Asszíria nagyhatalom, ~ pedig egy időre Asszíria hűbérese lett. A királyokat, akik megkísérelték ~ függetlenségét visszaszerezni, elamiták támadták meg (I. Sutruk-Nahhunte). Kr. e. 1155 k. a kasszita dinasztia uralmát megdöntötték. A 2. dinasztiából I. Nebukadnezár (ur. Kr. e. kb. 1123–1101) újra felvirágoztatta ~t. Utána ~ tört.-e összefonódott Asszíriáéval. A különféle arám törzsek (káldeusok) betelepődése után zavaros idők következtek, bár ebben az időben az asszír király mellett ~i király is feltűnik, pl. az ÓSz-ből is ismert → Merodach-Baladan. – Az új ~i birodalom (Kr. e. 626–539, 31. dinasztia). Kr. e. 626: Nabopolassar fővezér bitorolta a trónt, s Asszíria belső nehézségeit kihasználva Kr. e. 614: szövetség a médek királyával, Küaxarésszal, s Kr. e. 612: elfoglalta Ninivét, ezzel végső csapást mért Asszíriára. ~ művelődési téren is felvirágozott, s II. Nebukadnezár alatt elérte fénykorát és hatalma tetőfokát. II. Nebukadnezár Kr. e. 605: még mint a trón várományosa győzött Egyiptom ellen, Kr. e. 587: elfoglalta Jeruzsálemet, éveken át ostromolta Tiruszt, s az egész K-i tenger melléket ~ érdekkörébe vonta. Utódai uralmát gyors hanyatlás jellemzi. Fiát, Amél-Mardukot (héb. → Evil-Merodach) megölte a sógora, Nergalsar-uszur (gör. Neriglisszár; ur. Kr. e. 560–556), s

ennek fia, Lábas-Marduk is hasonló sorsra jutott (556). Az utolsó király Nabúnaid (ur. Kr. e. 556–539) volt (→ Baltazár). Kr. e. 539: Cirusz meghódította Babel városát, s ~ a perzsa birodalom tartománya lett. – IV. Kultúrája: ~ nyelve az → akkád nyelv; írása → ékírás. – Az ÓSz-ben említett asszír-babilóniai istenek: Bél, Marduk, Nebo, Nergal, Szin, Samas, Tammuz. Nem világos, hogy Niszroch, Nibchasz, Szukkot-Benot, Tartak, Anamelek, Adrammelek nevek milyen istenekre vonatkoznak.

18. Babilónia

babona: természetfölötti erő tulajdonítása különféle tárgyakra és cselekményeknek, amelyek ilyen erővel önmagukban véve, lényükből következően nem rendelkeznek. Izr.-ben a ~ nagyon el volt terjedve; mutatja ezt az → amulettek viselése, a → halottidézés és a varázslás (→ mágia). A MTörv 8,10–12 szigorúan elítéli ezeket a szokásokat a → Molochnak bemutatott emberáldozatokkal egyetemben, amelyeknek a néphit vsz. különleges hathatóságot tulajdonított. Izr. fiainak az a hiedelme, hogy a jeruzsálemi Templom örökké velük marad, szintén a ~ körébe tartozik (Jer 7,4; Mik 3,11).

Bacchus: → Dionüosz.

Bachurim, Bahurim: helység Benjamin területén (2Sám 3,16). Itt ütközött meg Dávid Absalommal (2Sám 16,5; 19,17; 1Kir 2,8), s Dávid hírszerzői is itt rejtőztek el egy ciszternában (2Sám 17,18). ~ból való volt Azmavet, Dávid legkiválóbb 30 harcosa közül az egyik (23,31) és Simi is (1Kir 2,8).

bak, bakkecske: A → kecske hímje (Ter 30,35) fontos áldozati állat (Szám 7; 2Krón 29,21; Zsolt 50,9.13; 66,15; Iz 1,11 stb.; → haj, → vér). A bűnbakra nézve: → Azazel, → engesztelés napja. A húsát kedvelték (vö. Bír 6,19; 13,15–23; Ez 39,18; Lk 15,29; → gödölye); így érthető, hogy Júda kecske~ot ajándékozott Támárnak (Ter 38,17.23). 32,15: Jákob ajándéka Ézsauinak; 2Krón 17,11: az arabok ajándéka Jehosafátnak. Péld 30,29–31: a szépen lépegető állatok egyike. Mint vezérállat olykor a nép vezetőjét jelképezi (Péld 30,29–31). Ez 34,17: az erőszakos, gonosz ember jelképe; vö. Mt 25,32 kk.

Bakchidesz (gör. 'a bor istenének, Bacchusnak fia'): a Makkabeus Júdás ellen vívott háborúban IV. Antiokhosz Epiphanész alvezére (2Mak 8,30), I. Demetriosz Szótér idején Szíria É-i részének helytartója volt. Ő érte el, hogy Kr. e. 162: Alkimusz egy időre megtették főpappnak. Amikor Nikanor meghalt, Demetriosz másodszor is elküldte Júdeába; Eleazában legyőzte Makkabeus Júdást (1Mak 9,1–18). Sikertelenül harcolt Jonatán ellen, eredménytelenül ostromolta Betbasszit, amelyet Simon védelmezett (1Mak 9,23–42; 58–72; vö. 10,12).

Bálaám: → Bileám.

Balak: Cippor fia, → Moáb királya. Azzal bízta meg → Bileámot: mondjon átkot Izr.-re, mert megütközni nem mert vele (Szám 22–24; Bír 11,25; Mik 6,5). Józs 24,9 kk., ahol is Izr. elleni harcra szállásról van szó, vsz. más hagyományon alapszik.

balgaság: → esztelenség.

Baltazár, Bélsaccar (héb. bélsassar, akkád. bélsar-uszur: 'Bél tartsa meg a királyt'): a káldeusok (babilóniaiak) utolsó királya, aki egy nagy lakoma alkalmával író kézre lett figyelmes (→ Mené tekél parszin), s emiatt „elváltozott az arca” (Dán 5). Uralmának első évében a 4 vadállatról, 3. évében pedig a kos és kecskebak harcáról volt látomása (7 és 8). Bár 1,11: Nebukadnezár fiaként szerepel, de nem annak, hanem Nabúnaidnak volt a fia. S nem is volt király, csupán Bábelt kormányozta, amíg apja Temában uralkodott.

bálvány: → kultikus ábrázolások.

bálványimádás: a Bibliában „idegen” isteneknek egyedül az ÓSz és az ÚSz Istenét megillető → kultuszban való részesítése. – 1. Az ÓSz-ben a Tízparancsolat tiltja. Jahve „féltekény” Isten, aki nem tűr más isteneket maga mellett (Kiv 20,3; MTörv 5,7). Izr. fiai gyakran számoltak vele, hogy az idegen népeknek más isteneik vannak (Bír 11,23 kk.; 1Sám 26,19), és tisztelték a kánaáni Baalokat és Astartékat, sőt később az asszír és babilóniai isteneket is (Szám 25,3; Bír 2,12; 3,7; 1Kir 14,22–24; 2Kir 21,2–15; Oz 2,8–13; Jer 2,23–26; Ám 8,14 stb.); ezt a gyakorlatot Jahve igaz hívei mindenkor ~nak, hűtlenségnek v. (a képes beszédben) kicsapongásnak, házasságtörésnek tekintették és elítélték (Jer 2,23; Oz 2,2–7). Számukra Jahve az (igaz) Isten, senki más (MTörv 4,35; 1Kir 8,60; 2Kir 19,15; Iz 41,29; 46,9; Jer 2,11 stb.). A próf.-k elítélték és kigúnyolták a Baalokat és az egyéb isteneket, akiknek Izr. fiai nyomukba szegődtek (1Kir 18,27; Iz 2,8; Oz 2,5–7 stb.), s ugyanígy a bálványokat is, amelyeket tiszteltek (Iz 2,8 kk.20; Ez 6,1 kk.); ezeket hazug isteneknek tartották, akik tévútra vezetnek (Ám 2,4), semmiségnek (Jer 2,5), olyanoknak, akik „nem is istenek” (2,11; 5,7). Izr. a maga Dicsőségét (= fölséges Istenét) fölcserélte tehetetlen bálványokkal (2,11 vö. Róm 1,23). A ~ért járó büntetésre nézve → átok. A Bölcs 14,12–20 föltárja a ~ eredetét: a halott emlékére v. valamelyik fejedelem tiszteletére készült képmások kultikus tárgyak lettek (→ kultikus ábrázolások). A zsidóság a pogányok isteneit rendszerint semminek, halottnak tekintette, de előfordult az is, hogy a népek kormányzására Istentől rendelt szellemeket v. angyalokat láttak bennük (MTörv 32,8: LXX; Hénoch 89,59; Jub 15,30 kk.), v. esetleg gonosz szellemnek tartották őket (MTörv 32,17: LXX; Bár 4,7; Hénoch 19,1). Az ÓSz gör. fordítása a bálványokra vonatkozó héb. kifejezést az eidolon szóval adta vissza, amely a klasszikus nyelvhasználatban csak képet, → képmást jelölt, de épp az ÓSz fordítása révén sajátos zsidó értelmet kapott. – 2. Az ÚSz-ben tovább élt az ósz-i fölfogás. A pogányok istenei és ezek képmásai csak eidola, azaz emberi kéz alkotta semmiségek, valójában nem is léteznek (ApCsel 7,41; 15,20; Róm 2,22; 1Kor 8,4.7 stb.). Lényüket nézve valójában nem is istenek (Gal 4,8), hanem csak képmások, az emberi oktalanság szülöttei (Róm 1,21 kk.; vö. Zsolt 106,20). A ~ a valóságban a gonosz szellemek szolgálata (1Kor 8,4 kk.; 10,19–21), istenkáromlás (5,10 kk.), a test cselekedetei közé tartozik (Gal 5,19 kk. stb.). Mivel a megszemélyesített gazdagság, a Mammon is hatalmába tudja keríteni az embert, a kapzsiság is ~nak számít (Kol 3,5; Ef 5,5).

balzsam: könnyen száradó növényi olaj. Az Én 5,1.13; 6,2; 8,14 említette cserjéből nyerik; talán a héb. baka szó is erre a cserjére utal (2Sám 5,23; 84,7). A növény D-Arábiánál északabbra általában nem tenyészik, de a Jordán völgyében (Jerikó és En-Gedi környékén) is megél. Sába királynője ajándéknak adta a ~ot Salamonnak (vö. 1Kir 10,2.10.25); Hiszkija kincsházában is volt belőle (vö. 2Kir 20,13; Iz 39,2). Tírusz kereskedett vele (Ez 27,22). A holttest sírba helyezésekor kenetül szolgált (vö. 2Kron 16,14; Mk 16,1; Lk 23,56; 24,1; Jn 19,40). Az izr. és a perzsa nők illatszerként használták (Én 4,10.14; 5,1; Iz 3,24 és Eszt 2,12). Az istentisztelet alkalmával felajánlott → illatáldozatnak is egyik anyaga volt (vö. Kiv 25,6; 30,34; 35,8.28; 1Kron 9,29 kk.). → gyanta.

bánat: → megbánás.

bányászat: A Bibliában csak Jób 28,1–11 tartalmazza leírását; Palesztina nagyon szegény volt → fémekben. Jóllehet MTörv 8,9 olyan országgént mutatja be Kánaánt, mint ahol „a kő vasat tartalmaz, s a hegyekből rezes bányászhat”, valójában csak a Jordántól K-re eső országrészre gondolhatott a szerző, v. legfőljebb még a Libanon rézlelőhelyeire (2Sám 8,8: Tebach, Berotai és Hadad-Ezer). A Jób szerzője közelebbről is ismerhette Punon v. Pinon (Szám 33,42; ma Hirbet Fenan) v. a Sínai-félsziget (Vádi-Maghara) rézbányáit; de legalábbis látott bányát. Tudta, hogy bűnözőket és hadifoglyokat küldenek bányába; hogy aknákat fúrnak, tárnákat nyitnak; hogy a lámpával fölszerelt bányászok úgy „csüngenek” a meredeken, hogy a lábuk nem éri a földet. Talán arról is tudott, hogy a sziklatömbök repesztéséhez tüzet használnak fel (Jób 28,5): a kötömb aljában fát raknak halomba, ezt meggyújtják – így „robbantanak”.

Barabás, Barabbás (arám 'az apa fia'): az az elítélt, akit Pilátus Jézus mellett választásra felkínált, amikor a húsvéti szokásnak eleget teendő az egyiküket szabadon akarta engedni (Mt 27,15–16; Mk 15,6–15; Lk 23,17–

19; Jn 18,39–40). Mt szerint „hírhedt” rab volt, Mk a lázadók közül való gyilkosnak mondja; az ApCsel 3,14 szintén gyilkosnak, János viszont rablónak nevezi. Vsz. felkelő volt, aki egy sikertelen lázadás alkalmával róm. katonákat ölt meg (vö. Mk 15,7; Lk 23,19). Több kéziratban teljes nevén: Jézus ~ként szerepel, más kéziratok (Jézus Krisztus iránti tiszteletből) egyszerűen ~ként említik.

Bárák (héb. 'villám'): Abinoám fia, a naftalibeli Kedesből, akit Debora arra buzdított, hogy harcoljon Sziszterával. A Tábor lábánál meg is verte Sziszterát (Bír 4,6–16; 5,1.12.15). Az 1Sám 12,11 Izr. bírái közé sorolja, a Zsid 11,13 azok közé, akik „a hit erejével országokat győztek le, ...hősök voltak a háborúban és megfutamtották az ellenség sorait.”

bárány: → birkanyírás, → húsvét, → Isten Báránya, → juh, → kos.

Bárány könyve: → élet könyve.

barát: I. Az ÓSz-ben Dávid és Jonatán igaz ~ok (1Sám 18–21; 23,16–18); Jób ~ai viszont kedvezőtlen színben jelennek meg (Jób 16,21; 19,21; 42,7 kk.). A bajban kincset ér a ~ (Péld 17,17; 18,24; 27,10; Sir 6,15; 37,5); aki azonban csak jó sorsban ~, az nem ér semmit (Zsolt 38,12 kk.; Jób 16,21; Péld 19,4; Sir 12,8–12). Így érthető az intés: körültekintőnek, óvatosnak kell az embernek lennie, amikor ~ot választ (Mik 7,5; Sir 6,7; 37,1–6). Ábrahám (2Krn 20,7; Iz 41,8; Jak 2,23), Mózes (Kiv 33,11) és egyáltalán az igazak (Péld 3,32; vö. Zsolt 25,14) Isten ~ai. A király ~ja, bizalmasa, tanácsadói tisztet töltött be az udvarnál (Ter 26,26; 2Sám 15,37; 1Kir 4,5; → hivatalnokok). – II. Az ÚSz-ben a ~ság a társadalmi élet megszokott jelensége (Lk 7,6; 14,12; ApCsel 19,31; 27,3). Jézus ~ainak nevezi tanítványait (Lk 12,4), akikért életét adja (Jn 15,13). Lk 11,5–9: az imádkozó és az Isten közti viszonyt Jézus a ~ok egymás közti viszonyához hasonlítja. Maga Jézus bensőséges ~i viszonyban volt Lázárral (Jn 11). A tanítványoknak ~okat kell szerezniük jótékonyságukkal (Lk 16,9), de a világgal nem szabad barátságban lenniük (Jak 4,4). Az üldözések idején a ~aik elárulják őket (Lk 21,16), amint magát Jézust is elárulta ~ja (Mt 26,50). Jn 3,29: a vőlegény ~ja megtisztelő szerepet tölt be a menyegzőn; ~ az előfutár is a Messiás mellett.

barbár (szanszkritul barbaras 'dadogó'): A gör. szóhasználatban az a ~, aki értelmetlen hangokat ad ki, vagyis aki idegen, a gör.-öknek ismeretlen nyelvet beszél; a szónak némi rosszalló színezete is van (vö. ApCsel 28,2.4; 1Kor 14,11; Zsolt 114,1 is). Elsősorban azok (gör. felfogás szerint) a ~ok, akik a gör. művelődés körén kívül esnek, így a róm.-ak is, ha a gör. kultúrát nem ismerik, ill. nem birtokolják (Róm 1,14; Kol 3,11). A görög-barbár szembeállítással ellentétben a szó a zsidó irodalomban (egészen Josephus Flaviusig és Philóig) minden nem zsidóra vonatkozik; vsz. már 2Mak 2,21 ilyen értelemben él a szóval. Ehhez a szóhasználatához csatlakozik a Róm 1,16 is: itt a → zsidó és a görög (→ hellének) áll szemben egymással, holott másutt a zsidóval a → pogány (vö. 3,29; 9,24; vö. Gal 2,7 kk.) szokott ellentétben állni, így kézenfekvő: a gör. számít vallási szempontból nézve ~nak. Általában véve ~ az, aki műveletlen, durva, faragatlan; így pl. Ez 21,31: LXX; 2Mak 5,22; 10,4, de mindenekelőtt a rabbinista irodalomban, ahol a ~ gör. jövevényszóként szerepel.

Barjézus (arám 'Jézus fia'), Elimász: zsidó varázsló és hamis próf. (ApCsel 13,7) Szergiusz Paulusz róm. helytartó udvarában, Ciprus-szigetén. Azon volt, hogy a helytartót visszatartsa a hittől, ezért Pál a Sátán fiának nevezte, s előre megmondta, hogy az Úr lesújt rá: megvakul (13,6–10). Talán azonos az Atomosz (= Hetoimosz?) nevű ciprusi varázslóval, akit Félix róm. helytartó Druzillához küldött, hogy nyerje meg a számára.

Barjóna (arám 'Jóna fia'): Simon Péter apja utáni neve (Mt 16,17–18).

bárka: A fordítói hagyományban a héb. teba 'szekrény, láda' megfelelője. Ter 6,1–9,19: a hajó, amelyet Noé épített a vízözön idején. Kiv 2,3,5: a kosár, amit papirusznádból font Mózes anyja. Bölcs 14,5: Noé ~ját tutajnak nevezik. Az ÚSz-ben Noé ~ja utalás a vízözönre (Mt 24,38; Lk 17,27; Zsid 11,7) és a keresztség előképe (1Pét 3,20). → hajó.

barlang: Palesztina mészkő-, márga- és löszrétegeiben nagyon sok ~ képződött. A pattintott kőkor (paleolitikum) óta hasznosították az emberek (→ Kármel, → Palesztina). Mintegy 150 hely- és térszínformanév utal a ~okra. Korunkban → Júdea pusztájában számos ~ot feltártak és megvizsgáltak: → Kumránban és környékén. A Biblia kb. 50-szer említi ~ot, sziklahasadékot és hasonlókat. A ~ szolgálhat lakásul, akár hosszabb időre is (Ter 19,30: Lót és lányai; Bír 15,8: Sámson) v. csak egy-egy éjszakára szállásul (1Kir 19,9.13; vö. Kiv 33,22). Háborús veszedelemben menedéket nyújt (Bír 6,2; 1Sám 13,6), vesztett csata után búvóhelyet kínál (Józs 10,16.27). Az üldözött próf.-knak (1Kir 18,4.13: 50-en rejtőztek el egy ~ban) és a törv.-hez hű zsidóknak (1Mak 1,53; 2,31; 2Mak 6,11; 10,6; vö. Zsid 11,38) rejtkehelyül szolgál. Ha azonban valaki Isten elől akar ~ba menekülni (Iz 2,19; Jel 6,15 kk.), a ~ nem nyújt oltalmat (Ez 33,27). A kitaszítottak (Jób 30,6) és a törv.-en kívül helyezettek, mint Dávid, szintén ~ba szorultak (1Sám 22,1; 24,4–11; Zsolt 57,1; 142,1 stb.), de rablók is felütötték a ~okban a tanyájukat (Jer 7,11; Mt 21,13); csak Heródes elszántsága tette lehetővé, hogy Arbela tágas ~jaiból az oda behúzódott fölkelőket ki lehetett füstölteni, akik olyan biztonságban érezték ott magukat, mint az edomiták sziklaváraikban (ZsidHáb 1,16.2–4). Természetes és mesterségesen vájt ~ba temették a halottakat: Ábrahám megvette magának és családjának temetkezőhelyül → Machpela kettős ~ját; Lázár sírja egy kővel eltorlaszolt ~ (Jn 11,38). ~sírokban tanyázni v. éjszakázni utálatra méltó dolognak számított (inkubációs rítus v. → halottidézés miatt? vö. Iz 65,4), de később szokássá vált a sírboltokba beköltözni (Mk 5,2); Jeruzsálemmel szemben az egykori nekropolisz ma arab falu (Szilvan); ugyanígy Betánia egy része is temetkezőhely volt valamikor. De Názáretben a Jézus korabeli ~lakások (silóval, ciszternával, föld alatti folyosókkal) nem szolgálták sírboltul. – Végül a ~ alkalmasnak látszott a féltett kincsek elrejtésére (2Mak 2,5–8; 3Q15). A királyi ~ok (ZsidHáb 5,4,2) Jeruzsálemben a Bezatha negyed alatt kőbányák voltak, amelyeket nagyon korán kitermeltek az ÓSz-ben. 2Mak 10,6; Iz 7,19 stb.: a ~ vadállatok tanyája; hogy a ~ a nyájnak szálláshelyül szolgált, azt anélkül is föltehetjük, hogy a Bibliából adatolni tudnánk. – Némely szt. helynek ~ok és grották a titokzatos központjai Palesztinában. A bizánci időben a természetes ~okat gyakran kolostorrá, lavrává építették ki és (elvétele) még ma is lakják őket szerzetesek v. remeték.

Barnabás (az ApCsel 4,36: „a vigasztalás fia”, de 'a próf., ill. a prófétálás, a próf-i szó fia'-ként is értelmezhető, sőt 'Nebo fiá'-nak is felfogható): Az ap.-ok Józsefet, a ciprusi levitát nevezték el ~nak, aki eladta földjét és az árát „az apostolok lába elé tette” (4,36–37). Ő vette Sault Jeruzsálemben maga mellé és vitte el az ap.-okhoz (9,27). Amikor Antióchiába küldték, elment Taruszba, fölkereste Sault és őt is magával vitte (11,22–26). Együtt tanítottak, s tanítványaik velük küldték el a júdeai testvéreknek szánt adományukat az előjáróknak (11,26–30). Az antióchiái egyh.-ban próf.-nak és tanítónak tekintették (13,1), Saullal együtt megbízták, hogy a pogányoknak hirdesse az ev.-ot (13,2). Elkísérte Pált az 1. missz. útjára (13,13–14), majd fölment Pállal Jeruzsálemben az első, → apostoli zsinatra (15,2–35). Antióchiába visszatérve a pogányokkal való étkezés dolgában Péter példáját követte (Gal 2,13). Amikor Pál 2. missz. útjára indult, ~ Márkot is magával akarta vinni. Ezt Pál ellenezte, ezért elváltak (ApCsel 15,36–39); ~ unokaöccsével, Jánossal = Márkkal Ciprusba hajózott (15,39). Élete további részéről nem tudunk semmit. Az 1Kor 9,6 alapján föltehető, hogy Korintusban együtt dolgozott Pállal. Ap.-i küldetésére és munkájára nézve → apostol. – ~ nevéhez kapcsolódott két apokrif irat: ~ levele és ~ cselekedetei. Tertullianus őt tartotta a Zsid szerzőjének.

barom: → szarvasmarha.

Barszabbász (arámul 'Szabbász fia' v. 'szombaton született'): 1. József ~, melléknevén Jusztusz ('az igaz') egyike annak a 2 férfinak, akit az ap.-ok a Júdás árulásával megüresedett hely betöltésére kijelöltek, de sorsvetéssel → Mátyás került be az ap.-ok testületébe (ApCsel 1,23–26). – 2. Júdás ~, akit az ap.-ok és a presbiterok Jeruzsálemben Szilással együtt azzal bíztak meg, hogy az → apostoli határozatokat vigye el Antióchiába. Míg Szilás Antióchiában maradt, Júdás hosszabb idő elteltével visszatért Jeruzsálembe (15,22–34). A 15,22 szerint vezető szerepet töltött be a testvérek között; a 15,32 próf.-nak mondja. – Ha a ~ családnév, akkor József és Júdás testvérek lehetnek.

Bartimeus (arám: 'Timeus fia'): az a vak koldus a jerikói úton, akinek Jézus visszaadta a szeme világát (Mk 10,46–52). Mivel Márk a nevé is említi, föltehető, hogy a hívők ismerték (vö. 10,46).

Báruk (héb. 'áldott' v. 'légy áldott'): férfinév. Viselői közül Nerija fia, Szeraja testvére a próf. (Jer 51,59) a legjelentősebb. Kr. e. 605: Jeremiás neki diktálta le, amit addig Jahve megbízásából elmondott (36,4). Ezt a tekercset ~ többször felolvasta a Templomban a népnek (36,8.10), majd később a főembereknek is (36,11–19). Amikor Jojakim király a tekercset tűzbe vetette (36,20–23), újra leírta Jeremiás szavait (36,27–32). Hűségese munkája elnyerte jutalmát, mert Jeremiás megjövendölte neki: „zsákmányul kapod életedet” (45,1–5). Neki adta át Jeremiás az általa vásárolt földről szóló birtoklevelet is (32,12–16). Jeruzsálem pusztulása és Gedalja meggyilkolása után a júdeaiak Jeremiással együtt magukkal vitték Egyiptomba. Bizonyos hagyomány (Jeromos) alapján föltehető, hogy ott is halt meg.

Báruk könyve, Bár: 1. deuterokanonikus ósz-i prófétai könyv. A protestáns kánonból kihagyták. 1,1–2 szerint Báruk Jeruzsálem pusztulása után Babilonban írta. Az elbeszélő jellegű bevezetés (Bár 1,3–14) után, amely Jeremiásnak az elhurcoltakhoz Kr. e. 598: írott levelére (Jer 29,5–7) emlékeztet, 2 költemény következik. Az első (3,9–4,4) tanító jellegű: Izr. térjen vissza boldogsága forrásához (→ bölcsesség, →Törvény). A második (4,5–5,9) vigasztaló és sirató énekeket tartalmaz, amelyek részben megegyeznek az apokrif Salamon zsoltárai 11,2–7-tel. Az egyaránt héb. nyelven írt 2 rész független egymástól, s nem is egyszerre keletkezett: az első rész vsz. a Kr. e. 1. sz.-ból való, a második rész talán csak a Kr. u. 1. sz. közepéről. Olyan részleteket, amelyek Jeruzsálem pusztulására vonatkoznak, némelyek szívesen tulajdonítanak Jeremiásnak v. Báruknek, mint a „Báruk levelé”-t is a szír Báruk apokalipszisében. A kv. hitelességét csak kevesen vitatták. Kétségtelen, hogy Bár és Jer közt van bizonyos belső rokonság (vö. Bár 3,9–4,4 és Jer 8,13–9,24). A Bár csak gör.-ül maradt fenn. Függetlenül (Bár 6) Jeremiásnak egy állítólagos levele csatlakozik a kv.-höz, amelyet Jeremiás a Babelbe hurcoltakhoz írt. – 2. A szír Báruk apokalipszise zsidó írás, amely Kr. u. 130 k. keletkezhetett héb. v. arám nyelven, de teljes egészében szír nyelven maradt fenn, gör.-ül csak töredékeiben. A 4Ezd-sal rokon. – 3. A gör. Báruk apokalipszise zsidó írás, amely eredeti formájában Kr. u. 130 k., bővített keresztény változatában pedig a Kr. u. 2. sz. fordulóján keletkezhetett. Szláv fordításban is fennmaradt.

Barzilláj (héb. 'vasból való'): 3 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb közülük az a Rogelimba való jómódú gileádi ember, aki Sobival és Machirral erőteljesen támogatta Dávidot, amikor Absalom elől menekült (2Sám 17,27–29). Visszatérve Dávid hívta, hogy menjen fel vele Jeruzsálembe, de hiába (19,32–40). Fiait Dávid Salamon jóindulatába ajánlotta (1Kir 2,7). Ekd 2,61–63; Neh 7,63–65 említ egy hasonló nevű papi nemzetséget, amelynek őse a gileádi ~ leányai közül vett feleséget (innen kapta a nevét, de mert származását nem tudta igazolni, nem ismerték el).

Bása: Izr. 3. király (ur. Kr. e. 909–889), Achija fia, Isszachár törzséből. Nadab király serege élén állt, s Gibbeton ostromakor megölte a királyt és családját (1Kir 15,27–16,7; 2Krón 16,1–6). Később is zsarnokoskodott. Júdában vele egyidőben Aza volt a király. ~ 20 éves uralma alatt megkísérelte, hogy Júda rovására terjeszkedjen, de az elhódított területet (v. legalábbis Rámát) kénytelen volt feladni, mert az arám király, I. Benhadad

ellene fordult. Vallási téren Jerobeám nyomába lépett: a bűn útját járta, s Izr.-t is bűnbe vitte. Ezért Jehu próf. megjövendölte háza vesztét. Fia, Ela követte a trónon.

Básán (héb. 'sík terület'): termékeny fennsík a Jordán K-i partvidékén, a Jarmuk középső és felső folyásától É-ra; a Jordán K-i partvidékének 3 része közül az egyik (a síkság, Gileád és Básán: MTörv 3,10; Józ 20,8; vö. Józ 13,9–12; 2Kir 10,33). Hogy a Jarmuktól D-re eső terület is hozzá tartozott, arra többek közt a MTörv 3,10; Józ 12,4; 13,2.21 alapján következtethetünk. A későbbi, főleg próf.-i szövegekben a hegyvidéket is hozzá számították (vö. 21,27). A név a gör.–róm. Bataneában is tovább élt, de így csak a mai en-Nukra területére, vagyis csak az É-i részre vonatkozott. Ismertek voltak a legelői (Mik 7,14; Jer 50,19; Náh 1,4), a barmai (MTörv 32,14; Zsolt 22,13: az erő és a szenvedély szimbólumaiként; Ám 4,1: az önelégült jólét jelképeként; Ez 39,18) és az erdei (Iz 2,13; Ez 27,6; Zak 11,2). Az oroszánok (MTörv 33,22) már kivesztek. Sűrűn lakott terület lehetett (3,4 kk.). A 3,4: az őslakosok refaiták voltak (vö. Ter 14,5). A deuteronomikus hagyomány szerint az amorita Og leigázta (a városok Astarot és Edrei: MTörv 1,4; Józ 9,10). Az Edrei mellett vívott csata után (Szám 21,33–35; MTörv 3,1–11) Izr. fiai elfoglalták és Manasszének lett az örökrésze (Szám 32,33; Józ 17,5 kk.), de Jair és Nobach törzséből is voltak, akik itt telepedtek meg (vö. MTörv 3,13–14; Szám 32,42). Az ország kettészakadása után az É-i részhez tartozott. Jehu idején elfoglalta Hazael arám király (2Kir 10,33), de lehet, hogy Acháb (1Kir 22,3) és Joram (2Kir 8,28) uralma alatt is az arámoké volt; II. Jerobeám visszafoglalta (14,25). III. Tiglat-Pilleszer az asszír birodalomhoz csatolta (15,29). A Kr. e. 2. sz.-ban a nabateusoké, azután Nagy Heródes, Fülöp, majd II. Agrippa birtoka.

bástya: → erődítés.

Bázmát (héb. 'balzsam'): két személy neve az ÓSz-ben. – 1. A hettita Elon lánya, → Ézsau felesége (Ter 26,34; 36,2 kk.: Izmael lánya). Utódaik fejedelmek Edomban (36,4.10.13.17). – 2. Salamon lánya, Achimaacnak, a 12 kormányzó egyikének a felesége (1Kir 4,15).

bát: → űrmérték.

Batanea: → Básán.

Batseba, Betsábé (héb. 'a buja, a dús, a telt'): Eliám lánya, a hettita Urija felesége. Férje távollétében, amikor Izr. fiai ostromolták Rabbát Dávid szemet vetett rá. Miután elcsábította, s kettejük gyermekét nem sikerült Urijával elfogadtatnia, Dávid Rabba falai alatt megölette a férjét és ~t feleségül vette. Első gyermekük meghalt, második gyermekük Salamon volt, ő örökölte Dávidtól a királyságot (2Sám 11,1–12,24). Nátán próf. biztatására ~ bement Dávidhoz és elérte nála, hogy Adonija ellenében Salamont jelölje ki utódjául (1Kir 1,11–31). Amikor azonban arra kérte Salamont, hogy Adonija feleségül vehesse Dávid gondozóját, Abiságot, Salamon nem teljesítette kérését, sőt megesküdött rá: „még ma meghal Adonija” (2,13–25). ~ fiai voltak Salamonon kívül: Simea (= Sammua), Sobáb és Nátán (1Kron 3,5; vö. 2Sám 5,14; 1Kron 14,4). A 3,5 Bat-sua néven említi, Amiel (Eliam változata) lányaként. Jézus családfájában is szerepel mint „Urija felesége” (Mt 1,6).

bdellium: egy D-Arábiában honos cserjének jó illatú, sárgás, áttetsző → gyantája. Ter 2,12: Havila földjén található. A Szám 11,7 a mannát ~hoz hasonlítva írja le. Régebben féldrágakőnek vélték.

beárnyékolás: → árnyék.

bebalzsamozás: → mumifikálás.

Becaleel, Beszalél (héb. 'Isten árnyékában'): 2 férfi neve az ÓSz-ben. A jelentősebb Uri fia, Hur unokája Júda törzséből, a szent → sátor tervező művésze (Kiv 31,1–11; 35,30–35; 1Kron 2,20). A segítsége → Oholiáb volt.

Becer: → Boszra.

beduinok: → nomádok.

Beelzebub: → Belzebub.

Beerot (héb. 'talajvízből táplálkozó kút'): a legészakabbra fekvő város a gibeoniták földjén (Józs 9,17); az Ígélet földjének fölosztásakor Benjamin törzsének jutott örökrészül (18,25). Eredeti lakosai Gittajimba menekültek, és itt mint → idegenek letelepedtek (2Sám 4,2 kk.). Innen származott Baana és Rechab (ők ölték meg Isbaalt; 4,2–9), valamint Nacharai, a → harminc bajnok egyike (23,37; 1Krón 11,39: Nachraj). A száműzetés után a város lakói visszatértek Palesztinába (Ezd 2,25; Neh 7,29). 1Mak 9,4: említett Beerzet vsz. ugyanaz a város.

Beerseba (héb. 'a hét kútja'): kánaáni kultikus hely a Negeben, amely az ősatyák tört.-ében összefonódott Ábrahám (Ter 21,22–32; 22,19). Izsák (26,23–33) és Jákob (28,10; 46,1–5) nevével. Sámuel fiai itt ültek törv.-t (1Sám 8,2), de Ámosz (5,5; 8,14) kárhoztatta. A Ter 21,30 etiológiailag Ábrahám 7 bárányára vezeti vissza a ~ név eredetét; egy másik etiológia az 'eskű' szóval kapcsolja össze és 'az eskű kútja'-ként értelmezi (Ter 21,31; 26,31). Eredetileg a teljességre utaló 7 szóval függhetett össze (a 'teljes kielégülés, a teljesség kútja'). A kutat a filiszteusok a magukénak tartották és el akarták Izr. fiaitól tulajdonítani (21,30; 26,32 kk.). Józs 15,28: Júdáé, 19,2: Simeoné. A fogság után júdeaiak lakták ~t (Neh 11,27). A „Dántól ~ig” (Bír 20,1; 1Sám 3,20; 2Sám 3,10; 17,11; 24,2; 1Kir 5,5) v. a „~tól Dánig” (1Krón 21,2; 2Krón 30,5) kifejezésben Kánaán D-i határát jelzi. Hogy a bibliai ~ az arab Tell-es-Seba helyén feküdt-e v. a tőle 5 km-nyire Ny-ra eső Bír-es-Seba helyén, azt az eddigi régészeti kutatások alapján nem lehet biztosan eldönteni. A legvalószínűbb az a föltevés, amely szerint ~ lakói a róm.-bizánci időben Tell-es-Seba felől Bír-es-Seba felé húzódtak. Az 1952-ből J. Perzot vezetésével folyó ásátások Kr. e. 3500 k.-i településre utalnak. A lakosok földműveléssel foglalkozhattak s – legalább részben – föld alatti üregekben lakhattak. A mai izr.-i város az arab Bír-es-Seba mellett épült.

Beerzet: → Beerot.

behemót: → víziló.

Bejrut: régi kánaáni kikötőváros a Libanon lábánál. Egy – IV. Amenemhat (Kr. e. 1790 k.) nevével ellátott – szfinx tanúsága szerint a középső birodalom korától kapcsolatban állt Egyiptommal. Az újbirodalom korában ~tal be-ruta néven az → amarnai levelekben is találkozunk; királyai szemita neveket viselnek: Japah-Addi és Ammunira. ~ (a Kr. e. 2. sz.-ban egy ideig kánaáni v. föníciai Laodicea néven) a Szeleukidák uralma alatt felvirágzott (kereskedők letelepedése Délosz-szigetén), és Kr. e. 30 és 14 között egyike volt K-en a legkorábbi veterán-kolóniáknak (Colonia Julia Augusta Felix Berytus). Nagy Heródes (ZsidHáb I,422) és I. Heródes Agrippa (ZsidTört 19,7.5) idején jelentős épületekkel gazdagodott a város. Jogi akadémiaja a róm.-t nem tekintve a legjelentősebbnek számított (legkésőbb Septimius Severus uralma idején alapíthatták és a 6. sz.-ig virágzott).

beka: → súly.

békák: A ~ csapása Egyiptomban nem ment ritkaságszámba; különösen a Nílus → áradása után lehetett rá számítani. Az egyiptomi csapások egyike (Kiv 7,26–8,11 és ugyanebben az összefüggésben említi a Zsolt 78,45; 105,30; vö. Bölcs 11,15 kk.). A ~ a tisztátalan → állatok sorába tartoztak (Lev 11,10). A Jel 16,13: a tisztátalanságot jelképezik a látomásban, ahol a vadállat és a hamis próf. szájából a 3 tisztátalan lélek békához hasonló alakban tör elő.

béke, békesség: 1. Az ÓSz-ben a héb. salóm szó olyan gazdag tartalmú, hogy más nyelvben szinte vissza sem lehet adni. A LXX. készítői is nagy nehézségekkel küzdöttek. Ezt mutatja, hogy 25-nél is több kifejezést használtak a salóm szerepében. Végül az eiréné vált általánossá, de épp ezért a klasszikus gör.-ből kimutatható jelentései egész sor egyéb árnyalattal gazdagodtak a héb. hatására. Így az eiréné a → bibliai görög tipikus esete. A héb. szótó 'tökéletes, sértetlen' jelentésű. Ezt azonban nemcsak statikusan, hanem dinamikus is lehet értelmezni: 'tökéletesen, zavartalanul élni'. Így a gyarapodásra, a boldogulásra utalt, anyagi és szellemi téren egyaránt, mind egyéni, mind közösségi vonatkozásban (Kiv 18,23; Bír 8,9; 11,31), de leginkább mégis Izr.-re (1Kir 5,4) és Jeruzsálemre, ill. Sionra (Zsolt 76; 122; 125) vonatkoztatva. Jelenthetett a szó békességet is, azaz jó viszonyt, egyetértést mégpedig a különféle személyek, családok és népek között (Bír 4,17; 2Sám 3,20; Józs 9,15; 1Kir 5,26); a családon belül a férj és a feleség között (Sir 26,2); s végül az ember és Jahve között. A héb. salómnak ezért nem a háború az ellentéte (a szerencsés kimenetelű csata is salóm!), hanem az, ami az emberek boldogulását, ill. az emberek közti jó viszonyt valamiképpen gátolja, zavarja. – Ilyen értelemben a ~ Isten ajándéka (Zsolt 29,11; Iz 26,12), amelyet Jahve Izr. fiainak a vele kötött szövetséghez híven megad (Szám 25,12). Ha Izr. megtartja a szövetséget, akkor ~t élvez, ha ellenben nem tartja meg, akkor Jahve megtagadja népétől a ~t mindaddig, míg meg nem tér (Lev 26). Jób 16,12: megkérdezi, hogy lehet az, hogy az igaz nem élvez ~t. Erre a Bölcs 3,2 kk. adja meg a választ az örök élet ~jére utalva. – A bűnösök megzavarják a jó viszonyt Jahve és Izr. között, ám az idők végén a Messiás helyreállítja a ~t. Ez a gondolat főleg a próf.-knál kap hangsúlyt. Az ő írásaikban a ~ gyakran egyet jelent az üdvösséggel. A száműzetést és a nép szétszóródását Isten átkának tekintik, amit Izr. fiai bűneikkel vontak magukra büntetésül. De ha elérkezik az idők vége, akkor Isten szolgálja (Iz 53), a ~ fejedelme (9,6; Zak 9,9), a Messiás helyreállítja (Ez 34,25). Ez sem valósul meg harc nélkül (Jo 3,9 kk.); de a vezér maga Jahve lesz (Kiv 15,3; Iz 42,13), s a háborúban végét veti a háborúnak. Ezzel megkezdődik a tökéletes messiási ~ (Jo 4,17; Ám 9,13 kk.); az emberek és állatok, valamint az állatok és állatok közt is ~ lesz (Iz 11,6–9; 35,9; 65,25; Oz 2,20), s ennek a ~nek nem lesz vége (Zsolt 72,7; Iz 9,6; 32,17). – Az ósz-i salóm köszöntéssel Isten küldöttei is élnek (Bír 6,23; 2Kir 5,19; Tób 12,17). Ilyenkor különös kegyelemre utal a ~: Isten már nem haragszik, hanem irgalommal és könyörülettel fordul ahhoz, akinek a köszöntés szól. – 2. Az ÚSz felfogása kapcsolódik az ÓSz-éhez: a ~ az ÚSz-ben is a messiási idők jellemzője (Lk 1,79; 2,14). A 70 tanítványnak köszöntésül ~t kell kívánnia (Mt 10,13; Lk 10,5). Jézus maga is békességet hagy a tanítványokra, ~t ad nekik (Jn 14,27), de az üldözéstől nem óvja meg övéit (16,33), s mint a ~ fejedelme kardot hoz (Mt 10,34). Az ősegyh. ~t élvezve megerősödött és egyre terjedt (ApCsel 9,31). Elsősorban Pál volt az, aki a próf.-k gondolatát (a Messiás a ~ fejedelme) kibontakoztatta: Isten „a ~ Istene” (Róm 15,33; 16,20; 1Kor 14,33), aki ~t szerez a Fia, Jézus Krisztus által (Fil 1,2; Kol 1,20; vö. ApCsel 10,36). Jézus Krisztus a mi ~nk (Ef 2,14), aki a zsidók és a pogányok közötti válaszfalat ledöntötte, az ellenségességet kiküszöbölte és mint ~szerző a zsidókat is, a pogányokat is új emberré teremtette (2,14–18). Ezt a ~t az ember a Krisztussal való közösségben éli meg (vö. 1Pét 5,14; Fil 4,7). A ~ a lélek (Gal 5,22) és a megigazulás gyümölcse (Róm 5,1). Pál tehát megint visszatért az ÓSz-hez: Isten, az Atya Krisztus vére árán ~t szerzett, azaz kiengesztelődött az emberek iránt, s új és örök szövetséget kötött az emberekkel (Zsid 13,20), az így helyreállt ~ jelenti, hogy nem egyenrangú félként áll szemben az Istennel.

békeáldozat: → hálaáldozat.

békecsók: → csók.

béketűrés: → türelem.

Bél (héb., akkád: bélu, 'úr'): babiloni istenség (Iz 46,1: Nebó v. Nabu mellett; Jer 50,2: Marduk mellett; 51,44; Bár 6,4; Dán 14). Vs. Mardukkal azonos. → Marduk Bábel városának volt az istene; eredetileg alig ismerték, de amikor Hammurápi idején Bábel felvirágzott, Marduk tekintélye is emelkedett: elnyerte Nippur város ősi

istenének, Enlilnek a díszítő jelzőit (Enlil Anuval és Eával a legfőbb hármasság tagja; → Szentháromság). ~ birodalma a föld. Így Jer 50,2: a parallelizmus szintetikus jellegű (Bél = Marduk). → Baal.

Bela (héb. 'pusztulás'): Szodoma, Gomorra, Adma és Ceboim mellett az 5. város, amely gonoszsága miatt elpusztult. → Coárral azonosítják (Ter 14,3).

Beliál: Az ÓSz-ben – különféle birtokos szerkezetekben (pl. ~ fiai) – nagymérvű gonoszságra utal. Többnyire elvont fogalomként értelmezik: semmirekellőség, elvetemültség. P. Joüon szerint: 'a gonosz', tehát azonos a → Sátánnal (tulajdonnév!). G. R. Driver a szót elemekre bontja és 'zűrzavar'-ként értelmezi. Az ÚSz-ben ~ (gör. Beliar) Krisztus ellenfelét jelöli (2Kor 6,15). A kumráni szövegek nem tükrözik egységes fölfogást: egyfelől általában a rosszat, a gonoszt értették rajta, másfelől viszont Istennel szembeszegülő szellemi lényként értelmezték. Több apokrif írásban egy → démon tulajdonneve; később az → Antikrisztus másik nevéül is szolgál.

Belmain: → Jibleám.

bélpoklosság: → lepra.

Bélsaccar: → Baltazár.

Béltsacár: Dániel babiloni neve (Dán 1,7; 2,26) Nebukadnezár istenének neve után (4,5). Kétféleképpen magyarázzák: balat-sar-usur (Balat v. Belit tartsa meg a királyt) és bél-balatsu-usur (Bél tartsa életben).

Belzebul, Beelzebul: a farizeusok szóhasználatában a gonosz lelkek vezérének neve, akinek segítségével szerintük Jézus ördögöt űzött (Mk 3,22; Mt 10,25). A régebbi zsidó irodalomban nem szerepel. A kéziratokban 3 változatban található. Beelzebul (többes szám, ebben az alakban az ÚSz-en kívül más forrásokból is ismeretes), Beezebul (az ÚSz-ben alighanem ez a legrégebbi változat, és palesztinai népnyelvi sajátosságnak tekinthető) és Beelzebub (a Vg-ból és a szír fordításokból adatható: a Baal-Zebubhoz igazított változat, s mint ilyen másodlagos). A név megfejtetlen, eredeti jelentését sem lehet biztonsággal megállapítani. Némelyek szerint az ósz-i Baal-Zebubbal hozható kapcsolatba (a könnyebb kiejtés jegyében keletkezett v. szándékosan elferdített változatként: 'a szemétnak, a bálványáldozatnak az ura'), de nem világos, miért épp → Ekron istenét kellene a gonosz lelkek vezérének tekinteni. Emiatt mások elkülönítik Baal-Zebubtól és olyan gúnynévnek tekintik, amely a rabbik körében keletkezett, végső fokon a bálványimádás elítélésére ('a szemét, azaz az ördög ura'). A 'trágyáz' ige származékait a rabbinista irodalomban csakugyan alkalmazták a bálványimádásra való utalásul. Vsz., hogy a ~ a Baal zebul = Baal Samem, azaz Sátán névvel függ össze.

béna: → sánta.

Benaja (héb. 'Jahve fölépített'): 7 személy neve az ÓSz-ben. A fontosabbak: 1. A Kabceelből való Jehojada fia. Dávid 30 válogatott harcosának egyike (2Sám 23,20–23; 1Krón 11,22–24), testőrségének parancsnoka (2Sám 8,18; 20,23; 1Krón 18,17), a 3. hadtest parancsnoka (27,5). Salamont támogatta harcaiban (1Kir 1,8.38); parancsára megölte Adoniját (2,13–25), Joábot (2,26–34) és Simit (2,46). Joáb után a hadsereg főparancsnoka lett. – 2. Egy Pireatonból való efraimita férfi, a 30 válogatott harcos egyike, a 11. hadosztály parancsnoka (2Sám 23,30; 1Krón 11,31; 27,14).

Benedictus (lat. 'áldott'): annak a dicsőítő éneknek (→ himnusz) és jövendölésnek a kezdő szava, ill. a neve, amely a Szentlélekkel eltelt Zakariás ajkán fakadt Keresztő János megszületése után (Lk 1,68–79). Az 1. rész (1,68–75) Isten dicsőítése, aki a megtestesüléssel „szabadítót támasztva” ígéreteihez híven elkezdte Dávid házában a szabadítást, az üdvözítést. A 2. rész személyesebb jellegű, és az újszülött fiúra vonatkozik: János

próf. lesz, az Úr útját fogja előkészíteni (1,76), az üdvösségre fogja tanítani az embereket, ami a bűnök bocsánatában van az Isten könyörülő irgalmából. – A ~ ósz-i gondolatokból és fordulatokból tevődik össze, és a jámbor zsidó körök kereszténység előtti messianizmusát tükrözi Lk hú tolmácsolásában. – A napi zsolozsma állandó része, a reggeli dicséret (laudes) → canticuma.

Benhadad (héb. 'Hadadnak [a szemita Adad istennek] a fia'): arám királyok neve. – 1. I. ~ (+ Kr. e. 875 k.) Tabrimmon fia, Hezjon unokája Rezonben-Eljada dinasztiájából (1Kir 15,18; 11,23), Izr. királyának, Básának a szövetségese Júda ellen és Júda királyának, Azának szövetségese Izr. ellen (15,16–21; 2Krón 16,1–5). Egy betörés alkalmával, Omri idejében kierőszakolta, hogy az arámok boltokat nyithassanak Szamariában (1Kir 20,34). – 2. II. ~ (az asszír szövegekben Bir v. Adadidri) vsz. I. ~ fia és utóda. Kr. e. 857 k. háborúzott Achábbal, Izr. királyával. Ostromolta Szamariát, de elvonulásra kényszerült; egy másik alkalommal vereséget szenvedett Afeknél, de bizonyos föltételekkel szabadon engedték (vissza kellett adnia az elhódított galileai városokat és meg kellett engednie, hogy Damaszkuszban az izr.-k boltokat nyithassanak; 20,1–34). Kr. e. 854: Karkarnál III. Szalmanasszár csatát nyert vele és szövetségeseivel szemben, de nem győzte le. III. Szalmanasszár még 3 más hadjáratot is vezetett Damaszkusz ellen (Kr. e. 848, 847, 845). Acháb ezeket arra akarta felhasználni, hogy Ramotot és Gileádot visszaszerezze, de elesett a csatában (22,1–38; 2Krón 18). Egy 3. izr.-i betörés alkalmával arra a kósza hírre, hogy a hettiták v. az egyiptomiak beavatkoznak, ~ felhagyott Szamaria ostromával és elvonult (2Kir 6,24–7,17). Kr. e. 845–841: Hazael, aki az utóda lett, megölte (8,15). – 3. III. ~ (ur. Kr. e. kb. 797–773) Hazael fia (13,3.24 kk.). Izr. királya, Joás 3 alkalommal is legyőzte (Kr. e. 790 k.) s így az összes várost visszaszerezte tőle, amelyet apja, Hazael meghódított. Minden bizonnyal rá vonatkozik Jer 49,27; Ám 1,4. Sem halálának pontos idejét, sem azt nem tudjuk, ki követte a trónon (kb. Kr. e. 740–730: Recin bitorolta a trónt).

Benjamin (héb. 'a jobbnak [a jobb kéznek], azaz délnek [a déli törzsnek] a fia'; más **magyarázat szerint 'a boldogság, a szerencse fia')**: 1. Jákob legkisebb fia Rácheltől, aki a Bétel és Efrata közötti úton született. Haldokló anyja Benoninak ('a balsors gyermeke') nevezte el, de apja a ~ nevet adta neki (Ter 35,16–19). A pátriárkák tört.ében a vele kapcsolatos események gyakran összefonódnak József tört.-ével, aki egyébként bátyja volt (42,4.36; 43,14). – 2. a ~tól származó törzs és területének neve. ~ törzséről jellemzést Jákob áldásában (49,27: ragadozó farkas) és Mózes áldásában (MTörv 33,12: az Úrnak kedveltje – talán utalás a Templomra, Júda és ~ között a határon v. Bételre, ahol egy ideig a szövetség ládáját őrizték, bár lehet kitüntető jelző is, a törzsi szövetségben betöltött jelentős szerepére való tekintettel; vö. Bír 20,16) lehet olvasni. Azt, hogy a törzs József törzsének felbomlása idején és révén keletkezett (vö. 2Sám 19,21 kk.: a ~ törzséből való Simi „elsőként jött ide József házából”), nem lehet bizonyítani. Józs 2–9 alapján föltehető, hogy ~ törzse külön vonult be az Igéret földjére. A ~ból valók száma az 1. számbavételkor (Szám 1,36 kk.; 2,22 kk.) 35 400, a 2. népszámláláskor (26,38–41) 45 600 (vö. Bír 20,15) fő volt. A nemzedékeket a Ter 46,21; Szám 26,38–41; 1Krón 7,6–11; 8,1–40 írja le. A törzs határait Józs 18,11–28 körvonalazta (vö. Neh 11,31–35). – A Bír 3,15 arról tudósít, hogy a bírák közül Ehud ~ törzséből származott, az 5,14: pedig az olvasható, hogy a törzs részt vett a Kison melletti csatában. A ~ törzse elleni háborúról szóló elbleszélés (19–21) tört.-i magvát nem lehet kielemezni (vajon nem Saul Gibeon ellen viselt háborúinak tört.-ét alakították-e át ~-ellenes környezetben?). – Az első királlyal, Saullal ~ fontos szerephez jutott Izr.-ben. Saul halála után ~ ennek fiával, Isbaallal tartott (2Sám 2,15.25.31; 3,19), de aztán kényszerből meghódolt (vö. 16,5–14: Simi gyűlölete; 20,1–22: Seba lázadása) Dávidnak (5,1–5). Hogy a megoszlás után ~ milyen helyzetbe került, azt nem lehet világosan látni (vö. 1Kir 12,22; 11,31–36; Ezd 1,5; 4,1 stb.). A fogságból hazatérők közt ~ törzséből valók is voltak (1,5; 4,1). Pál ~ törzséből származott (Róm 11,1; Fil 3,5). A Jel 7,8: a megjelöltek közt ~ törzséből is lesz 12 000.

Benjamin-kapu: → Jeruzsálem.

bér: a héb.-ben lehet kölcsönzött holmi használatáért járó díj (Kiv 22,14), továbbá zsold (vö. Ez 29,18 kk.), a leviták (Szám 18,31) és a papok (Mik 3,11) járandósága, de a legtöbbször mégis a munka ellenértéke, a → béresek, (napszámosok) fizetsége (Kiv 2,9; MTörv 15,18; Ag 1,6; vö. Mt 20,1–15). Napszámosnak rendszerint a jövevények v. az idegenek szegődtek el (Kiv 12,45; Lev 22,10; MTörv 24,14), továbbá Izr. fiai közül az elszegényedettek (24,14), akik egy napra (Lev 19,13; MTörv 24,15) v. egy évre (Lev 25,50.53; Iz 16,14; vö. Sir 37,11) vállaltak munkát. Sorsuk nem volt irigylésre méltó (Jób 7,1 kk.), ezért a törv. védelmébe vette őket. A ~ viszatartása, megvonása (Lev 19,13; MTörv 24,14), valamint az ingyen dolgoztatás (Jer 22,13) súlyos, „égbekiáltó” bűnnek számított, amelyért Jahve, a kicsik és gyengék oltalmazója (vö. Kiv 22,22 kk.) bosszút áll. Ennek jegyében a próf.-k is küzdöttek a méltányos ~ért (Jer 22,13–19; Mal 3,5; vö. Sir 7,20). – Az ÚSz-ben a ~ az igazságosság példája (Lk 10,7; ApCsel 1,18) és követelménye (Jak 5,4: megtagadása égbekiáltó bűn). Legtöbbször mégis az örök jutalom előképe. Krisztus azt ígéri, hogy egy pohár víz (Mt 10,42), az alamizsna és a böjt (6,1–4; 16–18), az üldöztetés (5,12) és az irgalmasság cselekedetei (25,31–40) tőle kapja ~ét. De az ő ~e minden emberi teljesítményt felülmúló kegyelmi ajándék (20,8). Pál ap.-i munkája ~ének azt tekinti, hogy részese lehet a hirdetett ev.-nak (1Kor 9,18). → megfizetés.

Berea, Beröa: 1. az asszír szövegekben Halban néven említett É-szíriai város (ma: Haleb = Aleppo) hellén neve I. Szeleukosz Nikátor óta. Itt gyilkolták meg Kr. e. 162 k. V. Antiokhosz Eupátor parancsára Menelausz főpapot (2Mak 13,4). – 2. város Macedóniában. 2. missz. útján járt itt Pál Szilással; először eredményesen hirdette az ev.-ot (→ Szopater), de azután a tesszalonikai zsidók távozásra kényszerítették (ApCsel 17,10–14).

berendezés: A lakás ~e és a háztartás felszerelése a mi fogalmainkhoz képest nagyon primitív volt Palesztinában (és részben még ma is az). De nem szabad elfelejtenünk, hogy az emberek még télen is sokat tartózkodnak a szabadban, s a lakás csak alvóhely számukra. A kisebb → házak 2 helyiségre oszlottak; ezeket élelmiszer tárolására szolgáló → korsók választották el egymástól. A lakóhelyiségben olajos- és vizeskorsók, főzőedények, kézimalom, mécses, tűzhely voltak találhatóak. A ruhafélék tárolására faládák és kampók szolgáltak. Asztal, szék és → ágy csak a jobb módúak házában tartozott hozzá a ~hez; másutt elsősorban az agyagpadlóra terített szőnyeg (állatbőr, gyékény) helyettesítette őket; olykor azonban a falak mentén körben kőv. fapadkák is voltak. → agyagművesség.

béres, napszámos: szabad ember, aki a jobbágytól v. a rabszolgától eltérően bizonyos időre (Sir 37,11: esztendő cseléd) kialakított bérért elszegődik pásztornak, aratni, szőlőt művelni stb. (vö. Mt 20,1–6). – Arról, hogy mennyi volt a bér, a Bibliából nemigen tudunk képet alkotni (vö. mégis: MTörv 15,18). A Codex Hammurapi meghatározta az egész évre elszegődött munkás bérét. Mt 20,2 alapján föltehető, hogy Jézus korában egy → dénár lehetett a ~ napi bére. Az elszegődött → pásztorok feleltek a nyájban hibájukból esett kárért (Kiv 22,9–13; vö. Ter 31,38–41). A ~ kihasználását sok helyen elítéli a Szentírás (pl. Sir 34,22; Jer 22,13; Mal 3,5; Jak 5,4). Sorsuk egyébként sem számított irigylésre méltónak (Jób 7,1 kk.). Csak a későbbi törv. vette a ~eket védelmébe: a ~ bérét még aznap este ki kellett fizetni (MTörv 24,15 kk.; Lev 19,13; Mt 20,8). – Csak az irigyelhetette a ~t, aki végső szükségbe jutott, mint a tékozló fiú (Lk 15,17).

Berniké, Bereniké (gör. 'Fereniké = győzelmet hozó' változata): 1. II. Ptolemaiosz Philadelphosz (ur. Kr. e. 285–247) leánya, II. Antiokhosz Theosz (ur. Kr. e. 261–246) szír király felesége. Férje halála után az előző feleség, Laodike fiával együtt megölette. Dán 11,6: Dél királyának leányaként szerepel. – 2. I. Agrippa és Heródiás anyja. – 3. I. Heródes Agrippa leánya. Először egy bizonyos Márknak volt felesége, kinek halála után a Khalkiszi Heródes felesége, Kr. u. 48: egy ideig, föltehetően vérfertőző módon a fivérével, II. Heródes Agrippa királlyal élt együtt. Később Polemon kilikiai király felesége lett, de idővel visszatért a fivéréhez. Cezáreában találkozott Pál ap.-l (ApCsel 25,13–23; 26,30). Tacitus szerint mind Palesztinában, mind Rómában rossz híre volt.

Beröa: → Berea.

Bertalan (arám 'Tolmai v. Talmi fia'): Az ÚSz-ben az ap.-ok között szerepel, egyébként nem említik. K-en a 9., Ny-on a 11. sz.-tól gyakran azonosították a Jn-ban található Natanaellal. ~ neve alatt Jeromos, ill. a Decretum Gelasianum óta ismeretes egy apokrif ev. is. Az, hogy ezzel miként függnek össze, v. egyáltalán összefüggnek-e a gör., lat. és szláv nyelven fennmaradt ún. Bertalan-kérdései, továbbá a Jézus feltámadása Bertalan ap.-tól c. kopt írás, valamint a ~nal kapcsolatba hozott későbbi kopt szövegek, nincs tisztázva.

bestialitás (lat. 'állatiasság'): állattal való nemi kapcsolat. A kánaániták (Lev 18,23), ugaritaiak, egyiptomiak és vsz. a babiloniak körében is szokásos volt. Az ÓSz-ben mind az ember, mind az állat halállal lakol érte (Kiv 22,18; Lev 20,15; vö. MTörv 27,21).

Betánia (héb. 'a szegények v. Ananja háza'): 1. falu az Olajfák hegyének K-i lejtőjén, Jeruzsálem közelében, a Jerikó felé vezető út mentén. Az ÓSz-ben Ananja néven (Neh 11,3) szerepel, és a Benjamin törzsből valók tulajdona. Itt lakott Lázár, Márta és Mária (Lk 10,38; Jn 11,1.8), s a leprás Simon (Mt 26,6; Mk 14,3). Jeruzsálemben való bevonulása után Jézus itt töltötte az estét, ill. az éjszakát (Mt 21,17; Mk 11,11; Lk 19,29; Jn 12,1), és a mennybe is ~ közelében ment fel (Lk 24,50). A sír után, amelyet a hagyomány Lázár sírjaként tart számon, el-Azarije. – 2. helység a Jordánon túl, ahol a kéziratok többsége szerint János keresztelt (Jn 1,28). Héb. Bétonon 'forrásrejték', 'forrást rejtő ház', v. 'csónakház'. Féderlin szerint azonos a mai Tell el-Medessel és Dzsebel-Eliással a Vádi-Harrar mellett, ahol a keresztény hagyomány szerint Illés az égbe ragadtatott.

Bet-Aven (héb. 'a semmiségek, azaz a képek szolgálatának hajléka'): helységnév, amely némely helyen → Bétel elítélésére, elmarasztalására szolgál (Oz 4,15; 5,8; 10,5; vö. Ám 5,5), más helyeken viszont egy Bétel közelében fekvő helységet jelöl (1Sám 13,2; Józs 18,12–13: ~ pusztája) Bételtől K-re. M. Noth – erre magyarázatot keresve – elkülöníti a régi kánaáni várost, Luzt és a bételi szentélyt, s föltételezi, hogy később a város fölvette a szentély nevét, a szentély pedig – elmarasztalólag – ~ lett.

Bet-Cur, Bet-Sur (héb. 'sziklás hely'): kánaáni város, amely Júda fiainak jutott az Ígéret földjének felosztásakor (Józs 15,58). Káleb utódai lakták (1Krón 2,45), Rechabeám kiépítette (2Krón 11,7). A fogság után a vidék központja (Neh 3,16). A Makkabeusok harcaiban ismételten szerepel, Idumea ostroma után Júdás megerősítette (1Mak 4,29–35; 2Mak 11,5–12; 1Mak 4,61; 6,7.26); V. Antiokhosz Eupator elfoglalta (6,31.49); Bakchidesz idején megerősítették (9,52); végül Kr. e. 140: Simon birtokába került (11,65; 14,7.33.) Ma Hirbet et-Tubeka. 1931: az ásatások leletei szerint Kr. e. a 18. sz.-ban jelentős település lehetett, de Kr. e. a 15. és a Kr. e. a 10. sz.-ban elpusztulhatott; a legsűrűbben a hellén korszakban lakhatták, Kr. e. a 2. sz.-ig.

betegség: I. Az ÓSz-ben. 1. Izr. környezetében a különféle vallások felfogása, ill. világnépe szerint a ~ istenségtől függő v. démoni erők előidézte sorsnak számított, amelyet elsősorban kultikus v. mágikus ceremóniákkal próbáltak elhárítani. Csak kb. a Kr. e. 5. sz.-tól a gör. természetfilozófia hatására tekintették természeti és így empirikusan vizsgálható jelenségnek. Így a Biblia néhány (kései) kivételt nem tekintve (vö. pl. Tób 2,9 kk.; Jud 8,3) nem természetes okokra vezeti vissza a ~et; általános nézet szerint inkább Isten büntetése (Kiv 9,14 kk.; Szám 12,9–14; 21,6; 2Sám 24; 1Kir 13,4–6), ezért vallási szempontból szemlélik. Maga Jahve (2Sám 6,7; 12,15; Zsolt 69,27) v. angyala (2Sám 34,16 kk.) veri meg az embert ~gel; de lehet a ~ a Sátán (Jób 2,7) v. egy démon (1Sám 16,14 kk.) műve is; máskor az alvilág erőinek tulajdonítják (Oz 13,14; vö. Jób 18,13; Zsolt 91,6), amelyek Jahve hatalma alatt állnak v. neki szolgálnak. – Abból következően, hogy büntetést láttak benne, a ~et a → bűn következményének tekintették, de nem csupán általában és sorsszerűen; a → megfizetés gondolatából következően egyértelmű oksági viszonyt láttak a kettő között (Lev 26,14–16; MTörv 28,21 kk.; 2Krón 21,14 kk.; Tób 3,3–5; Zsolt 32,10; 38,2–9.18 kk.; 41,5; Sir 38,15; vö. Kiv 15,26), így a beteget a környezete bűnösnek tartotta (Jób 9,29; 17,7–8; vö. Iz 53,4). – Miután fölfedezték az ellentmondást e felfogás és a tapasztalati valóság között (hogy ti. a bűnösnek jól megy a sora; vö. pl. Jób 21; Zsolt 73,3–5), kialakult a

~ egy elmélyültebb szemlélete. Az igaz próbatételének tekintették (Jób 2,5 kk.), úgy fogták fel, mint eszközt, amely a nevelődést, a tisztulást segíti elő (Tób 11,15; Jób 5,16 kk.; Péld 3,11 kk.) v. figyelmeztetést a megmelegedéshez elengedhetetlen megtérésre (Jób 33,19–30; 36,15; vö. Ám 4,10). Mindemellett a ~ sokszor érthetetlen az ember számára. Ránehezedik Isten → haragjának jeleként (vö. Zsolt 88,102). Isten nem ad rá magyarázatot, ha kérdezi is az ember, néma marad; ezzel a problémával elsősorban Jób próbál megbirkózni. – A prof.-knál a ~ a Jahvétól eltévelyedettek hűtlenségére és bűnösségére utal (Iz 1,4–6; Ez 34,4; Oz 11,7), és a Jahvétól fenytett nép szomorú helyzetét állítja szemünk elé (Jer 8,17 kk.; Siral 1,13 kk. stb.; Oz 5,12 kk.); ezáltal fény derül voltaképpen vallási tartalmára, arra, hogy a ~ a baj, a boldogtalanság állapota. Iz 53,3–6: – > Isten szolgája vezeklésül, a nép bűneiért viseli a nép ~eit, de egyszermind a nép bűneit is magára vállalja, és kieszközli Istentől sokaknak a gyógyulást és a szabadulást (53,10 kk.). – 2. A beteget mint Istentől megvert bűnöst elkerülték, még a barátai is magára hagyták (Jób 19,13–16.19; Zsolt 38,12; 41,10; 88,9.19; Iz 53,3); a ~ utálatot kelt (Jób 19,17), szóbeszéd és gúny tárgya (17,2.6; 19,18; 30,1.9; Zsolt 41,8–10; 69,12 kk.). A közösségből való kizárást kultikus tisztátalanság miatt (→ tiszta) az ÓSz csak a → leprának nevezett ~ek esetében írta hivatalosan elő. Ugyanakkor a beteg iránti részvétellel is találkozunk: Arám királya gondoskodik a leprás Naamán gyógyulásáról (2Kir 5,4 kk.); a beteget látogatják (8,9; 9,16; Jób 2,11; Sir 7,35); de ez nem jelent neki mindig vigaszt (Jób; Zsolt 41,7); aki meggyógyul, azt üdvözlik és megajándékozzák (2Kir 20,12; Jób 42,11). – Mint a ~, úgy a gyógyulás (→ gyógyítás) is Jahvétól való (Kiv 15,26; 2Kir 20,5; Jób 5,18; Zsolt 6,3; 41,4; Sir 38,2; Oz 6,1.11). A beteg úgy keresi a gyógyulást, hogy megvallja bűneit és vezekel (2Sám 12,13; Jób; Zsolt 32,1–5; Sir 38,10) imádság (2Kir 20,2 kk.; Zsolt 38; 41; 69; 88; 102; Sir 38,9), áldozat (2Sám 24,18–25; Sir 38,11), közbenjáró (Szám 21,7) és böjt (2Sám 12,16 kk.) útján. A prof.-kat megkérlik, jövendöljék meg, mi lesz a ~ kimenetele (1Kir 14,1 kk.; 2Kir 8,7 kk.). Idegen istenhez fordulni segítségért halálba vezet (1Kir 1); ugyanígy nem segítenek a mágikus praktikák sem (vö. Jer 8,17). – A beteg → orvoshoz fordul (2Kir 8,29; 9,15; Tób 2,10; Jer 8,22; vö. Iz 3,7); de nem szabad csupán tőle várni a gyógyulást (2Krn 16,12); a gyógyulást inkább Isten adja (vö. Sir 38,1–15). A természetes orvosszerek (Iz 1,6: olaj; Jer 8,22; 46,11; 51,8: balzsam; 2Kir 20,7: füge; Tób 2,10: kenőcs; 6,9; 11,7–14: hal epéje szemre) gyógyító erejét, valamint felhasználásának tudását (Bölcs 7,20; Sir 38,4–8) Istentől eredeztetik, ezért a beteg hálával kell, hogy fogadja. Péld 3,7 kk.; Sir 31,19–22; 37,27–31 stb. ésszerű, józan életvitelt ajánl a ~ megelőzésére. – II. Az ÚSz-ben a ~et és okait illetően az ósz-i felfogás él tovább (Lk 13,11.16; Jn 9,2; ApCsel 12,23; 1Kor 11,30–32; 2Kor 12,7; Jel 16,2; vö. Róm 8,20). Mk 2,5.10 kk. és Jn 5,14 szoros kapcsolatba hozza a ~et és a bűnt, a gyógyulást és a bűnbocsánatot. De Jézus figyelmeztet, hogy valakinek a baja láttán nem szabad elhamarkodottan az illető bűnösségére következtetni (Lk 13,2–5), és rámutat a ~nek egy új oldalára: Isten tetteinek kell rajta megnyilvánulnia (Jn 9,3); Isten dicsőségére válik (11,4). Így dicsekedhet Pál (testi) gyengeségeivel (2Kor 12,9 kk.). Fil 2,26 kk.; 2Tim 4,20: Pál munkatársai ~ét említi. – A beteg Istentől reméli gyógyulását, imái meghallgatásaként (2Kor 12,8) v. olajjal megkenés és közbenjárás révén (Jak 5,14–16; vö. Mk 6,13). Ugyanakkor ismeri az ÚSz a természetes orvosszerek használatát is (Lk 10,34: olaj és bor; 1Tim 5,23: bor; Jn 5,3 kk.: fürdő; Jel 3,18: szemkenőcs); ugyanígy az orvosi segítséget is (Mk 2,17; vö. 5,25 kk.). A betegek látogatása, amely Jézus korában a zsidók között is jámbor tettnek számított, egyike az irgalmasság cselekedeteinek (Mt 25,34–45) és az ősegyh.-ban szokásban is volt (vö. pl. ApCsel 28,8); Lk 10,33–35: a segítőkész betegápolás példája. Mindezeket túl az ÚSz-ben a ~ jelül is szolgál. Jézusnak, valamint tanítványainak (Mt 10,1.7 kk.; Mk 16,18; Lk 9,2; 10,9; vö. ApCsel), ill. a Lélek adományával megáldottaknak (1Kor 12,9.28.30) számos csodás gyógyítása (→ csoda) a messiási idő eléréstét jelzi (Mt 11,4 kk.; vö. Lk 4,18 kk.), amelyben Isten üdvösséget készít a megváltásra szoruló embernek (vö. Róm 8,19–23; Jel 21,4 kk.).

Bétel (héb. 'Isten háza'): helység a Jeruzsálemet és Szichemet összekötő út és a Jerikótól a Földközi-tengerig vezető út, tehát az É–D-i és a K–Ny-i út kereszteződésénél, 880 m magasságban, Jeruzsálemtől 19 km-re É-ra. Vízben gazdag, s ez a körülmény a létrejöttében is szerepet játszhatott. A Biblia szerint a várost eredetileg

→ Luznak hívták (Ter 28,19). Vsz., hogy a település közelében az El kánaáni isten tiszteletére létesített kultikus helyet kezdettől Bet-Elnek hívták, s ezt a nevet vehette át később maga a város is. Hogy Bet-El és Luz még jó ideig azután is két külön helynek számított, hogy Izr. fiai elfoglalták, világosan kitűnik Józs 16,1 kk.; 18,13-ból. A Ter-ből tudjuk, hogy a kultikus helyet már az ősatyák is ismerték (12,8; 13,3 kk.; 28,10–22; 31,13; 35,7.9–15). A kánaáni város árulással Efraim fiainak kezére került (Bír 1,22–26), s így hol Efraim, hol Benjamin birtokolta (Józs 16,2; 18,13.22; vö. 1Krn 7,28). A bírúk idején egy ideig itt őrizték a szövetség ládáját, így nemzeti szentély volt (Bír 20,27; 21,2 kk.). Azok közé a helyek közé tartozott, ahol Sámuel igazságot szolgáltatott a népnek (1Sám 7,16), ami arra enged következtetni, hogy Izr. fiai átvették a kánaáni szentélyt és bevezették a Jahve-kultuszt. ~ a központi hatalom kezdeti időszakában is kedvelt zarándokhely (10,3). Az ország kettészakadása után az É-i rész kultikus helyeként mintegy a jeruzsálemi templom párjának a szerepét töltötte be, és nemzeti szentélynek minősült (1Kir 12,26–33; Ám 7,10–13), amely mellett a dáni szentély mindig csak mellékszerepet töltött be. Abija uralma alatt a júdeaiak egy időre elhódították I. Jerobeámtól (2Krn 13,19), Bása előretörésével újra Izr. birtokába került (1Kir 15,16–22). A próf.-k elítélték a ~oltárt, ill. szentélyt (13,1–10; Ám 3,14; 4,4; 5,5; 7,10–17; Oz 13,1 kk.), és a nevét ('Isten háza') Bet-Avenre változtatták (4,15; 10,5), bár másfelől az Illésről szóló elbeszélésekből nem tűnik ki, hogy Istennek ez az embere ellene fordult volna (2Kir 2,2 kk. 23 kk.). Miután az É-i részt elfoglalták az asszírok és idegenek telepedtek meg a környéken, Jahvének egy papja lakó-, ill. működési helyéül választotta (17,28). Jozija alatt ismét a júdeaiak kezére került, s az egyértelműen jahvista király leromboltatta a szentélyt (23,4.15). A fogság után Benjamin törzsének maradéka vette birtokba (Ezd 2,28; Neh 7,32; 11,31). Kr. e. 160: a júdeai kerület szemmel tartására Bakchidesz – néhány más helységgel együtt – megerősítette (1Mak 9,50). Kr. u. 69: Vespasianus elfoglalta (anélkül, hogy lerombolta volna), és csapatokat hagyott itt hátra, hogy biztosítsák előnyomulását Jeruzsálem felé. A bizánci időben virágkorát élte, utána hanyatlásnak indult. A mai arab Betint a 19. sz.-ban alapították. – ~ben az 1928: elkezdett ásásokat 1934.; majd 1954–57: folytatták. A leletek szerint Kr. e. 2200 k. már lakott hely lehetett. A várost Kr. e. 2000 k. alapíthatták. A nagy faragott kövekből kitűnően megépített új városfal (Kr. e. 1600 k.) egy virágzó kései bronzkori településre enged következtetni. Egész Palesztinában itt kerültek felszínre a legjobban megépített lakóházak. A feltűnően sok bronz a hikszoszok uralmára vall, a szkarabeuszok viszont az egyiptomi uralom emlékét őrzik. A késő bronzkori várost a Kr. e. 13. sz.-ban tűzvész pusztíthatta el. Az új település szegényesnek látszik, teljesen eltér a bronzkori várostól. A királyság idején a város újra felvirágzott; ebből a korszakból pusztulás nyomait nem lehet kimutatni. A babilóniaiak is vsz. csak Kr. e. 550 k. perzselték fel. A perzsa uralom alatt újra fejlődni kezdett, a hellenista korszakban pedig újabb virágkorát élte a város. A makkabeusok és a róm.-ak korából igen sok pénzérmét ástak ki (az egyikén Pilátus képe és felirata látható). I. Jerobeám templomát még nem sikerült megtalálni; J. L. Kelso úgy véli, hogy Betin alatt rejlik. – Az 1Sám 30,27: szereplő Betul (vö. Józs 19,4), ill. Betuel (1Krn 4,30) v. Keszil (Józs 15,30) nem azonos ~lel, hanem a Negeben keresendő; ma Hirbet er-Rász.

beteljesedés, valóra válás, megvalósulás, teljesség elérése: I. Az ÓSz-ben. Amikor nem tér betöltődéséről van szó, akkor a ~ egy időtartam végét, leteltét (pl. Ter 29,21) v. egy határidő eléréstét (25,24; Jer 25,34) jelenti. Néhány helyen ember ígéretei válnak valóra (Ter 44,23 kk.), elsősorban azonban Jahvének az üdvösségre, ill. a büntetésre vonatkozó ígéretei mennek teljesezésbe (vö. a gyakoribb 'megvalósít, végbevisz' értelmű igével; 1Kir 8,24 kk. = 2Krn 6,4.15; 1Kir 2,27; 2Krn 36,21 kk.). A héb.-re jellemző egészben gondolkodásra a héb.-ben kauzatív utal (Iz 55,11; Hab 2,3): az ígéret, a jövendölés és ennek ~e valójában egyetlen történés, csak fokozati eltérés van köztük (B. S. Childs). – Az → ígéret és ~e a fő jellemzője az ÓSz-ben a tört. egész menetének, főleg a → deuteronomikus tört.-írásban. Józs 21,43; 23,14 ezt a következtetést vonja le: minden beteljesedett. Az 1–2Kir-ben a tört. azáltal válik drámaivá, hogy az újabbnál újabb ígéretet váltakoznak a ~sel (G. von Rad); vö. 1Kir 2,4; 6,12; 8,20; 11,29 kk.; 12,15; 16,1–12; 2Kir 10,10 stb. A próf.-knál új ígéretet (új kivonulás, új szövetség stb.) jelennek meg. – II. Az ÚSz-ben Krisztus és a vele elért üdvösség úgy jelenik meg, mint ~: „Isten valamennyi ígérete Igenné vált benne” (1Kor 1,20). – 1. Mk 1,15a így foglalja

össze Jézus tanítását: „Beteljesedett az (Istentől előre meghatározott; vö. ApCsel 1,7) idő” (vö. Mk 15,43) v. érkezett (vö. Lev 8,33: LXX; Lk 1,57) az idő, az üdvösség ideje. Ugyanígy fogalmaz Pál ap. is (Gal 4,4 és Ef 1,10: érkezett, ill. elérkezik az idők teljessége). A ~ az → időt minőségileg, az eszkatologikus teljesség idejeként határozza meg. – 2. Mt 5,17 (vö. 3,15) szerint Jézus tudatában volt, hogy a törv. és a prof.-k teljessé tétele a küldetése, vagyis hogy amit tanítottak, azt önátadásával tökéletesen megvalósítsa, v. hogy azzal a szemrehányással ellentétben, amelyet tettek neki (ti. hogy feloldja a törv.-t), teljessé tegye, tehát hogy hatalom birtokában magyarázza és így – a szó kettős értelmében – tökéletesen teljesítse, de ugyanakkor meg is szüntesse. Ennek jegyében Pál a szeretetet a törv. tökéletes teljesítésének, ~ének nevezi (Róm 13,10 kk.; Gal 5,14; 6,2) és Krisztust a törv. végső céljának mondja (Róm 10,4). – 3. Az ősi ap.-i igehirdetésben, mint magának Jézusnak a tanításában is (Mt 11,4 kk.) Krisztus élete és működése ~ként áll előttünk, úgy mint teljes, tökéletes megvalósulása az ÓSz jóvendöléseinek (1Kor 15,3 kk.: „az Írás szerint”; ApCsel: Péter és Pál ap.-ok tanítása). A kereszt botrányával az előre megjövendölt szenvedéstört. fényénél lehetett megbirkózni (pl. Mk 14,48 kk.; ApCsel 13,27; Lk 18,31; Jn 19,28; Mk 15,24; ApCsel 5,31). Különösen Máté evangélista utalt következetesen arra, hogy ami az ÓSz-ben írva áll, az beteljesedett (10-szer, ill. 12-szer); az erre vonatkozó különféle utalások az adott kortól és helyzettől függően a hermeneutikát szolgálják és az alapvető hitbeli meggyőződés megnyilatkozásainak kell őket tekintenünk. Mint az ÓSz-ben, az ÚSz-ben is szerepel olyan ígélet, amely még ~re vár (Lk 22,16).

Beteszda: kettős tó a Juh-kapu közelében Jeruzsálemben. 5 oszlopcsarnokot építettek fölé, s ezekben mindig sok beteg feküdt (Jn 5,2–3a) várva, hogy a víz megmozduljon. „Az Úr angyala ugyanis leszállt időnként a tóra, és fölkavarta a vizet. Aki felkavarása után elsőként lépett be a vízbe, az meggyógyult” (5,3b–4). A sok kéziratból hiányzó 5,3b–4 hitelessége kérdéses; inkább úgy kell tekinteni, mint népies magyarázatot, amely szerint az időszakonként fel-feltörő víz gyógyító erejének közvetlenül a feltörése után kellett a legerősebbnek lennie. A tavat az Anna-templom közelében részben feltárták: 4 oszlopcsarnok körülvette, az 5. kettéosztotta a tavat, mégpedig két nem egyenlő nagyságú részre, ill. medencére. 1956 után a fehér atyák folytatták az ásásokat. 1961-től a két nagy medencétől K-re sziklába vájt kádakat tártak fel, melyeket kis csatornák hálózatán át tápláltak vízzel, s amelyek régebbiek, mint a Hadrianus korából (Kr. u. 135 k.) való pogány szentély. Vsz. ide igyekeztek a betegek bejutni, nem pedig a nagy medencékbe. Föltehető, hogy Jézus idejében már nemcsak gyógyvizet láttak benne, hanem szt. helynek is tekintették.

Betfagé (arám 'fügeháza v. fűgét termő hely'): kis helység, tanya Jeruzsálem közelében, az Olajfák-hegyének K-i lejtőjén (Mk 11,1; Mt 21,1; Lk 19,29). Az ev.-ok Jézus jeruzsálemi bevonulásának leírásakor említik, Betániával egyetemben. Az 1949–53: folyt feltárások alapján azonos a mai Rász-es-Sijahhal.

Bet-Horon (héb. az Ugaritban is tisztelt szemita 'Horon isten hajléka'): 1. Felső ~ határváros Efraim és Benjamin között (Józs 16,5). Egy fölfelé emelkedő hegyháton, a síkságról a hegyvidék felé vezető út mentén feküdt, stratégiailag fontos szerepet töltött be (10,10 kk.; 1Mak 3,16–24: ~ lejtője). Ma Bet-hur el-foka. – 2. Alsó ~ település a lejtő alján (Józs 16,3; 18,13); Salamon megerősítette (1Kir 9,17; 2Krón 8,5). Ma Bet-hur ettahta.

Betilua: → Betulia.

Betlehem, Efrata (héb. 'kenyérház' v. 'Lachama [istennő] háza'): 1. kánaáni város Júdában, Jeruzsálemtől 7 km-re D-re. Mint Kirjat-Jearimot és Bet-Gédert, ~et is Efrat törzse lakta (1Krón 2,51; 4,4; vö. Rut 1,2), ezért Efrata néven is szerepel (Mik 5,1; Rut 4,11; 1Krón 2,24). Ennek következményeként a Ter 35,19; 48,7 egy magyarázója Ráchel sírját – helytelenül – úgy határozta meg, mint ami ~ közelében keresendő. A földosztáskor Júdának jutott (Józs 15,59). A levitáknak (Bír 17,7–13) és feleségeiknek (19,1 kk.) ~ volt a lakóhelyük. Innen származott Boász (Rut 2,1), Izáj (4,22; 1Sám 16,1), Ceruja három fia (2Sám 2,32), Dávid (1Sám 17,12),

s Mik 5,1–4: Izr. eljövendő urának és királyának is itt kellett megszületnie (vö. Mt 2,1.5 kk.; Lk 2,4–17; Jn 7,42). Olyan helynek számított, ahol Jahve hívei bemutathatták áldozatukat és áldozati lakomát tarthattak (1Sám 16,1–5; 20,6.29). Dávid uralma alatt egy ideig a filiszteusok kezén volt (2Sám 23,14; 1Krón 11,16); Rechabeám idején megerősítették (2Krón 11,6). A fogság után júdeaiak telepedtek le benne (Ezd 2,21; Neh 7,26). Az evangélisták szerint itt született Jézus. A Lk 2,7: szereplő és jászolnak is, istállónak, ill. szabad ég alatti etetőhelynek is értelmezhető „phatné” fölé, amely Jusztinosznál (Kr. u. 160) már barlangként szerepel, Konstantin császár bazilikát építtetett. 1962–64: a ferencesek régészeti vizsgálatai igazolták, hogy a bazilika alatti barlangokat a Kr. e. 7. sz.-tól emberek használták. Ma Bét-lahm, a júdeai puszta szélén fekszik, a régi helységtől K-re. – 2. az a város, amely a Zebulun törzsének jutott a földosztáskor (Józs 19,15). Ma Bét lebem haggelilit, Názáret és Haifa között. – Lásd a XXII. színes képet.

XXII. Barlang Betlehemben

19. Betlehem

betlehemi gyermekgyilkosság: Amikor Heródes rájött, hogy a → napkeleti bölcsek nem tértek vissza hozzá, Betlehemben és környékén megöletett minden 2 év alatti fiúgyermeket (Mt 2,16–18). A 2 éves kor meghatározásában nyilvánvalóan a → bölcsek csillagának feltűnési ideje vezette a királyt (2,7). Mivel sem a lakosság számát, sem a fiúgyermek arányát nem ismerjük, az áldozatok számára nézve csak óvatos becslésekbe bocsátkozhatunk, s számukat 20–30-ra tehetjük. A hagyomány Betlehemben a születési barlang közelében tudott az Aprószentek sírjairól, s e barlangot 1962-ben újra megtalálták. Máté a ~ban a Jer 31,15 beteljesedését látta meg.

Bet-Peor (héb. 'Peor [Baal istennek] hajléka'): moábita helység a Jordánhoz közel. A MTörv szerint Izr. fiai – mielőtt a Jordánon átkeltek volna – ~ral szemközt a völgyben táboroztak (3,29; 4,46), és Mózes is itt temették el (34,6). Amikor az Ígéret földjét felosztották, Ruben örökrésze lett (Józs 13,20). Azonosításában eltérnek a vélemények.

Betsábé: → Batseba.

Bet-San: → Bet-Seán.

Bet-Seán, Bet-San: kánaáni város az Egyiptomból Damaszkuszba vezető út mentén, amelyet stratégiai fontossága miatt III. Tuthmószisz is említ az egyiptomi szövegekben és az → amarnai levelekben. A Bír 1,27 ellenére Manassze örökrészeinek számított (Józs 17,11.16; 1Krón 7,29). Saul idejében még a filiszteusoké (1Sám 31,10; 2Sám 21,12: a filiszteusok ~ falára tűzték ki Saul holttestét). Salamon uralma alatt a 12 kerület egyikéhez tartozott (1Kir 4,12), később (nem tudni, mikor) elveszett Izr. számára. Sisák fáraó a meghódított, ill. kifosztott városok között említi. Kr. e. 218: III. Antiokhosz meghódította, és csak Kr. e. 107: került vissza a zsidók birtokába. Kr. e. 63: Pompeius idején az akkor hellenista város, Szkütopolisz felszabadult, és a → Tízvároshoz csatolták; a kumráni réztekercsben szereplő bjtsm vsz. azonos vele. Ma Tell-el-hösn, közvetlenül az új izr.-i településtől É-ra. 1921–27: az ásátások bronzkori településre mutatnak. Már az első bronzkorból kiutathatók Egyiptom hatásának nyomai. A hikszoszok idején városállam lehetett. Kr. e. 1468: a megiddói csata után III. Tuthmószisz hódította meg, s 3 évszázadon át itt székelt az egyiptomi helyőrség; volt vára (= migdol, bizonyosan III. Amenophisz építtette) és 2 temploma. Ebből az időből fennmaradt 4 sztélé; közülük 2 I. Szeti, egy pedig II. Ramszesz korából, aki a várost megerősítette, és a régiek fölé 2 új templomot épített

Astarte v. Anath és Mekál v. Resef tiszteletére. Előkerült még III. Ramszesznek egy ülőszobra, s több vallás-tört.-i szempontból fontos tárgy. A hellén korszakból egy Dionüosz- v. Bacchus-templom alapjait, az izr.-iek ásatásai során egy róm. színházat és egy 5–7. sz.-i zsinagógát tártak fel. Ez utóbbinak szép mozaikpadlózatán kívül 1964: még egy másik mozaikot is megtaláltak.

20. Fogadalmi ajándékok Bet-Seánból. A kis szentélymakkokon tekergő kígyók a város kígyókultuszára utalnak

Bet-Semes (héb. 'naphajlék'): bibliai városok neve. – 1. Kánaáni város a Sefelán, Jeruzsálemtől 23 km-re Ny-ra. Annak a résznek a határa, amely a földosztáskor Júda törzsének jutott, „lefelé fordult Bet-Semes, majd Timna irányában” (Józs 15,10); némelyek azonosítják vele Ir-Semest ('napváros'), amely a földosztáskor Dán fiainak jutott örökségül (19,41). Levita város lett (21,16; 1Krn 6,44). Miután 7 hónapig a filiszteusok kezén volt az Úr ládája, először ~be került (1Sám 6,13 kk.), s mindaddig ott volt, míg Kirjat-Jearimba nem vitték (6,20–7,2). Salamon idejében itt székelt az egyik kormányzó (1Kir 4,9). Az ásatások alapján föltehető, hogy nem vette körül fal. Így Rechabeám ~ védelmére Coreát erősítette meg (2Krn 11,10). Itt ütközött meg Izr. és Júda királya, Joas és Amacja (2Kir 14,11–14; 2Krn 25,21–23). Acháb uralma alatt egy időre a filiszteusoké lett (28,18). Ma Tell-er-Rumele, a bizánci korból való En-Semes közelében. 1911–12: és 1928–33: az ásatások során a korai bronzkor végétől kezdődően 6 réteget tártak fel. Kr. e. 2200–1700: a különféle kőtárgyakon kívül csak kerámia került elő. Kr. e. 1700–1500: a hikszoszok birtoka lehetett, akik véget vetettek I. Amenóphisz és I. Tuthmószisz hatalmának. Virágkorát Kr. e. 1500–1200: élte. Kr. e. 1200 k. hamu temette be. Kr. e. 1200–1100: szegényes település lehetett. Kr. e. 1000–586: lakói vsz. földműveléssel foglalkoztak. A későbbi időben hellenista hatás alá kerülhetett. Legjelentősebb lelete egy jobbról balra haladó ugariti írással teleírt agyagtábla a késői bronzkor közepe tájáról (→ osztrakon). – 2. Város a Jordán mellett, → Bet-Seán közelében; a földosztáskor Isszachár öröksége lett (Józs 19,22). – 3. Ismeretlen fekvésű város; a földosztáskor Naftali törzsének jutott (19,38), de a kánaáni őslakosokat nem űzték el (Bír 1,33); némely forrásban (Har-Heresz 'napváros'; Bír 1,35). – 4. → On.

Betsaida (arám, 'halászhely'): helység a Genezáreti-tónál (Mk 6,45). Ide való volt Fülöp, András és Simon ap. (Jn 1,44; 12,21), s itt gyógyított meg Jézus egy vakot (Mk 8,22–26). A szomszédos Korozainnal és Kafarnaummal együtt korholta Jézus, amiért lakói nem hittek és nem tartottak bűnbánatot (Mt 11,21). Mk 6,45 az első kenyérszaporítással kapcsolatban említi (vö. Lk 9,10). Fülöp fejedelem város rangjára emelte és Augustus császár lánya után Juliásznak nevezte el. Feltételezik, hogy Juliász a tó É-i sarkától K-re fekvő et-Tell-lel azonos; a hajdani halászfalu maradványait áradása idején a Jordán vsz. a tóba sodorta.

Betuel: Mezopotámiában élő arám férfi. Nachor és Milka fia, Ábrahám unokaöcse, Lábán és Rebekka apja (Ter 24,15.29).

Betulia, Betilua: Judit városa, a Jud 6–15: leírt események (Holofernesz ostroma) színhelye. Sem tört.-i, sem földrajzi szempontból nem lehet világos képet alkotni róla. F. M. Abel a nevet magát Betullal v. Betuallal (Józs 19,4; 1Krn 4,30) azonosítja, amely Simeon törzsének jutott örökrészül (Judit is Simeon törzséből való volt). Egy más nézet szerint azonban a héb. Bétél v. betulah ('szűz') szóval függ össze, és Jeruzsálemet jelképezi. ~ Szamaria É-i részén feküdt, Dotain közelében, a jiszreeli síksággal szemben. Így Seh-es-Sibellel azonosítják, amely Dzszenintől 8 km-re esett, s amelynek helyén az ásatások jelentős maradványokat hoztak a felszínre.

betű és lélek: A páli antitézist (Róm 2,29; 7,6; 2Kor 3,6–8) az exegéták jelentős része úgy értelmezi, hogy Pál a mózesi törv. szó szerinti értelmével annak egy mélyebb, szellemibb értelmét állította szembe. Ez a magyarázat figyelmen kívül hagyja Pál gondolatmenetét: az ÓSz-ben, amely a betű szövetsége és nem a léleké (vö.

2Kor 3,6), a törv. betű, mégpedig mélyebb értelemben is, mert írott szabályokból áll, amelyek az embertől valójában idegenek maradtak (2Kor 3,3; vö. Jer 31,33), s nem váltják meg az embert a test szolgaságától, ellenkezőleg: vágyakat ébresztenek, szembeszegülésre ingerelnek, így a törv. halált von maga után (Róm 7,5–11; 8,3.6.13; Gal 6,8) – ezért ő a betű (2Kor 3,6). Más szóval: a betű, azaz a régi törv. (Róm 7,6) nem képes az éltető lelket megadni (Gal 3,3.5), pedig csak ez teheti az embert szabaddá (2Kor 3,17).

betűk: → ábécé.

Biblia: a → Szentírás gör. eredetű, általánossá vált neve. A szó eredete a biblosz ('teleírt lap, könyvtekerecs') szóig megy vissza, melynek kicsinyítő változata a biblion, s ennek többes számú alakja a ~. Változatlanul került át a lat. nyelvbe, s klasszikus korszakában még többes számú, a kései lat.-ban már egyes számú főnév. Így vették át sorban a kereszténységet felvevő népek. Gör.-ben a szó névelős változata („a könyvek”) a Szentírás különleges tekintélyét fejezi ki.

bibliai görög: az a nyelv, amelyen az ÚSz és a korai gör. bibliafordítások, mindenekelőtt a LXX készült. A ~ nem volt valami különleges nyelv, mint korábban némelyek föltételezték, nem tért el az akkori profán nyelvhasználattól. A koinéhoz v. a hellenista gör.-höz, tehát a hellenizmus korának (Kr. e. 4. sz.–Kr. u. 500) gör. köz- és irodalmi nyelvéhez tartozik. A koiné elnevezés arra a közös nyelvre utal, amelyben a gör. nyelvjárások különbségei ebben az időben kiegyenlítődték. Alapjának ma legtöbbször a más nyelvjárások elemeivel (szókészletében leginkább jön elemekkel) bővült attikai nyelvjárást tekintik. Ez a nyelv Nagy Sándor hadjáratai révén egész K-en elterjedt, és művelődési egységet teremtett, amely egység sokkal tovább fennmaradt mint a hódítással létrehozott politikai egység. Később a → hellenizmus és a koiné Rómában és az egész Ny-on is elterjedt, a győztesek átvették a gör. műveltséget. A koiné a klasszikus gör.-nél jóval egyszerűbb volt, ugyanakkor idegen hatásra és befogadóképességéből, hajlékonyságából következően jelentős eltéréseket is mutatott. Alkalmas volt arra, hogy a hellenista kor „nemzetközi” nyelvévé váljon; mint ilyen nagyban hozzájárult a kereszténység terjedéséhez. – A ~ a koiné külön változatának tekinthetjük, ha az újabb kutatások eredményeit, amelyek szerint a ~ nem tért el jelentősen a hellenizmus korának köznyelvétől, el kell is fogadnunk. A humanizmus korában előtérbe került gör. tanulmányok mindenekelőtt azzal váltak hasznára a szentírástudománynak, hogy újra kiadták a → Szentírás gör. szövegeit. Ugyanakkor az ÚSz és a LXX nyelve nem tetszett a humanistáknak, akik a klasszikus nyelvet használták, annál kevésbé, mivel a koinét csak a Bibliából és a Biblia hatását mutató ókeresztény iratokból ismerték. A 17. sz.-ban a ~ körül nagy vita kerekedett. Az ún. puristák azt állították, hogy a ~ egybevág a klasszikus gör.-gel, ugyanakkor az ún. hebraisták az eltéréseket egyszerűen hebraizmusoknak minősítették. Az elsősorban protestáns körökben folyó harc a 18. sz.-ban ért véget a hebraisták győzelmével. A 19. sz. első felében fölvetődött a kérdés, hogy milyen szerepet töltött be a ~ a gör. nyelv fejlődésének történetében. Sokan még akkor is különleges szerepet tulajdonítottak a ~nek; a teológusok is azt vallották, hogy a ~ egyedülálló, szt. nyelv (így pl. H. Cremer Szótára 7. kiadásában, 1893). Ugyanakkor a filológusok a klasszikus gör.-gel szemben „zsidós”-nak tekintették, és egyszerűen csak szörnyszülöttet láttak benne. A föliratok és főleg az egyiptomi → papiruszok fölfedezése és tanulmányozása vezetett el a 19. sz. második felében a koiné igazi szerepének fölismeréséhez. Ezekben a világi nyelvi emlékekben számos olyan szó előfordult, amelyet addig csak a Bibliából lehetett kimutatni; a „bibliai”-nak tekintett szavak száma tehát jelentősen csökkent. Ugyanakkor a filológusok álláspontja is elavult; nem volt szó többé „zsidós” gör. nyelvváltozatról. Megállapították ui., hogy számos szemitizmusnak tartott fordulat már az egyiptomi papiruszokban is megtalálható. Így végül bebizonyosodott, hogy az ÚSz és a LXX nyelve nem egyéb mint a koiné egy változata. Az újabb kutatások némileg módosították azoknak a 19. sz.-i tudósoknak (G. A. Deissmann, A. Thumb, J. H. Moulton) az álláspontját, akik a szemita és a nem-gör. hatást – érthető módon – kibővítették, a ~ helytelenségeit a koiné sajátosságaiként kezelték és a hellenista kv.-ek vulgarizmusaira vezették vissza. Ma a szakemberek jogosan hivatkoznak arra, hogy bár a gör. Bibliában előforduló szavak zöme csakugyan a koiné szókészletéhez tartozik, ugyanakkor a Biblia szemita sajátosságai közül csak kevésnek található meg a

mása a papiruszokban. A ~öt nem lehet egyszerűen a vulgáris gör.-höz számítani, és az egyiptomi papiruszok gör.-ül író szerzőitől sem lehet az irodalmiságot megtagadni; az irodalmi nyelv hatása sokkal nagyobb lehetett, mint ahogy a papiruszok fölfedezése után hitték. – A ~ sajátosságai: föltehető, hogy a sokszor szó szerinti LXX közvetlen szemita hatású; ugyanakkor az ÚSz helyenként arám v. héb. forrásból táplálkozott. Az bizonyos, hogy Jézus szavait arámul örökítették meg, és ezért a szinoptikus ev.-ok szemita színezetűek. Az úsz-i szentírókra is hatott a LXX; a legtöbb úsz-i szerzőnek nem a gör., hanem az arám, sőt a héb. (vö. → Kumrán) volt az anyanyelve. A szakemberek föltételezik, hogy a beszélt gör. Jézus korára Palsztinában eléggé elterjedt. Így, ha nem is tudatosan, de közrejátszhatott a szerzők kétnyelvűsége is, és a kétnyelvűség hatása – az újabb nyelvészeti kutatások szerint – leginkább a mondatban, a jelentésben és a hangtanban érvényesül, a szóhasználatban sokkal kevésbé. Az ÚSz-ben ezért megkülönböztetik a többé v. kevésbé tudatos hebraizmusokat, a LXX hatásának nyomait, valamint azt a kifejezésmódot és azokat a fordulatokat, amelyek általában az ÓSz hatását tükrözik (találó példákra nézve lásd Lk 1–2), végül azokat az arám sajátosságokat, amelyek a szerző anyanyelvének többnyire nem tudatos hatását mutatják arra a nyelvre, amelyen a szerző írt. Hogy az egyiptomi papiruszokon használt gör.-ben is előfordulnak ún. szemitizmusok, az némelyek szerint az egyiptomi (kopt) nyelv hatásának tulajdonítható; ez a nyelv a gör.-tól eltért, a héb.-hez és az arabhoz viszont – épp a mondatban – hasonlított. (A kérdés vizsgálata még nem tekinthető befejezettnek.) – Abból az egyedi jellegből, amely részint arra vezethető vissza, hogy már maga a koiné is mintegy átmenetet képviselt a klasszikus gör.-ből a modern gör.-be, másrészt viszont a szerző kétnyelvűségének volt a folyománya, könnyen érthető, hogy a ~ben is nagyok az eltérések. Jelentősen eltér a LXX és az ÚSz nyelve; ez utóbbit közvetlenül a héb.-ből fordították, és több évsz.-dal előbb keletkezett mint az ÚSz. Ugyanakkor az úsz-i szentíróknak is megvannak a maguk sajátosságai, ami gör. kifejezéseiket illeti. Lukács pl., akinek csaknem biztos, hogy a gör. volt az anyanyelve, amint ev.-ának kezdősorai és az ApCsel bizonyos helyei tanúsítják, képes volt rá, hogy irodalmi, sőt mondhatni attikai gör. nyelven írjon, de nála is előfordulnak hebraizmusok. Ezek v. a LXX-ra v. a Lukács által használt szemita forrásokra vezethetők vissza, de az is lehet, hogy ev.-a bizonyos részeiben (pl. Jézus születése tört.-ében) Lukács tudatosan iktatta őket szövegébe, hogy helyi színezetet kölcsönözzenek annak. Még jobb a Zsid görögsége, bár itt is kimutatható a LXX hatása. Nagyjából egyforma Jak és az 1Pét nyelve. Mt nyelvhasználata kiegyensúlyozott, ugyanakkor erősebb szemita hatásra vall. Mk elevebb, „népszerűbb”. Jóllehet János görögsége (a Jel kivételével) nem hibás, mégsem vall igazi gör. nyelvérzékre. Pál, aki diaszporában született s minden bizonnyal gyermekkorától tudott gör.-ül, lendületesen és árnyaltan fogalmazott, és sokkal jobban ismerte a gör. nyelv kifejező erejét, mint János; ennek ellenére helyenként érződik, hogy nem született gör.-nek.

bibliai helynevek: Jelentésük szerint a következő csoportokat alkotják: 1. A földrajzi helyzeten alapuló ~. Ide tartoznak az Ain v. Én (forrás), Beer (kút), Kármel (gyümölcsöskert), Kerem (szőlőhegy), Ábel (vízfolyás), Migdal (vár), Emek (völgy), Har v. Napha (hegy) elemet tartalmazó összetett ~. – 2. A termékekről elnevezett ~, pl. Betfagé (Fügeháza), Bettappuach (Almaháza), Betlehem (Kenyérháza). – 3. A lakosságra visszavezethető ~, pl. Szamaria (Szemer ősatyáról). Előfordul, hogy az ilyen ~ nem fedik a tört.-i valóságot, ill. hogy az Izr. előtti korból valók. Ilyenek pl. azon végződésű ~ (Szidon, Askalon). – 4. A ~ sokszor az ott tisztelt istenség nevével függnék össze. Ilyenek a Baal, Astarte, Él, Horon, Dágon, Rimmon, Semes elemet tartalmazó összetételek. – Vannak olyan ~, melyek értelmét már nem lehet kielemezni, mert ismeretlen nyelven adták a helynek, v. feledésbe merült jelentése. A szentírási elbeszélések néha az önmagukban érthető neveket is magyarazzák (pl. Ter 11,9; Bábel; 19,22: Coár; Bír 2,5: Bokim; Józ 5,9: Gilgal; 7,26: Áchor). E magyarázatok népies → etiológiák. – Sok helynek két neve is van, melyek v. ugyanazt jelentik (pl. Bet-Peor és Baál-Peor), v. különböző korokból származnak (pl. Jebus és Jeruzsálem, Kirjat-Arba és Hebron, Bela és Coár). A hellén korban az alapító, a jótevő, az oltalmazó istenség v. az uralkodó tiszteletére sok nevet kicseréltek. Ilyenek pl. Szamaria–Szebaszte, Szichem–Flavia Neapolis, Bet-Seán és Szkütopolisz, Rabba–Filadelfia, Jeruzsálem–Aelia Capitolina,

Akkó–Ptolemais, Tadmor–Palmira, Emmausz–Nikopolisz, Turris Stratonis–Cezárea, Paneász–Fülöp Cezáreja–Neroniász. Nem ritkaság, hogy ~ gör.–róm. változata él tovább a mai arab névben (pl. Neapolis–Nablusz, Szebaszte–Szebasztije). Általában azonban a mai arab név a nép hagyományában jobban meggyökeresedett, ősi formákat őrzi (pl. Rabbat-Amman és Amman, Lidda és Ludd). → tell.

bibliai hermeneutika: → szentírás-magyarázat.

bibliai katekézis: a kateketikai oktatás egyik önálló formája. A rendszeres katekézistől eltérően nem a dogmatikai hitgazságokat veszi sorra, hanem az üdvösségtört.-et tárgyalja, ahogy a Bibliában leírt eseményekben Isten tudtul adja üdvözítő tetteit az embernek („bibliai történetek”). A ~ a felvilágosodás korában vált a katolikus katekézis részévé; először lebecsülték és beépítették a rendszeres katekézisbe. Önálló tárgyalást kíván, mert Isten üdvözítő terveit és tetteit, ahogy a tört.-ben megnyilvánulnak csak összefüggő ~ kereteiben lehet bemutatni. A ~ lehetővé teszi a személyes találkozást Istennel és Krisztussal, így nagyon hathatós formája a katekézisnek. A hitoktatásban kb. az 5. évtől lehetséges az üdvösség tört.-ét módszeresen áttekinteni (bibliai tört.-ek). Célszerű kiemelni a bibliai kinyilatkoztatás tört.-i jellegét (kortört., térképek, egyéb szemléltető képanyag). Hangsúlyozni kell a teol.-i tartalmat (a kinyilatkoztatott igazságokat), ill. kifejtetni, hogy a katekumen eljuthasson a hittel való elfogadásig.

bibliai kéziratok: a héb. ÓSz, a gör. ÓSz (LXX) és ÚSz kézírásos másolatai, vagyis a Biblia kv.-einek a kv.-nyomatás előtti időben készült kézírásos másolatai. A más nyelveken készült kézírásos másolatok bibliafordítások (→ Szentírás). – I. A Biblia héb. szövegeiről ránk maradt kéziratokból B. Kennicot variánsgyűjteménye 650, G. B. de Rossié 1300 kéziratot dolgoz föl. Ezek megjelenése óta az ismert kéziratok száma sokasodott, elsősorban a sok töredékes kézirat fölfedezése révén (→ geniza, → Kumrán). A hatalmas anyagot folyamatosan rendezik és földolgozzák, de még távol van a befejezéstől. P. Kahle nyomán a héb. kéziratok K-i (babilóniai) és Ny-i (palesztinai, különösen tibériási) csoportra oszthatók, a két fontos maszoréta iskolának (→ maszoréták) megfelelően, amelyek más-más rendszer szerint látták el magánhangzókkal a korábban csak mássalhangzókkal írt szöveget. A palesztinai csoport legjelentősebb kéziratai: a Mózes ben Áser tulajdonaként számon tartott Próféta kódexe (895, Kairó, zsinagóga; ez a legrégebb keletű kézirat) és Áron ben Mózes ben Áser Bibliája (930 tájáról; utoljára az egyik aleppói zsinagógában őrizték) – a legutóbbi időig ez számított a héb. ÓSz legrégebb teljes kézírásos másolatának, de az 1947–49-es palesztinai háborúban kb. az egynegyede elpusztult (így pl. Mózes 5. kv.-éből csak a MTörv utolsó 6 f.-e maradt meg; a későbbi próf.-kból hiányzik: Jer 29,9–31,35; 32,2–4,9–11,21–24; Ám 8,12; Mik 5,1; Szof 3,20; Zak 9,17); a kézirat ma Izr. állam tulajdona. Az aleppói-izraeli kódex szövegét a leningrádi kv.-tár egyik kódexe is tartalmazza (1008-ból való, s jelenleg ez a Biblia legrégebb teljes kézíratos szövege). – A babilóniai csoportból a legfontosabb kéziratok: a pétervári Próféta kódexe (917, babilóniai központozás, de tibériási maszóra), egy berlini kézirat és a kairói genizában fölfedezett töredékek, amelyek különféle európai és amerikai kv.-tárakba kerültek. – A legrégebb „klasszikus” kéziratok a 9. sz.-ból valók; sok pedig még későbből maradt fenn; így azok is, amelyek a Jakob ben Hajjim-féle textus receptus (Editio Bombergiana, Velence, 1524–25) alapjául szolgáltak. Mindemellett: a kairói genizából előkerült kéziratok jóval korábbiak, részben a 6. v. 5. sz.-ba nyúlnak vissza. A kéziratok közti eltérések nem számottevők (nagyobbrészt a vokalizmust és a maszórát érintik), így a kéziratok egybevetéséből nagy számuk ellenére nem lehet az ÓSz szövegkritikája szempontjából új eredményeket várni. Valamennyi kézirat maszoréta szöveget ölel fel, amelynek mássalhangzó-állománya már Kr. u. 100 k. (ha ugyan nem előbb) rögződött. Az egyetlen nem maszoréta, hanem annál korábbi kéziratnak a legutóbbi időig a Nash-papirusz (→ papiruszok) számított; ez a kis töredék a Kr. u. 1. v. 2. sz.-ból, ill. más vélemény szerint még a Kr. e. évekből származik. Ezért olyan nagy a Kumránban fölfedezett kéziratok jelentősége. – II. Az ÚSz gör. kéziratai. Nincs még egy olyan antik mű, amely annyi és oly régi kéziratban maradt volna fenn, mint a gör. ÚSz. E kéziratokat anyaguk szerint papiruszokra és pergamenekre, írásformájuk szerint nagybetűs (majuszkula) és kisbetűs (minuszkula) töredékekre, ill. kódexekre osztják. Külön csoportot alkotnak a liturgikus célú lecionáriumok. – A

kéziratok száma 1967: 5236, de azóta folytonosan gyarapodott; ebből 81 papirusz, 266 majuszkula, 2754 minuszkula és 2135 lecionárium. A kéziratok közül nagyon kevés tartalmazza a teljes ÚSz-et; a legtöbbjük csak egy csoportját foglalja magában az úsz-i írásoknak v. csupán töredék. A mai számozási rendszert a 18. sz. első felében a svájci J. J. Wettstein alakította ki, és később többen módosították. A majuszkulákat arab számok jelzik, melyek előtt egy 0 áll (01, 02 stb.); emellett a szokásos sziglák arra utalnak, hogy a kézirat mennyire ismert, s hogy gör. v. lat. nyelvű-e (A = 02, B = 03). A minuszkulákat egyszerű arab számok jelzik; ha e számok előtt I áll, akkor a kézirat lecionárium. A papiruszok jele P, kitevővel (P1, P2 stb.). A teljes gör. úsz-i kéziratanyag földolgozásával a münsteri egyetemen 1959: e célra alapított intézet foglalkozik; az intézet vezetője, K. Aland 1963: kiadott egy tájékoztatót a földolgozás (a kéziratok számozása, tartalma, kora, formája, lelőhelye stb.) mai állásáról. A legtöbb kézirat viszonylag fiatal. Az első nagybetűs kéziratnak (0189) az a kis töredék számít, amely a 2–3. sz.-ból maradt fenn (ApCsel 5,3–21); a legrégebbi kisbetűs kézirat (461; Leningrád) 835-ből való; a 9. sz.-ból származik a minuszkulák királynője is (33; Párizs), mely egy ev.-i szöveget tartalmaz. Századunkban sok 2. v. 3. sz.-i papirusztöredék került elő. – Az ÚSz legrégebbi nagybetűs kéziratjai: 1. Codex Vaticanus (B = 03): a teljes ÚSz, a Zsid 9,15–13,25, a pasztorális levelek, Filem és a Jel kivételével; Rómában (Vatikán) őrzik; a 4. sz.-ból maradt fenn. – 2. Codex Sinaiticus (R = S = 01): a teljes ÚSz. 1844: fedezték föl a Sínai-félszigeten (Szt. Katalin-kolostor); 1933 óta Londonban (British Museum) és Lipcsében őrzik (43 fólió az ÓSz-ből); a 4. sz.-ból való. – 3. Codex Alexandrinus (A = 02): a teljes ÚSz (Mt-ban, Jn-ban és a 2Korban hézagok); Londonban (British Museum) őrzik; az 5. sz.-ból maradt ránk. – 4. Codex Ephraemi Rescriptus (C = 04): a teljes ÚSz (töredékes), Párizsban (Bibliothèque Nationale) őrzik; az 5. sz.-ból való. – 5a. Codex Bezae Cantabrigensis (05): az ev.-ok és az ApCsel. 1581: Beza ajándékozta a cambridge-i egyetemnek. – b. Codex Claromontanus (06): Pál levelei. Párizsban (Bibliothèque Nationale) őrzik. – 6. Codex Washingtonianus I. (W = 032): az ev.-ok. Washingtonban őrzik; az 5. sz.-ból származik. – 7. Codex Koridethi (Q = 038): az ev.-ok. Tifliszben van; a 7–9. sz.-ból ered. – A papiruszok néhány évtizede éppoly jelentősek, mint a legfontosabb majuszkulák. Igaz, terjedelmük kisebb, de korban sokszor megelőzik őket. Különösen jelentős az a 46 db 400 előtti papirusz, amelyek közül 9 Jn-t tartalmazza. Csak 1Tim és 2Tim nincs meg a papiruszokon; 1Jn, 2Jn és 3Jn, valamint Jak pedig csak kései (7. sz.) papiruszokon maradt fenn. Az ÚSz legrégebbi papirusza a kis Ryland-töredék (P52) a 2. sz. elejéről: Jn 18,31–33,37–38; Manchesterben (John Rylands Library) őrzik. A legfontosabb papiruszok fő tulajdonosuk után Chester Beatty-papiruszok (London) néven ismertek. Közülük az ÚSz-et tartalmazzák: 1. P45: 30 lapon töredékek a 4 ev.-ból és az ApCsel-ből; a 3. sz.-ból való. – 2. P46: Pál levelei (hézagosan és a 2Tesz, valamint a pasztorális levelek nélkül); 200 tájáról; részben Londonban, részben Ann Arborban (USA, Michigan University) található. – 3. P47: 10 lap egy kódexből, amely a Jel 9,10–17,2-t tartalmazza; a 3. sz.-ból; Londonban őrzik. – Ezekhez járulnak a sz.-unk dereka táján fölfedezett papiruszok, fontossági sorrendben: – 4. P66 = Bodmer-papirusz II., jó állapotú kódex, 75 lapon a Jn 1,14–14,26-ot tartalmazza, a 14,27–21,9-ből való töredékeken kívül; a 35–38 lap (6,11–35) hiányzik; 200 tájáról v. valamivel későbbi időből származik; a Bodmer Library tulajdona (Cologne-Genf). – 5. P67 = Barcelonai papirusz: két kis töredék, amelyen Mt 3,9.15; 5,20–22.25–28 őrződött meg, 200 tájáról. Egyiptomból származik és Barcelonában van (Fundación San Lucas Evangelista). Az első ev.-nak ez a legrégebbi változata. – 6. P72 = Bodmer-papirusz VII-VIII. kánoni és apokrif, valamint teol.-i iratok gyűjteménye (Jud, 1Pét és 2Pét); a 3–4. sz.-ból származik. – 7. P74 = Bodmer-papirusz XVII. az ApCsel-t és a Katolikus leveleket foglalja magában; a 7. sz.-ból való. – 8. P75 = Bodmer-papirusz XIV-XV. eredetileg egyetlen kódexben a teljes Lukács- és János-ev.-ot tartalmazta; ebből csaknem épen fennmaradt Lk 6,11–18,18 és 22,4, továbbá Jn 1,1–11,45 (8,1–11 kivételével), töredékesen Lk 3,18–6,4 és Jn 11,49–15,8; 200 táján keletkezett. – III. Az ÓSz gör. kéziratjai. A LXX-nak ma több, mint 1500 kézirata ismert. Jelzésük hasonló a gör. ÚSz-éhez. – A legfontosabb kéziratok: Codex Vaticanus (a Ter 46,28-tól a teljes ÓSz), Codex Sinaiticus (hézagos), Codex Alexandrinus (hézagos), Codex Ephraemi Rescriptus (töredékek az egész ÓSz-ből). Továbbá: 1. Codex Ambrosianus (F): Mózes 5 kv.-e, Józs, Bír, Rut, Sám; az 5. sz.-ból való; Milánóban őrzik. – 2. Codex Marchalianus (Q): a próféták; a 7. sz.-ból származik; a Vatikán tulajdona.

– 3. Codex Freer (W): a MTörv-től Józs-ig; az 5. sz.-ból maradt fenn, Washingtonban található. – 4. Codex Freer (W): a kispróféták, a 3. sz.-ból, Washingtonban őrzik. – A Chester Beatty-papiruszok szintén tartalmaznak értékes töredékeket az ÓSz-hez: Ter (3. és 4. sz.); a Szám-tól a MTörv-ig (2. sz. első fele); Iz (3. sz.); Jer (2–3. sz.); Sir (4. sz.); Ez-Dán (vsz. a 3. sz. elejéről). Ezek közül a legtöbb jóval régebbi az ismert kéziratoknál. – Mindazáltal: az ÓSz legrégebbi kézíratainak különféle töredékek és a Kumránból előkerült tekercsek darabjai számítanak. Ezek közül néhány, időrendi sorrendben: Kr. e. 2. sz.: Greek-papirusz, töredékek a MTörv-ből; a LXX legrégebbi ismert kézírata, a kumráni lelet előtt pedig a legrégebbi bibliai kézirat; Manchesterben van (John Rylands Library) és a Fuad-papirusz; 3 töredék a Ter-ből; Kairóban található. – Kr. e. 1. sz.: a 4. kumráni barlangból előkerült papirusz, töredékek a Lev 2–5-ből; egy bőrtekercs töredékei a 4. kumráni barlangból, részletek a Szám-ból; egy bőrtekercs töredékei a 4. kumráni barlangból, Lev 26,2–17; papirusztöredékek a 7. kumráni barlangból, Kiv 28,4–7; Jer 43 kk. – Kr. u. 1. sz.: Dodeka-propheton, pergamentekercs töredékei a júdeai pusztából. – Kr. u. 2. sz.: Antinoopolis-papirusz 7, Zsolt 81,1–4; 82,4–9.16 kk. és a Bodleian Library (Oxford) papirusztöredékei, Zsolt 49,20 kk.; 50,1–3.7–21. – Kr. u. 3. sz.: Oxyrhynchus-papirusz, részletek a Ter-ből 4 lapon (Oxford, Bodleian Library); Antinoopolis-papirusz 8 és 9, sok részlet a Péld-ből, a Bölcs-ből és Sir-ből; Berliini Genézis papiruszkódex, Ter 1,16–35,8, 30 lapon. – A Kr. e. időből és a Kr. u. 1. sz.-ból valók, zsidó eredetűek, a későbbiek keresztények. Az 5. sz.-tól a ~ száma megsokszorozódott.

21. A Codex Sinaiticus. Kr. u. 4. sz. A képen LK 19,30–20,34 szövegrész látható, görög unciális írással

22. A II. Bodmer-Papirusz Kódex (P66) egy lapja, a JN 7,32–38 szövegrésszel

23. A XIV. Bodmer-Papirusz Kódex (P75) egy lapja a LK 9,16–21 szövegrésszel

Biblikus Bizottság, Commissio Pontificia de Re Biblica: XIII. Leó pápa 1902. okt. 30-án hozta létre azzal a céllal, hogy gondoskodjék a Szentírás hiteles és korszerű értelmezéséről, távol tartva a tévedésnek még az árnyékát is és elejét véve minden szabadosságnak. A ~ bíboros tagokból és a Szentírás tudósai közül kinevezett tanácsadókból áll. X. Pius 1907. nov. 18-án a ~ döntéseinek ugyanolyan hatályt adott, mint amilyennel a Kongregációk pápa által jóváhagyott határozatai rendelkeznek. E döntéseket tehát hívő engedelmességgel kell fogadni, de a megfogalmazást minden esetben külön kell mérlegelni, s főként arra kell ügyelni, hogy e határozatok a vitatott kérdés eldönthetőségi fokát mondják meg. Azaz, ha nem dogmatikailag már rögzített tételről szólnak, nem tévedhetetlenek, nem is végérvényesek, hanem nyitva hagyják az utat a további kutatás előtt, s az újabb eredmények hatására módosulhatnak. A legutóbbi időkben erre példa a → Comma Joanneum esete. A ~ főként az első 10 évben végzett fontos munkát, 1915-ig 14 esetben hoztak döntést, azóta ritkán került rá sor. – A ~ feladatának és működésének helyes megítéléséhez – amit főleg a nem katolikusok nehezen értenek meg – a katolikus egyházfoglalomból kell kiindulnunk, mely az Egyh.-ban a hívők anyját látja. A ~ döntései elsősorban lelkipásztori és nem tudományos célt szolgálnak: a hívőket meg akarja óvni a szélsőségesen új felfogásoktól. A kívánt engedelmesség átmenetileg hátrányt jelenthet a tudományos munkában, de biztosítja az igaz tanítás megőrzését és időt hagy a vélemények érlelődésére és rostálódására. A ~ első 10 éve egybeesik a katolikus biblikus tudomány kibontakozásával és a modernizmussal, ez teszi érthetővé a számos fontos döntést. 1915 óta a ~ a Szentírás kutatását szorgalmazza, aminek megkoronázása volt a → Divino afflante Spiritu enciklika (1943). Nagy jelentőségű volt a ~ Suhard párizsi érsekhez intézett levele (1948. jan. 16.) a → Pentateuchus forrásainak és a Ter 1–11. irodalmi sajátosságainak kérdéseiről.

bíbor: 1. festék, csigafajta (murex) váladéka, amely először fehér, majd a napfény hatására piros v. fekete lesz; a kettő keverékéből származik a lilásvörös színű festékanyag. Előállítás és forgalmazása a föníciaiak (→ Kánaán) monopóliuma volt; ők szállították Palesztinába és a Közel-K-re; így érthető, hogy az akkádban és a héb.-ben hasonló hangzású szavak jelölik. – 2. ~ral festett kelme. Elsősorban kultikus célra használták: ~ból készült a függöny a szt. sátorba (Kiv 26,31.36) és a Templomba (2Krón 3,14), maga a szt. sátor (Kiv 26,1–4), a papok és a főpap öltözéke (28), a ládának, a kitett kenyerek asztalának, az aranyoltárnak a terítője, az a lepel, amelybe a mécstartót és a mécseseket, valamint a szt. edényeket göngyölték, amikor Izr. fiai tábor bontottak (Szám 4). Jer 10,9: a bálványoknak kék és vörös bíbor a ruhájuk. Egyébként csak előkelő (Bír 8,26; Eszt 8,15; 1Mak 11,58; 14,44; Ez 23,6; Én 7,6) és gazdag (Péld 31,22; Lk 16,19) emberek viseltek ~ruhát. – A szenvedéstört.-ben szereplő ~színű köpeny valójában katonaköpeny volt, amelyet gúnyból adtak Jézusra (Mt 27,28).

bika: Az egész ókori K-en a harci erő jelképének tekintették (vö. pl. Szám 23,22; 24,8), de föltehetően a nemzőerőt is szimbolizálta. Kedvelt motívumul szolgált a pecséteken, elefántcsont-faragványokon, fém- és cserépedényeken, valamint a különféle nagy istenségek, így a babilóniai Enki (Esz), Enlil, Ninurta, Iskur (Adad) és Nergal, az egyiptomi Thoth és Ozirisz, az ugariti El, az Ókori D-arábiai holdisten díszítő jelzőinek sorában. Ugyanakkor a valódi ~istenek ritkák: Egyiptomban → Ápisz, Mnevisz és Buchisz ~kat az istenség inkarnációiként tisztelték; a babilóniaiaknak volt egy ~istenük, aki a napistenek, → Samasnak volt a fia; a hettiták az időjárás isteneit olykor ~ alakban tisztelték; a hurriták (és tőlük a hettiták) ismertek 'Nap' és 'Hold' nevű isteni ~kat; ezek az időjárás istenének, Tesupnak voltak a kísérői. Kérdéses, hogy a Ter 49,24; Zsolt 132,2.5; Iz 1,24; 49,26; 60,16: előforduló abir szót ~ként, v. 'Jákok, ill. Izrael erőse'-ként kell-e értelmezni. Ettől függ, hogy e szövegekből következtetni lehet-e a pátriárkák korában ~kultuszra. → aranyborjú, → ökör, → szarvasmarha.

Bildád: Jób barátja Suachból. Beszédeivel megerősíti az előtte szóló Elifász szavait, s a megérdemelt büntetés mellett a hagyománnyal érvel (Jób 8; 18; 25).

Bileám: 1. Balaám: mezopotámiai próféta. A Szám 22–24 szerint miután Izr. fiai legyőzték az amoritákat, a moábiták királya, Balak arra kérte, átkozza meg Izr. fiait, de ő ezt megtagadta. Eredetileg minden bizonnal afféle látóembernek tartották (24,1), s csak a későbbi hagyományban (22,5 kk. vö. 2Pét 2,15) szerepel próf.-ként. Mint ilyen Isten elkötelezettje volt, az ő irányítása alatt állt, így – Balak haragjával szembeszállva – újra meg újra meg kellett áldania Izr.-t. Az esemény pontos lefolyását a nagyon népies (a számár beszél!) elbeszélésből nem lehet kielemezni. – A Szám 31,8.16 és Józs 13,22 egészen más alakban mutatja be: itt bálványimádásba vitte Izr. fiait és együtt harcolt a midiánitákkal Izr. ellen. 2Pét 2,15 kk.: Júd 11: és Jel 2,14: viszont a tévtanítók egyik típusát képviseli. Bizonyos költői betéteket neki tulajdonítanak (Szám 23,7–10: Izr. sajátos földrajzi és vallási helyzete; 23,18–24: Izr. dicsérete királyainak hatalmáért, kultuszának tisztaságáért és hadi erejéért; 24,3–9: Kánaán termékenységének és Izr. katonai hatalmának bemutatása; 24,15–19: egy csillaggal és jogarral szimbolizált hatalmas király dicsérete, aki majd megsemmisíti Izr. ellenségeit, a moábitákat és az edomitákat). Minden bizonnal későbbi hozzátoldások azok a vsz. Dávid idejéből származó mondások, amelyek az amalekitákra (24,20) és a kenitákra (24,21 kk.) vonatkoznak, továbbá az a rejtélyes mondás, amelyet a 24,33 kk. tartalmaz. – 2. → Jibleám.

Bilha (héb. 'gondtalanság'): 1. Lában, majd Ráchel szolgálója (Ter 29,29), Jákok mellékfelesége, Dán és Naftali anyja (30,6.8). Ruben meggyalázta (35,22). – 2. → Baala 2.

bírák: vezető személyiségek Izr.-ben a királyság előtt (Kr. e. 1200–1000). A ~ kifejezést szinte csak a Bír használja; ha egyéb forrásokban előfordul is, általában más tartalmat hordoz (2Sám 7,7; továbbá Szám 25,5; Józs 23,2; 24,1; Mik 4,14); először a deuteronomikus tört.-írás (Bír 2,16–19) jelöli vele a királyság előtti idő vezető egyéniségeit; az igei fordulat („bíráskodott Izr. felett”) elsősorban Deborára (2,16–19), Sámsonra (16,31), Sámuelre (1Sám 7,6b) vonatkozik, de más ~ esetében is alkalmazza a Bír szerzője (pl. 10,3: Jair). Az 1Sám 7,15–

17 a bírói tisztséget illetően is tartalmaz adalékokat. A Bír 2,16–19, valamint a ~ felirat nyomán némelyek arra gondoltak, hogy Ehud (3,15 kk.), Samgar (3,31), Bárák (4,12 kk.), Gedeon (6–8) és Abimelek (9) szintén ~ voltak, s ebből következően a modern exegézisben a spt igét is 'bíráskodik, ítélkezik, megment, megszabadít' értelmű igeként kezdték kezelni. A hagyomány más-más módon való előadása (vö. a 10,1–5; 12,7–15 szűkszavúságát más helyek részletező előadásmódjával) arra a következtetésre vezetett, hogy voltak kis és nagy ~. Lehetséges viszont, hogy a deuteronomikus tört.-írásban hozzátoldásnak is felfogható „bírói fordulat”-tal Otniel szabadító, Debora próf.-asszony, Sámson és Éli főpap alakját összhangba kívánták hozni a ~ra vonatkozó elképzeléseikkel. Ehhez hasonlóan a 2,16–19 révén a „szabadítók” tettei (3–8) is „bírói” színezetet kaptak. De a szó szoros értelmében csak a 10,1–5; 12,7–15: említettekét és Sámuelt illette meg a bírói cím. Ilyen értelmezése és a kronológia folytán a deuteronomikus tört.-írásban a „szabadítók” és a „~” kora egy királyság előtti egységes korszakká olvad össze, Otnieltől Sámuelig. – A deuteronomikus tört.-írás által feldolgozott források szintén ismernek egy királyság előtti, sőt királyságot előkészítő korszakot (1Sám 8; 2Sám 7,7.11; 2Kir 23,22; vö. Rut 1,1), amely a „szabadítók” idejével nem azonosítható. Amíg a Bír 10,1–5, 12,7–15-öt szerkezeti okból egy későbbi szerző betoldásának tekintették, nem tudták ezeket a részeket kellőképpen magyarázni. M. Noth szerint a ~at illető közlések (10,1–5; 12,7–15) egyetlen lista elemei, amelyben az egyes részek majdnem azonos szerkezeti felépítésűek: utódlás, az uralom öröklése; az Izr. fölötti bíráskodás ideje; adatok a bíró által kormányzott területre vonatkozóan; a bíró eredete, halála és a hely, ahol eltemették. Ami ettől eltérés a 10,1–5: megfigyelhető, az későbbi eredetű. Ugyanakkor a legrégebb „bírói séma” (1Sám 7,15–17+25,1) a ~nak e listájától függetlenül keletkezhetett. Abból a formai-szerkezeti rokonságból viszont, amelyet ezek a ~ra vonatkozó közlések a királyokra vonatkozó közlésekkel mutatnak, arra lehet következtetni, hogy ezek is, azok is egyaránt a királyi évkv.-ekre vezethetők vissza; mind a legrégebb séma (Sámuelé), mind a ~ listája itt kapta az Izr.-re vonatkoztatást, ezenkívül a ~ listáját, amely később keletkezett a ~ egymásutánja szempontjából is hozzáigazíthaták ama sémához, amelyhez a királyok egymásutánjának leírása igazodott. Egyébként a ~ listája alapján föltehető, hogy a ~ működési területe eléggé korlátozott volt, s annak a városnak a neve, amelyet a ~ listája tartalmaz, sokszor nem is szolgál egyébre, mint hogy a szerző a „bíró” eredetére utaljon vele. Így nem lehetetlen, hogy a különféle területeken egyszerre több bíró is működött. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a királyság előtti időben nem kell, sőt nem is lehet központi hatalommal számolni. A ~ tevékenysége inkább a városokhoz kapcsolódott, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert abból következően, hogy egyre többen telepedtek meg bennük, mert a „vidéken” ősidők óta hagyományos társadalmi rétegződés (ház, ill. család, nagycsalád, ill. nemzetség, törzs) és az öröklött társadalmi berendezkedés (a vének jogai, a tulajdont illető és az egyéb jogrend) erre kényszerítették őket. A városok szerepét egyébként a kormányzásnak és a joggyakorlatnak megfelelő szavak tartalma is tükrözi, amint azt a mari levéltárból adatolt sapitu tükrözi. Arra vonatkozóan, hogy Júdának is lettek volna bírái, nincsenek adatok. A ~ szerepe nyilván a királyság kezdetén járt le. Így annak a királyság idejéhez kapcsolható föltevésnek, amely szerint volt egy királyság előtti, azt előkészítő bírói korszak, megvan a tört.-i alapja. A ~ és a királyok szerepe mutat hasonlóságot, ha nem is a hatalom keretei v. az utódlás vonatkozásában. A királyságba való átmenetre vonatkozó adatok nem mutatnak világos képet. 1Sám 8: az utódlásban, mint jövődő királyok, akik bíráskodnak is (Saul) csak Sámuel fiai jöhettek számításba, más ~ utódai ellenben, akik a királyság első szakaszában még bíráskodhattak (vö. 2Sám 15,2 kk.), nem kerülhettek szóba. Csak később, a királyi évkv.-ek írása során rendezték az egymásutániságot, a királyság analógiájára, egy olyan időszakban, amikor az új rend szerint a ~at már felváltották a királyi tisztségviselői (vö. 1Kir 4,7 kk.). → igazságszolgáltatás.

Bírák könyve, Liber Iudicum, Bír: protokanonikus ósz.-i történeti könyv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban a korábbi próf.-k kv.-csoport 2. kv.-e, tartalma alapján Söftim-nek, 'bírák'-nak nevezték. A LXX: ugyanígy Kritai, a Vg.: Iudices v. Liber Iudicum, s ezt vették át a nemzeti fordítások is. – II. Keletkezése. A ~t kezdetben egységesnek tartották, mivel Sámuelnek tulajdonították (Baba Bathra 14b–15a). Az említett séma szerint csak a 3,7–8,28 van keretbe foglalva. A 10,1-től az „...évig volt bírója Izraelnek” kitétel a jellemző, amellyel a bírák

listáján kívül csak a 15,20: és 16,31: találkozunk, más helyeken az „ebben az időben nem volt király Izr.-ben” szerepel (17,6; 21,25). Ebből arra lehet következtetni, hogy a szerző a királyságot fölébe helyezte a bírák korának (9: Abimelek). A szabadítók tört.-e csak a 6–9 f.-et kapcsolja egybe. A helyi események Izr. nagy tört.-ével függenek össze. A kritikai iskola (K. Budde) óta ezt az összefüggést a → Pentateuchushoz hasonlóan a J, E, D, P négy forrásából magyarázza. Mások szerint az idők folyamán összegyűjtött törzsi, etiológiai mondákat, valamint a különféle hősök tört.-eit foglalta keretbe egy deuteronomikus szerző, ill. szerkesztő, akinek művét később kronológiával és a bírák listájával is kiegészítették (C. Steuernagel, H. Gunkel stb.). A mondák, hősi tört.-ek összefűzésének feltevéséhez később M. Noth is csatlakozott, de ő tudatosan dolgozó szerzőre gondolt, annak tulajdonítva a kronológiát, valamint a tört.-i–teol.-i bevezetéseket és a kereteket. H. Cazelles újabb szempontok alapján más magyarázattal próbálkozott. Gondolatai éppúgy gyümölcsöztethetők, mint Nothéi, de további kiegészítésekkel. Így a ~ből a következő szerkezet elemezhető ki: Ehud (3,15b–26), Bárák (4,10.12–16 + 17a.18–21/22) és Gedeon tört.-e, Abimelek (9,25–40.46–54/55) tört.-e és egy ének (5) a királyság előtti időből anélkül, hogy szervesen összetartoznának, a háború és a hivatás révén (3,13 + 27–29; 4,4a.6–9.11.17b; 6,2b–5.11b–17.25–27.31–34; 7,1.9–11a.22.23–8,4.10–13.22 kk. 29.31), valamint Abimelek kísérletének elítélése és megghiúsítása (9,8–15: Jotam meséje; 9,1–7.16a.19b–21.23 kk. 41–45.56 kk.) révén mégis keretbe foglalva. Így létrejött egy ~. Ebből már a későbbi Izr. körvonalai is kirajzolódnak, amely az É-i részen Jehu után alakult ki, és a királyság előtti idők hagyományaira (Jahve háborúi) támaszkodva szembefordult a királysággal. A deuteronomikus iskolában a ~nek f.-ei tört.-i–teol.-i kereteket kaptak (3,12.14.15a.30; 4,1a.27.23 kk.; 5,31 kk.; 6,1.2a.6; 8,28), majd kiegészültek Otniel példájával (3,7–11). Külön keletkeztek a bírák listái (10,1–5; 12,7–15) a királyi évkönyvezésben; A Jiftach-féle hagyományok (11,1–11.34 kk.) – ezekhez hozzáta- padtak: egy eredetileg tőle független hagyomány, a királyságot megelőző időből (11,37–40), a Moáb-ellenes részlet a késői királyság idejéből (11,15–26), Jiftach üzenete, egy helyi vonatkozású részlet (12,5.6), végül a Sámson-hagyomány. Így állt össze a teol.-i bevezetéssel a szabadítók kv.-e (2,6–19), valamint a „bírák” idejét leíró kv. (10,6–16); ez utóbbi a bírák listájával kezdődik, a keretet adva Jiftach tört.-éhez, és Sámsonnal folytatódik. A kronológiából arra lehet következtetni, hogy a ~nek e f.-ei egy nagyobb mű részei voltak. A művet később kiegészítették deuteronomikus stílusban a 6,7–10; 8,27b.33–35-tel, továbbá a 2,20–3,6-tal, és beleil- lesztették az 1,1–2,5-öt, ami által a ~ elkülönült Józs-tól (Bír 2,6–10 = Józs 24,28–31), a 17–21 révén viszont a Sám-tól különült el a ~. – III. Tartalma. Az Ígéret földje elfoglalásának rövid leírását, és az el nem foglalt vá- rosok ismertetését (1,1–2,5) a következő korszak vallási szempontú mérlegelése (2,6–3,6) követi, majd Izr. néhány szabadítója tetteinek bemutatása következik, formailag egy és ugyanazon séma szerint: Jahvétól való elfordulás, ellenség hatalma alá kerülés, Izr. segítségért kiáltása, szabadító érkezése és nyugalom az ország- ban: Otniel (3,7–11), Ehud (3,12–30), Samgar (3,31: keret nélkül), Debora és Bárák (4–5), Gedeon (6–8). Mind- ehhez csatlakozik (keret nélkül) Abimelek uralomra jutásának és bukásának tört.-e (9), majd Jiftach uralmá- nak leírása a bírák listájának (10,1–5; 12,7–15) keretébe foglalva, amelyek közül az elsőhöz egy vallásos meg- fontolásokat tartalmazó részlet is járul (10,6–16). A Sámsonnal kapcsolatos tört.-ek (13–16) nem foglalnak magukban szabadulást hozó tetteket, ugyanígy a Dánban alapított szentélyről (17) és Izr.-nek Benjamin ellen indított harcáról szóló rész sem, amelyre Benjamin gonosztettei miatt került sor, a silói asszonyrablást is be- leértve (19–21). A kv. egésze valójában csak utal az Ígéret földjének elfoglalása és a királyság megalapítása közti időben történt eseményekre anélkül, hogy minden olyan hagyományt felölelne, amely erre a korszakra vezethető vissza (vö. 1Sám 1–11). – IV. Jelentősége. A ~ formakritikai szempontból nagyon fontos a benne föllelhető sokféle forma, és ezeknek a királyság egész idejét átfogó rétegződése miatt. Van benne elbeszélés (szájhagyomány), amelyre a J-ben, E-ben, Józs-ben, Sám-ben és a Kir-ben kevesebb a példa, mint amennyit várni lehetne, de amelyet könnyűszerrel be lehet illeszteni az időrendbe: csak a királyság első idejéig (Je- robeám) lehet kimutatni. Az elbeszélés helyenként kiszélesedik az elbeszéléseknek egész körére, majd fel- váltja egy más műfaj, a novella (Dávid, a trónöröklés és az utódlás), amely már politikai célra irányul, így más társadalmi föltételekhez kapcsolódik. (Az elbeszélés egészen a bírák idejéig jellegzetes műfajnak tekinthető.)

Megkülönböztethetők eredeti és példákra visszavezethető részek, amelyek a mű irodalmi megformálására szolgálnak (így a „szabadítók kv.-ében” a „szerkesztett” elemek a tkp.-i mondanivalót hordozzák). Kielemezhetők belőle különféle korokból származó formulák, amelyek sémákká és listákká egészíthetők ki (különösen: 2,6–19). – A formákat és a szerzőnek belőlük kielemezhető szándékát figyelmen kívül hagyva sem magukról a leírt történésekről, sem a bemutatott események földrajzi helyéről nem lehet semmit állítani. A formakritika teszi lehetővé a műfajok szétválasztását, amelyek egy-egy korra vonatkozóan fontos támpontul szolgálnak a tört.-i tények megállapításához. Ha a bírák korának nincs is valódi tört.-e, a hagyományok mégis sok fontos részletét megőrizték annak, hogy valójában mi volt a szerepük a bírának, milyen feladatokat láttak el a közös vállalkozásokban; betekintést engednek a helyi politikai, vallási és művelődési sajátságokba és berendezkedésekbe és a tört.-i földrajzba. Végül fontos fogódzókat nyújt a ~ az izr. szellemtört.-hez is, a különféle rétegekben található eltérő értelmezések révén.

birkanyírás: Évente egyszer, ápr.-máj. hónapban tartott örömnep volt (vö. Ter 38,12; 1Sám 25), amelyre a barátokat is meghívták (2Sám 13,23 kk.). A birkának nyírásakor összekötötték a lábát, és a földre fektetett, hangot nem adó (vö. Iz 53,7) → juhot nyírókéssel, borotvával v. ollóval nyírták. A gyapjúból a pap is részeseedett (MTörv 18,4). Az elsőszülöttként való fölládozásra szánt juhot tilos volt nyírni (15,19).

bírói szék: A gör. béma (a 'lépni, menni' értelmű bainó szóból) olyan emelvény, amelyről beszéltek (ApCsel 12,21), de elsősorban a felolvasó pódiuma a zsinagógában és a ~ (Róm 14,10; 2Kor 5,10). Mt 27,19 és Jn 19,13: Pilátus Jézus kihallgatásakor ~ben ült, de hogy ~e pontosan hol állt, az vita tárgya. Jusztinosz (Apológia I. 35,6) és egy apokrif irat (Péter ev. 3,7), s Jn 19,13 fölteszi, hogy Pilátus Jézust gúnyból saját ~ébe ültette. – > praetorium.

bírvágy: → kapzsiság, → kívánság.

bisszus: → lenvászón.

Bitínia, Bithünia: vidék a Fekete-tenger mellékén. Kr. e. 64-től Kisázsia egyik róm. tartománya volt; fővárosa Nikomédia. A 2. missz. úton Pál és Timóteus Míziából ~ felé akarták folytatni útjukat, de „a Lélek nem engedte meg” nekik (ApCsel 16,7). Mindamellet: 1Pét (1,1) feltételez ~ban egy keresztény közösséget.

Blasztusz (gör. 'ivadék'): I. Heródes Agrippa király kamarása (ApCsel 12,20).

Boanergesz: Zebedeus fiainak, Jakabnak és Jánosnak a mellékneve, amelyet Jézus adott nekik heves természetük miatt (vö. Lk 9,49.54). Mk 3,17 a nevet a gör. alapján 'a mennydörgés fiaí'-ként értelmezi (vö. Ám 3,7 kk.: próf.).

Boász (héb. 'erő van benne'): 1. jómódú ember Betlehemben, Szalmon és Rácháb fia (Rut 4,21; Mt 1,5), Elimelech nemzetségéből, aki Noéminek rokona, Rutnak pedig a jótevője, majd a második férje volt (Rut 2,1–4,13). 4,17 és 4,18–22 Dávid családfájába sorolja, ezen alapszik Mt 1,5; Lk 3,32. – 2. a jobb oldali bronzoszlop neve Salamon templomában (1Kir 7,21; 2Krón 3,17). → Jachin.

Bocra: → Boszra.

Bodmer-papiruszok: → bibliai kéziratok.

bojt: a köntös négy sarkára 4 szálból kötött bonyolult csomó. 3 bíborszínű és 1 fehér, v. 2 bíbor és 2 fehér szálból készült. A Szám 15,38–41 és MTörv 22,18 írta elő. A bíbor szál gyapjú volt. A lelógó rész hosszáról eltért a rabbik véleménye. Hillel szerint 3, Sammai szerint legalább 4 ujjnyinak kellett lennie. A jámborság fitogtatására sokkal hosszabbra is készítették (Mt 23,5). Attól kezdve, hogy köntöst viselhetett, minden izr.

férfinak kötelessége volt a ~ viselése. Az asszonyok ilyen kötelezettsége vitatott. A Szám 15,38 kk. szerint a ~oknak az Úr parancsaira kellett emlékeztetniük. A bíborszín az eget, Isten trónját jelképezte. Innen érthető, hogy a betegek igyekeztek Jézus köntöse szegélyét, azaz ~jait érinteni (Mt 9,20; 14,36; Mk 6,56; Lk 8,44).

boldogság: Az ógör. felfogásában a ~ egyértelmű volt a gondtalansággal és a szenvedés hiányával, ezért elsősorban az isteneket mondták boldognak. A zsidók körében a ~ fogalma az anyagi jólétet is magában foglalta, mint a törv.-ek hű megtartásának jutalmát. Keresztény szempontból a ~ szellemi érték, s az Isten országából való részesedés folyamánya. – Az ósz-i „boldognak mondás” tartalmát tekintve a bölcsességi irodalom része. Az ÚSz-ben a ~ eszkatologikus jellegű és az Isten országához kapcsolódik, kivált a szinoptikusoknál és a Jel-ben. A „boldognak mondás” két részből tevődik össze: egy személynek, ill. egy megszemélyesített testrésznek a dicsőítéséből (Mt 13,16: és Lk 11,27) és a dicsőítés megokolásából, az illető erényére v. állapotára való hivatkozással (vö. 11,28; 23,29). Az ÚSz-ben ez az erény rendszerint összekapcsolódik a hittel és a hitbeli tapasztalással (Mt 11,6; 16,17; Lk 1,45; 11,28; 14,14; Jn 13,17; Jel 1,3 és 22,7: azok „boldognak mondása”, akik Isten misztériumait befogadják és megőrzik), továbbá az Úr újraeljövetelének virrasztva várásával (Lk 12,37 kk.; Jel 16,15) és az állhatatossággal (Mt 24,46; Jak 1,12). Ezek az úsz-i „boldognak mondások” nem korlátozódnak arra, hogy a jövőt elénk vetítsék; az eljövendők fényében egyszersmind a jelenvalók értékét is meghatározzák: Isten országa fölötté áll minden földi jónak, értéknek. Az úsz-i ~ok nemegyszer paradoxonokat is tartalmaznak (Mt 5,3–6.10 kk.; Lk 6,20–22; Jel 14,13), amelyek téves nézeteket helyesbítenek (Lk 11,28; Jn 20,29; 1Pét 3,14; 4,14). Retorikai hatásuk épp az emberi logika visszájára fordításában rejlik. → nyolc boldogság.

Boldogságos Szűz Mária (a Mária név jelentését → Mirjam): Jézus Krisztus édesanyja. Életéről a következő úsz-i részek szólnak: I. Pál, aki elsőként említi az ÚSz-ben, s így a legkorábbi forrásnak számít, szigorúan krisztológiai összefüggésben szól a ~ról. A Gal 4,4 kk. a megváltás tört.-ét ebben a tömör formában írja le: Isten Fia, akit Isten elküldött, magára vette természetünket („asszonytól született”), és vállalta sorsunkat („alávetette magát a törvénynek”), hogy a törv. uralma alól felszabadítsa az embert és megajándékozza az isten gyermekséggel. Pál tehát azért szól a ~ról, hogy a megváltás valóságát elénk állítsa. – II. A szinoptikusok és az ApCsel 1. (A gyermekstört.-en kívül.) A szinoptikusok Jézus nyilvános működéséről szólva csak egyetlen találkozását említik anyjával és testvéreivel (→ Jézus testvérei), akik Kafarnaumban fölkeresték (Mk 3,31–35). Ekkor Jézus a testi rokonsággal szembeállítja azt a lelki rokonságot, amely az Atya akaratának teljesítésén alapszik (3,34). Ugyanilyen értelemben felel annak az asszonynak is, aki boldognak mondja anyját: azok a boldogok, akik Isten szavát hallgatják és hűségesek maradnak hozzá (Lk 11,27); nem kétséges: a ~t Lukács evangélista e boldogok közé tartozónak tekintette (vö. 2,19), ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy hozzátartozói idegenkedtek Jézusnak nyilvánosság előtti szereplésétől (vö. Mk 3,20 kk. is). Ennek ellenére a ~ és rokonai húsvét után a tanítványok közösségéhez tartoztak (ApCsel 1,14). – 2. A → gyermekstörténetek közül Lk tartalmaz több adatot a ~ról. 1,26 szerint a ~ Názáretben élt. Azt, hogy Dávid házából való volt, Lukács evangélista nem állítja (1,27) és a Róm 1,3 és az ApCsel 2,29 kk. sem követeli meg ezt a föltevést (mégis hamarosan magukévá tették a keresztény szerzők: Jusztinosz, Antióchiai Szt. Ignác), hiszen József származott Dávid házából (Mt 1,16; Lk 3,23 kk.; → Jézus családfája); Izr.-ben egyébként is csak apai ágon számított törv.-esnek a leszármazás. – Az → eljegyzés után, amely Izr.-ben a férfi és a nő között már törv.-es kapcsolatnak számított, ha nem éltek is még együtt, tehát „még mielőtt egybekeltek volna” (Lk 1,27; Mt 1,18), az angyal hírül adja a ~nak Jézus születését. A születendő fiúról Lk 3 dolgot mond: a) Az ósz-i ígéretekre (Iz 7,14; Mik 4,7; Dán 7,13–14) célozva leszögezi, hogy ki lesz az, aki születik: a Magasságbeli Fia, akinek az Isten odaadja Dávid trónját és aki uralkodni fog Jákob házán mindörökké (Lk 1,30–33). b) Az új életet Isten teremtő Lelke fakasztja, ezért a születendő gyermek Szent lesz és az Isten Fiának fogják hívni. Az öreg Erzsébet terhessége lesz az ígélet hitelességének a jele (1,35–37). c) A ~ számára érthetetlen, hogy jegyessége idején, még mielőtt együtt éltek volna, gyermeke lesz: „Hogyan válik ez valóra, amikor férfit nem ismerek?” De mert Isten

mindent megtehet, meghajlik akarata előtt (1,34.38). – Mt is tanúsítja Jézusnak a Szentlélektől való fogantatását (1,18); Mt fölfogásában e csodálatos születést már Izajás próf. megjövendölte (Iz 7,14), és ezt a nézetet Mt arra alapozza, hogy Jézusban valóban „Velünk az Isten” (1,23 kk.); benne megvalósul, amit Isten Ábrahám, Mózes, Dávid és a próf.-k által ígért a népnek, ti. hogy elvezeti az üdvösségre. Nem utolsósorban ezért írta le az eseményeket Máté épp a Dávid házából való József felől nézve. – A szűzi születés tört.-i és biológiai értelmezése ellen némelyek fölhozzák: – a) A gyermekségtörténetek irodalmi műfajukból következően nagyobb részt nem tört.-i adatokat tartalmaznak, hanem elbeszélő formában (→ Midrás) bemutatják Jézus szerepét az üdvösség szempontjából, és kijelölik helyét az üdvösség tört.-ében. A teol.-i tétel (szűzi születés) a Bibliában valójában csak Iz 7,14-hez fűzött magyarázat. – b) Az antik vallásokban is sok olyan tört. ismeretes, amelyekben istenek embert nemzenek, aki aztán mint istennek fia különleges isteni erővel bír. – c) Az ÚSz (különösen fontos Pál és Mk) azáltal, hogy szűzi születésről sehol másutt nem tud a gyermekségtört.-en kívül, mintha még meg is erősítene ezt a tételt. – d) Az igazi teol.-val ellenkezik annak föltevése, hogy Isten ilyen csodával nyúl bele a természet rendjébe. – Az a) ponthoz meg kell jegyezni: a gyermekségtört.-ből semmi biztosat nem lehet a szűzi születést illetően kikövetkeztetni. A Szűztől való születést Mt és Lk egymástól függetlenül írja le, így tehát olyan hitbeli meggyőződésből eredhet, amelyet az elbeszélések szerzői már készen találtak (lásd azt a magától értetődő természetességet, amellyel Mt szinte mellesleg említi). Ugyanakkor Iz 7,14 eredetileg olyan ígérete az üdvösségnek, amely egy más, a próf.-éhoz közel álló kornak szólt (→ Emmánuel), és Jézus korában nem vonatkoztatták a Messiás szűzi születésére. – A b) ponthoz tudnunk kell, hogy olyan vallástört.-i párhuzam, amely megfelelné az Isten Fia Mt és Lk tartalmazta leírásának, nem ismeretes. A szóban forgó elbeszélésekben az asszony mindig az istenséggel való egyesülés következtében fogan, ha ez néha szellemibb megfogalmazást kap is. A Lk 1,35 használta „beborít árnyékával” ugyanaz a kifejezés, mint amely az ÓSz-ben Istennek a szent sátorban való jelenlétére utal. Isten a Lélek által Teremtője a ~ által elfogadott gyermeknek. Általában az isteni eredet magyarázza a gyermek isteni természetét. Ezzel szemben az ÚSz-ben Jézus istenfiúsága, mint az üdvösség szempontjából való jelentősége is teljesen független a szűzi születés csodájától. Végül: ilyen erős hatással aligha lehetett a mitológia az úsz-i ige hirdetésre egy olyan korban, amelyben általános volt az elutasító magatartás a → mítoszokkal szemben. A mítosz hatása annál valószínűlenebb, mivel a gyermekségtört.-ek magva zsidókeresztény környezetben keletkezett, amelyben a mítosz istenképe (az istenségnek földi nővel való nemi kapcsolata) különösen erős visszatetszést keltett volna. – A c) pontot illetően megjegyzendő: az ÚSz olyan írásokat is felölel, amelyek az ige hirdetés tartalma szempontjából nem akarnak teljesek lenni. Mégis, a hallgatásából arra következtethetünk, hogy a szűzi születés kérdése nem a központja az ev.-nak, így anélkül is lehet helyesen hirdetni, hogy a szűzi születés szóba kerülne (Pál). – A d) ponthoz azt kell hozzáfűzni, hogy az ilyen elvi ellenvetésre aligha lehet exegetikai választ adni. De talán megkérdendő, hogy valójában nem Isten egy különös, az egyéb történésektől minőségileg különböző kinyilatkoztatásának tagadásáról van-e szó, végső fokon egy olyan isteni szónak az el nem fogadásáról, amely az ember számára teljesen új, és merőben lehetetlennek számít. – A szűzi születés körüli vita során kivilágosodott Jézus szűztől születésének teol.-i tartalma: az üdvösség tört.-ében egy új kezdetnek a jele, amely a Szentlélek műve (vö. Ter 1,2), egyszersmind azonban annak kiteljesítése is, amit Isten Izr. tört.-ében végbevitt: amint Isten népe történelmében újra meg újra terméketlen asszony méhéből támasztotta az üdvösség hordozóját, ill. a szabadítót (vö. 17; 1Sám 1; Bír 13), és így kinyilvánította, hogy Ő a tört. ura, most a Jézusban való egészen új kezdet csodájában ez a tört. kiteljesedett, és Isten új kinyilatkoztatást adott magáról, azt ti., hogy „Velünk az Isten”. Istennek ez az új csodája, a szűzi születés ennek a jele, ahogy Pál (Gal 4,4) is a krisztológia és a szoteriológia szolgálatába állítja a szűzi születést. – Továbbá: a gyermekségtört.-ek arról tudósítanak, hogy Jézus Betlehemben született (Mt 1,25 kk.; Lk 2,1–7), aztán beszámolnak az első, Isten támasztotta tanúkról (Mt 2,1–12; Lk 2,8–20), az Egyiptomba menekülésről, ill. a Názáretbe való visszatérésről (Mt 2,13–23), Jézus körülmetéléséről (névadás) és a Templomban való bemutatásáról (Lk 2,21–39), valamint a 12 éves Jézus viselkedéséről Jeruzsálemben (2,40–52). Az ezekről szóló elbeszélések (tört.-iségükre nézve

→ gyermekségtörténet) sokat elárulnak a ~ról. Mivel Isten őt egyedülálló módon bevonta az üdvösségtört. folyamatába, ill. eseményeibe, boldognak számít az asszonyok között, és ennek hirdetése soha nem fog elhalni a nemzedékek ajkán (1,42–45). Ugyanakkor a ~ hálás is, aki dicsőíti az Istent (→ Magnificat). A ~ azzal, hogy ajkára veszi, az Isten nagy tetteit magasztaló Egyh. szószólójává válik. Ismételten megfogalmazódik Lk-ban (1,34; 2,34 kk.), hogy a ~ emlékezetébe véste a hallott szavakat és szívében el-elgondolkodott rajtuk. Így példaképe azoknak, akik hallgatják az Isten szavát és hűségesen meg is tartják (vö. 11,27 kk.). Ugyanakkor azt sem szabad elhallgatni, hogy a kiválasztottság terhet is jelent (1,34; 2,34 kk.). A ~t érinti a hit és a hitetlenség összeütközése is; ő sem érti teljesen a Fiát (2,48.50). Így benne láthatóvá válik a hit szükségessége Isten számunkra érthetetlen tetteivel szemben. – 3. Jn-ban a ~t ott találjuk Jézus nyilvános működésének az elején is, a végén is (2,1–11; 19,25–27); ez különös tiszteletre utal. A ~ elsőként kéri Fiát: segítsen, tegyen csodát. Kérése a földi javak várásának szintjén mozog. Ezért a válasz: „Mit akarsz tőlem, asszony? Még nem jött el az én óráim” (2,4). Mert amit Jézus adni jött, azt halála órájának érkezésekor, vagyis akkor adta, amikor megdicsőült, azaz meghalt a kereszten. A → csodát, amit tesz, a hívő ezen ajándéka jelének tekinti (vö. 6,26–71; 11,24–26). A Jn-ban újra meg újra szóba kerülő kérdés a földi üdvösség várásával szemben, amellyel Jézus ismételten szembetalálja magát, a nagyobb ajándék reményének fölébresztése, amely nagyobb ajándék maga Jézus – erre utalnak Jézus jelei. János evangélista szerint azon a változáson, amelyet ez föltételez, elsőként a ~nak kellett átmennie; így – mint Lk-ban – Jn-ban is a ~ minden hit példaképe. S ha a víz borrá változtatása fölfogható az eszkatologikus öröm jeleként, amellyel Jézus meg akarja az embert ajándékozni, akkor 2,1–11-hez valami a Magnificat ujjongó örömeiből is hozzákapcsolódik. – A 19,25–27 nehéz kérdéseket vet föl a magyarázónak. Először is értelmezhető a jelenet tört.-ileg: eszerint Jézus haldokolva egymásra bízta a ~t és a szeretett tanítványt. De ha Jn tört.-iségét nem is becsüljük le, nehézséget jelent, hogy a régebbi ev.-ok szólnak ugyan asszonyokról, akik a kereszt alatt álltak, a ~t (= Jézus anyját) azonban nem említik. Katolikus exegéták, akik ennek ellenére is elfogadják a tört.-i magyarázatot, a Ter 3,15; Jn 2,1–11.16; Jel 12 szem előtt tartásával többnyire jelképes értelmet is tulajdonítanak a jelenetnek: Jézus azt az akaratát nyilvánította ki, hogy a ~ a kereszt alatt váljon szellemi anyjává Isten új választott népének. Eléggé elterjedt (főleg az evangélikus exegézisben) az a tisztán jelképes értelmezés, amely szerint a ~ a pogánykeresztény egyh.-zal szemben, amelyet a tanítvány testesít meg, a zsidókereszténységet képviseli; ugyanakkor a pogánykeresztény egyh.-nak a zsidókereszténységben az anyját kell tisztelnie. Csakhogy az ilyen allegorikus értelmezés irodalmi szempontból nem illik bele az összefüggésbe; az is kérdéses, vajon János evangélista környezetében időszerű volt-e ez a tétel. – 4. Jel 12 asszonya elsősorban nem a ~, hanem az ó és az új szövetség népe. Az „égen feltűnő jel” tört.-i helyzetét a Sátán átmeneti uralma alatt állónak mutatja. Ugyanakkor azonban a ~ is, aki a gyermeket szülte (12,5), és ha Lk-ban és Jn-ban az Egyh.-at és a hívőket képviseli is, a látnok szeme előtt egyszersmind az Isten népe jelképeként is megjelenhetett.

bolha (héb. paros): Saullal szemben Dávid 2-szer ~nak nevezi magát (1Sám 24,15; 26,20), nyilvánvaló módon udvariasságból, amelybe talán irónia is vegyül: ahogy a ~t is nehéz megfogni, úgy Dávidnak is mindig sikerült egérutat nyernie. Személynévként Paros: Ezd 2,3; 8,3; 10,25; Neh 3,26; 7,8; 10,15.

bolondság: → esztelenség.

bolygók: Már az 1. babilóniai dinasztia idején fölfedezték a babilóniaiak, hogy a mindig ugyanazon a pályán mozgó „állandó” csillagok „sereg”-ében van 5, amely a többiektől függetlenül kering, és ezért bibbunak, azaz ’elcsatangolt bárányok’-nak nevezték őket. Ezekhez a Napot és a Holdat is hozzá vették, így lett a ~ klasszikus száma 7. A ~ a régi iratokban a következő sorrendben szerepelnek: Hold, Nap, Jupiter, Vénusz, Szaturnusz, Merkúr, Mars. E ~ban Szin, Samas, Marduk, Istár, Kettu-Meszaru (= igazságosság és jog), Nebo és Nergal istenek megjelenési formáit látták. Az egyiptomiak is ismerték a szóban forgó 5 bolygót. A Biblia nem tartalmaz pontos adatokat arra vonatkozóan, mennyire terjedt el Palesztinában az asszír csillagkultusz III. Szalma-

nasszár (ur. Kr. e. 858–823) korától kezdve, de azért föltehető, hogy az 5 bolygót ismerték. Jóllehet a mazsalótot (pl. 2Kir 23,5) az etimológiából kiindulva általában az állatöv jeleiként magyarázzák, az a tény, hogy tisztelték őket, más magyarázati lehetőséget kínál, hiszen az állatöv jelei önmagukban soha nem voltak kultusz tárgyai. Az a körülmény, hogy a 23,5 a Nap és a Hold után említi a mazsalótot, továbbá e szónak arám és középhéb. jelentése arra engednek következtetni, hogy itt a ~ra kell gondolnunk. A magyarázók → Kevánban (Ám 5,26) az istennek tekintett Szaturnuszt látják, Istár szimbólumát, Vénuszt pedig az → ég királynőjében keresik. A helel, amely kapcsolatba hozható az arab hilallal ('újhold'), valamint az akkád elluval ('derült'), és amely az ugariti irodalomban istenség díszítő jelzőjének látszik, vsz. Izajásnál is a Vénuszra vonatkozik (Iz 14,12: 'hajnal fia'; vö. LXX; Vg.: Lucifer), amely a kánaáni mitológiában istenként (Astár) szerepel. Itt a bolygó az uralmon lévő királyt jelképezi, mint egy istennek a fiát (vö. Zsolt 110,3). Jel 22,16: Jézus a hajnalcsillag (→ csillag). A 2,28 és a 2Pét 1,19 esetében (a parúziával kapcsolatban) föltehetően szintén Jézusra vonatkozik a kép. A bolygó csillagok bűnhődése, amelyhez Júd 13 a tévtanítókat hasonlítja, vsz. célzás Hénoch (etióp) 18,13 kk.-re, ahol a hetes szám a ~ra emlékeztet: olyan lelkek, akik megszegték Isten parancsát; más magyarázók üstökösre v. hullócsillagra gondolnak.

bor: 1. Termeléséről a Bibliában először Noé tört.-ében esik szó (Ter 9,20 kk.). Az ősatyák idejében a ~ jól ismert ital volt (14,18; 27,25; 49,11–12); Palesztinában és a környező országokban szinte a nép italának számított (csak az iszlám vetett véget Palesztinában a szőlőművelésnek). Az ÓSz szerint Palesztina ismert volt szőlőjéről, ill. → szőlőskertjeiről (MTörv 6,11; 8,8); különösen a Hebron környékén (Eskol völgye) termő szőlő volt híres (Szám 13,23 kk.), de jónak tartották a libanoni v. a Damaszkusz melletti Helbonban termelt ~t is (Oz 14,8; Ez 27,18). Jáhve a rossz v. jó szürettel meg is verhetette, meg is áldhatta népét (MTörv 7,13; 28,30.39; Péld 3,10; Iz 5,10; Oz 2,10; 9,2; Jo 2,24; Ám 5,11; Szof 1,13. sz.) → sajtó – 2. Mindennapos felhasználása. Sir 39,26 a ~t azok közé a dolgok közé sorolja, amelyek elengedhetetlenek az emberi élethez; az útravalóhoz is hozzátartozott (Bír 19,19) és az ostrom idejére tartalékolt készlethez szintén (2Kron 11,11). A Makkabeusok idején szokás volt a ~t vízzel vegyíteni (2Mak 15,39), talán Izajás idejében is, de ez Iz 1,22 alapján biztosan nem állítható. A „szőlő vére” kifejezésből (Ter 49,11; MTörv 32,14; Sir 50,15), valamint az Iz 63,1 kk.-ből arra lehet következtetni, hogy főleg vörös bort ittak. A ~ élvezeti cikk is volt, ami ünnepekkor nem hiányozhatott az asztalról (1Sám 25,36; 2Sám 13,28; Bölcs 2,7; Iz 5,12; Jn 2,1–11). Zamatának és illatának fokozására egy ideig a hordó alján hagyták a seprűt (Jer 48,11 kk.; Szof 1,12). Szokás volt a ~ba illatos növényt tenni, hogy így különleges zamatot kapjon. A ~ mirhával vegyítve inkább kábítószerrül, a kínok enyhítésére szolgált (Mk 15,23). Az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédben a ~ a seb fertőtlenítésére, a gyógyulás elősegítésére szolgál (Lk 10,34); Pál is ajánlotta az egészség érdekében „kevés ~”-nak a fogyasztását (1Tim 5,23). Az ÓSz-ben ezzel szemben inkább az elkeseredettek és kétségbeesettek, azaz a lelkiileg sebzettek „orvoslására” tartották alkalmasnak (Péld 31,6 kk.; Jer 16,7). A Péld 23,31–35; Sir 19,3 arra figyelmeztet, hogy a ~ral való visszaélést el kell kerülni; az intelmek jelentősége még a következményekre való utalás. Pál a részegséget a „test cselekedetei” közé sorolta, olyan dolognak minősítette, amely kizár az Isten országából (Gal 5,21; 1Kor 6,10). Jer szerint a rechabíták nem ittak ~t (35,1–19). – 3. A ~ szerepe a vallási életben. A nazirok fogadalomból sem ~t, sem más „részegítő” italt nem ittak (Szám 6,1–4; Bír 13; 1Sám 1,11; Ám 2,11 kk.; Lk 1,15; 7,33; ApCsel 18,18). A papoknak sem volt szabad ~t inniuk, ha a megnyilatkozás sátrához mentek, v. ha a belső udvarba akartak lépni (Lev 10,8–11; Ez 44,21). Az → áldozatban (→ italáldozat) viszonylag kevés szerepe volt a ~nak: magában nem mutattak be ~t áldozatul, csak más adományhoz adtak ~t is (Kiv 29,40 kk.; Szám 15,5; 28,7.9.14). Áldozat bemutatásakor a ~t az égőáldozat oltáránál kiöntötték (28,7; Sir 50,15). Aldozati lakomák alkalmával ~t ittak (1Sám 1,9.14). Később húsvéti bárány elköltésének lett a ~ jelentős tartozéka. A templomtekercs említi egy külön ~ünnepet is. Mégis, a ~ az ÚSz-ben kapta legfontosabb szerepét, amikor az → utolsó vacsorán Jézus az → Eucharisztia megalapításakor kenyeret és ~t vett a kezébe. – 4. A bibliai jelképek között: Mt 9,17: kézenfekvő, hogy az új ~ új tömlőbe való. Jer 48,11 kk.: és Szof 1,12: a fejtéshez kapcsolódik a leírás. Elihu lefojtott ~hoz hasonlítja a lelkét, amely kiutat keres (Jób 32,19 kk.). Az Istenhez való ragaszkodás, az

Isten előtti őszinte meghajlás olyan, mint a tiszta ~ (Iz 1,22). Az Én 5,1 a szerelmet ~ és tej ivásához hasonlítja; a menyasszony fűszerezett ~ral kedveskedik a vőlegénynek (8,2). Jel 14,8: a tüzes ~ kicsapongáshoz (azaz bálványimádáshoz) vezet; aki „leborul a vadállat előtt”, az „Isten haragjának ~ából fog inni” (14,9). Ezek a képek a Zsolt 60,5; 75,9: is föllelhetők, de legtisztább formában mégis Jer 25,15–29: találkozunk vele: Isten haragjának ~át kell inniuk a nemzeteknek.

borbély: Bár K-en gondosan ápolták a → szakállukat és a → hajukat, a ~t a Bibliában csak Ez 5,1 említi a borotvával kapcsolatban. A borotva a haj, ill. a szőrzet levágásához szolgál eszközü: Szám 6,5 (→ nazir); 8,7 (leviták); Bír 13,5; 16,17 (Sámson); Iz 7,20 (Assíria királya szerepel „borotva”-ként); Zsolt 52,4 (a nyelv mint éles → kés, azaz borotva).

borz: → szirti borz.

bosszú: A ~ bibliai értelemben az Isten világának jelensége: csak Istennek áll jogában mint a törv. létrehozójának és őrének az általa alkotott jogrenden esett sérelmet megtorolni. A jogrend védelme terén az ÓSz-ben a vallás-erkölcsi gondolkodás fejlődésének folyamatában változás ment végbe. – 1. A megtorlás régi joga a talio-jog (talio 'megtorlás' a talis-qualis 'olyan amilyen' szóból), amely az ősember mértéktelen ~vágyának (vö. Ter 4,15.23 kk.) határt szabott; a sértés elkövetőjének ugyanazzal kell bűnhődnie, amivel másnak sérelmet okozott (Kiv 21,23–25; Lev 24,19–21; MTörv 19,21); → megfizetés, → vérbosszú. A sértett nem egyszerűen rosszal viszonzza a rosszat, hanem a kártalanítás jogán Isten megbízásából megtorolja a sértő félen a tettét (vö. Bír 1,7; 2Sám 3,39). – 2. Később a ~t – bizalommal – átengedik a „megtorlás Istené”-nek (Zsolt 94,1), aki Izr. fiainak egyénenként is (Jób 19,25), összességükben mint népnek is (Iz 41,14) gyámoluk, pártfogójuk. „Ne mondd: 'Csak a rosszat fizetem vissza!' Hagyatkozz az Úrra, ő majd kártalanít” (Péld 20,22; vö. MTörv 32,35; Jer 11,20; 15,15; 20,12). A homo biblicus valójában arra vágyik, hogy Isten igazságossága győzedelmeskedjen (→ átokzsoltárok). – 3. Hogy az elkerülhetetlen személyes ~vágyon úrrá legyen, a → szent-ség törvénye (Lev 17–26) egy lépéssel még tovább megy: már nem Isten bosszuló karjára hivatkozik, hanem a testvéri szeretet „aranszabályá”-ra: „Ne táplálj gyűlöletet szívedben testvéred iránt. Fedd meg embertársadat, s akkor nem osztozol bűnében... Szeresd embertársadat, mint saját magadat” (19,17 kk.). – 4. Krisztus átvette ezt a követelményt, de kibővítette, ill. a nem Izr. fiai közül valókra is, vagyis minden emberre kiterjesztette (Lk 10,30–37; Mt 5,38–42). Az ő példáját követve (1Pét 2,23) a tanítványnak nem szabad ~t állnia, hanem a kiengesztelődés szellemében a rosszat jóval kell viszonznia (Mt 5,39–40; Róm 12,19–21). – 5. Isten az ítéletkor minden igazságtalanságot és erőszakot megtorol (Jel 6,10; 19,2).

Boszra, Bocra, Bozra (héb. 'megközelíthetetlen hely'): ósz-i városok neve. 1. Az edomiták fővárosa; innen származott az edomita király, Jobáb (Ter 36,33; 1Krón 1,44). A próf.-k romlásáról jövendöltek (Iz 34,6; Jer 49,13.22; Ám 1,12); a Zsolt 108,11 „erős város”-ként szerepelteti. Ma Buszera. – 2. Város Moáb földjén (Jer 48,24). Talán azonos Becerrel (MTörv 4,43; Józs 20,8; 1Krón 6,63). Ma Umm-el-Amad.

botozás: → ostorozás.

botrány, skandalum (a gör. szkandalon 'csapda, hurok' szóból): olyan magatartás v. cselekedet, amely más bűnének oka. Aki v. ami így más botlásának oka, az megbotránkoztat, aki elbotlik az megbotránkozik. – Az ÓSz-ben az botránkoztat meg, ami bűnbe (= bálványimádás) visz (Kiv 23,33; 34,12; Jer 3,3), v. ami ezzel egyértelmű, romlást, pusztulást idéz elő (Szo 1,3; vö. Oz 4,17); ez utóbbit sokszor maga Jahve helyezte népének kilátásba (Iz 8,15). Isten megóv a botlástól és a bukástól (Zsolt 91,11 kk.), kőszikla, az üdvösség sziklája (MTörv 32,4.15.18; Iz 17,10; 26,4), de egyszersmind a botlás köve és a botránkozás sziklája is (8,14). A fogság utáni időben a gonoszok „maguk sem tudják, miben botlanak meg” (Péld 4,19). – Az ÚSz szóhasználata az ósz-i gondolkodást tükrözi (a profán gör.-ben hiányoznak a megfelelő kifejezések). A szinoptikusoknál Jézus szavai két helyen olyan ósz-i helyekhez kapcsolódnak, amelyek a végső időkre vonatkoztathatók. Mt 24,10 (vö. Dán

11,41): sokan (azaz a választottakon kívül valamennyien; vö. Mt 24,22.24.31) áldozatul esnek a tévtanoknak, eltántorodnak a hittől, és kihűl bennük a szeretet, ami azzal egyértelmű, hogy elesnek az üdvösségtől. Mt 13,41 (vö. Szof 1,3): a „botrányok” kifejezésen valójában személyeket kell érteni, akik azon fáradoznak, hogy sokak bukását idézzék elő, az idők végén azonban a kárhozat lesz az osztályrészük. – Már a jelenben is: Krisztus eljövetele (Mt 11,2–5) magában rejti a megbotrányozás lehetőségét (11,6), de egyszersmind a kikerülhetlenségét is (18,7); de „jaj” azoknak, akik másokat megbotrányoztatnak – jobban járnának, ha malomkövet kötnének a nyakukra és a tenger fenekére vetnék őket (18,6; Lk 17,2), hiszen a botrányozással maga az üdvösség forog kockán (Mt 18,8 kk.). 16,23: Jézus a Sátánnal azonosította Pétert, amiért „botrányoztatott” (értsd: Jézust le akarta téríteni útjáról). Magán Jézuson is „megbotrányoztak”, nemcsak a názáretiek és a farizeusok, hanem még a tanítványok is (11,6; 13,57; 26,31.33) – a rajta való botrányozás a benne való hittel áll párhuzamban. A tanítványok hitének meggyengülése Jézus szenvedésének láttán (Mk 14,27) része az eszkatologikus eltévelyedésnek (vö. Mk 14,38). Péter ugyan tiltakozik ellene, mégis „megbotrányozik” Jézuson (14,29), jóllehet Jézus imádkozik érte (Lk 22,32). Eszkatologikus jellegű a názáretiek (Mt 13,57) és a farizeusok (15,12) botrányozása is. A Jézus tanítása miatti botrányozás folyamán Jézus személyén is megbotrányoznak, és megfordítva. A kicsik megbotrányoztatásától azért kell óvakodni, mert a kicsik vannak az eszkatologikus üdvösségre hivatva (18,6). A 17,27 (kései hagyomány): Jézus kész megfizetni a templomadót, hogy a megbotrányoztatást elkerülje. – Pál – miként a szinoptikus hagyomány – szintén beszél elkerülhetetlen botrányoztatásról (Róm 9,33; 11,9; 1Kor 1,23; vö. Gal 5,11) és olyanról, amit feltétlenül el kell kerülni (Róm 14,3; 1Kor 8,13). Elkerülhetetlen az ev.-on való botrányozás, ahogy az a Róm 9,33-ból – Iz 8,14; 28,16 alapján – kiviláglik (vö. 1Pét 2,6–8). Az ev.-ban éppúgy adva van a lehetőség a megbotrányozásra és ezzel a kárhozatra, mint a hitre és az üdvösségre. 1Kor 1,23: a botrányozókat a zsidók képviselik: a kereszt a zsidóknak „~” (= ok a botrányozásra). Gal 5,11 kk.: a kereszten való botrányozás maga után vonja az ev. elleni tiltakozást, az ev. hirdetőjének üldözését is. De a 2Kor 11,29-ből kikövetkeztethetően Pál azt is lehetségesnek tartja, hogy a hívő közösségen belül is megbotrányozzanak némelyek az ev.-on. El kell kerülni a megbotrányozást, ill. a megbotrányoztatást, amikor az az „erősek” és „gyengék” hitének különböző mértékéből adódik. A Róm 14,1–3: foglalt figyelmeztetés azoknak a zsidó-, ill. pogányságból megtért keresztényeknek szól, akik más-más múltjukon nem tudtak úrrá lenni az ev. szellemében (14,21–23; 1Kor 8,10–12). Az „erős” veszélyezteteti Isten üdvözítő művét (Róm 14,20), amikor a testvérének indítékot szolgáltat szabadságával a megbotrányozásra (Róm 14,15) és megsérti lelkiismeretét (1Kor 8,12); a „gyenge” már most ítélet alá esik (Róm 14,23), ha eltékozolja a hit lehetőségét. Jóllehet Pál a 15,1: magát – hitbeli magatartása szempontjából – az „erősek” közé sorolhatná, a közösség érdekében a „gyengék” oldalára áll. A közösség hitét rombolják a megbotrányozást előidéző tévtanítók (16,17; vö. Jel 2,14). Az ap.-nak és egyáltalán a kereszténynek kerülnie kell mindent, ami „megbotrányoztathatna”, azaz mások hitét megrendíthetné, ill. mások üdvösségét veszélyeztethetné (1Kor 10,32; 2Kor 6,3). A meg nem botrányozás Isten ajándéka, így érthető, hogy az ap. imában kéri a közösség számára (vö. Fil 1,10). – János a tanítványok értetlenségére vezeti vissza, hogy „megbotrányoztak” Jézus tanításán (Jn 6,61). A botrányozás elszakít Jézustól (6,66), sőt – mint Júdás esetében történt – áruláshoz vezet (6,70 kk.). A megbotrányozást a Lélek segítségével lehet elkerülni, aki bevezet az igazság ismeretébe (14,26), és aki a tanítványoknak már megadatott, Jézusnak hozzájuk intézett szavaiban (6,63), amint azt Péter vallomása is tanúsítja (6,66 kk.). Azon a hitbeli nehézségen, amivel a tanítványok Jézus szenvedése láttán szembe kerültek, a Szentlélek segítségével lehet úrrá lenni (15,18–27: 16,1). A hitben és a szeretetben való megmaradás megóvja a keresztényt attól, hogy másokat megbotrányoztasson (1Jn 2,10).

Bozra: → Boszra.

bögöly: → darázs.

böjt: teljes v. részleges tartózkodás ételtől, italtól és esetleg a házastársi érintkezéstől. Az ÓSz-ben, amint ez 'a lélek meghajlik' (vö. Iz 58,3.5; Zsolt 35,13) kifejezésből kikövetkeztethető, egyfajta megalázkodást jelent –

így kap a ~ vallási színezetet: súlyt ad a kérő imának; különösen nehéz időben ajánlatos ~öt tartani (1Sám 7,6; Jo 1,14; 2,15). Haláleset alkalmával (1Sám 31,13; → gyász) és kinyilatkoztatásra várva (Kiv 34,28; Dán 9,3) is szokás volt böjtölni. Ez is azzal a megalázkodni akarással magyarázható, amit a ~ jelentett az ÓSz népe számára (igaz, eredetileg a halottak szellemei előtt „alázkodtak meg”). A törv. eredetileg csak egy kötelező ~i napot írt elő, az engesztelés napját (Szám 29,7; ApCsel 27,9). A fogság után azonban további 4 ~i napot iktattak törv.-be, hogy a nagy nemzeti nyomorúság feledésbe ne merüljön (Zak 7,3.5; 8,19). Ezenkívül mindenki böjtölhetett egyéni jószándékból. Mindamellett a próf.-k felszólalnak a ~ túlbecsülése és túlzásba vitele ellen (Iz 58,1–5; Jer 14,12). A kései zsidóság ennek ellenére egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a ~nek. – az ÚSz-ben gyakran böjtölnék a farizeusok és követőik (Mt 9,14); hetenként hétfőn és csütörtökön tartottak ~öt, és ennek akkora jelentőséget tulajdonítottak, hogy Jézus kifogásolta (6,16–18). Jézus maga is ~tel készült messiási küldetésére (4,2; Lk 4,2). Amikor a farizeusok szemrehányást tettek tanítványainak, hogy nem böjtölnék, azzal vette védelmébe őket, hogy ha kiragadják körükből a vőlegényt, akkor majd böjtölnék (Mk 2,18–20). Az őskeresztény egyh. átvette a ~ gyakorlatát az ÓSz népétől (ApCsel 13,2 kk.; 14,23: előljárók választásakor, erre előkészületül). Pál is böjtölt (2Kor 6,5; 11,27). → önmegtartózkodás.

bölcsek: → bölcsesség, → napkeleti bölcsek.

bölcsek csillaga: Mt 2,1–12 szerint a → napkeleti bölcsek egy rendkívüli égi jelenségből, „csillag fölkeléséből” ismerték föl a zsidók királyának megszületését, s indultak el, hogy hódoljanak előtte. E jelet a zsidók nem értették, mert Heródes kérdésére nem → Bileám, hanem Mikeás jövendölésével válaszolnak, s adják meg Betlehemet a születés helyeként. Maga Heródes, mert nem volt zsidó, e kérdésben érthetően tájékozatlan volt. A csillag pedig, amelyet „fölkelni láttak”, újra föltűnt és elvezette a bölcseket a házhoz, ahol a Gyermeke volt. – A racionalista magyarázók szerint a → gyermekségtörténet egésze → Midrás v. e részlete mitikus elem benne, jöhet J. Kepler már a 17. sz. elején fölvetette, hogy a ~ nem üstökös, hanem a Jupiter–Szaturnusz – > bolygók együttállása, konjunkciója lehetett. E két bolygó ui. 20 évenként konjunkcióban áll, 258 évenként háromszor egymás után ismétlődik a konjunkció más és más csillagképben, s 794 évenként ugyanabban a csillagképben van hármas konjunkció. Kepler számításai szerint Kr. e. 7-ben ilyen hármas konjunkció volt a Halak csillagképben. Mivel akkoriban a Jupiter a királyok, a Szaturnusz a zsidók csillaga, a Halak csillagkép pedig a Jupiter saját csillagháza volt, a bölcsek egyértelműen következtethettek arra, hogy Zsidóországban egy nagyon jelentős király született. – E feltevést a századunkban megfejtett ékírásos táblák bizonyítják. P. Schnabel pl. 1925-ben megfejtett egy babilóniai ékírásos táblát, mely évszázadokkal előre jelezte a mondott konjunkciót. A bölcsek tehát előre tudhattak e rendkívüli jelenségről és érthették mint jelet.

bölcsesség: a K-i gondolkodásban az ember természet adta tulajdonsága, amely a nevelés és a tapasztalat-szerzés során bontakozik ki, s az istenek tulajdonsága, amelyet gondosan őriznek (vö. Ter 2,17; 3,5–22; Jób 15,8; Ez 28,1–6) és csak kegyként osztanak meg egyes emberekkel. Némelyek szerint e 2. felfogás a régebbi, ill. az ősi, az első a másodikból fejlődött ki. Az első először arisztokrata környezetben bontakozott ki, de aztán az írástudók iskoláiban is elterjedt. A ~nek ez az értelmezése racionális és gyakorlati. A másik felfogás egy, v. több istenbe vetett hitre vezethető vissza, és az ÓSz-ben mindenekelőtt a próf.-knál, valamint a népies elbeszélésekben szerepel. A ~ ebben az értelmezésben többé v. kevésbé titokzatos hatalom, amely Istentől származik, és analóg a Lélekkel, amellyel gyakran párhuzamban áll. A későbbi ~i kv.-ekben (Jób, Péld 1–9. Préd, Bölcs, Bár) a két felfogás összeolvad. – A ~et Izr.-ben gyakorlatilag értelmezték: a ~ életművészet (Péld 21,20; 23,18; 24,14); bölcsnek számított a szorgalmas mesterember (Kiv 28,3; 31,3; 1Kir 7,14; Iz 40,20; Ez 27,8), az okos és tapasztalt ember, aki jó tanácsot adott (2Sám 13,3; 14,2; 20,16), a belátó öreg (Jób 8,8; 12,12; 15,10), a tudós, aki tudott írni, olvasni és ismerte a törv.-t (Jer 2,8; 8,8 kk.) Az írnokok közt, akik az udvarnál elérték a legmagasabb tisztségeket (2Kir 25,19) akadtak „bölcsek”, akiknek nagy volt a befolyásuk (2Sám 15,31.37; 1Kir 12,6; 20,8; Péld 16,13 kk.). A Kr. e. 8. sz.-tól a bölcsek – a papokkal, a próf.-kkal és a katonákkal – a vezető réteghez tartoztak (Iz 3,2 kk; 29,14; Jer 8,8; 18,18; Ez 7,26); ezek a bölcsek szívesen átadták tudásukat és

tapasztalataikat fiaiknak (Tób 4,2; 14,10; Péld 13,1; 15,5; 31,1; → Achikár) és a fiataloknak, akik valamely hivatal elnyerésére törekedtek; a Péld sok mondása ilyen bölcsektől való (19,9; 22,11.29; 24,21; 25,6 kk.; 29,26). A királyság utáni időben a bölcsök mind az udvarból, mind a törv.-t magyarázó írástudók köréből visszahúzódtak és külön iskolákban tanították a ~et (Sir 39,1.2.8; 51,23; vö. Péld 9,1). – Ez a ~ gyakorlati jellegű: józan okosság, egyfajta életművészet, amelynek a boldogság biztosítása a célja (pl. 14,15 kk. 29; 22,3); ezért gyakran az „élet forrása”-nak (4,23; 10,11; 13,14; 16,22) v. az „élet útját”-nak (6,23; 10,17; 15,24) nevezik. A ~re tanítás olykor a mértéktelenség, a kicsapongás szomorú következményeinek bemutatása (23,1 kk.; 24,6–10; 2,15–19; 6,25–35; Sir 31,19–21). Ugyanakkor a ~ foglalatja az erkölcsi nevelésnek is, amelyet vallásos szellem hat át (Péld 20,2.4.22 kk.; 24,21; 25,20 k.; 29,13), ebből következően a ~ és a vallásosság fedik egymást (a „bölc”, az „igaz” és a „jámbor” ugyanazt jelenti, s a velük ellentétes „balga”, „gonosz” és „bűnös” szavak szintén egyazon dologra, tulajdonságra vonatkoznak). A ~nek Jahve félelme a kezdete (Jób 28,28; Péld 1,7; 9,10; Sir 1,11–21; 19,20); a bölcs azt teszi, ami Jahvének kedves, ami pedig nem tetszik Jahvének, azt kerüli (Péld 6,16; 8,13; 11,20; 12,22; Sir 1,27; Bölcs 4,10.14; 7,14.28). Ahogy a későbbi ~i kv.-ekben áll, a bölcs teljesíti a törv.-t (Tób 4,6; 14,10; Zsolt 7,2; 37,31; Préd 12,13; Sir 6,37; 9,15) – épp ez jelenti a ~et (15,1; 19,20; 24,23; Bár 4,1). A ~nek ez az erkölcsi, ill. vallásos jellege már az egészen régi és nem is próf.-i körökből eredő bölcs mondásokban is megnyilatkozott, de a próf.-k beszédei nyomán még inkább előtérbe került. Ter 2: az ember nem kapta meg a jó és a rossz megkülönböztetésének tudományát, mert akkor hasonlónak vált volna az Istenhez (2,17; 3,5.22); aki erre törekszik, az Isten tökéletességének közelébe akar férkőzni (Jób 15,8; vö. Ez 28,1–5.12). Innen érthető, hogy a ~, amelyet egyedül Isten ismer Jób 28,12–27: el van rejtve minden létező előtt, Bár 3,15–38: pedig úgy szerepel, mint ami az ember számára elérhetetlen. A próf.-k gyakran magasztalják az isteni ~et (pl. Iz 28,29; 31,2; 40,13 kk.; vö. Jób 9,4; 11,6–8; 12,13–24), amely mellett az emberi ~ elenyészik, semmivé válik (Iz 19,11–15; 29,14; 28,9; 31,2 kk.; Dán 2,20–23; vö. Zsolt 94,10–12; Péld 19,21; 21,30). Minden ~nek Jahve a kútforrása, aki annak ad ~et, akinek akar, pl. a mesterembereknek a kultikus célra használt tárgyak előállítására (Kiv 28,3; 31,3; 35,31), olyan kiválasztott embereknek, amilyen József volt (Ter 41,8.38) v. Dániel (Dán 1,17; 4,5 kk. 15; 5,11.14) és mások (Bölcs 7,20), továbbá népe vezetőinek, így Mózesnek (Szám 11,17.25) és segítőitársainak (11,16 kk.; MTörv 1,13), a királyoknak (Péld 16,10), Dávidnak (2Sám 14,17; vö. 23,1), Salamonnak (1Kir 3,11.28) és tanácsosainak (2Sám 16,23; vö. Iz 29,14; 5,21), Ezdrásnak (Ezd 7,25) és végül a Messiásnak (Iz 11,2–5). Ezekben a népies elbeszélésekben és próf.-i szövegekben a ~ természetfölötti jelleget ölt, Jahvétól származó tudást jelent és Isten Lelkével rokon (Ter 41,8.38; MTörv 34,9; Bölcs 7,22; Iz 11,2–6; Dán 4,5 kk. stb.). – Az egyiptomi és babilóniai varázslókat és jóvendőmondókat szintén bölcsnek mondták (Kiv 7,11.22; Bölcs 17,7; Iz 19,3.11 és Iz 47,10–13; Jer 10,7; 50,35; Dán 1,20; 2,2) – A későbbi ~i kv.-ekben (Jób, Péld 1–9, Préd, Bölcs, Sir, Bár) a ~ egyfelől természetes emberi tulajdonság, amelyet a tapasztalatszerzés és a bölcsök tanítása bontakoztat ki, másfelől Isten adománya (Jób 11,6; 32,8.18–20; 36,1.10; Zsolt 32,8; Péld 2,6 kk.; Préd 2,26; Bölcs 7,7.27; 8,21; 9,27; Sir 1,1; 24,8; 39,6 kk.; Bár 3,27), az Isten Lelke sugallja, sőt annak köszönheti a bölcs a ~ét, hogy leszáll rá Isten lelke (Jób 32,18; Bölcs 7,7; 9,17; Sir 39,6). Így érthető, hogy a bölcsök elfoglalhatják a hiányzó próf.-k helyét (Bölcs 7,27; Sir 24,33). Azokat a tetteket, amelyek a Biblia más kv.-eiben Isten Lelkének tetteiként szerepelnek, a ~i kv.-ek a ~nek tulajdonítják, így a teremtést (Jób 26,12; 28,25–27; Péld 3,19 kk.; Bölcs 7,24; 9,1 kk.; 14,3; vö. Jud 16,17; Zsolt 33,6; 104,30; Bölcs 1,7), az uralmat (Péld 8,14 kk.; Bölcs 8,7–14; vö. Iz 11,2–8), Isten népének oltalmazását (Bölcs 10,15–11,2; vö. Iz 63,11–14), az ember erényekre nevelését (Péld 8,32–36; 9,12; Bölcs 1,4 kk.; Sir 24,18–22; vö. Neh 9,20.29 kk.; Zak 7,12). Végül a ~ teljesen egybeesik, azonosul a Lélekkel (Bölcs 1,4–6; 9,17; 7,22–24). – Személy-e a ~? Az isteni ~et, amely a világ teremtésekor jelenik meg és Izr.-ben az ember nevelőjének bizonyul, a ~i kv.-ek részletesen jellemzik. Jób 28,12–27; Bár 3,9–4,4: isteni tulajdonság, általa teremtette és kormányozza Jahve a mindenséget, ember nem szerezheti meg a maga erejéből (vö. 1,6–10); sőt Izr. sem birtokolja, jóllehet törv.-ében Jahve megadta neki; mivel elhagyta a ~ forrását, a törv.-t, büntetést vont magára (3,9–12; 4,1). A Péld 1,20–33; 8,1–21; 9,1–6 úgy állítja eléink az isteni ~et, mint egy prédikáló női alakot,

aki az útkeresztelkedésnél áll (8,2), és figyelmezteti az embereket v. meghívja őket, hallgassák a bölcs tanítást. Máskor a ~ (8,22–31) úgy jelenik meg, mint ami nem azonos Istennel, hanem Isten teremtménye, előbb volt, mint a világ, s ott volt Isten mellett, amikor Isten a világmindenséget létrehozta. – Az isteni ~, amelynek Jahve az egyedüli forrása és létoka (vö. Sir 1,4–9) 24,1–24: így dicséri saját magát: Isten szájából származik, bejárta „az égi köröket”, a mélységeket, végül Jeruzsálemben ütötte fel sátrát, itt „magasra nőtt” és „pompás gyümölcsöt” hozott. Ezt az isteni ~et testesíti meg Mózes törv.-e (24,23), amely nem más, mint Jahve által az isteni ~nek szavakba foglalása. Bölcs 7,22–8,1: az isteni ~ Isten szájából származó (7,25 kk.), értelemmel bíró lény (7,22), aki a világ teremtésekor Jahve tanácsadója volt (8,4; vö. 9,9), és a kútforrása minden létezőnek (7,22; 8,5; vö. 9,9); tud mindent (7,27), lát mindent (9,11), áthat mindent (7,24), kormányozza a mindenséget (1,1), tanítja az embereket és vezeti, oltalmazza őket (7,22; 8,7; 10,10 kk.; 10,1), úgy áll mellettük, mint a jegyes (7,28; 8,2.9). A ~ Isten képmása (7,25 kk.), Isten menyasszonya (8,3), Isten mellett ül a trónon (1,4). Ezeket a költői részleteket értelmezve sok régi és néhány mai exegéta is egy Istentől különböző, önálló személyre gondol, de ez a magyarázat nem helytálló. Péld 8,1–21; 9,1–6: az isteni ~ nem tényleges személy, ahogy ellentéte, „dőreség asszony”, aki félrevezeti az embereket (9,13–18) sem az; ugyanígy a Sir 24,1–24 is. Egyszerűen megszemélyesítésről van szó. Egy olyan meggyőződéses monoteista, mint amilyen a Bölcs szerzője volt, ténylegesen nem gondolhatott arra, hogy a ~ Isten menyasszonyaként valóban ott ül Isten mellett, csupán átvitt értelemben. A modernek zöme szívesen elfogadja ugyan azt a nézetet, amely szerint az isteni ~ az ÓSz-ben nem képvisel külön isteni személyt, de azért Isten megszemélyesített tulajdonságát többnek gondolja: hiposztázisként értelmezi (→ Isten igéje). Csakhogy: a sok régi vallásban szereplő hiposztázisok valamennyien többé v. kevésbé önálló léttel rendelkeztek és az istenségtől függetlenül tevékenykedtek; a Péld, a Bölcs és a Sir szerint ellenben az isteni ~ működése (miként Isten szaváé és Isten Lelkéé is) magának Istennek a működése (vö. Bölcs 9,17), ahogy az emberi ~ sem független az embertől (vö. 8,6). – Izr. ~e sok tekintetben megegyezik a szomszédos népek ~ével. Izr.-ben sokra tartották Edom, Egyiptom, Babilónia és Arábia ~ét (Jób 2,11; Jer 49,7; Abd 8; Ter 41,8; 1Kir 5,10; Iz 19,11; ApCsel 7,22; Iz 44,25; 47,10; Jer 50,35; 51,57; Dán 1,20; 2,24; Péld 30,1; 31,1). Így arra lehet következtetni, hogy ezeknek a népeknek a ~ről vallott felfogása hatással volt Izr. nézeteire. Bizonyos, hogy a 22,17–23,11 nem független az egyiptomi ~ kv.-tól, amely Amenemopétól származik, ha ennek hatása nem is volt közvetlen; ugyanakkor a Péld több mondása az arám Achikárra emlékeztet. Ezt a ~et Izr. hozzáidomította a maga monoteista hitéhez, az igazság jegyében fogant, így értelmezett erkölcséhez, és ebből következően a törv. teljesítését állította központba; egy eredetileg arisztokratikus felfogásból általános erkölcsi felfogást bontakoztatott ki. – Az ÚSz-ben az emberi ~, amelyet az ósz-i ~i kv.-ek oly sokra tartottak, ritkán kap dicséretet (Mt 12,42; ApCsel 7,22; 1Kor 3,10; 6,5; vö. Lk 16,8); inkább csak akkor vált ki elismerést, ha erkölcsi és vallási színezetű, ill. célzatú (Mt 13,53; Lk 2,42.47.52; Róm 16,19); a merőben emberi ~et Pál is, Jakab is elvetette (1,22; 1Kor 1,17–29; 2,4 kk. 13) – ezek a testből származnak (2Kor 1,12) v. a világból (1Kor 2,6; 3,19), ill. a Sátántól (Jak 3,15). Az igazi ~ Isten adománya (Lk 21,15; ApCsel 6,3.10; 7,10; 1Kor 12,8; Ef 1,8 kk. 17 kk.; Kol 1,9.28; Jak 1,5; 3,17; 2Pét 3,15); általa az ember képes lesz arra, hogy Isten üdvözítő tervét felfogja, megértse (1Kor 2,6; Ef 1,8 kk. 17 kk.) és azt tegye, amit Isten akar (Róm 16,19; Kol 1,9.28; 3,16; Jak 3,13.15.17). A hitetleneknek Krisztus keresztje balgaság, a hívőknek ellenben Isten ereje és ~e (1Kor 1,23 kk.), azaz Isten üdvözítő erejének és akaratának a maga teljességében való kinyilatkoztatása. Mivel a hívő részese Krisztus testének, számára Krisztus az Istentől való, igazi ~nek a forrása (1,30). Miként az ÓSz-ben is, a ~ Isten tulajdonsága (Jel 7,12; vö. 5,12), amely a teremtésben, a világ kormányzásában (vö. Róm 1,20), de mindenekelőtt Isten üdvözítő terveiben nyilatkozik meg (Mt 11,19; 1Kor 2,7; Ef 3,10). Lk 11,49 („Azért mondja az Isten bölcsessége”; vö. Mt 23,34) homályos. Némelyek szerint Jézus itt egy Isten ~e néven ismeretes apokrif iratra utal: mások szerint Isten emberré lett ~ét, vagyis saját magát értette rajta. Egyik nézet sem elfogadható; Isten ~e inkább Istennek Jézus által kinyilatkoztatott bölcs elhatárolása, döntése.

Bölcsesség könyve, Bölcs: deuterokanonikus ósz-i bölcsességi könyv. A protestáns kánonból kihagyták. I. Elnevezése. A gör. kéziratokban feltételezett szerzőjéről Szofia Szalómon 'Salamon bölcsessége', a Vg.: Liber Sapientiae, 'Σ', és ezt vették át a nemzeti fordítások. – II. Keletkezése. Ismeretlen szerzője Salamon ajkára adta mondanivalóját; a korai egyh.-i szerzők és a régebbi exegeták Salamont tekintették szerzőnek. E nézetet már Origenész, Euszebiosz, Ágoston és Jeromos is kétségbe vonta, ma pedig általános az a vélemény, hogy a kv. sokkal későbbi időből származik, és hogy gör.-ül írták. Erre utal: 1. a sok gör. módon szerkesztett mondat, különösen a 3. részben (pl. 12,3–7; 12,8 kk.; 13,11–15; 17,18 kk.); erre már Jeromos felhívta a figyelmet; 2. a sok idegenszerű szókapcsolat, amely a héb.-ben nem fordul elő, és teljesen idegen a szemita nyelvek szellemétől (pl. 1,4; 1,6; 2,10; 4,8; 7,22; 12,19); a szerző jól ismerhette nemcsak a gör. szóincset, hanem a gör. szokásokat (4,2) s az egész gör. nyelvet (pl. 7,22; 11,7), sőt a gör. filozófia fogalmait is (pl. 7,22 kk.; 9,15); gör. fordításban olvashatta az ÓSz-et; több részletet tipikus gör. változatban iktatott be (pl. Bölcs 6,7 = MTörv 1,17, a LXX szerint; 2,12 = Iz 3,10, a LXX szerint). Egyértelmű, hogy nem Salamon írta, hanem egy gör.-ül tudó zsidó volt a szerző, aki föltehetően a hellenista tudósok városából, Alexandriából származott. Erre vall, hogy tiltakozik az Egyiptomban dívó állatkultusz ellen (11,5; 12,23–27; 13,10; 15,18 kk.), s hosszasan elidőz az egyiptomi csapásoknál (11,16–19). Némelyek tartalmi és stilisztikai szempontokra hivatkozva két szerző (1,1–11,1 és 11,2–19,22) munkájának tartják; mások elismerik ugyan, hogy a 11,2–19,22 stílusa retorikus, az 1,1–11,1-é ellenben egyszerű, de mivel mindkét részben megtalálhatók ugyanazok a költői szavak és összetételek, és a két rész felfogás tekintetében is egyező, mindkét részt – jogosan – egyetlen szerzőnek tulajdonítják. – A kv. utal az egyiptomi csapásokra (14,22–30), de ugyanígy a zsidóüldözésekre (11,5–19; 12,23–27), valamint arra is, hogy a zsidóság a pogányság hatása alá került (2,10–20; 3,10–13; 5,1–14). Ezek alapján II. Ptolemaiosz Euergetész (ur. Kr. e. 145–116) v. II. Ptolemaiosz Szótér (ur. Kr. e. 116–80) korára gondolhatunk. Mivel a szerző felhasználta a LXX-t, és még nem bonyolódott azokba a Logosztól tanokba, amelyek az alexandriai zsidó tudósok körében már Philo előtt elterjedtek, föltehető, hogy a Kr. e. 1. sz.-ban írta művét; némelyek szerint a 14,16 kk. Caligula (Kr. u. 40) istenítésére tartalmaz célzást és így az ő korából eredeztetik a ~t, de a 14,16 kk. az egyiptomi fáraók által megkövetelt kultuszra is vonatkozhat. – III. Tartalma a bölcsesség dicsőrete. A bölcsességet Salamonnak tulajdonítja, akit Izr. fiai közül a legbölcsebbnek tartottak (Bölcs 7,1–5; 8,10; 9,7,12). Az 1. rész (1–5) úgy ajánlja a bölcsességet, mint amit az ember jutalmul nyerhet. A 2. rész (6–9) azt mutatja be, hogy mit jelentett a bölcsesség Salamon életében, akit a zsidó hagyomány a bölcsesség atyjának tartott. A 3. rész (10–19) az emberiségnek, de különösen az Isten népének a vezéréként magasztalja a bölcsességet; az Isten népe a bölcsesség által menekült meg, ugyanakkor a bálványimádók, az egyiptomiak megbűnhődtek. A szerző célja kézenfekvő: a gör. bölcsélet és erkölcsök hatása alá került zsidóknak, sőt talán a filozófiájukra büszke gör.-öknek is meg akarta mutatni, hogy a zsidó bölcsesség felülmúlja a gör.-ökét, mert Istentől ered, és hatalma a tört.-ben bebizonyosodott. – IV. Teológiája: → bölcsesség.

böngészés, tallózás, kalászolás: A Lev 19,9 kk.; 23,22 és a MTörv 24,19–22 tiltja a földek teljes learatását. Az → aratás után nem volt szabad tallózni, s a mezőn kinn felejtett kévéért is tilos volt visszamenni. Ugyanígy az olajbogyók leverése és a szüret után sem volt szabad böngészni. Amit még össze lehetett volna szedegetni, az az idegent, az árvát és az özvegyet illette meg (MTörv 24,19–21), v. pedig a szegényeket és az idegeneket (Lev 19,9; 23,22). Rut 2: az aratás utáni tallózás leírása; vö. Iz 17,5 kk.; 24,13; Jer 49,9; Abd 5; Mik 7,1; Bír 8,2: „Nem több-e, amit Efraim böngészett, mint amit Abiezer szüretelt” (értsd: Efraim fiai nagyobb hasznot hajtottak Midiánt üldözőbe véve, mint Gedeon a csatával. → tiszta.

bőr: Az állat~ feldolgozásáról kevés szó esik a Bibliában. Az ÓSz-ben szerepel a ~ és a finom~, a szattyán (Ez 16,10 és P), továbbá a Kalló-mező Jeruzsálem, közelében (Iz 7,3), ahol némelyek szerint a tímárok dolgoztak (F. Nötscher e. föltevés ellen foglal állást). Az egyszerű emberek használatára öv (2Kír 1,8, de vsz. Lev 13,48 kk. is) készült ~ből, továbbá saru és takaró (Kiv 25,5; 26,14; Lev 13,48 kk.), vödör, → tömlő (kecske~ből), tegez

és sisak, s a pajzsot is ~rel vonták be; a → parittyá szintén lehetett ~ből (szíjból). Később → pergamen készítéséhez is felhasználták a ~t. – Az ÚSz említ Joppében egy Simon nevű tímárt (ApCsel 9,43; 10,6.32).

börtön: A szabadságvesztés a büntetés egyik formájaként sem az óbabilóniai, sem a mózesi törv.-ekben nem szerepelt. Egyiptomban is csak a vizsgálati fogságot ismerték (vö. Ter 40,3 kk.), a ~büntetést ellenben – a 39,20; 40,3b alapján föltehetően – nem. Izr.-ben legfőljebb az istenkárómlót (Lev 24,12) v. a szombat megszegőjét (Szám 15,34) vették őrizetbe. A ~ csak a királyság idejéből mutatható ki (1Kir 22,26 kk.; 2Kron 16,10; 18,26; Jer 29,26; Ezd 7,26). ~ül a királyi palotában v. amellet szolgált egy helyiség (Jer 32,2), de lehetett ~ föld alatti kamra is, a város parancsnokának háza alatt (1Kir 22,26 kk.) v. a városkapuban (Jer 20,2), sőt esetleg egy üres ciszterna is (38,6). A foglyot rendszerint odaláncolták (Bír 16,21), esetleg kalodába zárták (Jer 20,2); az étele rossz volt (1Kir 22,27; 2Kron 18,26). – Az úsz-i időben lehetett a foglyokat látogatni (Mt 11,2; Lk 7,18), sőt az irgalmasság egyik tetteinek számított a foglyok látogatása (Mt 25,36; Zsid 13,3). A róm. uralom alatt a → főtanácsnak megmaradt az a joga, hogy vallási vétségekért valakit őrizetbe vétessen (ApCsel 4,3; 5,18). A zsidó ~ hasonló volt a róm.-hoz; olykor szigorúan (16,24) őrizték a rabot, más esetben, ha valakit csak házi őrizetre ítélték, kevésbé szigorúan (28,30). A vádlottat az ítélet kihirdetéséig (5,21) megláncolva tartották (26,29); néha két katonához láncolták (12,6), v. a lábát kalodába zárták (16,24). Ha a rab megszökött, az őrköt azonnal kivégezték (12,19; 16,27).

bronz: réznek egy más → fémmel, először ólommal v. antimonnal, később ónnal való ötvözet. Az ötvözet Izr. fiai vsz. az egyiptomiaktól vették át, akik a hozzá szükséges elemeket először Anatóliából vásárolták. A Kr. e. 2. évezredben Ciprus volt a réz fő piaca. Izr. fiai vsz. csak egyszerű használati tárgyakat készítettek ~ből; az igényesebb munkákkal a föníciaiakat bízták meg, v. tőlük vásárolták a művészibb kivitelű tárgyakat; a föníciaiak a Kr. e. 10. sz.-tól tudtak hajóikon ónt szállítani Etruriából, Hispániából, Galliából, majd Britanniából. Salamon Templomába a tíruszi → Hírám bronzműves készítette az → oszlopokat, a → bronzmedencét, → víztartót és a különféle kultikus eszközöket (1Kir 7,13–46). – A sok, meglehetősen primitív bálványszobrocscsa Palesztinában készülhetett.

bronzkor: Palesztinában a művelődés föllendülésének ideje; kb. Kr. e. 3200-tól Kr. e. 1200-ig tartott. Utána a → vaskor következett. A régészek általában így tagolják a ~t: 1. korai ~: Kr. e. 3200–2200; 2. középső ~: Kr. e. 2200–1550; 3. kései ~: Kr. e. 1550–1200.

bronzmedence v. „a tenger” (1Kir 7,44): a papok kultikus mosakodása céljára szolgáló hatalmas medence Salamon Templomának előudvarában (2Kron 4,10). A → víztartóval együtt tíruszi bronzműves, → Hírám öntötte. Leírása: 1Kir 7,23–26 és (eltérően) 2Kron 4,2–5. 2Kir 16,17 kk.: Acház király eltávolította a 12 ökröt, amelyen állt, és kőtalapzatra állította. Jeruzsálem pusztulásakor (Kr. e. 587/586) a babilóniaiak szétverték és a bronzot Babelbe vitték (2Kir 25,13). Ezekiel templomleírásából hiányzik; a száműzetés utáni templomban sem találkozunk vele.

24. A bronzmedence. Rekonstrukciós kísérlet: a mérték könyökben értendő

Bubasztisz: → Pi-Beszét.

búcsúbeszéd: az ókorban kedvelt irodalmi műfaj; jeles személyek visszaemlékezése, hogyan nyúlt bele Isten a saját életükbe v. a nép életébe (a szöveg témája), hogy a bajban segítséget nyújtson. Ezzel mintegy kijelölik az utat a haláluk utáni időre (gyakran jövendőre is), példás életre buzdítanak, olykor a saját életük példájára hivatkozva, útmutatást adnak utódaiknak és követőiknek, végül áldással, imával és jókívánsággal búcsút vesz-

nek. A ~ az ÓSz-ben is, az ÚSz-ben is gyakori, a legtöbb mégis az apokrif iratokban található; a nagy klasszikusok is kedvelték. Mivel a „legsabadabb” irodalmi műfajok egyike, alapformáját csak a különféle ~ek egybevetése révén lehet kielemezni. – Az ÓSz-ben ~ pl. Ter: 47,29–50,14 (Jákob), MTörv: 31–33 (Mózes éneke és áldása), Józ: 23,1–24,28 (Józue), 1Sám: 12 (Sámuel), 1Kir: 2,1–9 (Dávid; vö. 1Krón 28,1–29,20) v. a későbbi kv.-ek közül Tób 14,3–11; 1Mak 2,49–70; 2Mak 6,30; 7,1–41). O. Eissfeldt szerint ezek az ósz-i ~ek műfajilag a politikai beszédek közé sorolhatók (vö. 1Sám 12), A. Bentzen viszont (jogosan) a vallásos beszédek (prédikációk) műfajába sorolja őket, amelyekre a próf.-k jóvendöléseinek, figyelmeztetései, sőt eredetileg talán még a bölcsességi irodalomnak is volt hatása. – A zsidó apokrif iratokban a ~ különösen kedvelt műfaj. Leginkább a Mózes 5 kv.-éhez kapcsolódó iratokban lehet velük találkozni. Ezek az apokrif ~ek egyfelől rokonok az ÓSz-ben olvasható ~ekkel, másfelől előre mutatnak az úsz-i ~ek felé; legalábbis azok, amelyekben haláluk előtt állók összefoglalják az életüket, hogy ezzel tanítsanak. – Az ÚSz-ben található ~ek nagyon különbözők. A szinoptikusoknál megtaláljuk Jézus szenvedése előtti ~eit (Lk 22,21–38; vö. Jn 13–17; ApCsel 1,2 kk.), az ApCsel-ben Pál ~ét, amelyet az efezusi presbitereknek mondott (20,17–38). 1Tim (4,1 kk.), 2Tim (3,1 kk.) és 2Pét 3 ~et tartalmaz; ezek intelmeket magukba foglaló levelek. Jn-nál több ~ is található: Jézusnak szenvedése előtti kettős ~e (ezt a lábmosás vezeti be és a főpapi ima zárja le: 13–17), Jézusnak a mennybemenetel előtt mondott ~e (20,19–23) és az a ~, amelyben Jézus Péterre bízta az Egyh.-at (21,15–23). – Az úsz-i ~ek különböznek mind az ósz-i, mind az apokrif ~ektől. Az egyezésen kívül a séma és a feldolgozott téma is mutat eltérést: a) terjedelmük tekintetében (vö. 1–2 Tim és Mt 28,18–20); b) a konkrét helyzet vonatkozásában, amely létrejöttüket is meghatározta (vö. 1–2Tim, 2Pét, Jn 13–17); c) a beszélő személyt illetően (Jézus v. az ap.-ok) stb. Az úsz-i ~ek a visszatekintés során nem az Istennek Izr.-lel kötött szövetségére emlékeztetnek, hanem arra, hogy az elmenni készülő élete mit jelent az övéi számára, és mi az a maradandó tanítás, amelyet meg kell őrizniük. Ugyanakkor a próf.-i elem ezekben is fontos szerepet játszik (Péter tagadásának, Júdás árulásának, a Szentlélek elküldésének, az üldöztetéseknek és az Egyh.-ra váró megpróbáltatásoknak a megjövendölése). Ahol az úsz-i ~ek a jövőt említik (nemegyszer eszkatologikus színezettel), apokaliptikus stílusuk emlékeztet az apokrif ~ekére anélkül, hogy a jövőt illető látomásokban a múltat taglalnák; ehelyett az ap.-ok ~eiben súlyt kapnak a kívülről várható veszedelmek (Jn 15; ApCsel 20,29: üldöztetés), de még inkább a belső bajok (20; 1Tim; 2Tim; 2Pét: tévtanítók, eltévelyedések), amelyek az ap.-ok halála után a fiatal egyh.-akat fenyegetni fogják. A Jn-ban található ~eket ezek az apokaliptikus vonások kevésbé jellemzik (13–17; → főpapi ima).

Bul (héb. vsz. 'száraz fa'): kánaáni hónapnév, amely föníciai föliratokból is adatható. Az ÓSz-ben egy helyen (1Kir 6,38) szerepel. A régi izr. időszámítás szerint az év 2. hónapja. A zsidó-babilóniai naptárban a 8. hónap (okt.-nov.).

búza: A Színuhe-történetből és abból a tényből, hogy a ~liszt fogalmát jelölő kánaáni szavak (szólet és kemah) egyiptomi szövegekből is kimutathatók, arra lehet következtetni, hogy a ~t Kánaánban már a bronzkorban ismerték. Az ÓSz-ben is fontos kenyérgabona. A ~szemeket olykor nyersen is ették, ahogy a kalászból kiszedegették (MTörv 23,26; Mt 12,1) v. pörköelve, kivált az úton lévők (1Sám 17,17; 25,18; 2Sám 17,28), de egyébként is (Lev 23,14; Rut 2,14); a legtöbbször mégis megőrlték. Megkülönböztették az egyszerű lisztet (kemah) és a nagyon finom lisztet, a lisztlángot (szólet); ez utóbbit használták kenyérsütéshez (1Kir 5,2; Ez 16,13), és a P-forrás szerint áldozatnak is ebből kellett sütni a kovásztalan kenyeret, ill. a kalácsot (Kiv 29,2). Ez a „búza java” (Zsolt 81,17; 147,14; MTörv 32,14). A régebbi időkben kemahot is lehetett mutatni áldozatul (pl. Bír 6,19; 1Sám 1,24).

búzaszem: → mag.

buzogány: ütésre, sújtásra használt, tömör ércgombban v. szöges, görcsös bunkóban végződő, rövid nyelű fegyver. Az istenek, királyok és hősök ősi fegyvere a bibliai korban a hatalom jelvénye lett: jogar, királyi v.

parancsnoki pálca, kormánypálca (Ter 49,10; Bír 5,14; Szám 24,17; Ám 1,5.8; Iz 14,5; Ez 19,11; Zsolt 2,9; 45,7; 10,2). → fegyverek.

Büblösz: → Gebál.

bűn: tudva és akarva elkövetett rossz tett v. mulasztás (→ rossz, → rosszaságok), Isten megbántása. I. Az ÓSz-ben. Abban, ahogy az ÓSz népe a ~t értelmezte, világosan megnyilvánult, hogy Izr. hite mennyire más volt, mint a körülötte élő népek vallásossága. Ezt a szóhasználat is tükrözte. Az a sok szó, amely a hata többől származik és a ~ elkövetőjét, a → bűnöst éppúgy jelöli, mint magát a ~t, a ~ös tettet, az eredeti jelentésnek ('elvét, utat téveszt') megfelelően a parancs v. tilalom formájában elismert normától való eltérést fejezi ki; innen érthető, hogy a jogi és a vallási életben is általánossá vált a többi ember jogának megsértésére, ill. a kultikus szabályok és erkölcsi normák megszegésére való utalásul. Hasonlóak az avah tő származékai is, amelyeket gyakran használtak 'a helyes útról letérni' jelentésben. Az elvétés, a hibázás leginkább a pása töben fejeződik ki, amely már-már a bűnös tudatos szembeszegülését érzékelteti. A többi kifejezés kultikus, jogi v. didaktikus szempontból ítéli el a cselekvést, amely ~nek számít, v. amelynek ~ a következménye. A norma akaratlan megsértését a sagah 'elnéz, melléfog, eltéveszt' tő származékai fejezik ki. A norma, amelynek megsértését e kifejezések érzékeltetik, feltétlen tekintélyű, az egész életet átfogja. A sérthetetlennek elismert életrend Izr.-ben – a többi néptől eltérően – nem a múltja v. az ősök hagyománya folytán lett a helyes viselkedés szabályainak együttese, hanem isteni akarat ölt testet benne a kiválasztottság jeleként és a Sinai-hegyen kötött szövetség zálogaként. Ez az isteni akarat személyes elfogadásra, odaadásra vár, és a közösséget a tisztelet és a hála jegyében formálja. Mindenegybes parancs beleépül az Istenhez való kapcsolódás egészébe. Izr. tudja: a parancsok nem önkényt éreztetnek, hanem ellenkezőleg: határvételek, amelyekben belül létezik, mert a pogányok közül való kiválasztottságot jelzik, s arra figyelmeztetnek, hogy Isten parancsainak teljesítése a záloga annak, hogy Izr. Isten tulajdon népe lehessen és fennmaradhasson. Isten parancsainak, a törv.-nek az elismerése és elfogadása jelenti a személyes döntést az élő Isten akaratával, aki azt akarja, hogy az ember – a maga javára – neki szolgáljon. – A parancs megszegése, a törv. megsértése többet jelent, mint egyszerűen helytelen cselekvést: a bűnös nem ismeri el Isten föltétlen tekintélyét, így kivonja magát a vele való közösségből. Amikor az ÓSz népe a törv.-t emlegeti, nem Istentől független tekintélyre hivatkozik, hanem Isten akaratának teljesítését sürgeti; az Isten akaratával való szembekerülés jelenti a ~t; Izr.-ben tehát a kétféle akaratnak (az isteni és emberi akaratnak) az összeütközése a ~. A ~nek e felfogásával Izr. egyedül állt a népek között, amelyek annyira tanácstalanok voltak isteneik szándékait illetően, hogy még azt is föltételezték, hogy isteneik csábítják őket ~re. – A ~nek ez a felfogása Izr.-ben is csak úgy vált általánossá, hogy kizorította a ~re vonatkozó korábbi nézetet. Itt is, ott is beleütközünk súlyos ~ökbe, amelyek esetében a velük vádolt ember személyes szembeszegüléséről, akaratlan elfordulásáról aligha lehet beszélni. Egy gonosz tett ránehezkedhet az egész országra anélkül, hogy a lakosok részesek lennének benne (pl. amikor egy ismeretlen gyilkos ~e megtorlatlan marad, és súlyos ~ként az egész népre ránehezedik; MTörv 21,1–9; vö. Ter 20,3 kk.; 26,10; Józ 7,11; 2Sám 24,17). Apja fogadalmának megszegése, jóllehet nem tudott róla, Jonatánnak halálos ~t jelent, a szó szoros értelmében (1Sám 14,43 kk.). Akaratlan rituális vétség miatt elkövetője büntethető ~be sodródhat (Lev 4; 5,1–6). Ilyenkor nem a vétkes akarat, hanem a parancs tényleges megszegése a döntő szempont (objektív ~). A ~nek ilyen módon való megítélése mögött az a régi felfogás rejlik, amelyből Izr.-nek idővel ki kellett nőnie. – A ~ új értelmezése a szövetség hűségese Istenének is teret adott irgalma kinyilvánítására. Erre vall: a gyilkos menedéket találhatott, ha tettét nem szándékosan követte el (1Kir 21,12 kk.; MTörv 19,1 kk.); Isten maga segít az ismeretlen vétkest megtalálni, hogy ne kelljen az egész népnek bűnhődni (Józ 7,11 kk.); Isten figyelmezteti azt, aki abba a helyzetbe kerül, hogyha nem is tudatosan, de ~t kövessen el (Ter 20,6; Lev 4: az engesztelő áldozat létesítése arra az esetre, ha „valaki nem szándékosan vét az Úr ellen”). – A királyok korában újra előtérbe kerültek a különféle mágikus gondolatok Isten kegyelmének

megtartására és visszaszerzésére, fokozódtak az emberi teljesítmények, s a parancsok teljesítésében a cselekedet elfödte az elhatározás jelentőségét. Csak a próf.-k közbelépése menthette meg Izr. ~ról vallott felfogását az elpogányosodástól: feltárták, hogy megromlott a személyes viszony Isten és ember között; hirdették, hogy a szövetség Istene eljön és ítélik, s így felrázták kortársaikat; minden egyes ~t a szövetség tagjainak helytelen döntésére vezettek vissza. A ~t mindig újabb oldaláról mutatták be, mint hálátlanságot, idegen hatalomhoz (Istenhez) pártolást, gőgöt, álnokságot, engedetlenséget; ezzel világossá vált az is, hogy az egyes elvételeknek az alapja mindig ugyanaz: az élet Urától való szándékos elfordulás. Így nem lehet durva és kevésbé durva sértéseket, vétségeket elkövetni, és ezekért különféle jóvátételeket kiszabni – a ~ mögött mindig ott rejlik Jahve szándékos elhagyása, ha megannyi formában nyilvánul is meg. Ha pl. testvéri kötelesség semmibe vételéről volt szó a Templom szolgálata címén, a próf.-k haragja addig fokozódott, hogy magát a templomi szolgálatot is elvetették (Iz 1,15 kk.; Jer 7,9 kk.; Oz 4,1 kk.; 6.6; Ám 5,21 kk. stb.), mert hamis voltában Isten fölségének megsértését látták (vö. Zsolt 15; 24,3–6; Iz 33,15 kk.). – Az Istentől való elszakadásnak új oldala is megmutatkozott. A próf.-k abban, hogy az ember minden jó szándéka és elhatározása ellenére (Oz 6,1–3) hajlik a ~re, meglátták a rosszra való hajlamot, a gonosz vágyat, amely hatalmába keríti az embert és megfosztja szabadságától. Ozeás a hűtlenség (a szajhaság) szelleméről beszél, amely idegen életelvként félrevezeti a népet és útját állja a megtérésnek (4,12; 5,4); Izajás a szellem meghasonlásáról beszél, amelynek folyamán az egyik ember szembefordul a másikkal (Iz 9,18; vö. 5,18). Jeremiás szerint állati ösztönöz hasonló valami költözik az emberbe, ha gonoszságra vetemedik; a rossz szokást, a rosszra való hajlamot éppúgy nem lehet megváltoztatni, ahogy a szerezcsen színét v. a párdúc tarkaságát (Jer 2,23 kk.; 13,23; vö. 6,7). A ~ titokzatos hatalma idézi elő a szív megkeményedését, s a megkeményedett szívet hiába szólongatja az Isten, az ellenáll neki (Ez 36,26: kőszív). Ebből következően a ~ jelenti az ember számára a legnagyobb rosszat, amiből nincs kiút, csak ha a felfoghatatlanul csodálatos Isten egy új teremtő tevékenységgel az emberi létnek új dimenziót nyit meg. – Az az Izr.-ben ősidők óta elterjedt nézet, hogy az ellenséges népekre büntetés vár, idővel némileg más megfogalmazást kapott: a népek azáltal követik el a ~t, hogy szembeszegülnek Istennel, Izr.-től függetlenül. A ~t ~re halmozó pogányok gőgös lenézése is megszűnt; Izr. elkövette ugyanazt a ~t, így oda süllyedt, ahová a pogány népek süllyedtek. – Az a felelősségteljes felismerés, hogy az emberiség szembefordult a szent Istennel, később is megőrződött. Erre engednek következtetni a ~vallomást tartalmazó Zsoltárok (130,3; 142,2 vö. 1Kir 8,46) és a bölcsességi irodalom szerzőinek figyelmeztetései, hogy ami tisztátalan, az nem válhat tisztává (Jób 4,17; 15,14 kk.; Péld 20,9 stb.). Ezzel összhangban a vezeklés, a megtisztulás központi helyet kapott az áldozatban és az ezzel kapcsolatos papi törv.-ben. Ugyanakkor: az emberi természet és gyengeség szem előtt tartása arra csábított, hogy kihasználják Isten jóságát, megbocsátásra kész irgalmát és visszaéljenek vele (Jób 7,1 kk. 17–21; 14,1–6; Zsolt 89,48 kk.; 103,14–16; Préd 8,6–8; Sir 18,8–12). Az emberi ~t – miként a babiloniak vallásában – mintegy sorsszerűnek, inkább végzetnek tekintették, semmint tudatos szembeszegülésnek Isten akaratával. De Isten atyai jósága, amely abban nyilatkozik meg, hogy esendő gyermekeinek megbocsát, csak Isten szabadságának kiemelésével ölthet hiteles formát (az ember Isten haragját vonta a ~nel magára; a megbocsátás ajándék); ha Isten szuverenitása háttérbe szorul, akkor ez oda vezet, hogy – miként korábban – a ~telenség a parancsok teljesítése révén elérhető céllá válik az ember számára, és a ~ igazi gyökeréről, az Isten elleni lázadásról elterelődik a figyelem. A bajt csak fokozta a kazuisztika a ~ „osztályozásával” (halálos ~, kisebb elvétel), mert ezzel a ~ veszített a súlyából és személyes jellegéből is. Így vált lehetővé, hogy az igaz érdemeiről kezdjenek beszélni, jóllehet régen az számitott igaznak, aki a szövetség, ill. az ezen alapuló közösség szempontjából helyes magatartást tanúsított, ami egy belső készséget tételezett fel a szövetségből következő kötelezettségek vállalására és engedelmes megtartására, olyan általános szellemi irányvételt, amelyet semmiképpen nem lehet sem egyes tettekkel azonosítani, sem elsajátítani; s amely nem jelenti az isteni kegyelem kiérdemlését, csak annak alávetését és hálás elfogadását, Isten tetszése szerint. – A ~ eredete. A teremtmény gyengeségének általános tapasztalata alapján kézenfekvő lett volna, hogy a ~t magára Istenre vezessék vissza. De ez a gondolat Izr.-t nem kísértette

meg: a szövetség épp a ~ átokvilágából való kiemelést jelentette, s ebben az is kifejeződött, hogy a szövetség Istenétől a ~ teljesen távol áll. Igaz, a próf.-k rémülten küzdöttek az egyre inkább előtérbe kerülő titokzatos hatalom, az Isten ellensége ellen, sőt nehéz időben, a kísértés órájában Jeremiás még Istennek is szemére vetette, hogy megcsalta: kiszolgáltatva ellenségének és nem állt érte bosszút (Jer 15,18; 20,7 kk.). Káromló szavai miatt Jeremiás később megalázkodott Isten előtt, és éppoly kevésbé tételezte fel, hogy az emberi szív gyógyíthatatlan gyengesége a teremtés tökéletlenségére utal, mint elődei v. utódai, akik a rejtőző Isten titkát látták a rossz megengedésében. Isten e titkát az emberi elme nem foghatja fel, de nem is fontos, hogy fel fogja, hiszen a magát kinyilatkoztató Isten ígéretei minden jónak a foglalatát jelentik, s fényükben a titokzatosság homálya is eloszlik. – Nem így vélekedett Izr. nagy tört.-írója és gondolkodója, a → Jahvista. Ő a Ter 3–11: az Istentől való elidegenedést visszavezette az első emberpárig, és nyomon kísérte nemzedékről nemzedékre, egészen odáig, míg Isten büntető keze le nem sújtott (→ vízözön története). Ezzel azt érzékeltette, hogy az emberiség tört.-e letért az Isten által szabott és tervezett útról. Az első ember lázadása azt vonta maga után, hogy az utódokban a belső egyensúly megbomlott, s kivédhetetlenül a rossz hatalmába kerültek: „az emberi szív vágya – ifjúkorától kezdve hajlik a rosszra” (8,21); → bűnbeesés. – Arra, hogy az emberiség tört.-e előtt a távlatok ilyen sötétek, csak a királyság utáni időben figyeltek fel, amikor az izr.-i államnak a függetlenségéért vívott harca kudarcba fulladt és a fogságban, majd a helyreállítás időszakában a választott nép újra átgondolta helyzetét. A próf.-k úgy látták, hogy az Egyiptomból való kivonulás, sőt Jákob kora óta (Ez 16; 20; 23) minden nemzedék viseli a ~ terhét és felelősségét Isten előtt: a deuteronomikus → történetírás megkísérelte megértetni a néppel, hogy az atyák ~étől elválaszthatatlanok az egyes emberek ~ei; a zoltárokban és Jób-ben, valamint a Péld-ben az is egyértelműen kifejezésre jut, hogy az ember természete születésétől hajlik a rossz felé, így esik ~be (Jób 4,17–21; 25,4–6; Zsolt 51; 90,7–9; 143,2; Péld 20,9). Az, hogy a korai zsidóság, ha nem is egyenlő mértékben és azonos súllyal, de egyöntetűen vallotta, hogy az ember Ádámtól kezdve hajlik a ~re, arra mutat, hogy ahol teljes mélységében érvényesült az Isten színe előtt álló emberiségre vonatkozó ósz-i felfogás, ott a ~t illető vázolt nézetek is előtérben maradtak. – A ~ről való felfogás alakulásához a → Sátánra vonatkozó képzetek is hozzájárultak a Sátán eredetileg Jahve égi udvarának volt a tagja (Jób 1,6 kk.; 2,1; Zak 3,1 kk.), majd különféle egyéb ósz-i képzetekkel (1Krón 21,1; vö. 2Sám 24,1; Iz 14,12; Zak 5,7 kk. stb.) kiegészülve végül Izr. földöntúli ellensége lett, egy gonosz szellem és a gonoszság kútforrása, sőt a gonosz szellemek birodalmának fejedelme. Így a jó égi világával szembekerült a gonoszság birodalma. Ezzel óriási felelősség nehezedett a cselekvő emberre: a Sátán csábítására a ~ hatalmába eshet az ember (Bölcs 2,24; vö. Ter 3,1 kk.). – A ~ következményei. A héb.-ben sajátos módon nem alakult ki külön kifejezés a ~re, a jóvátételre, ill. a büntetésre. A ~ értelemben használt avón egyszersmind a jóvátételre, ill. a büntetésre is utalt; a hata szintén vonatkozott a jóvátételre is, s ugyanígy a rása tő is; ugyanakkor az ásám, amelyet első sorban 'eladósodás' értelemben használtak, gyakran a jóvátételre, az adósság lerovására is utalt. Ez a szóhasználat még a ~ régi, tárgyias felfogását tükrözi (a tabu tudatos v. akaratlan megsértése szükségszerűen ~nek minősült és közvetlen büntetést vont maga után), amely Izr.-ben a Jahve-hit kiteljesedésével egyre inkább háttérbe szorult. Ugyanakkor a szövetség Istene elleni vétséggel előtérbe került a személyes felelősség és a szt. Isten haragjától való félelem (→ bűntudat). – II. Az ÚSz-ben. A szinoptikusok szerint Jézus kétségtelessé tette, hogy minden ember ~ös, akinek meg kell tértie (Mk 1,14 kk.; Lk 13,3.5; vö. 24,47). Lehet, hogy az egyik ember a másikhöz képest igazabbnak látszik (15,7), de ez nem változtat azon, hogy rászorul Isten megbocsátására (Mt 6,12); mert nincs, aki ~telen volna (Lk 13,2–5; vö. Jn 8,7). Az ember Isten szemében mindenekelőtt „az elveszett” (Lk 15,4.6.8 kk., 24.32), aki „a sötétségben és a halál árnyékában ül” (1,79), ki van szolgáltatva a Sátánnak (13,16; 22,31), s a Sátán kezéből csak az Emberfia tudja kiszabadítani élete feláldozásával (Mk 10,45; vö. Mt 20,28; 26,28). Jézus mégsem az ember ~össégét hirdette (vö. Lk 3,7.17), ellenkezőleg: beszédeiben azon van a hangsúly, hogy Isten végtelen irgalmában meglátogatta a ~ös embert és megváltotta (1,68; 2,14; 4,16–21; 15,1–10; vö. Mk 2,15–17). Bár az ember ~ös, bizalommal fordulhat Istenhez, nem kell tőle félnie (Lk 7,36–50; 15,21), mert Isten megbocsátja a ~eit (Mk 2,5–10; Lk 24,46 kk.). Ebből

következően Jézus szembefordult a gőgnek és a fölényérzetnek minden formájával (15,25–32; 18,10–14; vö. Mt 20,1–15), mert csak az ember gőgje teszi lehetetlenné, hogy Isten irgalmára és üdvözítő akaratára bízsa magát (11,25.30; 18,3; Lk 14,11; 17,7–10), ezért ez az egyetlen „megbocsáthatatlan” ~ (vö. Mk 3,22–30). Isten irgalmának ez a hangsúlyozása nem jelenti az ember személyes felelősségének háttérbe szorítását; ellenkezőleg: kidomborodik, hogy a hívő az ÚS-ben teljes egészében Isten irgalmából él, s arra van hivatva, hogy Isten nagylelkűségét hálával fogadja és viszonzza (vö. Mt 13,44–46; Mk 12,28–34; Lk 17,11–19). Ezért figyelmeztet újra meg újra, hogy ne legyünk hanyagok és közönyösek Istennel szemben (Mt 22,11–14; 25,1–13; Mk 13,33–37; Lk 12,42–48; 22,20.46); gyengeségéből és mindennapi gondjaiból következően minden ember, a hívő is ki van téve a hűtlenség, a ~ veszélyének (Mt 5,29 kk.; 26,69–74; Mk 4,14–19; 10,21–25; Lk 12,13–21). Azt is lelkünkre köti Jézus, hogy kövessük Istent a nagylelkűségben és bocsássunk meg mi is egymásnak (Mt 5,7.23–26.38–48; 6,12.14 kk., 23–35). – Isten meg nem érdemelt irgalmával szemben, amelyet ő még a botladozóktól sem von meg (vö. Mk 14,27–30) az ember nem teheti meg, hogy egyes esetekben kapcsolatba hozza a bajt a ~nel, v. hogy a jó sorsból igaz voltára következtessen (Lk 13,2–5; vö. Jn 9,1–3; Mt 5,45). Jézus tanítása szerint is a Sátán viszi az embert ~be és tartja hatalmában, megkötözve (vö. Mk 2,1–12; 9,14–19; Lk 13,16). – Pálnak az embert hatalmába ejtő ~re vonatkozó tanítása (Róm 7,14–24) a damaszkuszi úton kapott kinyilatkoztatásban gyökerezik: Pál törv. tiszteletének (vö. Fil 3,6 kk.) utolsó „gyümölcse” az volt, hogy üldözte Isten egyh.-át (1Kor 15,9; Gal 1,23), így megértette, hogy a ~ több, mint a törv. megszegése: az ember magának akar tulajdonítani mindent, és nem akarja elismerni, hogy mindent Isten kegyelmének köszönhet (vö. Róm 1,19–21). Az embernek ez a hálátlan elfordulása Istentől Ádám óta ismétlődik és halált hoz a világba (vö. 5,12 kk.; → bűnbeesés), sőt a gondolkodást is annyira elsötétíti, hogy az ember a „világ”-ot tekinti mértéknek és létalapnak (1,21–23; 1Kor 1,21). Az ember tehát a testben levő ~ hatalmába kerül, a „test szerint” él (vö. Róm 8,2 kk.; 2Kor 10,3), ami azt jelenti, hogy fennhézó, öntelt módon (Róm 2,17–21; 3,27; 1Kor 1,29; Gal 6,13) és a saját feje után menve és a vágyait kiélve (Róm 1,24; 13,14; Gal 5,19 kk. 24; Ef 2,3) maga akarja a létét biztosítani. A törv. a tilalmaival ebben a törekvésében még ösztönzi is az embert, másfelől viszont leleplezi a törv. a ~t (Róm 3,20; 5,13; 7,7–11), amely Pál szerint nem annyira a törv. áthágását jelenti, inkább hálátlan szembefordulás az Istennel. Az ember – jóllehet vágyik az Isten után – rabja a ~nek (7,5–24), amely az Istennel szemben hozott döntésekben nyilvánul meg (1,24–31; Gal 5,19 kk.; Ef 2,1 kk.). Mivel az ember a ~ hatalmában áll, Pál szinte kozmikus erőt, hatalmat tulajdonít a ~nek, s úgy látja, hogy az ember Ádám óta szolgálja e hatalmat (Róm 5,21; 6,17.23; 7,14). Csak Krisztus hozta meg a szabadulást kereszthalálával és feltámadásával, minden ~t magára vállalva (1Kor 15,55; vö. Kol 2,14 kk.; 2Kor 5,21; vö. Róm 3,25; 8,39–49). A ~től való szabadulás tehát nem egyszerűen a törv. hűséges megtartása, hanem az embernek maradéktalan Istenre hagyatkozása és önátadása Jézus Krisztusban (8; 2Kor 10,3; Gal 2,16–21; Fil 3,9–12). – Jánosnak a ~re vonatkozó tanítását csak úgy érthetjük meg, ha egész teol.-ját szem előtt tartjuk. Az alapvető kérdés az Ige (Logos) megtestesülése (Jn 1,14). Az ember Krisztus tanúsította, amit látott, és kinyilatkoztatta az Istent (1,18; 3,32 kk.; 8,26), és a Sátánnak, az evilág fejedelmének hatalmába esett, Istentől elfordult, halálra szánt emberségnek örök életet akar ajándékozni (1,5; 12,31; 14,30; 16,11; vö. 1Jn 5,19 és Jn 4,14; 5,21.25 kk.; 6,33.51.56). Így Krisztusban az ember Istennek minden képzeletet felülmúló s minden szakadékot áthidaló szeretetével találkozik (3,16; vö. 1Jn 4,10), és arra kap meghívást, hogy higgyen és engedelmeskedjen (vö. Jn 3,20 kk.; 6,29; 8,31.51). Innen érthető módon János egyszerűen hitelenségnek tekinti a ~t (16,9; vö. 8,21; 9,41; 15,22.24), amely a vakká vált (9,39; 12,38 kk.) ember elől elzárja a szabadulás egyetlen lehetséges útját (vö. 8,12; 12,35 kk.). Így az ember a „sötétségben” (1,5; 3,19), a „~ben” (8,21.24; vö. 1Jn 2,10 kk.) marad; a Sátánt tekinti atyjának és hozzá ragaszkodik (Jn 8,44; 8,34; vö. 1Jn 3,8.10), szembeszegül Isten akaratával, s ebből következően egyre jobban meggyűlöli az Istent és a többi embert (vö. Jn 3,20; 7,7; 15,18 kk., 23 kk.; 1Jn 2,9.11). Nehézséget jelent Jánosnál az 1Jn, ahol egyfelől Isten gyermekeinek ártatlanságáról (vö. 3,4–10; 5,18), másfelől arról ír, hogy minden ember ~ös, a keresztényeket is beleértve (vö. 1,8–10; 2,15.28; 5,16). Ez az ellentmondás részben a levél címzettjére, ill. a levél indítékául szolgáló sajátos helyzetre vezethető vissza

(védekezés a gnosztikusok tévtanai és erkölcsi közömbössége ellen; annak hangsúlyozása, hogy a ~ világot senki sem tekintheti úgy, mintha egyszer s mindenkorra maga mögött hagyta volna); másfelől viszont János gondolkodásmódjából magyarázható, amely végső fokon csak két egymással szemben álló fogalompárt (világosság és sötétség, ill. élet és halál) ismer, s ezek egyike mellett dönt, de ugyanakkor számol a hívő emberi gyarlóságával is. → bűnbocsánat.

bűnbak: → Azazel, → bak, → engesztelés napja.

bűnbánat: A Bibliában azokra a külső cselekményekre, amelyek a ~ot kísérik, nem utal külön szó. ~ot egyes személyek is tarthatnak, de a közösség, a nép egésze is. I. Az ÓSz-ben: a ~ tartásnak lényeges eleme a bűnvallomás és a bűnhődés vállalását kifejező ima. A törv. még olyankor is előírta a bűnvallomást, amikor valaki akaratlanul vétett (Lev 5,5). Dávid is megvallotta a házasságtörést (2Sám 12,13). Szokásban volt az általános bűnvallomás is, ezt a főpap végezte a kiengesztelődés napján (Lev 16,21). Közösségi bűnvallomást v. a nép egésze tett, v. a nép nevében a vallási vezető (1Sám 7,6; Ezd 9,6–15; Neh 1,6 kk.; 9,2 kk.). A ~i imák többnyire a bűnvallomást is magukba foglalták. Az ún. ~i → zsoltárok is közéjük tartoznak; mindamellert más zsoltárok is tartalmaznak bűnvallomást (Zsolt 25,7; 41,5; 65,4). Egyébként ~i imát főként az újabb irodalomban találni (Iz 63,7–64,12; Dán 9,4–19; Tób 3,1–6.11–15). – A ~ szavakon kívül megnyilatkozhatott a vezeklésben és elégtétel nyújtásában, sírásban és böjtben, a ruha megszaggatásában, vezeklőruha (= szőrruha) viselésében, a puszta földön való alvásban, abban, hogy hamut szórtak a fejükre v. hamuba ültek, ill. megtépték a hajukat v. a szakállukat (2Sám 12,16; 1Kir 21,27; Ezd 9,3; Neh 9,1; Jud 9,1; Sir 34,26; Dán 9,3; Jo 1,13 kk.; 2,15–17). Előfordult, hogy vizet öntöttek az Úr elé (1Sám 7,6). Oz 7,14: egy pogány szokásról olvashatunk: a bőrük bevagdosásáról. A fogság utáni időben egyre inkább előtérbe került a ~ jegyében az alamizsnaosztás (Tób 4,11; 12,9; Sir 3,30–31; Dán 4,24). A jótettek és az ima egyre inkább elfoglalják a bűnért való áldozat helyét (Sir 7,25; 21,1; 28,4; 39,5). Nagy nemzeti szerencsétlenségek alkalmával, amelyeket úgy tekintettek, mint a nép bűneinek büntetését, a vezetők ~i napot rendeltek el (vö. 1Kir 8,33–36), amely mindenekelőtt böjtöt jelentett (Jer 36,6.9; Jo 2,14). ~i napokat régi katasztrófákra emlékezve is tartottak (Zak 7,3.5; 8,19). A fogság utáni időből Neh 9: olvashatunk a ~i napról a legrészletesebben; de a ~ jegyében végzett különféle gyakorlatok, ill. ezek liturgiája már korábban kialakulhatott. A ~ot veszélyeztette, hogy a közös ~ során elsikkad a személyes → bűntudat és bánat, v. hogy a ~ szokásos gyakorlatai külsőségekké válnak. A próf.-k újra meg újra figyelmeztették a népet az őszinte ~ra, a belső → megtérésre, az igaz vallásosságra (1Sám 15,22 kk.; Iz 1,10–17; 29,13; Jer 14,2; Oz 6,6; 7,14; Jo 2,13; Zak 7,5 kk.; vö. Mt 9,13; 12,7; Mk 12,33). – II. Az ÚSz-ben kevés utalás található a ~ és megtérés külső formáira. Ez összefügg azzal, hogy az üdvösségnek Jézus Krisztus által hozott rendjében a megtérés nem egyértelmű egyszerűen az erkölcsi magatartás megváltozásával, hanem ezen túlmenően egy új eszkatologikus valóságba való belépést is jelent. A → bűnbocsánat és a Krisztussal való közösség Isten ajándéka, emögött minden emberi „teljesítmény” messze elmarad. Mindamellert: a megtérés az ÚSz-ben is együtt járhat az elkövetett bűnök megbánásának különféle jeleivel (Mt 26,75; Lk 7,38); a bűnvallomás továbbra is fontos: János keresztsége alkalmával (Mt 3,6; Mk 1,5), Jézus példabeszédeiben (Lk 15,21; 18,13), a keresztény közösség gyakorlatában egyaránt (Jak 5,16; 1Jn 1,9). Különleges gyakorlatokra sehol nem találunk utalást az ÚSz-ben, az egyetlen kivétel Mt 11,21: az ismétlődő kifejezés: „hamuban és szőrszakban”; a „bűnbánat méltó gyümölcse”-re való hivatkozás (3,8; Lk 3,8; vö. ApCsel 26,20) sem jelent gyakorlatot, inkább olyan magatartásra utal, amely megfelel az őszinte megtérésnek. A Krisztus követése jegyében megkövetelt áldozatok sem tartoznak ide, ugyanígy a házasságról v. egyéb értékekről való önkéntes lemondás sem; inkább a természetfölötti javak előtérbe helyezését jelzik.

bűnbeesés: I. Az ősbűn. A paradicsomi elbeszélés szerint Isten a világot és benne az embert jónak teremtette (Ter 1,10.13.22.25.31; 2,7), de az emberek vétkezni kezdtek és elrontották Isten jó művét. A Papi irat (P) megelégszik azzal az összefoglaló megállapítással, hogy a föld megromlott Isten színe előtt, betelt erőszakkal, mert a földön minden test vétkezett (6,11). Hogy a bűn mikor, hogyan és ki által lépett a világba, arról e forrás

nem beszél, de az embert teszi felelőssé érte: „miatta telt meg a föld gonoszsággal” (6,13). A bűnért és következményeiért egyedül az ember felelős. A Jahvista (J) – mint az egész őstört.-ben – a bűnről is sokkal konkrétan beszél, mint a P. Miként az ember teremtésénél (2,7) inkább szól az ember lényegéről és teremtéséről, úgy a bűn esetében is (3,1–7) inkább a bűn lényegéről, mint eredetéről szól. Mind a P, mind a J hagyományban csak az a tény ragadható meg, hogy a bűn megjelent a világban, a körülményei titokban maradnak. Miként tehát a J teremtés-elbeszéléséből nem vezethető le az emberiség egy őstől származása, úgy a bűn elbeszéléséből sem következik a bűn egy személyre visszavezethető eredete. Még a Róm 5,12 sem szól ez ellen, mely szerint „egy ember által jött a világba a bűn”, mert Pál nem a bűn eredetét akarja magyarázni, hanem Krisztus megváltásának felsőbbrendűségét mutatja be a bűn uralmával szemben, s ehhez a J a bűnről szóló elbeszélést az akkoriban szokásos módon értelmezi. – II. A bűn elterjedése (áteredő bűn, eredeti bűn). Az ÓSz és az ÚSz egybehangzóan tanúsítja, hogy a bűn betört a világba, az emberiségnek és az egyes embernek is meggyengült a bűnnel szemben az ellenálló képessége. – A Jahvista (J) szemléletes képekkel (Ter 4,1–6: Kain gyilkossága; 4,17: városépítés, amely háborúhoz vezet; 4,19: többnejűség; 4,23 kk.: vérbosszú) mutatja be azt a könnyelműséget, amivel az emberek a ~ után túltették magukat az Isten által szabott renden. Elbizakodottságuk, kihívó magatartásuk elsősorban abban mutatkozott meg, hogy úgy vélték, hatalmuk van a többi ember fölött, jóllehet az emberek fölötti hatalmat Isten magának tartotta fenn. A bűn olyan erővel s gyorsan szaporodott, hogy Isten csakhamar megállapította: „nagy az emberek gonoszsága a földön és a szívük állandóan rosszra irányul” (6,5). Az emberiség bűnös voltával Isten igazságos ítéletét vonta magára (6,7), ugyanakkor Isten tekintetbe vette az ember gyengeségét is (8,21: „az emberi szív vágya ifjúkorától kezdve hajlik a rosszra”). Az ’alkotás’ szó (2,7; Zsolt 103,14) azt is érzékelteti, hogy az ember esendő, kivált erkölcsi vonatkozásban (MTörv 31,21). – A Papi irat (P) nem mutatja be a bűn elterjedését, ahogy a teremtés tört.-ét és a bűn keletkezését sem taglalja részletesebben. Úgy látszik, mintha a teremtett világ hosszú ideig „jó” maradt volna. Az Ádám és Noé közé eső időszakban (Ter 5) semmi nem mutat bűnre egészen addig, amíg Istennek azt nem kellett megállapítania, hogy a föld romlott, tele van erőszakkal, mert minden lény a rossz útjára tért (6,11–13). De az emberiség azért nem került teljesen a bűn uralma alá; ahogy Mt 13,14–30-ból kiolvasható: a rossz inkább észrevétlenül fészkelte bele magát az emberi szívbe, és a maga egész mivoltában csak közvetve mutatkozik meg. A bűn természetét illetően a P megegyezik a J-vel: a bűnt szintén a hamas szóval jelöli, amiben az önkényeskedés és a többi ember ellen elkövetett jogtalanság fejeződik ki (Ter 9,5 kk.; 16,5). A P nem kísérel meg, hogy a teremtés eredendő jó volta és az emberiség teljes romlása közti ellentmondást feloldja v. megmagyarázza. Bár Isten az embert jónak teremtette, mégis gyenge, hajlik a rosszra, annál inkább, minél több a bűne. Ahol az ÓSz-ben szó van arról, hogy az ember esendő, rendszerint valami testi gyengeség is társul az erkölcsihez, kivált Jób (4,17–21; 15,14–16; 25,4–6) és Sir (17,29–32; 40,1–11) esetében. Így az általános bűnre való hajlam kapcsolatba kerül az asszonytól való születéssel (Jób 14,14; 15,14; 25,4; Sir 40,1). Azt is figyelembe kell venni, hogy az emberiség általános esendő volta nem szünteti meg az egyes ember személyes felelősségét, ami a szabad döntés folyamánya. Mutatja ezt a Bölcs 2,24, amely talán a legvilágosabb utalás arra, amit a J a ~ról mond: „A sátán irigysége révén a világba jött a halál, és akik vele (a sátánnal) tartanak, azok megtapasztalják.” Ez a fogalmazás megengedi, hogy olyan emberekkel is számoljunk, akik nem tartoznak a sátánhoz és nem foglyai az eszkatologikus halálnak. Mindamellet: az emberiség általános gyengeségét, bűnre való hajlamát a próf.-k is hirdetik (1Kir 8,46: „nincs ember, aki ne vétkeznék”; vö. Zsolt 130,3; 143,2; Péld 20,9; Préd 7,21; Sir 8,5), anélkül azonban, hogy kapcsolatba hoznák Ádámmal, a ~ Jahvista tört.-e tehát alig talált visszhangra (legfőleg Tób, Sir és Bölcs utal rá). Más szóval: az ÓSz-től idegen az a gondolat, hogy a bűn a testi nemzettel öröklődött, ill. terjedt át nemzedékről nemzedékre. Közösségvállalásból ugyan részesülnek a hozzátartozók, ill. a tagok abból az áldásból v. büntetésből, amely a család, a törzs képviselőjének osztályrészül jut, de a bűnükben nem osztoznak vele soha, az nem terjed át rájuk. Amikor az ÓSz-ben az áll, hogy valaki bűnös az „anyaméhtől” fogva, ez a Biblia szóhasználatában csak ennyit jelent: amivé valaki élete során lett, az léte első pillanatáig visszavezethető, pl. próf.-i hivatás (Iz 49,1; Jer 1,5;

Gal 1,5), erényesség (Zsolt 22,10 kk.; 71,6), bűnösség (Zsolt 58,4); így valójában a Zsolt 51,7 sem mond mást, ill. többet, mint a Ter 8,21. – Pál az ósz-i teol. szellemében a Krisztus előtti emberiségben csak bűnt lát. Szerinte miután a bűn Ádámmal betört a világba, teljesen uralma alá kerítette az emberiséget; az első ember a bűnével azt idézte elő, hogy utódai mind vétkeztek, és mert vétkeztek, magukra vonták az eszkatologikus halált (Róm 5,12.19). Ezen túlmenően Pálnál a bűn kozmikus hatalmat jelent, megszemélyesítve. Könnyörtelenül zsarnokoskodott a Mózes utáni időben éppúgy, mint Mózes kora előtt (5,13 kk.), s csak Krisztus vetett véget a bűn uralmának; egyedül az ő kegyelme erősebb a bűnnél (5,15–17.20 kk.). Ugyanakkor a kegyelem éppúgy nem szünteti meg az ember személyes szabadságát és felelősségét (döntés), ahogy a bűn sem (vö. 5,12.14.17). Csak azok uralkodnak az egy Jézus Krisztus által az életben, akik elfogadják a kegyelem és megigazulás bőséges ajándékát. Az 5,12–21 nem a bűn eredetéről v. átöröklődéséről beszél; ehelyett Pál azt tanítja, hogy a kegyelem legyőzi a bűnt. – III. A bűn szolgálata. A bűn Krisztus előtt általános volt (Róm 3,23), tehát elkerülhetetlen, minden emberre halált hozó (6,21; 7,10), következésképpen az ember ellen irányuló, így szolgálata – akár tudatában van az ember (7,14 kk.; Gal 5,17), akár nem (Jn 8,34 kk.) – valójában szolgaság. A farizeusi zsidóság elismerte, hogy az ember a rosszra való hajlam következtében szolgaságra jutott, amit az emberi tapasztalat is igazol (Péld 5,22; Bölcs 1,4; Sir 7,1; 2Pét 2,19), de meghagyta annak lehetőségét, hogy ezt a hajlamot a törv. (a tóra) és Isten segítségével (már Sir 15,14 kk.: héb.) legyőzze. A kumráni iratok erős dualizmusuk ellenére szintén lehetségesnek tartották, hogy a világosság fiai ellenálljanak a gonosz szellemeknek (1QS 3,24). Ezen az emberi tapasztalaton túlmenően Pál azt, hogy a bűnnek általános szolgaság a következménye, Krisztus bűneinkért vállalt halálának általános érvényéből is levezethette (pl. 1Kor 15,3). A Krisztus által megszabadított ember tehát Istenhez fordulhat, az igazság szolgálatába szegődhet (Róm 6,16 kk.). Mint-hogy azonban a bűntől való szabadulás (→ szabadság) még nem teljes, hanem mint az eszkatológiai javak, még csak részleges, a bűn régi szolgálata, mint állandóan fenyegető veszedelem, továbbra is fennáll (6,12); az igazság szolgálata (6,13–19) tehát állandó feladat.

bűnbocsánat: Isten személyes kapcsolatba lép a bűnös emberrel és helyreállítja vele az életközösséget. Ezért feltétele, hogy az ember a maga részéről erre készen álljon (Zsolt 34,19; 51,18 kk.; Iz 57,17: töredelmes lélek, megtört, alázatos szív). – 1. Az ÓSz-ben Izr. sohasem kételkedett a ~ lehetőségében. Elismerte, hogy a ~ Isten tetszésétől függ (1Sám 3,18; 2Sám 16,10 kk.), de meg volt győződve róla, hogy Isten nem akarja a bűnös halálát (Jer 18,1–10; Ez 18,21 kk., 32; 33,11). Mivel tudja az Isten, hogy az ember teremtményi mivoltából következően gyenge, azért könnyörülettel van iránta (2Sám 14,14; Zsolt 78,38; 89,47–49; 103,14–16; 143,2; 144,3; Sir 18,8–12). A ~ tehát az ÓSz-ben az Isten irgalmának a műve (Kiv 32,11 kk.; 34,6 kk.; Szám 14,18–20; 2Sám 24,14–17), tiszta kegyelem (vö. Iz 43,25; Dán 9,19; Bár 2,14; vö. Zsolt 25,11; 79,9; Iz 48,9.11; Ez 20,9.14.22). Ezzel összhangban áll, hogy Istenben Atyát és Pásztort látnak, s az is, hogy hűségére hivatkoznak (Kiv 32,13; MTörv 4,31.37; 7,8.12; Józ 18,3; 21,44; 1Kir 18,36 kk.; 2Kir 13,23 stb.). Isten igazságossága csak ritkán szerepel az ÓSz-ben a ~tal kapcsolatban (Zsolt 51,16; Dán 9,16). – A ~ot nem azonosítják a büntetés elengedésével (vö. Szám 14,18 kk.; 2Sám 12,10.14). Igaz, némely szövegben szerepel a ~tal kapcsolatban a büntetés felfüggesztése, elengedése v. a boldogság helyreállítása (pl. 15,25 kk.; 16,11 kk.; Jer 18,8.10; 26,3.13.19; 42,10; Ám 7,3.6), de ezt, bár az óhajtott ~ elnyerésének jeleként értelmezik, nem azonosítják magával a ~tal. – A próf.-k sokat beszéltek a ~ról, s az üdvösség kezdetét látták benne (pl. Iz 4,4; 43,25; 44,22; Jer 3,22 kk.; 4,1; 31,20; Ez 36,25 kk.; Oz 14,3–5). Sokszor csak a különféle személyes vétségekre vonatkoztatták a ~ot, olyan gesztusnak tekintve, amelyet Isten az emberi gyarlóságot tekintetbe véve újra meg újra kész megismételni; csak a messiási és eszkatologikus szövegekben válik az üdvösséghez vezető úton az első döntő lépéssé, majd a totális megújulásnak, az új teremtésnek zálogává (Jer 31,34; Ez 36,25). – A ~ Isten előjoga (Kiv 34,6 kk.; Iz 43,25; 44,22). Igaz, a próf.-k Jahve nevében kilátásba helyezték a népnek a ~ot (pl. 2Sám 12,13), de ez nem jelent feloldozást. Még a Messiásnak sem tulajdonítanak teljes bűnbocsátó hatalmat, jöllehet a messiási idő úgy szerepel, mint a ~ ideje. Izr. papjai olykor betölthettek a ~tal kapcsolatban bizonyos szerepet, mert Jahve rendelkezésére némely áldozat kiengesztelődést szerzett, de igazi feloldozásról nem volt szó. Ezen

túlmenően: az ÓSz szerint voltak bűnök, amelyekre ilyen módon nem lehetett a ~ot elnyerni (fölemelt kézzel elkövetett bűnök: → kiengesztelődés). – Olykor előfordult, hogy Isten maga v. egy próf. által megtagadta a ~ot (1Sám 3,14; 15,24 kk.; Iz 2,9; Jer 14,10). Ez pl. nem beszélt arról, hogy a bűn bocsánatot nyer és feledésbe merül; ellenkezőleg: azt hangoztatta, hogy büntetést von maga után; szerinte az ítélet szinte elkerülhetetlen (kivétel: 3,18–21; 14,6). Ugyanakkor más próf.-k kijelentették, hogy amikor Jahve fenyegeti a pogány népeket, akkor ez, ha mégoly egyértelmű és fenyegető formában fogalmazódik is meg, feltételes (pl. Jer 18,1 kk.). Az ÓSz-ben sehol nem olvashatunk olyan bűnökről, amelyekre egyértelműen ne volna ~ (vö. Mk 2,28 kk.). – 2. Az ÚSz-ben a legősibb keresztény igehirdetés szerint Krisztus fejedelem és Megváltó (ApCsel 5,31), aki kereszthalálával vitte végbe a megváltást (1Kor 15,3b). A Megváltóra leginkább a ~ jellemző (ApCsel 5,31; 10,43; 13,38; vö. Róm 3,21–26). A ~ mindenekelőtt Krisztus feltámadásához és megdicsőüléséhez kapcsolódik (ApCsel 5,31; 13,37 kk.), de hangsúlyt kap a Megfeszített „tevékenysége” is, aki a hívő embereket befogadja a vele való életközösségbe (2,38.41.44; 20,21 – a hit fogalma ebben az összefüggésben a megtérést is magában foglalja); a keresztségben minden ember elnyerheti Krisztus által a ~ot (2,38; 10,43; 13,38). – Pál krisztológiája, amely lényegében megváltástan, fontosnak tartja a bűn valóságát. Pál nem gyakran használja a szokásos jogi kifejezéseket, amikor a megváltásról és kiengesztelődésről beszél. Ő a ~ot elsősorban a megváltatlan ember állapotaként értelmezi, s így Istentől nem egyszerűen azt várja, hogy egyes esetekben megbocsásson az embernek, hanem a bűnös állapotának totális megváltoztatását, mind a lét felől nézve, mind pedig jogi szempontból. A ~ terén a kezdeményezés az Istené: Isten, ill. Krisztus műve (Róm 3,23–26; 4,7 kk.; vö. 11,27; 2Kor 5,19; Gal 1,4; Kol 3,13); Isten kegyelmének köszönhető (2,13; 3,13; Ef 4,23; vö. Róm 8,32); Isten Krisztusban ajándékoz meg minket a ~tal (Ef 1,7; 4,32; Kol 1,14); a ~ Krisztus kereszthalálának a gyümölcse (Róm 3,23–26). – Amikor Pál ~ról beszél, az első → megigazulásra gondol, amikor is a keresztény megszabadul a bűn terhétől, új ember lesz és megkapja az erőt a bűn elkerülésére. A test, a világ és a Sátán állandóan veszélyeztetik az embert, és sok keresztény valóban újra meg újra visszaesik a bűnbe. Pál szólt álapostolokról (2Kor 11,13–15) és ál-, ill. hamis testvérekről is (11,26; Gal 2,4), de azokat, akik az első keresztény közösségekben bűnt követtek el, zömükben nem számította közéjük. Azt a kérdést, miképpen lehetséges, hogy a keresztény bűne következtében „meghal” (Róm 8,13), mégis birtokában marad az élő lélek, és továbbra is tagja a keresztény közösségnek, Pál nem taglalta. Arról, hogy ha már keresztényként esik valaki bűnbe, miként nyeri el a ~ot, szintén nem adott magyarázatot, de amikor a megtérést sürgette, vsz. részben a „második” megtérésre gondolt (12,2; 13,11–14; 2Kor 7,1; Kol 3,9; Ef 4,22.28; vö. 2Kor 7,9 kk.; 12,21; 2Tim 2,25). – A Zsid a többi írásnál határozottabban tanítja, hogy a keresztények elkövetett bűneire is Krisztus engesztelő áldozatából fakad a ~ (4,16; 7,25; 9,13 kk.). A 6,4–6; 10,26 kk.; 12,17, ahol látszólag arról van szó, hogy a 2. megtérés nem lehetséges, úgy értendő, hogy aki tudatosan és szándékosan elfordul a Megváltótól, nem számíthat a kegyelem csodájaként a megtérésre. – A szinoptikusoknál Jézus beszédeiben a ~ nem foglal el olyan központi helyet, mint a Keresztelőnél (Mk 1,4). De Jézus eljövételének a szinoptikusok szerint is a ~ a tulajdonképpeni célja (Lk 4,18 kk.; vö. Iz 40,2; Lk 1,77; 19,10; Mt 1,21; 9,13; → bűnös). Krisztusban olyan ember jelenik meg a földön, akinek Isten teljhatalmat adott a ~ra (Mk 2,5.7.10); amit Jézus a ~ról és a megváltásról mondott, azt ennek a teljhatalomnak a birtokában mondta. Ugyanakkor isteni akaratból, engedelmségből feláldozta az életét, ezért kapcsolódik össze a ~ Jézus halálával és az Eucharisziával (10,45; 14,22–25). A szinoptikusok mindenekelőtt az első megtéréssel kapcsolatban beszéltek a ~ról, ami azt is jelenti, hogy a kereszténytől elvárható, hogy ne kövessen el újra súlyos bűnt. Leginkább az eltévelyedés, a hitelenné válás veszélye fenyeget. A súlyos és a gyarlóságból elkövetett bűnök közti különbséget sehol sem fogalmazzák meg a szinoptikusok, de szóhasználatukból kikövetkeztethető, hogy föltételeztek ilyen különbséget, s hogy a súlyos bűnt a keresztények körében is lehetségesnek tartották. Mutatja ezt egyebek közt a bizonyos esetekre kilátásba helyezett kiközösítés (Mt 18,15–17), valamint a kulcsátadás is (16,19). Az utóbbival kapcsolatos szövegrészből az is kiviláglik, hogy az Úr Péternek teljhatalmat adott az Isten országába való bebocsátásra (vö. Iz

22,22; Jel 3,7: kulcs), továbbá a ~ra is. A szerzők zöme szerint ezt az oldó-kötő hatalmat az összes ap. megkapta (Mt 18,18). – A Katolikus levelek: 1Pét 3,21 a keresztséggel kapcsolatban szól a ~ról. Jak és Pét egyaránt számít arra, hogy sok keresztény újra bűnbe esik, ezért beszélnek a 2. megtérésről (1Pét 4,8; 2Pét 3,9; Jak 5,15–20). 5,15: még egy körül nem írt ~ról is olvashatunk, amely betegek esetében az imának, ill. a megkezésnek a gyümölcse. 5,16: különös gyógyító erő kapcsolódik ahhoz, ha a keresztények megvallják egymás (v. a presbiterek) előtt bűneiket. – Jánosnál a ~ mint kifejezés ritkán fordul elő, maga a gondolat azonban föllelhető (Jn 1,29; 15,3; 1Jn 1,7; 2,2; 3,5; Jel 7,14; 12,11; → bűn, → bűnös). János a keresztényeket elővételezett eszkatologikus értelemben olyannak mutatja be, akik már eljutottak az üdvösségre, ezért többé nem vétkezhetnek (Jn 3,18; 5,24; 8,12; 1Jn 3,6–9; 5,18 kk.). Innen érthető módon Jánosnál nem fordul elő a metanoia (megtérés) kifejezés. János is számít arra, hogy a keresztény visszaeshet a bűnbe, de hangsúlyozza mekkora képtelenség, hogy az a tanítvány, aki tudatosan elszakad Krisztustól és megátalkodik a bűnben, még egyszer megtérhessen (5,16). A többi bűnösnek, köztük a bűnbe újra visszaesett keresztényeknek is ezt az utat mutatja a ~ elnyerése érdekében: bizalom az Istenben, aki nagyobb, mint a mi szívünk (3,20), bizalom Jézusban, aki folytonosan közbenjár értünk az Atyánál (2,1 kk.), hittestvéreink közbenjáró imája (5,16 kk.), türelmes bűnvallomás (1,9, de itt a bűnvallomás kifejezés nem jelent okvetlenül szavakba foglalt, konkrét vallomást mások előtt). Jn 20,23: egyértelműen kiderül, hogy a feltámadt Krisztus minden hatalmat megadott tanítványainak a ~ra. Nem lehetetlen, hogy itt a ~on a keresztségből, sőt az ev. hirdetéséből fakadó megtisztulást kell érteni, a gyónásra azonban szintúgy lehet gondolni (vö. Mt 16,19). A tanítványok, akik ~ra hatalmat kaptak, nem egyszerűen azok, akik követték Jézust v. a közösséget képviselték, hanem az ap.-ok, akiknek az ev. hirdetésének küldetése is szólt (Jn 17,18; 20,21; vö. Mk 3,14). Jánosnál, miként Máténál is az ap.-ok ítéletére tartozik a ~. Mivel az ap.-ok Krisztussal ellentétben nem látnak bele az emberek szívébe, érthető, hogy a Jn 20,23-ra a bűnvallomás szükségességének igazolásául szokás hivatkozni. Az ap.-ok ítélete döntő, nem egyszerűen megmagyarázása annak, hogy Isten megbocsátott. A megbocsátó hatalom átruházásáról 20: nincs szó, de ha 20,21-et a Mt 28,19 kk.; Mk 16,15-tel egyetemben összevetjük egyfelől Jn 17,9–18-cal, másfelől 17,20–23-mal, akkor kikövetkeztethető.

bűnért való áldozat: → engesztelő áldozat.

bűnhődés: → büntetés, → megfizetés.

bűnös: 1. Az ÓSz-ben az ember tudatában volt bűnének; valójában minden ember ~nek számított. De azért a Zsolt és a bölcsességi irodalom némely jámbor embernek az ártatlanságát is hangoztatja. A Zsolt és a Péld szerzői olyan vallásos embereket is emlegetnek, akik bár a zsidó néphez tartoztak (Zsolt 50,16 kk.), a mózesi törv.-től mégis függetlenítették magukat, ezért ~nek számítottak. A ~ általában az igazzal áll szemben; a ~re ítélet vár, az igazra viszont jutalom. Isten könyörületes, és a próf.-knál a ~re váró ítélet (→ büntetés) nem jelenti az utolsó szót, az elkerülhetetlen végzetet; ehelyett felcsillan az üdvösség reménye. Ezért mondhatja Ezekiel, hogy Isten nem akarja a ~ halálát, vesztét (Ez 18,21 kk.; 33,11). – A rabbiknál a ~ kifejezés szintén az embernek Istennel szemben tanúsított magatartására utal; olyan elítélő, becsmérítő kifejezés, amely a törv. megsértőire vonatkozik v. azokra, akik nem úgy élnek, mint a farizeusok. Mivel a pogányok nem követik a mózesi törv.-t, sőt nem is ismerik, a korai zsidóság azt tartotta róluk, hogy nem lehetnek szt.-ek, más szóval, hogy ~ök. – 2. Az ÚSz-ben ~ az az ember, aki mint az ÓSz-ben istentelen, tudatosan Istennel szembeszegülve él, v. valami tisztességtelen foglalkozást űz (Mt 9,10; Lk 7,37–39), ezért nemcsak a farizeusok, hanem az egyszerű nép is megvetette és kerülte őket (Mt 11,19; Lk 7,34.39; 19,7; 1Tim 1,9 és keresztényibb értelemben Jak 4,8; 5,20). – A farizeusok szemében az számított ~nek, aki nem a farizeusok törv.-magyarázatához igazodott (Jn 7,49). Ilyen értelemben a farizeusok Jézust is a ~ök közé sorolták, amiért érintkezett a ~ökkel (Mt 9,13; Lk 15,2), amiért nem fogadta el a törv. farizeus magyarázatát (Mt 15,2; Mk 7,5.9; Lk 11,37 kk.; Jn 9,16.24 kk. 31). – A zsidóság szóhasználatának megfelelően a pogányok ~nek számítanak (Mt 26,45; Mk 14,42; vö. ApCsel 2,23; Gal 2,15; s talán Lk 6,32 is Mt 5,47-tel egybevetve; de az ApCsel kerüli ezt a szóhasználatot).

Innen érthető módon ~ a Krisztus által még meg nem váltott ember is (Róm 5,8.19; vö. 3,12; 5,12; Gal 2,16 kk.; 1Tim 1,15; vö. Jn 3,16). ~ az is, aki valamit elvétett, valamilyen bűnt követett el Isten előtt (Lk 13,2; 15,7.10; 18,13; Zsid 7,26). – Magával a ~ kifejezéssel főleg a szinoptikusoknál találkozunk (Jn-ban 9-szer fordul elő a farizeusok ajkára adva), az ApCsel-ben egyáltalán nem szerepel és Pál is alig használja; ha mégis él vele, akkor mindig nyomatékkal és saját személyére vonatkoztatva. A szinoptikusok szerint Keresztelő János isten országának elérkezését azzal készítette elő, hogy bűnbánatra, megtérésre szólította fel a ~öket (Mt 21,32; vö. Lk 7,29). Jézus is azzal kezdte működését, hogy bűnbánatot, megtérést hirdetett (Mk 1,15). A legrégebbi ap.-i ígéhirdetés is követte ezt a példát (ApCsel 2,38; 3,19; 5,31 stb.). A felhívás az egész zsidó népnek szólt, Jézus szemében ui. mindnyájan ~ök voltak, a szó igazi értelmében (Mt 7,11; Lk 11,13; Mk 7,19; Lk 13,3.5; Mt 19,17). Igaz, alkalmanként beszélt Jézus igazakról is a ~ökon kívül, ill. a ~ökkel szemben (Mk 2,17; Lk 15,7), de ez a különbség csupán viszonylagos (vö. Lk 7,40–43; 18,10–14; Mk 7,1–23; Mt 15,13 kk., 20: Jézus a farizeusi jámborságról); ugyanakkor Jézus épp az igazak és ~ök ellentétét használta fel annak a merőben újnak a bemutatására, amit az Ő országa és ev.-a jelentett. Isten szentségének nevében természetesen Jézus is elítélte a ~t (vö. 23), de sokkal inkább hangoztatta azt, hogy Isten nem a ~ halálát akarja, hanem hogy megtérjen és éljen. Jézus nemcsak érintkezett a ~ökkel (11,19: „a vámosok és a ~ök barátja”; Mk 2,13–17), hanem azt tanította, hogy előbb lépnek be az Isten országába, mint az elbizakodott „igazak” (Lk 18,9–14), s hogy ő nem az igazakat jött hívni, hanem a ~öket. Olykor a ~öknek ez az „előnyben részesítése” összekapcsolódik azzal a küldetéssel, amelyet az Atya bízott rá (Mt 9,13; Mk 2,17: jellegzetesen keresztény megfogalmazás), amely az antitézis tagjai közül az igazról semmit nem állít, a ~nek ellenben szabadulást ígér, de nem független attól sem, ahogy a ~ök viselkednek (Mt 21,28–31; Lk 7,29 kk.: a látszatra jámborokkal szemben elismerik, megvallják ~ voltukat, és Jézus tanítását tiszta kegyelemként fogadják be). Jézus Isten országának minden tagjától megköveteli, hogy ugyanolyan jó, elnéző legyen a ~ iránt, mint a mennyei Atya (Mt 5,45; Lk 6,35 kk.). Ugyanakkor azt tanítja, hogy Isten a gyermekeinek is kész megbocsátani, ha visszaesnek a bűnbe (5,32; 15: a hűségesegek miatt nincs akkora öröm a mennyben, mint amekkorát a ~ megtérése szerez), és Egyh.-a vezetőinek a konkolyról szóló példabeszéddel (Mt 13,24–30) a lelkükre köti, hogy ne siessék el – Istent megelőzve – a ~ök elítélését, megbüntetését (vö. 1Kor 4,5). – Az ÚSz többi kv.-e ugyanígy olyannak mutatja be az embert, amilyen: Isten előtt megváltatlannak, ~nek, esendőnek, halálra szántnak (Pál), akinek létét a világ határozza meg, így szemben áll az Istentől eredő léttel (Jn 3,31; 8,23.47; 15,19; 17,14.16; 18,36; 1Jn 2,16; 4,5 kk.). Az számít ~nek, aki tagadja, hogy Isten abszolút Úr az élet fölött és nem hajlandó magát Istenre bízni, Istennek engedelmességni (vö. Róm 12,1 kk.). – Krisztus az embert megszabadította a bűntől, így az ember a keresztség és a hit révén részesülhet Krisztus életében, aminek következtében a megigazult és a ~ merőben más embernek számít (6,2; 8,1; Jn 5,24; 1Jn 3,14). Csakhogy ezt a kegyelmi állapotot a keresztények elveszíthetik (1Kor 10,1–13; Róm 11,17–22; 1Jn 1,8 kk.), mert a test fölötti győzelem még nem teljes (Gal 5,13–26); senki sem lehet bizonyos afelől, hogy megigazult (1Kor 4,4), s a hűség, a mindvégig való kitartás éppúgy Isten kegyelmének műve, mint az első megtérés. A keresztényeknek tehát nincs semmi okuk az elbizakodottságra; akkor tanúsítanak megfelelő magatartást, ha elismerik és megvallják ~ voltukat és áldják Istent a kegyelméért.

bűnre csábítás: → elcsábítás.

büntetés: a → bűn következménye, megtorlás, ill. jóvátétel követelése. Az ósz-i törvénykezés a → halálbüntetésen kívül is számos ~t ismert a jogrend megsértésének megtorlására. Az erkölcsi rend fenntartásában igen nagy szerepet töltött be az Isten igazságos ítéletének kilátásba helyezése és érvényesítése is. – Az öregek számára a bűn és a ~ éppoly elválaszthatatlanul összetartozott, mint az ok és az okozat, a fa és a gyümölcs. Innen érthető, hogy a héb. eredetiben ugyanaz a szó jelöli a rosszat, a gonoszt, gonoszságot és a bajt, a nyomorúságot, a szerencsétlenséget (MTörv 31,29; Péld 17,13; Jn 11,17 és Szám 12,11; 32,23; 2Sám 16,8: „most aztán bajba jutottál”; vö. Jer 14,16). Ha a bűn mintegy előidézi a bajt, kihívja Isten ~ét (Jób 15,34; Zsolt 7,16 kk.; 10,13; Péld 14,22; Iz 59,4), akkor a régi szövegekben, ahol különös hangsúly esik arra, hogy mindennek a

Teremtő az ősforrása, a tett és következménye is Isten akaratával függ össze (1Kir 2,32 kk.; Jób 4,8 kk.; Zsolt 38,2–5). Más helyeken Isten engedi, hogy a rossz a szerzőjére háruljon, „visszaszálljon a fejére” (1Sám 16,8; 1Kir 8,32), sőt a bűnösökre zúdítja gonoszságaikat (Jer 14,16). A ~ Isten kezében van: felfüggesztheti, megváltoztathatja, elengedheti (3,12; Ez 18,23 kk.; Oz 11,8 kk.; Ám 5,15; 7,1–3). – Az ősi időkben a ~ többnyire az egész közösséget sújtja: az utódok éppúgy szenvednek mint az ősök (Ter 3,17–19; Sir 25,24; vö. Róm 5,12–21; 7,7–25; Zsolt 106,25–27), s a gyerekek is viselik apáik bűneinek következményeit (Kiv 20,5; 34,7; Lev 26,39 kk.; Neh 9,2 kk.; Tób 3,3.5; Jer 32,18). Ugyanígy a szolgák, az alattvalók is részesei uruk ~ének (Kiv 8,2–4; 1Kir 2,33; Iz 7,17; Jer 20,6; 36,31), sőt a nép egésze is szenved tagjai bűneiért (Szám 16,20–22; Józ 7; 2Sám 16). Ez már jóval nagyobb súlyt ad a személyes bűnhődésnek (Ez 18; 33,10–20; vö. Zsolt 1; 94; Jer 31,28–30: a végső időkre vonatkoztatva), bár az együttes bűnhődés gondolata sem ismeretlen, ahogy a legrégebb időkben is számoltak egyedi bűnhődéssel (Ter 44,16 kk.; Szám 16,22; MTörv 7,10; 24,16). Jézus véget vetett a közösségi bűnhődésnek és azt tanította, hogy más bűnéért senkinek nem kell ~t elszenvednie (Jn 8,33–45; 9,2–3; vö. Lk 16,26; Mt 8,11). Az ÓSz valójában csak evilági ~t ismer: pl. bajok, amelyek létében érintik az embert (vö. Ter 3,16–19), vízözön (6,5–7), a megtérni nem akaró, gőgös Babel (11,1–9), Ninive (Náh 13) és Jeruzsálem (Iz 3,25–4,1; Jer 5,1–31; Ez 8; 11; 22 stb.) pusztulása, Isten haragja, amely utoléri Izr. ellenségeit: a fáraót, Egyiptomot, Asszíriát stb. (Kiv 15; 23,27; Józ 24,12; Iz 10,5–19; 13–23; Jer 46–51), de a szövetséghez hűtlenné vált népet is (MTörv 28,15–68; vö. Bír 2,11–23; 3,7–9; 3,12–15; 4,1–24; 6,1–2.6–10.12–16; 10,6–16; 13,1.5), végül a megváltatlan világ szülési fájdalmai (Ter 3,17–19; Zsolt 75,4; 82,5; Iz 24–27; vö. Róm 8,20). Az a körülmény, hogy a ~ kiszabása nem volt egyértelműen körülhatárolt, idővel tanácstalansághoz (Jób), fáradt rezignációhoz (Préd 7,15; 8,10.14.17; 9,2 kk.), ill. vak bizalomhoz (Zsolt 3; 11; 23; 37; 62) vezetett. A hellenista korban lassan kialakult a túlvilági ~ben való hit is (Bölcs 4,19; 5,17–23). Ez Jézus tanításában öltött végleges formát (Mt 18,8: pokol tüze; 25,41: örök tűz; Mk 9,48; Jn 5,14.29: kárhozat; vö. Róm 6,23; Tesz 1,9). → megfizetés.

bűntudat: az elkövetett → bűnért való felelősség tudata. Az ÓSz-ben a démonokban való hit kiküszöbölésével a felelősségtudat oly mértékben megerősödött Izr.-ben, mint sehol máshol a szomszédos népek körében. Így kialakulhatott a ~, de ezt elsősorban nem a → büntetéstől való félelem keltette fel, hiszen Izr.-ben régóta ismerték azt a nyugtalanságot, amelyet a rossz lelkiismeret idéz elő (Ter 3; 1Sám 15,13; 24,6; 2Sám 24,10), jóllehet a 'lelkiismeret'-re nem volt szavuk. Az egyéni felelősségérzet néha olyan mérvűvé fokozódott, hogy szívesen vállalták a büntetést, nehogy az egész közösségnek kelljen szenvednie (24,17). – Ezt a személyes felelősségérzetet a próf.-k még tovább erősítették, amikor hangoztatták, hogy az emberek egyéni vétkeikkel a közösség ellen is vétkeznek, és az egész népre bajt hoznak. A közösség érdekének tudata fokozta a személyes felelősséget, a próf.-k azt saját személyükben is vállalták (Iz 6,5; Jer 1,17; 15,19 kk.; 17,16; 20,8–11; Ez 2,6; 33,7 kk. stb.). A bűnbánati zsoltárok, valamint Iz 58 (böjt) és Zak 7 tanúsítják: mennyire komolyan vették Izr. fiai kötelezettségeiket. Felfogásuknak abban is szerepe volt, hogy a kultusz odáig ne süllyedjen, hogy csupán jóvátételt nyújtó cselekményt, a bűn ellenében kijáró teljesítményt lássanak benne. A fogság után az egyes törv.-ek áthágása és az ennek elkerülésére való törekvés került előtérbe. Ennek következtében elterelődött a figyelem a törv.-hozóról és a hozzá való viszonyról, de egyszersmind arról is, hogy a bűn totális „fogságot” idéz elő. A késői zsidóságban ez tovább fokozódott: újra előtérbe került az a felfogás, amely szerint az ember teremtett voltából következően esendő, s hogy a rosszra való hajlamot az ember a maga erejéből is leküzdheti, ha jótetteket (egyéni teljesítmény!) visz végbe. Ugyanakkor a szt. Istennél való totális „eladósodás”-ra vonatkozó felfogás azt is lehetővé tette, hogy felmerüljön a gondolat: elegendő számú érdemszerző tett Isten büntetését elháríthatja, sőt Istentől jutalmat érdemelhet ki. Így a „teljesítmény”-nek, amibe olykor a megtérést is beleértették (→ bűnbánat) fölébe került a ~ és annak tudata, hogy az Istennel való jó viszonyt helyre kell állítani. Ám az Isten haragjától való félelmet így nem tudták leküzdni, állandó bizonytalanságban éltek, hogy megfelelő volt-e az elégtétel, amit nyújtottak.

bűnvallomás: → bűnbánat.

bűvészkönyvek: → Efezus, → mágia.

C, CS

Cádok: pap Dávid idejében (2Sám 8,17; 20,25). → Ebjatárral együtt fontos ügyekben szolgálatára volt Dávid királynak (15,24–29; 17,15 kk.; 19,12 kk.). Ebjatár bukása után Salamon idejében, akit Adonijával szemben trónra segített, a legelőkelőbb papnak számított Jeruzsálemben (1Kir 1,32–40), és ősatya lett a cádokiták (= Cádok fiai) később egyeduralkodóvá lett papi nemzetségének (Ez 40,46; 44,15 kk.; 48,11). Hogy élre törésüket igazolják, családfájukat Eleazárra, Áron fiára vezették vissza; magát ~ot egy bizonyos Achitub fiának mondták (1Krón 5,30 kk.). ~ fia, Achimaac (5,30 kk.; 2Sám 15,27) talán azonos Salamon vejével, aki Naftali kerületének volt a kormányzója (1Kir 4,15). Lehetséges, hogy ~nak hívták Jeruzsálem istenének papját, mielőtt Izr. fiai elfoglalták Jeruzsálemet, ahol egy bizonyos Cedek nevű istenséget tiszteltek (vö. Melkizedek, Adoni-Cedek); a ~ név tehát ennek az istenségnek a kultuszával függhet össze; ezzel szemben M. Noth Isten igazságosságának megvallásával hozza összefüggésbe a ~ nevet. C. E. Hauer szerint ~ egy kisebb csapattal már Hebronban Dávidhoz szegődött (1Krón 12,28), és döntő szerepet töltött be Jeruzsálem meghódításakor. Sírját a Templom tér DK-i sarkának lábánál tételezi fel a hagyomány.

Caesarea: → Cezárea.

canticum: a katolikus liturgiában olyan → ének, amely nem zsoltár, hanem a Biblia valamely más könyvéből való. Az ÚSz-ből az Egyh. minden nap imádkozza a zsoltosmában a → Benedictust (Lk 1,68–79; laudes), a → Magnificatot (Lk 1,47–55; vesperás) és a → Nunc dimittist (2,29–32; kompletórium). Az ÓSz-ből vett ~ok a laudesben 1970-ig a 4., azóta a 2. zsoltárként szerepelnek. A Ny-i Egyh.-ban a 4. sz.-tól lehet a ~ok recitálását kimutatni, de a gyakorlat korábbi, és a K-i Egyh.-tól vették át.

Carefta: → Szárepta.

CD: → Damaszkuszi irat.

cédrus (héb. 'erez): A Bibliában, csak az ÓSz-ben, úgy szerepel, mint a legszebb, legnagyobb fa; a költői nyelvben a hatalom szimbóluma (2Kir 14,9; Zsolt 92,13; Ám 2,9). Magas hegységeken honos Marokkótól a Himalájáig. A Biblia nem a tkp.-i Palesztina területén (Jer 22,7: Gileád?) szerepelteti, hanem Libanon díszeként (vö. Iz 37,24) említi. Ma már nem sok ~ található Libanonban. A libanoni ~ lassan nő, de magassága a 30 m-t is meghaladja, és nagyon hosszú életű. Nagyobb építkezésekhez ~t használtak (2Sám 7,2; 1Krón 14,1; 22,4; Dávid; 1Kir 6,9.16.18; 7,2 kk.: Salamon a Templomhoz, az oltárhoz, a királyi palotához stb.; Én 1,17: díszítésül; Ezd 3,7: a Templom újjáépítéséhez). Az egyiptomiak már a 3. dinasztia idején szállítottak ~t Libanonból. Fel-tűnő, hogy hamuját mindig az → izsóppal együtt alkalmazták kultikus célokra (Lev 14,1–9.48–53; Szám 19,6). Ahol 'erez szerepel, nem kell okvetlenül ~t érteni rajta (pl. Ez 27,5). Iz 44,14 kk. szerint bálványokat is faragtak ~ból. A magasba törő ~ elpusztítása a gőg jelképe (37,24). A szólás: a ~tól az izsópig (1Kir 5,13) utalás az összes növényre, a legkisebbtől a legnagyobbig.

cenaculum, coenaculum (lat. cena 'a napi fő étkezés' szóból): a lakóház emeleti részében lévő ebédlő v. lakószoba. A gör. ÚSz különbséget tesz az utolsó vacsora terme, az anagaion (Lk 22,12; vö. Mk 14,15) és a jeruzsálemi hívek gyülekezési helye, a hüperóon (ApCsel 1,13; vö. 9,37.39; 20,8) között. A Vg mindkettőt a ~ szóval fordítja. – 1. Az utolsó vacsora terme: Mk 14,13–16-ból és a párhuzamos ev.-i részekből nem derül ki egyértelműen, hogy Jézus hol költötte el tanítványaival az utolsó vacsorát. Minden zsidó háztulajdonos köteles volt azoknak, akik az ünnepre Jeruzsálembé zarándokoltak, a húsvéti bárány elfogyasztására a háza helyi-

ségeit átengedni. De hogy pontosan melyik ház tulajdonosa fogadta be Jézust és tanítványait, azt a jeruzsálemi hívek nem őrizték meg egyértelműen emlékezetükben. 400 k. Aetheria arról tudósít, hogy a húsvét előtti csütörtökön délután a Golgota közelében szentmiseáldozatot mutattak be, éjszaka pedig igeliturgiával emlékeztek meg arról a tanításról, amelyet Jézus az Olajfák hegyén adott az ap.-oknak. A Lk 22,12: és az ApCsel 1,13: említett helyiségek első azonosítása a szír Doctrina Addaiban (400 k., Edessza) található: mindkét helyen ugyanazt a szír kifejezést használja (elito 'felső terem'). A jeruzsálemi hagyományban az 5. sz. második felétől mutatható ki, hogy a Sion hegyén az ott épült bazilikában megemlékeztek az → Eucharisztia alapításáról (Örmény lekciónárium; 1Kor 11,23–32; Mk 14,12–16). 6. sz.-i források a Kidron völgyét (az elfogatás színhelyeként ismert barlangot) jelölik meg az utolsó vacsora színhelyéül. Csak Szofroniosz († 638) pátriárka nyomán terjedt el az a nézet, hogy az utolsó vacsorának és a Szentlélek eljövételének ugyanaz volt a színhelye: Jeruzsálemben a Sion hegye. – 2. Az első keresztények központja, az a hely, ahol a húsvét utáni események is lezajlottak. Ezt a hagyomány egyértelműen a Sion hegyéhez kapcsolja. Kr. u. 130: Epiphanosz azt írja, hogy még áll „az a kis templom”, amelyet azon a helyen emeltek, ahol az első keresztények találkoztak. Hogy ez azonos-e a szövegben említett zsinagógával, amely ebben a Titus katonáitól aránylag megkímélt, félreeső negyedben egészen Kr. u. 340-ig megmaradt, nem lehet bizonyítani. Ugyanígy kérdéses az is, hogy összefüggésbe hozható-e a Dávid sírjaként ismert helyiséggel, amelyet régészetileg csak 1951-től vizsgáltak, arra a következtetésre jutva, hogy egy róm. kori zsinagógával azonos (az apszis a Templom tér felé esik). Annyi bizonyos, hogy 350 k. itt állt a felső v. az apostoli templom, ahol a pünkösdi eseményekre emlékeztek (Jeruzsálemi Szt. Cirill). 400 táján a kör alaprajzú pompás Sion-bazilikában Aetheria szerint húsvétkor megemlékeztek a Jn 20,19–23: leírt, majd egy héttel később a 20,24–29: olvasható eseményekről. Később még más tárgyi emlékek is hozzákapcsolódtak a Sion-bazilikához: az oszlop, amelyhez kötözve Jézust megostorozták, a töviskorona, az ősegyh. helye, a Szt. István vértanú megkövezéséhez használt kő, sőt kövek, végül (7. sz.) Mária halálos ágya. A Sion 614: a perzsa dúlást is túlélte, de a 10–11. sz.-i pusztítást már nem. Az említett korai zsinagógát nem számítva a ma látható épületrészek az arab időből, a keresztések idejéből valók, az utolsó vacsora termének nevezett gótikus terem pedig a 14. sz.-ból származik. Alatta Dávid sírja látogatott izr.-i, ill. zsidó zarándokhely.

Ceruja (héb. Serajah): 1. királyi írnok Dávid idejében, akinek tisztsége az egyiptomiak nyelvén sesanak hangzott. A tisztségnév hatására ~ neve Susára torzult (2Sám 8,17; 20,25; vö. 1Kron 18,16). – 2. Izáj egyik lánya, Dávid nővére. Fiai: Abisáj, Joáb és Azahel (2,16).

Cezárea, Caesarea (lat. 'császári' ti. város): két palesztinai város neve. 1. Caesarea Maritima ('tengerparti ~'): kikötőváros a Földközi-tenger K-i partján Joppe és Dor között, amelyet Kr. e. 20–9: Nagy → Heródes építtetett a korábbi Turris Stratonis mellett, Augustus császár tiszteletére. Kedvező fekvése és kiépítettsége következtében csakhamar Palesztina kikötővárosává fejlődött. Archelausz letétele és I. Agrippa király ~ban történt halála (ApCsel 12,20–23) után itt székeltek a róm. helytartók. Jeruzsálem felé ~n keresztül vezetett az út (9,30; 18,22; 21,8: Pál). Lakosságának zöme pogány volt, de zsidók is keveredtek közéjük. Gyakori összetűzéseik megérlelték a zsidók szabadságharcát a róm.-ak ellen. Itt élt Fülöp ap. (8,40; 21,8), s itt lakott Kornéliusz százados is, akinek a házában Péter tanított (10; vö. 11,11). Félix és Fesztusz idején Pált ~ban tartották fogva, s mint rab beszélt II. Agrippa király előtt (23,23–35; 24,27; 25,1–4.6.13). Ma a Kesari nevet viseli. – 1956-tól végzett ásatások föltárták a róm. kori és a bizánci épületek maradványait, a keresztések városát. 1960–63: felszínre került Heródes színháza. Közben rábukkantak egy kőtömbre, amelyen világosan kivehető Poncius Pilátus helytartó neve (ez az egyetlen felirat, amely az ő nevét őrzi). – 2. Caesarea Philippi ('Fülöp ~ja'): város a Jordán forrásvidékén. Egy régi Pán-szentélyt Nagy Heródes kiépíttetett, s a körülötte alakult települést Paneásznek nevezték. Kr. e. 3–2: Fülöp negyedes fejedelem Augustus tiszteletére várossá építtette ki és ~nak nevezte el. E város közelében, azaz a Jordán forrásainál hangzott el Péter vallomása: „Te vagy a Messiás, az

élő Isten Fia” (Mk 8,27–30; Mt 16,13–20). II. Agrippa uralma alatt Nero után rövid ideig Neroniásznak nevezték. – Lásd a XXIV. színes képet.

XXIV. A Jordán forrása Fülöp Cézáréjánál. Itt ígérte Jézus Péternek a primátust (vö. Mt 16,13–19)

25. Caesarea Maritima

Chilkija: → Hilikija.

Cidkija, Szedekiás (héb. Szidkijah, 'Jahve az én segítségem'): gyakori személynév (pl. 1Kir 22,11: egy hamis próf. neve). Viselői közül Mattanja, Júda utolsó királya (ur. Kr. e. 598–587) a legfontosabb, akinek a ~ → uralkodói neve volt. Családfája homályos; a 2Kir 23,31; 24,18; Jer 52,1 szerint Jozijának és Hamitálnak v. Hamutálnak, a Libnába való Jirmejahu lányának volt a fia, a testvére pedig Joacház volt; ugyanakkor a 2Krón 36,8–10 Jojachin testvéreként szerepelteti, ami azt jelenti, hogy az unokája volt Jozijának. De 1Krón 3,15 kk.: Jozijának Jochanan, Joachim, ~ és Sallum voltak a fiai. Az uralkodói nevet Bábel királya adta neki, miután Jojachint megfosztotta trónjától és helyette ~t tette meg királynak (2Kir 24,17). Vsz. nem volt energikus egyéniség; személy szerint jóindulattal viseltetett Jeremiás iránt (Jer 27,17–21). Ezekiel nem említi név szerint, de Izr. „méltatlan és gonosz fejedelmé”-t közeli bukással fenyegeti (Ez 21,30–32). ~ csatlakozott egy Babilon elleni szövetséghez (2Kir 24,20; Jer 27; 52,4), amelynek az egyiptomi király támogatást ígért. Nebukadnezár azonnal bevonult, Jeruzsálemet ostrom alá vette (52,4 kk.), majd egy időre megszakította az ostromot, hogy a segítséget nyújtó egyiptomi seregeket szétverje. Kr. e. 587 nyarán, amikor is Jeruzsálem falain rést ütött az ellenség, ~ menekülni próbált, de Jerikó közelében elfogták és Riblába vitték; Riblában Nebukadnezár szemeláttára kivégeztette a fiait, megvakíttatta és Bábelbe hurcolta; itt halt meg (2Kir 25,4–7; Jer 52,6–11).

Ciklag: kánaánita város a filiszteus Gát területén. Erődítményül szolgált a Negeb sivatagban élő nomád törzsekkel szemben. Achis filiszteus király Dávidnak adta lakóhelyül, így Izr. királyainak tulajdona lett (1Sám 27,6). Dávid ~ból vezette rajtaütéseit a negebi törzsek ellen (27,8–12; 30; 2Sám 1,1; 4,10; 1Krón 12). Józs 19,5; 1Krón 4,30 Simeon, Józs 15,31 és Neh 11,28 Júda törzsi birtokának mondja. Helye ismeretlen.

Cilicia: → Kilikia.

cimbalom: → cintányér.

Cin, Kádes pusztája: puszta Kádes és Akrabim hágója között (Szám 13,21; 27,14; 33,36; 34,4; MTörv 32,51; Józs 15,3; Zsolt 29,8). Vö. → Szin.

cintányér: két tányér alakú rézkorongból álló ütőhangszer. Általában ezzel azonosítják a héb. selselimet (2Sám 6,5; Zsolt 150,5) és mesiltajimot (1Krón 13,8; 15,16.19.28; 16,5,42; 25,1.6; 2Krón 5,12 kk.; 29,25; Ezd 3,10; Neh 12,27; vö. 1Mak 4,54); ennek ellenére a magyar fordításokban a hagyománynak megfelelően, de egyébként helytelenül egy-két esetben (pl. 1Krón 25,1.6; Zsolt 150,5) cimbalom felel meg neki, amin azonban nem a nálunk népszerű húros ütőhangszert kell érteni. A kultuszban a ~ fontos szerepet töltött be. → hangszerek.

cipő: → saru.

Cippora (héb. 'madárka'): a midianiták papjának lánya, Mózes felesége (Kiv 2,16–22). Mózeset vérvőlegénynek nevezte (4,24–26). Ő szülte Gersomot (2,22) és Eliezert (18,4). Az ÓSz vele kapcsolatos részei nem egyértelműek. A 4,24–26-ból az olvasható ki, hogy ~ elment Mózesrel Egyiptomba és a fiát is magával vitte; a 18,2–6-ból viszont úgy látszik, hogy Mózes ~t két fiával együtt hazaküldte Midiánba; „Jetro, Mózes apósa, két fia és a felesége” meglátogatta Mózeset „a pusztában, amikor az az Isten hegyénél táborozott”. A Szám 12,1: Mózes kusita nőt vett feleségül, de ez 2. v. 3. feleség lehetett (vö. Bir 1,16; 4,11).

Ciprus (hely): sziget a Földközi-tenger K-i részén. Kb. Kr. e. 1200-ig Alasziának, majd Küprosznak nevezték. Héb. Elisah, a Ter 10,4; 1Krn 1,7 úgy említi, mint Jáván fiát (vagyis mint a gör. szigetek egyikét). Lakói kittim v. kittijim néven szerepelnek (Ter 10,4; 1Krn 1,7; Iz 23,1.12; Ez 27,6), amely nevet az ugariti forrásokból is ki lehet mutatni, ha nem is minden kétséget kizáróan. A ~ név az ÓSz-ben először a 2Mak 10,13: fordul elő. Akkoriban a sziget a Ptolemaioszok birodalmához tartozott. Kr. e. 168: átmenetileg IV. Antiokhosz Epiphánész birtoka volt (4,29; 10,13; 12,2), Kr. e. 58: a róm.-ak foglalták el. Először császári, majd szenátori tartomány lett, prokonzul kormányozta (vö. ApCsel 13,4–12). Zsidók is laktak ~on (1Mak 15,15–23); innen származott Barnabás (ApCsel 4,36 kk.) és Mnázon (21,16). A kereszténység a Jeruzsálemből ide menekült keresztények révén terjedt el (11,19 kk.). Első missz. útja alkalmával Pál és Barnabás is meglátogatta (13,4–12), később Barnabás Márkot vitte magával, amikor ~ba hajózott (15,39). A Biblia két ~i várost említ: Szalamiszt és Páfuszt. – Francia és ~i régészek 1946 óta tanulmányozzák Enkomi romjait; Enkomit úgy lehet tekinteni, mint a műkénei idő (Kr. e. 14–12. sz.) fővárosát. A feliratok arra vallanak, hogy ~on nem a műkénei, hanem a minószi nyelvet használták, s ez a föníciai és a gör. ábécé mellett egészen a hellenista időkig fennmaradt.

ciprus (növény): magas, sudár fa (Iz 37,24; Oz 14,9), amely a Libanonon nő. Kiváló építőanyag, jobb, mint a – > cédrus. Jeruzsálembé vitték (1Kir 5,22; 9,11; 6,15: a Templom padlózata céljára), hajót építettek belőle (Ez 27,5), házak falainak belső borítására is használták (Én 1,17), s hangszereket (vö. 2Sám 6,5) is készítettek belőle.

ciprusvirág, ciprusfürt: fehér v. sárga virágú illatos cserje, amely még ma is tenyészik → En-Gedi környékén. Leveleiből nyerik azt a vörös festéket (henna, arab eredetű szó), amellyel K-en a nők vörösre festik a hajukat, a körmüket v. a tenyerüket. Én 1,14: „Szerelmem olyan nekem, mint a ciprusfürt”; 7,6: a menyasszony haja talán azért bíbor, mert hennával vörösre van festve.

circumcisio: → körülmetélés.

Cirene, Kirene: gör. kolónia a Földközi-tenger É-afrikai partvidékén. Ma Barha, ill. Kirenaika. Kr. e. 96: a róm.-ak elfoglalták a Ptolemaioszoktól; Kr. e. 75-től róm. tartomány. Sok zsidó is élt itt (1Mak 15,23; ApCsel 2,10), Jeruzsálemben külön zsinagógájuk volt (6,9). ~i férfiak Antióchiában a pogányoknak is hirdették az ev.-ot (11,20). Innen származott → Jázon, → Lúcius és → Simon (8.). 1941: a Kidron-völgyében megtalálták egy ~i zsidó család sírboltját.

Cirinusz: → népszámlálás.

Cirusz, Kürosz (héb. kores; elamita nyelven: kuras; 'pásztor'): a perzsa világbirodalom megalapítója. Mint Ansan fejedelme (Kr. e. 559-től) összefogta a perzsa törzseket. Kr. e. 550: legyőzte a médek királyát, Asztüagészt, majd miután Krózust is megverte, ő lett egész Kisázsia ura. Megtámadta az újbabiloni birodalmat, Kr. e. 539: legyőzte az utolsó babiloni királyt, Nabú-Naidot, s a papok segítségével elfoglalta Babilon városát. Bölcs és türelmes uralkodó volt, így sok alattvalója bizalmát megszerezte, köztük a fogságban élő zsidókét is. Kr. e. 529: elesett a Jaxartesnél vívott csatában. Iz 44,28: és 45,1–4: úgy szerepel, mint Jahve „pásztor”-a és „fölkent”-je (Messiás), aki újra fölépíti Jeruzsálemet és a Templomot, s akitől a fogságban élő zsidók szabadulá-

sukat remélhették. Valóban, babiloni uralma első évében, Kr. e. 538: kiadta nevezetes ediktumát, amely lehetővé tette a hazatérést és a Templom újjáépítését (2Krón 36,22 kk.; Ezd 1,1–4), s a Templom helyreállítását illetően külön is intézkedett (6,3–5). Sírjának másolata Paszargadéban látható.

Cirusz király agyaghengere, melyen elmondja, hogy az elhurcoltakat visszaküldte Palesztinába (vö. EZD 1,1–3). 23 cm magas. Britisch Museum

ciszterna (lat. 'vízgyűjtő'): Ha természetes barlang v. sziklamélyedés nem állt rendelkezésre, amelyet aránylag kevés munkával ki lehetett alakítani vízgyűjtés céljára, akkor fáradságos munkával ~t kellett vágni a sziklába (MTörv 6,10,12; 2Krón 26,10; Neh 9,25). Ha a ~ fala lyukacsos, pórusos v. repedéses volt, vakolni kellett, hogy a víz el ne szivároгjon (Jer 2,13). A ~ban hosszú ideig tárolt víz nemegyszer zavarossá vált, megposhadt, ezért nem kedvelték úgy, mint a tiszta forrásvizet (2,13; Jn 4,10 kk.; vö. Ter 26,19 kk.). Mégis, a béke és jólét jele volt, ha ki-ki a saját ~jából ihatott (2Kir 18,31). A ~t kővel fedték le; ha fedetlensége miatt valakit kár ért, tulajdonosát felelősségre vonták (Kiv 21,33 kk.; Lk 14,5). A településeken kívül, a mezőkön is építettek ~kat öntözés és itatás céljára (2Krón 26,10). Az üres ~k menedékül szolgáltak az előrenyomuló filiszteusok elől (1Sám 13,6), de előfordult, hogy börtönnek használták őket: beledobták a gyűlölt ellenséget (Ter 37,24 kk.; Jer 38,6–13; Zak 9,11). Az sem volt példátlan, hogy agyonütött ember holttestét dobták bele a ~ba (Jer 41,7); egy oroszlán a hó elől menekült oda (2Sám 23,20). Háborús időben élelmiszer tartalékolására, ill. elrejtésére is felhasználták az üres ~t (vö. Jer 41,8). Palesztinában az eddig ismert legrégebbi ~ a középső bronzkorból származik.

27. Hacor város ciszternája a vaskorból

citera: húros hangszer. 1. A héb. nebelt sokáig ~nak tartották, de K. Galling szerint sem Palesztinában, sem Szíriában nem volt a ~ elterjedve; így a nebel inkább egyfajta lírát jelölhetett. Ennek megfelelően a ~ első ízben az arám-gör. hangszerkatalógusban szerepel (Dán 3,5.7.10.15). – 2. Kb. 50 cm hosszú, 25 cm széles, gyakran díszesen faragott hangszerkény fölé egy síkban kifeszített 42–43 húrból álló hangszer. Fajtái: penge-tős ~, ütős és vonós ~.

Claudia Procula: Poncius → Pilátus felesége.

Claudius: 1. római császár (ur. Kr. u. 41–54). Uralkodása idején Agabusz próf. jövendölésének megfelelően éhínség volt a birodalomban (ApCsel 11,28). Vsz. 49: kiutasította a zsidókat Rómából (18,2). – 2. → Klaudiusz Liziasz.

Coán: → Szoán.

Coár: A Ter 14,2.8 Belával azonosítja; a helyi etiológia (19,18–22) 'kicsi'-nek értelmezi és Szodoma közelébe helyezi azt a helységet, ahova Lót menekült (19,23.30); a 13,10; MTörv 34,3 szerint a Jordán völgyében v. ennek végén terült el; Iz 15,5; Jer 48,34 szerint moábita helység volt. Alexandrosz Janneusz leigázott egy várost (Coara) a Holt-tengertől DK-re, de azután át kellett engednie a nabateusoknak; hogy ez azonosítható-e a Bibliában szereplő ~ral, az kérdéses. Az ásatások során eddig csak gör.–róm. maradványok kerültek felszínre.

coenaculum: → cenaculum.

Cofnát-Paneach, Szaphenath-Paneach: Így nevezte el a fáraó Józsefet (Ter 42,45). A név a legvalószínűbb magyarázat szerint azt jelenti: „az Isten mondja: élni fog”.

Comma Joanneum (lat. 'szövegrész Jánostól'): az 1Jn 5,7 vsz. 4. sz.-i bővítménye: „Mert hárman tanúskodnak az égben: az Atya, az Ige és a Szentlélek, és ez a három egy. És hárman tanúskodnak a földön” (Vg-ban 7–8. vers). A gör. szövegben nem fordul elő, kivéve a lat. hatást mutató 12. sz.-i Regius, a 16. sz.-i Ravianus, a 15–16. sz.-i Ottobonianus és a 16. sz.-i Montfortianus Kódexet; hiányzik az összes régi fordításokból is, kivéve néhány régi lat. fordítás és a Vg 800 utáni kéziratait. A 4. sz.-ig sem K-i, sem Ny-i egyházatyák nem idézik még az arianizmus elleni küzdelemben sem. Először 380 k. Priscillianusnál fordult elő, mégpedig eretnek formában. – Ma már általános a szakértők között a vélemény, hogy eredetileg glossza volt, melyet a 4. sz.-ban olvasztottak a szövegbe. Az, hogy a széljegyzet Priscillianustól származik, nem bizonyítható. Vagy Hispaniából, v. É-Afrikából ered. Lehetséges az is, hogy Ciprián a szerzője, aki az 5,8-at allegorikusan interpretálta (De Unitate Ecclesiae 6), és (egy pszeudo) Jeromos nyomán terjedt el, míg 1525: Erasmus be nem vette ÚSz-e 3. kiadásába. Hitelességét először 1689: R. Simon vonta kétségbe; 1897: a róm. Officium egy határozatban hitelessége mellett foglalt állást; hivatalos megnyilatkozások (pl. XIII. Leótól és 1927. VI. 2: egy római állásfoglalás) a szakemberekre bízák a kérdés eldöntését. Az 1979: kiadott → Neovulgata kihagyta.

Corea, Szorea: az amarnai levelekből is kimutatható helység, amely Júda (Józs 15,33; 2Krn 11,10; Neh 11,29) v. Dán (Józs 19,41) birtoka volt. Rendszerint együtt szerepel Estaóllal. Innen származott Sámson apja, Mánoah (Bír 13,2.25; 16,31). 2Krn 11,10: Rechabeám megerősítette (vö. 1Krn 2,53 kk.; 4,2). Az arab Sarka felel meg neki a Sefelán.

Cöle-Szíria (gör. 'az üreges Szíria'): eredetileg a Libanon és az Antilibanon közé eső völgyet jelentette; az ÓSz-ben Libanon völgyeként szerepel (Józs 11,17; 12,7), amelyet az Orontesz és Leontesz folyók öntöztek. A hellén korszakban a Libanontól K-re eső területet is ide számították Damaszkusz városával, egész Palesztinával és Föníciával egyetemben (1Mak 10,69; 2Mak 3,5; 4,4; 8,8; 10,11). Josephus Flaviusnál még a Jordán K-i partvidékét is magában foglalja. Ma el-Beka Libanonban.

cölibátus: → szüzesség.

Crescens: → Kreszcensz.

család: Izr.-ben a legkisebb társadalmi egység (a törzs a legnagyobb, a nemzetség a közepes). A neve bet (= ház) volt, s azt a vérségi közösséget jelentette, amely egy házban v. egy sátorban élt együtt. Használatos volt a bet ab is, ami atyai házat, nagy ~ot jelentett, amelynek tagjai egy általuk még ismert őstől származtak. A ~ feje az apa, ennek halála után pedig az elsőszülött fiú (Ter 27,29). Általában sok gyermek tartozott hozzá (24,60; Zsolt 126,3 kk.), de csak a fiúkat tartották pontosan számon. A ~ egyszersmind kultikus közösség is, amelynek az apa volt a papja (Kiv 12,3; Jób 1,5 stb.). Az életmenetet mind vallási, mind jogi szempontból az apa irányította a ~ban. Az anya tekintélye az általa szült fiúk számától függően emelkedett. A ~ban erős volt az együvértartozás érzése, s a nagyobb közösség szempontjából is fontos a szerepe. A ~ nem halhatott ki (→ sógorházasság). A ~i élethez a bölcsességi irodalomban találhattak fontos tanácsokat (Péld 17,1; 19,26; 20,20; 28,24; 31,10–31), különösen a gyermeknevelésről (1,8; 4,1–3; 6,20; Sir 7,23–30; 30,1–13). → anya, → atya, → gyermek, → szülők.

csapda: állat, főleg madár megfogására használt eszköz (Ám 3,5; Lk 21,35: tőr). Gyakran együtt szerepel a hálóval (pl. Józs 23,13; Jób 18,7 kk.; Zsolt 140,6; Oz 5,1; → vadászat). Csaknem mindig képes értelemben találkozunk vele: a titokban leleselkedő pusztulást és a tévútra vezetést fejezi ki (Zsolt 69,23; 140,6; 141,9). Minden, ami az embert romlásba viszi, vesztét okozza, lehet ~ (Jer 50,24; Oz 5,1: kelepce). A gonoszok tört

vetnek, ~t állítanak (Zsolt 64,6; 119,61.110); ugyanígy az erőszak emberei is (140,6); az idegen népek és istenek is jelenthetnek ~t (Józs 23,13; Bír 2,3). De egy elhamarkodott fogadalom is ~ (Péld 20,25); a gonoszt saját bűnének hurka kötözi meg (5,22); ~ lesz számára saját terve; a hurok megfogja a sarkát; a háló, ami megfogja, el van rejtve útján; a kelepce a földre téve készen vár rá (Jób 18,7 kk.). – 1Tim 6,9: a gazdagság hajhászása kelepce, amely romlásba visz. A hívőt is fenyegeti a sátán kelepccéje (2Tim 2,26). 1Kor 7,35: Pál ap. a szüzségre vonatkozó tanácsaival nem törbe csalni akar, hanem az Úr osztatlan szeretetére tanít.

cseléd: → béres.

csengő: A → főpap köntösének szegélyén a ~k csilingelésének eredetileg, mint Babilóniában és Asszíriában is, démonűző erőt tulajdoníthattak (vö. Kiv 28,35b). Később eszköznek tekintették Jahve v. a nép figyelmének fölkelésére (28,33–35; 39,25 kk.; Sir 45,9).

cséplés: Izr. fiai általában a → szérűn csépeltek ki a → gabonát; v. cséplőszánnal, ill. cséplőszekérrel, v. úgy, hogy járomba fogott állatokkal (ökrökkel) tapostatták ki a begyűjtött és szétteregtetett kalászból a szemetet (= nyomtatás; vö. Oz 10,11). A nyomtató állatoknak nem volt szabad a szájukat bekötni, hogy szabadon ehessenek (MTörv 25,4). A kisebb mennyiségű csépelni valót egyszerűen kiverték cséppel, esetleg nem is vitték a szérűre (Bír 6,11; Rut 2,17; Iz 28,27). Akik csépeltek, hetekig ott maradtak a szántóföld, ill. a szérű közvetlen közelében → sátorban v. barlangban (Rut 3,7). A ~ részleteire nézve: Iz 28,27 kk.: 30,24; 41,15; Ám 9,9; Lk 22,31 (megrostálás). Átvitt értelemben az ellenség eltiprásának, bűnhődésének módja (pl. Mik 4,13; Iz 41,15). → sátoros ünnep.

Cserép-kapu: → Jeruzsálem.

csésze: → edény.

csiga: a hagyomány szerint (Zsolt 58,9) olyan állat, amely nyálkává folyik szét, így az igazságtalanul ítéelőket jelképezi. → bíbor, → csúszómászók, → féreg.

csillag: 1. Az első, amit a ~okkal kapcsolatban Izr. fiai megfigyeltek az volt, hogy megszámlálhatatlanok, hogy roppant nagy a számuk (Ter 15,5; 22,17; 26,4; Kiv 32,13; MTörv 1,10; 10,22; 28,62; 1Krón 27,23; Neh 9,23; Jer 33,22; Dán 3,36). Ennek ellenére észrevették, hogy minden ~nak megvan a maga helye, állása, útja (Bír 5,20; Bölcs 7,19.29; Sir 43,10; Iz 40,26; Bár 3,34). Megcsodálták a fényüket, hogy mindegyiknek megvan a maga ragyogása, így különböznek egymástól (vö. 1Kor 15,41), s ezt a csodálatukat ki is fejezték (Zsolt 148,3; Bölcs 7,29; Sir 43,9; Bár 3,34 kk.). A Sir 43,9 inkább csak dísznek tekinti a ~okat az égen, a Ter 1,15 kk. viszont fényforrást lát bennük. – 2. A ~okat Isten teremtette (1,16; Jób 9,9; Ám 5,8), az ő keze alkotta (Zsolt 8,4). Ő szabta meg a számukat is (147,4), és korlátlan Úr fölöttük (Jób 9,7; Zsolt 147,4; Sir 43,10; Iz 40,26; Bár 3,35). A ~ok rendje Isten hatalmát tanúsítja, Isten határozta meg helyüket, útjukat, járásukat (Jób 38,31 kk.). Így kézenfekvő volt, hogy Isten trónját is a ~ok fölé képzeljék (22,12), olyan helyre, amely a halandó számára elérhetetlen, megközelíthetetlen (Iz 14,13). – Azoknak a kozmikus mozgásoknak a sorában, amelyeket Isten haragjának megnyilvánulásaiént értelmeztek, nagy szerepe volt a ~ok hullásának, kihúnyásának: Babel és Egyiptom bukásakor, amikor a tört. fordulóponthoz érkezett (13,10), az egyik hatalmas fáraó halálakor (Ez 32,7) v. Jahve napjának közeledtekor (Jo 2,10; 4,15) a ~ok elvesztik fényüket. Mk 13,25: és Mt 24,29: az Emberfia eljövételét ~ok hullása előzi meg. Lk 21,25: a megfogalmazás elmosódott, ezzel szemben a Jel 6,13 és 8,10 egész határozottan megfogalmazza, hogy a ~ok a földre hullanak. Természetesen ebbe a megfogalmazásba a régi K-i felfogás is közrejátszott, amely szerint a ~hullás, a meteorit rossz előjel volt. Az apokaliptikus irodalomban, amely mindenekelőtt arra irányult, hogy Isten ítéletét az ember szemé elé állítsa, a ~okra való hivatkozás, a ~ok jelként való értelmezése még sokkal nagyobb teret kapott. – 3. József álmában 11 ~ot látott (magát látta a 12.-nek); ezek föltehetően az állatköröket jelzik, amelyek Izr. 12 törzsét jelképezték. Ugyanígy

értelmezhető a 12,1: az asszony feje körül látható 12 ~ is. Ugyanakkor a 7 ~ 1,16.20; 2,1; 3,1: – ahol a ~ok és az angyalok párhuzama még azt a felfogást tükrözi, hogy a ~oknak is van lelkük – minden bizonnyal Kisázsia 7 egyházára utal. – Mint ősi királyi jelkép (vö. Ez 32,7; Iz 14,12) a Szám 24,17: (vö. Jel 2,28; 22,16) a Messiásra vonatkozik a ~. Dán 8,10: a választott népet kell rajta érteni, ugyanakkor a Jel 12,4 (Dán-t idézve) az angyalokra utal, akiket bukásakor a Sátán magával ragadott. Végül Dán 12,3; a ~ok fénye kifejezi, hogy a bölcseket kiváltságos hely illeti meg a feltámadás után. – 4. A hivatalos teol.-ban a ~ok csak fények, de a Bír 5,20 és Jób 38,7 (itt a ~ok Isten fiaival párhuzamba állítva szerepelnek) még a ~ok élőlényként való felfogását tükrözik. Ugyanígy Bár 6,59 is, ahol a ~ok engedelmességéről van szó, arról, hogy a ~ok teljesítik Istentől kapott feladatukat (vö. 3,35; Jel 1,20; 9,1). Ez a felfogás annyiban volt jogos, amennyiben a ~okat is Isten teremtményeinek tekintette. A Kr. e. 8. és 7. sz.-ban asszír hatásra elterjedt a ~ok kultusza Palesztinában is (2Kir 17,16; 21,3.5; 2Krón 33,3.5; vö. ApCsel 7,42). A MTörv 4,19 és Szof 1,5 szembe fordul vele; Jozija meg is kísérelte, hogy véget vessen neki, de sikertelenül (2Kir 23,5). A Bölcs 13,2 kk. elítéli azokat, akik a ~okat isteneknek nézik és nem fogják fel, hogy fényük és szépségük a teremtő Isten hatalmát és nagyságát tükrözi; hozzá képest, az Ő színe előtt a ~ok sem tiszták (Jób 25,5). → bolygók, → bölcsek csillaga.

csipkebokor (héb. seneh): Csak a Kiv 3,2–4 szerepelteti és a Kiv szerzője nyomán a MTörv 33,16; ApCsel 7,30.35. Az égő ~ról és Isten megjelenéséről szóló tört.-nek vsz. a Sinai-hegyen lévő kultikus hely (szentély) és kultusz állt a háttérben, s a seneh szót népetimológiával – ahogy az a Jahvistánál néhány helyen kimutatható – a Sinai-hegy nevére vonatkoztatták. Ezen az alapon lett Jahve a ~ lakója (MTörv 33,16). Egyébként a héb. szón legtöbbször szedret értenek (Rubus discolor v. Cassia obovata).

csípő: A „csípőjét felövezni” gyakori kifejezés a Bibliában (→ öv). Egyébként a héb. ÓSz-ben a ~ és az ágyék a nemzőerőre, a termékenységre utal (Ter 35,11; 46,26; Kiv 1,5; Bír 8,30; 1Kir 8,19 és 2Krón 6,9: „a fiad, aki ágyékdoból származik”). Ezért esküdtek Izr. fiai „csípő alá tett” kézzel (Ter 24,2.9; 47,29; → eskü). – Az ÚSz ósz-i kifejezésként tartalmazza (vö. ApCsel 2,31; Zsid 7,5.11).

csoda: I. Az ÓSz-ben. Bár az ÓSz magyar fordításában sok helyen szerepel a ~ szó, a héb.-ben valójában nem volt megfelelő szó a ~ra a szónak filozófiai-dogmatikai értelmében. – 1. A ~val kapcsolatos elképzelések mindenekelőtt Izr. Egyiptomból való kiszabadulása tört.-éből elemezhető ki. Jahve megígérte (Kiv 7,3–5), hogy sok jelet (ot) és csodát (mofet) mutat Egyiptomban, így az egyiptomiak megtudják, hogy ő az Úr (Jahve). Az ot (a héb. ÓSz-ben 74-szer fordul elő) olyan dolog v. esemény, amely ismeretet közvetít, amelyből valamire következtetni lehet. Az ot és a mofet együtt szerepeltetéséből arra lehet gondolni, hogy a mofet értelme is hasonló (elsősorban a MTörv-ben szerepelnek együtt). Egyébként a mofet a Bibliában – az ot-tól eltérően – nem fordul elő profán értelemben: olyan jelre v. szimbolikus cselekvésre utal, amelyet próf. visz végbe v. rendel el, hogy Isten szavának értelmét megtudja, ill. hogy azt, amit Isten mondott, megerősítse. Nem szükségszerű tehát, hogy a mofet jelölje ~t természetfölötti lény vigye végbe (Ez 12,6.11), de a mofet mindig a kinyilatkoztatás szolgálatában áll. Mindenekelőtt az mofet, amit Jahve visz végbe, de a jámbor ember magáról is elmondhatja, hogy mofet a többiek számára (vö. Zsolt 71,7), mert jó sora azt tanúsítja, hogy Isten teljesíti ígéreteit. Az ot-tal összekapcsolva még inkább kidomborodik a mofet jel volta, jellege. A Jahve által mutatott ot-ból és mofet-ből az egyiptomiaknak meg kell tudniuk, hogy Jahve fölötté áll az ő isteneiknek (Kiv 7,5). Minden, ami ennek az igazságnak a bizonyítására alkalmas, lehet ot és mofet, még ha a természet erőit nem is múlja felül. Ugyanez áll az összes olyan kifejezésre, amely az ÓSz-ben arra utal, hogy az Isten a természet rendjébe v. a tört.-be belenyúl. A Zsolt 106,2 pl. Isten „hatalmas tetteit” (geburot) hirdeti, hogy az Egyiptomból való kiszabadítás tört.-ének elbeszélésével Isten nevét és hatalmát kinyilvánítsa (106,8). Másutt az Egyiptomból való kivonulás eseményeire a „nagy tettek” (gedolot v. gedullot) kifejezés utal (2Sám 7,23; Zsolt 106,21). Ezzel szinonim a 106,22 kk.: a „csodadolgok” (niflaot) és a „félelmetes tettek” (nora ot). A 106,7: a niflaot kifejezés utal az egyiptomi csapásokra, a Kiv 15,11: a rövidebb pele (a magyar fordításban mindkét helyen ~ szerepel). Másutt az egyszerű maaseh, 'tett' áll Isten nagy tetteire, a ~ra utalásul a héb.-ben (34,10).

Külön figyelmet érdemel a Zsolt 145,4–6: itt sorra megtalálható a maaseh, a geburah, a niflaah és a gedullah. S a héb. attól függően sem tesz különbséget, hogy az adott esemény megfelel-e a természet törv.-einek v. sem. – Az említett kifejezések közül némelyek az Egyiptomból való szabadulás tört.-én kívül a teremtéstört.-ben is előfordulnak, sőt egyszerűen az olyan természeti jelenségekre vonatkoztatva is, mint amilyen az eső v. a mennydörgés (pl. Zsolt 136,4; Jób 5,9; 9,10; 37,5.14–16). – 2. Ha a ~ szóval fordított héb. kifejezéseket tekintetbe vesszük, számos olyan probléma megoldódik, amely az ÓSz-ben olvasható elbeszélésekkel kapcsolatban fölmerülhet. Más nehézségek az irodalomkritika segítségével háríthatók el. Megfigyelhető pl., hogy az egyiptomi csapások leírása a későbbi hagyományban több olyan más elemmel bővült, amely a korábbi hagyományból még hiányzott. Vagy a J-hagyomány még csak arról tud, hogy az egyiptomiak befulladtak a Vörös-tengerbe, arról még nem, hogy a tenger kettévált, s így Izr. fiai száraz lábbal átkelhetek rajta, ahogy a P-hagyományban megőrződött. Ügyelni kell az irodalmi műfajra is, mert a ~k leírása más-más elbírálás alá esik attól függően, hogy hol találkozunk velük. Így pl. a napcsoda (Józs 10,12 kk.) egyszerűen idézet az epikus jellegű Derék emberek kv.-éből. Illés v. Elizeus tört.-ébe ugyanakkor legendás elemek vegyültek. Az a hívő zsidó számára mindenesetre egyértelmű volt, hogy Jahve a szó legszorosabb értelmében tud ~t tenni, sőt tesz is, mert hatalma mérhetetlen. Arról is meg volt győződve, hogy Isten kormányozza a világot, átfogja az egész mindenséget; ezért mindenben Isten kezét látta. – II. Az ÚSz-ben. 1. Jézus ~i. A 4 ev. egyöntetűen tanúsítja, hogy a názáreti Jézus ~kat művelt. De fölmerülhet a kérdés: vajon nem a húsvét utáni értelmezésre kell-e Jézus ~it visszavezetni, amely abból indul ki, hogy Jézus az Isten Fia, a megígért Megváltó, ezért igazolni kell, hogy valóban tett ~kat, mégpedig egyfelől teol.-i, másfelől formatört.-i szempontok figyelembevételével. Ennek jegyében először is le kell szögezni, hogy a Bibliában Isten szavai és tettei teljes összhangban állnak egymással, s a szóbeli kinyilatkoztatás összefüggő egységet alkot a tettek, események által adott kinyilatkoztatással. Ez már a teremtéstört.-ből kiolvasható: „Isten szólt” és „Isten teremtett” (Ter 1,1–2,4). Egységet alkot az ÓSz-ben Isten teremtő és üdvözítő akarata, tevékenysége is (vö. Zsolt 145,5 kk.). A 143,3 kk. a teremtésben és üdvözítésben megnyilvánuló hatalmáért és egyetemes uralmáért, valamint jóságában és irgalmában végbevitt nagy tetteiért dicsőíti az Istent – ezek az ő ~i. Emiatt ez a Zsolt „fontos határkő azon az úton, amely az istenországtól elvezet, az úsz-i igehirdetésig” (H.-J. Kraus). Jézus tettei elválaszthatatlanul összefüggnek – saját maga értelmezésében is – Isten eljövendő egyetemes uralmával (vö. Mt 12,27 kk.). A Belzebubról szóló részek, amelyek a legrégebbi hagyományt őrzik, még azt is tanúsítják, hogy Jézus ~i fontos szerepet kaptak Jézusnak a farizeusokkal folytatott vitáiban (Jézust a babilóni Talmud és Jusztinosz szerint is varázslással vádolták). Figyelembe kell azt is venni, hogy Jézus ~i közül némelyek határozottan farizeusellenesek (klasszikus példa erre a leprás meggyógyítása: Mk 1,40–45), így nem vonható kétségbe, hogy Jézus valóban tett ~t. Jézus maga is hivatkozik ~ira (Mt 11,20–24), s az a hely, ahol Korozaint, ezt a többi ev.-ban sehol nem szereplő várost nevezi meg ~i színhelyeül, a húsvét előtti időben öltött alakot. Ha az ev.-okban leírt ~k közül bizonyos csoportokat (betegek gyógyítása, természeti ~k, ördögűzések, halottak feltámasztása) kiragadnánk, könnyen eltorzulna az Isten uralmáról Jézus által vallott és hirdetett kép; a ~k különféle csoportjai egységet alkotnak – együtt tükröződik bennük az az egyetemes horizont, amelyre az istenország kifejezés utal. Tört.-ileg nem állítható Jézus húsvét előtti ~iról teljes bizonyossággal, hogy a korabeli szemlélet nem játszott közre leírásukba. Elsősorban az ördögűzésekre kell itt gondolnunk: a kortársak sok betegséget (pl. némaság, epilepszia; vö. Mk 9,14–29) a Sátánnak tulajdonítottak. De az efféle betegségek gyógyításával Jézus nem a korabeli felfogást igazolja, ehelyett inkább Isten hatalmát és uralmának elérkezését állítja szem elé. Ezt a szempontot Jézusnak minden ~jával kapcsolatban figyelembe kell venni. Az igehirdetés is közrejátszott abba, ahogyan húsvét után Jézus ~it leírták. Példa rá a Jézus vízenjárásáról szóló rész (6,47–53; Mt 14,22–33; Jn 6,16–21). Már Mk úgy adja elő a tört.-et, hogy a kinyilatkoztatásra összpontosítja a figyelmet, amint az Jézus első személyben mondott szavaiban testet öltött. Ugyanakkor a tanítványok értetlenségének bemutatásával arra is fényt vet, mi volt a helyzet húsvét előtt. Márkkal szemben Máté inkább azt mutatja be, hogy a tanítványok egyöntetűen Isten Fiának vallották Jézust. Más szóval az ő megfogalmazásában már a húsvét utáni helyzet,

az ősegyh. Krisztusba vetett hite kap hangot. Végül Jánosnál az „Én vagyok” áll előtérben, erre irányul minden. Ez egyértelműen az Egyh. teljesen kibontakozott, megerősödött hitét tükrözi. A 4. ev.-ban a ~król szóló részek teljesen a krisztológiát szolgálják; mint jelek arra irányítják rá a figyelmet, aki ezeket a jeleket mutatta, felismerhetővé (transzparenszé) téve velük istenségét, üdvözítő erejét (R. Schnackenburg). Éppen ezért Jánosnál már nem is lehet az esemény lefolyását tört.-i hűséggel kielemezni – annyira összeolvad a tört. a jel teol.-i magyarázatával. A forrása (oka) ennek a tört.-iségről szinte már le is mondó teol.-i magyarázatnak épp a legnagyobb ~ (a ~ maga!): Jézus feltámadása. Ez a hit új látásmódot tett lehetővé, s így a tört. átalakult időtlen kérügmává: Jézusnak a ~iban is az fejeződik ki, amit Ő a világ elé kívánt tárt: az Isten üdvözítő akarata. Ezáltal némelyik ev.-i rész magyarázata tört.-kritikai szempontból nehézségekbe ütközik. Ám a ~k elsősorban kérügmatis célokat szolgálnak az ev.-okban. A ~k előjelek (signa prognostica), és arra hivatottak, hogy Krisztus lényére, kilétére fényt vessenek és táplálják az üdvösségbe vetett hitet, Jézus újraeljövételének és egyetemes uralmának reményét. – 2. ~k az ősegyh.-ban. Az ÚSz szerint húsvét után az ap.-ok és Jézus más tanítványai is tettek ~t. Folytatódott tehát, amit a Jézus által Galileába küldött tanítványok „az ő nevében” tettek (vö. Mk 6,7–13); ahogy Mk leírja (16,20): az Úr az ev. első hirdetőinek szavát ~kkal is megpecsételte. Mivel a ~kat Jézus nevében tették, azok mindenekelőtt a feltámadt Krisztus erejét tanúsították. Annak igazságát is bizonyították, amit a tanítványok hirdettek (vö. Zsid 2,4; 2Kor 12,12; 1Tesz 1,5). Pál hangsúlyozza, hogy azokat a jeleket és ~kat, amelyek igehirdetését kísérték, Krisztus mutatta, ill. művelte általa, s ugyanígy azt is, hogy minden a Lélek (pneuma) erejével történik (vö. Róm 15,18 kk.) – épp ezáltal lehet Isten küldötteit a hamis próf.-któl megkülönböztetni (vö. ApCsel 8,9–24; 13,4–12). Az 1Kor szerint a Lélek adományai sorában az ap. a ~tevő erőt és a gyógyítás képességét is említi (12,28), de a legfőbb értéket a szerepében, a feltétel nélküli odaadásban jelöli meg (13,2). Ezzel az Egyh. kézbe kapta a valódi és a hamis ~k közti különbségtételhez a megfelelő fogódzót: a valódi ~ az igehirdetés és a szeretet szolgálatában áll: nem annak „dicsőségét” szolgálja, aki teszi, s nem arra való, hogy látványossággal szolgáljon. Így Jézusnak, az ap.-oknak és az Isten embe-reinek ~i merőben mások, mint amikről pl. az antik mitológia is tudósít, jóllehet a leírásukban előfordulnak hasonló elemek. De ugyanígy lényegesen különböznek azoktól a jelenetekről és ~któl is, amelyekkel majd a végső időben a Krisztus-ellenes erők megkísérlik a megtévesztést és a világ romlásba döntését (vö. Mk 13,22; 1Tesz 2,9; Jel 13,13 kk.). Jóllehet az Egyh. nem kapott ezekről pontos jövendöléseket, valószínű, hogy nem rendkívüli eseményekről van szó, hanem a természet erői fölött megszerzett és gyakorolt átfogó hatalomról, amely az emberiség számára nagy kísértésként fog megjelenni.

csók: Szülők és gyermekek (Ter 27,26 kk.; 31,28; 1Kir 19,20; Lk 15,21), közeli rokonok (Ter 29,11; 33,4; Kiv 4,27; 18,7; Rut 1,14), jó barátok (1Sám 20,41; 2Sám 19,40), házastársak (Esz 5,2), valamint szerelmesek közt (Én 1,2) volt szokásban – az öleléssel egyetemben – üdvözlésül, búcsúvételkor. Az udvari ceremóniához is hozzátartozott istenek (1Kir 19,18; Jób 31,27; Oz 13,2), gazdagok (Sir 29,5), előkelő vendégek (Lk 7,38.45) ~ot kaptak, de megcsókolták a királyt is pl. fölkenéskor (1Sám 10,1). G. Beer szerint a vendégek megcsókolása Görögországból terjedt el. A rabbik körében a tiszteletnyilvánítás jelének számított a ~, s nagyon el volt terjedve. Olykor vissza is éltek a ~kal, öleléssel (2Sám 20,9; Péld 27,6; Mt 26,48 kk.). Az első keresztények szt ~kal v. béke ~kal üdvözölték egymást (Róm 16,16; 1Kor 16,21; 2Kor 13,12; 1Tesz 5,26; 1Pét 5,14).

csont: Mint a test legszilárdabb része a lelki élet szervét is jelenti. Így a lelki megrázkódtatások a ~ra is kihatnak (Jer 23,9; Zsolt 6,3); a nép új erőre kapása, megújulása a kiaszott ~ok megelevenedéseként jelenik meg (Ez 37). A csont és hús közeli vérrokonságra utal (Bír 9,2); a feltámadt Krisztus esetében a hús és csont annak bizonyága, hogy valóságos testben támadt fel (Lk 24,39). Jn 19,31 kk.: a Jézussal felfeszített rablónak megtörték a lábszárukat = ~jaikat; Jézusnak azonban nem, ahogy a húsvéti báránynak sem volt szabad – előképi értelemben – a ~ját törni (Kiv 12,46; vö. Zak 12,10).

csúszómászók: A Bibliában a ~ra vonatkozó gyűjtőnév a remes v. (főleg a Lev-ben) a seresz, amelyeknek jelentése meglehetősen közel áll egymáshoz, több állatfajt felölel, mint amennyire mai zoológiai ismereteinkből kiindulva gondolhatnánk. A ~ általában tisztátalannak számítottak (MTörv 14,18: szárnyas rovar; 11,20–23: „minden szárnyas rovar, amely négy lábon mászik”; ezenkívül „amelyeknek a lábszáruk fölött combjuk van, hogy szökdécselhessenek a földön”, mint pl. a sáska; Lev 11,29–31.41–45: „minden kis állat, amely a földön mászkál”). Kifejezetten „a földön mászkáló állatok” közé sorolja a 11,29 a vakondot, az egeret, a gyíkokat, a ürge gyíkot, a zöld gyíkot, a szalamandrát és a gekkót; egyébként a kígyók, békák, rovarok és a csigák tartoznak ide. Összefoglalóan elmondható: azonosításuk, így fordításuk is bizonytalan. → állat.

csűr: → gabonaraktár.

D

D: → Második Törvénykönyv.

Dafne: a szíriai Antióchia elővárosa. Szeleukosz Nikátor Apollónak szentelte, s ennek kedveséről ~nak nevezte el. Nagy ligetet telepített, mely azilum (→ menedék) volt. III. Oniász ide menekült Andronikosz elől (2Mak 4,33). A liget híres Apolló-templomát lerombolták (Kr. u. 362). Ma Bét el-Ma, Antakjától D-re.

Dágon: pogány isten, akinek tiszteletét a Tigris és az Eufrátesz mentén, valamint Kappadókiában, Ugaritban és Palesztinában (már az izr.-ák előtt) ki lehet mutatni. Palesztinában egy ókori helységnévben (Bet-Dagon: Józs 15,41; 19,27; egyiptomi és asszír szövegek) és 3 arab helység nevében (Bet-Dedsan, Akko, Jaffa és Nablusz közelében) is fennmaradt, az → amarnai levelekben pedig egy összetett személynév őrizte meg annak emlékét, hogy Palesztinában is tisztelték. Az ÓSz-ben a filiszteusok isteneként szerepel, akinek Gázában (Bír 16,23) és Asdodban (1Sám 5,1–5; 1Krón 10,10) volt temploma; ez utóbbit Makkabeus Jonatán Kr. e. 150 k. lerombolta (1Mak 10,83–84; 11,4). Olykor a legfőbb istenként tisztelték, de szerepel az időjárás isteneként is, máskor pedig az alvilág istenével azonosítható. A késő középkori rabbik elképzelése szerint félig ember, félig állat.

dal: → ének.

Dalmácia: az Adriai-tenger K-i partvidéke, Illíria provincia D-i része. Illíriát a dalmácia–pannóniai lázadás (Kr. e. 9–6) után megosztották, s a D-i részt ~nak nevezték el. A 2Tim 4,10: Titusz ~ba ment.

Dalmanuta: vidék, ahova Jézus tanítványaival visszavonult a 2. kenyérszaporítás után (Mk 8,10; Mt 15,39: → Magadán). A szöveg bizonytalan, a kéziratokban még Magedan és Magdala változat is előfordul; olvasatát többféleképpen magyarázzák.

Damarisz (gör. 'a néptől kért, kiesdett'): athéni asszony, egy azok közül, akik az areopáguszi beszéd hatására Pálhoz csatlakoztak és hívők lettek (ApCsel 17,34). Némelyek egyiptominak tartják a nevét.

Damaszkusz: ősi város az Antilibanontól DK-re vízben gazdag, termékeny vidéken (2Kir 5,12; Jer 49,24 kk.), stratégiai szempontból fontos helyen, a nagy karavánutak mentén. Gyakran szerepel az egyiptomi és asszír forrásokban, s az → amarnai levelek is említik; mai arab neve Dimask, de nevezik es-Samnak is. Dávid korától történelme gyakran kapcsolódott Izr. történelméhez. Kr. e. a 2–1. évezredben hatalmas arám állam volt, királyait (Rezon, Hezjon, Tabrimon, I. és II. Benhadad, Hazael, III. Benhadad és Recin) többször említik a királyok korát leíró kv.-ek, maga a város pedig még a próf.-i szövegekben is szerepel (Iz 17,1–3; Jer 49,23–27; Ez 27,18; Ám 1,3–5; 5,27; Zak 9,1). III. Szalmanaszár korától (Kr. e. 854: csata Karkarnál) folytonosan szorongatták az asszírok, míg III. Tiglat-Pilleszer végérvényesen le nem igázta (2Kir 16,9). Virágkorát a perzsa uralom alatt élte.

A Szeleukidák uralma idején állandó vetélytársa lett egy újonnan alapított város, Antióchia (az Orontész mellett). Kr. e. 64: a róm.-ak meghódították, s egyike lett a → Tízvárosnak; így egy ideig a nabateus IV. Aretász uralta. A városban élő zsidóságnak nagy szerepe volt Pál és rajta keresztül az ősegyh. életében (ApCsel 9,2–25; 22,5–16; 26,12–20; 2Kor 11,32 kk.; Gal 1,17). Azt az utcát, ahol a Pálnak szállást adó Júdás háza állt (ApCsel 9,11), még most is Egyenes utcának hívják, mert K-ről Ny-ra egyenes vonalban szeli át a várost. Régen jóval szélesebb volt, és a feltárt maradványok bizonyossága szerint oszlopsor szegélyezte. Újabbán a K-i kapujára is rábukkantak.

Damaszkuszi irat, CD: héb.-ül írt zsidó irat. Kora vitatott; némelyek a Krisztus születése körüli időre kelteznek. Csak töredékek maradtak fenn belőle két középkori kéziratban, amelyet 1896–97: S. Schechter fedezett fel Kairó óvárosában, a karaita zsinagóga → genizájában. A szerző és tanítványa a törv. szerinti tisztátalanná válástól félve „Damaszkusz”-ba (szimbolikus név?) menekült, és ott megalapította az „új szövetség közösségét”. A töredékek rokoníthatók a kumráni 4. és 6. barlangból előkerült, szintén töredékes kéziratokkal (→ Kumrán). A ~ egy visszatekintéssel kezdődik (az új szövetség közösségének alapítása Damaszkuszban). Utána az Isten által kiválasztottak és a tőle elvetett gonoszok közti ellentét kifejtése, majd Izr. rövid tört.-e következik (ebben is kidomborodik az ellentét), majd egy eszkatologikus résszel folytatódik az irat. Ezt különféle előírások követik az eskütételre, a tanúskodásra, a bíraskodásra, a szombat megtartására, a vezetők kötelességeire vonatkozóan, amelyek egy figyelmeztetéssel zárulnak, hosszasan fejtegetve, hogy az ünnepeket a kellő időben meg kell ülni.

Dán: 1. izr. törzs, amely Jákob és Bilha (Ráchel ága) fiára vezethető vissza (Ter 30,4–6). Jákob áldása szerint „olyan mint a kígyó az úton, a vipera az ösvényen, amely a ló bokájába mar” (49;16–18). Mózes áldása azt mondja róla: „fiatal oroslán, mely Básánból iramodik ide” (MTörv 33,22). Debora énekében: idegen hajókon tölti életét (Bír 5,17). A népszámláláskor ~ból (Szám 1,38 kk. és 26,42 kk.) 62 700, ill. 64 400 hadviselésre alkalmas férfit számoltak össze; ennek ellenére kis törzs volt (Ter 46,23; Szám 26,42; 1Krn 7,12: egyetlen család); a Bír 18,11 mindössze 600 harcost említ. A sorsvetéskor a Corea és Estaol közé eső terület jutott nekik (Józs 19,40–48; Bír 1,34; 13,2.25) Sefela É-i részén, de az amoriták a hegyvidékre szorították őket. É-on, ahova felhúzódtak, elfoglalták Laist és nehezítették az érintkezést Damaszkusz és a föníciaiak között (emiatt Ter 49,17!). Nevüket a 30,6; 49,16 a din ('igazságot szolgáltató') szóra vezeti vissza. E népies magyarázat magva annyiban igaz, hogy föl lehet tétélezni egy ~ nevű istent: Corea és Estaol vidékén buzgón tisztelték az igazságtévő napistent (vö. → Bet-Semes, → Sámson). – 2. város a Jordán egyik forrásánál abban az időben, amikor ~ törzse elfoglalta a szidoniaktól Laist – innen a neve (Józs 19,47; Bír 18,29; vö. Ter 14,14; MTörv 34,1). A város ősi (Bír 18,31) és kedvelt szentélyét I. Jerobeám is elismerte (1Kir 12,29; 2Kir 10,29; Ám 8,14). A „Dántól Beersebaig” kifejezésben (Bír 20,1; 1Sám 3,20; 2Sám 3,10; 17,11; 24,2; 1Kir 5,5; fordítva: 1Krn 21,2; 2Krn 30,5) Kánaán É-i határvárosára utal. Ma Tel Dan, arabul Tell-el-Kadi. Az A. Biran vezetésével 1966-tól folytatott ásatások során felszínre kerültek egy korai bronzkorból való település nyomai; a hikszoszok erődjének maradványai; a késői bronzkorban épült város (Lais?) tűz martaléka lett; a 2. vaskorig lakott terület volt.

Dániel (héb. Danijél 'Isten a bírám' v. 'El, a bíró igazságot szolgáltató'): próféta (Mt 24,15), → Dániel könyvének főszereplője. Személyéről csak annyit tudunk, hogy Júda egyik tekintélyes családjából származott. Nebukadnezár Babelbe vitte, s 3 évig tartó képzés után → Béltacár néven udvarába rendelte. Pontosan megtartotta a törv.-t, ezért Isten rendkívüli bölcsességgel áldotta meg (Dán 1,6), s az álmok (2,4), valamint a titokzatos szövegek (5) megfejtésének tudományát is megadta neki. Nebukadnezáron kívül (2; 4) Baltazár (5), a médek Dáriusa (6) és Cirusz (6,29) is igénybe vette szolgálatait. – Ez 14,14.20; 28,3 úgy említi ~t, mint akit igaz voltáról és bölcsességéről ismertek. De mert itt Noéval és Jóbbal, ezzel a két messi múltból való, és nem is Izr. fiai közé tartozó férfival szerepel együtt, vsz. nem a próf.-ra, hanem egy másik személyre kell inkább gondolni. Ugaritban találtak egy himnikus hangvétellű epikus művet (Akhat-eposz), amely egy Danel nevű

királyról szól, aki igazságos bíró volt, védelmezte az árvák és özvegyek jogait, később azonban elvesztette (vö. Ez 14,20) egyetlen fiát, akiért éveken át könyörgött az istenekhez, s emiatt igen megtört.

Dániel könyve, Dán: protokanonikus, gör. részeiben deuterokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 4. a → nagy-próféták sorában. – I. Helye a kánonban. A héb. kánonban az egyéb iratok közé sorolták protokanonikus részeit. Deuterokanonikus részei Azarja imája (3,24–45), a 3 ifjú éneke (3,51–90) és megmenekülésének tört.-e (3,24.46–50); a Zsuzsannáról, Bélről és a kígyóról szóló részek (13–14. f.) csak a LXX-ből és a Theodotion-féle gör. fordításból ismertek. A hagyomány ~ egészét sugalmazottnak tekinti. – II. Nyelve. A protokanonikus kv. egy része (2,4–7,28) arámul maradt fenn, a többi része héb. A. A. Bevan és mások is úgy vélik, hogy eredetileg az egészet héb.-ül írták, csak később fordították le az egyszerű népnek arám nyelvre. IV. Antiokhosz uralma alatt, a lázongások idején a héb. eredeti egy része megsemmisülhetett, ezért egészítették ki az arám „fordítással”. Csakhogy a 2,4–7,24 nem hat fordításnak. Inkább az ötlik szembe, hogy a héb. szövegben arám fordulatok találhatóak. K. Marti föltételezi, hogy az egész arámul keletkezett, s csak később fordították le – legalább részben – héb.-re, hogy így a kánonba föl lehessen venni; a káldeusok szerepeltetése (2,4) jelenti az átmenetet az eredeti arám szöveghez. Ezt a nézetet erősíti, hogy Kumránban is találtak egy ~ töredéket. – G. Dalman az 1–6. és 7–12. f.-et 2 önálló műnek tartja, amelyek közül az első arámul, a másodikat héb.-ül írták, majd amikor később a 2 kv.-et egyesíteni akarták, a bevezető részt (1–6) lefordították héb.-re, a 7–12. f.-ből az első látomást pedig arámra. A két rész közti különbségek nem akkorák, hogy 2 szerzőre kelljen gondolni. Föltételezhetjük, hogy a szerző arámul kezdte írni művét (2–7), később azonban számolt a Makkabeus fölkeles nyomán megerősödött nemzeti érzéssel, és azt is belátta, hogy gondolatai nem valók az egyszerű népnek, ezért héb.-ül folytatta munkáját. – A deuterokanonikus részek csak gör.-ül maradtak fenn, de nem is lehet kétséges, hogy arám, ill. héb. eredetire vezethetők vissza. – III. Keletkezése. Mivel a látomásokat egyes szám első személyben írták, mind a zsidó, mind a keresztény hagyomány Dániel próf.-nak tulajdonítja a kv.-et. Nem személyes előadással, inkább irodalmi formával van dolgunk. A szövegben előforduló perzsa szavak is arra vallanak, hogy a ~ a fogság utáni időben keletkezett. Ugyanakkor 3 gör. kifejezés (3,5: kitarosz 'citera', peszantérin 'hárfa' és szumponeja 'duda') alapján a hellén korszakra is gondolhatunk, mert közülük kettőre abban a sajátos jelentésben, ahogy ~ben szerepel, csak későbbi időből van adat. Az apokaliptikus részben a IV. Antiokhoszra vonatkozó utalásokból arra következtethetünk, hogy a szerző kortársa volt. Emellett szól a Szeleukidák korának föltűnően pontos leírása is (11,5–39). Ez után egy olyan rész következik (11,40–45), amely nem követi pontosan a tört.-i események menetét, s inkább a klasszikus próf.-i szövegek (vö. Iz 10,27 kk.) szimbolikus előadásmódjához áll közel. Mindebből arra következtethetünk, hogy ~ mai formájában (protokanonikus rész!) IV. Antiokhosz korában keletkezett. Innen érthető, hogy Sir 44–49: nem szerepel (ez Kr. e. 180-ból való), de azért lehetséges, hogy bizonyos részek korábbiak, sőt hogy a Babilonba hurcolt zsidóság körében születtek. – IV. Tartalma. A protokanonikus kv. 2 részből áll. Az 1. rész életrajzi-tört.-i jellegű (1–6), a 2. apokaliptikus (7–12). Bár a stílus és az anyag feldolgozása arra mutat, hogy ~ abban a formában, ahogy ránk maradt, egyetlen szerzőnek köszönhető, a különféle következtelenségek alapján föltehető, hogy bizonyos elbeszélések eredetileg nem azért íródtak, hogy ~nek részeit alkossák. A 2. és a 4–6. f.-ben Dániel a főszereplő (Dániel-ciklus), a 3. f.-ben Sadrak, Mesak és Abednegó. Ezen túlmenően: a 3. f. a 6. f.-tel, a 2. f. viszont a 4. f.-tel rokon, az 1. f. pedig bevezetésnek tekinthető. Az apokaliptikus részben maga Dániel számol be egy álomról (7) és 3 látomásról (8; 9; 10–12). E f.-ek keretéül egy világtörténelmi vázlat szolgál: 4 világbirodalom váltja egymást, s ezek egyre romlottabbak, egyre istentelenebbek. Ezt először a 4 különféle fémből való szoborral szimbolizálja a szerző (2), majd különféle állatokat szerepeltet mondanivalója kifejezésére (7). A 10–12. f. szintén ugyanarról a történelmi időszakról szól, ha már nem is képekben, azért még konkretizálás nélkül. Ezzel szemben a 9. f.-ben határozottan törekszik a történelmi események s kritikus mozzanataik időrendjének meghatározására. A deuterokanonikus részek betoldások (13: megmenekülés a szorongatott helyzetből egy gyermek révén; 14: Bél papjainak leleplezése és a nagy kígyó elpusztítása – 2 jellegzetes motívum a bálványimádás-ellenes zsidó vitairatokból), amelyek mellett a LXX és a Theodotion meglehetősen világos

eltéréseket mutat. – V. Műfaja. ~ben gyakoriak az olyan kifejezések, amelyek a bölcsességi irodalomra jellemzők. Ugyanakkor az 1–6. f. érdekfeszítő elbeszélés, teleszöve tanító részekkel, ahogy az a Kr. e. 5. sz.-tól szokásban volt. A szerző sok történelmi anyagot feldolgozott (udvari élet, szokások), ennek ellenére a tört.-iség nem volt számára elsőrendű fontosságú. A leírt történelmi események inkább az apokaliptikus előadás-mód elemeiül szolgálnak. Innen érthető a pontatlanságok. – A 7–12. f. egyértelműen az apokaliptikus műfajt képviseli, amely a Kr. e. 2. sz.-tól a Kr. u. 3. sz.-ig különösen jelentős szerepet töltött be (→ apokaliptika). Az emberben és a földi hatalomban csalódva, a feltartóztathatatlan hanyatlás és az istentelen uralom felülkerekedése láttán ~ felülről várja a megmenekülést, a sorsfordulatot: elérkezik Jahve napja és a kozmikus katasztrófák büntetésként elsodorják a választott nép ellenségeit, Izr. osztályrésze az örök uralom. – Az apokaliptikára jellemző, hogy a szerző régmúlt idők nagyjainak a neve alatt ír, a jelen esetben ez Dániel a néphagyományból, aki írott forrásban először ~ben jelenik meg (2; 5; 6). – VI. Értelmezése. A 4 világbirodalom azonosításában eltérnek a nézetek. A 2,37 kk.: az arany fej az újbabiloni birodalmat jelképezi; némelyek az országlánban (7) is ezt látják. Ugyanakkor a kecskebak (8) – a 8,21 szerint (vö. Ter 10,2) – a hellén birodalmat jelenti; a sok rokon motívum alapján (7,8; 8,9: kis szarv; 7,8.20.25; 8,9–11,25: fennhézó beszéd; 7,21; 8,10 kk.: harc a szentek népe ellen; 7,25; 8,11 kk.: a kultikus rend felforgatása) föltehető, hogy a meg nem nevezett 4. vadállat (7), továbbá a szobor vas lábai (2) szintén erre utalnak. Az, hogy a kis szarvon IV. Antiokhoszt kell érteni, eléggé nyilvánvaló, ha a róla szóló verseket egybevetjük azzal a képpel, amelyet az 1Mak 1 rajzol erről az uralkodóról. Ezen túlmenően a 8,9 kk. párhuzamos részei is erre vallanak: a 11,21–45 név nélkül szereplő királya senki más nem lehet, csak IV. Antiokhosz (vö. 8,9 és 11,41; 8,10 kk. és 11,36 kk., valamint 2Mak 9,10; 8,11 és 11,31; 8,23 és 11,21 kk.). A 70 évhétről szóló jövendölés utolsó hete (9) egybe is esik IV. Antiokhosz uralmával. Ezzel szemben a 2. és 3. birodalmat nem lehet ilyen egyértelműen meghatározni. Minthogy a gör. uralom a perzsa birodalmat váltotta fel (vö. 11,2 kk.), vsz., hogy a szerző a 3. birodalmon a perzsa birodalmat értette. Mivel az újbabiloni birodalom utolsó és a perzsa birodalom első királya közé még a médek királyát is közbeiktatta (vö. 6,1.29, valamint 8,1; 9,1; 10,1), az is föltehető, hogy a 2. birodalmon a médek birodalmát kell érteni. A 8,3 is föltelezi, hogy a perzsa uralmat a médeké előzte meg: a legnagyobb szarv (= perzsa birodalom) utoljára nő ki. A régi tört.-írás is ezt a sorrendet állította fel: Assíria (~ben Babilon felel meg neki) – Média–Perzsia–Makedónia. – Ezzel az ún. „görög” felfogással egyre több exegéta szembehelyezkedett, s a többé-kevésbé hagyományos róm. álláspontot fogadta el, amelyet már az apokrif 4 Ezd (12,10 kk.) szerzője is képviselt, bár tudta, hogy nem ez az eredeti magyarázat. Eszerint a 4. birodalom a róm., ennek megfelelően a 3. a gör., a 2. a méd-perzsa. Ehhez a felfogáshoz az utolsó évhét szolgál kiindulásul: Krisztus fellépése (9). – VII. Teológiája. Mind a történelmi-életrajzi, mind az apokaliptikus rész azok számára készült, akik IV. Antiokhosz uralma alatt szorongatott helyzetükben választ kerestek kérdéseikre. A hellenista panteonnal szemben ~ Izr. mindenképp fölött álló, örök Istene mellett száll síkra. Ő tartja kezében a világot és Ő irányítja a történelmet (2,21: „Ő taszít le és emel fel királyokat”), Babel urát is Ő bünteti meg gögjéért (5). – A tört. Isten országának megvalósulására irányul (2; 7). Ezt az országot nem Izr. építi fel, ~ nem a Makkabeusok harcától várja az új rendet (vö. 11,34), hanem Isten ajándéka, és elérkeztét egy titokzatos személynek, az → Emberfiának trónra emelése jelzi (7,13 kk.). Ezt megelőzi a szorongatás ideje, amikor is „sokan feltámadnak, némelyek örök életre, mások gyalázatra, örök kárhozatra” – így nyeri el ki-ki jutalmát v. büntetését (12,1 kk.). Az Isten országának szellemi arculatára, nem evilági jellegére a 9,24 utal.

darázs: A gör. szfékia (Bölcs 12,8), amely a héb. sirah (Kiv 23,28; MTörv 7,20; Józs 24,12) megfelelője, a Vespa crabrot v. a palesztinai Vespa orientalist jelenti. Bruijel fölhívja rá a figyelmet, hogy a szokásos juh-, marha- v. lóböngöly nem okoz akkorra ijedelmet az embernek, hogy ijedtében meneküljön, ahogy ez az idézett helyeken áll; egy másik ló~ fajta (Rhinoceros purpureus), amelyről a Talmudban szó van, Palesztinában nem fordul elő. Az arab daraha ('bátorságát veszti') tőből és ennek a 'félelem'-mel (vö. Eszt 9,2) való kapcsolatából L. Koehler mégis arra következtet, hogy a héb. szó nem állatnév, hanem 'elbátortalanodás' v. 'csüggedtség'

értelmű. Kiv 8,16–28: az arob vsz. egy homoki légyfajtára (bögölyre) vonatkozik (Psychodidae), v. esetleg a gubacsdarazsat kell rajta érteni, ahogy a LXX és Vg fordítja.

dareikosz: I. Dárius Hisztaszpiszról elnevezett, 1 drachma értékű perzsa aranypénz. Ezd 8,27 és 1Krón 29,7 említi (anakronisztikusan).

Dárius: perzsa királyok neve. Az ÓSz-ben szerepel: 1. A perzsák királya, aki megengedte a zsidóknak, hogy folytassák a Templom építését (Ezd 4,24–6,12; Ag 1,1: 2,1.10; Zak 1,1.7) – ez I. ~ Hisztaszpisz (ur. Kr. e. 521–485). Trónra lépésekor birodalmában lázadások törtek ki. 2 évvel később 19 csatában leverte 9 lázadó királyt. Egy 3 nyelvű felirat és egy relief (Behisztun) dicsőíti érte. Legfőbb gondja a birodalom megszervezése volt. (Ezt már → Cirusz elkezdte.) Birodalmát felosztotta satrapaságokra és ezek élére szigorúan ellenőrzött satrapákat állított; Palesztina az 5. satrapasághoz (Abarnahara) tartozott. Egyiptomban csatornával összekötötte a Nílust és a Vörös-tengert, ezt sztélék maradványai tanúsítják. K-en egészen Indiáig kiterjesztette uralmát. Ny-on a gör. anyaországot támadta meg, hogy a kisázsiai gör. települések ellenállását megtörje, de Kr. e. 492: az Athosz-hegy közelében egy vihar elpusztította flottáját, Kr. e. 490: seregét Maratónnál legyőzték. Mielőtt ezt megtorolhatta volna, meghalt. – 2. II. ~ Nothosz (ur. Kr. e. 424–404). A „perzsa ~” (Neh 12,22; vö. Dán 6,29) vsz. azonos vele. Gyakran szerepel az elephantinei → papiruszokban, de mindig csak úgy, hogy a király, perzsa jelző nélkül, ami érthető is, hiszen ezek az iratok az ő uralma idején keletkeztek. – 3. A perzsák és médek királya (1Mak 1,1), III. ~ Kodomannusz (ur. Kr. e. 336–333 v. 330), akit Nagy Sándor legyőzött (Iszszosznál: Kr. e. 333, Gaugamelánál: Kr. e. 331). 330 júl.-ban egy satrapa meggyilkolta. – 4. A médek királya csak Dán-ben szerepel. Mint Achaszvéros (Xerxész) fia Baltazárt követte Babelben a trónon (Dán 9,1); a birodalmat részekre osztotta és 120 satrapa felügyelete alá rendelte (6,1 kk.). A profán tört. nem ismeri a méd ~t, és a korabeli babiloni szövegek annak lehetőségét is kizárják, hogy Baltazár (ur. Kr. e. 556–539) és Cirusz (ur. Kr. e. 539–529) között még egy királlyal számoljunk. Így némelyek másolási hibára vezették vissza ezt a ~ nevet. Mások megkísérelték különféle uralkodókkal, hadvezérekkel azonosítani, de kevés sikerrel. Az exegeták tehát azt tételezik inkább fel, hogy a médek ~a annak a világtörténelmi vázlatnak (négy világbirodalom!) a szülötte, amely Dán mondanivalójának keretét szolgál. Eszerint (látszólag Iz 13,6; Jer 51,11.28 is megfelel neki!) Média követte Babilont a világorakomban, s az a méd, aki Babilont leigázta, természetesen csakis jelentős személyiség lehetett, olyan valaki, mint amilyen I. ~ is volt. Az irodalmi műfaj nem szól ellene e föltevésnek.

28. I. Dárius vadászaton. Fölötte szárnyas nap, az óperzsák istenének, Ahuramazdának jelképe. A három hasábos, ékírásos felirat a király nevét és címét közli óperzsa, elamita és babilóniai nyelven. 4,4 cm magas pecsétgyűrű lenyomata. British Museum

29. A trónon ülő Dárius, mögötte a fia, Xerxész, előtte egy méd férfi. 2,45 m magas mészkő relief Perszepoliszból

Dátán: → Abirám.

datolya: → pálma.

Dávid: Júda és Izr. királya (ur. Kr. e. 1004–965). A név még megfejtetlen; némelyek szerint 'kedvelt, szeretett', ill. 'apai részről testvér' értelmű; mások arra gondolnak, hogy (Saultól átvett) uralkodói név, az eredeti név ez esetben Elchanan v. Baal-Hanan volna (vö. Ter 36,38; 2Sám 21,19; 1Krón 1,49; 20,5). – A júdeai Betlehemből származott, Izájnak volt a legkisebb fia (1Sám 16,11; 17,12; 1Krón 2,15; Rut 4,17.22). Feleségei: Merab,

Michal, Achinoam (a fia: Amnon), Abigail (a fia Kileáb v. Dániel), Maacha (a fia: Absalom), Haggit (a fia: Adonija), Abital (a fia: Sefatja), Egla (a fia: Jitream) és Batseba (a fia: Salamon, Simea v. Sammu, Sobab és Nátán; 2Sám 3,2–5). Más fiai: Jibchar, Elifelet (v. Elpelet), Nogach, Nefeg, Jafia, Elisama, Eljada, Elisua, Elpelet (tévedésből újra említve?); a lánya: Támár (5,13–15; 1Krón 14,3–7). A forrásokban (1Sám 16–2Sám 2,7) ~ először úgy szerepel, mint Saul fegyverhordozója. Azért vette Saul magához, mert fel tudta deríteni hárfájával (1Sám 16,18–23), ill. mert legyőzte Góljátot (17,55–18,5). Mint Saul fegyverhordozója és egyik csapatának vezére elnyerte a nép bizalmát, és Michal is megkedvelte. Saul féltékeny lett rá, és először csellel próbált tőle szabadulni, később nyíltan kiadta a parancsot elfogatására. Saul elől menekülve úgy jelenik meg ~ a júdeai pusztában, mint egy portyázó csapat vezére, aki átmenetileg a filiszteusoknak is szolgálatába szegődött. Saul halála után Hebronban Júda királyává kenik. Hosszú harcok, Isbaalnak, Saul törvényes utódjának és serege vezérének (Abner) meggyilkolása után lett Izr.-ben is király (2Sám 2,8–5,5). Uralma elején ~ elfoglalta a jebuzitáktól Sion várát és környékét – ez lett ~ városa, Jeruzsálem (5,6–9). Ezután egyesítette az addig önálló és olykor egymással is szemben álló (É és D!) törzseket, majd meghódította a kánaáni városállamokat és bekebelezte területüket. Innen érthető, hogy az É-i részen népszerű Saul családjával kíméletesen bánt (1,1–16; 13–16), hogy az Úr ládáját Abinadab házából először Obed-Edom házába, majd Kirjat-Jearimból Jeruzsálembe vitette (6,1–19), s hogy előkészületeket tett egy központi szentély létesítésére (7; 24,18–25; 1Krón 22,2–15: ~ gondoskodása az építőkről és az építőanyag megszerzése; 22,23–24: a papok és leviták szolgálata rendjének megállapítása; 22,25–26: utasítások az énekesek, színészek, kapuőrök és a kincstáros számára). A népszámlálás (2Sám 24,1–9), valamint az állandó hadsereg létrehozása (23,24–39; 27,1–15; 1Krón 11,26–47) és a különféle tisztségek (2Sám 8,15–18; 20,23–26; 1Krón 18,14–17) ~ központosító törekvéseire utalnak. Mindazáltal Izr. É-i részén lázadások törtek ki ellene, amelyeket el kellett fojtania (2Sám 20,1–22; vö. 16,5–13; 19,10–15.17–24), ezenkívül a Jordán egész Ny-i vidékét meg kellett hódoltatnia. Először a filiszteusokat támadta meg (5,17–25; 23,9–17); Edom és Arám élére – legyőzésük után – helytartót rendelt (8,3–14), Moáb adófizetője lett (8,2), Ammont országához csatolta (10,1–14; 12,26–31). Ugyanakkor Tirusszal baráti viszonyt tartott fenn. Mindez ~ nagyságát mutatja, de árnyoldala is volt: Batseba elcsábítása és Urija megöletése (11). Ehhez járultak a szomorú családi események: Támár meggyalázása (13,1–22), Absalom fölkelése és halála (15,1–19,9), mesterkedések az utódlás érdekében (1Kir 1). 70 esztendősen lehetett ~, amikor meghalt (1,1; 2,10–11). Nehemiás (Neh 3,16) és Krisztus (ApCsel 2,29) idejében még tudták, hogy hol van a sírja (→ cenaculum). – ~ volt a nagy és egységes Izr. megalapítója. Országá nem élte sokkal túl, mégis eszményként élt Izr. fiainak emlékezetében ~ is, az általa létesített birodalom is. Így lett előképe a Messiásnak, Izr. szabadítójának, aki ~ utódként jött el (2Sám 7,12–15; Iz 11,1.10: Vessző kél majd Izáj törzsökéből; Jer 23,5; Mt 22,42; vö. 9,27; 12,23; 21,9: Dávid fia), sőt úgy jelent meg mint újjáéledt ~ (Jer 30,9; Ez 34,23–31; 37,24–28; Oz 3,5). A hagyomány ~ művészi adottságainak emlékét is megőrizte: neki tulajdonítja Saul és Jonatán (2Sám 1,19–27), valamint Abner (3,33 kk.; vsz. nem teljes) siratóénekét, az egyik himnuszt (22; Zsolt 18) és ~ végrendeletét (2Sám 23,1–7). Szerepel a neve 73 (a LXX-ban 83) zsoltár élén is. S valóban hihető is, hogy ~ szerzett zsoltárt, ha a neki tulajdonított zsoltárok száma idővel sokasodott is a hagyományban.

30. Dávid és Salamon birodalma Kr. e. 1000–930 között

Dávid városa: → Jeruzsálem.

Debír: város Negeb tartományban. Józs 15,15–19; Bír 1,11–15 szerint a kenizita Otniel meghódította, így Júdához kellett tartoznia (de vö. Józs 10,38; 11,21; 12,13). 15,49; 21,15; 1Krón 6,43 papi városnak mondja. Józs 11,21: az áll, hogy korábban → anakiták lakták. Józs más néven Kirjat-Szefernek (15,15), ill. Kirjat-Szannának mondja (15,49). Fekvése vitatott: némelyek 20, mások 9 km-re teszik Hebrontól.

Debora (héb. 'méhecske'): az ÓSz-ben két asszony neve. – 1. Rebekka dajkája, akit Bétel mellett temettek el a Gyásztölgy alá (Ter 24,59; 35,8). – 2. Próf.-asszony (Bír 5,7: Izr. anyja), az egyetlen ismert bírónő. Lappidot felesége volt, Ráma és Bétel közt lakott, s amikor Izr. fiai peres ügyeikkel hozzá fordultak, Efraim hegyén ült törv.-t. Isteni sugallatra arra ösztönözte Bárakot, hogy vonuljon hadba Jabin hadvezére, Sziszera ellen (4,4–14). Ennek emléke az egyik legrégebbi és legszebb győzelmi ének (5,2–31), bár a szöveg némely helyen sérült.

Dedán: ósz-i nép és a vidék, ahol ez a nép élt. A Ter 10,74; 1Krn 1,9.32 a kusiták (hamiták) közé sorolja, a Ter 25,3 ellenben Joksantól, Ábrahám és Ketura fiától származtatja őket. Az Edommal szomszédos É-i arab törzseket (→ Arábia) kell rajta érteni (Jer 49,8; Ez 25,13). Az ún. tömjénút mentén, Jatrib és Tema közt volt a központjuk. Iz 21,13: és Jer 25,23: az arab Temával és Buzzal együtt szerepel. Jó karavánvezetők, ill. kereskedők hírében álltak (Iz 21,13; Ez 27,20; 38,13).

Dekalógus: → Tízparancsolat.

Dekapolisz: → Tízváros.

dél, D: → égtájak.

Delila (héb. 'leomló hajfűrt'): Sámson kedvese, aki kitartóan kérdezősködve kicsalta tőle ereje titkát (Bír 16,4–22).

Démász (gör.-ből, vsz. a Demetriosz név rövidített változata): róm. keresztény, Pál munkatársa. Üdvözölte a kolosszeieket (Kol 4,14) és Filemont (Filem 24), s talán ő volt az is, aki „a világ kedvéért” elhagyta Pált és Tesszalonikába ment (2Tim 4,10). A későbbi hagyomány kedvezőtlenebbül ítélte meg, mint ahogy Pálnak ez a levélrészlete megengedi.

Demetriosz (gör. Déméterhez, a 'földanyához tartozó'): 3 szír király és 2 úsz-i személy neve. – 1. I. ~ Szótér (ur. Kr. e. 162–150) IV. Szeleukosz Philopator fia. Úgy került trónra, hogy unokaöccsét és elődjét, IV. Antiokhosz Eupator meggyilkolta. Júdában Alkimuszt megtette főpapnak, és elküldte Liziászt, Nikanort és Bakchideszt, hogy Alkimuszt elismertessék. Alexander Balasszal folytatott harcában igyekezett megnyerni Makabeus Jonatánt. Jonatán rá is állt látszólag a barátságra, de a valóságban kitartott Alexander mellett, aki végül le is győzte a Szeleukida királyt (1Mak 7,1–10,50; 2Mak 14,1–10). – 2. II. ~ Nikanor (ur. Kr. e. 145–140 és 129–125). Gyengekezű uralkodó volt, nem tudta a trónját megvédeni sem a pártusok királyától, I. Mithridatészától, sem ellenségétől, Alexander Balasztól v. VII. Antiokhosztól; végül Alexander Balasz fia, Alexander Szabinász ölte meg. Jonatán megnyerésére – aki Alexander Balasszal tartott – különféle ajánlatokat tett; később Johannesz Húrkánosznak már nem is kellett tekintettel lennie erre a Szeleukida királyra (1Mak 10,67–14,3). – 3. III. ~ Eukairosz (ur. Kr. e. 95–88): VIII. Antiokhosz Grüposz fia. Fivérével, Philipposzal szövetkezve sikerült Szíria egy része fölött az uralmat megszereznie. A farizeusok segítségül hívták Alexandrosz Janneusz ellen; Szichemnél ütközött meg vele és legyőzte. Később visszaélései miatt a nép ellene fordult, így kénytelen volt visszavonulni Damaszkuszba. A pártusok fogságában halt meg. – 4. Demeter: ezüstműves Efezusban, aki Artemisz templomának kicsinyített másait árulta. Tartott tőle, hogy Pál beszédeinek hatására föl kell hagynia jól jövedelmező foglalkozásával, ezért lázadást szított; emiatt hagyta el Pál Efezust és ment Macedóniába (ApCsel 19,23–20,2). – 5. Keresztény, akit a 3Jn 12 halmoz el dicséretekkel, egyébként azonban nem lehet tudni, ki volt.

démon: A gör. daimón eredetileg mindenfajta emberfölötti hatalmat jelentett, beleértve az isteneket is. Később a néphit szerint a gonosz szellemek, a halottak, kivált a még el nem temetett v. erőszakos halált halt halottak lelkei a ~ok, akik mint kísértetek folytatják üzelmeiket. Később a kísértetet v. bármilyen természetes okra vissza nem vezethető rossznak a szerzőjét nevezték ~nak. Ilyen értelemben a ~ egyedi, sőt csoportnevet is

fölvehet. – Az ÓSz-ben nincs összefoglaló neve a ~oknak v. a gonosz lelkeknek. A lélek (ruah) – mint személy – lehet ugyan gonosz (ra ah), de akkor is Isten hatalma alatt áll (1Sám 16,14.23; 18,10; 19,9; 1Kir 22,21); Isten lelkeként a ~ok a héb. szövegben elohim néven szerepelnek (1Sám 28,13; Iz 8,19). Izr. fiai számoltak a ~okkal v. gonosz szellemekkel, de sem egyedi, sem csoportnevet nem adtak nekik. A MTörv 32,1: és a Zsolt 105,37: a bálványokra alkalmazott megvető sedim kifejezés vonatkozik rájuk, de tkp.-i mivoltuk nem derül ki egyértelműen. Hogy Babel és Edom teljes pusztulását érzékeltesse, sőt kiszínezza, Iz 13,21; 34,14 (vö. Jel 18,2) különféle állatokon kívül bakkecskeszerű lényeket (seirim) is szerepeltet, amelyek a pusztában v. a romok közt tanyáznak; ugyanezt a kifejezést a Lev 17,7; 2Krón 11,15 a bálványokra vonatkoztatja (vö. Zsolt 96,5; Bár 4,7). Iz 34,14 a bakkecskére emlékeztető lényeken kívül a női Lilitet is szerepelteti, minden bizonnyal babilóniai hagyományra visszavezethetően. – A Zsolt 91,6: „a nappal pusztító dögvész”-en föltehetően hőgutát kell érteni. Ebből arra lehet következtetni, hogy a ~ra vonatkozó elképzelések az ÓSz népének hite szempontjából nem játszanak szerepet, inkább csak a költői leírás eleme v. a megvetés kifejezőeszköze a ~. – Az ósz-i apokrif iratokban már sokkal inkább úgy szerepelnek a ~ok, mint akik tévútra vezetik az embert, és Istennek ellenségei: bukott → angyalok, akiknek bukása saját gögjük következménye. Az etióp Hénoch kv.-ében a mohóság okozta bukásukat (a Ter 6,1–4 folytatásaképpen erősen kiszínevezve), a szláv Hénoch kv.-ében viszont azért buktak le, mert fellázdak Isten ellen. A ~ok a Sátán alattvalói. A rabbinista irodalomban még nagyobb a ~ok szerepe: az a feladatuk, hogy ártsanak az embereknek. Az emberek ezért félnek tőlük, és félelmükben különféle védekezési módokhoz folyamodnak; ennek jegyében – bár hivatalosan elvetették őket – a nép körében különféle babonás szokások, varázslások is elterjedtek. A ~ok tisztátalan helyeken tanyáztak és érzéki igényeik is voltak. Innen érthetően, bár több nevük volt, a leggyakrabban mégis tisztátalan lélek néven szerepelnek a forrásokban. – Az ÚSz-ben a rabbinista irodalomtól eltérően a megszállottakról (→ megszállottság), ördögűzésekről (→ ördög) szóló részletek ellenére szembeűnően háttérbe szorulnak a ~ok, Isten ellenségének, a Sátánnak alattvalói (Mt 25,41; 2Kor 12,7; Ef 2,2; Jel 12,7). A keresztény tudatában van, hogy Krisztusba vetett hite győz a Sátán és angyalai fölött. – Az ÚSz-ben a ~okra a sajátosan zsidó elnevezés (tisztátalan lélek) vonatkozik. A pogány kultusz végső soron a ~nak szól (1Kor 10,20 kk.; 2Kor 6,15 kk.; Jel 9,20; vö. Hénoch 99,7; Jubileumok kv.-e 1,11; 22,17). A ~ok veszélyeztetik a hívők életét (Ef 6,12; 1Jn 4,1). Pál a rejtélyes tövist, amelyet a testében hordozott (2Kor 12,7), a Sátán angyalának tekinti. Az idők végén különösen nagy erővel fognak működni a ~ok (1Tim 4,1), de már a jelenben is örök tűz az osztályrészük, vezérükkel, a Sátánnal egyetemben (Mt 25,41; vö. Júd 6). Összefoglalóan elmondható: az ÚSz a Krisztusba vetett hittel megszabadította az embert a ~októl való félelemtől.

31. Az asszír Pazuzu démon: embertestű, ördögarcú, madárlábú, szárnyas keveréklény. Kr. e. 7. sz.

dénár: római ezüst → pénzérme. A róm. császár képmása és felirata volt rajta (Mt 22,19 kk.) és kb. 1 drachmát ért. Ennyi volt egy szőlőmunkás napszáma (20,2.9.13); nehéz időkben, drágaság idején ennyibe került egy mérő búza v. árpa (vö. Jel 6,6).

Derbe: város a kisázsiai Likaóniában. Kr. u. 41: Claudius róm. császár Galácia róm. tartományhoz csatolta. Pál kétszer is meglátogatta: az első (ApCsel 14,6 kk. 20 kk.) és a második (16,1) missz. útja alkalmával. Kísérői közül ~be való volt Gájusz (20,4). – ~ ma Kerti Höjük (Törökország).

Deutero-Izajás, Második Izajás: a szaknyelvben így nevezik az Iz 40–55 próf.-i szövegeinek ismeretlen és névtelen szerzőjét; → Izajás könyve.

deuteroKANONIKUS (gör. 'a második kánonhoz tartozó'): Sziénai Szixtuszra (1520–69) visszamenő elnevezése a Biblia azon kv.-einek, amelyeknek kánoni voltát egy ideig v. egy időben kétségbe vonták. Az elnevezés nem szerencsés: azt a téves látszatot kelti, mintha az Egyh. két → kánont állított volna fel. Az egyik, ill. az első az

egész Egyh. által egybehangzóan sugalmazottnak tekintett, legrégebbi (→ protokanonikus) szentírási kv.-eket foglalja magában, a későbbi másodikban pedig a Bibliának azok a kv.-ei kaptak utólag helyet, amelyek az elsőbe nem kerültek, ill. nem kerülhettek bele. Ezért egyértelműbb Euszébiosz szóhasználata, aki az úsz-i kv.-eket 3 csoportra osztotta: 1. homologumena = elismert (ez felel meg a protokanonikusnak), 2. antilogumena = vitatott (vagyis ~), 3. nota = téves, nem törv.-es, nem elfogadott. – A ~ kv.-ek: az ÓSz-ből: Tób, Jud, Bár, Bölcs, Sir, 1Mak, 2Mak, Dán és Eszt gör. kiegészítői; az ÚSz-ből: Zsid, Jak, 2Pét, 2Jn, 3Jn, Júd, Jel.

deuteronomikus: általában a Deuteronomiummal (MTörv) rokon ósz-i irodalom jelzője. A MTörv nagy hatással volt a későbbi irodalomra; az ÓSz kv.-ei közül többet a MTörv szellemében írtak v. dolgoztak át. Különösen Józs, a Bír és a Kiv mutat erős ~ hatást mind tartalmában, mind stílusában. A közbülső Sám-ra jóval kisebb a ~ hatás. Mégis elterjedt az a nézet, hogy ~ körökben keletkezett egy nagy tört.-i mű (az ún. ~ tört.-i munka), amely felölelte Józstól a Kir-ig az összes kv.-et, és amelybe a bevezető 1–4. f. révén maga a MTörv is beleépült. E fölfogás szerint a kv.-ek eredetileg összetartoztak, egységet alkottak. Vannak azonban érvek, amelyek ez ellen szólnak. Így pl. a Bír és a Kiv tört.-fölfogásában nagy különbség tapasztalható. A Bír a romlás – imádság – szabadulás sémát követi, ill. szakaszosan újra meg újra ahhoz tér vissza. Ezzel szemben a Kiv-ban az egyre fokozódó hűtlenség és bűn végül föltartóztathatatlan romláshoz vezet. Bárhogy ítéli is meg valaki ezt az el-lentmondást, mindenképpen bizonyos, hogy mind a Bír, mind a Kiv ~ mű. S a MTörv hatása még más helyeken is kimutatható az ÓSz-ben. Jer mai alakjában szintén ~ átdolgozásnak látszik; a Krón és a két Mak esetében szintén kimutatható a MTörv hatása. – További kérdés, hogy vajon Mózes többi kv.-ére is hatott-e a MTörv, s ha igen, milyen mértékben. Ezeknél éppúgy szó lehet e kv.-ek ~ átdolgozásáról, mint arról, hogy e kv.-ekbe bizonyos ~ részek beleépültek. Újabban némelyek a számba jövő részek (pl. Kiv 12,24–27; 13,1–16; 19,3–8; 23,20–33) önállóságát hirdetik, s arra hivatkoznak, hogy a ~ teol.-nak túlságosan kevés eleme mutatható ki bennük, és a megfogalmazásuk sem olyan lehiggadt, mint a MTörv-é, így inkább a későbbi MTörv-et megelőző állapot termékeinek tekinthetők. Igaz, vannak olyan tanító jellegű szónoki helyek, amelyek ~ körökből származnak, mégis inkább elő ~nak tekinthetők.

deuteronomikus történeti mű, Dtr: → történetírás.

Deuteronomium, D: → Második Törvénykönyv.

diadém: → korona.

diadokhoszok (gör. 'utódok'): Nagy Sándor hadvezérei, akik halála után osztottak a világbirodalmon. Antigonuszé lett Líkia, Pamfília, Frígia; Antipateré Makedónia, Görögország; Ptolemaioszé Egyiptom (→ Ptolemaioszok); Szeleukoszé Szíria és Babilónia (→ Szeleukidák); Lüsimakhoszé Thrákia; Eumenészé Kappadókia és Paflagónia.

diakonissza: Pál ap. úgy ajánlja Főbét a róm. egyh.-nak mint „nővérünk”-et és a kenkreai egyh. diakonoszát, de vitatható, hogy a diakonosz itt állandó tisztségre utal-e v. csak Főbe szolgálataira, amelyeket a kenkreai egyh.-nak tett. 1Tim 3,12 vsz. ~kra kell gondolnunk, nem a diakonusok feleségeire; a szóhasználat még nem volt egyértelmű, a diakonosz egyszerűen szolgálattal megbízott személyt jelölt, függetlenül attól, hogy férfi volt-e v. nő. Később először K-en, de az 5. sz.-tól Ny-on is szerepelnek az irodalomban a ~k: tanítanak és keresztelnek. A róm. katolikus egyh.-ban nem vált intézménnyé a ~k működése. → özvegy.

diákonus (gör. 'felszolgáló'): eredetileg az a személy, aki étkezéskor felszolgált (Jn 2,5.9). Az ÚSz-ben több jelentésben szerepel: 1. általában jelenti valakinek a szolgáját (Mt 22,13) v. valamelyik embertársát (Mk 9,35; 10,43; Mt 20,26; 23,11). Ilyen értelemben a pogány fölöttes is Isten ~a (Róm 13,1–4). – 2. Szűkebb értelemben mindenki Krisztus (Jn 12,26; 2Kor 11,23) v. Isten (6,3 kk.) ~a; Pál magát is, másokat is, akik mint ap.-ok v. evangélisták Krisztust szolgálták, Isten (1Tesz 3,2) v. Krisztus (1Kor 3,5; Kol 1,7; 4,7) ~ának nevezték. – 3. Átvitt

értelemben lehet az ember valamely hatalomnak v. szellemi értéknek a Sátánnak v. az igazságnak (2Kor 11,14 kk.), az ev.-nak (Ef 3,6 kk.; Kol 1,23), a bűnnek (Gal 2,7), a körülmetélésnek (Róm 15,8), az új szövetségnek (2Kor 3,6) is a ~a. Ezeken a helyeken (1–3) a Vg-ban minister szerepel, s ennek felel meg a magyar szolga szó. – 4. Utalhat a ~ (Vg: diaconus, s magyarul is diákonus) arra is, aki egy egyh.-i közösségben bizonyos feladatokat lát el a hierarchia kialakulása idején. A Fil 1,1: a ~ok együtt szerepelnek az előljárókkal, de hogy mi volt a feladatuk, az itt nem válik világossá; más helyen (1Tim 3,8–13) azonban pontosan fel vannak sorolva a kötelességeik. Elsősorban hivatalos ügyeket intéztek és szeretetszolgálatot teljesítettek a közösségben. Jóllehet az ApCsel 6,1–7: a ~ szó nem fordul elő, főleg erre a helyre vezetik vissza (elsősorban a katolikusok) a ~ságot és a ~ok feladatait. Eszerint az igehirdetést és a rászorulókkal való törődést szétválasztották egymástól, és ez utóbbit 7, erre kiszemelt férfira bízták; az ap.-ok rájuk tették a kezüket (→ kézföltétel). A 6,8–14 és 8,5–13: a 7 (gör., hellenista) ~ az ev.-ot is hirdette, vitázott és keresztelt, így itt jóval nagyobb a szerepük, mint a Fil 1,1 és 1Tim 3,8–13 v. az ApCsel 6,1 kk. szerint. P. Gaechter a 6–8: szereplő ~okat úgy tekinti, mint az ap.-ok hatalommal felruházott (fölszentelt) társait, akik a gör.-ök térítésére és lelki gondozására voltak hivatva, így a Fil 1,1 és 1Tim 3,8–13 által említett ~októl merőben különböztek. Annyi bizonyos, hogy sem a tisztséget, sem a ~ nevet nem lehet zsidó v. hellenista előzményre visszavezetni: a kifejezésnek az ősegyh.-ban alakult ki az az értelme, amelyben a ~ szó minden nyelvbe átkerült.

diaszpóra: A 'szétszórtság, szórvány' értelmű gör. szó a LXX-ban szépítő jellegű (eufemisztikus) megfelelője a sokkal keményebb és durvább héb. kifejezéseknek, amelyek elűzésre, kitaszítottságra (MTörv 30,3–4; Neh 1,9; Zsolt 147,2) utalnak, és a vele járó zaklatottságot, félelmet (MTörv 28,25; Jer 34,17; Dán 12,1) érzékeltetik. Ahol a héb.-ben golah v. galut szerepel (Ám 1,6–9; Jer 52,31; 24,5; 28,4), a LXX soha nem él a ~ szóval, hanem a 'fogság, börtön', ill. 'száműzés' értelmű szót használja. Lehetséges, hogy a gör. zsidók azért enyhítettek a héb. kifejezésen, mert kevésbé érezték keménynek az elhurcolást (az asszír és babiloni hódítók idején: Kr. e. 721, 597, 587), ill. a fogságot (Neh 1,9; 2Mak 1,27; Zsolt 147,2); így válhatott a ~ olyan kifejezőeszközzé, amely egyszerűen arra utal, hogy a zsidóság valahol a világon kisebbségben él a pogányok között. A későbbi zsidóság körében tovább módosult a ~ értelme, ill. értéke világtört.-i jelentőséget tulajdonítottak neki, s szinte jótéteménynek tekintették. Az ÚSz-ben, ha nem is mindig (vö. Jn 7,35: a szokásos értelemben), de olykor a keresztényekre vonatkozik, akiknek a mennyei Jeruzsálem a hazájuk, így a földön mintegy ~ban élnek. A ~ a salamoni birodalom bukásával kezdődött (vö. 2Kron 8,2–6), és még az első elhurcolás előtt voltak, akik – kereskedők lévén – kivándoroltak Palesztinából. E. Drioton szerint Amenemope bölcsességének héb. előzménye volt, s ez úgy magyarázható, hogy a Kr. e. 7. sz. végén Egyiptom középső részén élt egy izr. csoport. Az első jelentősebb izr. telepet Babilonból ismerjük: a zsidók többsége Cirusz rendelete után is Babilonban maradt; ez a telep egészen a középkorig fennmaradt. Jelentős izr. település volt Elephantinében is, de másutt is éltek még zsidók Egyiptomban (így Alexandriában) a hellenista róm. időkig (vö. 1Mak 15,16–23). Szíriában Antióchia volt a ~ központja. Az ap.-ok idején kb. 150 zsidó telepet tartottak számon: Görögországban, Rómában és Cirénétől a pártusok birodalmáig (vö. ApCsel 2,9 kk.). A kb. 4 500 000 zsidó a róm. birodalomban a lakosság 8 %-át tette ki. Rómában egyre nőtt a zsidók tekintélye, kivált Nero idején: a tkp.-i zsidó negyeden (Trastevere) kívül is sok felirat emlékeztet rájuk. Hamarosan ~k keletkeztek Galliában, Hispaniában és germán földön is (a 4. sz.-ban Köln is jelentős zsidó településnek számított). – A ~ban élő zsidóság arculatára – kivált Kr. u. 70: a jeruzsálemi templom elpusztulása utáni időben – leginkább a zsinagóga nyomta rá a bélyegét. Jeruzsálemmel a közös naptár, a zarándoklatok, a zsinagógák hasonló belső berendezése, a levelezés és a templomadó fizetése révén maradtak a ~k kapcsolatban. Ezen túlmenően a vezetők és ezek képviselői gyűjtöttek adományokat és látogatták a ~kat. A ~ban élő zsidók felfogásukban kevésbé voltak szűkkeblűek, mint a palesztinaiak (→ judaizmus), így köreikben könnyebben gyökeret eresztett az a gondolat, hogy az egy Isten minden népnek az Istene. A ~ a kereszténység terjedését is előmozdította. A LXX szintén ~ban keletkezett. Ez került bele később a keresztény Bibliába, ezért a talmudista zsidóság el is vetette. De a prozeliták révén sok

jó szándékú pogány számára is egyengette a ~ az utat az egyistenhit és ezen keresztül a kereszténység felé. Az ap.-ok először a ~ban élő zsidók zsinagógáiban hirdették Krisztus ev.-át.

Diatessaron (gör. 'egy a négyből'): Tatianosz 170 k. szerkesztett → evangélium harmóniája. Lehetséges, hogy Tatianosznak egy Consensus Evangelistarum létrehozása volt a szándéka munkájával, amelyet gör.-ül írt meg, és maga fordított le szír nyelvre. (Miután 1933: fölfedeztek egy gör. töredéket, azt a korábbi föltevést, amely szerint a ~ szír nyelven keletkezett, egyre inkább feladták, ha újabban egy szír magyarázat töredékeire hivatkozva némelyek ismét visszatérnek is hozzá!) A ~nak Szíriában nagy hatása volt; elég hosszú ideig csakis ebben a formában olvasták a szír egyh.-ban az ev.-ot, s csak az 5. sz.-ban szorította háttérbe a Pesitta (→ Szentírás). A ~ eredeti szövege nem maradt fenn, csak rekonstruálni lehet különféle források alapján, amelyek közül a legfontosabbak: a szír íróknál található idézetek, Szt. Efrém örményre lefordított Tatianosz-kommentárja, egy késői arab fordítás és a G. Messina által fölfedezett perzsa fordítás. Ny-on a Codex Fuldensis tartalmaz egy régi lat. szövegre visszavezethető, Lüttichben (= Liege-ben) készült németalföldi ötvözetet az ev.-okból, de azt, hogy ez közvetlenül a ~ hatására keletkezett, erősen vitatják.

diatribe (gör. 'társalgás'): stílusirány, ill. műfaj, amely a tanulmány és a párbeszéd összeötvözése révén keletkezett. Szókratész és a szofista körök párbeszédeiből fejlődött ki, s főleg a cinikus-sztoikus filozófia, név szerint különösen Epiktétosz kedvelte. Sajátossága, hogy míg a párbeszédben tényleges ellenfél vitatkozik, itt képzeletbeli az ellenfél, aki szónokias-fellengzős, sőt nemegyszer gunyoros kérdésekre kérdéssel válaszol. Nem nyugodt hangvétellű nagyobb egységekből, hanem rövid, találó mondatokból áll, amelyek ereje az éles szembeállításokban és a gyakori megszemélyesítésben rejlik. Amellett van tere a tkp.-i érvek kifejtésének is. Ennek során az ellenfelek gyakran folyamodnak természetből vett hasonlatosságokhoz, valamint a bizonyításnak a fortiori, a minore ad maius és a maiore ad minus módjához. Pálnál R. Bultmann bizonyította a ~t. Pál nem lehetett azon a nézeten, hogy a kinyilatkoztatáson az ev. hirdetője és a hallgatóság egyenrangú félként vitatkozhat, mégis felhasználta a ~ nyújtotta lehetőségeket a meggyőzés eszközeként, ill. módszerül, különösen a Róm-ban. Itt az ap. képzelt ellenféllel (Róm 9,19; 11,19) vitázik, s a kérdések és ellenkérdések (3,5; 4,1; 6,1 stb.) éppúgy megtalálhatók benne, mint az antitezisek (Isten-világ, lélek-test, törvény-hit stb.), a megszemélyesítések (10,6; 6,12; 15,3–8), a természetből vett hasonlatosságok (11,17–24) és a bizonyításnak a minore ad maius és a maiore ad minus formái (5,9; 8,32; 11,24; 5,15.17; 11,12).

Dibon, Dibon-Gád: 2 ósz-i város neve. A fontosabb a moábiták földjén feküdt. Egy időre elfoglalták az → ammoniták (Szám 21,30), később Ruben v. Gád birtoka lett (Szám 32,3.34; Józs 13,9.17), ezért Dibon-Gádnak is nevezték. Iz 15,2; Jer 48,18.22 ismét a moábiták városaként említi. ~ből származott a moábiták királya, Mesa (ur. Kr. e. 840 k.), akinek sztéléjét megtalálták ~ban. Ma Diban, a Holt-tengertől 20 km-re K-re, az Ar-nontól É-ÉNy-ra fekszik. Az 1950 óta folyó ásátások során felszínre került leletek szerint a korai bronzkortól az arab időkig lakott volt, a Kr. e. 1900–1300 közti évszázadokat kivéve. Egyebek közt egy nabateus-róm. templom maradványait is feltárták.

dicsekvés: I. Az ÓSz elismeri jogosnak bizonyos emberi tulajdonságok dicséretét (Péld 31,31), de azt tartja helyénvalónak, ha az embernek nem a saját szájából származik, hanem a máséból (27,2). Bűnnel, gonosszaggal dicsekedni az Isten-ellenes magatartás netovábbja (Zsolt 10,3; vö. 97,7). – II. Az ÚSz-ben Pál elítéli a ~t, és egyáltalán az emberi tulajdonságok dicséretét. Az embert Isten kegyelme mentette meg, nem a saját tetteinek köszönheti az üdvösségét, „hogyan senki se dicsekedhessék” (Ef 2,9; vö. Róm 3,27; 1Kor 1,29). Jer 9,23 kk.-höz kapcsolódva Pál kétszer is figyelmeztet „Aki dicsekszik, az Úrban dicsekedjék” (1Kor 1,31; 2Kor 10,17; vö. Róm 5,11; Fil 3,3), vagyis Krisztus keresztségével (Gal 6,14) v. az eljövendő, rá váró dicsőség reményével (Róm 5,2). Az ev. hirdetése terén elért eredményeit Pál nem tekinti oknak a ~re (1Kor 9,16), ezeket Istennek tulajdonítja (15,10). De mert szorongatásaiban, „gyöngeségeiben” (Róm 5,3; 2Kor 4,7–11; 11,23–30), valamint az általa megtérített keresztények hűségében és hitében (1Tesz 2,19; 2Tesz 1,4; Fil 2,16; vö. 2Kor 1,14; 7,4.14;

8,24; 9,2) Isten ereje nyilvánult meg, ezeket méltónak tartja a velük való ~re. 10,1–12,12: Pál ap. ellenségei értetlensége miatt ~re kényszerült, ezért „dicsekszik” az osztályrészéül jutott kegyelmi ajándékokkal, valamint szenvedéseivel, de hangsúlyozza: ezt balgaságában teszi (11,17; 12,11).

dicsérő áldozat: → hálaáldozat.

dicsőítés, dicséret, magasztalás: A magyar szó csak megközelítőleg felel meg a héb. todah szónak, amely eredetileg annyit jelentett, mint 'helyeselni, elismerni'. A gör. doxazein szónak már inkább megfelel a magyar (meg)becsül, (meg)tisztel/dicsér, dicsőít. Ugyanakkor a berekah, ill. eukharisztein, mint kultikus kifejezés, a hálán kívül az áldozatbemutatáshoz hozzátartozó cselekmény dicséretét is érzékelteti. – A ~ a teremtmény válasza Isten teremtő és üdvözítő munkájára (Zsolt 40,4; ApCsel 4,21); a választott nép tagjainak alapvető föladatuk a ~ egész életükben (Zsolt 30,10; 88,11 kk.; Iz 38,18 kk.); a ~ az egész örökkévalóságon át folytatódni fog (Jel 7,9–17). – A ~ mindenekelőtt a kultuszban jelenlevő Istent illeti meg a közösség részéről (Zsolt 111,1; Róm 15,6); sőt az áldozat szerepét is betöltheti a ~ (Zsolt 50,23; 69,31 kk.). Különösen a szövetség népéhez való tartozás, az erre való kiválasztottság és a megváltás szolgál a ~hez indítékul (Kiv 15,1–18; Ef 1,3–14). A teremtett világ a létevel dicsőíti Istent (Zsolt 19,2–7; 29; 104). Az angyalok is bekapcsolódnak Isten ~ébe (148; Jel 4,8); már most együtt dicsőítik az emberekkel az Istent (5,9–14). A világtört. és az üdvösség tört.-e Isten ~ében teljesedik ki (Róm 11,33–36). → doxológia, → Isten dicsősége.

dicsőítő áldozat: → hálaáldozat.

dicsőítő ének: → himnusz.

dicsőség: → Isten dicsősége.

Didimusz: → Tamás.

didrachma: → pénzérme, → templomadó.

díj: → bér.

Dina (héb. 'jogi vita'): Jákob és Lea lánya. Szichem fejedelmének, Hámornak a fia, Szichem meggyalázta. Ezt bátyjai, Simeon és Lévi (szintén Lea fiai), ill. a későbbi hagyomány szerint Jákob fiai valamennyien véresen megbosszulták (Ter 34,7–31; 49,5). Szichem kánaánita lakói közt ~ képviseli Izr.-t (vö. Bír 9,1–6).

Dionüosz, Bacchus (gör. vsz. 'Zeusz fia'): a bor eredetileg tesszáliai, később gör.–róm. istensége. Alakjában vsz. egy É-i vegetáció- és egy trákiai boristenség olvadt össze. A mitológiában Zeusz és Szemele fia. Szt. állata a bika és a kecskebak, szt. növénye a borostyán. Ünnepe a leghíresebb költők, zeneszerzők, énekesek és színészek mutatták be művészetüket. ~ kultuszát főleg Nagy Sándor terjesztette, így érthető, hogy a Szeleukida uralkodók a zsidókat is kényszerítették, hogy ~ ünnepe borostyánkoszorút viselve vegyenek részt a fölvonuláson (2Mak 6,7); s az is, hogy Nikanor azzal fenyegetőzött, hogy a jeruzsálemi templom helyén hatalmas ~-templomot épít (14,33).

Dioszpolis: → Lidda.

Diotrefesz (gör. 'Zeusz által táplált'): vezető ember lehetett abban a közösségben, amelynek a 3Jn szól. Nem akarta az öreg-et (preszbüterosz) elismerni és az általa küldött testvéreket befogadni, sőt azokat is akadályozta, akik erre hajlandók lettek volna. Ezért írta az öreg, azaz János ap. a közösségnek szánt levelét Gájusznak.

disznó: → sertés.

Divino afflante Spiritu (Az isteni Lélek sugallatára): XII. Pius 1943. szept. 30-án kelt enciklikája, amelyben a Providentissimus c. körlevél 50. évfordulója alkalmából összefoglalta a korszerű bibliai tudományok követelményeit és meghatározta a modern katolikus exegézis feladatait. A pápa az enciklika bevezető részében hangsúlyozza: nem új elveket kíván adni, hanem elődeinek, mindenekelőtt XIII. Leónak a tanítását akarja kora számára újra megfogalmazni a bibliai tudományok terén közben elért eredmények szem előtt tartásával. Ezután az enciklika a legnehezebb kérdésekre irányítja a figyelmet azzal, hogy ezek megoldásához minden eszököt fel kell használni, amit csak a modern tudományok nyújtanak. Ezzel új korszak kezdődött a katolikus bibliai tudományokban. – Az enciklika egy tört.-i és egy tanító részre oszlik. A tört.-i részben bevezetőül vázolja a Szentírással kapcsolatos vitás kérdéseket és azokat a döntéseket, amelyeket az Egyh. a Trienti Zsinat óta a Providentissimus megjelenése idejéig hozott. Ezután annak a fejlődésnek a bemutatása következik, amelyet a bibliai tudományok a Providentissimus megjelenése óta eltelt időben értek, majd elődeinek a bibliai tudományok fejlesztésére tett erőfeszítéseit: az → École Biblique alapítását Jeruzsálemben, a → Biblikus Bizottság (XIII. Leó) és a → Pápai Biblikus Intézet létrehozását (X. Piusz), a Szent Jeromos-apátság megalapítását a Vg revíziójára (XI. Piusz), és azokat az intézkedéseket méltatja a pápa, amelyekkel előmozdították a Szentírás elterjedését és használatát a papság és a hívők körében. – A tanító rész azokat a feladatokat jelöli meg, amelyek korunkban a bibliai tudományok előtt állnak. Ennek jegyében először az a hatalmas út tárul elénk, amelyet a bibliai tudományok a felszínre került óriási anyagnak köszönhetően 50 év alatt értek. Ezután különféle figyelmeztetések és ajánlatok következnek, főleg az eredeti szövegek használatára, a bibliai nyelvek tanulmányozására és a szövegkritika fontosságára. Ezt egy magyarázat követi a Trienti Zsinat azon határozatához, amely a Vg használatára vonatkozott, majd az eredeti szentírási szövegek és a régi fordítások katolikus kritikai kiadásának sürgetésével folytatódik az enciklika. Kiemeli a Szentírás szó szerinti értelmezésének elsőségét és fontosságát, majd irányt mutat a jelképes magyarázathoz és az egyh.-atyák, ill. a nagy exegéták tanulmányozására hívja fel a figyelmet. A mai biblikusoknak tekintettel kell lenniük a szentírási kv. szerzőjére és irodalmi műfajára is, különösen a tört.-i részek esetében. Ezután az újabb kutatások eredményeinek méltatása, majd a még meg nem oldott és a megoldhatatlan nehézségek bemutatása következik, a még függőben levő kérdések megoldását sürgetve, szokatlanul meleg hangon, annak kiemelésével, hogy az új megoldások megítélésükor a szeretetnek kell érvényesülnie: ami új, azt nem szabad bizalmatlanul fogadni pusztán azért, mert új. – Befejezésül először arra vonatkozóan ad gyakorlati tanácsokat, hogyan kell felhasználni a Szentírást a lelkipásztorkodásban és a papképzésben, majd a bibliai tudományok művelőihez intéz néhány intelmet. – A ~ jelentős hatással volt az ev.-ok tört.-iségének vizsgálatára hivatott → Biblikus Bizottság munkájára és a II. Vatikáni Zsinat Dei Verbum c. konstitúciójára.

Dizmász: → lator.

dob: ütőhangszer. Lehetett kis kézi ~ v. nagy keretes ~, valamint tamburin v. üst~. Nők (Kiv 15,20; Bír 11,34; 1Sám 18,6; Jer 31,4) és férfiak (1Sám 10,5; Zsolt 81,3; 149,3; 150,4) verték ünnepi alkalmakkor (Ter 31,28; Iz 5,12; 24,8; 30,32; Jób 21,12) és a → kultusz fényének emelésére (2Sám 6,5; 1Krón 13,8; Zsolt 68,26; 81,3; 149,3; 150,4). → hangszerek.

Doeg: edomita férfi, Saul nyájainak felügyelője. Elárulta urának, hogy Achimelek pap Nobban befogadta a menekülő Dávidot, majd megölte az egész nobi papságot (1Sám 21,8; 22,9–23; vö. Zsolt 52,2).

dogma: a gör. ÓSz-ben profán értelemben királyi rendelet, határozat, → ediktum (Dán 2,13; 6,8; Eszt 3,9; 4,8; 2Mak 10,8). Ugyanilyen értelemben szerepel a szó az ÚSz következő helyein is: Lk 2,1; ApCsel 17,7; Zsid 11,23 és vsz. ApCsel 16,4. Pál ap. a hellén szóhasználatnak megfelelően élt a szóval: „a törvényt parancsaival és rendelkezéseivel érvénytelenítette” (Ef 2,15; vö. Kol 2,20). A szó egyh.-i jelentését: 'tétel, hittétel' először az ap.-i atyáknál lehet kimutatni.

Dor (héb. 'lakás'): kánaáni város a Földközi-tenger melléken, a Kármeltől D-re. A Kr. e. 14. sz.-ban alapították; Kr. e. 1190 k. elfoglalták a filiszteusokkal rokon és kalózkodásaik miatt hírhedt tjekerek; Kr. e. 1100: fölkereste egy Ven-Amon nevű egyiptomi, aki útinaplót is készített; a Merom vizei mellett vívott csata után Manassze birtoka lett (Józs 11,1–9; 17,1; 1Kron 7,29). Valójában Dávid v. Salamon idején lett ~ Izr, fiaié, aki „~ egész dombvidékét” veje kormányzására bízta (1Kir 4,11); a Kr. e. 8. sz.-ban az asszírok foglalták el, később Szidon; Trifon uralma alatt beolvadt a Szeleukidák birodalmába (1Mak 15,11–14.25). Átmenetileg Alexandrosz Janneusz Júdeához csatolta, de Pompeius felszabadította s mint önálló városállamot róm. fennhatóság alá helyezte. – A régi Nafat-dor kifejezést, amelyet általában úgy fordítanak, mint dombvidéket, még nem sikerült egyértelműen megfejteni. – ~ ma Tel Dor, Haifától 29 km-re D-re. Az ásatások során felszínre került leletek szerint a 3. bronzkortól a róm.-ak idejéig folyamatosan lakták. 1951: föltárták egy róm. színházát.

Dorkász: → Tabita.

Dotain: ősi kánaánita város Szichemtől É-ra. József (Ter 37,17), Elizeus (2Kir 6,13) és Judit (Jud 3,9; 4,5; 7,3.18; 8,3) tört.-ében szerepel. Ma: Tell Dotán. Feltárását 1953: kezdték meg.

doxológia: Isten fölségének → dicsőítése. – 1. Az ÓSz-ben. Az ember különféle formában újra meg újra felhívást kapott, hogy dicsőítse az Istent (pl. Józs 7,19; 1Sám 6,5). Mindamellet az ÓSz-ben a ~ tkp. az → áldás egyik változata. Maga az áldás gyakori; a tárgya Isten („áldott legyen az Isten” Zsolt 68,36), a Magasságbeli (Ter 14,20), az Isten neve (Zsolt 72,19), az Istennek valamely (állandó) jelzője (2Sám 22,47; Zsolt 18,47: szikla), a legtöbbször azonban Jahve, az Úr. Főleg a választékosabb köznyelven írt tört.-i kv.-ekben és a zsoltároknál találkozunk vele; a próf.-knál mindössze egy helyen szerepel (Zak 11,5), nem tekintve Ez egyik versét (3,12), ahol romlott szöveg áldásra változtatásával is lehet számolni. A liturgiában a ~ egyre nagyobb szerepet kapott, úgyhogy végül a → tizenhét ima lett a legfontosabb imádság, sőt maga az ima. A ~ apokrif iratokban két változatban fordul elő. – 2. Az úsz-i levelekben. Az egyik („áldott”) változata valójában azonos az ÓSz-ből ismert áldással (Róm 1,25; 9,5; 2Kor 1,3; 11,31; Ef 1,3; 1Pét 1,3), azzal a különbséggel, hogy az Atyára és (v.) Jézus Krisztusra is vonatkozhat. Vagy lezár egy gondolatot, ill. gondolatsort (Róm 1,25; 9,5; 16,5–27), gyakran azzal a kiegészítéssel, hogy örökkön-örökké v. amen, v. valamely hosszabb szakasz élén áll hálaadásul, dicsőítésül (2Kor 1,3; Ef 1,3; 1Pét 1,3), ahol azokról az áldásokról van szó, amelyekben Pál v. a keresztények részesültek. Ebben a változatban a nép is mondhatta (vö. Mt 21,9; Lk 1,42.68). A másik változat valójában válasz az ósz-i felhívásra. Formája lehet egészen egyszerű is (Róm 11,36), de részletező is (Lk 2,14; Fil 4,19 kk.; 1Tim 1,17; Júd 24 kk.; Jel 7,12 stb.); ilyenkor inkább kijelentő módban áll (vö. 1Pét 4,11), nem óhajtó-felszólító módban. Miként az egyszerű, úgy a részletező változat is azzal zárul, hogy örökkön-örökké v. amen. Az egyik részletező változatot némely kéziratban a Miatyánkhoz is hozzáfűzték (Mt 6,13).

Dozitheusz: → Szoszipater.

drachma: → pénzérme.

drágakövek: I. Az ÓSz 2 helyen sorol fel 12 drágakövet v. féldrágakövet (Kiv 28,17–20 = 39,10–13: a főpap – > melltáskáján; Ez 28,13: az ember öltözékén, amelyet a Paradicsomban viselt); ugyanezekkel v. más ~kel elvéve találkozunk az ÓSz-ben. Az ÚSz-ben a Jel 21,19 kk. ismét 12 drágakövet sorol fel. – II. A ~et (és fél~et) nyakéknak, → szkarabeusznak és → pecsétnek (Sir 32,5 kk.) dolgozták fel. Bár Palesztinában egyetlen drágakő v. féldrágakő sem fordul elő a természetben, az ásatások során sok drágakő (féldrágakő) felszínre került (achát, ametiszt, diorit, hegyi kristály, hematit, jáspis, karneol, krizolit, lazúrkő, malachit, nefrit, obszidián, ónix, szerpentin, szteatit [= zsírkő], türkiz). A legtöbb drágakövet a vaskori rétegben találták Palesztina D-i részén; így föltehető, hogy Egyiptomból vásárolták. A Biblia Arábiát (1Kir 10,2.10; Ez 27,22), Ofirt (1Kir 10,11), Havilát (Ter 2,12) és Edomot (Ez 27,16?) említi származási helyül. → bdellium, → gyémánt, → korall, → rubin, → zafír.

dromedár: → teve.

Druzilla: I. Agrippa és Küprosz Kr. u. 38. k. született lánya. A kommagenei király fiának, Antiokhosznak volt a menyasszonya, de mivel az a kedvéért nem vette fel a körülmetélést, a szíriai Emesza királyához, Azizuszhoz ment feleségül. Később elhagyta és Félix helytartó felesége lett. Pál cezárei fogsága idején „az igazságosságról, az önmegtartóztatásról és az eljövendő ítéletről” beszélt ~ és a férje előtt (ApCsel 24,24).

Dtr, deuteronomikus történeti mű: → történetírás.

Dura: mező Bábel tartományában, ahol Nabukadnezár aranyszobrot állíttatott föl (Dán 3,1). Helye ismeretlen; a név vsz. az Eufrátesz egyik mellékfolyója, a Nhar-Dura nevével függ össze.

Düsztroz: → hónap.

E, É

E: → Elohista.

Ebal: hegy Szichemtől É-ra, a → Gerizim hegyével szemben (940 m, ma Dzsebel-Iszlamije). Az ~ és a Gerizim volt a színhelye az áldás és az átok kihirdetésének (MTörv 11,29–30; 27,4–26; Józs 8,30–35). Az ~on Józsue faragott kövekből épített egy oltárt, aztán a nép felsorakozott kétfelől az ~ és a Gerizim hegyén, és Józsue felolvasta az áldást és az átkot (8,30–35). A samariaiak Pentateuchusában a MTörv 27,4: Gerizim áll ~ helyett. Talán azért, mert a samariaiak a Gerizimet tekintették szt. hegyüknek, de az is lehet, hogy a samariaikkal szemben ellenséges érzületű zsidók módosították a szöveget, mert szívesebben látták a samariaiak számára közömbös ~ban az áldás helyét, mint a Gerizimben, amely samariai kultikus helynek számított.

Ebed Jahve: → Isten szolgája.

Eben-Ha-Ezer (héb. 'a segítség köve'): emlékkő, amelyet Sámuel egy filiszteusokon aratott győzelem után állított Micpa és Ha-Sen (= Jesana? vö. 2Krn 13,19) között (1Sám 7,12). Ugyanez az emlékkő 4,1: és 5,1: úgy szerepel, mint ami azon a helyen áll, ahol Izr. fiai csatasorba álltak a filiszteusokkal szemben és súlyos vereséget szenvedtek; az Úr ládája is ekkor tűnt el.

éberség: céltudatos ébrenlét. 1. Virrasztás, éjszakai fennlét, vigyázás. Isten őrökdi, virraszt az ember fölött (vö. Mt 6,32; 2Tesz 3,3; 2Pét 2,5; Júd 24). A keresztény közösség előjárójának elsőrendű kötelessége őrökdi a nyáj fölött (ApCsel 20,31; vö. Zsid 13,17). – 2. Állandó készenlét, valakinek v. valaminek a várása. Az ~re vonatkozó figyelmeztetésekben (vö. Mk 13,33–37; Mt 24,42–51; 25,1–13; Lk 12,35–46; 1Tesz 5,6–10; 1Kor 16,13–14; az ósz-i párhuzamok hiányoznak) az erkölcsi kötelezettségeknek, parancsoknak mintegy a foglalata található (vö. még Mt 5,3; 18,3–10; Róm 13,8 stb.). Az éber figyelemnek a tárgy és az erkölcsi magatartásnak a normája már nem a törvény, hanem az eljövendő, ill. rejtetten jelen levő Úr. Innen érthető, hogy az ~ együtt szerepel az imádsággal (Mk 14,38; Mt 26,41; Ef 6,18; Kol 4,2).

Ebjatár: (héb. 'az atya bőkezű v. bőkezűen ad'): Achimelek fia, az egyetlen olyan pap Nobban, aki a Saul által rendezett vérfürdőt túlélte. Az → efordal Dávid oldalára állt (1Sám 22,20–23; 23,6–9; 30,7), az ő papja lett (2Sám 8,17; 1Krn 18,16; 24,6), később Cádokhoz csatlakozott (2Sám 15,24–36; 17,15; 19,12; 20,25). Salamon idejében szintén pap volt (1Kir 4,4), noha a Dávid trónjának örökléséért folyó harcban Adonija mellé állt (1,7.19.25; 2,22). Miután Adoniját letették, Salamon ~t is eltaszította és Anatotba számúzta (2,26–27). Az ~ elleni jövendölés (1Sám 2,27–36) tekintetbe veszi az Eleazár nemzetségéből való Cádok papi nemzetségének ezt a győzelmét.

Ecclesiastes: → Prédikátor könyve.

Ecclesiasticus: → Sirák fia könyve.

ecet: Valójában savanyú → bor volt, amely vízzel hígítva italul szolgált a forró égövi vidékeken a népnek, a katonáknak (vö. Mk 15,36) és a munkásoknak (Rut 2,14); a → nazirok nem ihatták (Szám 6,3). A voltaképpeni nagyobb savtartalmú ~ fogyasztásra nem alkalmas, elväsik tőle az ember foga (Péld 10,26; Zsolt 69,22), a sebet pedig marja (vö. Péld 25,20). – Az az ~, amelyet egy katona a megfeszített Krisztusnak nyújtott (Mk 15,36; Mt 27,48), vsz. szomjat oltó savanyú bor (vö. 27,48 kk. és Jn 19,28 kk., ahol magától értetődőnek látszik, hogy az ítélet helyén van ~). Egyébként Lukács az ~et kevésre becsült italként állítja elénk (Lk 23,36), vsz. a Zsolt 69,22 hatására.

Ecjon-Geber: helység az Akabai-öböl É-i sarkában, Júdea kikötője. Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Szám 33,35–36; MTörv 2,8). Salamon itt kikötőt építtetett és hajóhadat létesített (1Kir 9,26; 2Krón 8,17), amit Jehosafát is megkísérelt (1Kir 22,49–50; 2Krón 20,35–37). 1938–40: az ásátások által feltárt városban a legrégebb réteg Salamon idejéből való: egy fallal körülvett jelentős település nagy gabonaraktárakkal. Ezt tűzvész pusztíthatta el (Sisák idejében?). A 2. és 3. település (Jehosafát, ill. Azarja idején?) szintén tűzvész áldozata lett. Mindamellett a 3. településben megtalálták Jotam pecsétjét. A 4. település (Kr. e. 735–6. sz.) az → edomitáké lehetett, az 5. a perzsáké (Kr. e. 6–4. sz.). A Kr. e. 5–4. sz.-i utolsó rétegből arám → osztrakonok kerültek felszínre. N. Glueck szerint a 3. réteg az ósz-i Elat, ~ pedig Elat eredeti neve. A. Bea úgy véli, hogy ~ és Elat már Kr. e. 735 k. is két külön település volt (1Kir 9,26–28). Y. Aharoni is e nézetet fogadja el.

École Biblique, École pratique d'études bibliques établie au couvent de Dominicains **Saint-Étienne de Jérusalem:** XIII. Leó kívánságára és a domonkos generális rendeletére P. M.-J. Lagrange Jeruzsálemben alapította 1890-ben azon a helyen, ahol a hagyomány szerint István vértanút megkövezték (kb. 350 m-re a Damaszkuszi kaputól, É felé). Itt az 5. sz.-ban Eudoxia császárnő bazilikát építtetett. Ezt a 7. sz.-ban a perzsák elpusztították; csak 1882: bukkant rá a romjaira M. Lecomte domonkos szerzetes, amikor a területet megvették, hogy francia domonkosok számára kolostort építsenek rajta. XIII. Leó ezt a tervet jóvá is hagyta, de azt kívánta, hogy a kolostor mellé a bibliikum művelésére egy katolikus szellemű, szigorúan tudományos módszereket alkalmazó, a modern tudomány eredményeit felhasználó bibliikus intézet, ill. iskola is épüljön. Itt a bibliai szakismereteket 2 év alatt lehet elsajátítani. Az előadásokat franciául tartják. A 2 év anyaga a bibliikumba való bevezetést, az ÓSz és az ÚSz magyarázatát (exegézis), a bibliai tört.-et, földrajzot, régészetet és a bibliai, ill. K-i nyelveket öleli fel. Az előadások száma aránylag nem nagy, a hangsúlyt az egyéni munkára, vizsgálódásra fektetik. Egy délutánt minden héten Jeruzsálem régészeti leleteinek vizsgálatára szentelnek. Havonta egyszer egy egész napos régészeti kirándulást is rendeznek Júdeába, s minden évben szerveznek 2 v. 3 alkalommal 8–10 napos tanulmányutat Palesztinába és a környező országokba. 1920 óta mint École archéologique française de Jérusalem is működik a francia állam támogatásával. Ebben a minőségben az intézmény legutóbb Tell-el-Fara (Tirca), valamint → Kumrán feltárására vállalkozott, de részt vesz az itt v. a pusztában bárhol talált kéziratok tudományos kiadásában, valamint a britekkel közösen az ósz-i Jeruzsálem falainak megállapításában is. Hogy az intézmény eredményeit szélesebb körben megismerjék, 1892: Lagrange megalapította a Revue Biblique c. folyóiratot, amely 1909-ig a Pápai Bibliikus Bizottság hivatalos lapjának számított (1964-ben még a Cahiers de la Revue Biblique-vel is kiegészítették), valamint az Études Bibliques c. modern kommentárt a teljes Szentíráshoz; ez utóbbi sorozatnak némely darabja úttörő jellegű. A Jeruzsálemi bibliát (→ Szentírás) szintén az ~ gondozásában adták ki.

Éden (héb. 'puszta'): 1. Ter 2,8: „az Úristen kertet telepített” ~ben (= a pusztában); 2,10: „egy Édenből eredő folyó öntözte a kertet”. A szerző tehát földrajzi névként alkalmazta a 'puszta' értelmű köznevet. Így nem csoda, hogy nem sikerült a vidéket azonosítani. Ugyanakkor az ~beli kert (kert az ~ben) az ~ kertjévé (~ maga a kert!) alakult át, és ezt a héb. eden 'gyönyör, boldogság' szóból kiindulva értelmezték. Innen érthető, hogy az ~ fái (Ez 31,9.16.18) az Isten kertjében állnak (31,9). Sir 40,27: = áldott ~ (→ Paradicsom), az 'örömnek

kertje'. – 2. vidék, amely Gozánnal, Háránnal és Receffel egyetemben asszír uralom alatt állt (2Kir 19,12; Iz 37,12). Ez 27,23: Háránnal és Kannéval (?) szerepel együtt. Az Eufrátesz két oldalán terülhetett el. Az asszír szövegekből Kr. e. 884-től kimutatható. Kr. e. 855: III. Szalmanasszár az asszír birodalomhoz csatolta. Talán az Ám 1,5: szereplő Bet-Éden is ~ vidékét jelöli.

edény: I. Az ÓSz-ben több héb. szó jelöli: 1. saf (Kiv 12,22: ~, vérrel tele; 2Sám 17,28 Dávidnak vitt ajándékként; 1Kir 7,50; 2Kir 12,14 és Jer 52,19: tál, a Templom fölszerelési tárgyai között); 2. sallahat (2Kir 21,13: kitörlik, lefordítják, a Jeruzsálemre váró ítélet képeként; 2,20: csöbör, sót tesznek bele; Péld 19,24; 26,15: tál, a lusta belemártja a kezét, de a szájához nem viszi); főztek is benne; 3. dud (1Sám 2,14; 2Krón 35,13; vö. Jób 41,12) – ez inkább → fazék; 4. parur (1Sám 2,14: más ~félékkel együtt; Szám 11,8: főztek benne, tehát fazék is lehet; Bír 6,19: húsleves tesznek bele, a mi fogalmaink szerint fazéknak is felfogható); 5. kijjór (1Sám 2,4: más ~félékkel együtt); 6. kaf, eredetileg 'marék' (Kiv 25,29; Szám 7,84; 1Kir 7,50; Jer 52,18); 7. tene (vö. Sir 31,14: vendégségben). Meg kell azonban jegyezni: a szóhasználat meglehetősen következtelen és a régészetileg feltárt ~félékkel sem lehet egyértelműen azonosítani a felsorolt ~féléket; még → kehely, → korsó. – II. Az ÚSz-ben János látomásában a 24 vén aranycsészéjében a → tömjén a szentek imádságait jelképezi (Jel 5,8). Ugyanakkor a 7 csésze a 7 végső csapás jelképe (15–16).

ediktum, edictum (lat. 'rendelet'): az uralkodó írásba foglalt rendelkezése. Abban különbözik a dekrétumtól v. határozattól, hogy írásba foglalják és kihirdetik. Iz 10,1: a próf. gonosz (= igazságtalan) törvényt említ, az ilyeneket Júda királyának parancsára vsz. kőbe vésték bele. Az ÓSz későbbi kv.-eiben (Dán, Ezd, Eszt) ismételtelen találkozunk ~ra utalással (pl. Ezd 6,11; Eszt 2,8; 9,1.13), aminek az a magyarázata, hogy az ~ok a perzsa birodalomban fontos szerepet töltöttek be. A Bibliában arról olvashatunk, hogy a perzsa király ~ai visszavonhatatlanok voltak (Ezd 6,11; Eszt 8,8 kk.; Dán 6,8); más forrásokból erre nincsenek adataink. Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy Eszt-ben is más ~ot adott ki a király Eszter királyné közbenjárásra a zsidók kiirtására előzőleg kiadott ~a helyett, amelyben megengedte a zsidóknak, hogy bosszút álljanak ellenségeiken (8,8–13). – Az ÚSz-ben Lk 2,1 kk. szerint Augustus császár adott ki rendeletet, hogy írják össze a földkerekséget; Palesztinában Szíria helytartója, Cirinusz hajtotta végre a rendeletet. Az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésekre nézve → népszámlálás.

Edom (héb. 'vörösös'): 1. Ézsauak, az → edomiták ősének mellékeve (Ter 25,30–31; 36,8–19). A név azzal a „vörös étellel” hozható kapcsolatba, amelyért Ézsau eladta elsőszülöttségi jogát Jákobnak (25,29–34). – 2. az edomiták országa az → Araba D-i részének két oldalán (→ Szeir). Kr. e. a 14–13. sz.-ban foglalták el. A hellenista korban → Idumea.

32. Edom

edomiták, Edom fiai: Ézsau utódai (Ter 36,1.8.19.43), szemita nép, mely a Szír–arab-pusztából vándorolt a pusztával határos országokba, elsősorban Szíriába és Palesztinába. Itt a kései bronzkorban, a Kr. e. 14–13. sz.-ban a Zered-pataktól D-re, → Edomban telepedtek meg. MTörv 2,12.22; Ter 14,6; 36,20–21 szerint a → horiták helyét foglalták el. Kr. e. 1200 k. egyiptomi szövegek szerint nyájaikkal átlépték Egyiptom határait. Országuk határai meg voltak erősítve, és mielőtt Izr. fiai elfoglalták volna az → Ígéret földjét, tartós és szilárd államot alapítottak. A 36,31–36; 1Krón 1,43–54: felsorolja királyaikat és ezek városait („mielőtt Izr. fiainak királyuk lett volna”): Bela, Beor fia – Dinhabából; Jobáb, Szerach fia – Boszrából; Husam – Temánból; Adad (Hadad), Badad fia – Avitból; Szamla – Maszrekából; Saul – a folyó melletti Rechobotból; Baal-Hanan, Achbor fia –; Hadad – Paiból. Minthogy a nagy kereskedőút (Szám 20,17; 21,22: „királyi út”) az ~ földjén vezetett keresztül és az egyetlen olyan út volt, amelyen Izr. fiai a tengert meg tudták közelíteni (20,14–21), a két nép

sokat hadakozott egymással. Saul, mihelyt megszilárdította Izr. fölötti uralmát, mindjárt harcba szállt Edommal (1Sám 14,47). Dávid a Só-völgyben legyőzte őket (2Sám 8,13–15). Ettől fogva, bár saját királyaik kormányozták őket (2Kir 3,9), Izr. fiainak alattvalói voltak. Salamon uralma alatt fellázadtak (1Kir 11,14–20.25b.). Salamon előtt a keniták, akik – Kenász révén – rokonai voltak az ~nak (Ter 15,19; 36,11.42), kihasználták a gazdag rézlelőhelyeket; az ósz-i hagyomány szerint (4,22) a kenita Tubalkain volt az első bronz-, ill. vaskovács. Nem sokkal az ország kettészakadása (Júda, Izr.) után az ~ függetlenné válhattak (vö. 2Kir 8,20–22); Amacja (14,7) és Urija (14,22) ugyan újra legyőzte az ~at, de csak átmeneti időre. Kr. e. 800 k. az ~ (udumu néven) az asszír királyi feljegyzésekben is szerepelnek. A babilóniai szövegekből nem mutatták ki az ~at, de Nebukadnezár legyőzte őket (Jer 27,6; 49,7–22; Ez 32,29). Jeruzsálem pusztulása után É felé húzódtak (35,10; 36,5; Siral 4,21–22); innen érthetők a próf.-k fenyegető jóvendölései (Abd 6–21; Ez 25,12–14; 35; Zsolt 137,7–9; Iz 34,5–17; 63,1–6). Helyüket, az egykori edomita terület D-i és K-i részét a → nabateusok foglalták el. Később az ~ → Idumea lakóiként szerepelnek a tört.-ben. – Néhány cserépkorsó feliratát nem tekintve az ~ irodalmáról eddig semmi bizonyítékunk nincs, de műveltségük magasabb színvonalú lehetett, mint ahogy a szórványos, nem edomita források sejtetik. Jelentős bölcsességi irodalmuk lehetett. Erős arab hatást mutató nyelvük a héb.-rel és a moabiták nyelvével volt rokon. Kerámiáik formájukban ugyanazok, mint amilyenek abból az időből Kánaánban felszínre kerültek, bár némelyeken szír hatás is kimutatható. Többistenhívők voltak (2Krón 25,14), isteneik közül Qos, Malik (Melek?) és Ai (?) az ismertebbek; a Boszra környékén talált kerámia figurák a termékenység istennőjét ábrázolják (Kr. e. 9–8. sz.).

Edrei: város a Jordán K-i partján (Básán), amely talán már III. Tuthmószisz palesztinai jegyzékében is szerepel. Ognak, az amoriták királyának volt a székhelye (Szám 21,33; MTörv 3,18; Józ 12,4), és a sorsvetéskor Machirnak jutott (13,31). Ma Dera, bár némelyek az ÉK felé 43 km-re eső Edrával azonosítják. 19,37: Naftali birtokaként is szerepel ~.

Efa: 1. midianita törzs, amelyet a Ter 25,4; 1Krón 1,33: Efer, Hanok, Abida és Eldaa mellett Keturától származtat. Iz 60,6: dicsérte ~ dromedárjait, amelyek aranyat és tömjént vittek Jeruzsálembe (Mt 2,11). A sábaiakon kívül Tiglat-Pilleszer is említett egy népet, amely aranyat, ezüstöt, tevét és fűszerféléit szállított adóként. Nevét a Mekka felé vivő szír zarándokút mentén, Tebuktól DNY-ra ma is őrzi egy romváros (Ghuafa). – 2. → úrmérték.

Efezus: ókori világváros Kisázsiaiban az Égei-tenger mellékén. Kr. e. 1000 k. jön bevándorlók népesítették be ezt a közlekedési szempontból kedvező fekvésű helyet, ahol a lakosság már tisztelt egy ősi kisázsiai anyais-tennőt. Különléte hatalmak versengtek érte, a helye is változott. Ennek ellenére gazdag várossá és fontos művelődési központtá fejlődött. Kr. e. 290: Lüzimakhosz nagyban előmozdította fejlődését. Kr. e. 133: Ázsia róm. tartomány székhelye lett; itt székelt a prokonzul. A gör.-ök szabadságvágya Kr. e. 88: a róm. uralom ellen fölkeléshez vezetett. Az ~i Artemisz-templom az istennő égből leszállt szobrával (ApCsel 19,35) az antik világ csodái közé tartozott. A lakosság körében dívott a bűbájosság (19,19); az egész antik világban híre volt a varázsigéket tartalmazó ~i papiruszoknak. A zsidó kolónia különleges kiváltságokat élvezett, de a keresztény tanítás is elterjedt ~ban a zsidók körében (18,24–28; 19,1–20). Pál 2. és a 3. missz. útján hirdette itt az ev.-ot; 2. alkalommal több mint 2 évig itt maradt; ekkor Demeter ezüstműves lázadása arra készítette, hogy elhagyja ~t (18,19–21; 19,1–20,1). Egyébként az ÚSz-ben több ~ból való személy szerepel. Régi hagyomány szerint János ap. (presbiter?) is tanított ~ban. Az a föltevés, hogy Mária itt halt meg, minden alapot nélkülöz. – A Jel 2,1–11 tanúsága szerint az ősegyh.-ban jelentős szerepe volt. 110 k. Antióchiai Szt. Ignác is elismeréssel szólt ~ról. A húsvét körüli vitában 190 k. Polükratész ~i püspök Rómával szemben azok mellett foglalt állást, akik a húsvétot mindig Niszán 14-én, tehát a zsidó naptár szerint ülték meg (quatuordecimánusok). A legnagyobb ~i esemény a 431-ben tartott 3. egyetemes zsinat volt. A város sokat szenvedett a bizánciak és arabok közötti harcokban. 1426-ban az oszmán törökök kezére került. A 19. sz. óta az egész ókori várost feltárták. Ma Szelcsuk Törökországban. – Lásd a XXVII. színes képet.

33. Az efezusiak Artemiszé

Efezusiaknak írt levél, Ef: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. – I. Keletkezése. Az Efezusban kitétel (1,1) több jelentős kéziratban nem szerepel, s bár minden kézirat el van látva az efezusiaknak címmel, ez nem Páltól való. Ezen túlmenően az Ef semmi jelét nem mutatja a címzettekkel való személyes kapcsolatnak. Nemeször úgy látszik, hogy Pál nem is ismerte a címzetteket (1,15; 4,21), és őt sem ismerték a címzettek (3,2–4), jölehet legalább 3 évig tanított Efezusban (ApCsel 19), és az ApCsel 20: Pál és az efezusiak kölcsönösen jól ismerték egymást. Két föltevés van az Ef címzettjeiről: 1. Az Ef tkp. a laodiceai híveknek szól, s azonos a Kol 4,16: említett levéllel. Ez a föltevés összhangban áll Markion Kánonjával is, ahol is Laodicea szerepel címzettként. De kérdés, hogy az eredeti címzés („laodiceaiaknak”) miképp változtatott át („efezusiaknak”); de ezen túlmenően az említett személytelenségre sincs magyarázat (Pál a 4,16: üdvözölte a laodiceaiakat, feltűnő tehát, hogy a saját levelükben nem köszönti őket!) – 2. Az Ef valójában körlevél Kisázsia egyh.-ainak. A textus receptus egy efezusi másolatra vezethető vissza, Markion Kánonja viszont a laodiceai másolaton alapszik, amely egyébként a Kol 4,16: említett levéllel is azonos lehet. De kérdés, vajon miért nem említi meg Pál egyenként azokat az egyh.-akat, amelyeknek levelét szánja, ahogy azt más esetekben (Gal 1,2; 2Kor 1,1) teszi. Annyi bizonyosra vehető az egyezések alapján, hogy az Ef nem sokkal a Kol után keletkezett, tehát Kr. u. 61 v. 62: Pál első róm. fogsága idején. – II. Eredetisége. Míg a szakemberek a Kol szerzőségét újabban egyre inkább Pálnak tulajdonítják, az Ef eredetiségét még mindig vitatják, és egyik tanítványa művének tartják, aki az 1. sz. végén élt, és mintegy Pál leveleinek bevezetőjéül, a Kolosszeieknek írt levél alapján összefoglalta Pál tanítását. Mindamellert: a katolikus exegeták zöme az Ef eredetisége mellett foglal állást. – Az ~ eredetisége ellen felhozott érvek 1. Az Ef tartalmaz 36 olyan szót, amely Pálnál másutt nem fordul elő. Ez a szám azonban nem nagyobb annál, amennyi Pálnál másutt nem szereplő szót a többi hasonló méretű levél is tartalmaz (Gal: 39; Fil: 30). Ezen túl az új szavak az új képekkel is összefüggésbe hozhatók (az Egyh. mint menyasszony, szellemi fölfegyverkezés, Ef 6,13). – 2. Eltér a stílus (ünnepélyes és olykor bonyolult szerkezetek, pl. 1,3–14). Ez a többi levélben is megállapítható (pl. Róm 3,21–26), és azzal is magyarázható, hogy az Ef nem vitatkozik. – 3. Tartalmi szempontból az Ef erősen eltér Pál többi levelétől; ám az új gondolatok a régiekből következnek (2,8–10). – 4. Az Ef és a Kol sokban egyezik egymással (a 155 versből 73 párhuzamos; 1,22 kk. = Kol 1,18 kk.; 3,8–10 = Kol 1,27; 4,3–6 = Kol 3,14 kk.; 6,21 = Kol 4,7 stb.). Ennek ellenére az Ef nem szolgál másolat, a Kol gondolatai – az új gondolatokkal összhangban – mélyebb összefüggésbe vannak beépítve. – Az Ef eredetisége ellen felhozott érvek tehát nem bizonyítják, hogy a 2. sz.-ig visszavezethető hagyománytól eltérően kellene állást foglalni. S az sem hihető, hogy egy olyan egyh.-i közösség, mint az efezusi, amely Pált jól ismerte, egy nem hiteles Pál-levelet minden további nélkül elfogadott volna. Az viszont továbbra is föltehető, hogy a levél megfogalmazását Pál az egyik tanítványára bízta és ehhez mintaként a Kolosszeieknek írt levelét adta. – III. Tartalma. A Kol és az Ef közti feltűnő hasonlóság azzal magyarázható, hogy a kolosszeiek tévedésével szembekerülve Pál újra átgondolta Krisztus és az Egyh. viszonyát, és mélyebben belelátott ebbe a titokba. Új ismereteit be akarta illeszteni tanítása egészébe, ezért írta ezt a tárgyilagos, nyugodt hangvételű levelet, amelyben nyoma sincs a polémiának, tehát kb. olyan viszony van az Ef és a Kol, mint a Gal és a Róm között. Így érthető, hogy a régebbi Kolosszei levélhez képest az Ef új gondolatokat tartalmaz, ugyanakkor sok tekintetben rokon a Kolosszeieknek írt levéllel. A kolosszeiek tévedése alkalmat nyújtott Pálnak arra, hogy a megváltás kozmikus jellegére rávilágítson (1,10.21; 3,10; 4,10), s ugyanakkor Krisztus megdicsőülését is nagyobb mértékben hangsúlyozza. Innen érthető módon az Egyh.-at itt nem annyira Krisztus testeként szemléli (1Kor 12,12–27), hanem inkább a különbséget domborítja ki az Egyh. megdicsőült,

diadalmas Feje (Ef 1,22; 4,15) és a test között, amely még nem jutott el a teljességre (4,13–16); ugyanígy különbséget tesz Pál a szegletkő és az épület (2,20), valamint Krisztus és menyasszonya (5,23–32) között is. Ebből következően most a hívek már nem tagokként állnak egymással szemben (1Kor 6,15), hanem a Fővel szemben a testet alkotják, valamennyien együtt. Az Ef-ben az „egyház” már nem az egyes közösségekre vonatkozik, hanem az Egyh. egészére, amely „teljessége annak, aki mindenben mindent teljessé tesz” (1,23; vö. 3,19; 4,13). Ennek az egységnek egyik sajátossága a békesség zsidók és pogányok között (2,14). Ezt a gondolatot Pál üdvösségtört.-ileg taglalja, és főleg Isten üdvözítő tervének kinyilatkoztatását emeli ki, azt a misztériumot, amely addig el volt rejtve (1,9; 3,3.9), s amelynek Pál a szolgája (3. f.) – Az Ef felépítése tehát teljesen világos: a tanító részben (1–3) Pál bemutatta Isten üdvözítő tervét (1,3–2,11) és rámutatott a zsidók és a pogányok egységére (2,11–3,13), majd imádsággal zárta le ezt a részt (3,14–21). Az intelmet tartalmazó részben (4–6) levonta azokat a következtetéseket, amelyeket a tanításból a keresztényeknek le kell vonniuk: egység (4,1–16), lelki megújulás (4,17–5,20), családi erények (5,21–6,9) és harc a Sátán ellen (6,10–24).

effata (a héb. hippatah és az arám etpetah 'nyíl meg' ige gör. átírása): Jézus parancsszava a süketnéma gyógyításakor (Mk 7,34). A hitelesség és szemléletesség kedvéért csak átírt, de le nem fordított arám, ill. héb. kifejezések egyike.

efod: Rejtélyes fogalom az ósz-i kultikus nyelvből; újabban az ugariti szövegekből is kimutatják. Megkülönböztethető: 1. Az ~ bad a papi öltözék tartozéka volt. Sámuel (1Sám 2,18) és Dávid (2Sám 6,14; 1Kron 15,27) ezzel vette körül („övezte”) magát; 1Sám 22,18: a papok szerepelnek úgy, mint „vászon ~ot viselő férfiak”. Kötényszerű ruhadarab lehetett. Az ~ jelzőjével szolgáló bad ('vászon?') szintén a kultikus nyelvből való. – 2. Volt ~, amelyet papok (2,28; 14,3) vittek minden bizonytal a vállukon, ahogy az Úr lábáját, a jármot (Siral 3,27), az istenképmásokat (Ám 5,26), a szent sátot (Szám 10,17) is vállon volt szokás hordani, ill. vinni. Az ~nak a szentélyben volt a helye (1Sám 21,10), bár Gedeon a városában helyezte el (Bír 8,27). A szentély elpusztulása után a pap magával vitte (1Sám 23,6). Mögötte a szentélyben egy kardot is őriztek (21,10). Amikor a jövőről kérdezték az Urat, előhozták (23,9–12; 30,7). Szentély létesítésekor a pap ~ot csináltatott (Bír 17,5; 18,14.17–18.20); ~ céljára Gedeon 1700 sékel (kb. 27 kg) aranyat használt fel (8,26–27). Az ~ rendszerint együtt szerepelt a szintűgy rejtélyes terafimmal (pl. 17,5; 18,14.20), ill. egy „öntött szobor”-ral (18,17–18). Ezt az ~ot különbözőképpen értelmezik: némelyek nemesfémmel bevont istenszobornak képzelik; mások tarisznyaként értelmezik; ismét mások kultikus tárgyat (tarisznyát?) látnak benne, amelyet a pap, amikor jóslatot kért, ill. közvetített, magánál hordott. – 3. A Papi iratban ruhadarab, amely a szolgálatát ellátó főpap öltözkének részét alkotta (a köntös, az öv, a melltaszka mellett). Aranyszálakkal átszőtt, színes, hímzett kelméből készült, és ékkövek díszítették (Kiv 28,4.6–14; 39,2–7,8).

Efraim: 1. vsz. Izr. egyik törzse; a névadó ős, ~ a bibliai genealógiában Józsefnek és Asznátnak a 2. fia (Ter 41,52; 46,20). Jellemzése (a testvértörzsszel, Manasszéval együtt József néven) Jákob áldásában (49,22–26) és Mózes áldásában (MTörv 33,13–17: ~ tízezei, Manassze ezrei). A két népszámláláskor ~ férfi tagjainak száma 40 500 fő (Szám 1,33), ill. 32 500 fő (26,37); ~ nemzetségeit a 26,35–37; 1Kron 7,20–29 sorolja fel. Az ~ törzséből való Nun fia, József Mózes utóda (vö. 7,27). ~ törzse a Jordántól Ny-ra eső hegyvidék középső részén telepedett le (~ hegye; vö. Józ 16,4–10), és hamarosan túlszárnyalta a testvértörzset (Ter 48), amelyet É-ra szorított. A bírák idején ~ összetűzött a Manassze törzséből való Gedeonnal (Bír 7,23–8,3) és a gileádi Jif tachhal (12,1–6). Salamon idejében önálló körzetet alkotott (1Kir 4,8). A Júda érdekében folytatott harcban ~ az É-i törzsek vezérének számított. I. Jerobeám ~ törzséből származott, és az ország kettészakadását Szichemben (~ földjén) mondták ki. Az emelkedett próf.-i stílusban az É-i rész röviden ~ néven szerepel. Maga a törzs ritkán fordul elő ezekben a szövegekben (Iz 9,20: Manassze és Júda mellett). Az ~ törzséhez tartozók saját nyelvjárást beszéltek (→ sibbolet). Jel 7,8: ~ Józsefként szerepel. – 2. a Vg-ban Efrém (Jn 11,54): város a júdeai „puszta szélén”, ahová Jézus Lázár feltámasztása után visszahúzódott a zsidók elől. Az ÓSz-ben Efron

(2Sám 13,23; 2Krón 13,19) és Ofra (Józs 18,23; 1Sám 13,17) néven szerepel. Kr. e. 145-től Júdeához tartozott (1Mak 11,34). Ma et-Tajibe falu.

Efraim-kapu: → Jeruzsálem.

Efrata, Efrat: júdeai, kálebita nemzetség neve (1Krón 1,19.50; 4,4), amely nemzetség Betlehemben telepedett le, s így Rut 4,11: és Mik 5,1: maga a helység is ~ néven szerepel. – A Ter 35,16–19; 48,7 Benjaminban is föltételez egy ~ nevű helységet (vö. 1Sám 10,2; Jer 31,15). Itt született Benjamin, és itt temették el Ráchelt. A Ter 35,16–19; 48,7 glosszái, valamint a Jer 31,15 alkalmazása (Mt 2,17–18) egy későbbi hagyományra támaszkodik, amely → Betlehem közelében keresi Ráchel sírját.

Efrém: → Efraim 2.

Efron: 1. hettita férfi, Cochár fia. Tőle vásárolta meg Ábrahám a Mamrétől K-re fekvő telket, rajta a machpelai barlangot temetkezési helyül (Ter 23,1–20; 25,9; 49,29–33; 50,13). – 2. → Efraim 2.

égboltozat, ég: I. Az ég látványa alapján hajlamosak vagyunk rá, hogy az eget egy kissé lapos boltozatnak tekintsük, amely a horizont fölé borul, arra támaszkodik; ez az ~. Minthogy az embernek a természettel kapcsolatos fogalmai az érzékelésen alapszanak, nem csoda, hogy mielőtt a tudományos megfigyelések az ellenkezőjét igazolták, addig a közvetlen szemléleten alapuló kép általános helyeslésre talált: a boltozatnak látszó eget valóságos ~nak tekintették. Hogy a Biblia szerzői az egyiptomi, babilóniai és gör. kortársaikhoz hasonlóan szintén boltozatnak vélték az eget, azt egész sor idézet tanúsítja, ahol az ég sátorként való kifeszítéséről van szó: Zsolt 104,2; Iz 40,22; 42,5; 44,24; Jer 10,12; 51,15; Zak 12,1; e helyekből egyszersmind arra is következtethetünk, hogy a szerzők meghatározott állapot (konzisztenciát) tulajdonítottak az ~nak. De még inkább megfigyelhető ez a Papi irat → teremtéstörténetében. Eszerint a világmindenség úgy keletkezett, hogy az ősvíz 2 részre oszlott, s ezek között foglal helyet a lakott föld (Ter 1,6–8; Zsolt 148,4; Dán 3,60). A föld fölötti víztömegeket valami tetőszerkezetféle tartja fenn, amelynek héb. neve rakia; ez éppúgy lehet döngölt agyagból való fal v. mennyezet, mint fémkupola; ez utóbbi értelmezés Homéroszra emlékeztet (Iliász 5504; Odüsszeia 3,2; 15 329), aki az ~ot nehéz ércből és vasból valónak mondja; vö. Jób 37,18: az ég olyan feszes, mint az acéltükrök. Az 1. felfogásnak (= agyagfal) a babilóniai kozmológiában is megtalálható a megfelelője: supruk sam, 'az ég gátja'. Ez szorítja gátak közé az ég óceánját, és sokan az állatövvel azonosították. A Ter 1,8 mintha mégis arra engedne következtetni, hogy a P szerzője rakián nem az ~ egy részét értette, hanem az egész ~ot. A LXX, Aquila, Szümmakhosz és Theodotion a rakia megfelelőjéül a bizonytalan értelmű sztereóma szóval él; ezt a Vg helyesen a firmamentummal (valami, ami 'szilárd, tartós') adta vissza. – II. Az ~ra erősítette rá Isten a világítókat: a napot, a holdat és a csillagokat (1,14–18). A Papi irat szerzője szerint az ~on nyílás, ablak is van (7,11; 8,3) – ez az elképzelés Babilóniából is kimutatható (Enuma elis 4138 kk.). Amikor a vízözönt a földre bocsátotta Isten, megnyitotta „az ég csatornáit = zsilipeit”, hogy a felső és az alsó vizek újra egyesüljenek, és így a kozmosz visszazuhanjon a → káoszba és megsemmisüljön (7,11). Iz 24,18: az idők végén ez megismétlődik. Ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy Izr. fiai abban a hiedelemben éltek, hogy az eső csakugyan az ~ csatornáiból zúdul a földre, hiszen a kifejezéssel a szerzők csak valami rendkívülit akartak érzékeltetni; ugyanígy kell értelmeznünk 'az ég bezárul' kifejezést is a Bibliában. Izr. fiai pontosan tudták, hogy a csapadéknak a felhők a forrásai (vö. 1Kir 18,44; Jób 36,27 kk.; Préd 11,3). Zsolt 104,13: A hegyeket kamráid vízből öntözöd – ez csupán költői megfogalmazása annak, hogy Jahve adja az esőt és a termékenységet. Ugyanez áll a 2Kir 7,2.19 („Ha ablakot vág is az Úr az égen”); Mal 3,10 („vajon megnyitom-e nektek az ég csatornáit”) kifejezéseire is: az áldás bőségét érzékeltetik. – III. Hogy Izr. fiainak volt érzékük az anyagi világ nagysága és fönsége iránt, amelyet az ~ tágasságában és kékségében éltek át, azt a Zsolt 19,2; Sir 43,1 kk. világosan mutatja; ugyanakkor Isten dicsőségének megnyilvánulását látták benne. Dán 12,3: az igazakra váró dicsőség képe a ragyogó, csillagos ~. – IV. Ezekiel látomásaiban (Ez 1; 10) szintén szerepel a rakia (1,22 kk.; 25

kk.; 10,1); fölötté áll Jahve trónja (1,26; vö. Zsolt 150,1). Vsz. az ~ot kell rajta érteni. Az ~ 4 lényen nyugszik (Ez 1,22), akikben H. Zimmern, H. Gunkel, J. Jeremias és mások a bika, az oroszlán, a skorpió és a vízöntő csillagképet látják; ezek az állatöv fő pontjai, így az ~ alapjai. A 4 élőlény között a kerekeket összefüggésbe lehet hozni az ~ elfordulásaival. Mások azon a véleményen vannak, hogy Ezekiel látomása nem kozmikus jelenségeken alapszik, hanem a szövetség ládájához kapcsolódik. A Jel 4,2–8 Ez 1-re vezethető vissza, de a kerekek beleépülnek az élőlények alakjába, és az ~ helyébe az üvegtenger lép, amely nyilvánvalóan azonos az ~ fölötti vizekkel, amelyről a Ter 1 szól. → menny.

egészen eléggő áldozat: → áldozat, → égőáldozat.

egészség: Az ósz-i bölcsességi irodalom szívesen emlegeti az ~ megőrzését, és bölcs tanácsokat is ad hozzá. Óva int pl. a mértéktelenségtől (Sir 31,19–24; 37,27–31), a csüggedtségtől, az aggodástól, az irigységtől, a gondoktól, a bosszúságoktól (30,22–31,2), és ajánlja az istenfélelmet (Péld 3,7 kk.; 4,22) és a derűt (17,22). Róm 13,14: Pál arra inti a keresztényeket, hogy ne dédelgessék testüket, „nehogy bűnös kívánságokra gerjedjen”. 1Tim 5,23: az ap. kevés bor ivását ajánlja tanítványának, aki gyomorbántalmakkal, rosszulletekkel küszködött. → betegség, → orvos.

ég királynője: az akkádok Istár istennőjének (a Vénusz bolygó istennője, a szépség, a szerelem és a termékenység ajándékozója) díszítő jelzője. Aquila, Szümmakhosz, Theodotion fordításai és a Vg szerint Jer 7,18; 44,17–19.25: az ~ról van szó. Jer 44. f: a LXX is ~t olvas. Az ~nek tisztelete Manassze (ur. Kr. e. 687–642) idején Júdeában annyira elterjedt, hogy Jozíja (ur. 640–609) sem tudta kiirtani. Jeruzsálem pusztulásában a nép az ~ tiszteletéért kapott büntetést látta (Jer 44,15). Az ~t főleg az asszonyok tisztelték tömjén, sütemények és italfélék föláldozásával (Jer 7,18; 44,17). A föláldozott süteménynek vsz. csillag formája volt (vö. 44,19).

Eglon: 1. a moábiták királya a bírák korában. Elfoglalta a Pálmák városát (Jerikó?), s elnyomta Izr. fiait, míg 18 év elteltével Ehud meg nem gyilkolta (Bír 3,12–30). – 2. kánaánita városállam Júda pusztájában. Józ 10,3.5.23: Józue elfoglalta, lakosait kardélre hányta (10,34); a sorsvetéskor Júdeáé lett (15,39).

égőáldozat, egészen eléggő áldozat (héb. olah, a 'felszáll' értelmű olah szóból; másképpen **kalil**, '**teljes**': MTörv 13,17; Lev 6,15 kk.; Sir 45,14; Zsolt 51,21 stb.): az az → áldozat, amelyet a kézrátétel és a vérrel való → meghintés után teljesen elégettek és amelynek a füstje felszállt az égbe. A Papi törv.-kv. (Lev 1,3–17) részletes utasításokat tartalmaz az áldozati állatra (szarvasmarha, kecske, juh, galamb), valamint az ~ bemutatásának szertartására vonatkozóan. A jeruzsálemi templomban minden nap bemutatták az ~ot reggel és este (→ esti áldozat, → reggeli áldozat), tehát az ~ volt a rendszeres, az állandó áldozat. Magánáldozatként a gyermekágyas asszony (12,6–8), a leprás (14,10–31), a → nazir tisztulásáért (Szám 6,10–12) v. nemi tisztátalanság esetében (Lev 15,15.29 kk.) lehetett ~ot bemutatni.

égőáldozati oltár: A salamoni templom előudvarában, „Jahve előtt” állt a bronz ~, amelyet a Kir említ, de közelebbről nem ír le (1Kir 8,64; 2Kir 12,10; 16,14). A 2Krn 4,1-ből ismerjük a méretét (20×20×10 könyök). A 15,8 szerint Ásza megújította „az előudvarban álló” ~t. Ugyanakkor Acház király damaszkuszi mintára építtetett – talán egy arám lépcsőzetes – ~t (2Kir 16,10–16). A fogság után újra fölépítették az ~t a régi helyén (Ezd 3,2–5), minden bizonnyal kőből. Miután IV. Antiokhosz Epiphanész megszenteltelenítette (1Mak 1,54), a korábbi faragatlan kővekből épült ~ mintájára egy új ~t építettek (4,44–48; 2Mak 10,3). A heródesi templom ~át nem említi az ÚSz, de Josephus Flavius leírta. Az Ez 43,13–17: leírt ~ vsz. a babiloni lépcsőzetes tornyokhoz volt hasonló. A fogság utáni ~t a Kiv 20,24–26 alapján idézhetjük magunk elé. Salamon ~a viszont egészen egyedülálló volt: hozzávetőleg olyan lehetett, mint a 27,1–8: (vö. 38,1–7) leírt szent sátor ~a. A 2Krn 1,5 kk. szerint Gibeonban állították fel, a Kiv 27,1–8 (vö. Szám 4,13 kk.) alapján pedig föltehető, hogy hordozható

volt. Ezeket az adatokat az aradi citadella (Kr. e. 10–8. sz.) Jahve-szentélyéből előkerült ~ is igazolja: az előudvar É-i oldalán áll, mérete 5×5×3 könyök (vö. Kiv 27,1), faragatlan kőből épült, a vér elfolytatására kis vájatok vannak rajta, a közepén tűz helye látszik, rajta egy kőlap (→ Ariel, → oltár, → sátoros ünnep).

égtájak: Az ÓSz-ben az ~ elnevezésében különféle szempontok érvényesültek. – 1. Ha K-re tekintettek és ebből indultak ki, akkor a bal = É, a jobb = D, ami elől van, az K és ami hátul, az Ny. – 2. Amikor a Nap látszólagos pályáját tartották szem előtt, akkor a napkelet = K, a napnyugat = Ny. Talán ebbe a rendszerbe tartozik bele az Észak = safon (→ Baal-Szefon), ez a homályos égtáj is, bár a kifejezés mitológiai elképzelésekre is visszavezethető (az istenek É-on, a magas hegyen laknak; → Isten hegye). Hogy a dél = darom mint fénylő világrész szintén ehhez a rendszerhez tartozik, az nem állítható, mert a megfelelő szó jelentése ismeretlen. – 3. Topográfiai nézőpontból Kánaánból kiindulva ezek az ~ adódnak: a tenger (a Földközi-tenger) = Ny, Negeb = D; K és É számára ebben a rendszerben nincs ismeretes megjelölés; G. Hölscher szerint safon (= É) és kedem (= K) ebbe a rendszerbe tartozik. – Gyakorlatilag a mindennapi nyelvhasználatban keverednek a különféle rendszerhez tartozó elnevezések; erre a klasszikus példa a Ter 13,14: É az 1. rendszerbe, D a 3. rendszerbe, K az 1. rendszerbe, Ny a 3. rendszerbe tartozó kifejezés, a héb. eredetiben.

egybegyűlés hegye: → Szefon-hegy.

egyház: 1. A szó jelentése. A kései gör. küriakon, amiből az angol church, a holland kerk, a német Kirche is származik, a m. 'az Úr háza'. A magyar ~ szóban az idők folyamán kihalt egy szó őrződött meg, amely a mai szent szónak felelt meg; az ~ tehát a m. 'szent ház', azaz 'templom'. A román nyelvek zömében a lat. ecclesia él tovább valamilyen változatban, amely a gör. ekklesiának felel meg. Ez a szó a profán gör.-ben a népgyűlésre utalt, a nép gyülekezetére Athénban és a legtöbb gör. városban (vö. ApCsel 19,32.39 kk.); a hírnök (herold) összehívta a polgárokat (ekkeleó 'kikiáltani'). A Biblián kívül és a kereszténység előtti gör.-ben nincs vallási színezete a szónak. A LXX-ban az ekkleszia néhány kivételt nem tekintve a héb. kahal megfelelője (vö. 7,38) a szünagogé mellett, amely Izr. népének gyülekezetére vonatkozott, főleg vallási és kultikus közösségként. Ebben az értelemben szerepel az ekkleszia az ÚSz-ben is (Mt: 2-szer, ApCsel: 23-szor, Pál: 65-ször, Jak: 1-szer, 3Jn: 3-szor, Jel: 20-szor). Pált és az ApCsel néhány helyét nem tekintve a szó mindig a helyi ~ra vonatkozik. – II. Pál apostol tanítása. 1. Az ÚSz-ben Pál élt a leggyakrabban az ~ szóval; legtöbbször helyi ~ra vonatkoztatta a szót, pl. levelei címezésében (Róm 16,5; 1Kor 16,19; Kol 4,15; Filem 2: háznál egybegyűlő közösség), de ritkábban – a helyi ~ istentiszteletre egybegyűlt közösségére (1Kor 11,18; 14,19.28.34 kk.) is utalt vele, ill. az egyetemes ~ra, főleg a kolosszeieknek és az efezusiaknak írt leveleiben, de olykor az ún. fő levelekben is (Gal 1,13; 1Kor 15,9; vö. Fil 3,6; 1Kor 10,32?; 12,28?). – Az ~ Pálnál mindenekelőtt Isten ~a, vagyis az egyetemes ~. Az Isten ~a nem egyszerűen a helyi ~ak összessége; a helyi ~ak szerényebb keretek közt az ~ egészét képviselik, ill. valósítják meg, ahogy ez pl. 2Kor 11,2 alapján föltehető, ahol Pál a jegyesszimbolikát egy helyi ~ra vonatkoztatva alkalmazza. A szó és fogalom nem sajátosan páli, hanem az első keresztények szóhasználatából vette át az ap., végső fokon pedig a jeruzsálemi keresztényekre vezethető vissza, akik ezzel a kifejezéssel arra akartak utalni, hogy az új szövetségben ők az Isten igazi választott népe és a messiási ígéretek hordozói. Az ekkleszia keresztény értelmét semmiképpen nem lehet a gör.-ből levezetni, mert ott a szó csak gyülekezetet jelenthetett, ténylegesen egybegyűlt embereket, de testületet v. közösséget nem jelölhetett és semmilyen vallási színezete nem volt. Ezért csaknem általánosan elfogadott az a nézet, hogy az ekkleszia őskeresztény értelme – amint az több más esetben is megfigyelhető – a LXX szóhasználatára megy vissza, és a héb. kahalnak felel meg, amely elsősorban Jahve népének Jahvétól egybehívott, tőle egybegyűjtött kultikus közösségét jelenti. Az őskeresztény szóhasználatnak ilyen módon való magyarázata egyszersmind azt is érthetővé teszi, hogy az ÚSz miért inkább Isten ~áról beszél (Pál: 11-szer, pl. 1Kor 1,2; 1Tesz 2,14; 2Tesz 1,4) és nem ahogy talán várni lehetne, Krisztus ~áról (Róm 16,16). Igaz, a LXX a héb. kahal a szünagogé szóval is fordítja, de ezt a kifejezést a keresztények nem alkalmazták magukra mint közösségre; a szórványos kivétel mint Jak 2,2 csak erősíti a szabályt. Az értelme csak akkor válik teljesen világossá, ha összehasonlítjuk más

kifejezésekkel, amelyeket Pál szinonimaként v. magyarázatul alkalmaz: a szentek (eredetileg egész biztosan a jeruzsálemi → keresztények nevezték így magukat), Isten választottai, akiket Isten szeret (pl. Róm 8,27; 1Kor 1,2; 6,1; Kol 3,12; Tit 1,1; 2Tim 2,10). Ezek szintén az ÓSz szóhasználatára vezethetők vissza, és a végső idő ~át jelölik mint a kiválasztott Izr. → maradékát; az ~ fogalmának eszkatologikus jellege domborodik ki bennük, s ugyanúgy külön lelki tartalmat hordoznak, mint a választott nép v. az Isten országa a kései zsidóságban (Deutero-Izajás, Trito-Izajás, Dán 7,21; vö. etióp Hénoch v. Ám 9,11, amelyet az ApCsel 15,16 idéz). Pál tehát az ~ról alkotott fogalmát lényegében a jeruzsálemi ős~tól vette át. De az egyetemes küldetését szem előtt tartva hangsúlyozta, hogy Izr.-nek ehhez a hívő maradékához a hívővé lett pogányok is hozzátartoznak (pl. Róm 11), a két csoport együtt alkotja Isten kiválasztott, szent közösségét, amely a tökéletesség felé tart. – A kereszténységről alkotott fogalmával összhangban Pál az ~at olyan közösségnek tartja, amely ugyan ehhez a létrendhez tartozik, de legmélyebb lényege szerint már az eljövendő világhoz, → eónhoz tartozik. Az ~ a mennyben trónoló Krisztus földön élő közössége, amelyet az Ő Lelke tölt el (1Tesz 1,6); kezdete és bizonyos értelemben elővételezése az új eónnak. Már most magáéne mondhatja a rá váró üdvösség javait (megigazulás, feltámadás és egyesülés Krisztussal), de még nem tökéletes módon. Része az Isten és a törékeny ember csodálatos, de egyszersmind fájdalmas kapcsolatának, amely a keresztény létet jellemzi; „a sok nehézség ellenére” is a Szentlélek öröme tölti el (1,6). Ebbe a közösségbe az ember a Krisztusban való hit és a keresztség révén épül be, de ez föltételezi az öröktől való → kiválasztást, amely Isten kegyelmének műve, és a tényleges → meghívást (Róm 8,28 kk.; 9,10–16 stb.; 2Tesz 2,13 kk.); más szóval: az ember Isten kegyelméből lesz az ~ tagja, nem a maga szabad elhatározásából; a vallás tehát már nem függ nemzeti és egyéb tisztán emberi tényezőktől (Gal 3,28; Kol 3,11). Az ~ valóban egyetemes. Még azt a mély szakadékat is áthidalja, ami a választott nép és a „bűnös” pogányok között tátongott (Gal 2,15). Pál gyakran kitér a zsidókeresztények és a pogánykeresztények közti viszonyra; a zsidóságnak mint egésznek hitetlenségével kapcsolatban ez egyik leggyötrőbb gondja (vö. Róm 9–11), de a legkisebb kételye sincs afelől, hogy az ~on belül a 2 csoport teljesen egyenrangú (1,16; 2,9 kk.; 3,9; 10,12; 1Kor 1,24; 12,13; Ef 2,11–22; 3,6 stb.). Az ~ Isten igaz Izr.-e (Gal 6,16), a lelki Izr. (vö. 1Kor 10,1 kk.) a lélekben körülmélték közössége (vö. Fil 3,3), Ábrahám utóda (Gal 3,7.29). – Az Isten országáról Pál sokkal kevesebbet beszél, mint az ~ról; az → Isten országa számára elsősorban transzcendens valóság és olyan teljesen túlvilági jellegű állapot, amely csak akkor kezdődik el, ha az Úr újra eljön. – A páli ~ak szervezésének nyomai már az ún. fő levelekben föllelhetők. Az erőteljesen előtérbe került karizmatikus mozzanatok az ap.-ok ellenőrzése alá tartoznak (pl. 1Kor 12–14). Egyébként is hivatkozik Pál tényleges tekintélyekre, pl. Isten ~ának szokásaira (11,16), az Úr szavaira (7,10.25; 9,14). Az általa alapított ~akban maga az ap. gyakorolja a legfőbb hatalmat; ezenkívül a karizmával rendelkezőknek is van bizonyos, nem csupán egy valamelyik helyi ~ra kiterjedő tekintélye (12,28: ap.-ok, evangélisták, próf.-k; Ef 4,11). A helyi ~akban tisztséget viselőket már a Róm 12,8; 1Kor 12,28; 1Tesz 5,12 említ v. föltételez; Fil 1,1: előljárók (= presbiterek) és diákonosok; → hivatal; → karizmák. – 2. Az Egyház mint Krisztus teste. a) A fő levelek legfontosabb idevágó helyei 1Kor 12,12–31 és Róm 12,4–8; vö. 1Kor 6,12–20; 10,14–22. Pál abból az egész ókori irodalomban jól ismert képből indul ki, hogy az emberi test részei, tagjai, bár a szerepük eltérő, mégis egységet alkotnak és együttműködnek (organizmus). Ez a gondolat főleg a tagok harcáról szóló → mesékben (fabula) öltött testet, és a hellenizmusban, főleg a sztoikus → diatribékben (Epiktétosz, Seneca, Marcus Aurelius stb.) közhelynek számított. Pál a maga módján és a maga céljára használja a képet (12,12 kk.). Mindenekelőtt arra kíván vele rávilágítani, hogy az ~ egységet alkot a sokféleségben, továbbá, hogy a különleges karizmák az egész ~ javát kell, hogy szolgálják. Pál ezzel már szakít is a közhellyel, és amit Krisztus misztériumáról és a megváltásról tanít, abba beleépül az a gondolat, hogy a Lélek a test egységének a záloga; a Lélek a hívőket a keresztségben nemcsak egyenként köti hozzá Krisztushoz (Róm 6,1 kk.; 1Kor 6,11), hanem egymással is összekapcsolja az egy test közösségébe (1Kor 12,13). Ez a test Krisztusé (12,27); v. Krisztusban alkotnak a keresztények egy testet (Róm 12,5); a testet minden további nélkül Krisztusnak lehet nevezni (1Kor 12,12). Ez a test nem a természet műve, nem is tisztán emberi közreműködésnek köszöni létét, hanem pneumatikus

Krisztus-közösség. – b) Ef és Kol. Azt a tanítást, hogy az ~ Krisztus teste, a Fő pedig Krisztus, teljesen kifejtve a Kol (1,15–20.24–27; 3,17), főleg pedig az Ef (1,10.22 kk.; 2,16; 4,4–16; 5,22–33) tartalmazza; itt épp az ecclesia universalis misztériuma a fő mondanivalója Pálnak. Pál gondolatmenete, amely a fő levelek óta tovább érlelődött, már a szóhasználatban is kifejeződik. Csak a Kol és az Ef nevezi Krisztust kifejezetten a test, ill. az ~ fejének; az ~at pedig Krisztus testének; csak az Ef mondja, hogy az ~ Krisztus teljessége (pléróma). De még itt is megtalálható az eredeti kép, ill. a benne kifejezett tartalom: a lelki adományok sokfélesége ellenére alapvető az egység, az elsőbbség pedig a szereteté (2,14–18; 3,6; 4,1–16; Kol 3,14). Ezen túlmenően az Ef és a Kol a Krisztus és a test közötti kapcsolat lényegét is megvilágítja. Az ~at Krisztus teremtette, amikor a kereszten ledöntötte a válaszfalat a zsidók és a pogányok között és az ellenségeskedést megszüntette (Ef 2,13–16), vagyis Krisztus váltotta meg őket, amikor szeretetből feláldozta az életét és ezen az áron tiszta jegyest szerzett magának (5,23–27). Krisztust mint Főt abszolút elsőség illeti meg az ~ban (1,22 kk.; Kol 1,18), ugyanakkor a mennybe fölment Krisztus a záloga az ~ növekedésének és életének (4,11–16; Kol 2,19); az ~nak a Fővel, Krisztussal kell egyre inkább összeforrnia (4,15), a hívek, a tagok benne épülnek egybe a Lélek közreműködésével (2,22; 4,4) és a szeretetben (4,16) azok közreműködésével, akik hivatásuk betöltéséhez megkapták a lélek adományait (4,11–13). Ez a képes beszéd Pálnál sokkal többet jelent mint azt a pusztá tény, hogy Krisztusé ~ában az elsőség (primátus); az ~ teste Krisztusnak, vagyis szoros egységet és életet jelentő közösséget alkot vele. Az ~ mint test a teljessége, a plérómája Krisztusnak. Pál ezt a kifejezést, amelyet vsz. a → gnózióból vett át, minden bizonnyal a tévtanítókkal szembeszállva alkalmazta Krisztusra: benne lakik „az egész teljesség” (Kol 1,19; 2,9 kk.: az istenség egész teljessége) minden erejével, hatalmával, tökéletességével. Ef 1,23; 4,13 (vö. Kol 2,10a): az ~ Krisztus plérómája, Krisztus teljessége, vagyis az, amit Krisztus tölt be, aki mindeneket áthat életet adó isteni erejével, és eláraszt lelki adományaival (vö. Ef 4,10). – Krisztus az összes szellemi hatalomnak is a feje (Kol 2,10; Ef 1,20–22a; 4,10; vö. Fil 2,9–11; → angyal). Az Ef 1,10 és Kol 1,20 szerint elsősége (primátusa) valóban egyetemes és kozmikus: Ő a középpont, ahol találkozik az ~ és a kozmosz, a világmindenség és az angyalok. Ő a Fő és az összetartó erő (vö. Ef 1,10), a kötelék és minden pneumatikus és kozmikus erő forrása. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy Krisztus, a Fő milyen kapcsolatban van az angyalokkal, nehéz feleletet adni (Kol 2,10). Minden bizonnyal másfajta kapcsolatról van szó, mint amilyenben az ~zal áll Krisztus, amely a teste. Ugyanilyen nehéz Krisztus és a kozmosz kapcsolatát (Ef) is közelebről meghatározni. Vajon csak szoteriológiailag kell-e értelmezni v. kozmikus is? – Összefoglalóan elmondható: ahogy Krisztust teljesen betölti Isten, így az ~at is Krisztus, lelki erővel és mennyei élettel (vö. Ef 1,3). Az ~ olyan, mint egy Krisztus erejével telített erőtér, mint a teste, amely egy vele és a teljessége. Föltétlen hatalma van az ~ fölött, ugyanakkor azonban az életet adó erőt is Ő adja neki, végtelenül gyöngéden. Az ~ vonatkozásában Krisztus immanens is, transzcendens is egyszerre. Krisztusnak az ~ra tett éltető hatása sokoldalú a Lélek adományai folytán (ezeket teljes páli értelmükben véve!), amelyek lényegesen hozzájárulnak az ~ fölépüléséhez. – c) A tanítás eredete. Ahogy a fő levelekben találjuk, a tanítás egy – mint fentebb már láttuk – általánosan ismert képek és Pálnak Krisztusról és a Lélekről alkotott fogalmából, pontosabban ezek kapcsolatából kellőképpen megmagyarázható. A Kol és az Ef tovább fejlesztett tanításával kapcsolatban sok exegéta más hatásokat tételez föl. Többen (pl. H. Schlier, E. Käsemann, K. L. Schmidt s bár fenntartással A. Wikenhauser is) arra gondolnak, hogy a Kol és az Ef szerzőjére legalábbis nyelvhasználata, ill. képei vonatkozásában a gnosztikus eszmék hatottak. Más exegéták szerint (pl. P. Benoit) az ~nak az Ef és Kol tartalmazta értelmezésére, miként a nyelvhasználatra is (egyetlen kifejezés kivételével: pléróma) elégséges magyarázatot nyújt az a belső fejlődés, amelyen Pál tanítása átment a külső körülmények hatására és a helyi ~akban időről időre fölvetődött kérdések nyomán, anélkül, hogy gnosztikus mítoszok felhasználásával kellene számolni. Ezeket Pál korában egyébként sem lehet még egyértelműen kimutatni. Úgy vélik, hogy az Ef tartalmazta főnséges gondolatok potenciálisan már a korábbi levelekben is föllelhetők a megváltásról szóló tanításban, valamint Krisztus teljességének misztériumában. – 3. A többi metafora közül, amelyekkel Pál Krisztusnak az ~hoz való viszonyát érzékeltette, különösen az ~ mint Krisztus menyasszonya áll előtérben, főleg mert beépül az ~nak

Krisztus testeként való leírásába (Ef 5,23–32). Krisztus feje az ~nak, amely Krisztusnak a teste: az ~, az asszony a teste a férfinak (5,28); Krisztus és az ~ között jegyesi-házassági kapcsolat van, s ez tökéletes példája (exemplar) a keresztény házastársak közti házassági kapcsolatnak (5,23 kk.); ugyanakkor a keresztény házasság titokzatos képe annak a kapcsolatnak, amely Krisztus és az ~ között áll fenn (5,32). Ez a fölséges tanítás, akár a hivatásbeli köteleességekre való figyelmeztetés keretében, akár más formában megfogalmazva megfelel az őskeresztény felfogásnak, amely szerint Jézus → vőlegény (Mk 2,19 kk.; Jn 3,29; vö. Jel 19,7 kk.; 21,22; 22,17); de ugyanúgy összhangban áll az ap.-nak Krisztusról és ~áról alkotott felfogásával is. A 2Kor 11,2 („Isten féltékenységével féltetek titeket”) inkább Jahve és népe jegyesi kapcsolatának ósz-i képét idézi (Jer 2; Oz 1–3 stb.); szembeötlő, hogy Pál ezt a képet a helyi ~ra vonatkoztatja. – Alkalmazza Pál még az épület képét is az ~ra (Ef 2,20–22; vö. 1Tim 3,15; 1Pét 2,1–10); az „épület” a Lélek erejéből Isten szent templomává „nő”, amelynek az ap.-ok és próf.-k az alapjai, Krisztus pedig az épületet összetartó szegletkő (→ kő); ugyanez a kép némileg módosítva és az egyik helyi ~ra vonatkoztatva: 1Kor 3,9 kk.; 3,16; 2Kor 6,16. – Végül hasonlítja Pál az ~at családhoz (Ef 2,19), államhoz (2,12.19); tekinti felnőtt embernek, aki az új ember (a korábbi egyedi kép kollektivizálása; vö. Kol 3,9 kk.; Gal 6,15; 2Kor 5,17). – 4. A Pál alapította ~ak szervezettségéről különösen a → pasztorális levelek tájékoztatnak; → hivatal. – III. A szinoptikusok közül az ~ elnevezéssel csak Máté evangélista él (Mt 16,18 és 18,17), de azért náluk is találunk fontos részleteket az ~at illetően (különösen, hogy leírják az alapítását). Ahogy a szinoptikusok bemutatják, Jézus egész működése arra irányult, hogy személye, mint központ köré maradandó vallási közösséget alapítson, amely halála után is fennmarad és folytatja küldetését. Ezt a közösséget mindenekelőtt a Jézusban való hit megvallása és Jézusnak egészen a halálig való követése (pl. Mk 8,34–38; Mt 10,26–39) teremtette meg. Itt tehát lényegbeli különbséget látunk a korábbi hit hirdetőkhöz és a keresztelőkhez képest, akik ugyan megkívánták az Istenben való hitet, de tanításuk és küldetésük központjává nem saját személyüket tették meg. Jézus megkívánja személyét illetően tanítványaitól az állásfoglalást, amelyen valójában Jézus halála sem változtat semmit, ezért válhat személye vallási közösség hitének és tiszteletének maradandó alapjává, ill. tárgyává. Erre utal az a szabadság is, amellyel Jézus olyan tanítást hirdetett az isteni kinyilatkoztatással egy szintre helyezve (pl. 7,29: „úgy tanított mint akinek hatalma van”), amely lényeges pontokban eltért az ÓSz-től (Hegyi beszéd). Jézus tudatában volt, hogy ennek szükségszerűen szakadáshoz kell vezetnie nemcsak tanítványai és a palesztinai zsidóság között (Mk 2,21; Mt 8,10–12 = Lk 13,28–30; Mt 21,43), hanem az emberi társadalom legelemibb és legerősebb kötelékein belül is (10,34–39). A Jézus által létrehozott vallási közösség alaptörvénye a felebaráti szeretet. Egységének és hitének képe és kifejeződése a keresztség (28,19) és az Eucharisztia szertartása (alapításának leírása). Végül Jézus szervezeti keretet és tekintélyt is adott – legalábbis csírájában – ennek a közösségnek közvetlen tanítványai személyében, akik helyette képviselik majd a tekintélyt (18,18) és osztoznak vele a tanítói teljhatalomban (Lk 10,16). A fő tekintélyt a tizenkettő élére állított Péter képviseli, a nyáj pásztora (Jn 21,15–17), a szikla és Jézus ~ának alapja; az ő kezében lesznek a mennyek országának kulcsai (Mt 16,19). A sziklára vonatkozó szavak „egyedi” jellege (16,18) nem tárgyi, hanem irodalmi természetű. Ezzel párhuzamos helyeket hiába keresünk a többi szinoptikusnál; s az ev.-okban csak itt és 18,18-ban találkozunk az ~ elnevezéssel, amelynek arám megfelelője erősen vitatható Jézus ajkán. A hely vitatása terméketlen his de verbo-hoz vezet, ha nem látjuk be és nem fogadjuk el, hogy az Úrnak Péterhez intézett szavai ugyanabba a vonalba esnek, mint Jézus egész működése, és valójában annak jelentik egészen természetes, bár csak átmeneti jellegű megkoronázását, amit ha nem is bibliai, de tárgyilag teljesen helyénvaló kifejezéssel az ~ alapításának szoktunk nevezni; így, 16,18 esetében nem valami elszigetelt eseménnyel állunk szemben Jézus életében (vö. G. Kittel). Ezenkívül: Lk 22,31 kk. és Jn 21,15–17 tökéletes összhangban áll Péternek Mt 16,18: kijelölt helyével. Jézus ~át olykor úgy állítja elénk az evangélista, mint nyáját (Lk 12,32), amelynek Krisztus a pásztora (Jn 10,1 kk.), akinek helyét Péter tölti be a földön (21,15–17), bár a szinoptikusoknál az Isten országa nem azonosítható minden további nélkül az ~zal, ennek földi megjelenési formájában. Az Isten országa eszkatologikus és transzcendens, de Jézusnak és tanítványainak személyében már jelenvaló (Mt 12,28; Lk 11,20). Az Isten országát a földön talán az ~ lelkének

lehetne nevezni v. az ~at az Isten országa szervezetének, addig, míg az Isten országa nem tökéletes. – IV. Az ÚSz más kv.-ei az őskeresztény ~ fogalom szempontjából kevésbé fontosak, de természetesen ezekben is sok olyan – itt nem tárgyalható – részlet van, amelynek alapján el lehetne teol.-ilag mélyíteni az ~ról eddig elének tárult képet. Jánosnál az evangélista és a levelek eleve eltérnek a szinoptikusoktól abban, hogy az Isten országa helyett az életet emelik ki; ezzel összhangban áll, hogy az ~ is inkább belső és személyes kapcsolat, semmint látható közösség. Jn hangsúlyozza a szeretet kötelékét, a természetfölötti jelleget és az Istennel való életközösséget (Jn 10,1–16.27–29; 13,34 kk.; 15,1 kk.; 17,6–26 stb.). De Jánosnál is találkozunk az ~ban tekintéllyel; 21,15–17; 1Jn 2,24; 4,6: a tanítói tekintélyt tanúsítja. A Jel tartalmaz leveleket, amelyeknek Kisázsia 7 helyi ~a a címzettje, és megjövendöli az ~ üldözését és az ~nak, mint a Bárány menyasszonyának, a mennyei Jeruzsálemnek harcát és végső győzelmét. – Az ApCsel nagyon fontos forrás az ~ első éveire nézve. Azt állítja elének, hogy a jeruzsálemi ~ miként fejlődött egy ténylegesen még csak kialakulóban lévő, de elvben már egyetemes ~zá, a zsidókból és a pogányokból. Nagy jelentősége van a 9,31; 15,41; 20,28 tartalmazta ~ kifejezésnek. Az ap.-i levelek nem foglalnak magukban olyat, ami többletet jelentene Pál ap. tanításához képest; főleg 1Pét mutat – bár az ~ elnevezést nem találjuk meg benne – szembeötlő hasonlóságot Pál gondolataival és megfogalmazásaival (vö. 1Pét 2,5.9.10).

XXV. A Primátus Temploma a Genezáreti-tó partján. Feltámadása után itt adta át Jézus Péternek a primátust (vö. JN21,15–17)

Egyiptom (a gör. Aigiptosz szóból, amely a 'Ptah [isten] háza' jelentésű szóra vezethető vissza): Az ~i elnevezés a talaj fekete színére utal, szemben a vörös, azaz sivatagi talajjal; a héb. masor (a költői nyelvben) és ham (a Zsolt-ban) utal Felső-~ra és patros az ország D-i részére (Iz 11,11; Jer 44,1). – Földrajzilag a Kr. e. 3. évezred elejétől alakult ki ~ mai alakja: hosszan elnyúló, 5–25 km széles oázis a Líbiai- és az Arab-sivatag között, a Nílus két partján, amely D-en Sziene (Syene) mellett lép be az országba, É-on a Földközi-tengerbe torkollik. A Nílus jún. elején kezd áradni és szept.-ben tetőzik; a vízállás márc.–jún. között a legalacsonyabb. Éhínség (Ter 41) elsősorban akkor lép fel, ha a Nílus nem árad ki eléggé, s hordalékot sem rak le. A Nílus egyszersmind a közlekedési út is. A sz.-ok során ~ növényzete és az állatvilága sokat változott (ma pl. már nem terem papi-rusznád). – Az ~iak a hamiták közé tartoznak (10,6); többször keveredtek más népekkel (pl. hikszoszok, líbiaiak, gör.–róm. kor, arab betörés), de a zömükben mohamedán (csupán 10 %-ban keresztény, azaz kopt) parasztok (fellahok) még ma is sok tekintetben hasonlók elődeikhez. – A tört. előtti korból származó leletek a csiszolatlan kőkorig nyúlnak vissza. – ~ tkp.-i tört.-e (Kr. e. 332: Nagy Sándor hódításáig) 26 évsz.-ot ölel fel. Ezt az időt a Ptolemaioszok korában élt, gör.-ül író szebenmütozsi papnak, Manethónnak a műve (Aigüptiaka) nyomán 31 dinasztiaira szokás osztani. Más ~i eredetű fölosztás szerint 3 fő korszakot különböztetnek meg: őbirodalom (3–6. dinasztia), középső birodalom (11–13. dinasztia), újbirodalom (18–20. dinasztia). Az 1. dinasztia alapítója (Manethón szerint: Ménész) és a 2. dinasztia alapítója (Thisz) Felső-~ból származott; Ménész egyesítette a két országrészt és Memphisz mellett épített egy erődöt. – 1. Óbirodalom (3–6. dinasztia, Kr. e. 2800–2200). Dzsószerral (3. dinasztia) a művelődés terén is első virágkorát élte; ő építtette az első ún. lépcsős piramist Szakkarában. A 4. dinasztia korában érte el a fejlődés tetőfokát Kheopsz, Khephrén és Mükerinosz uralma alatt, akik a Giza melletti piramisokat építtették. Az 5. dinasztia Héliopoliszból származott. A napkultusz jegyében a fáraó nevének gyakran része volt a Re ('nap'). Elfoglalták a Sínai-félszigetet és kereskedelmi kapcsolatot létesítettek Kisáziával. I. Pepi (6. dinasztia) hadjáratot indított D-Palesztina és Núbia ellen. A 7–10. dinasztia idején (Kr. e. 2200–2100), az ún. első közbülső időszakban ~ hanyatlásnak indult, a birodalomban teljes anarchia lett úrrá. – 2. Középső birodalom (11–13. dinasztia, Kr. e. 2100–1730). A 11. dinasztia tagjai már az egész ország fölött uralkodtak. A 12. dinasztia idején ~ virágkorát élte: ekkor épültek az öntözőművek (Fajjúm), s a szemita bevándorlás megakadályozására hozzáfogtak a védelmi vonal kiépítéséhez. Az ún. második közbülső idő az újabb hanyatlás ideje. Kr. e. 1700 után ~ a hikszoszok uralma alá került, akikről

alig tudunk valamit. A központjuk valahol a Nílus-delta K-i részében, Avariszban lehetett, amelyet a későbbi Tanisszal azonosítanak. Többen erre az időszakra teszik Jákob törzsének ~ba költözését (→ Izrael fiai Egyiptomban); József a fáraó vezére lehetett (a vezér jogairól és kötelességeiről – legalábbis az újbirodalom idején – tudjuk, hogy a gabonaraktárakra is fölügyelt; vö. 41), bár az is lehetséges, hogy valamilyen más tisztséget viselt, amelyet épp az ő számára létesítettek. A thébai fejedelmek összefogtak a hikszoszok ellen; mozgalmuk Felső-~ra, a Nílus-deltára is áttért. A 17. dinasztia királya, II. Szekenenré föltehetően elesett egy csatában (a múmiája erősen roncsolt testű). – 3. Újbirodalom (18–20. dinasztia, Kr. e. 1550–1070). A 18. dinasztia (Kr. e. 1552–1306) első uralkodója, Amószisz (ur. Kr. e. 1552–1527) nemcsak Avariszból űzte ki, hanem egész Kánaánig visszaszorította a hikszoszokat, úgyhogy Saruchent 3 évre megszállta (Józs 19,6). D-en is harcolt, így néhány évtizedre biztosította a békét, amit utóda, I. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1527–1506) a birodalom belső megszilárdítására használt föl. Utána I. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1506–1494) hadjáratot vezetett Ázsiába és egészen az Eufráteszig előrenyomult. Ettől kezdve az ~iak Palesztinát/Szíriát birodalmuk részének tekintették. Mivel az ~i megszállók nagyjából zsoldosokból álltak, az ~i nyelv és műveltség Ázsiában nem terjedt el annyira, amennyire egyébként várható lett volna. A palesztinai ásatások eredményesebbek az egyiptológia, mint az ~iak a biblikum szempontjából. – I. Tuthmószisz fia, a fiatalon meghalt II. Tuthmószisz követte a trónon. Utóda, a még kiskorú III. Tuthmószisz helyett először a hátrahagyott özvegy, Hatsepszut kormányozta a birodalmat. Am uralma 2. évében – jóslat miatt – már magát választotta meg uralkodónak, és 20 évig a saját nevében uralkodott. Amikor halála után III. Tuthmószisz végre uralomra jutott, mindent megtett azért, hogy Hatsepszutnak emléke se maradjon. III. Tuthmószisz, akit némelyek az ókor Napóleonjának neveznek, 16 hadjáratot vezetett Ázsiába (Palesztinába/Szíriába); elfoglalta Saruchent és Megiddót, majd az Orontész melletti Kádest is. Igazi ellenfelének a Mitanni birodalmat tekintette, amely a szíriai-palesztinai városállamok uralkodóit maga mellé állította. III. Tuthmószisz épen fennmaradt, kőbe vésett évkv.-ei fontos forrásai e kornak. Az ő idejéből való egy felirat, amely a meghódított palesztinai városok és a legyőzött népek nevét tartalmazza. Joppe elfoglalását egy legendás tört. örökítette meg. Az ő idejében bukkant föl első ízben az 'aperu szó (→ héberek) is. – II. Amenóphiszról (ur. Kr. e. 1438–1412) följegyezték, hogy 2-szer is tartott szemlét Ázsiában, s egészen Mitanniig eljutott. Fia, IV. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1412–1402) a hettiták ellen szövetkezett Mitannival és mitanni hercegnőt vett feleségül. Gézerben elnyomott egy fölkelést. Fia, III. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1402–1364) erőskezű uralkodó lehetett, de világhódító törekvései nem voltak. Külföldi kapcsolatairól az → amarnai levelekben olvashatunk. Fia és utóda, IV. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1364–1347) a birodalmi istennek, Théba istenének, Ámonnak a tisztelete helyébe a Nap (Aton) tiszteletét iktatta, és ennek jegyében a saját nevét is Ehnatonra változtatta. Az ÓSz ismételtlen említi ugyan az ~i isteneket, de név szerint csak → Ámon fordul benne elő úgy, hogy nem vitatható (Jer 46,25). IV. Amenóphisz uralma idején nemcsak a mitanniak helyébe lépő hettiták veszélyeztették ~ ázsiai tartományait, hanem az arab pusztákból érkező szomszédok is. Ázsiában ugyanakkor szaporodtak a fölkelések. – Néhány rövid ideig uralkodó fáraó (pl. Tutankhamon) után a 18. dinasztia utolsó tagja, Horemheb (ur. Kr. e. 1334–1306) lépett trónra. A 19. dinasztia tagjainak, kivált II. Ramszesznek állandóan hadakoznia kellett az ázsiai tartományokért. Ezzel függ össze, hogy először Memphisz, majd II. Ramszesz idején Tanisz lett a főváros. Vsz., hogy I. Szeti v. II. Ramszesz volt az a fáraó, aki elnyomta Izr. fiait, Izr. kivonulása pedig II. Ramszesz v. Merneptah idejére eshetett. I. Szeti (ur. Kr. e. 1304–1290) az Orontész melletti Kádesnél megütközött a hettitákkal, II. Ramszesz (ur. Kr. e. 1290–1224) szintén hadakozott velük, utóbb azonban „örök szövetséget” kötöttek, amely mind ~i, mind hettita nyelven fennmaradt. A hettita birodalmat nem sokkal később az É és Ny felől előrenyomuló hajós népek is szorongatták. II. Ramszesz, valamint utóda, Merneptah (ur. Kr. e. 1224–1204) és a 20. dinasztia 2. tagja legyőzték ezeket a hajós népeket, és Ázsia előzönlését is sikerült megelőzniük; győzelmük után új jövevények (köztük a filiszteusok) telepedtek le Palesztina partvidékén. Merneptah idejéből maradt fenn az I. Anastasi Papirusz, amely sok adatot tartalmaz Szíriáról, Palesztináról és Föníciáról, bár sajnos, kérdés formájában. Merneptahtól maradt fenn a híres izraeli sztélé. A 20. dinasztia idején a hajós népek újra előnyomultak és Líbiával szövetségben

megtámadták ~ot, de III. Ramszesznek (ur. Kr. e. 1184–1153) sikerült őket visszaszorítani. Utódai elvesztették Ázsia fölötti hatalmukat, s Izr. is szabadon fejlődhetett. – ~ még 5 évsz.-on át főnállt. A 21. dinasztia fáraói azonban csak D-en uralkodtak, Taniszban egy másik dinasztia került uralomra, amely hamarosan kiterjesztette hatalmát Felső-~ra is. Később líbiai (22. és 23. dinasztia), ill. etiópiai (25. dinasztia) uralkodók kormányoztak. A tört.-i adatok ebből az időszakból is szórványosak. Salamon mindenesetre kapcsolatban állt egy tanítáival (talán II. Pszuszennésszel), elvette a lányát és hozományul megkapta tőle Gézert (1Kir 3,1; 9,16); ~i felesége számára Salamon palotát építtetett Jeruzsálemben (a későbbi palotákon is érződik az ~i hatás, pl. a díszablak; Jer 22,14). Az ÓSz-ben (1Kir 14,25; 2Krn 12,2–4) az első név szerint szereplő ~i fáraó a líbiai → Sisák (I. Sesonk, ur. Kr. e. 945–924), akinek a Nílus deltája vidékén volt a székhelye. Ehhez a Sisákhoz menekült Jerobeám, miután Salamon elleni lázadása nem sikerült, és nála maradt egészen Salamon haláláig (1Kir 11,40). Amikor hazatért, Jerobeám Izr. királya lett, Sisák pedig – föltehetően Jerobeám biztatására – rátört Júdára. A 2Kir 19,9: szerepel még a 25. dinasztiból való Tirhaka (ur. Kr. e. 689–664); ellene harcoltak az asszírok, akik Kr. e. 664: behatoltak – első ízben! – ~ba, s fölégették Thébát. – Kr. e. 664: I. Pszammetik új ~i dinasztit alapított (26. dinasztia). Utóda, Nechó fáraó meg akarta szerezni Palesztinát és Szíriát. Jozija szembeszállt vele, Megiddónál ütköztek meg, ahol Jozija halálos sebet kapott. Kr. e. 609: Jozija után fiát, Joacházt választották meg királynak, de Nechó leverte, sőt magával vitte ~ba is és helyette Jozija másik fiát, Jojakimot ültette trónra (23,29–35). Végül a 24,7; Jer 44,30 említi még Babilónia ellenségét, Hofra fáraót. Kr. e. 587: Jeruzsálem pusztulása után sokan menekültek hozzá, ezek Jeremiást is magukkal vitték (42–44; 2Kir 25,26), s a Nílus-delta K-i részén telepedtek le (Jer 2,16; 43,7–9; Ez 30,18). Kr. e. 525: ~ot meghódították a perzsák (30,13). A perzsa uralomnak Kr. e. 332: Nagy Sándor vetett véget, bár az ~iak néhányszor fölkeltek a perzsák ellen. Nagy Sándor új fővárost alapított: Alexandriát; ez hamarosan központja lett a gör. és zsidó tudományos életnek. A Ptolemaioszok korában egy ideig virágzott, majd hanyatlásnak indult, mind politikai, mind gazdasági téren. Kr. e. 30: az actiumi csata és Kleopátra öngyilkossága után ~ róm. tartomány lett. Bár a róm. császárok külsőségeiben sok dolgot átvettek a fáraóktól, elnyomták és kihasználták az országot. Az ~iak dediti-ciinek, azaz olyan tartomány lakosainak számítottak, amelyek meghódoltak a róm. birodalomnak, s így katonai szolgálatot sem teljesítettek. – A Szentcsalád ~ban már mint róm. tartományban keresett és talált is menedéket. A hagyomány szerint Márk evangélista térítése révén ~ nagyon hamar keresztény lett és fontos teol.-i viták székhelyévé vált (Szt. Kelemen, Origenész), s itt alakult ki a remeteség. – Az ~i nyelv a hamitszemita nyelvcsaládba tartozik, de a nyelvcsaládon belül helyzetét nehéz meghatározni; emiatt a héb.-be került ~i jövevényszavak kérdését sem lehet egyértelműen tisztázni: ősi rokonsággal is lehet, ill. kell is számolni. → szemiták, → hieroglifák.

34. Az Egyiptomi Birodalom Kr. e. 1450 körül

36. Asszurnaszirpál. Dombormű egy ninivei palotából. British Museum

egyiptomi csapások: 1. Az ~kat prózában a Kiv 7,14–12,36 beszéli el; a Zsolt 78,43–51; 105,26–36 költői öszszefoglalásukat nyújtja; a Bölcs 16–18 szabadon vázolja: Jahve Izr. fiainak hagyománya szerint milyen csapásokkal látogatta meg a fáraót és az egyiptomiakat, hogy Izr. fiainak Egyiptomból való kivonulását lehetővé tegye. Az ~ részben jellegzetesen egyiptomi jelenségek (békák, szúnyogok, sötétség a homokvihar következtében), általános K-i veszedelmek (sáskák) v. főleg Palesztinából ismert bajok (jégeső), amelyeknek gyors egymásutánja és hatásossága Isten közbelépésére utal. Az irodalomkritika kimutatja, hogy a Kiv felölelte tört. fokozatosan alakult ki, s az idők folyamán bővült, fejlődött (vö. pl. 9,3–6 és 9,19–21 v. 9,25 és 10,5.12.15); megítélésekor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy több forrással lehet, sőt kell is számolnunk (→

Pentateuchus); kiindulásul talán az öldöklő angyal megjelenése szolgált húsvét éjszakáján; a tetőpontot mindenestre ez jelenti. Az a gondolat, hogy Jahve hatalmasabb Egyiptom isteneinél és varázslóinál, Izr. fiai elbeszélő művészetének egyik legsajátosabb termékében öltött formát. – Az ~ra emlékeztetnek a Jel 9; 16: felsorolt csapások. Lásd a II. színes képet.

II. Sáskák. Vö. KIV 10,1–20: A nyolcadik egyiptomi csapás

egyistenhit, monoteizmus: egyetlen istenség elismerése és tisztelete, mindazoknak a lényeknek egyidejű tagadásával, akiket a többistenhit (politeizmus) tisztel. Az ~ épp ebben különbözik a monolatriától és a henotheizmustól, amely szintén csak egy istenséget ismer el és tisztel, de más istenek létét azért nem tagadja. Egyértelműen monoteista vallásúak a zsidók, a keresztények és a mohamedánok; a mandeizmus (Zarathusztra vallása) ugyan az abszolút transzcendens Ahura-Mazdát tiszteli, de nem teljesen mentes különféle dualisztikus elemektől. – I. Az ÓSz-ben Izr. fiai körében az ~ csak egészen lassan, sok nehézség legyőzésével alakult ki, ill. szilárdult meg számos sokistenhívő és naturalisztikus eltévelyedés után, amely főleg a népi vallásosságot jellemezte. Ezért megkülönböztették a tiszta és csak szűk körben élő ~et és a sokkal elterjedtebb népi vallásosságot, amelybe sok olyan szokás átkerült a pátriárkák előtti korból, v. a szomszédos népek köréből, amely nem felelt meg az ~nek. De a tiszta ~ is fejlődés eredménye: 1. Mózes előtt különféle istennevek éltek, elsősorban → El és → Elohim, de talán → Jahve is. El neve legtöbbször közelebbi meghatározással fordul elő El-Olam (Ter 21,33: az örökkévalóság Istene), El-Roi (Ter 16,13: a megjelenő Isten v. 'aki lát engem, aki reám tekint'), El-Bétel (28,12–22: Bétel Istene, annak a helynek Istene, ahol az Úr van), El-Eljon (14,18–20: a magasságbeli), El-Saddai (17,2; 35,11: a magasságbeli Isten v. a LXX szerint a mindenható Isten); a Kiv 6,3 szerint az a név (Mindenható Isten), amelyen Isten az ósatyáknak kinyilatkoztatta magát; végül Ábrahám Istene (Ter 24,12,27; 31,42), Izsák Istene (46,1), Izsák atyjának Istene (26,24; 28,13 stb.), az atyák Istene (Kiv 3,13: atyáitok Istene), Jákob erőse (Ter 49,24). Abból, hogy a jelzők ennyire eltérnek, sok vallástörténész arra következtet, hogy az ósatyák több helyi, ill. törzsi istenséget tiszteltek, de föltevésük alaptalan. Elnék Ugaritban is több neve volt; a megjelölések nem tulajdonnévi értékűek, ezért ugyanarra az egy Istenre vonatkoztathatók; a Ter tartalmazta elbeszélések, a bennük leírt események a különféle neveken is ugyanazt az egy Istent tételezik föl: Izsák Istene és atyjának Istene (26,24 kk.), Jákob erőse és Izrael sziklája (49,24) egy és ugyanazon Isten; az az Isten, aki Mózesnek megjelent, azonos Ábrahám, Izsák és Jákob Istenével (Kiv 3,15); El Izr. Istene (Ter 33,20), aki nem túrt meg maga mellett „idegen” isteneket (35,2,4). Kinyilatkoztatta magát az atyáknak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, állandóan övével volt, szövetséget kötött velük (12,1–3; 15,7–18; 17,1–14) és vándorlásuk idején oltalmazta őket (15,7; 24,48; 30,27–30; 39,3–6.21–23). Hatalma és uralma nem korlátozódott egyetlen helyre (18,25: az egész föld bírója) v. egyetlen törzsre (12,3), ha a nem Izr. fiai közül valók Izr. Istenének tekintették is (26,28; 30,27) és ha Izr. fiai más törzsek istenségének létét nem tagadták is (31,53), Izr. Istenének erkölcsi vonásait, hatalmát és atyai szeretetét a Ter elbeszéléseiben (pl. 12,17; 19; 20,3–7) kívül számos istennévi elemet tartalmazó, ill. istennévi eredetű név is tanúsítja. – 2. Az ósz-i kinyilatkoztatás kibontakozásában Mózes igen nagy szerepet töltött be. Az atyák Istene Jahveként nyilatkozott meg neki (Kiv 3,13–15), aki valóban van és megmutatja hatalmát (vö. 6,5–8; 7,27). Izr. törzseit Egyiptomból kiszabadítva megszerezte saját tulajdonul (19,5), sőt menyasszonyul (Jer 2,2; Ez 16,8–14; Oz 2,16; 9,10) magának, és szövetséget kötött velük (Kiv 24,3–8; 34,1–35). Ennek értelmében Izr. fiai az ő népe lettek, olyan nép, amely ettől fogva úgy fogta körül Jahvét mint hadijelvényét (17,15 kk.). A szövetség legfontosabb föltételeit a Tízparancsolat tartalmazza, ez az igaz erkölcsi törv. (20,2–17; MTörv 5,6–18). Izr.-nek Egyiptomból való kiszabadítása kor Jahve valóban olyannak bizonyult, mint aki van és közbelép; az Izr.-lel kötött szövetségben szabad, erkölcsi lénynek és föltétlen Úrnak nyilatkoztatta ki magát (vö. Kiv 15,18; 19,6; Szám 23,21), aki fölötte áll az embernek és a népének és teljes engedelmisséget kíván; azokban az eseményekben, amelyek a Sínai-hegyen a szövetségkötést kísérték (Kiv 19,9.12 kk. 16) szent és félelmetes Istenként mutatkozott meg. Azt a vallást,

amely ilyen vonásokat mutat, már ~nek lehet tekinteni akkor is, ha a Kiv más istenek létezését és semmi voltát nem tartalmazza is szó szerint megfogalmazva (vö. 15,11). – 3. A hagyomány bizonyos szétesési jelenségeket Mózes korába vetít vissza (32: az aranyborjú; Szám 25,1–3: a peorbeli Baal). Az Ígéret földjének elfoglalása után Izr. fiai a kánaániaktól az anyagi műveltséggel sok vallási nézetet és kultikus szokást is átvettek. Jahve továbbra is megmaradt Izr. nemzeti Istenének és a szétszóródott törzsek közt a fő köteléknek, de azért a kánaáni Baal és Astarte tisztelete, majd a föníciai, asszíriai és babilóniai istenek tisztelete is elterjedt (Bír 2,11–13; 3,7; 1Kir 14,22–24; 16,31–34; 2Kir 21,2–7 stb.). Így kialakult a szinkretista népi vallásosság, amelynek még Hiszkija és Jozija király intézkedései sem tudtak véget vetni, csak a babilóniai fogságban szűnt meg. A próf.-k tiltakoztak; Illés döntés elé állította a népet: az Úrnak akar-e szolgálni v. Baalnak (1Kir 18,21), kigúnyolta Baalt (18,27), és bebizonyította: „az Úr az Isten” (18,21.37.39), egyedül Ő „az Isten Izraelben” (18,36). Ámosz próf. hangsúlyozta, hogy Jahve az Úr, nemcsak Izr. fölött, amelyet szabadon választott ki, ezért el is vethet (Ám 3,2; 9,7–8), hanem az idegen népek (1,3–15), sőt az ég és a föld (5,8; 7,4; 8,9), valamint az alvilág (9,2) fölött is. Ozeás inkább Jahvének népe iránti szeretetét emeli ki (Oz 3,1; 11,1 stb.), ezért Izr.-nek csak Jahvét kell szeretnie és tisztelnie; más istenek tisztelete kicsapongás, házasságtörés (2,2–5). Ismételten szólt a Baalok és bálványok tisztelete ellen (4,12 kk. 17; 8,4; 11,2). Izajás számára Jahve a Szent (Iz 1,4; 5,19; 6,3; 10,17 stb.), egyedül Ő magasztos (2,10–17), fölötte áll minden gyengeségnek és bűnnek (1,4; 5,24 kk.; 10,17), az egyetlen, aki Isten és lélek (31,3), hatalmas és örökkévaló. A bálványok semmik (41,24.29; 44,9), emberi kéz művei (2,8.20). Jeremiás még keményebben küzdött a bálványimádás ellen. A próf.-k szavai tiszta ~ből fakadtak. Ugyanakkor világosan látható, hogy a próf.-k nem új tanítással álltak elő; ellenkezőleg: a mózesi időkben kapott kinyilatkoztatásra hivatkoztak, és a mózesi időt tekintették a tökéletes és eszményi vallásosság korának, ahogy olykor mondták: Jahve és népe közötti első szerelem idejének (Jer 2,2; Ez 16,3–14; Oz 2,14–24). De a próf.-knak a bálványozás elleni harca előmozdította a tiszta ~ kibontakozását, kiváltképpen Jahvének, mint egyetlen uralkodónak (pl. Iz 7,18–20; 8,7–10; 13; Jer 46; Ám 1,2–2,3; 9,7) és az erkölcsi rend Istenének az elismerését, aki elsősorban az általa adott erkölcsi törv.-ek megtartását kívánja (Iz 1,17; 11,9; Oz 6,6; Ám 5,4 kk. 23–24; Mik 6,8 stb.), és elvet minden olyan kultuszt, amely nem tiszta érzületből fakad. Elméletileg először Második Izajás taglalja a kérdést (Iz 41,1–5.21–29; 43,9,13). – A próf.-k hirdette ~ az ÓSz többi kv.-ében is érvényre jutott; számos zsoltár és a bölcsességi irodalom a mindenség alkotójaként dicsőíti Jahvét (pl. Jób 38; Zsolt 8; 104; 93,2; 96,10; Péld 8,23–30; Sir 24,3–9; Bölcs 9,1–3; Jud 9,12; 16,14–15), fölségének, szentségének és erkölcsi követelményeinek elismerése általános (Zsolt 40,7 kk.; 50,14 kk.; 51,17 kk.; 69,32; 93; 95,3–5; 97); rajta kívül nincs más isten (vö. pl. 96,5; 97,7). Ennek ellenére még azokban a kv.-ekben is előfordulnak más istenségek létét föltételező kifejezések, amelyek kifejezetten az ~et hirdetik, ill. tanítják (így pl. MTörv 4,19; Zsolt 95,3; 96,4; 97,7.9). Ez a környező pogány népek körében általános bálványokkal függ össze, amelyek az illető pogány népek istenségeit ábrázolták; ugyanakkor azonban azt is tanúsítja, hogy Izr.-ben az ~ nem a filozófia okoskodásának szülötte. A korai zsidóság szakított a következetes ~tel elismerte az istenek létét, de csak szellemeknek v. démonoknak tekintette őket (MTörv 32,8: LXX; Hénoch 89,59; Jub 15,30 kk. és MTörv 32,17: LXX; Bár 4,7; Hénoch 19,1; Zsolt 95,5: LXX; 1Kor 10,19). – II. Az ÚSz ismételten kiemeli az ~et és olykor a MTörv monoteista formuláit is idézi (vö. Mk 12,29.32 és MTörv 6,4; 4,35). Pál ap. arra inti Lisztra pogányait, hogy a bálványoktól forduljanak az élő Istenhez (ApCsel 14,15); az ún. istenek valójában semmik (Gal 4,8; vö. Róm 1,23.25; 11,33–36; 1Kor 8,4–6; 1Tim 6,16; Jak 2,19 stb.). Ezt a tanítást sem a Szentháromság tana, sem az angyalok létének elismerése nem szorítja korlátok közé.

egynejűség: → házasság.

egység: részek magasabb szemponthoz igazodó összetartozása, személyek közösségbe tartozása. A szó úsz-i értelmében a keresztény emberek ~e az Egyh.-ban nem csupán az egy hitet valló, egy érzületű és egy célra törekvő emberek összetartozása, hanem ez az ~ Krisztusban van. Isten új népe benne valósul meg. Az egyes ember általi válik az Egyh. tagjává, hogy beleépül Krisztus testébe. Az ~nek ez az értelmezése abban az

egyedülálló szerepben való hiten alapul, amelyet Krisztus az üdvösség rendjében, ill. tört.-ében betölt, és sokféleképpen kifejez. A legegységesebben Pál fejezte ki. Bárhog vélekedünk is az Ádám–Krisztus tipológiát illetően (Róm 5,12–21; vö. 1Kor 15,21–23.45–49), annyi bizonyos, hogy Pál Ádámban a bűn, a halál és a törv. hatalmában állónak látja az emberiséget, Krisztusban pedig a kegyelem, az élet és a megigazulás útján járónak. Ez elvben minden emberre vonatkozik, mégis csak azoknak lesz osztályrésze, akik hisznek és megkeresztelkednek, és így meghalnak és feltámadnak Krisztussal (Róm 6,3–11; vö. Kol 2,12), magukra öltik Krisztust (Gal 3,27; vö. Róm 13,14; Ef 4,24; Kol 3,10), más szóval eggyé lesznek Jézus Krisztusban (Gal 3,28; vö. Róm 12,5; 1Kor 12,13; Kol 3,15; Ef 4,4). Az Eucharisztia ünneplésekor az egy testnek ez az ~e mindig újra megvalósul (1Kor 11,23–29; vö. 10,16–17). János a szőlőtő és a szőlővessző képében juttatja kifejezésre az ~et. E kép háttéréül ósz-i kép szolgált: ott Izr. Isten által ültetett szőlőtő, amelynek sorsában Isten népe tört.-ét mutatta be a zsolttáros (Zsolt 80,9–19), itt viszont Isten megtisztította, megmetszette ugyanazt a szőlőtövet, hogy gyümölcsöt teremjen. Az Egyh. Isten új népe, az igazi szőlő, de csak akkor, ha Krisztussal eggyéforr, ha elmondható: Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők (Jn 15,5), nem pedig abban a megfogalmazásban, hogy ti vagytok a szőlőtő. Ezzel a 4. ev. valami egészen újat mondott, ami már nem csupán annak kinyilatkoztatása, hogy kicsoda Jézus az emberek számára, hanem Egyh.-ával való teljes egységében állítja Őt elénk: Krisztust éppúgy nem lehet Egyh.-ától elkülöníteni, ahogy az Egyh.-at sem lehet Krisztustól elválasztani. Krisztusnak és Egyh.-ának ~e az élet, a növekedés és a gyümölcstermés ~e. – Az ~, amelyet a Szentlélek hozott létre Krisztusban, nem jelent egyformaságot; sokféleségben nyilvánul meg: Krisztus testének tagjai különféle kegyelmi ajándékokban részesülnek, más-más szolgálatot teljesítenek. De egy és ugyanaz a Lélek, aki mindent végbevisz, és úgy osztogatja ajándékait, amint akarja (1Kor 12,4–11; vö. Róm 12,6). Ahogy az ApCsel 6,1–6-ból is kikövetkeztethető, már a jeruzsálemi ősegyh.-nak szembe kellett néznie a megosztás veszélyével („zsidók” és a „pogányok”). Pálnak határozottnak kellett lennie a krisztusi Egyh.-on belüli ellentétek elsimitásában (1Kor 1,11–13), majd azok ellen a gnosztikusok ellen, akik nemcsak az ap.-ok tekintélyét ásták alá, hanem az egyes egyh.-i közösségekben is ellentéteket szítottak (Gal, 2Kor, Fil és Kol). Az ApCsel (különösen 20,18–35) és Mt (különösen 7,15–23), valamint 1Jn, 2Jn és a Jel (különösen 2,14.20–23) mutatja, hogy az Egyh. ~ét és a szakadás veszélyét mindjárt a kezdet kezdetén milyen komolyan vették. Az utalásokat nem szabad úgy értelmezni, hogy „már az őskereszténységben sok felekezet élt egymás mellett...” (E. Käsemann), mégpedig azért nem, mert az ősegyh. csak egyetlen Egyh.-at ismert, és mert az ÚSz egészében az Egyh.-e úgy szerepel, mint ami Krisztuson alapszik, aminek Krisztus a szerzője. A megosztás veszélye ösztönözte Pált arra, hogy az ~ óvásárá, megőrzésére intsen: „Törekedjete rá, hogy a béke kötelékével fenntartsátok a lelki egységet” (Ef 4,3; vö. Kol 3,14–15; Fil 1,27). Lukács is hangsúlyozta a jeruzsálemi ősegyh. ~ét az ApCsel-ben, János pedig beiktatta ev.-ába Jézus főpapi imáját: „Legyetek mindnyájan egy” (Jn 17,21; vö. 17,11.22–23).

éhínség: Egyiptomban elég gyakran volt ~, mert kevés eső esett v. túlságosan kiáradt a Nílus, esetleg polgárháború v. az uralmon lévők gyengesége miatt elhanyagolták a kellő időben való öntözést. A Bibliában külön jelentősége van a Ter 41,54: említett ~nek, amely Kánaánt is sújtotta. Az egyiptomi források több szíriai-palesztinai ~et (1Kir 17,1; 2Kir 6,25; 8,1) említenek. Ugyanígy arról is tudósítanak, hogy ilyenkor ezek a népek Egyiptomban kerestek segítséget. Ezt tette Ábrahám (Ter 12,10) és Jákob is (42,5; Zsolt 105,16), Izsáknak viszont megtiltotta az Úr, hogy Egyiptomba menjen (Ter 26,1). Az ugariti mitológiában is tükröződik az ~től való rettegés; a róm. birodalomban kitört ~re nézve → Claudius, → éhség.

éhség, éhezés: A Biblia korának embere tudja, hogy aki éhes, annak táplálékra van szüksége (Iz 44,12; Mt 4,2); hogy az ~ évessel csillapítható (2Sám 17,29; 1Kor 11,34). Mégis a Biblia – az egyén fiziológiai szükségletén túltekintve – elsősorban az emberi lét alapvető föltételének hiányát látja az ~ben (Iz 58,7.10); a sokakat érintő, egy egész népet sújtó → éhínség rossz termésnek (szűk esztendőnek) v. ostromnak a következménye (Ter 41,27; 2Kir 6,25; Iz 51,19); gyakran az ~ szerepel – a kard és a pestis mellett – a 3. csapásként (Jer 24,10; Jel 6,8). ~ idején sokszor nem maradt más hátra, mint kivándorolni (Rut 1,1), legtöbbször Egyiptomba (Ter

12,10; 42,5), amelyet egyébként szintén nem kímélt meg mindig az ~ (41,55 kk.). Az ~ alkalom arra, hogy Isten megmutassa: gondot visel az emberre, Üdvözítője akar lenni az embernek (Zsolt 146,7; Mk 6,34–44), a hívő embert pedig adakozásra, javai megosztására indítja (Iz 58,7; Péld 25,21; Jak 2,16). Az ~ lehet büntetés is (Iz 14,30; Jel 18,8). Ezzel szemben az üdvösség idején ismeretlen lesz az ~ (Ez 34,29; Jel 7,16). Ezért nem múlandó eledelért kell fáradozni (Jn 6,27), hanem olyanért, mely kiteljesíti az üdvösséget, örök életet ad (6,35). Így az ~, amely Jób 18,12: az ember elemi vágyára utal, teol.-i tartalommal töltődik: a bölcsesség kenyerére (Péld 9,5), az Isten szavának meghallására (Ám 8,11), az igazságra (Mt 5,6) éhezés az Isten utáni vágyra utal.

Ehud (héb. Abihud, ill. Achihud rövidített változata, 'az istenség dicsőség'): 1. Gera fia Benjamin törzséből, az ún. kis bírák egyike. Meggyilkolta Eglont, s így megszabadította Izr. fiait a moábiták elnyomásától (Bír 3,15–30; 4,1). – 2. egy Benjamin törzséből való nemzetség neve (1Krón 7,10).

éjjeli őrég: Az ÓSz-ben az ~et babilóniai minta szerint 3 részre osztották. Mivel napnyugtától napkeltéig számították, időtartama változó volt (Siral 2,19; Bír 7,19; Kiv 14,24). – Az ÚSz-ben az egyiptomi hatásra kialakult róm. szokással, a 4 részre osztott ~gel találkozunk. Márk (13,35) mind a négyet felsorolja: opszé (18–21 óra), mezonüktion (21–24 óra), alektorofoniasz (0–3 óra), proi (3–6 óra). Az őrváltásokat számolták, Lk 12,38: a 2. és 3., Mt 14,25 és Mk 6,48: a 4. őrváltás szerepel.

éjszaka: a nap sötét része, amely fényes, világos napszakokkal váltakozik (Ter 1,5). Isten holdat és csillagokat teremtett, hogy megvilágítsák (1,16). Mint teremtményt az ~t is felszólították, hogy áldja az Urat (Dán 3,71). Ahogy az égbolt hirdeti Jahve dicsőségét, az ~ is továbbadja a másik ~nak Isten fölségének hírét (Zsolt 19,3). Palesztinában, az É-i szélesség 31°-a alatt a leghosszabb és a legrövidebb ~ közti különbség kb. 4 órát tesz ki. Sötétsége révén az ~ a bajt, a szerencsétlenséget jelképezi (Jób 35,10), továbbá a halált (Jn 9,4; → holtak országa), valamint a bűn és a tudatlanság világát, amely Ádám bűne nyomán szakadt rá az emberiségre, Krisztus azonban véget vetett neki (Róm 13,12; 1Tesz 5,5).

Ekbatana, Hagemelana: perzsa város. Média fővárosa volt; később itt épült fel a perzsa királyok nyárilaka (Ezd 6,2). Jud 1,1–3: a médek királya, Arfaxád alapította. Tób 3,7; 6,7: úgy szerepel, mint Ráguel lakóhelye és az ifjú Tóbiás úti célja. Perzsa hadjáratai során Antiokhosz Epiphanész ~ felé vette útját (2Mak 9,3). ~ romjait a mai Hamadán közelében találták meg.

ékírás: A kereszténység előtti időben a Tigris és az Eufrátesz vidékén, de bizonyos korszakokban Elő-Ázsia más területein is az ~ volt használatban. Nevét meglehetősen bonyolult jelek nádszállal agyagba vésett ék alakú elemeitől kapta. Az ~ a külső formát nem tekintve rendszerint keverék szó- és szótagírás (a kivételeket lásd alább). – I. A sumer ékírás. A két folyam földjének D-i részén Kr. e. 3000 k. a → sumerok kitaláltak egy írást, amely először csak gazdasági ügyletek rögzítésére szolgált. E célra elegendő volt a képírás (piktográfia) is, amelyben kezdettől fogva ábrák (edények, állatok, testrészek) v. esetleg szimbolikus jelek szolgáltak a fogalmak jelölésére, egész szavak gyanánt. De pl. tulajdonnevek lejegyzésére ezek a jelek már nem feleltek meg, és így a sumerok rákényszerültek, hogy a jelek hangértékét tekintetbe vegyék a magyar nyíl szónak megfelelő til(l) jelet a hasonló hangzású, de 'élet' értelmű ti (l) szó jelölésére is felhasználták. Ugyanígy megtanulták a grammatikai elemek (többnyire praefixumok és suffixumok) jelölését is olyan jelek felhasználásával, amelyek eredetileg egész szavak jelölésére (= „leírására”) szolgáltak. Ezzel megtették az első lépést a szótagírás felé. E fejlődésnek a sumer nyelv különösen kedvezett, mert szókészlete sok egyszótagú, sőt egy hangból álló (homofon) elemet ölelt fel. Végül az összetévesztés, fölcserélés veszélyének elkerülésére bevezették a fogalomkörbe tartozás (pl. istenek, növények, madarak stb.) jeleit, amelyeket a szó (jel, jelcsoport) elé v. mögé tettek. Így nemsokára kialakult egy szavak és szótagok jeleiből, valamint a fogalomkörök jeleiből álló írásrendszer, és ezek a jelek mindaddig megmaradtak, ameddig az írásrendszer használatos volt. Külső formájukat tekintve a jelekről nem lehet megállapítani (csak a kontextusból lehet kielemezni), hogy vajon

szónak v. szótagnak kell-e egy-egy jelet olvasni, ill. hogy megkülönböztető jelnek kell-e tekinteni, így nem kell őket olvasáskor figyelembe venni (= kiejteni). – A sumerok írás céljára kis négyszögletes agyagtáblácskákat használtak (Mezopotámiában az áradások következtében az agyag bőségben volt); ezekbe először belekarcolták az írásjeleket. Rendszerint felülről lefelé haladtak az írással; az összetartozó jeleket tetszés szerinti sorrendben karcolták a táblácskába. Mivel görbe vonalakat nehéz agyagba húzni, kis vonalakat nyomtak bele az agyagba; ezek hamarosan (mihelyt vastagabb íróeszközt kezdtek el használni) ék alakot öltöttek. Ezáltal és az írás irányának 90°-os elfordulásával a számos jel idővel elvesztette eredeti képi jellegét. Ugyanakkor le is egyszerűsödtek a jelek, sok hasonló jel pedig egybeesett, így az eredetileg kb. 2000 jelet tartalmazó állomány mintegy 500 jelből állóra zsugorodott össze; ennek az 500 jelnek többé semmi képi jellege nem volt. Később vízszintes sorokban írtak, balról jobbra haladva v. gyakran oszloposan, anélkül, hogy a szavakat elválasztották v. a sor végén megszakították volna. A jelek, ill. az írás magassága 1 cm és néhány mm között váltakozott. Némely emlékművön az írás nincs kidolgozva, ugyanakkor a kő a régies formákat tovább megőrizte, mint az agyag. – II. Az akkád ékírás. A sumerok és a szemiták szoros együttélése magával hozta, hogy az akkádok az ~t saját szemita nyelvükön is felhasználták. Erre nagyobb mértékben csak akkor került sor, amikor az akkádok a politikai hatalmat is magukhoz ragadták az országban (Kr. e. 2350 k.). A szójeleket – természetesen más olvasattal – különösebb nehézség nélkül át tudták venni; olyan hangok jelölésére, amelyek a sumerből hiányoztak, vsz. új hangértékeket tulajdonítottak a rendelkezésükre álló jeleknek, ami abból következően, hogy a sumerban a jelek egybeestek és többjelentésűvé váltak (polifónia), nem volt nehéz. Ugyanakkor a jelek száma tovább csökkent (325-re), de az évezredek során (a legkésőbbi ~os szöveg Kr. u. 70-ből maradt fenn) a jelek alakja többször is változott; olykor szándékos archaizálás is megfigyelhető. Irányadónak az Assurbanipál kancelláriájában használt újasszír ~ tekinthető (→ Akkád, →Asszír). – Minthogy ennyire rugalmasan lehetett kezelni az ~t (bár tisztán külsőleg nézve bonyolult volt), más nyelveken is föl lehetett használni szövegek rögzítésére. Így átvették az elamiták (a Kr. e. 3. évezredben) és a hurriták (a Kr. e. 2. évezredben), valamint a hettiták és az Amarna-korban a palesztinai kisfejedelmek szintén akkád ~t használták leveleik kánaáni glosszáihoz. Végül a Van-tó mellékén élő urartuaiak is használták, sőt olykor arám szövegeket is lejegyeztek ~sal. – III. Az óperzsa ékírás. Külsőleg nézve rokon a babilóniai ~sal, de egyébként teljesen más: Dárius király találmánya. Csak hivatalos iratok készítésére szolgált. Összesen 41 jelből áll a jelrendszer, és egy-egy jel legföljebb 5 ékből tevődik össze; a jelek közül 4 szójel, 36 hangjel; ezek nemcsak szótagjelül szolgálnak, hanem betűként (= hangjelül) is, így egyértelműen az arám írás hatását mutatják, amelynek használata a kancelláriák levelezésében általános volt. – IV. Az ugariti ékírás. Ugyanígy egy alfabetikus írás (→ ábécé) hatására fejlődhetett ki → Ugaritban is az ~os ábécé. Találunk benne ék kapcsolatokot, szóelválasztó jeleket, de sem szójel, sem fogalomkörre utaló jel nincs benne. A jelek száma 30-ra korlátozódott. A betűk sorrendje a föníciai ábécéhez igazodott; épp ez tanúsítja, hogy ha csak későbből adatható is, előbb kellett keletkeznie. Az ugariti ~ nem terjedt el szélesebb körben (csak Tanachból, Bet-Semesből és a Táborról ismerünk ugariti ~sal írt szöveget), és a város pusztulásával nyoma is veszett.

XI. Ékírásos levél „Boritékban“. Kr. e. 1950–1850. Ankara, Hettita Múzeum

37. Sumer ékírásos agyagtábla. Szántóföldek, termékek és áruk jegyzéke Dzsemdet-Naszrból (Kistől északra), Kr. e. 3100 körül. 7,9×7,3 cm. British Museum

38. Ugariti agyagtáblácska a Kr. e. 14. sz.-ból. A 30 betűből álló teljes ékírásos ábécével. 51 mm hosszú

39. Ugariti agyagtáblácska a Kr. e. 14. sz.-ból. A bal oldali oszlopban az ugariti betű, a jobb oldaliban a fonetikusán írt akkád szótag látható. Felülről lefelé haladva: a-a, b-be, g-ga, h-ha, d-di, h-u, v-va, z-zi, h-ku, t-ti. Magassága 67 mm

40. Az ékírás fejlődése. A táblázat olyan ékírásos jeleket mutat, melyeket Kr. e. 3500-tól Kr. u. 75-ig használtak. A sumerok fejlesztették ki hajlított vonalú képekből (1. oszlop) a lineáris formákat (2–3. oszlop), melyeket az agyagtáblára könnyebb volt vésní fapálcikával vagy nádszállal. A babilóniaiak és az asszírok korában az írás, melyben 600 jel fogalmakat is, szótagokat is jelölt (4–5. oszlop), egész elő-ázsiaián elterjedt és számos nyelven használták (hettiták, hurriták). Nebukadnezár idején az írás leegyszerűsödött (6. oszlop). – Az első ékírást 1847-ben fejtették meg.

Ekron: filiszteus város, amelyet út kötött össze Bet-Semessel (1Sám 6,9.12). Ide vitték a filiszteusok az Úr → ládáját (5,10; 6,15–16). A Bír 1,18; 1Sám 7,14; 17,52 alapján föltehető, hogy Izr. kezére került. A próf.-k azonban a filiszteusok városát látták benne (Ám 1,8; Szof 2,4; Zak 9,5.7; Jer 25,20: Akkaron), Szárgon és Szancherib asszír királyok pedig egyszersmind ~ királyai is voltak. Így lehetséges, hogy ~ – miután Izr. meghódította – inkább csak adófizetője lett Izr.-nek. Ténylegesen akkor lett Izr. fiaié, amikor Alexander Balasz szír király Makabeus Júdásnak adományozta (1Mak 10,89). ~ban Baal-Zebubot tisztelték (→ Achaszja).

ékszer: Izr.-ben az aranyból v. ezüstből készült és → drágakövekkel, → gyöngyökkel díszített ~eket nemcsak a nők, hanem a férfiak is kedvelték. ~ül szolgált a → karperec, a → gyűrű, az orrkarika, a fülbevaló, a lábkarika, a → nyaklánc, a → pecsét. Iz 3,16–24 az ~ek katalógusa. Az ásatások során a felsorolt ~ekből kevés került felszínre a → sírokból (sírmelléklet). Némely ~ → amulettként szolgált.

eksztázis (gör. ekstaszisz 'kilépés'; ti. a lélek kilépése a testből): elragadtatás. 1. Természetes eszközökkel előidézett önkívületi állapot. Zenével, tánccal, ritmikus kiáltozással, a bőr bevagdosásával, kábítószerekkel próbálták elérni. Gyakori jelenség volt a hellenizmusban, de az ÓSz is említi pogány istenek híveiről (1Kir 18,26–29) és Izr. fiairól is (1Sám 10,5–10; 19,18–24). – 2. Természetfölötti okból származó önkívületi állapot. A LXX több héb. szót is ~nak fordít, pl. a nyugtalanságot, félelmet, mély álmat (Ter 2,21; 15,12), szóbeszédet és rágalmat (Szám 13,32). Bővebben → próféta. – 3. Az ÚSz-ben az ~ a csodálkozás, meglepődés következtében keletkező zavartságra, félelemre utal. Így Mk 5,42; Lk 5,26; ApCsel 3,10 (a csodák és gyógyítások láttán); Mk 16,8 (az angyal láttán). A szó természetfölötti értelmében Péter (ApCsel 10,10; 11,5), János (Jel 1,10) és Pál ap. (ApCsel 22,17; 2Kor 12,2–4) került ~ állapotába. A → glosszolóliák szintén az ~sal hozhatók összefüggésbe (1Kor 14,9–19). – → látomás, → mennybevitel.

El (héb. él, akkád ilu, arab ilah): Isten legrégebbi szemita neve, amely különösen akkád és kánaáni nyelvterületen terjedt el. Eredeti jelentését nem sikerült kielemezni; legtöbbször az 'erős' értelmű 'wl szóhoz kapcsolják, ami azt jelenti, hogy elsősorban egy szemita istenség lényére (hatalom, fönség) vonatkoztatják (vö. Oz 11,9; Iz 31,3; Ez 28,2). Az ÓSz-ben helyenként még mintha az ~nek ez az értelmezése tükröződne (Ez 31,11; Zsolt 80,11). Az ~ éppúgy használatos volt köznévként (többes száma: elim, elohim, ilani, nőnemben: allat, elat), mint különféle istenségek nevéként. – 1. A babilóniaiak és asszírok körében az ilu köznévi, pl. ibassi-ilu (van isten), ili-bassi ('isten a teremtmény'), ilu-mailu ('az én ~em oltalmazó isten'; vö. 1Kón 11,46 kk.: Eliel). Ugyanakkor egy konkrét istenségre is vonatkozott az Ilu (amilyen pl. Marduk is volt), ez az istenség később bekerült az akkád panteonba, amelynek Anu volt a feje. – Az arámoknál különösen gyakoriak az ~lel összetett nevek, pl. Kemuel, Betuel (Ter 22,21 kk.), Eniel, Ilu-itti-ia (velem az isten; vö. → Emmanuel). A 8. sz.-ban az arámok a forrásokból kimutathatóan különösen tisztelték egy ~ istenséget; a fenti összetett személynevekben is ez az

~ szerepelhet. – A föníciaiaknál szintén külön istenség neve a föliratokban az ~; az ugariti szövegek a legfőbb istenségeként, Baal, Mót és Asera 70 fia apjaként említik (Dán 7,9: Ősöreg; Iz 9,5: Örök Atya). De ha a föld (= Kánaán) királyának (Józs 19,38: Migdal-el 'El vára'), a panteon fejének és az istenek atyjának tekintették is, tisztelete idővel alábbhagyott, és → Baal lépett a helyére. – É- és D-Arábiában az ilah-hal összetett személynevek egészen gyakoriak; ebből talán lehet arra következtetni, hogy az ősidőkben az arabok egyetlen El istenséget tiszteltek, ha később más istenségek tisztelete szokásba is jött. Az olyan nevek, mint amilyen pl. az ilah 'meghallgat, parancsol, ajándékozik, ő az úr', arra utalnak, hogy az arabok ősi egy istensége szerette az embereket, ugyanakkor azonban fölséges lény volt. – 2. Az izr.-k főleg az emelkedett nyelvhasználatban az ~lel v. az istenek egyikét illetik, köznévi értelemben (Ter 31,13; Kiv 20,5; MTörv 5,9; 6,15; 33,27; többes számban: Elim, Kiv 15,11; Dán 11,36; Zsolt 58,2), v. pedig az egyetlen Istent (Iz 40,18; Zsolt 10,11; 16,1; 68,20). Ugyanakkor sok személynévben is találkozunk vele: Eliel ('~ Isten', 1Krón 11,46), Eljada ('Isten ismer', 2Sám 5,16), Elizeus, Izmael, Jezréel stb. Az ~hez gyakran megkülönböztető elem is társul: El-Saddai, El-Roi ('a megjelenő Isten, az Isten, aki lát engem', Ter 16,13), El-Bétel ('a Bételben megnyilatkozó Isten' 28,16–22) stb. De még gyakoribb az ~ az efféle kapcsolatokban: atyád Istene (26,24; 28,13; 31,29) v. atyáitok Istene (Kiv 3,13 kk.), Ábrahám Istene (Ter 24,12.27; 26,24), Izsák Istene (28,13; 46,1.3), ami arra utal, hogy ~ kinyilatkoztatta magát atyádnak, atyáitoknak, Ábrahámnak, Izsáknak, és kapcsolatban van tisztelőivel, tehát nem egy bizonyos helyhez v. szentélyhez kötődik, hanem egy törzs tagjaihoz, mégpedig a maga szabad elhatározásából (12,1–3; 15,7–17, de főleg 17,1–14) olyannyira, hogy szövetséget kötött Ábrahámmal és utódaival, s ettől kezdve ~ számít Izr. Istenének (33,20), a többi istenek idegenek (35,2.4; Józs 24,20.23; Bir 10,16). Az Istenek Istene (Zsolt 136,2) v. a legfölségesebb Isten ('el-'elim, Dán 11,36) v. az 'elohim (MTörv 10,17; Zsolt 136,2) arra utal, hogy ~ a teljességét birtokolja az istenségnek. ~ többi tulajdonságának emlékét (igazságosság, fölség, atyai szeretet, uralom, hatalom stb.) számos személynév őrzi.

Ela: 6 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb Bása fia, Izr. királya (ur. Kr. e. 883–882). Vele párhuzamosan Júdában Aza uralkodott. Egy lakoma alkalmával egyik főtisztje, Zimri megölte és családját kiirtotta (1Kir 16,8–14).

Elám: 1. Szem fia (Ter 10,22); – 2. az → elamiták földje.

elamiták: Babilónia közvetlen szomszédai a Perzsa-öböl É-i, ÉK-i oldalán. Az ún. armenoid népek közé tartoztak, de a Ter 10,22 és a 1Krón 1,7 – földrajzi okokból – a szemiták közé sorolta őket. Nyelvük – néhány proto-elamita képirásos szöveget nem tekintve – ékírásos emlékekben egészen az ÚSz koráig fennmaradt (ApCsel 2,9), úgyhogy a perzsa Akhaimenidák föliratai közt akkád és óperzsa nyelven írottakon kívül elámi nyelvű is található. Ezenkívül elámi személy- és istennevek is ismeretesek. Nyelvemlékek aránylag késői időből maradtak fenn. Az akkád irodalom viszont már jóval előbb úgy tartotta őket számon, mint Mezopotámia népeinek ellenségét. Így pl. Sutruk-Nahunte (Kr. e. kb. 1185–1155) elfoglalta Babel városát és a sztélét, amelyre fölvésték Hammurápi törv.-ét, elhurcolta trófeaként az ~ fővárosába, → Szuzába; itt 1902: francia régészek találtak rá. Kr. e. 590 k. az iráni médek igázták le őket, később földjüket Cirusz beolvasztotta a perzsa birodalomba (Dán 8,2), Szuzát pedig királyi székhelyül választotta (Eszk). A Ter 14,1.9-et nem tekintve főleg a próf.-knál találkozunk vele. Iz 11,11; Jer 25,25 és Ez 32,24 azok közt az idegen népek közt említi az ~at, amelyek közé Izr. fiai szétszóródtak (vö. ApCsel 2,9); Iz 21,2: az ~ Babilónia ellenségei; 22,6 az asszír sereg zsoldosaiként szerepelteti az ~at (innen érthető Jer 49,34–38: a fenyegető jövendölés). Ezd 4,9: Szamariába vándoroltak be elamita csoportok.

Elat: az → edomiták kikötője az Akabai-öböl É-i végénél. A neve vsz. egy v. több szent fára vezethető vissza, amelynek a nevében talán az ósz-i El-Párán (Ter 14,6) őrződött meg. Lehetséges, hogy az edomita Ela törzs (36,41) is a kikötőtől vette nevét. Minthogy kedvező hely volt a tengerre szállásra és jó kiindulópontul szolgált a D-Arábiába, továbbá az Afrika K-i partjai felé tartó kereskedőknek, ~ rendkívül fontos volt az izr.-k számára.

Birtoklásához előbb le kellett győzniük az edomitákat (2Sám 8,13). Salamon és Jehosafát Ecjon-Geberben erődöt és hadiflottát épített (1Kir 9,26; 22,48–49; 2Krón 8,17–18), ~ot csak Azarja uralma (Kr. e. 787–756) idején említik újra (2Kir 14,22; 2Krón 26,2; vö. Iz 2,16). Acház júdai királysága alatt végleg elveszett az izr.-k számára (2Kir 16,6). A róm.-ak idejében Aila néven ismerték.

elcsábítás, bűnbe vitel, tévútra vezetés: A mai nyelvhasználatban akkor beszélünk ~ról, ha egy másik embernek v. a → Sátánnak sikerül valakire erkölcsi vonatkozásban, főleg szexuális téren negatív hatással lenni, és őt a törvények megszegésére rábírni. Ennek kifejezésére a héb.-ben a 'bűnt követ el' értelmű igék kauzativumát használták, a gör.-ben (ÚSz) pedig az 'elcsábítani' jelentésű igét és származékait. A fogalmat több bibliai kifejezés is magában foglalja: → kísértés, → botrány. – Az ÓSz-ben a Ter 3,1–7 a bűnbeesés tört.-ében finom pszichológiával tárja elénk: hogyan vezette félre az ősszülőket a kígyó (3,13). A Péld 7,6–23 azt mutatja be, hogyan csábított el egy ifjút egy idegen nő. A Kiv 22,15 az érintetlen lány ~ának jogi következményeit rögzíti. A legsúlyosabb, ami Izr.-ben előfordulhatott, a Jahvétól való → elpártolásra való csábítás volt. Ez a veszély az óslakosság részéről fenyegette Izr. fiait (23,24), továbbá a királyok idegen feleségei részéről (1Kir 21,25; Neh 13,26). A MTörv 13 óva inti a népet, ne hagyja magát az álpróf.-któl és az álomlátóktól, a családtagoktól és a városok semmirekellőitől elcsábítani. A Királyok kv.-einek deuteronomikus tört.-teológiájában kulcsfogalom lett a Jahvétól elfordulásra csábítás, a bűnbe vitel, amely főleg az egyes királyok megítélésében és a próf. üzenetekben fejeződik ki. Az ország kettészakadása után az É-i országrésznek, Izr.-nek csaknem vesztét okozta, hogy első királya, Jerobeám Bételben és Dánban aranyborjút állított fel a népnek (1Kir 12,26–30; 2Kir 10,29), és így bűnbe vitte Izr.-t (1Kir 14,16; 2Kir 17,21). Az utódokról a tört.-író következetesen megjegyezte: Jerobeám nyomába léptek, és ők is elkövették ugyanazt a bűnt. Így Jerobeám mintegy a prototípusa lett Izr. tévútra vezetésének. – A D-i országrészt, Júdát illetően először Manasszéről jegyezték fel, hogy kultikus intézkedéseivel bűnbe vitte, tévútra vezette (21,11.16); ezt nemsokára követte Jeruzsálem pusztulása (21,11–15; 23,26). E szerint a tört.-teológia szerint tehát egy ország megérett a pusztulásra, ha királya arra csábítja a népet, hogy Jahvétól elpártoljon, ami súlyos bűnnek számított. – A zsidóságban Jézus korában az a meggyőződés élt, hogy nemcsak emberek, hanem sátáni hatalmak is elcsábíthatnak; ugyanakkor, kivált az → apokaliptika révén az ~ban sajátosan a végső idők jelenségét látták. Innen érthető, hogy ellenségei magát Jézust is csalónak nevezték, és azt állították róla, hogy félrevezeti a népet (Mt 27,63 kk.; Jn 7,12.47). Az ún. apokaliptikus beszédekben Jézus is figyelmeztet: „Vigyázzatok, nehogy valaki félrevezessen benneteket”, ti. a végső időkben fellépő álkrisztusok és álpróf.-k jeleket mutatva, csodákat művelve még a választottakat is megtévesztik (Mk 13,5 kk.; 13,21 kk.; vö. Mt 24,11). A Jel-ben maga a Sátán (12,9; 20,3–10), az → Antikrisztus álpróf.-ja (19,20), valamint Babilon (18,23) képviselik a tévútra vivő hatalmakat, de a kiválasztottak közösségének már nem árthatnak. János leveleiben az Antikrisztus mintegy a tévedésbe ejtő, félrevezető tévtanítókban, az „antikrisztusok”-ban ölt testet (1Jn 2,26; 3,7; 2Jn 7). Az eszkatologikus ~ a. m. az embereket annak tagadására rábírni, hogy Jézus a Krisztus (vö. 1Jn 2,22).

Eleazár (héb. 'Isten segített'): személynév. Viselői közül a jelentősebbek: 1. Pap, aki segítségére volt Mózesnek a népszámlálásnál (Szám 26,3), a honfoglalás után pedig Józsuének a földosztásnál (34,17; Józ 14,1; 19,51). Mózes fiával, Eliezerrel való azonossága vitatott. 24,33 szerint Gibeában, Efraim hegyén temették el. – A papi hagyományban Áron és Eliseba 3. fia (Kiv 6,23; 28,1) és utóda (Szám 20,24–29; MTörv 10,6), a cádoki papság őse, mely Salamon idejében megszerezte a főpapságot (1Krón 5,30; Szám 25,13). – 2. Makkabeus ~, Mattatiás 4. fia (1Mak 2,5; 6,43). A Bet-Zacharja-i csatában, abban a hiszemben, hogy az → elefánton V. Antiokhosz ül, alulról megsebezte az állatot, mely összerogyva maga alá temette (6,43–46). – 3. 90 esztendő írástudó, aki Antiokhosz Epiphanész parancsát még látszólag sem akarta teljesíteni, nehogy rossz példát adjon a fiataloknak a törv.-szegésre, ezért megölték (2Mak 6,18–31). – 4. Jézus családfájában szereplő személy. → még Lázár.

Electa (lat. 'kiválasztott nő'): Szt. János 2. levelének címzettje. A Vg szerint személynév, s akkor a levél az ~ = gör. Küria = arámul Márta azonosítás alapján egy ismeretlen Mártának és gyermekeinek szólna. Valószínűbb azonban, hogy az ~ az „Ecclesia” ('egyházközség') értelmet hordozza.

eledel, étel: Az ÚSz-ben az ósz-i → étkezési törvényeket elvetve Jézus (Mk 7,19) és az ap.-ok (Róm 14,13–23; 1Kor 6,13; 8,7–13; vö. 1Tim 4,3; Zsid 9,10) az ~t vallási szempontból közömbösnek tekintették. Átvitt értelemben ~ az Isten szava, tanítása (vö. MTörv 8,3), a bölcs beszéd (Péld 9,5; 1Kor 3,2), Isten akaratának teljesítése (Jn 4,34) és maga Jézus (6,27). → manna.

elefánt: Csak a Mak említi. A szír királyok felhasználták a hadviselésben az indiai ~okat (1Mak 1,17; 6,30.43–46; 8,6; 11,56; 2Mak 13,2.15); hajtóik indiaiak voltak (1Mak 6,37). 6,30–37: az ~okra erős, fedett fatornyot erősítettek, ebbe 3 harcos fért bele a hajtón kívül; minden ~hoz 1000 páncélingbe öltözött, sisakos gyalogost és 500 lovast rendeltek. Csata előtt szőlő- és szederlevet tettek az ~ok orra elé, így ingerelték őket harcra. 6,3: iskolázott harci ~okat vetettek harcba; V. Antiokhosz Eupator serege 100 000 gyalogosból, 20 000 lovasból és 32 ~ból (2Mak 13,2 szerint 22) állt; Nagy Antiokhosznak 120 ~ja volt (nem jegyezték fel, mennyi gyalogoshoz és lovashoz). Az ~ megölését: → Eleazár.

elefántcsont: Tírusz, Kánaán és az Égei-tenger környékén élt népek Ofirból (1Kir 10,22; 2Krón 9,21) és Putból szerezték be, közvetlenül v. közvetve, Egyiptomon át (átrakodóhely: Elephantine), így afrikai elefántok agyara volt. Különféle tárgyakat készítettek és díszítettek ~ból; az ÓSz említ egy nagy, aranylemezzel bevont → trónt (1Kir 10,18), egy ágyat (Ám 6,4) és egy palotát (1Kir 22,39; Ám 3,15; Zsolt 45,9). Magától értetődik: ezek nem masszív ~ból készültek, csak díszítésül szolgált rajtuk az ~. Az Én ~hoz hasonlítja a vőlegény testét (5,14) és ~toronyhoz a menyasszony nyakát (7,4). – Az ásatások során sok ~ tárgy került felszínre Palesztinában: kis bálványok, állatfigurák (Egyiptomból; → amulettnek használták őket), fadobozokba való berakások, reliefek, faragások, fésűk, játékok, mérlegserpenyők. Az ÓSz szempontjából különösen a Kr. e. 8. sz.-i samariai leletek (1932) fontosak. A Tell-el-fara-i és a megiddói (Kr. e. 13. sz.) leletek is szép példányai a palesztinai csontfaragásnak. Beerseba közelében szintén felszínre került 4 ~ tárgy, köztük egy férfialak (kb. Kr. e. 3400–3300-ból).

41. Győzelmi jelenet. Elefántcsont relief Megiddóból. Kr. e. 12. sz. eleje

elégtétel: → bűnbánat.

elemek: 1. Az ÓSz-ben a világmindenség alkotórészei, alapanyagai. A teremtő Istent illeti értük a dicséret (Bölcs 7,17; 19,18; vö. 2Mak 7,22). – 2. Az ÚSz-ben a Gal 4,3.9 és Kol 2,8.20: a világ elemei átvitt értelmű kifejezés, de nem egyértelmű. Jelenthet angyali v. démoni lényeket, de jelentheti a kereszténységen kívüli pogány és zsidó vallásokat v. a csillagokat is. Pál erőtlennek és esendőnek mondja őket, s a hívőket figyelmezteti, hogy ezeknek az ~nek a kereszttségben meghaltak. A Zsid 5,12: az ~ az alapvető hitbeli ismeretek. 2Pét 3,10.12: vsz. démonoktól áthatott égitestek az ~, amelyek a világegészkor, „Isten napján” elpusztulnak.

Elephantine: sziget és város a Nílusban, a mai Asszuánnal (Syene) szemben. Stratégiai és kereskedelmi központnak számított Egyiptom D-i határánál. Az egyiptomiak egyik istenének, Hnumnak volt itt több temploma, akit – szent állataként – a kos személyesített meg. Ma el-Dzsezire. A Kr. e. 5. sz.-ban zsidó telep is volt a városban, melyben főleg egyiptomi szolgálatban álló katonák laktak. Életmódjukról és vallásukról az itt talált arám → papiruszok tájékoztatnak.

elesés: I. Az ÓSz-ben a héb. megfelelő nem a bűnbeesésre utal, hanem az ~ a bűn következménye. A bűnösök, ill. Isten ellenségei akkor esnek el, ha átok v. Isten büntetése nehezedik rájuk (Iz 24,20; Jer 25,27; Zsolt 5,11; 20,9; Péld 11,5.28). Minthogy azonban Isten irgalmas, jobb az Ő kezébe esni, mint emberek kezébe (2Sám

24,14). Az 'Isten szava nem esik a földre' héb. kifejezés jelentése nem marad beteljesületlen, nem hiúsul meg (Józs 23,14; 1Sám 3,19). – II. Az ÚSz-ben az ~ a 'vétkezni, bűnbe esni' jelentést vette föl. Lk 20,18: hozzákapcsolódik az ítélet gondolata. A Róm 11,11.26 szerint Izr. bukása nem jelenti Izr. elvetését; ellenkezőleg: beletartozik Isten üdvözítő tervébe. A keresztények ~e a hit elhagyása (1Kor 10,12; Róm 14,4; Zsid 4,11; → elpártolás). Mint az ÓSz-ben, a Róm 9,6: Isten szava nem dől meg; ugyanígy a szeretet sem (1Kor 13,8: az eredetiben); más szóval: nem veszíti el hathatóságát, üdvözítő erejét.

élet: I. Fiziológiailag az ~ mind a konkrét szemita, mind az elvonatkoztató gör. gondolkodásmód számára sajátos létforma; főként az állatok és az ember létmódjának tekintették, olyannyira, hogy ha még eredeti értelemben vették, akkor személytelen erőnek v. fluidumnak vélték. Innen érthető: a héb.-ben a szótó tulajdonságra utal (haj), ennek többes számú alakja pedig (hajjim) mint főnév plurale abstractionisnak v. még inkább plurale extensionisnak fogható föl, mivel 1. jelentése nem annyira 'élet (mint olyan)', hanem sokkal inkább '~tartam'. Maga az ~ szó az izr.-k körében először a mozgásra irányította rá a gondolatot (Ter 1,28.30; 7,21 kk.; 8,19; 9,3; Zsolt 69,35 stb.). Így olykor élettelen tárgyat is neveztek „élő”-nek, pl. a forrásból felfakadó vizet (Szám 19,17; Jer 2,13; 17,13; Zak 14,8; Jn 4,10; 7,38), növényekre viszont nem vonatkoztatták (a Zsolt 58,10 a forrásokban bizonytalan). Szorosabb értelemben az ~erőt, valami létrehozásának a képességét értették rajta. Ez a jelentés az alapja a szó átvitt értelmű használatának (ApCsel 7,38; Zsid 4,12; 1Pét 1,23), amikor is Isten szavát – az erőnek benne rejlő teljességére való utalással – „élő”-nek nevezték. Konkrétan az ~ a. m. 'vmire képesnek lenni, remélni, működni és élvezni (Préd 9,4–10), valamiben részt venni és a világ javai fölött rendelkezni', amit másképpen úgy fejeztek ki, hogy '(meg)látni a nap(világ)ot, a világosságot, a világra jönni' (Jób 3,20; 33,28.30; Zsolt 36,10; Préd 11,7 kk.); ezeken kívül az ~ jelentett még 'egészség'-et és 'öröm'-et, 'erő'-t és 'eredményes tevékenység'-et, egyszóval annyit mint 'boldognak lenni'. – Arra a kérdésre, vajon az emberben és állatban mi az ~ hordozója és oka, a szemiták különféle feleleteket adtak. Először is: minthogy minden ~ tevékenység a testhez kötődik, kézenfekvőnek látszott egy immanens erő föltevése; ezt nefesnek nevezték, ami lélekkel fordítható, ha ezt a szót nem szenttamási v. arisztotelészi értelemben vesszük. A nefes gyakran változó értelmét magyarul leginkább az ~(erő) v. a lélek '~erő' szóval lehet visszaadni (1Kir 17,21 kk.; Siral 1,11.16.19; ApCsel 20,10 stb.). Mivel ez a lélegzetvételnél nyilvánul meg, a nefest gyakran a lélegzéssel azonosították (Ter 35,18; Jób 11,20 stb.). Ugyanakkor a Ter 9,4 kk.; Lev 17,14; MTörv 12,23 a vérhez kapcsolja a nefest, abból kiindulva, hogy amikor a vér kiömlik, az ~ megszűnik. – Másfelől arra visszavezethetően, hogy az élőlény lélegzik, s hogy a lélegzés megszűntével az ~ is megszűnik, egy külsőlegesebb ~ elvet is föltételeztek, ez volt a ruah v. konkrétan a nesamak (kb. a. m. 'lélegzet, lehelet'; odem a LXX-ban és az ÚSz-ben). Tehát akiben van lélegzet, aki lélegzik, az él (Ter 6,17; 7,22; Jób 27,3), a lélegzéssel, a lehelettel kezdődik az ~ (Ter 2,7; Ez 37,8–10; Jel 11,11; 13,15); a lélegzés megszűntével, a lélek eltávozásával viszont bekövetkezik a halál (1Kir 17,17; Jób 12,10; Zsolt 104,29–30; Préd 12,7; Mt 27,50; Lk 23,46; Jn 19,30; ApCsel 7,59), nélküle nincs ~ (Zsolt 135,17; Jer 10,14; 51,17; Ez 37,8; Hab 2,19; Jak 2,26). Innen érthető az, hogy a lélek éltet (Jn 6,63; 2Kor 3,6). Tisztán fiziológiai vonatkozásban e téren nincs különbség ember és állat között (Préd 3,19 kk.). – Az ~ drága kincs (Jób 2,4; Préd 9,4), amelyet fenn kell tartani (pl. Mt 6,25), s amelyet gond, a nagy, a súlyos fájdalom, a nélkülözés és a betegség annyira megronthatnak (Ter 45,26 kk.; Zsolt 31,11; Szám 21,8 kk.; Bír 15,17 kk.; 2Kir 1,2; 8,9; Iz 38,9 kk.), hogy az illető már-már a holtak országában érzi magát (Jób 33,22; Zsolt 18,5 kk.; 22,17; 88,4.7; Sir 51,5 kk. stb.); ha viszont elmúlnak a bajok, akkor „újraéled” (2Kir 20,7; Zsolt 30,4; Iz 38,20; Ez 47,9; Mk 5,23; Jn 4,50 stb.). Az ellenség elveheti, üldözheti az ~et, törhet valakinek az ~ére (Ter 37,21; Zsolt 143,3; Jer 4,30; Mt 2,20; Róm 11,3 stb.), de kockáztathatja, veszélyeztetheti birtokosa is (2Sám 23,17; 1Krón 11,19 stb.), sőt föl is áldozhatja, oda is adhatja (Mt 10,39; 16,25; 20,28; Jn 10,11.15.17 stb.). Ha valakinek nagyon hosszúra nyúlik az ~e, „megelégteli” (Ter 25,8; 35,28; 1Krón 23,1; Jób 42,17 stb.); a megöregedés az ~ megfogyatkozását jelenti (Préd 12,1–7), az öreget a fiatalok kigúnyolják (Sir 8,6). Az ~ét az ember nem hosszabbíthatja meg (Mt 6,27; Lk 12,25), tartama korlátozott: 70–80 v. legföljebb 100 év (Zsolt 90,10; Sir 18,9). A rövid ~ az ÓSz-ben annyi, mint a csepp a tengerben v. mint egy homokszem (18,10), hasonlít az álomhoz

(Jób 20,8), csupán árnyék, amely „elfogy”, elsuhan, eltűnik (1Krn 29,15; Jób 8,9; 14,2; Zsolt 102,12; 109,23; 144,4; Préd 6,12; 8,13; Bölcs 2,5), tovaszálló felhő (Jób 7,9), lehelet v. fuvallat (7,7.16; Zsolt 39,6; 144,4), esetleg pára, füst (Jak 4,14). Az ~ rövidsége olyan mint a fű, amely elszárad (Zsolt 102,12; 103,15; Iz 40,6 kk.; 1Pét 1,24) v. a virág (Iz 40,6 kk.; 1Pét 1,24). Az ~ szalad, mint a futár (Jób 9,25) v. a takács vetélője (7,6) és gyors mint a sas, amely lecsap a zsákmányra (9,26). Sir 40,1–4: súlyos igának tekinti az ~et, amely a születésétől a haláláig ránehezedik az emberre; Jób 7,1 kk.: az ~ robotot, rabszolgaságot jelent. A sok gond, baj miatt a Préd hiábavalónak minősíti az ~et (1,2.17; 2,11 stb.), a halálnak azonban elébe helyezi (9,4 kk.), vele szemben Sir 30,17; Jer 20,14.18 szerint a keserves ~nél „többet ér a halál”, a nemlét. – II. Teológiaiilag: Az Isten él. Minthogy az él bizonyos fokig rokonértelmű a tevékenykedikkel, a teremtés és Izr. tört.-e azt tanúsítja, hogy Jahve élő Isten (Józs 3,10; 1Sám 17,26; 2Kir 19,4.16; Mt 16,16; Jn 6,57; ApCsel 14,15; Róm 9,26; Jer 7,2). Épp ezért különbözik Jahve a bálványoktól, amelyek nem tudnak tenni semmit, élettelenek (Zsolt 115,4–7; Bölcs 13,10–14.21; Iz 44,9–20; Jer 10,3 kk.). Az ~ Isten tulajdona (Jn 5,26); Isten ~ének nincs se kezdete, se vége (Sir 18,1; Dán 12,7; Jel 4,9 kk.; 10,6; 15,7), egyedül ő halhatatlan (1Tim 6,16). Minthogy Istentől ered, a → Logosz részesül Isten örök ~éből, halhatatlanságából (Jn 1,4; 5,26; 1Jn 1,1 kk.). Mivel az isteni ~ a legtöbb, ami egyáltalán lehet, a tanúul hívása, a rá hivatkozás biztosítéka az igazmondásnak, akár Isten esküszik rá (Szám 14,28; MTörv 32,40; Iz 49,18; Róm 14,11), akár ember (Rut 3,13; 1Sám 19,6; Jer 5,2 stb.). A Biblia szerzői meg vannak róla győződve, hogy az ~, az ~ lehelete az Isten adománya (Iz 42,5; ApCsel 17,25; vö. 1Tim 6,13). Ebből következően Isten szabadon rendelkezik mind az ~ leheletével, mind pedig az ~tel (Jób 12,10; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; vö. MTörv 32,39; 1Sám 2,6); ez az élet könyvének képében is kifejeződik (Kiv 32,32 kk.; Zsolt 69,29; Jel 3,5). Jn 5,21; Róm 4,17 kiemeli Isten hatalmát, aki még a halottaknak is visszaadhatja az ~et. A Ter 2,7: az emberi ~nek Istentől eredése erősen antropomorf leírása olvasható. A Zsolt 36,7 kk., bár más módon szintén a teremtett ~ Istentől függésére utal („Te vagy éltetője”); a 36,10: „az ~ forrása” kifejezésen az erőt értették, aminek „éltető” erejét a palesztinaiak közvetlenül tapasztalták, hiszen az alapvető ~föltételekhez tartozott hozzá. Ez a szokásos módja Isten teremtményeiről való gondoskodásának (vö. 104,7 kk.), ami persze nem zárja ki az egyéni erőfeszítést és kezdeményezést (Ter 24,39–40; 2Kir 4,7 stb.). Természetesen Istennek más lehetőségei is vannak az ~ fenntartására (MTörv 8,3; Mt 4,4; Lk 4,4); ezért nem kell az embernek az ~e miatt aggódnia (Mt 6,25 kk.). És nem használnak az ideig való javak, mert egy könyöknyivel sem toldhatjuk meg az ~ünket (6,27; Lk 12,25). – A szemiták felfogásában a bűn olyan tett, amely aláássa az ~et, a lelket megfosztja erejétől és az embert romlásba dönti. Már a torahban benne rejlik a gondolat, hogy az ~tartam – az egyes emberé éppúgy, mint az egész népe – függ az emberek erkölcsi magatartásától, amely erkölcsi magatartás olykor egyszerűen az isteni törv. követésének a folyamánya (Lev 18,5; MTörv 4,40; 6,1 kk. 24; 11,8 kk.; 30,15–20; 32,40 stb.), máskor viszont egyes parancsok megtartásában nyilvánul meg (Kiv 20,12; MTörv 22,7: gondoskodás a madáranýáról). Salamonnak Isten hosszú ~et ígér, ha megtartja a parancsait (1Kir 3,14). A próf.-knál szintén az Isten törv.-ének megtartásához kötődik az ~ birtoklása (Ez 14,12–21; 18,33; Ám 5,14). A bölcsességi irodalom sokat foglalkozik az erény és az ~ viszonyával (Jób 5,26; Zsolt 91,16; Péld 3,2.16.22; 4,10.22; 10,16.27; 16,31; Sir 1,12.20; 3,6). Minthogy az ~nek a bölcsesség és az igazságosság a forrása, a Péld 3,18; 11,30 az ~ fájaként (vö. Ter 2,9) szerepelteti őket (vö. Péld 13,12; 15,4; Iz 55,1 kk.). Ugyanakkor a rövid ~et és a korai halált a bűn büntetésének tekintik (Jób 15,32; 22,16; Zsolt 9,18; 26,9; 31,18; 55,24; Péld 10,27; 22,23; Sir 40,8 kk.). Az ~ és a halál egymást föltételező fogalmak, mint a jó és a rossz (11,14; 15,17), az áldás és az átok (MTörv 30,16 kk.). Ezzel függ az is össze, hogy egész sor bűnre halálbüntetést szabtak ki, pl. a házasságtörésre is (Lev 20,10; MTörv 22,22; vö. Péld 6.26.30 kk.; 7,27), s hogy Isten is halállal büntetett sok bűnt, ahogy azt a vízözön kora nemzedékének (Ter 6,5–8.11 kk.), Szodomának és Gomorrának (Ter 18), Korachnak (Szám 16) v. Uzának (2Sám 6,6 kk.) példája mutatja. Az izr.-k túlvilágról alkotott elképzeléseiből (halál, holtak országa) az is érthető, hogy az ~et, amely az igazság tettekre váltásához kötődött, a síron túl keresték. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az evilági ~et azonosították a földi javakkal, v. hogy az ~ egyedüli céljának a földi javak élvezetét tekintették: az egészség, a gyermekáldás, a termékenység (a földeken és az állatoké),

a béke és a boldogság, valamint a sok év (Préd 8,15; 9,8 kk.) szerintük csak Isten jóakarátát (2,24 kk.; 3,12 kk.; 5,18 kk.; 9,7) mutatta. Erre vezettek vissza minden jót, örömük forrásának ezt tekintették és a zsoltároknak meg is énekelték. Ez a fölfogás tette lehetővé azt, hogy az ~et oda lehessen adni váltságul, hogy elégtételt lehessen nyújtani, tehát hogy az ~ a kiengesztelődés eszközévé válhasson. – Az üdvösségtörténetben: Az ÓSz-ben a Bölcs 2,23 szerint Isten az embert halhatatlanságra teremtette; a Ter 2 (J) szintén ezt a gondolatot tükrözteti az ~ fájának ősi motívumával, s erre utal a Sir 25,24 is. E jahvista teol. értelmében a halhatatlanság elvesztése után egy másik bűnnek (ti. az Isten fiai és az emberek lányai közti nemi kapcsolatnak) lett a következménye, hogy az ~ tartama legföljebb 120 évet tehet ki (Ter 6,3). A papi irodalom az emberi ~ tartamának fokozatos csökkenését mutatja: Ádám-tól Noéig 900-ról 700 évre (5), Szentől Terachig 500-ról 200-ra (11,10–32), Ábrahám-tól Jákobig 200-ról 100-ra (25,7.17; 35,28; 47,9). Ez a bűn elszaporodásának a következménye (→ öregség). – A MTörv 30,19 kk. szerint a törv.-hez igazodó ~ szép (6,10 kk.; 8,7 kk.), nemcsak az ígértül/örökségül kapott „tejjel-mézzel folyó ország” miatt (Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; Szám 13,27; 14,8), hanem amitt az öröm és boldogság miatt is, amit Jahve szerető gondoskodása jelent. Csakhogy Izr. nem tartotta meg a törv.-t, s ezzel elvesztette jogát az ~re, amely a törv. megtartásának lehetett volna a gyümölcse. A próf.-k tehát pusztulással fenyegették, s arra tanították a népet, hogy ezt a sorsot csak megtéréssel lehet elkerülni (Oz 6,1 kk.; 14,29; Ám 5,6.14 stb.). S minél kevésbé volt szavuknak fogamatja, annál inkább erősödött a hit abban, hogy lesz egy maradék, amelyik megmenekülve majd a megtisztult Jeruzsálemben élhet, ahol csak szentek élhetnek (Iz 4,3), és a Paradicsommá változott Palesztina lesz a hazája (11,6; Ám 9,13 kk.). Egy évszázaddal azután, hogy az ítélet utolérte Izr.-t, Jeremiás a káldeusok előtti meghódolásban jelölte meg az ~ fönnmaradásának zálogát (Jer 21,8 kk.; 38,17 kk.), s arra tanított, hogy – bár szégyenletes –, ez az ~ nyit utat a jövőnek, azaz a Palesztina földjén való megújulásnak (30,12 kk. 17 és 23,3.8; 29,14; 30,10.18; 31), amelyből soha meg nem szűnő boldogság fakad (30,19; 31,4.12 kk.). Hab 2,4 azoknak ígéri az ~et, akik hűségesek Jahvéhoz; Ez 37,1–14 azt kísérli meg, hogy a szétzilálódott és bizalmát veszített Izr.-t visszavezesse az Isten ígerte saját hazában való boldog ~be vetett hithez; az ~nek ez a megújulása Isten lelkének lesz a műve. Ez ugyanakkor hangsúlyozta az egyéni közreműködés szerepét is (3,18 kk.; 13,22; 18,33). Az az ~, amelyet Ez az igazaknak ígért, az üdvösség idejének javaiból való részesedéssel azonos, amely idő – mint hitték – a Palesztinába való visszatéréssel köszönt be, és az elvesztett paradicsomi állapotokat fogja visszahozni – erre utal 40–48 az ~adó vízzel (Ter 2,10–14), a minden hónapban gyümölcsöt hozó fával az ~ fájára emlékeztetve. Mivel azonban az igazságra törekvés és a földi Paradicsom megvalósulása nem esett föltétlenül egybe, Ez határozott megfogalmazásai nyomán előbb v. utóbb tudatosulnia kellett a hívő izr.-kban, hogy az ~nek van egy magasabb formája is. Ezt az → Isten szolgájáról szóló énekek közül az utolsó vetíti elénk a legszemléletesebben miután ő odaadta ~ét engesztelő áldozatul, látni fogja a világosságot (a LXX szerint) és hosszúra nyúlik ~e (Iz 53,10 kk.). Bár nem egészen világos a szöveg, föltehető, hogy a szerző a fizikai értelemben vett ~be való visszatérésre gondolt, és a győzelem utáni zsákmányosztás képében a föltámadás utáni ~re utalt (53,12). Abban a meggyőződésben, hogy az ígért ~ nem a jelenlegi világ rendjéhez tartozik, 65,17–25 új eget és új földet vár, ahol az ~ tartama azonos lesz ismét a bűnbeesés előttivel. Erről az örök eszkatologikus ~ről szól a 25,7 kk. is, de az, hogy ez a halálból való fizikai föltámadásnak lesz a gyümölcse, amire 26,19-ből lehet következtetni, nem állítható egyértelműen. Mindazáltal: Dán 12,1 a föld porából való föltámadásnak tulajdonítja ezt a boldog ~et, amelyet ugyanakkor öröknek is nevez (vö. 2Mak 7,9.14), azzal, hogy bár a jókkal együtt a gonoszok is föltámadnak, az ~ csak a jóknak lesz javára. Minthogy a szemiták a → halált nem úgy fogták föl, mint a létet fenntartó ~elvnek a test porhüvelyéből való eltávozását, hanem valamiféle elerőtlenedésnek, az egész létező összeomlásának, minden ~erő elenyészésének tekintették, a halál után eredetileg semmiféle ~et nem tudtak elképzelni, még a → halottak föltámadása révén sem. Csak a Kr. e. 1. sz.-ban kerül bele a szent kv.-ekbe az emberi ~nek a halál utáni folytatódása. Ez az emberi természetnek új értelmezését tételezte föl, amely először hellén hatásra Alexandriában fogalmazódott meg (Bölcs). A hagyományos antropológiai fölfogással szemben a Bölcs 3,1–4 azt tanítja, hogy a lélek a testen kívül tovább él, továbbélése halhatatlanság. Ezért lehet a 3,3 szerint

azt mondani, hogy akik mártírhaltak, „békességben vannak”, azaz boldogok. Ennek vágya tükröződik a Zsolt-ban (49,16; 73,26), bár a remény itt még nem fejeződik ki (49,8) (→ élet a halál után). – Az ÚSz-ben: a szinoptikusoknál az ~ (zoé) főnév, aránylag ritkán fordul elő (Mt-nál 6-szor, ebből 3-szor örök jelzővel; Mk-nál 4-szer, ebből 2-szer örök jelzővel; Lk-nál 5-ször, ebből 3-szor örök jelzővel). Az örök jelző arra utal, hogy az az ~, amelyet Mt 19,16.29; 25,46; Mk 10,17.30; Lk 10,25; 18,18.30 említ, különbözik a jelenlegi, a földi ~től. De ahol az ~ nem áll jelzővel (12,15; 16,25 kivételével), ott is a jövőbeli ~ről, a par excellens értelemben vett ~ről van szó. 10,28 az él igét ilyen értelemben alkalmazta. S mintha Máténál (Mt 18,8; 19,17; 25,46) ennek az ~nek a leírásában az Isten országának gondolata is benne lenne (az ~re bemenni). Hogy az ember ezt az ~et elnyerje, meg kell tartania a parancsokat (19,16 kk.; Mk 10,17 kk.; Lk 10,25 kk.; 18,18 kk.), még oly értékes javainak (Mt 18,8 kk.; Mk 9,43.45), sőt földi ~ének (Mt 10,39; 16,25) árán is. Ezért figyelmeztet Jézus is – hebraizmussal élve –, hogy az ~re vezető út keskeny (7,14), s Jak 1,12 is ezért beszélhet az ~ (győzelmi) korszorújáról. Akik pedig mindent elhagynak Isten országáért, Krisztusért, ill. az ev.-ért (Lk 18,29 kk.; Mt 19,29; Mk 10,29 kk.), biztosak lehetnek, hogy jutalmul megkapják az ~et, amely az utolsó ítélet leírásából kikövetkeztethetően az idők végével kezdődik (Mt 25,46). Krisztusnak, „az ~ szerzőjé”-nek (ApCsel 3,15) és az ~ birtoklásának gondolatát a szinoptikusok tovább nem fejtik ki. – Legkorábbi leveleiben Pál – a szinoptikusokhoz hasonlóan – csaknem mindig az eljövendő ~re gondol, de azzal a különbséggel, hogy ezt egyértelműen Jézus halála és föltámadása gyümölcsének tekinti (1Tesz 5,10). Ez a gondolat újra meg újra visszatér nála: Krisztus, a második Ádám nemcsak „élő lény”, hanem „éltető lélek” is (1Kor 15,45), az ő ~e a mi üdvösségünk (Róm 5,10; vö. 5,18; 6,1 kk. 23; Kol 3,4; 2Tim 1,1.10 stb.). A későbbi levelekben Pál kiemeli, hogy a keresztényeknek már most részük van a megdicsőült Krisztus ~ében: a → keresztység nemcsak záloga annak, hogy egyszer majd együtt fognak élni Krisztussal (Róm 6,8), hanem már most is lehetővé teszi az Istennek élést Krisztusban (6,11). Bár még a földön élnek, a hit által (vö. 1Tim 1,16), az ~et tápláló tanításban (Fil 2,16) már most megvan bennük Jézus eszkatologikus ~e (2Kor 4,10 kk.; Gal 2,20); már most bennük lakik annak Lelke, aki Jézust a halálból föltámasztotta (Róm 8,11), tehát már föltámadtak, de új ~ük Krisztussal el van még rejtve az Istenben s csak Krisztus dicsőséges eljövetelekor lesz látható (Kol 3,1 kk.). Így tehát az örök ~ reménye valóban biztosabb, valósabb mint a földié (Tit 3,7). János, az ~ evangélistája még határozottabban megfogalmazta azt a gondolatot, hogy az eszkatologikus ~ már itt a földön birtokolható (5,24 kk.; 11,25 kk.). Krisztusban, akinek az Atya által ~e van (5,26) és ezért magát az ~nek nevezheti (11,25; 14,6) és akit akar, azt ~re keltheti (5,21), megjelent az ~ a földön (1Jn 1,2). Az Ige testet öltésének épp az örök ~ megosztása volt a célja (Jn 3,16; 6,40; 10,10; 17,2; 1Jn 5,11). Ez az ~ világosság (Jn 1,4; 8,12), mert az egy igaz Isten megismerését jelenti (17,3). Ezt az ismeretet csak a Fiú mondhatja magáénak (Mt 11,27), mert Ő az egyetlen, aki látta az Istent (Jn 1,18; 3,13; 6,46; 1Jn 4,12). Tehát csak a Jézus szavában való hit vezethet el az ~re (Jn 3,15.36; 5,24.40; 6,40.47; 11,25 kk.; 20,31; 1Jn 3,15; 5,11 kk.). Ennek a hitnek engedelmisségben, mindenekelőtt az emberek szeretetére vonatkozó parancs megtartásában kell megnyilvánulnia (Jn 5,29; 1Jn 3,14 stb.). Az ~re vezető út mindenki előtt nyitva áll (Jn 3,15; vö. 1,4.7.12). 4,10–14: Jézus Krisztus tanítása úgy szerepel, mint élő víz, amely abban, aki hittel issza, az örök~ áradó forrása. A csodálatos kenyérszaporítás leírása az ~ kenyérérről szóló tanítást foglalja magában. Először Jézus magát mondja az ~ kenyérének (6,35.48.51); hittel kell enni (6,29.35.40), így ~et ad (6,53). Második beszédében a hangsúly a kenyérré esik, amelyet Jézus ad (6,51b); itt tehát nem általában van arról szó, hogy mit jelent Krisztus az embereknek, hanem konkrétan arról, hogyan adja Ő az ~et a világnak, ti. úgy, hogy testét és véréát adja, vagyis hogy ~ét áldozza a juhaiért (10,11–18), ill. hogy „fölemelik” (3,14 kk.; 12,24). Az eucharisztikus lakomán, amikor is az Egyh. a Krisztusra → emlékezést ünnepli (Lk 22,19; 1Kor 11,24 kk.), a kenyér és a bor színe alatt Krisztus föltámasztott teste és kiomlott vére a hívek ételvé és italává lesz, ezáltal a hívek egyesülnek Krisztussal és örök ~et nyernek. De ez csak előíze az eszkatologikus ~nek, amely majd a föltámadás után fog kiteljesedni (Jn 5,28 kk.; 6,40; 11,25).

élet a halál után: Az ÓSz-ben elég korán találkozunk azzal a meggyőződéssel, hogy az ember a halál után nem hull a semmibe. Az olyan szövegek, mint a Ter 42,13; Jer 31,15; Jób 7,21; Zsolt 39,14, amelyekben a halál

utáni „nem lét”-ről esik szó, csak a földi létet kérdőjelezik meg, nem pedig az abszolút létet. Mivel az ember mivoltját illetően még nagyon kezdetleges ismereteik voltak (→ halál), arról sem tudtak tiszta képet alkotni, hogyan képzelhető el az ember halál utáni léte. Vsz., hogy eleinte Izr.-ben is azt képzelték, hogy a halottak a sírban élnek tovább; erre utal a megtér atyáikhoz kifejezés (Ter 47,30; 1Kir 3,22 stb.), ami később egyszerűen eltemetik v. leszáll a holtak országába lett. Erre enged következtetni a halottakról való gondoskodás is (a halottal élelmiszert is adtak a sírba, és rendszeresen ellátták vízzel); lehet, hogy még Jer 31,15 is ezt tükrözi, bár csak költői kép formájában. Ugyanakkor határozott megfogalmazást kapott az a föltevésük, hogy az ember a halál után a → holtak országába, a → seolba száll le, és ott a sötétségben és a porban vigasztalan a léte. Mindazáltal a bölcsességi irodalom némely helyén ettől eltérő fölfogásnak is mutatkoznak nyomai (Péld 12,28: az igazságosság az életre visz; 15,24; 19,23 stb.). Nyilván Izr.-en kívüli hatásra kapcsolódik itt össze az ember sorsa a halhatatlan istenek saját életével (→ halhatatlanság). – Az ÓSz-ben sokáig az a fölfogás volt a legáltalánosabb, hogy a halál utáni élet Jahvén kívül van, ezért az Izr.-nek ígért, és teljesen eviláginak elgondolt üdvösségben sem lehet az embernek a halála után része. De a nép pusztulása, amely a jobb jövő reményét azért nem ölte ki, továbbá az egyéni életben a rosszért való kárpótlásnak az igénye idővel elvezetett a halál utáni életet illető fölfogás módosításához. Kiindulópontul az a hit szolgált, hogy Jahve hatalma a holtak országára is kiterjed (MTörv 32,22; Iz 7,11; Ám 9,2; Zsolt 139,8 stb.). Aztán kibontakozott a gondolat, hogy a holtak országában a jóknak és a gonoszoknak a sorsa nem azonos. Már Ez 32,17–32: más-más helyük van a holtak országában Izr. ellenségeinek és a régmúlt hőseinek. – A halál utáni létet illető fölfogást módosította a föltámadásban való hit előtérbe kerülése (→ halottak feltámadása). Ez Jób 14,11 kk.-vel ellentétben a holtak országából való visszatérés reményét ébresztette fel (→ élet). – Végül szerepe volt a halál utáni létet illető fölfogás alakulásában a hellenista antropológiának. Ez tette ui. lehetővé, hogy a haláli létet életnek tekintsék, és így legalább bizonyos vonatkozásban boldognak tudják elképzelni (vö. Bölcs 3,2 kk.). Mindamellett: a test nélküli életet átmenetinek tekintették, a föltámadás reményében (3,7). Ugyanakkor egyre jobban kikristályosodott a jók és gonoszok sorsára vonatkozó elgondolás: eleinte más-más helyet jelöltek ki a jóknak és a gonoszoknak a holtak országában, de aztán – elég korán – már a → Paradicsomba került a jók lelke, s itt a föltámadásig is vigaszt kaptak. – Az ÚSz-ben tovább élt a zsidó hagyomány. Mt 12,40; ApCsel 2,27.31; Róm 10,7; 1Kor 15,55; Ef 4,9; Jel 6,8; 20,13 kk. szerint a halál után mindenki leszáll az alvilágba, a → hádeszba. Lk 16,19–31: az igazak nem kerülnek oda, ahol a bűnösök bűnhődnek, őket külön hely, → Ábrahám kebele várja. 23,43 ugyanakkor a Paradicsomot említi, amely föltehetően az égben keresendő; a Krisztussal való közösség révén, aki a föltámadása után fölment a mennybe, és elfoglalta helyét az Atya jobbján (Mk 16,19; ApCsel 2,33 kk.; Zsid 8,1; Ef 1,20; 2,6; 1Pét 3,22), a hívő embereknek polgárjoguk van az égi hazában (Fil 3,20), ott van az otthonuk, az örök hazájuk (2Kor 5,1). Az ég bőséges jutalom lesz Krisztus iránti hűségükért (Mt 5,12; Lk 6,23). A Fil 1,23; 2Kor 5,6 kk.-ből kikövetkeztethető, hogy az igazaknak nem kell várniuk a föltámadásig és az utolsó ítéletig, hogy bejussanak az égi hazába; mindjárt haláluk után elérkezhetnek oda (Jel 14,13). A bűnösök végleges eszkatologikus helye a → pokol v. a → Gehenna. A jók és gonoszok végleges sorsa (örök élet v. kárhozat) az utolsó → ítéletkor dől el, az idők végén, a föltámadáskor (Mt 25,46; Jn 5,28 kk.).

élet fája: 1. összefoglaló neve az ókorban K-en elterjedt, többé v. kevésbé stilizált faábrázolásoknak, amelyeknek bizonyos értelemben kultikus szerepük volt. A természettől messze eltérő ábrázolások készítőinek növénytanilag a datolyapálma, a Phoenix dactylifera lebeghetett szeme előtt, de föltehető a papirusz és a pálma elemeinek összekapcsolása is, kivált az asszír ábrázolásokon. Előfordul, hogy az ábrázolásokon az ~ 2 szemben álló állat (kecske) v. szörny (szfinx, griff), v. ember (imádók) közt áll, de állhat egyedül is. Olykor, kivált használati tárgyakon (pl. tükör nyele) v. kultikus eszközökön (csészék, tálkák) az ~ egyszerűen díszítőelem. A Kr. e. 2. és 1. évezredből Palesztinából/Szíriából is számos ábrázolása ismeretes. – Az ~val kapcsolatos mítosznak az az elképzelés a magva, hogy valahol nő egy fa v. gyom, amely örök életet ad annak, akinek sikerül ennie a gyümölcséből. Ez az elképzelés az embernek a halhatatlanság utáni vágyát tükrözi. – 2. A Biblia ezt az ősi K-en általános mitológiai elemet használta föl arra, hogy kifejezze az örök élet reményét és ígérését,

amely majd az üdvösség idején teljesül (Ter 2,9; 3,22.24; Jel 2,7; 22,2. 14.19; vö. Ez 47,12). A Ter 2,9; 3,22.24: elének állított ~ a → bűnbeesés tört.-ének háttéréből értelmezhető (vö. → Paradicsom). Ugyanakkor: az ember eredeti halhatatlanságára és az ősidők semmilyen más kiváltságára nem lehet az ~ alapján következtetni. A Péld 3,18; 11,30; 13,12; 15,4 (ahol a bölcsesség, az igazságosság gyümölcse, a beteljesülő vágy, a nyelv higgadtsága az ~) arra vall, hogy az ~ valójában csak kifejezőeszköz volt, az életadó erő jelképe általában.

42. Az élet fája szárnyas keveréklénnyel. Asszíria, Kr. e. 13–10. sz.

43. Az élet fája szfinxekkel és bakkecskékkal. Elefántcsont Nimrubból, Kr. e. 9–8. sz.

élet könyve, élet tarsolya, Bárány könyve: A Kiv 32,32 feltételezi, hogy azok nevét, akik a földön élnek, Isten följegyzi egy kv.-be; akit innen kihúz, az meghal. De ezt Isten csak a bűnössel teszi meg (32,33; vö. Ez 18,4 stb.), az ~hez tehát hozzá kapcsolódik a megtorlás gondolata: az igaz beírva marad (Zsolt 69,29; Jel 3,5), a bűnös nevét kitörlik (Zsolt 69,29), így a halál vár rá. Amikor világossá vált, hogy a törv. megtartása nem jelenti szükségszerűen az életben maradáást, és a bűn sem vonja feltétlenül maga után – fizikai értelemben – a halált, az ~, amelyet összekapcsoltak az ~ben való bennmaradással, messiási, ill. eszkatologikus megvilágítást kapott (Dán 12,1; Fil 4,3; Jel 13,8): az ember élve maradhat anélkül, hogy az ~be be volna írva (17,8), annak az életnek ui., amely az ~ben való bennléttől függ (20,15), az új ég és új föld a színhelye (21,27). Ugyanakkor az is világos, hogy bennlét az ~ben nem jelenti per se az üdvösséget (praedestinatio ad gloriam); megvan a lehetősége a kívül rekedésnek (3,5). – Hasonló értelemben beszél az etiópai Hénoch kv.-e (47,3) az élők könyveiről, amelyeket felütnek az Öreg előtt (vö. Jel 20,12). – A Jubileumok kv.-e (30,22) szerint azokat, akik megszegik a szövetséget, kitörlik az ~ből és azok kv.-ébe jegyzik fel, akik meghalnak (vö. 39,10). – Az ~ mintájára, amely a kiválasztottak nevét foglalja magában, léteztek különféle listák is (pl. Neh 7,5 kk. 64); voltak, amelyek egy város lakóinak nevét foglalták magukban (vö. Zsolt 87,6; Iz 4,3; Ez 13,9); a törzsi jegyzékben v. Jeruzsálem lakóinak jegyzékében kötelező volt benne lenni. A választottak listája is olyan volt, amelyben benne kellett lenni, így ki is lehetett töröltetni. Ez utóbbi feltételez egy olyan kiválasztottságot (→ előre elrendelés), amely közel áll a praedestinatio ad gloriam gondolatához (vö. Lk 10,20: „nevetek föl van írva a mennyben”; Zsid 12,23). Hasonló kép: bekötte lenni az élet tarsolyában (1Sám 25,29); ahogy Isten Mózes nevét nem törölte ki az ~ből (Kiv 32,32), buzgóságáért Dávid is az élet tarsolyába bekötte marad; átvitt értelemben ezt a képet alkalmazzák a zsidók sírfeliratul: T. N. S. B. H. (tehi nismato [nismatah] serurah biseror hahajjim: lelke legyen bekötte az élet tarsolyába).

Éli, Héli (héb. Joéli, 'Jahve fölséges' rövidített változata): 1. pap Silóban, ahol az Úr ládájának szentélye volt, s a hova Sámuel gyermekkorának és a filiszteusokkal vívott háborúknak a tört.-e kapcsolódik (1Sám 1,1–4,18). A tört. deuteronomikus átdolgozója szerint ~ volt Izr. utolsó bírása (4,18), de ~ volt az őse annak a papi nemzetségnek is, amelyet Salamon uralma alatt Cádok háttérbe szorított, s amelynek tagjai közé Achitub, Achimelek és Ebjatár is tartozott. A régebbi hagyomány Pinchással kapcsolja össze, a későbbi viszont Itamárral, Áron 4. fiával (a régebbi papi családok tört.-ében meglehetősen nehéz eligazodni!). Akkor halt meg, amikor hírét vette, hogy az Úr ládája a filiszteusok kezére került, a fiai, Hofni és Pinchász pedig meghaltak; a későbbi hagyomány viszont azzal hozza összefüggésbe hirtelen halálát, hogy Salamon eltaszította Ebjatárt (2,27–36; 3,11–18; vö. 1Kir 2,27). – 2. Jézus Lk-ban szereplő családfájában Mattat fia, József apja (3,23). Ugyanakkor a Mt 1,16: Jákob szerepel József apjaként. Az ellentmondásra nézve → Jézus családfája.

Élia, Éliás, Illés: 4 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb → Illés próféta.

Éli, Éli, Iamma szabaktani: Ezt mondta Jézus negyedszer megszólalva a kereszten (→ Jézus hét szava a kereszten) Mt 27,46 szerint. Mk 15,34 a biztosan másodlagos aramizáló változatot tartalmazza: Eloi, Eloi... Mindkét hely a megfelelő gör. szövegen ('Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?') kívül eredeti kiejtésben közli Jézus e szavait, nyilvánvalóan a hatás elmélyítésére (→ effata; → Maran Atha; → Talita kum). Jézus e szavait egy zsoltárból (Zsolt 22,2) vette át, amely egy beteg ajkáról szállt fel Istenhez nyomorúságában és halálos órája elhagyatottságában. A kereszt körül némelyek a Mt tartalmazta változatot félreértették v. elferdítették, mintha Jézus Illéshez folyamodott volna a bajban (27,47; Mk 15,35).

Eliezer (héb. 'Isten segítség'): személynév. Azok közül, akik viselték, a legfontosabbak: – 1. Ábrahám szolgája (vö. Ter 15,2 = 24,2 kk.?). – 2. Mózes és Cippora fia (Kiv 18,4); a leviták nemzetségének őse (1Krón 23,15–17). Hogy azonos-e → Eleázárral, az kérdéses. – 3. Dodajahu fia, aki mint próf. Jehosafát ellen jövedölt (2Krón 20,37). – 4. Jézus családfájában szereplő személy.

Elifáz, Elifász: 1. Ézsau fia, Temán, Omár, Cefo, Kenasz, Gatam és Amalek edomita törzsfők atyja (Ter 36,15). – 2. Jób legidősebb barátja Temánból. Beszédeiben a hagyományos izr. fölfogás tükröződik: a szenvedés mindig bűn büntetése (Jób 4; 15; 22). → megfizetés.

Elihu (héb. 'ő Isten'): az ÓSz-ben 5-ször előforduló személynév. A legismertebb Barakel fia Buzból. Jób kv.-ében 4 beszéd fűződik a nevéhez (~-beszéd: 32,4–33; 33; 34; 35; 36). Ezekben közvetíteni próbál Jób és vele ellentétes nézetű barátai között: azt vallja, hogy a szenvedés arra szolgál, hogy az embert tisztább látásra, helyesebb önismeretre vezesse, így áldás forrásává válhat. Minthogy Jób kv.-ében minden előzmény nélkül lép fel, aztán eltűnik, s beszédei nemcsak hogy megszakítják az összefüggést a 31,35 (Jób kihívja Istent) és a 38,1 kk. (Jahve válasza) között, hanem stílusuk és gondolatmenetük szempontjából is elütnek a többi részek-től, Eichhorn (1870) óta többen kétségbe vonják, hogy az ~-beszéd eredetileg is részét alkották Jób kv.-ének.

Elim (héb. 'fás hely'): Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Kiv 15,27; 16,1; Szám 33,9–10), ahol 12 forrás és 70 pálma (innen kaphatta a helység a nevét) volt. Vádi Gharandel-lal próbálják azonosítani, amely K felől torkollik a Szezi-öbölbe. – A moabita ~-kút (Iz 15,8: Beer-Elim) nem azonos vele.

Elimaisz: → Perzepolisz.

Elimász: → Barjézus.

Elimelech (héb. 'király az Isten'): Betlehemből való efratai férfi, aki éhínség miatt családjával Moábba vándorolt, és itt is halt meg; Rut apósa (Rut 1).

Eliseba: Aminadab leánya, Áron felesége, Nadab, Abihu, Eleazár és Itamár anyja (Kiv 6,23).

Elizeus (héb. 'Isten segített'): Safát fia, Abel-Mecholából, próféta (Kr. e. 850–800 k.). Illés utóda, akit csodái számában ugyan felülmúlt, de egyébként személyisége, hatása szempontjából mögötte maradt: az ÚSz-ben Illés 3-szor, ~ csak egyszer szerepel. Legendás tört.-ét a Kir tartalmazza (1Kir 19,19–21; 2Kir 2,13–8,15; 9,1–15; 13,14–21). Jehu fölkenésével Acháb háza bukását idézte elő. Jehosafát (3,12) és Joás király (13,14–19) becsülte. Sírjához, amelyet a korai zsidó és a keresztény hagyomány egyaránt Szamariában keresett, csoda fűződik (13,20 kk.).

Eljakim (héb. 'emeljen föl az Isten'): személynév. 1. Hilkihahu fia, Hiszkija király idejében Sebna utódként udvarmester. Izajás sokra tartotta (Iz 22,20–25: Jahve szolgájának mondja, → Isten szolgája). Sebnával és Joáchhal együtt tárgyalt Szancherib főemberével Jeruzsálem átadásáról (2Kir 18,18–19,2; Iz 36,3–37,3). – 2.

Jozija király fia, akit Necho fáraó megtett Júda királyává és → Jojakimnak nevezte el. – 3. Jézus családfájában szereplő két személy.

eljegyzés: Mint a régi K-en általában, az ÓSz-ben is a családfő, az apa választott menyasszonyt a fiának (Ter 24,3–8; 28,1–5; 38,6; Bír 14,2.10); a házassági szerződést, amelyben a menyasszony árában megegyeztek, szintén az apák kötötték egymással (Ter 24,2–9; 28,2–7). Az ~kor megadták a → jegyajándékot, s ezzel a férfi a lány tulajdonosává (baal) vált, a lány pedig ebből következően beulat baal lett, ami hozzávetőleg annyi, mint 'valamely úrnak a sajátja, hozzátartozója' (vö. 20,3; MTörv 22,22), ill. eset is, azaz 'egy férfinak az asszonya' (Ter 20,7). Így a nő jövődóbeli férje hatalma alá került, akinek föltétlen hűséggel tartozott, ha egyelőre a szülei házában maradt is. Egyébként az ÓSz-ben nincs nyoma semmiféle ~i szertartásnak (pl. az asszírok szokása volt, hogy a vőlegény apja fölkente a menyasszonyt), nem tekintve a Rut 3,9-et, ahol is annak kifejezésére, hogy szándékában áll menyasszonyát megvédeni és róla gondoskodni, a vőlegény a köntösének egy sarkát a menyasszonyra terítette. Nehéz megállapítani, hogy vajon az ~ és a házasságkötés (értsd: a menyasszonynak a vőlegény házába vitele és a consummatio carnalis) között el kellett-e telnie föltétlenül egy bizonyos időnek (Ter 24,54–59); vsz., hogy ha akarta, akkor a férfi az ~ után azonnal is érvényesíthette házassági jogait (24,59–61; 29,21). Az ~sel törv. védte kapcsolat jött létre. A törv. a szándékosságon, az önkéntes beleegyezésen alapult: ha nyíltan rajtakapták őket hűtlenségen, mindkét fél halállal bűnhődött (megkövezték őket; vö. MTörv 22,23–24); ha a városon kívül, a határban érték tetten őket, akkor csak a férfit végezték ki, mert föltehető volt az erőszak, hiszen a nő hiába kiabált volna segítségért, senki sem hallhatta (22,25–27). Ha a vőlegény gyanakodott, hogy a menyasszony megszegte a hűséget, vádat emelhetett ellene. Ha a szülők be tudták bizonyítani lányuk ártatlanságát, akkor a vőlegény büntetésül 100 sékel ezüstöt fizetett, és megfosztották felesége elbocsátásának jogától (22,15–19); ha a vádat bebizonyították, akkor a menyasszonyt megkövezték (22,20–21). – Az ÚSz-ben a férfi és nő kapcsolata jogilag – a zsidó szokásnak és szemléletnek megfelelően – szintén az ~kor jött létre. Akit eljegyzett, az már „felesége” lett a férfinak, tehát „házasságtörés” esetén meg kellett kövezni, válólevéllel el lehetett bocsátani stb. A lányt 12 éves korában tekintették érettnek az ~re, s valamivel később, mintegy esztendő múltán került sor a házasságkötésre (= a vőlegény házába vitelre). Ez a fölfogás és szokás van Mt 1,18–19 (vö. Lk 1,27) háttérben: József arra gondol, hogy Máriát válólevéllel elbocsátja. Vsz. (bár nem vitathatatlan) fölfogás szerint az 1Kor 7,36–38 is hasonló jogrendre épül: Pál arról ír, hogy a végső idők szorongattatásai közepette miként viselkedjék a vőlegény menyasszonyával szemben. A 2Kor 11,2: a jegyesség az Egyh. és Krisztus kapcsolatát hivatott elénk tárni. → jegyeszimbolika.

Eljon (héb., gör. hüpszisztosz): Mint jelző 'magas, fenséges, felső', pl. helynevekben: Felső-Bet-Horon (Józ 16,5), a templom felső kapuja (2Kir 15,35), Felső-tó (Iz 7,3), de MTörv 26,19; 28,1: eljon al, 'minden más fölött álló'; így Jahve 'az egyedül fölséges, a legfölségesebb az egész világon' (Zsolt 83,19; 97,9), v. egyszerűen a Fölséges (Isten): 57,3; 78,35 stb.; Iz 14,14; Zsolt 18,14; 21,8; 46,5; Bölcs 6,3 stb.: az ~, ill. gör. megfelelője Isten tulajdonneveként szerepel; a költői nyelvben egy régi, Jahvéra átvitt istennév őrződött meg. A Ter 14,18 a kánaáni királyt, Melkizedeket „a magasságbeli Isten (El-Eljon) papja”-ként állítja elénk (vö. egy Tanachból való kánaáni levélben: az istenek ura kifejezéssel), „aki az eget és a földet teremtette”. Egy Kr. e. 8. sz.-ból, Szfiréből származó arám fölirat, valamint Philo szerint, aki Búbloszból való volt, a föníciaiak tiszteltek egy ~ nevű istent (Euszébiosz, Praeparatio evangelica 1,10), akit magasságosnak, magasságbelinek neveztek (vö. pl. Mik 6,6), mert az égben lakott. Úgy látszik, ez lehetett az ~ eredeti jelentése, amely később (pl. sok gör. és róm. föliratban; vö. Zsolt 97,9) a minden más isten fölött álló fölségre vonatkozott, a zsidóságban pedig az egyetlen Isten transzcendenciájára utalt. Az ugariti szövegekben szereplő Alijn Baallal filológiai okokból sem kapcsolható össze. → El, → Elohim, → Isten fölsége.

Elkana (héb. 'Isten teremtett'): 10 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb az Efraimból való ~, Sámuel apja, Hanna és Peninna férje (1Sám 1,1–2; 1Krón 6,8).

Elkos: Náhum próféta hazája (Náh 1,1). Pontos helye ismeretlen: Pszeudo-Epiphanosz Simeon törzsi birtoán, Szt. Jeromos Galileában kereste; mások szerint Kafarnaummal azonos.

Ellaszár: Arjoch király országának fővárosa. Pontos helye ismeretlen. Korábban a babiloni Larszával azonosították, ma nyugatabbra keresik. → Pontusz.

ellenség: I. Az ÓSz-ben. 1. A külső ~ szorongatja és bálványimádásba viszi Izr.-t, ezért tilos a megalkuvás (MTörv 23,4–7), könyörtelenül le kell vele számolni, ki kell irtani (Kiv 23,22 kk.; Szám 25,1 kk. 16 kk.; MTörv 7,1–5). Izr. ~ei Jahvének is ~ei (Kiv 23,22; Szám 10,35; Bír 5,31; Zsolt 68,22 kk.; 83,10–19). Ez a felfogás Izr.-nek a létért folytatott elkeseredett harcára vezethető vissza. – 2. A szövetséget megszegő Izr.-nek maga Jahve is ~évé válik (Lev 26,14–39; Siral 2,5; Ám 2,4–8; 4,1–5,3). – 3. Az igaz ember ~e Istennek is ~e, ezért büntetést érdemel (Zsolt 5,11; 7,10–16; 35,4 kk.; 140,9 kk.) és átkot (17,14; 109,6–19; Jer 17,18; 18,21 kk.). Az ÓSz-ben az ~ gyűlölete onnan érthető, hogy az a tisztultabb erkölcsi felfogás, amelyet az ÚSz képvisel, még nem bontakozott ki; másfelől az Isten szentesítette jogrend sérthetlenségébe vetett hitből táplálkozott. De már az ÓSz is megköveteli a lemondást a bosszúról (Lev 19,17 kk.; Péld 20,22; 24,29; vö. 1Sám 24,16); az igaz ember megbocsát, mert maga is rászorul Isten bocsánatára (Sir 28,1–7). – II. Az ÚSz-ben a → Sátán (Mt 13,25 kk. 39; Lk 10,19) és a halál (1Kor 15,26) a voltaképpeni ~. De ~ az ember is, aki Isten népét (Lk 1,71.74) és Isten tanúit (Jel 11,5.12) üldözi; sőt a rokon, a családtag is, ha elpártolásba, bűnbe visz (Mt 10,36). A pogányok (Róm 5,10; Kol 1,21), a megtérés elől elzárkózó zsidók és a tévtanítók Isten ~ei (Lk 19,27; ApCsel 2,35; 13,10; Róm 11,28; Fil 3,18). Jézus az ~ szeretetét parancsolja tanítványainak (Mt 5,43 kk.; Mk 11,25; Lk 6,27 kk. 35 kk.), és üldözőinek is megbocsát (23,34). Ezt a példát követik a tanítványok (ApCsel 7,58 kk.; 1Kor 4,12; 1Tesz 5,15; 1Pét 3,9); megbocsátanak ~eiknek, mert nekik is szükségük van Isten megbocsátására (Mt 6,14; 18,33; vö. Róm 5,10; Kol 1,21).

Elohim: istennév. 1. Az egyes számú héb. eloah (arám elah) csaknem kivétel nélkül emelkedett stílusú szövegben fordul elő, olykor köznévként (pl. Ez 28,2; Zsolt 18,2; Dán 11,37), nagyjából az igaz Isten nevéként (pl. MTörv 32,15; Hab 3,3; Zsolt 50,2; Jób: 41-szer). A többes számú ~ több mint 2000 helyen szerepel az ÓSz-ben, s rendszerint az isteneket jelöli (pl. Kiv 18,11; MTörv 10,17; Bír 9,13), de ritkán áll többes számú állítmánnyal (pl. Ter 20,13; 35,7; Kiv 32,4.8; Józs 24,19; 2Sám 7,23), az esetek zömében egyes számban van mellette az igei állítmány, így egyes számú alakként kell értelmezni. S valóban: a többes számú alak általában egy Istenre utal, v. az egy igaz Istenre, v. valamelyik más istenségre, így Kemoszra, a moábiták istenére (Bír 11,24), → Astartéra, a szidoniak istennőjére (1Kir 11,5) v. → Baal-Zebubra, Ekron istenére (2Kir 1,2). A babilóniai szövegekben a holdisten (Szin) is úgy szerepel, mint az istenek istene, a Kr. e. 15. sz.-ban pedig a kánaáni fejedelmek az istenített fáraót isteneimnek szólították (vö. → amarnai levelek: ilania). Az ÓSz-ben az ~ többes számú alak nem annak az időnek a maradványa, amikor Izr. fiainak elődei még többistenhívők voltak (Józs 24,2.14 kk.; Jud 5,7 kk.), hanem a fogalomnak (= istenség) egyfajta kiszélesítése, minden isteni hatalomnak egységbe foglalása, egyetlen személyen belül: ~ az, aki → El minden tulajdonságát birtokolja, ezért az ÓSz szívesen alkalmazza a többes számú alakot az egy igaz Istenre vonatkoztatva. Jahve az igaz Isten, senki más (MTörv 4,35; vö. Iz 46,9). Így az eredetileg köznévi ~ tulajdonnévvé válik; főleg az → Elohista, a papi teremtéstört. él vele gyakran. – 2. Az ~ nem egy esetben olyan lényeket jelöl, akik valami módon az Istenhez, az Isten környezetéhez tartoznak, v. emlékeztetnek az Istenre, pl. Isten fiai (Ter 6,2.4; Jób 1,6; 2,1; 38,7), halottak lelkei (1Sám 28,13), olyan emberek, akik rendkívüli erővel rendelkeznek, mint Mózes is (Kiv 4,16; 7,1; vö. Szám 11,17.25), a király (Zsolt 45,7; vö. 2Sám 14,17), a fejedelmek és a bírák (Zsolt 82,6; vö. Kiv 18,15–19; 2Sám 16,23).

Elohista, E: az ún. Elohista-forrás szerzőjét szokás így nevezni, amely egyike annak a 4 forrásnak, amiből a Reuss-Graf-Kuenen-Wellhausen-féle iskola szerint a → Pentateuchust összeállították. Az elnevezés onnan

ered, hogy a Pentateuchusnak azokban a részeiben, amelyeket a kritika az ~nak tulajdonít, az Isten a pátriárkák tört.-ében → Elohim néven szerepel, s csak a Kiv 3,15-től lesz → Jahve. Más nyelvi ismérvek: Kánaán őslakói nem kánaániak, hanem amoriták; Isten hegye Hóreb, nem Sínai; a rabszolganő amah, nem sífhah stb. Hogy az ~ nevet ki vezette be, nem lehet egyértelműen megállapítani; talán H. Hupfeld, aki 1853: a Ter forrásait, részleteit felülvizsgálta. A Pentateuchus ~-részleteiről pl. O. Eissfeldt 1922: adott áttekintést. Az ~ munkája részleteivel kapcsolatban sok a nézeteltérés, de azt mindenki elismeri, hogy az ~ a Ter 15-tel (Ábrahám) kezdi a munkáját, majd így folytatja: 20–22; 24–37; 39–50; Kiv 1–14; 17–20; 23–24; 31–33; Szám 11–14; 20–24; 32; MTörv 31; 34. Többen fölteszik, hogy az ~ régebbi források anyagát (E1, E2, E3) dolgozta föl, és hogy művét Kr. e. 750–700 táján fejezte be. Az ősatyáknak és Izr. fiainak tört.-ét élénken és folyékonyan adja elő. Ugyanakkor, mintha egyetemesebb és vallásosabb szemléletű lett volna, és több próf.-i szellem hatotta volna át, mint elődjét, az ún. → Jahvistát. Általában azt is tartják róla, hogy az É-i országrészből származott, a próf.-k földjéről.

Elon (héb. 'tölgy'): 1. Zebulun fia (Ter 46,14; Szám 26,26), Izr. egyik bírója (Bir 12,11–12). – 2. város a Zebulun törzs birtokán (12,11–12).

előbőr, fityma: az a bőrrész, amelyet a → körülmetéléskor eltávolítottak. A szó az ÓSz-ben sok helyen szerepel konkrét értelemben (pl. Kiv 4,25; 1Sám 18,25.27; 2Sám 3,14; Jud 14,10; 1Mak 1,14; Ter 17,11.14.23–25: az ~ húsa). Átvitt értelemben a szív keménységének kifejezésére szolgál: Jahve eltávolítását kívánja ezért Jeruzsálem és Júda férfaitól (MTörv 10,16, Jer 4,4). Lev 19,23: az Ígéret földjének elfoglalása után az újonnan ültetett gyümölcsfák termését „úgy tekintétek, mintha előbőre volna” (értsd: ne használjátok fel, ne egyetek belőle). Józs 5,3: Fitymák dombja; az elnevezés vsz. onnan ered, hogy ezen a helyen végezték a körülmetélést. – Az ÚSz-ben az ~ (= körülmetéletlenség, körülmetéletlenek) a körülmeteltség (= körülmetéltek) ellentéte (ApCsel 11,3; Róm 2,25–27; 3,30; 4,9–12; 1Kor 7,18 kk.; Gal 2,7; 5,6; 6,15; Ef 2,11; Kol 2,13; 3,11).

előfutár, előhírnök: I. Az ÓSz-ben. A Messiás ~ának gondolata Malakiás próf. jövendöléseiben alapszik; Mal 3,1 szerint Jahve elküldi hírnökét, hogy utat készítsen neki, mielőtt maga megjelenik, hogy templomában ítéletet tartson, megtisztítsa Lévi fiait és népe tagjait. Az ókori K-en az uralkodó jövetelét (→ parúzia) egy neki utat készítő ~ készítette elő (vö. Iz 40,3; 52,7; Abd 1). Mal 3,23 kk. ezt a küldetést Illésnek tulajdonítja, aki a 2Kir 2,11 szerint nem halt meg, hanem tüzes szekéren fölment az égbe. Mielőtt elérkezik az → Úr napja, Jahve elküldi Illés próf.-t, hogy a felbomlott erkölcsi rendet helyreállítsa (vö. Mt 17,10–13). Sir 48,10 hasonló várakozást érzékeltet, de kiegészíti azzal, hogy Illés eljövetele Izr. törzseinek helyreállítását fogja jelenteni; e felfogásban Illés átveszi az → Isten szolgájára háruló feladatok (Iz 49,6) egy részét. Jézus korában a zsidók körében elevenen élt az a hit, hogy eljön Illés, mégpedig küldöttként, ~ként (vö. Mt 11,10–14; 17,10–13; Jn 1,21); a rabbik szerint az lett volna a feladata, hogy helyreállítsa Izr. fiai családjainak (faji) tisztaságát, hirdesse az igazságot, a békét és a bűnbánatot, rendezze a templomi kultuszt és újra egységbe fogja össze Izr. törzseit; ezenkívül tőle várták a vitatott kérdések megoldását (vö. 4,25), és neki kellett volna fölkennie a Messiást is, azaz királyt rendelni Izr. fiai fölé (vö. 1Sám 10,1; 16,13), tanúságot is téve róla. Az ósz-i apokrif iratok szerint Illésen kívül (Hénoch 89,52; 90,31) még Hénoch (90,31), Ezdrás (4Ezd 14,9), Bárak (Bár [szír] 13,3; 76,2), valamint az összes férfi is eljön, aki nem szenvedett halált, hanem fölvitetett a mennybe (4Ezd 6,28) a messiási kor, az üdvösség hírnökeként. Kumránból nem adatolható ez a várakozás, ill. elképzelés. – II. Az ÚSz szerint az ÓSz-nek Illéssel kapcsolatos várakozása → Keresztelő János személyében és küldetésében teljesedett be (vö. Mt 11,4). Máté evangélista, aki az ósz-i várakozást fogalmazta meg (17,12 kk.; vö. Lk 7,27), ehhez Jézus szavait is hozzáfűzte: „Illés már eljött, de nem ismerték fel”, majd megjegyezte: „a tanítványok megértették, hogy Keresztelő Jánosról beszélt nekik”. Hasonló felfogást tükröz 1,17 is: (A Keresztelő) „Illés szellemével és erejével előtte fog járni az Úrnak (= a Messiásnak), hogy az apák szívét fiaik felé fordítsa, az engedetleneket az igazak okosságára térítse, s így a népet előkészítse az Úrnak” (vö. Mal 3,23 kk.). A Keresztelő tudatában volt, hogy ő utat készít annak, aki hatalmasabb nála (Mt 3,11 kk.), ezért bűnbánatra szólította fel a bűnösöket;

csak ez menthette meg őket az ítélet napján. Tanítása, vezeklő életmódja, amelyet a pusztában folytatott (Mk 1,4; vö. 1Kir 17,2–7; 19,2–9), öltözete (Mk 1,6; vö. 2Kir 1,8) és lankadatlan buzgalma (Mt 11,7; Mk 6,17 kk.; vö. 1Kir 18,16–20; 21,17–24) annyira emlékeztették kortársait Illésre, hogy az általuk várt Illést látták benne, ha vitát váltott is ki, hogy vajon az a személy-e, akinek a szerepét betölti (Jn 1,21).

előjelek: Az ~, mint az → apokaliptika világának jelenségei az idők végén bekövetkező események lefolyásának módjára és arra utalnak, hogy mikor érkezik el az idők vége. A részleteket illetően lásd pl. Jo 3,3 kk. Ugyanakkor: a → próféták szimbolikus cselekményei nem ~, hanem a bekövetkező eseményeknek előképei. Az apokaliptikusok, akik titkos ismereteket tulajdonítanak maguknak (4Ezd 14,47; vö. Bölcs 8,8), részletesen leírják az utolsó „gonosz” időben feltűnő ~et (vö. 4Ezd 5,1–13; 9,1–6; Bár [szír] 25,28 stb.), amelyek rendszerint bajt, veszedelmet jelentenek; de a rabbik is hivatkoznak a Messiás eljövetelének előjeleire. Minthogy Jézus elzárkózott az elől, hogy megmondja mikor jön el „az idők vége” (vö. Lk 17,20 kk.; Mk 13,32), nem valószínű, hogy tanítványainak az ~re vonatkozó kérdésére (13,4) apokaliptikus értelemben akart választ adni. Az apokaliptikus beszédben említett események éberségre, virrasztásra, állhatatosságra stb. intenek, nem a jövőben bekövetkező tört.-i eseményeknek kiszámítható és felismerhető jelei. Ugyanez áll a Jel-ben leírt látomásokra is; még az Antikrisztus és föllépése is „késleltető” erő (2Tesz 2,3–6), nem biztosra vehető v. világosan értelmezhető előjel. De számolnunk kell vele, hogy az apokaliptikában régen is fennállt, ma is fennáll a félreértés, helytelen értelmezés veszélye.

előkép: → Szentírás értelme.

előkészület: → készületi nap.

előre elrendelés, predestináció: I. Az ÓSz-ben. A Biblia azt tanítja Istenről, hogy mindenható s mind a természetben, mind a tört.-ben Ő a végső oka minden történésnek. Ehhez kapcsolódva Izr.-ben mélyen benne gyökerezett az isteni → gondviselésbe vetett hit: mindent Isten irányít. A teremtés (Jób 38,25; Zsolt 65,7–14; 147,8–11; Péld 3,19; 8,27–31) és Izr.-nek mint Isten népének a sorsa (2Sám 7,24; Zsolt 78,19 kk.; 89,5; Ez 20,8–12) tanúsítja Isten szerető gondoskodását (Bölcs 6,7; 14,3: Atya; 17,2; Sir 16,26–30; 23,20; 33,13 kk.; 39,20–22). A hívő ember az ÓSz-ben nem ismer véletlent (Rut 2,3; 1Sám 6,9); Isten előre gondoskodik mindenről (Zsolt 139,16; Iz 37,26; 46,11; 14,24.26 kk.). Jahvénak ezek az elhatározásai, „végzései”, amelyek szerint „terveit” megvalósítja (Péld 19,21; Jer 23,20) öröktől valók (Zsolt 33,11; Iz 25,1; Jer 19,11). Hogy Isten végbeviszi azt, amit akar (Zsolt 115,3; 135,6; Péld 21,1; Iz 55,11; Jón 1,14), vagyis hogy a tetszése szerint cselekszik akkor is, ha szenvedést küld (Préd 7,14; Siral 3,33–38; Ám 3,5–7), rendíthetetlen bizalomnak az alapja: Isten útjai nem a mi útjaink (Jób 11,7; Zsolt 92,6; Préd 3,11; Iz 55,8; 28,29). Isten tudja, hogy mi a jó; Ő mindent lát (2Mak 12,22; 15,2), ismeri övéit (Ter 18,19; Kiv 33,12; Szám 16,5; Zsolt 1,6; 37,18; Jer 1,5; vö. Jn 10,14), és nevük föl van nála írva az élet könyvében (Kiv 32,32; Zsolt 69,29; Dán 12,1). Ezek a gondolatok magukban foglalják az ~ tanának csírjait: Isten mindent előre elrendel (2Kir 19,25; Iz 22,11). – II. Az ÚSz-ben az ~ tana már kifejezetten is megfogalmazódik. A keresztény élet egész kozmológiai és szoteriológiai folyamata mögött egy isteni elgondolás áll (Mt 17,10; 24,6; Mk 9,11; 13,7,10; Lk 21,9; ApCsel 3,21; 9,16), azaz egy isteni terv v. elhatározás (Lk 2,4; 7,30; ApCsel 2,23; 4,28; Róm 9,19; Ef 1,5.9; Gal 1,15; Fil 2,13; Zsid 2,4; 6,17; 10,7; Jak 1,18). Isten a kiválasztottaknak mindent előkészített (Mt 25,34; Lk 2,30 kk.; Róm 9,23; Ef 2,10; 1Pét 1,5). Az ÚSz is ismeri az „élet könyvé”-nek fogalmát (Jel 13,8; 17,8; 20,12–15; 21,27; vö. Lk 10,20) és Isten biztos cél felé irányuló terveinek gondolatát (Róm 8,28; 9,11 kk.; 16,25; ApCsel 13,48; Ef 5,9.11; 1Tim 1,9; Zsid 11,40). A Róm 8,28–30 alapos elemzéséből ezek következnek: 1. Az ~nek az az alapja, hogy Isten mindent tud előre. Azokat, akik az ítélet napján elvesznek, Jézus soha nem ismerte (Mt 7,23), azt az embert viszont, aki szereti Istent, Isten is magáénak ismeri (1Kor 8,3; vö. 13,12; Gal 4,9). Az, hogy „az Úr ismeri övéit” (2Tim 2,19; vö. Szám 16,5), a kereszténység alapelve. Isten előre tudása nem csupán értelmének dolga; sokkal inkább szeretetből fakadó, előzetes kegyelem (ApCsel 2,23; Róm 11,2; Gal 3,8). – 2. Az ~ abból következik, hogy

Isten előre tud mindent (Mt 20,23; 25,34.41): Isten azt teszi, amit hatalma (= keze) és akarata előre elhatározott (ApCsel 4,28; 17,31). Isten bölcsessége „titokzatos, rejtett” bölcsesség, „amelyet Isten öröktől fogva megdicsőülésünkre szánt” (1Kor 2,7; Ef 1,5.11). – 3. Az ~ a → meghívásban nyilvánul meg. Ezt a meghívást Isten → megigazulásunkra (Róm 5,18) és megdicsőülésünkre (5,2; 2Kor 3,18) adta. Jóllehet a Szentírás nem ad magyarázatot arra, hogy az Isten és az ember → szabadsága miként működik együtt, annyi bizonyos, hogy az ember szabadságát mégis mindig föltételezik a Biblia szerzői. Fil 2,12: félve-remegve, azaz nagyon komolyan kell munkálnunk az üdvösségünket (vö. 1Kor 9,27).

elpártolás, hűtlenné válás: I. Az ÓSz-ben ismeretlen fogalom az istentelenség, az ateizmus, így az ~ a más istenekhez, a bálványokhoz szegődés. Ezt a szövetség megszegése, az Izr.-lel szövetségre lépett Jahve hűtlen elhagyása jelenti (Kiv 32,7 kk.; MTörv 9,7.24; 32,15 kk.); továbbá a lázadás a Jahve által szabott rend, törv. ellen (Lev 26,14 kk.; MTörv 28,15). Mivel a szövetséget a házassági hűség jelképezi, mindez egyszersmind fajtalankodás, kicsapongás, hűtlenség is (Kiv 34,15 kk.; Szám 15,39; Bir 2,17; Jer 3,6 kk.; Ez 16; Oz 1–3). Jahvének a szövetséghez való hűsége és szeretete felől nézve az ~ érthetetlen dolog (Jer 2,5; 18,13–17), amely romlásba, pusztulásba visz (Iz 1,28; Jer 18,15 kk.; Oz 11,5 kk.). Azoktól a tagoktól, akik másokat hűtlenségbe visznek, ~ra csábítanak, Izr.-nek radikálisan el kell magát határolnia (MTörv 13). – II. A zsidóságban az ~ mindenekelőtt a mózesi törv.-ek megszegését jelenti (1Mak 1,15; 2,19–22; ApCsel 21,21). – III. Az ÚSz szerint a keresztény is elpártolhat Istentől, ill. Jézus ev.-ától (Zsid 3,12 és Lk 8,13; Gal 1,6). Jézus figyelmezteti tanítványait (Mt 7,15 kk.; 24,4 kk.), az ap.-ok az egyh.-akat (ApCsel 20,29 kk.; Róm 16,17 kk.; 2Tesz 2,2 kk.; Jud 17–20): óvakodjanak a hamis próf.-któl, a tévtanítóktól, akik ~ba viszik őket. Az utolsó időnek nagyarányú ~ lesz az egyik jellemző jelensége (Mt 24,11 kk.; 2Tesz 2,3; Jel 13). → megtagadás.

elragadtatás: → ekstázis, → mennybevitel.

elsőszülött: az az első fiúgyermek, aki anyja méhét megnyitja (Kiv 13,2). Izr. törv.-e mind az ember, mind az állat ~ére tartalmaz előírásokat; ugyanakkor – minthogy a házasság poligám volt – különbséget tettek az apa ~e (Ter 49,3; MTörv 21,17) és az anya ~e közt. Maga a kifejezés elvben testvéreket tételez föl, de nem szükségszerűen; a valóságban egyetlen gyerek is lehetett ~ (pl. Zak 12,10); így kell Lk 2,7: is értelmezni. – 1. Az apa ~ét illetve az ~ségi jog: 2 részt kapott örökségképpen az apa javaiból (MTörv 21,17); tekintélye volt a testvérek között, mintegy fölötté állt a többi testvérnek; az apa után ő lett a családfő (Ter 28,29.40; 49,8) és különleges apai áldásban részesült (27,33–36). A pátriárkák korában az apa valamelyik fiatalabb fiúra is ráruházhatta az ~séget (27,30–37; 49,4.8). Később az apa ezt a jogot elvesztette (MTörv 21,17), s ezzel sok viszályt megelőztek. – 2. Az anya ~ét Jahvének kellett szentelni (Kiv 13,2.11–16; 22,28; 34,19–20). Ennek az volt a háttere, hogy Jahve Egyiptomban megkímélte Izr. ~eit (13,11–15; Szám 3,13; 8,17). Ezeket az ~eket 5 sékel ezüstön meg lehetett váltani (Kiv 34,2; Szám 3,40–51; vö. 18,6). A 3,41–54; 8,16 szerint a törv. kihirdetésekor a leviták szolgáltak váltságul az ~ek helyett. – Az állat hím ~e is Jahvét illetve (Kiv 3,2; 34,19–20). Csak a tiszta, hibátlan állatokat áldozták föl (Szám 18,17; MTörv 12,6.17), a többit leölték v. áldozati állatnak valóval helyettesítették (Kiv 13,13; MTörv 15,21–22). – Jahve népét (Izr.-t) is ~ének mondja (Kiv 4,22; Sir 36,11; Jer 31,9). Így lett az ÚSz-ben Krisztus is ~ a sok testvér között (Róm 8,29), sőt az egész teremtés ~e (Kol 1,15). Átvitt értelemben az ~ tekintélyt, előjogot élvez a többi személy (v. dolog) között (Zsolt 89,29).

első termés: → zsengeáldozat.

eltaszítás, elvetés: Isten általános üdvözítő akaratának, amely minden ember üdvösségére kiterjed (1Tim 2,4; 2Pét 3,9), korlátokat szab az ember Isten tervével való szembehelyezkedése, ellene hozott szabad és ezért felelősségteljes döntése. Egyszersmind azonban Isten közbelépését és ítéletét is maga után vonja, amely károkozatot jelent a bűnösöknek. Az embernek Isten elleni állásfoglalását szintén ~nak nevezi a Biblia. – 1. Az ember képes rá, hogy elvesse Istent; ezt az ÓSz egyértelműen tanúsítja. A Sínai-hegyen úgy veti el Izr. Istent,

hogy az aranyborjút imádja (Kiv 32); v. azzal, hogy a nép teokratikus rendjével szemben földi királyt kíván magának (1Sám 8; 10,19). Izr. semmibe vette, megvetette az Úr szavát (1Sám 15,23.26; Iz 30,12; Jer 8,9) és Isten útmutatásait, amelyeket a törv. ölel fel (6,19; Ez 5,6). Pedig az Isten szava és törv.-e választott népe iránti szeretetének és irgalmának a megnyilatkozása (Iz 5,1–7). A nép Isten intelmeit is megvetette (Jer 6,27–30; Péld 3,11). – Az ÚSz szintén ismeri ezt a magatartást. Mk 8,31; Lk 9,22; 17,25 szerint a főpapok és az írástudók, ill. a kortársai elvetik és a kereszttúra kényszerítik az Emberfiát. Mt 21,42: Jézus a kőhöz hasonlítja sorsát, amelyet az építők elvetnek (vö. Mk 12,1–12). – 2. Isten is elveti az embert, de ezt a Biblia szerint az ember ítéletként vonja magára magatartásával. Isten ítélete utoléri Ézsaut (Zsid 12,17), Sault, az 1. királyt, amiért semmibe vette Isten szavát (1Sám 15,23). A sok eltévelyedés, → elpártolás miatt az egész népnek számítnia kell rá, élén a papokkal és a próf.-kkal, hogy Isten elveti (Oz 4,4–10); ezt elsősorban Jeremiás tanítja igen határozottan (Jer 6,19.30; 7,29; 14,19; 52,3; vö. Siral 2,7 kk.; 5,22; Dán 9,4–19). Azt, hogy Isten elvesse, semmiféle földi erő meg nem akadályozhatja (1Kir 9,6 kk.; 2Kir 23,27). A kiválasztottság sem jelent föltétlen védelmet, ahogy Izr. kiválasztottságát félreértve vélte (Ám 5,18–20; 9,7 kk.). Mt 8,12 szerint az ország fiait kivetik a külső sötétségre (vö. 11,20–24). Krisztus a botlás köve és a botrány sziklája (1Pét 2,8; vö. Mt 21,42 kk.; Mk 12,10; Lk 20,18): a vele kapcsolatos döntésen fordul meg az ember sorsa, üdvössége. – 3. A végső ~nak és Isten irgalmának kérdése. Isten szereti a világot (Jn 3,16); ez a szeretet szabadulást, üdvösséget jelent mindenkinek, aki hisz (Mk 16,16; Jn 3,18). A hitnek Krisztus föltétlen követésében kell megnyilvánulnia (Lk 9,60; vö. 1Kor 9,27). Mindazáltal: Isten nem akarja senkire rákényszeríteni az üdvösséget, hanem őszinte megtérést kíván; a vonakodás, a megtérés elmulasztása végleges ~t von maga után (Mt 25,31–46; Jel 20,15; 22,15). Így a zarándokság idején mindig időszerű a zsoltáros imája: „Ne taszíts el színed elől” (Zsolt 51,13).

Elteke (héb. 'élteko'): papi város (Józs 21,23); Altaku változatban egy asszír szövegből (Szancherib) is kimutatható. 19,44 szerint a sorsvetéskor Dán fiainak lett a birtoka.

eltévelyedés: → tévedés.

Elul: hónapnév; → hónap.

Emát: → Hamat.

ember: 1. Az ÓSz-ben az ~ mindkét teremtéstört.-ben (Ter 1,1–2,4a; 2,4b–7) úgy szerepel, mint a Teremtő legfontosabb alkotása (vö. Zsolt 8). Isten az ~t utolsóként teremtette, a maga képmására; ebből következően az ~ a földön minden más teremtmény fölött áll (Ter 2,4b–7). Isten a föld porából alkotta az ~t, és belelehelte az élet leheletét (2,4b–7). Ugyanakkor az ~ nevet adott az állatoknak (2,20) – ez jelzi, hogy ura a természetnek (vö. 1,26.28). Az ~ élete Isten színe előtt folyik (17,1–2; 24,40; 1Sám 2,35; Zsolt 56,14 stb.), aki törv.-t szab neki, és teljes odaadást vár tőle (MTörv 6,1 kk.; 1Kir 9,4 kk.). Az ~ nem bújhat ki a személyes felelősség alól: nem rejtőzhet el Isten elől (Ter 3,8 kk.; 4,9 kk.). – A héb.-ek a fogamzást titoknak, a mindenható Isten művének tekintették (2Mak 7,22 kk.; Jób 10,8–12; 31,15; Zsolt 119,73; 139,13; Préd 11,5), az életet pedig Isten akaratára vezették vissza (Jób 31,15; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Iz 42,5); ha Jahve megvonja az éltető erőt, az élet leheletét (Jób 34,14 kk.; vö. 27,3; Zsolt 104,30), az ~ visszatér a porba (Ter 3,19; Jób 10,9; Zsolt 146,4), amiből az Isten alkotta (Ter 2,7; Jób 10,9). – Bár a héb.-ek megkülönböztették, de nem állították egymással szembe az ~ lelkét és a testét; az egész ~t léleknek (= élő lénynek) és testnek (= gyenge, mulandó lénynek) tekintették. A testre csak egy 'hús' értelmű szavuk volt. A lelket nem tudták test nélkül elképzelni, az ~t mindig egészként szemlélték, így szinte minden különbség nélkül állították az ~ról, a lélekről és a testről (= a húsról), hogy érez, akar, remél, kíván, meghal, az egész ~t értve rajta. S a test (= a hús) feltámadását (→ halottak feltámadása) is úgy tekintették, mint ami szükségszerű velejárója a megváltásnak. A trichotómiának semmi nyoma az ÓSz-ben: a test (= a hús), a lélek és az éltető lélek sehol nem szerepel sem egymás mellett, sem egymással szembeállítva; de a test (= hús) és a lélek többször előfordul együtt (Zsolt 63,2; 84,3); s a test (= a

hús) és az éltető lélek (Jób 12,10) szintén. Ugyanígy nem ismeri az ÓSz a dichotómiát sem: az ~ és a lelke (pl. Zsolt 49,16), az ~ és a teste (= a húsa; pl. 16,9 kk.), az ember és (éltető) lelke (31,6), a lélek és az arc (= a személy; 139,7) egyenértékű fogalmak. Ebből következően az ÓSz a lélek halhatatlanságát sem ismeri. – Az ember életének központja – mind fizikai, mind lelki vonatkozásban – éppúgy lehetett a lélekben, mint az éltető lélekben, a testben (= a húspan) és a szívben (pl. Bír 16,15; 1Sám 25,37; Zsolt 22,27; 102,5; Péld 5,12; 31,11; Iz 1,5), bár az értelmi tevékenységet és az akarati elhatározásokat elsősorban a szívnek tulajdonították (pl. 1Sám 14,7; Zsolt 19,15; Péld 15,30; Iz 10,7). De más → testrészek is szerepelnek az ÓSz-ben a gondolatok és érzelmek székhelyeiül, így pl. a vesék, a belek és a máj. Az ~ az ÓSz-ben nem egyed, hanem a törzs, a nép tagja, annak sorsában osztozik, jó és rossz napokban egyaránt (Ter 34,7; Kiv 20,5; Bír 1,24 kk. stb.; → szolidaritás). Az Isten előtti személyes felelősség tudata (Kiv 15,26; MTörv 28; 1Sám 15,22; Zsolt 40,7–9; Oz 9,17 stb. → engedelmisség, → megtérés) megvédte az ~t attól, hogy önálló személyiségét elvesztve beleolvadjon a közösségbe. Mint az emberiségnek (Ter 8,21 kk.; 9,1 kk.; 12,1 kk.), ill. annak a népnek a tagja, amelyet Isten tulajdonául lefoglalt (Kiv 19,4 kk.) az egyes ~ részese annak a párbeszédnek, amelyet Isten folytat a tört.-ben az emberiséggel (MTörv 18,15.18; 30,11 kk.; Iz 45,18 kk.; Jer 21,8 stb.; → szövetség, → történelem). Ugyanakkor az ~ azt is megtapasztalhatja, hogy milyen → bűnös, hogy szíve mennyire szembe tud szegülni Istennel (Ter 6,5; 8,21; 1Kir 8,46; Jer 3,17.25; Zsolt 106,6 stb.; → bűn). Így az ~ rászorul arra, hogy Istent kérje: bocsásson meg (Jer 3,21 kk.; 14,7.20 kk.; Oz 14,3) és adjon új szívet neki Jer 31,31; Ez 36,26). – 2. Az ÚSz-be sok kifejezés, fordulat átkerült az ÓSz-ből (test, lélek), de Pál a gör. hagyományból is merített (lelkiismeret, ész, értelem stb.). Mindazáltal az ÚSz Philótól és a rabbiktól eltérően nem tartalmaz tanítást az ~ természetére, alkotóelemeire és tulajdonságaira vonatkozóan; az ~ mint az ÓSz-ben, ugyanúgy az ÚSz-ben is mindig a maga egészében jelenik meg (Mt 10,28; 6,25 stb.). A szinoptikusoknak nincs külön tanításuk az ~ről, de az ev.-ok háttérül egyértelmű, tiszta ~ képet tételeznek föl: az ~ a teremtés koronájaként Isten szerető gondviselésének tárgya (6,26–30; 10,29 kk.), Isten arra teremtette, hogy őt dicsőítse (5,16), hogy életében gyümölcsöt hozzon (7,17 kk.; Lk 13,6 kk.; 17,7 kk.). De az ~ keményszívűségében (19,8) nem azt teszi, amit Isten akar: teremtményi mivoltát félreértve (Lk 16,15; 18,10 kk.) önkényesen megváltoztatja Isten törv.-ét (Mt 5,21 kk.; Mk 7,9), nem bízva rá magát Istenre (Mt 6,25 kk.; Mk 4,40), így kockára teszi az életét (8,35 kk.; Lk 13,1 kk.). Ezért Jézus bűnbocsánatot, megtérést hirdet (Mk 1,15; 6,12; Lk 13,1 kk.; 15,11 kk.), de sokan semmibe veszik Istent, aki uruk és bírójuk (Mt 7,13 kk.; 24 kk.; 18,23 kk.; 25,14 kk.), s aki folytonosan tanújelét adja üdvözítő akaratának (Mk 10,45; Lk 15; 23,34). Ebből következően a megváltott ~nek az az alázatos szolgálat az alap-törv.-e, amellyel Isten munkálja az ~ üdvösségét (Mt 5–7; 11,28 kk.; Lk 22,24 kk.). – Pál szerint az ~ létének az az alapja, hogy Isten már az idő kezdete előtt szerette, és kiválasztotta, hogy Jézus Krisztusban a gyermeke legyen, kegyelmének dicséretére (Ef 1,4 kk.; Róm 8,29). Az ~ fölismerete Istent (1,19 kk.; 1Kor 1,21), de nem akart hálás lenni iránta, ezért a mindenség (→ világ) erőinek hatalmába került, így ezek határozzák meg élete folyását (Ef 2,1 kk.; Kol 1,13). Hatásukra az ~, aki hálátlanságában elnyomta az igazságot (Róm 1,18), oktalanná vált, eltévelyedett (1,19.22; 1Kor 1,20; Ef 4,18), így nem képes többé az igazság fölismerésére (1Kor 1,18.23; 2,14). A léte alapját és értelmét nem látó ~ maga akarja az életét kitölteni és a létét biztosítani, ebből következően dicsekszik Isten és a többi ~ előtt (Róm 2,17; 3,27; 1Kor 4,7; 5,6; Ef 2,9) és kicsapongásra adja magát (Róm 1,24 kk.; Gal 5,16 kk.; Ef 2,3; 4,22). Így egyre távolabb kerül az igazságtól, élete pedig kiüresedik (Róm 1,28–31; 1Kor 4,6.18 kk.; 8,1). A reménytelenségnek ez az állapota minden ~re kiterjed (Róm 3,23; 7,7 kk.; 11,32; Ef 2,1 kk.), és a → Törvény révén válik az ~ben tudatossá (Róm 3,20; 7,7 kk.; Gal 2,16). Most (Róm 3,21) ez a helyzet alapvetően megváltozott, mert Isten Fiának fölládozásával új életnek vetette meg az alapját, s erre az ev. által minden ~t meghívott (3,24 kk.; 2Kor 5,19 kk.; Gal 1,6; 5,13). Így az ~ ismét odaadhatja Istennek az életét, azáltal, hogy meghal Krisztussal (Róm 6,2 kk.; Gal 5,24; Kol 3,3), akiben új alapot vetett életének (1Kor 1,2.5.30; Gal 2,20; Ef 1,3 kk.; Kol 3,4), és aki tanú rá: Isten ereje föltámasztja az ~t a halálból (Róm 6,4; Ef 1,19 kk.). Következésképpen, aki hisz és megkeresztelkedik, új teremtmény (2Kor 5,17; Gal 6,15). A föltámadt és megdicsőült Krisztus által (Róm 8; 2Kor 3,4; Ef 1,3 kk.), akinek arcán fölragyogott az ~ előtt

Isten dicsősége (2Kor 4,6) a régi ember egyre inkább átalakul új emberré (Ef 2,15; 4,24), Krisztus képmásává (2Kor 3,18). Így Krisztus, a második Ádám (Róm 5,14; 1Kor 15,45) az ~iséget saját testévé formálja át (Ef 4,4.16; Kol 3,15; → Egyház), és tökéletesen végbeviszi, amit Isten, az Atya eredetileg akart (Róm 8,29 kk.). Az ~nek ezt az új létét mindvégig fenyegeti a világ (Ef 6,10 kk.) és a saját szíve (Róm 13,14; Gal 5,16). Csak a régi ember állandó legyőzésével, ismételt fölládozásával (Róm 13,12; Ef 4,22 kk.; Kol 3,8 kk.) lehet megőrizni, valamint a hitben való kitartással, amivel együtt kell járnia az Isten ismeretében (Ef 1,17 kk.; 3,14 kk.; Fil 3,10 kk.) és a szeretetben való gyarapodásnak (Róm 13,10; Ef 3,17; 4,1 kk.; 2Tesz 1,3), továbbá a reménynek, hogy Isten, aki életre kelti a halottakat és létbe szólítja a nem létezőket (Róm 4,17), mindent megad minden ~nek (4,18; 5,2.5; 8,24; Ef 1,18; 4,4; 1Tesz 2,16). – Jánosnak az ~ről való fölfogásában alapvető az a meggyőződés, hogy az ~t az eredete határozza meg (Jn 1,13; 3,3 kk.; 8,44; 1Jn 3,10; 4,4 kk.). Mivel ez a világ, amelynek a Sátán az ura (Jn 12,31; 14,30; 16,11) sötétség (8,12; 12,25.46; 1Jn 1,5 kk.; 2,8 kk. 11), az ~, aki belőle származik (Jn 3,6) szükségszerűen vak (9,39 kk.; 12,40; 1Jn 2,11), a hazugság tartja fogva, így nem képes fölfogni az igazságot, amely Krisztussal jött a világba, aki a világosság (Jn 1,5.10; 3,19; 14,6; 1Jn 2,21). Amíg az ~ ragaszkodik eredetéhez, nem érti az Isten szavát (Jn 8,43 kk.). Mivel a világ, amely az ~ számára az életteret jelenti, Isten szavára lett (1,3 kk.), az ~ben eleve benne él a sejtelem: van Isten; sőt a vágy is fölébred a szívében az Isten után, aki a világosság, az élet és a kenyér az ~ számára (4,15; 6,32 kk.; 7,34; 8,21). Kétségtelen, hogy az Isten Fiának eljövetele → ítélet lesz, mert az ~nek végérvényesen döntenie kell: kitart-e a világ mellett, v. Istent választja, elfogadva őt új élete forrásául (3,1 kk. 19; 12,31). De Isten úgy akarja, hogy ez az ítélet az ~ sorsának jóra fordulását, az ~ megmenekülését, üdvösségét jelentse (3,16 kk.; 6,44 kk.; 1Jn 4,9.14). Már most Istenben kell az ~nek az élet vizét és az élet kenyerét, az élet világosságát, a föltámadást és az életet megtalálnia (Jn 4,10; 6,27 kk.; 8,12; 11,25; 14,6), Jézus tanítását híven megtartva és szeretetében kitartva (15,7.9.16; 13,1 kk.; → lábmosás).

emberáldozat: → áldozat; → építési áldozat; → Moloch.

Emberfia: hebraizmus, amelyet az ÓSz költői nyelve szívesen alkalmaz az 'ember' körülírására, de gyakran 'gyenge, kis lény' értelemben is (Zsolt 8,5; Iz 51,12; 56,2; Jób 25,6; Zsolt 80,18; Szám 23,19; Jer 49,18.33; 50,40; 51,43; Jób 35,8; Zsolt 146,3; Jób 16,21). Többes számban is használatos ilyen értelemben (Ter 11,5; 1Sám 26,19; Zsolt 14,2; 33,13; 90,3 stb.). Ez-ben föltűnő (másutt csak Dán 8,17), hogy Jahve ~nak szólítja a próf.-t (87 ízben). Vsz., hogy az Isten és az ember közti óriási különbséget akarja ezzel a szerző érzékeltetni (vö. a próf.-i magatartással: Ez 1,28b; Dán 8,17). Némelyek a régi K-i mitológiára, valamint olyan részletekre hivatkozva, mint Ez 28,1–10.11–19; Ter 1,26–29 az ősembernek a világ királyaként való leírását látják, s úgy vélik, hogy ez a gondolat az ~ fogalmával kapcsolatban a Zsolt 8: is fölfedezhető. S mivel ugyanez a kifejezés a 80,18: (vö. 146,3) egyértelműen Izr. királyára vonatkozik, az ~t királyi, messiási címként értelmezik, amiből arra lehet következtetni, hogy izr., ill. mezopotámiai elképzelés szerint a király az ősembert testesítette meg. Mindazáltal E. Sjöberg rámutatott, hogy az ÓSz-ben magának az ~ szónak nem volt ilyen jelentése; a 80,18: is csak a kontextus alapján lehet a királyra vonatkoztatni. – Dán 7,13–14 szerepel egy titokzatos személy, aki olyan mint az ~. Ez az ég felhőin az égbe érkezik, az Istenhez, aki aztán királyságot ad neki. – Hogy a Dán szerzője mire gondolt, a 7,18.22.27-ből világlik ki: amint a 4 állat a 4 istenellenes földi országot szimbolizálja, úgy testesíti meg az ~ a kiválasztott népet, mint az eszkatologikus országnak, Isten eljövendő országának a hordozóját a földön. Az a kifejezés, hogy az ~ felhőkkel (maszoréta szöveg, Theodotion; vö. Mk 14,62; Jel 1,7), ill. felhőkön (LXX; vö. Mt 24,30; 26,64; Jel 14,14) érkezik, minden kétséget kizáróan az ~ fölségére utal, szembeállítva az állatokkal szimbolizált evilági birodalmakkal. Minthogy a magyarázattal szolgáló Dán 7,18 a Fölséges szentjeiről beszél, akik királyságot kapnak, némelyek angyalt látnak az ~ban. Így eredetileg az angyalok kapták a népek fölötti uralmat és csak később vonatkoztatták a szöveget a választott népre. Azokra a személyes vonásokra való tekintettel, amelyekkel a 7,13–14 az ~t fölruhazza, és az ÓSz-ben oly mélyen benne gyökerező → messiásvárással is számolva I. Engnell nem tartja vsz.-nek, hogy az ~ 7,13–14: elsődlegesen Izr.

népére vonatkozzék. M. Noth is csak másodlagosnak tekinti 7,18.21: az ~ kollektív értelemben vett magyarázatát. Mivel Dán-ban a király és a királyság egymás szinonimájaként szerepel (vö. 2,44 és 2,37–43; 7,23 és 7,17; 8,20–21 és 8,22–25), föltehető, hogy az apokaliptikus szerző az ~ alakjának leírásakor a Fölséges szentjeinek eszkatologikus vezérére is gondolt, ám arra, hogy ezt a Dávid nemzetségből való Messiással azonosította volna, nincs utalás. Az ~ egyedi értelmezése inkább egy transzcendens üdvözítő fejedelem irányába vitt, míg a Messiást Izáj földi sarjadékának tekintették (Iz 11,1–16). – A Dán 2 ismert régi K-i elképzelésre vezethető vissza; fölteszik, hogy az ~nak alakja sem a szerzőtől származik, hanem a hagyományból vették át. Némelyek babiloni forrásra gondolnak, mások kánaáni mítoszt sejtenek a 7,13–14: ahol is egy öreg istenség átruházza a fiára az uralmat. Ismét mások Perzsia és India felé tekintenek, ahol megtalálható a hagyományban egy ősembernek a képzete (a közép-perzsában gayomardnak nevezik, ami 'halandó élet') az emberiség ősmintájaként. A mezopotámiai szinkretizmus révén ez az alak, amely mint az égi ember a hellenista-zsidó (Philo) és a gnosztikus irodalomban is jelentős szerephez jutott, a zsidóság körében is ismertté vált. Csakhogy Dán-ban semmi utalás nincs arra, hogy az ~ Isten elsőszülötte, v. hogy köze volna az emberiség eredetéhez; ugyanígy nem lehet valamiféle őskirálynak sem tekinteni, ahogy némelyek a Ter 1,26–29 alapján elképzelik. De nem értelmezhető eszményi emberként v. az emberiség ősmintájaként sem. Lehetséges, hogy a szentíró felhasznált bizonyos kánaáni v. egyéb mitológiai elemeket, de igazi értelmét az ~ csak Izr. eszkatologikus reményei alapján nyerte. Dán 7: az ~ 4 állattal áll szemben, ezek mindegyike egy-egy királyt, ill. birodalmat személyesít meg. A két „tábor” úgy áll egymással szemben, mint az ég és az alvilág. Ezért mondja Dán az ~ról, hogy embernek látszott, nem pedig azt, hogy ember volt. Azzal, hogy az ~ az ég felhőin érkezik, természetesen az áll szemben, hogy az állatok a sötét őstengerből emelkednek ki. A 4 állat az alvilág uralmát hozza a földre, ezzel szemben az ~ az Isten országát valósítja meg a földön. Ebben az ellentétsorozatban az apokaliptikus szemlélet mutatkozik meg: a földtől nem lehet többé semmit várni, a jövőbeli üdvösség pedig tisztán az ég ajándéka. – A rabbinista irodalomban Akiba rabbi föltehetően a Dávid törzseből származó Messiást látta a 7,13–14: szereplő ~ban, a 7,9-cel kapcsolatban ui. megjegyezte, hogy a trónokat Isten és Dávid számára állították föl. Szerinte a messiási értelmezés meglehetősen általános, úgyannya, hogy a rabbinista irodalomban 7,13 alapján a Messiás (anani 'felhőn érkező') néven is szerepel. – Az ÚSz-ben az ~ az ÓSz-ből ismert határozatlan alakon (Jn 5,27; Zsid 2,6; Jel 1,13; 14,14) kívül, amely ugyanolyan jelentésű, mint az ember, kétszeresen meghatározott formában 'az embernek a fia' is előfordul Mt-ban 30-szor, Mk-ban 14-szer, Lk-ban 25-ször, Jn-ban 11-szer, az ApCsel-ben 1-szer (7,56). Ebben az alakban (egyes szám) és értelemben az ÓSz-ben (LXX) az ~ sehol nem fordul elő, csak többes számban ('az embereknek a fia': Zsolt 11,4; 12,2.9; 14,2; 31,20; Jo 1,12; Préd 1,13 stb.), és ilyenkor is legtöbbször 'segítségre szoruló lény' értelemben. A szinoptikusoknál az ~ kifejezést csak Jézus használja, magára vonatkoztatva, de csak a föltámadás előtt. Hasonló eredményt mutat Jn is (a 12,34 csak látszólag kivétel), a 3,13–15 a szerző szándéka szerint még Jézus szava (vö. 8,28), ahol a 3,14: érintett gondolat egyértelműen Jézus ajkáról hangzik el. Külön figyelmet érdemel e tekintetben 12,23 és 13,31, ahol Jézus maga mondja „megdicsőül az ~”. Ugyanakkor az evangélista így fogalmaz: „amikor Jézus megdicsőült” (12,16; vö. 7,39). A szinoptikusok szövegei, melyekben az ~ előfordul, két csoportra oszthatók. Az egyikben az ~nak hatalma van. Minden szinoptikusnál hatalma van az ~nak a bűnök bocsánatára (Mk 2,10), arra, hogy ura legyen a szombatnak (2,28), Atyja dicsőségében, a felhőkön jöjjön el (8,38; 13,26), ott üljön az Atya jobbán (14,62; vö. Mt 19,28). 17,9: és Mk 9,9: szerepel a föltámadás, Mt 12,40 és Lk 11,30 szerint az ~ jel; Mt 24,27.37.39 említi az ~ eljövetelét (parúzia), Lk 12,22.24.26.30 az ~ eljövetelének napját; Mt 24,44 és Lk 12,40 figyelmeztet: az ~ váratlanul érkezik. Mt 16,28 szerint hamarosan eljön az ~. – A másik csoportban az ~ szenved és gyalázat éri. Mindegyik szinoptikus alkalmazza az ~ elnevezést, amikor előadja Jézus szenvedésének 2. és 3. megjövendölését (Mk 9,31; 10,33; vö. Mt 26,2.45; Mk 14,41; a szenvedés első megjövendölésekor: 8,31; Mt mintegy elővételezte az ~ kifejezést; vö. 16,13), továbbá amikor leírja a jajt, amit Jézus árulójára mondott (Mk 14,21; vö. Lk 22,48). Ezen túlmenően Mt 8,20 és Lk 9,58 szerint az ~nak nincs, ahol a fejét lehajtsa. Mt 11,19: és Lk 7,34: az áll, hogy „falánk, iszákos” embernek mondták. Mt 20,28: és Mk 9,12:

az olvasható róla, hogy sokat kell szenvednie, Mt 20,28 és Mk 10,45 szerint azért jött, hogy szolgáljon és váltságul adja az életét sokakért (vö. Lk 19,10; 9,56; Mt 18,11; 20,28; Mk 10,45). Mt 12,32 és Lk 12,10 arról szól, hogy az ~ elleni bűnök bocsánatot nyernek. 6,22 megjövendöli a tanítványoknak, hogy az ~ért szenvedni fognak. – Csaknem általános az a vélemény, hogy az ~ Jézus idejében nem volt messiási címként elterjedve. Jézus ismételt ~nak mondta magát, nemegyszer nyilvánosan is, ugyanakkor Messiásnak nem nevezte magát (vö. Mk 8,29–30); ha az ~ messiási címnek számított volna, mi értelme lett volna annak, hogy a Messiás elnevezést Jézus kerülje. Mt 16,13 is föltételezi, hogy a Messiás és az ~ ne legyen azonos, ill. egyenértékű – másként nem kaphatta volna meg Jézus a várt választ (vö. Jn 12,34). Másfelől épp azoknak a nézete (B. D. Eerdmans, H. Lietzmann, J. Wellhausen) válna kérdésessé, ha az idézett helyekre egyszerűen az 'ember' szót iktatnánk, akik szerint az ~ a galileai arámban általánosan használt kifejezés volt 'ember' értelemben. De ugyanígy nem volt Jézus korában szokásos az én névmást sem az ~ szóval helyettesíteni. Ha tehát Jézus magára alkalmazta az ~ kifejezést, ezzel nyilván föl akarta hívni a figyelmet személyisége egy sajátos vonására, és nem egy eljövendő apokaliptikus alakról beszélt, mint R. Bultmann véli. – Sok exegéta úgy gondolja, hogy Jézus az ~ kifejezést használva tudatosan csatlakozott az égi embernek ahhoz az apokaliptikus leírásához, amely Dán-ben megtalálható, de nem vált általánossá. Jézus ilyen módon avatta be hallgatóit a személyét illető titkokba, úgy, hogy egyszersmind kora evilági-politikai messiást váró fölfogásától is elkülönítette magát. Ami a 7,13: áll, azt Jézus valóban saját magára vonatkoztatta (Mt 24,30; 26,64; vö. 16,27), és a Messiás megdicsőülésével kapcsolatos megnyilatkozásait elvben szintén lehetne úgy értelmezni, mint bevezetést ebbe az apokaliptikus kérdésbe. Az ~ szenvedésére vonatkozó részek is érthetők, hiszen az ~ rokon értelmű a gyenge, erőtlén emberrel. Az ~ra vonatkozó ellentétes állítások ebben a fölfogásban az → Isten szolgája alakjában egyenlítődnék ki, hiszen egész sor olyan eleme van az ~ra vonatkozó ev.-i részleteknek, amelyek utalásként is értelmezhetők az Isten szolgájára vonatkozóan (Mk 10,45 és Iz 53,10; Mk 9,12 és Iz 53,3–13). Ugyanígy Ezenben is a próf.-nak mint embernek a gyengeségére utal az ~. De Dán-ben az ~ a Fölséges szentjeit is képviseli, akiknek üldözést és elnyomást kell kiállniuk (7,21.25; 11,33.35), és épp ennek folytán nagy dicsőségben lesz részük (12,2–3). Így tehát a két ellentétes szempont összekapcsolódik, harmonikus egységgé olvad össze. S az a kérdés is feleletet kap, vajon Jézus beszédeiben az ~ kifejezés eredetileg is a dicsőségét volt-e hivatva kifejezni, v. ellenkezőleg, csak gyengeséget érzékeltetett. – Ezzel szemben többen (így pl. Cremers, Kögel, Lagrange) úgy gondolják, hogy Jézus 7,13–14-re utalva aligha érthette el a célját (Hénoch 37–71 még nem volt ismert!). Ezért inkább magából a fogalomból kiindulva keresik Jézus ajkán az ~ kifejezésnek az értelmét. A fogalomhoz kétségtelenül hozzátartozik a gyengeség, megalázottság. Annak okát, hogy Jézus átvette az ~ kifejezést, vsz. a farizeusokkal folytatott vitáiban kell keresnünk. A szinoptikusoknál ui. ott fordul elő első ízben az ~ kifejezés, ahol a zsidó értelmiség Jézus magatartását bírálta azért, mert szerintük nem volt hozzá fölhatalmazása (Mk 2,7–12.24–27). Ebben az összefüggésben az ~ kifejezés sajátos színezetet, ill. nyomatékot kap: mint embernek, – aki vagyok és akinek tartotok – van hatalmam, de ti nem ismeritek el. Az ~ szenvedésére vonatkozó részletek (8,31; 9,31; 10,33; vö. Mt 26,21.45) ennek az értelmezésnek nem mondanak ellent, inkább támogatják, hiszen nem érik be az elvetéssel, ami egy megvetett ~nak szokásos sorsa, hanem a megdicsőülés (föltámadás) megjövendölésében csúcsonak ki. Ugyanez áll a Júdásra mondott jaira is: az ~ áru-lójának keményen kell bűnhődnie. Így az ~ név használatának a magyarázata az lehetett Jézus szándéka szerint, hogy a világnak kinyilatkoztassa: alakja – bár átlagosnak látszik – transzcendens, és rendkívüli sajátosságokat rejt magában. – Jn az ~ kifejezést használva egyfelől a szinoptikusokhoz kapcsolódik, másfelől viszont teljesen egyéni. Az ~ megdicsőülése (1,51; 5,27; 6,62; 12,23; 13,31) és szenvedése (3,14; 6,53; 8,28; 12,33–36) itt is szorosan egybekapcsolódik (vö. 12,23–28; 13,30–14,14). 12,32–34-ből kiviláglik, hogy János az ~t nem tekintette azonos értelműnek a Messiással: a nép Jézust, aki ~nak nevezte magát (12,23), Messiásként ünnepelte, amikor azonban arról beszélt, hogy fölemelik a földről, a tömeg elkezdett kételkedni és azt kérdezte, voltaképpen ki az az ~. – Abból az összefüggésből, amelybe az ~ be van állítva (1,51, az 1,45–49: foglaltak után; 3,13–15: a Nikodémussal való beszélgetés után; 6,27.33: azzal összefüggésben, hogy a zsidók

vonakodtak hinni, arra lehet következtetni, hogy János, miként a szinoptikusok is, úgy látta: amikor Jézus az ~ kifejezést használta, ember voltát akarta kiemelni. A szinoptikusoktól eltérően Jánosnál az ~ fogalmához nem kapcsolódnak apokaliptikus-eszkatologikus képzetek (legfőljebb 5,27). Ezen túlmenően Jn hangsúlyozta az ~ égi eredetét (3,13; 6,62; vö. 1,51). C. H. Dodd – az 1,9: (Jézus az igazi világosság), 6,32: (Jézus az élő kenyér), 15,1: (Jézus az igazi szőlőtő) foglaltakat is figyelembe véve – kapcsolatot keresett Jn és a hellenista gondolkodás között, amely gondolkodás számolt egy égi emberrel, mint az emberiség ősmintájával, más szóval az igaz emberrel, aki minden v. legalábbis minden tökéletes emberben benne lakik. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az efféle elképzelések kifejezőképességét János fölhasználta Krisztus misztériumainak bemutatására. Ugyanakkor világos, hogy amikor János evangélista az ~ égi eredetéről írt, akkor Jézus isteni természetét akarta megvilágítani (vö. 1,1–18; 3,17.31–35; 5,17–28; 6,32–58; 8,23.38; 9,39; 12,34.46; 16,28 stb.).

emberi lélek, szellem (héb. ruah, gör. pneuma, lat. spiritus): I. Az ÓSz-ben. 1. A héb. ruah szó eredetileg annyit jelentett, mint a gör. pneuma, a lat. spiritus, vagyis 'levegőmozgás', 'lehelet' v. 'szél' értelmű volt. Legrégibb jelentése állítólag a 'szél' volt, a 'lehelet' értelem csak a Kr. e. 5. sz.-tól alakult ki, de ennek a föltevésnek ellene szól, hogy a ruah már a legrégebbi szövegekben is éppúgy hordoz 'lehelet' jelentést (Ter 45,27: az élet jeleként; vö. Mik 2,7; Vg) mint 'szél' értelmet (pl. Ter 3,8; Kiv 10,13.19), és hogy a sokszor nagyon régi elképzelések nyomait őrző költői nyelvben a szél nem egyéb, mint Jahve haragjának kísérő jelensége, vagyis lehelet, lihegés (15,8; 2Sám 22,16; Zsolt 18,16; vö. Jn 3,8; Iz 30,28; Oz 13,15). A ruah legrégebbi jelentése tehát a 'lehelet' lehetett; a szelet egy hatalmas lény leheletének tekintették. – 2. Az ~ mint életerő. A lélegzés, a lehelet az élet jele, ezért az élet elvének tekinthető; a ruah az élet lehelete (Ter 6,17; 7,15.22; Zsolt 104,29 kk.; Ez 37,10–14 stb.) akár emberről van szó, akár állatról (Ter 7,22; Szám 16,22; 27,16; Iz 42,5; Jób 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Préd 3,19). Így a ruah párhuzamban állhat a 'lehelet, lélegzet, fuvallat' értelmű nesamah szóval (Jób 4,9; 27,3; 33,4; 34,14; Iz 42,5), valamint a nefes (→ lélek) szóval (Jób 7,11; 12,10; Iz 26,8 kk.). Az éhes emberből már hiányzik az élet lehelete, de ha eszik és iszik, visszatér bele a ruah (Bír 15,19; 1Sám 30,12; vö. Siral 1,11.16.19). Az élet lehelete tehát életerő; akiben nincs ruah, az élettelen és tehetetlen (Jer 10,14; 51,17; Hab 2,19). – Az élet az élet leheletének megkapásával kezdődik (Préd 11,5; Ez 37,8–10), amely ókori K-i felfogás szerint magának az istenségnek a lehelete; amikor Jahve az embernek orrába (arcába) leheli, akkor élőlény lesz (Ter 2,7; vö. Jób 27,3; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; Iz 42,5; Ez 37,1–14). Ezért Jahve „minden testnek éltető szelleme” (Szám 16,22; 27,16), és az ember addig él, amíg az orrában van az Isten lehelete (Jób 27,3). Ha Jahve visszaszívja, akkor az ember visszatér a porba (34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; 146,4), meg kell halnia (vö. 143,7). A halál után a test a porba tér vissza, amelyből vétetett, az élet lehelete pedig Istenhez, aki adta, az emberbe lehelt (Préd 12,7; vö. Jób 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.). – 3. Az érzelmek és gondolatok központja. Az erős felindulások kihatnak a légzőszervekre; a bátorságát veszített v. ámuló emberben nincs többé ruah (Józs 2,11; 5,1; 1Kir 10,5), csak akkor száll élet bele, ha összeszedi a bátorságát (Ter 45,27). A mélabúsnak nehéz a ruahja (vö. 1Sám 1,15); az elkeseredettnek a ruahját tölti el keserűség (vö. Ter 26,35; Sir 7,11) v. a nefesét (1Sám 1,10); aki haragra gerjed, az 'rövid lélegzetű', fulladozik (vö. Mik 2,7) v. 'kifogy a nefesből' (Szám 21,4); a türelmesnek 'hosszú a ruahja' (Préd 7,8) v. 'hosszú orrú' (Péld 14,29; 16,32); az alázatos 'kicsi a ruahjában' (29,23), e gőgös 'nagy a ruahjában' (16,18); a szomorúság 'leveri a ruahot' (vö. 17,22; Vg). – Minthogy a lélegzetvétel szorosan összefügg a felindulással, a ruahot éppúgy az érzelmek, gondolatok és akarati elhatározások központjának tekintették, mint a → szívet (pl. Kiv 35,21; Péld 16,1–2; Zsolt 34,19; 51,12; 77,7; Iz 19,3; 57,15; Jer 51,11; Ez 11,19; 36,26) v. a nefest (Jób 12,10; Iz 26,9). Ezért a ruah szó szerint fordítható ugyan, de nem a szó Ny-i filozófiai értelmében. – 4. Lélek és lelkek. Nem kevésbé helytelen az a nézet, hogy az ÓSz-ben a ruahra vonatkozó elképzelések egy eredeti animizmusnak v. polidémonizmusnak a nyomai; az összes olyan kifejezésben, amelyek a ruah mozgására utalnak, nyilvánvaló a ruah ('lehelet') eredeti értelme, de ez azokból a párhuzamos kifejezésekből is egyértelműen következik, amelyekben a lélegzőszervekről van szó. Ezenkívül az ÓSz – a rabbinista irodalomtól és az ÚSz-től eltérően – a ruahot soha nem vonatkoztatja testétől elvált lélekre v. szellemekre, lelkekre. Egyes számban olykor úgy látszik, mintha a ruah

egy lelket jelölne (Bir 9,23; 1Sám 16,14b.15 kk. 23; 18,10 kk.; 19,8 kk.; 1Kir 22,19–23); de ez a jelentés csak egy esetben igazolható (22,21); ezen kívül a szóba jövő esetekben a ruahnak csaknem mindig gonosz minősítése van. Szám 5,14.30: a féltékenységre ruhja, szelleme; Oz 4,12; 5,4: a hűtlenség, a kicsapongás ruhja, szelleme; Zak 13,2: a tisztátalanság ruhja, lelke – ezeket minden bizonnyal nem 'gonosz lélek' értelemben kell venni; az ÓSz-ben a démontan kevéssé fejlett, és az olyan párhuzamos kifejezések, mint 'a szédelgés ruhja, szelleme' (Iz 19,14), 'az álmok ruhja, szelleme' (29,10), 'a bölcsesség lelke' (MTörv 34,9; Iz 11,2), 'a jóindulat és az imádság lelke' (Zak), 'az ítélet és a tűz lelke' (Iz 4,4), nem akarnak egyebet jelenteni Isten által fölkellett indulatnál. – 5. A szellemi lélek és → test. Az ember-test és az Isten-szellem (31,3) ellenét tanúsítja, hogy az Isten és a szellemiség azonos értékű fogalmak. Az ember v. a test a mulandó és az erőtlenség (Jób 10,4 kk.; Zsolt 56,5; 78,39; Iz 40,6), az Isten pedig mint szellem a hatalmas és az örök (Jer 17,5–8; Oz 14,4). Úgy látszik, ebben a test és lélek közti ellentétben keresendő annak a meglehetősen homályos részletnek is a nyitja, amelyet a Ter 6,3 képvisel. Ha sehol nem találkozunk is konkrétan azzal, hogy az Isten lélek, az gyakran előfordul, hogy Istennek lelke van, adja a lelket v. a lelkét, és hogy a lelke által hat az emberre és a természetre. – 6. Az ~ mivoltának, lényegének kérdése Izr. fiait nem foglalkoztatta. – II. A korai zsidóságban szintén nem filozófiailag értelmezték a ruahot; csupán a gör. nyelven írt Bölcs állítja elénk a lelket (pneuma) anyag-talan, értelmes, maradandó és mindent átható (7,22 kk.) létezőként. Az ÓSz többi deuterokanonikus kv.-ében, valamint az ósz-i apokrif iratokban – miként a rabbinista irodalomban is – az ÓSz kanonikus kv.-einek felfogása érvényesül, de néhány új elképzeléssel is találkozunk bennük. A 'halottak lelke' a 'halottak szelleme'-ként jelenik meg bennük (pl. Hénoch 22,3–13; 93,12; 98,3.10; Josephus Flavius, ZsidHáb 7,6,3), és különbség mutatkozik a minden bizonnyal fejlettebb angyal- és démontan következtében a jó és a gonosz szellemek, lelkek között, akik a természetben és az emberben működnek. Így Hénoch 60,12–21; 65,8; 66,1 szerint léteznek olyan szellemek, lelkek, akik a természeti erőket irányítják; a Testamentum XII ismeri a tévely, a kicsapongás, Beliál lelkét, szellemét; Júdás testamentuma (20,1.5), a Jubileumok könyve (25,14) az igazság lelkét, szellemét; de ezek mind alá vannak vetve a lelkek urának (így Hénochban 100-szor; 2Mak 3,24; Jubileumok könyve 10,3; Szám 16,22: LXX; vö. Jel 22,6). – A Kumránban felszínre került szövegekben a lelkek egyrészt személyes létezők, akik küzdenek az ember szívéért, másrészt az ember vallás-erkölcsi megnyilvánulásai, anélkül, hogy mindig egyértelműen el lehetne különíteni őket egymástól. – III. Az ÚSz-ben. 1. Az ~ (pneuma) még nem szakad el teljesen a szó eredeti 'lehelet, lélegzetvétel' (2Tesz 2,8; vö. Jn 20,22; Iz 11,4) v. 'szél' (Jn 3,8; Zsid 1,7; vö. Zsolt 104,4) értelmétől, de filozófiai értelmet kap. Az éltető lélek (Mt 27,50; Jak 2,26; Jel 11,11) azután, hogy elválik a testtől, tovább él (Lk 8,55; 23,46; vö. Zsolt 31,6; Jn 19,30; ApCsel 7,59; 1Pét 3,19; vö. Hénoch 22,3–13). Az ember érzelmeinek, gondolatainak, akarati elhatározásainak az ~ a székhelye, a központja (Mk 2,8; 8,12; Róm 8,16; 2Kor 2,13; 7,13), és ellentétben áll a testtel (a hússal), mint a jó és erős akarat az esendő emberi természettel (Mt 26,41) v. mint az ember szellemi része a testével (1Kor 5,5; 2Kor 7,1). Az ~ jelentheti az egész embert is (Gal 6,18; Fil 4,23; Filem 25; 2Tim 4,22). 1Tesz 5,23: a pneuma a pszüché és test (vö. Zsid 4,12) mellett áll. Ezt több exegéta trichotomisztikus értelemben magyarázza, amely szerint az emberben 3 elemet lehet megkülönböztetni (értelem, lélek, test). De Pál itt talán a régi héb. ruah és nefes szavakra gondol, amelyek egyaránt jelenthetik 'az élet leheleté'-t, valamint 'az érzelmek és gondolatok székhelyé'-t v. központját is. – 2. Az ~ mint kedélyállapot. A pneuma szó olykor jelzővel áll, hogy így kedélyállapotra utaljon (pl. 1Kor 4,21; Gal 6,1; Ef 4,23; 1Pét 3,4). Pál leveleiben azonban nem világos, hogy vajon a pneuma természetes v. Isten Leleke által létrehozott kedélyállapotot jelöl-e (így Róm 8,16; 2Kor 4,13; 12,18; Fil 1,27). – 3. ~ és test (hús). Ahol Pál ap. szembeállítja a lelket a testtel (Róm 8,4–13; Gal 3,3–6; 5,16–25; 6,8), ott az '~' (pneuma) az az isteni erő, amelynek az ember megigazulását és megszentelődését köszönheti, a test pedig az a gyengeség, amelyben a bűn lakik és gyökerezik (Gal 5,19 kk.). 1Kor 3,1: itt a lelki ember (pneumatikosz), akit egészen betölt Isten lelke és aki az Isten lelke szerint él, szemben áll a testi v. szellemi emberrel (szarkikosz, pszüchikosz), akiben nem él benne a Lélek: (Júd 19; vö. Jak 3,15), más szóval a maga ter-

mészetes állapotában tekintett emberrel. Isten anyagtalan létező: „Az Isten lélek” (Jn 4,24), következésképpen nem kötődik szükségszerűen sem helyhez, sem néphez (4,21) és olyan kultuszt kíván, amely „lélekben és igazságban” (4,23 kk.) való imádást jelent, vagyis megfelel anyagtalan lényének és annak, amit magáról kinyilatkoztatott. Az ilyen kultuszt nem szabad sem egyetlen helyre korlátozni, sem egyetlen néphez kötni; kizár minden olyan külsőséges istentiszteletet, amely nem belső magatartásnak, az ember szelleme meghódolásának a kifejezője (Iz 1,11–17; 29,13; Jer 6,20; Oz 6,6; Ám 5,21–23; Mik 6,6–8; Róm 12,1); ilyen kultuszt nem lehet emberi intézmény kereteiben létrehozni; lélekből születik és Isten kinyilatkoztatására vezethető vissza (vö. Fil 3,3).

embertárs: → felebarát.

emiták: Moáb őslakói. Később a refaiták közé sorolták őket (Ter 14,5; MTörv 2,10–11).

emlékezés, megemlékezés: Az ÓSz és az ÚSz vallásában Istennek azok a tettei, amelyeket üdvözítő tervei megvalósítása során a múltban végbevitt, hit és kultusz tárgyai. – 1. Az ÓSz-ben maga Isten is korábbi üdvözítő tetteire emlékezve viszi végbe, amit az üdvösség kíván (Kiv 32,13; MTörv 9,27; 1Krón 16,15; Zsolt 98,3; 105,8.42), de főleg a → szövetségre (Kiv 2,24; 6,5; Lev 26,42; Jer 14,21; Zsolt 106,45) v. korábbi ígéreteire (2Krón 6,42; Neh 1,8) való ~ irányítja Isten üdvözítő tetteiben. Ugyanakkor az ember számára az üdvösség forrása az Isten üdvözítő tetteire való ~ (MTörv 8,2.18). A Jahvéhoz való megtérés v. a hozzá való ragaszkodás a rá (Jer 51,50; Préd 12,1; Ez 6,9), a csodáira (1Krón 16,12; Zsolt 105,5) v. a törv.-eire, ill. parancsaira (Mal 3,22) való ~hez kapcsolódik; és viszont: a Jahvétól való elpártolás, a hűtlenség, a meg nem ~, ill. a megfeledkezés (škh) róla (Bír 3,7; Iz 17,10; 57,11; Oz 2,5 stb.), a nevééről (Jer 23,27), a szeretetéről (Ez 16,22.43), a csodáiról (Neh 9,17; Zsolt 106,7). Tehát a hívő ember élete az ÓSz-ben folytonos ~. – Mindenekelőtt a kultikus helyek szolgálnak az Istenre való ~re (Kiv 20,24). Innen érthető módon az ~ rokon értelművé vált az → ünnep szóval. Izr. liturgikus kalendáriumában az ~ a régibb szövegek felől az újabbak felé haladva egyre jobban kidomborodik. A → sátoros ünnepnek a későbbi nemzedékeket azokra a (lomb)sátorokra kell emlékeztetniük, amelyekben Izr. fiai az Egyiptomból való kivonulás után laktak (Lev 23,24); a → pünkösöd v. a hetek ünnepén az egyiptomi szolgasors volt az ~ tárgya (MTörv 16,12), → purim alkalmával pedig az, ami az Eszt 9,20–23: olvasható. Mégis, leginkább a → húsvétra jellemző a szolgaságból, a rabságból való szabadulásra való ~; ez az ünnep magáért az ~ért van, arra hivatott, hogy ébren tartsa az ~t a törv.-hez való hűségre (Kiv 13,9). A kovásztalan kenyér, amelyet húsvét után 7 napig kellett enniük, a „szükség kenyere” volt mivel „nagy sietésben” (= szorongatott helyzetben) vonultak ki Izr. fiai Egyiptomból, így kellett megemlékezniük kivonulásukról egész életükben (MTörv 16,3). Itt már érződik, hogy a rítus több mint egyszerű visszagondolás egy múltbeli eseményre; inkább visszaidézés, megjelenítése Isten üdvözítő tetteinek. Ezt a Kiv 13,4 már meg is fogalmazza. Mégis a legegységelműbben a 12,1–4-ből olvasható ki, ahol is a húsvét megülésére vonatkozó rendelkezések anyagukat tekintve a legrégebbinek, teol.-ilag és nyelvi formába öntésük szempontjából viszont a legkésőbbinek látszanak a Pentateuchusban a húsvéti előírások közül: a húsvét itt nem pusztán tört.-i eseményre ~nek az ünnepe: Isten egy jövőbeli megváltói tetteire való tekintettel alapítja. Az ilyen ~ azt jelenti, hogy az emberek utánozzák, sőt megjelenítik azt, amit Isten az üdvösségükre végbevitt: „Ez az éjszaka, amelyen Isten virrasztott, hogy kihozza őket Egyiptom földjéről, legyen Izrael fiai számára is az Úr tiszteletére átvirrasztott éjszaka minden nemzedéken át” (12,42). Vagyis: ezen az éjszakán a virrasztás során a szertartásban az egykor lejajlott tört.-i esemény megy végbe. Ezért rendelkezhet így a → Misna: „Minden időben mindenki tekintse kötelességének, hogy úgy nézzen magára, mint aki maga vonult ki Egyiptomból.” Mindazáltal: a húsvét nem csupán ~ és megjelenítés, hanem egyszersmind a jövőbeli teljes üdvösségnek is elővételezése és záloga, ahogy az a húsvéti előírásokból ismételtén kicsendül. – 2. Az ósz-i ~ v. anamnézis, az → Eucharisztia számára a talaj már elő volt készítve. Az Eucharisziát Jézus Krisztus küszöbön álló megváltó halálára való tekintettel alapította (test, amely áldozatul adatik, vér, amely kiontatik). Az erre való ~ (1Kor 11,24

kk.; Lk 22,19) beteljesíti a korábbi kultikus ~ek sorát. Az Eucharisztia azonban szentségi megjelenítés is („Valahányszor... az Úr halálát hirdetitek”: 1Kor 11,26), de tárgyi emlékek is nevezhető. Másrészt a szentségi ~ az üdvösség jövőbeli beteljesedése felé irányít („amíg el nem jön”: 11,26). Az ÚSz-ből azonban az Istenre v. Krisztusra való ~ mint alapmagatartás hiányzik, mert Krisztus és az üdvösség összetartozik, és a hívő számára az Egyh.-ban jelen van.

Emmánuel, Immánuel (héb. 'velünk az Isten'): személynév. Iz 7,14: „Igen, a szűz fogan, fiút szül és ~nek nevezi el”; a hagyományos katolikus értelmezés közvetlenül a Megváltóra vonatkoztatja. Mindamelllett az ~ születése jel Acház számára. Az almah szó 'házasságra érett, férjhez menendő lány'-t jelent, nem 'szűz' jelentésű (Ter 24,43; Kiv 2,8; Zsolt 46,1; 68,26; Péld 30,19; Én 1,3; 6,8; 1Krón 15,20) a szó fiziológiai értelmében, legfőljebb úgy is alkalmazható; a régi K-i nyelvekben fiziológiai értelemben véve nem is volt külön szó a szűzre; Ugaritban pl. Anat is „szűz” (btlt), jöllehet a saját bátyjával volt nemi kapcsolata. – Iz 8,8: az ~ egyértelműen az akkori Júdát szimbolizálja. Ezért az első helyen (7,14) közvetlenül Acház fiára vonatkozathatjuk. Acház ellenségei fölkeltek, hogy megdöntsék Acház házat és helyébe új királyt (= királyi házat) válasszanak (Iz 7,6). Nemcsak a királynak, hanem a népnek sem volt már bizalma Dávid házában, hite az isteni ígéretekben (7,2.9). Acház a saját fiát fölálodta a Hinnom völgyében (2Kir 16,3). Egy másik fiú már megfogamzott anyja méhében, és nemsokára meg is fog születni. Ez lesz a jel, hogy Jahve az ellenség ármánykodása, s a király és a nép minden kishitűsége, hitetlenkedése ellenére megvalósítja üdvözítő tervét, mégpedig Dávid nemzetsége révén. A jelenbéli szorongatottság tehát a távoli jövő felé mutat, amikor is Dávid házából egy kései utód Jahve terve szerint elhozza a népnek a boldogságot, az eszkatologikus üdvösséget (vö. Iz 9,5–6; 11,1–9). Az ~re vonatkozó jövődőlésben összefonódik a jelen és az idők vége, a dávidi és a messiási ország. Így az ~nek a Megváltóra, az almah 'lány' szónak pedig Máriára vonatkoztatása a liturgiában végső fokon megalapozott, a kinyilatkoztatás tört.-i rendje szerint van.

Emmausz (gör. 'meleg forrás, hévíz'): helység Jeruzsálemtől ÉNy-ra, légvonalban 24 km-re. Hajdan Jeruzsálemből több út vezetett ~ba; közülük leginkább a Bet-Horonba vivő utat használták ennek a katonai szempontból fontos városnak a megközelítésére, amely a puszta és a hegyvidék határánál feküdt, és Ny-on éppolyan jelentősnek számított, mint K-en Jerikó. Itt győzedelmeskedett Kr. e. 161: Makkabeus Júdás Nikanor és Gorgiász fölött (1Mak 3,57–4,25). Bakchidesz Kr. e. 160: megerősítette (9,50–51). Kr. e. 47-től a hasonló nevű kormányzóság legfontosabb helysége. Kr. e. 4: Varus fölégette megtorlásul, amiért Athrongaiosz megtámadott egy róm. hátvédcsapatot. Az első zsidó háborúban itt állomásozott az 5. légió (ezt fölirat is igazolja). Kr. u. 221: Elagabal jóvoltából Nikopolisz néven városi rangra emelkedett. A keresztény közösségben, amely ~ban létrejött, a legjelentősebb személyiség Julius Africanus volt. Hogy a korai bazilika, amelynek maradványait föltárták, ebből az időből való-e, nem lehet egyértelműen bizonyítani. Az arab Amvasz falut, amely megőrizte nevében a régi ~ nevét, 1967. jún.-ban lerombolták. – Lk 24,13: úgy szerepel, mint két tanítványnak (→ Kleofás) az úticélja. Az ott megadott 60 stádium távolság téves, ezért már Euszébiosz, ill. Szt Jeromos helyesbítette 160 stádiumra; Jeruzsálemtől 60 stádiumnyira régészetileg igazolhatóan és a hagyománnyal megegyezően nem lehet ~ nevű helységet kimutatni.

En (a héb. ajin 'forrás' szóból): A közeli forrásból elnevezett helységek nevében fordul elő (En-Gedi, En-Ganin, En-Dor, En-Eglajim, En-Rimmon, En-Semes, En-Tappuach).

Enak fiai, enakiták: → anakiták.

En-Dor (héb. 'Dor forrása'): helység Manasse törzsi birtokán (Józs 17,11), Saul tört.-ében a halottlátó aszszony lakóhelye (1Sám 28,8–25). A Zsolt 83,11 ~hoz köti Bárak győzelmét. Vsz. a mai Hirbet es-Safsaféval azonos, 5 km-re DK-re a Tábor hegyétől.

Éneász: annak a – neve után ítélve hellén – betegnek a neve, akit Péter ap. Liddában 8 évi bénaságából gyógyított (ApCsel 9,32–34).

En-Eglajim: → En-Gedi.

ének, dal: A héb. sír széles körben használt, tág értelmű kifejezés volt (vö. a magyar ének szóval). Izr. fiai, akik igen szívesen énekeltek, gyakran hangszeren is kísérték az ~et (Ter 31,27; Iz 23,16; 30,29; Ám 6,5). Az ÓSz a sok vallásos ~en kívül több profán ~et is megőrzött. – 1. Profán énekek. Első helyen az ún. munkadalokat kell megemlíteni. A Szám 21,17 kk. egy kúténeket tartalmaz, amelyet vsz. a kút ásásakor énekeltek; ez arra enged következtetni, hogy a forrásvizet nagy becsben tartották és különös, csaknem mágikus erőt tulajdonítottak neki. – Magától értetődik, hogy amikor a termést betakarították, aratáskor, szüretkor, csépléskor és szőlőtaposáskor, ill. sajtoláskor az ~nek fontos szerep jutott (Bír 9,27; 21,21; Iz 9,2; 16,10). De – épp ilyen alkalmakkor – megvolt a veszélye, hogy a mulatozás elfajul; ezért emeltek szót a próf.-k az ilyen ~ek ellen (Iz 5,11 kk.; Ám 6,4 kk.). – Különösen a jegyesség és a menyegző szolgáltatott alkalmat a vigadásra (Jer 16,9; 25,10; 33,11). Elsősorban az → Énekek énekére kell itt hivatkoznunk, amely eredetét tekintve biztos, hogy szerelmi énekek gyűjteménye volt; egy részüket menyegzőre írták és a menyegző alkalmával elő is adták. – Nagyon elterjedtek voltak a különféle őrdaok is; átvitt értelemben a próf.-k szerepére utalnak (Zsolt 130; Iz 21,11 kk.; 52,8 kk.; 62,6 kk.; Hab 2,1–3). – A gúnydal annak volt a jele, hogy valaki szóbeszéd tárgya lett; ha egy-egy személyről volt szó, zömben gúnyos mondások, ha közösségről, akkor inkább gúnydalok keletkeztek. A társadalmi élet szempontjából ugyanazt a szerepet töltötték be, mint amit később a próf.-k fenyegető jövendölései; az ókori K-en ui. meg voltak róla győződve, hogy a szó ereje valóságformáló (vö. Szám 21,27–30; Iz 37,22–29; 44,9–20; 47). – A temetési szertartások sorában kiemelkedő szerepe volt a siratásnak, a → siratóénekeknek; ezeket „hivatás” → siratóasszonyok (Jer 9,16 kk.) v. a rokonok, ill. a barátok énekeltek elő (2Sám 1,17; 3,33 kk.). Ironikus volta miatt külön említést érdemel Bábel királyának siratója (Iz 14,4–21). – Mint Egyiptomban és Mezopotámiában, Izr.-ben is tartottak a királyok → énekeseket (2Sám 19,36), akik ünnepi alkalmakkor király- és főleg győzelmi dalokat adtak elő (1Sám 18,6 kk.; Zsolt 45; vö. Kiv 15; Bír 11,34; 16,23 kk.); a legjelentősebb harci dalt, ill. győzelmi éneket a Bír 5 őrizte meg számunkra. – 2. Vallásos énekek. Első helyen a 150 → zsoltárt felölelő kanonikus → Zsoltárok könyvét (Zsolt) kell megemlíteni. Nem fér hozzá kétség: a zsoltárokat nagyon korán felhasználták kultikus célokra. Minthogy az ÓSz-ben nem lehet a profánt és a vallásost világosan elhatárolni, nehéz a zsoltárokon belül bizonyos részeket tisztán profánként elkülöníteni. A Zsolt 5 kv.-re osztása minden bizonnyal a Pentateuchushoz igazodásra, ill. a zsoltárok kultikus szerepére vezethető vissza. A mai bibliamagyarázók a zsoltárokat formai és tartalmi szempontok alapján különféle csoportokra, műfajokra osztják. Ezzel az ÓSz különféle ~ fajtáinak megkülönböztetését és felismerését is megkönnyítik. Még → canticum, → himnusz.

Énekek éneke, Én: protokanonikus ósz-i bölcsességi kv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az egyéb írások kv.-csoportba sorolták és Sir hassirim 'énekek éneke, azaz legszebb ének'-nek nevezték. A LXX: Aszma 'ének'. A Vg szó szerinti fordításában a héb. nevet vette át: Canticum canticorum '~'. – II. Keletkezése. A. Robert és az ő nyomán A. Feuillet szerint az ~ a próf.-i hagyomány folytatása, a Jahve és népe közti viszony (házasság) tekintetében. Olyan időben keletkezett, amikor az antológiai stílus jelentősebb lett, az ~ témái és képei (menyasszony és vőlegény, király, pásztor, szőlőskert, alvás és ébredés, keresés és megtalálás stb.) a korábbi próf.-i beszédek (Oz, Jer, Ez, Iz) hatására üdvösségtört.-i-eszkatológiai értelmet kaptak. Az 5 költemény, amelyet az ~ magában foglal, azt a reményt és kétséget, bizakodó várakozást és csalódást érzékelteti, amely a fogság és Nehemiás működése (Kr. e. 444. k.) közti időt jellemezte. Ebben a helyzetben Jahve határtalan szeretetében újra meg újra emlékeztette a hűtlen menyasszonyt korábbi boldogságára és hűtlensége ellenére is magához ölelte menyasszonyát. Ez ellen az értelmezés ellen felhozható, hogy az ~ szerzője sehol nem utal az allegóriára, ahogy ez más allegóriák esetében megfigyelhető az ÓSz-ben (pl. Iz 54,4; 62,4; Oz 1,2); aztán a Biblia azon helyein, amelyekkel az ~ párhuzamba állítható, a házassági szerelemről van szó, érzéki

színezetű képeket a Biblia szerzői nem alkalmazták Jahvéra; végül: a klasszikus próf.-i stílusban Izr. mindig hűtlen menyasszony. Az ~ fölépítése, szerkezete lehetetlenné teszi keletkezése idejének meghatározását. A sok arameizmus (pl. Én 1,12; 2,7), a szórványos gör. (3,9 és talán 4,4 is), ill. perzsa sajátosság (4,13) miatt – nyelvi alapon – vannak, akik a hellenista kor elejéről eredeztetik, bár némelyik ének vsz. sokkal régebbi (pl. a 6,4 lehetséges, hogy a 8. sz.-ból ered, mert ekkor Tirca városa eléggé ismert volt, bár föltehetően csak eredeti 'kedves, bájos' értelme miatt került az énekbe). Az, hogy Salamon lett volna a szerző, teljesen kizárt. – III. Műfaját tekintve eltérő vélemények vannak: 1. Az ~ lakodalmas és szerelmi dalok gyűjteménye, melyeket egy szerkesztő úgy foglalt egységbe, hogy bizonyos témák ismétlődése (pl. a szerelmesek egymás utáni vágyakozása) drámai feszültséget adjon a gyűjteménynek. Kifejezései és képei alapján az arab és szír lakodalmas dalok rokonának tekintik (az utóbbiakban a falu népe részletesen megéneklie az esküvő hetében királynak és királynőnek képzelte ifjú pár testi szépségét); az ~ mégis inkább az egyiptomi szerelmi dalokhoz hasonló (ide vezethető vissza pl. a szeretett lány „húgom” megszólítása). – 2. Mások – már Origenész is – tudatosan fölépített drámai alkotásnak tekintik, amely egy pástort lány élményeiről szól, akit Salamon elcsábított és a háremébe vitt, de aki hű maradt első szerelméhez. Nem bizonyítható, hogy az ~ egésze fölfelé ívelne és a végén valami kibontakozáshoz vezetne. – 3. Az ~ olyan énekek gyűjteménye, amelyek eredetileg a K-i termékenységisten-ségek esküvőjére készültek, istenségek lakodalmáról szóltak. Ezek az énekek később ünnepi olvasmányként belekerültek egy tavasszal tartott ősi kánaáni, ill. izr. ünnep (→ kovásztalan kenyér) rítusában, a természet ébredésének köszöntésére (kultikus-mitológiai magyarázat). Ám a világi szerelmi dalokhoz való hasonlósága miatt nehéz elképzelni, hogy pogány vallásos énekek gyűjteménye belekerülhessen a zsidó kánonba. Egyes tudósok szerint ez azért vált lehetővé, mert a régi kánaáni ünnepi olvasmányt Salamon esküvőjére, ill. Izr. és Jahve kapcsolatára (házasság) vonatkoztatták. – 4. Sok, kivált katolikus exegéta allegóriának tekinti az ~ énekeit, amelyek a férfinak és a nőnek, ill. odaadó szerelmüknek képében Jahve Izr. iránti hűségét tárják elénk. A házasság, ill. a házassági hűség az ÓSz-ben gyakran szerepelt a szövetség, ill. a szövetségi hűség képeként (Iz 50,1; 52,1–2; 54,4–8; 62,4–5; Jer 31,17–22; Ez 16,8; Oz 3,1–3 stb.). Nem meglepő, ha ua. a kép itt részletesebb kifejezést kapott. D. Buzy szerint az ~ 7 éneket tartalmaz, s ezek mindegyike 3 részből áll: a menyasszony meglátogatása, a menyasszony és vőlegény kölcsönös dicsérete, szerelmük beteljesülése. Buzy hozzáteszi, hogy az ~ mintegy ellentéte a próf.-knak, akik küldetésüknek megfelelően mindig Izr. hűtlenségét hangsúlyozták. – IV. Értelmezése. 1. Sokan úgy vélik, hogy az ~ szó szerint az emberi szerelemről s a testi szépségről szól. Ám a katolikus exegéták kitaranak amellett, hogy az ~ szó szerint sem csupán a testi szerelmet zengi, hanem – bár nagyon finoman – azt is érzékelteti, hogy a szerelem Isten ajándéka, így a házasság kötelezettségeinek és a hűségnek a vállalására biztat, mely hozzásegít a személy mélyebb megismeréséhez (Én 2,2–7; 5,10; 6,8–9; 7,11; vö. Ter 3,16). Tört.-i összefüggésben (szövetségi viszony) ez a szerelem szükségszerűen Jahve népe iránti szeretetére utal, mert beleilleszkedik abba az isteni műbe, amely által Jahve népét létrehozta. – 2. Sok zsidó és katolikus szerző szerint az ~ csupán allegorikus, ill. parabolikus értelmű, szó szerint véve nem értelmezhető. Megindoklásul arra hivatkoznak, hogy az Egyh. elítélte Mopszvesztiai Theodorosz szó szerinti értelmezését; csak így magyarázható, hogy bekerült a kánonba; az egyh.-atyákkal, valamint a liturgiával szintén csak ilyen értelmezés lehet összhangban (→ jegyesszimbólika). – 3. Azok a katolikus exegéták, akik a szó szerinti értelmet védik, még egy mélyebb jelképes, ill. előképet föltételező értelmezést is javasolnak (a primer jelentés Jahve népe iránti szeretete és in sensu consequenti az ÚSz-ben Krisztusnak Egyh.-a, vagyis az új Isten népe v. ennek anyja, Mária iránti szeretete), amelyre a szerzők nem hivatkoznak ugyan, de amelyet a klasszikus próf.-i nyelv (képek!) figyelembevételével már a zsidók is az ~ Isten szándéka szerinti értelmének tekintették, később pedig a beteljesedés fényénél (vö. Mt 9,15; 22,1–14; 2Kor 11,2; Ef 5,23.32; Jn 3,29) az Egyh. még inkább. Ez egyúttal az ~ kánonba kerülését is magyarázza. Hogy az ~ zsidó kánonba kerülésének volt-e liturgikus háttere, az kérdéses, mert nem lehet megállapítani, mikor és hogyan került az ~ kapcsolatba a pászkaünnepel.

énekesek: Az ünnepi hangulatot különösen családi v. kultikus ünnepeken (Lk 15,25), zárandoklat alkalmával énekkel emelték, amelyet esetenként zene és tánc is kísért (Jób 21,12; 30,31; Zsolt 69,13; Sir 32,5 kk.; Ám 6,5). Dávid idején ~ és énekesnők is tartoztak az udvartartáshoz (2Sám 19,36). Gyász alkalmával, fájdalmuk enyhítésére szintén énekeltek (Siral 5,14; Ám 8,3.10), ha csak „hivatásos” → siratóasszonyok is. Az ének általában nemigen állt sokkal többől mint egyetlen versből, amelyet folyamatosan ismételték (Kiv 15,20; 32,18; 1Sám 18,7; 21,12; Mt 11,17). A kultikus éneklés a későbbi időkben a leviták kizárólagos joga volt; a leviták közt épp az ~ és a zenészek (→ hangszerek) számítottak a legtekintélyesebbnek; Ezd 2,41 Aszaf fiaiként említi őket (a többi levitától való megkülönböztetésül?); a Krón ugyanakkor Aszaf, Hemán és Jedutun fiaiként szerepelteti a kultikus énekekre és zenére hivatott levitákat, akiknek szervezete Dávid koráig nyúlik vissza (1Krón 15,16–24; 25,1).

engedelmisség: 1. Az ÓSz-ben. A gör.-től eltérően a héb. Bibliában nincs olyan szó, amely az ~ jelentést hordozná; a fogalom körülírására a 'valakire hallgat' (pl. Ter 22,18), a 'valakinek felel' (pl. Iz 66,4) v. a 'megbízásnak eleget tesz, parancsot teljesít' értelmű (pl. Kiv 7,6) ige szolgált. Ez a szóhasználat arra enged következtetni, hogy az ÓSz-ben az ~ párbeszéd jelleget öltött, s – az imádságtól eltérően – tettleges felelet volt Isten megértett szavára, a → kinyilatkoztatásra. Az így értelmezett ~ volt a központja a vallásosságnak, erre épült a kultusz és minden egyéb (vö. 1Sám 15,22; Zsolt 40,7–9; Jer 7,22 kk.). Ebből következően a → bűnt elsősorban az engedetlenség jelentette, a szembeszegülés, a hallani, érteni nem akarás (pl. Iz 30,9). – Végső fokon mindig Jahve az, akinek engedelmeskedni kell, aki különféle módokon nyilvánítja ki akaratát közvetlenül, személyhez szólóan (pl. Ter 22,18) v. közvetve, „szolgái”, így elsősorban Mózes és a próf.-k szavával (MTörv 18,13–20; Jer 7,25 kk. stb.), de a papok és a bírák (vö. MTörv 17,8–13) által is. Később egyre inkább a törv.-ben ölt testet az Isten akarata, ezzel az engedelmeskedés is egyértelművé válik a parancsok megtartásával v. képes kifejezéssel az Isten útjain való járással (vö. 26,16–18; Zsolt 119). Az ~ alapja nem annyira Isten hatalmának és fölségének elismerése, sokkal inkább a szövetség, amelyet Isten a kiválasztás, az üdvözíteni akarás jegyében Izr.-lél kötött (vö. pl. Kiv 20,2: a Tízparancsolat megalapozása). Tehát az ~nek nem csupán a → félelem szolgál alapjául, hanem az Isten szeretetéből is következik, úgyhogy az Istennek engedelmeskedni már az ÓSz-ben egyet jelent azzal, hogy az Istent szeretni (vö. pl. 20,6; MTörv 10,12 kk.). Mindebből következően az ~ első és legfőbb gyümölcse a szövetség megtartása, és ennek folyamányaként az Istennel való közösség (26,16–19; Zsolt 25,10 stb.), az élet (Iz 55,3; vö. Ter 2,16 kk.), az ország (Lev 20,22; MTörv 6,17 kk.), az áldás, a béke és a boldogság (vö. 28,1–14; Iz 48,18). – Az ~ legszebb példája az ÓSz-ben Ábrahám (Ter 12,1–5; 22,1–18). – 2. Az ÚSz-ben. – a) A keresztények ~e az ósz-i szóhasználatától eltérően az engedelmeskedni igén kívül az Isten szavát hallgatni és megtartani (Lk 11,28), az Atya akaratát teljesíteni (Mt 7,21), a parancsokat megtartani (Jn 14,15.21) kifejezés is használatos. – Az ~ a keresztények alapmagatartása Istennel szemben. A szinoptikusoknál az Isten országába való bejutás föltétele (Mt 7,21) és a keresztény élet alapja (Mt 7,24 kk.). A saját elhatározásról, döntésről való lemondás révén az ~ teszi lehetővé Krisztus követését (Mk 8,34), és szellemi rokonságot hoz létre Jézussal (3,34; vö. Jn 15,14). Pál az üdvösséghez szükséges, halláson alapuló hitet (vö. Róm 10,17) az ~gel azonosítja (1,5; 16,26), János az Isten és a Jézus iránti szeretet lényegét a parancsok megtartásában látja (Jn 14; 15,21; 15,10; 1Jn 2,3–6), 1Pét 1,14 kk. 22 szerint (vö. Róm 6,16) a szentség az ~en alapszik. – Az ~ Istennel, az Atyának akaratára irányul (vö. Mt 6,9 kk.; 1Pét 1,14). Isten akaratát elsősorban a parancsok testesítik meg (Mk 10,19; vö. Mt 5,17–19), de az illetékes tekintélyek rendelkezéseiben is benne rejlik, ha nem Isten parancsaival ellentétes dolgot kívánnak (vö. ApCsel 4,19; 5,29). Ezért köteles engedelmeskedni a gyermek a szülőnek, a szolga urának, az alattvaló a fölöttesnek, az állampolgár az uralkodónak (Róm 13,1–7; Ef 6,1.5; Kol 3,20.22; 1Pét 2,13–16). Mégis az Isten akaratát valójában csak Jézus adja igazán tudtunkra (vö. Mt 5,27–45), aki az Atyától kapott hatalom birtokában (vö. Mk 1,27; Mt 28,18 kk.) egyszermind az iránta való ~re is igényt tart. A Jézus iránti ~ az ev. iránti ~ (Róm 10,16; 2Tesz 1,8; vö. 2Kor 10,5; Gal 5,7), valamint az általa alapított, az Ő küldetését folytató Egyh. és ennek feje iránti ~ (Mt 18,15–18; Lk 10,16; 2Kor 2,9; 1Tesz 5,12 kk.; 2Tesz 3,14; Zsid 13,17) révén valósul meg. A keresztény ~ a szívünkbe oltott

új törv.-re vonatkozó ósz-i ígélet (Jer 31,31–34; vö. Ez 36,25–28) beteljesedése: nem annyira a külső előírásokhoz való igazodást jelenti, hanem sokkal inkább a készséget annak követésére, amire az Isten Lelke belülről indít (vö. Róm 8,1–7 stb.). – b) Krisztusnak az Atya iránti ~e (Mk 14,36; Fil 2,8 kk.; Zsid 5,8 kk.; 10,5–7) a keresztény ~ példája (vö. Fil 2,5.12). Míg a szinoptikusok Jézus életét és halálát elsősorban az írásokból kikövetkeztethető kell szempontjából nézve mutatják be (pl. Mk 9,31; Lk 24,7.26 kk.), János inkább Isten küldötteként mutatja be Jézust, aki azt tekintette feladatának, hogy mindenben teljesítse küldője akaratát (vö. Jn 4,34; 5,30; 6,38; 8,29; 15,10 stb.). – Krisztus ~éhez két szoteriológiai szempont kapcsolódik: megszünteti Ádám engedetlenségét a következményeivel egyetemben (Róm 5,9) és alapja annak, hogy Jézus legyen az Úr, a Küriosz (Fil 2,8–11), és így azoknak, akik neki engedelmeskednek, örök üdvösséget szerez (Zsid 5,8 kk.).

En-Gedi (héb. 'Gida-forrás'; újabban 'bővízű forrás'-ként értelmezik; vö. Szám 33,32; **MTörv 10,7**: a nevek!): forrás Júdea pusztájának K-i lejtőjén és oázis a Holt-tenger partvidékén. A település tört.-éről a Bibliából, az egyéb forrásokból és az 1961-től folyt ásátások leleteiből a következő kép rajzolódik elénk: a forrás fölött 30 m magasan, a szikla tetején (kultikus) építmény maradványai vannak a kőrézkorból (kalkolitikum); 1Sám 24: erre a vidékre menekült Dávid Saul elől; erőd maradványai a pusztában, amely Júda osztályrésze lett (Józs 15,62); ez védte a forrást és a feljárt Szisz hágója felé, amely Edom és Moáb számára a legrövidebb utat jelentette Tekoa és Jeruzsálem megtámadására (2Krón 20: Hacacon-Támár). A Tell-ed-Dzurn virágzó település kb. Kr. e. 630-tól (Jozija) a száműzetésig (V. réteg); a babilóniaiak elpusztították (IV. réteg); a Kr. e. 3–2. sz.-ban a Ptolemaidák kezén volt, akik megerősítették (III. réteg); a Hasmoneusok idején intenzív földművelés folyhatott itt (II. réteg); a Kr. e. 1. sz.-ban rövid ideig egy kerület központja (ZsidHáb 3,3,5); Kr. e. 40–37: a pártusok betöréseitől és a Heródes korabeli zavargásoktól szenvedett; az 1. zsidó fölkelés idején Maszadából megtámadták a szikáriusok (4,7,2); Kr. u. 70 után a róm. császár uralma alá tartozott; a 2. zsidó háborúban Bar Kohba híveinek volt a központja; a róm.-ak innen kiindulva utakat építettek; egészen a bizánci korig (5. sz.) zsidók lakták. ~ trópusi éghajlatáról volt nevezetes; ennek köszönhetően magasra nőtt itt a pálma (Sir 24,14; vö. ZsidTört 9,1,2; Plinius, *Historiae Naturalis* 5,17), de termett itt henna (Én 1,14: → ciprusvirág) és → balzsam (ZsidTört 9,1,2; Plinius, *Hist. Nat.* 12,118) is. Az ~ közelében „a levelek barlangjában” talált iratok ~ kereskedelmi kapcsolatait tanúsítják (piac, kikötő): a Holt-tengeren át a K-i partvidékkel, ahol az Ez 47,10 említette En-Eglajim keresendő, valamint a → nabateusokkal. Az → esszénusok települését, amelyet Plinius (*Hist. Nat.* 5,17.73) mintha összefüggésbe hozna ~vel, még nem sikerült megtalálni.

engesztelés: → kiengesztelődés.

engesztelés helye, kiengesztelődés táblája: A Kiv 25,17–22 (v. tágabb értelemben a Szám 7,89; Lev 16,2.13–16) szerint a → ládán egy kappóretnek (rövidítve: k) kellett állnia, amelyet a Kiv 25,21 a láda tetejeként ír le (LXX: hilasztérion epithema, 'a kiengesztelődés táblája', ugyanígy a 37,6 szóhasználatában is; egyébként 'engesztelés, kiengesztelődés helye' így pl.: Zsid 9,5; vö. 1Krón 28,11). Az ~ 2 oldalán 2 → kerubnak kellett lennie. A legrégebb zsidó kommentárok szerzői 'engesztelőtáblát' (= a felül nyitott láda födelét) értettek rajta, föltehetően abban a meggyőződésben, hogy a kpr fő alapjelentése (a héb.-ben csak kipper formában használták) az arab 'beföd, betakar' jelentésű igéssel rokon. Helyesebb a fogalmat a 'kiengesztelődni' értelmű héb. kipper szóval kapcsolatba hozni (vö. akkád kuppuru). A k mint nomen agentis arra utal, ami kiengesztelődést eredményez (vö. a főntebb említett gör. megfelelővel: LXX; sőt a LXX a Kiv 25,17 és 37,6 esetében is az engesztelés gondolatát helyezi előtérbe). A k több mint egyszerűen a láda teteje, külön jelentése van; drágább, mint maga a láda, mert színarany, sőt föltehetően a legfontosabb tárgy volt a szentélyben (1Krón), amely itt engesztelőteremként szerepel. A k különösen szent hely, az Isten trónja, ahol Jahve székel (vö. a kerubokkal és a szóhasználat: 1Sám 4,4; Zsolt 80,2; 99,1). Ezért a nép nem léphetett be a szentélybe, és a főpapnak, amikor az engesztelés napján a szentélybe lépett, tömjéneznie kellett, hogy a k láthatatlanná váljék. Úgy látszik, a k volt az a hely, ahol az Isten a népével kapcsolatba lépett és kinyilatkoztatta magát (vö. a Vg-ban Kiv 25,19 kk.; Szám 7,89; ugyanígy Kiv 37,6: oraculum). Az ~ az áldozatbemutató rítusában is fontos szerepet

töltött be (→ engesztelés napja, → engesztelő áldozat), és az egész nép bűneivel kapcsolatos engesztelő szertartások is közvetlenül (Lev 16) v. közvetve (4,3–21) a k-hoz kapcsolódtak. Nyilvánvaló tehát, hogy a k az a hely, ahol Isten megbocsátja a bűnöket és megmutatja irgalmasságát (vö. Róm 3,25; → kiengesztelődés). Ha a 'fedél, tető' értelmet eredeti jelentésnek tekintjük, akkor legalábbis azt el kell fogadni, hogy az áldozati rítus hatására ez 'az engesztelés helye, a kiengesztelődés táblája' lett. Egy ilyen jelentésfejlődés föltevése a LXX adatával is összhangban áll.

engesztelés napja (héb. jóm hakkippurim): Izr. általános bűnbánati és engesztelő napja a 7. hónap (Tisri) 10. napján. Az előírásokat a Lev 16 foglalja magában, amelynek szövege nem egy kéztől való, hanem több nagyon régi elemből tevődik össze; a 23,26–32 (vö. Kiv 30,10); 25,9; Szám 29,7–11 és a Misna Jóma traktátusa szintén tartalmaz az ~ra vonatkozóan előírásokat. Idővel az év legszentebb ünnepe lett, úgyhogy a későbbi rabbik a nagy napként, sőt egyszerűen a napként tartották számon. – I. A rítus és jelentése. Az ~járá az előírások bűntét és szombati nyugalmat rendeltek (Lev 16,29–34a: irodalmilag a legkésőbbi), ezért Josephus Flavius (ZsidTört 16,29–34) és az ApCsel 27,9 egyszerűen a bűnt idejének, ill. napjának mondja. A főpap egyszerű fehér öltözéket viselt, amikor szolgálatát végezte. Egyébként ő volt a legfontosabb személy a szertartás során, amelynek ezen a napon egyedül a szentek szentje volt a színhelye ide csak ő léphetett be. Először odavezették az áldozati állatokat (2 kecskebakot, egy kost és egy bikát) a szentély bejáratához, majd sorsot vetettek a 2 kecskebakra: az egyik Jahvéé lett, a másik → Azazelé. Ezután a főpap levágta a bikát engesztelésül magáért és háza népéért, majd belépett a szentélybe. Itt először tömjénezett, hogy a tömjén felhőbe borítsa az → engesztelés helyét, nehogy Isten tekintete vesztét okozza (Lev 16,13); azután vért hintett egyszer a szövetség ládjára és kétszer a láda elé, ill. az engesztelés helyére. Vsz. ez utóbbi, mintegy lusztratív cselekmény jelentette az engesztelést; a bűnért való engesztelő áldozat bemutatásakor valójában a vérrel „megkenés” szolgált engesztelésül (az oltárral kapcsolatban: 16,18; → kiengesztelődés). Most került sor arra, hogy az engesztelés eszközt Istennek szenteljék és vsz. arra is, hogy a szentélyt megtisztítsák a nép bűneitől; a főpap a sorsvetéskor Jahvének jutott kost is levágta, és vérét, mint a bikáét a szentélyben az engesztelés helyére és a kiengesztelés táblája elé hintette. Ez után a szertartás után, amely a szentek szentjét illette, következett – hasonló módon – a szent sátornak (a Szentnek) a megtisztítása. Végül az égőáldozati oltár megtisztítására került sor (a 16,18 kk. szerint az az oltár, amely Jahve színe előtt áll; a Jóma-traktátus 5,5 kk. szerint az illatáldozati oltár). A voltaképpeni engesztelés rítusának megfelelően (bűnért való áldozat) az oltár megkenésére a 2 állat összevegyített vére szolgált. Ezzel lezajlott az engesztelés: a szentek szentje, a szentély és az oltár megtisztult a papok és a nép bűneitől. A tiszta és szent helyen Isten, a Szent újra közösségbe léphetett a néppel. – Ezzel a szertartással kapcsolták össze a bűnbak régi rítusát, amelyben népies, ill. jelképes formában kifejezték a bűnök eltávolítását. A sorsvetéskor Azazelnek jutott bakot az égőáldozati oltár elé vezették. A főpap rátette mindkét kezét, megvallotta a nép bűneit (ezek ekkorra már bocsánatot nyertek: 16,16–19, tehát nem valódi „bűnátruházás”), az állat fejére olvasta, aztán egy férfi a bakot kivezette a pusztába, a démonok honába (16,20–22). Később szokássá vált a bakot egy szikla tetejéről letaszítani. A leprások megtisztulásakor a rítus szintén „eltávolító” jellegű volt (14,4–7). A főpapnak és annak a férfinak, aki a bakot kivezette, el kellett végeznie a megtisztulás szertartását. A levágott állatok húsát elégették. – II. A rítus kialakulásának ideje. Az, hogy a próf.-i és tört.-i kv.-ek nem említik az ~t, még nem bizonyos arra, hogy még nem ismerték, tehát hogy az ~ későbbi keletű. Ez ugyanúgy nem említi a pünkösdi ünnepét, pedig egészen biztos, hogy az ő korában megülték. Neh 8–10 pedig azért nem szól róla, mert akkor még nem a 7. hónap 10. napján tartották meg az ~t. De bármely nézetet vall is valaki a Lev 16; 23,27 kk. és a Szám 29,7–11 keletkezése időpontját illetően, biztos, hogy a bűnbak rítusa nagyon régi keletű. Sok primitív nép körében található rokon rítusok, Babelben pedig szokásban volt Nabu templomának megtisztítása. Az ~nak mint ünnepnek egészére is találunk párhuzamot, mégpedig a babilóniai újév napjának megülnésében. Föltehető, hogy különböző nagyon régi engesztelő rítusok kerültek együvé a fogság után, amelyek eredetileg talán egyenként szolgáltak különféle alkalmakkor a nép (Lev 16,8–10.21 kk.) és a szentély (16,16–18) megtisztítására – így alakult ki a fényes ünnep, amelynek

később a 7. hónap 10. napja lett az időpontja. – Érthető, hogy az ÚSz a bűnbak rítusának jelentése miatt (a bűnbak jelképesen a népnek már megbocsátott bűneit viselte!) nem erre a rítusra hivatkozik Krisztus áldozatának magyarázatakor (A. Médebielle ellenvéleményt képvisel!), még a Zsid 13,13 esetében sem, ahol arra szólít fel a szöveg, hogy vonuljunk ki a zsinagógából a táboron kívülre és vállaljuk Krisztus gyalázatát; a 13,11 az áldozati állat azon részére utal, amelyet csak a papok fogyaszthattak el a táboron kívül.

engesztelő áldozat: olyan áldozat, amely a bűnt eltörli és így kiengesztel, vagyis helyreállítja az életközösséget Isten és az ember között. – I. Az elnevezés. Az ÓSz-ben a héb. hattát voltaképpen értelmében: 'bűn', tágabb értelemben véve pedig 'az, ami a bűnt eltörli' (Szám 19,9: tisztító víz; vö. 8,7); a bűn eltörlésére mindenképp előtt a bűnért való áldozat szolgált; ezzel levezekelték a bűnt. Ugyanakkor a héb. asam más jogainak megsértésére utal, de tágabb értelemben azt is jelöli, amivel ez a sérelem jóvátehető (1Sám 6,3: jóvátétel). Így a szó a 'jóvátételi áldozat' jelentést is fölvetette annak az áldozatnak nevéül, amelyet a Jahve jogait ért sérelem v. egy ember tulajdona ellen elkövetett vétség jóvátételére mutattak be (pl. Lev 14,21.25). A P tudatosan törekszik az ~ két fajtájának, a bűnért való és a jóvátételi áldozatnak a megkülönböztetésére; de a törv.-ben nem találkozunk mindenütt ezzel a különbségtétellel. – ~ot az akaratlanul elkövetett bűnöktől való megtisztulásért kellett bemutatni (Szám 15,22–26; Lev 4,2.13.22 kk.; 27 kk.; 5,2 kk.); ha valaki szándékosan vétkezett Jahve ellen, akkor a Szám 15,30–31 szerint ki kellett irtani a népből (meg kellett kövezni, el kellett úzni?). A Lev 5,4 kk. (későbbi betoldás?) szerint a nem akaratlanul elkövetett bűn jóvátételére is lehetett ugyan áldozatot bemutatni, de csak ha meggondolatlanságból követte el valaki. Az áldozatbemutatás különféle tisztulási, ill. engesztelő rítusokhoz is hozzátartozott (Kiv 29,10–14; Lev 8,14–17; 12,6–8; 14,10–20; 15,14 kk.; Szám 6,9–12). A Lev 16,16.21.30.34 alapján föltehető, hogy az engesztelés különféle erkölcsi v. rituális vétségek esetében is szokásban volt, mint az akaratlanul elkövetett vétségek esetében. – Arra nézve, hogy az ~ milyen jellegű volt és miként szolgált a kiengesztelődés, → kiengesztelődés. Az → engesztelés napján is hozzátartozott egy engesztelő rítus az áldozat bemutatásához; más hagyományos szokások (pl. 16,11 kk.: a bűnbak elűzése a puszta; 14,6 kk. 49–53: a madár szabadon engedése) részét alkották ugyan az ~ bemutatásának, de csak jelezték és jelképezték a tisztátalanság megszűnését, önmagukban véve azonban nem számítottak ~nak. Az ~ alap gondolata nyilvánvalóan a jóvátétel volt; az áldozattal ui. sokszor együttjárt a visszatartott v. eltulajdonított, lopott holmiért a megkárosított kártalanítása (a teljes érték + 1/5: 5,23 kk.). ~ot mindenképp előtt akkor kellett bemutatni, ha valaki akaratlanul megsértette Jahve jogait (5,15 kk.); de igen sokszor akkor is kötelező volt, ha valaki szándékosan megcsorbította felebarátját jogaiban (legalábbis: 5,19), főleg ha tulajdonjogi sérelem érte az illetőt (5,20 kk.; vö. 19,20–22 és 20,10, valamint MTörv 22,22). – II. Az ~ szerepe. Az ember a bűnével még ha akaratlanul követi is azt el megszakítja Istennel való kapcsolatát és megszentetleníti a helyet, ahol az Isten közösségre szokott vele lépni. Az áldozati állat vére (a vérrel végzett rítusok: meghintés, bekenés stb. a legfontosabb elemei az ~ bemutatásának!) megtisztítja a szentélyt, így a Szent újra közösségbe léphet az emberrel. A mai szövegekből kikövetkeztethetően ez lehetett az engesztelés szertartásának a fő rendeltetése (quasi sacramentalis expiatio, a bűn kioltása), jóllehet a rítus bizonyos elemeiben és formáiban a kiengesztelés egy más, korábbi értelmezésének nyomai is föllelhetők. Tehát nem a placatio gondolata áll előtérben, amelyet a Lev 4–7 sugall; a vérrel végzett rítusokat nem a vérben rejlő erő teszi hathatóssá (ez a kiengesztelődésnek merőben tetszőleges, lusztratív útja-módja); tisztító hatásuk sokkal inkább abban gyökerezik, hogy Jahve rendelte a kiengesztelődés eszközéül (17,11: a bűnök quasi sacramentalis eltörlése, expiatioja). – III. Az ~ eredete. Jóllehet a hattát és asam szavakkal 'áldozat' értelemben, műszóként, először Ezekiel (Ez 40,39; 42,13), a P és az ÓSz legkésőbbi kv.-ei élnek (2Kir 12,17; Oz 4,8: ~ra utalás?), nem férhet hozzá kétség, hogy az ~ már Ez előtt is szokásban volt, mert a különféle áldozatok közti különbséget ismertnek tételezi föl. A vérrel kapcsolatos különféle rítusok, amelyeknek az ~ bemutatásakor jelentős szerepük volt, szintén az ~ régiségére utalnak; ugyanígy az is, hogy az áldozati állatot a megtisztulni kívánó laikusok hozták, és leölése előtt – legalábbis eredetileg – maguk tették kezüket a fejére, nem a pap, ahogy az a fogság után szokásban volt; vö. Lev 4,15.24.29.33. Az ugariti szövegekben szerepel egy asam (jóvátételi áldozat).

Enos (héb. 'ember'): személynév. A Ter 4,26: Szet fia. A papi genealógiában szintén Szet fiaként és Kenan apjaként szerepel (5,6–11). A 4,26: ~ nevéhez fűzött megjegyzést, hogy „akkoriban kezdték segítségül hívni az Úr nevét” általában úgy tekintik, mint a rendszeres és nyilvános istentisztelet első megjelenését. A kainita hagyományban az első ember neve is ~ lehetett.

eón (gör. aión, alapjelentése 'életerő, élettartam') Míg a kronosz az elvont értelemben vett → időt jelölte, addig az aión arra az időre utalt, amelyhez egy meghatározott dolog hozzátartozik. Platón olyan időtartamra utalásul alkalmazta, amelyet a napok és évek egymásutánja nem jellemez (→ örökkévalóság filozófiai értelemben). A zsidó irodalomban (Hénoch kv.-e szláv változatát nem tekintve) nem fordul elő. Itt az ~, éppúgy mint az olam az áttekinthetetlen időtartamot jelöli, azt ahogy a nemzedékek egymást váltják (Préd 1,4). Innen kiindulva – a jobb korra való apokaliptikus várakozás hatásával is számolva – már csak egy **lépés kellett a világ fennállásának konkrét idejéig.** – **A zsidóságban:** a régebbi zsidó eszkatológiában a semmi rossztól nem fenyegetett messiási idő és a sanyarú jelen közt nem különült el élesen egymástól: csak a világ fennállása idejének két szakaszát jelentették. Ezt a folytonosságot az apokaliptikus irodalom elvetette: a mostani idő „az igazágtalanság eónja”, amelyet beszennyeznek a bűnök; ennek át kell adnia a helyet a szentség és a boldogság új ~jának, amikor az igazak majd elnyerik jutalmukat (Bár [szír] 15,7). Az apokaliptikus irodalom gyakran él az efféle kifejezésekkel mint ez az ~, praesens saeculum és az eljövendő ~, futurum/venturum saeculum, amelyek egymással élesen szemben álló fogalmakra utalnak. Maga az ~ szó fölvette a 'kozmosz, világmindenség' (→ világ) jelentést. Ilyen értelemben mondhatja 4Ezd 7,50, hogy Isten nem egy, hanem két ~t teremtett. Az első, a gonosz ~ a teremtés kezdetétől az → ítélet napjáig tart (tehát mindkét végén lehatárolt!), az eljövendő ~ az ítélet napjával veszi kezdetét és soha nem ér véget, ezért nagy v. végtelen ~nak is nevezik (Hénoch kv.-e [szláv] 50,2; 61,2; 4Ezd 9,13). A rabbinista irodalomban ez az ~ részben már a világ vége előtt megkezdődik. Ilyen módon az ~ kifejezésben két szembeállítás rejlik időbeli egymásután és minőségbeli különbség (tökéletlen és bűnös egyfelől, tökéletes és szent másfelől); az utoljára említett fölfogásban az ~ nem kötődik okvetlenül időhöz. – Az ÚSz-ben (az eredetiben): a korai zsidó fölfogást az ÚSz szerzői is magukévá tették. Ismételten úgy emlegetik a mát, a jelen időt, hogy ez az ~ (Mt 12,32; Lk 16,8; Róm 12,2; 1Kor 1,20 stb. az eredetiben!). Ezzel szembeállítják az eljövendő ~t (Mt 12,32; Mk 10,30; Ef 1,21). Hogy a kettő szemben áll egymással, azt már Lk 20,34 kk. is mutatja, ahol is az olvasható, hogy a világ fiainak élete különbözik azok életétől, akik méltóvá válnak rá, hogy eljussanak „a másik világba”. Ez a megfogalmazás egyszersmind egyfajta → kiválasztásra is utal; ha az ember bizonyos föltételeknek megfelel, része lesz az ~ban. Ugyanígy Pálnál is (1Tim 6,17 kk.: a gazdagok ebben az ~ban; morális szempontból az ~ semleges!). A magasabb rendű ellentételére 2Tim 4,10 utal, valamint Mt 13,22: a világi gondok veszélyeztetik a természetfölötti életet. Lk 16,8 a világ fiai kifejezésben – a → világosság fiaival szembeállítva – ezt az ~t morális szempontból egy kissé elítélően használja: nemcsak a dolgok fizikai rendjében áll ez az ~ alacsonyabb szinten, mint az eljövendő ~, hanem erkölcsi vonatkozásban is. Ez az alacsonyabbrendűség szinte hozzátartozik a fogalomhoz: 1Kor 1,20; 2,6; 3,18 elítéli azt a bölcsességet, amely a kereszttől elfordul, ugyanígy az Ef 2,2 is az efezusiak megtérésük előtti magatartását. Pál ezért beszél ennek a világnak (= ennek az ~nak) a gonoszságáról (Gal 1,4), amelyben a sátán uralkodik, ennek a világnak (= ez az ~) a fejedelme (2Kor 4,4), s ezért buzdítja Tituszt, hogy éljen szentül és buzgón ebben a világban (Tit 2,12), v. figyelmezteti a róm.-akat, hogy ne hasonuljanak a világhoz (= ez az ~). Mt 13,39 kk.; 24,3; 28,20 (vö. Zsid 9,26) ennek a világnak (= ennek az ~nak) a végéről szól. Az eljövendő ~ már kezdetét vette: Krisztus kiragadta övéit ebből a gonosz világból (= ebből a gonosz ~ból; Gal 1,4), és megízlelteti velük az eljövendő világot (~t; Zsid 6,5). Az eljövendő világ (= ~) valójában azonos az → Isten országával.

Epafrász (gör. 'kívánatos'): a kolosszei keresztény közösség megalapítója, de vsz., hogy Laodiceában és Hierapoliszban is ő alapította meg a keresztény egyh.-akat. Pál kedves szolgatársának, Krisztus Jézus szolgájának nevezi (Kol 1,7; 4,12–13); a Filem 23 szerint ~ fogolytársa volt Pálnak Jézus Krisztusban.

Epafroditusz (gör. 'kívánatos' szóból): Pál ap. „testvére, munka- és küzdőtársa”, aki a filippi egyh. megbízásából elvitte Rómába a filippiek adományait. Rómában súlyos beteg lett; amikor fölépült, Pál meleg ajánló szavakkal hazaküldte (Fil 2,25–30; 4,18).

epe: A régiek azt gondolták, hogy a kígyóméreg a kígyó ~ hólyagjában van, ezért a héb. merérah szónak egyszersmind 'epehólyag' (Jób 16,13: a vese mellett; 20,25; a hát mellett) és 'méreg' (20,14) jelentése is van. Tób 6,5.9; 11,4.8.11–13: a hal ~je gyógyító erejű; a hal ~jének szembetegségek ellen való használata az ókorban nagyon el volt terjedve (Plinius, *Historiae Naturalis* 32,34). – Mt 27,34: ide az „~” úgy kerülhetett, hogy a gör. fordító összetévesztette a móra 'mirha' és a meróra 'epe' arám szavakat (vö. Mk 15,23; → mirha).

Epenétusz (gör. 'a dicsért, magasztalt'): pogánykeresztény Rómában, akit vsz. Aquila és Priscilla térített meg Efezusban. Pál ap. Ázsia zsengejének nevezi Krisztusban és üdvözli (Róm 16,6).

epifánia (gör. 'megjelenés, jelenlét'): A profán gör.-ben az ~ és a vele rokon kifejezések Homérosz óta valamelyik jótékony istenségnek (Aszklépiosz, Apolló, Zeusz stb.) váratlan, de jót jelentő megjelenésére utaltak. A hellenista korban már nemcsak valamelyik istenség láthatóvá válását, hanem segítségük megtapasztalását, megmenekülést, szabadulást jelentő közbelépésüket is jelentette. Amellett az egész hellenista és róm. uralkodói kultuszban a visszajövetel (parúzia) szinonimájaként élt az ~, sőt a Ptolemaioszok idején a királynak valamelyik városban tett hivatalos látogatására is az ~ szóval utaltak. Minthogy Egyiptomban a fáraót olyan valakinek látták, akiben valamelyik istenség testet öltött, vsz., hogy itt támadt az a gondolat, hogy a király látogatását az istenség megjelenésével állítsák párhuzamba, annál inkább, mivel a királyt a nép jótévőjének, megmentőjének, üdvözítőjének (szótér) tekintették. – A LXX az ÓSz-ben szereplő ~k közül csak kevés esetében alkalmazza az ~ meghatározást (Ter 35,7; Szám 6,25; MTörv 33,2; Zsolt 30/31,17; 66/67,2; 117/118,27; Jer 29/36,14; Ez 39,28 stb.). Önállóan az ~ főnév (a 2Mak kivételével) csak 2Sám 7,23: és Ám 5,22: szerepel; 2Mak hellenista színezetű írás, innen érthető módon az ~ is gyakran előfordul benne, egyfelől természetfölötti jelenségek bemutatására (3,24–30; 5,2–4; 11,8), de ugyanígy tágabb értelemben is, annak kifejezésére, hogy Isten valami jót tett népe érdekében (2,21; 12,22; 14,15; 15,27). – Az ÚSz-ben Lk 1,79 és 1Tesz 2,8 kivételével csak a pasztorális levelekben szerepel. Tit 2,11 és 3,4: igeként; 2Tim 1,10: miként a hellenista szövegekben a szabadító eszmével kapcsolatos, és a megtestesülésre vonatkozik, ahogy az a Tit 2,11; 3,4 és 2,13-mal való egybevetésből kikövetkeztethető, ahol is biztosan Krisztus újraeljöveteléről van szó. A pogány vallási terminus csak Krisztusra vonatkoztatva kapott teljes értelmet: Krisztusban Isten megjelent igazi Megváltóként az emberek között. Pálnál (1Tim 6,14; 2Tim 4,1; Tit 2,13) az ~ Krisztus dicsőséges eljövetelére utal a világ végén. 1Tim 6,15: és 2Tim 4,1: ahol is a Királynak (az igazi Királynak!) és országának elérkeztéről van szó, Pál a képet a régi uralkodói kultuszból veszi át, hogy örömét kifejezze, továbbadja. Külön figyelmet érdemel, hogy amikor Krisztus újraeljöveteléről ír, Pál nem a parúzia kifejezést alkalmazza, mint egyébként, hanem az ~ szóval él. Lehetséges, hogy ez azzal függ össze, hogy a pasztorális levelekben Pál különösen hangsúlyozta Krisztus istenségét. 2Tesz 2,8: az ~ és a parúzia együtt szerepel; lehet, hogy szinonimaként, fokozásul, de ha nem, akkor az ~ itt úgy értelmezhető, mint ami a parúziát különleges eseményé avatja.

építés, épülés (teol.-i értelemben csak Pálnál; Mt 24,1 kk.): épületre vonatkozóan): szellemi érték létrejöttének, gyarapodásának elősegítése, előmozdítása az Egyh.-ra (Ef 4,12–16: Krisztus testének fölépítése) v. az Egyh. tagjaira alkalmazva (1Kor 14,12; 2Kor 12,19; Róm 14,19; 15,2). A közösségben mindennek a tagok épülésére kell szolgálnia: a dicsőítő éneknek, a tanításnak, a kinyilatkoztatásnak, a nyelvadományának, a magyarázatnak (1Kor 14,26), a prófétálás adományának (14,3), a jó szónak (Ef 4,29), a kölcsönös figyelmeztetésnek (1Tesz 5,11), az ap.-i hatalomnak (2Kor 10,8; 13,10). A → karizmák értékét az határozza meg, vajon a közösség épülésére szolgál-e (1Kor 14,5.17). Konkrétan a szeretetben épül föl a test, az Egyh. (Ef 4,16) s a hitben (1Tim 1,4, bár e helynek ilyen módon való értelmezése nem kétségtelen). Mindebből következően Pál szívesen ne-

vezi az ap.-i munkát az Egyh. ~ének (2Kor 10,8; 12,19; 13,10; Róm 15,20 és különösen 1Kor 3,10 kk.: a közösség mint templom = épület). Mivel az ~ szükségszerűen a közösségre irányul, természetlen, aki csak a maga ~ét szolgálja (14,4). Végső fokon tehát elmondható: Pálnál az ~ elsősorban teol.-i-ekkleziológiai értelemben szerepel, ezért nem szabad pusztán „erkölcsi” fogalommá leszűkíteni v. szentimentális módon értelmezni. Végül: Pál olykor polemizálva is él az ~ fogalmával (8,1: a tudás fölfuvalkodottá tesz, a szeretet ellenben épít; 10,23: Minden szabad, de nem minden szolgál javunkra = épülésünkre).

építési áldozat: Egyiptomban és amint a Megiddóban, Tanachban, Gézerben, Joppében stb. felszínre került leletek tanúsítják, a Kr. e. 4. évezredtől Kánaánban is szokásban volt → ház építések, pontosabban az alapkövetételek, de más alkalmakkor is ~ot bemutatni, nemegyszer embert is feláldozni. Az → áldozatnak ez a fajtája még Izr. fiainak korából is kimutatható (Józs 6,26; 1Kir 16,34). Az volt a rendeltetése, hogy a gonosz szellemet (→ démon) elűzze, és az áldozat-bemutatók megnyerjék az elköltözötteket, hogy az újonnan épülő házat vegyék oltalmukba.

Erasztusz, Erasztosz (gör. 'kívánatos' szóból): Pál munkatársa, akit Efezusból – Timóteussal együtt – előre küldött Macedóniába (ApCsel 19,22). A Róm 16,23: úgy szerepel, mint aki a város vagyonát kezeli és üdvözli a róm.-akat. 2Tim 4,19 szerint ~ „Korintusban maradt”. Ha egy és ugyanazon személyről van szó, akkor az illető Korintusban keresztelkedhetett meg és további útján elkísérte Pál ap.-t.

erdő: Palesztinát, mielőtt az ember keze hozzá nem ért, ~k borították. Az ~s vidék, amelyet keskeny sztyeppés sáv választott el a pusztától, és amely elsősorban az éghajlatnak (500 mm-nél több évi csapadék) köszönhetette létét, ahogy az a jellemző aljnövényzetből még kikövetkeztethető, Palesztinának a Jordántól Ny-ra eső részében D-i irányban Gáza térségéig terjedt. A Jordántól K-re eső terület Ny-i részén a viszonylag keskeny ~ borította hegyes-halmos sáv jóval tovább lenyúlik D-re, mégpedig Petrán is túlra; ugyanakkor É-on az ~s vidék K felé kitüremkedve még a Havrán-hegységet is felöleli. – Napjainkban a palesztinai hegyvidék zömében kaspasz, karsztos, csak szórványosan láthatók az egykor sűrű ~ség maradványai. Nagyobb ~s részek vannak ma is még a Kármelen, Galilea egyes részein, Adzslunban (ez Palesztina legkiterjedtebb ~s vidéke) és a Jordánon túli terület D-i részén, de csak embernél magasabb örökzöld bokrokból, köztük szórványosan nagyobb fákból (macchia) v. alacsony és ritkás bokrokból álló cserjések formájában. – A leggyakoribb fafajták: az örökzöld kermesztölgy (Quercus coccifera), a lombhullató kecskeszem tölgy (Quercus aegilops), a terebint (Pistacia terebinthus) és az aleppói fenyő (Pinus halepensis). Magas fákkal csak egyenként, esetleg csoportokban találkozunk. A Libanonban is már csak nyomai vannak az egykor közmondásos ~ségeknek, a hatalmas fenyő-, cédrus- és ciprusállományok. Az ÓSz korában még sokkal jobb lehetett Palesztinában a helyzet az ÓSz ismételt említései az ~ket, olykor egy-egy ~s vidéket névvel is szerepeltet. Pl. 1Sám 22,5: Heret erdei Júda D-i részén; 2Kir 2,24: ~ Bétel mellett; Iz 35,2: a Kármel és a Száron pompája (= pompás erdei); 2,13; Ez 27,6; Zak 11,2: Bászán (hatalmas) tölgyei; 2Sám 18,6: Efraim erdei (a D-i Adzslun-hegység). – A mai ~ szegénység a rablógazdálkodásnak, az ~k kíméletlen irtásának következménye, amit a messze múltba vissza lehet vezetni, másfelől viszont még századunk elején is ki lehet mutatni. Az első fejszecsapások a földművelők nevéhez fűződnek, akik irtással szereztek maguknak szántóterületet (vö. Józs 17,14.18). Ahogy a települések szaporodtak, egyre több tüzelőre (Iz 44,15 kk.; Ez 39,10), ill. faszénre volt szükség; építőanyagként és különféle tárgyak készítéséhez is egyre több fát használtak fel (Ez 15,3; bálványt faragtak belőle: Iz 44,15.17; Jer 10,3). Már az ÓSz utal a Libanonban folyó rablógazdálkodásra (Iz 14,8; 37,24; Hab 2,17); innen vitték a fát a szomszédos országokba, elsősorban a Nílus, valamint a Tigris és az Eufrátesz fáiban szegény vidékeire paloták, templomok stb. építéséhez (1Kir 5,16–28; 7,2–5: libanoni erdei palota; Ezd 3,7). Pusztítóan hatott az ősidőktől üzött erdei legeltetés is (Mik 7,14; Zak 11,3): az ~k nem regenerálódhattak. Végül nem hagyhatók figyelmen kívül a Bibliában többször szereplő ~tüzek sem (Zsolt 83,15; Iz 9,17; Jer 21,14; Ez 21,2 kk.; Zak 11,1; Jak 3,5), amelyeknek szintén jelentős részük volt a palesztinai ~k pusztulásában.

eredeti bűn: → bűnbeesés.

Erek: → Uruk.

erény: Az ÓSz nem ismerte az ~, 'jó erkölcsi készség' értelmű elvont fogalmát. A LXX: ritkán előfordul az ~ gör. neve, az areté, de konkrétan az állhatatosságra (2Mak 10,28; 15,12), a jámborságra (Bölcs 5,13) és Isten dicsőségére (Iz 42,8.12; 43,21; 63,7) utal. A mi fogalmaink szerint ~es embert az ÓSz „igaz”-nak mondta. A Bölcs 8,7 szerint az igazságból fakad a mértékletesség, az okosság, az igazságosság és az erősség. Az elvont ~ fogalmat az ÚSz sem használja, a Fil 4,8 az igazak általános magatartásának, a 2Pét 1,5 az erkölcsi erő, az 1,3 Isten erejének jelzésére alkalmazza. Anélkül, hogy ~tant adnának, az úsz-i szerzők az életszentségről szólva valójában az ~ről beszélnek. Az → erénykatalógusokban előforduló ~ek: → állhatatosság, → béke, → hit, → hűség, → igazságosság, → józanság, → önmegtagadás, → szelídség, → türelem, → vallásosság.

erénykatalógusok: Szt. Péter és Szt. Pál leveleiben található felsorolások (Gal 5,22; Kol 3,12; Ef 4,32–5,2; 1Tim 6,11; 2Tim 2,22; 1Pét 3,8; 2Pét 1,5). Tágabb értelemben ~nak számítanak: 2Kor 6,6; Fil 4,8; 1Tim 4,12; 2Tim 3,10 és a bűnkatalógusokkal szembeállított állapotbeli köteleességek leírásai is (1Tim 3,2–11; Tit 2,2).

eretnekség, herezis: A gör. hairezisz a hellén korban azt jelentette, hogy 'tan, tanítás' v. 'iskola'; ebben az értelemben tartalmazza az ApCsel 5,17 (a szaduceusok); 15,5 és 26,5 (a farizeusok); 24,5.14; 28,22 (a keresztények); → esszénusok. A szónak ez a jelentése a zsidóságban (az ortodox irányzatokban) még sokáig megőrződött; ugyanakkor a kereszténységben csakhamar módosult a jelentése: 'tévtan', amely az Egyh.-on kívül keletkezett. 1Kor 11,19: a szónak ez a jelentése még nem egyértelmű; a Gal 5,20 azonban már a → test cselekedetei közé sorolja az ~et, a 2Pét 2,1 pedig a → tévtanítók veszedelmes tanait látja az ~ben (→ tévedés). Ebben az összefüggésben még nincs szó egy adott ~ről. Tit 3,9 kk.: csak egész általánosságban van szó a tévtanítókról, akiket – egy-két figyelmeztetés után – kerülni kell. Jel 2,6.15: Efezusban és Pergamonban olyanok is élnek a hívő keresztények között, akik magukévá tették a → nikolaiták tanítását; hogy ez az ~ miben állt, az a Jel szövegéből nem derül ki; a Jel csak Bileám jóvendőmondót említi még ebben az összefüggésben, aki Izr. fiait → bálványimádásba vitte (Szám 23,1; 31,16), ezenkívül áldozati hús fogyasztásáról és erkölcstelenségről tesz említést.

erkölcstelenség, fajtalanság, kicsapongás, tisztátalanság: I. Az ÓSz-ben nincs külön szó a fogalom jelölésére. Elsősorban a bölcsességi irodalomban találkozunk vele, a muszar (kb. a. m. 'fegyelem'; → nevelés) ellentétéként, anélkül, hogy a rá vonatkozó kifejezés a nemiséggel kapcsolatban bármiféle képzeteket keltene. Nemi vonatkozásban az ~ az ÓSz-ben azonos a nemi és a házasság életre (→ házasságtörés) vonatkozó törv.-ek megszegésével. Az ide vágó törv.-eket elsősorban a → szentség törvénye (Lev 18; 20) öleli fel. A 18,6–17 11 parancsot (eredetileg egy tízparancsolat?) tartalmaz; ezek tiltják a nemi érintkezést az apa feleségével, a lánytestvérrel (akkor is, ha csak féltestvér), az apának lányával, a menyével, az unokával, a szülők testvéreivel, az apai részről testvér feleségével és a sógornókkal, és arra irányulnak, hogy a nagycsaládon belül az együttélést szabályozzák büntető rendelkezést nem foglalnak magukban. A 18,18–23 további vétségeket sorakoztat fel, így a feleség nővérének befogadását a hárembe, a nemi érintkezést havi tisztulás idején (vö. 15,24; 20,18; Ez 18,6), a házasságtörést, a pederasztíát (gyalázatos dolog), a bestialitást (undok dolog), de szintén büntetés kilátásba helyezése nélkül. Csak a Lev 20 későbbi rétegében találkozunk szankciókkal: házasságtörés (20,10–12), pederasztia (20,13), bestialitás (20,15 kk.; vö. 22,18), akár férfi követi el, akár nő, halálbüntetést von maga után; aki elveszi a lányt is, az anyját is (20,14), azt az asszonyokkal együtt el kell égetni; aki feleségül veszi nővérét, apja v. anyja lányát, v. aki havi tisztulása idején közeledik az asszonyhoz (20,17 kk.), azt ki kell irtani a népből; azt, aki apai nagybátyja v. testvére feleségét elveszi (20,20 kk.), azt Jahve gyermektelenséggel sújtja. Az ún. szichemi tizenkétparancsolat (MTörv 27,20–23) átokkal és a kultikus közösségből való kizárással bünteti azt, aki apja feleségével, apja v. anyja lányával v. anyósával hál; ugyanígy azt is, aki állattal egyesül

(bestialitás). – II. Az ÚSz a szexuális értelemben vett ~gel kapcsolatban elsősorban az akatharszia és porneia (de olykor az aszelgeia: Róm 13,13; 2Kor 12,21; Gal 5,19; 2Pét 2,2.18) szóval él. Az akatharszia, amely a profán gör.-ben eredetileg a kultikus tisztátalanságra vonatkozott, és csak a filozófia hatására vett fel etikai (nem szexuális) értelmet a hellén zsidóságban és az ÚSz-ben (de nem következetesen; vö. 1Tesz 2,3; 4,7) a hellén világ szexuális dekadenciáját, nemi értelemben vett erkölcsi hanyatlását, romlását bélyegzi meg (Róm 1,23; 6,19; 2Kor 12,21; Gal 5,19; Ef 4,19; 5,3.5; Kol 3,5; vö. Jel 17,4), amely a → test (→ hús) cselekedetei közé tartozik (Gal 5,19; vö. Róm 6,19). A porneia, amelynek töve már a profán gör.-ben is magában foglalta a szexuális értelmet, ha ez a használatban nem érvényesült is, ezt az értelmét az ÚSz-ben is megtartotta, és vonatkozhat a nemi étellel kapcsolatos vétségekre általában (1Kor 6,13–18; 7,2; 10,8; 2Kor 12,21; Gal 5,19; Ef 5,3; Kol 3,5), de ugyanúgy a házassági erkölcs ellen elkövetett bűnökre is (házasságtörés: Mt 5,32; 15,19; 19,9; 1Kor 5,1; 1Tesz 4,3–4?). ApCsel 15,20: itt a szó speciális jelentést hordoz (a zsidó házassági akadály figyelmen kívül hagyása?). A 'bálványimádás' jelentés (Jn 8,41; Jel) nyilvánvalóan a zsidó szóhasználatból tapadt hozzá a szóhoz; Izr. fiai ui. a Jahve és népe, Izr. közti viszonyt házassági köteléknek fogták fel, és ebből következően a Jahvétól → elpártolást házasságtörésnek tekintették.

erő, hatalom: I. Az ÓSz-ben az ember ereje általában az életereje (Zsolt 71,9; 90,10; Préd 10,10; Sir 46,9 stb.), férfi-, ill. nemzőereje (Bír 8,21; Oz 12,4; Péld 31,3; az elsőszülött a férfi~ zsengeje, első gyümölcse: Ter 49,3; MTörv 21,17; Zsolt 105,36), a harcban tanúsított ereje és bátorsága (pl. Józs 14,12; Bír 6,14; 2Sám 1,23: erős; 2Kir 18,20; Iz 28,6; Jer 9,23; Ez 32,30; Zsolt 45,6; Préd 9,16). De a gazdagság, a kincs, a vagyon, a jólét is ~nek számít (vö. Ter. 34,29; 1Sám 9,1; Iz 8,4; Oz 12,9; Zsolt 49,7; Jób 20,10; Péld 13,22). Az elbizakodottság és a nyakasság, keményszívűség Istennel szembeszegülő ~ (pl. Kiv 7,13.22; Lev 26,19 kk.; Józs 11,20; Jób 15,25 kk.; Péld 7,13 és Ez 3,7–9: képes értelemben az arc és a homlok megkeményítése). Jahve ad ~t, hatalmat Izr.-nek (MTörv 8,18; Zsolt 68,36; eszkatologikus összefüggésben: Iz 40,31; Zak 10,6.12), az igaznak (1Sám 2,40; Zsolt 84,6; 86,16; 138,3), az Ő nevében uralkodó, teokratikus királynak (1Sám 2,10; Zsolt 18,33), a próf.-knak (Mik 3,8), a Messiás-királynak (Iz 11,2), az Isten szolgájának (49,5). Izr. fiai úgy dicsőítik, mint erejüket, erősségüket (Kiv 15,2; Iz 12,2; Hab 3,19; Zsolt 18,2; 59,10.18; 118,14). Az ~re, a hatalomra utal, annak jelképe a kéz és a kar (MTörv 32,39; 2Kir 19,19; Jób 26,2; Dán 11,6; Jahve kiszabadította népét erős kézzel és kinyújtott karral: Kiv 32,11; MTörv 4,34; 6,21 stb.), valamint (a héb. eredetiben) a szarv (pl. 1Sám 2,10; Zsolt 89,18.25). – Isten erejére v. hatalmára nézve: → erős, → mindenhatóság. – II. Az ÚSz-ben. A) Az ÚSz-ben Isten a Hatalmas (Lk 1,49; vö. 1Tim 6,15 kk.), és egy rabbinista kifejezéssel – maga az ~ (Mt 26,64: Vg). Erejét, hatalmát a teremtés (Róm 1,20; Jel 4,11) és azok a tettek tanúsítják, amelyeket az emberek üdvösségére végbevitt, ill. végbevisz: Jézus fogantatása (Lk 1,35), feltámadása és megdicsőülése (2Kor 13,4; Ef 1,19–21), a Sátán legyőzése és az üdvösség, amelyet Jézus szerzett (Jel 12,10; vö. 7,12), Isten országának végső győzelme (15,8; 18,8; a doxológiák: 1Pét 5,10–11; Júd 25; Jel 11,17; 19,1; vö. ApCsel 1,8), a halottak feltámasztása (Mt 22,29; 1Kor 6,14). Az örök Igének (Zsid 1,3), a megdicsőült Krisztusnak (Mt 28,18; Róm 1,4; 1Pét 4,11; Jel 1,6; 5,12 kk.; 12,10) szintén ~t, hatalmat tulajdonítanak az ÚSz szerzői, különösen dicsőségben való újraeljövele szem előtt tartásával (Mt 24,30; 2Tesz 1,7.9; 2Pét 1,16). A tört.-i Jézus erejére, hatalmára, sőt teljhatalmára a gör. exuszia kifejezés utal. Ezt az ~t, hatalmat Jézus a tisztátalan lelkeken uralkodva (Lk 4,36) és a bűnöket megbocsátva (Mt 9,6.8) érvényesíti, ill. mutatja meg; ezenkívül tanít (7,29), cselekszik (21,23 kk. 27) birtokában; van hatalma ítéletet tartani (Jn 5,27), de saját élete (10,18) és minden ember (17,2) fölött is. Jézus, a Messiás a hatalmasabb (Mt 3,11) Keresztelő Jánoshoz képest. Isten és Krisztus erejével és hatalmával a Sátán (ApCsel 26,18; Jel 13,2: sárkány; vö. Lk 11,21 kk.), a sötétség (22,53; Kol 1,13), az Antikrisztus (2Tesz 2,9), a „vadállat” (Jel 13,2.4) és segítőik (17,12 kk.; vö. Mt 16,18; Zsid 2,14; Jel 20,7 kk.) ereje, hatalma áll szemben. – Az ap.-ok osztoznak Jézussal a hatalomban (Mt 10,1; Lk 10,19); hatalmuk van a Szentlélek kiárasztására, átadására (ApCsel 8,19), de a hívő keresztények fölött is (2Kor 10,8; 13,10; vö. 1Kor 9,4–6.12.12; 2Tesz 3,9). Azok, akik hisznek, hatalmat kapnak rá, hogy Isten gyermekei legyenek (Jn 1,12); a választottaknak hatalmuk van a né-

pek (Jel 2,26) fölött. Az idők végén Isten azoknak, akik tanúságot tettek róla, hatalmat fog adni, hogy ítélkezzenek az istentelen világ fölött (6,8; 9,3.10.19; 11,6; 13,5; 14,18; 16,9; 18,1). – B) Ezeken kívül még egész sor olyan részlettel találkozunk az ÚSz-ben, ahol Istennek és Krisztusnak üdvözítő ereje nyilvánul meg. A szinoptikusok közül elsősorban Lukács állítja elének a tört.-i Krisztust úgy, mint akiben az Isten Lelkének ereje működik (Lk 1,35; 4,14; ApCsel 10,38). Ez az ~ nyilatkozik meg az ördögűzésekben (Lk 4,36) és a gyógyításokban (5,17; 6,19; 8,46), és egyáltalán Jézus szavaiban és egész működésében is (24,19). Jézus ezt az ~t, hatalmat ap.-ainak és tanítványainak is továbbadta (9,1); főleg a Szentlélek eljövetele után töltötte el őket az Isten ereje (24,49; ApCsel 1,8; 3,12; 4,8; 6,8). Jézus halálával és megdicsőülésével Isten ereje a meghívottak üdvössége lett (1Kor 1,24). Ez az ~ nyilatkozik meg az ev.-ban (Róm 1,16; 1Kor 1,18; vö. ApCsel 19,20); ennek az ~nek köszönhető az üdvösség örömhírének hirdetése, de az is, hogy az emberek szíve megnyílt az ev.-nak (Róm 15,18–19; 1Kor 2,35; vö. 4,19 kk.); az igehirdetőket Isten ereje teszi képessé a nehézségek és a gyengeségek legyőzésére (2Kor 12,9 kk.; 13,4; Fil 4,13), valamint arra is, hogy állhatatosak maradjanak (1Tim 1,12; 2Tim 2,1; 4,17). Amint Isten ereje egykor megnyilatkozott Jézus feltámadásában és megdicsőülésében (Ef 1,19–21; Kol 2,12), úgy működik a hívő keresztényekben is Isten és Krisztus ereje (1Kor 5,4; 2Kor 13,3; Ef 1,20; 3,20; 4,16; vö. 1Tesz 2,13). Belőle fakadnak: az újjászületés (2Pét 1,3 kk.), a Lélek adományai (1Kor 12,6.11; 1Pét 4,11), a keresztény élet (Ef 3,16; Fil 2,13; Kol 1,11; 1Jn 2,14), az állhatatosság (Ef 6,10), az üdvösség teljessége (1Pét 1,5), de neki tulajdonítható a halottak feltámadása is (1Kor 15,43; Fil 3,10 kk.). Az ev.-ban megnyilatkozó ~nek ellentéte a test (Róm 7,23–25; 8,15,56; Gal 3,21; Zsid 7,19) és a régi kultusz (10,1–4.11) erőtlensége, tehetetlensége; másfelől: a Sátán (Ef 2,2; 2Tesz 2,7.9.11) és a bűn (Róm 6,14–16.22 ereje, hatalma). – C) Az ~ emberi hatalomra, erőszakra is vonatkozhat (Mt 8,9; Mk 13,34; Lk 4,6; 19,17; ApCsel 9,14; 1Kor 11,10; hatalom birtokosai, fölöttesek: Lk 12,11; Róm 13,1–3; Tit 3,1). Minden emberi hatalom Istentől való (Jn 19,10 kk.; Róm 13,1b). – D) Gyakran utal az ~ (többnyire többes számban) Jézus és a tanítványok → csodáira is (Mt 7,22; 11,20; Mk 6,5; Lk 19,37; ApCsel 2,22; 8,13; 1Kor 12,10; Zsid 2,4) is. – A zsidóságból származik az → erősségek és → hatalmasságok fogalma. Az angyalok erejére, hatalmára nézve: 2Pét 2,11; Jel 5,2; 10,1; 18,21.

erődítés: Palesztinában a legrégebb feltárt települések nem mutatják ~ nyomait (Telelat Ghassul; → Ötváros). A legújabb ásások során Jerikóban felszínre került egy masszív torony a csiszolt kőkorból. Ezt a szokatlan építményt a korai bronzkorban (Kr. e. 3. évezred) fölváltotta egy városfal, amelyet Aiban is föltártak. Ain kívül Megiddóban, majd Tircában is meglehetősen vastag (8–9 m) falakat építettek védelmül úgy, hogy két párhuzamos falat raktak közepes méretű kövekből, majd a köztük lévő űrt kitöltötték földdel és kavicsal. Ez a fal – Aiban 2-szer – körülvette a dombot; Tircában belülről támfalakkal, kívülről előfallal még meg is erősítették. A kora bronzkori Aradot körülvevő fal átlagos vastagsága 2–3 m; a falat, amelyhez több félkör alapú torony csatlakozott, kapu kötötte össze a várossal. – A középső bronzkorban (Kr. e. 1800–1600 k.) tökéletesedett a technika. 3 típust lehet megkülönböztetni: – 1. Kőből épült védőfal, amelyet bevontak téglafallal, eléje rézsút raktak, pl. Gézerben, Szichemben, Jerikóban, ahol a fal 2 m-rel volt magasabb az 5 m magas rézsúnél, nem számítva a téglafalat, amelynek magasságát nem ismerjük. – 2. Döngölt földből álló hatalmas rézsú, árkokkal és ellenrézsűkkel. Ilyen látható az egykori Lachis (ma Tell el-Duver) v. Szichem (ma Tell el-Fara) esetében is. Az ilyen „fal” nagyobb védelmet nyújtott föld alatti támadás (= aláásás) ellen, mint a másfajta falak. A legjobb árok Tell el-Adzsulban maradt fenn: 7 m mély és a domb tetején álló falhoz képest 35°-os a hajlásszöge. – 3. Hatalmas kötömbökkel borított döngölt falakból álló négyszögletes építmény. Ilyet főleg a hiksoszok építettek, de Hacorban is látható egy, ahol megerősített táborhely lehetett. Az erődnek ez a fajtája dívott a késői bronzkorban (Kr. e. 1600–1200 k.) is, de a kánaániak kiugrókkal és benyílókkal, sőt párkányokkal körülvett masszív tornyokkal is ellátták. A hatalmas kapu, ha még nem is volt fedett, két v. három „szintes” volt attól függően, hogy a mélyben két v. három pár előfal szolgált-e szélességének (olykor felére) csökkentésére és eltorlaszolásának megkönnyítésére. Már a középső bronzkorban megvolt Gézerben, majd Bet-Seánban is a kánaániaknak ez a jellegzetes erődje, a migdol, amelyet a fáraók nagy tetteit ábrázoló egyiptomi művészek

örökítették meg. A védőmű utolsó eleme a vízről való gondoskodást szolgálta: alagutat fúrtak, amely elvezetett a forrásig; ilyen volt a zinnor Jeruzsálemben (2Sám 5,8). Ez lefelé futó árkokból és aknákból állt, és a jebuziták várától a Gichon-forrásig vezetett. A legszebb zinnor kétségtelenül a megiddói, amelyet legújabbán a vaskorból származtatnak. Egyébként ebben a korszakban csak annyiban tértek el az erődök az előző korszakbeliektől, hogy nagyobb kőtömböket használtak külső beborításukhoz (ez volt az ún. küklopszfal). Izr. fiait a kánaáni erődök először megrémítették (Szám 13,28), de aztán megszokták őket, és maguk is építettek erődöket. Első erődek gyengék, szegényesek lehettek, mint Saulé is Gibeonban. A Salamon korából valók már sokkal erősebbek voltak, Megiddóban is, Ecjon-Geberben is. Megiddó, Hacor, Gézer és Tell Bet Mirsim kazamatafalai a királyság első idejéből maradtak fenn, Ramat-Rahél és Szamaria falai valamivel később épültek. A legjobb állapotban → Micpa (Tell el-Nasbe) ~e maradt fenn a királyság idejéből. A pompás városkapu nem a szokásos módon töri meg a falat, hanem az egy darabon párhuzamosan futó falak végei közé van keresztbe elhelyezve. Így a kívülről jövő kénytelen volt egy ideig a fal mellett haladni. A falak a kissé előreugró bástyákkal elég jó állapotban megőrződtek. Lachisban az ásatások során szintén a város kettős falai kerültek elő, hatalmas bástyákkal és egymáshoz pikkelyszerűen csatlakozó falmaradványokkal. Azokon az asszír reliefeken is jól látható, hogy milyen lehetett a falak fölé emelkedő tégláépítmény, amelyek megőrkítették a város ostromát Szancherib idejében. Az aradi garnizon ~ének maradványaiból (a K-i kapu 2 hatalmas bástyával, támfalak, kazamatafalak) ítélve szintén erős védelmet biztosíthatott. – A perzsa időből a haditechnikának nem sok emléke maradt ránc Palesztinában, → Nehemiás azonban újra fölépíttette Jeruzsálem falait. A hellén időből már több erőd ismeretes (Szamaria kerek tornya, Bet-Cur citadellája és Sartabe). A róm. korban mindenekelőtt Heródes fejlesztette tovább az erődépítést (→ Herodeion, → Mahérusz, → Maszada, → Szamaria). A róm. tábornok példázza Bet Dzsibrin. A jeruzsálemi Antonia-vár (ApCsel 21,34) udvarát és alapfalait szintén föltárták. Josephus Flavius leírja a 3 hatalmas bástyát, amely Heródes jeruzsálemi palotájának (→ praetorium) védelmét szolgálta, s amelynek szépen faragott, jól összeillesztett, hatalmas kőtömbjei még ma is láthatók. Kb. egy fél évszázaddal Heródes halála után I. Agrippa király hozzáfogott Jeruzsálemben a 3. fal építéséhez. Ez sokáig állta a róm.-ak ostromát. Jeruzsálem pusztulása után Maszada még több mint 2 évig ellenállt. A róm. tábor ostromfala jó állapotban maradt fenn. → város, → városkapu, → víz.

44. A micpai városkapu

erős, hatalmas: Ez a jelző valójában csak Istent illeti meg, ezt egyaránt hangsúlyozza az ÓSz (pl. MTörv 10,17; 1Kron 29,12; Jób 12,13; 2Mak 1,24; vö. Iz 2,10.19.21), a zsidóság (pl. Philo, De specialibus legibus 1,307) és a kereszténység (Ef 1,19–20; 6,10; Jel 7,12; 18,8). Csak az angyalok nevezhetők még ~nek mint Istenhez közel álló lények (2Pét 2,11; Jel 5,2; 10,1; 18,21). Elsősorban Krisztust jellemzi ez az isteni tulajdonság (2Tesz 1,10). A Keresztelő az Eljövendőt magánál hatalmasabbnak nevezi (Mk 1,7). – A Sátántól sem lehet ezt a tulajdonságot elvitatni (3,27), de Krisztus mint erősebb, legyőzi (Lk 11,22). – Az emberek közt a szó igazi értelmében csak azok ~ek, akik hisznek (Zsid 11,34; 1Jn 2,14), akiket Isten kiválasztott (1Kor 1,25.28); akiket a világ tart ~nek, azoknak az idők végén megmutatkozik az erőtlenségük (Jel 6,15; vö. 19,18). → erő.

erősségek, erők (gör. dűnameisz): a szellemek (→ angyal) egyik karának neve (1Kor 15,24; Ef 1,21; 1Pét 3,22); az ósz-i apokrif iratokból származik (Hénoch, 4Ezd). → hatalmasságok.

erszény, tarsoly: Minden bizonnyal bőrből készült, és az → övükön v. a nyakukban viselték Izr. fiai. A héb. kiszben pénzt tartottak (2Kir 5,23; zsák; Iz 46,6; Péld 1,14; 7,20) v. kő súlyokat (MTörv 25,13; zsák; Mik 6,11; zacskó; vö. Péld 16,11). A seror elsősorban mirhatárolás céljára szolgált (Én 1,13; a héb. eredetiben), de pénzt is tartottak benne (Ter 42,35; zsák; Péld 7,20). Ha nagyobb pénzösszeg volt benne, akkor lepecsételték (Tób 9,5; vö. Jób 14,17; zacskó), innen ered az élet tarsolya kifejezés (1Sám 25,29). Ag 1,6: lyukas ~, Lk 12,33:

kimeríthetetlen ~. Itt Lukács a gör. ballantion szóval él; 10,4; 22,35 kk. is ezt tartalmazza a péra 'tarisznya' (élelem céljára) mellett.

Erzsébet (héb. 'Isten a teljesség, a tökéletesség'): személynév. Jézus gyermekségtört.-ében Áron leszármazottja, Zakariás pap felesége, → Keresztelő János anyja. A Boldogságos Szűz Mária rokona, esetleg nagynénje.

Esbaal: → Isbaal.

Esdrelon: → Jiszreel.

esketés: valakinek → esküre, saját maga elátkozására kötelezése, átokkal fenyegetése az igazság v. valamely ígéret kikényszerítésére (1Sám 3,17; 14,24; 1Kir 18,10). Ahogy gyakran az esküt is az élő Istenre tették, így is eskettek (Mt 26,63), de később Jézus nevére is szokásban volt esketni (ApCsel 19,13–16). A zsidó törv.-kezésben a Misna szabályozta az ~t; mindenekelőtt a tanúkat eskették meg, a vádlottnak elegendő bizonyíték híján kellett esküt tennie.

Eskol (héb. 'szőlő'): 1. személynév. Ábrahám egyik szövetségese, aki Hebronban telepedett le (Ter 14,13.24). – 2. földrajzi név. A Szám 13,23–24; MTörv 1,24 említ egy ~-völgyet Hebron közelében, amely szőlőműveléséről volt híres. Neve ma Vádi-Bit-Iskahilban él tovább.

eskü: a régi népeknél a bizonyításnak az a módja, amikor valaki rosszat kíván magának arra az esetre, ha nem mondana igazat v. nem tartaná meg a szavát; e rossznak a bekövetkeztét (az → átok beteljesedését) az ~nek tulajdonított mágikus erőttől v. a tanúul hívott istenségtől várva. Innen érthető módon Izr. fiai körében az ~re és az átokra nemegyszer ugyanazzal a szóval (alah) utaltak és ~ formulaként is föltételes átkot mondtak (1Sám 14,44; 20,13; 2Sám 3,35; Szám 5,21; Jób 31,5 kk.; Zsolt 95,11). ~ közben Isten (Bír 8,19; 1Sám 14,39.45; 19,6; Jer 4,2) v. a megszólított személy életére (1Sám 1,26; 20,3; 2Sám 15,21) hivatkoztak, Istent hívták tanúul v. bírónak (Ter 31,50.53; 1Sám 20,23; Jer 42,5), később azonban az égre, Isten nevére, a Templomra, az angyalokra stb. is esküdtek (Mt 23,16–22), sőt egy-egy esetben tárgynak (Ter 21,30; 1Sám 18,3–5; 25,27.35) is tulajdonítottak bizonyító erőt. Aki ~t tett, fölemelte a kezét (Ter 14,22; MTörv 32,40; Zsolt 106,26), tenyerébe csapott (Jób 17,3; Péld 6,1) v. a csípője alá (eufemisztikus kifejezés!) tette a kezét annak, akinek valamit ígért (Ter 24,2; 47,29). ~t elsősorban bíróság előtt tettek (Kiv 22,7 kk.; 1Kir 8,31; Szám 5,11–31) v. szerződéskötéskor (Ter 21,23–32; 31,53; 1Sám 20,12–16), ill. amikor valamit ígértek (Ter 24,2; 47,29 kk.) A → hamis eskü nem tartozott a ritkaságok közé, de a törv. tiltotta (Kiv 20,7; Lev 19,12; MTörv 5,11), s a próf.-k is elítélték (Ez 16,59; 17,13–21). Sir 23,9–11 óva int az esküdözéstől; az → esszénusok Jézus korában megengedhetetlennek tartották az ~t, mégis a közösségbe belépésükkor maguk is ~t tettek, hogy egész szívükből, egész lelkükből megtérnek Mózes törv.-éhez, és elfordulnak az istentelen utakon járóktól. A rabbik igyekeztek az ~vel való visszaéléseket meggátolni, a farizeusok szórszálhasogató aprólékossággal kidolgozták az ~ érvényességének föltételeit; velük szemben Jézus ezt tanította: „Egyáltalán ne esküdjete... Így beszéljete inkább: az igen igen, a nem nem” (Mt 5,37). Jak 5,12: „Legyen körötökben az igen: igen, a nem: nem.” Minthogy az ~ föltételezi az ember elégtelenségét, minden, ami az egyszerű állítást nyomatékosítja, a gonosztól, a Sátántól, a hazugság atyjától van, aki az embert hazugságba viszi (Jn 8,44). Jézus teljes egyenességet kíván tanítványaitól, ezért a tanítványok körében az ~ felesleges, de nincs teljességgel kizárva, hiszen maga Jézus sem utasította el a főtanács által kívánt ~t (Mt 26,63 kk.). Pál többször is megerősíti tanítását ~vel (Róm 1,9; 9,1; 2Kor 1,23; 11,31; Gal 1,20). → esketés.

eső: A vízben szegény Palesztinában az ~ roppant fontos volt, mind a földművelés, mind a vízellátás szempontjából. Az esőzés ideje okt.-tól ápr.-ig tartott. Nyáron szokatlan az ~ (vö. 1Sám 12,17 kk.), aratás idején (húsvétől pünkösdig) kárt is okozhat, így senki se kívánja (Péld 26,1). Az első, a korai ~ okt. közepétől nov.

közepéig tart, fellazítja a nyáron kiszáradt, kemény talajt, hogy vetni lehessen, ezért nem szabad nagyon sűrűn és nagy cseppekben esnie, ömlenie. A hideg téli ~ dec.-ben/jan.-ban esik. Ez elsősorban a vízellátást szolgálja, és hordalékával megtermékenyíti a völgyeket. E két esőzés közt kezdődik a vetés, és febr.-ig tart. A jó terméshez elengedhetetlen a kései ~ márc.-tól ápr.-ig, amely napsütéssel váltakozik. → harmat, → víz.

Esszénius-kapu: → Jeruzsálem.

esszéniusok, esszaiusok: palesztinai zsidó vallási szekta, amely tagjaitól szigorú aszkézist kívánt. Elsősorban Alexandriai Philo és Josephus Flavius alapján lehet róluk képet alkotni, s az idősebb Plinius is említi őket. A Bibliában és a hivatalos zsidó hagyományban nem szerepelnek, bár a Misna egyszer talán említi őket. – A gör. ~ elnevezések vsz. az arám hasen, ill. hasajja 'jámborok, szentek' többes számú szóalakoknak felelnek meg (→ hasszideusok); mások 'hallgatók'-ként értelmezik az elnevezést. Föltehetően csak Palesztinában éltek, főleg a Holt-tenger környékén (En-Gedi). Először Makkabeus Jonatán (Kr. e. 152–143) korából lehet őket kimutatni, s amikor Josephus Flavius Jeruzsálem pusztulását leírta (ZsidHáb), még mindig léteztek. Önként vállalt szegénységben és cölibátusban éltek (mindamellert nős ~ is voltak, afféle harmadrendiek), és a maguk választotta előljárónak engedelmessé váltak. Nem kereskedtek és nem katonáskodtak. Kétkezi munkából, kivált földművelésből éltek. Vallási gyakorlataikhoz hozzátartozott a rituális tisztálkodás, Mózesnek és az angyaloknak a tisztelete, a reggeli ima a Nap köszöntésére és a szombat szigorú megtartása. Ugyanakkor a Templom kultuszától és az állatáldozatoktól tartózkodtak. A fölvetelt, ami ünnepélyes esküvel járt, hosszú próbaidő előzte meg. Nézeteik általában megfelelték a → farizeusokénak. Josephus Flavius szerint a gondviselés kérdésében már-már fatalisták, a lélekről olyan tant vallottak, amely egyébként idegen a zsidóságtól. Volt egy titkos tanításuk is a beavatottak számára. A tanításuk alapján zsidó, de sok idegen elem vegyült bele, ezért a hivatalos zsidóság soha nem fogadta el. A kumráni közösséggel kapcsolatban némelyek az ~ra gondolnak, de még sok részlet tisztázatlan és magyarázatra szorul.

Estaol: helység Sefelában, amely Józs 19,41 szerint Dán, 15,33 szerint ellenben Júda örökrésze lett. Dán fiai megkísérelték, hogy ~ és Corea vidékén letelepedjenek (Bír 1,34; 13–16: Sámson története), de mivel ez nem sikerült nekik, Kánaánban kerestek lakóhelyet (18,2–29).

este: a → nap vége. Befejeződik a munka (Ter 30,16; Bír 19,16; Zsolt 104,23), a munkás megkapja bérét (MTörv 24,15; Mt 20,8); aki úton van, szállást keres éjszakára (Bír 19,11 kk.; Lk 24,29). ~ a rituális tisztátalanság állapota is megszűnik, amibe valaki állat hullájának érintésével (Lev 11,24 kk.), fertőzött (pl. leprás) házba belépve (14,46) v. más módon (15) került. ~ a böjt is véget ér (2Sám 1,12), mint a zsidók és a mohamedánok körében még napjainkban is. ~n (héb. ben ha arbajim 'a 2 este között'; Kiv 16,12; 30,8), amely a naponta esedékes esti áldozat bemutatásának és a húsvéti bárány leölésének (12,6) ideje volt, a samariaiak és a karaiták a naplemente és a teljes sötétség (mint: MTörv 16,6) beállta közti időt értették, a farizeusok viszont azt az időt, amely a közé a 2 pillanat közé esett, amikor a nap hanyatlani kezdett és eltűnt a látóhatárról. Jézus korában ez utóbbi értelmezés volt érvényben. – A zsoltárookban és a próf.-k írásaiban az ~ gyakran az igaz szenvedésének és megpróbáltatásainak idejére utal (Zsolt 30,6; Iz 17,14 stb.).

esti áldozat: az izr. → kultuszban a naponta kétszer (reggel és este) rendszeresen bemutatott → égőáldozatok egyike. Az előírások megtalálhatók: Kiv 29,38–42; Szám 28,3–8. Már a Kir is említi (1Kir 18,29: esti áldozat; 2Kir 16,15: esti és → reggeli áldozat). A fogság utáni időre nézve lásd Ezd 9,5; Dán 9,21. Lehetséges, hogy P részletes szabályai (Kiv, Szám) a liturgia fejlődésének az eredményei; vö. Ez 46,13–15. A minha elnevezésből (2Kir 16,15; Zsolt 141,2) nem következik okvetlenül, hogy a fogság előtt az ~ – a reggeli áldozattal szemben – vértelen áldozat (→ ételáldozat) volt. Josephus Flavius és a Misna szerint az ~ot a 9. óra k. (= 15 óra k.) mutatták be.

észak, É: az a félelmetes égtáj, ahonnan a megsemmisítő ítélet utoléri a földet (Iz 14,13; Jer 1,14 kk.; 4,6; 6,1; 13,20 stb.). Talán ezzel függ össze, hogy ~ egyszermind az a hely, ahol az istenek (Iz 14,13; → Szefon-hegy) és a démonok laknak, ahonnan Jahve is érkezik (Ez 1,4); ilyen értelemben van szó ~ határáról, messze ~ról (értsd: ~ legtávolibb részeiről; vö. Iz 14,13; Ez 38,6.15; 39,2; Zsolt 48,3). → égtájak, → szél.

eszkatológia (gör. eszkaton 'végső, legutolsó' és logosz 'tan' szóból): a teol.-nak az egyén és az emberiség végső sorsát tárgyaló része. A dogmatikában az utolsó fejezet (Tractatus de novissimis), mely a végső dolgokkal kapcsolatos kérdéseket foglalja magába. Századunk eleje óta protestáns körökben, főleg A. Schweitzer kezdeményezésére az egész dogmatikát, különösen az Egyh.-ra vonatkozó részt az ~ fényénél vizsgálják. A katolikus teol.-ban is megnőtt a jelentősége. A biblikus teol.-ban az ~ban a Szentírásnak a végső dolgokra vonatkozó részletei kerülnek vizsgálat alá. Az ~ tárgyról, ill. annak határaitól eltérnek a vélemények. Némelyek szerint az egyén végső sorsára és a világ végére vonatkozó szentírási részek egyaránt beletartoznak az ~ba, mások viszont csak a világ végével és megújulásával kapcsolatos bibliai részeket utalják az ~ körébe. Mivel azonban a Biblia (Szám 23,10; Jer 17,11; Zsolt 49,14; 73,17; Jób 8,7 stb.) az egyén sorsát illetően is sokszor él a végső szóval (héb. aharit, gör. eszkhata), nyilvánvalóan az első fölfogás a helyes. – Az egyéni ~n kívül, amely jórészt az egyén halál utáni életével foglalkozik (→ halál, → halottak feltámadása, → holtak országa, → ítélet, → Jézus Krisztus feltámadása, → menny, → pokol, → temetkezés, → tisztítótűz), a Biblia még nemzeti ~t is ismer, amely a választott nép jövőjével foglalkozik, továbbá általános ~t, amely az egész emberiség végső sorsára vonatkozó ismereteket foglalja magában. Amikor a jövőbeli üdvösség áttevődik a túlvilágra, transzcendentális ~ról szokás beszélni. A nemzeti és az általános ~t lehet tágabb és szűkebb értelemben venni. A szűkebb értelemben vett ~ra jellemző a világtört. dualisztikus fölfogása; a tágabban értett ~ a mai eón végét taglalja, ami az üdvösség új és örök idejét vezet be. Ez az egész kozmosz teljes átalakulását és fölemelését fogja jelenteni, ahol bűnnek, szenvedésnek és mulandóságnak semmiféle formában nem lesz helye. – I. Eredete. A bibliai ~ eredetét nem lehet az időnek egy olyan fölfogására visszavezetni, amely az izr.-kat mintegy magától elvezette volna ahhoz, hogy a történelmet fejlődési folyamatnak tekintsék a teremtéstől a kiteljesedésig. Az ő időre vonatkozó fölfogásuk alapvetően ritmikus volt, és így egy vég nélküli kezdetet tételezett föl. Ebből következően tört.-szemléletük teol.-i jellegének magyarázatát másban kell keresni. – Némelyek (H. Gunkel, H. Gressmann) úgy vélik, hogy ezt a forrást meg is találták abban a régi K-i mitológiában, amelyben a világ, ameddig csak fönnáll, egyetlen kozmikus évet alkot s teljes lefutását napéjegyenlőségi (ekvinokciális) pontok tagolják. Amikor – kozmikus katasztrófa után – ez a világév lejár, ismét az idő kezdete érkezik el, amikor is a föld az istenek országa lesz. Így visszatérnek a paradicsomi állapotok. Ebből a fölfogásból az következik, hogy az általános ~ ősiabb a nemzetinél. Ezért a prof.-knak azt, ami eredetileg a világ egészére vonatkozott, mintegy meg kellett osztaniuk, hogy a megfelelő részt Izr.-re alkalmazzák. E. Sellin és S. Mowinckel rámutattak, hogy sem a babilóniaiaknál, sem az egyiptomiaknál nem lehet a szó igazi értelmében ~ról, ill. olyan világtasztrófáról beszélni, amelynek egy idő után szükségszerűen be kell következnie. Igaz, a párszizmus ismert eszkatologikus várakozásokat, de szinte semmi valószínűsége nincs annak, hogy Izr. a fogásban kapcsolatba került volna ezzel a tannal. Ezen túlmenően: az írásos szövegekből nem igazolható az általános ~ elsőbbsége; ellenkezőleg: az egész világot illető várakozások egyértelműen később bukkannak fel bennük. Kézenfekvőbb tehát, ha azt tesszük föl, hogy az általános ~ a nemzetből nőtt ki: Jahve az erkölcsi rend őre és az egyetlen Isten, s mint ilyen, minden néptől megköveteli a természeti törv.-ek megtartását. – Egy másik nézet szerint Izr. ~jának eredete Izr.-nek Istenről alkotott fölfogásából nőtt ki: ismerték etikai követelményeit és olyan élő személynek tartották, aki múltnak és jövőnek egyaránt ura. – Ahogy Izr.-lel bánt, úgy fog majd bántani Jahve a többi néppel is, hogy az igazságosságot győzelemre juttassa. Mowinckel tétele, amelynek értelmében az ~t Jahve trónra lépésének évről évre megült ünnepére lehet visszavezetni, szintén ezen a nézeten alapszik, legalábbis annyiban, hogy állítja: épp Izr.-nek Jahvéban való hite volt az, ami az ünnep tartalma és a szomorú jelen közti ellentmondást át tudta hidalni annak várásával, hogy Jahve majd mindent jóra fordít. – Kétségtelen, hogy ez az istenhit jelentős hatással volt az izr. ~ kialakulására, de csak akkor

fogadható el a jellegzetesen jövőbeli megoldásnak a magyarázatául, ha azt a meggyőződést is magában foglalja, hogy az ember valami nagyra van hivatva. S Izr.-ben ez a meggyőződés csakugyan élt is, ezt az ÓSz egyértelműen tanúsítja: Noé áldása (Ter 9,25–27), Ábrahám kiválasztása (12,1–3; vö. 13,14–17), a Sínai-hegyhez kapcsolódó hagyomány, a próf.-k, a zoltárok stb. Ettől az Istentől kapott s egyre világosabbá és mélyebbé váló meggyőződéstől áthatva foglalták el Izr. törzsei a boldogság zálogául az Ígéret földjét. Dávid óta az eszményi királyságban öltött ez a meggyőződés testet, Babilonban ahhoz adott erőt, hogy átvészeljék a fogságot és higgyenek a dicsőséges jövőben, amikor is újjászületik a szent nép, és minden nép meghívást kap a szent közösségbe; miután hazatértek, az ország helyreállítása terén átélt csalódásból megszületett az a meggyőződés, hogy az ígért üdvösséget egyre inkább az ég ajándékának kell tekinteni; végül az ősegyh. is, amelyet eltöltött ugyan Krisztus föltámadásának ereje, először mégis csalódott, mert Krisztus hamarosan várt eljövetele nem következett be, így ismerte föl a titkot, hogy élete Krisztussal el van rejtve az Istenben (Kol 3,3). Végső fokon tehát a kiválasztottság tudatában gyökerezik Izr. ~ja. – Annak mélyebb ismeretére, hogy Isten mire választotta ki a népét, Izr. csak fokról fokra jutott el, így nem csoda, hogy ez az esemény olykor mitológiából v. néprajzból kölcsönzött színeket öltött (pl. a Paradicsom témája, az állatok békében élése, csodálatos termékenység stb.). De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy Izr. hivatása szoteriológiai jelentőségét korán fölismerte, és ez a fölismerés a jahvista és a papi tört.-szemléletben úgy csapódott le, hogy megállapítható: a teremtéstől egyenes vonal vezet a kiteljesedésig. Ez a törtszemlélet Izr. kiválasztásának okát abban keresi, hogy az első ember eljátszotta az ősi boldogságot, és Isten kezében Izr. az eszköz ahhoz, hogy ezt az emberiségnek visszaadhassa (vö. Ter 3,15; 12,3 stb.). – II. Kibontakozása. 1. Az ÓSz-ben. Arra, hogy Izr.-ben élt a jövőbeli boldogság reménye, vsz. a 49,8–12 a legrégebb bizonyíték, egy régi dal Júdáról, amely föltehetően a királyok korának korai szakaszában keletkezett. A 49,8 Júda hegemoniáját tételezi föl a többi törzs fölött, Dávid révén (ezzel ellentétben a MTörv 33,7: a szakadás visszavonhatatlan ténynek látszik), ugyanakkor a Ter 49,10–12 utalást tartalmaz egy nagyobb fejedelemre (Ez 21,32 is így értelmezi az egyébként eléggé rejtélyes sorokat), akinek eljövetele paradicsomi állapot kezdetét jelenti, amely paradicsomi állapot a szerző számára csak álom lehetett. Ez a jövővárás erősen nacionalista színezetű (Júda világuralma); a világ végéről nincs szó. Ugyanez áll a Szám 24,15–19-re is, amely szintúgy nagyon régi jövendölés. A Ter és a Szám későbbi szerkesztője az idézett részleteket azzal vezette be, hogy azok Izr. sorsáról „a napok végével” kapcsolatban szólnak. Mivel az a helyzet, amelyben Izr. a Ter 49,2–27 és Szám 24,15–19 szerint volt, egészében véve egybevág a királyság korai szakaszára jellemző állapotokkal, arra a következtetésre jutottak az exegéták, hogy a szentíró gyakorlatilag erre a konkrét időszakra gondolt, ezt nevezte egyszerűen „a napok végé”-nek, hiszen Jákob v. Bileám szemszögéből még valóban távoli jövőnek számított. Kétségtelen, hogy a héb. kifejezés szó szerint: ‘a későbbi, ezutáni időben’ v. az időre vonatkozó héb. fölfogás szerint: ‘a jövőben’. A szokásos fordítás tehát nem igazolható minden további nélkül, de az akkádiban is előfordul ilyen értelemben. Ezenkívül a héb. gondolkodásmódot is figyelembe kell venni, amely kedvelte az éles ellentéteket és kevésbé ügyelt a fokozatokra és az arányokra. Aztán a héb.-ben nem is volt külön szó a ‘későbbi’ és a ‘végső’ értelelem kifejezésére. Így érthető, hogy a sugalmazott szerző sokáig nem különböztette meg a tört.-i jövőt és a tkp.-i végső időt. Mindamellet ez nem zárja ki, hogy a szóban forgó kifejezés – a szövegösszefüggésből következően – sok esetben ténylegesen eszkatologikus értelmet hordozzon. A Ter 49 és a Szám 24 is bizonyosan erről szól, annál inkább, mivel a várt idilli boldogság éles ellentétben áll az adott, nem túlságosan kedvező tört.-i helyzettel. – Izr. ~jának tört.-ében a próf.-kkal új szakasz kezdődött. Izr. romlásán megrendülve, ugyanakkor látva, hogy a nép kiválasztottsága tudatában a boldog jövőt várja, Ámosz azt kezdte hirdetni a népnek, hogy épp a kiválasztottság lesz az oka annak, hogy a népet Jahve megbünteti (Ám 3,2); Jahve napja nem világosságot fog hozni, hanem sötétséget (5,18). Ozeás és Izajás szintén romlással fenyegették a népet. Iz 2,9–21 még tovább megy: míg Ámosz csak Izr. szomszédainak jövendölt pusztulást (Ám 1,3–2,3), addig itt az egész Isten ellen lázadó, Istenről megfélemedező emberiségre irányul Jahve haragja (egyetemes ~). Az egyetemes ítélet gondolatát Szof 1,2–18; 3,8 is átvette (vö. Jer 25,30–38). Jeremiás hiába figyelmeztette a népet, hogy vigyázzon,

mert É-ról ellenség tör rá, maga is megérte népe pusztulását. Ám ez a pusztulás nem totális, nem is végleges. Jeremiás épp élete legsötétebb pillanataiban beszélt Júda sorsának jóra fordulásáról, az eljövendő boldog időről (31,23–26; 32; 33). Az „idők végén” a nép felfogja Jahve büntető ítéletének értelmét (23,19–40; 30,23–24), és visszatér Jahvéhoz (vö. MTörv 4,30–31), aki új szívet ad népének és új és örök szövetséget köt Izr.-lel (Jer 31,31–34). Ezekiel is erről az új szívről és új szövetségről beszél (Ez 36,26; 37,26–28), a halottak kiszáradt csontjainak megelevenedésében a lesüllyedt, szétzilálódott népének újraéledését látja (37,1–14). Ám 5,15: kifejeződik a remény, hogy Jahve megkönyörül József maradékán. Oz 2,1–3.16–25 még világosabban beszél erről a reményről. Miután az asszírok elfoglalták Galileát, Izajás szintén azzal vigasztalja az érintett törzseket, hogy a jövőben ragyogó világosság támad és elűzi a sötétséget (Iz 8,23–9,4). A Dávid házára vonatkozó hite töretlen. Ha méltatlan királyok ülnek is Dávid trónján, majd hajtás sarjad a törzsökből: megszületik az igaz utód, aki helyreállítja az országot és megteremti az örök békét (7,14–15; 9,5–6; 11,1–9; vö. Jer 23,4–6; 33,14–17). Ugyanígy Ám 9,11–15 is Júda királyi házának új dicsőségét hirdeti, Ezekiel viszont nem beszél királyságról; ehelyett az eljövendő boldog országot mintegy hierokráciaként képzele el, amelynek a Templom a központja (Ez 40–48). Igaz, ebben Dávidnak egy sarja különös szerepet tölt be, de ez fejedelem, nem király (34,23–31; 37,24; 44,3; 45,7–12; 46,2). Ezekiel még mindig bízik a kettészakadt ország egyesülésében (37,15–28; 48; vö. Jer 22,27–30; 30,3–21; 31,17.20). – Ebben a második szakaszban tehát megjelenik egy új Izr.-nek az eszménye, amely a maradékból fog kialakulni, s amelyet majd az igazság és a szentség (Iz 1,26–28; 4,2–5) fog jellemezni, s a népek vallási központja lesz (2,2–5; Mik 4,1–3; Jer 12,14–17). – Deutero-Izajás a beteljesedés időszakát hirdeti: a bűnt levezekelték, az ígért megújulás közel van, sőt, a fogságból való hazatéréssel már kezdetét is vette a megújulás korszaka, de ezt nem szabad csupán tört.-i eseménynek tekinteni; valami újról (Iz 42,9; 43,19; 48,6) van szó, egy második teremtésről (41,20; 43,7; 45,8 stb.: a ’teremt’ ismételt használata!), egy új kivonulásról, amely az elsőhöz nem is fogható (43,16–21; 48,20–21; 49,9–13; 51,9–16). Jahve megkönyörül a foglyokon és a pusztát Paradicsommá változtatja számukra (41,17–20); örök boldogságban lesz részük, mert Isten lesz a vigasztalójuk (51,11–13); Jahve lesz Jeruzsálemben a király (52,7), és minden nép térdet hajt előtte (45,14–16.23–25). A pogányoknak ez a megtérése az → Isten szolgája szenvedésének lesz a gyümölcse, akinek titokzatos alakja a választott nép elitjét testesíti meg. Ez az esemény (vö. Dán 11,33; 12,3: a bölcs, értelmes emberek vértanúsága) a maga teljes valóságában a zsidó nép virága, a Názáreti Jézus alakjában öltött testet, aki levezekelt halálával minden bűnt. – Aggeus (Ag 2,6–9.20–23) és Zakariás (Zak 2,15–17; 8,20–23) szintén várakozással néz a jövő elé és nagy reményeket táplál; ez utóbbi a papság fölemelkedését helyezi kilátásba (3,1–7), és Zerubbábelben látja a messiási ígéretek megtestesítőjét (4,6–9; vö. 3,8–10; 6,9–14; továbbá Mal 2,17–3,5 is). Az ilyen várakozás megghiúsulásának végül szükségszerűen csalódáshoz kellett vezetnie. Ennek jelei Tritó-Izajásnál jelentkeznek: az eszkatologikus boldogságnak (= üdvösségnek) nem ez a világ a színhelye. Első ízben jelenik meg az új ég és új föld (Iz 65,17; 66,22) gondolata. Egy apokalipszis (24,27) szerint az új világ kozmikus katasztrófa után születik meg (24,21–23); Ez 38: Góg föllépése után valósul meg (vö. Jo 2,20; 4 és Zak 14). – A régi eszkatologikus elképzelések mellett a transzcendens változatok jóval jelentősebbek. Dán 7: a boldogság hazája égből alászálló ország; létrejöttét megelőzi az emberiség egy részének föltámadása. Hogy – a szerző fölfogásában – szakadék tátong közte és a jelen közt, az a szerző eszkatologikus kifejezőkészsétéből következik. A 4 állapot uralmának idejét ui. végső időnek nevezi (8,17; 11,35.40; 12,4.9); máskor „vég”-et emleget (9,26; 11,27; 12,13); 10,14: a klasszikus „végső napok” szerepel (ugyanebben az értelemben később a rabbik, sőt az ÚSz is a gonosz eón kifejezéssel élnek). Míg a 2. és 3. szakaszban a próf.-k a földi Jeruzsálem csodálatos fölvirágzásáról álmodtak, most egy Isten alapította mennyei Jeruzsálemről beszélnek, amely az új eón kezdetekor fog az égből alászállni a földre, hogy a választottak lakóhelye legyen (Hénoch 53,6; 90,28–32; Bár [szír] 4,2–6; 4Ezd 7,26; 10,27.54; 13,6.36 stb.) – ez olyan gondolat, amely a Jelenben újra megjelenik (21,2–22,5; vö. Gal 4,26; Zsid 12,22). Mózes mennybevétele 10 szerint az eszkatologikus Izr.-t fölviszik a mennybe. A kozmosz átalakulásának gondolata is elég gyakori (Hénoch 45,4; 72,1; 91,14–16;

Mózes mennybevétele 10,6; 4Ezd 7,31; 8,52–54 stb.). Mindez oda vezetett, hogy éles határt vonjanak a mostani eón és az eljövendő eón közé. Ebből az is következett, hogy az eljövendő eónt nem lehetett többé a régi, nemzeti színezetű (értsd: erősen evilági) eszkatologikus elképzelésekkel összeegyeztetni. Ezért megoldást kerestek: számoltak az általános ítélettel, amely véget vet ennek a világnak; utána kerül sor az új ég és új föld megalkotására, ahol is egyedül Isten uralkodik; de ezt megelőzi egy boldog időszak, amely még ennek a világnak a rendjébe tartozik; ekkor a Messiás fog uralkodni (4Ezd, Bár [szír], Talmud stb.). Ezt a messiási időt a Messiás ún. jajkiáltásai vezetik be, és föltámadnak a jámborok, akiknek részük lesz a Messiás boldogságában. Ennek a messiási országnak a falai 4Ezd 7,28 kk. szerint 400 évig, Hénoch szerint 33 000 évig fognak fennállni; a rabbiknál az időhatárok 40 és 365 000 év között mozognak. Ennek az időnek az elteltével meghal a Messiás (más elképzelés szerint fölmege az égbe) és a messiási emberiség és egy általános föltámadás következik, általános ítélettel: a gonoszokra örök szenvedés vár, a jóknak pedig örök boldogság jut, tehát a jók kétszer támadnak föl (→ kiliazmus). – 2. Az ÚSz-ben. Jézusnak és az ősegyh.-nak eszkatologikus tanítását a különféle irányzatok más-más módon értelmezik, ill. értékelik. Az ún. „következetes ~” szerint Jézus egész tanítása nem más, mint a közvetlen közeli vég bejelentése. Ugyannyira, hogy Jézus ezt a véget és vele a saját megdicsőülését kezdetben még a maga életében várta; később halálában látta az eszkatologikus üdvösség föltételét. Nem tekintve azt, hogy ez az irányzat Jézust egzaltált személynek nézi, azt a szerepet is eltúlozza, amit a vég várása időszámításunk elején a zsidó nép körében játszott, és nem veszi figyelembe azokat a szövegrészeket, amelyekből kiviláglik, hogy Isten országa Jézus személyében már el is érkezett. Ezekből a szövegrészekből kiindulva némelyek megvalósult, ill. megvalósuló ~t emlegetnek. Jézus működése így nem csupán előjátéka Isten országának, hanem maga az Isten országa. Eljövetele tehát már be is következett. Ezzel szemben O. Cullmann, G. Delling és mások jogosan hivatkoznak arra, hogy az ÚSz-ben az általános föltámadás (1Tesz 4,13–17; Jn 6,39–40.44 stb.) úgy szerepel, mint ami a jövőben fog bekövetkezni, az „utolsó napon”. Egészen más úton jár K. Barth, P. Althaus, de mindenekelőtt R. Bultmann. Ők az eszkatologikus jövőben a transzcendens üdvösség „mitológiai” elképzelését látják: jóllehet az üdvösség kívül esik a mi világunkon és történelmünkön, és egészen az isteninek a szférájába tartozik, az ember az idő fogalmait szem előtt tartva utal rá. Hogy az ~nak vannak olyan elemei, amelyek „mitológiai”-nak nevezhetők, ez még nem ok egy ilyen radikális „eszkatológiátlanítás”-ra. Végső fokon az a kérdés: lehet-e az üdvösség tört.-éről beszélni, vagyis arról, hogy az emberiség fejlődése az idők folyamán az üdvösség felé tart-e, ill. hogy az időn belül Isten részesítheti-e az embert valamilyen célra irányuló kegyelemben? Az e kérdésre adott felelet összefügg a megtestesüléssel kapcsolatos tényekkel. – Az ÚSz meg van győződve arról, hogy Jézus a tört. csúcspontja, kiteljesedése; benne a történelmi idő végéhez ért és kezdetét vette az eszkatologikus Isten országa (Mt 3,2; Mk 1,15 stb.). Keresztelő János azt hirdette róla, hogy Ő lesz hivatva ítéletet tartani (Lk 3,9.17; Mt 3,7.10.12), és Kaifás előtt Jézus maga is megmondta nyilvánvalóan Dán 7,13-ra utalva –, hogy nemsokára eljön az ég felhőin (Mt 26,64). Jézusnak ezt a kijelentését eszkatologikus beszédével (24; Mk 13; Lk 21,5–36) kapcsolatba hozva kell nézni, ahol is az áll, hogy mielőtt az Emberfia megjelenik az ég felhőin, kozmikus katasztrófák lesznek; ezek a katasztrófák Mt 24,3.29 szerint közvetlenül Jeruzsálem pusztulása után fognak bekövetkezni (Mk 13,24 sokkal kevésbé konkrét, Lk 21,14 pedig – föltehetően az események hatása alatt – Jeruzsálem pusztulása és a → parúzia közé teszi „a hitetlenség idejét”). Mindamelllett: az eszkatologikus beszéd központjában a kiválasztottak egybegyűjtése áll, ezt Mt 25,31–46 utolsó ítéletként írja le, amikor is minden nép végső sorsa eldől. A szinoptikus apokalipszisben nincs szó a halottak föltámadásáról. Pál (1Tesz 4,13–18) vsz. azért tért ki rá, mert néhány haláleset az újonnan megkeresztelteknek hitbeli nehézséget okozott. De hogy Pálnak a parúziáról szóló tanítást ilyen értelemben ki kellett egészítenie, azt is tanúsítja, hogy a kérdés hagyományos tárgyalása nem tartalmazta a halottak föltámadásáról szóló tanítást, a szinoptikus apokalipszis tehát híven tükrözte a hagyományt, ill. annak eredeti változatát. 2Pét 3,10–13: ez a parúzia, amely azonos Jahve napjával, abban is meg fog nyilvánulni, hogy az ég is, a föld is tűz martalékává válik (vö. Mt 3,11: tűzzel való megkeresztelkedés), hogy helyet adjon az új égnek és új földnek, amely majd az igazságosság hazája lesz. – Jóllehet számtalan

részlet arra enged következtetni, hogy az idők vége már elkezdődött (ApCsel 2,15–20; 1Kor 10,11; 1Pét 4,7; 1Jn 2,18), ahogy az ÓSz-ben, úgy itt az ÚSz-ben sem következett be a várt vég, ellenkezőleg: az az eón változatlanul fönnáll (2Pét 3,3–10). Ez elvezetett annak mélyebb ismeretéhez és újraértékeléséhez, ami Krisztusban az embernek osztályrészévé vált, mindenekelőtt Jánosnál. Szerinte az örök élet már elkezdődött: aki Krisztusban hisz, nem esik ítélet alá, már átment a halálból az életre (Jn 5,24; 6,40.47; 8,51). 11,24–26: Márta hitet tesz amellett, hogy a halottak föltámadnak az „utolsó napon”, de ehhez hozzákapcsolódik egy „helyesbítés”: Krisztus maga a föltámadás és az élet, s így már most megadja a halhatatlanságot azoknak, akik hisznek benne (vö. 5,25). Krisztus eljövetele is új megvilágítást kap: Krisztus akkor jön el, amikor a híveit kiszabadítja ebből az eónból, hogy fölvigye oda, ahol Ő van (14, különösen 14,3.19), és Krisztusnak ez az eljövetele → epifánia lesz (14,21.23). 16,16–24 szerint Krisztusnak nemsokára bekövetkező, ígért eljövetelét szintén ilyen spirituális módon kell értelmezni: arról van szó, hogy ennek az életnek rövid ideig tartó szomorúsága után viszontlátjuk Krisztust örökre (16,22). Mindazáltal ez az értelmezés nem zárja ki azt, hogy a tört.-nek egy Istentől meghatározott időpontban vége ne szakadjon. Ismételten szerepel tehát Jn-ban is az „utolsó nap”, amikor is Krisztus föltámasztja a halottakat és akik nem követték tanítását, azokat elítéli (6,39–40.44.54; 11,24; 12,48). – Pálnál a korai levelektől a fogságból írt levelekig változik az ~ról szóló tanítás: egyre inkább előtérbe kerül az a szerep, amelyet az Egyh. betölt az üdvösség szempontjából (vö. pl. Ef 2,5; Kol 2,12; 3,1–4 és Róm 8,24). – A Jel-ben olyan fölfogás tükröződik, amely a kiteljesedés előtt egy hosszabb v. rövidebb messiási időszakot tételez föl. Az ezeréves ország, amelyet a Messiás jalkiáltásai és a föltámadás előznek meg, az Egyh. gyors fölvirágzását jelképezi Róma véres üldözése után (20,1–6), de egyszersmind arra is következtetni enged, hogy ez a korszak, amely majd az idők végével fog lezárulni (20,11–22,5), hosszú ideig is eltarthat. Az 1Kor 15,24–28: a messiási országnak szintén olyan fölfogása tükröződik, amely az utolsó napot előzi meg: az utolsó ellenség legyőzése után Krisztus átadja az uralmat az Atyának, hogy Isten legyen minden mindenben.

esztelenység, balgaság, bolondság, ostobaság: Az ÓSz-ben a bölcsesség és okosság ellentéte (Péld 1,7), a jó tanács, a tanítás, a figyelmeztetés, a jóra intés, a dorgálás semmibevétele, megvetése (12,1; 12,15; 15,5; 17,10; 23,9; 26,11; Sir 21,14). A balga megfontolatlanul beszél (Péld 10,14; 12,23; 13,16; 14,3; 18,13), nem akkor szólal meg, amikor kell (20,20), s áthágja a helyes viselkedés szabályait (21,22–24). A balgáktól tehát óvakodni kell (Péld 13,20; 27,3; Sir 22,13); a balga nem javul meg (Péld 27,22), ~e vesztét okozza (Jób 5,2 kk.; Péld 1,32; 5,23). Isten vakmerő viselkedésükért eltaszítja az eszteleneket (Bölcs 1,3); csak az utolsó ítéletkor látják be ~üket (5,4–14). – A vallási és erkölcsi törv.-ek v. egyszerűen az okosság elleni vétségek szintén ~nek minősültek. Amikor Izr. nem az Úr parancsainak útját járta (MTörv 32,6), idegen istenekhez pártolt (Jer 5,11 kk.), v. a samariaiak, akik elkülönültek Izr.-tól (Sir 50,26), balgák, esztelenek voltak. De balga volt az is, aki nem törődött Istennel (Zsolt 14,1; Iz 32,5 kk.). A bűn: pl. az Isten gyalázása (Zsolt 74,18.22), a megbecstelenítés (2Sám 13,12), a házasságtörés (MTörv 22,21), mind ~ (Péld 15,21). – Az ÚSz-ben a természetes okosság ellentéte. 1Pét 2,15: a keresztények arra vannak hivatva, hogy tetteikkel elnémítsák az ostobákat. Jézus beszélt balga férfiakról (Mt 7,26 kk.), balga hajadonokról (25,1–13), esztelen gazdagról (Lk 12,16–21); arról, hogy milyen büntetést kap, aki az ostoba szóval illeti embertársát (Mt 5,22). A gazdagokat esztelen kívánság keríti hatalmába (1Tim 6,9). A kinyilatkoztatás fényénél ostobák a pogányok is, akik nem ismerik Istent és nem tartják meg parancsait (Róm 1,21 kk. 31; 10,19; Tit 3,3). Akik kiforgatják a törv.-t, azok balgák (Mt 23,17; Lk 10,40). De balgák a tanítványok is, akik nem értik Jézus kereszthalálát (24,25), s akik ragaszkodni akarnak az ósz-i törv.-hez (Gal 3,1.3), nem értik meg az Úr akaratát (Ef 5,17), akiknek hiányoznak a hitbeli ismereteik (1Kor 15,36), azok szintén. Pál a dicsekvést balgaságnak minősíti (2Kor 11,1.16.19.23; 12,6.11), Timóteust a tévtanítókkal való okatlan vitatkozás kerülésére inti (2Tim 2,23; 3,9; vö. Ef 5,4), az evilági bölcsességre büszke korintusiaknak pedig a keresztről szóló tanítás balgaságát állítja a szemük elé, ami által a világ megmenekült; mert Isten azt választotta ki, ami a világ szemében balga, hogy megszégyenítse a bölcsüket (1Kor 1,18 kk. 23 kk. 26–31; 2,14; 3,18 kk.; 4,10).

Eszter (héb. 'Istár, a babilóniaiak istennője?') Abichajil lányának, Hadassának perzsa neve. A róla elnevezett kv. hősnője, Mardokeus unokahúga és nevelt lánya (Esz 3,12; 9,29).

Eszter könyve, Eszt: héb. szövegében proto-, gör. részeiben deuterokanonikus ósz-i kv. – I. Keletkezése. A héb. ~ keletkezési idejét Kr. e. 300 és 80 közé teszik, a pontos megállapításra tett kísérletek mind föltevések. A nyelvi bizonyítékokon (a kifejezőeszközök állományán) kívül emellett szól a gör. fordítás kolofonja is. 2Mak 15,36 alapján szintén kb. Kr. e. 50 tájáról adatolható. Leginkább még a 3. sz. valószínűsíthető, amikor is a zsidók föltehetően készen állhattak új gondolatok befogadására és új ünnepek megülésére. A Makkabeusok harcai idején is alkalmas lehetett Eszt a nép vallásos tudatának formálására és a harci kedv fölkeltésére. Azt, hogy hol keletkezett a kv., nem lehet megállapítani, bár vannak jelek, amelyek alapján a K-i diaszpóra a vsz. Szerzője mindenképp művelt lehetett és vallásos. – II. Tartalma. Achaszvéros (Xerxész) király (ur. Kr. e. 485–465) díszes lakomát rendezett a tartomány előkelői és Szuzá népe számára. Ennek alkalmával – bölcsei tanácsára – eltaszította Vasti királynét, aki megtagadta azt a parancsát, hogy teljes díszben jelenjen meg a vendégek előtt (1). Erre azt javasolták neki, hogy a tartomány legszebb lányai közül válasszon új királynét. A háremben töltött előkészületi idő elteltével a zsidó Hadasszát (Esztert) szemelte ki, aki Mardokeusnak, nagybátyjának és nevelőapjának tanácsára eltitkolta származását. – Mardokeus fölfedezett egy király elleni összeesküvést (2); de nem hajtott térdet hódolata jeléül Ámán nagyvezér előtt, aki sorsvetéssel Adar hónap 13. napjára tervezte a zsidók kiirtását (3). Mardokeus Esztert bízta meg: hárítsa el a veszedelmet. Eszter imával és böjttel készült a feladat végrehajtására (4). Meghívta vendégségbe a királyt és Ámánt, bár kérését csak másnapra tervezte; Ámán közben bitófát készíttetett Mardokeus számára (5). A király meg akarta jutalmazni Mardokeust a palotaforradalom fölfedezéséért, ezért Ámának nyilvánosan tisztelnie kellett Mardokeust (6). Másnap a lakomán Eszter arra kérte a királyt, könyörüljön meg népén, s Ámánt végeztesse ki; a király fölakasztatta Ámánt (7). Mardokeus lett az új nagyvezér, Eszter pedig kieszközölte, hogy a zsidók védhetik az életüket (8); Adar hónap 13-án a birodalom összes tartományában bosszút állhatnak ellenségeiken, Szuzában még 14-én is. Ettől kezdve megünneplik Adar 14., ill. 15. napját. Mardokeus és Eszter levélben is kötelezővé tették a → purim megülését (9). A kanonikus héb. Eszt Mardokeus dicséretével zárul (10,1–3); a deuterokanonikus gör. kiegészítés (a LXX: közbeiktatva, a Vg-ban a kv. végéhez csatolva) Mardokeus egy álmát és ennek értelmezését, egy összeesküvés fölfedezését, a király ediktumait (a zsidók kiirtására, ill. a zsidók érdekében), Mardokeus és Eszter imáját, Eszternek a király elé járulását és Eszter Egyiptomba vitelét tartalmazza. – III. Műfaja széppróza. A szerző sokféle stílusesszközt és műfaji sajátosságot fölhasznált (arány, gondolatritmus, inklúzió, ellentét stb. és elbeszélés, anekdota, beszámoló, leírás, dekrétum stb.). – Maga a purim, amelynek az eredete és szerepe a kv. egyik központi kérdése, vsz. a perzsa diaszpórában átvett ünnep, és az Eszt felelet a zsidóknak arra a kérdésükre, hogy voltaképpen miért is ünnepelnek. Mintegy ünnepi olvasmány (→ Megillot), amely arra hivatott, hogy a hallgatóság emlékezetébe idézze a purim eredetét, s azt a veszedelmet, amiből az elődök kiszabadultak. Közben a szerző a bölcsességi irodalomból vett elemeket, tanításokat is beleszövi az elbeszélésbe. – IV. Teológiája talán az eléggé világias színezetű purim-ünnepre való tekintettel „rejtett” (az Isten szó nem is fordul elő), de épp ezáltal fejeződik ki a szerzőnek Isten szentségében való hite és az a tisztelet, amely a Legszentebb színe előtt eltöltötte. Isten „titokzatos” módon működik, a „véletlenek” és az események „csodálatos” alakulása révén. A szerző többször emlékezteti a hallgatókat olyan szentírási helyekre, ahol Isten szerepel a történések okaként. Előtérben áll a szövetségnek, a kiválasztottságnak és a nép megmaradásának a gondolata. Az ellenséggel szemben a zsidók magatartása azon az axiómán alapszik, amely szerint a (választott) nép ellensége az Isten ellensége. Amikor bosszút állnak, úgy járnak el, mint ahogy a régi háborúk idején volt szokás Izr.-ben (zsákmány után nem volt szabad nyúlni!). Mardokeus is, Eszter is „máshonnan” (4,4) várta a segítséget, és tudták, hogy a büntetés azt sújtja, aki küldetését nem teljesíti. Ezt a rejtett tartalmat a gör. fordító fölismerete, és a maga módján ki is fejtette. Ezzel mintegy bizonyítékot szolgáltatott Eszt teol.-i vonatkozásai mellett.

Etam: helység Egyiptom és az Arab-sivatag határánál. Izr. fiainak egyik állomása a pusztában (Kiv 13,20; Szám 33,6–7). A 33,8: ~ pusztája is szerepel, de a Kiv 15,22 ezt a pusztát Surnak mondja (→ kivonulás Egyiptomból).

Etán (héb. 'állhatatos'): személynév. Az eszrachita ~ híres bölcs volt Hemán, Kalkol és Darda mellett (1Kir 5,11). A Zsolt 89 föliratában úgy szerepel mint szerző. A papi hagyományban félreértették melléknevét (eszrachita) és ezért Szerach fiaként Júda utódai közé sorolták (1Krón 2,6.8). Másutt (15,17.19) Lévi utódai közt szerepel, Dávid egyik zenészeként Hemán és Aszaf mellett.

Etanim: régi kánaáni hónapnév; 1Kir 8,2: a zsidó-babilóniai → naptár 7. hónapjával azonosították; az 1. őszi hónap volt: szept.–okt.

Etbaal: Szidon (Tirusz) királya, Izebelnek, Acháb feleségének apja (1Kir 16,31).

ételáldozat: kenyérféléből v. a föld első terméséből bemutatott → áldozat, melyet olajjal (→ italáldozat) és tömjénnel együtt ajánlottak fel (Lev 2,1–16). Egy részét a pap elégette az oltáron, a többi őt illette, de a szentélyben kellett elfogyasztania (vö. 6,16). Olykor önállóan mutatták be: a szegények engesztelő áldozataként (5,11) és féltékenységi ítéletkor (Szám 5,15). Egyébként mindig kapcsolódott a → hálaáldozathoz, ill. az → égőáldozathoz (Lev 7,11–14; Szám 15,1–16), a reggeli és esti áldozathoz (28,2–8), az ünnepi áldozathoz (28,9–27); a közösség valamely tévedésből elkövetett bűnéért v. az akaratlan vétségért bemutatott égőáldozathoz (15,24), ill. a → nazir fogadalom letételekor (6,14 kk.) és a papszenteléskor szokásos áldozathoz (Lev 8,26–28; 9,4). – Az ~hoz tartoztak a → kitett kenyerek is (24,5–9; vö. 1Sám 21,5–7).

etiológia (gör. aitia 'ok' és logosz 'tan' szóból): dolgok és mondások oksági magyarázata. 1. Az összehasonlító vallástört. szaknyelvében gyakran kapcsolódik a mítoszhoz. Itt az „~i mítosz” olyan elbeszélés, amely magyarázattal szolgál már ismeretlen jelentésű szokásokhoz és intézményekhez, szertartásokhoz és épületekhez, természeti jelenségekhez és élőlényekhez. E mítoszok kiemelkedő tehetségű emberek alkotásai, akik nagy tört.-i távlatból vizsgálnak dolgokat és próbálnak magyarázatot adni. (Tehát nem költői leleményről v. pusztaszimbólumról van szó.) A mitikus ~ elképzelt okra mutat rá (pl. a természet halálát és megújulását az istenek halálával és újjáéledésével magyarázza). Ezzel szemben a tört.-i ~ valóságos okokat mutat meg, a magyarázatot adó elbeszélés valós eseményre épül. Ilyen pl. a Bibliában a világot magyarázó teremtéstört. v. a világban tapasztalható rosszat magyarázó bűnbeesés-tört. Előfordulnak természetesen olyan ~i elbeszélések is, amelyek nem valós okkal, hanem népies etimológiával magyaráznak. – 2. A Bibliában a ~i elbeszélések két fajtájával találkozhatunk. A) Vallási v. kultikus intézményekkel kapcsolatos ~i elbeszélések. Ilyen a Bételről (Ter 28,11–19: Isten háza), a Penuelről (32,33: az izr.-k nem eszik meg a csípőizom ínját) v. a Gedeon emelte oltárról (Bír 6,24: ezt a nevet adta neki: az Úr béke) szóló, amelyekben kultikus szokások őrződtek meg. Ugyanígy a körülmételéssel (Kiv 4,26: vérvőlegény) és a húsvétal (12,11: az Úr átvonulása) összefüggők is. A lányok örökösödését illető törv. minden bizonnyal a Szám 36-ra vezethető vissza, de a Lót feleségének sóbálvánnyá váltságáról szóló elbeszélés (Ter 19,26) már meglehetősen népies színezetű. Más ~i elbeszélések a műveltség, az ember, a világmindenség eredetének keresésére vezethetők vissza; a szombat megtartásának a teremtés tört.-ével való összefüggése (2,1–3; Kiv 20,11) közismert, s a házassággal kapcsolatos jogszokásnak az első emberpár tört.-éhez kapcsolódása szintén (Ter 2,24: „Ezért a férfi elhagyja apját és anyját...”; vö. Mt 19,5, a „kezdet”-re való utalással). Nem szorul bizonyításra, hogy az efféle ~i elbeszélések az „ősidők”-nek valamely valóban megtörtént (ha ki is színezett) eseményére mennek vissza: sokkal többet mondanak, mint pl. a Ter 10,9, ahol csupán egy szólásra („Nagy vadász az Úr előtt, mint Nimród”) kapunk magyarázatot. Olykor az ~i elbeszélést tört.-isége igazolja (pl. 1Sám 27,6). B) Személy- és helységneveket „értelmező” ~i elbeszélések. Ezekben a nevek különféle tört.-i helyzetekkel és eseményekkel kerülnek kapcsolatba. A személynévek esetében sokszor csak egyszerű szójátékról van szó, amikor is a névből a név viselőjének kilétére, lényére próbáltak következtetni, magyarázatot találni. A helynevek esetében inkább számolhatunk azzal, hogy az ~i

elbeszélésnek tört.-i magva van (Abel-Mizrajim: Ter 50,11), de azért ezek körében is találni olyanokat, amelyek nem egyebek népies szójátéknál (Bábel: 11,9).

Etiópia (az eredeti Kus elnevezés gör.-ös változata): Kr. e. 2000 k. a Nílus felső folyásának vidékét jelölte. Először Homérosznál bukkant fel, és a LXX révén terjedt el. – Kr. e. 1700: önálló birodalom, saját kultúrával. Fővárosa Kerma volt. Fejedelmei a → hikszoszok szövetségesei Egyiptom ellen. E birodalom É-i határa az 1. vízésésnél, D-i határa a világnak akkori elképzelések szerinti szélénél, az 5. vízésésnél, később Szudán közepe táján húzódhatott. – Az ÓSz magára a lakosságra is átvitte az ~ nevet, de az etiópok fajilag természetesen nem voltak egységesek (Szof 3,10; Zsolt 68,32). – Egyiptom Kr. e. a 3. évezredtől élénk kereskedelmi kapcsolatban állt ~val. A középső birodalom idején az egyiptomiak meghódították, s ~ É-i része az újbirodalom idején is hatalmuk alatt állt. Főleg aranya miatt harcoltak ~ért (Iz 43,3; 45,14), de fontosnak tartották az afrikaiakkal való kereskedelem miatt is. Kr. e. a 8. sz.-ban Napata székhellyel királyság alakult ~ területén, királya, Pianhi (ur. 751–716) elfoglalta Egyiptomot. – Az ÓSz-ben ~ királya, Tirhaka Hiszkija szövetségese volt Szancheribbel szemben (2Kir 19,9; vö. Iz 20,3–5; Ez 30,9; Neh 3,9). Izr. királyai becsülték az ~ból való rabszolgákat (2Sám 18,21: kusita), s nemegyszer udvari tisztként alkalmaztak ~it (Jer 38,7). – Az asszírok kiűzték Egyiptomból az ~iakat, de Napata birodalma továbbra is fennmaradt. A 6–4. sz.: Meroe lett a főváros. Az ÚSz-ben ~ királynőjének, Kandakénak udvari tisztjét keresztelte meg Fülöp (ApCsel 8,27).

étkezés: Az ÓSz-ben a „kenyérevés” jelentette a szokásos ~t (vö. Ter 37,24), szemben az ünnepi lakomával, amelyre a héb.-ben olyan szó utalt, amelynek jelentése az 'ivás, dőzsölés, mulatás' mozzanatokat is magában foglalta. Rut 2,14: szó van az evés idejéről, de közelebbi meghatározás nélkül; Ter 43,16.25: Izr. fiai délben ebédeltek (Egyiptomban). Az ÚSz-ben szerepel a reggeli v. ebéd (Mt 22,4; Lk 11,37 kk.; 14,12; Jn 21,12.15; ApCsel 10,10) és a vacsora (pl. Lk 14,12; 17,8). Általában kétszer ettek napjában (Kiv 16,8; 1Kir 17,6). ~ közben a földön ültek, az ételt is oda tették le (egy alkalmi ~ a szabadban: Mt 14,19). A héb. sulhan szó, amelyet általában asztalnak szoktak fordítani, valójában csak egy földre terített állatbőrt v. gyékényt jelentett; de a Bír 1,7; Mt 15,27 azért föltételez valami bútorfélét. Később gör.–róm. mintára szokássá vált ~ közben szőnyegre heveredni v. fekvő helyzetben párnákra támaszkodni. Bal könyökükre támaszkodtak, lábukat pedig kifelé nyújtották, és szabad jobb kezükkel ettek (vö. Eszt 1,6; Ám 6,4; Jn 13,23). A kenyeret (→ kenyér) a családfő, a házigazda törte meg, a húst szétoztották; mindenki a közös tálból kapta meg a részét (Péld 19,24), amelybe kenyerét is bemárthatta (Jn 13,26). A kanalat, kést, villát ismerték ugyan, de csak áldozatbemutatóskor használták. A lakomákkal kapcsolatos szokásokra nézve a Sir 31,12–24 tartalmaz érdekes részleteket. Az a föltevés, hogy a kumráni szövegekben (1QS VI,46; 1QSa II,17–21) említett közös ~ek szakrális jellegűek voltak, nem igazolható. – Mint a közösség fő megnyilvánulási formája az ~ a Bibliában az Istennel való közösséget, az örök boldogságot is jelképezi (Kiv 24,9–11; Iz 25,6; Mt 8,11 kk.; 22,1–14; Lk 22,16–18.29 kk.). Ez a gondolat ölt testet Izr. fiainak → húsvétjában és az → utolsó vacsorában; → agapé, → kenyértörés.

étkezési törvények: Mint a legtöbb ókori és primitív nép körében, Izr.-ben is voltak törv.-ei az étkezésnek; ezek a → tiszta és a tisztátalan közti különbségeken alapultak. A tisztátalan étel tisztátalanná tett, ezért szigorúan tiltott dolog volt. – 1. Ősrégi a → vér fogyasztására vonatkozó tilalom (Ter 9,4; Lev 19,26; 1Sám 14,32–35): a vér maga a lélek v. a lélek székhelye (MTörv 12,23; vö. Ter 9,5; Lev 17,11), de eredetileg az attól való félelem húzódott meg a tilalom mögött, hogy a saját lelkük összevegyül egy idegen lelkével, és ez veszedelmet hoz rájuk; a 17,11 arra hivatkozik, hogy a vér engesztelésre szolgál (vö. 17,11; MTörv 12,16.24). – 2. Az elhullott v. széttépett állat húsból enni, amelynek a vére nem folyt ki, hasonló okokból tilos volt (Lev 11,39 kk.; 17,15; MTörv 14,21; de az idegeneknek a 14,21 megengedi), sőt azt még megérinteni sem volt szabad (Lev 11,39; 17,15), mert tisztátalanná vált tőle az étel (11,34). A Kiv 21,28 az öklelő, embert ölő bika húsnak az elfogyasztását is tiltotta. – 3. Tilos volt az összes tisztátalan állat húsnak fogyasztása (Lev 11; MTörv 14,3–9). – 4. Az első 3 évben nem ehették Izr. fiai a gyümölcsfák termését sem; a 4. évben a gyümölcs Jahvét illette meg (Lev 19,23–25). – 5. A 7,22 kk. tiltja az áldozati állatok (szarvasmarha, juh, kecske) zsírjának fogyasztását;

ezt Jahvének kellett feláldozni (3,3 kk. 9). Az elhullott v. széttépett állat zsírját felhasználták ugyan, de nem ették meg (7,24). Az áldozati állatnak azokból a részeiből, amelyeket Jahvének felajánlottak v. amelyek a papot illették meg, idegen nem ehetett (22,10). – 6. A házban kiterített holttesttől az étel tisztátalanná vált (vö. Szám 19,14; Oz 9,4); tisztátalannak számítottak azok az ételfélék is, amelyeket idegen, azaz tisztátalan földön állítottak elő (9,3; vö. Ám 7,17), főleg a pogányok ételei, italai (Dán 1,8) voltak tisztátalanok. – A törv. azoknak, akik vért fogyasztanak, igen szigorú büntetést helyez kilátásba (Lev 17,10.14); egyszerismind azonban a tisztulást is előírja mindenkinek, aki tisztátalan v. elhullott állatot evett v. érintett (11,24–28.39 kk.). A Makkabeusok korában a jámbor zsidók inkább meghaltak, mint hogy az ~et megszegjék (2Mak 6,18–31; 7). – Az ÚSz idején igen szigorúan vették az ~et (ApCsel 10,14). A farizeusok evés előtt gondosan megmosták a kezüket (Mt 15,2) és nagy gondot fordítottak az edények (külső) tisztaságára is (23,25; Mk 7,4), nehogy valami tisztátalant egyenek v. érintsenek. Jóllehet Jézus elvben állást foglalt a tiszta és tisztátalan megkülönböztetése ellen, a zsidókeresztények még sokáig ragaszkodtak az ~hez, úgyhogy az → apostoli határozat az Antióchiában, Szíriában és Kilíkiában élő pogánykeresztényeknek előírta, hogy tartózkodjanak az áldozati állat húsának, a vérnek és a fojtott állatnak a fogyasztásától (ApCsel 15,28 kk.). Ezt Pál ap. Korintus (1Kor 8), Galácia (Gal 4,9) és Kolossze (Kol 2,21) egyh.-aira nem terjesztette ki, de némelyik gör. egyh.-ban egészen a 9. sz.-ig figyelembe vették.

etnarcha (gör.): népezér, ill. fejedelem, mint Makkabeus Simon (1Mak 14,41; 15,2) v. Archelausz (Josephus Flaviusnál; Mt 2,22: király), Johannesz Hürkánosz v. IV. Aretász király helytartója Damaszkuszban (2Kor 11,32). Közbülső rangot jelent a tetrarcha (→ negyedes fejedelem) és a király között; Aretász helytartója vsz. azért lett ~, mert törzsfő volt.

Eubulusz (gör. 'jó tanácsadó'): Rómában élő keresztény férfi. Köszöntését Pál közvetítette Timóteusnak (2Tim 4,21).

Eucharisztia (gör. 'hálaadás'): az Oltáriszentség és a szentmise; Jézus Krisztus áldozati teste és vére a kenyér és a bor színe alatt, ahogy ő az → utolsó vacsorán keresztáldozatát elővételezte és mint örök emlékezetét az Egyh.-ra hagyta. Az ~ név az utolsó vacsora leírásából ered: „Jézus kezébe vette a kenyeret... hálát adott” (eukhariszteszasz)... (Mt 26,26). Ugyanezt jelenti az ApCsel 2,42: a → kenyértörés és 1Kor 11,20: az Úr vacsorája. – Alapításának leírásából (Mt 26,20–30; Mk 14,17–26; Lk 22,14–20; 1Kor 11,23–25) kiviláglik, hogy az ~ már az 1. sz. közepén liturgikus ünnep volt. A Mt 26,21/Mk 14,8 és Mt 26,26/Mk 14,22 párhuzama, valamint a Mt/Mk-nál szereplő „sokakért” kifejezésnek Lk/Pál-nál „értetek”-kel való helyettesítése liturgikus eredetre vall. S jóllehet ez leginkább Mt-nál és Mk-nál tűnik szembe, némelyek (J. Jeremias, P. Benoit) aramaizmusaira hivatkozva Mt/Mk leírását régebbinek tekintik Lk/Pál-nál. – Hogy Jézus az utolsó vacsorát, melyen az ~t alapította, zsidó húsvéti lakoma formájában tartotta-e, v. csak egyszerű búcsúvacsoraként, azt az ev.-okból nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni (→ húsvét). A szinoptikusok szerint Jézus a tanítványokat megbízta a húsvéti vacsora előkészítésével (Mk 14,12–16). Ezt nem tekintve, semmi nem utal arra, hogy húsvéti vacsorát tartottak (Lk 22,15-ből már az új húsvétra utalás olvasható ki). Ha húsvéti vacsora lett volna, akkor Jézusnak húsvétkor kellett volna a keresztalált elszenvednie, ami teljességgel elképzelhetetlen. Jn 18,28 és 15,31 szerint Jézus húsvét ünnepének előestéjén halt meg. Így v. azt kell föltételezni, hogy János teol.-i meggondolásból előrehozta Jézus halálának időpontját, hogy az egybeessen a húsvéti bárány leölésének idejével (19,14), v. azt, hogy a szinoptikusok a vacsora idejét későbbre tették, hogy az húsvéti jelleget öltösson. A kérdést a kumráni leletek alapján A. Jaubert próbálta megoldani: a Kumránban még használt, régi nap-naptár szerint Jézus kedden tartotta az utolsó vacsorát, hivatalosan viszont péntek este ülte meg a zsidóság abban az évben a húsvétot (vö. Mt 27,62; Mk 15,42; Lk 23,54–56; Jn 19,14.31.42; → naptár). – Az ~ alapítását, ill. ennek leírását illetően eltérnek a vélemények. Kézenfekvő az a föltételezés, hogy az ósz-i húsvét megülvése szolgált alapul: azoknak a szavaknak a helyébe, amelyeket a haggada a kovásztalan kenyérhez és a kehely megáldásához (a 3. kehelyéhez; → húsvét) előírt, az ~ alapításának szavai léptek. Ha Jézus az ~t új húsvétnek nevezte

(Lk 22,15), akkor annak áldozati jelleget kellett kapnia; Jézus korában a húsvét még biztosan egyet jelentett az áldozattal (= bárányok leölése a Templomban). Jézus maga is utalt arra, hogy föláldozza, áldozatul adja magát („Ez az én testem, amelyet értetek adok” 29,19 kk.), s hivatkozott a szövetségre is (22,20; 1Kor 11,25), amihez a szemiták fölfogása szerint az áldozat föltétlenül hozzátartozott (Kiv 24,3–8; Zsid 9,11–10,18). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az ~ alapításakor Jézus próf.-ként szimbolikusan előre megjelenítette, jelenvalóvá tette bekövetkező megváltó halálát. Ezen túlmenően: a megisméltésre vonatkozó szavak („Ezt tegyétek az én emlékezetemre”) egész biztosan fölfoghatók úgy, hogy velük a Kiv 12,14: olvasható rendelkezésnek megfelelően az új szövetség áldozatának állandó jelenvalóvá válására adott utasítást, ill. hogy az áldozat jelenvalóvá tételével az új szövetséget minden időkre megerősítette. Az áldozati jelleg Máténál, Márknál és Lukácsnál az áldozathoz kapcsolódó ekhünnomenon kifejezés révén külön is hangsúlyt kap. Az Isten szolgálására vonatkozó jövendölés, amely az ~ alapítását jelentő szavakból kicsendül („sokakért”), szintén az áldozati jelleget tanúsítja. Ugyanakkor azt, hogy a keresztáldozat mint tört.-i esemény mennyiben azonosítható az ~val, a szinoptikusokból nem lehet teljesen egyértelműen kikövetkeztetni. Pál szerint (1Kor 11,26) az ~ ünneplése Krisztus halálának hirdetése, aminek révén az ~t ünneplők részesednek Krisztus föláldozott testében és vérében (10,16) és egymással is közösséget, egy testet alkotnak (10,17). Az azonosításban Jn 6,51–58 odáig ment, hogy sokan megütköztek és visszahúzódtak az Úrtól (Jn 6,60.66). – Azt, hogy az ApCsel 2,42.46; 20,7.11: említett kenyértörés az ~ ünneplése volt, nem lehet egyértelműen bizonyítani; némelyek csak az Úrral, majd a föltámadt Krisztussal közös étkezésekre való emlékezést látják benne (H. Lietzmann, O. Cullmann). Kezdetben a keresztáldozatra emlékezés még nemigen lehetett eleven, csak a háttérben húzódnak meg. Annyi azonban bizonyos, hogy az eszkatologikus öröm, amely az ApCsel 2,46-ból kicsendül, mindjárt kezdetől hozzákapcsolódott az ~hoz. Ezt elsősorban Lk tanúsítja egyértelműen (22,16–18; vö. Mt 26,29; Mk 14,25). → áldozat, → áldozati lakoma. Lásd a XXVIII. színes képet.

XXVIII. Az eucharisztikus hal. A Kallisztus-Katakombából. Kr. e. 2. sz.

Eufrátesz (sumerül buranunu 'nagy folyó'; akkádul purattu, 'ua. '; ebből a perzsa változat **ufratus**, gör. ~; **héb. perat**): folyó Elő-Ázsiában. Ny-i ága Erzerumnál, K-i ága a mai Karasu közelében ered, a két ág Melidinél egyesül, Eridu közelében torkollik a Perzsa-öbölbe. Ma előzőleg még beleömlik a Tigris is, de a Biblia korában a folyók külön ömlöttek a Perzsa-öbölbe. Mellékfolyói a Belih és a Hábor. A tört. folyamán megváltozott a folyó medre, ezért ma sok város nem az ~ partján található, ahol egykor épült (Szippar, Nippur, Uruk, Ur, Larsza, Eridu, Surupak, Babel). A Bibliában többször egyszerűen úgy szerepel mint „a folyó”, a Ter 2,14: az ~ a 4 paradicsomi folyó közül az egyik.

Eunike (gör. 'a diadalmas'): keresztény asszony Lisztrából, Timóteus anyja (ApCsel 16,1; 2Tim 1,5).

eunuch: 1. olyan férfi, aki születésétől (Bölcs 3,14. Mt 19,12) v. szándékos beavatkozás (→ herélés) következtében képtelen a házasságra (vö. Sir 20,4; 30,20). – 2. kamarás, az ókori K fejedelmi háremeinek felügyelője. E feladatra és a gyermekek nevelésére csakis ~okat alkalmaztak (Eszk 1,10; 2,3.14; 4,4; vsz. Dán 1,3.7). – 3. tágabb értelemben a király bizalmasa, a szó eredeti értelmétől függetlenül. Így ~nak nevezték Potifárt, jóllehet családja volt (Ter 37,36; 39,1. vö. 40,2), valamint Jeruzsálemben a király bizalmi embereit (1Kir 22,9; 2Kir 8,6; 26,11; 24,12.15 vö. ApCsel 8,27) és a hadsereg legfőbb tisztjeit is (2Kir 25,19) → rabsaké. – 4. lelki értelemben azok, akik „a mennyek országáért” lemondanak a házasságról (Mt 19,11).

Eutichusz (gör. 'szerencsés'): fiatal tanítvány Troászban. Pál hosszú beszéde alatt az ablakban ülve elaludt, és lezuhant a 3. emeletről. Holtan szedték föl; Pál – mint Illés (1Kir 17,21) v. Elizeus (2Kir 4,34) – ráborult és feltámasztotta (ApCsel 20,9–12).

év: Az egyiptomiak már Kr. e. 3000 k. aszerint számították az ~et, hogy a Nap mennyi idő alatt futja végig pályáját, és ennek megfelelően 12, egyenként 30 napos hónapra osztották fel az ~et, amelyhez még hozzácsatoltak 5 napot; a szemiták általában, Izr. fiai pedig különösen is a Holdhoz igazodtak. Az → újhold határozta meg a → hónap kezdetét és így a tartamát is; 12 ilyen hónap alkotott egy holdévet (1Kir 4,7; 1Krón 27,1–15; Jer 52,31; Ez 32,1; Dán 4,26). Az ünnepek is a holdciklusokhoz igazodtak; így a → húsvét a telihold ünnepe volt (vö. Zsolt 104,19; Sir 43,6–9). Másfelől a Nap járása is fontos szerepet töltött be, mert tőle függtek az → évszakok, s hatott az állatok és növények fejlődésére. Niszán hónap 14-én ölték le a húsvéti bárányt, és a húsvéti báránynak egyévesnek, vagyis az előző ~ben ellettnak kellett lennie (Kiv 12,5). A szombat (= húsvét) utáni napon (Lev 23,12), tehát Niszán hónap 16-án v. némely írástudók szerint csak a húsvét utáni szombatot követő napon kellett az árpa első termését feláldozni; 7 héttel később ünnepelték a hetek ünnepét v. a → pünkösdöt, amely eredetileg a hálaadás ünnepe volt aratás után. Hogy ezeket az ünnepeket annak rendje-módja szerint megtarthassák, elengedhetetlen volt, hogy olyan időpontra essenek, amikor a bárányok már nem túl kicsik a leölésre, ill. a szemek már beértek. – Minthogy a nap~ 365 napot, 5 órát és 48 percet tesz ki, egy holdhónap pedig csak 29 napból, 12 órából és 44 percből áll, a hold~ 12 nappal és 53 perccel rövidebb a nap~nél. Ebből következően 3 ~ leforgása alatt a hold~ egy hónapnyi időtartammal mögötte marad a nap~nek. E különbség kiegyenlítésére minden 2. v. 3. ~ 12. hónapja után beiktattak 1 póthónapot (2. → Adar), így az ünnepek rendjét helyre lehetett állítani. Ez a szokás Babilóniában már Hammurápi korában megvolt; bár a Biblia nem tesz róla említést, föltehető, hogy Izr.-ben is elterjedt. – A babilóniai csillagászok a Kr. e. 6. sz.-tól arra törekedtek, hogy a póthónap közbeiktatásának idejét matematikailag meghatározzák; Izr.-ben a gyakorlati megfigyelésekhez igazodtak. A Misna szerint az ÚSz korában csak a 12. hónapban döntötte el a főtanács elöljárója a főtanács néhány tagjával, hogy be kell-e abban az ~ben egy póthónapot iktatni v. sem. Egyébként a Misna leszögezi, hogy az ~ nem állhat kevesebből 4, egyenként 30 napos hónapnál, de 8, egyenként 30 napos hónapnál hosszabb sem lehet (a 30 napos hónap az ún. teljes hónap a 29 napból álló hónaphoz képest). – Csak a Kr. u. 4. sz.-ban vezették be a 19 ~ből álló ciklusokat; egy-egy ciklusban a 3., 6., 8., 11., 14., 17. és 19. ~ben beiktattak egy-egy póthónapot. Hogy Izr.-ben ismerték a nap~et, arra Hénoch eszményi életkorából következtethetünk: a Ter 5,23 szerint ~einek száma pontosan 365-öt tett ki (ez a nap~ napjainak száma), de az özönvíz időtartama is mutatja, amely a 2. hónap 17. napján kezdődött (7,11) és egy ~vel később a 2. hónap 27. napján ért véget (8,14), tehát összesen 365 napig tartott. Az apokrif iratokban (Jubileumok könyve, Hénoch) és némely kumráni szövegben a nap~ 364 napból áll, vagyis egészen a hetekre épül. → naptár.

Éva (héb. havvah, jelentésére kb. 10 magyarázat van): az a név, amelyet az első férfi adott az első nőnek (Ter 3,20) azután, hogy asszonynak nevezte (20,23). Az ide visszavezethető népies magyarázat szerint az ~ név a hajjah, 'élő', v. még inkább a hijjah, 'életbe szólít' (= minden élő anyja) szóval függ össze. Az asszony héb. megfelelőjét, az issahot a 'férfi' értelmű is szó nőnemű változataként lehet fölfogni. A 2,23: a férfi és nő nevének egybecsengése egyszersmind a két nem lényegének azonosságára utal: a nő ugyanazon eredeténél és rendeltetésénél fogva egységet alkot a férfival, annak egyenértékű segítőtársa. Itt fölmerülhet, hogy az első férfi a csont a csontjából, hús a húsból kifejezéssel ~ eredetére akart utalni, de valójában csak a belső kapcsolatra, a nő lényére való utalásról van szó (vö. 29,14; Bír 9,2). A Ter 4,1–2.26 szerint ~ Kainnak, Ábelnek és Szetnek az anyja. Egyébként a Tób 8,6: találhatón kívül csak egyetlen utalás van rá az ÓSz-ben (Sir 25,24). Az ÚSz-ben Pál úgy említi, mint akit a kígyó rászedett (2Kor 11,3; 1Tim 2,13–14). ~ sehol nem szerepel egyértelműen ősmintaként; mégis, Pál az új ádámról szóló tanításával (vö. Ef 5,22–23; Jel 12) az Ádám–Krisztus szembeállításán kívül egyszersmind az Éva–Mária/Egyh. tipológiai értelmezéshez is alapot adott.

evangeliárium: → perikópa.

evangélista (gör. euangelisztész 'aki jó hírt hoz') Az ÚSz-ben 3 helyen (ApCsel 21,9; Ef 4,11; 2Tim 4,5) szerepel és arra vonatkozik, akit a közösség különleges képességei, karizmái alapján alkalmasnak, sőt hivatottnak tartott arra, hogy hirdesse az ev.-ot. Ezek az ~k nem voltak ap.-ok v. próf.-k (az Ef 4,11 határozott különbséget tesz). – A 3. sz.-tól a 4. ev. szerzője számít ~nak, s ez a szóhasználat máig fennmaradt. Az ev.-oknak és az ~knak – Ez 1,5–25; Jel 4,6–10-re visszamenő „élőlényekként” való ábrázolása szintén az őskeresztény időkig nyúlik vissza. Ezeknek az „élőlényeknek” (ember, oroszlán, bika, sas) az egyes ~kra való alkalmazása eleinte eléggé bizonytalan volt; csak Jeromos óta általános a Máté = ember, Márk = oroszlán, Lukács = ökör, János = sas értelmezés.

evangélium: A gör. euangelion szót, amely eredetileg a jó hír hozataláért kijáró jutalomra utalt, később magára a jó hírre vonatkoztatták. A szó ebben az átvitt értelemben már a LXX-ban is több helyen szerepel (2Sám 4,10; 18,22.25), de még csak profán értelemben. Ugyanakkor az ige – mindenekelőtt Iz 40–66-ban – már az eszkatologikus üdvösség hirdetésére vonatkozik (40,9; 52,7; 60,6; 61,1; vö. Zsolt 96,2). – Az ÚSz-ben a szóhasználat részben a LXX idézett helyeihez kapcsolódik, mégpedig közvetlenül: Mt 11,5 („a szegényeknek hirdetik az evangéliumot” = Iz 61,1), Lk 4,18; vö. Mk 13,10; 14,9. Jézus e helyeken idézett szavaiban kifejeződött, hogy a jövendölések beteljesedtek, és elérkezett az Isten országa, Jézus meghozta az idők teljességének régóta várt örömhírét. – A főnév Mt-ban 4-szer, Mk-ban 8-szor, Pál leveleiben 60-szor szerepel, így sajátosan Pál kifejezésének tekinthető, mintegy páli fogalom. A jelentésbeli fejlődést a következőképpen lehet elképzelni: a kiindulás az igének vallásos értelmű alkalmazása az ÓSz-ben (Iz 44–60); a főnév az ÓSz-ben nem szerepel. Jézus alkalmazkodik az ósz-i szóhasználatához beszédeiben, s főleg – ha nem kizárólag – az igét használta. Némely kritikusok kétségbe is vonják, hogy az ~ főnevet Jézus egyáltalán ajkára vette; annyi bizonyos is, hogy arám megfelelőjével aránylag ritkán élt. Ugyanakkor Pál sokkal gyakrabban használta a főnevet, mint az igét. A kifejezés páli értelme a zsidó és őskeresztény közösségben leli magyarázatát. Mindazáltal a gör.–róm. világnak (császárkultusz) is lehetett némi része a kialakulásában. – Feltűnő, hogy a 4. ~ban sem az ige, sem a főnév nem található, és a főnév Lk-ból is hiányzik. – ÚSz-i értelme kb. így írható körül: a Jézus Krisztusban megjelenő, Istentől kapott, új, az örökkévalóságba átnyúló üdvösség örömhíre. Pálnál a szó egyaránt jelölheti magát az Istentől kiinduló igehirdetést (mint tettet) és ennek az igehirdetésnek a tartalmát. – Az ÚSz-ben az ~ sehol nem jelent még írásba foglalt ~ot (Mt, Mk, Lk, Jn); ez az értelme az ~ szónak csak a 2. sz.-ban alakult ki (Jusztinosz).

evangéliumharmónia: a 4. ev.-ban foglalt események és logionok (= Jézus szavai, mondásai, ill. ezek gyűjteménye; → logia) folyamatos időrendi elrendezése, ill. előadása. Abban különbözik a → szinopszistól, hogy az ev.-okat nem párhuzamos hasábkban állítja egymás mellé, hanem összefüggő, egységes elbeszéléssé dolgozza át, de – a Jézus életét bemutató elbeszélő műfajtól eltérően – csak az ev. szavait használja föl. Jézus nyilvános működésének tartamáról és időrendjéről alkotott határozott feltételezésre alapoz, és bizonyos elveket is alapul vesz, amelyek szerint a 4. ev. egyező és eltérő részei összeilleszthetők, ill. egységbe hozhatók. Rendszerint „tökéletes harmónia” létrehozására törekszik az ev.-ok között, ami az ev.-ok sajátos vonásai el-sikkadásának és tudomásul nem vételének veszélyét rejti magában. A legrégebbi ismert ~ Tatianosz → Diatesszaronja. Alexandriai Ammoniosz (3. sz.) műve, amelyre Euszébiosz épített (Canones), inkább szinopszistának számít. Nagyon jelentős volt Ágoston: De consensu evangelistarum (390–400) c. műve, amelyben megtalálhatók az ~ összeállításának irányelvei; ezen túlmenően az ev.-ok sok látszólagos ellentmondására is kellő magyarázatot találunk. Ágoston művének hatására készült Petrus Comestor († 1178), Johannes Gerson († 1429; az ő műve az ún. Monotesszaron), sőt még Cornelius Jansenius ~ja (1549) is. A protestáns A. Osiander (Basel, 1537; első ízben Harmoniae evangelicae c.) nevetséges következtetésekre jutott, s ezzel a protestáns köröket az ~ műfaja iránt meglehetősen bizalmatlanná tette. Manapság, minthogy az érdeklődés főleg az evangélisták teol.-ja felé irányul (már maga Ágoston is az „Altitudo mysticae locutionis”-hoz menekült az ev.-ok különbözőségei láttán!), az ~ műfaja nem népszerű, nem is művelik (→ szinoptikus kérdés). Mindazáltal

akadnak újabb kiadások; lat.: A. Lépicier (Róma, 1924); francia: A. Tricot: Vie de Notre Seigneur Jésus-Christ (Tournai, 1946); angol: R. Cox (Auckland, 1954); német: A. Vezin (Freiburg, 1958); magyar: Végh István: Világosító jegyzemények Szt Máté evangéliomára (Pest, 1840).

evangéliumok: I. Általános tudnivalók. A) Az ~ száma. A keresztény egyh. kezdettől csak 4 ev.-ot (értsd: olyan őskeresztény írásokat, amelyek az Úr tanítását és tetteit foglalják magukban) ismert el kánoninak; nevezetesen: Máté, Márk, Lukács és János ev.-át. Az ősegyh. meg volt róla győződve, hogy ez a 4 ev. belső egységet alkot és – 4 formában – egy ev.-ot alkot. B) A sorrend, amelyben az ~ egymás után következtek, ill. amelyben a kánonok és a kéziratok tartalmazzák őket, az egyh.-ban nem volt kezdettől fogva mindig ugyanaz. A szokássá vált sorrend, amely vsz. a keletkezés sorrendjére vezethető vissza, már a → Muratori-töredékben és a gör. kéziratok zömében is megtalálható. Ugyanakkor másféle sorrendekkel is találkozunk (pl. Mt, Jn, Lk, Mk). Az apokrif ~at (→ apokrif iratok), amelyekben sokkal nagyobb mértékben kimutatható a hellén irodalmi műfajok hatása, mint a kánoniakban, és amelyek nemegyszer eretnek vonásokat is mutatnak, az Egyh. elvetette. Minthogy az ~ gyakorlatilag az egyetlen forrást jelentik → Jézus Krisztus életét illetően, jelentőségük fölbecsülhetetlen. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az ~ irodalmi jellegüket tekintve egyedülállóak az akkori irodalomban. – C) Irodalmi szempontok. 1. Jóllehet az ~ valóságos eseményeket és történéseket mutatnak be, elsődlegesen mégsem tört.-i szempontokhoz igazodva fogalmazták meg őket, így tehát nem életrajzok, még a szó ókori (antik) értelmében sem; nem jellemrajzot adnak, nem is Jézus személyét írják le. Egyáltalán nem teljeseek (vö. Jn 20,30 kk.) és az eseményeket nem pontos időrendben mutatják be. Az ~ban a topográfiai és a földrajzi adatok meglehetősen ritkák és nemegyszer sematikusak. – 2. Az ~ hitelességét elfogadható érvekre hivatkozva ki lehet mutatni, ugyanakkor az is igaz, hogy az ~ (Jn kivételével, amelyet ebből a szempontból nem lehet tekintetbe venni) sokkal kevésbé minősülnek egyéni írói alkotómunka gyümölcsének, mint a mai olvasó gondolná. Az evangélisták anyaguk, sőt ennek megfogalmazása szempontjából is nagymértékben függnek a szóbeli hagyományoktól, amelyek nagyrészt már az ~ írásba foglalása előtt rögződtek. Az ~nak ez a közös vonása nem azonos mértékű mind a 3 (szinoptikus) ev. esetében (→ szinoptikusok). Lk-ban pl. világosabb az egyéni fiziognómia, mint Mt-ban, s mind a 3 szinoptikus ev.-nak megvan a maga sajátossága (stílus, fölépítés, közvetlenül elérendő cél); nagyrészt mégis a keresztény ősegyh.-ból nőttek ki, és az ősegyh. számára is írták őket. – 3. Az ~ irodalmi jellegét – pozitív értelemben véve – az a tanító-vallási érdek határozza meg, amely megfogalmazásukhoz indítékul szolgált. A keresztény igehirdetés jegyében keletkeztek, a Jézus Krisztusban való hit fölkeltésére, ill. elmélyítésére irányuló szóbeli tanítás lecsapódásaként (vö. Lk 1,1–4; Jn 20,31). Jézus hirdetésének nem a kezdetét jelentik, inkább már az igehirdetés elért eredményének tekinthetők. Megírásukhoz az szolgált indítékul, hogy a szélesebb körű olvasóközönség és a jövőbeli nemzedékek számára megőrződjön, amit a szemtanúk tanúsítottak és az ap.-ok, valamint tanítványaik és utódaik kezdettől fogva tanítottak és áthagyományoztak (vö. Lk 1,1–4). Azt, hogy az ~at nemcsak hogy hamarosan felolvasták a kultuszban, hanem az ősegyh. kultusza révén keletkeztek (→ formatörténeti módszer), aligha lehet bizonyítani, jóllehet valószínű, hogy az ősegyh.-ban jelentkező szükséglet és ezáltal a kultusz is hatással volt az ~ szövegének megformálására; elég e vonatkozásban az → Eucharisztia alapításáról szóló részletekre hivatkozni (→ utolsó vacsora). Mindebből következően az ~ a tört. egy darabját képviselik, annyiban, amennyiben ez az üdvösségnek, mégpedig a már kezdetét vett üdvösségnek a történelme. – II. A fölépítés és a szerkezet a szinoptikus ~ban. A Keresztelő fellépésével (az ún. → gyermekségtörténet eredetileg nem volt tárgya a → katekézisnek), Jézus megkeresztelkedésével és megkísértésével kezdődnek; ezután következik Jézus föllépése Galileában és környékén (ez teszi ki az elbeszélő részek zömét), ezt követik az utolsó napok előzményei; végül bemutatják Jézus szenvedését és kereszthalálát, továbbá az üres sírral kapcsolatos részleteket és Jézus megjelenéseit tanítványai előtt. Kezdeté és vége szempontjából Jn is megegyezik a szinoptikusokkal, pedig szerzője nagyrészt a maga útján jár, és több útról tud Galilea és Jeruzsálem között. A szinoptikus ~ egymás közti viszonyát, a szembeötlő egyezéseket és eltéréseket a → szinoptikus kérdés tárgyalja; a szinoptikusok és Jn közti különbségeket illetően → János evangéliuma. – III. Keletkezésük szempontjából is

különbséget kell tennünk a szinoptikusok és a 4. ev. között. In a papiruszleletek tanúsága szerint Kr. u. 100 táján v. rövidebbel előtte, vagyis 60–70 évvel a leírt események után keletkezett. Ez azt jelenti, hogy – a szinoptikusoktól eltérően – elszakadt az ősegyh. katekizisétől; ezen túlmenően a szerző személyiségét is jobban tükrözi, aki művét szigorú egységbe szerkesztette össze. Ebből következően a keletkezés kérdése is más módon vetődik fel In esetében, mint a szinoptikus ~ében, amelyek esetében a szerzőség kérdése sokkal kevesebb és kevésbé lényegbevágó következményt von maga után. Maga Jézus nem hagyott hátra írott szövegeket, s tanítványait sem bízta meg az ev. írásba foglalásával. A tanítványok feladata az ev. hirdetése volt. Az ev. hirdetésének nemcsak az volt a tárgya, amit Jézus maga tanított, hanem az is, amit tett és szenvedett, vagyis a tőle hirdetett Isten országa, valamint személyének, szenvedésének, halálának és megdicsőülésének kinyilatkoztatásként való értelmezése és ennek az Isten országának (első) megvalósítása. Az ap.-ok az ApCsel 1,1 tanúsága szerint Jézus tetteit és tanítását hirdették. Ezt foglalják magukban a kánoni ~. Azt az utat, amely a tanítványok eredeti tanításától az ~ írásba foglalásáig vezetett, jórészt homály fedi. Annyi bizonyos, hogy az ~ban leírt események és írásba foglalásuk közt el kellett bizonyos időnek telnie. Vsz., hogy az írásba foglalására nem a mi ev.-aink voltak az első kísérletek (vö. Lk 1,1–4, továbbá azzal a ténnyel, hogy Mt föltételez egy korábbi elveszett ev.-ot). Mindenesetre az ~ írásba foglalására bizonyos idő elteltével került sor az eredetileg élő szóban hirdetett ~hoz képest. Föl kell tennünk, hogy a szemtanúk kezdettől (1,2), János keresztségétől a mennybemenetel napjáig (ApCsel 1,22) kialakítottak az → igehirdetés és a tanítás céljára bizonyos katekizikai sémát Jézus tanításáról és tetteiről. Ez az ap.-i katekizis nemcsak fő témáit (vö. 2,22–24; 3,13–15; 4,10–12; 10,36–43; 13,23–31), hanem sok részletet és megfogalmazást tekintve is szilárd formát öltött. Párhuzamba állíthatók az ~ a rabbinista hagyományokkal, amelyeket hosszú időn át szóban adtak tovább, mielőtt a Talmudban és a Midrásban rögzítették volna őket. Ezek az emberek, akik keveset v. egyáltalán semmit nem olvastak, sokkal jobban meg tudták őrizni emlékezetükben a különféle mondásokat és tört.-eket, mint gondolnánk. Jézus mondásai (→ logia) és az ~ sok része eleve olyan formában öltöttek testet, hogy – a ritmus, az ismétlések, az inklúzió, a képek, a mondások, a gondolatoknak a fő mondanivaló köré csoportosítása stb. révén – különösen alkalmasak voltak a szóbeli áthagyományozásra; elég e vonatkozásban a → nyolc boldogságra, a példabeszédekre és a csodákról szóló részek felépítésére hivatkozni. Ezzel megteremtődött a föltétele annak, hogy az ev.-i hagyomány megbízható, hiteles lehessen, még ha egyelőre nem is foglalták írásba. – Az ap.-oknak ez az eredeti katekizise természetesen arám nyelven hagyományozódott tovább, de föltehető, hogy nagyon hamar, talán már kezdettől gör. változatban is terjedt. Az ApCsel-ből tudjuk, hogy voltak szórványban élő, gör.-ül beszélő zsidók, akik mindjárt a kezdet kezdetén keresztények lettek (2,7–12.36–42; 6,1). Mindez nem jelenti azt, hogy a Jézussal kapcsolatos hagyományok már írásba foglalásuk előtt egységbe olvadtak. (Lk pl. azonkívül, amiben megegyezik a másik 2 szinoptikus ev.-mal, még más forrást is tükröz.) Biztosnak látszik, hogy a Jézusról szóló tanítás, Jézus szavainak, csodáinak, halálának, feltámadásának és megdicsőülésének hirdetése fő vonalaiban és sok részletében is meghatározott formában és szempontok szerint folyt. Ennyiben jogos ún. „ősev.-”ről is beszélni. De hogy ez az „ősev.” és a kanonikus ~ milyen viszonyban voltak egymással, azt nem lehet világosan látni. Föl lehet tenni, hogy az „ősev.”-hoz az tartozik, ami Mt-ban és Mk-ban közös, és talán Jézus mondásainak gyűjteménye is része az eredeti Mt-nak; részletesebben: → szinoptikus kérdés. – Azt az időpontot, amikor a szóbeli hagyományokat kezdték írásba foglalni, szintén nem lehet pontosan meghatározni. Lukács bevezetése szerint „már sokan megkísérelték, hogy a ... lejátszódtak eseményeket leírják”; a bevezető konvencionális stílusában ezen a „sokan”-on nem kell okvetlenül még másokat is érteni Mátén és Márkon kívül (az eredeti Mt? Q?), akiknek művét Lukács biztosan felhasználta. Általában elmondható, hogy az írásba foglalás akkor vette kezdetét, amikor az ev.-ot már szélesebb körben hirdették az eredeti zsidó-palesztinai térségen kívül is, és a szemtanúk kezdtek kihalni. Biztos, hogy Pál levelei sehol nem tételezik föl okvetlenül az írásba foglalt ~at, ahogy az ApCsel már föltételezi (1,1); de az ApCsel keletkezésének ideje még vita tárgya. – IV. Az ~ tört.-isége. Az ~ jellegéről és keletkezéséről mondottakból következik, hogy az ~ tört.-iségét miként kell megítélni. Az ~ tört.-i hitele általában nagymérvű, de az ~ nem

tört.-i művek (a forráskritika, a tört.-i pragmatizmus értelmezése szerint). Mindazáltal Lk-ban megtalálhatók a profán tört.-írás nyomai (pl. 1,1–4: a gyermekségtörténet; 3,1 kk. és földrajzi szempontból a Jeruzsálem felé orientálódás). A hagyomány szerint 2 ev.-nak ap., vagyis szemtanú volt a szerzője (Mt és Jn), a másik 2-nek ap. tanítványa (Mk: Péter tanítványától, Lk: Pál tanítványától való). – Tört.-kritikai szempontból felhozható először is az a tény, hogy a leírt események és leírások között eltelt bizonyos idő, talán egy nemzedéknyi. De a nehézség még azok számára is mérséklődik, akik a 4 ev. közül legkevesebb 2-nek nem ismerik el az ap.-i eredetét (Mk, Lk: tanítványtól), ha figyelembe veszik az ~ anyagának áthagyományozási módját, amely egyedülálló (lásd fentebb). Abban a közösségben, ahonnan a kereszténység elindult, az emlékezés (mnemotechnika) roppant fejlett volt. Egy másik nehézség abból adódhat, hogy az ókori gör.–róm. világ tört.-írói általában szabadon jártak el az elhangzottak visszaadásában, és az ~ban Jézus szavai jelentős helyet és szerepet töltenek be. A klasszikus módszert bizonyos mértékben még Lukács is követte az ApCsel-ben, ugyanakkor az ~ szerzőiről ez nem mondható el; az ~ kívül esnek a hellenizmus irodalmi műfajain, és Jézus szavait foglalják magukban, amelyek különösen alkalmasak voltak a szóban való továbbadásra. Ezenkívül: az Úr mondásai közül némelyek oly utánozhatatlanul jellegzetesek, annyira eredetiek, hogy hitelességüket aligha lehet kétségbe vonni, és sem irodalmi terméknek nem tekinthetők, sem az ősegyh. teol.-járá nem vezethetők vissza. Ha az ~ vázolt sajátosságait figyelembe vesszük, akkor is felhasználhatók tisztán tört.-i forrásként. A tört.-i kritika szabályai szerint azok a tények számítanak hitelesnek, amelyek az egymástól független és a részletekben egymástól eltérő forrásokban a mondanivaló lényegét illetően megegyeznek. Kevés dolog igazolható tört.-ileg olyan jól, mint pl. Péter bizonyos mértékű elsőbbsége; ezt különféle változatban 3 egymástól irodalmilag független forrás (Mt 16,17–19; Lk 22,31 kk.; Jn 21,15–17) egyértelműen tanúsítja. Ebből következően a kisebb eltérések nem hogy nem csökkentik, hanem inkább fokozzák a szinoptikus ~ tört.-i hitelességét.

évhat: a Dán 9,24–27-ben szereplő sabua, '7, hét nap' magyarázó fordítása. A szövegösszefüggésből látszik, hogy nem 7 napról, hanem a Lev 25,8 (→ szombatév) mintájára 7 évről van szó. A Jubileumok könyvében ismételtelen szerepel az ~. Hénoch kv.-ében, ahol az egész világtört.-et 10 hétre osztják, a hét még hosszabb időt jelent.

évhat-prófécia: 1. Irodalmi műfaj. Dán 9,24–27: a peser v. a magyarázat nem igazodik a Jer 25,11; 29,10: találhatóhoz (vö. Dán 9,2). Jer kerek számmal (70 év) jelöli a fogság tartamát. Ebből tévesen arra következtettek, hogy a fogságból való hazatéréssel kezdődött az üdvösség. Ez a várakozás hamisnak bizonyult és megingatta az Izr.-nek ígért üdvösségbe vetett hitet; ezért a Dán szerzője szükségesnek látta, hogy a Messiásban és az üdvösségben való hitet erősítse, de ugyanígy azt is, hogy – abból a meggyőződésből, miszerint a végső idő tovább fog tartani, mint amit eddig a próf.-k róla jövendöltek – a Jer által megadott számnak új magyarázatát adja: nem 70, hanem 70-szer 70 évig fog tartani, míg Isten a földön megszilárdítja országát. – 2. Tartalom. Az Isten országát – ahogy az egyh.-i hagyomány is tartja – Dán 9,24 adja hírül 3 negatív és 3 pozitív állítás formájában („véget ér a gonoszság”, „lepecsételik a bűnt”, „leveleklik a vétket” és „elérkezik az örök igazság”, „megpecsételik a látomást és a jövendölést”, „fölkenik a Legszentebbet”). Ugyanígy a bűn megszűnt és az örök igazság megvalósulása jellemzi az eljövendő → eönt is. Az apokaliptikus látomásában a Legszentebb fölkenése a Templom megtisztításán alapszik (Kr. e. 164.), amely Júdás Makkabeus nevéhez fűződik és éppúgy mint az Emberfia trónra emelése (7,13 kk.), Krisztusban, Krisztus Egyh.-ában és az eszkatologikus kiteljesedésben valósul meg. – 70-szer 70: mint Mt 18,22: itt is szimbolikus értelme van a számnak. A kombináció föltehetően a Lev 26,34-re vezethető vissza, és a 2Krón 36,21-hez igazodik, mivel ez utóbbi szerint minden megszegett → szombatévnek egy év felel meg a 70 évi fogságból. Az üdvösség idejének el nem érkezése egybevágott az átokkal, amely a szövetség megszegéséhez kapcsolódott és hétszeres bűnhődéssel fenyegetett (Lev 26,18.21.24.28). A számválasztásba belejátszott a → jubileumi év is. Mivel Isten országának kezdetét jubileum maximumként értelmezték, kézenfekvő volt, hogy ez ne csupán egy 7 esztendőből álló időszaknak álljon az élén, mint az állandóan ismétlődő jubileumi évek (25,8 kk.), hanem 10-szer annyi évből álljon. – 3.

Kronológia. a) Az eszkatologikus időrend szerint a 70 hét Krisztus újraeljöveteléig terjed: az első 7 hét (Dán 9,25a) Cirusz dekrétumától (Ezd 1,2 kk.) Krisztusig tart; a rá következő 62 hét (Dán 9,25b) Isten városa meg alapításának és kiterjedésének ideje; az Isten városa az utolsó héten pusztasággá válik (9,26f), majd az új égben és új földön megvalósul a 9,24. – b) A róm. időrend, amely a 9,25 olvasatában főleg Theodotionhoz és a Vg-hoz igazodik, a 7 hetet összekapcsolja a 62 héttel, a 9,25 és 9,26 fejedelmében pedig Krisztust látja. Ugyanakkor Jeruzsálem felépítését (9,25) azzal a levéllel hozza kapcsolatba, amelyet I. Artaxerxész Kr. e. 458: Ezdrásnak adott (mások szerint ez a Kr. e. 445. év); ha innen számoljuk a 69 hetet (= 483 év), a Kr. u. 26-ot kapjuk, hozzávetőleg Krisztus nyilvános föllépésének idejét. A 9,27: a véres- és ételáldozat megszüntetése a hét második felében arra utalhat, hogy Krisztus halála után, amely e kronológia szerint 30-ra esik, ezek az ósz-i áldozatok értelmüket veszítették. Ugyanakkor Jeruzsálem pusztasággá válását (9,26) a város Kr. u. 70: történt pusztulásával azonosítják. – c) A makkabeusi kronológia a Jeruzsálem fölépítésére fölszólító parancsban (9,25) a 9,2-nek Jer 25,11; 29,10-re (vö. 30,18; 31,38; ezek a szövegek Kr. e. 587-ből valók!) vonatkozó tartalmát látja. A fejedelem (Dán 9,25) némelyek szerint Cirusz (Iz 45,1), mások szerint József főpap. Kr. e. 587-től 538-ig éppen 7 évhét telt el. A fölkent (Dán 9,26) III. Oniász főpap, akit Kr. e. 170 k. megöltek; ez az évszám meghatározza az utolsó hetet, amelynek közepén (Kr. e. 167) megszenteltelenítették a jeruzsálemi templomot. A 62 hetes időszak úgy maradt fenn, hogy a szentíró a fogságnak és a IV. Antiokhosz alatti üldözésnek az idejét levonta a helyreállítás idejéből (Kr. e. 538–171). A fél évhét, amely a pusztulás megkezdődése és Isten országának megvalósulása (9,24) közé esett, az a „rövid idő” (Ag 2,6 stb.), amely csaknem minden próf.-nál elválasztja a sötét jelent és az üdvösség idejét, s emberi mértékkel sokáig tart, mintha Isten késne (Hab 2,3).

evilág fejedelme: → Sátán.

Evil-Merodach: Amél-Marduk babilóniai király (ur. Kr. e. 562–560) tudatosan elferdített héb. neve (a. m. 'átkozott kapu?'). Amél-Marduk II. Nebukadnezárnak volt a fia és az utóda. 37 évi fogság után megkegyelmezett Júda királyának, Jojachinnak (2Kir 25,27; Jer 52,31). Kr. e. 560: sógora Nergal-sar-uszur meggyilkolta.

évkezdet: Miként a → hónapok nevei (→ Abib, → Bul, → Etanim) is tanúsítják, Izr.-ben az év eredetileg mezőgazdasági év volt, amelyet a kánaániaktól vettek át. Ez a gézeri → naptár szerint az aratással kezdődött. A szüreti ünnepet a → Szövetség könyve szerint az év 'végén' kellett megtartani (Kiv 23,16). A kifejezés, amint az a szet szónak a nap fölkelte v. a csillagok feljövetelére (Bír 5,31; Neh 4,15) vonatkoztatásából kikövetkeztethető, az évnek nemcsak a végét, hanem a kezdetét is jelenthette. De mintha ennek a Kiv 34,18–23 (Jahvista) ellene mondana, mert itt a szüret az 'év visszatérésével', vagyis az év végével esik egybe. De az ősi időkben vsz. nem esett az ünnep pontosan meghatározott napra. Akkor ünnepelték meg, amikor a termést betakarították, úgy az év kezdete körüli időben. Aki Ez 40,1 esetében maszoréa olvasatot vesz alapul, jobban érti a kifejezést; nem 'újév napja'-ként értelmezi, mint a késői zsidóság, hanem tágabb értelemben veszi: 'az év kezdete' (E. Auerbach, H.-J. Kraus stb.). Így tehát a kifejezés (40,1) nagyjából ugyanazt jelenthette, mint a Tisritu akkád hónapnév ('kezdet', ti. az évé), amely később a 7. hónap neve lett (Tisri). Ez a név tanúsítja, hogy egykor a babilóniai év is őszelel kezdődött. – Amikor azonban Jojakim (ur. Kr. e. 609–598) babilóniai nyomásra bevezette Júdában a babilóniai naptárt, ezzel az év kezdete, ahogy Babilóniában régóta szokásban volt, tavaszra került át (Niszán 1.). Mint Palesztina D-i részén (Júdában), az É-i részen, Izr.-ben is tavaszra tevődött át az év kezdete őszelel, asszír hatásra. Az ÓSz legrégebbi szövegei közé tartoznak, amelyek az újév tavaszi kezdetével számolnak: Jer 36,9.22 (november/december a 9. hónapnak számít) és 2Kir 25,8 = Jer 52,12 (július/augusztus az 5. hónap; vö. Zak 7,3.5). A → húsvétra vonatkozó előírásokban P az év kezdetét tavaszra teszi Mózes korából való rendelkezésként, de a nyomatéből, amellyel kiemeli, arra lehet következtetni, hogy újításról van szó: „Ez a hónap legyen számotokra a kezdő hónap: ez legyen az év első hónapja” (Kiv 12,2). A Lev 23 és Szám 28 (mindkettő: P) felölelte naptár, valamint Ez 45,18–35 esetében szintén a tavaszt kell az év kezdetének tekinteni. Annak ellenére, hogy a naptár megváltozott, az őszi ~ is megmaradt kultikus dátumként

(vö. Lev 23,24; Szám 29,1). A templomszentelést (2Krón 5,3.13; Ezd 3,6) és a szövetség megújítását (Neh 8,2) Tisri hónap 1. napján ünnepelték. A Szeleukidák azonban bevezették az ősszel kezdődő évet. Lehetséges, hogy az ősi őszi ~et újították fel. Mindenesetre a kumráni közösség (1QS X,6) és főleg a rabbinista zsidóság (Misna) számára Tisri 1-re esett a nagy ~ napja. Emellett Niszán 1. sem szorult teljesen háttérbe: a Misna nemcsak 2, hanem 4 ~ről is tud, amelyek közül mindegyiknek volt bizonyos szerepe az élet valamelyik területén (→ újév ünnepe).

Evodia: → Szintihe.

évszakok: Az éghajlatból következően az ősidőkben Izr. fiai és a babilóniaiak csak 2 évszakot ismertek: a nyarat és a telet (vö. Ter 8,22; Zsolt 74,17; Iz 18,6; Zak 14,8). Az egyiptomiak a Nílus áradásához igazodva 3 részre (áradás, növekedés, aratás) osztották az évet; mindegyik 4 hónapig tartott. – A tél az esőzés és a hideg ideje volt (Jer 36,22), a nyár a szárazságé és a melegé; az 1. évszakban vetettek, a 2. évszakban arattak (a nyári meleg és az aratás összetartozására nézve lásd Jud 8,2 kk.; Iz 18,4). – Az évnek 2 évszakra tagolódása a Tal-mudban is megtalálható. Hogy az év 4 évszakra tagolódása a 2 napéjegyenlőségtől, a napfordulóktól függően nem volt ismeretlen – legalábbis a későbbi időben – a zsidóság előtt, az egyebek közt a kumráni szekta szabályzatából is kiviláglik (1QS 10,7: kaszálás ideje, nyári gyümölcsérés ideje, vetés ideje, fűsarjadás ideje), de a Bét-Alfa-i zsinagógában az állatöv ábrázolása is tanúsítja, amelyen egy Niszán évszak (aratási idő, tavasz), egy Tammuz évszak (hőség, nyár), egy Tisri évszak (a vetés ideje, őszi) és egy Tebet évszak (hideg, tél) ábrázolása látható. Minthogy ezek az ~ azokról a hónapokról kapták nevüket, amelyekbe a napéjegyenlőség v. a napfordulat esik, nyilvánvaló, hogy ez a felosztás nem Izr.-ben keletkezett.

exegézis: → szentírás-magyarázat.

Exodus: → kivonulás Egyiptomból, → Kivonulás könyve.

Ezdrás (héb. ezra '[Isten] segítség'): pap a babilóniai zsidóság köréből (családfája: Ezd 7,1–5), „az ég törvényének titkára” (7,12), vagyis a zsidókat illető ügyekben a perzsa kormányzat tanácsadója. A perzsa I. Artaxerxész uralkodása 7. évében Jeruzsálembé küldte azzal a megbízással, hogy a Palesztinában maradt zsidó közösségben állítsa helyre a zsidó törv. tekintélyét. 7,7: „a király 7. évé”-n a hagyományos fölfogás (így R. de Vaux, A. Fernández) II. Artaxerxész uralkodásának 7. évét érti, ami Kr. e. 458-nak felel meg; mások (A. van Hoonacker, K. Galling) II. Artaxerxész uralkodásának 7. évére, azaz Kr. e. 398-ra gondolnak; ismét mások (W. Rudolph, M. Noth, H. H. Rowley stb.) közbülső megoldásként I. Artaxerxész utolsó éveivel számolnak, ami azzal egyértelmű, hogy 7,7 adatát helytelennek tartják; végül H. Schneider szerint mindegyik megoldási kísérlet (Kr. e. 458, 428, 398) valószínűsíthető. ~ kb. 1500 zsidó kíséretében, akikhez Kasziphában (a fekvése ismeretlen) még 238 levita és templomszolga is csatlakozott, visszatért Jeruzsálembé (7). Ott ~ egy ünnepélyes összejövetelen felolvasta a törv.-t; ezt a zsidók a → szövetséget megújítva magukra nézve kötelezőnek ismerték el (Neh 8–10). Ezután ~ föllépett a vegyes házasságok ellen (Ezd 9), majd vsz. visszahívták Perzsiába. ~ törv.-én régóta vitatkoznak a szakemberek. Annyi bizonyos, hogy a Pentateuchussal (annak ma ismert formájában) nem azonos: az 9,11 kk.; Neh 8,14 kk. idézte részek a Pentateuchusban nem találhatóak. Tevékenykedéséről ~ a perzsa uralkodónak jelentést írt, ezt dolgozta föl a Krónikás és ez került bele a kanonikus Ezd-ba. – ~ nevéhez több kv. fűződik: 1. → Ezdrás könyve. – 2. Az apokrif 3Ezd (Vg: 3Ezd, LXX: Ezd alfa); ezt a Vg legtöbb kiadása tartalmazza függelékként és sokban megegyezik a kanonikus Ezd-sal (de 1,21 és 3,1–5,6 nem párhuzamos), ugyanakkor többletet is tartalmaz: 1,1–20 = 2Krón 35,1–19; 1,23–55 = 2Krón 35,20–36,21; 2,1–3a = 2Krón 36,22 kk. = Ezd 1,1–3a; 9,37–55 = Neh 7,72–8,13a; a zsinagógák, sőt az egyh.-atyák is sokáig kanonikusnak tekintették, a lat.-ok egészen Jeromosig (→ kánon); keletkezése idejét, szövegét illetően megoszlanak a vélemények. – 3. Egy apokrif apokalipszis (a Vg: 4Ezd, a LXX: Ezdrás, a próféta v. Ezdrás apokalipszisa) a legtöbb Vg-kiadás függelékében megtalálható 4Ezd-ként, a keresztény korból való kiegészítésekkel:

5Ezd = 4Ezd 1 kk. és 6Ezd = 4Ezd 15 kk.; 7 látomást tartalmaz (4Ezd 3–14), amelyeket ~ Jeruzsálem pusztulása után a 30. évben (Kr. e. 557) Babelben látott: egy angyal megismertette Izr. sorsával, az idők végének jeleivel, az Úr eljövételével; majd alakokat is látott, az asszonyt, a sást és az Emberfiát, az eljövendő Izr., a 4. birodalom (→ Dániel könyve) és a Messiás szimbólumát; végül a Jeruzsálem pusztulásakor veszendőbe ment Szentírás rekonstrukciójával és kanonizálásával, valamint ~ mennybevitelével zárul a kv., amelyet Kr. u. héb.-ül v. arámul írtak és sok régi fordításban fennmaradt.

Ezdrás könyve, Ezd: a → Krónikák könyveivel és → Nehemiás könyvével szoros egységet alkotó, protokanónikus szentírási kv. Szerzője a → Krónikás. Nehemiás kv.-étől aránylag későn különítették el, ezért a továbbiakban Ezdrás és Nehemiás kv.-éről együtt beszélünk. – I. Tartalom. 1. (Ezd 1–6) a zsidó közösség helyreállításáról szól a babiloni fogságból való visszatérés után Sesbaccár, Zerubbábel és Jesua főpap alatt. A hazatérést Cirusz perzsa király 538: engedélyezte és megbízást adott a jeruzsálemi templom újjáépítésére. Az építkezést a samaritánusok megakadályozták, de I. Dárius alatt folytatták és befejezték, úgy hogy 515 húsvétján fel is szentelhettk. – 2. (Ezd 7–10) egy újabb száműzött csoport hazatérését mondja el, melynek vezetője Ezdrás. Határozottan fellépett a vegyes házasságok ellen, s a 10. f. felsorolja az eseteket, melyek megoldásán fáradozott. – 3. Neh 1–3 elmondja, hogyan tért vissza Nehemiás Jeruzsálembe Artaxerxész 20. évében, hogy felépítse a város falait. Helytartói rangban 12 évig működött a városban, s nagy nehézségek árán teljesítette feladatát (6,15). Rendeleteivel elérte a város lakosságának növekedését (7. f.). 8. f.-e arról számol be, hogy a sátoros ünnepen és az engesztelés napján hogyan olvasta fel Ezdrás a törv.-t. 12,27–43: a falak felszentelését, a 13. f. egy újabb jeruzsálemi küldetését mondja el. – II. Források. 1. Az 1–6 több forrásból származik. A 2. f. Nehemiás emlékirataiból való; a 4,6–6,18 arám nyelvű beszámoló a samaritánusok ellenséges magatartásáról, amit a Krónikás bizonyos sorrendi változtatásokkal átvett. Figyelemre méltó a sok perzsa forrás. – 2. A 7–10 írásánál a Krónikás számadáskv.-eket használt, melyeket részben Ezdrás írt perzsa feletteseinek, részben a babiloni zsidók írtak. A Krónikás híven követi az átvett forrásanyagot, az „én” formát is tartja, csak a törv. felolvasásának tört.-ét helyezte át a Neh 8 utáni helyre. – 3. Neh nagyrészt Nehemiás emlékirataiból készült (1–710. f. és a 11–13. f. nagy része). A Krónikás csak sorrendet változtatott néhol (10. f.) és hozzátoldott néhány névsort (11. f.) – III. Történeti hitelessége megbízható. Az idézett források következtében e két kv. az egész fogság utáni időszak legjobb forrása lett. Hogy a perzsa uralkodók támogatják a zsidók újjászületését, teljesen beleillik az Akhaimenidák politikájába. Problémát csak a kronológia jelent: 7,8: Artaxerxész 7. évében jött Ezdrás Jeruzsálembe, Nehemiás pedig (Neh 2,1) ugyanennek az uralkodónak a 20. évében. Ha ugyanazt az uralkodót tételezzük fel, akkor Ezdrás 458-ban, Nehemiás 445-ben érkezett meg. Ezt a felfogást ma is sok szerző vallja. A. van Hoonacker azonban felállította a hipotézist, hogy Ezdrás működési idejét Nehemiás utánra kell tenni (többek között azért, mert Neh nem tud Ezd-ról!). Eszerint Ezdrás II. Artaxerxész idejében tért vissza Jeruzsálembe, mégpedig 398-ban. Ismét mások úgy vélik, hogy 7,8: nem 7., hanem a 27. vagy 37. uralkodási évet kell olvasni. A kérdés egyértelmű eldöntéséhez még nincs elegendő adat. – IV. Ezdrás és Nehemiás kv.-ének sajátos jelleget ad, hogy a Krónikás műve végén a zsidó közösség újjászervezésében a próf.-k jövendölésének beteljesedését látja, és Ezdrás, ill. Nehemiás működésében bizonyosságot lát arra, hogy Isten valóra váltja ígéreteit. A város és a templom újjáépítésével, a szövetség ismételt megkötésével új korszak kezdődik, amelyben Isten ígéretei maradéktalanul be fognak teljesedni.

Ezekiás: → Hiszkija.

Ezekiel (héb. Jehezkel 'Isten teszi erőssé a gyermeket'): próféta, → Ezekiel könyvének szerzője. Buzi fia, nős ember, vsz. maga is pap volt. Próf.-nak vallja magát, s mint ilyen számol be élményeiről és működéséről. Ezből kiolvasható, hogy azok között volt ő is, akiket Kr. e. 597: Nebukadnezár Jojachin királlyal Babilonba hurcolt. 5 évvel később egy látomásban próf.-i meghívást kapott győzze meg a száműzötteket, hogy akik Jeruzsálemben visszamaradtak, azok Isten büntető ítélete alá estek; Jeruzsálem elpusztult, lakóit elűzték. Ennek a beszédek, tanítások, fenyegetések és jelképes cselekmények (Ez 1–24) formájában előadott üzenetnek a

központjában Jeruzsálem romlása áll (vö. 8–11): Jeruzsálem nem akar megtérni, ezért Jahve megbünteti, közel a vég. Jeremiás ugyanezt hirdette Jeruzsálemben, de míg Jeremiás megtérést hirdetett, ~ föltartóztatatlannak látta Isten büntetését. Miután Kr. e. 587: Nebukadnezár elfoglalta Jeruzsálemet, ~ jövendölései beteljesedtek. A száműzöttek, akiknek a száma jelentősen megnőtt, nagyobb megértést tanúsítottak Isten szándékai iránt, aki még mindig választott népének tekintette Izr.-t. Új szívre, új lélekre volt szükség (11,9), s hogy üdvözítő tervei megvalósulhassanak, mint egykor Egyiptomból, most is ki kellett szabadulnia a választott népnek a fogságból, a megalázottságból, s az országot, amelyet akkor birtokba vettek, újra föl kellett építeni. A 2. rész (25–38) azt adja tehát hírül, hogy a választott nép a régi hazában új életet kezdett, virágzásnak indult és elkezdődött az üdvösség ideje. Ugyanakkor Isten büntetése utoléri a választott nép ellenségeit (25–32). Mindezt még 14 esztendeig hirdette ~. Élete további folyásáról nincsenek megbízható adataink, nem számítva azt az utasítást, amelyet 2 évvel később kapott ~, és amely inkább csak a próf. személyét érintette (29,17–21). Vsz. Babelben halt meg. Pszeudo-Epiphanosz egy megjegyzése szerint egy fogolytársa megölte. – Újabban némelyek föltételezik, hogy ~ részben Jeruzsálemben (Kr. e. 587-ig), részben Babelben működött. Jeruzsálemben ennek romlását hirdette, Babelben viszont már a közelgő szabadulást, üdvösséget, fölvázolva az új kultuszt is. – Néhány vitatható adalékot nem tekintve – pl. felesége hirtelen haláláról (24,18) – a sorsáról nincsenek adataink.

Ezekiel könyve, Ez: protokanonikus ósz-i prófétai kv., a 3. a → nagypróféták sorában. – I. Keletkezése. A 20. sz. elejéig mondhatni általános volt az a meggyőződés, hogy kv.-ét a próf. maga szerkesztette pontosan átgondolt, szigorú rend szerint, tehát az Ez teljesen egységes, ill. hiteles. Ezt a meggyőződést azonban megिंगatta Kraetzschmar, de főleg J. Herrmann irodalomkritikai vizsgálata, s az a nézet vált uralkodóvá, hogy bár Ez valóban magától a próf.-tól származik, de később átdolgozta, mégpedig először ő maga, aztán valaki más. Ugyanakkor G. Hölscher és W. H. Irwin ennél is messzebb menve megkülönbözteti Ez-ben a próf. által írt részeket, aki költő lévén csak a verses részeket írta maga, a prózai részeket viszont egy későbbi átdolgozónak tulajdonítja. Hölscher szerint Ez 1273 verséből mindössze 170 származik Ezekieltől; Irwin 251-et tulajdonít Ezekielnek (Hölscher az Irwin által valódinak minősített 51 perikópa közül 36-ot nem ismer el eredetinek, ami mindkét kritikus módszerét illetően kételyt támaszt). Egyébként Irwin úgy nyilatkozott, hogy az ő fölfogása közel áll a zsidó hagyományhoz, amelyről tudvalevő, hogy Ez-t nem a próf.-nak, hanem „a nagy zsinagóga férfiaiak” tulajdonítja. Az újabb exegeták, mint G. A. Cooke, Howie, G. Fohrer, H. H. Rowley, W. Eichrodt és W. Zimmerli ismét Herrmann álláspontjához térnek vissza. M. Burrows és A. van den Born viszont Ez és a Biblia más kv.-einek irodalmi szempontú egybevetése alapján arra a következtetésre jutnak, hogy Ez egységes ugyan, de azoknak a szerzőknek a hatását mutatja, akik általános nézet szerint csak a fogság után írták kv.-eiket. Fölvetődik, hogy Ez valóban a fogság idején keletkezett önéletrajz-e, nem pszeudoepigráfiával van-e inkább dolgunk, amint azt más érvek alapján korábban C. C. Torrey gondolta. – Kumránban a héb. Ez-ből több töredéket találtak. – II. Tartalma. ~ „Jahve szózat”-át, vagyis azokat a próf.-i szavakat tartalmazza, első személyben írt beszámoló formájában (csak az 1,3 és a 24,24 áll harmadik személyben), amelyeket → Ezekiel hallott (1,3) „isteni látomás”-ban részesülve (1,1). Míg Izajás és Jeremiás aránylag keveset beszél magáról, Ezekiel kezdettől végig pontosan leírja kv.-ében, hogy milyen élményekben, próf.-i látomásokban volt része. E tekintetben összhangban áll, ill. megegyezik Zakariás próféciájának első részével (Zak 1–8). Arról, amit magánemberként élt át, alig közölt valamit; személyéről az a két vers árulja el a legtöbbet, amely harmadik személyben van írva (Ez 1,3; 24,24). – III. Teológiája megfelel a papi iratok teol.-jának: Isten legfőbb és legszembeűnőbb tulajdonsága a szentsége, nemcsak erkölcsi szempontból, hanem léte szerint, metafizikai értelemben is. Amit Isten az egyes emberrel, ill. népével tesz, az szentségének v. a szentségén esett sérelemnek a jóvátételére irányul. Ebből következően Ez istenfogalma eléggé egyoldalú, az érzelmi vonatkozások Isten és ember viszonyában háttérbe szorulnak, a teol.-i utalások pedig, amelyek más próf.-knak oly egyedülállóan bensőséges nyelvezetet kölcsönöznek, csak kevésbé érvényesülnek. Másfelől viszont Jahve, épp neve szentségéért roppant bőkezűen osztogatja ajándékait az üdvösség érdekében; mert, bár népe hűtlenül elpártolt,

Ő továbbra is Izr. Istene maradt. Jahve és Izr. összetartozik: Jahve Izr. Istene, Izr. pedig Jahve népe (11,20). Ez így volt mindig és majd a jövőben is így lesz. Amint Izr. tört.-e tanúsítja, Jahvénak terve van népével. Ez a kiválasztáson (20,5; nem a meghíváson) alapszik, továbbá a szövetségkötésen (16,8), valamint a szövetséghez kötődő ígéreteken: számos utód, saját föld és Jahvénak népe közt lakása, mint az áldás forrása. Ezt az ígéretet kapták az ősatyák, s az Egyiptomból való kivonulás után Jahve teljesítette is ígéretét, a nép bűnei miatt azonban veszendőbe ment: Izr.-t elűzték földjéről, Jahve nem lakik többé népe körében. Ebből Ezekiel arra következtet a kiválasztottság tudatában (vö. 5,5), hogy a nép sorsa jobbra fordul, és helyreáll a korábbi állapot (16,55). Az idegen iga összetörik, a szétszóródott nép egybegyűl, visszatér hazájába és biztonságban él, mihelyt megkötik a béke szövetségét, amelyet azonban Ez nem nevez „új”-szövetségnek (vö. Jer 31,31). Ám a béke szövetségéhez Jahvénak új szívet, új lelket kell adnia (Ez 11,19; 36,26), meg kell tisztítania és szentelnie népét. Akkor Jahve népe körében lakhat örökre (37,25–26). Ebben Ezekiel annyira biztos, hogy pontosan leírja a helyet is, ahol Jahve lakni fog (40–48), az új kultusszal egyetemben. Lakóhelye úgy lesz berendezve, hogy minden szempontból megfeleljen Jahve szentségének és azoknak a követelményeknek, amelyek belőle következnek. Izr. tulajdon földje (amiként a többi próf.-nál is) termékeny lesz (36,30), s Izr. – Jahve népeként – egyetlen pásztor uralma alatt fog földjén élni mindörökké (37,22). Ez a pásztor az üdvösségtört. alakja, a rá vonatkozó részek emlékeztetnek más próf.-k messiási, ill. eszkatologikus jóvendőléseire. Mindamelllett azt, hogy azonos az Iz-ban → Emmanuel, ill. az → Isten szolgája alakjában megjövendőlt Messiással, aki Jahve nevében és megbízásából elhozza az üdvösséget, vitatják, kivált katolikus exegéták, főleg azért, mert a Papi irat próf.-i értelemben messianizmust nem ismer. Ezzel összhangban áll az is, hogy Ez e tekintetben szóba jövő részleteit (17,22–24; 34,23–31; 37,24–27) az ÚSz nem vonatkoztatja a Megváltóra. Ennek ellenére Ez nem marad a papi teol. kereteiben, hanem túlmutat rajta. Ezért nevezhető Jézus (Jn 10,11–16) Ez 34,11–23-ra célozva jó Pásztornak.

ezeréves ország: → kiliazmus.

ezüst: Palesztinában nem bányászták, Tarsisból kellett beszerezni (1Kir 10,22; Jer 10,9; Ez 27,12). Az ~ nem számított olyan ritka dolognak, mint az arany (2Kir 15,20: minden izr.-nak 15 sékel ~öt kellett Menachem királynak fizetnie), ezért nem is volt olyan értékes (1Kir 10,21); pl. Tiruszban (Zak 9,3) sem tartották túlságosan sokra. Ékszereket (Ter 24,53; Kiv 3,22), használati tárgyakat (kanál, tálka) és istenszobrokat (Iz 2,20), a perzsa kortól pedig → pénzérmeiket is készítették belőle.

ezüstdénár: → pénzérme.

ezüstolvasztó: → aranyműves.

Ézsau (héb. 'nyers, szőrös?'): Izsák és Rebekka fia, → Jákob ikertestvére, bátyja. A Ter 25,19–26 leírja születése tört.-ét (vö. Róm 9,10–13), a Ter 25,27–34 azt, hogyan adta el ~ → elsőszülöttsége jogát (vö. Zsid 12,16) Jákobnak, aki Izsák ~nak szánt áldását is megszerezte (Ter 27). Később a két testvér kibékült (32). A 36,1–8.9–19 (vö. 26,34) fölsorakoztatja ~ utódait: Elifász, Reuel, Jeus, Jalam, Korach, akik edomita nemzetségek, törzsek élén álltak, s akiket nem Izr. leányai közül való asszonyok szültek (a fölsorolás nem teljesen egyértelmű, ill. nem következetes!). Az ~ = Edom azonosítás sem áll szilárd alapon. Így érthető, hogy M. Noth későbbi belemagyarázásnak, ill. másodlagos kombinációnak tekinti. Valószínűbb, hogy ~ mint Izr. első vadásza áll szemben Jákobbal, az első pásztorral. Ennek ellenére az ~ = Edom azonosítással maga a Ter is számolt, a fiatalabb Jákob kiválasztásának és az idősebb ~ (= Edom) elvetésének magyarázatául. Az emelkedett stílusban ~ Edomra utal (Jer 49,8–10; Abd 6.9.18; Mal 1,2–4). Az ÚSz-ben Jákob kiválasztása és ~ elvetése jelképes értelemben szerepel (Róm 9,10–13) annak bemutatására, hogy Isten szabadon adja kegyelmét, azt sem születéshez, sem érdemhez nem köti. A Zsid 11,20: Isten akarata szerint volt, hogy ~ elől Jákob megszerezte az apai áldást, és

Izsák a hit példaképe volt; a 12,16–17 rabbinista fölfogást tükröz, amely szerint ~ „parázna és alantas lelkületű..., aki egy tál lencséért eladta elsőszülöttségét”.

F

fa: A héb. és szó egyaránt jelöli az élő és a kivágott ~t; ez utóbbit mint építőanyagot (Ag 1,8), tüzelőt (Lev 1,7), ~anyagot (pl. MTörv 10,2.3), sőt oszlopot, ill. bitófát (Ter 40,19; MTörv 21,22; Józs 10,26; Eszt 5,14) v. szer számnyelet (MTörv 19,5), ill. alkatrészül szolgáló rudat (2Sám 21,19: zuboly). Ugyanígy a gör. kszulon szó is. – A Bibliában előforduló gyümölcsfák: alma, dió, füge, gránátalma, mandula, olaj, pálma, pisztácia, szentjánoskenyérfa, vadfüge; egyéb hasznófák: akác, cédrus, balzsam, ében, fűz, ciprus, mirtusz, platán, szantál, tamariszkusz, tölgy. – Az öreg gyümölcsfákat visszavágják, hogy megfiatalítsák, a törzset sarjadásra késztesék (Jób 14,7; vö. Iz 11,1: Vessző kél majd Izáj törzsökéből, hajtás sarjad gyökeréből), v. új ágat oltanak bele (Róm 11,17 kk.). A gyümölcsfákat a törv. védte (MTörv 20,19: az ostromlott város gyümölcsfáit tilos volt kivágni; ugyanakkor Holofernesz elrendelte Betulia ostromakor a gyümölcsfák kivágását; vö. Jud 2,17: csak a Vg-ban). Palesztinában kb. 40 helység gyümölcsfáról volt elnevezve. – A ~k olykor megszemélyesítve szerepelnek a Bibliában: teleszívják magukat (Zsolt 104,6), tapsolnak (Iz 55,12), örülnek (Zsolt 92,12), ismeretre tesznek szert (Ez 17,24), irigykednek (31,9), királyt választanak (Bír 9,8–15), versengenek a lányért (2Kir 14,9). – A ~kkal kapcsolatos mitológiai felfogásra nézve → élet fája, a jó és a rossz megismerésének ~ja (Ter 2,9.17), a Jahve által ültetett ~k (Zsolt 104,16; Szám 24,6; → cédrus). – Az egyedül álló, örökzöld v. valamilyen okból szembetűnő ~kat (miként az őket helyettesítő oszlopokat, → Asera) a kánaániak tisztelték, s az izr.-k is szt.-nek tekintették. Ilyen szt. ~k alatt ültek törv.-t, tartottak gyűlést, tanácskozást (Bír 4,5; 1Sám 14,2; 22,6); a környékükön választottak vezetőiknek sírhelyet (Ter 35,8; 1Sám 31,13; 1Krón 10,12). Az ÓSz-ben szt. ~nak számított: a szichemi tölgy v. terebint (Ter 12,6; 35,4), az Úr szentélyében álló tölgy Szichemben (Józs 24,26), amely talán azonos a szichemi emlékkő melletti tölgyvel v. terebinttel (Bír 9,6), a jósok tölgye Szichem mellett (9,37), Bétel tölgye v. terebintje (1Kir 13,14), az ofrai tölgy v. terebint (Bír 6,11.19), Debora pálmája Ráma és Bétel között (4,5), a tamariszkusz Jábesben (1Sám 31,13; 1Krón 10,12), Beersebában (Ter 21,33) és Gibeában (1Sám 22,6), a gránátalma Geba szélén (14,2). Ma is sok ~t szt.-nek tartanak, így Ábrahám terebintjét Hebronban. – Az ÓSz-ben ~anyagként szerepel az akác, a tölgy, a fenyő, a szikomor, a cédrus, a ciprus és a szantál; a Jel 18,12 említi a tuját. – A ~val dolgozó iparosok mesterségüket a föníciaiaktól tanulták (2Sám 5,11; 1Kir 5,20); az ácsok Joás és Jozija idejében önálló mesterek lehettek (2Kir 12,12); vö. még: Iz 40,20; 44,13; Jer 10,3. Szerszámul szolgált: a balta, a gyalu, a fűrész, a kalapács, a fűrő. – Az ÚSz – mint a korai zsidó irodalom is – szembeállítja a zöldellő és a száraz ~t (Lk 23,31); Jézus a zöldellő, élő ~, amelyet a tűz nem emészt el, Izr.-lel, a kiszáradt ~val szemben. De szerepel a ~ az ÚSz-ben építőanyagként (1Kor 3,12), dorongként (Mt 26,47.55: az eredetiben) és kalodaként is (ApCsel 16,24: az eredetiben). A profán gör.-ben megtalálható a büntetőesz-közül szolgáló ~; ez mintegy előfutára az ÚSz-ben szereplő keresztfának (→ kereszt), sőt az átok ~jának (ApCsel 5,30; 10,40; 13,29; 1Pét 2,24 és Gal 3,13; vö. MTörv 21,23). A Jel 22,2 ósz-i elképzeléshez kapcsolódik.

46. Asszír katonák kidöntik az ostromlott város körül a fákat

fahéj: egy D-Ázsiában tenyésző fűszernövény belső héja. Porrá törve fűszer, amely a → szent kenet egyik összetevője volt (Kiv 30,23). Illatszerül is felhasználták, pl. a fekvőhely illatosítására (Péld 7,17). Én 4,14: egyike azoknak a növényeknek, amelyek a kedves bemutatására szolgáló kertben illatoznak; Sir 24,15: a bölcsesség illata olyan, mint a ~ és a balzsam illata. A Jel 18,13 kk. szerint Babilóniában értékes behozatali cikk lehetett; Izr.-be Tiruszon át Arábiából szállíthatták (Ez 27,19).

fájdalom: Az ÓSz-ben a fájdalmat nem szégyellik, nem rejtik el, hanem kifejezik sírással, kiáltással, jajgatással, a ruha megszagztatásával, ill. azzal, hogy hamut v. port szórnak magukra. A szokásos testi v. lelki szenvedéseken kívül ok a ~ra a nép nyomora, másnak a baja (részvét) v. a saját vétség (Zsolt 51). A ~ az ósz-i felfogás szerint a csontokban, a szívben, a vesékben, a belső részekben v. a májban fészkel, s Isten haragjának a jele; innen érthető a megtérésre intő szavak (32,3 kk.; 38,4.19; 39,12; Iz 1,4–9). A ~ által úgy neveli Isten az embert, mint az ember a fiát (Jer 10,24; 31,18 kk.; 46,28; Siral 3,33; Zsolt 94,12 kk.; Bölcs 3,5). A ~ próbára teszi az embert (3,5; Sir 2,5), és előkészíti a bűnös gyógyulását, megtérését (MTörv 32,39; Iz 10,22; Jer 30,17; Zsolt 107,17–20). Isten kiválasztottainak Isten üdvözítő tervei jegyében el kell viselniük a fájdalmat (Ter 50,17–20; Rut 1,20 kk.; Jer 15,10–18; 18,19–23; 20,7 kk.; Ez 2,6; 24,16 kk.; Oz 1 kk.), ezzel levezelhetnek a bűnösök vétkeit (Iz 53; Dán 3,39 kk.; 2Mak 7,37 kk.). A ~ban az igaz találkozik Istennel (Zsolt 22,42), a ~ áldás forrásává válik (Iz 66,9 kk.; Jer 30,6 kk.; Mik 4,10; 2Mak 7,36). Csak az örökre elvetetteknek lesz részük soha véget nem érő ~ban (vö. Iz 66,24; Dán 12,2; Jud 16,17); az igazakat és azokat, akik megbánják bűneiket az eljövendő üdvösség idején Isten minden ~tól megszabadítja és fájdalmukat örömmé változtatja (Iz 25,8; Bölcs 3–5; 2Mak 7,11). – A zsidóság a ~nak – büntető-nevelő jellegén túl – vezeklő szerepét is látja. – Az ÚSz-ben – mint ember – Jézus is érez fájdalmat (Mk 3,5; Lk 19,41; Jn 11,35; 13,21), és borzad tőle (Mk 14,34 kk.; Jn 12,27). Fájdalmát könnyeivel és kiáltásával is kifejezi (Mk 15,34–37; Jn 11,35; Zsid 5,7). A ~ része üdvözítő tervének (Mk 8,31) és – a halállal – eszköze az ember bűnéért való elégtételnújtásnak (→ szenvedés, → szenvedéstörténet). A Mester példáját követve a tanítványnak is készen kell állnia – Isten szolgálatában és Krisztus iránti szeretete, hűsége bizonyosságául – a ~ elviselésére (Mk 8,34 kk.; 10,38 kk.). A keresztények fájdalma a szülő asszony fájdalmához hasonlít, aki gyermeke világra hozása (= az örök boldogság elérése) után már csak az örömet érzi (Jn 16,21 kk.), ezért a keresztény keserű fájdalmában, a legnagyobb megpróbáltatás idején is tud örülni (1Jak 1,2; 1Pét 2,20; 4,12–16); ilyenkor a tanítvány részt vállal Krisztus szenvedéséből az Egyh. javára (Kol 1,24). Az idők végén a hívőknek szorongatásban lesz részük (Mk 13,19.24 kk.), de fájdalmuk örömmé változik (Jel 7,13–17), az elvetetteknek azonban örökké tartó ~ jut osztályrészül (Lk 16,23 kk.; 28; Jel 14,9 kk.; 18,7; 20,10). Sem az ÓSz, sem az ÚSz nem ismeri azt a fájdalmat, amelyet aszketikus szempontból okoz valaki magának; ugyanígy a ~ iránti sztoikus érzéketlenségre nevelésnek sincs bennük nyoma.

fajtalanság: → erkölcstelenség.

fáklya: világítóeszköz, amely több, olajjal v. szurokkal átitatott és összekötözött fadarabból állt. Alkalmanként ~val világították meg a város utcáit és tereit (Jud 13,13; 2Mak 4,22), de arra is fölhasználták, hogy az ellenség ostromgépeit fölgújtsák vele. Gedeon csapata üres korsókba rejtett ~kkal közelítette meg az ellenség táborát, majd összetörte a korsókat, hogy a hirtelen föllobbanó fény az ellenséges táborban pánikot keltsen (Bír 7,16.20). Sámson a rókák (ill. sakálok) farkára ~t kötött, meggyújtotta őket és a filiszteusok vetésébe kergette az állatokat, hogy lángba borítsák a termést (15,4 kk.; vö. Zak 12,6). A katonák, akik Jézust foglyul ejtették, lámpákkal és ~kkal voltak fölfegyverezve (Jn 18,3). – Sátoros ünnepen az első és második ünnepnap közé eső éjszaka a legelőkelőbbek (a papokat is beleértve) ~ táncot jártak; közben szólt a zene és zoltároztak.

falu (héb. Kafar): A nomád v. félnomád életmóddal szemben (→ Haszar) a ~ már letelepedett életformát tételez föl. A várossal szemben alacsonyabb művelődési fokot képvisel, azért a város az anya, a ~ a leány (Szám 21,25.32; Józs 15,45; Bír 11,26). A ~ban a lakosság jobban ki volt téve az ellenséges támadásnak, mint a városokban, mert nem volt fallal körülvéve (→ erődítés). A hellén korban a város és ~ között főleg közigazgatási különbség volt. A Kafar helynevekben is előfordul, pl. Kefar-ha-Ammoni (Józs 18,24) és Kafarnaum (1Sám 6,18).

fáraó: az egyiptomi uralkodó neve a Bibliában; Egyiptomban maga a szó ('nagy ház') már az óbirodalomban megvolt, de arra, hogy az uralkodóra vonatkoztatták (nem a palotára) csak a Kr. e. 15. sz.-ból III. Tuthmószisz

idejéből van adat. Az uralkodónak 5 elnevezése volt, ezek közül az egyiptomiak elsősorban a negyediket használták; az egyiptológusok viszont – gör. példára – mind az ötöt fölsorakoztatják. A ~nak emberi természetén kívül isteni természetet is tulajdonítottak, s ebből sok nehézség támadt. A Bibliában név szerint Hofra, Nechó, Sisák, Tirhaka szerepel; név nélkül a következők fordulnak elő: a) a ~, aki Ábrahám feleségét, Sárát háremébe vitte (Ter 12,15–20); b) a ~, aki Józsefnek tisztséget adott és akinek uralma alatt Jákob és családja bevonult Egyiptomba (40–47; → Izrael fiai Egyiptomban); c) a ~, aki „nem ismerte Józsefet” (Kiv 1,8); d) aki a zsidókat elnyomta (1,8 kk.); e) ennek utódja (2,23), akinek uralma alatt Izr. fiai kivonultak Egyiptomból (→ kivonulás Egyiptomból); f) a ~, akinek lányát Salamon feleségül vette, föltehetően II. Pszuszenész Taniszból (1Kir 9,16,24); g) a ~, aki a lázadó edomitát, Hadadot fölkarolta (11,14–22); lehetséges, hogy Amenemope (Kr. e. 1026–976) utóda, Sziamon; h) a ~, aki Jerobeámnak menedéket adott (11,40); föltehetően Sisák. – Lásd a III. és V. színes képet.

III. Tutanchamon trónja. A támlán a fáraó és hitvese látható, akik kb. József korában éltek

V. III. Tuthmószisz fáraó sírkamrája. Kairó, Egyiptomi Múzeum

47. III. Amenhotep (Amenóphisz) fáraó hatalmas szobrának feje. Théba, Kr. e. 14. sz. 117 cm magas, homokkő szobortöredék. British Museum

farizeusok: a zsidó vallási párt tagjai; a → Tórának és az atyák hagyományainak (→ Misna, → Talmud) alapos ismeretére törekedtek és szigorúan megkövetelték a saját törv.-magyarázataikhoz való igazodást, különösen a → szombat, a rituális tisztaság (→ tiszta) és a → tized vonatkozásában. A ~ról a legfontosabb források: Josephus Flavius, az ÚSz és a rabbinista irodalom. – A ~ nevet rendszerint az arám perissaia, ill. héb. perusim 'elkülönített' szóból vezetik le. Vsz. ellenfeleik nevezték el így őket, mert a törv. aprólékos értelmezése és igen szigorú követése folytán erősen elkülönültek a „tisztátalan” tömegtől. A Misnában az elnevezés csak elvétve fordul elő, annál gyakrabban találkozunk benne a haberim szóval, amelyet a ~ egymás megszólítására használtak; ebből arra lehet következtetni, hogy a ~ megszervezett pártot alkottak. T. V. Manson az elnevezést gúnynévként értelmezi: a perzsák, a párszizmusból kölcsönzött tanításaik (angyalok, eszkatológia) miatt, de ez a föltevés nem állja meg a helyét, egy nagyon is kétséges szófejtésen alapszik. Rendszerint a Mak által említett → hasszideusokat tekintik a ~ elődeinek, de a nibdalimokra is lehet e vonatkozásban gondolni, akik szintén elkülönültek az ország népeitől (Ezd 6,21; Neh 10,29) a törv. megtartása jegyében. Annyi bizonyos, hogy a ~ név szerint Josephus Flaviusnál bukkannak fel Jonatán főpapsága (Kr. e. 160–143) idejében. E. Schürer és M.-J. Lagrange úgy véli, hogy szervezett csoportként a ~ csak I. Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 134–104) idejében léptek föl, mégpedig a tisztán evilági politikai szempontokat érvényesítő hasmoneus papi fejedelmekkel szemben. Alexandra uralma (Kr. e. 76–67) alatt szellemi egyeduralomra tettek szert. Fölfogásuk Jeruzsálem pusztulása után is iránymutató maradt a zsidóság körében. – A papi arisztokratákkal, a → szadduceusokkal szemben a ~ a laikusokat képviselték, és a tudásukon kívül semmi más eszközük nem volt a hatalom gyakorlására. L. Finkelstein demokratáknak tartja őket. Annyi biztos, hogy a nép körében nagy tekintélyük révén vezető szerepet töltöttek be. Céljaik nem politikaiak, hanem tisztán vallásiak voltak; politikailag a → zelótákkal ellentétben mérsékelteknek számítottak (pl. a róm.-akkal), s hűségesen kitartottak az ósz-i eszmény (teokrácia) mellett. Tanításuk már Jézus korában irányt szabott a palesztinai zsidóságnak. A szadduceusokkal folytatott vitáik közismertek: ezek tagadták az angyalok és szellemek létét, a föltámadást és a halhatatlanságot (Mt 22,23–33; ApCsel 23,8). A kultuszt és a jogot illetően is eltértek a ~ és a szadduceusok

nézetei. Ebben nagy szerepe volt annak a farizeusi tételnek, amely szerint a törv. hagyományos magyarázata és továbbfejlesztése, vagyis az atyák hagyománya egyenértékű a Tórával, sőt olykor fölébe is helyezhető a Tórának „kötelező” érvénye szempontjából. A Tóra értelmezésében egy időre még a szadduceusokra is sikerült nézeteiket ráerőltetniük, egyszerűen azért, mert a legtöbb → írástudó a ~ pártjába tartozott. Az ev.-okban a ~ és az írástudók rendszerint egy csoportot alkotnak (Mt 5,20; 12,38; 15,1; 23,2.13–36; Mk 2,16; 7,1; ApCsel 23,9). – Ismeretes, hogy Jézus meglehetősen szigorúan ítélte meg a ~at; nem a tanításukat (vö. Mt 23,3), hanem a magatartásukat (gőg, képmutatás, → Hegyi beszéd) és a cselekedeteiket (→ jajkiáltások: Mt 23,13–36). A ~ kezdettől szemben álltak Jézussal, s végül Jézus halálra ítéletét követelték Pilátustól (vö. Mk 3,6; 14,64 stb.). Több újabb szerző (I. Abrahams, T. Herford stb.) megkísérelte, hogy a ~at igazolja, elsősorban Josephus Flaviusra és a későbbi rabbinista irodalomra hivatkozva. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy valóban komoly vallási törekvések elismerést érdemelnek (elsősorban Pálra és megtérésére kell gondolni); sok tekintetben a ~ voltak az ósz-i kinyilatkoztatás letéteményesei és megőrzői. Jeruzsálem pusztulása után ők tartották fenn a zsidóságot és a zsidó kultuszt. Egyoldalú alapelvük azonban szükségszerűen olyan magatartást vont maga után, amelyet Jézusnak el kellett ítélnie. Túlzott buzgalmuk a törv. és a rituális tisztaság érdekében akadálya volt a szereteten alapuló közösség létrejöttének, gőgös elkülönüléshez (vö. Lk 18,9–11) és a tudatlan és tisztátalan → nép megvetéséhez vezetett. Jogi szemléletmódjuk formalizmussá és képmutatássá torzult, az élő vallásosság megmerevedését vonta maga után, így nem voltak fogékonyak az ÓSz gyümölcsöző áramlatai (messianizmus és profetizmus) iránt. Ezen túlmenően: bár maga is farizeus volt, Josephus Flavius nem nyilatkozott a ~ról egyértelműen kedvezően; ugyanígy a rabbinista irodalom sem.

farkas: Palesztinában ugyanaz a ~ fajta él, mint Európában, csak valamivel világosabb a szőre. Jer 5,6: a félelmetes ragadozó nappal a sziklák közt tanyázik, a pusztában rejtezik (vö. 5,6), az est leszálltával pedig (Hab 1,8; Szof 3,3) zsákmány után indul és veszedelem a nyájnak (Sir 13,17; Jn 10,12). Iz 11,6; 65,25: a messiási korban megszelídül. Ez 22,27: „a főemberek olyanok..., mint a farkas, amely széttépi zsákmányát, vért ontanak, romlásba döntik az embereket”. → Jákob áldásában Benjamin törzse harciassága miatt úgy szerepel mint „ragadozó farkas” (Ter 49,27). – Az ÚSz-ben a tévtanítók, a hamis próf.-k bárányszerűen jönnek, de „belül ragadozó farkasok” (Mt 7,15; ApCsel 20,29). Jézus úgy küldi tanítványait, mint bárányseregélyeket a ~ok közé (Mt 10,16; Lk 10,3).

fátyol: 1. A Ter 12,14 kk.; 24,15 kk.; 26,7 stb. alapján föltehető, hogy Izr.-ben a nők általában ~ nélkül jártak. Ahol az ÓSz-ben a nők ~áról van szó (Iz 47,2: Babilon szúzi leánya, vesd le fátyladat; Én 4,1.3; 6,7: menyasszony) a Ter 24,65-höz hasonlóan (Ráchel Izsákot megpillantva elfátyolozta arcát) kell érteni: a jegyesség idején a nőnek el kellett a férfi elől takarnia az arcát. Azt, hogy az utcanők ~t viseltek, helytelenül teszik fel a 38,14 kk. alapján; csak Támár akarta magát fölismerhetetlenné tenni Júda előtt. A jövendőmondók fátylaira = lepleire (Ez 13,18.21) még nincs kellő magyarázat. Az, hogy elfátyolozták magukat, Izr.-ben vsz. később vált szokássá; de nem jellegzetesen iszlám jelenség, hiszen az ókori K-en is dívott (már a Kr. e. 2. évezred 2. feléből kimutatható; vö. a középasszír törvények 40. §-ával). Hogy Pál azt kívánta-e, hogy az asszonyok ~t viseljenek az istentiszteleten (vö. 1Kor 11,4–6), az vita tárgya. – 2. Amikor Mózes Jahvét látta, v. Jahve nevében Izr. fiaival beszélt, majd visszatért a hétköznapi életbe, befödte arcát, annyira ragyogott (Kiv 34,29–35: a „szarvak” Mózes fején félreértésen alapszanak); nem egészen világos, mit akar ez a részlet jelenteni. 2Kor 3,7–18: Pál a Kiv idézett részletéből kiindulva egyfelől annak bemutatására törekedett, hogy az ap.-ok tanítása felülmúlja az ÓSz-et (ez csak egy bizonyos időre szól, aztán idejét múlta; vö. 2Kor 3,13 és 3,11), másfelől Izr. fiainak szemükre akarta vetni megátalkodottságukat. Ha ui. Mózes beszél hozzájuk (= az ÓSz-et felolvasás), akkor még mindig ott van a ~ köztük és Isten (kinyilatkoztatásának) fényessége között, mert nem fogják fel, hogy az ÓSz mulandó, ideigvaló. Pál azért érvelhet így, mert (a Kiv 34 ezt nem teszi) abban látja az arc elfátyolozásának rendeltetését, hogy a kinyilatkoztatás befejeződését elfödje.

fazék: A héb. sirben húst főztek (pl. 1Sám 2,14), éppúgy, mint a dudban (2Krón 35,13), a parurban (Bír 6,19) és a kallahatban (Mik 3,3); → agyagból v. → fémből (Sir 13,2) készült. Régészetileg fületlen és kétfülű változatban egyaránt kimutatható; mindkettőnek egyenes és kerek az alja, mint a hellén korból ismert ~nak, csak az gömbölyűbb. T.-K. Galling a ~ kategóriájába sorolja azokat a 2 v. több fülű → edényeket is, amelyekhez kerek állvány is tartozott.

fazekas: Jóllehet a ~ sokféle célra használt, nélkülözhetetlen edények (→ agyagművesség) készítője volt, és így hozzá tartozott Izr. fiainak mindennapos életéhez, a Bibliában aránylag ritkán találkozunk vele. Izajás Jahve szuverenitását állítja elének a ~ példáján (Iz 29,16; 41,25; 45,9; vö. Zsolt 2,9; Sir 33,13; Jer 18,6; Róm 9,21). – Hogy a Zak 11,13 említette 30 ezüstöt a ~ telkének megvételére fordították (Mt 27,10), az vitatható; eredetileg vsz. a Templom kincstárára gondolhattak; → Vérmező. A Siral 4,2 konkrét értelemben tartalmazza; 1Krón 4,23: talán arra gondolhatunk, hogy a ~ok céhet alkottak. Jer 18,1–4; Bölcs 15,7; Sir 27,5; 38,29: részletek a ~ mesterséget illetően; vö. Dán 2,41. A ~ legfontosabb munkaeszköze a korong; egyiptomi ábrázolások pontosan mutatják a ~ munkájának folyamatait.

fecske: Talán erre a madárra utal a héb. deror (Zsolt 84,4: a Templomban épít fészket magának; Péld 26,2) és a héb. szúsz v. szísz (Iz 38,14: csipog, csicsereg; Jer 8,7: költöző madár). Palesztinában ma is sok ~ fészkel a mecsetekben.

fegyverek: Védőfegyverek: → pajzs, → sisak, → páncél. Támadófegyverek: → kard, → lándzsa v. dárda, → buzogány, → nyíl és → íj, → parittyá, → harci szekér. Az ÓSz-ben nem találkozunk olyan gyűjtőnévvel, mint a hoplon a gör.-ben. – Átvitt értelemben: Jahve az ember fegyvereit a maga céljainak szolgálatába állítja v. elpusztítja (Zsolt 46,10; 76,4), és a saját fegyvereit adja hívei kezébe (35,2; 45,4 kk.); ugyanígy az ÚSz-ben is, de szinte csak Pál ap.-nál. Pál hittérítő munkáját Krisztusért vállalt katonai szolgálatként (militia Christi) állítja elének (2Kor 6,7; 10,4). Minden megkeresztelt élete is militia Christi: harcolnia kell Krisztus fegyvereivel (Róm 13,12; Ef 6,13). – Mint az ókori K-en az istenek általában, úgy Jahve is teljes fegyverzetben jelenik meg az ÓSz-ben (Iz 42,13), de az ő fegyverei már szellemiek: 59,17; Zsolt 35,1 kk.; Bölcs 5,17 kk., 22 (vö. Jel 1,16; 2,12.16; 6,1 kk.; 19,11–21). Egyenként is említi az ÓSz Jahve kardját, pajzsát, lándzsáját, dárdáját, íját; az övéiért használja őket (Zsolt 35,1 kk.; 7,11 kk.; 91,5). – A kereszténynek föl kell öltenie szellemi fegyverzetét: az igazság – > övét, a megigazulás páncélját, a saru készségét az ev. hirdetésére, a hit pajzsát, az üdvösség sisakját (vö. a róm. légiók fegyverzetével Pál korában), hogy a Sátán cselvetéseinek ellenállhassanak és a sötétség erői fölött győzelmet arathassanak (Ef 6,10 kk.). → nyelv, → villám.

48. József korabeli fegyverek. 4 lándzsahegy és 1 tőr

fehér: → színek.

fej, fő: Voltaképpen konkrét értelmén kívül átvitt értelemben és állandósult szókapcsolatokban is gyakran találkozunk a ~jel a Bibliában. – I. Átvitt értelemben, mint a profán gör.-ben, utalhat az egyénekre, a tömeggel ellentétben (Bír 5,30; Kiv 16,16: fejenként), továbbá valaminek a legmagasabb pontjára, pl. a hegy csúcsára (Ter 8,5; Iz 2,2) v. egy épület tetejére (11,4); innen érthető 'a fej köve' (Zak 4,7) kifejezés, értsd az 'oromkő' egy épület homlokzatán. Így juthattak Izr. fiai arra a gondolatra is, hogy a bútorok, használati tárgyak felső részét állatfejekkel díszítsék. Ahogy az állat ~e nem fenn van, hanem elöl, és így mintegy maga után „húzza” a testet, így a ~ az emberek közt is az első, az, aki az élen van, a csoportban a legelőkelőbb (Iz 9,13: „Ezért az Úr levágta Izraelről egy nap a fejet és a farkot”; vö. 19,15). Így a főpap is ~ a többi paphoz képest (vö. 2Kir 25,18); ebből fejlődött ki a ~nek a 'vezető', a sereg v. a nép 'vezére' jelentése (Bír 11,8; Oz 2,2: fejedelem; Mik 2,13), továbbá a család ~e, a családfő (1Krón 26,10), de főleg mint ~ a férj a feleséggel szemben (1Kor

11,3; Ef 5,23) és Krisztus az Egyh.-zal szemben (Ef 4,15; 5,23; Kol 1,18; 2,19). Ezenkívül Krisztus az egész teremtésnek és minden kozmikus hatalomnak is a ~e (Ef 1,22; Kol 2,10). Szerepel a ~ a várossal kapcsolatban is a Bibliában: 'főváros' (Iz 7,8; ApCsel 16,12: D Kódex és Pesitta). De jelentheti a ~ a héb.-ben valaminek a legjavát is, pl. a legfinomabb balzsamot (Én 4,14; Ez 27,22). Olykor felsorolásban több egységre, ill. ezek összegére is vonatkozhat a magyar ~ héb. megfelelője, pl. 3 fő = 3 csoport (Bír 7,16.20; 1Sám 11,11; 13,17). Végül utalhat valamely meghatározott időtartam elejére, kezdetére is a héb. '~~', pl. a napkezdetre (Siral 2,19; Bír 7,19; Szám 10,10; vö. hétfő a 'hét kezdete'). – II. Állandósult szókapcsolatokban: a ~ fölemelése támogatásra, megsegítésre utal (Zsolt 27,6; 110,7; Sir 11,1). A ~ csóválása rosszallást, gúnyt érzékeltet v. káröröm jele (Zsolt 22,8; Iz 37,22; Siral 2,15; Mt 27,39). A ~ befödése gyászt v. szégyent fejez ki (2Sám 15,30; Eszt 6,12; Jer 14,4). → arc.

fejedelemségek (gör. arkhai): a szellemek (→ angyal) egyik csoportjának a neve. Lényük meglehetősen homályos; az elnevezés talán Dán 7-ből származik; de még az sem világos, vajon az egyes számú arkhé (1Kor 15,24: felsőbbtség; Ef 1,21) ugyanazt jelenti-e, mint a szokásosabb többes számú alak. A legtöbb helyen földöntúli → hatalmasságok a ~, akik Isten üdvözítő tervével szembeszegülnek, de akiket Krisztus a kereszttel legyőzött (Kol 2,15; Ef 1,21) és akik ellen a hívő keresztényeknek is küzdeniük kell (Ef 6,12). 3,10 és Kol 1,16: itt a jó szellemek sorába tartoznak a ~.

fejfedő: → kendő.

fejtető, feje búbja: Költői szövegekben párhuzamban áll a fejjel (Ter 49,26; MTörv 33,16; Zsolt 7,17 stb.). Közkeletű kifejezés: „a lába ujjától a feje tetejéig” (MTörv 28,35; 2Sám 14,25; Jób 2,7: tetőtől talpig). Metaforában: Izr. feje teteje (Jer 2,16).

fekete: → színek.

felebarát, embertárs: Az ÓSz-ben ugyanabba a kötelékbe (nemzetségbe, törzsbe) v. ugyanazon közösségbe tartozó személy (pl. honfitárs, katonatárs); elsősorban mégis az Istennel való szövetség révén együvé tartozó népnek, Izr.-nek a tagját jelöli. Az ilyen értelemben vett ~ szeretete még akkor is kötelező volt vallási szempontból, ha az illető személyes ellenségnek számított (Lev 19,13–18; Péld 3,27 kk.; Sir 7,32–36). A ~tal kapcsolatos magatartást a szövetségi törv. határozta meg (Kiv 20,13–17; Lev 19,9–18; MTörv 15,24 kk.). A ~ elleni súlyos vétségek ezért a szövetség megszegésének minősültek, s Isten ítéletét vonták magukra (Kiv 22,21 kk.; Iz 10,1 kk.; Jer 5,26–29; Ez 18,12 kk.; Ám 2,6 kk.; Mik 3,2 kk.; Mal 3,5; Zsolt 82). A nem Izr. népéből valók közül csak azokat illette meg a ~ elnevezés, akik hosszabb ideig ott éltek az országban (Kiv 22,20; Lev 19,34; MTörv 10,19). Békeidőben a kölcsönös jóakaraton és az igazságosságon alapult a velük kapcsolatos magatartásuk, amely a vendégszeretet és szerződés (→ szövetség) révén barátsággá is fejlődhetett. – A zsidóságban a ~ fogalma a törv.-hez hű zsidókra és a prozelitákra, Kumránban pedig csak a közösség tagjaira korlátozódott. Ugyanakkor a hellenista zsidók minden embert ~nak tekintettek. – Az ÚSz-ben a ~ szeretetét Jézus összekapcsolja az Isten szeretetével (Mk 12,31 kk.), és kivétel nélkül minden ember iránt megkívánja a szeretetet: mindenki, akivel valaki találkozik v. aki segítségre szorul, az ~ (Lk 10,30–37). Ebben az értelemben fejti ki a keresztény parainézisz az ósz-i törv.-t a ~ot illetően (Róm 13,8 kk.; Gal 5,14; Jak 2,8 kk.). A ~ iránti szeretet alapja Istennek és Jézusnak minden megkülönböztetés nélküli szeretete az ember iránt (Lk 6,36; Ef 5,1 és Mk 10,44 kk.; Lk 22,26 kk.; Róm 15,2 kk.). Természetesen a keresztények, az Egyh. tagjai különösen is ~ai egymásnak (Jn 13,34 kk.; Róm 12,9 kk.; Gal 6,1 kk.; 10; Jak 2,15 kk.; 1Jn 2,10), mert Krisztus meghalt értük (Róm 14,15; 1Kor 8,11).

felebaráti szeretet: → szeretet.

félelem: Az ÓSz népe sokféle bajtól félt (vö. pl. Jób 5,21). Lótnak (Ter 19,31) v. Jákob fiainak (42,35) a félelme még elég meghatározatlan, inkább csak a létbizonytalanságból fakad, nem mitikus, nem „páni” (vö. Zsolt 91,5). A haláltól való ~ különösen nyomasztó, egész életében súlyos igaként nehezedik az emberre (Sir 40,1–11); az ember életét a természeti erők (Jón 1,5), az állatok (Ám 9,3) és az ellenség (Zsolt 55,4 kk.; MTörv 7,19) veszélyeztetik, ezek tehát félelmet keltenek az emberben. A bizonytalanság szintén forrása lehet a ~nek; így Saul kísérője is félt beledöfni Saulba a kardját (1Sám 31,4); s Gedeon embereinek egy része is ezért fordult vissza (Bír 7,3). A ~nek lehet olyan oka is, amely még a halálnál is rosszabb (Sir 26,5 kk.); így a rabszolgaság (Ter 43,18) v. a rossz asszony (Sir 26,5 kk.). De kelthet félelmet a tél (Péld 31,21) v. az egyenetlen, kitaposatlan út is (Préd 12,5; Iz 7,25). Ami alkalmat adhat az összeütközésre, az szintén oka lehet ~nek, szorongásnak; ezért nem tárta Nehemiás a király elé a hazatérés kérdését (Neh 2,2), s ezért nem mondta el Sámuel Élinek a hallottakat (1Sám 3,15). Ilyen értelemben véve a ~ összefonódik a szégyenkezéssel, s bizonytalanságba (Bír 8,20), féltésbe, tapintatba megy át (2Sám 12,18). Innen már csak egy lépés, és a tiszteletnek adja át a helyét a szülők iránt (Lev 19,3), az öregek iránt (Jób 32,6–7). Ahol főleg a hatalomtól kellett félni (Dán 1,10), a ~ tekintélytiszteletté fejlődött (Józs 4,14). – A megfélemlítés szándékos is lehetett (Neh 6,9); Jahve is ~mel töltötte el Izr. ellenségeit (MTörv 2,25). Ugyanakkor a ~ kiváltott egyfajta magatartást: Mózes menekült (Kiv 2,14–15), Saul nem áldozta föl a zsákmányolt állatokat (1Sám 15,24), a nép levonult Egyiptomba (2Kir 25,26). A ~nek hanyagság is lehet a következménye: Kánaán azonnali meghódításának elmulasztása, annak ellenére, hogy Jahve bátorította népét (MTörv 1,19–33: ne félj). Ez a formula Isten segítő szándékának és hatalmának jele, s arra utal, hogy Ő hú a szövetséghez, megtartja ígését. Erről biztosítja tehát Ábrahámot (Ter 15,1), Mózeset (Szám 21,34) és a száműzötteket (Iz 51,7), mielőtt feladatot bízna rájuk. Emberek olyan valamire biztatnak azzal, hogy ne félj! más embereket, amitől v. aminek a következményétől azok előzőleg féltek (1Sám 28,13; 2Sám 13,28). Szolgálhatott ez a kifejezés megnyugtatóként is (Ter 35,18: szülés alkalmával; 1Sám 4,20) v. egyszerűen a bizalom fölkelésére, bármilyen élethelyzetben (Bír 3,11; 2Sám 9,7). → istenfélelem.

felemás lények: → keveréklények.

felhő: Az ÓSz-ben az általános vallástört.-ben tudvalevően baljóslatú ~ a → teofánia kísérőjelensége, különösen a Noéval kötött szövetség tört.-ében (Ter 9,13 kk.) és a Sínai-pusztában. Jahve ~ben v. ~n (~vel) jelenik meg (Bír 5,4 kk.; Jób 38,1; Ez 1,4.28; 2Mak 2,8); ugyanígy az Emberfia is (Dán 7,13). A sötét ~k Jahve sátorául szolgálnak (2Sám 22,12; Zsolt 18,12). A ~ Jahve szekere, fogata (104,3; Iz 19,1), por a lába nyomában (Náh 1,3); a ~k Isten íja, belőlük röppennek szét a nyilak (Bölcs 5,21). Fölmerül a kérdés: vajon látja-e Isten a sűrű ~k takaróján át, mi történik a földön (Jób 22,13 kk.), s hogy áthatol-e rajta az ember imája (Sir 35,16; Siral 3,44.56). Az Úr napja ~vel borított nap, a ~ napja (Ez 30,3; 34,12; 38,9; Jo 2,2; vö. Zsolt 97,2). De Jahve természetesen ura a ~nek és a vele összefüggő természeti jelenségeknek (135,7; 147,8; Péld 3,20; 8,28; Sir 43,14 kk.; Jer 10,13; 51,16; Bár 6,61, de főleg Jób 26,8; 36,27 kk.; 37,11.16; 38,9.37). – Az ÚSz-ben jóval kevesebbszer szerepel. Csak Jézus → színeváltozása tört.-ében fordul elő a teofánia kísérőjelenségeként (Mk 9,7 kk.: Péter szavára ~ ereszkedett alá, mintegy Isten sátoraként; vö. Zsolt 18,12). A → mennybemenetel tört.-ében mintegy elleplezi a titokzatos eseményt (ApCsel 1,9; vö. Jel 11,12). Az Emberfia az ég ~jén v. ~jével fog érkezni (Mt 26,64; Mk 14,62; Jel 1,7), és már a ~n ül (Jel 14,14–16). Így az élve maradók is ~kön fognak elragadtatni Krisztus elé (1Tesz 4,17; vö. Ter 5,24; 2Kir 2,1 kk.). A pusztai ~ csak Pálnál fordul elő: az atyák a ~ben (= Isten jelenlétében) Mózesre (= Krisztus előképére) mintegy megkeresztelkedtek (1Kor 10,1 kk.).

Félix (lat. 'boldog, szerencsés'), teljes nevén Marcus Antonius Felix: Júdea helytartója (ur. Kr. u. 52–59). Eredetileg rabszolga volt, Claudius császár szabadította fel. Először Antonius triumvir unokáját vette feleségül, később I. Heródes Agrippa király legkisebb lánya, → Druzilla lett a felesége (3. feleségének neve ismeretlen). Kivégeztette Jonatán főpapot és több zsidó lázadást leverte. Hízelgő vádbeszédében → Tertullus dicsérte uralmát (ApCsel 24,2–8); Tacitus elítélően írt róla. Az ő ítélőszéke előtt hangzott el Pál védekezése. Néhány

nappal később zsidó felesége, Druzilla jelenlétében beszélt neki Pál az igazságosságról, az önmegtartóztatásról és a jövődó ítéletről (24,24–26). Leváltása után a zsidók vádat emeltek ellene, de fölmentették. → szikáriusok.

feltámadás: → Jézus Krisztus feltámadása, → halottak feltámadása.

feltámasztás: Halottat újra életre kelteni a. m. a → holtak országából visszahozni (Sir 48,5). Izr. fiainak hite szerint Jahvének hatalma van a holtak országa fölött (MTörv 32,22; Jób 26,6; Zsolt 68,21; 139,8; Péld 15,11; Iz 7,11; Ám 9,2); ezért tudta Illés próf.-t meghallgatni és a szareptai özvegy fiát az életbe visszahozni (1Kir 17,17–24; Sir 48,5). A sunemi asszony fiának tört.-ére, akit Elizeus próf. keltett életre, vsz. az Illés-ciklus is hatott (vö. 2Kir 4,34 kk. és 1Kir 17,21). – Az ellentét „Az Úr adja a halált és az életet, letaszít az alvilágba és felhoz onnan” (1Sám 2,6; Bölcs 16,13) – ez egyértelmű azzal, hogy Isten korlátlan ura az életnek, ugyanakkor tágabb értelmezése a ~nak: szabadulás az életveszedelemből. A beteg, az üldözött stb. már úgy érzi, hogy már a → seolban van, s csak gyógyulása v. igazának bebizonyosodása révén menekül meg onnét, Isten jóságából (Zsolt 18,5 kk.; 30,4; 40,3; 56,14; Sir 51,2 stb.). Hasonló értelemben viseli az akkád irodalomban a gyógyítás tudományának istennője, Gula a díszítő jelzőt „aki a halottakat feltámasztja”; és Samas napisten szintén; egy Ninibről szóló himnuszban ez áll „Visszahoztad a holttestét annak, aki leszállt az alvilágba.” – Az evangélisták 3 halott ~áról számolnak be (Lk 7,11–17: a naimi ifjú; Mt 9,18–26: Jairus lánya; Jn 11: Lázár). Jn szimbolikájában Lázár ~a Jézus életet adó erejére utal; 5,25.28; 11,25 kk. ezt szavakba is foglalja. ApCsel 9,36–42: Joppében Péter életre kelti Tabitát (Dorkászt); 20,9–12: Troászban Pál feltámasztott egy Eutichusz nevű ifjút. Péter szavai (9,40: „Tabita, kelj fel!”) Krisztus szavait idézik (Mk 5,41); Pál eljárása (ApCsel 20,10) Illés eljárására emlékeztet (1Kir 17,21: maszoréta szöveg; LXX: 3-szor rálehelte a fiúra). → halottak feltámadása.

féltékenység: Jahve jellegzetes vonása. Jahve féltékeny Isten: igényt tart tulajdonául lefoglalt népe (Kiv 19,5 kk.) kultuszára (20,4 kk.; 34,14); az egyedül őt illeti meg, más isteneknek a tiszteletét nem tűri el. Ez a gondolat az összes fogság előtti szövegben föllelhető (Szám 25,11; MTörv 4,24; 5,9; 6,15; 32,16.21; Józs 24,19; 1Kir 14,22), később főleg Ezekiel (Ez 5,13; 8,3.5; 16,42; 23,25) és a Zsolt 78,58 emeli ki. Azok, akik a → bálványimádással szembe fordulnak Izr.-ben, Jahve tiszteletét mozdítják elő, annak érdekében buzgólkodnak (Szám 25,13; 1Kir 19,10; 2Kir 10,16). A próf.-k Jahve ~ét összekapcsolják szentségével. Ez 39,25: Jahve buzgólkodik szt. nevéért, amelyet Izr. fiainak fogságba hurcolásával gyalázat ért (Ez 36,23–28; 39,17–29); Jahve nem tűrheti, hogy nevét meggyalázzák (Iz 48,11), megvédi neve szt.-ségét v. ahogy a próf. kifejezi, szt.-té teszi nagy nevét (Ez 36,23; vö. 39,27). De Isten féltő szeretete nyilatkozik meg üdvözítő terve megvalósításában (Iz 9,1–6) v. Jeruzsálem megmentésében (37,30–32) is; ugyanígy abban is, hogy könnyörülettel van elnyomott népe iránt (63,15; Jo 2,18; Zak 8,2 kk.), és szembefordul népe ellenségeivel (Ez 5,13; 36,5 kk.; 38,19; Iz 42,13; 59,17; Szof 3,8; Zsolt 79,5); ez utóbbi esetben a ~ valójában már nem a maga eredeti értelmében szerepel, hanem Isten → haragjával azonos értelmű.

féltékenységi áldozat: az → istenítélet egyik fajtája, amelyet a Szám 5,11–31 a férjétől → házasságtöréssel vádolt asszonynak ír elő. A rítus föltehetően 2 különböző szokásból alakult ki; a férjnek ételáldozatot kellett bemutatnia; az asszonynak viszont innia kellett egyfajta → tisztítóvízből, az ún. átokvízből, amely vétkeesség esetén keserű sírást, ill. fájdalokat (= betegség) idézett elő; közben a pap esküt vett ki és átkot mondott az asszonyra vétkeessége esetére. Vsz. egy nagyon régi szokással állunk itt szemben, amelyet Mózes átvett és beépített a jahvizmusba.

fém: A Bibliában a következő ~ekkel találkozunk: → arany, → bronz (réz), → ezüst, → ólom, → ón, → vas. A „~ek katalógusa”-ban (Szám 31,22) a sorrend: arany, ezüst, bronz (réz), vas, ón, ólom; ebben az akkori értékrend is kifejeződik. A ~eket Izr. fiainak csaknem mind vásárolniuk kellett; elsősorban Kisázsziából szállították.

De a Jordántól K-re eső terület is gazdag volt érclelőhelyekben (MTörv 8,9); → bányászat. → olvasztókemence (→ Tarsis) Tell-el-Hesziben és Tell Dzsemmében kerültek felszínre; Timnában, Ecjon-Gebertől 9 km-re ÉNy-ra olyan (edomita v. midianita) rézbányákat és olvasztókemencéket találtak, amelyek csak a Kr. e. 11. sz.-ban lehettek használatban, így „Salamon rézbányái” nem lehettek velük azonosak. Az olvasztókemencéket (Ter 19,28; MTörv 4,20: vaskohó, átvitt értelemben; Péld 27,21: aranyolvasztó; Iz 48,10: kohó átvitt értelemben; Dán 3,6: tüzes kemence, Babilóniában stb.) fával fűtötték. A megtisztított, folyékony ~ öntőformába kerülhetett; az ásatások során több öntőformát találtak a régészek. A nyers ~et a kovács kalapáccsal munkálta meg. A réztekercsre nézve → Kumrán.

fény: → világosság.

féreg: A megromlott mannát (Kiv 16,20), az istenverte súlyos beteget (2Mak 9,9; ApCsel 12,23) és a sírban a tetemet (Iz 14,11; 66,24) ~ek lepik el. A romlottat, gyengét, jelentéktelent és eltorzultat jelképezi (Iz 41,14; Zsolt 22,7: csak ~, nem ember; Jób 25,6: az ember fia, a ~). Mk 9,44.46.48: az elkárhozottak férgektől és olthatatlan tűztől fognak szenvedni; vö. Iz 66,24.

férfi: Az ÓSz-ben több héb. kifejezés (ís, zakar, baal, geber) szolgál a ~ jelölésére, ezenkívül jellemző az ember (ádám, enós) szónak a ~val való azonosítása (pl. Ter 2,20; 5,1). Egyébként a Biblia tanítása egyértelműen szembeeségül a ~ túlértékelésével, amely a szemiták körében szokásos volt (1,27; 2,23; Gal 3,28); de 1Kor 11,3–10: itt még az értékrendet az Isten-férfi-asszony sor mutatja. A ~ dolga a nyilvános élet (Péld 31,23), a hadviselés (Kiv 17,9), a kultusz (23,17; 1Kor 14,34); a ~nak jogában áll a válás is, ha válólevelet ad (MTörv 24,1). → nő.

festék: → festés, → szépítőszér.

festés: Az ÓSz 3 alkalommal tesz róla említést: Jer 22,14 (terem vörösre ~ e), Ez 23,14 (falra kép ~e), Bölcs 13,13 (bálvány pirosra ~ e). Ásványi eredetű festékül a → minium szolgált, növényi eredetű festéket a → gránátalmából nyertek; a kármint (→ skarlát) a pajzstetű petéjéből és testéből, a → bíbort pedig egy csigafajta váladékából állították elő, amely a szír-föníciai partvidéken élt. Bizonyos fölszerelésekből, amelyek a királyok korából kerültek felszínre, W. F. Albright és K. Galling festőműhelyekre következtet. → szépítőszér.

Fesztusz (lat. 'ünnepélyes'), teljes nevén Porcius Fesztusz: Júdea helytartója (ur. Kr. u. 60–62), → Félix utóda. Jóindulatú volt, de nem élt elég ideig, hogy a Félix okozta károkat helyrehozhatta volna. Cezáreában elővezettette a fogoly Pált, de nem ítélte el, mert Pál mint róm. polgár a császárhoz föllebbezett (ApCsel 24,27–26,32). Júdeában halt meg.

Figellusz (vsz. a lat. *figulus* 'fazekas' becézése): Pál egyik kisázsiai kísérője (a másik Hermogenész), aki cserben hagyta az ap.-t (2Tim 1,15). A későbbi hagyomány aposztatának tartotta.

Filadelfia, Philadelphia (a gör. *Philadelphosz* szóból): 1. az ammoniták fővárosának, → Rabbának hellén neve. – 2. hellén város Lídiában, amely alapítójáról, II. Attalosz Philadelphoszról (ur. Kr. e. 159–138) kapta nevét. A Kogamisz D-i oldalán feküdt, a Tmolusz-hegység lábánál, a Szárdeszből Kolosszéba vezető útnál, termékeny vidéken. Keresztény közössége az egyik címzettje a Jel-beli 7 levélnek (3,7–13); amikor a zsidók üldözték, bátornak és hűségeseznek bizonyult, ezért dicséretben részesült.

Filemon (gör. 'aki szeret'): föltehetően kolosszei, jómódú keresztény, kinek háza a hívők összejöveteli helye volt. Pál vsz. Efezusban térítette meg (Filem 19). Egyik rabszolgája, Onesimus Rómába szökött. Itt Pál megkeresztelte és egy levél kíséretében visszaküldte ~hoz (→ Filemonnak írt levél).

Filemonnak írt levél, Filem: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. Megírására az adott alkalmat, hogy Pál ap. egy szökött rabszolgát visszaküld urához. → Onezimusz ui., aki Kolosszéban megszökött urától, → Filemontól, róm. fogságában felkereste az ap.-t, aki megtérítette és visszaküldte urához a ~lel együtt. A levél eredetiségéhez nem fér kétség, mert az ap. gondolat- és érzésvilágát tökéletesen tükrözi. Onezimusz efezusi püspökségének része lehetett abban, hogy ez az önmagában jelentéktelen levél fennmaradt. – Tartalma. Pál nagyon tapintatosan arra kéri Filemont, hogy fogadja vissza szökött rabszolgáját, Onezimuszt, és engedje el az okozott kár jóvátételét (12.18). Filemon már nem mint szolgát, hanem mint „szeretett testvért” kapja vissza Onezimuszt (16). Pál is reméli, hogy ellátogathat Kolosszéba (22).

Filétusz (gör., 'az, akit szeretnek'): tévtanító, akitől Pál óva intette Timóteust (2Tim 2,17 kk.). Mint → Himeusz is, azt tanította, hogy a feltámadás abban áll, hogy az ember a keresztségben újjászületik, vagyis hogy a feltámadás nem valóságos, hanem misztikus módon kell értelmezni. Tanítása a Róm 6,4–11; Kol 2,12 kk.; 3,1 egyoldalú értelmezésére vezethető vissza; Pál elhárította: 1Kor 15,12–34.

Filippi: makedóniai város. A Kr. e. 7. sz.-ban alapították Krenidesz ('források') néven. II. Fülöp Kr. e. 360: megnagyobbította és a maga nevére ~nek nevezte el. Kr. e. 168: Aemilius Paulus Perseus legyőzte Makedóniát; Kr. e. 146: Makedónia (~vel egyetemben) róm. tartomány lett; 4 kerületre osztották, ~ az első kerületbe esett, amelynek Amphipolisz volt a fővárosa. Az ApCsel 16,12 ~t a körzet legfontosabb városaként említi. Miután Augustus ~nél legyőzte Brutust és Cassiust (Kr. e. 42), a város tovább fejlődött, és Kr. e. 31: róm. kolónia lett (Colonia Augustus Julia Victrix Philippensium; vö. 16,12). Ettől kezdve megillette ~t a ius italicum. A lakosoknak kb. a fele lat. eredetű volt (nagy helyőrség állomásozott ~ben), ezek róm.-aknak tartották magukat (16,21). A lakosság másik fele gör.-makedón származásúakból és bevándoroltakból tevődött össze; ez utóbbiak közé zsidók is tartoztak, de még zsinagógájuk sem volt (16,13). Minthogy a Hémosz és a Pangaion hegyek közé esett és a Via Egnatia mentén feküdt, ~ mind katonai, mind kereskedelmi szempontból fontos volt. A közeli arany- és az ezüstbányák, amelyek révén a város meggazdagodott, Pál ap. idejére már kimerültek, ennek ellenére ~ még mindig kereskedelmi központ maradt. Az egyh.-at Pál 2. missz. útja alkalmával, 51: alapította meg ~ben (16,13–40; 1Tesz 2,2). Az első keresztény közösség csaknem teljesen megkeresztelkedett pogányokból állt. Pál mindvégig ragaszkodott a ~ekhez (Fil 1,3–8; 4,10–16), becsülte és kedvelte őket úgyannyira, hogy tőlük még anyagi támogatást is elfogadott (2,25; 4,10 kk.). A 3. missz. útján, 57 k. Pál meglátogatta a ~eket (ApCsel 20,1 kk.), és 58 húsvétján újra fölkereste őket (20,6).

Filippieknek írt levél, Fil: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. – I. Keletkezése. A filippiek hallottak Pál elfogatásáról, ezért Epafroditusszal pénzt küldtek neki. Epafroditusz megbetegedett s ez nem kis aggodalommal töltötte el a filippieket. Maga Epafroditusz is nyugtalankodott (2,25–30), és szeretett volna mielőbb visszatérni. Pál fölhasználta az alkalmat, hogy levelet küldjön vele. A ~, Pál legmelegebb, legszívélyesebb levele vsz. Rómában, az első fogság idejében (61–63) készült. – II. Tartalma. Néhány személyes közlésen (1,12–26; 2,19–30), valamint a pénzküldemény megköszönésén (4,10–20) kívül az ap.: a) figyelmeztetett az egységre és a kölcsönös szeretetre (1,27–2,18). A filippiek közt előfordulhattak nézeteltérések (4,2), ezért Pál alázatra intette őket, ami föltétele a szeretetnek (2,3). A keresztényeknek ua.-t a lelkiületet kell ápolniuk magukban, amely Krisztusban volt, aki mint Isten kiüresítette magát, szolgálai alakot öltött, hasonló lett az emberekhez (2,5–11: föltehetően egy ősi himnusz); b) a második részben Pál óva intett a zsidózóktól (3,2–21), a saját életét is vázolta, végül pedig figyelmeztette a keresztényeket kötelességeikre. – A ~ eredetiségét nem vitatják, de egysége kérdésében megoszlanak a vélemények. Valójában a 2,19–30 után a befejezést várnánk, de ehelyett egy hangvételnél eltérő másik rész következik. Lehetséges, hogy ez a rész (3,1–21) egy korábban írt másik levélből való, de az is föltehető, hogy diktálás közben Pál rossz híreket kapott, s ezzel kapcsolatban tesz a második részben észrevételeket.

filiszteusok (héb. peleset, pelistim; asszír palast, pilist; gör. filiszteim, palaisztinoi; lat. **philisthiim, philisthini, philisthaei, palaestini**): I. A ~ név egyetlen eddig ismert nyelvhez sem kapcsolható. Sokszor próbálták azonosítani a pelazgok és peleták (2Sám 8,18) nevével, de egyik sem helytálló. Palesztina a ~ról kapta nevét. – II. Történetük. Először III. Ramszesz fáraó uralkodásának elején (Kr. e. 1180 k.) bukkantak föl. A fáraó a szárazföldön birodalma szír tartományának É-i határánál, a tengeren pedig a Nílus torkolatánál legyőzte őket. A velük szövetséges népcsoportokkal egyetemben városokat kaptak – vsz. egyiptomi kolóniaként – Palesztina partvidékén: Gáza, Askelon, Asdod, Ekron és Gát. Az egyiptomiak szívesen elnézték É és K felé terjeszkedésüket. A bírák korának végére (Sámuel) sikerült visszaszorítaniuk az izr.-kat, és Sault is legyőzték, aki ellenük fordult (1Sám 4,1–12; 10,5; 13; 14,1–31.46; 17; 28; 31). Hatalmukat megtörve csak Dávid tudta eredeti helyükre visszaszorítani őket (2Sám 5,17–25; 8,1; 21,15–22); az, hogy adófizetői lettek, nem bizonyos. Az asszír föliratok először III. Adadnerari (ur Kr. e. 810–782) idejében említik őket. Júdával, Izr.-lel és a szír államokkal részt vettek az asszír birodalom elleni harcokban (III. Tiglat-Pilleszer, II. Szárgon, Szancherib, Azarhaddon), és ezért a Kr. e. 8. sz. vége felé önállóságuk elvesztésével bűnhődtek. Területük asszír tartomány lett, majd rövid ideig Egyiptom uralma alá került, azután bekebelezte az újbabilóniai és a perzsa birodalom. Kr. e. 333: Nagy Sándor ostrom alá vette Gázát. Később a Ptolemaioszok és a Szeleukidák versengtek a ~ virágzó kereskedővárosaiért. Korán hellén hatás alá kerültek; a Makkabeusok idején zsidóellenesek voltak (1Mak 3,41; 5,68). A Kr. e. 1. sz.-ban róm. uralom alá kerültek, de még a bizánci birodalom végéig fönmaradtak. – III. Kultúrájuk. A ~ eredeti műveltségéről keveset tudunk. Az egyiptomi ábrázolásban (III. Ramszesz harcai) bőrmellényt, rövid kötényt, hosszú, egyenes kardot v. tört, egy v. két lándzsát és kerek pajzsot viseltek; a hajukat fölfelé fésülték és egy szalaggal fogták össze, úgyhogy tollkoronára hasonlított (filiszteus tollsisak). Vitorlásaikat mádrfejekkel díszítették. Harci szekereikben, a fönmaradt néhány példányból kikövetkeztethetően hettita és É-szír mintára általában 3 harcos foglalt helyet. A máhát ökor vontatta kétkerekű kordén szállították. Hogy – > Gólját fegyverzetét jellegzetesnek lehet-e tekinteni (1Sám 17,5–7), az kétséges; inkább egy szír fejedelem felszerelésére emlékeztet (erősen felnagyítva, eltúlozva). A ~ letelepedésük után gyorsan átvették az őshonos kánaániak műveltségét. Kérdéses, hogy a part menti városokban előállított ún. filiszteus kerámiához, amely a műkénei kerámia egy oldalhajtsa, volt-e közül a ~nak, akiknek felbukkanásával időbelileg épp egybeesett e kerámia megjelenése. Az előkelő halottaknak ember alakú agyagszarkofágban való eltemetése nem filiszteus, hanem Egyiptomból átvett kánaáni szokás volt. A Kr. e. 10. sz.-ban a ~ kezében volt a vas monopóliuma Palesztinában (13,19–22). Az ÓSz-ben hangsúlyozzák, hogy körülméletlenek voltak. Eredeti nyelvükről igen keveset tudunk, így meg sem lehet közelebbről határozni. A ~ nem szemita nevei látszólag kisázsiai eredetre mutatnak, de a beolvadás folyamán hamarosan elvesztették jellegüket. Minden bizonnyal filiszteus a ~ fejedelmének rangjára utaló seranim, szó, amely csak a héb.-ben maradt fön többes számban, de a gör. türanosz szóval (kisázsiai jövevényszó) hangtani okokból nem egyeztethető. A ~ föltehetően hamar átvették a kánaániak nyelvét. A Kr. e. 6–5. sz.-ból fönmaradt egy kereskedelmi szerződés Asdodból arám nyelven. A forrásokban a ~ istenei mind szemiták: → Baal-Zebub (Ekron: 2Kir 1,2.3.6.16), → Dágon (Asdod: 1Sám 5,2–5.7; vö. Bír 16,23; 1Krón 10,10). Marna (Asdod) → Astarte (Asdod?: 1Sám 31,10). – A ~ az ún. tengeri népek második hullámához tartoztak. Kiindulópontjaik közül az ÓSz → Kaftort (Ám 9,7) említi, amely Kréta (v. Kapadókia?) lehetett. Közbülső állomásként Kisázsia DK-i részével számolhatunk; eredetüket ma nem lehet biztonsággal megállapítani. Elképzelhető, hogy a Duna középső térségéből kiinduló égei-tengeri megmozdulás hatására nyomultak előre.

49. Az ún. filiszteus kerámia példái

50. Filiszteus szarkofágtető Bet-Seánból. Kr. e. 12. sz.

fillér: → pénzérme.

Filológusz (gör. 'beszédes'): Rómában élő keresztény férfi, kinek Pál köszöntését küldte. A vele együtt említett Júlia vsz. a felesége, Nereusz és a nővére pedig a gyermekei voltak (Róm 16,15).

firmamentum: → égboltozat.

fiú: A héb. ben, az arám bar szónak, amelyet a ~ szóval szokás magyarra fordítani, jóval gazdagabb a jelentéstartalma mint a ~ szóé. Jelentheti egy apa közvetlen leszármazottját, egy állat kicsinyét (Kiv 12,5; Zsolt 147,9), egy fa hajtását (Ter 49,22), de vonatkozhat valamely közösség, pl. egy nép egyik tagjára (pl. Izr. fiai az izr.-k, Moáb fiai a moábiták stb., azaz egy ősatyának, Izr.-nek, ill. Moábnak a fiai), egy város valamelyik lakójára (Zsolt 149,2: Sion fiai, Ez 23,17: Babel fiai), valamelyik nemzetség egy tagjára (Ter 11,5; 1Sám 26,19; Mk 3,28: az emberek fiai egyszerűen emberek). Szó esik a próf. fiáról (pl. Ám 7,14); a gonoszság fiáról (2Sám 7,10: a gonoszok), az engedetlenség fiáról (Ef 2,2: az engedetlenek), a lakodalmas ház fiáról (értsd: násznép; Mt 23,15). A halál fia (1Sám 20,31; 26,16), a kárhozat fia (Mt 23,15), békesség fia (Lk 10,6) olyan ember, akire a halál, a kárhozat vár, ill. akit béke tölt el. A bölcsek rendszerint fiamnak nevezik tanítványaikat (Péld 2,1; 3,1.21 stb.). A költői nyelvben a nyilak az íj v. a tegez fiai (Jób 41,20; Siral 3,13). A → szülők iránti kötelesek elsősorban a ~ra hárultak az apjával szemben. Az ÓSz-ben a ~ példaképe József (Ter 45–50) és Tóbiás (Tób 4–14). Ugaritban a ~ köteles volt az apját a támadással szemben megvédeni, részegségében támogatni, helyette a kultikus teendőket ellátni, házán a tetőt megvastagítani, a ruháját tisztán tartani. Az apa rovására történő szemérmelenség és az apa elleni lázadás mind Izr.-ben (Ter 9,21–27; 35,22; 49,3 kk.; 2Sám 15–20), mind Ugaritban súlyos vétség volt, amit átokkal sújtottak. – → Isten fia, → Isten fiai.

Flavia Neapolis: → Szichem.

Flegon (gör. 'tűzről pattant'): római keresztény. Pál köszöntötte (Róm 16,14).

fogadalom: A ~tétel Izr.-ben nagyon elterjedt és igen ősi szokás lehetett. Nyilvánvalóan egyéni kezdeményezésből indult ki, hiszen az ÓSz nem írja sehol elő (csak a helye van meghatározva: MTörv 12,5 kk.; 17 kk.). Mindamellet sok helyen szerepel az ÓSz-ben, rendszerint a hozzá tartozó önkéntes adomány-nyal együtt (pl. Lev 7,16; MTörv 12,6.17). Ami valamilyen okból kötelező volt, az nem lehetett ~ tárgya. Fogadalmat valamilyen nehéz helyzetben tettek, Isten különös segítségét várva. Arra az esetre, ha Isten valóban megsegíti őket, vállalták valaminek a megtételét Isten dicsőségére; az összes pozitív ~ (személy v. tárgy odaajánlása Istennek v. a Templomnak) kapcsolódik valamilyen föltételhez (Ter 28,20; Szám 21,2; Bír 11,30 kk.; 1Sám 1,11). Hogy Isten jóindulatát megtapasztalhassák, tettek olyan fogadalmat is, amellyel valamitől való tartózkodásra kötelezték magukat; ilyenkor a ~ nem kapcsolódott föltételhez (1Sám 14,24; Szám 30). A ~tétel mindig kultikus cselekvés (áldozat, böjt stb.); szeretetből fakadó tettek ígéretét nem lehet a Bibliából kimutatni. Amikor beváltották a fogadalmat, hálát adtak Isten segítségéért, a bajból való szabadulásért. Ilyen alkalmakra születtek az olyan zsoltárok mint a Zsolt 65; 66; 116; más zsoltárok ~tételre utalnak. – Az idők folyamán visszaélések is előfordultak, ezért a törv. és a próf.-k fölléptek a ~ tisztasága védelmében. Így óvtak az elhamarkodott ~teltől, amit később nem tudtak volna a ~tevők beváltani (Szám 30,3; Préd 5,1–6; Sir 18,22 kk.); a fogadalmat nem lehetett kevésbé értékes v. tisztátalan dologgal megváltani (Lev 22,21–23; Mal 1,14); végül: a nők csak az apa v. a férj hozzájárulásával tettek fogadalmat (Szám 30,4–17). Minthogy a ~tétel meglehetősen gyakori volt, inkább korlátok közé kellett szorítani, semmint buzdítani rá. Gyakorivá válásával a ~ sokat veszített kötelező erejéből (Bír 11,35 kk.). Erre vall az is, hogy idővel a fogadalmat a följánlott dolognak (v. személynek) a hozzávetőleges ellenértékével is be lehetett váltani (Lev 27). Ebből következően a ~ vallási szempontból is veszített értékéből. A visszaélések mértékére a kol nidre imából is következtethetünk, amellyel a kiengeztelés napján a következő évben teendő fogadalmakat előre érvénytelennek nyilvánították. – A ~tétel

jellegetesen ósz-i szokás, amely az ÚSz-gel sokat veszített jelentőségéből. Mindamellet: Jézus csak a visszaélésekkel fordult szembe (Mt 15,5 kk.); a ~tétel megszüntetéséről nem volt szó, ezt az ősegyh. élete is tanúsítja (ApCsel 18,18; 21,24). → átok, → korbán, → nazír, → rechabíták.

fogadó: Jóllehet Palesztinában az év jelentős részében szabad ég alatt, az út mentén is el lehetett tölteni az éjszakát (vö. Ter 19,2; 28,11; Lk 21,37), az úton levők ~t is találtak, ahol megszállhattak. A ~ rendszerint egy bekerített udvarból állt, ahol helyiségek álltak az emberek és állataik rendelkezésére. Szükség esetén betegeket, sebesülteket is befogadtak ápolásra a ~ba (Lk 10,34). Az ÓSz-ben talán a tulajdonos nevének szerepel egy ilyen ~ (Jer 41,17: bizonytalan szöveg). Hogy az ÚSz-ben Lukács evangélista is ilyen ~ra gondolt-e, amikor a gör. katalüma (Vg: diversorium) szóval élt (Lk 2,7: Józsefnek és Máriának nem jutott szállás), nem lehet megállapítani. 22,11 (Mk 14,14): ugyanaz a gör. szó arra a helyiségre vonatkozik, ahol Jézus a húsvéti vacsorát el akarta költeni tanítványaival; egyébként Lukács a pandokheion szóval jelöli a ~t (Lk 10,34). Felirat tanúsítja, hogy Jeruzsálemben a zsinagógák melléképületeiben zarándokok kaphattak szállást (Kr. u. 1. sz.).

foglaló (héb. erabon; vö. Ter 38,17 kk.; gör. arrabón): jogi, kereskedelmi fogalom, ill. kifejezés; olyan érték (pénz, → zálogba adott tárgy stb.) rendelkezésre bocsátása, amellyel az, aki adja, további kötelezettségeket vállal azzal szemben, aki kapja. Pál ap. ~nak mondja a Lelket, akit a keresztyének a keresztségben kapnak meg (2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,14), vagyis a Szentlélek a megígért, jövőbeli üdvösség jele és záloga a jelenben, híd a jelen és az ígélet szerint nemsokára bekövetkező beteljesedés között. Róm 8,23: hasonló értelemben szerepel az aparkhé; a lélek csírái feljogosítanak a fogadott fiúságnak és testünk megváltásának várására.

fogoly: Ezzel a Palesztina dombvidékein ma is honos madárral szokták azonosítani a héb. kórét (értelme tkp. 'a kiáltó'). 1Sám 26,20: a hegyek közt vadásztak rá; Jer 17,11: utalás egy népi hiedelemre, amely szerint a ~ más madár tojását eltulajdonítja és kikölti. Bír 15,19: egy forrásnak Ain-Hakkoré a neve (= Fogoly-forrás), de a hozzá fűződő tört.-hez inkább a kórét voltaképpen értelme illik: a kiáltó forrása (Sámson).

fogság: → börtön, → száműzetés.

fogságban írt levelek, krisztológiai levelek: Ef, Kol, Fil és Filem. Pál ismételtlen említi bennük a bilincseit, magát pedig fogolynak mondja (Ef 3,1; 4,1; 6,20; Kol 4,3.18; Fil 1,7.13 kk.; Filem 1,9 kk.; 13). A magán jellegű Filem kivételével a többi tartalmilag is összetartozik, egységet alkot. Mivel Krisztusnak Isten üdvözítő tervében betöltött szerepe áll a középpontban, azért krisztológiai leveleknek is nevezik őket. Jóllehet a 2Tim szintén a börtönben keletkezett, nem szokás ide sorolni: tartalmilag különbözik a többitől. Az Ef és a Kol tartozik össze a legszorosabban, ugyanakkor a Fil tér el a legjobban a többitől, hangnemében és tartalmában egyaránt. Talán azért, mert Pál ezt a levelet egy baráti közösségnek írta. Lehetséges, hogy ez a levél valamivel későbbi: a Fil 1,12–16 szerint Pál közelebb látszik lenni a szabaduláshoz, mint a Ef és a Kol szerint. A Filem azért tartozik ide, mert átadóját, → Onezimumsz Pál úgy említi, mint aki elkísérte Tichikuszt (Kol 4,9), akire az Ef és Kol közvetítését bízta (Ef 6,21–22; Kol 4,7). Általános az a vélemény, hogy a ~ Pál 1. róm. fogsága idején, 61–63: keletkeztek, azon az alapon, hogy a) Pállal ott volt Arisztarchusz és Lukács (4,10.14; Filem 24; vö. ApCsel 27,2); b) Pál meglehetősen nagy szabadságot élvezett (Ef 6,19 kk.; Fil 1,12.20; Filem 10.24; vö. ApCsel 28,30 kk.), végül c) Pál remélte közeli kiszabadulását (Fil 1,13.26; 2,24; Filem 22). A 2Tim 4,6–8: Pál nem számolt többé a szabadulással, ezért ennek a levélnek egy későbbi fogság idején kellett keletkeznie. Néhány szakembernek (A. Deissmann, J. G. Duncan stb.) azt a föltevését hogy a ~ Efezusban keletkeztek, több érv támogatja, de nem olyan fokban, hogy miatta a hagyományos felfogást el kellene vetni. A fő nehézség az, hogy Lukács Efezusban nem Pállal volt (vö. ApCsel 20,5), s hogy ezt az efezusi fogságot, amelynek elég sokáig kellett tartania, Pál nem említi. Egy más felfogás szerint Pál Cezáreában írta a ~et. Ennek viszont az szól ellene, hogy Cezáreában Pál szabadságát sokkal jobban korlátozták (23,35; 24,27; 26,29).

folyó: hegyek között eredő állandó vízfolyás, amely tavaszi áradásával megöntözi a vidéket. A Szentírásban említett ~k: Jordán, Eufrátesz, Tigris, Nílus, Kebar, Abana, Parpar. Bővizű ~hoz hasonló a → Szövetség könyvének bölcsessége (Sir 24,23–27). Az üdvösség ~ként árad Istentől (Iz 66,12), a kiszáradt ~ viszont a pusztulás képe (19,5). Miként Édenből ~ eredt, hogy megöntözze a földet (Ter 1,20), úgy az új Jeruzsálemben (Ez 47,1–12) Isten trónjából élő víz ~ja fakad (Jel 22,1). S miként a ~ vize betölti a medret, úgy van tele bölcsességgel a törv., és mérhetetlenül sok áldás árad belőle (Sir 24,23–31). → áradás, → víz.

formatörténeti módszer: Segítségével lehet megkülönböztetni az → irodalmi műfajoknak v. irodalmi formáknak (pl. himnusz, sirató, hasonlat) azon jelentős részét, amelyekből a Biblia összetevődik. A ~ első feladata részletkutatások végzése annak megállapítására, hogy a Biblia kv.-eiben előforduló irodalmi formák milyen jellegűek és terjedelműek. Ezután következik azoknak az irodalmi törv.-szerűségeknek a számbavétele, amelyek minden irodalmi formában föllelhetők; azoknak a társadalmi, művelődési és vallási viszonyoknak a földerítése, amelyek hatására a megállapított irodalmi formák létrejöttek, ill. amelyekbe beágyazódtak („Sitz im Leben”). Természetesen a különféle irodalmi formák esetleges fejlődésével is számolni kell, és a Bibliában előforduló irodalmi formákat össze kell vetni a különféle egyéb, mindenekelőtt a K-i irodalomból ismert formákkal; meg kell kísérelni annak a sokszor bonyolult folyamatnak a rekonstruálását is, amely végbemehetett, míg egy-egy anyag irodalmi formát öltött. – A ~ Németországban bontakozott ki. A formatörténet műszót első ízben M. Dibelius alkalmazta. A zsoltárokat elsőként H. Gunkel vizsgálta ~rel. A kérdéskör kitűnő összefoglalását O. Eissfeldtnek köszönhetjük (Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964). Az ÚSz-re először M. Dibelius alkalmazta. – A ~ az irodalomkritika képviselőivel szemben bebizonyította, hogy a Biblia szerzőinek stílusát nem annyira a személyiségük határozta meg, hanem sokkal inkább azok a megszokott sztereotip formák, amelyek az akkori irodalomban általánosak voltak. Ezek ismerete elengedhetetlen a hiteles bibliamagyarázathoz. Csak akkor lehet biztonsággal megállapítani, hogy a Biblia szerzői milyen céllal, szándékkal írták kv.-eiket, ha szavaikat a korabeli irodalmi nézetek és szokások tükrében vizsgáljuk. Nem kétséges: az ev.-kritika terén a ~ az ellenkező végletbe esett; szinte teljesen kikapcsolta a szerzők irodalmi szerepét, egyéniségét s az → evangéliumok keletkezését egyedül az őskeresztény közösségre vezette vissza. Ezek az antióchiai v. jeruzsálemi közösségek szolgáltatták – úgymond – az evangélistáknak az anyagot, azokat a legkisebb irodalmi egységeket, amelyekben a hitük megfogalmazódott; az evangélisták csupán ennek az anyagnak időrendbe szedésére, helyrajzi keretbe foglalására szorítkoztak. „Az eredetit mindig az egyes történetek képviselik, a különféle mondások, nem pedig az összekötő szöveg, az átvezetések v. az összefoglaló megjegyzések” (M. Dibelius). Ezen túlmenően: nem csupán az összekötő szöveg, a keret lehet csaknem értéktelen, hanem maga az anyag, a tört. sem tükrözi mindig hitelesen a lezajlott eseményt, legalábbis a keletkezésében szerepet játszott szándék nem ez volt. A tkp.-i cél a ~ hívei szerint az volt, hogy a hívek hitükről tanúságot tegyenek, ill. hogy többé-kevésbé már kialakult liturgiájukat megmagyarázzák, és így a hívők hitét erősítsék, a zsidókat és a pogányokat pedig a hitre elvezessék. Ezzel a ~ olyan következtetésre jutott, amelyet eredeti megfogalmazásában nem lehet elfogadni. Mindamelllett: hogy a katolikus exegézis jó ideig tartózkodó volt a ~rel szemben, az a ~ helytelen alkalmazásával függ össze, a ~nek magának azonban nem róható föl. A → Divino afflante Spiritu enciklika is kiemeli az irodalmi formák szem előtt tartásának fontosságát, különösen a tört.-i jellegű részekben, és arra ösztönzi a katolikus exegétákat, vizsgálják meg, hogy az a beszéd mód v. irodalmi műfaj, amelyet a szt. szerző használt, mit jelent a helyes és megfelelő értelmezés szempontjából, és arra inti a katolikus exegétát: győződjön meg róla, hogy ennek elhanyagolása kárára válik a katolikus exegézisnek. A pápai Bibliikus Bizottság irányelveiben (De historica Evangeliorum veritate, 1964. ápr. 21.) a ~ elfogadható elemeit megfelelően méltatta, és az ev.-ok keletkezésében a kérügma szerepe külön hangsúlyt kapott, s ez a magyarázat a II. Vatikáni Zsinat Dei Verbum c. dogmatikai konstitúciójába is belekerült.

forrás (héb. ajin): A dombon épült városon kívül található ~ életbevágóan fontos volt a lakosság vízellátása szempontjából. Hogy mindig, → ostrom idején is legyen elegendő (élő!) víz, már a középső bronzkorban föld

alatti folyosókat vágtak a sziklába, amely a ~hoz vezetett, így Gézerben, Jeruzsálemben, Gibeában, Jibleámban, Megiddóban, Etamban és Lachisban; Jeruzsálemben egy föld alatti csatornán a városon belülrre vezették a Gichon vizét, amely a → Siloe taváig vezetett. Az ÓSz-ben számtalan ~sal találkozunk, s a helységnevekben is sok 'forrás' szerepel (→ En). A Péld 8,28 említi a mélység ~át, az ősforrást (tehóm; → föld; →ősvíz). Péld 5,16: a feleséget jelképezi a ~; Én 4,15: a menyasszony jelképe.

Fortunátusz (lat. 'szerencsés'): korintusi keresztény férfi. Az 1Kor írásakor Pál mellett volt. Vsz. Sztefanász, Achaikusz és ~ hozta Pálnak a 7,1: említett levelet és vitte rá a választ, az 1Kor-t.

fórum: → piac.

Forum Appia: piac a Via Appia mentén Itáliában. Appius Claudius Caecus alapította (Kr. e. 312). Később jelentős kereskedelmi központtá fejlődött. Amikor Pált fogolyként Rómába vitték, a városból a ~ig mentek elébe a hívők, hogy üdvözöljék (ApCsel 28,15).

főangyal, arkangyal: Csak az ÚSz-ben fordul elő ez az elnevezés (Júd 9; 1Tesz 4,16), de akikre vonatkozik, azok az ÓSz-ben is szerepelnek: „Az Úr seregének vezére” (Józs 5,15); → Mihály, „az egyik legfőbb fejedelem” (Dán 10,13); ill. „a nagy fejedelem” (12,1); Tób 12,15 szerint → Ráfael „egy a hét angyal közül, aki mindig készen áll arra, hogy az Úr fölséges színe elé lépjen” (vö. Jel 8,2). A ~ok száma változó: a zsidó apokaliptikában 7 v. 4, ill. 3; a rabbik hatot v. hetet tartanak számon. Némelyek azzal a 4 angyallal azonosítják őket, akik az Úr színe előtt állnak s látják az Úr arcát. A későbbi keresztény hagyomány Mihályon és Ráfaelen kívül → Gábort is közéjük sorolta.

Fóbe (gör. 'a tisztá'): pogánykeresztény nő Rómában, aki a kenkreai egyház szolgálatában állt (→ diakoniszsa). Pál melegen ajánlotta a róm. hívőknek (Róm 16,1 kk.); vsz. ő vitte el Rómába a rómaiaknak írt levelet.

föld: I. Anyag. A) A fogalom és jelölése. ~nek (héb. adamah) eredetileg csak vörös szántó~et (vö. az arab adima 'vörösésbarna' szóval) v. a humuszt, a termőtalajt tekintették, szemben a szürkésfehér mészkővel Palesztina pusztáiban. Gyász, bűnbánat jeléül ~et (port, hamut) hintettek a fejükre (1Sám 4,12; 2Sám 1,2; 15,32; Neh 9,1). Edényt (Iz 45,9), oltárt (Kiv 20,24) és öntőformát (1Kir 7,46) állítottak elő ~ből (→ agyagból). Abból, hogy Naamán egy szekerre való ~et vitt magával Damaszkuszba (2Kir 5,17), a ~nek 'szántóföld' értelmére következtethetünk. A szántó~et megművelték (Ter 2,5; 2Sám 9,10 stb.), trágyázták (vö. Jer 8,2; 16,4), bevették (Ter 47,23); a víz termékennyé tette (2,6; 1Kir 17,14; 18,1; Iz 30,23; Jer 14,4); a ~ön élnek a „csúszómászó” állatok (Ter 1,25; 6,20 stb.). Ez a ~ lehet valakinek a tulajdona (Jób 31,38; Zak 13,5). Ter 12,3; 28,14; Iz 24,21; Jer 25,26; Ám 3,2 stb.: a szántó~ jelentette a pusztával szemben a sík felületnek képzelt ~nek azt a zónáját, amelyet az emberiség benépesített. A ~ életet ad a halandónak. Ebben az értelemben Ezekiel szívesen nevezi Palesztinát Izr. termő ~jének, táplálójának. Más népekkel kapcsolatban sem politikai, hanem gazdasági fogalom a ~; vö. Iz 7,16, ahol Izr. és Arám ~jének pusztasággá válásáról van szó. B) A ~ mint anya (anya~). Az a gondolat, hogy a ~ anya, ősrégi és világszerte elterjedt. Már Vergilius omniparensnek, Aiszkhülosz pedig „mindenek anyjájá”-nak nevezte a ~et. Ilyen értelemben nemcsak növényeket sarjast, hanem az állatnak, sőt az embernek is létet ad: a magzat a ~ben keletkezik és titokzatos módon kerül az anyaméhbe. Ennek az elképzelésnek a Bibliában is föllelhetők a nyomai, művelődéstört.-ileg régebbi kozmikus formájában éppúgy, mint a ~műveléshez kapcsolódó későbbi változatában. Az első formában, amely még a 2. változat kialakulása után is tovább élt, a ~ tagolatlan (differenciálatlan) egész, és mint ilyen az élet ősforrása rejtett mélyén keletkezik az emberi szervezet (Zsolt 139,15; vö. Ter 1,25). A második formában, amely a ~művelésre áttéréssel párhuzamosan bontakozott ki, a ~ 'humusz, termő~' értelemben (vö. homo humus) minden élet kezdete, kútfeje. A Bibliában ez utóbbi változatra korábbi időből van adat, mint az elsőre: a 2,7 szerint Isten az embert a ~ porából (adamah) alkotta és a 2,19 szerint az állatokat szintén. (3,19 vö. Jób 1,21; Préd 5,14 és Sir 40,1): „a por (= ~) vagy és a porba (= a ~be) térsz vissza” gondolat megfogalmazása; ugyanakkor 40,1: a ~

„mindenek anyja”. – C) A ~ az üdvösség történetében. A szemiták gondolatvilágában a természet és az ember sorsa szorosan összefüggött egymással. Mindenekelőtt a szántó~ függött a természettől, amely alapja a ~művelésnek, a letelepedett életmódnak. Következésképpen az ember Istenhez való viszonyának az embernek a ~höz való viszonyában is tükröződnie kellett, amely Isten irgalmából és jóságából az életet lehetővé tette számára. A Ter 2 az eredeti állapot emlékét őrzi, amikor még nem kellett fáradoznia a ~ megművelésével, az életfenntartó javak megszerzésével: a → Paradicsom és a ~ csodálatos termékenységének leírása. Isten a porból (= ~) alkotott embert (2,7), de mert szembeszegült vele, elűzte onnan, „hogyművelje a földet, amelyből lett” (3,23). A ~ön nyilvánvalóan olyan állapotok uralkodtak, mint később. Más elképzelés szerint a ~ön eredetileg nem voltak a körülmények mostohák, de az ember bűne következtében átok nehezedett rá (2,9; 3,17.19). Ennek ellenére: jó dolog egy darab ~et birtokolni. De az emberiség egy részének ebben a jóban sem lehet része, mert testvéreire támadt, és a ~et, mindenek anyját vérrel öntözte. Ez a 4. f. voltaképpen monda-nivalója: mivel Kain, a ~műves (4,2) megölte öccsét, a ~ mint mindkettőjük anyja megtagadja tőle gyümölcsseit (4,10–12). 5,29: újra megjelenik a ~ megátkozásának gondolata, de most már reménykeltő összefüggésben, mert Noéban nagymértékben veszít erejéből. Ezt mint egy későbbi, teljesebb üdvösségnek az ígérete, ill. a záloga, a szőlőművelés fölfedezése tanúsítja (9,20). Még pozitívabb megítélést kap a ~ a választott nép élet-tereként. Elsősorban a deuteronomikus szerző és Ezekiel képviseli ezt az álláspontot a ~et illetően, amikor az → Ígéret földjét emlegetik. Itt a nép Jahve áldásában részesül, amely a kövér, termékeny ~ben realizálódik (Neh 9,25; vö. Józs 23,13.15; 1Kir 14,15), úgy hogy a Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; MTörv 26,9.15 „tejjel-mézzel folyó” ~et v. országot emleget (egyébként mindig csak ország). Jahve megesküdt, hogy ezt a ~et Izr.-nek adja örökségül (Lev 20,24; MTörv 7,13; 1Kir 8,34.40), de birtoklásának az Istentől szabott törv.-ek megtartása a feltétele: csak ha megtartja Isten parancsait, akkor élvezheti Izr. az Ígéret ~jének termését (a gabonát, bort, olajat; MTörv 7,13), és akkor lesz része hosszú életben (Kiv 20,12; MTörv 4,10 kk.; 5,16 stb.). Mint a Sinai (Kiv 3,5), Palesztina is szt. ~ (Zak 2,16), mert Jahve tulajdona (Iz 14,2; 2Krón 7,20). Ezért nem szabad beszennyezni. Ha a nép nem tartja meg az Isten törv.-ét, átok száll a ~jére (MTörv 28,18), Jahve kiirtja az Ígéret ~jéről (28,21.63; Józs 23,13), és elpusztítja a ~ színéről (MTörv 6,15; 1Kir 13,34). Ez, amivel a próf.-k újra meg újra fenyegették a népet jövődöléseikben (vö. Iz 6,11; Jer 7,20; 35,10; Ám 7,11.17), be is következett, mert Izr. életmódjával és tetteivel beszennyezte ~jét (Ez 36,17 kk). De Jahve egyszer újra visszatelepíti népét arra a ~re, amelyet az atyáknak adott (20,42; 37,12; Ám 9,15), és soha többé nem űzi el. Áldásával visszatér az ősidők termékenysége (Iz 30,23 kk). – II. Tér fogalom. A) A fogalom értelmezése. Az adamahtól eltérően az eresz nem anyag, hanem térfogalom; eredeti jelentése vsz. ’~felszín’; az a felszín, sík felület, térség, ahol a mindennapi élet eseményei lejátszódnak (Kiv 10,5.15; 1Sám 25,23; 26,8; Iz 18,6; Ám 3,5; 9,9 stb.), s ahol az ember is él (Ter 28,4; 31,3; 48,21; Lev 26,34 stb.). Ha az ember ezt az életteret határok közé zárva szemléli, más területekkel szemben, akkor az eresz politikai tartalommal töltődik meg: egy valamely város, törzs v. nép lakóhelyét, életterét jelöli; ilyenkor rendszerint országnak fordítják. A ~ (eresz) mint olyan, ami az ember lába alatt van, így ellentéte az → égboltozatnak, amely az ember feje fölött van, része a világmindenségnek, kozmikus fogalom. A ~ így a szövegkörnyezettől függően többé v. kevésbé átfogó értelmű. Nagyon gyakran jelenti a kozmosz (ég és ~) felét; a ~höz ilyenkor a tenger és az alvilág is hozzátartozik; az ég és a ~ együtt alkotja a világmindenséget (Ter 1,1; Iz 1,2; Mt 5,18 stb.). Másutt az ég, a ~ és a tenger (→ víz, → ősvíz) szerepel együtt. Ez esetben a ~ ’száraz~’ értelmű (Ter 1,9–10; Kiv 20,4.11; Zsolt 146,6; ApCsel 4,24; 14,15; Jel 10,6 stb.). Végül találkozunk még az ég, a ~ és az alvilág szókapcsolattal is (Fil 2,10; vö. Jel 5,3: a föld alatt), de az alvilág a ~ mélysége is lehet (pl. Iz 44,23). – B) A ~ kozmikus vonatkozásai. 1. Mai tudományos értelemben véve a Biblia nem nyújt képet a ~ alakjáról, szerkezetéről, keletkezéséről. A szt. szerzők beérték azzal, hogy érzékeléseikre hagyatkozzanak, így világmépük – mint kortársaiké is – a külső látszatra épül és az akkori ~rajzi ismeretek szintjén áll. Kozmológiai ismereteiket, ahogy Bábel papjai, ők sem törekedtek rendszerbe foglalni. Így a különféle adatok, amelyeket egymástól sokszor térben is, időben is nagyon messze eső szövegekben találunk, eltérhetnek egymástól; ilyen pl. az, hogy az ősvíz is, a → seol is a ~ alatt van (Jón 2,3.6), v. hogy

egyszer kör alakú a ~, máskor viszont a ~ 4 sarkáról esik szó. – 2. A talajvíz és a tenger azt a gondolatot támasztották, hogy a ~ a hatalmas őstengeren nyugszik (tehóm: Ter 49,25; Kiv 20,4; Zsolt 24,2; 136,6). Azt, hogy a ~ gömb alakú, még nem tudták. Izr.-ben, mint Mezopotámiában is, sík felületűnek képzelték a ~et, mégpedig – a látóhatár miatt – kör alakú korongnak (Jób 26,10; Péld 8,27; Iz 40,22: ~kerekség). A ~et körös-körül a tenger „keserű” árja mossa, ez a ~ alatt kapcsolatban van az édes vízzel, amelyből a források, a tehóm „szemei” fakadnak. (Ter 7,11; 8,3; Péld 8,24.29); a víz a folyókon át visszaömlik a tengerbe (Préd 1,7). A ~kerekség alapokon nyugszik (2Sám 22,16; Zsolt 18,16; 82,5; 104,5; Péld 8,29; Iz 24,18) v. oszlopokon áll (1Sám 2,8; Jób 9,6; Zsolt 75,4), amelyeknek alapzatuk van (vö. Jób 38,6). A hegyek hatalmas tömegeit saját alapjaik tartják (MTörv 32,22; Zsolt 18,8), amelyek mint a ~ alapjai is, a tenger „szívében” = közepében vannak (vö. 46,3; Jón 2,6–7). Az akkád kozmológiában hegylánc határolja a ~kerekséget; ezen nyugszik az égboltozat kupolaként. Jób 26,11: itt a hegyek szerepét oszlopok töltik be; 2Sám 22,8 viszont az ég alapjait említi. A ~kerekséget szegélyező hegyláncon 2 nyílás van; az egyiket fölkel, a másikon lenyugszik a nap; ennek az elképzelésnek a Bibliában is található nyomai (Zak 1,8: LXX; 6,1: a hegyek, amelyek közt a nap fölkel, ércből vannak; vö. Hénoch [etióp] 18,6 kk.; 24,2 kk.). Mezopotámiában a más népekkel való érintkezés folytán igen hamar tudatára ébredtek, hogy a ~ nagyobb és a formája is más. Ennek ellenére ragaszkodtak a régi elképzeléshez. Ezt egy babilóniai térkép tanúsítja a perzsa uralom idejéből, amelyen a ~ kör alakú és a központja Babel. Körös-körül a tenger hullámzik. A tenger másik oldalán, tehát valójában már kívül a ~ön, 7 háromszög látható; ezek a messze eső területeknek a jelei. A világmindenség szerkezetének ez a primitív képe architektonikus törv.-ekre vezethető vissza, így – e látásmód szükségszerű következményeként – nem ad választ arra a kérdésre, mi tartja a kozmosz épületét. A víz állaga ezt nem tette lehetővé, s a kérdés megmaradt a világ titkának (vö. Jób 38,6). – 3. Ezenkívül találkozunk egy vsz. régebbi, de nem teljesen háttérbe szorított másik felfogás nyomaival is. Eszerint a ~ négyszögletes és a 4 sarkán függ; vö. a Samast dicsőítő akkád himnusszal, amelyben a napisten a ~ sarkait az égből egyensúlyban tartja. Vsz. 38,12 kk. is hasonló elképzelést rejt a kép mögött: a hajnalpír lezárja a ~ széleit és így kirekeszti a gonoszokat; 26,7: Isten felfüggeszti a ~et. 37,3: Isten villámai a ~ határáig eljutnak. Iz 11,12: a ~ 4 széle (vö. Ez 7,2; Mt 24,31); ehhez kapcsolódik a 4 → szél (Jer 49,36: „az ég négy tája felől”; Ez 37,9; Jel 7,1: a ~ 4 sarkán angyalok álltak és feltartóztatták a ~ 4 szelét). A kánaániak messze É-ra képzelték a mitikus → Isten hegyét (Szafon), ahogy Kassziusz hegye is Szíria É-i részén áll, amely képmásául szolgált. Erről van szó: Iz 14,13; Ez 28,14 kk. (vö. Zsolt 48,3: a Sion a Szafon legmagasabb csúcsa) és talán: 89,13. – 4. Egy kozmikus-biológiai elképzelés maradványa lehet Palesztina köldöknek nevezése. Először Nippur kapta ezt a nevet Babilóniában, majd Babel. E 2 város tartotta az élet fonálát az ég és a ~ között, ezért Dúr-an-kinak nevezték őket (‘kötelék az ég és föld között’). – C) A ~ teológiai szempontból. Az Izr.-lei szomszédos népek kozmogóniája szerint a ~et már a demiurgosz alkotó tevékenysége előtt magában foglalta az ősananyag, amelyből ki kellett szabadítani. Ennek a felfogásnak a nyomai a Bibliában is föllelhetők, de áthatja az a hit, hogy a Teremtő abszolút független és mindenható (→ teremtés). A ~ Isten teremtő művének köszöni létét, így az Istené (24,1; 95,4 kk.; 1Kor 10,26). Isten egyszersmind a ~, a világ ura is (Zak 4,13; Jel 11,4). Ha az ég Isten trónja, akkor a ~ a számlója (Iz 66,1; Mt 5,35; ApCsel 7,49). Az a félelem, amelyet Isten megjelenése kelt a ~ön, költői kifejezése transzcendenciájának (Zsolt 18,16; 77,17; 97,4 kk.; Hab 3,6 stb.). Az éghez képest a ~ kicsi, viszonylagos értékű és tökéletlen (Jn 3,31; 1Kor 15,47; Zsid 8,4 kk.), ezért jelent valami rendkívülit, ha valakinek a ~ön hatalma van a bűnököt megbocsátani (Mt 6,10). Ami a ~ön történik, annak nincs értéke, ha az égből nem kap igazolást (Mt 16,19; 18,18). Mint Isten teremtménye a ~ oltalmazza az igazakat (Jel 12,16). – D) A szoteriológiai szempontok. Mint az ember lakóhelye (Ter 1,28; Zsolt 115,16 stb.) a ~ az üdvösség tört.-ének is a színhelye. Minthogy az első nemzedékek a bűneikkel romlottá tették és erőszakkal töltötték be, a vizek megindultak, és a felülről szakadó és alulról előtörő víztömegek a ~et újra a → káosz állapotába sodorták vissza (Ter 6,11; 2Pét 3,6). A P szerint így ért véget az az idilli őskor, amelyben az ember békén együtt élhetett az állatokkal. A vízözön után a félelem és a létharc ideje köszöntött az emberiségre. Nemcsak a növények szolgáltak eledelül, hanem minden élő, az ember kivételével (Ter 9,2 kk.). A próf.-k tudják, hogy ez az

egyébként → eónnak nevezett idő, állapot nem végleges. Vissza fog térni az az idő, amikor „együtt lakik a farkas a báránnyal és a párduc együtt tanyázik a gödölyével”, a borjú az oroszlánnal legelészik, az oroszlán pedig szalmát eszik (Iz 11,6; 65,25). Isten új ~et teremt, ahol nem lesz nyomorúság, sem az öregség nem nehezedik az emberre (65,17 kk.; 66,22; Jel 21,1), ahol igazságosság fog lakni (2Pét 3,13). Minthogy a mostani ~et megrontotta a „nagy kéjnő” (Jel 19,2), a tűznek válik martalékvává (2Pét 3,7.10; → világégés). Addig az → Egyházra mint „a föld sója”-ra (Mt 5,13) hárul a feladat, hogy a romlást távol tartsa; a kifejezésben a ~ a ~ lakóit jelenti. Zsidó értelmezés szerint az ember egy a természettel (vö. pl. Róm 8,19 kk.). A ~ jelenlegi formájában az embernek nem szabad ~i kincseket gyűjtenie (Mt 6,10) v. a boldogságát, az üdvösségét itt a ~ön keresnie (Jak 5,5). Minthogy Krisztus a világ Ura, és mindeneket magához vonz (Jn 12,32), azokról, akiket megváltott, elmondható, hogy „a földről megváltott” (Jel 14,3; vö. pl. 3,1 kk.). Tehát idegennek, jövevénynek kell magukat tekinteniük a ~ön (Zsid 11,13; 1Pét 2,11), el kell fordulniuk a ~iektől és el kell fojtaniuk magukban azt, ami ~ies: az erkölcstelenséget, a tisztátalanságot, az érzéki vágyakat stb. (Kol 3,2.5).

földművelés: I. Palesztinában igen messze múltba nyúlik vissza a letelepedett életmód és a városépítés (→ város); ez azzal függ össze, hogy nagyon régóta művelték a földet. Olyan települések, mint Jerikó és Enan (Én-Mallaha) tanúsítják: a vadászó és gyűjtögető életmódról a javak megtermelésére a korai csiszolt kőkorbán (neolitikum) térhettek át Kr. e. 8000 és 7000 között. A kőrézkorbán (kalkolitikum: Kr. e. 4000–3000) maguk a Tell Abu Matar telepesei is ~ből élhettek a Negeben Beerseba mellett. A felszínre került sok, részben már → téglából épült → gabonarakta arra enged következtetni, hogy a korai bronzkorbán Jerikóban, Aradban virágzó ~ folyt. Ezzel párhuzamosan a korai bronzkor végétől irtották az erdőket, hogy minél több szántóföldhöz jussanak. A királyok korában Bet-Semes valósággal központja volt az olaj- és szőlőtermelésnek. Külön figyelmet érdemel a II. Jerobeám korából való hatalmas gabonarakta Megiddóban. Jellegzetesen paraszti környezetet mutatnak az ásatások során felszínre került leletek Jézus korában Názáretben is. – II. A fő termények a Biblia tanúsága szerint a gabona, a bor és az olaj (MTörv 7,13; Neh 5,11; Oz 2,8). A Gézerben talált → naptár szerint a szept./okt. és az okt./nov. hónapokat az olajbogyó leszüretelésének szentelték; nov./dec. és dec./jan. hónapokban volt a vetés ideje; jan./febr. és febr./márc. hónapokban hüvelyeseket, zöldségfélét vetettek, természetek; márc./ápr. hónapban a lent nyútták ki; ápr./máj. volt az árpa aratásának ideje; máj./jún. hónapban a búzát és a tönkölyt takarították be, jún./júl. és júl./aug. hónapban a szőlőt szüretelték le; aug./szept. hónapban volt az ún. nyári gyümölcsök (füge stb.) szüretje. Az Ígéret földjének elfoglalásával Izr. fiai a nomád életmódról áttértek a ~re; ez mind társadalmi, mind vallási téren gyökeres változásokkal járt együtt. Egyebek közt a ~sel összefüggő kánaáni → ünnepeket is átvették, de beépítették őket az üdvösség tört.-ébe, így új értelmet kaptak.

földrengés: Palesztinában meglehetősen gyakori volt a ~. Amelyekről a hagyományból tudunk, azok nem vulkanikus, hanem mind tektonikus eredetűek, vagyis a földkéreg szerkezeti mozgásával v. föld alatti barlangok keletkezése következtében a felszín beszakadásával függtek össze. (Ez utóbbiak csak kevésbé fontos helyi jelenségeknek számítottak.) C. Schaeffer szerint az ókori K-en a ~ek nagy hatással voltak a művelődési korok egymásutánjára. Az ÓSz-ben Saul (1Sám 14,15) és Júda királyának, Uzijának (Ám 1,1; Zak 14,5) idejében, az ÚSz-ben Jézus halálakor (Mt 27,51) és akkor van szó ~ről, amikor Pál ap.-t Filippiben Szilással bebörtönözték (ApCsel 16,26). Izr. fiai úgy gondolták, hogy a föld azért reng, mert Jahve megremegetti az → oszlopokat, amelyek tartják (Jób 9,6; vö. Zsolt 75,4). Isten magáról adott kinyilatkoztatását látták benne (Kiv 19,18; 1Kir 19,11); a ~nek ezt az értelmezését a pogányok is magukévá tették (Mt 27,51–54); az ÓSz-ben a próf.-k és a költők gyakran hivatkoznak ~re (→ teofánia). Elsősorban azok közé a természeti katasztrófák közé tartozik a ~, amelyek a Biblia hagyománya szerint Jahve → ítéletre jövetelét kísérik (Szám 16,31; Ám 8,8; Mik 1,3 kk.; Iz 13,13; 24,19 kk.; Ez 38,19 kk.; Jo 2,10; Zsolt 18,8; 114,4.6 kk.; Jel 6,12 stb); az eszkatologikus korban egyike lesz a rettenetet keltő jelenségeknek (Iz 13,13; Mt 24,7; Mk 13,8). → Kolossze, → Laodicea.

fölkenés: → megkenés.

Fölkent: → megkenés, → Messiás.

Fölséges: → Eljon.

fölszentelés: → papszentelés, → templomszentelési ünnep.

Fönícia: partvidék a Földközi-tenger mentén, a Kármeltől egészen az Eleutherosz folyóig, a mai Szahl-fennsík. – Kikötői: Akko, Akcib, Tírusz, Szárepta, Szidon, Bejrut, Gebál (Büblasz), Tripolisz, Szimirra, Arvad. Termékei: cédrusfa, bor, gabona. A ~ elnevezés hellén (már a LXX-ban is megtalálható); az, hogy az Egyiptomban az óbirodalom korától általános fnhv elnevezésből ered, nem vsz. Az sem tehető fel, hogy a ~iak elnevezést a gör.-ök v. az egyiptomiak használták; valószínűbb az, hogy a phoinix 'bíborpiros' volt a gör. megfelelője a Nuziban fönmaradt akkád szövegekből kimutatott kinahhu elnevezésnek, amellyel → Kánaán neve is összefügg. Ezzel összhangban van az is, hogy az akkád és egyiptomi szövegekben ~ Kánaánra vonatkozik, s hogy a ~iak magukat kánaániaknak (Mk 7,26: szírföníciai = Mt 15,22: kánaáni) nevezték, hazájukat pedig Kánaánnak hívták (így az ÓSz és az ÚSz is); szívesen nevezték magukat városaik után is (az ÓSz-ben: szidoniak), ezt az asszír oklevelek is tanúsítják. – A ~iakat a Ter 10,15 szemita eredetűeknek mondja, de ez az eredet nem bizonyos: az egyiptomiak – az egyiptomiakkal, a líbiaiakkal és az etiópiáikkal egyetemben – vörös (vö. phoinix) színűnek ábrázolták őket, a szemitákat viszont sárga színűnek: mindenesetre teljesen szemita jellegűvé váltak. Föltehetően a nagy kánaáni népvándorlás során húzódtak a Földközi-tenger mentén elterülő keskeny földszávrá. A régi földrajztudósok azt tartották a hajós népként ismert ~iakról, hogy a távoli tengeri térség volt a hazájuk, és Mezopotámiát átszelve a Perzsa-öböltől húzódtak a Földközi-tenger mellékére; e nézetnek azonban nem adhatunk hitelt. Hérodotosz szerint a Vörös-tenger felől, tehát D felől nyomultak későbbi hazájukba. Az ugariti szövegek alapján R. Dussaud arra gondol, hogy Arábiából érkeztek és egy ideig a Negeben tartózkodtak, de ezt pl. R. de Vaux cáfolja. – A ~iak tört.-ét a legrégebbi időből egyiptomi forrásokból ismerjük. I. Tuthmószisz korától III. Ramszesz idejéig egyiptomi fennhatóság alá tartoztak. Az amarnai korszakban egyiptomi helytartó volt Tíruszban, Bejrutban, Szimirrában és Szidonban. III. Tuthmószisz ~ partvidékén katonai támaszpontokat létesített. III. Ramszesz halála után a ~iak fokozatosan kivívták önállóságukat, és Szidon lett a legfontosabb városuk. A Kr. e. 12. sz. első felében Tírusz ragadta magához az elsőséget. A tíruszi királyok nevét Josephus Flavius őrizte meg. Az adatokból kikövetkeztethetően a Kr. e. 9. sz.-ban barátságos viszonyban volt Izr.-l: kereskedtek egymással, s kapcsolatuk a hajózásra és építészetre is kiterjedt. Izr. É-i törzsei szövetkeztek ~val és részesedtek a jólétéből (49,13–20). Különösen Dávid, Salamon és Acháb tartott szoros kapcsolatot ~val; Acháb ~i királylányt vett feleségül (Izebel). Így Izr.-ben jól ismerték a ~i viszonyokat (Iz 23; Ez 27). A próf.-k Tírusz elleni jóvendölései (Iz 23; Jer 25,22; Ez 26,1–28,19; Ám 1,9 kk.; Zak 9,3 kk.) ~ kultikus hatására vezethetők vissza (Baal). Már I. Nebukadnezár és III. Tiglat-Pilleszer megtámadta Tíruszt, II. Asszurnaszirpál és III. Szalmanaszár pedig adófizetésre kötelezte. Az arvadi Matinu-bahi lázadását Karkarnál leverték. További fölkelések: Tíruszban II. Szárgon és Asszurbanipál uralma alatt; Szidonban Azarhaddon idején. Az asszír birodalom bukása után ismét Egyiptom formált jogot a Földközi-tenger mellékére. Nechó benyomult ~ba, de II. Nebukadnezár, aki eredménytelenül ostromolta Tíruszt és Szidont (Ez 26; 28,21–23), visszaszorította. ~ perzsa satrapaság lett, de a part menti városok meglehetősen nagy önállóságot élveztek, mert a perzsák rá voltak utalva a hajóikra. Amikor Kambüszész megkísérelte, hogy felvonuljon Karthágó ellen (Kr. e. 525), a ~iak nem segítettek. A gör.-ök ellenében rendelkezésre bocsátották hajóhadukat (Kr. e. 480), de aztán elpártoltak a perzsáktól, amikor azok gyengébbnek mutatkoztak, és gör.-barátokká lettek. Kr. e. 333–332: Nagy Sándor ~t beolvasztotta birodalmába. A ptolemaioszok uralma Kr. e. 219-ig tartott. Kr. e. 198-tól a Seleukidák uralma alatt állt ~, és a ~iak → Cöle-Szíria helytartója alá tartoztak (2Mak 3,5; 4,4; 8,8). A Makkabeusok idején a ~iakat rabszolga-kereskedőkként ismerték (2Mak 8,11.25; 1Mak 3,41). Kr. e. 68: ~t beolvasztották Szíria róm. tartományba, de Tírusz, Szidon és Tripolisz megtarthatta autonómiáját (ApCsel 12,20–23). A kereszténységgel azok révén ismerkedtek meg, akik a jeruzsálemi üldözés elől ~ba menekültek (11,19). Pál Barnabás kíséretében ment át ~n (15,3); később meglátogatta Tíruszt és Akkót (= Ptolemaiszt) Jeruzsálem

felé tartva (21,3–6). Kréta, Ciprus, Tartesszosz és Karthágó ~i kolónia volt (Mt 11,21; 15,21–28). – A ~i nyelvet különféle föliratok és az ugariti szövegek (→ Ugarit) őrizték meg; az → amarnai levelek kánaáni glosszáival, valamint a → héber nyelvvel mutat rokonságot. – A hagyomány szerint a ~iak találták fel az ábécét. Két ~i ábécét ismerünk: egy folyóírást (kurzív) és egy ékírást Ugaritból. A legrégebbi fölirat Achiram szarkofágján maradt fenn, ez kurzív. – A ~iak vallásáról a föliratok és az ugariti szövegek alapján tudunk némi képet alkotni. Tisztelték Elt, Baalt, Melkartot (= Tírusz napistene), Esmunt (Sidon istene), Adoniszt, Resefet, Baal-Hammant (főleg Karthágóban), Baal-Samemet.

51. A föníciai partvidék

52. Föníciai hajó képe egy szidoni szarkofágról

Főnix (gör. 'a föníciai'): kikötőváros Kréta szigetének D-i partvidékén. Rendszerint a mai Porto Loutróval azonosítják a Ny-i öbölben, ahol egy kápolna (Phoinika) áll. Róm. útján Pál itt tölthette a telet (ApCsel 27,12).

főpap (gör. archiereusz): a hierarchia legmagasabb rangú embere. 1. Az ÓSz-ben a fogság utáni időkből vannak pontos adatok a ~ról: testvérei, a papok és leviták felett áll (Lev 21,10), ő a fölkezt pap (4,3.5), mert különleges olajjal szentelték föl (Kiv 30,22–25; Lev 21,10); őt tekintették a papnak (Kiv 29,30), papi fejedelem v. egyszerűen fejedelem (vö. 2Kir 25,18; 2Kron 24,6); → Szaramel. – Felügyelete alá tartozott a Templom, a kultusz és a kultuszban részt vevő személyzet. Mivel csak egy ~ volt, személye egyszersmind a kultusz egységének is biztosítója; Ő volt a → közvetítő Jahve és a nép között; ennek értelmében ő mutatta be a mindennapi áldozatot (Kiv 29,42) és az engesztelés napjára előírt kultikus cselekvések (Lev 4,5; 16,2 kk.) is rá hárultak. A ~ állt a → főtanács élén és kivált a → Hasmoneusok korában egyszersmind politikai vezető is volt. A kultuszban betöltött szerepére való tekintettel egyre jobban megkivánták tőle az átlagnál nagyobb fokú tisztaságot, ill. szt.-séget (vö. 21,10–15: előírások). – Öltözéke a papi ruha fölött sötétkék köntös volt, amelyet arany csengőcskék és gránátalmák szegélyeztek. Ezen volt rajta az → efod, amelyet egy több színű öv fogott össze; erre erősítették rá a → melltáskát. A ~ fejét szalag övezte; közepén a homlokdíszre (→ korona) ez volt ráírva: Jahve szent. Ezt az öltözetet a ~ csak ünnepeken viselte; az engesztelés napján egyszerű vászon ruhában látta el szolgálatát (16,4.13; vö. Kiv 28; Lev 8,7–9; Sir 45,8–12). – A fogság utáni időből nagyon kevés adatunk van a ~ról, s ami található, azt sem könnyű Josephus Flavius adataival v. a Talmuddal összehangba hozni. A ~ok teljes névsora nem maradt fenn. Némelyik ~ jelentős politikai szerepet is betöltött, így pl. I. Oniász a spártaiakkal kötött szövetségből kikövetkeztethetően (1Mak 12,7 kk.). Utána fia, I. Simon, majd unokája, II. Oniász és dédunokája, II. Simon (Kr. e. 219–199) következett. II. Simont, akit Sir (50,1–26) dicsőnek mutat be, a fia, III. Oniász követte; III. Oniászt IV. Antiokhosz Epiphánész idején megölték (2Mak 4,33 kk.). Ezek voltak az utolsó ~ok, akiknek családfája visszanyúlt Áronig, Eleazárig, ill. Cádokig. Utánuk a szír királyok annak adták a ~ságot, aki a legtöbbet fizette érte. Először Menelausz lett a ~, aki nem Áron nemzetségéből, s nem is a leviták közül való volt (4,23–29). Utóda Alkimusz lett, akit a Makkabeusok nem ismertek el, és akinek 7 év múlva Jonatán lépett a helyébe, jölehet nem a ~i családból származott (1Mak 10,20). Jonatánt Simon követte. Ő alapította a Hasmoneusok házáat, amelyben a ~i méltóság egészen II. Johannesz Hürkánosz haláláig (Kr. e. 30) öröklődött. Közben Heródes jogot szerzett arra, hogy ő nevezze ki a ~ot, és ezt a példát később a róm.-ak is követték. Az ÚSz-ben szereplő első ~ Annás (Kr. u. 6–15; Lk 3,2), aki után 5 fia és veje, Kaifás (Kr. u. 18–36) következett (→ főpapok). Pál idejében Ananiás ~ állt a főtanács élén (Kr. u. 47–49; ApCsel 23,2; 24,1). Az utolsó ~ Pinchász volt. A Templom pusztulása után a ~ság megszűnt. – 2. Az ÚSz ~ja Krisztus, de már nem Áron, hanem → Melkizedek rendje szerint. Azaz örökre beteljesítette mindazt, amit az ósz-i ~ szolgálatában előképszerűen végzett (Zsid 5,1–10; 7,1–8,5).

főpapi ima: Jézusnak az utolsó vacsora alkalmával mondott imája (Jn 17). Az elnevezést magát David Chytraeus (1531–1600) evangélikus teológusnak tulajdonítják, de a gondolat magva már Alexandriai Kürillosznál († 444) és Rupert von Deutznál (1075/80–1129/30) föllelhető. A modern exegéták szívesebben beszélnek konzekráció imáról (mert Krisztus ezzel az imával odaajánlotta magát az Atyának áldozatul, a tanítványokat pedig fölszentelte küldetésükre), de ez az elnevezés nem olyan találó, mert ezek a gondolatok, bár benne rejlenek a ~ban, kifejezésre csak egyszer jutnak (17,17–19). A ~ az utolsó abból a 3 egymás után következő → búcsúbeszédből, amelyben János az Úrnak övével töltött utolsó óráit a maguk mélységében elénk tárja (13,31–14,31; 15; 17). Az ünnepélyes ~ összekapcsolja és egybefogja a két első beszédet, az Urat magasztalva. Úgy hangzik mint egy prefáció és föltehető, hogy János az Eucharisztia ünneplésére állította össze. Kicseng belőle a tört.-i esemény is, amin alapszik. Néha az Úr úgy szól, mintha még élne (17,13.19), v. mintha már elhagyta volna a világot (17,12.18); úgy látszik, János azt a pillanatot akarta ebben az imában megörökíteni, amelyben Jézus a földi lét küszöbét átlépve átment a mennyei dicsőségbe. Ez a magva a megdicsőült Krisztus örökké folytatódó imájának, amely minden időt egybekapcsol (a kezdettől tart egészen az idők végéig; vö. 17,5.24; nincs tehát jelentősége annak a kérdésnek, hogy pontosan hol hangzott el!). A ~ tanúsítja, hogy Krisztus az egyetlen főpap szerepét tölti be, az összes hívő embert képviseli: a ma élőket éppúgy, mint az ezután élőket az Atya előtt, és mindenkiért közbenjár. Főpapi teendőjét ellátva visszatekint az elvégzett föladatra (17,1–8), és könyörög övéért, mindenekelőtt első tanítványaiért (17,9–19: hogy Jézussal közösségben maradva ne csak egymás közt legyenek egy, hanem a Fiúval és az Atyával is, és így ebben a világban szt. csoportot alkotva elvihessék a világra az Atya kinyilatkoztatását), de ugyanígy a minden időn át egyetlen családot alkotó későbbi nemzedékekért is (17,20–23: hogy mindnyájan az életnek egyazon forrásából merítsenek, maga az Úr legyen eledelük, amikor megismerik minden életnek ősforrását, az Atyát), hogy valamennyien eljussanak az örök dicsőségre (17,24–26). Tehát a ~ az örök és egyetlen főpap imája, ugyanakkor azonban János többi imáihoz (vö. 11,41 kk.; 12,27 kk.) hasonlóan tanítást is tartalmaz, és így az Egyh. imáinak egyik ősmintáját képviseli.

főpapok: Az ÚSz-ben 38 alkalommal említik a → főpapot, s vele szemben 62 ízben fordul elő a ~ (archiereisz) kifejezés. A dolog magyarázatra szorul, mert a törv. szerint a főpap hivatala halálig tartott, s hivatalban egyszerre csak egy főpap lehetett. Josephus Flavius is említi a ~at. – A rabbinista szövegeket is figyelembe véve a szakértők szerint a ~ alatt a Nagy Heródes v. a római helytartó által leváltottakat, ill. azoknak az előkelő családoknak a tagjait kell érteni, akik közül a főpapot választották. A ~ külön testületet alkottak, melynek feladata a kultusz felügyelete, a Templom szolgálatának irányítása, a kincstár kezelése és a bírászkodás. Tagjai: a Templom elöljárója, aki rangban a főpap után következett (ApCsel 4,1; 5,24.28); a hetenként szolgáló → papi osztályok fejei; a napi szolgálattelvők vezetői; a templomórság parancsnoka (Lk 22,52); a kincstárnok. Mindezek a ~ a → főtanácsnak is tagjai voltak, szavazati joggal. Ha tehát külön találkozunk a ~ szóval (Mt 26,3 kk.; 14 kk.; 27,6; 28,11; ApCsel 9,14.21; 26,10.12), akkor e testületnek v. a főtanácsnak a tagjaira kell gondolnunk; a főtanácsnak épp ez a testület jelentette a legfontosabb részét (Jn 12,10; 18,35; 19,6.15.21; ApCsel 22,30). Olykor ez a testület együtt szerepel a főtanács egy v. több más csoportjával: ~, → vének és → írástudók (Mt 27,41; Mk 8,31; 11,27; 14,43; Lk 9,22; 20,1; ApCsel 4,5); ~ és írástudók (Mt 2,4; 21,15; Mk 10,33; 14,1; Lk 20,19; 22,2.66; 23,10); ~ és farizeusok (Jn 7,32.45; 11,47.57; 18,3); ~ és vének (Mt 26,3.47; 27,3.12; 28,11 kk.; ApCsel 4.23; 23,14; 25,15); ~ és előkelők (25,2). Ezek a csoportok a zsidó vallási tekintélyeket jelentik együtt, összességükben.

főpohárnok: → rabsáké.

fösvénység: A Bibliában a tulajdonnal kapcsolatos rendetlen → kívánság rendszerint bírvágyként szerepel. A ~re nincs külön szó az ÓSz-ben. Préd 5,9 kk. és Sir 14,3–10: a fösvény ostoba, mert mindent megvon magától, ugyanakkor gonosz is, mert nem osztja meg javait másokkal, a rászorulókkal. – Az ÚSz-ben a gör. filargüria

inkább pénzsóvárságra utal. Mivel az ember vágyait a földiekre irányítja és a reménynek a gazdagságba vetése ölt benne testet, „minden bajnak a gyökere” (1Tim 6,6–10.17–19). Az utolsó napokban a bűn eluralkodásának egyik jelensége, formája lesz a ~ (vö. 2Tim 3,2–4). Lk 16,14: a farizeusok kapzsik, pénzsóvárok. 2Kor 9,6: itt az ap. a pleonexia kifejezéssel él. (→ kapzsiság)

főtanács, nagytanács, vének tanácsa, szinedrium (gör.-ből), szanhedrin (arám): a zsidó nép legfőbb irányító testülete Kr. e. a 2. sz.-tól. Josephus Flavius egyszerűen tanácsnak is nevezi, s Mk 14,43 (tanácsos) és Lk 23,50 (tanácstag) is ezt tételezi fel. – Eredete arra a szenátusra megy vissza, amelyet első ízben 1Mak 12,6 említ olyan kormányzó testületként, mint amely Jonatán főpap (Kr. e. 160–143) mellett állt; vö. 11,23; 14,20. Lehetséges, hogy Jonatán a tekintélyes zsidók egy régebbi testületének átszervezésével hozta létre. Minthogy az előkelők egy része hellenista hatás alatt állt, föltehető a Makkabeusok részéről egy ilyen reform. 2Mak 1,10; 4,44; 11,27 szerint már Makkabeus Júdas mellett is működött ez a testület (vö. 1Mak 7,33); Josephus Flavius szerint a tanácsot III. Antiokhosz (ur. Kr. e. 223–187) is említette egy levelében, amelyet Cöle-Szíria és Fönícia helytartójának írt. Mindenesetre ez a tanács mind nevében, mind szerepében a vének testületének volt az utóda, amely Nehemiás korában sokat átvállalt a felelősségből a zsidó nép sorsát, jólétét illetően (Ezd 5,9; 6,7; 10,8). Heródes korától szinedriumnak nevezték. – Összetétele. Jóllehet 1Mak 12,6 (vö. 14,20) a papokat a ~ mellett említi, azt figyelembe véve, hogy a fogság utáni időben a papoknak milyen nagy befolyásuk volt a zsidóság körében, biztosra vehető, hogy a legelőkelőbb családok tagjain kívül a papi nemzetségek tagjai is ott ültek a ~ban. Alexandra királynő (ur. Kr. e. 76–67) idején a farizeusok befolyására a ~ egy további csoporttal, a farizeusokkal bővült, úgyhogy az ÚSz-ben már 3 csoportot foglalt magában: → vének (a nép legtekintélyesebb képviselői azok közül, akik nem a papi nemzetségből valók voltak), → főpapok (a visszavonult főpapok és annak a 4 családnak a tagjai, amelyekből akkor a főpapokat választották: Anani, Boethos, Phiabi, Kamith; vö. ApCsel 4,5) és írástudók (rendszerint a farizeusok pártjából). A ~nak az elnöklő főpappal együtt (vö. 23,5) 71 tagja volt (vö. Kiv 24,1.9; Szám 11,16). – A ~ gyülekezőhelye Jeruzsálemben az ún. első fal D-i oldalánál volt az oszlopcsarnokkal körülvett piac (Xüsztosz) és a Templom Ny-i oszlopcsarnoka között, kb. a mai mehkeme helyén. Ezt a föltevést az a név is támogatja, amelyet a Misna a teremnek ad. A Misna szerint ez a terem a belső templomudvar DNy-i sarkánál volt található; ezért a régi nevet rendszerint 'a kvadrátkövek csarnoka'-ként értelmezik. Annak, hogy a főpap palotájában ült volna össze a ~, a rabbinista irodalomban nincs nyoma, de Mt 26,57.59–66 és Mk 14,53–64 mégis mintha erre engedne következtetni. Lehetséges, hogy összefonódott Jézus éjszakai és másnap reggeli kihallgatása, Annás előtt (annak palotájában) és a ~ előtt (Mt 27,1; Mk 15,1; Lk 22,66–71); ezért némelyek szerint az is föltehető, hogy Jézus kihallgatására a ~ szokott helyén gyűlt össze. – A ~ tényleges hatalma attól függött, hogy ki uralkodott. Így pl. Nagy Heródes idejében a ~ hatalma csupán látszólagos volt. Ugyanakkor a róm. helytartók alatt valóban betöltötte a legfőbb kormányzó és bírói jogkört Júdeában; vallási vonatkozásban teljesen szabadon rendelkezhetett, polgári jogi kérdésekben azonban figyelembe kellett vennie a róm.-ak korlátozásait. Mint legfőbb bírói hatalom a 'törvényház' nevet is viselte. Hogy az úsz-i időben joga volt-e a ~nak halálos ítéletet hozni, ill. végrehajtani, az vitatott kérdés. Némelyek szerint igen, legalábbis vallási ügyekben v. a helytartó jóváhagyásával. Mások viszont azt teszik fel, hogy a ~ hatásköre csupán az ügy kivizsgálására terjedt ki. Nagyon vsz., hogy a ~nak csak a halálos ítélet kimondása állt jogában, ezt azonban jóvá kellett hagyatnia, és foganatosítása is a róm.-akra tartozott. – Jeruzsálem pusztulása után a ~ székhelye 135-ig Jabne volt.

Frígia: terület Kisázsiaiban. Nevét az indogermán frígektől kapta, akik az Égei-tenger felé áramló népcsoportok sorában vándoroltak Kisázsiaiba (Kr. e. 12. sz.). Veszélyeztették a hettita és az asszír birodalmat. Ezzel kapcsolatban fönmaradt egy bizonyos Mita (Midasz?) király neve, aki birodalmat alapított. Ez Galáciát, Lídiát és Kappadókia egy részét is felölelte; Kr. e. a 7. sz.-ban a kimmerek megsemmisítő csapást mértek rá, a lídek helyreállították, de végül a perzsa birodalom beolvastotta. Kr. e. 192-től a róm. birodalom része. Már III. Antiokhosz idején (ur. Kr. e. 223–187) vándoroltak zsidók ~ba. A frígek orgiákkal egybekötött kultusza már az

ókorban ismert volt. Eredetileg Szabacioszt, a fríg Zeust v. Dionüoszt tisztelték; Kisázsában vsz. átvették a magna mater (Kübele), valamint Attisz kultuszát, akit Szabacioszal azonosítottak. Halottaikat halmok (tumuli) alá temették, ennek sok emléke fönmaradt. Nyelvük az indogermán nyelvcsaládba tartozik, és rokon a trákkal és az illírel; ófríg föliratok (fríg betűírással) a Kr. e. 7–6. sz.-ból ismertek; újfríg föliratok gör. írással maradtak ránk a Kr. u. 2–3. sz.-ból. Pál 2. missz. útján ~t is meglátogatta (ApCsel 16,6), s 3. missz. útján újra fölkereste. A frígek hamar keresztények lettek, de a különféle eretnekségek miatt mindig rossz hírük volt.

frigyláda, frigyszekrény: → láda.

frigysátor: → sátor, 2.

fuvallat: → szél.

fuvola, furulya: Az ÓSz-ben 2 héb. szó fejez ki ~ értelmet: a halil és az ugar; ez utóbbi talán kettős ~ra, ill. hosszú ~ra vonatkozik. A pásztorokon kívül a próf.-k is fújták a ~t (1Sám 10,5). A ~ fokozta az ünnepi hangulatot, jókedvre derített (Iz 5,10; Mt 11,17; Lk 7,32), szerepe volt a kultuszban (vö. pl. Dán 3,5), a → halottsíráásban (Mt 9,23). → hangszerek.

53. Egyiptomi fuvolások az Óbirodalom idejéből

fű (héb. legtöbbször hasir; gör. hortosz): Palesztinában ősszel az első esőzés után mindenütt kisarjadt a friss, zöld ~, még a házak tetején is (2Kir 19,26; Iz 37,27; Zsolt 129,6), de az esős idő elmúltával hamar kiszáradt. A kaszálás és a széna ismeretlen fogalmak voltak (a háb. hasas inkább szalmát jelent, mint szénát). A száraz ~vel fűtöttek (Mt 6,30). A friss, sarjadó ~ az igazak újjáéledésére utal Sionban (Iz 66,14); a gyorsan elszáradó ~ az elmúlásnak (2Kir 19,26), az emberi élet (Zsolt 90,5 kk.; 103,15; Iz 40,6; 51,12; 1Pét 1,24), az emberi erő (Zsolt 102,5), a gazdagság (vö. Jak 1,10 kk.) mulandóságának, a gonoszok (Zsolt 37,2) és az ellenséges hatalmak megsemmisülésének, lehanyatlásának (Iz 37,27) jelképe.

füge (héb. pag, gör. szüké, → Betfagé): a → fügefafa gyümölcse, Palesztinában a bibliai időkben a szőlő és az olajbogyó mellett a legfontosabb gyümölcs volt. Megkülönböztették a korai (vö. Mt 24,32) és kései (aug.-okt.) ~t. Frissen v. szárítva ették, ill. földolgozták „kalács”-nak. Orvosságként is alkalmazták, kelés lelohasztására (2Kir 20,7).

fügefafa: évente kétszer is termő, igénytelen fa. Ha öntözik és trágyázzák, silány, köves talajon is jól fejlődik, ezért a terméketlen ~ felháborítja, türelmetlenné teszi a gazdát (Lk 13,6–9; vö. Mt 21,18–22). A szőlőbe is telepítettek ~t, innen a mondás: a maga szőlője és fügefája árnyékában él (pl. 1Kir 5,5). → füge, → vadfügefafa.

függöny, kárpit: A fogság utáni Templomban (és a szt. → sátorban) két ~ volt: egy az előudvar és a Templom (ill. a sátor) között (Kiv 26,36 kk.; 40,33 stb.) és a szentély és a szentek szentje között (26,31–35; 40,21 stb.). Az elsőnek nem volt kultikus jelentősége; a második, belső ~t bizonyos alkalmakkor meghintették az áldozati állat vérével. Több exegéta úgy véli, hogy amidőn Jézus halálakor a Templom ~e felülről az aljáig kettéhasadt (Mt 27,51), akkor a belső ~t kell érteni. Mások arra hivatkoznak, hogy a nép számára csak a külső ~ kettéhasadása szolgálhatott jelül. A Zsid 6,19 kétségtelenül a belső ~re vonatkozik; a 9,3 kifejezetten a második ~t említi; ugyanígy a 10,20 esetében is a belső ~re kell gondolnunk, amelyen (= Krisztus testén) át az út a szentélybe vezet, Krisztus áldozata révén jut el a mennyei szentélybe.

fül: A konkrét szemita gondolkodásra jellemző a ~et megnyit 'tudtul ad' kifejezés (pl. Rut 4,4; Iz 48,8); ha Isten mellett szerepel állítmányul, a. m. 'kinyilatkoztat, tanít' (1Sám 9,15; Iz 50,5; Jób 33,16; Iz 22,14); hasonló

értelemben használatos a ~et fölébreszt v. figyelmessé tesz (Iz 50,4), a ~et kiváj (Zsolt 40,7, az eredetiben) is. Ezekkel egy csoportba tartozó más kifejezés még a valakinek a ~ébe mond/kiált/olvas 'közöl, felszólít, megértet, felolvas' (Ter 20,8, az eredetiben; Kiv 11,2, az eredetiben; Bír 9,2, az eredetiben; Jer 2,2; vö. Kiv 17,14 és 24,7, az eredetiben; 2Kir 23,2, az eredetiben stb.). A valakinek a ~ében ugyanakkor az illető 'jelenlétében' értelemben használatos (Ter 23,10, az eredetiben; MTörv 31,30, az eredetiben). A ~ét odafordítja arra utal, hogy odafigyel valakire v. valamire, meghall valakit v. valamit (Iz 55,3; Péld 4,20, az eredetiben; vö. Neh 8,3); ennek ellentéte: nem fordítja oda v. elfordítja ~ét (Péld 28,9; Jer 7,24, az eredetiben; 2Tim 4,4, az eredetiben), a ~ét befogja, süketté teszi (Zak 7,11; vö. Iz 6,10). A ~be mond v. súg a. m. 'titokban közöl valamit' (Lk 12,3); ugyanígy a ~ben hall a. m. 'titokban értesül valamiről' (Mt 10,27, az eredetiben). A süketség gyógyulására nemegyszer a ~e megnyílik utal (Iz 35,5, az eredetiben; Mk 7,34 kk.). – Akinek halló ~e van, az képes a megértésre, Isten üzenetének, igazságainak fölfogására (MTörv 29,3; vö. Mt 13,13.15; Mk 8,18). A körülmetéletlen ~ viszont az érteni nem tudást, a tudatlanságot fejezi ki (Jer 6,10; ApCsel 7,51). Másfelől a józan ítélőképességnek, a helyes ítéletnek kifejezőeszköze a ~ (Jób 12,11; 34,3). Ennek jegyében a ~ a szívvel együtt is előfordul (MTörv 29,3; Péld 23,12); Salamon „halló” szívért könyörög, hogy a jót és a rosszat meg tudja különböztetni (1Kir 3,9: magyar fordításban éber). – A hallásra utaló igék fiziológiai értelmükön kívül az odafigyelést, a hallgatóságot (pl. Ter 27,5), a megértést (11,7; Iz 33,19; 36,11; Jer 5,15; Ez 3,6), a hallottak fölfogását (Mt 13,13.15; Mk 8,18) jelentik. Olykor Isten szavának és törv.-einek nem csupán a meghallására, hanem egyszersmind az elfogadására is utal a hallásra vonatkozó ige (Iz 50,4; Jer 6,10; Jn 8,47; különösen felszólító módban: MTörv 6,4; Iz 1,10; Jer 2,7.11; 13,9). A valakire, valaki szavára, hangjára hallgat v. figyel engedelmességet jelent (Ter 3,17; 28,7; MTörv 21,18; Zsolt 18,45; Mt 18,16; Istenre vonatkozóan: Iz 42,24; Jer 9,12; ApCsel 4,19; Krisztusra vonatkoztatva Jn 18,37; abszolút értelemben: Kiv 24,7). – Az Isten szavának → hallása és meghallása egyik fő vonása az ÓSz és az ÚSz vallásának, míg a → látás (= Isten színéről színre látása) elérhetetlen a földön (Kiv 33,20; Iz 6,5), és majd csak a beteljesedéssel válik az ember osztályrészévé (1Kor 13,12; 1Jn 3,2). Ezért intenek a próf.-k hallásra. Krisztus olyan valaki, akire hallgatni kell (Mt 17,5); az → igehirdetés azt célozza, hogy az emberek halljanak róla (Róm 10,14); aki az igehirdetőt hallja, Isten szavát hallja (1Tesz 2,13). A hallás tehát elengedhetetlen a hithez és az üdvösséghez (Róm 10,14.17); hallás útján szerez az ember tudomást az Isten országáról (Lk 4,21). Aki hisz Krisztusban, hallgat az Atyára és tanul tőle (Jn 6,45; vö. 1Jn 2,27). Krisztus azt hirdette, amit az Atyától hallott (Jn 8,26.40; 15,15; vö. 3,32; 5,30), s az eljövendő Szentlélekről is azt mondta: amit az Atyától hall, azt fogja elmondani (16,13). – Az ÓSz antropomorf módon beszél az Isten ~éről (Szám 11,1; 2Kir 19,28; Iz 59,1; Zsolt 10,17; Bölcs 1,10); az ÚSz ezt csak az ÓSz-hez csatlakozva teszi (Jak 5,4; 1Pét 3,12; az eredetiben). Hogy Isten hall valakit, hallgat valakire, hallja valakinek a hangját, az imáját v. odafordítja a ~ét valakihez, az azt jelenti, hogy irgalmában meghallgatja az embert (Ter 17,20; MTörv 1,45; 9,19; 1Kir 17,22; Zsolt 34,16; 116,1 kk.; Jn 9,31; 1Jn 5,14; gyakran kívánságként v. imaként: Jer 18,19; Zsolt 130,2; Neh 1,6). Miként a látás, a hallás is cselekvésre indítja Istent (2Kir 19,16; Jer 18,19; Mal 3,16; Zsolt 80,2; Dán 9,18); → szem. – A rabszolgának átszúrták a jobb ~ét (Kiv 21,5 kk.; MTörv 15,16 kk.).

fülbevaló: → gyűrű.

Fülöp (gör. 'lóbarát'): személynév. – 1. II. ~ Macedónia királya (ur. Kr. e. 359–336), Nagy Sándor apja (1Mak 1,1; 6,2). – 2. Macedóniai ~ (ur. Kr. e. 221–179). Az ÓSz-ben célzás Kr. e. 197: elszenvedett vereségére (8,5). – 3. IV. Antiokhosz Epiphanész barátja. Antiokhosz halála utáni szerepe nem egészen világos (6,14 kk., 55–63; 2Mak 9,29; 13,23). – 4. Heródes és Kleopátra fia (ur. Kr. e. 4–Kr. u. 34) Trachonitisz (Lk 3,1), Gaulanitisz, Batanea és Auranitisz tartományok negyedes fejedelme, amely tartományok a Jordán felső folyásától és a Genezáreti-tótól K-re estek; jobbára pogányok lakták őket. ~ Rómában tanult s mindvégig lojális volt. Mint apja, ő is sokat építkezett; így kiépítette → Betszaidát, és Augustus császár lányának tiszteletére Juliásznak nevezte el; az ő alapítása Fülöp Cezáreája (Mt 16,13; → Cezárea). Élete vége felé elvette, Heródiásnak nála

kb. 30 évvel fiatalabb lányát (vö. 14,11). Gyermektelenül halt meg, tetrarchiája beolvadt Szíria róm. tartományba. – 5. Heródes és II. Mariamne fia; Heródiásnak volt a férje, mielőtt az elhagyta és hozzáment volna Heródes Antipászhoz (14,3; Mk 6,17). Magánszemélyként Rómában élt, ott is halt meg. – 6. ~ apostol: Jézus 12 tanítványa közül az egyik (Mt 10,3; ApCsel 1,13). Betszaidából származott. Miután Natanael odavezette hozzá, követte Jézust (Jn 1,43–46). Szerepel a kenyérszaporítás tört.-ében (6,5–7); Jeruzsálemben hozzá fordultak a pogányok, akik Jézust szerették volna látni (12,21 kk.); kéri Jézust, mutassa meg az Atyát (14,8–10). Későbbi működéséről nem tudunk. Neki tulajdonítanak egy apokrif gnosztikus ev.-ot és egy apokrif ApCsel-t a 4. sz.-ból – 7. a 7 → diakonus egyike Jeruzsálemben (ApCsel 6,5 kk.), akit evangélistának is neveztek (21,9). Igen eredményesen hirdette az ev.-ot Szamariában, s többek közt Simon varázslót is megtérítette (8,5–13). A Jeruzsálemből Gázába vezető úton megkeresztelte Kandake etiópai királyné főkincstárosát (8,26–39). Asdodban és környékén is hirdette az ev.-ot, majd Cezáreában telepedett le. Itt megszállt nála Pál, útban Jeruzsálem felé (21,8). Volt 4 hajadon lánya, akik prófétáltak. A hagyományban több helyen is összetévesztik ~ ap.-lal.

fürdő: K-en, ahol sokáig van hőség, elengedhetetlen tartozéka az életnek ~t venni. A Biblia szerint fürödtek folyóban (2Kir 5,10: Naamán), folyó vízben (Lev 15,13), bronz, majd később terrakotta kádban a ház tetején (2Sám 11,2) v. a kertben (Dán 13,15). Olyan ~szobát, ahonnan elvezették a vizet a Kr. e. 19. sz.-ból lehet kimutatni Tell-Adzul úri házaiból és talán Megiddóból; a → lábmosás céljára használt mosdótálat (Zsolt 60,10) Szamariából ismerjük a kései vaskorból. Nyilvános ~k Palesztinában csak a róm. korban épültek (Jn 5,2; → Betesda; a gyógyvizeket a Holt-tenger (Kallirroe), Tibériás és Gadara közelében szintén csak a róm. korból lehet adatolni. A rituális v. kultikus ~kre nézve → keresztség, → Kumrán, → mosakodás.

fűrész: A vaskortól kezdve használták, tűzkőből v. fémből készült. Régészeti leletként kevés került felszínre. Hogy a vas~t miként állították elő, a Szentírásból nem derül ki (2Sám 12,31; 1Kir 7,9; 1Krón 20,3: kőmegmunkálás). Egyiptomi ábrázolásokon látható, hogy a fűrészfelendő gerendát függőlegesen a földbe rögzítették. – Iz 10,15: a ~ nem száll szembe azzal, aki húzza. Zsid 11,37: a kettéfűrészelés kivégzési módként szerepel (vö. Izajás vértanúsága).

54. Fa fűrészelése hajókészítéshez. Relief Ti fáraó sírjából. Kr. e. 2500 körül

fürj: költöző madár. A pusztában táplálékul szolgált Izr. fiainak (Kiv 16,1–13; Szám 11,13–34); szél fújta nekik oda a tenger felől. Tavasszal és nyár végén csapatosan szelik át a Sínai-pusztának különösen a Földközi-tenger melletti részét, de egyesével a puszta belsejébe is berepülnek. Nehézkes madár, s amikor elfárad, kézzel is könnyen meg lehet fogni. Ízletes húsat az egyiptomiak is kedvelték. A ~áldás olyan bőséges volt, hogy csodának tekintették (Zsolt 78,27–31; 105,40; Bölcs 16,2; 19,12).

fűszerek: Ételek ízesítésére szolgált a → kapor, → koriander, → kömény, → menta, → mustármag, → ruta, s főként a → só. A más országokból behozott ~et → szent kenet készítéséhez és → illatáldozat céljára használták fel.

G, GY

Gábael: az öreg Tóbiás rokona a médiái Rágesban. A fiatal Tóbiást ~hez küldte apja a letétbe helyezett 10 talentum ezüstért (Tób 1,14; 4,1.20; 9,6).

gabbata (vsz. az arám gabbeta 'a domb, a magaslat' szóból), lithosztrotosz (gör. 'kővel **kirakott**'): az a nagy kőlapokkal borított udvar, ahol Pilátus ítélőszéke állt (Jn 19,13). L.-H. Vincent az → Antonia-vár belső udvarával azonosította, amelyet részint a Notre Dame de Sion, részint pedig a ferencesek háza alatt fedeztek föl. Méretét a feltárás eredményei alapján 2500 m²-re becsülte, és annak bizonyágát látta benne, hogy Jézus perének az Antonia-vár volt a színhelye. Más szerzők (F.-M. Abel, P. Benoit, C. Kopp) viszont a → praetoriumra gondolnak Heródes egykori palotájában, s azzal érvelnek, hogy a 'domb, magaslat' elnevezés arra még jobban illik. Annyi bizonyos, hogy a Heródes palotája előtti tér különleges kövekkel van kirakva, így nevezhették egyszerűen kövezett helynek.

gabona: A Biblia korában az irodalom és a régészet tanúsága szerint kevesebb fajta ~t termesztettek Palesztinában, mint napjainkban. Az ásatások során csak búzát (Megiddó, Szichem, Bet-Seán, Gézer és Dibon), valamint árpát (Gézer) találtak. Az ismert ~ félek a Biblia szerint: → árpa, → búza, → köles, → tönköly. Ter 26,12; 27,28: már az ősatyák termesztettek ~t. A ~ betegsége a ~rozsa, a ~ragya, a ~űszög (MTörv 28,22; 1Kir 8,37; Ag 2,17). – Az ÚSz-ben átvitt értelemben szerepel, jelképekül szolgál: Jn 12,24; 1Kor 15,37.

gabonarakar, csűr, magtár: A Bibliában sok helyen előfordul (Neh 10,38 kk.; Péld 3,10; Jer 50,26; Jo 1,17; Ag 2,19; ezenkívül a Ter 41,48 kk. is föltételezi). A palesztinai-szíriai partvidéken egyszerű ~akat építettek, de monumentális silókat, kör alakú ~akat is vágtak a sziklába, különösen a helyőrségi városokban; Bet-Seánban az egyiptomi ~ 400 hl-nél nagyobb befogadóképességű volt. A gabona beöntéséhez fent volt a nyílás, amelyet létrán lehetett elérni. A nagy ~hoz spirál alakban rámpát is építettek, erre fölhajthatták a gabonával megrakott szamarakat is. Bet-Semesben és Megiddóban nagyon szép, földbe, sziklába vájt, kikövezett ~t találtak; az egyik 5,80; a másik 7 m mély. Megiddóban a levezető spirál alakú lépcső is fennmaradt. Hogy az emelt alapon álló, hosszú, keskeny termekre tagolódó, vastag falú épületek Bet-Semesben (a rezidenciához csatlakoztatva) és Lachisban vajon ~ak voltak-e, nem lehet egyértelműen megállapítani.

55. Gabonarakar egyiptomi ábrázolása az Újbirodalom korából

Gábor (héb. **Gabriel 'Isten embere' v. 'Isten erősnek bizonyult'**): egy angyal neve (nem arkangyalé; arkangyalaként ~t először más források említik, nem a Biblia; → főangyal). Az ÓSz-ben megmagyarázza Dánielnek látomása (kos, kecskebak) értelmét (Dán 8,16–26) és a 70 év (vö. Jer 25,11; 29,10) jelentését (Dán 9,21–27). Az ÚSz-ben először Zakariásnak jelenik meg, tudtul adja neki fia, Keresztelő János születését (Lk 1,11–20), magáról pedig azt mondja (1,19), hogy az Úr színe előtt áll (vö. Tób 12,15). Hírül viszi Máriaanak a megtestesülést s hogy Isten őt választotta ki a Megváltó édesanyjául (Lk 1,26–38). Ezúttal magáról nem mond semmit, Lukács evangélista nevezi ~nak (1,26). ~ tehát Isten küldötte.

Gád (héb. '**boldogság, szerencse**'): 1. Izr. egyik törzsének (gaditák) ősatyja, Jákob és Szilpa fia (Ter 30,10 kk.). A 49,19 így jellemzi: „rablóbandák szorongatják, de ő a sarkukban van, üldözi őket”; a MTörv 33,20 kk. oroszlánhoz hasonlítja. A törzs fegyverforgató férfiainak száma 45 650, ill 40 500 fő (Szám 1,24, ill. 26,15–18). A leszármazottak: Ter 46,16; Szám 26,15–18; 1Krón 5,11–17. A törzs a Jordántól K-re eső vidéken telepedett le, a Jabbok és az Arnon között (Szám 32,31–36), így ~ fiai a moabiták szomszédai lettek. Az amoriták szorongathatták őket (Jer 49,1). Területüket és határaikat Józs 13,24–28; Szám 32,34–37; 1Sám 13,7 és 2Sám 24,5 írja le: Gileád, ill. Aroer, Jazer és Gileád mellett. A fogság utáni időben Ez 48,27 kk., 34 és a Jel 7,5 Izr. 12 törzse közt szerepelteti őket. – 2. próf. (1Sám 22,5), Dávid látóembere (2Sám 24,11–14; 1Krón 21,9–13). Egyike volt azoknak, akik megírták Dávid tört.-ét (29,29); Dávid uralma alatt részt vett Dávid királlyal és Nátán próf.-val a kultusz rendjének kialakításában. – 3. ismeretlen eredetű szemita istenség; az ÓSz-ben egy helyen szerepel, → Menivel együtt (Iz 65,11). A neve alapján, amely minden bizonnyal összefügg a gadad 'benyomul' tővel és

ennek magyarázata (Ter 30,11) alapján föltehető, hogy szerencsét hozó isten volt és a neve váratlan szerencsét jelent. A név 2 helységnévben is föllelhető (pl. Józs 11,17: Baal-Gad; 15,37: Migdal-Gad), és része több személynévnek (Gaddi, Gaddiel, Azgad). Ez arra mutat, hogy kánaáni hatásra az izr.-k is tisztelték, miként a nabateusok, az arabok és Palmira lakói is, az adatok szerint.

Gadara: hellén város a Jordántól K-re, kb. 10 km-re a Genezáreti-tótól; a → Tízváros egyike. Lehetséges, hogy területe egészen a Genezáreti-tóig terjedt (vö. Mt 8,28; Mk 5,1: gerazaiak = gadaraiak; Lk 8,26: gerazaiak = gadaraiak). Romjai a Mukes nevet viselik; a régi nevet tőle K-re a Dzsedar őrzi. Ez a város nem tévesztendő össze Perea fővárosával (ma En Dzadír).

Gájusz: 4 férfi neve az ÚSz-ben. – 1. A macedóniai ~ Pál kísérője volt. Az efezusi Demeter ezüstműves zavarásával kapcsolatban szerepel (ApCsel 19,29). – 2. A derbei ~ szintén Pált kísérte a 3. missz. úton (20,4). – 3. A korintusi ~t, Pálnak és kísérőjének házigazdáját maga Pál keresztelte meg (Róm 16,23; 1Kor 1,14). – 4. Szt. János 3. levelének címzettje.

Galácia: a → galaták földje Kisázsiaiban.

galamb: A Biblia korában több fajta élt Palesztinában (Én 2,14; Jer 48,28; Ez 7,16). Szegény emberek is tenyészítették (Lev 5,7). Ugyanígy ismerték a gerlét is (pl. Jer 8,7); 3 fajta élt Palesztinában. A turbékolást mintegy a siratóénekek egyik változatának tekintették (Iz 38,14; 59,11; Náh 2,8). Fölfigyeltek a ~ gyors röptére (Zsolt 55,7) és szelídségére, egyszerűségére (Mt 10,16). A kedves szemét a ~ szeméhez hasonlították (Én). A vízözön idején Noé úgy szerzett tudomást a víz állásáról, hogy 3 ízben kibocsátott egy-egy ~ot; közülük az 1. visszatért, a 2. olajágot hozott, a 3. már szárazföldet talált, tehát nem tért vissza (Ter 8,8 kk.). A ~ volt az egyetlen madár, amelyet föl lehetett áldozni tisztulási áldozat (Lev 12,6,8: asszony; vö. Lk 2,24; Lev 15,14: férfi) alkalmával, amikor valaki nazir lett és fogadalmat tett (Szám 6,10), v. ha szegény volt (Lev 5,7; 14,22). Minthogy a tisztulási áldozat gyakori volt, a Templomban árusították (Mt 21,12). – Hogy az Isten Lelke ~ alakjában szállt le Jézusra (3,16), az talán abban leli magyarázatát, hogy a rabbi ~ként képzeltek maguk elé a Szentlelket, aki a teremtés idején a vizek fölött lebegett. → Szentháromság.

galaták: kelta törzs. Ázsiából származnak, s Kr. e. 530 k. meghódították Közép-Európát, ill. Galliát, majd behatoltak az Ibériai-félszigetre és Itáliába, végül 360: átvonultak Makedónián és Görögországon. Nagy Sándor halála (Kr. e. 323) után tovább vonultak Kisázsiaiba, különösen amikor Bitinia királya, Nikomédész szolgálatába fogadta őket. Először csak egy-egy vidéket kaptak, de idővel elfoglalták a szomszédos Frígiát, Kappadókiát és Pontuszt. Ezek alkották Bitiniával Galáciát. Először szövetségesek a szír IV. Antiokhoszsal a róm.-ak ellen, de később a róm.-akhoz pártoltak, és az ő szövetségeseiként harcoltak Mithridatész (ur. Kr. e. 74–64) ellen. Elenszolgáltatásul újabb területeket kaptak a róm.-aktól, sőt fejedelmük, Deiotarusz királyi címet is kapott. Halála (Kr. e. 40) után Amüntász követte a trónon; uralma alatt a birodalom Pizidiára, Pamfília egy részére, Likaóniára, Frígiára, Izauriára és Kilikiára is kiterjedt. Így birtokukba kerültek azok a városok (Antióchia, Ikónium, Lisztra és Derbe), amelyeket Pál ap. 1. missz. útján fölkeresett. Amüntász halála (Kr. e. 25) után ez az egész terület róm. tartomány lett. A népesség kevert volt. A tkp.-i ~ közé gör.-ök, róm.-ak és kis számban zsidók vegyültek (vö. Gal 2,15; 3,13; 1Pét 1,1). A ~ még sokáig őrizték szokásaikat, sőt Szt. Jeromos szerint a nyelvüket is. A vallásukba sok idegen elem vegyült (pl. a fríg misztériumokból). 2Tim 4,10: itt Galácia Galliát is jelentheti.

Galatáknak írt levél, Gal: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele. – I. Keletkezése. Vsz. a Kisázsia É-i részén elterülő Galácia lakosainak (→ galaták) írta Pál, akiknek 2. és 3. missz. útján hirdette Krisztust (ApCsel 16,6; 18,23). Némelyek (mindenekelőtt A. M. Ramsay) Antióchia, Ikónium, Lisztra és Derbe lakóit értik rajtuk; ezek a városok Galácia róm. tartomány területén feküdtek, és 1. missz. útján Pál sorra járta őket. Ez utóbbi föltevést bizonyos apologetikai előítélet is támogatja. Az ApCsel és a ~ között ui. jelentős eltérések mutatkoznak.

A ~ szerint Pál csak 2-szer járt Jeruzsálemben (Gal 1,18; 2,1), az ApCsel szerint legalább 3-szor (9,26; 12,25; 15,2); ugyanígy eltér Pálnak az ap.-i zsinatról szóló beszámolója (Gal 2,1–10) is az ApCsel 15-től. Pál szerint nem fűztek hozzá semmit ahhoz, amit ő tanított (Gal 2,6), az ApCsel 15,29 viszont tilalmakat tartalmaz. Ezzel szemben az ApCsel nem említi, hogy a feladatokat megosztották egymás között (Gal 2,9). Ha a ~ az ap.-i zsinat előtti időből való volna, a nehézségek elhárulnának, de akkor a levél címzettjei nem lehetnének az É-i galaták, mert őket Pál csak az ap.-i zsinat után kereste fel. Így inkább azt kell tekintetbe venni, hogy a ~ is, az ApCsel is meghatározott céllal íródott, és nem számol be minden eseményről. – A Róm és a ~ közötti hasonlóságból némelyek arra következtetnek, hogy a ~ nem sokkal a Róm előtt, Kr. u. 56–57: keletkezett, vsz. Korintusban. – A levél indítékáról is eltérnek a vélemények. Annyi bizonyos, hogy judaisták (nem gnosztikusok!) érkeztek Galáciába, s ezek rá akarták kényszeríteni a pogánykeresztyenyekre a zsidó törv.-t, főleg a körülmetélést. Csak az a kérdés, hogy a törv. megtartását az üdvösség föltételének tekintették-e v. a tökéletesség nagyobb fokának. Ez utóbbi föltevés egybeesik a címzettek kérdésével: elképzelhető, hogy a judaisták még a jeruzsálemi zsinat után is követelték a törv. megtartását? Mindamellet: anakronizmus volna a jeruzsálemi zsinatot a későbbi zsinatok mércéjével mérni. A ~ megfogalmazása világos elvi kérdésről volt szó (2,21; 5,2–4), egy „más” ev.-ról (1,6). A galatákat megtévesztették a tévtanítók, de még nem vezett el minden. Ezért írta Pál ezt a levelet éles, fölháborodott hangon, ironikusan (5,12), ugyanakkor azonban szenvedélyes, féltő szeretettel (4,12–20). – II. Tartalma. A vita miatt a ~ egy kissé egyoldalú, a tárgyilagos Róm tehát mintegy kiegészíti, sőt helyre is igazítja. Ha a → megigazulás elérhető a törv. megtartásával, akkor bizonytalan emberi tényezőktől függ, Krisztus hiába halt meg (2,21; 5,2.4), és Pál ígéhirdetése is hiábavaló volt (4,11; 5,11). Krisztus alávetette magát a törv.-nek (3,13; 4,4), és halálával beteljesítette. Így mi, akik a keresztségben magunkra öltöttük Krisztust (3,27), szintén szabadok vagyunk, nem állunk a törv. hatálya alatt (2,19; 4,5). Ez nem azt jelenti, hogy nem igazodunk semmiféle törv.-hez; ellenkezőleg: a szeretet törv.-e kötelez bennünket (5,13–6,10). Krisztussal jelképesen a testben haltunk meg (keresztség) a merőben emberi dolgok számára, az új élet viszont, amit kaptunk, szellemi, isteni élet. Tehát magatartásunkban erről az új életről kell tanúságot tennünk (5,24 kk.). Hogy zsidó ellenlábásainak fölébük kerüljön, és jobban megvilágítsa, mennyire összhangban áll tanítása Isten üdvözítő akaratával, Pál rámutatott: a megigazulásra az ÓSz-ben sem lehetett rászorgálni. Az előkép Ábrahám, aki hitt az ígéletben és ez megigazulására szolgált. Ezt az ígéletet a későbbi szövetség nem érvénytelenítette (3,17). Isten szuverén üdvözítő akarata Izr.-nek, az ígélet gyermekének kiválasztásában is megnyilvánult, de ugyanúgy Izmaelben is, aki a test erejéből, azaz a természet törv.-ei szerint született (4,21–31). – Hogy céljukat elérhessék, a judaisták kétségbe vonták Pál tekintélyét. Újítónak mondták, aki az emberek tettségét keresve más ev.-ot hirdet (1,10). Ezért az ap. arra kényszerült, hogy a levél első részében küldetését megvédje (1,11–2,21). – A levél 4 részre tagolható: a) életrajzi rész: Pál megvédi tekintélyét (1–2); b) tanító rész: a törv., a hit és az ígélet (3–4); c) figyelmeztető rész: az új életből folyó következmények (5,1–6,10); d) befejező rész (6,11–18). – A levél eredetiségét és egységét nem vitatják.

galbanum: egy Szíriában honos, illatos gyógynövény, amelynek sárgászöld v. zöldesbarna → gyantáját a Kiv 30,34–38 receptje szerint felhasználták az → illatáldozathoz. Sir 24,15: a bölcsesség jó illatára utal.

Gáleád: → Gileád.

Galilea: a Jordántól Ny-ra eső hegyvidék É-i részének neve gör. változatban (héb. galil 'kör'). A héb. szó eredetileg bármely vidékre vonatkozhatott, pl. Józs 13,2: a filiszteusok vidéke (vö. Jo 4,4). De Józs 20,7; 21,32 már tulajdonnévként szerepelteti. Salamon idejében, aki ~ban 20 várost átengedett Tirusz királyának, Hírámnak (1Kir 9,11–13), Jiszreel síkságának É-i szélét értették rajta. Miután Pekach király uralma alatt Tiglat-Pileszer meghódította, sok pogány vegyült az eredeti lakosságba (2Kir 15,29; Tób 1,1 kk.). Ezért lehetett „a pogányok Galileájáról” beszélni (Iz 8,23; Mt 4,15). A Makkabeusok idejében kevés zsidó lakott ~ban (vö. 1Mak 5,14–23); föltehető, hogy ~ ebben az időben a főníciai városok uralma alá tartozott. Miután Pompeius meg-

hódította Palesztinát, ~ Johannesz Hürkánosz birodalmának tartománya lett. Az ő halála után Heródes Antipász tetrarchiáját alkotta, Pereával, majd I. Heródes Agrippa birodalmának lett a része (Kr. u. 39–44), végül beleolvadt Júdea róm. tartományba. A legfontosabb ~i helységek az ÚSz-ben: Betsaida (?), Kána, Kafarneum, Názáret, Tibériás. A ~i-tóra nézve (Mt 15,29; Mk 1,16; Jn 6,1) → Genezáreti-tó. Sok adat található ~ról Josephus Flavius műveiben, aki a róm.-ak elleni zsidó fölkelést itt szervezte, és a maga szempontjából nézve jól ismerte ~t; de adatait a sok túlzás miatt célszerű óvatosan kezelni. M. Avi-Yonah a Kr. u. 70 előtti időből 63 zsidó közösséget tart ~ban számon, Kr. u. 130 után további 56 zsidó közösségről ad hírt; ezek tagjait a Júdeából ~ba menekült zsidók alkották. Így érthető, hogy a palesztinai zsidóság központjai a 2. sz.-tól ~ban vannak: Szepphorisz, → Tibériás (→ Misna; → Talmud). A kereszténység csak a 4. sz.-ban eresztett itt gyökeret, anélkül azonban, hogy a zsidóságot valaha is kiszorította volna.

56. Alsó-Galilea

Gallió, Junius Annaeus (Córdoba, Kr. e. 3 k.–Kr. u. 66 k.): róm. politikus. Az ApCsel 18,12–17 Achája tartomány helytartójaként említi. Ezt a Delphiben 1905: felszínre került fölirat is igazolja, melyben Claudius császár Junius ~t kedves barátjának és Achája prokonzulának mondja. ~ prokonzulása 51. ápr.–52. ápr. v. 52. máj.–53. máj. közé tehető. 51–52: Pál ap. Korintusban tartózkodott. A zsidók (vsz. a Korintusban töltött idő utolsó hónapjaiban) bevádolták Pált ~nál, aki elutasította a vádat, mert nem kívánt beleavatkozni a zsidók belső, vallási ügyeibe. Azt is eltúrta, hogy Szosztenészt, a zsinagóga elöljáróját ítélőszéke előtt megverjék. E magatartása, mely róm. neveltetésére vezethető vissza, nagyban elősegítette a kereszténység terjedését. – ~ 58 előtt konzul, 65: szenátor volt. Nero arra kényszerítette (miként testvéreit, a filozófus Senecát és a geográfus Marcus Annaeus Melát), hogy önkezével vessen véget életének.

57. A Gallió-felirat Delphiből. A nagy töredék negyedik sorában ez olvasható: Gallió, a barátom és Achája prokonzula

Gamáliel (héb. 'az Isten jót tett velem'), teljes nevén „Rabban ~, az idősebb”: írástudó, farizeus, Hillel unokája. A főtanács az ő tanácsára és közbelépésére engedte szabadon az ap.-okat (ApCsel 5,34–39). Pál neki köszönhette farizeusi neveltetését (22,3). De mérlegelni kell: vajon Lukács evangélista tört.-i tények rögzítésére törekedett-e, s nem egyszerűen arra, hogy az ap.-oknak tekintélyes zsidókkal való kapcsolatát kiemelve. A keresztény legenda szerint keresztény lett.

Garizim: → Gerizim.

Gát (héb. 'sajtó, prés'): kánaáni város, amely már az → amarnai levelekben is szerepel. Enakiták lakták (Józs 11,22), Gólját is ide való volt (1Sám 17,4; 2Sám 21,19.22; 1Krón 20,5 kk.). Később a filiszteus Ötváros fővárosa (Józs 13,3; 1Sám 5,7–10; 6,17). Hozzá tartozott Jabne (2Krón 26,6), Ciklag (1Sám 27,6) és Móreset-Gát (Mik 1,14). Dávid korában Achis volt a királya (1Sám 27,2–11; vö. Zsolt 56,1). Dávid elfoglalta (1Krón 18,1: a szöveg nem egyértelmű!); Rechabeám megerősítette (2Krón 11,8). Miután egy ideig Hazael kezén volt, Uzija meghódította (26,6). Ettől fogva már nem számított filiszteus városnak, Asdodhoz tartozott (Ám 1,6 kk.). Kr. e. 711: II. Szárgon foglalta el Asdod elleni támadása során (6,2). Ezzel véget ért ~ tört.-e. Helyét nem lehet egyértelműen meghatározni.

Gaulanitisz: A Jordántól K-re, a → Golán városról elnevezett vidék gör. neve. A Hermon-hegységtől → Jarmukig terjedt, és a mai Vádi dzsorumaja Felső- és Alsó-~ra tagolta. A forrásokban gyakran Batanea egy részeként szerepel. Így Nagy Heródes birodalmának volt a része, az ő halála után pedig Fülöp negyedes fejedelem

uralma alá tartozott. Miután Fülöp meghalt (Kr. u. 34), beolvadt Szíria róm. tart.-ba, de néhány év múlva I. Heródes Agrippa birtokolta (Kr. u. 37), mihelyt azonban ő meghalt (Kr. u. 44), ismét a róm.-ak kezére került.

Gáza (héb. 'az erős?'): kánaáni város, a D → Damaszkusza, a gabona, bor, ezüst és fűszerféle fontos lerakati helye. Az → amarnai levelekben és az egyiptomi szövegekben is szerepel; már a Kr. e. 18. sz.-ban nagy raktárai voltak itt a sábaiaknak; a vidék mindvégig megőrizte arab jellegét. A MTörv 2,23 az avvitákat tekinti őslakosoknak. III. Tuthmószisz korától az egyiptomiak palesztinai és szíriai vállalkozásainak kiindulópontja. I. Szeti megerősítette a várost. Kr. e. a 13. sz.-ban elfoglalták a filiszteusok (Bír 16,1,21; 1Sám 6,17). Józs 15,47; Bír 1,18 Júda birtokának mondja, de még Salamon és Hiszkija idejében (1Kir 5,4; 2Kir 18,2) harcolniuk kellett érte Izr. fiainak. III. Tiglat-Pilleszer korától az asszíroké, de állandóan védelemre szorult (láadások, Egyiptom). Végül Nechónak sikerült elfoglalnia (Jer 47,1,5). Kr. e. 529: Kambüszész ostromolta; Kr. e. 322: Nagy Sándor vette ostrom alá. Ettől kezdve hellén város volt, de a zsidók ismételten (Kr. e. 145 és 96) megtámadták (1Mak 11,61). ApCsel 8,26: Jeruzsálemből elhagyatott út vezetett ~ba. A nabateusok korában (különösen Kr. e. 30–Kr. u. 40) jelentős volt a ~ból Petrába vezető kereskedelmi út. 1Krón 7,28: ~ helyett Aja szerepel. Ma Ghazze.

gazdagság: I. Az ÓSz-ben viszonylagos jó; ugyanakkor észre kell vennünk, hogy „természetes” szempontból nézve Izr. fiai becsülték a ~ot és csodálták azt, aki ~ra, tekintélyre és hatalomra szert tudott tenni. Sok mondás ecseteli a ~ előnyeit; tárgya a kívánságnak és jutalma az → erénynek és az → istenfélelemnek. Ezért Isten ajándékának számít (Péld 3,16; 8,18; 10,22; 11,16; 22,4), ha az ember szert tehet rá a saját munkájával (10,5; 13,11; Sir 11,18). A gazdag önelégült (Jób 31,25; Péld 11,28; 18,11; Sir 5,1,3; 13,3), ez nehezíti a vele való érintkezést (13,1–8). A ~ nagyszerű (pl. 13,21–23), de ugyanakkor roppant veszedelmes dolog is (Péld 5,10; 11,28; 28,6,22; 30,7–9; 13,11; 20,21; 28,22). Mindenesetre a gazdagnak (5,8), különösen, ha nem igaz úton tett javaira szert, nem szabad elfelejtenie: ~át elveszítheti, sőt halálakor biztosan el is veszíti (Zsolt 49,18; Péld 11,4; 19,4; 23,4 kk.; Sir 11,19,24). Érthető tehát, hogy a ~ kérdésevel elsősorban a bölcsességi irodalom foglalkozik; különösen 13,1–14,15; 31,3–11 fejtegetései tanulságosak. – II. Az ÚSz-ben csak a szinoptikusok és Pál foglalkoznak a ~gal, ill. a gazdagokkal; Jánosnál (a Jel kivétel!) nem találkozunk a fogalommal (ugyanígy a kincs és bőség fogalmával sem). A szinoptikusok közül legtöbbet Lukács írt a ~ról, a gazdagokról, többször elítélően is (Lk 1,53; 3,11; 4,18; 6,24 kk.; 12,13–21; 14,12–14,33; 16,1–13,19–31). Némelyek ezért úgy vélték, hogy ~ellenes, ebionita hatás érvényesült Lukácsnál, de felfogását helyesebb azzal magyarázni, hogy az akkori társadalmi viszonyok gondot okoztak neki, az „emberi” evangélistának. A szinoptikusok szerint Jézus többször beszélt a ~ról (elsősorban: Mk 10,17–31; Lk 12,13–21; 16; 18,18–30). Jézus nem ítélte el a ~ot (sőt: Isten ajándéka a ~), de kiemelte a ~gal kapcsolatos csalódásokat és veszedelmeket (Mt 13,22 és 6,19) és hangsúlyozta: nem lehet Istennek is; a → mammonnak is szolgálni (6,24; vö. 16,26; Lk 9,25), s hogy a tevének könnyebb átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába (Mt 19,24; vö. Mk 10,23–25). Ezenkívül a → kapzsiságtól is óvott Jézus (Lk 12,13–15). – Pál keveset beszélt a földi javak birtoklásáról, annál többet a szellemi-lelki javak bőségéről, azokról a javakról, amelyeket Isten és Jézus Krisztus határtalanul birtokol, és amelynek a hívő emberek (1Kor 4,8; 2Kor 8,9; Fil 4,19; vö. Jel 3,18; 5,12), sőt még a világ és a pogányok (Róm 10,12; Ef 3,8) is részeseivé válnak. Így beszél a dicsőség ~áról (Róm 9,23; Ef 1,18; 3,16; Kol 1,27), a kegyelem bőségéről (Ef 1,7; 2,7), Isten jóságának végtelenségéről (Róm 2,4), a tökéletes megismerés teljes ~áról (Kol 2,2), a tanításban és az ismeretben való ~ról (1Kor 1,5; vö. 2Kor 9,11). Így az apostolok, akik ezeket a szellemi-lelki javakat hirdetik, sőt szét is osztják, a szegények, akik sokakat gazdaggá tesznek (6,10). A kereszténynek tehát arra kell törekednie, hogy Isten előtt gazdag legyen olyan javakban, amelyek Isten előtt kedvesek (Lk 12,31,33–34; Jak 2,1–13; 4,13–5,6; vö. 1Tim 6,18). Ezért helyénvaló a figyelmeztetés: 6,17–19. A Jel 3,17 a ~ és a → szegénység éles ellentétét állítja elénk.

gazella: A ~ tiszta állatnak számított, így Izr. fiai megehették a húsát (MTörv 12,15,22; 14,5; 15,22; 1Kir 5,3), de feláldozni nem volt szabad. FÜRGE állat (2Sám 2,18). Én 2,7,9,17; 3,5; 4,5; 7,4; 8,14: jelképe a kedvesnek, s egyáltalán: annak, ami szép és vonzó. → Tabita.

Geba (héb. 'domb'): helység Júda É-i határánál, Anatot közelében, Mikmással szemben (1Sám 13,16). A földosztáskor Benjamin törzsének lett az örökrésze (Józs 18,24); papi város volt (21,17; 1Krón 6,45; vö. Neh 12,29). Júdea királya, Aza megerősítette (1Kir 15,22; 2Krón 16,6). A fogság után Benjamin törzséből valók lakták (Neh 11,31). Ma Dzseba. Bír 20,10.33: Gibe helyett szerepel (néhány forrásban); 2Sám 5,25: Gibeont helyettesíti.

Gebál, Büblosz: föníciai város, amelyet már az → amarnai levelek és az egyiptomi források is említenek; ma Dzsebel a Földközi-tenger partján Tripolisz és Bejrut között. Az ÓSz csak 2-szer említi (Józs 13,5: gibliták; Ez 27,9: ismertek a hajóépítői; 1Kir 5,18: itt az olvasat kérdéses). A Kr. e. 4. sz.-ban kereskedelmi és vallási központ. Az egyiptomiak fát és rezet vásároltak ~ban, és sokáig befolyásuk alatt tartották. A Kr. e. 13. sz.-ban Ur 3. dinasztijának birodalmához tartozott. Az amarnai korszakban ~ királya, Rib-Addi III. és IV. Amenophisz fáraó segítségét kérte az idegen betolakodók ellen. A Kr. e. 13. (v. mások szerint 11., ill. 10.) sz.-ban élt Achiram király 1923: megtalált szarkofágja föníciai betűírásos föliratáról híres. Később még további föliratok kerültek felszínre. A Kr. e. 12. sz.-ban az ún. tengeri népek éreztették hatásukat, a Kr. e. 8. sz.-ban az asszírok foglalták el. Kr. e. 537: perzsa uralom alá került; mint városállam az 5. satrapaságot alkotta. Később a Szeleukidák, majd Pompeius idején a róm. birodalom uralma alá került. A libanoni erdőkben folytatott rablógazdálkodás folyamán ~ kereskedelmi szempontból is sokat veszített jelentőségéből. A város isteneinek tisztelete Egyiptomig terjedt, de az egyiptomiak is építettek a maguk isteneinek templomokat ~ban, sőt a mítoszok is hozzákapcsolódtak a városhoz: a testvére által meggyilkolt Ozirisz szarkofágját ~ba sodorták a hullámok; az Izisz-, Ozirisz- és Adonisz-mítosz szolgált magyarázatul az évszakok váltakozásaira. A róm. időben híres volt a ~i Adonisz-templom. Az 1921 óta folytatott ásások során mind a csiszolt kőkorbéli, mind a bronzkori települést föltárták (a bronzkorban a halottakat nagy korszakban temették el a település központjában); a föníciai városfal egy része (a mai és a gör.–róm. faltól D-re), több templom és királysír is felszínre került.

Gechaszi: Elizeus próféta szolgája. Kapzsisága miatt leprával bűnhődött (2Kir 4,12–37; 5,19–27; 8,4–6).

Gedalja (héb. 'Jahve nagynak bizonyult'): Achikám fia, Jeremiás pártfogója (Jer 39,11 kk.; 40,4 kk.; vö. 38,4 kk.). Jeruzsálem lerombolása és a királyi család elhurcolása után Nebukadnezár megtette Júdea helytartójának. 2 hónappal később az ammoniták királyának felbujtására egy bizonyos Izmael Micpában meggyilkolta (2Kir 25,22–26; Jer 40,1–41,14). Lachisban az ásások során előkerült egy gdlijh föliratú pecsét; lehetséges, hogy ~é volt.

Gedeon (héb. 'kétélű kard' v. 'kardforgató?', más értelmezés szerint 'sebzett kezű'): Joás fia Abiezer nemzetségéből, Manasse törzséből; egyike Izr. ún. nagy bíráinak. Bír 7,1; 8,29.35; 9; 2Sám 11,21 Jerubbaal néven említi. Jahve angyala fölszólította Ofrában, hogy szálljon szembe a midianitákkal (Bír 6,11–24). ~ Jahve parancsára lerombolta Baal oltárát és az → aserákat, ezért kapta a Jerubbaal nevet (6,25–32). Amikor Midián, Amalek és Kelet fiai átkeltek a Jordánon, ~ sereget gyűjtött (6,33–35). Jahve tudtára adta a gyapjú jele által, hogy az ő kezével menti meg Izr.-t (6,36–40). Ain-Hárodnál az Úr a gyűjtött sereget egy próba révén lecsökkentette 300 főnyire (7,1–8). ~ az Úr szavára lement az ellenség táborába és meghallotta az egyik midianita álmát: Joás fia fog győzni (7,9–15). Ezen fölbátorodva egy harsonákkal és fáklyákkal fölszerelt kis csapattal rajtaütött az ellenségen és legyőzte (7,16–22): Izr. fiai üldözőbe vették a midianitákat, s 2 fejedelmüket is elfogták, Orebet és Zebet (7,23–25). Efraim fiaiban fölébredt a féltékenység, de ~ lecsendesítette őket (8,1–3), s útját folytatva elfogta Midián királyait, Zebachot és Szalmunnát (8,10–12), majd megbüntette a Jordántól K-re fekvő városokat, Szukkotot és Penuelt, amelyek szembeszegültek vele (8,4–9.13–17), és az elfogott midianita királyokat is megölte (8,18–21). Meg akarták tenni királynak, de elhárította, a zsákmányból viszont elkért mindenkitől egy-egy gyűrűt és → efodot csináltatott belőle, ennek egész Izr. „odaadta magát” (8,22–27). Többen úgy vélik, hogy ~ tört.-ében 2 hagyomány különíthető el. Az egyik a hamis ~ról szól, aki Abiezer

nemzetségéből való 300 emberrel megverte Midián királyait, Zebachot és Szalmunnát. A másik az igaz ~ tört.-ét öleli fel, aki Izr. több törzsének segítségével legyőzte a midianiták fejedelmeit, Orebet és Zebet. A 2 hagyományt később összedolgozták az amalekitáknak és Kelet fiainak bevonásával. Annyi bizonyos, hogy ~nak eredetileg nem volt köze Jerubbaalhoz és Abimelekhez. A Zsolt 83,12 ~ tört.-ére utal; Iz 9,3; 10,26 szintén.

Gederot: → Kedron.

Gehenna, Gyehehna: a → Hinnom völgye arám nevének (Gé-Hinnam) gör. változata. A LXX: csak kivételképpen fordul elő (Józs 18,16b), egyébként különféle körülírások helyettesítik, a gör. apokrif iratokban és az ÚSz-ben viszont gyakori. A rabbinista irodalomban is sokszor előfordul, természetesen héb. változatban (Gé-Hinnom). Egyfelől földrajzi név, másfelől az isteni igazságszolgáltatás kifejezőképességének egyik eleme. – Az ÓSz-ben a jelentésfejlődés föltehetően Jeremiásnál kezdődött, aki azzal fenyegetett, hogy a Tófetben az árnyas Hinnom völgyét, amelyet tisztátalanná tett Moloch kultusza (2Kir 23,10; vö. 16,3; 21,6; Jer 7,31; 32,35) az Öldöklés völgyének fogják hívni (7,31; 19,6); Júdában olyan sokan meghalnak, hogy nem lesz hova eltemetni őket, így a Tófet is temető lesz, s a holttestek a hiénák és a keselyűk martalékává válnak, mert nem lesz, aki elzavarja őket. Sőt a már eltemetett halottak csontjai is kikerülnek a sírokból, s úgy fognak a földön heverni, mint a ganéj; halotti csend fog uralkodni (7,30–8,3; 19,6 kk.). A próf. előre látta azt a pusztítást, amit Kr. e. 587: Nebukadnezár végbevitt. Tehát a Hinnom völgye még Jeruzsálem környékén egy konkrét völgyet jelöl, ahol az ítéletkor Isten haragja Júdát sújtja. De a Hinnom völgye csak átmenetileg utal az ítélet helyére; később a holttestek és hamvak völgye újra „az Úrnak szentelt hely” lesz (31,40). – Izajás ott, ahol az új világról, a végleges üdvösségről beszél (Iz 66,22–24), ha konkrétan nem említi is, a Hinnom völgyét az eszkatologikus büntetés színhelyévé teszi meg: a gonoszok holtteste Jeruzsálem (= vallási szempontból a világ fővárosa) kapuján kívül hever mint a féregnek és a tűznek martaléka (vö. Jer 7,30–8,3). 31,40-től eltérően Iz-ban a Hinnom völgye végleges büntetésnek a helye: a féreg nem pusztul el, a tűz nem alszik ki (66,24). A féreg és a tűz olyan fogalmakat jelölnek, amelyek egymást kizárják, következésképpen azt a sorsot jelzik, amely a gonoszok holttestére vár: v. eltemetetlenül maradnak, v. elégetik őket (hogyan az elégetés szokásban volt Izr.-ben, az a Ter 38,24; Lev 20,14; 21,9 alapján föltehető, tehát nem kell arra gondolni, hogy a Tófetet fölgyújtották). Az ósz-i fölfogás szerint a halott sorsa testi maradványainak sorsától függött, ezért számított a temetetlenül maradás v. az elégetés ilyen súlyos büntetésnek. Az apokrif irodalomban szintén olvashatunk olyan tűzről, amely a Templomtól D-re egy völgyben (= a Hinnom völgye) tör ki; ide dobálják majd a világ végén a gonoszokat (Hénoch kv.-ének etióp változata). A ~ azokra vár büntetésül, akik életükben nem kapták meg bűneik büntetését; ezek azért támadnak föl, hogy örök büntetésüket elnyerjék (Dán 12,2). Tehát nem az élettelen holttest lesz a féreg eledele és a tűz martaléka, hanem az élő bűnös fog a féregektől és a tűztől szenvedni. – A transzcendens eszkatológia hatására, amely a végleges üdvösséget minden földi kötöttségtől mentesíti, az eszkatologikus büntetés színhelyeként a ~ is elvesztette eredeti földrajzi hely jellegét: nem kapcsolódik többé a Jeruzsálem melletti Hinnom völgyéhez (apokrif iratok; talán Jud 16,17; Sir 7,16 kk.: LXX). Ebből következően a ~t azonosítani kezdték a → seollal, amihez már más képzetek tapadtak (→ hádesz, → holtak országa, → pokol). Így a seolra jellemző sötétség a ~ra is jellemző lett (vö. Tób 4,10), és olykor a ~ tüzével is összekapcsolódott. Természetesen érezték, hogy a tűz és a sötétség nem illik össze, ezért a ~ tüzét úgy képzelték el, hogy ég, de világot nem ad; ez az eléggé erőltetett magyarázat az apokrif iratokon kívül az egyh.-atyáknál is föl-fölbukkan. – Ahol a legrégebbi rabbinista irodalomban szerepel olyan eszkatologikus hely, ahol a bűnösök bűnhődnek, ez a Kr. u. 1. sz.-ból való iratokban már mint ténylegesen létező hely jelenik meg; a bűnösök mindjárt haláluk után ide kerülnek (ez a fölfogás már az etióp Hénoch kv.-ében fölfedezhető). Némely bűnösnek lehetősége volt a megtisztulásra, így büntetése elszenvéde után kiszabadulhatott a ~ból. Ilyen értelemben a ~ → tisztítóújj jellegét öltött. – Az ÚSz-ben a ~ kifejezés (legalábbis az eredeti szövegben) több helyen szerepel: Mt 5,23.29 kk. (= 18,9; Mk 9,43.45.47); Mt 10,28 (= Lk 12,5); 23,15.33; Jak 3,6. Ezenkívül rokon értelmű kifejezésekkel is találkozunk az ÚSz-ben: tüzes kemence (Mt 13,42.49), örök tűz (18,18; vö. 18,19; 25,41; Júd 7) és

tüzes tó (Jel 19,20; 20,10.14 kk.; 21,8). Hogy azonban a ~ fogalma az ÚSz-ben mennyire összefonódott a seol fogalmával, azt Mt 8,12; 22,13; 25,30 (a külső sötétség); 2Pét 2,17; Júd 13 minden kétséget kizáróan tanúsítja. – Minthogy Mt 5,29 kk. a testet említi, föltehető, hogy itt is az eszkatologikus büntetés helyéről van szó. E föltevést 13,42.49; 25,41 is igazolja, ahol szinonim kifejezések (tüzes kemence, örök tűz) találhatóak és a szövegből az utolsó ítéletre lehet következtetni. 3,7 és 23,33 párhuzamban áll egymással, így arra lehet gondolni, hogy a ~ büntetése (az eredetiben) kifejezés (23,33) is az utolsó ítéletre utal, jóllehet a rabbinista irodalomban Kr. u. 50 óta, ha nem is mindig, de a legtöbbször a lélek külön ítéletét jelenti a halála után. Ugyanakkor 25,41 (örök tűz) azt a korai zsidó fölfogást tükrözi, amely szerint a ~t Isten, miként az eszkatologikus Jeruzsálemet az idő kezdete előtt alkotta (praeexistentia). A többi úsz-i helyen nem lehet a ~ jelentését közelebbről meghatározni, de föltehető, hogy e helyeken is eszkatologikus értelemben szerepel.

Gemara (héb. 'teljessé tevés'): a → Misna magyarázata, a → Talmud része. Szerzői és áthagyományozói az amoreusok, azaz 'beszélők, a Misnáról vitatkozók'. A ~t eredetileg a Misna magyarázatául szánták, de ennél többet nyújtottak, mert a magyarázat során csak lazán kötődtek a Misna szövegéhez. Tételeik igazolására gyakran idéztek a tannaitáktól és Jehuda Hanasitól olyan szövegeket, melyek a Misnába nem kerültek be. Palesztinában Kr. u. kb. 400-ig öt, Babilóniában Kr. u. kb. 500-ig hét amoreus generáció működött. A Misna és a palesztinai ~ a jeruzsálemi Talmudot, a Misna és a babilóniai ~ a babilóniai Talmudot alkotja.

Gemarja (héb.): 2 személy neve az ÓSz-ben. – 1. Hilkija fia, aki mint királyi tisztségviselő elvitte Safán fiával, Elezával Júda királyának, Cidkijának megbízásából Jeremiás levelét Babilonba a száműzötteknek (Jer 29,3). – 2. Safán írnok fia, királyi tisztségviselő, aki megkísérelte, hogy a királyt lebeszélje Jeremiás kv.-tekercsének elégetéséről (36,10.12.25).

gematria: → szám.

genealógia: → nemzetségtábla.

Genesis: → Teremtés könyve.

Genezáreti-tó: A héb. ÓSz-ben Tibériás tava, Kinneret tava néven szerepel (Szám 34,11; Józs 12,3; 13,27). A gör. Bibliában – a héb. gan 'kert' szóval talán összefüggő – Genezar (1Mak 11,67) név, ill. ennek Genezáret változata a tó Ny-i partján elterülő kis termékeny síkságot jelöli (a Genezáret név változat → Kinneret város nevének hatására keletkezett, amellyel eredetileg semmi kapcsolatban nem volt). Később a tó is ~ lett, bár ezen a néven az ÚSz-ben csak 1-szer fordul elő: Lk 5,1, egyébként Galileai-tó: Mt 4,18; Mk 1,16; 7,31; v. Tibériás tava: Jn 6,1; 21,1; ugyanígy a rabbinista irodalomban is. Mai neve: Jam Kinneret. Hossza 21 km, legnagyobb szélessége 12 km; mélysége 42 és 48 m között váltakozik, területe 144 km², tükre 208 m-re van a tengerszint alatt. A vize édes, környékén a lakosság fő foglalkozása a halászat. Jézus korában a partja (különösen a Ny-i) jobban be volt népesítve. Környékén gyakoriak a hirtelen viharok (Mt 8,23–27; 14,24–33).

58. A Hétforrás környéke

geniza (az arám gnz 'drága, értékes', ill. 'elrejt' szóból): az a kamra a zsinagóga közelében, ahol a zsidók a liturgikus használatra már nem alkalmas kéziratokat elhelyezték azzal a céllal, hogy a megszentelttől megóvják, s egy idő múlva megszentelt földbe temetve átadják őket az enyészetnek. A kairói ~ból előkerült bibliai kéziratok a múlt sz. 2. felében New Yorkba (Jewish Theological Seminary), Oxfordba (Bodleian Library), Cambridge-be (Egyetemi Könyvtár és Westminster College), Londonba (British Museum), Párizsba (Bibliothèque de l'Alliance Israélite), a Majna menti Frankfurba (Városi Könyvtár) és különféle magángyűjteményekbe kerültek. 1896: S. Schechter professzor a Cambridge-be került töredékek közt fölfigyelt →Sírak

könyve héb. szövegének egy töredékére és egy másik cambridge-i tanárnak (Ch. Taylor), valamint a camb-ridge-i egyetemnek anyagi és erkölcsi támogatásával még ua. évben átvizsgálta a kairói ~t, és az illetékesek engedélyével kb. 30 zsák kéziratot magával vitt az Egyetemi Könyvtár számára (Taylor-Schechter Collection). A Cambridge-be került töredékek számát 100 000-re becsülik, a más kv.-tárak tulajdonába került töredékek száma ennek kb. kétszerese. A legértékesebb leletnek a héb. Sir töredékei tekinthetők, amelyek az egész Sir kb. 2/3 részét teszik ki. De kerültek elő töredékek Aquila bibliafordításából (Kir), egy Targum jellegű Penta-teuchusból, Origenész → Hexaplájából (a 22. zsolt., mind a 6 hasáb) is. Ezeken kívül számos olyan bibliai kézirat is előkerült, amely régebbi mint a Ben Áser kódexek; közülük kb. 120 babilóniai, 6 palesztinai közpon-tozású (→ bibliai kéziratok); ennek köszönhetően a maszoréta szövegek, a héb. nyelv és a régi bibliafordítá-sok tanulmányozása terén új korszak kezdődött.

gera: → súly.

Gerár: város Palesztina és Egyiptom határán (Ter 10,19). Amikor Ábrahám itt tartózkodott, Abimelek volt ~ királya (20); a 26,1.12–31 szerint Abimelek filiszteus volt, de ez nem jelenti föltétlenül azt, hogy az egész várost filiszteusok lakták. Lehet, hogy az egyiptomiaknak volt ~ban filiszteusokból álló helyőrségük. Az is le-hetséges, hogy egy olyan kánaánita körülzárt terület (enkláve) volt a filiszteusok földje és Júda/Káleb között, amelyet az izr.-k csak Hiszkija király idején hódítottak meg (1Krón 4,39 kk.). Helyét nem lehet pontosan tudni; némelyek Gázától DK-re teszik, 25 km-nyire, mások Gázától DNy-ra. ~ völgyét (Ter 26,17) minden bizonnyal a Negeben kell keresni.

Geraza: hellén alapítású város a Jordántól K-re. Egy érmelet alapján föltehető, hogy Nagy Sándor alapította. IV. Antiokhosz Epiphánész után egy ideig Antióchiának hívták. Szemita nevét egy nabateus felirat őrizte meg, amely 1964: került elő Petrában. Kr. e. 80 k. Alexandrosz Janneusz meghódította. Miután Pompeius elfoglalta, a → Tízváros egyike lett. Ma Dzseras. A nagyszerű romok (városfal, fórum, oszlopsorral szegélyezett út, fürdő, színház, Zeus-templom, Artemis-templom, diadalív stb.) a Kr. u. 1–2. sz.-ból valók. A bizánci korból a felira-tokból jól adatolható bazilikák maradtak fenn. – Lakói a gerazaiak (Mk 5,1), de mivel területe nem nyúlt „a tó túlsó partjára”-ig, vsz., hogy Márk evangélista a gadaraiakra gondolt, ahogy Mk több kéziratában áll (vö. Mt 8,28).

Gergeza: város, amely vsz. → Gerazával azonos. Szt. Jeromos a Galileai-tó partján kereste. A ~ nevet először Origenész említi Jn 6,41 kommentárjában, s v. megbízhatatlan helyi hagyományra támaszkodott, v. a mai el-Kurszi nevet vehette alapul.

Gerizim, Garizim: Efraim hegyének kiemelkedő része, a mai Dzsebel-et-Túr (868 m), a régi Szichemtől D-re, az → Eballal szemben. A samariai hagyomány szerint (MTörv 27,12) Mózes megparancsolta, hogy építsenek rajta oltárt. Itt állt a samariaiak temploma, ezt Kr. e. 107: Johannesz Hürkánosz lerombolta, de ~ hegye mind-máig megmaradt a samariaiak kultikus helyének (Jn 4,20), évről évre itt ülik meg a húsvétot (bárányt ál-doзва). A hely tekintélyét fokozza a legenda, amely szerint itt rejtette el Mózes a kultikus eszközöket; ezzel szemben a zsidó rabbik azt állították, hogy a ~ lábánál bálványokat ástak el (vö. Ter 35,4). A ~ csúcsának D-i oldalán még ma is látható a régi áldozóhely és egy bizánci templom (5. sz.) maradványa; az É-i oldalon a Hadrianus által emelt Zeus-templom romjai maradtak fenn.

Gersom: 1. Mózes és Cippora fia. Nevének népies értelme: „idegen földön jövevény voltam” (Kiv 2,22; 18,3; 1Krón 6,1; 23,15; Bír 18,30). – 2. → Gerson.

Gerson, Gersom (héb.): Lévi legidősebb fia (Ter 46,12; Kiv 6,16 kk.; 1Krón 5,27; 6,1 kk.: Gersom), a gersoniták levita nemzetségének őse, Libni és Simi apja (Kiv 6,17; Szám 3,18; 1Krón 6,2). A gersoniták közül számba vett férfiak száma 7500 (Szám 3,22). A törzs a szt. hajléktól Ny-ra táborozott, Eljasaf volt a vezérük (3,23–24). A

gersoniták teendőinek részletes leírását a 3,25–26; 4,21–28 (vö. 10,17) tartalmazza. Józs 21,27–33; 1Krón 6,56–61: a gersonita városok: Golán, Astarot, Kisjon v. Kedes, Daberat, Jarmut v. Ramot.

Gesur: arám fejedelemség a Jordántól K-re → Básán és a → Hermon között (MTörv 3,14; Józs 12,5). Dávid korában Talmi volt ~ királya; az ő lánya volt Maacha, Dávid egyik felesége, aki Absalomot szülte (2Sám 3,3). Absalom, miután Amnot megölette, ~ba menekült nagyapjához, Talmihoz és 3 évig ott maradt nála (13,27 kk.; 15,8).

gesuriták: törzs v. klán Kánaán D-i részén (Józs 13,2). Dávid rajtuk ütött és fölkoncolta, ill. kifosztotta őket (1Sám 27,8).

Gesztász: → Iator.

Getszemáni (arám Gat semané 'olajprés'): terület az → Olajfák hegye lábánál (Lk 22,39), amely egy rajta álló olajprésről kaphatta a nevét. Itt kerítette hatalmába Jézust a halálfélelem, és itt is fogták el (Mk 14,32; Mt 26,36; → szenvedéstörténet). Jn 18,1 szerint kert volt; Jézus valamelyik tanítványáé lehetett, mert Jézus gyakran fölkereste (18,2). A mai zárókövek mind az ev.-oknak, mind a hagyománynak megfelelnek, amelyek említenek egy 380–390 között épült templomot; ennek az Aetheria (400 k.) által ecclesia elegansnak nevezett templomnak a maradványai fölé emelték a mai bazilikát.

59. A Getszemáni-kert és környéke

Gézer (héb. 'elzárt terület'): város Kánaánban. Termékeny területen feküdt, az Egyiptomtól É-ra vezető karavánút mentén; bővíző forrásai voltak. III. Tuthmószisz elfoglalta és megerősítette. Az amarnai korszakban és a Kr. e. 13. sz.-ban független volt, később újra egyiptomi uralom alá került. Józs 10,33; 12,12; Izr. fiai legyőzték ~ királyát. 16,3; 1Krón 7,28 szerint Efraimnak jutott örökrészül; levita, ill. → papi város volt (Józs 21,21; 1Krón 6,52); sokáig nem került Izr. fiainak birtokába (Józs 16,10; Bír 1,29); G. E. Wright szerint a Kr. e. 12. sz.-ban filiszteus uralom alatt éltek a zömben kánaáni lakosok, s csak úgy lett Izr. fiaié, hogy az egyik egyiptomi király a 21. dinasztiából (talán II. Pszuszennész) átengedte Salamonnak hozományképpen. Salamon megerősítette (1Kir 9,15 kk.). Az ország felosztása után az É-i részhez került (Józs 16,1; 1Krón 7,28); Sisák fáraó (ur. Kr. e. 945–924) elfoglalta és lerombolta. Ezt csak sokára heverte ki; később → Seféla többi részével együtt beleolvadt az asszír birodalomba. Királyi korszépekéből arra lehet következtetni, hogy Jozija idejében átmenetileg Júdea kezén volt. Hadászati szempontból fontos helyen feküdt, ezért a Makkabeusok korában sokat küzdöttek érte. → Bakchidesz megerősítette (1Mak 9,52), de Simon elfoglalta (13,43; 14,7.34; 15,28.35). Maradványaira Tell Dzszerben bukkantak rá. Az ásatások során (1902–05, 1907–09) felszínre került egy kánaáni kultikus hely, a királyi nekropolisz, egy vízvezeték, különféle szövegek (parasztkalendárium, → naptár; asszír ékírásos agyagtáblák, cserépdarabokon ősi alfabetikus írás). Az ún. Makkabeus-vár eredetileg salamoni kapuerőd lehetett. A hellén időből egy olajprés került felszínre. A 7 gör. és héb. írásos határvő (a 7. felszínre kerülésének ideje: 1964) a Kr. e. 100 k.-i időből még nincs kellően megfejtve. 1934: több barlanglakást is találtak (trogloditák). Az 1965 után folytatott ásatások során a bronzkori maradványokat (Kr. e. 1850–1700: torony alapzata a DNY-i kapu alatt; Kr. e. 1650–1550: meredek bástyaudvar) és a salamoni erődöt vizsgálták; közben Nebukadnezár pusztításaira is fény derült.

60. III. Tiglat-Pilezer Gézert ostromolja. Látható az erődítmény kettős fala tornyokkal és párkányokkal, egy ostromgép és egy nagy hordozható pajzs, mögötte egy íjász. Relief Kalachból

Gibbeton (héb. 'boltozatos hely'): filiszteus város. A földosztáskor Dán örökrésze lett (Józs 19,44); → papi város volt (21,23). Izr. fiainak csak később sikerült birtokba venniük, még → Nadab, → Zimri és → Omri idején is hiába ostromolták (1Kir 15,27; 16,15.17). Nem lehet biztosan helyhez kötni.

Gibea (héb. 'magaslat, domb'): gyakori helységnév. Minthogy a városokat szívesen építették nehezen megközelíthető helyekre, föltehető, hogy főleg városok nevéül szolgált. A ~ nevű helységeket nehéz helyhez kötni; gyakran fölcserélik az ugyanolyan értelmű → Gebával. Megkülönböztethető: 1. Benjamin városa (Józs 18,28), amely Jeruzsálem és Ráma közé esett. A bírák idején vsz. lerombolták (Bír 20,4; vö. Oz 9,9; 10,9). Saul gyakran tartózkodott ~ban (1Sám 10,26; 11,4; 22,6), ezért egy ideig Saul ~jának nevezték (15,34; Iz 10,29). Dávid uralomra jutása után elvesztette jelentőségét; neve csak sokkal később a babilóniai és róm. háborúk idején bukkan fel újra. A mai Tell el-Ful-lal azonosítják. Az ásatások (1922, 1933, 1963) során felszínre került leletekből arra lehet következtetni, hogy a Kr. e. 13–12. sz.-ból származó várost a Kr. e. 1. évezred fordulóján vastag fal vette körül, s egy kis várat is építettek hozzá (Saul?). A kései vaskorban erős város lehetett. A Kr. e. 6. sz. elején elpusztult, de aztán újra benépesült. Kr. e. 500 k. ismét elnéptelenedett, s csak a Kr. e. 3. sz. vége felé lakhatták újra. Kr. e. 165-től népes hellén város lehetett. Hogy ez a ~ azonos-e Isten Gibeájával, ahol Sámuel jövendölései szerint Saulnak találkoznia kellett egy sereg próf.-val (1Sám 10,5.10), s ahol egy filiszteus helytartó (?) székel (13,3), nem lehet biztosan megállapítani. Lehet, hogy a mai Rámallámban kell Isten Gibeáját keresni, amely szintén azt jelenti, hogy 'Isten magaslata'. – 2. Júda ~ja (Józs 15,57). Egy bizonyos Seva alapította (1Krón 2,49). Ma vsz. ed-Dzseba – 3. Efraim ~ja (Józs 24,33), másképp Pinchász ~ja. Nem lehet helyhez kötni.

Gibeon (héb. 'dombon fekvő helység'): város, amely a földosztáskor Benjamin örökrésze lett (Józs 18,25); → papi város volt (21,17). A várost eredetileg hivták lakták (11,19); amikor Izr. fiai elfoglalták Kánaánt, cselhez folyamodtak és szövetségre léptek velük (9,3–15; 10,1). József több kánaáni királytól megvédte őket (10; 11,9). Buzgalmában Saul megkísérelte, hogy kiirtsa a város lakóit; emiatt Dávidnak kellett bűnhődnie (2Sám 21,1–14). Ezután nem szerepelt a város Izr. tört.-ében. Hogy a fogság után újra benépesült (Neh 3,7; 7,25), nem egészen biztos, mert a párhuzamos helyen (Ezd 2,20) Gibbar áll (emiatt A. van den Born azonosítja a 2 várost). 2Sám 2,12–17; Jer 41,12: ~ tava; ~ magaslatán állt Jahvének egy szentélye (2Sám 21,6; 1Kir 3,4 kk.; 9,2; 1Krón 16,39; 21,29; 2Krón 1,3). – ~ helyhez kötésében eltérnek a nézetek; egész sor helység számba jöhet a Jeruzsálemből Bételbe vezető út mentén, ill. ettől Ny-ra, de egyik mellett sem szólnak döntő érvek. Mégis, mivel az ed-Dzsiiben folytatott ásatások (1956-tól) során a 3 m vastag és 959 m hosszú kései vaskori városfal alapjain kívül 27 → korszécsét is felszínre került, ezek alapján ~ leginkább ed-Dzsiibbel azonosítható (→ Beerot).

61. Gibeon környéke

Gichon, Gihon (héb. 'áradó, feltörő, buzogó?'): 1. a paradicsombeli folyók egyike (Ter 2,13); ez öntözi Kus egész földjét. Ha Kus itt Etiópiát jelenti, akkor a szerző a Nílusra gondolhatott; ezt a föltevést több régi szerző megerősíti (Jer 2,18: LXX; Sir 24,27 stb.). – 2. forrás → Jeruzsálem mellett, annak a dombnak a K-i lábánál, amelyen a régi város épült, a Kidron völgyében, ahol Salamont fölteként királlyá (1Kir 1,33.38.45); mai neve: Én Umm ed-Deredzs 'lépcsős forrás', a keresztények körében: Én Sitti Marjam = Mária kútja. A júdeai királyok (és előttük már a jebuziták is) mindent megtettek, hogy Jeruzsálemnek ezt az egyetlen forrását megóvják. Hiszkija alagutat építtetett (→ Siloe) és így létrejött egy felső (2Krón 32,30; vö. Iz 7,3; 2Kir 18,17 = Iz 36,3) és egy alsó ~-tó. Ugyanakkor a régi, nyitott forrást eltorlaszolták (2Krón 32,30).

Gilboa: Efraim hegyének ÉK-i nyúlványa, amely Jiszreel síkságának D-i részét elválasztja Bet-Seán öblétől. Itt győzött Gedeon (Bír 7,1–22), de vereséget is szenvedtek itt Izr. fiai a filiszteusoktól; Saul és fiai is áldozatul

estek (1Sám 31,1; 2Sám 21,12; 1Krón 10,1). A ~ nevet mindmáig őrzi egy falu Dzselsbon; a vízvázasztóul szolgáló hegy neve arabul Dzsebel Fukua. Ha Józsz 17,15–18 ~ra vonatkozík, akkor az ósz-i időben ~ hegyét erdők borították.

Gileád, Gáleád (héb.): földrajzi név. A Ter 31,45–53 a héb. galedből (= tanúságul rakott kőhalom) eredzeti (népetimológia). Eredetileg a hegyet is jelölhette a ~ név, amelyet a mai földrajzi neveköl kikövetkeztethetően abban a hajlatban kell keresnünk, amely a Jabboktól D-re esik (vö. 31). A Bír 10–11 már a Jabboktól D-re elterülő vidékre vonatkoztatja a ~ nevet. Miután Manassze törzse a Jabboktól É-ra eső részt is benépesítette (Jábes, Tirbi), ez is ~ lett. A későbbi kv.-ekben annak a területnek a neve, amelyet Ruben, Gád és Manassze törzsének K-i fele lakott; még később a Jordántól K-re eső egész országész ~ lett. – ~ hatalmas erdeiről volt ismert ősidők óta (Jer 22,6); ezekben sok gyógynövényt (Ter 37,25; Jer 8,22; 46,11) és jó legelőt találtak, kivált a kisebb állatoknak (Szám 32,1; Mik 7,14; Jer 50,19; Én 4,1; 6,5). Eleinte nem tartották sokra Izr. fiai ~ot, de később annál többre becsülték. Így érthető Ámosz próf. felháborodása a ~iak bántalmazása miatt (Ám 1,3.13), később pedig a kíváncs, hogy ~ a jobb idők beköszöntésével visszatérjen Izr. közösségébe (Jer 50,19; Abd 19; Zsolt 60,9 = 108,9; Zak 10,10; Mik 7,14).

Gilgal (héb. 'kőkör', Józsz 5,9 kivételével mindig névelővel): helynév. A vele jelölt helységeknek mind a számát, mind a fekvését illetően eltérnek a nézetek. – 1. Józsz Izr. fiainak táborhelyeként említi; innen indultak el Palesztinát elfoglalni (vö. MTörv 11,30; Bír 2,1; 3,19). Már akkor (kánaáni eredetű?) szt. helynek számított, amikor Izr. fiai bevonultak az Ígéret földjére. Később Izr. fiai maguk is szt. helynek tekintették, úgyhogy Sámuel is mutatott itt be áldozatot (1Sám 10,8; 13,7 kk., 12.14; 15,14.21; 2Sám 19,16). A próf.-k elítélték (Mik 6,5). Helyét eddig nem sikerült biztosan meghatározni. – 2. A próf.-k → Bet-Aven, ill. → Bétel közelében is elítélnék egy ~ nevű szt. helyet (Oz 4,15; vö. 9,15; 12,12; Ám 4,4; 5,5). Némelyek ezt az 1. pontban tárgyalt ~al azonosítják. – 3. Illés tört.-ében szerepel (2Kir 2,1; 4,38). Ezt F. M. Abel a mai Dzsildzsiljában keresi Efraim hegyén, félúton Jeruzsálem és Szamaria között (vö. 1Sám 7,16), de van, aki ezt a ~t is az 1. pontban tárgyalt ~al tartja azonosnak. – 4. Bet-~ (Neh 12,29) helye teljesen meghatározhatatlan.

gimnázium (gör. gümnosz 'ruhátlan' szóból): eredetileg nyitott, később zárt térség, ahol sportpályák (→ pálya), csarnokok és vízmedencék álltak a fiúk és férfiak rendelkezésére. A gör. intézmény a róm.-ak körében alig terjedt el. A jól megépített ~ban az ifjúságnak külön helyisége (ephebeion) volt, a ~ többi részét a felnőttek használták. Az atléta- és gyakorlóiskolák állami felügyelet alatt álltak, és csak engedéllyel működhettek. Bár a zsidók ellene voltak e pogány intézménynek, Jázon főpap engedélyért folyamodott Szíria királyához, hogy Jeruzsálemben is épülhessen, ill. működhessen ~ (1Mak 1,14; 2Mak 4,9–14). Minthogy a sportot meztelenül üzték, a hitükben gyenge zsidók igyekeztek a → körülmetélés nyomaitól szabadulni (1Mak 1,15). – 1Tim 4,8: a test gyakorlása kevés haszonnal jár, az istenfélő élet mindent megér.

62. Egy gimnázium alaprajza. Eiszodosz = bejárat. Prodomosz = előtér. Sztoa = oszlopcsarnok, melyben esős időben folytak a gyakorlatok. Aülé = birkózóiskola. E = Epheibeion = az ifjak területe. E' = Exedra = előadóterem. Diodosz = átjáró a férfiak csarnokába. Paradromisz = futópálya. Xüsztosz = a dobógyakorlatok csarnoka. Sztadion = versenypálya

girgasiták: azon népcsoportok egyike, amelyek az izr.-k előtt Kánaánt benépesítették (Ter 15,21; MTörv 7,1; Józsz 3,10; Neh 9,8; Jud 5,16). A Jordántól Ny-ra laktak; a Ter 10,16 Kánaántól származtatja őket. A zsidó hagyomány, amely a ~at a föníciaiak É-Afrikába való benyomulásával hozza összefüggésbe, föltehetően a Kart hágóban ismételtelen előforduló grgsi, és girgasm névre épül. Az ugariti szövegekben is szerepel a grgs név. Vsz. a hettiták közé tartoztak, s Kánaánba is akkor kerültek, amikor a hettiták bevándoroltak.

glossza: néhány szavas magyarázat a Szentírás nehezen érthető szavaihoz. A glosszator nem kiegészíteni akarta a szöveget, hanem csak régi, használaton kívül került szavakat cserélt ki, v. helyesebb olvasatot javasolt. A ~t eredetileg a kézirat margójára írták, s csak a szövegmásolások során került bele a szövegbe. A szövegkritika nagyon kényes munkája a ~k felismerése és eltávolítása az eredeti szövegből.

glosszológia: az elragadtatás nyelve, a nyelv(ek) adománya. Korintusban (1Kor 12,10; 14,29), Cezáreában és Efezusban (ApCsel 10,46; 19,6) ismerték. Nem idegen nyelven beszélést jelentett (→ pünkösdi csoda), hanem semmilyen nyelvből ki nem mutatható hangsoroknak elragadtatott állapotban való hallgatását; az elragadtatás nyelve csak azok számára volt érthető, akiknek erre külön adományuk volt (1Kor 14,10). A prófétálás adományától eltérően nem a közösség épülésére, a hívők hitbeli ismereteinek gyarapítására szolgált, hanem csak a Szentlélek jelenlétét tanúsította. Ezért a prófétálás fölötté állt a ~nak; a Lélek adományainak értékrendjében a ~ állt az utolsó helyen. Pál figyelmeztetéseiből (14,13–19) arra következtethetünk, hogy megvolt a ~val való visszaélés esélye, ill. veszélye.

gnózis: a keresztény-hellenista misztika vezéreszméje. Tört.-ileg 3 formában jelentkezett: 1. hermetizmus, mint irodalmi jelenség (1–4. sz.), amely még egyéb elemeket is felölelt; 2. Valentinosz és Baszilikész keresztény gnoszticizmusa; 3. népies gnoszticizmus. Az első kettő alexandriai eredetű és filozófiai jelleget öltött, a 3. elsősorban Szíriában terjedt el (Simon mágus) és a → mágia (ceremóniák, formulák, titkos nyelv) irányába mutatott. Közös jellemzőik: a) az ismeret kinyilatkoztatásból (látomások, megérzések, jövendölések, prófétizmus) ered; – b) az ismeret tárgya Isten, ill. az embernek v. a világnak Istenhez való viszonya; a mítosznak, különösen a kozmogóniának az a szerepe, hogy áthidalja a szakadékot a filozófia és a világ megközelíthetetlen Istene, ill. a jó és a rossz között; – c) Isten ismerete megszabadít minden rossztól, a halált is beleértve, és halhatatlanná tesz. – Jóllehet a ránk maradt töredékes irodalom keresztény időből származik, a vallástörténetészek egyöntetűen vallják, hogy a ~ eszmevilága sokkal korábbi. Kérdés, vajon hatott-e ezekre a bibliai fogalmakra: Istent megismerni, ill. az Isten ismerete. E fogalmakat a LXX, amely Alexandriában keletkezett, rendszerint a ginoszkeion szóval adja vissza, amely mindig tevékenységet tételez föl: Izr. úgy ismeri meg Istent, hogy észleli Istennek a tört.-be és a természetbe való beleavatkozásait, elismeri Istent és engedelmeskedik Istennek, tehát az Isten ismerete számára gyakorlatilag egybeesik az Isten szolgálatával. Vagyis e téren a LXX egészen hű az ÓSz eredeti szövegéhez, amely szerint a jada nem egyszerűen az értelem műve, hanem az egész személy tette: valakiről tudni akarás, valakivel való törődés (→ istenismeret). – A bölcsességi kv.-ek még egy önálló ismeretet (→ bölcsesség) is ismernek, amely Istennél van és amelyet Istentől lehet megkapni (Péld 8,12; Sir 24,26). Egy elvontabb ismeret olyan dolgok iránt is érdeklődik, mint a teremtés, tehát a csillagok járása, az ember titkos gondolatai, a dolgok rejtett tulajdonságai, Isten titkai; lehet, hogy ez a zsidó ~ feleletül alakult ki azoknak a pogányoknak a filozófiájára és vallására, akiknek tudatlanságát elvetették (Bölcs 14,22). – Az apokaliptika még közelebb visz a ~hoz, kivált népies változatához. Angyalok Isten akarata ellenére tudomást szereznek sok, főleg asztronómiai jellegű titokról; s ezek az angyalok a gnoszticizmusban alsóbb rendű istenségek szerepét kezdik betölteni (Hénoch kv.-e). Ezenkívül az apokaliptika megszemélyesít bizonyos eszméket (igazság, bölcsesség stb.); ezeket úgy tekinti, mint előzetesen létezőket (praeexistens), ezáltal még hasonlóbakká válnak a gnosztikus eónokhoz. Ugyanakkor az apokalipszisek pesszimizmusa sajátos módon tükrözi a ~ dualizmusát. Ezért figyelembe kell venni, hogy a korai kereszténység ismert egy zsidó-gnosztikus szóhasználatot; vsz., hogy erre vezethető vissza az ÚSz „gnoszticizmusa”. Az ÚSz-ben a szinoptikusok annyira palesztinai fogantatásúak, hogy nyoma sem található bennük a gnoszticizmusnak. A nem Páltól eredő levelek sem okoznak különösebb nehézséget. Valójában tehát csak Pál leveleiben és a 4. ev.-ban merülnek föl magyarázatot kívánó kérdések. Liberális körökben az a vélemény, hogy Pálra erősen hatott a ~, s hogy Pál a megtért pogányok vallási igényeinek kielégítésére kibontakoztatott egy keresztény ~t. J. Dupont nemcsak arra mutatott rá, hogy ez a nézet mennyire alaptalan, hanem arra is, hogy Pál szóhasználata a zsidó hagyo-

mányt a legtisztább formában tükrözi, ill. adja tovább. Mindenekelőtt: a pogányok ellen irányuló gör. ginoszkeín 'Istent nem ismerni' ige (Róm 1,21.28; 1Kor 1,21) minden kétséget kizáróan hellenista zsidó felfogás hatására vall (Bölcs 13–14). Ósz-i eredetű az Istent ismerni/Isten által ismertnek lenni (Gal 4,8 kk.; vö. 1Kor 8,13: 13,12b) kifejezés is; ezt nemcsak annak hangsúlyozása tanúsítja, hogy az üdvözítésben Istené a kezdeményezés – másutt ez úgy szerepel, hogy Isten előbb ismerte az embert (Róm 8,28–30; 11,2.33) –, hanem az ellentétekre épülő előadásmód, ill. az ennek megfelelő analógiák miatt is megismerni-szabadulni = üdvözülni (1Kor 1,21); emberi igazság-isteni igazság (Róm 3,21–26), magamhoz ragadom-magához ragad (Fil 3,12); az 1Kor 13,12 különösen is tanúsítja a zsidó eredetet: itt a valakit ismerni/valakitől ismertnek lenni ellentétpárhoz még egy más szembeállítás is járul: Istent ezen a világon ismerni és Istent az eljövendő másik világban ismerni – ez a → hellenizmustól teljesen idegen, hiszen az a zsidóságtól eltérően nem tett különbséget a két világ között. Az ismeretből a látásba való átmenet szintén zsidó gondolkodásmódot tükröz (vö. Jn 14,7–9; 1Jn 3,6); ugyanakkor Istennek színről színre látása az ÓSz-nek ezen a világon láthatatlan Istenével áll szemben (Kiv 23,20, összevetve a Szám 12,6–8 versekkel). Tehát csak a tükörben látni származtatható a hellenista filozófiából. A karizmatikus gnószisz mint Isten adománya (1Kor 1,5; 8,7; 12,8; 13,8 stb.) első pillanatra szoros kapcsolatot mutat a hellenizmus ~ával, de ha közelebről szemügyre vesszük a két felfogást, jelentős különbséget fedezünk fel köztük: a) Pálnál a gnószisz (12; 14) a Lélek adományai (prófétálás, a nyelvek értelmezése, tanítás stb.) között szerepel, amelyek minden kétséget kizáróan a zsidó gondolatvilág sajátjai, és mivel Korintusban Pál gör. egyh.-a szoros kapcsolatban állt a jeruzsálemi ősegyh.-zal egészen kézenfekvő is; – b) Pálnál éppúgy Isten üdvözítő terve (Róm 11,33; 1Kor 13,2; vö. 2,7–9: bölcsesség) a tárgya és vsz. az Írásnak is ez az alapértelme (Gal 3,7 kk.; 4,21 kk.), miként a zsidó bölcsességi irodalomban, ill. apokaliptikában is; – c) Pálnál a ~ nem vonja maga után Isten látását, mint a hellenizmusban, hanem az életre irányul: épülésre szolgál (1Kor 12–14); az emberek szeretete nélkül nem ér semmit (13,8). Pál ismételten szembeszállt az írástudók ~ával (Kol 2,23; vö. 2,3; 1Tim 6,20; vö. 1,6 kk.); ezt a judaista ~t fejlesztette gyakorlati ~sá (1Kor). Minden arra mutat, hogy a pasztorális levelek egy gnosztikus eretnkséggel polemizálnak, amely még nem bontakozott ki egészen, és ezért a rá vonatkozó utalások sem egészen világosak. Ennek az eretnkségnek a képviselői is a zsidóságból valók voltak (1Tim 1,7; Tit 1,10.14). – Végül: a megismerni, ill. az ismeret/megismerés egész sor jellegzetes fogalommal együtt jelenik meg. Ezek közé tartozik az egymással szembeállított pneuma és nousz, amelynek föltehetően a hellenista bölcsélet a forrása; a pneumatikus és a pszichikai viszont egyértelműen a Ter 2,7-re utal (vö. 1Kor 15,45–47). Azt, hogy a különféle asztrológiai fogalmak mögött milyen nézetek húzódnak meg, nem lehet megállapítani: teljesség (Ef 1,23; Kol 1,19; 2,9), korszakok (Kol 1,26), világ kormányzói (Ef 6,12), uralkodók (2,12). A világ fejedelmei (1Kor 2,8) mindenesetre zsidó eredetű (→ eón); a teljesség vitatható (→ Egyház). Végül: ha e kifejezések a gnoszticizmus kifejezőkészletébe tartoztak is, Pálnál elvesztették mitológiai jellegüket. – Így Pálnál a gnószisz általában a. m. az igaz valláshoz tartozni, a monoteista és krisztológiai tanításnak megfelelni. Az ismeret Isten kezdeményezésére születik meg és az erkölcsi életre irányul. Mindez jellegzetesen zsidó vonás, de ugyanakkor a „kinyilatkoztatással” kapcsolatban apokaliptikus jellege is tagadhatatlan. – A 4. ev. más környezetben és néhány évtizeddel később keletkezett mint a szinoptikusok. János ev.-a is, a levelei is egyértelmű választ adnak a gnosztikus eretnkségre. Nem lehetetlen, hogy szerzőjük megkísérelte, hogy a gnosztikus világnézetnek értelmet adjon: Isten megtestesült Igéjére vonatkoztatva és ezzel teljesen más irányt szabott neki. Annyi bizonyos, hogy nála a → világ (eón) sokkal gyakrabban szerepel, mint az ÚSz többi kv.-ében és a jelentése is más, mint az ÓSz-ben, sőt az ÚSz több más részében is „Ez a világ” (10-szer) és Isten kibékíthetetlen ellentétet alkot, s a többi ellentétpár is: világosság-sötétség, szellem-anyag, élet-halál, igazság-hazugság/tévely stb. Ez mind gnosztikus jellegű, János evangélista azonban hangsúlyozza, hogy a világ az Isten szava, az Ige (= Jézus Krisztus) által jött létre (Jn 1,3.10; vö. 17,24), és hogy Isten szereti a világot (3,16; 1Jn 4,7 kk.) – ez csupa olyan állítás, amely a gnoszticizmustól teljesen idegen. Hogy a 4. ev. nem gnosztikus, az abban is megmutatkozik, hogy a hangsúly a testvéri szeretetre esik benne,

nem az ismeretre (a gnószisz főnév nem is fordul elő benne, az ige is csak elvétve, s akkor is csupán a szinoptikusok egy logionjának megvilágítására: Jn 10,15; 14,7; 17,3). Jézust ismerni Jn-ban a. m. Jézust követni, főleg a szeretetben. Erre utal egy felől az ismeret/megismerés kifejezés, amely ilyen értelemben nem hellenistának, hanem sokkal inkább zsidónak minősül, másfelől a kiindulópont, amely nem a K-i mitológiához kapcsolódik, hanem a zsidó kinyilatkoztatásban gyökerezik, ill. Krisztus tanításában és az Ő üdvösséget szerző halálában és feltámadásában.

Góg: Ros (ismeretlen), Mesek és Tubal (kisázsiai népcsoportok) királya (Ez 38,2 kk.; 39,1). Az uralma alá tartozók által lakott terület (Magóg földje) talán azonos Nagy Sándor Makedóniájával. Később → Magóg személyként szerepelt ~ mellett (Jel 20,8 kk.). Az apokrif iratokban (Hénoch kv.-e 56,4–8; Ezdrás 4. kv.-e 13), valamint a kumráni forrásokban (1QM 11,16) is megjelenik. A Jel-ben ~ és Magóg 2 király, a világ végén a gonosz lelkek felhívására harcba szállnak Isten népével, de azon a helyen, amelyet „héberül Harmagedónnak hívnak” (16,16), vereséget szenvednek. Az „ezer esztendő” elteltével a sátán félrevezeti őket, felvonulnak, de Isten tüzet bocsát le az égből, és elpusztítja őket (20,7–10).

Gojim: Az ÓSz-ben 2 helyen szerepel ~ királya. – 1. → Tidál, aki szövetségeseivel megtámadta az → Ötvárost (Ter 14,19). – 2. ~ amorita királyát Józsué Galileában legyőzte (Józs 12,23).

Golán (héb. 'sövény, kerítés'): város Básánban. A földosztáskor Manassze birtoka lett (MTörv 4,43; Józs 20,8; 21,27; 1Krón 6,56). Menedékváros volt (MTörv 4,43; Józs 20,8). Róla kapta nevét a vidék (Gaulanitisz). Azt, hogy hol feküdt, nem lehet biztosan megállapítani; nevét a mai ed-Dzsolan őrzi.

Golgota (az ev.-ok szerint Koponyák helye): Jézus keresztre feszítésének helye Jeruzsálemben (Mt 27,33; Jn 19,17). G. Dalman az elnevezést a zsidóarab golgota 'koponya' szóra vezeti vissza; a koponyára emlékeztető, gömbölyded sziklát az arabok még ma is így nevezik: erras ('fej'). Annak a hiedelemnek, hogy itt temették el Ádám koponyáját (Origenész), v. hogy az elnevezés az itt kivégzettek koponyáira utal (Szt. Jeromos), nincs alapja. – A ~ a városon kívül volt (Mt 27,32; 15,20; Zsid 13,12 kk.) egy kert közelében (Jn 19,41). Ezekkel az adatokkal összhangban van a Szt.-sír-templom, melynek helye a 3. városfal megépítéséig (Kr. u. 43) kívül esett a 2. városfalon; maradványait föltárták. Korabeli zsidó sírok bizonyítják, hogy a terület temetkezési hely volt. Kr. u. 136 után Aelia Capitolina fóruma, ill. egy Aphrodité-templom került a ~ fölé. Nagy Konstantin feltáratta a helyet és fölébe emelte az Anasztaszisz-templomot.

Gólját, Góliát: filiszteus óriás → Gátból. A maszoréta szöveg szerint kb. 3 m, a LXX szerint kb. 2 m magas volt. 1Sám 17,19,5; 21,10: Dávid legyőzte párviadalban; 2Sám 21,19: a betlehemi Elchanan (= Dávid?) ölte meg (a szöveg bizonytalan).

Gomorra: város Kánaán D-i részén, amely a → népek tábláján is szerepel. Szodomával, Admával, Ceboimmal és Coárral (Belával) → Ötvárost (Pentapoliszt) alkotott, amelyet Ábrahám idejében Amráfel megtámadott a szövetségeseivel (Ter 14). Abban az időben Birsá volt a város királya. A 18 ~ pusztulásának tört.-e.

gond: Az ÓSz-ben elsősorban a bölcsességi irodalomban szerepel: nyomasztja az embert (Zsolt 13,3); okozhat ~ot a munka (Sir 38,29), a lány (42,9), a gazdagság, a megélhetés (31,1 kk.) és minden, ami nyomasztóan hat az emberre, különösen a halál napja (40,2; 41,1). A ~ öregít (30,24), az álom pedig elúzi a ~ot (31,1 kk.). Sokakat „megöl” a ~ (30,23), nem szabad azért, hogy az ember hagyja magán eluralkodni (30,21 kk.). A ~ nem segít semmit, teljesen fölösleges (Zsolt 127,1 kk.). Az embernek Istenre kell bíznia a ~ját (55,23), akinek ~ja van az igazak életére (37,18; vö. 40,18); az igazaknak a Magasságbeli viseli ~jukat (Bölcs 5,15). Isten kicsinek és nagynak egyaránt ~ját viseli (6,7; 12,13). Az ÚSz-ben Jézus arra inti tanítványait, ne aggódalmaskodjanak, hiszen a mennyei Atya gondoskodik róluk (Mt 6,25–34; Lk 12,22–31); csak egyre legyen ~juk, az Isten országára – minden más (étel, ruházat stb.) miatti ~ csak a földhöz láncolja az embert, teljesen fölösleges (Mt 6,27),

sőt pogány dolog (6,32). A „világi” ~ok elfojtják az emberben az Isten szavát (Mk 4,19; Mt 13,22; Lk 8,14). Vigyázni kell, nehogy elnehezdedjen az ember szíve „az élet ~jaiban”, s készületlenül érje a halál napja (21,34). Mártának sok mindenre ~ja van, pedig csak egyre van szükség, az üdvösségre (10,34). A tanítványoknak még a bíróság előtt sem kell töprengeniük (azaz: aggódniuk), mert a Szentlélek ajkukra adja, amit mondaniuk kell (Mt 10,19 kk.; Mk 13,11; Lk 12,11 kk.). Pál szeretné, ha a korintusi hívek „mentek volnának a ~tól” – ezért ajánlja nekik a szüzességet (1Kor 7,32–34). Ugyanakkor Pál viseli „az összes egyh.-nak rá nehezdedő ~ját” (2Kor 11,28), és Timóteus is vállalja a filippi egyh.-zal való törődést (Fil 2,20). Ugyanígy kell a keresztényeknek (Krisztus teste tagjainak) is törődniük egymással (1Kor 12,25). Minthogy „az Úr közel van”, a keresztényeknek nem szabad semmi miatt aggódniuk inkább terjesszék kéréseiket hálaadással az Úr elé (Fil 4,6), forduljanak minden ~jokkal Istenhez (1Pét 5,7).

gondnok, kulcsár, intéző, sáfár: Az ÓSz-ben általában udvarmester, udvarnagy (→ hivatalnokok; 1Kir 4,6; 16,9; 18,3; 2Kir 18,18.37; 19,2; Iz 36,3.22; 37,2; Eszt 1,8); de kivétel József házában ~a Egyiptomban, aki nyilvánvalóan nem azt a szerepet töltötte be, mint az udvarmester, udvarnagy (Ter 44,1). – Az ÚSz-ben ‘az a rabszolga, akit ura egész cselédsége és háza élére állított’. Így találkozunk Lukács ev.-ában egy „hű és okos kulcsár”-ral (Lk 12,42; vö. Mt 24,45), akit „ura szolgálói fölé rendelt”, hogy amíg ő távol van, ügyeljen a többi szolgára és gondoskodjék róluk („kiadja részüket az élelemből”). Lk 16,1–8: egy gazdag ember intézője „okosan járt el”: míg volt rá ideje s módjában állt, gondoskodott jövőjéről, ezért ura megdicsérte. Róm 16,23: Erasztusz városi tisztviselő volt, aki kezelte a város vagyonát. Gal 4,2: a kiskorú gyámok és gondviselők felügyelete alatt áll, akik nemcsak ellátják és nevelik, hanem nyilvánvalóan örökségét is kezelik, míg nagykorú nem lesz. 1Kor 4,1 kk.: átvitt értelemben Pál és az ap.-ok „Isten titkainak gondnokai”; ismerik az ev. igazságait (vö. Mt 13,11) és hűségesen tovább kell őket adniuk. E szóhasználathoz kapcsolódik Tit 1,7: az előljárónak (= püspöknek), aki Isten javaival „gazdálkodik”, feddhetetlennek kell lennie. 1Pét 4,10: minden kereszténynek kötelessége, hogy „az Isten sokféle kegyelmének jó letéteményese” legyen, vagyis a kapott kegyelmi ajándékokat a közösség javára kell gyümölcsöztetnie.

gondolatrítmus: → héber költészet.

gondviselés: I. Az ÓSz-ben. Bár a héb.-ben nem volt szó a ~ fogalmának jelölésére (Jób 10,12: itt a pekuddah a. m. ‘oltalom’; Bölcs 14,3; 17,2: e helyeken a gör. pronoia szerepel az eredetiben), a ~ben való hit kimutatható. A) Jahve nemcsak megteremtette az eget és a földet (Ter 1), hanem mindent irányít is a természetben, amely alá van rendelve törv.-einek (Ter 8,22; Jób 38,33; Zsolt 148,6; Jer 5,22–24; 31,35 kk.) és gondot visel teremtményeire (Jób 38; Zsolt 104). Esőt ad az embernek (Ter 27,28; Zsolt 65,7–14; Jer 5,24) v. visszatartja az esőt (1Kir 17,1; Ám 4,7). Életet (Jób 10,12; 12,10; 33,4; 34,14; Zsolt 104,29 kk.; Iz 42,5; 57,16 stb.) és termékenységét (Ter 1,22.28) ad embernek és állatnak, Ő alkotja az embert az anyaméhben (Jób 10,8–11; Zsolt 22,10; 139,13–16). Arra, amit Jahve a világban végbevisz, gyakran a bara, a. m. ‘alkot’ utal (Kiv 34,10; Szám 16,30; Iz 45,7; 48,7; 54,16), úgyhogy a teremtés folytatásának tekinthető. – B) Isten ~ét Izr. fiai mindenekelőtt a tört.-ben ismerték fel, elsősorban Izr. tört.-ében: Jahve alkotta a népet (Zsolt 95,6; Iz 43,1.15) és kiválasztotta a többi nép közül (Ám 3,2). Az Egyiptomból való kivonulást, a pusztában Izr. vezetését, Kánaánnak, az ósatyáknak ígért országnak elfoglalását (Ter 15,7; 17,8), a Sínai-hegyen kötött szövetséget Izr. fiai nemegyszer Isten róluk való gondoskodása, ~e jeleiként értelmezték (pl. Józs 24; Neh 9; Zsolt 78; 105; 106; Jud 5). A próf.-k azt tanították, hogy Jahve nemcsak Izr. fiainak, hanem az idegen népeknek is gondját viseli (Ám 9,7) és felhasználja őket tervei megvalósítására (Iz 7,18; 10,5–14; 41,25; 43,14; Jer 25,9; 27,6; Ez 26,7 stb.), esetleg akarata ellenére is (Iz 29,15 kk.; 10,13 kk.); az idegen népeknek is megvan a szerepük Isten országa építésében (2,2–4; 10,12; 14,26; 18,7). Dániel (Dán 2,31–45; 7; 8) és a zsidó apokaliptikusok a világ korszakokra (→ eón) oszlásának az ókori K-en elterjedt tanát összhangba hozták Izr. fiainak a ~be vetett hitével: az aranykor helyébe, amely a korszakokra oszló világ utolsó szakaszát képviselte, az Isten országát iktatták. A deuteronomikus tört.-írás Izr. egész tört.-ét a ~ben való hit fényénél szemléli; Isten népét jutalmazza v. bünteti a tört.-i

eseményekben, folyamatokban, attól függően, hogy megtartja-e v. megszegi-e a vele kötött szövetséget és az ehhez kapcsolódó törv.-eket (MTörv 4,8; Bír 2,11–15; 3,7 kk., 12; 4,1 stb.; 1Sám 4–7; 1Kir 13,33 kk.; 14,22–24; 15,1–4 stb.). – C) Az ÓSz szerzői elsősorban azt állították Izr. fiai elé, amit Jahve a nép egészéért tett; ugyanakkor azonban azt sem tévesztették szem elől, amit népe tagjainak életében egyenként végbevitt gondoskodásában (pl. Ter 16,20: Ábrahám; 24: Izsák; 37; 39–50: József). De ez a szemlélet csak a próf.-k hatására teljeseedett ki (pl. 1Mak 3,60; Zsolt 37,23; Péld 16,9; 20,24; Sir 10,5; 16,17; 33,13; 50,22; Bölcs 6,7; 12,2). – D) Arra, hogy a világban megtapasztalható rosszat hogyan kell a ~sel összeegyeztetni, az ÓSz-ben többféle magyarázat található. A dualisztikus v. monisztikus jellegű magyarázatot Izr. fiai monoteizmusukban mindig elutasították; Jahve a végső oka mindennek, még a rossznak is (Iz 45,7; Ám 3,6). – 1. A fizikai értelemben vett rosszra a legrégebb és legelterjedtebb magyarázatok azok, amelyek szerint a rossz a bűn megérdemelt büntetése (pl. Zsolt 1,4 kk.; 112,10; 2Mak 7,18; Jób barátainak beszédei; Sir 5,1–15; 10,12–17; 39,28–31). Egy másik magyarázat szerint a rossz (pl. → szenvedés v. szerencsétlenség) nevel (Jób 34,31 kk.; 36,8–21) v. a tisztulást mozdítja elő (2Mak 6,16; 7,32 kk.; Jób 33,15–30; Bölcs 3,5; 11,9 kk.; 12,13–27). Egy harmadik felfogásban a jövő fogja a kérdést megoldani; az → Úr napja és a messiási idő beköszöntésével véget érnek Izr. megpróbáltatásai (Salamon Zsolt 17; Hénoch 91,12); a feltámadással az igazak részesednek az üdvösség javaiból (Dán 12,2 kk.); a túlvilági jutalom lesz a kárpótlás azért, amit a földön el kellett szenvedniük (2Mak 7,9.14.23–29; Bölcs 3,1–9; 5,15 kk.). → megfizetés. – 2. Az erkölcsi rosszat Izr. fiai következetesen összeegyeztethetetlennek tartották Isten szentségével; az ember szabad akaratára vezethető vissza; ezt az egész ÓSz hangsúlyozza (MTörv 11,26–28; 30,15–20; Jer 21,8; Sir 15,15–17). Sir 15,11–20 ezt a hitet egyértelműen megfogalmazza: „Ne mondd: a bűnöm az Úrtól származik, mert ő nem hoz létre semmit, amit gyűlöl... Móddobban áll, hogy megtartsd a parancsokat.” Ugyanakkor azt is kiemelik az ÓSz szerzői, hogy Jahve ura az ember akaratának (Jer 18,6). „A király szíve vízfolyás az Úr kezében, ahova akarja, oda irányítja” (Péld 21,1; vö. Zsolt 33,15; Zak 12,1). Arra, hogy miként van az, hogy ugyanakkor nem szűnik meg az ember szabadsága és felelőssége, nem kapunk magyarázatot. De Jahve még az ember bűnét is jóra fordíthatja (Ter 50,20; vö. 45,5). Hogy azokat a kifejezéseket, amelyek Jahvét bűn okaként állítják eléink (2Sám 24,1; vö. 1Sám 26,19; 1Krón 21,1; Iz 6,9 kk.) helyesen értelmezzük, 2 dolgot nem szabad szem elől tévesztenünk: a) a bibliai szerzőket alig v. egyáltalán nem foglalkoztatta a másodlagos ok kérdése; rendszerint a teljes okozatsort Istenre, mint végső okra vezették vissza, akkor is, ha az emberi akaratnak része volt az okozatok létrejöttében; b) a Bibliában a szerzők nem tettek különbséget aközött, amit Jahve végbevitt v. megengedett és aközött, amit elrendelt v. parancsolt. – II. Az ÚSz-ben Jézus jobban kiemelte, hogy Isten mint Atya kivétel nélkül minden emberre gondot visel (Mt 5,45; Lk 6,35), és határozottabban inti tanítványait a ~re hagyatkozásra, az Isten iránti bizalomra (Mt 6,25–34; 10,29–31). Arra tanította őket, hogy azon az úton kell járniuk, amelyen ő járt (10,24.38 kk.; 16,24 kk.), és így kinyilatkoztatta nekik a szenvedés értelmét és helyét Isten ~ében (vö. Lk 24,26.46). Minthogy a Jézus által hirdetett és felajánlott üdvösség Isten üdvözítő terveinek a megvalósulását jelenti, a ~ gondolata az ÚSz-ben új tartalmat kap: Isten szeretetének és üdvözítő akaratának állandó kinyilatkoztatása, ill. megnyilvánulása. Ezen alapszik a keresztény remény, hogy „akik Istent szeretik, azoknak minden javukra válik” (Róm 8,28) és a Pál hangsúlyozta bizonyosság, hogy nincs földi hatalom, amely elválaszthatna Krisztus szeretetéről (8,35).

gonosz: → rossz, → Sátán.

gonosz szellemek: → démon.

Gorgiász: IV. Antiokhosz Epiphánész seregének vezére, Idumea helytartója. Makkabeus Júdás legyőzte Emmausznál (1Mak 3,38; 4,1.16–22) és Idumeában (2Mak 12,32–37).

Gosan: → Gozán.

Gósen: földrajzi név. – 1. ~ földje Egyiptomnak az a része, ahol Izr. fiai éltek (Ter 45,10; 46,28.29; 47,2.4.6.27; 50,8; Kiv 8,18; 9,26); legeltetésre alkalmas, termékeny terület volt (Ter 47,6a-b). A Nílus deltájától K-re terülhetett el, mégpedig v. ÉK-re, Tanisz-Peluzium vidékén, v. D felé a Vádi-Tumelatban, a Timszáh-tótól Ny-ra. Az egyiptomi szövegekből eddig nincs rá adat. Jud 1,10: ~ egész földje vsz. a Nílus egész K-i deltáját jelenti, le Etiópia határáig. – 2. Kánaáni város Júda földjén (Józs 10,41; 11,16; 15,51).

Gozán, Gosan: Mezopotámia É-i részén a Hábor felső folyásánál elterülő vidék; az asszírok ide telepítették Izr. elhurcolt fiainak egy részét (2Kir 17,6; 18,11; 19,12; Iz 37,12). 1Krón 5,26: ~ folyó, vsz. félreértésből. Az akkád ékírásos forrásokban szerepel egy Guzana nevű város, amelyet a Hábor felső folyásánál fekvő Tell-Halaffal lehet azonosítani. E város legrégebb, vsz. a Kr. e. 5. sz.-ba visszanyúló rétege, ill. a belőle felszínre került színes agyagedények alapján külön Tell-Halaf-i műveltségről lehet beszélni.

gödölye, kecskegida: A fiatal hím kecske (→ bak) kedves ajándék (Bír 15,1) és ízletes eledel (pl. Ter 27,9.16; 1Sám 16,20; Lk 15,29). Az ismételt tilalom, ti. hogy „a gödölyét ne főzd meg anyja tejében” (Kiv 23,19; 34,26; MTörv 14,21) a kánaániaknak egy babonás szokása ellen szólt, amelyre az ugariti szövegekből derült fény (R. de Vaux).

góg, kevélység, felfuvalkodottság, döllyf: A héb. megfelelők alapjelentése a Bibliában a 'magasan lenni'; elsősorban mégis erkölcsi fogalom a ~. Jób 38,11: az Úr a tengernek mondja: „Ezen a helyen törjön meg hullámaid gögje.” A ~ös embernek a héb. kifejezés szerint 'fenn van' a szíve (Zsolt 131,1), a lelke (vö. Péld 16,18), a szeme (Zsolt 101,5). A ~ a gazdagság (Ez 28,5), a hatalom (7,24), az Istentől elpártolás (Sir 10,12) velejárója, ill. következménye. A ~ a bukás előtt jár, annak az előzménye, előhírnöke (Péld 16,18). A ~ maga a bűn (Iz 13,11; 1Jn 2,16), így összeegyeztethetetlen az istenfélelemmel (Péld 8,13; Jn 5,44).

Görögország, Hellász: országnév, amely az ÚSz-ben mindössze egyszer fordul elő (ApCsel 20,2). Egyébként az ApCsel-ben is, Pál ap. leveleiben is mindig → Achája szerepel. Pál tehát a hivatalos elnevezéssel élt: ~nak mint róm. tartománynak Achája volt a neve. A mükénei időben a gör.-ök is szívesen nevezték magukat achájaiaknak, de a Kr. e. 8. sz.-tól a hellének elnevezés vált általánossá. A Hellász név eredetileg csak Tessália D-i részén, egy vidékre vonatkozott, de később az egész országra kiterjedt. → még Jáván.

görögök: → hellének, → Jáván fiai.

gránátalma (héb. rimmon): Az ÓSz-ben Palesztina egyik legkiválóbb terményeként szerepel (Szám 13,23; MTörv 8,8; 1Sám 14,2; Jo 1,12). Az olykor fává terebélyesedő cserjének pompás illatú piros virága és zöld lombja van (Én 6,11; 7,13); olykor egész kertet alkot (4,13). Gyümölcse a 4,3: a kedves szépségének leírásához hasonlatul szolgál. A sok magot tartalmazó gyümölcs talán a termékenységet szimbolizálta; annyi bizonyos, hogy a vallásos ornamentikában kedvelt motívumul szolgált; a főpap öltözékének szegélyét (Kiv 28,33) és Salamon templomában a bronzoszlopok oszlopfőit is ~k díszítették (1Kir 7,18 kk.; 2Kir 25,27). A ~ból egyfajta bort (Én 8,2), valamint becses festéket (→ festés) készítettek; ez utóbbi azonban nem mutatható ki a Bibliából.

gúnydal: → ének.

gyanta: különféle fából és cserjékből kiszivárgó v. mesterségesen, bevágásokkal kifolyatott nedvek összefoglaló neve, amely nedvek a levegőn megszilárdulnak. Illatáldozat céljára használták, ill. kenetnek dolgozták fel. A különféle elnevezések keverednek a Bibliában, így pontos megkülönböztetésük igen nehéz volna. Ugyanez áll a LXX és a többi fordítás szóhasználatára is. A héb. ÓSz-ben a következő elnevezésekkel találkozunk. 1. Nekot (pl. Ter 37,25; 43,11); igen vsz., hogy ezen a feketésszürke → ladanumot kell érteni, amelyet a Pistaceae egyik fajából nyertek. – 2. Lebonah, vagyis → tömjén: sárgásfehértől vöröses színűig különféle

színű. – 3. Mor v. deror, azaz → mirha: sárgászöld v. barna színű, a Commipherae egyik fajtájából. – 4. Helbenah (Kiv 30,34; Sir 24,15), vagyis → galbanum: sárgászöld v. zöldesbarna színű, különféle Ferula-fajtákból. – 5. Bosem, azaz → balzsam, amelyet különféle balzsamfák és -cserjékből nyertek, elsősorban a Balsamodendron apobalsamból. – 6. Nerde (Én 1,12; Mk 14,3), azaz → nárdusz, amely a Nardostachys jatamansis olaját tartalmazza. – 7. Szori, vsz. a storaxból, szürke ~ a Styrax officinalisból; mások szerint masztix, vagyis halványsárga ~ a masztixfából (Pistacia mutica), ill. a masztixterebintből (Pistacia lentiscus). – 8. Nataf (Kiv 30,34), vsz. masztix, mások szerint storax. – 9. Lót, vsz. a Pistacia mutica ~ja. – 10. Bedolan (Ter 2,12; Szám 11,7), azaz → bdellium: a Commiphera mukul sárgás ~ja. – 11. Zak 4,12: a záháb vsz. az említett ~ fajták egyikére vonatkozik. Sok helyen, ahol a fordításokban arany szerepel (pl. az illatáldozat arany oltára), föltehető, hogy inkább erre a ~ra kell gondolni. Nem lehetetlen, hogy a napkeleti bölcsek aranyán (Mt 2,11) szintén ezt a ~t kell érteni (G. Ryckmans).

gyapjú: A birka első gyapja a → birkanyírás után a papot illette meg (MTörv 18,4); a többi megfonták, megszőtték. A → papi öltözék kivételével, amelynek vászonból kellett készülnie (Kiv 28,39.42; Ez 44,18), ruhát készítettek a ~ból. A ~ természetes színe fehér (Iz 1,18; Jel 1,14), de festették is a ~t, pl. bíborszínűre (Péld 31,22). MTörv 22,11: tilos volt ~ból és lenből vegyesen szőni. → Szárdesz.

gyász: Ha haláleset fordult elő (Ter 37,29 kk.; Mt 9,15; 1Tesz 4,13), v. valami nagy baj szakadt az egyes emberre (Jób 1,20; 2,11), ill. az egész népre (Jo 1,8 kk.; Jer 6,26), esetleg a bűneiket bánták (Ezd 9,3 kk.; 1Kor 5,2), K-en ez sose maradt (sőt Sir 38,16 kk. szerint nem is maradhatott) pusztán belső érzés, hanem külsőleg is meg kellett nyilvánulnia. Azok a szt.-írók, akik az ítéletre akartak figyelmeztetni, ~t hirdettek (Ám 5,16 kk.; Lk 6,25; Jak 4,9; Jel 18); akik viszont az üdvösséget hirdették, → vigasztalást ígértek a gyászolóknak (Iz 61,2 kk.; Mt 5,4; Jn 16,20 kk.). – Sírás és jajgatás kívül Izr. fiai úgy nyilvánították ki ~ukat, hogy megszággatták ruháikat (Ter 37,29.34; ÓSz passim; Mt 26,65), levetették (szokásos) öltözéküket (Ez 26,16; Jón 3,6), leoldották a kendőt v. a turbánt amivel körülcsavarták a fejüket (Lev 21,10; Ez 24,17.23), hogy a hajuk szabadon maradt (Lev 10,6; 13,45; 21,10), levetették sarujukat (2Sám 15,30; Ez 24,17.23) és ~ruhába, zsákba öltöztek (Ter 37,34; ÓSz passim; Mt 11,21; Jel 11,3; → öltözet); nem mosták ki a ruhájukat (2Sám 19,25), elhanyagolták egész külsejüket: nem mosták meg a lábukat (19,25), nem kenték be olajjal a testüket (14,2; Dán 10,3), nem gondozták a szakállukat (2Sám 19,25); nem ettek v. nem ittak (1Sám 31,13; 2Sám 1,12; 3,35; 12,16; Neh 9,1; Jud 8,6; Eszt 4,3; 1Mak 3,47; Dán 9,3; Jo 1,14; 2,15), de legalábbis jobb ételt v. italt nem vettek magukhoz (Dán 10,3); port v. hamut hintettek a fejükre (Józs 7,6; ÓSz passim; Mt 11,21; Jel 18,19); befödtek a fejüket (2Sám 15,30; 19,43; Eszt 6,12; Jer 14,3 kk.); eltakarták a szájukat és a szakállukat (Lev 13,45; Ez 24,17.23; Mik 3,7). Kifejező mozdulatokkal is jelezték ~ukat: a mellüket verték v. ütögették a csípőjüket (Iz 32,12; Jer 31,19), kitéptek egy-egy szálát a hajukból v. a szakállukból (Ezd 9,3), esetleg le is nyírták a hajukat, szakállukat (Jób 1,20; Iz 22,12; Jer 7,19; 16,6; 41,5; Ám 8,10; Mik 1,16) és bevagdosták magukat (Jer 16,6; 41,5; 47,5). Ezeket a szokásokat zömükben a környező népek is ismerték. – A ~ rendszerint egy hétig tartott (Ter 50,10; 1Sám 31,13; 1Krón 10,12; Jud 16,29; Sir 2,10), de olykor, ha nagyon tekintélyes személy halt meg, 30 napig is eltarthatott (Szám 20,30: Áron; MTörv 34,18: Mózes). Jákob halálakor a 70 napból (Ter 50,3) 40 a bebalzsamozásra esett, maga a ~ tehát 30 napos volt. → böjt, → halottkultusz, → halottsiratás.

gyászdal: → siratóének.

Gyhenna: → Gehenna.

gyémánt: Rendszerint ~nak fordítják a héb. samirt, amelynek keménysége a próf.-knak hasonlatul kínálkozott (Jer 17,1: hegyes ~, íróeszközként; Ez 3,9: homlok; Zak 7,12: szív). → drágakövek.

gyengeség: Az ÓSz-ben a ~ nem annyira erkölcsi ~ v. bűn, inkább a bűn következménye, büntetés (Zsolt 31,11). – A gyenge Isten és a törv. védelme alatt állt (Ez 34,2–22; → árvák, → özvegy, → szegénység), ezért

bízhatott Isten segítségében (Zsolt 6,3; 31,10 kk.; 71,9 kk.; 109,24 kk.). Isten erőt ad a gyengének (1Sám 2,4; Jud 9,11; 16,11). – Az ÚSz-ben az egész ember (1Pét 3,7), ill. – a lélek/szellem ellentétéként – a test gyenge (Mt 26,41; Róm 6,19). De Isten épp az emberi ~ben akarta üdvözítő erejét kinyilvánítani (2Kor 12,9), s a gyengét választotta ki, hogy megszégyenítse az erőseket (1Kor 1,27 kk.). Krisztus mint ember magára vette a ~et, hogy minket megmentsen (2Kor 13,4; Zsid 5,2) és megmutassa: ami Istenben ~nek látszik, az minden emberi erőt felülmúl (1Kor 1,25). Az ember is dicsekedhet ~ével, mert így mutatkozik meg Isten kegyelmének ereje (2Kor 11,30; 12,5–10; 13,9). – Olykor a ~ erkölcsi vonatkozásban rosszálló értelmű: gyenge, aki hitében meg-inog, aki alaptalanul megbotránkoszik, s egyáltalán: botlik, vétkezik (Róm 5,6; 14,1; 1Kor 8,7–13; Zsid 4,15; 7,28). A törv. azért erőtlen, mert nem képes az üdvösséget megadni (Róm 8,3; Zsid 7,18 kk.).

gyermek: A szavak, amelyek a különféle korú ~ek megnevezésére szolgáltak, arra mutatnak, hogy a ~eket szerették Izr.-ben. Ez nem egyszerűen emberi érzésre vezethető vissza, s nem is az a K-en általános felfogás az alapja, amely szerint a házasság a ~ek számától függően tekinthető jónak (vö. Ter 24,60); hanem a vallási meggyőződés. A Bibliában a ~ a házasság Istentől akart természetes gyümölcse (1,27 kk.). Ezen túlmenően: az utódok sokasága a szövetség egyik ígérete Ábrahám, Izsák és Jákob (12,2; 22,17; 26,24; 28,14), majd Izr. fiai számára (Kiv 23,26; Lev 26,9; MTörv 28,4). Az egészséges és boldog házasság nem képzelhető el sok ~ nélkül; a ~ Isten ajándéka (Ter 33,5; vö. 4,1; 16,3 kk.; 30,2–6); ezt az olyan nevek is tanúsítják, amint Nátán, Natanael, Jonatán. A ~ egyszersmind jutalom is (Zsolt 127,3–5; 128,1–3). – A terméketlenség és a gyermektelenség nagy szerencsétlenség, nagy szégyen (Ter 30,1; 1Sám 1,5; Iz 4,1; Lk 1,25), Isten büntetése (Iz 47,9; Jer 18,21; Oz 9,12). A házasságtörésnek egyik büntetése a gyermektelenség (Lev 20,21). A bölcsességi irodalomban a termékeny asszony önmagában nem jelent áldást; ha a ~ek rosszak, akkor a sok ~ inkább átok (Bölcs 3,10–19; Sir 16,1–3). Főleg fiúkat kívántak, mert a fiúk biztosították a család és a nemzetség fönmaradását (1Sám 4,20; 2Sám 18,18; Rut 4,13–15; Zsolt 127,3). A fiúk számával együtt nőtt az asszony becsülete (1Sám 1,1 kk.) és az apa tekintélye a törzsön, ill. a nemzetségen belül (Zsolt 128,4 kk.). A fiúk közül az → elsőszülött különleges helyet foglalt el. – Az ÚSz-ben Jézus a ~eket (akiknek őrangyaluk van) ártatlanságuk és egyszerűségük miatt példaképül állította a tanítványok elé (Mt 18,2–6.10; 19,13–15; vö. 1Kor 14,20; 1Pét 2,1 kk.). → áldozat, → család, → házasság, → istengyermekség, → keresztség, → örökbefogadás, → születés, → szülők.

gyermekáldozat: → áldozat, → Moloch.

gyermekkeresztelés: → keresztség 5.

gyermekségtörténet: Mk-tól és Jn-tól eltérően, ahol Jézus működésének leírása a Jordánban való megkeresztelkedésével kezdődik, Mt (1,18–2,23) és Lk (1,5–2,52) Jézus születésének és gyermekkorának tört.-ét is magában foglalja, néhány előzetes eseménnyel együtt. Ez az ún. ~. Részletezve: Mária József házába vitele és Jézus születése (Mt 1,18–25); a napkeleti bölcsek látogatása (2,1–12); menekülés Egyiptomba; a betlehemi gyermekgyilkosság; A szt.-család hazatérése (2,13–23); Keresztelő János születésének hírüladása (Lk 1,5–25); Jézus születésének hírüladása (1,26–38); Mária látogatása Erzsébetnél (1,39–56); Keresztelő János születése (1,57–80); Jézus születése (2,1–20); Jézus körülmétése és bemutatása a Templomban (2,21–40); a 12 éves Jézus Jeruzsálemben (2,41–52). – Lk csupa olyan dolgot tartalmaz Jézus gyermekkoráról, ami Mt-ban nem található meg, kiegészítve Keresztelő János gyermekkorára vonatkozó részletekkel. Mt-ban a ~be súlyos gondok vegyülnek (József töprengése Mária állapota miatt: 1,18–20; Heródes ellenségessége az újszülött Messiással szemben: 2,3–8.13.20; menekülés Egyiptomba, gyermekgyilkosság: 2,13–16), Lk-ban a kép a komoly mozzanatok (Zakariás némasága: 1,20.22; Jézus születésének szegényes körülményei: 2,7; Simeon jövendölése: 2,34 kk.; Mária és József gondja Jézus elveszése miatt: 2,44–48) ellenére is derűs. Mindkét ~ beleillik az Ev.-ba: Mt-ban – Lk-tól eltérően – gyakoriak az utalások az ósz-i ígéretek teljesedésére, miként az Ev. egészében, a ~ben is (Mt 1,23; 2,6.15.18.23), és József áll előtérben (Lk-ban Mária), Jézus törvényes apja (ez ebben a zsidókeresztény Ev.-ban összhangban áll az apa kilétét elsőrendűen fontosnak tartó zsidó felfogással). Lk-

ban, mint az egész 3. Ev.-ban a ~ben is nagyobb szerep jut a nőknek: Mária kapja a megbízást, hogy a születendő Megváltónak a Jézus nevet adják (1,31), nem József, mint Mt-ban (1,21); Mária és Erzsébet találkozása; Erzsébet szerepe Keresztelő János elnevezésében (Lk 1,60); Anna próf.-asszony (2,36–38). Aztán – ismét az egész ev.-ra jellemző módon – Jézus mindjárt a ~ben a szegények Megváltójaként jelenik meg (vö. 1,53): istállóban születik, szegényes körülmények között (2,7); először egyszerű pásztorok kapnak hírt a megszületéséről (2,8–17). Lukács ~ét, miként egész ev.-át egyszerű, szemléletes előadásmód és végtelen báj jellemzi (pl. a Jézus születéséről szóló részt). Lukácsnál a ~ – jól átgondolt tervnek megfelelően – 7 részre oszlik: a 2 gyermek születésének hírüladása, a 2 asszony találkozása, a 2 gyermek születése, végül az egyéb csodálatos események a gyermek Jézussal kapcsolatban. A Gyermek kilétét angyal (1,31–33.35; 2,9–12,13 kk.; Mt 1,20 kk.), a Szentlélek (Lk 1,41–43; 2,30–32; 2,25 kk.; 2,34 kk.), végül maga a Gyermek (2,49) adja tudtul. – A ~nek természetesen nem a szinoptikus hagyomány a forrása, mint az 1. és 3. ev. többi részének; a ~ vonatkozásában Mt és Lk külön forrásból merített. Máté ~e eredetileg szemita nyelven keletkezett: Jézus nevének magyarázata (Mt 1,21) nem a jelenlegi gör. szövegben, hanem csak szemita nyelvre visszafordítva érthető. Lukács ~e esetében is szembeötlő a szemita sajátosságokkal tarkított gör., kivált az előszó (Lk 1,1–4) művelt gör. nyelvvel egybevetve, így Lukács ~e esetében is számolhatunk egy eredeti szemita forrással, amely már szemita v. gör. nyelven írott forrás volt. Hogy a megtervezett fölépítés, a szép előadásmód megvolt-e már az ősforrásban is v. az evangélistától származik, nem lehet egyértelműen megállapítani. Kétségtelen, hogy Lukács evangélista a maga ~ét átdolgozta. Ezt a gör.-ös mondatszerkesztésen kívül a rá annyira jellemző szóhasználat tanúsítja. Ugyanakkor vitatható, hogy vajon az 1. ev. ~e az ős Mt-ban is megvolt-e, ha illet egy Origenész óta kimutatható (Eusebiosznál) felfogást elfogadva – fel lehet tételezni. Ha az ős Mt hozzávetőleg a ma ismert Mt-val azonos terjedelmű volt, és ha a gör. Mt-ban a Mk-hoz mérten másodlagos fordulatok arra vezethetők vissza, hogy a szemita ős Mt gör.-re fordításakor a fordító Mk-t is felhasználta, akkor nincs akadálya, hogy a ~et is az ős Mt részének tekintsük. De ha az ős Mt-t sok szaktudós nézetéhez csatlakozva – ún. logiaforrásnak tekintjük (→ szinoptikus kérdés), amely később – Mk-val és a külön forrásokkal összedolgozva – a kanonikus Mt lett, akkor az ős Mt nem foglalta magában a ~et. Egyébként Lk is merített a logiaforrásból, ha tehát ismerte volna ennek ~ét, föl is használta volna, de ennek semmi nyoma (Lk 2,39; vö. Mt 2). – Mindkét ~ meríthetett Mária elbeszéléseiből (vö. Lk 2,19.51), de nem közvetlenül, mert akkor nem volna köztük annyi eltérés. Lehetséges viszont, hogy az ev. keletkezése idejéig már elterjedtek különféle tört.-ek Jézus születéséről és gyermekkoráról, amelyek Jézus anyjának v. más, vele közeli viszonyban levő személynek az elbeszélésein alapultak (vö. 1,1 kk.), s ezek kerültek bele az 1. és 3. ev.-ba. Nem bizonyítható, de esetleg föltehető az is, hogy maga József is készített följegyzéseket, s ezek szolgáltak alapul Mt ~ének. Keresztelő János fogantatásának és születésének tört.-e a szülőkre mehet vissza, s szóban v. írásban terjedhetett, mielőtt belekerült volna egy ev.-ainkhoz alapul szolgáló forrásba, v. mielőtt Lukács evangélista Jézus születésének tört.-ével összedolgozta volna. Irodalomkritikailag, de részben tartalmilag is meg lehet az egyes részek eredetére és összefűzésére bizonyos föltevéseket kockáztatni, de ezek a föltevések nem igazolhatók egyértelműen. – A ~ekben különféle csodálatos dolgokról van szó (angyalok jelenése, prófétálás, Zakariás megnémulása és némaságának megszűnése, Erzsébet anyasága idős kora ellenére, Mária szűzi anyasága, a napkeleti bölcseket vezérlő csillag), ezért némelyek arra gondolnak, hogy inkább legendáról van szó, semmint leírásról, ill. hiteles tört.-ről, s szinte csak a szülők nevét, Jézus születésének helyét tekintik tört.-ileg elfogadhatónak. Ezzel kapcsolatban azonban le kell szögezni, hogy Mt is (utalások a jövendölések teljesedésére), Lk is (1,1–4) tört.-i eseményeket rögzít, nem legendák foglalata; az ev.-ok ~ét szigorúan el kell határolni azoktól a legendás színezetű elbeszélésektől, amelyek nagyon korán elburjánzottak. A Megváltó nem volt csodagyerek, ahogy az apokrif iratok mutatják. Igaz, 12 éves korában rendkívüli fogékonyságról tett tanúságot és abban a tudatban beszélt, hogy Isten az atyja (2,47.49), de ennek leírása az ev.-ban tárgyilagos és mértéktartó, kivált az apokrif iratok elbeszéléseihez mérten. Hogy az ember kapcsolatba kerülhet az angyalokkal, az Isten világával (azt a

kérdést nem érintve, hogy a jelenséget valláspszichológiailag miként lehet magyarázni), azt csak az tagadhatja, akinek a keresztény kegyelmi élet valóságáról nincsenek fogalmai. Ugyanez mondható el a prófétálással kapcsolatban is, amelyet az ÓSz is régóta ismert. Végül, ami Szűz Mária anyaságát és magát az Istenembert illeti: akik ezeket újra meg újra megkísérelték különféle pogány képzetekből levezetni, azok nem vették soha figyelembe az ÚSz tanításának sajátosságait, amelyek – bár látszólag hasonlítanak bizonyos pogány elképzelésekhez – igen lényeges pontokban különböznek tőlük. Mindenekelőtt: a ~ek Jézusban elsősorban a Megváltót látják, s nem annyira Istennek a földön való megjelenését a Fiában, tehát a régi zsidó várakozásnak, ill. hagyománynak felelnek meg. A keresztény közösségnek Jézusban mint Isten Fiában való, később megérlelődött hite még nem hatott a ~ekre, s ez tört.-i szempontból tanúsítja hitelességüket. Ezen túlmenően: hit kérdése, hogy az Istenembert és szűztől való születését valaki elfogadja-e. – Annak, aki a 2 ~ közti eltéréseket tört.-i hitelességük ellen felhossa érvül, figyelembe kell vennie, hogy a tört.-i szempontból legfontosabb dolgok megegyeznek: a szülők neve, Jézus Szentlélektől való fogantatása, József Mária jegyese, de Jézusnak csak nevelőapja (Mt 1,18–20; Lk 1,26–38), Jézus fogantatása akkor, amikor Mária el volt ugyan jegyezve, de még nem költözött oda Józsefhez (Mt 1,18; Lk 1,27); Jézus születése az után, hogy Mária odaköltözött Józsefhez (Mt 1,24 kk.: Lk 2,5), mégpedig Heródes uralma idején (Mt 2,1; vö. Lk 1,5); a gyermek nevének meghatározása születése előtt, angyal közvetítésével (Mt 1,21: József, Lk 1,31: Mária), a gyermek Dávid fia (Mt 1,1; vö. 1,20; Lk 1,32; vö. 2,4–7.11), a szülők Názáretbe költözése (Mt 2,23; Lk 2,39). Ez a sok lényeges egyezés egy nagyon régi közös hagyományra utal és inkább a ~ek tört.-isége mellett szól, semmint ellene. – Egy másik kérdés, amelyet újabban katolikus részről vetettek fel, az irodalmi műfaj kérdése. Némelyek úgy vélik, hogy formailag a ~ek bizonyos értelemben hasonlítanak a zsidó → Midrásra, mert a tört.-i eseményeket nem csupán közlik, egyszersmind teol.-ilag értékelve, hanem különféle építő jellegű részletekkel ki is egészítik, amelyek szigorúan véve már nem tekinthetők tört.-ileg elfogadhatónak (pl. feltehető a Bír 13 hatása: Sámson fogantatása, 1Sám 1 kk. hatása: Sámuel fogantatása). Ám ezzel a tagadhatatlan tört.-i háttér nem válik kérdésessé (Jézus szűztől születése, Jézus Betlehemben születése stb.), de egyébként is különbséget kell tenni a tört.-i esemény és annak esetleg kiszínezett, szabad előadásmódja között; ez természetesen nehéz és nem is mindig lehetséges. → Boldogságos Szűz Mária, → Jézus Krisztus, → népszámlálás.

gyík: A Lev 11,29 kk. több héb. szót tartalmaz, amelyeket a régi fordítói hagyomány a ~ok különféle fajtáiként értelmezett. A ~ok tisztátalan → állatnak számítottak (11,29 kk.). A Péld 30,28 szerint a semamitot (a legtöbbben ~nak fordítják, mások szerint: pók) kézzel is meg lehet fogni, mégis a királyi palotában tanyázik.

gyilkosság, emberölés: A → Tízparancsolat (Kiv 20,13; MTörv 5,17) tiltja az önkényes, törv. ellenes emberölést, a ~ot. Az volt a szokás és a régi törv. is azt írta elő, hogy aki embervért ont, annak ember ontsa a véréit (Ter 9,6; Kiv 21,12–14; Lev 24,17; Szám 35,19); a MTörv 19,11 kk. szerint a vének kötelesek voltak a gyilkost a goelnek, a → vérbosszút állónak kiadni. Mint Hammurápi törvénykv.-e, az ÓSz is megkülönböztet szándékos ~ot és véletlen emberölést. Ha valaki nem gyűlöletből, megfontolt szándékkal ütött le embert, hanem pl. csak fellökte, de az illető belehalt, akkor Jahve szentélyébe menekülhetett; de aki szándékosan ölt embert, azt el lehetett, sőt kellett is „hurcolni” az oltártól (Kiv 21,13–14; vö. 1Kir 2,28 kk.). A későbbi törv.-ek (MTörv 19,1–13; Szám 35,9–34) megneveznek az Izr. fiai közül való és az idegen gyilkosoknak ún. → menedékvárosokat, ahol védelmet találhatnak a vérbosszúval szemben, de csak ha előbb érkeztek oda, mint aki vérbosszút kívánt rajtuk állni, és csak addig, amíg a főpap élt (35,22–25; az új főpap vsz. fölmentést, amnesztiát adott, amikor hivatalba lépett). 35,33 kk.: aki szándékosan ölt embert, beszennyezte a földet, amelyet Jahve adott és amelyen Jahve is ott volt népe körében, ezért csak a vér kiontójának vére szolgálhatott jóvátételül. – Az ÚSz a felebaráti szeretettel kapcsolatban foglal állást a ~ kérdésében: Mt 5,21–26; Jn 15,12–17; Róm 12,9–21; Gal 5,13–26.

gyógyítás: A szinoptikus ev.-ok Jézusnak sok csodálatos ~át megőrizték számunkra (→ csoda). Rendszerint úgy került sor ~ra, hogy Jézus találkozott egy-egy beteggel, aki meg szeretett volna gyógyulni, és – hatalmában, irgalmában és segítségében bízva – hozzá fordult kérésével (vö. pl. Mk 1,40 kk.; 5,22 kk.; 7,25 kk.; 32 kk.; 8,22 kk.; 10,46–52). János ev.-ában is találkozunk ~okkal, mégpedig kiemelkedő helyeken (Jn 4,46–54; 5,1–9; 9,1–41). Az a tény, hogy a Jézus ~airól szóló beszámolók a legrégebbi hagyományokhoz tartoznak, másfelől viszont az ev.-ok Jézus ~ait szembeötlően kidomborítják (lásd elsősorban az „összefoglaló” utalásokat Márk ev.-ában: Mk 1,32–34; 3,10–12; vö. Mt 8,16 kk.; 12,15–21; Lk 4,40 kk.), arra enged következtetni, hogy Jézus életéből a betegek ~át nem lehet kikapcsolni. Jézus az orvos, aki azért jött, hogy visszaadja a betegek egészségét (vö. Mk 2,17). A csodának számító ~ok jelentőségét sem racionalista érveléssel, észokokra hivatkozva nem lehet elhomályosítani (ahogy azt többen megkísérelték vallástört.-i párhuzamokra hivatkozva, elsősorban zsidó és hellén körből), sem elszigetelten nem szabad ezeket szemlélni; ellenkezőleg: figyelembe kell venni fontos szerepüket („Sitz im Leben”). Már a legrégebbi hagyomány tanúsítja, hogy Jézus ~ait már a kezdetek kezdetén is jelnek tekintették: az Isten országa elérése (Mt 12,28 = Lk 11,20; vö. az ördögűzésekkel) és az Isten szeretete jelének, amely Jézus Krisztusban, a Megváltóban öltött testet, ill. nyilatkozott meg (vö. pl. Mt 8,16 kk.; 12,15–21), de a bűnbocsátó hatalom jelét is meglátták benne (Mk 2,2–12), amelyet Isten „embernek adott” (Mt 9,8). Ennek felel meg a leírás módja is: soha sem a beteg v. gyógyulása áll a középpontban, hanem maga Jézus. – Jánosnál különösen kidomborodik Jézus ~ainak jel jellege; a ~ok jelként állnak előttünk, vagyis nem önmagukban van értékük, hanem túlmutatnak magukon, valami másra, arra, amit Jézus minden embernek hozott: a hitre (Jn 4,46–54); arra, hogy az ember tud azon az úton járni, amely maga Jézus (5,1–9; vö. 14,6), a „szemnek világá”-ra (9,1–41, különösen 9,39). – Jézus tanítványainak is adott hatalmat a ~ra (Mt 10,1 = Lk 9,1 kk.; vö. Mk 6,7.13; 3,15; 16,18), így nem meglepő, hogy az ap.-ok is gyógyítottak (ApCsel 3,1–10; 9,32–35; 14,8–10; 28,8–10; vö. Lk 6,17 kk. és ApCsel 5,12–14; 8,7: összefoglalóan sok beteg csodálatos gyógyulásáról). Ezeket a csodákat az ap.-ok Jézus nevében tették, vagyis a megdicsőült Úr erejével vitték végbe (3,6; vö. 3,16; 9,34). – Pál beszél a ~ karizmájáról; különleges kegyelmi ajándék, Isten azoknak adja, akiknek akarja (1Kor 12,9.28.30). Jak 5,13 kk. tanúsítja: mint az ev.-okban, az ap.-oknál is erős hangsúlyt kapott a ~ és a bűnbocsátás közti összefüggés.

gyógyszerész: Csak Sir 38,7–8 említi: munkájával enyhíti a fájdalmat, előmozdítja az egészséget; valójában kenetkészítő.

gyolcs: → lenvászón.

gyom: A bogánccs és a tövis, a bojtortján és a bozót (Ter 3,18; Iz 5,6; 7,23 kk.) Palesztinában összefoglalóan nagyon sűrű és magas (2 m) növényzetre utalt. Tavasszal ki kellett irtani (Péld 24,30 kk.; vö. Mt 13,7.28 kk.). A mérges konkoly (*Lolium temulentum*) különösen el volt terjedve; a gör. zizania is ezt jelölheti (13,25). A ~ot megszáritva tüzelőnek használták (6,30; 13,30.40 kk.).

gyomor: → has.

gyöngy: A héb. peninim szót a zsidó hagyományban és egyébként is szívesen értelmezik ~nek, jóllehet a ~ fehér, a peninim pedig piros (Siral 4,7), tehát valójában → korall. A héb. ramot szón szintén gyakran értenek ~öt (Jób 28,18; Péld 24,7; Én 27,16), de valójában nem lehet pontosan tudni, mit jelent, s a LXX is másként értelmezi. – Az ÚSz-ben a ~ (gör. margaritesz) nagyon értékes drágaság (vö. Jel 18,12), ezért alkalmas arra, hogy Isten országát jelképezze (Mt 13,45 kk.; 7,6); máskor ékszer a ~ (1Tim 2,9; Jel 17,4; 18,16); a mennyei Jeruzsálem városfalát a kapuk sora úgy fogja ékesíteni, mint egy ~sor (21,21). A héb. dar (Esz 1,6) a. m. ~ház. Én 1,11: a ~ → nyaklánc alkotóeleme.

győzelem: I. Az ÓSz-ben. Amit a dolgok természetes rendjében a ~ föltételeként tartunk számon (bátorság, erő, okosság, pénz), az az ÓSz-ben is megtalálható, de nem kap hangsúlyt: messze mögötte marad annak a

meggyőződésnek, hogy a győzelmet Isten adja. Amint a → háború is vallási indítékú vállalkozás, és így szent, úgy a ~ is mindig az Isten győzelmének számít (Kiv 15,1 kk., 21; MTörv 33,29; Bír 5,2 kk.; Zsolt 44,3 kk.; Péld 21,31; 1Mak 3,19). Ezért Izr.-nek nem szabad csüggednie v. félnie (2Krón 20,17; 1Mak 3,22), ehelyett böjtöl-
nie kell és az Úrhoz kiáltania (Kiv 17,11; 2Krón 20,3 kk.; 2Mak 15,21 kk.). A ~ Istené, azért hála, dicsőítés és magasztalás illeti érte (Kiv 15; Bír 5,3 kk.; 1Krón 29,10 kk.; Hab 3,3 kk.). – II. Az ÚSz-ben a ~ és a győztes teol.-
i színezetű fogalom, ill. kifejezés. Jézus Krisztus úgy áll előttünk mint a végső idők nagy győztese, az Úr és a Király (különösen a Jel-ben). Utolsó szavát („beteljesedett”), amely a kereszten elhagyta ajkát, és amelyet Jn 19,30 őrzött meg számunkra, diadalkiáltásnak tekinthetjük. Jézus a világot és a Sátánt, a halált és a bűnt győzte le az ÚSz kv.-einek tanúsága szerint. 16,33: „bízattok, mert legyőztem a világot”. Lk 10,18: „Láttam a Sátánt: mint a villám, úgy bukott le az égből”. Jézus lefegyverezte a fejedelemségeket és a hatalmasságokat és diadalmaskodott rajtuk (Kol 2,15). A halál menekülésre kényszerült („a győzelem elnyelte”), „fullánkja”-
val, a bűnnel együtt (1Kor 15,55). Krisztus győzelme itt és most még „rejtve van”, de visszavonhatatlan és valóságos: érzékelhető a hatása. A győztes kereszthalálával legyőzte a Sátánt (Jel 5,5 kk.). A feláldozott Bárányt Isten megdicsőítette: minden térdnek meg kell előtte hajolnia (Fil 2,10). Csak a megdicsőült Krisztus bonthatja ki a hétpecsétes kv.-tekerccset ezzel kezdetét veszi Isten országa végső győzelmének ideje. A megváltottaknak részük van Krisztus győzelmében: a Jel a hűségeseket egyszerűen győzteseknek nevezi, és külföldi képekben az örök életet ígéri nekik jutalmul; Pál ap. Krisztus diadalmenetének tagjai közé számítja őket (vö. 2Kor 2,14); Jel 15,2 kk.: a Bárányak, a nemzetek királyának énekét zengik.

győzelmi dal: → ének.

győztes: → győzelem.

gyűjtés: Az ÚSz-ben elsősorban arról a ~ről van szó, amelyet Pál ap. szervezett a Jeruzsálemben élő zsidókeresztények javára, akiket az ottani egyh. elöljárói ajánlottak figyelmébe (ApCsel 24,17; Gal 2,10). Ez volt az ap. egyik fő célja 3. missz. útján (Róm 15,25–27.31; 1Kor 16,1–3; 2Kor 8,9 kk.). Pál a ~t a → judaisták ellen folytatott harcában is felhasználta „fegyverül” mintegy a → templomadóval szemben, amely erős köteléknek bizonyult a zsidók körében, másfelől viszont bizonyosságul az ev. egyetemessége mellett. A ~ főleg Korintusban volt eredményes, ebben a gazdag, de az ap.-i munka szempontjából nemcsak nagyon fontos, hanem egyszerűen sok gondot is okozó városban. Minthogy 3. missz. útja után Pál börtönbe került, nem tudta személyesen elvinni és szétosztani az → adományokat, ezért tanítványaira bízta ezt a feladatot. A tanítványok vsz. titokban tettek eleget megbízatásuknak (Félix róm. helytartó kapzsiságától való félelmükben); ez lehet a magyarázata annak is, hogy később nem szerepel a ~ az ÚSz-ben. → alamizna.

gyülekezeti szabályzat: Az ÚSz bizonyos adalékai alapján föltehető, hogy az ősegyh.-ban az ún. ~ értelmében, tilos volt a rendbontókkal érintkezni (2Tesz 3,6.14 kk.), a megrögzött bűnösöket, ill. a tévtanítókat pedig ki kellett közösitni (1Kor 5,1–5; Mt 18,15 kk.; Tit 3,10; 1Tim 1,20; Jel 2,14 kk., 20). A szabályzat létrejöttében Jézusnak a hagyomány által megőrzött szavai, ill. ezek értelmezése és gyakorlati alkalmazása is szerepet játszottak (vö. pl. Mt 23,8 kk.); ugyanakkor a zsidó példa (→ Kumrán) is hatott, lásd a bűnösök figyelmeztetésére vonatkozó előírást (18,15 kk.; vö. különösen 1QS V,24–VI,1; CD IX,2–8).

gyűlölet: I. Az ÓSz-ben a ~ körébe tartozó fogalmakra a sn tő utal, de az ellenséget csak a költői nyelvben jelöli sn tőből képzett szó, a közkeletű kifejezés a srr ('ellene dolgozni') tő származéka v. egy olyan szó (ojeb), amely egyébként csak az akkádban fordul elő. A héb. szó azon túlmenően, amit a magyarban a gyűlöl ige kifejez, más jelentéselemeket is tartalmaz. Így gyilkosság esetében megvizsgálták, hogy vajon akaratlanul ölte-e meg a gyilkos áldozatát, v. ~ből, azaz szándékosan (MTörv 4,42). A férfi a feleségei közül az egyiket szerethette, a másikat gyűlölhette (21,15–17: a héb.-ben), mert a gyűlöl ige csak a kisebb mértékű szeretetre utalt, ennek megfelelően a gyűlölt asszony is csupán 'mellőzött feleség' volt. Valójában csak az embertársát

gyűlölte az ósz-i ember, jóllehet ezt a törv. tiltotta (Lev 19,17 kk. és a bölcsességi kv.-ek, amelyek olykor a ~ következményeire is utalnak). A ~nek különféle okai lehettek: személyes rosszindulat, politikai ellentét (Dán 4,16) v. az embertárs bűnössége. A testvér ~ét különösen elítélték, kivált a rabbinista irodalomban. A bűnösök gyűlölték az igazat, ahogy azokból a zoltárokból kikövetkeztethető, amelyekben a zoltáros Istent kéri, szabadítsa meg ellenségeitől. A bűnösök azért is gyűlölik az igazat, mert Istent gyűlölik: nem tartják meg Isten parancsait és üldözik azokat, akik Istent szolgálják. Az igazak viszont a bűneik, a gonoszáguk miatt gyűlölik a bűnösöket (→ átokzoltárok). – Antropomorfizmusként Jahvének is ~et tulajdonítottak. Elsősorban a bálványimádást gyűlölte Jahve (MTörv 12,31) és a hamis kultuszt (pl. Ám 5,21). A bölcsességi irodalomban Isten főleg a gonoszokat és a gőgösöket gyűlöli (vö. Péld 6,16–19), nekik megfizet Isten-ellenes magatartásukért. – 2. Az ÚSz-ben a gör. miszein az ósz-i jelentést fejezi ki. Senki sem szolgálhat két úrnak, mert az egyiket szeretni fogja, a másikat gyűlölni (Mt 6,24; vö. Lk 16,13); aki elkötelezi magát Krisztusnak, annak gyűlölnie kell a családját, sőt saját magát is (Mt 10,37); Róm 7,17: „amit gyűlölok (= ami nincs szándékomban), azt teszem”. Jézus szembeállítja a ~et megengedő régi törv.-vel az új törv.-t, amely tiltja a ~et; pontosabban: azt a mindennapi magatartást, amely a Lev 19,17 kk. kiforgatásából következett, és az általa tanított tökéletes magatartást, amelynek az ellenség szeretetében kellett megnyilvánulnia (Mt 5,43–48; vö. Tit 3,3). A testvér ~ tilalma János számára magától értetődött (1Jn 2,9.11; 3,15; 4,20 kk.). Jel 2,6: Jézus gyűlöli a nikolaitákat és helyesli, hogy az efezusiak is gyűlölik őket. Ezért a Zsid 1,9 jogosan vonatkoztatja Jézusra a Zsolt 45,8 szavait: szereted az igazságot, gyűlöled a jogtalanságot (vö. Júd 23). Azoknak, akik Jézust követik, ~ben lesz részük; nem azért, mintha felforgatnák a rendet v. vétenének a hatalom ellen, hanem egyszerűen Jézus nevéért (Mt 10,22; 24,9; Lk 6,22). Jn-ban, ahol a szeretet központi kérdés, magától értetődően a ~ is élesebb megvilágításba kerül. Mivel Isten világosság és szeretet, a világ (kozmosz) sötétség és ~; mivel Jézus a szeretetet tanítja, az, aki gyűlöl, bűnös, s a bűnös nem is képes egyébire, mint ~re – a bűn és a ~ csaknem azonos (Jn passim; 1Jn 2,9–11; 3,13–15). – Isten ~ét csak a Róm 9,13 említi, ahol Pál ap. az Írást idézi: Jákobot szerettem, Ézsaut gyűlöltem (= mellőztem; Mal 1,2 kk.), annak bemutatására, hogy Isten szabadon választja ki az embereket a → megigazulásra. → szeretet.

gyümölcsfa: → fa.

gyűrű: Karika alakú ékszert az ujjukon, a lábukon, a karjukon (→ karperec), az orrukban és a fülükben viseltek az ókorban Lábkarikákat férfiak és nők egyaránt viseltek a kései bronz-, ill. a vaskortól fogva; az ÓSz-ben ekes a lábkarika héb. neve (Iz 3,18). Az orrkarika is kedvelt ékszer volt, héb. neve: nezem és hah (Ter 24,22.30.47: egy fél sékel értékű arany orrkarika, ajándék Rebekkának; Iz 3,21; Ez 16,12: Jahve menyasszonyának, Jeruzsálemnek ékességül); arra is felhasználták, hogy valakit megfosszanak szabadságától (2Kir 19,28; Iz 37,29; Ez 19,4.9 stb.). Anyaga a legtöbbször arany, de más fémből is készülhetett. Lehetséges, hogy az ásatások során felszínre került karikák jó része orrkarika volt, nem fülbevaló. Az ÓSz-ben a fülbevaló héb. neve éppúgy nezem volt, mint az orrkarikáé, de nevezték agilnak (Szám 31,50: a midianitáktól zsákmányolták; Ez 16,12: Jahve menyasszonyának, Jeruzsálemnek ékességül) és netifotnak is, ami a. m. 'kis csepp, cseppecske', így föltehető, hogy gyöngyből v. hasonlóból volt; arany fülbevalót a midianitáktól zsákmányoltak (Bír 8,26). ~t (héb. tabbaat) férfiak és nők egyaránt viseltek (Kiv 35,22 és Szám 31,50: aranyból); a nők ékszerként (Iz 3,21), a férfiak inkább pecsét~nek (Ter 41,42); a pecsét~t sokszor egyszerűen → pecsétnek nevezték (pl. Ag 2,23: az eredetiben).

H

Habakuk (héb. 'bazsalikom v. menta'): 1. próféta. Vsz. Jeremiás próf. kortársa, Júdeában működött. → Habakuk könyvének szerzője. – 2. szintén Júdeában működő, nem író próf., aki Dánielnek enni vitt az oroslánok barlangjába (Dán 14,33–39).

Habakuk könyve, Hab: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 8. a → kispóféták sorában. – I. Keletkezése. A fölirat (Habakuk próf. imája) vsz. későbbi időből való. Nem kétséges, hogy a Hab 1,2–4-nek az 1,12–17 a folytatása (sirató); a közbülső részt (1,5–11) nagyon korán bizonyos fokig zavaró betétnek tekintették; némelyek ki is húzták, mások máshova (a 2,4 után) iktatták be a szövegbe v. helyesbítették (1,6: a káldeusok helyébe a makedóniaiakat = kitteusokat iktatva). H. Schmidt szerint az 1,2–4+12–13a+3,17–19 egyéni panaszdal, amelynek kifejezetten jogi terminológiáját nem lehet idegen hatalomra vonatkoztatni, így a panaszdal máshova tartozik, nem a próf.-tól való, valaki más illesztette a kv. elejére és végére. Ma visszatérnek az exegéták ahhoz a fölfogáshoz, hogy az 1–2. f. egységet alkot. Ami a 3. f.-et illeti: a fölirat, a hozzáfűzött utasítás, valamint a selah kifejezés (3,3.9.13) alapján liturgikus használatra lehet következtetni. Egy ideig úgy gondolták, hogy egy kultikus használatra szánt énekeket tartalmazó kv.-ből került ide, de aztán az a nézet vált általánosabbá, amely szerint épp fordítva: Habakuk próf.-tól vette át a himnusz a liturgia, s talán kiegészítette a befejező résszel (3,17–19). Az, hogy az 1QpHab csak az 1–2-re vonatkozik, még nem szól a 3 hitelessége ellen. E fejezet eltérő műfaja kevésbé felelt meg az allegorizálásnak. – Keletkezése időpontját illetően eltérnek a vélemények. Némelyek a káldeusokat másként olvassák, és ebből következően a perzsa, makedón időből, sőt a Makabeusok korából valónak gondolják. Az exegéták zöme azonban kitart a káldeusok olvasata mellett, és a káldeusok elődeit, az asszírokat v. Nechó fáraót, ill. magukat a káldeusokat érti a támadókon. Eszerint ~ Kr. e. 600 k. keletkezhetett. – II. Tartalma. A próf. 2 panaszára (1,2–4,12–17) ad Jahve választ (1,5–11; 2,1–5); a 2. válaszhoz 5 jaj (= átok) csatlakozik (2,6–20); mindegyik jajnak valamilyen törv.-sértés az indítéka, az utolsó kivételével (2,18–20), amelyet némelyek nem tartanak eredetinek. Ezután egy himnusz (mások szerint himnikus formába öltöztetett látomás) következik Jahve dicsőítésére, aki megmutatkozik a bűnösökkel szemben (3). – III. Tanítása. A próf. üdvösséget hirdet: a népet nem fenyegeti, nem figyelmezteti, a szorongatás kívülről éri őket. A Jozija által kezdeményezett megújulás után kemény próbát kellett a nép hitének kiállnia. A próf. panaszkodik, hogy Isten elnézi az ellenség garázdálkodását. 2 válaszában Jahve rámutat igazságosságára: hívei fölött tartja kezét, egy erőszakra és gőgre alapított birodalom soha nem maradhat fenn színe előtt (1,11; 2,4). Ez arra indította Habakukot, hogy átkot szórjon az elnyomókra (2,6–20), Isten iránt pedig rendíthetetlen bizalmat tanúsítson (3). Jövendölése magvát a 2,4 tartalmazza: az igaz élni fog hűsége, Jahvéhoz való ragaszkodása jutalmául. Erre épül Pálnak a hitre vonatkozó tanítása (Gal, Róm). – Szövegkritikailag figyelmet érdemel az a Habakuk-tekercs, amely az 1. sz. kumráni barlangból került elő (1QpHab). Tartalma: Hab 1–2 (idézet formájában), allegorikus magyarázattal; → Kumrán.

Hábor: Gozán folyója; az Eufrátesz mellékfolyója a bal parton (2Kir 17,6; 18,11; 1Krón 5,26). Ma: Chabur.

háború: Az ÓSz-ben, miként a régi araboknál, a ~nak, legalábbis a királyság előtti időkben vallási jellege volt. A ~ban Izr.-nek az volt a kötelessége, hogy Jahve „izzó haragját” kitöltse az ellenségen (1Sám 28,18). Izr. fiai szt.-nek tekintették a ~t (Jer 6,4; Mik 3,5; Jo 4,9), kultikus tisztasággal készültek rá, így pl. tartózkodtak a nemi érintkezéstől (1Sám 21,6; 2Sám 11,11). Jahve, mint a Seregek Ura (→ szabaoth) maga adta a parancsot a ~ra (Iz 13,3; Jer 51,27), ott volt v. maga, v. a → ládája Izr. fiaival a táborban (Szám 14,42; MTörv 23,15; 1Sám 4,7; 2Sám 11,11), számba vette, vezényelte a sereget (Iz 13,4). Jahve volt Izr. → hadijelvénye (Kiv 17,15), pajzsa és kardja (MTörv 33,29), harcosa (Kiv 15,3) és verhetetlen hőse (Zsolt 24,8). Maga harcolt Izr.-ért (Józs 10,14) azzal, hogy réműletet, zűrzavart támasztott az ellenség táborában, segített Izr. csapatainak (Kiv 23,27 kk.; MTörv 7,20; Józs 10,10 kk.; 24,12). A zsákmány → átok alá esett, azaz Jahvét illette; Izr. ~i Jahve ~i (Kiv 17,15; Szám 21,14; 1Sám 18,17; 25,28), Izr. ellenségei Jahve ellenségei voltak (Bír 5,23.31). Később a királyok vezették Izr. harcait (1Sám 8,20); de előbb megkérdezték Jahvét és áldozatot mutattak be (pl. 1Sám 14,37). → erődítés, → fegyverek, → hadifogoly, → ostrom, → sereg, → Templomtekercs. – Az ÚSz-ben többé nem „szt.” a ~, hanem olyan dolog, amire föl kell készülni (Lk 14,31; 1Kor 14,8; Zsid 11,34). Jak 4,1 fölteszi a kérdést, hogy azok körében, akik hisznek, miért vannak háborúságok. Egyébként csak eszkatologikus értelemben

esik szó ~ról: az Úr újraeljövele előtt ~k lesznek a földön (Mt 24,6), és a Jel végső harcában (9,7 kk.; 11,7; 12,7.17; 13,7; 19,19; 20,8) mindkét hatalom fölkészül „a mindenható Isten nagy napjára” (16,14).

Hacacon-Támár: helység a Holt-tengertől D-re. A Ter 14,7 szerint amalekiták és amoriták lakták. A 2Krn 20,2 En-Gedivel azonosítja. Helyét a mai En el-Arus mellett, a Negeb-sivatag D-i peremén kell keresni. → Támár.

Hacarmavet: arabok lakta vidék az Indiai-óceán mentén; ma Hadramaut. Az ókorban áloé-, mirha- és tömjénkiviteléről volt ismert. A bibliai földrajzban a szemiták földjéhez számították (Ter 10,26; 1Krn 1,20). → szabeusok.

Hacerot (héb. 'majorság'): Izr. fiainak egyik állomáshelye a pusztában (Szám 11,35; 33,17 kk.). Itt lázadt fel Áron és Mirjam Mózes ellen (12,1–16). Rendszerint En-Hadrával azonosítják, amely a Sínai-hegy és az Akabai-öböl közti út mentén fekszik.

Hacor: város Galilea É-i részén az egykori tengerhez vezető út (→ Via Maris) mentén. Józsué 11,1–13: Józsué megtámadta és legyőzte ~ királyát, Jabint és szövetségeseit. 1Kir 9,15: Salamon kiépítette. 2Kir 15,29 kk.: Tiglat-Pilleszer betört Izr.-be és ~t is elfoglalta. 1Mak 11,67–74: II. Demetriosz ellen hadba vonulva Makabeus Jonatán ~ síkságán táborozott. – A várost Kr. e. 2700–150 között lakták. Nevével először egy Kr. e. 18. sz.-ból való egyiptomi szövegben találkozunk. Virágkorát a hikszoszok idejében élte; ekkor az ország legnagyobb városa volt (lakosainak száma elérte a 40 000 főt). A mari szövegek úgy említik mint fontos útvonalon fekvő várost. A III. Tuthmószisz, II. Amenophisz és I. Szethosz által legyőzött városok listáján és az → amarnai levelekben is szerepel. A késő bronzkori várost Józsué rombolta le (Kr. e. 1230 k.). – Ma Tell-Hacor, arabul Tell el-Kedach. Az ásatások során (1955–58, 1968–69) felszínre került: kapu, falmaradványok Salamon idejéből, citadella, oszlopos raktárpépület Acháb korából, villa Jerobeám idejéből, 30 m mély ciszterna, 25 km-es alagúttal (Kr. e. 9. sz.).

63. Kánaáni szentély Hacorban. Az ülő alak vsz. istennő. Tőle a harmadik kövön a kezek vsz. a holdisten felé nyúlnak. Kr. e. 14–13. sz.

Hadad, Add: 1. az időjárás és a növényvilág akkád istene. Kultusza Mezopotámiában a Kr. e. 3. évezred végétől igazolható, Föníciában a hellén korig virágzott. Az ÓSz-ben csak különféle nevek elemeként fordul elő (→ Benhadad, → Hadad-Ezer, → Hadad-Rimmon). – 2. edomita, Badad fia, Avit királya, aki legyőzte a midianitákat (Ter 36,35; 1Krn 1,46). – 3. edomita, Mehetábel férje (Ter 36,49; 1Krn 1,50). – 4. edomita királyfi, aki Dávid győzelme után Egyiptomba menekült. A fáraó felkarolta, hozzáadta a feleségének, → Tachpenesznek a hűgát feleségül. Dávid halála után visszatért Edomba és felszabadította hazáját (1Kir 11,14–2.25b).

64. Hadad isten Azarhaddon babiloni király pecséthengerén. Alakja Mardukhoz hasonlít, ismertetőjegye a kezében tartott háromágú villám. Két mesebeli állatot tart pórázon

Hadad-Ezer (héb. 'Hadad segítség'): arám király, Rechobnak volt a fia, és Coba fölött uralkodott. Dávid legyőzte (2Sám 8,3–10; 1Krn 18).

Hadad-Rimmon: A Zak 12,11 („mint Hadad-Rimmon gyásza Megiddó mezején”) alapján Szt. Jeromos város neveként értelmezte, és a későbbi Maximianapolisszal (ma el-Leddzsun) azonosította, de valószínűbb, hogy egy istenség neve volt. Hadad neve összekapcsolódott egy vele rokon arám istenség nevével (→ Rimmon),

akit Damaszkusz fő istenének tekintettek (vö. 2Kir 5,18). Zak 12,11 utalás a növényzet istenének évenként megtartott kultikus siratására.

Hadassza: → Eszter.

hádesz (gör. 'a láthatatlan'): a gör. mitológiában eredetileg az alvilág istenének neve, később az alvilágot is ~nak nevezték. A LXX-ban a ~ a héb. seol megfelelője, amely a halottak végérvényes nyugvóhelye (→ holtak országa). Azzal, hogy a bűnhődés gondolata kibontakozott, és a lélek halhatatlanságát illető hellén felfogás beszüremkedett a zsidó antropológiába, a ~ fogalma is módosult. Ez az ÚSz-ben is érzékelhető. Miként az ÓSz-ben a seolt, az ÚSz-ben a ~t is a föld mélyére helyezték (Mt 11,23: a magyar fordításban pokol; 12,40; Lk 10,15: alvilág; Ef 4,9); az ember tehát leszáll a ~ba (Mt 11,23; Lk 10,15; vö. Róm 10,7). A ~ kapui (Mt 16,18: az eredetiben) halált és a pusztulást jelképezik; a rabbinista irodalomban gyakran találkozunk a kifejezéssel; ez ősi K-i felfogást tükröz, amely szerint a ~t városnak kell elképzelni. 12,40; ApCsel 2,27.31 (Zsolt 16,10 idézése); Róm 10,7; 1Kor 15,55 (több kéziratban), Ef 4,9; Jel 6,8; 20,13 kk.: az összes halott tartózkodási helye, jóké és rosszaké egyaránt. Lk 16,19–31: Lázár megpihen Ábrahám kebelén (értsd: az igazak tartózkodási helyén), de lehet ez a → Paradicsom is, amely az égben van, ahol a lelkeknek a feltámadásig vigasztalásban van részük. A feltámadással az idők végén a ~ is megszűnik (Jel 20,13 kk.); szerepét a bűnhődés helyeként a → Gehenna veszi át (19,21; 20,14 kk.).

Hadid, Adida: város → Sefelában. Először III. Tuthmószisz városok nevét tartalmazó jegyzékében találkozunk vele; a Bibliában csak a fogság utáni időből való kv.-ben (Ezd 2,33; Neh 7,37; 11,34) szerepel. Makkabeus Simon megerősítette és itt ütött táborát (1Mak 12,38; 13,13: Adida, Adila; Vg: Addus) Trifonnal szemben.

hadifogoly: Az ókori K-en a durva szokások lehetővé tették a foglyul ejtett férfiak megcsonkítását (Bír 1,6; Jer 52,11), megölését (Szám 31,7; MTörv 20,13 kk.; 1Kir 20,39 stb.) és a feldarabolását is (Józs 10,26 kk.; 1Sám 17,54; 31,9). A hadifoglyot később → rabszolgának is el lehetett adni (1Mak 3,41). Egyébként a saját népükből valókat Izr. fiainak nem volt szabad rabszolgának eladniuk (MTörv 24,7; Lev 25,42 kk.; 2Krón 28,8–15). A nők és a gyerekek a győztesek zsákmányai lettek (Bír 5,30); nemegyszer előfordult, hogy felnyitották a várandós anyák hasát és a csecsemőket is megölték (2Kir 8,12; Iz 13,16; Oz 10,14; Ám 1,13; Zsolt 137,8–9); még saját népük körében is (2Kir 15,16). A MTörv 20,10 kk. megkísérli a → háború humanizálását; ha egy város megadta magát, akkor lakosai életben maradhattak, csak adófizetésre és robotra kényszerítették őket. A 20,12 kk. igazolja a régi szokásokat. A Lachis ostromát (Kr. e. 700 k.) ábrázoló relief szerint Szancherib foglyul ejtett asszonyokat hurcolt el. → száműzetés.

65. III. Ramszesz halotti templomában négy nép fiai láthatók egy reliefen hadifogolyként. **Bairól jobbra:** líbiai, szemita, hettita, filiszteus, szemita

hadijelvény: A → sereg egybegyűjtésére szolgált. Amikor háborús veszedelem fenyegetett, magasra tűzték, hogy minél messzebből lehessen látni. Ilyen értelemben állhat az Izáj törzsökéből származó sarj zászlóként a népek előtt (Iz 11,10 kk.). Izr. fiainak táborában egyébként minden → törzsnek saját ~e volt (Szám 2,2), de hogy ezek milyenek voltak, arról semmi biztosat nem tudunk (K. Galling állatfigurákra gondol). Az istenségnek – mint Egyiptomban és Asszíriában – saját ~e volt (Kiv 17,9–12.15 kk.). E részlettel és a 32,1 kk.-vel kapcsolatban (aranyborjú) C. Schaeffer egy ugariti analógiára, egy bikaistent ábrázoló ~re hivatkozik. Galling fölveti a kérdést, vajon nem Dávid pajzsának hatszögű geometriai formája, az ún. Dávid-csillag szolgált-e valamikor a királyi ház ~éül. A ~ eredetileg fémből készült; szövethől (kelméből) csak a perzsa időtől csináltak zászlót.

66. Asszír hadijelvény. Napkorongban íjat megfeszítő istenség. II. Szárgon idejéből

Hadorám: → Adorám.

Hadrak: az arám Lais fejedelemség, a későbbi Hatarikka asszír tartomány fővárosa. Zak 9,1: Damaszkusszal együtt szerepel.

haftara: → perikópa.

Hágár: Sára egyiptomi szolgálója, Izmael anyja. Ter 16,1–16; 21,9–33: Sára féltékenységében eltaszította ~t és Izmaelt; 25,12: ~ az ősanja az izmaeliták 12 törzsének (ahogy Nachor felesége a 12 arám törzsnek, Jákob felesége Izr. 12 nemzetségének); → Arábia. Mint olykor a korai zsidó iratok, az 1QapGn 20,32 alapján is föltehető, hogy ~ a fáraó lánya volt, akit apja Sárának adott. – Pál ap. Sára és ~ példáján rámutatott: hogyan viszonylik egymáshoz az Ó- és az ÚSz, a zsidóság és a kereszténység (Gal 4,21–31): ~ (= Sínai) az ÓSz-et jelképezi; fiai nem szabadok, a törv. kötelezi őket; velük szemben Sára, a szabad asszony az ÚSz népének jelképe. Pál tehát ~t (nem Sárát) tekintette a zsidóság ősanjának, és a judaistáknak a testi származásra és emberi okoskodásra épített üdvösségtanával szemben megfogalmazta a keresztényeknek Isten kegyelmére és az ember föltétel nélküli hitére támaszkodó üdvösségrendjét (→ megigazulás). Lehet, hogy a Sínai-hegy Arábiához (= Izmael országa) tartozása indítékul szolgált Pálnak. → hagriták.

haggada, arámos változatban aggada (a higgid szóból): szorosán véve 'kijelentés', az, amit az Írás mond, tágabb értelemben a zsidó hagyományból mindaz, ami nem vallási törv. (→ halacha). Valójában a ~ teol.-i – > szentírás-magyarázat, és így az erkölcstant is felöleli, sőt a halacha teol.-i magvára és hátterére is kiterjed. Tárnya az életnek és a hitnek minden területe. A ~ kora minden irodalmi eszközt (monda, hasonlat, szavak egybecsengése, diatribe stb.) felhasználja, bőven merít a környező világ irodalmi anyagából, de megfelelően átfórmálva mindent a közlendő teol.-i tartalom szolgálatába állít. Módszertani szempontból a ~ rendszerint az Írásból indul ki, ezt alkalmazza az adott életkörülményekre, majd visszatér az Írás szövegéhez, mégpedig egy teol.-i csattanó formájában. A ~ az Írás általános közléseit tört.-i keretbe foglalja: az üdvösség tört.-ének egy adott helyzetéhez kapcsolja. Gyakran alkalmazza a hermeneutika bizonyos szabályait (Eliezer rabbi 32 szabálya), de ezek csak formai eszközül szolgálnak a teol.-i tartalom kifejtéséhez. A furcsa kifejezőmód gyakran elfödi a tartalom mélységét. A ~ lényege szerint kerügmátikus exegézis és így szemben áll a történelmi-etlen allegorizálással. – A ~ csírájában már az ÓSz-ben is föllelhető, sőt szerkesztése módjában is: a teol.-i szempontoknak megfelelően kerültek egymás mellé a különféle hagyományok; a misztikus anyag tört.-i keretbe került; az általános események teol.-i értelmezést kaptak; a nevekhez magyarázatot fűztek (vö. pl. Ter 2,23; 3,20; 4,1; 11,9). Később a zsinagógai prédikáció lett a ~ fő alkalmazási területe. Virágkorát a rabbik idején (Kr. u. 1–5. sz.) érte el, különösen Palesztinában; Kr. u. 1000 után csaknem teljesen kihalt. Ezután már csak a nyomaival találkozunk (pl. a hasszidista elbeszélésekben). Eredetileg csak szájhagyomány révén terjedt, de később folytatásos v. válogatott magyarázatok formájában leírták (→ Midrás), ill. gyűjteményekbe foglalták őket. A → Targumokban is föllelhetők a ~ lecsapódásai.

Haggit (héb. 'ünnepen született leány'): Dávid felesége Hebronban, Adonija anyja (2Sám 3,4; 1Krón 3,2; 1Kir 1,5.11; 2,13).

hagiografa (gör. 'szent iratok'): Szt. Jeromos nyomán a → ketubim megfelelője.

Hagmelana: → Ekbatana gör. neve.

hagriták: beduin törzs a szíriai pusztában. Hogy kapcsolatba hozható-e → Hágárral, az kérdéses. Saul idejében Izr.-nek azok a törzsei, amelyek a Jordántól K-re telepedtek le, harcban álltak a ~kal (1Krón 5,10.19).

Dávid uralma alatt a hagrita Jaziz volt a királyi nyájak felügyelője (27,31). Zsolt 83,7: a ~ együtt szerepelnek az izmaelitákkal, Moábbal és Edommal.

hagyomány: teol.-i értelemben hitet követelő üzenet közvetítése, rendszerint szóbeli úton. Tartalma független a közvetítőtől, aki csak hordozza a közölt tényeket. A gör. megfelelő (paradósizis) többnyire a tartalomra vonatkozik, de ritkábban magát a folyamatot is jelölheti. Rokon kifejezések: paradoké, depositum (1Tim 6,20; 2Tim 1,12.14) v. martürion (ApCsel 4,33; 1Kor 1,6; 2Tim 1,8; → tanúság). – Már az ÓSz-ben szokásban volt a vallási értéket továbbadni. A papság közvetítette a → Tórát, amelyhez igazodni kellett (MTörv 17,18; 19,7–13; 31,9; Ag 2,11 kk.; Mal 2,7). Ezdrás pap, aki különösen is buzgólkodott a mózesi törv. ügyében (Ezd 7,6.10.25), a kapott értékeket a Tórában jártas írástudókra bízta (Neh 8,7.9: leviták). Ezek körében csakhamar kialakult a szóbeli Tóra, megkülönböztetésül a leírt Tórától. Az írástudókat, akik zömükben nem papok voltak, a farizeusok felkarolták; lehetséges, hogy a szaduceus papi családok hatásának, ill. hatalmának csökkentésére, akiket a Hasmoneusok támogattak. Maga a kifejezés (tradidi quod et accipi) a hellenista korban (talán a Makkabeusok idejében) jöhetett létre a zsidóság körében: megfogalmazásában jellegzetesen zsidó, de nyomokban hellén hatás is érződik benne. – A zsidó ellentétpárok, mint továbbadni és átvenni, mondani és hallani, adni és kapni betekintést nyújtanak magába a folyamatba. A tanító rabbit apának tekintették, aki ad, ajándékozik, a hallgatóság (= a tanítványok köre) viszont a megajándékozott fiú volt, az, aki kapott. A tanítónak először is meg kellett neveznie a forrást, aztán amit mondott, azt a Teremtőnek (az Igének) nevében kellett mondania, és csak azt adhatta tovább, amit hallott (vö. Iz 53,1; Jer 49,14); Abd 1: az ún. semuah – a magyar fordításban az üzenet – az, amit a próf. hallott. Így tehát a ~t → haggada (teol.-ilag) v. → halacha (erkölcsileg) formájában a legnagyobb pontossággal adták tovább (mintegy megismételve; → Misna). – A hellenista hatást az újabb kutatók is tagadják, de szembeötlő, hogy a ~ fogalmát gör. műszó jelöli. A paradósizis a hellenizmusban a. m. 'titokzatos, szakrális tanítás'; a kifejezés itt valójában a misztériumkultusz „misztikus” ~ára utal: aki ezt a ~t átvette, az beavatottnak számított. A szt. aktus kétséget kizáróan egy szt. isteni üzenet közléséből állott (Kol 2,3 és 1,26; vö. Bölcs 14,16). – Az ÚSz-ben a szinoptikusok által használt kifejezés: „az ősök hagyományai” (Mk 7,5.13) a rabbik ~aira céloz. Ezt a ~t, amelyet Josephus Flavius és Philo is említ, Jézus elvetette, mert ellentétben álltak a természetes erkölcsi törv.-ekkel, ezért ezek az ev.-okban úgy szerepelnek, mint a „ti hagyományaitok” v. az „emberek hagyományai” (Mk 7,8.9.13; Mt 15,3.6). – Pál leveleiben a rabbinista ~ világos megfogalmazást kapott; az ap. jártas volt a zsidó tanításban, és ennek módszereit is jól ismerte (ApCsel 22,1–3; 26,3–5). – a) 1Kor 11,23: egyértelműen a ~ továbbadásának folyamatára utal. Amit Pál kapott, azt adta tovább a közösségnek. Ugyanígy 15,3: Pál azt hagyta a hívőkre, amit maga is kapott. Pál tehát a ~ közvetítője volt. – b) 15,1: itt szembeötlő az ev. és a ~ azonosítása, továbbá a következő versekben a személyes tanúságtétel (15,5–7: szemtanúk; 15,15) és az a hangsúly, amely a szóbeli közlésre, az igehirdetésre esik (15,12). – c) A hallgató „kapja” az áthagyományozott tanítást, mintegy befogadja (a szokásos gör. kifejezés paralambanein: 15,1.3; Gal 1,9.12; Fil 4,9; Kol 2,9; 1Tesz 2,13 stb.); az ap. elvárja tőle, hogy szilárdan kitarson benne, állhatatosan ragaszkodjék hozzá (1Kor 11,2; 15,1; 15,2; 2Tesz 2,15). – d) Fil 4,9: az ap. kevés, de sokatmondó szóval összefoglalja az egész kérdést: „Amit tanultatok és elfogadtatok, amit hallottatok és példamon láttatok, azt váltjátok tettekre”. Pál egész életével „közvetítette” az általa továbbadott ~t; a tanítás befogadása egyértelmű példája követésével, ahogy régen a zsidó tanítvány is mindenben követte mesterét. – Az ÚSz többi kv.-ei hasonló képet mutatnak; vö. Lk 1,2; ApCsel 7,38; 16,4; 2Pét 2,21; Júd 5; Jak 1,19; 2,10–11; 5,10. – A zsidó ~nyal való egyezéseken kívül (pl. a hallás szükségessége: Róm 10,14; Mt 26,13; Mk 16,15; a szellemi atyaság: 1Kor 4,15) a keresztény ~ talán a hellén misztériumvallással is mutat némi rokonságot (1Tesz 2,13). Ugyanakkor megvannak a maga saját vonásai is. – A ~ a magáról → kinyilatkoztatást adó Istenen alapszik. A ~ közvetítőinek sora Istennel kezdődik (Róm 1,1; 15,16; 2Kor 11,7; 1Tesz 2,2.8 kk.; 1Pét 4,17), Krisztussal folytatódik (Róm 15,19; 1Kor 9,12; 2Kor 2,12; 9,13; 10,14; Gal 1,7; Fil 1,27; Zsid 3,1), majd az ap.-okkal (Jn 15,15; Gal 1,16; 2,2), köztük Pállal (Róm 16,25) és az általuk beiktatott tanítókkal (1Tim 1,3.18; 4,11; 6,20; 2Tim 1,6), utánuk következnek a tanítók által kijelölt presbiterek (öreg) és felügyelők (1Tim 3,2–7; 5,22;

2Tim 2,2), végül a hívők (2,2). A ~ tehát teljesen új értelmet kap: → Isten igéje (1Tesz 2,13). – A legfontosabb szerep Krisztusé. „Az Úrtól kaptam” szavak (1Kor 11,23) éppoly kevésbé foghatók fel Pál különleges látomásaként, mint a „nem embertől kaptam vagy tanultam, hanem Jézus Krisztus kinyilatkoztatásából” kitétel (Gal 1,12). E helyeken Pál nem a ~ eredetéről szól, hanem az erőről, amellyel ő mint ap. a ~t továbbadja. Ez az erő a Lélek ereje (vö. 1Kor 15,45; 2Kor 3,17); végső fokon minden ~t a Lélek szentesít. Az ap.-i karizma arra szolgál, hogy aki megkapja, olyan hűen közvetítse, amit Krisztustól kapott, amilyen hűen csak lehetséges.

haj: A hosszú, hullámos ~ dísz volt nemcsak a nőnek, hanem a férfiak is (Bír 16,13.19; 2Sám 14,26), aki hozzá még → szakállt is viselt (Zsolt 133,2; 2Sám 20,9). A ~ megőrzése képe az ember gondoskodásának (1Sám 14,45; 2Sám 14,11) és az Isten gondviselésének (Dán 3,27; Mt 5,36; 10,30; ApCsel 27,34). Később Pál természetellenesnek ítélte, hogy a férfiak megnövesztették a ~ukat (1Kor 11,14). Főleg a nők kedvelték a dús ~at, úgyhogy ennek elvesztése számukra még nagyobb szégyen volt mint a férfiaknak a → kopaszság (vö. 11,6). A nők gondosan ápolták a ~ukat (2Kir 9,30; Jud 10,3; Én 4,1). A Biblia elítélően említi a túlzott ~ápolást (Iz 3,24; 1Tim 2,10; 1Pét 3,3); ugyanakkor 1Kor 11,15: a hosszú ~ a nőnek mintegy → fátyolul szolgál. A leomló ~ a bűnös nő ismertetőjele (Lk 7,38.44; Jn 11,2; 12,3) v. a házasságtöréssel gyanúsított asszonyé (Szám 5,18). → Gyász idején nem ápolták a ~ukat (2Sám 19,25) és befödtek a fejüket v. legalább a szakállukat (Ez 24,17.22). Ugyanígy a gyász és a fájdalom jeléül szolgált a ~ lenyírása (Jób 1,20; Iz 15,2; Jer 41,5) v. kitépése (Ez 9,3). Ez alól csak a főpap volt kivétel (Lev 21,5), mindenki másra vonatkozott, a nőket is beleértve (Jer 7,29; Mik 1,16). – Vallási okokból bizonyos ~viselet tilos volt az izr.-knak (vö. Lev 19,27: a fejen a ~ kerekre nyírása; 21,5: a kopaszra nyíratkozás; MTörv 14,1: a homlok fölött kopaszra nyíratkozás); a papok ~viselete pontosan meg volt határozva (Lev 10,6; 21,10; Ez 44,20). A ~at rendszeresen nyírták, csak a → nazirok hagyták szabadon nőni (Szám 6,5; Bír 13,5; 16,13.17; 1Sám 1,11). → borbély, → halottkultusz.

háj, kövére, zsír: Az áldozati állat → vére és ~a Izr. fiainak felfogása szerint az istenséget illeti meg (Ter 4,4; Kiv 23,18; Lev 3,9; Iz 34,6 kk.; 43,24; Ez 39,19), az áldozat bemutatójának tilos volt elfogyasztania; az áldozatra alkalmatlan állat ~át sem volt szabad embernek elfogyasztania (Lev 3,17; 7,24–25), csak egyéb célra használhatták fel. Így érthető, hogy a ~ az ÓSz-ben olykor 'áldozat' értelemben (Ter 4,4; 1Sám 15,22; Iz 1,11) v. az áldozattal együtt szerepel (1Kir 8,64; Sir 45,16). 1Sám 2,15: a ~at az oltáron égették el. Az áldozattal kapcsolatos törv.-ek meghatározzák azokat a részeket, amelyeket el kellett égetni (Lev 3,3 kk., 9 kk., 14 kk.). A ~ feláldozását illető rendelkezések minden bizonnyal azzal függnek össze, hogy az érzelmek székhelyét látták a ~ban, ahogy a vért a lélek székhelyének tekintették.

hajlék: → lakás, → sátor.

hajnalcsillag: → bolygók, → Lucifer.

hajó: Az evezős és a vitorlás ~ra nincs az ÓSz-ben külön kifejezés. Az izr.-k az egyiptomiakkal és a föníciaiakkal ellentétben (e két nép nyelvében a hajózásra vonatkozó közös kifejezések bizonyíthatják, hogy a hajózást egyaránt kedvelték) a hajózásban nem voltak ügyesek és vsz. kedvük sem volt hozzá (Salamon ~ útjait föníciaiak bonyolították le: 1Kir 9,26–28; 10,22; → kereskedelem). Mindamellet ismerték a ~kat, főleg azokat, amelyek Tarsisig közlekedtek (10,22; 22,49; 2Kron 9,21; 20,36; Zsolt 48,8; Iz 2,16; 60,9). Részletes leírást 33,21–23 és Ez 27,3–9 ad a ~król (Tírusz úgy szerepel mint a „tökéletes szépségű” ~). Ez a személyzetet is említi: az evezősöket, a hajóskapitányokat, a hajósokat (= egyszerű matrózokat) és a karbantartókat (vö. Jón 1,3–16: Jónás tengeri útja és ApCsel 27: Pál útja Rómába). A Péld 31,14, a Préd 11,1 és a Sir 43,24–26 utal a hajózás hasznára és veszedelmeire. A Genezáreti tavon halász~k (bárkák) jártak (Mt 8,23; Mk 3,9; Lk 5,2). → bárka, → kikötő.

Hakeldama: → Vérmező.

hal (héb. dag; gör. ichtüsz): A ~ak különféle fajtái a Bibliában nem szerepelnek; az egyetlen kivétel a tannin, de ez a kifejezés is tengeri szörnyre, → sárkányra vonatkozik. Az → étkezési törvények megkülönböztetnek olyan ~akat, amelyeknek uszonyuk van és pikkelyesek, és amelyeknek sem uszonyaik, sem pikkelyeik nincsenek; csak az elsők tiszták, azaz megehetőek (Lev 11,9–12; MTörv 14,9 kk.; talán erre céloz Mt 13,48: a jó és a rossz ~ak). Az ÓSz-ben kevés szó esik ~akról és ~fogásról, halászatról. A pusztában Izr. fiai visszagondolnak a ~akra, amelyeket Egyiptomban enni kaptak (Szám 11,5). Némelyik próf. – képes beszédben – utal a halászatra (Iz 19,8: Egyiptomban; Jer 16,16; Ez 26,5.14; 29,4–6; 32,3–5). A Földközi-tengerből, amelyről jól tudták, milyen gazdag ~ban (47,9 kk., 14), Fönicián át szállítottak ~at Jeruzsálembe (Neh 13,16). Az a tény, hogy Jeruzsálem egyik kapujának Hal-kapu volt a neve (3,3; Szof 1,10), bizonyítja, hogy a ~lal kereskedelem fontos szerepet játszott. – Az ÚSz-ben több fontos eseménynek a ~ban még ma is gazdag Galileai-tó v. ennek melléke a színhelye; ezenkívül meglehetősen gyakran esik szó ~ról és halászatról (Mt 4,18–20; 7,10; 13,47; 14,17; Lk 24,42; Jn 21,3–14). Péter, András, Jakab, János halász volt, s a halászat az ap.-i munka képe: „emberhalászat”. A ~ fontos eledel volt (Mt 7,10; 14,17; Lk 24,42; Jn 21,13); a sült ~hoz mézet ettek (vö. Lk 24,42). → még halászat.

hálaadás: Az emberek iránti háláról a Szentírásban ritkán esik szó: az emberek ajándékai is Isten ajándékainak, „felülről való, a világosság Atyjától alászálló” adományoknak számítanak (Jak 1,17). Tehát csaknem minden esetben az Istent illeti a hála a Bibliában, hozzá száll fel. Az ÓSz ismeri a hálaáldozatot (Zsolt 56,13) és a hálaénekeket (118), de a héb.-ben valójában nincs külön szó a ~ra; Izr. úgy adott hálát az Istennek, hogy dicsőítette és magasztalta. Ennek volt a neve a todah 'dicsőítés, hálaadás'. Csak a LXX későbbi kv.-eibe került bele a gör.-ből a 'hála' és 'hálát ad' értelmű eucharisztia, amely aztán az ÚSz-ben is szerepel a szemita kifejezések mellett. Teljesen ósz-i hangvétellé az ÚSz-ben Mária hálaéneke (→ Magnificat). – Jézus elvárja, hogy az emberek dicsőítsék Istent, ha megtapasztalják Isten segítségét (Lk 17,11–19), de elveti azt a hálaimát (→ ima), amely valójában dicsekvés (18,9–14). Egyébként a ~ összhangban áll az üdvösség és a kinyilatkoztatás kibontakozásával a tört.-ben. A hála válasz Isten jótéteményeire és ezekkel párhuzamosan fokozódik. Tetőfokát, a legnagyobb bensőségességet az ÚSz-ben éri el, ahol a hívő értelem belemerül a megjelent üdvösségbe. Hálát adni ezért Pál ap. szíve vágya, és úgy jelenik meg leveleiben, mint ami hozzátartozik a keresztény alapmagatartáshoz. Egész ap.-i munkáját olyan útnak tekinti, amely Istennek a hit világosságára eljutott hálából fakadó dicsőítésébe torkollik (2Kor 4,15). Mindent, amit az emberek tesznek és mondanak, Jézus nevében kell tenniük és mondaniuk, és hálát kell érte adniuk az Atyának (Kol 3,17). Ugyanígy ~ illeti meg Istent az étel-italért is (1Kor 10,30 kk.); az ételeket azért teremtette Isten, hogy a hívő ~sal fogyassza (1Tim 4,3 kk.). – A ~ mindenekelőtt a liturgiában kapott helyet. A liturgia már az ÓSz-ben az Isten üdvözítő tetteire való emlékezést jelentette. Bizonyosra vehető, hogy a Pál leveleiben található egyes részeket a közösség istentisztelet keretében ~ul énekelte (Ef 5,18–20). Az ősegyh.-i hagyományban az úrvacsora már Pál előtt Eucharisztia, liturgikus hálaima lett, mégpedig kiváló módon. Nem véletlen, hogy a mennyei istentiszteletnek is a ~ az alaphangja a beteljesedéskor (Jel 4,9; 7,12).

hálaáldozat: Egyik magyar megfelelője a héb. selamimnak, amelyet békeáldozatnak, dicsérő v. dicsőítő áldozatnak, közösségi áldozatnak is szokás nevezni. A Lev 3 és 7,11–18.28–36 szerint a kézföltétel után minden tiszta állatot (akár nagyot, akár kicsit) föl lehetett a központi szentélyben áldozni ~ul. A pap a vérrel körül meghintette az oltárt, és a zsíros darabokat Isten részeként elégették. Bizonyos részek a papot illették meg, aki az áldozati állatnak vérért vette. Ami megmaradt, azt meghatározott időn belül az áldozat bemutatója elfogyaszthatta az általa meghívottakkal együtt szt. vendégség keretében. Más →áldozatokkal összekapcsolva rendszerint a ~ zárta az ünnepet, de magában is be lehetett mutatni (1Sám 11,15; 1Kir 8,63; 2Krn 30,22). A szándék figyelembevételével a P (Papi irat) önkéntes áldozatnak, fogadalmi áldozatnak, dicsőítő áldozatnak v. a nazirok áldozatának minősíti, de ilyenkor a szertartás kiegészülhet (vö. Lev 7,12; Szám 6,15 kk.). – A ~ vsz. nomád áldozati lakomára vezethető vissza (vérrel meghintés, közös étkezés Isten részvétele

nélkül). Nyilvánvaló, hogy az Ígélet földjének elfoglalása után Izr. átvette az Isten részének elégetését, valamint az elnevezést az őslakosoktól, a vérrel meghintés szertartását megtartva. Jellemzője a vidám lakoma, amely közösségbe fogta össze az áldozat bemutatóját az Istennel és a meghívottakkal. Már a pátriárkák idején is hozzátartozott a lakoma a szövetség megkötéséhez (Ter 31,54). A Pentateuchusban a ~ mindig kapcsolatban áll a Sínai-hegyen létrejött szövetség megkötésével. Ebből következően a tört.-i kv.-ekben a ~ok a szövetségi hűség kifejezői; ezért is tekinthetők igazi közösségi áldozatnak. A P hatására és az engesztelő szertartások előtérbe kerülésével az áldozati lakoma, az áldozatnak ez az eredetileg legfontosabb változata, veszített jelentőségéből.

Halach: a babilóniai fogság telephelyeinek egyike (2Kir 17,6; 18,11; 1Krón 5,26). Az egyébként helyhez nem köthető asszír Hallahu várossal való azonosítása vitatható.

halacha (héb. halak 'menni' szóból): szó szerint vsz, 'az az irány, amely felé tartani kell', tehát 'szabály' v. 'szabályzat'; jelenthet azonban vallásos szokást, egészen tág értelemben szóbeli hagyományként fennmaradó vallási törv.-t, szűkebb értelemben egy-egy esetre érvényes előírást. A ~ csak a normatív törv.-t tartalmazza. Eredetileg mint → hagyomány vsz. az ÓSz-től függetlenül szállt nemzedékről nemzedékre, később összekapcsolódott az Írással: bizonyos normák figyelembevételével belőle vezették le. Így keletkezett a ~ jellegű → Midrás. Az Írásból levont következtetés azonban csak arra szolgált, hogy ami kétes, vitatott és új volt, azt megokolják, főleg pedig megőrizték az írásos és a szóbeli hagyomány egységét. Irányt azonban nem az Írásra alapozott megokolás szabott, hanem a hagyomány, amelyet a mester továbbadott a tanítványnak. Rabbinista felfogás szerint a ~ a kinyilatkoztatás része, és arra a vallási törv.-re vezethető vissza, amelyet az ÓSz nem rögzített kielégítően, ugyanakkor papi körökben mint jogszokás v. rítus maradt az elődökről az utódokra. Vírágkorát az írástudóknak és a farizeusoknak köszönhette. Írásba foglalása eredetileg tilos volt, hogy az a sajátossága, amely a szóbeli hagyományban él, sértetlenül megőrződjék, de legkésőbb a Kr. u. 2. sz.-ban már írásos ~gyűjtemények is keletkeztek; közülük kánoni a → Misna (itt az ÓSz-ből vett érvek szinte teljesen hiányoznak), kánonon kívüliek a Toszefta és bizonyos részek a Gemarában (Baraita). Ugyanakkor vannak ~kiadások, amelyek Midrás formájában írt folyamatos kommentároknak tekinthetők (különösen a Lev, a Szám és a Kiv magyarázatául). Ezenkívül a → targumokban is föllelhetők a ~ lecsapódásai.

halál: I. Az ÓSz-ben az izr. a ~t nem a test és a lélek szétválásaként képzelte el, mint mi a gör. gondolkodásmód következtében, hanem mint valami teljes elerőtlenedést, mint az összes életerő elenyészését. Ami a ~ után az emberből megmarad, az csak árnyék (a héb.-ben a refaim = az elesettek, gyengék); ennek léte a régi K-i felfogás szerint a → holtak országában teljesen vígasztalan, akárhogyan élt, bármit tett is az ember a földi életében: elszállt az éltető erő (héb. nefes = Lélek; vö. Ter 35,18; 2Sám 1,9; 1Kir 17,21). Az életerő az utolsó lélegzetvétellel hagyja el az embert (Jób 11,20; Jer 15,9) v. fölszáll a frissen kiontott vér párájával, amelyet az életerő székhelyének tekintettek (Lev 17,11.14; MTörv 12,23). Ezzel rokon az a fölfogás, amely szerint a ~ a lélegzés megszűnése (1Kir 17,17; Jób 27,3; Sir 9,13; Dán 10,17; vö. Ter 2,7; 7,22). Egy másik nézet szerint, amelyet főleg a későbbi irodalom tükröz, az életet az Isten adta lélek (ruah) tartja fenn; ha Isten megvonja az embertől v. az állattól a lelket, akkor beáll a ~ (Jób 34,14; Zsolt 104,29 kk.; 146,4; Préd 12,7 stb.). De sem a nefes, sem a ruah nem olyan része az embernek v. az állatnak, amely a ~ után is fönmarad és leszáll az alvilágba (seol). Az alvilágba maga a halott megy le. – Alexandriában a Bölcs szerzője – hellén hatásra – már anyagi és szellemi részből állóként képzelte el az emberi természetet. Az ő számára tehát a ~e kettőnek a szétválását jelentette. Igaz, a Bölcs-nek a ~ra vonatkozó kifejezései zömükben hagyományos módon is értelmezhetők, de az új felfogás nyomai is felismerhetők benne. Így az általános héb. embertani felfogástól eltérően a 3,1 kk. a lélek (pszükhé) testen kívüli továbbéléséről beszél; a 9,15 Platón szellemében a halandó testet tehernek minősíti a gondolkodó szellem számára (vö. 8,19 kk.). – II. Az ÚSz-ben tovább élnek az ósz-i képzetek. Itt is az Isten által ajándékozott lélek (pneuma) éltet, ez jelenti az életelvet (Jel 11,11; 13,15; vö. ApCsel 17,25). A ~ ennek a léleknek a visszaadása (Mt 27,50; Lk 23,46; Jn 19,30; ApCsel 7,59). Ha a lélek visszatér,

akkor a halott újra él (Lk 8,55); pneuma nélkül a test halott (Jak 2,26). Ugyanez mondható a pszükhéről is (Mt 2,20; 16,25; 20,28; Mk 3,4; Jn 10,11.15.17 kk.; 13,37; 1Jn 3,16 stb.). Mt 10,28 a hellén embertan hatását mutatja: akik a testet megölik, a lelket nem tudják megölni. A Jel 6,9 (20,4) képes beszédében a vértanúk lelke összekapcsolódik a vérükkel, amelyet az oltárra öntenek, de vö. Bölcs 3,1 kk. – III. Megszemélyesíti a ~t a Zsolt 49,15; Iz 25,8; 38,18; Jer 9,20; Oz 13,14; Róm 5,12.14 stb. A Zsolt 9,14; 107,18; Péld 7,27; Jób 28,22; 30,23; 38,17; Jel 20,13 kk.: a ~ a holtak országát jelenti. 6,8: a megszemélyesített ~on a pestist kell érteni; a LXX-ban még más helyeken is ~lal van a pestis fordítva (Kiv 5,3; 9,3; Jer 21,7; Ez 14,21). – IV. Teol.-i szempontból a föntiekből az következik, hogy az ósz-i ember a ~t nem szemlélte pusztán a test oldaláról; a ~ a vallási élet végét is jelentette: aki meghal, nem gondol többé Jahvéra és Jahve csodáira (Zsolt 6,6; 88,13), nem dicséri Istent jóságáért és hűségéért (30,10; 88,12; 115,17; Iz 38,18). De mintha Isten sem gondoskodna a halottakról (Zsolt 88,6; vö. 28,1; 143,7), jóllehet az alvilágnak is Ő az ura (Jób 26,6; Zsolt 139,8; Iz 7,11; Ám 9,2). Épp ezért a vallásos ember számára a ~ olyan rettenet volt, amelyet csak a magas kor enyhített, amely Isten jóságát és hűségét bizonyította. Ez a fölfogás összefüggött Izr. közösségi szellemével és szemléletével: Jahve elsősorban a nép egészének sorsát viselte szívében; irgalma és jósága az egyén iránt inkább csak a közösség tagjaként nyilvánult meg, s a ~ is ebből a közösségből jelentette a kiszakadást. Mindamelllett: idővel egyre erősödött a tudat, hogy az ember mint egyén is kedves Istennek, s ezzel a remény is fölébredt, hogy a ~ nem jelentheti a véget (Zsolt 73,26). – Bár ~ra szánt volt, az izr. mégis Isten ajándékának és jósága jelének tekintette az életet, és sokáig élvezhette, ha a törv.-hez igazodott (MTörv 30,15–20; 32,47; Bár 3,14 stb.). A bűn korai ~t vont maga után (Jób 15,32; 22,16; Zsolt 55,24; Péld 2,18; 7,27; 11,19; 21,16; 22,22 kk.; Bölcs 1,11 kk.; Iz 5,14; Jer 17,11). Jótettekkel és alamizsnával jóvá lehetett tenni a bűnt és meg lehetett hosszabbítani az életet (Tób 4,11; 12,9; Péld 10,2; 11,4; Dán 4,24). – A személyes bűnök büntetéseként a ~ sok helyen (pl. Péld 1–9) nemcsak az emberi élet végét, hanem egyszersmind, sőt elsősorban az Istentől való elvetettség állapotát jelenti. Ahogy az életen nem csupán a fiziológiai létet értették, hanem áldásnak, minden jó foglalatának tekintették, amely az igaznak erénye jutalmául jut osztályrészül és az Isten barátságát tanúsította, ugyanúgy a ~ fogalma is magában foglalt minden rosszat, amely bűnei büntetéseként éri utol a bűnöst, és elsősorban az Istentől való elvetettségnek a jele. Ilyen módon a ~ szellemi tartalmat kapott, annak lett a kifejezőeszköze, hogy az ember bűneivel elvesztette Isten barátságát, s az, amit magára vont, nem érhet véget a test ~ával, hanem folytatódnia kell. Ez a gondolat leginkább a Bölcs: fejeződik ki, amelynek szerzője már a ~ utáni életről is sokat megsejtett, úgyhogy meg merte fogalmazni: a korai ~ Isten jóságának, barátságának jeleként is értelmezhető (4,14). Az ÚSz-ben ebből következően a ~ szó a szellemi ~ra utalásul szolgál, a bűn, a hitetlenség következtében (Jn 5,24; 8,51; Róm 7,10; 8,6; 2Kor 7,10; Jak 1,15; 5,20; 1Jn 3,14; 5,16). Ugyanígy vonatkozhat a ~ szó a bűnös sorsára is a másvilági életben (Róm 1,32; 6,16.21.23): az örök ~ra v. a 2. ~ra (Jel 2,11; 20,6.14; 21,8). Ezenkívül használatos még a ~ szó az ÚSz-ben a bűn állapotának kifejezésére is, ill. annak a változásnak az érzékeltetésére, amely a keresztségben végbe megy. Aki hisz, meghal a bűnnek (Róm 6,2; 1Pét 2,24); a hívő Krisztussal halt meg (Róm 6,8; Kol 2,20); a keresztség eltemetkezés a ~ba (Róm 6,4).

halálbüntetés: Az ósz-i tört. folyamán a ~ mint egyáltalán a büntetőjog elvesztette eredeti magán jellegét és a közjog szintjére emelkedett. – Az ÓSz-ben a következő bűncselekményekért lehetett ~t kiróni: – 1. → gyilkosság. – 2. Isten elleni vétség, crimina laesae maiestatis: bálványimádás (Kiv 22,19; Lev 20,15; Szám 25,1–5; MTörv 17,2–7), istenkáromlás (Lev 24,15 kk.), a szombat megszegése (Kiv 31,14 kk.; Szám 15,32–36), varázslás (Kiv 22,17; Lev 20,27), halottidézés (Lev 20,27; vö. 1Sám 28,39; 2Kir 23,24) és bizonyos kultikus vétségek (pl. pap lányának paráznasága; 21,9). – 3. Súlyos vétség a szülői tisztelet ellen (Kiv 21,15; Lev 20,9; MTörv 21,18–21; 27,16). Az ósz-i törv. az apát és az anyát egyaránt sokra becsülte és védte, míg Hammurápi törv.-kv.-e (169, 195 §) csak az apára volt tekintettel. A róm. jog és a régi kánaáni jog (Ter 38,24) szerint az apa korlátlan úr volt a családban; hatalma életre, halálra egyaránt kiterjedt. Az ósz-i törv.-ben az apa büntető hatalma alá volt rendelve a nyilvános jogrendnek. – 4. Az egészséges családi élet megsértése: házasságtörés

(Lev 20,10; MTörv 22,22; vö. Jn 8,5), szodomia (Lev 20,13), bestialitás (Kiv 22,18; Lev 20,15 kk.), nemi érintkezés a mostohaanyával (20,11), a mennyel (20,12), az anyóssal (20,14), a lánytestvérrel (20,17). – 5. Emberablás (Kiv 21,16; MTörv 24,7; vö. Hammurápi törv.-kv.-e 14 §). Tehát az ósz-i jog csak akkor szabott ki ~t, amikor az emberi élet szét-sége, az ember szabadsága és erkölcsi méltósága v. a vallás tisztasága került veszélybe. A többi K-i jogrendek anyagi javak elleni vétségeket is büntettek halállal (pl. Hammurápi törv.-kv.-e 6–8, 10, 21–22 §). – A ~ fajtái: 1. Gyilkosság esetén az élet kioltása azzal a fegyverrel, amely a vérbosszút állónak épp kéznél volt. – 2. Megkövezés, amelyet az előjárók v. a közösség tagjai hajtottak végre (kifejezetten halottidézésért v. jövendőmondásért: Lev 20,27, istenkáromlásért: 24,16, bálványimádásért: MTörv 17,2–5 és a szombat megszegésért: Szám 15,35, tehát csupa Isten elleni vétség esetében; ezenkívül az eltévelyedett fiút is megkövezték: MTörv 21,21). A tört.-i irodalomban a felségsértésért is megkövezés járt büntetésül (1Kir 21,13). A részletek nem ismeretesek. Vsz. abban a városban zajlott le a megkövezés, amelyben a bűnöst tetten érték. A büntetést a városfalon kívül hajtották végre (Lev 24,14; Szám 15,36; 1Kir 21,10). Az első köveket a tanúk vetették (MTörv 17,7; Jn 8,7), de a megkövezésben az egész közösség részt vett, hogy együtt irtsák ki a közösségre nehezedő bünt (a Biblián kívül eső egyik-másik területen a megkövezés erre alkalmazott személyek feladata volt). A bűnöst eltakarták a rá dobott kövek (Józs 7,25 kk.). A rabbinista előírások részletekbe menők, de kérdés, híven tükrözik-e az ősi, eredeti eljárást. – 3. A megkövezést bizonyos esetekben még azzal is súlyosbították, hogy a holttestet elégették, karóba húzták v. fölakasztották (MTörv 21,22; 2Sám 21,9); éjszaka nem maradhatott a póznán, amire kiakasztották, hanem még aznap el kellett temetni. – 4. Az elevenen elégetést (pl. Dán 3,20) talán az anyóssal való nemi egyesülés (Lev 20,14) és pap lányának utcanővé lealacsonyodása (21,9) esetén alkalmazták Izr.-ben büntetésül, egyébként főleg Mezopotámiában terjedt el. Hammurápi törv.-kv.-e szerint tűzhalálra ítélték a tűzvészkor fosztogatókat (25 §), a kocsmába járó papnőt (110 §), valamint az anyát és fiút, ha az apa halála után együtt háltak (157 §). A Szeleukidák perzsa szokás szerint forró hamuba vetették a halálra ítéltet (2Mak 13,5 kk.). – 5. A ~->keresztre feszítést a róm.-ak vezették be Palesztinában a nem róm. polgárok büntetésére.

67. A városfal előtt karóba húzott ellenség. Relief III. Tiglat-Pilleszer nimrudi palotájából

halászat: Izraelnek tengeri ~a nem volt a kedvezőtlen partviszonyok miatt, de a Genezáreti-tavon élénk ~ folyt. A tóban még ma is 24 fajta hal él. A ~ot különféle hálókkal (merülő, kerítő, varsaféle hálók) és horoggal folytatták. A fogott halat sózással v. füstöléssel tartósították. Az ÓSz csak képletesen beszél a ~ról. A horogra akadt hal a bűnhődő gonosz képe (Préd 9,12; Vg). Jer 16,16: a ~ Isten szétszórt fiaik összegyűjtésének képe. Ennek beteljesedése az ember~, amelyet Krisztus első meghívott ap.-ainak, akik foglalkozás szerint halászok voltak, ígért (Mt 4,18–22; Mk 1,16–20; Lk 5,1–11). A csodálatos halfogások (Lk 5,1–11; Jn 21,4–7) a sikeres ap.-i munka előképei. A mindenféle halat összegyűjtő háló, s a ~ végén történő válogatás az Egyh. élete, az ítélet, a mennyek országának képe (Mt 13,47).

halhatatlanság: az élet vég nélküli birtoklása. Olyan fogalom, amelyre a héb. ÓSz-ben nincs szó. Nem azért, mintha az ÓSz-ben az a nézet kapott volna helyet, hogy az ember a halál után visszazuhan a semmibe. Ellenkezőleg: az ÓSz-ben az a hit fogalmazódik meg, hogy az ember a halál után tovább él (→ élet a halál után), de a halál utáni életet olyan vigasztalannak képzelték el, hogy ezt aligha lehetett ~nak nevezni (→ holtak országa). Ezzel szemben a gör. gondolkodásban korán jelentős szerephez jutott a ~, amely az istenek kiváltsága volt (ezért egyszerűen úgy nevezték őket; a halhatatlanok). Platón megkísérelte kimutatni, hogy az emberi lélek is részesévé válhat a kontempláció révén, ennek megfelelően a halált a halhatatlan élet kezdeteként mutatta be. Mások a misztériumkultuszba való beavatás révén törekedtek a ~ot biztosítani. – Jóllehet az ÓSz szerint Isten örökké él (pl. MTörv 32,40; Dán 12,7; Sir 18,1), valójában csak az ÚSz vonatkoztatja a ~ fogalmát

Istenre, mégpedig kizárólagos jelleggel (Róm 1,23: halhatatlan Isten; 1Tim 1,17; 6,16). A ~ (athanasztia) szinonimája az el nem múlás (aphtharszia). – Az ember ~ára az ÓSz-ben először a Bölcs utal. A 2,23 kk. pl. Ádám és Éva tört.-ét a → Paradicsomban úgy értelmezi, hogy a Sátán megirigyelte az embertől a ~ot, mert ez jelentette azt, hogy az embert az Isten a maga képmására teremtette (vö. 6,18 kk.). A 3,4; 8,13.17; 15,3: a szerző ~ról beszél; ugyanakkor az 1,15: halhatatlan; 8,13.17: a ~ az emberek emlékezetében való továbbélést jelenti (vö. 4,1); a többi helyeken az ember továbbéléséről van szó. Ennek módját illetően eltérnek a nézetek. Az exegéták nagy része úgy véli, hogy a szellemi lélek fennmaradására kell gondolni. Valóban előfordul, hogy a Bölcs-ben a héb. lélek (nefes) fogalmának kifejezésére a gör. pszükhé szó szerepel, amely megengedi a szóban forgó értelmezést: mivel a pszükhé (a nefestől eltérően, amely csak a testtel együtt létezhet) az élet alanyának és hordozójának önálló léteként fogható fel, a testi halál nem azonos föltétlenül a lét megszűnésével. Így megvolt rá a lehetőség, hogy a zsoltárosnak azt a vágyát, hogy Istennel való barátságát a halál ne szakítsa félbe (Zsolt 16,9 kk.; 73,23 kk.), a szt.-író valóságnak tekintse (vö. Bölcs 3,1 kk.). Ha elfogadjuk, hogy a Bölcs a testtől elszakadt lélek életét nevezi ~nak, akkor a 3,4 múltbeli történésnek minősül, bár – A. Hulsbosch szerint – ellentétben áll a közvetlen szövegkörnyezettel. Így még a vértanúk lelke számára is csak jövőbeli jó a ~. Mivel a 2,23 a ~ fogalmába a test életét is belefoglalja, a 2,22 úgy értelmezhető, hogy ez a ~ a tiszta lelkek jutalma (vö. 1,15; 5,15), a 2,7 kk. pedig az eszkatologikus ítéletre vonatkozik: az igazak elnyerik örök jutalmukat; ez magát az örök életet jelenti, amely a kiválasztottaknak testük feltámadásával jut osztályrészül. Az ÚSz-ben a ~ szintén csak a feltámadással veszi kezdetét (1Kor 15,50.52 kk.), mégpedig egy előzőleg elvesztett jónak a visszakapása révén (15,21; Róm 5,12). 1Kor 15,50.52 kk.: itt a megfogalmazás lehetővé teszi, hogy isteni tulajdonságból (lásd fentebb) való részesedésként értelmezzük. Ez a jutalom, amely az ítélet napján az igazakra vár (Róm 2,7; 1Pét 1,4), de amely csírájában a ~ magyából született (1,23) keresztényekben, az ev. gyümölcsként (vö. 2Tim 1,10) már most is jelen van.

hallás: a → kinyilatkoztatás (Zsid 1,2) befogadásának módja a Bibliában. – Az ÓSz-ben az Isten szavát és kívánságait kell az embernek és a teremtett világnak hallania (Iz 1,2.10). Ez nem egyszerűen a hangok érzékelését és a szavak értelmének felfogását (1Sám 3,1–10) jelenti, inkább valakire hallgatást, azaz engedelmességet jelent (MTörv 27,9 kk.; Jer 26,3–5); → engedelmisség. A ~ az alapja az ÓSz-ben a Jahvéban, az egyetlen Úrban való hitnek (MTörv 6,4; Iz 50,4), de míg korábban közvetlenül hallhatták a hozzájuk szóló Istent (MTörv 5,26 kk.), később közvetett módon volt Izr. fiainak lehetőségük Isten szavának és törv.-einek ~ára (Neh 8,1–3). Jahve abban különbözött a bálványoktól, hogy míg azok nem hallottak (Zsolt 115,6), Ő hallotta népe szavát (Kiv 3,7; Józs 10,14; Zsolt 94,9). – Az ÚSz-ben a füllel való ~nak belső megértéssel kell párosulnia (Mt 11,15; 13,9; Mk 6,2; 7,14; 12,37; Lk 9,44) – így születik meg a hit (Jn 5,24; Róm 10,14), így válik lehetővé a hallottak tettekre váltása (Mt 7,24; Lk 8,21; Jak 1,22). Belső megértés nélkül a ~ csak botránkozásnak és hitetlenségnek válhat forrásává (Mt 15,12; Mk 4,12; Zsid 4,2). Istenre az hallgat, aki az igazságból, ill. Tőle való (Jn 18,37; 1Jn 4,6). A ~ révén az ember találkozhat az Úrral (Lk 10,39; Jn 4,42; 2Kor 12,4), az ap.-okkal (Lk 10,16; Fil 4,9) v. a keresztény tanítással (Kol 1,5; 2Tim 2,1–2), a Szentírással (Lk 16,29; Jel 1,3). – Az ÚSz-ben a ~ gyakran összekapcsolódik a látással (Mt 13,16; Lk 7,22; 1Jn 1,1–3).

hallel (héb. 'dicsőít'): A régi zsinagóga ezt a nevet azoknak a zsoltároknak (Zsolt 113–118) adta, amelyeket – kivált ünnepi alkalmakkor – dicsőítésül énekeltek. Így. a) amikor Niszán 14. napján a Templomban levágták a húsvéti bárányt (Misna); a 2Krón 30,21 és 35,15 alapján föltehető, hogy már Hiszkija és Jozija idejében szokásban volt a zsoltáréneklés; a Bölcs 18,9 szerint az első húsvétkor is zsoltároztak. – b) Niszán 14. napján este, amikor elköltötték a húsvéti vacsorát (→ húsvét), a 2. pohár megtöltése és az ünnepre előírt szöveg felolvasása után elénekeltek a ~ első felét (Sammai szerint Zsolt 113, Hillel szerint 113 és 114); a ~ 2. felének eléneklésére (114–118 v. 115–118) a 4. és utolsó pohárnál került sor (vö. Mt 26,30; Mk 14,26); – c) húsvét napján (Niszán 15.), pünkösöd 1. napján, a sátoros ünnep 8. napján és a templomszentelési ünnepen, a reggeli áldozat bemutatásakor. A → sátoros ünnepen különösen ünnepélyes volt a ~: bizonyos versek éneklésekor a nép

lengette a → lulábot, a papok pedig körbejárták az oltárt (a 7. nap hétszer) a Zsolt 118,25-öt ismételve (→ hozsanna). – A rabbinista irodalom még egy nagy ~t említ, de ennek méreteit illetően a hagyomány nem egybehangzó (120–136 v. 135–136, esetleg csak 136). Nem egyértelmű az sem, hogy ezt a húsvéti vacsora végén recitálták. Amikor Jézus bevonult Jeruzsálembe, a nép a ~ból (118,25 kk.) énekelt részleteket (vö. Jn 12,13).

háló: → halászat, → vadászat.

halott: az ÓSz felfogásában olyan lény, akiben már nincs benne az életető erő v. a lélek (nefes), ill, az élet lehelete (ruah), s így már nem képes az élők világában mozogni és láthatóvá válni (→ halál). Az életről eltávozás a haldoklót búcsúszavakra készítette. A búcsúszavak védekező szavak, dicsőítő ének, áldás, utolsó intelmek v. utolsó rendelkezések formáját ölthették (→ búcsúbeszéd, → Jákob áldása). Ha a halál beállt, elkezdődött a → halottsiratás (ezzel gyakran fizetett → siratóasszonyokat bíztak meg), a → gyász. A ~ egyiptomi szokás szerinti mumifikálása (vö. Ter 50,26: József) Palesztinában nem dívott. A holttestet illatszerekkel vásson lepelbe csavarták és rendszerint még a halál napján sírba helyezték; szarkofágot ritkán alkalmaztak (→ temetkezés). A ~ további sorsát illetően az ÓSz mezopotámiai elképzeléseket tükröz. A ~ leszáll a → holtak országába, s ott árnyékként a porban és a sötétségben folytatódik a léte (→ élet a halál után). Jóllehet az alvilág olyan ország, ahonnan nincs visszatérés (Jób 7,9), Istennek hatalmában áll a ~at visszahozni (→ feltámasztás). Halála után Krisztus is leszállt a holtak országába, de nem legyőzöttként mint a többi ~, hanem győztesként, hogy szabadulást vigyen. A halálon a végső győzelmet a feltámadással aratta Krisztus. Ezzel új → eónba érkezett, amely épp az ő feltámadásával vette kezdetét. A hívőknek a Krisztussal való közösség révén már polgárjoguk van a → mennyben, ezért haláluk után mindjárt beléphetnek oda. – Izr. fiai tiszteletben tartották a ~akat, a híres elődök sírja zarándokhely lett, de a ~ak istenítése ismeretlen a Bibliában. → kíséretet.

halottak birodalma: → holtak országa.

halottakért keresztelkedés: → keresztség 6.

halottak feltámadása: Hittételként aránylag később vált a Bibliában az → üdvösségvárás elemévé. Izr. fiai meg voltak róla győződve, hogy az ember a halál után tovább él (→ élet a halál után), de ezt a továbbélést a → holtak országához kapcsolták, ahol sötétség uralkodik és már senki sem emlékezik az elhunytakra (Jób 10,21; Zsolt 88,12 kk.; 49,20 stb.), azaz a végső nyugalom honához (14,11 kk.; 30,23), ahonnan nincs visszatérés (7,9; 10,21), ezért a halál minden reménytől megfosztotta őket, és azt jelentette számukra, hogy aki meghal, soha nem fogja többé látni a napot (49,20; Sir 38,21). Amikor tehát a ~nak a gondolata kibontakozott, nem tudták másként elképzelni, csak úgy, hogy Isten beavatkozik a természet rendjébe azzal a céllal, hogy a választottaknak megadja az üdvösséget, az életet, amelytől a halál megfosztotta őket, a bűnösöket pedig megbüntesse. – A feltámadásba vetett hit alapja: A ~nak gondolata abban a tudatban gyökerezik, hogy Jahve az alvilágnak is korlátlan ura (Jób 38,17; Zsolt 139,8; Iz 7,11; Ám 9,2 kk.). Éppen ezért nemcsak azt rendelheti el, hogy az ember leszálljon az alvilágba, meghaljon, hanem azt is, hogy feljőjön onnan, életre keljen (→ feltámasztás). Ezzel a kifejezéssel (MTörv 32,39 és 1Sám 2,6) az ÓSz még nem valóságos feltámadásra utal, hanem csak súlyos betegségből való gyógyulást (Zsolt 71,21; Iz 38,10.17 stb.) v. valamely kilátástalannak látkozó helyzetből, nagy veszedelemből való menekülést (Zsolt 9,14; 30,4; 107,18 kk. stb.) érzékeltet, amely az izr. életfelfogás szerint egyenértékű volt az életerő elenyészésével és a holtak országába való leszállással. De a 1Kir 17,17–23; 2Kir 4,33–35; 13,21 alapján föltehető, hogy azért lehetségesnek tartották, hogy a halott – ha még nem temették el és nem oszlott szét – újra életre keljen. A Bölcs 16,13 szerzője föltehetően már a valóságos feltámadásra gondolt (vö. 1Sám 2,6). – Egy másik összetevője a feltámadásban való hitnek az a meggyőződés, hogy Isten igazságos és kinek-kinek megfizet tetteiért. Ez a meggyőződés mintegy összekötő

kapocs volt a gyakorlati élet és a törv. tiszteletben tartása között (vö. pl. Ám 5,4). Csakhogy: ezt a jutalmazást, ill. büntetést ebben a földi életben várták, éppen ezért némelyek (mint Jób, a prédikátor v. egyik-másik zsoltár szerzője) az igazak szenvedése és a bűnösök jóléte láttán csalódtak meggyőződésükben, és ezért keresni kezdték a kérdés megoldását. Ahogy az üdvösség várásának fényében próbálták a kérdést szemlélni, amely üdvösség a kiválasztott nép számára Jahve dicsőségének megnyilvánulását, minden rossznak és minden szenvedésnek a megszűnését, a teljes és háborítatlan boldogság kezdetét jelentette, hovatovább kikristályosodott az új meggyőződés: Isten igazságossága és szeretete csak abban nyilvánulhat meg, hogy meghalt híveit újra életre támasztja, így azok az eszkatologikus üdvösség elnyerésével kapják meg tetteik jutalmát. – Azok a feltámadással kapcsolatos gondolatok, amelyek Izr.-en kívül fogalmazódtak meg, némileg közrejátszottak a Bibliában tükröződő meggyőződés kibontakozásában, de nem voltak alapvetők. – Izr.-ben ismeretes volt olyan istenség (Tammuz, Adonisz, Ozirisz, Baal), aki minden évben leszállt az alvilágba, és akinek a feljöttét mintegy a természet életerejének megtestesüléseként ünnepelték (vö. Jer 17,10; Ez 8,14; Zak 12,13). Lehetőséges, hogy ez az életmisztika rejlik a ~ Oz 6,1 kk. tükrözött értelmezésének a mélyén. Egyébként nincs nyoma a Bibliában, sőt Jób határozottan elutasít minden természeti analógiát a ~val kapcsolatban (Jób 14,7 kk.); számára a holtak honából való visszatérés egyszerűen rémkép (7,9 kk., 21; 10,21; 14,18.20; 16,22). – Az ÓSz-ben legrégebb megfogalmazásában a feltámadás nemzeti feltámadást jelentett: Izr.-nek mint népnek újrálledését várták. Oz 6,1 kk.: a Jahvétől fenytett nép azt remélte, hogy ha majd visszatér népéhez, Jahve „két nap múlva életet ad, harmadnapra pedig feltámaszt”. Itt, bár a 6,1 szerint az Úr gyógyít meg, az Úr kötözi be a sebeket, a legtöbb exegeta számol Tammuz kultuszának hatásával (rőla hitték, hogy halála után a harmadik napon feltámad). Más szóval itt a népi vallásosság jutott szóhoz, amelyet a próf. elégtelennek minősített (6,4); így kerülhetett Jahve üdvözítő munkája bizonyos fokig egy vonalba a termékenység isteneinek tevékenységével. – Ez 37,1 kk. hatalmas vízióban úgy mutatja be Izr. nemzeti megújulását, mint a sír börtönéből való visszatérést. A válasz, amit a próf. Jahvének arra a kérdésre ad, vajon a kiszáradt csontok életre kelnek-e (37,1) tanúsítja: a ~ még hozzá tartozott Ezékiel eszkatológiájához; a látottakat Jahve különleges csodatetteként írta le annak jeléül, hogy Jahve különleges módon meg fog könyörölni száműzött népén. – Azt, hogy Izajás apokalipszisában (Iz 26,19) a ~ szintén csak szimbólum-e, nem lehet a szövegből egyértelműen kikövetkeztetni. Mégis, ha a ~ra vonatkozó sorokat egybevetjük azokkal a sorokkal, amelyek ellentétben látszanak velük állni (26,14), akkor egyes emberek fizikai értelemben vett feltámadására lehet gondolni, mivel a továbbiakban az uralkodó a nép gyarapodásáért könyörög (26,15); erre lehet Jahve felelete a ~. Ugyanakkor: az előző fejezetben Jahve eszkatologikus lakomát rendez (25,6), örökre megsemmisíti a halált (25,8; vö. Jel 21,4) és leveszi a gyászleplet, amely minden népet betakar (Iz 25,7). Csakhogy mindez Sion hegyén történik, ahol az utolsó napokban Jahve a népeket egybegyűjti (2,2–4), ezért föltehetően itt a gyászlepel elvétele nem a ~ra utal, hanem a szomorúságot jelképezi, amiben részük volt (vö. 24,13.17–20). A halál megsemmisítése hozzátartozik az üdvösség idejével kapcsolatos képhez; épp az igen hosszú életet, a korlátlan létet tekintették az üdvösség ideje egyik fő jellemzőjének (65,20). Aztán: Ez 37,12 kk., ahol minden kétséget kizáróan nemzeti újjáéledésről van szó, Iz 26,19 magyarázatához is kulcsot ad a kezünkbe, mert 26,16–18 ugyanazt a helyzetet mutatja be, amelyet Ez 37 leír. Ugyanígy nemzeti feltámadásra következtethetünk a Zsolt 80,19; 85,6 kk. és Ez 37 egybevetése révén is. Mindamellet a zsoltáros megfogalmazása, miként Ezékiél, a személyes feltámadást is megengedi. – Az egyéni feltámadás: a LXX-ban s Izajás teljes kéziratában az Iz 53,11 úgy értelmezhető, hogy → Isten szolgája lelke gyötrelmének végetérésével látni fogja a világosságot. Azok, akik leszállnak az alvilágba, nem láthatják többé a napot (Jób 3,16; 38,15; Zsolt 49,20). Ez a kifejezés rokon értelmű az él igével, mégpedig a földi életre vonatkozóan (Jób 3,20). Mivel az Isten szolgájának halála egyértelmű megfogalmazást kapott (Iz 53,8 kk.), a szerző feltehetően azt akarta mondani, hogy ő nem fog osztozni az alvilágba leszálltak reménytelen sorsában: neki módjában lesz figyelemmel kísérni a földi eseményeket. Mert ha magára vállalja az emberek bűneit, odaadja az életét engesztelésül és üdvösséget szerez az embereknek (53,5.8.10), el kell érte nyernie a jutalmát. Hogy a szentíró testi értelemben véve gondolt-e az életbe való

visszatérésre (vö. 53,10 kk.), nem állítható teljes bizonyossággal. – A Vg szerint Jób egyértelmű bizonyosságát adja az utolsó napon való feltámadásba vetett hitének (Jób 19,25). Ugyanakkor a maszoréta szöveg csak Jahvéról beszél, aki bosszút áll. De egyébként is: Jób lehetetlennek tartotta az alvilágból való visszatérést (vö. 7,9; 10,21; 14,7–22; 16,22). Amire annak ellenére várt, hogy meg volt győződve közeli haláláról (23,13–17; 30,16–23), nem volt egyéb, mint hogy jó hírnevét, amelyen az őt ért szerencsétlenségek csorbát ejtettek, visszaszerezze. Mivel a 19,26 kk. szövege nem világos, azt hogy Jób neve tisztességének helyreállítását még a halála előtt várta-e megfeketedett, szakadozó bőre gyógyulása révén (vö. 7,5; 30,30), v. csak később, nem lehet egyértelműen megállapítani. De az bizonyos, hogy a második föltevésével csak abból kiindulva lehet számolni, hogy a halottak tudomást szerezhetnek a földön történő dolgokról; ez a gondolat azonban teljesen távol áll Jóbtól. – Az egyes emberek testi feltámadásának gondolatát az ÓSz-ben a legvilágosabb megfogalmazásban Dán 12,12 kk. tartalmazza: az idők végén sokan feltámadnak a föld porából (seol), némelyek az örök életre, mások a kárhozatra. A feltámadottak köre még kicsi: a rabbim kifejezés nem engedi meg, hogy mindenkit értsünk rajta, ahogy ez pl. Mt 26,28 esetében megtehető. Tehát itt a szerző még csak a halottak egy csoportjára gondolhatott. Azoknak a zsidóknak (az asszonyokat és gyerekeket is beleértve) a vértanúhalála, akik IV. Antiokhosz ediktumának nem vetették magukat alá (1Mak 1,60 kk.; 2Mak 6,10 kk., 18–31; 7), a jutalmazás gondolatát teljes élességében előtérbe állította. Az áldozatok hitében, feddhetetlenségében senki nem kételkedett, s az ég mégsem lépett közbe. Tehát azt, hogy a jó elnyeri a földön jutalmát, többé nem remélhették. Így világossá vált, hogy az Istenbe vetett hitnek mélyebb a tartalma abban a régi megfogalmazásban, amely így szól: tartsátok meg a parancsokat, a jóra törekedjétek és élni fogtok (Lev 18,5; MTörv 4,1; Ám 5,14). Az a remény, amelyet Iz 53 felkeltett, most szilárd alakot öltött: a hit fiai feltámadnak, hogy elnyerhessék jutalmukat, de ugyanígy ellenségeik is, hogy megbűnhődjenek. Itt tehát a feltámadás már nem nemzeti újjáéledés reményét táplálja, hanem a személyes teljesítmény jutalma. Az új élet, amely a feltámadással osztályrészül jut az igazaknak, bőszégesen kárpótolja őket szenvedéseikért. Sőt, mintha már azok megdicsőülésének gondolata is felmerült volna, akik sokakat elvezetnek az igazságra (53,3 kk.; vö. 2Mak 7,9.11.14.23; 14,46). – Jóllehet a Bölcs még nem említi szó szerint a ~t, több helyen föltelezi; így pl. a halhatatlanság, amelyről ismételtelen szó esik benne, egyértelmű az örök élettel, amely a feltámadással jut a kiválasztottaknak osztályrészükké. – Az ÚSz-ben. → Jézus Krisztus feltámadásán kívül az ÚSz az igazak feltámadásáról is szól; a bűnösök feltámadását csak Jn 5,28 és ApCsel 25,15 említi. Ez azzal magyarázható, hogy az új életet csakis jónak tudták elképzelni, így a bűnösök vonatkozásában, akik bűneikkel eljátszották jogukat az életre, nem érezték szükségesnek ~ról beszélni; tehát végső sorsukat inkább elveszésnek, pusztulásnak minősítették. A bűnösök feltámadását még Mk 9,43–48 és Mt 10,28 sem foglalja egyértelműen magában, jóllehet itt arról van szó, hogy testestül az örök tűz martalékává lesznek (→ Gehenna). – A szinoptikusok. A farizeusok számára az egyes ember testi feltámadása (az ÚSz-ben az anasztaszisz 'fölkelés, felállás' a rabbinista irodalomban 'a halottak újjáéledése') hittétel volt, de a szadduceusok nem ismerték el (Mt 22,23; ApCsel 23,7 kk.). Jézus tévedésnek nyilvánította álláspontjukat, mert a feltámadottak állapotát illetően, hamis képzetek tapadtak hozzá (azt nem a földi létnek megfelelően kell elképzelni, hanem az angyalok állapotával, létmódjával kell összehasonlítani), és a Szentírás hiányos ismeretén, félreértésén alapult. Annak az érvnek, amelyet Jézus a szadduceusok által is kötelező szentírási helyre (Kiv 3,6) hivatkozva a ~ mellett felhozott, a régi szemita embertan az alapja, amely szerint a valóságos emberi életnek elengedhetetlen feltétele a testiség. Azért az az élet, amelyet az ősatyák haláluk óta, a feltámadásuk előtt birtokolnak Istennel való közösségük folyománya-képpen (ez az értelme annak a kitételnek, hogy „én vagyok Ábrahám Istene”, amelyet Lk 20,38 így fejezett ki: „mindenki érte él”!), kezesség arra, hogy testileg feltámadnak. Tehát folytonosság van a jelenlegi állapot és a között az állapot között, amelyre a feltámadás révén eljutnak az ősatyák. Ezenkívül még 14,14 beszél a ~ról, mégpedig az igazak feltámadásáról. – Pál ap.-nak mind a beszédeiben, mind a leveleiben fontos helyet kap a feltámadás dogmája (ApCsel 17,18.32; 23,6; 24,15.21; 26,23; 28,20 és Róm 1,4; 4,17; 6,5.8; 8,11; 1Kor 6,14; 15; 2Kor 1,9; 4,14; 13,4; Ef 2,5; Fil 3,10; Kol 2,12 kk.; 3,1; 1Tesz 4,13–18; 1Tim 6,13; 2Tim 2,11.18; Zsid 6,2;

11,3.5). Ez annál szembetűnőbb, mert a Katolikus levelek még nem említik kifejezetten az általános feltámadást (de Jézus feltámadását igen!). Pál azokat, akiknek halottaik jövődő sorsa felől a → parúziát illetően kétségeik voltak, megnyugtatta: feltámadnak, és részük lesz a dicsőségben (1Tesz 4,13–18). A gör.-ök felfogásában a halál kiszabadította a lelket a test börtönéből, ezért kigúnyolták Pált, amikor a ~t hirdette (ApCsel 17,32); Pál tehát részletesen taglalta a feltámadás kérdését (1Kor 15). Az általános testi feltámadás szerinte elválaszthatatlan Jézus feltámadásától mint tört.-i eseménytől (vö. 1Tesz 4,14), sőt a ~nak kérdése épp Jézus feltámadásának tényén áll v. bukik, mégpedig Jézus feltámadása közösségi vonatkozásainak következtében: Krisztus elsőként támadt fel a halottak közül (1Kor 15,20; vö. Kol 1,18). Ahogy Ádám minden emberre halált örökített, Krisztus is minden embernek jelenti az élet forrását feltámadása által (1Kor 15,21 kk.; Róm 5,10; 6,8). Az a kapcsolat, amely a keresztség révén fennáll Krisztussal, nemcsak a ~ra kezeség (6,4 kk.; 8,7; 1Kor 6,14; Fil 3,9–11; Kol 2,13), hanem egyszersmind arra is, hogy a feltámadás élő valóság: Krisztusban a kereszttények már most ott ülnek az Atya jobbán (Ef 2,6; Kol 3,1). Jn-tól eltérően Pál a ~t csaknem teljes egészében az Atya művének mondja (Fil 3,21: Jézus híveinek halandó testét a magáéhoz teszi hasonlónak; vö. 1Kor 15,21 kk.); ha Jézus feltámadt, azokat is feltámasztja, akikben a Lelke él (Róm 8,11; 1Kor 6,14; 2Kor 4,14). – A másik kérdés, amelyet Pál a ~val kapcsolatban taglal, annak mikéntje (1Kor 15,35). Hogy megkönnyítse a megértést, abból indul ki, hogy a mag és a növény között milyen nagy a különbség (15,36–38), majd kiemeli az égi és a földi test közti különbséget (15,40). A tökéletességnek mindkét kategóriában vannak fokozatai (15,39.41). Ezután Pál visszatér a mag példájához (15,42–44), ezáltal a fogalmak közti különbségek éppúgy kifejeződnek, mint a folytonosságuk; ugyanakkor fény derül arra is, hogy az embert a halálakor a gyengeség, az elesettség, a megalázottság állapota és az érzéki (pszüchikon) test jellemzi a halhatatlansággal, a dicsőséggel, az erővel és a szellemi (pneumatikon) testtel szemben, amelynek a feltámadással jut birtokába (vö. 15,50–53). Az első állapotában az ember Ádám ivadéka, földi testét a lélek (pszükhé) élteti, ugyanakkor a mennyei állapot a mennybe fölment Krisztusnak és az életet adó Léleknek (pneuma) köszönhető. A Lélek (pneuma) Pál számára nem az anyagtalannal rokon értelmű, hanem erőt, fényt és szentséget jelent, tehát Isten világából való. Ebből következően Pálnak a szellemi test nem önmagával ellentétes fogalom. Anélkül, hogy a feltámadás titkát mindenestül fel tudná tárni, Pál érzékelteti: a testi ember a feltámadással olyan tulajdonság birtokába jut, amely földi léte fölé emeli, és rokonná teszi a mennyeivel. – János evangélista a ~t az utolsó nappal hozza kapcsolatba (Jn 6,39 kk., 44.54; 11,24); erre az utolsó napra gondol János akkor is, amikor az életre, ill. a kárhozatra való feltámadást említi (5,28 kk.). Mindig Krisztus támasztja fel v. zsidó szóhasználat szerint: kelti életre (gör. zoopoiein, héb. hijjah) az embereket. Tehát birtokában van Ő is annak a hatalomnak, ami az Atyát jellemzi (5,21), így elmondhatja magáról, hogy Ő a feltámadás és az élet (11,25). De Krisztus nem az utolsó napokban kezdi osztogatni az életet (5,25); már most megkönyörül a halottakon, és mindenki él, aki Benne hisz. Ennek jegyében Jézus kiigazítja Márta szavait, aki arról tesz hitvallást, hogy a halottak feltámadnak az utolsó napon, és arra tanít, hogy a Benne való hit legyőzi a halált és örök életet ad (11,25 kk.). Az eszkatológia (→ parúzia) elővételezése miatt a végérvényes kiteljesedés nem válik fölöslegessé, mert az örök élet, amelyet a hit, valamint Jézus testének és vérének vétele révén lehet elnyerni, mintegy föltétele annak, hogy az ember az utolsó napon, amely a végső kiteljesedésnek lesz a kezdete, feltámadjon (6,40.54). – A Jel-ben szerepel egy első feltámadás, amely mintegy kezdete az ezeréves birodalomnak, így az Egyh. elterjedését jelképezi (20,4 kk.) és a második (általános, testi) feltámadás, amikor a tenger is, az alvilág is visszaadja a halottait az ítéletre (20,11–15).

halottakról való gondoskodás: Egyiptomban, Babilóniában és Kánaánban a halottakat sírjukban ellátták étellel, itallal. Egyiptomban úgy gondolták, hogy a halott ka-jának, amely ott van a sírban a holttest mellett, szüksége van rá. Babilóniában meg voltak róla győződve, hogy az alvilágban attól függ a halottak sorsa, hogy ellátják-e őket étellel, itallal, főképpen vízzel. Ugyanígy gondolkodtak Kánaánban is. Ugaritban úgy készültek a sírok, hogy a szükség szerint pótolni lehessen a vizet. Nablusz mellett Tell-el-Fára nekropoliszában az egyik

kővezekori (kalkolitikum) sírnak tartálya volt, amelyből a vizet egy kis csatornán a sír bejáratához lehetett vezetni. – Hogy ez a szokás Izr.-ben is tovább élt-e, azt a szövegekből nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni, de a sírleletek (→ temetkezés) és a szomszédos népek szokásai alapján legalábbis az első időkben biztosra vehető. – A MTörv 26,14 (halottja vsz. Baal isten) arra a siratóra emlékeztet, amelyet Elő-Ázsiában a nyári hőség beálltakor a vegetációs istenség halálára énekeltek. – Nem lehetetlen, hogy a Sir 7,33 esetében (a „minden élőlénynek adj ajándékot” mellé párhuzamul, és az illő temetés követelményének eleget téve, amelyet a 38,16 tartalmaz) sírmellékletről van szó (olaj, mécses; élelemre ebben a korban aligha gondolhatunk); az nem vsz., hogy Sirák fia már áldozatra és imára gondolt, amiről a 2Mak 14,43 kk. tesz említést, hiszen Sir 38,16 sem sorolja ezeket az illő temetés követelményei közé. 30,18: itt az Egyiptomban élő gör. fordító goelt ('sírkö') olvasott, és így feleslegesnek ítéli az egyiptomiaknak azt a szokását, hogy enivalót tesznek a sírra; de a csak mássalhangzókra szorítókozó héb. szöveg, valamint a 30,19 alapján inkább gillulra ('bálvány'-ra) kell gondolnunk; → halottkultusz.

halottégetés: → temetkezés.

halottidézés: Azon a hiedelmen alapszik, hogy kapcsolatba lehet lépni a halottakkal, s hogy a halottak nemcsak helyzetük, állapotuk felől tájékoztathatják az élőket, hanem hasznos tanácsokat is adhatnak nekik. Babilóniában a ~ a papok egy külön osztályának hatáskörébe tartozott; az egyiptomiaknál (vö. Iz 19,3) és a gör.-öknél is dívott. Lev 19,31; 20,6.27; MTörv 18,11; 1Sám 28,3.7.9; 2Kir 21,6; 23,24; 1Krón 10,13; 2Krón 33,6; Iz 8,19; 19,3; 29,4; Izr.-ben a ~ kiirtandó rossznak számított, de az egyszerű nép körében azért elburjándzott (vö. 1Sám 28,7: Saul megbízta szolgálait, kerítsenek neki egy asszonyt, aki ért a ~hez). A MTörv 18,11 szerint a ~ eredetileg kánaáni szokás volt. Az ÓSz-ben az idézett helyeken mindenütt az ob szó szerepel, amely másutt 'borostömlő'-t jelent (Jób 32,19), itt azonban 'szellem' értelmű. Az obot megkérdezték, mint Jahvét (Lev 19,31; MTörv 18,11; Sir 46,20; Iz 8,19; 19,3). A Lev 20,27 alapján föltehető, hogy a szellem a megidéző személyében nyilatkozott meg. A szellem motyogva, mormogva beszélt, és hangja a földből hallatszott (Iz 29,4; Sir 46,20). A halottidézőt képessége miatt a lelkek urának tekintették (vö. 1Sám 28,7). 28,13 kk.: az endori halottlátó asszony látja Sámuel szellemét, de Saul nem lát semmit, hangot azonban hall, s úgy véli, hogy Sámuellel beszél. Ebből a gör. fordítók arra következtettek, hogy a ~ csalás volt, ezért az obot – a 2Kir 21,6; 23,24; Iz 29,4 kivételével – mindenütt hasbeszélőnek fordították. Az obbal párhuzamosan 10 esetben a jiddehoni is előfordul, ezt a LXX megidézőként, ill. ráolvasóként, a Vg pedig jövendőmondóként adta vissza. De ha abból indulunk ki, hogy a tő, amelyből a szó ered, nemcsak 'tudni' értelmű, hanem azt is jelentheti, hogy 'valamiben jártasnak lenni', akkor olyan szellemre is vonatkozhat, akivel némely jövendőmondó rendszeres kapcsolatban áll (vö. ApCsel 16,16), szemben a halottak szellemével, aki a halottidéző szavára a kérdező személy kívánsága szerint hol ennek, hol annak jelenik meg. A MTörv 18,11 a szellemek megkérdezésére utal; ezen v. az említett eljárásokat kell érteni, v. valamely más, közelebről meg nem határozott praktika rejlik a kifejezés mögött, ahogy Iz 65,4 is leír egy ilyen: az éjszakát sírboltban töltötték, hogy álmukban a halottaktól értesüléseket szerezzenek. A ~hez rendszerint reménytelen helyzetekben folyamodtak (vö. 1Sám 28,5 kk., 15; Iz 19,3). – A ~t a törv. tiltotta (Lev 19,31; MTörv 18,11); aki gyakran megtette, annak számolnia kellett vele, hogy kiirtják a népből (Lev 20,6); Saul vesztének is ez volt az egyik oka (1Krón 10,13). A halottidézőket meg kellett kövezni (Lev 20,27; vö. 1Sám 28,3.9; 2Kir 23,24). A ~ Jahve egyeduralmának semmibevevését jelentette, mert amit Jahve elrejtett, azt a halottaktól próbálták megtudni (1Sám 28), v. pedig azért, mert Jahve szavát kevesebbre tartották az alvilág válaszával (Iz 8,18 kk.). Ezért a MTörv 18,11 kk. szerint a ~ utálatos volt Jahve szemében, a Lev 20,6 pedig Jahvétól való eltávolításnak minősítette a ~t (vö. 1Krón 10,13 kk.), és olyan cselekedetnek, amely tisztátalanná tette Izr. fiait (Lev 19,31). A hivatalos jahvizmus szerint a halottak nem tudnak erről a világról (Jób 14,21; 21,21; Préd 9,5 kk., 10); ezért Iz 8,19 („Kérdeztétek meg a halottidézőket”) szarkasztikusnak minősíthető.

halotti lepel: → temetkezés.

halottkultusz: I. A sírok jelentősége. Palesztinában az arab, kivált a félnomád arab lakosság szívesen temeti halottait valamelyik híres sejk v. tiszteletben tartott ős síremléke közelébe, amely gyakran zarándokhelyül is szolgál (pl. az ún. Ráchel sírja Betlehem közelében). Ugyanígy nagy vonzóereje volt a bibliai időben az ősatyák, bírák és próf.-k sírjának is. – Machpela barlangjában temették el Ábrahámot és Sárát (Ter 23,19; 25,9); a papi szerző Izsák és Rebekka, valamint Jákob és Lea sírját is Machpelába teszi (49,29–32; 50,13), de a jahvista hagyomány szerint Jákobnak maga ásta sírja volt (50,5; 47,30: itt az ő sírjuk helyén eredetileg az én sírom állhatott); ez azzal függhet össze, hogy Jákob Szichemben vásárolt magának egy darab földet (33,19), s ezen temették el József Egyiptomból elhozott csontjait (Józs 24,32). Rebekka dajkájának, Debórának (Ter 35,8), Ráchelnak (35,19 kk.), Józsuénak (Józs 24,30), Gedeonnak (Bír 8,32), Jiftachnak (12,7), Sámsonnak (16,31) stb. szintén számon tartották a sírját (→ kőoszlop). A pátriárkák sírját Machpelában Heródes hatalmas fallal vette körül. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a Szichemben tartott összejövetelek József (és Jákob?) sírjával vannak kapcsolatban. – Ha király halt meg, tüzet gyújtottak és illatszereket égettek a halott tiszteletére (2Krn 16,14; 21,19; Jer 34,5; → temetkezés). – II. A halottak istenítésének kérdése. Abból, ahogy a halottak tisztelete megnyilvánult, B. Stade, J. C. Matthes, A. Bertholet, R. H. Charles, J. Pedersen, W. O. Oesterley stb. arra próbálnak következtetni, hogy mielőtt a → seolra vonatkozó elképzelés általánossá vált, Izr. fiai a halottat egyfajta félistennek tekintették és a hősök, sőt az istenek módjára tisztelték. Feltevésük mellett a következő érvekre hivatkoznak: A) Az endori jósnő Sámuel lelkét elohimnak, isteni lénynek nevezte (1Sám 28,13). Schwally szerint Iz 8,19 is ilyen értelemben él e szóval (a halottal párhuzamba állítva). Ez azonban egyáltalán nem biztos. 1Sám idézett helyén az a szó szolgálhat egyes-egyedül arra is, hogy a jelenés titokzatosságát kiemelje; annál inkább, mivel a szerző a szellemet a következőkben öregemberhez hasonlítja. – B) A sírmelékletek (ruha, fegyver, ékszerféle, használati tárgyak), valamint a halottak ellátása étellel, itallal. Helytelenül számolnak itt áldozattal, mert a régi szemiták a szóban forgó dolgokat inkább alamizsnaként adták a halottaknak, hogy nyomorúságos létükben segítséget nyújtsanak nekik (→ halottakról való gondoskodás). A „halotti áldozat”, amelyet a Zsolt 106,28 említ, olyan áldozat lehet, amelyet Moáb leányai isteneinek mutattak be (Szám 25,1 kk.), azért is halotti, mert magukra az áldozatbemutatókra utal (gúnyosan, megvetően). – C) A gyászt kifejező szokások: a haj és a szakáll kitépése, kopaszra borotválás, a bőr bevagdosása stb. (→ gyász, → halottsiratás). A haj kitépését az ún. hajáldozattal hozzák kapcsolatba, amelyet pl. Homérosz említ az Iliászban (23,135.152 kk.): Patroklosz tetemét harcostársai hajfürtjeivel hintették be; a szír beduinok körében még napjainkban is szokásban van, hogy az asszonyok hajtincset tesznek kedves halottaik sírkövéhez. De ez aligha áldozat a szó valódi értelmében. Inkább arról van szó, hogy a hajnak életerőt tulajdonítottak; a Talmudban a haj nemegyszer varázsszerként szerepel. Ha haját ajánlanak fel a halottnak, ezzel mintegy segítséget nyújtanak neki. Mindazáltal figyelembe veendő, hogy az ÓSz-ben nem találkozunk ezzel a szokással. A haj kitépésének és a kopaszra borotválásnak saját jelentése van. Hogy ezek a szokások nem függtek össze a bálványozással, arra abból következtethetünk, hogy a próf.-k magától értetődően említik őket (Iz 22,12; Jer 16,6; Ez 7,18; Ám 8,10). Babilóniában is éltek a tárgyalt szokások, anélkül, hogy a halottak alvilági létét illető ottani elképzelésekhez az áldozat hozzákapcsolódott volna. A Lev 21,5 tiltotta a papoknak, hogy halott tiszteletére megnyiratkozzanak; a MTörv 14,1 ezt a tilalmat Izr.-ben mindenkire kiterjesztette, de nem azért, mert ez a szokás mintegy annak volt az elismerése, hogy a halottnak isteni természete van. A 21,10 kk.; Iz 3,24; Jer 2,16; 7,29 arra enged következtetni, hogy a hajviselettel fejezték ki az istenségnek szentelést (→ nazir); a Papi irat szerzője és a deuteronomikus szerző ezért a kopaszra nyírásban megszenteltségtelenítést látott, amely nem illett a Jahvének szentelt papokhoz, ill. néphez (Lev 21,6; MTörv 14,2; vö. J. C. Matthes). – D) A → sógorházasságot szintén felhozzák a ~ igazolására: a babilóniaiak nagy gondot fordítottak arra, hogy haláluk után legyen valakijük, aki ügyel rá, nehogy hiányozzon nekik a víz. Egyiptomban alapítványok is létesültek erre a célra. A vízzel meghintésben azonban nem szabad áldozati cselekményt látnunk; csupán egyfajta gondoskodás volt a halottakról. Izr.-ben a sógorházasságot azért vezették be, hogy a halott neve akkor is fennmaradjon, ha nem hagy hátra utódot. – E) A holttesttől tisztátalanná válásra is hivatkoznak (Lev 21,1 kk., 11; Szám 6,2; 19,11–22; Ag

2,13): a törv. azért nyilvánította tisztátalannak az ember földi maradványait, hogy így kiirtsa a ~t. Valójában azonban annak megtapasztalásán alapszik ez a törv., hogy a holttest az átok és romlás világához tartozik; szemben áll tehát Jahve szentségével, amelyben Izr. élő tagjainak részük van. – III. A halhatatlanság hitének szerepe. A halottak helyzetével kapcsolatos elképzelések egyfelől a földi élettől való elválás szomorú tapasztalatán alapultak, másfelől viszont abban a szilárd meggyőződésben gyökereztek, hogy az elköltözöttek tovább élnek. Az érzelmek hullámszerűségétől függően hol az egyik, hol a másik szempont került előtérbe. Egyiptomban és a gör.-öknél a második szempontra esett a hangsúly, Kánaánban inkább az elsőre. Hogy Kánaánban milyen régi múltra tekint vissza a seollal kapcsolatos elképzelés, azt a Ter 37,35a; 42,38; 2Sám 12,23 (itt a seol szó ugyan nem szerepel, a gondolat azonban megtalálható) tanúsítja, és az ugariti szövegek is bizonyítják, amelyekben arról olvashatunk, hogy a halottak lemennek a föld mélyébe, és amelyekben azok a halottak „akik leköltöznek a földbe”. Ezt az alvilágba leköltözést siratással kísérték, amely egyértelműen mutatja, hogy a halált nem apoteózisnak fogták fel (Ter 37,33 kk.; 2Sám 1,19–27: a halál elbukás). De azért a valóságos továbbélésben való hit sem hiányzott; erre utal az a kultusz, amely a tekintélyes személyek sírjához kapcsolódott. Hogy a nép a halottaknak egyfajta magasabb rendű létet tulajdonított, az 1Sám 28,13-ból (elohim) föltehető, sőt talán a → halottidézés gyakorlata is ezt tanúsítja, amely azon föltevésen alapult, hogy a halottak olyan ismeretek birtokában vannak, amilyenekkel az élők nem rendelkeznek. A hivatalos teol. azonban mindig szemben állt az efféle hiedelmekkel. Így tarthatatlan az a föltevés, hogy Izr. fiai a halottakat isteneknek, félisteneknek tekintették.

halottsiratás: a hozzátartozó, a barát, a király stb. halálán érzett fájdalom kifejezése (1Sám 25,1; 28,3; 1Mak 2,70; 9,20; 12,52) hangos kiáltásokkal, mint jaj, testvérem (1Kir 13,30; Jer 22,18), jaj, nővérem (22,18), jaj, uram (22,18; 34,5). Sokszor fizetett embereket, főleg asszonyokat (→ siratóasszonyok) fogadtak a halott siratására (2Sám 1,24; Jer 9,16.19; Ez 32,16). Ezek a földön ültek, → gyászba öltözöttek, fölfedett kebelrel és a hajukat tépték. Énekesek (férfiak és nők) fuvola kíséretében (Mt 9,23) énekbe foglalták a halott tetteit és a halott sorsán érzett fájdalmukat, valamint a hátramaradottak gyászát. Föltehető, hogy a különféle alkalmakra szóló siratókból gyűjtemények álltak rendelkezésre (2Krón 35,25). A ~t közvetlenül a halál után kezdték, még mielőtt a holttestet eltemették volna (1Kir 13,29: a városban; Mt 9,23; Mk 5,38: a házban, ahol a halott feködött; ApCsel 20,10), v. a halálhír vétele után (2Sám 1,17; 3,31; vö. 1Mak 12,52), és 7 napon át folytatták (1Sám 31,15; 1Krón 10,12; Jud 16,25; Sir 22,12; vö. Jn 11,31: a temetés utáni 4. napon). 1Kir 13,30: a sírba helyezéskor kezdenek siratót énekelni (→ siratóének). – A legismertebb siratók: Dávid siratója Ábnerra (2Sám 3,33 kk.), Saulra és Jonatánra (1,19–27). Siratókban szívesen alkalmazták az ún. kinah-mértéket, amelyre az jellemző, hogy a vers 2. felében egy hangsúlyos szótaggal kevesebb van, mint az 1. felében (szokásos formája 3+2). A próf.-k a siratót az ítéletre, ill. a pusztulásra vonatkozó jóvendülésük megrázóbbá tételére használták fel.

Hámán: → Ámán.

Hamat, Emát: város Szíriában az Orontész mentén (Ám 6,2: a nagy Hamat), az arámok fővárosa; az új heztita képirásos szövegekben Anatu; IV. Antiokhosz Epiphanész idejében átmenetileg Epiphánia, ma Hama. Az ilyen kifejezések, mint pl. a ~ba vivő út (Szám 13,21; 1Kir 8,65; 2Kir 14,25: Emát stb.) v. ~ bejárata (Szám 34,8; Ám 6,14 stb.) Kánaán É-i határát jelölik. A Ter 10,18 ~ lakóit sajátos módon a kánaániak közé sorolja, nem az → arámok közé. Kr. e. 740 k. meghódították az asszírok (2Kir 18,34; Iz 10,9: Emát; Ám 6,2; Zak 9,2) ~ lakóit, akik egy → Asima nevű istennőt tiszteltek (2Kir 17,30), Szamariába telepítették (17,24), a samariaiakat pedig ~ba (Iz 11,11). Az 1931 óta folytatott ásátások során a csiszolt kőkorig sikerült feltárni a települést. A város akkor élte fénykorát, amikor arám főváros volt (Zakir király → sztéléje); ennek a korszaknak emlékei: az ún. nagy épület, az elefántcsont plakettek, a régi arám sgraffitók, a föníciai és arám tulajdonnevek. – Hogy 2Sám 8,9 kk. ugyanerre a ~ra vonatkozik-e, nem lehet eldönteni.

hamis eskü: Az esküdtött hamisan, aki → esküvel megerősítve valótlan állított, v. olyan ígéretet tett, amelyet nem volt szándékában teljesíteni. A ~ Jahve nevének hiába vétele (→ Isten neve), megszenteltelenítése (Lev 19,12); a törv. (Kiv 20,7; Lev 19,12; MTörv 5,11), a próf.-k (Jer 5,2–7,9; Ez 16,59; 17,13–18; Sir 23,11) és az Úsz (1Tim 1,10) egyaránt súlyos bűnnek tekintik és ezért elítélik. → tanúság.

hamis próféták: → tévtanítók.

hamisság: → hazugság.

Hammurápi, Hammurabi (az amoriták és a Ny-i szemiták nyelvén: 'a nagybácsi – anyai részről mint isten – meggyógyít'): 1. a Szumuabum alapította ún. 1. babilóniai dinasztia (az amoriták dinasztiája) 6. királya, Szinmuballit fia és utóda. a) Időrendi kérdések: A → Mariban folytatott ásatások előtt kb. Kr. e. 2000-re v. még sokkal korábbra tették ~ uralkodásának idejét. A Mariban felszínre került szövegek vizsgálata és ezeknek a régészeti leletekkel való egybevetése során azonban meg kellett változtatni ezt a feltevést. S. Smith (1940) meggyőzően bizonyította, hogy ~ Kr. e. 1800-nál korábban nem léphetett trónra. Ezután a Vénusz megfigyeléséből kiindulva, amelyet ~ 4. utóda, Ammiszaduka uralma alatt végeztek, arra a következtetésre jutottak, hogy ~ uralkodásának ideje Kr. e. 1848 és 1806 (R. Thureau-Dangin, D. Siderski, A. Goetze) v. 1792 és 1750 (S. Smith, A. Ungnad, O. Neugebauer, M. B. Rowton, A. Parrot), v. pedig 1728 és 1686 (W. F. Albright, Cornélius, R. de Vaux, Cavaignac, Rowton korábban) közé eshetett. – b) Hammurápi uralma 43 esztendeje alatt hódításai révén és bölcs politikájával eredetileg kis országát nagy birodalomná fejlesztette, amely csaknem egész Akkádra, Sumerra, Elámra, Esnunára, Marira és Asszorra kiterjedt. Külpolitikájában „a szélvihar volt a harcban”, ugyanakkor belpolitikájában okosságával a nép „pásztorá”-nak bizonyult (sumer királyideál): templomot épített és gondja volt a méltó kultuszra; biztosította alattvalóinak a jogot és a szabadságot, még az állami tisztviselőkkel szemben is; szorgalmazta és támogatta a földművelést, öntözőműveket létesített és tartott fenn; a kereskedelmet csatornák építésével is előmozdította; ezek lehetővé tették a hajózást. Számos fennmaradt leveléből olyan központi hatalom képe rajzolódik elénk, amely minden téren mintaszerű. – c) Hammurápi törvénykönyve (rövidítése: CH), amelyet uralma végén tett közzé, több mint 20 korabeli és későbbi másolat töredékén kívül egy teljes korabeli másolatban is fennmaradt egy diorit sztélébe vésve (2,25 m magas, kerülete fent 1,60 m, lent 1,90 m). Ez Szuzában került felszínre az M. J. de Morgan vezette francia ásatások során (1901. dec.-1902. jan.). Eredetileg v. Babelben a Marduk-templomban, v. Szipparban Ébabbar templomában állt. Kr. e. 1160 k. Sutruk-Nahunte elamita király, Babel meghódítója győzelme jeléül Szuzába vitte; most Párizsban (Louvre) látható. A 282 paragrafus – amennyire a kutatók a CH-t osztották felöleli az akkori Babilónia köz- és magánéletet érintő összes törv.-ét, de néhány pontban eltér a szokásos joggyakorlattól. Ez mutatja, hogy olyan változtatásokkal állunk szemben, amelyek politikai és társadalmi célok elérését szolgálták (a jogszolgáltatás, a bírászkodás egységesítése). Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy a szóban forgó sztélé, amelyen ~ törv.-eit olvashatjuk, elsősorban vallási szerepet töltött be: a törv.-kv. szabályozta jogrendet az istenség védelme alá helyezte és isteni szankciót adott a törv.-eknek. A CH nem a legrégebbi kodifikálása a törv.-eknek, nála korábbiakat is ismerünk; ezek Ur-Nammutól (Urból), Lipit-Ishtaról (Iszimból) és Esnunna egyik fejedelmétől származnak. – Mózes törv.-e egész sor egyezést mutat ~ törv.-kv.-ével, ugyanakkor kevésbé rendszerezett, mert tört.-i fejlődése során foglalták írásba, és sokkal jobban igazodik a polgári jogi kérdésekben is vallásos szempontokhoz, mint ~ törv.-e. Az egyezések nem közvetlen átvételen alapsznak, hanem azon, hogy az egész szemita környezetben hasonló normák voltak érvényben. Ez egyértelműen megállapítható a páttriárkák tört.-ében szereplő személyek viselkedéséből olyan esetekben, amelyekre a mózesi törv. nem tér ki és a CH v. más szemita kódexek előírásaival vágnak egybe; pl. a feleség szolgáloját a férj rendelkezésére bocsátják (Ter 16,2; 30,3; vö. CH 144–147), a bánásmód Hágárral és Izmaellel (Ter 21,9–14; vö. CH 170 kk.). – d) Arra nézve, hogy ~ milyen kapcsolatban állt a Ter 14 említett királyokkal → Amráfel. A 14-ben olvashatók ellenére nem lehetetlen, hogy a szerző már nem ismerte ~ nevét helyes alakjában, és ezért így nevezte meg a királyt. – 2. Jamhad állam (Szíria É-i részén, fővárosa Aleppo) 2 királya is viselte a ~ nevet;

az egyik Kurda, a másik Hana uralkodója volt. Kortársai lehettek a bábéli ~nak, v. nem sokkal később uralkodtak, mint ő. Végül: egy ugariti királyt szintén ~nak hívtak (Kr. e. 13. sz. vége).

68. Hammurápi sztéléje. A király átveszi a hatalom jelvényeit Marduk istentől. Alul a **király törvényei**: bevezető és 282 paragrafus. Babilóniából Szuzába került. 1901-ben itt fedezték fel. A Louvre-ban őrzik. Kr. e. 14. sz.

Hámor (héb. 'szamár'): kánaáni (v. hurrita?) uralkodóház → Szichemben (Ter 33,19; Józs 24,32; Bír 9,28); egy Baal-Berit nevű istenség tisztelője. Ter 34: Szichem a hivvita fejedelemnek, ~nak a fia; ~ megerőszkolta Jákob lányát, → Dinát.

hamu: A mulandónak (Jób 13,12) és a semmit érőnek a képe (Ter 18,27; Iz 44,20 és Sir 40,3: → por és ~; Siral 3,16). Gyász, bánat alkalmával ~t szórtak a fejükre v. ~ba ültek, ~ban fetrengtek (2Sám 13,19; Jób 2,8; Iz 61,3; Jer 6,26; Ez 27,30; Jón 3,6; vö. Mt 11,21 vö. Siral 3,16 és Zsolt 102,10: „Kenyérem úgy eszem, mint a hamut”). – Az átforrósodott kőre tett, ellapított kenyértésztát még izzó ~val fedték be: ez volt a kenyérsütés legegyszerűbb módja, amely a beduinok körében még ma is él (1Kir 19,6: ~ban sült cipó; → kenyér). – Izr. fiainak – > kultuszában használtak ún. → tisztítóvizet; ezt egy hibátlan, még igába nem fogott vörös tehén ~jából állították elő (Szám 19; Zsid 9,13). 2Mak 13,5–8: a Szeleukidák idején az volt a szokás, hogy a halálra ítélteteket egy gépezettel izzó ~ba dobták.

Hananel, Hananeel (héb. 'Jahve megkegyelmezett'), Barisz (gör.): Jeruzsálem városfalának egyik tornya (Jer 31,38; vö. Zak 14,10; Neh 3,1; 12,39).

Hanani (a Hananel változata): 5 személy neve az ÓSz-ben. Legfontosabb közülük Jehu próf. apja Áza és Jehosafát királyok idejében (1Kir 16,1.7; 2Krón 16,7–10; 19,2; 20,34).

Hananja (héb. 'Jahve megkönyörült'): gyakori ósz-i személynév. Viselői közül a legfontosabbak: 1. Azzur fia Gibeonból. Az ellenkezőt jövendölte annak, amit Jeremiás az Úr nevében mondott (Jer 28,1–17), és összetörte Jeremiás igáját. Jeremiás rábizonyította, hogy hamis próf. Még abban az évben meghalt, ahogy Jeremiás jövendölte (28,17). – 2. Ananiás: Dániel 3 barátja közül az egyik Bábelben, a királyi udvarban. Babilóniai neve → Sadrak.

hang (héb. kol): A Bibliában különféle eredetű ~okkal találkozunk, így a léptek (Ter 3,8), a szárnyak (Ez 1,24 kk.), a hulló levelek (Lev 26,36) neszével, zajával, a dörgéssel (Kiv 9,23), az ember ~jával (Ter 27,22), az Isten ~jával (Szám 7,89), kiáltással, kiabálással (16,34). Átvitt értelemben utalhat a héb. kol szó arra is, amit valaki mond v. parancsol (Kiv 36,6; 2Krón 24,9). Figyelmet érdemlő állandósult szókapcsolatok: 'hallatja ~ját' = dörög (Kiv 9,23); valakinek a ~ját (= a szavát) hallani = engedelmeskedni (Ter 3,17; 30,6); 'kiáltásom ~ja' = kiáltásom (vö. Zsolt 5,4), '~ját fölemelni' = kiáltani (vö. Ez 21,27). A LXX-ban a kolnak csaknem mindig a fóné felel meg; az ÚSz-ben ennek használata megfelel a kolénak. A mennyből beszélő nem mindig jelenik meg; csak a ~, a szózat hallatszik (Mt 3,17; Mk 9,7); ugyanakkor a gör. szó 'nyelv' értelmet is hordozhat (1Kor 14,10 kk.; 2Pét 2,16). – Jahve ~jára (= szavára) hallgatni (75-ször) olyan követelménye az ÓSz-nek, amely Jahvének önmagáról adott kinyilatkoztatásából következik. A nép felszólítást kap Isten ~jának, vagyis szavának (= parancsainak) megtartására, amelyet a szövetség megkötésekor hallhattak. Ezzel kell a népnek Istene iránti szeretetét megmutatnia (MTörv 30,20). – Az ÚSz-ben Isten életet adó ~jának (= szavának) maga a Fiú a közvetítője, tehát az Ő ~jára (= szavára) kell hallgatni (Jn 5,25; 18,37; Zsid 3,7) és az övéi ismerik is a ~ját (Jn 10,3 kk.). Isten szava, →szó.

hangszerek: Mint az ókori K-en a többi népek, Izr. fiai is sok hangszert ismertek, de mert a régészeti anyag kevés, a héb. hangszerneveket nem lehet mindig pontosan azonosítani. Korábban pl. általános volt a vélemény, hogy a kinnor és a nebel hárfát jelent, de K. Galling szerint a leletek alapján aligha tételezhető fel, hogy Szíriában és Palesztinában ismerték a hárfát. A Bibliában a következő fontosabb ~et említik: → cintányér, → citera, → dob, → fuvola, → hárfa, → kürt.

69. Hangszerek

hangya: A Péld 6,6–8; 30,24 kk. a szorgalom és a bölcsesség példaképeként állítja elénk, mert nyáron tartalékokat gyűjt magának. Az amarnai levelekben (252) megőrződött egy kánaáni mondás: „A hangyák nem tűrik, hogy öljkék őket, hanem megcsípik annak a kezét; aki öli őket.”

Hanna (héb. 'könyörület'): Elkana egyik felesége, Sámuel anyja (1Sám 1), aki még 5 más gyermeket is szült férjének (2,19–21). Hálaéneke (2,1–10), amely műfajilag a himnuszok, ill. a himnikus zsoltárok közé sorolható, a → Magnificat előképének tekinthető. → Anna.

hanukka: → templomszentelési ünnep.

Hanun: 3 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb közülük Nachas ammonita király fia és utóda. Dávid ellen indított háborújában vereséget szenvedett arám szövetségeseivel együtt (2Sám 10,1–14; 1Krón 19,1–15).

hapiruk: → héberek.

harag: I. (Isten haragja). Az ÓSz szerzői csak egy Istent ismertek, ezt az egy Istent azonban sokszor emberi tulajdonságokkal ruházták fel. Az antropomorf ábrázolásban a szövetség Istenének, Jahvénak lelki megnyilvánulásai is vannak: szeret (Oz 11,1), megbánja tettét (Ter 6,6 kk.), nevet (Zsolt 2,4), örül (MTörv 28,63), gyűlöl (Ám 5,21) és haragszik. A ~ a Szt. Isten reakciója mindarra, ami az Ő fölsége, erkölcsi tökéletessége és törv.-e ellen irányul, amelyet népének adott (vö. MTörv 6,13–15). A héb.-ben több kifejezés élt a ~ra. Izajás természetből vett képekkel festi le, milyen következményekkel jár Isten ~jának fellobbanása (Iz 30,27–30; vö. 34,5–10). A fogság utáni időben az Isten ~jának a → Sátán lépett a helyébe (vö. 2Sám 24,1 és 1Krón 21,1), hogy ez az emberi vonás kiiktatódjék. Mindamellet Isten ~ja a bűn fenytésére szolgál, nem egy kénye-kedve szerint cselekvő Isten indulatának kirobbanása v. féltékenységének megnyilvánulása. Minden fölött ott áll Isten igazságossága. Isten irgalma és ~ja szemben áll egymással (vö. Zsolt 30,6; Iz 54,8 kk.). Az Isten ~ja válasz a bűnre és a szövetség megszegésére. Akkor éri utol Izr.-t, amikor Jahve üdvözítő akarásával és tetteivel szembe fordul (Szám 11,1; 13,25–14,38; 16,16–35; 17,6–15; MTörv 1,34 kk.). Személy szerint azt sújtja, aki elfordul Jahvétól és idegen istenekhez pártol (Kiv 32; Szám 25; MTörv 11,13–17; 12,29–31 stb.). A deuteronomikus tört.-írás szerint a nép sorsa így alakul: a nép elpártolása kiváltja Isten ~ját és az Isten ~ja a népet megtérésre indítja. A próf.-k azt hirdették, hogy az Isten ~ja Isten szeretete semmibe vételének, megvetésének a folyamánya (Oz 6,6; vö. 5,12.14; 7,12; 13,8; Iz 9,7–20; Jer 4,1–4; 17,1–4; Ez 5,1–17). – Az Isten ~jának következményei: éhínség, csatavesztés, pestis (vö. 2Sám 24,13 kk.), vész (pl. Szám 17,11), lepra (12,9 kk.), ellenség kezére kerülés és halál (1Sám 6,19). Az Isten ~ja az összes bűnöst, az egész népet és az egyes embert egyaránt utoléri (Kiv 19,32; MTörv 1,34; Szám 12,9 kk.), és a pogány népek sem menekülnek meg tőle (pl. Ter 11; vö. Zsolt 90,7), mert Jahve uralma az egész földre kiterjed (Jer 10,10). A próf.-k főleg a száműzetést, a fogságot tekintették az Isten ~ja következményének. Az eszkatologikus irodalom az Úr napját = Isten ~jának napját hirdeti (Ám 5,18–20; Szof 1,14–18). Annak az igaznak sorsát, akit utolér Isten ~ja, a legmegrázóbb színekkel Jób ecseteli: Isten mindenható és szent, de tervei és tettei, bár bölcsék és igazak, megzavarhatják az ember értelmét (vö. 42,3); a Mindenható előtt, akit Jób bíráltni merészelt, csak meghajolni és hallgatni lehet (40,2–

4); ahhoz, hogy ítéletét megváltoztathassa, éppúgy mindenhatónak kellene lennie, mint Ó (40,8 kk.). Némely helyen Isten ~ja nem látszik megokoltnak. Így Ter 32,23–33: Jákob harca az isteni lényvel, aki megérintette a csípőjét Jabbok gázlójánál; Kiv 4,24–26: az Úr meg akarta ölni Mózeszt; 1Sám 6,19; 2Sám 6,6 kk.: az Úr lesújtott Bet-Semes lakóira, amiért látták az Úr ládáját, ill. → Uzára, mert megérintette. De Istennek e helyeken sincsenek „démoni vonásai”, mint némelyek gondolják. Kiv 4,24–26: itt egy rituális előírás meg nem tartása válthatta ki ~ját (vö. 17,10); 1Sám 6,19 és 2Sám 6,6 kk.: e helyeken Isten ~jának megnyilvánulása kiemeli a láda szentségét, amely Jahvénak, a Szt. Istennek volt a jelképe és trónja, aki előtt senki ember nem állhatott meg (vö. 1Sám 6,20). Ember csak akkor kerülhetett a Szt. közelébe, ha megszentelődött (Kiv 19,10; Józs 3,5; 7,13), egyébként pusztán a tekintet is veszélyeztette az életet (Kiv 19,21). Bárhol esik szó az ÓSz-ben Isten ~járól, mindig egyensúlyban van az Isten igazságosságával (Jer 10,24; Zsolt 6,2; 38,2), s az utolsó szó mindig az irgalomé (Iz 54,8–10; vö. Ter 8,20–22; 9,8–17; Zsolt 30,6; Ez 34,25; 37,26). – Az Úsz-i kérügmában szintén megvan a szerepe az Isten ~jának: Keresztelő János, Jézus, Pál ap. és János evangélista egyaránt beszél róla. A gör.-ben 2 kifejezés van rá: thümosz (főleg a Jel: 18-ból 10-szer ez adja vissza Isten ~ját) és argé (elsősorban Pálnál, 33-ból 21 alkalommal ezzel a kifejezéssel él az ap.). – Miként az ÓSz, az ÚSz is élénk színekkel festi Isten ~ját: tűz (pl.: Mt 5,23; 1Kor 3,13.15), elsőpró légáram v. lehelet (2Tesz 2,8); a Jel a harag kelyhe és bora (Jel 14,8.10; 16,19; 19,15), az Isten haragjával telt csésze (15,7; 16,1 kk.) képét alkalmazza. Az ÚSz-ben nem Isten indulatának ecsetelésére esik a hangsúly, mint az ÓSz-ben, hanem annak kinyilatkoztatására, ami a már elért végső időben Isten ~jának folyamánként bekövetkezik. Jézus nem beszélt közvetlenül Isten ~járól, de megnyilatkozásai tanúsítják Isten ~ját: rákiabált a sátánra (Mt 4,10), megfeddte Pétert, amikor a szenvedéstől óvni akarta (16,23); ráparancsolt a démonokra (Mk 1,25; 9,25; Lk 4,41). Jézus ~ja elsősorban álnok kortársai (Jn 8,44) és a megátalkodott farizeusok (vö. Lk 15,28; Mt 18,34) ellen irányult. Jézus akkor gerjedt ~ra, amikor az Atya dicsősége szenvedett csorbát (21,12 kk.; Jn 2,14 kk.: az árusok kiűzése a Templomból), de azokat is korholta, akik nem tartottak bűnbánatot (Mt 11,20–24; Mk 11,14), s azt is kinyilatkoztatta, hogy Ó fog az idők végén ítéletet tartani (Mt 25,41). Erről az ítéletről jövendölt Keresztelő János (3,7), de maga Jézus is utalt rá példabeszédeiben (Lk 14,21: a nagy vendégségről; Mt 18,34: a szívtelen szolgáról). – ÚSz-i értelemben a legvilágosabban és a legrészletesebben Pál ap. szólt: az eszkatologikus jelenben, vagyis a Jézus földi élete és dicsőséges eljövetele közé eső időben Isten az igazságosságát, amelyet a hívő a hitben ismer meg (vö. Róm 1,17 kk.), úgy nyilvánítja ki mint ~ot. Isten ~jának következménye a pogányok körében: tisztátalanság, gyalázatos szenvedély (1,24.26); a zsidók, akik üldözték és megölték a prof.-kat, sőt magát Jézust is, a maga teljes valóságában megtapasztalják Isten ~ját (1Tesz 2,15–16). Pálnál az Isten ~ja jellegzetesen eszkatologikus fogalom; Isten szentsége és uralma akkor fog megnyilatkozni, ill. kiteljesedni, amikor minden ellensége elnyeri büntetését (Róm 2,5; 3,5; 5,9; 9,22; Ef 5,6; Kol 3,6; 1Tesz 5,9). Ennek napját nevezi Pál a ~ napjának (Róm 2,5). Isten ~ja minden embert utolér, mert minden ember bűnös (1,18–3,20); az ember Isten ~jának tárgya, „a harag edénye” (9,22), de Isten irgalmas és türelmes, így „a harag edényei”, ha Istenhez fordulnak, „az irgalom edényeivé” válhatnak (9,23). Már az ÓSz-ben sem enged Isten szabad folyást ~jának, az ÚSz-ben pedig még kevésbé; ellenkezőleg: elviseli Isten a bűnöst, de megtérésre szólítja fel. – A ránk váró ~tól nem a törv. (= ÓSz; vö. 4,15) ment meg, hanem Jézus, aki elvette a világ bűneit (Jn 1,29). Őt, aki nem ismert bűnt, Isten „bűnné tette értünk, hogy általa Isten igazságossága legyünk” (2Kor 5,21). A megtéréssel az ember megmenekül Isten ~jának következményeitől. Ez a megtérés hit Jézus Krisztusban, aki megment bennünket „az eljövendő haragtól” (1Tesz 1,10; Jn 3,36). – Így az Egyh. Isten ~jától megszabadulva várja a ~ napját, amelyen megmérkőzik Isten ~ja és a sátán ~ja (Jel 12,7). Mert a földre szállt le „a sátán nagy haragjában” (12,12). A nagy Babilon, amely tüzes borával megrészegítette a nemzeteket (14,8; 18,3), elesik. Lezajlik az ítélet: az angyal leszüreteli a föld szőlőjét és bedobálja Isten ~jának hatalmas sajtójába (14,19; vö. Iz 63,16); a 7 csésze angyala teszi teljessé Isten ~ját, az ítéletet, Krisztus „tapossa a mindenható Isten haragja tüzes borának sajtóját” (Jel 19,15). Ez jelenti Isten teljes győzelmét. – II. (az ember haragja). Indulat, szenvedély, amelynek súlyos következményeitől (vö. Jer 10,24) főleg akkor kell félni, ha az, akin eluralkodik, hatalommal

bír: a király (Péld 16,14: „a király haragja a halál hírnöke”), a sátán (Jel 12,12). A ~ meggondolatlan tettekre indít (Péld 14,17), és bűnhődést von maga után (19,19). Minél erősebb, gazdagabb, hatalmasabb valaki, annál könnyebben előnti a ~ (Sir 28,10). A ~ megrövidíti az életet (30,24). Legyőzése, a hibák elnézése a legszebb erény a férfiban (Péld 19,11), hősi erőre vall (16,32). A ~ot lecsillapíthatja a bölcs beszéd (29,8; 15,1), az ajándék (21,14), az idő és a feledés (Ter 27,45). Az ÓSz elítéli a ~ot: bűnbe visz, vizályt kelt (Péld 29,22). Pál ap. a test cselekedetei közé sorolja (Gal 5,20). Jak 1,20: „haragjában nem azt teszi az ember, ami Isten előtt igazságos”. Ef 4,26: „Ha elfog is benneteket az indulat, ne vétkezzetek”. Jézus a gyilkossággal együtt, amelyet előidézhet, elítélte (Mt 5,21 kk.). De van szt. ~ is, amely a rossz ellen irányul és részt vállal Isten haragjából (1Mak 2,24; Mt 21,12).

Hárán: 1. a bibliai nemzedékrendben Ábrahám testvére (Ter 11,26 kk.). – 2. régi kereskedőváros Mezopotámia É-i részén; itt találkozott össze a Babilóniából Szíriába, Egyiptomba, Kisázsziába vezető karavánút. Először Kr. e. 1750 k. a mari szövegekben találkozunk vele; vö. Iz 37,12. A holdkultusz fő központja volt. Itt éltek Ábrahám ősei, és az egyik Pentateuchus-hagyomány szerint vándorlásaikra is innen indultak (Ter 11,31; 12,5; 24,4.8; 27,43). 2Kir 19,12: meghódították az asszírok. A régi ~ romjai ÉNy-ra találhatóak a mai ~tól, amely egy jelentéktelen helység Urfától (Edessza) DK-re. Az ásatások során 1951: egy kései asszír réteg, továbbá egy könyvtár, 1956: 3 fontos felirat került felszínre. Közülük az egyik → Nabú-naidról (2 példányban), egy pedig anyjáról (ez töredékes formában már 1906 óta ismert volt); a szövegek főleg a holdisten templomának tört.-e, valamint Nabú-naid élete és Assurbanipál halálának éve szempontjából fontosak. – Az Ez 27,23 említette ~t D-Arábiában kell keresni.

harc, küzdelem: Az evangélium döntésre és erőfeszítésre, lelki küzdelemre szólít fel (Lk 13,24; Mt 10,34). A levelekben gyakran van szó ~ról, az ember alacsony ösztönei elleni küzdelemről (Róm 7,23; Zsid 12,1 kk.; Jak 4,1; 1Pét 2,11). Az Ef szerint ezt a ~ot valójában a sötétség hatalmai és erői, „az égi magasságok gonosz szellemei” ellen kell folytatni, és az Úr szolgálatában minden erőt be kell vetni (különösen: Ef 6,10–20). Meg kell jegyezni: Pál szívesen vette képeit és kifejezéseit a sport, az atlétika és a katonai élet szókészletéből. A küzdés és versengés fontos szerepet töltött be a hellén világban. Görögországból terjedtek el a sportversenyek az egész világon. Ezt 1Mak 1,14 és 2Mak 4,12–18 is tanúsítja, ahol → gimnáziumról és játékokról van szó. Pál a saját életét és az ev. hirdetése terén tett erőfeszítéseit ~nak, ökölvívásnak, versenyfutásnak nevezi, a győzelmi koszorú elnyerésére (1Kor 9,26; 1Tesz 2,2; 2Tim 4,7). Ez sok lemondásba és kemény önfegyelembe kerül (1Kor 9,25 kk.). A keresztények ~a, amelyet egész életükben folytatniuk kell a szenvedésben és életük odaadásában éri el tetőfokát (Fil 2,16 kk.; 2Tim 4,6 kk.). Ennek a szellemi-lelki küzdelemnek egymást támogató testvéri közösségben kell folynia (Róm 15,30; Fil 1,27; Kol 4,12). Az ap. Isten népe hitéért, üdvösségéért küzd, de nem saját erejéből, hanem Krisztus erejével (1,29; 2,1). A küzdelem a Mester akarata, a tanítványoknak pedig, akik Jézus Krisztus szolgálói és katonái, a kötelességük (Lk 17,10; 2Tim 2,3 kk.).

harc dal: → ének.

harc szekér, harci kocsi: gyors és ellenálló, kétkerekű kocsi; fából készült, vaspántokkal erősítették meg, 2 v. 3 ló húzta. Elsősorban íjászok használták, akik mellett még egy pajzshordozó és egy hajtó is helyet kapott a ~en. É-ről terjedt el, és Közel-K-en is csakhamar népszerűvé vált. A fáraó ezekkel vette üldözőbe az Egyiptomból való kivonuláskor Izr. fiait (pl. Kiv 14,6). Izr. fiai Palesztinában már ott találták: a kánaániaknak és a filiszteusoknak voltak harci szekerei (Józs 17,16–18; Bír 1,19; 4,13; 1Sám 13,5). Salamon Izr.-ben is bevezette (1Kir 10,26–29); mintegy 1400 ~e volt; az ún. szekérvárosokba (Hacor, Megiddó, Gézer, Alsó Bet-Horon, Baalat és Támár) telepítette őket (9,15–19; 10,26). A Karkar melletti csatában (Kr. e. 854) asszír források szerint Acháb 2000 ~rel vett részt. Azok a harcosok, akik ~ról harcoltak, a legelőkelőbbeknek számítottak; a király is az ő soraikban küzdött. A Makkabeusok harcosainak nem volt ~ük. – Jahve mint harcos szintén úgy szerepel a

leírásokban, mint akinek vannak ~ei (Zsolt 68,18; Hab 3,8); a harcosok a ~en az angyalok; Iz 66,15: Jahve ~e „akár a forgósél” – ezen érkezik győzelmet aratni (ítéletet tartani).

70. II. Ramszesz harci szekéréen. Részlet a thébai Ramesszeum egyik csapatképéből

hárem: A nagy ~ a gazdagság és a hatalom jele volt, és mint kiváltság csak a királyt illette meg (vö. 2Sám 3,2–5; 5,13; 12,8; 1Kir 11,3; 2Krón 11,21; 13,21; 24,3). Mindazáltal a MTörv 17,17 mértéktartást tanácsol. Mint a szomszédos országokban, Izr.-ben is erősítették a ~ idegen asszonyai a politikai kapcsolatokat (vö. 2Sám 3,3; 1Kir 3,1; 11,1; 16,31). A ~ örökségül átszállt az utódra (2Sám 12,8), a Lev 18,3; MTörv 23,1 (vö. Ez 22,10) tilalma ellenére. Az ÓSz a kedvenc asszonyra (vö. 2Krón 11,21) sohasem vonatkoztatja a melek 'király' nő-nemű alakját 'királyné' értelemben.

hárfa: húros hangszer. A héb. kinnort rendszerint ~nak fordítják, K. Gallig azonban felhívja rá a figyelmet, hogy – mivel nem lehet régészeti igazolni, nem vsz., hogy a ~t Szíriában és Palesztinában ismerték, a fordítói hagyomány tehát megkérdőjelezhető. Amikor a fordításokban ~ szerepel, akkor 2 különféle lantról, líráról van inkább szó (a héb. kinnornak, valamint a nebelnek, az állítólagos citerának megfelelően; a kinnor 'dobozos lant' lehet).

71. Egyiptomi hárfa

72. Vak egyiptomi hárfás. Relief Patenemhep sírjából (Kr. e. 1350 körül). Leiden, Egyiptomi Gyűjtemény

Harmadik Izajás: → Trito-Izajás.

harmadik óra: → nap.

Harmagedón: annak a helynek héb. neve (Jel 16,16), ahol a 3 tisztátalan lélek összegyűjti harcolni a földkerekség királyait a mindenható Isten nagy napjára. A hagyományos felfogás szerint a Kármel D-i nyúlványát, Meggidó hegyét kell rajta érteni, Kánaánban ui. ez volt az ütközetek klasszikus helye (vö. Bír 4,12–16; 2Kir 23,29). Mások a héb. harmoed (az egybegyűlés hegye; Iz 14,13) gör. megfelelőjének tartják a ~ nevet; eszerint a ~t az istenek gyülekezőhelye démoni ellentétének lehet tekinteni. J. Jeremias szerint a nevet még nem sikerült megfejteni, s ő is a világ mitikus hegyeként, az → Isten hegye (Zsid 12,22–24) ellentétéként értelmezi a ~t, ahol összegyűlnek az Istennel szembe helyezkedő hatalmak. Ugyanakkor A. van den Born a feltételezett héb. har magedon ('a makedón, azaz Nagy Sándor hegye') gör. megfelelőjét keresi a ~ névben.

harmat: Palesztinában a tenger felől érkező Ny-i szél napnyugta után különösen tavasszal és kora ősszel annyi nedvességet hoz magával, hogy éjszaka jelentős mennyiségű ~ hull. Átázik tőle a sátoztető és csöpög a háztetőről (vö. Én 5,2; Jób 29,19). Ez a ~ a száraz, esőtlen nyarakon roppant fontos volt (Ter 27,28; MTörv 33,28; Oz 14,6), s Izr. fiainak elképzelése szerint Jahvétól érkezett (Mik 5,6). A D-i szél akadályja a ~hullásnak (vö. 1Kir 17,1). 2Sám 17,12: hasonlatban a túláradó bőséget jelképezi.

harminc bajnok: az ÓSz-ben Dávid harcosai. Egyenként a nevüket, valamint vezérük nevét és tetteit írja le 2Sám 23,24–29; valamivel részletesebben: 1Krón 11,26–47. A nagyon régi, helyenként romlott szövegek nem teljesen egybevágóak.

harmonizálás, összehangolás: arra irányuló törekvés, hogy a Biblia látszólag ellentmondó részleteit, ill. a Bibliát és a tudományos eredményeket összhangba hozzák. A ~ valójában nem áll szemben a megalapozott → szentírás-magyarázat elveivel, de olykor előfordul, hogy eltúlozzák és mindent „harmonizálni” akarnak. Emiatt a ~ kifejezés pejoratív színezetet kapott. Ha a Bibliát helyesen értelmezik, célját és a profán tudományokhoz való viszonyát szem előtt tartják, a ~ gyakran feleslegessé válik.

három bajnok: az ÓSz-ben Dávid harcosai, akiknek nevét és hőstetteit a 2Sám 23,8–17; 1Krón 11,10–19 tárja elénk.

háromkirályok: → napkeleti bölcsek.

harsona: → kürt.

has, gyomor: A héb. beten egyaránt jelentheti az ember és az állat gyomrát (Jón 2,1 kk.; vö. Mt 12,40), ahova az eledel kerül, de utalhat az anyaméhre és az ember bensejére is, ahonnan az ember érzelmei és gondolatai származnak (Péld 22,18; Jób 15,2; 32,18 kk.; vö. Péld 18,8; 26,22); sőt még félelemre is (Hab 3,16). Zsolt 31,10; 44,26: a ~sal a → lélek szerepel együtt. A gör. koilia hasonlóképpen jelentheti konkrét értelmén (Mk 7,19; 1Kor 6,13; Jel 10,9 kk.) kívül az anyaméhet és az ember bensejét (Jn 7,38). Mk 7,19: itt Jézus szembeállítja a gyomorral a szellemi-lelki élet központját, a szívet; a bűn nem a gyomorból származik, hanem a szívből. 1Kor 6,13: Pál ap. bizonyos mértékig lebecsülve említi a gyomrot; a gyomor erkölcsi szempontból közömbös és elpusztul; ezzel szemben a test az Úrért van. Azokon, akik nem az Úrnak szolgálnak, hanem a ~uknak (Róm 16,18), akiknek a ~ az istenük (Fil 3,19), vsz. a judaistákat kell értenünk, akik szigorúan ragaszkodtak a zsidó → étkezési törvényekhez. Jánosnál nem találkozunk ezzel a rosszálló színezettel. Jn 7,38 szerint Jézus bensejéből (szó szerint: ~ából) a hívőknek az élő víz forrása fakad v. más kéziratban: folyama árad.

Hasmoneusok: a → Makkabeusok nemzetségének és dinasztiájának egyedül Josephus Flaviusnál kimutatható neve. Az egyik helyen Mattatiás nagyapjának, Simonnak a mellékneve: a Hasmoneus fia, de lehet, hogy ez pontatlanság, mert egy másik helyen maga Mattatiás szerepel ezen a néven. Az is lehetséges, hogy nem ragadványnévvel állunk szemben, hanem csak a széles körben elterjedt Simon személynévnek egy másik formájával (héb. Hasmonaj). C. H. Gordon a hsmn szóval is megkísérli kapcsolatba hozni, amely királyi palásthoz illő színre utal.

73. Palesztina a Hasmoneusok idejében

hasonlat (gör. parabolé): Az ÚSz Jézus példabeszédeit (48-szor; kivétel Zsid 9,9; 11,19 – itt tipológiailag eseményekre és személyekre vonatkozik) nevezi így a szinoptikus ev.-okban (Vg: parabola v. – Lk-nál 8-szor – similitudo); Jn-nál 4 ízben a tartalmilag ugyanazon fogalmat jelölő paroimia szerepel helyette (10,6; 16,25: 2-szer 16,29; Vg: proverbium). A gör. gondolkodás szerint a parabolé 2 dolognak v. ténynek egymás mellé helyezése, hogy ami az etikai v. a vallási szférába tartozik, azt a természet világából v. a mindennapi életből való példával világítsa meg (Arisztotelész). – A LXX elsősorban a héb. masal megfelelőjéül alkalmazza, amely öszszefoglaló elnevezés volt (pl. Szám 23,7 kk.: rejtélyes mondás; vö. Mt 15,15; 1Sám 10,12: közmondás; vö. Lk 4,23; Ez 24,3–14: allegória; vö. Mk 4,21–25; Iz 14,4: gúnyvers stb.), elsősorban mégis a bölcsességi irodalom élt vele (vö. a Péld címevel: Mislé Selomé). A masal rendszerint rövid s többnyire allegorikus jellegű ~ra vonatkozott; a tkp.-i ~ok (= példabeszédek) az ÓSz-ben ritkák. – 1. Az ÚSz-ben Jézus a szinoptikusok tanúsága szerint az Isten országáról tanítva szívesen élt ~tal, amely egyfelől közel vitte hallgatóihoz a mondottakat, másfelől viszont meghagyta őket egyfajta bizonytalanságban. Ezzel Jézus a rabbik tanításának módját követte, akik szívesen világították meg képekkel tanításukat. A tanító mesétől (fabula) eltérően Jézus ~ai mindig

vallási tárgyú igazságokat tartalmaznak, sőt hirdetnek, ill. nyilatkoztatnak ki. Az egyszerű ~tal, a metaforával v. a bölcs mondással (szentencia) szemben Jézus a hosszabb példabeszédet választotta igazságai kifejtésére. Az Ő ~ai (= példabeszédei) formai szempontból is egységet alkotnak, szemléletesek, elevenek, könnyen kiemelhetők a szöveg egészéből és önmagukban is szemlélhetők; tárgyakat a hallgatók világából veszik, ezért meggyőző erejük van. Az allegóriával ellentétben, amelyben a képek pontról pontra megfelelnek a tárgyi valóságnak, a ~ (= példabeszéd) esetében a kép és a tárgyi valóság csak az alapgondolatban fedi egymást (tertium comparationis), tehát csak egy adott alapgondolatnak a kifejtése, megvilágítása és vallási szintre emelése a cél. – 2. Az ÚSz ~ait nem lehet szigorúan az arisztotelészi törv.-ek alapján elemezni. Már ismert allegorikus részleteket is tartalmazhatnak, mint pl. a magvetőről, a királyi menyegzőről, az idegenből hazaérkezett, s szolgáit elszámoltató emberről (talentumok, minák), a hűtlen intézőről, a könyörtelen szolgáról v. a gyilkos szőlőművesekről szóló ~. Jézus tehát olyan részleteket épített bele ~aiba, amelyek az ŐSz-ből ismerősök voltak hallgatóinak (pl. szőlő = Izr., vőlegény = Messiás, elszámolás és aratás = ítélet, a madaraknak helyet adó fa = az Isten országa, úr és szolga – Jahve és Izr.). Az ÚSz tanúsága szerint Jézus sohasem mondott tiszta allegóriákat hallgatóinak; a jó pásztorról szóló példabeszéd (Jn 10,1–18) sem tiszta allegória. – 3. Jézus ~ait csaknem mind a szinoptikusok őrizték meg számunkra; Jn: csak 2 ~ található: a jó pásztorról (10,1–5.11–13) és a szülő asszonyról (16,21) szóló. A szőlőtőről adott tanítás (15,1–6) nem sorolható sem a példabeszédek közé, sem az allegória műfajába, hanem kinyilatkoztatást adó beszéd (6,35.48.51; 9,5; 10,7.11.14; 11,25; 15,1.5: Én vagyok...). 16,25: Jézus képekben beszélt, s amit mondott, az tartalmilag rejtély azok számára, akik nem hisznek. – a) Jézus ~ainak számát az exegéták 27-től kb. 100-ig terjedően ítélik meg attól függően, hogy csak a fönt leírtaknak teljesen megfelelő ~okat veszik-e számba v. mindent, ami az ev.-okban ~nak tekinthető, ill. analógiát mutat vele. – b) Formai szempontból meg szokás különböztetni 1 és 2 alapgondolatot tartalmazó ~okat, valamint kettős ~okat. A 2 alapgondolatot tartalmazó ~okban a hangsúly a 2. alapgondolatra esik. Ide tartozik a tékozló fiúról (Lk 15,11–32), a királyi menyegzőről (Mt 22,1–14), a könyörtelen szolgáról (18,23–35), a gazdagról és a szegény Lázárról (Lk 16,19–31) szóló ~. A kettős ~ok esetében ua.-t a gondolatot különböző elbeszélések fejezik ki. Ilyen a mustármagról és a kovásról (Mt 13,31–33), az elrejtett kincsről és a gyöngyről (13,44–46), a tereken játszó gyerekekről (13,14–20), az elveszett bárányról és az elveszett drachmáról (Lk 15,1–10), a konkolyról és a halászok hálójáról (Mt 13,24–30.47–50), a toronyépítésről és a hadat indításról (Lk 14,28–32) szóló ~. Ezek először is a fő gondolatot kívánják szemléltetni, ugyanakkor azonban az állítás érvényének körét, egyetemességét is érzékeltetik (pl. Mt 13,31 kk.: férfi-nő; szegény-gazdag). – c) A képek és az érvelés módja alapján napjainkban megkülönböztetik a szorosabb értelemben vett ~okat v. parabolákat és a példabeszédeket. Míg a ~ esetében a képek tárgyi valóságot tükröznek (rendszerint a természetből v. a mindennapi életből valók, pl. a magvetésről, a mustármagról, a kovásról, a halászok hálójáról, a kincsről, ill. a gyöngyről, az elveszett bárányról, ill. drachmáról, a tereken játszó gyerekekről, a kenyeret kérő barátról, a toronyépítésről és a hadat indításról szóló ~ esetében), addig a parabolákban a mondanivalónak egy adott történés az alapja, amely a maga nemében egyedülálló; épp a váratlan, az egyedi az bennük, ami a kifejezni szándékozott vallási tartalom szempontjából tipikusnak mondható. De a Lk: található 4 példázat valójában parabola: feltételezett igazságot „illusztrál”, azaz tesz szemléletessé egy tört.-tel (Lk 10,29–37: az emberek szeretete; 12,16–21 és 16,19–31: a gazdagság mivolta; 18,9–14: az igazi és az álvallásosság). – d) A ~ok a népies elbeszélések körébe tartoznak. Arra szolgáltak, hogy a hallgatókhoz valamely vallási igazság közel kerüljön, hogy meg tudják érteni, emlékeztükbe tudják vésni. Ez a cél a hallgatóságtól is megkívánt bizonyos magatartást: ráhangolódást és készséget a hallottak befogadására. Ennek megfelelően a képek a hallgatók világából valók, az ő ismereteikhez, helyzetükhöz kapcsolódnak; a kérdésföltevés szintén. Ellenvetésre eleve számít a példabeszéd, ezért már a feleletet is magában foglalja. Így a példabeszéd egyfajta szellemi párharc formáját ölti; a cél a hallgatósággal egyetértésre jutni a közölt igazságot illetően; Jézus példabeszédei is jellemzi a dialogizálás. – e) Az érvelés szintén az akkori népies előadásmód törv.-einek felel meg. A tört. a legszükségesebb elemekre korlátozódik; csak a mindenképp oda tartozó személyek jutnak szerephez

(pl. a tékozló fiú anyjáról nem esik szó); rendszerint csak 2–3 személy szerepel, s ezek gyakran saját szavaikkal jellemzik magukat (pl. az okos sáfár v. intéző, a farizeus és a vámos, az esztelen gazdag, az istentelen bíró) és „tipikus” magatartást tanúsítanak. Ha elhangzik, ami a ~ba öltöztetett gondolat szempontjából fontos, a tört.-nek vége szakad. Zavaró részletekkel, kitérőkkel nem találkozunk bennük. Az alapgondolatot sokszor egyetlen rövid, de találó és a hallgatók emlékezetébe könnyen belevésődő mondat fejezi ki. Az 1. sz.-i rabbinista ~októl eltérően Jézus ~ai kitűnnek gondolati tartalmuk mélységével, szemléletességükkel, találó voltukkal, tömörségükkel és ragyogó megfogalmazásukkal. – f) Az egyes ~ok eredetileg szerves részei voltak Jézus valamelyik beszédének. Ma többnyire más összefüggésben állnak előttünk, amelybe bevezető és záró formulák révén ágyazódnak bele. A szinoptikusok egybevetése arról győz meg, hogy a ~ok más összefüggésbe való beillesztése az evangélistáknak köszönhető. Némely példabeszédnek nincs bevezetése (pl. Lk 15,11: „Egy embernek volt két fia...”; v. 18,10: „Két ember fölment a templomba imádkozni...”), másokat kérdés vezet be (Mk 4,30 kk.: „Mihez hasonlítsuk az Isten országát?”), de gyakori az egyszerű hasonlító/hasonló formula is (pl. Mt 13,44 kk.). A ~hoz sokszor így v. tehát kezdetű záró formula csatlakozik (pl. 18,35). Némelyik záró formula kétséget kizáróan magától Jézustól származik, és eredetileg az illető ~ része volt. De a záró formula sokszor a ~ tartalmának összegezése, ill. alkalmazása az ősegyh., mindenképp az evangélisták megfogalmazásában. Ezt az tanúsítja, miként alkalmazták az evangélisták Jézus egyes szavait és a különféle fordulatokat. Ebből arról is képet alkothatunk, milyen következtetést vontak le az ősegyh.-ban a ~okból (vö. 19,30; 20,16.26 kk.; Lk 13,30; Mt 13,12; Mk 4,25; Lk 8,18; 19,26; Mt 6,24; Lk 16,13). Olykor a mai záró formula nem illik a ~ alapgondolatához. – Jézus ~ai bizonyosságai annak a küzdelemnek, amelyet azért folytatott népével, hogy küldetését és tanítását elfogadtassa. A ~ok eredetileg nem a tanítványoknak szóltak, hanem a kortárs zsidóknak, főleg a nép vezetőinek, akik nem hittek Jézus küldetésében. Velük akarta Jézus közölni, hogy Ő a Messiás, hogy milyen módon váltja meg Izr.-t és hogyan érkezik el Isten országa. Minden ~nak ez a fő mondanivalója. De Jézus nemcsak tanítását akarja elfogadtatni, hanem személyes döntést, hitet is kíván: azt akarja, hogy csatlakozzanak hozzá, akik hallják és elismerjék Megváltójuknak. Jézus ~ai tehát nem örök érvényű igazságokat öltöztetnek korszerű formába, hanem az adott helyzethez szabott tanítások és felszólítások. Épp ezért csak kortört.-ileg szabad őket megközelíteni és értelmezni. – Az az újdonság, amely Jézus tanítását jellemezte, tartalmi szempontból megkívánta a ~okban való beszédet, vagyis a közvetett tanítást és érvelési módot, hogy ne megütközést keltsen hallgatóiban, hanem hogy megértsék és elfogadják. A tanításnak ez a módja tehát eredetileg azt célozta, hogy hitet váltson ki (vö. Mk 4,33: „Sok példabeszédben hirdette nekik Isten szavát, hogy megérthessék”). A „érthetetlen” és „elfogadhatatlan” nem a tanításnak ebben a módjában rejlett, hanem a tanításban, ti. annak elfogadásában, hogy Jézus a Messiás, az Isten Fia. Ez váltott ki ellenkezést a zsidó hallgatóság körében. A vakság és süketség, ill. a teljes érzéketlenség és érteni nem tudás (Iz 6,9 kk.; vö. Mk 4,10–12; Jn 12,40; ApCsel 28,26 kk.; vö. 2Kor 3,12–18) megfelel az isteni szónak: a Messiásnak szenvednie kell, „az Írások szerint” (Lk 24,26.44–46; 1Kor 15,3 kk.), és épp azért, mert a ~ok megfelelők, nyilvánvalóvá válik Izr. hitetlensége Isten üdvözítő tervével szembeállítva, ahogy azt az ÓSz megfogalmazza. – Tartalmilag Jézus ~ai a következő csoportokba foglalhatók: 1. Az Isten országáról v. a mennyek országáról szóló ~ok. Ezen belül az a) csoportba tartozók fő mondanivalója: Isten uralma megvalósulásának módja és Isten országának elérése, amely Jézus eljövételével már kezdetét is vette, de csak a parúziával válik majd teljessé. Ide tartoznak a magvetőről, a magától növekvő vetésről, a mustármagról és a kovásról, a szántóföldön elrejtett kincsről és a drága gyöngyről, a halászok hálójáról és a búza közé szórt konkolyról, a nagy (v. királyi) lakomáról, a hú és hűtlen intézőről, a gyilkos szőlőművesekről, a talentumokról v. minákról, a gonosz vincellérről és a 10 hajadonról szóló ~. – b) Az állásfoglalás, ill. az ítélet ~ai azt érzékeltetik, hogy a Jézus eljövételével előállt helyzet állásfoglalásra, döntésre késztet és megtérésre, hitre indít. Ide sorolhatók a tereken játszó gyerekekről, a terméketlen fügefáról, az esztelen gazdagról, a hú és hűtlen intézőről, a talentumokról v. minákról, az okos intézőről, a gazdagról és a szegény Lázárról, a királyi menyegzőre való meghívásról (Mt 22,11–13: a vendég, aki nem volt ünneplőben), a 2 fiúról, a 10 hajadonról, esetleg a házépítésről szóló ~ (7,24–27; Lk 6,47–49) is.

– c) Az éberségre intő ~ok rokonok az első 2 csoporttal, de az Isten uralmának teljessé válására vonatkoznak: a hű és hűtlen kulcsárról (12,42–48), ill. az urukat váró szolgálkóról (Mt 24,45–51), az okos intézőről, a talentumokról v. minákról, a 10 hajadonról szóló ~ok. – 2. Azok a ~ok, amelyek Isten országának új valóságáról szólnak. – a) A helyes magatartás Istennel szemben: az esztelen gazdagról, a kenyeret kérő barátról, a bíróról és az özvegyasszonyról, a farizeusról és a vámosról, a terméketlen fügefáról, a hű és hűtlen intézőről, a szolgálóról (Lk 17,7–10), a gyilkos szőlőművesekről vett ~. – b) A helyes magatartás az emberekkel szemben: az irgalmas samaritánusról, a gazdagról és a szegény Lázárról, a könyörtelen szolgálóról (Mt 18,23–35), a hű és hűtlen kulcsárról, a farizeusról és a vámosról vett ~. – Végeredményben minden ~ban Istenről, Isten uralmáról, az üdvösségnek Krisztussal elékezett idejéről, az embertől megkívánt állásfoglalásról, az Istennel és az emberekkel szemben tanúsítandó magatartásról, az eljövendő ítéletről és teljességről van szó. A hangsúly nem a tanításra és Isten parancsára, hanem az örömhírré, az Isten által felajánlott üdvösségre, ennek elfogadására és a megtérésre, egyszóval a hitre esik. – Az úsz-i hagyomány a kerek egészet alkotó, önmagukban zárt ~okat aránylag híven megőrizte, a kerettől eltérően, amelybe ezek a ~ok eredetileg beilleszkedtek. De azért vannak ~ok, amelyekről nem lehet biztosan megállapítani, hogy eredetileg miként hangzottak és milyen változtatásokon estek át, mielőtt az ev.-ba belekerültek. Húsvét és pünkösd után sokat változott a helyzet. Most a ~ok már a keresztényekhez szóltak, így egyh.-on belüli jelleget öltöttek, tanítást és figyelmeztetést tartalmazó beszédeké alakultak át, s az egyh. helyzete is belejátszott a ~ visszaadásába. Így olyan részeket, amelyekre eredetileg nem esett hangsúly, az egyh.-ra vonatkoztattak (pl. különféle talajviszonyokat a keresztények bizonyos csoportjaira, a már üldözött, ill. kihalt egyh.-akban Mk 4,13–20; Mt 13,18–23; Lk 8,11–15; vö. az értelmezéssel: Mt 13,36–39.40–43) v. megfelelő kiegészítéssel alkalmazták a keresztény hallgatóság helyzetéhez, körülményeihez (pl. a 4 kiegészítés a hűtlen intézőről szóló ~ban: Lk 16,8b.9.10–12.13; v. a nem eredeti befejező formulák: Mt 18,14; 20,16; 21,32; 22,14; 25,13; Lk 12,21; 18,8b). – A ~ok végső formájukat a különféle ev.-okba való fölvételükkel kapták. Az itt kapott helyük kiválasztásukat, szövegkörnyezetüket és végső formájukat egyaránt meghatározta, ugyanakkor az a törekvés is érvényesült, hogy az egymással rokon ~ok együvé kerüljenek. Így Máté (Mt 13) az Isten országáról szóló fejezetben 7-re egészítette ki a 4 ~ számát, amelyet Mk 4 magában foglal, és saját formulával ünnepélyesen zárta le (Mt 13,51–53; vö. Lk 15: 3 ~ az elveszetről). Márk elsősorban az Isten országának erejét és titkát emelte ki (Mk 4,26–29; 4,11 kk.; 12,10 kk.), Máté viszont azt a folyamatot domborította ki, amely lezajlott, míg az út a zsidók hitetlenségétől elvezetett az Egyh.-ig (vö. Mt 22,1–10 és Lk 14,16–24; Mt 21,33–46 és Mk 12,1–12, ill. Lk 20,9–19; továbbá Mt 20,1–16; 21,28–32). Ugyanakkor Máté arra a kérdésre is igyekezett feleletet keresni, hogy az Egyh. milyen szerepet töltsön be, milyen magatartást tanúsítson a világban, sőt a belső egyh.-i rendre is kitért (13,41: az Emberfia országa = Egyh., egyébként csak 16,27 és 24,31, továbbá 18,35; 22,11–14; 5,25 kk.; ehhez figyelembe veendő a kicsikről szóló tanítás [18,10] az elveszett bárányról szóló parabolával [18,12–13] egybevetve). Lukács figyelmeztetéseket fűz a ~okhoz, és főleg a vallási-erkölcsi szempontokra van tekintettel (Lk 22,21; 14,33; 16,9; 18,8b; vö. 17,26.30; jellemző rá „az élet élvezetei”-nek, a jó és rossz szívről szóló résznek a beiktatása a magvetőről szóló ~ értelmezésébe, 8,12–15). Ez mutatja, hogy Jézus ~ai az Egyh. számára éltető tanítás, nem pedig holt hagyomány volt és annak is kell maradnia.

hasszideusok (héb. 'jámbor'): zsidó vallási párt tagjai IV. Antiokhosz Epiphánesz idejében (1Mak 2,42; 7,13; 2Mak 14,6). A ~ a → Makkabeusok oldalán küzdöttek a vallásszabadságért, de tőlük eltérően nem voltak politikai céljaik. A → Törvény szigorú megtartására törekedtek, és ezért eléggé általános vélemény szerint a → farizeusok előfutárainak tekinthetők. → esszénusok.

Haszar (héb.): major, tanya, többnyire a megművelt terület és a puszta határán. Kőből v. tüskés gallyakból készült kerítés védte. Az emberek ezen belül → sátorban laktak, mint nomádok v. félnomádok. – A ~ szó helynevekben elég gyakori (~-Addar: Szérú-tanya, ~-Gadda: Gadda-major, ~-Szusza: Kanca-major, ~-Enon: Kút-major, ~-Szual: Róka-major).

haszonlesés: → kapzsiság.

hát: → nyak.

hatalmas: → erős.

hatalmasságok, hatalmak (gör. exousziai): a szellemek (→ angyal) egyik karának neve, amely az apokrif iratokból (A tizenkét pátriárka végrendeletei, Izajás mennybemenetele, Hénoch) származik. Az ÚSz-ben rendszerint együtt szerepel az → erősségekkel, → fejedelemségekkel, → uralmakkal (1Kor 15,24; Ef 1,21; 3,10; 6,12; Kol 1,16; 2,10; 1Pét 3,22).

hatalom: → erő, → mindenhatóság.

hatodik óra: → nap.

Hauran, Havrán: asszír tartomány, amely a Dzsebel ed-Druz területét ölelte fel (Ez 47,16–18). ~ról kapta nevét a róm. Auranitisz és a mai arab ~.

Havila, Havilla: vidékek neve. – A Ter 2,10–14: a Pison folyó mentén elterülő, aranyban, bdelliumban és ónixban gazdag vidék. Sokan Indiában keresik, de inkább azzal a másik vidékkel azonosítható, amely a → népek tábláján (10,29; 1Krón 1,23) – Seba és Ofir mellett – a Joktán fiaként szereplő, a Ter 10,7; 1Krón 1,9 által pedig – Seba stb. mellett – a Kus fiaként említett ~ nevű személy, ill. törzs birtoka volt D-, ill. É-Arábiában. A Ter 25,18: ~ Izmael fiainak szolgált lakóhelyül; 1Sám 15,7: az → amalekiták lakták. A kérdést, vajon 2 azonos nevű vidékről van-e itt szó v. csak egyről (D-Arábiában), nem lehet eldönteni, de vsz., hogy egyszerűen csak a D-arábiai szemiták és a Vörös-tenger túlsó partján élő hamiták közti szoros kapcsolat fejeződik ki. Ez esetben a Ter 25,18 és 1Sám 15,7: sztereotip kifejezésnek fogható fel; mint Dántól Beersebaig, ugyanúgy Havilától Surig (= D-től É-ig).

ház: I. Miután letelepedtek, Izr. fiai ~ban laktak (a nomádok → sátorban); barlangba csak háború v. más veszedelem idején húzódtak (Bír 6,2; 1Sám 13,6; 1Mak 2,31 és Bír 15,8–13); aratáskor átmenetileg → kunyhóban húzták meg magukat a földeken. Az irodalmi adat kevés, így inkább csak a régészeti leletekből alkothattunk magunknak képet arról, hogy Izr. fiai milyen ~akban laktak a bibliai időkben. K. Galling azon a véleményen van, hogy a ~ak zöme az egész bronzkorban egyetlen téglalap alapú helyiségből állt. – (Ez kielégítette Palesztinában az emberek igényeit, hiszen a ~ főleg alvásra szolgált.) Bejáratnak, amely vsz. É-ra nézett, semmi különösebb nyoma nincs; így föltehető, hogy a → küszöb eléggé magas lehetett. Az alap faragatlan kövekből készült; a lábazatot 3–5 hosszú kő alkotta; a falat égetetlen agyagtéglából rakták. A fa drága volt, mert Palesztinában behozatalra szorultak belőle, így → ajtóknak és ablaknak egyszerűen nyílást hagytak. A → tető lapos volt. A több szobából álló, nagyobb ~ak nyitott udvarral épültek; az udvarban volt a kemence (→ kenyér) és a → ciszterna, és a helyiségek az udvart vették körül („udvarház”). Ha szokatlanul erősek a falak, ebből emeletre lehet következtetni. Az emeletre az egyik mellékhelyiségből lehetett lépcsőn felmenni, de az egyszerű emberek ~ának nemigen volt emelete; az ÓSz-ben Bír 3,20; 2Sám 19,1; 2Kir 4,10; Jer 22,14 alapján gondolhatunk emeletre. A kései vaskorban szíriai-föníciai szokás szerint a falat pillérekkel tagolták. A vaskor elején, amikor Izr. fiai elfoglalták az Ígéret földjét, építészetileg egyfajta hanyatlás és útkeresés nyomait lehet felfedezni. A Kr. e. 10. és 9. sz.-ban a helyzet konszolidálódott: lényegében megmaradtak a régi típusú ~ak, csak gondosabb kivitelben készültek. Kivételnek számítanak azonban némely ~ak Szichemben: a 3 téglalap alapú helyiség nem udvart vesz körül, hanem egymás mellett helyezkedik el, és teljes szélességben egy 4. helyiség áll előttük keresztben. A perzsa-hellén korban minden maradt a régiben; a nehéz gazdasági helyzet miatt sok kis ~at építettek. A nagyobb ~ak továbbra is úgy épültek, mint korábban. A kései hellén korban azonban a hellén hatás is érvényesült (oszlopok, mozaikpadlók, a falak stukkózása). Ebben a korban már

többször is épültek. A róm. korban már boltíves mennyezet is készült, de az ekkor bevezetett ~ fajták nem terjedtek el. Palesztinában a mai arab ~ lényegében az ősi ~típus mása, csak szívesen alkalmaznak boltíves mennyezetet; → libanoni erdei palota. – II. Átvitt értelemben a ~ mind az ÓSz-ben, mind az ÚSz-ben otthonra, háztartásra, családra, nemzetségre (pl. Ter 7,1) utal; itt elsősorban Izr. házára, Dávid házára stb. kell gondolnunk, majd az őskeresztények ~aira (ApCsel 11,14; 16,15.32.34; 18,8; Filem 2; 1Kor 1,16; 2Tim 1,16; 4,19: az eredetiben 'át', a magyar fordításban 'családját'); valamint a pasztorális levelekben foglalt figyelmeztetésekre, ~zal = a családdal törődést illetően (1Tim 3,4 kk., 13; vö. Tit 1,11). Ezen túlmenően jelölheti azt a területet, amely valakinek, valaminek az uralma alá tartozik, pl. a szolgaság ~a (= Egyiptom, pl. Kiv 13,3) v. a korai zsidóságban a bölcsesség ~a, v. a Dőreség asszony ~a (Péld 9,1.14). Az Isten ~a (pl. Ter 28,17) Izr. fiainak szentélye, az ÚSz-ben is szerepel (Mk 2,26); de az imádság ~a is lehet (Iz 56,7; Mk 11,17; vö. Jn 2,16 kk.; 14,2: Atyám ~a). 1Tim 3,15; Zsid 3,3–6; 1Pét 4,17: a keresztény közösség Isten ~a; ez a kép nyilvánvalóan azzal a gondolattal függ össze, hogy a közösség Isten temploma (1Kor 3,16; 6,19; vö. 1Pét 2,5); így a ~ pneumatikus színezetet kap: Isten építette ~. 2Kor 5,1–10: a mulandó test földi sátor a mennyben ránk váró örök lakó~hoz (= otthonhoz) képest, amelyet Isten készít nekünk (a majdani mennyei test).

74. Kerek ház agyagmodellje Mariból

75. Vaskori ház. Tell En-Naséból

haza: Minél inkább eltávolodtak Izr. fiai a nomád életformától, érzelmileg és szellemileg egyaránt annál inkább helyhez kötődtek. Kain sorsát átoknak tekintik (Ter 4,11–14). Vallási megtapasztalásaik is helyhez kapcsolják őket, és a ~ elvesztése, a hontalanság büntetés, balsors számukra (1Sám 26,19; Zsolt 137). A ~ fogalmának átélése természetesen változott a tört. folyamán. Izr.-ben eredetileg a törzsek örökrészéhez való ragaszkodás (nahalah; vö. Józs 13) állt előtérben. A hellenizmus idején ehhez járult a poliszhoz kötődés, amely mint patrisz minden áldozatot megérdemelt (vö. elsősorban 1Mak). – Ezek a természetes kapcsolatok a ki nyilatkoztatással egyfelől meglazultak, sőt megszűntek, másfelől viszont magasabb szintre emelkedtek. Ábrahámnak el kell hagynia ~ját (Ter 12,1 kk.). Isten esküvel új ~t ígért neki, de először csak gerimként (→ idegen) élhetnek ott ő és utódai (pl. 15,7–21). Miután az Ígéret földjét elfoglalta és sajátjának mondhatta, Izr. abban látta voltaképpen boldogságát, üdvösségét, „nyugalmát”. Ilyen értelemben az Ígéret földje v. egyszerűen a föld, az ország felülmúlta a természetes értelemben vett ~ fogalmát. Ugyanakkor nem szabad eljátszani, újra elveszíteni. Ezért lehet mondani, hogy a föld, az ország Jahve tulajdona és az is marad, Izr. csak jövevényként, vendégként él földjén (Lev 25,23; vö. Zsolt 39,13; 119,19: idegen). A száműzetéssel Izr. elszakadt ~jától, mintegy kitépték földjéből, de épp ezáltal fokozódott benne a hozzá való ragaszkodás (Siral, Neh 9; Tób 13). A próf.-k állandóan ébresztgették egy új, dicső országnak, az új Jeruzsálemnek a reményét. Ez minden népnek és nemzetnek ~ja lesz (Zsolt 87). – Jézust szülővárosában és Jeruzsálemben, amelyet meg is siratott, elutasították (Lk 4,16–30; 19,39–44; vö. 13,34 kk.), így megjövendölte népének ~ja pusztulását. Az Isten új népe, az Egyház nem kötődik többé földi ~hoz. Jézus a minden kötelékből való kiszakadást szabta feltételül azoknak, akik tanítványai akarnak lenni (vö. Mt 19,29). A keresztények idegenként, mint zarándokok, szétszórtan élnek ezen a világon (vö. 1Pét 1,1), mert ők a magasságbeli Jeruzsálem gyermekei (Gal 4,26), a mennyben van a ~juk (Fil 3,20). Isten népének a földön nincs maradandó városa, hanem keresi jövendő ~ját (Zsid 13,14). A hitben már az ósatyák is ezt az igazi, mennyei ~t keresték (11,14 kk.). Isten népe csak itt talál nyugalmat (4,9); ez az a ~, amelyet Isten készített nekik (11,16).

Hazael (héb. 'Isten látta'): Damaszkusz királyának, II. Benhadadnak az udvari embere. Miután urát Kr. e. 844 k. meggyilkolta (2Kir 8,15), elfoglalta annak trónját. Illés és Elizeus tört.-éből kiviláglik, hogy Izr. ellensége volt

(1Kir 15–17; 2Kir 8,7–15). Jorám uralma alatt a gileádi Ramotnál megverte Izr.-t (8,28 kk.; 9,14 kk.), Jehu idejében elfoglalta az egész Jordántól K-re eső országrészt (10,32 kk.), s Joacház idején is mindvégig szorongatta Izr.-t (13,3.22; 2Krón 22,5 kk.). Egy Gát ellen vezetett hadjárat során csak nagy hadisarc fejében mondott le arról a korábbi tervéről, hogy Jeruzsálemet is megtámadja. Izr. csak ~ halála után szabadult fel az arám uralom alól (2Kir 13,25–27).

házasság: Az ÓSz-ben szembeötlő módon sem a héb.-ben, sem a gör.-ben nincs szó a '~' kifejezésére, sőt a mi felfogásunknak megfelelő ~ fogalma sem ismeretes; még leginkább a → szövetség (berit; Mal 2,14) felel meg a mi fogalmainknak. Jóllehet Jahve odavezette az első emberhez az első asszonyt (Ter 1,28; 2,18–25; Tób 8,6 kk.), és a ~i kapcsolat a Jahvéval kötött szövetségnek felel meg (Hab 2,14 kk.), amelynek maga Jahve a tanúja és a védelmezője, Izr.-ben, miként az egész ókori K-en a ~ sem vallási, sem társadalmi szempontból nem számított, hanem csak 2 → családnak volt az ügye, pontosabban a menyasszony és a vőlegény apjára tartozott (Ter 24,2 kk.; 38,6; MTörv 7,3; vö. Bír 14,2 kk.) v. magára a vőlegényre (vö. Kiv 22,15). Az apa választott feleséget a fiának (Ter 24,2 kk.; 38,6; MTörv 7,3; vö. Bír 14,2 kk.), s ő szerezte meg a kiszemelt menyasszony apjának beleegyezését (Kiv 22,16) is (→ jegyajándék). Háborús időkben a férfi rabolta magának a feleséget (Bír 21,19 kk.) v. zsákmányként (5,30) kapta. Olykor előfordult, hogy a fiú szülei akarata ellenére választott menyasszonyt (Ter 26,34 kk.), v. hogy a lányt szülei megkérdezték, beleegyezik-e a ~ba (24,57–58). Szerelemből is jött létre ~ (29,11.20; 1Sám 18,20 kk.), kivált parasztok és pásztorok körében, akiknek a fiai és lányai hétköznapi teendőik végzése közben találkozhattak (Rut 2,7 kk.; Ter 24,11 kk.; 29,10; Kiv 2,16 kk.; 1Sám 9,11). A menyasszony ajándékot kapott a vőlegénytől, s ez saját tulajdona lett (Ter 24,53; 34,12), az apjától pedig (kivételesen?) → hozományt, amely lehetett rabszolganő, szántó föld v. akár egy város is (16,1 kk.; 24,61; Józs 15,18 kk.; 1Kir 9,16), és szintén a nő saját tulajdona maradt. (Hogy ezt szerződésbe foglalták-e, mint Babilóniában, nem lehet biztosan állítani; talán csak Tób 7,14 említi az első írásos ~i szerződést.) A feleséget legszívesebben a maguk → nemzetségéből v. → törzséből vették (Ter 24,4 kk.; 29,12; Tób 7,2.12; vö. Bír 14,3). Így a család tulajdona, főleg a földbirtok a nemzetség, ill. a törzs birtokában maradt. Azok a lányok, akikre örökség (→ örökösödési jog) várt, nem mehettek máshoz férjhez, csak törzsük valamelyik tagjához (Szám 36,5–12); → sógorházasság. A korai zsidóságban a lányok 12., a fiúk 13. évük betöltésétől számítottak ~ra jogosultnak, de rendszerint csak 18. évük betöltése után jött létre a ~. Arra, hogy Izr. fiai hány éves korukban kötötték meg a ~ot, nincsenek adatok. Annyi föltehető, hogy a korai ~ot tartották ajánlatosnak (vö. 2Kir 8,16.26). Ha a férfi a jegyajándékot megadta, a feleség a birtokába került, tehát a férj mintegy tulajdonos lett, a feleség pedig egy adott úr hozzátartozója (vö. MTörv 22,22: az eredetiben); → eljegyzés. Amikor a menyasszony a vőlegény házába lépett (→ menyegző), akkor jött létre a ~, s ezzel férje uralma alá került. Ettől kezdve a férjnek kötelessége volt gondoskodni a feleségéről és neki védelmet nyújtani. Erre utal jelképesen a kifejezés: a köntös csücskét ráteríteni (Rut 3,9; Ez 16,18). Bár külső formájában a ~kötésnek volt üzleti jellege, Izr. fiainak a ~a mégsem tekinthető adásvételnek: a férfi nem rendelkezhetett úgy a feleségével mint valami megvásárolt holmival, a kialakult összeg nem számított vételárnak, inkább váltságdíjjal v. vérdíjjal hasonlítható össze. A ~ az egyik fél halálával (→ özvegy) fejeződött be, v. → válás vetett neki véget. – A ~ céljának azt tekintették, hogy gyermekeknek adjanak életet (Ter 1,28; 9,1; Tób 6,18; Zsolt 127,3 kk.), főleg fiúknak (Zsolt 128,6; Tób 6,15; Ter 24,60). A sok gyermeket Jahve → áldásának (Zsolt 127,3 kk.) és a legnagyobb jónak (Ter 24,60) tekintették. Ugyanakkor a gyermektelenség és a terméketlenség a legnagyobb csapást jelentette az asszonynak (30,1; 1Sám 1,6 kk.), és Isten büntetésének (Jer 18,21; Iz 47,9) számított. Innen érthető a többnejűség, a sógorházasság és hasonlók. Mindamellet ezek a gyakorlati szempontok nem szorították háttérbe a ~ban a szerelmet és egymás kölcsönös szolgálatát (Ter 2,19; 3,12; Tób 6,18; 8,6; Péld 5,18–23; 31,10 kk.; Sir 40,32). – Az ÓSz-ben a ~ poligám (pl. Ter 4,19–25). A MTörv 21,15 a 2 feleséget magától értetődő dologként említi. A feleségek száma attól függött, hogy a férfi mennyire volt jómódú. A gazdagoknak, amilyen a → király volt, sok feleségük volt (2Sám 5,13; 1Kir 11,1–8; de: MTörv 17,17). A későbbi időből

vannak adatok arra, hogy az egynejűséget (monogámia) tökéletesebbnek tartották a többnejűségnél (poligámia). Maga a Ter 2,24 is erre utal, így is értelmezték (Tób 8,6 kk.; 7,12). A próf.-k a Jahve és Izr. közti viszonyt a ~hoz hasonlították, s ez eleve egynejűséget tételez föl (Oz 2,18–23; Jer 2,2; 3,7; Ez 16,8; Iz 50,1; 54,5; 62,5). A → főpapak csak egy felesége lehetett. A Zsolt 127,3 kk.; Péld 5,15–18; 12,4; 18,22; 19,14; 31,10–31 gyakorlatilag monogám ~ra utal. Jézus korában a poligámia már csaknem teljesen háttérbe szorult. – Az, hogy az izr.-k tartózkodtak volna a ~tól, nem mutatható ki egyértelműen. Bír 11,37 kk.: Jiftach lánya elsíratta szüzeségét (értsd: hogy apja fogadalma miatt nem léphetett ~ra). A későbbi időben dicséretben részesült az az özvegy, aki nem ment másodszor férjhez (Jud 16,22). A ~ elvetése (pl. az → esszénusok körében, akiknek csak egy kis része tartotta a ~ot megengedhetőnek) nem annyira tisztaságra törekvésből eredt, inkább a ~gal kapcsolatban eluralkodott pesszimizmussal magyarázható, a korszellemnek tulajdonítható, amely a különféle vallási közösségek aszkézisében is megnyilatkozott Izr.-ben is, de főleg Izr. határain kívül. – Az ÚSz-ben azt, hogy Jézus, miként Keresztelő János, nem lépett ~ra, aligha lehet az említett késő zsidó szekták aszkézisével összefüggésbe hozni, mert Jézus nem volt ~ellenes; ellenkezőleg, a ~ mellett foglalt állást. Ide vágó megnyilatkozásainak a Mt 19,3–12 a foglalata. Itt először is azt szögezte le Jézus, hogy eredetileg a ~ felbonthatatlan volt, a férfi és a nő egységén alapult; később ugyan lehetővé vált a törv.-es válás, de ez csak a szív keménységével magyarázható, s a házastársak alapvető egységét nem érinti (19,3–9). Ezen túlmenően Jézus elmélyítette a ~i erkölcsöt: nemcsak a más feleségével való egyesülést ítélte el, hanem a más feleségének megkívánását is (5,27 kk.). Végül az ev.-okban szerepelnek olyan helyzetek, amelyekben a ~kötés könnyelműségnek minősül, így pl. a vízözön idején, az Emberfia napján, az új → eónban, a feltámadás után (Lk 17,27; Mk 12,25), sőt terhet jelent, mert akadályozza az embert abban, hogy hivatását teljesítse → Isten országa szolgálatában (Lk 14,20). Az Isten országa érdekében némelyeknek önként le kell mondaniuk a ~ról (Mt 19,12.29; Lk 18,29). Nyilvánvaló, hogy Jézus magát is ezek közé sorolta. Az egy- és többnejűség kérdésében Jézus konkrétan nem nyilatkozott, de mivel a korai zsidóságban is egyre ritkábbá vált a többnejűség, magától értetődőnek látszik az ÚSz-ben az egynejűség. Erre vall az is, hogy az egyh. előjáróitól (→ püspök) és a → diakonusoktól az ősegyh. megkívánta, hogy ha feleségük meghal, ne nősüljenek meg újra (1Tim 3,2.12; Tit 1,6). – Miként Jézus, Pál ap. is egyértelműen elítélte a válást (1Kor 7,10–16), mégpedig az Úr szavára hivatkozva. Még ha az egyik fél hitetlen volt is, akkor is csak a hitetlen házastárs kezdeményezésére tartotta megengedhetőnek, hogy elváljanak (7,15; vö. 1Pét 3,1 kk.). Pálnál szintén nem volt szó semmiféle pesszimizmusról a ~gal kapcsolatban, de azért nem volt a ~ kérdésében olyan elfogulatlan mint Jézus. Maga Pál sose nősült meg (1Kor 7,7.9.12.15 kk.), de a ~ot ajánlja (7,2.9). Ugyanígy az emberi gyöngeség az indítéka annak is, hogy azt ajánlja: a házastársak csak egy ideig tartózkodjanak egymástól (7,5). Lehetséges, hogy az ap. állásfoglalása azzal a küzdelemmel függ össze, amelyet a korintusiak erkölcstelenségei ellen folytatott. Másfelől viszont az Úr közeli eljövetelebe vetett hitére vezethető vissza (vö. 7,26.28 kk., 31). Pál számára a ~ is, a szüzesség is a Lélek ajándéka (7,7). Pál mindenekelőtt azzal mélyítette el a ~i erkölcsöt, hogy a keresztény → szeretetre (agapé, nem erosz) alapozta (Kol 3,18 kk.; Ef 5,25–33; vö. 1Pét 3,1–7), a férfi és a nő ~i kapcsolatát pedig Krisztusnak és az Egyh.-nak misztikus egységével hasonlította össze, a keresztény ~ban élő férfi és nő kapcsolatában azt a viszonyt jelölve meg mérvadóknak, amely Krisztus és az Egyh. között áll fenn: „nagy titok (misztérium) ez, én Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatom” (Ef 5,31 kk.). Innen érthető: az asszony engedelmeskedjék férjének, mert ahogy az Egyh. alá van vetve Krisztusnak, úgy az asszony is férjének (5,22–24), s viszont: a férfiak úgy szeressék feleségüket, mint Krisztus szerette az Egyh.-at, magát föláldozva érte (5,25). A Zsid csupán egy figyelmeztetést tartalmaz: a ~ot mindenki tartsa tiszteletben, a házasság legyen tiszta (Zsid 13,4). A pasztorális levelekben különféle gyakorlati tanácsok találhatók (1Tim 3,2; 4,3; 5,9–16; Tit 1,6); valamint utalás a tévtanítók egy tételére a ~ot illetően (1Tim 4,3: „tiltják a házasságkötést és bizonyos ételek fogyasztását...”). A Jel 14,4-ből nem kell ~ ellen irányuló következtetést levonni.

házassági akadályok: A régi időkben valójában alig voltak ~ Izr.-ben; a féltestvérek (Ter 20,12; 2Sám 13,11 kk.) v. a nagybátya és unokahúga (Ter 11,29) közti házasságnak sem volt akadály, és nem is ütköztek meg

rajta. A későbbi törv. tiltotta a házasságot a vérrokonok közt fel- és lemenő ágon, az első oldalágon (Lev 18,7 kk.; 20,11; MTörv 23,1; vö. Ter 35,22; 2Sám 16,21 kk.; 1Kir 2,21), továbbá a fél-, ill. a mostohatestvérek között (Ez 22,11; Lev 18,9; vö. Ter 20,12; 2Sám 13,11 kk.) és még néhány más rokon között (Lev 18,6.9–18; 20,12.14.19–21; vö. Ez 22,10 kk.), → sógorházasság. – Eredetileg a más néphez tartozó nővel kötött házasság sem keltett megütközést (Ter 41,45: József Egyiptomban; Szám 12,1: Mózes kusita feleségét maga Jahve védi: Rut 1,4: Elimelek fiai; 2Sám 3,3: Dávid; továbbá: Bír 14,1 kk.; 2Sám 11,3). A kánaáni bálványimádás elleni harcban azonban a nép felelős vezetői úgy látták, hogy az idegen asszonyok rossz hatással vannak vallási téren a férfiakra, ezért a későbbi törv. már tiltotta a kánaáni nőkkel való házasságot (Bír 3,5 kk.; MTörv 7,1–4; 1Kir 11,1 kk.; 16,31), de ha vallási szempontból nem látszott károsnak, akkor nem volt akadálya az idegen nő elvételének sem (MTörv 20,14; 21,10 kk.). A fogság után a hazatért férfiak alig találtak tiszta zsidó nőt, annyira összekeveredett a lakosság a kánaániakkal; így a „vegyes” házasságok aránya annyira megnőtt, hogy Ezdrás kénytelen volt erőszakhoz folyamodni (Ezd 9,1–15; Neh 13,23–30; vö. Mal 2,11). Indítékul azonban nem tisztán vallási szempontok szolgáltak, hanem a szt. népnek a más népekkel való keveredéstől való féltése is közrejátszott (vö. Ezd 9,2). – Az ÚSz-ben tovább érvényesült az ósz-i felfogás; kifejezetten nem esik benne szó ~ról.

házasságtörés: Bár az ÓSz-ben a házasságot nem tekintették sem vallási, sem társadalmi szempontból intézménynek, a hagyomány is, a törv. is védte, s a ~ botránynak minősült (→ erkölcstelenség). A férfinak több „szabadsága” volt, mint a nőnek. A férfi esetében csak a más feleségével v. egy eljegyzett nővel való nemi érintkezés számított ~nek (Kiv 20,17 = MTörv 5,21; Lev 20,10; MTörv 22,22.23–27), de ha egyedülálló nővel v. rabszolganővel került nemi kapcsolatba, azt nem tekintették ~nek (vö. 22,28). Ezen túlmenően: a ~sel gyanúsított férfit soha nem vetették alá olyan próbatételnek (→ féltékenységi áldozat), mint az asszonyt (Szám 5,11 kk.). A házasságtörőket megkövezték, a férfit éppúgy mint a férjes asszonyt (MTörv 22,22; vö. Ez 16,40; Jn 8,5); ugyanígy azt a nőt is, akit a városon belül erőszakolt meg férfi (MTörv 22,23 kk.: „nem kiáltott segítségért”); azt ellenben, akit a városon kívül, a határban erőszakoltak meg, nem tekintették bűnösnek (22,25 kk.: „hiába is kiáltozott volna”). Aki egy lányt elcsábított, köteles volt az apának kártérítést fizetni, a jegyajándékot megadni, s el kellett a lányt vennie (többnejűség) úgy, hogy többé el se válhatott tőle (Kiv 22,15 kk.; MTörv 22,28 kk.). A ~t megcsonkítással (Ez 23,25) és elégetéssel (Ter 38,24; Lev 21,9) is büntethették. Mindamellett: a ~ elég gyakori volt. A bölcsességi kv.-ek gyakran intenek a más asszonyától, a rossz nőtől való óvakodásra (Péld 2,16–19; vö. Mal 2,14; Péld 5,15–20; 6,24–35; 7,5–27; 23,27 kk.; 30,20); Sir 23,22–27 a házasságtörő asszony bűnének leírása. Oz, Jer és Ez Jahvének és népének viszonyát úgy mutatják be mint házasságot (→ szövetség), s Izr. eltévelyedését, idegen istenekhez pártolását ~nek minősítik (Oz 2,4 kk.; 3,1; Jer 3,8 kk.; 5,7; 9,1; 13,26 kk.; Ez 16; 23). – Az ÚSz idézi a 6. parancsot (Mt 5,27; 19,18; Mk 10,19; Lk 18,20; Róm 13,9; Jak 2,11). Már a → Tízparancsolat is tiltotta más feleségének elkívánását (Kiv 20,17; MTörv 5,21). Hasonlóképpen Jézus a → kívánságot is éppúgy elítélte, mint magát a tettet (Mt 5,28), de az a szigor, amellyel a ~t elítélte (vö. Mk 10,11 kk.), irgalommal párosult benne (Jn 8,2–11: „Menj, de többé ne vétkezzél!”). – Pálnál a ~ nem pusztán polgárjogi kérdés (Róm 7,3), sokkal inkább szembeszegülés Isten akaratával (13,9; 1Kor 6,18 kk.; 1Tesz 4,3 kk.). Ezért a házasságtörőknek nem lesz részük → Isten országában (1Kor 6,9; ugyanígy: Zsid 13,4; vö. 2Pét 2,14). – Átvitt értelemben, Oz, Jer és Ez szóhasználatával összhangban a házasságtörők Jézus hitetlen kortársai (Mt 12,39; 16,4; Mk 8,38), a világ barátai (Jak 4,4) és a tévtanítók (Jel 2,2).

hazugság, hamisság: Úgy látszik, gyakori volt (Jób 31,5; Zsolt 116,11), és félelmet keltett (31,19; 35,19; Péld 26,22 kk.). Számos állandósult szókapcsolatban is találkozunk vele. 1Kir 22,22: a ~ lelke; Jer 23,32: a prof.-k hazug álmái; Kiv 23,6: a szegény igazának elcsavarása; 20,16: hamis tanúságtevés; Zsolt 109,2: hazug nyelv; Péld 12,22: hazug ajak; Jer 8,8: hazug íróvessző; Zsolt 26,4; Sir 15,8: álnok, hazug emberek. Péld 12,17: „Az igazat adja tovább, aki megmondja, mi hogy volt, a hamis tanú meg csak a hamisságot.” – A ~on nem annyira azt értették, hogy a szó nem fedi a gondolatot, inkább a szó üres, tartalmatlan, 'semmi' voltára gondoltak

(Jób 35,13: hiú kiáltás). A bálványok is 'semmi'-k, ezért hazugok (Ám 2,4). Aki van, annak Jahve a neve; vele szemben a pogányok csak ~ot örökölték őseiktől: hiábavaló bálványokat, akik nem tudnak segíteni; az az isten, akit az ember alkothat magának, nem isten; Jahvét nem az ember alkotta, Ő nem ~ (Jer 16,19 kk), nem is hazudik (Zsolt 89,36). Az Ő szemében a ~ iszonyat, utálat (Péld 12,22). Törv.-e is tiltja a ~ot (Kiv 20,16; Lev 19,11–12). Az igaz szemében a ~ szégyenfolt (Péld 20,24); a hazug száj a lélek halálát okozza (Bölcs 1,11). Aki Istentől elpártol, az a ~ fajzata (Iz 57,4). Kumránban is előtérben állt az igazság és a ~ ellentétpárja (1QH 14,14). – Az ÚSz-ben a Sátán a ~ atyja (Jn 8,44). Jézusnak „az igen igen, a nem nem” (Mt 5,37). Ef 4,25: a ~gal szakítani kell.

Héber, Éber (héb. 'társ, barát, pajtás'? v. 'másvilági'?): 2 férfi neve az ÓSz-ben. – 1. Joktan (Ter 10,24–30; 1Krón 1,18) és Peleg (Ter 11,14–17; 1Krón 1,25) apja. Joktántól származtak az arab törzsek, Pelegtől az arákok és a héb.-ek. A Szám 24,24: Asszur mellett ~ Mezopotámiát, a héb.-ek őshazáját jelenti. ~ Jézus családfájában is szerepel (Lk 3,35). – 2. Kenita férfi, aki nemzetségével Kedes közelében ütötte fel a sátrát, s felesége → Jael ölte meg Sziszzerát (Bír 4,11.17.21; 5,24–30).

héberék: A héb. ÓSz-ben csak bizonyos esetekben van szó ~ról. Így József és Mózes tört.-ében az egyiptomiak nevezik ~nek Izr. fiait (Ter 39,14.17; 41,12; Kiv 1,16; 2,6) v. elvétele a szentíró is (Ter 43,32; Kiv 1,15; 2,11.13). Amikor Izr. fiai egyiptomiakkal beszélnek, szintén ~nek nevezik magukat (Ter 40,15; Kiv 1,19; 2,7; 3,18; 5,3; 7,16; 9,1.13). A filiszteusokkal folytatott háborúk leírásában ismét úgy szerepelnek Izr. fiai mint ~ (1Sám 4,6.9; 13,3.19; 14,11; 29,3), sőt egy-két alkalommal maga a szerző is ~nek mondja őket (13,3; 14,21). A törv.-ben külön rendelkezés vonatkozik a héb. rabszolgákra (Kiv 21,2–6; MTörv 15,12; Jer 34,9). A Ter 14,13: Ábrahám a héber. Jónás próf. a hajósoknak így felelt: Héber vagyok (Jón 1,9). Figyelmet érdemel, hogy az ÓSz-ben (Sir Előszó 22 kivételével) nem szerepel a → héber nyelv, csak Kánaán nyelve (Iz 19,18) v. Júda nyelve, a zsidó nyelv (2Kir 18,26; Neh 13,24). – A LXX-ban és a rabbinista irodalomban a „~” megtisztelő megnevezésnek tekinthető, csak ünnepélyes alkalommal használatos (Jud 10,12; 12,11; 14,18; 2Mak 7,31; 11,13; 15,37). – Az ÚSz-ben a Palesztinában élő zsidó szülőktől származó zsidók szerepelnek ~ként, szemben a sórványban születettekkel, az ún. → hellenistákkal (ApCsel 6,1; 2Kor 11,22; Fil 3,5). – A Biblia egy bizonyos Ébertől/Hébertől származtatja a ~et (Ter 11,14–26), aki Szem leszármazottja volt (10,21). Héber és Ábrahám közé 5 nemzedék esett. Ez a származástan arra enged következtetni, hogy a ~ elnevezés nem pusztán a választott néphez való tartozásra utal, hanem annál többet jelent. Ezért a hettita és akkád szövegekben szereplő hapirukkal akarták őket azonosítani, amely az egyiptomi szövegekből ismert apirukkal és az ugariti szövegekben található pml-el azonos. Ezek az apiruk Mezopotámia D-i részétől Egyiptomig fordulnak elő, de a hely, amelyet elfoglalnak, nagyon különböző, és úgy látszik attól függ, hogy az adott vidéken milyen erős a hatalom. Először egy olyan szövegben bukkannak fel, amely a 3. Ur-i dinasztia korából való (Kr. e. 2000). Kr. e. 18. sz.: Larsza királyainak, Varad-Szinnek és Rim-Szinnek a zsoldosai. Hammurápinak is voltak hapiruk a szolgálatában. A mari szövegek szerint ugyanabban az időben Mezopotámia É-i részén ellenséges hordaként fenyegették a városokat. Az → amarnai levelek és I. Szeti besani kis sztéléje szerint a Kr. e. 14. sz.-ban a hapiruk Szíria és Palesztina számára állandó veszedelmet jelentettek, egyfelől betöréseikkel, másfelől azzal, hogy támogatták a városállamok fejlődését a törv.-es hatalommal szemben, ill. a szomszédos államokkal folytatott harcokban. II. Amenophisz egy sztéléje alapján feltehető, hogy a Kr. e. 15. sz.-ban is hasonló lehetett a helyzet: II. Amenophisz egy palesztinai portyáról 3600 apirut hozott zsákmányként magával. Egy II. Ramszesz korából fennmaradt papiruszban, amely Joppe bevételéről tudósít, szintén szerepelnek a portyázást, rablást kedvelő apiruk. A Tigristől K-re eső Nuziban talált, ugyanabból a sz.-ból való agyagtáblákon az áll az apirukról, hogy szívesen eladták magukat rabszolgának. A nuzi agyagtáblákon szereplő személyek közül sokaknak van ugyan szemita nevük, de a többféleképpen megadott származási helyek, valamint a szintén gyakori hurrita, akkád és amorita nevek alapján különféle népekhez való tartozásra lehet következtetni. A Kr. e. 15. sz. végén Alalah királyának fia, Idrimi hazája elhagyására kényszerülve a hapiruknál keresett menedéket Palesztina É-i részén. Egy Ugaritból való,

földrajzi neveket tartalmazó listán szerepel egy város, amely a hapirukról kapta a nevét. Kisáziában már a Kr. e. 19. sz.-ban előfordulnak hadifogolyként. I. Hattusili (Kr. e. 1660) v. I. Mursili (Kr. e. 1560) szövetséget kötött velük. Kr. e. 14. és 15. sz.-i hettita szövegekben szerepelnek hapiru csoportok, amelyek feltehetően zsoldosokként szolgáltak; békekötések alkalmával a szerződések tanúsága szerint más istenek mellett a hapiruk isteneit is szólították. Nevük helyesírásából kikövetkeztethetően Egyiptomban a Kr. e. 15–12. sz.-ban idegenként éltek hapiruk, s csoportokban, felügyelőnek alárendelve kellett dolgozniuk; a II. Ramszesz idejéből való 2 leideni papirusz szerint követ hordtak; az ún. Harris-papiruszban az áll, hogy III. Ramszesz a héliopoliszi templomnak ajándékozott egy hapirut; egy III. Tuthmószisz korából való thébai sírkamra falán egy hapiru szólót présel; azon a listán, amely azoknak a munkásoknak a nevét tartalmazza, akiket IV. Ramszesz uralkodása 3. évében a hammanati kőbányába útnak indítottak, 800 hapiru is található. Az asszír és újasszír szövegekben viszont nem szerepelnek a hapiruk. A ~ és a hapiruk közt tehát megállapíthatók bizonyos érintkezési pontok: 1. Mindenütt, ahol a Bibliában ~ szerepelnek, a profán forrásokban hapiruk fordulnak elő. Igaz, hapirukkal sokkal nagyobb területen és sokkal hosszabb ideig lehet találkozni, de az összhangban áll a Ter 11,14–26-tal. – 2. A ~, miként a hapiruk is, idegenek azon a területen, ahol felbukkannak. – 3. Jóllehet a páttriárkák tört.-e az amarnai levelek stb. hapirukról szóló tudósításaival szemben békés magatartásról tanúskodik, a portyázástól a ~ sem idegenkedtek (14,13 kk., 34). – 4. Miként a hapiruk, a ~ is készséggel szolgáltak idegen urakat (1Sám 14,21; 29,2). – 5. A ~ egyiptomi helyzete sok tekintetben hasonlított a hapirukéhoz (Kiv 1,11.14; 2,11); mind a ~, mind a hapiruk Alsó-Egyiptomban éltek. – A ~ nevének hangalakja, ill. írásmódja nem tér el annyira a hapirukétól (= habiru/apiru/prm), hogy fel ne lehetne tenni: Ábrahám és utódai a hapiruk közé tartoztak. Ez nem jelenti azt, hogy pl. az amarnai levelekben szereplő apiruk azonosíthatók az izr.-kal; a ~ csak egy csoportja lehetett az apiruknak. Mivel Ábrahám az Eufráteszen túlról vándorolt Palesztinába, bizonyosra vehető, hogy a zsidók a héber nevet összefüggésbe hozták az abar 'átvonulni, átköltözni' tővel és 'túlról való'-nak értelmezték; erre vall a Ter 14,13 gör. fordítása is: paratész 'a másik oldalról való'. De ha a ~ azonosak is a hapirukkal, etimológiai vonatkozásban eltérnek a vélemények: a 'köt' értelmű hbr tőből való eredeztetés, amely szerint a ~ 'szövetségesek'-nek tekinthetők, nem állta meg a helyét; az eredeti alak pr v. br lehetett (tehát h nélkül). R. de Langhe a 'homok, por' jelentésű hafar szóval hozta kapcsolatba az apiru nevet, s a ~et olyan embereknek tekintette, akik a pusztából, a sivatagból érkeztek. Azzal is lehet számolni, hogy a szó nem szemita (pl. hurrita) eredetű. Csaknem általánosan elfogadott az a nézet, hogy az apiru név nem gentilicum, hanem appellativum. Egy babilóniai forrás a SA.GAZ-t (= apiru gyakran előforduló ideografikus írásmódja) egyszerűen 'rablóbandá'-nak (habatu) mondja, de ez nem tekinthető a név fordításának, inkább utalás a hapiruk viselkedésére. A. Alt és G. von Rad szerint az apiru szó jogi fogalmat jelöl, és azokra vonatkozik, akik magukat valamilyen okból eladták rabszolgának. B. Landsberger és J. de Koning 'hontalan'-ként értelmezik a nevet, de M. Noth jogosan hivatkozik arra, hogy már akkor ~ voltak, mielőtt rabszolgák v. zsoldosok lettek, ő tehát az apirukat nomádoknak tekinti, akik behatoltak már letelepedett népek/népcsoportok területére, és ott is maradtak egy ideig anélkül, hogy saját birtokuk lett volna. W. F. Albright a Kr. e. 19. sz.-ban Mezopotámiából a Sínai-félsziget, ill. Egyiptom felé tartó szamárkaravánok hajtóit, ill. tulajdonosait látja az apirukban, de minthogy a név az egyiptomi, kánaáni, ugariti, hettita és akkád szövegekben csaknem azonos alakban szerepel, ez a feltevés nem valószínűsíthető (az efféle minősítő megnevezések gyakran változnak). Másfelől: annak a területnek a nagysága, ahol hapiruk éltek, valamint a konkrét tényként számba vehető személynevek nem teszik lehetővé, hogy egyetlen népnek tekintsük őket. Így nem marad más hátra, mint hogy az apirut népnévnek tekintsük, amely eredetileg csak egy népcsoportra vonatkozott, de később az életmód hasonlósága alapján más népcsoportokra is átment, függetlenül ezek hovatarozásától, ahogy a szaracénok esetében is történt.

héber költészet: I. A ~ lényege. A költészet a művészetek egyik ágaként, alkotómunkaként (gör. poiesisz, héb. maasaj; vö. Zsolt 45,2) a köznapitól eltérő, emelkedett nyelven törekszik szólni olyan valamiről, ami szép. A Sir 44,5 tanúsítja: az ÓSz költői tisztában voltak azzal, hogy különleges követelményeknek kell megfelelniük,

s ez nemegyszer fáradságos munkába, sok próbálkozásba került. De, hogy pontosan mik voltak azok a követelmények, amelyeknek eleget kellett tenni, azt nem őrizte meg számunkra a hagyomány, ezért e téren csak a rokon irodalmaknak és magának a ~nek az elemzésére támaszkodhatunk. Az azonban világos, hogy az ósz-i költészetben a ritmusnak és a képes nyelvhasználatnak igen fontos szerepe volt. – 1. A költőt vsz. kötötte a tárgya által megszabott hagyományos műszóhasználat. Innen érthető sok költői alkotás archaizáló jellege, továbbá a számos párhuzam a nem bibliai ősi K-i, főleg ugariti irodalmi emlékekkel. Ez utóbbiakban szerepel El (az Isten) fiainak tanácsa (vö. Zsolt 29,1; 82,1; 89,7), a hegy É-on (vö. 48,3), az 'eljon' (= magasságbeli, fölséges) díszítő jelző (vö. 7,18; 18,14; 78,35.56 stb.), valamint a felhőkön járó (vö. pl. 68,5: a héb.-ben), a leviatán (74,14; 104,26; Iz 27,1) és számos állandósult szókapcsolat. Szembeötlő az arám nyelvi sajátosságok nagy száma. A névelők, névmások és kötőszók többször hiányoznak, gyakori a kiazmus, az anafora, a fokozás (klimax), a hiperbola és a megszemélyesítés, de főleg a képek sokasága és változatossága jellemzi ezt a költészetet. – 2. Először R. Lowth mutatott rá a ~ fő sajátosságára (De sacra poesi Hebraeorum, 1753): ugyanannak a gondolatnak 2-szer v. 3-szor való megisméltése más-más szavakkal, fordulatokkal; ez a Lowth által parallelismus membrorumnak nevezett jellegzetessége a ~nek egyfelől a szemita gondolkodásmódnak egyik sajátosságában, a gondolatnak körkörös (koncentrikus) formában való kifejtésére törekvésben gyökerezik, másfelől viszont ezeknek a népeknek dinamikus érzelmvilágára, lelkesedésük hullámzó formában való megnyilatkozására vezethető vissza. Ez a paralelizmus, amely az akkád, a föníciai, az ugariti és az egyiptomi költészetet is jellemzi, a ~ben érte el tetőfokát. Ezen a paralelizmuson v. gondolatritmuson nem egyszerűen azt a stilisztikai alakzatot kell érteni, amely rokon értelmű szavak harmonikus kapcsolatán alapszik, s amellyel nemcsak verses művekben, hanem prózában is ismételtlen találkozunk (pl. Jób 1,1.8; 2,3), hanem olyan egymás után következő értelmi egységek tartalmi és formai hasonlóságát, amelyek rendszerint 2–4 szóból állnak és ugyanazt a gondolatot fejezik ki; 2 v. 3 párhuzamos gondolat (sztychosz v. kola) alkot egy verset (a tagok számától függően: disztichon v. bikolon, ill. trisztichon v. trikolon). A héb. versnek ez a szerkezete a magyarázat arra, hogy az ÓSz-ben miért szerepel a vers masalként (hasonlatként). Ugyanakkor kézenfekvő az is, hogy a ~ben a tartalom és a forma összhangban van egymással, és hogy a gondolat kibontakozása szorosán összefonódik egy vers felépítésével. – A paralelizmusnak több fajtáját különböztetik meg: – a) szinonimikus paralelizmus, amikor a 2. kolában ugyanazon gondolat rokon értelmű szavakkal kifejezve ismétlődik (pl. Zsolt 2,3; 51,4; Iz 44,22); – b) ezzel rokon, de kevésbé gyakori a koordináló paralelizmus, amikor különféle, de tárgyi szempontból ugyanolyan értékű gondolat szolgálja ugyanazt a mondanivalót (pl. Zsolt 9,16); – c) ellentétes (antitézist képviselő) paralelizmus esetében megerősíti v. fokozza a 2. kola az előzményt egy erre alkalmas ellentéttel, szembeállítással (pl. 1,6; 20,8); a paralelizmusnak ez a fajtája aránylag fiatal; – d) szintetikus v. kiegészítő paralelizmus esetében a párhuzamos kolák különféle, de mégis egymással összhangban álló nézőpontját tükrözik ugyanannak a gondolatnak, amely csak ezeknek a részeknek az összekapcsolódása révén fejeződik ki teljes egészében (pl. 9,8; 27,1.5 kk.); – e) fokozatos (klimatikus) paralelizmus esetében ua. a gondolat egyre fokozódó formában ismétlődik (pl. 29,1 kk., 4 kk.; 67,4.6); a Bibliában és az ugariti szövegekben ez a fajta paralelizmus főleg számokkal kapcsolatban gyakori, amelyek esetében a 2. elem egy egységgel több mint az 1. (Ám 1,3.6.9.13; 2,1.4.6; Iz 17,6; Zsolt 62,12 kk.; Jób 5,19; 40,5; Péld 30,15.18.21.29; Préd 11,2); → szám. Ezek a belső tartalmi paralelizmusokon kívül, amelyek egyetlen vers szerkezetét érintik, Th. H. Robinsonnal megkülönböztethetjük még a külső paralelizmust is, amely 2 v. több egymást követő vers között figyelhető meg (pl. Jób 4,3 kk.; Zsolt 35,26; Iz 1,10.18; 38,12; 52,2). – 3. A rímnek és az asszonáncnak szinte semmi szerepe nincs a ~ben; főleg névmási végződésekre korlátozódik (Zsolt 2,3.5 kk.; 54,3 kk., 6.9; 110,1; 123,4 kk. stb.; vö. az alliterációval: Ter 9,6; Péld 13,3 stb.). – 4. A ritmikusság már csak azért is fontos vonása kellett, hogy legyen a ~nek, mert sokszor zenekísérettel énekelték is a verseket, de míg az egyiptomi és az akkád mértéket elég nagy biztonsággal meg lehetett állapítani (az akkád irodalomban gyakran grafikailag is feltüntették a metrumot), a Biblia metrumát nem sikerült kellően meghatározni. Elvben meg lett volna a

lehetősége annak, hogy a ritmika rendszerét magából a Bibliából (értsd: a Biblia verses részeiből) kikövetkeztessék, de a szövegromlás nagyon megnehezítette ezt a munkát sok vers megrövidült, csonka lett, mások hosszabbá váltak, megváltoztak a szavak; ugyanígy nagy nehézséget jelentett az is, hogy az eredeti héb. kiejtést nem ismerjük teljes bizonyossággal. A korai középkor elején a → maszoréták megállapították ugyan a kiejtést, de csak a kultikus nyelvét, amely a zsinagógai bibliaolvasásnak köszönhette fennmaradását, s amelyet a nép alig v. egyáltalán nem értett. A kumráni kéziratokból mintha arra lehetne következtetni, hogy a maszoréta kiejtés előtt az utolsó előtti szótagra esett a hangsúly, ha ez hosszú volt, maga a szó pedig el volt látva afformatívákkal v. szuffixumokkal; minden más esetben hátulról a 3. szótagot hangsúlyozták. Egyik szkolionjában (Zsolt 118,1: LXX) Origenész azt írja, hogy 2 ütem egy metrikai egységet alkot, és hogy a metrumot a hangsúlyos szótagok száma határozza meg. Josephus Flavius és az egyházatyák erre építették a klaszszikus költészetre vonatkozó szabályaikat. Mindazáltal teljesen lehetetlen a gör. időmértéket (quantitatív metrumot) a héb. vers felépítésével összeegyeztetni. Ezért napjainkban a szóhangsúlyból és a szótagok számából indulnak ki. – Már J. Ley azt tette meg elvének (1875), hogy ~nek a grammatikai szóhangsúly az alapja. Ezt építette tovább E. Sievers: a szó- és az értelmi hangsúly szolgál mértékül a versritmushoz, úgyhogy a metrikai iktusz és a szóhangsúly rendszerint egybeesik. Jóllehet ebből az következik, hogy a ~ben a versláb egy hangsúlyos szótagon kívül több, közelebről meg nem határozott számú (0–5) hangsúlytalan szótagból is állhat, mégis megfigyelhető 2 hangsúlyos szótagnak a természeteszerű kedvelése. Mivel a maszoréta kiejtés szerint a szóhangsúly legtöbbször az utolsó szótagon van, a vers jambikus v. anapesztuszi ritmust kap. Ha a héb. verset e rendszernek megfelelően olvassuk (skandáljuk), kiderül, hogy néhány meghatározott ritmikai képlet szerint van felépítve. A leggyakoribb versmérték két ütemből áll, ezekre egyenként 3 hangsúly esik, tehát: 3+3. Ezenkívül még más képletekkel is találkozunk: 3+2, (→ halottsiratás), 2+2, 4+3, 2+2+2, 3+3+2, 3+3+3. – Bickell, G. Hölscher és S. Mowinckel ezzel szemben úgy vélik, hogy a ~ben éppen úgy, mint a szír költészetben a ritmus egy (v. két) hangsúlytalan és egy hangsúlyos szótag szabályos váltakozásán alapszik. Ezt a feltevést támogatja a maszorétáknak a hangsúly egyenletes elosztására irányuló törekvése. A kinah vers sémája tehát, amelynek a skandálása erre az elvre épül: 4+3. Általában a többi képlet is eggyel több egységgel számol, mint amennyit E. Sievers rendszere feltételez. Annyi bizonyos, hogy a versek, amelyek hangsúly szerint skandálva eltérő ritmikai képletet mutatnak, ebben a rendszerben nemegyszer egységes kategóriába tartozónak mutatkoznak (pl. Zsolt 121 és 127: hangsúlyozva 3+3, 3+2, 2+2+2, de így 4+3). – St. Segert megpróbálta kimutatni mindkét rendszer érvényesülését. A régebbi versekben a verslábak egybeestek a szavakkal, úgyhogy a szóhangsúly alkotta a versmérték alapját; a későbbi versekben (pl. Zsolt, Siral, Jób, Sir) azonban a szótagokat számolták. – T. Piatti és G. Fohrer elvetik azt a nézetet, hogy a héb. vers 2 v. 3 ütemből áll, mert egy ütem teljes egységet alkot, ha pedig más ütemekkel kapcsolódik össze, akkor versszak (strófa) keletkezik. Ahol más magyarázók 3+2, 3+3 képlettel számolnak, ők 3233-at írnak. – 5. Kérdéses, hogy vajon a ~ ismerte-e a versszakot úgy, mint a költemény ritmikailag összetartozó, egymáshoz igazodó 2 v. több verssorból álló részét, jóllehet egészen megfelelné a zenei jellegnek, ahol dallam és strófa szinte feltételezi egymást. A tágabb értelemben vett versszakot, amelynek terjedelmét elsősorban a tartalom szabja meg, csaknem általánosan elismerik. Némely zsoltár refrénje erre egyértelműen utal (Zsolt 42; 43; 46; 49; 67; 80; 107 stb.), ugyanígy néhány → ábécé-ének is tanúsítja, ahol az ábécé minden betűjével ugyanannyi verssorból álló egység kezdődik (pl. 2: Siral 4; 3: Siral 1; 8: Zsolt 119). Mintha a → szela megjegyzés némely zsoltárban szintén a versszakokra vonatkozna, bár az így elkülönített egységek vsz. egynél több versszakot öleltek fel az esetek többségében. Ha a tartalmat vesszük alapul, akkor az derül ki, hogy a páros volt a leggyakoribb versszak; ezenkívül főleg tanító költeményekben a triáda, a háromsoros. – II. Műfajok. Izr.-ben a vallás az egész életet átfogta és áthattotta. Ennek következtében a szentírók egyrészt az emberi élet egészét tartották szem előtt, másrészt az isteni üzenet átadásakor különféle műfajokkal éltek és sok formát használtak. Mégis, az ÓSz-ben mint olyan írások gyűjteményében, amelyek vallási és erkölcsi téren irányt szabtak, nem szerepel minden műfaj egyenlő mértékben, sőt vannak olyan műfajok is, amelyek bár egyébként ismertek voltak Izr.-ben, hiányoznak belőle.

Az ÓSz költészete, amely a nép életében gyökerezik és a nép szükségleteihez igazodik, rendeltetésének megfelelően közösségi jellegű és jelentős részében valódi népköltészet; ugyanakkor az egyéni érzelmeket, meg tapasztalásokat megszólaltató műfajok sem hiányoznak belőle, lásd pl. Jeremiás ún. „vallomásai”-t (Confessiones; Jer 11,18–12,6; 15,10–21; 17,12–18; 18,18–23; 20,7–18). – 1. Epikus költészet. Az akkád és az ugariti irodalomtól eltérően, ahol nagy eposzokkal és számos mítosszal találkozunk, a Bibliában az epika csak szerényebb szerepet játszik. Igaz, sok elbeszélés erősen epikus színezetű, de valójában az epika csak néhány műfajra korlátozódik, mint a mese, az allegória (Zsolt 80,9–17; Ez 17,3–10.22–24; 19,2–14; 31,3–9.12–14 stb.), a parabola (pl. 2Sám 12,1–4; Iz 5,1–7) és a tanító költemény (Zsolt 105). Jóllehet Izr.-ben a következetes monoteizmus miatt a → mítoszok műfajának nem volt helye, s ez a műfaj in propria forma teljesen hiányzik is az ÓSz-ből, mégis Izr. nemcsak ismerte a palesztinai kánaániak és a szomszédos népek vallási fogalmait és elképzeléseit, hanem a többistenhittel kapcsolatos elemeket kiiktatva fel is használta őket. Erre vall a teremtéstört.-ben a tehóm fogalma (Ter 1,2; vö. az akkád tiamattal), továbbá → Rahab (Zsolt 89,11; Jób 26,12; Iz 51,9), → leviatán (Zsolt 74,14; 104,26; Jób 3,8; Iz 27,1), valamint az óriások említése → Isten fiaival kapcsolatban (Ter 6,1–4), ill. → Tammuz (Ez 8,14); vö. még Iz 14,12–15; Ez 28,12–14. – 2. Orákulum-költészet. Külön műfajt képviselnek az ÓSz-ben az istenség ritmikus felépítésű közlései. Ezek lehetnek válaszok olyanoknak, akik valamely konkrét helyzetben felkerestek egy szentélyt és ott segítségért folyamodtak (Ter 25,23; vö. Zsolt 73,17; Jer 15,19 kk.); de eredhetnek efféle közlések az Isten szabad elhatározásából is, aki ilyen módon ad a teremtménynek eligazítást az életére vonatkozóan (Ter 16,11 kk.; Zsolt 2,7 kk.; 110,1.4; Iz 6,9 kk.; Jer 1,4.7 kk., 9 kk. stb.) v. pedig kinyilatkoztatást saját lényét illetően (Kiv 33,19). A Zsolt 15; 24,3–5; Iz 33,14–16 olyan formulát képvisel, amelyben a pap a Tóra segítségével elmagyarázta, mire kell az embernek ügyelnie, ha Isten tetszésére akar élni; vö. Mik 6,6–8. Ebbe a műfajba tartoznak a személyekre, törzsekre és népekre vonatkozó, különféle átkok és áldások is (Ter 3,14–19; 9,25 kk.; 27,27–29; 48,15 kk., 20,49; Szám 23; MTörv 33 stb.). Kézenfekvő: ez a műfaj leginkább a próf.-k kv.-eire jellemző. A próf.-k jóvendölései rendszerint röviddek, de olykor hosszabbakkal is találkozunk. – 3. Lírai költészet. Hogy Izr. életében az → ének jelentős szerepet töltött be, azt a vallásos énekek nagy száma mellett világi tárgyú énekek különféle válfajai is tanúsítják, amelyek közül néhányat az ÓSz is megőrzött. Találkozunk benne munkadallal (Szám 21,17 kk.: kútének; Bír 9,27; 21,21; Iz 9,2; 16,10; Jer 48,33: aratási ének, szüreti dal), bordallal (Iz 22,13; Bölcs 2,1–9; vö. Iz 24,9), szerelmi dalokkal (Én; vö. Jer 16,9), utcai énekekkel (Iz 23,16; Sir 9,4), egy karddallal (Ter 4,23), egy harci dallal (Jer 46,3 kk., 9), győzelmi énekekkel (Szám 21,14 kk., 27–30; 1Sám 18,7; vö. Bír 11,34), ünnepi énekekkel (Ez 26,13; Jel 18,22 kk.), → siratóénekekkel, gúnydalokkal (Iz 14,4 kk.; 23,16; 37,22–29; Jer 38,22). A különféle vallásos énekekre nézve, amelyeket a Zsolt magában foglal: → zsoltár. Más vallásos énekek: Kiv 15,1–21; MTörv 32; Bír 5 stb. – 4. Tanító költészet. Mint Egyiptom, Edom és Arábia, úgy Izr. is mindig kedvelte az életbölcösségeket v. a természetből, ill. a mindennapi életből merített hétköznapi dolgok rövid, találó és egyszerűs mind talányos megfogalmazását. Ezen belül a legegyszerűbb műfajt a közmondás képviselte. A nép körében született, a nép ajkán élt tovább, ahogy ezt azok a szavak is tanúsítják, amelyek az ÓSz-ben gyakran bevezetik: Azért mondják (1Sám 19,24); Ezért keletkezett a szólásmondás (10,12; vö. 2Sám 5,8; Ez 12,22; 18,2). A közmondástól művészi voltak miatt megkülönböztetik a gondosan ritmizált mondásokat, amelyek a Péld, a Préd és a Sir zömét alkotják és a bölcsék, ill. az írástudók körében keletkeztek (vö. Iz 5,21; Jer 9,23; 18,18; Sir 38,24–39,11; Péld 22,17; 24,23; 25,1). Külön típust képvisel a számmondás és a találós kérdés (Bír 14,12–18; vö. 1Kir 10,1–3). A tanító költemény műfaját is művelték zsoltár formájában, elsősorban a papok, a leviták és az írástudók, akiknek a tanulás, vizsgálódás háza, az iskola is köszönhette létét (vö. Sir 51,23). Az alfabetikus zsoltárokon kívül azok a zsoltárok is ennek az iskolának tulajdoníthatók, amelyek a törv.-t úgy magasztalják mint a legfőbb bölcsességet (Zsolt 19; 119), ill. amelyek azt mutatják be, hogy az ember milyen módon lehet Isten tetszésére (15; 24; 32; 101), amelyek a jó és a rossz, az igaz és a bűnös eltérő sorsáról (1; 14; 52; 112) v. a bűnhődésről és a jutalomról szólnak (37; 49; 73), ill. Izr. tört.-ét tárják elénk tanulságul (105).

A tört.-i-tanító műfaj, amely tanulságot von le a múltból a jelen számára a Bölcs 10: építő jellegű képes beszédet teremtett, amely már nem áll messze a judaista irodalomban jellegzetes → haggadától; különleges változatnak számít az atyák dicsérete (Sir 44; 1Mak 2,51–61). A Jób, a Préd és a Bölcs egy-egy témát részletesen taglal. Jób dialógusokat foglal magában, de ezek az igaz szenvedését más-más szempontból elemezve egységet alkotnak. Ezzel szemben a Préd nem egyéb mint mondások gyűjteménye, amelyeket csak az köt össze, hogy mindig új hangnemben mutatják be a földi lét hiábavalóságát. – 5. Drámai költészet. Vita tárgya, hogy az ÓSz-ben vajon kimutathatók-e drámai részek. Az egyiptomi papiruszok és az ugariti agyagtáblák tartalmaznak olyan irodalmi összeállításokat, amelyeket rituális v. kultikus drámák szövegkv.-ének (libretto) lehet tekinteni. Az ilyen drámák, amelyek összevethetők a misztériumjátékokkal és az emberi társadalom és a természet fordulópontjaihoz kapcsolódnak, nemcsak azt árulják el az isteneket, természeti erőket és hasonlókát megszemélyesítő cselekvő személyek szavai és tettei révén, hogy milyen mély vallási meggyőződés húzódott meg ezek mögött az események mögött, hanem azt is tanúsítják, hogy mintegy „sacramentum”-nak tekintették őket, amelyektől az élet folyása, egész jó sorsuk függ. Az ún. mitikus és rituális iskola az egész ókori K liturgiájában központi helyet biztosított a rituális drámáknak; ezekben a drámákban a csúcspont valamelyik istenség halálának és feltámadásának a bemutatása (pl. Marduk istené a babilóniai újévi ünnepen). Az istenség szerepét maga a király játszotta. A. R. Johnson, G. Widengren, I. Engnell stb. megkísérelték kimutatni, hogy Izr. is ismerte ezeket a drámai műfajokat. Jóllehet vitathatatlan, hogy Izr.-ben a király szakrális személyiség volt, a Bibliából merített érvek (pl. Dávid szerepe: 2Sám 6; a király pokolra szállása; vö. Zsolt 18; 22; 49; 116; 118) teljesen elégtelenek Johnson és társai tételének bizonyítására. Némelyek az Én-ben ósz-i dráma töredékeit vélik felfedezni, de a cselekmény egysége és a feltételezett bonyodalom nagyon is vitatható.

héber nyelv: a szemita nyelvek Ny-i csoportjához tartozó nyelvek közül az egyik; az eredetileg arámul beszélő izr.-k által az Ígéret földje elfoglalása után átvett és továbbfejlesztett kánaáni nyelv. A ~ tehát kánaáni és arám elemekből álló keverékn nyelv, amelyet az izr.-k egészen a száműzetés idejéig beszéltek; a fogság után a közérintkezésben kiszorította az → arám nyelv, de az irodalomban még sokáig használatban maradt. Az ÓSz-nek több fogság utáni időből való kv.-ét jó ~en írták, sőt még Sir is (Kr. e. 200 k.) ~en van írva. Eszt és a Préd már az arám köznyelv hatását mutatja. A Kr. u. első sz.-okban még ~en folytatták a jogi vitákat (ezek a → Talmudban őrződtek meg), de nyilvánvaló, hogy a ~ már rég nem volt élő nyelv. A „héber” elnevezés először a Sir prológusában (Kr. e. 200 k.) fordul elő, egyébként a Bibliában Kánaán nyelve (Iz 19,18) v. a zsidó nyelv (Iz 36,11; 2Kir 18,26; Neh 13,24) szerepel; később szt. nyelvről beszéltek. – 1. A ~et őrző nyelvmélekek: az ÓSz kv.-ei; a Szamariából Acháb király idejéből (Kr. e. 800 k.) → Lachisból és → Aradból való → osztrakonok; a Kr. e. 109. sz.-ból fennmaradt gézeri ún. parasztnaptár; a Lachis mellett talált és Kr. e. 700 k. készült sírfeliratok; egy Gézer vidékén a Kr. e. 7. sz.-ban írt levél; a jeruzsálemi Siloe-tó Kr. e. 700 k. készült felirata; a királyság idejéből való pecsétek és → korszópecsétek, a Makkabeusok korából származó pecsétek és pénzérmék, a Kr. u. első sz.-okból fennmaradt feliratok (zsinagógákon, síremlékeken, szarkofágokon stb.), valamint a Júdeai-pusztában talált kéziratok (→ Kumrán) őrizték meg számunkra. Az Izr. előtti kánaáni nyelv legfontosabb emlékei az ugariti szövegek (→ Ugarit) és az → amarnai levelek kánaáni glosszái. – 2. A ~ fejlődését leginkább az ÓSz kv.-eiben lehet nyomon követni, de nagy nehézséget okoz, hogy e kv.-ek keletkezése idejét nem lehet biztonsággal megállapítani, s hogy az ÓSz kv.-einek nyelvét állandóan modernizálták és hozzáigazították az adott jeruzsálemi nyelvhasználathoz, közben a különféle nyelvjárási sajátosságokat (→ sibbolet; vö. Mt 26,73) is kiiktatva, A ~et valójában abban a formájában ismerjük, ahogyan a királyok kora végén írták – 3. A héber írás: a ~ű szövegek a föníciai ábécé 22 mássalhangzóival vannak írva, de előfordul, hogy o és u helyett v; o a és e helyett h; i helyett j és bármely magánhangzó helyett e v. ’ jel áll. A ~ű mássalhangzós írásnak 2 változata ismeretes: a legrégebb feliratokon megőrződött óhéb. (= föníciai) és a Kr. e. 4–2. sz.-ban elterjedt kvadrátírás (a betűk formáján alapuló elnevezés), ez látható a későbbi feliratokon és a bibliai kéz-

iratokban. A kumráni kéziratok részben a régebbi írásváltozatot képviselik. A feliratoknak köszönhetően ennek az óhéber írásnak, amely egyébként a szamariaiaknál használatban maradt, a fejlődését is nyomon kísérhetjük: el-kadri nyílhegyek (a bírák korából), gézeri naptár, Mesa-kő, Siloe-felirat, osztrakonok, egyebek közt Aradból (Kr. e. 9–6. sz.), korszópecsétek, elefantinei papiruszok (Kr. e. 5. sz.), szamariai papiruszok (Kr. e. 4. sz.), kumráni kéziratok (Kr. e. 3. sz.–Kr. u. 1. sz.). A magánhangzók jelölésére először a → maszoréták dolgoztak ki jelrendszert. Az általunk ismert 2 jelrendszer közül a babilóniai sor fölötti (szupralineáris), a tibériási nagyobbrészt sor alatti (infralineáris); általánossá a tibériási vált. Nem valószínű, hogy a maszoréták által rögzített kiejtés azonos az eredeti kiejtéssel; ezt a kumráni kéziratok is bizonyítják. – 4. A ~ kutatása a Kr. u. 10. sz.-ban kezdődött. Az 1. ~kv.-et 942 k. Saadia állította össze arab munkák nyomán. Újabb s részint még ma is alkalmazott módszert és műszóhasználatot J. Reuchlin dolgozott ki (De rudimentis hebraicis, 1506). Az id. J. Buxtorf († 1629) és A. Schultens († 1750) munkája is ismert. Korszerűbb alapokra elsőként W. Gesenius († 1842) épített; Grammatikája, amelyet halála után E. Rödiger (14–21. kiadás) és E. Kautzsch (22–28. kiadás) átdolgozott, még ma is klasszikusnak számít.

76. Héber és föníciai ábécé a Kr. e. 10. sz.-ban

Hebron (héber. 'szövetségkötés helye'): Kirjat-Arba későbbi neve (Ter 23,2; 35,27; Józs 14,15; 15,13.54; 20,7; 21,11; Bír 1,10; Neh 11,25); régi és fontos városállam a Júdeai-hegyvidék D-i részén, a vízválasztótól Ny-ra. Szám 13,22: 7 évvel Tanisz (Egyiptom) előtt épült (e megjegyzés vonatkozhat a városfal régészetileg igazolt középső bronzkori újraépítésére is). Izr. fiai előtt az → anakiták lakták (13,22; Józs 11,21 kk.; 14,6–15; 15,13 kk.; Bír 1,15), de a Ter 23; 25,10; 49,32; Szám 13,29 hettitáknak mondja az izr.-k elődeit. Józs 10,3 viszont egy amorita királyt említ (Hoham). Szám 13,22; Józs 15,13 kk.; Bír 1,10: Káleb fiainak lett a birtoka. Nevezetes ~ban egy szentély (→ Mamre) és egy sír (→ Machpela), amelyhez az ősatyák neve fűződik. Józs 15,54; 20,7: a kalebita birtok Júdáé, sőt fő támaszpontja a jórészt negebite elemekből összetevődő törzsnek, ahol Saul elől Dávid is menedékre lelt (1Sám 30,31), s királynak is itt kiáltották ki (2Sám 2,1–4; 5,1–5). ~ban gyilkolták meg és temették el Abnert, aki Izr. Júdához csatlakozása ügyében egyezkedett Dáviddal (3,27.32); Isbaal fejét is Abner sírboltjában temették el, gyilkosait pedig felakasztották (4,12). Miután Dávid székhelyét Jeruzsálembe helyezte, ~ elvesztette jelentőségét, de Absalom még itt kiáltotta ki magát királynak (15,7.9). Az ország kettészakadása után Rechabeám megerősítette a várost (2Krón 11,5–12). Jeruzsálem pusztulása után az edomiták kezére került. Neh 11,25: a fogság utáni időben Júda fiai közül némelyek ~ban telepedtek le. 1Mak 5,65: Makkabeus Júdás elfoglalta Ézsau fiaitól. A név emlékeztet a 'könyörülő barátja'-ra, azaz Ábrahámra (vö. Iz 41,8; Jak 2,23). Az ősi ~t régóta az er-Rumedi dombon keresik, el-Haliltól Ny-ra, s az 1964-től folyó ásások eredményesek. El-Halilban ma is mutogatják a pátriárkák sírját; a muzulmánok féltve őrzött zarándokhelye. ~ vidéke a bibliai korban híres volt szőlőiről és boráról. → Eskol, → korszópecsét.

77. Hebron környéke

Hecron: 1. Júda törzsének egyik nemzetsége (1Krón 4,1), amely a Negebtől D-re és a Jordántól K-re élt; a nemzetség ősatya, Perc fia volt (Ter 46,12; 1Krón 2,5). A ~ név gör. változatában Jézus családfájában is szerepel (Mt 1,3: Hezrom; Lk 3,33: Heszrom). – 2. Ruben törzsének nemzetsége, Ruben fia (Ter 46,9; Kiv 6,14; 1Krón 5,3), a hecroniták ősatya (Szám 26,6).

hegy: I. Az ÓSz-ben az 520-szor előforduló har 'hegy' szó jelenthet ~vidéket is, egy-egy különálló magasabb, sőt nem egyszer egészen magas ~et/~séget is, szemben a mindössze 60-szor előforduló gibah 'domb' szóval, amely mindig csak egy valamelyik alacsonyabb ~re utal (vö. Geba, Gibeá, Gibeon). – 1. Az egész Palesztinán

É-től D-ig végighúzódo ~ségnek a neve ha har 'a hegy'; ezt egyaránt megkülönböztették a Libanontól, a Negebtől, a Sefélától és az Arabától (MTörv 3,25; Józs 9,1; 10,40; 11,16 stb.), és 3 részre osztották: Naftali ~vidéke (= Galilea felső része), Efraim ~vidéke (a szamariai ~vidék) és Júda ~vidéke (20,7). Efraim és Naftali ~vidéke közt emelkedik → Gilboa ~e. A Jordántól K-re eső részen megkülönböztették → Básán ~vidékét (a Jabboktól É-ra), Gileádot (a Jabboktól D-re) és a Szeirt (az Arnontól D-re; Ter 36,8 kk.; Abd 9). – 2. A fontosabb egyedül álló ~ek: az → Ebal, a → Gerizim, a → Hermon, a → Hór, a → Hóreb, a → Kármel, a → Libanon, a → Morija, a → Nebo, az → Olajfák hegye, a → Sínai, a → Sion, a → Tábor. – 3. A ~ek az embereknek menedéül szolgálnak (Ter 19,17.19; 1Mak 2,28; 9,40; vö. Mt 24,16; Zsid 11,38), az isteneknek pedig lakóhelyül (→ Isten hegye, → magaslati kultusz). A ~eken füst-, ill. fényjelekkel (Iz 13,2; 30,17) híreket, üzeneteket továbbítottak (Bír 9,7; Iz 40,9), de ~en kapták Izr. fiai Isten törv.-ét is (Kiv 19,11 kk.; 20,18 kk.; 34,14–26), és a szövetséget szintén ~en kötötte velük az Isten (24,1 kk., 9–11; 34,27 kk.). – II. Az ÚSz-ben név szerint a Sínai ~ (ApCsel 7,30.38; Gal 4,24 kk.), a Sion (Zsid 12,22; Jel 14,1), Názáret ~e és az Olajfák ~e szerepel. Lk 1,39.65 a júdeai hegyvidékre vonatkozik. Jn 4,20 kk. kétséget kizáróan utalás a Gerizim ~ére. Nincs megadva a neve → Jézus megkísértése hegyének (Mt 4,8), a → Hegyi beszéd színhelyéül szolgáló ~nek (5,1; 8,1; vö. 15,29; Jn 6,3), s annak a ~nek, ahol Jézus a Miatyánkra tanította tanítványait (Mt 14,23) és Jézus színeváltozása helyének (17,1.9; 2Pét 1,18). – Mt 17,20; 21,21; 1Kor 13,2: a minden kételkedés nélküli, feltétlen hit ~eket mozdíthat el helyéről. A ~eket, halmokat elhordani a. m. bűnbánatot tartani, vezekelni (Lk 3,5; vö. Iz 40,4).

Hegyi beszéd: Jézus nagy beszéde, amely Mt-ban – mintegy beköszöntőül – a Jézus nyilvános életéről szóló részek elején kapott helyet (5–7). Lk rövidített változatban (6,20–49) foglalja magában. Mk nem tartalmazza (vö. 4,19 kk.: hézag). – A következő táblázat világosan tükrözi a ~ szerkesztésének menetét, ill. tört.-ét (azok a versek, amelyek Lk sajátjai, nincsenek feltüntetve.: 6,24–26; 6,38a; 6,39 = Mt 15,14; Lk 6,40 = Mt 10,24 kk.; Lk 6,45 = Mt 12,34 kk.):

Mt 5–7:	Lk 6:	Lk-nál, de nem a ~ben:
5,1–12	6,20–23	–
5,13–16	–	14,34 kk.; 11,33
5,17–24	–	16,17
5,25 kk.	–	12,57–59
5,27–30	–	–
5,31 kk.	–	16,18
5,33–37	–	–
5,38–42	6,29 kk.	–
5,43–48	6,27 kk., 32–36	–
6,1–8	–	–
6,9–15	–	11,2–4
6,16–18	–	–
6,19–21	–	12,33 kk.

6,22 kk.	–	11,34–36
6,24	–	16,13
6,25–34	–	12,22–31
7,1–5	6,37 kk., 41 kk.	–
7,6	–	–
7,7–11	–	11,9–13
7,12	6,31	–
7,13 kk.	–	13,23 kk.
7,15–20	6,43 kk.	–
7,24–27	6,47–49	–
7,28 kk.	–	–

Amit Máté Lukácson kívül hoz, az Lukácsnál az ún. úti beszámolóban (9,51–18,14) található meg, amely szintén elég sokfélét foglal magában. Mt ezeket a logionokat (→ logia) – miként a → Miatyánk esetében – a maga sajátos módján, címszószerűen építette bele a ~be (Mt 6,9–15 = Lk 11,2–4); Lk rendszerint mellőzte, amit nem zsidó olvasói számára **érdektelennek ítélt (feltehetően ugyanezen okból Mk teljesen elhagyta a ~et)**: így pl. a farizeusokkal való vitát, Jézusnak a zsidó törv.-nyel kapcsolatos v. a hamis próf.-kat illető megnyilatkozásait stb. Ugyanígy azt is, ami az ő műveltebb olvasói számára szokatlanul, a kelleténél keményebben hangzott volna (Mt 5,29 kk.; 7,5). Ugyanakkor Lk sajátja a 4-szeres jaj (6,24–26); ezzel akarta Lk a ~et a szélesebb közönséghez szabni: nála Jézus nem csupán az őt követők seregéhez szól, hanem a hitetlenekhez és a közönyösökhöz is (vö. 6,27: átmenet). Ezért Lk-nál a ~ a tó mellett, egy sík terepen hangzott el (6,17; vö. Mk 3,7), a tanítványok kiválasztása után, akikkel Jézus a hegyen találkozott (Lk 6,12–17; Mk 3,13–19). A két eltérő hely (Mt: hegy, Lk: sík terület) okozta ellentétet nem szükséges kiiktatni, ill. összeegyeztetni, ahogy azt a keresztény hagyomány megkísérelte; egyszerűen arról van szó, hogy Máté irodalmi okokból kiegészítette a hagyományt, Lukács viszont elvi meggondolásból hol elhagyott, hol hozzáfűzött bizonyos részleteket. – A ~ irodalmi műfajának megállapítása exegetikai szempontból nagyon fontos. Az evangélista nem kazuisztikus erkölcskódexnek szánta – bár helyenként ezt a látszatot kelti – hanem kérügmának, amely egy csapással véget vet a farizeusi formalizmusnak (egyébként Mt-nál a kérügmatis jelleg Lk-hoz mérten nem domborodik ki; vö. Mt 6,33 és Lk 12,31). Ennek megfelelően a ~et a Krisztus eljövételével elérkezett eszkatologikus helyzet szemszögéből kell megközelítenünk, az ítéletről szóló példabeszédek is tekintetbe véve. Isten országa, amely már az ajtó előtt áll, döntést, gyökeres változást kíván (Mt 6,19–34). Végző fokon tehát a ~ morálja az új → eónra épül. Nem az elit morálja, nem is elérhetetlen eszmény, amely arra hivatott, hogy az embert, aki szükségszerűen elmarad mögötte, a kicsiségéről meggyőzze, hanem az istengyermekség valósága a szellemi nagykorúság fokán.

héja: A héb. nes v. nissah (pl. Jób 39,13.26) 'sólyom' szót, amely a magas sziklák tetején fészkelő költöző madárra vonatkozik, többen ~nak fordítják. G. Hölscher ezzel kapcsolatban megjegyzi Palesztinában a ~ nem költöző madár, ezért inkább → sólyomra kell gondolni. Ugyanakkor a héb. ajjah (pl. 28,7) rendszerint ~ként szerepel a fordításokban.

Héli: → Éli.

Heliodor, Héliodorosz (gör. 'a napisten ajándéka') a Szeleukidák birodalmának kormányzója. IV. Szeleukosz szír király megbízásából kísérletet tett a jeruzsálemi templom kincseinek elrablására, de a szentélyben anyagok állták útját, s ~ csak Oniász főpap közbenjárására tért vissza az életbe (2Mak 3,7–40; vö. Dán 11,20). Jóllehet együtt nevelkedett a királlyal és a barátjának számított (a Szeleukidák Déloszban emléket állítottak neki), hazatérve megölte a királyt.

Héliopolisz (gör. 'napváros'): annak az ókori alsó-egyiptomi városnak a gör. neve, amelyet héb.-ül → Onnak, az egyiptomiak pedig ivnv-nak hívtak; romjai Kairótól ÉNy-ra ma is láthatók el-Matárije közelében, amely Kairótól kb. 10 km-re fekszik. Vallási-művelődési szempontból fontos szerepet töltött be; központja volt a napkultusz (a napistent Ré, Atum, Aton? stb. néven tisztelték); ennek emlékét őrzi a Kr. e. 20. sz. elejéről fennmaradt 20,5 m magas gránit obeliszk. Az 5. dinasztia korában a ~i papok teol.-i felfogása mértékadónak számított. Itt írta meg Kr. e. 300 k. Egyiptom első tört.-ét Manethón pap. Efraim és Manassze törzsének ősanja a ~i (= oni) papnak volt a lánya (Ter 41,45.50; 46,20). ~ Hérodotosz (Kr. e. 5. sz. közepe), ill. a prof.-k idejében (Jer 43,13; Ez 30,17) még sértetlenül állt, és iskolája a gör.-ök körében is ismert volt, de a Kr. e. 1. sz. végén megszűnt a település. Még ma is látható egy kiszáradt szikomorfa és egy kihalt pálmafa, amely a legenda szerint annak a fának a maradványa, amely alatt az Egyiptomba menekülő Mária és József a gyermek Jézussal megpihent.

Hellász: → Görögország.

hellének, görögök: A profán nyelvhasználatban a ~ elnevezés eredetileg csak az ugyanazon nyelv, műveltség, szokások és vallás révén összetartozó gör. törzsekre vonatkozott, de már a Kr. e. 5–4. sz.-ban nemzeti hovatartozásuktól függetlenül mindazokra kiterjedt, akik neveltetésük révén ezt a nyelvet, műveltséget elsajátították; mindenki más → barbárnak számított. – A LXX-ban az elnevezés nemzeti árnyalata a következő helyeken kerül előtérbe: Dán 8,21; 10,20; 11,2 (→ Jáván); 1Mak 6,2; egyébként 1Mak és 2Mak csak a 2. jelentésben, művelődési vonatkozásban él vele, ugyanígy Iz 9,12 is (LXX; a fordítás korában a Palesztina partvidékén élő filiszteus lakosság teljesen hellenizált volt). Az ÚSz-ben is a gör. nyelven beszélő számít gör.-nek (vö. Jn 19,20; ApCsel 21,37), szemben a barbárral (Róm 1,14; ApCsel 28,2). A gör. olykor vonzódott a zsidó valláshoz (Jn 12,20; ApCsel 14,1; 17,4). Pálnál a gör. gyakran azonos a nem zsidóval (Róm, 1Kor, Gal, Kol), ez onnan érthető, hogy az ap. missz. területe az akkor ismert világ csaknem teljesen hellenizált részével esett egybe, ahol zsidókon kívül csak gör.-ök éltek; de a gör.-ökon kívül Pál a barbárokat (Róm 1,14) és a szkítákat (Kol 3,11) is ismerte. A hellén szónak 'pogány' jelentését, amely a kereszténység utáni gör.-ben kialakult az ÚSz még nem ismeri (talán kivétel Mk 7,26). – 7,26–30: az a kegy, amelyben Jézus itt egy gör.-öt részesít, még ritkaságnak számít. Jn 12,20–23: az a tény, hogy néhány gör. kapcsolatot keresett Jézussal, már az Emberfia megdicsőülése órájának elérkeztét jelzi. 7,35: a zsidók már számolnak azzal a lehetőséggel, hogy Jézus a gör.-öknek fogja hirdetni az ev.-ot, de ez, miután néhány ciprusi és kirénei szórványban élő, megtért zsidó kísérletet tett rá (ApCsel 11,20 kk.), Pál ap.-ra várt (14,1; 17,4; 18,4; 19,10.17; 20,21). Jóllehet Pál a pogányok ap.-a volt (Róm 11,13), és gör.-nek, barbárnak egyaránt „adósa” (1,14), elsősorban mégis a gör.-ök körében hirdette Krisztust, mintha csak a pogányok képviselőit látta volna bennük (vö. 2,9 kk., 14; 1Kor 1,22 kk.). A gör.-ök nem álltak azon a fokon, mint a zsidók (Róm 1,16; 2,9 kk.), a választott nép tagjai, akik az üdvösség ígértét kapták (3,1 kk.; 9,4 kk.; 11,17 kk.), de a zsidók után a gör.-ök is részesedhettek az üdvösségben (1,16; 2,9; 3,9), mert Isten nem tesz különbséget a személyek között, hanem bőkezű mindenkire, aki segítségül hívja (10,12). Ha a gör.-ök a maguk bölcsességéről lemondanak, Krisztusban Isten bölcsességében részesednek (1Kor 1,22.24), és a keresztség által egy test lesznek a zsidókkal (1,22.24; vö. Ef 2,14); ez a test az Egyh., amely mint tertium genus (vö. Alexandriai Kelemen, Tertullianus stb.) fölötté áll a zsidóknak, gör.-öknek (1Kor 10,32), és amelyen belül minden különbség megszűnik a zsidó és a gör. között (Gal 3,28; Kol 3,11).

hellenista: etimológiailag olyan személyt jelöl, aki „görögül beszél, ill. görög módra él”. Az ApCsel 6,1; 9,29 és 11,20 (a magyar fordításban: „görög”) kivételével csak a kereszténység utáni profán irodalomban fordul elő. Általános vélemény szerint a szórványban élő zsidókra vonatkozik, akik a héb.-ektől eltérően szívesen beszéltek egymás közt gör.-ül, és a bibliát is gör.-ül olvasták (→ Hetvenes-fordítás). Egyetemességük (univerzalizmusuk) és a Templommal kapcsolatos álláspontjuk révén is különböztek a héb.-ektől. Ez utóbbi szempontból rokonságot mutatnak a kumráni közösséggel. A 6,1 alapján feltehető, hogy a pogánykeresztények egy jelentős csoportja közülük került ki; István vértanú és maga Pál ap. is közéjük tartozott; e feltevés a meg nem tért ~kkal folytatott vitáikra is magyarázatul szolgálhat (6,9 kk.; 9,29), akik a régi zsidó törv. értékeihez fanatikusan ragaszkodtak, bár életvitelükben könnyen túltették azokon magukat.

hellenizmus: I. Fogalma. A régi klasszikus irodalomban a gör. nyelv, művelődés és vallás ismeretét és használatát, ill. követését jelenti (így 2Mak 4,12 is). 1925, J. G. Droysen *Geschichte des Hellenismus* c. műve óta ~on azt a művelődési formát értjük, amely Nagy Sándor hódításai nyomán – aki a meghódított területeken mindenütt gör. kolóniákat alapított – a K-i és a gör. kultúra kölcsönhatása révén alakult ki. – II. Elterjedése. A Földközi-tenger mellékén keletkezett kereskedőkolóniák, gör. zsoldosok, valamint annak révén, hogy gör. művészek és mesterek K-nek szinte minden fontos központjában dolgoztak, a talaj már rég elő volt készítve, amikor Nagy Sándor (ur. Kr. e. 336–323), aki a gör. művelődést minden más művelődés fölé helyezte, tudatosan is terjesztette a ~t, úgyhogy az az egész Közel-K-en elterjedt. Nagy Sándor több mint 70 új várost alapított (közülük több róla kapta a nevét is, pl. Egyiptomban Alexandria); ezekben a nyelv és a lakosság, a létesítmények és az intézmények mind a ~ térhódítását voltak hivatva előmozdítani a már meglévő számos régebbi város elgörögösítéséről nem is szólva. A Szeleukidák folytatták Nagy Sándor művét: az ő nevükhöz szintén sok új város fűződik (Antióchia, Laodicea, Szeleukia, Apamea stb.). A Kr. e. 3. sz.-ban már Ny-on is éreztette hatását a ~, s a róm.-ak csakhamar azt tekintették előkelőnek, ha gyermekeiket Athénba küldik tanulni. Így Rómában a lat. nyelv hamarosan elvesztette tekintélyét, egyszerűen csak kereskedelmi nyelv lett: aki nem tudott gör.-ül, az nem érezte magát művelt embernek. Bár a ~ nagy területen hódított, mégis csak a városok határain belül, a felsőbb rétegek körében dívott. Vidéken a gör. nyelv nem terjedt el. A lakosság nagy része ugyan tudott valamennyire gör.-ül, és átvett különféle gör. szokásokat, ám a tömegek kitartottak őseik vallása és szokásai mellett. A gör. nyelv, filozófia, tudomány és művészet térhódítása jelentős kiegyenlítődést (nível-lálódást) vont maga után, és – legalábbis külsőre – megteremtette a civilizáció egyfajta egységét. Ezzel együtt járt a közlekedés előmozdítása, s ez a kereszténység terjedését is elősegítette. Másfelől a gör. művelődés is mélyreható változásokon ment át az idegen népekkel való érintkezés következtében. A ~ kozmopolitizmusában nagyrészt veszendőbe mentek a gör. törzsek sajátosságai, a „klasszikus” formák gazdagsága és tisztasága, a művészi teremtőerő és a filozófiai gondolkodás. Ugyanakkor nyereséget jelentett az enciklopédikus ismeretek gyarapodása, a természettudomány, a filológia és az irodalomkritika felvirágzása. – III. Filozófia és vallás. A) Arisztotelész filozófiája nyomán a tudományos vizsgálódás és a megfelelő módszerek iránti érzék továbbra is élt; az akadémia elsősorban etikai kérdésekkel foglalkozott, úgyhogy olykor még Platón (Kr. e. 430–348) példáját is szem elől tévesztette; ugyanakkor új irányzatok bontakoztak ki, így a szkepticizmuson kívül főleg az epikureizmus és a sztoicizmus (vö. ApCsel 17,18). Epikurosz (Kr. e. 342–270), aki egyfajta pánatomizmust képviselt, amelyen belül még az emberi szellem is anyagnak minősült, az ember legfőbb boldogságát a természet nyújtotta élvezetek kiélvezésében látta. Ez az életelv az ő megfogalmazásában még a tisztesség határain belül mozgott (Horatius), de nagyon sokan az élvezetek hajhászásának igazolásaként értelmezték. Ezzel szemben a sztoikusok mérhetetlen testnek tekintették a világot, amelyet áthat egy értelmes és cselekvő elv, amely a tűz természetével bír és észnek (logosz) hívják; ez az ész isten volt. A további fejlődés során a kozmosz (→ világ) végül megsemmisül, mégpedig → világegés következtében, de utána új körforgás kezdődik. Életelvül a sztoicizmus az értelem, a belátás elsőbbségét hirdette az érzelmivel szemben; aki igazán bölcs, azt nem lehet megingatni (ataraxia), de a szenvedélyek sem ragadják el (apatheia). Minthogy minden ember: a rabszolga és a szabad, a gör. és a barbár egyaránt részese a „világszellem”-nek, azért az emberek egyformák,

valamennyien testvérek a kozmosz egyetlen nagy poliszában. – B) A gör. bölcsek már nem hittek a személyes istenek létében, v. legalábbis nem tartották méltónak az isteneket arra, hogy az emberek tekintetbe vegyék őket, a nép azonban vallásos maradt. Mégis, a ~ nagymértékben hozzájárult az istenek azonosításához, ami annál könnyebb volt, mivel az asszír, babilóniai és perzsa uralkodók, ill. egy hatalommal bíró papság hatására a K-i istenek közül sok egyetemes jellegűvé vált. Zeuszt látták a róm. Jupiterben, az egyiptomi Ámonban és Szerapiszban, a szír Baal-Samemben; Atargatisz, Astarte, Artemisz, Hesztia, Leto stb. olyan nevek voltak, amelyek mind ugyanarra az istennőre, Izisre vonatkoztak. A vallás terén a ~ többet olvasztott magába, mint amennyi újat nyújtott. Itt mindenekelőtt az uralkodói kultuszt kell megemlíteni, amelyet Nagy Sándor átvett, miután Ámon szentélyét meglátogatta Sziva oázisában, a gör.-ök azonban csak vonakodva fogadták el. Utódait eleinte csak haláluk után részesítették istenségnek kijáró tiszteletben, de hamarosan már életükben is; minden bizonnyal azon az alapon, hogy mint királyok az emberek fölött állónak tartották magukat. Különbféle K-i istenek és kultuszaik kedvelté váltak a ~ban. Ez részben azzal a nagyobb létbiztonság és a több boldogság utáni vágygal függött össze, amely akkor többé v. kevésbé meghatározatlanul ugyan, de általánosan elterjedt; az intellektuális réteg ezt a nagyobb létbiztonságot és a több boldogságot a megismerésben és a filozófiában kereste, a Kr. u. 1. sz.-tól konkrétan a → gnózisban; ugyanakkor az egyszerű nép a misztériumvallásokban (→ misztérium), Izisz, Szerapisz, Mitrász és Adonisz titokzatos kultuszában kereste az üdvösségét. – IV. A ~ és a zsidóság. A) Palesztinában. A ~ még a perzsa kor előtt behatolt Jeruzsálembe, a Kr. e. 3. sz.-ban pedig pl. a → Prédikátor könyve kérdésfeltevésében, valamint abban a tényben is megnyilvánult, hogy sokan tudtak gör.-ül. Nem sokkal később – az egész sor hellén várostól övezett – Jeruzsálemben is alakult egy hellenizáló párt, amely a zsidó törv.-t, a Tórát mint elavultat elvetette, és általános egyenlősítésre (uniformizálásra) törekedett, hogy így részesévé válhasson a hellén közjónak és élvezhesse a jólétet. IV. Antiokhosz (ur. Kr. e. 175–164) védelme alatt ez az irányzat Jázon és Menelausz vezetésével részben meg is valósította tervét: Jeruzsálemet is elismerték gör. polisznak és mint ilyen kapott → gimnáziumot. Mivel IV. Antiokhosz a Jázon által szorgalmazott ~t túlságosan felszínesnek ítélte, maga vette kezébe az ügyet (Kr. e. 167): megtiltotta a Tóra követését, a Templomot pedig az Olümposzi Zeusznak szentelte. A Makkabeusok fegyveres szembeszegülésének eredményeként a Templomban helyreállították a Jahve-kultuszt (Kr. e. 164), újra bevezették a körülmetélést, valamint a törv. megtartásának kötelezettségét; Kr. e. 163: V. Antiokhosz semmisnek nyilvánította a tilalmat elrendelő dekrétumot. A kivételes helyzetet, amelyet III. Antiokhosz Jeruzsálemnek biztosított (Kr. e. 198), törv.-be iktatták és elismerték. A Hasmoneusok, akik a törv.-ért síkra szálltak, nem voltak fanatikusok; számos külföldi kapcsolatot teremtettek, ill. ápoltak, és ha vallásukkal nem állt szemben, nem vonakodtak a ~ból különféle szóhasználatot, szokásokat v. az anyagi jólétet átvenni. Johannesz Hürkánosz (Kr. e. 134–104) még idegen zsoldosokat is fogadott, és Athénban nagy tiszteletnek örvendett a Palesztinába látogató gör.-ök iránt tanúsított magatartásért (ZsidTört 14,8.5), I. Arisztobulosz (Kr. e. 104) pedig megkapta a görögbarát (philhellén) melléknevet (13,4.3). Amikor Nagy Heródes, aki színházat, amfiteátrumot és hippodromot is épített a városnak (15,8.1), Jeruzsálemben átépítette a Templomot, a hellén építészek mértékeihez igazodott (vö. Heródes más építkezéseivel, pl. → Szamariában). Végül tanúsítja a ~nak Palesztinába való behatolását az arámba bekerült gör. szavak nagy száma is. Mindamellet: Johannesz Hürkánosz idején nyílt tőrésre került sor a Hasmoneusok és a farizeusok között; ez utóbbiak a hasszideusok örökébe léptek, akik a Tóráért folyó harcban csatlakoztak a Makkabeusokhoz. A ~ egyre erősödő hatása, amelyet a Hasmoneusok dinasztiájában is érzékeltek, valamint azok a csalódások, amelyeket a hitehagyások és az üldöztetések okoztak, arra indították a farizeusokat, hogy a törv.-t számos új rendelkezéssel mintegy „körülkerítsék” és így az érintkezést a zsidók és a hellének között korlátok közé szorítsák, saját jellegüket pedig a lehető legtisztábban megőrizték. Csakhogy az óvintézkedéseknek ez a hálózata és a vele kapcsolatos kazuisztika, amely a zsidó szellem védelmét volt hivatva szolgálni, annyi figyelmet kívánt, hogy közben az örök értékeket szem elől tévesztették, és a farizeusok egész buzgalma üres formalizmusba torkollott. Így a farizeusok végül zsákutcába

vezették szellemi téren a népet. Velük szemben álltak a szadduceusok, akikhez a papok zöme és az arisztokrácia tartozott, sőt maga Johannesz Hürkánosz is csatlakozott. Az írott törv.-hez való ragaszkodásban ez a párt semmiféle túlzástól nem riadt vissza, és szűk látókörű politikája következtében teljesen elszigetelődött. Az ilyen magatartással fordultak szembe a Kr. e. 1. sz.-ban olyan könyvek, mint a Habakuk kommentár v. a Salamon Zsoltárai, és megbélyegezték az istentelenséget. A ~ elleni védekezést tükrözik olyan művek, mint: 1Mak (→ Makkabeusok könyvei), amely Józs és a Bír szellemében fogant v. Hénoch, amely pl. a 72–82. f.-ekben régen túlhaladott asztronómiai nézeteket szentesít, mindent elvetve, amit e téren tudományos ismeretekben a ~ csak nyújthatott; ugyanígy a Jubileumok könyve és a Tizenkét pátériárka testamentuma is, bár ezek a Hasmoneusokról kedvezően vélekednek. Hogy az → esszénusok eltűrték a ~ hatását, ahogy ezt Philo és Josephus Flavius állítja, azt többnyire tagadják a szakemberek. – B) A → diaszpórában szükségszerűen szabadabban vélekedtek a ~ról. Nemcsak gör.-ül beszéltek, hanem az ÓSz-et is gör.-re fordították; → Hetvenes-fordítás. Mindazáltal: e fordítás szellemében jellegzetesen zsidó; nemcsak azért, mert a fordítók némelyike szolgálisan követte az eredetit, hanem mert Izr. örökségét hűen akarta továbbadni; ha hellén kifejezéseket vett át a fordító, ezt gyakran polemizáló céllal tette; arra csak egyetlen példát találunk, hogy az ÓSz teol.-ját hellén gondolattal kiegészítette. A → Bölcsesség könyvére volt hatással a ~, így az emberi lélek létét illető platóni színezetű tanításával, valamint a halhatatlanságról szóló tanával; de itt is egyértelműen a zsidó vallás védelme és terjesztése volt a szerző célja; így pl. világosan szembefordult a sztoicizmus panteizmusával. I. Arisztobulosz és Philo, aki Platón csodálója volt (úgyannyira, hogy a legszentebb címmel ruházta fel) ennél tovább mentek. Az exegézis egyik módszerével (→ Szentírás allegorikus értelmezése), amelyet a sztoicizmusból kölcsönöztek, meg akartak róla győzni, hogy a Tóra – helyes értelmezése esetén – implicite a ~ teljes bölcsességét felöleli. De hogy őket is ortodoxnak tartották, az Arisztobuloszt illetően a 2Mak 1,10-ből látható, Philo vonatkozásában viszont abból a tényből következik, hogy elküldték: Caligulanál védje a zsidók ügyét. Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) után és a farizeusi partikularizmus diadala után a LXX elítélésével a szórványban élő zsidók körében is győzött a szűkkeblű elzárkózás. – V. A ~ és az ÚSz. Hogy az ÚSz egész sor elemét átvette a ~nak, azt A. Deissmann, M. Dibelius, R. Bultmann, A. J. Festugiére és mások idevágó vizsgálatai óta csaknem általánosan elismerik; C. C. Torrey, W. C. van Unnik stb. azonban ellene vetik, hogy ha nem is mindent, de sok mindent meg lehet magyarázni a ~ból kölcsönözöttnek vélt elemek közül magából a zsidóságból is, tehát eredetét is ott kell keresni, nem a ~ban. S valóban: a fiatal keresztény közösség először a farizeusok hatását mutató zsidó-palesztinai törekvések útján indult el. Ez megállapítható abból, hogy Péter ap. vonakodott az üdvösség örömhírét a pogányoknak hirdetni, valamint abból az érvből, amelyet post factum a jeruzsálemi egyh.-ban ebben az ügyben felhozott (ApCsel 10,10–11; 18; vö. Gal 2,11 kk.). A Szentlélek a keresztény misztérium mélyebb megértésével összekapcsolva a diaszpóra szellemet használta fel, hogy az Egyh.-at ettől a szűkkeblűségtől megszabadítsa. Vsz., hogy már István diákonus, aki gör.-ül beszélő zsidókeresztény volt (vö. ApCsel 6,1.5.9), rámutatott a zsidó intézmények átmeneti és korhoz kötött jellegére (6,11–14), Antióchiában pedig az első gyakorlati következtetéseket is levonták (11,20–26). Végül Pál ap. vállalta, hogy az ev.-ot következetesen hirdeti a pogányoknak éppúgy, mint a zsidóknak, s az ev. ereje eltörölte a különbségeket a hellének és a zsidók között (Kol 3,11). Ez a gyakorlat azonban belső feszültségeket támasztott az Egyh.-on belül, úgyhogy ap.-i zsinatot kellett összehívni Jeruzsálemben (ApCsel 15; Gal 2,1–10). Elsősorban Pál hozta kapcsolatba a kereszténységet a hellén világgal, s hogy közben a hellén mentalitást tekintetbe vette, az természetes (vö. 1Kor 9,19–21); Lukács evangélista is kevesebb teret szentelt a farizeusokkal való vitának, mint Máté v. Márk; inkább a Jézus hozta üdvösség egyetemességére igyekezett ráirányítani figyelmét (Lk 2,11.14; 3,15–18; 4,24–28), és olyan részleteket emelt ki, amelyek a nem zsidóknak fontosak voltak (7,1–10; 9,51–55; 10,25–37; 17,13 kk.; 19,1–10). Hogy Pál a ~ból átvett bizonyos fogalmakat és kifejezéseket abból a célból, hogy a keresztény igazságokat új oldalról világítsa meg és hallgatóinak érthetővé tegye, v. hogy a pogányokkal vitázzon, az természetes feltehető; pl. Isten lényéről folytatott vitáját a sztoikus Arátusztól vett idézettel kezdte (ApCsel 17,22–31); a kereszténységet isteni bölcsességként állította (1Kor 1,24.30; 2,6 kk.

stb.) a bölcsességet kedvelő korintusiak (1,22) elé; az üdvösség rendjét → misztériumnak nevezte (Ef 1,9; 3,3 kk., 9 stb.); ilyen kifejezésekkel élt mint → parúzia, → epifánia, teljesség és ezekhez hasonlókkal, hogy a mindenség egységére rámutathasson (vö. → Egyház); de emlegetett egyebek között → lelkiismeretet is; végül megemlíthető: érdeklődött a pályán folyó küzdelem, versengés iránt (Róm 9,16; 1Kor 9,24–27; Gal 2,2; 5,7; Fil 2,16; 3,14; 2Tim 4,7), ami jellegzetesen hellén vonás, és kedvelte az antiteziseket, a sztoikus dialógusformát, a → diatribét (Róm 9,19; 11,19 stb.). Jóllehet az efféle kifejezések közül némelyeket az ÓSz-ből v. a zsidóságból is meg lehet magyarázni, az a körülmény, hogy a használatuk Pálnál és a ~ban egybevág, inkább a ~ felé mutat. Ugyanakkor a ~tól való belső függőséget semmiképpen nem tételezhetünk fel Pál esetében, s még kevésbé fogadható el az a feltevés, hogy Pál hellén hatásra egy lényegében etikai jellegű vallásból az üdvösség vallását fejlesztette ki (vö. 1Kor 8,5 kk.; 2Kor 6,14 kk.); a hellén kifejezések mindig keresztény igazságokra vonatkoznak. – Ugyanez áll Jánosra is: kedvelte az elvont fogalmakat, az abszolutizálást (a világosság, az igazság, az élet, a pásztor stb.), és erősen dualisztikus szemléletű volt. Ezt a kozmoszról általa vázolt kép v. a Logoszról szóló tanítása egyértelműen tanúsítja; így tagadhatatlanul összhangban állt a → gnóziással, a ~ ún. magasabb rendű vallásával. De nincs szó idegen vallási értékek átvételéről, amelyek valamiféle többletet jelentettek volna az eredeti keresztény tanításhoz (depositum fidei) képest, így észrevehetően módosítottak volna rajta; a hellén forma csupán „ruha”, amelybe János a hiteles keresztény tanítást öltöztette; számára valamely hellén világnézeti tétel csak akkor jelent valamit, ha felhasználható alkalmas kifejezőeszközzel a megváltásról szóló keresztény tanítás megfogalmazásához, kifejtéséhez. – A Zsid szerzője esetében is ez a helyzet, aki az Írásokra hivatkozás módszerében és műszóhasználatában szembeötlő hasonlóságot mutat a zsidó ~ legismertebb képviselőjével, Philóval.

helyőrség: → kohorsz.

helytartó: a rómaiaktól megszállt területeken a kormányhatalom képviselőjének közkeletű elnevezése. A ~ hatalma nem mindenütt volt egyforma, ezért legalábbis Kr. e. 27-től és következőképpen az ÚSz korában meg lehet, ill. kell különböztetni a következőket: 1. proconsul: a szenátori (vagyis általában békés) provincia élén állt; rendszerint egy évig maradt hivatalban; 2. legatus Augusti pro praetore: császári (azaz esetleg békétlenkedő) provinciában meghatározatlan ideig képviselte a hatalmat; 3. procurator: valamely provincia procuratoria élén állt (egy kisebb terület tartozott a hatalma alá, amelynek a kormányzása pl. a helyi dinasztia megmaradása miatt nehézségekkel járt); szintén meghatározatlan ideig maradt hivatalban. – Az ÚSz-ben szereplő ~k közül proconsulok voltak: → Szergiusz Paulusz (ApCsel 13,7kk., 12) Ciprus szigetén, aki Páfuszban székel, → Gallió (18,12), aki Acháját kormányozta és Korintusban székel és általában Asia proconsularis prokonzulai, akik Efezusban székeltek. – Legatus volt Cirinus, Szíria helytartója (Lk 2,2), aki Antióchiában székel az Orontésznél. – Procuratorok voltak Júdea Cezáreában székelő ~i: Poncius → Pilátus (Mt 27; a Cezáreában talált táblán: praefectus), → Félix és → Fesztusz. Júdea prokurátorai: Coponius (kb. Kr. u. 6–9), Marcus Ambibulus (kb. Kr. u. 9–12), Aprius Rufus (kb. Kr. u. 12–15), Valerius Gratus (Kr. u. 15–26), Pontius Pilatus (Kr. u. 26–36), Marcellus (Kr. u. 36–37), Marullus (Kr. u. 37–41), Cuspius Fadus (Kr. u. 44–?), Tiberius Alexander (Kr. u. ?–48), Ventidius Cumanus (Kr. u. 48–52), Antonius Felix (Kr. u. 52–60), Porcius Festus (Kr. u. 60–62), Albinus (Kr. u. 62–64), Gessius Florus (Kr. u. 64–66). → praetorium.

Hemán (héb. 'szerencse gyereke'): személynév. – 1. Machol fia, K és Egyiptom egyik híres bölcse (1Kir 5,10 kk.); 1Krón 2,6: Júda törzséből való, az apja Szerach. – 2. Joel fia, énekes, levita → Kehát nemzetségéből (1Krón 6,18–23; 15,17.19). A Zsolt 88,1 szerint eszrachita; a zsoltár szerzője összetéveszthette az énekest a bölccsel, v. Etánra, az eszrachitára gondolt.

henna: → ciprusvirág.

Hénoch, Hénok (a kánaániak nyelvén 'vazallus'): Kain fiainak listáján (Ter 4,17–24) Kain fia és Irad apja, Szet fiainak listáján (5) Jared fia és Metuselach apja. Miután a szetita ~ 365 évig „járt Isten színe előtt”, egyszer csak „nem volt többé, mert Isten elvitte” (5,23–25; vö. Sir 44,16; 49,14; Lk 3,37; → mennybevitel). Nagy szerepet játszott a későbbi zsidó legendában, Kumránban is (1QapGn 2,19–26). Ennek nyomai az ÚSz-ben is fellelhetők. A Zsid 11,5, ahol a szerző hitéért dicséri ~ot, a → Hénoch könyve (etióp változat) hatását mutatja. Júd 14 kk. idézi ~ egy bölcs mondását, amely valójában részlet a ~ kv.-éből (etióp változat 60,8).

Hénoch könyve, Hén: apokrif irat, eredetileg héb. v. arám nyelven írták, vsz. a Kr. e. 2. sz.-ban, talán Heródes v. Archelausz uralma alatt, de csak gör. (töredékes) és etióp fordításban ismeretes. Kumránban egy töredékes héb. szöveget is találtak. Az etióp egyh.-ban kánoni kv.-nek számít. A szláv változat nagyon hasonlít az etióp-hoz, de eredetileg gör.-ül írta egy ismeretlen zsidó (Kr. u. 1. v. 2. sz.-ban), és vsz., hogy utólag dolgozták át keresztény szellemben. → apokrif iratok.

henoteizmus: → egyistenhit.

heptaémeron: → hexaémeron.

Heptateuchus (gör. 'hét részből álló könyvtelercs'): a → Pentateuchus, Józs és a Bír együtt. Az elnevezés alapja: némely irodalomkritikus azt tartja, hogy a Józs és a Bír szerzője kv.-ét ugyanabból az irodalmi forrásból szerkesztette össze, amelyből a Pentateuchus is merített.

herélés, kasztrálás, férfiatlanítás, sterilizálás: Egyiptomból nem mutatható ki, és a klasszikus gör. művelődéshez sem tartozott hozzá, csak a → hellenizmussal épült bele – K-i hatásra – elsősorban a kisázsiai kultikus formák némelyikébe egyfajta kultikus férfiatlanítás. K-en a királyi palotákban nem ment ritkaságszámba: szívesen alkalmaztak kincstárosnak v. háremőrnek → eunuchokat. Az ÓSz tiltotta a ~t. MTörv 23,2: férfiatlanná tett személy nem lehetett tagja Jahve közösségének. Lev 22,24: herélt állatot nem volt szabad feláldozni. Ha tehát eunuchot alkalmazott a királyi udvar, akkor az v. nem Izr. fiai közül származott (pl. a kusita Ebed-Melech: Jer 38,7), v. tágabb értelemben vett udvari tisztviselő volt (→ hivatalnokok). A messiási időben a heréltek is helyet kapnak az Úr házában, országában (Iz 56,3–5; vö. Bölcs 3,14).

herezis: → eretnekség.

Herkules, Héraklesz: gör. félisten. Tíruszban Melkart néven tisztelték. A törvénytelen Jázon főpap 300 drachmát küldött a ~nek bemutatandó áldozatra (2Mak 4,19).

Hermász: róm. keresztény férfi, akinek Pál üdvözlését küldte (Róm 16,14). Origenész véleménye, ti. hogy a Pásztor c. őskeresztény iratot ~ írta, téves.

hermeneutika, bibliai: → szentírás-magyarázat.

Hermész: 1. gör. istenség, Zeusz fia, az isteni üzenetek közvetítője (Vg: Mercurius). Lisztra lakói, miután Pál és Barnabás meggyógyított egy bénát, Barnabást Zeusznak, Pált ~nek nézték (ApCsel 14,8–13). – 2. róm. keresztény, akinek Pál üdvözlését küldte (Róm 16,14).

Hermogenész (gör. 'Hermésztől származó'): Pál ap. kisázsiai kísérője, aki földijével, Figellusszal együtt cserbenhagyta őt (2Tim 1,15).

Hermon: a közép-szíriai magashegység (Antilibanon) két lánca közül a K-i. MTörv 3,9: a föníciaiak (a szidoniak) Szirjonnak, az amoriták Szenirnek nevezték; mindkét névre van ékírásos adat, s miként a ~, a Szirjon és a Szenir is az egész Antilibanonra vonatkozik. Én 4,8; 1Krn 5,23: a ~ a Szenirrel együtt szerepel, s vsz. csak az

Antilibanon legdélibb csücskét, a Palesztinában messze ellátszó Dzsebel et-Teldzs-et kell rajta érteni. A Bibliában elsősorban Kánaán É-i határaként szerepel, de képes használatban is előfordul (Zsolt 133,3: „a harmat a Hermonon”). A hegy ősrégi kultikus helynek számított (1Krón 5,23: Baal-Hermon). A legrégebb írásos emlék, amely említi az itteni kultuszt, egy szerződés a hettiták és az amorita Aziru között, Kr. e. 1350-ből. Még a Kr. u. 4. sz.-ban is számos templomot emeltek a ~on; maradványaik a legmagasabb csúcson (2760 m) még ma is felismerhetők.

Herodeion, Herodium: erőd Betlehemtől 12 km-re DK-re, a Júdeai-puszta szélén, egy csonka kúp alakú dombon. Amikor Heródes hozzátartozóival Maszadába menekült (Kr. e. 40), útközben megütközött a pártusokkal és a zsidókkal; később a csata színhelyén győzelme emlékére megalapította Herodia városát a ~ erőddel. Itt temették el Heródest (Kr. e. 4). Az 1. és 2. zsidó háború idején a róm.-ak ellen fölkelt zsidók kezén volt. Az 5–7. sz.: szerzetesek éltek a megmaradt épületekben. 1962–67: ásátások színhelye.

78. Nagy Heródes országa

Heródes (gör. 'hósi ivadék'): az ÚSz-ben szereplő uralkodók neve. – 1. Nagy Heródes (vsz. Askelon, Kr. e. 73. – Jerikó, Kr. e. 4. ápr. 11 előtt): Júdea királya. Nevében a 'nagy' eredetileg 'idősebb'-et jelentett. Nem volt zsidó. Atyja az idumeus → Antipater, anyja a nabateus Kufra v. Küprosz volt. Kr. e. 47: atyja tette Galilea urává. Első sikere a lázadó Ezekiasz legyőzése-kivégzése volt. Tettét II. Johannesz Hürkánosz önkényesnek tartotta, s a jeruzsálemi főtanács elé idézte. ~ meg is jelent ott, de bírái nem merték elítélni. Ekkor a szíriai legátushoz, Sextus Caesarhoz ment, s megvette tőle Cöle-Szíria és Szamaria helytartói hivatalát, majd sereggel indult Jeruzsálem ellen, s csak atyja tudta visszatartani a bosszúállástól. Amikor Kr. e. 42: Antonius és Octavianus legyőzte Brutust és Cassiust, megnyerte Antonius kegyeit, és bátyjával, Phaszaellel együtt megkapta a 'Júdea negyedes fejedelme' címet. Kr. e. 40: Hasmoneus Antigonusz bevette Jeruzsálemet, s főpap és Júdea királya lett. ~nek menekülnie kellett családjával. Betlehem közelében ütközött meg üldözőivel (itt építette később → Herodeion várát), majd Egyiptomon át Rómába sietett. Octavianus ajánlására a szenátus megtette Júdea királyává. Visszatérve felmentette Maszada várát Antigonusz ostroma alól, majd 37 nyarán Sosius szíriai legátus segítségével bevette Jeruzsálemet, s uralkodni kezdett. Célja a róm.-ak kegyeinek keresése, Hellász ragyogásának utánzása, s a zsidóság anyagi jólétének növelése, nacionalizmusuk megtörése volt. Erődítményrendszert építtetett ki: a Jordán-völgy Ny-i szélén a Karn Sartaba csúcson Alexandreion, a Dzsebel Karantalon Dok, Jerikótól Ny-ra Küprosz, a Júdeai-pusztaságban Hürkania, Betlehem közelében Herodeion, a Holt-tenger Ny-i oldalán Maszada, K-i oldalán Mahérusz várát. Jeruzsálemben felépíttette palotáját, az Antonia-várat, s 19-től a Templomot. Az egykori Szamaria helyén építtette Szebaszte városát; sok külföldi városnak ajándékozott fürdőt, fórumot és színházat. Egymás után 10 felesége volt: az idumeai Dorisz, a Hasmoneus Mariamné, a II. Mariamné, a samariai Malthaké, a jeruzsálemi Kleopátra és 5 másik nő. Kr. e. 29: kivégeztette Hasmoneus Mariamnét; ezzel pályája megtört, gyanakvó, hatalomféltő zsarnok lett. Megölette anyósát, Alexandrát, s 3 fiát, Kr. e. 7: Alexandert és Arisztobuloszt, 4: Antipatert. → Jézus Krisztus születésének évében megöletett 6000 farizeust, akik megtagadták a hűségüket. Amikor a napkeleti bölcsektől hírért vette a 'zsidók újszülött király'-ának, elrendelte a betlehemi gyermekgyilkosságot (Lk 1,5; Mt 2. f.). Utolsó napjait Jerikóban töltötte. Herodeion várában temették el; sírját a mai napig nem találták meg. Országát Augustus császár felosztotta a fiai között: Archelausz Júdea, Szamaria és Idumea etnarchája, Antipász Galilea és Perea negyedes fejedelme, Fülöp Gaulanitisz, Batanea, Trachonitisz és Auranitisz fejedelme lett. – 2. Heródes → Antipász. – 3. Heródes → Agrippa.

79. Palesztina Nagy Heródes halála után

Heródes-pártiak: Az ÚSz-ben 3 helyen a → farizeusokkal együtt Jézus ellenségeiként jelennek meg (Mk 3,6; 12,13; Mt 22,16). Nem azonosíthatók az ál-Tertullianus által említett zsidó szekta tagjaival, akik Heródest tekintették Messiásnak. E. Bickerman meggyőzően bizonyította, hogy ez a szekta tudósok fantáziájának szü-
lött, mivel a Ter 49,10 egy zsidó értelmezését (= Heródes lesz, aki véget vet Júda uralmának) úgy tekintették, mint az egyik zsidó szektának a Messiásra vonatkozó tanítását. Origenész gúnynévnek tekintette a ~ elneve-
zést, amelyet Palesztinában a róm. uralom ellenzői adtak a róm.-akkal barátkozóknak. Ez az értelmezés Mt 22,16-ra támaszkodik (Heródes magatartása), Mk 3,6 azonban ellene szól, és nyelvi szempontból sem igazol-
ható. Ugyanezen okokból el kell Szt. Jeromos nézetét is vetni, aki Heródes katonáit értette a ~ kifejezésen. Némelyek – nyelvi okokból – Heródes Antipász udvari embereiként értelmezik a ~at (pl. Lagrange, Bickerman),
mások a heródesi uralkodóház híveit látják a ~ban (így pl. Haenchen). Legújabbban az esszéneusokkal próbál-
ják azonosítani őket.

Heródiás: Antipász törvénytelen felesége. Atyja → Arisztobulosz, Nagy Heródes Kr. e. 7: kivégzett fia, anyja Berniké volt. Első házasságában atyja féltestvérével, Fülöppel élt Rómában. Leányuk volt → Szalóme. Kr. u. 28: atyja másik féltestvére, → Antipász megszöktette, ettől kezdve azzal élt. Mk 6,17–29: kivégeztette Ke-
resztelő Jánost. Kr. u. 39: rávette férjét, hogy Caligulától királyi címet kérjen. El is kísérte őt Rómába. Amikor a császár Antipászt száműzésre ítélte, ~nak kegyelmet ajánlott, amit ~ nem fogadott el.

Herodion: zsidókeresztény Rómában. Pál ap. rokonának (= honfitársának) nevezi és üdvözli (Róm 16,11). Le-
hetséges, hogy Heródes szabadon bocsátott rabszolgája volt.

Hesbon: a moabiták fővárosa (Iz 15,4; 16,6 kk.; Jer 48,2–4.34 kk.). A deuteronomikus tört.-írás szerint az amoriták királyának, Szichonnak volt a székhelye (Szám 21,25–30; MTörv 1,4 stb.). A földosztáskor Ruben, ill. Gád törzsének jutott (Szám 32,3.37; Józs 13,17.26); → papi város lett (21,39; 1Krn 6,66). Az Én 7,5 ~ tavaihoz hasonlítja a kedves szeméit. A mai város a Jordántól 26 km-re fekszik, K-re.

Heszron: → Hecron.

hét: → szám.

hét (héb. sabua, a 7 jelentésű seba szóból; LXX: hebdomász; ÚSz: szabbaton): egymást követő hét nappól álló naptári időtartam, amelyet sem az év-, sem a hókezdet nem szakít meg. Mezopotámiában már vannak nyomai egy olyan ~nek (= 7 napos időtartamnak), amely Niszán, Kiszilimu, II. Elul és Marhesvan hónapokhoz kötődött; ezekben a hónapokban a 7., 14., 19. (= 49. az utolsó előtti újhold után), 21. és 28. nap különleges napnak számított. Ezenkívül – ahogy a kappadókiai szövegekből kikövetkeztethető – Kr. e. 2000 előtt ismertek 5 (J. Lewy szerint 50) nappól álló időtartamot is. Izr.-ben a hetet mint a holdtól (és így a → hónaptól is) füg-
getlen időegységet nagyon régóta ismerték. Eredete a ~ 7. napjának, a → szombatnak eredetével függ össze. A hellén korban a 6. napot → készületi napnak hívták. A többi napnak nem volt neve, csak számolták őket. A szombat szóval utaltak a ~re; igaz, az ÓSz-ben csak olykor (Lev 23,15; vö. Lev 25,8), az ÚSz-ben azonban rend-
szeresen (vö. Mt 28,1; Mk 16,2.9; Lk 18,12; 24,1; Jn 20,1.19; ApCsel 20,7; 1Kor 16,2).

hetek ünnepe: → pünkösd.

hettiták: népcsoport Kisázsiaiban és Szíriában. Nevüket a babilóniai Hatti országnévről kapták, amely eredetileg csak a Halüsz által körülölelt Hattusa (Anatólia, ma Bogazköy) környékére vonatkozott. Az 1870 k. Szíri-
ában (Hamat) talált képírási feliratok nagymértékben hasonlítottak az 1834: Bogazköyben felszínre került képírási feliratokhoz. Ebből kiindulva és az ÓSz, valamint az asszír szövegek adatai alapján már A. H. Sayce és W. Wright számolt a hettita birodalommal, de feltevésüket csak akkor lehetett igazolni, amikor 1893: egy Bogazköyben talált ismeretlen nyelvű, ékírásos tábla nyomán sor került Bogazköy módszeres feltárására

(1906–12, 1932–39, 1952 óta), s felszínre került több mint 20 000 babilóniai ékírással teleírt agyagtábla töredéke. Ezeket zömükben közzétették, és 1915: F. Hrozný megállapította, hogy az a nyelv, amelyen az agyagtáblákat írták, az indogermán nyelvcsaládba tartozik, sőt hettita és akkád szövegeken kívül olyan kisebb szövegrészeket is el lehetett különíteni, amelyek a hattitai őslakosok (proto) hattitai nyelvén és hurritai nyelven, ill. 2 velük szomszédos indogermán nyelven voltak írva. A Kr. e. kb. 700-ból ismert hettitai képirással írt emlékek nyelve az utóbbiakkal szoros kapcsolatot mutatott. A hettitai képirást kombinatorikus úton sikerült megfejteni, és a Karatepéből való, H. Th. Bossert által 1947: felfedezett föníciai-képirásos hettitai feliratok alapján igazolni. – A ~ legkésőbb a Kr. e. 19. sz.-ban vándoroltak ismeretlen úton Kisázsia felé, és Kappadokiában telepedtek le. A régebbi városállamok a hattitai őslakosokkal együtt csakhamar uralmuk alá kerültek. A legrégebbi tört.-i forrás későbbi átírásban arról tudósít, hogyan hódította meg Anitta Hattusát, a későbbi fővárost. Talán a régi asszír kereskedelmi kolóniának is az ő hadjáratai vetettek véget Kanésben. I. Labarna Hattusili Kr. e. 1600 k. megalapította az ún. őbirodalmat, s az Eufráteszen átkelve egészen Szíria É-i részéig portyázott. Utóda, I. Mursili elfoglalta Aleppót, sőt előnyomulva Kr. e. 1530: Bábelt is bevette. A trónviszályok és a belső zavarok következtében a birodalom meggyengült és hamarosan összezsugorodott: csak az eredeti anatóliai rész maradt meg belőle, jóllehet nem sokkal Kr. e. 1500 után Telipinunak a trónöröklés rendjét újra szabályozva sikerült megszilárdítania. Csak az ismeretlen eredetű új uralkodóháznak sikerült kb. a 14. sz. elejétől (újbirodalom) a ~ uralmát újra kiterjeszteni. I. Suppiluliuma Kr. e. 1370 k. ismét betört Szíriába és a hurritai – > Mitanni-állammal szemben győzött. Az újonnan szerzett területeket alkirályságok (Karkemisben és Aleppóban) és hűbéri szerződések (pl. Ugarittal) biztosították. Mégis, csaknem minden hettitai király kénytelen volt trónra lépése után a határok védelmére kivonulni. É-Szíriában állandó viszályra adott okot, hogy nem lehetett tudni: hol a határ a hettiták és az egyiptomiak érdekerülete között. III. és IV. Amenóphisz nem fordított nagy gondot a külpolitikára, így a viszályt el lehetett kerülni, de Mutavalli (ur. kb. Kr. e. 1300–1283) és II. Ramszesz Kr. e. 1285: már csatázott egymással Kádesnél, s csak III. Hattusili idejében, Kr. e. 1270: került sor békekötésre és a határok megállapítására. Az egyre erősödő asszír birodalom mind nagyobb nyomást gyakorolt É-Szíriára, és magát a hettitai birodalmat is fenyegette. Végül azonban különféle Ny felől érkező népcsoportok vetettek véget a hettitai birodalomnak; csak kisebb fejedelemségek éltek túl É-Szíriában a betörést. Ezek kb. 500 évig még fennmaradtak, aztán beolvadtak az asszír újbirodalomba, de a Hatti országnév továbbra is használatban maradt. Így tartja számon az ÓSz is a ~at Szíria É-i részén, és egy bizonyos Hetből eredezteti őket (Szám 13,29). Az asszír feliratokban a Hatti név gyakran az egész palesztinai térségre vonatkozik; innen érthető, hogy az ÓSz némely részében (kivált a P-ban) a hittim a voltaképpeni Kánaánt jelöli. – A hettitai birodalom sokféle népet fogott össze. Ennek megfelelően a ~ többistenhite is nagy változatosságot mutat. A panteonban az ősi hattitai istenségek játsszák a legfőbb szerepet, élükön az időjárás istenével (helyi kultusza változó volt) és feleségével, a (föld alatti) napistennővel (Arinna), az újbirodalom idején pedig a hurritai istenségekkel, Tesuppal és Hepattal. Luvi és babilóniai isteneknek is mutattak be áldozatot az ünnepi szertartások keretében. A főpap szerepét a király töltötte be, akit halála után istenként tiszteltek. Miként a mágikus szertartások, a legtöbb mítosz is (proto) hattitai és hurritai eredetű, de babilóniai szertartások és mítoszok (Gilgames) is ismeretesek, ezenkívül személyes imádságokat is megőriztek a szövegek. Ezekben őszinte bűnvallomás fejeződik ki. – Mint a jelek értelmezésében, ugyanúgy sok más vonatkozásban is (pl. írás) a leigázott, ill. szomszédos népek hatása alá kerültek a ~, az indogermán eredetre csak a nyelv szerkezete (flektiló) és a szókincs egy része utal. Művelődési téren főleg a jogi gondolkodás és a történelmi érzék jellemzi a ~at a fennmaradt írásos emlékekből kikövetkeztethetően (a jóvátétel elvét érvényesítő jogszabály-gyűjtemény, állami szerződések, tisztviselőknek szóló iránylevelek, krónikák és annáleszek).

80. A Hettitai Birodalom Kr. e. 1270 körül

81. Hettita harcos. Relief Karkemisből. Kr. e. 8. sz. Magassága 111 cm

hetven: → szám.

Hetvenes-fordítás, Septuaginta, LXX: az ÓSz legrégebb és legfontosabb gör. fordítása. Az elnevezés (Interpretatio septuaginta virorum) az → Ariszteász levelében megőrzött legendára vezethető vissza, amely szerint 72 zsidó (minden törzsből 6) készítette a fordítást, 72 nap alatt. – A ~ az Alexandriában élő, gör.-ül beszélő zsidók számára készült. Többen dolgoztak rajta. Először Mózes 5 kv.-ét fordították le; vsz. még II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralma (Kr. e. 285–246) idején elkészült, s ez lehet Ariszteász levelének tört.-i magva. Ezt követte a többi kv. lefordítása, s a munka Kr. e. 150 k. lényegében készen is volt. Kr. e. 130 k. Jézus, Sirák unokája arról számolt be, hogy a Tórán kívül a próf.-k és a többi kv.-ek is közkézen forogtak gör. nyelven (Prológus). A ~ nagy népszerűségnek örvendett, Egyiptomon kívül a többi zsidó szórványban elterjedt, a zsinagógákban a hellén zsidóság hivatalos Bibliájaként használták (→ hellenista). Az ÚSz szerzői szívesen idézik az ÓSz-et a ~ból: a ~ lett a keresztény ÓSz (a K-i egyh.-nak még ma is a ~ a hivatalos ÓSz-e). Jeruzsálem pusztulása után, amikor is a kereszténység és a zsidóság közti ellentét kiéleződött, és a rabbinita zsidóság végérvényesen állást foglalt, a ~ a zsidóság körében elvesztette addigi feltétlen tekintélyét. Ennek okai: a) A keresztényekkel folytatott vitákban a zsidók részben jogosan, részben azonban teljesen alaptalanul kétségbe vonták, hogy a ~ megfelel a héb. eredetinek. b) A ~ nem felelt meg teljesen annak a → kánonnak, amelyet a palesztinai zsidóság a Templom elpusztulása után megállapított; ezen túlmenően: a ~ készítésének idejére a Biblia héb. szövege még nem állapodott meg, ezért a ~ szövege eltért attól az egységesítő munka révén létrejött szövegtől, amely a Kr. u. 2. sz.-ban a zsidóság körében hivatalosnak számított; – c) Akiba rabbi iskolája, amely a Kr. u. 2. sz. elején a zsidóság körében a legnagyobb tekintélynek és népszerűségnek örvendett, nem érte be a Szentírás értelemszerű fordításával, hanem a héb. szöveg teljesen jelentéktelen elemeibe is önkényes teol.-i értelmet magyarázott bele, így a ~, amelyben ez a magyarázat nem szerepelt, eleve nem felelhetett meg igényeinek. A hellenisták számára tehát új fordítások készültek, amelyek jobban megfeleltek követelményeiknek és felfogásuknak. Ezek közül a legfontosabbak az Aquila-, a Theodotion- és a Szümmakhosz-féle (→ Szentírás). – Annak ellenére, hogy korunkban a felfedezett régi → papiruszok és némely régi bibliafordítás (így a kopt, a → Vetus Latina) sok új adalékot szolgáltatott, a ~nak az Egyh.-on belüli tört.-éről az Origenész előtti időből nagyon keveset tudunk. 200 k. Origenész megkísérelte, hogy a ~ másolataiban tapasztalható eltéréseket kiküszöbölje és a szöveg eredeti formáját helyreállítsa, és elkészítette a → Hexaplát. Origenész után még mások is próbálkoztak a ~ szövegének kiigazításával. Így több szövegváltozat keletkezett, de egyiknek sem sikerült a többieket háttérbe szorítva feltétlen tekintélyre szert tennie. Azok a helyesbített változatok, amelyek Cezáreai Euszebiosz és Pamphilus fáradozásainak eredményeként a Hexapla 5. hasábján alapján keletkeztek, elsősorban Palesztinában válhattak ismertté. 300 k. Lukiánosz presbiter, az antióchiai katekétikai iskola alapítója közreadta a maga szövegét; ez egy meglevő szövegnek a héb. szöveg figyelembevételével, a ~ nyelvi egyenetlenségeinek kiiktatásával és a legjobb szövegváltozatok felhasználásával készült átdolgozása volt. Lukiánosz szövege elterjedt Szíriában és Kisázsziában. Szt. Jeromos szerint egy 3., szintén hú átdolgozásra (Hészühiosz) vezethető vissza, amely (300 k.?) Egyiptomban keletkezhetett, ill. válhatott ismertté. – A ~nak egy héb. írással írt héb. mássalhangzós szöveg volt az alapja. Jóllehet Wutz kimutatta, hogy volt a héb. ÓSz-nek gör. betűs átírása, azt a feltevést, amely szerint a ~ nagyjából ilyen átírásos szöveg alapján készült, a legtöbb kritikus elveti. Abból, ahogy Wutz a ~ keletkezésének tört.-ét felvázolta, az következett, hogy a ~ nem egységes; a különféle kv.-ek a fordítás szemszögéből nézve igen eltérők. Ami a hűséget illeti, pl. a Mózes 5 kv.-e nagyon jó, Iz és a kispóf.-k ellenben nagyon rosszak. Dán inkább átdolgozásnak tekinthető, semmint fordításnak (emiatt az Egyh. Dán vonatkozásában Theodotion fordítását, ill. egy Theodotion előtti szöveget elébe helyezi a ~ szövegének). A ~ nagy tört.-i jelentősége abban áll, hogy az ősegyh. az ÓSz-et a ~ban vette át a zsinagógától. Szövegkritikai szempontból is jelentős értékű, mert olyan szöveget nyújt, amely még az 1–2. sz.-i egységesítő törekvések előtt keletkezett. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy maga a ~ is

egyfajta liturgikus célú, keresztény egységesítő munka eredménye; ezt elsősorban azok az ÓSz-ből és az ÚSz-ből való idézetek tanúsítják, amelyek a ~ szövegétől eltérnek. A kumráni leletek bebizonyították, hogy a Kr. e. utolsó sz.-ban a héb. Bibliának több szövegváltozata volt használatban. Egyikük közel áll a ~ előzményéhez, egy másikuk viszont a maszoréta szöveggel egyezik. Bár a ~ előbb keletkezett mint a legrégebbi ránk maradt maszoréta szöveg, ebből nem következik feltétlenül, hogy a ~ héb. alapszövege eleve jobb. Egy tekintetben azonban a ~t mindenképp fölébe kell helyezni a maszoréta szövegnek hívebben megőrizte a tulajdonnevek magánhangzóit.

hexaémeron (gör. hex = 6, hémera = nap): Isten teremtő művének neve, ahogy az a teremtés hat napján lezajlott és ahogy azt a Ter 1 elének állítja, de magára a leírásra mint írott műre is vonatkozik. Az elnevezés vsz. Philóra vezethető vissza, aki alexandriai volt, és Jézusnak kortársa. Philo ui. a teremtéssel kapcsolatban hé hexaémerosz ti. periodoszról beszélt, vagyis 'hatnapos periódus'-ról, magát a leírását pedig ~nak, vagyis 'a hatnapi'-nak nevezte. A keresztény exegézisben Origenész, Hippolütosz, Nagy Szt. Bazileiosz, Nisszai Szt. Gergely stb. szintén használták a ~ elnevezést, majd Szt. Ambrus révén, akire mind Philo, mind pedig Origenész, Hippolütosz és Nagy Szt. Bazileiosz hatott, a Ny-i egyh.-ban is elterjedt. Jóllehet irodalomkritikailag a Ter 2,1–4a még a 1-hez tartozik, ezért helyesebb volna heptaémeronról ('hétnap') beszélni, a ~ elnevezés tárgyilag megmagyarázható, hiszen a teremtő munka a 6. napon valóban befejeződött. → teremtéstörténet.

Hexapla (gör. 'hathasábos könyv'): Origenész 6 szövegváltozatot összevető 50 kötetes ÓSz-kiadása. Kr. u. 200 k. készítette annak megállapítására, hogy a LXX különböző szövegváltozatai közül melyik tekinthető a héb. eredeti legjobb megfelelőjének. Ennek érdekében 4 gör. fordítást állított a héb. mellé 6 hasáiban: 1. héb. szöveg héb. betűkkel; 2. héb. szöveg gör. betűkkel; 3. Aquila fordítása; 4. Szümmakhosz fordítása; 5. LXX fordítása; 6. Theodotion fordítása. Néhány kv.-nél további 3, zsidó körben készített gör. fordítást is közöl, ezekben az esetekben 7–9 hasábos a szöveg. A legfontosabb az 5. hasáb szövege, mert Origenész ebben az alexandriai filológusok szövegkritikai jelei segítségével mutatta ki, hogy a LXX miként viszonylik a héb. eredetihez, pontosabban ahhoz a héb. szöveghez, amelyet egészében véve helyesnek tekintett. A hiányokat, melyeket a LXX-ban a héb. szöveghez képest észlelt, * és (vagy ·/· jel között más fordításból, főleg Theodotionéból pótolta. Ha a LXX szövegében többletet talált a héb.-hez képest, azt –2. Ide nem találtam megfelelő jelet! (623. h.)(2) vagy ÷ és/vagy ·/· jelek közé foglalta. Ezáltal a ~ igen sok értékes anyagot tartalmaz az összehasonlító szövegkritikához. Ugyanakkor azonban további szövegromlások lehetőségét is magában rejtette: öszszecserélődtek, kimaradtak, rossz helyre kerültek a jelek stb., sőt a végén a LXX szövegét is felcserélték a Theodotion-féle fordítás szövegével. Az 50 kötetes művet, úgy látszik soha nem írták le teljes egészében. Az 5. hasábból jelentős töredékeket a szír ~ őrzött meg. Más töredékek a LXX különféle kézírataiban, valamint az egyh.-atyáknál maradtak fenn. 1896: előkerültek töredékek a kairói → genizából is (a 22. zoltár egy része, mind a 6 hasáiban); még ugyanabban az évben G. Mercati felfedezett a milánói Biblioteca Ambrosianában egy nagyobb töredéket: több zoltárt 5 hasáiban.

Hexateuchus (gör. 'hat részből álló könyvtekercs') a → Pentateuchus és Józsvé együtt. Az elnevezés onnan ered, hogy az irodalomkritikusok nagyobb része szerint a 6 kv. ugyanabból az irodalmi forrásból merített, és ugyanaz a szerző szerkesztette őket egybe. Már a 17. sz.-i **exegéták közt is voltak, akik ezt a nézetet vallották (1625: Bonfrére; 1670: B. Spinoza).**

Hezrom: → Hecron.

hiábavalóság, hiúság: A magyar fordításokban általában ~ felel meg a lat. vanitasnak, a gör. mataiotész, ill. atmosz szónak (Aquila) és a héb. hebelnek. Ez lenge szellőre vonatkozik (Iz 57,13: fuvalom; párhuzamban a ruah szóval), de a héb. Bibliában azt érzékelteti, hogy a pogány isteneknek semmi hatalmuk nincs, csak mihaszna semmik (MTörv 32,21; 1Kir 16,13; 2Kir 17,15; Zsolt 31,6 kk.); nem tudnak esőt adni (Jer 14,22), a

népnek szorongattatása idején segítségére lenni (16,19: hiábavaló bálványok). Ugyanígy ~ként szerepel Egyiptom is a héb. Bibliában, mert nem tud Izr.-en segíteni (Iz 30,7). A Péld-ben a ~ együtt szerepel a 'hazugság, csalás, csalfaság' szóval (21,6; 31,30). Az ember szintén csak ~ (Zsolt 39,6 kk.; 62,10 kk.: fuvallat), napjai és gondolatai csak annyik, mint a fuvallat, hamar elszállnak (78,33; 94,11). Tehát a héb. szó annak kifejezésére is szolgál, ami súlytalan, átmeneti, értéktelen, semmit érő, mulandó, esendő. A Préd szerzőjét megragadta ez a szó, úgyhogy műve központjába került (pl. 1,2), bár eldöntetlen kérdés, vajon a „Hiábavalóság, csak hiábavalóság... Minden hiábavalóság” (1,2; 12,8) formula tőle származik-e v. valaki mástól, aki kv.-ét átdolgozta. A Préd szerzője a ~ szóval nem átvitt értelemben élt, ahogy a gör. megfelelő esetében ez feltehető volna, hanem eredeti 'szellő, fuvallat' értelmében használta fel a ~ szót annak bemutatására, hogy Isten művével szemben az ember tervei, tettei, elgondolásai mennyit érnek. Amit az ember végbevisz, az végső fokon csak ~; legfőljebb az a lehetősége marad meg az embernek, hogy valamely nagy tettel dicsőséget szerezzen magának és így tovább éljen az emlékezetben. A Préd szerzője ezzel olyan témát érint, amelyet már az óbabilóniaiaknál ki lehet mutatni, csakhogy nála kiéleződik a kérdés: az ember Izr. Istenével kerül szembe, akinek tettei a hebel ellentétei, mert tökéletesek és maradandók (3,14). – az Úsz-ben a ~ Pálnál nagyobb súlyt kap. Az ap. szerint a pogányok istenismeretükben – hiúságuk, kérkedésük következtében – eltévelyedtek: nem dicsőítették meg a halhatatlan Istent, hanem okoskodásaikba beleveszve felcserélték bálványaikkal (Róm 1,21 kk.). 8,20: a teremtés alá van vetve a ~nak; ebből a szolgálai állapotból akkor szabadul majd fel, amikor Isten gyermekeinek dicsősége.

Hiel (héb.): bételi építőmester, aki Acháb idejében a Józs 6,26 esküje (→ építési áldozat) értelmében elsőszülötte és legkisebb fia feláldozásával újra felépítette Jerikót (1Kir 16,34).

Hierápolis: ősi város Frígiában. II. Eumenész alapította, Kr. e. 133-tól róm. uralom alatt állt. Meleg forrásairól és a gyapjúfonásról volt ismert. Sok zsidó élt itt kolóniában, majd a kereszténység központjainak egyike lett. Pálnál Laodicea mellett szerepel (Kol 4,13). Ismert püspöke: Papiasz.

hierarchia: → hivatal, → püspök.

hierodulák (gör. 'templomi kéjelgők'): kultikus prostitúciónak élő személyek, elsősorban nők. Az egyiptomi Izsiz- és babilóniai Istár-, főként pedig a kánaáni Astarte-szentélyekben és környékükön volt szokásban. A fiúk szolgálataik fejében alamizsnát gyűjtöttek az istennőnek, a leányok az út szélére kiülve (Jer 3,2) v. a szentélyben (Oz 4,14) pénzt fogadtak el testükért a szentély, ill. a templom javára (MTörv 23,18 kk.; Oz 4,10; 9,1; Mik 1,7). A kánaániak, a moabiták és a midianiták hatására az ósz-i vallásban is megjelent a ~ intézménye (Szám 25,1–8), de a törv. tiltotta (MTörv 23,18 kk.). Aza és fia, Jehosafát kiirtotta a ~at az országból (1Kir 15,12; 22,47). Manassze és Ámon idejében a ~ a jeruzsálemi templomban is megtelepedtek, Jozija azonban leromboltatta lakásaikat (2Kir 23,7).

hieroglifák: az egyiptomi, főleg vésett feliratok írásjeleinek gör. neve. A ~ már nem képirást képviselnek, hanem hangokat jelölnek, de a jelek megőrizték képi jellegüket. A klasszikus korban mintegy 700 különféle jel volt használatban. A lapidáris változaton kívül nagyon régen ismertek egy mindennapi használatra való folyóírást is, ez volt az ún. hieratikus írás, majd a Kr. e. 7. sz.-tól használták az ún. démotikus írást. Ezt a leegyszerűsített írást a gör. írók nevezték el démotikusnak (népi írásnak), a hieroglifákkal és a művelt papok által használt hieratikus írással szemben. A ~ esetében az írás irányát nem szabták meg: lehetett függőleges (vertikális) sorokban felülről lefelé is írni, de ugyanúgy vízszintes (horizontális) sorokban jobbról balra v. fordítva, balról jobbra haladva. Az élőlény formájú írásjel mindig a sor eleje felé nézett. A ~ csak a szavak mássalhangzóvázát jelölték, és csaknem minden szó esetében utaltak a fogalomköri hovatartozásra, v. nyújtottak valamilyen segítséget a kiejtéséhez, az olvasáshoz. A kurzív ~at piros v. fekete tintával és legalább 16 cm hosszú kákaszárral írták, amelynek alsó végét rostosra rágták. Csak a gör.–róm. korban kezdték használni a nádtollat

íróeszközként. Az íráshoz anyagul főleg a mindig drága → papirusz szolgált, de írtak ~kal cserépdarabokra (→ osztrakon), mészkődarabokra, fatáblácskákra v. bőrre is. A legrégebb ~ a Kr. e. 4. sz. végéről valók, a legkésőbbiek Kr. u. 394. 8. 24-i keletűek. A ~ megfejtése, amely Th. Young angol és J. Fr. Champollion francia tudós nevéhez fűződik, az egyiptológia alapjainak megvetését jelentette.

82. Hieroglifák egy Kr. e. 2500 körüli sír faláról: bal oldalon áll a sír tulajdonosa, jobb oldalon 3 sorban írnokei munka közben. Íróvesszőket, melyet íráskor a mutató és középső ujjuk között tartanak, a bal fülükhöz tűzték. Bal kezükben papiruszlap és paletta van tintával. A felső sor 1. és az alsó sor 3. írnoke mögött kötegbe fogott papirusztekercsek láthatók

hikszoszok, hükszoszok: egy népcsoport neve, amely talán a → hurriták kötelékébe tartozott. Kr. e. 1700 és 1580 között uralmuk alatt tartották Egyiptom egy részét, és Egyiptom tört.-ében a 15. és 16. dinasztia korát jelentették. Egy kezdeti időszakban (kb. Kr. e. 1700–1610; 15. dinasztia) uralmuk Egyiptom D-i részére és Nubiára is kiterjedt. Később (kb. Kr. e. 1610–1580; 16. dinasztia) csak Egyiptom É-i része és Palesztina D-i része volt a kezükön. Az egyiptomi – Manethóntól félreértett – ~ elnevezés a. m. 'az idegen országok ura'. A tulajdonnevekből biztosan kikövetkeztethető, hogy szemiták is voltak köztük, sőt, hogy a szemiták képviselték a többséget, így az újabb szerzők (A. Alt, J. Säve-Söderbergh, J. Koenig) a ~ uralmát Egyiptomban, valamint a palesztinai amoriták egy benyomulását is az Egyiptomba békésen betelepedett ázsiai hatalomra jutásaként próbálják magyarázni. Egyiptomban a ~nak Avarisz volt a fő támaszpontjuk, Palesztinában egyebek közt Jerikó és Szichem. Egyiptomban saját főistenüket azonosították Tanisz (→ Szoán) város istenével (Szutech v. Széth). Arra törekedtek, hogy külsőleg minél jobban beleilleszkedjenek az egyiptomiak életébe. A ~ mellett különféle kis helyi fejedelmek is uralomra juthattak. A Kr. e. 16. sz.-ban a thébai dinasztia vezetésével felszabadító harcok indultak a ~ ellen, amelyek végül Palesztina, ill. Szíria meghódításához vezettek. Az egyiptomi szövegek rendszerint agyonhallgatják a ~at v. csúfnéven említik őket. A zsidó apológéták és a korakeresztény egyh.-i szerzők a hellén tudósokat követve Józseffel és testvéreivel azonosítják a ~at. Ma inkább úgy látjuk, hogy a ~ uralma idején Izr. fiainak némely törzsei átmenetileg betelepédhettek Egyiptomba.

Hilkija (héb. 'Jahve az osztályrészem'): az ÓSz-ben 7 személy neve. Közülük a legfontosabbak: 1. Mesullam fia (1Krn 9,11; Neh 11,11), Ezdrás dédapja (Ezd 7,1). → Jozija uralma idején a jeruzsálemi templom (fő)papja. 2Krn 22,4–14; 2Krn 34,9–32: a Templom tatarozása alkalmával megtalált egy törv.-kv.-et, amely Jozija királyt a szövetségnek és az istentisztelet rendjének megújítására indította. Az istentisztelet megújításának módjából arra lehet következtetni, hogy ez a ~ által megtalált törv.-kv. nagyon hasonlíthatott a MTörv.-höz, ma ismert formájában. → Hulda; → Második Törvénykönyv – 2. Zsuzsanna apja (Dán 13,2.29.63: Chilkija). – 3. Jeremiás próf. apja (Jer 1,1).

Himeneusz (gör. 'Himennek [a házasság istenének] ajánlott'): Pál úgy beszél róla (és → Alexanderről) mint hűtlen, hitszegő keresztényről (1Tim 1,20); vsz. azonosítható a 2Tim 2,17 említette tévtanítóval.

himnusz, dicsőítő ének (héb. tehillah): ének, amely Jahvének Izr. tört.-ében megmutatkozó, mindenkifölötti dicsőségét zengi v. Jahve uralmát, ill. uralomra jutását magasztalja. Eredetileg a kultusz részét alkotta, de később talán a személyes vallásosságnak is kifejezőeszközzé vált. Deutero-Izajás (Iz 42,10–12; 44,23–28; 52,9 kk.) és Sirák fia (Sir 39,14–35; 42,15–43,33) is szívesen felhasználta ezt a költői műfajt. A ~oknak csaknem mindig egyforma a szerkezetük, felépítésük. Az élükön egy felszólítás áll, ez a kultusz részvevőinek v. egyáltalán az igaz embereknek, esetleg a természetnek szól: dicsőítsék, áldják, magasztalják Jahvét (pl. Zsolt 148; 150). Ezután a ~ fő része felsorakoztatja Jahvének dicséretre méltó tulajdonságait v. nagy tetteit, amelyeket a természetben v. a tört.-ben végbevitt; ezt olykor meg-megszakítja a dicsőítésre való felszólítás megismétlése (98,4–8; 147,1.7.12), ha az a ~ végén is visszatér (103,22; 104,35), akkor a ~ strófikus jelleget ölt. –

Az ÚSz-ben (a → gyermekségtörténetben) egész sor ósz-inek látszó ~ megőrződött: → Benedictus, → Magnificat, → Nunc dimittis. A levelekbe még más ókeresztény kultikus ~ok is (vö. ApCsel 16,25) beépültek (Ef 1,3–14; 5,19; Fil 2,6–11; Kol 1,15–20; 3,16; 1Tim 3,16; Jel 11,15–18). → doxológia, → héber költészet, → zsoltár.

hin: → űrmérték.

Hinnom völgye (héb. 'Hinnom v. Hinnom fiának völgye'): völgy Jeruzsálemben (Józs 15,8; 18,16; 2Kir 23,10; 2Kron 28,3; 33,6; Neh 11,30; Jer 7,31 kk.; 19,2.6; 32,35). Hogy kiről nevezték el, azt nem lehet tudni, talán egy kánaániról, mert feltehető, hogy már akkor így hívták a völgyet, amikor Izr. fiai elfoglalták Kánaánt. – Helyének meghatározása terén eltérnek a vélemények. Józs 15,8; 18,16 szerint az eleje attól a hegygerinctől D-re esik, ahol a jebuziták városa feküdt. Itt találkozik össze a Kidron völgye, a Tyropaion-völgy és a Vádi-er-Rabábeh. Ez utóbbi Jeruzsálemtől Ny-ra a mai Mamilla tónál (783 m) kezdődik, majd a Ny-i és D-i oldalon körülöleli a keresztény Siont, aztán a Kidron völgyébe torkollik (615 m). A ~t régen a Kidron völgyével azonosították. Többen a Tyropaion-völgygel gondolják a ~t azonosnak, mások a Vádi-er-Rabábehel. – A ~ ősidők óta Moloch-kultusz színhelye lehetett; → Tófet. Az a feltevés, hogy Jozija korától szemétkerakó hely volt, ahol a hulladékot állandóan égették, nem állja meg a helyét. – A ~ eszkatologikus értelmére nézve → Gehenna.

Hirám (héb. 'a fivér fölséges' jelentésű Achiram rövidített változata): 2 föníciai neve. – 1. Tírusz királya, Dávid és Salamon kortársa. Jó viszonyban volt Izr. királyaival (1Kir 5,15 kk.), és nagy hatással volt Izr. hajózására (1Kir 9,26–28; 2Kron 8,17 kk.) és építészetére: építőanyagot szállított, építőmestereket küldött (2Sám 5,11; 1Kron 14,1; 1Kir 5,15–26). Salamon viszonzásul búzát s olajat szállított ~nak (5,25) és átengedett neki Galileában 20 várost (9,11–14). 2Kron 8,2: ~ engedett át városokat Salamonnak; vsz. hogy a 2Kron szerzője félreértette az etiológiai megjegyzést (1Kir 9,12 kk.: Kabul magyarázata). Josephus Flavius szerint, aki föníciai forrásból merítette adatait, ~ 34 évig uralkodott (Kr. e. 979–945). – 2. Tíruszi bronzműves, akinek apja tíruszi, anyja izr. volt Naftali (7,13 kk.) v. Dán (2Kron 2,13 kk.: Hurám Abi; Kiv 31,6; 35,34) törzséből. Oszlopokat öntött és kultikus eszközöket (→ bronzmedence, → víztartó) készített a jeruzsálemi templom és Salamon palotája számára (1Kir 7,13–46).

hirbet: arab helységnévelem, a → tell egyik fajtája.

Hirbet Kumrán: → Kumrán.

hírnök: → előfutár.

Hispánia: Hogy a héb. Szeferadon, ahova Abd 20 szerint jeruzsálemi menekültek telepedtek, ~t kell-e érteni, nagyon vitatott. A lídiai → Szárdeszből (perzsa, arám, babilóniai és elamita változatban: Szparða) már a Kr. e. 1. évezred elejétől kezdve telepedtek le Etruriába, Szardíniába és ~ba, így lehetséges, hogy Szeferad már nagyon korán ~t jelölte. Kimutatható az is, hogy föníciaiak is éltek a Kr. e. 10/9. sz.-tól az Ibér-félszigeten. Makkabeus Júdást azzal akarták megnyerni a róm.-ak, hogy beszámoltak róla: hatalmukat a távoli ~ra is kiterjesztették (1Mak 8,3). Róm 15,24.28: Pálnak szándékában állt ~ba menni, de aligha tehető fel, hogy ezt a tervét megvalósította.

Hiszkija, Ezekiás (héb. 'Jahve az én erőm'): Júda királya (Kr. e. 716–687), Acház és Abi fia; feleségét Hefci-Bahnak hívták (2Kir 21,1; 18–20; 2Kron 29–32; Iz 36–39; Sir 48,17–23). Uralma idején az volt a fő kérdés, vajon a két nagyhatalom (Asszíria, Egyiptom) közül Júda melyikhez csatlakozzék. Királysága első éveiben ~ megőrizte semlegességét, aztán belépett abba az Asszíria elleni szövetségbe, amely Kr. e. 712: Asdod vezetésével jött létre, de vsz. hogy még kellő időben visszalépett: az a felirat, amely II. Szárgon Asdod elleni hadjáratát megörökítette, nem említi ~t. Kr. e. 702: Egyiptommal szövetkezett Asszíria ellen. Szancherib asszír

király → Eltekénél legyőzte az egyiptomiakat, majd Júda több városát elfoglalta és Jeruzsálemet is körülzárta, de ~ csupán arra kényszerült, hogy adót fizessen, mert Szancheribnek járvány miatt gyorsan el kellett vonulnia. Mindazáltal ~ elővigyázatosságból megerősítette Dávid városát (Sir 48,17; Iz 22,9–11), és hogy vízben ne legyen hiány, alagutat építve a Gichon forrás vizét bevezette a városba, a Siloe tavába. Országán belül ~ legfőbb tette az a vallási reform volt, amely a Templom megtisztítására, a bálványozás megszüntetésére irányult: ennek során lerombolták az emlékoszlopokat, elpusztították a magaslati helyeket, sőt még a rézkígyót is (2Krón 29,3–31,21). A Péld 25,1 szerint „Hiszkija emberei” összegyűjtötték Salamon mondásait. Iz 38,10–20: megőrizte ~ hálaénekét, bár csak csonka változatban. Egészeben véve a környező népek körében is elismert, erős kezű uralkodó volt, aki a szír-efraimita háború utáni békeidőt jól ki tudta népe javára használni – „azt tette, ami jó, helyes és igaz az Úr, az ő Istene előtt” (2Krón 31,20).

hit: I. Az ÓSz-ben a ~ az embernek Istennel kapcsolatos magatartása. Ezen belül a hangsúly az engedelmesre és a bizalomra esett. Ezt egyfelől a szövegkörnyezet tanúsítja (pl. Ter 15,6; Iz 7,9b), másfelől az ellentétes emberi magatartásra utaló kifejezésekből következik, mint pl. Isten akaratával, parancsával szembeszegülni, Istenre nem hallgatni (MTörv 1,26.43; 9,23). Némelyik zsoltár dicséri ezt az Istenbe vetett, bizalommal párosult ~et (pl. Zsolt 34,5–11; 40,1–6; 46; 56,4 kk.; 91), klasszikus formában pedig a Ter 15,6 tükrözi: mivel Ábrahám kétkedés nélkül hitt Isten ígéreteiben és a remény ellenére is reménykedve hitt (Róm 4,18), ez → megigazulására szolgált. Enélkül a bizalommal párosult ~ nélkül Izr. nem maradhatott fenn (Iz 7,9); aki azonban Jahvéra épít, az nem inog meg (28,16); ~e révén az igaz életben marad (Hab 2,4; vö. Róm 1,17; Gal 3,11; Zsid 10,38). – II. A korai zsidóságban a hellenizmus és a hellén hatásra eltévelyedett zsidók (1Mak 1,11–15) elleni küzdelemben ~ értelmi vonatkozásai kaptak hangsúlyt. Az egy Istenbe és az Ő igazságosságába vetett ~ mintegy próbaköve volt annak, hogy valaki igaz fia-e Ábrahámnak, aki maga is példaképpül szolgált az engedelmesre és az Istenbe vetett bizalomra (2,52; Jud 8,26; Sir 44,19 kk. stb.). Így különültek el a hívők az istentelenektől (Bölcs 3,9 kk.; 15,2 kk.; Hénoch 46,8 stb.). Ugyanakkor az, aki hitt, az üdvösség és a halhatatlanság ígétét kapta (Bölcs 15,3; vö. Hénoch 46,8; Bár [szír] 54,21). Philónál szintén fontos szerep jut a ~nek, s bár az izr.-k vallása nem annyira a ~, mint inkább a tettek vallása, a ~ már az izr.-k életében eszkatologikus színezetet kapott. – III. Az ÚSz-ben a hit (pisztisz) és a hinni (piszteuein) szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint az ÓSz-ben (kb. 240-szer), de nem mindig vallási értelemben. Ezt az értelmet a klasszikus gör. kifejezések ritkán hordozzák – 1. A szinoptikusoknál Jézus ~et kívánt a tőle kért gyógyulás feltételéül (Mk 5,34.36; 9,23 kk.). A tanítványoknak ismételten szemükre vetette kishitűségüket (Mt 6,30; 8,26), ugyanakkor dicsérte a róm. századost, hogy nagyobb ~e volt, mint Izr. fiainak (8,10). A ~ csodát tesz (17,20; 21,21; Lk 17,6), ha nincs elég ~, ez akadály a csodának (Mt 17,20; vö. 13,58; Mk 6,5). A ~nek mindenekelőtt maga Isten a tárgy (Mt 21,22), de a legszorosabban összefügg Jézus küldetésével, akiben Isten hatalma nyilatkozott meg (12,28). Feltehető, hogy akik Jézustól remélték gyógyulásukat, elismerték hatalmát (Mk 1,40; 2,3–5) és Isten fiának (Mt 8,29; 14,33; Mk 1,25; 3,12), ill. Messiásnak (15,32; Lk 4,41) tekintették. Amikor Jézus saját kiléte felől kérdezi tanítványait, valójában megváltói küldetésébe vetett ~ükről kér tőlük vallomást (Mt 16,13–20); ettől a ~vallástól függ az ember örök élete (10,32 kk.). Jézus halála és feltámadása után a Jézusban mint Megváltóban és Isten Fiában való ~ megszilárdult a tanítványokban, akik az ősegyh. magvát alkották. Ettől kezdve az egy Istenen kívül, akiben a zsidók is hisznek, a keresztények Jézus Krisztusban is hisznek, és ez különbözteti meg őket a zsidóktól, s csakhamar azok számítanak hívőnek, akik Krisztusban hisznek (ApCsel 2,44; 4,32; vö. Mk 16,16). A Krisztusban való ~ megszerzi a bűnök bocsánatát (ApCsel 10,43; 26,18; vö. Mk 2,5; Lk 7,50), és feltétlenül szükséges az üdvösséghez (ApCsel 4,12; 16,31; vö. Róm 10,10); innen érthető, hogy a mózesi törv.ek megtartása alól felmentik őket, s csak a ~et kívánják meg a pogánykeresztényektől (ApCsel 10,43; 15,7–11; 11,17). – 2. Pálnál (a Zsid kivételével) a ~ az üdvösség jó hírének, az ap. által hirdetett igazságoknak elfogadását jelenti (Róm 1,8; 10,17; 1Kor 2,5; 15,1 kk.; 1Tesz 1,8); hinni annyit tesz, mint kereszténnyé lenni (1Kor 1,21; 3,5; 14,22; 15,2). A ~ tárgy mindenekelőtt Isten, az egy Isten (ApCsel 14,15; 1Kor 8,5 kk.; 1Tesz 1,8 kk.) és Krisztus, az Isten Fia, a mi Urunk (Róm 10,8 kk.; 1Kor 12,3; Gal 2,16; Filem 5). Az Istenbe vetett ~ magában

foglalja a szilárd meggyőződést, hogy Isten teljesíti ígérését, ehhez megvan a hatalma; hogy Isten szeret minket, ezért elküldte egyszülött fiát: adja oda magát váltságul és a vére árán szabadítson meg minket bűneinktől; hogy Isten bennünket is feltámaszt, amint Krisztust feltámasztotta (1Tesz 1,8–10; Gal 3,6; 2Kor 1,9; Róm 3,25; 4,3.5; 4,17–25; 6,8 stb.). A Krisztusban való ~ viszont azt a meggyőződést foglalja magában, hogy Jézus a Messiás és az Isten Fia, aki feltámadt és újra eljön dicsőségesen, hogy minden ember fölött ítélkezzen (10,9; 1Kor 15,1–11; 1Tesz 1,10; 4,14; 5,9). A ~ tehát az értelem beleegyezése, meghajlása, nem közvetlen belátás alapján, hanem Isten szavára, tekintélyére támaszkodva (2Kor 5,7; 1Tesz 2,13). Így a ~ és a → remény rokon egymással (vö. Róm 8,24); Pál gyakran össze is kapcsolja a ~et és a reményt (5,1 kk.; 1Kor 13,13; Gal 5,5; 1Tesz 1,3; 5,8). Ez kézenfekvő is: a ~ Isten szavának elfogadása; de Isten ígéreteket tett, tehát szükségszerű, hogy aki hisz, az egyszersmind reméljen és bízson is Istenben. Ugyanakkor a ~ az akarat dolga is, mert engedelmességet jelent az üdvösség jó hírének, az ev.-nak (Róm 10,16; 2Tesz 1,8; vö. ApCsel 6,7: meghódolás a ~nek). Ezért beszél Pál a ~ elfogadásáról (Róm 1,5–6; 16,26), a ~beli engedelmességről (vö. 2Kor 10,5). A ~ az üdvösség Krisztus által hozott rendjének elfogadása (vö. Róm 6,8; 10,9 kk.), de egyszersmind tevékeny szeretetet is jelent, mert „Krisztus Jézusban nem az számít, hogy valaki körülmetélt vagy körülmetéletlen, hanem csak a hit, amely a szeretetben teljeseedik ki” (Gal 5,6; vö. 1Kor 7,19; Gal 5,19–25; 6,8; Jak 2,17). – A ~ az igehirdetés révén terjed (Róm 10,14–21) és az Isten lelkének (→ Szentlélek) műve (1Kor 2,4 kk.; 1Tesz 1,4 kk.), tehát → kegyelem (Fil 1,29; Ef 2,8 kk.). – A → karizmák közt is ott szerepel Pálnál a ~ (1Kor 12,9; 13,2; 2Kor 8,7); ez azonban „a hegyeket megmozgató” ~ (1Kor 13,2), vagyis az a természetfölötti bizalom, amely nagy tettekre, sőt csodákra tesz képessé (vö. Mt 17,20; 21,21). A ~ isteni erény, de – mint a remény is – „kisebb” a szeretetnél, a szeretet ugyanis örökké megmarad (1Kor 13,13), a ~ és a remény, amely arra irányul, amit az ember nem lát (2Kor 5,7; Zsid 11,1) v. nem birtokol (Róm 8,24), megszűnik, mihelyt az ember eljut az Isten színéről színre látására (1Kor 13,12). A ~ megszerzi a bűnbocsánatot (vö. 15,17) és az Istennel való kiengesztelődést. „Őt (= Krisztust) adta oda Isten véres engesztelő áldozatul a ~ben, hogy kimutassa igazságosságát” (Róm 3,25), azaz: Isten eleve elhatározta, hogy Krisztus a vérével kiengeszteli a bűnökért. A kiengesztelődés részesévé a ~ által válik az ember (vö. 1,16), s nem a törv. szerinti tettek által igazul meg (3,18; Gal 2,16). A ~ minden embernek megigazulására szolgál Isten kegyelméből (Ter 15,6; Róm 4,3; Gal 3,6). – 3. Jakab ap.-nak a ~tel kapcsolatos tanítására nézve → megigazulás. – Zsid 11,1: a ~ „szilárd bizalom abban, amit remélünk, meggyőződés arról, amit nem látunk”. Vagyis: a ~ a remény alapja, az igazolása annak, amit az ember nem lát. A ~ tehát arra vonatkozik, amit az ember nem birtokol, de remél és nem lát, hanem elfogad bizonyítottan. A ~ a jövőt és Isten ígéreteit illetően ad bizonyosságot: az ember biztos lehet Isten ígéreteinek beteljesedésében (vö. 10,36 kk.; 12,1 kk.). Így a ~ szorosan összetartozik a reménnyel (vö. 1Pét 1,21). Az Isten szaván alapuló ~ből merítették az ősök is a bizonyosságot (Zsid 11,7.10.11.13.27). – A ~ egyaránt vonatkozhat múltbeli és jövőbeli eseményekre. Így tudjuk, hogy Isten szavára lett a világ (1,3), hogy van Isten és megjutalmazza azokat, akik Őt keresik (11,6). Így megmutatkozik a ~ intellektuális oldala, de a ~ példaképeiül felsorakoztatottak életében az is megmutatkozik, hogy a ~nek hatékonyan kell lennie. Következésképpen a ~ az egész ember magatartása Istennel (11,6) és Krisztussal (12,2) szemben; nélküle lehetetlen Istennek tetszésére lenni (11,6). – 4. János ap. írásaiban a ~ főnév csak egy ízben fordul elő (1Jn 5,4), a hinni ige ellenben nagyon gyakori (105-ször). A ~ elsősorban azt jelenti, hogy az értelem elfogadja a kinyilatkoztatott igazságot; a ~nek ritkán tárgya az Isten (Jn 5,24; 12,44; 14,1; 1Jn 5,10), hanem rendszerint Krisztus, az Isten Fia: hinni kell, hogy Ő a Messiás (5,1; vö. Jn 1,50 kk.), az Atya küldötte (8,28 kk.; 11,42; 16,27.30; 17,20 kk.), a Fiú, ill. az Isten Fia (3,16.36; 6,40; 11,27; 20,31), aki az Atyában van és az Atya benne (14,10 kk.), hogy Ő – mint a kinyilatkoztatás és az üdvösség egyetlen közvetítője – „van” (8,24; 13,19); hogy Ő a világosság (12,36.46) és az élet (11,25 kk.), a világ Megváltója (4,42; 1Jn 4,14); hinni kell benne, neki (Jn 4,21; 5,38; 8,45; 10,37 kk.; 11,24 kk. stb.) v. a nevében (1,12 kk.; 2,23; 3,18; 1Jn 5,13). De a ~ nem csupán az értelem meghajlása, az egész embernek meg kell hajolnia Krisztus előtt: hinni annyi mint Krisztushoz menni (Jn 3,21; 6,35.37.44 kk.), Őt

birtokolni (1Jn 5,12; vö. 5,10), Őt eledelnek elfogadni, Vele táplálkozni (Jn 6,35.50 kk.). A ~ a tevékeny szeretetet és az ismeretet is magában foglalja (1Jn 2,3–5; 5,3; Jn 8,31.51; 14,21.23); Jn-ban az ismerettel olyan szorosán összekapcsolódik a ~, hogy csaknem ugyanazt jelenti (6,69; 10,38; 16,30; 17,7 kk.; 1Jn 4,16). A Krisztusban való ~ olyan dolog, amit Isten kíván az embertől (Jn 6,29), sőt Isten parancsa (1Jn 3,23), s feltétlenül szükséges az örök élethez és az üdvösséghez. A hitetlenség bűn (Jn 16,9; vö. 8,21.24; 9,41; 15,22–24), halált, ill. ítéletet von maga után (3,18.36; 5,24.29). Ezzel szemben a ~ princípiuma az istengyermekségnek (1,12; 1Jn 3,1 kk.) és az örök életnek (Jn 3,15 kk., 36; 5,24; 6,40.47.50; 8,51; 11,25 kk.), amelyet az, aki hisz, azonnal megkap (3,18.36; 5,24), és amelynek a feltámadáskor, az utolsó napon a test is részesévé válik (5,29; 6,39 kk.; 11,25). – A ~ et azok a csodák válthatják ki, amelyeket Krisztus istensége és küldetése tanúsítására tett (2,11.23; 4,53; 5,36; 9,33 kk.; 10,25.38; 11,42; 14,11; 15,24), de indítékul szolgálhat a próf.-k jövendöléseinek beteljesedése (2,22; 13,19; 14,29), Keresztelő János tanúságtétele (1,7; 5,33) és magának az Atyának a tanúsága is (5,23), aki a Szentírásban (5,36 kk., 39), főleg pedig Jézus Krisztus tanításában szólt az emberekhez (4,41 kk.; 5,24; 6,68 kk.; 17,8.20; 1Jn 5,10). Ez utóbbi ~ tökéletesebb mint a Jézus csodáira épülő ~ (Jn 2,23 kk.; 4,48): „Boldogok, akik nem látnak, mégis hisznek” (20,29). A jó tettek előmozdítják a ~ et (vö. 3,21), ugyanakkor a rossz (3,19 kk.; 8,44 kk.), kivált a gőg és a hiúság (5,44; 9,41; 12,42 kk.) gátolja. A ~ tehát függ az ember erkölcsi magatartásától, de egyszersmind Isten ajándéka is (6,37.39.44.65; 8,23.43–47; 1Jn 4,6; 5,1): „Senki sem jöhet hozzám, ha az Atya... nem vonzza” (Jn 6,44).

hitetlenség: → hit.

hitvallás: Izr.-ben a Jahvéval kötött szövetség megerősítése (vö. Kiv 24,3.7), amelyre mint állandó kötelezésre a „halld, Izrael!” (MTörv 6,4 kk.) emlékeztetett. Gyakorlatilag Jahve üdvözítő tetteinek kultikus dicséretét jelentette (vö. Kiv 15,1–18; 1Krn 16,8–36; Zsolt 105; 136) és a nép saját hűtlenségének megvallását (106; Bár 1,15–22; Dán 9,4–18), de egyénenként is megvallották hitüket Izr. fiai, amikor adományait felajánlották (MTörv 26,5–10) v. hálaáldozatot mutattak be Isten segítségéért (Zsolt 22; 30; 34; 40; 116; vö. Jer 33,11), ill. kötetlen formában, hálájuk kifejezésére himnuszt énekeltek (1Sám 2,1–10; Iz 38,9–20; Jón 2,3–10; Tób 8,5–7.15–17; Sir 51,1–12). A kései zsidóságban naponta 2 ízben recitált formát öltött a → sema (= halld, Izrael). A szórványban élők ajkán viszont az egyedül igaz Isten hirdetését jelentette a pogányok körében (vö. Bölcs 13). Máskor a bűnvallomásra esett a hangsúly (Dán 3,25–45; 3Mak 2,2–20; 6,2–15; 1QS 1,18–2,1). – Az ÚSz-ben tovább élt a dicsőítő jellegű ~ hagyománya (vö. Lk 1,46–55.68–79). Jézus is dicsőítette az Atyát (Mt 11,25 kk.), és ebben az értelemben tanította meg a tanítványait a → Miatyánkra. Ugyanakkor új Jézus megvallása (Lk 12,8 kk.), amely az üdvösség feltétele; az ősegyh.-ban keresztségi ~ lett (Róm 10,9). Krisztus megvallását tanúsítja a megnevezés: Krisztus, azaz Fölkent (Jn; Jel) és a Krisztusról szóló himnuszok (vö. Fil 2,6–11; Kol 1,15–20; 1Tim 3,16). Ezen túlmenően fokozódott a ~ jelentősége Krisztus mellett, tévtanok ellenében (1Jn 2,23; 4,2 kk., 15) és üldözés idején (vö. Mt 10,17 kk.; Lk 6,22 kk. stb.); ugyanígy a bűnök megvallása is nagyobb helyet kapott (1Jn 1,9; Jak 5,16).

hiúság: → hiábavalóság.

hivatal, tisztség: I. Az ÓSz-ben a legrégebbi időkben a családok, ill. a törzsek fejei (vö. Kiv 3,16; 12,21) képviselték és vezették Izr. közösségét. Az Ígéret földjének elfoglalása után részben a városok részei vették át ezt a szerepet (Józs 9,11; Bír 8,14); nehéz időkben fontos volt a → bírák ~a. A karizmán (→ karizmák) alapuló tisztségtől, amelyre Isten közvetlenül választott ki v. adta az erőt, meg kell különböztetni az „intézményesített” (= örökölhető, ill. egész élettartamra szóló) ~t. Karizmán mindenekelőtt a látnok és a próf. tisztsége alapult, noha a régi próf.-k és az ún. kultikus próf.-k (amilyen Illés volt) körében az intézményesség bizonyos nyomai kétségtelenül felfedezhetők. Ugyanakkor az első pap személyes karizmájából tisztán ~i karizma lett, amely papi nemzedékről papi nemzedékre szállt. Az intézményessé vált papságon, a hierarchián kívül, még

más kultikus ~ok is kialakultak, amelyeket a leviták láttak el. – Az eredetileg szintén karizmán alapuló királyságnak (1Sám 26,16; 2Sám 1,14) is szakrális jellege volt, idővel azonban örökölhető lett (a D-i országrészen) és erősen intézményessé vált, amely jól szervezett, jól képzett tisztségviselőkre támaszkodott. – A törzsi köztársaság és ezzel a → vének tisztsége a fogság utáni időig maradt fenn (Neh 7,64; Zak 12,12 kk.). Nehemiás után a főpap viselte a legnagyobb méltóságot, ő töltötte be a legfőbb tisztséget, nemcsak vallási téren, hanem világi ügyekben is. Később a főpap mellett a vének szerepét átvevő → főtanács állt. – II. Az ÚSz-ben Krisztus maga a szerzője minden ~nak; az Egyh.-ban minden ~ részesedés Krisztus küldetéséből, tekintélyéből és szolgálatából. Ő küldi tanítványait, és Ő ruhazza fel őket teljhatalommal (Mk 3,14–18; 6,7; Mt 10,40; 16,18 kk.; 18,18; 24,45–51; 28,18–20; Lk 10,16; Jn 13,20; 17,18; 20,21–23; 21,15–17); Ő „adja” a ~okat (Róm 12,6–8; 1Kor 12,28 kk.; Ef 4,10–11: Ő, aki „minden ég fölét” emelkedett, hogy betöltse a mindenséget, „némelyeket apostollá, másokat prófétává, ismét másokat evangélistává, pásztorrá és tanítóvá tett”). Az Egyh.-ban a ~ok nem voltak meg kezdettől fogva a jelenlegi formájukban, hanem az idők folyamán fejlődtek ki, ahogy az Egyh. is gyarapodott és az első keresztény közösségek Palesztina határain túl is létrejöttek (vö. pl. ApCsel 6 és 14,23). A ~ok, amelyeknek zöme valamely konkrét szolgálatból fejlődött ki, egy része pedig zsidó, ill. gör. eredetű, az egyh.-ban az Úr, a Lélek adományának számítanak, ezért az ÚSz-ben a ~ és a karizma nem különül el élesen egymástól (vö. Róm 12,6–8; 1Kor 12,28–30). De már az ősegyh. sem volt tisztán pneumatikus-demokratikus felépítésű (lásd a teljhatalommal felruházott ap.-okat), ha a „rangra” nem esett is még hangsúly, s minden ~t diákoniaként, vagyis Jézus szolgálata folytatásaként értelmeztek is (Lk 22,27: „úgy vagyok köztek, mintha a szolgátok lennétek”; Jn 13,12–17; Mk 10,43–45; ApCsel 1,17.25; Róm 12,5; 1Kor 3,5: „Mert mi Apolló? Mi Pál? Szolgák csupán –”; 4,1; 14,12; 16,15; 2Kor 4,5; 5,18; Ef 4,12; Kol 4,17; 2Tim 4,5; Zsid 6,10; 1Pét 1,12; 4,10 kk.). A ~t és a teljhatalmat, különösen az ap.-ok halála után kézrátétellel és imádsággal adták tovább (ApCsel 6,6; 13,3; 1Tim 4,14 [5,22]; 2Tim 1,6). → Egyház, → püspök. – ~ok az ev.-okban: tanítvány, ap.-ok (a 12), közöttük Péter mint Jézus nyájának főpásztora; ApCsel: apostol, a 7 (az asztalnál szolgálók és az ev. hirdetői, de nem diákonusok a szó későbbi értelmében); az öregek (presbiterek) = püspökök, akik az ap.-ok segítőitársai és a különféle egyh.-ak vezetői voltak; próf.-k, tanítók. Pál ap. (a pasztorális leveleken kívül): a tizenkettő, ap.-ok, próf.-k, tanítók, az evangélisták, pásztorok, püspökök, diákonusok, munkatárs(??), diakonissza (? Róm 16,1); de hiányzik: az öregek; pasztorális levelek: az öregek (presbiterek) = püspökök; diákonusok, özvegyek (= diakonisszák); Zsid: elöljárók (Zsid 13,7.17.24; vö. ApCsel 15,22). Az ÚSz egyéb kv.-eiben főleg az öregek szerepelnek (1Pét, Jak, 2Jn, 3Jn). A → pap (hierusz) nem fordul elő az ÚSz-ben.

hivatalnokok, tisztségviselők: Izr.-ben csak a királyság korától voltak ~; korábban a törzsi szervezet csak a → véneket ismerte. Dávid és Salamon uralma alatt – nyilvánvalóan a kánaáni városállamok példájára – létrejött egy olyan államszervezet, amelyben a ~ csak a → királynak tartoztak felelősséggel. A ~ rendszerint az írni-olvasni tudók közül kerültek ki; R. de Vaux feltételezi, hogy több esetben egyiptomi példa szolgált mintául a tisztségek kialakítása és betöltése terén. A legfőbb ~ (és tisztségviselő) listáját 2Sám 8,15–18; 20,23–26; 1Kir 4,1–6; 1Kron 18,14–17 tartalmazza; a nomenklatura nem vág mindig egybe; a különféle ~ szerepe sem különül el mindig elég világosan. A listákban az alábbi ~ szerepelnek: 1. Mazkir. Ez az elnevezés olyan valakire utal, aki valamire emlékeztet, pl. herald, futár, hírvivő v. bizalmas ember. A tisztség és a cím R. de Vaux szerint egyaránt egyiptomi eredetre vall (a Ter 40,14 feltételez egy egyiptomi mazkirt; ez a részlet így fordítható: a mazkir szóljon rólam a fáraó előtt). Szerepéről az ÓSz-ben csak egy helyen esik szó: Hiszkija mazkirja tárgyal Szancherib tisztszeivel Jeruzsálem feladásáról (2Kir 18,17–37; Iz 36). Név szerint ismert mazkírok: Achilud fia, Jehosafát (2Sám 8,16 és 20,24: udvarnagy; 1Kron 18,15: udvarnok; 1Kir 4,3: kancellár) Dávid és Salamon idejében; Aszaf fia, Joách (2Kir 18,18.37: kancellár; Iz 36,3.22: jegyző) Hiszkija uralma alatt és Joacház fia, Joách (2Kron 34,8: jegyző) Jozija idejében. – 2. Írnok (szóférf) a király titkára és az udvari írnok volt. Ő fogalmazta, ill. szerkesztette a hivatalos állami aktákat, számba vette, megszámlolta az adót (2Kir 12,11), sőt talán még katonai szerephez is jutott (E. Junge), így fontos személyiség volt a közéletben. Név szerint ismert írnokok: Susa v. Savsa (2Sám 8,17; 20,25; 1Kron 18,16) Dávid idejében; Sisa fiai, Elichaf és Achija (1Kir 4,3) Salamon

uralma alatt. Sisáról R. de Vaux úgy nyilatkozott, hogy egyiptomi eredetű volt, és a neve szintén. Sebna (pl. 2Kir 18,18) Hiszkija idejében, Safán (pl. 22,3) Jozija uralma alatt, Gemarja és Elisama (Jer 36,10.20) Jojakim, Jehonatan (37,15) Cidkija idejében. A perzsa udvarban Simsai (pl. Ezd 4,8; vö. Eszt 3,12; 8,9) Artaxerxész uralma idején. – 3. Udvarmester, udvarnagy (al habbajit). Jóllehet kezdetben szerény szerepet tölthetett be (a ~ listája: 1Kir 4,1–6 a sor végén szerepelteti), Iz 22,21 kk. alapján feltehető, hogy idővel nagy hatalomra és tekintélyre tett szert és fontos szerepet töltött be: kocsin járt, hivatalból díszes köntöst viselt, atyja a népnek; hivatalának jele a vállán Dávid házának → kulcsa. Szerepét R. de Vaux egybevetette Józsefével Egyiptomban, és arra a következtetésre jutott, hogy az al habbajit – legalábbis a későbbi időkben – az egyiptomi nagyvezír szerepét tölthette be. Név szerint ismeretes: Achiszar (1Kir 4,6: Vg) Salamon idejében, Arca (16,9) Ela uralma alatt, Sebna és utóda, Eljakim (2Kir 19,2; Iz 22,15; 36,3) Hiszkija korában. Az Ófellel szemben egy feliratos sziklasírt egy udvarnagy (Sebna?) sírjával azonosítottak. – 4. Robotfelügyelő (al hammasz). Név szerint ismert Adorám (2Sám 20,24; 1Kir 4,6) Dávid és Salamon idejében, → robot. – 5. A király barátja v. szolgája, azaz bizalmasa, tanácsadója. Név szerint ismert: Husai (2Sám 15,32; 16,16) Dávid idejében, Nátán fia, Zabud (1Kir 4,5) Salamon uralma idején, Azaja (2Kir 22,12) Jozija uralma alatt és Babilonban Nebukadnezár udvarában Nebuzaradan. – 6. A katonai tisztségek viselőit → sereg. – 7. A ~ listáján a kormányzók (nissabim) nem szerepelnek, akik Salamon idejében ellátták az udvart: mindegyikük egy hónapig gondoskodott a szükségleteiről; a helyenként romlott szövegű 1Kir 4,7–19 azonban számba veszi őket név szerint és a kerületeket, amelyeknek élén álltak. – 8. A ~ listája nem említi, és inkább az udvartartáshoz tartozott a kincstáros (22,9; 2Kir 8,6), a → pohárnok Salamon idejében, az egyiptomi (Ter 40,1–2) és a perzsa udvarnál (Neh 1,11), valamint a (fő) sütőmester az egyiptomi udvarnál (Ter 40,1–2). → eunuch, → rabságké.

hivíták: egyike annak az ÓSz-ben említett 7 népnek, amely Izr. fiai előtt Kánaánt lakta. Ter 10,17 (javított szöveg): a hegyvidéket népesítették be, a Hermon lábáig (Józs 11,3) és Libanont (Bír 3,5: Vg). Ter 34,2: Szic hem lakói; Józs 9,1 kk.: Gibeon lakói. Utoljára a Dávid által elrendelt → népszámlálásról szóló beszámolóban találkozunk velük (2Sám 24,7). Eredetükről, hovatartozásukról nem tudunk biztosat. A Ter 10,17 Kánaán utódai közé sorolja őket; talán rokonok az amoritákkal (vö. Iz 17,9). Ter 34,14 kk.: a → körülméletést nem ismerték. Ebből R. de Vaux E. A. Speiserhez csatlakozva arra következtet, hogy nem szemiták voltak, ezért a 34,2: a hivita Hámor esetében hurrita olvasatot javasol (vö. LXX: Horraiosz). Napjainkban többen képviselik azt a nézetet, hogy a ~ a → hurritákkal azonosíthatók.

hó: Palesztina szubtrópusi éghajlatú vidékein (így elsősorban a hegyvidéken; vö. 1Mak 13,22, de a tenger mellékén, sőt a Jordán völgyében) nem volt ismeretlen; csak ritkán fordult elő, ezért nevezetes természeti jelenségnek számított. A ~esés és ~olvadás képében nyilatkoztatta ki Jahve mindenható teremtő szava (→ szó) hatalmát (Jób 6,16; 37,6; 38,22; Zsolt 147,16; 148,8; Sir 43,18; Iz 55,10). A gondos, szorgalmas asszony ~ra is felkészül, ellátja családját, egész háza népét meleg holmival (Péld 31,21). Általában félték a ~tól, még az oroslán is bemenekült előle egy ciszternába (vö. 2Sám 23,20). A ~ ragyogó fehér (Zsolt 51,9; Iz 1,18; Mt 28,3; vö. Mk 9,3). Kiv 4,6; Szám 12,10; 2Kir 5,27: a lepra is olyan fehér, mint a ~. Jel 1,14: János látomásában az Emberfia haja ~fehér volt. Jer 18,14 (bizonytalan szöveg): a Libanon csúcsait örök ~ fedi (ez nem felel meg a valóságnak).

Hoba: vidék Damaszkusztól É-ra (Ter 14,15). Idáig üldözte Ábrahám Kedor-Laomert és K vele szövetségelt királyait, amikor unokaöccsének, Lótnak védelmére kelt. Az → amarnai levelekben Ube néven úgy szerepel mint Amurru (→ amoriták) földje, amely az Antilibanon K-i lejtőjén É felé egészen Katna városáig (150 km-re Damaszkusztól ÉK-re) terjedt.

Hobab: a Midián fiai közül való Reuel fia (Szám 10,29); egy glossza szerint → Mózes apósa. Feltehetően már Mózes idejében csatlakozott Izr. fiaihoz. A Bír 1,16 szerint Mózes apósának, a kenita (→ keniták) ~nak a fiai Júda fiaival a júdeai pusztán telepedtek le. A 4,11 szerint a kenita Héber elvált Kaintól, Mózes apósának, ~nak

egyik fiától és a Tábor környékén telepedett le. ~ fiai tehát egy nem izr. nemzetséget képviseltek Izr.-ben. Az eredetükre vonatkozó feltevések ellentmondók (→ Jetró).

Hofni (héb. 'kis béka'): Élinek, Jahve silói papjának egyik fia. Ó és öccse, → Pinchász kísérte el az Úr → ladját a filiszteus háborúban Silóból Izr. fiainak táborába (1Sám 1,3; 4,4.11.17). Halála Isten büntetéseként (2,27–36) a papi teendők elhanyagolásáért, a papsággal való visszaélésekért (2,12–17) érte utol a filiszteusokkal folytatott háborúban.

Hofra: egyiptomi fáraó (ur. Kr. e. 588–568). Assíria ellensége volt. Betört Palesztinába, s feltehetően elterelő hadmozdulatként Nebukadnezárral szemben, ostrom alá vette Jeruzsálemet (Jer 37,5–11), de visszavonulásra kényszerült (2Kir 24,7). Jeruzsálem lerombolása és Gedalja meggyilkolása után befogadta a Jeremiás figyelmeztetése ellenére Egyiptomba menekülő júdeaiakat. Innen érthetők a fenyegető jövendölések a júdeaiak (Jer 43,4–44,30), az egyiptomiak (46,25; vö. Ez 29,1–32,21) és ~ ellen (Jer 44,30). ~ egy Cirene elleni hadjáratban vereséget szenvedett, s arra kényszerült, hogy sógorát, Amasziszt maga mellé vegye társuralkodónak. 2 évvel azután, hogy Nebukadnezár betört Egyiptomba, a saját emberei megfojtották.

hold: 1. Szerepe az időmérésben. Az egymást váltó ~szakoknak (vö. Sir 43,7 kk.; de 7,11: a ~szakok váltakozása a balga szeszélyességének, állhatatlanságának képe) mindig megújuló, mégis mindig ugyanazon (vö. Zsolt 72,5; 89,38; Sir 43,6) ciklusa, amely bizonyos számú napra terjed ki, nemcsak az időmérésnek lett első alapja, hanem a mérték fogalma kialakulásához is indítékul szolgált. Ezt többek között az indoeurópai nyelvek is tanúsítják, amelyekben a 'mérni', 'mérték' és 'hónap' jelentésű szavak eredetük szerint (etiimológiailag) összefüggnek egymással (vö. 43,8: LXX). Az ÓSz és az ÚSz még a ~hoz igazodva számítja az időt (Ter 1,14 kk.; Zsolt 104,19; Sir 43,6 kk.): a → hónap kezdete és ebből következően a tartama, valamint az ünnepek és az – > év is a ~szakokhoz kapcsolódnak. Ugyanakkor voltak Izr.-ben, akik síkra szálltak a napév bevezetésért és így a hónapokat a ~szakoktól számították (→ naptár). – 2. Mint fényforrás. A ~ kevesebb fényt ad, mint a nap (Ter 1,16; 1Kor 15,14), ezért Izr. fiai nem annyira erős fényéért, ragyogásáért (vö. Iz 24,23; 30,26), hanem inkább a szépségéért (Én 6,10) csodálják. De azért a ~ világitó is, amelynek az a rendeltetése, hogy megvilágítsa a földet (Ter 1,14 kk.; Jer 31,35; Bár 6,66). Ha valaki a nappali hőség miatt éjszaka utazott, szívesen választotta azt az időt, amikor ~tölte volt (Péld 7,20). – 3. Néphit. A dagadó, majd fogyó, eltűnő és újra megjelenő ~ ritmusában, amely szembeötlő egybeesést mutatott a nők havi ciklusával, a kozmosz életritmusát látták, amely meghatározta a nők termékenységet, a növények sarjadását, az esőt, sőt az ember sorsát is. Ennek a néphitnek a nyomaival a Bibliában is találkozunk. A MTörv 33,14 arról szól, „amit a hold sarjaszt”. A kis félholdacskák amelyeket a nők ékszerül használtak (Iz 3,18), v. amelyeket az állatok nyakába akasztottak (Bír 8,21) nyilvánvalóan a termékenységet voltak hivatva elősegíteni. A Zsolt 121,6 a ~ ártó hatását említi; vö. Mt 4,24; 17,15, ahol is az epilepsziás ~kórosként szerepel. Jób 38,33 feltételezi azt a hitet, hogy az égitestek (= csillagok) meghatározzák a földön az események menetét (a ~ itt kifejezetten nem szerepel). Vsz., hogy erre utal az uralkodik ige is, amivel a Ter 1,16; Zsolt 136,9 él. – 4. A holdkultusz az egész ókori Közel-Keleten fontos szerepet töltött be a vallásban. Amikor Izr. ősatyái „más (= idegen) isteneknek szolgáltak” (Józs 24,2.14), akkor – Ábrahámnak Szin ~isten kultuszának központjaihoz, Urhoz és Háránhoz fűződő kapcsolatai alapján – feltehetjük, hogy „a karavánok vezérét” tisztelték. Az amoriták Jarih néven tisztelték a ~at, amelyről Bet-Jerack és talán Jerikó is a nevét kapta. S. Kirst szerint az → újhold ünnepe (Szám 28,11.14; 2Kir 4,23; 2Kron 2,3) arra mutat, hogy a ~kultusz Izr.-ben törvényes volt. Ezzel szemben A. Caquot arra hivatkozik, hogy az új~ voltaképpen ünnepe későbbi eredetű, semmiképpen nem korábbi Ezekiel koránál. Az Ígéret földjén való letelepedés utáni első sz.-okban Izr. fiai jahvizmusának főleg a kánaáni termékenységi istenekkel kellett megküzdenie; ugyanakkor a Kr. e. 8. és 7. sz.-ban asszír hatásra a csillagkultusz burjánzott el (2Kir 17,16; 21,3 kk.), amelyhez a ~ imádása is tartozott. Jób védekezésében arra hivatkozik, hogy a ~ tiszteletére még nem emelte kezét csókra (Jób 31,26 kk.); az imádásnak ezt a gesztusát (ados) a mezopotámiai művészet gyakran ábrázolta. A Bölcs 13,2 is elítélte azokat, akik „az ég világitóit” isteneknek tekintették; Bár 6,59 szerint a ~ –

miként a nap is – engedelmeskedik Istennek, aki a feladatát (világítás) kijelölte. De Iz 24,21 kk. mintha magukat az égitesteket (köztük a ~at is) tenné felelőssé istenítésükért: az Úr napján meg fognak szégyenülni. A Jel 12,1 szerint a ~ zsámoly az égi asszony lába alatt; hasonló szerepet játszik Naftali testamentumában, ahol is a dicsőségre emelt Júda öltözete, akinek a lába alatt 12 sugár jelenik meg. – 5. Eszkatológia. A kozmikus jelenségek között, amelyek a bibliai elképzelés szerint Isten haragját kísérik, a ~nak fontos szerepe van Bábel pusztulásakor, amelyet Iz 13,10 a világtört. fordulópontjaként állít elénk, v. amikor az Úr kioltja Egyiptom életét (Ez 32,7), a ~ nem világít; vö. Jo 4,15. Amikor Jeruzsálem pusztulásáról v. a világ végéről beszél, Jézus is ezt a képet alkalmazza (Mt 24,29; Mk 13,24; Lk 21,25; vö. Jel 8,12). A vörösesbarna szín, amelyet a ~ fogatkozásakor felvesz, érthetővé teszi, hogy Jo 3,4; ApCsel 2,20; Jel 6,12 szerint a ~ „vérbe borul”, „olyan lesz, mint a vér”. Iz 30,26 szerint az eljövendő új világban a ~ úgy fog ragyogni, mint a nap; 60,19 kk. és Jel 21,23: a ~ felesleges lesz, hiszen az Úr, a Bárány lesz az új Jeruzsálem világossága.

holló (héb. oreb): A közmondásosan fekete (Én 5,11) madárral a vízözön leírásában találkozunk (Ter 8,7; a tengerjáró indusok varjút visznek magukkal, hogy mutassa az utat a szárazföld felé), és Illés tört.-ében (1Kir 17,4.6). Iz 34,11: a puszta madara, a bagollyal együtt. Jób 38,41: a ~ fiókái folyton éhesek, ezért szüntelenül rikácsolnak = Istenhez kiáltanak, aki gondoskodik róluk; ugyanígy: Zsolt 147,9; Lk 12,24; vö. Péld 30,17. A MTörv 14,14: a ~félék mind tisztátalanok.

Holofernesz: Nebukadnezár asszír király hadvezére (Jud 2,4–13,28), akinek Betulia ostromakor Judit fejét vette. A név perzsa hangzású (vö. Artafernesz, Datafernesz stb.).

holtak országa, alvilág: A Szentírás szerint minden halott egy helyre érkezik; ennek a helynek szokásos neve → seol, de lehet egyszerűen gödör v. sír/sírbolt (Zsolt 16,10; 28,1; 30,4; 86,13 stb.; Iz 14,15; 38,17.18; vö. Jón 2,7; vö. ugariti nyelven „akik a földre leszállnak”; Ez 26,20), sőt olykor → Abaddon is. Ebből arra lehet következtetni, hogy eredetileg a ~ra vonatkozó elképzelések szorosan összefüggtek a sírral kapcsolatos képzetekkel, ahova a halottat eltemették. A LXX és az ÚSz (az eredetiben) a → hádesz névvel utal a ~ra (Mt 11,23; 16,18; Lk 10,15; 16,23 stb.); a magyar fordításban rendszerint alvilág, esetleg pokol felel meg neki. – A babilóniai irodalomban (Gilgames-eposz, Nergal és Ereskigal mítoszai, Istár pokolra szállása stb.) a ~ a föld alatt található, a világoceán felső oldalánál. Úgy érheti el az ember, hogy leszáll a föld mélyébe és addig megy Ny-ra, ameddig csak lehet. Mielőtt az ember megérkezik, át kell kelnie egy folyón, a halál vizén. Az ugariti szövegekben és a Bibliában szintén a föld alatt, ill. a föld mélyén (Zsolt 63,10) van a ~. Minthogy a föld megnyílt, Korach, Dátán és Abirám övéikkel együtt élve zuhantak le a ~ba (Szám 16,30–33). Jób a teremtett világ legalsó helyét képzeli ~nak (vö. Jób 11,8), s úgy gondolja, hogy az → ősvíz medrén át lehet a ~t elérni, amelyen a föld úszik (26,5; 38,16 kk.). Így tehát a ~ az utolsó tagja a 3 részre tagolódó világmindenségnek: a föld fölött, a földön, a föld alatt v. ég, föld, alvilág (Kiv 20,4; Fil 2,10). Azt, hogy Ny-on keresendő a ~nak bejárata, a Szentírásban nem találjuk. Épp így nemigen esik szó a ~nak folyójáról sem. A 2Sám 22,5; Zsolt 18,5 által említett folyók a paralelizmusnak megfelelően (18,6: kötelek) a bajt, nyomorúságot jelképezik, amelyek az embert a ~ba vivő úton kísérik. – A babilóniaiak városként képzelték el a ~t, amelyet 7 fal vesz körül, 14 kapuval, a város közepén palota áll, ebben lakik a ~nak királynője, Ereskigal és férje, Nergal. Jób 38,17; Zsolt 9,14; 107,18; Bölcs 16,13; Sir 51,6; Iz 38,10; Mt 16,18; Jel 1,18 említi a ~nak kapuját (ill. ennek kulcsát). Jób 38,17b gör. fordítása a Hádes kapujának őréit is említi. A Bibliában a ~nak királya nem szerepel; de Zsolt 49,15: a megszemélyesített halál (= pásztor). Jahve uralma kiterjed a ~ra is (Jób 26,6; Zsolt 139,8; Péld 15,11; Iz 7,11; Ám 9,2). A ~ban teljes sötétség uralkodik (Jób 10,21 kk.; 17,13; Zsolt 88,7.13); lakói sose látják viszont a napvilágot (49,20); a ~ból száll fel az éjszaka (Bölcs 17,13). A sötétségen kívül a por jellemzi még a ~t (Jób 17,16; 20,11; Zsolt 30,10; 146,4; Iz 26,19; Dán 12,2), továbbá a csend (Zsolt 94,17; 115,17). – Miként Babilóniában, ugyanúgy Izr.-ben is olyan ország a ~, ahonnan nincs visszatérés (Jób 7,9; 10,21; vö. 14,12); a ~nak lakói örök tétlenségre vannak ítélve (Préd 9,10), nincs részük örömben, élvezetben (Sir 14,11–17), nem tudnak a földön élők sorsáról, semmiről, ami a földön történik (Jób 14,21 kk.; 21,21; Préd 9,5; Iz 63,16). A ~ban nem dicsérik

Istent (Zsolt 6,6; 30,10; 115,17; Sir 17,27; Iz 38,18). A halottakban nincs erő, vitalitás ('erőtlenek'), azt lehet róluk mondani, hogy nincsenek többé (Zsolt 39,14; Sir 17,28). Miként a Gilgames-eposzban, Izajásnál is férgek martalékai a halottak (vö. Iz 66,24; Mk 9,48). A ~ a feledés hona (Zsolt 88,13): sem a halottak nem emlékeznek az élőkre, sem az élők a halottakra. Legföljebb nyugalmat lehet találni (Jób 3,17 kk.; Sir 30,17), ezért a ~ vonzóbb lehet az életnél. – A ~ az utolsó nyugvóhelye minden embernek; gazdagok és szegények, urak, királyok és rabszolgák, öregek és fiatalok „mind együtt pihennek” (Jób 3,13–19; 30,23–24; Zsolt 89,49; Préd 6,6). Krisztus is leszállt halála után a ~ba (Róm 10,7; Ef 4,9; 1Pét 3,19; → Krisztus pokolraszállása). Ha a korábbi felfogás szerint nem különbözött is a jók és a rosszak sorsa, Ez 32,17–32 már különbséget tesz Izr. ellenségeinek és a régi hősöknek a sorsa között. Iz 24,22; Sir 21,10: a ~ büntetőhely jellegű (vö. 1Pét 3,19: börtön; Júd 6; Jel 20,7: börtön). A kései zsidóságban kibontakozott az a felfogás, hogy Isten a jóknak és a rosszaknak más-más sorsot ad a ~ban. Ebből következően feltételezték, hogy a ~ részekre oszlik. Az etiópai Hénoch kv.-e 3 sötét és 1 világos részt ismer (22,9), az igazak tartózkodási helyét pedig az élet kertjének nevezi (61,12). Hasonló elképzeléssel az ÚSz-ben is találkozunk. Lk 16,22 kk.: Lázár megpihen → Ábrahám kebelén, ezt szakadék választja el az alvilág másik részétől, ahol a fősvény gazdag szenved. 23,43: az igazak a → Paradicsomba kerülnek (vö. etióp Hénoch kv.-e 60,8,23); a rabbinista irodalomban szintén Éden szerepel. → büntetés, → Gehenna, → megfizetés, → pokol.

Holt-tenger: a Jordán-árok D-i részén elhelyezkedő beltenger Palesztinában, Az egész földkerekség egyedülálló természeti jelensége. A Bibliában a Pusztá tengere (Ez 47,8: → Araba), Keleti-tenger (megkülönböztetésül a Nagy- v. Nyugati-, azaz Földközi-tengertől) és Sós-tenger, szemben a Jordán völgyének édes vizeivel (Józs 3,16). A ~ név Kr. u. a 2. sz.-ból ered és a víz élőlény-nélküliségére utal. Az arab Bahr-Lut nevet 1047-ben adták neki Lót tört.-ére utalva (Ter 19,23–29). – Hossza 85 km, legnagyobb szélessége 18 km. A K-ről benyúló Lizan-félszigettől É-ra lévő része mély, néhol 400 m, a D-i rész mélysége ellenben átlag 6 m. Felülete 945 km². 1837-ben fedezték fel, hogy felszíne 390 m mélyen van a Földközi-tenger szintje alatt, s így az egész Föld legmélyebb felszíni helye. 1900 óta kísérik figyelemmel vízszintjének ingadozását, mely alapján a csapadék mennyiségétől függően változik; egyre apad. Vizének sótartalma kb. 6-szorosa az óceánok vizének (26–30 %); fajsúlya 1,021–1,256 között változik. Szárazanyag-tartalma több, mint 40 %, ebből 30 % nátrium-, kálium-, kalcium- és magnézium-klorid. Már az ókorban felfigyeltek rá, hogy a belé vetett tárgyak nem merülnek el, s ma is idegenforgalmi látványosság ez a jelenség. – É-ről a Jordán, K-ről az Arnon és több kis időszakos vízfolyás táplálja. Élettelensége a pusztulás és a halál jelképévé tette. Vizének megédesedése, „élővé” válása Ez-nél a messiási idők jele (47. f. vö. Jel 22,1). → aszfalt, → Júdea pusztája, → Ötváros, → só.

holttest: → temetkezés, → tiszta.

homer: → űrmérték.

homlok: Lehet kemény (Ez 3,7 kk.), olyan kemény, mint a gyémánt (3,9), ércből való (Iz 48,4): a megátalkodottság, a nyakasság képe. Jer 3,3: a szégyentelenségre utal; Jel 17,5: a szégyent nem ismerő nagy kéjnő jelet visel ~án. De a választottak, az igazak ~án is lesz jel, név (Ez 9,4; Jel 7,3; 9,4; 14,1; 22,4). Isten ellenségei szintén jelet, bélyeget kapnak ~ukra (13,16 kk.; 14,9; 20,4). A ~ 'megerősítése' a héb.-ben a. m. vitát kezdeni (vö. Sir 8,16). → imaszíjak, → stigma.

homlokpánt: → korona.

homok: → por.

hónap: időtartam, időszámítási egység. A holdváltozáson alapuló ~okat a régi K-en ősidők óta ismerték. Mint-hogy a csillagászati ~ 29 napból, 12 órából és 44 percből áll, azért a naptári ~ tartama 29 és 30 nap között váltakozott. Nem lehetetlen, hogy olykor teliholdtól teliholdig számították a ~ot, de az izr. → naptárban az

újhold (hodes, a hds 'új' tőből) jelentette a ~ kezdetét. Az újhold tapasztalati úton való megállapítása mellett még akkor is kitarítottak, amikor már csillagászatilag is meg tudták volna határozni. Így a ~ kezdete a hold sarlójának feltűnésétől, ill. észlelésétől függött. – Izr.-ben az egyiptomi évet is ismerték, amely 12, harmincnapos ~ból és 5 közbeiktatott napból, összesen 365 napból állott. Ter 5,23: Hénoch 365 évig élt. A 7,11 és a 8,3–5.11.15 kk. alapján megállapítható, hogy a ~ 30 napból állt. Vsz., hogy a P (Papi irat) 30 napos ~pal számolt; a kumráni iratok is igazolják e feltevést. – Azok közül a ~ok közül, amelyekre a kánaániaiak felosztották az évet, még mielőtt Izr. bevonult volna az Ígéret földjére, az ÓSz 4-et tartalmaz név szerint: Abib, Bul, Etanim, Ziv. Ezek a ~nevek a föníciai feliratokban is előfordulnak. A ~nevek jelentése arra enged következtetni, hogy a ~oknak megvolt a maguk állandó helye a föld megművelésének ciklusában. Egy Aradban talált → osztrakon alapján még egy 5. kánaáni ~névvel is lehet talán számolni (sah). – 1Kir 6,1.38; 8,2: Ziv, Etanim és Bul a 2., 7. és 8. ~. Ez a számítási mód, amely a tavaszi napéjegyenlőséghez igazodott, vsz. a júdeai királyság vége felé jött szokásba. A különféle utalásokból mind a 12 ~ összegyűjthető (Ezd 3,1.6.8; 6,19; 7,8 kk.; 8,31 stb.; Jer 28,1.17; 36,9.22; 39,1 kk.; 41,1; Ez 1,1; 8,1; 20,1; 24,1; 29,1; Ag 1,1; 2,1; Zak 1,1.7). – 1,7; 7,1: a ~ nevét (Sebat, Kiszleu) későbbi glosszátor toldotta be; Ezd 6,15; Neh 1,1; 2,1; 6,15: itt a ~nevek (Adar, Kiszleu, Niszán, Elul) eredetiek. A többi helyeken mindig a sorszámuk utal a különféle ~okra (1., 2., 3. stb.). Eszt: csaknem mindig ott áll a sorszám kivül a babilóniai név is; ez arra vall, hogy a babilóniai ~nevek nem váltak mindjárt közkeletűvé Palesztinában a fogság után, ezért a régi jelölésmódot is megtartották egy ideig. A ~ok nevei az ÓSz idején (az év kezdete márc./ápr.-ra esett): Niszán, Ijjar, Sziván, Tammuz, Ab, Elul, Tisri, Marhesvan, Kiszleu, Tebet, Sebat, Adar; szökőévben egy 2. Adart iktattak be. – A hellén időben a Szeleukidák bevezették a makedón ~neveket; közülük az ÓSz-ben szerepel: Düstrosz (= febr./márc., Tób 2,12: Codex Sinaiticus); Xantikosz (= márc./ápr., 2Mak 11,30.33.38) és Dioszkurosz (vsz. szökőévben beiktatott ~, 11,21). Josephus Flavius is használta a makedón ~neveket. Mindamellet ezek nem szorították ki a babilóniai ~neveket.

honfoglalás: az → Ígéret földjének elfoglalása Izr. fiai részéről. A MTörv és Józs szerzője szerint, akit M. Noth óta deuteronomikus tört.-írónak szokás nevezni, a ~ 2 részletben ment végbe: azután, hogy D-ről nem sikerült Kánaánt elfoglalniuk (Szám 14,44 kk.; MTörv 1,19–46), a 12 törzs megkerülte Edomot és Moábot (Szám 20,14–21,20; MTörv 2,1–23), legyőzte Szichont és Ogot, s elfoglalta a földjüket (Szám 21,21–35; MTörv 2,24–3,11). Ezt az országrészt Rubennek, Gádnak és Manasse törzse felének juttatták azzal a feltétellel, hogy ők is átkelnek testvéreik élén a Jordánon Kánaánt elfoglalni (Szám 32; MTörv 3,12–20). Míg a többi törzs Moáb sivatagában arra várt (Szám 36,13), hogy megkapja a jelet a Jordánon átkelésre, titokzatos körülmények között meghalt Mózes (vö. MTörv 34,6), és → Józsué vette át a törzsek vezetését. Átkelt a Jordánon és miután Jerikót (Józs 6) és Ait (8) elfoglalta, Kánaánban olyan területre érkezett, amely nem tanúsított ellenséges magatartást (vö. 8,30–35). De míg Gibeon fiai szövetséget kötöttek Józsuéval (10,1–27), Jeruzsálem, Hebron, Jarmut, Lachis és Eglon királyai szövetségre léptek egymással Izr. ellen, Gibeonnál azonban vereséget szenvedtek és életüket is veszítették (10,1–27). Józsué a győzelmet kihasználva hadat indított Kánaán D-i városai ellen és sorra elfoglalta Makedát, Libnát, Lachist, Eglont, Hebront és Debirt. Végül felvonult Hacor királya, Jabin és szövetségesei ellen, és így Kánaán É-i része is Izr. kezére került (11,1–15). – Hogy az eseményeknek ez a bemutatása mennyire leegyszerűsített, azt 15,63; 16,10; 17,12.15 kk.; 18,2 kk. is mutatja (vö. Bír 2,3.21 kk.; 3,1–6), ahol is arról van szó, hogy a különféle kánaáni törzseknek csak a vezetése került Izr. fiainak kezébe. Ezen túlmenően nem lehetetlen, hogy némely Izr.-lel rokon népcsoportok nem a Jordánon át, hanem D felől hatoltak be Kánaánba (vö. Szám 21,1–3), ti. Káleb, aki Hebront foglalta el és Otniel, aki Kirjat-Szefert vette be (Józs 15,13–19; Bír 1,12–15), továbbá a keniták, akik feltehetően a Holt-tengertől D-re eső Támárból kiindulva hatoltak be az országba (1,16). Ha ez utóbbi szöveg helytálló, akkor Júda is D felől foglalta el Kánaánt. De az 1,1–7 arra enged következtetni, hogy Júda és Simeon É felől közelítették meg területüket. Az is feltehető, hogy az eseményeknek egy későbbi keletű bemutatása olyan hódításokat is Józsué nevéhez kapcsol, amelyek nem voltak közvetlenül neki köszönhetőek (vö. Józs 10 és Bír 1,5 kk.; Józs 15,13–19 és Bír 1,11–15; Józs 11,1–15; 12,19 és Bír 4), így bizonyos mértékig jogos A. Alt és M. Noth gyanúja, ti., hogy Józsué csupán alárendelt

szerepet játszott és csak a Józs 17,14–18, valamint a 24 említi nevét kétségtelenül hitelesen. De Józsue még így is jelentős személyiség lehetett. A 24 az izr. törzsek szichemi szövetségének létrehozójaként mutatja be, s ezt csak úgy lehet elképzelni, ha Kánaán nagyobb részének meghódítása neki köszönhető. Ezenkívül: irodalomtört.-ileg nézve, valamely névhez csak akkor tapadnak hozzá idegen hagyományok (Adoni-Cedeken és Jabinon aratott győzelem), ha már jelentős. Tehát biztosnak látszik, hogy Kánaán elfoglalásában Józsuének fontos szerepe volt, ha szerepe főleg Kánaán középső részének meghódítására korlátozódott is. H. H. Rowley szerint Józsue József házának (Efraim és Manassze) volt a vezére, amelyhez esetleg még más (levita) nemzetiségek is csatlakoztak, és itt sem uralkodói szerepet töltött be, hanem karizmatikus vezető volt, aki csak döntő és válságos helyzetekben hozott olyan határozatokat, amelyek mindenkire kötelező érvényűek voltak, egyébként azonban tiszteletben tartotta a különféle csoportok önállóságát. Innen érthető az is, hogy pl. a Bétel meghódításáról szóló beszámolóban nem szerepel a neve (Bír 1,22–26). – Azt a feltevést, amely szerint a ~ békés előrenyomulás gyümölcseként tekinthető, nem lehet a bibliai hagyománnyal összeegyeztetni. Ezt arra való hivatkozással sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Jerikó, Ai stb. meghódításáról szóló részek etiológiai jellegűek. E városok romjait és a vidék más figyelmet érdemlő jellegzetességeit nem magyarázták volna Józsue előrenyomulásával, ha ez minden harc nélkül ment volna végbe. Ha azonban elfogadjuk, hogy a bevonulás harci cselekmények soraként zajlott le, akkor könnyű belátni, hogy a nép képzelete ezeket a harci cselekményeket szívesen kiszínezte, nemegyszer érdekes tájleírásokat is beleszőve szemléltetésül. Így nem lehetetlen, hogy Ai v. Jerikó hatalmas romhalmazai háttérül szolgáltak valamihez, ami eredetileg nem volt egyéb kisebb csatározásnál, v. hogy olyan csaták emléke kapcsolódott hozzájuk, amelyek máshol zajlottak le. W. F. Albright, aki Józsuét nem József házához köti, úgy véli, hogy ezek a törzsek már ott laktak Kánaán középső részében, amikor Józsue más törzsek élén megérkezett. Ha Izr. fiai rokonok a hapirukkal (→ héberek), inkább rájuk lehet gondolni. Mert az → amarnai levelekből kiderül, hogy Szichem és környéke a Kr. e. 14. sz.-ban a hapiruk kezén volt. A Ter 34 is szól Izr. fiainak Szichemmel való kapcsolatáról a pátriárkák korában, a Bír 9 pedig tanúsítja, hogy ezen a vidéken együtt éltek a kánaániak és Izr. fiai, mégpedig úgy, hogy együttélésük nem választható el Baal-Berit v. El-Berit (az Úr, a szövetség Istene) templomától. Ha viszont Szichem környékén egymással békében megférő csoportok éltek, akkor ez magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miként volt lehetséges, hogy Józsue Jerikó és Ai bevetele után mindjárt szövetséget köthetett Szichemben (Józs 8,30–35). Ezt a feltevést a szichemi ásatások eredményei is támogatják: a kései bronzkorból a korai vaskorba való átmenetet lassúnak mutatják, erőszakos pusztításnak sehol semmi nyoma. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hegyvidék gyéren lakott volt, s ez megkönnyítette Kánaán középső részének elfoglalását. Egyébként itt is volt néhány erős város, mint Tirca, Afek, Hefer és Tappuah (vö. 12,17 kk., 24). – A ~ időpontját illetően még nem alakult ki egységes álláspont. József házának egy v. több hapiru csoporttal való azonosítása, amelyek az amarnai levelek szerint a Kr. e. 14. sz.-ban számottevő veszedelmet jelentettek a kánaáni városállamokra nézve (W. F. Albright, T. J. Meek stb.), aligha állja meg a helyét; ugyanígy valószínűtlen Olmstead és Barton feltevése is, amely szerint Józsue azonos az amarnai levelekben szereplő Jasuíával. A megfelelés ui. mindkét esetben több lényeges pontban nem valószínűsíthető. Megkísérelték azt is, hogy → Jerikó pusztulásához kapcsolják a ~t, de a legújabb ásatások (K. M. Kenyon) során kiderült, hogy a kései bronzkorban Jerikó jelentéktelen település volt; ezenkívül ebből a rétegből oly kevés maradt fenn, hogy az időhatárokat nem lehet biztonsággal megállapítani. A jerikói régészeti leleteknél megbízhatóbb fogódzókat nyújtanak a Bet Mirsimben (Józs 10,38 kk.: Debir), Betinben (Bír 1,22: Bétel), ed-Duverbent (Józs 10,31 kk.: Lachis) és Tell Vakkasban (11,1–15: Hacor) folytatott ásatások eredményei; ezekből kiderül, hogy a Kr. e. 13. sz. elején → Bételt lerombolták; ugyanebben a sz.-ban → Hacort elpusztították, de a Kr. e. 12. sz.-ban Izr. fiai, bár szerényebb méretben, de mégis felépítették. Debir pusztulása valamennyivel későbbre esik. → Lachisról nagy valószínűséggel megállapítható, hogy Kr. e. 1230 k. pusztult el. Ha a művelődésben Kr. e. 1200 k. végbement változást is tekintetbe vesszük, e városok lerombolása összefüggésbe hozható Izr. fiainak ~ával. Így valószínűnek tekinthető, hogy Izr. fiai a Kr. e. 13. sz.-ban vonultak be az Ígéret földjére; → kivonulás Egyiptomból.

Hór (héb. mindig határozott névelővel: 'a hegy') a → Papi iratokban hegy Kádes közelében (Szám 20,22 kk.), Edom határánál (20,23; 33,37 kk.). A ~ tetején halt meg Áron (MTörv 10,6: Mozerotban). Egy kései és nem megbízható hagyomány alapján a Dzsebel Harunnal azonosították, Petrától DNy-ra; mások szerint a Dzsebel Maderahhal azonos, Támártól D-re. A Szám 34,7 kk. (nem világos szöveg) Kánaán É-i határánál is említi egy hegyet (Hór), de a vele párhuzamos helyen (Ez 47,15) nincs nyoma hegynek.

Hóreb (héb. 'a kietlen, magányos'): → Isten hegyének neve, a törvény átadásának színhelye; másképpen: → Sínai. J. Wellhausen iskolája a ~ben az elohista és a deuteronomikus hagyományt látja, a Sínaiban viszont a jahvista és a papi hagyományt. M.-J. Lagrange lehetségesnek tartja, hogy ~ az egész hegységnek a neve, a Sínai név pedig csak egy csúcsra vonatkozik. Feltehető az is, hogy később bizonyos körök az ott szokásos Sin-kultusz miatt kerülték a Sínai név használatát.

horgony, vasmacska: Az ApCsel 27, ez az ókori hajózással kapcsolatban oly sok adalékkal szolgáló szöveg 3-szor tartalmazza a szót. A Zsid 6,19 kk. átvitt értelemben az örök üdvösségre célozva a reményt „lelkünk biztos és szilárd horgonyá”-nak nevezi „amely a függöny mögé ér, ahova elsőnek lépett be értünk Jézus, a Melkizedek rendje szerint való főpap”. Pál ezzel a feltétlen biztonságot hangsúlyozza, amely a keresztények reményének jellemzője, Isten ígéretei és Krisztus áldozata alapján. A Zsid idézett részletéhez kapcsolódva a ~ már az első sz.-okban a legkedveltebb keresztény szimbólumok egyike lett.

horiták: egyike annak az ÓSz-ben említett 7 népnek, amely Izr. fiai előtt Kánaánt benépesítette (Ter 14,6; 36,22–30). MTörv 2,12.22: → Szeirben laktak. 1Krón 1,38–42: az itt felsorolt törzsek, köztük a ~ is, a nevük alapján szemitáknak látszanak, de közülük némelyeket a nem szemita → hurriták nyelvéből is meg lehet fejteni, mások esetében viszont erős szemita hatás tételezhető fel, aminek következtében hurrita jellegüket teljesen elvesztették. Végeredményben tehát a hurriták egyik csoportját alkothatták. Az edomiták v. kiirtották, v. elűzték őket.

Horma: régi kánaáni város (Szám 14,45; 21,3; MTörv 1,44; Józs 12,14; Bír 1,17) a → Negeben, ahol Izr. fiai egyik előnyomulásuk alkalmával vereséget szenvedtek az amalekitáktól és a kánaánitáktól (Szám 14,39–45) v. az amoritáktól (MTörv 1,41–46). Szám 21,1–3; Bír 1,17 kk.: a ~ név etiológiája (előzőleg Cefatnak hívták a várost). 1Sám 30,30: ~ a keniták városa, akikkel Dávid barátságos viszonyban volt; Józs 15,30: Júda városa; 19,4; 1Krón 4,30: a földosztáskor Simeonnak jutott.

Hósea (a névre vonatkozóan → Ozeás): Izr. 19. és egyben utolsó királya (ur. Kr. e. 732–724). Egy ismeretlen Elának volt a fia. Összeesküvést szőtt Pekach ellen és megszerezte a trónt (2Kir 15,30). Ennek ellenére 9 évig tartó uralmát nem ítélték el teljesen a deuteronomikus szerzők (17,1 kk.). Miután III. Tiglat-Pilleszer hűbéresévé nyilvánította, utóda pedig adófizetésre kötelezte (17,3: minden bizonnyal a Kr. e. 725-i föníciai hadjáratban), szakított az asszírokkal és Egyiptomhoz pártolt (→ Szo). Ezért AsszírIA királya elfogatta és börtönbe vetette, majd felvonult Szamaria ellen, 3 éves ostrom után elfoglalta, a lakosokat pedig elhurcolta.

hosszantúrés: → türelem.

hosszmérték: A kisebb hosszúságot Izr.-ben a karon és a kézen mérték: 4 ujj (héb. esba) tett ki egy tenyérrnyit (héb. topah), 3 tenyér egy araszt (héb. zeret), 2 arasz egy könyököt (héb. ammah); a könyök a kar hosszúságával volt egyenlő, az ujj hegyétől a könyökig (= 45,8–52,5 cm). A nagyobb távolság mérésének egyik egysége az öl volt, ez kb. 10 arasznak felelt meg (= kb. 2 m). Csak a hellén korban terjedtek el a gör. ~ek. A stadion (stádium) 607 lábbal volt egyenlő (= 192 m). A római mérföld (Mt 5,41) = kb. 1550 m.

hozomány: a menyasszony házasságba vitt javai. A nő gazdasági szempontból való önállósulásának jegyében eredetileg a → jegyajándék viszonzására szolgált. Újbabilóniában a nő tulajdonát képezte, amelyet a férj kezelt és használt, de ha a férj meghalt, az asszony jogilag visszakövetelhetette és magával vihette az új házasságba. Az ÓSz-ben – igaz, csak a korai időből vannak rá adatok! – a ~t egy rabszolganő (Ter 16,1; 24,59.61; 29,25.29) jelentette, akivel az asszony a házasság megkötése után személyes tulajdonként rendelkezhetett (16,2.6; 30,3 kk., 9). Miután Izr. fiai letelepedtek, szántó föld is lehetett ~ (Józs 15,18 kk.; Bír 1,14 kk.). Az egyiptomi fáraó lánya Gézer városát kapta ~ul, amikor Salamon felesége lett (1Kir 9,16). Ha Babilóniában az asszony gyermektelenül halt meg, a ~ visszaszállt az apjára; arra azonban, hogy ez Izr.-ben is így lett volna, nincs adat.

hozsanna (héb. 'segíts hát'): állandó segítség kérése győzelem után (Zsolt 118,25). Ez a kérés idővel az Isten v. a király tiszteletére felhangzó, örömből fakadó felkiáltássá vált. Minthogy a 118 → hallel volt, a ~ az ünneplés szokásos formája lett, Jézust is ~val köszöntötték, amikor Jeruzsálembé bevonult (Mt 21,9.15; Mk 11,10; Jn 12,13). A későbbi zsidó kultuszban még nagyobb szerephez jutott a ~, mindenekelőtt a → sátoros ünnep 7. napján, amikor is körmenetet tartottak egy fajta ünnepi pálmával, s közben litániáztak, és a litániában refrénként a ~t énekelték. Ezért a sátoros ünnep 7. napja a nagy hozsanna napja nevet kapta.

Hulda (héb. 'vakond'): prófétaasszony, Sallum felesége. Jozija király megbízásából → Hilkiya pap megkérdezte a felfedezett törv.-kv. felől (2Kir 22,14; 2Krón 34,22). Sírját a Templom tértől D-re helyezik; a Dávid városából felvezető 2 kapu róla van elnevezve.

Hule-tó: a Jordán felső folyásánál kialakult, ma már nem létező tó. Josephus Flavius Semechonitis, a Talmud Szimku néven említi. É-D-i irányban 6,4, K-Ny-i irányban 4,8 km kiterjedésű, 35 m mély tó volt, 71 m magasságban a tenger színe felett. Papirusznád termett benne, félelmetes hely volt a malária miatt. 1951–58: Izr. lecsapolta, területét művelés alá fogták.

Hur: 5 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb közülük Mózes kortársa. Az amalekitákkal vívott csata idején Mózeset támogatta (Kiv 17,10–12) és egyik távolléte idején helyettesítette Mózeset (Kiv 24,14). Szembeötlő, hogy a Mózes mellett – Áronnal együtt – oly fontos szerepet játszó ~ Izr. későbbi hagyományában nem bukkan fel. Vsz. hogy a ~tól származó papi nemzetség később Áron fiaival szemben háttérbe szorult.

hurok: → csapda.

hurriták, az ÓSz-ben kori: nép, amely a Kr. e. 3. évezred közepétől a Tigris felső folyásától K-re eső hegyeket lakta, de később lehúzódtott a síkságra; az ÓSz-ben a → Szeirt benépesítő edomiták elődeiként szerepelnek (Ter 14,6; 36,20 kk.; MTörv 2,12.22; 1Krón 1,38). A ~ nem tartoztak a szemiták közé. Először a Bogazköyben talált akkád szövegekben, Kr. e. 1900 k. említik őket. A Kr. e. 18. sz.-tól az Eufrátesz felső folyásánál és É-Szíriában éltek, különféle városok lakóival keveredve. Kr. e. 1700 k. mari szövegekben (→ Mari) találkoztunk velük. Innen érthető; hogy a Bibliában a pátriárkák tört.-ében bizonyos részletek hurrita jogra vezethetők vissza (nuzi összehasonlító anyag). Később a régészeti leletekből kikövetkeztethetően Szíriába és Palesztinába húzódtak. Lehetséges, hogy a → hikszoszok – legalább részben – a ~kal azonosíthatók. Tört.-üket leginkább a Kr. e., 15–14. sz.-ban ismerjük. Kr. e. kb. 1530/1520-tól ~ alkották a → Mitanni birodalmat, amely egy ideig a Zagrosz-hegységtől az Eufrátesz középső szakaszáig, sőt a szíriai pusztaságig terjedt; a népesség zömét ~ alkották, a vezető réteg azonban indoárja volt. Az amarnai korszakban nemcsak Felső-Mezopotámiában és Szíria É-i részén, hanem Kappadókiában, Babilóniában és Palesztinában is éltek ~. Az → amarnai levelekben számos palesztinai fejedelemnek és tisztségviselőnek van hurrita neve. Miután III. Tuthmószisz meghódította Szíriát/Palesztinát, az egyiptomi forrásokban is megjelennek a ~, hrv néven. Ezen a néven az újbirodalom idején először Palesztina D-i részét, később egész Palesztinát/Szíriát értették. IV. Tuthmószisz, III. és IV. Ame-

nophisz fáraó háremében hurrita királylány is volt. Lehetséges, hogy az ÓSz-ben szereplő → hivták is ~ voltak. A ~ nyelve először az egyik amarnai levél révén vált ismertté. A szövegek szótagoló ékírásban (Bogazköy, Mari), ill. ábécé-rendet követő írásban (Ugarit) maradtak fenn. A ~ nyelvének kutatása még folyamatban van. Ismert hurrita istenségek Tesub (a mennydörgés istene), Hepat (a növényzet istennője. Művelődéstört.-i szempontból főleg a lótenyésztés terén köszönhetünk sokat a ~nak.

83. Kosfej a mitanni uralom idejéből. A hurrita művészet emléke Alalahból

hús, test (gör. szarx, lat. caro): I. Az ÓSz-ben. A) A héb. básár szó alapjelentése 'hús', azaz az élő ember (pl. Ter 2,22; Kiv 4,7; 1Sám 17,44; Jób 2,5; Iz 49,26) v. állat (pl. Lev 4,11; 6,20; Bír 6,19–21), amely az embernek táplálékul szolgált (pl. Ter 9,4; MTörv 12,15.20; Iz 22,13), v. amelyet feláldoztak Istennek (Jer 11,15; Ag 2,12). – B) A ~ mint a test egyik legfontosabb része, jelentheti magát a → testet is; érthető tehát, hogy a héb. szónak a magyar fordításokban sokszor test felel meg (pl. Kiv 30,32; Szám 8,7; 1Kir 21,27). Minthogy eredetileg minden rokonságot a testi leszármazásból eredeztettek, a ~ gyakran jelent vérrokonságot v. törzsi együvértartozást is: a testvérünk, saját ~unk = testünk (Ter 37,27; vö. Iz 9,19 kk.; 58,7); csontom és ~om vagy (Ter 29,14; Bír 9,2; 2Sám 5,1; 19,13 kk.; 1Krón 11,1; vö. Ter 2,23); „a testvéreim vagytok, a vérem és a húsom vagytok” (2Sám 19,13 kk.). – C) A minden ~ = test az összes élőlényre vonatkozik: minden állatra (Ter 6,17.19; 7,16.21; 8,17; Lev 17,11.14; Jób 34,15; Zsolt 136,25 stb.) és minden emberre (Ter 6,12 kk.; Szám 16,22; 27,16; Jób 12,10; Iz 40,6; Jer 12,12 stb.). Tehát ugyanazt jelenti, mint a minden lélek. Mint a → lélek, úgy a ~ = test is jelentheti az egész emberi személyt, ahogy ezt azok a részletek is tanúsítják, ahol a básár együtt szerepel a nefessel (pl. Jób 14,22; Zsolt 63,2; 84,3), az esemmel ('csont = láb' mint az ember legerősebb része: Péld 14,30; Zsolt 38,4) v. a lébbl ('szív': Zsolt 16,9). A ~nak v. lábnak (= csontnak) olykor gondolatokat, érzelmeket is tulajdonítottak Izr. fiai, mint ahogyan a léleknek v. a szívnek (pl. Jób 14,22; Zsolt 6,3; 16,9; 63,2; 84,3; 51,10; Péld 16,24; Jer 23,9). Ebből látszik, hogy Izr. fiai a ~t, a testet nem állították szembe a lélekkel (de vö. pl. Bölcs 8,19 kk.; 9,15); az ő felfogásukban az egész ember éppúgy volt lélek (= élőlény) mint ~ (= testi lény). – D) Az emberről az ÓSz többször kifejezetten állítja, hogy gyenge, mulandó: „csak testi lények, olyanok, mint a fuvallat, amely eloszlik és nem tér vissza” (Zsolt 78,39; vö. 56,5; Ter 6,3; Iz 31,3; Jer 17,13; Jób 10,4; Sir 14,17; 14,18: „ilyen a húsból és vérből való”; vö. 2Krón 32,8: „húsból való kar” van vele, azaz nincs segítségé). Mint-hogy a ~ a mulandó, gyenge emberre is vonatkozhat, érthető, hogy olykor szemben áll a lélekkel (Iz 31,3), ami halhatatlan és erő, maga az istenség (2Krón 32,8; vö. Oz 14,4; Jób 10,4 kk.; Zsolt 56,5; Iz 31,3; vö. Jer 17,5). Egy homályos részletet (Ter 6,3) nem tekintve az ÓSz-ben az ember ~a = teste és lelke soha nem áll úgy szemben (vö. Bölcs 9,15), mint az ÚSz-ben; ugyanígy nem találkozunk benne azzal a gondolattal sem, hogy a ~ = a test a bűn forrása. – II. Az ÚSz-ben. Mint a héb. básár, ugyanúgy a gör. szarx szó is az emberi test lágy részét jelöli, de magára az emberi testre is vonatkozhat. Így a ~ különféle jelentéseivel az ÚSz-ben is találkozunk. – A) A szó alapjelentése 'az élő test izomzata' (pl. Ez 11,19; 36,26; Lk 24,39; Jn 6,51 kk. 54 kk.; 1Kor 15,39; 2Kor 3,3: ~ból való = élő szív, a kőtáblákkal szemben; vö. Ef 2,11; Jel 17,16; 19,18). – B) Jelölheti a '~' magát a testet (pl. ApCsel 2,26.31; Gal 4,13; 1Kor 5,3.5; 2Kor 4,10 kk.; 7,1; 12,7; Kol 2,11; 1Pét 3,18.21). A házasságban a férfi és nő egy ~ = egy test lesz (Mt 19,5 kk.; 1Kor 6,16; Ef 5,31; vö. Ter 2,24). Hogy a Fiú emberré levését hangsúlyozza, János azt írja, hogy Jézus Krisztus ~ban = testben jelent meg (1Jn 4,2; 2Jn 7), ugyanolyan, azaz élő testben, mint amilyen minden embernek van (vö. Kol 2,9; 1Tim 3,16; Zsid 5,7). A ~ = test szerint v. szerinti kifejezés (Róm 4,1; 9,4.5.8; 1Kor 10,18; Gal 4,23.29) a testi eredetre utal; ugyanakkor a '~om' (a gör. eredetiben) a. m. 'a véreim', vagyis a törzsemből, nemzetségemből valók (Róm 11,14). – C) Végül a '~ = test' értelmű gör. szó magát az embert is jelölheti: „az lge testté lett” (Jn 1,14); 'minden ~ = test' a. m. 'minden ember, mindenki, mindnyájan' (Lk 3,6; Jn 17,2; ApCsel 2,16; 1Pét 1,24); 'egy ~ = test sem, azaz senki, egyetlen ember sem' (Mt 24,22; Róm 3,20; 1Kor 1,29); ugyanígy Pálnál a ~om = testem azzal egyértelmű, hogy ő maga; 2Kor 7,5: „nem volt nyugalma testemnek”; vö. 2Kor 2,13: „lelkemnek mégsem volt

nyugta”; ugyanígy Róm 7,18: „semmi jó nem lakik bennem, azaz testemben” = húsemban; aztán 1Kor 3,16: „Isten temploma vagytok” és 6,19: „testetek (= ~otok) a... Szentlélek temploma”; 12,27: „Ti Krisztus teste vagytok s egyenként tagjai”. Így tehát a ~ = test (gör. szóma) az egész emberi személyt is jelölheti, következésképpen utalhat az emberi természetre (Jn 3,6; Róm 1,3), az ember lényére (1Kor 7,28; Fil 3,3 kk.; Kol 1,22: Krisztus húsból való testében = emberi testében). A ~ban = testben kifejezésen azt kell értenünk, hogy a ’földi, emberi életben’ (2Kor 10,3; Gal 2,20; Fil 1,22.24; 1Pét 4,2); a ~ = test szerint ítélni a. m. ’látszatra, emberi szempontok szerint ítélni’ (Jn 7,24; vö. 1Kor 1,26; 2Kor 5,16; 11,18; Ef 6,6; Kol 3,22). – D) A ~ = test gyakran a gyenge, mulandó emberi természetre v. magára a mulandó, gyenge emberre utal (Jn 3,6; 6,63; Róm 7,5.18.25; Fil 3,4; 1Tim 3,16; vö. Róm 6,9; 2Kor 1,17); ugyanezt jelenti a ~ = test és vér kifejezés is (Mt 16,17; 1Kor 15,50; Gal 1,16; Ef 6,12; Zsid 2,14; vö. Sir 14,18). Így a ~ szemben áll azzal, ami erős, romolhatatlan, örök, isteni (Mt 16,17; Jn 3,6; 6,63; 1Kor 1,29; 15,50; Gal 1,16; vö. 1,1.12; 1Tim 3,16; Zsid 2,14 kk.), pl. a hatalmas szellemekkel (Ef 6,12). Pálnál a ~ legtöbbször a gyengeséget, a halandóságot jelenti, de utalhat a tisztán emberire v. a földire (= természet szerintire) is, azzal ellentétben, ami krisztusi = keresztény, szellemi, lelki, természetfölötti (pl. Róm 15,27; 1Kor 9,11; 2Kor 1,12; 10,2 kk.; Fil 3,3–4; Filem 16). – E) E legutóbbi jelentésből fejlődött ki Pálnál a ~ rosszálló színezete. 1. Minthogy az első ember bűne következtében (Róm 5,12–19) minden ember bűnös lett (5,19; vö. 3,9.23), és így kárhozat (5,18; vö. 8,1), Isten haragja (1,18; 2,5), halál (5,12.17) és bűn (7,14.23) fenyegeti, ill. tartja hatalmában, a ~ legtöbbször annak az embernek erkölcsi gyengeségét érzékelteti (7,5.14; 8,8; Ef 2,11), aki Krisztus és Isten nélkül él ebben a világban (2,12). A ~ szerint élés ellentéte a lélek szerinti életnek (Róm 8,9) v. a Krisztusban élésnek (8,1; vö. Ef 2,13). Aki „test szerint él”, az nem tetszhet Istennek (Róm 8,8), az a test lekötöztetése (= adósa), hogy a ~ szerint éljen (8,12), vagyis a szenvedélyek és a bűnök igájában, amelyek a testből származnak (Gal 5,19–21). Aki „testi”, az „a bűn rabja” (Róm 7,14), amely benne, vagyis a testében lakik (7,18), pusztulás vár rá, testére és lelkére egyaránt (8,21–24), a halál fia (8,6; 6,21.23; Gal 6,8), mert a bűn az embert a test és a lélek (Róm 5,12.14.17) halálának hatalmába adta. – 2. A keresztény azonban már nem ~ = test, hanem lélek szerint él, ha valóban Isten Lelke lakik benne (8,9). A keresztségben levetette az érzékies testet (Kol 2,11), meghalt, ill. eltemetkezett Krisztussal (2,12; Róm 6,4), a régi ember keresztre feszítettetett vele, hogy „a bűnös test elpusztuljon és ne szolgáljunk többé a bűnnek” (6,6). Krisztussal feltámadva a keresztény kiszabadult a halál hatalmából (6,5.8–10); új életet él: Jézus Krisztusban (8,2), ill. Jézus Krisztusban az Istennek (6,11), az Isten Lelke által (8,2), aki megszabadít a bűn szolgátságától, a lélek halálától (8,2 kk.) és a – feltámadáskor – a test halálától (6,21–23; 8,11). Az újjászületés és a Lélekben való megújulás (Tit 3,5) megkívánja, hogy a keresztény többé ne a test, vagyis a bűnre hajló gyarló emberi természet, hanem a lélek szerint éljen (Róm 8,4–7), az Isten Lelkének, azaz annak az isteni erőnek a követelményei szerint, amelynek köszönhetően megtisztult, szentté lett, megigazulttá vált (1Kor 6,11). A kereszténynek nem szabad többé tagjait a gonoszság eszközeként a bűn szolgálatára adnia, hanem Istennek kell szentelnie, az igazság eszközéül (Róm 6,13). Ha nem él is többé test szerint (8,9), azaz kiszabadult is a gyenge, bűnre hajló természet szolgátságából, azért a test gyengeségeitől még nem szabadult meg teljesen (6,19); a test még tusakodik a lélek ellen (Gal 5,17). A keresztény még lehet testi (1Kor 3,1–3), azaz erkölcsileg tökéletlen; ezért buzdít az apostol a test szerinti élet kerülésére, a lélek szerinti életre (Róm 8,12 kk.; 13,14; vö. 6,12 kk.; Gal 5,16), arra, hogy a testet szenvedélyeivel és vágyaival feszítsük keresztre (5,24; Kol 3,5). – 3. E páli tanításban a ~, vagyis az ember teste a bűn forrása és eszköze (Róm 7,18.25; Ef 2,3; vö. Róm 7,5.23; 6,12 kk. 19; 8,13), úgyhogy az ap. bűnös (6,6; 8,3) és halálra szánt (7,24) testről beszél. Így a ~ = test szemben áll az értelemmel és a belső emberrel (7,23.25 és 7,22; vö. Mk 14,38). Mindazáltal az ember anyagi része, a ~ nem lényege szerint rossz, ellenkezőleg oda lehet adni élő, szt., Istennek tetsző áldozatul (Róm 12,1) és az igazság szolgálatába lehet állítani az életszentségért (6,19); halandó testünkön nyilvánvalóvá válhat Jézus élete (2Kor 4,11). Ha a testben élünk is, harcunkat nem a test szerint vívjuk (10,3), nem vagyunk a testnek lekötöztetve, hanem a Lélekkel elfojthatjuk a test szerinti tetteket; az Isten Lelke vezérel bennünket (Róm 8.4.12–14). Krisztust, aki bűnt nem ismert (2Kor 5,21) Isten szintűen „a bűnös testhez hasonló alakban”

küldte el (Róm 8,3; vö. 2Kor 5,21). Tehát a bűn és a ~ közötti kapcsolat nem lényeg szerinti, nem szükségszerű. Pál nem a gör. filozófusok dualizmusát vette át, akik az anyagot lényege szerint rossznak tartották; az a dualizmus, amelyet Pál az emberben fölfedezett, nem ontológiai, hanem etikai az első ember bűnének következménye (Róm 5,12–19). – 4. Egyébként Pál még tágabb értelemben is élt a ~ = test szóval: a ~ nemcsak az érzékiségnek és a kicsapongásnak a forrása, hanem az értelem és az akarat bűnei is benne gyökereznek (Gal 5,19–21; 1Kor 3,3). A ~ az az emberben lakó gonosz hatalom, amely bűnbe viszi az embert (vö. Jak 1,14). Így azt lehet mondani, hogy a ~ = test minden bűnnek és vétéknek a forrása (Gal 5,19–21); hiszen ellentéte a szeretetnek (5,13), bizonyos értelemben rokon a rabbinizmusból ismert „rosszra hajlás” fogalmával (vö. a rosszra hajló szívvel: 4Ezd 3,21; 4,30 kk.), ha a rabbinizmusban az emberi szívben lakik is, Pálnál viszont a „külső ember”-rel (2Kor 4,16) v. a „régibb ember”-rel (Róm 6,6), azaz az ember testi, földies lényével, mivoltával (vö. 6,6; 7,22) függ össze. Mint a bűn (pl. 6,12.14.20), úgy olykor ez a gonosz hatalom is már-már személyként jelenik meg (8,12): a Lélek ellen tusakodik, kívánságai vannak (Gal 5,17.24), kívánságával a halálba visz, elmentmond Istennek (Róm 8,6 kk.). – A ~nak = a testnek, azaz az embernek fizikai értelemben vett gyengesége, a halandóság már az ÓSz-ben (Ter 2,17; 3,19; Sir 25,24; Bölcs 1,12–16; 2,23 kk.) és a korai zsidóságban is az első ember bűnének a következménye (vö. Róm 5,12–19; 1Kor 15,21 kk.). Az ember erkölcsi gyarlósága a korai zsidóságban is Ádám örökségéért szerepel (4Ezd 3,20.26; 8,21), de nem úgy, mint Pálnál, a ~sal, az ember testével = anyagi részével kapcsolatba hozva, ha a Bölcs 9,15 a testet – mint Platón – talán a lélek szempontjából teherként állítja is elének, amely akadályozza az értelem működését, érvényesülését, nem csupán elméleti-spekulatív tudásra, hanem főleg gyakorlati bölcsességre és jámborságra gondolva (vö. Bölcs 9,16–18). Ezt a gondolatot világosabb formában a sztoicizmus és Philo fogalmazta meg, s bizonyos értelemben hatással lehetett Pálra; mindazáltal a gör. filozófia antropológiáját és ontológiai dualizmusát az ap. nem vette át.

Husai: 2 férfi neve az ÓSz-ben. A fontosabb az arkita ~, Dávid bizalmasa. Absalom lázadása után Dávid parancsára visszatért Jeruzsálembe, s okosságával ki tudta játszani → Achitofel veszedelmes tanácsait (2Sám 15,32–37; 16,16–17,22; 1Krón 27,33).

húsvét: I. Elnevezése. 1. Az ÓSz-ben az arám paszka szónak a héb.-ben a pászah felelt meg (a maszoréta szövegben 49-szer szerepel, s a 2Krón 35,18 kivételével mindig névelővel). A poh ígét még a Kiv 12,13.23.27 is tartalmazza, továbbá: 2Sám 4,4; 1Kir 18,21.26; Iz 31,5. Az akkádból és az ugariti szövegekből nem adatható, de a szír és az arab nyelvemlékekből kimutatható fő alapjelentése alighanem 'sántít', ebből a kultuszban 'ugrál, táncol' lett, majd kifejlődött Izr.-ben a rítus teol.-i értelmének kifejezésére az 'átugrani, megkegyelmezni' jelentés (Kiv 12,13.23.27; Iz 31,5). A szónak az egyiptomi nyelvből való eredeztetése nem valószínűsíthető. A happeszah jelenthet rítust és áldozati állatot. – 2. Az ÚSz-ben az arám szónak mindig (29-szer) a gör. pászka felelt meg, ahogy a LXX-ban is. Miként az ÓSz-ben, úgy az ÚSz-ben az ünnepet, a szertartást és az áldozati állatot is jelentheti. – II. Bibliai források. A ~ra vonatkozó előírások az ÓSz-ben: Kiv 23,18 (→ Szövetség könyve, a ~ szó szerint való említése nélkül); 34,25; 12,21–27; MTörv 16,1–8; Kiv 12,1–14.43–49; Szám 9,1–14; Lev 23,5 (→ szentség törvénye); Ez 45,21–24. A ~ megünneplése: Józs 5,10 kk.; 2Kir 23,21 kk.; 2Krón 30,35; Ezd 6,19–22. A → kovásztalan kenyér ünnepével kapcsolatos előírások és tények ugyanezek a helyeken találhatóak. De önálló ünnepként is tárgyalja: Kiv 23,15; 34,18; MTörv 16,16; Kiv 13,3–10; 12,15–20; Lev 23,6 kk. (szt.-ség törv.-e); Szám 28,17–25; a tört.-i szövegek közül: 2Krón 8,13. – III. Eredete. A legrégebb bibliai szövegek arra engednek következtetni, hogy az izr. törzsek a ~i szertartást már Mózes idejében ismerték (Kiv 3,18; 5,3; 7,16.26; 8,16.21–24; 9,1.13; 10,3.7–11.24–26). Különösen a 8,21–24 látszik arra mutatni, hogy Izr. fiai kötelezőnek érezték magukra nézve egy szertartást, amely Egyiptomban, ahol a kosnak számos kultikus helye volt, szentségtörésnek számított. Így J. Wellhausen óta a kutatás a ~ eredetét a nomád pásztorok egy tavaszi ünnepében keresi, amikor is fölládozták a nyájból az első ellést. L. Rost és M. Noth a ~ ünne-

pének nomád gyökereit keresve kapcsolatba próbálták hozni az Egyiptomból való kivonulásra vonatkozó hagyományt a pásztoroknak a téli legelőről a nyári legelőre való, évente ismétlődő átvonulásával (→ Izrael fiai Egyiptomban, → kivonulás Egyiptomból). M.-J. Lagrange arra a párhuzamra hívta föl a figyelmet, amely a bibliai ~ és az arab nomádok által tavasszal föláldozott első ellés közt felfedezhető. É. Dhorme összevetette a 12,1–14: leírt rítus elemeit a nomád szokásokkal. Ugyanígy J. Henninger is, de ő a jellegzetes vonásokat is kiemelte: tavaszi ünnep, családi ünnep, ezen fő szertartásként a nyáj első ellésének föláldozása és az ajtófélfá megkenése vérrel, áldozati lakoma és a csonttörés tilalma, kíséző szertartásként, majd arra a következtetésre jutott, hogy a bibliai ~ és az iszlám előtti arabok ~ ünnepe közös tőre vezethető vissza. Mindehhez járulnak azok a megfigyelések, amelyeket a mai félnomád népek közt tettek Jordániában. Annyi bizonyos, hogy a bibliai ~ rítusát inkább a nomád és félnomád népek szokásaival kell összefüggésbe hozni, semmint a már letelepült kánaániak szokásaival. – IV. Az izr. ~ a fogságig. Minthogy a nomádok ünnepének és a kivonulásnak körülményei egybeestek, kézenfekvő lehetett Mózes számára, hogy a régi kultikus ünnepet fölhasználja Jahve üdvözítő tetteire való → emlékezésül (zikkaron; 12,14). Az eredeti szertartások üdvösségtört.-i értelemben való átértékelése egészében véve törvényes volt. Az ünnep neve (peszah) arra utal, hogy amikor Jahve átvonul Egyiptomon, Izr. fiainak házai mellett elhalad (12,14.23.27). A nyáj első ellésének föláldozásával kapcsolatba kerültek Egyiptom elsőszülöttei, akiket a megakadályozott áldozatért Jahve kárpótlásul követelt (12,29). Az ajtófélfák és a szemöldökfa vérrel megkenése, ez az eredetileg bajelhárító rítus most azt jelenti, hogy amikor Egyiptom elsőszülötteire lesújtott, Izr. fiainak elsőszülötteit megkímélte. A keserű saláta, amely a nomádok körében a sót helyettesítette, az egyiptomi szolgaság keserű voltának lett a jelképe. A kovásztalan kenyérré és az útrakész öltözetre – nomád pásztorok körében, akik egy éjszakára összejönnek a szentélynél, ez egészen természetes – a sietség lett a magyarázat, amellyel Izr. fiai Egyiptomból elindultak. Az előírások (12,1–14), jóllehet a Pentateuchus legújabb rétegéhez (P) tartoznak, a szertartást a legősibb formájában megőrizték. A tavaszi hónap (a fogság előtt → Abib v. az 1. hónap, a fogság után → Niszán), amelynek holdtöltekor az ünnepet meg kellett tartani nomád szokás szerint, az év kezdetét jelentette, bár Izr.-ben a letelepedéssel őszre tevődött át az év eleje (→ naptár). Az ünnep családi ünnepnek látszik, papról nincs szó a leírásban. Áldozati állat csak kecske és juh lehet, ami a nomádok számára a megélhetést jelentette. – A Kánaánban való telepedés után ~ éjszakájához hozzákapcsolódott a kovásztalan kenyér (mazzot) egy hétig tartó ünnepe, amely a nomád ~tól eltérően a földművesek tavaszi ünneplése volt. Jellemző módon a papi hagyományban elkülönül a 2 ünnep. Az 1. kíséret összekapcsolásukra Józs 5,10 kk.; fejlettebb fokon: MTörv 16,1–8 és teljesebben: Ez 45,21. A kultusznak a jeruzsálemi templomban való összpontosítása (MTörv), amely Hiszkija nevéhez fűződik, a ~ra is kiterjedt (vö. 2Krn 30,1). A deuteronomikus törv.-ben (MTörv 16,1–8) a ~nak már nincs családi és nomád jellege; már nagy állatot is föl lehet áldozni és ebből következően az áldozati állatot meg is lehet főzni, azaz föl lehet darabolni. De hogy ez a gyökeres újítás nem vált teljesen általánossá, azt nemcsak a ~ törv.-e (Kiv 12,1–14; Lev 23,5–8: mindkét szövegben a fogság előtti „első hónap” szerepel), hanem az ún. elephantinei papiruszok közül a ~i is mutatja. Kiviláglik belőle, hogy az elephantinei közösségnek nemcsak temploma volt, hanem a ~ot és a kovásztalan kenyér ünnepét is megülte a deuteronomikus törv.-nyel ellentétben, mégpedig a 23,5–9 által meghatározott időpontban. II. Dárius király politikai megfontolásból védte ezt a gyakorlatot. – V. A zsidó ~. A fogság utáni időben a ~ot a deuteronomikus és a papi törv.-t összekapcsolva ünnepelték: az állatot a Templomban áldozták föl, utána családi körben szakrális lakomát tartottak. A Templom elpusztulása (Kr. u. 70) után a rítus első részét el kellett hagyni; ez csak a samariaiak közt maradt fenn, akik ma is áldoznak föl állatot a → Gerizim hegyén. A zsidó ~ rítusának napjainkig a Misna Peszahim traktusa jelenti a magvát. Eszerint a Niszán hónap 13. és 14. napja közé eső éjszaka az egész házat át kellett kutatni, nem maradt-e kovással sült kenyér; a talált maradékot 14-én de. 11 óráig lehetett elfogyasztani; délben az összes többit el kellett égetni. Naplemente előtt (1430-kor kezdtek hozzá, v. ha Niszán 14. péntek volt, akkor 1130-kor) → hallelt énekelve leölték a Templomban az áldozati állatokat. A hívő maga ölte le áldozatát; a papok csak fölfogták a vért, odaöntötték az oltár lábához és az égőáldozat oltárán elégették a hajat. Ezután

a hívő hazavitte áldozati állatát, ott nyárson megsütötték és a család elfogyasztotta. A „család” lehetett nem vérségi kötelékkel összetartozó emberek közössége is. A zarándokok rendszerint társultak egymással, s Jézus is ilyen közösséget alkotott a tanítványokkal. – Az áldozati állat elfogyasztásakor a Kiv 12,11 előírását (útra kész testtartás, gyorsan evés) már nem tartották; inkább gör. v. róm. lakoma jellegét öltötte a ~i áldozat elköltése. A Misna kifejezetten azt írja elő, hogy még a legszegényebbek is leheveredve fogyasszák el az áldozati állatot, és iganak hozzá 4 pohár bort. A lakoma menete: áldás az 1. pohár borra, a saláta és a gyümölcspüré, majd a ~i bárány föltalálása, a 2. pohár megtöltése, a Kivonulás tört.-ének elbeszélése, a hallel (Zsolt 113 kk.) első része, ezután a családfő odanyújtott kinek-kinek egy harapás kovásztalan kenyeret, aztán egy falat gyümölcspürébe (haróset) mártott keserű salátát, ezt követte a ~i bárány elfogyasztása a 2. pohár bor kíséretében, amelyet a 3. pohár bor követett hálaadásul a lakomáért (ezért „áldás kelyhe”; vö. 1Kor 10,16), a 4. pohár teletöltése, a hallel második része (Zsolt 115–118; 136), a 4. pohár kiürítése. Az ünnepléskor minden időben mindenkinek úgy kellett magát tekinteni, mintha maga vonult volna ki Egyiptomból: Isten egykori szabadító tette a ~ban jelenvalóvá válik, ugyanakkor eszkatologikus várakozás is vegyül az ünneplésbe. Így kap a ~ szentségi jelleget. – VI. A ~ Kumránban. A kumráni ünnepi naptárból tudjuk, hogy a közösség miképpen ülte a ~ot. E naptár szerint Niszán hónap 14. mindig keddre esett. Mivel ez a naptár nem egyezett a jeruzsálemi templomban érvényes naptárral, és a kumráni közösség is kerülte a Templommal való kapcsolatot, Kumránban nem áldoztak bárányt, hanem más szakrális étkezéssel helyettesítették. – VII. A ~ az ÚSz-ben. Az a vacsora, amelyet Jézus utoljára elköltött tanítványaival, akaratóból az ÚSz ~ja (Lk 22,15). Ez a tény függetlenül attól, hogy az → utolsó vacsora zsidó ~i vacsora formáját öltötte-e v. sem. Annyi bizonyos, hogy Jézus az ÓSz ~ját újjá, az ÚSz ~jává formálta át. Ez azt jelenti, hogy Jézus maga lépett a bárány helyébe (→ Isten Báránya), Ő lett „a mi húsvéti bárányunk” (1Kor 5,7). Miként az ósz-i, úgy az úsz-i ~ is → emlékezés: Isten egyetlen tört.-i üdvözítő tettének megjelenítése a kultikus közösségben a jövő beteljesedés elősegítésére (Lk 22,16; 1Kor 11,26).

húsvéti bárány: → húsvét, → Isten Báránya.

húsvéti vacsora: → húsvét, → utolsó vacsora.

Husz: Jób hazája (Jób 1,1). A Siral 4,21 is említi; a szövegkörnyezet alapján Edomban kell keresnünk. Ter 36,28; 1Krón 1,42: e helyeken a személynév (Uc) Edomra utal, Ter 10,23; 1Krón 1,17 viszont Arám fiaként említi Uct. Jób emlékét őrzi a Miskin Sejk (‘szegény öreg’) helynév a Jordántól K-re eső országrész É-i részén (a Jarmuktól kb. 25 km-re É felé a Damaszkusz és Amman közti útnál). Nem messze (kb. 14 km-re) Ny-ra fekszik Szaad Sejk, amelynek nevezetességei: „Jób köve” (→ sztélé), „Jób-kolostor”, „Jób-fürdő” és „Jób sírja”.

Hürkánia: I. Johannesz Hürkánosz által épített erőd, amely az utolsó → Hasmoneusok menedéke volt. Nagy Heródes elfoglalta (Kr. e. 31) és megerősítette. Később a romjai fölé épült a Szt. Szabbász kolostor. Ma: Hirbet-Mird.

hűség, hosszútűrés: Isten ~e a Bibliában gyakran szerepel együtt irgalmával és kegyelmével (pl. Ter 24,27; Kiv 34,6), s annak a bizonyága, hogy Isten változhatatlan, örök szeretettel szereti az embert. Az Úr „hűséges Isten, ment minden álnokságtól, igaz és egyenes” (MTörv 12,4). A hívő ember rendíthetetlen bizalmának Isten ~e az alapja (Zsolt 31,6–7; 40,11 kk.; 69,14; 1Kor 10,13); ugyanígy az üdvösséget váró keresztények biztonságának is (1,9; 1Tesz 5,24), mert Isten teljesíti ígértét és befejezi, amit elkezdett (Fil 1,6; 1Tesz 5,24). Krisztus nem kevésbé ~es, Ő „az Amen, a hú és igaz tanú” (Jel 1,5; 3,14; 19,11). → kegyelem.

hűtlenség: → elpártolás.

I

Ibab: → Jób.

i betű: → jóta.

ibisz: A rejtélyes tuhot szón (Jób 38,36), amely a → kakassal áll párhuzamban, így valamilyen madárra vonatkozhat, É. Dhorme az egyiptomi Thoth istenség szent madarát, az ~t (Ibis aethiopica) érti; ugyanígy vélekedik G. Hölscher és G. Fohrer is. A régiek az ~t bölcsnek tartották, elsősorban bizonyára azért, mert megjelenésekor számítani lehetett a Nílus vízmagasságának emelkedésére. Memphisz mellett, Szakkarában, ahol Thoth kultuszának a központja volt, egy temetőben százezerrel találtak mumifikált ~t (1966).

Ibszán: Izrael bírója. Betlehemből származott és 7 éven át állt Izr. élén. 30 fiát és 30 leányát idegenekkel házasította össze (Bír 12,8–10).

Iddó: több bibliai személy neve. A legfontosabb a látóember volt, aki megírta Rechabeám (2Krn 12,15) és Abija (13,22) krónikáját. Vsz. azonos a 9,29 említette ~val.

idegen: Az ÓSz különbséget tesz a család, a nemzetség, a törzs keretein, ill. a nép körén kívül, az ország határain túl élő ~ (héb. zar), az átmenetileg Izr. földjén tartózkodó ~ (héb. nokri), valamint az országban letelepült ~ (héb. ger) között. A zar eleve ellenség, vagyis a → pogányok közé tartozik; a nokriak nincsenek jogai, teljesen a vendégszeretetre (= a jótékonyásra) van utalva; a ger v. tosab bekerülhet Izr. közösségébe. A legrégebbi törv.-kv., a → Szövetség könyve csak egy figyelmeztetést tartalmaz, hogy Izr. fiai ne nyomják el a gert (Kiv 22,20; 23,9). A deuteronomikus törv. az özvegyekkel, árvákkal együtt segítségre szorulóknak tekinti és a felebaráti szeretet körébe vonja a gert, megismétli a Szövetség kv.-e figyelmeztetését és megkísérli jogi helyzetük meghatározását (pl. MTörv 14,29). A papi törv. szintén kiterjeszti rájuk a felebaráti szeretet parancsát (Lev 19,33 kk.), de már több jogot biztosít nekik (19,10; 23,22; Szám 9,14; 15,14 kk.; 35,15), ugyanakkor különféle vallási és kultikus kötelezettségeket is előír számukra (Lev 16,29; 17,8 kk.; 20,2; 22,18 kk.; 24,14 kk.; Szám 19,10). Vallási szempontból egyre inkább beolvadtak Izr. közösségébe, így a ger idővel mintegy fölvette a → prozelita jelentését. Eredetüket illetően J. van der Ploeg arra gondol, hogy az egykori É-i országrészből menekültekből, elszegényedett júdeaiakból és az egykori kánaáni őslakosok maradványából tevődtek össze. Csak a → körülmételéssel váltak az ~ek Izr. közösségének teljes jogú tagjaivá. Az ~ek némely csoportjai mindig kívül rekedtek Izr. közösségén (MTörv 23,2–9).

ideogramma: írásjel, amely nem hangot v. szótagot, hanem egész szót jelöl. A → hieroglifákban és az ékírásos feliratokban (→ ékírás) fordul elő.

idő: A K-i ember elképzelése szerint olyan egyenes vonal, amelyre az események egymás után, mintegy elkülönítve felfűzhetők. Az adott ~pontból (a mostból v. a mából) kiindulva jövőnek számított az előtte álló, hátralevő ~ és múltnak az, ami már mögötte volt, elmúlt. A vonalat mindkét irányban korlátlanul meg lehetett hosszabbítani. Ezt az ~ fogalmat a gör.-ben, különösen a filozófiai nyelvben a kronosz szóval jelölik. – Az ÓSz-ben az ~ fogalmát a leggyakrabban (297-szer) a het szó jelöli; ezt sok kutató a 'válaszolni, valamivel foglalkozkodni' értelmű hanah töre vezeti vissza, mások a jahad töből eredeztetik, amely a. m. 'találkozás időpontjában megegyezni'. Hogy a het a gör. kronosz elvont jelentését nem hordozza, már abból is kikövetkeztethető, hogy a LXX csak 3-szor v. 4-szer fordítja a kronosz szóval (Jer 30,2; 37,7; 38,1 és Eszt 5,13), ezzel szemben a kairosz szóval 162, a hora szóval pedig 26 alkalommal adja vissza, egyébként még különféle időhatározószókkal v. időre utaló mellénevekkel él. Neh 2,6; Eszt 9,27.31; Sir 43,7 és az ÓSz arám részeiben az arám eredetű zeman kifejezés szerepel. A hosszabb ~ tartamra, az élettartamra, a nemzedékre v. a tört.-i korszakra a dor szóval (Ter 6,9; 7,1; 15,16; Kiv 3,15; MTörv 32,7 stb.) utaltak, de az 'x napjai' értelmű kifejezéssel is gyakran éltek (Ter 5,4 kk. 8.11.14.17.20; Józs 4,14; 24,31; Rut 1,1 stb.). Az ÚSz-ben (eredeti nyelven) szintén gyakori a „...napjaiban” fordulat (Mt 2,1; 11,22; 23,30; 24,37; Lk 1,5; 4,25; ApCsel 5,37; 7,45–46 stb.), a kairosz

'kedvező időpont' v. 'jó alkalom' és a kronosz azonban szintén előfordul, de az utóbbi nem elvont értelemben, ahogy a gör.-ben egyébként használatos (Jel 10,6–7: itt sem arról van szó, hogy az ~ mint olyan megszűnik, hanem, hogy a vég van közel). → eón, → év, → hónap, → nap, → örökkévalóság. – Míg Ny-on az ~ fogalom mennyiségi jellegű, addig a K-i gondolkodásban a minőségi jelleg domborodik ki. Az izr.-k, miként a gör.-ök is, a naphoz és a holdhoz igazodva mérték az ~t. De míg a gör.-ök a nap és a hold mozgását vették alapul (innen érthető módon égitesteket emlegettek), addig az izr.-k az általuk kibocsátott fényhez szabták az ~t (ezért világítóknak nevezték őket: Ter 1,14.16; Zsolt 136,7). Ebből következően az izr.-k érzékileg megtapasztalhatónak, megfoghatónak, a gör.-ök viszont matematikailag levezethetőnek tekintették az ~t. Így érthető, hogy Izr. fiai azonosították a világosságot a nappalal, a sötétséget pedig az éjszakával (Ter 1,5). De megnyilatkozott az ~vel kapcsolatos konkrét szemléletmódjuk a napszakok meghatározásában is (18,1: a meleg napszakban; 1Sám 11,9.11: mire a nap melegen süt; 2Sám 4,5: a déli hőség idején; Neh 7,3: míg a nap melegen nem tűz; Ter 3,8: a nappali szellőben, értsd: amikor Palesztinában a Ny-ról érkező, hűvös szél fúj; 15,12.17: amikor a nap lenyugodott). – Más természeti jelenségeket is alapul vettek az ~ jellemzéséhez és meghatározásához: az esőt (Lev 26,4; MTörv 11,14; 28,12; Jer 5,24; Ez 34,26; Zak 10,1; Ezd 10,13) és a kiszáradt patakot (Jób 6,17). Így ha nem volt is eszközük az ~ méréséhez, teljesen világos volt számukra a holnap ebben az időben kifejezés (Kiv 9,18; Józs 11,6; 1Sám 9,16; 20,12; 1Kir 19,2; 20,6; 2Kir 7,1; 10,6), hiszen a konkrétan átélt pillanatot szolgált mértékül az események ~beli rögzítéséhez. Az izr.-k az év v. a napok végére is konkrét ~ szemléletet tükröző módon utaltak: a termés betakarításának idejével kapcsolták egybe (Kiv 34,22) v. a csépléssel (23,16). A tavasz ugyanakkor a természet fölébredésével (= az esztendő visszatérésével) volt számukra egyértelmű (2Sám 11,1; 1Kir 20,22.26; 2Kron 36,10: az eredetiben) – közben az évet halottnak tekintették. Hogy az izr.-k nem mennyiségi oldalról ragadták meg az ~t, azt az is mutatja, hogy a → napot nagyon későn osztották órákra. – A héb. ~ fogalom konkrét jellegéből következően nem kerülhet bármikor sor a cselekvésre, valaminek a bekövetkeztére, megtörténésére; ehelyett megvan mindennek a maga ideje (vö. Préd 3,1–8), s ez a felfogás a Ny-i nyelvhasználatban is tükröződik. – Az ~ ad életritmust a teremtett világnak. Megvan a kellő ideje a gyümölcstermésnek (Zsolt 1,3; Mk 11,13), az ellésnek (Jób 39,1 kk.), a madarak költözésének (Jer 8,7), a hold fölkelésének, a csillagok feljöttének (Jób 38,32), az aratásnak, a betakarításnak (Jud 8,2; Jób 5,26; Jer 50,16; Oz 2,11), a cséplésnek (Jer 51,33), a metszésnek (Én 2,12; vö. gézeri naptár: a metszés hava; más fordításban: az éneklés ideje), a jószág betelérésének (Ter 29,7), az evésnek (Rut 2,14; Zsolt 104,27; 145,15; Préd 10,17), a hadba szállásnak (2Sám 11,1; 1Kron 20,1). Eszt 1,13 alapján föltehető, hogy voltak bölcsek, akik értették az ~ket és tanácsot tudtak adni az embereknek. Ha egy ~ nem felel meg a rendeltetésének, nem olyan, amilyennek lennie kellene, törlik a naptárból (Jób 3,3–6; vö. Jer 20,14), visszatér a → káosz (Jo 2,2; Ám 8,9) v. a tört.-i ~t fölváltja az üdvösség ideje (Iz 60,20; Zak 14,7). – Az ember életének is megvan a maga ritmusa (Préd 3,2–8; vö. Ter 38,27; Oz 13,13: a születés ideje; Ez 16,8: a szerelem ideje; Lev 15,25: a havibaj ideje; 1Kir 11,4; 15,23; Zsolt 71,9: öregség; Jób 22,16; Préd 7,17; 9,12: a halál ideje). Ha új erőre kap, akkor az ember megfiatalodik, visszatér ifjúkora napjaihoz (Jób 33,25; vö. Zsolt 103,5; Iz 40,31). Az ember napjainak a felelősségteljes életmód (vö. Jób 27,6) és Isten éber őrködése, gondviselése (Zsolt 31,16; 37,18; vö. 33,18 kk.) adja meg a jellegét. – Istennek is megvan a maga ideje: kegyelmének (69,14; Iz 49,8; 2Kor 6,2), haragjának (Zsolt 21,10; Jer 18,23), látogatásának, büntetésének (6,15; 8,12; 10,15; 46,21; 49,8; 50,27; 51,18), bosszújának (51,6; vö. MTörv 32,35), gyógyításának (Jer 8,15; 14,19), de elsősorban az → Úr napja az Ő ideje. Néha úgy látszik, mintha az ember sorsa (szó szerint ideje) elkerülné Isten figyelmét, mert az ember hiába várja a napokat, amikor Isten megmenti az igazat (Jób 24,1); ennek ellenére az ember bizvást ráhagyatkozhat Istenre (Iz 33,6). Az az ~, amikor Isten belenyúl a tört.-be, természetesen elsősorban annak az ideje, akit ez érint (9,3: Midián; 13,22: Babel; Zsolt 137,7; Ez 7,7 kk.; 22,3: Jeruzsálem; 21,30: Cidkija; 21,33 kk.: Ammon; 30,3 kk.: a pogány népek ideje, hogy bevonuljanak Egyiptomba; vö. Lk 21,24; Préd 8,5 kk.: az ember). – Üdvösségtört.-i szempontból nézve: a Biblia szerint Istennek a világban való működése meghatározza az ~ struktúráját és

ezzel az emberiség sorsát, így az ApCsel 17,27 állíthatja, hogy Isten előre meghatározta a népek „itt lakásának” idejét, ill. sorsát a földön. Az ~ben valósul meg Isten gondviselése (vö. MTörv 2; 7; 8; 11; Bár [szír] 48,2; 4Ezd 13,57 kk. CD 2,8; 6,2). Isten üdvözítő terve is szükségszerűen az ~ben és az ~ folyamán valósul meg, így az ~ üdvösségtörténeté válik. Ez két végpont, a teremtés (Ter 1,1 kk.; Bölcs 2,23 kk.; Mt 19,4.8; Mk 10,6; Jn 1; 8,44 stb.) és a vég v. a kiteljesedés (Mt 13,39 kk.; 24,3; 28,20; Zsid 9,26; → eszkatológia) közt zajlik, amely a kozmosz (→ világ) megújulásával fog bekövetkezni az Úr napján, a maga idejében, amikor is elérkezik az igazak számára az aratás (Gal 6,9). Hogy ez mikor lesz, azt ember nem tudhatja (Mt 24,36; ApCsel 1,7; 1Tesz 5,1 kk.; 1Pét 1,11; 2Pét 3,10). Dán 8,17.19; 11,35.40; 12,4.9 a kiteljesedést közvetlenül megelőző ~t végső időnek mondja (→ eszkatológia). A kettő közé esik az Isten Fiának emberré levése egy olyan ~pontban, amelyet a Gal 4,4; Ef 1,10 és Mk 1,15 az idők teljességének mond. Ez az apokaliptikus fordulat (vö. Tób 14,5; Dán 11,35; Bár [szír] 40,3; 4Ezd 4,36 kk.; 5,50 kk.; 6,18 kk.; 9,5; 11,40) föltételezi, hogy az ~khöz, vagyis a tört. menetéhez Istentől megszabott tér tartozik, amelynek be kell telnie, mielőtt az üdvösség elérkezne (vö. Dán 2; 7; 8; 11), de arról sehol nincs szó, hogy ez milyen tört.-i keretek közt valósul meg. Jézus élete egy olyan végpont, olyan csúcs felé tartott, amely egészen az ő ideje, az ő → órája volt (Mt 26,18; Jn 2,4; 7,6.8; 8,20; 12,23; 13,1; 17,1). Azóta megtapasztalhatja az ember, ellentétben a megelőző ~vel, a „tudatlanság” idejével (ApCsel 17,30), hogy most van az a meghatározott ~, amikor Isten szavát hirdetik (1Tim 2,6; Tit 1,3). Az üdvösségnek Isten ajándékozta ideje követelményeket támaszt az emberrel szemben: az embernek az üdvösség idejét mint olyat el kell ismernie (Róm 13,11), és bölcs életvitel formájában okosan, jól kell vele gazdálkodnia (Ef 5,16; Kol 4,5); aki nem ismeri fel Isten látogatása idejét (Lk 19,44), az Isten ítéletét vonja magára (1Pét 4,17).

időszámítás: → naptár.

Idrimi: Alalah királya (ur. kb. Kr. e. 1510–1480). Az → Alalahban végzett ásatások során felszínre került agyagtáblákon több pecsét őrizi nevét. Szobrának fölirata önéletrajz-szerűen tudósít élete főbb eseményeiről.

Idumea: → Edom gör.–lat. neve; talán már egy aradi → osztrakonon is szerepel. ~ területe nem azonos az → edomiták hajdani hazájával, mert ~ Júdea D-i részét, Hebron vidékét is magában foglalja, amely vsz. csak Kr. e. 586 után került az edomiták kezére (vö. Ám 1,11; Abd 1; Ez 25,12; 35,5.10–15; Siral 4,21; Zsolt 137,7), az eredeti edomita területet viszont az arab → nabateusok szállták meg (vö. Iz 34,5; Jer 49,7; Mal 1,2–5). A szír uralom idején ~ eparchia v. satrapaság volt, és stratégia kormányozta (vö. 2Mak 12,32–37). Ekkor a → Sefela egy része is hozzátartozott. A róm. időben Júdea toparchiája (kerülete), de területe nagyon kicsi volt. Nagy Heródes ~ből származott, így ~ D-en a nabateusok ellen fontos hátvédül szolgált Heródesnek, aki egy sor erőddel még meg is erősítette. A zsidó állam megszűnésével ~ is eltűnt a tört.-ből.

iga, járom: az ÓSz-ben a kocsirúd végén keresztben elhelyezett fa, amelyet az ~vonó állatoknak, a 2 ökörnek (1Sám 11,7; Jób 1,3 stb.) v. ritkábban a teheneknek, ill. harci szekér esetében a lovaknak a nyakára helyeztek és alul megkötötték. A képes beszédben, ahol olykor vas~ is előfordult (MTörv 28,48; Jer 28,13), jelenthet függőséget, kieroszakolt meghódolást (Sir 33,27) v. fenytéket (Siral 3,27), a legtöbbször mégis leigázottságra, elnyomásra utal. Az elnyomó lehet saját uralkodó (2Krón 10,4) v. más népből való hatalmasság (Ter 27,40: Ézsau; MTörv 28,48: általánosságban; Iz 47,6; Jer 28,11; Siral 5,5: Babilónia). Az üdvösségre vonatkozó jövendölésben állandóan visszatérő elem az ~ alóli szabadulás (pl. Iz 9,3). ~ az emberi fáradozás is (Sir 40,1), de a bölcsesség ~ja jótétemény az ember számára (51,26). A népek Isten ~ját hordozzák, ha odaadón szolgálják (vö. Szof 3,9); ebből következően a bűnösök összetörnek az Úr ~ját (Jer 2,20; 5,5). – Az ÚSz-ben az ~ csak átvitt értelemben szerepel, ugyanabban a jelentésben, mint az ÓSz-ben (vagyis függőségre utalásul). Az alávettség olykor tényleges (1Tim 6,1: rabszolgaság), máskor vallási értelemben vett (ApCsel 15,10; Gal 5,1: a zsidó törv.-nek a szolgasága). Jézus ~ja (Mt 11,29 kk.) nyilvánvalóan szemben áll a zsidó törv. ~jával, amelyet az

emberek nyakára tesznek (23,4). 2Kor 6,14: Pál az ósz-i tilalomra (Lev 19,19), a kétféle állat (pl. ökör és szamár, MTörv 22,10) egy ~ba fogására céloz. → területmérték.

igaz ember: → vallásosság.

igazság: Az ÓSz fordításakor újra meg újra nehézséget okoz, hogy a mi fogalmaink nem felelnek meg az egykori héb. gondolkodásmódnak; különösen áll ez az ~ = emet esetében, amelyet a LXX rendszerint az alétheiával ad vissza, s amely egész általánosan azt jelöli, amiben meg lehet bízni, ami érvényes, tehát amire az ember ráhagyatkozhat, amihez igazodhat, sőt kell is igazodnia. Az, hogy „igaz, egyenes, megbízható,” mondható dolgokról (Ter 24,48; Józs 2,12; 1Sám 12,23; vö. 1Kir 10,6; 2Krn 9,5), tényekről (különösen a jogi nyelvben; MTörv 13,15; 17,4; 22,20; Zak 8,16 stb.) és személyekről (pl. Kiv 18,21; Józs 24,14); személyekre vonatkozóan az emet adott esetben utalhat a hűségnek maradásra és az őszinteségre is. Figyelmet érdemel, hogy valamely dolognak v. személynek az igaz voltát viselkedése alapján állítják úgy, ahogy az megtapasztalható (vö. 1Kir 17,24; Zsolt 45,5). Az ember ~a tehát azonos az általa tanúsított hűséggel, megbízhatósággal, amire számítani lehet, amit el lehet várni (vö. 1Kir 2,4; Iz 10,20; Jer 23,28; Oz 4,2; Zak 7,9); az ember beszéde sem csak azért igaz, mert megfelel a tényeknek, hanem mert az illető ember megbízható, hűséges, szavai pedig hitelt érdemlők, így építeni lehet rájuk (vö. Ter 42,16; MTörv 22,20; Péld 8,7; Jer 23,28). Innen érthető, hogy az ember igaz voltát nemegyszer a szeretet igazolja (vö. Ter 24,49; 47,29; Péld 20,28; Oz 4,2). – Az emet Isten egyik tulajdonsága (2Krn 15,3; Jer 10,10); Jahve igaz Isten, mert a többi istennel (= a bálványokkal) szemben Izr. meggyőződhetett hatalmáról (Iz 41,21–29; vö. 1Kir 18,24.37–38), és mert a szövetségnek megfelelően, amelyet Izr.-l el kötött, újra meg újra tanújelét adja ~ának, hűségének (vö. Zsolt 57,11; 61,8; Mik 7,20). Épp az Ó magatartása tanúsítja, hogy az ~ valójában hűség (Ter 32,11; Kiv 34,6; Zsolt 25,10; 40,11 kk.; Mik 7,20), és hogy a szavak ~a a megbízhatóságban, a másik iránti hűségben gyökerezik (Zsolt 19,10; 132,11; vö. 1Kir 17,24 stb.). Így az ~ egyértelmű volt Isten → Törvényével, ebből következően az ~ megismerésének forrásául is elsősorban Isten Törv.-e szolgált az ember számára (Zsolt 11,8; 119,160; vö. 25,5; 119,41–48; 2Sám 7,28). – A korai zsidóság szóhasználatában Isten Törv.-e (vö. még Neh 9,13; 1QS I,12) ~, vagyis: amit Isten mond, az mindig megbízható és hitelt érdemlő, ezért az ~nak nem pusztán értelmi fölfogására törek-szenek, hanem annak megtételére, amit Isten mond (Tób 4,6; 13,6; 1QS I,5; VIII,2; vö. Jn 3,21; 1Jn 1,6). – Isten ~át természetesen csak a jámborok ismerhetik (1QH X,27; vö. X,20.29), akiket maga Isten vezet be az ~ba (1QH X,26; XII,11–13; vö. 1QS II,3); a bűnösök előtt az ~ el van rejtve (vö. 1QH V,26; IX,24). Innen érthető pl., hogy a kumráni közösség az ~ házának tekintette magát (1QS V,6; VIII,9; vö. 1QS II,24.26; V,6), és minden belépőnek kötelességévé tette az ~ tanítását (1QS IX,17–20; vö. I; II; V,10; VI,15). Az ~ tettekre váltásán kívül azt is kiemelték, hogy a kumráni szekta tagjai mint az igazság fiai szembeállíthatók a hazugság fiaival, a gonosztevőkkel (vö. 1QpHab VII,10 kk.; 1QH IX,35; XIV,14). Ugyanakkor a kumráni jámbor azt is tudta, hogy az ~ot csak Isten kegyelmével válthatja tettekre (vö. 1QS III,20–24; 1QH IV,30–33; 1QM XIII,10). – Az ítéletkor különleges módon is megnyilvánul Isten ~a, azaz hűsége és segítségére kész megbízhatósága (1QS X,17; vö. 1QS I,19.30; XI,4 kk.), mert a jámboroknak megadja a → megigazulást (1QS XI,13 kk.), minden tettüket megtisztítja (1QS IV,20 kk.; vö. III,6 kk.). Isten ~a mint az ÓSz-ben, ebben a későbbi fölfogásban is a szeretetben nyilvánul meg (1QH VI,9; XI,29 kk. 34). Végül az egész világ dicsőíteni fogja Istent ~áért (1QH VI,12). – Az ÚSz-ben az ~ot az alétheia szó jelöli. Jelentésartalma az emethez képest gazdagabbá vált a 'valódi, leplezetlen valóság' jelentésével. – Az alétheia ui., mint az emet, jelenti valakinek igaz, megbízható, őszinte voltát. Az Isten igaz (= megbízható, hűséges), mert megtartja ígéreteit és segít (Róm 3,3–7; 15,8). Isten ~ával Pál szerint a zsidó a Törv.-ben találkozik (vö. 2,8.21), a pogány a valóság tényeiben (1,18 kk.), a keresztény pedig az ev.-ban (vö. Gal 2,5.14). Az így értelmezett alétheia ellentéte az adikia, a 'gonoszság' (Róm 1,18.29; 2,8; 1Kor 13,6). – Emellett az alétheia egy állítás igaz voltát is jelenti, s így a pszudosz, a 'hamisság' ellentéte (pl. Mt 22,16; Lk 4,24; vö. Mk 5,33; Róm 9,1; Jak 3,14). Az igazság szava az ev., mert maga az Igazság ölt benne formát (vö. 2Kor 4,2; Gal 5,7; Ef 1,13; Kol 1,5; 2Tesz 2,10 kk.; Jak 1,18). Idővel a szó jelentése „megkopott”, s így

csupán 'igaz tanítás' értelmű lett (1Pét 1,22; 2Pét 1,12; vö. 1Tim 6,5). Az ~ ismeretére eljutni egyértelmű azzal, hogy kereszténnyé lenni (2,4; 2Tim 2,25; 3,7; Zsid 10,26); akit tévtanok vonzanak, az szembeszegül az ~gal és eltévelyedik (1Tim 6,5; 2Tim 2,18; 3,8; Jak 5,19). A → pasztorális levelekben az Egyh. az igazság oszlopa és biztos alapja (1Tim 3,15). – János ap. írásaiban az alétheia semmiképp nem választható el Jézustól, aki az ~ot kinyilatkoztatta (Jn 1,14–17). Nemcsak azért, mert Jézus csak az ~ot hirdette, semmi mást (8,40 kk.; 16,7; vö. 18,23.37), hanem azért sem, mert Ő az ~, s mert nélküle nem lehet eljutni az ~ra (vö. 14,5–6). Minthogy az Atya Jézusban nyilatkoztatta ki magát (1,18), a Jézus kinyilatkoztatta ~ magának Istennek az ~a (8,40; 18,37), amelyet az ember kegyelemből a megtestesült Igében ajándékol kapott (vö. 1,9; 6,32; 15,1). Ezért az ~ hittel fogadása üdvösséget jelent, elutasítása viszont kárhozatot von maga után (3,21; 8,32; vö. 1Jn 1,6 kk.).

igazságosság: I. Isten ~a. Az ÓSz-ben azáltal bizonyul Isten igazságosnak (saddik), hogy azokhoz a normákhoz és követelményekhez igazodik, amelyek lényét meghatározzák. Isten lényét nem szabad elvontan érteni, ellenkezőleg: Ő egész konkrétan nyilvánult meg abban a szövetségi viszonyban, amelyet választott népével létrehozott. Isten azért igazságos, mert a → szövetség Isteneként megfelel népe elvárásainak: az egész föld bírója nem járhat el igazságtalanul (Ter 18,25). „Amit csak tesz, tökéletes, mert igazság minden útja. Hűséges Isten, ment minden álnokságtól, igaz és egyenes” (MTörv 32,4). Az Isten ~ának (sedakah) kettős aspektusa van. Egyfelől, kivált a régebbi szövegekben, büntet, amikor is Izr. ellenségei (33,21) v. a szövetség népén belül a bűnösök (Zsolt 50,6; Iz 5,16; 10,22; 28,17; Bár 1,15; 2,6; Dán 9,7; Ám 5,18 kk.) fölött ítélezkedik. Büntető mivoltában Jahve igazságos (2Kron 12,6; Ezd 9,15; Neh 9,32 kk.; Tób 3,2; Eszt 4,17n; Jób 34,10; Zsolt 7,12; 51,6; vö. 97,2; Péld 21,12; Siral 1,18; Dán 9,7); soha nem üldözi a bűnöst öncélúan, hanem csak addig, míg konkrét céljával, Izr. népének üdvösségével szembeszegül. Épp azért, mert Jahve inkább védelmezője Izr.-nek, semmint büntető bírója, az ~ fogalma az ÓSz-ben más színezetet kap, s a jog, az igazság érvényre juttatásává módosul. Azok a győzelmek, amelyek révén Izr. megszerzi és érvényesíti jogait a legrégebb szövegekben úgy szerepelnek, mint Izr. Istenének igazságos tettei (Bír 5,11; 1Sám 12,6 kk.; Iz 41,2; Oz 2,21; Mik 6,5). Mivel Jahve népe körében is érvényt szerez a jognak, az ~nak, ezzel népe javát mozdítja elő: „Én vagyok az Úr, és én kegyelemben, igazságban és hűségben kormányozom a földet” (Jer 9,24; vö. Jób 36,2; Jer 23,6; Zak 8,8). Isten igazságos, mert megvédi a szegények jogait (MTörv 10,17–18; Zsolt 71,1–2; 143,1; 31,2; 35,24–28; 116,5; 119,40.123). Később Isten ~ának fogalma még tágabb lett; Isten szabadító, üdvözítő tettét jelenti (Tób 13,6; Zsolt 36,7; 22,32; 71,15; 145,17; Iz 46,12; 56,1; 61,10). Mivel Isten üdvözítő munkája a szövetséghez való hűségére vezethető vissza, az ~ fogalma egyszersmind a hűséget is magában foglalja (Neh 9,7 kk.; 2Mak 1,24–25; vö. Iz 42,21). Ebben az értelemben a megváltás, amelyet a Messiás hoz, Isten ~ának főiragygása lesz (9,6; 11,3–9; 60,17; 61,3.10 kk.; 62,2; Jer 23,6), az elnyomottak és szükségét szenvedők vágyainak beteljesedése (Zsolt 147,6; Iz 61,1–3; vö. Mt 5,6; Lk 1,51 kk.). – Az ÚSz-ben Jézus nagyon ritkán említi kifejezetten Isten ~át (Mt 5,6.10 nem Isten eszkatologikus ~ának megnyilvánulására utal), de azért találunk igehirdetésben utalásokat Isten ~ára. Az a kitétel, hogy „az → Isten országa közel van” rokon egy másik megfogalmazással, amely Iz-ban található: „Közel hozom győzelmemet (Vg: ~omat), már nincs is messze, nem késik szabadításom” (46,13). Mt 6,33: az Isten országához hozzátartozik az Isten ~a. Ugyanakkor nem egészen világos, vajon a „keresztény tökéletességre törekvés”-t akarja-e jelenteni v. Isten jóságát és kegyelmét (vö. Iz 51,1: „hallgassatok rám, ti akik igazságosságra törekusztetek”) kell-e inkább rajta érteni. – Pálnál gyakorlatilag csak a Róm-ban találkozunk az ~ fogalmával, mert a 2Kor 5,21 egyértelműen átvitt értelemben tartalmazza. Ennek a rabbiknál nem szereplő kifejezésnek az értelmét erősen vitatják. Általános vélemény szerint az az ~, amelynek Isten a szerzője (genitivus auctoris) és az ember részesedik benne, akár úgy, ahogy sok protestáns teológus gondolja, ti., hogy Isten csupán beszámítja megigazulásul, akár úgy, ahogy a katolikus teológusok tanítják: Isten ténylegesen megszenteli az embert. Ez utóbbi nézetet már a konstantinápolyi Gennadiosz és Photiosz képviselte. Mások szerint Pál arra az ~ra gondolt, amelyet Isten birtokol (genitivus subiectivus), de amely nem azonos a megtorló ~gal (justitia vindicativával), Isten büntető és bosszúálló ~ával (Luther teljesen alaptalanul azt gondolta, hogy öelötte a Róm 1,17-nek ez volt az általános értelmezése); Pál nem arra az ~ra gondolt,

amellyel Isten kinek-kinek megfizet tettei szerint, megjutalmazva v. megbüntetve az embert, hanem arra az ~ra, amelynek folytán, ill. birtokában Isten igazságos, azaz hűséges az üdvösségre vonatkozó ígéreteihez, másokat pedig megigazulttá tesz (3,26; vö. 10,3); más szóval: Isten tulajdonsága, amelyet bizonyos mértékig megoszt az emberrel. Végül: némelyek megkísérelték, hogy a kétféle értelmezést összhangba hozzák. H. Lietzmann a Róm-hoz írt magyarázataiban mintha kettős értelmet tulajdonított volna a kifejezésnek. Az összefüggésből kiindulva néhol Isten tulajdonságaként értelmezte (Isten üdvözítő akarata, az üdvösség felajánlott javai), máskor viszont Isten ajándékának tekintette (Isten üdvözítő akarata és az üdvösség javai jelenvalók a megkeresztelt hívőkben). W. Sanday–A. C. Headlam és A. Descamps hasonlóképpen foglalt állást. Bizonyos, hogy a főntebbi föltevések közül a másodikat kell előnyben részesíteni. Először is: a kifejezés elsősorban nem az ember valamilyen állapotára v. egyik tulajdonságára irányítja rá a figyelmet; másfelől viszont Pál az Isten ~át minden más helyen isteni tulajdonságként értelmezi. Az 1,18 említi – apokaliptikus kifejezést használva (vö. 4Ezd 8,36; Hénoch 39,5; 48,1) – Isten haragjának megnyilvánulása mellett Isten ~ának a megnyilvánulását. Isten haragja egyértelműen az, amit Isten büntető ~ának lehetne nevezni. De az ~ (Róm 1,17) is isteni tulajdonság, amely a megváltás munkájában érvényesül. A 3,5 egészen biztosan isteni tulajdonságra utal, de általánosabb értelemben. Hogy a 3,25 szintén így értelmezendő, ahhoz nem fér kétség, tehát néhány verssel előbb a 3,21-et sem lehet másként értelmezni, amely egyébként az 1,17-tel is szembeötlő egyezést mutat. Az ev. mint az üdvösség jó híre megkívánja a Krisztus megváltást szerző kereszthalálában való hitet, így Isten ~ának a kinyilatkoztatása és tanúsítója. A 10,3 mindkét értelmezést megengedi. A Fil 3,9, amelyet szívesen emlegetnek az 1. föltevés döntő bizonyítékaként, azért nem jön számításba, mert itt olyan kifejezés szerepel, amely teljesen kizárja a kettős értelmezést: az ~, amely Istentől származik. Általában nehézséget okoz, hogy amit jóságában tesz az Isten a bűnös emberért, azt mi nem ~nak nevezzük. Erre az a magyarázat, hogy Pál szóhasználatát (→ megigazulás) itt is az ÓSz (mindenekelőtt Iz és a Zsolt hat rá, ahol Isten ~a a szövetséghez való hűségét jelenti, v. arra utal, hogy Isten atyai, ill. jegyesi viszonyban van népével; vö. Iz 46,1.13; 51,5; Zsolt 98,2; 85,4.6) és a judaistákkal folytatott viták határozzák meg. – János evangélista írásaiban csak szórványos utalások találhatók az ~ot illetően; pl. 1Jn 1,9: „Ha megvalljuk bűneinket, akkor mivel jó és igazságos, megbocsátja bűneinket és minden gonoszástól megszabadít minket.” Isten irgalma és hűsége révén bizonyul igazságosnak (vö. 2Pét 1,1). Ugyanakkor Isten ~a az alapja az emberi ~nak és az istengyermekség kegyelmének (1Jn 2,29). – II. Az ember ~a. Az ÓSz-ben az ~ fogalma nagy szerepet játszott és többet foglalt magában mint az arisztotelészi meghatározás, ti. hogy add meg mindenkinek azt, ami megilleti (ezt egyébként a törv. is hangsúlyozza; vö. Kiv 23,6–8; Lev 19,15; MTörv 1,16; 16,20; 25,15; Zsolt 58,2; Péld 16,13; 25,5), v. amit a polgári törv.-ek megkívánnak (ezt a bölcsességi irodalom, pl. a Péld is mutatja, ahol az igazságos, a megfontolt és tekintélyes bölcs lesz). Az ~ ósz-i fogalmához akkor kerülünk könnyebben közel, ha beleértjük azt, amit mi a szentségen, az egyenességen és a becsületességen értünk. Dávid igazságos, mert Saul megkíméli (1Sám 24,18). Másokat elnyomni a. m. az ~ot lábbal tiporni (Iz 28,2; Ám 5,7). Az ~ már az ÓSz-ben szemben áll az igazságtalansággal, a bűnnel és a gonoszossággal, így tkp. egyenértékű a büntelenséggel (pl. Zsolt 15,2). Az minősül igazságosnak, aki megfelel az Istentől szabott rendnek, a törv.-nek, tehát megbízható, becsületes, igaz, büntelen (Ter 18,23; 2Sám 4,11; 1Kir 8,32; Jób 12,4; 17,9). Ennek a magatartásnak vallási alapja van. Az ~ mindenekelőtt az az összhang, amely a tettek és Isten akarata közt van (vö. Ter 6,3; 7,1; Ez 14,20; 18,5). Minthogy az ember tetteinek az igazságos Isten a bírója, az ~ fogalma a jogi nyelvben is föllelhető: igaz az, akit Jahve az igazságtalan üldözők vádjai alól fölment (Zsolt 24,3–5; 26,1; 35,23 kk. stb.). Az emberi cselekvések legfőbb normája Isten akarata, törv.-e „az Úr útja”. Az igaz Isten tetszésére él (Ter 6,9; 7,1), teljesíti Isten törv.-ét (Iz 3,10; Ez 3,20), hűséges, jámbor izr. (Zsolt 1,6; 11,3; Oz 14,10; Hab 1,4; Mal 3,18 stb.). Innen érthető az ~nak kapcsolatba hozása a Messiással (Iz 9,6; 11,5; 16,5; Jer 23,5; 33,15). Ez az alapvető beállítottság az élet minden terén érvényesül, de különösen a nép tagjaihoz való viszonyban, a mi fogalmaink szerinti ~ban (vö. MTörv 24,13), a bíraskodásban (Jer 22,13.15; Ám 6,12). Egész világosan a Zsolt 15,2–5 tükrözi. – A fogság után a mózesi törv. szem előtt tartása egyre fontosabbá vált. Ezt fontos tudni az ~ fogalmának megértéséhez,

mert a törv. a zsidó nép életének egészét meghatározta (vö. Péld 11,5; 13,6; 15,9; 16,31). Mégis, a törv. még oly nagy tisztelőjének magatartása is alapvetően különbözik a rabbinista fölfogás szerinti igaztól, mint amilyen a Zsolt 119 szerzője volt. A 119 valójában egyetlen imádság a kegyelemért, a világosságért és az erőért, hogy az ember a fölbecsülhetetlen értékű törv.-eket megtarthassa; a későbbi rabbinista zsidóság ugyanakkor csaknem mindent a maga szabad akaratának erejétől várt (ezzel szemben vö. MTörv 9,4–5; Neh 9,5; Dán 9,18). – Az ÚSz-ben tovább él az ósz-i fölfogás (vö. Mt 21,32: az igazságosság útja; 10,41; 13,43; Mk 6,20; ApCsel 10,35; Tit 2,12): a pátriárkák (Mt 23,29; Zsid 11,4), az ósz-i jámborok (2Pét 2,7), a próf.-k (Mt 13,17; 23,29) úgy szerepelnek mint igazak. A gyermekségtört.-ben Zakariásról és Erzsébetről (Lk 1,6), valamint Si-meonról (2,25; vö. Mt 1,19) olvasható, hogy igaz. Ugyanakkor egy magasabb rendű, új ~ is megjelenik (Ef 2,24; 6,14; Fil 1,11; 2Tim 3,16), az amelyiknek felül kell múlnia a farizeusokét (Mt 5,20), és amely inkább érzületet, belső magatartást jelent (6,1) Isten ajándékeként (5,6). A megkeresztelkedéssel Jézus minden ~ot be akart teljesíteni (vö. 3,13–17). Keresztény értelemben az ~ követelményeihez igazodás (tenni az igazságot) az Istentől való újjászületés gyümölcse (1Jn 2,29), és szorosan összefügg a tevékeny testvéri szeretettel (Mt 25,37.46; 1Jn 3,10). – Pál és Jakab ap. fölfogására nézve: → megigazulás.

igazságszolgáltatás: Mivel az ~ az ősidőkben nem különült el a kormányzástól (→ bírák), nagyon nehéz az ósz-i ~ról pontos képet alkotni. Király által kinevezett bíróval a szó valódi értelmében először Jehosafát uralma alatt találkozunk (2Krón 19,5–7), aki Jeruzsálemben bíróságot is szervezett (19,8–11). Ez a bíróság papokból, levitákból és laikusokból tevődött össze (MTörv 17,9), ha megnyilvánult is bizonyos törekvés a laikusok kikapcsolására. 1Krón 23,4; 26,29; Ez 44,24: az ~ világi föladat. Az ~ terén a legfőbb fórum a király volt, akinek a bíróság közvetítése nélkül is elő lehetett adni a panaszt (2Sám 14,1–11; 15,2–4; 1Kir 3,16–28), és akinek kegyelmi joga volt; később ezt a jogot a róm. helytartó magának tartotta fön (Mt 27,15). Egyebekben az ~ a törzsek, nemzetségek és családok fejeinek v. az Isten embereinek (Kiv 18,13) a kezében volt, akik ezért állandóan járták az országot (1Sám 7,16), de a maguk választotta döntőbírók is hozhattak ítéletet. A Kiv 18,21–22; MTörv 1,15–16 gyakorlatát, ti. hogy az ezres, százas, tízes csoportok élén állók ítéleztek volna, nem lehet kimutatni. Ha a törzsi szervezetbe a helyi hatóságok beékelődtek, akkor a város vénei (→ vének) voltak azok, akik bírászkodtak (MTörv 21,18–21; 22,13–19; 25,1–10; Ezd 10,14). Ott, ahol a bíró mellett írnok is szerepel, módszeres bírói eljárásra lehet gondolni (MTörv 16,18). Ítélethozatalkor a nép szava is számított (Jer 26,7–24). → istenítélet. – A bíróság nyilvánosan rendszerint a helyi szentély előtt (az ügyet „Jahve elé” kellett vinni: Kiv 22,7 kk.; Bír 4,5; 1Sám 7,16) hozta meg az ítéletet. A királyok palotájuk tróntermében szolgáltattak igazságot (1Kir 7,7); egyébként a falu v. a város piaca, ill. a város kapuja szolgált az ítélezés színhelyül, ahol a nyilvános, ill. üzleti élet zajlott (MTörv 21,19; Ám 5,10). – Az ítélezés menetéről, a voltaképpeni bírói eljárásról keveset tudunk. A panaszos (Iz 41,11; Zak 3,1; Mt 5,25) a bíróság elé idézte a vádlottat (MTörv 25,8), panaszát v. szóban adta elő v. fölolvasta (Jób 31,35 kk.), amire a vádlott válaszolt (9,14 kk.; 13,22). Mind a panaszos, mind a vádlott vitt magának tanúkat, legkevesebb 2-t v. 3-t (Szám 35,30; MTörv 17,6; 19,15); mivel a tanúk sokszor nem voltak elég megbízhatók (1Kir 21,13; Péld 6,19; 12,17; Dán 13,43; Mt 26,60 stb.), a hamis tanúkra szigorú büntetést kellett kiróni (Kiv 20,16; MTörv 19,16–19). Arról, hogy a tanúkat megeskették-e, nem tudunk. Ettől függetlenül fontos szerepe lehetett az ~ban az eskünek. A tanúk meghallgatása után vsz. mindjárt meghozták az ítéletet és rögtön végre is hajtották. – Míg az ősi Izr.-ben nem volt kodifikált jog és a joggyakorlat is fejletlen volt, addig nehéz volt érvényt szerezni az igazságnak (Bír 17,6). A későbbi időből is maradtak ránk törv.-sértésről, ezzel kapcsolatos panaszokról szóló beszámolók: 1Sám 22,6–19; 2Sám 12,7–12; 1Kir 20,7–16 stb. Panaszt főleg a próf.-knál találunk: Iz 1,23; 5,23; Ám 5,12 stb.; vö. Lk 18,2–8).

ige: → Isten igéje.

igehirdetés, kérügma, prédikáció: bibliai-teológiai értelemben Isten üzenetének közvetítése a kinyilatkoztató Isten megbízásából. A következők az ÚSz kv.-eire épülnek, az ÓSz-re vonatkozóan → próféta. – Az ÚSz

az ~ fogalmának jelölésére különféle igéket és főneveket használ; ezek közül a legfontosabbak: kérüszó (alapjelentése 'kikiált, kihirdet a hírnök kötelességszerűen'), euangelizomai ('jó hírt közölni') és több angellóval ('jelenteni, kihirdetni') összetett ige. A kérüszó Máténál 9-szer, Márknál 19-szer, Lukácsnál 9-szer, az ApCsel-ben 8-szor, Pálnál 19-szer, az 1Pét-ben és a Jel-ben 1-szer fordul elő; a kérügma az egész ÚSz-ben 8-szor szerepel; a kérüx szót ('az ige hirdető') 1Tim 2,7; 2Tim 1,11 (Pál ap.-ra vonatkozóan) és 2Pét 2,5 (Noéra vonatkozóan) tartalmazza. Jánosnál (a leveleket is ide értve) szembeötlő a fenti kifejezések hiánya. Egyébként ez a két ige szinonimaként használható (Lk 4,43 kk.; vö. Mk 1,38; Lk 8,1; ApCsel 8,4 kk.). A kérüszó szóban bibliai-teol.-i terminusként a 'hangosan kiált' jelentés csaknem teljesen elhomályosult (de vö. Mt 10,27; Lk 12,3). – Az ige hirdető: Keresztelő János (Mk 1,4.7; Mt 3,1; Lk 3,18; ApCsel 10,37; 13,24), Jézus (Mk 1,14 kk. 38 kk.; 4,23; 12,18; Lk 4,43 kk.; 8,1; Zsid 2,3; 1Pét 3,19: Krisztusról halála után; vö. 4,6), a tizenkettő és a tanítványok Jézus életében (Mk 3,14; 6,12; 10,7; Lk 9,2.6; 10,1), az ap.-ok és a tanítványok az Úr mennybemenetele után (Mk 16,15; ApCsel 5,42; 8,4.5.12; 9,20; 10,42; 14,7.15.21; 1Tesz 2,9; Gal 2,2; 1Kor 1,23; 15,1.2.11; Róm 10,8; Ef 3,8; Kol 1,28; 2Tim 4,2; 1Jn 1,3.5 stb.). Az ~ olyan fontos az ÚSz üdvrendje szempontjából, hogy Keresztelő János (Mk 1,2 kk.; 3,3; Jn 1,23), Jézus (Mk 1,38–39) és az ap.-ok (3,14; ApCsel 6,2.4; 1Kor 1,17; 9,16; vö. Lk 6,13) nyilvános működésének a célját jelenti. Az ~ → küldetést tételez föl (Róm 10,15). Keresztelő Jánost Isten küldte (Jn 1,6.33). Jézusnak az a küldetése, hogy hirdesse az Isten országát (Mk 1,38; Mt 12,18). Elsősorban Jn nevezi Jézust küldöttnek, ezzel utal a megtestesülés és a megváltás titkára; saját küldetése is tárgya ~ének és a hitnek (Jn 3,17.34; 5,36–38; 7,28 kk.; 10,36; 17,3.8.21 stb.). Jézus küldi az ap.-okat és a tanítványokat, hogy hirdessék az Isten országát (Mk 3,14; 6,7; 16,15; Mt 10,5.7; 28,18–20; Lk 10,2 kk.; 22,35; ApCsel 10,42; vö. Jn 4,38); azt a küldetést adta át nekik, amelyet Ő kapott az Atyától (17,18; 20,21). Az ap.-ok ~e tehát Jézus, végső fokon pedig a mennyei Atya tekintélyén alapszik (Lk 10,16; 2Kor 5,20; Tit 1,3; vö. Zsid 1,2); szavukban az Úr szava cseng vissza (vö. Róm 10,14; ApCsel 26,23). Az ap.-ok és segítőtársaik szolgál (diakonoi), Istené (1Tesz 3,2; 2Kor 6,4), ill. Jézus Krisztusé (1Kor 4,1; 2Kor 11,23; Kol 1,7; 1Tim 4,6; Róm 15,16: leiturgosz). – Az ~ tárgya az Isten által Jézus Krisztusban megvalósítandó v. megvalósított üdvösség; az ~sel Isten az üdvösséget munkálja (Mk 1,15; Mt 11,5; Lk 4,16–21; 10,9; 17,21). Tartalma lényegében mindig ugyanaz, ha más-más módon értelmezik is. A szinoptikus hagyomány szerint Keresztelő János Isten országának és a Messiásnak hamarosan bekövetkező elérkeztét hirdette és a megtérést (metanoia) sürgette a bűnök bocsánatára (Mk 1,4 kk.; Mt 3,1; ApCsel 10,37; 13,24). Jn szerint Keresztelő János ~e elsősorban tanúságtétel a Messiás személyét és küldetését illetően (1,7 kk. 15.19–27.29–34; 5,33–35; vö. Mk 1,7 kk.; Mt 3,11 kk.; ApCsel 13,25). Jézus is hirdette az Isten országa elérkeztét, de abban az értelemben, hogy az Ő eljövételével elérkezett az idők teljessége; Ő is sürgette a megtérést, de egyszersmind hitet is kívánt az üdvösség örömhírében (Mk 1,14 kk.). Hirdette az → Isten országát, az → evangéliumot, Isten ev.-át és Isten országának ev.-át (1,14; 13,10; 14,9; Mt 4,23; Lk 4,43; 8,1), az ígét, az Isten szavát (Mk 2,2; 4,33) és rámutatott, hogy az ÓSz ígéretei beteljesedtek (Lk 4,16–21; Mt 11,4 kk. 10–15; Lk 24,25–27.44–47; Jn 5,39.45–47). A tizenkettő és a tanítványok ~ének is ez volt Jézus életében a tartalma (Mk 6,12; Mt 10,7; Lk 9,2; 10,9.11). Általában az volt a feladatuk, hogy amit a Mester hirdetett, azt továbbadják (Mt 10,27). Az Úr mennybemenetele után hirdették az Isten országát (ApCsel 20,25; 28,31), az ev.-ot (Mk 16,15; Gal 1,11; 1Kor 15,1; Kol 1,23; vö. ApCsel 15,7), Isten ev.-át (1Tesz 2,9; 2Kor 11,7), az Úr szavát (ApCsel 15,35 kk.), Isten szavát (13,5.46; Fil 1,14; Zsid 13,7), Isten misztériumát (1Kor 2,1), a hitet (Gal 1,23). Magukat az ev. (Ef 3,7; Kol 1,23), az isteni szó (Lk 1,2), az új szövetség (2Kor 3,6) szolgálainak tekintették; ~ük, mint Jézusé, egyszersmind fölszólítás a megtérésre (ApCsel 2,38; 3,19; 14,15; Zsid 6,1). Az ap.-ok ~ének középpontjában természetesen Jézus személye és üdvözítő műve (ApCsel 8,12; 28,31) állt. A názareti Jézust hirdették (2,22; 8,35), mint Krisztust (2,36; 5,42; 8,5 stb.; Jn 20,31), Urat (ApCsel 2,36; 10,36; 11,20; 2Kor 4,5) és az Isten Fiát (ApCsel 9,20; 2Kor 1,19; Jn 20,31). Az Úr szava tehát egyszersmind az Úrról szóló tanítás is (vö. ApCsel 10,36–41). Különösen Jézus halálát, feltámadását és megdicsőülését hirdetik az ap.-ok (2,22–36; 3,12–18; 13,23–37 stb.; 1Kor 1,18.23; 15,1–8.11; 1Tim 3,16; 1Pét 1,11), és ezzel kapcsolatban a bűnök bocsánatát, ill. az üdvösséget (Lk 24,47; ApCsel 2,38; 3,19.26;

13,38 kk. stb.; 2Kor 5,19 kk.; Róm 1,16), a halottak feltámadását (ApCsel 4,2; 23,6; 26,8; 1Kor 15,12–19) és Krisztus újraeljövételét (ApCsel 3,20 kk.; 10,42; 17,31; 2Tim 4,1; 2Pét 1,16). Jézus halálát és feltámadását üdvtört.-i jelentőségű tényként hirdették. Pál azt a titkot közölte, amely öröktől fogva el volt rejtve, s valójában nem más, mint maga Krisztus, aki az üdvösség forrása minden ember számára (Róm 16,25 kk.; Ef 3,2–9; Kol 1,26 kk.). Az ap.-ok ~ét az is jellemzi, hogy ők szemtanúi voltak Jézus életének, halálának, feltámadásának és megdicsőülésének (Lk 1,2; 24,46–48; Jn 1,14; 15,27; 19,35; ApCsel 1,8.21 kk.; 2,32; 10,41 kk.; 13,31 stb.; 1Pét 5,1; 2Pét 1,16–18; 1Jn 1,1–3; 4,14; 1Kor 15,1–8: az öregebb ap.-ok és Pál; Pálra nézve lásd még: ApCsel 23,11; 26,16; 1Kor 9,1; vö. Zsid 2,4). – Állandóan visszatérő témája az ap.-i ~nek az is, hogy az ósz-i ígéretek Jézusban, az Ő művében, különösen halálában és feltámadásában teljesedtek be, főleg akkor, ha zsidó hallgatóság előtt hangzott el a beszéd (ApCsel 2,16–36; 3,21–26; 8,32–35; 10,43; 13,16–41 stb.; 1Kor 15,3 kk.; Róm 1,1–4; 16,26; 1Pét 1,10–12). – Az ~ gyakran úgy szerepel, mint tanítás. Jézus a zsinagógákban és a Templomban is tanított (Mk 1,21 kk.; 4,1 kk.; Mt 4,23; 5,2; Lk 4,31; Jn 6,59; 7,14; 18,20 stb.). Az ap.-ok és a tanítványok szintén tanítottak a feltámadás előtt is, után is (Mk 6,30; Mt 28,20; ApCsel 4,2; 5,42; 18,11.25; 28,31; 2Tesz 2,15; Ef 4,21; Kol 1,27; Zsid 5,12). E tanítás tárgya mindig az Isten országa v. Jézus Krisztus személye és üdvözítő műve. A didaskó ('tanít') kifejezésből olykor alaposabb kateketikai oktatásra lehet következtetni a Szentírás alapján (Mk 6,2; vö. Lk 4,16–21; ApCsel 18,24 kk.), de ugyanígy az Isten országa erkölcsi követelményeinek részletes fejtegetése is föltehető (Mt 5,2 kk.; Ef 4,21–24; 1Tim 4,11; 6,2: pasztorális értelemben). Más igék is utalnak részletes kifejtésre, a Szentírásban található bizonyítékok fölsorakoztatására (ApCsel 17,2 kk.; 18,4.19; 19,8 kk.; 20,7.9). Némely helyen a katekeo áll az üdvösségre való tanítás helyett általában (Lk 1,4; ApCsel 18,25) v. az egyh.-i közösség oktatásának kifejezésére (Gal 6,6; 1Kor 14,19). – Az ~ célja, hogy hallják, meghallják (Mk 4,9; Lk 10,16; ApCsel 16,14; 28,28; Kol 1,23; 2Tim 4,17) és így elfogadják és elhiggyék (ApCsel 4,4; 8,14; 15,7; 17,4.12; 1Tesz 1,6; 2,13; Róm 16,26; Jak 1,21; különösen: Róm 10,14). Ezért a hit tanítását (10,8) hallani kell (vö. 1Tesz 2,13; Zsid 4,2). A tanítás válaszfalat emel a hívők és nem hívők között (Mk 16,16; ApCsel 13,46; 14,2.4; 17,4; 28,24; 1Kor 1,18); a hívőket Krisztus tanítványává, Isten gyermekeivé teszi (Mt 28,19; Jak 1,18; 1Pét 1,23) és megmenti, üdvözíti őket (Mk 16,16; ApCsel 28,28; 1Kor 1,21; 15,2; Jak 1,21). Jézus életében az ~ csak Izr.-nek szólt (Mt 10,5 kk.; 15,24), de a feltámadása utáni időre az ap.-ok egyetemes megbízást kaptak az ~re (Mk 13,10; 16,15; Mt 28,19; Lk 24,47; Jn 10,16; ApCsel 1,8; 22,21; Gal 1,16), és az ev. néhány éven belül eljutott a szamariaiakhoz (ApCsel 8,4–25) és a pogányokhoz is (10; 11,19–26), majd az egész pogány világra kiterjedt az ~ (13–20; Róm 15,19–21; Kol 1,23; 1Tim 3,16; 2Tim 4,17). A zsidók bizonyos értelemben megtartották kivételes helyzetüket: először nekik hirdették az ev.-ot (ApCsel 13,14.46; 14,1; 17,1–3; 18,4; 19,8; Róm 1,16). – Az ~ Isten erejének megnyilvánulása a → csodák révén, amelyek kísérték. Keresztelő János működéséhez nem kapcsolódott csoda (vö. Jn 10,41), de Jézus működését kezdettől fogva csodák kísérték (Mk 1,27.32–34.39; Mt 4,23; 11,5; Jn 5,36; 10,37 kk.; 14,10 kk.; ApCsel 2,22; 10,38). Az ap.-ok és a tanítványok mellett is csodák tanúskodtak már Jézus életében is (Mk 3,15; 6,13; Mt 10,8; Lk 9,1.6; 10,17–20), de különösen mennybemenetele után (Mk 16,20; Jn 14,12; ApCsel 2,43; 5,12–16; 6,8; 8,6–8.13; 14,3.8–10 stb.; Róm 15,18 kk.; Zsid 2,4). A csodák, jelek, amelyek elvezetnek a hitre (Jn 2,11.23; 10,37 kk.; 12,37; 20,31; ApCsel 8,6; 14,3; Róm 15,19), és amelyek jelei Jézus messiási küldetésének (Mt 11,2–5), ill. az apostolságnak (2Kor 12,12), az Istennek a „művei” (Jn 10,37; ApCsel 2,22; Róm 15,18), s Isten uralmának részleges megvalósulását tanúsítják (Mt 12,28). Az ev. hirdetőinek egész föllépése, eredményes működése Isten erejének megnyilvánulása, a Szentlélek műve (ApCsel 1,8; 4,33; 1Tesz 1,5; 1Kor 2,3–5; 4,19 kk.; 2Kor 6,7; 13,3 kk.; Róm 15,19; Ef 3,7; Kol 1,29; 1Pét 1,12), amely az emberi bölcsességet csúffá teszi (1Kor 1,18–25).

ígéret: A Bibliában nem ritkák az Isten által ünnepélyes formában tett ~ek. Ezek teljesítése tanúsítja Isten igaz voltát és hűségét. Isten természetszerűleg jót ígér, nem fenyeget és nem büntetést helyez kilátásba. Más szóval az ~ nem azonos a különféle események megjövendölésével. Ugyanakkor az Istentől kiinduló jövendölést sem szabad a mindennapi dolgokra vonatkozó, embertől kiinduló egyszerű jóslással összetéveszteni. Az

ÓSz-ben az ~ (és teljesedése) lényeges eleme az isteni kinyilatkoztatásnak, mert általa válik láthatóvá, hogy a tört. folyamán hogyan valósul meg az üdvösség (nem a mítosz) lépésről lépésre, az Isten személyes műveként. A kiválasztás és a szövetség gondolata a szövetségre utaló formulával („Én a ti Istenetek vagyok, ti az én népem vagytok”), valamint Isten korlátlan uralmának céljával – ezek jelentik az ÓSz és az ÚSz ~einek teol.-i alapjait. Innen kiindulva lehet megkísérelni annak földerítését, hogy az ÓSz adott helyzethez kapcsolódó különféle ~ei jelenthetnek-e valamit a ma élő keresztények számára. Ugyanakkor az ~ek tények, amelyeket ez a kérdés nem érint. – Mózes 5 kv.-ének szerzője, valamint a deuteronomikus szerzők szerint, akik visszatekintettek a múltba, s úgy adták elő tárgyukat, Ábrahám és utódai fontos ~eket kaptak: övék lesz az ország, annyi lesz utódaik száma, mint az égen a csillag, áldássá lesznek minden nép számára (Ter 12,1–3: J; 17,1–8: P; 22,17 kk.: E stb.). Ezek az ~ek materiálisan az Egyiptomból való kivonulás után teljesedésbe is mentek a honfoglalással (Kiv 3,8; 13,5; MTörv 6,3; 11,8 kk.; 26,8 kk.; Józ 5,6 kk.; 21,43 kk.; 23,14 kk.). A Sínai-hegyen kötött szövetség (Kiv 24,3–8; 34,10–35) és a MTörv azt emeli ki, hogy az ~ek attól függenek, hogy a nép hűségesen megtartja-e a szövetséget. Ezáltal az ~ek üdvös bizonytalanságba kerülnek: újra meg újra föl kell őket fogni. – Júda és Jeruzsálem számára roppant fontos volt az az ~, amelyet Dávid kapott, ti. hogy Isten örökre megszilárdítja trónját (2Sám 7). Valóban megállapítható: az ország pusztulásáig (Kr. e. 587) szilárdan állt Dávid trónja, később pedig megváltozott értelemben, magasabb szinten valósult meg az ~: Dávid ivadéka, a Messiás örök királyságában (vö. Lk 1,32 kk.), ahogy már a próf.-k is megjövendölték az üdvösségnek a fogság után elérkező idejére az ~eknek vallási és erkölcsi tartalmát, a pusztán materiális vonatkozásain túl. A tört. Urának eljövetele és a tört.-be való beleavatkozása az idők végéig tart, így az isteni ~ek részleges teljesedése után a végső teljesedés mindig hátra van. Ebből következően az üdvösség tört.-ének előrehaladásával számolni kell az Isten szabadságával; azzal, hogy régi ~eit Isten nem betű szerinti értelemben teljesíti, de épp így kell láthatóvá válnia az ~ és teljesedése közt a kapcsolatnak és a megfelelésnek (nem az azonosságnak). – Krisztusban az ósz-i ~ek, mint valami gyújtópontban mind összefutnak, de fellépésével még nem mennek végleg teljesedésbe. Megjelenése inkább csak a középpont a régi ~ek és saját ~ei közt, amelyek az eszkatológus jövőbe nyúlnak bele (vö. a Hegyi beszéd ~eit). Ezért az ÚSz népe is átéli a feszültséget ~ és teljesedése között és az ~ek teljesedésének várásában él (Róm 8,18–25; Zsid 11,1; 1Pét 1,3–5). Ugyanakkor az ÓSz ~eit – Pállal szemben – nem szabad olyan borúlátóan kezelni, mintha az ÓSz csak a „zátonyrafutás története” lehetne az (eszkatológiai) ~hez (R. Bultmann).

Ígéret földje: az a terület, amelyre vonatkozóan Ábrahám meghívásakor ezt az ígéretet kapta az Úrtól: „ezt a földet utódaidnak adom” (Ter 12,7). Ez a föld a tejjel-mézzel folyó → Kánaán (→ föld, → honfoglalás, → Józ sue, → Palesztina).

íj: a vadász (pl. Ter 27,3; Iz 7,24), a harcos (pl. Oz 2,20; Zak 9,13; 10,4) fegyvere és Jahve tulajdona (pl. 2Sám 22,35). A legrégebb időkben csak az előkelő embereknek volt ~uk, asszír hatásra azonban általánossá vált, úgyhogy Júdában a Kr. e. 8. sz.-ban ~jal felszerelt csapatot szerveztek (2Krón 26,14; vö. 1Krón 5,18; Zsolt 78,9). Az arámoknak voltak íjásaik (1Kir 22,34), az É-ről betörő ellenségnek a Kr. e. 7. sz.-ban szintén (Jer 4,29; 6,23). Az ~ fából készült, de húrokkal és belső szaruberakásokkal megerősítették; hogy bronzból készítették-e ~at (2Sám 22,35; Jób 20,24; Zsolt 18,35), az kérdéses. B. Couroyer szerint egy olyan különlegesen kidolgozott ~ fajtáról lehet inkább szó, amelyet bronz hegyű nyilak kilövésére használtak. Az ~at kézzel feszítették meg, esetleg lábukkal rátaposva (2Kir 13,16; Iz 21,15: héb. eredeti). A húr megfeszítésére egy karika szolgált. Az ellenség ~ának összetörése harci ereje megtörését, megsemmisítését jelentette (Jer 49,35; Oz 1,5). A képes szóhasználatban az ~ a hatalomra és erőre utal (Ter 49,24; Jób 29,20; Zsolt 78,57; Oz 7,16). A ~ nyíl az ~ fia (Jób 49,20) v. a villáma (Zsolt 76,4). → szivárvány.

Ikabod: Pinchász fia. A bibliai népetimológia 'oda van Izr. becsülete'-ként értelmezi a nevet, mert anyja akkor szülte, amikor híret vette, hogy a → láda (Izr. dicsősége) elveszett: ellenség kezére került (1Sám 4,19–22). Minthogy a dicsőség héb. megfelelője nem használatos névelővel, Jahvéra (→ Isten dicsősége) is lehet gondolni. Ezért rendszerint 'becsület nélküli'-nek értelmezik.

Ikónium: fontos kisázsiai kereskedőváros Galácia róm. tartományban, ahol egy kis zsidó kolónia is élt. Ma Konya. Pál meglátogatta 1. missz. útján a várost (ApCsel 13,51; 14,21) és, bár szembeszegüléssel találkozott (14,1–6.19; 2Tim 3,11), keresztény egyh.-at alapított ~ban (ApCsel 16,2).

illatáldozat: eredetileg tömjén égetése kiegészítő → áldozatként az → ételáldozathoz (Lev 2,2.15 kk.; 6,7 kk.). Mint az ~ oltárán bemutatott önálló áldozat csak későbbi időből adatható; csak Áron fiainak volt szabad bemutatniuk (Kiv 30,1–10; Lev 10,1–5; Szám 17,1–5; Lk 1,9); a tömjénhez áldozatként még háromféle illatos anyagot (balzsamot, galbanumot és masztixot, ill. mások szerint storaxot, azaz zsidótömjént) használtak. Hogy jobban égjen, sőt is keverték hozzá. A receptet profán célra halálbüntetés terhe mellett tilos volt fölhasználni.

illatáldozati oltár: illatáldozat bemutatására szolgáló → oltár, amely Heródes (Lk 1,11), Zerubbábel (1Mak 1,21; 4,49) és Salamon templomából (1Kir 6,21; 7,48; 1Krón 28,18; 2Krón 26,16–20), valamint a szt. → sátorból (Kiv 30,1–10; 40,26 kk.; Szám 4,11: az aranyoltár) adatható, de régészetileg Közel-K-en egyébként is kimutatható; → Tanach. 1Kir 6,21: cédrusfából készült és bevonták arannyal; a Kiv leírása másodlagos. 2 ~ Aradban is állt a Jahve-templomban a szentek szentje bejáratánál. Egy házi használatra készült, fölirattal (Jakino) és díszítéssel ellátott ~ újabban került felszínre. Zsid 9,4: a thümiaterion (Vg: thuribulum) helye a → szentek szentjében volt; ez szemben áll a Biblia egyéb adataival, akkor is, ha 'arany tartály'-ként értelmezzük; a megoldást többféleképpen keresik.

85. Illatáldozati oltár Megiddóból, sarkain szarvak

illatos nád: → kálmos.

Illés (héb. Élia, 'Jahve isten'): próféta, az É-i országrészben a Jahve-kultusz könyörtelen harcosa és megmentője, → Acháb király és főleg felesége, → Izebel ellenében, aki → Baal kultuszát szorgalmazta. Népszerűségét legendás elemekkel átszőtt tört.-ek sora tanúsítja; ezeket, valamint csodáinak tört.-ét a Kir őrizte meg (1Kir 17,1–19,21; 21,17–29; 2Kir 1,3–2,12). 4 csodáját az ÚSz is említi az eső elmaradása (1Kir 17,1; vö. Lk 4,25; Jak 5,17 kk.; Jel 11,6 kk.), a careftai özvegy szakajtója és korsója (1Kir 17,9 kk.; vö. Lk 4,25), az átok (1Kir 19,1–18; vö. Róm 11,2–4) és az istenítet (2Kir 1,10.12; vö. Lk 9,54; Jel 11,5). 2Krón 21,12–15: a rég meghalt ~nek egy levele, amelyet Jorámhoz, Júda királyához írt. – ~ működéséről főleg azért nem tudunk hiteles képet alkotni, mert az Elizeus-ciklusban részben ugyanazok az események szerepelnek. Az tény, hogy nagy hatással volt a későbbi korokra is (vö. pl. Sir 48,1–12), elsősorban titokzatos → mennybevitelére (2Kir 2,11; Sir 48,9.12) és mert Malakiás az elragadott próf. újraeljövetelét jövendölte (Mal 3,1: angyal = Illés; 3,23 kk.). A próf. újraeljövetelének várását Sir 48,10–12 is tükrözi; a zsidók körében még az úsz-i időben is élt ~ újraeljövetelének hiedelme (vö. Mt 16,14; 17,10–13; 27,47–49; Lk 9,8; Jn 1,21.25). Csaknem messiási alaknak tekintik (rá ruházzák az → Isten szolgájára váró feladatok egyikét; vö. Iz 49,6 és Sir 48,10), az ítéletre érkező Isten → előfutárának, majd a Messiás előhírnökének; Mal jövendölését Keresztelő Jánosban látták beteljesedni (Mk 1,2; 9,13; Mt 11,10.14; Lk 1,16 kk. 76). Mk 9,4; Mt 17,3; Lk 9,30: ~ Mózeszel tanúja Jézus → színeváltozásának. A korai zsidóság tovább fejlesztette az ~hez kapcsolódó csodás tört.-eket; élénken vitakoztak eredetéről, elragadtatásából büntelenségére következtettek, az → angyalok közé sorolták és népe bajban lévő fiainak segítőtjét (Mk 15,35 kk.; Mt 27,47.49), ill. a végső idők főpapját látták benne. Érthető tehát, hogy 3 ~-apokalipszis

maradt fenn: a) egy töredékes a Pál előtti időből, amelyből az ap. a 1Kor 2,9 tartalmazta apokrifont idézte; – b) egy a Kr. u. 3 sz.-ból; – c) egy eredetileg zsidó, de később a keresztények által átdolgozott (4. sz.), kopt nyelvű.

Illíria: az illírek által lakott vidék Makedóniától ÉNy-ra. Kr. e. 35–33: róm. fennhatóság alá került, később Dalmácia, Pannónia és Moesia provinciára osztották. Róm 15,19: Pál ap. missz. tevékenységének Ny-i határa.

ima, imádság: I. Az ÓSz-ben. 1. Szóhasználat. Az ~ jelölésére a hitpallel és az atar ige szolgált. A hitpallelből képezték a tefillah főnevet, amely mondott és énekelt, liturgikus és magán ~t egyformán jelentett (Zsolt 17, 86, 90, 102 és 142 felirata; vö. 72,20; Hab 3). Az atar igéből képzett főnevet a régi fordítások 'áldozati illat'-tal adták vissza (Ez 8,11). Ezt a két igét csak ritkán használták a szt. szerzők, sokkal szívesebben írták körül az ~t. Így a kérő ~ helyett a szólni, száját megnyitni, hívni, kiáltani, sírni, szívet-lelket Isten elé önteni; a hála~ helyett a magasztalni (→ hallel, melynek továbbképzéséből lett a tefillah az egész Zsolt felirata), dicsőíteni, áldani, ujjongani; az éneklés és hangszeres kíséret miatt az énekelni, játszani igék mind az ~t fejezik ki. Ugyanígy az ~ testtartása, a leborulás (proskünézisz), továbbá a térdel, áll, kezét kitarja és az Isten arcát keresi szintén az ~ kifejezései lettek. – 2. Az ~ alapja. Izr. fiainak az ő egyetlen Istenükhöz, Jahvéhoz kell imádkozniuk, bár lehet, hogy valamiképpen más istenségek is léteznek, de segíteni semmiképp nem tudnak v. eleve, v. azért, mert hatalmuk Izr.-re nem terjed ki. Jahve azonban állandóan készen áll Izr. fiainak megsegítésére. Az első dolog tehát, ami Izr. fiainak ~ját meghatározza: Isten közelsége, jelenléte, elsősorban a szentélyben, de azon kívül is (Zsolt 16,7 kk.; 139,7–10; 145,18). Jahve meghallgatja Izr. fiait, mert → szövetséget kötött velük, amelyben Jahvénak nemcsak bölcsessége és hatalma nyilatkozik meg, tehát hogy képes is, tud is, akar is segíteni, hanem erkölcsi követelményei és tulajdonságai is megmutatkoznak: igazságossága, hűsége és jósága (héb. hesed; → kegyelem). Az ~ 1. jogcíme tehát Izr. fiai számára az Isten népéhez tartozás. Később az is indítékul szolgálhatott az ~ra, hogy Jahve teremtette és tartja fenn a világot. Ezeknek a dolgoknak a mérlegeléséből adódott az a bizalom, amely Izr. fiainak ~ját jellemezte. Ami Izr. fiainak vallásosságában elsősorban megragad, az épp ez a kinyilatkoztatáson alapuló Istenbe vetett bizalom (23,4; 27,10; 46,2–4; 91 stb.). Jahve tisztelődik ez a bizalom csaknem minden pogánytól megkülönböztette, azok ui. úgy vélték, hogy isteneiket mágikus eszközökkel (formulák, nevek) mintegy rákényszeríthetik a segítségre. Jahve és népe között a kapcsolatot erkölcsi jellegű. Jahvéba vetett bizalmukat elsősorban az a gyakran kifejezett bizonyosság tanúsítja, hogy Jahve meghallgatja őket (13,6; 22,25 kk.; vö. 18). Ugyanakkor nem ritka az sem, hogy ugyanabban az ~ban megnyilvánul az imádkozó aggodalma is: hátha nem talál meghallgatásra. Ennek az olykor követelőzésben, sőt kételkedésben v. Jahvéval való küzdelemben is megnyilatkozó aggodalomnak az ő istenképük az alapja: az Istent élőnek, személyesnek tartották, de sokszor antropomorf módon képzeltek el. Nagyon eleven és mélyen emberi istenfélelmük is ennek felelt meg. – 3. Az ~ tartalmát tekintve az egész életet átfogja, de a szellemi javakért való ~ra sokkal kevesebb a példa, mint az anyagiakért, ideigvaló jókért való ~ra. Igaz, imádkoztak az üdvösségért, bűneik bocsánatáért (32; 51; 103; 130), az Istennel való közösségért, s főleg az Isten arcának látásáért v. az igaz úton járásért, a törv.-nek, az igazságnak megfelelő életért (25; 43), a ránk maradt ~k zömének látszólag evilági javak a tárgyai: betegségből gyógyulás, halálveszedelemből kiszabadulás, az ellenség bűnhődése, a népet fenyegető veszedelmek elmúlása. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a túlvilágra vonatkozó képzeletük még kevésbé voltak kifejlődve, így a jót inkább evilági módon képzeltek el; másfelől viszont a büntetés és jutalmazás ósz-i gondolata is szerepet játszott benne, amelynek értelmében a földi gondokabajokat csak a bűn büntetéseként tudták értelmezni, így a baj megszűnte számukra egyértelmű volt azzal, hogy az embert Isten visszafogadta jóindulatába. Az ÓSz általában nagyon érzékeny az emberi test és lélek egységben látására, ezért pozitíven értékeli a földi javakat. A róluk való aszketikus lemondás teljesen idegen gondolat számukra. Ezt a lemondást és a szenvedés értékelését csak Krisztus hozza el az ő keresztjével. Hasonlóképpen ismeretlen az ÓSz-ben az anyagtól való menekülés, a lélek tisztulásának keresése. Amit Izr. fiai

százféle formában ismételten kértek Jahvétől, az az → élet volt a maga teljességében: hogy még sokáig egészségesek maradjanak, hogy Jahve áldja meg őket jóléttel, nagy családdal, hogy megérhessék népük gyarapodását és láthassák Jeruzsálemet, közelebből részesei lehessenek ott a pompás Jahve-kultusznak. Az élet tehát valójában nem korlátozódott pusztán anyagi javakra; lényeges szellemi értékeket is magában foglalt: Jahve dicséretébe való bekapcsolódást, a népnek és ezzel az igaz vallásnak sértetlen fönmaradását. Még kevésbé szabad azonban azt állítani, hogy ennek az életnek elsősorban természetfölötti értelmet tulajdonítottak. Különösebb töprengés és elemzés nélkül Jahve sokra becsült ajándékának tartották az életet; ezt a felfogást híven tükrözi a 128, s ez volt az általános eszménykép. Csak keveseknek sikerült magasabbra felküzdeni magukat, és csak néhányan éltek át a minden teremtmény elhagyását követő, már-már úsz-i megtapasztalást az Istennel való egyesülésben. Némelyik zsoltárban már megfogalmazódik a gondolat: „kegyelmed többet ér mint az élet” (63,4), ami az izr. léleknek önmaga odaajánlásával egyértelmű. A 16 az istenközelség boldogságát tárja elénk. De ezeket is fölülmúlja a 73 ismeretlen szerzője, aki az emberiség vallásos nagyjainak egyike. Az ég még zárva van számára, de mert istenszeretete tiszta és buzgón keresi az Istent, azért eljut boldogsága bizonyosságáig, még ha nem is tudja, hogyan fogja azt Jahve megadni neki (73,25 kk.). – Az ÓSz a másokért való kérést, közbenjárást is ismeri: a nép könyörgött a királyért (20,10), imádkozott az országért, ahol száműzetésben élt (Jer 29,7), a hittestvérekért (1Mak 12,11) és a halottakért (2Mak 12,42.44). → átok-zsoltárok. – 4. Az ~ formája. Ünnepestes tartalma miatt az ~ kedveli a verses formákat, ezért az ~k többségükben költői műként maradtak ránk (→ zsoltár). Mind a verses, mind a prózai ~kon belül megkülönböztethető a kérő, a bűnbánati és a hálaadó ~. A ránk maradt legrégebbi kérő ~k ezt a szerkezetet mutatják: a) megszólítás, Jahvének mint Istennek különféle jelzőkkel való megtisztelése, – b) maga a kérés és – c) olykor a kérés megindoklása (Bír 16,28). A Jahve korábbi jótéteményeire való hivatkozással a kérő ~ egyre hosszabbá vált (1Kir 3,6–9). A későbbi időből való, részletező kérő ~k (2Kron 20,6–10; Jud 9) lényegében ugyanezekből az elemekből tevődnek össze, csak terjedelmesebbek, főleg Isten jelzőinek halmozása és a tört.-i visszatekintés, ill. az Isten irgalmának és jóságának korábbi megnyilvánulásaira való hivatkozás miatt. Jellegzetes példa Salamon ~ja a Templom felszentelése alkalmából (1Kir 8,23–53), mely egy hosszadalmasan részletezett kérés az összes olyan lehetséges helyzet felsorolásával, amelyekbe Izr. belebonyolódhat. – A bűnbánati ~ ugyanolyan elemekből tevődhet össze, mint a kérő ~. Sajátos mozzanata a bűn megbocsátásának és a büntetés elengedésének kérése. Ez kifejeződhet a bűn egyszerű megvallásában (Bír 10,10), esetenként azonban összekapcsolódhat a szabadulásért való könyörgéssel (10,15), ill. a hála ígéretével (1Sám 12,10). A részletezőbb bűnbánati ~k (Ezd 9,6–15; Dán 9,4–19) hasonló részekből állnak, csak sokkal hosszabbak és ugyanúgy tartalmaznak tört.-i visszatekintést, mint a hosszabb kérő ~k. – Prózában megfogalmazott hálaadó ~k csak más ~k részeként maradtak ránk (Ter 32,10–13; 2Sám 7,18–29). Megszólítást tartalmaznak és annak beismerését, hogy az ember méltatlan Jahve irgalmára, jóságára; az imádkozó hálája tehát csak közvetve fejeződik ki. A fogság előtti időkből csak kevés kötött ~ formulát ismerünk. Ilyen pl. a papi áldás (Szám 6,24–26), az első termés feláldozásakor (→ zsengeáldozat) mondott (MTörv 26,3.5–10: „a kis tört.-i Credo”) és a → tizedet felajánló ~ (26,13–15). Állandó, kötött formulák csak a fogság után, a zsinagógai istentiszteleteken alakultak ki, és a Biblia olvasásához és magyarázatához csatlakozva fontos részei lettek a zsidó → kultusznak. Példa erre a → sema, a → hallel, a → tizennyolc ima, valamint a kenyér és a bor megáldásakor (→ áldás) mondott ~. – 5. Az ~ helye elsősorban az oltár (Ter 12,7 kk.), a szentély (1Sám 1), később Jeruzsálemben a Templom (Iz 56,7: „minden nép számára az imádság háza”). Egyébként az ~ nem volt egy kultikus helyhez kötve, sőt az általános K-i fölfogástól eltérően még Izr. földjéhez sem. Izr. fiai otthon is szívesen imádkoztak, különösen a csendes, nyugodt emeleti szobában (Tób 3,11; Jud 8,5; Dán 6,11). Ha nem kultikus helyeken imádkoztak, tekintetüket a jeruzsálemi templom felé irányították (1Kir 8,38; 2Kron 6,34; Dán 6,11) v. legalább a szt. föld felé (1Kir 8,48). – 6. Az ~ ideje. A Zsolt 55,18 alapján többen fölteszik, hogy Izr.-ben naponta 3-szor imádkoztak (egyébként az ÓSz nem említi ezt a szokást), a Zsolt 4 esti, a Zsolt 5 reggeli ~. Az ~ összekapcsolódik az áldozattal (54,8; 116,17 kk.; Jón 2,10; Zsolt 22,26–27), a böjttel (Jer 14,12) és a fogadalommal (1Sám 1,11). – 7.

Az ~ testtartása. Mint már említettük, az ~ körülírására a testtartást meghatározó kifejezéseket is használtak. A legjellegzetesebb testtartás a leborulás volt, ahogy az iszlámban ma is szokásos. Ezenkívül térdeltek (Zsolt 95,6), tisztelettel álltak (1Sám 1,26), az ég felé tárták (Iz 1,15), mintegy nyújtották kezüket, hogy fogadják Jahve jótéteményeit. – II. Az ~ Kumránban. A kumráni közösség, mely a Templom kultuszában nem vett részt, ugyanolyan, ha ugyan nem nagyobb jelentőséget tulajdonított az ~nak, mint az áldozatbemutatásnak (1QS 9,3–6). Az ~ neve 'jó illatú ételáldozat, az igazságosság illata, az ajkak felszálló áldozata, a dicsőítés gyümölcse, az ajkak osztályrésze, a hárfa húrja és az ajkak fuvolája'. – A kumráni közösség naponta a reggelt és az estét tekintette az ~ idejének. A szombatot, az évkezdetet, a négy évszak kezdetét, a → szombatévet és a → jubileumi évet ~kkel külön megszentelték. A reggeli és esti ~nak a → Tízparancsolat és a sema volt a magva. Fennmaradt irataikban a kérő ~ra alig találunk utalásokat, az ~t legtöbbször dicsőítésnek és dicséretnek nevezik. – III. Az ~ az ÚSz-ben. 1. Szóhasználat: Az ÚSz szakkifejezése az ~ra a proszeukhesztai ige, amely a profán gör.-ben az istenséghez folyamodás leggyakrabban használt szava; jelentése 'ígérni, fogadalmat tenni'. Ennek megfelelően a Biblián kívüli nyelvhasználatban az igéből származó eukhé főnév fogadalmat is jelenthet (ApCsel 18,18; 21,23). Ezenkívül az ÓSz-hez hasonlóan az ÚSz is él 'imádkozni' értelemben a „kérni, áldani, hálát adni, leborulni, segítségül hívni, könyörögni” igékkel. – 2. Jézus ~ja. Az ev.-ok, elsősorban Lk (3,21; 5,16; 6,12; 9,29; 10,21 kk.; 11,1; 22,32.41; 23,34.46) Jézust az Atya fő imádójaként állítják szemünk elé. Jézus gyakran imádkozott, elvégezte a szokásos ~kat: étkezés előtt elmondta az áldást, imádkozott fontos tettei, döntései előtt (csodatétel, a tanítványok kiválasztása), éjszakai magányában és tanítványai körében, a Lélek örömeiben (10,21 kk.) és halálfélelmében. Valójában állandó ~ban élt, lelke mindig együtt volt az Atyával (Jn 1,51), s az Atya, akinek akarata állandóan szeme előtt lebegett (4,32; 8,29), mindig vele volt (8,29). Az Atyához való egyedülálló viszonya Jézus ~jának egész kivételes jelleget adott. Erre az evangélisták kifejezetten utalnak, elsősorban János (pl. 11,41 kk.; 17: → főpapi ima), de a szinoptikusoknál sem azonosítja Jézus a maga ~ját minden további nélkül a tanítványaiéval. Ugyanakkor a Getszemáni-kertben és a kereszten Jézus ~jában a fájdalmas, emberi vonások is megmutatkoznak (vö. Zsid 5,7). – Mint már az előfutár, Keresztelő János, Jézus is tanította övéit imádkozni. – A keresztények ~jának alapja az az új viszony, amelybe Krisztus által került az ember Istennel: az Isten mennyei Atya, az ember pedig a gyermeke. Ennek a keresztény létnek csak olyan magatartás felelhet meg, amelyet korlátlan bizalom, föltétlen odaadás, az Istenhez fűződő állandó gyermeki kapcsolat és a minden bajban Istenhez menekvés jellemez. Ezt a folytonos ~ra készen álló lelkületet akarja Jézus a szinoptikusok tanúsága szerint tanítványaival elsajátíttatni. Semmilyen körülmények közt sincs ok az aggodalomra: az Atya tudja, mire van szükségük, és kérésükre megad nekik minden jót, megadja a Szentlelket (Mt 6,7 kk.; Lk 11,13 stb.). A maga stílusában János evangélista ugyanezt mondja, amikor a Jézus Krisztus nevében, a Fiúval közösségben, a szőlőtő és a szőlővessző egységében (Jn 15) végzett ~ erejéről beszél. Pál ap. is erősen hangsúlyozza az istengyermekséget és ennek tudatát, amely Krisztus Lelkének ajándéka: a régi szolgai lelkületnek át kell adnia helyét a fogadott fiúság lelkének, a zsidó formalizmust föl kell hogy váltsa az a bensőségesség, amelyet „a Lélek szavakba nem önthető sóhajtásai” jelentenek (Róm 8,15 kk. 26 kk.; Gal 4,6). – A keresztény ~ sajátos vonásait, amelyek jellegét meghatározzák, az ÚSz a következőkben jelöli meg: rendíthetetlen hit és bizalom (Mk 11,24; Lk 17,5 kk.; Jak 1,5 kk. stb.), állhatatosság (Mt 7,7–11; 15,21 kk.; Lk 11,1–13; 18,1–8; Ef 6,18; 1Tesz 5,17), valamint az az őszinte bensőségesség, amelyet főként a Hegyi beszéd hangsúlyoz a farizeusok gyakorlatával szemben. Ezekre vezethetők vissza az olyan föltételek, mint az alázat (Lk 18,9 kk.), a parancsok szem előtt tartása és Isten akaratának teljesítése (1Jn 3,22; 5,14 kk.). Ha az imádkozó megfelel e követelményeknek, akkor az ~ erejének nincs határa. A határtalan bizalom és a hitből fakadó ~ csodatevő ereje – ezek a legszebb megnyilvánulásai a Jézus hozta új vallásosságnak: „ha imádkoztok és könyörögtök valamiért, higgyétek, hogy megkapjátok és akkor valóban teljesül kérésetek” (Mk 11,24; vö. Lk 17,5 kk.). A szinoptikusok e tanításával a 4. ev. is teljes összhangban van: Jn 14,13 kk.; 15,7.16; 16,23 kk. 26 (a Jézussal egységben végzett ap.-i ~ ereje); vö. Jak 5,13–18. Mt 18,19 a keresztény közösségben végzett ~nak

különösen nagy erőt tulajdonít. Jézus arra tanította övéit, hogy „szüntelen kell imádkozni és nem szabad belefáradni” (Lk 18,1). Az ~nak az istengyermekség tudatából magától kell fakadnia; nem szabad vég nélküli áradattá silányulnia (Mt 6,7). Másrészt Jézus tanítványait kérésükre megtanította a keresztény ~ klasszikus példájára, a → Miatyánkra anélkül, hogy ezzel az ~t egyetlen formába szorította volna bele. Az ~ tartalma szempontjából a Miatyánk tanúsága szerint mind az ideigvaló, mind a szellemi javakra kiterjed. A keresztény kéréseinek abba a keretbe kell beilleszkednie, amelyet az Isten akarata, az Isten országa és az ev. szab. Isten uralmának föltétlen elsőbbsége (6,33) azonban nem zárja ki a legegyszerűbb evilági javakra vonatkozó kéréseket sem (Mk 13,18; Róm 1,10). Mégis, az ApCsel és az ap.-i levelek egyértelműen tanúsítják, hogy az első keresztények kívánságait mennyire áthatották az Isten országának érdekei, és a legfőbb értékek (pl. Pál leveleiben a keresztények lelki üdvéért való ~k). A jeruzsálemi közösség éppúgy imádkozott a veszélyben forgó ap.-okért, mint az igehirdetéshez szükséges bátorságért v. a fogságból való szabadulásért (4,24–30; 12,5). Pál és Szilás Filippiben a börtönben zsoldárt énekelve dicsőítette Istent (16,25). Pálnak és a keresztényeknek egymásért való ~ja a szeretet megnyilvánulása és az ap.-i munka egyik fő eszköze (Róm 15,30–32; 2Kor 1,11; Ef 6,19). Az ~ annyira fontos, hogy elég ok arra, hogy érdekében a házastársak egy ideig tartózkodjanak egymástól (1Kor 7,5; 1Pét 3,7). A keresztények nemcsak egymásért, hanem mindenkiért kötelesek imádkozni, a halton levőkért (1Tim 2,1–2), sőt még ellenségeikért és üldözőikért is az Úr tanítása és példája szerint (Mt 5,44; Lk 6,28; 23,34). – Mind az egyéni, mind a közösségi ~ban az Atyához fordultak az első keresztények, Jézus a → közvetítő volt, akinek a nevében kértek. Mégis, már az ÚSz-ben megtaláljuk nyomait a Jézushoz intézett ~nak. Jn 14,14 szerint búcsúbeszédében maga Jézus is szólt a hozzá intézett kérő ~ról. Biztatása az első keresztények körében hamar visszhangra talált, elsősorban a személyes ~ban; példa erre a haldokló István diakonus (ApCsel 7,59 kk.) v. Pál ap. a testébe kapott tövis kinyírt közepette (2Kor 12,8 kk.), de olykor az ünnepélyes → doxológia esetében is előfordul, hogy bár rendszerint az Atyának szól, mégis Jézus Krisztus dicséretével zárul (2Pét 3,18; Jel 1,6). A mennyei liturgiában (5) a Barányt imádás és dicsőítés övezi. Az Ef 5,19 és Plinius is tanúsítja, hogy a keresztények úgy dicsőítették Krisztust, mint Istent. Hogy ez az ~ nagyon régi, azt a → Maran Atha arám formula is tanúsítja (2Kor 16,22; vö. Jel 22,20). Az ~ legelterjedtebb, a régi liturgiába is belekerült változatát az Ef 5,20 (vö. Kol 3,17) őrizte meg számunkra: „Adjatok hálát mindig mindenért, Urunk, Jézus Krisztus nevében az Istennek, az Atyának.” – Az ~ külső körülményei (idő, hely, testtartás) az ÚSz-ben csaknem teljesen változatlanok az ÓSz-hez képest. A jeruzsálemi keresztény közösség továbbra is eljárt a Templomba imádkozni (ApCsel 2,46), de otthon is imádkoztak (10,9) letérdelve (21,5) v. állva (Mk 11,5). Az ~nak a 6. (ApCsel 10,6) és a 9. óra (2,1; 10,3) volt az ideje.

imádás: A héb. Bibliában leginkább a 'meghajolni', ill. 'mélyen meghajolni' ige utal az ~ra; a LXX-ban és az ÚSz-ben a gör. prozskünein '(a földet megcsókolva) leborulni' felel meg neki. A profán szóhasználatban a kifejezés azt az üdvözlő mozdulatot jelölte, amellyel az alárendeltek a tekintélyes személyeket köszöntötték. Vallásos értelemben mind a héb., mind a gör. ige híven tükrözi a lényegét: az isteni előtt, amely mint → szent a természetfölötti rendhez tartozik, az ember összezsugorodik, kicsi lesz és leborul (vö. Ez 1,28; Dán 8,17; Jel 1,17). Ebben az eredeti értelemben az ~ annak az embernek volt a spontán gesztusa, akinek látható alakban megjelent az Isten (→ teofánia; Kiv 34,8; Szám 22,32); innen kiindulva annak magatartása lett az ~, aki kultikus keretekben v. a szentélyben Istennel találkozott. Ezzel az ~ gyakorlatilag egyértelművé vált az Isten kultikus szolgálatával (vö. Ter 22,5; 1Sám 1,3; 2Kir 17,36; Zsolt 96,9; ApCsel 8,27; 24,11 stb.). – Az ÓSz-ben az ~ tárgya törv.-esen csak Jahve lehetett (Kiv 20,3.5; MTörv 5,9; Zsolt 86,9; 95,6). Az ÚSz-ben az Atya olyan imádókat keres, akik lélekben és igazságban imádják (Jn 4,23; vö. Mt 4,9 kk.; Jel 4,10; 7,11 stb.). De a megdicsőült Urat is megilleti az ~ (Fil 2,10 kk.; Zsid 1,6; Jel 5,14; vö. Mt 28,9.17). Amikor 8,2 (vö. Jn 9,38) a földön élő Jézus előtti leborulást említi, tágabb értelemben él a kifejezéssel, v. ami még valószínűbb: minthogy az eredeti Mk-ban csak az egyik tisztátalan lélek borult le Jézus előtt (vö. 5,6), visszavetítésről van Mt-nál szó.

imaköntös (héb. tallit): A Bibliában nem szerepel. Eredetileg a köntös csücskeire kellett a rituális → bojtokat erősíteni (Szám 15,37–41); később a bojtok egy külön ruhadarab tartozékai lettek. Ezt a ruhadarabot elsősorban a reggeli ima alkalmával viselték a fejükön. Eredetileg nem volt más, mint egy nagy négyszögletes fehér → kendő, amelybe legtöbbször fekete v. kék csíkokat szőttek. Ebből fejlődött ki a nagy tallit, amelyet csak vallási ünnepeken viseltek és a kis tallit, amelyet állandóan hordtak a felsőruhájuk alatt.

imaszják (arámul tefillin, talán az 'imádság' értelmű tefillah szóból; az ÚSz-ben **phülaktéria**): A rabbinista gyakorlatban (Kiv 13,9.16; MTörv 6,8; 11,18 alapján) a reggeli imához minden izr. férfinak viselnie kellett őket. Egy négyszögletes dobozka fölerősítésére szolgáltak, amely a mózesi törv. 4 részletét foglalta magában, pergamenre írva (Kiv 13,1–10.11–16; MTörv 6,4–9; 11,13–21). Egy szíjat a fejre kötöttek, hogy a dobozka a homlokukon legyen, egy másikat a bal karjukra, hogy a dobozka a szívük közelében kapjon helyet. Ez a szokás szó szerinti értelemben vett teljesítése az átvitt értelmű parancsnak: „jelként kösd őket (= a törv. szavait) a kezedre, legyenek ék a homlokodon” (6,8). Jézus korában a dobozka rendszerint még a → Tízparancsolatot is tartalmazta; úgy látszik, hogy csak a Kr. u. 1. sz. vége felé került ki belőle. A késői zsidóság a bűn, az ördög és minden rossz távoltartására (tehát amulettként) is használta az ~at. Erre vezethető vissza az ÚSz-ben a phülaktéria kifejezés (vö. Mt 23,5, ahol Jézus a farizeusoknak szemére veti, hogy szélesre szabják az ~kat, azaz aprólékosan ragaszkodnak a szokásokhoz).

86. Imádkozó zsidó férfi fejfedővel, imaköntösben, imaszíjakkal

Immánuel: → Emmánuel.

incarnatio: → megtestesülés.

India: Xerxész uralma idején a perzsa birodalom K-i határa (Eszk 1,1; 8,9).

intéző: → gondnok.

Irád: Kain leszármazottja, Hénoch fia, Mechujael apja (Ter 4,18). Vsz. → Járeddel azonos.

Írás: → Szentírás.

írás: I. Az egyiptomi ~ra nézve → hieroglifák, az Elő-Ázsiában (az asszírok, babilóniaiak, hettiták által és Ugaritban) használt ~t illetően → ékírás, → Ugarit; az Izr.-ben szokásos ~ra vonatkozóan → héber nyelv; a Bibliában használt görög ~ra nézve → bibliai kéziratok, → ábécé. – II. Az ~ anyaga. ~ céljára rendszerint cserépdarab (→ osztrakon), agyagtábla (→ ékírás), → bőr, → papirusz, → pergamen szolgált; de ritkábban fémre (1Mak 8,22; 14,18; Jób 19,24; 3Q15), fára (Iz 8,1; 30,8; Ez 37,16), sőt kőre (csak emlékkőre: Kiv 32,15 kk.; MTörv 4,13; 27,2 kk.; Józ 8,32; Jób 19,24) is írtak. A fát az ősi időkben meglehetősen gyakran használták ~ céljára; amikor az ék~ még hieroglifikus korszakát élte, fát használtak hozzá. Minthogy azonban Mezopotámia szegény volt fában, áttértek az agyagtáblákra. Fatáblácskákat az egyiptomi ~ gyakorlatából is ismerünk. Mivel Krétában csak a gazdasági életből maradtak meg különféle rövid szövegek, föltehető, hogy az egyéb tárgyú, hosszabb szövegeket kevésbé időálló anyagra (pl. fatáblákra) írták. Bar Kohbának 15 megtalált levele (1960) közül egy fára volt írva, a többi papiruszra.

87. Az írás fejlődése az egyiptomi hieroglifáktól a héber ábécéig. Mózes korában legalább ötféle írás és háromféle ábécé volt használatban

írástudó: Ezdrás idejéből az, aki jártas a → Tórában; helyenként törv.-tudóként v. a törv. tanítójaként említik (Mt 22,35; Lk 5,17); megtisztelő megszólítása: → rabbi. Miután a prófétálás megszűnt Izr.-ben, az ~k hivatás-szerűen foglalkoztak a Szentírás magyarázatával, ill. értelmezésével; így a papi rend mellett létrejött az ~k rendje. Az ~k csakhamar átvették a nép vezetőinek szerepét, és ebben a szerepükben el is ismertették magukat (Sir 39,1–11 dicséri az ~t) és a → főtanácsba is bejutottak. Jézus szemükre vetette teol.-i kazuisztikájukat és életmódjukat; vö. → farizeusok, → Midrás, → Misna, → Talmud.

irgalmasság, Isten irgalmassága: Arra, hogy az ÓSz-ben mit értettek ~on, azokból a jelzőkből következtethetünk, amelyekkel Jahvét fölruházták. Jahve hannun (Kiv 22,26: ha hozzám kiált a szegény, meghallgatom, mert irgalmas vagyok; 34,6; 2Krón 30,9; Neh 9,17.31; Zsolt 86,15; 103,8; 111,4; 116,5; 145,8; Jo 2,13; Józ 4,2: tudtam, hogy jóságos és irgalmas Isten vagy; emberről csak egy helyen: Zsolt 112,4). A héb. hannun gyakran szerepel együtt a rahum 'kegyes, könyörületes' szóval, így az idézett helyeken is (a Kiv 22,26; Zsolt 116,5 kivételével). A Sir 50,19: a héb. rahum Jahve tulajdonnévül szolgál (az eredeti szövegben). Ezenkívül jóindulatra, hűségre, segítőkészre, könyörületesre, részvételre utaló névszói állítmányokkal (→ kegyelem, → szeretet) is találkozunk (Zsolt 79,8: siess eléink irgalmaddal; 119,77: irgalmad lebegjen fölöttem; 145,9: az Úr telve irgalommal minden iránt; 40,12: ne tagadd meg tőlem irgalmadat; 77,10: bezárta irgalmát haragjába?; Sir 3,18: kegyelmet találsz az Istennél; 16,11 kk.: nála az irgalom, nála a halál; MTörv 13,18: hogy az Úr... irgalmában megsokasítson; Iz 63,15: hol van féltő szereteted... szívednek irgalmassága?; 47,6: nem voltál irántuk könyörülettel; Zak 1,16: Újra irgalommal fordulok Jeruzsálemhez). Az Úrnak ez az ~a sokszor nagy (ill. a héb.-ben 'sok' is; 2Sám 24,14; Neh 9,19.27.31; Iz 54,7; 1Krón 21,13: mérhetetlen), és együtt szerepel a szeretettel (Zsolt 25,6; 51,3; 69,17; 103,4; Iz 63,7; Jer 16,5; Siral 3,22; Oz 2,21; Zak 7,9). Jahve megkönyörül (riham) általában az emberen (Kiv 33,19; Iz 55,7; Siral 3,32 stb.), de különösen az árván és özvegyen (Iz 9,16; Oz 14,4), Izr.-en (MTörv 30,3; 2Kir 13,23; Iz 14,1; 30,18; 49,10.13; 54,8.10; 60,10; Jer 12,15; 31,20; 33,26; Ez 39,25; Oz 1,6 kk.; 2,3.6.25; Mik 7,19; Zak 10,6 stb.; tagadólag Jer 13,14; Oz 1,6), Izr. hajlékain (Jer 30,18), Jeruzsálemén (Zsolt 102,14; Zak 1,12), a jámborokon (Zsolt 103,13). Szembeötlő viszont, hogy ez a kifejezés a voltaképpeni bölcsességi irodalomból hiányzik. Jahvének ezt a tulajdonságát tulajdonnevek is tanúsítják: pl. Hanan, Hananel, Hanani, Hananja, Hanna, Elchanan és Johanan (Johannes = János). Az ÓSz gör. kv.-eiben Jahvét ~a vezeti tetteiben (Tób 8,16; 1Mak 13,46; Sir 50,22; 51,3); ~a Izr.-nek szól (Jud 13,14); Izr. fiai várják (Sir 2,7), remélik ~át (2,9), amely a választottak osztályrésze (Bölcs 3,9; 4,15). S ezzel a fogalom eszkatologikus értelmet kap. Így az üdvösség ideje az irgalom ideje lesz (2Mak 2,7; 7,29), a Makkabeusok győzelme az irgalom kezdete (vö. 8,27). Gyakori a fölhívás az ~ra, nemegyszer Isten ~ára való hivatkozással. – Az ÚSz-ben nemcsak Isten irgalmas, hanem Jézus Krisztus is, de ez csak egy helyen olvasható (Zsid 2,17: irgalmas és hűséges főpap). Ugyanakkor gyakran van szó Isten ~áról és arról, hogy irgalmasnak kell lenni. Ezek a kifejezések sokszor az eredeti ósz-i értelmet hordozzák (pl. Lk 1,50.54.58.72.78; vö. Ef 2,4). Isten irgalma több helyen jelenti Isten kegyelmét, így pl. üdvözlő formulákban a kegyelem és a béke mellett (1Tim 1,2; 2Tim 1,2; 2Jn 3; továbbá Gal 6,16; vö. Tit 1,4) v. Isten jóságát, aki segít, akár testileg, akár lelkileg szorul rá az ember (Mk 5,19; 1Kor 7,25; 2Kor 4,1; 1Tim 1,13.16). S miként már a korai zsidóságban is, az eleosz eszkatologikus értelmet is hordoz. Isten ~a üdvösségtört.-i cselekedet, v. Krisztusra (így különösen Pálnál: Róm 9,15–18.22 kk.; 11,30–32; 15,8 kk.; Tit 3,5 és 1Pét 1,3; 2,10), v. az eljövendő → ítéletre való tekintettel (Mt 5,7; Júd 21). János ap. írásaiból szembeötlő módon hiányzik e fogalom; ezekben nem Isten ~ával, hanem Isten szeretetével találkozunk.

irigység: A Biblia – bár műszóhasználata nem egységes – a mások sikerei miatti kedvetlenséget, ill. a mások jó sorsának rossz szemmel nézését nevezi ~nek (vö. 1Sám 18,9). Az ~ sok további rossznak a gyökere, így a gyűlöletnek (Ter 37,4), a gyilkosságnak (4,3 kk.), s egyáltalán a halálra szántságnak (Bölcs 2,24). A jámborokat a gonoszok jó sora miatt, a büntetés elmaradása láttán fogja el ~ (Zsolt 37; 73; Péld 23,17). A szó olykor inkább

a → féltékenységre utal, ezért amikor Isten hangoztatja: rá tartozik a büntetés és a megtorlás, ez Isten féltékenységeként jelenik meg (Kiv 20,5). Jak 4,5 szerint is féltékenyen szereti Isten a lelket. Egyéb helyeken az ~ nem fér össze az úsz-i erkölcsiséggel és a szeretettel (Mt 20,15; Róm 1,29; 1Tim 6,4; 1Pét 2,1).

írnok: → hivatalnokok.

irodalmi műfaj: A Szentírásban nem a mai európai ~okkal találkozunk, hanem azokkal, amelyek K-en a rég-múlt időkben használatosak voltak. Ezeket nem lehet eleve (a priori) meghatározni, csak a régi K-i irodalom alapos tanulmányozása alapján. A Szentírásban sokféle ~t alkalmaztak a különféle szerzők, ezt első pillanatra is láthatjuk: → Törvény, tört.-i tárgyú elbeszélés (→ történetírás), → nemzetségtábla, → levél, költemény (lírai, gnomikus, tanító; → héber költészet), jóvendülés (→ jóslat), → apokaliptika. – Az ~ok közül való választás több tényezőtől függ: az adott tárgytól, az elérendő céltól, a hallgatóság képzettségének fokától, a szerző egyéniségétől. Az igazságot minden ~ más-más módon fejezi ki, és ezért ~onként más-más törv.-ek szem előtt tartásával kell azt keresni. Ebből következően a Szentírás kv.-einek, ezek részeinek helyes magyarázatához elengedhetetlen az adott ~ meghatározása, és a megállapított ~ törv.-einek ismerete (pl. a tört.-írás törv.-eié). A katolikus exegézisben az ~ok vizsgálata még viszonylag új. A → Divino afflante Spiritu c. enciklika az ~ok vizsgálatát az exegéták sürgősen elvégzendő feladatává tette. A II. Vatikáni Zsinat Dei Verbum c. dogmatikai dekrétuma szintén kiemelte ezt a követelményt (→ formatörténeti módszer).

Ir-Semes: → Bet-Semes.

Isbaal, Esbaal, Isjo, Isbóset (héb. 'Baal szolgája' v. 'Baal létezik, van'): Saul fia. Apja halála után Abner királynak kiáltotta ki. Mivel a filiszteusok betöréssel fenyegettek, Machanajimban székelt. Uralma Gileádra, az asszuriták földjére (= Áser?), Jiszreelre, Efraimra és Benjaminra terjedt ki. Amikor Abner már nem támogatta, nem tudott a nehézségekkel megbirkózni, és 2 éves uralma után 2 embere meggyilkolta. Hívei átpártoltak Dávidhoz, aki Hebronban székelt. Dávid megbüntette a gyilkosokat, és Abner sírboltjában temettette el ~t (2Sám 2–4). 1Krón 8,33; 9,39: Esbaal; 1Sám 14,49: Isjo ('Jahve embere'), ebből lett: Isbóset.

iskola: az ókori K-en, Babilonban és Egyiptomban írnokokat képző intézmény volt. Izr. szellemi életére a babiloni ~k szír-föníciai közvetítéssel hatottak. Izr.-ben nemcsak az írnokok, hanem a bölcsek is az ~kból kerültek ki. A fogság utáni időben az ~ a zsinagóga tartozéka lett (vö. Sir 51,23).

Isszachár: Izrael egyik törzse, amelynek ősatya Jákob és Lea fia volt (Ter 30,17 kk.). 30,17.19: a héb. sakar ('bér') szó alapján a név népies értelmezése: 'Isten megjutalmazott'. Jellemzést a 44,14 kk. („mint egy csontos számár, amely karámok közt tanyázik”) és a MTörv 33,18 kk. („A hegyen hívják össze a népeket, ott mutassák a méltó áldozatot. Magukba szívják a tenger árnját, s felszürcsölik a homok rejtett kincseit”) ad. ~ törzse a Szám 1,28 kk. szerint 54 400, a 26,23–25 szerint 64 300 fegyverforgató férfit számlált; Dávid idején 22 600 férfi tartozott a törzshöz (1Krón 7,2), akikhez még hozzászámítottak 36 000 férfit (7,4). ~ fiai: Tola, Puvva, Jasub v. Jób és Simron (Ter 46,14; Szám 26,23–25; 1Krón 7,1–5). Józs 19,17–23: ~ a hegyen telepedett le Jiszreel síksága, a Jordán árka, valamint a Nahr dzalud síksága között, É-ra Tábor hegyének vonaláig. Salamon idejében a 12 kormányzóság egyike, és Paruach fia, Jehosafát helytartó állt az élén (1Kir 4,17). Bása király ~ból származott (15,27), s talán Omri is, mert utódainak birtokuk volt Jiszreelben (21,1–4). Ez 48,25 kk.: ~ Simeon és Zebulun között kapott földet. 48,33: a szt. városban a D-i oldalon a 3 kapu egyike ~ kapuja. Jel 7,7: a 144 000 pecséttel megjelölt közül 12 000 ~ törzséből való.

istálló: Izr.-ben rendszerint csak a lovakat tartották ~ban, a szarvasmarhát legfőlegbb kivételesen. → jászol, – > Megiddó, → Salamon.

Isten: I. Az ÓSz-ben az ~ről szóló kinyilatkoztatás elsősorban nem tanítást jelent, ~ inkább a világ és az ember javára végbevitt tettei és az ezekhez fűzött magyarázatok által adott magáról kinyilatkoztatást. ~nek ez a magáról adott kinyilatkoztatása hosszú tört.-i folyamat. Nemcsak a kinyilatkoztatás szakaszainak egymásutánjában mutatkozik meg, hanem a különféle tanúságok és hagyományok egymásmellettségében is (vö. Jer 18,18: törv. a papnak, tanács a bölcsnek, beszéd a próf.-nak). Ehhez járul az irodalmi műfajok sokfélesége, amelyekben Izr.-nek ~ről vallott felfogása, hite kifejeződik, valamint az adott körülményekbe való beágyazottságában (Sitz im Leben) megfigyelhető változatosság. A Credóéhoz hasonlítható megfogalmazások ritkák és főleg az üdvösség tört.-ére vonatkoznak. Az a törekvés tehát, amely az ósz-i kinyilatkoztatás ~ének egy rendszerezett „~kép”-ben való összefoglalására irányul, nem vezethet kellő eredményre. De már csak az ÓSz bonyolult keletkezéstört.-e miatt sem könnyű vallás- és kinyilatkoztatás-tört.-i szempontból bemutatni az ÓSz-nek ~re vonatkozó tanítását. Ez és az a vitathatatlan tény, hogy az ÓSz ~ről szóló tanúságai mind a szövetség ~ének megnyilatkozására és személyére irányulnak, azt javallják, hogy a kinyilatkoztatás ~ére vonatkozó kijelentéseket óvatosan foglaljuk rendszerbe. A rendszert nem szabad a dogmatika ~ről szóló tanításából átvenni, hiszen ennek szempontjai távol esnek a Bibliától; ehelyett oly közel kell állnunk az ÓSz vonalvezetéséhez és hangsúlyaihoz, amennyire csak lehetséges, vagyis a biblikus teol.-i szempontokhoz kell igazodnunk. – Az ÓSz-ben ~ magáról adott kinyilatkoztatása a következő jegyeket mutatja: 1. ~ egyetlen, más ~ nincs (→ egyistenhit). – 2. ~ transzcendens. A szó szoros értelmében vett monoteizmus nyomai abban a tiszteletben is föllelhetők, amelyben Ehnaton fáraó (Kr. e. 1350 k.) részesítette a napistent, de itt az istenség egészen „a világban lét” (immanencia) jegyeit mutatja. Alapjában véve ugyanez áll minden ősi K-i vallás istenségére Izr. környezetében. Ezzel szemben Jahve annak a kapcsolatnak ellenére is, amelyet a világgal és az emberrel létesített (dinamikus immanencia), megmaradt és megmarad voltaképpeni létében és lényében világfölöttinek, tehát transzcendens ~nek. Jahvénak ez a transzcendenciája különféle módokon és formákban nyilatkozott meg, többnyire fejlődést is mutatva (evolutíve) és más-más hangsúllyal: a) Már az atyák ~e, akit a hagyomány a „mózesi” ~től eltérően – épp ezért tört.-ileg hitelt érdemlően – Jahvénak nevez (egyetemesebb és kevésbé szigorú), nem kötődik országhoz, néphez v. birodalomhoz (ellentétben a helyi istenségekkel; vö. 2Kir 5). Korlátlan hatalma van az egész akkor ismert világ fölött. A sínai kinyilatkoztatás ~e, majd később a jeruzsálemi templom ~e az egész mindenség Ura, akinek a hatalmát nem korlátozza semmi (vö. 1Kir 8,27: „az egek és az egek egei sem képesek téged befogadni, még kevésbé ez a ház”). Már az első író próf. hirdette Jahve uralmának tértől független voltát (Ám 9,2). Ebből a Zsolt 139,7–12 arra következtet, hogy lényéhez hozzátartozik, hogy független a tértől és mindenütt jelen van. Jahve a mindenség Teremtője és föltétlen ura, ezért semmilyen tekintetben nem lehet részük egymás természetében. Az ég csillagzatai is csak „világítók”, tehát dolgok s mint ilyenek, ~ alkotásai (Ter 1,14 kk.). A nemzetek mind semmik a színe előtt (Iz 40,17). Minden, ami van, az Ő teremtő szavára lett és így az Ő szabad, személyes alkotása (Ter 1,1 kk.; Iz 42,5; 45,18; Zsolt 33,6.9; 148,5 stb.). – b) Jahve független az időtől is. Míg az ősi teremtésmítoszokban a teogónia, az istenek születése lényeges elem, Jahve teljesen független az időtől. Csak az zajlik időben, amit az üdvösségtört.-ben végbevisz, a lénye azonban kívül esik az időn. A nemzedékek váltják egymást, de az atyák ~e ugyanaz marad (Kiv 3,13; Iz 41,4). Sehol nincs szó létrejöttéről, ellenkezőleg: a papi → teremtéstörténetben (Ter 1,1 kk.) még utalás sincs ~ teremtés előtti létére. Deutero-Izajás ~nek az egész kozmikus és emberi történelmet átfogó létére az első és az utolsó (Iz 41,4; 44,6; 48,12) formulával utal, a Zsolt 90,2–4 pedig teljesen kiemeli az idő kereteiből ~t mint örökké létezőt, akinek életerege legyőzhetetlen és aki változatlanul birtokolja az életet. Hab 1,12 szerint Jahve nem ismeri azt a halált, amelyről a vegetációs mítoszok szólnak. Jahve egyszerűen az, aki él, s akire minden nemzedék esküszik (Bír 8,19; 1Sám 14,39 stb.). Életéből semmi sem vehet el (a bűn sem: Jób 7,20), hozzá sem tehet semmi (az áldozat sem: Iz 1,11 kk., a böjt sem: Zak 7,5, az igazság sem: Jób 22,2; 35,6 kk.). – c) Bármilyen teomorf módon szemléli is az ÓSz az embert, és ebből, valamint más okokból bármennyire antropomorf módon beszél is ~ről, az ~ és a világ alapvetően más voltát még sokkal inkább hangsúlyozza. Már a → képmás készítésének tilalma is (Kiv 20,4; MTörv 5,8; → kép), amelynek magva mózesi,

azt tanúsítja, hogy Jahve „egészen más”, így semmi nem felelhet meg neki, ami a világból való. Ő egyszerűen a senkihez, semmihez nem hasonlítható (Iz 40,12 kk.; 46,5 kk.). Bármennyire is ~ a termékenység alkotója és ajándékozója, kultuszában nincs helyük a szexuális formáknak, mint a pogány istenpároknál. Az isteni rendelésből az egész teremtett létet átható nemiség nem is jöhet Jahvéval kapcsolatban számításba, eleve elutasítják a próf.-k a baalizmus elleni felszólalásaikban. Ha Ozeás, aki a legjelentősebb ellenfele volt mindenfajta szinkretizmusnak, Jahvénak Izr.-lél való szövetségét házassági kapcsolatként értelmezi is, ez a kép azon alapszik, hogy Jahve Izr.-t kiválasztotta, nem pedig magának ~nek a lényéből következik, aki fölötté áll minden nemiségnek. Jahvénak abszolút másságán olyan nagy a hangsúly, hogy ~nek és a → világnak bármiféle összekeverése kiváltja Jahve „féltékenység”-ét és haragját. Ezért minden bálvány „a féltékenység bálványa” (Ez 8,5). Jahvénak ez a féltve őrzött összehasonlíthatatlansága a legbeszédesebb formában abban fejeződött ki, hogy Ő → szent. A fogalom először helyhez kötődött (Kiv 3,5; vö. Ter 28,17), de emögött ott rejlett a „mysterium tremendum”, a ’félelmetes titok’, ~ ontológiai és etikai szentségének megtapasztalása, amellyel minden összeegyeztethetetlen, ami nem szent. A papi hagyományban (Lev 11,44 kk.; 19,2; 20,26; 21,8) és a próf.-knál az abszolút isteni fölséget a szentség fejezi ki. Ám 4,2 szerint Jahve saját szentségére esküdött, tehát szentsége az első és az utolsó; Oz 11,8 kk. szerint ~nek lenni ellentéte annak, amit az emberi lét jelent; a szeráfok azzal érzékeltetik ~ lényét, hogy bennük is félelmet kelt fölsége és őket is elvakítja fényessége (Iz 6,3). Ilyen szentség előtt az egyetlen lehetséges magatartás a teremtményi mivoltnak és a bűnösségnek az átérzése (6,5); ez a gondolat Izajásnál és Deutero-Izajásnál újra meg újra visszatér. S annak is ez a végső magyarázata, hogy a Jahvéra való mágikus ráhatás kísérlete minden változatában súlyos bűnnek számított Izr.-ben (Kiv 20,7; MTörv 18,12); ugyanígy az is ebben leli magyarázatát, hogy az áldozat Izr.-ben egészen más jellegű volt, mint a többi vallásokban: az ~ melletti személyes döntés gyümölcse és kifejezőeszköze (vö. Ám 5,21 kk.; Oz 6,6; Iz 1,10 kk.; Mik 6,6 kk.; Jer 7,21 kk.). ~ transzcendenciája volt az ÓSz-nek a környező népek vallásától leginkább eltérő tanítása. Ebből következően a jahvizmus egyszerűen levezethetetlen más vallásokból. Az ÓSz-nek ez az „erkölcsi csodája” azáltal kap nyomatékot, hogy lényének minden transzcendenciája ellenére újra meg újra megnyilvánul a mindenségben és a tört.-ben ~ működésének immanens volta. Ez teszi lehetővé egyebek közt az ~ről antropomorf módon való megnyilatkozásokat, amelyek egészen a kései kv.-ekig megfigyelhetők az ÓSz-ben. Ez a K-en különösen kedvelt képes beszéd az ÓSz-ben nem a világtól elvonatkoztatott létet, hanem Jahvénak a világban való működését állítja elének, tehát nem mond ellent az ~ transzcendens voltában való hitnek; ellenkezőleg: föltételezi azt (→ antropomorfizmus). – 3. ~ mint személyes létező. A héb.-ben a lélek fogalma nem filozófiai értelemben véve bontakozott ki. De ~nek mint szellemi létezőnek a legbensőbb, leglényegesebb vonása, ti. a személyes volta, az, hogy létmódja önmaga birtoklásában és szóban való kimondásában van, ~ kinyilatkoztatásából annyira mély gyökeret eresztett, hogy soha fel sem merült, hogy ~t ne személyként, hanem végtelen valaminek v. akárcsak mint semleges értelemben vett ipsum essének (= maga a lét) gondolják el. Izr.-ben ~ kezdettől fogva az atyák tört.-ében, főleg pedig Mózes és a próf.-k révén személyként nyilatkozott meg, aki beszél és rendelkezik, és olyan mértékben birtokolja az életet, az akaratot és a szabadságot, a tudást és a bölcsességet, mint senki más. A → Jahve név ~től eredő magyarázata (Kiv 3,14: „Én vagyok, aki vagyok”) ezt a személyességet ~ lényének lényegi vonásaként állítja elének. Ugyanígy fontos útbaigazítással szolgál a 33,19 is, amelyet soha nem volna szabad szem elől téveszteni („Kegyes vagyok ahhoz, akihez akarok és megkönyörülök azon, aki nekem tetszik”); Iz 46,10 hasonlóképpen: („Azt mondom: tervem valóra válik és amit akarok, mindent végbeviszek”). Itt és a próf.-knál azokon a helyeken, ahol egyes szám 1. személyben szólal meg, ~ egész egyszerűen énnék v. önmagának nyilatkoztatja ki magát. Épp a sok antropomorf kifejezés tölti be azt a szerepet, hogy újra meg újra rámutasson ~ személyes voltára. Ezért van ~nek arca (pl. Szám 6,25 kk.), szíve (Ter 6,6; 1Sám 13,14; Jer 3,15 stb.). ~ belső világának étellel teljességét a nagy érzelmi megindulások, ill. hullámmások érzékeltetik (Oz 11,8 kk.; Jer 31,20) és maga a megbánás (Ter 6,6; 1Sám 15,11; Jer 18,8 stb.). Jahve személyes étellel teljessége teszi elviselhetővé azt a feszültséget, amelyet a szigorúan monoteista ~ fogalom magában rejt az egyetlenség folyamánként.

Ezenkívül az ÓSz későbbi idejében az isteni → bölcsesség (vö. pl. Péld 8) és az isteni szó (Zsolt 119,89), valamint a lélek (vö. Iz 63,10; Bölcs 1,7 stb.) megszemélyesítései már mutatják annak a végtelenül gazdag személyes isteni életnek legalább a körvonalait, amely majd az ÚSz-ben rajzolódik ki világosabban. – 4. ~ odafordulása a világhoz és az emberhez. ~ transzcendenciájából következik, hogy a világ és az ember természetszerűen nem lehet partnere. Ha ~ mégis kapcsolatban áll a világgal és az emberrel, gondot viselve rá, ez személyes szabadságának megnyilatkozása. Tehát ~nek az a világhoz fordulása, amelyet a Biblia elénk tár, az Ő saját szabad elhatározásának műve. Ebből a háttérből kell mind a teremtést, mind pedig a → kiválasztást és a → szövetséget szemlélni. a) ~ a világot magának teremtette mindazzal együtt, ami benne van, és uralkodik az egész → teremtésen (→ gondviselés). ~ „dinamikus immanenciájá”-nak minden megnyilvánulása az ÓSz összes kv.-ében szemben áll – komplementáris módon, nem pedig antitézisszerűen – az isteni lét transzcendenciájának fönséges voltával. Mivel ~ úgy van jelen minden térben és időben, mint aki kormányozza és gondját viseli a mindenségnek, Ő az előidéző oka minden létezésnek és történésnek. Ugyanakkor nem áll élesen szemben egymással az előidézés és a megengedés, még az emberi szabadság körén belül sem, amely az ember valóságos szabadon rendelkezését jelenti önmagával. Ezért kaphat ua. a tény, így pl. a szív megkeményítése egyszer olyan megfogalmazást, mintha ~ műve lett volna (Kiv 9,12: „Az Úr... megkeményítette a fáraó szívét”), máskor pedig olyat, amely az ember személyes tettének mutatja (9,34: „A fáraó megkeményítette a szívét”). Az ÓSz tehát ~ személyes közreműködését valamely történésben olyan módon értelmezte az emberi szabadsággal szemben, mint a későbbi tomista filozófia (dialektikusan). Az a kérdés, hogy miként egyeztethető össze a világban tapasztalható rossz ~ gondviselésével (teodicea), az ÓSz-ben egyre jobban foglalkoztatta a hívőket, úgyannyira, hogy az ember végül még arra is feljogosítva érezte magát (Jób), hogy ~t vádolja; ennek ellenére sehol nem formált jogot elítélésére (vö. 38–42). Az ÓSz lépten-nyomon arra inti az embert, hogy ~t hagyja meg ~nek és ne kezdje ki mindenek fölötti uralmának és gondviselésének misztériumát, hanem ami számára világos benne, azért magasztalja, ami pedig homályos, azt fogadja el (vö. 1,21; 2,10). – b) Hogy ~ az emberhez különösen is odafordult, az már az „őstörténet”-et felölelő hagyományoknak is közös vonása. A J (Jahvista) szerint az → emberbe ~ lehelte bele az élet leheletét, így lett élőlény (Ter 2,7), a P (Papi irat) szerint pedig az embert ~ a saját képmására teremtette (1,26). ~ az embert általa megszólítható tenek gondolta el és alkotta meg, és közösségre lépett vele; ezt már az Édenről szóló tört. is tanúsítja. Az ember nemet mondott ~nek, ennek ellenére ~ továbbra is kitartott az ember igenlése mellett, ahogy ezt a 3–11 elénk tárja az ~ büntetéséről és kegyelméről szóló tört.-ekben. ~nek az emberhez fordulása végül Ábrahám kiválasztásában és az Izr.-lel kötött szövetségben öltött testet, amely ha mégoly partikulárisnak látszik is, kezdettől fogva egyetemes jellegű, és az egész emberiség üdvösségének távlatát nyitja meg. Izr.-nek Egyiptomból való kiszabadításakor Jahve szabadító ~nek bizonyult és ennek jegyében adja a Tízparancsolatot („Én vagyok az Úr, a te Istened, én hoztalak ki Egyiptom földjéről, a szolgaság házából”: Kiv 20,2; MTörv 5,6). ~nek ez az egész üdvtört.-et átható szövetséget akarása annak kinyilatkoztatásában éri el tetőfokát, hogy Jahve atyja a népnek (→ atya; Kiv 4,4 kk.; Oz 11,1; Iz 64,7; Mal 2,10 stb.), az atyaság anyasággal párosul benne (vö. Oz 11,1 kk.; Jer 31,9.20; Iz 49,15; 66,13), övéinek → pásztora (Mik 4,6; Szof 3,19; Jer 31,10; Ez 34; Zsolt 23), népének vőlegénye (Oz 2,16; Jer 2,2; Ez 16,8; Iz 54,5; Én). A szövetség alapvető feltételei (→Tízparancsolat; vö. Ám 5,21 kk.; Oz 6,6; Iz 1,14 kk.; Mik 6,8) az embernek ~hez kötődésén kívül egyszersmind azt is magukban foglalják, hogy ~ kötődik az emberhez és akarja az emberrel való szövetséget. Az emberek közötti étosznak ebben a vallási megalapozásában ismét megnyilatkozik Jahvének egész emberhez fordulása. Amikor Izr. újra meg újra megszegte a szövetséget, Jahve a messiási kor királyában az Isten megújult népének új főt ígért (vö. Iz 9; 11 stb.), sőt új szövetségre is hajlandónak mutatkozott (Jer 31,31 kk.). Egyáltalán, ~ az egész történelmet (→ történelem), amelybe a teremtés és gondviselés, ill. kormányzás révén, valamint a szövetség jegyében véghezvitt tetteivel maga is valósan belelépett, a kiteljesedés felé vezet (→ eszkatológia), sőt egyetemes megújuláshoz (az „új ég és új föld” teremtése: Iz 65,17; 66,22). Akkor Jahve országa (→ király, →Isten országa) teljesen láthatóvá válik (vö. 24,23; 52,7; Zsolt 47; 94; 96–98). ~ miután igazságos → ítéletet tart (az → Úr napja) és

csodálatos tetteket visz végbe (→ feltámasztás, a messiási → Jeruzsálem); a szövetségnek mint az ~ és az ember tökéletes közösségének megadja végleges formáját (vö. pl. Oz 2,20–25). – II. Az ÚSz az ÓSz-re épül, ennek épp az a legkézenfekvőbb bizonyossága, hogy az ÓSz-nek ~ről alkotott képe az ÚSz-ben is megőrződött (identitás). A gnosztikusok, főleg a Markion által föltételezett ellentét az ÓSz és az ÚSz között merő kitalálás, amelyre az ÚSz szinte minden lapon rácsófol. Az az elterjedt megfogalmazás, amely szerint az ÓSz az igazság, az ÚSz pedig a szeretet Istenét hirdeti, a tények túlzott leegyszerűsítésén alapszik, és sem az ÓSz-ből, sem az ÚSz-ből nem igazolható. A valóságban az ÚSz az ÓSz felölelte kinyilatkoztatást minden részletében teljes szélességében és mélységében tárja elénk és betetőzi. Iránymutatók e vonatkozásban Péter ap. beszédei (ApCsel 3,13–26) és a Zsid 1,1 kk. tömör megfogalmazása: „Azelőtt Isten a próféták útján több alkalommal és többféle módon szólt őseinkhez. Ebben a végső időben a Fia által beszélt hozzánk...”. – 1. ~ Jézus tanításában a szinoptikusok szerint. Jézus ismételt hivatkozott az ~re, aki az ÓSz-ben kinyilatkoztatta magát. Olykor az „atyák Istene” Jézus ajkán az örökké élőket jelenti, épp ezért eszkatologikus jelleget ölt (vö. Mk 12,26–27; Lk 16,23 kk.; Mt 8,11). A szövetség törv.-e az Ő eljövételével teljesedik be (Mk 7,9.13; 10,19; 12,29 kk.), és abban ragyog fel újra eredeti fényében ~ arca, hogy akaratát Jézus kiszabadította a számtalan előírás szövevényéből és ~nek és a felebarátnak szeretetében foglalta össze. Ugyanakkor ~ arca egyetlensége és szentsége dicsőségében ragyog, amely minden földinek, így Jézus jóságának (10,18) és tudásának (13,32) is fölötté áll, és amelylyel szemben az ég és a föld csak ~ rendelkezésére álló, neki szolgáló dolognak minősül: az ég ~ trónja, a föld pedig zsámoly a lába alatt (Mt 5,34 kk.; vö. Iz 66,1). ~nek ez a világfölöttisége egyszersmind abban is megnyilvánul, hogy Ő föltétlen ura a mindenségnek, aki uralmát Teremtőként (vö. Mk 10,6 kk.? 13,19) és a világra gondot viselve gyakorolja (vö. 6,25 kk.), főleg pedig úgy, hogy a világot és a történelmet elvezeti a tökéletességre (vö. Mt 24). Ha ~ valamit elhatároz és akar, az lényéből következik, és mivel hatalma végtelen, föltétlenül érvényesül az ítéletben, ill. az üdvözítésben (10,28; 11,22; 25,34.41; Mk 10,27.40; Lk 10,12). Jézus sehol nem módosítja v. homályosítja el az ÓSz ~ről alkotott képének azt a vonását, amely a mysterium tremendum-ban fejeződik ki, sőt még az ÓSz-nél (vö. Oz 11,8; Iz 55,8) is jobban kiemeli, hogy ~ az emberhez képest „egészen más” a → szeretetében. Ez az ~ közelségéről szóló tanítás mindjárt abban testet ölt, hogy Jézus a korai zsidóságtól eltérően nem helyettesíti az ~ nevet körülírással (kivételesen Mt 18,18; Lk 15,7 kk. stb.), és nem emel ~ és ember közé minél több válaszfalat. Egyszerűen → abbának (= atya) nevezi ~t, és tanítványainak is azt mondja, hogy ezzel a családis megszólítással éljenek, amelyet a kortársak egyáltalán nem éreztek ünnepélyesnek v. nagy tiszteletet kifejezőnek (G. Kittel). Az ~ atyaságát tükröző ósz-i képet (különösen Oz 11,1 kk.) továbbfejlesztette, és ~ atyaságát bemutató példabeszédeiben elénk tárta ~ végtelen jóságát és könyörületességét (Mt 7,9 kk.; Lk 15,11 kk.). Az alkalmatlankodó barátról (11,5 kk.), valamint a szőlősgazdáról (Mt 20,1 kk.), főleg pedig a farizeusról és a vámosról (Lk 18,9 kk.) szóló példabeszédnek szintén ez a tárgya. Az isteni irgalom tette a → bűnbocsánat és minden megtérő embernek az örök üdvösség. Az ~ egyetemes üdvözítő akaratáról szóló ev.-nak ez a fő üzenete azáltal kapott különleges súlyt, hogy Jézus személyében, tanításában, tetteiben és földi sorsában ~ eszkatologikus uralma már kezdetét is vette ezen a világon. Ennek Jézus nemcsak hirdetője, hanem benne mint az ~ egyszülött Fiában és az → Emberfiában az eljövendő → Isten országa már jelen is van és hathatósan működik (→ Jézus Krisztus). Ebben múlja felül Jézus igehirdetése az ÓSz üzenetét, de úgy, hogy az ÓSz-nek ~re vonatkozó tanítását csorbítatlanul hagyja, sőt teljes egészében felöleli. – 2. János ev.-ának központi kérdése, hogy Jézus Krisztus öröktől fogva az ~ Fia, aki megtestesült és a világba jött, így a világ isteni életének részesévé vált. Jézusban, ~ örök Igéjében (Jn 1,1), aki egy az Atyával (10,30) az Atya kinyilatkoztatja magát (1,8; 8,19.26 kk.; 10,32; 12,49 kk.; 14,8–20; 15,23 kk.), ill. életet és üdvösséget ad (6,27.32.40.57 stb.), ugyanakkor azonban az ítéletet is rá bízta (5,22–30; 8,16; 9,37; 12,31.48 stb.). Mivel a Szentlelket, akiről már a szinoptikusok is tanúsítják, hogy az Atya az Ő erejével vezeti Jézust (Mk 1,12; Mt 12,28; Lk 4,14 stb.), János személyes vonásokkal ruházta fel a Vigasztalóról szólva (Jn 14,17.26; 15,26; 16,7.12 kk.), Jn-ban már a → Szentháromság belső életének gazdagsága is elénk tárul. – 3. Pál ap. az ÓSz ~ről szóló tanításának minden lényeges elemét átveszi, de tovább is fejleszti: az ~ Urukknak, Jézus Krisztusnak az Atyja

(Róm 15,6; 2Kor 1,3; 11,31; Ef 1,3), akit az emberiség bűne egyfelől haragra, másfelől könyöretre indít. E kettő, az ítélet és a kegyelem paradox egységbe olvad a keresztben, s a megfeszített „a zsidóknak ugyan botrány, a pogányoknak meg balgaság, a meghívottaknak azonban... Isten ereje és Isten bölcsessége” (1Kor 1,23; vö. 1,18; Gal 5,12). ~ Jézust feltámasztotta a halálból (Róm 4,24; vö. 6,4; 10,9; Kol 2,12; Ef 1,20), elsőként a halottak közül (1Kor 15,20), és „hatalmával minket is feltámaszt” (6,14). Mindenki, aki „Krisztusban van”, aki „a szentség lelke szerint a halálból való feltámasztásával Isten hatalmas Fiának bizonyult” (Róm 1,4), új teremtmény (2Kor 5,17). Az ítélet és az üdvösségre vezetés, amelynek gondolata az egész üdvösségtört.-en végigvonul, egyaránt ~ teljes szabadságát és felfoghatatlanságát tanúsítja. – 4. Az ősegyház többi kanonikus kv.-e egészében véve ua.-t tanítja ~ről, mint az ev.-ok és Pál, de a hangsúly hol erre, hol arra esik. Az ApCsel pl. főként azt domborítja ki, hogy ~ a szerzője mindannak, amit Jézus élete jelent: Jézust ~ elsősorban Izr.-nek adta (3,26); ~ kente föl Jézust Szentlélekkel és erővel (10,38), és saját elhatározásából ő szolgáltatta ki, hogy keresztre feszítsék (pl. 2,23 kk.); az ~ jobbra emelte föl (2,33) és az ~ rendelte az élők és holtak bírójául, aki az idők végén tart majd ítéletet (3,20; 10,42); addig az Ő terve szerint folyik az ev. hirdetése a világban és így alakul az Egyh. tört.-e is. – Ezzel szemben a Jel a mindenség Uraként állítja ~t az üldözött egyh. elé, aki győzelmet ad a Báránynak és népének az ~nek ellene szegülő hatalmakkal szemben. – Összefoglalóan elmondható: az ÚSz-nek az a minden kv.-ben föllelhető fő kinyilatkoztatása ~ről, hogy Jézusban mint Fölkentben ~ végérvényes kinyilatkoztatást adott magáról, de nemcsak Jézusnak és ap.-ainak a tanításában, hanem egész létében (egzisztenciájában) életében és halálában, feltámasztásában és megdicsőülésében is. Így eleve csak Jézus Krisztus által, Jézus Krisztusban és Jézus Krisztussal találhat el az ember ~hez.

Isten angyala, az Úr angyala (héb. malak 'küldött'): Istent képviseli, általa nyilatkozik meg Jahve a szövetség népe, ill. ennek tagjai javára. Mindössze egyszer sújt le Izr.-re (2Sám 24,16; 1Krón 21,16), de akkor a bűnt torolja meg (vö. Kiv 32,34). Az erőt (Zak 12,8), a jóságot (1Sám 29,9) és a bölcsességet (2Sám 14,20) testesíti meg. Legtöbbször az ÓSz protokanonikus kv.-eiben találkozunk vele, de pl. a Zsolt-ban csak ritkán szerepel (34,8 kk.; 35,4–6); a próf.-k – Zak-t nem tekintve – szinte nem is említik, annál inkább a deuterokanonikus iratok (Tób 5,4; Eszt 5,2a; Sir 48,21; Bár 6,6 stb.). A Ter 16,10: úgy beszél Hágárhoz, mintha maga Jahve volna; s ez más helyeken is megfigyelhető (22,10–18; 31,11–13; Kiv 3,1 kk. stb.). Őz is ezt a felfogást képviseli, amikor Jákobról ír: „Küzdött az angyallal és diadalmaskodott” (12,5; vö. Iz 63,9). A jóval későbbi Mal: a „szövetség angyala” (3,1) szintén az Urat képviseli, de arra is van példa, hogy Istent szolgálja, neki van alárendelve, mint az → angyalok általában (Ter 24,7: „Az Úr... előtted küldi angyalát...; Kiv 33,1 kk.: „Elküldöm előtted angyalomat...”). Fölmerül a kérdés: ki az ~? Annyi bizonyos, hogy egészen közeli kapcsolatban van az Úrral és különbözik az ÓSz-ben szereplő többi angyaltól (ezek egyértelműen más személyek, mint az Úr, és rendszerint csoportosan jelennek meg). A fenti ellentmondásra 3 magyarázat lehetséges: 1. ~ teremtett lény, aki Isten nevében, Istent képviselve beszél azzal a tekintéllyel, amellyel Isten ruházta fel (Szt. Jeromos, Szt. Ágoston); – 2. ~ maga a láthatatlan és mindenütt jelen lévő Isten (→ teofánia). Erre vezethető vissza végső fokon azoknak a gör. és lat. egyházatyáknak a felfogása is, akik szerint ~ a Logoszra utal, mintegy előre megjeleníti Krisztust (Origenész); – 3. ~ később került bele a szövegbe, eredetileg egyszerűen az Úr (Jahve), ill. Isten állt a helyén. Az a közvetlenség ui., amellyel a régi teofániákban Isten az emberekkel érintkezett, szemben állt azzal a teljes transzcendenciával, amely a késői zsidóság Istenről alkotott képét egyre inkább jellemezte. Ebből következően többé nem jelent, ill. nem jelenhetett meg maga az Isten, hanem követet küldött. Ennek megfelelően a régi szövegeket is átdolgozták, de ennek során ellentmondások keletkeztek: ~ jelent meg, beszélni azonban továbbra is az Úr, ill. az Isten beszélt. Ez utóbbi álláspontot a szövegkritika nem támogatja kellőképpen. Ugyanakkor az első nézet ellen felhozható, hogy nincs olyan hely, ahol Jahvének és ~nak személye egyértelműen különválna. A legvalószínűbb a második magyarázat: a legtöbb esetben megállja a helyét; az az ellenérv, hogy a kifejezés (~) eleve különbséget tételez fel az Úr és a küldött között, sokat veszít erejéből, ha szem előtt tartjuk, hogy a héb. malak eredetileg 'küldetés', ill. 'üzenet' értelmű volt. A legrégebbi időben ~

kétségkívül az Úr megjelenési formája. Olykor jobban előtérbe került az Úrral való azonosság, máskor kevésbé, de „az Úr neve” azért ilyenkor is „benne” volt (vö. 23,21). Felfogható a kifejezés egyfajta kezdetleges teol.-i különbségtételnek is Isten lényé és tevékenységének némely módja között; később ~ mint személy is határozottabban elkülönült Jahvétől, az Úrtól (vö. Zak 1,7–6,15: angelus interpres).

Isten Báránya (lat. Agnus Dei): Keresztelő János két ízben így nevezte meg Krisztust, az egyik alkalommal azzal kiegészítve, hogy „Ő veszi el a világ bűneit” (Jn 1,29). A szimbolikus megnevezésnek mind az eredetét, mind pedig tkp.-i értelmét vitatják. Némely, többé-kevésbé hagyományosnak tekinthető vélemény szerint az ~ Krisztust, mint az Isten által küldött bárányt van hívatva elélni állítani, akit a világegyetem fölládoznak, és aki így levezekeli és elveszi a világ bűnét. Ebben az értelmezésben Keresztelő János tanúságtétele egyszersmind jövendölés is Jézus megváltást hozó, a világnak üdvösséget szerző haláláról; a kép maga Iz-ra (53,7: az → Isten szolgája nem nyitotta ki a száját, mint a juh, amelyet leölésre visznek) vezethető vissza v. a zsidó kultuszra; ez utóbbi esetben a szokásos reggeli és esti áldozatra is (Kiv 29,38–41), a húsvéti bárány (→ húsvét) fölládozására is lehet gondolni. De a Jn 1,29.36 hagyományos értelmezésének nehézsége, hogy a tárgyalt szavak Keresztelő János ajkáról hangzanak el, akinek a szinoptikusok által megőrzött beszéde alapján aligha tulajdoníthatunk olyan Megváltót, amelyet a kép sugall. A legrégebbi ev.-ok szerint Keresztelő János tudvalevően bírónak állítja elélni a Megváltót. Sok nem katolikus exegeta a hely (1,29.36) hitelességét is kétségbe vonja és úgy gondolja, hogy az evangélista Krisztus megváltó halálát illetően a maga véleményét adta Keresztelő János szájába. M.-J. Lagrange megkísérli a nehézséget kiküszöbölni: Aranyszájú Szt. János és Szt. Ágoston nyomán a bárányt az ártatlanság, a büntelenség jelképének tekintik; eszerint a bűn elvétele nem Jézus megváltó halálára utalás (ez Keresztelő János előtt még ismeretlen fogalom volt), hanem csak azt van hívatva érzékelteni, hogy a Messiás az igazságot érvényesíti a világban, s ezzel megtöri a bűn hatalmát, háttérbe szorítja a bűnt. Burney nyomán J. Jeremias az eredeti arám szövegre hivatkozik, ahol a talja szó éppúgy lehet 'bárány', mint 'szolga' értelmű; következésképpen az ~ eredetileg az Isten szolgájának arám megfelelője lehetett, így Keresztelő János nem tért el attól a képtől, amelyet Iz rajzolt az eljövendő Megváltóról. Az ősegyh. v. maga Keresztelő János az ~ megnevezést az amnosz kifejezéssel adta vissza, erre vezethető vissza János evangélistának a gondolata, ti. hogy Krisztus az igazi húsvéti bárány (vö. Jn 19,36). Ez a magyarázat tehát különbséget tesz a között a jelentés között, amelyet a kifejezés Keresztelő János ajkán eredetileg hordozott (az Isten szolgája sokak bűneit viseli és vezekel értük a szenvedéseivel; vö. Iz 53,11: LXX) és aközött az értelem között, amelyet a 4. ev.-ban kapott az ~ (= a húsvéti bárány, aki vérével levezekli a világ bűneit). R. Schnackenburg a következő módon keresi a megoldást: Jánosnál a húsvét hatására és talán abból következően is, hogy a talja kettős értelmű szó, az Isten szolgájából ~ lett, az ~ kifejezés pedig mindkét kép tartalmának hordozójává vált, a két típus mintegy összeolvadt benne egymással. Némileg megerősíti ezt a föltevést, hogy Keresztelő János egy másik helyen (Jn 3,31–36) szintén jánosi módon beszél Krisztusról (ezzel szemben vö. 3,27–30). De azért Keresztelő Jánosnak a Messiással kapcsolatos elgondolásait nem szabad csupán a Messiás várására korlátozni; annál kevésbé, mivel a keresztény igehirdetés is éppúgy vallja Jézusról azt, hogy áldozat, mint azt, hogy bíró. – Az ApCsel 8,32 (= Iz 53,7) és 1Pét 1,19 az ártatlanság és az áldozat fogalmát összekapcsolva szintén bárányhoz hasonlítja Jézust. De főleg a Jel-ben szerepel gyakran (összesen 30-szor, pl. 5,6.8.12) a bárány (gör. arnion) a fölládozott és megdicsőült Krisztus jelképeként.

Isten dicsősége (héb. kabód Jahve): a Kiv 16,7 kk. 10; 24,16 kk.; MTörv 5,24 szerint Jahve mérhetetlen fölségének, mindenek fölöttiségének külső megjelenési formája, amely nem sérti a láthatatlan Istent (vö. Kiv 33,18–23), de mégis lehetővé teszi számára a földi ember előtti megnyilatkozást, saját maga kinyilatkoztatását. Izr. népe ~t először pusztító tűzként éli át a Sínei-hegyen (24,17), aztán egyszerűen tűzként jelenik meg a szemé előtt, amely betölti Jahve felhők földte hajlékát, a megnyilatkozás, a találkozás sátorát (40,34 kk. 38; vö. 29,43). ~ ismételtelen megjelenik a nép előtt, s hatalmat képvisel, büntetve v. csodálatos segítséget nyújtva (vö. Lev 9,6.23 kk.; Szám 14,10; 16,19; 17,7; 20,6). A salamoni templomot szintén betölti (1Kir 8,10 kk.; 2Krón

7,1 kk.; vö. Jer 14,21; 17,12). Még konkrétabban látja Ezekiel ~t (Ez 1,27 kk.), ill. földi megnyilatkozását (3,23; vö. 8,4), kivált a Templomban (9,3; 10,18 kk.; 11,23). Mégis ~ teljes fényében csak az eszkatologikus templomban jelenik majd meg (43,3 kk.; 44,4). Ezekben a képeket alkalmazó, s talán idegen elemeket is tartalmazó (kerubok szekere, fényár) leírásokban, ill. látomásokban kifejeződik, hogy ~ az egész teremtést betölti és a népeket is elárasztja, így pl. Izajásnál (Iz 6,3) és a Zsolt-ban. A két vonal (~ a Templomban és az egész teremtésben) az idők végén találkozik, akkor ui. fölragyog Jeruzsálem és a Templom fölött, ahol a népek egybegyűlnek, és áthatja a világot (Ez 40; Deutero-Iz; Zsolt). Így ~ a kiteljesedés (bazileia) jele lesz (145,11 kk.; Hab 2,14). – A mennyei, eszkatologikus ~ az apokrif iratokban még inkább előtérbe kerül: Isten és választotta, ill. az Emberfia a dicsőség trónján ül; az Isten a „dicsőség ura”; ~ az az eszkatologikus örökség, amiből az üdvözültek részt kapnak. – A megdicsőülés az ÚSz-ben is a mennyei világ tartozéka, sajátossága (vö. ApCsel 7,55; 22,11; Jel 15,8; 18,1; 21,11.13) és csak angyali jelenésként, Krisztus-jelenésként v. különleges megvilágosodás formájában találkozunk vele (Lk 9,31 kk.: Jézus színeváltozása; Pál a damaskuszi úton). Teljes valóságában, egész fényében csak a parúzia idején tárul föl, de azért már most is jelen van, megtapasztalható valóságként. – a) Krisztológiailag: Krisztus Pál számára a feltámadás óta „a dicsőség Ura” (1Kor 2,9 – Istent megillető állítmány, mint a Kyriosz); birtokolja a megdicsőült testet (Fil 3,21; vö. 2Tesz 2,14; 1Kor 15,49), fölment a dicsőségbe (1Tim 3,16; vö. Kol 3,3 kk.; 1Pét 1,11.21). A Zsid 1,3 szerint a Fiú Isten dicsőségének kisugárzása, s a rövid ideig tartó, átmeneti megalázódás és kiüresedés után Isten „dicsőséggel és nagysággal koronázta” (2,7.9). Jn 17,5.24 szerint szintén: mielőtt még eljött a világba, dicsőségben volt része az Atyánál, s ebbe a dicsőségbe tért vissza. Épp Jánosra jellemző az a meglátás, hogy Jézus a földön föltárta ~t, de csak a hívők előtt és jelek által (1,14; 2,11; 11,40). De abban, aki megtestesült, valóban ~ van jelen, mint egykor a szt. sátorban (vö. 1,14). Isten ósz-i dicsősége krisztológiai szempontból a 12,41-ben csúcsosodik ki Izajás látomásában (6) már „látta” a Logosz dicsőségét. Egyébként János a gör.-ben kettős értelmű ~n kívül a ’megdicsőít, dicsőséget ad’ értelmű doxazein igét is alkalmazza, hogy az Atya és Fiú közti viszonyt érzékeltesse: a Fiú „megdicsőíti” az Atyát, egészen a halálig, a megváltás művének befejeztéig; az Atya „megdicsőíti” a Fiút, mégpedig úgy, hogy a mennyei dicsőségbe emeli (13,31 kk.; 17,1.4 kk.; vö. 7,39; 12,23.28). – b) Szoteriológiailag: Pál számára a megigazulás és a Léleknek a megadása, amelyet már most meg lehet tapasztalni, az eszkatologikus dicsőségben való részesedéssel egyértelmű (Róm 8,30; 2Kor 3,18; vö. 1Pét 4,14), s egyáltalán: az ÓSz-gel szemben az ÚSz-et épp az jellemzi, hogy Krisztusban a Lélek és ~ jelenvalóvá válik, sőt osztályrészünkül jut (2Kor 3,6–18), és azok szívében, akik hisznek, „a Krisztus dicsőségéről szóló evangélium” világossága ragyog fel (4,4 kk.). Ez a dicsőség még rejtett (vö. Kol 3,3 kk.), s lényege szerint mindvégig megmarad reménybelinek, amit csak megpróbáltatások és szenvedések árán lehet elnyerni (Róm 8,18; 2Kor 4,17). Az eszkatologikus dicsőség antropológiailag a test elválásában nyilvánul meg (vö. 1Kor 15,40–44; Fil 3,21), kozmológiai szempontból pedig a teremtett világnak a mulandóságtól való megszabadulását jelenti (Róm 8,20–23). Úgy tűnik, Jn 17,22 is úgy értendő, hogy akik hittek, ill. hisznek, azok már itt a földön részesednek az ~ben – ez az isteni élet, de ennek kiteljesedését János is a menny (17,24) és a világ vége számára tartja fenn (1Jn 3,1–4). Az ÚSz többi kv.-ei az eljövendő világtól várják ~t – a Jel a mennyei Jeruzsálem képében, amelyet ~ teljesen betölt (21,11.13; 22,5 stb.).

istenfélelem: Az Istentől való félelem minden más félelmet eloszlat (Zsolt 112,1.8; Iz 8,13); ez is jelzi, hogy az ~ más síkon mozog, mint egyébként a → félelem, bár a halál azért fenyeget (Kiv 33,20). – Ha a félelem a teremtett lény velejárája (Sir 40,1–11), akkor a lét, az élet titkát is érinti, és a mindenekfölötti hatalom, az isteni előtt is elfogja az embert (Zsolt 33,8). Vallástört.-ileg e téren Izr. átvette az istenség (numinózum) örökségét, de beolvasztotta a maga személyes istenképébe. A teremtmény, aki por és hamu (Ter 18,27) leborul Teremtője előtt, aki léte szerint szt. (Zsolt 99), ezért félelmetes. A profán szóhasználatban mindenekelőtt a pusztá félelmetes (MTörv 1,19), de az a hely (= Bétel) is, ahol Jákob álmát látta (Ter 28,17), itt azonban már a megközelíthetlenséget érzékelteti, mint a csipkebokor esetében a szent (Kiv 3,5). A ne félj, amelyet a teofánia megkívánt, szintén igazolja az istenséget, de saját színezetet kap (Ter 26,14; Bír 6,23; Lk 1,13). A

félelmetes Istenben a titokzatosság, a mindenhatóság és a szentség Mózes énekében kerül összhangba (Kiv 15,11), abból a lelkesedésből, amelyet a szolgálai félelem ellentétéként Isten tettei váltanak ki, aki népének üdvösséget készít, ellenségeit pedig félelemmel tölti el (Zsolt 64,10). A büszkén és buzgón imádott Istentől elragadtatva az istenfélő teljes odaadással fordul a Félelmeteshez (MTörv 10,20 kk.; Zsolt 47). Ugyanakkor Istennek az etikai fölénye és szentsége is belejátszik az ~be (Iz 8,13). Az Istentől való félelemnek maga után kell vonnia a büntől való félelmet is (Kiv 20,20). Ebből következően az Istentől való félelem egyszersmind az ítélettől és az ítélet napjától való félelmet is magában foglalja (Ter 3,10; Jo 2,11). Ide nyúlik vissza az a későbbi vallásosság, amelynek a törv.-tisztelet és az ~ a fő jellemzője (Sir 33,1 kk.). Az ~ tehát már nem átélés kérdése, hanem olyan valami, amit tanulni kell, el kell sajátítani (MTörv 6,1 kk.) és akarni kell (6,24). Ugyanakkor az ~ hiánya gonoszságra, elvetemültségre mutat (vö. Zsolt 64). A bölcsességi irodalomban az Isten félelme → bölcsesség, mert akiben van okosság, érteni tudás, az kerül a bünt, a rosszat (Jób 28,28). Az ~ fölébreszti a bizalmat, az üdvösség várására indít (Sir 2,7 kk.), és a hívő egész Isten előtti magatartását meghatározza (Zsolt 130,4; 145,19) mind erkölcsi, mind vallási vonatkozásban. Az ÚSz nem hagyja Krisztusban figyelmen kívül az istenséget (Mk 4,41; Jn 18,6), de nem is hangsúlyozza. 1Jn 4,18: a félelem a szeretettel szemben háttérbe szorul, s egyszerűen a megváltás kegyelmében való kételkedést jelenti.

istenfélők: a zsidósághoz csatlakozott gör.-ök egy csoportja az 1. sz.-ban. A → diaszpórában élő zsidó hitterjesztők nemcsak → prozelitákat nyertek meg, akik minden megszorítás nélkül csatlakoztak a zsidósághoz és a körülméletésnek is alárendelték magukat, hanem olyan embereket is, akiket a phoboumenoi (ApCsel 10,2.22; 13,16) v. szebomenoi, 'istenfélők' (13,50; 16,14; 17,4.17; 18,7) névvel illeltek, minden bizonyal megkülönböztetésül az „istenimádók”-tól (vö. Mt 23,15; ApCsel 2,11; 6,5; 13,47), anélkül, hogy valamilyen konkrét jelentésbeli eltérést meg lehetne állapítani: az említett helyeken ugyanazon személyekről van szó. Az ~ csak annyiban csatlakoztak a zsidósághoz, hogy bizonyos zsidó szokásokat átvettek. Nem is határozták meg a kötelezettségeiket, s úgy látszik, a gyakorlatban (in concreto) más-más magatartást tanúsítottak. Általában mégis elmondható, hogy a szombatra vonatkozó parancsot és az étkezéssel kapcsolatos mózesi törv.-t megtartották, s a templomadót is fizették. Josephus Flavius említi e tekintetben Poppeát, de istenimádónak nevezi. A róm. szerzők metuentesként szerepeltetik az ~et. Az életmódjukról Juvenalis és Horatius tudósít, gúnyosan. Pál ap. a pizidiai Antióchiában (13,43), Filippiben (16,14), Tesszalonikában (17,4), Athénban (17,17) és Korintusban (18,7) találkozott velük. Palesztinában Kornéliusz róm. századost is istenfélőnek tartották (10,2.22). Az a föltevés, amely szerint a rabbinista irodalomban az ~et az igaz prozelitákkal szemben balga prozelitáknak nevezték, csak részben helytálló: a tkp.-i prozeliták valóban úgy szerepelnek, mint igaz prozeliták, de a balga prozelitákon az Izr. földjén élő → idegeneket kell érteni.

Isten fia: Az ókori K-en nem tartozott a ritkaságok közé, hogy egy ember ~nak mondta magát; ezt azok a személynevek is tanúsítják, amelyek valamelyik istenség nevéből keletkeztek, mint Benhadad = Hadad (isten) fia; Bar-Rekub = Rekub fia; Abiel (1Sám 9,1) = Isten az atyám; Abibaal = Baal az atyám; Abija (8,2; 2Krón 13,20) = Jahve az atyám. A szemiták az istenfiúságot fiúvág fogadásként értelmezték: a név az istenség atyai oltalmába vetett bizalmat volt hivatva kifejezni (vö. Szám 21,29: → Kamos fiai = a moábiták v. Mal 2,11: „idegen isten leánya”). Elsősorban a → királyt tartották ~nak. Egyiptomban testileg értelmezték az istenfiúságot: a királyt Ré nemzette, a legfőbb isten. A sumérok, a babilóniaiak, az arabok egy v. több isten fogadott fiának tekintették a királyt. Ezen túlmenően: Egyiptomban, Babilóniában és Arábiában a királyt egyszersmind istenként tisztelték, Asszíriában azonban nem. Az úsz-i időben a róm. császár vette át e K-i kultuszt: először a K-i tartományokban, később az egész birodalomban úgy kellett tisztelni, mint az istenség fiát (vö. divi filius) és mint isteni szabadítót. – Az ÓSz-ben ismételen találkozunk az → Isten fiai címmel. Az uralmon lévő királyt Jahve szintén fiának mondta (2Sám 7,14; 1Krón 22,10; Zsolt 2,7; vö. 89,27), mert maga választotta ki (1Krón 28,6), elsőszülöttévé fogadta (Zsolt 89,27), trónra lépése napján fiának nyilvánította (2,7) és helyettesül jelölte ki a földön (2Krón 9,8), hogy uralkodjék helyette (1Krón 29,23). Isteni bölcsességet tulajdonítanak neki (2Sám 14,20; 1Kir

3,12.28), sőt egy udvari poéta odáig ment, hogy a királyt → Elohim névvel tüntette ki a neki adatott isteni hatalom (Zsolt 45,7) alapján. De azért Izr.-ben a királyt soha nem illette meg Istennek kijáró tisztelet, és különleges kultusza sem volt. Néhány helyen Jahve Izr. népét nevezi fiainak (MTörv 14,1; Iz 1,2) v. elsőszülöttének (Kiv 4,22; Jer 31,9; SalZsolt 18,4); egy helyen Izr. „az élő Isten fiai”-ként szerepel (Oz 2,1); később Izr. fiai az ~i (vö. Bölcs 9,7; 18,13) v. azok, akik igazak Izr.-ben (vö. 2,15–18; Sir 4,10). – A zsidóság a királyzsoltárokat (Zsolt 2; 45; 72; 110, de főleg 2) messiási jövendölésnek tekintette, de a Messiást sose nevezték ~nak, ahogy azt némelyek tévesen gondolják. (Néhány helyen előfordul, hogy Jahve fiának nevezi a Messiást, de e helyek hitelessége bizonytalan: 4Ezd 7,28; 13,32.37; 14,9, v. újabb keletű hely: Hénoch 105,2). Inkább óvakodtak tőle, hogy az ~ kifejezést a Messiásra vonatkoztassák, mert a sokistenhit képzete kapcsolódott hozzá. Az ÓSz arám fordítói még azt is megtették, hogy azokon a bibliai helyeken, ahol Jahve Izr.-t v. Izr. királyát fiának nevezi, körülírást alkalmaztak, v. más módon „enyhítettek” a kifejezésen. Tehát nem állítható, hogy az ~ Jézus idejében gyakori messiási cím volt, jóllehet az ÚSz helyenként így alkalmazza. Egyébként a zsidóság a Messiásnak nem tulajdonított sem isteni természetet, sem előzetes létet (praeexistencia) Hénoch kivételével (úgy látszik, mintha Hénoch elfogadta volna a Messiással azonosított Emberfia előzetes létét: 46,1; vö. 48,2.7; 62,7; 69,26). A rabbik olykor tanították, hogy a Messiás neve öröktől él Istennél, de ezzel csak azt akarták kifejezni, hogy Isten öröktől fogva tudta, ki lesz az eljövendő Messiás. – Az ÚSz-ben → Jézus Krisztus.

Isten fiai: Tisztán filológiai szempontból a kifejezés jelentése lehet: a) istenek, valamelyik istenség tényleges fiai (a szemita mitológiában több isten v. istennő volt, akiket egy magasabb rendű isten fiaiként v. lányaiként tartottak számon; Föníciában Baal és Mot El fiának számított; Babilóniában Szin holdisten Anunak volt a fia); – b) emberek, félistenek (pl. Gilgames) v. királyok, akik a mitológia szerint valamelyik istentől születtek (Babilónia, Asszíria, Arábia és Egyiptom királyai); – c) valamelyik istenség népének tagjai (így a moábiták Kamos fiai és lányai voltak; vö. Szám 21,29; Jer 2,27; Mal 2,11); hogy ezeket az istenségeket valóban ősatyjuknak tekintették-e, v. átvitt értelemben használták a kifejezést arra utalásul, hogy uruknak és oltalmazójuknak tekintik az istenséget, nem lehet eldönteni; – d) → Elohimhoz tartozó lények. – Az ÓSz-ben Izr. fiai, akiknek nem volt mitológiájuk, akik mindig az egy Istent, Jahvét tisztelték, soha nem tulajdonítottak Jahvének feleséget, így gyermeket sem. Az ÓSz-ben tehát az ~ kifejezés mindig az angyalokra vonatkozik, akik Isten udvartartásához v. seregéhez tartoznak és neki szolgálnak, v. akik Isten küldöttei (Jób 1,6; 2,1; 38,7; Zsolt 29,1; 89,7; Dán 3,25.28; vö. Ter 22,12; 35,7; 1Kir 22,19). – Némelyek szerint a Ter egyik vitatott helyén (6,1–4) az ~n az angyalokat kell értenünk; az ~ az emberek lányaival (= asszonyok) együtt szerepelnek, egymással szembeállítva; kapcsolatuk gyümölcsei a híres hősök, óriások (vö. Szám 13,33; MTörv 3,11). Az emberek szaporodásával kapcsolatos, meglehetősen homályos elbeszélést (Ter 6,1 kk.) mind a zsidó szerzők (a LXX fordítója, Hénoch kv.-e 6–11; Jubileumok kv.-e 5,1–6; Ruben végrendelete 1,5; Naftali végrendelete 3,5; Philo stb.) a targumisták kivételével, akik a fejedelmek fiai kifejezéssel élnek, mind pedig az első 4 évsz. egyházatyái (Juszminosz, Athénagorász, Alexandriai Kelemen, Ireneusz, Tertullianus, Cypriánus, Ambrus, Lactantius, Commodianus, Cezárei Euszébiosz stb.) ilyen módon értelmezték. Lehetséges, hogy Júd 6–8 és 2Pét 2,4 is az angyaloknak erre a vétkére céloz. A legtöbb kritikus mégis egy régi mítosz töredékének tekinti a szóban forgó elbeszélést (Ter 6,1–4), amely mítosz eredetileg az isteneknek földi asszonyok iránti szerelmét mutatta be; ezt az izr.-k később alkalmasnak ítélték vallásos meggyőződésük kifejezésére, úgy, hogy az isteneket az ~val (= angyalok) cserélték föl. Ebben a változatban a töredék alkalmasnak látszott a vízözön tört.-ének bevezetésére (az emberek bűnösségének példája). Némely katolikus exegéta (utoljára J. Scharbert) a 6,1–4 értelmezésekor → Szet utódaira gondolt (vö. 5,1–3; 4,26; 5,22), és az emberek lányain Kain leszármazottait értette: jámbor emberek, akik engedték, hogy a csalfa nők elcsábítsák őket. De kérdés vajon kiküszöbölődik-e ezzel a magyarázattal az az ellentét, amely az ~ és az emberek lányai kifejezések közt mutatkozik; → mítosz. – Nemcsak égi lények, hanem emberek is szerepelnek a Magasságbeli fiaiként (Zsolt 82,6; vö. Jn 10,34). Jahve döntéseit (Kiv 18,15 kk.) a bírák (Zsolt 82,2 kk.) közvetítették azoknak, akik peres ügyeiket Jahve elé vitték, minthogy Jahve

nevében döntöttek, rájuk is alkalmazták az elohim 'istenek' kifejezést (82,1.6). Főleg Izr.-nek Jahve által teremtetett (MTörv 32,6; Zsolt 100,3; Iz 43,1.21) és nevelt (1,2) fiai (= a nép tagjai) számítottak Jahve fiainak, ill. gyermekeinek (Kiv 4,22; MTörv 14,1; 32,5; Iz 1,2; Oz 2,1 stb.). Jahve oltalmazta e fiait és megtérésre készítette őket, hogy valóban az élő Isten fiai legyenek. – Az ÚSz-ben azok, akik Isten akarata szerint élnek, akár zsidók, akár nem, mind ~. Nem csupán azért, mert Isten teremtette, oltalmazza őket (Mt 6,9; 7,7–11), hanem azért is, mert arra vannak hivatva, hogy részesedjenek Isten tökéletességéből és hasonlók legyenek a mennyei Atyához (5,43–48). Akik hisznek, azok ennek az Istenhez való hasonlóságnak a keresztségben fogant új isteni étellel jutnak birtokába, amely az Isten Lelkének a műve (Jn 1,12; 3,1 kk.; 1Kor 12,13; Gal 3,26 kk.; 4,28; Tit 3,5), s minthogy Isten Lelke vezeti őket, Istennek szólíthatják az Istent (8,15).→ istengyermekség.

Isten fölsége: Az ÓSz-ben az → Eljon utal rá, amely föltehetően egy régi istennéből vált Isten egyik tulajdonosságának kifejezőjévé; a LXX és nyomában az ÚSz a gör. hüpszisztosz szóval adja vissza. Az ÚSz-ben ritkán találkozunk vele (Mk 5,7; Lk 1,32.35.76; 6,35; ApCsel 7,48; 16,17); a levelek (a Zsid 7,1 kivételével, ahol ósz-i idézetben szerepel) egyáltalán nem tartalmazzák; ugyanígy a Jel sem; az → Úr cím teljesen háttérbe szorította az ~t.

istengyermekség: az ÓSz-ben elsősorban Isten népének (vö. Kiv 4,22; Oz 11,1) s csak közvetve az egyes embereknek (→ Isten fia) Istenhez való viszonya. A zsidóság körében részint egyedi, részint közösségi irányban fejlődött tovább a gondolat, de csak az ÚSz állítja az ~et – egyéni és egyetemes, földi és eszkatologikus értelemben – a középpontba. A fogalom jelölésére a hüiosz, teknon és hüiotheszia szavak szolgálnak (Róm 9,4: a régi Izr.-re vonatkoztatva). A hüiosz kifejezést János evangélista csak Krisztusra, az Isten Fiára utalva alkalmazza, magát az ~ fogalmát a teknon szóval jelöli (kivétel Jn 12,36: a világosság fiai, amely esetleg lehet hebraizmus is). Míg Pál ap. az ÓSz-hez híven még → örökbefogadásra gondol, addig János az Istentől születés, az → újjászületés (vö. 1Pét 1,23; Jak 1,18) gondolatát hangsúlyozza. De a szóhasználatbeli eltérés ellenére ugyanaz az ~ tartalma az ÚSz-ben, azaz Pálnál és Jánosnál. Az ~ alapja Isten örök elhatározása (praedestinatio) és az Ige testet öltése (Róm 8,29; Gal 4,5; Ef 1,5; Jn 1,13). A keresztségben születünk újjá, válunk Isten gyermekeivé (3,3 kk.; vö. 1Pét 1,3.23) a Krisztus nevében való hit által (Jn 1,12; Gal 3,26 kk.); az ember bekapcsolódik az Atya, a Fiú és a Szentlélek életébe (Mt 28,19). Az ~ről maga a Szentlélek tesz tanúságot (Róm 8,16; Gal 4,6). Mivel Isten gyermekei vagyunk, testvérei és társörökösei Jézus Krisztusnak (Róm 8,17; Gal 4,7), egymásnak pedig testvérei vagyunk (1Jn 3,10 kk.; Gal 3,26–29). Az ~ erkölcsi kötelezettségekkel jár: Istent kell követnünk parancsaiban, főleg a szeretetre vonatkozó parancs megtartása révén (Mt 5,43 kk.; Lk 6,35; 1Jn 3; Fil 2,15). Ezáltal egyszersmind gyarapszik is bennünk az a lelkiület, amely Isten gyermekeinek jellemzője (Mt 5,45; Jn 1,12). Isten gyermekei → Atyának, Abbának szólíthatják Istent (Róm 8,15; Gal 4,6) és a → Miatyánk az imájuk. Itt a földi életben még csak homályos fogalmaink vannak az ~ről, teljes valóságában majd csak a kiteljesedéssel fog elélni tárulni (Róm 8,21.23; 1Jn 3,2).

Isten hegye: az asszír és a babilóniai mitológiában a → hegy az istenség, ill. az istenek lakóhelyeként szerepelt. Adatokkal igazolhatóan a cédrusok hegyét, az országok hegyét, az egybegyűlés hegyét, a világ hegyét, a szél hegyét tekintették az istenek lakóhelyének. Ugyanígy volt ez Föníciában is (→ Ugarit); a → Szeffon-hegyet Baal lakóhelyének tartották. Az ÓSz-ben szintén szerepel egy ~ (Jahve hegye), a Sínai pusztában (Kiv 3,1; 4,27; 18,5; 24,13; 1Kir 19,8; Szám 10,33; Zsolt 24,3); ezt az ósz-i hagyomány olykor a → Hórebbel azonosította és Jahve megnyilatkozása színhelyének tekintette. A Sínai puszta nomádjai ezt az ~t szt. hegynek tekintették, ahol rendszeresen összejöttek istentiszteletet tartani. A → Sion hegye is ~ (Zsolt 24,3), de nem emberek tekintették annak, hanem Jahve választotta ki; a Sion Jahve szt. hegye (pl. Iz 11,9). Az erre vonatkozó szentírási helyeken olykor mitológiából kölcsönzött képzetek fedezhetők föl. Ez 28,14.16: Jahve letaszítja Tírusz királyát a (szt.) hegyről; ugyanígy a babilóniai (asszír?) királyt is az egybegyűlés hegyéről (Iz 14,13). Lehetséges, hogy Ez-nél ez az elképzelés egy előttünk ismeretlen paradicsomi hagyományra támaszkodik. Talán föltehető, hogy a Ter 2,10–14 (a 4 Édenben eredő folyó) is egy hajdani paradicsomi hegyhez (→ Paradicsom) kapcsolódik. A

Zsolt 68,16 Básán hegyét mondja ~nek; lehetséges, hogy rendkívüli termékenysége miatt; vö. Ter 49,26; MTörv 33,15: örök hegyek. További utalások lehetnek: a legmagasabb hegyek (Zsolt 36,7), É csúcsa (48,3), a két érchegey (Zak 6,1); K hegyei (Szám 23,7), É hegyei (Jud 16,5). → magaslati kultusz.

Isten igéje, Isten szava: I. Az ÓSz-ben. A) A kifejezés, ill. a fogalom. Minthogy a → szó a gondolat v. az akarat kinyilvánítására szolgál, az Isten v. az Úr szava az ÓSz-ben rendszerint azt a kinyilatkoztatást jelenti, amelyet Jahve a próf.-knak adott, ill. amelyet a próf.-k Jahve megbízásából hirdettek (Sám: 12-szer, Kir: 50-szer; Iz: 9-szer; Jer: 52-szer; Ez: 60-szor). Így mondhatja Jeremiás (Jer 18,18; vö. Ez 7,26), hogy a próf.-ra a beszéd (a szó), a papra a Törvény (→ Tóra), a bölcsre pedig a tanács tartozik. De utalhatnak e kifejezések Isten akaratának → kinyilatkoztatására is a → Törvényben (pl. Szám 15,31; MTörv 5,5; a Kiv 34,28; MTörv 4,13: a 'szavak' v. a '10 szó' értelmű héb. kifejezés a → Tízparancsolatot jelenti; később a 'szavak' kifejezés minden kinyilatkoztatott Törv.-re vonatkozott, pl. 31,1; 32,46). Jahve a próf.-khoz intézett és a próf.-k által hirdetett szavaival újra meg újra belenyúlt népe tört.-ébe. A próf.-k ui. nem egyszerűen hirdetnek valamit a szavukkal, hanem szavuk meg is valósítja azt, amit hirdetnek (vö. Iz 49,2; Jer 5,14; 23,29; Oz 6,5). Szavával, amelyben akarata testet ölt, vagyis a Törv.-nyel Jahve népének és népe minden tagjának irányítja egész életét (vö. MTörv 30,19). Zsolt 119,1.16.57 stb.: az ~nek 'Törvény'-ként való dicsérete; 119,25.49 kk.107.154: az ~ életet és üdvösséget jelent. A 147,15–20 úgy dicsőíti az ~t, mint amely által Jahve az egész természetet uralkodik, de – mint Törv.-nyel – Izr. életének is irányt szab. Ezért az ~ a kinyilatkoztatás és az üdvösség eszköze. Jahve a szavával teremtette a mindenséget („szólt és létrejött”: Ter 1; Jud 16,14; Zsolt 33,6.9; Bölcs 9,1 kk.; Sir 42,15; Siral 3,37; Zsid 11,3; 2Pét 3,5.7). Ugyanígy szavával tartja fenn és kormányozza az egész természetet (Jób 37,5–13; Zsolt 147,15–18; Sir 39,17.31; 43,26; Zsid 1,3); az embert elsősorban az ~ élteni (MTörv 8,3; Bölcs 16,26). Szavával Jahve belenyúl Izr. törtébe és az igazak életébe (Zsolt 106,9; 107,20.25; 46,7; Bölcs 16,12; Iz 50,2; 48,13). A kimondott és tényleges létezőként értelmezett ~t Izr. fiai áldják hatalmáért: örök (30,8), visszavonhatatlan (Zsolt 89,35–38; Iz 45,23; Jer 4,28), megvalósul és maradéktalanul végbeviszi, amiért Jahve küldte (Józs 21,45; 23,14; Iz 55,10 kk.), nem mintha magától (mágikus) ereje volna, hanem mert maga Jahve tölti el erejével (Szám 23,19; MTörv 9,5; Iz 44,26; Siral 2,17). – B) Hiposztázissal állunk-e szemben? Mivel az ókori K-en a szót valóságos és hathatós erőként képzelték el, gyakran felbontották a birtokos jelzős szerkezetet és birtokos jelző nélkül adták – többnyire birtokos személyragos alakban – Jahve ajkára, ill. önállóan szerepeltették a szót, az igét (Zsolt 107,20; 147,15–18; Bölcs 18,14–16; Iz 9,7; 55,11). Ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy az ~t az ÓSz személyként v. hiposztáziszként állítja elénk, hiszen a közönséges emberi szónak is tulajdonít az ÓSz bizonyos önállóságot és önálló tevékenységet, mert Izr. fiainak, valamint a többi szemitáknak és az egyiptomiaknak teljesen azonos képzeik voltak a szóról és az ~ről; ezt is, azt is egészen konkrétan, érzékelhetőnek tartották. A Bölcs 18,14–16 kivételével az ÓSz nem személyesíti meg az ~t, hanem csak konkrét, hathatós, sőt hatalommal, erővel bíró valóságként állítja elénk, ez a hatalom, erő azonban Jahvétól ered, ill. függ. – Ugyanez áll az arám memrára is, amellyel a Targumok a héb. szöveget magyarázzák v. bizonyos antropomorfizmusokat körülírnak. A memra nem közbülső lény Jahve és teremtményei között, hanem Jahve szavát, az ő értelmét és akaratát jelenti, és legtöbbször csak a Jahvéra utaló személyes névmásnak felel meg v. Jahve nevének körülírása. – II. Az ÚSz-ben. A) Jelentése. Az ÚSz-ben az ~ olykor ~nek valamely próf.-hoz intézett (Lk 2,29; 3,2) v. valamely próf. által hirdetett szava (vö. Róm 13,9; Gal 5,14), gyakran pedig az ÓSz által felölelt, ill. megőrzött kinyilatkoztatás (pl. Mt 1,22; 2,15; 15,3; vö. Mk 12,26; Róm 15,10; 2Kor 6,2; Zsid 1,5; 2,2.12 kk.; 10,5.8 kk.; Jak 2,11). A legtöbbször azonban a Jézus által hirdetett és megvalósított üdvösség örömhíre az ~, vagyis ev. (pl. Lk 1,2; 5,1; 8,11.21; ApCsel 4,29.31; 6,2.4; 13,5.46; Fil 1,14). Ez az örömhír, amelynek az ap.-ok a hirdetői (a szolgálói) az igazságról, a megváltásról, az üdvösségről (Ef 1,13; ApCsel 13,26) szól, az életet táplálja (5,20; Fil 2,16), mert valóban az ~ (1Tesz 2,13). Mint ilyen az Isten ereje (1Kor 1,18), hathatós (Tesz 2,13; Zsid 4,12), olyan mint az éles kard (Ef 6,17; Zsid 4,12; vö. 2Kor 6,7), nem lehet megbilincselni (2Tim 2,9). Nemcsak ígéri a jelen és a jövő életet (1Tim 4,8), hanem végbe is viszi a lélek megmentését (Jak 1,21). Az ap.-ok sokszor legfőbb tekintélyként hivatkoznak Jézus szavaira (1Kor 7,10; Jak

1,22; 2,5; 4,4 stb.). → sugalmazás. – B) Jézus úgy beszélt, mint akinek hatalom van a birtokában, nem úgy, mint az írástudók (Mt 7,29; Mk 1,22), azaz a rabbik és az írástudók példája szerint nem hivatkozik a törv. magyarázóira és az ősök törv.-tudóira és hagyományaira (Mt 15,2), hanem az Írást a saját tekintélye (vö. 7,28 kk.; Mk 1,22) alapján magyarázta, mint Isten Fia (vö. Mt 11,28), akinek a tanítása az Atya szava, tanítása (Jn 14,24; vö. 14,10; 17,8). Ezért a szavai: örök élet (6,68) v. lélek és élet (6,63). Ezért Jézus szavait annak, aki hallja, meg kell hallania és követnie kell (Lk 8,21), hogy megmeneküljön (Mt 7,24–27), meg kell hallania és hinnie kell, hogy örökké éljen (Jn 5,24), meg kell őriznie, hogy elkerülje az örök halált (8,51). De hogy meghallhassa valaki Jézus szavait, Istentől valónak kell lennie (8,43.47; vö. 6,44; 6,65). – C) Az Isten szavának szolgálói (Lk 1,2) nem egyszerűen közvetítők a kapott tanításnak, hanem az üdvösséget jelentő valóságot hirdetik: Jézus tetteit és tanítását (Lk 1,2; ApCsel 1,21). Az ~, amelyet Pál ap. hirdet, és amelyet azelőtt elrejtett, most azonban a szenteknek kinyilvánított titoknak (→ misztérium) nevez, maga az üdvösség, amelyet Isten Krisztus Jézus által valósított meg, így azonosítható magával Krisztussal (Kol 1,25–27). A Fiában szólt Isten az emberekhez (Zsid 1,2), Krisztusban valósult meg Isten igenje (2Kor 1,19), amely Isten ígéreteinek beteljesedését és az Isten eddig érvényben volt szavának, a Törv.-nek tökéletessé tételét, kiteljesedését (Mt 5,17) jelenti. Krisztus az Isten → amenja, Istennek igaz tanúja, kezdete, alapja a teremtésnek (Kol 1,15.18; Jel 1,5; 3,14). Ezért János az ~ (1,5; 3,14) az élet Igéjének (1Jn 1,1) v. egyszerűen Igének nevezi (Jn 1,2 kk., 14). → Logosz.

istenismeret, Isten megismerése: I. Az ÓSz-ben nem elméleti tudása annak, hogy ki az Isten és milyen az Isten, hanem gyakorlati ismeret: fölségének elismerése és parancsainak megtartása. Istent ismerni a. m. tisztelettel elfogadni uralmát és engedelmesen megtenni, amit kíván. Isten hatalmát és nagyságát azok a tettek mutatják, amelyeket népe üdvösségéért végbevitt; Isten megismerésének tehát a tettei a forrásai (MTörv 11,2 kk.; Iz 41,20; Oz 11,3; 13,4; Mik 6,5); ezek tanúsítják azt, hogy Ő Isten (MTörv 4,39; 8,5; Zsolt 46,11; Iz 43,10). Istent v. a nevét ismerni egyértelmű a meghódolással és az engedmességgel (pl. Zsolt 9,11; Jer 2,8; 9,2–5), úgy hogy az ~ (Iz 11,2.9; Oz 4,2; 6,6; vö. Péld 1,7; 9,10; Iz 1,3; Oz 4,6) csaknem ua. mint az → istenfélelem (Péld 9,10; vö. Iz 11,2) és párhuzamba állítható az igazság tettekre váltásával (vö. Jer 22,16), az igazsághoz igazodással is. A → bálványimádás elleni küzdelemben a fogalom köre kibővült: az ~ az a „tudás” lett, hogy egy Isten van, a bálványok pedig mihaszna semmiségek. Istent ismerni ettől kezdve a. m. ’elismeri Istenről, hogy egyedül való’ (Iz 43,10 kk.; 44,8 kk., de főleg: Bölcs 12,27; 13,1–9). Róm 1,19–23: a látható világ tanúsítja Isten létét, ezért az embereknek, akik nem ismerik Istent, nincs mentségük. – II. Az ÚSz átvette az ósz-i fogalmat (pl. Róm 2,20; 2Kor 2,14; 4,6; Zsid 8,11; vö. Jer 31,34). Isten jótetteinek engedelmes és hálás elismerése azonban Isten kegyelmi ajándékaként jelenik meg (1Kor 1,45; 12,8; Ef 1,17; vö. Jer 24,7; 31,33 kk.; Bölcs 9,17). Ugyanakkor van az ~nek olyan változata, amelyet Isten magának tartott fenn: az Isten titkait nem ismeri senki, csak Isten Lelke; a Lélek mindent átlát, még Isten mélységeit is (1Kor 2,10 kk.); ismeri Isten „titokzatos, rejtett bölcsességét”, üdvözítő terveit (2,7–9; vö. Róm 11,33 kk.). Istennek e titkait az emberrel csak a Szentlélek ismertetheti meg (1Kor 2,10; → kinyilatkoztatás). Ezért csak a „lelki ember” érti meg az isteni bölcsesség titkait, aki megkapta a Szentlelket és úgy él, ahogy a Szentlélek kívánja; a „testi ember”, vagyis az, aki nem kapta meg a Lelket (vö. Júd 19), nem tekinthet bele Isten mélységeibe és bölcsessége titkaiba (1Kor 2,12–16). Így mondta Jézus is „Dicsőítlek, Atyám, ég és föld Ura, hogy az okosak és bölcsék elől elrejtetted ezeket és a kicsinyeknek kinyilatkoztattad. Igen, Atyám, így tetszett neked. Atyám mindent átadott nekem, és senki sem ismeri a Fiút, csak az Atya s az Atyát sem ismeri senki, csak a Fiú és az, akinek a Fiú kinyilatkoztatja” (Mt 11,25–27). Ez a kölcsönös ismeret az isteni természet azonosságát tételezi föl; Atya és Fiú egyaránt olyan szinten állnak, amely fölötté áll az embernek, olyannyira, hogy senki meg nem ismerheti lényüket, ezért Isten kinyilatkoztatja (Jn 1,18; vö. Péld 8,12; 30,3; LXX; Bölcs 8,21; 9,16 kk.; Sir 51,17). A 4. ev.-ban szintén megtalálható a gondolat: „ismerem enyéimet és enyéim is ismernek engem, mint ahogy az Atya ismer engem és én ismerem az Atyát” (Jn 10,14 kk.). A jó pásztor és juhái közti kölcsönös ismeret nem elméleti jellegű, hanem szeretetet is magában foglaló gyakorlati ismeret (14,21; 1Jn 2,3–5); hasonlít az Atya és a Fiú közti

kölcsönös ismeretre, de a hasonlat csak analógián alapszik. Az ember számára csak a → hit által válik lehetségessé az ~ (Jn 6,69; 10,38; 16,30; 17,7 kk.; 1Jn 4,16); a Fiú azonban saját magából meríti az Atya ismeretét (Jn 7,29; 8,55; 17,25). Sőt: egyedül a Fiú ismeri a láthatatlan Istent (1,18; 6,46; 1Jn 4,12) s csak Ő ismertetheti meg az emberekkel (1,18; 14,6.9), mert Ő Isten és az Atyában van (1,18; vö. 10,38; 14,11; 17,21), egy az Atyával (10,30; 17,22). – Mivel az ~ természetfölötti, és csak a hittel fogadott kinyilatkoztatás révén válhat az ember osztályrészévé, az ÚSz-ben az ~ gyakorlatilag azonos a hittel. A hit v. az ~ Istenhez v. Krisztushoz, az örök élet forrásához való ragaszkodást (5,21; 11,25; 14,6), ill. a hit tárgyának, Istennek v. Krisztusnak a befogadását (6,35.37.45; 1Jn 2,23) jelenti. Az Isten ismerete és szemlélete révén az ember hasonlóvá válik Istenhez (3,2); ezért a hit és a megismerés az örök → életnek (Jn 3,15 kk. 36; 6,40.47.51) és az → istengyermekeknek is záloga, sőt az ~ maga az örök élet: „Az az örök élet, hogy ismerjenek téged, az egyedüli igaz Istent és akit küldtél, Jézus Krisztust” (17,3). Az Atyát ismerni a. m. elismerni, hogy Ő az egyedül igaz Isten; Jézus Krisztust ismerni a. m. elismerni, hogy Ő az Atya küldötte (16,30; 17,7.21.26), s vallani, hogy Ő van (8,28) v. hogy az Atya benne van és Ő az Atyában (18,38; 14,10 kk. 20). Ebből következik, hogy aki Őt ismeri, az ismeri az Atyát is (8,19; 14,7.9). Mint a hit, ez az ~ is Isten kegyelmi ajándéka. Ha az ember meg akarja ismerni Istent és Krisztust, kell, hogy az Atya a Fiúnak adja (17,2 kk.; vö. 6,37.39). Ha az ember hinné akar, kell, hogy az Atya Krisztushoz „vonzza” (6,44), v. hogy neki adja (6,37–39); meg kell, hogy adja neki az Atya, hogy hozzá menjen (6,65); az Istentől valónak (4,6; 8,47), az igazságból valónak (18,37), Isten szülöttének (1Jn 5,1; vö. Jn 1,12 kk.) kell lennie. Ez a 3 fordulat egyfelől Istentől kiinduló hatásra utal, másfelől az ember jó erkölcsi felkészültségét tételezi föl (8,43–47; 3,18–21; 1Jn 2,29; 3,8–10.12; 4,7). – Az ~ Pál szerint is Isten kegyelme, mert hiszen Istent ismerni valójában a. m. 'Istentől ismertnek lenni' (Gal 4,9; 1Kor 8,3), az ismer ige tkp.-i ósz-i értelmében (Kiv 33,12 kk.; Jer 1,4; Oz 13,4; Ám 3,2): 'az Istentől áldottnak és kiválasztottnak lenni'. – Az ÚSz-nek ebben az ~et illető tanításában több vallástörténész (W. Bousset, R. Reitzenstein, R. Bultmann, A. Loisy) a hellenista → gnózis hatását keresi. De ha érvényesült is Pál ap. és János evangélista műszóhasználatában ez a hatás, nem szabad elfelejteni, hogy az úsz-i gnózis alapvetően különbözik a hellenistától. Mert míg a hellenista gnózis Istentől adott, üdvösséget munkáló, tisztán értelmi ismeret, addig Pál és János felfogásában az ~ a szeretetet is magában foglalja (Jn 14,20 kk.; 17,6; 1Kor 8,2 kk.; 1Jn 3,14; 4,12 kk.; 5,1 kk.); a tudás, a tisztán értelmi ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet ellenben épít (1Kor 8,1). A keresztyén ~ a földön még nem tökéletes; csak az eljövendő új világban válik tökéletessé: „Most még csak töredékes a tudásom, akkor majd úgy ismerem, ahogy most engem ismernek” (13,12). Ugyanez áll az örök életre és az istengyermekekre, az ~ gyümölcseire is (1Jn 3,2).

istenítélet, ordália: Isten segítségül hívása, hogy csodával mutassa meg a vádlott ártatlanságát v. bűnösségét. Mint bírói eljárás sem az Ó-, sem az ÚSz-ben nem fordul elő. Elhomályosult formája a → féltékenységi áldozat. Némelyik zsoltár olyan, mintha ~ előtt álló vádlott imája volna (Zsolt 5; 17; 26; 27; 31; 35). Olykor a prof.-k utalnak az ~re (pl. Jer 8,14–17; Ez 23,31–34; Mik 6,1–16).

Isten jelenléte: I. Az ÓSz-ben. Hogy Isten mindenütt jelen van, az közvetlenül következik szellemiségéből. Mivel Izr. fiainak fogalmai a szellemiséget illetően még meglehetősen homályosak voltak, a széles néprétegeket csak később hathatta át az a meggyőződés, hogy Isten mindenütt jelen van. Így nem csodálkozhatunk rajta, hogy a Bibliában számos nyoma található annak a népies elképzelésnek, hogy Istennek → lakása, lakóhelye van. E szerint az elképzelés szerint Jahve ott lakott Izr. földjén, amelynek határain túl már más isteneket tiszteltek (Bír 11,24; 1Sám 26,19; vö. 1Kir 5,17 kk.); v. a szt. hegyen (→ Isten hegye), a Sínain, a Hóreben, a Szeiren, ill. ezek környékén (Bír 5,4), majd a → Sionon v. a régi szentélyekben, Bételben (Ter 28,16 kk.; 31,13), Beersebában (21,33), végül a jeruzsálemi templomban (Mik 3,11; Jer 7,4). Dán istenére v. Beerseba védőszellemére esküdtek (Ám 8,14). Meglehetősen erősen hittek abban, hogy Jahve, aki a kerubok fölött trónol (2Sám 6,2) csak ott van jelen, ahol a → ládája van (1Sám 4,6 kk.). Ezeket a földi lakóhelyeket, hajlékokat nem számítva, Jahve a → mennyben lakott. Bizonyos népies leírásokban úgy látszik, mintha ezt szó szerint értették

volna (pl. Ter 11,5.7; 21,17; 22,11; 28,12); de mégis inkább azt kísérelték meg, hogy Jahvét a földi keretekből mintegy kiemeljék és fölségét (→ Isten fölsége) kidomborítsák. – Ezekkel a népies elképzelésekkel kezdettől szemben álltak különféle szellemi irányzatok, amelyek Jahvét fölé próbálták emelni minden esetlegességnek, amelyet a helyhez kötődés is jelentett. Már a pátriárkák tört.-ében kiterjed Jahve hatalma (→ hatalom) egész Palesztinára és a vele szomszédos országokra, amelyeken Izr. ősatyái átvonultak: az Ő szavára vonult ki Ábrahám a káldeai Urból, majd Háránból és költözött Kánaánba (11,31–12,4); Ő oltalmazza Ábrahámot és nemzetségét Egyiptomban (12,10–20; vö. 39), Gerár földjén és Arámban (24,29–31). Arra kényszeríti a fáraót, hogy Izr.-nek szolgátságban sínylődő fiait elengedje (Kiv 6), és a fáraó seregét elpusztítja a Vörös-tengerben (15,1 kk.). Népét vezeti a pusztában és elvezérli az Ígéret földjére. Szemmel látható módon Jahve soha nem volt helyi istenség, s ha némely szentélyben különösképpen tisztelték is, ez csak a → teofániákra emlékezést jelentette. – Így a → kultusz szükségszerűen ezekhez a helyekhez kötődött; később viszont a jeruzsálemi templom lett a központja. (Ebből azonban nem következik, hogy az ott imádott Istent helyi istenségnek tekintették.) Így vált lehetővé, hogy azok a szerzők, akik egyre egyértelműbben beszéltek arról, hogy Isten mindenütt jelen van, változatlanul hangoztatták, hogy szt. városában, szt. hegyén, a Sionon van a lakóhelye (pl. Zsolt 47,5; 48,3 kk.; Iz 2,2 kk.; 11,9; 48,2; 52,1; Ám 1,2) v. a jeruzsálemi templomban (pl. 1Kir 8,26–53; Iz 2,3; 64,9–10; Jer 7,10 kk.; Ez 42,20); ide mentek tehát, akik → arcát látni akarták (Iz 1,12; Zsolt 24,6; 42,3). Ugyanakkor minden további nélkül emlegették azt is, hogy Jahve az égben lakik, ott trónol (2,4; 11,4; 68,6; 103,19; 1Kir 8,34.39; Iz 63,15; Ám 9,6), mert ez a kifejezőmód alkalmasnak látszott a fölséges Isten transzcendenciájának kifejezésére, aki az egész teremtett világnak Ura; „az ég a trónusom, a föld lábam zsámolya” (Iz 66,1; vö. Jer 23,24). – Salamon imája (1Kir 8,27) világosan kifejezésre juttatja Isten végtelenségét: „Nézd, az egek és az egek ege sem képesek téged befogadni, nem is szólva erről a templomról, amelyet építettem” (vö. Iz 66,1). Ám 9,2–4: Jahve az alvilág v. a tenger mélyéből éppúgy visszahozhatja, mint az egekből, ha oda menekülnek, v. a Kármelről, ha oda rejtőznek. Iz 6,3: Isten dicsősége, szentsége és hatalma, amely megnyilvánul, az egész mindenséget betölti. Jer 23,24: Jahve betölti az eget és a földet (vö. Bölcs 1,7; 8,1), szeme belelát a legelrejtettebb rejtekbe is. Zsolt 139,7–10: Isten mindenütt jelen lételének nagyszerű leírása (vö. Jób 11,9; 23,8 kk.). – II. Az ÚSz-ben: → menny.

istenkáromlás: A Bibliában nemcsak szavakban fejeződik ki, hanem tettekben is megnyilvánulhat. Aki „fölemelt kézzel”, azaz szándékosan vétkezik, káromolja Jahvét (Szám 15,30); a pogányok, akik Jahve népét elnyomják, káromolják Jahve nevét (→ Isten neve; Iz 52,5; 1Mak 2,6; 2Mak 8,4). Isten hatalmában kételkedni (2Kir 19,4.6.22), országát (Ez 35,12) v. Templomát (1Mak 7,38) becsmérelni szintén a. m. Istent káromolni. Ugyanígy ~nak (gör. blasphemia) minősülnek a Bibliában azok a szavak v. tettek is, amelyek Istennek v. egy szt. személynek, ill. valamely szt. intézkedésnek, fölszerelési tárgynak a gyalázásával egyenértékűek (ApCsel 6,11; Róm 2,24; vö. Iz 52,5; 1Tim 6,1; Jak 2,7; 1Pét 4,4; 2Pét 2,2; Júd 8). Az Istent megillető jog kisajátítása hasonlóképpen ~nak számít, így pl. Istent káromolja, aki bűnöket bocsát meg (Mt 9,3) v. az Istennel egyenlővé teszi magát (Jn 10,33–36). Jézust is ~sal vádolták, amikor Isten Fiának mondta magát, és azt állította, hogy része lesz az isteni hatalomban (Mt 26,64–66). A zsidók szavait, amellyel a kereszten függő Jézust gúnyolták, az evangélisták szintén ~nak minősítették (27,39). Krisztus megtagadása is ~ (ApCsel 26,11). A → Szentlélek káromlása (Mt 12,31) a. m. azokat az ördögűzéseket, amelyeket Jézus a Lélek által, vagyis Isten erejével végbevitt, rosszindulatúan → Belzebubnak tulajdonítani (12,28), ami az Ő isteni küldetésének el nem ismerésével egyértelmű. Ha az ember haragból v. tudatlanságból káromolja Istent (Mk 3,28), elnyerheti a bocsánatot, ugyanígy az is, aki az Emberfiát káromolja (Mt 12,32), de a Szentlélek káromlására nincs bocsánat, mert ez olyan fokú gonoszságra és megátalkodottságra vall, hogy nem lehet őszinte megtérésre számítani; annak tehát, aki a Szentleket káromolja, nincs reménye (vö. Zsid 6,4–6; 10,26 kk.; 2Pét 2,20–22; 1Jn 5,16). – Szűkebb értelemben véve az ~ Istent gyalázó v. Isten nevét átkozó szavak kimondása (Szám 24,10–16; Kiv 22,27) v. hamis eskü Isten nevére (20,7).

Isten lelke: I. Az ÓSz-ben. 1. Bevezetés. Ha a Bibliának az ~re vonatkozó tanítását meg akarjuk ismerni, akkor a ruah ('lehelet, lélegzet, szél') szóból kell kiindulnunk. Izr. fiai a leheletet 'az élet lehelete'-ként értelmezték, és a szelet titokzatos, hatalmas és félelmetes erőnek tekintették (Kiv 15,8.10; 2Sám 22,16; 1Kir 19,11; Préd 11,5; Iz 11,4; 40,7). Mint Jahve karjáról (40,11; 51,5), kezéről (Kiv 9,3; MTörv 2,15), arcáról (Ter 33,10), orráról (Kiv 15,8) v. szájáról (Zsolt 33,6), úgy beszéltek leheletéről (héb. nesamah; Jób 32,8; 33,4) és éltető erejéről v. lelkéről is, amely nem kevésbé hatalmas, mint maga Jahve. Így nem csoda, hogy a nagy hatalomra valló, titokzatos és rendkívüli eseményeket – akár a természetben találtak velük, akár az emberben fedezték fel – Jahve leheletének v. lelkének tulajdonították. – 2. ~ mint pszichikailag ható erő. ~ mindenekelőtt erő, amely bizonyos emberekben a hatalomnak, a hősiességnek rendkívüli, csodálatos, de csak átmeneti megnyilvánulásait hozza létre, v. amely próf.-i elragadtatás állapotába juttatja az erre kiválasztottakat. ~ töltötte el és vezette Sámson (Bír 13,25; 14,6), így képes volt rá, hogy széttépje puszta kézzel az oroszlánt (14,6), megöljön 30 embert (14,19) és szétszaggassa a köteleket, amelyekkel a filiszteusok megkötözték (15,14 kk.). Leszállt ~ Otnielre (3,10), Gedeonra (6,34), Jiftachra (11,29), Saulra (1Sám 11,6 kk.), így ezek az emberek rendkívüli hősi tetteket vittek véghez és nem remélt győzelmeket arattak. ~ sugallatára jövendölt Bileám (Szám 24,2); a próf.-k (1Sám 10,5–13; 19,20–24; 1Kir 22,10–12.21), a vének (Szám 11,25), Saul emberei, sőt maga Saul is (1Sám 10,10; 19,19–24) elragadtatásban, amikor ~ leszállt rájuk. A hasonló jelenségekben, amelyek az átlag emberi tetteket felülmúlták, Izr. Fiai ~nek működését sejtették (vö. 1Krón 12,18–19; 2Krón 15,1; 20,14; 24,20; Ez 3,10–15; 8,3; 11,1–24; 37,1; Jo 3,1 kk.), de előfordul, hogy ~ nem csupán átmeneti jelenségekben mutatja meg erejét, hanem maradandó hatalom, amelyet Isten valamilyen feladat elvégzésére, tisztség betöltésére ad egy embernek. ~ nyugszik Mózesen (Szám 11,17.25) és József is részesedett belőle (27,18; MTörv 34,9); ~ szállt le Dávidra és fölkenése napjától vele volt (1Sám 16,13), beszélt általa (2Sám 23,2); az ~ töltötte el a művészi tehetséggel megáldott mesterembereket (Kiv 28,3; 31,3; 35,31). Elizeus Istennek Illésen nyugvó lelkéből részesedett (2Kir 2,9), így érthető, hogy a próf.-kat a lélek emberének lehetett nevezni (Oz 9,7). ~ nyugszik a Messiás királyon (Iz 11,2) és munkatársain (28,6), az Isten szolgáján (42,1), azon a próf.-n, aki az örömhírt hirdeti (61,1). Végül ~ közli a próf.-k közvetítésével Jahve útmutatásait a néppel (Neh 9,30; Zak 7,12; vö. Iz 48,16); sőt a bölcsök magukénak mondhatják (Jób 32,8.18; Sir 39,6; Bölcs 7,7; 9,17). – Szembeötlő, hogy néhány próf.-i helyet nem tekintve (Iz 4,3 kk.; 11,2–5; 28,6), amelyek vsz. nem a fogság előtti időben keletkeztek, a régebbi felfogás Jahve lelkének nem erkölcsi, hanem csak pszichikai hatást tulajdonít. De a pszichikai hatásokban felismerték az erkölcsi célszót: azt jelentik, hogy Izr. Istene teljesíti a szövetség ígéreteit, mert átmeneti v. végérvényes adományával képessé teszi az erre kiválasztottakat népe vezetésére v. megmentésére. – 3. ~ mint éltető és teremtőerő. Az ember normális életét csak a viszonylag kései kv.-ek tulajdonítják kifejezetten ~nek (Jób 27,3; 33,4; 34,14 kk.; Zsolt 14,29; Préd 12,7; Iz 42,5; Ez 37,1–14; vö. Bölcs 12,1), jóllehet az a gondolat, hogy az élet lehelete Jahvétól való (Ter 2,7; vö. 6,3.17; 7,15.22) nagyon régi. Néha a teremtésben közreműködő erőként állítja elénk a Biblia az ~t (1,2; Zsolt 33,6; Bölcs 1,7; Iz 32,15), költői szövegekben, amelyekben Jahve lelke a szél (Kiv 15,8.10; 2Sám 22,16; Zsolt 18,16; 147,18; Oz 13,15; Iz 40,7; Jób 4,9; 26,13; 37,10). – 4. ~ mint erkölcsi erő. Az ~nek az új szövetség vallási és erkölcsi megújulást köszönhet, ahogy az ó szövetségben az az erő volt, amely által Jahve a szövetséggel kapcsolatos ígéreteit teljesítette; ilyenformán jele az eljövendő új szövetségnek. Iz 11,1–6 szerint az eljövendő Messiáson ~ fog nyugodni, és nemcsak intellektuálisan, hanem erkölcsileg is irányítani fogja; felülmúlja az emberi természetet a bölcsesség, a tudás és az istenfélelem formájában. Munkatársai Jahve az igazság és a hősiesség lelkét oltja (28,6). Az ~ fog nyugodni az Úr szolgáján, hogy az új szövetség közvetítőjévé és a népek világosságává legyen (42,1.6), és a próf.-n, aki Jahve örömhíret hirdeti és helyreállítja az igazságosságot (61,1–4). A magasságból árad ki a Lélek, aki érvényt szerez a jognak és az igazságnak (32,15–17; vö. 44,3–5). Az ítélet lelke és a tűz lelke megtisztítja Sion leányát bűnétől (4,4), de nemcsak a közösségnek, hanem minden egyes embernek meg kell tisztulnia és újjá kell születnie, az ~t befogadva; ez viszi végbe, hogy Isten parancsai szerint éljen: az új lélek (Ez 36,25–27; vö. 39,29; Jer 31,31–34; 32,38–40). Ezt a próf.-k által csak a távoli jövő számára ígért, belső megváltozást kéri a

zoltáros (Zsolt 51,12–14) a maga kora számára. E zoltárrészletben az ÓSz eléri csúcát: az ~ isteni erőként jelenik meg, amely az embert képessé teszi Isten parancsainak megtartására. Hasonló tanítást tartalmaz a gör. Bölcs, ahol „a fegyelem szent lelke” (→ Szentlélek), aki azonos a bölcsességgel (1,4–6; 7,22–24; 8,7–10; 9,10–14.17) isteni erő, amely az embereket átformalja, hogy elnyerjék az igazi bölcsességet, azaz szert tegyenek az igazi istenfélelemre (7,7), és a jóra segíti (8,7–10; 9,15; 9,10–14.17). Ezt az isteni erőt azonban, mint ahogy a Zsolt 51,13 is tanúsítja, csak az igaz ember kapja meg (Bölcs 1,4; 7,25; Benjamin testamentuma 8,2; Simeon testamentuma 4,4; Jubileumok könyve 1,21.23). Így elkülönül az Ez ígérte és az ÚSz hirdette (Jn 3,3–8; 1Kor 6,11; Tit 3,3–5) Szentlélektől; ez ui. a bűnöst új teremtménnyé formálja át (2Kor 5,17; Gal 6,15). Más helyeken az ~, mint a bölcsességi irodalomban a bölcsesség, inkább tanító és vezető, aki az embereknek (Zsolt 143,10; vö. 27,11) v. Izr.-nek (Neh 9,20; Zak 7,12; Iz 59,21) a jó utat mutatja, mert hatalmánál és erejénél fogva képes rá, hogy az embert, ill. Izr.-t belülről megerősítse. – 5. Vajon hiposztázisz-e ~? Az eddigiekből nyilvánvaló: Jahve lelke v. a szt. lélek az ÓSz-ben nem személy, sem skolasztikus, sem régi szemita értelemben véve a szót (vagyis az, akinek saját teljhatalma van és önállóan cselekszik), hanem erő, amelynek felhasználásával Jahve belenyúl az emberek életébe és magától Jahvétól nem különbözik jobban (Zsolt 139,7; Iz 30,1; 40,13), mint a keze (2Kir 3,15; Iz 8,11; Ez 1,3 stb.) v. az ajka (pl. Iz 34,16). Ha a szerző mégis mint valami konkrét dolgot állítja elének, amely külön válhat Jahvétól és tőle függetlenül is képes hatni, akkor ez Izr. fiainak primitív gondolkodásmódjából következett, amely erőt v. hatást nem tudott elvontan, materiális szubsztátum nélkül elgondolni. Jahve (= az Úr) lelke, amely eredetileg Jahve leheletével volt egyértelmű, úgy „működött” Jahvén kívül, mint a lehelet, amely az élőlény száját elhagyja. Ezért mondták, hogy Jahve küldi, adja v. árasztja ki (Zsolt 104,30; Iz 32,15; 48,16; 63,11; Ez 39,29; Jo 3,1 kk.), hogy jelen van Izr.-ben mint Izr. oltalmazója (Ag 2,5), irányítója v. mint a kinyilatkoztatás közvetítője (Neh 9,30; Iz 59,21; Zak 4,6; 7,12). Ez a megszemélyesítés ritkán fokozódott odáig, hogy az ~nek érzelmeket (Iz 63,10: „megszomorították”) v. intellektuális tevékenységet (2Sám 23,2 és 1Kir 22,24: szól; Bölcs 1,7: „tud minden szóról”) tulajdonítsanak. Ezt a szóhasználatot metaforikusnak kell tekinteni, és abból kell magyarázni, hogy a ruah ’az érzelmek és az intellektuális tevékenység székhelye, központja’ is lehetett. Sem az ÓSz-ben, sem a korai zsidóságban, sem pedig a rabbinista irodalomban nem fejlődött az isteni lélek hiposztázissá v. közvetítővé az Isten és a világ között. Az Isten és a világ között az angyalokat tekintette a zsidóság közvetítőnek; előfordult, hogy az ~ által kifejtett hatásokból némelyeket nekik tulajdonítottak (Zak 4,1.4; Dán 8,16 kk.; 9,21; 10,5.16 kk.); de alapvetően másnak tekintették őket, mint az ~t. – II. A zsidóságban az ~ többnyire szt. lélek (→ Szentlélek). Mindenekelőtt isteni erőnek tekintik, amely a próf.-kat képessé tette arra, hogy belelássanak a jövőbe v. az elrejtett dolgokba (Sir 48,24; Dán 13,45 kk.; Lévi testamentuma 2,3; Hénoch 71,6; 91,1; 4Ezd 12,3 kk.; Mózes mennybemenetele 11,16 és általában a rabbinista irodalom), s amely a szt. kv.-ek szerzőit írásra ösztönzi (4Ezd 14,22–45). De rendkívüli lelki állapotokat is tulajdonítanak neki, mint amilyen az elragadtatás, a próf.-i látomás (Hénoch 61z11; 70,2; 71,11; 4Ezd 5,22; Jubileumok könyve 25,14; 31,12; „a prófétálás lelke” a Ter 41,38; Kiv 31,3; Szám 11,25 Targumában), továbbá hősi tetteket („az erő lelke” a Bír 6,34; 11,29 stb. Targumában). Az ósz-i apokrif iratokban nem egyszer isteni erő, amely az igaz ősatyáknak jutott osztályrészül, hogy gyarapodjanak az erényekben (Simeon testamentuma 4,4; Benjamin testamentuma 4,5; 8,2; Jubileumok könyve 1,20–23, valamint a kumráni iratok), s amely a messiási korban, a megújuláskor Izr. minden fiára kiárad (Júda testamentuma 24,2 kk.; Lévi testamentuma 18,11; SalZsolt 18,8; vö. Hénoch 5,7 kk.). Többnyire az a nézet az uralkodó, hogy a lélek hatásai a múltéi, és sajnálják, hogy Aggeus, Zakariás és Malakiás próf. óta a szt. lélek elhagyta Izr.-t (vö. 1Mak 4,46; 9,27; 14,41), pedig volnának méltó rabbik a befogadására, akiknek tanítását a – > sekina v. egy ’égi hang’ igazolta. A szt. lélek háttérbe húzódását Izr. bűneinek tulajdonítják, és remélik, hogy a messiási időben újra sugalmaz majd prófécákat és megújítja a lelkeket. → Kumránban az ~ szintén Istentől teremtett lélek; Isten adja az embereknek, hogy elsegítse őket az erkölcsi megújulásra és a helyes ismeretre (különösen Isten helyes ismeretére). Ezzel a ’szt. lélek’-kel v. ’az igazság lelké’-vel szemben áll és szembeszegül, amíg csak fennáll a világ, ’a tisztátalanság és a gonoszság lelke’. Csak a világ végén győzi le ’az igazság

lelke', a 'szt. lélek' végérvényesen. – III. Az ÚSz-ben. 1. Bevezetés. Az úsz-i kv.-eknek az ~t illető felfogása az ÓSz felfogásához kapcsolódik. Azok a kifejezések, amelyek az ÓSz-ben az ~ megjelenési formáira utalnak, zömükben föllelhetők az ÚSz-ben is: felülről érkezik, az égből száll alá (Mk 1,10; Jn 1,32 kk.; ApCsel 10,44; 11,15; 1Pét 1,12), az Atyától származik (Jn 15,26; vö. 16,13), az Atya küldi, adja, ill. árasztja ki (Lk 11,13; ApCsel 2,16; Róm 8,15 kk.; Gal 4,6; Tit 3,5 kk.; 1Jn 3,24); eltölti az embert (Lk 1,15; 4,1; ApCsel 2,4; 4,8), rajta nyugszik (Jn 1,33) v. benne lakik (Róm 8,9; 1Kor 3,16). – 2. Az ~ mint pszichikailag ható erő. A szt. lélek az a természetfölötti erő, amely által Isten olykor v. átmenetileg hatása alá vonja az embert, hogy csodát tegyen, amilyen pl. az ördögűzés (Mt 12,28; Lk 11,20: az Isten ujjával), a gyógyítás és a felsőbb hatalom más megnyilvánulásai (dünameisz; 1Kor 12,10), mint a természetfölötti fogantatás (Mt 1,18.20; Lk 1,35: a Szentlélek itt párhuzamban áll a Magasságos erejével) v. a természetfölötti pszichikai jelenségek. Ez utóbbiak sorába tartoznak a próf.-i felismerések, meglátások, látomások, indítatások és megnyilvánulások (Lk 1,41.67; 2,25 kk.; ApCsel 7,55; 8,29.39; 11,12.28; 20,23; 21,11; 1Kor 12,8–10 stb.), a pünkösdi csoda (ApCsel 2,4.17 kk.), a nyelveken, ill. az elragadtatás nyelvén szólás adománya (10,44–46; 19,6; 1Kor 12,10; 14,2–28), a nyelvek, az elragadtatás nyelve értelmezésének adománya (12,10; 14,13.27 kk.), a szellemek elbírálása (12,10; 14,29; 1Tesz 5,19–21; 1Jn 4,1), a csodatevő hit stb. Az ~nek ezek a hatásai rendszerint nem maradandók; így érthető, hogy olyan valakit, aki telve volt Szentlélekkel, bizonyos körülmények közt eltöltött a Szentlélek (pl. István diákonus: ApCsel 6,3.10; 7,55: az eltelve itt történés, folyamat!). – Másfelől a Szentlélek szorosán hozzákötődik bizonyos tisztségekhez, hivatalokhoz. Nemcsak a próf.-kat, hanem a tanítókat (1Kor 12,29), a 7 diákonust (ApCsel 6,3.5.10; 8,29), de elsősorban az ap.-okat (1,8; 2,4; 5,3.9; 8,14–17; 15,28; 1Kor 12,28; 7,40; vö. Jn 14,16 kk. 26; 16,13; 20,22; 2Tim 1,14) állandóan eltölti ez az erő, hogy megfelelhessenek feladatuknak, küldetésüknek. Az ApCsel szerint valóban a Szentlélek kormányozza az ap.-ok és munkatársaik révén az Egyh.-at (1,8; 13,2; 15,28; 20,28; vö. 1Tim 4,14; 2Tim 1,6). A Szentlélek leszállása és rajta nyugvása bizonyította ünnepélyesen, hogy Jézus a Fölkent és Isten választotta (Mt 3,16; Lk 4,18; vö. Jn 1,32 kk.), ahogy a próf.-k megjövendölték (Iz 11,2; 42,1; 61,1) és ahogy a kortársak várták (Hénoch 49,3 kk.; 62,2; Júda testamentum 24,2; Lévi testamentum 18,7; SalZsolt 17,42; 18,8). Megkeresztelkedésekor Isten Jézust fölkente Szentlélekkel és hatalommal = erővel, vagyis igazolta: Jézus a Messiás (Krisztus, Fölkent), akit vártak (vö. Róm 1,4), mégpedig nyilvános működése megkezdésekor (Mt 4,1; Mk 1,12). – 3. Az ~ mint megszentelő erő. Keresztelő János vízzel keresztelt, megtisztulásul és előkészületül az Isten országára, amíg el nem érkezik az, aki majd Szentlélekkel és tűzzel keresztel. Vagyis amíg a Messiás eljövételével sor nem kerül a nagy megtisztulásra és megújulásra (Mt 3,11). Ez a Szentlélek közreműködésével megy végbe, tehát az az isteni erő működik közre megvalósulásában, amely a bűn elítélésével a népet megtisztítja bűnétől (vö. Iz 4,4; Hénoch 62,2), másfelől a tűznek lesz benne szerepe, amely megszabadít a bűn salakjától (vö. Iz 66,15; Ám 7,4; Mal 3,2). A Mk 1,8 és az ApCsel 1,5; 11,16 megőrizte formula pozitívan is megfogalmazza ezt a megszentelődést: „Én vízzel keresztellek, ő majd Szentlélekkel keresztel benneteket”; „János csak vízzel keresztelt, de ti ... a Szentlélekkel fogtok megkeresztelkedni”. Vagyis: aki hatalmasabb, az fogja erejét kiárasztani rájuk, és ez az erő a próf.-k reménye szerint (Jer 31,31.34; Ez 36,25–27) átformálja, megújítja az új szövetség népét mind erkölcsi, mind vallási szempontból. – A Szentléleknek ez a kiáradása az első pünkösdi alkalmával (ApCsel 1,8; 2,3 kk.) annak volt a jele az ap.-ok számára, hogy elérkeztek „az utolsó napok” (2,16; vö. Jo 4,1 kk.), és itt az üdvösség ideje, továbbá hogy Jézus, aki nekik ezt az isteni erőt adta az égből (ApCsel 2,33) azért, hogy tanúivá tegye őket (4,31), az Atya jobbán ül és királyként uralkodik (2,36). Mert mielőtt megdicsőült volna, vagyis mielőtt végbevitte volna a megváltást (vö. Jn 3,14 kk.; 12,32 kk.), addig a Lélek nem működött bennük (7,39; 16,7), hiszen a Szentlélek az az erő, amelyet Jézus azért ad, hogy természetfölötti életük legyen a benne hívőknek (7,37–39; vö. 3,14 kk.; 10,10). Ettől a pillanattól azonban a Szentlélek állandóan munkálkodik a Krisztustól megszenteltekben (1Kor 1,2), nemcsak szellemileg, hanem mint megszentelő erő (6,11), mint az örök élet elve (Jn 3,5–8; 6,63; 7,37–39). Nemcsak a foglaló (2Kor 1,22; Ef 1,13–14), amely „Isten (igaz) Izraelének” (Gal 6,16) biztosítja az örökséget, az örök dicsőséget (vö. Róm 8,23), hanem az az isteni erő is, amely a Krisztus Jézusban való életet létrehozza

(vö. 8,2 kk.). Az új szövetségben, amely „nem a betűé, hanem a léleké” (2Kor 3,6), aki hisz: Krisztushoz tartozik (Róm 7,4). Kereszténynek lenni annyi, mint birtokolni Krisztus lelkét (8,10) v. a Szentlelket (5,5), a Lélek szerint élni (8,9), ill. vezetetni (8,14), hagyni, hogy a Lélek benne lakjon az emberben (8,11). A Lélek a záloga Isten gyermekei dicsőségének és annak, hogy a test megszabadul a mulandóság szolgálai állapotától (8,20 kk.), úgy hogy maga a test is „szellemi”-vé válik a feltámadáskor (1Kor 15,44). Az éltető és megszentelő Lélek oly szoros kapcsolatban van Krisztussal, hogy Pál nem tesz különbséget, egyaránt beszél a Krisztusban és a Lélek által való igazzá válásról (Gal 2,17 és 1Kor 6,11) és megszentelődésről (1,2 és Róm 5,16); ugyanígy Ef 1,13: „Benne (értsd: Krisztusban) kaptatok meg ... a ... Szentlélek pecsétjét” és Ef 4,30: „akivel (értsd: ~vel) meg vagytok jelölve”. Ebből következően Pál kijelenti: az Úr ugyanis Lélek (2Kor 3,17). A Krisztusban való új életet (Róm 6,4.11) a keresztségben kapja meg a keresztyén (6,3; Gal 3,27; 1Kor 6,11) „a Szentlélekben való újjászületés és megújulás fürdőjében” (Tit 3,5; vö. ApCsel 2,38; 19,2–6). A → kézföltétellel (MTörv 34,9) is megkaphatják a megkereszteltek a Szentlelket (ApCsel 8,17–19; 19,6; vö. 9,17); de ez nem a megszentelődésükre van, hanem a Léleknek egy különleges adományáról van szó (vö. 1Tim 4,14; 2Tim 1,6). – 4. Az ~ mint személy. Az ~ (a Szentlélek) az Úsz legtöbb helyén úgy áll előttünk, mint erő. Ez nem csupán az úsz-i és az ósz-i felfogás közti összefüggésből következik, hanem az a sok kifejezés is tanúsítja, amelyben a Lélek ’valami’-ként szerepel, nem ’valaki’-ként (pl. a ’Szentlelket kiárasztani, kioltani’; ’Szentlélekkel’ v. ’a Szentlélekben kereszteni’; ’a Szentlélekkel megpecsételni, fölkenni, átítatni, írni, eltelni, telve lenni’; ’a Szentlélek tölti el’; ’leszáll rá a Szentlélek’ (Mk 1,8; Lk 1,15.41; ApCsel 1,8; 2,33; 1Kor 12,13; 2Kor 3,3; Ef 1,12; 5,18), valamint a Lélek, ill. a Szellem és az Isten ereje (Lk 1,17.35; ApCsel 1,8) közti párhuzamokból is. Ebből következően a Szentléleknek szellemi tevékenységet tulajdonítanak (’ír, indítást ad, lakik’: 8,29; Róm 8,9); nem szabad minden további nélkül személynek tekinteni; hasonló kifejezésekkel elvonatkoztatásokban, megszemélyesítésekben is találkozunk, pl. a test ’vágjik’ (8,6), a törvény ’mond’ (7,7). Ugyanígy nem tekinthető a Lélek káromlása (Mt 12,31) sem föltétlenül bizonyítéknak arra, hogy a szt. lélek személy, mert Jézus a Szentlélek elleni bűnnek, káromlásnak minősíti, hogy az Isten erejével (Isten ujjával: Lk 11,20 = ~vel: Mt 12,28) végbevitt ördögűzéseit Belzebubnak tulajdonítják. 28,19 (→ Szentháromság) kivételével a szinoptikusoknál sehol nem szerepel a szt. lélek egyértelműen személyként. Az ApCsel-ben is többnyire ’erő’-ként szerepel, nem személyként áll előttünk; mindenekelőtt adomány (2,38; 10,45), amelyben Isten az ev. hirdetőit részesíti. Néhány helyen megszemélyesítve áll előttünk; beszél a próf.-k szájával (4,25; 28,25), szól az ap.-okhoz (10,19; 11,12; 13,2; 20,23; 21,11), küldi őket (13,4), megtilt (16,6) v. nem enged meg nekik valamit (16,7), elöljárókat rendel az egyh. élére (20,28); az ap.-okat félrevezetni egyértelmű a Szentlélek v. Isten félrevezetésével (5,3–4) és az ~nek próbára tevésével (5,9). E kifejezések azonban az isteni erő megszemélyesítéseiként is felfoghatók. A 15,28 („A Szentlélek is, mi is úgy láttuk jónak”) természetesen személyre utal. – Pál leveleiben, ahol a lélek 146-szor szerepel, az ember v. gyakrabban az Isten, az Úr, a Fiú v. Jézus Krisztus lelkeként, az ~nek személyessége világosabb, „A Lélek maga tesz tanúságot lelkünkben” (Róm 8,15), és így szólítja az Istent: Abba, Atya (Gal 4,6; vö. Róm 8,15); segítségünkre siet (8,26), benne él, lakik a keresztyénekben (1Kor 3,16), mint Isten (14,25) v. Krisztus (Róm 8,10). 1Kor 2,10: itt mintha a Lélek tudása független volna Istentől; de ha összevetjük az ember lelkének az emberre vonatkozó ismeretével (2,11), akkor inkább azt kell föltennünk, hogy Pál itt nem annyira arra gondolt, hogy ~ személy, inkább az isteni természetet tartotta szemé előtt. Más a helyzet a Szentháromságról szóló tanítása megfogalmazása esetében (12,4 kk. és 2Kor 13,13). – A 4. ev.-ban a Szentlélek (Jn 14,26) az igazság lelke (14,16; 15,26; 16,13; vö. 1Jn 4,6; 5,6; Jubileumok könyve 25,14), a más Vigasztaló (Jn 14,16; vö. 1Jn 2,1: Jézus a szószóló) v. egyszerűen → Vigasztaló (Jn 14,26; 15,26; 16,7). A Szentlélek azért a „más Vigasztaló”, mert Krisztus mennybemenetele után helyette az ap.-ok mellett állt, megtanította őket (ApCsel 14,26; vö. 1Jn 2,27) arra, amit magától Jézustól nem hallottak, kinyilatkoztatta nekik a jövőt (Jn 16,13) és emlékeztette őket a Krisztustól hallottakra (14,26; 16,12 kk.). Amikor majd eljön, tanúságot tesz Jézusról (15,26; vö. 1Jn 5,6–10) és megdicsőíti (Jn 16,14). Így a Szentlélek mint Krisztus helyettese az Egyh.-ban egyértelműen személy; ezt az is tanúsítja, hogy a rá vonatkozó gör. kifejezés hímnemű (ekeinosz: Jn 16,8.13 kk.), jóllehet a

pneuma egyébként semleges nemű. Mindebből következik, hogy János személyre gondolt, aki különbözik az Atyától és a Fiútól (14,16,26; 15,26; 16,7), és aki a megdicsőült Fiúval (14,18 kk.) és az Atyával (17,21–23) együtt jelen van a hívő keresztényekben és munkálkodik.

Isten népe: A Kiv 19,5 kk. szerint Isten Izr. népét kiválasztotta a népek közül „tulajdonául”, és a → szövetségben arra kötelezte, hogy „szent nép” legyen. A MTörv szerint, amely az ~ gondolatát tovább részletezte (7,6 kk.), a → kiválasztás Isten szeretetének műve; a szövetségben Isten oltalmát és hűségét ígért népének, ugyanakkor üdvözítő terveinek szolgálatába állította népét és megkívánta tőle, hogy csak neki szolgáljon és megtartsa szt. törv.-eit. A tört. folyamán ~ újra meg újra hűtlenné vált, de Isten azért szerette, mint apa a fiát (vö. Kiv 4,22 kk.; MTörv 32,6; Oz 11; Jer 3,22; Iz 63,8), mint vőlegény a menyasszonyát (vö. Oz 1–3; 14,5; Jer 3,6–13; Ez 16,8; Iz 54,4–8; → jegyesszimbolika). Végül a prof.-k megjövendölték az eszkatologikus ~t, amelynek Isten a szívébe oltja törv.-ét és új, örök szövetséget köt vele (Jer 24,7; 31,31 kk.; 32,38 kk.; vö. Oz 2,3,25; Ez 11,20; 14,11 stb.; Zak 8,8; 13,9). A → maradéknak, amely elkerülte Isten büntető ítéletét, a gondolata is az ~ gondolatához kapcsolódik; különféle közösségek, mint a → Damaszkuszi iratban szereplő „új szövetség” közössége v. a kumráni közösség, magukat tekintették annak a „szent” maradéknak, amelyből az új ~ keletkezik. – Jézus nem kapcsolódott ehhez a partikuláris felfogáshoz, hanem azt akarta, hogy az egész Izr., sőt minden nép elérkezzék az → Isten országának üdvösségére (vö. Mt 10,5 kk.; 15,24; 19,28b; 8,11 kk.). Izr. hitetlensége (vö. Mk 4,12; Mt 21,43) Istent új szövetség létrehozására indította, ezt Jézus sokakért (vö. Mk 14,24) kiontott vére pecsételte meg (Lk 22,20), így valóban új ~ keletkezett; egy egyetemes, amelyet Krisztus → Egyháza fog egybe. – Az ősegyh. már abban a meggyőződésben élt, hogy az eszkatologikus ~, az „Isten közössége”, amelyet Isten a Fia vére árán szerzett (ApCsel 20,28), benne valósult meg. Pál beszél Isten Izraeléről (Gal 6,16), Isten Egyh.-át (= a keresztényeket) a zsidók és a gör.-ök mellett említi (1Kor 10,32), szabadnak nevezi; mint ilyet szembeállítja a (törv. által) szolgátságban tartott Izr.-l (Gal 4,21–31), s a lélek új szövetségét fölébe helyezi az ó, a betű szerinti szövetségnek (2Kor 3,6–18). Ez elvezeti oda, hogy a hívővé lett pogányokat elfogadták az új ~ teljes jogú tagjaiként (vö. Ef 2,11–22; 3,6). 1Pét 2,9 kk. mindazt a díszítő jelzőt, amelyet Izr.-re mint ~re vonatkoztattak, a pogányságból megtért keresztényekre alkalmazza. Pál ugyanakkor elismeri Izr. üdvösségtört.-i elsőségét, és az egész Izr. eszkatologikus megtérését hirdeti (Róm 9–11). Így az úsz-i ~ az ósz-i ~ örökösének tekinti magát; olyannak, amelyben az ósz-i ~ elérte teljességét, de ugyanakkor egyé is olvadt a két ~ (vö. Jel 12: látomás az égi asszonyról). Végső célját azonban még nem érte el, továbbra is úton levő, vándorló ~ (Zsid 3,7–4,7), amelynek küzdenie kell (némelyek elvéthetik az üdvösség útját), míg el nem érkezik a mennyei Jeruzsálembe, az Isten országának teljességére (vö. Jel 21,3; 22,3 kk.). Az úsz-i ~nek gondolata számos más ekkleziológiai képpel és elképzeléssel kapcsolódik össze: szövetség, Isten közössége, Isten nyája, Isten temploma (vö. 2Kor 6,16 kk.), → menyasszony, Krisztus teste; ugyanakkor üdvösségtört.-ileg szoros kapcsolatban marad Izr.-l és (egyelőre) az Egyh. eszkatologikus vonása is hangsúlyt kap.

Isten neve: Az ÓSz-ben Isten különféle neveken szerepel (→ El, → Elohim, → Jahve, → Saddáj); Izr. Istenének tulajdonneve Jahve. A Kiv 3,13 kk. szerint Isten kinyilatkoztatta Mózesnek a nevét (→ név), s ezzel a hatalmát és Izr. népe iránti hűségét is. Így ~ központi helyre került Izr. vallási életében. Izr. fiai Jahve nevében, azaz Jahvét nevében szólítva, segítségül híva imádkoztak, esküdtek, mondtak áldást v. átkot, s így harcoltak, így győztek is (Ter 4,26; 13,4 stb.; 1Sám 17,45; 20,42; 2Sám 6,18; 2Kör 2,24; Zsolt 20,6,8). Minden helyen, amelyet neve tiszteletére kiválasztott, jelen van Jahve és segít (Kiv 20,24). Aki Jahve nevét hívja, tudja, hogy számíthat jelenlétére és segítségére. Ugyanakkor Izr. fiai nem gondolják sok más néphez hasonlóan, hogy Jahvét valamire is kényszeríthetik; tudják, hogy szigorúan tilos Jahve nevével visszaélni, pl. varázsigébe belefoglalni (20,7). – Mivel a név az egész személyiséget tükrözteti (a neves ember tekintélyes: Szám 16,2; vö. Ter 6,4), az ~ gyakran → Isten dicsőségére utal (pl. Kiv 9,16; Józs 7,9; 9,9; 1Sám 12,22; 2Sám 7,26; Jer 14,21), és párhuzamban áll vele (pl. Zsolt 102,16; Iz 42,8; 48,11; 59,19). Minthogy Jahve neve szoros kapcsolatban van személyiségével, gyakran magát Jahvét helyettesíti; Jahve nevét megszentelteleníteni (Lev 18,21; 19,12; 20,3;

Ám 2,7), szt.-nek hirdetni (Iz 29,23), áldani (Zsolt 34,4; 9,3), neki énekelni (7,18) a. m. Jahvét gyalázni v. dicsőíteni. Jahve és neve többször szerepel együtt is (pl. 7,18; 9,3.11; Iz 25,1; 29,23; 56,6). – Olykor Jahve neve Jahve hasonmásaként szerepel: messziről érkezik (30,27), erős bástya (Péld 18,10), segít (1Kir 8,42, Jahve keze mellett; vö. Zsolt 54,3; 89,25). Jahve nevének a jeruzsálemi templom (MTörv 12,4.11; 14,23; 16,2.6.11; vö. 1Kir 8,16.29; 2Kir 23,27) v. a szt. város a hajléka (1Kir 11,36; 14,21). De épp oly kevésbé tekinthető személynek Jahve neve, mint a keze v. a dicsősége; inkább megszemélyesítője a magát kinyilatkoztató Istennek, és azt a gondolatot tükrözteti, hogy a mindenütt jelen levő Isten nincs a Templomhoz kötve (8,27), de övé a Templom, mert az ő nevét viseli (Jer 7,10 kk. 14.30, vö. MTörv 28,10). A rabbinista zsidóságban „a név” megszokott jelölője az Istennek, és a többé ki nem mondott tetragramot helyettesíti. – Az ÚSz-ben az ~ a magát kinyilatkoztató Istent jelöli. Így Mt 6,9: „szenteltessék meg a te neved” a. m. ’mindenütt ismerjék el végtelen fölségedet és tökéletességedet’ (vö. Iz 29,23; 48,11; Ez 36,23; 39,7; vö. Lk 1,49). Amikor Jézus így imádkozik: „Atyám, dicsőítsd meg nevedet”, akkor azt kéri az Atyától, hogy nyilatkoztassa ki fölségét és hatalmát. Jn 17,6.26: „Kinyilatkoztattam nevedet az embereknek, akiket a világból nekem adtál” – ez a. m. ’én, a te megtestesült Fiad, megismertettelek téged, Atyámat azokkal az emberekkel, akiket a hit által elvezettél hozzám’ (vö. 1,18; 8,19; 12,45; 14,7; Mt 11,27). Káromolni az ~t (Róm 2,24; Jel 16,9), az Úr nevét (1Tim 6,1), a fönséges nevet (Jak 2,7), amelyről el vagyunk nevezve, egyértelmű a magát kinyilatkoztató Istennek v. Jézus Krisztusnak, az Úrnak gyalázásával (→ istenkáromlás).

Isten országa, mennyek országa: Különösen a szinoptikusok nevezik szívesen országnak (uralomnak) azt, amit Isten ebben a világban az emberiség üdvözítésére végbevisz. A gör. baszileia és a héb. malkut elsősorban a király hatalmát és méltóságát, főleg pedig magát a tényleges uralkodást jelenti, s csak másodsorban utal a király uralma alatt álló területre, az országra, a birodalomra, bár ilyen értelemben is találkozunk a Bibliában a szóval (vö. pl. Eszt 1,14.20; 2,3; Jer 10,7; Dán 1,20; 9,1; Mt 4,8; 5,20; 12,25; 19,23; Mk 6,23; 10,14 kk. 23; ez utóbbi helyek egy részében nem egyszerűen területről, hanem a király uralma alá vetett területről van szó). Az a kifejezés, hogy az országba bemenni v. bejutni (Mt 5,20; 7,21; 18,3; 19,23 kk. stb.), az életre bemenni v. bejutni (18,8; 19,17) nem jelent egyebet, mint részesedni azokban a javakban, amelyekkel az Isten az új → eónban meg akarja az embert ajándékozni. – A régi K-i vallásokban a teremtő Isten rendszerint úgy szerepel mint a teremtett világ → királya, aki a többi isteneknek is fölötte áll. Egyiptomban valamennyi teol.-i iskola egyetértett abban, hogy a királyság a teremtéssel kezdődött. Azok, akik Ptah istent teremtő istenként tisztelték, egyszersmind a királyi címet is megadták neki, de a többség Rének tulajdonította a teremtést, és ezért benne látta Egyiptom első királyát. A babilóniai teremtésepószban (Enúma elis) az istenek Marduknak ítélték oda a királyi méltóságot, aki késznek mutatkozott a → káoszról létrehozni a kozmoszt (→ világ), amely méltóság addig az ég istenét, Anut illette meg. A legrégebbi sumer királylisták szerint a királyság a tört. kezdetén, majd a vízözön után újra az égből szállt alá a földre. Az ugariti szövegekben a legfőbb istennek, Elnak királyi címe (mlk) volt. A tengeren aratott győzelem után Baal szerezte meg magának a királyi méltóságot; az ugariti liturgiában így köszöntötték: „királyunk, bíránk, aki mindenki fölött áll”. A sumer és akkád szövegek említenek egy Malkum v. Malik nevű istent (vö. → Milkom és → Moloch). Hogy a király-istenre vonatkozó elképzelés milyen szerepet töltött be Fönícia és Kánaán vallási életében, azt az a nagyszámú személynév mutatja, amely az istenség nevéből, ill. jelzőjéből (mlk) alakult: Malkiel: Ter 46,17; Elimelek: Rut 1,2; Abimelek: pl. Ter 20,2 stb.; amelyekhez még a → Melkizedek is csatlakozik az ÓSz-ből. – Az ÓSz-ben az ~ kifejezést csak a Bölcs 10,10 tartalmazza; vele egyenértékű kifejezések: az Úr (= Jahve) királysága (1Krn 28,5; 2Krn 13,8); országom, országod, országa (1Krn 17,14; Zsolt 145,11; Bölcs 6,4; vö. 1Krn 29,23; 2Krn 9,8). Azok a helyek sem nagyon gyakoriak, ahol Isten királyként szerepel, uralkodik: Kiv 15,18; Szám 23,21; MTörv 33,5; 1Sám 8,7; 12,12; Zsolt; Iz 6,5; Jer 8,19, valamint a próf.-k a fogság idejéből és a fogság utáni időből. Ebből arra lehet következtetni, hogy Jahve királyságának a gondolata eredetileg nem játszott jelentős szerepet Izr. vallási gondolkodásában, s lehetséges, hogy idegen hatásra honosodott csak meg. Jóllehet Jahvét már a fogság előtt is biztosan királyként tisztelték, a királyi cím gyakoribb használata Jahvéval kapcsolatban csak a fogság utáni

időből mutatható ki. A fogság előtt élt próf.-k tartózkodása alighanem a Moloch-kultusszal függ össze ebben a vonatkozásban. – M. Buber azt a nézetet képviseli, hogy Jahve királyi méltósága már eredeti formájában részét alkotta a jahvizmusnak. Mivel azonban a nomád korszakban a királyságot még nem ismerték, így azt a kapcsolatot sem lehet föltételezni ember és Isten között, ezért Buber az Istenre vonatkoztatott melek ('király') szót 'tanácsadó'-ként, 'vezér'-ként értelmezte. S valóban, a mlk fő csakugyan előfordul ilyen értelemben a mezopotámiai vallási irodalomban: a maliku (= tanácsadó) az Isten jelzője. Azonban az olyan helyek, amelyek tanúsítanak a melek névnek Jahvéra vonatkoztatását a királyság előtti időből, egészen ritkák. Pl. a Kiv 15,17–18 tartalmazza egy dalnak a végét, amely Kánaán meghódításáról már mint lejáratott eseményről szól, sőt már a filiszteusokat is ismeri (Kr. e. 12. sz.), és vsz. a jeruzsálemi templomra is tartalmaz utalást. A Szám 23,21 (királyi ének, Jahve tiszteletére) a Bileám-ciklushoz tartozik; az Agagra (24,7; vö. 1Sám 15 és 30) és Dávidra (Szám 24,17) vonatkozó utalások arra engednek következtetni, hogy a királyság első idejében keletkezett. Hogy a MTörv 33,5 királya Jahve-e, az nyitott kérdés. A Bír 8,23, ahol arról van szó, hogy Gedeon nem veszi át az Izr. fölötti uralmat, mert az csak Jahvét illeti meg, nem tartalmazza a héb.-ben a melek szót. 1Sám 8,7 és 12,12 tartalmazza ugyan, de ezek a helyek a deuteronomikus szerzőtől valók, aki az emberi királysággal szemben megnyilvánult ellenállást olyan fogalmakkal világította meg, amelyek a királysággal kapcsolatos évsz.-os tapasztalatokra vezethetők vissza. – Másfelől O. Eissfeldt nézete is valószínűtlen, amely szerint Izajás nevezte elsőként királynak Jahvét. 3 érv hozható föl e föltevés ellen: a) ez a cím az idézett helyeken kívül a biztosan Izajástól eredő részekben sehol sem fordul elő; – b) a környezet, amelyben Jahve megjelenik (trón, szeráfok), hagyományos (vö. 1Kir 22,19; Zsolt 29,10 stb.); – c) a Seregek ura (= Jahve) elnevezés és a királyi cím közötti kapcsolat már az egyik régi zsoltárban is föllelhető (24,10; vö. Iz 44,6; Jer 46,18; 51,57). Lehetséges tehát, hogy Izajás egy régebbi elképzeléshez csatlakozott. A jellegzetesen héb. Malkisua név (Saul fia) mindenesetre arra utal, hogy Jahvét már a királyság kezdeti időszakában királynak tekintették. Hogy Izr. Kánaántól vette át a gondolatot (ti., hogy az isten király), az is mutatja, hogy az egyetlen olyan izr. tulajdonnév, amely a melek elemet tartalmazza (Abimelek: Bír 8,31; 9), éppen Szichemből származik, ahol a kánaáni hatás erős volt. H. Schmid szerint a kánaáni vallás a jeruzsálemi kultusz vonatkozásában is hatással lehetett a jahvizmusra: mielőtt Izr. fiainak kezére került volna, Jeruzsálemben El-Eljont tisztelték, akinek a neve (→ El a. m. a Legfölségesebb; vö. Zsolt 47,10), miként Melkizedek neve is, aki papja és királya volt El-Eljonnak, királyi méltóságra enged következtetni (Ter 14,18 kk.); ezenkívül Dávid is Jeruzsálemben vezette be a királyságot. R. Lack ezzel szemben úgy véli, hogy Izr. fiai még az Ígéret földjének elfoglalása előtt adták Istennek az Eljon címet, tehát már akkor a világ urának tekintették Istent. – A Jahvéra vonatkoztatott királyi cím nem pusztán díszítő jelző (epitheton ornans), amely nagyságára és kultuszának formájára utal (Szám 23,21; Iz 6,5; Zsolt 24,7–10), hanem a Jahve és népe közti viszonyt is jelzi: Jahve Izr. királya. Ez egyfelől azt jelenti, hogy uralkodik Izr.-en és Izr. egészen dicsősége (→ Isten dicsősége) szolgálatában áll, másfelől viszont az „árnyékában” élhet Izr., Ő jelenti a népnek az élet leheletét (vö. Siral 4,20), s Ő megvédi népét a bajtól (Jer 8,19). Magától értődőnek tartották azt is, hogy királyi hatalmának gyakorlásaként Jahve a próf.-k által szólt népéhez (Jer 46,18; 48,12; 51,57). A királyság ellen kezdettől fogva merültek fel elvi nehézségek (1Sám 8,7; 12,12), mégis, a deuteronomikus szerző vsz. azért látott a tört.-i királyságban Isten uralmával való szembehelyezkedést, mert nem tartotta meg a törv.-t és nem ügyelt a próf.-k szavára. A Krón szerzője ugyanakkor harmonikusan beleépítette világképébe a királyságot: a Dávid házából való király Jahve helytartójaként ül a trónon (1Krón 17,11; 28,5; 29,23; 2Krón 9,8; 13,8). Nemcsak a nép, hanem az egyes emberek is királyuknak nevezték Jahvét (Zsolt 5,3; 44,5; 84,4). – Amikor Deutero-Izajás Jahvét Jákob és Izr. királyának nevezi (Iz 41,21; 44,6), ezt nem csak azért teszi, mert Izr.-t Jahve teremtette (43,15); nála a cím kifejezetten szoteriológiai jelentést kap Jahve Izr. királya, uralkodik népe fölött, ami azt jelenti, hogy szabadulást, békét és jólétet ad neki (52,7). Itt a király rokon értelmű a megváltóval (44,6; vö. Ez 20,33.37), és az üdvösség az új eón, amelyre a pogányok is meghívást kaptak (Iz 52,10; → király; →eszkatológia). A gondolat, hogy a szétszóródott nép királyként föllépő Istenének vezetésével megmenekül, sőt megújul és dicsőségre emelkedik, ismételten visszatér (33,22; Mik 2,13; 4,4; Szof

3,15; Abd 21). Az apokaliptikus körök, amelyek a jelen és a tkp.-i apokaliptikus ~ között nem ismerték el a folytonosságot, az ~ megalapítását Istennek a tört.-be való beleavatkozásaként képzelték el, amely egyértelmű a világmindenség (kozmosz) alapjaiban való megrendülésével (Iz 24,18–23; Zak 14,6–21). Az utóbbi egyszerűen az eszkatologikus ~ egyetemességét is hangsúlyozza (vö. Zsolt 10,16; 22,27–32). – Az ún. trónra lépés alkalmára írt zsoltárokból (47; 93; 96–99) az ~nak értelme attól függ, hogy tört.-i, kultikus, eszkatológiai v. teol.-i szempontból közelítjük-e meg. A tört.-i magyarázat szerint Jahve azért lett király, mert konkrétan belenyúlt a tört.-be, pl. amikor Izr. uralma alá vetette a népeket (47,4.9). A széles körben elterjedt kultikus értelmezés szerint ezek a zsoltárok arra szolgáltak, hogy a trónra lépés évenként visszatérő ünnepén újra meg újra megünnepeljék velük a liturgiában Jahve királyságának megújítását, amely a káosz fölötti győzelmére vezethető vissza. Az eszkatologikus értelmezés ezeket a zsoltárokat Deutero-Izajással hozza kapcsolatba. Jahve már király, mert Izr.-t elvezette az Ígéret földjére (47,4 kk.), sőt mert Ő alkotta a mindenséget (93,1 kk.; 96,10); másfelől viszont uralma csak a világmindenséget megrendítő → ítéletkor fog kiteljesedni, amikor is megsemmisíti a bálványokat és elpusztítja a bűnösöket (96; 97; 99), és minden nép elismeri Jahvét (47). Ez a nap nemcsak Sion és Júda leányai (97,8) számára jelenti a legnagyobb örömet, hanem az ég és a föld is ujjongani fog az örömtől (96,11 kk.; 97,1; 98,7 kk.), mert az eszkatologikus ~nak megvalósulása csak az egész világmindenség boldogságaként képzelhető el. A teol.-i magyarázat szerint a szóban forgó zsoltárok Jahve tényleges és egyetemes uralmát ünneplik, amely a világ megteremtését, fenntartását és kormányzását jelenti, és az ~nak egy olyan értelmezését tételezi föl, amellyel gyakrabban csak a fogság utáni időben találkozunk (1Krn 29,11; Zsolt 103,19; 145,11–13; Jer 10,6–13; Mal 1,14), amikor az Akhaimenidák címével szemben Jahvét szívesen nevezték nagy királynak (Zsolt 48,3; 95,3; Mal 1,14). Nemeszser az a hit is kifejeződik, hogy Isten uralma örökké tart (Kiv 15,18; Dán 3,33; 4,31 stb.). – A zsidó apokrif irodalomban az ~ kevés teret kapott, s ha előfordul, akkor is csak eszkatologikus értelemben, ahogy Iz 24,18–23 és Zak 14,6–21 is említi. Az ~ az üdvösségnek az a végérvényes rendje, amelybe a tört. torkollik. Isten királyként fog megjelenni és mindenki imádni fogja. A Messiás eljövetele szorosan összefügg az ~ megalapításával. – A rabbinista irodalomban a Kr. u. 1. sz.-tól kezdve sok helyen szerepel a mennyek országa kifejezés. Minthogy a → menny Isten nevét helyettesítette, amelyet nem akartak kimondani, a kifejezés egyenértékűnek minősül az ~val. A mennyek országa (különösen 'a mennyek országának igáját vállalni' kifejezésben, amellyel oly szívesen éltek) Isten hatalmát jelenti, ahogy azt a Tóra Izr. elé tárta. Aki Istennek ezt a hatalmát elismeri, és aláveti neki magát, ahogy a nép a Sínai-hegynél tette a szövetség megkötésekor, az magára veszi ezt az ígát; aki valamelyik parancsot elutasítja, az eldobja magától az ígát. Ezért azt is lehet mondani, hogy Ábrahám előtt Isten csak az égnek volt királya, Ábrahám óta azonban azáltal, hogy ő hitt benne, a földnek is királya lett. Ezen a kifejezeten etikai és individualista jelentésén kívül a kifejezésnek még egy társadalmi-eszkatológiai értelme is van: Isten nem engedheti meg vég nélkül, hogy az ember az ő jogait önkényesen figyelmen kívül hagyja; egyszer mindenkinek el kell ismernie Őt királynak. Ezért sok imában és áldásban az a kérés fejeződik ki, hogy a bálványimádás szűnjön meg, és az egész földön valósuljon meg az ~. Az olyan nemzeti színezetű kifejezésekhez hasonlóan, mint amilyen az üdvösség, a Messiás napjai stb. a mennyek országa is erkölcsi-vallási jelleget öltött a rabbinista irodalomban. – Az ÚSz-ben a szinoptikusoknál központi helyet foglal el az ~ Jézus igehirdetésében. Mk 14-szer, Lk 39-szer használja az ~ kifejezést. Mt néhány helyet nem tekintve inkább a mennyek országa kifejezést részesíti előnyben (32-szer), amely a rabbinista kifejezésre (lásd fentebb) emlékeztet. Míg az ÚSz-ben és az ÓSz gör. részeiben az egyes számú uranosz (= ég, menny) használatos Isten nevének helyettesítésére (Dán 4,23; 1Mak 3,18 kk. 50.60; 4,10.24; 2Mak 15,34; Mk 11,30; Lk 15,18.21), Mt-nál a többes számú alak áll. Ebben aligha lehet mást látni, mint egy héb. v. arám kifejezés mását, úgyhogy a mennyek országa kifejezést vsz. magától Jézustól származónak tekinthetjük, annál inkább, mivel Mk 11,30; 14,62; Lk 10,20; 15,7.18 is hasonló szavakat ad ajkára Isten nevének körülírására. De az a tény, hogy Mt a mennyek országa kifejezésen kívül az ~ kifejezéssel is élt (az olyan helyekkel egyetemben mint az 5,34; 23,22 és 6,9 kk.), arra vall, hogy Mt semmiképpen nem követte a rabbikat, akikre az Isten nevének használata terén kicsinyes aggályoskodás volt

jellemző. A mennyek országa kifejezéssel az apokaliptika példája szerint vsz. azt akarta kiemelni, hogy az ~ nem evilági, hanem a mennyből száll alá, tehát transzcendens, mennyei. Ezt a föltevést támogatja az a kapcsolat is, amely Mt-nál az ~ és az Emberfia közt fölfedezhető (13,24–30.37.41.43; 16,27 kk.), aki Dán szerint a felhőn érkező eszkatológiai országot testesíti meg (vö. 7,18.22.27). Mt 13,43 és 26,29 ugyanilyen értelemben szerepelteti az Atya országát (vö. 6,10 és Lk 11,2; 12,31), Mt 8,12; 13,19.38; 25,34; Jak 2,5 stb. pedig egyszerűen csak az országot. Végül Mt 13,41; 16,28; 20,21; Lk 1,33; 22,29 stb. az Emberfia, ill. Jézus országáról beszél. – Az ~ elérkeztéről szóló üzenet, amelyet Mt 3,2; 4,17; Mk 1,15 és Lk 10,9.11 Keresztelő János és Jézus ajkára ad, azt tanúsítja, hogy az ígéhirdetésben az ev.-ok szerint Keresztelő János is, Jézus is a maguk korában közsímet fogalmakhoz és elképzelésekhez kapcsolták tanításukat. Mint az ÓSz sok helyén és a zsidó irodalomban, ugyanúgy a szinoptikusoknál is eszkatológiai és transzcendens fogalom az ~, v. egyenértékű az örök élet (Mt 25,34.46; Mk 9,43–47; 10,17.24 kk.) fogalmával. Az ~t az evangélisták a lakoma hagyományos képében (Lz 25,6; vö. Lk 14,15; Jel 19,9) írják le (Mt 8,11; Lk 13,28 kk.; 22,16 kk. 30); a Mk 14,25 és Mt 26,29 használta új szó az ~ának a minden földitől teljesen eltérő, egészen más, transzcendens jellegére utal (vö. Mk 12,24 kk.). Ahogy a méltatlan vendég kidobása mutatja (Mt 22,13; vö. 8,12 stb.), a lakoma (22,1–14; Lk 14,16–24), amelyre azután hogy a zsidók elutasítják, a pogányok is meghívást kapnak, szintén az eszkatologikus ~t jelképezi. Az ~ Jézus tanítása szerint nem a zsidók nemzeti előjoga; ha az ország fiainak nevezi is őket (Mt 8,12), ezt csak azért teszi, mert elsőként kaptak meghívást az ~ba, s nem azért, mert már biztosak lehetnek abban, hogy valóban fiai az ~nak. Ellenkezőleg, Jézus figyelmezteti őket, hogy hitetlenségük miatt kívül rekedtek az ~n (8,12). Jézus pusztá elismerése – még ha valaki jövendő v. csodát tesz is a nevében – egymagában szintén nem biztosítja az ~ba való eljutást; Isten akaratát kell teljesíteni (7,21–23). A vámosok és az utcanők, akik hallgattak Keresztelő János szavára, megelőzik a látszatra szt. farizeusokat (23,13.15.27.29), akik azon túlmenően, hogy maguk nem jutnak el ~ba, még mások útját is elzárják (23,13; Lk 11,52). Az ~ba eljutás föltétele, hogy az ember megtérjen (Mk 1,15), határozottan, elszántan szakítson (Lk 9,62) földies gondolkodásmódjával, evilági érdekeivel (Mt 22,1–14), és úgy fogadja az ~ közeledtéről szóló hírt, mint egy gyermek (Mk 10,15). Kell, hogy az embernek első gondolja legyen az ~, érte minden lehetségest meg kell tennie (Mt 13,44 kk.), még a házasságról is le kell tudnia mondani (19,12). Mindezt könnyebb a szegényeknek és az üldözötteknek megtenniük (ezért boldogok: Lk 6,22 kk.; vö. Jak 2,5), mint a gazdagoknak (Mk 10,23). A megtérésnek a parancsok teljesítésében (Mt 19,17) és az irgalmasságból fakadó tettekben (25,31–46) kell megnyilvánulnia. De bármit tesz is az ember, az ~ Isten ajándéka, Ő a kezdeményező, Ő ad indítást (22,1–14; vö. Lk 12,32; 22,29). – Az ~ a legtöbb helyen a remény tárgyaként szerepel, más helyek szerint azonban már elérkezett. Jézus azzal kezdi nyilvános működését (Lz idevágó részleteire utalva: 46,13; 51,5; 55,6; 56,1), hogy hirdeti: közel van az ~ (Mk 1,15; vö. Lk 10,9.11). Az ördögűzésekre annak bizonyosságként hivatkozik, hogy az ~ már elérkezett (Mt 12,28). Az üdvösség tört.-ét 2 részre osztja: az 1. rész (a törv. és a próf.-k) Keresztelő János föllépéséig tart; a 2. rész (az ~ának hirdetése) vele kezdődik, s az ~ „erőszakot szenved” (Lk 16,16; vö. Mt 11,12 kk.). Arra a kérdésre, mikor kezdődik az ~, a farizeusok kétféle választ kapnak tőle. Egyfelől: nem lehet tudni az időpontot (itt kétségtelenül az eszkatológiai ~nak elérkeztére céloz), másfelől: már ott van közöttük (Lk 17,20 kk.). – Ezt a látszólagos ellentmondást az oldja föl, hogy maga Jézus az ~; az Ő működésében és személyében válik jelenvalóvá (Mt 12,28; Lk 17,20 kk.). Ezért tárgyilag nézve nincs különbség, hogy az ember az ~ért (Lk 18,29) v. Jézus kedvéért (Mt 19,20; Mk 10,29) mond-e le földi javairól; ezért Mt 16,28 az ~nak a maga teljes hatalmában való megnyilvánulását úgy állíthatja elénk, mint az Emberfiának országában való eljövételét, és Jézus is ezért ígérhet eszkatologikus boldogságot országában (Lk 22,30). De ez az azonoság most még el van a szemünk elől rejtve, ezért az ~nak misztériumát jelenti, amelyet csak a hívők foghatnak föl (Mk 4,11). – Az ~nak tehát 2 szakasza van: egy jelenlegi a rejtettségben és az alázatban és egy eljövendő, amely dicsőséges lesz. Az ~nak ez a kettős jellege példabeszéd tárgya: Jézus szavaiban érkezik el az emberhez, ellentmondást vált ki és mégis terjed (Mt 13,3–8.18–23). A konkolyról szóló példabeszéd tárgya: a Sátán aka-

dályozza az ~nak megvalósulását, de az ítéletkor Jézus kiszabadítja országát a szorongattatásból és megmutatja dicsőségét (13,24–30; 37–43; vö. 47–50). A mustármagról szóló példabeszéd azt mutatja meg, hogy a szerény kezdet nem zárja ki Krisztus eljövetelkor (→ parúzia) a dicsőséges kibontakozást (13,31 kk.). Ez teljes egészében Isten műve (vö. Dán 2,34.44 kk.), ahogy a búzaszem elhalása, kikéltése, szárba szökkenése és kálászérelése is az (Mk 4,26–29). Az ősegyh. vágyva-vágyott az ~nak erre a dicsőséges elérkezétre és naponta imádkozott érte (Mt 6,10). Amikor hiába várták, megértették, hogy az Egyh. gyors terjedése volt az ~ első megnyilvánulása. Míg Mk 9,1 (Mt 16,28) már az első nemzedéknek kilátásba helyezte az ~ hatalommal elérkezését, addig Lk 9,27 nem tartalmazza a 'hatalommal' kitéltelt; ez azzal függ össze, hogy Lukács evangélista a Jeruzsálem pusztulása és az idők vége közé beiktatta a pogányok idejét (→ Lukács evangéliuma). Az első nemzedék tanúja volt ugyan az ~ megalakulásának, de nem érthette meg eszkatologikus kiteljesedését, dicsőségét. – Mivel az ~ lényege szerint eszkatologikus, nem azonosítható az Egyh.-zal; amíg ebben az időben létezik, addig rejtve és alázatban él (vö. Jel 1,9), mégpedig az Egyh.-ban; itt is működik. Az Egyh. kezében van az ~nak kulcsa (Mt 16,19), beengedheti az embert, ahogy a farizeusok kizárhatták (23,13; Lk 11,52). Így értelmezhető Mt 21,43 is: az ~, amely a zsidóktól elvétetett és az Egyh.-nak adatott, nem maga az ország, hanem az előjog és a kegyelem az embereknek a tkp.-i ~ba való elvezetéséhez. (Az ~ hasonló átvitt értelemben való használatára nézve vö. Mk 10,15, ahol az ~ eszkatologikus értelemben szerepel és meghívásként értendő.) Az Egyh. tehát az a szervezet, amelyben és amely által Krisztus, akinek az Atya az országot adja, egybegyűjti a → maradékot; az → Egyház az a kincs, amelyért érdemes az e világi javakról lemondani (Lk 12,32 kk.). – Pál ap. az ApCsel 14,22; 19,8; 20,25; 28,23.31 szerint az ~t választotta igehirdetése tárgyául, s ezt levelei is tanúsítják. 1Tesz 2,12; 2Tesz 1,5: az ~ a boldogság, az isteni dicsőség, amelyre Isten meghívta a hívőket és amelyért szenvedniük kell (vö. 2Tim 4,18). Az ~nak boldogsága minden romlást kizár (1Kor 15,50), de aki átadja magát a bűnöknek, tökéletlenségeknek, az nem jut el az ~ba (6,9; Gal 5,21; Ef 5,5). – Az eszkatológiai ~ egyszersmind Krisztus országa is (5,5; vö. 2Pét 1,11), amely az Ő eljövetelkor fog megnyilvánulni (2Tim 4,1). Ettől némileg eltérően: a messiási királyság arra hivatott, hogy az ~t előkészítse, utána megszűnik (1Kor 15,24–28). Kol 4,11: Pál a maga és munkatársai működése céljával az ~t jelöli meg (a Vg tévesen: in regno dei). Az Egyh.-ban és az Egyh. által a hívő már itt a földön részese az ~nak (1,13). Ez az ~ban való részesedés csak Krisztus eljövetelkor válik nyilvánvalóvá (3,1–4), és nem az étkezéssel kapcsolatos különféle szabályok megtartásában áll (Róm 14,17; vö. Kol 2,16 kk.) v. az ékesszólásban (1Kor 4,20), hanem igazság, béke és öröm. – Jn-ban az ~ kifejezés csak 2-szer fordul elő, szigorúan eszkatológiai értelemben: az ember nem mehet be az ~ba, ha nem születik újjá vízből és Szentlélekből (Jn 3,3.5). A 18,33–37 Jézus királyságáról beszél, amely eredete szerint transzcendens és lényege szerint az örök igazság kinyilatkoztatása az igazság fiainak. Tehát az ~ szinoptikus fogalma itt intellektuális értelemben jelenik meg, mint az élet esetében is.

Isten szolgája (héb. ebed Jahve): Az ÓSz-ben maga a kifejezés valójában bármelyik igazhitű izr.-ra vonatkozhatott, mégis v. alázatból alkalmazták saját magukra, v. olyan megtisztelő elnevezésként éltek vele, amelyet Isten adott választottainak, pl. Ábrahámnak (Ter 26,24), Jákobnak (32,10), Mózesnek (Kiv 14,31; Szám 11,11), Józsuének (Bír 2,8), Dávidnak (29-szer, pl. 2Sám 7,5; 1Kir 11,32), Salamonnak (1,29; 3,6), Zerubbábelnek (Ag 2,23), sőt egy-egy esetben olyan nem Izr. fiai közül való személynek is mint Círusz (Iz 43,10), Nebukadnezár (Jer 25,9). Deutero-Izajás: az egész nép ~ (Iz 41,8–9; 42,19; 44,1; 45,4); ugyanígy Jer 30,10 is. Az igazi ~ mégis egy névtelen. – Deutero-Izajás: 4 ~ról szóló éneket lehet elkülöníteni (42,1–7; 49,1–9a; 50,4–9; 52,13–53,12). A mai exegéták ezek szerzőjének magát Deutero-Izajást v. valamelyik közeli tanítványát tartják. Deutero-Izajás különféle próf.-i jövendöléseket fűz össze meglehetősen lazán, s ezek közé a 4 ének jól beilleszkedik. Némely föltevés szerint az énekek drámai formája kultikus alkalmazásra utal. Ugyanakkor értelmezésük az ÓSz legvitatottabb kérdése, mert az ~nak alakja több kérdést is fölvet, és ezeket roppant nehéz összhangba hozni. – Először is kérdés, hogy az ~ alakját kollektív fogalomként kell-e értelmezni v. egyedileg. A kérdés azért vetődik fel, mert az ~ kifejezés a szövegben az ismeretlen személyen kívül Izr. népére is vonatkozik, amin ismét

v. az egész népet lehet érteni, v. csak a szt. → maradékot, a próf.-k és papok nemzetségét. A kollektív értelmezésnek ellene szól, hogy az ~ Istentől kapott küldetést teljesít, és küldetése nemcsak Izr.-hez szól, hanem a pogányokhoz is: hozza a Törv.-t, amelyet Izr.-nek meg kell tartania és térít a pogányok között, aztán „sokak” helyett szenved, így részt vesz Isten üdvözítő művének megvalósításában, közösséget vállal és együtt érez a néppel, és magára vállalja azt a küldetést, amelyet Izr.-nek kellene a népek között betöltenie. – Az egy személyként való, „egyedi” értelmezés terén eltérések is, nehézségek is mutatkoznak, mindenekelőtt a próf.-király párhuzam vonatkozásában. Vajon az ~ban Deutero-Izajást, ill. egy vele kortárs ismeretlen próf.-t, egy új Mózeset (Mózes redivivus) kell-e látni v. egy eljövendő próf.-ra kell-e inkább gondolni Jeremiás mintájára. Akár így, akár úgy, annyi bizonyos, hogy a próf.-i elemek az ~ alakjában úgy tevődnek össze, hogy eszményi próf.-vá avatják és a próf.-t a legtisztábban állítják elénk. – Korábban egy-egy tört.-i személyre is vonatkoztatták (pl. Jozija királyra, Cidkijára, sőt Círuszra is), mégpedig azért, mert a szókészletet szembeötlően „királyi”-nak találták. Újabban, kivált az ún. északi iskola a mitikus-kultikus magyarázat felé hajlik, ami szerint az ~ról szóló énekek valójában az új év ünnepének liturgikus szövegeit foglalják magukban, próf.-i átdolgozásban. Babilonban a király, aki a termékenység istenének (Tammuz) tiszteletére a kultikus cselekményeket végezte, vezeklőként végigjárta a haldokló és újra éledő istenségnek az útját, hogy így a következő esztendőre kiérdemelje a boldogulást és a jólétet. Hasonlóképpen jár közben Deutero-Izajás szerint az ~ is Izr. érdekében. Csakhogy ennek a fölfogásnak ellene mond, hogy a király mint Tammuz isten képviselője és az ~ közt áthidalhatatlan különbségek mutatkoznak. Először is: Babilonban nyoma sincs a mások helyett való vezeklés gondolatának; ott a király nem a nép bűnéért vezekel, s nem is közvetlenül a nép üdvéért jár közben, hanem csupán a nép jólétéért, amely nagymértékben függ magától a néptől. Hivatkoznak némelyek arra is, hogy az ~ alakjában a királyi vonások szembeötlőek (Iz 7; 9; 11: Emmánuel). Ám az ~ról szóló énekekben a királyeszmény éppúgy, mint a Zsolt 72: v. Zak 9: spiritualizált és próf.-i vonásokat is tartalmaz. További nehézséget a jelen és az eszkatologikus jövő jelent. Némelyek szerint az 1., 2. és 4. énekben az ~nak alakja a múlthoz tartozik. De nincs egyetlen olyan tört.-i személyiség sem, aki mindazoknak a föltételeknek meg tudott volna felelni, amelyeket az ~ alakjával szemben az énekek támasztanak. Ezen túlmenően: az ~ sokkal inkább ígéretet testesít meg a jövőre nézve: ő köti meg újra Izr.-l a szövetséget, elviszi a pogányoknak Isten világosságát és mert magára vállalja és vezeklésül „sokakért” elviseli a szenvedést, végül megdicsőíti a mindenség Ura. – Összefoglalóan tehát elmondható: a dávidi királyság vonásai és a próf.-i vonások összefonódnak egy eszményi alakban. Hogy a királyi v. a próf.-i vonásokat emeli-e ki valaki, az attól függ, hogy mit tart fontosnak. Mindenesetre az ~ arra hivatott, hogy próf.-i, hithirdetői küldetését teljesítve és szenvedésével másokért vezekelve megvalósítsa a dolgok jövőbeli új rendjét. Így nemigen lehet kitérni a messiási értelmezés elől: az ~ról szóló énekek a legérettebb és a legmélyebb messiási szövegek az ÓSz-ben, amelyek a lényeges követelmények és vonások felől nézve Krisztusra vonatkoznak; Ő felelt meg nekik. – Az ÚSz-ben Jézuson kívül (Mt 12,18; ApCsel 3,13.26; 4,27.30) Izr.-re és Dávidra is vonatkozik az ~ elnevezés, de teljes bizonyossággal állítható, hogy Jézus is, az ap.-ok is úgy értelmezték a messiási küldetést, ahogy Deutero-Izajás az ~ alakjában előre megrajzolta. Ezen túlmenően: Jézus személy szerint megtestesítette az ~t, minden vonását megtalálni benne; a földön úgy járja végig az életet, mint a névtelen ~, messiási küldetése a nyilvánosság előtt sokáig rejtve marad. – Az a kettősség, amelyet egyfelől a szenvedés és a megaláztatás, másfelől pedig a megdicsőülés jelent, az Egyh. és egyenként az Egyh. tagjainak életében is végigvonul (vö. Fil 2,5–11; 1Pét 2,21–25).

istenszolgálat: → szolgálat.

Isten szolgálata: → istentisztelet.

istentagadás: Az ÓSz-ben az Isten létének tényleges tagadása (a pozitív ateizmus az → istentelenség) ismeretlen. Az ~ nem jelenti annak tagadását, hogy Isten létezik, hanem csak annak kétségbe vonását, hogy tevékenykedik. Olyan ember magatartása az ~, aki úgy viselkedik, mintha nem volna Isten, aki a bűnöst megbünteti (Zsolt 10,4; 14,1; 53,2). A magatartásnak ez a módja ellentéte a → bölcsességnek, az → istenismeretnek

(Péld 1,7; 9,10; Iz 1,3; Oz 4,6), és → esztelenségnek számít (pl. Zsolt 14,1). – Az ÚSz-ben Tit 1,16 az ósz-i fölfogást tükrözi: Istent tettekkel tagadni, azt mutatni, hogy nem ismerik, ill. nem ismerik el. Jézust megtagadni a. m. a magatartással nem mellé és törv.-ei mellé állni az emberek előtt (Mt 10,33) v. nem tekinteni Megváltónak (ApCsel 3,13; vö. 1Jn 2,22). Júd 4 szerint vannak, akik „Istenünk kegyelmét kicsapongásra fordítják, az egyetlen Urat, Urunkat, Jézus Krisztust pedig megtagadják”, vagyis a megdicsőült Krisztust nem ismerik el föltétlen Úrnak, az Istentől kapott keresztyén szabadsággal (vö. Róm 3,8; 6,1; Gal 5,13) visszaélve, kicsapongásaik védelmében arra hivatkozva (vö. Hénoch 67,8.10: az erkölcstelenség egyértelmű az istentelenséggel). Végül: 1Jn 2,22 kk. hazugnak és Antikrisztusnak mondja azt, aki tagadja, hogy Jézus a Krisztus, azaz a Fölkent, az Isten küldötte (vö. Jn 16,30; 17,7.21.26). Ez egyszersmind az Atya tagadását is jelenti, mert aki a Fiút tagadja, az az Atyát sem ismeri el; aki megvallja a Fiút, az az Atyát is elismeri (vö. 5,23; 8,19; 14,7.9; 15,23; 1Jn 4,15), mert az Atya és a Fiú egy (Jn 10,30), az Atya a Fiúban és a Fiú az Atyában van (10,38; 14,10 kk. 20). Így nem lehetséges a Fiút elismerni és ugyanakkor az Atyát tagadni.

istentelenség: Az ÓSz-ben az → istenismerettel (Jób 8,13; Péld 11,9–11), az → istenfélelemmel (Zsolt 36,2–5) v. a → bölcsességgel áll szemben. A bölcsességi kv.-ekben az erőszakos, a rossz úton járó, a gonosz, a gúnyolódó, a balga (Péld 3,31–35) ugyanazt az emberfajtát jellemzi más-más szempontból; azt, aki nincs tekintettel Istenre, semmibe veszi az erkölcsi értékeket (B. Gemser). Az istentelen megfélemedezik Istenről (Jób 8,13), semmibe veszi (Zsolt 10,3) és ingerli Istent (Iz 5,19); úgy viselkedik, mintha nem volna Isten (Zsolt 10,4; 14,1; 53,2), mintha Isten nem tenne semmit (Szo 1,12; vö. Jób 22,17) és nem is látna (Zsolt 94,7; vö. Jób 22,13 kk.); értelmetlennek tartja Istent szolgálni (Mal 3,13 kk.). Bűnt bűnre halmoz: igazságtalan, csal, hazudik, elnyomja a gyengét, gőgös, iszákos és kicsapongó; ezeket a bűnöket főleg a bölcsességi irodalom rója föl neki (pl. Jób 24,2–4; Zsolt 10,2–11; 36,2–5; 73,6–9; 94,3–7; Bölcs 2,1–21; Sir 41,5–10). A próf.-k kiegészítik a képet: még a Jahvéhoz való hűtlenséget, a bálványozást is szemükre vetik (pl. Iz 2,8.20 kk.; Jer 2,21 kk.; 7,17 kk.; Oz 4,13 kk.; 11,2), valamint Jahve félreismerését. Az istentelenek ui. természeti erőként tisztelik (2,8; 8,6; 13,2) anélkül, hogy erkölcsi követelményeit szem előtt tartanák (Iz 1,11–17; Oz 6,6; Ám 4,4 kk.; 5,4 kk.; Mik 6,6–8 stb.). – Az ~ nem marad büntetlen; magában hordozza büntetését: „De jaj a gonosznak! Rosszul fog járni, mert tettei szerint fizetnek meg neki” (Iz 3,11); „csak egyék tetteik gyümölcsét, lakjanak jól azzal, amit kiterveltek” (Péld 1,31; vö. 1,32; 5,22 kk.; 11,27; 14,32; Zsolt 7,16 kk.; 37,12 kk.); „Szelet vetnek és vihart aratnak” (Oz 8,7). Az istentelennek számolnia kell Isten büntetésével; a próf.-k folytonosan figyelmeztetik az istentelen népet (pl. Iz 1,21–28; 3,1–9; Jer 4,11–31; Oz 2,2–13; 4,1 kk.; Ám 2,4–16; 5,1–3; Mik 3,9–12) és az istentelen embereket (Jer 31,29 kk.; Ez 18,1–13), hogy utoléri őket Isten büntetése. Ugyanígy tesznek a bölcsek is (Jób 8,3 kk.; 22,12–20; Zsolt 1,4–6; Péld 3,33 kk.; vö. 11,20; 15,3.9; 22,12; Sir 1,30; 5,3–8; Bölcs 14,9 stb.). Szembeötlő, hogy ezt a büntetést az ÓSz-nek csaknem minden kv.-e ezen a világon várja; csak néhány későbbi keletű hely utal a túlvilági büntetésre (2Mak 6,26; 7,36; Zsolt 49,15; Bölcs 3,1–9; 5,15 kk.; 6,18 kk.; Dán 12,2 kk.). – Az ÚSz-ben visszacseng az ósz-i fölfogás (Júd 4. Júd 15 kk.; vö. Hénoch 1,9; Róm 11,26; vö. Iz 59,20; 2Tim 2,16 kk.; Tit 2,12; Róm 4,5; 5,6; 2Pét 2,5), úgyannyira, hogy minden bűnös „istentelen”-nek számít (Júd 15). Az istentelenek nem kerülnek el Isten büntetését (Róm 1,18; 1Pét 4,18; Júd 13). Róm 1,18 kk.: az ~ azoknak a vaksága, akik semmibe veszik az egy Istent, jóllehet a tettei révén egyértelműen kinyilatkoztatta magát (vö. Bölcs 13,5; 14,9). → istentagadás.

Isten terve, Isten végzése: I. Az ÓSz-ben. Isten örök elgondolása, mellyel a világot kormányozza (Iz 14,26; 25,1; Jer 49,20). Az ember nem érti (Jób 38,2; 42,3; Mik 4,12), csak Istentől kapott bölcsességgel fogható föl (Bölcs 9,17). Az emberi tervekkel szemben ~ örökkévaló (Zsolt 33,11; Péld 19,21; Iz 46,10). Ennek megfelelően vezeti Isten az embert (Zsolt 73,24); a hitetlenek megvetik (Iz 5,19). – II. Az ÚSz-ben főként Lukács kv.-eiben fordul elő. Dávid ~ szerint szolgálta nemzetségét (ApCsel 13,36); János keresztségének elutasításával a farizeusok és írástudók elvetették ~t (Lk 7,30). Jézust ~ szerint szolgáltatták ki (ApCsel 2,23), ellenségei ezt az

isteni tervet hajtották végre (4,28). Pál ajkán az ~ egész igehirdetésének foglalatja (20,27). ~ Krisztusban való-sítja meg az üdvösséget (Ef 1,11). A Zsid 6,17 szerint ~ megváltoztathatatlan.

istentisztelet: A megfelelő 2 héb. tő (bd és srt) Istenre utal tárgyként és célként. Először is a. m. 'Istennek szolgálni' a szó legtagabb értelmében. Az ÓSz-ben nagyon gyakran találkozunk vele: „a nép az Úrnak szolgált” (Bír 2,7); „ne szolgáljatok másnak, csak neki” (= az Úrnak; 1Sám 7,3); „Szolgáljatok az Úrnak félelemmel” (Zsolt 2,11); „örömmel szolgáljatok neki” (= az Úrnak; 100,2); az igaz Istent szolgálja, az ő szolgája, a gonosz nem szolgál neki (Mal 3,18; vö. Jób 21,15; 1Krón 28,9 stb.); „Meg van írva: Uradat, Istenedet imádd és csak neki szolgálj” (Mt 4,10; Lk 4,8; vö. MTörv 6,13). Innen érthető, hogy a próf.-k már a fogság előtt is küzdöttek a külsőségessé vált, pusztán rituális, de → istenfélelemmel nem párosult ~ ellen. Így minden igazán vallásos embert megillette az → Isten szolgája elnevezés (Lev 25,55; Iz 54,17; 65,9; Zsolt 31,17; 69,18.37 stb.), de leginkább mégis Isten választottaira vonatkozott, elsősorban Mózesre (Józs 1,2.7.13 stb.), Dávidra (Zsolt 89,4.21 stb.), a próf.-kra (2Kir 9,7; Jer 7,25 stb.), főképpen pedig Deutero-Izajásra. Az ÚSz-ben a gör. latreuein egyszerűen a. m. '(Istent) szolgálni' (Lk 1,74; 2,37; ApCsel 24,14; 26,7; 27,23; Fil 3,3). „Nem szolgálhattok az Istennek is, a Mammonnak is” (Mt 6,24; Lk 16,13: itt a profán duleuein ige áll). A kultikus terminusok szellemi tartalommal telítődhetnek: Pál ap. szt. szolgálatnak (leiturgia) tekinti a hívők hitének szolgálatát, az igehirdetést (Fil 2,17; vö. Róm 1,9; 15,16), és a 12,1 figyelmezteti a hívőket: „Adjátok testeteket élő, szent, Istennek tetsző áldozatul, ez legyen szellemetek hódolata.” 1Pét 2,5 szerint is: a hívőknek „szent papsággá” kell lenniük, hogy lelki áldozatokat mutassanak be. Ugyanígy gyakorlati istenszolgálatot kíván Jak 1,26 kk. is. Az ~ ellentéte a → bálványimádás (1Kor 5,10 kk.; 6,9; Jel 22,15). – Szorosabb értelemben véve az Isten szolgálata a nép nevében és rendszerint a nép jelenlétében erre hivatalból hivatott személyek közreműködésével végbemenő ~et jelent. Az ÓSz-ben rendszerint az → áldozat a középpont, s ekkor az Isten szolgálata, ill. az ~ azonos a → kultusszal, az ~ (későbbi) áldozat nélküli formáitól eltérően. A papok hivatásuk szerint Jahve (az Úr) szolgálja (Jo 1,13; 2,17; Zsolt 134,1; 135,1). Az ~i cselekmények központjául és Isten jelenlétének jelképéül a → láda szolgált, amely Kánaán elfoglalása után hosszú ideig Silóban volt. A törzsi szövetség teokratikus berendezkedésének megfelelően a népi összejövetelek is egyfajta ~nek (= Isten színe előtti szövetségi ünnepnek) számítottak, akár Szichemben tartották (Józs 24), akár Gilgalban (1Sám 11,14). Azután, hogy Dávid Jeruzsálemet fővárossá tette és előkészítette a templomépítést, Sion lett az ~ek szt. helye, amelyekre főleg az ünnepek alkalmával nagy tömegek gyűltek egybe. Mindamelllett a kései krónikás leírást nem szabad a korai királyság idejében szokásban volt ~ek hiteles bemutatásának tekinteni. Az azonban nagyon vsz., hogy kezdetől fogva hozzátartozott az áldozattal egybekötött ~hez a kérő- és a hálaadó ima, valamint a dicsőítés. Ehhez járult föltehetően nagyon hamar az üdvösségtört. nagy eseményeinek, Jahve tetteinek elbeszélése és megjelenítése; ez tudatos és éles szembefordulást jelentett a kánaániak természeti ünnepeivel, és határozottan kérügmatis és hitvalló jelleget adott az ~nek. Gyakorlati szempontból fontos föladata volt még az ~nek a szövetségi kötelezettségek számontartása, ill. emlékezetbe idézése áldás és átok kilátásba helyezésével. A rituális tisztátalanságon kívül különféle erkölcsi-társadalmi vétiségek is kizártak az ~ből („bevonulási szertartás”: Zsolt 15 és 24). Ha az ~ külső cselekményeit és formáit szorosabb értelemben véve liturgiának nevezzük, akkor bizonyos ünnepek alkalmával, amelyek mindig az öröm napjai voltak, a kultikus körtáncok is hozzátartoztak a liturgiához (Bír 21,21; 2Sám 6,14; Zsolt 150,4). A nép nagyobb tömegeinek részvétele nélkül lezajló, áldozattal egybekötött, mindennapi ~re a 2Kir 3,20 és 16,15 alapján következtethetünk. – Föltehető, hogy a Templomnál tartott hivatalos ~en kívül a népnek vidéken is voltak különféle magánjellegű ~ei. A Kir és a próf.-k kv.-ei az ilyen → magaslati kultuszt eltévelyedésnek és bálványimádnak bélyegezték. De mivel eleinte a nemzeti Istennek, Jahvének tiszteletére szolgált, ezért papok és leviták is közreműködtek benne (2Kir 23,8 kk.). Mivel a szinkretista rítusnak és a kisiklásnak a veszélye igen nagy volt, Hiszkija és Jozija királyok mindent megtettek azért, hogy a kultuszt Jeruzsálemben központosítsák. – A babilóniai fogság teljesen új helyzetet teremtett. Idegen földön áldozatot nem lehetett bemutatni, és a Sionról szóló örömeinek is elnémultak (Zsolt 137), ugyanakkor a nép sokkal inkább rászorult az összetartásra, a tanításra és a vigaszra, mint valaha.

Ezért a fogság idején a próf.-k és papok rendszeres összejöveteleket szerveztek, kérő és bűnbánati ~ekkel egybekötve (Ezd 8,21.23), mégpedig szombatonként és nemzeti emléknapokon. Így kialakultak az áldozat nélküli ~ek. Az áldozatok a 2. Templom fölépülése után újra szokásba jöttek hagyományos formájukban (vö. Ez 20,40 kk.; Ezd 3,3; 7,17–8,35; 9,5 stb.); ugyanakkor a Törv. fölolvastása és magyarázata is egyre nagyobb jelentőségűvé vált (Neh 8,3 kk.; 9,3), és a próf.-k kv.-eit is fölolvasták. A nép hivatalos részvétele is egyre fokozódott. A Krón részletesen leírja a zsoltározásokat és a hangszeres kíséretet. A közösség amennel, allelujával v. rövid responsoriumokkal válaszolt, pl. „Szeretete örökké megmarad” v. „irgalma örökké tart” (1Krón 16,34.41; Zsolt 118; 136). Az ima-~ dicsőítést v. áldást és bűnvallomást foglalt magában (vö. Ezd 9,6–15; Neh 1,4–11; 9,5–37; Dán 9,4–19; Bár 1,15–3,8), és az áldozat mellett egyre népszerűbbé vált. Naponta 3-szor fordultak Istenhez (Zsolt 55,18; Dán 6,11). Mint Dán 6,11 mutatja, a vallásos zsidók otthon is ragaszkodtak az → ima időpontjaihoz (reggel, délben, este). Végül közösen is tartottak a zsinagógákban ~et Törv.-magyarázattal egybekötve. Hogy a → zsinagóga intézménye mikor alakult ki, azt pontosan nem tudjuk, de föltehetően a fogság után. A fejlődés folyamán az áldozat fogalma egyre inkább spiritualizálódott; az előírások mindaddig szokásban maradtak ugyan (Sir 35,7), míg a Templom fennállt, de a bölcsességi irodalom és a törv.-tudók működésének virágkorában a jó tettek, a Törv.-hez való hűség és a felebarát szeretete fontosabb lett az áldozatbemutatásnál (Zsolt 51,18 kk.; Péld 21,3; Tób 4,11; Sir 3,3.14.30; 35,1–4). – A próf.-k tanítása még sokáig hatott, így érthető, hogy Jézus korában a Templomot is elsősorban az imádság házának tekintették (Mk 11,17; Iz 56,7 nyomán; Lk 2,37; 18,10). A zsinagógai ~, amely a kereszténység utáni zsidóság körében tovább fejlődött, a régi szokásnak megfelelően főleg imádságból, zsoltározásból, az Írás fölolvastásából és magyarázatából, valamint prédikációból állott (vö. Lk 4,15–31.44; ApCsel 13,5.14 kk.; 17,1 kk. 10.17; 18,4.19). Az első zsidókeresztények Jézus és az ap.-ok példája (2,46; 3,1; 5,20 kk. 25.42) szerint még részt vettek a zsinagógai ~eken, de az üldöztetés és a hitből fakadó új kultusz saját ~i formát kívánt (2,42; 13,2), amelynek középpontjában a → kenyértörés megünneplése állt (1Kor 10,16; 11,20–26). A kenyértörést eleinte magánháznál tartották, és a zsidó hagyomány szerint himnuszok éneklése, imádság, tanítás és szentírás-magyarázat tartozott hozzá. Ugyanakkor szakítottak a szombat megtartásával és az → Úr napjára tették át az ünnepet, az ~et, a kenyértörést (ApCsel 20,7; 1Kor 16,2).

Isten végtelensége: → Isten jelenléte.

Isten végzése: → Isten terve.

István (gör. a Filoztephanosz 'koszorút kedvelő' név rövidítése): diákonus, az első vértanú. A 7 diákonus egyike, akiket Jeruzsálemben az ap.-ok választottak ki a szegények gondozására (ApCsel 6,5); vsz. hellén származású volt. Míg azonban a többieknek csak a neve maradt fenn, ~ről azt is megőrizte a hagyomány, hogy „hittel és Szentlélekkel eltelt férfi” volt (6,5). A keresztény közösségben fontos szerepet töltött be, ezzel magára vonta a zsidók gyűlöletét (6,8–12); a → főtanács elé hurcolták és Jézushoz hasonlóan, hamis tanúk vallomása alapján halálra ítélték (7). Megkövezésekor Saul lábához rakták le a tanúk ruháikat, és „azon a napon nagy üldözés tört ki a jeruzsálemi egyház ellen” (7,58; 8,1). A megkövezés helye az 5. sz.-ig nyomon követhető hagyomány szerint a mai Damaszkuszi kaputól É-ra eshetett; itt Eudoxia császárnő bazilikát épített (430–440 k.); ma az → École Biblique áll a helyén.

Itala: → Vetus Latina.

italáldozat, libatio: olaj (Ter 28,18; 35,14; Mik 6,7) vagy bor (Kiv 29,28–42; Szám 15,5; 28,7 kk.; MTörv 32,38; Oz 9,4) felajánlása, amelyet a mózesi kultuszban csak az → ételáldozat bemutatásával együtt lehetett végezni. A szt. → sátor időszakában az ~ egy részét tűzbe öntötték, maradékával pedig körülhintették az oltárt; később az egészét az oltár lábához öntötték (Sir 50,15). Tell-Bét-Mirsimben felszínre került egy ~nál használt

mészki tálka a késő bronzkorból. A heródesi templomban az oltárra öntötték a bort, s onnan az áldozati állat vérével együtt csatornán folyt le a Kidron-völgybe.

88. Oroszlánfejjel díszített italáldozati edény Tell-Bét-Mirsimből. Kr. e. 13. sz.

Itália: az ÚSz-ben a mai ~i-félsziget (ApCsel 18,2; 27,1.6; Zsid 13,24). A Cezáreában állomásozó ~i zászlóalj (→ kohorsz), a Cohors Italica vsz. ~i származásáról kapta nevét (ApCsel 10,1).

Itamár: annak a papi nemzetségnek ősatya, amelyhez → Achimelek és → Ebjatár is tartozott Nobbyan (1Kir 2,27–35). A papi genealógiában Áron 4. fia (Kiv 6,23), pap (28,1), Gerson és Merári levita nemzetségének az ő felügyelete alatt kellett szolgálatukat ellátniuk (Szám 4,28.33). 1Krón 24,4–18: Dávid idejében ~ nemzetségét 8 papi osztályra osztották.

ítélet: A Biblia abban, hogy Istent bíróként állítja elénk, aki tettei alapján ítélik az emberek fölött, meg egyezik a régi K vallásaival. Mezopotámiában → Samas volt az ég és a föld bírója, aki törv.-eket szabott a királyoknak és ügyelt betartásukra. Az egyiptomiak is meg voltak róla győződve, hogy az istenek védik a rendet és a jogot. Jellemző, hogy hittek a személyes v. a halál utáni ~ben. A régi birodalomban a napisten, Ré tartotta ezt az ~et, de csak a fáraó fölött ítélt; azt vizsgálta, hogy miként kormányozta a birodalmat, s hogy igazságos volt-e. A középső birodalom idejétől a halál utáni boldog élet nem csak a fáraó kiváltsága; a birodalom nagyjai, sőt az egyszerű nép is elérhette, ha a személyes ~kor méltónak bizonyult rá. Ez az egyetemesség azonban módosította az ~ menetét már nem Ré, hanem a halottak istene, Ozirisz előtt folyt le az ~, és az általános emberi igazságosságból adódó köteleességek teljesítése szolgált alapjául. A gör. gondolkodók azt tanították, hogy Zeusz mindig győzelemre segíti az igazságot, de az ő ~e nem terjed túl a földi lét határain. A halottak lelke fölötti személyes ~et csak Pindaros, Aizkulosz és Platón tanította és védelmezte. – I. Személyes v. külön ~. Az ÓSz-nek egyik alapgondolata az, hogy Jahve szemmel tartja az embereket és ítélik erkölcsi magatartásuk fölött. Jer 31,29; 32,19; Ez 18 hangsúlyozza az Isten előtti személyes felelősséget. Péld 5,21; 15,3; Jób 11,11; 34,21; Zsolt 11,4; 33,13 kk.; 94,7–11 stb.: Jahve nevelő, aki szemmel tartja az ember útjait, mérlegre teszi, megvizsgálja az ember szívét és lelkét (Péld 16,2; 21,2; 24,12; vö. 1Sám 2,3; Jób 31,6), és megfizet kinek-kinek a tettei szerint (Péld 12,14; 24,12; Sir 16,12 kk.; Zsolt 62,12). Abban a meggyőződésben, hogy őrködik a jog, az igazság fölött, az elnyomottak és az igazságtalanul üldözöttek imádkoznak Istenhez és kérik: ítéljen és büntesse meg üldözőiket (7,9; 26,1; 35,24; 43,1). Isten ~e, amely egyértelmű a bűnösök elítélésével, megbüntetésével (vö. 1Sám 3,13; Ez 7,3; 8,18 stb.; Dán 9,12; Jób 21,22) és a jámborok igazolásával (vö. Bír 11,27; 1Sám 24,13.16; 2Sám 18,19; Iz 1,17 kk.; 33,22; Zsolt 7,12 kk. stb.) helyesbíti az emberi igazságszolgáltatást, és mindkét félnek megadja, amit érdemel (Préd 3,16 kk.; Zsolt 75), mert részrehajlás nélkül (MTörv 10,17 kk.; vö. Iz 11,3) és igazságosan ítélik (Zsolt 9,9; 67,5; 96,13; 98,9); Jahvét nem lehet megkerülni, Ő a szívek és vesék vizsgálója (Jer 11,20). – A → büntetésre és a halál utáni → életre vonatkozó régi fölfogás szerint az ~nek még itt a földön utol kell érnie az embert. Sehol nincs egyértelműen szó az embernek halála után bekövetkező személyes megítéléséről, a külön ~ről. A Sir 7,17 gör. szövege említi ugyan a bűnöst utolérő büntetést (vö. Iz 66,24; Mk 9,48; → Gehenna), a héb. eredeti azonban inkább a teljes megsemmisülésre céloz, amelynek minden ember áldozatául esik. Sir 11,26 és 18,24 ebben az összefüggésben ezen a világon bekövetkező büntetésre utal, ha ez a halál napja is, amelyen a korábbi boldogságnak v. boldogtalanságnak vége szakad. 2Mak 12,32–45 semmit nem tartalmaz arról, hogy milyen állapotba kerülnek a túlvilágon az elesettek, s arról sem, hogy túlvilági sorsuk halál utáni külön ~nek a következménye-e (→ tisztító tűz); az isteni ~ még életükben érte őket utol, ezért estek el (vö. 12,41). Makkabeus Júdás az áldozatot engesztelésül mutatta be a bűneikért, hogy így eljussanak a feltámadás dicsőségére, amelyet a jó ügy szolgálatába állított buzgóságukkal érdemeltek ki. A föld nagyjaira váró ~, amelyre a Bölcs 6,5 kk. utal, szintén a

földön következik be (vö. Iz 14,3–21; Ez 31,1–18; Dán 4): Isten megbünteti a gőgös uralkodókat. Először a rabbinista irodalom említi (Kr. u. 2. sz.) a személyes v. külön ~et, de még a testre és lélekre vonatkozóan. – Az ÚSz-ben Mt 16,27 és Róm 2,6 az ósz-i fölfogást tükrözi, ti. hogy Isten mindenkinek megfizet a tettei szerint. Kifejezetten arról, hogy közvetlenül a halál után az ember ~ alá esik, sehol nincs szó. Az éberségre való figyelmeztetés (Mk 13,37), az éjszaka érkező tolvajról (Mt 24,43 kk.), az okos és balga hajadonokról (25,1 kk.) és a talentumokról v. minákról (25,14 kk.; Lk 19,12 kk.) szóló példabeszéd egyedi jellege folytán értelmezhető ugyan halál utáni külön ~re való utalásként, de a szövegkörnyezet inkább általános ~ként való értelmezést sugall Krisztus újrakezdésekor (→ parázia). – A Zsid 9,27 (halál és ~) a következő verssel való párhuzama (halál és Krisztus újrakezdése) folytán fölfogható utolsó ~re való utalásként is, de mégis inkább a külön ~et kell belőle kiolvasnunk, mégpedig abban az értelemben, ahogy az ~et legkésőbbi formájában a Bibliának a jutalmazásra és büntetésre vonatkozó tanítása a → halálhoz kapcsolta. De míg eredetileg úgy gondolták, hogy a halál után ugyanaz a sors vár a jókra is, a rosszakra is, az ÚSz idején a testi halálban már nem a véget látták, hanem átmenetnek tekintették egy más, jóllehet csak ideiglenes állapotba, ahol szigorúan elkülönülnek az igazak és a bűnösök (vö. Lk 16,19–31; 23,41 stb.). – II. Egyetemes v. utolsó ~. Az ÓSz szerint nemcsak az egyes embernek, hanem az egész emberiségnek is Isten ~étől függ a sorsa. A bűnös ősembert Isten a vízözönnel pusztította el (Ter 6,5 kk.); a bábeli torony építőinek gőgjét azzal törte meg, hogy összezavarta nyelvüket és szétszórta őket (11); Szodomát és Gomorrát erkölcstelensége büntetéséül tűznek adta martalékul (18,16–19,28). Ám 1,3–2,3 pusztulással fenyegeti az Izr.-lel szomszédos országokat, mert az igazságosság és az emberszeretetet törv.-eit semmibe vették. Iz 10,5–19: Jahve már fölemelte kezét, hogy az asszírok gőgjét megtörje (vö. 14,24–27; 30,27–33). 23,1–18: Isten véget vet Tírusz és Szidon szembeszegülésének (vö. Ez 28,1–10). 29,1–16: Jahve Egyiptom elbizakodottsága ellen fordul. Ebben a népek elleni küzdelemben (vaticinia contra gentes; Iz 13–27; Jer 46–51; Ez 25–32) azért sújt le Isten újra meg újra ezekre a népekre, mert gyűlölik választott népét (vö. pl. 25; Jer 46,28; 49,2; 50,33 kk.; 51; Hab 3,12). Ugyanakkor a népek Izr. ellen fordulása is Isten büntetése választott népe hűtlenségéért (vö. Iz 10,5 kk.; MTörv 32,21 stb.), mert a → kiválasztással Izr. nem lett megtámadhatatlan. A választott nép kötelelességeit összefoglaló mózesi törv. szükség-szerűen büntetést is kilátásba helyezett, s ez egyszersmind az ~et is magában foglalja (27–30). Így Jahve ismételten ítélőszéke elé idézi népét (Oz 2,4; 12,3 kk.; Jer 2,9,35; Ez 20,36; Mal 3,5), és elítéli (Ez 5,10,15; 11,9; 16,41; 25,11 stb.). A próf.-k újra meg újra pusztulással, elhurcolással fenyegetik a hűtlen népet; ebben ölt az Isten ~e konkrét formát a tört.-ben (→ maradék). – Izr. nagyon korán fölfigyelt arra, hogy Isten beleavatkozik a tört.-be; ezt nevezték az → Úr napjának. Kezdetben abban a meggyőződésben éltek, hogy ez a nap Izr. számára a győzelem napja lesz, de a próf.-k Ámosz óta (kk.) elsősorban az ~ napját látták benne, az emberi gőg és szembeszegülés megtörésével, Isten dicsőségének helyreállítására (Iz 2,10–17). Az Isten ~e kozmikus félelemmel kapcsolódik össze (13,9 kk.; Szof 1,15; Jo 4,15 kk.). Minden nép ~ alá esik (Iz 13,5,11; 24,1–6,18–23; 34,1–4; Jer 25,30–33; Szof 1,17; Jo 4,1–16; Abd 15; Zak 14,12–21), mert Jahve az egész föld bírója (Ter 18,25; Zsolt 94,2; vö. 67,5; 96,13; 98,9). Ha a régebbi próf.-i irodalomban olykor még kétségbe vonják is a meghirdetett ~ általános (universalizmus!) és végérvényes voltát, az apokaliptikus irodalomban egyértelműen megfogalmazódik, hogy a jelenlegi világ az egész mindenségre kiterjedő ~tel véget ér, és kezdetét veszi az új → eón, a szentségnek és az igazságosságnak az ideje. A végső idők titkait kutató Dán (8,17; 9,26; 11,27,35,40; 12,4,9,13) leírja a törv.-széket (7,13 kk. 26 kk.; vö. 2,34,44), amely az Isten-ellenes hatalmakra kimondja az ~et (vö. 7,11); ezzel a Fölséges Isten uralma végérvényessé válik. Ebbe az összefüggésbe illeszkedik bele a feltámadás is (12,1 kk.). Az eljövendő utolsó és általános ~ben való hit az apokrif iratokban is megtalálható (Hénoch [etióp] 10,6; 16,1; 19,1; 90,20 kk.; 91,15; 4Ezd 6,18 kk.; 7,31 kk.; 12,3 kk. stb.). Mivel az ~ következményeként felfogott üdvösséget és kárhozatot megfelelő és végérvényesen „megfizetés”-nek tekintették, érthető, hogy az ~et nem korlátozták az adott időben élő emberekre, hanem a halottakra is kiterjesztették, legalábbis akkor, ha életükben nem kapták meg tetteik jutalmát. Így némely kv.-ben az ~et, amelyen végérvényesen eldől az igazak és a bűnösök sorsa, megelőzi a feltámadás (7,31 kk.; Bár [szír] 50 és

vsz. Dán 12,2 is). Azt, hogy Isten a halottak fölött is ítélkezik az utolsó ~kor, már a Bölcs 3,7.13; 4,20–5,23 is megfogalmazza, bár a feltámadást kifejezetten nem érinti (→ halhatatlanság). – Az ÚSz-ben szilárd a meggyőződés, hogy Isten ítélkezni fog az emberiség fölött. A szinoptikusoknál Keresztelő János a közelgő ~re való tekintettel hirdeti a bűnbánatot (Mt 3,7 kk.; Lk 3,7 kk.). Ez az ~ Isten → haragjának lesz a megnyilvánulása. Az ~et csak bűnbánattal lehet elkerülni: a bűnbánatra kész ember számára örök üdvösség forrása lesz az ~. 3,10 kk. azok mellett, akik bűnbánatot tartanak, azokat is említi, akik jót tesznek; ez a bűnbánat őszintesége jelének tekinthető és a megtérés konkrét formájaként értelmezhető. Ugyanakkor a Mt 3,2 és 3,7 párhuzamából arra lehet következtetni, hogy az → Isten országának kezdete az ~tel függ össze (vö. 25,34). Jézus átvette Keresztelő János szavait (4,17; Mk 1,15), de jobban kiemelte a megtérés erkölcsi következményeit és a velük kapcsolatos áldozatot: az életre vezető út keskeny (Mt 7,14), harcot és önmegtagadást kíván (5,29 kk.; Lk 13,24), továbbá megbocsátani tudást, felebaráti szeretetet (Mt 5,22; 18,34; Lk 16,19–31 stb.) és igazságot (Mt 5,20). Csak így kerülheti el az ember a megsemmisülést (11,20 kk.; 12,41; 21,31 kk.; Lk 19,13 kk.; 11,32; 13,3.5 stb.), és így lehet már most részese Isten országának (vö. Mt 13,38). Dicsőségesen csak az idők végén, az ~kor érkezik el Isten országa, amikor is elkülönülnek az igazak a bűnösöktől (13,30; 25,31–46), és mindenki megkapja tettei jutalmát (16,27); ezeken a helyeken Jézus Krisztus a bíró; más helyeken az Atya, aki a rejtekben is lát, s a jókat megjutalmazza, a bűnösöket pedig megbünteti (6,4.6.18; 10,28; 18,35; Lk 12,5; 18,7 kk.), Krisztus viszont tanúságot tesz övéi mellett (Mt 10,32 kk.). Az ~ nemcsak azokat éri utol, akik a földön élnek (24,30; 25,31; Mk 3,28; 16,15 kk.; Lk 21,35), hanem a korábban élőket, az előző nemzedékeket is (Mt 10,15; 11,24; 12,41 kk.), így – mint az apokaliptikus hagyományban – a feltámadás megelőzi az utolsó ~et. – Az ApCsel-ben és Pál ap. korai leveleiben hasonló fölfogással találkozunk. Péter ap. Jo 3,1 kk. alapján a pünkösdi csodát az ~ nagy napja előzményének tekinti (ApCsel 2,16–21; vö. 17,30; 24,25); a Róm 1,18; 2,1–11 (vö. 1Tesz 1,10; 5,2 kk. 9) viszont a harag napjának mondja az ~ napját. A bűnbánat és a Jézus nevébe vetett remény megmenthet az elveszéstől (ApCsel 2,38–41; 3,19–21); Jézus megmenti övéit Isten haragjától (1Tesz 1,10; vö. 4,16 kk.). Az utolsó ~kor Jézus lesz az Istentől kijelölt bíró (ApCsel 10,42 kk.; Róm 2,16), akinek ítélőszéke előtt mindenkinek meg kell jelenni (2Kor 5,10). Ezért az ~ napja az Úr napja (1Kor 1,8; 5,5; 2Kor 1,14; 1Tesz 5,2; 2Tesz 2,2). Jézus lobogó tűzzel és szája leheletével megsemmisíti a bűnösöket (1,7 kk.; 2,8; vö. 1Kor 15,24 kk.). Az utolsó ~ tehát Isten végleges győzelme lesz a rossz fölött. A fogságban írt levelekben ez a végső győzelem már mint jelenvaló esemény szerepel Krisztus halála és feltámadása révén (Kol 2,14 kk.; Ef 1,20 kk.; 4,8). – Jn-nak egyik jellegzetessége az eszkatológia elővételezése. A hagyományos fölfogás mellett, hogy ti. az Emberfia az utolsó napon, a feltámadás után ~et tart az emberek fölött (5,22.27 kk.; 12,48; vö. 6,39 kk. 44.54; 11,24), több helyen szerepel az is, hogy az ~ már most végbemegy (5,25; 12,31). Aki nem hisz, az már magára vonta az ~et (3,18.36), aki azonban hisz, az nem esik ~ alá, hanem már átment a halálból az életbe (5,24). Ez összefügg a megtestesüléssel: Jézus nem azért jött a világba, hogy elítélje (3,17; 12,47; vö. 8,15), hanem hogy megváltsa, hogy életet adjon a halottaknak (3,17; 10,10), azoknak pedig, akik sötétségben élnek, világosságot hoz (12,46). Aki tehát habozik hinni benne, maga ítéli el magát, mert elzárja maga előtt a világosságra és az életre vezető utat. – Az emberi ítélkezést illetően: → jog, → igazságszolgáltatás.

Ittai: 1. Gátból való filiszteus, Dávid idegen zsoldosokból álló csapatának vezére. Hűséges volt fia elől menekülő urához (2Sám 15,19–22), és harcolt Absalom ellen (18.2.5.12). – 2. 23,29. Dávid egyik bajnoka, aki Benjamin földjéről, Gibeából való volt (→ harminc bajnok).

Iturea: vidék és ország (Lk 3,1) a Jordán forrásaitól É-ra, Szíria-Fönícia és Szíria között, fővárosa Khalkisz. Az itureaiak (az ÓSz-ben Jetur) lakták, akik eredetileg az arabok egyik törzséhez tartoztak, de amikor É felé előnyomultak, erős arám hatás alá kerültek. ~ tört.-e a távoli múltban csaknem teljesen ismeretlen. Kr. e. 105: egy részét elfoglalta Júdea királya, I. Arisztobulosz. Kr. e. 85–40: Ptolemaiosznak, Mennaiosz fiának uralma alá tartozott, és részben róm. felügyelet alatt állott. Ptolemaioszt Lizániás követte, de Antonius kivégeztette (Kr. e. 34); halála után ~ több részre oszlott: 1. Zenodorus ~ja, Ulathát és Paneászt foglalta magában, és

Zenodorus halála (Kr. e. 20) után Nagy Heródes kezére került. – 2. → Abilina. – 3. Szoemusz vidéke; Kr. u. 49: róm. uralom alá került. – 4. Khalkisz környéke. Kr. u. 41: Claudius császár az idősebb Heródes egyik unokaöccsének ajándékozta. 48–53: II. Agrippa uralma alá tartozott. Későbbi tört.-éről keveset tudunk. Lehetséges, hogy ~nak ez a része beleolvadt Szíria róm. tartományba (92).

Izáj (héb. 'Jahve embere'): Betlehembe való efratita, Dávid apja (1Sám 16,18–22). ~ fiai: Eliáb, Abinadab, Samma v. Sima, Netáneel, Raddaj, Ocem és Dávid, lányai: → Ceruja és → Abigail (17,12–14 és 1Krón 2,13–16). Amikor Dávid fölkel Saul ellen, szüleit Moáb királyához vitte, hogy biztonságban legyenek (1Sám 22,3 kk.); ezzel függ össze, hogy ~ Boásznak és a moábita Rutnak az unokája (Rut 4,22). Mint Dávid apja Jézus családfájában is szerepel, a Messiás pedig „Izáj törzsökéből” kélt vessző (Iz 11,1) v. „Izáj gyökeréből támadt sarj” (11,10; vö. Róm 15,12; Mt 1,5; Lk 3,32).

Izajás (héb. Jesaja 'Jahve szabadulás'): több ósz-i személy neve, a legfontosabb a próféta. Apja Ámosz, akit mind a zsidó, mind a keresztény források összetévesztenek Ámosz próf.-val. A babiloni Talmud szerint Ámosz Amacja király fivére lehetett. Magáról ~ próf.-ról keveset tudunk. Uzija király halála évében (Kr. e. 740) próf.-i küldetést kapott (Iz 6,1). Ekkor már nős volt, mert 3 év múlva fiával a karján jelent meg Acház király előtt (7,3). Két fia, akiket név szerint is ismerünk (Seár Jasúb 'egy maradék visszatér' és Mahér-Salal-Has-Baz 'rabolj gyorsan, prédálj hamar'; 7,3; 8,3) a próf.-val együtt jel és tanítás volt Izr. számára (8,18). Több szakember szerint ~ a jeruzsálemi arisztokráciához tartozott (vö. 3,1–24; 7,3; 8,1 kk.; 22,15 kk.; 36–39 és 1,8.11–15; 5,1–6; 6,1–7; 7,3; 8,6.18; 28,16), de érvelésük nem meggyőző. Inkább ~ nyelvéből, kifejezéseiből lehet következtetni: képei városi életre utalnak és érdeklődése középpontjában is város áll. Ahogy leírja a ruházatot (1,18), az ékszereket (3,16–23) és az éneket (5,1), az városi környezetre vall. Ifjúkorában béke és jólét volt: Edomot legyőzték (2Kir 14,7), és Elaton át (vö. 14,22) Jeruzsálembé áramlott K gazdagsága (Iz 2,7.16), de ~ meghívása idején fordulatot jövendölt (6,11). Mint más próf.-k, ~ is látomásban kapta küldetését (6,1–7): önként ajánlotta fel magát Istennek (6,8). Föllépése közvetlenül az Ámosz és Ozeás utáni időre esik. Az Asszíria romlását illető jövendülésben és Isten népe iránti szeretetének szemlélésében teljes összhangban van Ozeással, de találunk érintkezőpontokat Mikeással is, aki a kortársa volt (vö. 2,2 kk.; 7,14; 11,1 és Mik 4,1 kk.; 5,2; 5,1). Mindketten szót emelnek a társadalmi igazságosságért, amelyet a városi élet föllendülésével a gazdagok és hatalmasok közül némelyek háttérbe szorítottak. ~ abban minden más kortársát fölülmúlta, hogy a régit és az újat egyaránt hitelt érdemlően tudta tanítani. Meggyőzően hirdette, hogy Isten ítéletének ideje elérkezik, hogy a népek és Dávid házának egy → maradéka fönmarad, s hogy csak a bizalommal párosult hit révén lehet megmenekülni. ~ Uzija (→ Azarja), Jotam, Acház és Hiszkija korában működött, olyan időben, amikor Jeruzsálemet 2-szer is ostromolták: Recin és Pekach (Kr. e. 735), ill. Szancherib (Kr. e. 701). ~ erkölcsileg mindkét alkalommal erősítette a népet és az uralkodót (Iz 7; 28–31; 36–37). Hogy Kr. e. 701 után mi történt, arról nem lehet egyértelmű képet alkotni. A babilóniai Talmud szerint ~ Manassze idejében (ur. Kr. e. 693–639) mártírhalált halt, s ez a föltevés összekapcsolható a 2Kir 21,16 és Jer 2,30 által említettekkel. Egy másik hagyomány szerint, amelyet a keresztény szerzők (Jusztinosz, Tertullianus), az apokrif iratok és talán a Zsid 11,37 őriztek meg, ~t kettéfűrészték (→ Siloe). A palesztinai Talmud ehhez a legendához hozzátartozja azt a tört.-et, hogy egy fa üregébe menekült. – ~ nevéhez fűződik: 1. → Izajás könyve. – 2. Izajás vértanúsága. Ezt az ósz-i apokrif iratot első ízben Origenész említi; vsz. a Kr. e. 1. sz.-ban írták héb. nyelven, de egészében csak etióp, töredékesen gör., ill. lat. nyelven maradt fenn. Terjedelmét illetően eltérnek a nézetek; a 2,1–3,12 és az 5,1b–14 eredetinek tekinthető. Tartalmilag a 2Kir 21,1–18 részletezése; Manassze üldözi a próf.-t, elfogják és kettéfűrészelik. Az alapgondolat a vértanúság tiszteletére utal, s vsz. a Makkabeusok koráig nyúlik vissza. D. Flusser a Kumránnal való kapcsolatra hívja föl a figyelmet, és arra gondol, hogy a próf. alakja az igazság tanítójának sorsát mutatja. – 3. Izajás mennybemenetele. Keresztény apokrif irat, amelyben helyenként zsidó hatás nyomai fedezhetők fel: ~ fölvetetik a 7. mennybe, és látja Krisztus megtestesülését és mennybemenetelét.

telét. Epiphániosz és Szt. Jeromos ismerték a címét is, a szövegét is. Vsz. a 2. sz.-ban keletkezett, s a doketizmus hatására vall (11,8–10); már Szt. Jeromos is gnosztikus írásnak minősítette. Eredeti terjedelme 6–11 f. Etióp, lat. és 3 szláv fordításban maradt ránk. Főleg az angyalokra és a Szentháromságra vonatkozó tanítás szempontjából jelentős. – 4. Izajás látomása. Részlet Izajás vértanúságából (3,13–5,1) keresztény kiegészítéssel (utalás Izajás mennybemenetelére, Krisztus halálának és feltámadásának elbeszélése, beszámoló az ev. hirdetéséről és az Egyh. romlásáról). Végül (4,1-től) maga ~ leírja a véget: az Antikrisztus Nero alakjában üldözi a keresztényeket, de Krisztus legyőzi. A szöveg etióp és részben gör., ill. lat. nyelven maradt fenn. Keletkezése idejét nem lehet biztosan megállapítani: az 1. sz.-ra v. az Izajás mennybemenetele keletkezésének idejére gondolnak a szakemberek. – 5. A 2Kron 26,22 szerint ~ megírta Uzija tört.-ét, de ebből semmi nem maradt fenn. Hiszkija életrajzából, amelynek ~ próf. látomásának kv.-ében kellett megőrződnie (32,32), talán Iz 36–39 tartalmaz bizonyos részeket (vö. 2Kir 18–20).

Izajás könyve, Iz: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, az 1. a → nagypróféták sorában. A protestáns kánonban Ézsaiás próf. kv.-e. – I. Keletkezése. A fejezetek címei (1,1; 2,1; 13,1), a közbeiktatott 6–8. f. okozta törés, a válogatás nélkül alkalmazott címek és visszatérő rímek arra mutatnak, hogy az 1. rész (1–35) nem alkot egységet, hanem próf.-i jövendölések és tört.-ek gyűjteménye. Némelyek úgy vélik, hogy Ez és Jer (LXX) szerkesztét mutatja: a büntetés megjövendölése a saját népének (1–12), az idegen népeknek (13–23) és az üdvösség, a szabadulás hirdetése (24–35). Vagy különféle gyűjteményekből egybeszerkesztett egésznek tekintik, amelyet – mielőtt összeszerkesztették, ill. egybeszerkesztésük során – új részletekkel toldottak meg (B. Duham, O. Procksch). Mások szerint ~ eredetileg egységes mű volt, amely a későbbi átrendezés során a kihagyások és betoldások révén kapta mai alakját (K. Budde), v. talán 3 nagyobb és néhány kisebb gyűjteményből állították össze, amelyek a változtatások és kiegészítések ellenére is 3 részre tagolódó egységet alkotnak: 1–12; 13–23; 24–35 (S. Mowinckel). A kv. előtört.-ét jelenlegi alakjából nehéz megállapítani. A fölhasznált anyagból sok összetartozó rész elszakadt egymástól, ugyanakkor nagy fejezetek összefüggő egészre engednek következtetni. A jelenlegi elrendezésnek különféle okai lehetnek. Mindezen nehézségek ellenére vannak exegéták, akik a szabályos versszakokra tagolódásra hivatkozva nagymérvű egységességet tételeznek föl (Kissane). – Ugyanígy verstani okokból foglalnak némelyek (C. A. Briggs, A. Condamin, E. J. Kissane) állást a 2. rész (40–66. f.) egységessége mellett is, sőt van, aki a fő f.-ekben művészi fölépítést fedezett föl (K. Budde). Ennek ellenére a legtöbben a 40–55 f.-et mintegy 50 mondásból és énekből álló gyűjteménynek tekintik, amelyeket v. maga a próf., v. a tanítványai rendeztek el időrendben és tartalmi szempontból (P. Volz, K. Elliger), ill. címszavak szerint (S. Mowinckel). Mások 2 részt különböztetnek meg (40–48 és 49–55), amelyek más-más szerzőtől valók, és nem is egy időben keletkeztek. Ezt a föltevést a szókészletre, a stílusra és a gondolatokra hivatkozva többen elutasítják, mégpedig jogosan, és az énekek egymásnak kölcsönösen megfelelő kettős tagolódását tételezik föl (Ciruszra, Sionra, a szolgára, Izr.-re stb.). Az Ebed Jahve-énekek szerzőségét illetően → Isten szolgája. Mivel az 55,8–13 visszautal a 40,3–5-re, az 55. f.-et záró f.-nek tekintik. Az 56–66. f.-ekben nincs meg az az egység, amelyet a 40–55. f.-ek mutatnak, ezért az összetartozó egészre vonatkozó föltevést el kell vetni. A 2 rész tartalmilag is, stílusában is nagymértékben eltér egymástól; a 60–62. f. egységet alkot, rokon az 57,14–19 és 66,6–16-tal, és emlékeztet a 40–55. f.-re. Ezért sok exegéta ugyanazon szerzőnek v. közvetlen tanítványainak tulajdonítja ezeket a részeket. Más részletek önállóan látszóttak, mint a magában álló zsoltár (59) v. a bűnbánati ima (63,7–64,12), s hozzácsatolták őket a jövendölésekhez. – Az eredetiség kérdését nézve az 1. rész jövendöléseinek zöme Izajás próf.-ra vezethető vissza, amint az a szír–efraimita és asszír háborús eseményekhez kapcsolódva kikövetkeztethető. Kritikusan nézve néhány részlet (2,2–4; 9,1–6; 11,1–10), ill. f. (13,1–14,23; 24–27; 32; 34) eredetisége vitatható, mert más felfogást tükröz és más korra vall. A népek elleni jövendölések némelyikét szintén nem tartják eredetinek (15; 19; 23) időrendi, irodalmi és teol.-i érvekre hivatkozva (ha a kv. tanítása biztosan fejlődést tételez föl). Természetesen ellenérvek is fölhozhatók (főleg a szókészletet érintők). Némelyik eszkatologikus, ill. apokaliptikai rész annyira eredeti, hogy korábbi időponthoz aligha kapcsolható. De egy gyűjteményben a betoldások, kiegészítések is természetesek. Tehát

az eredetiség szempontjából külön-külön meg kell minden f.-et vizsgálni. – Egészen a 18. sz.-ig a 2. részt is Izajásnak tulajdonították. A zsidók közül Ibn Ezra volt évsz.-okon át az egyetlen, aki Izajás szerzőségét kétségbe vonta, és a 40–66. f.-et egy babiloni fogságban élő próf. művének tartotta. Amikor J. G. Eichhorn újra felülvizsgálta a kérdést (1782), és magáévá tette Ibn Ezra föltevését, a kritikusok is mind csatlakoztak hozzá, s az ismeretlen próf.-t → Deutero-Izajásnak nevezték el. A felsorakoztatott érvek irodalmi, filológiai, tört.-i és filozófiai természetűek. Irodalmi szempontból nézve: az 1. rész f.-ei, a plasztikus képek, a szemléletes leírások igazi próf.-ra vallanak, aki mestere volt a nyelvnek. Ezzel szemben a 2. rész költő-teológus műve, aki lírai hangon és nagy pátozzsal a megváltást hirdeti és hallgatóit dicsőítésre indítja. Hosszú, ünnepélyes mondatokat szerkeszt, sok igenevet használ, de a mellékmondatokkal sem fukarkodik, így nagymértékben eltér Izajás rövid mondatokra tagolódó, erőteljes nyelvétől. Szókészletében is eltér a 2. rész az 1. résztől, s inkább Jóbbal, valamint a Zsolt egy részével, végül bizonyos fokig Jeremiással rokon. Ami a tört.-i háttérrel illeti, a 2. részt nagy tér- és időbeli távolság választja el egymástól: az 1. rész színhelye Júda, a szír–efraimita, ill. az asszír háború idején (a Kr. e. 8. sz. második fele), a 2. részé Babilónia, ahol Cirusz trónra jutása (Kr. e. 539) már a fogság végét jelenti. Filozófiailag a kritikusok valószínűtlennek tartják, hogy egy próf. több évsz.-nyi időt figyelmen kívül hagyva a távolabbi jövőt képzelje maga elé, és egy későbbi nemzedékhez forduljon, s kortársai ennek ellenére értsék a szavát. A hagyományos gondolkodásmóddhoz erősen ragaszkodó (ortodox) kutatók megpróbálták ezeknek az érveknek a súlyát mérsékelni: a filozófiai ellenvetést azzal hárítják el, hogy sz.-okat átfogó jóvendölések nemcsak lehetségesek, hanem valóban elő is fordulnak. A 2. rész egysége mellett azt hozzák föl érvül, hogy a kifejezőeszközökben szembeötlő egyezések is mutatkoznak: pl. Jahvének Izrael Szentje a neve (az 1. részben 14-szer, a 2. részben 12-szer, egyébként az egész Bibliában mindössze 5-ször v. 6-szor), Egyiptom Rahab néven szerepel (Iz 30,7; 51,9). Ezenkívül: valószínűtlen, hogy egy ennyire jelentős kv. szerzője ismeretlen maradjon, továbbá már Kr. e. 180 k. egyazon szerző műveként tartották számon az egész kv.-et (Sir 48,24–25), s ezt 1QIsa is támogatni látszik. A Biblikus Bizottság megerősítette a hagyományos álláspontot (1908. VI. 29.). Azóta az ellenérvek, kivált az újbabilóniai irodalommal való érintkező pontok földerítése révén kedvezőbb megvilágításba kerültek, úgyhogy csaknem minden katolikus exegéta elfogadja a babiloni fogság idejéből való adatolást. – Míg az összefüggő egésznek tekinthető 40–66. f. szerzőjéről elismerik Deutero-Izajást, az utolsó f.-ek eredetiségét illetően később kétségek támadtak. 1892: B. Duhm az 56–66. f.-et egy ismeretlen próf.-nak tulajdonította, aki a fogság után Jeruzsálemben élt, s elnevezte → Tritó-Izajásnak. Bár az 56–66. f.-et többen elkülönítik az előző f.-ektől, Tritó-Izajás mellett csak kevesen foglalnak állást (E. Sellin, K. Elliger, H. Odeberg), főleg azért, mert ezek a f.-ek egymással nem alkotnak egységet; vsz. egy olyan gyűjteményből valók, amely részint Deutero-Izajástól, részint tanítványaitól eredő fejezeteket ölelt föl. – II. Tartalma. ~ 2 részre (1–35 és 40–66) oszlik; a 2. részt Hiszkija tört.-e (36–39) választja el egymástól. Az 1. rész egy sor jóvendölésből áll; ezek egymástól nagymértékben eltérő csoportokat alkotnak. Az 1. f. előszó jellegű. A 2–5. f. Sionra vonatkozó, fenyegető jóvendöléseket tartalmaz; ezeket megszakítja egy ének, amely Sion eljövendő dicsőségét hirdeti (2,2–5) és az Úr szólejéről szóló ének (5,1–7). Az életrajzi részt (6,1–9,7), amely részben egyes szám 1. személyben (6,1–13; 8,1–4) van írva, részben pedig egyes szám 3. személyben (7,1–16; vö. 20,1–6), a küldetésre vonatkozó látomás nyitja meg, a magvát pedig az → Emmánuelről szóló jóvendölések alkotják. Ehhez az É-i országrész és az Asszír elleni jóvendölések csatlakoznak (9,7–10,34). Ezután a Dávid házából származó Messiásra vonatkozó ígéret következik (11), amelyhez 2 hálaének csatlakozik (12). Ezt követik a fenyegető jóvendölések Babilon (13,1–14,23), a szomszédos és a távolabb élő népek (14,28–17,14), végül Jeruzsálem, Tírusz és Szidon ellen (22–23). A következő 4 f. a teljes pusztulás képe (24–27), ezért Izajás apokalipszisének is nevezik. Az 1. részt egy sor jajkiáltás zárja, Júda és Jeruzsálem miatt (28–31), valamint a végső üdvösség leírása (32–35). – A 2. rész egy kis bevezetéssel kezdődik (40,1–8), ezután egy sor ének szól arról, hogy Izr. kiszabadul Babilonból (40,9–48,22). A teofánia áll előtérben (40,9–31): Isten megkönyörül Izr.-en és Círusban szabadítót küld neki (41–45), ezért Babel istenei pusztulásra vannak ítélve (47). A Jeruzsálem szabadulását hirdető himnuszoknak, amelyek sorát megszakítja az → Isten szolgájáról szóló ének (49),

a hazatérés a fő tárgyak (50–55). Az 56. f.-től hiányzik a babilóniai háttér. A vigasztaló beszédekhez figyelemzetések és rituális követelmények (a szombat megülvése, áldozat, böjt) csatlakoznak. A bűnök hátráltatják az üdvösséget (56–59). A 60–62. f. az új Jeruzsálem bemutatása. Az Úr bosszújáról: Edom vesztéről szóló részt (63,1–6) bűnbánati zsoltár zárja (63,7–64,11). Ezt követi Jahve válasza és egy apokaliptikus befejező rész: az ellenség bűnhődése és az igazak üdvössége (65–66). – III. ~nek teológiája. A templomi látomásban Izajást magával ragadta Isten nagysága és szentsége, ezért a legszívesebben Izrael Szentjének nevezi Istent. Jahve mindenhatósága az egész világot átfogja, ellenségeit is beleértve. Jahve mindent előre elhatározott terv szerint irányít, a középpontban Izr. áll, az ellenségek csak eszközök, s mint ilyenek alárendelt szerepet töltenek be. Jahve király (6,5), és egyszer, az → Úr napján uralma mindenek előtt nyilvánvalóvá válik. Az embernek teljes hittel és bizalommal mindenben rá kell hagyatkoznia Jahvéra; a hittől függ Izr. jövője (vö. 7,9; 30,15). A földi hatalmakban kár bizakodni, azoktól nem várható szabadulás. Izajás ismételten visszatér ahhoz a kis csoporthoz, amely megfelel Jahve elvárásainak; ez a → maradék hordozza az ígéretek, amelyek középpontjában a Dávid házából származó Messiás, az eszményi uralkodó áll. Izr. szabadulása egyértelmű ellenségei vesztével. Az apokaliptikus részben (24–27) az ellenségek veszte, Júdának és a népeknek a megmenekülése gyakorlatilag az általános végítéssel esik egybe. Ebben az összefüggésben meglepő a → halottak feltámadásában való hitnek egyértelmű kinyilvánítása. – A 2. rész több pontban tovább fejleszti ezeket a gondolatokat. Isten ismételten Teremtő, Ő a Kezdet és a Vég, neki van alárendelve a mindenség: az egyistenhit teljesen kifejtett megnyilatkozása. Isten mindenhatóságának legfőbb bizonyítéka a prof.-k jövendöléseinek beteljesedése. A középpontban Izr. áll: a választott nép kedvéért, amely egészen bensőséges viszonyban van vele, Jahve mozgósítja Círuszt és elpusztítja Bábelt. Jahve Király és Izr. a szolgálója; ez a cím megtiszteltetést jelent, de egyszersmind szolgálatra kötelez. A szolgálat mindenekelőtt a népből (legalábbis bizonyos vonatkozásban) kiválasztott különleges szolgálóra hárul, az Isten szolgájára. Az ő bemutatásában emelkednek a teol.-i gondolatok a legmagasabbra: megfogalmazódik az üdvösség egyetemessége és a vezeklés, a másokért vállalt szenvedés értéke. Ezek a jövendölések a Messiásra vonatkoztatva teljes egészükben eltérnek az 1. részbeli elképzelésektől, de csak így kap kellő magyarázatot az ev.-okkal egybehangzó sok részlet. A fogságból való visszatérésben, amelyet a szerző úgy ír le, mint 2. kivonulást, valamint a Szolgáról szóló ének némelyik részében az üdvösség gondolata különösen előtérbe kerül. Az üdvösségnek, amely Jeruzsálemhez kapcsolódik, a maradék a várományosa. Az utolsó f.-ekben az üdvösség el nem érkezése a bűnök következménye. A bűnöktől csak a liturgia megújulása és a törv. hűséges megtartása révén, a Templomhoz való szoros kapcsolódás jegyében remélhető szabadulás. E f.-ben tehát az üdvösség részint nemzeti, részint személyes színezetet kap.

Izebel (héb. 'van úr'): Acháb felesége, Etbaal tíruszi király lánya (1Kir 16,31). Támogatta Baalnak Acháb által megtűrt kultuszát. Szamariában templom épült Baalnak (16,32), a királyi udvarban szír jóskok jelentek meg (18,19); → Illés. De egyébként is ~ a rossz szelleme volt Achábnak (21,1–16: Nabot meggyilkolása, szőlőskertjének elsajátítása). Amikor Jehu bevonult Jiszreelbe, emberei kidobták a palota ablakából (2Kir 9,30–37). Az ő lánya volt → Atalja. Jel 2,20: az ~ név szimbolikus értelemben szerepel, jóllehet egyébként nincs nyoma a Bibliában v. a rabbinista irodalomban az ilyen szimbolikus névhasználatnak. Vsz. egy hamis (libertinus érzületű, ilyen módon gondolkodó) keresztény prófétáló nőt helyettesít, aki az egyh.-i közösségben lépett fel. – A Kr. e. 9–8. sz.-ból előkerült egy ismeretlen eredetű pecsét, amelyen az ~ név olvasható.

Izmael (héb. 'Isten hall'): személynév (Mariból is adatható). – 1. Ábrahámnak és egyiptomi szolgálójának, Hágárnak a fia (Ter 16). Ábrahám eltaszította ~t és Hágárt (16,6–15; 21,9–20) és Párán pusztájába üzte (21,21). Az → izmaeliták ősatya (17,20; 21,13.18; 25,12–16; vö. 1Krón 27,30). A népies elbeszélésben vad-szamárhoz hasonló emberként szerepel (Ter 16,12; vö. Jób 39,5–8): „keze mindenki ellen és mindenki keze őellene; összes testvérével szemben telepszik le” (Ter 16,12), vagyis: a beduinok szabadon kószálnak a pusztában, már letelepült népek közelében ütik fel sátrukat, mindig készen állnak a rablásra és a fosztogatásra. A későbbi hagyomány említi ~ körülmetélését (17,23–27), valamint azt, hogy anyja egyiptomi feleséget szerzett

neki (21,21), s hogy ott volt, amikor Ábrahámot eltemették (25,9). → Arábia – 2. Netanja fia a királyi nemzet-ségből. Ő ölte meg → Gedalját (2Kir 25,22–26; Jer 40,1–41,14), akit Nebukadnezár Jeruzsálem elpusztítása után az egykori Júda élére állított helytartóként. A gyilkosság arra a Babilónia-ellenes hangulatra vezethető vissza, amely a Júdeában maradt zsidók körében uralkodott, másfelől az ammoniták királyának, Baalisznak is volt szerepe benne, aki egyik tagja volt a Babilónia ellen létrejött szövetségnek (27,3), s akinél ~ egy ideig tartózkodott. A megtorlástól félve Júdeából sokan Egyiptomba menekültek Jeremiással együtt, olyanok is, akik egyébként nem szegültek volna szembe az idegen hatalommal (2Kir 25,22–26; Jer 40,7–41,18). Később, a 7. hónapban, Tisri hónap 3-án bűnbánati napot tartottak Gedalja halála napjának emlékére (Zak 7,5; 8,19).

izmaeliták: a Biblia szerint → Izmael (1.) utódai, 12 törzs szövetsége az Arab-sivatagban (Ter 25,13 kk.; Zsolt 83,7); Ter 25,13 kk.; 1Krón 1,29–31: Izmael fiainak nevei, ill. a törzsek. Az ~ nyájaikból, a portyáik alkalmával szerzett zsákmányból (pl. Bír 6,3–5; vö. Ter 16,12) és (rabszolga)kereskedésből (37,25.28; 39,1) éltek. Bír 8,24: aranygyűrűt viseltek.

Izrael (héb. Jisrael): az a név, amelyet a Biblia szerint → Jákob attól a titokzatos lénytől kapott, akivel a → Jabboknál éjszakai harcát megvívta (Ter 32,23–33; Oz 12,4 kk.), ill. Istentől (Elohim), aki Bételnél megjelent neki (Ter 35,10). Ezzel igazolódott, hogy Izr. fiainak Jákob az ősatya (vö. 17,5: Ábrám – Ábrahám). A népetimológia 'Isten harcosa'-ként értelmezi a nevet: „Ezentúl ne Jákobnak hívjanak, hanem Izraelnek, mert Istennel szemben erősnek bizonyultál és emberek fölött győzöl” (32,39). M. Noth azt tételezi föl, hogy a héb. srj ('uralkodni') szóból következően az ~ név 'Isten bizonyuljon úrnak' értelmű. H. Bauer úgy értelmezi, hogy 'Isten felragyog v. világít' a jelentése. Személynévként (ugariti forrás szerint: jsril) váltakozik a Jákob névvel (37,3.13; 43,6.11; 46,1; 47,31; 48,10–13). – Nép, ill. törzs neveként az ~ név jelöli: a) Jákob családját (34,7; 47,27); – b) az izr.-kat (az ÓSz-ben Dávid koráig és Szamaria elpusztulása után, s az ÚSz-ben is); a Biblián kívül egyiptomi forrásból (Marneptah-felirat) is kimutatható, s a Hasmoneusok korából származó pénzérmén is előfordul; – c) az É-i országrész lakosait (pl. 2Sám 2,9, tehát Dávid óta, de főleg az ország kettéoszlása után; vö. 1,24; 23,3). – Mint népnév szerepel különféle szókapcsolatokban is: „Izrael vénei” (Kiv 3,16), „Izrael vezérei” (pl. Szám 7,2), „Izrael törzsei” (pl. Kiv 24,4; Mt 19,28), „Izrael népe” (ApCsel 4,10), „Izrael fiai” (pl. Ter 46,8; Lk 1,16), „Izrael nemzetsége” (1Krón 16,13; Neh 9,2), „Izrael háza” (Kiv 16,31; Mt 10,6), „Izrael közössége” (Kiv 12,3), „Izrael földje” (pl. 1Sám 13,19; Mt 2,20), „Izrael királya” (Jn 1,49), „Izrael Istene” (pl. Kiv 5,1). 1Krón 9,2; Ezd 9,1; Neh 11,3: a laikusokat jelöli a papokkal, levitákkal és a Templomhoz tartozókkal szemben. Pál ap. leveleiben, aki test szerinti ~t is ismert (1Kor 10,18), ~ Isten új népét is jelenti (Gal 6,16; vö. Róm 9,6).

Izrael fiai Egyiptomban: 1. A Bibliában József tört.-e (Ter 37; 39–48; 50) beszámol róla, hogy → József, aki Egyiptomban magas méltóságra emelkedett, egy nagy éhínség idején Egyiptomba hívta apját és bátyjait, összesen 70 személyt (46,27; Kiv 1,4–5), és ott a fáraó hozzájárulásával átengedte nekik Gósen földjét (Ter 46,34; 47,4 kk. 27; 50,9), amelyet a 47,11 (vö. Kiv 12,37) Ramszesz vidékeként említ. Itt Jákob családja birtokokat kapott és elszaporodott (1,7–12.20). – 2. Az egyiptológiai adatok tanúsága: – a) A Nílus torkolatának vidéke a tört. folyamán mindig vonzotta az ázsiai beduinokat. A sírban, amelyet Horemheb (ur. Kr. e. 1334–1306) akkor építtetett Szakkarában, amikor még hadvezér volt, látható egy szír csoport, amely „nem tudván, hogyan maradhatna életben” bebocsátást kért Egyiptomba „atyáitok atyáinak ősidóktól követett szokásával megegyezően”. A fáraó kijelölt nekik egy területet, amelyet nem volt szabad elhagyniuk. Neferti említi a királyi fal építését, amellyel lehetetlenné akarták tenni, hogy az ázsiaiak szokásuk szerint behúzódjanak Egyiptomba, és ott itassák állataikat. III. Hnumhotep sírkamrájában látható egy szemita sejk karavánja, aki a hieroglif fölírat szerint 'egy idegen ország fejedelme' (→ hikszoszok) volt; ez II. Szeszosztrisz (ur. Kr. e. 1897–1878) 6. évében megkísérelte, hogy illatszerek ellenében bebocsátást nyerjen Egyiptomba (vö. Ter 43,11.25). – b) A tört. folyamán különféle szemiták magas tisztségeket viseltek. Szakkarában 1898 : megtalálták egy bizonyos Nehemen törét (a név szemita eredetre vall); ez az ember a hikszoszok egyik fejedelmének volt a minisztere. A tőrre egy másik szemita sírjában bukkantak rá, akit Abdnak hívtak, és akit I. Pepi (6. dinasztia)

anyjának, Iput királynénak a sírtemplomában temettek el. Az I. Carnavon-táblán a hikszoszok korának végén Felső-Egyiptom ura, Kamószis arról panaszkodott, hogy országát meg kell osztania egy núbiaival és egy ázsiaival. Az amarnai korszakból (III. Amenhotep, ur. Kr. e. 1402–1364 és IV. Amenhotep, ur. Kr. e. 1364–1347) ismeretes Janchamu, aki az egyiptomi udvarnál az Ázsiával kapcsolatos ügyeket intézte, és így igen nagy volt a felelőssége a palesztinai és szíriai politikában. Az I. Harris-papirusz szerint egy Jarszu nevű szír, aki az Egyiptomba bevándorolt számos ázsiai család egyikéhez tartozott, a 19. dinasztia korának végén (Kr. e. 12. sz.) tudta, hogyan használja fel „a nyugtalanságnak és a szükségnek” a múlt bőségére következő éveit arra, hogy megszerezze magának az uralmat. De ez nem volt akadálya annak, hogy néhány évvel később III. Ramszesz (ur. Kr. e. 1184–1153) szolgálatába ne fogadjon sok szemitát. Ezzel II. Ramszesz példáját követte, aki intézményt hozott létre ázsiai fejedelmek fiainak állami tisztségviselőkké való kiképzésére. Ezek rendszerint egyiptomi nevet kaptak. – 3. Forráskritika. – a) József tört.-ére jellemző a helyi színezet, amely teljes összhangban áll azzal a környezettel, amelyben a tört. hőse föllép. Az erősen központosított Egyiptom a fáraó uralma alatt állt, aki széleskörűen kiépített hivatalnoki rendszer élén kormányzott; a hivatalnokok a vezér alá tartoztak, aki hatalmát a fáraótól kapta (vö. 41,41 kk.). József egyiptomi nevet kapott a fáraótól, és hozzáadták az egyik pap lányát (→ Asznát); On ősidők óta Egyiptom legjelentősebb szt. helyei közé tartozott (41,45). Az udvari szokás előírta, hogy a fáraót 3. személyben szólítsák meg (41,33). Az esküt a fáraó életére tették (42,17), és az álomnak nagy jelentőséget tulajdonítottak (40). Az álomfejtésnek szentelt legrégebb kv. vsz. a középső birodalom (Kr. e. 2100–1730) korából való. A megművelt terület részint nagybirtokokra (1–4 ha) oszlott, amelyek a templomokhoz tartoztak, részint kisbirtokokra, amelyek a papok és tisztségviselők kezén voltak, akik megműveltethették földjüket (47,20. kk.). E földek termésének egy részét be kellett szolgáltatni, de a templomi birtokokra bizonyára más rendelkezések voltak érvényben (41,34; 47,26). A gabonát állami magtárakban tárolták (41,35.48 kk.). – Az egyiptomiaknak a halál utáni életre vonatkozó fölfogása oda vezetett, hogy egyre tökéletesebb → mumifikálással igyekeztek halottaik tetemét megóvni a föloszlástól, és szarkofágba, ill. koporsóba helyezték (50,2 kk. 26). – b) Sok részlet arra mutat, hogy József tört.-ének Egyiptoma a Kr. e. 10–9. sz. Egyiptoma, vagyis olyan idő, amikor Izr. fiai már rég Kánaánban éltek. József egyiptomi nevének (Cofnát-Paneach) olyan az alakja, amely éppen a 20. dinasztia (Kr. e. 1200–1085) idejének a végén bukkant föl és a 22. dinasztia (Kr. e. 950–730) korában vált általánossá. Ugyanez áll → Potifár nevére is. A fáraó csak a 18. dinasztiával lett királyi cím. Az Asznát név viszont már előbb is használatos volt. A Nílus deltája, ahol Jákob letelepedhetett, csak II. Ramszeszről kaphatta a Ramszesz vidéke nevet (47,11); a fáraó rezidenciáját illetően vö. Kiv 2,5; Ter 45,10; 46,31; 47,1.5.7. Végül Kánaánnak a héberek földjeként való körülírása, ez az egyiptomiaknak semmit nem mondó földrajzi megjelölés arra enged következtetni, hogy József tört.-ének szerzője már nem ismerte a héber szó eredeti, nem népre vonatkozó jelentését, hanem egyszerűen Izr. fiaival azonosította a → hébereket. – c) Nem lehetetlen, hogy József tört.-ébe más hagyományok is beleépültek. Az elbocsátás epizódjának (39,7–20) kimutatható a párja a 2 fiverről szóló egyiptomi elbeszélésben; a seheli fölirat egy 7 esztendeig tartó → éhínségről tudósít. A 47,13–27 Egyiptom – Izr. fiai előtt ismeretlen – gazdasági rendszerét, amelyben (legalábbis a 20. dinasztia idején) az egyéni földbirtok ritkaságszámba ment, éhínség következményének mondja; ez → etiológiának minősül. A 110 év, amelyet József megélt (50,22) pontosan megfelel az egyiptomiak által eszményinek tartott életkornak. – d) A József tört.-ét őrző kétféle hagyomány közti eltérések arra mutatnak, hogy Izr. törzseinek tört.-e rányomta bélyegét az anyagra. Az elohista hagyományban Ruben, a jahvista hagyományban Júda az, aki tanácsolja fivéreinek, hogy ne öljék meg Józsefet, és aki vállalja a kezességet Benjaminért. Még nyilvánvalóbb ez a törzstört.-i háttér a 48,1–20 esetében, ahol arról van szó, hogy Jákob gyermekeivé fogadta József Egyiptomban született 2 fiát, Manassét és Efraimot (48,5), de a kisebbet (Efraimot) részesítette előnyben (48,13 kk.). Hogy ennek politikai háttere volt, azt az is valószínűsíti, hogy Manassze személynév, Efraim azonban minden valószínűség szerint földrajzi név, amely Kánaán hegyvidékének legtermékenyebb központi részére utalt (vö. Józ 17,15). Izr. ott letelepedett törzsei erről kapták a nevüket. Ezen túlmenően: úgy látszik, mintha József 2 fiának adoptálása József eredetileg

együvé tartozó utódai (Ter 49,22–26; Józs 17,14 kk. 16–18) szétválásának (Efraim és Manassze) felelne meg. A Bír 5,14 azt tanúsítja, hogy ez a kettéválás a Kr. e. 10. sz.-ban már tört.-i tény volt; de a 2 külön csoportnak Efraim és Machir volt a neve; ez utóbbit később háttérbe szorította a Manassze név. Az elbeszélésben József szerepe összhangban van azzal a kedvezéssel, amelyet háza a Ter 49,22–26; MTörv 33,13–17; Józs 17,14–18 szerint kezdettől élvezett. A József és Benjamin (ez utóbbi szintén földrajzi fogalom: a törzs tömbjétől D-re eső nemzetségek) tört.-éről szóló rész a tört.-i helyzetet tükrözi; Benjamin palesztinai származására a Ter 35,16–20 utal. Ez nem jelenti azt, hogy Benjamin kezdetben József alcsoportja volt. A 46,8–26 tartalmazta lista (Jákob családja) eredetileg nem kapcsolódott Izr. Egyiptomban való letelepedéséhez; ezt tanúsítja Er és Onan neve (46,12; a 38,7.10 szerint már halottak), továbbá Józsefnek és fiainak említése (46,19 kk.; már Egyiptomban voltak), Benjaminsnak és fiainak szerepeltetése (46,21; a 42,15 szerint még egészen fiatal). Nem lehetetlen, hogy Júda és Naftali (Efraimhoz hasonlóan) eredetileg földrajzi nevek voltak (Júda hegyvidéke: Józs 11,21; 20,7; 21,11; 20,7: Naftali hegye). Az Isszachár nevet azok az izr. törzsek kaphatták, amelyek a kánaáni városállamok fejedelmeinek szolgálatába szegődtek (Ter 49,14 kk.). → Áser. – 4. Az Egyiptomból való kivonulás helye az ókori K tört.-ében. A Pentateuchusban József tört.-e az izr. ősök Egyiptomba költözésére kíván magyarázatot adni. Hogy a tényeknek ilyen módon való tárgyalása tört.-ileg lehetséges, az a főntebb elmondottakból következik. A hosszú évekig tartó Egyiptomban élést, amely az egyiptomi elemekkel egyfajta keveredést is magával hozott, Izr. fiai egész sorának egyiptomi neve is tanúsítja (Pinchász, Mózes, Putiel, Hofni, de vsz. Asszír, Hur és Áron is). A Jákob, Lévi és József név ugyanígy Izr.-en kívül is elterjedt, Izsák szintén (Ábrahám, Gád, Dán stb. neve is beleillik az adott környezetbe). Formájuk révén ezek a nevek eltérnek az ősi akkád és kánaáni nevektől, és azokra a szemita törzsekre jellemzők, amelyek a Kr. e. 2000 k.-i évsz.-okban a Szír–arab-pusztákról behúzódtak a „termékeny félhold”-ra. Szíriába és Kánaánba is nyomultak be újabb népcsoportok, s ezek közül némelyek tovább vonultak Egyiptomig (hikszoszok). Nyelvi érvek alapján M. Noth és R. de Vaux úgy vélik, hogy a nem sokkal később föllépő arámokkal is lehet számolni; eszerint jogos volna a protoarámok föltételezése. Ezekből a protoarámokból az évek folyamán különféle csoportok lehúzódtak Egyiptomba, ahol különösen a hikszoszok uralma idején szívesen is fogadták őket. Ezekben a nomádokon kívül, ill. utánuk még teljesen más népcsoportok is érkeztek Egyiptomba, ti. az etnikailag eltérő eredetű hapiruk (→ héberek). E csoportok nagy része végül más elemekkel együtt kivándorló karavánná tömörült, és Kánaánba települt, ahol a tört.-i Izr. létrejött (→ József). Amit az Ósz családfa (genealógia) formájában családtört.-ként előad, az a valóságban nagyon bonyolult módon zajlott le. Csak így értelmezhető az ősatyák családfáiban a különféle etnikai utalások. – 1Kir 6,1: az Egyiptomból való kivonulás és Salamon Templomának építése között 480 év telt el; Kiv 12,40 (maszoréta szöveg, szír fordítás és Vg): Izr. fiai 430 évet töltöttek Egyiptomban. Ha a Templom építését Kr. e. 960-ra tesszük, akkor Kr. e. 1870-et kell az Egyiptomba költözés évének tekinteni; ez azt jelenti, hogy Izr. fiai még a hikszoszok előtt levonultak Egyiptomba. A LXX (a samariai és az ólat. fordításal), amelyet a Gal 3,17, Josephus Flavius és sok rabbinista írás is követ, a Kiv 12,40-et úgy olvassa, mintha a 430 évbe az a 215 év is beletartozna, amelyet az ősatyák Kánaánban töltöttek (Ter 12,4; 21,5; 25,26; 47,9). De ezek a szövegek nem eredetiek. Az a tény, hogy az Egyiptomban töltött idő épp a kétszerese a Kánaánban töltöttnek, a szóban forgó szám (430) mesterséges voltára utal. A 15,13 szerint 400 évig éltek Izr. fiai Egyiptomban (vö. ApCsel 7,6; Josephus Flavius). Ezzel ellentétben áll, hogy a genealógiai adatok (vö. Ter 15,16) rövidebb egyiptomi tartózkodást tételeznek föl. A 46,12 szerint Kehát ahhoz a csoporthoz tartozott, amely Jákobbal Egyiptomba költözött; az ő fia, Amram volt Mózes apja (Kiv 6,18.20). Ezzel egybevág az, hogy Mózes anyja, Jochebed Lévinek volt a lánya (Szám 26,59), Mózes kortársai, Misael és Elcafán (Lev 10,4) a Kiv 6,18.22 szerint Kehát unokái voltak; József unokáját, Machirt, akinek gyermekei József térdén születtek (Ter 50,23), a Szám 32,40 és Józs 17,1 még életerős harcosként szerepelteti; Áron felesége Eliseba (Kiv 6,23) az 5. nemzedékhez tartozott Júda után (Ter 46,12; Rut 4,18 kk.), Áchán a 4. nemzedékhez (Józs 7,1); ugyanez áll Manassze családfájában Celofchad 5 lányára (Szám 26,33; 27,1). N. H. Tur-Sinai megkísérelte ezeket az ellentmondásokat föloldani. H. H. Rowley, aki Jákobnak és fiainak Kánaán földjére vonulását – elsősorban a Ter 34 alapján –

az amarnai kor (Kr. e. 1400–1350) elejére tette (az → amarnai levelekben Szichem a hapiruknak jelentős központja), úgy vélte, hogy József is ebben az időszakban költözött Egyiptomba, s itt IV. Amenhotep idejében magas rangra emelkedett, és így ki tudta eszközölni a törzsbelieknek, elsősorban a levitáknak (az Egyiptomban született Mózes egy levitának volt a fia), de talán Simeon fiainak is (vö. 42,24.36) a vendégjogot; a többi törzs Kánaánban maradt. Az időrendi adatok egyenlenségei onnan eredhetnek, hogy az Izr. elődeinek tekinthető nemzetségek Egyiptomba bevándorlása, ill. azoknak a csoportoknak ottani találkozása, amelyekből később Izr. kialakult, hosszú ideig tartó folyamat volt, amely föltehetően a hikszoszok idejében kezdődött el és az amarnai korban még nem zárult le. → kivonulás Egyiptomból.

89. Izrael fiai asszír fogságban. Az asszír katona mögött a várfalra elevenen kiszögezett foglyok

Izrael maradéka: → maradék.

Izsák (héb. 'az istenség nevésszen v. nevetett'): a bibliai genealógiában Ábrahám és Sára ünnepélyesen megígért fia (Ter 17,16.19; 18,10; 21,1–8), aki az arám Betuel lányát, Rebekát vette feleségül (24). A → pátriárkák tört.-ében meglehetősen színtelen alak. Neve, amelyet Ábrahám (17,17) és Sára (18,12–15) nevetése alapján a születésén való öröm (21,6) és csodálkozás jeleként értelmeztek, a hagyományban összekapcsolódott Lachai-Roi forrásával (24,62; 25,11) és a Gerár, ill. Beerseba környékén található kutakkal (26,12–33). 35,27–29: → Machpelában temették el, a családi sírboltba. – Az ÚSz-ben „atyánk” (Róm 9,10), az ígért fia (9,7–9; Gal 4,28–31) és a hit hőse (Zsid 11,20). ~ föláldozása → Morija hegyén, amelyet Isten (Elohim) megparancsolt ugyan Ábrahámnak, de nem kívánt meg tőle, Ábrahám hitének nagyszerűen kiállt próbatétele volt (Ter 22). A különös tört. egyfelől arra utal, hogy Isten nem akarja a kánaániak körében olykor előforduló emberáldozatot, másfelől viszont Morija hegye nevének és az ott történt teofániának szolgál népies magyarázatául.

izsóp: falakon növő kis növény (1Kir 5,13), amelynek dús ágai a vérrel v. vízzel meghintés eszközeül szolgáltak. Főleg a tisztulási áldozathoz használták v. az ágat, v. a hamuját (Kiv 12,22; Lev 14,4.6.49.51 kk.; Szám 19,6.18; Zsid 9,19; Zsolt 51,9: képes értelemben). A Földközi-tenger partvidékén vadon termő ~ sötétzöld, erősen fűszeres illatú, sűrű kis bokor, amelynek kékek a virágai. Jn 19,29 („Volt ott egy ecettel teli edény. Belemártottak egy szivacsot, izsópra tűzték és a szájához emelték”) hosszú nyelet tételez föl, ezért többen (pl. M.-J. Lagrange) némely kézirat alapján más olvasatot javasolnak (hüszszo 'lándzsa' hüszsopo helyett). → cédrus.

J

J: → Jahvista.

Jaar: → Kirjat-Jearim.

Jaazanja (héb. 'Jahve hallgasson meg'): személynév; az ÓSz-ben 4 személy viseli, közülük a fontosabbak: 1. Jirmejahu fia, a → rechabiták családjának feje Jeremiás idejében (Jer 35,3). – 2. Maachatiter fia, Gedalja egyik vezére (2Kir 25,23; Jaasanja; Jer 40,8: Jezanja).

Jabal: Lámech és Ada fia, a nomád pásztorok ősatyja (Ter 4,20).

Jabbok (héb.): a Jordán K-i mellékfolyója, ma ez-Zerka ('a kék folyó'). Az egykori ammonita főváros Rabba (ma Amman) közelében ered, aztán É-ra és ÉNy-ra fordul, majd Gerasától D-re Ny-i irányt vesz, végül a Jordán mélyen fekvő medrébe ömlik, amelyet ed-Damije gázlójánál ér el. Esése: 1108 m. A Ter 32,23 említi a ~ gázlóját. A közelében fekszik Penuel városa.

Jábes (héb. 'száraz, kiaszott'): város → Gileádban, ezért Jábes-Gileád változatban is előfordul. A helyét nem lehet pontosan meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a helységnév a Vadi Jabisban megőrződött. Izr. fiai a bírák idején foglalhatták el a területet, föltehetően Manassze felől közeledve (vö. Józs 17,15 kk.). Józs nem említi a várost és nem számítja egyik törzs örökrészéhez sem. Szoros kapcsolat fűzhetett ~t Benjamin törzséhez (Bír 21,8–14; 1Sám 11,1–11: Saul megmenti; 31,11–13: Sault és fiát, Jonatánt kegyelettel eltemetik ~ lakói; 2Sám 2,4–7; 1Krón 10,11 kk.).

Jabin: Kánaán királya → Hacorban, aki a Kánaán É-i részén Józsue ellen létrejött szövetség élén állt. Józsue Merom vizeinél győzelmet aratott fölötte (Józs 11). Bír 4,2 kk.: Hacornak egy ~ nevű királya elnyomta Izr. fiait; 4,17: közte és a kenita Héber közt béke volt. Vezérét, Sziszerát legyőzte → Bárak a Tábor-hegy lábánál (4,15) v. a Kison patakánál (5,21). A 2 király minden bizonnyal azonosítható egymással.

Jabne, Jamnia: filiszteus város a Földközi-tengernél, Jaffa és Askelon között. Józs 15,11 Jabneel változatban említi és Júda örökrészéhez számítja. Először Kr. e. a 8. sz.-ban Uzija királynak sikerült a filiszteusoktól elhódítania (2Krón 26,6). A hellén időben (Kr. e. 142) az akkor Jamnia néven ismert város Makkabeus Júdás kezére került (1Mak 4,15; 5,58; 2Mak 12,8 kk.); végérvényesen Alexandrosz Janneusz igázta le; Pompeius fölszabadította (Kr. e. 63) és Szíria róm. tartományhoz csatolta. Augustus császár barátjának, Nagy Heródesnek ajándékozta. Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) után a → főtanács székhelye és a zsidóság szellemi központja, egészen 135-ig. Híres volt a rabbiképzője; vsz. itt öltött végleges formát az ósz-i → kánon.

Jabneel: → Jabne.

Jachac: → Jahac.

Jachca: → Jahac.

Jachin, Jakin (héb. 'szilárdítson meg Jahve'): ósz-i személynév. – 1. Simeon 4. fia (Ter 46,10; Kiv 6,15), a jachiniták nemzetségének ősatya, akik Simeon törzséhez tartoztak (Szám 26,12). 1Krón 4,24: Jarib alakban, de ez biztosan téves változat. – 2. A 21. papi osztály feje Dávid uralkodása idején (24,17). – 3. Pap v. papi osztály a fogság utáni időben Jeruzsálemben (9,10), de minden bizonnyal azonosítható a 21. papi osztály fejével (2.). – 4. ~nak nevezték el Salamon templomában a szentély bejáratának bal oldalán, az előcsarnokban álló bronz oszlopot. (A jobb oldali oszlop volt a Boász.) Leírása: 1Kir 7,15–22; 2Kir 25,17; 2Krón 3,15–17; Jer 52,20–23. Mindkét oszlop szabadon állt, lótusz formájú bronz oszlopfőben végződött, hálók és láncszerűen összefűzött zsinórok díszítették; kerületük 12 könyöknyit tett ki, magasságukat az idézett helyek eltérő módon adják meg. 1Kir 7,15–20; 2Kir 25,17; Jer 52,21 kk.: maga az oszlop 18 könyök magas, az oszlopfő magassága pedig 5 könyöknyit; 2Krón 3,15–17: csak az oszlop, oszlopfő nélkül 35 könyök magas (de ez biztosan hibás adat). Az oszlopoknak semmiféle tartó szerepük nem volt, tisztán díszítő elemül szolgáltak, s talán jelképes értelemben utaltak arra, hogy Isten a mögöttük lévő helyiségben tartózkodik. Az oszlopokat Jeruzsálem elpusztításakor Nebukadnezár Babilonba hurcolta győzelme jeleként.

90. Agyag templommodell Ciprus szigetéről, szabadon álló oszlopokkal. Kr. e. 8–7. sz. Magassága 21 cm

Jáel (héb. 'kőszáli kecske'): a kenita → Héber felesége, aki befogadta sátrába a menekülő → Sziszerát és megölte (Bír 4,17–22; 5,24–27). Az ugariti szövegekben szerepel „Jael, a kenita” (férfi).

Jáfet: Noé fia (Ter 6,10; 7,13; 9,18). A → népek tábláján (10,1–5) a vízözön utáni emberiség egyik ősatya (vö. a gör. Japetosszal, Prometheus atyjával, az emberiség ősatyjával). A kisázsiai gör. népeket tőle eredeztetik. Noé áldásában („Isten adjon Jáfetnek tágasságot, lakjék Szem sátraiban”) többen utalást látnak arra a tényre,

hogy Kisázsia, Mezopotámia É-i része és Palesztina egész térségében az indogermánok képviselték a felső réteget. – Jud 2,25: homályos adat (helységnév?).

Jaffa, Jáfó: → Joppe.

Jahac: helység a Jordántól K-re. A ~ mellett → Szichonon aratott győzelemmel nyílt Izr. fiainak szabad útjuk a Jordán felé (Szám 21,23 kk.; MTörv 2,32 kk.; Bír 11,20 kk.: Jahsza). Rubennek jutott örökrészül (Józs 13,18: Jachac), levita város lett (1Krón 6,63). A Mesa-sztélé szerint Omri és Acháb birtokában volt. Azonosítás szempontjából leginkább Hirbet Libb jöhet számításba, amely Dibontól 10 km-re É-ra fekszik a Medebába vezető út mentén.

Jahsza: → Jahac.

Jahve (héb. Jhvh): Izrael Istenének tulajdonneve, a → tetragram kiejtett formája. Névösszetételekben Jahu, Jah, Jo (pl. Jesajahu, Jojakin Abija) elemként jelenik meg. Hogy e változatok közül melyik az eredeti, az nem dönthető el. – I. A kiejtés. A ránk maradt héb. szövegekből nem lehet megállapítani, hogy Izr. fiai miként ejtették ki a Jhvh nevet, hiszen a magánhangzókat nem jelölték, másfelől akkor, amikor a maszoréták bevezették a magánhangzók jelölését, Izr. fiai már rég nem vették ajkukra az Isten nevét. Egyébként a jahveh kiejtés Biblián kívüli forrásokból is kimutatható. Így Theodorétosz megjegyzi (Qaestiones 15 in Exod., 7; 5. sz.), hogy a zsidók nem mondják ki a tetragramot, a samaritánusok viszont Jabe-nak ejtik. Minthogy a samaritánusok elszakadásuk következtében a vallási fejlődésben bizonyos mértékig elmaradtak a zsidók mögött, bizonyítékul szolgálnak a tetragram maszoréták előtti kiejtése mellett (a héber v-t b-nek is át lehetett írni a gör.-ben). A samaritánusok kiejtését más helyen Jabaiként adja vissza Theodorétosz. Epiphanosznál (4. sz.) szintén találkozunk a Jabe olvasattal. Alexandriai Kelemen (Sztrómata V, 6; 34; Kr. u. 200 k.) Jaouet és Jaouait ír; ezek nyilvánvalóan a Jabenak és a Jabainak felelnek meg. Origenész (Comm. in Psalm.) a Jaé formával él, amely minden további nélkül érthető, hiszen a gör.-ben sem a héb. h-t, sem a héb. v-t nem lehetett jól visszaadni. – A zsidók ~ nevét tiszteletből még közvetlenül a Krisztus előtti időben sem ejtették ki. Ugyanígy tiszteletből eredt az a korai zsidó szokás, hogy a héb. kvadrát írásban a tetragramot óföníciai írással írják, amint azt a kumráni leletek tanúsítják. Hogy a tetragramot mióta tekintették olyannak, amelyet nem szabad kiejteni, azt nem tudjuk biztosan megállapítani. A lachisi levelek (→ Lachis) tanúsítják, hogy a száműzetés előtt a profán szövegekben és a mindennapi életben még nem voltak aggályaik: a szt. nevet minden további nélkül leírták, sőt ki is ejtették. Hogy a fogság utáni időben Krisztusig mi volt a helyzet, azt nem tudjuk pontosan. Biztos, hogy Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) után megszűnt a ~ olvasat, ahogy azt az atyák tanúsítják. Origenész (a Zsolt 2,2-höz) megjegyzi, hogy a héb.-ek a tetragrammát Adonájnak ejtik, a hellének pedig Küriosznak. Minthogy a tetragrammának már a LXX-ban is Küriosz felel meg, nem lehet minden további nélkül arra következtetni, hogy az Adonáj kiejtés már a Kr. e. 3–2. sz.-ban általános volt. „Tudjuk, hogy a zsidók által zsidóknak írt gör. bibliai szövegekben az Isten neve nincs Küriosznak lefordítva, hanem a tetragramma szerepel héb. betűkkel írva. Csak a keresztények vezették be helyette a Kürioszt, amikor Isten héberül írt nevével már nem tudtak mit kezdeni” (P. Kahle). – II. Csaknem általános az a nézet, hogy a jhvh forma imperfektumnak tekinthető; de ezt az igei formát nagyon eltérő módon értelmezik. A bibliai értelmezés szerint a ~t a hjh vagy a hvh ('lenni') tőből vezeti le: „Én vagyok, aki vagyok”; „Aki van, az küldött engem hozzátok” (Kiv 3,14). Egyébként e részlet értelmezésében eltérnek a vélemények. A LXX a 'lenni'-t mintegy 'magától létezni' értelemben fogja fel. Így a „vagyok, aki vagyok” Isten létezésének és cselekvésének valóságára utal, mint ahogy az „akkor megtudják, hogy én vagyok az Úr” kifejezésen is (Ez 6,14; 7,27; 37,13 stb.) azt kell érteni, hogy Isten hűséges, fölötte áll mindennek v. hogy üdvözítő akarata és népe, Izr. iránti hűsége megváltoztathatatlan. Némely exegéta szerint (pl. A. M. Dubarle és G. Lambert) az „Én vagyok, aki vagyok” úgy értelmezendő, hogy Jahve vonakodott magát megnevezni. Ahol azonban ezzel a „vonakodás”-sal valóban találkozunk, ott ennek megfogalmazása sokkal világosabb (Ter 32,29; Bír 13,17 kk.). Az ÓSz Istene kinyilatkoztatja nevét (→ név),

mert fölötté áll a világnak (→ kinyilatkoztatás). – III. Mióta ismeretes a ~ név? Egyelőre vita tárgya, vajon Mózes előtt ismeretlen volt-e a ~ név, amint a Kiv 3,13 kk. (E) és a 6,3 (P) sugallja és ahogy a próf.-k tanúsítani látszanak (vö. Oz 12,10: „Én vagyok az Úr, a te Istened, amióta elhagytad Egyiptom földjét”; 13,4). A → Jahvistától való részleteken kívül már Mózes előtt is találkozunk a ~ névvel. Az akkád feliratokban a Kr. e. 20. sz.-tól szerepelnek Jau- v. Jaum-elemet tartalmazó tulajdonnevek (természetesen nem istennévként). A föníciaiak is ismerhettek egy jv istent (így H. Bauer és R. de Vaux; ellene foglal állást R. de Langhe). Egyiptomban a ~ beduinjai' kifejezést újabban már III. Amenóphisz korából kimutatták. Ebből némelyek arra következtetnek, hogy a ~ név (v. legalábbis ennek egy rövidített változata) már Mózes előtt ismeretes volt a héb.-ek és más szemiták körében, de Mózes új jelentésben használta: Izr. fiai Istenének nevévé emelte. A Kiv 6,3 tehát csak arra utal, hogy az atyák még ismerték a ~ név erejét és értékét. – Azt a kérdést illetően, hogy a szemiták körében pontosabban hol bukkant fel először a ~ név, szívesen hivatkoznak a → kenitákra. Mózes, aki egy kenita pap lányát vette feleségül (2,16–22) a keniták körében ismerte meg azt az Istent, akit a Sínai-hegyen tiszteltek (MTörv 33,2; Bír 5,4), és ráerőltette Izr. fiainak törzseire; e hipotézist G. te Stroete kedvezően ítéli meg. → Jehova, → Úr.

Jahve napja: → Úr napja.

Jahve trónra lépésének ünnepe: P. Volz és S. Mowinckel egymástól függetlenül arra a meggyőződésre jutott századunk elején, hogy a nagy őszi ünnepet, amelyben szerintük összeolvadt az → évkezdet, az → engesztelés napja és a → sátoros ünnep, ~ként kell értelmezni. Mindketten H. Zimmern leírását vették alapul, amely azt állítja elénk, hogy a babilóniaiak miként ünnepelték az → újév ünnepét. Ez az ünnep Bábel istenének, Marduknak a káosz hatalmai fölött aratott győzelmére, trónra lépésére és a következő évre esedékes új rend bevezetésére emlékeztetett. Ilyen tartalmú ünnepet Mowinckel szerint Izr. fiai már Dávid és Salamon korában ismertek, ill. ültek. Ugyanakkor – kivált az új rendtől indítva – idővel eszkatologikus reményeket is fűztek ehhez az ünnephez. Volz, miként Mowinckel is, az ünnepi rítus részleteinek igazolására bőven merített anyagot a korai zsidóságból. Mindketten arra gondoltak, hogy számos zsoltárnak ez az ünnep jelenti az alapgondolatát, és ebben a föltevésükben a zsoltároknak néhány évvel korábban H. Gunkel által kezdeményezett formatörténeti elemzése (→ formatörténeti módszeris támogatta őket. Elsősorban azokra a részletekre hivatkoztak Jahve évről évre megtartott trónra lépésének bizonyosságaképpen, ahol Jahve felvonulásáról (Zsolt 47,6: „Fölmegy az Isten örömrivalgással, az Úr a harsona szavával”; vö. 68,25–27) v. a Templomba való bevonulásáról van szó (24,7a: „Emeljétek fel fejeteket, kapuk, ősi kapuszárnyak, táruljatok”; vö. 24,7b–10; 47,9). 65,12: „kocsid nyomában” részletét H. Schmidt 'trónkocsi'-ként értelmezte (vö. Ez 1; Zsolt 68,18: Isten kocsija), amelyen Jahve, a szövetség ládája által megjelenítve a Gichon forrásától a szentélybe vonult. Ezen ünnep bizonyosságát elsősorban az ún. trónra lépési zsoltároknak (47; 93; 96–100) vélték fölfedezni, amelyekben Izr. fiai felkiáltást hallattak (93,1; 96,10; 97,1; 99,1; vö. 47,8; 98,6), amelyet a 2Sám 15,10 (Jahve malak) és a hasonló részletek (1Kir 1,11; 2Kir 9,13) szem előtt tartásával így lehet lefordítani: Király lett az Úr! Mindent egybevéve az ún. trónra lépési zsoltárok → himnuszok, amelyek Jahvét dicsőítik, amikor királyi hatalmát említik. A trónra lépés babilóniai színezetű ünnepe (Marduk) és ennek ugariti változata (Baal) ellen Izr.-ben mindenekelelt az szól, hogy Jahve nem a ciklikusan visszatérő új évnak az istene, aki a növényzet elhalásával egy időre elveszti uralmát, tehát évről évre újra trónra kell a kultuszban lépnie. A Zsolt 47, amely egyértelműen ember trónra lépésére utal, O. Eissfeldt szerint képes értelemben Jahvéra vonatkozik, és létrejött arra vezethető vissza, hogy Jahvét is királynak tekintették. Hogy Jahve uralmát bemutassa, a zsoltáros az ÓSz-ben szokásos módszert választotta: nem a királyt, hanem a királlyá levést írta le. H.-J. Kraus szerint a Jahve bevonulására utalás sokkal jelentősebb, mint hogy egyszerűen költői eszköznek lehessen tekinteni. Egyebek közt a 132 alapján ezért rekonstruált egy Sion-ünnepet, amely Sion kiválasztásának és Dávid házának szolt, s amelynek során a szövetség ládáját ünnepélyesen a Templomba kísérték (vö. 2Sám 6; 1Kir 8; Zsolt 24,7–10). Ez alkalommal úgy hódoltak Jahvénak, mint királynak. Miként Kraus, A. Weiser is megkísérelte, hogy a „trónra

lépési zsoldárok” jellegzetesen izr. alap gondolatát kimutassa. A Jahve mint király előtti imádást, leborulást (96,9; 99,5) a szövetség megújítása G. von Rad által föltételezett ünnepének kereteibe illesztette bele, amely legalábbis egy ideig az őszi ünnephez tartozott (MTörv 31,10–13; vö. 33,4). Ha a királyi címmel olykor átvittek is bizonyos elképzeléseket Jahvéra, amelyek eredetileg az istenként tisztelt ókori K-i királyokhoz kapcsolódtak, de sohasem változatlanul, úgyhogy Izr. fiainak Jahvéra vonatkozó elképzeléseit lényegében nem érintették (nem került szóba szenvedés és alvilágba leszállás Jahvéval kapcsolatban, ugyanígy szt. esküvő sem). A király vonatkozású részletek tisztán himnikus formában dicsőítik Jahve fönségét, az oltalmazó-parancsoló Istent (O. Eissfeldt). A Zsolt 93,3 kk. ugyan utal a káosszal folytatott harcra, de a 93,2 mutatja, hogy Jahve a trónját nem harcban kivívott győzelem eredményeképpen foglalta el. Jahvét mint királyt Izr. fiai minden istenek fölöttiként ünnepelték (96,4; 97,8; vö. 95,3), de mint más összefüggésben, itt is népek kerültek az istenek helyébe (47,9; 99,2), és így a királyság a mítikus szférából átkerült a tört.-i valóságba. Világos tört.-i utalásokkal gyakran találkozunk a „trónra lépési zsoldárok”-ban (47,4 kk.; 99,6–8; vö. 95,8–11). Ebből következően az eljövendő ítéletet és Jahve uralmát (96,13; 98,2) a tört.-i jövőbe kell beilleszteni, vagyis végső fokon eszkatologikusan kell értelmezni, amikor is Istennek a jelenben alig érzékelhető uralma teljesen nyilvánvalóvá válik. Ilyen módon a szóban forgó szövegek Deutero-Izajás hatását mutatják (vö. Iz 52,7–10). Azok az exegeták, akik az eszkatologikus vonatkozásokat kiiktatják, és Jahvénak ítéletre jövetelét úgy értelmezik, mint az őszi ünnepeken esedékessé váló eseményt, fordítva gondolják: úgy vélik, a „trónra lépési zsoldárok” hatottak Deutero-Izajásra.

Jahvista, J: azon 4 forrás egyikének szerzőjét szokás így nevezni, amelyekből a legtöbb kritikus szerint egyik v. másik változatában a → Pentateuchus, a → Hexateuchus (H. Holzinger), a → Heptateuchus v. az Enneateuchus (O. Eissfeldt) összetevődött. Az elnevezés onnan ered, hogy a szerző a Ter 2,4b-től → Jahve néven említi Istent, jöllehet a Kiv 3,15 szerint Isten csak a Mózesnek adott kinyilatkoztatásban nevezte így magát. Egyéb nyelvi ismérvek: Izr. szerepel benne Jákob helyett, az amoritákat kánaániak helyettesítik, a rabszolganő megfelelője sisah, nem pedig amah stb. A stílusa szemléletes, naiv és lebilincselő, tört.-fölfogása egyetemes (az → őstörténettel kezdődik), Istent antropomorf módon ábrázolja. A Pentateuchus ~ részéről pl. O. Eissfeldt, ill. M. Noth ad áttekintést. Bár a részleteket illetően megoszlanak a vélemények, abban egyetértenek a szerzők, hogy a ~ a Ter 2,4b-vel (a bűnbeesés tört.-e) kezdi az elbeszélést, s hogy a folytatást a 2–13; 15; 21; 24–33; 36–50; Kiv 1–14; 16–20; 23; 33; Szám 10; 13; 16; 20–25; 32; MTörv 31; 34 tartalmazza. A legtöbb kritikus megkülönböztet egy régebbi ~t (J1, ez az eissfeldti laikus forrás = L, amelyet G. Fohrer nomád forrásnak = N nevez), amely a kultusz kérdésében még eléggé tartózkodó és nem érződik rajta a próf.-k hatása, és egy későbbi ~t (J2), amely élénk érdeklődést tanúsít a kultusz iránt és a próf.-k hatását mutatja. R. Smend és O. Eissfeldt szerint a J1 és J2 két egymástól teljesen független szerzőnek tekinthető. Csaknem általános az a vélemény, hogy a ~ Kr. e. 721 előtt fejezte be munkáját az ország D-i részében, s hogy a következő évsz.-ban dolgozták össze a ~ és az → Elohisták művét. → történetírás.

jahvista történeti mű: → Jahvista, → történetírás.

Jair: személy- és helységnév az ÓSz-ben. – 1. A gileádi ~ 22 évig bíraskodott Izr. fölött. 30 fiának 30 városa volt, s ezeket később ~ városainak nevezték (Bír 10,3–5). – 2. Mardokeus apja, Eszter nagyapja (Esz 2,5). – 3. Manasse törzsi birtoka Gileád földjén. Pontos helye ismeretlen (Bír 10,4).

Jairus (héb. 'ragyogjon föl [az istenség]'): Mt 9,18: zsidó előljáró, Mk 5,22 és Lk 8,41: a zsinagóga előljárója Kafarnaumban, akinek a lányát Jézus föltámasztotta (Mk 5,21–43).

jajkiáltások: Az ÓSz-ben a jaj szó olykor a panaszt vezeti be, amelyet valaki a maga bajában (Bír 6,22; 1Sám 4,7 kk.; Iz 6,5; Jer 10,19; Zsolt 120,5), v. ritkábban mások baja miatt (Préd 4,10) hallat. Gyakran szerepel a szó a próf.-k ünnepélyes vádjában, az idegen népek (Szám 21,29 = Jer 48,46; Iz 10,5; Szof 2,5; Hab 2,7.9.15.19),

Izr., ill. Jeruzsálem (Jer 13,27; Ez 24,6.9; Oz 7,13; 9,12) v. a nép egyik-másik része (hűtlen pásztorok: Iz 10,1; Jer 23,1; Ez 34,3; Ám 6,1; hamis próf.-k: Ez 13,3; egyáltalán, a bűnösök: Iz 5,8–23, itt 7-szer hangzik el a jaj) elleni fenyegető jövendöléseiben. – Az ÚSz a próf.-i szóhasználathoz kapcsolódik. Amikor Jézus ajkára veszi, azért teszi, hogy némelyeket figyelmeztessen az üdvösség elvesztésének veszélyére, v. hogy megjövendölje vesztüket. A gazdagokra stb. mondott jajok közül az első 3-ban ez az indíték nyilvánvaló, de a 4.-ből is kikövetkeztethető (Lk 6,24–26). A képmutató írástudók és farizeusok figyelmeztetésére elhangzott 7 jajhoz (Mt 23,13–29) szintén a kárhozat veszélye szolgált alapul (23,33: a kárhozat büntetése; vö. 23,34 kk.). Ugyanakkor Lk 11,42–52 (6 jaj) nem jelöli meg ennyire világosan az indítékot (de vö. 11,50 kk.). A megtérni nem akaró városokat (Korozaint és Betsaidát) az ítélet fenyegeti, amikor Jézus jajt kiált rájuk (Mt 11,21 = Lk 10,13). Fenyegető jellegű a botrányt okozóval (Mt 18,7 = Lk 17,1; vö. 17,2), valamint az árulóval (Mk 14,21) kapcsolatos jaj is. Ezzel szemben a várandós és szoptatós anyákat illető jaj (13,17) az idők végén rájuk váró nehéz sorsra utal, és a szájalom megnyilvánulása. – Pál magára vonatkoztatott jajából (1Kor 9,16) arra következtethetünk, hogy a kötelesség (adott esetben az ev. hirdetése) elmulasztása óhatatlanul maga után vonja Isten büntetését. Büntetéssel fenyeget Júd 11: is a jaj. – Jel 8,13: itt a 3 jaj (vö. 9,12; 11,14; 12,12) fenyegetés és utolsó figyelmeztetés is, hogy a végső idők hitetlenjei térjenek meg. Ugyanakkor a 18,10.16.19 3-szoros jaja siralomnak tekinthető Bábel bekövetkezett bukása fölött.

Jakab (→ Jákob gör. változatának magyar megfelelője): 3 személy neve az ÚSz-ben. – 1. Idősebb ~ apostol (Mk 15,40): Zebedeus és Szalome fia (vö. 15,40; Mt 27,25), János ap. bátyja, akivel együtt Jézus meghívta, hogy legyen a tanítványa (4,21). Heves természetük miatt Jézus mindkettőjüket elnevezte a mennydörgés fiainak (→ Boanergesz, 3,17). Simon Péterrel együtt külön kiváltságokban volt részük (17,1; 26,37; Mk 5,37; 13,3). Kr. u. 44: ~ I. Heródes Agrippa uralma alatt vértanúhalált szenvedett (ApCsel 12,2). A későbbi, nem bibliai hagyomány szerint Hispaniában működött, de ennek nincs semmi alapja. – 2. Ifjabb ~ apostol, Alfeus fia (Mt 10,3; Mk 3,18; ApCsel 1,13). Melléknevét annak „köszönheti”, hogy Aranyszájú Szt. János óta kimutathatóan összetévesztették a 3. ~bal. Az ÚSz-ben csak az ap.-ok listájában találkozunk a nevével, egyébként nem szerepel. Mk 2,14: neve némely kéziratban Lévi neve helyett áll (vö. Mt 10,3). – 3. Az Úr testvére = rokona (13,55; Mk 6,3), → Kleofás és Mária fia (vö. 15,40; Jn 19,25), Jozes v. József (Mk 15,40) testvére. A „kis” melléknevet (Vg: minor, 15,40) nyilvánvalóan kis termete miatt kapta, de később nem szerepel ezen a néven (vö. Mt 27,56). – Napjainkban a katolikus exegéták körében is általános az a vélemény, hogy nem azonos a 2. ~bal (J. Blinzler, J. Bonsirven, F. Mussner, A. Wikenhauser). Nem nevezi magát ap.-nak (Jak 1,1; vö. 1Pét 1,1). Jn 7,5 (vö. Mk 3,21 kk. 31 kk.) szerint → Jézus testvérei nem hittek Krisztusban, ugyanakkor Jn 6,70 szerint a tizenkettőt ekkorra már kiválasztotta Jézus. Az ÚSz mindig különbséget tesz a tizenkettő és az Úr testvérei között (ApCsel 1,13 kk.; 1Kor 9,5; 15,5–8). A Gal 1,19 ennek nem mond ellent, mert a heteron és az ei mékülönféleképpen értelmezhető. Vsz., hogy Krisztus megjelenésekor (1Kor 15,7) tért meg. Miután Péter ap. elmenekült (ApCsel 12,17), ő állt a jeruzsálemi egyh. élén (vö. Gal 1,19; 2,9.12), és az → apostoli zsinaton vezető szerepet töltött be, ő fogalmazta meg az → apostoli határozatokban foglalt fenntartásokat. Tőle származik a → Szent Jakab levele is. Utoljára az ApCsel 21,18 említi. Jóllehet a zsidókeresztényektől elvárta a mózesi törv.-ek megtartását, elvileg elismerte a keresztények szabadságát a törv.-t illetően (Gal 2,1–10). Lehetséges, hogy mivel a pogányokkal szemben tartózkodó magatartást tanúsított, ezt némelyek kiaknázták ellene (2,12; 5,10), de biztos, hogy a hagyományban azért mint igaz élt tovább, és a zsidók körében, akik közül sokakat megtérített, nagy tekintélye volt. Nyilván ez az az ok, amiért II. Ananosz főpap fölbujtására Kr. u. 62: megkövezték.

Jakab ősevangéliuma: egy apokrif irat 1552 óta (G. Postel) használt neve, mely önmagát „Mária születése” v. Jakab apokalipszise néven nevezi. Legrégibb szövege a 3–4. sz.-i Bodmer-papiruszon maradt fenn. A szerző Jakab, Szt. József első házasságából született fiának mondja magát. ~nak központi alakja Mária. Szülei: Joachim és Anna öregségükben csodálatos módon kapták gyermeküket. Mária az özvegy József jegyese lett,

aki megőrizte Mária szüzességét. A Szentlélektől fogantatott Jézus egy barlangban született, miközben Mária és József úton voltak Betlehem felé. – ~ nem tört.-i értékű, de a dogmafejlődésben (virginitas in partu), a liturgiában (Mária bemutatása a templomban, Szt. Joachim és Anna ünnepe), az ikonográfiában és a szentföldi régészetben éreztette hatását. A Ny-i egyh. nem fogadta el, K-en azonban nagyra becsülték és szír, örömeny, georgiai, kopt és etióp nyelvre is lefordították. Szerzője az ÓSz-et jól, a palesztinai viszonyokat viszont alig ismerte, ezért vsz. pogánykeresztény, s feltehetően Egyiptomban élt; gör.-ül, a 2. sz. 2. felében írhatta művét.

Jakin: → Jachin.

Jákob: 1. pátriárka, → Izrael fiainak ősatya. A Ter 25,24–26 népies etimológiával a 'sarok' jelentésű szóból (mert keze Ézsau sarkát fogta) v. a 'csal' értelmű szóból (2-szer félrevezetett) magyarázza, de valójában megfejtetlen a név. M. Noth délarab példa alapján olyan rövidült névváltozatnak tekinti, amelyből az Isten neve hiányzik: 'Isten oltalmazza'; ugyanígy vélekedik R. de Vaux is. G. Jacob egy arab madárnévvel ('szirti fogoly') hozza kapcsolatba; az állatnévre visszavezethető személynevek az ősatyák korában nem tartoztak a ritkaságok közé (pl. Ráchel, Lea). A bibliai családtört.-ben ~ Izsáknak és Rebekának a fia (25,20–28; 27), akinek 2 felesége volt: Lea és Ráchel. Ezekről, valamint rabszolganőitől (Szilpa és Bilha) 12 fia és egy lánya született (29,31–30,24; 35,16 kk. 22b–26): – Lea gyermekei: Ruben, Simeon, Lévi, Júda, Isszachár, Zebulun és Dina. – Szilpa fiai: Gád és Áser. – Ráchel fiai: József és Benjamin. – Bilha fiai: Dán és Naftali. ~ neve egész sor helységgel összekapcsolódott, mindenekelőtt Bétellel (28,10–22; vö. 31,13; 48,3:→ Jákob létrájának látomása, emlékkő állítása; 35,1–7: oltárépítés; 35,9–15: emlékkő állítása), Háránnal (29,1–31,21: kapcsolata az arám Lábánnal, aki nagybátyja volt), továbbá Gileáddal (29,22–32,1: vita és egyezés Lábánnal), Machanajimmal (32,2–22; 33,1–16: találkozás Ézsauval), Szukkottal (33,17 kk.), Penuellel (32,23–33: éjszakai küzdelem), végül Szichemmel (33,18–34,31; vö. 48,21 kk.: telek szerzése, oltárépítés; ~ Simeon és Lévi apja). A ~ Egyiptomba költözéséről szóló elbeszélésekből arra lehet következtetni, hogy Hebron volt a lakóhelye (37,15), bár konkrétan rendszerint csak Kánaán földjét említik és arról tudósítanak, hogy ~ Beerseba felé vette útját (46,1–4: Isten megjelenése) és Gósenban telepedett le (47,27). 47,28: Egyiptomban halt meg; 50,12–14: Machpelában temették el. ~ elsősorban ikertestvérével, Ézsauval szerepel együtt (25,23–26), akitől megvásárolta elsőszülöttsége jogát (25,27–34) és csellel elvette az atyai áldást (27), de aztán Machanajimban kibékültek egymással (32,2–22; 33,1–17); az arám Lábánnal Háránban és Gileádban, Hámor fiaival Szichemben (33,18–20) lépett kapcsolatba. A Józsefről szóló tört.-ekben Egyiptomban találjuk. Így a ~ról szóló hagyománynak két külön sora tételezhető föl: az egyik a Jordántól Ny-ra keletkezhetett, ebben a kultikus szempontok érvényesülnek, a másik a Jordántól K-re jöhetett létre, ebben a területi-tört.-i mozzanatok kaptak nagyobb szerepet. – ~bal a Pentateuchuson kívül alig találkozunk a Bibliában. A Bölcs 10,10–12 igazként szerepelteti, akit a bölcsesség vezérelt. Sir 44,23: az Ábrahámnak és Izsáknak adott ígéret örököse. Jud 8,26 csak mellékesen említi. Az ÚSz-ben egy már-már állandósult szókapcsolatban („Ábrahám, Izsák és Jákob”) Ábrahámmal és Izsákkal a szövetséghez hű zsidóságot, „az ország fiait” jelképezi (Mt 8,11; Lk 13,28), akiknek Ábrahám leszármazottai nem tartoznak mind a soraiba; a szövetség népének zsidó elképzelés szerint csak a Jákobhoz tartozás az ismérve (Zsid 11,9; vö. Lk 3,8). Pál szakított ezzel az elképzeléssel: ő az igaz Izr. körébe Ábrahám minden utódát besorolta (a → hit révén), ebből következően számára ~ „a test szerinti” Izr.-t képviselte (vö. Róm 11,26). → Jákob áldása. – 2. népnév. Az izr.-kat nevezték ~ fiainak, főleg a próf.-k kv.-eiben. Ilyen fordulatokkal találkozunk: ~ háza (Kiv 19,3; Iz 2,5 kk.; 8,17; Ám 3,13; 9,8; Mik 2,7; Abd 17 kk.), ~ fiai (Mal 3,6), ~ nemzetsége (Iz 45,19; vö. Jer 33,26), ~ népe (MTörv 33,4), de egyszerűen ~ is előfordul. Iz 9,7; 17,4; 27,9; Oz 10,11; 12,3: Izrael; Mik 1,5: ~ Izr. É-i részét jelenti; Náh 2,3 viszont Júdát nevezi ~nak; → Izrael. – 3. Eupolemosz nagyapja, akit Makabeus Júdás Rómába küldött (1Mak 8,17: Vg; a LXX-ban Akkosz). – 4. Mattan fia, József apja → Jézus családfájában.

91. Egyiptomba bevándorló szemiták. Festmény Beni Haszánban a Középső Birodalom idejéből

Jákob áldása: a haldokló Jákob ajkára adott 11 áldásnak és 12 átoknak – egyáltalán nem egységes – gyűjteménye (Ter 49,3–27). Az átok Ruben, Simeon és Lévi törzsét sújtja (49,3 kk.), áldásban Júda, Zebulun, Isszachár, Dán, Gád, Áser, Naftali, József és Benjamin részesül (49,8 kk.). Bár fölismerhetők az egységes szerkezetre törekvés bizonyos jelei (szójátékok, állathoz hasonlítás), nem kétséges, hogy végleges irodalmi formát csak hosszú ideig tartó fejlődés eredményeképpen nyert. O. Eissfeldt a ~ legrégebb változatát a Rubenre, Simeonra és Lévi-re, továbbá a Júdára (kb. a MTörv 33,7 megfogalmazásában) vonatkozó részekben, valamint egy József-re mondott régebbi áldásban jelöli meg, amelyet fölváltott a jelenlegi áldás (Ter 49,22–26). Az átkok és áldások egybekapcsolásához a 34; 35,21 kk.; 38 fölölelte események közti összefüggések szolgáltak indítékul. Amikor később szükségét érezték, hogy Jákob halálának sorsdöntő órájára emlékezve minden törzsrre vonatkozóan álljon a Ter idézett helyén valami, kiegészítették a gyűjteményt különféle, törzsekre vonatkozó, lazán összefüggő mondásokkal, de ugyanakkor „korszerűsítették” is: Júdát és Józsefet illetően az akkori mondásokat iktatták be; az utóbbi gyűjtemény régebbi → Mózes áldásánál. H.-J. Zobel az egyes mondások kérdésében más véleményen van, de a végső szerkesztést és az egybefoglalást illetően egyetért O. Eissfeldttel. – Debora éneke is tartalmaz szórványosan a törzsekre vonatkozóan mondásokat (Bír 5,16 kk.).

Jákob kútja: Jézus és a samariai asszony közt lefolyt beszélgetés színhelye (Jn 4); 4,6-nál előbb nem szerepel a Bibliában. Azok a régészeti leletek és irodalmi adatok, amelyek alapján – a Kr. u. 4. sz.-tól kimutathatóan – a Nablusztól 2 km-nyire K-re eső → kúttal azonosítják, megfelelnek a Biblia leírásának: a Gerizim lábánál (4,20), azon a földön, amelyet Jákob Józsefnek adott (4,5), azaz Szichemnél (Ter 33,19; 48,22), Szikar közelében (Jn 4,5).

Jákob létrája: a földtől az égig érő létra (vö. Ter 11,4; MTörv 1,28) Jákob bételi álmában (Ter 28,12), amely halványan a → bábéli torony emlékképét tükrözi. Az a föltevés, hogy az egyiptomi elképzeléssel is mutat némi rokonságot, amely szerint Ré és Hórusz létrát állít fel, hogy a halottak fölmelessenek az égbe, kevésbé valószínű. A rabbinista irodalomban a ~nak jelentős szerepe van.

jámborság: → vallásosság.

Jambresz: → Jannesz és Jambresz.

Jamnia: → Jabne.

Jannesz és Jambresz (Vg: Mambresz): Pál ezen a néven említi (2Tim 3,8) azt a 2 egyiptomi varázslót, akit a Kiv 7,11.12 névtelenül szerepeltet; a nevek vsz. egy elveszett apokrif írásból valók.

János (héb. Johanan, 'Jahve megkegyelmezett', gör. Johannesz): több bibliai személy neve. A legfontosabbak: → Johannesz Hürkánosz, → Keresztelő János, → János apostol.

János apostol: a 12 apostol között a legfiatalabb, evangélista. I. ~ az ősegyházban. Jeruzsálemben vezető szerepe volt, Pál az Egyh. „oszlopai” közé sorolta (Gal 2,9). Amikor Péter ap. meggyógyította a bénát, ~ ott volt vele (ApCsel 3,1–11), és a főtanács előtt is ketten álltak, s mindkettőjükéről azt állapították meg, hogy „írástudatlan” és „tanulatlan” emberek, akik Krisztus követői (4,13.19). Az ap.-ok testülete Szamariába küldte őket, hogy imádsággal és kézrátétellel közvetítsék a Szentlelket (8,14–25). Ez annál szembetűnőbb, mivel a béna meggyógyításáról szóló beszámolóban nem töltött be önálló szerepet: Péter beszél és teszi a csodát. Ennek ellenére az ApCsel szerzője úgy érezte, hogy nem hagyhatja ~t említetlenül, és épp ez bizonyítja, hogy az ősegyh.-ban ~nak tekintélye volt. – II. A szinoptikusok közelebbi magyarázatot is adnak arra, hogy miért volt ~nak az ősegyh.-ban vezető szerepe. A meghívás tört.-ében, amelyet inkább az igazi tanítvány bemuta-

tását célzó kérés záró mozzanatának kell tekintenünk, semmint szigorú időrendhez igazodó beszámoló-
nak, ~ és a bátyja, Jakab úgy szerepel, mint akit Jézus mindjárt Péter és András után hívott meg (Mt 4,21).
Zebedeusnak voltak a fiai, aki tehetős halászember volt a Galileai-tónál (Mk 1,20) és minden bizonnyal apjuk
mesterségét űzték. Az ap.-ok listáján Zebedeus fiai mindjárt Péter (és András) után következnek (vö. Mt 10,2–
4); Jézus a → Boanergesz melléknevet adta nekik (Mk 3,17). – Jézus nyilvános működése idején Zebedeus fiai
az előtérben álló tanítványok közé tartoznak (különösen Márk evangélista szerint, aki a 12 ap. egymástól
független nevelését külön hangsúlyozta): tanúi Jairus lánya feltámasztásának (5,37; Lk 8,51), Jézus színevál-
tozásának a hegyen (Mk 9,2; Mt 17,1; Lk 9,28) és halálfelelmének a Getszemáni kertben (Mk 14,33; Mt 26,37).
S amilyen hevesek voltak (Lk 9,49.54), attól sem riadtak vissza, hogy közvetlenül v. anyjuk által (? Szalóme;
vö. Mt 27,56; Mk 15,40) megkíséreljék biztosítani kiváltságos helyzetüket Isten országában is, ami a többi ap.-
ban fölkelte a féltékenységet (Mt 20,24; Mk 10,41). Azon, hogy 10,39b alapján csakugyan föltehető-e,
hogy Zebedeus fiai a vértanúhalál elkerülése révén is különböztek a többi ap.-tól, lehet vitatkozni, de az bi-
zonyos, hogy ez a hely nem használható föl érvül ~ korai halála mellett. – III. A 4. ev.-ban ~ nem szerepel név
szerint, és a Zebedeus fiai megnevezés is csak egyszer fordul elő (Jn 21,4). Ugyanebben a f.-ben, amelyet
későbbi kiegészítésnek tartanak, egyúttal a szerzőre is találunk utalást: „Ez az a tanítvány, aki ezekről tanúsá-
got tett és megírta ezeket. Tudjuk, hogy igaz a tanúsága” (21,24). Ez nem lehet más, mint „az a tanítvány, akit
Jézus kedvelt” (21,20), és akiről elterjedt a hír, hogy nem hal meg (21,23); a hírt később vsz. helyesbítették
(21,23b). 21,20: konkrétan is azonosítja a tanítvánnyal „aki a vacsorán Jézus keblére hajolt és megkér-
dezte...” (vö. 13,23–25). Ez a tanítvány ott állt Jézus kereszttje alatt és magához vette Jézus anyját (19,27 kk.),
húsvét reggelén pedig még Péter előtt oda ért a sírhoz és meggyőződött róla, hogy üres (20,2). Az a kifejezés,
hogy „a tanítvány, akit Jézus kedvelt” csak a 13. f.-től fordul elő, nyilván azért, mert ettől kezdve az ev.-ban
Jézus egészen övéi köréhez fordult. Lehetséges, hogy a szeretett tanítvány az 1,37 által említett 2 tanítvány
közül is azonosítható a közelebről meg nem nevezettel, aki mellett a másik, András név szerint szerepel
(1,40). Ez esetben elmondható, hogy a 4. ev. (és csak ez!) ~t Keresztelő János tanítványaként állítja elénk, akit
maga Keresztelő János küldött Jézushoz (1,36 kk.); másfelől: ~ Júdeából követte Jézust Galileába (2,1.12). – A
4. ev. még „egy másik tanítvány”-t is említ, aki Simon Péterrel elkísérte az elfogott Jézust és aki ismerte a
főpapot (18,15). Hogy ez a tanítvány ki volt, azt nem tudjuk. Talán Jézusnak egy jeruzsálemi követője (vö.
12,42). Minthogy Péterrel együtt szerepel, arra is gondolhatunk, hogy a kedvelt tanítvánnyal azonos (vö.
20,2–10; 13,23 kk.), ez azonban csak föltevés. De ki az a titokzatos tanítvány Jn szerint, akit Jézus kedvelt? A
~lal való azonosítás mellett szól, hogy Jézus legszűkebb köréhez tartozott és ott volt az utolsó vacsorán. A
többi helyek nem szólnak komolyan ellene: a keresztt alatt állás és a sírhoz futás (Péterrel) külön hagyományra
is visszavezethető. A Péterrel való szoros kapcsolatot az ApCsel is tanúsítja. S hogy Jn név szerint nem említi,
arra az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a 4. ev. létrejöttében ~nak jelentős része volt. Végül az a fontos
szerep, amelyet ~ az ap.-ok közt betöltött (a szinoptikusok szerint is), mindenképp amellel szól, hogy ~ban
lássuk a kedvelt tanítványt. Ellenérvül a következőket szokták felhozni: ha ~nak személyesen is része volt a 4.
ev. létrejöttében, akkor az „akit Jézus kedvelt” kifejezés nem vall valami nagy szerénységre. Ezenkívül: egy
kitüntetett ap., aki az ev.-ban egész tekintélyét latba veti (vö. 19,35), miért rejtőzött volna el a kedvelt tanít-
vány névtelensége mögé? A Zebedeus fiai megnevezés (21,2) inkább szólhat az azonosítás ellen, hiszen meg-
törtí a névtelenség elvét. De a többi ev. figyelembevételével valószínűbb, hogy „az a tanítvány, akit Jézus ked-
velt” a „még két másik tanítvány” (21,2) kifejezés mögé rejtőzött (A. Kragerud). – Mivel bizonyos irodalom-
kritikai és hagyománytört.-i érvek az ellen szólnak, hogy a 4. ev.-ot szemtanúk írták, vannak exegéták, akik a
kedvelt tanítványt szimbolikus alaknak tekintik: eszményi tanítvány (A. Jülicher), az ap.-i tanúságtétel eszmé-
nyi megtestesítője (E. Käsemann), a pogánykereszténységnek mint a kereszténység tökéletes formájának
megszemélyesítője (R. Bultmann) v. a jánosi prófétizmus jelképe, aki mintegy az ellentéte volt a tisztsgvise-
lőknek (Péter) a közösségben (A. Kragerud). Csakhogy ez a jelképes-közösségi (szimbolikus-kollektív) értel-
mezés aligha hozható összhangba az olyan egyértelműen személyes jellegű helyekkel, mint amilyen a 19,35;

21,24. Ha az a tanítvány, akit Jézus kedvelt, jelképes alak volna, akkor Pétert is jelképes alaknak kellene tekinteni, akit a 20 bizonyos értelemben háttérbe szorít ~hoz képest (W. G. Kümmel). – A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a 4. ev.-ban a kedvelt tanítvány ~lal azonos. Hogy ezzel a 4. ev. szerzőségének kérdése mennyiben oldódik meg (21,24), arra nézve → János evangéliuma. – IV. Az ókeresztény hagyomány ap.-okra vonatkozó két legrégebb tanúja az Epistula Apostolorum és Jusztinosz Dialogusa. Az Epistula ~t az első helyen említi az ap.-ok listáján, a Dialogus szerint pedig ~ a Jelenések könyvének szerzője. A Jel 1,9 szerint a látnok Patmosz szigetén tartózkodott, a kisázsiai partokkal szemben. Ireneusz tanúsítja, hogy ~ Efezusban élt és ott is halt meg. Ugyanakkor Szmírnai Szt. Polikárra († Kr. u. 167) hivatkozik és – nyilvánvalóan tévesen – Papiászra. Csakhogy az újabb kutatások fényében Polikárp tanúsága megbízhatatlannak bizonyult: valószínűbb, hogy az Úr egyik tanítványára gondolt, aki a hagyomány hordozóinak 2. nemzedékéhez tartozott. De Ireneusz akkor is tanúja annak a 2. sz. végén széles körben elterjedt nézetnek, amely szerint ~ egészen Traianus császár koráig (ur. 89–117) Efezusban élt. Ireneusztól függetlenül Efezus püspöke, Polükratész is támogatja azt a hagyományt, hogy ~ Efezusban élt: egy Viktor pápához írt levelében az Efezusban eltemetett ~ra hivatkozva védekezik. Alexandriai Kelemen szerint a tirannus (= Domitianus) halála után ~ Efezusba ment, és ott az egyh. élén állt. Nyilvánvaló, hogy ezzel Kelemen az efezusi hagyományhoz csatlakozott, amelyet Ireneusz képviselt. Eszerint a 4. ev.-ot és a leveleit is Efezusban írta, ahol élt. Az a föltevés, hogy ~ nagyon korán vértanúhalált halt, nem érdemel komoly figyelmet. – V. ~ nevéhez fűződik két protokanonikus úsz-i könyv: a → János evangéliuma és a → Jelenések könyve, valamint több apokrif irat: ~ apokrif irata (egy 2. sz.-i gnosztikus ev., valamint ~ és Jézus beszélgetésének töredéke); ~ cselekedetei (4. sz.-i írás utazásairól és csodáiról); Prochorus Acta Joannis-e (5. sz.), Virtutes Joannis (6. sz. vége), Passio Joannis és három apokalipszis.

János evangéliuma, Jn: protokanonikus úsz-i könyv, a 4. az ev.-ok csoportjában. – I. Keletkezése. Az egyik legnehezebb kérdés, amellyel ma a kutatásnak szembe kell néznie: a ~ keletkezésének kérdése. A protestáns kritika (J. Wellhausen, E. Schwartz) kimutatta a nem csekély szerkesztési hibákat, a rend hiányát és az egyenetlenségeket a szövegben, és ezekre különféle elméleteket épített. R. Bultmann e föltevésnek zömét fölvette a maga bonyolult forráselméletébe. Az újabb kutatás (pl. B. Noack, E. Haenchen) újra ráirányította a figyelmet arra, hogy ~ egyh.-i kv., az egyh.-i hagyományon alapszik, s mindenekelőtt szóbeli hagyományra támaszkodik. Az ev. fölépítése főbb vonalaiban már az ősegyh. → igehirdetésében (kérügma) kialakult. – R. Schnackenburg jogosan számol újabban a csodák forrásával. Egyáltalán: lehetséges, hogy a 4. ev. bizonyos részei többé v. kevésbé készen álltak, mielőtt az evangélista tanítványaitól a ~ végleges formáját (21) megkapta. – Hogy a szerző a szinoptikusokat mennyire ismerte, azt nem tudjuk. Az a föltevés, hogy János evangélista a szinoptikus ev.-ok helyébe, ill. kiegészítésre állította össze művét, ma már nem állja meg a helyét. Van néhány exegeta, aki még a Mk-tól való irodalmi függést tételezi föl, de helyesebb a ~ és a szinoptikusok (Lk-ot ide értve) közti egyezéseket azzal magyarázni, hogy a keresztény hagyomány irodalom előtti szakaszában a jánosi és a szinoptikus hagyomány kapcsolatban állt egymással (P. Gardner-Smith, B. Noack, C. H. Dodd, E. Haenchen, R. Schnackenburg stb.). – ~ irodalmi fejlődésének vázolása azonban még nem jelent választ arra a kérdésre, hogy a keresztény hagyomány hogyan fejlődött sajátosan jánosivá. A mai kutatás ezért a környezetre és a hatásokra is kiterjed. A keresztény igehirdetés jánosi formájának kialakulásához az a környezet (vallás, műveltség) is hozzájárult, amelyben ~ megszületett. Kutatásának tört.-e egyértelműen tükrözi az ősegyh.-at körülvevő világban lezajlott vallási áramlatok sokféleségére vonatkozó ismeretek gyarapodását. A régebbi kérdés arra irányult, vajon mennyire magyarázható ~ a zsidó előzményekből, v. hogy nem inkább a gör. gondolkodásmód nyomta-e rá a bélyegét. C. H. Dodd még korunkban is a hellenizmusban, mégpedig a plátóni filozófia (Philo) és a hermetikus írások misztikájának kettősségében látja ~ szellemi hátterét. 1925 óta főleg W. Bauer, R. Bultmann és H. Odeberg írásai a mandeus iratokat és Salamon ódáit is tekintetbe vették a magyarázatukhoz. Ezekben a kereszténység előtti → gnózis rendszerét vélték fölfedezni, amellyel szerintük ~ mindenekelőtt a leszálló, majd a mennybe újra fölmenő Megváltóval kapcsolatos elképzelésben mutat hasonlóságot (vö. Jézussal kapcsolatban a honnan? és hová? kérdésének fölvetését: Jn 7,27 kk.; 8,14; 9,29 kk.; 12,35

kk.; 14,4 kk.; 19,9). De ha egyszersmind a gnosztikus forrásoktól való irodalmi függést is fölteszik, akkor ez nem tartható fönn. Azt viszont, hogy a gnózisnak nagy szerepe volt abban a környezetben, amelyben az ev. keletkezett, a Kumránban és Nag Hammadiban előkerült leletek is tanúsítják. A kumráni iratokban nem sikerült megtalálni azt a talajt, amelyen ~ keletkezett, mégis egy heterodox zsidóság nyilatkozik meg bennük, amely dualista gondolkodásmódja részleteiben, mint ~ is, gnosztikus hatást tükröz. Nag Hammadi leletei egy gnosztikus hatás alá került későbbi kereszténységet mutatnak, amely ellen mint veszély (doketizmus) ellen ~ már küzd. Így tehát a kutatás visszatér a zsidókeresztény környezethez, de most már nem a farizeus-rabbinista zsidóságra összpontosítja a figyelmet, hanem a különféle heterodox változatokra, amelyekre – miként ~ra is – távolabbról a hellenizmus hatott. Ebben az összefüggésben az a (főleg francia exegéták által képviselt) nézet is figyelmet érdemel, amely a ~ és az ÓSz, valamint az apokaliptikus-bölcsességi hagyomány eleven kapcsolatát tételezi föl. De ~ természetesen nem a környezeti hatások szülötte, létrejöttében inkább a velük való vitának és az elmélyült krisztológiára irányuló kérdéseknek volt szerepe. – A ~ szerzősége körüli vita 1920 táján bontakozott ki. Az egyik oldalon azok állnak, akik a hagyományos fölfogást védik, amely szerint Zebedeus fia, János ap. a szerző. B. F. Westcott megfogalmazásában: a ~ szerzője palesztinai zsidó volt, egy szemtanú, egy ap., nevezetesen János ap. A másik oldalon a „kritikusok” állnak, akik szerint ~ a keresztényhellenista misztika kései terméke. A formatörténeti módszer és a hagyománytörténet kibontakozásával és föllendülésével mindkét tábor fölélénkült. A hagyományos nézet védelmezői előtt világossá vált, hogy a vitában a jánosi hagyomány törvényessége és hitelessége, azaz a 4. kánoni ev. ap.-i jellege a döntő kérdés. Ha ~ valóban ap.-inak bizonyul, tehát ha az őskeresztény kérészmű Krisztustól fölhatalmazott hirdetőjének tanúságtételét tartalmazza, akkor az a kérdés: vajon csakugyan magától az ap.-tól származik-e v. valamelyik tanítványától, kevesebbet nyom a latban. Ezt a nézetet pl. a (gör.) Mt vonatkozásában már rég elfogadták. A másik kérdés, ti. hogy János, Zebedeus fia-e a 4. ev. szerzője v. nem, hamis. Inkább ezt kell kérdezni: áll-e ap.-i tekintély, kivált János ap. tekintélye ~ mögött? A „kritikusok” föladták szélsőséges álláspontjukat, és ma már ők is sokkal pozitívabban ítélik meg a jánosi hagyománynak az őskeresztény kérészműhöz való kapcsolódását. Így megvan a tere a további vitának. – Kisásziában (Efezus), Egyiptomban és Rómában a 2. sz. vége k. általános volt az a hagyományos fölfogás, hogy a 4. ev.-nak János ap. a szerzője. E fölfogásnak Ireneusz volt a legjelentősebb képviselője, aki azt a hagyományt is megőrizte számunkra, hogy János ap. Efezusban élt és ott is halt meg. E hagyományt Alexandriai Kelemen és a → Muratori-töredék is képviseli. ~nak gyors elterjedése mindenesetre főleg azért érthető, mert kapcsolatba hozták János ap. személyével. A legrégebb szövegváltozat (P52, Jn 18,33.37 kk.) kb. Kr. u. 130-ból való. Egy ev.-nak, amely ennyire eltér az addigiaktól, mindenképp ap.-i tekintélyre kellett ahhoz támaszkodnia, hogy megszövegezése után alig egy nemzedékkel már tért hódít-hasson az egyh.-akban. – Az ev. legfontosabb bizonyítéka a szerzőség kérdésében: „Ez az a tanítvány, aki ezekről tanúságot tett és megírta ezeket. Tudjuk, hogy igaz a tanúsága” (21,24). Nyilvánvaló, hogy ez a tanítvány azonos azzal, akit Jézus kedvelt (21,20). Fontos érvek szólnak e tanítvány → János apostollal való azonosítása mellett. De megoldódott ezzel a 4. ev. szerzőségének kérdése is? A 21,24 jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Nem jelenti föltétlenül az evangélista tanúságát, egyszerűen csak tanítványai meggyőződését tükrözi, akik a 21. f.-et utolsó kézként az ev.-hoz hozzá kapcsolták. Az írást (gropszasz) sem szabad mai értelemben a gondolatok saját kezű lejegyzéseként értelmezni. Az írás a gör. folyóírás általános elterjedése előtt (nem előbb a Kr. u. 2. sz.-nál) külön művészetnek számított. Több, Pál ap. neve alatt ismert levél végén is csak az aláírás való magától Pál ap.-tól (1Kor 16,21; Kol 4,18; 2Tesz 3,17; vö. Róm 16,22; Gal 6,11). Általános szokás volt írnot alkalmazni, s az írnot nem egyszerűen szó szerinti lejegyzője volt a diktált szövegnek. Tehát a Jn 21,24 nem szakítható ki azon érvek sorából, amelyek János ap. szerzősége mellett v. ellen szólnak. Azt, hogy a 4. ev. szerzője (21,24; vö. 19,35) Jézus nyilvános életének és halálának (19,34 kk.) szemtanúja volt, az ev.-ból nehéz bizonyítani. Kisebbrészletek: így személynevek, helynevek (vö. 11,3), apró észrevételek, időbeli adatok amellel szólnak, hogy a szerző részese volt a leírt eseményeknek; de ennek ellentmond az, hogy a ~ban fölölelt hagyomány még mielőtt az ev.-ba belekerült volna, meglehetősen szilárd alakot öltött. Azt az

álláspontot, hogy ~ban közvetlen szem- és fültanú írta le Jézus életét és működését, ma már nem vallják az exegéták, bár azt elismerik, hogy sok adat (19,34) első kézből való. – A. von Harnacknak János presbiterre vonatkozó kutatásai óta különféle változatokban általában elfogadják a következő föltevést: a 4. ev. Jánostól való ugyan, de nem János ap.-tól, hanem egy presbitertől. Ez ezezusi János, aki Traianus idejében élt. Összetévesztették János ap.-lal, pedig mint presbiter már a hagyomány tanúsítóinak 2. nemzedékéhez tartozott. Hogy egy János nevű presbiter létezett, és hogy ez a presbiter 2. nemzedékbeli tanú volt, kétségtelennek látszik; az a föltevés, hogy összetévesztették az ap.-lal, meglehetősen gyenge lábon áll. – János ap. szerzősége ellen szól viszont ~nak teol.-i mélysége. Egy egyszerű galileai halászból válhat-e olyan nagy teológus, akinél nagyobb nem volt (F. M. Braun)? ~ arra enged következtetni, hogy szerzője korának teljes vallási gondolkincsét ismerte, a zsidót és a pogányt egyaránt, és a nyelvüket is bírta. Ha János az egyh.-i hagyomány szerint hosszabb ideig élt az akkori szellemi élet egyik központjában, Efezusban, ott sok hatás érhetette, és ezeket földolgozhatta. Nem szabad tehát kizárni azt a lehetőséget sem, hogy János ap. eljutott ~nak teol.-i mélységéig, de egy közvetítő megoldás is számba vehető, az ti., hogy a 4. ev.-nak János ap. adott ap.-i tekintélyt, egyébként azonban a hagyomány- és vallástört.-i szempontból magas fejlődési fokra elért keresztény kérésgma öltött testet és kapott tökéletes megfogalmazást ~ban. F. M. Braun és hozzá csatlakozva R. Schnackenburg ezért azt teszik föl, hogy egy v. több írnok segített János ap.-nak a 4. ev. megfogalmazásában (ezek nem egyszerűen csak a diktált szöveget rögzítették), s az utolsó tanítványt kell mai értelemben vett szerzőnek tekinteni; aki az egész ev.-nak a stílusát adta (tehát nem a 21. f.-et írta); ez szórványban élő és megfelelő képzettségű zsidó lehetett, aki szoros kapcsolatban állt János ap.-lal. Nevét nem ismerjük. Azt sem lehet megállapítani, hogy „csupán” a jánosi hagyomány és igehirdetés hű közvetítője volt-e v. maga is teológusnak és igehirdetőnek számított. Mindenesetre nem egyszerűen összeszerkesztette a jánosi hagyomány és tanítás elemeit. Szem előtt tartva a többi ev. szerzőjére vonatkozó ismereteinket, valószínűtlennek látszik, hogy egyszerűen csak János ap. megbízásának tett eleget, amikor a hagyományt és mindenekelőtt az üdvösség tört.-ének „apostoli értelmezését” átvette és feldolgozta. Minthogy tartalom és forma, nyelv és gondolat nem választható szét, az ismeretlen írnokról azt kell föltételeznünk, hogy nagy önállósággal járt el: az üdvtört.-i események Jánosi hagyományát és értelmezését saját egyéniségén átszűrve dolgozta fel. – II. Tartalma. ~ tartalmilag 3 részre oszlik – 1. (1,19–12,50) Jézus nyilvános élete, szavaival és tetteivel magáról adott kinyilatkoztatása; az emberek eltérő (12,42 kk.) v. elutasító (1,11; 12,37–41) magatartása; – 2. (13,1–17,26) Jézus megnyilatkozása „övéi” előtt, övéinek magáról adott kinyilatkoztatása; – 3. (18,1–20,29) Jézus visszatérése az Atyához, „megdicsőülése” szenvedése és feltámadása által. Már az ev.-ot bevezető előszóban megfogalmazódik az alapgondolat (1,1–18); a befejezés (20,30 kk.) a kv. célját összegezi. A 21. f. irodalmi szempontból hozzátoldás; vsz. az evangélista tanítványai állították össze a rájuk hagyott anyagból. – Hogy az anyag elrendezésében a szerző alapgondolatai fejeződnek-e ki – arra nézve eltérnek a vélemények. M.-É. Boismard pl. úgy véli, hogy a ~ Jézus nyilvános működésének 7 hetére osztható föl (7 csodajel, 7 beszéd), amelyek mindegyike egy-egy liturgikus ünnepnek felel meg, és a Teremtéstört.-ének 7 napjával is összhangban áll. Az alapgondolat tehát: Jézus üdvözítő műve „új teremtés” (jelképes szerkezet). – H. van den Bussche szerint a szerkezet a fokozatos kinyilatkoztatáshoz igazodik: Jézus először Messiásnak, aztán Emberfiának, végül a Fiúnak nyilatkoztatja ki magát. – R. Bultmann részletező tagolása szokatlan módon beleavatkozik a szöveg hagyományos rendjébe. Egész sor szöveget más összefüggésbe állít bele, pl. ~ 1. részét (2–12: a doxa kinyilatkoztatása a világnak) 4 szakaszra osztja föl: a) találkozás azzal, aki a kinyilatkoztatást hozza (2,23–4,42); – b) a kinyilatkoztatás mint „ítélet” (4,43–6,56; 7,15–24; 8,13–20); – c) a kinyilatkoztatás mint szembefordulás a világgal (7–10); – d) a kinyilatkoztatás rejtett győzelme a világ fölött (10,40–12,33; 8,30–40; 6,60–71). E fölosztás alapgondolata: Jézus a kinyilatkoztatás teljessége, benne Isten végleges döntésre szólítja föl az embert. Jézus elfogadása üdvösség, elvetése kárhozat. – C. H. Dodd annak a 7 témának a sorrendjében keresi a fölosztás elvét, amelyet a 4. ev. Jézus életének és üdvtört.-i szerepének bemutatására taglal, ill. felölel. A bevezetést és Keresztelő János tanúságtételét „a jelek könyve” követi; ebben az evangélista a 7 témát 7 f.-ben

tárgyalja. Minden f.-ben szoros összefüggés van a cselekvés és a párbeszéd (akció és dialógus) között, és in nuce (dióhéjban) mindegyik f. az egész ev.-ot tartalmazza. A 7. téma C. H. Dodd szerint: új teremtés (2,1–4,22); életet adó tanítás (4,46–5,47); az élet kenyere (6. f.); világosság és élet (7. f.); a világosság eljövetele: ítélet (9,1–10,39); az élet győzelme a halál fölött (11,1–53); a halál mint az élet kapuja (12,1–36). – A 12,37–50 utószó a jelek könyvéhez. – A 2. részt (13–20) Dodd a szenvedés könyvének nevezi és további 2 részre osztja: a) a tanítványok oktatása (13–17) és – b) Jézus kereszthalála és feltámadása (18–20). A 21. f. az egész ev. epilógusa. Valójában tehát nem veti Dodd el az irodalmi fölépítést, inkább összekapcsolja a szerkezeti elemzés (strukturális analízis) és a tartalmi tagolás elvét. – A bemutatott szerkezeti elemzések mind figyelemre méltók, de egyikükről sem mondható el, hogy nincsenek gyenge pontjai. De ~ nem is tagolható szerkezeti teljesen kifogástalanul – túl sok egyenetlenség van benne irodalmi szempontból; úgyannyira, hogy az a kérdés is fölmerül: vajon irodalmi műként befejezettnek tekinthető-e. Igaz, mind a 4 elemzés fontos érvekre hivatkozhat ~ban a zsidó ünnepek említése irodalmi szempontból mintegy összekötő kapocsnak tekinthető (vö. 2,13.23; 4,45; 5,1; 6,4; 7,2; 14.37 stb.), amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az is kétségtelen, hogy fölépítésében Bultmann a 4. ev. alapgondolatát meggyőzően állítja elénk, de fölvetődik a kérdés, hogy az egész ev. „átrendezésével” vajon nem lépte-e át a tudományos exegézis határait. Dodd helyesen hangsúlyozta ugyan a cselekvés és párbeszéd összefüggését, de teljesen mellőzte a dinamizmust, amely a Jézusra vonatkozó kinyilatkoztatásnak és a zsidók szembeszegülésének fokozódásában nyilvánul meg, és Jézus megdicsőülésében és a sötétség fejedelmének bukásában éri el tetőfokát (8,28; 12,31). H. van den Bussche igyekezett ezt a dinamizmust szem előtt tartani, a túlrendszerezés veszélyét azonban nem sikerült elkerülnie; ~ bajosan tekinthető fokozatos kinyilatkoztatásnak (2,11!). E. Willemse új kísérlete sem meggyőző; R. Bultmann tagolását D. M. Smith bírálja részletekbe menően. – ~ valóban nehezen vethető alá szigorúan szerkezeti elemzésnek. Innen érthető, hogy C. K. Barrett teljesen elveti a szerkezeti elemzést; helyette egyszerűen 44 perikópára osztja föl a 4. ev.-ot, és ezeket magyarázatában egymás után tárgyalja. R. Schnackenburg is eltekint a vitatható kísérletezéstől, és elemzéséhez a 4. ev. főntebb említett 3 részre tagolását veszi alapul. A kezdeteket (1,19–4,54) Jézus működésének egyfajta bevezetéseként állítja elénk, közelebről a következő szempontból: Jézus önmagáról adott kinyilatkoztatása szóban és jelekben, valamint a hit ereje és a hitetlenség következménye. A drámaiság, amely már a bevezető részben megnyilvánul a kenyérszaporításról szóló részben (a tetőpont Galileában egyszersmind fordulat is: 6. f.), valamint Jézus jeruzsálemi beszédeiben fokozódik; e beszédekben hit (a nép) és hitetlenség (a vezető körök) küzd egymással (7. f.), s a Jézus és a vezetők közötti szakadék egyre mélyül (8. f.). A 9–11. f.-ben Jézus önmagáról adott kinyilatkoztatása áll középpontban (mint világosság, a világ élete), de ehhez Jézusnak a zsidók hitetlenségével való szembekerülése adja a háttérrel. Jézus legnagyobb csodajele, Lázár feltámasztása jelenti a drámaiság tetőfokát, majd egy visszatekintés (12,37–43), Jézus nyilvános kinyilatkoztatásának összegezése (12,44–50) zárja cezúraszerűen az első részt. Ezután mindjárt Jézus szenvedésének és feltámadásának tört.-e következik. Az ev. 2. részét (13–17) főleg Jézus búcsúbeszédei teszik ki, amelyeket Jézus a tanítványaihoz intézett. Az evangélista tört.-i eseményhez kapcsolja ugyan őket (az utolsó vacsora: 13,2), de szétfeszítik a tört.-i keretet: búcsúbeszédében Jézus egész sor jövőt illető dolgot közölt övével; olyanokat, amelyek nem tartoztak a hitetlen világra. Bár az evangélista szándéka szerint a földön élő Jézus szólalt meg, de már úgy, mint aki a kereszten hamarosan megdicsőül. A 3. rész (18–20) Jézus visszatérését beszéli el az Atyához a szenvedésben és a feltámadásban, műve kiteljesedéseként. – III. Műfaja. ~ → evangéliumnak mondja magát, tehát olyan műnek, amely Jézus üdvösséget hozó és hitre fölszólító szavait és tetteit közvetíti. Elsősorban nem a Názáreti Jézussal kapcsolatos, időbelileg pontosan meghatározható, tört.-ileg igazolt események pontos leírására törekszik, inkább életének, halálának és feltámadásának üdvtört.-i jelentőségét kívánja bemutatni. Ez egyébként mindegyik kanonikus ev.-ra vonatkozik, ~ csak „a legrégebb gyümölcse az evangéliumírásnak és a tökéletes megtestesítése annak, ami belső tartalma szerint evangélium akar lenni” (R. Schnackenburg). ~ ezért formájában is megfelel a

hagyományos ev.-nak, amelynek fő vonásait az ApCsel 1,21b–22; 2,22–24.32 kk. tartalmazza. – Miként a szinoptikus ev.-ok, Jn is azt az időszakot öleli föl, amely Jézusnak a Jordánban való megkeresztelkedése (vö. 1,32–34) és feltámadása közé esik (20. f.). Az előszó (1,1–18) a helyes összefüggésbe illeszti be az üdvösség örömhírét, azaz Jézus isteni eredetére vezeti vissza a kinyilatkoztatást: „az Egyszülött Fiú nyilatkozta ki, aki az Atya ölén van” (1,18). – Az események színhelyét tekintve nyilvánvaló eltolódás állapítható meg: ~ban Jézus működése sokkal kisebb térségben játszódik le, mint a szinoptikusoknál; ~ földrajzilag Júdeára és Jeruzsálemre összpontosítja a figyelmet, és ennek mély teol.-i értelme van: Jeruzsálem a zsidóság központja és az a város, ahol az Isten temploma áll (2,13–22; vö. 4,21). Egyébként itt folytatódik egy kibontakozás, amelyre már Lk (9,51–18,14: úti beszámoló) is utal. – Jóllehet ~ elsősorban az események üdvtört.-i jelentőségét kívánja bemutatni, fontosnak tartja a helyek pontos megjelölését, ami a szinoptikusokról nem mondható el, így ~ sajátjának tekinthető, pl. Betánia a Jordánon túl (1,28; vö. 10,40); Betsaida Fülöp, András és Péter városa (1,44); a galileai Kána (2,1.11; 4,46); Ainon Szalim közelében (3,23); Szikar, Szamaria egyik városa, ahol Jákob kútja volt (4,5–6); Betesda fürdő Jeruzsálemben, a Juh-kapunál (5,2); Siloe tava (9,7); Efraim (11,54); a Gabbata (köves udvar) a praetorium mellett (19,13), végül: Jézus sírja „a kertben” (19,41; vö. 20,15). Szembeötlő, hogy ~ban ezek a saját topográfiai adatok túlnyomórészt Júdeából és a Jordánon túlról valók, tehát olyan helyekről, amelyek a szinoptikusoknál alig kerülnek szóba. – ~ tört.-i hitelessége kérdésében eltérhetnek a vélemények, de az tagadhatatlan, hogy a 4. ev. szerzője Jézus nyilvános működésének bemutatásakor arra törekedett, hogy valóban megtörtént eseményeket tanúsítson és bizonyítson, s egyúttal föltárja mélyebb értelmüket is. Ugyanez vonatkozik a búcsúbeszédre is. Már a szinoptikusoknál megfigyelhető, hogy Jézusnak azt a tanítását, amelyet tanítványainak adott a Jézus nyilvános működéséről szóló rész végére igyekeztek tenni (vö. Mk 13; Mt 24); már Lk is egész sor olyan tanítást közöl, amelyet Jézus az → utolsó vacsora alkalmával mintegy búcsúzóul adott övéinek (22,24–38). Ez a törekvés teljes mértékben csak ~ban jut érvényre. – Úgy látszik, hogy a → szenvedéstörténethez pontosabb adatok álltak a 4. ev. szerzőjének rendelkezésére, mint a szinoptikusoknak (Jézus elítélése a főtanács kora reggeli ülésén: 18,28; a zsidókat nem illette meg a ius gladii: 18,31; Jézus elítélésének politikai háttere: 19,12). A szenvedéstört.-et egyébként ~ban teljesen áthatja Jézus és az Atya megdicsőülésének gondolata: az Úr – keresztre feszítésével bekövetkezett – fölemelése (3,14; 8,28 kk.; 12,32) révén nyilatkozta ki végérvényesen, hogy Ő az idők végén elérkező bíró, aki kiveti ennek a világnak a fejedelmét (12,31), és emberségében megnyitja az élő víz forrását a Szentlélek elküldésével (7,37–39). ~ már a szenvedő Jézusban is élénk vetíti a Feltámadott dicsőségét anélkül, hogy ezáltal elhalványítaná szenvedése valóságos voltát. – A (20,1. f. a feltámadás körüli események leírásában nagyon régi hagyományokat őriz (20,1.11), és főleg a látás és a hit gondolatát hangsúlyozza (20,8.14.25.27): a Feltámadott nem „látható” minden további nélkül; kinyilatkoztatja magát és látásra (= hitre) szólít föl. – Ezekből a tényekből és ~ fölépítéséből Schnackenburg arra következtet, hogy ~ nem tekinthető a szinoptikusoktól eltérő → irodalmi műfajnak. Ha a ~ sajátos szerkezetét összehasonlítjuk a szinoptikusok szerkezetével, lehetetlen észre nem vennünk, hogy ~ mennyire ev. (= az üdvösség örömhírének hirdetése) kíván lenni, amely Jézus életének, halálának és feltámadásának örök érvényű üdvtört.-i jelentőségét tárja élénk. A 4. ev. nem „oldja föl” Jézus tört.-ét, ellenkezőleg: Jézus tört.-e által Isten minden embert szembesít a maga életében a végső dolgokkal. – Az evangélista módszerét leginkább a csodák leírásai mutatják: ~ban a csodák teljes mértékben az igehirdetést szolgálják, a szinoptikusokat is fölülmúló módon; jelül szolgálnak, amelyek bepillantást engednek a hívőknek Jézus dicsőségébe (2,11), és megsejtetik az Atya és a Fiú közti bensőséges kapcsolatból fakadó (10,38) szavainak mélységes értelmét. Ugyanakkor a csodák tárgyai is igehirdetésének, mert a hívők elé tárják, hogy Jézus az öröm, az üdvösség, az élet és a világosság, de nem csupán képek az evangélista számára, hanem egészen biztosan megtörtént események is (4,52: 9,18: a farizeusok igazolása; 11,17.39), amelyek Jézus megváltói küldetését tanúsítják (vö. 7,31; 9,32 kk.; 10,41; 11,47; 12,37). A tanúságtétel jánosi fogalma azok hagyományait is magában foglalja, akik látták Jézust és a csodáit (1Jn 1,1). – IV. ~ sajátosságai.

A szinoptikus ev.-okkal való dinamikus (~ gyakran továbbfejlesztett hagyományt közvetít) egybeesések hátteréből kiemelkednek ~ külön sajátosságai. Ezek leginkább Jézus beszédein figyelhetők meg, amelyek ~nak nagyobb részét alkotják. A szinoptikusoknál egyszerűek és szemléletesek Jézus beszédei, így azonnal szembeötlő ~ban Jézus mély teol.-jú beszédeinek elvontsága és tanító jellege. Szókincse korlátozott, a szerző újra meg újra visszatér a nagy teol.-i alapmotívumokhoz (világosság, élet, igazság, világ stb.). Stílusának nagyszerű egyhangúságáról beszélhetünk gyakran ismétli ugyanazt a szót két egymást követő mondat elején és végén (vö. 1,1; 18,36); gondolatpárhuzamok; ellentétpárok (világosság–sötétség, élet–halál stb.). Egymást követő rövid mondatok keringenek ugyanazon téma körül, de nem azért, hogy meghatározást v. elemzést adjanak, hanem hogy egyre újabb szempontból világítsanak meg egy titkot. ~ olvasásakor ezt a stílust nem szabad szem elől téveszteni; nem hoz mindegyik mondat föltétlenül újat, sőt esetleg a mi logikánk szerint nem viszi tovább a gondolatot. Az egész – épp mint egész, vagyis mint az összes f. szerves kapcsolata – állítja elénk az adott témát különféle szempontokból. Mégis, ebben az „egyhangúságot” mutató gondolati stílusban élet van. Az evangélista az elvont nyelvnek és a jelképeknek egészen új módon képes életet adni: pl. rövid jellemzéssel (12,35; 13,10), találó megfogalmazással (1,11), párbeszédés fölépítéssel (4,6–27), sőt olykor egyfajta enyhe iróniával (18,28). ~nak ezt a sajátos stílusát nem lehet azzal magyarázni, hogy Jézus más hallgatóság előtt más (mélyebb) kérdésekről beszélt; a szinoptikusoknál is vitázik Jézus ellenfeleivel, és belebocsátkozik különféle teol.-i vitákba (Mt 22,23–33; 22,41–45), de sohasem olyan stílusban, mint a 4. ev.-ban. Szembeötlő, hogy János Jézusa ugyanazon a nyelven beszél, mint maga az evangélista (vö. 1,1–18; 12,44–50) v. Keresztelő János; teljesen nyilvánvaló módon átveszi a 4. ev. Jézusa az evangélista nyelvét és stílusát. Vajon ~ tartalmát, a benne foglalt üzenetet is ez jellemzi? Vajon ~ inkább az evangélista teol.-ját öleli föl, semmint Jézusét? ~nak Jézusa olyan kinyilatkoztatást hoz, amely látszatra más, mint a szinoptikusoknak az → Isten országáról adott tanítása (ezt a kifejezést csak a 3,5 tartalmazza, az is más értelemben). Ő elsősorban saját magát nyilatkoztatja ki; azt, hogy személye mit jelent a hívők üdvössége szempontjából, és üdvtört.-i szerepét azzal okolja meg; hogy Ő és az Atya egy (10,30; vö. 14,4–11). Az Úrnak épp ez az önmagáról szavak és jelek révén adott kinyilatkoztatása ~ központi témája. Az evangélista azért pendíthet meg mindjárt műve elején olyan kérdéseket, mint fölmagasztalás (3,14), lélekben és igazságban imádás (4,23), mert Jézus önmagáról adott kinyilatkoztatásának egész teljességét tárja elénk ev.-a elején éppúgy, mint a végén. Biztos, hogy Jézus magáról nem beszélt olyan egyértelműen, mint ahogy azt ~ban teszi. De vajon azt jelenti-e ez, hogy az evangélista a maga Krisztusban való hitéből kiindulva a saját szavait adta az ember Jézus ajkára? Tehát ~ban valójában nem is a megdicsőült Krisztus szól Egyh.-ához az evangélista által, aki tudatában van próf.-i karizmájának? Ha ~ mint egész áll előttünk, és szem előtt tartjuk a benne megfigyelhető drámai kibontakozást és az időhasználatot, akkor inkább ezeket mondhatjuk: az evangélista Jézus beszédeinek visszaadásakor nincs tudatában annak, hogy valójában maga beszél; inkább azt adja tovább, amit az Úr kinyilatkoztatott. De érett hite, amely hit egyébként nem egyedi, hanem a közösség hite (1,14b.16; 1Jn 1,1–3) lehetővé teszi számára, hogy az Úr szavainak legmélyebb értelmét is fölfogja és kifejezze. Az Úr kinyilatkoztatásának ez a legmélyebb dimenziója határozta aztán meg a 4. ev. tartalmát is fő vonásaiban és a stílusát is. – Ebben az összefüggésben a tört.-i hitelesség kérdését ~ és a többi ev. tört.-iségének sajátos jellegét figyelembe véve nem kell kétségbe vonnunk. Arról van csak szó, hogy a Názáreti Jézus életének eseményeit, szavait és tetteit az evangélista a Jézusban mint Krisztusban és Isten Fiában való hitének fényében hagyta ránk. ~ban a hitbeli földolgozás folyamata és a hagyomány értelmezése sokkal fejlettebb fokon áll, mint a többi ev.-ban. Ha a hitet és a tört.-iséget 2 szembenálló tényezőnek tekintjük, akkor ~ban aligha láthatunk egyebet, mint az evangélista nagyszerű teremtő erejének szülöttét, egy egészen kiváló alkotást. Igaz, ez sok; de épp ezért fölmerül a kérdés: vajon nem igazolható-e vele az evangélista voltaképpen szándéka: „Ezeket (a jeleket) följegyeztem, hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia és így a hit által életetek legyen benne” (20,31). – V. A ~ teológiája. ~nak kiinduló pontja nem az inkarnáció gondolata (→ megtestesülés), amely szerint egy előzőleg létező isteni lény emberi alakot ölt, hanem Jézus belső személyiségének fölfedezése külső megjelenése alapján. Jézus emberi alakja (a

magát kinyilatkoztató Ige) fényt vet küldetésére, eredetére és lényé mélyére (1,1.18). Ez az emberi alakban való kinyilatkoztatás őskeresztény fölfogás szerint nem a megtestesüléssel kezdődik, hanem a Keresztelővel való találkozás után, a nyilvános föllépéssel, tetőfokát pedig (1,51; 3,13; 5,20; 6,62; 8,28; 16,25–30) Jézus halálában érte el. A jánosi látásmódban a halál–feltámadás–megdicsőülés hármassága a központi kérdés. Ami megelőzi, az Jézus napja: nyilvános működése, mely a Keresztelő, az Írás, valamint a Jézus szavai és tettei által megerősített elrejtett kinyilatkoztatást bemutatja. Így vált fölismerhetővé, hogy Ő a Messiás, akit az Atya küldött, aki az Atyától jött, az Atya üzenetét közvetítette, s azt vitte végbe, amivel az Atya megbízta, és otthon van az Atyánál. – A napra következett a halál és a megdicsőülés órája. Ennek az órának kinyilatkoztató, szoteriológiai és eszkatológiai értelme van: 1. Jézus Atyához menetele annak kinyilatkoztatása, hogy az Atyától jött és hogy tökéletes képmása az Atyának. A dicsőség, amelyben része lesz, az Atya dicsősége, amelyet már a teremtés előtt birtokolt. Ezzel minden kinyilatkoztatás teljessé válik; a Lélek csak a mélyebb megértést adja. – 2. Az óra szerepe az üdvösség szempontjából: Jézus a halála által él teljesen és adja az életet a benne hívőknek, a pogányoknak is. Isten Báránya elveszi a világ bűneit; Jézus a világ megváltója; a kenyér, amelyet Ő ad az Ő teste, amelyet föláldoz a világ életéért. Ő a jó pásztor, aki életét adja az egy nyájért; Ő a mag, amely meghal és sokszoros termést hoz. – 3. Végül, az óra eszkatológiai értelme az, hogy ítélet van a világon (12,31); most dicsőül meg az Emberfia (13,31), vagyis mostantól dicsőségében és teljhatalmának birtokában van. Az óra az idők végének kezdete. – A kinyilatkoztatás döntés elé állít, amely nem tűr halasztást; attól függően, hogy az ember hisz v. nem, él v. ítélet alá esik. ~nak dialektikája a → kinyilatkoztatás és a → hit dialektikája. Mivel azonban ~nak szerzője akkor ír, amikor a kereszténység már kialakult, a hangsúly nem annyira a parancsokra, mint inkább a tanításra, a hitben való megmaradásra, a hűségre esik (→ Szent János első levele, → Szent János második és harmadik levele, → Jelenések könyve). A hűségnek a testvéri szeretet a biztos jele. 1Jn és 2Jn is a hit és szeretet kérdését taglalja. 1Jn is, 2Jn is közösségben látja a hívőt Jézus személyével, és nem csupán Jézus tanítására hivatkozik. A hitet és a szeretetet a keresztségben és az Eucharisziában lehet megélni (mindamellet a szentségi értelmezés túl messzire vezethet). A hit elfogadása és a szeretet biztosítja a hívek egymással és Krisztussal való egységét. Bár az Egyh. főleg nem Izr. fiaiból jött létre, mégis az igazi nyáj, az igazi szőlőskert, és Ábrahámnak és Istennek a hívők az igazi gyermekei (→ elsőszülött, → igazság, → Vigasztaló).

Jaramot: → Jarmut.

járás (valamilyen úton, valakinek az útján stb.; életmód, életvitel): A Bibliában a ~ átvitt értelemben etikai tartalmat hordoz; vö. Ter 5,22; 17,1. A kinyilatkoztatásban hívő ember egész magatartására utal, aki Isten rendelkezéseihez (Zsolt 1) v. más erkölcsi szempontokhoz igazodik, pl. félelemben, homályban, sötétségben v. világosságban jár (23,4; Iz 9,1 kk.; 50,10; 59,9; Ez 28,14; Jn 8,12; 1Jn 1,6 kk.; Jel 21,24). Aki hisz, az Isten útján, az ő színe előtt jár, ezért kéri Istent, mutassa meg neki → útjait, tanítsa meg útjaira (Kiv 18,20; Zsolt 32,8; Jer 6,16; vö. Ef 4,1; Kol 1,10; Fil 1,27). Izr. számára ez a törv. megtartását jelenti (MTörv 5,31; 1Kir 8,61; Jer 7,23; Zak 3,7; Zsolt 119,3). Az ezzel ellenkező magatartás a bűn útján ~ (1Kir 15,34; vö. 2Kir 13,6). – Az ÚSz-ben Pál ap. adott a keresztény életvitelhez útbaigazításokat (1Tesz 4,1 kk.; 2Tesz 3,6). A Róm 8,4.12 kk.; 2Kor 10,2–4; Gal 5,16.25 ezt mint lelki magatartást, lélek szerinti életet szembeállítja a test szerinti élettel. A keresztény életvitel legfőbb példaképe és mértéke maga Jézus Krisztus (1Jn 2,6).

Járed: Szet leszármazottja, Mahalaleel fia, Hénoch apja (Ter 5,15–20). Vsz. Iráddal azonos.

Jarmuk: a Jordán K-i mellékfolyója. A Genezáreti-tótól kissé D-re torkollik a Jordánba. Az ÓSz-ben nem szerepel, de a → Misnában, Pliniusnál és más forrásokban előfordul.

Jarmut: 1. város a → Sefela É-i részén (Vg: Jerimot). W. F. Albright szerint Jaramu névváltozata a Kr. e. 1375 k.-i időből adatható. Józsue elfoglalta és a királyát felakasztotta (Józs 10,3; 12,11). Júda törzsének lett a

városa (15,35). Hirbet Jarmukkal azonosítják, amely a bronzkortól a bizánci időkig lakott volt. A babiloni fogás utáni új város (Neh 11,29) talán Hirbet Marmitával azonosítható. – 2. papi város Isszachár törzsének területén (Józs 21,29; Vg: Jaramot). Vsz. Remettel (19,21) és → Ramottal (1Krón 6,58) azonos.

járom: → iga.

járvány: → pestis.

jászol: Abrakot tároltak, ill. adtak benne az állatoknak (Jób 39,9; Péld 14,4; Iz 1,3 és 1Kir 5,6: állás. 2Krón 8,25; 32,28. A LXX a héb. ébus v. urvah szót, amely talán magát az → istállót, v. az ott tartott lovak csoportját is jelölte, a gör. fatné szóval adja vissza (Jób 39,9; Péld 14,4; Iz 1,3; vö. Jób 6,5), de ez a szó soha nem vonatkozik az istállóra, hanem mindig csak a ~t jelöli. – A → gyermekségtörténetben Jézust megszületése után ~ba (fatné) fektették. Szt. Jeromos egy karácsonyi beszédében sajnálkozva mondta (Anecdota Maredsolana III. 2), hogy az agyag ~t (luteum illud praeseptum) a betlehemi barlangból, ahol a hagyomány (Jusztinosz, Protoevangelium Jacobi, Origenész) szerint Jézus született, egy arany- és ezüst ~lal cserélték fel. Ennek alapján Jézus ~át úgy képzelhetjük el, hogy egyik felét a barlang sziklafalába vágták bele, a másik felét pedig agyagból építették hozzá, ahogy ez néhány palesztinai barlangban még ma is látható. Jézus ~ának 5 deszkája Rómában a Santa Maria Maggiorében nagyon bizonytalan eredetű; annak ellenére, hogy a bazilikának már I. Teodor palesztinai pápa (642–649) óta Sancta Maria ad Praesepe volt a neve, és hogy talán már III. Szixtus (432–440) óta volt egy másolata benne a betlehemi barlangnak; az 5 deszkalapot kifejezetten csak V. Márton pápa (1417–1431) említi egy leltárban.

játék: A ~ Izr.-ben is örömet szerzett és időtöltésül szolgált a gyermekeknek. Játsoztak pl. megszelídített kis madárral (Jób 40,29), v. úgy, hogy utánozták a felnőtteket (Mt 11,16 kk.). Az ásatások során talált csörgők, kereplők, agyagfigurák gyermek~szerekre engednek következtetni. A régészeti leletek közt táblák, kockák is kerültek felszínre. Kedvelték a → hangszereken játszást. A hellén korban népszerűvé váltak a gimnasztikai ~ok és a színjátszás. Bölcs 4,2: a koszorút nyert győztes képe; ugyanezt a képet használja fel Pál ap. (1Kor 9,24 kk.) annak bemutatására, hogy a kereszténynek minden erejével küzdenie kell az üdvösség elnyerése érdekében; vö. 2Tim 2,5.

Jattir: papi város (Józs 21,14; 1Krón 6,42) Júdea D-i részén. Dávid ~ba is küldött a zsákmányból az öregeknek (1Sám 30,27); Dávid hősei közül 2 ~ból származott (2Sám 23,38). A 4. sz.-ban a város keresztény volt. Hirbet Attirral azonosítják. Területén a régészek vaskori leletekre bukkantak és 2 templom romjait is föltárták.

Jáván: a → népek tábláján (Ter 10,2.4; 1Krón 1,5.7) Jáfet fia, és a kisázsiai tengerparton elterülő hatalmas jón kereskedővárosokat képviseli; Iz 66,19; Ez 27,13 szintén ilyen értelemben szerepelteti. Tágabb értelemben Görögországot jelöli és a → helléneket (Zak 9,13; Dán 8,21; 10,20; 11,2; Jo 4,6), akik a népek tábláján ~ fiaiként szerepelnek.

Jázer: vidék és város a Jordántól K-re. Iz 16,8; Jer 48,32 szerint a moabiták birtoka volt; Mózes elfoglalta (Szám 21,32), s Gád törzsének lett az örökrésze (32,35; Józs 13,25); Dávid idején közigazgatási központ volt (1Krón 26,31). Később az ammoniták kezére került, de Makkabeus Júdas visszahódította (1Mak 5,8). Azt a föltevést, hogy Filadelfiától Ny-ra feküdt 8–10 mérföldnyire, Hesbontól pedig É-ra 15 mérföldnyire, a régészeti leletek nem támogatják; mindenképpen a Vádi es-Sir forrásvidékén terülhetett el, de hogy az ammonita erőd azonos-e vele, az vita tárgya.

Jázon: gyakori gör. név. – 1. Kirenei ~ (kb. Kr. e. 150–100) 5 kv.-ében tudósít a Makkabeusok fölkeléséről; ennek az elveszett műnek rövid kivonata a 2Mak 2,19–32 (→ Makkabeusok könyvei). – 2. III. Oniász főpap

testvére. IV. Antiokhosz Epiphanész idején a gör.-ökkel rokonszenvező párthoz tartozott; megszerezte magának a főpapi méltóságot, és megkísérelte (Kr. e. 174–171) a zsidókat hellenizálni (4,7–22). Amikor Menelausz elnyerte a király tetszését és főpap lett, ~ az ammoniták földjére menekült (4,7–22), majd rajtaütött Jeruzsálemre, de ez nem járt sikerrel. Újra menekülnie kellett; 169-ben az arabok fejedelme, I. Aretász elfogatta, de megszökött és Spártába menekült; itt is halt meg (5,1–10). – 3. A Tesszalónikában élő ~ befogadta Pált és Szilást házába (ApCsel 17,5–9). Egy alkalommal a zsidók ~ háza elé vonultak, hogy Pált és Szilást a nép elé vezessék, amikor azonban nem találták ott őket, néhány testvérével ~t hurcolták a város előjárói elé. A kiszabott váltság fejében szabadon bocsátották őket. Ez a ~ talán azonosítható azzal a korintusi zsidókereszténnyel, aki üdvözetét küldte a róm.-aknak (Róm 16,21).

Jebuz: Jeruzsálem népies neve a levita tört.-ben (Bír 19,10 kk.) és Jeruzsálem meghódításának tört.-ében (1Krón 11,4 kk.); → jebuziták.

jebuziták: azon népek egyike, amelyek Izr. fiai előtt Kánaánt lakták, főleg a 7 hagyományos népnév felsorolásakor (pl. Józs 3,10). Az ÓSz ismételt Jeruzsálem városállam polgáraiként említi őket (Szám 13,29: a hegyre húzódtak); ezért Jeruzsálem a ~ városa (Bír 19,11; vö. Józs 15,8; 18,16), amelyet olykor népiesen → Jebuznak is neveznek. A ~ azután is Jeruzsálemben éltek, hogy Dávid meghódította a várost. Nevük nem értelmezhető, etnikai hovatartozásuk is bizonytalan (Ter 10,16; 1Krón 1,13–14: Kánaán fia); a jebuzita Arauna hettita, Jeruzsálem királya, Melkizedek pedig amorita nevet viselt (Ter 14; vö. Ez 16,3). Ter 15,21: a ~ a kánaániakkal és a girgasitákkal szerepelnek együtt; Szám 13,29: a hettiták és az amoriták állnak a ~ mellett.

Jechonja: → Jojachin.

Jectan: → Joktán.

Jedidja (héb. 'Jahve kedvence'): Nátán próf. nevezte így → Salamont (2Sám 12,25). A Salamon név vsz. ~ → uralkodói neve volt.

Jedutun: az az összefoglaló név, amelyen az énekesek 24 osztályából némelyeket Dávid idejében egy csoportba foglaltak össze. (Némelyek szerint törzsi fogalom, mások szerint homályos értelmű szakszó.) A ~hoz (citerásokhoz) a 2. (Gedaljahu), 4. (Ceri), 8. (Jesajahu), 10. (Simi), 12. (Hasabjahu) és 14. (Mattitjahu) osztályok tartoztak (1Krón 25). Magánszemélyként a ~ a király látnok, → prófétája (2Krón 35,15), zsoltárszerző (Zsolt 39,1; 62,1; 77,1), és vsz. azonos az eszrachita → Etánnal, a bölccsel (1Kir 5,11) és a zsoltárszerzővel (Zsolt 89,1).

Jefte: → Jiftach.

jégeső: 3 héb. szó is jelölte a ~ fogalmát. Ebből arra következtethetünk, hogy gyakori természeti jelenség volt Palesztinában, ahol főleg télen esett jég. Az ÓSz mindenekelőtt egy Egyiptomot sújtó súlyos jégverésről számol be (Kiv 9,13–35; 10,5.15; vö. Zsolt 78,47; 105,32), de ennek leírása inkább palesztinai tapasztalatokra épül, semmint egyiptomiakra, és így az → egyiptomi csapásokkal való összekapcsolása tárgyi szempontból nézve nem egészen jogos. Ezenkívül Józs 10,11 szerint a Gibeon ellen felvonult 5 királyt olyan nagy ~ érte utol Bet-Horon lejtőjén, hogy menekülésre kényszerültek (vö. Sir 46,5). A ~, amelyet sokszor tomboló vihar kísér, pusztító csapás, Isten büntető ítélete: Zsolt 147,7; 148,8; Jób 38,22–30; Sir 43,15; Ez 13,11.13; 38,23; Ag 2,17; Jel 8,7; 11,19 (vö. Kiv 9,24); 16,21. Ugyanakkor az erő bemutatásának kifejező eszköze (Iz 28,2) és Jahve megjelenéseinek (→ teofánia) kísérő jelensége (Zsolt 18,13; Iz 30,30).

jegyajándék (héb. mohar): 1. az az összeg, amelyet a vőlegény apja v. maga a vőlegény volt köteles adni a menyasszony apjának, ill. helyettesének (Ter 34,12; Kiv 22,15 kk.; 1Sám 18,25). Hogy ez vételár volt-e, az vita tárgya; → házasság. Az összeg nagysága sok dologtól függött (hely, idő, társadalmi helyzet stb.), de átlagban

kb. 50 ezüst sékelre becsülhető. A ~ot le is lehetett dolgozni (Ter 29) v. különlegesen értékes állat (30,25–41), v. hadi szolgálat (Józs 15,16; Bír 1,12; 1Sám 17,25; 18,25; 2Sám 3,14) formájában is ki lehetett egyenlíteni; ez utóbbi esetben a menyasszony mintegy győzelmi jutalma lett a vőlegénynek. – 2. A vőlegény ajándéka menyasszonyának, mely a házasság megkötése után az asszony személyes tulajdonának számított (Ter 24,53; 34,12) és későbbi magántulajdonának alapja lett (→ ajándék, → hozomány).

jegyesszimbolika: Az ÓSz-ben a → menyasszony szó héb. megfelelője fiatalasszony értelmet is hordoz (vö. Ter 11,31; Oz 4,13 kk.) azzal összhangban, hogy jogi szempontból az eljegyzés is közel állt az esküvőhöz. Ennek megfelelően az elvont értelmű „jegyesi szerelem” (Jer 2,2) szintén többet jelent, mint a ’jegyeség idejé’-t; az új házások mézeshetei is beletartoznak értelmébe. Istennek népe iránti szeretetét kezdetben az apa és fiú viszonyaként fogták föl (Kiv 4,22; MTörv 14,1). Ozeás Izr. kiválasztottságát mélyebben fölfogva már határozottabban a szeretetet állította középpontba, amikor Jahvénak Izr.-hez való viszonyáról szolt: végső fokon a szövetségkötésnek is a szeretet volt az indítéka. Saját tapasztalataiból kiindulva Ozeás a házassági köteleket látta arra alkalmasnak, hogy a Jahve és Izr. közti szövetség képe legyen. Nem annyira azért, mert a szövetségnek és a házasságkötésnek azonos volt a jogi alapja („Ők az én népem lesznek, én meg Istenük leszek”, Jer 24,7; 32,38; Ez 11,20; 14,11 stb. és: „Népem vagy!”, ill.: „Én Istenem!” Oz 2,25), hanem sokkal inkább azért, hogy a szövetségkötés általa megélt és őt szíve mélyéig megrendítő legmélyebb indítékát, Isten szeretetét bemutassa (1–3). Ozeásnak a hűtlen Gomerral való házassága, amelyre Isten szólította föl, képe az Isten és Izr. közti szoros kapcsolatnak. Ahogy a próf. ismételt házasságtörése ellenére is szereti Gomert, ugyanúgy, ésszel föl nem fogható módon Isten is kitart a hűtlen Izr. iránti szeretetben. Mert azt kívánja, hogy Izr. mint menyasszonya egész szívvel ragaszkodjon hozzá és teljes életközösségben éljen vele, nem éri be kíváncsi kötelességszerű teljesítésével, hanem el akarja vezetni a gyökeres megtérésre, az osztatlan szív teljes odaadására (6,4 kk.; 11,8 kk.). Az isteni szeretet paradoxona 9,15 és 14,5 ellentétében fejeződik ki. – Jeremiás a szövetségkötést Jahve és Izr. házasságaként állítja elének (Jer 31,32), és Oz képét továbbfejlesztve a megosztott országot Jahve 2 hűtlen feleségének alakjában mutatja be (Jer 3,6–13). Izr. magatartása Jeremiás szerint is házasságtörés (9,1); Jahve ezért meggyűlöli (12,8) és büntetésül ellenségei kezére adja (12,7). – Ezekiel próf. a 2 hűtlen feleség képét fejlesztette tovább: kendőzetlenül ecseteli a házasságtörést, rámutatva az idegen istenek szolgálatába szegődéssel elkövetett hűtlenségek sorozatára (16; 23). – Izajás próf. tovább fokozza Isten szeretetének gyengédségét, amikor az anyai szeretet képébe öltözteti (40–66, különösen 49,15). A szajha alakja háttérbe szorul, és az ifjúkori szerelem motívuma kerül előtérbe: a büntetés idejének lejártával Isten végtelen irgalommal újra magához öleli népét, ifjúkori feleségét (54,4–8), mert nem válólevéllel bocsátotta el (50,1), csak átmeneti időre taszította el (49,14; 60,15). – A kereszténység előtti zsidóság körében a jegyesi szerelem gondolata az → Énekek énekében bukkant föl újra, allegória formájában a Jahve és Izr. közti viszonyra vonatkoztatva. – Ozeás próf. vsz. a kánaániak vallási hagyományaiban is talált fogódzókat a ~hoz, lényegében mégis Izr. üdvösségtört.-ében találta meg a forrását. Jahvénak népe iránti hűséges szeretete, amelyet ez az üdvösségtörténet során oly sokszor megtapasztalt, merőben más, mint → Baal országával való teljesen ösztönös kapcsolata. Az ÚSz-ben a menyasszony gör. megfelelőjeként a feleség is szerepel (így Mt 1,20.24), mivel a menyasszony az eljegyzéstől jogilag a vőlegény feleségének számított. A menyasszony szó teol-i tartalmat azzal kapott, hogy az Egyh.-ban Krisztus menyasszonyát kezdték látni. Az ev.-ok közül a szinoptikusoknál hiányzik az eszkatológiai ~. Bár Mk 2,19 kk. Jézus földön tartózkodásának idejét úgy értelmezi, hogy itt a vőlegény, de ezzel azért még nem mondja ki azt, hogy Krisztus és közössége közt jegyesi viszony áll fenn. A 10 hajadonról szóló példabeszédben is az eljövendő Krisztus a vőlegény, de a menyasszony azért még nem jelenik meg. A királyi vendégségről szóló példabeszédben szintén nem játszik szerepet a ~. – Jn 3,29 önmagában nézve csak egyszerű kép, de a Keresztelőre alkalmazva (3,29a: szívből örül) és az egész szövegkörnyezet (kontextus) szem előtt tartásával allegorikus-üdvösségtört.-i értelmet kap, hiszen a Keresztelő a Messiás előfutárának számít (3,28b), tehát most az ő öröme a teljesevé, az ígéret idejének lezáródását jelzi.

A vőlegény barátja, a Keresztelő örül, annak ellenére, hogy tanítványai Jézushoz tódulnak (3,26); ő előkészítette a Messiás menyegzőjét. – Pálnál a korintusi közösség az egész Egyh.-at képviselve egyetlen férfinak (= Krisztusnak) eljegyzett tiszta szűzként jelenik meg, akit az ap. az eljövendő Krisztus elé vezet a → menyegzőre; ezzel az ósz-i kép: Jahve mint népének, Izr.-nek vőlegénye krisztológiai értelmet kap. Ef 5,22–32: a Ter 2,24 tartalmazta titkot az ap. Krisztusra és Egyh.-ára vonatkoztatja. Krisztusnak és az Egyh.-nak a házassága már létező valóság (Ef 5,30), amelynek ki-ki a → keresztség (5,26) révén válik részesévé. Lehetséges, hogy itt is a páli Ádám–Krisztus párhuzam áll a háttérben (legalábbis az 5,30 esetében, amely az egyik szövegváltozat tanúsága szerint másodlagos kiegészítés a Ter 2,23 alapján); ugyanakkor a hellén kultikus misztika (hierogámia) nem jöhet előzményként számításba. – Jel 19,7 kk.: a menyasszony, a megdicsőültek égi közössége már készen áll a Bárány menyegzőjére. A 21,2.9.10 látnoka úgy szemléli, mint a mennyei Jeruzsálemet. A Bárány ígéri, hogy hamarosan eljön (22,12); erre a Lélek, akit nyilvánvalóan mint vőfélyt kell értelmezni és a menyasszony könyörgéssel válaszol: Jöjj el! S Krisztus megismétli ígéretét feleletül e könyörgésre: Igen, hamarosan eljövök (22,20), ti. örök menyegzőre. A teljes kép: az új teremtésben (vö. 21,1) az ég (Isten, a Bárány, a Lélek, a szt.-ek közössége = a menyasszony) és Jézus földi → Egyháza, amely nem hódolt be az → Antikrisztusnak, egyetlen közösséget fog alkotni; e közösség boldog életét a megújult Paradicsomban tartott menyegző szemlélteti.

jegyző: → hivatalnokok.

Jehojada, Jojada (héb. 'Jahve ismer', értsd: 'gondoskodik, elfogad'): gyakori személynév az ÓSz-ben. Viselői közül a legfontosabb ~ pap volt (2Krón 22,11), aki a felesége révén sógorságban állt Dávid házával. ~ felesége mentette meg a trón fiatal várományosát, Joást Atalja kezétől, amikor egész házát lemészárolta. 6 évvel később ~ papnak sikerült Atalját félreállítani és Joást megtenni királynak. A fiatal Joás tanácsadójaként Jeruzsálemben megszüntette a Baal-kultuszt és fáradozott Jahve Templomának megújítása érdekében (2Kir 11,1–12,17; 2Krón 22,10–24,16). A 25,15 szerint 130 éves korában halt meg, és Dávid városában a királyok mellé temették. Fiát, Zekarja (→Zakariás, 2) prófétát Joás király megölette.

Jehojakin: → Jojachin.

Jehojarib: → Jojarib.

Jehosafát, Jozafát (héb. 'Jahve ítél'): több személy neve az ÓSz-ben. Közülük a legfontosabb Júda 4. királya (ur. Kr. e. 870–848). Aza és Azuba fia volt. Izr.-ben vele egyidőben Acháb, Achaszja és Jorám uralkodott (1Kir 22,41–51; 2Krón 17–20). Fia, Jorám feleségül vette Atalját, Izr. királyának lányát, ennek következtében a 2 ország, ill. királyi ház közt béke volt. Vallási téren apja példáját követte, de a → hierodulákat eltávolította az országból. A Krón szerzője, aki jámbor királyt látott ~ban még a bíraskodás újjászervezéséről is tudósít (19,4–11), s beszámol róla, mit tett a hadsereg megerősítése érdekében (17,10–19). Salamon példájára ~ megkísérelte, hogy Ofirral újra fölvegye a kapcsolatot, de ez nem sikerült. Acháb oldalán harcolt → Mesa és → Moáb (→ Jorám) ellen. A 17,11 kk. szerint a filiszteusok és az arabok adót fizettek neki. Amikor meghalt, Dávid városában temették el. Fia, Jorám lett az utóda.

Jehova: → Jahve nevének helytelen kiejtésen alapuló változata; 1100 k. keletkezett, ill. terjedt el a Biblia maszoréta szövege alapján. A → maszoréták a Jahve név magánhangzó nélküli jvhv változatába – minthogy a Jahve nevet tiszteletből nem merték kiejteni – az Adonáj ('az Úr') magánhangzóit illesztették, mégpedig a maszoréta vokalizálás szabályainak megfelelően a helyett e-t; így keletkezett a ~ névváltozat. Mindamellet csak a nem zsidók körében vált használatossá, a zsidók sohasem használták.

Jehu (a héb. jehohu rövidített változata, a. m. 'Jahve [az Isten]'): ósz-i személynév. – 1. Próféta, Hanani fia. Bása király (1Kir 16,1–4) és Jehosafát király (2Krón 19,2 kk.) ellen beszélt. 20,34: ő volt Izr. királyai tört.-éből

egy résznek a szerzője. – 2. Izr. 10. királya (ur. Kr. e. 841–814), az 5. dinasztia megalapítója; az asszír szövegekben Jaua néven szerepel; Júdában vele egy időben Jorám, Achaszja, Atalja és Joás uralkodott (2Kir 9; 2Krn 22,7–9). ~ egy Jehosafát nevű embernek volt a fia, s Acháb, ill. Jorám király seregeinek élén állt. Amikor Jorám a damaszkusziak elleni háborúban a gileádi Ramot ostroma alkalmával megsebesült, és arra kényszerült, hogy visszatérjen Jiszreelbe, ~ kihasználta az alkalmat, s míg a sereg Ramot előtt állt, kikiáltotta magát királynak, Izr. királyát, Jorámot, valamint Júda királyát, Achaszját és Acháb feleségét, Izebelt pedig megölte. Szamariában kiirtatta Acháb egész családját és Achaszja 42 rokonát (2Kir 9,1–10,17). 100 év múlva még elevenen élt az emlékezetben az a szörnyű vérfürdő, amelyet ~ hatalma megszilárdítására rendezett (Oz 1,4). ~ uralomra kerülésének nem politikai v. katonai, hanem vallási okai voltak; királynak kikiáltása végső fokon Illés (1Kir 19,16) és Elizeus (19,17; 2Kir 9,1–12) próf. műve volt, bár lehet, hogy a rechabíták is közrejátszottak benne (10,15); a próf.-k így akarták az ország É-i részén egyre erősödő Baal-kultuszt megtörni. Olyannak láthatták ~t, aki képes gyökeres változtatásra. S valóban, ~ kíméletlenül föllépett a Baal-kultusz ellen: Baal papjait és próf.-it kivégeztette, a Baal-templomokat és -szentélyeket leromboltatta (10,18–30), de fanatizmusában odáig ment, hogy végül a próf.-k is elfordultak tőle. Közben továbbra is folyt a harc Izr. és Damaszkusz között Ramotért. Hogy Damaszkuszt asszír segítséggel legyőzze, ~ III. Szalmanasszárnak adót fizetett. Az asszírok azonban nem tudták Damaszkusz királyával → Hazaellel szemben megsegíteni, és így uralma 2. felében ~ kénytelen volt a Jordántól K-re eső országrészt Hazaelnek átengedni (Ám 1,3; 2Kir 10,32 kk.). Úgy látszik, előzőleg egy részt Moábtól sikerült visszahódítania. Fia, Joacház lett az utóda.

Jehud: → Júda.

Jekonjahu: → Jojachin.

jel: → csoda.

Jelenések könyve, Apokalipszis, Jel: deuterokanonikus ósz-i prófétai könyv, az egész Szentírás utolsó könyve. – I. Keletkezése. A szerző Jánosnak nevezi magát (1,2.4.9; 22,8), aki próf. (1,1–20; 22,9), és tanúságtétel végett Patmosz szigetén van (1,9). A hagyomány ezt a Jánost azonosította az ap.-lal és a 4. ev. szerzőjével. A vélemények kezdetben megegyeztek (Jusztinosz, Muratori-töredék, Ireneusz, Tertullianus, Alexandriai Kelemen, Origenész), de később, főleg a → kiliazmus híveinek visszaélései miatt kétségbe vonták, hogy a ~ az ap. műve. Így a ~ több K-i egyh.-i szerzőnél hiányzik a → kánonból, de végül a K-i egyh. is elismerte kánoninak. Viszont mindmáig vitatott kérdés maradt, hogy vajon a ~ a többi ún. jánosi mű szerzőjétől ered-e. Jóllehet a régebbi kritika nem alaptalanul hangsúlyozta, hogy a ~ és a 4. ev. között igen nagy eltérések mutatkoznak nyelvtani és stilisztikai szempontból, az újabb kritika a kölcsönös megfelelésekre, hasonlóságokra irányítja rá a figyelmet, és állítja: az eltérések nem olyan nagyok, hogy miattuk a hagyományos álláspontot föl kellene adni. Ha a más-más irodalmi műfaj sok mindent megmagyaráz is, tagadhatatlan, hogy irodalmi szempontból még nincsenek a fölmerülő kérdések kellően tisztázva. A ~ keletkezésének idejét is nehéz teljes bizonyossággal megállapítani, mert a merőben „kortörténeti” magyarázat tarthatatlannak bizonyult és a tört.-i adatokra való utalások (pl. 11,1: a jeruzsálemi templom; 13,8: Nero legendája, Nero neve) igen bizonytalanok. Megbízhatóbb támpontot nyújtanak a kisázsiai egyh.-nak írt levelek. Ezeknek buzgósága a ~ keletkezésének idejére lelohadt, már bizonyos üldözéseken is áteshettek, újabb üldözések pedig a küszöbön állhattak (13). Ez nem annyira Nero korára illik rá, mint inkább Domitianus uralmának utolsó éveire (Kr. u. 94–96). – Bár a ~ kifejezetten soha nem idézi az ÓSz-et, mégis sokat átvett az ÓSz, főleg Ez, Zak, Jo és Dán gondolataiból, képeiből és szókészletéből. A ~ személyes alkotás: a szerző sokszor hivatkozik személyes élményeire (1,19; 4,1; 5,1 stb.). Az ÓSz-ből átvett részleteket a szerző nagyon önállóan értelmezte, a zsidó apokaliptika közvetlen hatása kétséges. Ha bizonyos mitológiai és asztrológiai elemek, elképzelések kimutathatók is művében, nem eredeti értelmükben szerepeltette őket a szerző, hanem saját gondolatainak kifejezésére szolgálnak. – II. Tartalma. A ~ „Jézus Krisztus kinyilatkoztatása”-t tartalmazza, „amelyet azért adott neki az Isten, hogy szolgáljak

megmutasson mindent, aminek csakhamar be kell következnie” (1,1). János látomásai révén elsősorban a kívülről és belülről egyaránt fenyegetett kisázsiai egyh.-akhoz szól, hogy szorongatott helyzetükben bátorítsa őket és erőt adjon nekik, nem utolsósorban a tört. értelmezésével, amely elsodrással fenyegette őket. – 1,1–20: prólógus és a látnok küldetését elénk táró látomás. 2,1–3,22: levél a 7 kisázsiai egyh.-hoz. 4,1–5,14: a trónon ülő (= Isten) és a Bárány látomása. 6,1–8,1: a 7 pecsét feltörése (Isten terveinek föltárása). 8,2–11,19: a 7 harsona látomása. 12,1–14,5: a sátáni hatalom támadása Isten népe ellen. 14,6–20: az ítélet. 15,1–16,21: a 7 csésze látomása. 17,1–19,10: Babilon bűnhődése. 19,11–22,5: Krisztus eljövetele és győzelme, az új ég és az új föld. 22,6–21: a látnok szavahihetősége és Krisztus újraeljövételének ígérete. – Kétségtelen, hogy a ~ képes beszéde, számmisztikája és dualisztikus világszemlélete révén is – összefügg a zsidóság apokaliptikus irodalmával, de mondanivalója, teol.-i tartalma szempontjából teljesen önálló, sőt egyedülálló mű. Mert: míg az → apokaliptika Isten mindenek sorsát eldöntő ítéletét a jövőben várja, a ~ már visszatekint az ítéletre, az üdvösség elérkezére (12. f. vö. 1,18; 5,5.9–14). Éppen ezért ez sokkal inkább hat a hívők konkrét magatartására, mint ahogy az a többi apokaliptikus műben megfigyelhető (vö. 2,1–3,22). Ez az egész történelmet meghatározó esemény a ~ számára Jézus Krisztus halála és feltámadása: „Eljött Istenünk üdvössége... letaszították testvéreink vádlóját, aki éjjel-nappal vádolta őket Istenünk színe előtt” (12,10). Krisztus mint a Bárány ezzel a szeretetből fakadó megváltó tettevel érdemelte ki a tört. fölötti uralmat (5,6.9 kk.; 12). A hívő sem élhet másként, csak úgy, ha követi a Bárányt (14,1–5; vö. 7,13 kk.; 12,11). Az egyes ember életét meghatározza az az elkeseredett küzdelem, amelyet a Sátán, aki lényegében már csatát veszett, ebben az időben egyre fokozódó dühvel folytat az Isten és az Isten országa ellen (12,9.12–18: 13; vö. 11,7–10), ezért az ember számára nem áll fönn a semlegesség lehetősége Isten és a sárkány között (vö. Jel 3,16). Lényegében csak Istenünk szolgálói (7,3; vö. 9,4; 14,1–5) és a föld lakói (13,8) léteznek, és a látnoka számára elképzelhetetlen, hogy a hívők közösségének része legyen ebben a világban (8,4 kk.; vö. 2,12–17.18–29), v. hogy a világ egyszer a hívők létébe beletörődjön (11,7–10; 13,14–17). Lehetnek nyugalmasabb korszakai a hívőknek (7,3; 8,1; 12,14), de a föld lakóihoz képest mindig az alulmaradottak, a legyőzöttek lesznek (2,13; 6,9–11; 11,7; 13,7; vö. 14,20; 18,24; 19,2.13) anélkül, hogy a föld lakóinak ellenségeivé válhatnának. Papok Isten színe előtt (1,6; 5,10; 20,6) és első termés Isten és a Bárány számára (14,4c), akik állhatatosságukkal (1,9; 2,2.19; 3,10; 13,10; 14,12) tanúságot tettek hitükről, hogy az Isten legyőzi a világot. – Az a magatartás, amelyet a hívőknek „a föld lakói” iránt tanúsítaniuk kell, bizonyítja hogy mindannak ellenére, ami ennek a világnak a pusztulására mutat, Isten örök evangéliumot hirdetett meg (14,6 kk.), és ennek az örök ev.-nak az Egyh. a tanúja, létében és konkrét megvalósulásában (vö. 1,5 kk.; 13,9 kk.; 14,4b; a tanúság fogalmára nézve vö. 1,2.9; 2,13; 6,9; 11,7 stb.). A ~ látnoka számára a meghirdetett katasztrófák is csak annak jelentik egyik módját, ahogyan az Isten mint a tört. ura (4,1–11; vö. 6,2.4.8; 7,2; 8,2) az embert megtérésre szólítja föl (vö. 9,20 kk.; 14,7; 16,9.11 és 2,5.16.21 kk.; 3,3). Innen érthető módon a ~ különféle himnuszai nem egyszerűen stiláris eszközök, hanem az Isten szavát értő Egyh. válaszai annak az Istennek, aki egyes-egyedül azért gyakorolja bírói és kormányzói hatalmát, hogy elvezesse a teremtett világot az üdvösségre (vö. 1,6 kk.; 5,13; 11,17 kk.; 12,10 kk. stb.). Így a ~, amely első pillanatra az ítélet és a büntetés kv.-ének látszik, alapjában véve a kegyelmet és a békét hirdeti a hűséges és örökkévaló, mindenható Isten szavaként (1,4 kk.), amelyről az Egyh.-nak sohasem volna szabad megfedkeznie, hiszen Isten legbelsejéből fakad (1,12–16), és minden ítélet ellenére is vigaszt nyújt, és nincs hatalom, amely megingathatná (1,17 kk.). – III. Műfaja. A ~ének formája erősen emlékeztet az apokaliptikára. Látomások szerepelnek benne, képek, jelképek szolgálnak kifejezőeszközül; ugyanaz a jelkép különféle személyeket, dolgokat állít elénk, és megfordítva: ugyanarra a személyre v. dologra különféle jelképek vonatkoznak. A ~nek nyelve szokatlan stilisztikai eszközökkel él és hemzseg a szemitizmustól. Stílusa általában egyhangú, egészében véve mégis ünnepélyes, emelkedett légkör árad belőle, elsősorban az ÓSz-re való számos utalás, szó szerinti idézet következtében és részben a gondolatritmusnak köszönhetően. Ez utóbbi nem korlátozódik csupán a kisebb egységekre (8,1–6; 18,1–24), hanem egy, nyilván előre megállapított terv v. séma alapján az egész kv.-re kiterjed (vö. a 7 pecsét, 7 harsona és 7 csésze 3 sorát, amely sorok mindegyike 4+3 tagolást

mutat). Következésképpen él a ~ az elébevágás, az ellentét, az ismétlés és a számszimbolika eszközeivel (vö. 1,12.16; 3,1; 5,3.6; 8,2 stb.). Mindebből előre megtervezett, egységes írásműre lehet következtetni. Azt a nézetet, amely szerint a ~ több zsidó és keresztény írás átdolgozása, ill. régi források egyszerű összeötözése révén keletkezett, ma már eléggé általánosan elvetik. A legvalószínűbbnek azt a föltevést tartják, hogy a szerző különböző hagyományokat nagyon önálló módon dolgozott fel. – IV. Értelmezése. Minthogy a ~ fő mondanivalója teol.-i természetű, a tisztán kortört.-i magyarázat, amely szerint a kv. az 1. sz. tört.-ét akarta jövendölés formájában elénk tárni, nem állja meg a helyét. Ha a ~ben itt-ott akadnak is utalások konkrét tört.-i eseményekre és személyekre (róm. birodalom, róm. császár), ezek egyszersmind egy mélyebb valóságnak is jelképei. A tisztán egyháztört.-i magyarázat (J. de Fiore, W. Bousset, Holzhauser), amely szerint a ~ben felfedezhető az egyháztört. különféle korszakai, szintén tarthatatlan. Sokkal elfogadhatóbb az a nézet, hogy a ~ az egész történelmet értelmezi a keresztény kinyilatkoztatás fényénél.

Jeremiás (héb. Jirmejahu 'Jahve emeljen föl a nyomorúságból'): próféta. Kr. e. 650 k. született Anatotban, papi család sarjaként. Apját Hilkiának hívták (Jer 1,1), de vsz. nem azonosítható az ugyanilyen nevű főpappal Jozija király idejében (2Kir 22,8.14; 23,4). ~ Kr. e. 627: Jozija uralmának 13. évében próf.-i küldetést kapott. Próf.-i működése, amelynek csaknem kizárólag Jeruzsálem volt a színhelye, legkevesebb 40 évre terjedt ki; utolsó ránk maradt szavai a Jeruzsálem pusztulása (Kr. e. 587–586) utáni időből valók (vö. Jer 44). A Kr. e. 622 és Jozija halála (Kr. e. 609) közé eső időből egyetlen beszéde sem ismeretes; ez azzal magyarázható, hogy ~ a deuteronomikus kultikus megújulásban már az általa támasztott követelmények megvalósulását látta. ~ működése tehát főleg Júda utolsó királyainak idejére esett (vö. 21); ennek az időnek, kivált Jeruzsálem ostromának eseményeire vonatkozóan Jer sok adattal szolgál. Próf.-i küldetése tudatában ~ nem húzódott félre, a küszöbön álló eseményeket Júda bűnei büntetéseként értelmezte, és az erős ellenállással szembeszegülve bátran küzdött a közvélemény, sőt sokszor a királyi ház politikája ellen is. Cidkija uralma (Kr. e. 598–587) idején megkísérelte, hogy a királyt az egyetlen lehetséges megoldásra, ti. a Babilóniának való meghódulásra rávegye, de az Egyiptommal rokonszenvező körök fölülkerekedtek; ennek lett a vereség a következménye. Jeruzsálem ostroma alatt ~nak sokat kellett szenvednie (37–39), a város elfoglalása után a babilóniaiak kiszabadították, és egyik barátját, Gedalját megtették helytartónak. A nyugodt kibontakozást azonban megzavarta Gedalja meggyilkolása. Maga ~ arra kényszerült, hogy Egyiptomba meneküljön. Emberileg tehát teljes csőddel végződött pályafutása (40–44). További sorsáról és haláláról nincsenek megbízható adataink. Hűséges társa volt →Báruk. – Egyéniségét leginkább ún. vallomásai v. monológjai tükrözik (11,18–12,6; 15,10–21; 17,12–18; 18,18–23; 20,7–18). Ezekben mélyen vallásos és érzékeny természetű embernek mutatkozik. Súlyos tehernek érzi a próf.-i küldetést, amely ugyanakkor végtelen öröm forrását is jelenti neki. Az a teljes nyíltság és az a vallási individualizmus, amely Jer szóban forgó részleteiben elénk tárul, az akkori időben szembeötlő. Személyes élete teljesen háttérbe szorult, alárendelődött a próf.-i küldetésnek. Jahve már születése előtt kiválasztotta próf.-nak (1,5); a küldetést ifjúkorában kapta (1,6). Jahve parancsára le kellett mondania a házasságról és a családi életről (16,1 kk.), sőt nem volt szabad egy ideig a közéletben részt vennie (16,5–9). A ~ nevéhez fűződő írások: 1. → Jeremiás könyve, 2. → Jeremiás levele, 3. → Siralmak könyve, 4. Jeremiás v. Báruk hátrahagyott tanítása. Az utóbbi zsidó körben keletkezett, de keresztényeknek átdolgozott apokrif irat. ~ sorsáról és haláláról, valamint Bárukról tudósít.

Jeremiás könyve, Jer: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 2. a → nagypróféták sorában. – I. Keletkezése. A kv. bonyolult szerkezete, továbbá a 2–6 és 7–29 f.-ek, ill. a maszoréta szöveg és a LXX szövege közti eltérések arra engednek következtetni, hogy ~ nem egyszerre kapott formát. Ezt illetően a 36. f. szolgálat adalékokat: Jojakim uralmának 4. évében Jeremiás próf. leírta → Bárukkal az eddig hirdetett próf.-i szavakat, Isten üzenetét, és felolvastatja a népnek és a királynak. Amikor a király a tekercset elégette, Jeremiás újat íratott, és ezt Báruk még sok szózáttal kiegészítette (36,32). A hagyományos felfogás szerint Báruk összegyűjtötte Jeremiás szavait és az életrajzi adatokat, és ezekhez egyes szám 3. személyben hozzáfűzte a Jeremiásról

szóló részleteket; így jött létre ~. A szöveg korán meglehetősen szilárd formát öltött, de nem jegecesedett ki annyira, hogy a maszoréta szöveg és a LXX közt ne keletkezhettek volna különbségek. Az irodalomkritika aránylag későn foglalkozott a ~ kérdéseivel, és némi bizonytalankodás és tévút után ismét visszatért a méréselkebb korábbi felfogáshoz. A bonyolult szövegtört. későbbi betoldásokkal és kiegészítésekkel is számol. Újra meg újra vita tárgya, vajon ~nek mely részei tekintendők versnek, ill. prózának. – II. Szövege. Szembeötlő, hogy a maszoréta szöveg mennyire eltér a LXX-től. A LXX az idegen népekre vonatkozó jóvendöléseket a Jer 25,13 után hozza, eltérő sorrendben. Ezenkívül a LXX szövege 1/8-dal rövidebb a maszoréta szövegnél. Az elszigetelt verseket v. versrészleteket a LXX többnyire mellőzi, de olykor nagyobb f.-eket is kihagy (pl. 33,14–26; 39,4–13; 51,44b–49a). Ezeket a kihagyásokat nem lehet mindig szokásos másolási v. fordítási hibának tekinteni, minden bizonnyal vannak köztük szándékos kihagyások; más f.-ekről feltehető, hogy hiányoztak a héb. eredetiből. Egészében véve azonban a maszoréta szöveg és a LXX azonos szöveget tételez fel. – III. Tartalma. A ~ a próf.-i szavak és a voltaképpen elbeszélések ötvözete. Az elbeszélések egy része önéletrajzi jellegű, helyenként egyes szám 1. személyben írva. A ~ a maszoréta hagyomány szerint a következőképpen tagolódik: – 1. Bevezetés meghívás és küldetés (1. f.). 2. Főleg próf.-i intelmek Júda ellen a Jozija király reformja előtti időből (2–6). 3. Főleg fenyegető jóvendölések, beszédek és jelképes cselekedetek Júda ellen az utolsó királyok idejéből; betétként vallomások v. monológok és néhány önéletrajzi fejezet (7–29). 4. Jövőbeli ígéretetek (30–33). 5. Főleg Jeremiás életéből való tört.-ek, zömükben egyes szám 3. személyben írva (34–45). 6. Idegen népeket illető jóvendölések (Egyiptom ellen: 46; kisebb népek ellen: 47–49; Babilon ellen: 50). 7. Tört.-i tárgyú függelék (52 = 2Kir 24,18–25,21.27–30). – IV. Teológiája. ~ben mindenekelőtt az istenfogalom és a belőle következő vallásos magatartás számít újnak. Az Istenről alkotott kép szempontjából ~ nagyon sok hasonlóságot mutat Oz-vel: Isten a hűtlen nép jegyese, amelyet örök szeretettel szeret (31,3) és fáradhatatlanul hív, hogy térjen vissza eredeti hűségéhez; kegyelmet kínál, nem jogot érvényesít. Szeretetére, amely örök, nem lehet rászolgálni (2,1–4,5), Jahve gyengéd atyja kedves, dédelgetett gyermekének, Efraimnak (31,20; vö. 3,19); a nép a kedvese (11,15; 12,7). Jahvének ez a kegyelemmel párosult szeretete mélységet és bensőséget ad annak a természetszerűen jogi kapcsolatnak, amely a szövetség révén ősidóktól fogva fönáll Jahve és Izr. között. Jeremiás próf. teol.-ja ebben összhangban áll a MTörv teol.-fával, de ~ túlszárnyalja a MTörv-et: feltehetően a deuteronomikus megújulásra törekvés (reform) kudarcba fulladásából tanulságot merítve az eszkatológiai jövőtől várja Isten üdvözítését (mindenekelőtt 31,31–34). Az új szövetség, amelyet Jahve ezeknek a napoknak az elérkeztével köt majd Izr.-l, szellemi természetű lesz, és bensőséges viszonyt fog jelenteni, így valójában már nem is lesz szövetség; Isten új népe szívében fogja hordani a törv.-t, és mindnyájan ismerni fogják az Istent. Bár ~ a szöveggel kapcsolatban a hagyományos szóhasználattal él (31,33), nála a szöveg nem merül ki a fogalom nemzeti értelemben vételében, hanem személyes kapcsolatot jelent Jahve és az egyes ember között, így egyetemes jellegű. Nem olyan mint a szerződés, amely pontosan meghatározott követelményeket tartalmaz; a tartalma (Isten ismerete) éppoly határtalan, mint a szeretet, amely a szövetséget létrehozta és a keresztény agapé, amelyre előkészít.

Jeremiás levele: deuterokanonikus ósz-i mű, amely különféle fordításokban → Báruk könyve 6. fejezeteként bukkant föl; a LXX-ban közvetlenül a Siral után áll. Jóllehet csak gör.-ül maradt fön, C. J. Ball és W. Naumann szerint vsz., hogy eredetileg héb.-ül írták. A címmel szemben, amely Jeremiás próf.-nak tulajdonítja, már Szt. Jeromos névtelen szerzőtől valónak mondta. Lehetséges, hogy egy Babilóniában élő zsidó írta a perzsa korszak végén v. a hellén idő elején, mivel a kis kv., amely szoros rokonságot mutat olyan f.-ekkel, mint Iz 44,9–20 és Jer 10,1–18, erős satíra a babilóniai bálványimádás ellen.

Jerikó (vsz. a héb. jareah 'hold' szóból 'a hold városa'): a világ legrégebb városa a Jordán völgyében. Már Josephus Flavius azzal a kb. 350 m hosszú, 150 m széles, tojásdad alakú dombbal azonosította, amely ma Tell-esz-Szultan néven ismert. A domb lábánál fakadó bővízű forrás az egyébként kiaszott, trópusi vidéket ~ körül oázissá változtatja. A viruló datolyapálma-ültetvényekből ered a Pálmák városa elnevezés (MTörv 34,3; Bír

3,13; 2Kron 28,15; bár a Bír 1,16: Támárra, vonatkoztatja, amely a Holt-tengertől D-re fekszik). Nagy Heródes a régi ~tól DNy-ra egy új várost épített, téli székhelyül. A jelenlegi Eriha falu annak a városnak a maradványa, amelyet a régi és „új” ~tól K-re a keresztések építettek. – Józs 6 egy régi hagyományt foglal magában, amely ~ pusztulását az → Ígélet földjének elfoglalásával hozza kapcsolatba (→ honfoglalás); a romok még sokáig fönmaradhattak, hogy egy ilyen hagyomány elevenen élhetett az emlékezetben, és a képzeletnek is etiológiai anyagot szolgáltatott az eredeti adatok epikus feldolgozásához. A beszámoló korára egyebek közt abból lehet következtetni, hogy még ismeri azt a vigasztalan állapotot, amelyet a romhalmaz jelentett, és a pusztulást Józsue átkával hozza kapcsolatba. A város körül az oázison Benjamin fiai telepedtek meg (Józs 18,21), de a moábiták királyának, Eglonnak az uralma alá kerültek (Bír 3,13). – 2Sám 10,5: Dávid küldöttei ~ban találtak menedéket. Kr. e. 870 k. – különösen a moábiták közelsége miatt – Hiel szükségesnek látta, hogy újra felépítse a várost és falait (1Kir 16,34). Ebben az időben a próf.-k működésének volt a színhelye ~: Illés és Elizeus meglátogatta a várost (2Kir 2,4 kk.; 18). A forrás vizének gyógyító erejét Elizeusnak tulajdonították, ezért Elizeus-forrásnak nevezték el (2,19.22; ma Szultán-forrás). A fogság után újra benépesítették Izr. fiai ~t (Ezd 2,34). 1Mak 9,50: Bakchidesz erődöt épített ~ban (Kr. e. 160), ez lehetett Dok a Dzsebel Karantalon, ahol Makkabeus Simont meggyilkolták (16,11–17) v. a 2 vár (Taurusz és Threx) egyike ~tól D-re, ill. DNy-ra. Az új heródesi város fontos székhely és határváros volt, vámmal (Lk 19,1–5: Zakeus). Utolsó jeruzsálemi útján Jézus ~ban gyógyította meg a vak Bartimeust (Mk 10,46–52; Lk 18,35–43; Mt 20,29–34: 2 vak). – Ásatások: Tell-esz-Szultánban a Ch. Warren által elkezdett, majd hamarosan félbeszakított ásatások (1868) után E. Sellin és C. Watzinger újra kísérletet tett ~ feltárására (1907–09), és 2 város körüli védőfalat sikerült is felszínre hozni. Az egyik a domb lábánál futott körbe, és terméskövekből rakott, hatalmas védőfallal ellátott sánc volt (C fal); ezt a régészek izr. munkának tartják. A másik fal a domb felső szélén épült (D fal), ezt kánaáninak tekintik. A domb ÉNy-i sarkánál még egy 3. falat is felfedeztek a D fal alatt (A fal), amelynek régebbinek kellett lennie. 1930–36: egy brit expedíció J. Garstang vezetésével arra a következtetésre jutott, hogy a D fal egy régebbi B falra épült. Ez az A falnál is régebbi B fal a korai bronz kor utolsó szakaszából (Kr. e. 2100 k.) maradt fenn. A nagy C fal a középső bronzkor elején (Kr. e. 1800 vége) épülhetett és Kr. e. 1600-ig használhatták. A Kr. e. 1550 k. épített D fal vsz. földrengés következtében pusztult el, de pusztulása idejét illetően eltérnek a vélemények, pedig fontos, mert úgy vélték, hogy a D fal kapcsolatba hozható Józs 6-tal. Garstang szerint Kr. e. 1400 k. pusztult el a D fal; L. H. Vincent úgy vélte, elég cseréplelet áll rendelkezésre a kései bronzkorból ahhoz, hogy Kr. e. 1250 mellett szóljanak. A legrégebbi rétegben Garstang a csiszolt kőkort vélte felfedezni. 1952–58: K. M. Kenyon vezetésével angolok és amerikaiak közösen folytatták a munkát azzal a céllal, hogy többet tudjanak meg a korai csiszolt kőkorra eső időről és végérvényesen tisztázzák a D fal pusztulásának kérdését. A kutatások Garstang felfedezését (csiszolt kőkör) igazolták. Nagy visszhangot keltett egy hatalmas városfal 6 m magas darabjának a felfedezése ugyanabból a korból; ennek alapján ~ a világ jelenleg ismert legrégebbi városának bizonyult. Később ennek a falnak belső oldalához erődül hozzáépítettek egy 13,50 m magas és 9 m átmérőjű tornyot. A szóban forgó kort művelődéstört.-ileg 2 szakaszra tagolták: egy korábbi (A) szakaszra, amelyből kerek alapok maradtak fenn, mintha sátrakban laktak volna és egy Kenyon által B korszaknak nevezett, későbbi szakaszra, amikor is a lakóhelyek négyszögletesek voltak. A radiokarbon vizsgálat eredményei az A szakaszt illetően Kr. e. 6800-ra mutattak. Ebben az időszakban ~nak 2000–3000 földműveléssel foglalkozó lakosa lehetett. Fennmaradtak egy öntözőberendezésnek és egy gabonaőrlésre használt kézi malomnak a maradványai. Az A réteg alatt Kenyon még egy 4 m-es másik réteget is talált, amelyben korábbi, nomádok által épített kunyhók nyomait sikerült felfedezni. Ezt a réteget protoneolitikumnak nevezte el. – A korai bronzkorból (Kr. e. 3100–2300) származó várak – várfal – rendszer nagyon bonyolult. 17 építési v. újra felépítési szakaszát lehet megkülönböztetni. Úgy látszik, hogy a D fal is ide tartozott (Garstang a kései bronzkorhoz kötötte), legalábbis az ÉNy-i sarkon, ahol megtalálták egy, a földrengés következtében kifelé dőlt, korai bronzkorból való falnak a maradványait. Más, azóta megvizsgált szakaszokra is áll ez a feltevés (D-en 1 m-es hamuréteg mutat arra, hogy valamelyik ellenség megkísérelte a falak, sőt esetleg az egész város

felgyújtását). Vsz. a többi részre is áll a szóban forgó feltevés, mert a D fal mélyebben húzódik, mint az a malterral rakott fal, amely a középső bronzkori támfalat takarta. Ez a malterral rakott fal Garstang szerint ahhoz a védelmi rendszerhez szolgált alapul, amelyet Hiel Kr. e. 9. sz.-ban épített. A középső bronzkorban ~ falait 3-szor újítták fel. Ez a hikszoszok uralmának kora, amelynek Amószisz fáraó (ur. Kr. e. 1552–1527) vetett véget. Ekkor Egyiptom Kánaánt is leigázta, s közben (Kr. e. 1550 k.) ~t is elpusztították. Úgy látszik, hogy ez után a pusztulás után ~ több mint egy évsz.-ig lakatlan volt; csak Kr. e. 1350 táján mutatkozik a városban újra élet: sírok kerültek felszínre, és a tellen (dombon) egy ház maradványai közül egy kemence és egy korsó. A kései bronzkorból eddig még nem sikerült falmaradványokat találni. Ez azzal függhet össze, hogy a tell felső rétegeit elegyengették, ill. lehorrták, mielőtt a kutatómunka megkezdődött. A Ny-i oldalon a kiásott áruk töltelékében a középső bronzkorból való kövek után közvetlenül vaskori anyag következett. A vaskorból fennmaradt egy építmény, amely a C fal mellett húzódó árok töltelékéből készült, és ezenkívül még néhány sír is. A maradványok a Kr. e. 900–600 közti időre mutatnak. – Az amerikai J. L. Kelso és J. B. Pritchard irányításával 1950–51: végzett ásások eredményeképpen sok cserép került felszínre a kalkolitikumból és a bronzkorból, de épületmaradványokat nem találtak. Nagy Heródes először felújította azt a hellén erődítményt, amelyhez a Threx és Taurus tornyok egyike tartozhatott, és amelyről Strabo feljegyezte, hogy Kr. e. 63: Pompeius lerombolta, de nem sokkal később egy nagyobb szabású épületkomplexust emelt a helyére, amely mint jellegzetesen róm. építészeti alkotás az egész K-en egyedülálló volt falazási módjában (opus reticulatum). Egy hasonló technikával épült, exedrával és számos fürkével ellátott, több mint 110 m hosszú díszes falról, amely előtt csatorna húzódott, teljes biztonsággal megállapítható, hogy díszkert részéül szolgált. Egy ennek közelében feltárt nagyobb (kb. 86×46 m) épületről nem lehet vitathatatlanul bizonyítani, hogy gimnázium volt-e v. palesztra. (Lásd a VIII. színes képet.)

VIII. Jerikó és környéke nyugat felől. A házak mögötti domb rejtje magában az ókori Jerikó egy részét

92. Jerikó erődítményei (Tell-Esz-Szultán)

Jerimot: → Jarmut.

Jerobeám (héb. 'gyarapodjék a nép'): 2 izr. király neve. – 1. Az É-i országrész 1. királya, az 1. dinasztia megalapítója (ur. Kr. e. 931–910). Júdában vele egyidőben Rechabeám, Abija és Aza uralkodott. 1Kir 11,26–15,20: egy Ceredából való efraimitának, Nebatnak és Ceruának volt a fia. Salamon József háza fölél rendelte robotfelügyelőnek. Hogy miként küzdötte fel magát a D-i törzsek ellen ismétellen fellázadó É-i törzsek vezérével, azt nem tudjuk. A próf.-k mindenesetre támogatták (Achija), Salamon viszont az életére tört, úgyhogy kénytelen volt Egyiptomba menekülni; itt → Sisák fáraó oltalmába vette. Egészen Salamon haláláig Egyiptomban maradt (11,26–40). – Azután, hogy az É-i törzsek a szichemi gyűlésen nyíltan fellázadtak (→ Rechabeám), visszatért Egyiptomból, és kikiáltották az É-i országrész királyává (12,2.20). Az új állam megalapításának nehéz feladatával kitűnően megbirkózott. Hogy a szakadást egyértelművé tegye és a maga államának ideológiai szempontból is biztosítsa az önállóságot, a kultikus egységet is megbontotta: a jeruzsálemi templom ellenében létesített 2 szentélyt régi kultikus helyeken, Bételben és Dánban, s a Kir deuteronomikus szerzője még más kultikus intézkedéseket is tulajdonít neki (12,26–32); ezek miatt a ~ bűnei kifejezéssel megbélyegzett (2Kir 14,24) intézkedések miatt a próf.-k, akik eleinte támogatták, elfordultak tőle, így a névtelen Isten embere Bételből (1Kir 13) és maga Achija is (14). Székhelyül ~ Tircát választotta (14,17; vö. 15,21.33); területének védelmére megerősítette Szichemet és Penuelt. Természetesen állandóan védekeznie kellett a júdeai királyok támadásai ellen, akik újra meg újra megkísérelték, hogy az elveszített területet visszaszerezzék (14,30;

2Krn 11,1–4: Rechabeám, 1Kir 15,7; 2Krn 13,1–20: Abija). ~ kénytelen volt Bételt, Jesanát és Efront átengedni Abijának (Bása azonban újra visszazerezte őket Izr.-nek). Szembeötlő, hogy ~ uralma alatt Egyiptom megtámadta Izr.-t, jóllehet ~ mindig jó kapcsolatot tartott fenn vele; Sisák palesztinai listája említi Tanach, Sunem, Rechob, Machanajim és Megiddó elfoglalását (Megiddóban felfedeztek egy kartust Sisák nevével). Lehetséges, hogy az egyiptomiak egyszerűen csak kihasználták a palesztinai belső viszályokat, hogy saját uralmukat újra kiterjesszék Palesztinára/Szíriára. A Biblia azonban csak azt említi, hogy Sisák felvonult Jeruzsálem városa ellen és kifosztotta (1Kir 14,25–28; 2Krn 12,9). ~ utóda a fia, Nadab lett. – 2. Izr. 13. királya (ur. Kr. e. 783–743), Jehu házából. Júdában vele egyidőben Uzija uralkodott. 2Kir 14,23–29: kevés részletet közöl, még anyja nevét sem említi. Damaszkusz és Asszíria hanyatlását kihasználva sikerült neki helyreállítania Izr. határait, úgyhogy országa elérte a Dávid korabeli kiterjedést. Sokan az ő korához kötik a szamariai → osztrakonokat. A Jordántól K-re Moáb D-i határáig terjeszkedett (Ám 6,13). Ez a siker azonban túlzott nemzeti öntudatot ébresztett, főleg a felső rétegek körében, ami ellen Ámosz és Ozeás próf.-k erősen kikeltek. Egy Jónás nevű próf., akinek nevével a Jón elején is találkozunk, ~ javára jövedölt, ebből következtetve még uralma elején (2Kir 14,25).

Jerubbal (héb. 'Baal mutatkozzék nagynak'): a népies értelmezés szerint → Gedeon neve, aki Baal ellen harcolt, de valójában → Abimelek apja a bírák korában (vö. 1Sám 12,11; 2Sám 11,21).

Jeruzsálem: az ÓSz szent városa. – I. Neve, fekvése. Mai arab neve el-Kudzs 'a szent' (vö. Iz 52,1). Első ízben a 12. dinasztia korából fennmaradt ún. egyiptomi átokszövegek említik, talán wsmm formában. A név a kánaáni urusalim átírása, amelyet már az → amarnai levelek említenek (Kr. e. 14. sz.). A maszoréta szövegben Jerusalem formában szerepel, de egy Qere perpetuum a Jerusalajim kiejtést kívánja meg. Ez a kiejtés mindenképp későbbi, hiszen még az ÚSz sem ismeri, a Kr. u. 66–70 közti pénzérméken azonban találkozhatunk vele; Szancherib prizmáján (Kr. e. 7. sz.) így hangzik a név: Urusalimu; a LXX protokanonikus kv.-ei és a Jel Jerusalem formában tartalmazzák; az ÓSz deuterokanonikus kv.-ei és az ÚSz többi kv.-ei (a Jel kivételével) a gör. Jeruzsolüma változatot is alkalmazták (Lk, Pál), sőt csak azzal élnek (Mt, Mk, Jn, Mt 23,37 és Mk 11,1 kk. kivételével). Jelentése vsz. 'Isten békéjének városa' (uru v. jeru a. m. 'alapítás'). – ~ egy mészkődombon fekszik (kb. 760 m-rel a Földközi-tenger és 1145 m-re a Holt-tenger szintje fölött), amely csak É-on függ össze a hegységgel, a többi oldalon mélyen bevágódó völgyek határolják: K-en a → Kidron-völgy, Ny-on és D-en a → Hinnom-völgy, amely Jób kútjánál (az ÓSz-ben a Rogel-forrásnál) található a Kidron-völgyével; az utóbbi a Holt-tengerig nyúlik. A fennsíkot kettészeli a ma már csaknem teljesen feltöltődött El wad, amelyet a nép Jézus korában a Sajtkészítők völgyének nevezett (Josephus Flavius: Tyropaion). A dombhátnak mindkét részét keresztbe futó bevágások tagolják, így a város egész területe erősen osztott. A K-i dombhát É-i részén található a Hárám es-Serif, az Ed-Dahurahnak nevezett D-i rész nyitott és ma ismét sűrűn lakott terület. A D-re eső rész kiszélesedő nyúlványa az ÓSz-ben Ofel néven szerepel. A Ny-i dombhát É-i részén áll a Szentsír-templom, D-en, az ún. keresztény Sionon keresik az őskeresztény központot (→ cenaculum). Az ásatások arról tanúskodnak, hogy a Dávid előtti és a dávidi ~ (Dávid városa; Sion) az Ed-Dahurahon feküdt. Ezek az eredmények ellene mondanak annak a hagyománynak, amely a régi ~et a DNY-i dombhoz kötötte. A DK-i domb lábánál, a Kidron-völgyében van a város egyetlen forrása, amely az ÓSz-ben → Gichon néven szerepel. Innen egy sziklába vágott föld alatti folyosó vezet föl ~be, így a forrás vizét ostrom idején is elérhették ~ lakói. A kánaáni ~ falai nem fönt húzódtak a dombon, hanem lejjebb a lejtő oldalában, így a város részben a lejtő oldalán terült el. Ez a fal a középső bronzkortól (Kr. e. 1800 k.) a királyság idejéig állt fenn; később (Kr. e. 7. sz.) egy új falat építettek, amely még mélyebben húzódtott. – A város Salamon uralma idején a DK-i dombról tovább terjedt É-ra a királyi palota és főleg a → jeruzsálemi templom megépülésével. A Templom az É felé húzóódó K-i domb legmagasabb pontján áll, ahol egykor Arauna szérúje volt. A szt. szikla a sziklatemplomban mutatja az égőáldozat oltárának v. (némelyek szerint) a salamoni templom szentek szentjének helyét. – A Dávid, Salamon és az utánuk elkövetkező királyok által épített, ún. 1. fal Josephus Flavius szerint a DK-i és a

DNy-i dombot övezte. De Josephus Flavius abból a régészeti kutatások során helytelennek bizonyult feltevésből indult ki, hogy a jebuziták vára a DNy-i dombon állt. Azt, hogy a DNy-i dombot már Dávid előtt is lakták, G. Dalman és J. Simons is elfogadja. Velük szemben Germer-Durand azt a nézetet képviseli, hogy a DNy-i dombot csak Nagy Heródes vette körül fallal. Részletes vizsgálataik eredményeképpen R. de Vaux és K. M. Kenyon arra a következtetésre jutnak, hogy a DNy-i dombnak legalábbis a D-i részét csak a Kr. u. 1. sz.-ban feltehetően Heródes Agrippa király vette körül fallal. C. N. Johns kiásott egy faldarabot Heródes palotájában, amelyről azt állítja, hogy a Makkabeusok korából származik. L.-H. Vincent, J. Simons és mások véleményét (ti. hogy a DNy-i domb lakott volt, és fal vette körül) a legújabb ásatások eredményei nem igazolták. – A királyok idején, talán már a Kr. e. 9. sz.-ban a Templomtól Ny-ra új városrész keletkezett (2Kir 22,14). Vincent szerint Arauna területe és a DNy-i domb beolvadása után ez a városrész jelentette ~ 3. megnagyobbítását; Hiszkija király fallal vette körül a várost (2Krón 32,2–5). Josephus Flaviusnál ez szerepel a 2. falként. A 19. sz. 2. felében ismételtén megvizsgálták az orosz Alexander-zarándokház falait, 1893: feltárták a német protestánsok Megváltó-templomának alapjait, és megállapították, hogy – Jn 19,20-szal és a Zsid 13,12-vel összhangban – az a terület, ahol a Golgota állt (ma: Anasztaszisz temploma), kívül esett ezen a 2. városfalon. A Murisztán-negyedben 1961-től végzett vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy ez a terület a biztosan körülfalazott városrészen kívül feküdt. – R. de Vaux és K. M. Kenyon ásatásai alapján fel kellett tételezni, hogy ~ falainak újraépítéskor Nehemiás nem követte mindig az elpusztult régi fal vonalát; az Ed-Dahurahon visszakerült a fal a domb felső szélére, tehát a város területe kisebb lett. – Kr. u. 41–44: I. Heródes Agrippa jelentősen megnövelte a várost egy hatalmas, de befejezetlenül maradt falat építve, amely a ~tól É-ra eső területet vette körül (Josephus Flaviusnál ez az ún. 3. fal). E. Robinson úgy vélte, hogy ez a fal kb. 450 m-re húzódott az óváros mai É-i falától É-ra. Az E. L. Sukenik és S. A. Mayer által végzett ásatások óta (1925–27; 1940; 1962-től), amelyek során ebben a magasságban több jelentős maradvány került felszínre, sokan csatlakoztak E. Robinson feltevéséhez. Vincent szerint azonban a 3. fal egybeesik a mai É-i fallal; ez a nézet Hamiltonnak 1937-től ezen a falon végzett vizsgálataira épül. – A Sukenik és Mayer által talált falrészekben Vincent annak a falnak a maradványait látja, amelyet Bar Kohba emelt (Kr. u. 132) a mindenfelől sietve összehordott anyagból a várható róm. támadásra való tekintettel. Ám a legújabban végzett igen alapos rétegtani vizsgálatok során kiderült, hogy teljes egészükben az 1. zsidó felkelés idejéből (Kr. u. 66–70) valók. E. W. Hamrick zsidó védőmű részének gondolja, a Cestius visszavonulása utáni időből. – II. Történelme. Az a sok cserépedény, amit 1909–11: Parker az Ed-Dahurahon feltárt sírokban talált, néhány falmaradvány és az árkok, amelyeket a bronzkor elején a Gichontól pontosan É-ra vágtak, azt tanúsítják, hogy már Kr. e. 3000 k. volt itt település. Három oldalról még völgyek vették körül a várost, tehát É-on, az egyetlen gyenge ponton védekeztek ezekkel az árkokkal. – Kr. e. 2000 k. amoriták törtek be Kánaánba, Egyiptomot azzal fenyegették, hogy elveszíti egyeduralmát e terület fölött. ~ is azok közé a városok közé tartozott, amelyeknek elvesztésétől félt a fáraó a Kr. e. 20. sz. végén (egyiptomi átokszöveg). Az Olajfák hegyén néhány sír arra mutat, hogy ez a népesség nomád volt. Egy kb. 1200 tárgyból álló gazdag sírlet (Kr. e. 1750–1300), amely az Olajfák hegye lejtőjén, a „Dominus flevit” közelében került felszínre, a középső és a kései bronzkori város kevert lakosságának anyagi műveltségét tanúsítja; ebből az időből való a Gichon vizéhez vezető, sziklába vágott csatorna is. – Az amarnai levelekből kiviláglik, hogy a Kr. e. 14. sz.-ban egy hurrita nevű király (Abdi-Hepa) uralkodott ~ben, amely városállam volt. Más, név szerint ismert kánaáni királyok voltak: → Melkizedek (Ter 14,18) és Adoni-Cedek (Józs 10,3; Bír 1,5 kk.). → Sálem. – Dávid koráig ~ kánaáni kézen maradt. Miután Dávid meghódította, székhelyévé és birodalma vallási központjává tette a várost (2Sám 5). Salamon jelentősen megnagyobbította ~et (→ Milló, templom, palota). Vsz. egy sírrendszer is neki tulajdonítható az El-Dahurahon (Dávid sírja, melyet a hagyomány helytelenül a DNy-i dombon keresett), valamint egy öntözőberendezés is, amelyet a Gichon táplált (vö. Préd 2,5 kk.). – Bár az ország 2 részre szakadt, ~et Salamon halála után is tovább bővítették. Nem sokkal Kr. e. 800 után Joás (Izr. királya) 200 m hosszan lebontotta ~ falait (2Kir 14,13; 2Krón 25,23), de Uzija helyreállí-

totta, sőt új kapukkal meg is erősítette (26,9.15). Ezt az építő munkát Jotam is folytatta (27,3). Asszír támadással számolva Hiszkija új falat emelt, és a Gichon vizének bevezetésére szolgáló csatornák helyébe (mivel a falon kívül, a felszínhez közel húzódtak, és ezért könnyen megsemmisíthetők voltak) megépítette az Ed-Dahurahba vájt alagutat, hogy a forrás a városon belül egy medencébe kerüljön, a Tyropaion-völgyben (2Kir 20,20; 2Krn 32,3 kk., 30; Iz 22,9–11; Sir 48,17). Így ~ vízellátását az ostromlók többé nem veszélyeztethették. Manassze utódai jelentős mértékben megjobbították a K-i falat (2Krn 33,14). Kr. e. 598: Nebukadnezár ostrom alá fogta és Kr. e. 597: bevette a várost, Jojakim királyt pedig elfogta. Mivel Jojakim utóda, Cidkija is lázongó volt, Nebukadnezár lerombolta a várost és a Templomot (Kr. e. 587–586?; vö. 2Kir 25,1–21; 2Krn 36,17–21). – Mindezek ellenére ~ maradt a fogság idején is az elhurcoltak és azok vallási központja (Iz 40–50; Zsolt 137 stb.), akik Palesztinában maradtak és rendszeresen elzarándokoltak a Templom romjaihoz (Jer 41,4 kk.). A fogság után, Nehemiás és Ezdrás idejében ~ megújult és a Templom is újjáépült, jóllehet a samariaiak akadályozták a munkát. Kr. e. 445: Nehemiás felhatalmazása birtokában 52 nap alatt felépítette a falakat (Neh 6,15). – Az újjáépítésről szóló beszámoló (2,12–3,32) számos topográfiai adatot tartalmaz, amelyeket ugyan nem lehet helyhez kötni, mégis érzékeltetik a város méreteit. 10 kapu, amelyeknek több-kevesebb biztonsággal a helyüket is meg lehet határozni: Völgy-kapu (2,13.15; 3,13; 2Krn 26,9), vsz. ezt nevezi később Josephus Flavius Esszénus-kapunak; tőle kb. 500 m-re volt a Szemét-kapu; Cserép-kapu (Jer 19,2); Forrás-kapu; a Keleti-kapu vsz. azonos a mai Aranykapuval (ApCsel 3,2: Szép-kapu); a Juh-kapu a város É-i falában volt, közelében a Beteszda-fürdő (Jn 5,2); szintén az É-i falban nyílt a Benjamin- (Jer 37,13; 38,8; Zak 14,10), az Efraim- (2Kir 14,13; 2Krn 25,23; Jer 31,38; Zak 14,10) és a Sarok-kapu. A kapukon kívül a beszámoló a tornyokat is említi: a Hananel-tornyot, amely egy kissé délre állhatott a mai Antónia-vártól; a Kemence-tornyot (a mai Citadella elődjét); továbbá a Szegletet (ezt az Ofelen keresik), egy víztárolót a Tyropaion-völgyben, a Dávid városából levezető lépcsőt (Neh 3,15; az Ed-Dahurah D-i pontján újra felfedezték), Dávid árkait, a kaszárnyát, az arzenált, a főpap palotáját stb. – Nagy Sándor a hellén birodalom részévé tette ~et. Halála után a Lagidák tartottak rá igényt, míg a város Kr. e. 198: a Szeleukida III. Antiokhosznak meg nem nyitotta kapuit. III. Antiokhosz követte a perzsák és a Lagidák példáját: elismerte a zsidók teokráciáját, megerősítette kiváltságaikat. IV. Antiokhosz uralmának elején a hellenizmusra rokonszenvező férfiak megkísérelték, hogy az új fejedelem segítségével, aki a birodalom egységesítését tekintette élete céljának, hellenizálják a várost; csakhamar felépült a → gimnázium, amely nélkül hellén várost el sem lehetett képzelni. Kr. e. 169: Antiokhosz kifosztotta a Templomot, majd Zeusznak szenteltette. Hogy ~et szemmel tarthassák, a szírek várat építettek (Akra), amely Josephus Flavius szerint, akinek a véleményét sokan átvették, az Ed-Dahurahon állt, de L.-H. Vincent és F.-M. Abel a DNY-i domb ÉK-i magaslatához kapcsolja. Bár Makkabeus Júdas olyan hatalmat képviselt, hogy Kr. e. 164: visszaállította a Jahve-kultuszt (1Mak 4,26–59), Akra továbbra is a szírek kezén maradt, míg a helyőrség Kr. e. 141: meg nem adta magát Makkabeus Simonnak (12,36; 13,21 kk.; 49–52; 14,27). Alexandrosz Janneusz (ur. Kr. e. 103–76) v. Alexandra (ur. Kr. e. 76–67) idején Akra a Hasmoneusok székhelye volt. (A Hasmoneusok elődei Simon óta a Hananel-toronyban székeltek, amelyet a gör.-ök Barisznak neveztek.) – A II. Johannesz Hürkánosz és II. Arisztobulosz közti testvérháború ürügyén Kr. e. 63: Pompeius róm. hadvezér ostrom alá vette ~et, elfoglalta II. Arisztobulosz híveitől a Templomot és ismét visszahelyezte (Kr. e. 63–40) Hürkánoszt főpapi hivatalába. Erre Caesar Kr. e. 47: kinevezte az idumeai Antipatert helytartóvá (prokurator), majd Kr. e. 40: Antipater fiát, Nagy Heródest Rómában megtette királynak. Heródesnek róm. segítséggel Kr. e. 37: sikerült II. Arisztobulosz fia, Antigonusz kezéből ~et kiragadnia. Kr. e. 20 v. 19: Heródes elkezdte a Templom újjáépítését; az óriási munka több mint 80 esztendő múltán, Kr. u. 63: ért véget. A Templom épületkomplexusának ÉNy-i sarkán a Barisz-tornyot Heródes hatalmas várrá építtette át, és Antonius triumvir tiszteletére Arx Antoniának nevezték. A DNY-i dombon épült Heródes palotája 3 nagy toronnyal (ez lett a későbbi Citadella a Jaffa-kapunál). A Hasmoneusok egykori székhelyétől (Akra) K-re oszlopcsarnokkal körülvett piacot (agora) létesített Heródes, és Xüsztosznak nevezte el; innen híd vezetett a

Tyropaion-völgyön át a Templom-térre. Kr. u. 70: a zsidó felkelést leverve Titus bevette ~et; a Templom leégett. Palesztina ezzel császári tartomány lett, a Cezáreában székelő teljhatalmú megbízott (legatus) kormányozta, aki egy légió katonával rendelkezett. Amikor Hadrianus császár elrendelte ~ róm. kolóniává alakítását, Kr. u. 132: újabb felkelés tört ki. Ezt levertek és Hadrianus ~nek új nevet adott: Aelia Capitolina. A Templom-téren, ahol azelőtt Jahve Temploma állt, felépítette magának a Jupiter Capitolinus-templomot. A zsidóknak halálbüntetés terhe alatt tilos volt ebbe az új városba belépni. – → Antonia, → Beteszda, → cenaculum, → főtanács, → Getszemáni, → Golgota, → jeruzsálemi templom, → Ofel, → praetorium, → Siloe tava, → Sion, → szent sír. – III. Üdvösségtört.-i szerepe. A) Kiválasztottsága. Amikor Dávid elfoglalta, ~ annak a királyi háznak a kezére került, amelyiknek Jahve örök uralmat ígért (2Sám 7,8–16). Zsolt 2,6–9; 110,1 kk.: ~ annak a fejedelemnek a székhelye, aki az egész világot átfogó birodalmában Jahve oltalmával kormányozza a népeket (vö. 132,17 kk.). A → láda odavitelével ~ Izr. vallási központja lett (2Sám 6; 1Krón 15; Zsolt 24,7–10; 132), Jahve hajléka (Kiv 15,13.17); vsz. erre utal már a MTörv 33,12 is. Ez a kiváltság azért jutott ~nek osztályrészül, mert Isten Silót – Benjamin hűtlensége miatt – elvetette (Zsolt 78,60 kk.; 67 kk.). A kiváltságos helyzet egyre inkább beivódott a vezető réteg tudatába. A deuteronomikus teológusok abból, hogy Jahve ~et választotta ki „neve hajlékál” (MTörv 12,5.21; 14,24; 1Kir 9,3; 11,36 stb.), arra következtettek, hogy a máshol emelt szentélyek törv.-telenek (MTörv 12,2–14; 2Kir 23,7 kk.; vö. Zsolt 87,2). Minden törzs köteles volt elzarándokolni ~be (122,4), az Isten városába (87,3), ahol Jahve sátra állt (76,3; 84). – B) Hűtlensége, bűnhődése. ~ méltatlan lett a kiválasztottságra. Ámosz próf. mélyen meg volt róla győződve, hogy ~ Jahve lakóhelye (Ám 1,2), de nem habozott a várost hűtlensége miatt pusztulással fenyegetni (2,5). A város hűtlenségét tanúsítva Izajás próf. azt hirdette, hogy Isten megtisztítja a várost (Iz 1,21–25), ítéletet tart fölötte (3,1–15; 28,14–22; vö. Mik 1,9.12; 3,10–12), háborúval sújtja és elpusztítja (Iz 3,25–4,1; 32,14), gőgös asszonyait megfosztja ékességeiktől és szőrzsákba öltözteti őket (3,16–24). De mert ~ Isten városa, ellenség nem semmisítheti meg (10,22 kk.; 32 kk.; 29,8; 31,4 kk.). A tisztulást hozó szenvedés után az új szegletkőre épülő ~ben Jahve felhőként borul majd a → maradék fölé (28,16; 4,5), és ~ lakói, akiknek neve be lesz írva az életre (vö. Zsolt 133,3), mind szt.-ek lesznek (Iz 4,3), s ~et az Igazság városának, hűségének (1,26) fogják hívni. A királyság visszakapja régi fényét (Mik 4,8) és ~ lesz az egész emberiség szellemi fővárosa (Iz 2,1–5 = Mik 4,1–3; Zsolt 87). Jeremiás próf. idején sem uralkodtak jobb állapotok ~ben, mint Izajás próf. korában (Jer 2,28 [LXX]; 5,1 kk.; 22,13–19; Ez 8; 11; 22), így fenyegető jövődőlés fenyegető jövődölést ért (Jer 1,15; 24,3 kk.; 6; 13,20–27; stb. vö. Ez 23; Szof 1,4.12; 3,1–5), de ehhez mindig hozzákapcsolódott a megújulásra vonatkozó ígélet: a megtisztult várost, amelynek Az Úr a mi igazságunk lesz a neve, Dávid méltó utóda fogja kormányozni (Jer 33,15 kk.), a láda is feleslegessé válik, mert ~ maga lesz Jahve királyi széke (vö. Szof 3,14–17), és a népek mind e név köré gyűlnek (Jer 3,17; 14,21). Az a leírás, amelyet Ez 40–48 ad az új ~ről, ahol majd a száműzetés idején megtisztult Izr. lakik, elszakad a tört.-i valóságtól: a városon a Templom fog uralkodni, amelyből víz tör elő, ez csodálatos termékenységet ad az országnak (47,1–12). A Templom mellett Ez nem tűr meg sem palotát, sem sírboltot (43,7 kk.), sőt ~ többé királyi székhely sem lesz; a múltbeli szomorú tapasztalatok után a királyság Ezekiel próf. számára szóba sem jöhet; csak egy fejedelmet szerepeltet (44,3; 45,7–12; 46,2). Az új ~nek ez lesz a neve Az Úr ott van (48,35). – C) A várakozás ideje. 1. Evilági értelemben. A számkivetés után Deutero-Izajás az idők szavának hirdetője (Iz 40,2.9; 51,17), az örömhírt hozó hírnök (41,27; 52,7). Jahve parancsot ad ~ újjáépítésére (44,26.28; 49,17; 52,9; vö. Zak 1,16 kk.), mert nem tudja városát elfelejteni (Iz 49,14 kk.); új Édennek akarja tenni (51,3). Ha addig elhagyatott volt és elnéptelenedett (51,18 kk.), most sűrűn lakott (49,18–23; 51,1 kk.; vö. Zak 2,8 kk.). Mint a menyasszonynak, a legszebb ruháját kell magára öltenie (Iz 52,1; 49,18) és drágaköveknek kell ékesíteniük (54,11 kk.; vö. Tób 13,16 kk.). Az alapja az igazságosság (Iz 54,14). Az újjáépítés során adódott nehézségek miatt elcsüggedt népet Ag 2,6–9 kitartásra ösztönzi: a népek mind ~be jönnek. Zak 2,14 kk.; 8,20 szerint már közel az idő, hogy ~ az emberiség vallási központjává váljék. – 2. Transzcendens értelemben. – a) Ezekiel próf. – mint egy új Mózes – egy magas hegyen látta az eszményi ~et (Ez 40,2; vö. Kiv 25,39; 26,30; 27,8), de az ígért dicsőség nem érkezett el. Feltehetően az emiatti csalódás szolgált kiindulásul

a nem emberkéz által épített, hanem Istentől létesített ~ kereséséhez (Iz 65,18; vö. 62,5: fölépítőd; 62,7: „míg Jeruzsálemet föl nem építi”; Zsolt 147,2: „Az Úr újjáépíti Jeruzsálemet”). Ez a gondolat az apokrif apokaliptikus irodalomban vált általánossá, ahol az elérkező új ~ már létezik is az égből, s az új → eón kezdetekor fog alászállni a földre, hogy lakóhelye legyen a választottaknak (Hénoch [etióp] 53,6; 90,28–32). Főleg Kr. u. 70: ~ pusztulása járult hozzá nagymértékben a gondolat megérelődéséhez (Bár [szír] 4,2–6; 32,2–6; 4Ezd 7,26; 10,27.54 kk.; 13,6.36 stb.; vö. Gal 4,26; Zsid 12,22; Jel 21,2–22). Ezzel a nem földi feltételekhez kötött elgondolással Izajás apokalipszise is összevethető, ahol Jahve egy büntetésként felfogott világhatalmasztrófa után (Iz 24,21–23) ünnepi vendégséget rendez a megkímélt ~nek; ezen minden fájdalom elcsitul, a halált pedig végérvényesen számúzik (25,6–10; vö. Lk 14,15; Mt 8,11). – b) A csalódásból született meg a várakozás és a remény gondolata is: Isten nem várt módon belenyúl a tört.-be (Iz 66,6 kk.; 62,1), hogy ~et megújítsa, benépesítse és az emberiség vallási központjává tegye (60; 62). Ekkor feleslegessé válik a nap és a hold, mert maga Jahve lesz az örökké tartó világosság (60,19 kk.; Jel 22,5). – c) Abban a meggyőződésben, hogy amikor Babel elpusztította ~et, ez nem az új időnek volt a jele, Ez 38; Jo 2,20; 4; Zak 12,14 azt hirdette, hogy a népek kilátásba helyezett felvonulása É felől (Jer 1,14–15; 4,5 kk.; 6; vö. Ez 38,17; Jo 2,20) az idők végén fog bekövetkezni. Akkor, a legnagyobb nyomorúság idején Jahve belenyúl a tört.-be, és ~ben menekvést ad mindenkinek, aki segítségül hívja (3,5). ~ben élő víz fakad (4,18; Zak 14,8) és Jahve, aki a → Sionon lakik (Jo 4,21), lesz az egyetlen Isten (Zak 14,9). – d) Az a régi gondolat, hogy ~ királyi székhely, még nem halt ki – ezt 9,9 kk. tanúsítja. Csak hogy most már a várt király nem dicsőségre törekvő hódító, hanem a béke szelíd fejedelme, aki számúzi birodalmából a fegyvereket és a hadi felszereléseket. Mt 21,4 kk. és Jn 12,15 szerint ez a fejedelm a Názáreti Jézusban érkezett el. – e) A ~mel kapcsolatos gondolatok, elképzelések fejlődési folyamata során egyre inkább különváltak a transzcendens és az egészen földi ~re vonatkozó képzetek (különösen az a) és c) pontbeliek). Végül a kétféle remény összekapcsolódott, egységbe olvadt. Ezt átvette a Jel: az ezeréves ország (Jel 20,1–6; → kiliazmus) és az Egyh. kibontakozása után Góg és Magóg ~re támad (20,7–10). Ez lesz a jele a kozmosz újjáteremtésének és a mennyei ~ (= a) alászállásának (21,1 kk.). – D) A beteljesedés ideje. Az ÚSz-ben az a szilárd meggyőződés tükröződik, hogy a Názáreti Jézus személyében kezdetét vette ~ megváltása (Lk 2,38: redemptio Israel [Vg]; vö. Iz 52,9), elérkezett a kegyelmi látogatás órája (Lk 19,44; vö. 1,68). A tört.-nek ezt a fordulópontját csillag feltűnése jelzi, amelynek nyomán néhány mágus ~be érkezik (Mt 2,1 kk.). ~ben kell az emberiség megváltásának végbemennie (16,21; 20,17; Lk 9,31; 13,33; 18,31). Bár a város egy ideig elismerte Jézust régóta várt királyának (Mt 21,1–11), mégis mindvégig tartózkodó magatartást tanúsított Jézussal szemben (22,1–14; 23,37; Lk 13,34; 19,41 kk.), és végül elvetette. A büntetést Jézus megjövendölte (Mt 22,7; 23,38; Mk 13,2; Lk 13,35; 19,43 kk.; 21,6), és nem maradhatott el. Még keresztútján is figyelmeztette Jézus ~ leányait, hogy saját magukat és gyermekeiket sirassák (23,28–31). Kérdés: a ragyogó ígéretek, amelyeket Jahve Izr.-nek adott, hogyan hozhatók összhangba a vigasztalan valósággal. Az ÚSz válaszai: a) ~ valóban kiindulópontja volt a világ kereszténnyé válásának (24,47; ApCsel 1,8). Itt jött létre pünkösdi ünnepén az ósz-i ígéretek beteljesedéseként az Egyh. (1,4; 2). Bár ~ elvetette Krisztust, az irgalmas Isten hű maradt adott szavához (Róm 11,29). Mt 23,39 előre néz: ~ majd elismeri Jézust Jahve küldöttének (Lk 13,35: ua. a szöveg – a megváltozott kontextus [szövegkörnyezet] folytán – vonatkozhat a virágvasárnapi fogadtatásra is). 21,20–24 alapján feltehető, hogy a pogányok idejének elmúltával ~et helyreállítják. Ez a Róm 11,25–32 fő mondanivalója is. A Jel 20,8 szintén megengedi a feltevést, hogy az ezeréves időszakban, amely az üdvösség teljességét megelőzi, a földi ~ lesz Krisztus világát átfogó országának a székhelye. A 11,8 erős szavai, amelyek vsz. (ha a keresztrefeszítésre utalás zsidóellenes glossza, akkor kétségtelenül) Rómára vonatkoznak, nem hozhatók fel ellenérvül. – b) A Gal 4,26 többet lát ~ben mint az üdvösség egy múltbéli rendjének a jelét és visszanyúl (vö. Fil 3,20) a mennyei ~re vonatkozó elképzeléshez; Pál a Krisztus által alapított Egyh.-ban látja megvalósulva a mennyei ~et. Míg a földi ~re a pusztulás várt, a mennyei ~ arra van rendelve, hogy az ígéretek hordozója, az igazak örök otthona legyen – ez a Zsid fő mondanivalója, amely a mennyei ~et a földi ~ képében írja le (vö. 11,10.16; 12,22; 13,14). Philónak hasonló képzetek voltak a zsidóságról. Pál átvette a képet, és arra

használta fel, hogy kifejezze: Krisztusban az eszkatológiai üdvösség már jelenvaló. Ugyanakkor a Jel 21,2–22 Isten örökké fennmaradó országának jelképévé tette meg. – c) Jn-nál, amelyet nagyjából Jézus ~i működésének szentelt szerzője, a Templom (Jn 2,19) és a Siloe tava (9,7) Krisztust jelképezi. Jézus feltámadásával kezdődően Jézus az új ~ (2,19–22). 7,37 kk.: vsz., hogy Krisztus itt is az eszkatologikus ~mel azonosítja magát, amelyből élő víz forrászik (Ez 47,1–11; Jo 4,18; Zak 14,8), és ahol Isten szétszéledt gyermekei újra egybe gyűlnek (Jn 11,52; vö. pl. Iz 60,4.9).

91. Jeruzsálem alakulása Kr. e. 965-től Kr. u. 70-ig

94. Jeruzsálem a késői királykorban

95. A mai Jeruzsálem

jeruzsálemi templom: Jahve hajléka, az áldozat bemutatásának helye. 1. A salamoni templom: Izr. fiainak ősi szentélye, a → láda hordozható, tehát nem helyhez kötött volt, mégis kialakult néhány állandó helye (→ Siló, → Kirjat-Jearim, → Bétel) még mielőtt Dávid Jeruzsálembe vitte és a városon belül egy sátorban helyezte el (2Sám 6,12–17; vö. 7,2). Dávid első templomépítési terve, amely a láda állandó helyhez kötődését jelentette volna, ellenkezett a 12 törzs szövetségének hagyományaival (7,5 kk.), de az Úr angyalának megjelenése, → Arauna szérűjének megvétele (24,16–25: 50 ezüst sékelért; 1Krón 21,25: 600 arany sékelért) és egy Jahveoltár emelése mégis előkészítette, ha csak távolról is. Először a Krón szerzője (1Krón 22,1; 2Krón 3,1) nevezi Jahve hajlékának az angyal megjelenése helyét, ahol Dávid oltárt emelt. De már a 2Sám 24-ben is igazolást kap a király áldozatának elfogadásával (1Krón 21,26: tűz szállt alá az égből; vö. 2Krón 7,1). Lehetséges, hogy ez a kultusz létesítésével kapcsolatos legenda az Izr. előtti jebuzita szentély tényleges átvételét akarta feledtetni, de a szövegből magából ez nem elemezhető ki. A 3,1 Ornán/Arauna szérűjét → Morija hegyével azonosítja és így kapcsolatot teremt a pátriárkák korával (Ter 22,2). – Arról a nagyarányú előkészítő munkáról, amelyet a Krón szerzője Dávidnak tulajdonít (1Krón 22,2–19), hogy szerepét a ~ építésében kiemeli, Sám/Kir nem tesz említést. Dávid Salamonnak mondott utolsó szavaiból (1Kir 2,1–9) hiányzik a ~ építésére vonatkozó megbízás. Csak a deuteronomikus szerző tud róla (1Kir 5,17; 8,17 kk.; tőle való betoldás a 2Sám 7,13), aki Salamon egy szerződéséről is beszámolt, amelynek értelmében a tíruszi → Hiram Libanonból fát szállított a ~ építéséhez (1Kir 5,15–26). Az 5,27–32 más kéztől utólag betoldott adatai (munkások) aligha származnak korabeli forrásból; későbbi elképzeléseket adnak vissza, de legalább 2 pontban megfelelhetnek a valóságnak: fabehozatal Libanonból, kvadrátkövek beszerzése Jeruzsálem környékéről. A föníciai szakemberek (→ Gebál) foglalkoztatása révén a ~ építése a szír-föníciai szakrális építészettel is összekapcsolódik. – A salamoni ~nak régészetileg semmi nyomát nem lehet felfedezni. Azon a helyen, ahol Salamon ~ának állnia kellett a jövőben sem igen lesz lehetséges ásatás, és így megbízható eredményekre sem számíthatunk. Hogy a Salamon emelte épülettömböt körülzáró fal (7,7.12) miként viszonyult a mai falhoz, az már nem állapítható meg. Csupán azt lehet feltenni, hogy a királyi paloták és a ~ a fogság utáni helyzettől eltérően szorosan egymás mellett álltak: a fal egy darabon egyszerre mindkettőnek része volt (vö. Ez 43,7 kk.), és kapuk vezettek át közvetlenül az egyikből a másikba (2Kir 11,19). Hogy a mai szent szikla kapcsolatban volt a ~mal, azt nem vitatják, azt azonban igen, hogy a szentélynek volt-e az alapja v. az égőáldozati oltárnak. 1Kir 6: a tkp.-i templomépületről itt található a legtöbb adat, de azért sok részlet homályban marad (pl. nem kapunk világos képet a ~ külsejéről, nem derül ki a falak szélessége, bizonyos szakkifejezések nehezen értelmezhetők, sőt későbbi kiegészítések is torzítják a képet). M. Noth a méreteket, az építőanyagokat és az alkalmazott technikát illető, szembeötlően

pontos adatokat egy szóbeli építési utasításra vezet vissza, amely a ~ építése előtti időből való volna, s amelyet (a 6,37 kk. tartalmazta feljegyzéssel együtt: az alapokat Salamon uralkodásának 4. évében rakták le és a ~ 7 év múlva lett készen) később – betoldásokkal (6,11–14.18 kk.; 22) – leírásá alakítottak volna át. Salamon ~a egy – belül végig egyforma szélességű (20 könyök = kb. 9 m) – főhajóból állhatott; a 60 könyök hosszú belső fal zárta körül, és fából való épületelemek osztották 2 részre: a → szentek szentjére (ez egy 20×20×20 könyöknyi, kocka alakú terem volt ablak nélkül, talán lépcső vezetett fel hozzá, s fa ajtaja volt, nem függöny fedte el) és egy szentélyre (ez 40 könyök hosszú, 30 [LXX: 25] könyök magas volt, a falait cédrus borította, a padlózata ciprusfából készült). A ~ot puhább fából készült faragványok díszítették és belsejének fényét gazdag aranyozás emelte. A kultikus tartozékok: → illatáldozati oltár, → kerubok, → kitett kenyerek asztala, → láda, mécsstartók (→ menóra), → templomi kincs. A ~ teteje minden bizonnyal lapos volt (vö. 6,10). A fedett fő épülethez K felől egy – feltehetően fedetlen – előcsarnok csatlakozott; ebben álltak az oszlopok, a → Jachin és a → Boász (úgy, mint a hozzávetőleg ugyanabból az időből való aradi Jahve-szentélyben). Hogy az oldalfalak alkotta nyitott előcsarnok milyen lehetett, azt a Kr. e. 8. sz.-i Tell Tainat-i templom mutatja. Míg belül az épület (a szentély ablakait nem tekintve; 6,4) tagolatlan volt, addig kívül 3 – vízszintes irányban futó – párkányzat vette körül. Ezekre épült az a nehezen értelmezhető (szobák v. galériák? kőből v. fából?) épületrész, amely körülfogta a ~ot (vö. 6,5–8); épp ezek miatt nehéz a salomoni ~ot hitelesen rekonstruálni. A ~tól K-re állt az előudvarban az égőáldozat oltára és a bronz medence. Salamon ~a számottevő szerkezeti változtatás nélkül Kr. e. 587-ig állt fenn, amikor is Nebukadnezár (miután előzőleg egyszer már kifosztotta; vö. 2Kir 24,13) lerombolta (25,13–17; Jer 52,17–23). 2Mak 2,4–8 mutatja, hogy a szt. felszerelési tárgyak ellenség kezére kerülése később (Jer 3,16-tal ellentétben) új értelmezést kapott; Jeremiás elrejtette őket, s csak a Messiás napjaiban fognak előkerülni. – Ezekiel próf. látomása. Az új ~ leírását, ahogy Ezekiel víziójában megjelent (Ez 40–44,3) nem szabad csupán a salomoni ~ egyszerű felidézéseként értelmezni, s mintegy a Sám/Kir leírásaiból hiányzó részletek pótlásaként felfogni; de nem tekinthetjük a fogság utáni ~ építői számára készült tervnek, utasításnak sem. Amit a próf. látott, ill. amiről látomása volt, az igehirdetés tárgya (Ez 40,4; 43,10 kk.) és az új üdvösség meghirdetése, amely a szentély új rendjét tételezi fel (a ~ban a királyok idején elkövetett visszaélésekkel szemben: 43,8–11). A ~ban újra jelen lesz az Isten (43,1–9) és így a ~ az üdvösség forrása lesz, és az egész ország gyógyulást és életet talál benne (47,1–12). A tiszta vallási valóságot nem fogja semmiféle királyi építkezés elhomályosítani (43,7 kk.), minden profán dolog elmarad mögötte, mert fölébe emelkedik a hét-köznapinak. Ezt jelzik a lépcsők: 7 vezet a külső előudvarba (40,6), 8 a belső előudvarba (40,31.34.37), 10 a központi templomépülethez (40,49), a szentség egyre magasabb fokának megfelelően egészen a szentek szentjéig (41,4). A részletesen leírt kapuk (egymással szimmetrikusan szemben álló fülkékkel; vö. a vaskori megiddói és gézeri kapukkal) közül a K-i kapu különös tiszteletben részesült, mert Isten dicsősége számára szolgált, amely elhagyta a ~ot (10,18 kk.), majd újra bevonult (43,1–5) rajta. A kapuk a 100×100 könyök nagyságú, négyzet alakú belső udvarba (40,47) vezettek, ahol az égőáldozati oltár állt (43,13–17). Az oldalszárnyak (a papok cellái, a kamrák, az áldozat előkészítésére, ill. az áldozati lakoma céljára szolgáló helyiségek: 40,17; 40,44 kk.; 42,1–14; 46,19 kk.) szorosan a főépülethez csatlakoznak, de ez a tökéletes összhang és rend egyszersmind követelményeket is jelentett (43,7 kk.). Ezekiel próf. látomása hatással lehetett a fogság utáni ~ra, ill. a → Templomtekercsben és a → Misna magyarázataiban megfogalmazott elképzelésekre. – 2. A második ~. Ezen a néven a zsidó hagyomány a fogság után, Zerubbábel idején emelt új templomot, ill. Heródes templomát tartja számon, amely nem újonnan épült, hanem a még álló régi templom teljes átépítése és felújítása. – a) Zerubbábel ~a. Jóllehet Círusz perzsa király Kr. e. 538: engedélyezte Jeruzsálemben Jahve templomának újra felépítését (2Kron 36,23 = Ezd 1,2; vö. 5,15; 6,3 kk.), a munka a kezdeti nekilendülés után (Kr. e. 537: Sesbaccár kormányzó visszavitte az elhurcolt szt. edényeket Jeruzsálembé; a romok alól kiásták a ~ alapjait, és a szabadban újra elkezdődött az áldozatbemutatás; Ez 5,16) elakadt. Még Kr. e. 520: is romhalmaz volt a ~ tér (Ag 2,3), és az újjáépítést csak Aggeus és Zakariás próf. szavára folytatták (Ezd 5,1 kk.). Zerubbábel kormányzó és Józsué főpap vezette az építkezést (vö. Zak 4,9; Sir 49,11 kk.), amelynek menete Aggeus próf.

keltezett mondásai alapján jól követhető; Kr. e. 515 tavaszán fejeződött be (Ezd 6,15 kk.). Az új ~ a régi helyén (2,68; 5,15) és – 6,3 ellenére – minden bizonnyal az eredeti méretekben épült fel. Ag 2,3 nem vonatkoztatható erre a ~ra. A perzsa pénz (Ezd 6,4) és az önkéntes adományok (2,68 kk.; Neh 7,69 kk.) lehetővé tették, hogy méltó épületet emeljenek az Istennek, de az oszlopok (→ Jachin és → Boász) vsz. már nem kerültek elő, ugyanígy az elpusztult bronz medencét és ládát sem pótolták újjal. A szentélyben a régi mécsstartó helyébe a hétkarú → menóra került. A szentek szentje és a szentély közé most minden bizonnyal falat húztak (vö. Ez 41,3). Az ajtó elé drága → függönyt akasztottak (2Krón 3,14 a salamoni templomról mondja, de csak a fogság utáni ~ra érvényes, melyet a szerző maga előtt látott). A fogság után vitathatatlanul ez a ~ volt a kultikus központ, s mint ilyen a legjelentősebb. Ezt nemcsak az tanúsítja, hogy a krónikást minden érdekelte, ami rá vonatkozott, hanem az is, hogy a P-ben a jeruzsálemi szentély elemeit a szt. → sátor leírásához is felhasználta (Kiv 25; 35–38), amelynek terve magától Istentől való volt (25,8 kk.; 26,30). A gör. szerzők közül elsőként abderai Hekataiosz (Kr. e. 300 k.) írt a ~ról. III. Antiokhosz (→ Szeleukidák) a zsidók békés magatartását azzal viszonzta, hogy hozzájárult a kultikus költségekhez, valamint a ~ javításának és bővítésének (oszlopcsarnok) költségeihez. Polübiosz (Kr. e. 2. sz.) a ~ot Jeruzsálemmel azonosította, s megemlítette, milyen pompás volt. Ezt → Ariszteász levele is tanúsítja. Sir 50,1–21 úgy ecseteli Simon főpap működését Kr. e. 180 k. a ~ érdekében és a kultusz szolgálatában, ahogy a hívő nép látta és emlékezetében őrizte. A ~ kincse mohóságot ébresztett (→ Heliodor); IV. Antiokhosz Kr. e. 196–194: elfoglalta, kirabolta és Zeus-szentéllyé alakította a ~ot, de Makkabeus Júdas visszafoglalta, megtisztította és újra felszentelte (1Mak 4,36–61; → templomszentelési ünnep). A Hasmonaeusok idején a papság belső ellentétei miatt egy csoport kivált és → Kumránba költözött. Kr. u. 63: Pompeius még a szentek szentjébe is bemenészkedett, de ki nem rabolta a ~ot és a kultuszt sem szüntette be. – b) A heródesi templom. Amikor Nagy Heródes az erődök és paloták elkészülte után a ~ megújítására is gondolt, le kellett győznie a zsidók bizalmatlanságát. Ezt azzal érte el, hogy (Kr. e. 19.) mielőtt a központi épület átépítésébe belefogott, előteremtette a szükséges pénzt. A kultikus hagyománytisztelet a szentek szentje és a szentély bővítését nem tette lehetővé, így csak az előcsarnokot lehetett megnagyobbítani: 100×20 könyök alapterületű lett, 100 könyök magas homlokzattal. Oldalt szintén körül lehetett építeni, sőt felső emeleteket is szabad volt rá húzni. A tetőn arany nyársakat helyeztek el, védekezésül a madarak ellen, nehogy bepiszkítsák. A szt. kerületet (→ tiszta és tisztátalan) újra rendezték: szétválasztották a papok, a férfiak és a nők udvarára. Gör. és lat. feliratok (1871: egész táblát találtak; 1935: további töredék került felszínre) halálbüntetés terhe alatt figyelmeztették a nem zsidókat, nehogy belépjenek a számukra tilos kultikus részekbe (vö. ApCsel 21,27–31). A hellén városok agorájának, a róm. városok forumának szerepét Jeruzsálemben az oszlopcsarnok (Jn 10,23; ApCsel 3,11; 5,12) által körülzárt, és mindenki számára nyitva álló tér töltötte be a ~ előtt (ez volt a pogányok udvara). Építése igen nagy erőfeszítéseket kívánt meg: 3 oldalról alapépítményre volt szükség; az al-Haram as-Sarifot körülvevő fal (siratófal, a ~ párkánya, Salamon istállója) még ma is látható. Jeruzsálem alsóvárosából föld alatti folyosók vezettek fel a ~ térre, a Ny-i lakónegyedet 2 hídon át lehetett megközelíteni. ÉNy-on az Antonia-vár nem annyira védte a ~ot, inkább megfigyelő helyül szolgált. A díszítésében Heródes tekintettel volt a zsidók vallásos érzületére, de egy arany sas a homlokzaton megütközést keltett, mert esetleg Zeust is felidézhetette. A fő munkálatok kb. 10 év alatt befejeződtek, így fel is lehetett a ~ot szentelni, de a sétányon még Kr. u. 62–64: Albinus prokurator idején is folytatódott a munka (vö. Jn 2,20). Alighogy használatba vették a második ~ot, már áldozatul is esett a Jeruzsálemet elfoglaló róm. légióknak: romhalmazzá vált. Josephus Flavius, aki még látta a ~ot, 2 f.-et szentelt leírásának, amely helyenként aligha mentes a túlzásoktól. Hogy a megújítására vonatkozó tervek (→ Templomtekercs), amelyek vsz. a kumráni körből kerültek ki, a heródesi terv ellenében készültek v. korábbiak-e, annak eldöntését csak a szöveg teljes kiadása és módszeres feldolgozása után lehet majd megkísérelni. A Kr. u. 2. sz.-ban a Misna egyik része egy 3. ~ számára fogalmazta meg az eszményi tervet. A kumráni réztekercs szerint a ~ kincsének rejtek-helye a régi ~ környéke. A zsidó vallási gyakorlatban a ~ határozta meg az → ima irányát. Pénzérmeken és a

zsinagógákban a ~ homlokzatának v. felszerelési tárgyainak képe emlékeztetett az első helyen álló jeruzsálemi szentélyre, de egyszersmind újjáépítése vágyát is ébren tartotta, amelyért a → tizennyolc imában könnyörögtek.

96. A templomtér és a Heródesi Templom

97. A templom-tér nyugati oldala

98. A Templom-hegy metszete a déli falnál

99. A jeruzsálemi templom makettje. A mai Jeruzsálem nyugati lejtőjén egy kertben látható a Jézus korabeli Jeruzsálem, amelyet kis márványkockákból 4 év alatt épített fel egy izraeli régész. A képen a keleti fal felől a templom előudvarába látunk, itt nyüzsgött a nép, innen űzte ki Jézus a galambárosokat és a pénzváltókat. A tér közepén áll egy második fal, ezen csak egy kis kapu van, az asszony nép számára. Belül egy pompás, boltíves kapu látszik, ez a Nikanor-kapu, ezen lehetett bemenni a férfiak előudvarába. Itt a belépő közvetlenül az égőáldozati oltárral és a templom főkapujával találta magát szembe. Hogy maga a templom viszonylag kicsi, az abból érthető, hogy kinn ünnepeltek, a templom isten jelenlétének volt színhelye. Oldalt az oszlopcsarnokban folyt a tanítás és a rabbik vitája

100. Tilalmi tábla a jeruzsálemi templomból. A pogányok udvarát körülvevő alacsony **falon táblák voltak, melyek görögül figyelmeztették a pogányokat:** aki idegent rajtakapnak, hogy a szentélyt körülvevő rácson belép, az halállal bűnhődik. Az egyik ilyen tábla Isztambulban van az Archeológiai Múzeumban

jeruzsálemi zsinat: → apostoli zsinat.

Jesana (héb. 'idős asszony'): Izr. fiainak egyik városa. Jerobeám idejében Abija meghódította (2Krón 13,19). Korábban Betinnel azonosították (Jeruzsálemtől 5–6 km É-ra), ma inkább Burdzs el-Lizanével tekintik azonosnak (24 km É-ra).

Jesua (héb. 'Jahve szabadítás', a Jehosuah rövidített formája): Ezd 3,2.8: → Józsué főpap neve.

Jesurun: a Biblia némely helyén (MTörv 32,15; 33,5.26; Iz 44,2) Izr. neve. Jelentése nem világos; már az egészen régi fordítások is különbözőképpen adják vissza. M. Noth mesterséges szóalkotásnak tartja és → Izrael szimbolikus nevéként ('egyenes', 'igaz') értelmezi. G. E. Mendenhall az amorita Izrael név kánaánira átfomált változatának tekinti a ~ nevet. Mások az Izrael név költői becéző alakjának tartják. A samariaiaknál mindenestre kedvelték, ezt Emmausból való lámpafeliratok tanúsítják.

Jetró, Jitró: → Mózes apósa, Midián papja (Kiv 3,1; 4,18; 18,1 kk.; 5 kk.; 12). Bár a 2,18 Midiánnak – eredetileg minden bizonnyal névtelen – papját (2,16), akinek lányát, Cipporát Mózes feleségül vette, Reuelnek nevezi, a Szám 10,29 szerint Hobab volt Mózes apósa, a midianita Reuel fia, a Bír 1,16; 4,11 pedig egy kenita Hobabot szerepeltet Mózes apósaként. Némelyek megkísérelték, hogy ezeket az ellentmondásokat feloldják: a Jetró (Jitró) nevet tisztség nevéként értelmezték, a Kiv 2,18 által említett Reuel későbbi betoldásnak tekintették,

a Szám 10,29 és Bír 1,16; 4,11 esetében pedig – alaptalanul – más olvasatot ajánlottak (héb. hatan 'sógor', a héb. hoten 'após' helyett). Ez a próbálkozás azonban már csak amiatt sem hozhatott megnyugtató eredményt, mert figyelmen kívül hagyta, hogy ~ midianita volt, Hobab pedig kenita. Valószínűbb az a feltevés, hogy 2 (v. a Szám 12,1 figyelembevételével, Mózes kusita feleségére való tekintettel 3?) különböző hagyománnyal kell számolnunk.

Jetur: a Ter 25,15 szerint Izmaeltől származó arab törzs (vö. 1Krón 1,31). A Jordánon túli vidékről elűzte Izr. fiait és az edomitákat. Birtokát később → Itureának nevezték.

Jézus (gör. Iészusz, lat. Iesus, a héb. Jesua átírása, mely a Jehosuah 'Jahve szabadítás' **rövidített formája**): az ÓSz idejében Izr. fiai között a legkedveltebb nevek egyike. Papok, leviták és mások viselték (Jesua főpap). Tkp. ~ a neve → Józsuének is. Isten akaratából ~ a neve a Megváltó Krisztusnak. Az angyal szavai (Mt 1,21) a ~ név jelentésére utalnak: „ő szabadítja meg népét – de nem politikai ellenségeitől, hanem – bűneitől”. → Jézus Krisztus kortársai között még gyakori a név, majd hamarosan, a zsidóság Krisztussal szemben tanúsított magatartásából következően megszűnt a használata. A hívők számára ez a név az üdvösség (ApCsel 4,12), és ugyanolyan tisztelet tárgya, mint → Isten neve.

101. Jeruzsálem Jézus korában

Jézus családfája: I. A tények. A szinoptikus ev.-okban 2 helyen is találkozunk ~val (Mt 1,2–17 és Lk 3,23–38), amelyből kiviláglik, hogy Jézus Dávid leszármazottja. Hogy mindkét esetben Jézus törvényes apjának, Józsefnek genealógiájával állunk szemben, azt ma már mondhatni általánosan elismerik az exegéták, de a 2 változat jelentősen eltér egymástól. Csak az Ábrahám-tól Dávidig eltelt időbe tartozó nevek esnek egybe (egy kivétellel a gör. szövegben: 3,33); ezenkívül az egyetlen érintkezőpont Sealtiel és Zerubbábel szerepeltetése. Egyébként nemcsak a felsorolt nevek térnek el, hanem az egymást követő nemzedékek száma is különbözik; még József apja is más-más néven szerepel a 2 családfában. Ezek a tények ~nak tört.-i hitelességét meglehetősen kérdésessé teszik, és különféle próbálkozásokhoz vezettek, amelyek a nyilvánvaló ellentmondások megmagyarázására, ill. feloldására irányultak (így pl. sógorházasság v. örökbefogadás stb. feltevésével). Kézenfekvő, hogy az ilyen próbálkozások merőben hipotetikusak. Az a feltevés, hogy Máté – ev.-a koncepciójának megfelelően – Dávid családjának hivatalos családfáját használta fel, Lukács viszont behatóbban ismerte József tényleges rokoni kapcsolatait, szintén nem egyéb, mint feltevés. Sem a Máté-, sem a Lukács-féle családfát nem tekinthetjük Jézus Dávid házából való származása hiteles bizonyítékának. – II. Az irodalmi műfaj. A családfa a genealógiák (→ nemzetségtábla) műfajába tartozik, amelyeket egységes stílus és kijegecesedett szerkezet (séma) jellemez. A jellegzetes nemzette igealak a bibliai szóhasználatban nem utal mindig testi leszármazásra. Az ÓSz szerzői a népek közt földrajzi, művelődési és politikai szempontból fennálló kapcsolatokat szívesen állítják elének genealógiai együvértartozásként (→ népek táblája). Ugyanakkor az sem szokatlan, hogy egy és ugyanazon családnak egymástól eltérő genealógiái vannak (vö. pl. 1Krón 2,3–3,4 és 4,1–23; 7,6–12 és 8). Ezek a genealógiák inkább irodalmi termékek, semmint a népi hagyomány szülöttei. Ez ~ra is áll. Annyi bizonyos, hogy már a legrégebbi keresztény igehirdetés is hangsúlyozta Jézus Dávid házából való származását (vö. pl. Mt 22,41 k.; Róm 1,3; 9,5; 2Tim 2,8; Jel 5,5; 22,16). De innen nem származhat a Mt és Lk tartalmazta hosszú, mesterséges és meghatározott szimbolizáló szándékkal szerkesztett családfa; efféle bonyolult összeállításokat nehéz a prédikációhoz megfelelő anyagul felhasználni. Ezért v. magától Mátétól és Lukácstól valónak kell tekintenünk, v. azt kell feltennünk, hogy már létező írott forrásból vette át őket Máté és Lukács evangélista. A felsorolt nevek – amennyire ez megállapítható – mindkét családfa esetében főleg a LXX-ra vezethetők vissza. Máté Jézus őseit illetően Ábrahám-tól a száműzetésig egészében véve a Krónikákra támaszkodott (1Krón

2); az Ádámtól Dávidig élt nemzedékekre vonatkozóan lényegében Lukács is ebből a forrásból merített. Ezenkívül azonban mindkét evangélista felhasználhatott általunk nem ismert munkákat is. Hogy Jézus korában – különösen papi családokban – ismeretesek voltak ilyen családfák, arra kellő számban vannak megbízható adataink (pl. Josephus Flavius, Vita 1 kk.; Contra Apionem 1,16; Euszébiosz, Egyháztörténet 1,7.14; 3,12; 3,19; az utóbbi szöveg szerint Jeruzsálem bevételekor tudták, ki tartozott Dávid házához). – III. Szerkezete és rendeltetése. A) Máté ~ Ábrahámmal kezdődik. 3 – egyenként 2×7 nemzedéket felölelő – ciklusból áll, ezek Izr. fiai történelme 3 időszakának felelnek meg: Ábrahámtól Dávidig, Salamontól a száműzetésig, a fogság végétől a messiási korig. Az 1. ciklusban, amelyben a nevek megegyeznek a Lukács ~ban szereplőkkel (de vö. Lk 3,33), a hetes szám vsz. a másik 2 ciklusban is megszabta a mértéket (Ábrahámtól Dávidig 14 nemzedékkel számoltak; Dávid nevének számértéke is 14); hogy ezt alapul vehesse, Máté Lukácshoz képest a 2. ciklusban Jorám és Uzija között kihagyott 3 nemzedéket, az utolsó ciklusból pedig 8 nemzedéket. Tehát egy bizonyos szám-szimbolikára épített tudatos kompozícióval állunk szemben; az evangélista nyilvánvalóan arra törekedett, hogy Jézust mint Dávid és Ábrahám leszármazottját állítsa elének, és tanúsítsa, hogy az Ábrahámnak adott ígéret benne teljesebben be (vö. Gal 3,16), ő az új Dávid (David redivivus), aki a 6×7 nemzedékből álló sor végén a „hetedik sor” (= új szövetség) elején a messiási kort bevezeti, az idők teljességét jelenti. Néhány exegéta szerint a 4 asszonynak (→ Támár, → Rácháb, → Rut és Urija felesége: → Batseba) a családfába való beiktatása, – akik vsz. nem mind származtak Izr. népéből – annak jelzésére szolgált, hogy Jézus eljövetele milyen nagy jelentőségű volt a pogány világ számára; de talán Máriának, Jézus anyjának említéséhez is előzményül szolgáltak. – B) Lukács ~ Jézusból indul ki, és visszavezet Ádámgig, akit az evangélista közvetlenül Istentől eredeztet. Lukács a gör. szöveg szerint 11×7 nemzedékkel számol (a Vg és néhány lat. kézirat szerint 76, a szír Sinaiticus szerint 75, más lat. kéziratok szerint 72 a nemzedékek száma Lukács ~ban), és részben szintén mesterséges alkotáson alapszik, amely azt akarja tanúsítani, hogy Jézus, aki nemcsak Ábrahámnak, hanem Ádámgig is leszármazottja, nem csupán a választott nép, hanem az egész emberiség tört.-ét teljessé tette és a világ Megváltójaként jelent meg a földön. Jelentős Lk-ban az az összefüggés is, amelyet Lukács az Atya Jézus megkeresztelkedésekor tett tanúsága (3,22) és az általa közölt családfa zárósora (3,38: Jézus Ádám fia, aki az Isten fia volt) közt teremtett; ez a 2 vers egyfajta inclusiót képvisel, és érthetővé teszi, hogy az, akinek emberi eredetét a családfa bemutatja, a szó mélyebb értelmében az Istennek is a fia. – A családfákat tehát nem tekinthetjük tört.-i bizonyítéknak arra, hogy Jézus Dávid családjából származik; sokkal inkább az ősegyh. hitének lecsapódásai és irodalmi megfogalmazásai, ti. hogy Jézusban elérkezett az ígért Dávid-ivadék és a messiáskirály.

Jézus hét szava a kereszten: azok a szavak, amelyeket a hagyomány a kereszten függő Jézusnak tulajdonít. Mt és Mk ugyanazokat a szavakat adja vissza, Lk és Jn viszont 3–3 más mondást őrzött meg. A következő sorrendben szokás a megfeszített Jézus szavait felsorolni: – 1. „Atyám, bocsáss meg nekik, hisz nem tudják mit tesznek” (Lk 23,34). Ha ezek a szavak hitelesek – ami nem egészen biztos, mert több kódexből hiányoznak, így a Codex Vaticanusból is –, a keresztre szegezéskor hangozhattak el, és a zsidókra vonatkoznak; vö. Jn 19,11; ApCsel 3,17; 13,27. – 2. „Bizony mondom neked, még ma velem leszel a paradicsomban” (Lk 23,43). Jézus a jobb latornak megígérte az üdvösséget. – 3. „Asszony, nézd, a fiad”... „Nézd, az anyád” (Jn 19,25–27). Jézus emberi érzésének és gondoskodásának megnyilatkozása: szeretett tanítványára bízta anyját; → Boldogságos Szűz Mária. – 4. „Éli, Éli, lamma szabaktani” (Mt 27,46 = Mk 15,34). A Zsolt 22 kezdő szavai. Vsz., hogy Jézus ezt végig elmondta, így a kereszten nem a panasz, de főleg nem a kétségbeesés szavait hallatta, hanem imádkozott (vö. Zsid 5,7). Az ÓSz szóhasználata szerint e szavak nem a lélek magára hagyatottságát tükrözik, hanem arra utalnak, hogy Isten megengedte, hogy az imádkozót hatalmába kerítse a szenvedés és az ellenség. Abból, hogy az ott állók (gonosz módon) Illés nevét vélték hallani (Mt 27,47 = Mk 15,35), arra lehet következtetni, hogy Jézus legalábbis a kezdő szavakat héb.-ül mondta; ezzel összhangban áll Mt szövege, Mk viszont Isten segítségül hívását is arámul hozza. – 5. „Szomjazom” (Jn 19,28 kk.); vö. Zsolt 22,16; 69,22. A bevezető formula jellegzetesen jánosi. A 4. ev. szerint ezt Jézus közvetlenül a halála előtt mondta. –

6. „Beteljesedett!” (Jn 19,30) – utalás a Zsolt 22,32-re, amivel Jézus nemcsak azt fejezte ki, hogy az Írás beteljesedett, hanem arra is utalt, hogy elvégezte feladatát, teljesítette küldetését. – 7. „Atyám, kezedbe ajánlom lelkemet” (Lk 23,46) a Zsolt 31,6-ból átvéve (itt az Atyám megszólítás nélkül, ami Jézusra oly jellemző; vö. Mk 14,36). Jézus a lelkét és egész életét az Atyára bízta (vö. Jn 19,30).

Jézus Krisztus (héb. Jesua Hammasiah, gör. Jészousz Khrisztosz, lat. Jesus Christus 'a **Fölkent Jézus'**, 'a **Mesiás Jézus'**): Isten Fia, a Megváltó. – I. A) Kevés az olyan nem keresztény forrás, amely ~t említi. A pogány gör. és lat. szerzőket nem érdekelték a palesztinai események; csak megvetni tudták a zsidókat. A Kr. u. 1. sz. zsidó szerzői, úgy látszik, szándékosan és következetesen hallgattak a fiatal kereszténységről és alapítójáról. A ránk maradt szórványos adatok igen értékesek, mert azt hitelesen tanúsítják, hogy Jézus tört.-i létét a legrégebb időkben sem vonták kétségbe, a keresztény közösségeken kívül sem. Pogány forrásként csak 2 olyan lat. szöveget tarthatunk számon, amelyekben biztosan szerepel (egy 3. forrás, Suetonius műve vitatható). Amikor Kr. u. 110–120: Tacitus beszámolt arról, hogy Nero korában milyen rendszabályokat hoztak a keresztények ellen, hozzáfűzte: „Ezt a nevet (keresztény) Krisztus miatt viselik, akit Tiberiás uralma idején Poncius Pilátus helytartó kivégeztetett.” E forrás hitelességéhez nem fér kétség, ha talán csak azt adja is vissza, amit a Kr. u. 2. sz. elején Rómában a keresztények eredetéről tudtak. – Az ifj. Plinius Kr. u. 111–113: Bitínia legátusaként tudósította Traianus császárt a keresztények magatartásáról. Egyebek közt ezt írta: „Azt állítják, hogy egy bizonyos napon napkelte előtt összegyűlnek és himnuszokat énekelnek Krisztusnak, mint egy istennek a tiszteletére; egy kései órában is tartanak összejövetelt, hogy egy ártalmatlan eledelt magukhoz vegyenek.” – A zsidó tanúbizonyságok közül Josephus Flaviuséi a legfontosabbak, ha hatalmas műve terjedelméhez mérten, csak szórványosnak látszanak is. Josephus Flavius említi Keresztelő Jánost, ~t és Jakabot. Közli, hogy Annás főpap, az ev.-okban szereplő (Lk 3,2; Jn 18,13; ApCsel 4,6) Annás unokája „néhány más férfival együtt a főtanács elé idézett egy embert, név szerint Jakabot, a Krisztusnak nevezett Jézusnak egyik testvérét” és mint törv.-szegőt megköveztette. Egy másik helyen sokkal részletesebben ezeket írta: „Ebben az időben (értsd: Poncius Pilátus alatt) föllépett Jézus, egy bölcs ember, ha ugyan embernek lehet nevezni. Mert egészen hihetetlen dolgokat vitt végbe és minden embert tanított, aki örömmel befogadta az igazságot. Így sok zsidót és sok más embert is magához vonzott, akik a hellenizmusból csatlakoztak hozzá. És bár Poncius Pilátus népünk legelőkelőbbjeinek unszolására keresztalálra ítélte, korábbi hívei nem lettek hűtlenek hozzá. Mert harmadnap újra élve megjelent nekik, ahogy az Istentől küldött próféták ezt ezer más csodálatos dologgal együtt előre megmondták róla. És mind a mai napig fönmaradt a keresztények népe, akik róla nevezik magukat a nevükön.” Ez a rész a legtöbb kritikus szerint egészében véve nem hiteles, v. nagyrészt keresztény betoldás. Még kevesebb hitelt érdemel Josephus Flavius művének szláv fordítása, amelyet R. Eissler és J. Carmichael ismét tárgyalt. – A rabbinista irodalom tartalmaz néhány utalást a fiatal kereszténységre; ezek talán a Kr. u. 1. sz.-ban élt rabbik elbeszéléseire vezethetők vissza, így valóban tanúsíthatják ~ tört.-i létét. De a 6. v. 7. sz.-ból származó Jézus élete legenda semmilyen szempontból nem hiteles, és a zsidó körökben sem fogadják el. – A keresztény források közül a legrégebbek Kr. u. 51/52-től Pál ap. levelei. Nagyon valószínű, hogy Pál személyesen nem ismerte Jézust (vö. 2Kor 5,16). Amiről tudósít: Jézus születése (Róm 1,3; Gal 4,4), Ábrahám-tól származása (3,16), Dávid házából születése (Róm 1,3), szt. élete, büntelensége (2Kor 5,21), az Eucharistia alapítása (1Kor 11,23–25), Jézus keresztalála (2,2; Gal 3,1.13) az Atya iránti engedelmességből és az emberek iránti szeretetből (2,20; Fil 2,8), sírbatétele és feltámadása a 3. napon (1Kor 15,4 kk.), azt Pál a damaszkuszi keresztényektől, valamint Pétertől és Jakabtól tudta (Gal 1,17–19). De ismételten hivatkozott Pál Jézus szavaira is, amelyeket a hagyományból vett át (vö. Róm 12,14 és Mt 5,44; 1Kor 7,10 kk. és Mk 10,11 kk.; Lk 16,18; Gal 6,2 és Mk 9,35; 1Tesz 4,8 és Lk 10,16) és ezzel tanúsította az ev.-okban összegyűjtött Jézusra vonatkozó hagyományt. A 4 kanonikus ev. főleg Jézus közvetlen tanítványainak tanúságtételén és az őskeresztény katekézisen nyugszik. Keletkezésük tört.-ére, tört.-iségükre, továbbá a különféle beszámolók egymáshoz való viszonyára és sajátos teol.-i tartalmára nézve → evangélium, → János evangéliuma, → Lukács evangéli-

uma, → Márk evangéliuma, → Máté evangéliuma, → szinoptikus kérdés. Az általuk felölelt anyagból világosan látszik, hogy az ev.-ok nem Jézus-életrajzok akarnak lenni, így nem is szabad őket életrajzként kezelni; a feljegyzett eseményeknek, valamint Jézus beszédeinek időrendjét sem lehet teljes biztonsággal megállapítani. A köztudomású teol.-i cél elvben nem csorbítja az ev.-ok tört.-i hitelét, de a módszeres és tört.-kritikai elemzések során mindig figyelembe kell venni, hogy az ev.-ok hitelesítés és igehirdetés céljára íródtak, a tört.-i Jézus és a hirdetett Krisztus közti különbségtételt, amire az ev.-ok szerzői nem törekedtek, el kell ismerni jogosnak és ehhez a gyakorlatban is igazodni kell. – Lehet, hogy a kanonikus ev.-okon kívül, az ÚSz más kv.-eiben (vö. ApCsel 20,35), továbbá az egyh.-atyák írásaiban v. némelyik papiruszban is megőrződtek Jézusnak hiteles szavai; → agrafa. Az apokrif ev.-oknak, amelyek közül a legrégebbek is legfeljebb a 2. sz.-ig vezethetők vissza, semmiféle bizonyító erejük nincs. A részletek, amelyekkel a kánoni ev.-okból átvett leírásokat kiegészítik, és az események, amelyekkel a hagyományt gazdagítani kívánták, teljesen legendások (→ apokrif iratok). – A tört.-i Jézus tagadására és az arra irányuló kísérletek, hogy Jézus alakját, ill. eredetét a mitológia területére szorítsák vissza, minden tudományos alap nélküliek. – B) 1. Jézus vsz. Nagy Heródes halála előtt született, aki a róm. időszámítás szerint Róma alapítása után 750 tavaszán halt meg (= a mi időszámításunk szerint Kr. e. 4.; Mt 2,1; vö. Lk 1,5). A Dionysius Exiguus számításaival létrejött keresztény időszámítás 1–2 évet tagadhatatlanul késett. Azt, hogy Jézus születése és Heródes halála közt pontosan mennyi idő telt el, nem lehet megállapítani, mert nem állnak rendelkezésünkre további, tört.-ileg biztos fogódzópontok, kivált, hogy 2,1 kk. adatát (Cirinus) mind a mai napig vitatják (→ népszámlálás). 3,23 szerint nyilvános működése megkezdésekor Jézus kb. 30 éves volt. Azt, hogy Jézus mikor kezdte meg nyilvános működését, hozzávetőleg meg lehet állapítani, mégpedig azoknak az adatoknak a segítségével, amelyekkel Lk Keresztelő János első fellépésének idejét meghatározza: Tiberius császár uralkodása 15. évében – ez Kr. u. 28/29-nek (= 781/782 Róma alapítása után) felel meg, ha Tiberius uralkodása idejét Augustus császár halálától (Kr. u. 14. = 767 Róma alapítása után) számítjuk, v. Kr. u. 26/27-nek, ha Tiberius uralkodásának idejéhez azt az időt is hozzávesszük, amikor társuralkodó volt (Kr. u. 12 = 765 Róma alapítása után), végül lehet Kr. u. 27/28 (= 780/781 Róma alapítása után), feltéve, hogy Lk Tiberius uralkodása első évének K-i szokás szerint azt a néhány hetet tekintette, amely Augustus császár halála (Kr. u. 14. aug. 19.) és a következő polgári év kezdete (Kr. u. 14. okt. 1.) közé esett. Az 1. feltevés szerint Jézus nyilvános működésekor kb. 35/36 éves volt, a 2. feltevés szerint 33/34, a 3. szerint 34/35. – 2. Jézus nyilvános működésének idejét illetően eltérnek a vélemények. Némelyek feltevése szerint mindössze egy évre terjedt ki; de általánosabb az a felfogás, hogy 2 év és néhány hónapig v. kb. 3 és fél évig tartott. Az első feltevés látszólag a szinoptikusokra támaszkodik, de összeegyeztethetetlen azzal, hogy Jn 3 egymás utáni húsvétot említ (2,13.23; 6,4; 13,1), tehát legkevesebb 2 évet és néhány hónapot tételez fel. Van exegéta, aki az 5,1 alapján egy 4. húsvétot is feltételez, s így 3 évvel és néhány hónappal számol. De az 5,1 említette húsvét vsz. azonos a 6,4 által említettel, v. az is lehet, hogy az erre következő pünkösdöt kell rajta érteni: a 6 később hátrább került, eredetileg a 4,54 után állt, ugyanakkor a 7 az eredeti szövegben az 5 folytatásaként szerepelt, amellyel szorosán összefügg. Így Jézus nyilvános működésének ideje 2 évig és néhány hónapig tartott. Ennek a Jn adataira épülő időrendnek nem mondanak ellent a szinoptikusok sem, hiszen ezek Jézus nyilvános működését – általános nézet szerint – mesterséges keretbe illesztik bele, és a részletek náluk is hosszabb időre utalnak, mint egy év – Jézus halálának éve Pilátus helytartósága idejére esett. Pilátus Kr. u. 26 és 36 között volt Júdea helytartója. ~t pénteki napon feszítették keresztre, mégpedig Jn szerint Niszán hónap 14-én (18,28; 19,14.31.42). A szinoptikusok arra engednek következtetni, hogy ~ kereszthalálának napja Niszán 15-re esett (→ utolsó vacsora). De elképzelhetetlen, hogy a legszentebb ünnepen, húsvét napján valakit is kivégeztek volna. Niszán 14. a Jézus halála éveként számba jövő években (30 és 33) péntekre esett; ha minden szempontot figyelembe veszünk, leginkább az tehető fel, hogy 30 (ápr. 7.) volt ~ kereszthalálának éve. Mk 15,25: ~t a 3. órában feszítették keresztre. Jn 19,14: Pilátus a 6. órában mondta ki az ítéletet. Jn zsidó szokás szerint napfelkeltétől számította az időt (vö. 4,6; 11,9), a 6. óra tehát dél. Mk vsz. a népies szóhasználatot követte, amely csak a legfontosabb órákat vette figyelembe: a 3., a 6. és a 9.

órát, vagyis a negyednapokat (vö. 15,1.25.33); a 3. óra (15,25) tehát a 3. és a 6. óra közé eső időtartamot (9 órától 12 óráig) jelenti. Ha ~t délben ítélték halálra (Jn 19,14), a 3. óra végéig keresztre is feszíthették. Egyéb-ként Mk csak hozzátéve adhatta meg az időpontot. – II. ~ személye. A) Az ember. Az ev.-okban ~ személye emberként is úgy áll előttünk, ahogy az ősegyh. hitében és igehirdetésében élt. A következő kép rajzolódik ki: kora ifjúságától fogva tudta, hogy neki Atyja dolgaiban kell fáradoznia (Lk 2,49). Hatalmát soha nem használta fel önző céllal v. a maga dicsőségére; a lemondás és az áldozat útját járta kezdettől mindvégig, hogy az Atya akaratának eleget tegyen (Mt 4,1–11; Lk 4,1–13). Nem azért jött, hogy szolgáljanak neki, hanem, hogy Ő szolgáljon és odaadja életét váltságul sokakért (Mk 10,45). Sem hozzátartozói (3,31), sem Péter (8,32 kk.) nem tudták eltéríteni annak a feladatnak teljesítésétől, amit az Atya adott neki. Így tanított: „Aki az eke szarvára teszi kezét és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára” (Lk 9,62), és tanítását tettekbe is változtatta. Tanítványaitól is megkívánta a tudatos döntést, a teljes elkötelezettséget (9,62; 14,28–33) és azt a mindent feláldozni tudást, amire példát adott (Mk 8,35.38; 10,29 kk.). Azt akarta, hogy övéi jobban szeressék apjuknál, anyjuknál (Mt 8,22; 10,37), langyos megalkuvások helyett határozott választást kívánt (10,34 kk.), és azokkal, akik küldetése teljesítésében gáncsolták, keményen szembeszállt (Mk 3,4; 8,33; 10,14), különösen a farizeusokkal (Mt 23,4–33). És mégis: valóban elmondhatta magáról, hogy szelíd és alázatos szívű, hogy az ő igája könnyű és hogy mindenkin tud könnyíteni, aki a törv. v. bármiféle emberi nyomorúság terhe alatt görnyed (11,28 kk.). Letérdelt tanítványai előtt és mintha szolgájuk lett volna, megmosta a lábukat (Lk 22,28; Jn 13,4–16). Annyira osztozott a kicsik és kismizettek sorsában, hogy kijelentette: amit valaki nekik tesz, azt úgy veszi, mintha neki magának tenné (Mt 25,40). Szeretetével elsősorban a szegények, az egyszerűek, az üldözöttek (Lk 6,20 kk.), a bűnösök (Mk 2,5; Lk 7,48), a megvetettek és kutasítottak (Mt 11,19; 21,31 kk.; Mk 2,15) felé fordult. Ismerte az emberek gyengeségét, tudta, mi lakik a szívükben (Mt 7,11; Jn 2,24 kk.), ezért tanított megbocsátásra (Mt 18,22) és imádkozott azokért, akik arcul ütötték, leköpdösték és keresztre feszítették (Lk 23,34; vö. Mt 5,40). Hirdette a többi ember, sőt az ellenség szeretetét is, úgy, mint előtte még senki (5,22–26.39–47; 6,14 kk.; 7,1.12), továbbá a mennyei Atya határtalan szeretetét és viszontszeretetét (pl. 5,45. 48). Az egész törv.-t összefoglalta az Isten és az emberek szeretetében (22,40; vö. 7,12). A tökéletes szeretet a törv. megtartása (Mk 12,30 kk.; Jn 13,34; 15,12), és az Ő igájának hordozása, amely valóban könnyű a 613 előírás terhéhez képest, amelyre az írástudók köteleztek a törv. nevében. Saját életében az Atya foglalja el az első helyet, sőt olyan szerepet tölt be, amelyet egyes-egyedül csak az Isten tölthet be, teremtmény távolról sem, még anyja, Mária sem, akit gyengéd szeretettel szeretett (Mk 3,33; Lk 2,49; Jn 2,4). Atyja akaratának teljesítését tekintette eledelének (4,34; vö. 5,36; 17,4; Mt 4,4). – B) A Megváltó. Hogy ~ titokzatos alakját első követői az ÓSz kategóriái alapján magyarázták, az kézenfekvő. Az ÓSz kv.-eit úgy tekintették, mint amelyekért Isten maga vállalt kezeséget, ezért fogalmait, ill. ezek neveit felhasználták saját keresztény tapasztalataik kifejezésére. Jézus – az ÓSz-gel szemben – tudatában volt egyedülálló küldetésének: „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt vagy a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem teljesíteni” (Mt 5,17). Ez legközvetlenebbül saját személyében valósult meg, amely tökéletesen megfelelt az ósz-i – > messiásvárásnak. Jézus soha nem nevezte magát Messiásnak v. Dávid fiának, mert nem akarta politikai szabadítóra és anyagi jólétre váró zsidó hallgatóinak a reményeit táplálni; az efféléket a Sátán kísértéseként elutasította (4,1–11; Mk 8,27–34). Az Ő országa nem ebből a világból való (Jn 18,36). Ezért parancsolt mindenkinek hallgatást, aki idő előtt ki akarta kiáltani Megváltónak (Mk 1,24 kk.; 34,44; 5,43; 7,36; 8,26.30; 9,9). Csak élete vége felé tudta tanítványait is bevezetni a Megváltót és a megváltást illetően a saját gondolataiba, amelyeknek az → Emberfia szolgált foglalatául, a szenvedésre vonatkozó jövődöléseivel összekapcsolva. Isten szenvedő szolgájaként Jézus azt a szenvedést, megaláztatást és kínhalált jelentő szűk és köves utat járta, amelyet az Atya szánt neki, s ezért végig kellett járnia (8,31; Lk 17,25; 24,7), hogy „bemehessen dicsőségébe” (24,26). Az egész → gyermekévtörténet azt akarta tanúsítani, hogy ~ a prof.-k által megjövendölt Megváltó. A szinoptikus hagyományban is Megváltóként szerepel. Keresztelő János utat készít neki (Mk 1,2 kk.; vö. Mal 3,1; Mt 3,3; Lk 3,4 kk.), hirdelve a nála hatalmasabb eljövételét, aki majd ítéletet tart és megtisztítja Isten

népét, Szentlélekkel és tűzzel (Mt 3,11 kk.; vö. Iz 4,4) v. Mk kifejezésével (Mk 1,8; vö. ApCsel 1,5; 11,16) „Szentlélekkel kereszstel”, azaz az emberbe oltja Isten megszentelő erejét, a messiási időre ígért lelket (Ez 36,25–27). Amikor ~ megkeresztelkedett, leszállt rá a Szentlélek és az Atya szózata hallatszott: „Te vagy az én szeretett Fiam, benned telik kedvem” (Mk 1,11). Maga az Atya nyilvánította mindjárt működése elején a Szentlélekkel felkenve (ApCsel 10,38) Megváltónak, a próf.-k jövendölései (Iz 11,2; 42,1; 61,1) szerint. Jézus → színeváltozása (Mk 9,2–8) pedig már megdicsőülésének előre hirdetését jelenti, amelyben megaláztatásáért és szégyenteljes haláláért lett része (8,31). A színeváltozás a keresztség ellenpólusa: míg a keresztség a beiktatást jelentette, a színeváltozás a megváltói küldetés megkoronázásának tekinthető. → Jézus Krisztus feltámadása a tanítványok szemében cáfolhatatlan bizonyosága volt annak, hogy messiási küldetést kapott és hogy az Isten Fia; Isten királyságában való részesedése kezdetét látták benne (ApCsel 2,36; vö. 5,31), a hatalomba való beiktatásnak tekintették, amely az Atya jobbján a trónon ülve mostantól megilleti (2,33; 5,31; 7,55). – C) Az Isten Fia. A feltámadás ~ titokzatos alakjának már sajátosan keresztény látásmódját tükrözi. Minél inkább behatoltak ~ tanítványai a kinyilatkoztatásba, annál inkább föltárult előttük ~ lényge a teol.-i reflexiók révén, amelyek az ÓSz-ben gyökereztek, de mégis messze felülmúlták azt, amit az ÓSz várt. A végérvényes képhez az is hozzátartozik, aminek az → Úr és az Isten fia a foglalata. Míg a szinoptikusoknál ~ soha nem nevezi magát Isten Fiának, Jn-ban 6-szor él saját magára vonatkoztatva ezzel a megnevezéssel; mégis, az ev.-okban ~ a legtöbbször egyszerűen Fiúnak mondja magát (Mt 11,27; 24,36: némely kéziratban; 28,19; Jn: 14-szer). Ezért az Isten Fia kifejezés gyakorisága (Mt: 11-szer, Mk: 7-szer, Lk: 9-szer, ApCsel: 2-szer, 1–3Jn: 17-szer, Pálnál 18-szor) arra enged következtetni, hogy ez a kifejezés nem annyira ~ személyes öntudatát, mint inkább az első keresztények hitét tükrözi. A kifejezés jelentéstanilag bővülő tendenciát mutat. A legelső fokon szinte csak a. m. az 'Isten embere' (Mt 14,33; vö. Mk 6,51 kk.; Mt 8,29: a megszállott ajkán; Lk 8,28: uo.; Mk 3,11: uo.; vö. 1,24: Isten szt.-je; Lk 4,41: Krisztus); a róm. százados (Mt 27,54) is ilyen értelemben használta v. egyszerűen csak igaz emberre gondolt (Lk 23,47). Sokkal többre utal az Isten Fia kifejezés, amikor a Messiást jelöli. Mária gyermekét a Magasságos (Zsolt 82,6: Eljon) Fiának fogják hívni (Lk 1,32), mert övé lesz Dávid trónja, uralkodni fog Jákob házán (1,33), Ő lesz a Messiás; 1,35 szerint ~ azért lesz az Isten Fia, mert nem férfitől, hanem a Szentlélek erejéből születik. Az Isten Fia kifejezés a ~ megkeresztelkedéséről és színeváltozásáról szóló beszámolókból (Mt 3,17; 17,5) jelent legtöbbet, ahol a mennyei Atya szeretett Fiának mondja ~t. Ez nem azt jelenti, hogy Isten az adott pillanatban Fiává választotta v. Fiául fogadta, inkább arra utal, hogy ~ lesz a Messiás, épp mert az Isten fia. Tehát itt nem annyira a messiási küldetésre esik a hangsúly, inkább Jézus és az Atya közti személyes kapcsolat domborodik ki (vö. 11,25–27; Lk 10,21 kk.). – Ahogy az őskereszténység ~t Istenként kezdte tisztelni, annak megfelelően élt az Isten Fia kifejezéssel az Atyához való viszonya körülírására. Az a hitigazság, amelyre a kifejezés utal (vö. ApCsel 13,33), végső fokon azt jelenti, hogy ~t valóban az Atya Isten idők kezdete előtt született Fiának tekintették. Ezzel kapcsolatban krisztológiailag a következő kérdések vetődnek fel: 1. Vajon ~ maga Isten Fiának tartotta-e magát, és milyen értelemben tekintette magát Isten Fiának és erre – a kifejezést magára alkalmazva – utalt-e? – 2. Az első keresztény közösségek milyen értelemben tekintették ~t Isten Fiának? – 3. Mit értett Pál ap. az Isten Fia kifejezésen? – 4. A jánosi írásokban, amelyek az ap.-i krisztológia legfejlettebb fokát képviselik, az Isten Fia kifejezés milyen értelemben szerepel? – ad 1. Ha ~ a szinoptikusoknál nem is nevezi magát sehol Isten Fiának, egyértelmű, hogy tudatában volt annak, hogy Ő az Isten Fia. Nem csupán igazként, aki a mennyei Atya tökéletességére törekszik (Mt 5,45.48) v. mint – zsidó felfogásnak megfelelő (csupán ember, Dávid házából; vö. 12,23; 15,22; 20,30; Mk 11,1–10) – Messiás, hanem mint Istennek isteni hatalommal bíró küldötte. Erre a tanítványok ~ feltámadása után eszmélnek rá: ekkor bizonyult az Isten hatalmas Fiának (vö. Róm 1,4). Az Isten Fia kifejezés a feltámadással új értelmet kapott. Ezt az evangélisták inkább ~ tetteivel írták körül, nem a szavaival: legyőzi a Sátánt (Mk 3,27), mert már gyakorolja királyi hatalmát, amely Istenként megilleti (Mt 12,28). Megbocsátja a bűnöket (Mk 2,5) Isten joga (2,7). Szava megmarad örökké (13,31), miként Isten szava (Iz 40,8). Tanítása nem kötődik

az Íráshoz és a hagyományhoz mint az írástudóké; teljhatalma van (Mk 1,22; Mt 7,28 kk.) és szabadon helyesbíti a törv.-t (Mk 10,1–12; Mt 5,21–48), hogy teljessé tegye (5,18). – ad 2. ~ feltámadásával és a Szentlélek eljövételével végleg megszilárdul az első tanítványok ingadozó hite (pl. 14,33; Mk 6,51 kk.; 8,17–21). Most már megértik, amin először megütköztek: hogy Mesterük halála része volt messiási küldetésének (10,45), és ugyanakkor feltétele annak, hogy bemehessen dicsőségébe (Lk 24,26.46; 1Pét 1,11). Most már hiszik, hogy ~ az → Isten szolgája (Iz 53,2–12; ApCsel 3,13.26; 4,30; → Emberfia), hogy ~t, a Szentet és Igazat (3,14; 7,52; 22,14), aki, ahol csak járt, jót tett (10,38), s akit a zsidók elvetettek és megöltek, Isten feltámasztotta a halálból és megdicsőítette (3,13 kk.), Úrrá és Messiássá tette (2,36; vö. 5,31), tehát valóban részesítette a maga uralmában és királyi hatalmában (vö. Mk 8,38). Ezt a hatalmat gyakorolta az égből, amikor elküldte a Szentlelket (ApCsel 2,33), a világ végén pedig e hatalom birtokában fog ítélni az élők és holtak bírójaként minden ember fölött (10,42; 17,31; Róm 14,9 kk.; 1Pét 4,5; vö. Mk 13,26 kk.; 14,62; Mt 16,27 stb.). Mivel az a dicsőség, amelybe a feltámadással bement, tisztán isteni, az Isten Fia kifejezés jelentése kibővült: 'az Isten hatalmába való beiktatás' mozzanata is hozzákapcsolódott. Egyre inkább előtérbe került az Atya egyetlen igaz Fia, aki földi élete előtt az Atyánál volt és az emberek üdvösségéért lett emberré. – ad 3. Az Isten Fiának ez utóbbi, erősen transzcendens jelentése főleg Pálnál ötlük szembe. Az ap. számára, miként az első keresztény közösségek számára is, ~ a feltámadással a dicsőség Ura lett (Róm 1,3 kk.; 10,9; 1Kor 2,8; Ef 1,20; Fil 2,6–11); ez Istent megillető cím (vö. Hénoch 22,1.14; 27,3.5; Zsolt 24,8; 29,2; ApCsel 7,2; Jak 2,1). Pál leveleiben az Urunk, Jézus/az Úr/Jézus, az Úr sokkal gyakoribb (86-szor fordul elő) az Isten Fiánál. A Jézus az Úr a keresztény hit foglalatja (1Kor 12,3) és az üdvösség előfeltétele (Róm 10,9). Az üdvösség közvetítőjeként a megdicsőült Krisztus az Elsőszülött a sok testvér között (8,29), az Elsőszülött a halottak közül (Kol 1,18). Feltámadása révén Isten fogadott fia (1Kor 15,20–23; 2Kor 4,14), akik részesednek dicsőségében (Róm 8,17), hozzá hasonlóvá válnak (8,29; 1Kor 15,49). Elsőszülöttsége nemcsak arra utal, hogy övé az elsőség mindenben (Kol 1,18), hogy fölötte áll minden teremtménynek égen és földön (Kol 1,16), hanem magában foglalja Isten szeretett Fiának (1,13; vö. pl. Mt 1,17) praeexistenciáját, így különleges elsőszülöttség. Erre utal az a kifejezés, hogy Isten tulajdon Fia (Róm 8,3.32), Őt küldte el az Atya „a bűnös testhez hasonló alakban” (8,3), emberi külsőben (vö. Fil 2,7). Az Isten Fia tehát az előtt is létezett, hogy emberi alakot öltött (vö. Jn 1,14; 1Jn 4,2; 2Jn 7). Pál az Isten üzenetét hirdeti Fiáról, aki test szerint Dávid nemzetségéből született (szó szerint genoménu = lett; vö. Gal 4,4), a szentség lelke szerint azonban a halálból való feltámadásával Isten hatalommal bíró Fiának bizonyult – Jézus Krisztus, a mi Urunk (Róm 1,3 kk.). Ezek a szavak Pál krisztológiájának foglalatát jelentik. Nem arról van szó, hogy feltámadásával lett ~ Isten Fia (a megtestesülése előtt is az volt), hanem arról, hogy életet adó isteni erő vált benne a feltámadással hatékonyvá (vö. 1Pét 3,18), ami Isten fogadott gyermekei feltámadásának is a záloga (Róm 8,11). Pál mélységesen meg van róla győződve, hogy Jézus praeexistens fiúsága (Fil 2,6–11; Kol 2,9) a feltámadásban fejeződik ki, s hogy amikor a keresztények részesednek Jézus feltámadásában, akkor ezzel együtt fiúságának is részeseivé válnak (2,9; vö. Jn 1,16). Ha Pál Krisztus praeexistenciáját és istenségét jobban kiemeli is, mint a szinoptikusok és az első keresztény közösségek hitvallásai, tudatában van, hogy nem tesz hozzá a keresztény hithez semmit (vö. Róm 1,1–4; 1Kor 15,11). Annak feltételezése, hogy Pál ap. a keresztények Isten Fiában való hitét – akarva v. akaratlanul – hellenizálta v. mitologizálta, szöges ellentétben állna szigorú zsidó neveltetésével és szilárd egyistenhitével (Fil 3,5 kk.). Soha nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Krisztus istenségét csak az Atya istensége megnyilvánulásaként lehet elgondolni, aki mindig az őselv, Krisztus számára is (1Kor 3,22 kk.; 11,3; 15,24–27). – ad 4. ev. – amely a kisázsiai hellén keresztények számára készült, a hellén, gnosztikus és alexandriai elképzelések alapján (→ Logosz) szemléli ~t, és úgy állítja elénk mint az Isten Fiát, az örök Igét, aki emberré lett, hogy mint az egyetlen közvetítő a kinyilatkoztatást és az üdvösséget közvetítse. Az Ige (= Logosz) kezdetben, amikor az Isten által teremtett világ létezni kezdett (vö. Ter 1,1), már volt; még mielőtt a világ lett (Jn 17,5.24; vö. 8,58), Ő már létezett. Istennél volt (az Atyánál; vö. 1,18; 3,34; 1Jn 1,2), tehát nem azonos az Atyával, hanem öröktől fogva létező valóságos személy, mint maga ~, aki a világ teremtése előtt már volt (Jn 17,5.24), s akivel azonosítható (1,14.18). Az Ige (= Logosz)

Isten volt, (vö. 5,20), testet öltött, emberré lett (vö. 1Jn 4,2; 2Jn 7), és mint Isten egyszülött Fia (Jn 1,18; vö. 17,6.25–26; Mt 11,28; Lk 10,22) ez az Ige az emberek között élt, tanítványai látták dicsőségét (1Jn 1,1–3; Jn 1,14; 11,40). Kegyelem és igazság töltötte be, övéi az ő teljességéből részesültek (1,14.16; vö. Kol 1,19; 2,9 kk.). Az Atya odaadta v. elküldte (Jn 3,16 kk.; 1Jn 4,9.14), hogy azoknak, akik hisznek benne, örök életet ajándékozzon (Jn 3,16–18; vö. 5,24; 6,40.47; 8,51; 11,25 kk.; 20,31; 1Jn 3,14). Az Isten Fiának üdvözítő munkája az Atyával való szoros egységén alapszik. Jn egyértelműen tanítja ~ praeexistenciáját és az Atyával való bensőséges kapcsolatát (vö. 5,17.19.22–23.26; 6,46; 7,29; 8,55; 10,15.28–30.38; 14,10–20; 17,5.10–12,21–25). Az idevágó állítások többnyire éppúgy vonatkoznak az Isten emberré lett, mint praeexistens Fiára; máskor, főleg azokon a helyeken, amelyek arról szólnak, hogy Jézus szeretetből teljesen alávetette magát az Atyának, csak Jézus emberi természetéről van szó (8,29.55; 12,49 kk.; 14,31; 15,10). De általában nem különül el Krisztus 2 természete még akkor sem, ha az Atyától való függése kerül szóba v. az, hogy az Atya nagyobb nála (14,28); csak annyiban kisebb az Atyánál, hogy emberi természetet vett magára. Mivel az Atya szereti emberré lett Fiát, engedi, hogy lásson mindent, amit csak tesz, és mindent a kezébe adott (3,35; 5,20; 17,2); az Atya szavakat és tetteket bízott a Fiúra (5,21.30.36; 7,16; 8,26.28.38; 12,49 kk.; 14,10). A tevékenység és a hatalom egységéből a zsidók jogosan következtettek arra, hogy egyenlővé tette magát Istennel (5,18; 10,33). Ezt istenkáromlásnak tekintették, és meg akarták érte kövezni (10,31; vö. 7,1.30). Tanítványai, akikben isteni hatalmának kinyilatkoztatása hitet ébresztett (2,11; vö. 1,14; 20,31), feltámadása után elismerték Uruknek és Istenüknek (20,28), igaz Istennek (1Jn 5,20).

Jézus Krisztus feltámadása: Az ap.-i igehirdetés középpontjában álló és az egész kereszténység számára alapvető esemény; csak keresztény forrásokból igazolható. – I. Az ÚSz adatai 2 csoportra oszthatók. Az egyiket a levelek és az ApCsel (leszámítva az 1. f.-et), a másikat az ev.-ok (és az ApCsel 1. f.-e) alkotják. Tört.-ileg az első csoport legalábbis egyenértékű a másoddal, mert a legrégebből ismert forrásokat öleli fel, és mert az ap.-i igehirdetés közvetlen lecsapódásának tekinthető. – 1. a) az 1Kor 15,3–8 kérügmája. Elsősorban azért jelentős, mert a hagyományra támaszkodik; ugyanakkor önéletrajzi elemekkel is át van szöve. Pál – a hagyományos terminológiával élve – már Kr. u. 56 k. a → hagyományra hivatkozik, egyfajta hitvallás formájában (15,3b–5), amely szilárd szerkezetet mutat és amelyből egy arám forrás nyomait lehet kielemezni. Ez a hagyomány minden kétséget kizáróan visszavezethető az első palesztinai keresztény közösségekre. Ehhez a szimbólumhoz Pál – saját kifejezőeszközeivel, időrendi sorrendben – hozzáfűzi az Úrnak előtte ismert megjelenéseit (15,6–8). Leveleinek egyéb helyein kívül (9,1; Gal 1,15; vö. ApCsel 9,3–9) Pál itt (= 1Kor 15,8) is hivatkozik arra, hogy látta a feltámadt Krisztust, s hogy ez az élmény volt az egyetlen és döntő indítéka megtérésének és egész ap.-i munkájának. – b) A legrégebb hitvallások, ha nem kapcsolhatók is okvetlenül hozzá a → keresztységhez, amelynek lényegéhez tartozik a feltámadt Krisztusban való hit elfogadása, v. kifejezetten említik a ~t, v. feltételezik. Nevezetesen: Róm 10,9; 1Kor 12,3; Fil 2,11; ApCsel 8,37 (vsz. nem eredeti); vö. Róm 4,24 kk.; 1Pét 1,21; ApCsel 16,31–33; 1Tesz 1,9b.10 stb. – c) Őskeresztény himnuszok és imádságok nyomai: Ef 5,14; Fil 2,6–11; 1Tim 3,16. – d) Az ap.-i katekézis, ahogy azt az ApCsel Péter és Pál beszédeiben őrzi és tükrözi: ApCsel 2,24–28; 3,15; 4,10; 5,31; 10,40; 13,30–37; 17,31; 26,22 kk. Kétségtelen, hogy e „beszéd” értékelésekor figyelembe kell venni azt a nagyobb szabadságot, amellyel az antik tört.-írás hősei szavainak visszaadásakor élt, s azt is, hogy Lukács evangélista nem volt sem szem-, sem fültanúja az ApCsel első részében előadott eseményeknek. Ugyanakkor bizonyosra vehető, hogy Lukács azt, ami az ap.-i igehirdetésben mindennél fontosabb volt, a lényegét nézve (quoad substantiam) hűségesen tolmácsolta. – e) Ide sorolhatók a jövendölések is; ezek egy része Jézustól való, más részük az ÓSz-ből ered; Jézus jövendölései csak az ev.-okban őrződtek meg. Jézus három ízben jövendölte, hogy a harmadik napon feltámad (Mk 8,31; 9,30; 10,34; vö. Lk 24,6 kk.; Mt 27,63). Jn is tartalmaz hasonló titokzatos jövendölést (2,19). Különösnek látszhat, hogy az ev.-ok szerint a tanítványok ~nak ismételt és világos jövendölése ellenére sem akartak hinni az asszonyoknak, akik a feltámadást hírül vitték nekik; másfelől az ev.-ok ismételten említik hitetlenségüket, kételkedéseiket (Lk 24,11.25.36–43; Mt 28,17; Mk 16,14; Jn 20,8.24). Mindez arra enged következtetni, hogy nem voltak a priori

~ra elkészülve; ugyanakkor talán az is feltehető, hogy Jézus jövendölései az ev.-okban utólag világosabb megfogalmazást kaptak. – Az ósz-i jövendölésekre való hivatkozásnak nagy szerepe volt az ap.-i igehirdetésben (ApCsel 2,31; 13,35; 26,22 kk.; Lk 24,25.46; Jn 2,22; 1Kor 15,4; 1Pét 1,11). Az Írásnak a harmadnapon való feltámadásra vonatkozó részletét Pál (1Kor 15,4) sehol nem taglalta közelebbről. Mt 12,40 Jn-ra utal (2,1 kk.). (Hogy az egyh.-atyák által idézett Oz 6,2 is belejátszott-e, nem lehet megállapítani.) Az ApCsel 2,25–28; 13,34 kk. ~ vonatkozásában a Zsolt-ra (15,8–11) és Iz-ra (55,3) hivatkozik. Egyfelől maguk az evangélisták is tanúsítják, hogy a tanítványok csak keresztény élmények hatására és a Szentlélek világosságának segítségével alkalmazták az említett ósz-i jövendöléseket ~ra. Másfelől nem szabad elfelejtenünk, hogy az ap.-ok számára az ÓSz Isten tanúságát jelentette ~ mellett. – 2. Az ev.-ok és az ApCsel adatai. A 4 ev. nem ~t beszéli el (ez az ev.-ok tanúsága szerint földi tanúk nélkül játszódott le), hanem csak az üres sír felfedezését, ill. a feltámadt Krisztus megjelenéseit. A leírás hézagos, a részletekben – legalábbis látszólag – ellentmondások mutatkoznak. Megkülönböztethetők: – a) annak közös magva, ahogy a szinoptikusok előadják: a feltámadás napjának reggelén mit élt át néhány asszony (Mt: Mária Magdolna és „a másik Mária”; Mária Magdolna, Mária, Jakab anyja és Szalóme; Lk: szintén említi Mária Magdolnát, Máriát, Jakab anyját, Johannát stb., de nem biztos, hogy ezzel tanúsítani kívánja: ezek az asszonyok jelen voltak a délelőtti eseményeknél (vö. 23,55 kk.; 24,1.10). Az ide vonatkozó helyek: Mt 28,1–8; Mk 16,1–8; Lk 24,1–11. Azon túlmenően, hogy az asszonyok neve (részben) megegyezik, közös elem az angyal (Lk: 2 angyal) megjelenése vasárnap hajnalban, ~nak hírüladása és a helymegjelölés (= Galilea szerepeltetése). Mt és Mk még abban is megegyezik, hogy az asszonyok megbízatást kaptak: mondják meg a tanítványoknak, hogy Galileában viszontlátják Jézust. Exegetikai szempontból az okoz nehézséget, hogy Mk, amely a legeredetibbnek tekinthető, a 16,8 után hirtelen megszakad, ugyanakkor Mt is. Lk is tartalmaz egy-egy saját elemet (az örök megvesztegetése, ill. Jeruzsálem). – b) Mt sajátja: 27,62–66 (az örök a sírnál); 28,11–15 (az örök megvesztegetése); vö. 28,4 (az örök átkozódása). Ezek az egymással összefüggő részek a hagyomány egyik fejlődési fokát tükrözik, amikor is a keresztények a zsidókkal szemben (akik azt terjesztették, hogy Jézust a tanítványok lopták el) szükségesnek látták az igazság megvédését (apologetikai magatartás). – 28,9 kk.: Jézus megjelenése a 2 asszonynak vsz. Jeruzsálemben v. Jeruzsálem közelében, és a tanítványoknak szóló üzenet (Galileában viszontlátják Jézust) megisméltése; vö. Jn 20,16–18. Ez a rész egy még későbbi hagyományt tükröz; a Mt 28,7-tel nehezen hozható összhangba. – 28,16–20: a Feltámadott megjelenése a 11 előtt Galileában a hegyen „ahova Jézus rendelte őket”, és a küldetés (keresztelés, az ev. hirdetése) – nagyszerű záróakkord: itt a hegy ellenpólusa a boldogságok hegyének és az ÓSz-ben a Sínai-hegynek. – c) Mk sajátja: 16,9–20. Bizonyos, hogy ez a rész (az ún. hosszabb befejező rész) nem tekinthető 16,8 folytatásának. De nemigen fogható fel Mk befejező részének sem. Így arra lehet gondolni, hogy Mk vége elveszett, és hogy ez a befejezés a 16,1–8 folytatása (Krisztus megjelenik Galileában a tanítványoknak; vö. 17,6 és Mt 28,16–20). Csakhogy a Mk 16,8–20 eredetisége kérdésében az Egyh. még mindig nem mondta ki az utolsó szót. Nemcsak amiatt, hogy a fontos kéziratokból hiányzik és nyelvi-stilisztikai ellenérvek is felhozhatók, hanem tartalmi szempontból sem: más ev.-ok rövid összefoglalásaként fogható fel (vö. 16,9 kk. és Jn 20,11–18, ill. Lk 24,10 kk.; Mk 16,12 kk. és Lk 24,13–35; Mk 16,14–16 és Mt 28,16–20; Mk 16,19 kk.). Krisztus mennybemenetelével és az ev. világszerte hirdetésével zárul. Mindebből következik, hogy tört.-i szempontból ez a rész nem tekinthető eredetinek, s ez fokozottabban (a fortiori) vonatkozik Mk más befejező részeire. – Lk sajátja: Lk-ban több a saját anyag, és a leírt események – Mt-tól és Mk-tól eltérően – Jeruzsálemben és környékén játszódnak le. Lk 24,12: Péter az üres sírnál. Ez a rész vsz. nem eredeti: a kéziratok több változatot mutatnak, a Ny-i szövegek nagy részében nincs is benne, nem áll összhangban Jn 20,3–10-zel és Lk 24,34 sem feltételezi okvetlenül. 24,13–35: az emmauszi tanítványok. Jellegetesen lukácsi elbeszélés, amelynek az egyik emmauszi tanítvány lehetett a forrása, talán → Kleofás (24,18). – 24,34: Krisztus megjelenése Péternek; vö. 1Kor 15,5. – Lk 24,36–39: Jézus megjelenése a tanítványoknak Jeruzsálemben (vö. Jn 20,19–23); az Úr szavai (Lk 24,44–49) búcsúbeszédet alkotnak, amely tartalmazza a missz. küldetést (vö. Mt 28,16–20). – Lk 24,50–53: logikusan kapcsolódik az előző részhez. A szöveg nagyon bizonytalan, de az kétségtelen,

hogy Jézus mennybemenetelét beszéli el. – ApCsel 1,2–12: 40 nap alatt történt eseményeket tartalmaz, és Krisztus mennybemenetelét foglalja magában. – Jn sajátja: 20,1.11–18: Mária Magdolna az üres sírnál; Jézus megjelenik neki, üzenetet kell vinnie a tanítványoknak. – 20,2–10: Péter és a szeretett tanítvány az üres sírnál. – 20,19–23: Jézus feltámadása napjának estéjén megjelenik tanítványainak zárt ajtón át. – 20,24–29: Jézus megjelenése 8 nappal később a tanítványoknak és a hitetlen Tamásnak, ismét zárt ajtón át. – 21,1–23: Jézus megjelenik Tibériás taván Péternek, Tamásnak, Natanaelnek, Zebedeus fiainak és 2 másik tanítványnak (ez utóbbiak a mai szövegben: lehet, hogy v. őket, v. Zebedeus fiait törölni kell); halászat; reggeli a parton, Péter háromszoros vallomása; Jézus Péterre bízta nyáját, hogy legeltesse, és megjövendöli Péter halálát. – Praenotandum ~nak tört.-i jellegével kapcsolatban. Az ortodox-keresztény apologetika, főleg a múlt sz.-ban a racionalistákkal szemben, akik ~t mereven elutasították, nem egyszer egyoldalúan ~ tört.-iségének védelmére fektette a súlyt, ugyanakkor a feltámadás tkp.-i értelmét és Jézus fölmagasztalásának pneumatikus jellegét egy kissé szem elől tévesztette. Kétségtelen, hogy Jézus halálát és az üres sírt lehet tört.-i eseményként szemlélni a szó szokásos értelmében, mint ehhez az eónhoz, ill. ehhez a tört.-i korszakhoz tartozó és a tört.-kritika törv.-ei szerint megítélendő események sorát. A feltámadt Krisztus megjelenései azonban nem sorolhatók be minden további nélkül ezek közé az események közé. A feltámadt Krisztus némely megnyilvánulásai (pl. hogy engedte magát megérinteni, evett) az érzékelhető valóságok körébe sorolhatók, ezért a tanítványok számára, ahogy Tamás ki is fejezte, a signa evidentia-t jelentették azt illetően, hogy Jézus él. Mégis, mint jelenségek, a terminus ad quem szempontjából nézve, minthogy Jézus emberségének felmagasztalására lehet belőlük következtetni, már nem ehhez a világhoz tartoznak, így tört.-i vizsgálatnak sem szolgálhatnak tárgyául; egyedül csak a hit tárgyai lehetnek. Jézus megdicsőült emberségének ez a többé már nem földi, természetfölötti jellege részben alakja fel nem ismerhető, nem látható voltából következik (vö. Lk 24,16; Mk 16,12; Jn 20,14; 21,4). Ezen túlmenően: Jézus csak a tanítványoknak és néhány hívő embernek jelenik meg (Pál e vonatkozásban kivétel), és feltámadása az ap.-i igehirdetésben is mindig úgy szerepelt mint a keresztény hit tkp.-i tárgya. „Krisztus feltámadásakor nem a szokásos földi életbe tért vissza, hanem a halhatatlan, az Istenéhez hasonló életnek került birtokába” (Summa Theologica III). Szt. Tamás azt mondta, hogy ~ a tanítványok számára is csak a megbízható tanúk (ÓSz, angyalok) és a signa evidentia révén vált bizonyossá; ez utóbbiak nem magát a feltámadást tanúsítják, hanem csak a tanúk megbízhatóságát (uo.). A keresztények hite az ap.-i igehirdetésre támaszkodott. ~ tehát valóságos esemény, ténykérdés, de mint hittitok nem olyan jelenség, amit a tört.-tudomány módszereivel minden kétséget kizáróan be lehet bizonyítani. Tört.-ileg csak az bizonyítható, hogy a tanítványok hittek a ~ban; s hogy ez a hitük megalapozott volt, szintén igazolható, különféle tört.-i és lélektani megfontolások alapján. – a) Nyilvánvaló: az 1. csoportbeli adatok (lásd fentebb), amelyek a 2. csoportbelieknél közvetlenebbül tükrözik az ap.-i igehirdetést, kétségtelenül tanúsítják, hogy az ap.-ok hittek a ~ban. Ap.-i küldetésüket teljesítve az ap.-ok arra hivatkoztak az ÚSz szerint, hogy látták a feltámadt Urat és tanúi ~ának (ApCsel 1,22; 1Kor 9,1 stb.). Ugyanakkor a keresztény vallásnak is próbakövét jelentette a ~ban való hit. – b) A 2. csoportbeli adatok annyiban nehézséget támasztanak, hogy – bár lényeges elemeikben meggyeznek – többé-kevésbé lényeges pontban azonban eltérnek egymástól. A tört.-i módszer szerint az egymástól független források, ha a főbb dolgokban egybehangzóak, akkor, jóllehet a részletekben eltérnek, tört.-i szempontból hitelt érdemlőnek számítanak, amelyek tanúságát el lehet, el is kell fogadni. Hogy ~ esetében legalábbis részben egymástól független irodalmi forrásokkal van dolgunk, az nyilvánvaló. Az 1Kor 15 e vonatkozásban független a szinoptikus hagyománytól, Lk és Jn szintén önálló forrás, legalábbis részben. Az ev.-okban tehát meglehetősen sok az eltérés. A szinoptikusoknál eltér a megjelenések helye. Mt csak az Úr galileai megjelenését tartalmazza (26,32; 28,7.16; 28,9 kk. vonatkozásban lásd fentebb); ugyanez mondható Mk-ról is (vö. 14,28; 16,7), jóllehet hirtelen vége szakad (16,8), s így valójában az Úr egyetlen megjelenését sem tanúsítja egyértelműen. Lk csak a jeruzsálemi megjelenésekről tud; az angyalok szavaiban ott szerepel ugyan Galilea, de az Úr galileai megjelenéséről nincs szó (24,6). Pál ap. vsz. időrendi sorrendben akarta leírni Krisztus megjelenéseit, de azt, hogy ezek hol játszódtak le, az 1Kor 15 nem tartalmazza. Jn-nál Galilea is, Jeruzsálem

is megtalálható. Tehát valójában csak Mt (és Mk?), valamint Lk tér el egymástól. Az eltérést leginkább az eltérő helyzet magyarázza. Minthogy a hivatalos vezetők álláspontjával (Jeruzsálem!) szemben állt, az első ev. szerzője igyekezett a távolságot hangsúlyozni: Jézus a feltámadása után Galileába húzódott vissza (értsd: elkülönült a hitetlen zsidóságtól). A régi Izr. helyébe új Izr. lépett, vezetői az ap.-ok (vö. Mt 19,28), akiknek először Galilea hegyére kell ugyan menniük, de másfelől az egész világon hirdetniük kell az ev.-ot, ezért ez a „provinciális” őskeresztény közösség nem kevésbé egyetemes, mint Lk kereszténysége. Lk – földrajzilag – Jeruzsálem felé tekint, és ha Lk-ot és az ApCsel-t összefüggő egésznek tekintjük, meg kell állapítanunk, hogy Lk-ban Jeruzsálem az utolsó állomás, az ApCsel-ben viszont a kiindulópont: itt kapták az ap.-ok a Szentlelket és innen elindulva hirdették az ev.-ot egészen Rómáig. Így világos: Lk-ban nem maradt hely az Úr galileai megjelenéseinek; ezek nem előmozdították, hanem inkább megszakították volna Lk jól felépített gondolatmenetét. A 4. ev. bizonyos értelemben véve összeegyezteti a kétféle hagyományt, de egyébként – mint más vonatkozásban – ~t illetően is a maga útján jár, de természetesen nem úgy, hogy ne lennének érintkező pontjai a szinoptikusokkal. Így Jn 20,1 említi a sírt lezáró követ, amelyet valójában csak a szinoptikusokból ismerünk, de csak annak leírásához kiindulásul, hogy elvitték az Urat és nem tudjuk, hová tették (20,2), amiből egyszersmind az is kiviláglik, hogy Mária Magdolna Jn szerint nem egyedül volt a sírnál. Hogy Pál (1Kor 15) nem említi az asszonyokat, azt azzal szokták magyarázni, hogy ő csak ~nak „hivatalos” tanúit tartotta szükségesnek felsorakoztatni. – II. Jézus Krisztus feltámadása az apostoli igehirdetésben. A feltámadással Isten mintegy hitelesítette Jézus küldetését és tanítását, s tanúságot tett a megfeszített Üdvözítőről, feleletül Fia mindhalálig való engedelmességére. Az ÚSz a feltámadást elsősorban Isten tetteként tárja elénk; vö. ApCsel 2,24.32–36; 3,13–16; 5,30 kk.; 13,33; Róm 1,4; Fil 2,8–11; 1Tim 3,16; Jn 16,10. – A feltámadás mint átmenet a halálból az új életbe → Krisztus megalázkodásának a letétele és → Krisztus felmagasztalásának a kezdete. Mint a halál fölötti első győzelem azt jelenti, hogy Jézus emberségében végérvényesen uralomra jutott az új → eón v. a világ új rendje, tört.-ének új szakasza. A mennybemenetel és az Isten jobbán ülés teol.-i tételével együtt Krisztus felmagasztalását mutatja, aminek mind a Küriosz név, mind pedig a keresztények hitvallása és kultusza megfelel (Róm 6,9 kk.; 14,9; 1Kor 15,25; Ef 1,20–22; Kol 1,18; Jel 1,5, az I. pontban idézett helyeken kívül). – ~ a hit próbaköve, a keresztény hit tkp.-i tárgya, ahogy az az őskeresztény szimbólumokból kiolvasható; vö. Róm 4,24 kk.; 10,9; ApCsel 17,31; 1Pét 1,21: – ~ záloga és ősmintája a keresztények feltámadásának (így egyszersmind a keresztény reménynek is alapja; vö. 1Pét 1,21); vö. ApCsel 4,2; 26,23; Kol 1,18, de főleg 1Kor 15,22 kk. – Pálnak a megváltásról szóló tanításában ~ központi helyet foglal el. Amikor Krisztust mint új → Ádámot v. mint az újjászületett emberiség fejét állítja elénk és arról ír, hogy a keresztények közösségben vannak az Úrral, akkor a feltámadás szoteriológiai értelmét is megvilágítja. Kétségtelen, hogy erre az ev.-ok és az ApCsel is egyértelműen utalnak azokon a helyeken, ahol leírják: a feltámadt Krisztus az Atya jobbán ülve kiárasztotta a tanítványokra a Szentlelket (vö. Lk 24,49; Jn 7,39; 14,16.26; 15,26; 16,7; ApCsel 1,4.8; 2,33). Pál ezt a kinyilatkoztatást jobban átgondolta, következetesebb rendszerbe foglalta, amikor a kapcsolatot oly szorosra fűzte, amilyen szorosra csak lehet Krisztus és a Szentlélek között, akit Isten az Egyh.-nak adott (zálog, egyszersmind azonban foglaló is, vagyis az első fizetség a megváltottak közösségének; 2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,14), másfelől viszont a keresztények és Krisztus közötti kapcsolatot is egészen a végső következtetésekig kidolgozta. Ami az első kérdést illeti: a felmagasztalt Krisztus és a Szentlélek közti kapcsolat olyan szoros, hogy szinte egyfajta azonosításról lehet beszélni (főleg Róm 8,9–11; 2Kor 3,17). A második kérdésben Pál odáig el mert menni, hogy exemplarításról lehet beszélni: Krisztus emberségének különféle állapotai a keresztény lét mintái. Ezzel az élet–halál ellentéte is elsimul. Krisztus halála végleges leszámolást jelentett a halállal és mindazzal, ami a meg nem váltott állapotot jelenti (azaz: bűn, törv. és test), s mint ilyen a kereszténységben, a keresztény életvitelben („meghalás”, önmagunk „megölése”) és a keresztények halálában állandóan ismétlődik. A megdicsőült Krisztus új élete szintén folyamatosan „valósul”: a keresztység részesíti benne a keresztényeket, a Szentlélek pedig segíti őket, hogy a szeretetben az új életet éljék, amely új élet a halálból való feltámadáskor fog kiteljesedni, a teljes istengyermekségbe való beiktatással. Az, hogy a feltámadás,

amely által Krisztus mint új Ádám életadó Lélek lett, Pál teol.-jában központi szerepet kap, szinte magától értetődik. Ha e hittitkot a skolasztika műszóhasználatával akarjuk megközelíteni, akkor ~ a feltétel (conditio sine qua non) és a minta (causa exemplaris) a keresztények tényleges megváltásához. (Lásd a XXVI. színes képet.)

XXVI. A Szentsír. Az ajtón belüli nagyobb tér az ún. Angyal-kápolna, mögötte van Jézus sírja

Jézus megkísértése: Miután Jézus a Jordánban felvette Keresztelő János keresztségét, visszavonult a pusztába. Itt 40 napig böjtölt, és akkor megkísértette a Sátán (Mt 4,1–11; Mk 1,12 kk.; Lk 4,1–13). Márk evangélista csupán megemlítette ~t; Máté és Lukács 3 megkísértésről számolt be, de Lukács a Mt-ban 2. helyen szereplő megkísértést a 3. helyre tette, hogy így Jeruzsálemet a beszámoló végén említhesse. A beszámoló alapján arra lehet gondolni, hogy a Sátán emberi alakban lépett oda Jézushoz. A részletek (Jézusnak a Templom párkányára, majd egy magas hegyre vitele) alighanem azzal magyarázhatók, hogy a Sátán elsősorban Jézus képzeletvilágára próbált hatni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy őskeresztény parabolával állunk szemben. Az viszont vita tárgya, hogy a térbeli változás és a leírt beszélgetés valóban tört.-i ténynek tekinthető-e: minden „a pusztában” zajlott le. A középkori hagyomány a Dzsebel Karantál-ra helyezi a ~t Jerikótól ÉNy-ra. A kísértő a messiási hatalommal való visszaélésre, annak önző célok szolgálatába állítására próbálta Jézust rávenni: az éhség csillapítása (a kövek kenyérré változtatása), hiú dicsőség v. vakmerő bizakodás (leugrás a Templom párkányáról), hatalomvágy (a föld minden országának birtoklása). ~nek leírásával az evangélisták arra akartak rámutatni, hogy az Ő országa nem e világból való, s hogy csodatevő hatalma egyedül az Isten országa szolgálatában áll. – A MTörv 8,3; 16,16 és 6,13 LXX-ből való idézése (Mt 4,4; 4,7; 4,10) alapján némelyek (J. Dupont) Izr. pusztai próbatételeinek („megkísértéseinek”) ismétlődését tételezik fel. Míg Izr. nem felelt meg kötelességének (Szám 11,4 kk.: húst kívánnak; Kiv 17,2.6: vizet követelnek; 32,1–35: az aranyborjút imádják), Jézus viszont az Isten Fiának, az igazi Messiásnak, az igaz Izr.-nek bizonyult; így tehát ~nek mély teol.-i tartalma van: Jézus messiási küldetését állítja elénk. E mellett az értelmezés mellett szól a Zsolt 91,11 kk. idézése is (a Messiás egyik jele: vadállatok), valamint a Jézus és Mózes közti párhuzamban Mózes is böjtölt 40 nap és 40 éjjel (Kiv 34,28; MTörv 9,9.18), és látta Palesztinát Nebo hegyéről (34,1–4). Csakhogy kérdés marad, valóban feltehető-e, hogy az evangélistáknak ilyen szándékuk volt ~nek leírásával. Nem szabad azt a hibát elkövetnünk, hogy a kihámozott értelmet az elbeszélés keletkezésekor is ismertnek és akartnak tételezzük fel (a → formatörténeti módszer gyakran elkövet ilyen hibát!). – Ha ~nek teol.-i tartalmát keressük, kérdésünkre akkor kapunk megnyugtató választ, ha meggondoljuk: a kísértő Jézust nem tudta nyugalmban megrendíteni, még kevésbé bűnbe vinni. A Zsid 4,15 szerint Jézus „hozzánk hasonlóan mindenben kísértést szenvedett, a bűntől azonban ment maradt”; a hozzánk való hasonlósághoz (vö. 4,15) ~ éppen úgy hozzá tartozott, mint a halálfélelem a Getszemáni kertben. → kísértés. (Lásd a XXIII. színes képet.)

XXIII. Jézus megkísértésének hegye

Jézusnak, Sirák fiának könyve: → Sirák fia könyve.

Jézus testvérei, Jézus rokonai, az Úr testvérei v. rokonai: Az ÚSz 7 összefüggésben említi az Úr testvéreit: Mk 3,31–35 (Mt 12,46–50; Lk 8,19–21); Mk 6,3 (Mt 13,55 kk.) Jn 2,12; 7,3.5.10; ApCsel 1,14; 1Kor 9,5; Gal 1,19. Nevük Mk 6,3 szerint: Jakab, József, Júdás és Simon; 6,3 még Jézus „nővérei”-t is említi, de szám és név nélkül. Ha a tarthatatlan feltevéseket (pl. G. M. de la Garenne hipotézisét) nem tekintjük, akkor arra a kérdésre, milyen fokon voltak ezek a személyek Jézussal rokonok, 3 különböző válasszal számolhatunk: I. ~ József

gyermekai egy előző házasságból; így Jakab ősev.-a, Alexandriai Kelemen, Origenész, Római Hippolütosz, Cezárei Euszebiosz, Bosztrai Titusz, Szalamiszi Epiphanosz, Alexandria Szt. Cirill; Poitiers-i Szt. Hilarius, Ambrosiaster, Tours-i Szt. Gergely; Szír Szt. Efrém; a mi századunkban J. H. Bernard, E. Stauffer, M. A. Siotes (az ortodox K-i egyházzal). E megoldásnak a 2. sz. közepétől vannak képviselői, de véleményük nem hagyományon alapszik, amely tudott volna József első házasságából született gyermekekről, hanem így védték meg Mária szüzességét, amint ezt Origenész mondja is. A kánoni gyermekeségtört.-ek nem utalnak József gyermekeire; ellenkezőleg: egyértelműen kizárják (vö. Lk 2,1–5; Mt 2,11.13 kk.; Lk 2,16–19.22.27.33.41–52). A József fia elnevezés (Jn 6,42) és Máriának a szeretett tanítványra bízása (19,26 kk.) szintén arra enged következtetni, hogy a hagyomány nem tudott József állítólagos korábbi házasságáról és e házasságából származó fiairól. – II. ~ Józsefnek és Máriának Jézus után született gyermekei; így talán már Tertullianus, de biztosan Helvidius, Bonosus és J. G. v. Herder óta egyre több protestáns exegeta; napjainkban – főleg Th. Zahn hatására – szinte valamennyien a protestáns exegeták; G. Herzog, H. Koch és E. Buonaiuti is. – 1. E feltevés mellett felhozható néhány érv, de ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor el kell vetnünk őket. – a) Az adelphosz szó rendszerint fivért (apáról és anyáról egyaránt v. csak féltestvért) jelent, de nem kivétel nélkül. Marcus Aurelius császár vejének, Severusnak apját adelphosznak nevezi. Egy Kr. e. 109-ből származó feliratban egy király egy másik királyt, aki anyja nővérének volt a fia, úgy szólítja meg, hogy testvér. Ugyanezt a megszólítást használja a Kr. e. 2. sz.-ban II. Ptolemaiosz Euergetész is egy bizonyos Lochusra vonatkozóan, aki a feliratok szerint a rokona volt. Gaius Caligula „származás szerint” unokatestvérenek, „vonzalma alapján” pedig testvérenek nevezte Tiberius Julius Alexandert, Drusus és Livilla (Gaius nagynénje) ikreinek egyikét (Philo Leg. Ad Gaium 4. § 26). Ha valaki egy távoli rokont ki akart tüntetni, akkor nem a tényleges rokonsági foknak megfelelően nevezte – (unokafivérének, unokaöccsének, sógorának), hanem az adott rokonsági fokot emelve azt mondta: testvérem. A szemita szövegekben különösen gyakori a távolabbi rokon testvérként való említése, hiszen a héb.-ben és az arám nyelvben nem is volt külön ’unokafivér’, ’unokanővér’ stb. értelmű szó. Az ÓSz-ben 20 helyen szerepel az ah (LXX: adelphosz) ’unokafivér, rokon’ értelemben (Ter 13,8; 14,14.16; 24,48; 29,12.15; 31,23.32; Lev 10,4; Józ 17,4; 2Kir 10,13; 1Krn 23,21 kk.; Jer 22,18 stb.). Ez a szóhasználat Josephus Flaviusnál (ZsidTört 1,209.211; ZsidHáb 6,356 kk.) és a Kr. e. 2/1. sz.-i egyiptomi papyrusokban is megtalálható. Mivel a ~ kifejezés az arámul beszélő ősegyh.-ra vezethető vissza, nem is vitatható, hogy tágabb értelemben kell vennünk. Ha feltesszük, hogy Jézus unokafivéreiről van szó, akkor biztonsággal számolhatunk azzal, hogy ~nek nevezték őket; egyrészt, mert nem is állt más kifejezés rendelkezésükre, másrészt azért, mert az Úrnak az egyh.-ban becsült rokonaira ez a megnevezés megtisztelő volt. És éppen ezért kellett a kifejezést a gör.-ben szó szerint visszaadni, mert megtiszteltetés rejlett benne. – b) Az a tény, hogy az ÚSz-ben ~ többször szerepelnek Máriával együtt, kizárja azt a feltevést, hogy Mária fiai voltak. De egyik szövegrész sem volna érthetetlen, ha József v. Mária valamelyik rokonának fiait látnánk bennük, akinek házában József halála után Mária otthonra talált. Egészen természetes, hogy az Úr özvegy édesanyja Fia nyilvános működése idején (Jn 2,12) és később is (ApCsel 1,14) a legközelebbi rokonok társaságában jelent meg, hogy ezek Máriával együtt törődtek Jézussal (Mk 3,21.31), hogy a názáretiek, annak kifejezésére, milyen tájékozottak egyszerű származása felől, anyján kívül legközelebbi rokonait is felemlítették (6,3). Az akkori zsidóságban az asszony alacsonyabb helyzetben volt, így érthető, hogy Mária nem lépett egyedül a nyilvánosság elé, hanem elkísérték a rokonai. Másfelől az, hogy a rokonok joguknak és kötelességüknek tartották Máriát a Fiát érintő dolgaiban támogatni, a K-en jellegzetes nagyon erős törzsi-nemzetségi-családi kötelékekben leli magyarázatát. – c) Mt 1,25: itt a míg szóból nem következik okvetlenül, hogy Jézus születése után József házasetet kezdett Máriával; vö. a Ter 28,15; Zsolt 110,1; 1Mak 5,54 héb. szövegével. A ’míg’ a szemitában és a gör.-ben tagadás után is gyakran csak a hatást jelenti, amelyen belül a fő cselekvést szemlélik, anélkül, hogy arra utalna, hogy utána valami megváltozott. Hogy Mária Jézus születésekor érintetlen szűz volt, bár József előbb házába vitte, Mt 1,25 azért hangsúlyozza, mert ezáltal Iz 7,14 (a szűz fiút szül) második része is beteljesedettnek bizonyult. – d) Az elsőszülött (Lk 2,7) nem tételez fel további testvéreket, mert ez a cím minden esetben megillette az első fiút, akár született utána

testvére, akár nem. Egy zsidó asszony sírfeliratán a Kr. e. 5. sz.-ból ez olvasható: „Elsőszülöttem szülésekor vetett véget a sors életemnek.” Lukács azért nevezi Jézust elsőszülöttnak, hogy a 2,22 kk. felölelte eseményeket előkészítse, ill. hogy Jézus mint Dávid trónja törvényes várományosát, vagyis mint Messiást mutassa be. – 2. Néhány érv egyértelműen Helvidius feltevése ellen szól. a) 2,41–52: Mária minden évben részt vett a húsvéti zárandoklaton, jóllehet ez legalább 2 heti távollétet jelentett. Ez arra vall, hogy azoktól a köröktől, amelyekben ez a perikópa kialakult és hagyománnyá lett, teljesen távol állt az a gondolat, hogy Máriának akkor még egy féltucatnyi kisebb gyermekről kellett gondoskodnia. – b) Mk 3,21.31–35; Jn 7,2–5: a fiatalabb testvéreknek az elsőszülött fölötti gyámkodása K-en teljesen elképzelhetetlen; vö. Ter 27,29. Ha viszont idősebbek voltak, akkor eleve nem lehettek Mária fiai (Mt 1,23; Lk 1,26–27; 2,7). – c) Az ÚSz-ben sehol nincs szó Mária és József fiairól (lányairól). Csak Jézus szerepel benne József fiaként, sőt a József fiaként (Lk 3,23; 4,24; Jn 1,45; 6,42; vö. Mt 13,55), ill. a Mária fiaként (Mk 6,3). Néhány helyen egészen természetes lett volna ~t Mária fiainak nevezni, ha a hagyomány tudott volna róluk, így; 3,31; Mt 12,46; Lk 8,19 és ApCsel 1,14. – d) Ha Jézusnak lettek volna fivérei, érthetetlen volna, miért bízta anyját a „szeretett tanítvány”-ra (Jn 19,26 kk.). Még ha csak legendával állnánk is szemben, akkor sem volna szabad elfelejtenünk: a legendában az ősegyháznak az a meggyőződése tükröződik, hogy Jézus abban a tudatban halt meg, hogy Máriát test szerinti fiú nélkül hagyja hátra. – e) Szembeötlő, hogy sehol nincs nyoma annak, hogy ~nek azt a nehezen felfogható értetlenségét, amelyet Jézussal szemben tanúsítottak (Mk 3,20 kk. 31–35; Jn 7,2–5), a Zsolt 69,9 alapján („Elidegennedtem testvéreimtől, anyám fiai szemében idegen lettem”) az Írás beteljesedéseként próbálják magyarázni, sőt kiélezni. Erre a zsoltárra nem kevesebb, mint 18 alkalommal hivatkozik az ÚSz. Hogy tehát a 69,9 mégsem szerepel benne érvként, csak úgy válik érthetővé, ha feltesszük: a második részét nem tartották Jézusra vonatkoztathatónak, vagyis hogy ~ nem Jézus anyjának voltak a fiai. – III. ~ Jézusnak távolabbi rokonai, unokafivérei voltak. Így Szt. Jeromos, Szt. Ágoston, Szt. Ambrus, Pelágusz, Aranyszájú Szt. János, Ciruzi Teodorétosz; a középkori teológusok és a katolikus exegéták mind a mai napig; de még Luther (a mostoha testvéreknek tekintés mellett), Kálvin, Beza, Bullinger; H. Grotius, J. J. Wettstein, J. A. Bengel; a mi századunkban K. Endemann, W. K. Prentice, A. van der Mensbrugge. Emellett a feltevés mellett szól az első két hipotézis tarthatatlanságán kívül: a) Mk 15,40: a Golgotán a többi asszony között ott volt „Mária, az ifjabb Jakab és József anyja”. Ez a Mária nem lehet azonos Jézus anyjával, akit mint egyébként, Jézus anyjaként szerepeltetne az evangélista, főleg itt, ahol Jézus kereszthalálát írja le. Ez egy Márk által eddig még nem említett másik Mária, akit épp a fiai megnevezésével különböztetett meg a többi Máriától. Később hol József anyjaként (Mk 15,47), hol Jakab anyjaként (16,1) találkozunk vele Mk-ban. Ha Márk ezt a Máriát első ízben fiai nevét megemlítve különböztette meg (ugyanígy Máté is), akkor feltehető, hogy ezekkel a fiúkkal előzőleg már megismertette az olvasókat. S valóban, már a 6,3 tartalmazza a két fiú nevét, együtt, ugyanabban a sorrendben, mégpedig ~ közül az első kettőként. Ehhez járul, hogy az eredeti szövegben Márknál mindkét esetben a József név szokatlan változatban (Jóses) szerepel (6,3; 15,40.47); az ÚSz összesen 8 Józsefet említ, de ezzel a változattal sehol másutt nem találkozunk benne, s egyébként Mk-ban is csak a megszokott József változat fordul elő: 15,43.45, tehát közvetlenül 15.40.47 után (!) is. Vagyis Márk tudomása szerint Jakab és József (= Jóses) egy más Máriának, nem Jézus anyjának voltak a fiai. – 2. Hogy „~” az unokafivérei voltak Jézusnak, azt az első olyan egyházi író, aki kifejezetten róluk beszél, Hegeszipposz (Kr. u. 2. sz.) tanúsítja; egy Eusebiosz által megőrzött (Egyháztörténet IV. 22,4) írásában egyebek közt ezt írja Jakab, Jeruzsálem püspöke utódának megválasztásával kapcsolatban: „Miután az igaz Jakab vértanúságot szenvedett, mint az Úr, ugyanazért a tanításért, nagybátyjának fiát, Simeont, Kleofás fiát tették meg püspöknek (138), akit mindenki javasolt, mert az Úr második unokatestvére volt.” Kleofás Józsefnek, Mária férjének volt a testvére (Eusebiosz, Egyháztörténet III. 11,2, Hegeszipposzra való hivatkozással). Ha Hegeszipposz Simeont Jézus második unokatestvérenek mondja, akkor ezzel közvetve azt is állítja, hogy elődje, Jakab az első unokatestvére volt Jézusnak. Ez bizonyosság arra, hogy amikor Hegeszipposz (Eusebiosz i. m. II. 23,4) Jakabot az Úr egyik testvéreinek nevezte, akkor nem Mária fiára gondolt. De nem látszik vsz.-nek, hogy Simeon Jakabnak mind anyai, mind apai részről testvére

lett volna, hiszen ebben az esetben Hegeszipposz egyszerűen csak a testvéréről nevezte volna meg, nem határozta volna meg apja, Kleofás említésével közelebről. Jakab és József (Jóses) tehát Jézus unokatestvérei voltak, egy másik Máriának, nem az Úr anyjának a fiai. Apjuk nevét nem tudjuk, ugyanígy azt sem lehet megállapítani, hogy közelebről milyen kapcsolaton alapult az unokatestvéri viszony. Simon és Júdás biztosan József testvérének, a szintén Dávid családjából való Kleofásnak voltak a fiai. Szt. Jeromosnak (és más későbbi szerzőknek) az a kísérlete, hogy egyfelől Jakab ap.-ságát feltételezve, másfelől Jn 19,25 alapján közelebbi megállapításokat tegyenek, nem járt sikerrel. Azt a feltevést, hogy Jakab, az Úr testvére azonos Jakab ap.-lal, Alfeus fiával, a 7,5 alapján egyértelműen el kell vetnünk. Ugyanakkor 19,25 azért nem hozható fel érvül, mert nem állapítható meg pontosan, hány asszony állt ott a keresztnél, s az is kérdéses, vajon Kleofás Máriája azonosítható-e Jakab és József (Jóses) anyjával (Mk 15,40); végül az sem világos, vajon a nővért szűkebb ('mind apáról, mind anyáról testvér') értelemben kell-e vennünk, v. tágabban kell értelmeznünk ('féltestvér, unokatestvér, unokahúg, sógornő' stb.). Az a filológiai szempontból képtelen feltevés, hogy a Kleofás és az Alfeus név azonosítható, csak a 17. sz.-i francia teológusokra vezethető vissza, nem Szt. Jeromostól származik. – Abból, hogy az ev.-ok Lk 2 után hallgatnak Józsefről, Jézus nevelőapjáról, arra lehet következtetni, hogy korán meghalt. Halála után Mária a fiával beolvadt legközelebbi rokonai családjába. E családnak Jézussal együtt felnövő gyermekeit a helybeliek nem is nevezhették másként, mint ~nek, hiszen az arámban nem is volt 'unokatestvér' értelmű szó. Az ősegyh. átvette az arám szóhasználatot, és a gör.-be is átkerült az Úr testvéreinek kiemelésére, akik közben az Egyh. tekintélyes tagjaivá váltak, de azért is, hogy a szóban forgó nevek más viselőitől egyszerűen és biztosan meg lehessen őket különböztetni.

Jibleám: kánaáni város, Jiszreeltől D-re (2Kir 9,27). Már III. Tuthmószisz ismert városjegyzékében megtalálható. Józs 17,11; 21,25 Manassze örökrészeként említi, bár Izr. fiai soha nem hódították meg (Bír 1,27). Egy bronzkori lépcső vezetett le a dombról, ahol a város feküdt, a forráshoz. 1Krón 6,55: a város Bileám néven szerepel; Jud 4,4 (Vg) Belmain változatban tartalmazza.

Jiftach, Jefte (héb. 'szabadítson meg Jahve'): Izr. bírja 6 éven át; Gileádból származott, s felszabadította népét az ammoniták v. moábiták elnyomása alól (ez utóbbira ~ üzenete, de különösen a moábiták istenének, Kemosznak említése alapján lehet gondolni; Bír 11,15–27). A gileádi Szafonban (v. Micpában?) temették el. ~ harcainak leírása (10,6–12,7) a kritikusok véleménye szerint több forrásból származik: a J (Jahvista) egy ammoniták, az E (Elohista) egy moábiták elleni háborúról tudósított; az E csak a moábitákkal folytatott tárgyalásokat tartotta fenn, a jelenlegi összefüggésben ez az ammonitákkal való egyezkedésként szerepel. ~ fogadalmát (→ fogadalom) különféle képpen magyarázzák. A 11,30 szerint: „Ha kezembe adod Ammon fiait, akkor aki elsőnek lép ki házám kapuján, hogy elém jöjjön, amikor győztesen visszatérek az Ammon fiaival vívott csatából, az legyen az Úré, azt bemutatom égőáldozatul.” ~ egyetlen lánya lett az áldozat. Ha valódi értelemben vett emberáldozatra gondolt ~, ahogy az összes régebbi kritikus és az újabb kritikusok közül is a legtöbben feltételezik, akkor nem a moábitáknál szokásos (2Kir 3,27) és az Izr. fiai körében is ismert (Kiv 22,28b; 2Kir 16,3; 21,6; Jer 7,31; Ez 20,31; Mik 6,7), de a MTörv 12,31 által elítélt emberáldozatról lehetett szó; ezt a csata előtt kellett volna bemutatni, nem utána. Az efféle fogadalmat csak az adott nehéz és zavaros körülmények figyelembevételével szabad megítélni. Annyi bizonyos, hogy a Zsid 11,32–34 nem marasztalja el ~ot. Némely exegéta úgy értelmezi ~ fogadalmát, hogy ~ a szentély szolgálatára adta a lányát. Ezt azzal indokolják, hogy ~ 2 hónap haladékot adott lányának szüzessége (értsd: sorsa, ti. hogy gyermektelenül kell meghalnia) siratására. Ez az érvelés azonban nem meggyőző, hiszen erre a szentélyben élete egész hátralevő idejében módja lett volna. ~nak a gileádiakkal és az efraimitákkal való harcáról szóló tudósításból (Bír 12,1–6) fény derül az efraimiták egy nyelvjárási sajátosságára: s helyett sz-et ejtettek; → sibbolet.

Jiszreel (héb. 'Isten vet'): földrajzi név az ÓSz-ben. – 1. Palesztina nagy belső síksága, arab neve: Józs 17,16; Bír 6,33: a K-i szélén elterülő, hasonló nevű városról kapta nevét. A 2Krón 35,22 és Zak 12,11 Megiddó síksá-

gaként szerepelteti. Háromszög alakban a Kármel, Gilboa hegye és a galileai hegyvidék közt terül el; termékeny talaját a Kison és mellékfolyói öntözik. Egykori termékenysége az arab és a török időben alábbhagyott, de ma újra bőséges termést hoz. Minthogy a Ny-jordániai hegységet áttörte, ősidőktől fogva fontos közlekedési útvonalnak számított, Ny-Palesztinából K-Palesztina felé, amelyet erődök sora biztosított (Megiddó, Tanach, Jibleám, Sunem, Bet-Seán). Ebből következően ~ lett Palesztina klasszikus csatatere (Bír 4,12–5,31; Debora és Bárak; 2Kir 23,29 kk.: Jozija); → Harmagedón. – 2. Város a róla elnevezett síkság K-i szélén; eredetileg talán nem volt egyéb, csak Sunem „leányvárosa”, de amikor Acháb király palotát épített ott magának (1Kir 21,1), önálló szerephez jutott. ~ volt a színhelye Nabot meggyilkolásának (21,1–16) és Acháb családja kiirtásának (2Kir 9,16–10,11). Hellén neve a városnak (és a síkságnak): Esdrelon, ma egy kibuc viseli a közelben a ~ nevet. – 3. Város Júdatól DK-re (Józs 15,56; 1Sám 25,43; 1Krón 4,3); pontos fekvése nem állapítható meg.

Jitró: → Jetró.

Joáb ('Jahve apa'): Ceruja fia, Dávid seregének vezére. Saul halála után ő vezette Dávid csapatait Abner ellen; orvul meg is ölte Abnert (2Sám 2,13–32; 3,12–30). Legyőzte az arámokat (10,7–14), az amoritákat (11,1; 12,26–31) és az edomitákat (1Kir 11,15 kk.; vö. 2Sám 8,13 kk.; Zsolt 60,2). Az ő közbenjárására kapta meg Absalom az engedélyt arra, hogy visszatérhessen Jeruzsálembe (2Sám 14). Absalom lázadásakor Dávid pártján állt (18,1–19,9), de mert Absalomot megölette, kegyvesztett lett és Amaza vette át tisztét. A lázadó Simi ellenében azonban Dávid oldalán harcolt és megölte riválisát, Amazát. A → népszámlálástól vonakodott (24,3–9). A Dávid megüresedett trónjéért folyó harcban Adoniját támogatta (1Kir 1,7); amikor mégis Salamon nyerte el a királyságot, az oltárnál keresett → menedéket, de Salamon kivégeztette (2,28–35; vö. 2,5; 11,21). Nagy tört.-i jelentősége abban van, hogy egyik fő támasza volt Dávid királyságának. Akár király is lehetett volna, de szívesebben volt katonai diktátor.

Joacház, Joachász (héb. 'Jahve megragadta', értsd: az embert kezénél fogva, hogy vezesse; vö. Zsolt 73,23): 3 király személy-, ill. → uralkodói neve az ÓSz-ben. – 1. Izr. 11. királya (ur. Kr. e. 814–798), Jehu fia az 5. dinasztiából. Hazael és Benhadad arám királyok megtámadták és egész seregét felmorzsozták, csak 50 lovas, 10 harci szekér és 10 000 gyalogos maradt meg neki; a helyzet csak akkor fordult jobbra, amikor az asszírok (III. Adadnerari) felvonultak az arámok ellen (2Kir 13,1–9). Szamariában temették el, és fia, Joás követte a trónon. – 2. Júda 17. királya (ur. Kr. e. 609), Jozija és Hamutal fia. Valójában Sallumnak hívták (Jer 22,11; Mesullam rövidített változata, a. m. 'kárpótlás', az elveszett gyermek helyébe az istenségtől); a ~ nevet feltehetően trónra lépésekor vette fel. 23 éves volt, amikor apja halála után király lett. Mivel Egyiptommal nem rokonszenvezett, 3 hónap múlva a fáraó fivérént ültette a trónra, őt pedig Egyiptomba hurcolta, ott halt meg (2Kir 23,31–34; 2Krón 36,1–4). Míg a deuteronomikus szerző a szokásos elítélő formulával jellemezte, a próf.-k siratták (Jer 22,10–12; Ez 19,3 kk.: feltéve, hogy Ez valóban ~ról szól). – 3. A 2Krón 21,17: a név elemeinek felcserélődéséből következően → Ahaszja Izr. királya neve helyett szerepelteti.

Joarib: → Jojarib.

Joás (héb. 'Jahve adta'): 2 király neve az ÓSz-ben. – 1. Júda 8. királya (ur. Kr. e. 835–796), Ahaszja és Cibja fia, aki elkerülte a halált, amikor Atalja kiirtotta családját. Jehojada pap felesége a Templomban rejtgetve nevelte fel; amikor 7 éves lett, Jehojada pap megtette királynak. Izr.-ben vele egyidejűleg Jehu, Joacház és Joás uralkodott (2Kir 11–12; 2Krón 22,10–24). Javításokat végeztetett az immár 160 éves és Atalja által biztonnyal elhanyagolt salomoni Templomon, de Jehojada pap halála után alábbhagyott a buzgalma a Jahve-kultuszt illetően: eltúrta a pogány szokásokat, sőt Zekarja (→ Zakariás 2) próf.-t, Jehojada fiát is kivégeztette, aki ez ellen felemelte a szavát (24,20–22; Mt 23,35; Lk 11,51: Zakariás). Amikor Hazael arám király megtámadta Gátot, akkor ~ a filiszteus város mellé állt. Gát elfoglalása után Hazael Jeruzsálem ellen vonult, és csak az után hagyott fel az ostrommal, hogy ~ kiszolgáltatta neki a Templom kincsét. Nyilván ez is szerepet játszott

abban, hogy az udvari és talán a papi körök is ellene fordultak, és 2 udvari embere megölte Jeruzsálemben. Dávid városában temették el, és fia, Amacja lett helyette Júda királya. – 2. Izr. 12. királya (ur. Kr. e. 798–783), az 5. dinasztiából (→ Jehu), Joacház fia. Júdában vele egy időben Joás és Amacja uralkodott (2Kir 13,10–25; 14,15 kk.; 2Kron 25,17–24). Először még Hazaeltől függött, de aztán 3 ízben legyőzte Hazael utódát, III. Benhadadot (Elizeus jövendölése: a nyíl) és így visszaszerezte a Jordántól K-re eső országrészt. Közvetve talán Hamat királya, Zakir is támogatta. Júda királya → Amacja ellen is harcolt, annak a sértésnek megtorlására, amelyet Amacja házassági ajánlatával követett el ellene. Szamariában temették el; fia, II. Jerobeám követte a trónon.

Jób (héb. Hijjob): nem izraelita személynév, amelyet az ÓSz-ben Jób könyvének főszereplője és a Ter 46,13 maszoréta szövege szerint Isszachár egyik leszármazottja viselt. A név már a Kr. e. 20. és 18. sz.-i egyiptomi, valamint a D-arab forrásokban, a mari, alalahi és ugariti szövegekben is megtalálható; az amarnai levelek egy bizonyos Ajabot említenek Pella királyaként. A ~ tehát egy ÉNy-i szemita személynév, talán a m. 'hol az apa?' (ez a kérdés v. az istenségre, v. a korán elhunyt apára vonatkozik). A bibliai ~ → Husz földjén élt (Jób 1,1), amelynek fekvésére a Kedem fiai kifejezés utal (1,3; a Kelet névelő nélkül). Kelet fiait v. Kelet földjét a Ter 29,1; Szám 23,7; Bír 6,3.33; 7,12; Iz 11,14; Jer 49,28; Ez 25,4.10 is említi, amiből arra következtethetünk, hogy Kelet arám területhez tartozott (ellene szól: Ter 25,6). Vsz. Damaszkusztól DK-re esett és Es-Safával azonos. Mivel nem tartozott Izr. fiai közé, Jób nem közli a Bibliában egyébként általános családfát. A 42,17 (LXX), amely alapján ~ Ibbabal (Ter 36,33 kk.) volna azonosítható, nem hiteles kiegészítés. Hogy Ez 14,14.20 Noéval és Dániellel együtt szerepelteti, az tanúsítja: messzi múltbeli istenfélő embernek tartották. A neve, a barátai neve, a portyázó szabeusok és kaldeusok említése (Jób 1,14.17), valamint a pátriárkák korára emlékeztető gazdasági-társadalmi és vallási viszonyok arra vallanak, hogy nagyon régi, Izr. fiainak korát megelőző hagyománnyal állunk szemben. Vsz. van egy tört.-i magva, amelyet a Tób is felhasználhatott. Jób (vö. Ez 14,14.20; Jak 5,11) az igazságosság és a türelem példaképeinek mondja.

jóbel év: → jubileumi év.

Jób könyve, Jób: protokanonikus ósz-i bölcsességi könyv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az egyéb írásközé sorolták és főszereplőjéről Jób könyvének nevezték. A LXX, a Vg és a nemzeti fordítások is ezt a nevet vették át. – II. Keletkezése. A keretül szolgáló elbeszélés vsz. néphagyományra vezethető vissza, amelyet Ez 14,14.20 ismertnek tételez fel. Ez nem jelenti azt, hogy ez az elbeszélés eredetileg is önálló irodalmi alkotás volt („Jób népkönyve”, J. Wellhausen, K. Budde, B. Duhm, L. Rost stb. szerint). A szerző ezt a néphagyományt arra használta fel, hogy a → szenvedést, ill. saját gondolatait kifejtse. Bár a keret és a párbeszéd világosan elkülönül, a 2 rész a szerző szándéka szerint szorosan összetartozik; a párbeszéd nem is képzelhető el keret nélkül. Az eredeti kv.-et később kiegészítették az Elihu-beszédekkel (Jób 32–37). Elihu alakjának hirtelen felbukkanása és nyomtalan eltűnése, az, hogy az Elihu-beszédek megszakítják Jób panasza (29–31) és Jahve megjelenése (38) közt az összefüggést, hogy Elihu nézeteire sem Jób, sem Jahve nem utal. A fokozottabban arám sajtáságokat mutató nyelv, főleg pedig Elihu állásfoglalása ~ központi kérdésében – ez mind felhozható érvül az Elihu-beszédek hitelessége ellen. Egyértelműnek látszik, hogy az Elihu-beszédek azért kerültek bele ~be, hogy helyesbítsék, mert eredeti formájában a szenvedés kérdésében nem adott kielégítő választ és nevelő értéke sem volt vitathatatlan. Azt a kérdést illetően, hogy a Jahvéval folytatott vitának mindkét menete eredeti-e (38,1–40,2; Jób válaszával 40,3–5 és 40,6–41,26; Jób válaszával 42,3–5), eltérnek a nézetek. A víziló (40,15–24) és a krokodil (40,25–41,26) leírását sokan másodlagosnak tekintik; nemcsak stílusukban, hanem abban is elütnek ezek a részek Jahve beszédeinek többi részétől, hogy 2 egzotikus állat szerepel bennük a bizonyítás eszközeiül, méghozzá igen részletes leírásban. Ha viszont kiiktatjuk ezeket a fejezeteket, akkor Jahve beszédeiből kevés marad (40,8–14) ahhoz, hogy eredetileg is önálló egységnek lehessen tekinteni, még ha az 1. beszédhez (39,30 után) csatoljuk is, Jób 2. válaszát pedig (40,3–5; 42,1–6) egybe vesszük is. Ez ellen

egyébként felhozható az is, hogy a teofánia felépítésében a 2 menet nem képvisel szigorúan véve paralelizmust Jahve 1. beszéde Jóbot annak belátására bírja, hogy Istennel szemben csak hallgatnia illik (40,4 kk.), a 2. után viszont bűnvallomást tesz és vezekel (42,6). A rejtett bölcsességre írt himnuszt (28) a ~ben elfoglalt helyére, valamint arra hivatkozva, hogy a bölcsességről más felfogást tükröz, sok exegéta kiegészítésnek tekintti. – Az eredeti kv. szerzője ismeretlen. Az arám hatást mutató nyelv és némely Jer-ra való utalások arra engednek következtetni, hogy a szerző a fogság utáni időben élt, de nem később, mint Kr. e. 200 (vö. Sir 49,9). A ~ tematikája, „biblikus” jellege zsidó szerzőre vall. A kisebb részletekből arra lehet következtetni, hogy jól ismerte Palesztinát, de más országok, főleg Egyiptom szokásairól, körülményeiről is tájékozott volt. Ez annak a világhírűségnek és olvasottságnak felel meg, amely a bölcsességi irodalom szerzőit jellemzi. Annak a feltevésnek, hogy Jób edomita volt és Edomban élt, nincs kellő alapja, ha e népnek híres volt is bölcsessége és Jób barátairól fel is lehet tenni, hogy edomiták voltak. – III. Nyelve. Héb.-sége enyhe arám hatást mutat. A fennmaradt szöveg több kívánnivalót hagy maga után: a maszoréta szöveg némely helyein hosszabb v. rövidebb magyarázó széljegyzetek (glosszák) állnak; magánhangzókkal való ellátása (vokalizálása) hibás, sőt a mássalhangzós szöveg sem hibátlan. Ez vsz. ~ tömör nyelvével és sajátos szókészletével függ össze (sok az alkalmi szóalkotás, a hapax legomenon). A LXX eredetileg kb. 180 verssel rövidebb volt a maszoréta szövegnél. Ezt részint magyarázza az a feltevés, hogy a LXX héb. eredetije is rövidebb volt, mint a maszoréta szöveg; többnyire azonban az eredeti szöveg szándékos megrövidítéséről van szó. A hiányokat korán pótolták (Origenész) Theodotion-fordítása alapján. A 11. kumráni barlangból előkerült arám Jób-targum (11QtgJob) maszoréta forrásra vezethető vissza. – IV. Tartalma. A keretül szolgáló elbeszélés (Bevezetés 1–2, Befejezés 42,7–17), amely a párbeszédet közrefogja 8 v. 9 részből áll: 1,1–5 Jób jámborságának és boldogságának bemutatása; 1,6–12: kihallgatás a mennyben; 1,13–22: Jób 1. próbatétele; 2,1–6: egy 2. kihallgatás Jahvénál; 2,7–10: Jób 2. próbatétele; 2,11–13: Jób barátainak látogatása (Bildad, Elifáz, Zófár). 42,7–9: Jahve elítéli Jób barátait, amiért helytelenül vélekedtek Jóbról; 42,10–17: Isten még több gazdagságot ad Jóbnak mint korábban. 42,11: a rokonok látogatása – azzal az elítélő magatartással szemben, amelyet Jób felesége és barátai tanúsítottak – Jób társadalmi tekintélye helyreállításának kezdete. – A párbeszéd a barátok látogatásához kapcsolódik és 3 menetben zajlik le: 1. (3–11): Jób egy keserű panasszal nyitja meg az 1. párbeszédet (3). Ez alkalmat ad Elifáznak Jób figyelmeztetésére: senki halandó nem tiszta Isten színe előtt; Jób jobban tenné, ha panasz helyett Istenhez fordulna (4 kk.). Jób kitart amellett, hogy a panasza jogos, a sorsa elviselhetetlen és azt kívánja, hogy Isten adja meg neki a kegyelemdöfést (6 kk.). Bildad nyomatékosan megismétli Elifáz figyelmeztetését: csak a jámborság segíthet rajta (8). Most Jób Istent teszi felelőssé szenvedéseiért: ostorozza az embert, figyelmen kívül hagyva ártatlanságát (9 kk.). Zofár rendreutasítja Jóbot merész beszéde miatt: szenvedése bűneinek a következménye, tehát a megtérés hozhat enyhülést (11). – 2. (12–20): Jób nem vitázik tovább barátaival, hanem Istenhez fordul a meggyőződésével: nem szolgált rá a szenvedésre (12–14). Elifáz úgy véli, hogy Jób Isten ellensége lett (15). A halállal szembenézve Istenhez emeli tekintetét: nyilvánítsa igaznak (16 kk.). Bildad hevesen tiltakozik (18), Jób viszont barátai részvétéért eseng, amiért Isten keze úgy ránehezedett, de továbbra is Istentől várja ártatlansága bizonyítását és inti barátait: figyeljenek a szavára (19; a 19,25–27 értelmében, amely alapján Szt. Jeromos és több más egyh.-atya arra következtetett, hogy Jób hitt a feltámadásban, erősen vitatható). Ennek ellenére Zofár is osztozik barátai nézetében (20). – 3. (21–27): a 3. menetet Jób azzal indítja, hogy elveti a → megfizetésre vonatkozó hagyományos tanítást: jámborság és boldogulás, bűn és szenvedés nem szükségszerűen tételezik fel egymást (21). Erre Elifáz szemére veti, hogy gonosz, azért bűnhődik (22). Jób tovább védi ártatlanságát (23 kk.). Bildad válasza rövid, vsz. töredék (25). A továbbiakban (26 kk.) Jób 2-szer is szóhoz jut, Zófárt viszont nem említi a szöveg, ha a következő beszédet (27,13–23) neki tulajdonítják is. – A bölcsesség dicsérete (28) önálló rész. Miután Jób visszatekint korábbi boldogságára (29) és felpanaszolja szenvedését (30), ünnepélyesen bizonyítja ártatlanságát és felszólítja Istent, emeljen vádat ellene (31). Erre Isten közbelépését lehetne várni. Ehelyett egy ismeretlen lép fel: Elihu, aki Jóbot is, barátait is megfeddi és egy teljesen új szempontot visz bele a vitába: Isten megengedi, hogy az igaz szenvedjen – így

tisztítja meg, így neveli (Jób 32–37). – Jahve elfogadja Jób kihívását és felel neki a viharból. A barátokat elítéli, Jóbot pedig a teremtés csodáira utalja, amelyek felülmúlják az emberi tudást és lehetőségeket és az Ő végtelen hatalmának és bölcsességének a bizonyosságai. Ha Jób Istent rendre akarná utasítani, képesnek kellene lennie arra, hogy a világ kormányzását átvegye, rendjét fenntartsa, a gonoszokat pedig eltörölje. Akkor maga Isten is dicsőítené. Ha azonban erre nem képes, illene szerényebbnek lennie (38,1–40,14). A vízilóra és a krokodilra utalás kiemeli az ember kicsiségét, tehetetlenségét (40,15–41,26). Jób számára nem marad más hátra, mint elhallgatni és magát megadni (40,3–5; 42,1–6). – V. Tanítása. A ~nek fő tárgya nem az, hogy vajon a szenvedés miként hozható összhangba Isten igazságosságával, hanem egy gyakorlati erkölcsi kérdés: az emberi létbe hogyan lehet a szenvedést beépíteni. Jób barátai a hagyományos felfogást képviselik: minden szenvedés a bűn büntetése; Jób tehát vizsgálja meg lelkiismeretét, térjen meg és vezekeljen. Ez ellen a szívtelen álláspont és kategorikus elítélés ellen – tapasztalatai alapján – szót emel. Biztos magában, meg van győződve ártatlanságáról és mer Istentől bizonyítékot kérni, sőt számít rá, hogy Isten helyreállítja becsületét és kárpótolja szenvedéseiért és veszteségeiért, ha átmenetileg elbizonytalanodik és fél is. Ez be is következik. Ezzel ~ megoldja azt a nehézséget, amely az ÓSz-nek abból a tanításából következett, hogy a bűn szükségszerűen büntetést von maga után. Rávilágít, hogy a jó sors és a jámborság, a balsors és a bűn nem tartoznak szükségszerűen össze, ahogy a valóságban találkozunk ezekkel a kategóriákkal, az sokszor érthetetlen, sőt abszurd az emberi értelem számára. De a szerző hisz Isten végtelen bölcsességében és semmissége tudatában rábízta magát. – A ~ egyike az ÓSz és egyáltalán a világirodalom legszebb kv.-einek. Tömörsege és a sok alkalmi szóalkotás (hapax legomenon) miatt egyszersmind nehéz olvasmány is. A párbeszéd többféle műfajt egyesít: a bölcsék vitája, bírói eljárás, siratók és himnuszok épülnek bele. Tehát nem egységes tanítóköltemény, de nem is bírósági jegyzőkv. v. siratóéneke. Van benne valami a drámából, de tanító célzatú: Jób példája segítsen az embereknek megbirkózni sorsukkal.

Jochebed, Jokebed: Amram felesége Lévi törzséből; a → Papi iratban Mózes és Áron (Kiv 6,20), valamint Mirjam (Szám 26,59) anyja.

Joel (héb. 'Jahve Isten'): próféta, Petuel fia, → Joel könyvének szerzője. Kv.-éből következtetve vsz. júdeai volt, de nem tartozott a papi nemzetségek közé (1,9.13). A. S. Kapelrud templomi prófétát lát benne.

Joel könyve, Jo: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 2. a → kispróféták sorában. – I. Keletkezése. Sokan úgy vélik, hogy a 3–4. f. más szerzőtől való, mint az 1–2. A 3–4. f.-et egy későbbi apokaliptikus szerzőnek tulajdonítják, aki az 1–2. f.-be is beiktatott egy-két saját f.-et Jahve napjáról (1,15; 2,1b–2a.10a.11b). A. Jepsen szerint eredetileg az egész kv.-et Joel próf. írta ugyan, de egy későbbi apokaliptikus szerző – mind a 4 f.-be betoldásokat iktatva – eszkatologikus értelemben átdolgozta. Mégis, a legtöbb szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a ~ egységes kv. Korábban általános volt az a vélemény, hogy a fogság előtti időből való, mert az ellenségek sorában sem az asszírok, sem a babilóniaiak, sem az arámok nem szerepelnek. Sok exegéta úgy vélte, hogy akkor keletkezett, amikor Joás király még fiatal volt (kb. Kr. e. 830), mert ~ nem említi királyt; mások Uzija (Azarja) korához kapcsolták (kb. Kr. e. 760), arra hivatkozva, hogy a kánonban Oz és Ám közé esik, így Ozeás és Ámosz próf.-k kortársának tekinthető; ismét mások Hiszkija, Manassze v. Jozija király korával számoltak. Sok újabb kutató szerint helyesebb a fogság utáni időből keltezni, egyfelől vallási tartalma miatt (Izr. mint az igazak közössége – ez jellegzetesen fogság utáni gondolat), másfelől azért, mert a 10 törzs birodalma nem szerepel benne, Isten pedig megígéri, hogy „többé” nem uralkodnak Izr.-en a népek (2,19 kk.; vö. 2,17; 4,17; vö. 4,2). Némelyek mégis a fogság idejéből valónak tartják. M. Treves csak a Kr. e. 300 k.-i időből, Ptolemaiosz Szótér korából eredezteti, A. S. Kapelrud viszont arra gondol, hogy Joel próf. Kr. e. 600 k. működött, de ~ csak a 4. v. 3. sz.-ban nyert végleges irodalmi formát. – II. Tartalma. Fő témája az → Úr napjának közeli elérése. Az előjelet az épp átéltszörnyű sáskajárásban látta a próf., amely először a vidéket pusztította (1,2–12), aztán a fővárost (2,1–11). A próf. mindkét alkalommal megtérésre intett (1,13–20; 2,12–17), majd megjövendölte, hogy hamarosan bőséges kárpótlásban lesz a népnek része azért, amit a sáskák

elpusztítottak; egy későbbi időpontban még gazdagabb áldásban lesz Isten népének része; ezt az Isten Lelkének különleges kiáradása fogja jelenteni (3; vö. ApCsel 2,16–20); Izr. ellenségei elpusztulnak (apokaliptikus leírás), paradicsomi állapotok fognak uralkodni, Isten népe újjáéled (4. f.) – III. Értelmezése. A korábbi biblia-magyarázat a sáskajárást rendszerint allegóriának fogta fel, és a sáskákban Izr. ellenségeit látta, amelyeknek rá kellett törniük v. már rá is törtek az országra. Több mai exegéta viszont apokaliptikus alakoknak tekinti a sáskákat, amelyek a végső idők borzalmait érzékeltetik (vö. Jel 9). Az általános nézet mégis az, hogy Jóel prof. idején a sáskajárás tényleges csapás volt és arra indította a prof.-t, hogy bűnbánatot hirdessen és ecsetelje az Úr közelgő napját. A 2 szózatban vázolt csapásokat a legtöbb kutató egynek veszi, némelyek azonban a 2. szózatbeli csapást az 1. szózatbeli folytatódásaként értelmezik; az 1. csapás már elérte az országot, a 2. Jeruzsálem felé közeledik. Vannak, akik az 1. csapást jelentő sáskajárást valóságosnak tekintik, a 2. csapást (= sáskajárást) viszont az előrenyomuló ellenség jelképeként értelmezik. – IV. Teológiája. A bűn elítélése, ami a korábbi prof.-knál annyira jellegzetes, Jóel prof.-nál hiányzik. Ő csak rituális bűnbánattartást ismer Isten színe előtt, aki „jóságos és irgalmas, nagy a türelme és csupa könyörület” (Jo 2,13). Az Úr napja már nem erkölcsi értelemben vett választást jelent, szakítást a korábbi életmóddal; ehelyett Isten népe felemelésének és a pogányok megszegényülésének ideje. A pogányoknak, akik gonoszságokat művelnek, nem lesz részük az eljövendő áldásokban; a Lélek csak Izr.-re árad ki. Ez fogság utáni partikularizmus. A ~ voltaképpen értéke abban rejlik, hogy a legrébb ránk maradt zsidó apokaliptikát képviseli. Nagy népszerűségét annak a jövendölésnek (3,1 kk.) köszönheti, amely szerint Jeruzsálem közösségét az Úr napján újra teremti a Lélek, úgyhogy elragadtatottak közössége lesz (vö. ApCsel 2).

jó és rossz tudása, jó és rossz megkülönböztetése: A tudás fája a → Paradicsomban az → élet fája mellett a 2. nevén nevezett fa (Ter 2,9), kifejezőeszköze annak, hogy az 1. bűn konkrét formát öltön. Az egyetlen olyan fa volt, amelyről az embernek halálbüntetés terhe alatt tilos volt ennie (2,17; 3,3). Aki a fáról eszik, ismeri a jót és a rosszat (3,5.22). Neve onnan eredt, hogy Izr. a bűn megtapasztalásából levonta mind a pszichológiai, mind a teol.-i következtetéseket. A fa magyarázatul szolgál a jó és a rossz gyakorlati megkülönböztetésére, amire az ember az ártatlanság állapotában nem volt képes. Ez a képesség, amelynek, csak a bűnnel jutott birtokába (3,5.7; megnyílt a szeme), azóta jellemző az emberre. Egyszersmind olyan tudás, ill. ismeret, amely az Istennek és a magasabb rendű lényeknek (elohim) van fenntartva, és az embert bizonyos szempontból hasonlóná teszi az elohimhoz. Ez a tört. tehát nem az értelem v. az erkölcsi, ill. szexuális érzék felébredését akarja elénk tárni, hiszen feltehető, hogy ezek már a bűn előtt megvoltak. Éppoly kevésbé állítható, hogy az ember a bűnnel maga és utódai számára egyfajta isteni mindentudásra tett szert. – Az ember nem teheti önkényesen azt, amit jónak vél, a jó és a rossz fogalmát, feltételeit és gyakorlatban való megkülönböztetését, amire a tört. céloz, egy magasabb rendű világban, vagyis az Isten világában határozzák meg, s kell, hogy az ember alávesse magát ennek az isteni világnak. Isten parancsának megszegésével az ember maga szab normát saját magának (Iz 5,20; Ám 5,14 kk.). Ez az ember szabta norma, amelyet a prof.-k elítélnek (Iz 14,12 kk.; Ez 28; vö. Ter 11), az alapja minden bűnnek, ezért találóan állítja elénk a paradicsomi tört. az ősbűn lényegként, amelyből minden más bűn származik. Minthogy a paradicsomi tört. mágikus színezetű népies elbeszéléshez kapcsolódik, és ezt Izr. erkölcsi és vallási ismereteinek bemutatására használja fel, a fát és nevét meg lehetőségen nehéz egyértelműen magyarázni; a magyarázat függ attól a szövegtől, amelyből kiindulunk. És nem is szabad okvetlenül szintézisre törekedni, amely talán a paradicsomi tört.-ben sem valósult meg. – Az a feltevés, hogy a ~nak fája almafa volt, először a lat. szerzőknél bukkan fel az Én 8,5 (Vg) alapján. Egy szójátéknak is lehetett része benne (malum = rossz, malus = almafa); de talán a pomum jelentésének fejlődése is szerepet játszhatott benne; amelynek az 1. – általános – jelentése 'gyümölcs, fa termése' volt, de a későbbi lat.-ban 'alma' jelentést vett fel.

jog: Az ÓSz-ben az izr. → igazságszolgáltatástól és a → Törvény kihirdetésével összefüggő gyülekezetektől meg lehet különböztetni a ~ot magát. A. Alt szerint az ósz-i ~ eredetét tekintve kazuisztikus, ill. apodiktikus

természetű. Az apodiktikus jelleg pl. az ilyen parancsokban nyilvánul meg, mint: „Ne (pl. ölj, lopj)” (Kiv 20,2–17; 23,6–9; Lev 18,6–23). Kazuisztikus módon az egyes esetek vannak körülhatárolva: „Ha férfiak civakodnak, s az egyik ökölrel vagy kővel úgy megüti a másikat, hogy nem hal meg ugyan, de ágyának dől, akkor, ha már felkel és bottal jár, a másik, aki megütötte, maradjon büntetés nélkül, de kárpótolnia kell amazt a munkavesztéséért és gondoskodnia kell teljes gyógyulásáról” (Kiv 21,18 kk.). De míg A. Alt még úgy vélte, hogy a kazuisztikus ~ot Kánaánban átvették Izr. bevándorló fiai, az apodiktikus ~ot ellenben Izr. kizárólagos tulajdonának kell tekinteni, addig ma már világosan áll előttünk, hogy a ~ apodiktikus megfogalmazása nem korlátozódott csak Izr.-re. Egy további jellegzetessége az ósz-i ~nak, hogy csak a → Pentateuchus tartalmaz ~i szabályokat. Az átok és halál terhe alatt tilos dolgokon kívül (MTörv 27,15–26) olyan tilalmak is szerepelnek az ÓSz-ben, amelyek a Jahve és Izr. közti szövetségből adódó kötelezettségekre vezethetők vissza (Kiv 20,2–17; 34,14–26; MTörv 5,6–11). De lehet hivatkozni még a → Tízparancsolatra, a vérbosszú elvéből következő szabályokra (Ter 9,6; Kiv 21,23 kk.; Lev 24,17–22; MTörv 19,21; 24,16), a → Szövetség könyvére, a rítussal kapcsolatos előírásokra (pl. Kiv 25,10–39; Lev 1–4) a tiszta és tisztátalan → állatok listájára (11; MTörv 14,4–20), a tisztasági szabályokra (Lev 11–15), a → szentség törvényére (17–25). Az ósz-i ~ sok hasonlóságot mutat a környező világban érvényben volt ~gal (→ istenítélet, → Hammurápi, → Nuzi). Mégis, az izr. ~ gyökeresen eltér a szomszéd népek körében ismert ~tól: Jahvéra és Istennek Izr.-lel kötött szövetségére támaszkodik. – Az ÚSz-be az ósz-i ~ csak módosításokkal került át. Jézus ~ot formált rá, hogy Isten akaratát új megfogalmazásban és teljes tekintéllyel hirdesse. Az ósz-i törv.-nyel szemben az Isten és az emberek szeretetének parancsát állította elének mértékül (Mt 7,12; 22,34–40; Mk 12,28–34; Lk 10,25–29). E parancs jegyében az ósz-i törv.-t elvetette, bírálta v. elmélyítette. Ugyanezen okból pl. a tisztára és a tisztátalanra vonatkozó előírások érvényüket veszítik (Mk 7,1–23), és erkölcsi kérdésekben nem szabályt kell követni, hanem igaz engedelmességet kell tanúsítani (Mt 5,21–30). Életével Jézus teljessé tette az ósz-i törv.-t (5,17). Később Pál ap. szembe szegült azokkal, akik az ósz-i ~ot kötelezővé akarták a keresztények számára tenni.

jogar: → buzogány.

Johanna (héb. 'Jahve megkönyörül'): Heródes → Antipász király egyik intézőjének, Kuzának a felesége és egyike azoknak az asszonyoknak, akik, miután Jézus a gonosz lelkektől megszabadította, v. a betegségből kigyógyította őket, vagyonukból gondoskodtak Jézusról (Lk 8,2–3). Húsvét reggelén ott volt az üres sírnál (24,10).

Johannesz Hürkánosz, I.: Makkabeus Simon 3. fia, főpap és népvézér (ur. Kr. e. 134–104). Neve Szt. Jeromos és mások szerint a. m. 'a hürkániaiak legyőzője', de valószínűbb, hogy 'Hürkániából származó'-t jelent. Apja meggyilkolása után hatalmába kerítette Jeruzsálemet, mielőtt még sógora, Ptolemeusz, aki Jerikó parancsnoka volt, kiterjesztette volna uralmát (1Mak 16,19–21). További adatokat csak világi tárgyú forrásokból ismerünk a zsidóellenes VII. Antiokhosz Szidetesz ostrom alá vette Jeruzsálemet és csak akkor vonult el, amikor a zsidók nemcsak arra kötelezték magukat, hogy évi 500 talentumot fizetnek, hanem arra is, hogy a Júdea határain kívül meghódított területekért is adóznak, sőt túszoikat is küldenek. A Rómához fordulás és az ennek köszönhető senatus consultum nem használt semmit. Míg Antiokhosz utódai Szíriában voltak elfoglalva, ~ kiterjesztette uralmát: elfoglalta Medébát, Szichemet, Gerizim hegyét (a samariaiak leigázása, az ottani templom lerombolása), Adorát és Marizát. Ekkor telepítették be zsidókkal → Idumeát, s attól fogva a Makkabeusok a vallásszabadságon túl már politikai hatalmuk kiszélesítésére is törekedtek. Mivel ~t már nem valószínű szempontok vezérelték, szakított a → farizeusokkal és a → szaduceusokhoz pártolt. Uralma alatt a zsidó állam független lett Szíriától, területe túlterjedt az egykori D-i ország rész határain. Júdea pusztájában felépítette a → Hürkánia erődöt. Utóda fia, Arisztobulosz lett. – II. ~ (ur. Kr. e. 63–40) a Bibliában nem szerepel.

Jojachin (héb. 'Jahve adjon erőt'): Júda 19. királya (ur. Kr. e. 598), Jojakim fia és utóda (2Kir 24,8–17; 2Krón 36,9 kk.); neve Jechonja, Jechojakin, Jekonjahu, Konjahu és Konja változatban is ismeretes. 18 éves korában

lépett trónra; 3 és fél hónapi uralkodás után Nebukadnezár letette. Nebukadnezár Jeruzsálem meghódítása, Kr. e. 597 után ~on, ~ anyján és feleségén kívül sok előkelő júdeait is elhurcolt Babilóniába. Ékirásos táblák említenek ~nak és udvarának küldött élelmiszerszállítmányokat. Fogsága 37. évében, Kr. e. 561: Nebukadnezár utóda, Evil-Merodach szabadon bocsátotta (2Kir 25,27; Jer 52,31), de továbbra is ott maradt Babelben (52,32 kk.). Jeremiás megjövendölte (22,30), hogy utódai nem kerülnek Júda trónjára, s valóban, fogságban született fiainak (1Krón 3,17 kk.), így Sealtielnek, Zerubbábel apjának is le kellett mondania a trónról; ~nak nagybátyja, Cidkija lett az utóda.

Jojada: → Jehojada.

Jojakim (héb. 'Jahve felemel'): 3 személy neve az ÓSz-ben. Közülük a legfontosabb Júda 18. királya (ur. Kr. e. 609–598), Jozija fia, Joacház bátyja és utóda (2Kir 23,34–24,7; 2Krón 36,5–8). Nechó fáraó tette meg – miután Joacház letette – az akkor 25 éves Eljakimot királynak, egyszersmind a nevét is ~ra változtatva. A 36,6 kk. szerint ~ot Nebukadnezár foglyul ejtette és Babelbe vitte, Dán 1,1 szerint szintén Babelbe hurcolták, de a 2Kir 24,1–6 erről mit sem tud; szerinte ~ Kr. e. 603–2 k. hódolt meg Nebukadnezárnak, 3 év múlva azonban elpartolt tőle, ezért ez sereget küldött Jeruzsálem ellen, de mielőtt még maga is megjelent volna Jeruzsálem kapui előtt, ~ Kr. e. 598: meghalt. Uralma idején működött Jeremiás próf., és egyebek közt ~nak is megjövendölte, hogy elvetik és úgy temetik el, mint a szamarat (Jer 22,13–19), ezért ~ üldözte Jeremiást (36).

Jojarib, Jehojarib, Joarib (héb. 'Jahve tegyen igazságot'): – 1. Neh 12,6.19 szerint az egyik papi osztály a fogság utáni időben. A Dávid által létesített papi osztályok listáján is szerepel (1Krón 24,7–19). Belőle származott a → Hasmoneusok papi nemzetsége (1Mak 2,1; 14,29). A → Zerubbabellel hazaérkezettek közt, akik Jeruzsálemben telepedtek le, szintén volt egy ~ nevű pap (1Krón 9,10; Neh 11,10: némely kéziratban). – 2. Júda törzsének egyik tagja (11,5).

Jokebed: → Jochebed.

Jóikikötő (gör. Kaloi Limenezs): öböl Kréta szigetének D-i partján, Laszája város közelében. Amikor Rómába tartottak vele, a fogoly Pál javasolta, hogy töltsék itt a telet (ApCsel 27,8–12).

Joktán (héb.), Jectan (Vg): Éber fia, 13 arab törzs ősatya (Ter 10,25–30; 1Krón 1,19–23). A törzsek közül csak Hacarmavetet és Sebát lehet biztosan értelmezni; ~ és „fiai” D-Arábiához köthető. Némelyek erőszakkal Qah-tannal ('egész Jemen atyja') próbálták ~t azonosítani.

Jonadáb (héb. 'Jahve bőkezűnek mutatkozott'): ósz-i személynév. Azok közül, akik viselték, a → rechabíták alapítója a legfontosabb (Jer 35,6.8.10.14.16). → Jehu megnyerte magának, amikor Acháb háza ellen fellépett (2Kir 10,15 kk.).

Jónás (héb. 'galamb'): 1. Amittai fia, próféta. Zebulun földjéről, Gát-Heferből származott (Józs 19,13). II. Jerobeám idejében (ur. Kr. e. 783–743) működött (2Kir 14,25). Nem szerzője, hanem főszereplője → Jónás könyvének. – 2. betszaidai halász, Simon Péter és András ap. apja (Mt 16,17, de Jn 1,42 és 21,15–17: János).

Jónás könyve, Jón: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, az 5. a → kispróféták sorában. Nevét nem a szerzőről, hanem főszereplőjéről kapta. – I. Keletkezése. Azt a régi felfogást, amely szerint Jónás próf. írta a róla elnevezett kv.-et, gyakorlatilag ma már senki sem vallja. A Jón 3,3 miatt (a kv. leírásakor Ninive már elpusztult), továbbá a sok arám nyelvi sajátosság és az alapgondolat (egyetemes üdvözítő akarat) miatt a fogság utáni időre teszik keletkezése idejét, pontosabban Kr. e. 400-ra v. Kr. e. 400 és Kr. e. 200 közé (a Sir 49,10 miatt). A ~ egységét napjainkban mindenki elismeri. Csak a 2. f.-ben a konkrét helyzethez oly kevésbé illő hálaadó zsolnárt tartják sokan önálló résznek, amely már előbb meglehetett és egy későbbi átdolgozó (v. esetleg a szerző) iktatta bele a ~be. – II. Tartalma. Jónásnak Jahve azt a megbízást adja, hogy menjen el Asszíria fővárosába,

Ninivébe bűnbánatot hirdetni, mert a város a bűnei miatt megérett a pusztulásra és másképpen nem kerülheti el sorsát. Jónás próf., hogy ettől a feladattól megszabaduljon, egy Tarsisba menő hajóra száll fel. Nagy vihar támad és a hajósok úgy vélik, kell valakinek a hajón lennie, aki ellen Isten haragra gerjedt. A sorsvetés Jónást mutatja a harag okának. Saját kérésére a tengerbe vetik, erre a tenger lecsillapul (1,1–16). A tengerben Jónást elnyeli egy nagy hal. A hal gyomrában Jónás hálából zsolttárt mond és 3 nap múlva a hal sértetlenül partra veti (2,1–10). Jahve újabb felszólítására Jónás Ninivébe megy, és az utcán prédikálva pusztulással fenyegeti a várost, ha lakói nem vezekelnek. A király és a nép hallgat rá, bűnbánatot tartanak, Jahve tehát nem pusztítja el a várost (3,1–10). Jónás emiatt annyira bosszankodik, hogy a halálát kívánja, de Jahve egy növény (ricinusbokr v. tök?) által, amely Jónásnak árnyékot ad, de aztán hirtelen kiszárad, tudtára adja, hogy menyire nem lett volna tetszésére, ha a népes nagy várost el kellett volna pusztítania. – III. Műfaja. Amíg régebben arra törekedtek, hogy Jónás tört.-ét tört.-i és természettudományos szempontból igazolják, ma az a fel fogás az általános, amely szerint ~ parabola, amely nem megtörtént eseményt ír le, hanem Isten egyetemes üdvözítő akaratáról nyújt tanítást. Tört.-i jellege ellen mindenekelőtt az alig 50 versbe beszorított, teljesen motiválatlan csodák sora hozható fel (a hirtelen támadt vihar; Jónás tengerbe vetése, majd a vihar azonnali elcsöndesedése; az Istentől küldött óriási hal, amely sértetlenül partra veti = kiokádja; a növény, amely 1 éjszaka kinő, 1 éjszaka elszárad). Ezenkívül tört.-ileg nézve aligha vsz., hogy egy egész város, kivált olyan, mint Ninive, egy idegen próf., mégpedig egy Izr.-ből való próf. szavára megtért és vezekelt. Mt 12,38–42 nem számít ellenérvnek, mert Jézus kortársai véleményéhez csatlakozott. Egyébként ~nek mondanivalója ua., akár tört.-i személy volt Jónás, akár irodalmi előkép (típus). A. Feuillet leginkább amiatt tartja költöttnek a tört.-et, mert sok benne az utánzás (Jón 1 Ez 26–28-ra megy vissza, Jón 3 Jer 36-ra, Jón 4 az 1Kir 19-re, Jón 2 pedig zsolttárszövegeket tartalmaz) és ugyanígy sok a túlzás is; továbbá: az átvett motívumok sem illeszkednek szerencsésen bele a szövegbe, végül: szembeötlő a részletek elhallgatása. – IV. Tanítása: az üdvösség egyetemessége. Így ~ tiltakozás a zsidó partikularizmus ellen, amelyet Jónás próf. testesít meg, aki a pogányokhoz szóló küldetés elől megpróbál kitérni, aztán meglehetősen önző embernek mutatkozik. Másfelől kiviláglik, hogy Jahvénak a pogányok megsemmisítésére vonatkozó elhatározása mindig csak viszonylagos; a pogányok, akik mint Ninive lakói is, megtérnek, jobbak a gőgös zsidóknál. Mint teológus a szerző egész figyelmét Jahvéra, a világ urára összpontosítja és egyetemes üdvözítő akaratára, ami lényegét tekintve nem más, mint irgalom.

Jonatán (héb. 'Jahve adta'): gyakori személynév az ÓSz-ben. Viselői közül a fontosabbak: – 1. Mózes unokája, Dán fiainak papja a fiaival egyetemben (Bír 18,30). Hogy azonos-e a Betlehembe való levitával (17,7) v. Micha Efraimból való papjával (18,27), azt nem lehet biztosan tudni. – 2. Saul fia, derék harcos (1Sám 14: a filiszteusok előőrsének veszte), Dávid barátja (19). A Saul és Dávid közti ellentétben szerepe nem világos. A Gilboa hegyén vívott csatában halt meg (31,2), Dávid szép siratót mondott érte (2Sám 1,17–27). Béna fiát, Meribbaalt Dávid „Jonatánra való tekintettel” palotájába fogadta. – 3. Makkabeus ~: → Makkabeusok.

jó pásztor: → pásztor.

Joppe (gör.), Jaffa (arab), Jáfó (héb.): város a Földközi-tenger mellékén; már a kőkorszakban lakták. A feliratok III. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1490–1436) Szíria elleni hadjáratainak idejétől említik (a város bevételére nézve → Egyiptom); az → amarnai levelekben és az asszír feliratokban is szerepel. Jóllehet Józs 19,46 ~ vidékét Dán örökrészéhez számítja, valójában a filiszteusok v. a kánaániak birtoka volt, de Izr. fiai használták a város kikötőjét (akkor nem is volt más kikötő a palesztinai partokon). Lehetséges, hogy a Salamon és Zerubbábel építkezéseikhez érkezett föníciai fát is ~ban rakták partra (1Kir 5,17 kk.; Ezd 3,7). Jónás tört.-ében Jónás egy Tarsisba induló hajóra szállt fel ~ban (Jón 1,3). A perzsa korszakban – egy felirat szerint – a föníciaiak birtokában volt. Kr. e. 144: Makkabeus Simonnak sikerült a várost elfoglalnia és zsidóvá tennie (1Mak 10,75 kk.; 11,6; 12,33; 13,11; 14,5.34; 15,28.35; 2Mak 12,3.7). Pompeius beolvastotta Szíria róm. tartományba. Miután Cae-

sar visszaadta a zsidóknak, Kr. e. 34–30 kivételével zsidó kézen volt. Péter ap. hosszabb ideig ~ban tartózkodott (ApCsel 9,43). Az 9,36–42 beszámol Tabita (Dorka) feltámasztásáról; a 10,9–16 leírja Péter ap. látomását (a tiszta és a tisztátalan állatok). – Az 1955 óta folytatott ásatások leleteiből következtethetően a Kr. e. 5. sz.-tól lakták, a rézkorszakban különösen sokan éltek ~ban, s mint → Beersebában, részben itt is föld alatti barlangok szolgálták lakásul. A bronzkorszakban hatalmas erődöket építettek. A Kr. e. 13. sz. végén, II. Ramszesz idején lerombolták; II. Ramszesz címét és nevének egy részét bevésték a kapu köveibe. Nem sokkal később újra felépítették, de a Kr. e. 12. sz. elején az ún. tengeri népek ismét lerombolták. A Kr. e. 3. sz.-ból bástya előtti tér (glacis) maradt fenn. A perzsa időből is kerültek felszínre leletek.

Jorám (héb. 'Jahve fölséges'): az ÓSz-ben 4 személy neve, közülük a fontosabbak: – 1. Júda 5. királya (ur. Kr. e. 848–841), Jehosafát fia. Acháb és Izebel lánya, → Atalja volt a felesége. Izr.-ben vele egy időben Jorám volt a király (2Kir 8,16–24; 2Krón 21). Teljesen felesége hatása alatt kormányozta országát, de míg erre a Kir csak utal, a Krón részleteket is említ (a Baal-kultusz túrése). Talán Atalja hatására történt az is, hogy uralma elején ~ összes fivéréit kivégeztette. A 2Krón 21,12–15 megőrzött egy tiltakozást ~ király üzelmei ellen; ebben a szerző, Illés próf. a népnek csapást helyezett kilátásba, a királyt magát súlyos betegséggel fenyegette meg. ~ háborúi szerencsétlen kimenetelűek voltak. A Kir és a Krón egyaránt tudósít Edom elvesztéséről, aminek következtében Júda elesett a tengeröböltől és a tengeri kereskedelem lehetőségétől. A Krón még a filiszteusok és az arabok egy betöréséről is beszámol, akik a királyi palotát megszállva ~ feleségeit és fiait is elhurcolták (2Krón 21,6–17), továbbá ~nak egy bélbetegségéről, aminek következtében 2 év múlva meghalt. Fia, Achaszja lett az utóda. – 2. Izr. 9. királya (ur. Kr. e. 852–841) a 4. dinasztiaiból (→ Omri); az izr.-i Achaszja testvére; Júdában vele párhuzamosan Jehosafát, Jorám és Achaszja uralkodott (2Kir 3). – A 2Kir kedvezően ítéli meg ~ uralmát: eltávolította a Baal-oszlopokat, amelyeket apja emelt. Júda királyával, Jehosafáttal és Edom királyával szövetségbe hadba vonult a moábiták ellen. Amikor a szövetségesek már Kerakig (Chareset) előnyomultak, → Mesa feláldozta legidősebb fiát → Kamosnak, a moábiták istenének; ezzel úgy látszik, megfordult a hadi szerencse; egyébként erről a vállalkozásról maga Mesa is tudósít, de Izr. királyának nevét nem említi. – Amikor a gileádi Ramot ostrománál megsebesült, Jiszreelbe vonult vissza, ahol → Jehu megölte (2Kir 8,29; 10,22–26). – Az alábbi vázlat mutatja, mennyire összefonódtak a dinasztiaik, milyen bonyolultak voltak az uralkodóházak közti családi kapcsolatok³. Itt egy „vázlat” hiányzik! (883. h.)(3).

Jordán (héb. vsz. a jarad 'alázuhog' szóból): Palesztina fő folyója. É–D-i irányban a Föld legmélyebb völgyén, a Taurosz-hegység és a Vörös-tenger közti árokban folyik (→ Jordán-árok) keresztül. Hossza légvonalban 200, kanyarulatait is számolva kb. 400 km. Esése 915 m. Forrásai a Hermon D-i lábánál fakadnak, legészakibb az Ain el-Fauvar, mely Nahr-el-Haszbani patakként felveszi a Nahr-Bareighit vizét, kissé D-re beleömlik a Nahr-el-Leddán, mely már hozza a Nahr-Banijasz vizét is. E forrás-patakok egyesülése után a Hule-tóba ömlött. Ezt elhagyva a ~ egy termékeny síkságon folyik végig, s ezen a szakaszon ível át rajta a Jákob lányának hídja, melyen a Via Maris is áthalad. A síkság végétől 16 km távon a ~ 290 m-t esik, s a saját hordalékától megfékezve ömlik a – 215 m mélyen fekvő → Genezáreti-tóba. Ezt DNy-i végénél hagyja el, és számtalan kanyarral folyik végig el-Ghoron (Jordán-árok). A tótól 12 km-re D-re fogadja Ny-ról a Góliát-folyót, K-i mellékfolyói a Jarmuk és a Jabbok. Gázlói: a Jabbok torkolata közelében az ed-Damije (Bír 12,5–6), Jerikó magasságában a Roranije (Józs 2,7; Bír 3,28; 2Sám 19,19.32) és Betánia (Jn 1,28). A ~ a bibliai időkben természetes határként választotta el a tőle Ny-ra fekvő Kánaánt a K-i part vidékeitől. Üdvtört.-i jelentőségre János keresztsége által tett szert, melyet felvéve a ~ vizében Jézus is megfürdött (Mt 3,13–17; vö. Jn 1,19–34).

Jordán-árok: a Vörös-tenger és a Taurosz-hegység között, a földtört.-i harmadkorban keletkezett hasadék, a Jordán völgye. A Genezáreti-tó és a Holt-tenger közti 105 km hosszú rész arab neve el-Ghor. A Holt-tengertől

D-re levő része az Araba. El-Ghor 3–20 km széles, K-en egy vetődésvonal meredek fala, Ny-on hegyek határolják.

jóság: Isten egyik legfontosabb tulajdonsága az a szeretetből fakadó jóakarát, amelyet Jahve a teremtményei iránt tanúsít. Isten minden ember iránt jó, de népe iránt különösen is, ahogy ezt Mózeshez intézett szavai (Kiv 34,6 kk), népének Egyiptomból való kiszabadítása és a szövetségkötés tanúsítja. Az Isten ~áról való meggyőződés Izr. egész vallásosságát áthatotta és meghatározta: ebből fakadt a remény és a bizalom minden helyzetben (Zsolt 31,20; 145,7 stb.), a gondviselésbe vetett hit (104,28; Bölcs 8,1 stb.), Isten jótékony hatalmának dicsőítése (Zsolt 65) és egyáltalán a közösségi és személyes imák a zsoltárokból, Isten ~ának felismerése oltalmában, gondviselésében és kegyelmében (34,9). Ez vezetett kultikus formák és dicsőítő imák (doxológiák) kialakulásához: Jahvét azért kell dicsőíteni „mert jó, irgalma örökké megmarad” (106,1; 107,1; 118,1.29; 136,1; vö. 2Mak 1,24 kk.). A próf.-k tanításában egyre inkább kidomborodott, hogy Isten ~a üdvösséget szán az embernek (vö. pl. Jer 33,11); ez a vonása Isten ~ának az (apokrif) apokaliptikában fogalmazódott meg teljesen egyértelműen. – Az ember ~ára az ÓSz-ben alig találunk utalást; ha mégis, akkor legalább az igazságosságnak a másik ember iránti irgalomnak felel meg (Zsolt 37,3; 112,5; Jób 31,31; Péld 2,20) v. általános uralkodói erényekről van szó (Jer 52,32; Eszt 8,12c kk.; vö. 1Mak 6,10 kk.). – Az ÚSz-ben teljesebbé mentek Isten ~át tanúsító, arra visszavezethető üdvözítő tervei (Ef 2,7) a Fiú által, akiben Isten gondviselő ~a (Tit 3,4) páratlan szelídséggel, az anav ~ával párosulva (Mt 11,28–30) öltött testet. Jézus Krisztus által a ~ a keresztény magatartás ismérvévé válik: a lélek (Gal 5,23) és a világosság (Ef 5,9) gyümölcseként és az ap. karizmatikus erényeként (2Kor 6,6) a ~ a keresztény szeretet megnyilvánulási formája, egyik fő vonása (1Kor 13,4: a szeretet jóságos); a keresztények egyik fő feladata a ~ kisugárzása és tanúsítása minden ember iránt. Ezt jelzi, hogy a ~ helyet kapott az erények katalógusában (Gal 5,22 kk.; Ef 4,32; Kol 3,12; vö. 1Kor 13,4), amely a szeretet követelményeit állítja elének különféle élethelyzetekben.

jóslat orákulum: Az ÓSz-ben ismételt olvashatunk az istenség megkérdezéséről. Mint a többi régi népek, Izr. fiai is megkérdezték (Szám 27,21; Józs 9,14; Bír 1,1; 18,5; 20,18.22.27; 1Sám 10,22; 14,37; Ter 25,23; Kiv 18,15; Zsolt 34,5) Jahvét vállalkozásaik kimenetele v. a jövő felől. Az istenség válaszát, a ~ot többféleképpen lehetett kérni. – 1. A törv. szerint, amely mindenféle varázslást, jövendőmondást, jelmagyarázást és halottidézt tiltott (MTörv 18,10 kk.; Lev 19,26), csak pap (MTörv 33,8), próf. (18,15 kk.; vö. 1Sám 28,6) v. látóember (9,9) által v. álomban (Szám 12,6; 1Sám 28,6) lehetett választ kapni Istentől. A papnak épp az Isten válaszána közvetítése volt az egyik legfontosabb feladata (MTörv 33,8, de már Mózes kv.-ében is: Kiv 18,15; 33,7–11; 18,16); de rá tartozott a tanítás is. Ugyanígy rá bízták a döntést nehéz jogi esetekben is, és döntése mintegy ~nak, Isten válaszána számított (MTörv 17,8–12). A pap a ~ot az → urim és tummim (33,8; Kiv 28,30; Lev 8,8 szerint a főpap előjoga) v. az → efod (1Sám 14,3.18; LXX. 36 kk.; 23,6.9–12; 30,7 kk.) segítségével közvetítette, bár azt, hogy ezek a tárgyak milyenek voltak és miként alkalmazták őket, nem tudjuk biztosan; legfőképpen azt lehet kikövetkeztetni, hogy a szakrális sorsvetés tartozékai közé tartoztak (vö. 14,38–42). A sorsvetést alkalmazták ha meg akarták tudni az isteni akaratot (1Sám 10,19–21; 14,38–42; Péld 16,33; ApCsel 1,26), ill. valakinek ártatlan v. bűnös voltát (Józs 7,12–18; Jón 1,7), v. osztozkodás alkalmával (Józs 18,11–20; 19); talán a fadarab megkérdezése (Oz 4,12: „népem a fadarabot faggatja”) és a nyíllal való ~ is elterjedt Izr.-ben (Ez 21,26 kk.), amely a babilóniaiak és néhány más régi nép körében volt szokásban. Vsz., hogy a pap áldozatot bemutatva a Templomban közvetítette Isten válaszát; a ~okból a zsoltárok megőriztek néhányat (pl. Zsolt 60,8–10). A papokon kívül főleg a próf.-k és látókok közvetítették Isten válaszát, így Sámuel (1Sám 10,2), Nátán (2Sám 7,1–7), Izajás (Iz 38,1–4); más példák: 1Kir 14,1–14; 22,5–28; 2Kir 6,21 kk.; 8,7–15 stb. – Miként a többi régi nép, az → álomban Izr. fiai is isteni kinyilatkoztatást láttak, amely vonatkozhatott a jövőre (pl. Ter 37,5–10; 40; Bír 7,13 kk.; Dán 2,1; 4,2) v. rejtett igazságokra (1Sám 28,6.15; Jób 4,12–21), de lehetett Isten figyelmeztetése is (Jób 7,14; Bölcs 18,17; Mt 27,19 stb.). Néhányan feltételezik, hogy Izr. fiai sok más ókori néphez hasonlóan a szentélyben töltötték az éjszakát, hogy álmukban ~ot kapjanak (inkubáció), de ez

nem bizonyítható, hiszen azokon a helyeken, ahol a szentélyben alvás szerepel, nincs nyoma inkubációs rítusnak, az isteni válasz közvetlenül jön (Ter 15,12–17; 28,11–19; 46,2–4; 1Sám 3; 1Kir 3,5–15). – 2. További eszközei voltak az isteni akarat kifürkészésének: a) a → terafim (1Sám 15,23; Zak 10,2; 2Kir 23,24); – b) a fák zúgása (2Sám 5,24; vö. pl. Bír 9,37: a Jósok Tölgyfája); – c) a pohár (Ter 44,5); – d) a → májat, kivált a hettiták és a babilóniaiak körében, de Mariban is gyakran alkalmazták és Izr. fiai is ismerték (Ez 21,26), de a gyakorlatban vsz. nem vették igénybe; – e) a → halottidézés (nekromantia) – Izr.-ben éppúgy előfordulhatott (1Sám 28,3–25; Iz 8,19; 2Kir 21,6), mint Egyiptomban (Iz 19,3) és a kánaániak körében (MTörv 18,9–11), de a törv. tiltotta (18,11; Lev 19,31); Saul (1Sám 28,3.9), Jozija (2Kir 23,24) és Izajás (Iz 8,19) küzdött ellene. A választ úgy kérték az Istentől, hogy valamely eseményt az isteni akarat jelének mondtak, s ha bekövetkezett, Isten választát látták benne (Ter 24,12–14.27.50 kk.; 1Sám 14,8–10.12). Az előre nem látott eseményt az isteni akarat megváltozása jelének tekintették (25,1–5), abban a meggyőződésben, hogy semmi sem történik úgy, hogy ne az Isten gondviselése tenné lehetővé (Ám 3,6; vö. Ter 27,20; 42,28; Kiv 21,13).

jóta (magyar i betű): Krisztus tanításában („egy i betű vagy egy vesszőcske sem vész el a törvényből”; Mt 5,18) a héb. v. arám és gör. → ábécében a legkisebb betűt jelenti, legalábbis az akkori kvadrátírás szerint. (A vesszőcske vsz. az a diakritikus jel, amellyel az azonos alakú betűk különböző hangértékét jelölték.)

jótállás: → kezeség.

Jotam (héb. 'Jahve igaznak mutatkozott'): 2 személy neve az ÓSz-ben. – 1. Gedeon legkisebb fia; mesét mondott a szichemiek kigúnyolására, amikor Abimeleket királynak választották (Bír 9,5–21). – 2. Júda 11. királya (ur. Kr. e. 740–736), Uzija és Jerusa fia. Izr.-ben vele egyidőben Pekach volt a király. A 2Kir 15,32–38 és a 2Krón 27,1–9 kedvezően ítéli meg, de míg a 2Kir csak arról tudósít, hogy felső kaput épített az Úr templomához, addig a 2Krón az ammoniták fölötti győzelméről és különféle egyéb építkezéseiről (erődök) is beszámol.

jótekonyság: → alamizna, → gyűjtés.

jóvátételi áldozat: → engesztelő áldozat.

Jozafát: → Jehosafát.

Jozafát völgye: az általános ítélet és a legvégső harc színhelyének jelképes neve (a. m. 'Jahve ítélt'). Csak Joel próf. említi (4,2.12; vö. 4,9–14; azonos a Jo 4,13-ban szereplő völgygel). Talán a → Jehosafát király győzelmeire (2Krón 20,1–30) emlékezés is közrejátszott a fogalom kialakulásában. A fogság utáni szövegekben Jeruzsálem a népekkel való leszámolás helyszíne (Ez 38; Mik 4,11–14; Zak 12,2–6); Zak 14,4 szerint Isten az → Olajfák hegyén jelenik meg ítéletet tartani. Így kézenfekvő, hogy amikor helyhez próbálták kötni, elsősorban a → Kidron völgyét vették számba. A Kr. u. 4. sz.-tól a keresztények (bordeaux-i zarándok, Eusebiosz) kimutathatóan a ~t tekintik az utolsó ítélet színhelyének, és a mohamedánok körében is elterjedt ez a feltevés, ezért keresztények, mohamedánok és zsidók egyaránt szívesen választják temetkezési helyül a ~t.

józanság, mértékletesség: A részegség kerülése az ÓSz-ben etikai követelmény. A részegség nyomasztó teher, elítélt állapot (Iz 5,11), a bálványimádás kísérő jelensége (Ám 2,8) és annak képe (Oz 4,11). A dionüoszai mánornak nincs helye a Bibliában, s aki egészen Istennek szenteli magát (→ nazir), annak teljesen tartózkodnia kell a szeszes italoktól (Szám 6,3). A ~ a bölcs ember lényegéhez tartozik (Bölcs 8,7). Az ÚSz hasonló értelemben tekinti a ~ot. Feltétele a bűn elleni küzdelemnek (1Kor 15,34), elengedhetetlen a Sátán elleni harcban (1Pét 5,8), ugyanakkor a világosság gyermekeihez illő magatartást jellemzi (1Tesz 5,5 kk.). Pneuma és részegség egymást kizáró fogalmak (Ef 5,18). Ezért különösen az illő, hogy a vezetők józanok legyenek (1Tim 3,2).

Jozija (héb. 'Jahve adjon gyógyulást'): Júda 16. királya (ur. Kr. e. 640–609), Ámon fia és utóda. 2Kir 22,1–23,30; 2Krn 34: 8 éves volt, amikor 2 istentelen király, Manassze és Ámon után trónra lépett, és 31 évig uralkodott. A deuteronomikus hagyomány szerint Dávid és Hiszkija mellett Júda legjobb királyai közé tartozott. Uralkodása 8. évében kezdett Jahve ügyében buzgólkodni; királysága 12. évében lerombolta a bálványoknak emelt oltárokat, oszlopokat és szentélyeket; uralkodása 18. évében intézkedéseket hozott a jeruzsálemi templom helyreállítására, amelyet elődei elhanyagoltak. A helyreállítás során megtalált törv.-kv. (→ Második Törvénykönyv) arra indította, hogy megújítsa az istentisztelet rendjét és a sinai szövetséget. Vsz. az ő kezdeményezésére vezethető vissza → Arad városában a Jahve-szentély elpusztítása. Az asszír hatalom meggyengülését felhasználta a, D-i országrész határainak kiterjesztésére, É felé (vö. Józs 15,21–62; 18,21–28; 19,2–7; → korsópecsét). Amikor Kr. e. 609: Nechó fáraó előrenyomult az Eufráteszig, hogy Asszíria utolsó királyának, aki Ninive bukása (Kr. e. 612) után Háránban húzódott meg, a babilóniaiak és a médek ellen segítséget nyújtson, ~ Jiszreel síkságán szembeszállt vele, abban a reményben, hogy megnagyobbíthatja országát, de Nechó Megiddónál legyőzte. Halálosan megsebesült, és Jeruzsálembé visszatérve meg is halt. Jeremiás siratót írt róla, de ez nem maradt fenn (2Krn 35,24).

József (héb. József 'Isten tegyen az éppen most született gyermekekhez'; a Ter 30,23 népetimológiával az aszaf 'elvesz' igéből magyarázza; a név egyiptomi szövegekből is **kimutatható**): az ÓSz-ben 16 személy neve. Közülük a legfontosabbak: – 1. pátriárka, a bibliai genealógia szerint Jákob és Ráchel Háránban született fia (Ter 30,22–24; 29,4). Ifjúkoráról a 37,2–4, álmairól a 37,5–11, bátyjai féltékenységéről a 37,5–11 számol be. Egyiptomban, ahová bátyjai eladták, igaztalan vádak alapján börtönbe vetették (39,1–23), de mert megfejtette a fáraó álmát (41,1–36), a fáraó kitüntette (41,37–57): egész háza és országa fölé rendelte. Egyiptomban ~ a Cofnát-Paneach nevet viselte; a fáraó hozzáadta Poti-Ferásznak, az oni papnak a lányát, → Asznátot; ez 2 fiút szült: Manasszét és Efraimot (41,45–52; 46,20). Amikor ~ testvérei Egyiptomba érkeztek gabonát vásárolni, először eltitkolta (42,1–44,34), de aztán felfedte kilétét (45,1–15) és egész családját Egyiptomba hívta (45,16–46,7; 46,28–47,12; 50,12–21). Ez a tervszerűen felépített, határozottan célra irányuló tört. mesterműve az elbeszélő művészetnek. ~ Egyiptomban halt meg, 110 éves korában – az egyiptomiak ezt a kort tekintették eszményinek (50,22–26; Kiv 13,19); Józs 24,32: ~ csontjait Szichemben temették el. Sir 49,15: „testvéreinek feje, népének támasza”. 1Mak 2,53: „megtartotta a törvényt és Egyiptom ura lett”; ugyanígy dicséri még a Zsolt 105,17–22; Bölcs 10,13 kk. is (vö. Hénoch 29,13 kk.). ~ törzsének (pl. Szám 13,11), házának (Józs 17,17) és fiainak (Szám 1,10; MTörv 27,12; 33,13.16; Ez 47,13) ősatyja; e kifejezéseken → Efraim és → Manassze törzsét kell érteni, v. alkalmanként Izr. összes É-i törzsét, amelyek közül Efraim volt a legfontosabb (37,16; Ám 5,15; Zak 10,6), esetleg Izr. egész népét (Zsolt 77,16; 80,2; 81,6; Abd 18). Józs 16,1–3; 17,14–18 még önálló törzsként szerepelteti ~et; ez Kánaán központjában, a samariai hegyvidéken telepedett le. A Manassze és Efraim törzsére való tagolás (eredetileg Machir és Efraim?) csak másodlagos. → Izrael fiai Egyiptomban. – 2. Jézus gondviselő atyja, Mária férje, Jákob (Mt 1,16) v. Éli (Lk 3,23) fia, Dávid családjából (Mt 1,20; Lk 3,23.31 kk.), foglalkozását tekintve ács (Mt 13,55). Az általa bemutatott áldozatból kikövetkeztethetően szegény ember volt (Lk 2,24). Amikor az angyal hírül vitte Máriának istenanyaságát, ~ már Mária jegyese volt (Mt 1,18; Lk 1,27; → eljegyzés). A → gyermekégtörténetben fontos szerepet játszik, egyébként az ev.-ok nem említik; ott Jézus egyszerűen az ács fia (vö. Mk 6,3: Jézus az ács). Mivel ~ igaz ember volt, aki a törv.-t megtartotta, titokban akarta Máriát elbocsátani, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy gyermeket vár a Szentlélek erejéből. Az angyal szavára mégis magához vette, de „nem ismerte meg”, míg világra nem hozta elsősülött fiát, akinek a Jézus nevet adta (Mt 1,18–25); a gyermekkel és anyjával Egyiptomba menekült (2,13–15), majd Heródes halála után visszatért Izr. földjére (2,19–21) és Názáretben telepedett le (2,22–23). Lukács azt is elmondja, hogy ~ áldott állapotban lévő jegyeseivel, Máriával a galileai Názáretből a júdeai Betlehembe ment, hogy ott összeírják (2,4–6), s jelen volt Jézus születésekor (2,16 kk.), templomban való bemutatásakor (2,22–38), hazatért Názáretbe (2,39–40), a szokás szerint felzarándokolt Jeruzsálembé (2,41–50). – Egy 4–5. sz.-ból való apokrif irat, „~, az ács történetei” részletesen elmondja ~ halálát. → Jézus testvérei – 3. Arimateai ~:

Jeruzsálemben élt, s főleg a → szenvedéstörténetben játszott szerepet. Jómódú (Mt 27,57), tekintélyes (Mk 15,43), igaz (Lk 23,50) ember volt, a → főtanács tagja (Mk 15,43: tanácsos; Lk 23,51), Jézus tanítványa (Mt 27,57; vö. Lk 23,51: „nem értett egyet a határozattal és az eljárással”; „várta az Isten országát”), de Jn 19,38 szerint – a zsidóktól való félelmében – csak titokban. Jézus halála után elment Pilátushoz, elkérte a holttestet és eltemette a saját sírboltjába, melyet a Golgota közelében lévő kertjében sziklába vágatótt, de még senkit nem temettek bele (Mt 27,60). – 4. → Barnabás. – 5. → Barszabbász.

Józsue (héb. Jehosua, 'Jahve az üdvösség' v. 'Jahve üdvözít'): több személy neve az ÓSz-ben. – 1. Nun fia, Efraim törzséből (Szám 13,8; Hosea). Először a Kiv 17,9 kk.; 13 kk. említi: Mózes megbízásából harcba szállt Amalekkal. Ezt nem tekintve csak Józsué tudósít (Józsué 6; 8; 10; 12,7–23; vö. Bír 2,21.23) csatákban való részvételéről. Az a szerep, amelyet a Kiv 17,9–13-ban betölt, arra enged következtetni, hogy már felnőtt férfi volt; a 33,11 (vö. 24,13; Szám 11,28; Józsué 1,1) Mózes szolgájának mondja és kifejezetten fiatal embernek. Ezt alátámasztja a Szám 11,28, ahol is ifjúkorától Mózes szolgája. Ezzel az a jellemzés is összhangban áll, amelyet a Kiv 32,17 kk.; 24,13 ad: ~ elkísérte Mózeset a Sinai-hegyre. Szám 13,8: ~ egyike annak a 12 férfinak, aki megbízást kapott Kánaán kifürkészésére. A kémek beszámolójára kitört lázadásakor ~ volt az egyetlen, aki Kálebet támogatta (14,6), ezért Kálebbel együtt bevonulhatott az → Ígéret földjére (14,30.38; 26,65; 32,11 kk. stb.). Ezzel kapcsolatban esik szó eredeti nevének (Hosua, amelyből az Istenre utalás hiányzik) kifejezetten jahvista névre (Jehosua) cseréléséről (13,16). Ezzel a névváltoztatással fejezte ki Mózes, hogy ~t szolgálatába állította. Arról, hogy Mózesnek ~ lett az utódja a MTörv 31,14.23; Szám 27,15–23 tudósít, de a 27,15–23 a szellemi irányítást Eleazárnak tartja fenn. További szerepét → honfoglalás. Józsué 19,50: Timnat-Szerach (Bír 2,9: Timnat-Heresz) lett ~ örökrésze, mely vsz. azonos a mai Hirbet Tibnével, Bételtől 15 km-re DK-re. ~ itt halt meg és itt is temették el (Józsué 24,29 kk.). – 2. A babiloni fogság után az első főpap (Ezd 3,2.8; 5,2; Ag 1,1; 2,2; Zak 6,11). Babilóniában született és a fogság előtti utolsó főpap, Szeraja (2Kir 25,18–21) unokája volt. Bár a főpapok családfája nem teljes (1Krón 5,38 kk.; vö. 1Kir 4,2), azt lehetővé teszi, hogy ~t kapcsolatba hozzuk Cádokkal, akinek utódai a legfőbb papi teendők ellátására voltak hivatottak Jeruzsálemben (vö. Ez 44,15; 2Kir 23,9, a MTörv 18,6–8-cal szemben). Ha Sesbaccár azonos volna Zerubbábelrel, akkor feltehető volna, hogy Kr. e. 538–537: ~ már az első csoporttal visszatért Júdeába, de helyesebbnek látszik azt feltenni, hogy a ~ nevet 2 külön személy viselte, ~ főpap később tért haza, feltehetően azokkal a száműzöttekkel, akiket Zerubbábel vezetett vissza. Ez esetben az égőáldozati oltár újra felállításának és a mindennapi áldozatbemutatás újra bevezetésének (Ezd 3,1–6), továbbá annak időpontja, hogy ~ és Zerubbábel lerakták a Templom alapját (3,8 kk.), tört.-ileg nem feltétlenül hiteles, inkább a krónikás történelmi–kultikus látásmódjára lehet visszavezetni. 5,13–16 és 6,3–5 ui. azt tanúsítja, hogy az említettek Sesbaccár nevéhez fűződnek. A Sesbaccár által elkezdett helyreállítási munkák a samariaiak ármánykodásai következtében csakhamar félbelsőakadtak. Így ~ra és Zerubbábelre maradt a feladat, akiknek sikerült is a helyreállítás munkáját bevégezni (Kr. e. 515 ápr.-ában, Ag 1,14; Ezd 6,14–17). A ~ és Zerubbábel közti viszonyról, vagyis a szellemi-vallási és világi hatalom megosztásáról, ill. arról, hogy a fogságból hazatértek közösségében mit jelentett a főpapság, Zak 3,1–10; 6,9–15 tudósít, bár szövege nem teljesen megbízható. A maszoréta szövegben ~t megkoronázzák és a messiási sema (= sarj; vö. Iz 4,2; 11,1; Jer 23,5; 33,15) címmel ruházzák fel (Zak 6,9–15), ami azzal egyértelmű, hogy ~ volt a zsidó közösség feje és ő gondoskodott az üdvösség várásáról is. J. Wellhausen óta sok szentírásmagyarázó azt teszi fel, hogy a 6,11 eredetileg nem ~ra vonatkozott, hanem Zerubbábelre. Ezt a felfogást a 6,13 is támogatja, főleg a LXX-ban, ahol a megkoronázott jobbján pap ül a trónon. Ha ez helytálló, akkor a jeruzsálemi közösségben nem ~ játszotta a fő szerepet, hanem Dávid utódának szerepe volt döntő; de mellette azért a főpap is megtisztelő helyet töltött be. Hogy Zerubbábel nevét felcserélték ~ nevével, az abból következett, hogy Dávid fia nem felelt meg a hozzá fűzött reményeknek. A 3,1–7 tartalmazta látomásból (~ mennyei beiktatása) arra következtethetünk, hogy vallási-szellemi ügyekben a főpap független volt (3,7). Ha a 3,8–11 említette kő az a drágakő, amely Jahve nevével van teleírva és ~ keblét (vö. Kiv 28,15 kk.) v. homlokát (vö. 28,36 kk.) kell díszítenie, akkor a szöveg kiemeli: a főpap jelentős szerepet töltött be az új Izr.-ben, annál inkább, mivel a

mennyei beiktatáshoz hozzátartozott a gonoszság kiirtása (Zak 3,4.9) és a boldogság is (3,10), ami az üdvösség idejének volt a jellemzője. A 6,12-vel szemben 3,8 szerint ~ és a sarj nem azonos. Az a rajongás, amely ~ személye iránt a szövegekben megnyilvánul, azzal függhet össze, hogy a fogság végén a → messiásvárás igen erőteljes formát öltetett.

Józsue könyve, Józs: protokanonikus ósz-i történeti könyv. I. Elnevezése. A héb. kánonban Jehosua, a korábbi próf.-k első kv.-e, nevét a főszereplő Józsuéről vették. A LXX: Iészusz Naüé 'Józsue Nun fia', a Vg: Liber Iosue, ezt vették át a nemzeti fordítások. – II. Keletkezése. Korábban többen magának Józsuénak tulajdonították; így a Talmud (Baba batra), némelyek az egyh.-atyák közül és néhány későbbi szerző a Sir 46,1-re hivatkozva (a héb. szövegben ez a hely azonban mást jelent), a Józs 5,1 és 5,6 használta többes szám első személyű alakkal érvelve (az első helyen a maszoréták 3. személyű alakot olvasnak, a 2. helyen viszont bárki más is élhetett a többes szám első személyű alakkal), valamint a 24,26 alapján, de ez aligha vonatkoztatható jogosan Józsuéra, inkább kiegészítés „az Úr törvénykönyvé”-hez, vagyis a Pentateuchushoz, főleg a MTörv.-höz (vö. 28,61; 29,20; 30,10; 31,26; Józs 1,8). Ugyanakkor a Józsue haláláról (24,29–33), a Lais meghódításáról (Bír 18,27 kk.) és a Jair sáttortáboráról (Józs 13,30; vö. Bír 10,4) szóló rész, az ismételten előforduló és bizonyos időbeli távolságot feltételező „mind a mai napig” kitétel, valamint a feldolgozott anyag heterogén és nem-egyszer szembeötlően mesterségesen rendezett volta amellel tanúskodik, hogy a ~ mai formája későbbi keletű. Azután, hogy sor került a források szétválasztására, sok szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy Mózes 5 kv.-e közül 4 ~ben is felfedezhető, ezért a Pentateuchus és ~ egy egészet alkot; így A. Geddes (1737–1812) nyomán külön néven, Hexateuchusnak nevezték. Ezzel a felfogással M. Noth szakított végérvényesen; ő ~ben egy nagy tört.-i mű részét látja, amely a MTörv.-vel kezdődik és a 2Kir végéig tart, s nem sokkal Kr. u. 562 után keletkezett (vö. 25,27 kk.); olyan szerző állította össze, akit teljesen áthatott a deuteronomikus törv. szelleme, ezért Izr. egész tört.-ét is ennek fényénél ítélte meg. Az az anyag, amelyet a deuteronomikus szerző ~hez felhasznált, etiológiai beszámolókból, mondákból, földrajzi nevek jegyzékeiből és olyan régi elbeszélésekből tevődött össze, amelyek a szichemi szövetség hagyományait őrizték. Az etiológiai elbeszéléseket Noth szerint Kr. e. 900 k. egységes egésszé olvasztották össze. Egyrészt: Józs 6,26-ból kikövetkeztethető, hogy a szerző még nem tudott semmit arról, hogy Acháb idejében Jerikót újra felépítették (1Kir 16,34), Józs 11,10–15 pedig tanúsítja, hogy még elevenen éltek az emlékezetben a később Salamon által újra felépített Hacor romjai; másrészt: a szerző előtt szemmel láthatóan teljesen ismeretlen volt az a tény, hogy a 10. sz.-ig Aiban izr.-k is laktak; végül: 11,16 (a hegyvidék Júda hegyvidékét jelenti, szemben Izr. hegyvidékével; vö. a később betoldott verssel: 11,21) júdeai szemmel nézve megosztottnak mutatja a választott népet. A földrajzi fejezetben a határok leírása Noth szerint korábbi időből való, mint a dávidi birodalom, Júda városainak jegyzéke viszont Jozija korából való, ez utóbbi keltezését azonban többen (R. de Vaux, W. F. Albright és Bright) túl későnek tartják. ~ végső formába öntésének idejét Noth a babiloni fogság idejére teszi. – III. Tartalma. Jóllehet a feldolgozott anyag nagyon eltérő, a ~ szembeötlő egységet és következetes felépítést mutat. – Az első rész (1–12) arról tudósít, hogyan hódították meg Izr. fiait Józsue vezetésével Kánaánt. A kv. fő mondanivalója mindjárt a bevezetésben (1,1–9) teljesen egyértelmű megfogalmazást kap: a boldogulás alapvető feltétele a törv.-hez való hűség. Józsue Jahve felszólítására parancsot ad az elindulásra (1,10–18) és hírszerzőket küld Jerikóba (2). A Jordánon való átkelést úgy írja le a szerző mint az Ígéret földjének szentélye felé tartó liturgikus körmenetet (3,1–5,1); a résztvevők Jahve népének tagjaivá válnak. Ezt a népet meg kell jelölni a szövetség jelével (5,2–9), és a Kiv 12-vel ellentétben a húsvét (a pászka) ünnepe most a beteljesedést, a megérkezést jelenti (Józs 5,10 kk.). Ezután következik Jerikó (6) és Ai (7,1–8,29) meghódítása, a csúcspont: a törv. ünnepélyes kihirdetése az Ebal és a Gerizim hegye közt, a MTörv 11,28 kk.; 27,2–8 jegyében; az Ígéret földjének békés, boldog birtoklása a törv. hűséges megtartásától fog függni. A Gibeon fiaival kötött szövetség (Józs 9), a D-i szövetségeseken aratott győzelem (a → napcsoda: 10,1–19), az ország D-i részének meghódítása (10,20–43), végül az É-i koalíció fölötti győzelem (11,1–15) révén egész Kánaán Izr. kezére kerül. A háborús eseményekre való rövid visszatekintés (11,16–23) és a legyőzött királyok számbavétele (12) zárja a kv.-nek ezt a részét. – A

2. részben arról számol be a szerző, hogy miként osztották fel az országot a törzsek között, a Jordánon túl és a Jordánon innen (13; 14–19); a menedékvárosok és a papi városok felsorolásával zárul a kv. 2. része (20,1–21,42). – A 3. rész (21,43–24,33) első verseiben (21,43–45) a szerző leszögezi, hogy immár az egész Ígéret földje Izr. birtokában van. Ezért a Jordánon túli törzsek visszatérhetnek a maguk területére; előbb azonban Józue még egyszer lelkükre köti a törv.-hez való hűséget (22,1–9). Jóllehet Rubent, Gádot és Manassze törzsének felét a Jordán elválasztja testvéreiktől, egy Jahvénak szentelt oltár tanúsítja, hogy egységet alkotnak (22,10–34). Józue búcsúbeszéde (23) és a szichemi gyűlésről szóló beszámoló (24,1–28) még egyszer kiemeli a kv. fő mondanivalóját, majd a hit példaképeiül szolgáló efraimita ősatyák: József, Józue és Eleazár sírjára utalással zárul ~. – IV. Műfaja. – 1. M. Nothnak köszönhető, hogy a 2–9 beszámolóinak etiológiai (→ etiológia) jellegére fény derült. Ezek a beszámolók olyan tárgyakra v. szokásokra épülnek, amelyek a szerző korában („mind a mai napig”: 4,9; 5,9; 6,25; 7,26; 8,29; 9,27; 10,27) felkeltették az érdeklődést v. magyarázatot kívántak. Emiatt azonban a beszámolók nem vesztik el feltétlenül tört.-i jelentőségüket. Még ha eredetileg nem is volt semmiféle kapcsolat a vidék egyik v. másik jellegzetessége, ill. valamelyik sajátos szokás és a magyarázatul felhozott tény között, azért ez a tény még nem veszíti érvényét, hanem tény marad. A 2–9 tartalmazta beszámolók földrajzi szerkezete benjaminita eredetre vall. Kezdetben a gilgali szentély hagyományát alkották, és csak később váltak egész Izr. közkincsévé, azután, hogy Salamon uralma idején ez a szentély lett egész Izr. számára a kultikus hely, amely közel- s távolról vonzotta a zarándokokat (1Sám 10,8; 11,14 kk.; 13,4.7; 15,12.21.33; Ám 4,4; 5,5). – 2. Más jellegűek a József 10; 11,1–9 tartalmazta elbeszélések ezek egybevetetők a Bír beszámolóival; érthető tehát, hogy Noth hősi elbeszéléseknek nevezte őket. – 3. A földrajzi rész (József 13,1–21,42), amely annak leírását akarja nyújtani, hogy az Ígéret földjén a különféle törzseknek mely területek jutottak, több egyenetlenséget és pontatlanságot mutat. Míg Júda és Benjamin területén a szerző a városoknak is nagyon pontos leírását adja (15,1–20.20–62 és 18,11–20.21–28), addig Efraim és Manassze területének csak a határait írja le (16,1–17,13), az É-i törzsek területén egyszer a határok szolgálnak eligazításul, másszor a városok felsorolása, esetleg a kettő együtt. A Jordánon túli törzsek területének határait viszont nem adja meg a szerző, csak városaikat sorolja fel. – 4. Az utolsó fejezetek közül a 23. egészen a deuteronomikus stílust képviseli, és a → búcsúbeszéd műfajába tartozik. Ugyanakkor a 24,1–28 mintegy a jegyzőkv.-e a szichemi szövetségkötésnek, amelyről a 8,30–35 is beszámol, s amely valójában a Sinai-hegyen kötött szövetség (Kiv 19) megújítása.

jövendölés, jövendőmondás: → jóslat.

Jubal: Kain leszármazottjai közt Lámech és Ada fia, a gitárosok és fuvolások ősatyja (Ter 4,21).

jubileumi év, jóbel év: a papi törvényhozás intézkedése, amely a szombat gondolatához kapcsolódik. A szántóföldet minden 50. évben parlagon kellett hagyni, és azt a földet és telket (falvakban és papi városokban a házat is), amely az előző években idegen kézre került, vissza kellett adni eredeti tulajdonosának v. leszármazottjának. A ~ nevét a jóbel 'tülök' után kapta, amellyel a 49. évben a kiengesztelődés napján (a 7. hónap 10. napján) meghirdették, de talán az 'adományt hoz' egyik alakjából v. 'a föld termése' szóból is levezethető. Az előírásokat elsősorban a Lev 25,8–17.23–55 tartalmazza. 7 → szombatév után, tehát az 50. évben kellett megtartani (Josephus Flavius és a legtöbb újabb szerző) v. a 7. szombatév utolsó évében, azaz a 49. esztendőben (a modern szerzők közül M. Noth), ez utóbbi feltevés szerint tehát a ~ és a szombatév egybeesett; az a felfogás viszont, amely szerint a minden 50. évben esedékes ~ a szombatév helyére lépett, amelyet minden 7. évben megtartottak, teljesen tarthatatlan. Egyébként az ÓSz-ben, kivált a fogság utáni időben sehol nincs utalás arra, hogy a ~re vonatkozó előírásokat megkísérelték volna megtartani, ill. megtartatni, bár Ez 7,13 esetleg felfogható a ~re utalásul; 46,17: az itt található szabadulás éve egy kumráni szövegben (1QS 10,8) is szerepel. Nem vsz., hogy az olyan helyek, mint Iz 5,8 a ~re vonatkoznak. Hogy az óbabilóniai birodalomból fennmaradt szövegekben hasonló jogi intézményről van-e szó, az nem állítható teljes bizonyossággal. C. H. Gordon szerint a szombati ciklus gondolata mindenképp Izr. előtti időbe nyúlik vissza.

Jubileumok könyve, Kis Genézis, Kis Teremtés könyve, Jub: apokrif irat, a Ter 11-Kiv 14. szabad átdolgozása, a tört. jubileumokra és hetekre osztásának könyve. A palesztinai zsidó szerző azt mutatja be, hogy törv.-ek, szokások és ünnepek kezdettől fogva voltak. A történelmet 7×7 évhétre osztja, és közli az év eseményeit. Egy különleges naptár szerint a fontosabb eseményeket istentiszteleti szempontból is jelentősnek mutatja be. Tkp-i tárgy az Antiokhosz Epiphánész idejében bekövetkezett hanyatlás és a zsidó győzelmek; ezek bemutatása során a szerző elismerően szól a levita papság (→ Hasmoneusok) uralmáról. A Kr. e. 2. sz. 2. felében keletkezhetett, héb. nyelven; héb.-ből gör.-re, gör.-ből etiópra és lat.-ra fordították, de szír fordításának is vannak nyomai. A keresztény ókorban jól ismerték. Csak gör. idézetek maradtak fenn belőle, és Kumránban került felszínre kb. 10 kézirat töredéke.

Júda (héb. Jehuda; ebből alakult ki a gör. Jouda változat; a Ter 29,35 népetimológiával a **hud 'magasztal, dicsőít' igéből eredezteti**): 1. több személy neve az ÓSz-ben. Közülük a legfontosabb a pátriárka, Jákob és Lea fia (29,35; 35,23), ~ törzsének ősatya. Csak egy kevésbé hízelgő anekdota (38) szól róla. József tört.-ében kedvezőbb megvilágításban szerepel (37,26 kk.; 43,1–14; 44,14–34). – 2. ~ törzse. Jellemzése: 49,8–12; MTörv 33,7. Szám 1,26 kk.: 74 600 férfi tagja volt; 26,19–22: 76 500 fegyverforgatót számlált. Ter 46,12; Szám 26,19–22; 1Krón 2,3–8: Er, Onan, Sela, Perc (Hecronnal és Hamullal) alkotta a törzset. A Negeben telepedtek meg, főleg a júdeai hegyvidéken (Bír 1,1–18, Simeonnal és Hobab fiaival). A törzs területét Józs 15,12 írja le, a városait 15,20–63 veszi számba. A számbavétel a törzs terjeszkedését örökítette meg. Területük kiterjedt Simeonra a Negeben, Jerachmeelre és a kenitákra, a hegyvidéken a kenizitákra és a kalebitákra (Debir és Hebron), valamint a kánaániakra (AduLLam, vö. Ter 38). A. Alt a ~ törzséhez tartozó városoknak ezt a jegyzékét az ország kettéosztásának idejéből eredezteti; mai alakjában Jozija király idejéből maradhatott fenn. ~ törzsének ezt a szomszédos törzsek, nem izr. elemek rovására történő terjeszkedését különféle genealógiák tartalmazzák (1Krón 2,3–55; 4,1–23). Jóllehet ~ a legkevésbé számított izr. törzsnek és a tört. elején semmi szerepe nem volt, végül mégis felülkerekedett: a Júdából származó Dávid egész Izr. királya lett (2Sám 5,1–5). Salamon halála után az É-i törzsek lerázták Júda igáját (1Kir 12,16–19), csak Benjamin maradt, minden bizonynyal stratégiai okokból, Júda törzsével szövetségben. – 3. ~ országa. Addig állt fenn, míg Izr. és a nem izr. hatalmak (Asszíria és Egyiptom) támadásait vissza tudta verni. Nebukadnezár Kr. e. 587: elfoglalta és népesége jelentős részét Babilonba hurcolta. A fogság után azok, akik hazatértek a régi területükön telepedtek le, és új fellendülés vette kezdetét, a perzsa időben Jehud tartomány, majd a hellén időben → Júdea néven.

judaisták, zsidózók: → zsidókeresztények a farizeusok szektájából (vö. ApCsel 15,5). Főnévként nem szerepel a szó az ÚSz-ben, csak az igei fő (Gal 2,14), 'zsidó módjára él, viselkedik' értelemben. Tehát valójában minden zsidót lehetne judaistának nevezni, aki megtartja a törv.-t; ténylegesen azonban csak azokra a zsidókeresztényekre vonatkozóan éltek az elnevezéssel, akik az → apostoli határozatok után is úgy gondolták, hogy a pogányságból megtért kereszténynek a zsidó törv.-ek megtartása elengedhetetlen az üdvösséghez. A ~ voltak Pál ap. fő ellenségei és mindenütt igyekeztek térítő munkájában gáncsolni. Pál leveleiben (Kor, Róm, Fil, de főleg Gal) ismételtelen küzdött ellenük. A ~at nem szabad összetéveszteni a gnosztikus hatás alatt álló zsidó tévtanítókkal, akikkel Pál később a pasztorális levelekben szállt szembe. Ezek a judaista irányzatnak azok a képviselői voltak, akik az ebioniták szektájának tévtanait vallották, tagadták Krisztus istenségét, megtartották a törv.-t, Pált hitehagyónak tekintették és csak Máté ev.-át ismerték el, azt is csak saját változatban.

judaizmus: I. Szóhasználat. A ~ azokat a jellegzetes vonásokat foglalja össze, melyek a Kr. e.-i évsz.-okban a zsidó vallást határozták meg, főként a → hellenizmussal való szembefordulása következtében. A ~ szó a 2Mak 2,21; 8,1; 14,38; Gal 1,13: fordul elő, és 'zsidó vallás'-t v. 'zsidó életmód'-ot jelent. A judaizein ige kb. ugyanezt jelenti (vö. Eszt 8,17). A zsidók főleg a → diaszpórában alkottak szorosan zárt csoportot, mely szigorúan elkülönült a helybeli pogányoktól (13,4; vö. 2Mak 14,38). Étkezési törv.-eik miatt nem ülhetek egy asztalhoz a pogányokkal, nem ismerték a vegyes házasságot, a szombat miatt megtagadták a katonai szolgálatot, s nem látogatták a nyilvános játékokat, mert a ruhátlanságot és a játékokhoz kapcsolódó áldozatokat elvetették.

Életük a „tisza vallásosságra” (Jak 1,27) törekedett. A gör.–róm. írók „zsidó erkölcsökről” (Dio Cassius 67,14) beszéltek. – II. A ~ mint vallás. A) A ~ 2 pontban fejlesztette tovább és hangsúlyozta egyoldalúan az ÓSz tanítását: 1. Nyomatékosan hirdette Isten transzcendenciáját. Az „egy, az egyetlen” azonban (a 19. sz.-i deizmusra emlékeztető módon) elveszítette kapcsolatát az emberrel és a világgal. A támadt szakadékot köztes lényekkel töltötték be: → angyalok, → démonok, → hatalmasságok (Philónál: logoszok). Jahve nevét nem volt szabad kimondani, helyette „az Ég”, „a Hely”, „a Fölség” (2Pét 1,17?) neveket használták, de legtöbbször „a Magasságbeli” v. „a Magasságban lakozó” név fordult elő. Jellegzetes vonás az → antropomorfizmusoktól való tartózkodás: nemcsak a testi tevékenységet (pl. az étkezést; vö. Ter 18,8) akarták kizárni, hanem még a tudást (3,5; Kiv 3,19) és a gondviselést (Ter 50,20) is. A ~ szerint Istenben nincsenek érzelmek: többé már nem „harcos” (Kiv 15,3), nincs haragja (15,8; Zsolt 11,5), sem megbánása (Kiv 32,12). A magyarázata szerint Jákob harcát (Ter 32,25–33) v. Mózes szemtől szembe való találkozását (Kiv 33,11) Istennel nem szó szerint, hanem allegorikusan kell érteni. Isten élő személyét elvont fogalmakkal, pl. „szó” (vö. Iz 55,10), „felhő” (Hénoch, etióp, 14,20), „dicsőség” (Tób 3,16; Sir 17,13), „Szent lélek” (Iz 48,16; 63,10) fátyolozták el. A szebb jövő utáni vágy vitte a ~t a → Messiásra vonatkozó tan (vö. Dán-ben az → Emberfia) és az Isten titkait feltáró judaista apokaliptika kidolgozására. A ~ból ered a → kabala is. – 2. A ~ másik jellemzője a → Törvény kínosan pontos megtartása. Ennek érdekében „kerítést akart vonni a Törvény köré”. E törv.-t teljesítő buzgóság az Isten iránti buzgóságot (Róm 10,2), s a vértanúságig menő állhatatosságot is magába zárta (1Mak 1,59–2,48; 2Mak 6). A ~ mégis elkövette azt a hibát, hogy a mózesi előírásokat nem a próf.-k lelkületével, hanem aggályoskodó kicsinyességgel magyarázták. A betűhöz való hűségben keresték a biztonságot, anélkül, hogy a → szív engedelmisségét értékelték volna. Ennek következtében sokaknál a cselekedet (böjtölés, alamizna, imádság, mosakodás) foglalta el az igaz vallásosság helyét. Ebből született a meggyőződés, hogy az ember igazsága a tettekből fakad (vö. Lk 18,11–13). S ha mindehhez meggondoljuk, hogy a ~ a tkp.-i törv.-hez teljesen járulékos (olykor erkölcstelen: Mk 7,11. → korbán) előírásokat kapcsolt („az ősök hagyományai”), érthetővé válik, miként jutottak a → farizeusok arra a keményszívű és önelégült magatartásra, ahogy az ev.-ban megmutatkoznak. – A ~ igen nagy tisztelettel vette körül a törv.-t és Isten nagy ajándékának tartotta (a Talmud szerint maga Isten is tanulmányozza az általa adott törv.-t). E törv.-t az isteni bölcsességgel azonosították, s ebből adódott, hogy a ~ prédikátorai és lekipásztorai, az → írástudók évszázadokon át folytatott törv.-tanulmányozásuk eredményeit a → Misnát magyarázó → Talmudban rögzítették. – B) A ~nak azonban a farizeizmus mellett más megnyilvánulási formái is voltak: „Jahve szegényei” (vö. Iz 57,15; 61,1; 3Ezd 11,42; SalZsolt 5,13: „Ki lehet reménye a szegénynek és a szomjazónak, ha nem te, Uram? Te meghallgatod őket. Mert ki olyan jóságos és emberszerető, mint te? Örvendeztesd meg a szegény lelkét és tárd ki irgalmasan karodat.”). Maga Jézus is találkozott velük, boldognak mondja őket (Mt 5,3), s nekik hirdeti az ev.-ot (11,5). Még az írástudók között is talált olyanokat, akik „nincsenek messze az Isten országától” (Mk 12,34). – A ~ban a hittagadás, a vallási közömbösség és az erkölcstelenség sokkal ritkább jelenség, mint más mozgalmakban. A feltámadásba vetett hittel és a felebaráti szeretet aranyszabályaival a kereszténység előfutára lett. A ~ egyik ága volt az → esszénusok szektája.

Júdás (a héb. Júda név gör.–lat. változata): több személy neve a Bibliában. – 1. ~ Tádé: a 12 ap.-nak Lk-ban található listáin egyszerűen Jakab Júdásaként szerepel (Lk 6,16; ApCsel 1,13; vö. Jn 14,22: Júdás – nem az iskarióti). Nevében Mk 3,18 (Tádé) és Mt 10,3 (→ Lebbeus v. → Tádé) kéziratok hagyománya keveredett. – 2. Jézus rokona, Jakab testvére (Mk 6,3). Vsz. – Simonhoz hasonlóan – Kleofásnak, Szt. József fivérének fia (vö. 1Kor 9,5); mert Hegeszipposz szerint Domitianus uralma vége felé, Kr. u. 95 k. 2 unokáját bevádolták, hogy Dávid-ivadékok és rokonai Jézusnak. Rómába hurcolták, de mint ártalmatlanokat, szabadon is bocsátották őket. Minden bizonnyal csak Palesztina területén működött (Epiphániosz szerint Júdeában és Palesztinában). Tőle maradt ránk → Szent Júdás levele. – 3. Karióti Júdás: Jézus 12 tanítványa közül az egyik, Simon fia (Jn 6,71: a legtöbb kéziratban iskarióti ~ként szerepel, nyilvánvalóan helytelenül); az ap.-ok listáján mindig a sor végén találjuk (Mt 10,4; Mk 3,19; Lk 6,16), azzal a megjegyzéssel, hogy „aki elárulta” Jézust, ill. aki Jézus

„árulója lett”. A szinoptikusok csak a főtanáccsal való egyezkedéséről (Mt 26,14–16), az utolsó vacsorán tanúsított magatartásáról (26,25) és árulásáról (Júdás csókja: 26,48–50) számolnak be; ezenkívül Mt még említi lelkiismeret-furdalását és halálát (27,3–10). ~ árulása mindenképp olyan kérdése volt az ősegyh.-nak, amelyre különféle utakon keresték a feleletet. 26,1–16 és Mk 14,1–11 azt hangsúlyozzák, hogy elvesztette Jézusban mint Messiásban való hitét; vö. Jn 12,4–6; ezzel szemben 6,67–72 ~ hitetlenségét az eucharisztikus beszéd után már adott tényként kezeli; maga Jézus pedig ördögnek nevezte a hitetlent (6,70 kk.). ~ nyilvánvalóan a Messiásról való földi elképzelések alapján csatlakozott Jézushoz, s minthogy Jézus elvetette a földi nemzeti királyság gondolatát (6,15), és szellemi javakban való hitet követelt, ~ visszahúzódott. Pontosabban: hitetlenségében belül szakított Jézussal, de külsőleg mégis vele maradt. E szövegekből ~ kapzsisága is kidomborodik; kivette a pénzt a közös pénztárból (12,4–6). Hitetlenségtől és kapzsiságtól vezérelve engedett a főtanács és a farizeusok felhívásának: 30 ezüstért (Mt 26,15 kk.) elárulta Jézus tartózkodási helyét (Jn 11,56). Lk 22,3; Jn 13,2.27 ~ árulását a Sátánnak Jézus elleni harcával hozzák kapcsolatba (vö. Lk 4,13). Az utolsó vacsorán Jézus 3-szor utalt névtelenül az árulóra (Jn 13,10b.18–20; Mt 26,21–24; Jn 13,21 kk.), majd a falat odanyújtásával mintegy megnevezte ~t Jánosnak. Amikor ~ megkérdezte, ő árulja-e el, Jézus igenlően válaszolt, és elküldte, anélkül, hogy a többi ap. a dolgot értette volna (13,23–29; így kapcsolódik össze Mt és Jn). Abban a sokat vitatott kérdésben, hogy vajon az Eucharisztia alapításakor ~ jelen volt-e: → Júdás áldozása. ~ egy nagy csapattal, amely a róm. helyőrség tagjaiból, a templomőrsegből és a főtanács szolgálóiból tevődött össze a Getszemáni kertbe ment és elárulta Mesterét azzal, hogy barátságot színlelve megcsókolta (Mt 26,47–50; Jn 18,2–9). Amikor a főtanács határozata után ~ látta, hogy Jézusra halál vár, felébredt benne a lelkiismeret és visszavitte a 30 ezüstöt a főtanácsnak, de az vonakodott visszavenni. Erre ~ a 30 ezüstöt a Templom-téren a szentély felé szórta, majd kiment a városból és felakasztotta magát (Mt 27,3–5). Az ApCsel 1,18 kk. más változatban számol be ~ sorsáról: ~ telket szerzett magának, amikor pedig lezuhant, kettérepedt és kifordultak belei. Ez a leírás belekerült Péter ap. beszédébe, de teljesen lehetetlen, hogy tőle való, mert egyértelműen későbbi eredetű (lásd az ő nyelvükön fordulatot). A Vg (a gör. prenést suspensusszal fordítva stb.) megkísérelte, hogy az ApCsel és a Mt elbeszélését összhangba hozza (~ holtteste az akasztás után lezuhant és kettérepedt). De kézenfekvőbbnek látszik, hogy ~ méltó bűnhődésének igénye az eredetileg vsz. egyszerű eseménynek a túlzott buzgalom jegyében olyan formát adott, amelyben Isten büntető keze világosan láthatóvá válik. Hogy ez az igyekezet ellentmondásokhoz vezetett, az szinte természetes. Valójában még egy 3. hagyomány is keletkezett: Papiasz szerint ~ megdagadt és élve rothadásnak indult. Ha a gör. prenést valóban orvosi kifejezés a gyulladás okozta daganatra, akkor Papiasz és az ApCsel hagyománya közt kapcsolat állhatott fenn, de a szónak ez az orvosi jelentése nem bizonyítható. Mt 27,3–10 és az ApCsel 1,18 kk. ~ halálát szántófölddel hozza kapcsolatba. → Vérmező. – 4. Damaszkuszi zsidókeresztény. Saul látomása és megvakulása után nála lakott az Egyenes utcában (9,11). – 5. → Barszabbász. – 6. A galileai ~t Josephus Flavius és az 5,37 említi. Gamalából (Gaulanitisz) származott. A Cirinusz elrendelte népszámlálás által kiváltott hangulatot kihasználva a zsidókat lázadásra szította a róm. uralom ellen. Nagy Heródes halála után (Kr. e. 4) elfoglalta Szepphorisz megerősített erődjét. Az 5,37 szerint elpusztult, követői pedig szétszóródtak. Az általa elindított fanatikus vallási mozgalom azonban, amely csak az abszolút teokráciát volt hajlandó elismerni és semmiféle emberi hatalmat nem tűrt meg, továbbra is fennmaradt, míg végül a zelóták pártjának alakját fel nem vette. Az időrendi kérdéseket (5,37) illetően → Teudás, → népszámlálás. – 7. Makkabeus Júdás: → Makkabeusok.

Júdás áldozása: A 4 ev. közül egyik sem tagadja, de nem is állítja, hogy Karióti → Júdás részesült a tizeneggyel az Eucharishtiában. Az is kérdéses, hogy az utolsó vacsoráról szóló beszámolótlól várható-e erre vonatkozó adat Mk/Mt – a vacsora előkészítéséről szóló bevezető rész után – csak Júdás árulásának bejelentéséről és az Eucharisztia megalapításáról tudósít; az utolsó vacsora lefolyásáról nem nyújt részletes leírást. A 2 rész eredetileg nem is tartozott össze. Így nem csodálkozhatunk, hogy sehol nem szerepel a leírásban, hogy az áruló elment. Ha azonban az ev. előtti hagyomány v. Mk/Mt beillesztette a szenvedéstört.-be a 2 részt, talán mégis arra gondolva tette, amit Júdás az árulás bejelentése után cselekedett. Bizonyos, hogy a sorrendet nem

szabad egyszerűen időbelileg nézni. Lehetséges, hogy épp azt volt hivatva eldönteni, hogy az áruló részese-
dett az Eucharisziában. Ehhez a közösség és az istentisztelet tisztaságáról való gondoskodás szolgálhatta
az alapot. – Lk esetében egészen más a helyzet. Lk sem szól ~ról, de fordított sorrendben számol be Júdás
árulásának bejelentéséről és az Eucharisztia alapításáról. Ezt a sorrendet éppoly kevésbé kell hagyománytört.-
ileg eredetinek tekinteni, mint a Mk/Mt-ban szereplő egymásutániságot, de a plén fordulat, amellyel Lk az
általánosan oly szívesen alkalmazott módon az árulás bejelentését szorosan összekapcsolta az Eucharisztia alapítá-
sával, egész pontosan: Jézus Oltáriszentséget alapító szavaival, ugyanakkor azonban határozottan el is külö-
nítette, mégis arra enged következtetni, hogy Lk szerint az áruló is részese-
dett az asztalnál Jézus testévé és
vérévé változtatott kenyérből és borból (Lk 22,20 kk.). – Jn az utolsó vacsora leírásakor szembeötlő módon
nem tudósít az Eucharisztia alapításáról, de aligha szabad ezt hiányosságnak tekinteni, ill. Jn-ban olyan héza-
got keresni, ahova az Eucharisztia alapításának tört.-ét be lehetne illeszteni. Ennek a Jn egysége és irodalmi
jellege egyértelműen ellene szól. Mégis a Jn 13,18 világos utalás ~ra: Jézus a Zsolt 41,10 idézésével érzékel-
tette Júdás árulását („Aki kenyéremet eszi, sarkát emelte ellenem”). A zsoltárrészlet Jn-beli gör. fordítása a
véletlen műveként aligha értelmezhető, nagyon szoros kapcsolatot mutat Jézus azon beszédének 2 monda-
tával, amelyben az Eucharisziát megígérte (Jn 6,53.58c); e mondatokban az eucharisztikus kenyér megrágá-
sára utaló kifejezés szerepel; ez mintegy utalás arra, hogy Júdás megrágta az eucharisztikus kenyeret. De
lehet arra is hivatkozni, hogy a gör. pszomion kifejezés, a falat megfelelőjeként, amelyet a 13,23–27 szerint
Jézus Júdásnak nyújtott, a koinéban (→ bibliai görög) csak kenyeret v. húst jelölhetett, tehát, hogy Júdás
nemcsak az előzetesen fogyasztott eledelből részesült, hanem a tényleges étkezésen is jelen volt. Legalábbis
az eucharisztikus kenyérből, amelyet Jézus az utolsó vacsorán a főétel előtt tört meg és nyújtott oda a tanít-
ványoknak, részesült.

Júdea: Palesztina zsidók lakta részének hellén és római neve. Valójában melléknév: 'a zsidó föld'. Először Kr.
e. 350 k. Klearkhosz említette, majd Josephus Flavius, a Mak és az ÚSz él vele Jehudra emlékeztetve (a perzsa
uralom alatt nevezték így a területet, hivatalosan). Végső fokon a → Júda névvel függ össze. ~ területe a
Makkabeusok idején viszonylag kicsi volt: a Jordán, Szamaria, Idumea és a Holt-tenger határolta, de határain
kívül is éltek még zsidók. Ezeket a Makkabeusok befogadták az eredeti ~ba, később a szórványokat megkísé-
relték erőszakkal zsidóvá tenni (Johannesz Hürkánosz, Arisztobulosz). Ennek következtében jelentése is kibő-
vült: v. az eredeti ~t jelölte, hozzá véve Aphairema, Ramathaim és Lidda samariai kerületeket (így az ÚSz-
ben, amikor ~ → Galilea és/v. → Szamaria mellett szerepel), v. a → Hasmoneusok, ill. Heródesz birodalmát
(az ÚSz-ben nem!), v. pedig Szíria róm. tartományának azt a részét, amelyet Kr. u. 6–41: róm. helytartók kor-
mányoztak (Lk 3,1). Az ApCsel 1,8, de főképpen Mt 19,1 etnikai értelemben alkalmazza. ApCsel 2,9: itt a je-
lentése nem egyértelmű.

Júdea pusztája: 1. Területe tágabb értelemben Palesztina középső hegyvidékének K-i lejtője, É-on a Dzsebel-
el-Asurtól a Holt-tenger D-i végéig. K-i határát a Jordán-árok meredek fala és a Holt-tenger partja alkotja. Ny-
on nem különül el élesen a művelt területtől, és Efron/Ofra/Efraim (Jn 11,54), Mikmász, Anatot, Betlehem,
Maon és Arad (Bír 1,16) vonalától kissé K-re ér véget. Részeket az ÓSz Bet-Aven (Józs 18,12), Jeruel (2Krón
20,16), Tekoa (20,20; 1Mak 9,33), Maon (1Sám 23,24 kk.), Szif (23,14 kk.; 26,2), En-Gedi (24,2) pusztájaként
is említ belőle. Joábot a maga földjén, a pusztában temették el (1Kir 2,35), ezen 2Sám 2,32; 23,24 alapján
Betlehem értendő. A pusztát a midbaron kívül a jesimon is jelölheti, és – legalábbis 1Sám 23,24-ben – ~val
egyértelmű. – 2. Jellegzetességei. Felszínén 600 m-ig felső krétakori képződmények uralkodnak, amelyeknek
sötét, kemény és szögletes kőzete kanyonszerűen bevágódó falakat alkot, és a Holt-tenger meredek partvi-
dékének egész képét meghatározza (rétegeltelődés). Fölötte a puha, fehér, könnyen erodálódó szenon al-
kotja azt a szelíd, hullámos térszíni formát, amely több sor görbületet alkotva K felé lejt, és ~t annyira jelleg-
zetessé teszi. Esőárnyékban, a forró K-i szélnek védtelenül kitéve a vegetációnak egyébként sem kedvező
szenon-mésztufatakaró csak szegényes flórát tesz lehetővé, de tavasszal a birkák-kecskék azért legelhetnek

egészen bent is ~ban. A téli esőzés idején lehulló csapadék csaknem teljesen kihasználatlanul ömlik bele a Holt-tengerbe, a föld felszínén igen erős pusztító munkát végezve. Ennek következtében nagy a pusztaság és a terméketlenség (vö. Ez 47-tel, ahol is a ~val szemben a → Kidron völgye lebeghetett a próf. szeme előtt). Források csak partközelen fakadnak, kis oázisokat alkotva (En-Gedi, En-Turabi stb.). A mélyen bevágódó szurdokok, amelyekben meglehetősen nehéz átkelni, többnyire K v. DK felé húzódnak. – 3. Települések. A kumráni lelet nyomán a beduinok, ill. a kutatók több völgyet, több száz → barlangot átvizsgáltak emberi település nyomait keresve. Egyes barlangokban, amelyekben a Kr. e. 4. évezredből is maradtak fenn fa eszközök, a kalkolitikumból vadászok és birkát-juhok tartó pásztorok telephelyeit sikerült kimutatni. A korai bronzkori települések táján olykor oroszlán v. medve is megjelent (1Sám 17,3 kk.; Ám 5,19; 2Mak 5,27: a pusztában az ember úgy él, mint a vadállatok), veszélyeztetve a pásztorokat és a nyájukat, amelyek a nekik kedvező évszakokban egészen a Holt-tengerig leereszkedtek. Az ÓSz elsősorban az üldözöttek menedékeként említi ~t (1Sám 23,14.24; 24,2; 2Sám 15,23; Dávid; 2Kir 25,4 kk.: Cidkija; 1Mak 9,33: Jonatán, Simon és követői), ahol sem szurdokban, sem barlangban nem volt hiány (2Sám 17,9; 1Sám 13,6; 1Mak 2,31); de az üldöző természetesen ott is „utolérheti” az üldözöttet, ahogy Hadrianus uralma idején a róm.-ak is a zsidó felkelőket, akik éhen veszttek a barlangokban, ahova menekültek. Uzija király már a Kr. e. 8. sz.-ban épített tornyokat és ciszternákat vágott ~ban (2Krón 26,10). Vsz. már ekkor próbálták állandó telepeket létrehozni, de ezek a 6. sz. után már nem léteztek (vö. Józs 15,61 kk.). Hirbet Kumrán izr. építményei (15,62: Sóváros) egyéb, a Holt-tenger Ny-i partján épített telepekkel együtt szintén ebből a korból valók. A Hasmoneusok erődtípusrendszert építettek ki ~ban, melyeket felhasználva Nagy Heródes építette Herodeion, Maszada, Hürkania és Tulul Abu el-Alajik erődjét. A bizánci időben virágzott itt a szerzetesség, de ~nak központi részében csupán Mar Szaba kolostora maradt fenn. A banditizmusnak csak a britek tudtak véget vetni a 20. sz.-ban. Az alapos régészeti feltárás a kumráni lelettel kezdődött; a legfőbb eredményt Maszada feltárása jelenti, de a Jeruzsálemből Jerikóba vezető római út és a bizánci települések felszínre kerülése is számottevő. → Azazel. (Lásd a XIV. színes képet.)

XIV. A Júdeai-pusztaság

102. Vádi a Júdeai pusztaságban

Judit (héb. 'júdeai nő, zsidó nő'): 2 nő neve az ÓSz-ben. – 1. Judit kv.-ének főszereplője. – 2. Ézsau 2 hettita felesége közül az egyik (Ter 26,34).

Judit könyve, Jud: deuterokanonikus ósz-i könyv. A protestáns kánonból kihagyták. – I. Keletkezése. Már a 2Krón 14,7–14; 20,1–30 is tartalmaz olyan részeket, ahol a király csodálatos módon győzedelmeskedik a pogány túlerő felett. Az efféle elbeszélések nem is a Krón szerzőjétől erednek, hanem egységes teol-i felfogásuk és előadásmódjuk alapján feltehető, hogy a fogság utáni időben bizonyos körökben, így a tanítók házáinál – > Midrásszerűen művelt műfajt képviseltek. Vsz., hogy a ~ szerzője hasonló hagyományokat ápoló körökből merítette elbeszélése tárgyát, és anyagát az ott szokásos előadásmódot követve szabadon dolgozta fel. Indítékul a Makkabeusok korának eseményei szolgálhattak. – Épp keletkezésének tört.-ére való tekintettel a kánoni gör. szöveg aligha tekinthető egy héb. eredeti közvetlen átültetésének; inkább olyan héb. hagyomány szabad átdolgozásának kell tartanunk, amely különféle, részben újabb keletű szövegekre és Midrásokra vezethető vissza. – II. Tartalma. Nebukadnezár asszír király legyőzte ellenfelét, a médek királyát, Arfaxádot. Győzelmi mámorában világhatalomra törekedett, s ennek jegyében megbízta serege vezérét, Holoferneszt terve megvalósításával. Holofernesz leigázta csaknem az egész akkor ismert világot, egyedül a jelentéktelen zsidóság szegült szembe, amely nemrég tért haza a fogságból. Az asszír hatalom a kis zsidó erődváros, →

Betulia ostromakor szenvedett vereséget. Holofernesz szégyenletes halált halt: egy istenfélő özvegyasszony, Judit lefejezte. – III. Műfaja. ~nek tört.-i és földrajzi adatai nyilvánvaló ellentmondásokat mutatnak, ezért a ~ nem tekinthető szigorúan vett tört.-i feldolgozásnak. Ha azonban az adatok szerepét, jelképes értelmét figyelembe vesszük, eloszlanak a nehézségek. Eszerint a ~nek nem tört.-i esemény rögzítése, hanem tört.-en túli tények közlése a célja: a tört. folyamán hogyan működnek az Isten-ellenes erők és a szövetség Istene miképpen segíti meg szorongatott helyzetében népét. A ~ szabadon és példabeszédszerűen dolgozza fel a tört.-i eseményeket; Isten népe tört.-ének nem tárgyyszerű leírását nyújtja, hanem azokat az erőket és hatalmokat állítja elének, amelyek az Isten népe tört.-ében szerepet játszanak, sőt meghatározzák azt. – IV. Teológiája. A Nebukadnezár által megtestesített hatalom tört. feletti erőként való ábrázolása arra mutat, hogy az Isten-ellenes hatalmak nemcsak a végső lázadáskor fognak össze, ahogy azt az → apokaliptika hangsúlyozza, hanem amíg csak áll a világ, a tört. egész idejét kitöltik lázadásaikkal. Mivel ezeknek az erőknek lényegéhez tartozik az Istennel való hajlíthatatlanul gőgös szembeszegülés, Isten népe szükségszerűen ellentétbe kerül velük. Ezt az ellentétet teljes egészében csak a hit szemével lehet megérteni. – A Judit által képviselt nép sikeresen felülemelkedik ennek a világnak a szorongatásain, mert miután Istenhez tér, és az Isten üdvözítő akaratában bízva a jelen élet szenvedéseiben felismeri Isten gondviselését, tökéletesen egyesül Isten akaratával és épp emberi gyengeségében előkészíti az utat Isten országa teljes megvalósulása számára. – Isten ui. nemcsak az idők végén nyilvánítja ki uralmát, hanem már előbb is, amikor neki tetszik a maga és népe ellenségein ítéletet tart, övéit pedig megmenti és üdvözíti. Isten országának ez a megnyilvánulása Isten népének tört.-ében megy végbe, de ugyanakkor egyetemes és kinyilatkoztatástört.-i jelentősége is van: azt van hivatva a világ elé tárni, hogy Isten uralma, amely a szövetség népében megmutatkozott, egyetemes érvényű. – Az egyh.-i hagyomány tanúsága szerint Judit Isten népének képviselőjeként Mária előképe (típusa), mert Mária mint népének Istentől kiválasztott képviselője az üdvtört. meghatározott időpontjában egészen egyedülálló módon működött közre az üdvösség művében.

juh, birka: A Bibliában szereplő ~ göndör szőrű, füle nagy, lelógó. A nőténynek nincs szarva. A fajta fő ismérve a hosszú, lompos, zsíros fark; ezt különösen ízesnek tartották; áldozat bemutatásakor a papot illette meg. Csaknem minden ~nak fehér volt a gyapja; a tarka v. sötét ~ ritkaságszámba ment (Ter 30). A (fiatal) ~ (bárány, jerke) volt a legfontosabb vágó- (1Kir 5,3) és áldozati állat (Lev 3,7; 12,6; 14,10 kk.; Szám 28,3 kk. stb.); rendszerint hímet mutattak be áldozatul (Lev 22,19), nőtényt csak ritkán (4,32 kk.; 5,6). A ~ tejét itták (MTörv 32,14), s a legfontosabb ruhadarabok gyapjából készültek, ezért a → birkanyírás nagy ünnepnek számított (Ter 38,12; 1Sám 25). – A képes beszédben a ~, a bárány szelíd, védtelen, kiszolgáltatott állat (Mt 7,15; 9,36; 10,16; vö. → Isten Báránya). – Az ÚSz-ben a nyáj Isten népét jelképezi (10,6; 15,24; Jn 10,1–16; 21,15–17; 1Pét 2,25). A jó pásztorról szóló példabeszédben a → pásztor gondoskodása az elcsatangolt bárányról Istennek az ember, főleg a bűnös ember iránti irgalmas szeretetét állítja elének (Mt 18,12–14; Jn 10,11–16), az egy nyáj Isten egy népének, az Egyh.-nak jelképe (10,1–18). → akol, → bak, → húsvét, → kos.

Juh-kapu: → Jeruzsálem.

Juliász: → Antipász, Heródes; → Betsaida.

Juliusz: a császári sereg (→ kohorsz) századosa. Pált néhány más fogollyal Cezáreából Rómába kísérte. Az úton tanúsított magatartása nemes lelkű emberre vall (ApCsel 27,3.11.31.43).

jutalmazás: → bér, → megfizetés.

jutalom: → koszorú, → pálma.

Jutta (héb. 'sík hely'): helység Júdatól DK-re (Józs 15,55); levitaváros volt (21,16), ma Jatta, Hebrontól 10 km-re D-re. Több kritikus szerint azonos Júda városával, ahol Keresztelő János született (vö. Lk 1,39).

kab: → űrmérték.

kabala: a zsidóságon belül az áthagyományozás révén kapott tanítás, hagyomány. Eredetileg a Pentateuchuson kívül minden hagyományt beletartozónak tekintettek (tehát a próf.-k írásait és a többi szentírási kv.-et is). A 13. sz. óta a ~ egy misztikus-teol.-i irányzat. Ennek az irányzatnak az eredetét magában a ~ban olykor egészen Ábrahámig, sőt Ádámg visszavezetik, de alapjai a keresztény időszámítás kezdeti korából valók. Virágkorát a 12. és 13. sz.-ban élte a ~, Maimonides – Arisztotelész nyomán kiépített – racionalista irányzatának ellenhatásaként. Először Provence-ban virágzott, onnan Hispanián át eljutott Itáliába és Palesztinába, majd újra visszatért Európába. Az alapvető mű az arámul írt és főleg a leóni Mózes-ben-Semtob (1250–1305) által írt és terjesztett Zohar könyv (= ragyogás; vö. Dán 12,3-mal, amellyel a kv. kezdődik). – A ~ metafizikai, dogmatikai és exegétikai tételek gazdag tára. Isten, az En-Szoph, a végtelen, mindennek a forrása. Isten és a teremtmények közt áll a 10 Szephirot (valójában számok), amelyek kisugárzás (emanáció) révén magából az istenségből vették létüket. Eredetileg egynek tekintették őket az istenséggel, később egyre inkább az Isten működésének az istenség lényétől független szerveit látták bennük. A ~ az emberi lélek preexistenciáját és a lélekvándorlást is tanítja. A gyakorlatban a ~ gyakran összefonódott a mágiával, az asztrológiával, a tenyérjósággal, a kabalisztikus exegézis pedig a gematriával, a betűfölcseréléssel (temura), a betűértelmezéssel. A gematria a betűk számértékére v. a betűk formájára és más tárgyakkal való hasonlóságára épül, és szorzással, ill. osztással dolgozik. A betűfölcserélés során egy-egy bibliai hely betűinek helyébe az ábécé (Alef-Bet-írás, mint pl. a → mezuzá hátulján) következő betűjét, a 8. v. a 12. betűt (Albam-írás) v. a közvetlen előtte álló betűt iktatták; de olvasták az első betű helyett az utolsó betűt is (Atbas-írás; pl. Jer 51,41: szeszak, babel helyett). A betűértelmezés során egy szónak minden betűjét egy másik szó kezdőbetűjének vették, de egy mondat minden szavának kezdőbetűit is összerakták új szóvá. – A jeruzsálemi héb. egyetem a ~ tanulmányozására külön tanárt foglalkoztat.

Kabul (héb. 'kör, kerület'): város Galileában (vö. 1Kir 9,11 kk.), amely az Ígéret földjének fölosztásakor Áser törzsének örökrésze lett (Józs 19,27). Salamon az Áser törzse által vsz. soha birtokba nem vett ~ kerületet (1Kir 9,13) 20 városával együtt átengedte a tíruszi → Hirámnak (9,10–13). A zsidó háborúban Josephus Flavius kezén volt; Kr. u. 66: Cestius Gallus fölégette. – A mai ~ Akkótól kb. 15 km-re DK-re található.

Kádes (héb. 'a szent'): helységnév. – 1. Szám 32,8; 34,4; MTörv 1,19; 2,14; 9,23; Józs 10,41; 14,6 kk.; 15,3: Kádes-Barnea. Helység Izr. D-i határánál (MTörv 1,19; Szám 20,16), Támár és Egyiptom folyója (Ez 47,19; 48,28), ill. Akrabbim magaslata és Egyiptom patakja között (Szám 34,4; Józs 15,3–5), Gerártól K-re (Ter 20,1), egy forrásnál (Szám 20,2–11; Kiv 17,1–7). A pátriárkáknak (Ter 16,14; 20,1) és Izr. törzseinek (Szám 13,26; 20,1.14.22; Bír 11,16) átmeneti tartózkodási helye. Ma En Kades. A bővizű forrás több kutat és tavat táplál; környéke viruló oázis a pusztában (a Zsolt 29,8: Kádes pusztáját említi), → Párán (Szám 13,26) v. → Cin (20,1; 33,36 stb.) pusztájában. A MTörv 32,51 és Ez 47,19 Meriba (= a viszály) vizének nevezi a forrást. Innen indultak el a kémek Kánaánt kifürkészni (Szám 13,26; 32,8; MTörv 1,20–39; Józs 14,7), és innen küldött Mózes követet Edom királyához (Szám 20,14 kk.; Bír 11,16 kk.). A forrás minden bizonnyal az amalekiták kezén volt (vö. Ter 14,7), és Izr. fiai elfoglalták. H.-J. Zobel szerint a Kr. e. 14. sz.-tól a leviták lakták ~t. B. Rothenberg megállapította, hogy már a középső bronzkorban volt itt település. Figyelmet érdemel a Kr. e. 9. v. 8. sz.-ból származó erőd (kazamatafalak). Talán az apokrif 21,11 is erre a ~ra vonatkozik. → Mózes → pusztai vándorlás – 2. Az Orontesz melletti ~t az → amarnai levelek említik, de talán más egyiptomi szövegekből is ki lehet mutatni; a fáraók (I. Szeti, II. Ramszesz) és a hettiták közti csaták színhelye. Ma Tell-Nebi-Mend. (Lásd a VI. színes képet.)

Kafarnaum (héb. 'Nachum faluja'): határváros Galileában, a Galileai-tónál, Fülöp és Heródes Antipász területe között (Mt 9,9). A ~ban állomásozó róm. helyőrség élén egy százados állt, ő építtette a zsinagógát (8,5–13; Lk 7,1–10). Ide való volt Simon Péter és András. Jézus nyilvános életének ~ volt egy ideig a központja (ezért számított az ő városának: Mt 9,1). Mk 1,21: tanított a zsinagógában; Mt 17,24 kk.: a templomadó kérése; Mk 2,1 kk.: egy béna meggyógyítása; vö. 9,33; Lk 4,23 kk.; Jn 4,46 kk.; 6,17.24.59. Mivel ~ lakói nem hittek, Jézus megátkozta a várost (Mt 11,23). ~ot először Chan Minjében vélték fölfedezni, ma azonban már bebizonyítottan tekinthető, hogy Tell Hum romvárossal azonos, amely a Jordán torkolatától 4–5 km-re Ny-ra fekszik, ahogy a keresztény hagyomány a 4. sz.-tól a középkorig számon tartotta.

Kafira (héb. 'a nőstény oroslán' vsz. annak a dombnak alakjáról, amelyen a város épült): az ÓSz-ben a gibeoniták 4 városa közül az egyik (Józs 9,17); később Benjamin törzsének városai közt szerepel (18,26). A fogság után újra benépesítették a hazatérők (Ezd 2,25; Neh 7,29). Ma el-Kefire.

Kaftor: a filiszteusok hazája, a LXX-ban és a Vg-ban: Kappadókia. Helyét egyes tudósok Kisázsia D-i partján keresik, mások szerint Kréta szigete, v. egy olyan földrajzi egység, melynek Kréta is része (MTörv 2,23; Ám 9,7; Jer 47,4).

Kaifás: József melléneve, aki Keresztelő János föllépése (Lk 3,2) és Jézus pere idején (Mt 26,3.57; Jn 11,49; 18,13 kk. 24.28) a → főpap volt, de Péter és János felelősségre vonásakor (ApCsel 4,6) már nem töltötte be a főpapi tisztséget. Valerius Gratus prokurátor iktatta be, és Szíria legátusa, Vitellius tette le, tehát Kr. u. 18–37 működött. Jn 18,13 → Annás vejének mondja, akivel még Lk 3,2; ApCsel 4,6 is együtt szerepelteti.

Kain (héb. talán 'kovács'): a bibliai őstört.-ben Ádám és Éva fia, öccsének, → Ábelnek gyilkosa (Ter 4,1–16). A Ter elbeszélése szerint féltékeny volt, amiért Jahve szívesen tekintett Ábel áldozatára, az ő áldozatát pedig nem méltatta tekintetre; hogy ennek mi volt az oka, az az elbeszélésből nem derül ki. A későbbi zsidó bibliamagyarázat Ábel erényességével szemben ~ gonoszágát hangsúlyozta. Így Mt 23,35 is igaznak mondja Ábelt ~ útjával (Júd 11) szemben. 1Jn 3,12 szerint ~ „a gonosztól való volt”, aki megölte testvérét, mert az ő tettei gonoszak voltak, a testvére tettei ellenben igazak. A Zsid 11,4 ~ elvetésének okát hitelenségében keresi. Büntetésül Nod (menekülő) földjén volt kénytelen letelepedni, azaz nomád módra ide-oda kellett a pusztában vándorolnia (Ter 4,12: hontalan és bujdosó leszel). A → vérbosszú ellen védelműl Jahve jelet tett ~ra (4,13 kk.). Ez valamiféle tetovált törzsi jel lehetett a beduinok körében elterjedt szokás szerint; az a föltevés, hogy Jahve valami szembeötlő különös jelet adott ~ védelmére, kevésbé vsz. ~ tört.-e Izr.-nek Kánaánban már letelepedett fiai körében keletkezhetett, akik a szomszédos (minden bizonnyal tetovált) keniták nomád életét egy valaha elkövetett bűn büntetéseként fogták föl. Az ún. ~-utódok listáján (4,17–24; vö. Szám 24,21) ~ a keniták ősatyjaként szerepel. → Szet.

kakas: Jób 38,36: az → ibisz mellett időjós-ként szereplő sekvit a Vg ~nak fordítja. Palesztinában a ~ még napjainkban is időjós-ként él a néphitben. Péld 30,31: az oroslán és a bak között a szépen lépegető állatok egyike. Egy Tell en-Nasbéban talált pecséten, amely a Kr. e. 6. sz.-ból való, verekedő ~ látható. A ~nak egy másik, még korábbi ábrázolása ed-Dzsibből származik. – Az ÚSz adataihoz semmi kétség nem fér (Mt 26,34.74 kk.). A házi tyúk Indiából származik; vsz. Perzsián és Babilónián át került Palesztinába; a perzsa uralom alatt Görögországban is elterjedt. → kotlós.

Kalach: a Nimród által Sineár földjén épített 4 város közül az egyik (Ter 10,11), az asszír Kalhu erőd a Tigris mellett, a Zab felső torkolatánál. Ma Nimrud romváros. A Kr. e. 9. sz.-tól időnként itt székeltek az asszír királyok, és az asszír birodalom virágkorában művészien kiépítették, abban az időben is, amikor a királyoknak Ninivében volt a székhelyük. Kr. e. 614: a médek kifosztották; Kr. e. 612: végleg elpusztult. A 2Kir 17,6 alapján föltehető, hogy Palesztina É-i részéről való elhurcoltakat telepítettek ~ba; ezt egy nem régen talált osztrakon Kr. e. 700 k.-i arám fölirata is tanúsítja: a 21 személynévből 10 ismeretes az ÓSz-ből, további 8 héb. és csak 3

nem héb.; egyik név sem tartalmazza Jahve nevét (talán „elohista” okok játszottak közre a „gyanússá tevő” Jahve név kerülésében). Nimrud föltárása során (A. H. Layard: 1845–1851; H. Rassam: 1852; M. E. L. Mallo-wan: 1949–63) a város 2100×1670 m területének DNy-i sarkánál, az akropoliszon felszínre kerültek 6 palota maradványai, amelyek II. Asszurnaszirpál és Aszarhaddon királyok közti időben épültek. Egy (még föltáratlan) zikkurat mellett előkerült Istár és Ninurta, az akropolisz D-i oldalán Nabu temploma; ez utóbbi templomban és a palotákban sok ékírásos szövegre bukkantak a régészek; egyebek közt megtalálták III. Szalmanasszár ún. fekete obeliszkjét, Szárgon agyagprizmáit, II. Asszurnaszirpál egy sztéléjét, amely II. Asszurnaszirpál palotájá-nak fölavatásáról tudósít, és azt a nagy táblát, amelyen Aszarhaddonnak 9 méd fejedelemmel kötött szerző-dése olvasható. A palotákban sok értékes elefántcsont munkát is fölfedeztek, különösen III. Szalmanasszá-réban a város területének DK-i sarkában, ahol később a fegyvereknek és a javításra szoruló bútoroknak volt a tára.

kalapács, pöröly: Az ÓSz-ben 2 héb. szó jelöli; a makkebet a kőfaragó (1Kir 6,7) és a fémműves, ill. a kovács szerszáma (Jer 10,4; Iz 44,12), v. esetleg nomádok cövekverőfája volt (Bír 4,21); a pattist a kőfaragók (Jer 23,29), a kovácsok és a fémművesek (Sir 38,28; Iz 41,7) használták. – Átvitt értelemben Babilonra utal: „az egész föld kalapácsa” (Jer 50,23). Azt, hogy a → Makkabeusok mellékneve a makkebetből származik, a leg-többen elfogadják, bár nincs rá kellő magyarázat. Az ásatások során kőből és bronzból való ~ok kerültek fel-színre; biztos, hogy voltak fa~ok is, de ezek – mint a faeszközök általában – nem maradtak fenn.

kalcedon: kvarchoz hasonló drágakő. Jel 21,19: a mennyei Jeruzsálem 3. alapköve. A ~ egyik változata az achát.

káldeusok (héb. kasdim, akkád kaldu): az újbabilóniai birodalom alapítói (vö. Dán 1,4). Jud 5,6 kk. szerint Izr. népe a ~ ivadéka (→ Úr). Az asszír forrásokban elsőként II. Asszurnaszirpál (ur. Kr. e. 884–858) említi őket, mint akik több városállamot (Bit-Jakin, Bit-ammukani, Bit-Dakkuri stb.) alapítottak a Perzsa-öböl Ny-i partján, ahonnan állandó veszedelemmel fenyegették Babilóniát. Ukincer (ur. Kr. e. 732–729, III. Tiglat-Pilleszer ide-jén) és Marduk-apla-iddin (II. Szargon uralma alatt) átmenetileg magához is ragadta az uralmat Babilónia fö-lött. Nabopolassar (ur. Kr. e. 626–605) alatt a ~ (→ arámok) megalapították Új-Babilóniát. Dán 2,2 kk. 10; 4,4; 5,7.11: a varázslókkal, jövendőmondókkal és csillagjósokkal találjuk őket együtt, mint akik értelmezni tudták az álmodat és a csillagok állását (→ napkeleti bölcsek, → mágusok). Ebből talán arra is következtethe-tünk, hogy Új-Babilóniában milyen megkülönböztetett helyzetben lehettek a papok. Babilóniában a papok egyik fontos föladata volt az álmofejtés; innen érthető módon nevezték őket később ~nak (par excellence). – > kittimek.

Káleb (héb. 'kutya' v. 'elutasító'): a későbbi hagyomány szerint Jefunne fia Júda törzséből, a Kánaán kifürké-zésére előre küldött kémek egyike (Szám 13,6); az egyetlen, aki nem bizonyult kishitűnek (13,30; 14,6–9), ezért bemehetett az → Ígéret földjére (26,65; 32,12). A kalebiták ősatya (1Krón 4,15), akik Hebronban tele-pedtek le (Józs 14,6–15; 15,13–19; 21,12; vö. 1Krón 6,41; Bír 1,12–15). A Sir 46,7 dicsőíti. F.-M. Abel szerint ~ a → keniziták egyik csoportjához tartozó törzs volt, végső fokon tehát edomita eredetű (Szám 32,12 és Józs 14,6: ~ kenizita, egyébként Kenáz testvére; vö. 15,17), amely csak később olvadt be Júda törzsébe. Ezek a keniziták segítették Kánaán D-i részében Júdának az Ígéret földjének elfoglalásában, ezért a későbbi hagyo-mányban a kalebiták ősatya Júda törzsbeli hős lett (Szám 34,19). ~bel, Jefunne fiával azonos ~, a Júda törzsé-hez tartozó Hecron fia (1Krón 2,18.24.42.50; 2,9: ~ Kelubáj változatban) a neki jutott terület leírásában (2,42–50). A Hecron fia, ~ formula mutatja, hogy Júda törzse végérvényesen befogadta ~et.

kálmos, kalmus, illatos v. jószagú nád (héb. káneh): fűszer, a → szent kenet egyik összetevője (Kiv 30,23); Iz 43,24: az illatáldozattal áll párhuzamban; Én 4,14: más illatszerekkel (pl. nárdusz, mirha, áloé stb.) szerepel

együtt. Arábiából szállították és Tíruszban árulták a → fahéjjal együtt (Ez 27,19). Így nem vsz., hogy az Acorus calamus gyökértörzséből állították elő, inkább egyfajta elő-ázsiai nádból v. fűféléből nyerhették.

Kalne: város É-Szíriában. Ám 6,2 Hamattal, Iz 10,9 (Kalnó változatban) Karkemissel együtt említi, így minden bizonnyal azonos a III. Tiglat-Pilleszer által Kr. e. 738: meghódított Kullamiával, amelynek neve később tartománynév lett.

Kám (héb. vsz. 'a forró'): a bibliai genealógiában (Ter 5,32; 6,10; 7,13; 1Krón 1,4) Noé fia, a bibliai földrajzban az É-afrikai, a D-arab és a (vö. 1Krón 4,40) kánaáni népek összefoglaló neve; a Zsolt 78,51; 105,23.27; 106,22 Egyiptomra utal a ~ névvel. Izr. fiai az Ígéret földjének elfoglalása után megátkozták (→ átok) Kánaánt, a Ter 9,20–27 azonban állítólagos ősatyjuk, Noé szájába adja az átkot.

kamat: Az ÓSz-ben többször találkozunk a tilalmával (Lev 25,36); a → jubileumi év törv.-e tiltja; Kiv 22,24: a → Szövetség könyvének része az uzsora tilalma. A MTörv 23,20 már feltételezi, hogy Izr. gazdasági kapcsolatban áll más népekkel, melyek körében a ~ törv.-es intézmény volt, mert megengedi, hogy Izr. fiai az idege-nektől ~ot szedjenek. A prof.-k közül csak Ezekiel szól a ~ról: az uzsorás istentelen ember (18,17). A Péld 28,8 ismeri a ~ot és figyelmeztet a következményeire. Az ÚSz szintén ismeri a ~ szedést, de erkölcsi szempontból nem foglal állást (Mt 25,27).

Kambüszész: a perzsa birodalom királyának, Cirusznak a fia (ur. Kr. e. 529–522). A Bibliában nem szerepel, de amikor Kr. e. 525: Egyiptomba bevonult és elfoglalta, → Elephantine zsidó temploma már állt; erőszakossága és zsarnokoskodása miatt gyűlöletessé vált, de – mint az Akhaimenidák általában – ő is tiszteletben tartotta Egyiptomban a kultikus hagyományokat.

Kamos, Kemosz: a → moábiták főistene (1Kir 11,7.33; 2Kir 23,13: szörnye; Jer 48,7.13), akiket Kamos népének is neveztek (Szám 21,29; Jer 48,46); a moábita Mesa-fömlirat, továbbá más moábita és assír fömliratok is említik. vsz. ~t ábrázolja a Tell-el-Baluában talált → sztélé is. A Mesa-fömliratban (→ Mesa) a sereg élén szerepel (vö. 48,13–15; vö. Jahve a Seregek Ura), gör. értelmezés szerint Áresz. Tiszteletére emberáldozatot is mutattak be (bár csak reménytelen helyzetben, 2Kir 3,27); a Mesa-fömlirat szerint az → átok betöltése (= az ellenség fölkoncolása, a zsákmányolt holmi elpusztítása) is szokásban volt tetszése elnyerésére, az iránta való tisztelet kifejezésére. 1Kir 11,7.33; 2Kir 23,13: Salamon idejében Izr.-be is bevezették kultuszát, de Jozija véget vetett neki. Az ammoniták állítólagos isteneként → Jiftach.

Kána (héb. 'nádszál'): földrajzi név. – 1. Város Galileában. Csak az ÚSz-ben szerepel. Jn 2,1: a víz borrá változtatásának csodája; 4,46: egy kafarnaumi királyi tisztviselő fiának meggyógyítása; 21,2: Natanael szülővárosa. Fekvése vitatott. A későbbi hagyomány (kb. 1600-tól) a Názáret és Tiberiás közti út mentén fekvő Kefr Kennával azonosítja. A korábbi hagyomány, amelyhez F.-M. Abel és C. Kopp is csatlakozik egy romteleppel, Chirbet Kanával tartja azonosnak, amely Szeffurijétől 8 km-re É-ra fekszik. → Simon. – 2. A Józs 19,28 említette ~ vsz. a mai ~val azonos (M. Noth más véleményt képvisel!); a Tírusztól 12 km-re D-re fekvő nagy falu már az egyiptomi listákon is megtalálható a helységnevek sorában. – 3. A ~-patak völgye határuul szolgált Efraim és Manasse között (16,8; 17,9). A mai Vádi Kánával azonos.

Kánaán (héb. Kenaan): 1. Kám fia (Ter 9,18; 10,6). – 2. az Izr. fiai által elfoglalt, „tejjel-mézzel folyó” ország (→ honfoglalás, → Ígéret földje). Az → amarnai levelekben szerepel egy Kinahni nevű ország. A Bibliában – néhány költői részt (Iz 19,18; 23,11; Oz 12,8) nem tekintve – mindig csak az ország szerepel, hacsak nem jelzői értékben: ~ leányai (Ter 28,1), ~ lakói (Kiv 15,15), ~ királya (Bír 4,2.23 kk.) v. királyai (5,19; Zsolt 135,11), ~ népe (Szof 1,11), ~ istenei (= bálványai; Zsolt 106,38). Szívesen magyarították a nevet az arám-arab kn 'hajlít' tő an-ra végződő származékaként, 'alföld' értelemben. E magyarázat képviselői olyan helyekre hivatkoztak, mint a Szám 13,29 (a hettiták, jebuziták stb. a hegyre húzódtak, a kánaániak inkább a tenger partját és a

Jordán völgyét népesítették be; vö. Józs 11,3), 5,1 (a kánaániak királyai a tenger mellett, az amoriták királyai a Jordán Ny-i partvidékén laktak) stb. ~ tehát Palesztina lapos részével azonos, a hegyvidéket az amoriták lakták. Ezzel szemben fölhozható, hogy – a) az 'alföld' értelmű név aligha vezethető le a 'hajlít' jelentésű kn-től; – b) a kánaániak a Bibliában sok helyen úgy szerepelnek, mint akik a hegyvidéket v. Palesztina más részeit is lakják (Ter 12,6; 24,3.37; 38,2). M. C. Astour a kn-igét a napra vonatkoztatja, amely Ny felé 'hajlik', és így 'Ny-i vidék'-ként értelmezi ~t (Mezopotámia felől nézve); vö. → amoriták. Mások inkább a nuzi szövegekből kimutatható, 'bíborszínű gyapjú' értelmű kinahhu szóból indulnak ki; így a mat kinahhi szerintük a bíborszínű gyapjú (gör. phoiniké) hazáját jelenti; ez az elnevezés eredetileg Föníciára vonatkozott, aztán a Biblia némely szövegében Palesztinára korlátozódott. Ezzel szemben S. Moscati úgy látja, hogy a bíbor kaphatta volna a nevét az országról, de az ország nem a bíborról. II. Amenophisz egy sztéléje É-Szíriából való fogolyként felsorol 640 kinahnut (= kánaánit), akiket gazdag kereskedőnek tekinthetünk (vö. Iz 23,8; Ez 16,29; 27,3; Oz 12,8 kk.; Szof 1,11; Zak 11,7.11; LXX; Jób 40,30). B. Maisler szerint ~ 1. jelentése a 'kereskedő, kalmár' lehetett, a 'bíbor' csak másodlagos jelentés a fő árucikk nevének átvitele folytán. Izr. fiai átvették az elnevezést, és az őslakosokat etnikai hovatartozásuk figyelmen kívül hagyásával kánaániaknak nevezték. Bizonyos körökben hasonló értelemben az → amoriták elnevezés terjedt el (vö. Ter 15,16), de ez a szóhasználat nem vált általánossá. Hogy Izr. fiai tudtak az etnikai különbségekről, azt nyilvánvalóan tanúsítják pl. az ilyen felsorolások, mint: kánaániak, hettiták, amoriták, periziták, hiviták, jebuziták (Kiv 3,8.17; 13,5; Bír 3,5; vö. Kiv 33,2; Józs 11,3). Az a tény, hogy a kánaániak e felsorolásokban mindig az első helyen szerepelnek, az elnevezés gyűjtőnévi jellegével függhet össze.

103. Kánaáni korsó Jerikóból. Kr. e. 16. sz.

kánaániak, kánaániták: → amoriták, → Kánaán.

kancellár: → hivatalnokok.

kancsó: 1. Cserépből → korsó, – 2. italáldozat bemutatására aranyból készült ~k szolgáltak (Kiv 25,29).

Kandake (Ka(n)take v. Ka(n)dakit gör. változata): az etióp királynők címe, személynévnek értelmezve. A ~nak nevezett etióp királynők közül néhányat klasszikus tört.-i forrásokból is ismerünk. A Biblia említette ~ (ApCsel 8,27) talán azonos Meroe uralkodónőjével Nero korában.

kánon: a szentírási könyvek hivatalos jegyzéke. – I. Fogalma. 1. Amikor a Biblia kv.-einek leírása, megszerkesztése befejeződött, a Szentírás még csak anyaga szempontjából vált teljessé. Formai szempontból, mint a szt. iratok gyűjteménye (korpusza) még nem számított késznek, a több kv.-ből összetevődő, de mégis egy Szentírás létrejöttének folyamata még nem zárult le. Mivel a Biblia lényege szerint Isten hitet kívánó szava, föltételezi Isten népét, amely elismeri magára nézve kötelezőnek és engedelmesen meghajlik az általa támasztott követelmények előtt. A Szentírás formai oldala szempontjából csak a ~ megállapításával lett készen. Amint irodalmi műként a Bibliának, a ~nak is van tört.-ileg kialakult nagysága, és a terjedelmét, amelyet az egyes felekezetek megítéltek neki, a tört.-e határozta meg. Jóllehet az ÓSz és az ÚSz ~ja elvileg összetartozik, egységet alkot, mégis megvan mind az ÓSz, mind az ÚSz ~jának a saját tört.-e; az ÓSz ~jának tört.-e a zsidóság és a kereszténység körén belül zajlott, az ÚSz ~jáé viszont csak az Egyh.-on belül játszódott le. – 2. A gör. Kanón szónak ua. az alapjelentése, mint a héb. kaneh 'nadszál' szóé. Az átvitt 'mérték, norma' jelentés, amelyben a szó az ÚSz-ben szerepel (2Kor 10,13–16; Gal 6,16), a konkrét 'mérce' jelentésen át alakult ki. Minthogy a Szentírás kv.-ei a hit és élet normáit szolgálnak az Egyh. számára, a 4. sz. közepétől ~nak nevezik a szentírási kv.-ek gyűjteményét. Ilyen értelemben a ~ szónak 2 aspektusa van. Egy aktív: az e gyűjtemény fölöllelte iratok meghatározzák az Egyh. hitét és életét, és egy passzív: ezeket az iratokat az Egyh. úgy ismeri,

mint sugalmazottakat és elismeri. A ~iség tehát föltételezi a sugalmazottságot. Katolikus álláspont szerint a ~i és a sugalmazott iratok fedik egymást minden ~i kv. sugalmazott és minden sugalmazott kv. ~i (legalábbis ma). Ennek ellenére a sugalmazottság és a ~iség fogalma nem esik egybe: egy irat akkor sugalmazott, ha isteni eredetű, és akkor ~i, ha az Egyh. isteni eredetűnek ismeri és hivatalosan elismeri. – 3. A katolikus szóhasználat megkülönböztet protokanonikus és deuterokanonikus kv.-eket. Protokanonikusnak azok a kv.-ek számítanak, amelyeknek a Szentírás korpuszához tartozását az Egyh.-ban soha nem vonták kétségbe; deuterokanonikusnak azokat a kv.-eket szokás nevezni, amelyek sugalmazott voltát valahol v. valamikor tagadták v. nem tartották bizonyosnak. Ez a megkülönböztetés elsősorban az ÓSz-et érinti, mert – hosszú ideig tartó bizonytalankodás után – a zsidók a Kr. u. 1. sz. végén 7 kv.-et nem vettek föl ~jukba (Tób, Jud, Bár, Bölcs, Sir, 1–2Mak), az Egyh. viszont – az ellenérvek ellenére is – elismerte őket ~inak. E téren a kereszténység komoly formában csak a 16. sz.-ban oszlott meg. Míg a katolikusok a szóban forgó 7 kv.-et, amelyet az egyh.-i ~ a zsidó ~on kívül tartalmaz, deuterokanonikusnak nevezik, addig a protestánsok apokrifnak mondják; ezzel szemben azokat a kv.-eket, amelyek a katolikus szóhasználat szerint apokrifok, a nem katolikusok pszeudoepigrafáknak hívják. Azóta, hogy a deuterokanonikus kv.-eket a hivatalos zsidóság elvetette, a zsidók többé nem törekedtek alap-szövegük megőrzésére; így ha héb. nyelven írták őket, akkor csak gör. fordításban (→ Hetvenes-fordítás) maradtak fenn. – II. Az ÓSz zsidó ~ja. Bibliájuk jelölésére a zsidók egy mesterségesen alkotott szót használnak: tenak, amely a torah, nebiim és ketubim (törvény, próféták és egyéb írások) szavak kezdőbetűiből áll. A zsidó ~nak ez a 3 részre tagolása nagyon régi időre nyúlik vissza, és a katolikus szóhasználatban protokanonikusnak nevezett kv.-eket öleli föl – ez a héb. Biblia. Élén a Tóra, a → Pentateuchus áll, amely mint az isteni → kinyilatkoztatás és tanítás foglalata egyébként is az 1. helyet foglalja el a szt. iratok sorában (→ sugalmazás). – A zsidó hagyomány különbséget tesz a korábbi és a későbbi próf.-k között. A későbbi próf.-k közé tartozik a zsidók szerint Iz, Jer, Ez és az egyetlen műnek tekintett 12 kis próféta. Tehát Dán kivételével ua.-ok a kv.-ek, amelyeket a keresztények is a próf.-k írásaiként tartanak számon; Dán a keresztény Bibliában a nagy próféták egyike, a zsidó ~ szerint pedig az (egyéb) írások közé tartozik. Meglepő ugyanakkor a Ny-i keresztények számára, hogy a Józs, Bír, Sám és Kir alkotta tömb, amely irodalmi szempontból egységet alkot, a zsidó ~ban a korábbi próféták írásaiként szerepel, s így próf.-i műnek számít. Erre az sem jelent elegendő magyarázatot, hogy ezeket a kv.-eket a zsidó hagyomány szerint próf.-k írták, v. hogy sok próf.-ra (pl. Sámuel, Nátán, Illés, Elizeus, Izajás) vonatkozó részletet tartalmaznak. A tört.-i kv.-ek próféták könyveinek nevezése inkább akkor válik érthetővé, ha abból indulunk ki, hogy a zsidó gondolkodás mit tekintett próf.-i feladatnak, és hogyan értelmezte a bibliai → történetírást. A prófétáknak nem a jövődőlés volt a feladatuk, hanem az, hogy koruk eseményeit a Jahvétól kapott kinyilatkoztatás fényében értelmezzék. Az ósz-i próf.-i üzenetnek ez a tétel a kezdete és a vége: Izr. jólétének a Jahvéhoz való hűség a záloga, a tőle való elpártolás balsorsot idéz elő. De Józs és a Kir is épp ezt tanítja: a próf.-k tanításához tört.-i példákat tárnak elénk és ezzel támogatják a próf.-kat tanításukban, sőt maguk is mintegy próf.-i tanítássá válnak. Csakis ebből a szempontból lehet a bibliai tört.-írást megérteni, hiszen az nem egyszerűen a múltban lezajlott események és történések számbavételére törekszik, hanem a múlt vallási szempontból való értelmezésére és a tanulságok levonására a jelen számára. A zsidó ~ 3. csoportja egyszerűen az Írások nevet viseli; ez már előre jelzi, hogy különböző kv.-eket ölel föl: a Bibliának azok a kv.-ei kerültek bele, amelyek azután keletkeztek, hogy a 2 első csoportot már lezárt egységnek tekintették. Hogy ezt a 3. csoportot mily kevésbé lehet egységesnek tekinteni, azt az is mutatja, hogy sokáig a bele tartozó írások sorrendje sem alakult ki, ill. nem állandósult. Végül a következő 3 alcsoportba tagolás vált általánossá: – a) Az elején, ha változó sorrendben is, a 3 nagy ketubim, a Zsolt, Jób és a Péld. – b) Ehhez csatlakozik az 5 → Megillot, mégpedig a 12. sz.-tól az év azon ünnepeinek sorrendjében, amelyeken ünnepi olvasmányul szolgáltak: Én, Rut, Siral, Préd, Eszt. – c) Végül Dán és a → Krónikás nagy tört.-i műve zárta a sort. A magától értetődő sorrend (Krón, Ezd, Neh) helyett a zsidó ~ban sajátos módon a fordított sorrendet találjuk: Ezd, Neh, Krón. Erre az a magyarázat, hogy Ezd és Neh, amely a fogság utáni helyreállításról szól, előbb belekerült a ~ba, mint a Krón, amelynek tartalma lényegében megegyezik az első 2 csoportba

tartozó kv.-ekével. A 3 alcsoport fő vonásaiban a zsidó ~ kialakulásának tört.-ét is tükrözi. A 3-as fősztás első irodalmi nyomát Sir gör. fordításának előszavában találjuk (kb. Kr. e. 130). Itt azok a kv.-ek, amelyek a zsidó nép nagyságát és gazdagságát mutatják be, a törvény, a próféták és az (atyáktól fönmaradt) egyéb iratok címen vannak felsorolva. A 3-as fősztás az ÚSz-ben is tükröződik, de itt a törvény gyakran az egész ÓSz-re utal, pars pro totoként (pl. Jn 12,34); ugyanígy gyakori a törvény és a próféták (Mt 5,17; 7,12; 11,13; 22,40; Lk 16,16) v. a Mózes és a próféták (16,29; 24,27; Jn 1,45) megjelölés is; mind a 3 csoportot Lk 24,44 tartalmazza: Mózes, a próféták és a zsoltárok. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Sir előszavában a 3-as fősztást már mint ismertet kell föltételezni és B. J. Roberts hangsúlyozza is, hogy már a fogság utáni idő elején kialakult a szt. kv.-ek jegyzékéről (korpusz) egyfajta elképzelés. Ez elsősorban a Tórára vonatkozik. Ha Ezdrás ünnepélyesen fölolvastatta és megmagyaráztatta a törv.-t (Neh 8), akkor ezt a szöveget „~inak” kellett, hogy tekintsék. Erre enged a Zsolt 1; 19; 119 is következtetni: nyilvánvaló, hogy a zsoltárosnak a Tóra dicsérete közben, már egy bizonyos leírt szöveg lebegett a szeme előtt. Az 1,2 (vö. 119,15.148) a parancsok mormolását (= halkán olvasását, fontolgtatását) említi, a 19,8 pedig tökéletesnek, teljesnek mondja a Tórát, amihez helytelen volna valamit hozzátenni v. belőle elvenni (vö. MTörv 4,2). Ugyanígy kell Harmadik Izajásnál Jahve szavával kapcsolatban a remegést (Iz 66,2.5; vö. Ezd 9,4; 10,3) értelmezni. Tehát a Kr. e. 4. sz.-tól már számolhatunk a Pentateuchus ~i voltával. Ugyanezt tételezhetjük föl a prófétákról is, hiszen a zsidó ~ a próf.-kat Mal-ig számítja (Kr. e. 450 k.), a ~ba később fölvevett Dán nem tartozik a próféták közé. A Sir előszavából az is kiviláglik, hogy Sirák fia Jézus a ~t még nem tekintette lezártnak, mert a 3. csoportot egyszerűen ’többi írás’-nak nevezte, és nyilvánvalóan hajlott arra, hogy nagyapja művét az írások saját korában ismert gyűjteményébe beiktassa. – A ~ vonatkozásában azt a rugalmasságot, amelyet Sir előszava az egyiptomi hel-lén zsidóságról tanúsít, a LXX Alexandriában dolgozó fordítói és szerkesztői is megerősítik: a gyűjteménybe olyan kv.-eket is beiktattak, amelyek a későbbi zsidó ~ba nem kerültek bele, sőt olyanokat is belefoglaltak, amelyeket a hivatalos egyh.-i ~ jegyzékek sem ismertek el. Egyébként a zsidó LXX terjedelmének kérdésében igen nagy óvatosságra van szükség, mert számunkra már nem elérhető. A LXX legrégebb kéziratai keresztények, a 4. sz.-ból, tehát a keresztény LXX-t képviselik. A zsidó LXX-ből csak töredékek maradtak fenn, amelyekből eddig csak egy deuterokanonikus írás (Jeremiás levele) igazolható. Másfelől biztos, hogy azokat a kv.-eket, amelyeket a keresztény LXX magában foglal, zsidók fordították (ha az eredeti szöveg nem gör. nyelvű) v. írták. – A ~ terjedelmét illetően a zsidó gondolkodás a Kr. u. 1. sz.-ban még mindig ugyanolyan rugalmasságról tett tanúságot, mint a Kr. e. 3–1. sz.-ban. Az ÚSz-ben az ÓSz-re hivatkozáskor használt írás v. Írások kifejezések bizonyosan az ÓSz egészére utalnak (→ sugalmazás). De ha az ÚSz 270–350-szer hivatkozik idézetek v. utalások formájában az ÓSz-re, akkor sem nyújt világos képet arról, hogy az ÚSz szerzői mely kv.-eket tartottak az ÓSz-be tartozónak. A legtöbb idézet a törvényből, a prófétákból (szűkebb értelemben véve) és a zsoltárokból való, és nem is lehet kérdéses, hogy az ÚSz szerzői az 1. és a 2. csoportba sorolt kv.-eket in globo a ~ba tartozónak tekintették. Ugyanakkor a héb. Biblia 3. részéből 4 kv.-et sem közvetlenül, sem közvetve nem említ az ÚSz (Préd, Én, Eszt, Ezd/Neh), viszont találunk utalásokat a deuterokanonikus kv.-ekre, sőt legalább 1-szer egy apokrif kv.-et is idéz az ÚSz jövendölésként (Júd 14: etióp Hénoch). – Az is kérdés, hogy vajon Josephus Flaviusnak a ~ra vonatkozó ismert megnyilatkozása a zsidóság egészének v. csak a farizeusok irányzatának fölfogását tükrözi-e. Josephus Flaviusnak Apion ellen írt munkájában azt olvassuk, hogy a zsidóknak nincs több miriádnyi kv.-ük, amelyek szemben állnak egymással, hanem csak 22, de ezeknek jogosan hihetnek; ezek: Mózes 5 kv.-e, a Mózes után következő próf.-k 13 kv.-e és 4 más kv., amely Istent dicsőítő himnuszokat és különféle útbaigazításokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az ember hogyan éljen. Ha föltesszük, hogy Josephus Flavius felsorolásában Rut-ot hozzávette a Bír-hoz, a Siral-mat Jer-hoz, akkor az ÓSz összes protokanonikus kv.-ét együtt találjuk nála. – A kumráni lelet sem segít abban a kérdésben előbbre jutni, hogy a zsidó ~ Kr. u. 70 előtt mit foglalt magában. Mivel → Kumránból Eszt-t eddig nem sikerült kimutatni, számolni kell vele, hogy a kumráni közösség nem tekintette a ~ba tartozónak. Másfelől viszont Kumránban deuterokanonikus kv.-eket is olvastak, sőt úgy látszik, hogy a közösség a hivatalos zsidóság szt. kv.-eihez a maga saját

írásait is hozzácsatolta. Tehát nemcsak a bibliai szövegek alakja kérdésében figyelhető meg a zsidóság körében egészen Kr. u. 70-ig bizonytalanság, hanem a ~ terjedelmét illetően is. Amikor a zsidóság vallása a jeruzsálemi templom pusztulása után kv.-höz kötődött, megváltozott a helyzet; a zsidóknak egységes szövegre és egyértelműen meghatározott ~ra volt szükségük. Így a → Jabnéban tartott szinódus (Kr. u. 90–95 k.) 24 kv.-ben állapította meg a ~ terjedelmét (Ter, Kiv, Lev, Szám, MTörv, Józs, Bír, Sám, Kir, Iz, Jer, Ez, 12 próf, Zsolt, Jób, Péld, Rut, Én, Préd, Siral, Eszt, Dán, Ezd/Neh, Krón). Ha némileg más sorrendben is, de ugyanígy 24 kv. szerepel a babilóniai talmudbeli zsidó ~ban is (Baba Bathra). Úgy látszik azonban, hogy a Josephus Flaviusnál fennmaradt fölosztást, amely szerint Rut a Bír-hoz és a Siral Jer-hoz tartozik és így a ~ 22 kv.-et ölel föl, zsidó körökben egészen a Kr. u. 4. sz.-ig gyakran használták. – III. Az ÓSz keresztény ~ja. 1. A LXX mint az ÓSz keresztény ~ja. Az ÓSz keresztény ~ja tört.-ét leegyszerűsített formában így lehet fölvázolni: az Egyh. az ÓSz-et a zsidóságtól a LXX formájában vette át, amely a deuterokanonikus kv.-eket is magában foglalta. Ezeket a deuterokanonikus kv.-eket tehát mondhatni magától éretlődően elfogadta az Egyh., és az 1–2. sz. keresztény szerzői egyértelműen a deuterokanonikus kv.-eket is magában foglaló LXX-t tekintették az ÓSz ~jának. Csak a 3–5. sz.-ban, a zsidókkal folytatott viták következtében gondolt némelyik egyh.-atya arra, hogy a rövidebb zsidó ~hoz igazodjék. Az Egyh. egészén belül nem sikerült fölfogásuknak érvényt szerezniük, és az Egyh. a szinódusi határozatokban egészen a Trienti Zsinat állásfoglalásáig a LXX tartalmazta kv.-eket fogadta el ~inak. Elvileg helyénvaló, hogy az egyh.-atyák a LXX-t tekintették ÓSz-nek, Szentírásnak, de azért nem szabad elfelejtenünk, hogy a zsidó LXX-t nem ismerjük; a keresztény LXX bizonyosan eltért a zsidó LXX-től. Az egyh.-atyák nem azt tekintették ~inak, amit a LXX-ban együtt találtak, hanem amit ~inak tartottak, az került bele a LXX kézírataiba. „Hogy az egyházatyák használták a LXX-t, az természetes, hiszen a görög kultúra körén belül éltek és írtak... De hogy vele egy bizonyos kánont is átvettek volna, az azért nem lehetséges, mert abban az időben minden bizonnyal egyes könyveket tartalmazott a LXX szövege, nem az egész ÓSz-et” (J. Goettsberger). Ugyanakkor a LXX ránk hagyományozása terén is találkozunk egyenetlenségekkel. A Codex Sinaiticusban a Bölcs, Sir, Jud, Tób 1 és 4Mak maradt fönn; azt, hogy Bár és Jeremiás levele is megvolt-e benne, nem tudjuk, de vsz. Ezzel szemben a Codex Vaticanusban Mak soha nem volt, de a Bölcs, Sir, Jud, Tób, Bár és Jeremiás levele megvolt benne. A Codex Alexandrinus a katolikus ~ minden ósz-i kv.-ét fölöleli, ezenkívül megtalálható benne 3–4Mak és a Manasse imája is, és eredetileg a Salamon zsoltárai c. apokrif iratnak is meg kellett benne lennie. A Codex Vaticanus és a Codex Alexandrinus 3Ezd-t is tartalmazta, amelyet – ahogy Th. Denter kimutatta – mind a görög, mind a régi lat. hagyomány ~inak tekintett; és a Codex Sinaiticus-ban is benne volt. Tehát a LXX kézíratainak mai (H. B. Swete- és A. Rahlfs-féle) kiadásaiban nem csak a föntebb említett deuterokanonikus kv.-ek találhatók meg, Dán-lal és Eszt-rel kiegészítve, hanem 3Ezd, 3–4Mak, továbbá Salamon Zsoltárai és a Manasse imája is, amelyek a hivatalos egyh.-i ~ba nem kerültek bele. Mindebből nyilvánvaló, hogy amit az első egyh.-atyák ~nak tekintettek, arról milyen óvatosan kell beszélnünk. – 2. Az egyh.-atyák közül a nevesebbeknél mégis azt a rövidebb ~t találjuk, amely a Kr. u. 1. sz. végétől a hivatalos zsidóság körében érvényben volt. De azért esetenként külön vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy ez v. az az egyh.-atya vajon saját meggyőződését juttatja-e kifejezésre, v. pedig taktikai szempontoktól (teol.-i viták a zsidókkal) vezetve csak a zsidó ~ra hivatkozik. Ezért Jusztinosz pl. csak olyan szerzőkre hivatkozott, akiket a zsidók elismertek. Az első egyh.-atya, Szardeszi Meliton († 190 k.), akitől fennmaradt egy ~ jegyzék, azt állítja, hogy K-re utazott és pontos értesüléseket szerzett az ÓSz kv.-eit illetően. Ezután közli a jegyzéket, ahogy Palesztinában minden kétséget kizáróan a zsidóktól megismerte. Ez a jegyzék csak a protokanonikus kv.-eket öleli föl, de ezek sorából is hiányzik Eszt (vö. Eusebiosz). Origenész állásfoglalása nem látszik következetesnek. Mint tanítója, Alexandriai Kelemen, ő is állást foglalt a deuterokanonikus kv.-ek mellett, de csak a protokanonikus kv.-ekhez írt magyarázatot. Az ÓSz ~i kv.-einek jegyzékében, amelyet Eusebiosz nyomán a Zsolt 1 magyarázatához csatolt, nyilvánvalóan csupán tájékoztatásul és tartózkodva a személyes állásfoglalástól a zsidók rövidebb ~jába fölvett kv.-eket sorolta föl. Atanáz is különbséget tett a 22 kv. között, amelyek a tanítás alapjául szolgálnak,

vagyis a protokanonikus kv.-ek és a kv.-ek egy további csoportja között, amelyeket „olvasókönyvek”-nek nevezett. Egyébként egyes egyh.-atyák elméleti álláspontja és a gyakorlata a ~ kérdésében nem vág egybe: szóban a zsidó ~ mellett foglaltak állást, de a gyakorlatban a deuterokanonikus kv.-eket éppúgy fölhasználták. Ez egyaránt áll Atanázra, Jeruzsálemi Cirillre, Epiphánioszra és Nizianzi Gergelyre. A lat. egyh.-atyáknál a 4. sz. előtt legfölbjebb azt illetően találunk állásfoglalást, hogy a különféle kv.-ek ~iak-e v. apokrifok, de arról, hogy a zsidó ~ mely kv.-eket foglalta magában, nem nyilatkoztak. Így csak közvetve, az általuk idézett részletekből lehet kikövetkeztetni, hogy az ÓSz mely kv.-eit ismerték, ill. ismerték el. Ennek során nem szabad szem elől téveszteni, hogy a → Vetus Latina kv.-eit nem egy helyen és nem is egyazon időben fordították, és hogy egyetlen kódex soha nem tartalmazta a Vetus Latina ósz-i részét. Tertullianus pl. soha nem használta föl 1–2Mak-t, jóllehet kitűnő anyagot szolgáltatott volna érveléseihez; nyilván azért, mert az ő LXX-példánya, amely egész biztosan több kódexet tett ki, 1–2Mak-t nem tartalmazta; ugyanakkor ismerte, ill. elismerte Dán deuterokanonikus részeit. A K-i atyák hatására a rövidebb ~t némely Ny-i egyh.-atya is átvette, így ezt találjuk Poitiers-i Hilariusnál, Rufinusnál. A Ny-i atyák közül Szt. Jeromos volt a legtekintélyesebb, aki a rövidebb ~ mellett foglalt állást; ez érthető is, hiszen élete 2. felét Palesztinában töltötte, és ott eleven kapcsolatot tartott fenn a zsidókkal. Mégis, mind a gör., mind a lat. egyh.-atyák zöme elfogadta a deuterokanonikus kv.-eket is. A lat. atyák közül Szt. Ágoston volt legkiemelkedőbb tanúja az egyh.-i hagyománynak a bővebb ~ elfogadása formájában. Jóllehet Szt. Jeromos kortársa volt, és állandóan vitában álltak egymással, ő hagyta ránk azt a ~t, amelyet később a Trienti Zsinat szentesített. – 3. Egyh.-i döntések. Szt. Ágoston hatására a 4. sz.-ban hozták az első zsinati határozatokat a ~i kv.-ek kérdésében. 393: a Hippói Zsinat, valamint 397: és 419: a 3. és a 4. Karthagói Zsinat kimondta: „ut praeter Scripturas canonicas nihil in Ecclesia legatur sub nomine divinarum scripturarum” (= „a kánoni könyveken kívül semmit nem szabad az Egyházban Istentől kinyilatkoztatott írásként olvasni”), majd felsorolták a Biblia azon kv.-eit, amelyek jegyzékét később a Trienti Zsinat alapul vette. 1441: a Firenzei Zsinat is ezt a jegyzéket tette magáévá. A Trienti Zsinat első teendőjének tekintette a szentírási kv.-ek ~jának megállapítását. Ehhez közvetlen indítékul azok a támadások szolgáltak, amelyek a reformátorok részéről érték a hagyományos egyh.-i ~t. A Szt. Jeromos szellemében a rövidebb ~ mellett Erasmus és Kajetán bíboros tört lándzsát. – A reformátorok közül 1520: A. von Karlstadt nyitott vitát a ~ról, De canonis Scripturis c. művével. Tisztán tört.-i szempontok vezették, és Szt. Jeromos hatása alatt a rövidebb palesztinai ~ mellett szállt síkra. Luther, aki az ósz-i kv.-eknek a keresztény tanításhoz való közelségét tekintette a kánoniság föltételének, nemcsak a deuterokanonikus kv.-eket nem ismerte el, hanem több protokanonikus kv.-et is kizárt a ~ból: Eszt, Krón, Préd. Idővel visszatért Karlstadt fölfogásához. Teljes bibliakiadásában (1534) elkülönítve a függelékben a protokanonikus kv.-ek is benne vannak Apokryphen címen. Kálvin sokkal radikálisabb volt: ő egyértelműen kiiktatta a Bibliából a deuterokanonikus kv.-eket. – Hosszas tárgyalások után a Trienti Zsinat 4. ülészakán a ~ról kiadott Dekrétum ilyen megfogalmazást kapott: (Ecclesia) „omnes libros tam Veteris quam Novi Testamenti... pari pietatis affectu ac reverenda suscipit et veneratur” ([Az Egyház] „mind az Ó-, mind az Újszövetség összes könyvét... egyforma kegyelettel és hódolattal fogadja el és tiszteli”). Ezzel elhárult minden megkülönböztetés a proto- és deuterokanonikus kv.-ek között. Ami pedig a ~ terjedelmét illeti, a zsinat az egyh.-i hagyományt vette alapul: azokat a kv.-eket kell ~inak tekinteni, „prout in Ecclesia catholica legi consueverunt et in veteri vulgata editione habentur” („amelyeknek olvasása a katolikus egyházban szokásban volt és a régi Vulgata kiadásokban megtalálhatók”), mégpedig „cum omnibus suis partibus” („teljes egészükben” – célzás Eszt és Dán deuterokanonikus részeire). A kv.-ek jegyzéke azonos a Firenzei Zsinaton elfogadottal. – Az ortodox egyh. ~ja megegyezik a katolikkal, de a LXX-hagyomány értelmében még 3Ezd és 3Mak is megtalálható benne. – IV. Az ÚSz ~ja. Az Egyh.-nak kezdettől fogva birtokában volt az ósz-i szt. kv.-eknek egy igen nagy tiszteletben tartott gyűjteménye, jóllehet az 1. sz.-i kereszténység a pontosan körülhatárolt ~ fogalmát még nem ismerte, mégpedig azért, mert az ósz-i kv.-ek gyűjteménye Palesztinában és a hellén szórványban (LXX) terjedelmi szempontból lényegesen eltért egymástól, és a szentírási kv.-

ek különféle csoportjainak tekintélye még az anyaországban is eltérő volt. Az írásoknak v. egyszerűen az írásnak a magától értetődő birtoklása minden bizonnyal nagy szerepet játszott a további fejlődésben, ti. egy úsz-i, pontosabban egy 2 részes ~ kialakulásában. Az 1. sz. második felében, tehát abban az időszakban, amikor az ÚSz kv.-eit írták, az ősegyh. az ÓSz-ben nemcsak a Jézus Krisztusban teljessé vált → kinyilatkoztatás tanúbizonyosságát látta, hanem minél jobban kijátszotta a zsidóság az ÓSz-et a Krisztusban hívők ellen, annál inkább – azt kívánta, hogy az ÓSz a kereszténység saját Szentírása legyen, amelynek Krisztus tört.-ére előre utaló, valódi és teljes értelmét először csak Istennek a végső időben az Úr, az apostolok és a Lélek tekintélyére támaszkodó kinyilatkoztatása tudta föltárni (vö. 2Kor 3,6 kk.; 1Kor 10,11; ApCsel 17,2 kk.; 2Tim 3,14 kk.; Jn 5,39 kk. stb.). Ettől függetlenül kialakultak a legrégebb keresztény írások gyűjteménybe foglalásának külső és a belső feltételei. A keresztény írások egy része először csak egy-egy közösségnek (pl. Gal, Ef, Kol, Jak, Júd, 1–2Pét, Jel), ill. (mint az ev.-ok) valamely nagyobb terület egyh.-ainak szólt, de egy alkalommal Pál ap. már számított arra, hogy 2 szomszédos egyh.-ban kölcsönösen fölolvassák egymás leveleit (Kol 4,16), és a Pál alapította közösségekben törekedtek is rá, hogy szellemi atyjuk más közösségekhez intézett írásait is megszerezzék és lemásolják. Ezek a legrégebb keresztény írások hamarosan olvasmányul szolgáltak az istentiszteleteken. Az a tekintély, amely Jézus, az ap.-ok és az ő tanítványaik szavát megillette, átterjedt az ő szavukat és tetteiket közvetítő és tanúsító iratokra is (ez a folyamat a legrégebb 3 ev. vonatkozásában az ap.-i atyáknál figyelhető meg). Mindez oda vezetett, hogy a kereszténységnek ezeket a legrégebb írásait egyre inkább az Egyh. szt. kv.-einek tekintették. – Egyébként a ~ kialakulásának az 1. sz.-ban elkezdődött és a 4. sz. második feléig tartó bonyolult folyamatában különbséget kell tennünk a különféle kv.-ek egybefoglalása és ~i szintre emelése között, azaz a külső forma és az értékelés között. Míg a 4 ev. már a 2. sz. közepe táján (Jusztinosz vértanú) mintegy ~i rangra emelkedett, addig Pál ap. leveleit csak kb. 180-tól idézik szentírási kv.-ként, jóllehet már 100 k. együtt volt a Pál-levelek gyűjteménye a mai terjedelmében (vö. 2Pét 3,15 kk.; apostoli atyák). A legrégebb rész ~nak, a 4 ev. ~jának nagy ~ná fejlődését a 2. sz. derekán 2 ellentétes törekvés mozdította elő. Az eretnek Markion az ÓSz általánosan elismert szt. kv.-eit elvetette és egy csak keresztény írásokat (egy töredékes Lk-ot és 10 Pál-levelet) tartalmazó, pontosan körülhatárolt új gyűjteménnyel akarta helyettesíteni, tehát a keresztény írásoknak egy több részes ~ját alkotta meg, mégpedig önkényes válogatás alapján, úgyhogy a markioniták nem annyira a kinyilatkoztatás dokumentumainak, inkább az általános hitbéli meggyőződésnek alapján álltak. Ezzel szemben egyre szaporodtak az ev.-ok, az ApCsel, a levelek és a Jel irodalmi formáit utánzó írások, amelyek eretnek, főleg gnosztikus áramlatokat szolgáltak, és szerzőik szándéka szerint arra voltak hivatva, hogy a szt. iratokat háttérbe szorítsák. E 2 irányzattal szemben meg kellett védeni az ap.-i tanítást, és ez arra ösztönzött, hogy a rendelkezésre álló írások közül kiválogassák a legrégebbieket és legmegbízhatóbbakat, azokat, amelyek mértékül szolgálhattak az Egyh. Által megőrzendő eredeti → hagyomány megállapításához. – Ha 200 k. az ÚSz már hozzávetőleg ~i rangra emelkedett is (mintegy 20 kv.: a 4 ev., Pál 13 levele, az ApCsel, 1Pét, 1Jn és Ny-on a Jel), ahogy azt térben egymástól messze eső tanúk (a Muratori-töredék, Ireneusz, Tertullianus, Szardeszi Meliton) bizonyítják, még egy hosszadalmas válogatási és kiegészítési folyamatra volt szükség, míg végre az egyh.-i hatóságok véget vethettek a 4. sz. második feléig tartó bizonytalanságnak. Az ÚSz-nek az a 27 kv.-ből álló gyűjteménye, amelyet első ízben Szt. Atanáz sorolt föl, ill. hirdetett ki (367: 39. húsvéti körlevél), Ny-on csakhamar elfogadottá vált (382: Római Zsinat, 393, 397 és 419: Afrikai Zsinatok; 405: I. Ince pápa Exuperius püspökének írt levele), sőt fokozatosan K-en is (kivéve a szír nemzeti egyh.-at). 1546. IV. 8-án a trienti ~ dekrétum véglegesen meghatározta az úsz-i kv.-ek számát és terjedelmét.

káosz (gör. 'sötét mélység'): 'Mély völgy' értelemben először a LXX-ban szerepel: Mik 1,6 és Zak 14,4. Mind a Papi irat szerzője (Ter 1,1–2,4a), mind a Jahvista (2,4b kk.) egy őállapot leírásával kezdi a → teremtéstörténetben Jahve teremtő művének bemutatását, amelyet a gör., babilóniai, föníciai és egyiptomi kozmogóniákkal ~nak lehet nevezni, jóllehet ez a kifejezés nem szerepel a Ter-ben. (A ~ a kozmosz ellentéte; → világ). – A 2,4b kk. nem kozmikus értelemben szerepelteti a ~t, csak a föld őállapotára utal; pusztaság volt és üres,

semmilyen növényzet nem borította. Az 1,2 az ég és föld ősállapotának leírását tartalmazza. Itt a Papi szerző a mai kozmoszból indul ki. Ennek a kozmosznak fogalmából mindent kirekeszt, ami szerinte a rendet és a tökéletességet alkotja, hogy – az akkori kozmogórfiai fogalmak szerint – elérkezzen ahhoz a ponthoz, ahol Isten teremtő tevékenységével közbeléphetett. Az első elem ebben a ~ban a → föld, de egy tohu vabohuval összefüggésben. A tohu a víz nélküli, úttalan pusztaság, ahol eltévednek a karavánok és elpusztulnak (MTörv 32,10; Jób 6,18; Zsolt 107,40); a bohu rokon az arab bahijával (a. m. 'üresnek lenni'), ez tehát nyomatékossítja a tohut; a 2 szó kapcsolata így a pusztaság pusztaságára, a lehető legkietlenebb pusztára utal. Izajás és Jeremiás e kifejezésekkel a Ter 1,2-re célozva azt a pusztulást írják le, amely Isten büntetéseként Edomra és Júdára vár (Iz 34,11; Jer 4,23). A 2. elem a tehom, a még mindent elárasztó, határok közé nem szorított ősvíz, amelyet egy ruah (Isten szele v. lelke) „kavar fel” (merahefet) és sötétség borít. Sok exegéta a Vg-val összhangban Isten Lelkét látja a ruahban, aki életadó erőként megtermékenyíti a vizeket. Mások a merahefetet 'tojáson ülő'-nek értelmezik, ami a föníciai kozmogóniában szereplő világ tojására emlékeztet. Isten Lelkének ilyen „megtermékenyítő” szerepét nehéz összhangba hozni a meggyőződéssel, amely szerint minden élő Isten szavának köszönheti a létét. Ezen túlmenően a 23,9 és a MTörv 32,11 alapján föltehető, hogy a merahefet erőteljes, heves mozdulatra utal; ez semmiképpen sem tekinthető költésnek, hanem – azzal összhangban, hogy ez a ruah a ~ része – inkább Isten szelét (= viharos szelet) kell rajta érteni (H. Orlinsky). A papi teremtéstört. nemcsak abban különbözik az Izr.-lél szomszédos népek kozmogóniáitól, hogy a teremtő Isten, aki a ~ból a kozmoszt létrehozta, léteiben semmiképpen nem függ ettől a ~tól, hanem abban is, hogy a teremtéstört.-ben elismeri a teremtő Isten tevékenységének elsőségét: „Kezdetkor teremtette Isten...” (Ter 1,1). – Arra a kérdésre, hogy az 1,1 kk. szerzője a ~t is Isten által teremtettnek tekintette-e, a válaszok eltérők. Nagyon sok exegeta creatio primát tételez föl az 1,1 alapján, az ősananyag létrehozására gondolva, amelynek leírását az 1,2 tartalmazza. Ebből az ősananyagból jött létre Isten szavára a kozmosz (1,3 kk.). E magyarázat ellen felhozható, hogy az ég és föld mindig a már létrehozott, renden alapuló világmindenségre utal, ezért nem lehet az 1,2 kaotikus tömegére gondolni. Ezenkívül azt várnánk, hogy az 1,2 perfectum historicummal kezdődjön, de ezt a szerző – úgy látszik, szándékosan – elkerülte. Mások úgy vélik, hogy az 1,1 az 1,3 föltétele, az 1,2 pedig közbevetés (1. Amikor Isten az eget és a földet teremteni kezdte..., 3. Isten szólt...) v. úgy értelmezik a szöveget, hogy az 1,1 előfeltétele az 1,2-nek (1. Amikor Isten az eget és a földet teremteni kezdte, 2. a föld... volt). A ~ egyik esetben sem tárgya Isten teremtő tevékenységének. Ez a föltevés mindenesetre szembenáll az összes korábbi fordítással és a maszoréta vokalizációval is; ezen túlmenően nem is meggyőző. Ezért jobb az 1,1-ben az 1,2 kk. összefoglalását látni, és azt föltételezni, hogy az 1,2 a teremtő Isten teremtő munkájának kiindulópontját állítja elének, így nem szabad pozitíve úgy értelmezni, mintha a szerző azt akarta volna mondani, hogy már azelőtt is létezett valami, mielőtt Isten teremtő tevékenységét elkezdte, hanem negatívum kell érteni, vagyis hogy a semmi volt Isten teremtő munkájának a kiindulópontja, és a szerző épp erre akart rámutatni. Ugyanebben az értelemben mondja a Bölcs 11,17 (Zsid 11,3) a Ter 1,2-re célozva, hogy Isten a világmindenséget formátlan anyagból alkotta. De érezzük: ez a megfogalmazás nem fejezi ki a maga teljes mivoltában Isten teremtő tevékenységét, mert hiszen nem lehetett léte annak, ami még nem létezett. Értethető tehát, hogy pontosításra törekedtek, elsősorban a gör. fordítások. A LXX-ban a tohu vabohunak az felel meg, hogy 'láthatatlan és rendezetlen' volt (vö. Szümmakhosznál: 'alaktalan és differenciálatlan/osztatlan'); ugyanakkor Aquila így fordította: 'a föld volt az üresség és a semmi' (vö. Theodotion). 2Mak 7,28 nyújtja a legjobb megfogalmazást, de még itt is érzékelhető némi habozás. Némelyik kéziratban ez áll: 'Isten az eget és a földet nem a létező dolgokból alkotta'; mások szerint: nem létező dolgokból, azaz olyanokból, amelyek nem léteztek. Az első esetben a fordító kategorikusan kizárt minden praeexistens anyagot; a második esetben grammatikailag nézve, subiectum ex quo-ról van szó, ami azt a gondolatot keltheti, hogy a participium előtti tagadás csak viszonylagos értékű: dolgokból, amelyek gyakorlatilag nem léteztek. A Vg így fordítja: ex nihilo fecit; ez a formula megfelel a teol.-i fejlődésnek.

kapor (gör. anéthon): fűszernövény. Mt 23,23: a → menta és a → kömény mellett szerepel (a párhuzamos helyen „menta, ruta és az összes kerti vetemény” olvasható: Lk 11,42); az Anethum graveolens-et a gör. gyógyászatban is felhasználták; a rabbinista hagyomány szerint → tizedet kellett belőle fizetni. Az ÓSz-ben csak Iz 28,25.27 említi; a földműves, miután elegyengette a talajt, kaprot, köményt stb. szór bele; a kaprot vesszővel verik ki.

Kappadókia: terület és róm. provincia a Taurusz-hegységtől É-ra, a Halüsz folyó 2 oldalán (ApCsel 2,9; 1Pét 1,1). → Kaftor.

kapu: → ajtó, → erődítés, → városkapu.

105. Tell El-Fara városkapuja

kapuőrök: a jeruzsálemi templom kapuinál szolgáló férfiak. Némely forrás szerint leviták voltak (1Krón 23,4; 26,1–19), más források ezt tagadják (Ezd 2,42; Neh 7,45). Josephus Flavius szerint a heródesi templom kapuinál 200 ember szolgált.

kapzsiság, haszonlesés: A → Tízparancsolat tiltja más javainak elkívánását (Kiv 20,17; MTörv 5,21), a próf.-k elítélik a ~ot (Iz 56,11 kk.; Jer 6,13; 22,17; Ez 22,13.27; 33,31; Mik 2,2; Hab 2,9). Iz 33,15: az üdvösség föltétele a ~ kerülése. Zsolt 119,36: az igaz azt kéri, hogy szíve Isten igazságaihoz vonzódjon, „ne a hitvány nyereséghez”. Péld 1,19: a ~ pusztulásba visz, halált okoz. Az előjárók ~a: Kiv 18,21; 1Sám 2,15–17; 8,3; átok alá eső érték megkívánása, megszerzése: MTörv 7,25–26; Józs 7,21. – Az ÚSz-ben a ~ (gör. pleonexia) a birtoklás rendetlen vágya. A ~ tisztátalanná teszi az embert (Mk 7,21–23). Azt a kísértést, hogy az embernek a javai biztosítják az életet, mivel csak kudarcot hozhat, le kell győzni (Lk 12,15). Pál ap. mentesnek tudja magát a ~tól (2Kor 7,2; 1Tesz 2,5); a pogányokat (Róm 1,29) és a tévtanítókat (2Pét 2,3) jellemzi a ~. A ~ gyakran szerepel együtt olyan kifejezésekkel, amelyek nemi visszaélésekre utalnak; ez nem jelenti azt, hogy a pleonexia 'szexuális vágy' értelmet is hordozhat (E. Klaar), inkább arról van szó, hogy a nemi visszaélések éppúgy a birtoklásban gyökereznek, mint a ~. A kapzsi úgy ragaszkodik tárgyához, mint valami istenséghez; ezért számít bálványimádásnak a ~ (Ef 5,5; Kol 3,5), és ezért kell a kapzsit kizárni a keresztények közösségéből (1Kor 5,11).

kar: Konkrét jelentésében ismételtelen találkozunk vele az ÓSz-ben (→ karperec), az ÚSz azonban nem említi. Átvitt értelemben az erő, a hatalom érzékeltetésére szolgál (pl. MTörv 4,34: kinyújtott karral a. m. 'nagy erővel, hatalommal'; Iz 52,10: „az Úr feltűri szentséges karját”, azaz megmutatja, kinyilvánítja erejét; vö. Ez 4,7). A ~ fölemelése lázadásra utal (Jób 38,15: „a már fölemelt kar két darabra török”); a ~ összetörése az erőtől való megfosztással egyenértékű (pl. 22,9: „az árváknak meg összetörted a karjuk”). A húsból való kar, vagyis az ember ~ja nem állhat ellen Jahve ~jának (2Krón 32,8; vö. Jer 17,5). Az Isten ~ja, kifejezés, amelynek átvitt értelmét már alig-alig lehet kihámozni, az ÓSz-ben (gyakran) is, az ÚSz-ben is (Lk 1,51; Jn 12,38; ApCsel 13,18) Isten hatalmára utal, ahogy az valamely konkrét esetben megnyilvánul, valamint csodálatos hatalmának érzékeltetésére (a jeleken és csodákon kívül): a világ teremtésekor (vö. pl. Zsolt 89,11), Izr. népének kiválasztásakor, főleg pedig Egyiptomból való kiszabadításakor (pl. MTörv 4,34), a népnek az eszkatologikus üdvösségre való elvezetése során (Iz 40,10; vö. 26,11). Egy-egy személy érdekében csak ritkán mutatja meg Isten ~ja erejét (2Krón 6,32; Bölcs 5,16).

karám: → falu.

karbunkulus: A héb. nofek (Kiv 28,18; 39,11; Ez 27,16?; 28,13; Sir 32,5) és ekdah (Iz 54,12) a régebbi fordításokban rendszerint ~ként szerepel.

kard: 1. Közelharcban támadófegyverként (→ fegyverek) Izr. fiai a keskeny, hosszú és legtöbbször kétélű ~ot és a rövid, háromélű tört használták (a héb.-ben mindkettőre ugyanaz a hereb szó utal). Mind a ~, mind a tört markolatát olykor művészién kimunkálták. Pengéje lehetett egyenes is, görbe is; a görbe ~ idővel dísz~, ill. uralkodói jelvény lett. A tört az övben, a ~ot hüvelyben viselték, ill. tartották. Lachisban találtak egy felirattal ellátott ~ot, amelyet Izr. fiai közül használt valaki; Úrból arany~ is ismeretes. A héb.-ben a ~nak 'szája' is lehetett (→ száj), így 'falhatott', azaz pusztíthatott is (pl. Józs 10,28: a héb. eredetiben; a magyar fordításban az öldöklést rendszerint a ~élre hány fejezi ki). Így a ~ a háborút is jelképezheti; ilyen értelemben olykor együtt szerepel a pestissel v. a vadállattal (pl. Lev 26,25 kk.). Jer 46,10: Jahve ~ja jóllakik az ellenséggel és megrésze-gül vérüktől. A messiási kor békéjét bemutató szövegekben ekevasat kovácsolnak a ~ból (Iz 2,4; Mik 4,3); ennek fordítottja: a végső időkben bekövetkező ítélet a leírásához szolgál eszközként (Jo 4,10: „öntsetek kardot az ekevasból”). – Az ÚSz-ben János látomásában (Jel 1,16) az Emberfia szájából kétélű ~ tör elő; 2,16: „harcba szállok vele számnak kardjával”; 19,10: az Ige a szájából előtörő éles ~dal sújt le a nemzetekre. – 2. Tüzes ~, lángpallos. Ter 3,24: Isten azután, hogy elűzte onnan az embert, az Éden kertjétől K-re odaállította a → kerubokat és „a tüzes ~ot”, hogy őrizze az → élet fájához vezető utat. A népi képzeletben úgy él, hogy a kerubok kezében volt tüzes ~, de a kerub és a tüzes ~ (szó szerint 'a lángja') 2 külön tényező a szövegben. Nehéz megfejteni, valójában mit akar a tüzes ~ jelenteni. Némelyek arra a villámra hivatkoznak, amelyet az asszír istenek tartanak a kezükben; a Bibliában azonban nem villám szerepel, hanem ~. Több figyelmet érdemel az a föltevés, amely Jahve ~jára épít; ez ui. eléggé önállóan szerepel a próf.-i szövegekben (Iz 34,5; Jer 46,10; Ez 21,14; Szof 2,12 kk.); a 'láng', a 'tűz' lehet utalás ennek a ~nak villanására. M. A. van den Oudenrijn a → szeráfokkal hozza a 'láng'-ot, a 'tűz'-et kapcsolatba, akiknek a neve az 'égni' jelentésű héb. szóból származik, s arra gondol, hogy a kerubokból álló őrsgnek szeráf „parancsnoka” volt, akinek a neve lehetett: 'a ~ lángja'.

kárhozat: → büntetés, → élet a halál után, → megfizetés.

karika: → gyűrű.

karizmák (gör. 'kegyelmi ajándékok'): a szentségek által közvetített megszentelő kegyelmen kívüli természetfeletti adományok, melyeket a Szentlélek az Egyh. gyarapodására ajándékoz. Az evangélisták közül Márk említ néhányat a ~ közül (16,17 kk.), de a ~ nagy időszaka Jo 3,1-nek megfelelően az Egyh. első évei. Jeruzsálemben (ApCsel 2,4), Szamariában (8,18), Efezusban (19,6), Rómában (Róm 12,6), Galáciában (Gal 3,5) és főleg Korintusban tanúsították a ~ a messiási idők beteljesedését. – A korintusiak körében visszaélések is előfordultak, ezért Pál ap. részletesen ír a ~ról (1Kor 12–14) és kiemeli, hogy csak akkor igaziak, ha az Egyh. javát szolgálják. Anélkül, hogy a teljességre törekedne, a következő ~at említi: → bölcsesség, → gnózis, → hit, → gyógyítás, csodatétel, prófétálás, a lelkek megkülönböztetése, → glosszológia és a nyelvek magyarázata. De figyelmezteti a híveket, hogy a ~ között a legnagyobb a → szeretet, mely örökre megmarad. – Ezek mellett ~nak nevezték még az → apostolok, → próféták, → tanítók és → diakonusok szolgálatát (ApCsel 6,1 kk.; Róm 16,1).

Karkemis: jelentős város az Eufrátesz egyik fontos átkelőhelyénél. Már Kr. e. 1800 k. említik a források, és azután is ismételtelen; a → hettiták új birodalmában az egyik alkirály székhelye (kb. Kr. e. 1340–1200). Kr. e. 717: II. Szárgon elfoglalta (Iz 10,9). II. Nebukadnezár ~ közelében győzte le Kr. e. 605: Nechó fáraót (2Krón 35,20; Jer 46,2). Ma Dzszerablusz, az Eufrátesz jobb partján. 1876–79: a British Museum ásatásai; 1912–14: módszeres föltárás. Az ún. hettita föliratos emlékek fő lelőhelye.

Kármel (héb. 'gyümölcsös'): földrajzi név. – 1. Város Júda földjén, DK-en (Józs 15,55); 1Sám 15,12: Saul emleket állított; 25,2.5.7.40: → Nabal lakóhelye; 30,29: a városok listáján; 2Sám 23,35 = 1Krón 11,37: Dávid egyik bajnokának, Hecrainak hazája; ma el-Kirmil, Hebrontól 11 km-re D-re, jelentős romokkal. A. Jepsen az

említett helyeken vidéket tétélez föl, ahol a fő település Maon. – 2. Hegység (rendszerint névelővel: a gyümölcsös) a Földközi-tengernél (Jer 46,18), egy 20 km hosszú hegyhát a Földközi-tenger és Jiszreel síksága között (1Kir 18,42–46), a Kison-patak mellett (18,40), Áser törzse örökrészének D-i határánál (Józs 19,26); arab neve Dzsebel mar Eljas ('Illés hegye'); legmagasabb pontja 552 m. Már a kőkorszakból ki lehet rajta mutatni település nyomait; barlangjaiban 25 egész csontvázat és sok egyéb antropológiai szempontból értékes töredéket találtak. Tuthmószisz listáján a ~ előhegye szent hegyfokként szerepel, ami régi kultuszra enged következtetni, → Baalnak v. magának a hegynek tiszteletére. A 4. sz.-ban a ~t Zeusz szt. hegyének nevezték. A tiruszi Baal papjai a ~en áldoztak a maguk istenének, Illés próf. viszont Jahvénak mutatott itt be áldozatot (1Kir 18,19–46). A régi kultikus hely a monda szerint az el-Muhraka sziklateraszon volt. Illés barlangját a jelenlegi kolostor alatt, ill. templomában mutatják a látogatóknak. Egy ideig Elizeus is lakott a ~en (2Kir 4,23–25). A hegy nem bővelkedik vízben, ezért nyaranta kopár, kiaszott, télen azonban virágdíszbe öltözik; ezen alapszik Iz 35,2; Én 7,6 dicsérete. Egyébként alacsony tölgycserjések, vadolajfák és pineák váltakoznak rajta. A ciszternák, az olaj- és szőlősajtók a ~ termékenységének tanúi. A ~ sivársága ezért nagy szükség és pusztulás jele (Iz 33,9; Ám 1,2; Náh 1,4).

Karnaim, Karnion (héb. 'szarv'): erőd Gileádban. Lakosai közt sok zsidó volt; Makkabeus Júdás a pogány népek fölött győzelmet aratva meghódította (1Mak 5,26.33–44; 2Mak 12,21.26). Ma Sejk Sad (Ám 6,13; → Ashtarot). Egy régi hagyomány szerint Jób hazája; az itt tisztelt Jób oszlopa valójában II. Ramszesz sztéléje.

karóba húzás: → halálbüntetés.

káromkodás: → istenkáromlás.

karperec: Legegyszerűbb és a beduinok közt még ma is általános formájában vastag drótból van hajlítva; a két végén v. nyitott, v. egymás mellé nyomott; láncszemekből sem a kései bronzkorban, sem a vaskorban nem készítettek ~et. Az anyaga lehetett arany, ezüst, bronz, vas. Egyszerre többet is viseltek belőle, és mindkét karon hordták. Legtöbbször nők ékessége volt (pl. Iz 3,19; Ez 16,11; 23,42), de olykor férfiak is viselték (Szám 31,50; 2Sám 1,10: itt talán a királyi méltóság jelvénye a korona mellett).

kárpit: → függöny.

Karpusz: troázi keresztény. Pál nála hagyta köpenyét (2Tim 4,13).

kasszia: 1. a Laurus cassia szárított virága. Ruhanemű illatosítására (Zsolt 45,9: Vg) és → szent kenet készítésénél használták. – 2. Kasszia: Jób egyik lányának neve (Jób 42,14: a magyar fordításban Fahéjvirág).

kasztrálás: → herélés.

katekézis (gör.-ből 'tanítás'): Az ÚSz-ben csak a katékheó ige szerepel, mégpedig kettős értelemben: 'értesíteni, elbeszélni, hírül adni' (ApCsel 21,21.24) és 'tanítani' (Róm 2,18: a Tórával kapcsolatban; Gal 6,6; 1Kor 14,19; Lk 1,4; ApCsel 18,25: a keresztény tanításra vonatkoztatva). A keresztény ~ tárgyai mindenekelőtt az igazságok (Gal 6,6), a tanok (Lk 1,4), vagyis a hagyományban megőrződött ev. (vö. 1,1 kk.), az Úr igazsága (ApCsel 18,25: itt még csak hiányos ismeretekről van szó). A ~ a Kor és a Gal szerint a keresztény közösségben folyik, ezért a tanító (Gal 6,6) a keresztény igazságokra tanított, és vsz. állandó feladattal megbízott, sőt valódi hivatalos viselő személy volt. Így a katékheó (6,6; 1Kor 14,19; Lk 1,4) szorosan összefügg a didaszkó 'tanítani' igével (Mt 28,20; ApCsel 5,42; 18,11; Ef 4,20; Kol 1,28; 1Tim 4,11; vö. 5,17; Tit 1,9) és a katekéta (Gal 6,6) talán azonosítható a → tanítóval (1Kor 12,29; Ef 4,11). → igehirdetés.

katénák (lat. catenae 'láncok'): a kis fejezetekre fölosztott Biblia szövegéhez készült, lazán összekapcsolt magyarázó jegyzetek (szkolionok) gyűjteménye. Az egyh.-atyák exegetikai munkáiból állnak, az idézett atyák

nevének feltüntetésével. Eleinte minden szövegrészt csak egy magyarázattal láttak el, később azonban többel, ügyelve arra, hogy mindkét iskola (az alexandriai is, az antióchiai is) képviselve legyen. A lat. elnevezés az ismert Catena Aureára vezethető vissza, amelyet Aquinói Szt. Tamás írt az ev.-okhoz. Eredeti címe Glossa continuata volt, de már az editio princeps (1484) ~ címen jelent meg. Ezeket a kevésbé eredeti kommentárokat, amelyek nagyjából a gör.-ökre mennek vissza, az 5. sz.-ban kezdték el írni, amikor az atyák irodalmának virágkora már elmúlt. A legrégebb általunk ismert szerző gázai Prokopiosz (kb. 475–538). Az ő katénái kommentárkivonatokat tartalmaznak az Oktateuchushoz, de csak a Prokopiosz által készített összefoglalásban maradtak fenn, lat.-ul. Ezenkívül még több kv.-höz (1–2Sám, 1–2Kir, 1–2Krón, Préd, Én és Iz) kompilált ~at. A legtöbb katéna későbbi időből való. A lat. írók körében csak a 8. sz.-ban váltak a ~ népszerűvé (Alkuin, Hrabanus Maurus); a lat. patrisztikának nem vált kedvelt műfajává. – Az exegézis és a szövegkritika tört.-e szempontjából nagy jelentőségük van, de ezt csak újabban ismerték föl, amikor a még kéziratban lappangó rendszeres föltárása és vizsgálata elkezdődött; a patrisztikai exegézisnek becslés szerint mintegy a fele vált a ~ révén számunkra ismertté. A Hexapla sok változatát is csak a ~ból ismerjük.

Katolikus levelek: az ÚSz könyvei közül Jak, 1Pét, 2Pét, 1Jn, 2Jn, 3Jn és Júd összefoglaló neve. A régebbi szerzők (pl. Euszebiosz) szerint a katolikus a. m. kánoni; mások úgy vélik, hogy azért szerepel az elnevezésben a katolikus, mert ezek a levelek Pál ap. leveleitől eltérően, nem pontosan meghatározott közösségnek szóltak, hanem szerzőik szélesebb körhöz intézték őket, de ez a magyarázat 2Jn és 3Jn esetében nem helytálló. (→ Szent Jakab levele, → Szent János első levele, → Szent János második és harmadik levele, → Szent Júdás levele, → Szent Péter első levele, → Szent Péter második levele.)

Kebár: folyó Babilóniában; melléke Ezekiel próf. látomásainak színhelye (Ez 1,3; 3,15; 10,15; 43,3). A Nippur-ból, I. Artaxerxész idejéből (Kr. e. 424) származó föliratok révén ismertté vált Nar kabari (nagy folyó), az a csatorna, amely Bábelnél lép ki az Eufráteszből, de a ~on egy kisebb csatornát kell érteni.

kecske: A Bibliában szereplő ~ egy kicsit nagyobb a mi háziállatunknál, füle lefelé lóg, szarvai erősen visszafelé hajlók, szőre csaknem mindig fekete, ezért olyan hatást kelthet, mintha ember haja volna (1Sám 19,13); a foltos ~ kivételnek számított (Ter 30,32). A (fiatal) ~ húsa kedvelt eledel volt: Gedeon ~t főzött Jahve angyalának (Bír 6,19), Mánoah szintén (13,15–23; vö. Lk 15,29). Nyilvánvalóan Júda is ezért ajándékozott ~bakot Támárnak (Ter 38,17.32). A ~ tejét itták (Péld 27,26), bőréből → tömlőt készítettek víznek és bornak, szőréből sátorlapot szőttek (vö. Kiv 35,26), és vsz. a gyász és bűnbánat jeléül viselt szőrruha (zsákruha) is ~szőrből készült. A ~bak áldozati állat volt (pl. Szám 7,16); egyébként olykor a rosszindulatú, erőszakos ember jelképe (Ez 34,17; Dán 8). MTörv 14,5: a vad~ tisztátalan állat. → bak, → gödölye.

Kedár: jelentős nomád törzs a Szír–arab-sivatagban; minden bizonnyal arabok (Ter 25,14; izmaeliták); Ez 27,21: Arábia, Iz 42,11: a kőszirt lakói, 60,7: Nebajót mellett szerepel; az ékírásos szövegekben és Pliniusnál szintén. A próf.-k többször említik: 21,16 kk. (hős íjászok), Jer 49,28–33 (jövendölés ~ ellen), Ez 27,21 (bárányokat, kosokat, gödölyéket szállított Tírusznak). Én 1,5: ~ sátrai sötét színűek (= feketék). → Arábia.

Kedes (héb. 'szentély'): helységnév. – 1. Kánaáni királyi város Galileában. Neftali birtoka lett (Józs 12,22; 19,37). Később a gersoniták papi városa (21,32; 1Krón 6,61), menedékváros (Józs 20,7). Bárák hazája (Bír 4,6). 734: III. Tiglatpilleszer meghódította (2Kir 15,29; vö. Tób 1,2). ~ mellett győzte le Makkabeus Jonatán II. Demetriosz seregét (1Mak 11,63–73). Helye vsz. az egykori Hule-tótól ÉNy-ra lévő termékeny területen keresendő. A róm. korból sok rom maradt fenn. – 2. Papi város Isszachár birtokán (1Krón 6,57). Vsz. a mai Tell Abu Kudessal azonos. – 3. A Józs 15,23 említette júdeai ~ helye ismeretlen.

Kedor-Laomer (héb.): a Ter 14,1.5.9 szerint Elám királya és Pentapolisz (→ Ötváros) ura volt. Amikor ezek a városok el akartak pártolni, ~ 3 más király (→ Amráfel, → Arjoch, → Tidál) támogatásával oda vonult (14,5

kk.). Pentapolisz királyai vereséget szenvedtek, Lót fogságba esett. Erről Ábrahám tudomást szerzett, üldözőbe vette ~t és kiszabadította unokaöccsét (14,33 kk.). Az elamiták nyelvében a ~ név jól értelmezhető ('Lagamar istennő szolgája' v. 'Lagamar megoltalmaz'), de mindmáig nem sikerült Elámból olyan királyt kimutatni, aki ezt a nevet viselte volna. Egy ideig úgy vélték, hogy a kései babilóniai szövegekben szerepel, de ez a föltevés nem igazolódott be (a szóban forgó helyeken Kudur-Nahhunte szerepel). Jóllehet egy ideig Mezopotámia egy része Elám uralma alá tartozott, mégsem vsz., hogy tényleges hatalmát a Jordánon túli területre is kiterjesztette. Inkább azt kell fölteni, hogy a 14 a szabad és tudatosan régiesítő (archaizáló) → történetírás műfaját képviseli (tehát szerzője egész sor régebbi eseményt és össze nem tartozó dolgot összekapcsolt, hogy elbeszélése tört.-i magvát minél hatásosabb formába öltöztesse). Ha e föltevés helytálló, a 14 ~ja nem más, mint jelkép.

Kedron: 1. → Kidron. – 2. város Júdeában, Kr. e. 137-ben Kendebeusz megerősítette (Józs 15,41 és 2Krón 28,18; Gederot; 1Mak 15,39; 16,9). Ma vsz. Katra, a Vádi esz-Szarartól D-re.

kegyelem: Az ÓSz-ben teol.-i értelemben, tehát Isten természetfölötti ajándékaként nincs megfelelője. A mi fogalmainknak leginkább még a héb. hen és heszed felel meg. A héb. hen hozzávetőleg a m. a gör. kharisz (a LXX-ban rendszerint ez szerepel); mindenekelőtt kedvességre, kellemre, bájra (pl. Zsolt 45,3; Péld 5,19; 31,30: a szépséggel párhuzamban), ebből következően tetszésre, kegyre is utalhat (pl. Eszt 2,16), de nem a mi fogalmainknak megfelelő értelemben. Azokban az állandósult szókapcsolatokban is, amelyekben a mi fordításainkban a hennek sokszor ~ felel meg, pl. kegyelmet találni valaki szemében v. valaki előtt (pl. Ter 19,18; 34,11; Kiv 33,12–13.16–17), ill. elnyerni, megszerezni valakinek a kegyeit (vö. pl. 3,21), szintén nyilvánvaló, hogy a hen 'kegy, jóindulat, tetszés' értelmet hordoz. Ugyanakkor a héb. heszed egyfajta magatartásra vonatkozik, amely kölcsönösségi viszonyból következik, s mindenekelőtt a szövetségben lévők magatartását jelöli (1Sám 20,8.14 kk.). Ez esetben nem annyira érzületről van szó (arra a héb. emet 'hűség' utal), hanem sokkal inkább segítségnyújtásról a szövetségi hűség jegyében; így érthető a kegyelmet gyakorolni (szó szerint: adni), kegyesnek lenni fordulat is (pl. Ter 24,12; 40,14; vö. 1Sám 20,14 kk.). Minthogy ez a hűséges megsegítés, mint maga a hűség is, amellyel gyakran összekapcsolódik, kölcsönösségi viszonyból adódó kötelezettség, a heszedet a joggal v. az igazságossággal együtt kívánják meg az embertől (pl. Oz 12,7; Mik 6,8 és Iz 16,5; vö. Péld 20,28). A segítségnyújtás jóságból is fakadhat; így a heszed jóindulatra, kegyre is utalhat. Elsősorban akkor, ha Isten hűségéről, hűséges segítségéről van szó, mert Istent a heszedre a → szövetség kötelezi (1Kir 8,23; Iz 55,3), amellyel önként elkötelezte magát népének, Izraelnek. Isten az, aki megtartja a szövetséget és azok iránt, akik szeretik és megtartják parancsait, jóindulattal, irgalommal van (MTörv 7,9; 1Kir 8,23; Neh 9,32; Zsolt 89,29; Iz 55,3; Dán 9,4). Az igaz ember tudja, hogy számíthat Isten kegyelmére, jóindulatára, segítségére, ha maga is megtartja a szövetséget, vagyis teljesíti Isten parancsait (pl. MTörv 7,12; 1Kir 8,23; Oz 10,12), de meg nem követelheti azt. Ha Izr. meg is szegi a szövetséget, Jahve akkor is hűséges marad, csak népe térjen hozzá vissza; mert ő „irgalmas és könyörülő Isten, hosszantúró, gazdag a heszedben és a hűségben”; kegyelmét megtartja ezrek számára, megbocsátja a vétket, a hibát, a bűnt (Kiv 34,6; Szám 14,18; vö. Neh 9,17; Zsolt 86,15; 103,8; Jo 2,13; Jón 4,2). Itt a heszed nem egyszerűen segítségre kész hűség, hanem már a bűn megbocsátására való készség is (vö. Zsolt 51,3); innen érthető, hogy a heszed mellett gyakran szerepel a rahamin 'könyörület, irgalmas szeretet' (51,3; 25,6; 40,12; 69,17; Iz 63,7). – II. Az ÚSz-ben. A) A szóhasználat. A gör. kharisz szó nagyon gyakran szerepel Pál és Péter ap.-nál, de elég gyakran él vele a Zsid szerzője és Lukács is, egyébként azonban csak elvétve találkozunk vele (6-szor Jánosnál, egy ízben Júdásnál). Mint a klasszikus gör.-ben, úgy az ÚSz-ben is többféle jelentést hordoz. Eredetileg arra utalt, ami örömet szerzett, fizikai v. erkölcsi értelemben vett minőséget, pl. szépséget, bájt, kedvességet jelölt (Lk 4,22: a Jézus ajkán fakadt szavakkal kapcsolatban; Kol 4,6: szíves beszéd). Ebből fejlődött ki a szó 'kedvesség, jóindulat' jelentése aktív és passzív értelemben egyaránt (Lk 2,40; ApCsel 14,26; 15,40 és 4,33; 7,46; 1Pét 2,19 kk.), azaz jóakarattal lenni valaki iránt, ill. elnyerni v. élvezni valakinek a jóindulatát, tetszését. A keresztény levelekben az üdvözlő formula

általában a „~ és békesség,” más szóval Isten v. Krisztus jóindulatát (pl. Róm 1,7; 1Kor 1,3; 1Pét 1,2) és az üdvösség Krisztustól hozott javainak békés birtoklását kívánták egymásnak. Gyakran vonatkozik a jóakarát megnyilvánulására, a tetszés kifejezésére (vö. a héb. heszeddel), valamint a jóindulatból fakadó tettekre is (amilyen a Pál által rendezett gyűjtés is volt a jeruzsálemi hívek megsegítésére, 1Kor 16,3; 2Kor 8,6 kk. 19), de mindenekelőtt Isten v. Krisztus kegyelmére, tettekben, segítségben megnyilatkozó jóakarására (pl. Róm 3,24; 4,4; 5,15; Gal 2,21). Vonatkozhat Isten kegyelmi művére is, azaz az üdvösségnek Krisztus által létrehozott új rendjére (pl. Róm 5,2; 6,14 kk.; 2Kor 6,1; Gal 5,4; Zsid 12,15; 1Pét 5,12), sőt magára az üdvösség örömhírére is (ApCsel 13,43; Zsid 13,9; vö. ApCsel 20,24.32), az embernek adott természetfölötti kegyelmet szintén jelentheti (Jn 1,14.16; Róm 1,5; 2Kor 1,12; 12,9; Tit 2,11 kk.; 1Pét 3,7). Isten kegyelmi ajándékai rendszerint a → karizmákkal azonosak v. egyszerűen csak adományok, ajándékok (Róm 1,11; 5,15 kk.; 6,23; 1Kor 7,7; Ef 2,8; 3,7; 4,7). Végül a kharisznak lehet 'hála, köszönet' (Lk 17,9; Róm 7,25; 1Kor 10,30; Kol 3,15 kk.; 1Tim 1,12; 2Tim 1,3) v. 'jutalom' jelentése is (Lk 6,32–34; 2Kor 9,8). – B) A ~ tanát elsősorban Pál és János fejlesztette ki.

– 1. A szinoptikusoknál, ahol a kharisz szó szinte teljesen hiányzik, Jézus az Isten atyai szeretetét hangsúlyozza; az Atya még a bűnösök iránt is szeretettel van (Mt 5,45). A bűnbánó bűnösöknek megbocsátja még a legsúlyosabb bűnüket is (18,23–35; Lk 15,12–23; 18,13 kk.), keresi őket (15,3–10) és örül megtérésüknek (15,10.32), érdemtelenül is megadja szolgálóinak a jutalmat (Mt 20,1–15). Isten legnagyobb kegyelme maga Jézus Krisztus, aki legyőzte a Sátánt (Mk 3,27) és akivel az eljövendő → Isten országa kezdetét vette (Lk 11,20). Az Isten országában való részesedést az ember nem érdemelte ki (17,7–10), az tisztán ~ v. az Isten ajándéka (Mt 20,1–15; 22,1–14) és Isten segítsége nélkül nem is érheti el az ember (Mk 10,26 kk.). Ezt a tanítást Pál továbbfejlesztette. – 2. Pál, aki saját életében megtapasztalta Isten kegyelmének erejét (1Kor 15,10; Gal 1,15 kk.; 1Tim 1,15 kk.) és a törvény erőtlenségét (Róm 7,21 kk.), különösen hivatva volt arra, hogy a ~ teol.-ját továbbfejlessze. Minthogy a zsidók és a pogányok egyaránt vétkeztek és nélkülözik Isten dicsőségét (az Isten erejében és életében való részesedést értve rajta), megigazulásukat ingyen, ajándékként kapják Isten kegyelmének erejéből, Jézus Krisztus megváltása árán (3,24 kk.). A bűnös → megigazulása tehát tisztán Istennek, a szeretet Istenének (2Kor 13,11), minden ~ Istenének (vö. 1Pét 5,10) ajándéka, amely tanúsítja Isten végtelen szeretetét (Róm 5,8; Ef 2,4–6) és Krisztus szeretetét, aki meghalt a bűnösökért (Róm 5,6). Ezért Pál éppen olyan sokat beszél Krisztus kegyelméről (2Kor 12,9; Gal 1,6; vö. ApCsel 15,11), mint Isten kegyelméről. Hangsúlyozza, hogy Isten az embereknek ingyen adja a megigazulást, nem a törv. szerinti tetteikért (Róm 3,20.28; 11,6; Gal 2,16). Ami ~ből származik, az nem lehet egyszerre mind a tettek jutalma (Róm 4,4), mert akkor a ~ már nem volna ~ (11,6). A hit, amely alapja a megigazulásnak és a hívőnek megigazulására szolgál (4,3; Gal 3,6; vö. Ter 15,6), vagyis az igazság tettének, ill. tettekre váltásának számít, maga is Isten ajándéka (Ef 2,8 kk.; Fil 1,29), így a megigazulás Isten meg nem érdemelt kegyelme (Róm 9,16; 11,5 kk.; Ef 2,8 kk.; vö. 1Kor 1,26–29). Isten kegyelmének legfontosabb megnyilvánulása Fiának elküldése, eljövetele. Isten a saját Fiát küldte el a világba és halálra adta értünk (Róm 8,32; Tit 2,11; 3,4–7), hogy kiszabadítsa „a világ elemeinek” szolgátságában (zsidók és pogányok) és a törv. szolgátságában (zsidók) állókat (Gal 4,3–5). A vételárat Krisztus fizette meg a vérével (1Kor 6,20; 7,23). Krisztus a vérével megpecsételte az új szövetséget (11,25), amelyben az ember a Krisztusban való hit révén (Gal 3,26) teljesen új kapcsolatba került Istennel: az Isten gyermeke (→ istengyermeiség Róm 8,14–17; Gal 4,4–7) és az üdvösség örököse lett (Róm 8,16 kk.; Gal 3,29; 4,7). Minthogy ez a teljesen új kapcsolat az Istennel tisztán Isten és Krisztus kegyelmének műve (Róm 8,29 kk.; 5,15), azért Pál ~nek nevezi (amelyhez a Krisztusban való hit révén jutunk hozzá; 5,2); ezért mondja Pál azt is, hogy a keresztyén nem a törv.-nek alávetve él, hanem a ~ben (6,14 kk.), a Lélek vezet (Gal 5,18), és aki a törv.-ben keresi a megigazulást, az elszakad Krisztustól, elveszti kegyelmét (5,4; vö. 2,21). – Az üdvösségnek ez az új rendje az éltető Lélek műve. Isten Lelke (Róm 8,14) v. Krisztus Lelke (8,10), akit a hívő Krisztusban kap meg (Gal 3,2; Ef 1,12), tisztára mossa, megszenteli és igazzá teszi a hívőt (1Kor 6,11; 2Tesz 2,13; vö. Tit 3,3–7), megadja neki az újjászületést (3,5), új teremtménnyé formálja át (2Kor 5,17; Gal 6,15; vö. Jer 31,31–34; Ez 36,25–29), Isten gyermekévé és örökösévé teszi (Róm 8,14–17; Gal 4,4–7). Az Isten Lelke, a Szentlélek (Róm

5,5) tehát a természetfölötti v. ahogy Pál nevezi, az új élet elve (6,4), a Krisztusban való élet (8,2) elve, más szóval megszentelő Lélek. Isten tisztán ~ből adja meg a hitért (Gal 3,2; Ef 1,13; 2Tesz 2,13) a keresztségben (1Kor 6,11; Tit 3,5–7); a Lélek gyümölcse a keresztségben minden erény (Gal 5,22) és az örök élet (6,8) is. Isten Lelke azonban nem kényszerítő erő; Pál figyelmezteti a hívő keresztényeket, akik megkapták a Lelket, hogy a Lélek szerint éljenek (5,16.25), ne szomorítsák meg a Lelket (Ef 4,30). Pál tudja, hogy még vannak, akik nem nőttek fel Krisztushoz, akik még testiek (1Kor 3,1–3). A ~ szükségessége Pál tanításában éppen abból következik egyértelműen, hogy a pogányok is, a zsidók is természetüknél fogva esendők, hajlanak a bűnre, valamint abból, hogy az ember magától nem képes a jóra. – 3. Péter levelei Pál tanításához csatlakoznak: az üdvösség, amelyet Krisztus a halálával érdemelt ki, ~ (1Pét 1,10.13), az irgalmas és könyörülő Isten ajándéka (3,21). Aki a keresztséggel részesedik ebben az ajándékban, azt Krisztus vére megváltja (1,18 kk.), újjászületik elpusztíthatatlan magból (1,23), amelyből az isteni élet fakad és kiteljesedik (1,3 kk.; 4,13). A keresztség a kegyelmi élet örököse (3,7); rajta nyugszik a dicsőség Lelke, az Isten Lelke (4,14; vö. Iz 11,2); a Lélek, aki benne záloga a dicsőség elnyerésének (vö. Róm 8,11; Ef 4,30), és megszenteli őt (1Pét 1,2), és úgy látszik, azonos a maggal, amelyből újjászületik az örök életre (1,23; vö. 1Jn 3,9). – 2Pét 1,3 kk.: a keresztségnek Isten (v. Krisztus; vö. 2Pét 1,2) ereje mindent megadott az Isten szerinti jámbor élethez: annak (= Istennek v. Krisztusnak) ismeretével, aki dicsőségével és erejével meghívta. Ezzel az isteni dicsőséggel (= hatalom; vö. Róm 6,4; 9,23) nagy és értékes ígéretet birtokába került, hogy részesévé váljon az isteni természetnek, miután megmenekült a romlottságtól, amely a világban uralkodik a bűnös kívánság következtében. A megigazulást a szerző Isten (v. Krisztus) műveként állítja elénk: a keresztség ~ből kapja a meghívást a hitért mindazzal együtt, ami a jámbor élethez szükséges, vagyis a szükséges kegyelmekkel együtt; a meghívás az isteni életben való részesedésre szól (vö. az Atyával és a Fiúval való közösséggel: 1Jn 1,3; az isteni életben való részesedéssel: Jn 3,15 kk.; 5,24.26; a Krisztussal való életközösséggel: Jn 15,5; 17,23; Róm 6,3–6; Gal 2,20). – 4. Bár Jánosnál maga a ~ szó ritkán fordul elő, írásai hangsúlyozzák az üdvösségben az isteni elemet, azaz azt az isteni életet, amelyet az ember Istentől kap. Isten végtelen szeretetének legfőbb bizonyossága a Fiú elküldése, hogy „aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen” (Jn 3,16; 1Jn 4,9; vö. Róm 5,8; Tit 3,4–7). Isten emberré lett Fiának az elküldése (Jn 1,14) az élet megjelenése (1Jn 1,2), mert a Fiúnak az Atya megadta, hogy élete legyen önmagában (Jn 5,26), mert Ő az élet (11,25; 14,5), és ezt az életet adja a benne hívőknek (5,21.24; 10,10.28). Aki hisz benne, nemcsak az utolsó napon (5,28 kk.; 6,39 kk. 54), hanem azonnal elnyeri az örök életet (3,15 kk. 18; 5,24; 6,40.47.50), és már át is ment a halálból az életre (5,24; 1Jn 3,14; vö. Jn 3,16; 8,51; 11,25 kk.). Az örök életben az ember a Krisztusban való hit, a keresztség (3,5–8), Krisztus testének vétele (6,51–58) révén részesül. De maga a hit is Isten ajándéka (6,37.44.65; 8,47; 18,37; 1Jn 5,1; 4,6), bár egyszersmind az ember szabad akaratú elhatározását is magában foglalja (Jn 6,29) és az ember erkölcsi magatartásától is függ (3,18–21; 8,44–47; 1Jn 2,29; 3,8–10; 4,7). Az örök v. isteni élet nem fakadhat mulandó, emberi elvből, hanem csak egy isteni, örök elvből, a Lélekből (Jn 3,6; 6,63). Ezt a Lelket adja meg a megdicsőült Krisztus (7,37–39; 4,10.13 kk.). Az embernek ezért a Lélekből kell születnie (3,5.8), hogy eljusson Isten országába v. az életre (3,3.5; vö. Mt 25,34.46; Mk 9,43–47). Ezt a születést, amely egyszersmind újjászületés is, a keresztség jelenti (Jn 3,5; vö. Tit 3,5). Aki Istentől született, abban benne marad Isten magja (1Jn 3,9), azaz a Lélek (Jn 3,5.8), akit Isten kiáraszt. Aki benne marad (1Jn 3,24; 4,13), az nem vétkezik, nem is tud vétkezni (3,9; vö. 3,6). Ez nem azt jelenti, hogy aki újjászületett, az erkölcsileg teljesen feddhetetlen, hanem hogy nem vétkezik és nem is vétkezhet, ameddig közösségben marad Istennel (3,6; 5,18), és hogy a bűn nem fér össze benne az isteni élet elvével (3,9). Hogy János nem arra gondolt, hogy a keresztség életében nem fordulhat elő bűn, az egyértelműen következik gyakori figyelmeztetéseiből, amelyekkel a bűntől való óvakodásra, a Krisztus szeretetében (Jn 15,9) és az igaz tanításban való megmaradásra, kitartásra (1Jn 2,24 kk.), valamint a világtól való elfordulásra int (2,15). Az örök élet isteni elve a ~ v. a Lélek, ezért a bűn kiolthatja az örök élettel együtt.

Kehát: személynév az ÓSz-ben. A papi irodalomban (Ter 46,11; Kiv 6,16; 1Krán 5,27) Lévi fia, a kehatiták levita nemzetségének és az e nemzetséghez tartozó családoknak (Amram, Jichar, Hebron és Uziel: Kiv 6,18; Szám

3,19) ősatya. 3,27–31: számuk (8300 férfi), táborhelyük, vezérük (Elisafán) és a megnyilatkozás sátora körüli szolgálatuk szerepel; teendőikről részletesebben a 4,2–20 tudósít; vö. 10,21; Józs 21,9–26; 1Krón 6,51–55.

kehely: A nomád a → tömlőjéből ivott (Bír 4,19), a földműves (2Sám 12,3; Zsolt 23,5) mint az előkelő ember (Ter 40,1: a fáraó, sőt maga Jahve is: Jer 51,7) a kóst használta, amely először cserépből, később kőből v. fémből készült (aranyból: 1Kir 10,21; 2Krón 9,20; Jer 51,7; Jel 17,4), a hellén korban pedig üvegből is; lótszvirágra, liliomra emlékeztető formája volt (vö. 1Kir 7,26; 2Krón 4,5). Ezd 1,10: a kultuszban használt kefornak talán fedele is volt és aranyból készült. Egyiptomban (Ter 44,2.5), Babilóniában és Asszíriában jósláshoz is felhasználták a poharat; az olajba öntött víz (v. fordítva, a vízbe öntött olaj) mutatta formákat figyelték meg, ebből próbálták kiolvasni az istenek akaratát; Izr.-ben a jóslásnak ez a formája nem honosodott meg (→ jóslat). – Az ÚSz-ben is szerepel (Mt 10,42; Mk 9,41), elsősorban az edények aggályos tisztán tartásával (→ mosakodás) kapcsolatban (Mt 23,25 kk.; Mk 7,4). Temetés után vigaszpoharat ürítettek a halotti toron (Jer 16,7; vö. 35,5), a hálaáldozathoz az üdvösség kelyhe tartozott hozzá (Zsolt 116,13). Az a szokás, hogy maga a családfő töltötte meg a hozzátartozók poharát, a ~ képes értelmű használatához vezetett. Így a ~ tartalma a kinek-kinek osztályrészül jutó sors (11,7; 16,5; Mt 20,22 kk.; 26,39; Jn 18,11: a szenvedés kelyhe). Jahve haragjának kelyhe, serlege talán mitológiai elképzelésekre vezethető vissza; ennek fenéig kiürítése minden baj, nyomorúság, veszedelem elszენvedésével egyértelmű (Zsolt 75,9; Iz 51,17–23; Jer 25,15.17.28; 49,12; Siral 4,21; Ez 23,31 kk.; Hab 2,16). Jel 17,4 (vö. Jer 51,7): a nagy kéjné (Bábel) undoksággal tele aranyserleget tart a kezében; vö. Jel 14,8–10; 16,19; 18,6. Az Úr (Lk 22,17 kk.; Mk 14,23) v. az áldás kelyhe (1Kor 10,16) és a sátán kelyhe asztalközösséget jelent.

Kelemen (lat. Clemens 'szelíd'): Pál ap. munkatársa, aki segítségére volt az ev. hirdetésében (Fil 4,3). Sok egyh.-i író azonosította Róma püspökével, de az azonosítás nem támaszkodik meggyőző érvekre.

kelet, K: Míg → észak mindig félelmetes, addig ~ hol barátságos, hol riasztó. Egyfelől ~en van a Paradicsom (Ter 2,8) és ~ről száll föl a jó angyal, akinél az élő Isten pecsétje van (Jel 7,2), másfelől viszont az istentelen királyok kiindulópontja (16,12). Mt 2,1: ~ről érkeznek a bölcsek (→ napkeleti bölcsek). → égtájak, → szél.

Kemosz: → Kamos.

kén: A Jordán völgyében ősidőktől ismertek ~es forrásokat (a legismertebbek el-Hammi a Jarmuknál, valamint a Tibériás forrásai) és ~ lerakódásokat; ilyenre céloz Iz 34,9: Edom termékeny talaja ~né változik; MTörv 29,22; Jób 18,15; Zsolt 11,7. A Ter 19,24 ~köves tüzes esőnek tulajdonítja Szodoma és Gomorra pusztulását; vö. MTörv 29,22. Ezért szerepel a ~ eszkatologikus szövegekben is (Iz 30,33: az Úr lehelete mint ~köves folyam tűzbe borítja Asszíriát; Ez 38,22: Jahve tüzet és ~t zúdít Gógra; Jel 9,17 kk.: az apokaliptikus lovak szájából tűz, füst, ~kő csapott ki János látomásában).

Kenan (héb. vsz. a Kain névvel függ össze): → Szet utódainak jegyzékében Enos fia, Mahalaleel apja (Ter 5,9–14). Mivel Enos (= ember) fia volt, sok exegéta → Kainnal, Ádám (= ember) fiával hozza kapcsolatba. Jézus Lk tartalmazta családfájában 2 helyen is szerepel egy Kenan; Lk 3,36: Arpachsád fia; 3,38: Enos fia. Arpachsád fiát, Kainant csak a LXX tartalmazza (vö. Ter 10,24; 11,12–15).

Kenat (héb., Vg: Chanath): helység Palesztina Jordánon túli területének É-i részén. Mózes Manassze törzsnének (Machir) ígérte örökrészül a vidéket (Szám 32,40); Nobach oda vonulva meghódította ~ot, és saját magáról elnevezte Nobachnak (32,42). 1Krón 2,23: Júda családfája végén úgy szerepel, mint ami az arámok kezére került; említésével a krónikás a meghódított terület kiterjedését kívánta érzékeltetni (a helység messze ÉK-en terült el). Bír 10,3 kk.: közvetett utalás más idegen uralomra. Ma talán Kanavat, a Hauran Ny-i lejtőjén.

Kendebeusz: a szír VII. Antiokhosz fővezére a palesztinai partvidéken, ahol Makkabeus Jánostól (→Johannesz Hürkánosz) megsemmisítő vereséget szenvedett (1Mak 15,38–16,10).

kendő: 1. Arctörlésre. A sudarium (lat.) elsősorban az arc letörlésére szolgált, de halott fejének, arcának betakarására is felhasználták (Jn 11,44: Lázár; 20,7: Jézus). Ezenkívül pénzt is kötöttek, rejtettek bele (Lk 19,20). ApCsel 19,12: a betegek, akikre a Pál használta ~ket rátették, meggyógyultak. Veronika ~jét a Biblia nem említi. – 2. Fejre. Abból a szokásból, hogy gyász, szomorúság jeléül ~t borítottak a fejükre (2Sám 15,30; Eszt 6,12) v. esetleg csak a szakállukra (Ez 24,17.22; vö. Mik 3,7), arra lehet következtetni, hogy Izr. fiai a bibliai időkben födetlen fővel jártak. Sokszor az egyiptomi ábrázolásokon is így, födetlen fővel láthatók a szemiták, olykor azonban van a fejükön egy keskeny pánt v. egy kis kerek, lapos sapka. Az asszír ábrázolásokon viszont olyan hegyes, süvegféle fejfedőt viselnek Izr. fiai, amely oldalt be van vágva és így szabadon hagyja a fület. A peér talán olyan ~ volt, amelyet férfiak és nők egyaránt viseltek; a sanif egy meglehetősen nagy ~ lehetett, amelyet turbánszerűen a fejükre csavartak (Iz 3,20; 61,3.10: a héb. eredetiben; a Jób 29,14; Ez 24,17.23; Zak 3,5); királyok (Iz 62,3; vö. Sir 11,5; 47,6), valamint nők is (Iz 3,23) viselték. Később a gör. mitra is elterjedt női fejfedőként; Judit is mitrát tehetett a fejére, bár a fordításokban turbán szerepel (Jud 10,3). A főpap fejfedője, a misnefet (Kiv 28,4; 39,28) bisszusból készült, mint általában a papoké és a királyé (Ez 21,31); vsz. magasabb turbán volt, és olykor egyszerűen csak a peér utalt rá (Kiv 39,28; Ez 44,18). Izr. fiai ősi szokásuk szerint Isten → arca előtt befödtek a fejüket egy ~vel v. köntössel (1Kir 19,13), mert egyetlen teremtmény sem láthatta Istent anélkül, hogy meg ne bűnhődött volna érte (Kiv 3,6; Iz 6,3.5); ezért viselnek a zsidók (és a mohamedánok) még ma is imádság közben ~t (→ imaköntös). Ezzel szemben a keresztény férfiak födetlen fővel vettek részt az istentiszteleten; a nőknek azonban be kellett fedniük a fejüket (1Kor 11,4–15).

kenet: → szent kenet.

keniták: nomád törzs, amelynek a Biblia őstört.-ében Kain, az első testvérgyilkos az ősatya; Palesztina legdélibb részén legeltették nyájukat és föltehetően az → amalekiták kötelékébe tartoztak (Szám 24,21 kk.; Bír 1,16; 1Sám 15,6; 1Krón 2,55: kérdéses). Saul idejében vsz. különváltak az amalekitáktól és Júda törzséhez csatlakoztak (1Sám 15,6). Galileában is találkozunk a ~kal (Bír 4,11.17; 5,24); lehetséges, hogy kézművesként (kovácsként?) vándoroltak a fejlettebb műveltségi szinten álló vidéken. B. Stade óta a jahvizmusra tett hatásukat eltúlozzák: → Mózes tőlük vette volna át Jahve nevét; Kainon a homlokára tetovált jel Jahve neve lett volna.

keniziták: edomita törzs, amelynek Kenáz volt az ősatya, akinek apja, Elifáz Ézsautól származott (Ter 36,11.15; 1Krón 1,36). A Ter 36,42; 1Krón 1,53 Kenázt törzsfőként említi. Egy helyen (Ter 15,19) a ~ Kánaán őslakói közt szerepelnek. A ~ Hebron vidékén telepedtek meg és minden bizonnyal beleolvadtak Júda törzsébe. → Káleb.

Kenkrea: kikötő Korintustól K-re. Pál fogadalomtétele után itt szállt hajóra Szíria felé (ApCsel 18,18). Főbe diakonissza tevékenységének helye (Róm 16,1).

kenóizis: → Krisztus megalázkodása.

kenyér: A kenyeret többnyire árpalisztból sütötték (Bír 7,13; 2Kir 4,42; Ez 4,9; Jn 6,9.13); búzalisztból kenyeret sütni fényűzésnek számított. Jóllehet, a királyság korában voltak hivatásos pékek (Oz 7,4; Jer 37,21: kenyér-sütők utcája), és Egyiptomban, valamint Babilóniában igen magas tisztséget töltött be a királyi fősütőmester (Ter 40,2), a ~sütés a háziasszony, ill. a szolgáló v. rabszolganő mindennapos reggeli teendője volt (18,6; 1Sám 8,13; 2Sám 13,6–10; Jer 7,18; Mt 13,33, de vö. Ter 19,3). A ~tésztát teknőben megdagasztották (Jer 7,18), a lisztbe kovászt (Mt 13,33) keverték és megsózták (Lev 2,13). A kenyeret a még ma is használatos tannurban sütötték, amely lehetett föld fölötti (agyagvályú, ill. agyaghenger formájú) v. föld alatti (üregszerű). A lepényt

(vö. Bír 7,13) a kemence alulról fűtött aljára tették. A kemencék az udvarban v. a házon kívül külön kis kunyhókban álltak; több asszony is használhatott egy kemencét (Lev 26,26). Kemence nélkül is tudtak kenyeret sütni egy 3 helyen alátámasztott agyag- v. vaslapon, amely alatt tűz égett, v. még egyszerűbben, a kovásztalan kenyeret forró → hamuba téve és hamuval befödve (hamuban sült cipó v. lepény: 1Kir 19,6; talán Ter 18,6; Iz 44,15.19; Jn 21,9 és a húsvétkor fogyasztott → kovásztalan kenyér: Kiv 12,8). A kész (kerek) kenyeret botra fűzték (innen a kifejezés: kenyere botját eltörni, azaz → éhínséget okozni; Lev 26,26; Ez 4,16), v. kosarakba rakták (Ter 40,16; Kiv 29,3.23; Mk 6,43), és nem késsel szeltek belőle, hanem kézzel törték (Iz 58,7). – A ~ mint áldozat: → kitett kenyerek; vö. Lev 23,20; 2Kir 4,42: első ~; Lev 23,17.20: a följánlás szertartása. – Valakivel kenyeret enni a. m. lakomát tartani, vendégséget rendezni, kivált szövetségkötéskor (Ter 31,54, innen Abd 7: Akik kenyeret ették [= szövetségeseid]; vö. Zsolt 41,10; Sir 9,16; Jn 13,18); vö. az ÚSz-ben Lk 14,15: asztalhoz ülni Isten országában. Péld 9,5: a bölcsesség kenyeret (és bort) kínál; vö. Sir 15,3: „az értelem kenyérével eteti és a tudás vizét nyújtja”. Zsolt 80,6: Isten ítélete a könnyek kenyeré. Jn 6,30–36: Jézus a mennyből alászállott ~; 6,35.48: Jézus az élet kenyeré; 6,51: az élő ~ (→ manna); → eledel, → kenyérszaporítás, → kenyértörés.

106. Kemencefajták. 1. Vas sütőlap, 2. Földbe mélyített kemence, 3. Föld feletti, kettős falú kemence. 4. Az araboknál ma használatos kemence

kenyérszaporítás: Egy ~ról mind a 4 ev. beszámol (Mk 6,31–44; Mt 14,13–21; Lk 9,10–17; Jn 6,1–14). Mk és Mt pedig még egy másik beszámolót is tartalmaz (Mk 8,1–10; Mt 15,32–39), úgyhogy fölmerül a kérdés: vajon 2 ~ volt? Mk 1. beszámolója az eredetiben 166 szóból tevődik össze (6,31–44), a 2. 128-ból, és ebből 83 az 1. beszámolóban nem szerepel. Ehhez járulnak a tárgyi különbségek, különösen a számadatok terén. Maga Márk (és az ő nyomán Máté is) mintha valóban 2 ~ról tudott volna (8,19 kk.), mégis, a 2. beszámoló lehet az 1. dublettje (lásd a Márkétól eltérő műszóhasználatot) az ev.-ok előtti ev.-ból (a talentumokról, ill. minákról szóló hasonlatokban is ugyanígy eltérnek a számadatok), amelynek keletkezése formatört.-i szempontból könnyűszerrel megmagyarázható: ugyanarról az eseményről az ev.-i hagyományban 2 eltérő beszámoló keletkezett. Ezen túlmenően: úgy látszik, mintha a 2. beszámoló színhelyét Mk áttette volna pogány területre (8,13: Dekapolisz) és a 2. beszámolóval azt akarta volna hirdetni, hogy mind Izr., mind pedig a pogányok meghívást kaptak a Jézus hozta üdvösségre; a ~ csodájának kerymatikus értelme a szinoptikusok szerint messiási: a messiási idők pásztora „megismétli” (a korai zsidó várakozásnak megfelelően) a manna csodáját. Jn-nál a ~ kinyilatkoztatás jellegű, ahogy az az eucharisztikus beszédben megnyilatkozik. Így Jn (mint annyiszor), ez esetben is kifejti, amit Mk csak jelez.

kenyértörés: a profán gör.-ben ismeretlen, sajátosan zsidó kifejezés az étkezés kezdő mozzanatának megjelölésére. Izr. fiai a kenyeret nem szeltek, hanem törték (Jer 16,7). Ahogy a → kenyérszaporításról szóló beszámolókból is kiviláglik, Jézus is alkalmazkodott e szokáshoz (Mt 14,19; 15,36). Az utolsó vacsoráról szóló beszámolók is ezt tanúsítják; a mozdulat a klómenon olvasatban él tovább (1Kor 11,23–24). Így lett a ~ műszó az → Eucharisztia ünneplésének jelölésére (10,16). Nagy a valószínűsége annak is, hogy az ApCsel 2,42.46; 20,7.11 esetében is az Eucharisziára utal a kifejezés, mert a zsidó irodalom teljes étkezésre vonatkozóan nem élt vele. Kevésbé jogos ezt az értelmet Lk 24,30.35 esetében föltételezni, hiszen az itt szereplő tanítványok nem voltak jelen az utolsó vacsorán az Eucharisztia megalapításakor. Ugyanígy bizonytalan az ApCsel 27,35 adata is, ahol az ötlük szembe, hogy Pál nem osztotta ki a megtört kenyeret. A későbbi keresztény irodalomban a ~t háttérbe szorította az Eucharisztia.

kép: K-i fölfogás szerint nem csupán ábrázolása, hanem mintegy része, sőt második énje az ábrázolt istenségnek. Mivel Ráchel ellopta Lábán házi bálványait (→ terafim), Lábán azt panasolja, hogy megfosztotta isteneitől (Ter 31,19.31). Micha ugyanígy azzal vádolta Dán fiait, akik magukkal vitték az efodot, a terafimot, valamint a faragott szobrot, hogy elvették tőle isteneit (Bír 18,20.24; vö. Ter 35,2.4; Kiv 32,1.4). A bálványoknak (= az istenek ~einek) égő- (Oz 4,13) és italáldozatot (Jer 7,18) mutattak be, gabonát, olajat, kalácsot és egyéb eledelt vittek (Oz 2,7), és asztalt állítottak (Iz 65,11; Bár 6,26); csókolták és becézgették őket (1Kir 19,18; Oz 13,2), a kezüket nyújtották feljük (Zsolt 44,21), ünnepélyes menetben körülhordozták őket (Iz 46,7; Jer 10,5), térdet hajtottak, ill. leborultak előttük (1Kir 19,18), sőt táncoltak, kiáltoztak és összevagdosták magukat az oltár előtt (18,26–29), és nemegyszer erkölcstelenséggel is összefonódott a kultusz (MTörv 23,18 kk.; Oz 4,14.18). – A kánaáni szokásokat illetően → bálványimádás. – Az ÓSz-ben a Jahve-kultuszban szigorúan tilos volt az istenséget ábrázolni (Kiv 34,17: „ne csinálj magadnak öntött istenképmást”; 20,23: ezüst és arany istenek tilalma; MTörv 5,8 kk.: „ne borulj le ezek előtt a képek előtt”, ti. „a fönn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben” levők ~e előtt, mert ez kiváltja Jahve féltékenységét; Lev 26,1: „ne csináljatok magatoknak bálványokat, ne állítsatok se szobrokat, se emlékoszlopokat..., hogy hódoljatok előttük”. E helyeken (a Kiv 34,17 kivételével) „más istenek”-ről van szó. A MTörv 4,15–18 azonban Jahve ábrázolását is tiltja, mert Izr. fiai, amikor Jahve szólt hozzájuk, semmiféle alakot nem láttak. Iz 40,12–25 kárhoztatja az istenképmásokat, mert Istent nem lehet semmihez sem hasonlítani. Hogy a törv.-es Jahve-kultusz valóban ~ nélküli volt, azt a bibliai elbeszélések következetesen tanúsítják; csupán a → láda jelezte Isten jelenlétét. A kerubok a ládán és a Templom falain, valamint a bronzmedence talapzatául szolgáló bikák sohase voltak kultusz tárgyai; csak a rézkigyónak (Szám 21,8 kk.) mutattak be áldozatot, ezért törte Hiszkija király össze. Sem az efodot, sem a terafimot nem lehetett Jahve ~ének tekinteni (Bír 8,27; 17,5; 1Sám 21,10), bár szerepük még mindig tisztázatlan. Lehetséges, hogy Micha istene, akit csinált magának, és akit Dán fia a szentélyükbe vittek (Bír 17,4 kk. 13; 18,24.30), Jahvét ábrázolta, mert Micha buzgó tisztelője volt Jahvének (a neve a. m. 'ki olyan mint Jahve?'). → Arad templomának legszentebb szentélyében, amely királyi felügyelet alatt állt, és ahol törv.-es papság működött, találtak 3 oszlopot (masszébát), amelyek pontos szerepét, jellegét még nem sikerült kideríteni; a legnagyobb, finomra csiszolt és vöröstre festett, vsz. Jahvét ábrázolta, de arc v. határozott alak nélkül. A stélécsoport vsz. → Jozija idejében a kultusz megújításának lett az áldozata (2Kir 23,4–20), bár ez csak a hivatalos kultuszt érintette, a népiesre nem vonatkozott (Jer 44,8 kk.). A kultuszból a ~ek véglegesen csak a fogság után tűntek el; a fogság utáni időben mindenféle ~mást megvetettek a zsidók, és többször is tiltakoztak a ~eknek Jeruzsálemba való újra bevezetése ellen (Josephus Flavius). De a zsinagógákban felszínre került freskók és mozaikok (Bet-Alfa, Dzseras, Naarah, Dura-Europosz), valamint a kafarnaumi zsinagóga szobrászati díszei és a ~másokkal díszített zsidó sírok Rómában arról tanúskodnak, hogy a ~ek szigorú elvetése nem vált általánossá. Mégis, még a 2. sz.-ban is tiltottak a rabbik mindenféle ~et; a 4. sz.-ban díszítőelemként megengedték alkalmazásukat, de kultikus tárgyként továbbra sem volt szabad ~et használni. – Az ÚSz csak a pogány isteneket ábrázoló bálványok tiszteletét tiltja (1Kor 5,10; 10,14; Ef 5,5; 1Tesz 1,9; 1Jn 5,21). → aranyborjú, → bika, → kigyó, → képmás, → kultikus ábrázolások.

képes beszéd: Az ember gondolatai kifejezésére, különösen az elvont igazságok megragadására szívesen kölcsönöz képeket a természetből v. a mindennapi életből. A Biblia nyelve különösen gazdag képekben. Ez onnan érthető, hogy a Biblia kv.-einek szerzői K-i emberek voltak, akik sokkal közelebb álltak a természethez, mint a mai Ny-i ember, ugyanakkor az elvonatkoztatás távolról sem állt olyan közel hozzájuk, mint a gör.-ökhöz. Ennek megfelelően a héb. nyelv szegény az elvont fogalmak jelölésére szolgáló kifejezésekben. Ebből következően a Bibliában gyakran nemcsak a költői, hanem a prózai szövegek is zsúfolva vannak képekkel, legalábbis a mi megítélésünk szerint. Ez nemegyszer megnehezíti a szövegek megértését, helyes értelmezését, különösen akkor, ha a képek ma már ismeretlen ókori K-i szokásokra utalnak. A bibliai ~ nagy mértékben függ a szerző környezetétől, műveltségétől. Anyagát általában a mindennapi életből és a természetből meríti. A legrégibb szövegek ~e a félnomádok életformájának v. a kánaáni paraszti életnek megfelelő művelődési fokot

tükrözi (pl. Debora éneke); a királyok korában a katonai és a közélet került előtérbe. Ámosz, a pásztor a földművelés köréből veszi képeit, a városban élt Izajás képei – legalább részben – már a városi kultúrát tükrözik. Jézus → hasonlatait, példabeszédeit aligha lehet anélkül megérteni, hogy ne ismernénk az akkori palesztinai vidéki életet. Pál ap., aki városi volt, elsősorban a hellén–róm. művelődés különféle területeiről vette képeit (sport, katonáskodás, jogrend stb.). Az ún. „kihagyásos” ~tól (metafora, metonímia, parabola, allegória) egyértelműen el kell határolnunk a képekben gondolkodást (látást) és fogalmazást, vagyis a konkrét, szemléletes előadásmódot mint műfajt (a prófétai és az apokaliptikus látomásokat). A Jel nem „kihagyásos” ~, hanem képek sorának, folyamatos látomásbeli valóságoknak szemlélése. Ezzel a „bibliai gondolkodás” értése szempontjából oly fontos szemléleti és kifejezési móddal a Biblia kv.-eiben is találkozunk, amelyek nem kifejezetten látomások leírását tartalmazzák, hanem más műfajt képviselnek. A 4. ev.-ban Jézusnak saját magáról adott kinyilatkoztatásai (én vagyok a világosság, az igazi szőlőtő stb.) szintén szétfeszítik a szokványos ~ kereteit.

képmás: I. Az ÓSz-ben. Az, hogy az ember egy istenség ~ára alkotott teremtmény, az antik irodalomban (Ovidius), főként pedig a babilóniai irodalomban (Gilgames) általános nézet volt. Erről számol be a Papi irat is: „Teremtsünk embert képmásunkra (selem) magunkhoz hasonlóvá” (demut; Ter 1,26). Az 1,27 („Isten megteremtette az embert, saját képmására”) és a 9,6 („Isten saját képmására teremtette az embert”), ahol is csak ~ szerepel, arra enged következtetni, hogy a ~ (selem) és a hasonlóság (demut) valójában ua.-t jelenti. A papi szerző szerint ez az Istenhez hasonlóság nem a lélek halhatatlanságán alapszik, de nem is csak az emberi test formáján. Minthogy a leírás során minden → antropomorfizmust elkerült, ezzel tanújelét adta annak, hogy Istent nem emberi alakban képzelte el (L. Koehler más véleményét képvisel). Az ember úgy hasonlít Istenhez (5,1), mint a fiú az apjához (5,3): valami istenit „örökölt” Teremtőjétől (vö. 2,7), szellemi képességeit és külseje nagyszerűségét (vö. Zsolt 8,6). Mint Isten ~a az ember Istent képviseli a többi teremtmény előtt, ahogy Babilóniában a király Marduk ~a az alattvalói között. Ezért az ember élete szt. és sérthetetlen (Ter 9,6). A Zsolt 8,6 kk. szerint az embert mint egy másodrangú istenséget dicsőség és fönség koronázza (= látható módon kisugárzó hatalom és méltóság), király az ember, akit Isten minden más élőlény fölé rendelt (Ter 1,28; Zsolt 8,7–9; Sir 17,3). Arról, hogy ez az Istenhez hasonlóság mintegy veszendőbe ment, a Papi irat nem tud semmit. Csak később (Bölcs 2,23 kk.) alapszik az ember Istenhez hasonlósága a halhatatlanságon, amely a teremtéskor megadatott neki, de a Sátán elrabolta tőle. – II. A zsidóságban a vőlegény megáldása: „Légy áldott Urunk, Istenünk, mindenség Királya, aki az embert a magad képére, a magad mintájára alkottad”. A kumráni antropológia a Ter 2,7-hez csatlakozik. Az ember porból (agyagból) lett, és bár lelke (ruah) Istentől van, a maga erejéből semmi jóra nem képes (vö. különösen 1QH 1,31 kk.). Az a gondolat, hogy az ember Isten ~a, nem fejeződik ki. – III. Az ÚSz-ben a ~ (eikón) mindig az ősképp látható formában való megjelenése és megjelenítése; ezért a Zsid 10,1: a törv. csak árnyéka, nem a ~a az eljövendő javoknak. Amikor Pál a férfit Isten ~ának és dicsőségének mondja (1Kor 11,7), a Ter 1,27-hez csatlakozik; mivel a férfit közvetlenül Isten alkotta, azért ő a képviselője és a visszfénye az Istennek. De mégis, amilyen az ember, aki a föld porából lett (Ádám: 2,7), olyanok a földből való, földi ember szülöttei, a földiek is, nem mennyből valók, mint a 2. ember (Krisztus), a mennyből való (1Kor 15,45 kk.). A keresztény arra van kiválasztva, hogy Isten Fiának ~át öltse magára (Róm 8,29), tehát hogy a mennyei ~ának hordozójává váljon, azaz hasonlóvá váljon a megdicsőült Krisztushoz. Ezért a kereszténynek mint embernek, a földi Ádám ~ának teljesen át kell alakulnia, hogy a 2., a mennyei Ádámnak, vagyis a megdicsőült Krisztusnak ~ává lehessen, aki magának Istennek a ~a (2Kor 4,4; Kol 1,15). Minthogy Krisztus, az Isten Fia, az Isten alakjának hordozója szolgálai alakot öltött, hasonlóvá vált az emberekhez (Fil 2,6 kk.: homoioma = demut), azért a szó teljes értelmében Isten ~a (2Kor 4,4; Kol 1,15), azaz tökéletes képviselője és hirdetője Atyjának az emberek körében (Jn 1,14.18; 12,45; 14,9; Zsid 1,3; vö. Bölcs 7,26).

képmutatás: vallási értelemben a jámborság színlelése. Az ÓSz-ben nincs külön szó a fogalom jelölésére; a hanef az Istent semmibe vevő, elvetemült (gonosz) emberre utal; a LXX-ban ezeket a megfelelőket találjuk rá: anomosz (Iz 9,16; 10,6), paranomosz (Jób 17,8; 20,5), aszebész (Péld 11,9; Jób 8,13 stb.), hüpokritész (34,30; 36,13). Az ÓSz óva int a jámborság látszatától, a ~tól (Iz 29,13; Jer 7,8–11; 12,2; Zsolt 50,16–21). – Az ÚSz-ben Jézus következetesen elítéli a farizeusokat ~ukért (Mk 7,6; Mt 6,2.5; 7,5; 23,13.28; Lk 12,1.56; 13,15; 15,1 kk.). Legtöbbször az üres formalizmusban, Isten előtt értéktelen, betű szerinti törv.-tiszteletben megnyilatkozó, nem tudatos, „objektív” ~ leleplezéséről van szó, és az őszinte becsületesség, az egyeneslelkűség kiemeléséről. A farizeusok ~a eltávolít Istentől. Gal 2,13 kk.: Pál ap. megróttá Péter ap.-t „kétszínűsége” (= ~a) miatt, mert meggyőződésével ellentétes viselkedésével vétett az általa hirdetett ev. igazsága ellen, amely nem tűri meg a „taktikai” szempontok érvényesítését az Egyh.-ban. 1Pét 2,1: a neofiták fölszólítása a ~sal való szakításra. 1Tim 4,1 kk.: a végső időben némelyek elpártolnak a hittől, mert megtévesztő szellemekre, képmutató hazudozókra hallgatnak.

keramika: → agyagművesség.

107. Kétrekeszes cserépegető kemence Jarim Tepéből. Alul látszik a tűztér, felső részén légnylások vannak, ide helyezték a kiégetendő edényeket. Boltozata hiányzik. Kr. e. 6. évezred

kereskedelem: Az ÓSz idején Izr. fiai csak igen kis mértékben kereskedtek. A kül~ a föníciaiak kezén volt, s ha tettek is rá kísérletet Izr. fiai, hogy a tengerentúli népekkel, országokkal önálló kereskedelmi kapcsolatba kerüljenek, nem értek el tartós eredményeket (1Kir 9,26–28; 10,22: Salamon a föníciaiak közreműködésével) v. vállalkozásuk kudarcba fulladt (22,49 kk.: Jehosafát). 10,26–29: itt Salamon kereskedőinek szerepe a lovakkal, szekerekkel kapcsolatban még mindig homályos. Különbőféle városokkal, országokkal fennálló üzleti kapcsolatokat tanúsít: 5,1–26; vö. 9,10–14 (Salamon és a tíruszi Hirám között); 1Kir 20,34 (Damaszkusz királya, Benhadad és Acháb között). Izr.-ből Föníciába gabonát, olajat, bort szállítottak (5,25; Ezd 3,7; ApCsel 12,20) v. pedig viaszt, mézet, balzsamot (Ez 27,17); behozatalra elsősorban ipari termékekből és nyersanyagokból szorultak Izr. fiai: ékszert, használati tárgyakat, textíliákat Egyiptomban (27,7), cédrus- és ciprusfát, valamint halat Föníciában vásároltak (Neh 13,16), aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, fűszereket, illatszereket, egzotikus állatokat és drágaköveket Arábiából és D-ről (1Kir 10,2.11.22; Jób 6,19) szereztek be. Hogy a tengerentúli országokkal aránylag szűk kereteken belül tartottak fenn Izr. fiai kereskedelmi kapcsolatot, az abból következett, hogy Kánaánnak a Földközi-tengernél kevés kikötője volt, ugyanakkor a Vörös-tenger melletti → kikötőket (Ecjon-Geber, Elat) nem tudták megközelíteni, mert az edomiták nem engedték meg nekik az átjárást. Így az átmenő ~ sokkal fontosabb volt (1Kir 10,15). A Kr. e. 5. és 4. sz.-ban élénk ~ bonyolódott le Palesztinán át Görögország és Arábia között. Izr. fiai csak a szórványokban (Egyiptom, Alexandria, Babilónia) és bizonyos tört.-i helyzetekben vágtak bele nagyvonalúbb üzleti vállalkozásokba. – A bel~ elsősorban az élelmiszerek és a használati tárgyak, háztartási eszközök előállítói és felhasználói között bonyolódott le. A város élelmet vásárolt a földművelőktől és cserébe szerszámokat, háztartási eszközöket, luxuscikkeket adott el. Ez a ~ főleg a → piacon zajlott le, amely rendszerint a városkapu közelében volt (2Kir 7,1); legszívesebben közvetítő nélkül, egymás közt adtak és vettek (Neh 13,15), de előfordult, hogy nem lehetett a kereskedőt megkerülni. A hivatásos kereskedők rendszerint kánaániak voltak, úgyhogy a 'kánaáni' egyszerűen 'kereskedő, kalmár' értelművé vált (vö. Iz 23,8; Zak 14,21; Péld 31,24; Jób 40,30); vsz. járták az országot is, hogy eladják áruikat és a földművesek termékeit megvásárolják (Péld 31,24). Hogy mennyire szabályozta a törv. a kereskedelmet, azt nem tudjuk; csupán a föld eladását és visszavásárlását illetően ismerjük a szabályokat (Lev 25,13–34; 27,9–33; → jubileumi év); ezenkívül még a mértékekkel és a súlyokkal kapcsolatos előírások ismeretesek (19,35 kk.; MTörv 25,13–16; Péld; Sir 42,4 kk.). → szerződés.

kereszt: Babilóniában és Mexikóban már a kereszténység előtti időben elterjedt jelként, jelképként v. díszítőelemként. A horog~et v. nap~et (szvasztika) már az ókori K ismerte, később a germánoknál és a keresztény művészetben is általánossá vált. Kisázsiaiában az ún. napkerék, Egyiptomban a füles ~ volt használatban; a füles ~ a koptok körében mindmáig szokásban maradt. Krisztus ~jeként csak az ún. Antal~, a crux commissa v. a felső rész nélküli ~, ill. a crux immissa v. capitata (egyenlő szárú, v. nem egyenlő szárú változatban, tehát a gör. ~: +, ill. a lat. ~: †) jöhet számításba. Az ún. András~ csak a 10. sz.-tól ismeretes. Leginkább az tehető föl, hogy Jézus fölfeszítésekor crux immissát használtak, mert a föliratot a feje fölé tették (Mt 27,36). Jusztinosz, Ireneusz és Tertullianus utalásaiból a legtöbb magyarázó sedile v. cornu alkalmazására gondol. Ebben a halálraítelt félig ülhetett, így kínjai tovább tartottak. Az ún. suppedaneum (lábtartó) az ókorban ismeretlen volt. A róm. ~ek általában nem voltak magasak; abból, hogy Jézusnak egy nádszálla tűzött szivacsot fölnyújtva inni adtak (27,48), arra lehet következtetni, hogy lába kb. 1 m-rel lehetett a földtől (vö. Jn 3,14; 12,32). – Metaforikus és teol.-i értelemben a ~ a Krisztus szenvedésének és ~jének vállalását jelentő (Mt 10,38; 16,24; Mk 8,34; Lk 9,23; 14,27) hiteles keresztény élet foglalatja. A ~ az önmegtagadás jelképe, amely által a keresztény számára meghal a test és a világ (Gal 5,24; 6,14); a ~ kívülről nézve balgaság, megaláztatás és botrány (1Kor 1,18.23; Gal 5,12; Fil 2,8), de Isten szemében az ev. foglalatja (1Kor 1,18.23; Gal 6,12) és Pálnak az egyetlen oka arra, hogy dicsekedjék (Gal 6,14). Az ember a ~ által részesedik a megváltásban (Ef 2,14–16; Kol 1,20; 2,14). A keresztények, akik nevükhöz méltatlanul élnek, Krisztus ~jének ellenségei (Fil 3,18). Így a ~ a Krisztussal való erkölcsi és misztikus egységnek is az eszköze, ill. jelképe (Mt 10,38; Róm 6,8; Gal 2,20; 5,24 kk.). A Jel 2,7; 22,2.14.19 az ósz-i → élet fájához hasonlítja a ~et. → szenvedés.

Keresztelő János: Lukács evangélista → gyermekségtörténetében Zakariás pap és Erzsébet fia (Lk 1,5), akinek születését (1,13 kk.) és küldetését (1,15–17) → Gábor angyal adta tudtul. Az 1,15 („bort és mámorító italt nem fog inni”) → nazír fogadalomra emlékeztet (Szám 6,1–8). Körülmetélésekor a János nevet kapta (Lk 1,59–63), és apja a Messiás → előfutáraként dicsőítette (1,67–79); → Benedictus. A Szentírás elbeszélésében ~ születése kb. 1/2 évvel esik előbbre Jézus születésénél (1,36). Születése helyének egy régi hagyomány alapján, amely már Theodosius diákonusnál föllelhető (520–530) a Jeruzsálemtől 7,5 km-re Ny-ra fekvő En karimot (ma En kerem) tartják. A szinoptikus hagyományban (Mk 1,1–6) ~ nem papként szerepel mint apja, Zakariás, hanem a pusztában prédikál, hirdeti a bűnbánat kereszttségét, a bűnök bocsánatára. Az, hogy kapcsolatban állt a kumráni (esszénus) közösséggel, föltehető ugyan, de kellően nem bizonyítható. Mt 3,7–12; Lk 3,7–9 beszéde tartalmát is közli, a 3,10–14 pedig azokat az erkölcsi követelményeket és teendőket is vázolja, amelyeket ~ hirdetett. A szinoptikusok (Mk 1,7 kk.) tartalmazzák még Jézusról tett tanúságát, sőt Jézus megkeresztelkedésének tört.-ét is (1,9–11): Jézus a Jordánban keresztelkedett meg, Betániában (Jn 1,28) v. Aïnonban, Szalim közelében (3,23). 1,19–28: ~ saját magáról megvallja, hogy nem ő a Messiás, hanem csak az előfutára; 1,29–34: ~ találkozása Jézussal (→ Isten Báránya) és Jézusról tett tanúsága (vö. Mk 1,7 kk.). ~ föllépése egyre erősödő népmozgalmat idézett elő, s ezt Heródes → Antipász aggodalommal nézte. Amikor ~ nyíltan elítélte a negyedes fejedelmet házasságtöréséért, Heródes Antipász elfogatta (6,17 kk.) és Kr. u. 29: lefejeztette (6,17–29, Josephus Flavius szerint a Jordántól K-re eső → Mahéruzus erődben). A börtönből ~ megkérdezte Jézustól, hogy ő-e a Messiás (Mt 11,2–15). Kivégzése után tanítványai eltemették (14,12), egy régi hagyomány szerint Szamariában. Ezeknek a tanítványoknak, akiket maga köré gyűjtött (11,2; 14,12), saját imádságuk (Lk 11,1) és böjtölési gyakorlatuk (Mk 2,18; Mt 9,14; Lk 5,33) volt. Később → Apolló mellett még megjelenik Efezusban ~nak 12 tanítványa (ApCsel 19,7), akik csak ~ kereszttségét vették föl, de a Szentlelket nem kapták meg (19,2 kk.), ezért még meg kellett ismerniük a keresztény tanítást és föl kellett venniük a kereszttséget (18,26; 19,5). E tanítványok egy része Pál tanítása nyomán elismerte, hogy a Lélekkel keresztelő Jézus a Messiás.

keresztény (gör. khrisztianosz, a 'fölkent' értelmű khrisztosz szóból; a lat. Christianus **csoporthoz tartozásra utal**): Az elnevezés nem keletkezhetett a zsidóság körén belül, mert a zsidók nem ismerték el Jézust Krisztusnak; de ugyanígy a ~ek körében sem, mert ők tanítványoknak, testvéreknek, szenteknek, meghívottaknak v. hívőknek mondták magukat, ill. egymást. Inkább a róm. hatóságok, amelyek egy zsidó szekta tagjait látták bennük, adhatták a ~eknek ezt a nevet. Az ApCsel 11,26 szerint a név Antióchiában keletkezett Kr. u. 43 k., és nincs okunk e közlés hitelességében kételkedni. A szó megtalálható még: 26,28; 1Pét 4,16.

keresztfelirat: fehér gipsszel bevont kis tábla, amelyre jól olvasható, fekete betűkkel az elítélt bűnét írták rá (Mt 27,37). Gyakran maga az elítélt vitte, v. a nyakába akasztották. Jézus esetében utólag erősítették a kereszt tetejére, Jézus feje fölé (27,37; Mk 15,26; Lk 23,38; Jn 19,19–22); 3 nyelven tartalmazta Jézus elítélésének okát: arámul („héb.-ül”), gör.-ül és lat.-ul (19,20; Lk 23,38). Szövegét a 4 ev. egymástól eltérően „idézi”; a Rómában fönmaradt ~ alapján ítélve, amelynek hitelességét több régész elfogadja, Jn szövegét tekinthetjük pontosnak.

108. A kereszt felirata: Názáreti Jézus, a zsidók királya

keresztthordozás: Jn 19,17 szerint Jézus maga vitte a keresztjét. A róm. szokás az volt, hogy az elítélt csak a patibulumot, a harántgerendát vitte (Plutarkhosz), mert az egész kereszt túl nehéz terhet jelentett volna; lehetséges ezért, hogy Jézus is csak a harántgerendát vitte. A Jn használta sztauroszon tehát, mint olykor máskor is, patibulumot kell érteni. A szinoptikusok szerint Cirenei Simont kényszerítették arra, hogy vigye Jézus keresztjét (Mt 27,32); ez a hagyomány úgy egyeztethető össze Jn leírásával, ha föltesszük, hogy Simonnak át kellett vennie a patibulumot, amikor Jézus már nem volt képes tovább vinni. – Átvitt értelemben 5 helyen szerepel a szinoptikusoknál (Mk 8,34; Mt 16,24; Lk 9,23; Mt 10,38; Lk 14,27), hogy aki követni akarja Jézust, annak vállára kell vennie a keresztet, sőt Jézus megkívánja a vértanúság vállalását is (vö. Mk 8,35), és a gyökeres szakítást, az élet föláldozását (Lk itt a minden nap határozóval él) az ev.-ért. A szinoptikus hagyományban oly egyértelműen bizonyított logion hitelességét már csak tömörsége és paradox jellege is tanúsítja. Vö. Róm 6,6; Gal 2,19; 5,24; 6,14 (Krisztussal együtt keresztre feszített).

keresztre feszítés: a kivégzés egyik módja, amely K-ről, elsősorban a perzsáktól terjedt el. A gör.-ök ritkán, a karthágóiak annál inkább, de főként a róm.-ak alkalmazták. A róm.-aknál is a halálbüntetés végrehajtásának legkegyetlenebb és legszégyenletesebb formája volt, amelyet rendszerint csak rabszolga esetében alkalmaztak gyilkosság, rablás, árulás v. lázadás megtorlásaiképpen; róm. polgárt csak kivételesen feszítettek keresztre. Az ÓSz-ben a ~ ismeretlen; de a kivégzett holttestét szégyene fokozására kifüggesztették (2Sám 21,6.9; MTörv 21,21–23; vö. Ter 40,19; 1Sám 31,10; 2Sám 4,12; vö. Gal 3,13). A zsidók jól ismerték ezt a kivégzési módot, ahogy azt egyértelműen tanúsítja Jézus pere (Mk 15,13: a nép követelte: „keresztre vele!”), a lázadó galileai → Júdás sorsa (ApCsel 5,37; Josephus Flavius) és azok az események, amelyek Jeruzsálem elfoglalásához fűződtek. – Jézust elítélése után róm. katonáknak adták át (Mt 27,27 kk.; Mk 15,16 kk.), ebből következően róm. módon zajlott le ~e is, de a részletekben nem szükségszerűen. Így izr. szokás szerint próbálták elkábítani (Mt 27,34: epével kevert bor; Mk 15,23: mirhával kevert bor). A ~t megelőzte az → ostorozás (Lk 23,16.22; Jn 19,1), a → keresztthordozás és a levetkőztetés (Mt 27,35), amely azonban általános fölfogás szerint az ágyékkendőre nem terjedt ki. Többen vallják, hogy Jézust a már föllállított keresztre szögezték rá, de valószínűbb, hogy a földre fektetve a harántgerendára szögezték és ezt emelték föl testével együtt a kereszt hosszanti gerendájára (vö. Jn 21,18). Biztos, hogy Jézust szögekkel erősítették föl a keresztre (20,25; Lk 24,39); e célra vsz. 4 szöveget használtak. A szokásos crurifragiumra (a lábszárcsontok megtörésére) Jézus esetében nem került sor (Jn 19,32 kk.). Jézus ~ének évére, napjára és órájára nézve: → Jézus Krisztus, →Jézus hét szava a keresztben.

kereszttség: I. Az elnevezés. A zsidó–gör. környezetből átvett baptizein ige zsidókeresztény körökben '(meg)keresztel' értelművé vált. A szó a 'bemerít, alámerül' jelentésű baptein ige iterativuma (ismétlődést kifejező származéka); az alapszóként szolgáló ige az ÚSz-ben profán értelemben szerepel (Lk 16,24; Jn 13,26; Jel 19,13). A származékigékből jöttek létre a főnévi származékok: a baptiszmosz, amely az alámerítésre (a rituális tisztulásról: Mk 7,8; Zsid 9,10) v. keresztelésre (6,2) utal, és a baptizma, amely a ~et elsősorban mint intézményes formát jelöli. Ezek zsidókeresztény szóalkotások (mint Keresztelő János nevében a Baptisztész jelző is) a lat.-ba lefordíthatatlanul kerültek át. – II. A kereszténység előtti keresztelési szokások. Rituális célra szolgáló fürdők nemcsak a hellén misztériumvallásokban voltak szokásban (az Attisz- és a Mithrász-kultuszban a vér~ dívott), hanem Egyiptomban, Babilóniában és Indiában is elterjedtek, ahol a Nílus, ill. az Eufrátesz és a Gangesz is szerepet játszott a szokás kialakulásában. A rituális fürdőknek különféle hatásokat tulajdonítottak. Elsősorban azt, hogy megtisztítanak az erkölcsi és rituális tisztátalanságoktól, olykor azonban azt is föltételezték, hogy gyarapítják az emberben az éltető erőt, sőt hogy halhatatlanná tesznek. – Az izr. vallásban a Tóra ismeri a fürdőt mint tisztátalan személyek törvényes tisztulási módját (Lev 14,8; 15,16.18; Szám 19,19). A tárgyakat is meg kellett mosni újra használatba vétel előtt (pl. Lev 11,32.40; 15,10–12). A rabbik ezekhez a mózesi előírásokhoz még számos más előírást is hozzátettek (Mk 7,1–5). Az előírt fürdők és vízzel lemosások a törvényes tisztulást célozták, nem elsőrendűen erkölcsi jellegűek voltak. – Az izr. tisztulási szertartások közé tartozott a ~ is; a kései zsidóság körében a prozelitáknak volt kötelező. Azt, hogy mikor vált szokássá, nem lehet pontosan megállapítani; annál kevésbé, mivel eredetileg a ~ csupán kiegészítésül jött szokásba már meglévő tisztulási szertartásokhoz, ezért nem is keltett külön figyelmet. Mégis, a prozelita ~ idővel elvesztette eredeti jellegét (egyszerű tisztulási fürdő), és külön szertartássá fejlődött (vsz. még a kereszténység előtti időben); ez kezdetben férfiak esetében a → körülmetéléshez képest csak másodlagos jelentőségű volt, idővel azonban egyenértékűvé vált vele. A prozelita ~ arra szolgált, hogy a pogányokat a zsidó közösség törvényes tisztulási szertartással magába olvassza. A pogányok a zsidók szempontjából eleve tisztátalannak és bűnösnek számítottak (Jn 18,28; ApCsel 10,28; Gal 2,15); a ~ más emberré tette őket; olyanná, aki szakított a pogánysággal és alávetette magát a törvénynek. De azért a ~ továbbra is elsősorban a törvényes tisztulást és a zsidóságba való beolvadást célozta. – János ~e. Az ap.-i katekézisben János ~e fontos állomásként szerepelt (ApCsel 1,22; 10,37), a szinoptikus hagyomány ezzel az eseménnyel kezdődik (Mt 3,1–12; Mk 1,1–8; Lk 3,1–18); Jn a maga külön stílusában számol be róla (1,19–28). Ebben a ~ben azok részesültek, akik engedtek a Keresztelő bűnbánatra fölhívásának és megvallották a bűneiket. Némely szerzők megkísérelték Keresztelő János föllépését összefüggésbe hozni a hellén szinkretizmussal, a mandeizmussal, a Jordán felső folyásánál elterjedt ~i szokásokkal és az → esszénusok gyakorlatával. Mások magával a zsidósággal, különösen a prozelita ~gel próbálták kapcsolatba hozni, de egyik kísérlet sem bizonyult sikeresnek. Az esszénusok (Kumrán) mosakodásait aligha lehetett kezdeményezésnek tekinteni; a prozelita ~ kétségtelenül előkészítője volt János ~ének (ritus!), és ezzel együtt a keresztény ~nek is; de János ~e lényegében mégsem kapcsolható hozzá. Az említett magyarázatok nem veszik tekintetbe János ~ének mélyebb értelmét, azt ti., hogy János a metanoia, az erkölcsi megtérés jegyében keresztelt, a prof.-k fölhívásához csatlakozott, a közelgő Isten országának távlatait nyitotta meg. Már az ÓSz tartalmaz olyan prof.-i szövegeket, amelyekben a vízben fürdés a belső tisztulást jelképezi (vö. Iz 1,16; Ez 36,25; Zak 13,1; Zsolt 51,9). Ebből következően János ~e éppúgy különbözött a prozelita ~tól (ez a tisztátalanságnak egy olyan fölfogásából indult ki, amely a törvényben gyökerezett), mint a hellén misztériumvallásoktól (ezekben nem személyes erkölcsi megtérésről van szó, hanem mágikus erők működéséről). Ahogy az ApCsel 2,38 szerint a keresztény ~, ugyanúgy János ~e is a bűnbánat ~e volt, a bűnök bocsánatára (Mk 1,4; Lk 3,3). Mégis a kettő teljesen más, gyökeresen eltér egymástól. János ~e nem elegendő az Isten országának elnyerésére és a Szentlélekben való részesedésre (ApCsel 19,1–6). Az ev.-ok és az ApCsel a különbséget a vízzel, ill. a Szentlélekkel (és olykor még a tűzzel) való keresztelés ellentéte révén emelik ki (Mt 3,11; Mk 1,8; Lk 3,16; Jn 1,33; ApCsel 1,5; 11,16). Ebből következően János ~e értékben mögötte áll a későbbi keresztény ~nek, ahogy az előfutár is kisebb, mint maga a Messiás, akire szállt és rajta is maradt a

Szentlélek (Jn 1,33). A 3,22–26-ból kiviláglik, hogy Jézus – ha csak tanítványai által is (4,1 kk.) – kiszolgáltatót egy ~et, amikor a Keresztelő még nem volt fogságban. Szt. Ágoston és Szt. Tamás ebben a ~ben a keresztény ~et látják; más egyh.-i szerzők és sok katolikus exegeta csak nagyobb értéket tulajdonít neki, mint János ~ének; ez a fölfogás a helyesebb, mert a Lélek akkor még nem jött el (7,39; ApCsel 2,33), és a keresztény ~nek éppen a Lélek közvetítése a lényege. – III. A keresztény ~. – 1. Jézus megkeresztelkedéséről mindegyik evangélista beszámol (Mt 3,13–17; Mk 1,9–11; Lk 3,21 kk.; Jn 1,29–34), és Keresztelő János bűnbánatra fölszólításával és keresztelésével együtt fontos eleme az őskeresztény katekézisnek. Jézus alávetette magát János ~ének és így eleget tett Isten előírásának (Mt 3,15), ahogy egyébként is alávetette magát mindennek, amit Isten a bűnös emberektől megkívánt (Lk 2,21–39; Gal 4,4). Erre következett Isten részéről annak tanúsítása, hogy a Szentlélek leszállt rá és rajta is maradt (Jn 1,33). Ez a teofánia jelenti Jézus Messiásként való ünnepélyes beiktatását. A keresztény hagyomány megőrizte Jézus ~ével kapcsolatban azt a mozzanatot, hogy a víz az ember Jézussal érintkezésbe kerülve kapta meg azt az erőt, amely a keresztény ~ben érvényesül, ami a keresztény ~ alapításának felel meg, de Jézus csak halála és feltámadása után rendelte a ~ szentségét. Jézus ~ében a szentség ősmintáját is lehet látni, a hívő a ~ révén Isten gyermekévé lesz és így olyan viszonyba kerül Istennel, amilyenben Jézus volt, amikor a Jordánban János ~ét fölvette. – 2. Jézus feltámadása után meghagyta tanítványainak, hogy térítsenek meg minden népet és kereszteljék meg őket az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében; a megbízás azon az egyetemes hatalmon alapult, amely a mennyben és a földön adatott neki (Mt 28,18–20). Mk 16,15 kk. ugyanerről a megbízásról számol be, azzal a különbséggel, hogy itt az üdvösségben való részesedés föltétele a hit és a ~. Az a hatalom, amelyre Jézus hivatkozik, eszkatologikus hatalom, amely Őt megdicsőülése után illette meg. A népeknek az Ő hatalma alatt, neki alárendelve kell eggyé válniuk az ap.-ok igehirdetése révén, amelynek gyümölcseként föl kell ébrednie a hitnek, ami előfeltétele a ~nek. – 3. A ~ kiszolgáltatója. Az ApCsel sok helye (2,37–41; 8,12 kk. 35–38; 9,10–18; 10,44–48 stb.) tanúsítja, hogy azoknak, akik az ap.-ok és mások szavára hívők lettek, szokásban volt a ~et kiszolgáltatót. A levelek utalásaiból is kikövetkeztethető, hogy a ~et az ap.-i igehirdetés kezdettől fogva már megszilárdult, intézményes formaként kezelte, amely mintegy záró mozzanatát jelentette az igehirdetésnek, ha olykor esetleg más szolgáltató is ki a ~et. A keresztelkedés alámerülés formájában ment végbe, ezt a szóhasználat is tanúsítja, de egyértelműen kiderül az etióp udvari főember megkeresztelkedésének tört.-éből is (8,36–39), valamint a páli szimbolikából, ahol a ~ a Krisztus halálába való eltemetkezésként jelenik meg (Róm 6,3 kk.; Kol 2,12), végül a lutrón kifejezésből (Ef 5,26; Tit 3,5), amely csak fürdőre vonatkozhat. Más kifejezések is utalnak rá, így pl. Zsid 10,22: a testet tiszta vízzel lemosni. A Didakhé szükség esetén megengedi a vízzel leöntést. Ez a gyakorlat az ÚSz-ból nem mutatható ki, bár megkérdendő, hogy mi volt az eljárás tömeges megtéréskor (ApCsel 2,41; 5,14) v. nehéz körülmények között (16,33). A keresztény ~ szertartásának módjáról az ÚSz nem számol be; főleg arra vonatkozóan nem tartalmaz adatokat, hogy a keresztelő, ill. a megkeresztelt mit mondott. Hogy a keresztelő a kereszteléskor szokásos mozdulathoz keresztelési formulát is hozzáfűzött, az Mt 28,19 alapján föltehető (a Szentháromság nevében keresztelés formulája, amely vsz. nem Jézustól ered, hanem a közösségben alakult ki; vö. Ef 5,26). Az ApCsel 22,16 alapján a keresztelkedő hitvallására is következtethetünk. A formula alighanem krisztológiai volt: a Názáreti Jézusra, az Isten Fiára, az Úrra és a Messiásra tettek hitvallást (vö. 8,37; 22,16; Róm 10,9 stb.) és a Szentlélekre, akit Jézus megdicsőülve kiáraszt (ApCsel 2,32–36). – 4. A ~ teol.-i értelmezése. Az ÚSz a ~et úgy tekinti mint avató szertartást, amely mindenki számára szükséges, aki Krisztushoz és a hívek közösségéhez akar tartozni, részese kíván lenni az Isten országának. A valakire v. valaki nevére, keresztény ~ esetében a Szentháromságra v. Krisztusra keresztelés, ill. keresztelkedés azt jelenti, hogy a keresztelkedő kapcsolatba kerül azzal, akire v. akinek a nevére megkeresztelkedik (Mt 28,19; ApCsel 8,16; Róm 6,3; 1Kor 1,13.15; 10,2); a Gal 3,27 ehhez még hozzáfűzi, hogy a keresztelkedő Krisztust ölti magára, azaz Krisztus képmására formálódik át. Ezzel a hívők egyszersmind egymással is közösségbe lépnek és Krisztus egy testét alkotják; így érthető az egy testté levés kifejezés a ~gel kapcsolatban (1Kor 12,13). Akik

megtérnek, a ~ révén e közösség tagjaivá válnak (ApCsel 2,41.47; 5,14; 11,24). Még a Szentlélek látható formában való megkapása sem teszi a ~et mint avató szertartást szükségtelenné (10,47). Épp azért, hogy a ~nek ezt az aspektusát kiemelve, Pál a ~et a körülmetéléshez hasonlítja, amely által Izr. népének közösségébe került a körülmetélt (Kol 2,11–13). Egyébként a ~nek mint beiktató szertartásnak a szükségessége azokból a hatásokból is következik, amelyeket az ÚSz a ~nek tulajdonít. – Jelképesen a ~ azt az erkölcsi megtisztulást jelzi, amely Krisztus üdvözítő művének erejéből fakad (Zsid 10,22). Minthogy a Szentírásban az élet és a halál összefügg az erkölcsi renddel, a ~et életre keltésként is értelmezhetjük. A ~ szentségének vételekor az, aki hisz Krisztus halálának és feltámadásának megváltó erejében, a Vele való közösség folyamánként átmegegy a halálból az életre. Ebben az összefüggésben a ~ – különös tekintettel az alámerítés szertartására – Krisztus halálának és eltemetésének is jelképe (Róm 6,3 kk.; Kol 2,12; de lehetséges, hogy a vele eltemetkezés nem az alámerülésre akar célzás lenni, hanem csak a Krisztussal meghalás hangsúlyozására szolgál). Amit az ÚSz a ~ hatásáról tartalmaz, azt mind össze lehet foglalni abban, hogy a megkeresztelkedő Krisztus halála és feltámadása alapján és az értünk meghalt és feltámadt Krisztussal való közösség révén átmegegy a halál és a bűn állapotából az élet és az igazság állapotába, Krisztus Lelkét megkapva, aki a megkeresztelkedőt Krisztushoz teszi hasonlóvá. A ~ lemossa a bűnököt (ApCsel 22,16), elvezet az igazságra és a szentségre (Róm 6,1–14; 1Kor 6,11; Ef 5,26 kk.); hasonlóvá tesz Krisztushoz, Isten gyermekévé alakítja át az embert (Gal 3,27); az ember Krisztusban újjászületik a Szentlélek által és megújul (Tit 3,5). A keresztyén ~ és a Szentlélekben való részesülés közti kapcsolat gondolata már Keresztelő Jánosban fölsejlett, Pál ap. pedig kifejezetten hirdette (1Kor 12,13), és tanítását János ap. is megerősítette (Jn 3,5). Azt a tényt, hogy Jézus oldalából víz és vér folyt (19,34; vö. 1Jn 5,5–8), kétségtelenül szentségi értelemben kell fölfognunk: a vér, amely lemossa a bűnt (vö. 1,7; Jel 7,14 – a víz jelképében). Végül 1Pét 3,21 szerint az is rendeltetése a ~nek, hogy Jézus Krisztus feltámadása által megmentse az embert a pusztulástól. Még azokon a helyeken is, ahol nem szerepel kifejezetten a ~, szentségi értelemben kell fölfogni a kegyelemben való részesedést, különösen ott, ahol a Szentlélek pecsétjével való megjelölésről van szó (2Kor 1,22; Ef 1,13 kk.; 4,30). – 5. Gyermekkeresztelés. A ~nek mind szükségességéből (Jn 3,5; Mk 16,16), mind hatásaiból az következik, hogy a kegyelem közvetítése terén a ~nek külön szerepe van, amely föltételezi ugyan a hitet, de nem pótolható egyszerűen a hittel. De az ÚSz a hitnek (ill. az igehirdetésnek) is tulajdonít olyan hatásokat, mint az életre keltés, az újjászületés és az isten-gyermekség, amelyek egyébként a ~ hatásaiként szerepelnek benne (1Kor 4,15; Jak 1,18; 1Pét 1,23–25). Mindkét fölfogás jogos, mert a hitnek is pótolhatatlan szerepe van: az ember alapmagatartása a Krisztusban Isten által följánlott üdvösséggel kapcsolatban, és csak e hitben fejti ki a szentség hatását, létrehozza az üdvösség ajándékát. Pál a 2 aspektust összekapcsolta: „Isten fiai vagytok a Jézus Krisztusba vetett hitben. Mert mindannyian, akik megkeresztelkedtetek Krisztusban, Krisztust öltöttétek magatokra” (Gal 3,26). Így sz.-unk dereka táján nem katolikus exegéták ismételten fölvetették a kérdést, hogy vajon az ÚSz alapján igazolható-e a kisgyermekkeresztelés, hiszen még nem lehet személyes hitük. E körökben korábban az a nézet volt általános, hogy az ap.-i időkben ismeretlen volt a gyermekkeresztelés. Ám ezt azzal is lehet magyarázni, hogy az igehirdetés felnőtteknek szólt. Ugyanakkor az újabb vita nem pusztán tört.-i alapon folyik, hanem azt a kérdést is szem előtt tartja, milyen viszonyban áll egymással a hit és a ~. K. Barth úgy vélte, hogy a Biblia adatai nem igazolják a gyermekkeresztelést, tehát el kell vetni; nem állította, hogy a ~ gyermekek keresztelése esetén értelmét veszti (tárgyi értelemben véve), de azt határozottan hangsúlyozta, hogy csak tudatosan hívő emberek keresztelhetők. Hasonló értelemben nyilatkozott F. Leenhardt is. J. Schneider véleménye szélsőségesebb; szerinte a ~nek nincs értéke, ha nem párosul a keresztelkedő hitével. A gyermekkeresztelés ellenzőivel szemben mások (pl. A. Oepke, J. Jeremias, O. Cullmann) az ÚSz-ből és a vallástört.-i párhuzamokból arra következtetnek, hogy a gyermekkeresztelés, ha a legrégebbi keresztyén közösségekben nem is volt szokásban (abban teljes az egyetértés, hogy erre nincs közvetlen bizonyíték), mégis jogosan kapcsolható az ÚSz-hez, amely a ~ben objektív szentségi valóságot lát. J. Jeremias továbbfejlesztette korábbi (1951) érvelését, és főleg a háza népe kifejezésre (ApCsel 11,14; 16,15–34; 18,8; 1Kor 1,16) támaszkodva kimutatta, hogy

a megtért zsidó, ill. pogány szülőikkel a gyermekeket is megkeresztelték. A keresztény szülők gyermekeit eleinte nem részesítették a ~ben (1Kor 7,14), de 60–70-től általánosan elterjedt volt a gyermekkeresztelés. K. Aland megkísérelte Jeremias érveit megcáfolni, de azok jól megalapozottnak bizonyultak kivétel talán: 7,14, ill. ennek kifejtése). – 6. Az ÚSz többi adatától független a halottakért keresztelkedésnek Pál említette (15,29) szokása. Bővebben nem ír róla az ap., csak arra utal, hogy akik ezt teszik, tanújelét adják a feltámadásban való hitüknek. Az ap.-i időből nem maradt fenn semmi, aminek alapján e szokás eredetére v. elterjedésére vonatkozóan valamit is meg lehetne állapítani. Először Aranyszájú Szt. János említi Markion hívei körében a halottakért való keresztelkedést; 397: a 3. Karthagói Zsinat elítélte a szokást.

kereták: → Kréta.

kérőima: → ima.

kert: Csak ott lehet ~et létesíteni, ahol van hozzá víz (MTörv 11,10; Én 4,15; Iz 58,11; Sir 24,30–31), mert a ~ víz nélkül kiszárad (Iz 1,30). Érthető tehát, hogy a ~ völgyben (Én 6,2.11) v. folyó, patak mellett fekszik (Szám 24,6). Amint már héb. elnevezése is jelzi (gan a 'megóvni, megvédeni' jelentésű ganan igéből), a ~et rendszerint körülkerítették Palesztinában (vö. Siral 2,6), így jellegzetesen saját tulajdonnak számított (Én 4,12). A ~ gyakran megélhetést biztosított tulajdonosának (Jer 29,5.28; vö. Bár 6,70). Így szó van veteményes-, ill. zöldséges~ről (MTörv 11,10; 1Kir 21,2; Lk 13,19), diófásról (Én 6,11) v. a ~ gyümölcséről (4,16; Ám 9,14), → szőlőskerttről, de ismerték – különösen a királyi palota közelében – a dísz~et is, ahol felüdülést kerestek (Eszt 1,5; Dán 13). Jeruzsálemben a királyokat a ~jükben temették el; a ~eken át, úgy látszik, nagyobb nehézség nélkül ki lehetett menekülni az ostrom alá vett városból (2Kir 25,4; Jer 39,4; 52,7). A ~ élénken foglalkoztatta a K-i ember képzeletét, ahogy ez különféle hasonlatok (Szám 24,6; Jer 31,12), valamint annak alapján föltehető, hogy az Én 4,12 a menyasszony bemutatásához a ~et használja fel képnek. Ter 2: itt az első ember boldogságának leírásakor a szerző egy csodálatos ~et képzelt maga elé: a bemutatott ~, az → Éden (2,8.15) v. más képpen → Paradicsom azonos az Isten (Jahve) ~jével és a Bibliában a termékenység és a szépség megtestesítője (13,10; Ez 28,13; 31,8 kk.; Jo 2,3). A jövőbeli megújulásnak is ez az eszményi képe (Iz 51,3; Ez 36,35); az eszkatologikus boldogságot az ősidők elveszett boldogsága ellenpólusaként értelmezték. Mindazáltal: a dísz~ek ismételten tiltott pogány kultikus ünnepek színhelyéül szolgáltak, ezért fölkelte Jahve haragját (Iz 1,29; 17,10 kk.; 65,3; 66,17). – Az ÚSz-ben csak János említi ~et (Jn 18,1.26) az Olajfák hegyén; Mt 26,36; Mk 14,32 csak → Getszemáni nevű majorról beszél. Jn 19,41 szerint Jézus sírja is ~ben volt. A Paradicsom az ÚSz-ben túlvilági értelemben szerepel (Lk 23,43; 2Kor 12,4; Jel 2,7).

kerub: I. Elnevezése. A héb. ~ szó, minden valószínűség szerint az akkád karabu 'áldani' igével, közelebről ennek igenévi származékával (karibu) függ össze; ez Mezopotámiában másodrangú istenséget jelölt – II. Előfordulása. 1. Az ÓSz-ben (az ÚSz-ben a ~okat csak a Zsid 9,5 említi, a szövetség ladjának leírásakor) a ~okkal több összefüggésben találkozunk: Ter 3,24: Isten azért állította őket oda az Édentől K-re, hogy őrizzék az → élet fájához vezető utat (vö. Ez 28,14.16). – 2. A kultuszban a ladján v. a → láda mellett állnak: 2 arany alak a kiengesztelés helyén, arccal egymás felé fordulnak, szárnyukat a láda fölé terjesztik; kettejük közt adja Isten a kinyilatkoztatást (Kiv 25,18–20.22; 37,8 kk.; Szám 7,89; 1Kir 8,6 kk.; 1Krón 28,18; 2Krón 5,7). Jahve jelenlétét jelzik; innen ered a díszítő jelző: aki a kerubok fölött trónol (1Sám 4,4; 2Sám 6,2; 2Kir 19,15; 1Krón 13,6; Zsolt 80,2; 99,1; Iz 37,16). Ezeknek a ~oknak felelnek meg azok az arannyal bevont olajfából való, 10 könyök magas ~ok, amelyek Salamon → jeruzsálemi templomában a → szentek szentjében a szentély felé fordulva álltak (1Kir 6,23–28; 2Krón 3,10–13). – Kultikus díszítőelemként ~okat szőttek a sátorlapokba, valamint a szt. → sátor (Kiv 26,1.31; 36,8.35) és a Templom (2Krón 3,14) függönyébe. Kifaragva Salamon (1Kir 6,29.31) és Ezeziel (Ez 41,18 kk.: „mindegyik kerubnak két arca volt: emberarca... és oroslánarca”; minden két ~ közt → pálmafa volt) templomának faburkolatú belső falát és a kapuszárnyakat díszítették. – 3. 2Sám 22,11; Zsolt 18,11 (vö. 104,3; Iz 19,1): a teofániákban a ~ok Istent hordozzák. – 4. Ezeziel próf. látomásában (Ez 1,4 kk.;

9,3; 10; 11,22) a ~ok bonyolultabb alakban szerepelnek: élő trónszekeret alkotnak, amely → Isten dicsőségét az égből a földre hozza és viszont. Jóllehet még mindig ember formájúak, első pillanatra mégis inkább valamiféle szörny állatnak látszanak (1,5). Mindegyiknek 4 szárnya van és a szárnyai alatt emberi keze; mindegyiknek 4 arca van: 1 emberarca, 1 oroszlánarca, 1 bikaarca és 1 sasarca. A ~ok e leírásához kapcsolódik a Jel 4,6–8 négy lényé, bár ezek kevésbé bonyolultak, és Iz 6 → szeráfjainak vonásait is hordozzák. – III. K-i párhuzamok. Az ősi K-en számos isten és mesealak található, amely hasonlóságot mutat a bibliai ~okkal. – 1. Asszíriában a lamassu egy oroszlán- v. bikatestű és emberarcú szárnyas kolosszus, amely templomok és paloták bejáratánál őrként van fölállítva. A karibi alárendelt istenek védőszellemek, akik a hívőt a főistenséghez vezetik és imádságát támogatják. Eredetileg szerepüknek megfelelően ember alakban ábrázolták őket, a valódi istenektől éppen csak egy embléma különböztette meg alakjukat. Később szárnyakat kaptak, és sas, oroszlán v. bika ismertetőjegyeivel ábrázolták őket. Ebben a változatukban gyakoriak az asszír és újbabilóniai korból való építményeken, s nemegyszer együtt láthatók az élet fájával. – 2. Egyiptomban a ~okkal (elsősorban a láda ~jaival) az I. Szeti sírjában ábrázolt, kiterjesztett szárnyú, egymás felé forduló guggoló génuszok vethetők egybe, valamint azok a hasonló módon ábrázolt istennők, akik az istenek bárkáján a szt. szekrényt védik. De szóba jönnek a kitárt karú és szétterjesztett szárnyú védőistennők is, akik Tutánhamon szarkofágján láthatók. – 3. Az ásatások során Palesztinában is felszínre került többféle ~ alak. A szamariai elefántcsont reliefeken (Kr. e. 8. sz.) éppúgy megtalálható az emberarcú, oroszlántestű szárnyas lény, amely a jellegzetesen egyiptomi minták (lótuszág) ellenére az asszír-babilóniai ábrázolásra emlékeztet, mint az egymás felé forduló, guggoló istennők, amilyenek Egyiptomból ismeretesek. Vsz. még régebbi (Kr. e. 11–10. sz.-i) az az emberarcú, bikatestű, szárnyas alak, amely a jeruzsálemi királysírokból került felszínre. Szfinx-szerű alakok a taanachi oltáron láthatók; ~szerű motívumok viszont az izr. pecséteken is találhatóak. – Az ósz-i ~ok kétségtelenül összefüggnek az ősi K-i mitikus elképzelésekkel; ezt mindenekelőtt az élet fájával való kapcsolatuk alapján tehetjük föl (vö. Ter 3,24: őrködés a tüzes karddal); de erre enged következtetni Ez 41,18 (pálmamotívum); 1Kir 6,29.32 is. – Egészen bizonyos, hogy az ÓSz-ben a ~ok nem részesültek kultikus tiszteletben, sehol nem szerepelnek istenséget megillető jelzővel, s abban is megnyilvánul, hogy nem tekintették őket „isteni”-nek, hogy a szövetség sátorában és a Templom legszentebb helyén fölállították őket (Istent tilos volt ábrázolni). Ugyanígy eltértek az ósz-i ~ok a rokon mitológiai alakoktól abban is, hogy sohasem töltöttek be kultikus közvetítő szerepet. – Az ósz-i ~ok az isteninek csak kísérőjelenségei; jelzik az „isteni” közeledtét v. jelenlétét, amelyet egyszersmind meg is kell óvniuk attól, hogy a hétköznapival, a nem szenttel (a profánnal) érintkezésbe kerüljenek. Jóllehet eredetileg nem angyalok (Isten küldöttei), később a zsidó apologetika nyomán → angyaloknak tekintették őket, mégpedig olyanoknak, mint akik az angyalok rendjében a legmagasabban állnak. Így vette át őket a keresztény hagyomány.

109. Kerubok az élet fája mellett. Alabástrom relief Asszurnaszirpál ninivei palotájából. Kr. e. 9. sz.

kérügma: → ige hirdetés.

kés: A héb.-ben több szó van a ~ fogalmának kifejezésére; ezek olykor más vágó- v. szúróeszközt is jelölhetnek. A körülmetéléshez kő~t (sór) használtak (Kiv 4,25; Józs 5,2 kk.; Zsolt 89,44: kard); egyébként bronzból v. vasból valót. A héb. maakelet az áldozati állat leölésére szolgált (Ter 22,6.10; vö. Bír 19,29). Péld 30,14: ugyanez a szó átvitt értelemben szerepel: „kardok a fogai és kések az álla csontjai”, ti. a gonosz embernek. Ugyanígy átvitt értelemben találkozunk a héb. sakkinnal is (23,2: „inkább tedd a kést a torkodra, semmint túl mohó legyél”). A héb. taar a → borbély szerszáma (Szám 6,5: nazir; 8,7: leviták; Ez 5,1: próf.-k lenyírása; Iz 7,20 és Zsolt 52,4: átvitt értelemben), de a szó 'tollkés' értelmet is hordozott (Jer 36,32: hegyezésre és a papiruszlapok felvágására szolgált), sőt a → kardot is jelölhette. Ezd 1,9 és Jób 20,25: bizonytalan adatok. A ~ formájáról stb. az adatokból nem lehet közelebbit kikövetkeztetni; mindössze annyi tehető fel, hogy a ~ és

a kard hasonlóak voltak. Az ásatások során bronz ~ek kerültek felszínre. A vas ~ek ugyanolyan alakúak voltak, mint a bronzból valók. A más országból hozott ~ek alakjukra nézve némileg eltértek az Izr.-ben készülettől.

keselyű: → sas.

keserű saláta: → húsvét.

kesita: → súly.

Keszib: → Achzib.

készületi nap (gör. paraszkeve; lat. parasceve): a → szombat előtti nap (Mk 15,42). Ezen a napon mindent előkészítettek szombatra v. a vele egybeeső ünnepre (Jn 19,14), amikor is nem volt szabad semmiféle munkát végezni (Mt 27,62; Jn 19,31.42).

ketib (héb.): ami az ÓSz maszoréta szövegében írva áll, szemben a qerével, vagyis azzal, amit (az írott szöveg helyett) olvasni kell; az ÓSz kiadásában és kézírataiban széljegyzetben mindkettő gyakori. A maszoréták annyira tisztelték a héb. ÓSz-nek csak mássalhangzót tartalmazó, rájuk maradt szövegét, hogy nem mertek rajta semmit változtatni, még akkor sem, ha meg voltak róla győződve, hogy hiba van benne. De azért a helyes olvasatot a lap szélére írták. Olykor teol.-i megfontolásból, illendőbb megfogalmazásra törekedve v. a magánhangzót nem tartalmazó szöveg olvasásának megkönnyítésére tüntették föl a javasolt olvasatot (qere); ez esetben a qerének szövegkritikai szempontból nincs értéke. Egyébként is eltérnek a vélemények, hogy a qere eltérő kézíratos hagyományt képvisel-e (így R. Gordis, minden bizonnyal jogosan), v. pedig a maszoréták személyes véleményét tükrözi-e. Ezekkel az esetekkel találkozunk: – 1. A qere más olvasatot ajánl. A szövegben egy kis kör jelöli azt a részt, amelynek a lapszálon megtalálhatók a javasolt olvasatnak megfelelő mássalhangzói, de úgy, hogy a magánhangzók a szövegben vannak föltüntetve. Pl. Ez 1,8: a ~ vjdv mássalhangzókat i és e magánhangzókkal adja; a lapszálon qereként vjdj áll, azaz vijdej 'és a kezei' olvasandó. A ~ a helytelen vejado 'és az ő keze' v. a vejadav 'és az ő kezei' olvasatot tételezi föl. Bizonyos esetekben mindig föltüntetik ugyan a qerét, magát az olvasatot azonban nem, mert azt ismertnek tételezik föl, így pl. Jahve → tetragramja esetében. Jahve soha ki nem ejtendő neve, amely leírva: Jhvh, az adonaj ('Úr') magánhangzóival ellátva szerepel a széljegyzetekben. Ilyenkor qere perpetuumról, azaz állandó qeréről szokás beszélni. – 2. A fönmaradt szövegben hézagra utal a qere: a kiegészítendő szó mássalhangzói a lapszélre írva, a magánhangzók magában a szövegben, a kiegészítendő szó helyén föltüntetve (így pl. Rut 3,17 esetében). – 3. Ha a fönmaradt szövegben egy szóval több van, mint amennyinek lennie kellene, akkor nincs magánhangzókkal ellátva, és a lapszálon a „ketib ve lo qere” áll, ami azt jelzi, hogy bár a szövegben írva áll, mégsem kell olvasni.

kettős álom, kettős látomás: egy és ugyanazon dolog egyszerre 2 külön személynek szóló kinyilatkoztatása (ApCsel 9,10–16: Ananiás–Saul; 10,1–11,8: Kornéliusz–Péter). A vallástörténészek antik párhuzamokat is kimutattak.

kettős beszámoló: irodalomkritikai szakkifejezés. Azokat a beszámolókat jelenti, amelyek kisebb-nagyobb eltéréssel ugyanazt az irodalmi egységet (elbeszélés, mondás, törv. stb.) foglalják magukba, pl. a Ter-ben a 2 teremtéstört. (1,1–2,4a és 2,4b–7), Sára v. Rebekka tört.-e Egyiptomban, ill. Gerárban (12,10–20; 20,1–18; 26,1–11), a szövetség ladjának szerencsétlen kimenetelű átvitele (1Sám 6,19–7,2; 2Sám 6,6–11; 1Krón 13,9–14), az év 3 nagy ünnepére vonatkozó törvények (Kiv 23,14–17; 34,18.22 kk.; Lev 23,4–44; Szám 28,11–29,39; MTörv 16). A Jel is fölosztható 2 sorozat ~ra. Ugyanakkor a ~kat meg kell különböztetnünk a párhuzamos részekről, azaz valamely szöveg szó szerinti v. csaknem szó szerinti ismétlődésétől (pl. a Sám v. a Kir bizonyos részei egyfelől és a Krón megfelelő részei másfelől). Az irodalomkritika a ~k előfordulásából arra következtet, hogy eredetileg több forrás létezett, a későbbi szerkesztetek ezekből merítették anyagukat, de nem dolgozták

kellően össze. Ha a tényleges ~kat vesszük figyelembe, és számukat nem túlozzuk el, akkor az irodalomkritika föltevésai helyesnek bizonyulnak. A konzervatív exegézisnek az a törekvése, hogy a ~kat kiiktassa (magyarázattal, a szöveg módosítása révén v. írói sajátosságnak minősítve), eddig nem járt kellő eredménnyel és nem is bizonyult megalapozottnak. Világos, hogy a ~k nem okoznak nehézséget a → sugalmazás fogalmának helyes értelmezése terén.

ketubim (héb., gör. hagiografa, 'szent iratok'): a szentírási könyvek Törvényen és Prófétákon kívüli csoportjának zsidó neve. A ~ba tartozott: Zsolt, Péld, Jób („a nagy ~”); Én, Rut, Sira, Préd, Eszt (→ Megillot), Dán, Ezd, Neh, Krón. A Sir prológusa a ~ot „a többi írás”-nak Lk 24,44 „a zsoltárok”-nak nevezi.

Ketura: Ábrahám mellékfelesége, Simrán (Szimrán), Medán, Midián, Isbak (Jisbak), Suach és Joksán anyja (Ter 25,1–4; 1Krón 1,32). → Arábia, → Izmael, → midianiták.

Keván: csillagisten (Ám 5,26; ApCsel 7,43). Vsz. a Szaturnuszt tisztelték ~ néven Izr.-ben a mezopotámiai csillagkultusz hatására (vö. MTörv 4,19; 17,3; 2Kir 17,16; 21,3.5; Szof 1,5).

kevélység: → gőg.

keveréklények: az elő-ázsiai, egyiptomi és asszír mitológiában gyakori félig emberi, félig állati lények, a démoni világ megtestesítői. Vsz. nem szemita eredetűek (a kasszitákra v. a mitanniakra vezethetők vissza?). A legismertebb ~: bika-, hal-, kutya-, madár-, oroszlán-, skorpió-fejű ember, oroszlángriff, szárnyaskígyó, szfinx. Palesztinában a → kerubok és → szeráfok irodalmilag is adathatók; szárnyas kerubok samáriai elefántcsont-plaketteken és pecséteken (Kr. e. 7. sz.) láthatók. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy az ókori K-en ismert ~ mennyiben hatottak Izr. vallási életére. A néphitben mint démonok játszhattak bizonyos szerepet, a templomban díszítőelemmé váltak. → Azazel, → élet fája.

kéz: A szemita gondolkodás szerint a ~ és a → kar olyan szoros egységet alkot, hogy gyakran helyettesítik egymást. – I. Konkrét értelemben véve a ~hez sokféle cselekvés kapcsolódik. Közülük a legfontosabbak: – 1. A ~ megmosása – a) a kultikus tisztaság követelménye (Kiv 30,19–21; 40,31; Lev 15,11); az úsz-i időben az ezzel kapcsolatos előírások erősen elburjánzottak (vö. Mt 15,1 kk.; Mk 7,1–5; Lk 11,38); – b) az ártatlanság, a tiszta lelkiismeret bizonyossága (MTörv 21,6; Zsolt 26,6; 73,13); jöllehet ez a szokás más népek köréből is kimutatható. Pilátus (Mt 27,24) vsz. a zsidó szokásra volt tekintettel. – 2. A ~ levágása – a) az asszony megbüntetésére, aki szemérmetlen érintéssel vét (MTörv 25,12); – b) Egyiptomban és Babilóniában a foglyoknak és az elesetteknek levágták a kezét és megszámtolták (vö. 2Sám 4,12); hasonló módon bánt Makkabeus Júdás is Nikanorral (2Mak 15,30–32: a fejét és a kezét, a karjával együtt); – c) Mt 5,30: képes értelemben a legtöbbet érő, a legkedvesebb dolog fölládozása az üdvösségért. – II. Átvitt értelemben, minthogy a ~ a test oldalán helyezkedik el, a héb.-ben (= ÓSz) gyakran 'oldal' értelemben is szerepel (pl. Ter 34,21: minden oldalon); ebből kifejlődött a 'valamely tárgynak az oldala' értelem (pl. 1Sám 4,18: a kapu oldalához). Annak jelölésére is alkalmassá vált, ami valamely tárgynak az oldalán található, mint pl. a fogantyú (1Kir 7,35 kk.), a karfa (széké: 10,19; 2Krón 9,18), a csap (deszka összefogására: Kiv 26,17.19), a tengely (kerekeké: 1Kir 7,32 kk.), végül 'rész, szakasz' (2Kir 11,7), disztributív értelemben is, pl. 'öt rész' = 'ötször annyi' (Ter 43,34). Minthogy a sírkőre olykor kezet véstek, hogy az arra menő figyelmét fölkeltse, az ÓSz-ben a héb. ~ útjelző (Ez 21,24) és emlék (1Sám 15,12; 2Sám 18,18) értelmet is kifejezhet. Másfelől a 'marok' szó a héb.-ben ivással kapcsolatban a kancsóra, a tálkára (Kiv 25,29; Szám 7,84) is utalhat. – III. Szimbolikus értelemben a ~ több általános emberi magatartás, ill. érzelm kifejezője. Ha az ember a szájára teszi kezét, ez a hallgatás jele (Jób 21,5; Péld 30,32). A fejen összekulcsolt ~ szomorúságot fejez ki (Jer 2,37). Aztán az ember tördeli a kezét (Szám 24,10), lesi valakinek a kezét alamizsnát várva (Sir 33,22) v. megbízatásra várva (Zsolt 123,2), kézen fog valakit, hogy vezesse, irányítsa (73,23). A kezet összecsapni (tapsolni) örömet fejez ki (47,2) v. kárörömről utal (Náh 3,19; Sira 2,15), sőt esetleg undornak, megvetésnek a jele is lehet (Ez 22,13). Valakinek kezet adni, a kezébe csapni

a. m. vele megállapodni, kötelezettséget vállalni (Péld 6,1; vö. Ezd 10,19), egyetérteni (Gal 2,9) v. valakihez barátságos szándékkal közeledni (2Kir 10,15). – Ahogy az imádkozó embert (→ ima) Egyiptomban fölemelt ~zel ábrázolták, az asszíroknál és a babilóniaiaknál is a kezét fölemelni a. m. 'imádkozni'; a Bibliában a kezét kitérni egyértelmű az Isten segítségül hívásával, az Istenhez kiáltással (Zsolt 28,2; 141,2). Az akkád szokással rokon az imádnak egy másik kifejezése: a ~ szájhoz emelése, csókra (Jób 31,27; vö. ad-orare = ad os). Amikor → esküt tettek, fölemelték a kezüket, hogy az eget (az akkádoknál) v. Istent tanúul hívják (Ter 14,22 kk.). – A ~ megtöltése a. m. valakit bizonyos hatalommal fölruházni, az ÓSz-ben elsősorban a papi hatalommal, ezért rendszerint fölkenés felel meg neki a fordításokban; ezenkívül a fölálódzott állat bizonyos részeit is odanyújtották a papnak (Szám 3,3; Bír 17,5.12; 1Kir 13,33: teli rakta a markát; vö. Kiv 32,29: Lévi törzsének áldozata; 1Krón 29,5; 2Krón 29,31: az egész nép fölkenése). – A ~ lehet a hatalom, a birtoklás és az erő jele is (vö. Kiv 6,1). Ahogy a húsból való kar (2Krón 32,8) az erőre utal, ugyanúgy a ~ is (Józs 8,20: nem volt bátorságuk, a héb. szöveg szó szerint a. m. 'nem volt kezük többé'; vö. Zsolt 76,6). A ~ (= átadás) a testi és szellemi képességek megtestesítője (pl. MTörv 16,17), a gazdagság v. a szegénység kifejezője (Préd 5,14). – A ~en a jel, mint a gyűrű, állandó figyelmeztetés, de emlékezetbe idézésen kívül (Kiv 13,9.16) talán még összetartozást is kifejez, ahogy később a katonákat és a személyes tulajdont is ellátták pecséttel (vö. Iz 44,5; → stigma). Isten keze mindenekelőtt a hatalom jelképe (pl. MTörv 4,34; 5,15), amely elsősorban a teremtésben és a → gondviselésben nyilvánult meg (Zsolt 8,7: a mindenség Isten kezének műve; Jób 10,8; Kiv 13,3.9.14). Utalhat a büntető igazságosságra (1Sám 5,9; Jób 1,11; 19,21; Iz 5,25) és Istennek az igazak iránti szeretetére is (Zsolt 89,22; Jób 5,18; MTörv 33,3; Bölcs 3,1), ill. arra a természetfölötti jelenségre, amit a próf.-k sugalmazása (1Kir 18,45; Ez 1,3) és a kinyilatkoztatás jelent (Iz 8,11; 2Kir 3,15). – A jobb és a bal az általuk jelölt oldalt jelzik (Kiv 29,20; Zsolt 73,23); együtt azt jelentik, hogy 'mindenütt' (Iz 54,3; Zak 12,6); erkölcsi vonatkozásban a jobbra v. balra (le)térés az igaz útról letéréssel, az eltévelyedéssel egyértelmű (MTörv 5,32; 17,11; 28,14; Józs 23,6; 2Kir 22,2; Iz 30,21; Péld 4,27; vö. Szám 20,17; MTörv 2,27). – A jobb a tekintély, a hatalom és a tisztelet jelképe; a királyné a király jobbán ül (1Kir 2,19), a király Isten jobbán (Zsolt 110,1; Mt 26,64; Mk 16,19); az igazak Krisztus jobbán állnak (Mt 25,33). Jobbról áll az is, aki oltalmaz és segít (Zsolt 16,8; 110,5), kivételképpen azonban az is, aki vádol v. ellenség (Jób 30,12; Zsolt 109,6; Zak 3,1). – Az ítéletkor Krisztus baljára kerülnek, akik elkárhoznak (Mt 25,33). Aki a jobb és bal közt nem tud különbséget tenni, mint a gyerek, annak nincs fogalma a jóról és a rosszról (Jón 4,11). – A K-i ember számára, aki K felé fordítja arcát, a jobb D, a bal É (Ter 14,15; 1Sám 23,19; Jób 23,9).

Kezdet és Vég: →Alfa és Omega.

kezesség, jótállás: Az ÓSz-ben a fogalmat nem írja körül törvény. A bölcsességi irodalom óva int a könnyelmű ~től (Péld 6,2–5; 11,15; 17,18; 20,16; 27,13; 22,26 kk.; valamivel kevésbé határozottan: Sir 29,14–20). A kezes kezét adja jótállása jeléül (Jób 17,3; Péld 6,1; 17,18; 22,26). 2Kir 14,14; 2Krón 25,24: túszként, testestül-lelkestül vállalni a ~et. Zsid 7,22: Jézus egy kiválóbb → szövetség kezesé lett.

kézföltétel, kézrátétel: nyújtott tenyerek rátétele egy másik ember fejére v. vállára. Sajátos kapcsolatot hoz létre a 2 személy között. Lehet a tulajdon (Zsolt 139,5; vsz. Kiv 29,10.15; Szám 8,12 is), a bűn (Lev 16), a felelősség (24,14) v. a szellemi hatalom (Szám 27,18–23; MTörv 34,9; vö. 2Kir 13,16; az ÚSz ide vonatkozó helyeit lásd alább) átruházása. Az → áldást szintén ~lel esdik ki, ill. adják tovább (Ter 48,14–20; Mt 19,13). – Az ÚSz-ben betegek gyógyításának módja (9,18; Mk 16,18; Lk 4,40; ApCsel 28,8; vö. 1QapTer 20,20.29: Ábrahám imádsággal és ~lel gyógyítja meg a fáraót). Mindenekelőtt azonban a szentségi szertartás (rítus): a Szentlélek közvetítése a megkereszelteteknek (ApCsel 8,17–19; 9,12.17; 19,6; vö. Zsid 6,2), ill. a hierarchia különféle fokozataiban a hatalommal való fölruházás (ApCsel 6,6; 13,3; 1Tim 4,14; 5,22; 2Tim 1,6).

kézszerszámok: I. 1. Azoknak a héb. szavaknak a jelentését, amelyek különféle fém (vas) szerszámokra vonatkoznak, még nem sikerült egyértelműen meghatározni. A héb. garzen elsősorban a favágók szerszáma

lehetett: MTörv 19,5; 20,19; Iz 10,15; de a héb. szó a kőfejtők, kőfaragók használta szerszámra, a csákányra is vonatkozhatott: a Siloe-feliratban 3-szor; 1Kir 6,7: inkább 'véső'. A garzennel rokon magzerahról annyi bizonyos, hogy vasból való volt, de formájára, rendeltetésére a szövegkörnyezetből nem lehet következtetni (2Sám 12,31). A kassil szintén a favágók szerszáma lehetett (Zsolt 74,6). A kovács (Iz 44,12) és az ács (Jer 10,3: bárd) kezében maasaddal találkozunk. Abimelek kardommal vágott le egy faágat (Bír 4,48; vö. Jer 46,22; Zsolt 74,5); de ez a kardom a földműveléshez használt szerszámok között is ott található (1Sám 13,20 kk.) az ét mellett, amit Iz 2,4; Mik 4,3 (vö. Jo 4,10) szerint a messiási korban a kardokból kovácsolnak; a fordításokban rendszerint: ekevas, de 2Kir 6,5: itt – ha nem romlott a szöveg –, akkor inkább 'balta, fejsze'. A balta, ill. fejsze feje lecsúszhatott a nyeléről (MTörv 19,5; 2Kir 6,5). A héb. madert a hegyoldal megműveléséhez használták (Iz 7,25: kapa). – 2. Az ÚSz-ben az aksziné (Mt 3,10; Lk 3,9) a fejsze, ami már a fák gyökerén van. – II. Fegyverként bárdal v. szekercével nem találkozunk a Bibliában; a tárgyalt héb. kifejezések a Bibliában mindig szerszámra utalnak. A szerszámoknak rendszerint fanyelűk volt, s ez nem maradt fenn; egyszerű balta-, ill. fejsze-fejek a középső bronzkortól kerültek felszínre; Izr.-ben főleg olyan vasbaltát, ill. fejszét használtak, amelynek két éle volt; az egyik párhuzamos a nyéllel, a másik rá merőleges. – III. Egy Ugaritban felszínre került kapa felirata szerint 'a főpap kapája'; a lelet segítségül szolgált az ugariti alfabetikus → ékírás megfejtéséhez. → aratás, → fűrész, → kalapács, → szántás.

kézművesség: A gazdasági és társadalmi fejlődés során Izr.-ben megszűnt a kezdeti függőség (1Sám 13,19; 2Sám 5,11; 1Kir 7,13) és társadalmilag független, önálló ~ alakult ki. A ~et családi keretek közt úzták a családfő vezetésével v. a királyi, udvari műhelyekben (1Krón 4,23). A gazdaság-földrajzi föltételek (nyersanyag, tüzelő, víz stb. közelsége) az egyazon mesterséget űzők falvakba, városrészekbe tömörülését vonta maga után (4,21; Neh 11,35; Jer 37,21). Céheket csak a fogság utáni időből lehet adatokkal igazolni (1Krón 4,14; Neh 3,8), de vsz. régebbi keletűek. Bár megnyilvánultak a ~gel kapcsolatban bizonyos fenntartások (Sir 38,24–34), sok rabbi kézműves mesterséggel szerezte meg a megélhetését. Jézus (Mk 6,3) és Pál (1Kor 4,12; 1Tesz 2,9) megszentelték a ~et munkájukkal.

kicsapongás: → erkölcstelenség.

kicsinyek: Már az ÓSz-ben volt a héb. katan 'kicsi' szónak 'fiatal', 'csekély', 'gyenge', 'jelentéktelen' és 'alázatos' értelme is (pl. Ám 7,2; Iz 36,9; 60,22; 1Sám 15,17; Abd 2; Jer 49,15). Ilyen átvitt jelentésben találjuk a ~et az ev.-ban is, főként Mt-nál. 10,42: a tanítványok a ~, mert sem rangjuk, sem hatalmuk nincs, ezért a világ szemében semmik; vö. Mk 9,41. Mt 18-ban 3-szor is találkozunk a kifejezéssel (18,6 = Mk 9,42 = Lk 17,2; Mt 18,10.14); minden esetben azokat jelenti, akiknek a közösségben nincs tekintélyük, jelentőségük, megvetettek, a hitük egyszerű és talán gyenge is, ezért nem szabad okot adni nekik a botránkozásra, de megvetni sem szabad őket, mert Isten akarata az, hogy egy se vesszen el közülük. – Jézusnak Keresztelő Jánosra vonatkozó mondása (11,11 = Lk 7,28) nem világos: ki a legkisebb (a kisebb) a mennyek országában, aki nagyobb a Keresztelőnél, aki a legnagyobb az asszonyok szülöttei között? Ha Keresztelő Jánost már a kezdetét vevő Isten országához tartozónak (Mt 11,12; Lk 16,16) kellene tekinteni, akkor lehetne Jézus a kisebb (értsd: a fiatalabb), aki a valóságban a legnagyobb Isten eszkatologikus uralmában.

Kidron, Kedron: völgy és patak Jeruzsálem és az → Olajfák hegye, ill. Jeruzsálem és a → Getszemáni kert (Jn 18,1) között; Jeruzsálemtől K-re több patak összefolyásának köszönheti létrejöttét; a Holt-tengerbe ömlik (Ez 47,8; Jo 4,18; 2Sám 15,23; Zak 14,8); ma Vádi en-Nar. A völgyet már a királyok korában fölhasználták temetkezésre; Aza és Hiszkija királyok ezért a pogány kultikus tárgyakat a ~ völgyébe vitették és ott égették el (1Kir 15,13; 2Kir 23,4).

kiengesztelődés: I. Az ÓSz-ben. A ~ révén helyreáll Isten és ember között az Isten akaratával való szembeszegetéssel megbontott közösség. Ez Isten kegyelmének műve, és legtöbbször Isten kezdeményezésére megy

végbe. A ~ ósz-i tanát tehát az Isten szentségéről és a → bűnről szóló tanítás háttéréből kell néznünk. Mivel azonban az ÓSz a bűnt nem mindig egyformán értelmezi (néha csak szennyfoltnak tekinti, de általában személyes és tudatos lázadásnak, ami a bűn állapotát vonja maga után), és Isten szentségét sem mindig ugyanúgy írja le (olykor inkább fölségét kiemelve, máskor erkölcsi vonásait hangsúlyozva), ezenkívül mivel a ~t illető elgondolás fejlődött is az ÓSz folyamán, a ~sel kapcsolatos ósz-i felfogást nehéz egységes rendszerbe foglalni.

– A) A szóhasználat. Az általános héb. kifejezés (kipper; LXX: legtöbbször hilaszkesztai) az etimológiai összefüggésből következően azt jelenti, hogy 'törölni, letörölni' v. 'bekenni' (vö. a szír, arám, akkád megfelelőikkel, valamint a 'kioltani' [Iz 6,7; 27,9; a héb. eredetiben], 'megtisztítani' v. 'a bűnt elvenni' [vö. Kiv 29,36; Lev 8,15; 12,7; 14,20.53] és más hasonló értelmű igék használatával), de az arab alapján felfogható 'betakarni' értelműnek is. Jogos a kófer főnévre hivatkozás is (Kiv 21,30; 30,12 stb.); ez a. m. 'váltságdíj', amelyet az ember felajánl Istennek (az elfogadása egyedül Istentől függ), hogy kárpótlást nyújtson, kiengesztelje, bocsánatát elnyerje. A kipper lehet: 1. A nem papi nyelvhasználatban 'ajándékkal megszelídíteni, kiengesztelni' (Ter 32,21; Péld 16,14; vö. Iz 47,11), legtöbbször azonban a. m. 'a kiengesztelődést kieszközölni' (ember v. állat élete árán; vö. Kiv 32,30; 1Sám 3,14; 2Sám 21,3), de jelentheti azt is, hogy 'megbocsátani' (ilyenkor az alany Isten: Zsolt 65,4; 78,38; 79,9; vö. Jer 18,23). – 2. A papi szóhasználatban (P és Ez 40–48) a. m. 'szertartással elérni, kieszközölni' a ~t (pl. Lev 4,31.35; 5,6; 16,17). A gör. szó profán használatától eltérően nem Isten v. a bűn a tárgy, hanem mindig a személy v. a dolog, amiért a cselekmény végbemegy, rendszerint papok közreműködésével. Az ÓSz-ben tehát a ~ gondolatát nem a placatióval kapcsolatos elképzelések határozzák meg, hanem az expiatio és a reconciliatio fogalmi tartalma tölti ki. – B) A tanítás (J. Herrmann és főleg Th. C. Vriezen nyomán): 1. Néhány régi és erősen antropomorf szövegben a ~ egyértelmű Isten haragjának lecsillapításával bűnhődés árán v. Istennek tetsző kultikus cselekmény révén (1Sám 26,19; 2Sám 21,1–3.14: placatio egy quasi kultikus vezekléssel és satisfactio a sértett, a megkárosított kártalanításával; vö. 2Kir 3,27 és a papi szövegekben: Kiv 30,11–16 és Szám 31,48–51: az élet váltságdíja). Még azután is, hogy az antropomorf elképzeléseket háttérbe szorította a teol.-i megfontolás, tovább éltek bizonyos antropomorf kifejezések (vö. Kiv 30,11–16; Lev 17,11; Szám 31,48–51 stb.); a reah nihoah eredetileg 'illat, amely megnyugtat' (Ter 8,21), ha a kultikus törvényszabásban 'jó, kellemes illat' értelmet kapott is; a hillah panim pedig a. m. 'az arcot kisimítani' = 'Jahvét áldozattal (1Sám 13,12) v. imádsággal (Kiv 32,11; 1Kir 13,6; 2Kir 13,4; Jer 26,19 stb.) jóindulatra, irgalomra hangolni'. – 2. Az ósi Izr. talán ismerte a tisztán expiatórikus (= engesztelő) v. lusztratív (= megtisztító) kultikus ~t is. Egy áldozati állat vérével, amelynek megsemmisítő erőt tulajdonítottak, eltávolították a szennyfoltként értelmezett bűnt (Lev 8,14 kk.; 16,14–16.18 kk.; Ez 43,19 kk.; ugyanígy Lev 4,25; Ez 45,19 stb., ahol a bűnért való áldozat vére olyan, mint a bűntől való megszabadulásra, tisztulásra szolgáló víz: Szám 8,7; 19,9, vagyis azt jelenti, hogy 'a vér, amely elveszi a bűnt'). Tehát nem Isten haragjának lecsillapításáról van szó, hanem a bűn eltörléséről. Hogy a bűnt szennyfoltként kell az idézett helyeken értelmezni, amelyet az engesztelés szertartása eltávolít, az pl. a Lev 5,1 kk. rendelkezéseiből is kitetszik (azok a bűnök, amelyek jóvátételére engesztelő áldozatot kellett bemutatni!), továbbá az → engesztelés napja szertartásaiból, valamint a leprásnak és házának megtisztítására előírt rítusból (14,19.53). Ez a lusztratív felfogás tiszta formájában az ósz-i kultikus szabályokban többé nem fordul elő, de különféle engesztelő szertartásokban még tovább él. – 3. A Lev áldozatbemutatásra vonatkozó szabályaiban (különösen 1–7; 16) és a Szám némely helyein még föllelhetők az említett két felfogás nyomai, de már a prof.-k hatására megújított változatokban. A Lev 17,11 szerint Isten azért adta a vért, hogy az emberek kieszközöljék vele a ~t; tehát Isten akarata és műve a ~. Az ember, aki meg akarta, ill. akinek meg kellett vallania a bűneit (5,5; Szám 5,7), a pappal elvégzetett egy kiengesztelő szertartást, de ezt Isten tette hathatóssá (kipper-rítus, különféle vérrel kapcsolatos ceremóniák), így akart szabadulni bűneitől (quasi szakramentális expiatio; Isten tehát nem „áthangolódott”), hogy Istennel való kapcsolata helyreálljon, ill. megszilárduljon. Tehát nem a vér ereje kölcsönzött a rítusnak hathatóságot. Az áldozati állat vérének nem a bűnös vére helyett ajánlották fel Istennek; a Lev-nek a bűnért való (engesztelő) áldozattal

kapcsolatos részeiből kiviláglik, hogy az áldozati állatot a bűnös bűneivel megterhelteként képzeltek el. Az áldozati állat sokkal inkább szt. dolog volt, amely arra szolgált, hogy szt. helyen feláldozzák, és elfogyasszák, de ez csak pap közreműködésével játszódhatott le (6,17–23), még akkor is, ha azok a bűnök, amelyekért az áldozattal engesztelni akartak, nem voltak súlyos vétségek. A rítus alap gondolata minden bizonnyal ebben foglalható össze: a → vér mint az élet székhelye szt. dolog, ezért alkalmas rá, sőt Isten is arra választotta ki (17,11), hogy a szt. helyeket, amelyeket a bűn beszennyezett, ismét tisztává és szt.-té tegye (17,10–12; vö. 8,15; 16,16–19; Kiv 29,12.16.26 kk.; Ez 43,18–26; vö. a vér szerepével, a szövetség áldozatakor: szt. és megszentelő kötelék a két fél között; Kiv 24,3–8); a ~ rítusa után Isten újra megjelenhet és életadó jelenlétét éreztetheti. Amikor a bűnös az áldozati állatra ráteszi a kezét (Lev 1,4; 4,4.15.29.33; 8,14.18) vsz. azt akarja kifejezni, hogy a rítus tőle indul ki, és megvallja, ill. bánja a bűneit (a helyettesítés gondolatát a → kézföltétel szertartása is magában foglalja). – Bizonyos értelemben az egész ósz-i áldozatbemutató a ~t (a közösség helyreállítását; vö. 1,4) szolgálta, de főleg az → engesztelő áldozat, a bűnért való jóvátételi áldozat. A kipper szó az áldozatnak erre a két változatára vonatkozott, amelyekről sehol sem olvasható az ÓSz-ben, hogy jó illatú áldozatok, mint az → égőáldozatról és a → hálaáldozatról; szertartásaik is eltérnek a többi áldozat szertartásaitól. Égő- és közösségi áldozat bemutatásakor (1; 3) a vért csak kiöntötték, ez tehát nem jelentett lusztrációt. Ez történik, amikor a) a vért Isten színe elé hintik (4,6), hogy ezzel Istennek szenteljék, és a ~ rítusához felhasználhassák; b) a vérrel megkenik az oltár szarvait (a voltaképpen i kipper-rítus; vö. az 'Isten arcát kisimítani' kifejezéssel); c) a maradék vért az oltár lábához öntik. Ezeket a vérrel kapcsolatos ceremóniákat, amelyek csak a bűnért való áldozathoz tartoztak hozzá (a jóvátételi áldozat esetében a b) pont hiányzott), olyan vétségek esetében kellett elvégezni, amelyek az embert kirekesztették az isteni szférákból. Egyébként a különbségekre nem ügyeltek mindig (vö. pl. 5,17–19; 4,2 kk.; Szám 15,22). – Az engesztelő áldozatokra vonatkozó rendelkezések a bűnvallomást csak ritkán említik (Lev 5,5; 16,21; Szám 5,7; közvetett módon, a kéznek az áldozati állatra tétele formájában), a böjt is az engesztelés napja szertartási szabályzatának csak a legkésőbbi részeiben szerepel (Lev 16,29.31; 23,27.32; Szám 29,7). Néhány régi szokás (pl. Lev 16,5–10: a bűnbak elűzése; 14,6 kk. 49–53: a madár elengedése) hozzátartozott ugyan az engesztelő áldozathoz, de csak a tisztátalanság megszűntét jelezte, és önmagában nem számított engesztelő áldozatnak. – 4. Az ÓSz ismeri a közvetítő révén való ~t is. Ebben az esetben a hangsúly a személyre esik. Vannak férfiak, akiket Jahve kiválasztott magának v. akikben különösen kedvét leli; ezek kieszközölhetik a ~t (reconciliatióként), de imájuk nem kötelezheti Jahvét (vö. Ter 18; 19,20–22; 20,17; Kiv 9,27–29; 32,32–34; 1Kir 13,6; Ám 7,1–6.8; 8,2 kk.; Jób 33,23 kk.). A ~nek ezt a módját a próf.-k hangsúlyozzák. – 5. Elsősorban mégis a vallási-erkölcsi ~re mutatnak rá a próf.-k, amely → megtérés, → bűnbánat és Isten parancsai iránti → engedelmesség révén érhető el (pl. Iz 1,10–20). Néha jogi szempontokkal is összefonódik a ~nek ez a módja: az adósságot akkor fizeti meg az ember, ha a büntető ítéletet magára vállalja – olyan gondolat ez, amely közel áll az eleget tevés gondolatához (→ szenvedés mint elégtétel, engesztelés a deuteronomikus szerzők tört.-szemléletében, ill. -értelmezésében; vö. Iz 40,2). Ugyanakkor pedagógiai megfontolások is járulhatnak hozzá (a szenvedés a nevelés mozzanataként; vö. Péld és Jób: Elihu-beszédek). – 6. Az ÓSz-ben a ~sel kapcsolatos gondolatok legjobb összefoglalását Izajásnak köszönhetjük (Iz 52,13–53,12). Úgy látszik, feladta a placatio gondolatát, és egész felfogását az expiatio gondolata hatja át (a bűntől szabadulni kell; le kell vezetkenni az étellel; az → Isten szolgájának életáldozata engesztelő áldozat, 53,10). Ez az expiatio nem kultikus cselekmény (a vérnek mint olyannak nincs szerepe benne), hanem egy bűntelen közvetítő személyes tette, aki a bűnösök helyett magára vállalja a büntetést, és így a személyes és irgalmas Istennél kieszközli a ~t (tehát inkább mediatio, reconciliatio és satisfactio vicaria). – 7. Végül – nagyon korán – ismeri az ÓSz azt a → bűnbocsánatot is, amely merőben Isten irgalmából fakad, minden engesztelő szertartás és közvetítő nélkül (Kiv 33,19; 34,6; Szám 14,18; 2Sám 16,11 kk.; Iz 43,25; 48,9.11; Ez 6,8–10; 20; 36,22 kk.; Oz 11,3 stb.). – 8. Az ÓSz későbbi kv.-eiben kevésbé domborodik ki az engesztelő, mások helyett vállalt szenvedés gondolata. Ezzel szemben a rabbiknál ismét előtérbe kerül az a gondolat, hogy az igaz szenvedése – különösen az ősöké és a vértanúké – mások számára is gyümölcsöző

engesztelő erővel bír (vö. E. Lohse). Hogy a voltaképpeni igaz áldozat hálaadás Istennek (pl. vö. Zsolt 50), azt a Krón tanúsítja. Ha a rabbinista judaizmus hangsúlyozta is a törv. betűje iránti engedelmességet, mégis újra meg újra előtérbe került az a gondolat, hogy a rítus mint olyan viszonylagos, és ennek folyamánként a hangsúly áttevődött a bűnbánatra, az engesztelésre, az alamizsnára és a példamutató életre (vö. Sir 3,3.30; 5,5.7; 28,2; 29,8–13; 35,1–3; Tób 4,10 kk.). – II. Az ÚSz-ben a ~ gondolata expiatióként (hilaszmosz; vö. CD 5,6; 8,6; 9,4) is, reconciliatióként (katallagé) is föllelhető, bár nem olyan fejlett formában, mint az ÓSz-ben (a mások helyett vállalt szenvedésre nézve → szenvedés, → közvetítő). – A) Az ósz-i expiatióra a Zsid 2,17 utal ósz-i összefüggésben (hilaszkesztai itt nem a. m. 'kegyesnek lenni, irgalmazni', mint a LXX-ban annyi más helyen, hanem – Isten tetteként – a bűn hatályon kívül helyezésére, levezeklésére, a ~re utal), valamint 1Jn 2,2; 4,10 (hilaszmosz a. m. engesztelő áldozat, amely eltörli a bűnt; vö. Lev 25,9; Ez 44,27; 45,19). Róm 3,25: lehetséges, hogy itt a hilasztérion (a LXX-ban a zsidó-hellén szóhasználat szerint 'engesztelő' értelmű is lehet, de a ~ helyére v. eszközére is utalhat) szintén az ÓSz-re utal, konkrétan az → engesztelés helyére, ahol Isten megbocsátja népe bűnét és irgalmat gyakorol. Maga a kifejezés (vö. Kiv 25,17–22; Zsid 9,5), a vérnek és Krisztus áldozata egyetemes jellegének említése legalábbis ebbe az irányba mutat. Krisztus az ósz-i előkép tökéletes beteljesedése, mert ő a kereszten saját vérére szerzett ~t (nem áldozati állat vérével hintett meg minket; vö. 1Pét 1,18 kk.), és „nyilvánosan” (nem csupán elrejtve, ahogy Jahve Mózesnek nyilatkoztatta ki magát a szentélyben v. a főpápnak az engesztelés napján) adta oda Isten a ~ eszközéül (Róm 3,25; vö. 2Kor 5,19). Krisztus áldozatul kiontott vére és a ~ ósz-i gondolata közti összefüggésre nézve → vér. – B) Az ÚSz szerzői közül Pál az egyetlen, aki Krisztus megváltó művét mind a judaistákkal való vitájában (Róm 5,10 kk.; 2Kor 5,18–20), mind pedig a pogányok igazzá válásával kapcsolatban (Róm 11,25; Ef 2,16; Kol 1,20–22) úgy állítja elénk, mint Isten ~ét az emberek iránt. Pál a katallagé, katallasszó és apokatallasszó kifejezésekkel él. Ezek egyébként csak 12 helyen szerepelnek, ami arra enged következtetni, hogy a megváltás páli értelmezésében a ~ gondolata nem játszott kiemelkedő szerepet. Ez jellemző Pál teol.-jára. A cselekvő értelmű kiengesztel igével (2Kor 5,18; Ef 2,16; vö. Kol 1,20) azt emeli ki, hogy Isten szabad elhatározásából megszüntette azt az ellenségeskedést, amely az ember és közte a bűn következtében fennállt (s nem az emberrel fennálló kapcsolatán változtatott; vö. 2Kor 5,19, ahol szintén nincs szó az ember előzetes megváltozásáról). Ahol Pál (a gör.-ben) szenvedő igét használ, ott a ~t Isten szeretetének műveként állítja elénk (Róm 5,8; Kol 1,19 kk.), tehát nem az Isten v. az ember lényében végbemenő változáson van a hangsúly (pszichológiai magyarázat), hanem a békeészen, amelyet Isten szerzett. De az Istentől ebbe az új állapotba helyezett embernek, az „újjászületett” embernek (vö. → megigazulás, → újjászületés) ezt az új állapotot önként el kell fogadnia és a ~t a magáévá kell tennie; vö. 2Kor 5,19–20: „Isten kiengesztelődött a világgal” és „engesztelődjétek ki az Istennel”; ugyanígy 2Mak 8,29; vö. 1,5 és 7,33; továbbá ZsidTört 6,143; 7,153; ZsidHáb 5,415: Isten nem az ember imájára engesztelődik ki az emberrel, hanem merő irgalmából). Ha Pál szóhasználatát rokon is a hellén szóhasználat, maga a gondolat jellegzetesen zsidó vallási és liturgikus keretekben jelenik meg: Isten → haragja (Róm 5,9; Ef 2,3) és a keresztáldozattal, Krisztus vére árán szerzett ~ (5,3; Ef 2,13 kk.; Kol 1,20); más szóval: Krisztus halála tökéletes formában meghozta, amit Izr. fiai a törv. előírta engesztelő áldozattól vártak. A ~ Pálnál szorosan összekapcsolódik a megigazulás és az üdvösség gondolatával; ez is, ez is közel viszi az embert Istenhez; lehetővé teszi, hogy békében éljen Istennel és „szabad ut”-at nyit számára Istenhez (Róm 5,2; Ef 2,18; 3,12 – épp ez jelenti Pál szerint a ~t.

kiengesztelődés táblája: → engesztelés helye.

kígyó: I. A Bibliában 9 különféle szó jelöli a ~ fogalmát. A legáltalánosabb a héb. nahas elnevezés; hogy a különféle elnevezések milyen ~fajtát jelölnek, az kérdéses. Palesztinában és a Sinai-félszigeten számos ~fajta él, köztük több mérges ~ is, amelynek marása halálos (→ epe, → méreg → vipera). A ~k zöme kövek között (vö. Ám 5,19), sziklák hasadékában (vö. Péld 30,19) v. a pusztában a meleg homokban tanyázik; némely ~fajták azonban nedves vidéket keresnek. Így érthető, hogy a szemiták tudatában a ~ olykor összekapcsolódott

a forrás fogalmával (vö. Neh 2,13: Sárkány-forrás Jeruzsálem közelében). Népi elképzelés szerint a ~ a föld porát, a homokot eszi (Ter 3,14; Iz 65,25; Mik 7,17). Mivel ravasznak (Ter 3,1) tartották, és tudták róla, hogy mérges (Zsolt 140,4), féltek tőle (Bölcs 17,9), és a becstelenség (Ter 49,17), a rágalom (Zsolt 140,4), a halálos veszedelem (Péld 23,32; Sir 21,2), az álnokság (Mt 3,7; 23,33) képét látták benne, de 10,16: „legyetek okosak, mint a kígyók”. – II. Izraelben voltak ~bűvölők (Zsolt 58,5 kk.; Préd 10,11; Sir 12,13; Jer 8,17), amint még napjainkban is vannak Palesztinában, Egyiptomban és Júdeában; a ~bűvölők képesek rá, hogy a ~kat (elsősorban a szemüveges ~t, a kobrát) katalapsziás állapotba hozzák, úgyhogy megmerevednek és bothoz hasonlítanak. A népies hagyományban a bot ~vá változtatása (Kiv 4,2–4; 7,8–13) vsz. az egyiptomi ábrázolások hatására vezethető vissza: ezeken a fáraó ~ formájú botot tartott a kezében. – III. A ~ a K-i mitológiában és sok más nép folklórában nagy szerepet játszik: baj okozója v. ellenkezőleg: életető állat. Izr. fiai, valamint a babilóniaiak és az arabok körében a ~k és a gonosz démonok együvé tartoztak (Ter 3,1–5); → leviatán, az óriási hétfejű tengeri ~ Izr.-ben és Föníciában az istenellenesség, a rossz megtestesítője (Jób 3,8; Zsolt 74,13 kk.; Iz 21,1; vö. 9,13). Ugyanakkor pl. Egyiptomban, Babilóniában, Kánaánban és Görögországban szt. állatnak tekintették, és jelképe volt sok istennek, mindenekelőtt az életet v. gyógyulást adó isteneknek, pl. Anathnak, Aszklépiosznak és másoknak. A ~t kultikus tiszteletben részesítették: Babilóniában (Sahan ~isten), Kánaánban és Kréta szigetén. Minthogy a ~ Baalnak és termékenységi kultuszának a szimbóluma, a → bűnbeesés próf.-i ihletésű tört.-ében Jahve ellensége: nem életet ad, amint ígéri, hanem halált hoz az emberre. A korai zsidóságban az → ördög megtestesítője (Bölcs 2,24; Lk 10,19; Jel 12,9). → protoevangélium, → Sátán. – IV. A rézkígyó (héb. nehustan) kultikus tárgy, ~bálvány, amely vsz. még a salomoni Templomban is ott állt; Izr. fiai illatáldozatot bemutatva tiszteletben részesítették; Hiszkija király összeűzta (2Kir 18,4). Talán az életet és gyógyulást adó Jahve képmását látták benne, ezért tisztelték (Oz 6,1 kk.). A neve egyszerűen 'érckép'-ként értelmezhető v. a '~' értelmű nahas héb. szóval függ össze. Szám 21,4b–9: itt a réz~val kapcsolatos kultikus etiológia szintén azon az elképzelésen alapszik, hogy a ~ életadó állat; amikor ui. Izr. fiait a pusztában mérges (szó szerint: tüzes; vö. Iz 30,6 és → szeráf) ~k marták halálra, Mózes egy mérges (= tüzes) ~ képmását egy póznára erősítette; akit a ~ megmart, de felnézett a réz~ra, az életben maradt. A póznára erősített ~ arra a régi sumer ~botra emlékeztet, amelyre 2 ~ tekeredik, valamint Aszklépiosz ~botjára, a róm. korból. Az eredetileg vsz. mágikus jellegű hatást később szellemibben értelmezték (vö. Bölc 16,7). Hogy Mózes a ~bálványt a midianitáktól vette-e át (így H. Gressmann), v. hogy a régi kánaáni Jeruzsálem fönmaradt, ill. átvett kultikus tárgyainak állományához tartozott-e (M. Noth), azt nem lehet egyértelműen eldönteni. Jn 3,14 kk. előképi értelemben utal a Szám 21,8 kk.-re.

Kígyó-kő: a héb. eben hazzohelet (1Kir 1,9: Kígyók köve) elterjedt fordítása. Vsz. ősi kultikus hely volt a → Rogel forrásánál, mielőtt Izr. fiai elfoglalták az Ígéret földjét. Adonija áldozati lakomát tartott itt és kikiáltatta magát királynak.

kikötő: Izrael számára a Földközi-tenger partján csak Jáfó (→ Joppe) ~je jöhetett számításba. Itt rakták ki a templomépítéshez szükséges föníciai fát (1Kir 5,9; Ezd 3,7), itt szállt hajóra Jónás, hogy Tarsisba menjen (Jón 1,3). Makkabeus Simon foglalta el ezt a ~t (1Mak 14,5). Nagy Heródes Turris Stratonis városát építette ki ~vé (→ Cezárea). A tengeri kereskedelem miatt Izr. az Akabai-öböl felé is keresett ~t, és átmenetileg Ecion-Gebert használta (1Kir 9,26; 2Kron 8,17; 20,36).

kilencedik óra: → nap.

kiliazmus, millenarizmus (a gör. kília eté 'ezer esztendő' és a lat. millenarius 'ezret **tartalmazó** szóból): eszkatologikus eretnecség. A Jel 20,1–10 szó szerint való értelmezéséből kiindulva azt tanítja, hogy az utolsó ítéletet megelőzi egy ezeréves ország, amelyben az igazak fognak uralkodni Krisztussal, a Sátán pedig meg lesz kötözve. A gondolat a zsidó → apokaliptikában több helyen (Hénoch, Bár, de főleg 4Ezd) föllelhető, de az ország fönnállásának időtartama terén eltérések mutatkoznak. Az 1000 év nyilvánvalóan a teremtés 7

napja és a Zsolt 90,4 (vö. 2Pét 3,8) összekapcsolásának szülötte. A zsidó irodalomban az ország aranykor jellegű, a földi lét tökéletességének jegyeit viseli, erősen kiszínezett leírásban. A Jel-ben az ezeréves ország egészen az új → eónhoz tartozik; az 1000 – mint sok más szám is – jelképesen értendő, s egy közelebről meg nem határozott, hosszabb időtartamra utal. Az ezeréves ország jellegét illetően eltérnek a nézetek, ugyanígy abban is, hogy vajon Pál ap. a ~ szellemében gondolkodott-e: 1Kor 15,23 kk. → eszkatológia.

Kilikia, Cilicia: Kisázsia DK-i partvidéke, a Taurusz és az Amanusz-hegység között. Legismertebb városa Tarsusz, ahonnan Pál származott (ApCsel 21,39; 22,3; 23,35). Már az asszír, sőt még előbb az egyiptomi feliraton előfordul. Talán ez a vidék volt az, ahonnan Salamon a lovait hozatta (1Kir 10,28; vö. 2Krón 1,16; Ez 27,14). Később a Szeleukidák birodalmához tartozott (1Mak 11,14; 2Mak 4,36); a róm. korban először a Szíria nevet viselő tartomány része volt, Kr. u. 57-től önálló róm. tartomány. Az őslakosok hettiták voltak, de zsidók is keveredtek közéjük (ApCsel 6,9). Pál 2. missz. útján itt is hirdette az ev.-ot (15,23.41; Gal 1,21).

kincs: Az emberek arra törekcsenek, hogy ~et szerezzenek; a fejedelmek palotájában rendszerint → kincstár is van, a templomokban szintén (→ templomi kincs). Az embernek gondosan őriznie kell a ~et, ha szert tett rá (Péld 15,16; Mt 6,19); veszedelemmel fenyegető időben el is szokás ásni a ~et (13,44). ~nek számít az arany, az ezüst, a bronz, a drágakő, a gyöngy, az értékes kelme, a díszes tárgy és fegyver. A napkeleti bölcsek ~esládáikból aranyat, tömjént és mirhát ajándékoztak (2,11). Az ÓSz-ben szó van Ninive (Náh 2,10) és Babel (Jer 50,37) ~éről. – A ~ról átvitt értelemben is szól mind az ÓSz, mind az ÚSz. A bölcsesség és az istenfélelem olyan ~, aminek megszerzésére minden másnál érdemesebb törekedni (Bölcs 7,14; Sir 1,25; Iz 33,6). Ha valaki azt, amije van, a szegényeknek adja, akkor ~e van a mennyben (Mt 19,21; vö. Lk 12,33 kk.). Az ember szíve ~esház, amelyből jót v. rosszat hoz elő (Mt 12,35; 13,52; Lk 6,45). Krisztusban a bölcsesség és tudomány minden ~e benne rejlik (Kol 2,3). Az ap.-ok ~e az ev.; az Isten bízta rájuk, de törekeny cserépedényben van (2Kor 4,7), vagyis állandó veszély fenyegeti a gyengeség oldaláról. – A → Kumrán melletti 3. sz. barlangban (1952:) talált réztekercsek (Amman, Jordániai Nemzeti Múzeum) hatalmas mennyiségű ~ jegyzékét tartalmazták (egyebek közt 4630 talentum arany és ezüst, értékes fűszerek, illatszerek, tömjén, öltözékek), amelyeket állítólag 64 ~eskamrában rejtettek el Jeruzsálemben, valamint Jeruzsálem és Jerikó környékén. J. T. Milik fölteszi, hogy egy v. esszéus, v. rabbinista iskolázottságú jerikói zsidó fogalmazta Kr. u. 100 k. a rejtélyes dokumentumot, jámborságból foglalkozva a Templom eltűnt mesés ~eivel.

kincstár, kincsház, kincseskamra: Salamonnak gondja volt rá, hogy a Templom építéskor kincseskamrákat is berendezzen (1Krón 28,12), hogy legyen hol elhelyezni a felajánlott adományokat (1Kir 7,51; 2Krón 5,1; vö. 1Krón 26,20–28), a drága fölszerelési tárgyakat és öltözékeket, valamint a természetben és pénzben befolyt jövedelmet (→ templomi kincs). Hogy a salomoni Templomban hol voltak a kincseskamrák, azt hozzávetőleg ki lehet következtetni. Nagyon vsz., hogy az értékes fölszerelési tárgyak nagyobb részét a szentélyben helyezték el az égőáldozati oltár és a → kitett kenyerek asztala mellett (1Kir 7,48–50. Ugyanakkor a Templomot 3 oldalról körülvevő celláknak legalább egy része a kincs és a drága fölszerelési tárgyak tárolására szolgált. A fogság utáni Templomban szintén kellett valahol tárolni azt a sok drágaságot, amelyet Ezd 1,9–11; 8,25–30 fölsorol. A kincseskamrákon kívül raktárak is tartoztak a Templomhoz a beszolgáltatott gabona, bor, olaj és fűszerféle tárolására (Neh 10,37–40; Mal 3,10). A heródesi Templomban szintén volt több kincseskamra is. Kincseskamrának vsz. azokat a cellákat használták, amelyek – miként a salomoni Templomot – a Heródes-féle templomépületet is körülvevették. Annak a 9 kapuval ellátott falnak a belső oldalán is voltak kincseskamrák, amely az ún. belső udvart zárta. – Az ÚSz a kincstárat említi (Mk 12,41; Jn 8,20) azzal a hellyel kapcsolatban, ahol a perselyek álltak (Mk 12,43; Lk 21,1). Úgy látszik, hogy egyszerűen egy csarnokot neveztek ~nak. Ezt a föltevést Josephus Flavius is alátámasztja. Rabbinista iratok szerint az asszonyok előudvarában, ahova a zsidó férfiak is bemehettek, 13 perselyt helyeztek el. A jeruzsálemi templomon kívül a jeruzsálemi és a bábeli királyi palotákban (2Kir 20,13; vö. 2Krón 32,27 kk. és Ezd 5,17; 6,1), valamint az egyik babilóniai istenség templomában (Dán 1,2) is volt kincsház.

kincstáros: → hivatalnokok.

Kinneret (héb.): város Tibériás tava ÉNy-i oldalán, Naftali határvárosa (MTörv 3,17; Józs 11,2; 19,35). Az egyiptomi forrásokban is szerepel, s talán az ugariti szövegekből is kimutatható; ma Tell-el-Oreme. Az ásatások (1932, 1939 óta) eredményeiből arra lehet következtetni, hogy főleg a késői bronzkorban virágzott; a 2. vaskor elején pusztulhatott el (talán Damaszkusz királya, Benhadad betörésekor: 1Kir 15,20). Egy III. Tuthmószisz idejéből való egyiptomi sztélé szerint a város neve a. m. 'knr (= lantisten) helye'. ~ városról kapta az ÓSz-ben a → Genezáreti-tó a Kinneret-tava elnevezést.

kinyilatkoztatás: I. Az ÓSz-ben. 1. Az ÓSz teol.-jában elképzelhetetlen dolog, hogy az ember magától eljuthasson az Isten ismeretére. Istent csak az ismerheti, akinek ezt Isten megadja, vagyis akinek magát kinyilatkoztatja. Az ósz-i ember mélységesen meg volt róla győződve, hogy milyen nagy dolog a ~, és hogy az ember mennyire méltatlan rá. (Pl. MTörv 4,32–34: Isten Izr.-nek adott ~a egészen egyedülálló esemény, soha nem fordult elő még a földön, hogy egy istenség kinyilatkoztatta volna magát egy népnek, ahogy Jahve kinyilatkoztatta magát Izr.-nek; ezért Izr. meg van róla győződve, hogy minden más népet fölülmúl, ill. megelőz; vö. Zsolt 147,19–20.) Egyébként az idők folyamán Izr. csakugyan úgy összenőtt a ~sal, hogy a későbbi bölcsességi irodalom már nem is tud igazi életet elképzelni a ~ nélkül; tehát a ~ egyet jelent az étellel (1,1–3; 19,8 kk.; 119). – Jahve azonban nemcsak abban különbözik minden más istenségtől, hogy ő kinyilatkoztatta magát, hanem abban is, hogy ő képes erre. A régi K-i ember számára ez sem volt egészen magától értetődő. Az volt az ősi K-en a felfogás, hogy az az istenség, aki az embernek kinyilatkoztatja magát, az ember hatalmába kerül. A Ter 32,22–32 tartalmazta titokzatos tört.-ben Jákob végül elismeri, hogy a földöntúli lény hatalmasabb nála, mert kinyilatkoztatta neki a nevét, ugyanakkor a saját nevének ~a elől kitért (32,29: „Miért kérdezed a nevedet?”), éppen mert meg akart maradni hatalmasabbnak, Jákob fölött állónak. Ugyanezt a felfogást tükrözi a Bír 13,18 is. Ha akarja, Jahve ki tudja a nevét nyilatkoztatni (Kiv 3,13–15; 6,2 kk.) anélkül, hogy ezzel megcsorbulna a hatalma. – 2. A héb.-ben nincs olyan ige, amely csak az isteni ~ra vonatkozna; így az emberi cselekvések köréből átvitt igék jelölik az Isten és ember közötti kapcsolatban végbemenő történéseket, az emberi, főleg a héb. gondolkodásmódnak megfelelően. A ~t a héb.-ben főleg a glh, a jd és az ngd fő származékaival fejezték ki. – a) A 'kinyilatkoztat' szó a 'fölfed, leleplez, kitakar' értelmű glh főben maradt meg. Ugyanakkor a képes beszéd a héb.-ben kétfelé ágazik: kinyitható az ember füle v. a szeme, hogy képessé váljon egy igazság felfedezésére, de fölfedhető valamely elrejtett dolog is, hogy látható legyen. Ennek megfelelően Isten valamely bizalmas közlés számára megnyitja az ember fülét (1Sám 9,15; 2Sám 7,27 = 1Krón 17,25; Jób 33,16; 36,10). A zsoltáros kéri Jahvét, nyissa meg szemét, hogy láthassa a törv. csodálatosságát (Zsolt 119,18; vö. Jób 36,15). A kétféle elképzelés olykor összefonódik, egymásba folyik. 33,15 kk. szerint Jahve álomban nyitja meg az ember fülét. Bileám megnyitott szemű ember (Szám 24,16), aki lát (24,4) és egyszersmind hallja és felfogja Isten szavát. A Damaszkuszi iratban is az, aki a figyelmeztető beszédek mondja, tanítványainak meg akarja nyitni a fülét és a szemét, hogy felfogják: Isten irányítja a történelmet (CD 2,2.14). De gyakrabban utal a kifejezés arra, hogy valami, ami el volt rejtve, az kitudódik, nyilvánosságra kerül. Így tárja fel Isten is a rejtékhelyeket (Jer 49,10). Elárulja, tudtul adja titkos szándékait, elhatározásait választottainak, a próf.-knak (Ám 3,7). A ~nak elsősorban maga Jahve, ill. az ő szava a tárgy (Ter 35,7; 1Sám 2,27; 3,21; 3,7; Dán 10,1; vö. MTörv 29,28), továbbá Jahve dicsősége (Iz 40,5), igazsága, igazságossága (Iz 56,1; Zsolt 98,2) v. karja (= ereje: Iz 53,1), de pl. Edom vétkeit (Siral 4,22) szintén feltárhatja Jahve. Az ósz-i értelemben vett ~nak – ahogy Izr. fiainak körében ez a fogalom kibontakozott – a MTörv 29,28 nyújtja klasszikus megfogalmazását: „Ami rejtve van, az az Úr, a mi Istenünk ügye; de a kinyilatkoztatott dolgok ránk s gyermekeinkre tartoznak mindörökre, hogy e törvénynek minden szavát megtartsuk”; azaz: Isten előtt nincs titok, s abból, amit tud, valamennyit népének is kinyilatkoztatott a törv.-ben. A ~ tehát az embernek az a tudása, amelyet Isten a magából megosztott vele, ajándékképpen. – b) A jd fő jelentése: 'tudtul adni, megismertetni' gyakran a glh szinonimájaként

szerepel (pl. Zsolt 98,2), s a ~ lényegére utal: Jahve megismerteti magát. Ez a ~ Izr.-nek szól, Jahve neki nyilatkoztatja ki magát, neki mutatkozik be (Kiv 6,2 kk.; Ez 20,5) és hozzá beszél (Kiv 25,22), Izr.-t vezeti ki Egyiptomból (Ez 20,9), Izr.-ért tesz csodát (1Kir 18,36), Izr.-t vigasztalja (Iz 66,13). Izr. nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is részesül ~ban. Ezzel szemben a pogány népeknek csak közvetve nyilatkozik meg, amikor ítéletet tart fölöttük (Zsolt 9,17; Ez 35,11; 38,22 kk.). Csupán Egyiptomnak mutatkozik majd meg különleges módon az idők végén: megfenyítése után szabadítót küld neki; az egyiptomiak akkor megismerik Jahvét és az ő népévé lesznek (Iz 19,18–25). – Az is ~nak számít, ha Jahve megmondja a nevét (64,1 kk.; Jer 16,21; vö. Ez 39,7), megmutatja a hatalmát (Zsolt 77,15; 106,8; Jer 16,21; vö. MTörv 8,3), tudtul adja a tetteit (Hab 3,2), feltárja igazságosságát, igaznak bizonyul (Zsolt 98,2). Ez mind Jahvéra magára utalás. Ugyanakkor mindig a tört.-ben működő és a maga üdvözítő akaratát megvalósító Isten ~áról van szó. Amit Jahve tudtul ad, az főleg olyan valami, amit ő a tört.-ben és az emberekkel végbevisz. Így Sámuelnek azt adta tudtára, hogy kit kell fölkennie királynak (1Sám 16,3), Dávidnak, hogy a háza felől mit határozott (2Sám 7,21), Jeruzsálem lakóinak, hogy a szőlejevel mit szándékozott tenni (Iz 5,5); Jeremiás előtt feltárta: szülővárosában testvérei és rokonai mit terveznek ellene (Jer 11,18); Dánielnek megmutatta: mi történik majd a harag végső idején (Dán 8,19). Hasonló elképzelésre vall, hogy a régi tört.-írás azt a kérést adta Mózes ajkára, hogy Jahve mutassa meg neki útjait, vagyis amit népével tenni készül (Kiv 33,12 kk.) A gondolat a fogság utáni időben is tovább él a zsoltárköltészetben (Zsolt 103,7). Jahvénak a tört.-ben végbevitt tettei tehát egyszersmind tárgyai is a ~nak, nem csupán a ~ egyik formáját képviselik. – De a zsoltároknak az Isten útjai kifejezés nem mindig arra utal, amit Isten a népekkel és az emberekkel kapcsolatban eltervez és végbevisz, hanem útjai és ösvényei (25,4–5; 143,8), ill. az élet útja jelenthetik a törv.-t is. Ugyanígy gondolkodik a bölcsességi irodalom is, amikor a bölcsességet nevezi meg a ~ tárgyaként (51,8: „taníts meg a bölcsesség titkára”; vö. 51,15: „utat mutatok a tévelygőknek”). Tehát Istennek a tört.-ben végbevitt tettein kívül a törv. is olyan valami, amit Jahve kinyilatkoztat, és ami által magáról ~t ad. Később azonban már magát az írott törv.-t, ill. a Szentírást értették ~on (→ sugalmazás). – A jd ige mellett nemcsak a kinyilatkoztató Isten, hanem a ~t továbbadó ember is szerepelhet cselekvő alanyként. Ilyen feladatot olyan kimagasló személyiségek kapnak, mint Mózes (Kiv 18,16.20), Sámuel (1Sám 10,8) v. a papok (Ez 44,23); rajtuk kívül a megváltottak és az igazak (Zsolt 105,1 = 1Krón 16,8; Zsolt 145,12) hivatva vannak rá, hogy hirdessék Jahve tetteit (Iz 12,4; Zsolt 105,1 = 1Krón 16,8; Zsolt 145,12). – c) A leggyakrabban előforduló ige a ~ jelzésére az ngd. Jelentése: valamit felmutatni, világosan valaki elé állítani, azaz előadni, közölni, tudtul adni. A két előbb említett szónál sokkal gyakrabban használják emberi viszonylatokban, s mindig olyan ismeretek közlését jelenti, amik rejtve maradnának, ha egy beavatott ember nem közölné (így már Ter 3,10). Olykor az ngd a. m. 'valamely titkot elárulni' (31,20; Józs 2,14.20), 'a szív belső titkát feltárni' (Bír 16,15–18), s e jelentések különösen fontosak a ~ szempontjából. Az emberfölötti szférában ui. ilyen titok egy isteni lény neve (Ter 32,30; Bír 13,6). Azok a titkok, amelyeket Jahve kinyilatkoztat: a terve és szándékai (Ter 41,26; Ám 4,13), ami jó és amit az embertől ő kíván (Mik 6,8), a Tízparancsolat (MTörv 4,13), ami a múltban történt, ami a jövőben fog történni (Iz 48,3.5), az új dolgok (42,9), az embernek szánt üdvösség (43,12), Isten hatalma (Zsolt 111,6), elrejtett bölcsessége (Jób 11,6), végül szava, igazsága és törv.-e (Zsolt 147,19). A 147,19 egyszersmind a ~ ósz-i fogalmának egyik fontos elemére is rávilágít: azt tanúsítja, hogy a ~t nem valami egyszer történt dologként értelmezték, hanem olyan valaminek tartották, ami folyamatosan történik. Jahve nemcsak a múltban adott ~t az embernek, hanem (a Szentírásban) folytonosan szól az emberhez. A próf.-knak egyszerűen tudtul kell adniuk ezt v. azt. Ugyanakkor erre utalás nélkül is nyilvánvaló, hogy amit a próf. tudtul ad, annak Jahve a forrása (1Sám 9,8; 10,16). Más helyeken a próf. kifejezetten azt adja tudtul, amit Jahve mondott neki (MTörv 5,5; 1Sám 3,17 kk.; Iz 21,10; Jer 16,10; Ez 24,19 kk. stb.). – 3. A ~ formái: a) Isten megjelenése. A legközvetlenebb amit Isten adhat az embernek, az magának Istennek a látása; → teofánia. Isten látása után a Szám 12,6–8 szerint a → látomásban v. → álomban kapott ~ következik a sorban, amely kiválasztott embereknek jut osztályrészükül. Jahve néhány kiválasztotton kívül az egész népnek is megjelenik a kabodban; → Isten dicsősége. A ~ e formáit tanúsító szövegek azt mutatják, hogy az ÓSz az Isten

látása dolgában – mind közvetlen, mind közvetett formában – roppant tartózkodó volt, s ehhez még azt is hozzá kell vennünk, hogy a megjelenik ige héb. megfelelője sokszor eléggé homályos értelmű, s nem annyira látomásra enged következtetni, mint inkább hallásra. Így Kiv 20,22: „Magatok láttátok, hogy az égből beszéltem hozzátok”; 3,16: „Jahve, atyáitok Istene... megjelent nekem, kijelentve:...”. Sámuelnek – amint azt az elbeszélés egésze tanúsítja (pl. 1Sám 3,10 kk. 17) – hallás útján adta Jahve a ~t. Mindenesetre az ÓSz Isten láthatóvá válását ritka kivételnek mutatja; a ~ „szokásos” módja az volt, hogy Isten szólt az emberhez; a szava által nyilatkoztatta ki magát Isten. – b) Isten szava. A szóban adott ~t Izr. kiváltságának és olyan ajándéknak tekintették, amellyel Jahve a népét tüntette ki (MTörv 4,8; Zsolt 147,20); mégis, az ÓSz nemigen tud róla, hogy Jahve közvetlenül az egész néphez szólt volna. Igaz, van szó róla, hogy a Sinai-hegyen az egész nép hallotta Jahve szavát (mindenekelőtt: MTörv 4,10–13), de a Kiv sokkal tartózkodóbban írja le a Sinai-hegyen történeteket. A nép látja ugyan a villámlást és a füstölgő hegyet, s hallja a mennydörgést és a harsonzengést, de olyan félelem fogja el, hogy arra kéri Mózes, ő beszéljen Jahvéval; „Isten ne szóljon hozzánk, nehogy meghaljunk” (20,18 kk.). S valóban, a szövetségkötésről szóló régi beszámolóban (24,3–8) Mózes az, aki kihirdeti a népnek az Úr minden szavát. Az ÓSz-ben mély gyökeret vert az a meggyőződés, hogy Isten ugyan az egész néphez intézi szavait, de nem beszél közvetlenül a néphez, hanem csak azokhoz a választottakhoz, akikre szavai közvetítésének feladatát bízta. Isten szavának közvetítői valójában a → próféták; de mindnyájukat felülmúlja Mózes (Szám 12,6–8; vö. MTörv 18,15–19; 34,10). Ahol csak – a szigorúan vett próf.-i leírásokat nem számítva – megszólít Isten egy embert, ez az ember mindig olyan valaki, akinek Isten üdvözítő tervében valamilyen különleges szerepet szán (Ter 2,16; 3,9–19; 4,6–15; 6,13; 7,1 stb.; Bír 6,11 kk.; 1Sám 3.1 kk.). Jahve szava kezdettől fogva közösségi szerepet tölt be. – A próf.-k korától nem egyszerűen szól Jahve (Elohim), hanem egy új formula lesz jellemző: Jahve szózatot intéz valakihez; már a Ter 15,1 (JE) is az Úr szava megnyilatkozik kifejezéssel él; a szerző ui., aki már a próf.-i korban él, Ábrahám és Jahve találkozását nem tudja másként elképzelni, csak próf.-i ~ként. Azzal, hogy az isteni szó a próf.-k ajkára került, elkezdődött Jahve szavának egyfajta önállósodása és személyessé válása, ami egyre határozottabb formát öltött, mígnem elérte tetőpontját: Iz 55,10 kk. és Zsolt 119. A szóban adott ~ önállósodását az is előmozdította, hogy Izr.-ben egyre nagyobb szerephez jutott a leírt szó. A gyökerek a legrégebb időig nyúlnak vissza; már a szövetségkötésről szóló régi beszámolóban olvasható, hogy Mózes leírta Jahve szóban közölt akaratát (Kiv 24,4). De idővel az az elképzelés, hogy a ~ Isten írásban rögzített szava (az Írás), egyre inkább előtérbe került és mind egyértelműbben megfogalmazódott: úgyannyira, hogy a fogság utáni időből a hagyomány olyan legendás elképzelést is megőrzött, hogy maga Jahve írta le a Tóra alapszövegét, ill. a Tízparancsolatot (24,12; 34,1; MTörv 4,13; 10,4). Először a MTörv fogalmazta meg, hogy Isten népének egész életének a ~hoz kell igazodnia, amelyet – írott formában – a Tóra tartalmaz (31,9–11) s ezt az írott művet csaknem személynek tekintik: tanúnak számít egész Izr. ellen (31,24–26). Mózes közvetítő szerepe véget ért, próf.-k sem hallatják szavukat, míg az eszkatologikus próf. föl nem lép (18,15–18), addig Jahve szava a Tórában van Isten népe körében jelen; → sugalmazás. – A kumráni közösség némileg másképpen fogta fel a Tóra és a ~ közti viszonyt; szerinte a Tórát Jahve nem kinyilatkoztatta, hanem elrendelte, parancsul adta. – c) Az ÓSz felfogása szerint Isten főleg a tört.-ben végbevitt tetteivel nyilatkoztatja ki magát. A ~ e formájának a szóban adott ~ alá van rendelve, mint a tört.-ben adott ~ értelmezése; → történelem, → történetírás. – d) Jahve ~ának tekinti az izr. teol. a teremtést is; e tanítás klasszikus megfogalmazása a Zsolt 19,2–5. Az egek és az égbolt szavak nélkül is hirdetik Isten dicsőségét, s bár hang nem hallható, a hír eljut a föld határáig. Hogy a teremtésben adott ~t is Isten szavának (szóbeli ~nak) tekintik, azt az ilyen – szóbeli közlésre utaló – kifejezések tanúsítják, mint hirdet, vall, továbbadja a szót, jelent, beszéd, hír, szó, hang. A 19,2 arra mutat, hogy a teremtés az ember számára mindig hozzáférhető, folyamatos ~. Ugyanezt a gondolatot tükrözi Jób is. Jób fölteszi Istennek a kérdést, hogy miért kell ártatlansága ellenére is szenvednie (30,35: Felelj nekem!), tehát ~t vár az Istentől, de Isten válaszában (38–41) a teremtéshez utasítja: a teremtést kínálja fel Jóbnak Isten ~ul, belőle az ember megismerheti Istent any-

nyira, amennyire szükséges neki. A természet kimeríthetetlen gazdagsága megsejteti a bibliai költészet művelőivel Isten végtelenségét, hosszúságát és szélességét, magasságát és mélységét, az egyszerűségben megnyilatkozó gazdagságát és változatosságát. Mégis, Izr. fiai soha nem becsülték úgy a teremtést, mint törv.-t. A Zsolt 19 első felét a természetben adott ~nak szentelte a szerző, második részét viszont a törv.-ben adott ~nak, de ezt nem tekinthetjük egyszerűen csak párhuzamba állításnak, hanem inkább fokozást kell benne látnunk (a minore ad maius): a nap hangtalanul hirdeti Isten dicsőségét, a Szentírás viszont kimondott szó; a nap kívül marad az emberi szíven, a szó ellenben behatol az ember szívébe; a napban adott ~ az egész emberiségnek szól, a Szentírást csak Izr.-nek adta Isten. – 4. Ki adja és ki kapja a ~t? A ~t mindig Isten adja és az ember kapja. A teremtésben adott ~nak nincs határa. Jahvének a tört.-ben kinyilatkoztatott tettei is túlmutatnak Izr. határain. Gyakran meg is fogalmazódik az ÓSz-ben, hogy a → pogányok megismerik Jahvét a tört.-ben végbevitt tetteiből (Kiv 7,5.17; 8,6.18; 9,14 stb.; Ez 25.5.7.11.17 stb.), és hogy az igazaknak hirdetniük kell Jahve tetteit a népeknek. Ugyanakkor a szóban megfogalmazott ~ Izr. kiváltsága. Izr. szinte soha nem beszélt az Isten szaváról, hanem mindig csak az Úr (= Jahve) szaváról: amikor Isten beszél, nem az egyes emberekhez intézi szavait, hanem Jahve szól a szövetség népéhez (a kiválasztott emberek, akik közvetlenül hallják, csak közvetítői Isten szavának). Csak ha elérkezik az üdvösség ideje, akkor válnak a népek is részeseivé a Tóra ajándékának (Iz 2,2–4; 42,4). – II. Az ÚSz-ben a ~ egyetlen közvetítője → Jézus Krisztus. Ugyanakkor az ő személye, tanítása, megváltó műve az egyetlen tárgya is a ~nak. A ~ fogalma a legfejlettebb Pálnál és Jánosnál. – 1. Pál ap. tanítása a ~ról. Pál főleg az apokalüptein = 'leleplezni, fölfedni' és a phanerun = 'nyilvánvalóvá tenni, megmutatni' igékkel él. Műszóhasználata (a → misztérium, amely eddig rejtve volt, most azonban nyilvánvalóvá válik és így lelki bölcsességet ad) nem a hellenista misztériumvallásokból ered, hanem teljes egészében megmagyarázható a zsidó bölcsességi irodalom és az apokaliptika nyelvhasználatából. – A ~ fogalmát Pál Isten Krisztusban megvalósuló üdvözítő terve megismertetéseként értelmezi. Az isteni terv folyamatosan valósul meg, így a ~hoz is hozzá tartozik a folyamatosság és a fejlődés. Következésképpen Pál nem annyira tárgyi-passzív értelemben fogta fel a ~t, a kinyilatkoztatott igazságok összességéeként, hanem inkább személyes-cselekvő értelmet tulajdonított neki. Nem tekintette a ~t lezárt, elmúlt valóságnak, hanem Isten eszkatologikus művét látta benne, amely sokkal inkább teremtő és üdvözítő tevékenység, semmint az e tettekhez vonatkozó ismeretek értelemnek szóló közlése. Természetesen a ~ fogalma azért Pálnál is magában foglalja a közlést, a lelki ismeretekben való gazdagodást, de azoktól az erősen intellektuális vonásoktól, amelyek később a skolasztikus teol.-ban hozzá tapadtak, Pálnál mentes a ~ fogalma. – Az első és az egyetlen kinyilatkoztató személy az Isten. A misztériumot az ő mindenhatósága, teljesen szabad akarata, kegyelme és végtelen bölcsessége tervezte el; öröktől fogva benne volt elrejtve, amikor pedig az idők teljessége elérkezett, akkor megvalósította Jézus megváltást szerző kereszthalála és a mindenségnek Krisztusban való összefoglalása által, aki a fő és az első szülött (Róm 3,25; 16,25 kk.; Ef 1,9 kk.; 3,9–11; Kol 1,18.26). Pál szemében Krisztus nem annyira az, aki kinyilatkoztat, mint inkább a ~ tárgya, foglalata, mivel ő a misztérium voltaképeni tartalma, halála és feltámadása, mint megváltás, a teste pedig, az Egyház mint mindeneget átfogó misztikus egység (Róm 3,21–24; 16,25; Gal 1,16; Ef 3,3.5; 1Tim 3,16; 2Tim 1,10 stb.; vö. 1Pét 1,20). Ebből következően az ap.-ok is kinyilatkoztatók, mert igehirdetésük révén árad szét Krisztus „jó illata” (2Kor 2,14). Az ev. hirdetése útján terjed Isten → igazsága (vö. Róm 1,17); a messiási idő áldott „most”-jában a misztériumot Isten föltárta magának Pálnak (Gal 1,16; Ef 3,3), a Lélekkel eltelt ap.-oknak és próf.-knak (Ef 3,5), valamint az összes szt.-nek (Kol 1,26). Az ap. szenvedése is Jézus szenvedésének ~a „testünkben” (2Kor 4,10 kk.). – Ez a kincs, amely cserépedényben van (4,7) nem egyszerűen személyes kiváltság, hanem arra kötelezi azokat, akiknek osztályrészül jut, hogy hirdessék az ev.-ot mindenkinek: zsidóknak és pogányoknak (Róm 1,6), minden népnek (16,26). A ~ nem valamilyen, csak a beavatottaknak szóló titkos tant jelent, mint a hellenista misztériumvallásokban, hanem egyfajta leleplezést, a fátyol föllebbentését (a szó eredeti értelmében) az emberiség üdvösségére (Ef 3,10). A misztérium el volt rejtve (vö. pl. Ef 3,4), hiszen az ÓSz-ben a próf.-k titokzatos módon utaltak rájuk írásaikban (Róm 16,26; vö. 1Pét 1,10–12), sőt az ap. pneumatikus exegézise még a →

Törvényben is felfedez különféle mély értelmű utalásokat az ÚSz-ben megvalósult üdvösségre vonatkozóan (Ábrahám mint a hit atyja: Róm 4; Hágár és Sára allegóriája: Gal 4,21–31 stb.). Az ÓSz-nek ezt az igazi értelmét Krisztus korában még nem fogták fel; a tragikus hitetlenség, amely a zsidók látását elhomályosította, fátyolt borított rá, ill. késleltette ennek fellebbentését (2Kor 3,13–16). És – bár Krisztusban feltárta Isten – az Ev. még most is rejtély, amely felfoghatatlan és áttekinthetetlen e világ bölcseinek, sőt balgaság (1Kor 1,18–25; 2Kor 4,3 kk.). Csak a Krisztusnak való engedelmségben megnyilatkozó → hit számára válik felfoghatóvá (Róm 1,17). Így a ~ Isten ajándéka, de nem olyan ajándék, amelyet az ember tetszése szerint elfogadhat v. elvethet. Az ember azzal, hogy elfogadja v. elveti, mintegy ítéletet mond ki saját magára, maga az emberiség pedig 2 táborra oszlik (vö. Jn 3,18–21). – A Krisztusban adott ~ még nem teljes; eszkatologikus teljességét csak a parúziában és a parúzia által, valamint a feltámadással éri el, amikor is teljes egészében feltárul Krisztus dicsősége és vele a mi dicsőségünk (2Tesz 1,7; 1Kor 1,6; Kol 3,3 kk.; vö. Lk 17,30; 1Pét 1,7.13; 4,13; 5,4), ill. az istengyermekség dicsősége és az eljövendő mennyei dicsőség (Róm 8,18–23; vö. 1Pét 5,1). – Ezen a Krisztusban kapott ~on kívül Pál az Isten megismerésének egy természetes módját is ismeri: a teremtésen való elgondolkozást (Róm 1,19–21; 1Kor 1,21) és a lelkiismeret szavára való figyelést (Róm 2,14 kk.). De ez esetben Pál (az 1,19 ellenére) aligha beszélne ~ról, mert ez az ún. természetes ~ nem függ össze közvetlenül Krisztussal és nem a természetes ember elől elrejtett misztériumra vonatkozik, hanem épp arra, amit Pál az Isten megismerésének tekint, vagyis amit az értelem saját erejéből is felfoghat. – 2. János evangélista teol.-ja teljesen a ~ fogalmára épül, ennek ellenére a ~ (apokalüpszisz) főnévvel egyáltalán nem találkozunk nála, a kinyilatkoztatás ige gör. megfelelőjével is mindössze egy helyen, egy ósz-i idézetben (Jn 12,38). De éppen így hiányzik Jn-ból a misztérium szó, valamint a vele kapcsolatos 2 kifejezés is: elrejt és fölfed. János evangélista nyelvhasználatára nem hatott a zsidó apokaliptika és bölcsességi irodalom, mint Páléra. János nyelvhasználata – föltehetően szándékosan – nem jellegzetesen zsidó, sokkal inkább a hellenizmus vallási áramlataival (gnózis, misztika) vág egybe, amelyeket János – a kereszténységgel összeegyeztethetetlen elemeket kiiktatva – be akart építeni teol.-jába. János ennek jegyében az általánosabb értelmű ’megismertetni, nyilvánvalóvá tenni’ igével él és jellegzetesen „jánosi” fogalmakat használ, mint: a → világosság és a sötétség, Istent és a mennyei dolgokat látni és szemlélni, valamint az igazságról beszélni és tanúságot tenni (→ János evangéliuma). János a kereszténységet – még sokkal inkább, mint Pál – kinyilatkoztatott vallásnak tekintette. A központ Jézus Krisztus, a ~ közvetítője. Jézus kereszthalálával megváltást szerzett; az Ev.-ban (Jn) mégis elsősorban úgy jelenik meg, mint aki kinyilatkoztat, ugyanakkor azonban maga az → élet és a világosság is (vö. 1,4); amikor emberré lett, a világ világosságaként lépett a világba, hogy az embereknek, akik hisznek, életük legyen (8,12: „övék legyen az élet világossága”). A ~ról szóló tanításnak Jánosnál az a kiindulópontja, hogy Istent nem lehet látni, ill. megismerni (1,18; 6,46; 1Jn 4,20). Az Atyát sem ismeri senki, csak a Fiú. De Isten elküldte a Fiát, a Logosz emberré lett, a tanítványok látták dicsőségét, hallották tanítását: Jézusban Isten láthatóvá és tapinthatóvá vált (pl. Jn 1,14; 1Jn 1,1 kk.). Jézus megismertette az emberekkel Istent, akit senki soha nem látott (Jn 1,18), tanúságot tett a mennyei dolgokról (3,11–13) és beszélt az Atyáról (8,38). János tehát egyértelműen elhatárolja az ósz-i ~tól a Krisztus hozta ~t; csak Krisztusban lett osztályrészünk az igazság (1,18). A Krisztusban kapott ~ valami egészen új, amivel a régi ~t a „jánosi” igazság természetfölötti jellegéből következően össze sem lehet hasonlítani. János szerint a ~t lényegében az emberré lett Logosz személyében adta Isten; következésképpen a → megtestesülés, → megváltás „nyilatkoztatta ki” a Fiút (vö. 1Jn 3,5.8), ez jelenti annak az életnek a megjelenését, amely „az Atyánál volt” (1,2). Jézus küldetése és kereszthalála a csúcspont az Isten szeretete ~ának, a szeretet ~ának, ami az Isten (4,7–9; vö. Róm 5,8). Minthogy Krisztus a Fiú, kinyilatkoztatja az Atyát: „Aki engem látott, az Atyát is látta” (Jn 14,9; vö. 12,45). Krisztus tehát a saját személyében nyilatkoztatja ki az Atyát a tettei révén, amelyek a Fiúságát és a Fiúnak az Atyával való egységét tanúsítják (5,36; 9,4; 10,37 kk.; 14,10), főleg pedig a szavaival (1,18; 3,11–13; 6,46; 8,28.38; 12,49; 14,10; 17,6–8), amelyekkel az igazságról tesz tanúságot (18,37). A ~ annak szavait jelenti, aki maga a → Logosz, az → Isten igéje, az Ige.

– Az ember válasza a ~ra a hit, amit János olykor látásnak nevez (6,40; 12,45; 14,19). Amit tehát Isten kinyilatkoztatott, az már jelen van. Ezzel függ össze, hogy a ~ vonatkozásában az → eszkatológia némileg háttérbe szorul Jánosnál: Isten emberré lett Fiával a ~ lényegében teljes lett és lezárult. De mégis érintkezik János tanítása Páléval, amikor levelében arról ír, hogy Krisztus újraeljövetelkor nyilvánul meg Isten gyermekeinek dicsősége (1Jn 2,28; 3,2). – Magától értetődő, hogy János a „természetes” ~ fogalmát nem ismeri; csak a maga voltaképpeni értelmében szerepel nála a ~: ez a Fiúnak és az Atyának természetfölötti módon való ~a a Fiú által az emberré lett Igében.

Kiosz: sziget az Égei-tengerben Kisázsia Ny-i partja előtt. Asszoszból Jeruzsálembe hajózva Pál útba ejtette (ApCsel 20,15). Ma Hiosz.

Kir: helynév az ÓSz-ben. Ám 9,7 szerint az → arámok őshazája. III. Tiglat-Pilleszer (ur. Kr. e. 748–726) ~be hurcolta a legyőzött damaszkusziakat (Ám 1,5; 2Kir 16,9). Iz 22,6 az asszír sereg kötelékében szerepelteti ~t, Elám mellett. Földrajzi helyét még nem sikerült azonosítani.

király: a monarchikus államok rendszerint örökléssel trónra került uralkodója. – I. Az ókori K ~-eszméje. 1. A ~ önmagában nézve isteni lény, mert halandó testben a halhatatlan ~ságot hordozza. Mivel az ősi Közel-K-en nem tettek világos különbséget az istenség tevékenysége és lényege között, a ~t gyakorlatilag egyenrangúnak tekintették az istenekkel (a mezopotámiai hagyományban az emberi ~ság szerepét tekintve részese az anutuban, vagyis a legfőbb istenségnek, Anunak a méltóságában). A ~t nagyon gyakran együtt említik az istenekkel; mintegy isteni dicsfény (nimbusz) övezi; szava is hatékony, mint az isteneké stb. A ~nak az istenekkel egy sorba helyezését a legegységelműbben Egyiptomban lehet tapasztalni: itt a fáraó nem csupán isteni méltóságra emelt halandónak számított, hanem teljes mértékben egyenrangúnak tekintették az istenekkel. A ~ „isteni” jellege az ún. udvari stílusban is megnyilvánult (R. Kittel, de főleg H. Gressmann): ebben a túlzó (hiperbolikus) stílusban istenségnek kijáró díszítő jelzőkkel halmozták el a fáraót (a fáraó az istenek fia, alattvalóinak napistene stb.). De megnyilatkozott a fáraó „isteni” jellege abban is, hogy ékírásban a fáraó neve elé is oda került az a jel, amely egyébként csak az isteneket illette meg; ezen túlmenően hivatkoznak még a némi fáraó tiszteletére kialakult kultuszra, a hierogámia rítusára, arra, hogy a fáraók ennek v. annak az istenségnek voltak a fiai stb. Meg kell azonban jegyezni, hogy Mezopotámiában nem volt szó maradandó = isteni ~ságról; ellenkezőleg, a királyság átmeneti jellegű volt, s bizonyos kultikus mozzanatokhoz kapcsolódva függött az istenek tetszésétől. Egyiptomban, ahol az egész műveltség sokkal statikusabb, állandóbb jellegű volt, a fáraó sokkal inkább beilleszkeszhető az istenek világába. – 2. Az istenekhez viszonyítva a földi ~ a nemzeti isten megbízottja, helyettese, akit képvisel, mintegy jelenvalóvá teszi az alattvalók számára az istenséget. A régi sumer ensi elnevezés egyszerűen ’helytartó’-t jelent. Ebben gyökereznek a földi ~ előjogai, a törv.-hozó, a bírói és a végrehajtó hatalom, az istenektől való kiválasztottság folyamán. Minden istenségnek megvan a maga szerepe a ~ törv.-es uralkodóvá nyilvánításában. A kozmikus istenségek (a termékenység istenei) és a nemzeti istenségek életet adó, kegyes rátekintésükkel közösen biztosítják védencük boldogulását. – 3. A nép uralkodójaként a ~ alattvalói boldogulását van hivatva szolgálni, az isteni kegy és erő csatornájának szerepét tölti be (S. Mowinckel). Valójában a közösség szakramentális-misztikus képviselője v. pedig „a néplélek eszményi megtestesítője”. Az istenek minden adománya elsősorban a ~t illeti meg, de nem egyéni, hanem mint a népet megtestesítő személyiséget. A ~ ügye azonos a nép ügyével. Mindent, ami jó, ami igazságos, ami üdvöt hoz és szabadulást jelent, az ellenség fölötti győzelmet, sőt a papi közvetítést is ide értve, elsősorban a ~nak, mint nagy embernek tulajdonítanak, a sumer lugal elnevezés szerint. A ~ságnak ilyen módon való értelmezése kétségkívül szemben áll a K-i kényurakra, erőszakos monarchákra vonatkozó általános fölfogással. A ~ az igazságosság ~a és mint ilyen áldás a népnek: az igazságnak érvényt szerezni, igazságot szolgáltatni elsőrendű vallási feladata a ~oknak. A ~ az isteni áldás eszköze, a „béke fejedelme”, azaz létrehozója minden békének, a béke teljességének. A valóságban a ~ a nép, a nemzet oltalmazója, paladiuma: mindennek, ami a ~nak osztályrészül jut, annak népe is részese, legyen az átok v. áldás. Ebben az

értelemben a ~ mintegy jelkép: alattvalói föltekintenek rá, és mindenkinek minden az ő bőségéből jut osztályrészül. – II. A ~ság eszménye Izr.-ben. Ha összehasonlítjuk a ~ra vonatkozó K-i fölfogást Izr. vallási meggyőződésével a ~ságot illetően, akkor kiderül, hogy a személyes Isten eszménye, aki nem véletlen szülte alakban testesíti meg a személytelen „istenit”-t, a ~sággal kapcsolatos képzeteket is megváltoztatta. Itt most csak a legfontosabb eltérésekre és egyezésekre utalunk az ősi K-i és az izr. fölfogás között. – 1. Izr.-ben komolyan nem kerülhetett sor „istenítésre”, arra, hogy embert istennek tekintsenek, istenként tiszteljenek. Itt teljesen világosan elkülönült a személyes egy Isten és a ~ mint ember. Még ha az „istenit” a ~ fokozott szentségére és természetfölöttiségére korlátozódott is (Mowinckel), akkor is egyértelmű maradt a szövetség irgalmas Istene és a földi uralkodó emberi személye között a különbség. Azok az érvek, amelyeket annak bizonyítására sorakoztatnak fel, hogy a ~t Izr.-ben „istenítették”, nem tanúsítanak egyebet, mint hogy Izr.-ben a ~ságot Isten kegyelme tartja fönn: „A földkerekségnek Isten az Ura. Ő rendel följe a kellő időben jó vezetőt” (Sir 10,4). – 2. Izr. fiainak ~át, de mindenekelőtt a Messiást egy belső kötelék állandó kapcsolatban tartja Jahvéval. A ~ Izr. Istenét képviseli (2Sám 14,17: Isten angyala). Különösen a Messiásról áll, hogy Isten hasonmása (alterego), hiszen senki nem áll olyan közel Istenhez, mint az Örök Atyának és a Béke Fejedelmének (Iz 9,5) ~i alakja. A fölkenéssel és a beiktatáshoz hozzá tartozó egyéb szertartásokkal a ~ „más emberré” lett (1Sám 10,6), mindenekelőtt magára öltötte Isten szentségét és érinthetlenségét. Ez főleg a nagy ~ra, Dávidra állt, és „Dávid kedvéért” az ő földi utódaira, „mindörökké” (Zsolt 18,51; 45,7 stb.). A Júda házából való ~t arra választotta ki Jahve, hogy az ő „királyságának trónján üljön Izrael fölött” (1Krón 28,5). Végző fokon a földi ~ csak részesedett Jahve örök ~ságából (vö. Iz 33,22); az a körülmény, hogy az uralkodói hatalom a személyes Isten uralmában gyökerezett, arra épült, nagyban növelte a júdeai ~ok tekintélyét, másfelől viszont azt jelentette, hogy a ~ sokkal mélyebb kapcsolatba került Istennel. – 3. Az egész ÓSz emlegeti a szabadító ~t. Izr. fiainak ~a érvényt szerez a szegény jogának, őt illeti „az igazság jogára” (Zsolt 45,7; 72,1 kk. 4.12). A szabadulás, amelyet a ~ szerez, olykor a szt. háborúban kivívott győzelem formáját ölti (1Sám 8,20; 9,16; 2Sám 3,18; 2Kir 6,26). Némely szöveg magának a Messiásnak is katonai erényeket, ill. tetteket tulajdonít (Zsolt 2,9). Bizonyos értelemben pap is Izr. fiainak ~a, de nem az áldozat tényleges bemutatójaként, hanem mint a kultuszban a nép első és teljhatalmú helyettesítője: a ~ok olyan értelemben mutatnak be áldozatot, hogy gondoskodnak fölálldozni valóról, és mindenki más előtt fogadják Jahve megígért áldását. Minthogy a ~ övéinek pásztora (2Sám 5,2), népe létének, fönmaradásának elengedhetetlen föltételét jelenti: a Siral 4,20 találóan mondja, hogy a Fölkent „Orrunkban a lehelet”, neki köszönhető az élet, mind a testi, mind a szellemi. Az eszményi ~ maga a Messiás (Zsolt 72,7.16; Jer 23,5; Ez 34,23–24; 37,24). Jahve ~ságára nézve → Isten országa.

király barátja: → barát, → hivatalnokok.

királydal: → ének.

királyi pálca: → buzogány.

királyi szék: → trón.

Királyok könyvei, Liber regum, Kir: protokanonikus ósz-i történeti könyvek. – I. Elnevezésük. A héb. kánonban egy kv., tartalma alapján Melachimnak (‘királyok’) nevezték, de nem tört.-i, hanem próf.-i kv.-nek tartották, és a korábbi próféták kv.-csoport 4. kv.-eként tartották számon. A LXX: a Sámuel könyvekkel összetartozónak tekintették és ez után besorolva Baszileión gamma, delta ‘Királyságok 3–4 kv.-ének’ nevezték. A Vg átvette annyi változtatással, hogy királyság helyett királyokat mond és Királyok 3–4. kv.-ének nevezte. Amikor a Sámuel kv.-eket különválasztották, a Királyok első kv.-e (1Kir) és a Királyok második kv.-e (2Kir) nevet kapták. A nemzeti fordítások ma általában ezt használják. – II. Keletkezésük. A ~ szerzője kifejezetten mondja, hogy forrásokat használt. Saját → deuteronomikus stílusa világosan felismerhető, sőt a legtöbb leírásból az is kivehető, hogy az általa említettekén kívül még más forrásokból is merített. A próf.-król szóló részleteknek

abban a formában, ahogy a ~ tartalmazza őket, már előbb is létezniük kellett, mégpedig írott formában, de azokból a forrásokból, amelyeket a szerző említ, nem származhatnak, ezenkívül az évkv.-ek és a próf.-kkal kapcsolatos tört.-ek közti különbség irodalmi szempontból igen nagy. Mindebből következően a ~ szerzője inkább szerkesztő volt, mint író a szó valódi értelmében; még ha valahol szóhoz is jut, általában akkor sem nyújt semmi újat, csupán a saját véleményét fűzi hozzá ahhoz, amit forrásai alapján előzőleg közölt. Más szóval kommentátor is. – Minthogy a szerző Júda királyait mindig aszerint ítélte meg, hogy milyen magatartást tanúsítottak a számára gyűlöletes → magaslati kultuszt illetően, többen (pl. R. de Vaux is) arra az álláspontra helyezkednek, hogy közvetlenül Jozija reformja után írta művét, aki a magaslati helyeket lerombolta, az ott folyó kultuszt megszüntette. Lehetséges, hogy a kultusznak Jozija uralma alatt lezajlott központosításáról is ő írta a beszámolót; valaki, aki szellemileg közel állt hozzá, Jozija halála után folytatta a tört.-et ugyanabban a szellemben, amilyenben elődje írta. E nézet ellenében, amelyet már A. Šanda föladvott, az az érv nyom legtöbbit a latban, hogy a ~ szerzőjének tört.-szemlélete és tört.-i pragmatizmusa nem engedhette meg, hogy olyan történelmet írjon, amely kezdettől fogva nem a D-i ország pusztulásának bemutatására irányult, hiszen épp a D-i ország veszte igazolta legkézzelfoghatóbban tört.-szemlélete helyességét. A szerzőnek e minden izr.-t megrázó eseményeknek a hatására kellett művét írnia, tehát Kr. e. 587 után, és ebben az időben ki is válthatott olyan hatást, amelyet kívánt. A zsidó és keresztény hagyomány ezért sokáig Jeremiásnak tulajdonította a ~t. Nyelve és a benne foglalt gondolatok gyakran valóban megegyeznek Jeremiáséival. Vsz. Palesztinában írta szerzője a ~t, és mint Jeremiás, ő is azok közé tartozott, akiket nem hurcoltak el. Ez nem zárja ki azt, hogy a kv.-et egy későbbi kéz átdolgozta. – III. Tartalom. A ~ Júda és Izr. királyainak tört.-ét tárják elénk Dávid halálától Jeruzsálem pusztulásáig (Kr. e. 586); ezen kívül még a fogság idejéből is tartalmaznak néhány rövid részletet. A királyok uralkodásáról szóló leírások fölépítése: – 1. a trónra lépés idejének meghatározása a szomszédos országban uralmon lévő király uralkodása X. évének megadásával (szinkronizmus); – 2. a király életkora uralomra lépésekor (csak Júda királyai esetében); – 3. az uralkodás időtartama; – 4. anyjának neve és eredete (csak Júda esetében); – 5. megítélése teol.-i szempontból; – 6. részletesebb forrásra hivatkozás; – 7. halála és a hely, ahol eltemették; – 8. az utód. Ebbe a keretbe illeszkednek bele a fontosabb események; a sémától eltéréssel csak akkor találkozunk, ha ennek valami különös oka van. A vázolt keretbe beletartozó adatokon kívül a ~ nagyobb f.-eket is felölelnek; ezek nyilvánvalóan régebbi forrásokból erednek: – 1. Beszámoló Dávid utolsó napjairól 2Sám-hez csatlakozóan (1Kir 1,1–2,11) és Salamon tört.-e (2,12–11,40); végül utalás még egy másik, részletesebb forrásra: Salamon tört.-ének kv.-ére (11,41). – 2. Próf.-i eredetű tört.-ek: – a) néhány epizód Jerobeám király életéből (12,1–14,18); – b) Illés és Elizeus tört.-e (17–19,21; 2Kir 1,1–16; 2,1–25; 3,2–8,5; 9,1–31; 13,14–21); – c) Acháb háborúi (1Kir 20,1–43; 22,1–38); – d) Izajással kapcsolatos tört.-ek (2Kir 18,13–20,19). – 3. A szerző saját művének a törv.-könyv megtalálásáról (→ Hilkija) és Jozija reformjáról szóló beszámoló (22,3–23,24) tekinthető. Föltehető, hogy szemtanúként írta le az eseményeket. – Jóllehet a ~ sok időrendi adatot tartalmaznak és így elvben meg kellene lennie a lehetőségnek arra, hogy a királyok uralkodásának és a különféle eseményeknek az idejét a mi időszámításunkra átszámítsuk, mégis a sok e kérdésnek szentelt vizsgálat ellenére sem vagyunk abban a helyzetben, hogy a szöveg módosítása nélkül megnyugtató megoldást találjunk. A ~ forrásainak időrendi adatai több évszázadra terjednek ki; ez alatt több egymástól eltérő időszámítást is alkalmazhattak, amit utólag csak nagyon hipotetikusán lehet megállapítani. Ezen túlmenően az adatok eleve 2 országból valók. Az egyetlen, amire biztosan lehet támaszkodni, az az asszír és babilóniai tört.-mel való egyidejűség (szinkronizmus); ehhez az asztronómia elég megbízható segítséget nyújt. – IV. Teológiájuk. Ha a ~ a modern → történetírás követelményeivel szemben nem állják is meg minden szempontból a helyüket, ha egyenetlennek bizonyulnak is, és nem is teljeseek, mégis az első összefüggő és áttekinthető tört.-i művet alkotják, amely az ősi Közel-K-en fennmaradt. Ami a ~n kívül még megőrződött, a Krónikák könyvét (szintén Izr. és Júda területéről), valamint a királyok saját magukat dicsőítő föliratait nem tekintve, csupán általánosságokat tartalmaz. Hogy ezt az első tört.-i művet épp Izr. fiai közül írta valaki, az azzal függhet össze, hogy Izr. fiainak istenfogalma jutott el olyan szintre, amely lehetővé tette, hogy Istenben

fölsmerjék a → történelem voltaképpen urát, a történelmet pedig üdvösségtört.-nek fogják föl, vagyis úgy értelmezzék, mint Istennek az emberrel kapcsolatos tervét, ill. ennek a tervnek megvalósulását. Az így értelmezett tört.-ben Izr. – → kiválasztása és a vele kötött → szövetség folyamánként – központi szerepet játszott. Izr.-en belül Dávid családja töltött be kivételes szerepet, mert ígéretet kapott a fönmaradásra és a messiási jövőre. Amikor a szerző Izr. tört.-éből valamit leír, azt mindenekelőtt azért teszi, hogy megmutassa: a szövetséghez való hűségéből áldás fakad (a nép boldogul), a hűtlenség viszont bűnhődést von maga után. Még ha magukról a királyokról ír is, akkor is Nátán próf. jövendölése lebeg a szeme előtt (2Sám 7). Ez nyomja rá bélyegét az egész műre. A szerző újra meg újra visszatér rá, idézi v. saját szavaival adja vissza. Nyilvánvalóan benne látja megfogalmazva azt az elvet, amely a júdeai királyok hosszú történelmének egységét és jövőjét biztosítja. Minthogy azonban a királyok zöme nem felelt meg az eszménynek, sőt bűneik miatt nemegyszer veszedelembé sodorták Jahve népét és veszélyeztették a Jahve-kultuszt is, a szerző ellensúlyozásként ismételtelen szóhoz juttatja a próf.-kat.

király szolgálja: → hivatalnokok.

Kirene: → Cirene.

Kirjataim (a héb. kirja = 'város' duális alakja, 'kettős város'): földrajzi név az ÓSz-ben. – 1. Város a moábiták földjén, amely hol Izr. fiaie (Rubené: Szám 32,37; Józ 13,19), hol Moábé (→ Mesa-sztélé; Jer 48,1.23; Ez 25,9) volt. Eusebiosz Medébától 10 (róm.) mérföldre Ny-ra köti helyhez. A. Kuschke a bibliai szövegekkel és Eusebiosszal összhangban el-Kurejével azonosította, a Vádi Hujun É-i oldalán. – 2. A gersoniták → papi városa Naftaliban (1Krón 6,61; Józ 21,32: Rakkat).

Kirjat-Arba (héb. 'négy város'): → Hebron régi neve (Ter 35,27; Józ 14,15; 15,13.54; 20,7; 21,11; Neh 11,25: Kirjat-ha-Arba).

Kirjat-Baal, Baala (héb. 'Baal városa'): → Kirjat-Jearim másik neve (Józ 15,9.60; 18,14; 2Sám 6,2; 1Krón 13,6).

Kirjat-Jearim (héb. 'erdők városa'): város az ÓSz-ben, régi neve Kirjat-Baal v. Baala (Ezd 2,25: Kirjat-Jearim; Józ 18,28: Kirjat; Zsolt 132,6: Jaar). Egyike volt a → Gibeonnal szövetségre lépett városoknak (Józ 9,17). Józ hol Júda (15,9.60; 18,14), hol Benjamin (18,28) örökrészeként szerepelteti. Dávid uralkodása alatt egy ideig ~ban volt a szövetség ládája (1Sám 6,21; 7,1; Zsolt 132,6); innen vitte Dávid a maga városába (2Sám 6; 1Krón 13,5 kk.; 2Krón 1,4). Ide való volt Urija próf. (Jer 26,20). ~ lakói a száműzetésből visszatértek Palesztinába (Neh 7,29). Azonosítása terén eltérnek a vélemények.

Kirjat-Szanna: → Debir.

Kirjat-Szefer: → Debir.

Kir-Moáb, Kir-Hareszet, Kir-Heresz (héb. 'Moáb városa', 'Napváros'): egy 1026 m magas hegycsúcson épített moábita erődítmény a Holt-tenger K-i partján (Iz 16,7.11; Jer 48,36). Izr. fiai sikertelenül ostromolták (2Kir 3,25–27. Ma: el-Kerak).

Kis (héb., vsz. 'ajándék'): személynév az ÓSz-ben. 1. Saul apja, Benjamin törzsének egyik nemzetségéből, Abiel v. Jejel fia, felesége Maacha volt (1Krón 8,29; 9,35). 1Sám 9,1; 1Krón 8,30; 9,36: családfája. – 2. Mardokeusnak, Eszter nevelőapjának őse (Esz 2,5).

kísértés, megkísértés, próbatétel: 1. Szóhasználat. A ~nek a Bibliában szinte kivétel nélkül csak külső megjelenési formáival, okaival, indítékaival találkozunk; arra, hogy magának a rossznak vonzóereje van, amely erkölcsi rosszra indítja, bűnbe viszi az embert, alig esik hangsúly. A profán gör.-ben a peiradzein ige és a peiraszmosz főnév, amely a LXX-ban és az ÚSz-ben a ~re utal, ebben a jelentésben teljesen ismeretlen, a Bibliában viszont a valláserkölcsi életnek egy fontos fogalmát jelöli. De vigyáznunk kell, hogy különbséget tegyünk a 'megpróbáltatás' (pl. Jak 1,2–4) és a 'bűnbe vitel' (pl. 1,12–14) jelentés között. Ez utóbbi a Sátán, az embertársak és az emberben lakozó rosszra való hajlam „műve”, az előbbi, ha nem is mindig kifejezetten, az Istené v. az emberé; Isten az embert próbára teszi, az ember az Istent „kísérti”. Amikor Isten az embert próbára teszi, az ember hűségét akarja megtisztítani a hozzá tapadó szennytől, mellékes szempontoktól; valójában csak közvetett módon beszélhetünk ~ről, hiszen v. az Isten által megengedett helyzet kínálja fel az embernek a rossz választásának lehetőségét, v. a gonosz hatalmak használják ki Isten tudtával az ilyen helyzetet arra, hogy az embert rossz irányba tereljék, bűnbe vigyék. – 2. Az ÓSz 3 helyén a ~ v. próbára tevés klasszikus példáival találkozunk. Ezek közül az első a → bűnbeesés (Ter 3,1–19): Isten egy parancsot adott, ezzel tette próbára az embert; a voltaképpeni ~nek az ember vágyai a forrásai, ill. a kígyó az előidézője, amelyet a későbbi hagyomány a → Sátánnal azonosított (Bölcs 2,24). A második Ábrahám próbatétele (Ter 22,1–19), amire a zsidóság (Jud 8,26; 1Mak 2,52; Sir 44,19) és a rabbinista irodalom oly szívesen hivatkozott. Végül Jób megpróbálása, amelyet már Tób 2,14 (Vg) a szenvedésben tanúsított türelem példajaként említ. Azzal, hogy a ~ Isten ellenfelétől (esetenként Sátán néven) indul ki, az ÓSz-ben csak a bűnbeesés tört.-ében, Jób könyvében (itt kifejezetten Isten engedi meg) és Dávid népszámlálása esetében (1Krn 21,1) találkozunk. A legtöbb helyen Isten teszi próbára az embert, ill. az ember hűségét (Kiv 16,4; 20,20; MTörv 8,2; Bír 2,22), főleg a bölcsességi irodalomban, ahol a baj, a betegség számít a próbatétel eszközének, amelyet ha kiáll az ember, bensőségesebb, közelebb kapcsolatba kerül az Istennel. A sorscsapásoknak ilyen módon való értelmezése megtörte a → megfizetés merev sémáját, amely szerint a baj, a betegség egyértelműen a bűn következménye, az erény pedig itt a földön kapja meg jutalmát; ugyanakkor az igazak szenvedésének rejtélyére is magyarázatot adott ez az értelmezése a bajoknak, betegségeknek (Jer 12,1 kk.). A legrégebb ilyen értelmű szöveg minden bizonnyal a Péld 3,11 kk.; ezt többször is idézik a szentírási kv.-ek szerzői (Zsid 12,6; Jel 3,19), ha nem is szó szerint, legalább értelem szerint (1Kor 11,32). Jóllehet továbbra is fennállt az → elpártolás veszélye (pl. Sir 4,17–19), ezt a didaktikus irodalom nem emelte ki, ehelyett a próbatétel a szellemi érettségre nevelődés szolgálatába került, sőt Isten szeretetének jelévé, megnyilvánulási formájává vált (Tób 12,13). – Másfelől azt a gondolatot is megtaláljuk az ÓSz-ben, hogy az ember „megkísérti” az Istent. Erre egészen világos példa a Kiv 17,1–7: a nép zúgolódik, kételkedik Isten gondviselésében, ezzel „kísérti”, azaz teszi próbára az Urat. A későbbi nemzedékek gyakran hivatkoztak erre az eseményre és a hozzá hasonlókra (Szám 14,22: „tízszer”), amelyekkel Izr. fiai a pusztában Isten türelmét próbára tették v. haragra ingerelték az Urat (MTörv 6,16; 9,22; Zsolt 78,17 kk., 40 kk.; 95,8 kk.; 106,14; 1Kor 10,9; Zsid 3,8 kk.). Istent kísérteni az ÓSz-ben a m. 'hatalmában kételkedni', és a hitelenség jele (Bölcs 1,3): Isten mindenhatóságának próbára tevése = kétségbe vonása. Aki a próf. szava hitelességének bizonyosságaként jelet kíván, az is próbára teszi (= kísérti) Istent (Iz 7,11 kk.). – 3. Az ÚSz a próbatételt balszerencse és üldöztetés formájában ismeri; a próba kiállása tanúsítja az Istenhez való hűséget. Aki nem áll helyt a ~, a próbatétel idején, az elszakad Krisztustól (Lk 8,13; vö. Mk 4,17; vsz. 1Kor 10,13, továbbá 1Pét 4,12; Jel 2,10). Különösen a Zsid címzettjei körében lehetett nagy az elpártolás veszélye; a szerző tehát Krisztusra mutatott, aki a ~ idején hűségesen ragaszkodott Isten akaratához (→ Jézus megkísértése), és így példaképe és segítsége lett az üldözött keresztényeknek (2,18; 4,15). A keresztényeknek örülniük kell, ha ~t szenvednek, mert így jutnak el a szellemi nagykorúságra, a tökéletességre (Jak 1,2–4; 1Pét 1,6 kk.). A szenvedésben megnyilvánuló próbatételek sorába az egyetemes eszkatologikus katasztrófák is beletartoznak, amelyek az idők végén fogják sújtani az emberiséget (Mt 24,21 kk.; Jel 3,10). Más külső körülmények is indítékul szolgálhatnak az Istentől elszakadáshoz, a hűtlenné váláshoz, így különösen Krisztus megalázkodása (Mt 26,41; vö. Lk 22,28), a testi bajok (Gal 4,13 kk.), az ev. hirdetőinek üldöztetése (1Tesz 3,1 kk.).

– Az ÚSz-ben a Sátánnak nagy szerepe van a rossz előidőzésében és a bűnre csábításban; ez utóbbi jelenti a szűkebb (a tkp.-i) értelemben vett ~t: a Sátán kihasználja a hívők szorongatott helyzetét, hogy bűnbe vigye őket. Ha üldözés v. szenvedés próbára teszi a keresztények hitét, megjelenik a kísértő (= a Sátán), hogy rávegye őket az Istentől elpártolásra (3,4 kk.: 1Pét 5,8 kk.); ez különösen a végső időkre lesz érvényes (Jel 20,7). A Sátánnak különösen az erős testi megtartóztatás ad alkalmat ereje latba vetésére, a bűnre csábításra (1Kor 7,5; 1Tim 5,14 kk.). De az ÚSz-ben a Sátán említése nélkül is szerepel a ~, az erkölcsi rosszra hajlás. A nevelés alapvető ténye, hogy a keresztény létet kiteljesedésében állandóan fenyegeti a rossz. Mindamellett ebben az összefüggésben csak ritkán találkozunk a ~ szóval (Gal 6,1; 1Tim 6,9; 2Pét 2,8 kk.). Jak 1,1.2–15 azt tanítja, hogy a ~ (nem mint próbatétel, hanem mint bűnre csábítás, bűnbe vitel) nem Istentől van (vö. Sir 15,11 kk.); Istent nem lehet rosszra csábítani, és Ő sem csábít rosszra senkit. Valójában az ösztönei, a rosszra való hajlam viszik az embert a bűnbe. Ezzel kapcsolatban Pál még megjegyzi: Isten nem engedi meg, hogy a keresztények erejüket felülmúló ~t szenvedjenek (1Kor 10,13; vö. 2Pét 2,9). Az ösztönnek, a vágynak fontos szerepe van Pál tanításában: a testből van, és a test Krisztus nélkül ellenállhatatlan erővel sodorja az embert a rossz irányába (Róm 7,14–25). Még a hívőt is, akinek a teste halott a bűnnek (8,10), a test kívánságai állandóan kísértik a bűnre (6,12; 13,14; Gal 5,16.24 stb.; az ÚSz-ben pl. 1Pét 2,11). A pogányok azzal bűnhődnek, hogy Isten kiszolgáltatta őket szenvedéseiknek (Róm 1,24–32). Ez az állandó veszélyeztetettség azt követeli a keresztényektől, hogy szüntelenül kérjék Istent: ne vigye őket ~be (Mt 6,13), ne engedje meg, hogy bűnt kövessenek el, hanem óvja meg őket a bűntől, a rossztól (→ Miatyánk). – A kiállt próba, a ~, amelynek az ember ellenáll, tanúsítja az erényt, különösen a hitet. A jellemző kifejezés erre: to dokimion (Jak 1,3; 1Pét 1,7) v. hé dokimé (Róm 5,4; 2Kor 2,9; 8,2); aki helytállt a ~ben, kiállta a próbát, az dokimosz (1Kor 11,19; Jak 1,12 stb.). A → botrány (botránkoztatás) is ~nek tekinthető.

kísértethit: I. Az ókori Mezopotámiában úgy vélték, hogy aki vízbefulladt, lezuhant valahonnan, leánykorban v. szülés előtt halt meg, annak lelke az alvilágban (→ holtak országa) nem lel nyugalmat. Ugyanezt a sorsot tulajdonították azoknak is, akiknek holttestét nem temették el, v. akiknél elmulasztották a → halottakról való gondoskodást (főként ha vizet nem adtak melléjük). Ezek az „elkeseredett” lelkek a földön bolyonganak, s az élőket betegségekkel és más bajokkal gyötrik. Halottidézéssel, az alvilági istenek segítségül hívásával, mágikus cselekményekkel és vízöntéssel próbálták ezeket a lelkeket elnyugtatni. – II. A Szentírás a ~ről kifejezetten nem beszél, egyes szerzők azonban úgy vélik, hogy bizonyos izr. szokások a ~tel magyarázhatók. Így pl. a holttest érintésének tilalma (Lev 21,1.11; Szám 5,2; 19,11–22; Ag 2,13) annak a néphitnek megnyilatkozása lenne, hogy a halottakból ártó erő árad; a halott mellett a nyitott edények is tisztátalanná váltak, mert úgy hitték, hogy az alvilágtól féltő lélek elbújik bennük (Szám 19,15); a siratással, a ruha megszaggatásával, a zsákba és hamuba üléssel, a haj lenyírásával és a bőr bevagdolásával felismerhetetlenné akarták tenni magukat, hogy a halott lelke meg ne támadja őket. A ~re támaszkodna a MTörv 21,22: a kivégzettet még az este beállta előtt el kell temetni, s a sír fölé összehordott nagy kőhalom is (Józs 7,26; 8,29; 2Sám 18,17), amellyel a halott lelkét be akarták zárni a sírba, ill. el akarták fedni a kiontott vért, hogy így a lélek bosszúját elkerüljék (Ter 37,26; Jób 16,18; 24,12; Iz 26,21; Ez 24,7). – Nincs kizárva, hogy az olyan cselekmények, mint pl. egy meggyilkolt ember holttestének kőhalom alá rejtése, kezdetben ~ből származtak, valójában azonban a belső megindultság erős megnyilvánulásai. → Halottsiratást ui. pl. a halálesettől függetlenül is végeztek. A tisztátalansági törv.-ek alapja az lehet, hogy a halált átoknak tekintették, a fölbomlás kezdetének, mely nem más, mint a káosz hatalmának megnyilvánulása a kozmosz életében. E szemléletmód főleg Ezekiel után terjedt el, aki azt, hogy a királyokat Jeruzsálemben belül temették el, a templom megszenteltségének tartotta (43,7); ezzel ellentétes értelmű a Ter 50,1; 1Sám 25,1. Az ÓSz vallásosságában a ~ háttérbe szorul, mert pl. az éhínséget nem a Saul által megölt gibeoniták lelkei okozták, hanem maga Jahve bocsátott a népre (2Sám 21,1); s nem a lélek bolyong a kiontott vér körül, hanem a vér kiállt bosszúért az égbe mindaddig, amíg el nem takarják (Ter 37,26; Jób 16,18; Iz 26,21; Ez 24,7).

kísértő: → Sátán.

Kis Genézis: → Jubileumok könyve.

kishitűség: A gör.-ben a ~ főnév és a 'kishitű' melléknév csak a keresztény irodalomban fordul elő (Mt 17,20; vö. 6,30; 8,26; 14,32; 16,8). A rabbinista irodalomból származik, ott (pl. a Kiv 16,19 kk. magyarázatában) az Istenbe vetett bizalom hiányára utal, feddőleg. Ezért Mt-nál sajátos a használata (Mt 17,20 kivételével?): a Jézus, ill. az Atya iránti bizalom hiányát jelenti, de úgy, hogy helyén aggodalom v. a gond is állhatna. A ~ csak akkor jelent közbülső kategóriát a hit és a hitetlenség között, amikor a tanítványra vonatkozik; az ő számára a ~ (= a bizalom hiánya) nemcsak tökéletlenség, hanem olyan veszedelem, amiből csak az Úr mentheti ki (Mt 14,30 kk.).

Kison: folyómeder a Kármel-hegység aljánál. Esőzések idején a víz Jiszreel egész síkságát elönti és csak alsóbb folyásánál, a Kármel és a Galileai-hegy nyúlványainál kezd mederbe terelődni, hogy aztán Haifától ÉK-re beletorkolljon a Földközi-tengerbe. Az erősen mocsaras terület veszélyes lehetett a harci szekerek számára (Bír 4,7.13; 5,21; Zsolt 83,10: Bárak és Sziszera csatájának színhelye). Illés idejében a ~ patak mellett mészárolták le Baal papjait (1Kir 18,40).

kispróféták: azok a próféták, akiktől kis terjedelmű írások maradtak fenn (nem a hatásukra, ill. a szerepükre vonatkozik a kis jelző!). A ~ név Szt. Ágostontól ered, a Sir 49,10 és a gör. egyházatyák a 12 próféta néven említik Abdiást, Aggeust, Ámoszt, Habakukot, Joelt, Jónást, Malakiást, Mikeást, Náhumot, Ozeást, Szofoniást és Zakariást. Kv.-eket aránylag korán egy tekerésre írták. A maszoréta Biblia és a Vg kánoni sorrendje: Oz, Jo, Ám, Abd, Jón, Mik, Náh, Hab, Szof, Ag, Zak, Mal. A LXX sorrendje az első hat esetében eltérő, de egyik sem időrendet tükröz. Mivel a ~ kv.-einek gyűjteménye több évsz.-ot ölelt fel (Kr. e. 8–3. sz.?), az üdvösségtört., valamint Izr. ősi szokásai és történelme szempontjából igen jelentős ismeretforrás.

Kis Teremtés könyve: → Jubileumok könyve.

Kiszleu (héb.): a 9. hónap (nov. közepe–dec. közepe) asszír–babilóniai neve. Nevének használata a fogság után Izr. fiai körében is elterjedt (Neh 1,1; 1Mak 1,54; 2Mak 1,9–19; 10,5; Zak 7,1).

kitartás: → állhatatosság.

kitett kenyerek: 12 kalács, amelyet egyenként 2 issaron finomlisztből sütöttek arra a célra, hogy a → szentélyben a számukra készült arany asztalra (vö. Szám 4,7) kitegyék 2 egymás fölötti sorban, és szombatoként újakra kicseréljék (1Krón 9,32; 23,29). Mindkét rétegre tiszta tömjént kellett szórní (Lev 24,5–9; lásd még: 1Sám 21,7; 1Kir 7,48; 2Krón 2,3; 4,19; 13,11; Neh 10,33–34; Zsid 9,2). A ~ asztalát a Kiv 25,23–28 írja le és Rómában Títus diadalíve ábrázolja. Szembeötlő a ~ 2 héb. elnevezése: '(az Isten) színe előtti kenyerek' és 'rétegezett kenyerek'. Az 1. elnevezés vsz. az eredeti értelmet, a kenyérből és borból álló primitív étkezés emlékét őrzi (Kiv 25,29; 37,16; Szám 4,7); az istenség számára készített kenyeret és bort az istenség (kultikus képe) elé helyezték (vö. Jer 7,18; 44,19); innen érthető a kifejezés: a kenyér, amelyre az Isten arca tekint v. az istenség arca előtti kenyér (panes propositiones). Izr.-ben ez a nagyon régi szokás jelképes értelmet kapott. A 2. elnevezés inkább a külső formára (a kenyerek elhelyezése módjára) utal, nem a szokás értelmét jelzi.

kittimek: a → népek táblája (Ter 10,4; 1Krón 1,7) szerint Jáván fiainak leszármazottai, tehát gör. eredetűek v. a gör.-ök elődei. Hajósok voltak, s Asszúrt, valamint Hébert szorongathatták (Szám 24,24: rejtélyes szöveg), kereskedelmi kapcsolatban álltak (eredeti hazájukkal?) Tírusszal (Iz 23,1.12), fát szállítottak hajóépítés céljára (Ez 27,6). Aradi eredetű osztrakon alapján arra lehet következtetni, hogy a júdeai szolgálatban álló gör. zsoldosokat nevezték ~nek. Legvalószínűbbnek azt tartják, hogy Ciprus kisázsiai, majd föníciai és végül gör. lakosai voltak a ~. A sziget D-i partvidékén Kittim (Kition) városa is jelentős szerepet játszott. Jer 2,10: a Kittim

szigetei (= Ciprus partvidéke?) minden bizonnyal a legnyugatabbra eső vidékekre utal, → Kedár (kelet) mellett. A Szám 24,24-re célozva 1Mak 1,1; 8,5 teljesen önkényesen Macedóniára, Dán 11,30 pedig a róm.-akra vonatkoztatja Kittimet. A kumráni iratok is tartalmazznak ilyen értelmezéseket. Többször említik a ~et (1QM, 1QpHab és más iratok), kittimek Asszúrból (1QM 15,2 kk.; 19,10) formában is, sőt a Hab 1,6 említette káldeusok is ~ként jelennek meg (1QpHab). Hogy Kumránban a gör.-öket v. a róm.-akat értették-e rajtuk, azt mindig csak a kérdéses előfordulási hely szövegkörnyezete (idő, tér) alapján lehet eldönteni.

kiválasztás: Az ÓSz-ben az isteni ~ gondolata szembeötlő; a bahar ('kiválasztani') szó 164-szer fordul elő és ebből 92-szer Isten az alanya. A ~ elsősorban a népre vonatkozik, de vonatkozhat a népen belül egy-egy személyre is (különösen a → királyra). – Izr. ~a szorosan összefügg a → szövetség gondolatával, amely épp azt tanúsítja, hogy Isten Izr.-t szabad elhatározásból tulajdon népéül kiválasztotta (MTörv 14,2). Izr. Jahve népének tudta magát (Bír 5,11; 1Sám 2,29; 2Sám 14,13). Ez azt jelentette, hogy szent, azaz elkülönített nép volt (vö. Kiv 19,6; Szám 23,9; MTörv 7,6; 14,2; 26,19; 28,9), amely vallási és politikai szempontból egyaránt annak köszönhette létét, hogy Isten különös gondot viselt rá (Mik 4,5; Ám 3,2). A próf.-k ezt a kiválasztottságot összekapcsolják az Egyiptomból való kivonulással (→ kivonulás Egyiptomból; Jer 2,2; Ez 20,5 kk.; Oz 2,17; 9,10; 11,1; 12,14; 13,4; Ám 9,7; Mik 6,3–5). Más hagyomány szerint a ~ már a → pátriárkák korában kezdődött (vö. Jer 11,5; 33,26; Ez 28,25; 37,25–27; vö. Ter 12,1–3; 15,1; 17,1–8; 22,15–18; 26,2–5 stb.). Ezt a kétféle hagyományt a MTörv 4,37; 7,6–8; 9,5; 10,15; 14,2; 26,18, másfelől Iz 41,8 kk.; 43,10–20; 44,1 kk. 21.24; 45,4; 48,10.12; 64,9.15–22 (lásd a csodák említését Mózes idejéből: 40,1–4; 43,16–19; 51,9–11; 63,7–14) egybekapcsolta. Izr. népének ~a magában foglalja a szt. földnek, főleg Jeruzsálemnek (1Kir 8,48; 11,13.32; 14,21; Sir 49,6; Zak 2,16; 2Mak 5,19), a jeruzsálemi templomnak (MTörv 12,5.11.14.18.21.27; 1Kir 8,16; 11,32; 2Kir 21,7; Tób 1,4; Iz 28,16: LXX, 1Mak 7,37) és egész Palesztinának (Jer 3,19: LXX; Zak 7,14: LXX) ~át. Az isteni ~ alapján Izr. népének minden tagja kiválasztott (Zsolt 105,43; vö. 106,5; Bölcs 3,9; Sir 46,1), mert mindnyájan részesei az Isten szeretetének, aki az atyáknak tett ígéretei révén kinyilatkoztatta magát (Kiv 32,13; MTörv 10,15; Lev 26,45; Iz 41,8–10; 2Mak 1,25). A farizeusság veszélye kézenfekvő: a → judaizmus arra a hamis következtetésre jutott, hogy a kiválasztott néphez tartozás eleve, ill. önmagában biztosítéka az üdvösségnek (Mt 3,9; Jn 8,33; Róm 2,17; 4,12). A ki nem választásra utaló kifejezés, ti. az elvetés, azaz a gyűlölet (Zsolt 78,67; Iz 41,9; Mal 1,3) arra enged következtetni, hogy a ~t mindig olyannak tekintették, amit nem kiérdemeltek, hanem ajándékba kaptak, szeretetből (MTörv 7,6–8). – Nemcsak a nép egésze, hanem a néphez tartozó bizonyos személyek is kiválasztottnak számítottak, elsősorban a vezetők, a pátriárkák (Ábrahám Isten barátja: 2Krón 20,7; Iz 41,8; Dán 3,35 [LXX]; Jak 2,23; vö. Ter 18,19; Neh 9,7), Mózes és Áron (Szám 17,20; Zsolt 105,26; 106,23; Sir 45,4.16), az → Isten szolgája (Iz 42,1; 49,7), a leviták (MTörv 18,5; 21,5; 1Krón 15,2) és főleg a király (1Sám 10,20–24; a sorsvetés mint a ~ eszköze). A király vonatkozásában a „Jahve választotta” az udvari stílus állandó fordulata lett (2Sám 16,18). Jóllehet, nem szabad lebecsülni a nép szerepét sem az új király kikiáltásában (1Sám 8,18; 12,13; 2Sám 16,18; 1Kir 12,1 kk.), a királyi méltóságnak mégis az isteni ~ az igazi alapja (1Sám 16,6–13; 2Sám 6,21; 1Kir 8,16; 1Krón 28,4; 2Krón 6,6; Zsolt 89,4.20). A Jahvétól (rendszerint fölkenéssel) beiktatott király 'fölséges', ami a kiválasztottal egyértelmű (vö. 1Krón 5,2; 28,4; 2Krón 6,5). Az uralkodó ~ára vonatkozóan vö. MTörv 17,15; 1Sám 10,24; 1Krón 28,4. Hogy nem csupán a nép vezetői és képviselői tekinthették magukat kiválasztottnak, azt a Jibchar 'Jahve kiválasztott' név tanúsítja (2Sám 5,15; 1Krón 3,6; 14,5). – A ~ Isten szabad tette; ez azáltal is kiemelődik, hogy Jahve a ~kor gyakran a fiatalabbat, a látszatra jelentéktelenebbet, a kisebbet részesíti előnyben (Ter 25,23: „az idősebb szolgálni fog a fiatalabbnak”; vö. 4,5; 37,7.9; 48,19; Róm 9,11–13). – Az ÚSz a ~t Isten örök rendelése háttéréből nézi (Mt 20,23; Róm 9,11.15; Ef 1,4; 3,11), és Isten irgalmára (Róm 9,16; 11,6), ill. hűséges szeretetére (11,29; vö. MTörv 7,8; 9,5) vezeti vissza. Ahogy az ÓSz-ben, az ÚSz-ben is nemcsak Isten új népe kiválasztott, hanem bizonyos személyek is ezen a közösségen belül. – A zsidó nép ~ára vonatkozó utalásokat (ApCsel 13,17) nem tekintve, a választottak kollektív ~áról (Róm 11,7), azaz a zsidóság egészéből való kiemeléséről van szó, más szóval a keresztény

Egyh. létrehozásáról. Az Egyh. jelenti Izr. → maradékát (9,27; 11,5 = Iz 10,21 kk.), amelyet Isten szabad elhátározásából megmentett (1Kor 1,27). Isten ugyan azt akarja, hogy minden ember boldog legyen (1Tim 2,4), de a keresztények közössége azért „választott nemzetség, királyi papság, szt. nemzet, Isten tulajdonul kiválasztott népe” (1Pét 2,9; vö. 1,1; 1Kor 1,1; 2Tim 2,10; Tit 1,1; 2Pét 1,10). A ~ gyakran eszkatologikus jellegű; egy végleges ~ról van szó (Mt 22,14; 24,22.31; Mk 13,19–27; Lk 18,7; Róm 8,33; Jel 17,14). A keresztényeknek már földi életükben is hirdetniük kell Isten nagy tetteit, dicsőségét (1Pét 2,9) olyan étellel, amely megfelel a ~nak (Kol 3,12; 2Pét 1,10). Az egész keresztény élet az isteni ~ fényében áll (1Tesz 1,4; 2Tesz 2,13); ez Krisztusban valósul meg (Ef 1,4). – A ~ nem vonatkozik csak a kereszténység egész közösségére, hanem bizonyos csoportokra v. személyekre is. 2Jn 13 a különféle egyh.-akat kiválasztott nővérnek mondja (vö. 1Pét 5,13). Jak 2,5 szerint Isten e világ szegényeit választotta ki. Előfordul Jézussal kapcsolatban is a ~ fogalma (Lk 9,35: a → színéváltozaskor; 23,35: a kereszténen kigúnyolásakor), legtöbbször azonban az általa kiválasztott ap.-okra vonatkozik (6,13; Jn 6,70; 13,18; 15,16.19; ApCsel 1,2.24), akiket Jézus a világból választott ki (Jn 15,19). Különösen Péterre (ApCsel 15,7) és Pálra (9,15) áll a kiválasztottság. Végül szerepel még a ~ bizonyos keresztényekkel (Róm 16,13: Rufusz) és az angyalokkal (1Tim 5,21) kapcsolatban is. → meghívás.

kívánság, vágy: Az ÓSz-ben nincs rá külön kifejezés. Míg a Kiv 20,17-ben szereplő hamad ige nem csupán a szándékra, az akarat mozdulására utal, hanem arra a tényleges mesterkedésre, fondorlatra is, amellyel az ember megszerzi azt, amire vágyik, addig az avah ige inkább csak a belső magatartásra, a vágyakozásra vonatkozik. Hogy a Tízparancsolat későbbi változatában (MTörv 5,21) együtt szerepel a két szó, az a parancsbensőségebb értelmezésére enged következtetni. De sem az egyik, sem a másik kifejezés nem jelöli önmagában a rossz ~ot, a gonosz vágyat. Ezt csak a ~ konkrét tárgya érzékelteti (pl. más háza v. felesége: Kiv 20,17; Péld 6,25; bírvágy) v. a cselekvő, ill. az a mód, ahogyan cselekszik. Magát a ~ot azonban ismerték, és a rossz ~ot, a gonosz vágyat elítélték. Sőt, ezen túlmenően még a természetes és megengedett ~okról lemondani nem tudást, az ezek elnyomására, háttérbe szorítására való képtelenséget is ~nak (Szám 11,4.34; Zsolt 106,14) tartották, s ha az ÓSz-ben nem is, de az ósz-i → apokrif iratokban érvényre jutott az a nézet, hogy minden bűnnek a ~ az oka, és a lemondás jelenti Isten akaratának tökéletes teljesítését. A lemondás szükségességét főleg a fogság utáni időben egyre inkább kiemelték, ez aszketikus „teljesítményeket” vont maga után (a szombat rigorózus megtartása v. a szexuális tartózkodás formájában). Az ÓSz tényként kezeli a ~ot anélkül, hogy eredetét keresné. – Az ÚSz-ben a gör. epithümein felel meg a héb. igének (Mt 5,28; Lk 22,15; Róm 7,7; Gal 5,17). Mind az ige, mind a főnév semleges értelmű, egyszerűen a természetes vágyat jelöli, de azért tárgyától függően a gonosz vágyra is utalhat. Pál a zsidó fölfogáshoz csatlakozott, hogy ti. a ~ a fő bűn, az emberben lakó bűn megjelenési formája (Róm 1,24–32; Gal 5,16–26), → test. Jakabnál is (1,14 kk.) a ~ az oka minden bűnös megnyilvánulásnak, tettnek. János (1Jn 2,15–17) háromféle ~ot ismer: a test ~át, a szemek ~át és az élet kevélységét; összefoglalóan → világnak nevezi őket, a szeretettel szembeállítva. Az akarat megmozdulásaként, ösztönként értelmezett ~ eredetét az ÚSz sem taglalja.

kivonulás Egyiptomból: 1. A Bibliában a Kiv 1,6 kk. szerzője feltételezi, hogy József halálától azoknak az eseményeknek az idejéig, amelyekről be akart számolni, eltelt bizonyos idő. Olyan király került uralomra, aki Józsefről már nem tudott semmit (1,8). Attól való félelmében, hogy a közben nagyon elszaporodott bevándorlók háború idején esetleg az ellenséghez pártolhatnak, intézkedett további szaporodásuk megakadályozására. Kényszermunkára rendelte őket (→ Pitom, → Ramszesz; vö. MTörv 11,10); amikor ez nem használt, megkísérelte, hogy az újszülött fiúkat a bábák közreműködésével titokban megölje (Kiv 1,15–21); amikor ez sem sikerült, megparancsolta alattvalóinak a héb. fiúgyerekek nyílt meggyilkolását (1,22). Ennek az elnyomásnak az idején született Mózes, a szabadító. Csel révén megmenekült a haláltól és az udvarba került, és itt is nevelkedett (2,1–10). Később kénytelen volt Midiánba menekülni (2,11–22), amelyet az Akabai-öböltől K-re kell keresni (vö. Ter 25,2.4; 1Kir 11,18). Hosszú ideig ott maradt (menekülésekor még fiatal ember volt, a

Kiv 7,7 szerint már 80 éves, a MTörv 34,7 szerint pedig 120 éves korában halt meg; mivel azonban fia Egyiptomba való visszatérésekor még nagyon fiatal volt, azt kell föltennünk, hogy a 80 és a 120 év életkorának 3 – egyenként 40 éves – szakaszra osztására vezethető vissza. Közben meghalt a fáraó, a robot azonban folytatódott (Kiv 2,23). Akkor Isten az égő csipkebokorban a → Hórebbe arra hívta meg Mózeset, hogy a népet Egyiptomból vezesse el Kánaánba (3,1–4.17; a 6,1–13 mintha Egyiptomot tételezné föl a meghívás színhe-lyéül). Miután a csapások megtörték a fáraó ellenállását (7,14–12,34), Izr. fiai, akik állítólag 600 000 főnyi népcsoportot alkottak (a nők és gyermekek nélkül: 12,37), a Nizán hónap 14. és 15. napja közé eső éjszakán elköltötték a húsvéti bárányt (12,1–28), és tömérdek zsákmánnyal elindultak Egyiptomból (12,35 kk.). – 2. Az egyiptológiai adatok tanúsága. – a) Amikor Mózes elmenekült, mások példáját követte (pl. Szinuhe). Az egyik egyiptomi papirusz (V. Anastasi-papirusz) egyebek közt beszámol 2 udvari rabszolga szökéséről, akiknek a delta földszorosán át sikerült elmenekülniük. – b) Az Egyiptomban robotra kényszerített apiruk és Izr. fiai közti viszonyra nézve (1,15 kk. 19.22: LXX; 2,5 kk. 11.13; 3,18; 5,3; 7,16; 9,1.13: héberek néven) → héberek. Azt a munkafolyamatot, amelynek során Egyiptomban a téglát előállították, Rechimrének, III. Tuthmószisz v. Thotmesz (ur. Kr. e. 1490–1436) vezérének sírjában láthatjuk: bottal, ill. ostorral felszerelt munkafelügyelők (vö. 5,6.10.13 kk.) irányítják a núbiai és szír téglavetőket; más ábrázolásokon írnokok is láthatók (vö. 5,6.10.14 kk. 19), akik ellenőrzik a teljesítményt. Az 5-ben leírtak mellett azok a dokumentumok szólnak, amelyekből kiviláglik, hogy a kemény bánásmód, amelyben a robotolóknak részük volt, olykor lázadáshoz vezetett, és a munka megtagadását vonta maga után (→ Izrael fiai Egyiptomban). – c) I. Széti (ur. Kr. e. 1304–1290) vissza-tért az erősen Ázsia-központú politikához; ennek folyamán a Nílus torkolatvidékén fegyverraktárak épültek, mert a különféle katonai megmozdulásoknak itt volt a kiindulópontjuk. Az Egyiptomból Kánaánba vezető út mentén egy sor erőd is épült. II. Ramszesz egy rezidenciát is épített magának, sőt vsz. → Pitomban egy templomot is Atumnak. – d) Az → egyiptomi csapások részben megfelelnek az egyiptomi természeti vi-szonyoknak. – 3. Forráskritika. – a) A Kiv 1–12 egymástól eltérő irodalmi műfajok tarka egyvelege, amelyek között váltakozva, sőt párhuzamosan is egyaránt megtalálható a Jahvista, az Elohista és a Papi iratok hagyománya. Mózes tört.-e (hogy kitették a Nílusba, Egyiptom királyának lánya azonban megtalálta és örökbe fo-gadta; 2,1–10) jól illett egy témához, amely más népek irodalmában is föllelhető: egy gyermek, akire nagy feladatok várnak, születése után kimenekül az életveszedelemből. A Kiv-ben ez a mozzanat annál inkább ki-domborodik, mivel annak a zsarnoknak a lánya menti meg és neveli föl Mózeset, aki Izr. fiainak vesztét kívánja. A bábákról szóló rész (1,15–21) kifejezetten népi elbeszélés, ill. anekdota. 2 bába (1,15) nyilvánvalóan nem lehetett elég egy népnek, amely úgy elszaporodott, hogy a hatalomnak félnie kellett tőle. A szerző – kihasználva, hogy a beduin asszonyoknak a civilizációtól elkényesedett városiak asszonyoktól eltérően nincs szükségük szüléskor bábára – azt kívánta ironikusan bemutatni, hogy a fáraó mennyire tehetetlen, amikor gonosz tervét keresztül akarja vinni. Hogy a héb. énekeseknek örömük telt abban, hogy a csapások csodás jellegét kiemeljék (7,14–12,34), és így Jahve hatalmát jobban tanúsítsák, az a jahvista hagyománynak a Papi iratok hagyományával való egybevetéséből is kiviláglik. Ugyanez a törekvés érződik a Vörös-tengeren átkelés tört.-ének leírásában is. A prózai elbeszélés epikus jellegű (13,17–14,31). A leírásból az világlik ki, hogy Izr. fiai útkeresés közben olyan helyen vertek sátrort, ahonnan nem lehetett menekülni, és így mintegy üldözésre ingerelték a fáraót (13,20; 14,1 kk.). A szerző kiemelte az egyiptomi sereg erejét (14,6 kk. 9.18.23.26), utalt Izr. fiainak ijedelmére és csalódottságára (14,10 kk.), amit csak Mózes határozott föllépése tudott elosztatni, aki rendíthetetlenül hitt Jahve segítségében (14,14–18). Isten segítése, az Úr, ill. angyala (14,19) a jahvista hagyományban szemmel látható módon érkezik a felhőoszlopban (13,21 kk.; 14,19 kk. 24). Ami a tenger mel-letti események jellegét illeti, figyelembe kell venni, hogy a legrégebbi hagyománytól a legkésőbbiekig egyre inkább látványos csodává fokozódtak. A jahvista hagyomány szerint Izr. fiai nem vonultak át a tengeren. Jahve olyan zűrzavart támasztott az egyiptomi seregben, hogy fejüket vesztve belerohantak a visszahúzódó ten-gerbe (14,24.25b. 27a. b.). Az elohista hagyományban az egyiptomiak utána eredtek Izr. fiainak a tengerbe, s

itt harci szekerek kerekei benne ragadtak az iszapban és a homokban, ezért nem tudtak a visszaáramló tenger elől elmenekülni (14,25a). A Papi iratok hagyományában a víz Mózes szavára kettévált, s megállt, mintha fal lett volna, középen pedig ösvény keletkezett. Izr. fiai átvonultak az ösvényen; az egyiptomiak követték őket, amikor azonban már a tenger közepére értek, a víz visszaáramlott, úgyhogy elmerültek (14,16–18. 21 a. b. 22 kk. 26.27a. 28 kk.). A tengeren átvonulás költői megfogalmazása a 15,1–18; a régi ének művészi fölépítéséből, a filiszteusok szerepeltetéséből (15,14), valamint az Edomon és Moábon való átvonulásra (15,15) és a jeruzsálemi templomra (15,17) való utalásból kikövetkeztethetően később, vsz. csak Salamon idejében keletkezhetett. A 12,37: megadott szám (mintegy 600 000 gyalogos férfi, családjukat nem számítva) a családokat is számítva 2–3 millió fő lenne. Ez a szám túl nagy Egyiptom akkori, 3 millióra becsült lakosságához képest és a földrajzi körülményekhez viszonyítva is. Továbbá egy ilyen nagy sokaság átvitele egyetlen éjszaka lehetetlen lett volna. A szám vsz. a bené jiszráél mássalhangzóinak számértékéből adódott (ez pontosan 603 000, innen a „mintegy 600 000”). Hasonló hely a Szám 1,46, ahol a ros kol bené jiszráél számértéke 603 550.

– b) A népies elemek, az epikai forma, a 12,1–13,16 liturgikus felépítése, a sok csodás elem nem bontja meg a kivonulás tört.-iségét. Az Egyiptomban, vagyis „a szolgaság házában” élés újra meg újra megfogalmazott, pótolhatatlan része Izr. hagyományának (20,2; MTörv 5,6; 6,12; 8,14; 13,6.11 stb. Józs 24,17; Bír 6,8; Jer 34,13; Mik 6,4; vö. Oz 8,13; 9,3; Ez 23,3), és egyetlen szabad nép sem gondol arra, hogy őseit idegen földön élő rabszolgáknak tartsa. Ha viszont ez igaz, akkor ua. áll a kiszabadulásra is, amelyet az egész bibliai hagyomány tanúsít (a Pentateuchuson kívül még: Józs 2,10; 5,4 kk.; 24,6.32; Bír 2,1; 6,8.13; 10,11; 11,13.16; 1Sám 8,8; 10,18; 12,8 stb. Iz 10,26; 11,15 kk.; 43,16 kk.; Jer 2,6; 7,22.25; 11,4.7; 16,14; 23,7; Ez 20,5 kk. 9 kk.; Oz 11,1; 12,14; Ám 3,1; 9,7 stb.). A kivonulás tört.-iségének elvetésével teljesen érthetlenné válna Izr. fiainak vallástört.-e. A Kiv 12,38 és a Szám 11,4 szerint (vö. Lev 24,10) azok az emberek, akiket Mózes Egyiptomból kivezetett, nem alkottak egységes népet; tehát minden csoportnak saját vallása volt (vö. Józs 24,14; Kiv 20,6–9). A heterogén elemek most nemcsak Jahve nevében egyesültek, hogy Kánaánt meghódítsák és Izr. népévé legyenek, hanem egyre világosabban kibontakozott körükben a jahvizmusnak tisztán monoteista jellege is. Ez magyarázatot kíván. Az egyetlen tört.-ileg elfogadható magyarázat az, amit a Biblia ad: megtapasztalták Jahve szabadító hatalmát, akinek Mózes volt az eszköze. Mózes az elnyomott és kizsákmányolt nomádoknak (= apiruk és a Nílus torkolatánál munkára kényszerített más népcsoportok) Isten nevében, aki neki megjelent a pusztában, szabadságot, vagyis emberi szempontból csaknem teljesen lehetetlen dolgot ígért. A Vörös-tengeren átvonulás csodája arra szolgált bizonyossággal, hogy Jahve végtelen hatalmú Isten, s hogy valóban kiválasztotta Izr.-t, Mózes pedig igaz próf. (Oz 12,14).

– 4. Az útvonal. – a) Kiv 12,37 és 13,20: Izr. fiai Egyiptomból kimenekülve Ramszesztől először Szukkot felé vették útjukat. Innen Etam felé mentek a puszta szélén. Ezt az egyiptomi htm 'erőd' szóval hozzák kapcsolatba, ami azt jelenti, hogy azon határmenti erődök egyikével állunk szembe, amelyek a deltavidéket K felől védték a betörések ellen. Közelebről nézve Széti/Merneptah erődje jöhet számításba. – b) A tengeren átvonulás helyére vonatkozó helyrajzi adatok nem egyértelműek az ÓSz-ben: egyfelől a földszoros É-i részét jelölik meg az átvonulás helyéül, másrészt D-re (a Keserű-tavak és a Vörös-tenger közé) teszik az átvonulás helyét. A D-i útvonal mellett szól a Kiv 13,17 kk. és az a hagyomány, amely az Egyiptomból kivonulók közvetlen célját, a Hórebet a Sínai-félszigetre helyezi (vö. Szám 33; MTörv 1,2; 1Kir 19,3 kk. 8), de ugyanígy a Jam Sufnak (Sás-tenger és Papyrusz-tenger) a → Vörös-tengerrel való azonosítása is (Kiv 23,31; Szám 14,25; 33,10 kk.; MTörv 1,40; Bír 11,16; 1Kir 9,26; Jer 49,21: Vörös-tenger és a LXX). Ezért tekintette az őskeresztény hagyomány a Vörös-tenger É-i sarkánál található sekélyebb részt az átvonulás helyének. Abból a (W. F. Albright és mások által elvetett) föltevésből kiindulva, hogy a Vörös-tengert korábban a Szezi-földszoros összekötötte a Keserű-tavakkal, az átvonulás helyéül v. ezt a földszorost jelölik meg a D-i Keserű-tó D-i sarkánál, v. a 2 Keserű-tó találkozásának helyét. Pi-Hachiro, Migdol és Baal-Szefon ugyanígy nem azonosítható a földszoros D-i részénél sem megnyugtató módon. Az É-i útvonal mellett szól a Suf származéka a Jam Suf név elemeként. Mivel ez vsz. az egyiptomi tvf-re (= papyrusz; vö. Kiv 2,3.5; Iz 19,6) vezethető vissza, kézenfekvő, hogy a Sás-tengert kapcsolatba hozzuk Egyiptomban a deltavidéktől ÉK-

re eső sásossal. A Kiv 14,2.9 ugyanezt a vidéket tételezi föl. A 2 vers szerkezete elárulja, hogy eredetileg nem tartoztak össze: a 14,2a és 9b szerint Izr. fiai Pi-Hachirotnak előtt, Migdol és a tenger között táboroztak, a 14,2b és 9a szerint ellenben a tenger partján; ezen túlmenően: mintha a Baal-Szefonnal szemben kitétel (14,2b.9b) közelebbi (betoldott) meghatározása volna az ismeretlen Pi-Hachirotnak helyének (vö. Szám 33,7). Épp a Baal-Szefon név miatt lett az egész leírás színhelye a Földközi-tenger partvidéke. Mivel az ugariti szövegek tanúsították, hogy a szemita Baal-Szefon nevet a klasszikus szerzők Casiusként adták vissza, és mert egyebek közt Hérodotosz, Josephus Flavius, Strabo, Ptolemaiosz és a medébai térkép alapján föltehető, hogy Peluszion és Osztracine között volt egy Casius, O. Eissfeldt, G. Beer, M. Noth, H. Cazelles stb. a Kiv 14,2 tartalmazta Baal-Szefont Mahammadije 13 m magas homokbuckáján keresik (ahol Clédat már a sz. elején megtalálta Casius egyik Zeusz-templomát). Ez a föltevés Migdolnak Tell-el-Herrel való azonosításához vezet (ahol a Jer 44,1; 46,14; Ez 29,10; 30,6 tartalmazta Migdol is keresendő). Pi-Hachirotnak talán az egyiptomi szóra vezethető vissza, amelyet a peluszioni Nílus-ág leágazásaként lehet értelmezni. – A kritika tehát arra a következtetésre jut, hogy Izr.-ben a kivonulás útvonaláról 2 különféle hagyomány élt; ezek föltehetően más-más tört.-i tényekre támaszkodtak (lásd alább). A D-i útvonal föltevése azon a hagyományon alapszik, amely a Hórebet a Sínai-félsziget D-i részére helyezte. Az É-i viszont – Cazelles szerint – D-palesztinai környezetben keletkezhetett, ahol még éltek Jákob fiai, akiknek részük volt a hikszoszok uralmában és még őrizték az Egyiptomból való kivonulás emlékét. A velük rokon népcsoportokkal kerültek ismét kapcsolatba Izr. fiai, Mózes vezetésével, miután hosszabb ideig tartózkodtak Kádesben (Szám 13,26; 20,1.14; MTörv 1,19.46), és onnan egy időre a Hórebhez vonultak; vallási meggyőződésük és megtapasztalásaik alapján szövetségeseiké tették őket, ahogy ez később is történt a kalebitákkal és más népcsoportokkal. Nem lehetetlen az sem, hogy Izr. fiai Egyiptomból kivonulva mindjárt Kádes felé tartottak, és csak onnan kanyarodtak le a Sínai-félszigetre (→ pusztai vándorlás). A Papi iratok hagyományában a Sínai-félsziget a kivonulás közvetlen célja, s ezzel az átvonulás helye is D-re tevődött át. – 5. Az Egyiptomból való kivonulás a profán tört.-ben. – a) Izr. tört.-ében a ~ Isten népének megszületését jelenti. Ezzel a közös vállalkozással olvadtak össze a különféle nomád elemek, az apiruk és más népcsoportok, amelyek a sz.-ok folyamán a Nílus-delta K-i részén önként letelepedtek, v. amelyeket mint hadifoglyokat oda telepítettek, s most Mózes vezetésével ki akarták vívni önállóságukat és szabadságukat. Belőlük jött létre Kánaán elfoglalása és bizonyos népelemek fölszívódása, ill. elkülönülése után a 12 törzs szövetsége. Izr. fiainak előrenyomulása idején Kánaán hegyvidéke már többé-kevésbé lakott terület volt, ezenkívül az előrenyomulók nem voltak annyian, hogy ezt a területet rövid időn belül teljesen benépesíthették volna. Tehát egy hosszabb folyamat zajlott le. Közben a behatolók átvették a már letelepedtek műveltségét. Valószínűtlen, hogy minden törzs teljes létszámban részese lett volna a Mózes vezetésével lezajlott Egyiptomból való kivonulásnak. Az sem lehetetlen, hogy bizonyos csoportok már korábban elhagyták Egyiptomot (lásd fentebb; Albright 2 kivonulást tételez föl; Kr. e. 14. sz.: József házával; Kr. e. 13. sz.: Mózes és József vezetésével). Annyi kétségtelen, hogy Izr. mind vallási, mind társadalmi szempontból azoknak a népcsoportoknak köszönheti jellegét, amelyek a Mózes vezette kivonulás révén Kánaánba kerültek. A Biblia utalásaiból kikövetkeztethető, hogy ezek elsősorban József házából való csoportok voltak, amelyekből Kánaánban Efraim és Manasse törzse kialakult, továbbá Benjamin és Lévi házához tartozók, bár a Bír 1,1–7 alapján föltehető, hogy Júda és Simeon házából való is voltak köztük. De kézenfekvő, hogy a többi törzs is megengedte a saját területén olyan csoportok letelepedését, amelyek Mózes vezetésével hagyták el Egyiptomot, v. amelyek később csatlakoztak a Mózes kivezette népcsoportokhoz, ha némelyikük (pl. Káleb) nem is József vezetésével, hanem saját kezdeményezéséből hatolt is be Kánaánba. – b) Abban a kérdésben, hogy melyik fáraó volt az elnyomó, ill. kinek az uralma alatt zajlott le a kivonulás, eltérnek a nézetek. Azok, akik a 18. dinasztiára gondolnak (III. Tutmoszisz v. Thotmesz mint elnyomó és II. Amenhotep, mint akinek uralma idején a kivonulás történt), arra a 480 évre építik következtetésüket, amely Salamon Templomának fölépítéséig (Kr. e. 960) telt el a kivonulás után (1Kir 6,1). De ez a szám eléggé mesterséges, azért tört.-i hitele nem egyértelmű. Mégis, ez a korai időpont lehetővé teszi, hogy a kivonulást összekapcsoljuk a hikszoszok kiűzésével,

továbbá, hogy az Ígéret földjének elfoglalása egybeessen az amarnai korszakkal, amikor Egyiptom hatalma erősen meggyöngült Kánaánban, és az ország sokat szenvedett az apiruk lázongásai miatt, akikkel Izr. fiai azonosak lehettek. – A 19. dinasztiával számolás (II. Ramszesz az elnyomó, Merneptah az a fáraó, akinek uralma alatt a kivonulás lezajlott) leginkább az irodalmi, tört.-i és régészeti adatoknak felel meg. Azt a nevet, amelyet II. Ramszesz a székhelyének adott, csakhamar fölváltotta a Tanisz név, úgyhogy az izr. szerzők csak olyan hagyományból meríthettek, amely egészen addig visszanyúlik, amikor még eredeti nevén volt ismeretes. Tudvalevő, hogy I. Szeti és II. Ramszesz nagy építkezéseket folytatott a Nílus-delta vidékén. Izr. fiainak pusztai vándorlása föltételezi Moáb és Edom királyságának létét, ezek pedig a régészeti adatok és a Ter 36,31–39; Szám 21,26 egybehangzó állítása szerint csak a Kr. e. 13. sz.-ban jöttek létre. Ugyanezen időszak végén Egyiptom elvesztette Kánaán fölötti hatalmát, a hettita birodalom pedig összeomlott, úgyhogy már nem használhatta ki az egyiptomi politikai gyengeséget. Végül az ásatások tanúsították, hogy a késő bronzkorban addig töretlen kultúráját Kr. e. 1200 k. más műveltség váltotta föl, amelyet ügyetlen építkezés, durván összerótt agyagépületek jellemeznek. Mivel a változás a Kr. e. 13. sz. 2. felében lerombolt Bétel, Debir, Lachis, Hacor városokban egyértelműen megmutatkozik, és mert Merneptah sztéléje is föltételezi, hogy Izr. fiai ekkor már Kánaánban voltak, némelyek a föntebbi nézetet úgy módosítják, hogy I. Szetit tekintik az elnyomó fáraónak, a kivonulást pedig II. Ramszesz idejére teszik, ezzel a kivonulás és az Ígéret földjének elfoglalása közt a → pusztai vándorlás számára is elegendő időt hagyva. Kérdés, hogy vajon tárgyszerűek-e egyáltalán az olyan megkülönböztetések, mint az elnyomó fáraó és a kivonulás fáraója. Valószínű ui., hogy a Kiv 2,23; 4,19 nem akar egyébre utalni, mint az udvarban végbement változásokra, amelyek Mózesnek lehetővé tették a visszatérést.

110. A kivonulás színhelye

Kivonulás könyve, Exodus, Kiv: protokanonikus ósz-i könyv, a → Pentateuchus 2. könyve. – I. Elnevezése. A héb. kánonban első szaváról Semótnak ('nevek') hívták. A LXX: Exodosz, azaz Kivonulás (ti. Egyiptomból). Ezt az elnevezését vette át a Vg: Liber Exodi és a nemzeti fordítások is. A protestáns kánonban Mózes második kv.-e. – II. Keletkezése. Miként Mózesnek mind az 5 kv.-e, a ~ is 4 forráson alapszik: → Jahvista (J), → Elohista (E), Deuterónómium (D, → Második Törvénykönyv) és → Papi irat (P). Általában véve elmondható: a Papi iratot könnyűszerrel el lehet különíteni. A Sínai-hegyhez fűződő kultikus szabályokon (Kiv 25–31; Kiv 35–40) kívül a tört.-i részben is fölismerhető. A P Izr. fiainak egyiptomi helyzetével kezdődik (1,1–5.13–14), majd azzal folytatódik, hogy Isten kinyilatkoztatja magát Mózesnek és elküldi Mózes a fáraóhoz (6,1–13). A P az alapja Ruben, Simon és Lévi nemzetsége számbavételének, ill. bemutatásának is (6,14–26). Azzal a jelentős szereppel összhangban, amelyet a P (a J-tól és E-től eltérően) Áronnak tulajdonít, Áron mint közvetítő és csodatevő Mózes oldalára kerül segítőtársnak (7,1–13). A P egyébként csak 5 csapást ismer és ezeket is a saját külön módján adja elő. Egyébként a Vörös-tengeren való átkelés csodáját szintén saját változatban tartalmazza a P: Izr. mintegy körmenetben vonul át a két vízfal között (14,1–4.8.9b.15–17.21–23.26–27.28–29). A manna csodája alkalmul szolgál a P szerzőjének, hogy a szombatra vonatkozó előírást a kelleténél korábban megfogalmazza. Végül vsz., hogy a nevezetes 19,3–8 mai változatában szintén a P szolgált alapul. Ez azért is figyelemre méltó, mert a szövetségkötés módját mutatja be. A P a Sínai-hegynél kötött szövetségről is tud, bár elsősorban a kultuszra összpontosítja a figyelmet. – Ami a P „kiemelése” után marad, az a J és az E közt oszlik meg (némelyek megkísérelték még egy régi forrás kimutatását, de ez nem bizonyult szükségesnek, ill. kellően megalapozottnak; inkább a J és az E kiegészítésével lehet, ill. kell számolni). A 2 forrást rendkívül nehéz szétválasztani. Különösen a Sínai-hegyhez fűződő eseményeket illetően nemigen lehet másra, mint

föltevésekre támaszkodni. – Az E a héb. bábákról szóló elbeszéléssel kezdődik. Ezután következik Mózes születése, nevelkedése, testvéreihez való visszatérése és Midiánba menekülése (1,15–22; 2,1–15). Meghívást kap Jahvétól, aki kinyilatkoztatja neki a nevét és egy csodás botot ad neki (3,1.4c.6.9–15; 4,17.18.20b). Mózes elmegy a fáraóhoz és Izr. elbocsátására kéri (5,1.2.4). A csapások közül csak a 9. származik teljesen az E-ből. Vitatható, hogy a Vörös-tengeren való átkelés csodáját az E tartalmazta-e. Ugyanakkor egészen biztosan az E sajátja: József csontjai és a zúgolódás Mózes ellen (13,17–19; 14,5a.6.11–12.19). A pusztai események közül a sziklából való vízfakasztást (17,1–7) ismeri az E és talán az Amalekkel vívott harcot (17,8–16), valamint Mózes és Jetró találkozását. De lehetséges, hogy ezeken kívül tudott még az E a teofániáról, a törv. adásáról, a szövetségkötésről, a nép hűtlenné válásáról, valamint Jahve és a nép kibéküléséről is. Az E a ~ben a „kinyilatkozás sátorá”-nak említésével zárul. – A J hozzávetőleg párhuzamos az E-vel: Izr. elnyomása Egyiptomban (1,8–12), Mózes Midiánban, Mózes házassága Cipporával (2,16–22). Jahve megjelenik Mózesnek (nevének kinyilatkoztatásáról itt természetesen nem esik szó), és küldetést ad neki Izr. kiszabadítására (3,2–5.7–12.16–18; 4,1–8.10–12.19–20a). Mózes éjszakai találkozója Jahvéval teljes egészében a J sajátja (4,24–26; → vérvölgy). A J a fő forrása a csapásoknak is. A kivonulással kapcsolatban a J egy ősi húsvéti szertartást őrzött meg, de az elsőszülötteket és a kovásztalan kenyeret is ismeri (12,21–23.27.29–34.37–39). A P és a J is kerek egészként adja elő a Vörös-tengeren való átkelést, de azért a 2 változat közt jelentős eltérések is mutatkoznak (13,20–22; 14,5b–c.7.9a.13 kk., 19b–20.21 b.24 kk., 27b–c. 30 kk.). Végül minden jel arra mutat, hogy a J ismerte a teofániát, a törv. adását és a szövetségkötést. – Ami a 3 forrás egymáshoz való viszonyát illeti: a P minden bizonnyal ismerte a kivonulás és a Sínai-heggyhez kapcsolódó események – nála korábbi – jahvista és elohista változatát, de átdolgozta és kiegészítette a saját szempontjai szerint. A legszembeötlőbb talán az, hogy Áront, aki a régebbi hagyományokban meglehetősen jelentéktelen személy volt, a P oly jelentős szerephez juttatja, hogy mellette Mózes szinte háttérbe szorul. Mint Mózes többi kv.-ében, a J és az E párhuzamosan vonul végig a ~ben. De 2 kérdés külön figyelmet érdemel: (1) a kivonulás és a Sínai-heggyhez fűződő hagyomány kapcsolata és (2) e hagyományoknak a kultuszhoz való viszonya. – (1) Az üdvösségtört. több rövid összefoglalása alapján, amelyekben a Sínai-hegynél lejátszódott események nem szerepelnek (MTörv 26,5b–9; 6,20–24,2b–13), G. von Rad arra következtet, hogy a kivonulással és a Sínai-hegynél lezajlott eseményekkel kapcsolatos hagyomány eredetileg teljesen független volt egymástól. A kivonulás Gilgalban jutott kultikus szempontból szerephez, a Sínai-hegynél kapott kinyilatkoztatás pedig Szichemben (a szövetségkötés ünnepelésével kapcsolatban). De von Rad szerint teol.-i szempontból is szembenáll a 2 hagyomány: a kivonulás azt tanúsítja, hogy Jahve üdvözíteni akarja Izr.-t, a Sínai-heggyhez fűződő eseményekben viszont Isten jogi vonatkozásban nyilvánítja ki akaratát, tehát ez a 2 hagyomány mintegy az ev. és a törv. ellentétét mutatja. – Von Rad hipotézisének azonban ellene mondanak a következők: a 2 témának irodalmi szempontból való kettéválása távolról sem olyan magától értetődő. E tekintetben elég a Tízparancsolat bevezetésére (Kiv 20,2) hivatkozni, ahol közvetlenül a parancsok előtt utalás található a kivonulásra. Ezen túlmenően figyelembe kell még venni az alábbi helyeket is: 3,18; 19,3b–8; MTörv 6,20–25; 1Sám 12,7.14–25. Aztán: a Sínai-hegynél lezajlott szövetségkötés szerkezete szempontjából szoros rokonságban áll több olyan szerződéssel, amely a régi K-en a vazallusok kötelezettségeit foglalta magában. Ezekben a nem bibliai tört.-i szövegekben előszó előzi meg a tkp.-i szerződést, és ennek az előszónak meghatározott helye van. Más szóval az üdvözítő tettek rövid összefoglalása formatört.-i szempontból hozzátartozik a szövetségkötés szertartásához. Így a kivonulás és a Sínai-hegynél történt események összetartoznak. – A MTörv 26,5b–9 von Rad szerint a gilgali heti ünnepre vonatkozik (vö. Kiv 23,16; 34,22; Lev 23,15–21), de itt semmiképpen sincs egy adott kultikus ünnepről szó, hiszen nem 2 kenyér szerepel (vö. 23,17), hanem a föld minden terményéből az első termés. – Von Rad az ún. „kis történelmi Credo”-ból indul ki, amelyben Sínai nem szerepel, de kérdés, hogy Izr.-nek egyáltalán volt-e ilyen Credója. Egyébként C. Brekelmans szerint von Rad kiszakítja ezt a „Credo”-t az összefüggésből. Ám ha erre tekintettel vagyunk, akkor kiderül, hogy az ún. Credo v. a parancsok megtartásához hivatott szempontokat adni (MTörv 6,20–25; 26,5b–10), v. bevezetésül szolgál egy szövetségkötési szertartáshoz (Józs 24,2b–13). Az

is fontos érv mellett, hogy a kivonulás hagyománya és a Sínai-hegynél lezajlott események hagyománya eredetileg összetartozott, hogy Mózes mindkét hagyományban központi szerepet tölt be. – Végül: a kivonulást és a Sínai-hegynél történeteket nem lehet úgy szembeállítani, mint az ev.-ot és a törv.-t. Először is: a Sínai-hegyhez fűződő hagyomány nem tekinthető egyértelműen törv.-nek; inkább teofánia, szövetségkötés és törv. együtt, egymásba fonódva, egymásból következtetve, teol.-ilag egymással összefüggésbe hozva. A kivonulás-kor Jahve könyörülő Istennek nyilatkoztatja ki magát, aki ugyanakkor erősebb is a fáraónál: ki tudja Izr.-t szabadítani. A Sínai-hegynél megmutatkozik, hogy nem véletlenül nyilvánítja ki Jahve a hatalmát: neki üdvösségre vonatkozó terve van, és Izr. fiai épp a szövetségben kapnak erre jelet és lesznek maguk is jel. Ennek a szövetségnek feltételei épp a parancsokban fogalmazódnak meg. Ha tehát Izr. megtartja a szövetséget, mindig bizalommal fordulhat Jahvéhoz, aki kiszabadította Egyiptomból. Másfelől viszont épp a kivonulás tanúsítja, hogy Izr. számíthat „szövetségese”, Jahve segítségére. Mindent egybevetve teljesen valószínűtlen, hogy a kivonulás és a Sínai-hegynél végbement események külön éltek a hagyományban és más-más ünnepen emlékeztek meg róluk. – Egy további fontos kérdés Mózes 5 kv.-ének forrásaival kapcsolatban a kultuszhoz való viszonyuk. Nagyon vsz., hogy Izr.-ben rendszeresen megújították ünnep alkalmával a szövetséget nemcsak Szichemben, hanem Jeruzsálemben is, még a királyság idején is. Ehhez az ünnephez hozzátartozott Jahvénak ún. kultikus megjelenése, továbbá a törv. fölolvása és a nép ígérete az engedelmségre vonatkozóan. Egyre általánosabbá válik az a nézet, amely szerint a szövetségkötés ünnepe nem szorítkozott a Sínai-hegynél történetekre való emlékezésre, hanem a szertartások is hatottak a Sínai-hegynél történeteknek a hagyományban való alakulására: a Sínai-hegynél lejátszódott események leírásában egész sor olyan elem van, amely csak kultikus gyakorlattal magyarázható (vö. az ÚSz-ben azzal, hogy az Eucharisztia megünneplése az utolsó vacsorára megy vissza, de ugyanakkor az utolsó vacsora leírását is meghatározta bizonyos mértékig a liturgikus gyakorlat). – A ~ első részével kapcsolatban is fölvetődik a rítushoz való viszony kérdése. Amit J. Pedersen gondol, ti. hogy a Kiv 1–15: foglaltakat a tavaszi ünnep alkalmával Jahve hatalmának és győzelmének bemutatására mintegy előadták, azt aligha lehet elfogadni. Már csak azért sem, mert az 1–15 egész sor olyan részletet tartalmaz, amely egy elbeszélésben helyénvaló, a rítus szempontjából ellenben teljesen érdektelen. Ugyanakkor kétségtelen, hogy bizonyos rítusok hatással voltak arra, ahogyan a kivonulást maguk elé képelték, ill. ahogy a 11,1–13,16: le van írva. – Összefoglalásul elmondható, hogy mind a J, mind az E ismeri a kivonulás során történeteket is, a Sínai-hegynél lezajlott eseményeket is. Irodalmi szempontból ezek kezdettől fogva összetartoztak. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert sokat nyom a latban az események tört.-isége kérdésében, annál inkább, mivel a ~ben leírt eseményeket nem lehet bizonyos rítusok magyarázataként fölfogni. Végül figyelembe kell azt is venni, hogy a ~ben elhatárolhatók különféle részek, amelyek irodalmi szempontból önállóan éltek, mielőtt a J, ill. az E részeivé nem váltak. Gondoljunk e vonatkozásban a Tízparancsolatra (20,2–17), a Szövetség kv.-ére (20,22–23,13) és a szentélyre vonatkozó régi törv.-re (34,14–26; vö. 23,14–19); a győzelmi ének vsz. Jeruzsálemből származik. Az idők folyamán a J is, az E is kiegészült másodlagos, ill. deuteronomikus elemekkel. De a P részei is tartalmaznak később belekerült elemeket (megjegyzéseket, formulákat). Ahogy ma előttünk áll, a ~ Kr. e. 400 k. keletkezett. – III. Tartalma. A ~ elnevezés csak az első 15 f.-re illik rá; a kv. egésze tartalmi szempontból még más részeket is felölel. A következőképpen tagolható: – 1. → Kivonulás Egyiptomból (1,1–15,21). Ez a rész a héb.-ek egyiptomi helyzetének leírásával kezdődik (1,1–22), utána következik Mózes tört.-e és küldetése: Jahve kinyilatkoztatja neki szt. nevét, és azt a megbízatást adja, hogy Izr.-t szabadítsa ki a fáraó kezéből (2,1–7,7). A 10 csapás, amely azért éri Egyiptomot, mert a fáraó vonakodik Izr. kivonulásához hozzájárulni (2,1–7,7), sajátos színezetet ad az elbeszélésnek; ugyanakkor Jahve nagyságának és hatalmának bemutatásához is alkalmul szolgál (7,8–10,29). Miután Egyiptom elveszti elsőszülötteit, Izr. elsőszülöttei ellenben megmenekülnek, mert megkenték a húsvéti bárány vérével az ajtófélfákat, végre sor kerül a kivonulásra. Ebben a részben pontos előírások is találhatók arra vonatkozóan, hogy miként kell a húsvéti bárányt elkészíteni, ill. elfogyasztani, valamint a kovásztalan kenyeret és az elsőszülöttek felajánlását illetően (11,1–13,16). Végül a Vörös-tengeren való átkeléssel zárul le az első rész;

az átkelést leíró rész koronája a győzelmi ének (13,17–15,21). – 2. A → pusztai vándorlás kezdete (15,22–18,27). Egyiptomból a Sínai-hegyig Jahve gondoskodása kíséri útján Izr.-t: ad nekik vizet, mannat és fürjet eledelül (15,22–17,7). Ugyanakkor a puszta színhelye az Amalekkel vívott harcnak, valamint Jetró és Mózes találkozásának is (17,8–18,27). – 3. Izr. a Sínai-hegynél. Szövetség és törv. (19–40). Jahve megjelenik Mózesnek és a népnek, parancsokat ad (→ Tízparancsolat, → Szövetség könyve) és létrejön a szövetség Jahve és népe között (19,1–24,15). Ezután részletes utasítások következnek a szt. sátor elkészítésének módját és berendezését, fölszerelését, továbbá a papi öltözetet és a papok fölkenését, az áldozatot és a szentély céljára való adományokat illetően. Egészen más jellegű az aranyborjúról szóló rész, amelyből kiviláglik, hogy Izr. máris hűtlen lett a szövetséghez, Mózes azonban közbenjár a népért, és Jahve ezért megkegyelmez népének. Egy sor újabb előírás után sor kerül a szövetség megújítására (31,18–34,35). Ezután a kitérő után annak bemutatása következik, hogy a kapott utasítások szem előtt tartásával miként készül el a szentély (35–39). Végül: Jahve ünnepélyesen bevonul a szentélybe, és állandóan Izr.-lél van: kíséri és vezeti a pusztában (40). – Mindebből látható, hogy a ~nek két első része főleg elbeszélő jellegű (kivételek a különféle előírások a 11–13. f.-ben és a Győzelmi ének). A 3. rész viszont elsősorban törv.-eket, utasításokat tartalmaz (kivétel a 19; 24; 32–34; 40). – IV. Teológiája. Izr. számára az Isten ismerete nem filozófiai eszmefuttatásokra épül, hanem közvetlen megtapasztaláson alapszik. Azokból a nagy tettekből merítették Izr. fiai istenismeretüket, amelyeket Istenük a tört. folyamán üdvük érdekében véghezvitt. Jahve nem csupán a dolgok létezésének oka, ill. magyarázata, hanem az üdvösség Istene, szabadító Isten, aki a tört.-ben kinyilatkoztatta magát, és hittel fel is ismerhető a tört.-ben. Ennek a tört.-nek egy jelentős részét a ~ tárja elénk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy itt a teol. elbeszélő formában áll előttünk. – Azt, amit a kivonulás a hívő izr. számára jelentett, egybe lehet vetni azzal, amit Krisztus feltámadása a hívő kereszténynek jelent. Mindkét esetben alapvető üdvösségtört.-i eseményről van szó. Azt az Istent, akiben Izr. hitt, nem lehetne találébban és mélyebben jellemezni, mint ahogy a ~ teszi: Jahve a mi Istenünk, aki kivezetett minket Egyiptomból, a szolgaság házából (pl. 20,1). Ezért a kivonulás Izr. számára nem a múlthoz tartozott, ellenkezőleg: mindig érvényben maradt és időszerű volt. Abban, ami a múltban történt, Izr. annak zálogát látta, hogy Jahve közel maradt. Ugyanakkor a múltbeli események mintegy állandó figyelmeztetésül szolgáltak számára, hogy maradjon hű Jahvéhoz. Egyiptom elhagyása és a pusztai vándorlás nem számított csupán földrajzi értelemben vett helyváltoztatásnak. Inkább kiválasztottsága jeleként értelmezte ezeket az eseményeket: az egyiptomi szolgaságból kiszabadulva arra kaptak Izr. fiai meghívást, hogy az élő Istent szolgálják. Ez az Isten azt kívánta – ezt jelentette a „puszta” –, hogy Izr. adja föl viszonylagos létbiztonságát, és a kietlen pusztaságban egészen bízva rá magát Istenére; csak ezen az áron veheti birtokba az Ígéret földjét és élvezheti az ott rá váró békés, boldog életet. A kivonulás tehát „ősmintája” Isten üdvözítő tetteinek, az üdvösség művének, a pusztai vándorlás pedig előképe annak az útnak, amelyet Izr.-nek a tört. folyamán végig kell járnia. Az „üdvösség”, amit Izr. megélt, ill. remélt, a szolgaságból való kiszabadulás volt, ill. ennek következménye. Ezért nem meglepő, hogy az ÚSz-ben a Názáreti Jézus új Mózesként szerepel; megváltói tevékenysége is egy új kivonulás, amikor mint a hívő embereknek vezére elsőként megy be az életre. Innen érthető módon mind az ÓSz, mind az ÚSz át van szöve „kivonulás”-motívumokkal. – A kivonulásra való emlékezés része a kultusznak húsvétkor, a kovásztalan kenyér ünnepén, az elsőszülött felajánlásakor, a szövetség megújításának ünnepén és a sátoros ünnep alkalmával. – Az ósz-i törv.-ek ismételten hivatkoznak a kivonulás eseményeire, és ezzel Izr. fiait a parancsok megtartására ösztönzik. Így – a Kiv 20-tól eltérően – a MTörv 5-ben a szombatra vonatkozó törv.-t egy Izr. egyiptomi szolgaságára való utalás motiválja. Az özvegyek, árvák, szegények és idegenek felkarolását arra hivatkozva ajánlja a törv. (pl. Lev 19,34; 25,38.42.52; MTörv 14,12–15; 24,17–18), hogy Izr. fiai a saját tapasztalatukból tudják, mit jelent idegennek, jogtalanoknak lenni. – A Vörös-tengeren való átvonulás eredetileg nem játszott jelentős szerepet. A fogság előtti időben nem is szerepel a próf.-knál, később azonban önálló részként illeszkedik bele Jahve üdvözítő tetteinek sorába. A zsoltároknak (pl. Zsolt 106; 136) utalások találhatók rá. Aztán: a Vörös-tengeren

való átkelést kapcsolatba hozzák Jahve szt. háborúival is, és reményt merítenek belőle, amikor erősebb el-lenséggel kell megküzdeniük (Jud 9; 1Mak 4,9–11). Másfelől (kivált Iz 44–55:) az eszkatologikus megváltás képe. Kozmikus csodának tekintik és annak jeleként értelmezik, hogy Jahve kinyilvánította erejét a káosz fö-lött (vö. 43,16–19). – A próf.-k Jahve és Izr. „közös” tört.-ét a köztük fennálló szeretetkapcsolat tört.-eként értelmezik, s az első szerelemnek épp a pusztai a színhelye (Ez 16,4–7). Jahve körülveszi gondoskodásával Izr.-t, csodákat tesz érdekében és úgy vezet, mint pásztor a nyáját (MTörv 29,4; Zsolt 95,7). A pusztában töltött idő az első szerelem, a teljes odaadás ideje, az az eszményi állapot a Jahvéval való kapcsolatban, amelyet visszakívánnak. A pusztába való visszatérés próf.-i motívummá válik, része a próf.-k teol.-jának. Természe-ten nem a nomád életformához akarnak visszatérni, hanem a tiszta hithez, amely az új életkörülmények közt veszélybe került (vö. 1Kir 9; Oz 2). A rechabíták szó szerint vették a pusztai élethez való visszatérést: sátrakban laktak, nem ittak bort (a borban a letelepült nép életformáját, annak termékét utasították el; vö. a kumráni közösséggel és a keresztény szerzetességgel). – A ~ben (és a Szám:) újra meg újra visszatérő motívum a nép zúgolódása a pusztában. Amikor tehát a próf.-k Izr. tört.-ében a hűtlenség tört.-ét látják, ez újra meg újra előkerül, de közben egyre mélyül is, mégpedig negatív irányban. Így az egész pusztai tartózkodás negatív színezetet kap: már akkor kezdetét vette, ami most Izr. romlását okozza, már a pusztában is próbára tették, „kísértették” Jahvét, csodákat követelve. Elsősorban Ezekiel az, aki Izr. hűtlenségének tört.-ét a pusztai vándorlással, ill. az akkori nemzedékkel kezdi (Ez 20,13–17). Akkor Jahve irgalmában megkönyörült Izr.-en, nem pusztította el, de a fogságban minden fenyegető jövődőlés beteljesedett. Izr. „a népek pusztájába” került, hogy ítélet alá essen (20,34–36). Mindebből az is kiviláglik, hogy az elveszettség tudata meglehetősen meg-változtatta a pusztai vándorlás idejéből kialakult képet. – Amikor Deutero-Izajás (Iz 40–55) a babiloni fogság idején a száműzöttek elé akarja vetíteni a jövőt, a Palesztinába való visszatérést és azt a jólétet, amely ott várja, az Egyiptomból való kivonulásra emlékeztető módon írja le. Mindamellet: most nem sietve, menekü-lésszerűen vonul ki Isten népe, hanem teljes békében, biztonságban, mert tudja, hogy Jahve halad az élen és Ő is kíséri a menetet (52,12). A pusztai királyi út lett. Hírnökök mennek előre, és viszik az örömhírt Jahvénak, a királynak érkezéséről. A pusztai öntözött kertté, paradicsommá változik és minden test meglátja majd Isten dicsőségét (40,1–10; 52,7). – Vsz., hogy a szenvedő → Isten szolgájának alakjára (50–55) hatással volt a ~nek Mózes. – A Bölcs 10–19 úgy mutatja be Izr. tört.-ét, mint ami arra hivatott, hogy Isten bölcsessége megnyi-latkozzék, sőt tevékeny legyen benne. Ahogy a szerző a múltat a maga szempontjából leírja, mutatja azt a nagy szabadságot, amely az ún. → Midrást jellemzi a tört.-i elbeszéléssel szemben: a ~ben leírt események közül válogat, átrendezi, kiegészíti őket, elhagy belőlük. Ez az eljárás azzal magyarázható, hogy a saját körülményeikre igyekeztek a múlt eseményeit, ill. ezek tanulságait alkalmazni, vonatkoztatni. – Az ÚSz: Pál (vö. 1Kor 10,1–11) és a Zsid szerzője ismételtelen egybevetik a keresztény közösség helyzetét Izr.-ével, de még a Jel-ben is találhatók olyan elemek, amelyek a ~re vezethetők vissza. Nemcsak Izr., hanem az ősegyh. is Isten üdvözítő művének képeként értelmezte a kivonulást, de az ÚSz e téren is kiteljesedése az ÓSz-nek. (Lásd a VI. színes képet.)

VI. Kádes Barnea oázisa

Klauda: sziget Krétától D-re Főnix kikötője közelében. Ma Gaudosz v. Gozzo (ApCsel 27,16).

Klaudia: Rómában élő, keresztény nő. Köszöntését Pál ap. tolmácsolta Timóteusnak (2Tim 4,21).

Klaudiusz Liziász: róm. százados, aki Jeruzsálemben elfogatta Pált (ApCsel 21,31–40; 22,24–30), megvédte a tomboló zsidóktól, s Cezáreába küldte (23,10–35).

Kleofás, Klopás: személynév. – 1. (gör. Kleopatrosz rövid változata) A két emmauszi tanítvány egyike (Lk 24,18). A hagyomány (Origenész) szerint a másik tanítvány Simon volt; ez a név vsz. a hagyományban szintén

előforduló Ammaon (talán a. m. 'Emmauszba való ember, emmauszi lakos') név eltorzulása révén keletkezett. – 2. A Jn 19,25 említette Mária férje (mások szerint – helytelenül – az apja); Hegeszipposz szerint József testvére, Jézus nagybátyja, → Jézus testvéreinek, Simonnak és Júdásnak az apja; egyébként ismeretlen.

Kleopátra (gör. 'híres apa lánya'): női név az ÓSz-ben. 1. VI. Ptolemaiosz Philometor lánya. Alexander Balasz szír királynak (1Mak 10,57), majd utódának, II. Demetriosz Nikánornak (11,12) volt a felesége. – 2. Eszt 11,1 említ egy ~t, aki vsz. XIII. Ptolemaiosz nővére és társuralkodója volt. Caesarral és Antoniuszsal is kapcsolatba került.

Kloé (gör. 'zöldellő'): korintusi keresztény asszony. Háza népéből valók vitték a hírt Pálnak a városban kialakult pártoskodásról (1Kor 1,11).

Klopás: → Kleofás.

kódex: kézzel írott könyv a könyvnyomtatás előtti időből. A keresztények nagyon korán fölismerték a kézzel írt lapok (főleg pergamenlapok) egymásra rakásának és összefűzésének, ill. bekötésének előnyeit; Egyiptomból kimutatható, hogy a ~ formát elsőként a keresztények hasznosították, ha ugyan nem ők találták föl. A nem keresztény papiruszirodalom legrégebbi ~ei a 3. sz.-ból származnak, és igen szórványosak. A 3. sz.-i keresztény papiruszok zöme ~, s vannak ~ek, amelyek a 2. sz. első feléből maradtak ránk. A ~ előnyben részesítése összefügg a → kánon keletkezésével: a ~be sokkal több belefért, mint a → könyvtekercsbe, ezért alkalmasabb volt a különféle bibliai kv.-ek egybefoglalására. A Chester Beatty-papiruszok a 4. ev.-ot és az ApCsel-t tartalmazzák, egy másik ~ Pál ap. leveleit; mindkettő a 3. sz. elejére vezethető vissza, ha nem még korábbi eredetű. Az ÚSz legrégebbi papirusz ~ei a Bodmer-papiruszok (→ bibliai kéziratok). A teljes ÚSz-et először a pergamen ~ekben foglalták egybe a 4. sz.-ban. Profán pergamen ~ek a Kr. u. 1. sz.-tól voltak használatban.

Kohelet: → Prédikátor könyve.

kohó: → olvasztókemence.

kohorsz, cohors (lat. 'zászlóalj'): a róm. császári hadseregben a légió kisebb egysége (tizede). Az ÚSz-ben említett ~ok mind a provinciák csapataiból álló kiegészítő alakulatokhoz tartoztak, nem a róm. polgárok alkotta légiók részei voltak, mert a júdeai helytartó csak a segédcsapatok fölött rendelkezett. A zsidók mentesültek a róm. katonai szolgálat alól, ezért a júdeai helytartó alá tartozó ~ok katonái Palesztina nem zsidó lakosságából kerültek ki. 1 ~ 500–1000 gyalogosból állt. A szenvedéstört.-ben (Mk 15,16; Jn 19,2.23.32) és Pál elfogatása tört.-ében (ApCsel 21,31) szereplő ~ katonái vsz. Szebaszte környékbeli samariaiak voltak. Az Antónia-várban mindig állomásozott egy helyőrség (ZsidHáb 5,5,8), de ezt nem szabad összetéveszteni a Kr. u. 60 k. Cezáreában állomásozó alakulattal, amely vsz. a Cohors Augusta Sebastenorum nevet viselte (ApCsel 27,1). A 10,1: említett Cohors Italica katonái vsz. róm. polgárok voltak. Egy ilyen nevű alakulat állomásozása Szíriában Kr. u. 69–175 között feliratokkal is igazolható.

koiné: → bibliai görög.

koldus: Sirák fia óva int a szégyenletes koldulástól: „inkább meghalni, mint koldulni menni” (40,28–30). A zsoltáros → átoknak tekinti a koldulást és az ellenségének kívánja (Zsolt 109,10). Lk 16,3: a hűtlen intéző szégyell koldulni. Ám az akkori társadalmi viszonyok között a vakok és bénák nem tehettek egyebet, mint hogy kolduljanak (→ alamizsna, → szegénység). A ~ok az út szélén kéregettek (18,35; vö. Mt 9,27; Mk 10,46; Mt 20,30; Jn 9,8) v. a Templom kapujánál (ApCsel 3,2).

Kolossze: város Frígiában a nagy kereskedelmi út mentén, amely Efezusból – Magnézián, ~n, Apameán át – Tarzuszba, majd onnan tovább Szíriába vezetett. Hérodotosz és Xenophon szerint jómódú volt és nagy; jólétét

főleg a birkatenyésztésnek köszönhető, amelynek termékeit a városban dolgozták föl és adták el. Pál ap. idején a szomszédos Laodicea már túlszárnyalta, Nero uralma alatt pedig földrendés sújtotta; ezután vsz. el is tűnt a tört.-ből. Jóllehet Pál ap. idején a lakosság egy részét gör.-ök és zsidók alkották, a város lakosainak zömét a frígiaiak tették ki. Így az Epafrász alapította keresztény közösség nagyjából pogánykeresztényekből állhatott. Vsz. nem volt kicsi, és talán már a szervezettség elemei is föllelhetők benne (vö. Kol 4,15.17).

111. A római kori Korintus alaprajza

Kolosszeiekhez írt levél, Kol: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. – I. Keletkezése. Megírásához a kolosszei egyh. alapítójának, Epafrásznak (1,4–9) közlései szolgálhattak indítékul: Epafrász a nehézségek és tévedések fölszámolása érdekében Páltól kért tanácsot, mivel azonban egy ideig még ottmaradt Pálnál, Pál levelet írt, jóllehet még nem látogatta meg a kolosszeieket (2,1). Vsz. Rómában, az első fogság idejében (61–63) készült. – A ~ eredetiségét eleinte vitatták; az ellene irodalmi szempontból fölhozható érvek nem nyomnak annyit a latban, mint az Ef elleniek, de mivel az Ef és a ~ irodalmilag nagyon közel áll egymáshoz, irodalmi szempontból nem szabad őket szétválasztani; ezért a nehézségekre nézve → Efezusiaknak írt levél. Később inkább a vallástört.-i problémákra mutattak rá. F. C. Baur szerint a ~ gnoszticizmusra valló elemeket tartalmaz, ezért a 2. sz.-ből kell eredeztetni. A közelebbi vizsgálat során azonban kiderült, hogy nem hivatalos formában a gnoszticizmus sokkal régebbi, már a kereszténység előtt is föllelhető, így Baur érve elesett. Holtzmann a hagyományos fölfogáshoz tért vissza: szerinte a ~ Páltól való, de némely f.-ét az Ef szerzője toldotta bele. Ennek a föltevésnek azonban ellentmond a szöveg szigorú egysége. Így végül egyre többen foglalnak állást a ~ eredetisége mellett. – II. Tartalom. A kolosszeiek tévedéseit a 2. f.-ben lévő utalások alapján a következőkben lehet összefoglalni: 1. nem a kinyilatkoztatásra támaszkodó hitbeli tudásra, hanem spekulációval megszereshető tudományra törekedtek; 2. aszkézisük részben a zsidó törv. megtartását jelentette (2,11.16.21.23), de ezenkívül pl. a szeszes italtól való tartózkodást is megkívánta (2,16; vö. Róm 14,21); 3. túlzásba vitték az angyalok kultuszát (2,8.20: a világ elemei, azaz föltehetően olyan angyalok, akik a természet erőinek irányítására voltak hivatva). Az 1. és 2. közötti összefüggés kézenfekvő: az a gondolat, hogy az étel-ital élvezetéről való lemondás elősegíti az ismeretekben való gyarapodást, széles körben elterjedt nézet volt az ókorban. A törv. megtartása és az angyalok kultusza közti összefüggésre nézve → angyal. Pál ezekkel a téves nézetekkel Krisztus abszolút fölségét és tekintélyét állította szembe. Benne lakik az isteni élet teljessége (1,19; 2,9), és ezért más közvetítő nem is jöhet szóba. Ő uralkodik az egész mindenség (kozmosz), így az égi hatalmasságok fölött is (1,16; 2,10). Legyőzte őket és békességet szerzett (2,15; 1,20), alávetette magát az általuk védett törv.-nek és ezzel megsemmisítette a törv.-t (2,15; vö. Ef 2,15; Gal 3,13; 4,4 kk.). A keresztények, akik mint a Fővel összetartoznak vele (1,18; 2,19), részesei ennek a szabadságnak, ugyanakkor a Krisztushoz tartozásból adódik az a követelmény, hogy újjászületett, új emberként éljenek (3. f.). – A tartalomról érthető a levél fölépítése: a bevezetés (1,1–14) után a ~ – a) Krisztus uralmát tanítja a szellemi világ fölött (1,15–2,3); – b) a polemikus rész a tévtanoktól való óvakodásra int (2,4–23); – c) a gyakorlati részben azokat a következtetéseket vonja le az ap., amelyek a hívők Krisztussal való egységéből adódnak (3,1–4,6). A befejező rész (4,7–18) személyes közléseket, üdvözléseket és áldást foglal magában.

kommentár: → szentírás-magyarázat.

Konja(hu): → Jojachin.

konkoly: → gyom.

konkordancia: a mai szóhasználat szerint a Szentírásban előforduló szavak ábécé rendbe állított gyűjteménye, lelőhellyel együtt. Segédeszköz az exegéták számára a Szentírás nyelvének és mondanivalójának tanulmányozásához, szónokok számára témájuk szentírási szövegeinek megkereséséhez. Az 1. ~t a Vg szövegéből Hugo a St Caro OP († 1263) készítette. 1523: az 1. héber, 1546: az 1. gör. ~ készült el. – A ma leginkább használatos ~k: 1. A héber ÓSz-hez: J. Fürst–S. Mandelkern, Lipcse, 1925; Grác, 1955. – G. Lisowsky–L. Rost. Stuttgart, 1958. – 2. A gör. ÓSz-hez: E. Hatch–H. A. Redpath. Oxford, 1897; Grác, 1954. – 3. A gör. ÚSz-hez: H. Bruder. Göttingen, 1913. – W. F. Moulton–A. S. Geden. Grác, 1950. – A. Schmoller. Stuttgart, 1963. – 4. A Vg-hoz: E. Peultier–L. Etienne–L. Gantois. Párizs, 1939.

Konya: → Ikonium.

kopaszág: Olykor betegség következménye (Lev 13,40–44). Nemcsak a nőknek (Iz 3,17.24), hanem a férfiaknak is szégyen, különösen ha korán kopaszodik meg az illető, ahogy azt a 2Kir 2,23 és 13,14 összevetése mutatja: Elizeus még fiatal lehetett, amikor a gyerekek kicsúfolták. → haj.

Koponyák helye: → Golgota.

koporsó: Szíriában és Palesztinában a ~ban temetés (→ temetkezés) mindig kivételnek számított; nem annyira azért, mert a fából, agyagból v. kőből készített ~ költséges volt, hanem sokkal inkább azért, mert úgy gondolták, hogy a ~ban elszigetelődik a halott; ez pedig nem látszott összeegyeztethetőnek azzal az ősidőkbe visszanyúló felfogással, hogy a temetés „megtérés az atyákhöz”. Ezért a Palesztinában felszínre került ~k mind idegen hatásra vallanak. A bronzkor utolsó szakaszában (Kr. e. 1300-tól) hirtelenül felbukkannak az ún. antropoid (= ember formájú) ~k égetett agyagból, a fej fölött arc alakúra formált fedéllel. Ilyenfajta ~t a Nílus-delta különféle pontjain is találtak; itt a 18. dinasztia korában vált szokásossá. C. Watzinger úgy véli, hogy az egyiptomi múmiaszarkofágok fejlettebb változatával állunk szemben; A. Barrois műkénéi eredetet tételez fel; annyi bizonyos, hogy a filiszteus zsoldosokkal nem hozható kapcsolatba. A gránitból, márványból, mészkőből készült antropoid szarkofág gör.–föníciai típusából, amelyet a Kr. e. 6. sz.-tól Szidon környékéről hoztak, Palesztinában mindössze egy került felszínre. Csak a gör.–róm. korban találkozunk újra – → osszuáriumokon kívül – ~kkal is. Heródes sírjától Ny-ra, továbbá Jeruzsálemtől É-ra Adiabene királynője sírjában, az Ebal lejtőjén egy sírban (Kr. u. 1. sz.) és még néhány más helyen találtak ~t. Ez esetben is idegen hatással állunk szemben. Júdea pusztájának száraz éghajlata miatt különféle berakásos fa~k maradványai is megőrződtek. Ezekkel a régészeti leletekkel megegyeznek az irodalmi adatok. A 2Kir 13,21 kizárja a – használatát, ugyanígy Jn 11,43 kk. is. Jákobbal kapcsolatban, akit egyiptomi szokás szerint temettek el, rendkívüli dologként említi a Biblia, hogy ~ba tették (Ter 50,26). Básán királyának, Ognak vaságyán (MTörv 3,11), amely 9 könyök hosszú és 4 könyök széles volt (4,05×1,80 m), dolmensírt (a folyosószerű sír típusa) kell érteni, amelyet vastartalmú kőzetből faragtak; tehát inkább szarkofág, mint ~ (Palesztinának a Jordántól K-re eső részén a fekete bazalt 20 % vasat is tartalmazhat).

kor: → úrmérték.

Korach (héb. 'kopasz'): ósz-i személynév. – 1. Ézsau v. Elifász (Ter 36.5.14.18; 1Krón 1,35) fia, az egyik edomita nemzetség ősatya és feje (Ter 36,18). 1Krón 2,43: a nemzetség Hebron ágán Júda törzséhez tartozónak látszik. Talán Kareach nemzetsége is hozzá tartozott a korachiták nemzetségéhez, amelynek Jochanan (2Kir 25,23; Jer 40–43) volt a vezére, valamint a Benjamin törzséhez tartozó korachiták (1Krón 12,7). – 2. Lévi fiának, Kehátnak leszármazotta (Kiv 6,21; 1Krón 6,7.22), aki híveivel együtt fellázadt Mózes (Áron) ellen (Szám 16; Sir 45,18, → Abirá). – 3. ~ fiai a Zsolt 42; 44–49; 84; 87 élén zsoltárok szerzőiként szerepelnek. Kiv 6,24; Szám 26,58: a korachiták családjai, a korachiták nemzetsége; 1Krón 9,31: a leviták közül Mattitjának, a korachita Sallum elsőszülöttének kellett a serpenyőben készítendő süteményekről gondoskodnia; 1Krón 9,19; 26,1; 26,19: a korachiták, ~ fiai kapuőrök; 2Krón 20,19: a ~ fiai közül való leviták templomi énekesek Jehosafát

király idejében; ezeken a helyeken ugyanaz a levita család szerepel más-más néven. Az összefüggés a 2. és 3. pontban említett korachiták közt vsz.; a Szám 16 talán a korachita leviták alárendelt szerepére akart magyarázatot adni. Hogy az 1. alatt tárgyalt edomita-zsidó nemzetség kapcsolatba hozható-e a levita nemzetséggel, az teljesen bizonytalan.

korall: piros féldrágakő. A Szentírásban hasonlatokban szerepel. Értékesebb nála a bölcsesség (Jób 28,18; Péld 3,15; 8,11), az értelmesen szóló nyelv (20,15), a „derék asszony” (31,10; Sir 7,19).

korbán: az ÓSz-ben mindaz, amit az istenségnek v. a szentélynek felajánlottak (→ áldozat). A szót a Lev (39-szer), a Szám (38-szor) és Ez 20,28; 40,43 (az eredetiben) tartalmazza. Ez a jelentés Josephus Flaviusnál kibővült: mindazt magában foglalta, ami a Templom kincstárába került, ill. összegyűlt (→ templomi kincs). Mt 27,6 is ilyen értelemben él vele: az ezüst, aminek fejében Júdás Jézust elárulta, nem felelt meg arra a célra, hogy a Templom kincstárába kerüljön. A korai zsidóság körében a szó mintegy fogadalmi formulává vált (→ fogadalom), amivel valamit áldozattá nyilvánítottak v. legalábbis kivontak a profán használatból. Mk 7,11 kk. ennek jegyében a gör. dóron 'áldozati ajándék' szóval magyarázza; Jézus a Tízparancsolatra és Iz 29,13-ra hivatkozva elítélte a farizeusokat, amiért a ~ formulával visszaélve a Tízparancsolat elemi követelményeit kijátszották (→ judaizmus).

koriander: ernyős növény (*coriandrum sativum*). Friss termése kellemetlen szagú, megszártva azonban ánizsra emlékeztető aromát kap. A → mannát formája miatt a fehér ~maghoz hasonlították (Kiv 16,31; Szám 11,7). Megőrölt magját K-en kenyér- és süteményfélék tetejére hintve ízesítésre használták.

Korintus: ókori görög város Isztmosztól és a mai csatornától 8 km-re DNy-ra. Kr. e. 1000 után alapították annak a településnek a helyén, amely a Peirene-forrás körül alakult ki, és egészen a 4. évezredig visszavezethető. Első virágkorát Kr. e. 6. sz.: a tirannusok korában élte, a második virágkort a hellén idő jelentette, s ez addig tartott, amíg Kr. e. 146: a róm.-ak le nem rombolták. Miután 1 évsz.-ig néptelen és elhagyatott volt, Julius Caesar Kr. e. 44: a romokra ráépítette Colonia Laus Julia Corinthiensist. Ez lett a fővárosa a Kr. e. 44-től szenátori tartománnyá lett és ezért prokonzul (ApCsel 18,12) által kormányzott Achájának. Igen kedvező fekvésének köszönhetően (2 kikötő közé esett, K-en Kenkrea, Ny-on Lehaion) a hellén félsziget, archipelagus legnagyobb kikötővárosa és a K-et Ny-tal összekötő út találkozó pontja lett. A város kirívó gazdasági ellentétéről (lakosainak 2/3-a rabszolga volt) és erkölcstelenségéről volt ismert. A korintusi lány egyértelmű volt a laza erkölcsű lánnyal, a korintusi módon azt jelentette, hogy 'kicsapongó életet élni', és a későbbi komédiákban a korintusi olykor az iszákossal volt rokon értelmű. Mindez összefüggött azzal, hogy az Akro-korinthoszon az Aphrodité-szentély a templomi prostitúció központja volt; Strabo szerint kb. 1000 nőre tehető a → hierodulák száma. A színház romjai közt felfedeztek egy dór feliratot (korfan, a. m. 'lány'), amely arra enged következtetni, hogy a hieroduláknak külön helyük volt a színházban. Így hiteles az a jellemzés, amelyet Pál ap. a ~ban írt Róm 1,18–32-ben adott az akkori pogány világról, a Kor különféle helyeivel (1Kor 5,1; 6,9–20; 10,8; 2Kor 7,1) egybehangzóan. Lakossága kevert volt: főleg gör.-ök és K-iek lakták. Mint róm. tartományban sok róm. is lakott ~ban, s a zsidók száma sem lehetett jelentéktelen (vö. ApCsel 18,4), és térítettek is (→ prozeliták). A város vallási szempontból is vegyes képet mutat: a zsidóság mellett a pogányság sajátos keveréke lehetett a hellén és a K-i vallásoknak; ezt a különféle templomok és szentélyek is tanúsítják (Melkart, Ízisz, Szerapisz, Zeusz, Apollo, Aphrodité, Aszklepiosz, Kübele). Pál több ízben meglátogatta ~t (18,1–18: 49 végétől 51 közepéig; → Gallió és 20,2–3: 3 hónapot töltött ~ban 57 végén v. 58 elején). Ezen túlmenően a 2Kor 1,23; 2,1; 12,14.21; 13,1 alapján feltételezhető egy „könnyek között” tett rövid látogatás. A 2Tim 4,20 pedig biztosan feltételez egy további látogatást Pál róm. fogsága után. Az ApCsel 18 és egy töredékes felirat említ egy zsinagógát, de eddig nem sikerült a nyomára bukkanni. A Pál ap. által mellékesen említett húscsarnokot (1Kor 10,25) megpróbálták azonosítani egy piaci rommal, nem messze a régi agorától a Lehaionba

vezető nagy út mentén v. az agora D-i oldalán talált üzletekkel. Az agorának volt egy politikai (szenátusi épületek stb.) és egy gazdasági negyede; a kettőt üzletsor választotta el, ennek közepén állt a bírói szék, a helytartó bírósága. Ha nem is magában ~ban, de az iszmoszi szentélynél volt egy versenypálya is (vö. 9,24; → gimnázium). A Pál ap. környezetébe tartozó ~i személyekről, akiket az ApCsel 18,1 és a 2Kor említ, nem lehet közelebbit tudni; a város kincstárosa, Erasztusz (Róm 16,24) sem azonosítható azzal, aki egy felirat tanúsága szerint pro aedilitate a saját költségén járdát csináltatott.

Korintusiaknak írt első levél, 1Kor: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele. – I. Keletkezése. Pál ap. Efezusban 55–57-ben írta. A körülményekre nézve → Korintusi levelek, → Pál apostol. A levél eredetiségét gyakorlatilag nem vitatták. Ahogy az egyh.-i közösségi élet a levélből élénk tárul, pontosan megfelel annak, amit az Egyh. első évtizedeinek életéről tudunk. Az egység kérdése sem okoz nehézséget. Legfeljebb a keresztény szabadságot illető vitákat (1Kor 9,1–11,1) tartják némelyek egy elveszett másik levél maradványának; egyébként Pálnál nem ritkák az efféle kitérők. – II. Tartalma. A ~ lényegében válasz egy sor írásban feltett kérdésre (7,1) és a közösség személyesen közvetített híreire (1,11). Befejezésül Pál ap. még a szükségét szenvedő jeruzsálemi közösség számára rendezett gyűjtésre is kitért (16,1). A Korintusban felmerült nehézségek főleg abból adódtak, hogy a kereszténység első ízben ott került szembe a → hellenizmussal. A problémákat 4 csoportba lehet összefoglalni: – 1. A → gnózis. A korintusiak a kereszténységben egyfajta bölcséleti rendszert láttak, amely az embert ismeretei révén kapcsolatba hozza az Istennel. Ezzel szemben Pál Athén romlása fölötti megrendülésében épp az emberi bölcsességet akarta elkerülni (2,1–4). Ezt ellenfelei a szemére vetették. Az ap. azt válaszolta, hogy ő szándékosan hirdette a kereszt misztériumát, amely a testi ember szemében balgaság (1,18 kk.). Az ev. a legmélyebb bölcsességet rejti magában, de a korintusiak nem elég érettek hozzá (2,6; 3,1 kk.). Előbb fel kell fogniuk a keresztől szóló tanítást, amellyel szemben minden emberi bölcsesség semminek bizonyul (vö. 2,17 kk.). Az ap. csak erre az alapra akar építeni. – 2. Dualizmus. Csaknem minden gnosztikus rendszerben összekapcsolódik az ismeretre törekvéssel az anyagnak egyfajta megvetése. Ez gyakran túlzott aszketizmushoz vezet (vö. a kolosszeiek tévedésével) v. laxizmushoz (abból kiindulva, hogy az ember annyira fölötte áll az anyagnak, hogy az már nincs is hatással rá; vö. 6,12; 10,23). Korintusban ez többféleképpen is megnyilvánult. Volt egy nyilvános bűnös (feltehetően vérfertőző), akivel szemben Pál ap. egyszer írásban már állást foglalt, de a közösség még mindig megtúrta (5,1–3; 6,9–20). Másfelől voltak, akik a házasságot elítélték, úgyhogy Pál egy egész f.-et (7. f.) szentelt a házasság, ill. a szüzesség kérdésének. Némelyek megengedhetőnek tartották a pogány áldozati állat húsból evést abból kiindulva, hogy az istenek nem is léteznek (8,4); csakhogy akadtak olyanok, akik kevésbé voltak képesek a különbségtevésre, s ezek megbotráncoltak. Pál tehát a szeretet nevében arra figyelmeztet, hogy legyenek rájuk tekintettel (8,9–13). Némelyek a feltámadásról szóló tanítást gnosztikus szellemben értelmezték: az ember már feltámadt, ha a testi ösztönöktől többé nem függ. Ezzel szemben Pál a testi feltámadás valóságát hangsúlyozza, ugyanakkor óv a túlzottan leegyszerűsített elképzelésektől; a fő érve Jézus feltámadása (15,1–28), de egyszersmind egy argumentum ad hominemmel is él (15,29): ha nincs testi feltámadás, akkor a korintusiak miért keresztelkednek meg a halottakért? – 3. A misztériumvallás. Mint ismeretes a hellenizmus kora szorosán összefonódott a misztériumvallással. A fiatal korintusi egyh. sem tudta teljesen kivonni magát a misztériumvallás hatása alól. Így pl. voltak asszonyok, akik az istentiszteleteken födetlen fővel jelentek meg, ahogy némelyik misztériumvallásban szokásos volt (11,2–16). A szeretetlakomákon előfordultak túlkapások, amelyek a dionüoszai lakomákra emlékeztettek (11,17–34). Túlságosan fontosnak tartották a → glosszolóliát. Pál tehát a nagyobb rend érdekében adott néhány szabályt (12–14). – 4. A partikularizmus. A régi városállamok elpusztulásával a gör.-ök társadalmi köteleiket is elveszítették. Számptalan csoport keletkezett, s ezek nagy önállóságra tettek szert. Ez javára vált a kereszténységnek is, lehetővé tette szabad kibontakozását. Pál is kiaknáta a lehetőségeket: rámutatott, hogy a keresztényeknek joguk van peres ügyeiket saját körükben rendezni, a maguk bírósága előtt (6,1–8). Ugyanakkor fennállt a veszély, hogy a közösség megoszlik: különféle személyek körül csoportok alakulnak ki, ahogy a filozófusoknak is megvoltak a maguk körei (1,11–17; 3,3–9). – A levél felépítése talán a

felvetődött kérdések sorrendjét követi: – a) Visszaélések, amelyekről Pál tudomást szerzett: pártokra szakadás, rosszul értelmezett türelem, helytelen eljárás peres ügyekben, szabadosság (1–6). – b) A felvetődött kérdések megválaszolása: házasság és szüzesség, miként viselkedjen az asszony az istentiszteleten, a nyelvadomány, a halottak feltámadása (7–15). – c) Személyes közlések, egyebek közt a gyűjtés a jeruzsálemi egyh. javára (16. f.).

Korintusiaknak írt második levél, 2Kor: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele. – I. Keletkezése. Pál Makedóniában, vsz. 57 végén írta. A körülményekre nézve → Korintusi levelek, → Pál apostol. – II. Tartalma. A levél középpontjában az ap., akinek tekintélyét idegen zsidókeresztények aláásták, védekezése áll (1,12–7,16). Ellenfelei szemére vetették, hogy bár megígérte, nem látogatott el Korintusba. Erre Pál azt válaszolta, hogy kíméletből tett le meglátogatásukról. A következő 2 f.-nek (8–9) a jeruzsálemi egyh. javára rendezett gyűjtés a tárgya. Ezután az ap. visszatér az első témához; folytatja a védekezést (10,1–12,8). – A szokásos bevezetőt követően a levél tartalma: a) Az ap. viselkedésmódjának megvédése; megbocsátás mindenkinek, aki őt megbántotta; Pál ap. tapasztalatai Makedóniában (1–2). – b) Az ap.-i küldetés méltósága és a vele járó felelősség; Pál ap. személyes érzelmei a korintusiak iránt (3–7). – c) Gyűjtés a jeruzsálemieknek (8–9). – d) Leszámolás az ellenfelekkel, Pál tervezett 3. látogatásának bejelentése (10,1–13,10). – e) Befejezés: utolsó intelmek, üdvözetek, áldás, jókívánságok (13,11–13). – III. Hitelességét egészében véve általában nem vitatják, csak egyes részleteit illetően merültek fel kételyek. Grossouw pl. jogosan vitatja a 6,14–7,1 hitelességét; mások szerint itt Pál szünetet tartott a diktálásban. De mégis érthetetlen, hogy Pál miért szakította meg a gondolatmenetet (a 8–9 más kérdést tárgyal). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az a-b-a séma, tehát ugyanannak a gondolatnak újra felvetése más formában, másutt is előfordul Pálnál (pl. 1Kor 13). Az utolsó rész ismét nagymértékben eltér az első 7 f.-től, a hangneme is erősebb (11,3 kk.; 12,19 kk.; 13,2kk..5.10). E részben nem esik szó egy közbülső levélről, az ún. könnyek közt írt levélről, amelyet a 2,4.9; 7,8.12 említ. A megígért látogatás elmaradásáról szintén nem tesz az ap. említést, viszont egy újabb látogatást kilátásba helyez (13,2.10). Ezért vannak exegéták, akik az elveszett, „könnyek közt írt” levélnek v. egy 5. levélnek egy részét látják a ~ utolsó fejezeteiben, de az éppúgy lehetséges, hogy az ap. közben újabb riasztó híreket hallott, s azért változtatott hangnemet. Összefoglalóan megállapítható: lehetséges, hogy a 2Kor különböző levelek v. levéltöredékek összedolgozásának eredményeként jött létre, ezt azonban nem lehet teljes bizonyossággal kimutatni.

Korintusi levelek: Pál ap. levelei a korintusi híveknek. Pál harmadik ap.-i útján Efezusban aggasztó híreket kapott Korintusból, ezért levélben figyelmeztette a híveket, hogy tartsák távol magukat a hitetlenektől. Ez a levél nem maradt fenn, 1Kor 5,9 utal rá. – Válaszul Sztefanász és társai a korintusiak levelét vitték Pálnak, melyben a hívek különböző kérdéseket tettek fel az ap.-nak. Erre volt válasz a → Korintusiaknak írt első levél. – Nem sokkal e levél után zsidókeresztények mentek Korintusba és próbálták lerombolni Pál munkája eredményeit. Pál személyesen ment a városba, de a támasztott bizalmatlanságot nem tudta eloszlatni, ezért visszatérve Efezusba könnyek között újabb levelet írt és engedelmisséget kért a hívektől. Ez a 3. levél sem maradt ránk. – Még a válasz megérkezése előtt Pálnak el kellett hagynia Efezust, és Makedóniában találkozott a választ hozó Titusszal. Ekkor írta a → Korintusiaknak írt második levelet, azaz a második ránk maradt (valójában 4.) levelet.

kormánypálca: → buzogány.

Kornéliusz: római százados az itáliai zászólójnál, Cezáreában; istenfélő ember volt (→ istenfélők). A keresztény hitre téréséről az ApCsel 10 számol be. Ez vsz. 2 forrásból származik, amelyek közül az egyiket inkább a keresztény közösségbe való felvétele érdekelte (ua. a kérdés, mint amelyet a 8,26–40 is tárgyal: az etiópai udvari ember megtérése), a másikat viszont a zsidó- és pogánykeresztények közti viszony (→ apostoli zsinat: 15). A 2. forrásból a 10,9–16.27–28a eredhet. ~ és Péter egyidőben kapott látomására: → kettős álom.

korona, diadém: nemesfémből (aranylemezből) készült pánt, amely hasonlított a férfiak és nők által egyaránt viselt gyapjú homlokpánthoz. A héb. nezer a király jelvényei közé tartozott (2Sám 1,10; 2Kir 11,12; Zsolt 89,40; 132,18), de az istenségnek is ismervéül szolgált az ábrázolásokon (2Sám 12,30) és a → főpap is viselhette (Kiv 29,6; 39,30; Lev 8,9); olykor drága- v. féldrágakövek díszítették (2Sám 12,30). A héb atarahot a királyok (Zsolt 21,4; Ez 21,31; Jer 13,18), a főpap (Sir 45,12), a perzsa tisztségviselők (Esz 8,15), a Szeleukidák (1Mak 6,15) viselték, de a menyegző napjaiban a menyasszony és a vőlegény is (Ez 16,12; Én 3,11). A főpap ~ja a kultikus szóhasználatban a turbánon viselt szisz volt (Kiv 28,4.37.39; 29,6; 39,30–31; Lev 8,9; 16,4; Sir 45,12); ez egy színaranyból készült pánt, amelybe belevésték: Jahve felszenteltje (Kiv 29,30; vö. Jel 19,12). A héb. keter a perzsa királyné (Esz 1,11; 2,17) és a királyi ló (6,8) dísze volt. – A Péld 4,9; 16,31 alapján feltehető, hogy a diadém v. ~ szélesebb körben is elterjedt. – Az aranykorona az örökkévaló, tökéletes boldogság jelképe (Jel 4,4.10). → koszorú, → töviskorona.

Korozain (gör.): a Galileai-tótól ÉNy-ra eső város, Betszaidával és Kafarnaummal együtt; az ÚSz 2-szer említi (Mt 11,21). Jézus elátkozta lakóinak hitetlenségéért. Ma Hirbet Keraze; a zsinagóga romjai a Kr. u. 2. v. 3. sz.-ból maradtak fenn. Még az 5. és 6. sz.-ban is lakták a várost.

korsó: I. Az ÓSz-ben több héb. szó jelöli. 1. Kad: vizet merítenek vele és a vállon viszik (Ter 24,14 kk.; 1Kir 18,34; Préd 12,6: ~ a forrásnál az élet képe). Lisztet is tartanak benne (1Kir 17,12–26). A Bír 7,16–20 kisebb ~kat tételez fel, amelyeket kézben vittek, s fáklya volt bennük. – 2. Nébel v. nebel: egyaránt vonatkozhatott a bőrből való → tömlőre és a cserép~ra, amellyel vizet merítettek (Iz 30,14). 22,24: felakasztják; Jer 48,13 (vö. Siral 4,2): Moáb ~ját összetöri – fenyegető jövődőlésében – az Úr által küldött csapat. – 3. Szappahat: ugyanúgy utalhat kisebb ~ra, amelyben vizet lehetett vinni az útra (1Kir 19,6: Illés), mint olaj tárolására szolgáló nagyobb ~ra (17,12–16). – 4. Szinszenet: ez volt az az edény, amelybe az emlékül megőrzött mannákat tették (Kiv 16,33). Mérőedényül is szolgált (pl. Zak 5,6). – A szóhasználat tehát nem következetes, és a különféle kifejezéseket nem lehet a régészeti feltárt típusokkal egyértelműen összhangba hozni. – II. A régészeti elkülöníthető típusok: 1. A nagy ~k, amelyek olaj (1Kir 17,12: szappahat), bor v. liszt (17,12–16: kad; Zak 3,5?) tárolására szolgáltak. Ez a ~fajta a bronzkorban rendszerint fületlen, kb. 60–120 cm magas, mintegy 20–50 l úrtartalmú; az alja v. egyenes volt v. kicsúcsosodott, hogy a laza talajba benyomva szilárdan álljon. A korai vaskorban a kétfülű amforák, amelyek már a kései bronzkorban felbukkantak, kiszorították. A régebbi amforáknak fent a nyakuk aljánál volt a fülük, a későbbieknek a hasukon. A perzsa és a hellén korban karcsúbb, sőt egyenes vonalú ~kat készítettek. Négyfülű és vázaszerű, fületlen ~k is felbukkannak. – 2. Az egyfülű kannák, kancsók főleg abban különböztek a ~tól, hogy a nyakuk szélesebb és hosszabb volt. Másfelől nézve akkor kanna v. kancsó valamely edény (vö. → palack), ha a füle a nyak felső végénél csatlakozik a szájához és a nyak aljánál van az alsó vége. – Ismeretesek fekete hiksosz kannák, Szíria É-i részéről származó, valamint ciprusi és mükénei kannák is. Még → edény.

korsópecsét: A vaskorból, de néha még korábbi időből kerültek felszínre olyan tárolásra használt, nagy cserépkorsók (ritkábban kisebb korszók is), amelyek fülén pecsétlenyomat látható v. esetleg csak (többnyire a kiegészítés előtt) belekarcolt jel. Külön sajátosságot képviselnek az ed-dzsibi bekarcolt feliratok. Maguk a pecsétnyomók rendszerint kőből voltak, bár fából valót is ki lehet mutatni. Ilyen módon megjelölt korszófüleket csaknem minden palesztinai ásatáskor találtak a régészek, a legtöbb mégis Júdeában került felszínre; nemcsak számban, hanem típusban is. – 1. A 2. vaskorból ismert ún. magánpecsétek 2 elemből összetevődő nevet tartalmaznak (x [fia] y-nak), amely feltehetően a nagy tároló korszó készítőjét jelöli, bár nagybirtokosok, királyi tisztségviselők nevére is gondolhatunk. A fazekascaládokra v. az egyes fazekasokra a különféle bekarcolt jelek utalnak. Az állandóan visszatérő kevés forma alapján esetleg arra is lehet következtetni, hogy a kézműveseknek már a 2. vaskorban volt valamiféle céhszerű szervezetük (R. de Vaux). – Több mint 20 júdeai lelőhelyről mintegy 800 ún. királyi ~ ismeretes. A felirat azt tünteti fel, hogy a korszó a királynak készült, ill. hogy a király a tulajdonosa a korszónak (lmlk). A felirat 2 része közt v. egy „négyzárnyú” szkarabeusz áll v. egy

„négyzárnyú” napkorong. A lelőhelyek és az írás alapján arra lehet következtetni, hogy a szkarabeuszos ~ek a Kr. e. 8. sz.-ból valók, a napkorongosok a Kr. e. 7. sz. és a fogság közti időből. A pecsétet többféleképpen értelmezik. Az a feltevés látszik nagyon valószínűnek, hogy a tároló korsók a júdeai erődök (lelőhelyek) ellátására szolgáltak. Elsősorban olajat, esetleg bort v. gabonát szállíthattak bennük a királyi birtokról, a korona-birtokról (a 4 helység neve a pecséteken). A szkarabeuszos pecsétek kapcsolatba hozhatók a Ny-i határnak az asszírok elleni védelmével, amely Hiszkija nevéhez fűződik; azok a pecsétek viszont, amelyeken „szárnyas” napkorongok láthatók az É-i határ biztosításával, Jozijának az egykori É-i országrész ellen indított támadásával vannak összefüggésben (így P. Welten). Más értelmezések az adózással, a királyi fazekassággal v. a királyi mértékegység-rendszerrel hozzák kapcsolatba a ~eket. A fogság előtti időből még rozettás és körkörös ~ek is maradtak fenn. A kb. 10 literes ed-dzsibi korsók, amelyek fülén bekarcolt felirat (különbféle személynevek) látható, K. Galling szerint kihelyezett katonai egységek ellátására szolgáltak, és nem kapcsolhatók össze a borkivittel (ahogy J. B. Pritchard vélte). – 2. A fogság utáni időből más júdeai helységeken kívül különösen Ramat-Rahélben találtak jelentős számú ~et. Egy csoportjukon a perzsa tartomány neve olvasható: Jehud = Júda (kiírva jhud, de rövidítve is: jh, jhd). A jhd jelzésű ~ek egy részén egy kiegészítő kör jelzés is látható. További ~ek a perzsák, később pedig a Ptolemaioszok által előírt beszolgáltatással kapcsolatosak, s így a Kr. e. 4. és 2. sz. közti időből keltezhetők. A Templom javára kötelező beszolgáltatás emlékei azok a nyilván korábbi ~ek, amelyeken ötágú csillag (pentagram) ágai közt Jeruzsálem betűi (jrslm) láthatók. A ptolemaioszi időből olyan ~ek is kerültek felszínre, amelyek az egykori É-i országrészből (Szichem) valók. A nagy amforák fülén, amelyekben a Kr. e. 2. sz.-ban főleg Rodosz szigetéről Palesztinába bort szállítottak, gör. felirat látható.

112. Óhéber feliratos korsópecsétek. 1-2: királyi pecsét Hebronból és Szifből

kos (héb. ajil): a → juh himje (Ter 31,10.12). Erős állat, amely néha öklel; tápláléku szolgál (31,39; Ez 39,18) és gyapjút ad (2Kir 3,4); számottevő kereskedelmi cikk (Ez 27,21). Ter 32,15: Jákob ajándéka Ézsaunak; 2Krón 17,11: az arabok ajándéka Jehosafátnak. Az egyik legfontosabb áldozati állat volt (pl. MTörv 32,14; Szám 7; 2Krón 29,21; Zsolt 66,15; Iz 1,11), amelyet nemcsak égő-, ill. hálaáldozatul, hanem jóvátételi áldozatul (Lev 5,14–26; 7,1–7; Szám 5,5–10) is be lehetett mutatni, és a → nazirok is felajánlhatták áldozatul fogadalmuk idejének lejártakor (6,14); vö. Zsid 9,12 kk., 19; 10,4. – Képes értelemben Zsolt 114,6 („Hegyek, miért ugrándoztok mint a kosok?”); Ez 34,17 (~ok és bakok Jahve nyájában); Dán 8,3 kk. (harc a ~ és a kecskebak között). Mint vezérállat (a héb. eredetiben) a vezetőket, hatalmasokat jelképezi (Kiv 15,15; 2Kir 24,15; Jer 50,8; Ez 17,13). – A ~ szarvából olajtartó edényt készítettek (pl. 1Sám 10,1). Másfelől sófárnak (→ kürt) használták fel (Kiv 19,13; Józ 6,6; Jer 4,5); ez elsősorban jeladásra szolgált kultikus alkalmakkor v. pl. csatába induláskor (a harsonán, trombitán kívül). → ostrom.

Kósz: sziget az Égei-tengerben és a rajta lévő város. Lakosainak felolvasták a róm. szenátus egy – Izr. fia javára hozott – határozatát (1Mak 15,23). Pálnak, amikor Jeruzsálembe tartott, útba esett (ApCsel 21,1). Ma Coó v. Kósz, Kisázsia DNy-i partjánál.

Koszeba: → Achzib.

koszorú: Tárgyak, állatok és emberek díszül szolgált. Az ember fején a ~ az öröm, a boldogság jele. Kiv 25,11: a szövetség ládáját „arany~” vette körül (valamiféle pártázatról, ~ra emlékeztető szegélydíszről lehet szó). 1Mak 4,57: „a templom homlokzatát az arany koszorúkkal... díszítették” (girlandszerű dísz lehetett). – A hel-lén világban és korábban (a Kr. e. 5. sz.-ig) nyilvános mérkőzések alkalmával a győztesnek ~t nyújtottak jutalmul. Az olimpiai ~ olajágból készült, Delphiben babérból, Korintusban (isztmoszi játékok) fenyőből fonták. Bizonyos versenyek győztesei Athénban arany- v. ezüst~t kaptak, mely formáját tekintve lomb~nak felelt meg. A gör.-ök és a róm.-ak ünnepi alkalmakkor is gyakran tettek fejükre ~t. Ezzel a szokással Izr.-ben csak

elvétve találkozunk, és csaknem mindig rosszallás, elítélés kíséretében (pl. Bölcs 2,8). A győzelmi ~ az ÓSz-ben mindössze egy helyen szerepel (4,2). Jud 3,7: a díszül szolgáló ~ a tisztelet és az öröm jele. 2Mak 6,7: a dionüzoszi ünnepeken ~s fejjel kellett a bacchanáliákon részt venni; ez a hellén szokások elterjedésére utal. – Az ÚSz-ben gyakrabban szerepel ~ és → korona (→ töviskorona). ApCsel 14,13: az áldozati állatot felkoszorúva vezette a Zeusz-templom (szintén ~t viselő?) papja. A levelekben és a Jel-ben gyakran (14-szer) találkozunk a ~val képes értelemben: győzelmi ~, dicsőség koronája = ~ja, hervadhatatlan ~ stb. A levelekben leggyakrabban a versenyben kivívott győzelem szolgál e kifejezések háttéréül: a ~ a győzelem jutalma, díja; ugyanígy: 2,10 és 3,11.

kotlós, tyúk: Az ÓSz-ben nem szerepel. Az ÚSz-ben a csirkéit szárnya alá gyűjtő ~ az anyai szeretetet és gondoskodást jelképezi (Mt 23,37). → kakas.

kovász: Mivel Palesztinában az erjesztett dolgok könnyen megromlottak, tisztátalannak számítottak. Az ÓSz ezért a ~ra is kiterjesztette a (kultikus) tisztasági szabályokat (Lev 2,11); minden bizonnyal ide vezethető viszsza az a tilalom is, amely szerint → húsvét ünnepén nem szabad mást, csak → kovásztalan kenyeret enni (Kiv 12,15; 12,19; 13,7; MTörv 16,4). – Az ÚSz-ben megfigyelhető az átvitt (szimbolikus) jelentésbe való átmenet, úgy, hogy közben még az eredeti kultikus értelem is érzékelhető (1Kor 5,6–8). Egyébként az ÚSz-ben is megtalálható a ~ negatív értékelése: a kovász szó a farizeusok gondolkodásmódjának veszedelmes következményeit érzékelteti (Mt 16,11 kk.; Mk 8,15; Lk 12,1), ill. közmondásszerű figyelmeztetésben a rossz példa kártékony hatására, e hatás széles körben való gyors érvényesülésére utal (Gal 5,9; 1Kor 5,6 kk.). Csak egy helyen szerepel a ~ pozitív értelemben: akkor, amikor a mennyek országának terjedését érzékelteti (Mt 13,33; Lk 13,21).

kovásztalan kenyér, macesz, pászka (héb. mazzoth): kovász nélkül készült, ropogósra kisütött, vékony lepényféle. Olyankor sütötték, amikor hirtelen volt szükség kenyérré (Ter 18,6; 19,3; vö. Kiv 12,33 kk.), valamint aratáskor (Józs 5,11; Rut 2,14). Minden olyan áldozathoz ~ volt előírva (Kiv 23,18; 34,25; Lev 2,4.11; 7,12; 8,2; Szám 6,15), amelyhez hozzá tartozott a kenyér (Lev 7,13; 23,17: a kovászos kenyér nem áldozat); → kitett kenyerekül is ~ szolgált, és a ~ ünnepének 7 napján is ezt ették (Kiv 12,15–20; 23,15; 34,18; MTörv 16,1–8). Ezt az ünnepet Izr. fiai a kánaániaktól vették át, később tört.-i magyarázatot fűztek hozzá és összekapcsolták a → húsvétal. A Kiv 23,15 a ~ ünnepét a 3 nagy ünnep sorában 1. helyen említi; ezen az ünnepen Izr. minden fiának meg kellett jelennie Jahve előtt (vö. 34,23; MTörv 16,16). Mivel a 2. ünnep, az aratási és betakarítási ünnep egyértelműen a paraszti életformához kötődik, feltehető, hogy a ~ ünnepe is az aratási ünnep köréhez tartozott. Ezt a 16,9 is tanúsítja. A ~ napját attól számították, hogy „a sarlót a gabonának eresztették”. Aratáskor az új termésből készített ~et és pörkölt gabonát ettek (Rut 2,14; Józs 5,11). Így vsz., hogy a ~ eredetileg az árpa aratásakor az első termés ünnepe volt. Ezért kellett a Lev 23,9–14 szerint „a szombat utáni napon” a ~ ünnepének hetében (azaz egy későbbi magyarázat szerint Niszán hónap 16-án) az első kévét a papnak vinni. – Az a tilalom, hogy kovászos kenyeret nem szabad kultikus célra használni, antik felfogásra vezethető vissza, amely szerint a kelesztés folyamata a lustaságnak felel meg. Így lehet a kovász átvitt értelemben az erkölcsileg kifogásolható hatás kifejezőeszköze (Mt 16,6.12); Pál is figyelmeztette a korintusi keresztényeket, hogy „el a régi kovással” (= a pogány bűnökkel, szenvedélyekkel), legyenek maguk is kovásztalanok, akik „a tisztaság és az igazság kovásztalan kenyérével” ünnepelnek (1Kor 5,7 kk.); e helyen Pálnál a húsvéti áldozattal is kapcsolatba kerül a ~.

113. Kovásztalan kenyér lisztből és vízből. Kis gödörben két réteg parázs között sütötték

kozmosz: → világ.

kő: I. A szó konkrét értelmében. Palesztinában nagy szerepet játszik a mindennapi életben. – A) A ~ profán használatban. Művelhetetlenné teszi a szántóföldet (2Kir 3,19.25), ki kell belőle szedni (Iz 5,2). A ~rakás olykor emlékeztetőül szolgál: szerződésre (Ter 31,44–52), a Jordánon átkelésre (Józs 4,3.20 kk.), arra, hogy valakit az adott helyen eltemettek (2Sám 18,17), v. hogy ott van a szántóföld határa. Vitába keveredett férfiak követ kapnak fel, és azzal ütik meg egymást (Kiv 21,18). Mk 5,5: a gerazai megszállott is ~vel ütötte-verte magát. Köveket emberre (2Sám 16,6) v. állatra (Sir 22,20) dobálnak; a megkövezés a → halálbüntetés végrehajtásának egyik módja; a harcosok parittyából köveket dobálnak az ellenfélre (Bír 20,16); később erre a célra külön szerkezet, a ~vető szolgált (1Mak 6,51). A városkapukat szintén ~vel torlaszolták el (5,47). Felhasználták a követ: ülésre (Kiv 17,12), súlynak (Péld 16,11: a magyar fordításban súly felel meg neki), fegyverként (Zak 4,10), valamely tárgy elsüllyesztéséhez súlynak (Jer 51,63), rejteklül (Sir 29,10), tűz csíholására (2Mak 10,3), kút (= gödör) nyílásának elzárására (Ter 29,2–10), v. sír lezárására (Mt 27,60). Faragott ~ szolgálhatott malom~ként (MTörv 24,6), de faragtak ~ből dézsát is sajtoláshoz (→ sajtó). A sziklasír elé szintén faragott követ hengerítettek, így torlaszolták el (Mt 27,60). Mindenekelőtt azonban építőanyag volt a ~; a templomépítéshez olyan köveket használtak, „amelyeket a kőbányában egészen készre faragtak” (1Kir 6,7). A nagy kövek alapul szolgáltak (6,31) v. szegletkőként, hogy biztosítsák a falak szilárdságát a sarkokon, ahol összeértek. A Templomhoz és Salamon palotájához a köveket jól megmunkálták (6,7–7,12; 2Kir 12,12; 22,6). De még a legerősebb kövek sem nyújtanak minden időkre szóló biztonságot; város romhalmazzá (= ~halommá) válhat (Iz 17,1; Mik 1,6), esetleg egyetlen ~darab sem marad belőle (2Sám 17,13); ez lett a sorsa a Templomnak is, amelynek köveire a zsidók annyira büszkék voltak (Mk 13,2 kk.). A felirattal ellátott kövekre nézve →sztélé.

– B) A ~ felhasználása kultikus célra. ~ből való volt mindenekelőtt a 2 törv.-tábla (Kiv 24,12), továbbá a kés, amelyet a körülmetéléshez használtak (4,25; Józs 5,2). Mivel a kultikus tisztátalanság a ~re nem terjedt ki, ~korsókban állt a tisztulásra szánt víz (Jn 2,6). Az oltárt faragatlan ~ből kellett építeni (Kiv 20,25; vö. 1Sám 14,33 kk.: Saul és 1Kir 18,31 kk.: Illés). A ~ héb. megfelelője 'bálvány' értelmet is hordozhatott (Bölcs 13,10; Jer 2,27; → kőoszlop). – II. Képes értelemben. A ~ az élettelen, az élvezhetetlent jelképezi, amint az kikövetkeztethető ezekből a szembeállításokból: Isten–kő (ApCsel 17,29), ember–kő (Mt 3,9; Lk 19,40), test–kő (2Kor 3,3) és kenyér–kő (Mt 4,3; 7,9). A →drágakő pompára, gazdagságra utal; a pompa és gazdagság teljességének kifejezésére az arany, drágakő és gyöngy szolgál együttesen (Jel 17,4; 18,12–16; 21,11–21). Az új Jeruzsálem falai drága~ből épülnek (Jel 21,18 kk.; vö. Iz 54,11.; Tób 13,17); a kristálytisza jáspis Istennek (Jel 4,3) és szt. városának (21,11) dicsőségét tükrözi vissza. – Hab 2,11: megszemélyesítve a ~ kiáltozik, azaz panaszt emel a jogtalanság és az erőszak ellen; Lk 19,40: ugyanígy emelnek majd vádat a kövek azok ellen is, akik tiltják a népnek, hogy Jézus előtt hódoljon, v. más értelmezésben: maguk a kövek fognak hódolni. Mt 3,9: Isten a kövekből is tud Ábrahámnak utódokat támasztani, azaz megajándékozhatja a követ is termékenységgel, utalás Iz 51,1 kk.-re, ahol Ábrahám ~szikla. Lehetséges, hogy ez Jézusnak is szeme előtt lebegett, amikor Pétert sziklának nevezte, amelyre egyh.-át építi (Mt 16,18). Hasonló értelemben beszél Pál ap. is épületről, amely a keresztényekből (mint építőkövekből) épül fel, a szeglet~ maga Krisztus (Ef 2,20 kk.; → építés); ugyanakkor Péter ap. élő köveknek mondja a keresztényeket (1Pét 2,5), amelyekből a lelki ház áll, s amelyek az életüket az élő Krisztusnak köszönhetik. – Innen jutunk el a messiási értelmezéshez; a ~ háromféleképpen is megjelenik: mint szeglet~, az a ~, amely összezúz, és mint az élő víz forrása. – 1. A szeglet~nek két megfelelője van: kephalé góniasz (Mk 12,10 és 1Pét 2,7; vö. Zsolt 118,22) és akrogóniaiosz (Ef 2,20 és 1Pét 2,6; vö. Iz 28,16). Az etimológiája mindkét kifejezés esetében 'ami a külső sarkon van' értelemre utal, amelyet némelyek 'záró~'-nek, mások 'szeglet~'-nek fognak fel. Maga Jézus úgy hivatkozik a Zsolt 118,22-re, mint ami előre utal sorsára: az emberek mint használhatatlant elvetik, de Isten kiválasztja szeglet~ül (Mk 12,10); ha újra eljön, Isten megmutatja, hogy az emberek az Úrral, az üdvösséget jelentő közösség alapítójával szegültek szembe. Az ősegyh. ezt a kérdést tovább taglalta. Így az ApCsel 4,11 a szeglet~ elvetésével Jézus kereszthalálára gondolt ugyan, de a beépítését nem Jézus újraeljövetelével, hanem a feltámadásával kapcsolta össze; így a Zsolt

118 őskeresztény bizonyítéka lett a halálnak és a feltámadásnak. Ef 2,20–22: Pál itt a zsidókból és pogányokból felépült közösséget egy templomhoz hasonlítja, amelynek az ap.-ok és próf.-k az alapjai, a záró- v. szegletköve pedig Krisztus; ez a templom idővel gyarapodó valóságként áll előttünk (2,21). Mk nyomán tehát a kép két irányban fejlődött tovább: az eljövendő templom és az újra eljövő Krisztus helyébe lépett a jelenvaló templom és a jelenlevő, megdicsőült Krisztus. Itt kerül előtérbe a sokat vitatott kérdés: vajon a 2,20 záró~ utal-e v. szeglet~re, tehát a betetőzésre-e v. az alapvetésre. Az újabb érvek és fejtegetések ellenére a hagyományos felfogás látszik megalapozottabbnak, ti. hogy 'szegletkő' értelemmel kell számolnunk. Az akrogóniai-osz ui. egyértelmű utalás Iz 28,16-ra; itt nemcsak a szövegkörnyezet kívánja meg a szegletkövet, hanem a későbbi zsidó magyarázat is, mind a kumráni (1QS 5,6; 8,4 kk.; 9,5 kk.), mind a Misnái (Jozija 5,2), ahol is a ~ kirekeszti az őstengert és így a kozmosz alapja lesz. E külső bizonyítékon kívül maga az Ef 2,20 is inkább a szeglet~ mellett szól. Annál inkább, mivel a 2,11–22 egész szövegkörnyezete az Egyh. egységét akarja elének állítani: Krisztus, aki „a kettőt (= a két világot) eggyé forrasztotta” (2,14), „Ő tartja össze az egész épületet, belőle nő ki az Úr szent temploma” (2,21). Ez 'szeglet~' értelmet tételez fel, a 'záró~' értelem nem egyeztethető vele össze. Egy épület, amely egy levegőben lógó záró~höz csatlakozik, éppoly elképzelhetetlen, mint egy test, amely a fejhez nő fel (vö. 4,16). Mivel az Egyh. még mindig gyarapszik, tehát épülőben van, azért Pál csak az Egyh. alapjaként képzelhette maga elé Krisztust, nem a betetőzéseként. A szó tehát leginkább úgy értelmezhető, mint 'az a kő, amely a legfontosabb saroknál illeszkedik be az épületbe', ott, ahol az építő az egész épületnek meg akarja vetni az alapját. Arra a képre, hogy Krisztus az alap (Róm 9,33; 1Pét 2,4–6 is), Iz 28,16 (különösen: LXX) szolgál magyarázatul, ahol az áll, hogy Jahve lerakta az új templom alapját. De Zak 4,7 is felhozható érvül: „Mi vagy te, nagy hegy? Zerubbábel előtt síksággá változol. Ledönti az oromkövet s közben ezt fogják harsogni: Rajta, rajta, nagy kő!” A nagy hegyből, feltehetően a régi Templom romhalmazából Zerubbábel a 'fő követ' veszi el, amely lehet a kezdő- és a végpont, tehát az alap is, a záró~ is. – 2. Lk 20,18 a Zsolt 118,22-höz (az elvetett és kiválasztott ~) még egy másik fenyegetést is hozzákapcsol, amely a ~ képét Dán 2,31–45 szellemében fejleszti tovább: aki ~nek ütközik, ráesik, az elpusztul, és az utolsó ítéletkor Krisztus összezúzza. A botlás köve (Róm 9,32 kk.; 1Pét 2,8; vö. Lk 2,34) Iz 8,14 nyomán szintén fenyegetés; a hit dönti el, hogy Krisztus, a ~ valakinek az üdvösségére lesz-e v. a kárhózatára. – 3. 1Kor 10,4: a ~ (= szikla), amelyből víz fakadt a Hórebbe, a továbbélő Krisztus képe. Tárnyilag rokon vele Jézus felszólítása: „Aki szomjazik, jöjjön hozzám és igyék” (Jn 7,33 kk.). A szt. sziklával szemben, amely a világot ellátja vízzel (Ez 47,1.12; Zak 13,1; 14,8: itt az a szikla, amelyen a Templom épült), Jézus a szomjazókat, azokat, akik hisznek, élő vízzel itatja (Jn 7,38a: a gör. szöveg szerint; vö. 4,10 kk.). → szikla.

kölcsönzés: Az Izr. népéből valóknak → kamatot nem kérve kölcsönadni az ÓSz-ben is (Kiv 22,24; 23,21; Lev 25,37; MTörv 15,8; 23,20; Sir 29,2), az ÚSz-ben is (Mt 5,42; Lk 6,34; 11,5) a felebaráti szeretet jele; az ÓSz-ben csak idegenektől volt szabad kamatot kérni (MTörv 23,21). Biztosítékul → zálog v. kezes (→ kezesség) szolgált. Ha a kölcsönadott holmi veszendőbe ment, az adósnak meg kellett térítenie (Kiv 22,13). MTörv 28,12: kölcsönt adni, kölcsönre nem szorulni Jahve áldásának számított; Sir 29,7: „Sokan nem adnak kölcsön, de nem gonoszságból, hanem mert irtóznak a viszálytól”; 8,12: „Ne adj kölcsön annak, aki nálad hatalmasabb.” Ugyanakkor 21,8: „Aki idegen pénzen építi a házát, a saját sírjához hordja a követ.” A 29,4–6: a mielőbbi visszafizetésre figyelmeztet.

köles: afrikai eredetű gabonaféle, amelyet Palesztinában és Babilóniában is ismertek. Ez 4,9: olcsó gabonaféle, amelyet keverve kenyérsütésre is felhasználtak, de inkább takarmányul szolgált. Csak kis területen termesztették.

kömény: fűszernövény. Iz 28,25.27: a földműves – miután elegyengette a talajt – ~t, kaprot stb. szór a földbe; a ~t bottal verik ki. Mt 23,23: tizedet adtak belőle, mint a → kaporból, → mentából is.

köntös: → öltözet.

könyök: → hossz mérték.

könyörület: → irgalmasság.

könyv: 1. → könyvtekercs. – 2. égi, mennyei ~ek. Az a gondolat, hogy az égben Isten tervei és az emberek tettei fel vannak jegyezve egy ~ben a szemiták körében igen elterjedt antropomorfizmus volt. Mivel az írásban rögzített tettek és elhatározások megmásíthatatlanul és teljes egészükben megőrződnek, ez a kép nagyon alkalmas volt annak megvilágítására, hogy Isten kormányozza a világmindenséget, és semmi sem kerül el a figyelmét. – A) Isten határozatainak ~e. Hénoch beszél mennyei táblákról (Hénoch [etióp] 81,1 kk.; 93,1 kk.; 106,19; 107,1), amelyeken az emberiség történelme előre felírva áll. Formájuk szempontjából ezek a táblák összevethetők a Babilóniából ismert ún. „sorstáblák”-kal, amelyeken Marduk évről évre meghatározza az egyének és a közösség sorsát. Ehhez az elképzeléshez kapcsolódik a Zsolt 139,16; Jer 22,30; Ez 2,9 kk.; Dán 10,20; Jel 5,1 kk.; 10,2 kk. A babilóniai „sorskönyvek”-től eltérően ezek az égi ~ek nem meghatározzák mindenek sorsát, hanem az Isten mindenhatóságát fejezik ki, aki ura a tört.-nek. A Jel-ben a ~tekercs átadásával a megdicsőült Bárány (= az Úr) kap meghatalmazást arra, hogy Istennek a világot illető elhatározásait végbevigye. – B) Az → élet könyve. – C) Zsolt 109,14; Iz 65,6; Mal 3,16: az égben – emlékeztető ~ekbe – feljegyzik az emberek tetteit. Nehemiás kéri Istent, hogy jó tetteit ne feledje el, azaz ne húzza ki a ~ből (Neh 13,14; vö. 5,19); hasonló kérések Babel királyainak okleveleiből is kimutathatók. Ezzel szemben Zsolt 51,3: „töröld el gonoszságomat”. Isten az „emlékeztető könyvek” alapján ítél (Dán 7,10; Jel 20,12). Az apokrif apokaliptikai irodalomban és a rabbinista írásokban szintén találkozunk hasonló gondolatokkal (vö. Jub 30,23; 39,6 stb.). – 3. szent ~ek: → Biblia, → Szentírás.

könyvtár: A 2Mak 2,13 szerint Nehemiás létesített egy ~at, ahol összegyűjtötte a királyok és próf.-k könyveit, Dávid írásait, a királyok adományleveleit; ugyanígy járhatott el Makkabeus Júdas is (2,14). Vsz. templomi ~ra kell gondolnunk. Föníciai területen, → Ugaritban (Rász-Samra) felszínre került egy hatalmas templomi ~. Mezopotámiában Ur 3. dinasztiája korától (a Kr. e. 3. évezred vége) ismeretesek ~ak. Megkülönböztethetők: templomi, iskolai és királyi ~ak. Azok az agyagtáblák (→ sumerok), amelyek az amerikaiak által Nippurban végzett ásatások (1889–1900) során felszínre kerültek, nem templomi ~ darabjai, mint először hitték, hanem a papi írnokok negyedéből származnak. Ugyanígy Asszur templomi ~nak vélt gyűjteménye is, amelyre a német régészek bukkantak rá (1904/1905), és amelynek létrehozója I. Tiglat-Pilleszer (ur. Kr. e. 1115–1076) lehetett, inkább → levéltár, semmint ~ (a sumer 'agyagtáblaház' elnevezés éppúgy vonatkozhat levéltárra, mint ~ra). Az ókori K jellegzetes ~át Asszurbanipál asszír király (ur. Kr. e. 668–631?) ~a képviseli, amelyet Ninivében tártak fel (1853); ez mintegy 8–10 000 agyagtáblát ölelhetett fel: leveleket, szerződéseket, épületek feliratait, szótárakat, grammatikákat, asztrológiai, történelmi, földrajzi, jogi és irodalmi szövegeket, köztük a Gilgames-eposzt és az Enúma elist, a babilóniai teremtetéseposzt. Ugyanakkor → Alalahban felszínre került egy királyi, → Háránban pedig egy magán~. A → Kumránban talált tekercs szintén nagy ~at képviselnek.

könyvtekercs: papirusztekercs, amely az ókorban írásmű rögzítésére szolgált. A Biblia papirusz- v. pergamenlapokra írt részeit a kv.-nyomtatás feltalálásáig, ill. elterjedéséig → Kódexszé fűzték (különösen, ha pergamenlapokra volt írva), v. ~csé varrták össze (főleg, amikor papiruszra volt írva), majd összegöngyölték (Iz 34,4; Zak 5,1 kk.; Zsolt 40,8). A héb. séfer (= könyv, a 'felsorol, elbeszél' értelmű igéből) különféle szentírási részekre vonatkozott. A gör. ~ általában (9–10 m hosszú és kb. 25 cm magas volt. Egy ekkora ~ magában foglalhatott pl. egy egész ev.-ot, többet azonban nem, így feltehető, hogy a különféle ev.-ok először egymástól függetlenül forogtak a keresztények kezén. A terjedelmes ~eket a rabbinista időben a két végén egy-egy botra tekerték, a ~ vége balra esett. Amikor a hasábkban írt (Jer 36,23) szöveget jobbról balra olvasni kezdték (Lk 4,17: a ~et kitekerni), a már elolvasottakat a jobb oldali botra tekerték (4,20: a ~et összetekerni); így mindig látható

volt egy hasáb az Írásból. A ~nek mindebből következően mindig csak az egyik oldalára írtak; a mindkét oldalon (kívül is, belül is) teleírt ~ elég különös lehetett (Ez 2,9 kk.; Jel 5,1). Olykor le is pecsételték a ~eket (Iz 29,11; Dán 12,4; Jel 5,1). A → Tóra felolvasására még a mai zsinagógákban is használnak ~et. – A Kr. u. 6. sz.-tól a héb. → kánon 5 kv.-ét (Én, Rut, Siral, Préd, Eszt; csak a Kr. u. 12. sz.-tól ez a sorrend) → Megillot néven összefoglalták egy ~en; de par excellence megilla az Eszt-tekercs. → Eszter könyve, → Kumrán.

kőoszlop: A héb. megfelelő (masszebah) általában arra vonatkozik, amit felállítottak és egyenesen áll (pl. egy fa gyöktörzse, törzsöke, Iz 6,13), de főleg kőből való → oszlopot, emlékoszlopot (2Sám 18,18: Absalomnak állított emlékkő), síremlékül szolgáló oszlopot (Ter 35,20: Ráchelnek), obeliszket (vö. Jer 43,13 és talán Iz 19,19 is), határvöet (Ter 31,45.51 kk.) jelöl. A masszéba mint ilyen lehet emlékkő (28,18; 35,14; Józs 4,3; 24,26) v. fogadalmi kő, tartozhat oltárhoz, de szolgálhat → oltárul is (az ósatyák korában; Kiv 24,4; MTörv; Ter 27,3), sőt a férfiistenséget is jelképezheti. Ez utóbbi ~okat azonban, minthogy pogány szokás maradványai voltak, határozottan elítélték az ÓSz szerzői (MTörv 16,22; 2Kir 17,10; 23,14), különösen a prof.-k; a kultikus visszaélés kánaáni eredetű lehetett (Kiv 23,24; 34,13; MTörv 12,3), és emiatt egyébként „ártatlan” köveket is elítéltek és elmozdítottak helyükről (Kiv 34,13; MTörv 16,22). Hogy ezek a kultikus ~ok milyen formájúak voltak, az a Bibliából nem derül ki; minthogy azonban Kánaánban dívott a termékenység kultusza, nem lehetetlen, hogy phalluszt faragtak ki kőből. Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy vajon Izr, fiainak oltárán a szarv eredetileg nem masszébát ábrázolt-e, és hogy az ásatások során felszínre került felállított ~ok vajon kultikus v. profán célokra szolgáltak-e. Ismertek a Gézerben, Szichemben, Megiddóban, Hacorban, Aradban és Bet-Seánban talált ~ok.

körülmetélés: A ~ szokását vsz. az egyiptomiaktól vették át Izr. fiai, akiknél már az óbirodalomban el volt terjedve (→ mumifikálás); a → filiszteusok körében ismeretlen volt (1Sám 14,6). Az indogermán népeken kívül a mongolok sem ismerik, ugyanakkor Afrika, Amerika és Ausztrália primitív törzsei körében elterjedt szokás. A babilóniaiakat és az asszírokat illetően nincsenek megbízható adataink. Jer 9,25 kk. és Ez 32,22–32 felsorol néhány népet a ~sel kapcsolatban. Izr.-ben a szokás ősiségére utal, hogy éles követ használtak a ~hez (Kiv 4,25; Józs 5,2). Némely népnél a fiúkon kívül a lányokat is körülmetélik; Izr. fiai körében csak a fiúkra korlátozódott a ~. Az incisiótól (az előbőr egyszerű bevágása) eltérően a circumcisio (a legtöbb népnél ez terjedt el, így Izr. fiai körében is) a makkot fedő előbőr teljes eltávolítása. A szokást orvosi v. higiéniai szempontok nem magyarázzák kielégítően, ha belejátszottak is a szokás elterjedésébe; a ~ voltaképpen a serdülőkor rítusa, egyfajta felavatási ceremónia, a férfivá érés kinyilvánításának formája. Legtöbbször serdülőkorban kerül rá sor. Hogy Izr.-ben eredetileg mi volt a ~ értelme, arról a hagyomány nem nyújt világos képet (Ter 17,23–27; Kiv 4,25: → vérvölegény); (Józs 5,2–10), de már korán a → szövetség (ApCsel 7,8), a Jahvéhoz (már Kiv 4,25 is így értelmezi) v. az izr. kultikus közösséghez tartozás (12,48; Róm 4,11: a hitbeli → megigazulás pecsétje) jele; mint ilyen egyszersmind emlékeztető jel is a szövetségből adódó kötelezettségekre (MTörv 30,6; Jer 4,4; Ez 44,7; Róm 4,11; Gal 5,3); ugyanakkor a többi népektől, elsősorban a filiszteusoktól való elkülönülésnek is a jele (Bír 14,3; 1Sám 14,6; 2Sám 1,20 stb.). Innen érthető, hogy a szokás bevezetését Ábrahámnak (Róm 4,9: a körülmetélt) tulajdonították (Ter 17,9–14). Azok a helyek, ahol számolni lehet a papi törv.-hozás hatásával, így a 17,12; Lev 12,3 a → születés utáni 8. Napra teszik a ~t (vö. Fil 3,5). Jn 7,22 szerint szombaton is el lehetett végezni. Az ÓSz és az ÚSz szétszórtan található megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy a ~t a családapa végezte (később az ún. mohel feladata lett); legalábbis az úsz-i időben a ~hez hozzátartozott a → névadás is (Lk 1,59); az előírásokat aprólékosan igyekeztek megtartani. IV. Antiokhosz Epiphanész halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a ~t (1Mak 1,48.60; 2Mak 6,10); hellenista zsidók ez időben művi úton pótolgatták előbőrüket (vö. 1Mak 1,15; vö. 1Kor 7,18). – A 'körülmetéletlen' már az ÓSz-ben átvitt értelmet kapott. Így szó van az ÓSz-ben körülmetéletlen (= hasznavehetetlen) gyümölcsfákról (Lev 19,23), körülmetéletlen ajkáról (= gyatra, ügyefogyott beszédkészségről: Kiv 6,12.30), körülmetéletlen fülről (Jer 6,10), szívről (Lev 26,41; Ez 44,9; Jer 9,26; ApCsel 7,51), sőt körülmetéletlen (= bűnös) testről (Ez 44,9; Kol 2,13), előbőrrel

is. Ugyanígy olvashatunk a gyümölcsfák előbbőréről (Lev 19,23), továbbá a szív előbbőréről, amelyet el kell távolítani (Jer 4,4), a szív ~éről (MTörv 10,16; 30,6; Róm 2,29: „nem betű szerint, hanem lélek szerint”), innen érthető a Kol 2,11: „benne (= Krisztusban) vagytok körülmetélve, nem kézzel, hanem az érzékies test levetésével, a krisztusi körülmetéléssel”. Pál szerint a Krisztusban (akit szintén körülmetéltek; Lk 2,21) való hittel a ~ értelmét vesztette, túlhaladott lett (Gal 5,6; 6,15; Kol 2,11); Pál szenvedélyesen szembeszállt azokkal, akik a pogányságból megtért keresztényekre rá akarták kényszeríteni a ~t (Róm 4,12; Gal 2,3; 5,6; 6,15; Kol 2,11); az → apostoli zsinat elfogadta nézeteit (ApCsel 15,1–20; Gal 22; Róm 4,12).

114. A körülmetélés egyiptomi ábrázolása egy Szakkara melletti sírból az Óbirodalom idejéből

kőszáli kecske, vadkecske: A MTörv 14,5 szerint a tiszta állatok közé tartozott. A Palesztinában honos fajta, amely főleg a Holt-tenger környékén a szirteken élt (vö. 1Sám 24,3; Zsolt 104,18) világosabb, mint az Alpokban élő, a szarva is másképpen csavarodik. Jób 39,1: szégyenlős állat; Péld 5,19: a bájós → zerge az ifjúkori feleség képe.

köszöntés: A héb.-ben legtöbbször az 'áld' jelentésű (berek) igével fejezték ki; a ~ jótékony hatással volt arra, akit illetett, de csak akkor, ha az illető méltó volt rá (ez a felfogás még az ÚSz-ben is tükröződik; vö. Mt 10,13). Ebből következően valakit nem köszönteni egyértelmű volt az illető megátkozásával (→ áldás, → átok). Az ÚSz-ben a köszönt igének nem a héb. berek felel meg, hanem az eredeti gör. aszpaesztai ige, amelynek eredeti jelentése 'átkarol, megölel'. – K-en a ~nek több formája van; ezek némelyike számunkra szokatlan, sőt érthetetlen. A ~ legegyszerűbb formája a felállás (Lev 19,32; Jób 29,8) v. a leszállás a hátsállatról (Ter 24,64–65; 1Sám 25,23), ill. a köszöntendő személy elé sietés (Ter 18,3). Ünnepeyes ~ül úgy borulnak a földre, hogy a homlokuk a földet érje; ezt olykor többször is megismétlik (33,3; 1Sám 20,41). A térdhajtás is szokásos módja a ~nek (Mt 27,29). Próf.-nak v. Isten emberének mint természetfölötti lénynek átkarolták a lábát (2Kir 4,27; vö. Mt 28,9). A → csók szülők és gyermekek (1Kir 19,20; Lk 15,20), közeli rokonok (Ter 29,11; Rut 1,14) és jó barátok (Kiv 4,27) között volt szokásban ~ül és búcsúvételkor. Bizonyos körülmények közt a csók az udvari szertartásnak is lehetett tartozéka. A férfiak egymás szakállát is megfogták ~ül (2Sám 20,9). – A köszöntőformulák áldások: Békekesség e háznak (Lk 10,5), Az Úr legyen veled! (Bír 6,12; vö. Rut 2,4). Erre a válasz: Áldjon meg az Úr! (Rut 2,4). Egy hosszabb formula: Az Úr áldása szálljon rátok v. legyen rajtatok! Erre a válasz: Megáldalak az Úr nevében! (vö. Zsolt 129,8). Minthogy áldás volt, a ~t sokra becsülték; a ~ elmulasztásának mentségéül csak igen nagy sietség szolgált, v. valamely sürgős teendő egy próf., ill. az ev. szolgálatában (2Kir 4,29; Lk 10,4). Jézus tanítványainak kifejezetten meghagyta a ~t, ha egy házba lépnek (Mt 10,12; Lk 10,5). Az ap.-ok tehát köszöntötték a hívőket megérkezésükkor (ApCsel 18,22; 21,7.19), és el is búcsúztak tőlük, amikor továbbmentek (20,1; 21,6); leveleikben többféle formulával találkozunk. Jézus megróttá a farizeusokat, amiért elvárták, hogy a nyilvános tereken köszöntsék őket, azaz méltóságuk kiemelésére előre köszönjenek nekik.

kőtáblák: 2 kőlap, amelyre a Sinai-hegyen Isten ujja írta a szövetség törvényét (→ Tízparancsolat, Kiv 31,18: biznyság táblája; 32,15; 34,28; MTörv 9,17; 2Krón 5,10). A szövetség megkötése után a szövetség ladjájában őrizték (MTörv 10,1–5), de a babiloni fogság után már nem tudnak róla.

kötény: → öltözet.

kövére: → háj.

követés: Főleg a gör. akoluthein 'követni, utána menni' és a mimesztai 'példáját követni, utánozni' szavak jelölte fogalmat értjük rajta. – 1. Az ÓSz-ben (vö. Oz, Jer, deuteronomikus iskola) az akoluthein szó elsősorban

'idegen isteneket követni, hozzájuk pártolni, nekik szolgálni, nyomukba szegődni' értelemben használatos (vö. MTörv 4,3; 6,14; Bír 2,12; 1Kir 21,26; Jer 7,9 stb.). Emiatt a kultikus eltévéléssel való kapcsolata miatt Jahve hűséges szolgálatára csak ritkán utaltak e kifejezéssel az ÓSz szerzői (MTörv 1,36; az eredetiben; 1Kir 14,8; 18,21; 2Kir 23,3; Jer 2,2), inkább 'a Jahve útján járni' kifejezéssel éltek helyette. De azért Isten ~ének gondolata fellelhető az ÓSz-ben: a jámbor izr. elsősorban akkor követi Istent, ha hűségesen megtartja a szövetséget és irgalommal van testvérei iránt, megsegítésükre is készen állva; az igazság és a szentség követelménye a szentségre való meghívásban gyökerezik (Lev 11,44). Némely rabbinista szövegben a moralizáló imitatio Dei gondolat is előtérbe kerül (ezekben a szövegekben a mester, a tanítvány és a követés korrelatív fogalmak); ugyanakkor néhány apokrif irat is ajánlja bizonyos isteni tulajdonságok és példák ~ét. – Az ÚSz-re nézve → Krisztus követése.

közbenjáró: Az ÓSz-ben a népből kiemelt egyetlen → közvetítő és szószóló Isten színe előtt; nem tartozott bele a „mi”-be; imádsága szenvedélyes küzdelem az Istennel, közvetlenül kieszközli a bűnösnek a bocsánatot, a baba jutottnak a segítséget. A régebbi idők ~i: Ábrahám (Ter 18,22–32), a szövetség közvetítői (Mózes: Kiv 17,11 kk.; 32,10–23; 33,11–17; 34,9; Szám 11,2; MTörv 9,12–29; Józsué: Józs 7,6–9; Sámuel: 1Sám 7,5–9; 12,19–23; vö. Ez 15,1; a király: 1Kir 8,22–53), a próf.-k (1Kir 17,20 kk.; 2Kir 4,18–35; Jer 37,4; 42,1–4; Ám 7,2.5). Mintegy Hiszkija korától a ~ az előimádkozó szerepét tölti be, aki a mi névmást használva a nép tagjai közé számítja magát; imájának kötött a formája, és nincs közvetlen szabadító hatása (Ezd 9,6–15; Neh 1,5–11; Tób 3,2–6; Eszt 14,3–19; Jud 9; Zsolt 51,20; 122,6–9; Bár 1,15–3,8; Dán 9,3–21). Ezért égi ~kat keresnek, akik közelebb állnak Istenhez, mint az élő emberek (Isten trónja elé került igazak: 2Mak 15,12 kk.; angyal: Jób 33,23–26; Zak 1,12). 1Sám 12,23 és Ez 13,5; 22,30: a közbenjárás Isten emberének és a próf.-nak kötelessége; Jer 27,18: az igaz ismertetőjegye: A ~ próf. Isten büntető ítéletének v. valamely – a népet, ill. bizonyos embereket közvetlenül fenyegető – veszedelemnek az elhárítására törekszik. A közbenjárás feltétele a ~ → szolidaritása a bűnösökkel v. bajban lévőkkel, ill. a bűnbánat, mely nélkül Isten még nagy emberei, szolgálói közbenjárását is elutasítja (7,16; 11,14; 14,11; 15,1). 2Mak 12,42–45: közbenjárás a halottakért. – II. Az ÚSz-ben Jézus Krisztus az egyetlen közvetítő Isten és az emberek között (1Tim 2,5), aki nem a bűnösök közül való, így nem kell soha úgy imádkoznia, hogy mi. Kéri az Atyát, erősítse meg Pétert hitében (Lk 22,31 kk.), hogy tanítványai egy legyenek a szeretetben (Jn 17); sőt a kereszten még ellenségeiért is közbenjár (Lk 23,34). A megdicsőült Krisztus arra kéri az Atyát, hogy küldje el a tanítványoknak a Szentlelket (Jn 14,16), és közbenjár értünk az Atyánál (Róm 8,34), mint a főpapunk (Zsid 7,25). 1Jn 2,1: Ő a tanítványok szószólója az Atyánál (Paraklétoz, → Vigasztaló; vö. Mt 10,32 kk.; Lk 12,8 kk.). A Róm 8,26 szerint a Szentlélek is – és szószóló, aki gyöngeségünkben segítségünkre siet. Az egyetlen közvetítőre, Jézus Krisztusra hivatkozva az ap.-ok és munkatársaik is közbenjárnak a hívőkért (1,4; Ef 1,16 kk.; 3,16–20; 1Tesz 1,2; 2Tesz 3,5.16 és 2Tim 1,3); ugyanígy imádkoznak viszont a hívők is az ap.-okért és az előljárókért (ApCsel 12,5.12; Róm 15,30). A keresztények ~ imája enyhületet jelent a szenvedőknek (Jak 5,14 kk.). Jézus parancsa (Mt 5,44) és példája (Lk 23,34) szerint a tanítványok is imádkoznak üldözőikért (ApCsel 7,60).

közösség: 1. → Egyház. – 2. az ÚSz-ben a Krisztussal való életközösség a végső időben (Mt 24,51 kk.; Lk 10,42; Jn 13,8; Kol 1,12; Jel 20,6; 21,8; 22,19). Az ismételten előforduló metokhé a. m. részesedés a közös dolgokban, a koinonia pedig a. m. részesedés a közös tevékenységben. Ez utóbbinak 'életközösség' jelentése is van (pl. 2Kor 3,1.14; 6,4). Volt olyan vélemény, hogy Pálnál a ~ fogalom sajátos vallási tartalmat kapott, de ez nem állítható komolyan: a kifejezések annyira körülhatárolatlanok, hogy Pál néhány kivételt nem tekintve indítatva érezte magát közelebbi meghatározásukra. A mélyebb vallási értelem ezeken a közelebbi meghatározásokon alapszik, nem maguk a kifejezések hordozzák. A keresztények részesei az ev.-nak (Fil 1,5), a Szentléleknek (2Kor 13,13: itt nem Szentlélek létrehozta ~ről van szó), és a megdicsőült Krisztussal való ~re kaptak meghívást (1Kor 1,9; vö. 1Tesz 4,17), arra, hogy részük legyen az üdvösség javaiban az ev. hirdetése jutalmául (1Kor 9,23), azzal a feltétellel, hogy a Krisztussal való feltámadást, valamint az örök dicsőségben vele való

együtt élést és uralkodást szenvedésnek, meghalásnak és eltemetésnek kell megelőznie (Róm 6,4–8; 8,17; 2Kor 7,3; Ef 2,5 kk.; Kol 2,12 kk.; 2Tim 2,12). A dicsőségben való részesedés tehát feltételezi az Úr szenvedésében való részesedést (Fil 3,10; 1Pét 4,13; vö. 2Kor 1,5.7; Kol 1,24; 1Pét 5,1). 1Kor 10,16–21: az Eucharisztia áldozati lakomaként való leírása és a zsidó, valamint a pogány áldozati lakomával való egybevetése során a koinonia elsősorban szintén részesedésre utal: a keresztények a kenyér és bor révén, amelyet esznek és isznak, Krisztus feláldozott testében és kiontott vérében részesednek (11,24.27.29). Az áldozati lakoma ~et teremt a bálványokkal is (11,21; vö. Iz 44,11; Oz 4,17), az oltárral is. Érdeemes felfigyelni rá, hogy Pál a 2. helyen nem Istennel való ~et említ, mert ez a kifejezés ellenkezett volna a zsidók Istenről alkotott fogalmával (transzcendencia). Ennek ellenére a metafora az Istennel való egyesülés gondolatát foglalja magában, ha Pál nem közvetlenül, hanem közvetve (oltár) fejezi is ki. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a hellenista áldozati misztika nem hatott Pálra. A hívők ~ének gondolata (2Kor 11,17) a zsidó felfogáson alapul, amely szerint az egy asztalnál ülők mindnyájan összetartoznak, ~et alkotnak (vö. Sir 6,10). 1Kor 10: itt sem helyénvaló a részesedés fogalmát túl szűken értelmezni. A hitben való (Filem 14.17) és az ugyanazon lelki javakban való részesedés lelki ~et teremtett a keresztények között (Fil 2,1), amely elsősorban javaik megosztásában és kicserélésében öltött testet. Ha a pogánykeresztények részesedhetnek a jeruzsálemi anyaegyh. lelki javaiban (Róm 15,27), akkor szükségében is ~et kellett vele vállalniuk, tevékeny módon (Róm 12,13; vö. Fil 4,14 kk.; Zsid 10,30), az adás és kapás törv.-e értelmében (Fil 4,15) jótékonykodva (Gal 6,6; Zsid 13,16); a koinonia tehát az utóbbi helyeken már nem 'részesedni', hanem 'részesíteni'. Az adásra, megosztásra való készség pl. a jeruzsálemi egyh. javára való gyűjtésben nyilatkozott meg (2Kor 8,4; 9,13; vö. 1Kor 16; Gal 2,10). A koinonia az ÚSz-ben csak 2 helyen szerepel önállóan: a 2,9 egyszerűen 'egyetértés' értelemben él vele, az ApCsel 2,42-ben (vö. 2,44) pedig a közös életet, egyebek közt a vagyonszövetséget kell rajta érteni. Még János evangélista is, aki gyakran szól a híveknek Krisztussal és az Atyával való bensőséges kapcsolatáról, valamint a hívek egymással való ~éről, a koinonia szót hozzávetőleges értelmében (1Jn 1,3.6 kk.) használja, és éppen ezért jelzővel teszi határozottabb értelművé.

közösségi áldozat: → hálaáldozat.

közösségvállalás: → szolidaritás.

közvetítő: a vallástört.-ben közbülső lény az istenség és a világ v. az ember között, akinek révén az ember kapcsolatba léphet az istenséggel. Minden olyan vallás ismeri a ~t, amelyben az istenség személyes létező. A ~ maga lehet: – a) személy, aki v. az istenek világához tartozik (pl. az istenség küldötte, közbenjáró és üdvözítő), v. ember (pl. Isten embere, próf., király), – b) félig személyes lény, sőt teljesen személytelen is (pl. az Amesa-Spenta a párszizmusban, a Logosz Philónál, az ún. hiposztázisok, vagyis félig önállóan tekintett, félig valamely magasabb rendű istenség megnyilatkozási formájának felfogott isteni lények, amelyek az illető istenségnek valamelyik tulajdonságát v. működését képviselik, mint Mesaru, Nigzida, Maat, azaz az isteni igazságosság Babilóniában, a sumerok földjén és Egyiptomban, továbbá az eónok és emanációk a gnoszticizmusban). – I. Az ÓSz-ben, amely konkrét, sőt antropomorf módon állítja elének a természet és az ember életébe belenyúló személyes Istent, csak kevés helyen találunk utalást ~re (vö. 1Sám 2,25; Jób 9,33; 16,21). Az Isten világához tartozó ~k, akik ezért Isten fiai, az → angyalok, Jahve küldöttei (pl. Ter 28,13; 24,40; Kiv 14,19; 23,20; Szám 20,16; vö. 1Kir 22,19; Jób 1,6; 2,1; 38,7), főleg az Úr (= Jahve) angyala (pl. Ter 16,10; 22,11.15; Bír 2,1; 6,11 kk.; Zak 3,1 kk.) v. → Isten angyala (pl. Ter 21,17; 31,11; Bír 13,6), aki úgy beszél és cselekszik, mintha maga Jahve volna, Azok, akik az isteni tulajdonságok v. hatások pusztá megiszemélyesítését helytelenül hiposztázisnak fogják fel, a → bölcsességet, a lelket (→ Isten lelke) és az Isten szavát, az Igét kozmológiai és szoteriológiai ~ként értelmezik. – Emberi ~k a próféták, akik Isten szavát tolmácsolják, mintegy Jahve szája szerepét töltik be, (Jer 15,19; vö. Kiv 4,16), az Isten szavát hirdetik. Így az újabb felfogás szerint elsősorban Mózes, aki Jahve törv.-ét közvetítette (19,3 kk.; 20,21; 34,1.29; MTörv 5,5); csak ő közeledhetett Jahvéhoz (Kiv 19,19 kk.; 20,21; 34,3; MTörv 5,23–27) és beszélhetett vele szemtől szemben (Kiv 33,11; MTörv 34,10).

Kikönyörögte bűnös népe számára a kegyelmet (Kiv 32,11–14.31 kk.; 33,12–17; MTörv 9,9–21), és lecsillapította Jahve haragját. → Isten szolgája is ~ként áll nemcsak Jahve és Izr., hanem Jahve és minden nép között; ő Izr. Megváltója és Jahvéval egy új szövetségnek a létrehozója (Iz 42,6; 49,5 kk.), a népek világossága (49,6), az igazság hirdetője (42,1); az ő szenvedése szerez kiengesztelődést s megigazulást sokaknak (53,2–12). – II. Az ÚSz a gör. mesztisz 'döntőbíró' ('választott bíró', 'kezes, közvetítő') szót ritkán használja (Gal 3,19 kk.; 1Tim 2,5; Zsid 8,6; 9,15; 12,24), a mesztizenein pedig csak 1-szer fordul elő benne (6,17); jelentése mindig '~', és a Gal 3,19 (Mózes) és 3,20 kivételével Krisztusra utal. – A szinoptikusok Jézust tekintélyes (Mt 7,28 kk.; Mk 1,22), a törv.-nek (Mt 5,21–48; Mk 10,1–12) és a szombatnak (2,27) fölötté álló prof.-ként állítják elénk. Tudatában van, hogy neki kell teljesítenie az Isten szolgájának feladatát (Lk 4,18–21; 7,22); mint Isten szolgáját Isten küldte, hogy szolgáljon és váltságul adja életét mindenkiért (Mk 10,45 vö. Iz 53,10). Hirdeti és megvalósítja az Isten országát, amely az Ő működésében már megnyilatkozik (Mt 12,28); vérében létrehozza az új szövetséget (26,28; Lk 22,20; 1Kor 11,25), amely az Isten és az ember között a kapcsolatnak egy új formáját jelenti. Ezért kívánja meg a teljes odaadást tanítványaitól és személye hűségét követését (Mt 10,37; vö. Lk 9,62), valamint a tökéletes önmegtagadást (Mk 8,35; 10,29 kk.) – ettől függ az örök üdvösség (Mt 10,32 kk.; Mk 8,38). Tudja, hogy Ő a Fiú, akinek az Atya mindent átadott, s aki egyedül ismeri és nyilatkoztatja ki az Atyát (Mt 10,22; 11,27). Jézus tehát egyértelműen a kinyilatkoztatás és az üdvösség ~je. – Jézusnak erre a magáról adott tanúságtételére hivatkozott Jeruzsálemben az ősegyh., amikor Jézus ~i szerepében való hitét megvallotta. Általa adta Isten a békéről szóló tanítást (ApCsel 10,36), egyedül benne van üdvösség (vö. 1Pét 3,18). Nem adatott az embereknek más név a Jézusén kívül, amely által üdvözülhetnek (ApCsel 4,11 kk.); Ő az élet (3,15) és az üdvösség (5,31) szerzője, a Megváltó. Isten jobbjá felemelte (2,33; 5,31; 7,55), a mennyben ott áll az Isten jobbján és közbenjár övéiért (7,55 kk.); adja a Szentlelket (2,33) és a bűnbocsánatot (5,31; 10,43), s mint minden ember bírója jön el újra (10,42). Aki meg akar menekülni, az keresztkedjék meg Jézus nevére (2,38). – Pál ap. az ősegyh. gondolatait rendszerezte és továbbfejlesztette. Krisztus halála révén az emberiség kiszabadult a Sátán és a test szolgaságából, és békességre jutott Istennel: Isten Krisztusban kiengesztelődött, általa mindeneket kibékített magával (2Kor 5,18; Kol 1,20). Krisztus által árasztja ki Isten a Szentlelket (Tit 3,6) és valósítja meg az üdvösséget (Róm 5,9 kk.; 1Kor 15,57); Krisztus által fog ítélni is (Róm 2,16). Akik a hit révén megigazultak, Jézus Krisztus által békében élnek Istennel és részük van a kegyelemben (5,1 kk.; vö. Ef 3,12). „Egy a közvetítő Isten és ember között, az ember Krisztus Jézus, aki váltságul adta magát mindenkiért” (1Tim 2,5). Krisztus nemcsak az üdvösség ~je, hanem mint Isten praeexistens Fia ~ a mindenségben, az egész teremtett világban (1Kor 8,6; Kol 1,16; Zsid 1,2; ugyanígy Jn 1,3). A Zsid kiemeli Krisztus ~ szerepét a teremtésben (1,2), az új szövetség megvalósulásában (8,6; 9,15; 12,24), főpapi működésében (7) és tökéletes áldozatában (9,11–14). – Krisztus ~ szerepe a 4. ev. egyik főgondolata. Praeexistenciájában a → Logosz ~ a mindenség létrehozásában és az üdvösség megvalósításában (Jn 1,4). Az emberré lett Logosz az Isten ismeretének (1,18; 14,9), a kegyelemnek (1,14.16) és az örök életnek (3,16–18; vö. 5,24–26; 6,40 stb.) ~je, az egyetlen út az Atyához (14,6). Az egyetlen ~, mert egyedül az Ő személyében van együtt az istenség és az emberség; az idő kezdete előtt Isten (1,1), az időben emberré lett (1,14; vö. Róm 1,3; Gal 4,4). Isten emberré lett Fiának ~ szerepéből következik a 4. ev.-ban az → Emberfia cím értelme.

krajcár: → pénzérme.

Kreszcensz (lat. *Crescens* 'növekvő'): Pál munkatársa. A 2Tim 4,10: azt olvassuk róla, hogy Galáciába (v. né mely kézirat szerint: Galliába) ment.

Kréta: sziget a Földközi-tenger K-i medencéjében. Hogy az ÓSz-ben → Kaftor ~t jelenti-e, nem lehet biztosan megállapítani. Ugyanakkor a → filiszteusokkal szoros kapcsolatban említett kereták (Ez 25,16; Szof 2,5) legalábbis közvetve ~ lakóinak lehetnek a leszármazottai (1Sám 30,14: a kereták Negebje nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a filiszteusok földjétől D-re laktak). – ~ régészeti vizsgálata 1900 k. kezdődött, amikor az angol J.

A. Evans feltárta Knosszoszt, és felszínre került Minósz palotája, valamint egy vázák, falfestmények és architektonikus formák által képviselt, addig ismeretlen, nagyon régi, nagyon fejlett kultúra. Később több más helységgel együtt Phaesztozt is vizsgálat tárgyává tették. Kiderült, hogy ~ kereskedelmi kapcsolatban állt az Égei-tenger mellékvelei, a szír partokkal, de főleg Egyiptommal. Különösen III. Amenóphisz korának voltak jó értesülései ~ felől (helységneveket felsorakoztató listáján több ~i város szerepel). Egyiptomi tárgyakat találtak ~n, ~iakat Egyiptomban. Ezek segítségével időhöz lehetett kötni a ~i művelődés fejlődésének szakaszait. A 3 korszak: korai, középső és kései minósi kor. Közülük az elsőnek a kezdete kb. az 1. egyiptomi dinasztia (kb. Kr. e. 3000) korával, a második a 12. dinasztia (kb. Kr. e. 2000), a harmadik a 18. dinasztia idejével esik egybe. Művészetüket Görögország vette át és fejlesztette tovább, írásukat a föníciai szorította háttérbe. Knosszosz és Phaesztoz minden bizonnyal a 3. szakaszban élte virágkorát. – Kr. e. 1800–1200 között ~n háromféle írást használtak: a ~i hieroglifákat, a lineáris A és B írást. A lineáris A írás a ~i hieroglifákból keletkezett, a lineáris B írás eredetileg a lineáris A írás továbbfejlesztett változata. Mind a 3 írás csak nyílt szótagokat tartalmazó szótagírás. – A lineáris B írást, amelyet a Kr. e. 15. sz. végétől a 12. sz.-ig használtak, M. Ventris (1952) fejtette meg, s ekkor az is kiderült, hogy gör. nyelvű szöveg lejegyzésére szolgált. A lineáris A írást C. H. Gordon Ny-i szemitának tartja. – A hellén és a róm. korban meglehetősen sok zsidó vándorolt ~ra (1Mak 15,23; ApCsel 2,11; Tit 1,10–14). Kr. e. 67: a róm. birodalom szenátori tartománya lett a sziget. Kr. e. 27: egyesítették egy másik szenátori tartománnyal, Cyrenaicával. A ~iak kitűnő íjászoknak számítottak (1Mak 10,67; 11,38). Egyébként nem volt jó hírük, ahogy Epimenidesz Tit 1,12 idézte hexameteréből is kiviláglik. Azért tartották őket hazugnak, mert azt állították, hogy Zeusz sírja náluk van. A valóságban ez az állítás félreértésen alapszik: Zeusz néven ~n egy gör.-ök előtti istenséget tiszteltek. Pál ap. első ízben róm. útján látogatót el ~ra (ApCsel 27,7–21); hogy Tituszt mikor hagyta Pál a szigeten (Tit 1,5), nem tudjuk. Az ApCsel ~i városként említi Fónixet (27,12), Kaloi Limeneszt (→ Jókikötő; 27,8) és Laszját (27,8).

Kriszpusz (lat. crispus 'göndör'): a korintusi zsinagóga elöljárója volt. Egész házanépével megtért (ApCsel 18,8); maga Pál ap. keresztelte meg (1Kor 1,14).

krisztológiai levelek: → fogságban írt levelek.

Krisztus: a gör. Khrisztosz, és a lat. Christus, 'Felkent' magyar átírása. → Jézus Krisztus, →Messiás.

Krisztus eljövetele: → parúzia.

Krisztus felmagasztalása: Jézust az után a megaláztatás után, amit szenvedése és kereszthalála jelentett, az Isten jobbjára emelte. Ezt nem térbeli változásként kell elképzelnünk, hanem egy új létformába való átmenetnek kell tekinteni, amelynek jellemzői: a feltámadásban (→ Jézus Krisztus feltámadása) nyert örök élet és az a méltóság és dicsőség, amire az → Úr, a → Messiás (ApCsel 2,36) és az → Isten fia utal (Róm 1,4; Zsid 1,4 kk.). Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy ~ nem merül ki pusztán a → mennybemenetel eseményében; első-sorban olyan változásnak kell tekinteni, amely Jézusban ment végbe, amikor földi emberből átváltozott mennyeivé (1Kor 15,42–58). Mivel a mennyei ember a földön sem nem látható, sem nem hallható v. tapintható, a jelenségekből a mennybemenetel előtt egy sajátos közbülső állapotra lehet következtetni (vö. Jn 20,17). Az események a tanítványok hitét voltak hivatva erősíteni: abban, hogy Jézus él. Egy későbbi úsz-i hagyomány Jézus megdicsőülését előzetes létével (praeexistentia) hozta összefüggésbe, mégpedig a bölcses-ségre vonatkozó ósz-i tanításhoz kapcsolódva, amely már a teremtés előtt létezett, s része volt a teremtésben és az emberek megvilágításában (1,1–4; Kol 1,15; Zsid 1,2 kk.). Jézus előzetes léte párhuzamban áll emberként való megjelenésének isteni dimenziójával, úgyhogy az ember Krisztusról elmondható: Isten általa teremtett mindent (1Kol 1,15 kk.). Az előzetes lét gondolata azt a feltevést vonta maga után, hogy Jézus személyének létmódja három fázist tételez fel (Jn 17,5; Fil 2,6–11): az előzetes létet az Atya dicsőségében (→

Isten dicsősége); → Krisztus megalázkodását, a bűnös emberhez hasonlóvá válásban és a dicsőségbe visszatérést (2,6–11). E visszatéréskor az emberi természet is részesévé válik a mennyei dicsőségnek. Ebből következően ~ üdvösségtört.-i esemény. Az a változás, amely Isten emberré lett fiában végbement, amikor a kiüresítettség állapotából átment a dicsőség állapotába, egyszersmind átmenet a bűnnek való, önként vállalt közösség állapotából az Istennel való közösség állapotába, s mint ilyen a megváltás megvalósításának konkrét mozzanata. – A szinoptikusok hagyománya nem beszél előzetes létről, bár vsz., hogy feltételezi (pl. a Kúriosz cím háttérében a Kúriosz–Jáhve párhuzam rejlik). Mindamellet Jézus felléptét a szinoptikusok is a húsvéti események távlatába állítva szemlélték. A kiüresítés időszakát a leghatározottabban Pál fogalmazta meg, aki Jézus földi felléptének szinte semmi figyelmet nem szentel, csupán leszögezi: a földi lét az isteni dicsőség letétele és a halál engedelmes vállalása a világ bűnéért. Pálnál ~ (Fil 2,9; vö. ApCsel 2,33; 5,31) a kereszthalál másik nézőpontját jelenti. Jn szembeállításul arról beszél, hogy Jézus az Atyától jött (és rokon értelmű kifejezések: Jn 6,46; 8,42; 13,3 stb.) és visszatért az Atyához (13,1; 14,12; 16,5 stb.). De itt az Atyától való távolságot áttöri a vele való közösség (8,16.29; 10,38; 14,10.20 stb.), ami megnyilatkozik Jézus szavaiban és tetteiben, tehát a hívő szem megláthatja isteni dicsőségét. Jézusnak legnagyobb tette a kereszthalála, épp ezért isteni dicsősége is ebben nyilvánul meg leginkább: Jn épp a kereszthalálra vonatkoztatja a ~ kifejezést (3,14; 8,28; 12,32); ebbe az a gondolat is belejátszik, hogy a kereszthalál valójában győzelem, megdicsőülés, ami bevezeti a végleges megdicsőülést. Jn-ban az Atyához megy kitétel párhuzamban áll a mennyei szentélybe való belépéssel (Zsid); ebből a világból, ahol magára vállalta a bűnt és mindenben hasonlóvá vált testvéreihez (Zsid 2,17; 4,15), az Isten fia a maga feláldozásával belép a mennyei szentélybe, s ott ~ abban csúcsozódik ki, hogy az Atya jobbján betölti az örök főpap tisztét.

Krisztus feltámadása: → Jézus Krisztus feltámadása.

Krisztus követése: az ÚSz-ben a 'követni' jelentésű akoluthen igével szinte kivétel nélkül csak az ev.-okban találkozunk konkrét értelemben (vö. Mt 10,38; de ugyanígy Jel 4,4 is) annak a sajátos viszonynak a kifejezésére, amelyben a tanítványok a viator Krisztussal álltak. Krisztust követni a. m. szakítani az egész múlttal, mindent elhagyni (vö. Mt 4,18–22; 9,9 kk.; 19,21; Mk 10,28; Lk 9,61), és a hitben, valamint engedelmisséget tanúsítva elfogadni az üdvösséget, ami Jézus Krisztusban van (Mt 19,16–30; Mk 10,28; Lk 9,59–62; Jn 8,12). Ez az üdvösség nem statikus természetű; növekvőben van, és függ attól a sorstól, amely Krisztusnak osztályrészül jut. Ezért ~ egyszersmind részesedés abban a hányatottságban és hontalanságban, amely az Ó földi létét jellemezte (Mt 8,19 kk.), de elsősorban (bármilyen nagy is a pillanatnyi biztonság: Mk 10,38; Jn 13,36 kk.) szenvedésében és szeretete legfőbb bizonyágában, kereszthalálában (vö. Mt 16,24–27). Ezt a magyarázatot irodalmi szempontból támogatja az a tény, hogy a gör. akoluthen ige használata az ev.-okkal, vagyis a tört.-i Jézussal valójában véget ér, továbbá, hogy a követés főnév nem fogalmat, hanem magatartást jelöljön. Így teol.-i tartalma szerint a követés a Krisztus és az Atya iránti engedelmisség sajátos kifejező eszköze. Elsősorban nem a mi emberi természetünk tökéletesedésére, hanem egészen Krisztusra és a Róla való tanúságtevésre irányul; végső fokon fel akarja ébreszteni a tanítványban a készséget arra, hogy a Krisztussal való életközösségből és a szeretetből erőt merítve életét is feláldozza, ha a helyzet úgy hozza magával. Azok az adott körülmények, amelyek között a keresztyéneknek eleget kell tenniük a ~re kapott meghívásuknak, az idők folyamán változnak, de az ev. tanítása és az alaphelyzet mindig változatlanul ugyanaz marad (vö. Mk 8,34: „Ha valaki követni akar, tagadja meg magát, vegye fel keresztyét”; Lk 9,23: minden nap). – 3. Ezen a közvetlen ~n kívül (életközösségbe lépés és sorsvállalás Krisztussal) az ÚSz a példája és tanítása szerint élésként is ismeri ~nek gondolatát (Jn 13,15.34; 15,12; Róm 15,7; 1Kor 11,1; Ef 5,2.25; Fil 2,2–8; 1Tesz 1,6; 1Jn 2,6). A Krisztus példája és tanítása szerinti élet szükségszerű következménye a vele való közösségnek és csak követése révén érhető el. Erre a Krisztushoz hasonulásra épül az egész keresztyén erkölcs. A keresztyén erkölcsöt elsősorban nem az emberből levezetett törv. határozza meg, hanem Krisztus példája, akivel a barátság köteléke kapcsol bennünket össze, továbbá az az Istentől kapott kegyelem, amely e példa követésére

indít. Krisztust követni tehát nem példája „lekopírozását” jelenti, hanem egyre elmélyültebb eggyé válást az Úrral, hogy Lelke és kegyelme erejéből minden helyzetben úgy tudjunk viselkedni, hogy viselkedésünk megfeleljen az Ő Atya iránti engedelmisségének. Így az imitatio Christi imitatio Dei lesz, amelyre mint a mennyei Atya engedelmes gyermekei meghívást kaptunk (Mt 5,48; Lk 6,36; Ef 5,1; 1Pét 1,15 kk.). Hogy erre bennünket felbátorítsanak, az úsz-i levelek többször is utalnak példaként a szeretetnek, az önmegtagadásnak és a megbocsátásra való készségnek azokra a csodáira, amelyeket a kegyelem az ap.-okban, ill. a keresztény közösségekben végbevitt (vö. 1Kor 4,16; 10,33; 11,1; Ef 4,32; Fil 3,17; 1Tesz 1,5 kk.; 2,14; 2Tesz 3,7.9; 1Tim 4,12; Tit 2,7; Zsid 6,12; 13,7; 1Pét 5,3; Jak 5,10).

Krisztus megalázkodása, Krisztus önküresítése: az Üdvözítő praeexistens és feltámadás utáni dicsősége közé eső életszakasza. Az ÚSz-ben a Fil 2,6–11 foglalja magában. E szövegrész alapja általános vélemény szerint egy korábbi himnusz, melyet Pál kiegészített a kereszthalálig kifejezéssel (2,8). Mivel a ~nak gondolatát a 2Kor 8,9 is tartalmazza, e rész Pál sajátjának is tekinthető. A korábbi eredetre utal, hogy e részben nincs szó a feltámadásról, ugyanakkor szerepel benne a mindenség hármasság tagozódása: a menny, a föld és az alvilág (2,10), amelyre Pálnál egyébként nincs adat, és hogy aránylag sok a hapax legomenok száma. A himnusz eredetileg szoteriologikus lehetett, míg Pálnál etikai színezetet kapott. – A Fil 2,6–11 fordítása sok nehézséget okozott; nemcsak a hapax legomenok, hanem a nehezen meghatározható apokaliptikus fogalmak (mint az alak, hasonlóság) miatt, valamint az → Isten szolgájára és az Ádám-mítoszra való utalások miatt is. Egészében véve ma már az exegéták a fordítás kérdésében egyetértenek. A szöveg kulcsszavának, a morphénak jelentése az ontológiailag értelmezett természet (ouszia, phüszisz) és az empirikus alak, a külső megjelenési forma (szkhéma, 2,7; vö. 3,21; Róm 12,2) között van. Ha az alak a mivoltra vonatkozik, a természethez áll közel, ha azonban nincs szó a mivoltról, mint az adott esetben is, akkor az alak a megjelenési módra utal. A morphé tehát az isteni dicsőséget, a doxát jelenti, amelyre az Istenembernek minden joga megvolt. Tehát nem szerzett, rablott holmiként (Fil 2,6) ragaszkodott volna hozzá, ill. tartott volna rá igényt, és ez a színeváltozáskor meg is nyilvánult. ~nak eredménye az emberhez való hasonlóság (2,7), mely abban áll, hogy Krisztus teljes egészében birtokolja az emberi természetet, ha fölébe emelkedik is (vö. Róm 8,3). Nem a külső, a magára vett alak különbözteti meg tőlünk, hanem a személye, aki az alakot hordozza. – A Fil 2,6–11 részt sokáig az arianizmus elleni harc szellemében értelmezték, mert Arius épp a 2,6-ra hivatkozva tagadta Jézus Krisztus istenségét. E tagadás válaszaként az egyházatyák a morphét természetként értelmezték: Krisztus, aki már előzőleg tartósan birtokában volt az isteni természetnek, magára vette az emberi természetet. Így Krisztus kettős v. fokozatos megalázkodásáról beszéltek: első lépése a kenózis (a dicsőség letétele és az emberi természet felvétele), második lépése a megalázkodás, Krisztus szolgáló élete. A szöveg azonban csak az ember Krisztusról beszél; azt, hogy mint Isten fia az Istennel való egyenlőséget már előzőleg birtokolta, csak közvetve mondja ki.

Krisztus pokolraszállása: Az Apostoli hitvallás szerint Jézus halála után alászállt a pokolba; ebben a kifejezésben a pokol nem a kárhozottak bűnhődésének helyét jelöli, hanem az ósz-i értelemben vett → holtak országa jelentést hordozza, vagyis arra a helyre utal, ahol az összes halott tartózkodik. Aki meghal, az leszáll a holtak országába (az ósz-i szóhasználat szerint); aki feltámad az kiszabadul a holtak országából. Ezért mondták Krisztusról is, hogy halála után alászállt a holtak országába, feltámadásakor viszont kiszabadult onnan; vö. Péter ap. pümkösi beszédével (ApCsel 2,24–31). Feltámadásával és a holtak országából való kiszabadulásával Krisztus megtörte a halál és az alvilág (= a holtak országa) hatalmát. Ezért mondja a Jel 1,18, hogy az ő kezében van a halálnak és az alvilágnak a kulcsa. Mivel az alvilágban a Biblia felfogásában más-más helyük (= sorsuk) van a jóknak és a rosszaknak (→ megfizetés), és mert az alvilágot több elkülönülő részből állónak képelték el (vö. Lk 16,19–31; → hádesz), a Hitvallás a hagyományos értelmezés szerint azt mondja, hogy Jézus az alvilágnak abba a részébe szállt le, amelyben az ósz-i igazak megváltásukra vártak (limbus Patrum v. pokol tornáca). Az Ágoston előtti exegézis úgy vélte, hogy 1Pét 3,19–20 (Krisztus a lélek szerint lement a börtönben

sínylődő lelkekhez, és prédikált nekik); 4,5 kk. utalás ~ra, ugyanakkor Szt. Ágoston Aquinói Szt. Tamással és a katolikus exegézis a 16. sz.-ig ezeket a részleteket Noénak a vízözön idején kortársaihoz intézett beszédéből valónak tekintette. Sem az egyik, sem a másik értelmezés nem tekinthető a 3,18–20 vonatkozásában egyértelműnek. A gör. pneumatá a Ter 6,1–4-re utalva jelentheti a bukott angyalokat. 1Pét 3,18–20 felfogható úgy is, hogy mitológiai elemeket felhasználva a Megváltó Krisztus mindenható erejére akar rámutatni (vö. K. H. Schelkle).

krizolit: halványzöld, átlátszatlan drágakő. Ékszer a főpap (Kiv 28,20; 39,13) és a tíruszi király (Ez 28,13) ruháján. A mennyei Jeruzsálem egyik alapköve (Jel 21,20; vö. Én 5,14; Ez 1,16; 10,9; Dán 10,6).

krizopráz: almazöld, átlátszatlan drágakő, a mennyei Jeruzsálem egyik alapköve (Jel 21,20).

krokodil: Jób 40,20–41,26 pompás leírását nyújtja (→ leviatán); régen a Földközi-tenger közelében, sőt Palesztinában a Földközi-tenger melletti partvidéken is előfordult (vö. Cezáreától É-ra: ~-folyó). A szerző az állatok királyának nevezi (41,26). A leírásban lehetnek mesebeli elemek (pl. 41,13), ennek ellenére nem tekinthető megalapozottnak azon kritikusok (pl. H. Gunkel, T. K. Cheyne) feltevése, akik mitológiai alakot (→ sárkány) látnak benne. Ez 29,1–6; 32,1–16: a gőgös Egyiptomot jelképezi.

Krónikák könyvei, Krón: protokanonikus ósz-i történeti könyvek. – I. Elnevezésük. A héb. kánonban az egyéb iratok csoport utolsó tagjaként dibré hajjamim 'évkönyvek'-nek nevezték. A LXX: Paralipomenon alfa, béta 'kihagyottak első és második kv.-e'. Ha ezt a tartalomra vonatkoztatják, nem felel meg a valóságnak, mert nem kiegészítéseket tartalmaz a korábbi tört.-i kv.-ekhez. J.-P. Audet helyes megoldása szerint a gör. név arra utal, hogy a LXX régi kiadásából hiányzó anyagot tartalmaz. A Vg átvette a gör. nevet, de mellette Chronicának is nevezi és két részre osztja. Ez került át a nemzeti fordításokba: Krónikák első kv.-e (1Krón) és Krónikák második kv.-e (2Krón). – II. Keletkezésük. → Krónikás. – III. Tartalmuk. A Krón Ádámmal kezdődik és a babiloni fogsággal ér véget. A Dávid előtti időt családfák formájában mutatja be, helyenként különféle részletekkel kiegészítve (1Krón 1–9). Ez a rész egyértelműen előkészítő jellegű. Utána rövid beszámoló következik Saul haláláról, ezt Dávid egész Izr. fölötti uralmának részletes leírása követi annak kiemelésével, amit a kultuszért és a Templomért tett. Azok a mozzanatok, amelyek nem emelték volna dicsőségét (pl. az, hogy eleinte voltak ellenlábasai, Batseba elcsábítása; Urija megölése, Absalom lázadása) hiányoznak a beszámolóból (1Krón 10–29). Részletes és eszményített a Salamonról szóló rész is (2Krón 1–9). A kv. többi része Júda királyait mutatja be; a legrészletesebben Jehosafátot, Hiszkiját és Joziját, akik a kultikus megújulást előmozdították. – IV. Források. A Krónikás kb. 20 olyan írást említ, amiben további tájékoztatást talál az olvasó. Nagyon vsz., hogy a megadott címek egy része műveket jelöl, más részük azonban csak nagyobb művek f.-eire utal. Azok közül a források közül, amelyekre a Krónikás hivatkozik, egy sem maradt fenn. Jóllehet egyik kanonikus kv.-et sem említi, mégis biztosra vehető, hogy a szerző előtt ismeretes volt a Ter–Józs és a Sám–Kir, és fel is használta őket. A velük való összehasonlítás (a legjobb idevágó munka P. Vannutellitől való) tanúsítja, hogy a Krónikás önállóan dolgozott; ami céljához nem vitte közelebb, azt elhagyta, ugyanakkor céljának megfelelően némelyeket többé v. kevésbé eszményített. Ahol a korábbi művek szövegétől eltér, ezt mindig azért teszi, hogy valamely vallásos gondolatot világosabbá tegyen. – Egészen biztos, hogy nem az volt a Krónikás szándéka Izr. tört.-e megírásával, hogy a Ter–Kir anyagát kiegészítse. Számára Izr. vallási közösséget képvisel; olyan népet, amelyet Isten kiválasztott, és saját maga tanított, hogy a kultuszban neki szolgáljon és olyan közösséget alkosson, amelyet a király az Isten helytartójaként, az Istentől kapott hatalom birtokában vezet. A kv. voltaképeni tárgya tehát a teokratikus állam előkészítése, megalapítása (Dávid idejében), romlása és a megújítására tett kísérletek. A szerző a teokráciát legtisztábban Dávid uralmában látta megvalósulva, akinek háza az örök királyság ígéretét kapta. Ezért Dávid a példakép, akit a későbbi királyoknak követniük kellett volna. Mivel ezt gyakran elmulasztották, ismételten megújulás vált szükségessé. Az eszményt azonban soha sem sikerült elérni; a próf.-k (Izajás, Ezekiel) szellemében a Krónikás a jövőtől várta az eszmény megvalósulását, és ezért

arra törekedett, hogy bár a körülmények nem voltak kedvezőek (Kr. e. kb. 300 k.), mégis ébren tartsa az Isten ígéreteiben való hitet (1Krón 17,11–14). – V. Tört.-i hitelességét sokáig komolyan megkérdőjelezték. Szemére vetették a szerzőnek, hogy saját kora viszonyait és nézeteit visszavetítette a múltba, hogy így eszményítse a történelmet. Ez nem teljesen alaptalan: a Krónikástól sokkal többet lehet megtudni saját koráról, mint a múlt-ról. Mivel napjainkban különféle izr. intézményeket régebbieknek tartanak, mint a 19. sz.-ban, ebből következően a Krónikás műve is kedvezőbb megvilágításba kerül. Mindig szem előtt kell tartani szándékát, és nem szabad elfelejteni, hogy elsősorban vallásos történelmet akart írni. Ha valamit közöl, ami más forrásból nem ismeretes, akkor el lehet fogadni hitelesnek, feltéve, hogy nincs alárendelve a Krónikás szándékainak, nem hatják át a Krónikás törekvései. – A ~, amelyek Izr.-t mindenekelőtt vallási közösségként igyekeztek bemutatni, középpontba állítva Isten Dávidnak adott ígérését, elsősorban a farizeusokra lehettek hatással. Az ő révükön a kánonba is bekerültek, de nagy hatással lehettek a kumráni szektára is, hiszen ez a szekta magát olyan közösségnek tekintette, amelyben a ~ eszménye (bár király nélkül) tovább élt. Ám erre a zsidókeresztény ősegyh.-nak sokkal több joga volt, mert megélte az ígéretek beteljesedését, mégpedig a maga körén belül; így érthető, hogy főleg Mt és a Zsid szerzőjében a ~nek gondolatvilága visszhangra talált. – Ezdrás (Ezd) és Nehemiás (Neh) könyve eredetileg egy kv.-et alkotott (Vg.: Liber Esdrae és: Liber Nehemiae qui et Esdrae secundus dicitur) és a ~ folytatásának számított. Később különválasztották és a kánonban a ~ elé helyezték őket; de egymástól csak a későbbi gör. és lat. kéziratokban különítették el Ezd-t és Neh-t, úgyhogy a héb. Bibliába csak nyomtatásban kerültek 2 külön kv.-ként bele.

Krónikás: a → Krónikák könyveinek ismeretlen szerzője. Nagyon vsz., hogy Ezdrás és Nehemiás kv.-ében is tőle való legalább egy rész. Hogy ez utóbbi kv.-ek ugyanattól a szerzőtől valók, és a Krón folytatásai, arra nem annyira abból következtethetünk, hogy az Ezd a Krón befejező soraival kezdődik, hanem sokkal inkább a stílus, a szóhasználat, az alapgondolat és a fő mondanivaló terén mutatkozó nagyfokú hasonlósága alapján. A Krón kettéosztása korán végbement. Ezd/Neh a héb. Bibliában a Krón elé került, úgyhogy a kánon a Krón zárta. Azok az események, amelyekről Ezd/Neh utoljára tudósít a Kr. e. 400 k.-i időre esnek. Különféle szempontok mégis arra mutatnak, hogy e kv.-ek jóval később, Kr. e. 300 k. keletkeztek, így pl. Zerubbábel és Jesua főpap (Neh 12,10 kk.; 1Krón 3,19–24) családfája, az a körülmény, hogy a perzsa birodalom már nem létezik, végül az erős arám hatást mutató nyelv. A ~ Izr. tört.-ét egészen sajátos módon írta meg. A Dávid előtti időt csak családfák formájában mutatja be. Dávid korának részletes tört.-ében kiemelkedik, amit a Templomért és a kultuszért tett. Ugyanez áll Salamon uralma idejére is. Júda későbbi királyainak tört.-e (az ország É-i részének, Izr.-nek királyairól nem ír a ~) párhuzamos a Kir leírásával, de a hangsúly továbbra is arra esik, mi jót v. rosszat tettek vallási vonatkozásban. Ezen belül is előtérben áll, amit Jehosafát, Hiszkija és Jozija király a megújulásért tett. Ezd/Neh a teokratikus állam helyreállításáról számol be a fogság után, valamint Ezdrás és Nehemiás törekvéseiről a vallási megújulás terén. Amit a megújulás érdekében tett erőfeszítésekkel el lehetett érni, az messze mögötte maradt a dávidi eszménynek, s különösen a próf.-k kívánalmainak, de egyszer mégis meg kellett valósulnia: a fogság utáni újjáépítést is egy jövődőlés teljesekeként értelmezték. Mivel a ~ különös érdeklődést mutat a liturgia és a Templom iránt, és e téren kiváló szakismeretet is tanúsít, feltehető, hogy azok közül való volt, akik Jeruzsálemben a kultikus szolgálatot ellátták. Nagyon szerette népét, és Isten ígéreteire támaszkodva bizalommal tekintett a jövőbe.

kulcs: I. Az ÓSz-ben ritkán fordul elő: Bír 3,25 (Eglon fenti szobájához); Iz 22,22: Dávid palotájához; vö. 1Krón 9,27: a jeruzsálemi templomot reggel a kapuőröknek kellett kinyitniuk. Iz 22,22 alapján feltehető, hogy a ~ meglehetősen nagy volt Izr.-ben (vállra vették). A ~ fából volt, a végén vas szögekkel ellátva; a vas szögek a reteszen lévő lyukakba illeszkedtek, és így felemelték benne a → zár szögeit, erre a reteszt vissza lehetett tolni. – II. Az ÚSz-ben az ég és az alvilág ~áról van szó. Az ókorban és a zsidóságban úgy gondolták, hogy az ég is, az alvilág is zárva van. Az ég (ahonnan az eső esik) ~a Istennél van (vö. Lk 4,25), ezt a „hatalmat” Isten átadhatja a 2 tanúnak (Jel 11,6). A holtak országának (a mélységnek v. a mélység kútjának) ~ai szintén Isten

kezében vannak, aki odaadhatja a Sátánnak (9,1 kk.) v. valamelyik angyalnak (20,1–3). Feltámadásával Jézus birtokba vette a ~okat, amelyek a (megszemélyesített) halál és a holtak országa birtokában voltak, és amelyeknek birtokában hatalmukban tartották a holtakat; így Jézus kivezetheti a halottakat és elsegítheti őket a feltámadásra (messiási). A Dávid ~a (Jel 3,7), a mennyek országának ~ai (Mt 16,19) kifejezés eszkatologikus értelmet hordoz; a Dávid ~a utalás Iz 22,22-re, de nem Dávid palotájára, hanem a dinasztiájára vonatkoztatva; Jézus mint Dávid redivivus a Messiás. Az ajtók, amelyeket Jézus megnyit, a mennyek országának az ajtai. A mennyek országának ~ait Jézus Péterre bízta: neki van hatalma megengedni v. megtagadni a mennyek országába bejutást. Lk 11,52: a ~ot átvitt értelemben kell venni.

115. Kulcs és zárszerkezet

kulcsár: → gondnok.

kultikus ábrázolások, bálványok: I. Az ókori K különféle kultúráiban más-más vallási elképzelések éltek; ebből következően az istenek ábrázolása terén is nagy változatossággal találkozunk. Ezért szükségszerű, hogy az ÓSz legszűkebb értelemben vett színhelyére, a Kr. e. 2/1. évezredbeli Szíriára/Palesztinára korlátozzuk áttekintésünket. Olykor azonban elkerülhetetlen, hogy tekintetbe ne vegyük az Egyiptommal v. más országokkal fennálló kölcsönös kapcsolatokat. – Számtalan kőből, agyagból v. fémből készült kultikus ábrázolást ismerünk. A szóban forgó térségben végzett ásások során kevés kőből faragott nagy szobor került felszínre, ugyanakkor sok → sztélét találtak a régészek, amelyeknek csiszolt felületén a reliefen istenség v. kultikus jelenet látható. Ezenkívül sok kis bronzfigura, plakett és terrakotta szobrocska ismeretes, de megemlíthetők azok a kép és írás nélküli oszlopok (masszéba) is, amelyek valamelyik istent jelképezték, tehát nem egyszerű → kőoszlopok (pro memoria) voltak, és rendszerint csoportosan álltak. – A legtöbb sztélé és nagyméretű szobor templomok körzetéből került elő (→ Ugarit), de in situ még nem találtak kultikus célra használt ~at. A templomkörzetben talált szobrok rendszerint fogadalmi ajándékok lehettek; ezt olykor a feliratok és a régészeti környezet egyértelműen tanúsítják. Kultikus célra a legtöbb esetben kis öntött bronzszobrocskákat használtak (vö. Kiv 34,17), amelyeket vsz. egy kultikus szekrénykében állítottak fel. Hogy a voltaképpen kultikus szobrok kicsik és könnyen elvihetőek voltak, az arra is magyarázatul szolgál, miért nem került eddig még egyetlen szentély, ill. templom cellájából (→ szentek szentje) sem felszínre kultikus szobor. Ugyanakkor a bronzszobrocskák és plaketek, valamint a terrakotta figurák fő lelőhelyeinek a kultikus tárgyak lerakatai, az e célra szolgáló gödrök, valamint sírok, sőt magánházak bizonyultak. – Egy-egy új lelet esetében gyakran elég nehéz eldönteni, hogy vajon embert (királyt/királynőt) v. istent/istennőt ábrázol-e. Vita tárgya pl. a Hacorban talált oszlopok közt az ülő figura. Azon az alapon, hogy a mellén holdsarló van, némelyek Szin holdistennek vélik, Háránból (Y. Yadin), de mivel elhunyt fejedelmek és előkelőségek tiszteletére emelt kőoszlopok közt áll, valószínűbb, hogy a sztélék által jelképezett királyi család ősatyja (K. Galling). Az istenségeket az emlékeken, amelyek sohasem egyéneket, hanem mindig típusokat ábrázolnak, rendszerint bizonyos jelvények különböztetik meg (pl. korona, szarvval ellátott sisak, valamilyen fegyver, jogar és talpazatként állat). A leleteket nem lehet mindig biztonsággal azonosítani a mítoszokból, a feliratokból v. az ÓSz-ből ismert istenekkel. Szerencsés esetben, mint a fogadalmi sztéléken, fel van tüntetve az isten neve (pl. a Mekálsztélé esetében, amelyet Bet-Seánban találtak). A ~ zömükben besorolhatók egy-egy típusba, az isten pontos megnevezésétől azonban sokszor el kell tekintenünk. Az állatként ábrázolt istenekre nézve → aranyborjú, → bika, → kígyó. – II. Az emberi alakban ábrázolt istenek nagy számából a legfontosabb típusok: 1. → El isten felirattól is igazolható ábrázolását eddig nem ismerjük, de utalhatunk arra a befejezetlenül maradt szerpentinsztélére (47 cm magas), amelyet Ugaritban a mesterek körzetében találtak (1936). Az ősi isten típusát reprezentáló szakállas alak oroszlán lábú trónon ül, a lába zsámolyon nyugszik (vö. Zsolt 110,1). Hosszú ruháját öv fogja körül, a

fején korona van, 2 szarvval. A bal karját – nyilván áldásra – felemeli, kinyújtott jobbában egy nehezen kivehető tárgyat tart. Előtte hosszú ruhás imádó alak, jobb kezében állat fejű jogar, baljában korszó. Fent rozettaszerűen tagolt szárnyas napkorong lebeg. A sztélé a Kr. e. 13. sz. végéről származhat. – 2. Az időjárás-istenek típusát gazdag anyag reprezentálja; → Baal isten ábrázolásai is ide sorolhatók. Művészi szempontból kiemelkedik közülük az ún. „Baal au foudre”. Ez egy 1,42 m magas mészkősztélé; Ugaritban a nagy templomon kívül találták. Az alak rövid egyiptomi kötényt visel, felsőteste meztelen; a fején hosszú, hegyes, szíriai sisak van 2 szarvval. Lent befönt haja a válláig ér. Felemelt jobbában buzogány látható, a baljában lándzsa, amelynek nyele kis lángokban végződik (villámnak tekintik, s innen ered a „Baal au foudre” elnevezés). A két egyenes vonal alatt, amelyen áll, 2 hullámos vonal utal a hegyekre, és jelzi, hogy az ábrázolt alak hegyi isten. Az isten előtt egy emelvényen háttal áll az imádó király; csak negyed olyan nagy, mint az isten. A felirat nélküli fogadalmi sztélé a Kr. e. 14. sz.-ból valónak kell tartanunk. (C. F. A. Schaeffer korábbról eredezteti.) – Említést érdemel egy tisztán egyiptomi, kb. 40 cm magas sztélé Ugaritból, amelyet egy egyiptomi tisztviselő ajánlott fel → Baal-Szefonak. – Meg kell még említeni egy más típusú sztélé is, ahol az időjárás-isten bikán v. oroslánon áll. – Végül figyelmet érdemel az a sztélé is, amelyet Aleppótól 7 km-re, É-ra találtak; a Kr. e. 9. sz.-ból maradt fenn, és az arám felirat szerint az ábrázolt istenséget Melkartnak hívták. – 3. A férfiistenek közül külön csoportnak tekinthető a Resef-típus; főleg kis bronzfiguraként maradt ránk nagy számban. Resef, aki eredetileg a hőség istene lehetett, mint a ragálynak és a ragály elleni védelemnek az istene, nemcsak Szíriában, ill. Palesztinában játszott jelentős szerepet, hanem Egyiptomban is; ezt a fennmaradt ábrázolások száma is tanúsítja (R. Stadelmann). Egy jellegzetes kis (kb. 14 cm magas) bronzfigura Megiddóban került felszínre. A járás közben ábrázolt isten magas, kúpszerűen kicsúcsosodó főveget visel, öltözéke rövid, térden felül érő. Felemelt jobbjá vsz. fegyvert tart (a balja letört). Egy hasonló, Ugarit kikötőjéből ismert figurán még látszanak az arany- és ezüstbevonat nyomai. – Egy egyiptomi sztélén, amely a 19. dinasztia korának elejéről való (Kr. e. 13. sz.), Resef isten neve is fennmaradt. A járás közben ábrázolt isten térden felül érő szoknyát visel, a fején magas, isteni főveg, a homlokán gazellaszarv; a főveg tetejéről 2 szalag lóg le. Az istenség balja lándzsára és pajzsra támaszkodik, felemelt jobbában díszes szekerce látható. – Végül ebbe a csoportba sorolható az a Mekálnak felajánlott sztélé is, amely vsz. a Kr. e. 14. sz.-ból való és Bet-Seánban került felszínre. A trónon ülő isten kúpszerűen kicsúcsosodó isteni főveget visel, a homlokán gazellaszarvakkal és 2 lelógó szalaggal; baljában jogar, jobbában az élet egyiptomi jele. Előtte 2 alak áll imádkozó testtartásban. – Végül megemlíthető még egy Bet-Seánban talált pecséthenger is II. Ramszesz idejéből (1290–1224); a fáraó egy korongon állva lő; a korongot karó tartja, amelyhez 2 szakállas szír hadifogoly van kötve. Szemben áll az istenség rövid ruhában, a fején kúpszerűen kicsúcsosodó főveg, amelyről 2 szalag lóg le. Jobbjában az élet jele, baljában jogar. – A Szíriában és Palesztinában talált istennőábrázolások a terrakottafigurák révén számban messze felülmúlják az istenképeket. Azonosításuk nehéz, mert – főleg a Kr. e. 1. évezredben – az alakok nagyon hasonlók egymáshoz. 2 típust különböztetünk meg: a harcias vonásokat mutató istennőnek és a termékenység istennőjének típusát. – 4. → Anath istennőnek mint a harc, a háború istennőjének jellegzetes ábrázolásával a British Museum egyik sztéléjének alsó felén találkozunk. Az istennő, akinek áldozatot mutatnak be, trónon ül, bokáig érő, szűk ruhát visel, a fején felső-egyiptomi korona a Maat-tollakkal, jobbában lándzsa és pajzs (19. dinasztia, Kr. e. 13. sz.). – Egészen más típust képvisel az a Rász-Samrában talált, Kr. e. 13. sz.-i elefántcsont-faragvány, amely – ágy díszeként – szintén Anathot ábrázolja: a 4 szárnyú és szarvakkal ábrázolt istennő, aki felett a „kappadókiai” csillag látható, a királyt eteti (feltehetően a szimmetria kedvéért megkettőzve). – 5. A termékenységgel és a szerelemmel kapcsolatos istennő típusát (→ Astarte) egy Bet-Seánban talált, nem teljesen befejezett, 37 cm magas sztélén láthatjuk. Az istennő hosszú ruhát és egyiptomi Atef-koronát visel kúpszerűen és hátul lelógó szalaggal; jobbában az élet jelét tartja, baljával pedig jogarra támaszkodik. Egy előtte álló meztelen női alak lótuszvirágot nyújt át neki. Ugyancsak Bet-Seánban találták azt az aranyplakettet is, amely egy ezzel párhuzamba állítható meztelen istennőt ábrázol, aki jogart tart a baljába. – A Kr. e. 2. évezred végéről ismert ábrázolásokon kívül Jehaumilk Bübloszból származó, 1,13 m magas sztéléjén szintén

az istennőt látjuk „Büblasz úrnője”-ként a Kr. e. 5–4. sz.-ból. Ládaszerű egyiptomi trónon ül, bokáig érő, szűk ruhát visel, a fején Hathor-korona. Jobbját felemeli, baljában jogart és papirusznádszálát tart. Előtte Jehu-milk büblasz király perzsa öltözékben italáldozatot készül bemutatni. A jelenet fölött, a sztélé lekerekített felső részében szárnyas napkorong látható. – Ebben az összefüggésben nem szabad beszélni arról a Tell-Bet-Mirsimben talált töredékről, amelyet szívesen tekintenek „kígyóistennő”-nek, mert a párhuzamok alapján azt a díszítőelemet, amelyet többen kígyónak vélnék, inkább a ruha tartozékának kell tekinteni (vö. a Palesztinában végzett ásatások során felszínre került hikszosz szkarabeuszokon látható ruhákkal). A Rász-Samrában talált terrakottafigurák szintén nem tartoznak ide. – Viszont az előzőktől ikonográfaiilag világosan elkülönülnek, és így külön csoportot alkotnak azok a sztélék és terrakották, amelyek mint Qades-ábrázolások váltak ismertté. Egyébként: kérdéses, vajon Qades istennő valóban önálló alak-e a többi istennő között, v. más istennők önállósult közelebbi megnevezése a qades (‘a szent’ jelentésű tőből). – Egy egyiptomi sztélé (a 19. dinasztia korából; Berlin) szemben, oroszlánon állva ábrázolja az istennőt; fején korona, 2 kezében egy-egy kígyó. Az egész felületen elszórtan látható 6 kör inkább gránátalmának tekinthető, mint csillagnak. Qades istennőt számos kis terrakottafigura is ábrázolja egész sor további típusokat képviselő női alak társaságában, a Kr. e. 2–1. évezredből. Ezeknek a zömben Palesztinában talált terrakottaszobrocskáknak fő lelőhelyei a magánházak. A Qades-típustól meg kell különböztetnünk azt a típust, amelyen az alak a kebleit tartja, továbbá a lelógó karú és a gondosan megmunkált fejű, nyílszerűre formált testű alak típusát, s végül azokat, amelyek már aligha istennők ábrázolásai (vö. J. B. Pritchard). – Kiegészítésül érdemes megemlíteni Astarténak egy különös ábrázolási módját: egyiptomi osztrakonok meztelen női alakot mutatnak, vágató ló hátán. – Végül mind motívuma, mind technikája szempontjából figyelmet érdemel még egy 13,7 cm-es elefántcsont plakett, amelyet Minet el-Bedában találtak. Az Égei-tenger mellékének művészetét képviseli, de vsz. Ugaritban készült. Az istennő nyakát gyöngysor (v. egyszerűen girland?) díszíti, felsőteste meztelen. Széles, mintás szoknyája műkénei hatásra vall. 2 kezében egy-egy kalászcsumót tart. A 2 egymással szemben álló kecske arra utal, hogy az istennő „az állatok úrnője”. Jóllehet a motívum eredeti K-i, az ábrázolásmódot vallástört.-ileg nem lehet Kánaán térségén belül értelmezni. – 6. Az eddig tárgyalt, egyenként ábrázolt istenségeken kívül ismeretese a több istent ábrázoló, 2 v. 3 alakos sztélék, szobrok. Közülük az egyik jelentős sztélé moábita területen került felszínre, Ammantól kb. 70 km-re D-re. Az 1,83 m magas sztélé felső részén ma már kielemezhetetlen felirat nyomai látszanak; ez jóval régebbi, mint maga az ábrázolás, amely a Kr. e. 12. sz.-ból származhat. Baloldalt egy Resef-típusú fiatal isten áll rövid kötényben, jogarral, a fején egyiptomi kettős korona; jobboldalt, vele szembefordulva egy istennő hosszú ruhában, a fején Atef-korona, jobbjában az élet jele; köztük hosszú ruhában a szakállas király. Egy bételi pecséthengeren szintén 2 egymással szemközt álló istenséget láthatunk. Baloldalt – felemelt jobbjában görbe kardot tartva (K. Galling) – egy Resef-alak áll, jobboldalt hosszú ruhában egy istennő, fején magas isteni főveg hosszan lelógó szalagokkal. A felállított lándzsák közt hieroglif írással az Astart felirat látható. (Ezt egyéb írásos pecsétek alapján a pecsét tulajdonosa rövidített nevének kell tekintenünk.) A pecsét a kései bronzkorból adatható. – Megemlíthető még az a 2 ezüst szobrocska, amelyet Rász-Samrában egy korszakban találtak. A nagyobbik (28 cm magas) egy istent, a kisebbik (16 cm magas) egy istennőt ábrázolhat. Az istenek csoportos ábrázolásának kérdése az elefantineai zsidó katonai kolóniával kapcsolatban külön súlyt kap, az arámul írt → papiruszok Jahvén kívül még 2 más isteni alakot is említettek: Anath-Bételt és Asim-Bételt.

116. Istenek jelképeivel díszített határkő. Kr. e. 1120 körül. British Museum

kultusz: I. Szóhasználat. Az ÓSz-ben nincs rá külön kifejezés, hanem a ‘szolgálat’ (Szám 4,12; 2Kron 24,14), főleg pedig a szolgálattétel áll a helyén. Ezek az eleinte profán kifejezések vallási műszóként az → istentisztelet bármely formájára utaltak. Ezért a Vg-ban a colere ige és a cultus főnév, amelyekkel fordították őket,

meglehetősen gyakori. – A LXX a kultikus szolgálat megfelelőjeként is többször alkalmazza az általános értelmű kategon szót, de a ~ egyenértékesekeként mégis inkább a szakrális latreia kifejezést (8-szor), ill. a latreuein szót (kb. 90-szer) használja legtágabb értelmében; a leiturgia ugyanakkor a sátorban v. a Templomban teljesített papi szolgálat műszava (8 kivétel: emberek szolgálata; Ez 44,12; 2Krón 15,16: pogány ~ra vonatkozóan). – Az ÚSz-ben a latreuein (21-szer) és a latreia (5-ször) szintén egyaránt utal általában az istentiszteletre (a bálványimádást is beleértve) és az imádságra. Csak a Zsid 8,5; 9,9; 10,2; 13,10 él vele 'papi szolgálat, áldozatbemutatás' értelemben, tehát olyan helyeken, ahol a LXX szóhasználata szerint a leiturgia volna helyén; ez utóbbi kifejezés az ÚSz-ben csak 3-szor fordul elő. Erre a szóhasználatra a Zsid szolgáltatja a legtöbb adatot, amely tárgyából következően megtartja a LXX papi-kultikus szóhasználatát (Zsid 8,2.6; 9,21; 10,11; angyalok szolgálata: 1,14), ugyanígy Lk 1,23. Pál viszont átvehette a leiturgein szócsalád megkopott, köznapi 'szolgáltatétel' jelentését: Róm 15,27; 2Kor 9,12; Fil 2,30; de Fil 2,17 és Róm 15,16: az ap.-i szolgálat kultikus színezetet kap; akik a hatalmat gyakorolják, Isten szolgálói: 13,6; Epafroditusz Pál ap. szolgálatára van (Fil 2,25). Az ApCsel 13,2 fontos kiindulópont a közös keresztény istentisztelet liturgiának való elnevezéséhez. – II. Az ÓSz ~a a szó szorosabb értelmében erre hivatott személyek (→ pap) szolgálata, s meghatározott időpontokhoz (→ ünnep) kapcsolódik. Tehát a közösség Istentől rendelt és megkívánt szt. szolgálata Isten tiszteletére, haragjának lecsillapítására, az üdvösség és a segítség kiesdése; benne nyilvánul meg látható formában a szövetségi viszony és az a rendeltetése, hogy a népet Ura és Királya szolgálatára szt., kultikus közösséggé formálja. Az ÓSz pontos szabályokat tartalmaz az áldozatbemutatás egész menetére vonatkozóan, beleértve a különféle eszközök használatát is, ha ezek ma már nem is világosak minden részletükben. A bonyolult előírások nemcsak a ~ méltó módját voltak hivatva biztosítani, hanem ezen túlmenően az áldozatnak a pogány ~okban szokásos halmozása ellen is irányultak. – Már a pátriárkák idejéből ismeretesek kultikus cselekvések: oltárt emeltek és segítségül hívták Jahve nevét (Ter 12,7 kk.; 13,4–18; 26,25; 28,18; 35,7.14: italáldozat és felkenés), de azt, hogy a tört. előtti időben az áldozat (Kain és Ábel, Noé) miben állt, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Mózes vetette meg a szervezett ~ alapját, ha a Pentateuchusnak (különösen a Lev-nak) a ~ra, ill. az áldozatra vonatkozó sok szabálya különféle korokból ered is. Hogy a legrégebb időben a primitív kultikus formák és tárgyak (mágia, állat~, holdünnepek, termékenységi rítusok) még nem haltak egészen ki, az nem biztos; mindenesetre beépültek a Jahve-~ba (rézkígyó: → kígyó, → kitett kenyerek, → láda). A tisztára és tisztátalanra vonatkozó sok szabályba is minden bizonnyal belejártak a tabuval kapcsolatos régi képzetek. Az izr. ~ban azonban a szabályok az Isten szentségének tiszteletét segítették elő, és sok szempontból ellentétesek voltak a pogány szokásokkal. Mózes nagy tette az volt, hogy személyes kinyilatkoztatás alapján egyedül Jahvét ismertette el Istennek és ezzel a ~ tárgyának, mégpedig láthatatlan és minden anyagtól független, teljesen szellemi Istennek, akiről képmást sem volt szabad készíteni (→ kép). A szt. → sátor (= vándorszentély) is egész biztosan Mózes korára nyúlik vissza, a ládáról azonban ez nem állítható teljes bizonyossággal (Szám 10,35 kk.; Józ 3). A régi leírásokból olyan kultikus szokások is kikövetkeztethetők, amelyeket a pentateuchusi törv.-nyel nem lehet összeegyeztetni. Jiftach, bár csak fogadalom tragikus kényszeréből, emberáldozatot mutatott be. A legszembeötlőbb mégis, hogy a bírák és az első királyok korában még nem volt a Lévi törzséből való papoknak fenntartva az áldozatbemutatás. Az Ígéret földjének elfoglalása után mintha a kánaániak is hatottak volna az áldozatra és az ünnepekre, de elvben a Jahve-~ tisztaságát védték a pogány szörnyűségtől. A bálványimádás (Kiv 20,3 kk.; 23,24; MTörv 5,7 kk.), a varázslás és a mágia (Kiv 22,17; Lev 20,27; MTörv 18,10 kk.), a vallási indítékú kéjelgés (Lev 19,29; MTörv 23,18–19) és az emberáldozat (Lev 18,21; MTörv 12,31) teljesen ki volt tiltva a ~ból. A természeti és aratási ünnepek részben más tartalmat kaptak: Jahve nagy tört.-i tetteinek felidézését és a kultikus megújítását szolgálták (→ emlékezés, → húsvét). Így a Jahve-~ szellemi és erkölcsi jelleget öltött, és ennek köszönhetően teljesen egyedülálló helyet foglalt el az antik világban; annál inkább, mivel a szövetség népének ~aként kezdettől az erkölcsi szabályok iránti hűséges szeretetre, tiszteletre és engedelmességre épült (Kiv 19,5–8; MTörv 5,29; 13,5; 1Sám 15,22; Jer 7,22 kk. stb.). Ugyanakkor a sok külső rítus azzal a veszéllyel járt, hogy a levita formák túlságosan előtérbe kerültek, a belső érzületre viszont

nem szenteltek elég figyelmet, ezért hallattak a próf.-k ~- és Templom-ellenes szavakat (→ áldozat). Az újabb kutatások kimutatták, hogy a próf.-k elvi állásfoglalása – a mélyebb értelemben vett ~szal, a hagyományos és erkölcsileg is kötelező istentisztelettel kapcsolatban – általában pozitív volt. A Templom felépítésével Dávid és Salamon azt akarta elérni, hogy a ~nak új rendje és Jeruzsálemben központja legyen. Jahvénak a ~ tárgyát jelentő üdvözítő jelenlétét megkísérelték teol.-ilag összeegyeztetni égben lakásával, ennek jegyében a Templomot neve (→ név) kinyilatkoztatása helyének tekintették (MTörv), v. olyan helynek, ahol → Isten dicsősége megnyilatkozott (P), ahol a szövetség Istene a nyilvános tiszteletet fogadta, látni engedte az arcát és segítséget adott. De továbbra is megmaradtak az országban szerte található kultikus helyek; ezekben azonban kisebb v. nagyobb mértékben csakhamar helyet kaptak a kánaáni szokások, ha ugyan nem voltak teljesen pogányok (→ magaslati kultusz), ahogy a próf.-k éles hangú bírálata alapján feltehető. A Jahvéhoz hű királyok, mint Hiszkija (2Kir 18,4; 2Krón 31,1; 32,12) és Jozija (2Kir 23; 2Krón 34; vö. MTörv 12,2–14) erős kézzel küzdöttek ellenük. – Minthogy az áldozatbemutatás a jeruzsálemi szentélyhez kapcsolódott, és a pogány terület tisztátalannak számított (Iz 52,11; Ám 7,17), a fogságban nem volt lehetséges (Ezd 8,17 nem bizonyíték arra, hogy Babilóniában kultikus helyük volt Izr. fiainak), csak visszatérésük után folytatódhatott a hivatalos ~. A templomi istentiszteletet a Krón tanúsága szerint ünnepélyes keretek közt tartották; a kései időből Sir 50,5–21 költői leírást ad róla. 1Mak 4,47–59 az újonnan bevezetett → templomszentelési ünnep leírását nyújtja. Imádság, ének és tanítás minden bizonnyal már előbb is hozzátartozott az áldozathoz, most azonban már annyira fontos, hogy a → zsinagógákban áldozat nélkül is tartanak istentiszteletet. Az áldozat értékének viszonylagossága egyre határozottabban megfogalmazódik (Zsolt 40,7 kk.; 50,8–23; 51,18 kk.), különösen a hellén időszakban, a szórványban (Philo). Az ima, a böjt és az alamizna teljes mértékben pótolja az áldozatot. A kumráni közösség, bár egyébként szigorú szertartási rendje volt, csak „az ajkak áldozatát” mutatta be, és ezenkívül csupán erkölcsi áldozatot ismert (1QS IX,4; X,6.14). Ez a fejlődés teszi érthetővé, hogy Jeruzsálem pusztulása után a rabbinista zsidóság ki tudta heverni az annyira központi szerepet betöltő ósz-i áldozati ~ elvesztését. A Tóra helyettesítette az oltárt, a mindenütt és mindig jelen lévő → sekina pedig a Templomot. – III. Az ÚSz-ben Jézus nem utasította el az öröklött ~t, sőt a Templomba maga is felzarándokolt. Ugyanakkor fölötte állt a rituális törv.-eknek, és szembe is helyezkedett velük, ha pusztá formássá váltak (→ judaizmus). A szeretet parancsát fölébe helyezte a szombatra és az áldozatra vonatkozó szabályoknak és szokásoknak (Mt 5,23 kk.; 12,7; Mk 7,1–13; 12,33). Előre megmondta, hogy a Templom elpusztul és azzal a ~ is megszűnik (13,2). Jn 4,23 kk. (lélekben is igazságban imádni): Jézus nemcsak szembefordul a törv.-telen samariai és a külsőségessé vált zsidó ~szal hanem a Templomtól és annak szertartási rendjétől függetlennek látja a ~t („igazi imádói lélekben és igazságban imádják az Atyát”). Az ősegyh.-ban az ósz-i templomi előírásoktól való elszakadás már Jeruzsálemben végbement István diákonus körében (ApCsel 6,13 kk.; 7,48 kk.), majd a pogánykeresztény közösségekben is csakhamar bekövetkezett (pl. 17,24). Kereszthalálával Jézus az ósz-i áldozatot teljessé, tökéletessé tette. Az új szövetségnek az Ő feláldozott teste és vére a záloga. Mint Isten Báránya Jézus a végleges húsvéti bárány, a tökéletes áldozat; de Jézus nemcsak áldozati ajándék, hanem egyszersmind áldozatot bemutató pap is (Ef 5,2; Zsid 8,2; 9,28; 10,12.14). A Zsid elsősorban az Ő főpapságát mutatja be, azt fejtegeti. Jézus főpapi tisztét → közvetítőként gyakorolja (8,6; 9,15; 12,24) egy mennyei liturgiában, amelyben egyszerre folyik Isten imádó tisztelete és az embereket üdvözítő megszentelés (Róm 8,34; Zsid 2,17 kk.; 7,25; 9,24; 1Jn 2,1 kk.). A Jel képei szerint létezik egy mennyei Templom (11,19; 14,15; 15,5.8) illatáldozat bemutatására szolgáló oltárral (8,3 kk.); Isten trónján áll a feláldozott Bárány, s mint Isten, ő is fogadja hívei hódolatát (5,6–14; 7,10; 14,1.4); a Bárány menyasszonya az új Jeruzsálem, amelyben maga Isten és a Bárány a Templom (21,22). A Zsid és a Jel az ÚSz legkésőbbi kv.-ei közé tartoznak. Jézus Lk 22,16.18 szerint is beszélt egy mennyei lakomáról, amelynek az utolsó vacsora az elővételezése a földön. Pál szerint a kereszténynek és a keresztény közösségnek egész léte az Úr áldozatába való bekapcsolódással folyamatos istentisztelet. Ez a „kultusz” tágabb értelemben nemcsak lelki és erkölcsi síkra való átvitele az ósz-i ~nak, mint a próf.-knál, a bölcseleti irodalomban, a kumráni szövegekben és a hellén zsidóság körében, hanem alapjában az egész

életnek krisztusivá, lelkivé és eszkatologikussá tétele. Ennek megfelelően az új szövetség létrejöttével új kultikus és szakramentális jelek léptek életbe, mint a keresztség, a gyónás szentsége, a betegek megkenése, a kézrátétel (az egyh.-i rend szentsége) és mindenekelőtt az Eucharisztia (ApCsel 2,42; 1Kor 10,16; 11,20), valamint egy külön ige- és imádság-istentisztelet. Kialakulására hatással lehetett a zsidó gyakorlat is; a misztériumvallások hatása kevésbé vsz. Kultikus szakkifejezések átvételével is számolhatunk, de ezek sajátos keresztény tartalmat kaptak. Minden ~nak a Krisztus megváltó művébe való belekapcsolódás, a Krisztussal való közösség adja meg az értékét. Végső fokon a keresztény ~ nem annyira cselekvő szolgálata Istennek, mint inkább hálás elfogadása üdvösséget szerző ajándékainak, a szentségben és a tanításban (B. Reicke). A keresztény ~ elsősorban a jelenlevő Krisztusnak (Mt 18,20) és Lelkének (Pneuma) a műve (Jn 20,22–23; ApCsel 8,15–17; Ef 5,25–27; Fil 2,13; Zsid 9,14; 13,15; 1Pét 2,4 kk.). Következésképpen a közösségben a tisztségviselő és az előljáró nem sáfára a liturgiának, így nem is egyenrangú utóda az ósz-i papoknak, hanem csak „Krisztus szolgálója és Isten titkainak gondnoka” (1Kor 4,1; vö. Róm 15,16–19). Mégis, túlságosan egyoldalú volna, ha az ap.-októl, Isten munkatársaitól (1Kor 3,9; 1Tesz 3,2) minden közvetítő-papi szolgálatot el akarnánk vitatni. Az bizonyos, hogy a megdicsőült Úr (Küriosz) bennük és fölöttük az egy igaz papja (Zsid 8,2) a kereszten valóságos, most transzcendens ~nak, amelynek részese a földi zarándokútját járó Egyh., amely a teljességet majd csak az idők végén éri el.

Kumrán, Qumran: 1947 tavaszán az egyik pásztor Júdea pusztájának K-i felében En-Feskától 3 km-re É-ra a Holt-tenger partján véletlenül rábukkant a csakhamar híressé vált kumráni tekercsek (v. kéziratok) közül az elsőkre. Nem sokkal később további tekercsek kerültek felszínre a 18 km-re távolabb, DNY-ra fekvő Vadi Murabba-atból, majd Hirbet Mirdből. Ezeket a tekercseket először ismeretlen eredetűnek mondták, de ma már tudjuk, hogy beduinok csempészték ki szövegeket Izr.-ből. 1960 és 1961: egy izr.-i expedíció is talált először nem messze En-Geditől, Nahal Heberben, azután → Maszada erődjében (1963-tól) dokumentumokat, ezért helyesebb Júdea pusztájából való kéziratokról beszélni. A lelet (a kéziratok részint bibliai, részint egyéb profán szövegeket tartalmaznak) értékét a tudományos világban elsőként J. C. Trever, W. F. Albright és E. Sukenik ismerte el (1947–1948). Azóta a megbízott és megbízatással nem rendelkező kutatók az egész pusztát átvizsgálták, és ennek során újabb kéziratosokat (többnyire töredékeket) fedeztek fel, de a beduinok is kínáltak megvételre további kéziratosokat. 1962: Jerikó legrégebbi részétől 14 km-re É-ra, a Jordántól 12 km-re K-re egy barlangban a beduinok → Szamariából eredő papiruszokat találtak; ezek a Kr. e. 4. sz.-i papiruszok jogi és hivatali jellegűek. – Régészeti vizsgálatra először 1952–56: került sor Hirbet Kumrán területén. Az ásatások során felszínre kerültek különféle épületek maradványai, amelyek valamikor a ~i szekta otthonául v. központjául szolgálhattak. Magát a szektát a legtöbb kutató az → esszénusok körébe utalja. A temetői leletek alapján arra lehet következtetni, hogy először a Kr. e. 8. és 7. sz.-ban lakták a helyet. Csaknem teljesen biztosra vehető, hogy a Józs 15,62 említette sóvárossal azonos. A ~i emberek, akik olyan zsidó csoportot alkottak, amely a hivatalos zsidóságtól elkülönülve élt, sőt szemben állt vele, a főépületen kívül a környező barlangokat is lakták, ahogy később a keresztény szerzetesek is, sőt sátrakban is éltek. 1958: az En-Feska melletti település maradványait is átvizsgálták. Az izr.-i expedíció bibliai és profán szövegeket talált, egyebek közt a 2. zsidó felkelés idejéből (132–135) Bar Kohba levelei is felszínre kerültek. Az En-Feska-forrás mellett egy gazdasági épület maradványait is feltárták, amely a ~i közösségé lehetett. – A kéziratileletek: – 1. Bibliai kéziratosok. Legfontosabb a csaknem teljes Izajás-tekercs (1947: megtalálták; 1950: közzétették); egy másik, töredékes Iz-t is kiadtak (1954). Ezután következnek a Hab 1–2-höz írt magyarázatok (megjelent: 1950) tartalmazta bibliai szövegrészek. A 4. sz. barlangban a héb. ÓSz-nek minden kv.-éből kerültek elő töredékek, Eszt kivételével. A 7. sz. barlang leletei Tób és Sir töredékei, és talán Jeremiás levelének töredékei (= Bár 6; Vg). A 11. sz. barlangban egy zoltártekercs jelentős részeire bukkantak; 1967-ig ez a 2. legnagyobb felfedezett ~i bibliai szöveglet (egy csaknem 4 m hosszú tekercs és 4 töredék: A–D, amelyhez később még egy 5. töredék is felszínre került). Egy másik zoltártekercsből Maszadában találtak egy részt (Zsolt 81–85). A 2., 3., 5., 6., 7. és 8. sz. barlangból további kisebb töredékek kerültek elő, a 9. és 10. sz. barlangban nem találtak bibliai kéziratosot. A

törv. (különösen a MTörv), Iz és a Zsolt lehettek a szekta tagjai által leginkább kedvelt bibliai kv.-ek. Maszadában még a Sir egy kéziratát is megtalálták. – A bibliai kéziratok korának megállapítása roppant fontos; a ~i kéziratok vonatkozásában még nem alakult ki teljesen egységes vélemény, de nagyon vsz., hogy a legtöbb kézirat a Kr. e. 2 utolsó évsz.-ból v. a Kr. u. sz.-ból származik. A kéziratok keletkezésének idejét paleográfaiailag próbálták meghatározni, de J. C. Trever nyomán S. A. Birnbaum egyéb vizsgálatokat is folytatott; utána hasonló eredményeket ért el N. Avigad és főleg F. M. Cross is. A paleográfiai vizsgálatok eredményeit bizonyos határokon belül már elfogadhatóknak tekinthetjük; egészében véve a régészeti feltárások és a radiokarbon-módszerrel végzett vizsgálatok eredményeivel is egybevágnak. Aligha vitatható, hogy a 11 barlangból előkerült bibliai kéziratok kapcsolatba hozhatók a ~i zsidó településsel, tehát a településnek a zsidó–róm. háborúban történt elpusztulása, azaz kb. Kr. u. 68 előtt kellett keletkezniük. A radiokarbon-módszerű vizsgálat annak a vázonnak a korát, amelybe az 1. sz. barlangban talált egyik kézirat be volt burkolva, Kr. e. 167 és Kr. u. 233 közt mutatta. Mindebből az következik, hogy a ~i barlangokból előkerült kéziratok kb. Kr. u. 68-nál nem későbbiek, és hogy v. ebben az évben, v. még előbb helyezték őket a barlangokban biztonságba. Némelyek a Kr. e. 1. v. 2. sz.-ból is származhatnak közülük, sőt vannak, amelyek még régebbiek (talán a Kr. e. 3. v. 4. sz.-ból valók). – A ~i kéziratok révén olyan bibliai szöveg birtokába kerültünk, amelynek másolatai 1 évsz.-dal régebbiek az eddig ismert legrégebbi héb. Kódexnél (→ bibliai kéziratok). Egészében véve azonban nem jobb a szövegük a maszoréta szövegnél. Némelyek nagyon hasonlítanak közülük a maszoréta szöveghez, s emiatt voltak kutatók, akik először vonakodtak elismerni értékük nagyságát. Az új kéziratokból az mindenképpen kiviláglik, hogy az ÓSz maszoréta szövege sokkal régebbi, mint eddig gondolni lehetett. Más kéziratok (pl. a nagy Izajás-tekercs, a Kr. e. 2. sz.-ból?) egyértelműen népszerű szöveget képviselnek, amely bizonyos tekintetben jobb a maszoréta szövegnél, sok szempontból azonban rosszabb. A helyesírás is különböző a szövegekben, a héb. nyelv tört.-ének vizsgálatához azonban fontos fogódzókat nyújt. Ezen túlmenően néhány töredék szövege arra enged következtetni, hogy a LXX fordítói legalábbis e szövegrészek esetében, bár a fordításkor szabadon, sőt olykor önkényesen jártak el, mégis héb. előzményre támaszkodtak. A ~i iratokból úgy látszik, hogy az ÓSz héb. szövege Kr. u. 68-ra még nem szilárdult meg; Kr. u. 132–135: volt egy egységes szöveg, amely egészében véve olyan lehetett mint a maszoréta szöveg. A ~i iratokban már ezt találjuk, de még nem az egyetlen szöveg volt. Végül gör. szövegeket is találtak, így a 12 prof.-ból jelentős töredékeket. Ezek nagyon fontosak a LXX tört.-e szempontjából. Rendkívül jelentősek a 11. sz. barlangból előkerült arám Jób-targum maradványai; a kézirat a Kr. u. 1. sz.-ból való, a szöveg minden bizonnyal nem későbbi mint kb. Kr. e. 100. Egy kis töredéket a 4. sz. barlangban is találtak. – 2. A profán kéziratok több csoportra oszlanak, és minden valószínűség szerint ugyanabból a korból valók, mint a bibliai szövegek, de természetesen a kéziratok és a bennük található szövegek kora között különbséget kell tenni. – a) Kommentárok. A ~i szektában jelentős kommentáirodalommal kell számolni (F. M. Cross szerint csak magánjellegűek voltak, és nem képviseltek hivatalos magyarázatokat a Szentíráshoz). Csak egy kommentár maradt nagyrészt fenn, mások csupán töredékesen ismeretesek. Az exegézis sajátos, eltér a korábban ismert Midrás-típustól. A szekta tagjai, ill. szellemi vezetői szívesen vonatkoztatták a sugalmazott szerzők szavait saját magukra v. korukra, amelyről azt tették fel, hogy a végső idő, ha a szörnyű vég még hátra van is. Írásmagyarázataikat maguk nem Midrásnak nevezték, hanem pesernek, amin feltehetően valami addig titkos v. érthetetlen dolog feltárását, megmagyarázását értették. – A Habakuk-kommentár a Hab 1–2 magyarázatát tartalmazza (közreadták: 1950). Tartalma nagyon sok fogódzót nyújt, mert sok utalást foglal magában arra a korra vonatkozóan, amelyben a szerző élt. A káldeusok kittim néven jelennek meg benne. Világos, hogy némely ~i szövegben a Szeleukidákra (másutt a Ptolemaioszokra is) vonatkozik, de a Habakuk-kommentárban a róm.-akat is jelölheti, mint Dán 11,30-ban. Némelyik magyarázó azonban a Szeleukidákat érti rajta, mások viszont további bizonyítékokra várva egyelőre tartózkodó álláspontot foglalnak el. A kommentárban ismételtelen szó esik a gonosz papról, a hazugság emberéről és az igazság tanítójáról. Az első 2 elnevezést némely szerző ugyanazon személyre vonatkoztatja, mások 2

különböző személyt tételeznek fel, akik közül legalábbis az egyik azonosítható szerintük az egyik Hasmoneussal (bár más azonosítást is javasolnak). Az igazság tanítója a nagy próf. (jóllehet sehol nem említik konkrétan próf.-ként) v. a ~iak alapítója. Ezt a 2 v. 3 személyt a szerző ismeri, csak nem nevezi őket meg név szerint; amit hirdettek, az nagyjából már a múlté. – Más kommentárokból csak töredékek maradtak fenn, többnyire egész kicsik (Oz, Mik, Zsolt, Iz), de esetleg nagyobb is (→ Náhúm könyve). Az egyik, A. van der Woude által kiadott töredék, amelyet a 11. sz. barlangban találtak, különféle bibliai szövegek peser jellegű magyarázataiból áll; Melkizedek neve ismételtelen előfordul bennük. A Zsid magyarázathoz különösen jól hasznosítható peser jellegű kommentárt a damaszkuszi szövegek és a 4Q Testimonia is tartalmaznak. Ezek a töredékek tanúsítják, hogy a Habakuk-kommentár nem állt magában; ellenkezőleg: ez a fajta magyarázat a ~i szektában szokásos volt. A Mikeás-kommentárban szintúgy szerepel az igazság tanítója mint a Habakuk-kommentárban. – b) Szabályok. A szabályok közül az ún. közösségi szabályok a legfontosabbak (1951: Manual of Discipline címen adták ki). A szöveg 11 hasábján egészében megmaradt, csak kevéssé rongálódott meg. A közösség tagjainak ad tanítást: miként élhetnek egészen szigorúan Mózes törv.-éhez igazodva úgy, ahogy azt a szekta vezetői v. alapítója értelmezték. Külön részt képvisel a 2 lélekről és a 2 útról szóló tanítás, amely nyilvánvaló iráni hatást mutat; részben és más formában a korai keresztény írások (pl. Didakhé) is tartalmazzák ezeket a gondolatokat. Jóllehet a világosság és a sötétség, a jó és a rossz szellemek szemben állnak egymással, és szüntelen harcolnak, a kettősség (dualizmus) nem abszolút, alá van rendelve a zsidó monoteizmusnak: mindent Isten teremtett és végül Isten fog ítélni mindenkinek fölé. A bűnök és büntetésük listája, majd ezt követően egy himnusz zárja a kv.-et. – A közösség szabályzatának kéziratához hozzá volt varrva egy 2 hasábján álló irat. Míg az előző szabályzatban csak egymással teljes vagyonszövetségben élő férfiak a szekta tagjai, itt nőkről, gyermekekről van szó. Minden bizonnyal az eljövendő üdvösség idejének írták a szabályzatot, és egyebek közt annak lehetősége is szóba kerül benne, hogy a Messiás jelen van az étkezéskor. – A → Damaszkuszi irat. Bár S. Schechter Kairóban talált rá (1896–97), és két 10–12. sz.-i kézirat alapján ő is adta ki (1910), a Damaszkuszi irat mégis a ~i irodalom része. Ezt az is tanúsítja, hogy a ~i barlangokban is találtak különféle példányokból töredékeket. A Damaszkuszi irat is szabályzat, de más időszaktól való, mint a közösség szabályzata. Az új szövetségről, valamint az igazság tanítójáról stb. szól Damaszkusz földjén. Némelyek szerint az irat szövege már Kr. u. 800 k. felszínre került ~ vidékén, és a karaiták révén került Kairóba. – A háborús szabályzat, amelyet E. L. Sukenik először „A világosság fiaink harca a sötétség fiaival ellen” címmel látott el, azt a harcot próbálja ecsetelni, amelyet a világosság fiaival, vagyis a szekta tagjaival fognak a végső időben folytatni az egész világ ellen. Az erősen kiszínezett harcban nagy szerep jut a papoknak. A szöveg állítólagos himnuszközt is tartalmaz, amelyeket majd a győzelem kivívása után fognak énekelni. – c) Zsoltárok. A ~i közösség tagjai a kánoniakon kívül más zsoltárokat is ismertek, sőt saját zsoltáraik is voltak; nem lehetetlen, hogy közülük többnek az igazság tanítója volt a szerzője. Hálaénekek v. hódajot. Azokhoz a kéziratokhoz, amelyek Sukenik birtokába kerültek (1947) hozzátartozik egy kereken 40 zsoltárt tartalmazó gyűjtemény (közreadva: 1954); ezekből 20 erősen töredékes. E zsoltárok éneke ismételtelen egy üldözöbe vett igaz (többek szerint az igazság tanítója), aki kisajátítja Jer, Jób, Iz és az ÓSz más kv.-einek szavait. Bűnös (Isten szolgájától eltérően: Iz 53), de a Szentlélek tölti el, aki kinyilatkoztatta neki Isten titkait és tudatában van, milyen jelentős a szerepe a közösségben. – A többi (nem kánoni) zsoltárból többnyire csak töredékeket találtak. A 11. sz. barlangból előkerült nagy zsoltártekercs 7, részben v. egészben megőrződött apokrif zsoltárt tartalmaz; közülük 3 már ismeretes volt szír fordításban, egy pedig a Sír révén; egy további zsoltár az ún. 151. zsoltár. Ezeket és egy Sionra dicsőítő himnuszon kívül még egy prózai beszámoló is előkerült Dávid zsoltárszerzői működéséről, amely szerint Dávid 4050 éneket szerzett. Végül még más apokrif zsoltárokból is voltak töredékek a 11. sz. barlangban. – d) Több régóta ismert apokrif iratból (Jub, Hén, Test XII) szintén kerültek felszínre töredékek ~ban. – e) Néhány más, részint apokaliptikus „apokrif” irat maradványait is megtalálták. Közülük különösen egy a mennyei Jeruzsálemről szóló (vö. Ez 40) arám apokaliptikus írás érdemel figyelmet. Egészen sajátos az egyik Midrás jellegű elbeszélő írás az 1. sz. barlangból; Genesis Apocryphon (először → Lámech-tekercsnek gondolták). Ehhez

járult még egy héb. nyelvű, részletes de töredékes halacha-irat a 11. sz. barlangból. – f) Phülaakteriákat (→ imaszíjak) épen v. töredékesen több barlangban találtak; a → sema v. tartalmazza a Tízparancsolatot, v. nem. – g) Levelek és → osztrakonok is kerültek felszínre. Köztük az ismert szabadsághóstitól, Simon ben Kozebától való levelek is. – h) Szerződések, egyebek közt házassági és családi szerződések. – i) Gör. bibliai és egyéb szövegek, zömükben csak töredékesen. – j) Szír–palesztinai szövegek. – k) Egy ritka réztekercs (2 részben) teleírva, amely Ammanban a Jordániai Nemzeti Múzeum birtokában van. – A ~i lelet révén váratlanul új megvilágításba került az ósz-i kor végén, az úsz-i idő elején élt nem hivatalos, ill. nem ortodox palesztinai zsidóság. A ~iakat a legtöbb kutató kapcsolatba hozza, sőt azonosítja az esszénusokkal. Vsz., hogy a ~ban feltárt közösségi épületek annak a szektának alkották a központját, amelyről Plinius tudósít. Annyi kétségtelen, hogy az épületek közösséghez tartoztak, a Kr. e. 2. sz. közepén v. végén emelték, Kr. u. 68 k. pedig végleg lerombolták őket. Már a királyság vége felé éltek ~ban izr. telepések, később pedig egy időre a róm.-ak és az arabok vették birtokukba a romokat. Így tehát azt az időt illetően, ameddig a szekta a Holt-tenger mellett élt, meglehetősen biztos fogódzóink vannak. Az, hogy a ~i közösség tagjai legalábbis nagyon hasonlóak voltak az esszénusokhoz, nem is lehet vitatni. A szekta mindvégig tisztán zsidó volt, de nem tudni milyen csatornákon át érte iráni, püthagoreus és egyéb hatás is. Az őskereszténységgel is mutat a közösség bizonyos párhuzamokat, de nem szabad a dolgot eltúlozni (mint különösen A. Dupont-Sommer és A. P. Davies tette). A közösséget mintegy a kereszténység előzményének tekinteni több szempontból sem jogos: a közösség tagjainak aprólékosan meg kellett tartaniuk a törv.-t, az egyetemes emberszeretetet és az isteni alapítót nem ismerték (a közösség eredete is, alapítója is ismeretlen és az igazság tanítójának eddig nem bukkant fel a ~i iratokban a neve; ezzel össze kell vetni Jézus Krisztus személyét és nevét) stb. A közösség jellegzetesen szekta; csak a tagjai tartoznak az Isten tetszését élvező izr.-k sorába; mindenki más, akár zsidó, akár pogány a sötétség fia, akit gyűlölni kell, azaz (gonosz tettei miatt) meg kell vetni (Közösségi szabályzat 1,10), és Isten is el fogja majd az ítéletkor pusztítani. A közösség nem a saját külön hite miatt számít szektának (akkor nem volna zsidó), hanem vallásgyakorlásának módja miatt: saját vallási naptára volt (az év 52×7 = 364 napból állt, tehát az ünnepek mindig ugyanarra a hétköznapra estek), és a törv. némely előírását, kiváltképpen a levita tisztaságot másképpen értelmezték. – Külön figyelmet érdemel, hogy a közösség irodalmi (sőt stilisztikai) vonatkozásban vonzódott Dán-hez és bizonyos apokrif iratokhoz (pl. Jub); hogy hittek a boldog halhatatlanságban az angyalok körében (ez biztosra vehető, bár nem fogadja el minden kutató); hogy a tagok vagyonszövetségben éltek. Ezen túlmenően hivatkozni lehet a szekta szervezetségére, a bűnbánati előírásokra, a közös étkezésekre, a sok mosakodásra a rituális tisztaság megőrzése v. visszaszerzése érdekében és a minden tisztátalantól való szigorú elkülönülésre. A házasság egyértelmű elvetése nem igazolható a közzétett szövegekből, de mégis, a Közösségi szabályzat mintha implicite a cölibátust tartaná normálisnak (a közösség magja számára?). Az ÚSz kutatói számára a szövegek lehetővé teszik, hogy jobban megismerjék azt a környező világot, amelyben a kereszténység kialakult, sőt az ÚSz némely helyének jobb értelmezéséhez is nyújtanak fogódzókat. Azokon a helyeken, ahol az őskereszténység esetében korábban hellén hatással számoltak, némelyek most belső zsidó hatást tételeznek fel. A további vizsgálatoktól még újabb eredmények is várhatók.

117. Kumrán és környéke

kunyhó, lombsátor: lombos ágakból, gallyakból készült ernyőszerű tető; elsősorban a nap heve ellen szolgált védelmül (Józs 4,5), de aratáskor és szüretkor átmenetileg laktak is benne (pl. 1Kir 20,12,16; Iz 4,6; Zsolt 27,5); a csőszök és a pásztorok szintén ~t csináltak maguknak, hogy legyen hova behúzódniuk (Iz 1,8; Jób 27,18; vö. Ter 33,17). – Jób 27,18: annak képe, ami nem maradandó, amire pusztulás vár; vö. Ám 9,11: „felállítom Dávid roskadozó sátrát”. Ebben az értelemben a ~ az ember lakóhelyére (Zsolt 31,21; 76,3; Siral 2,6), sőt Isten hajlékára (2Sám 22,12; Jób 36,29) utal. → sátor, → sátoros ünnep.

Kus: → Etiópia.

Kusán-Risataim (héb. 'kétszeresen gonosz mór' szándékosan elferdített név; hasonló: Jer 50,21: 'kétszeresen lázongó ország'): A maszoréta szöveg szerint Aram-Naharaim királya volt (az Eufrátesz középső folyásánál). Izr.-t 8 évig hatalma alatt tartotta, de Otniel legyőzte (Bír 3,8–10). J. W. Jach, H. Hänsler és A. Allgeier azt hitte, hogy azonosítható Mitanni királyával, Tusrattával, aki III. Amenhotep (ur. Kr. e. 1402–1364) kortársa volt. J. de Koning az amarnai levelekben szereplő Azirunak tartja v. valakinek az ő dinasztiájából; ezt az Azirut az amarnai levelek Nahrina földjével kapcsolatban említik, amely vsz. Naharaimmal azonos. Burney a kasszita Kassa-Risat névre hivatkozik. Mivel Habakuk próféta Kusánt (Hab 3,7) midianita törzs neveként szerepelteti, E. Täubler úgy véli, hogy a hagyományban egy eredetileg midianita fejedelem változott kasszitára (ugyanígy W. F. Albright is). De hogy Izr. egy bírása D-ről lépett fel (Otniel Júdából származott), azt egyszerűbb megmagyarázni, ha ~ Kánaántól D-re v. DK-re eső területről érkezett. Minthogy a maszoréta szövegben Arám és Edom ismételtelen felcserélődik, másfelől pedig a Bír 3,10 nem tartalmazza a Naharaim nevet, a szerzők arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Edom egyik királyáról lehet szó. A. Klostermann konkrétan Husámra gondol (Ter 36,34), A. Malamat viszont szír származásúnak tartja ~ot és a zsarnok Irszuval azonosítja, aki a Kr. e. 13. sz. végén Egyiptom királya lett.

kút (héb. beér): Vize a → ciszternától eltérően rendszerint a talajvízből fakadt, de volt olyan is, amelyet → forrás táplált. Így érthető, hogy a héb.-ben a 2 kifejezést (beér és ajin) olykor különbségtétel nélkül használták (Ter 24); a forrásból táplálkozó ~ak, helyesebben: 'élő vízű ~ak' (26,19; Én 4,15; vö. Jn 4,11 kk.). A ~ak a vízben szegény Palesztinában roppant fontosak, kivált a nomádoknak; így érthető, hogy ~ásáskor munkadalt énekeltek (kútének; → ének), amiben a törzsek vezetői is részt vettek (Szám 21,17 kk.); hogy a pásztorok közt vita támadt azon, hogy kié a (Ter 21,25; 26,18–22), és hogy sok olyan helységnév keletkezett, amely '~' értelmű, v. amelynek előtagja '~' jelentésű: Beer, Beer-Elim, Beer-Lachaj-Roi, Beerseba, Beerot, Beerot-Bne-Jaakan; a Biblián kívül → Bejrút. A ~ak kb. 20 m mélyek lehettek (→ Jákob kútja 32 m mély); nyílásukat kőlappal fedték be (29,2 kk.; Én 4,12: lepecsételt forrás). Ter 24,16–20; 29,10 kk.; Kiv 2,16 kk.; 1Sám 9,11: lányok jártak vízért a ~ra. Képes értelemben a ~ a kedves (Én 4,12–15), a feleség (Péld 5,15) jelképe; a szűk ~ az idegen asszony (23,27). Iz 36,16: a saját ~ vizét inni a békét és bőséget jelenti; vö. Jer 6,7: „Amint a kút frissen tartja vizét, úgy tartja ő (= a város) is frissen a gonoszságát.”

Kuta: babilóniai város Bábeltől 25 km-re ÉK-re; → Nergal isten kultuszának központja. Ma Tell Ibrahim. Babilónia tört.-ében nem játszott jelentős szerepet, de azon kevés babilóniai városok egyike, amelyeket az ÓSz említ. Amikor II. Szárgon (ur. Kr. e. 722–705) Palesztina É-i részéből a lakosságot Babilóniába hurcolta, Szamariát egyebek közt ~ lakosaival népesítette be (2Kir 17,24), akik ott is hűségesek maradtak szokásaikhoz, továbbra is Nergalt tisztelték (17,30). A későbbi zsidóság ezért a kutaiakon v. kutimokon a → szamaritánusokat értette.

kutya: A ~t, ha nem vadász- v. pásztor~ volt, akkor az ókori K-en nem sokra becsülték; a 'kutya' szitokszóul szolgált (1Sám 17,43; 2Sám 3,8; 9,8; 16,9; 2Kir 8,13; Iz 56,10 kk., arabul is), v. megalázkodás kifejezésére (1Sám 24,15: a bolhával együtt; Préd 9,4). Tisztátalan állat, így lehet neki tisztátalan húst adni (Kiv 22,30). Hogy a ~ mennyire megvetett volt, az abban is megnyilvánult, hogy a prostituált férfiakat ~ számba vették (MTörv 23,19; Jel 22,15; → hierodulák), továbbá az olyan helyek is tanúsítják, mint a Péld 26,11 („amint a kutya visszatér ahhoz, amit kihányt, így hajtja a bolond is egyre badarságát”; idézi 2Pét 2,22). A ~k legtöbbször gazdátlanok, kóborolnak (Zsolt 22,17.21; 59,7.15; Jer 15,3), hullát marcangolnak szét (pl. Zsolt 68,24) és veszélyesek (Péld 26,17; Sir 13,18; vö. Kiv 11,17). – Az ÚSz-ben a méltatlan személy ~ (Mt 7,6: „Ne adjátok a szent dolgokat a kutyáknak”). Az új itt az, hogy Jézus nem a pogányokat zárta ki az üdvösségből, ahogy a zsidók akarták, hanem a méltatlanokat, akár pogányok voltak, akár nem. Ebben az értelemben nevezi Pál a → judaistákat ~nak (Fil 3,2; vö. Jel 22,15). Lázár nyomorúsága annál súlyosabb és szájalmat keltőbb, hogy ~k

nyaldossák sebeit s ezt is el kell tűrnie (Lk 16,21). Mt 15,26 („Nem helyes elvenni a gyerekektől a kenyeret s odadobni a kiskutyáknak”): nem jelenti a pogányok diszkriminálását, mintha a zsidók volnának a gyerekek, a pogányok pedig a ~k; Jézus csupán a gyerekek jogait hasonlítja össze a ~kéval. Minthogy a zsidók az üdvösség rendjében kiváltságos helyzetben voltak, azért elsősorban nekik szólt az ev. (vö. Róm 1,16; 2,9 kk.); mások csak utánuk kerülnek sorra, ahogy a gyerekek is előbb kapnak enni, mint a ~k.

Kuza: Heródes intézője. Talán azonos azzal a királyi tisztviselővel, akinek fiát Jézus Kafarnaumban meggyógyította (Jn 4,43–54; → Manaén). – Felesége, Johanna egyike volt azoknak az asszonyoknak, akik „vagyonukból gondoskodtak” Jézusról (Lk 8,3).

küldetés: A Biblia szerint Isten működésének folyamatában az egyik alapvető mozzanat. Az ÓSz-ben és az ÚSz-ben Isten gyakran küld → angyalt üzenettel v. eszközzel. Különösen Jézus és Keresztelő János gyermek-sége tört.-ében tölt be az angyal Isten küldötteként fontos szerepet (vö. Mt 1,18–22; 2,13–16–19.19–22; Lk 1,19.26), de angyalt küld Isten szorongatott helyzetben levő Egyh.-a megsegítésére is (vö. ApCsel 8,26; 10,1–8; 12,11). Patmosz szigetén angyala által mutat meg Isten a látnoknak „mindent, aminek csakhamar be kell következnie” (Jel 1,1; vö. 5,6; 22,6.16). Végül: a világ végén angyalai segítségével gyűjti össze Isten a kiválasztottakat (Mk 13,27). – Istennek különleges küldöttei az olyan kiemelkedően nagy emberek, mint amilyen Ábrahám (vö. Ter 12,1–9), Mózes (Kiv 2–5; ApCsel 7,33 kk.), a próf.-k (vö. Iz 6,8; 48,16; 61,1; Mt 23,37; Lk 4,26) és Keresztelő János (Mk 1,2); vö. Kiv 23,20; Mal 3,1; Mt 11,10; Lk 7,27; Jn 1,6.33; 3,28. A bibliai ~ fogalma a csúcspontját Jézus Krisztus elküldésében éri el; különösen Jánosnál domborodik ki a ~ gondolata: Jézus az Atya küldötte (vö. 4,34; 5,24.36 kk.; 6,29.44.57; 7,18.28 kk., 33; 8,16.29.42; 10,36; 11,42; 12,44; 13,20; 15,21; 17,3.8.18); mint küldött Jézus mindenekelőtt Istent és az ő igazságát nyilatkoztatja ki (5,24; 7,16; 8,26; 12,49; 14,24); ~ének értelme, célja a világ kiszabadítása a halálraszántság állapotából (3,17; vö. 12,47; 1Jn 4,9.10.14). A szinoptikusoknál kevésbé áll a ~ gondolata előtérben, de vö. mégis: Mt 15,24; Mk 9,37; Lk 4,18.43; 10,16, továbbá ApCsel 3,26; 10,36; 28,28. A 3,20 szerint a végső időben elérkező Krisztus elsősorban Izr. üdvözítésére kapott ~t. Pál ap. a krisztológiai ~ gondolatát a hagyományból átvett fordulatokkal fejezi ki (vö. Gal 4,4; Róm 8,3). – Jézus a maga ~ét továbbadta az → apostoloknak és a hithirdetőknek azzal a megbízással, hogy nemcsak Izr. fiainak, hanem minden népnek kell az ev.-ot hirdetniük (Mk 6,7; Mt 10,5.16; Lk 9,2; 10,1; 22,35; Jn 4,38; 17,18; 20,21; vö. még: Mk 11,1; 14,13; Lk 9,52; Mt 28,19: missziós parancs; ApCsel 1,8; 22,21; 26,17; Róm 10,15; 1Kor 1,17; 2Kor 5,20; Ef 6,20). Az ApCsel 8,14; 11,22; 13,3; 15,17.30 szerint az ap.-ok, ill. a keresztény közösségek hithirdetőket küldtek ki; ezzel Lukács evangélista kifejezésre juttatta a világ-misszió kapcsolatát az ősforrással (ap.-ok, ősegyh.). Jézus üdvözítő műve mennybemenetele óta az Egyh.-ban folytatódik a Szentlélek (Pneuma, Paraklétoz) elküldése révén (vö. Jn 14,26; 16,7; Lk 24,49; ApCsel 1,8; 2,1–4.33; 10,19; 13,4; Gal 4,6; 1Pét 1,12). – A ~ gondolata Jézus ajkán gyakran nyelvileg is kifejeződik ebben a fordulatban: „Azért jöttem...”. A ~ azt jelenti, hogy a küldöttet küldője hatalommal ruházza fel, és gyakran a képviselőtelével is megbízza (különösen Jn 12,44 kk.; 13,20; 2Kor 5,20). De az is áll, hogy „Nem nagyobb a küldött annál, aki küldte” (Jn 13,16). Az ÚSz-ben a ~ fogalma – különösen Lukács és János evangélistáknál – annak tudatosítására is szolgál, hogy minden egyh.-i tevékenység összefüggésben van az üdvösség forrásával, azaz Istennel, ill. Krisztussal. Így a ~ az Egyh.-on belül a folytonosság gondolatát is támogatja. → igehirdetés.

külön ítélet: → ítélet.

Küriosz: → Úr.

Kürosz: → Cirusz.

kürt: 1. Az ÓSz-ben a szarvból készült ~ héb.-ül általában kereng; a sófár kos szarvából készített ~öt jelöl. A sófárt még ma is használják a zsinagógákban; 2 hangot ad, de hozzáértéssel ezek variálhatók. Az állatok szarvából készült ~öt – mint az egyéb ~öket is leginkább jeladásra használták. Fémből is készült ~ (harsona,

trombita); ennek hosszú, egyenes teste volt és a végén tölcészerűen kiöblösödött. Az ÓSz említ ezüstharsonákat, ill. ezüst ~öket is (pl. Szám 10,2), de valószínűbb, hogy bronzból valók voltak. Állat, főleg kos szarvából való ~öt a zsinagógákban (mozaikokon) és a zsidó katakombákban ábrázoltak. Rómában Titus diadalívén a zsidó háborúban zsákmányolt holmik között ~ (harsona, trombita) is látható. Ahol az ÓSz-ben ~ (harsona, trombita) előfordul, ott nagyjából kultikus szerepet tölt be, bár ritkábban más célra is használták. Józs 6,5: Jerikó ostromakor; 2Kir 11,14; 2Krón 23,13: a király bevonulását jelzi; Oz 5,8: hadba vonulásra szólít fel. A kultuszban ~szó jelezte az ünnep kezdetét, erre gyűltek össze Izr. fiai v. a vezérek (Szám 10,1 kk.). A Templomban a ~ (harsona, trombita) hangszerűen szolgált, és hozzátartozott a Templom felszereléséhez, ill. a kultuszhoz (2Kir 12,13; 1Krón 16,42; 2Krón 5,12). 1Krón 25,5: Dávid és vezérei a templomi énekesek mellé zenészeket rendeltek, köztük kürtösöket, harsonásokat. Jeruzsálemben vitelek a szövetség ládája előtt fújták a ~öt (harsonát, trombitát) a szertartás részeként (15,24.28; 2Krón 16,6), de szólt a ~ (harsona, trombita) áldozatbemutatáskor (29,28), a Templom felszentelésekor (7,6), a 2. Templom alapkövének letételekor (Ezd 3,10) is. Abból, hogy az ÓSz későbbi kv.-eiben gyakrabban szerepel, arra lehet következtetni, hogy a fogság utáni időben elterjedtebb volt. 2Krón 13,14: itt azt, hogy csata előtt papok fújták meg a trombitákat, mivel aránylag kései forrásról van szó, egy régi szokásra utalásnak tekinthetjük (vö. Józs 6,5). A próf.-knál az Úr napjának (Jo 2,2), az ítéletnek (Iz 27,13) elérkezését jelzi a harsona felhangzása. Oz 8,1: itt vészkiáltásban szerepel a trombita. – II. Az ÚSz-ben eszkatologikus, apokaliptikus jelentést hordoz a ~ (harsona, trombita). Jel 8,2–9,11: a 7 harsona megfújása a 7 csapás bekövetkeztét jelzi. Mt 24,31: a világ végén az angyalok harsonaszóval fogják összegyűjteni a választottakat. 1Kor 15,51 kk.; 1Tesz 4,16: a végső harsonaszóra feltámadnak a halottak.

küszöb: A kánaáni kultikus életben az ártó → démonok tanyájának tekintették, ezért tőlük való félelmükben nem léptek rá a ~re (1Sám 5,5; Szof 1,9; → építési áldozat). A jeruzsálemi templomban papok látták el a ~ őrzésének szolgálatát (2Kir 12,10; 22,4; 23,4; 25,18; 1Krón 9,19; Jer 35,4; 52,24; → kapuőrök).

küzdelem: → harc.

L

L, Logia-forrás: → logia.

láb: A hatalom jelképe (Zsolt 36,12). Ezért a győztes a legyőzött nyakára lép (Józs 10,24; vö. Zsolt 110,1; Mt 22,44; Mk 12,36; Lk 20,43; ApCsel 2,35; Zsid 1,13; 10,13); ugyanígy valakinek a ~a alá vetni valamit v. valakit (Zsolt 8,7; 1Kor 15,25–27; Ef 1,22; Zsid 2,8; vö. Róm 16,20; → zsámoly) a. m. 'alávetni a hatalmának'. Az alattvaló ura ~a elé veti magát (= leborul előtte) (Mt 18,29; Mk 5,22; 7,25; Lk 8,41; 17,16; Jn 11,32; ApCsel 5,10; 10,25; Jel 1,17; 19,10) és megcsókolja ~át (Iz 49,23; Zsolt 2,12). – Az ÚSz-ben új kifejezés valakinek a ~ához ülni; ez a tanítvány és mestere közti viszonyra utal (Lk 8,35; 10,39; ApCsel 22,3). – A '~' nemegyszer magára az úton lévő, siető emberre vonatkozik, helyette áll (Iz 52,7; Náh 2,1; Róm 3,15; Lk 1,79). Zsolt 99,5; 132,7; Iz 60,13; 66,1; Ez 43,7: Isten lába. – A 'betakarja lábát (ruhájával?)' a hagyományos értelmezés szerint a. m. 'szükségét végzi' (Bír 3,24; 1Sám 24,4). A héb. eredetiben még más eufemisztikus kifejezésben is szerepel a ~ a nemi szervre utalva (Kiv 4,25; Iz 6,3?; Iz 7,20: test), ill. 'vizelet' értelemben (Iz 36,12). – Meztláb a gyász (2Sám 15,30; Ez 24,17.23) v. a bűnbánat (Iz 20,2) jeléül jártak Izr.-ben. A szentélybe csak meztláb volt szabad belépni (Kiv 3,5; Józs 5,15); valakinek a házába udvariasságból léptek levetett → saruval.

Lábán (héb. 'a fehér'): Ny-i szemita istenségként már kappadókiai személynevekben is előfordul. Arám férfi (Ter 25,20; 28,5; 31,21.24), a bibliai családtört. szerint Betuel fia, Rebekka fivére, Lea és Ráchel apja. Lányai férjhez adása dolgában részben csalárdnak és önzőnek mutatkozott. Gileád hegyén Jákob és ~ a rokonaikkal együtt szövetségre léptek egymással (31,22–42 és 31,43–54); ennek értelmében Gileád hegye lett a határ Izr. fiai és az arámok között. A szövetséget minden bizonnyal akkor kötötték, amikor először kerültek egymással

kapcsolatba Izr. fiai és az arámok. A ~ rokonai kitétel, amely másutt nem szerepel, arra enged következtetni, hogy Izr. fiai ebben az összefüggésben arám törzsfőt láttak ~ban.

lábbeli: → saru.

lábkarika: → gyűrű.

lábmosás: A K-i ember mezítláb v. saruban járta a poros utakat, így megérkeztek elengedhetetlenül szükséges volt a ~ (Én 5,3). Ezért hozzátartozott az udvariassághoz, hogy a vendégnek alkalmat adjanak a ~ra (Ter 18,4; 19,2; 24,32; Lk 7,44; 1Tim 5,10 stb.). Az izr. papoknak szolgálatuk előtt kezet és lábat kellett mosniuk (Kiv 30,18.21; 40,30–32); → mosakodás. Mások lábának megmosása az alattvalók feladata volt. Az asszony köteles volt a férje lábát megmosni, ugyanígy a gyerekeknek is meg kellett apjuk lábát mosniuk; a nem zsidó rabszolgának és talán a zsidó rabszolganőnek is kötelessége volt ura lábának megmosása, de a zsidó rabszolga nem volt erre kötelezve. Ha valaki vállalta ezt az egészen alacsonyrendű szolgálatot, az a lehető legnagyobb szolgálatkészség, a legteljesebb odaadás jelének számított (1Sám 25,41). Ebből a háttérből kell a tanítványok lábát megmosó Jézus tettét is szemlélnünk (Jn 13,1–20): Jézus jelét adta vele végtelen szeretetének (13,1–3), amely világba jövetelének indítéka volt, és amely Jézus egyh.-ának adott új parancsa, ugyanakkor maga a ~ példa (13,15), amely azt állítja elénk, hogy a testvéreknek milyen magatartást kell egymás iránt tanúsítaniuk. Vita tárgya, hogy mai alakjában a leírás 2 (sőt 3) hagyományon alapszik, amelyek közül a 13,12–17 tartalmazta erkölcsi magyarázat az eredeti; ehhez később szentségi magyarázatot fűztek. Ez esetben a ~t első-sorban követendő példának kell tekinteni (13,12–17), ezenkívül azonban jelképes cselekedet is: Jézus küszöbön álló önfeláldozása, kereszthalála elengedhetetlen az üdvösséghez, amely az embernek a keresztséggel (a bűnbánattartással) jut osztályrészéül, ha Krisztussal be akar menni az eszkatologikus életre.

lábszár: → csont.

Lachis, Lakis (héb.): város Palesztinától DNy-ra, → Sefelában. Már az egyik Kr. e. 20. sz.-i egyiptomi papirusz is említi. III. Thotmesz idején Kr. e. 1453: Egyiptom uralma alá került, de az amarnai korszakban fellázadt Egyiptom ellen. Józs 10,3–35 elbeszéli, hogyan foglalták el Izr. fiai. Rechabeám király erőddé építette ki (2Kron 11,9 kk.). Itt gyilkolták meg Amacja királyt (2Kir 14,19). Nevezetes palesztinai hadjáratai során Kr. e. 701: Szancherib elfoglalta, és fő támaszpontul használta Jeruzsálem elleni támadásaihoz (18,14–17). ~ és Azeka volt az a 2 erőd, amely II. Nebukadnezár Júda elleni támadásainak ellenállt (Jer 34,7). A fogság után júdeaiak népesítették be (Neh 11,30). – W. M. Flinders Petrie (1890) és F. J. Bliss (1891–1893) ásatásai óta általában Tell el-Heszivel azonosították, de ez a feltevés, amely Euszebiosz → Onomasztikonjának sem felelt meg, később a Tell ed-Duverben J. L. Starkey vezetésével folyt ásatások (1933-tól) során helytelennek bizonyult, és kiderült, hogy inkább ezekhez a helységekhez kell ~t kötni. 5 réteget lehet megkülönböztetni. A várost lakói már a korai bronzkorban kettős fallal vették körül; a hikszoszok idején (?) még egy további fal épült (4. réteg). A hikszoszok elűzése után ~ az egyiptomiak kezére került (3. réteg; egyiptomi templom a 18. dinasztia korából; 4 szkarabeusz, rajtuk IV. Amenophisz neve). Ez a korszak Kr. e. 1230 k. pusztulással zárult. Az izr. korszakból (2. réteg), talán Rechabeám király idejéből egy újabb kettős fal maradványai kerültek felszínre; ezt a kettős falat Szancherib és Nebukadnezár lerombolta. Különösen jelentősek az ún. protoalfabetikus feliratokat tartalmazó leletek: a 21, tintával, óhéb. betűkkel teleírt → osztrakon (levelek) a Kr. e. 6. sz. elejéről és egy Sebna feliratával ellátott (vö. Iz 22,15) pecsét. A levelek feltehetően egy tiszt és felettese közti levélváltás emlékei abból az időből, amikor Nebukadnezár veszélyeztette ~t. Az 1. réteg a perzsa időszakot mutatja, egy: 27×12 m-es szentély, amelyet a feltárók Solar Shrine-nak neveztek el. → ábécé.

118. Lachis ostroma. Dombormű Szancherib palotája faláról. Kr. e. 700. A várost asszír ostromgépek támadják, a védők tűzcsóvákat dobálnak rájuk. British Museum

119. A négyes számú Lchisi Osztrakon. A 4 utolsó sor: „És tudja meg, hogy várunk a lachisi jelekre, mert mindannyian követjük urunk parancsát, nem látjuk Azeka (jeleit?)“

láda, bizonyosság ládája, frigyláda, Isten ládája, Izrael Istenének ládája, Jahve ládája, szent láda, szövetség ládája, tanúság ládája (a Káldi-fordításban ugyanezek a kifejezések szekrény **szóval**): az ÓSz fontos kultikus tárgya. – 1. A tört.-i kv.-ekben a Jordánon átkeléskor azok vezették Izr. fiait, akik a ~t vitték (Józs 3); Jerikó meghódításakor szintén a ~ hordozói haladtak az élen (6,6–14). Ezek a részletek irodalmi szempontból minden bizonnyal összefüggenek a Sám és az 1Kir tartalmazta elbeszélésekkel. Ezek szerint a ~ Silóban a templomban volt felállítva (1Sám 3,3; 4,4) és Éli papi családja viselte gondját. Háborús veszedelemben a csatatérre vitték (4,3–10); a filiszteusok zsákmányul ejtették (4,11–22), és győzelmi jelvényként a saját templomukba vitték, hogy ott a maguk istene, Dágon mellett helyezték el (5,1–3), de a ~ balszerencsét hozott rájuk (5,4–12), ezért 7 hónap elmúltával azt határozták, hogy visszaküldik (6,1–12). Így a ~ Bet-Semesbe került, s ismét bajt idézett elő (6,13–20). Innen tehát, mivel Silót közben lerombolták Kirjat-Jearimba vitték, és itt egy bizonyos Aminadab házában helyezték el (6,21–7,1). Dávid később Jeruzsálemba vitette (2Sám 6,1–5); minthogy ismét bajba sodorta azokat, akik vitték, egy filiszteus házában helyezték el (6,6–11). Végül azonban mégis a helyére, Dávid városába került (6,12–23; 1Kir 3,15; vö. Zsolt 132,1–8). Innen is elkísérte Izr. fiainak seregét az Ammon elleni hadjáratra (2Sám 11,11). Miután Salamon felépítette a → jeruzsálemi templomot, a ~ a szentély hátulsó részében kapott helyet (1Kir 6,19; 8,1–9). 1Sám 14,18 nehezen illeszthető bele a ~ról szóló elbeszélésbe, ezért a LXX ~ helyett efodot szerepeltet (ugyanígy a magyar fordítás is); vö. 14,3: Achija viselte az efodot. Bír 20,27: a ~ Bételben. – Azután, hogy a szentély hátulsó részében felállították, a ~ csaknem teljesen eltűnt az ósz-i hagyományból. Jer 3,16: a messiási időben Izr. fiai nem fogják sajnálni, hogy elveszett és nem is készítik el újra. Egy későbbi hagyomány (2Mak 2,4–8) szerint Jeremiás Kr. e. 587: Nebo hegyére vitte egy barlangba, amelynek eltorlaszolta a bejáratát; ha az Isten egybegyűjti a népet és megkönyörül rajta, akkor az Úr kinyitvánítja a rejtekhelyet. A Jel 11,19: a ~ láthatóvá vált Isten mennyei templomában. Az idézett helyek alapján némelyek arra gondolnak, hogy félelmet keltő háborús szentélyt (palladium) kell feltételezni (a Szám 10,35 kk. tartalmazta régi dal ezt a feltevést látszik támogatni), amely egy bizonyos, talán kánaáni eredetű papi családnak (→ Éli) volt a birtokában; egy ideig nagyon kedvelték, de amikor Cádok családja háttérbe szorította Éli családját, akkor feledésbe merült. Így vélekednek azok a modern kritikusok, akik orákulumként (Schwally, Smend, Nowack stb.), ill. Isten üres trónjaként (Meinhold, Dibelius) képzelik maguk elé a ~t. J. Morgenstern a beduinok qubbejára hivatkozik; ez egy sátorszerű törzsi palladium volt, amelyet teveháton szállítottak. Arra vonatkozóan, hogy a ~ milyen volt, az idézett helyekből alig lehet valamit is kikövetkeztetni; lehetett vállon is, szekéren is vinni; Salamon Templomában 2 → kerub állt mellette, amelyek szárnyaikat terjesztették fölé. – 2. A ~ a későbbi törvényhozás kv.-eiben: MTörv 10,1–5: a ~t Jahve parancsára Mózes készítette a törv. tábláinak; 31,25 kk.: miután Mózes leírta a törv.-t úgy rendelkezett, hogy tegyék a ~ mellé bizonyossággul. A papi törv.-ben a ~t isteni parancsra Mózes készítette; a szt. sátorban állt (Kiv 25,10–22; 26,33 kk.). A 37,1–9 a ~ leírását tartalmazza: 2,5×1,5×1,5 könyök nagyságú volt, akácfából készült, kívül-belül beborították arannyal és arany pártázattal vették körül. Két oldalán volt 2–2 karika, ezekbe illesztették bele az akácfa rudakat. A ~ban helyezték el a törv.-t, pontosabban a 2 kőtáblát (40,20 és 1Kir 8,9 = 2Krón 5,10 polemikus éllel); a Zsid 9,4 szerint a ~ még egy mannával tele korsót is magában foglalt (Kiv 16,33) és Áron vesszeje (Szám 17,10) szintén a ~ban kapott helyet. A ~ tetején arany fedőlap volt (→ engesztelés helye), amelybe 2 kerub volt belevésve. Mindamellet: „Az adatok... nem olyanok, hogy biztonsággal rekonstruálhassuk a ládát” (Nötscher). Ha megkísérelték is rekonstruálni, a rekonstrukciónak aligha van értelme, amikor jogosan feltehető, hogy a leírásban teol.-i okoskodások érvényesültek, különösen a fedőlap vonatkozásában. Az először

előtérbe került felfogással szemben, hogy ti. a ~ népies háborús szentély lehetett (Jahve szabaoth), a papi hagyomány inkább a szerepét emelte ki: az a hely, ahol Jahve megnyilatkozott.

ladanum: feketésszürke, illatos → gyanta, amelyet a Pistaceae egyik fajtájából nyertek. Ter 37,25: Gileádból szállították Egyiptomba; 43,11: a fáraónak ajándékozták. → pisztácia.

Lagas: → sumerok.

Lagidák: → Ptolemaioszok.

Lais (héb.): a Bír 18,29 szerint → Dán városának korábbi neve; Józs 19,47: Lesem. Már a Kr. e. 19. sz.-ból való egyiptomi szövegek is említik. Ma Tell-el-Kadi.

lakás, hajlék: Az ÓSz-ben a → sátor, majd később a → ház szolgált az embereknek ~ul; az első a nomád életmódnak felelt meg, a második állandó lakhelyül szolgált és erős helyhez kötöttséget jelentett. Ebből következően a sátorhoz és a házhoz más-más képzetek kapcsolódtak, amelyek a ~ szó teol.-i célra való felhasználására is hatottak. Isten voltaképpen lakóhelye a → menny (még → Isten jelenléte), de a szövetségi viszony külső, látható jeleként földi ~a is van Izr.-ben: ez a szt. → sátor és a → jeruzsálemi templom. A szt. sátort a legrégebbi hagyomány (Kiv 33,7–11; Szám 11,24–30; 12,4–10) még nem nevezi Isten hajlékának. Csak az állandó szentély felépülésével (Siló, Sion) alakult ki a népben az Isten földi ~ának gondolata, amelyet első sorban a kultikus költészet tanúsít (1Kir 8,12 kk.; Zsol 46,5; 84,2; 132; vö. Iz 8,18), amikor örömmel megénekli Isten hajlékát a Sionon. Istennek földi épületben lakása csakhamar teol.-i kérdéssé vált, ahogy az a 2Sám 7,5–7; 1Kir 8,27 alapján feltehető. Vajon nem ellenkezik-e ez Izr. Istenének végtelen és teljesen szabad voltával? A deuteronomikus templomszentelési beszéd (8) válaszával mintegy elhárítja Isten „korlátok közé szorításának” veszélyét: Isten maga az égben trónol (8,30.49), a Templomban csak a neve (Isten → neve), lakik jelenléte jeleként (8,16.29; 2Sám 7,13; vö. MTörv 12,4.11). A → Papi irat részletesen taglalja Isten népe körében lakásának kérdését. A sátrat, amely a nép táborának középpontját alkotta (Szám 2,2) kifejezetten Isten hajlékának mondja; Isten itt állandóan népe körében tartózkodik (Kiv 25,8 kk.; 29,45 kk.), ill. vele vándorol (Szám 9,15–23). Ugyanakkor azonban arra is utal a Papi irat, hogy Isten időnként kinyilatkoztatás végett külön is megjelenik a találkozás, a megnyilatkozás sátoránál (Kiv 29,42 kk.); jelenlétének formája mindkét esetben a → felhő által megjelenített és elrejtett dicsősége (40,34 kk.; vö. 24,16). Ezekiel próf. szintén úgy írja le a Templomban való lakását, mint → Isten dicsőségének jelenlétét (9,3; 10,18 kk.; 11,23; vö. 1Kir 8,10 kk.), és a Lev 26,11-hez hasonlóan a jövőbeli üdvösségét is elsősorban abban látja, hogy Isten örökké népe körében fog lakni (Ez 37,27 kk.; 43,7 kk.; vö. Jo 4,17.21; Zak 2,14 kk.; 8,3). Sir 24 szerint mint magának Istennek, úgy Isten → bölcsességének is van egy égi és egy földi ~a. A Biblia utáni időben a zsidóságban Isten (a sátorban és a Templomban) lakása olyan külön kifejezéssé szilárdult (→ sekina), amely magát Istent is helyettesítheti. – Az ÚSz módosítja az ósz-i elgondolást. Először is: a templom és a sátor itt Isten mennyei hajlékára utal (Jel 7,15; 11,19; 15,5; Zsid passim). Ezen túlmenően: Isten megközelíthetetlen fényességben lakik (1Tim 6,16). Az ev.-ok elismerik a jeruzsálemi templomot Isten hajlékául (Mt 23,21; Lk 2,49; Jn 2,16), de az ApCsel a zsidókkal és a pogányokkal szembeszállva (7,44–49 és 17,24) vitatja, hogy Isten emberkéz alkotta házban lakik. Az eszkatologikus üdvösséget a Jel 21 Isten égi ~ának az új földre való leszállásaként írja ugyan le, de mégis inkább ennek fordítottja kap erősebb hangsúlyt az ÚSz-ben, az ti., hogy az ember eljut Isten mennyei hajlékába (Lk 16,9; Jn 14,2; vö. Jel 7,9.15; 12,12; 13,6), ott van a voltaképpen hazája (Zsid 11,13–16; 13,14; Fil 3,20). – Egészen új és mély értelmet kap a ~ fogalma az ÚSz-ben akkor, amikor az emberre vonatkozik, vagyis amikor az ember látható teste jelenti a ~t. Így Krisztusban benne lakik az istenség teljessége (Kol 1,19; 2,9), az Atya (Jn 14,10); az isteni Logosz viszont köztünk élt, itt vett ~t (1,14), teste tehát Isten temploma (2,19 kk.). Amint a bűnös emberben a bűn lakik (Róm 7,17–21), sőt maga az ördög is lakhat (Mt 12,43–45; Lk 11,26), ugyanúgy az igaz, a megigazult ember Isten temploma (1Kor 3,16 kk.; 2Kor 6,16), akiben az Isten Lelke lakik (Róm 8,9–

11; 1Kor 3,16; 6,19; 2Tim 1,14; Jak 4,5); a hittel Krisztus lakik benne (Ef 3,17). Aki szereti Krisztust és megtartja tanítását, abban ~t vesz az Atya és a Fiú (Jn 14,23). A keresztények közössége Krisztusra alapozott templom, és mint ilyen az Isten hajléka (1Pét 2,5 kk.; Ef 2,20 kk.; vö. 1Tim 3,15; Zsid 3,6). A test az embernek csak földi hajléka, amelyet a mennyben felvált majd (szomatikus értelemben véve) az Isten alkotta örök otthon (2Kor 5,1–5; vö. 2Pét 1,13 kk.).

Lámech, Lámek: → Szet nemzetségének listáján (Ter 5,25–31) Metuselach fia, Noé apja; ugyanígy Jézus családfájában is (Lk 3,36); a Ter 5,31 szerint 777 évig élt. Kain nemzetségének listáján (4,18–24) Metusael fia [sic!], akinek 2 felesége volt, Ada és Cilla, fiai pedig: Jabal, Jubal, Tubalkain és Naama. Diadaléneke (4,23) a dicsekvő embert állítja elének (vö. Bír 15,16); minthogy ~et alaptalanul a fegyverkovácsok őséneke tartották (vö. Ter 4,22), mondását karddalnak is nevezik. Egy névtelen kánonjegyzékben szerepel ~nek egy apokrif írása; az arám (eredeti?) szöveget a kumráni iratok közt vélték felfedezni, de a valóságban egy eddig ismeretlen apokrif Ter (Genesis Apocryphon) került elő (→ Kumrán, → Teremtés könyve).

lámpa: → mécses, → menóra.

Lamuel: Massza királya. A Péld 31,1–9 őrizte meg azokat az intelmeket, melyeket anyja intézett hozzá.

lándzsa: támadó fegyver. Hosszú változatát szúró (1Sám 19,9; 20,33), a rövidet hajítófegyverként használták (Józs 8,18; Jer 6,23). Eredetileg kihegyezett bot volt (Náh 2,4), később fémhegygel látták el. Lefekvéskor a harcosok a fejüknél a földbe szúrták (1Sám 26,7).

lángpallos: → kard.

lány: → szűz.

Laodicea: 1. kereskedő- és kézműipari város Frígiában, az akkori gyógyászat központja. II. Antiokhosz (ur. Kr. e. 261–246) alapította Hierapolisz és Kolossze közelében hitvese, Laodike tiszteletére. A pergamoniak örökségként a virágzó város róm. uralom alá került, de Kr. u. 61: a földrengés sújtotta lakosság büszkén utasította vissza a róm.-ak segítségét, s ezzel tanúságot tett arról, hogy ragaszkodik függetlenségéhez. Sok kereskedőháza és bankja volt (Cicero); egyik legfontosabb terméke a fekete gyapjú. Híressé vált orvosainak nevét a helyi pénzérmék őrizték meg. Főleg a szemészet volt fejlett; Galenus említ egyfajta szembalzsamot (kollurion; vö. Jel 3,18), amelyet porrá tört kőből állítottak elő. A ~ angyalának szóló levélből (1,11; 3,14–22) több dolog kiolvasható a helyi, ill. a tört.-i viszonyokat illetően. A kereszténységet, mint Kolosszéban és Hierapoliszban, ~ban is Epafrász hirdette, aki vsz. Pál ap. tanítványa volt (Kol 1,7; 4,12–13). Ma: Denizli. – 2. kánaáni v. föníciai ~: → Bejrút.

Laodiceaiaknak írt levél: – 1. A Kol 4,16: szerepel Pál ap. ~e (nem a laodiceaiak által Pálnak írt levél!); Pál kéri, hogy azt a kolosszeiek is olvassák fel. Hogy az Ef értendő-e rajta (ahogy H. Grotius és J. Mill óta sokan vélték), amely Markion kánonjában ~ néven szerepel, v. egy elveszett levélre kell-e gondolni, az mindmáig vita tárgya, és összefügg az Ef eredetiségének kérdésével. – 2. A Jel-ben (3,14–22) az egyh.-aknak szóló 7 levél egyike, amely az egyh.-akban uralkodó vallási és erkölcsi állapotok szigorú bírálatát tartalmazza. – 3. Pál elveszettnek hitt levelének pótlására legkésőbb a 4. sz.-ban talán gör.-ből fordított apokrif irat, amely csak 20 versből áll és nem egyéb, mint Pál leveleiből, kivált a Fil-ből átvett fordulatok mechanikus egymáshoz illesztése. Egy ilyen nem eredeti, feltehetően markionitáktól származó és nyilvánvalóan gör. ~et már a → Muratori-töredék is említ, Mopszvesztiai Teodor, Theodorétosz, valamint a 2. Niceai Zsinat pedig hamisnak nyilvánított és elvetett egy ilyen. A. v. Harnack és G. Quispel kísérlete, hogy a fennmaradt levél markionita eredetét bizonyítsa, nem meggyőző. A gör. és talán a szír egyh.-tól is eltérően a lat. egyh. sokáig eredetinek (sugalmazott-nak, de nem kánoninak) tartotta a ~et. Így a Vg több kéziratában és fordításában megtalálható, rendszerint a

Kol után. A középkorban, sőt még a 16. sz.-ban is egészen a Trienti Zsinatig voltak, akik a ~et eredetinek tartották.

Larsza: sumer város Babilónia D-i részén; ma Senkere, régebben az ósz-i →Ellaszárral azonosították, egyébként nem szerepel a Bibliában. A Kr. e. 3. évezred vége felé székhelyül szolgált az egyik (a 20.) babilóniai uralkodóháznak, amely hosszabb ideig uralkodott Babilóniában. Hatalmát Hammurápi törte meg végérvényesen.

látás, nézés: A Bibliában egyfelől szemmel érzékelést, másfelől szellemi tapasztalást jelent (1Sám 16,7; Jn 1,14). Minthogy Isten lát, személyesen részt vesz az evilági történetekben (Ter 1,31; 2Krón 16,9; Jób 28,24; Zsolt 31,8). – Az ÓSz-ben irtózatot okoz, ha ember látja az Istent (Kiv 33,20). Isten ~ának lehetőségei és határai más-más megítélés alá esnek (Ter 32,31; Kiv 24,10 kk.; Szám 21,8; Kiv 33,18–22). – Szellemi értelemben vett belső ~sal a próf.-k látomásaiban (Iz 6,1.5) és a kultuszban (Kiv 23,15–17) találkozunk. Jahve helyett csak küldöttét (Bír 6,22), színét-arcát (MTörv 16,16), dicsőségét (Kiv 16,7; Szám 14,22; Iz 66,18) és nagy tetteit (Szám 14,22; MTörv 3,21; Zsolt 46,9) lehet látni. – A ÚSz Isten láthatatlan voltán (Jn 1,18; 1Tim 1,17; 6,16; Zsid 11,27) kívül azt is hangsúlyozza, hogy Isten Jézusban látható módon kinyilatkoztatta magát (Jn 14,9; Kol 1,15). Az eszkatologikus (Mt 13,16 kk.; Lk 10,23 kk.) és a megtestesült (1Jn 1,1–3) Krisztusban való hit számára a halláson kívül a ~ is fontos tényező lett: a hit látja meg a csodákat (Mt 11,2–5; Lk 7,22) és jeleket (Jn 6,2.14.26) mutató Jézust, sőt magát a feltámadt Urat is (Mt 28,7.17). Amint a jelek követelése (16,1–4; Mk 15,32) tanúsítja, van olyan felszínes ~ is, amely az igazi megértésig nem jut el (vö. 2,5.12; Lk 18,42 kk.; Jn 6,40; 20,25–29). A közvetlen ~ (Isten színéről színre ~a) csak az idők végén válik lehetségessé (Mt 5,8; 1Kor 13,12; 1Jn 3,2; Jel 1,7). Addig a látott üdvösségről tett tanúbizonyosság (Lk 1,2; ApCsel 4,20; Jn 20,30 kk.; Jel 22,8) pótolja a saját ~t (2Kor 5,6 kk.; 1Pét 1,8). Ezen túlmenően a hívőnek módjában áll látni az ap. mellett tanúsító jeleket (2Kor 12,12) és azt a példát, amelyet az ap. mutatott (Fil 4,9; Zsid 13,7).

látnok: → próféta.

látogatás, meglátogatás: A héb. pakad és a gör. episzkeptomai a. m. 'az igazra ránézni, vele törődni'. I. Az ÓSz-ben Isten azért látogatja meg az igazat (pl. Ter 21,1; Sárát; 1Sám 2,21: Hannát), ill. népét (pl. Kiv 4,31), hogy segítsen rajta, v. hogy a bűnbánó bűnösnek megbocsásson (Jer 29,10; Szof 2,7). A bűnöst is meglátogatja Isten (6,15), sőt magát a bűnt is (Kiv 32,34; Iz 13,11), hogy felelősségre vonja és megbüntesse (vö. Lev 18,25; Zsolt 59,6). – II. Az ÚSz-ben a szegények és rászorulóknak meglátogatása szerepel, mégpedig alapvető erkölcsi követelményként (Mt 25,36.43: az ítéletkor ezen fordul meg az ember sorsa; Jak 1,27; vö. ApCsel 7,23). Isten ~ának messiási értelme van: Isten tudtul adja az embernek, hogy Krisztus által üdvözíti (Lk 1,68.78; 7,16). Bűntető értelemben nem szerepel az ÚSz-ben a ~. 1Pét 2,12: „Éljetek szép életet, hogy lássák jótetteiteket és látogatása napján majd magasztalják az Istent”; Lk 19,44: Jeruzsálemnek Jézus megjövendöli pusztulását, mert nem ismerte fel ~a idejét. Más szóval: a ~ e helyeken arra utal, hogy Isten Krisztusban kinyilatkoztatta üdvözítő terveit, az embernek választania kell, hogy elfogadja-e a hitet és így üdvözül-e v. sem.

látomás, vízió: I. Az ÓSz-ben. A → próféták tudják és tanúsítják, hogy Isten közli velük szándékait, beavatja őket titkaiba (Ám 3,7), hogy részt vehetnek az Úr tanácsában (2Kir 22,19–23; Jer 23,18.22), s hogy Isten szól hozzájuk. A Szám 12,6–8 szerint Isten → álomban és ~ban szól a próf.-khoz, ugyanakkor Mózesrel szemtől szemben (szó szerint: szájról szájra) beszélt; → teofánia. A magyar ~ szó héb. megfelelői a 'látni' értelmű raah és a 'látni, nézni, szemlélni' jelentésű hazah többől származnak, és mint ezek az igék, egyaránt vonatkozhatnak külső tárgy érzékelésére és belső látásra. De utalhat a próf. ~ára, amelynek tartalma tanítás is és jövendölés is lehet (Iz 2,1; 13,1; Ám 1,1; Mik 1,1; Hab 1,1). Olykor felmerült a kérdés: vajon a ~ról szóló beszámolók, amelyek oly gyakoriak a próf.-k írásaiban, nem egyszerűen csak stílusesszközök valamely gondolat, eszme nyelvi formába öltöztetésére, kifejezésére? Ez azonban valószínűtlen, mert a próf.-kat látnoknak tekintették,

és mert minden kor tudott ~okról. El kell tehát ismernünk, hogy a ~okról szóló beszámolók valóban átélt eseményekről, belső megtapasztalásokról szólnak, bármilyen nagy szerep jutott is visszaadásukban a stílus-eszközöknek. Több beszámoló kiemeli: a ~ok Istentől valók („Ezt mutatta nekem az Úr, az Isten”: Ám 7,1.4.7; vö. pl. Jer 1,11.13); és semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a próf.-k meg voltak győződve ~aik isteni eredetéről, ha kifejezetten nem utaltak is rá. Ugyanakkor nehéz eldönteni, hogy meggyőződésük szerint vajon külső tárgyakat v. csak belső képeket szemléltet-e, mert a régiek e tekintetben nem törekedtek különbségtételre. bárhogyan van is, az bizonyos, hogy ők maguk objektívnak tartották ~aikat abban az értelemben, hogy nem egyszerűen képzeletüktől, a maguk „lelké”-től származtatták őket (vö. Jer 23,16; Ez 13,3), és meg voltak róla győződve, hogy Istentől kinyilatkoztatott ismeretek közvetítői. – Pszichológiai szempontból nézve a próf.-któl leírt jelenségek zöme belsőleg látott képnek tekinthető, amelyet – saját tanúbizonysága szerint – maga Isten tárt a próf.-k elé; „az Úr ajkáról való” volt (Jer 23,16), vagyis Isten közreműködésének, a képzeletre való ráhatásának köszönhető létrejöttét, és nem egyszer jövőbeli eseményre vonatkozott. A ~t sokszor látás útján lehetett érzékelni (Iz 6,1 kk.; Jer 1,11–14; Ám 7,1–9; 9,1), máskor hallás útján (Iz 6,3.9; 40,3; Jer 1,4.7 stb.), olykor azonban a tapintás (Iz 6,6; Jer 1,9) v. az ízlelés (Ez 3,3) töltött be közvetítő szerepet. Némely esetben a ~ kapcsolatban állt azzal a környezettel, amelyben a próf. élt. Így Izajás a Templomban imádkozva azt látta, hogy Isten a trónján ül és palástjának uszálya betölti a szentélyt; látta a szeráfokat, valamint a füstöt is, és hallotta Jahve hangját meg a szeráfok énekét, s úgy érezte, hogy az egyik szeráf izzó parázssal megérinti az ajkát, s hogy megrendülnek a Templom kapui; így fogta fel Jahve parancsát, így értette meg küldetését (Iz 6,1–13). Ámosz, a pásztor látta, amint a Jahve küldte sáskák elárasztották a mezőt (Ám 7,1 kk.); egy más ~ában érett gyümölcsökkel tele kosarat látott, amely az ország É-i részének vesztét érzékeltette (8,1 kk.). Jeremiás úgy érezte, hogy Jahve megérinti kezével az ajkát (Jer 1,9); egy más alkalommal mandulafaágot látott, így tudta meg, hogy Jahve őrökdi szava fölött, és gondoskodik beteljesedéséről (1,11 kk.). Ezekiel azt látta, hogy egy kéz pergamentekercset nyújt neki, és hallotta Jahve parancsát: nyelje le a tekercset; teljesítette a parancsot, s úgy találta, hogy a tekercs édes volt a szájában, mint a méz (Ez 2,9–3,3). – Más ~ok vsz. szavak hallásából álltak, sőt egyszerűen intellektuális szemlélődések voltak: Isten képek nélkül közölte a próf.-val terveit (Jer 23,22; Ám 3,7). A kinyilatkoztatásnak erre a leggyakoribb módjára vonatkozhatnak az ilyen kifejezések: „Ezt mondja az Úr” (Iz 3,16; Ám 1,3.6.9.11.13 stb.); „halljátok az Úr szavát v. ítéletét” (Iz 7,13; Ám 3,1; 4,1 stb.), „az Úr szózatot intézett hozzám” v. „ezt a szózatot intézte hozzám” (Ez 12,21.26; 13,1 stb.). – II. Az ÚSz-ben. Voltaképpen ~ról, azaz eksztatikus élményről csak Péter ap.-lal kapcsolatban olvashatunk (ApCsel 10,11–16) és a Jel-ben, igen gyakran; ez utóbbi helyen a ~ok az apokaliptikában leírt ~okkal vethetők össze. István diákonus ~ában (7,55 kk.) az a zsidó felfogás fejeződik ki, amely szerint a haldokló megkapja a ~os látásmód ajándékát. Egyébként az ÚSz csak olyan jelenségekről számol be, amelyek nem tételeznek fel eksztatikus látásmódot. Ugyanakkor külön csoportot alkotnak a feltámadt Jézus megjelenései tanítványainak (pl. Mt 28,9 kk.) és a megdicsőült Krisztus megjelenései Pál ap.-nak (ApCsel 9,4–6.17; 22,6–8; 26,13–18; 1Kor 9,1; 15,8 kk.; Gal 1,12.16). → eksztázis, → megdicsőülés, → színeváltozás.

lator: a tolvaj, rabló, rablógyilkos régies megfelelője. Az ÓSz-ben a gonosz hűtlenség (Jer 3,2.7.11; Péld 23,28), az ÚSz-ben a hamis vezető jelképe (Jn 10,1.8; vö. Mt 21,13). Barabás is ~ volt (Jn 18,40). A Jézussal együtt megfeszített 2 ~ (Mt 27,38.44; Mk 15,32; Lk 23,39; Jn 19,32) egyike, a jobb ~ megtért. Az apokrif iratokban több néven szerepelnek; a jobb ~ legtöbbször Dizmász, a bal Gesztász.

láz: Az ÓSz-ben 3 kifejezés van rá; jelentésbeli különbségüket már nem ismerjük. Isten büntetésének nevezik (Lev 26,15; MTörv 28,22), de pontosabb leírásával v. gyógyításával nem találkozunk. – Az ÚSz-ben a kafarnaumi százados fiának (Jn 4,52) és Péter anyósának ~áról (Mt 8,14) történik említés. Lukács Péter anyósának magas ~áról beszél, ill. többes számban használja a szót, s ezzel rohamokra utal (ApCsel 28,8). Ebben a legtöbb exegéta Lukácsnak mint orvosnak megnyilatkozását látja.

Lázár (→ Eleazár gör. rövidítése): személynév. – 1. Jézus barátja, Márta és Mária fivére Betániában, akit csak a 4. ev. említ; Jn 11,1–44: Jézus feltámasztotta a halálból (vö. 12,9.17), és 6 nappal húsvét előtt vendége volt házának (12,1–11). – 2. A szegényről és a dúsgazdagról szóló példabeszédben a szegény (Lk 16,19–31).

Lea (héb. 'vad tehén' v. 'kígyó'): a bibliai genealógiában Lábán lánya (Ter 29,16 kk.), Jákob első felesége, akit Lábán csellel vétetett el Jákobbal (29,23–28), Ruben, Simeon, Lévi, Júda (29,31–35), valamint Isszachár, Zebulon és Dina (30,14–21), szolgálója, Szilpa révén pedig Gád és Áser (30,9–13) anyja, így ősanyja az ún. ~-törzseknek. A hagyomány szerint a machpelai telken levő barlangban temették el, Hebron mellett (49,31).

Lebbeus: Mt-ban az apostolok listájában (10,4) a 10. név; Mk-ban (3,19) → Tádé áll helyette. A kéziratokból kiviláglik, hogy régóta igyekeztek a hagyománynak ezt a zavarónak érzett eltérését kiküszöbölni, összhangba hozni (kettős név: Lebbeus-Tádé v. Tádé-Lebbeus). Már Origenész megkísérelte, hogy Jakab testvérét, → Júdást (Lk 6,16) azonosítsa ~-Tádéval. B. Lindars a Lévi név latinus formáját látja a ~ban, és úgy véli, eredetileg Mk 3,18 is ~t tartalmazott.

legátus: → helytartó.

légió: Mk 5,9.15: a gerazai megszállottból kiűzött tisztátalan lélek tulajdonnévének látszik, de nem az; a megszállottat a tisztátalan lelkek sokasága gyötörte. „Légióknak hívnak – válaszolta – mert sokan vagyunk” (a császárság idején egy ~ 6000 gyalogosból, 120 lovasból állt, nem számítva a műszaki és a különleges alakulatokat). Mt 26,53: angyalokra vonatkoztatva is szerepel, de az ÚSz-ben katonai egységként nem találkozunk a ~val, ezért lehetséges, hogy a vallásos szóhasználatban a másvilági hatalmakra vonatkozott. A zsidóság hitében az angyalok sokasága megszámlálhatatlan.

légy (héb. zebub): Palesztinában valóságos veszedelem, sem ember, sem állat nem lehet tőle nyugton. Ennek ellenére a Bibliában csak elvétve fordul elő. Préd 10,1: a döglődő legyek a kenetkészítőnek egész csészényi olaját tönkreteszik. Iz 7,18: utalás Egyiptomra, ahol sok a ~; 18,1: a szárnycsattogás földje; mindkét esetben a → szúnyogról lehet szó. Bölcs 16,9: csípése Izr. fiai ellenségeinek halálukat okozta. → Baal-Zebub.

lehelet, lélegzet (héb. nesamah, hebel, ruah): Az élőlényt, pontosabban az embert és az állatot jellemzi (pl. Ter 7,22). Isten adja (2,7; Iz 42,5), folyamatosan tőle függ (Jób 33,4; 34,14; vö. Dán 5,23). Jóllehet önmagában erőtlen és az erőtlenséget, gyengeséget (fuvallat) jelképezi (Jób 7,16; Zsolt 39,6; 62,10; 144,4; Préd: itt mindig hebel) és Isten a jóindulata v. haragja szerint döntheti el, hogy az emberben marad-e (Jób 34,14; Zsolt 104,29 kk.: éltető erő) v. nem (Iz 2,22), az aggodalmon és a kételyen felülemelkedik az a meggyőződés, hogy Isten „nem leli örömét az élők pusztulásában” (Bölcs 1,13). Az Isten ~e metaforikusan (eredetileg mitikus?) haragjának erejére (2Sám 22,16; Iz 30,33; Jób 4,9; héb. áf 'orr' és 'harag' értelemben egyaránt) v. teremtőerejére (37,10) utal. → emberi lélek, → lélek.

lekcionárium: → perikópa.

lélegzet: → lehelet.

lélek, árny (héb. nefes, gör. pszüché, lat. anima): I. Az ÓSz-ben. A) a nefes (a továbbiakban: n) a 'fújni, levegőt venni' értelmű tőből származik (Kiv 31,17; 2Sám 16,14), és eredetileg 'torok, gége' értelmű volt, így pl. Iz 5,14: feltárja torkát az alvilág; Péld 23,2: inkább tedd a kést a torkodra, semmint túl mohó legyél; Zsolt 69,2: a víz már torkomig ér; Jón 2,6: a vizek torkomig hatoltak stb. Innen ered a több kifejezésben még inkább előtérbe kerülő, érzékelhető 'lélegzet' értelem, pl. a hosszú n a. m. 'türelmes' (Jób 6,11), a rövid n a. m. 'türelmetlen' (vö. Szám 21,4); a 'lélegzetvétel, lélegzethez jutás' a megpihenéssel, felüdüléssel egyértelmű (Kiv 23,12; 31,17; 2Sám 16,14) az n kilehelése a halált jelenti (Jób 11,20; Jer 15,9); amíg az n az emberben van, addig él az ember (2Sám 1,9), ha az n visszatér, akkor az ember újra életre kel (1Kir 17,21 kk.). – B) Mivel a lélegzés az

élet jele, az n lehet 'az élet lehelete', sőt maga az 'élet' is (2Sám 1,9; 1Kir 17,22; továbbá Jób 12,10; Jer 38,16); n-ért n, a. m. 'életért életet' (Kiv 21,23); az n megmentése az élet megmentése (Zsolt 34,23); kedves az n-em (= az életem) neki (1Sám 26,21); aggódik, remeg az n-éért (= az életéért) (Józs 9,24; Ez 32,10). Mondható: az n él (Zsolt 119,175), meghal (Bír 16,30; Ez 13,19); az n-t megölni (Szám 31,19), széttépni, felfalni (Ez 22,25) stb. E kifejezések némelyikében az n élőlényre, emberre (Ter 2,7) v. állatra (1,21.24; 2,19) utal, de gyakran személyt jelöl (46,26; Kiv 12,4 stb.), ritkábban egy állat (Lev 24,18), esetleg egy halott (19,28; 21,11; Szám 6,6). Végül: az én n-em, az ő n-e nem egyéb mint saját magam, saját maga (pl. 1Sám 18,1.3; Iz 46,2). – Az n tehát eredetileg az élet szerve, a torok, aztán az élet lehelete, mint a ruah (→ emberi lélek) és a nesamah ('lélegzet, lehelet', pl. 1Kir 17,17: élet; Jób 27,3; Iz 2,22; 42,5), olykor azonban élőlény is (MTörv 20,16; Józs 10,40; 11,11.14). – Egy másik nagyon régi, Görögországban is elterjedt felfogás szerint a ~ a → vér (Lev 17,14; MTörv 12,23), az éltető anyag, amelynek kiontása halált von maga után. Ezért vért ontani egyértelmű az élet elvételével, a meggyilkolással (Ter 9,6; 37,22); vö. Zsolt 141,8: „ne engedd elveszni a lelkem (n). Következésképpen a vért nem szabad elfogyasztani (Ter 9,4; Lev 7,27; 17,10), hanem ki kell önteni a földre (MTörv 12,24), v. be kell földdel fedni (Lev 17,13). Azzal is találkozunk, hogy a ~, az élet a vérben rejlik (17,10 kk.), mert a frissen kiontott vér párájában az élet párját és ezzel az élet erejét látták. – Tehát a Bibliában több különféle elképzelés őrződött meg; az egyik szerint a vér (az éltető anyag) v. a vérből felszálló pára az éltető erő; a másik szerint az élet leheletében rejlik az éltető erő, amelynek a torok (n), az orr v. a száj (ruah) a szerve, onnan van, azon át távozik. Ezek a más-más megfigyeléseken alapuló eltérő elképzelések vsz. különböző korokból és kultúrákból valók. – C) Nemcsak a fizikai értelemben vett életet tulajdonították az n-nek, hanem az élőlényben lezajló összes fiziológiai, pszichikai és pszichológiai folyamatot is. Az n (a héb.-ben) 'éhes' (Péld 10,3), 'kiszikkadt' (Szám 11,6; vö. Iz 29,8), 'eltelik zsírral' (Zsolt 63,6; vö. Jer 31,14); ezekben a kifejezésekben még fellelhetők az eredeti értelem nyomai). De az n nemcsak ételt-italt kíván (MTörv 12,15.20 kk.; 1Sám 2,16; Zsolt 107,9; Péld 10,3 stb.), hanem más javakat is, vágyakozik a rossz (10,3) v. ellenkezőleg, a jó, az Isten után (vö. Zsolt 42,2; 63,2; 103,1 kk.; 104,1.35). Székhelye az érzelmeknek (pl. 86,4; 94,19; Jer 6,16; Siral 3,17), a szeretetnek, a gyűlöletnek (Ter 34,3; 44,30; Zsolt 11,5; Iz 1,14) és az istenfélelemnek; felemelkedik Istenhez (Zsolt 25,1; 86,4), remél az Istenben (33,20; 130,5 kk.), örül (34,3; 35,9) és elnyugszik Istenben (62,2.6). Az élet és az érzelmek székhelyeként az n csaknem ugyanazt a szerepet tölti be, mint a ruah, de Izr. fiai felfogásában erősebben kötődik a testhez (torok, vér), mint a ruah, és egyedibbnek számít, úgyhogy (a ruahtól eltérően) személyt is jelölhet. Ezenkívül az n jelentésében inkább az 'élet' mozzanata domborodik ki, a ruahéban viszont inkább az 'erő' -é. Több szerző úgy véli, hogy a vegetatív és szenzitív életet az n-nek, a szellemi életet pedig a ruahnak tulajdonították Izr. fiai. Ez a nézet aligha bizonyítható, mert az eredeti szójelentés és az n-nel kapcsolatos elképzelések arra vallanak, hogy Izr. fiai körében az n éppúgy nem volt az ember második énjé, mint a ruah, ahogy az egyiptomiak körében a ka, a gör.-ök körében a pszüché (pl. Homérosz, Iliász 1,3) v. az animista népek körében a 's'. – D) Sok kritikus úgy véli, hogy az ÓSz szerint az n a testen kívül is létezhet, és az ember halála után a → holtak országába kerül. Ezt a feltevést nehéz igazolni. Azok a helyek, ahol a holtak országából való kiszabadulásról, ill. feljövételről van szó (Zsolt 30,4; 86,13; 89,49; 116,3 kk.; Péld 23,14; Iz 38,17) v. halálos veszedelemről (Zsolt 16,9 kk.), az n-em ('lelkem') párhuzamban áll a 'szented' -del; ugyanígy 49,16; vö. Jób 13,14, ahol az n a 'hús' -sal áll párhuzamban. Egyébként a holtak országának lakóira nem n v. ruah ('s') utal, hanem a refaim (26,5; Zsolt 88,11; Péld 2,18; 9,18; 21,16; Iz 14,9; 26,14.19). A nefes mét nem a halott lelkét jelenti, hanem magát a halottat v. a holttestet (Lev 21,11; Szám 6,6; vö. 19,11–13, mint az n: Lev 21,1; 22,4; Szám 6,11; Ag 2,13), vagyis egy halott személyre vonatkozik (Lev 19,28). Egyébként feltehető, hogy egy arám feliratban (Hadad) az n az elköltözött Panammu lelkét jelöli. – Jóllehet Izr. fiai soha nem gondolták, hogy az ember a halállal megszűnik létezni (→ halhatatlanság), de azért a lelket nem tekintették olyan halhatatlan életelvnek, amely a halál után fennmarad. Ezt a gondolatot először a gör.-ül írt Bölcs fogalmazta meg (2,22 kk.; 3,1–3; 4,14; 15,8.11; 16,14; vö. Hénoch 9,3.10; 4Mak 18,23). Ez feltételezi, hogy az emberben a ~ mint halhatatlan szemben áll a testtel, a halandóval. Ezt Izr. fiai soha nem tették, még akkor

sem, ha a lelket és a → testet (hús) megkülönböztették, mint a 'lélektől a testig' megsemmisít (Iz 40,6: „testestül-lelkestül megemésztí”) kifejezésben. Izr. fiainak felfogásában az egész ember ~, azaz 'élőlény' és 'test' (pl. Zsolt 63,2; vö. Jer 23,9, ahol n és 'csont' áll egymással párhuzamban); a testnek és a csontoknak – ugyanúgy mint az n-nek – gondolatokat és érzelmeket tulajdonítottak. – Néhány helyen úgy látszik, mintha az ember, aki meghal, többé már nem létezne (Jób 7,22; Zsolt 39,14), de valójában csak arról van szó, hogy az ember a halál után nem él tovább a szó teljes értelmében, hanem csak örömtelenül tengődik a holtak országában (Jób 10,21 kk.; 14,22) anélkül, hogy tevékenykedhetne (Zsolt 88,5; Iz 14,10) v. Isten szolgálhatná (Zsolt 88,11). Amikor a Préd 3,19–21 azt mondja, hogy az ember és az állat sorsa ugyanaz, mert az ember életének éppúgy vége szakad, mint az állaténak, és felteszi a kérdést: vajon felfelé száll-e az emberből az élet lehelete, az állat párája pedig lefelé, ezzel még nem tagadja az ember továbblétezését a holtak országában (vö. 2,15; 9,10), mert nem a ~ről beszél, hanem az 'élet leheleté'-ről. Izr. fiai mindig is hittek az ember halál utáni létében. Ez az olyan kifejezésekből is következik, mint a 'megtér atyáihoz' (= meghal: Ter 15,15; 25,8 kk.; 49,33; 2Kir 8,24; 15,22 stb.); ezek értelme nem merül ki a családi sírboltba helyezéssel, hanem a holtak országában az ősökkel való együttlét is bennük foglaltatik (vö. Ter 47,30; 37,35), ahol a halottak mind együtt vannak (Jób 3,13–18; Iz 14,9–11). – E) A ~ előzetes létét (praeexistencia) az ÓSz nem ismeri. A Bölcs 8,19 kk. az egyetlen olyan hely, amelyet sok exegéta platóni értelemben magyaráz, pedig csak azt mondja, hogy a bölcs fogantatásakor különleges testet kap, mert a ~ is különleges, amely osztályrészéül jutott; arról, hogy teste létrejött előtt is létezett a lelke, nincs szó. – II. Az ÚSz-ben. A gör. pszüché ('~') szó a 'fújni, lélegzetet venni' értelmű ige származéka; eredeti jelentése 'lélegzet, életelv, lélek, élet, a gondolatok és érzelmek székhelye', de olykor 'személy' is. A pszüché tehát pontosan megfelel a héb. nefesnek, csak a 'torok' hiányzik a jelentései közül. – A) A pszüché sokszor a fizikai értelemben vett életet jelenti (pl. Mt 2,20; 6,25; Lk 12,22 kk.; 14,26?; Jn 10,11.15.17; 13,37; ApCsel 27,10; Róm 11,3; vö. 1Kir 19,10; Fil 2,30; Mk 3,4), v. az életre mint minden földi és örök javak feltételére utal. Aki meg akarja menteni az életét (pszüché), az elveszíti, aki azonban Krisztusért és az ev.-ért elveszíti, az megmenti (Mk 8,35; Jn 12,25). Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, ha a lelke kárát vallja; v. mit adhat az ember cserébe az életéért? (Mt 16,26; vö. Zsolt 49,8; Mk 8,36 kk.; ugyanígy Mt 20,28; ApCsel 15,26; 1Tesz 2,8; Jel 12,11 stb.). – B) A pszüché lehet 'életelv' is (Mt 10,28; Lk 12,19 kk.; ApCsel 2,27; 20,10; 1Tesz 5,23; Jel 6,9; 20,4), az örök élet (Jak 1,21; 5,20; 1Pét 1,9; 4,19), a gondolatok, érzelmek és akarati állásfoglalások székhelye (Mt 11,29?; vö. MTörv 6,5; Mt 26,38?; Mk 12,30; Lk 2,35; 10,27; Jn 10,24?; 12,27?; Ef 6,6; Fil 1,27; Kol 3,22 kk. stb.). – C) A pszüché végül 'élőlény' értelmet is hordozhat; lehet 'állat' (Jel 16,3) v. 'ember' (1Kor 15,45; vö. Ter2,7), 'ember' (Róm 13,1: mindenki; ApCsel 2,43 stb.), 'személy' (7,14; többes számban: 2,41; 27,37; 1Pét 3,20) v. egyszerűen a cselekvő alany, ill. személy- v. birtokos névmás (a magyarban esetleg személyrag) is (Mt 12,18; vö. Iz 42,1; talán Mt 26,38; Lk 12,19; Jn 10,24; 12,27; ApCsel 2,27; 2Kor 1,23; Zsid 10,38; vö. Hab 2,4; 3Jn 2; vö. Zsolt 16,10) – D) Az ember lelkét az ÚSz szembeállítja a testével, és nyilvánvalóan halhatatlannak tekintti: Isten a halál után megjutalmazza v. megbünteti (Mt 10,28; 1Tesz 5,23; Jel 6,9; 20,4), de Jak 1,21; 5,20; 1Pét 1,9; 4,19 is felfogható utalásul arra, hogy Isten örök életet ajándékozik a halál után az embernek. – 1Tesz 5,23: Pál a lelket a 'szellem'-mel és a 'test'-tel említi együtt; erre nézve → emberi lélek. Mintha a Zsid 4,12 is megkülönböztetné a szellemet és a lelket: „Isten szava behatol a lélek és a szellem, az ér és a velő gyökeréig”; de a szerző ezzel a közmondásszerű kifejezéssel nyilvánvalóan csak Isten erejére, hatalmára akart utalni; helytelen volna a gör. trichotómia átvételét látni benne.

lelkiismeret: 1. Az ÓSz-ben – egy hellén hatásra valló, kései időből való helyet (Bölcs 17,10) nem tekintve – nincs külön kifejezés a fogalomra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mint általános emberi jelenség ismeretlen lett volna, különösen mint conscientia consequens (vagyis mint az a helyeslő v. helytelenítő érzés, amely az erkölcsi tettet követi). Már a bűnbeesés tört.-ének szerzője nagy lélektani hitelességgel írja le a ~ mardosását (Ter 3,8 kk.). Amit mi ~nek mondunk, azt az ÓSz sokszor szívnek nevezte (pl. Jób 27,6; vö. 1Jn 3,13–21; Zsolt 17,3; 51,19). – 2. A zsidóságnak nem volt külön kifejezése a ~ fogalmának jelölésére sem Jézus korában, sem

a rabbik idejében, de ugyanígy, akár csak megközelítően kidolgozott tanítása sem arról, hogy a ~ az erkölcsi tettek tanúsítója és ítélőszéke. A rabbinista irodalomban a ~ szerepében 'a jóra és a rosszra való hajlam közti harc' található. Különös módon ez a küzdelem nem az emberben zajlik le tettei nyomán, hanem inkább démoni v. mitológiai jellegű. A ~ fogalmának valamivel világosabb megfogalmazását tartalmazza, ha csak szórványosan is a → Tizenkét páttriárka testamentuma. (Ruben végrendeletében már a ~ szó is szerepel.) A → judaizmus kibontakozásával inkább a külsőségesre, a törv. szerinti tettek fordítottak figyelmet, semmint a személyes tettek létrejöttének lélektani indítékaira, amivel a befelé fordulás („ismerd meg magadat”) is háttérbe szorult. – 3. Még az ÚSz-ben is van nyoma annak, ahogy a zsidó vallás a ~ kérdését kezelte: a szüeneidesszisz szó hiányzik az ev.-okból. Ám ez csupán szóhasználati kérdés; a lényegét tekintve alapvető eltérés mutatkozik a zsidósághoz képest. Az ev.-ok a ~ról szóló keresztény tanítás alapjait vetik meg, amikor egyfelől az erkölcsiségnek, ill. a vallásnak a benső vonatkozásait és a szándék tisztaságát hangsúlyozzák (vö. Mt 6,22; Lk 11,34: a test világa a szem), másfelől pedig kiemelik: az Atya mindent tud, belelát a rejtekbe is (vö. pl. Mt 6,1.4.6.18; Lk 11,34–36; Jn 3,19–21; 1Jn 3,19–21). A zsidóság teljes heteronómiájával, amely a törv.-t, a hivatalos isteni kinyilatkoztatást tette meg az emberi cselekvés kizárólagos normájának, és a személyes megítélés kizárásával a törv.-nek és az ősök hagyományainak megfelelő tettek minden lehetséges „cselét” számba akarta venni, a kereszténység a feltételes autonómia lehetőségét helyezte szembe: az ember tetteinek a személyes ~ döntése az első és közvetlen normája. Mivel azonban a ~ a hit által Istenhez kötődik, és az ő akaratához igazodik, nincs szó a sztoikusok teljes autonómiájáról (lásd alább). A ~ról szóló tanítást, amelynek magvát már Jézus tanítása is tartalmazza, Pál ap. fogalmazta meg. Elmondható, hogy ő vezette be a ~ szó használatát a kereszténységbe. Abból a 30 helyből, ahol a ~ szó az ÚSz-ben szerepel, 25 Pál nagyobb leveleiben (Róm, 1–2Kor), a pasztorális levelekben és a Zsidóknak írt levélben található, 3 Péter ap. első levelében, amely szóhasználatában Pál ap. hatását mutatja, 2 pedig az ApCsel-ben (mind a 2 helyen Pál ap. beszél). Ugyanakkor nem állítható, hogy rendszerezett tanítást dolgozott ki a ~ról; a ~ szót valójában csak mellékesen említi. Mégis, ezekből az utalásokból levonhatunk néhány következtetést: A pogányoknak az a ~, ami a zsidóknak a törv. (Róm 2,14 kk.); így „saját” törvényük, viszonylagos autonómiájuk van (14,5; Kol 2,16); egyszersmind az is megmutatkozik, hogy az ember tudatában van a ~ének: a ~ a 2. személyiség, az egyik tanú szerepét tölti be (Róm 2,15). Pál ap. beszél a saját apostoli ~éről is, amely nem vádolja, és amelyre mint a keresztények belső meggyőződésére hivatkozik (9,1; 2Kor 1,12; 4,2; 5,11; 2Tim 1,3; vö. ApCsel 23,1; 24,16). Sokatmondó a ~re hivatkozás ott, ahol Pál egyfajta kazuisztikával él abban a kérdésben, hogy fogyaszthatnak-e keresztények áldozati húst (1Kor 8,7–12 és 10,25–29): megkapja a választás lehetőségét 2 különböző eljárás között, amelyeket erkölcsileg egyaránt jónak ítél, mert megfelelnek a ~nek, ha a tárgyilag eltérő törv.-magyarázattal szemben állnak is. Ezzel Pál a téves ~et is elismeri, amely tévessége ellenére is kötelez. A pasztorális levelekben inkább a ~ sajátosan keresztény vonásaival (tiszt, jó v. feddhetetlen) találkozunk (1Tim 1,5.19; 3,10; 4,2; 2Tim 1,3; Tit 1,15; vö. 1Pét 3,16; Zsid 13,18). 9,9.14; 10,22; vö. 1Pét 3,21: itt a Krisztus vére árán való megtisztulással kapcsolatban inkább 'lélek' szó használata volna helyes. Ha feltehető is, hogy a műszóhasználatot Pál az evangélistáktól eltérően a népies vallásosságnak és esetleg korának a (sztoikus) filozófiától is színezett szóhasználatából vette át, a vele jelölt fogalomnak tartalmilag nincs semmi köze a sztoának meglehetősen intellektuális öntudatához, amely által az én (tényleges tekintély nélkül) a panteisztikusan értelmezett kozmoszsal érzi magát kapcsolatban.

lelkipásztori levelek: → pasztorális levelek.

lemondás: → önmegtagadás.

len: Mint Egyiptomban (Kiv 9,31; vö. Iz 19,9), ugyanúgy az ókori Palesztinában is természetettek ~t, a partvidéken (vö. 1Krón 4,21; a gézeri → naptárban egy hónap úgy szerepel, mint a ~ levágásának ideje), valamint a Jordán síkságán. A ~t télen vetették. Miután a növényt gyökerestül kinyűtték, a ház tetején kitergetve szárították (Józs 2,6). Végül vásznat szőttek belőle (→ lenvászon).

lencse: hüvelyes növény termése, amely úton lévőnek is alkalmas eledelül szolgált (2Sám 17,28); megőrölve kenyérsütéshez is felhasználták, pótlásul az árpa- v. búzaliszthez (Ez 4,9). Ter 25,29–31: Ézsau egy tál ~ért lemondott elsőszülötti jogairól a csalárd Jákob javára. 2Sám 23,11: itt ~vel bevetett föld szerepel.

lengetés: sajátos áldozati rítus a Papi iratban. A pap kezébe vette az áldozatból neki járó darabokat (→ papi rész) v. csak a szegyet, és ismételten odanyújtotta az oltár felé, azaz „meglengette” az oltár előtt (Kiv 29,26: lengetés; Lev 7,30; 10,14 kk.; Szám 6,20; 18,18 stb.), nyilvánvaló módon annak elismerésül, hogy az Jahvét illeti meg, és Jahve csak átengedte papjainak; innen ered a meglengetett szegy elnevezés (pl. Kiv 29,27; vö. Lev 23,15: áldozati kéve, a héb. eredetiben szintén ’meglengetett’). Átvitt értelemben a leviták fiai felajánlásának módja (8,11.13: lásd a héb. megfelelőt), továbbá a fogadalmi ajándék (pl. Kiv 38,24: arany, 38,29: bronz) bemutatásának módja.

lenvászon: Minthogy Palesztinában csak a partvidéken és a Jordán síkságán termesztettek → lent, a ~ből készült ruha ritkább és drágább volt a gyapjúruhánál (vö. Eszt 8,15). Ennek ellenére aránylag gyakran viseltek vászonruhát, nemcsak a papok, szolgálatuk közben, hanem magánszemélyek is (Péld 31,22: bársonyos len); erre abból következtethetünk, hogy a héb.-ben 3 olyan szó volt, amely általános vélemény szerint ’len’ jelentést hordozott: bad, ses és bus. A héb. busból származott a bisszus, de a gör.-ben a héb. ses szót is a büszszossal adták vissza. A héb. bad szót (gör. líneosz) rendszerint csak akkor használták, ha papi öltözékről volt szó (→ efod); Ez 9,2–10,7: a férfiak is ~ ruhát viselnek; a magyar fordításban: fehér ruhát. Hogy a szóban forgó kifejezések közt mi volt a különbség, azt nem lehet megállapítani; talán a más-más eredetre utalnak (Egyiptom és Szíria?). 1Krn 4,21: Kánaán partvidékén a szerző bisszuskészítőket is szerepeltet a kézművesek között. Lk 16,19: a gazdag patyolatban járt életében (gör. büszszosz). Jel 18,12.16: a bábeli fényűzési cikkek sorában találkozunk a patyolattal. 15,6: az angyalok ragyogó fehér vászonruhába (línon) vannak öltözve. Jn 19,40 szerint zsidó szokás volt → temetkezéskor a holttestet gyolcslepelbe göngyölni (vö. Mt 27,59).

lepecsételés: I. Az ÓSz-ben. A → pecsét az ókori K-en és az antik művelődésben széles körben elterjedt és fontos szerepet töltött be. Ez a Bibliában is tükröződik. Az írás hitelességét pecséttel biztosítják (1Kir 21,8; Jer 32,10 kk.; Eszt 3,12; 8,8.10), de olykor azért pecsételnek le egy írást, hogy tartalma titokban maradjon (Dán 12,4.9). Képes értelemben: ami le van pecsételve, az jól megőrződik, sértetlenül fennmarad (MTörv 32,34; Iz 8,16; Jób 14,17; vö. 9,7). A ~hez pecsét szolgál eszközzül; ezért a pecsét arra utal, hogy valami visszavonhatatlan, megváltoztathatatlan (Iz 29,11; Én 4,12). – II. Az ÚSz-ben a sír (Mt 27,66) v. a mélység (Jel 20,3) ~érő (gör. szfragizó), azaz lezárásáról olvashatunk. A pecsét az irat titkosságát biztosítja (5,1 kk.; 22,10). Pecsét jelzi, hogy valaki egy másik személy tulajdonává válik és oltalma alá kerül (7,8 kk.). Innen érthető, hogy aki a keresztséggel a keresztények közösségének tagjává válik, az megkapja a Szentlélek pecsétjét (2Kor 1,22; Ef 1,12; 4,30; vö. Jn 6,27). De lehet a ~ a hitelesítéssel, az állítás megerősítésével is egyenértékű (vö. 3,33).

lepra, bélpoklosság: I. Az ÓSz-ben szereplő héb. megfelelőt (saraat) általában az ’Istentől megvert’ jelentésű sr-től szokás levezetni (→ betegség). Hogy az ÓSz-ben (és az ÚSz-ben is) valóban arról a betegségről van szó, amelyet ma ~ néven ismerünk, azt többen kétségbe vonják. De feltűnő volna, ha a bőrbetegségek sorából, amelyeket Isten verésének, csapásnak (Szám 12,10; MTörv 28,35; 2Krn 26,20) és tisztátalan dolognak tartottak, az ókori K-en annyira gyakori ~ hiányozna. A héb. megfelelő azonban a ruhafélén megjelenő zöldes v. rózsaszínű foltokra, azaz a penészsre (Lev 13,47–59), valamint a házak „leprá”-jára is (14,33–53) kiterjed, amin talán salétromkivirágzást kell érteni. Az ÓSz-ben leprás: Mózes (Kiv 4,6: átmenetileg), Mirjam (Szám 12,9 kk.: mint a hó, úgy ellepte a ~), Naamán (2Kir 5), 4 férfi Szamaria városkapuja előtt (7,3), Uzija (15,5 kk.; vö. 2Krn 26,21–23) és vsz. Jób is. A leprást – mint K-en még napjainkban is – kitesztették (Lev 13,45 kk.; Jób 2,7 kk.). Annak megállapítása, hogy valaki (v. valami) leprás-e, a pap feladata volt (Lev 13,1–44.47–59); a gyógyulást (→ gyógyítás) is a papnak kellett megállapítania (14,1–32). A korai zsidóságban a messiási időtől várták ennek a betegségnek a megszűntét. – II. Az ÚSz-ben a gör. ~ ugyanazt a betegséget jelöli, mint az ÓSz-

ben a héb. saraat; vö. Mk 1,40 kk.; Lk 4,27; 17,11 kk.; Mt 11,5: Jézus Keresztelő János kérdésére adott felelete; 10,8: a tanítványok küldetése. Gyógyulásról (v. úsz-i szóhasználat szerint tisztulásról) számol be: Mk 1,40–45; Lk 17,11–19; vö. Mk 14,3 (a leprás Simon); 1,44: a tisztulást szintén a pap állapítja meg.

lepton: → pénzérme.

Lesem: → Lais.

levél: I. Az ÓSz-ben. A fogság előtti időből kevés igazi ~ formula ismeretes. Ha a válólelet (→ válólevél; pl. MTörv 24,1) és az adásvételi szerződést (Jer 32,10) figyelmen kívül hagyjuk, akkor valójában csak a királyok korától beszélhetünk ~ről. Hogy már korábban is írtak magánszemélyek is levelet, azt az → amarnai levelek egyértelműen tanúsítják, amelyek közül 70 Kánaánból származik. Akkád nyelven írták őket, a címzésben a küldő és a címzett nevén (X N-nek) kívül jókívánság (áldás) is szerepel (később: salom, 'jó egészséget, békeséget, minden jót'). A záróformula rendszerint hiányzik. Az áldás után következik a ~ – nézd, továbbá v. ezt v. azt illetően formulával bevezetett – voltaképpeni tárgya. A fogság előtti időből említi az ÓSz Dávidnak Joábhhoz intézett levelét (2Sám 11,14), Izebel (1Kir 21,8) és Jehu (2Kir 10,1) – Szamaria véneinek írt – levelét. Illés Jorámnak írt levelét (2Krón 21,12), végül Jeremiás 2 levelét (Jer 29,1; Bár 6) említi, ill. tartalmazza; de ezenkívül találkozunk benne más országok királyai által írt levelekkel: ajánló~ Naamán számára (2Kir 5,5), Merodach-Baladan Hiszkijának írt levele (20,12; Iz 39,1), Szancherib levele, amelyben Hiszkiját fenyegette (19,14 kk.). Általában a vázolt formulát követik; a ~ voltaképpeni tárgyát felölelő részt az egyébként is használatos 'és most' vezeti be. Más (= a Bibliában nem szereplő) levelek ebből a korból: a lachisi levél (→ Lachis, → osztrakon, → papirusz), továbbá egy földműves levele, amelyet Júda királyának (Jozija?) írt, a Kr. e. 7. sz.-ban. – A fogság utáni (perzsa) időből ismeretesek: a babilóniai zsidók Jeruzsálembé küldött levele (Bár 1,10), a purim-levél (Eszk 9,20), valamint Ezd 1,2–4; 4,9–6,12; 7,12–26 említette, ill. tartalmazta levelek és iratok (akták). Mint az elephantinei levelek, ezek is arám nyelven íródtak. A gör. korból a Mak több levelet és más hasonló írást megőrzött, amelyeket a zsidók (1Mak 5,10–13; 12,6–18; 2Mak 1,1–2,18), de főleg a szíriai fejedelmek (1Mak 10,18–20,25–45; 11,30–37; 13,36–40; 15,2–9), a róm.-ak (8,23–32; 15,15–24), a spártaiak (12,20–23; 14,20–23) írtak. A forma alig változott; a hagyományos salom köszöntés gör.-ül khairein; a ~ végén záróformula áll (vö. 2Mak 11,21.33.38). – II. Az ÚSz felőleli Pál leveleit, a Katolikus leveleket, az ap.-ok és a jeruzsálemi presbiterek leveleit (ApCsel 15,23), továbbá a Jel 7 levelét, valamint Liziász levelét (23,26). Vsz. még más leveleket is írtak az ap.-ok (főleg Pál), amelyek nem maradtak ránk (vö. 1Kor 5,9; 2Kor 10,9–11). Az akkori szokás szerint a nagyobb leveleket diktálták (vö. Róm 16–22; Gal 6,11; 1Kor 16,21; Kol 4,18; 2Tesz 3,17), a kisebbeket saját kezűleg írták (Filem; 2Jn 12; 3Jn 13). A ~ stílusa alig változott. A khairein köszöntést a kharisz, váltotta fel; ez az eiréné hozzáfűzésével mélyebb teol.-i tartalmat kapott. A költői ~ v. episztola felfedezése arra ösztönözte A. Deissmann, hogy különbséget tegyen a személyes, nem irodalmi jellegű ~ és a nagyobb közönségnek szánt ~ (irodalmi fikció) között. Ezt szem előtt tartva az ÚSz tartalmazta leveleket (a Jel kivételével) valódi leveleknek tekinti. De Deissmann túl messze megy, ha ezen az alapon Pál leveleitől minden irodalmi jelleget megtagad. Szerencsésebb a személyes leveleket (Filem) és az általános érdekű leveleket v. a címzettek egy valamely meghatározott köréhez intézett leveleket és azokat a (fiktív) leveleket megkülönböztetni, amelyek mindenkinek szólnak (Zsid és a Katolikus levelek némelyike).

levéltár: Ezdrás említi Dárius perzsa király ~át, amely Babilonban és Ekbatanában a királyi → kincstárban volt elhelyezve (Ezd 5,17; 6,2). Ekbatanában Dárius király idejében megtaláltak egy tekercset, amely Cirusz rendeletét tartalmazta a jeruzsálemi templom újjáépítését illetően (6,2 kk.). Egy német kutatócsoport 1906: Ankarától kb. 150 km-re K-re (Bogazköy) megtalálta a hettita királyi ~at: 10 000 ékírásos szöveg akkád és hettita nyelven (→ hettiták). További királyi ~ak kerültek felszínre: Amarnában; Aradban egy helyőrségi ~at találtak, Kültepeben (→ Asszíria) egy kereskedelmet. → könyvtár.

Lévi (héb.): több személynek (pl. Ter 29,34; 34,25.30; Kiv 1,2; 1Krón 2,1; Mk 2,14; Lk 3,24.29, → Máté, → Lebbeus) és Izr. fiai egyik törzsének (Ter 49,5; MTörv 27,12; 1Krón 21,6; Ez 48,31; Jel 7,7), az egész papságnak (Mal 2,4) és a leviták összességének (Kiv 6,16; Szám 16,1; 1Krón 5,27; 6,1.23.28.32) a neve. – A tisztség viselőjére a magyarban a levita szó utal, mint: Áron, a levita (Kiv 4,14), Dán törzsének névtelen papja (Bír 17–18), a névtelen levita (19–20), azok a férfiak, akik nem tartoztak a leviták közé, de Jerobeám mégis megtette őket papnak (1Kir 12,31; vö. 2Krón 20,14; 31,12.14; Ezd 10,15). Tisztség jelölőjeként a levita rendszerint többes számban áll: a leviták v. a Lévi fiai, ill. a Lévi törzséből való papok (MTörv 17,9.18; 18,1; 24,8; 27,9; Józs 3,3; 8,33; Jer 33,18.21; Ez 43,19; 44,15 és talán Iz 66,21). A szó lvh 'elkísérni, csatlakozni' tőből ered. Lea ezt mondja 3. fia születése után: „Most végre felém fordul a férjem” (Ter 29,34). Szám 18,2.4: a levitáknak oda kell járulniuk Áronnal a szentélyhez, csatlakozniuk kell hozzá. Az egyik újabb értelmezés szerint a név azokat jelenti, akik a kivonulás során Izr. fiaikhoz csatlakoztak (Kiv 12,38), az öröket, akik a → ládát kísérték, azokat, akik azután, hogy a nép az aranyborjú imádása miatt bűnhődött, Mózeshez csatlakoztak (32,25–29), v. akik hűségesen látogatták a szentélyt. Mások Leára ('vad tehén' v. 'kígyó') vonatkoztatják, ill. a mineus (É-Arábia) feliratban (Kr. e. 11/10. v. 7. sz.) szereplő lv-vel hozzák kapcsolatba, amely kultikus szolgát (papot) v. temp-lomi rabszolgát jelöl. Amikor Izr. fiainak papjai testületbe tömörültek, Lévi fiait, a papokat tekintették – e felfogás szerint – egy bizonyos ~ leszármazottainak. Ehhez meg kell jegyezni, hogy a Bibliában sehol nem szerepel Jahve levitája, mint a mineus feliratban Wadd levitája; a Biblia csak a Jahve → papja kifejezéssel él. – Izr. fiainak hagyományában ~ törzse Jákob – Lea szülte – 3. fiának (Ter 29,34; 35,22–26) utódaiból tevődött össze. A 34 szerint ~ és Simeon alattomosan rátámadtak Szichem lakosaira, és legyőzték őket, hogy így bosszút álljanak nővérük, Dina meggyalázásáért; apjuk mindkettőjüket megfeddte (34,30), sőt a → Jákob áldása szerint (49,5–7) meg is átkozta őket: „Elosztom őket Jákobban, szétszórom őket Izraelben” (49,7). Ezt az epizódot sok kritikus a Bír 9-ben elbeszélte eseményekkel hozza kapcsolatba. Való igaz, hogy Kánaánban nem kapott „örökrészt”, Simeon törzse pedig beleolvadt Júda törzsébe. – A későbbi hagyomány ezt a Lévi törzset összekapcsolta a levita tisztség viselőivel, a levitákkal, akik abban az időben papi szerepet töltöttek be Izr.-ben. A papokat mind ~ leszármazottainak tekintették. Így szerepelnek → Mózes áldásában (MTörv 33): ~t (= a papi nemzetséget) illeti az urim és a tummim (33,8–11), nekik kell Jahvének bemutatni az illatáldozatot és a teljes áldozatot, és ők tanítják Izr.-t a törv.-ekre. Ehhez a kiváltsághoz azért jutott ~, mert Masszánál Jahve próbára tette és Meriba vizeinél harcolt Jahvéért. Némely kritikus ezekben az eseményekben utalást lát a Kiv 17,2–7-re és a Szám 20,1–13-ra; mások szerint egy más, számunkra ismeretlen hagyományra utalnak, amely szerint Jahve próbatételét hűségesen kiállták. Ugyanebben az összefüggésben a MTörv 33,9 („Azt mondta apjáról, anyjáról: nem láttam őket soha”) összekapcsolható az aranyborjú imádóinak bűnhődésével, amikor is a leviták kíméletlenül lekaszabolták a vétkeket (Kiv 32,25–29). Ezzel összhangban áll a 32,29: a leviták jutalmul áldásban részesülnek. A → kéz megtöltése (áldozati adományokkal) kifejezés a pappá felkenést jelenti (28,41; 29,9; Lev 21,10; Bír 17,5.12). Talán a MTörv 10,8 kk. is hasonló módon fogható fel; megjegyzendő azonban, hogy az akkoriban nem Áron halála idejét jelenti (10,6 kk.), hanem a 10,1–5 v. a 9 leírta eseményekre utalás (a borjú imádságában megnyilvánuló eltévelyedés). A 10,8 kk. szerint a leviták feladata, hogy vigyék a ládát, az Úr színe előtt állva szolgáljanak neki és nevében áldást osszanak. Innen ered a deuteronomikus kifejezés: levita papok (lásd fentebb). Amikor azonban a jeruzsálemi papság lett az egyedül törv.-es papság, a nem Jeruzsálemben működő papok alacsonyabb kultikus szolgálatra kényszerültek. Ezt a helyzetet tételezi fel a → Papi irat. A Lev 8 (vö. Kiv 29) szerint először Áron fiai lettek papok és a leviták később (Szám 3,5–9) kaptak megbízást arra, hogy Áron és fiai (a papok) szolgálatára legyenek. Az így alárendelt kultikus szolgákat választotta ki Jahve e felfogás szerint azok helyébe, akiket mint elsőszülötteket Izr.-ből neki kellett szentelni (3,12 kk.).

leviatán: mitológiai alak, amely az ÓSz-ben csak a költői nyelvben fordul elő és a romlás erőit személyesíti meg. Tengerben élő hétfejű sárkányként az → ósvízzel együtt (vö. Zsolt 89,10; Hab 3,8) fellázadt Jahve ellen, de Jahve szétzúzta a fejét (Zsolt 74,14 kk.). Máskor úgy jelenik meg mint gyors tengeri kígyó, mint tengeri

sárkány (Iz 27,1; vö. Jób 26,13). A ~nak ez a leírása megegyezik az ugariti mitológiai szövegek egyik helyével: 'a gyors kígyó, a megsebzett kígyó, az erős hétfejű'; az ltn-t – az ugariti szövegekben – az aszály és a halál istene (Mot) elleni harcban átszúrja az esőt adó Baalnak egy szolgája; arra lehet tehát következtetni, hogy a ~ a föníciai mitológiából került bele bajt, romlást hozó szörnyként az ÓSz-be. – Jób 3,8 a ~t az égen a nap elsötétedésének előidézőjeként állítja elénk; lehetséges, hogy a szerző az égi sárkányra gondolt, amely népi elképzelés szerint elnyeli a napot v. a holdat (vö. 3,4 kk.). A Zsolt 104,6 szerint a ~ hatalmas tengeri szörny, amelyet Jahve játszani, kergetőzni teremtett: Jahve szuverén hatalmának érzékeltetése. Egy Tell Asmarból való régi pecséten látható egy hétfejű sárkány, amelyet 2 isteni alak megfékez. A tengeri szörny az Izr. határain túli kozmogóniában Isten-ellenes hatalom, de Izr. fiainak felfogásában Jahve rákényszeríti, hogy beleilleszkedjen az általa szabott rendbe. – Jób 40,25–41,26: itt a ~ a → krokodilra utal. – A zsidó apokrif irodalom szerint Isten a ~t a nagy víziállatokkal az 5. napon teremtette; életben fog maradni, hogy az eljövendő világban eledelül szolgáljon a boldogoknak (4Ezd 6,49–52, Baba bathra 74b; Bár [szír] 29,4).

levirátus: → sógorházasság.

levita: → Lévi, → pap.

Leviták könyve, Leviticus, Lev: protokanonikus ósz-i könyv, a → Pentateuchus 3. könyve. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az első szaváról (vajjikra 'és hívta') Vajjikrának nevezték. A LXX: Leveitikon, mert a kv. anyaga a papsággal, az istentisztelettel és a levitákkal kapcsolatos. A Vg és a nemzeti fordítások is ezt a nevet vették át. A protestáns kánonban Mózes harmadik kv.-e. A ~ a tudományos kutatásban háttérben maradt, irodalom- és hagyománytört.-i kutatása a kezdeteknél tart, pedig értékes anyagot rejt magában Izr. jogi és kultikus fejlődéséről. – II. Tartalma. 1. az áldozatok szertartása (Lev 1–7); 2. a papság beiktatása (8–10); 3. tisztasági törv.-ek (11–15); 4. az → engesztelés napja (16); 5. a → szentség törvénye (17–26); 6. a fogadalmi és az Úrnak szentelt egyéb ajándékokra vonatkozó szabályok (27). – III. Irodalmi elemzése. A. Már az előbbi felsorolás is elárulja, hogy a kv.-ben elbeszélő részeket és jogi szabályokat találunk együtt, s szinte magától adódik a kérdés, vajon az egész miként keletkezett, és a részei honnan erednek. A kutatás a kv.-et, amely csak azóta számít önállóknak, hogy a Tórát mesterségesen 5 részre osztották, egészében a Pentateuchus P forrásához kapcsolja. De mint a Pentateuchus többi kv.-e esetében, a ~ben sem tekintik a → Papi iratot egységes műnek, bár újabban némelyek ismét nagyobb szerepet tulajdonítanak a P ún. alapszövegének, a későbbi rétegek számát pedig csökkenteni akarják. Abban is egyetértenek az exegeták, hogy – függetlenül attól, hogy hány irodalmi réteget tételeznek fel, amely az alapszövegre ráakódott – különösen a törv.-eket felölelő részekben az anyag, ill. a formák zöme mögött szóbeli, sőt már írott hagyomány áll, amelynek nemegyszer meglehetősen bonyolult az irodalom előtti tört.-e, míg végül bele nem épült a P valamelyik rétegébe. – Az alapszöveggel általában a ~ben is csak az elbeszélő részeknél számolnak, a törv.-eket tartalmazó részekben csak akkor, ha ezek közvetlenül az elbeszélésből következnek: 8–10 és a Kiv 12 tartalmazta húsvéti előírások mintájára az engesztelés napjára előírtak (Lev 16). Az alapszöveg feltevése nem zárja ki, hogy már formába öntött, kész részek is belekerültek a kv.-be; ezt elsősorban Nadab és Abihu tört.-e tanúsítja (10); de feltehető az is, hogy az eredeti papi elbeszélés csak meglehetősen nagymérvű átdolgozás után kapta meg azt a mértékadó változatot, amelyhez a későbbi hagyománytört. folyamán újabb részleteket csatoltak. Így az engesztelés napjára vonatkozó szabályokat is, amelyeket eredeti formájukban a 2. alapszövegre lehet visszavezetni, az 1. átdolgozás után később még egyszer átdolgozták, így kapta meg végleges formáját (lásd főleg a befejező részt: 16,29–34a). – B. A törv.-eket tartalmazó, több részre oszló jogi tömbben is kérdéses, vajon a még önálló papi tört.-i műbe v. az e mű alapján különféle régi források és további szerkezeti átdolgozások révén keletkezett Pentateuchusba épült-e bele, sőt az is, hogy egyáltalán, eleve az adott célra készült-e. – 1. Elsősorban a szentség törv.-e (17–26) esetében lehet arra gondolni, hogy a kultusz rendje mintájára (Kiv 25–Lev 10/16) az alapszövegben is a szt. nép életrendjét szabályozta, alaptörv.-ként. A szentség törv.-e megkülönböztethető 4 rétegből a legrégebbi réteg lehetett az alaptörv. magva. Ez az alaptörv. mindenekelőtt egy olyan erkölcsi törv.-t ölel fel, amely

párhuzamos az E és a MTörv tartalmazta Tízparancsolattal, és amelyben összefonódik egy egyes számú megszólítást alkalmazó régebbi 12 parancs egy többes számú megszólító formával élő régebbi Tízparancsolattal (vö. Lev 18); de ezenkívül még külön törv.-eket is tartalmaz a földbirtokról (vö. 25), a házasságról (vö. 18) és feltehetően még a vérbosszúról (vö. 17) is, végül áldással, ill. átokkal zárul (vö. 26). Az 1. szerkezet még ebben a keretben maradt, amikor főleg a 25. és 26. f.-et egészítette ki nagyobb részekkel és a 20. f.-en (?) kívül, amely lényegében párhuzamos a 18. f.-tel, csak egy új résszel bővítette ki a kv.-et: beiktatta a Papi törv.-ből az első törv.-eket (vö. 21,1–15). Összehasonlíthatatlanul jobban érdeklődött a papi kultusz kérdései iránt a következő szerkesztő, aki a korábbi változatot csaknem érintetlenül hagyta ugyan, de több új részlettel egészítette a törv.-t: a papságra való alkalmasság szabályaival (22,16–24), az áldozati állattal szemben támasztandó kívánalmakkal (22,17–25) és egy ünnepi törv.-nyel (vö. 22,23). Ehhez a réteghez járult egy 4. réteg: egy 3. Papi törv. (22,1–16), további áldozati szabályok (vö. 2,24–32); előírás a mécsesekről és a kitett kenyerekről (vö. 24,1–8), egy etiológiai elbeszéléssel bevezetett törv. a főbenjáró bűnökről. Ezek a rétegek mind saját stílust és teol.-i felfogást mutatnak. A legfontosabb mégis az, hogy képet nyújtanak a Kr. e. 6/5. sz. állapotairól, törekvéseiről. Jelentős régebbi anyagot is tartalmaznak, amely részben (pl. a nemi érintkezés szabályai, 18; a földbirtoklás törv.-einek bizonyos részei, 25) sokkal messzebbre nyúlik vissza, talán egészen az államalkotás koráig. – 2. A ~nek 2 másik törv.-t felölelő nagy tömbjéről lényegében ugyanez mondható el, bár a még mindig önálló papi tört.-i műbe vsz. csak utólag kerültek bele, esetleg csak akkor, amikor a korábbi J E forrással összeolvasztották. Az áldozati szertartások tömbjében (1–7) egy első szabálysorozathoz (1–5) később még egy másodikat is csatoltak (6); ezekben megkülönböztethető egy-egy fő réteg, amelyben felismerhető egy elő- és egy utótört. Ez utóbbi betoldások és függelékek formájában, amelyek az áldozatok fajtáit mutatják be. Az egyik lényegében a szertartás menetéhez igazodik, és a különféle áldozatok bemutatásának feltételeit ismerteti. Ugyanakkor a másik elsősorban az áldozat szentségét emeli ki és azt a felelősséget, amely ebből következően a papokra, sőt a laikusokra is hárul. Míg az első feltehetően a fogság idején keletkezett, addig a második a fogság utáni kultusztört.-et tükrözi. – 3. A tisztasági törv. tömbje (11–16) szorosabb irodalmi értelemben gyűjtemény, amelyben a ~ többi tömbjétől eltérően nem ismerhetők fel minden részletre kiterjedő rétegek, úgyhogy arra a következtetésre lehet jutni, hogy e törv.-ek mindegyikének saját keletkezési tört.-e volt, mielőtt viszonylag lezárt formában belekerült volna a gyűjteménybe. Ez nem zárja ki, hogy még később is alakítottak rajta. Így pl. a leprával kapcsolatos f.-ben a leprás ruhájára és a leprás házára vonatkozó törv. későbbi kiegészítésnek látszik, a szülő asszonyt illető törv. pedig biztosan teljes egészében betoldás a már kész gyűjteménybe (12). Másfelől az is kétségtelen, hogy e törv.-ek közül mindegyiknek megvolt már a tört.-e, mielőtt az alapgyűjteménybe belekerült. Példát is említve: a tiszta és tisztátalan állatokra vonatkozó törv. a szabályoknak 2, eredetileg önálló sorából állt össze, amelyek közül az egyik bizonyos állatok fogyasztását tiltja, a másik pedig a hulla érintésével foglalkozik. Az is figyelmet érdemel, hogy mindkét listának nagyon réginek kell lennie. – A ~ legkésőbbi törv.-e a fogadalom beváltását szabályozza (27). Egészében egyöntetű, és csak a végén mutatkozik néhány hozzátoldás. Olyan, mintha függelékek szánták volna a már lezárt szentségtörv.-hez.

levitaváros: → papi város.

Leviticus: → Leviták könyve.

Libanon (héb. 'a fehér', a csúcsait fedő hóról; vö. Jer 18,14; v. a partvidéki fehér **krézaszirtekről?**): két párhuzamosan futó hegyvonulat Szíria partvidékén, amely D–DNy-i és É–ÉK-i irányban húzódik 170 km hosszan. Ma Dzsebel Libnan. A 2 hegyvonulat közti mélyedés szerepel az ÓSz-ben a Libanon völgyeként (Józs 11,17; 12,7). A K-i hegyvonulat a → Hermon. A ~, amely időnként az Ígéret földjének határát jelentette, az ókorban főleg → cédrusairól volt híres. A Kr. e. 3. évezred derekától virágzott Egyiptommal folytatott fakeskedelme (→ Gebál). Asszíria is felhasználta ~ fáját. A Bibliában több helyen szerepel a ~i cédrus, főleg Salamon és Zerubbábel idejében a Templom építésével kapcsolatban (→ libanoni erdei palota). Nagy Sándor, a Szeleukidák és a

róm.-ak szintén kihasználták a fában gazdag ~t, az arabok és a törökök pedig végérvényesen tönkretették rablógazdálkodásukkal; cédrusligetek ma már csak szórványosan fordulnak elő. – Egy Kr. e. 8. sz.-ból fennmaradt felirat említ egy Baal-Libanont.

libanoni erdei palota: Salamon királyi palotájának része (1Kir 7,1–5), amely a hozzá felhasznált sok libanoni cédrusról kapta a nevét. A méretén (100×50×30 könyök) kívül semmi közelebbit nem tudunk róla. K. Mühlenbrink arra gondol, hogy a háromhajós építményt istállóknak használták. A Bibliában elszórtan található utalásokból (pl. Iz 22,8) inkább fegyvertárra lehet következtetni. 1Kir 10,21: minden felszerelése színaranyból volt. Az egyéb korabeli építményekből, más országbelieket is beleértve sem lehet arra következtetni, hogy milyen lehetett a ~.

libatio: → italáldozat.

libertinusok (lat.-ból 'szabadon bocsátottak'): vsz. római hadifogságból elengedett és újra Jeruzsálembé telepedett zsidók. A ciréneiekkel és az alexandriaiakkal zsinagógái közösséget alkottak, s talán saját zsinagógájuk is volt (1913–14: felszínre került az Ofelen egy gör. felirat, ez talán erre a saját zsinagógára utal). Szembeálltak István diakonussal és a főtanács elé hurcolták (ApCsel 6,9).

líbiaiak: A Biblia úgy említi őket, mint szomszéd népet (Dán 11,43), Egyiptom segédcapatait (2Krn 12,3; 16,8; Náh 3,9), ezért némelyek azonosították őket a lehabítákkal (Ter 10,13; 1Krn 1,11). A ~ É-Afrikában, Egyiptomtól Ny-ra, Líbiában éltek. Líbia pontos körülhatárolásáról, mivel az ősidőkben az elnevezés nem volt állandó, le kell mondanunk. A név ugyanarra az ősmintára vezethető vissza, mint az egyiptomi rbv, amely a Kr. e. 13. sz. óta ismeretes. Más É-afrikai törzsekkel és az ún. tengeri népek törzseivel szövetkezve a ~ megkísérelték az Egyiptomba való behatolást. Merneptahnak és III. Ramszesznek azonban sikerült őket visszaverenie. Idővel a foglyul ejtett és a zsoldos ~ból tevődtek össze Egyiptom fő segédcapatai. Zárt nemzetségeik egymással szoros szövetségben letelepedve az újbirodalom vége felé egyre nagyobb hatalomra tettek szert, míg végül → Sisák személyében vezérük a trónt is megszerezte. – ApCsel 2,10: Líbia → Cirene körüli része szerepel.

Libna (héb. 'fehér [város]'): kánaáni királyi város → Sefelában (Józs 15,42). 10,29 kk.; 12,15: Józsué hódította meg. 15,42: Júda örökrésze lett. 21,14; 1Krn 6,42: → papi város volt. 2Krn 21,10: Jorám uralma alatt elszakadt Júdától. 2Kir 19,8; Iz 37,8: Szancherib ostrom alá vette. 2Kir 23,31; 24,18; Jer 52,1: innen származott Jozija és Cidkija anyja, Hamitál v. Hamutal. A ma lakatlan Tell esz-Szafival való azonosítása tévesnek bizonyult; W. F. Albright, K. Elliger, M. Noth és F.-M. Abel Tell Bornattal azonosítja. Hogy a Libni levita nemzetségnévvel (pl. Kiv 6,17) összefügg-e, az kérdéses.

Lidda: Jeruzsálemtől ÉNy-ra, a Joppéba vezető út mentén fekvő Lod városának gör. neve, amely már az egyiptomi szövegekben is szerepel, és amelyet a fogság után Benjamin törzse népesített be (1Krn 8,12; Ezd 2,33; Neh 7,37; 11,35). Kr. e. 145 k. I. Demetriosz Nikátor átengedte Makkabeus Júdásnak, és az egyik kerület fővárosa lett (1Mak 11,34). Péter ap. meggyógyított itt egy Énéasz nevű bénát (ApCsel 9,32–35). Septimius Severus óta Dioszpolis néven szerepel, de ez a név nem vált általánossá; az arabok visszatértek az eredeti elnevezéshez (Ludd); ma Lod.

Lídia: 1. terület és ország Kisázsia Ny-i partjának középső részén. Fővárosa Szárdesz volt. Lakóira nézve → Lud. – 2. Tiatirába való istenfélő bíboráros asszony, aki befogadta Pált és Szilást a házába. Filippiben keresztkelgett meg, háza népével egyetemben (ApCsel 16,14 kk., 40).

Likaónia: kevésbé termékeny és nem is nagyon jelentős vidék Kisázsia belsejében, amely a likaónok törzseről kapta nevét. Kr. e. 25-től több tartományra osztva róm. fennhatóság alatt állt. Jelentős városai: Lisztrá, Derbé.

A lisztrai ~iaknak Pál ap. idején egyébként ismeretlen saját nyelvük volt (ApCsel 14,11). ~ban is éltek zsidók. Pál ap. 2. és 3. missz. útján látogatott el ~ba (14,6–20; 16,1–5).

Likia, Licia: vidék és róm. tartomány Kisázsia DNY-i részén. Fővárosa Mira, más jelentős városai: Xanthusz és Patara. Hérodotosz szerint lakosai Kréta-szigetéről származtak, és termiláknak nevezték őket, ezt felirat is bizonyítja. A voltaképpeni ~iaknak mégis Kisáziából kellett származniuk. A ~i nyelvnek kb. 200 emléke maradt fenn (feliratok, pénzérmék); az újabb kutatások szerint a ~iak nyelve az egyik hettita nyelvjárás közeli rokona. Kr. e. 546–362: ~ a perzsa birodalom kiváltságos részei közé tartozott; Kr. e. 362-től Nagy Sándor idejéig Mauszolosz és Ada birodalmának része volt. A Kr. e. 3. sz.-ban a Ptolemaioszok kezén volt, akik hellenizálták. Kr. e. 189: Rodosz kezére került; Kr. e. 168: a róm. szenátus a saját államszövetségessé nyilvánította; ezt a viszonylagos függetlenségét csak Kr. u. 43-ban veszítette el. Ettől kezdve Pamfiliával császári tartományt alkotott és egy legatus pro praetore kormányozta. 1Mak 15,23 szerint zsidók is éltek ~ban. Az a százados, aki Pált Rómába kísérte, Mirában talált egy Itáliába induló alexandriai hajót (ApCsel 27,5 kk.).

lilium: a fehér ~, a *Lilium candidum* (Oz 13,6) és ezenkívül minden ~szerű növény, színes mezei virág neve (Én 2,1.16; 4,5; 5,13; 6,2; 7,3; Sir 50,8: vízfolyások melletti ~; Mt 6,28: mezei ~, vö. Iz 40,6; Zsolt 103,15). Virágát az ötvösművészet díszítőelemként alkalmazta (1Kir 7,19.26; 2Krón 4,5). A zsoltárfeliratokban megjegyzésként szereplő ~ (Zsolt 45; 60; 69; 80) már nem értelmezhető, esetleg egy ~mal kezdődő egykori ének dallamára utal.

Lilit: női démon, a babilóniai lilitu megfelelője. A pusztában, az elhagyott romok közt (Iz 34,14), v. Jób 18,15 szerint a „gonosz” elhagyott sátrában tanyázik. A népies etimológia a lajil ’éj’ szóval kapcsolta össze, így éjszakai kísértetnek tartották.

limbus patrum: → Krisztus pokolraszállása.

Linusz: Rómában élő keresztény férfi, a köszöntését Pál tolmácsolta Timóteusnak (2Tim 4,21). A róm. hagyomány szerint Szt. Péter 1. utóda a pápaságban.

liszt, lisztláng: → búza.

Lisztra: város Likaóniában, amely róm. tartományként Pizidiához v. Galáciához tartozónak számított. Pál ap. 1. missz. útján felkereste a várost, meggyógyított itt egy bénát és hasonló módon beszélt, mint az areopáguszi beszédében (ApCsel 14,15–17). ~ lakóit annyira megragadták a hallottak, hogy isteneknek vélték Pált és Barnabást, s áldozatot akartak nekik bemutatni; ám az ikóniumi zsidók ellenük lázították a népet, és Pált megkövezték (14,6–20; vö. 2Kor 11,24; 2Tim 3,11). Pál 2. missz. útján visszatért ~ba, és maga mellé vette Timóteust kísérőül (ApCsel 16,1–3). Lehetséges, hogy 3. missz. útján is érintette Pál a várost.

lithosztrotosz: → gabbata, → praetorium.

Lizániás: Lk 3,1 szerint → Abilina negyedes fejedelme. A profán tört.-ben ismeretes egy I. ~ nevű fejedelem, aki Iturea királya volt Antonius és Kleopátra korában, s akinek halála Kr. e. 34-re esik. Eszerint Lk adata kérdésesnek látszik, de Josephus Flavius említi, hogy ~ tetrarchiája Nagy Heródes unokájára, I. Agrippára szállt (Kr. u. 37), s ő aligha gondolhatott a Kr. e. 34: meghalt ~ra; e feltevést az is erősíti, hogy Abilina uralkodói ezt a nevet örökölték egymástól. Ezenkívül egy Abila mellett talált felirat feltételez Tiberius és Livia idején (Kr. u. 14–29) is egy ~t.

Liziász (gör. ’aki a gondokat megszünteti’): – 1. Cöle-Szíria és Fönícia satrapája (2Mak 10,11). IV. Antiokhosz Epiphanész Kr. e. 165: felső-ázsiai hadjáratai idején kormányzó (1Mak 3,31–37; 2Mak 10,11); ő küldte hadba Ptolemaioszt, Nikanort és Gorgiaszt (1Mak 3,32–4,25) s vereségük után (4,1–25; 6,5–7) maga is kivonult Júda

ellen, de Makkabeus Júdás → Bet-Curnál legyőzte (4,26–35; 6,6; 2Mak 11), így kénytelen volt visszavonulni. IV. Antiokhosz halála után Kr. e. 162: rávette annak 9 éves fiát, V. Antiokhoszt, hogy vonuljanak fel Júda ellen. A békekötéskor a júdeaiak jogot szereztek vallásuk szabad gyakorlására. Amikor ~ hazatért, IV. Szeleukosz Rómából visszatért fia, I. Demetriosz föléje kerekedve V. Antiokhoszsal együtt megölte (Kr. e. 151; 1Mak 7,1–4; 2Mak 14,1 kk.). – 2. → Klaudiusz Liziász.

ló (héb. szúsz v. paras; az 1. nem szemita szó, de talán a 2. sem): Abból, hogy a paras 'lovas' értelmet is hordoz a héb.-ben, mégpedig a szónak szűkebb értelmében ('lovaskatona'), arra lehet következtetni, hogy Izr. fiai a lovat elsősorban a hadakozás során, a harci szekerek vontatására használható állatként ismerték. De maguk így is csak Salamon korától használták fel háborúikban, aki az akkori nagyhatalmak példája szerint seregét lovassággal erősítette meg, és ezeknek helyőrségi városokat, ún. szekér- és lovasvárosokat létesített (1Kir 9,19; 10,26; vö. MTörv 17,16) és lovakat szerzett be Kilikiából (1Kir 10,28 kk.). Megiddóban felfedeztek egy ~ istállót (a Kr. e. 9. sz.-ből); ezt némelyek tévesen Salamon nevéhez kapcsolják. Jób 39,19–25: a harci mén költői leírása. Az apokaliptikában szintén harci szekeret húz a ~ (Zak 6,1–8) v. lovas ül rajta (Jel 6,1–8; 19,11 kk.; vö. 9,7–19). Zak 1,7–12: az Úr követeinek hátalesz. Magánszemély birtokában hátalesz~val v. vontató ~val csak elvétve találkozunk a Bibliában (Eszt 6,8 kk.; Préd 10,7). Elő-Ázsia (Közel-Kelet) tört.-ében a ~ fontos szerepet töltött be. Vsz. Közép-Ázsiában az indoiráni törzsek kezdték el tenyészteni. Azt, hogy Mezopotámiában mikor bukkant fel, nem lehet megállapítani. Annyi bizonyos, hogy a sumeroknak nem volt szavuk a ~ fogalmának jelölésére. A hettiták körében, valamint Szíriában vsz. a → hurriták révén vált ismertté. A hettiták híres ~tenyésztők lettek. Egyiptomban a → hiksoszok révén terjedt el (A. K. Dajani szerint a kései bronzkorban). A Beersheba mellett folytatott ásítások során találtak egy lovat, amelyet Kr. e. kb. 3000-ból valónak tartanak. Arábia D-i részén csak a Kr. u. 2. sz. vége felé terjedt el a ~, É-i részén valamivel előbb.

Lod: → Lidda.

log: → űrmérték.

logia (a gör. logion 'mondás' többes száma): A profán irodalomban a logion legtöbbször az istenség rövid döntése, határozata (így Hérodotosznál, Polübiosznál, Plutarkhosznál stb.). Az ÚSz a kinyilatkoztatásra (Ap-Csel 7,38) v. Isten ígéretére (Róm 3,2) utal vele, de a ~ a Szentírás szavait, az Isten tanítását is jelölheti (Zsid 5,12; 1Pét 4,11). Szt. Polikárp Jézus mondásaira célozva beszél az Úr logionjairól. Eusebiosz arról tudósít, hogy Papiasz magyarázatot írt az Úr mondásaihoz (logionjaihoz). Elsőként 1832: F. D. Schleiermacher állította, hogy Jézusnak nem a kánoni ev.-ok által megőrzött szavaira, hanem egy külön mondásgyűjteményre kell gondolnunk; ez a tétel szolgált később alapul az ún. kétforráselmélethez. A → szinoptikus kérdés megoldására törekedve ismételten visszatértek erre az állítólagos mondásgyűjteményre, az ún. Logia-forrásra (L vagy Q).

logosz (gör. a beszéddel kapcsolatos fogalmakat jelenti): Bár az ÚSz sokszor használja 'szó, magyarázat, parancs, üzenet, tudósítás, hajtóerő' jelentéssel, csak 3 helyen vonatkoztatja Krisztusra (ti. hogy ő a Logosz). A továbbiakban éppen ezzel a különös krisztológiai jelentéssel foglalkozunk. – 1. A szóval krisztológiai értelemben csak János írásaiban találkozunk (Jel 19,13; 1Jn 1,1 és Jn 1,1 kk., 14). Az idevágó részleteket keletkezésük időrendjétől függetlenül a következő sorrendben célszerű vizsgálni: – a) A Jel 19,13 Krisztust az Isten ~ának mondja. J. Dupont megkísérelte, hogy kapcsolatba hozza az ÓSz-ben Isten bosszúálló szavával (→ Isten ígéje, → szó). Az apokaliptikus lovasok azonosak a romlás angyalával (Bölcs 18,14–16; vö. Kiv 12,23; 1Krón 21,16; Zsolt 2,9; Iz 11,4; 49,2). Itt tehát Krisztus eszkatologikus szerepéről van szó (vö. Jel 19,15: az éles kard képe, amely az Isten ígéje szájából tör elő; vö.: Ef 6,17; Zsid 4,12; Jel 1,16; 2,12), nem pedig az egyszerűen kinyilatkoztatató ~ról. Más magyarázók (G. Kittel) szerint a 19,13 az arra irányuló úsz-i kísérleteknek a szülötte, hogy Krisztust Isten végleges lényegi szavaként mutassák be (vö. 19,11: Hűség és Igaz és 3,14: a neve Amen). –

b) 1Jn 1,1 az Élet Igéjének nevezi Krisztust. Ezzel kapcsolatban az exegéták a MTörv-re hivatkoznak, ahol az Isten szava ismételten összekapcsolódik az (igazi) étellel (4,1; 30,14 kk.; 32,47). 1Jn 1,2; 5,20 (vö. Jn 11,25; 14,6): Krisztus egyszersmind az élet. Általános nézet, hogy 1Jn irodalmi szempontból a 4. Ev. előszavának hatását mutatja: a ~ fogalmával minden átmenet, magyarázat nélkül való élés korábbi használatra utal. A gondolatfűzés nehézsége arra enged következtetni, hogy János habozott a ~ról úgy beszélni mint ember-ről. – c) A 4. Ev. előszavában 3-szor szerepel a ~ fogalma. Itt János a ~t öröktől fogva létezőként (praeexistens) állítja elének anélkül, hogy közelebbi magyarázatot fűzne hozzá (Jn 1,1; vö. Jel 3,14; Jn 3,13; 6,32–62; 8,23–58; 16,28; 17,5.24), Isten teremtő gondolatának (1,3; vö. Zsolt 119,89 kk.; Bölcs 9,1 kk.; János a hagyományos – > bölcsesség helyett, a ~ fogalmával él) v. életadó Igének mondja (Jn 1,14; vö. Zsolt 33,6.9; 148,5; Sir 42,15; Péld 8,35; Jud 16,14). Ugyanakkor azonban azt is tanítja János a ~ról, hogy „testté lett” (Jn 1,14), és ilyen alakban is Istent nyilatkoztatja ki (1,18; vö. 12,44–46; 14,9; 2Kor 4,6; Kol 1,15). – 2. Ha a jánosi ~ fogalmának eredetét keressük, vsz. a hellenizmus, a zsidóság és az ÚSz hatásával kell számolnunk; ez utóbbiával annyiban, amennyiben János az ÓSz-et következetesen átgondolta és eredeti módon értelmezte. – a) A ~ Hérakleitosz óta gyakran használt filozófiai fogalomnak számított, amelyet a különféle gör. filozófiai iskolák egymástól nagyon is eltérő módon értelmeztek. Főleg a sztoikus ~-fogalom (= az isteni elv, amely áthatja és összetartja a világot) volt népszerű. Efezusban János nyugodtan élhetett ezzel az itt széles körben ismert szóval, de mielőtt használta volna, saját tartalommal töltötte meg. Ugyanez történt Alexandriában Philo esetében, akinek a ~ az isteni nousz volt, vagyis az érthető világot jelentette, amely egyszersmind Isten első alkotása (a „második Isten”) is. Ha János – közvetlenül v. közvetve – ismerte Philo tanát, akkor lényeges pontban helyesbítette, amikor hangsúlyozta: a ~ lényege szerint azonos az Atyával. Vsz., hogy János bizonyos gnosztikus elképzelésekkel is szembe kívánt szállni, amelyek Kisázsiaiban el voltak terjedve (vö. Kol 2,18; 1Tim 1,3 kk.; Tit 1,14; 3,9). Mivel a ~ több gnosztikus gondolatrendszer fontos eleme, amely gondolatrendszerek egyébként gyakran épp János szövegére hivatkoznak, némelyek (R. Reitzenstein, W. Bousset, R. Bultmann stb.) felteszik: ezek a gondolatrendszerek is, János is, sőt a bölcsességi irodalomnak a bölcsességről szóló tanítása is egy közös gnosztikus tanításban gyökereznek, amely szerint a legfőbb istenség elküldött egy isteni lényt, hogy kinyilatkoztassa az istenséget és közvetítse az üdvösséget. Ehhez először is azt kell hozzáfűzni, hogy egyetlen, számunkra ismert gnosztikus szöveg sem tekinthető a 4. Ev. forrásának, ezzel szemben sok gnosztikus írás János előszavának hatását mutatja. Egy kereszténység előtti zsidó gnózis léte erősen vitatható. Másfelől viszont fel kell tenni, hogy a ~ fogalmához, amely eredetileg filozófiai fogalom volt, idővel sok mitológiai elem kapcsolódott (Egyiptomban és Kisázsiaiban; vö. pl. a misztériumvallásokkal, amelyekben a titkos tant jelenti). János ezt a gnosztikusnak csak a szó tágabb értelmében nevezhető fogalmat saját teol.-i gondolatai kifejezésére használta fel. → gnózis. – b) A zsidósággal kapcsolatban a memra szó (az Úr) kifejezésre szoktak hivatkozni, amely a Targumokban gyakran szerepel. Ezt Jahve helyett használták Isten transzcendenciájának kiemelésére. A memrát azonban nem szabad isteni hiposztázisként értelmezni, legfeljebb költői megszemélyesítéssel lehet számolni (V. Hamp). Másfelől viszont nagyon is lehetséges, hogy János a zsinagógai istentiszteleten (a törvény v. a próféták arám parafrázisaiban hallotta az Úr szava = memrá’ kifejezést. Így érthető a Jel 19,13 is. – c) Az isteni kinyilatkoztatás ósz-i fogalmát (‘Isten szava’, vö. MTörv 30,11–14; 32,47; Zsolt 147,19) az ÚSz továbbfejlesztette. Vsz. ez a legelfogadhatóbb magyarázat arra, hogy János felhasználta a ~ szót Krisztus természetének érzékeltetésére. A szinoptikusok az üzenetre, a kinyilatkoztatásra vonatkoztatják (vö. Mk 2,2; 4,33; 16,20; Lk 1,2; 5,1), bár bizonyos fenntartással (minthogy Jézus maga az Isteni Szó, az Ige, s nem hirdeti az ígét!). Az ApCsel-ben (eredeti nyelven) a ~ 12 helyen szerepel, és az → evangéliumra vonatkozik (4,4; 6,4; 8,4; 10,44; 11,19; 14,25; 16,6; 17,11; 18,5; 19,20). Isten elküldi ~át (vö. Zsolt 106,20: LXX) és így békét hirdet Jézus Krisztus által (ApCsel 10,36), azaz Isten Jézus Krisztusra bízta a kinyilatkoztatást, üzenete közvetítését. Pálnál az eredetiben szintén a ~ (1Tesz 1,6) utal az Ev. tanítására, az Úr, az Isten szavára (1,6.8; 2,13). Isten az igehirdetés révén kinyilatkoztatja szavát (Tit 1,3), amelynek tárgya és tartalma a Jézus Krisztusban való üdvösség (Kol 1,25–27; 1Tim 1,15). Magában a 4. Ev.-ban a Jézusban v. a ~ban marad (Jn 6,56;

15,4–7; vö. 5,38; 1Jn 2,14; 4,15 kk.) hozzátéve, hogy János az úsz-i értelemben vett ~t továbbfejlesztette: annak bemutatására használta fel, hogy az üdvösség Krisztusban van (Ő a tárgya a kinyilatkoztatott isteni szónak), sőt megtette a következő lépést is, amelyet Krisztusnak a ~szal való azonosítása jelentett. Kétségtelen: az élet ~a (1,1) kifejezés (magyar fordításban: az élet Igéje) más értelmű, de a Fil 2,16 szem előtt tartásával (vö. Jn 5,24 kk., 39 kk.; 6,63; 12,50; Mt 4,4) mégis ide vonható. Az előszó ~ában János a láthatatlan Isten legfőbb kinyilatkoztatóját (Jn 1,18) látja, aki mint Istennel egylényegű személy egyszerre mind a kinyilatkoztatás tárgya és tartalma is.

Loisz: zsidókeresztény asszony, Timóteus nagyanyja. Pál dicsérően említi a hitét (2Tim 1,5).

lombsátor: → kunyhó.

lopás: I. Jogi szempontból a ~ Izr.-ben nem a büntető-, hanem inkább a polgári jog körébe tartozott. Aki lopott, azt csak kártalanításra kötelezte a törv., a büntetés mindössze annyi volt, hogy az okozott kárnál nagyobb jóvátételt kellett fizetni. Ha valaki pénzt, értéket v. állatot lopott, amelyet épségben megtaláltak nála, akkor a lopott holmi kétszeresét kellett kártalanítás címén fizetnie a tolvajnak; ha a lopott jószágban kár esett, a szarvasmarha ötszörösét, a juhok négyszeresét kellett jóvátételként fizetni (Kiv 21,37–22,7). A Péld 6,30 kk. (és LXX: 2Sám 12,6 is): kétszeres kárpótlást kíván, ebből a tulajdonviszonyok megerősödésére és fejlettebb társadalmi viszonyokra következtethetünk. Izr. fiainak ez a ~sal kapcsolatos enyhe törv.-e nagymértékben eltért a babilóniai szigorú előírásoktól, amelyek sokkal nagyobb mérvű kártalanítást írtak elő, és nemegyszer halálbüntetést is kiróttak. Hogy Izr.-ben az éjszaka tetten ért tolvajt meg lehetett ölni (Kiv 22,1), az talán a szigorúbb babilóniai törv.-ek hatására vezethető vissza. – II. A ~ erkölcsileg, még ha a szükség vitt is rá valakit (Péld 30,9; vö. 6,30), súlyos bűnnek számított (a → Tízparancsolatban: Kiv 20,15; MTörv 5,19; Lev 19,11). A. Alt úgy véli, hogy a Tízparancsolatban emberrablásról van szó. M. Gottstein ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ez talmudista felfogás. Jer 7,9: a ~ a gyilkosság, a házasságtörés és a hamis eskü mellett szerepel. A ~t annyira szégyenletes dolognak tartották, hogy az ósz-i antropomorfizmusokban sehol nem találkozunk vele. – Az ÚSz megerősíti az ósz-i törv.-t (Mk 10,19; Lk 18,20; Róm 13,9; 1Kor 6,10; Ef 4,28; 1Pét 4,15), megveti a ~t, de nem annyira aggályos: minden további nélkül felhasználja hasonlatul. Az Emberfia úgy érkezik mint éjjel a tolvaj (Mt 24,43); az Úr napja (1Tesz 5,2.4; 2Pét 3,10) és maga az Úr (3,9–10; Jel 3,3; 16,15) szintén. Az ÓSz-ben szembeötlő, hogy Isten szava ~ tárgya lehet: a hamis próf.-k ellopják egymástól (Jer 23,30).

Lót: a bibliai genealógiában Hárán fia, Ábrahám unokaöccse (Ter 11,27; 14,12). Ábrahámval Kánaánba költözött (11,31; 12,4 kk.), itt a Jordán síkságán telepedett le, és az Izr. fiai iránt ellenséges moábitáknak és ammonitáknak (19,30–38), Lót fiainak (MTörv 2,9.19; Zsolt 83,9) lett az ósatyja. Egy másik hagyomány szerint Szodomában élt és Ábrahám segítségével kiszabadult a Ter 14,1 kk. említette 4 szövetséges király fogságából (14,12.16), és igaz volta miatt elkerülte Isten igazságos ítéletét, amely Szodomát sújtotta (19,1–29). Bölcs 10,6; Sir 16,8; 2Pét 2,7 kk. (vö. Lk 17,28 kk.): igaz ember volt. A pátriárkák tört.-ében nem világos ~ szerepe. Vsz., hogy alakja az eléggé homályos ~ fiai kifejezésből bontakozott ki. Felesége sóbálvánnyá változásának tört.-e (Ter 19,26; Bölcs 10,7) minden bizonnyal önálló eleme a hagyománynak, amely a Holt-tengertől DNy-ra látható sóoszlop népies magyarázatául keletkezett.

Lucifer (lat. 'fényhozó'): a hajnalcsillag antik neve. A Vg-ban (Iz 14,12) a 'a hajnalpír fia' megfelelőjeként szerepel: Lucifer qui mane oriebaris; → bolygók. – A 14,14–20 Babel királyának hirtelen bukására vonatkozik, aki a próf.-k teol.-jában minden Isten-ellenes és Izr.-t létében fenyegető hatalom megtestesítőjeként szerepel. Az atyák némely írásaiban 14,4–20 és Lk 10,18 összekapcsolódik egymással (első ízben Origenésznél), és a ~ név a Sátánra vonatkozik, aki Isten első teremtményei (= a világitók) közé tartozott, de mérhetetlen gögje miatt letaszították az égből. Hasonló módon értelmezik Ez 28,11–19-t is. Az olyan helyek, mint 2Pét 2,4; Júd 6; Jel 9,1; 12,9, valamint az apokrif iratok az angyalok letaszítására vonatkozó elképzelése szintén hozzájárult

~ és a Sátán azonosításához, úgyhogy ~ a középkortól → ördögnev lett és közrejátszott a → Sátán értelmezésében.

Lúcius (lat. 'nappal született'): férfinév az ÚSz-ben. – 1. A cirenei ~ Antióchiában volt próf. és tanító (ApCsel 13,1). – 2. Korintusi keresztény, akinek üdvözlétét Pál tolmácsolta a róm.-aknak (Róm 16,21). Némelyek szerint azonos az előzővel. – 3. Az egyetlen róm. konzul, akit a Szentírás említ. Ajánlólevelet írt Ptolemaiosz királynak a zsidók érdekében (1Mak 15,15–24).

Lud: 1. A → népek tábláján (Ter 10,22; 1Krón 1,17) Szem fiai közt szerepel Elám, Asszúr, Arpachsád és Arám mellett. Minden bizonnyal a kisázsiai lídeket kell rajta érteni. Iz 66,19 Tarsis (Mesek, Ros és Put vsz. glossza), 1Mak (Lídia) India és Média mellett szerepelteti. – 2. A népek tábláján (Ter 10,13; 1Krón 1,11) Kám fiai közé tartozó luditákon feltehetően egy afrikai népet kell értenünk. Jer 46,9; Ez 30,5 Kus és Put, 27,10 Put mellett említi ~ot. – A 2 nép azonossága még akkor is kétséges, ha figyelembe vesszük, hogy a régi időkben a földrajzi fogalmak eléggé összemosódtak. A kisázsiai lídiaiak bennszülött népnek látszanak, amely nem indoeurópai nyelvet beszélt; nyelvüket kb. 50, még nem teljesen megfejtett felirat őrizte meg számunkra a Kr. e. 6–4. sz.-ból. Először Kr. e. 700 k. tűnnek fel (a Mermnadák dinasztiája); legismertebb királyaik: Gügész (Kr. e. 687–652), Alüattész (Kr. e. 605–561) és Krózus (Kr. e. 561–546), akinek birodalmát Cirusz pusztította el. Fővárosuk: → Szárdesz; nekropoliszuk Bin-tepe. → Lídia.

Lúg: A növényi eredetű ~ot különféle növények hamujából állították elő, és olajjal keverték. Ásványi eredetű ~ot is ismertek. Mindkettőt tisztálkodáshoz, ill. tisztítószerül használták (Jób 9,30; Jer 2,22; Mal 3,2). Szappannal csak a rabbinista időben találkozunk.

Lukács (a Lúcius személynév v. a Lukanosz népnév rövid formája): evangélista. Pogánynak született (Kol 4,11 kk.), orvos volt (4,14). Mivel jól ismerte az antióchiai keresztény közösséget, Eusebiosz óta általában úgy tartják, hogy antióchiai szír volt. Mindenképp meg kell különböztetni az ApCsel 13,1 említette és a zsidó Lúciustól (Róm 16,21). Hogy mikor lett keresztény, azt nem tudjuk; erre és későbbi életére vonatkozóan az ApCsel többes szám 1. személyben írt részleteit szokták vallatóra fogni (Ireneusz óta). Az így kialakult kép: Ha a 11,28 D kódexbeli olvasata („amikor együtt voltunk”) helyes, akkor ~ nagyon korán tagja lett a keresztény közösségnek. 51 k. Troászban csatlakozott Pálhoz, annak 2. missz. útján, és elkísérte Filippibe; amikor Pál továbbment, – Filippiben maradt (16,10–17). Kb. 6 évet töltött itt, majd Pállal Jeruzsálembé ment (20,5–15; 21,1–18). ~ akkor is elkísérte Pált, amikor fogolyként Rómába vitték (27,1–18; Kol 4,14; Filem 24). A 2Tim 4,11 Pál ap. hűséges társaként állítja elénk. Élete további folyásáról keveset tudunk. Ezzel a hagyományos nézettel szemben megalapozott ellenérveket sorakoztatnak fel (→ Lukács evangéliuma). – Legendája szerint Patraszban v. Rómában, v. Thébában (Boetia) halt vértanúhalált. Az a feltevés, hogy a 72 tanítvány v. az emmauszi tanítványok egyike volt, megalapozatlan. A 6. sz.-ból ismeretesek olyan adatok, amelyek azt tanúsítják, hogy ~ festő volt. A nevéhez fűződik a → Lukács evangéliuma és az → Apostolok Cselekedetei.

Lukács evangéliuma, Lk: protokanonikus úsz-i könyv, a 3. a szinoptikus evangéliumok csoportjában. – I. Keletkezése. 1. Olvasói. Az 1,3: említett Teofil azokat képviseli, akiknek Lukács evangélista ev.-át szánta. A keresztény tanításnak, valamint az ÓSz gör. fordításának (LXX) ismeretét eleve feltételezte. Az ÓSz lukácsi értelmezésében mutatkoznak olyan vonások, amelyek a hellén zsidó szórványokból is kimutathatók, elsősorban az alexandriaiakból. Azokat a megszólításokat, amelyeket a szerző Jézusra vonatkoztat (úr, szabadító, jótevő, mester) a hellén K-en szokásos értelmükben használja, ugyanakkor elejét veszi annak is, hogy Jézust Theosz epiphanésznek, 'földre szállt Isten'-nek tekintsék, amely épp e szóhasználatból következően fordulhatna elő. Egyébként is kerüli az evangélista azokat a kifejezéseket, amelyeket a hellén gondolkodású olvasók félreérthettek volna. Így azt lehet mondani, hogy az evangélista a hellén zsidókeresztények, talán az alexandriaiak számára írta ev.-át, mégpedig a leírt eseményektől időben bizonyos fokig már eltávolodva, másfelől viszont

még akkor, amikor Pál levelei még nem lehettek annyira ismertek, hogy Pálnak Lukács rajzolta képe már ne hódíthatott volna teret, tehát az 1. sz. utolsó harmadában. – 2. Szerzője. A keresztény hagyományban egészen a 2. sz.-ig nyomom követhető, hogy a ~ szerzője a Kol 4,14; 2Tim 4,11; Filem 24 által is említett → Lukács volt, Pál ap. kísérelője (így a ~hoz írt antimarkionita előszó, a → Muratori-töredék, Ireneusz stb.). – 3. Forrásai. A 3. f.-től Lukács lényegében Mk-hoz igazodott, amennyire ezt saját elgondolása lehetővé tette. Nagyobb kihagyás Mk 6,45–8,26; nagyobb betoldás: Lk 6,20–8,3 és 9,51–18,14, ahol is az „úti beszámoló”-val kezdődően az a (részint Mt-val közös anyag) épül bele ~ba, amelyet a szerző más forrásokból merített. A különféle forrásokat a stílusbeli sajátosságok alapján nemigen lehet meghatározni, ill. elkülöníteni; annál kevésbé, mivel a szerző kitűnően értett hozzá, hogy a teol.-i cél eléréséhez a megfelelő stílusesszközökkel éljen (pl. irodalmi konvenciók átvétele a korabeli profán irodalomból; LXX-beli megfogalmazások alapulvétele). – II. Tartalma. A szerző az előszóban elénk tárja kettős műve (~ és ApCsel) célját, ezt követi az ún. → gyermekségtörténet (1,5–2,52). Ez a Jézus nyilvános működését előkészítő „előtörténet”, amely annyiban bevezetés, hogy már kifejeződik benne az az üdvösségtört.-i szerep, amelyet a ~ fő részében az evangélista Jézussal kapcsolatban előtérbe állít (a bevezetésnek és a fő résznek épp ez az összhangja tanúsítja, hogy a gyermekségtört. eredetileg is hozzátartozott ~hoz). Ezután Keresztelő János működésének bemutatása következik bebörtönzéséig (3,1–20), Ezt követi a ~ főrésze: Jézusnak, mint → Messiásnak az életútja (3,21–24,53). Ebből a 3,21–4,13 a „kezdetet” mutatja be (vö. 3,23; 23,5; ApCsel 1,22; 10,37): Jézus megkeresztelkedése Keresztelő Jánosnál, ezzel kapcsolatban Jézus családfája és megkísértése a pusztában; Lk 4,14–9,50: Jézus Galileában való működése; 9,51–19,27: Jézus útja Galileából Jeruzsálembe (az ún. úti beszámoló); 19,28–21,38: Jézusnak Jeruzsálem közelében és a Templomban való tartózkodása; 22,1–23,56: a → szenvedéstörténet; 24,1–53: a Feltámadott megjelenései a mennybemenetelig eltelt 40 nap alatt (24,51). – III. Teológiai sajátosságai. Azt a helyzetet, amelyet ~ szerzője szem előtt tartott, mindenekelőtt az határozta meg, hogy már meglehetősen nagy időbeli távolság választotta el a leírt eseményektől, így már lezártaknak tekintették őket és nem a küszöbön álló ítélet előjeleit látták bennük, ahogy azt a Lk 21 felölelte parúziabeszédnek Márk leírásával való egybevetése v. ~ megfelelő helyein Mk 1,15 és 9,9–13 kihagyása tanúsítja. Mivel a kortársak megtapasztalták, hogy Jézus fellépése és várt újraeljövele (parúzia) közt egyre több idő telik el, figyelmük a jelen felé fordult, és a hétköznapi dolgokra összpontosult. Ezért az igehirdetés szembekerült azzal a követelménnyel, hogy a hagyományok megbízhatóságát igazolja, Jézus fellépésének maradandó értékét, a későbbi nemzedékek szempontjából is életbevágó voltát kiemelje, végül elhárítsa azt a veszélyt, amely a végbe nem következéssel a hitet fenyegette. – 1. A szerző nem csupán a hagyomány továbbadását tekintette feladatának; ezt előtte már sokan megtették (vö. Lk 1,1–4). Arra törekedett, hogy az események lefolyását kezdettől nyomom kísérelje a hagyománytört.-i szempontok szem előtt tartásával, hogy így folytonosságát bebizonyítva a → hagyomány megbízhatóságára és hitelességére annál inkább rámutathasson. Ez a törekvése magyarázza azt is, miért foglalkoztatta annyira a tanúul kiválasztott ap.-ok pontosan meghatározott köre. – 2. Jézus élete tört.-ének jelentőségét ~nak szerzője azzal igyekezett kidomborítani, hogy beillesztette az egész üdvösségtört.-be, és meghatározta az időpontokat és a helyszíneket. – a) A Szentlélekkel és hatalommal felkent (ApCsel 10,38) Jézusnak egész élete és működése, az → Isten ígéjének (rhéma, 'dabar' értelemben; vö. Lk 2,15.19.50 kk.; ApCsel 5,20) beteljesedése, ahogy azt az üdvösség ósz-i rendjében a törvény és a próféták előre hirdették (vö. Lk 1,70; 24,27.44). Mégis, az üdvösség Jánosig terjedő (vö. 16,16) ósz-i ideje és a Jézusban megvalósult új szövetség (vö. 22,20) között csak annyiban van meg a folytonosság, amennyiben ez → Jézus családfájában (3,23–38) és a gyermekségtört.-ben Jézus szüztől való születésének hírüladásában (1,26–38) kifejeződik: a Dávidnak adott ígéret Jézusban teljesedett be; de Jézus nem egyszerűen Dávid utóda, ahogy a nép várta, hanem egyszersmind az új Dávid is (ennek jele, hogy mint az 1. Dávid, Jézus is Betlehemben született), akivel Isten – ígéreteit teljesítve – mindent teljesen újra kezdett. Ennek az új kezdetnek, amelyet a Szentlélek kiírástása előtt maguk a tanítványok sem voltak képesek felfogni, fő jellemzője az, hogy a Sátán hatalma meg-

tört és elkezdődött Isten uralma: Jézus életében, halálában és feltámadásában megnyilvánult az Isten szeretete. Így Jézus élete, ill. az az idő, amelyet a földön töltött, az üdvösség tört.-ében „az idő közepe” lett (H. Conzelmann): az üdvösség ósz-i ideje előkészítette, a következő időnek, az Egyh. idejének pedig megvetette az alapját. Pünkösdkor a Szentlélek eljövételével kezdetüket vették „az utolsó napok” (ApCsel 2,16), amelyekben Jézus mennybemenetele által Jeruzsálemtől kezdve az egész földön minden népnek (vö. Lk 24,47; ApCsel 1,8; 2,5) megnyílt az út az üdvösségre. – b) Így „ennek az életnek” (ti. Jézusénak, 5,20) egész befolyása, tört.-e útmutatás az igehirdetéshez. A szenvedés megjövendölése és a szenvedéstört. pedig arra utal, hogy Jézus élete, a konkrét tört.-i helyzeten túlmutatva mintaképül szolgál. Épp ezért az evangélista úgy mutatja be mint utat, amelyen Jézus előre ment és amelyen a tanítvány követi (Lk 9,57; 14,27). Jézus életének az üdvösségre vezető út ősmintájaként való bemutatása volt az evangélista célja az „úti beszámoló”-val, nem pedig az, hogy Jézus vándorlásait tört.-i hitelességgel leírja (a helyszínre és az időpontokra vonatkozó adatai homályosak). Annál nagyobb hangsúlyt kap viszont Jézus állandó úton léte, és állandó tudatos Jeruzsálem (= az Istennel való találkozás helye) felé törekvése (9,51; 13,22.32 kk.; 17,11; 19,11; vö. 2,22.41). Jézus egész életében tanúsított magatartása a feltámadással kapta meg igazolását (ApCsel 16,17; vö. 3,15). Ezért Jézus feltámadásának tanúsítása az alapja Jézus útja maradandó voltának, érvényben maradásának és az üdvösség útjaként való hirdetésének. – 3. Jézus életének útként való értelmezése, ill. bemutatása Lukács egész tanítására hatott. Jézus hittel való megvallása, amely útjának követésével egyenértékű, a végsőig való hűségben kap igazolást (Lk 8,15; 14,28 kk.; 21,19), ha az Emberfia eljön, így talál majd hitet a földön (18,8). A szorongatások és a mindennapi gondok egyaránt veszélyeztetik a hitet (vö. a magvetőről szóló példabeszédet Lukács megfogalmazásában 8,4–15), ezért kívánja meg Jézus minden tanítványától, hogy minden nap vegye vállára keresztjét (9,23), állandóan és szünet nélkül virrasszon és imádkozzon (18,1–8; 21,34–36), s őrizkedjen főleg a gazdagokban rejlő veszélyektől (12,13–34; 14,33; 18,18–30).

luláb: 1 pálmaág, 2 fűzfaág és 3 mirtuszág csokorba kötve, amelyek közepébe citrusgyümölcsöt tűztek. A → sátoros ünnepen már az 1. napon ~bal kellett a zarándokoknak a Templomban megjelenniük a reggeli istentiszteleten. Amikor a leviták a zsoltározásban a 118. zsoltár 1. sorához értek, a zarándokok felemelték a ~ot és örömük jeléül meglengették (vö. 2Mak 10,6–7).

Luz, Lusz (héb. 'mandulafa'): ósz-i helynév. – 1. Kánaánban (Ter 48,3) → Bétel korábbi neve (Bír 1,23). Józ 16,2 még megkülönbözteti ~tól a tőle DK-re fekvő bételi szentélyt. A Ter 28,19; 35,6 kk. Jákob pátriárkának tulajdonítja a névcserét. Minden bizonnyal a szentély nevét vitték át a városra; a környéken még ma is sok mandulafa található. A szentély később → Bet-Aven lett. – 2. Bír 1,22–26: miután József háza meghódította ~t, az az ember, aki elárulta, hogyan lehet a városba bejutni, rokonságával a hettiták földjére költözött, és ott egy új ~t alapított.

M

Maacha (héb. vsz. 'buta, ostoba'): ósz-i személy- és helynév. – 1. A ~ nevű személyek közül a fontosabbak: a) Kaleb mellékfelesége (1Krn 2,48). – b) Jejel felesége (9,35). – c) Dávid egyik felesége, Absalom anyja, aki egy arám királynak, a gesuri Talmainak volt a lánya (2Sám 3,3; 1Krn 3,2). – d) Absalom lánya (2Sám 14,27 – nyilván tévesen – Támárnak mondja), Rechabeám felesége (1Kir 15,2; 2Krn 11,20–22), Abija királynak (1Kir 15,2; 2Krn 13,2: föltehetően romlott változat: Michaja) és Aza királynak (1Kir 15,10.13; 2Krn 15,16) az anyja. – e) Achisnak, a filiszteusok királyának apja (1Kir 2,39); 1Sám 27,2: Maoch változatban. – 2. Terület a Hermon D-i lejtőjén (MTörv 3,14; Józ 13,11), hozzávetőleg Merdzs ejjun vidékén, a Libanon és az Antilibanon D-i vége között. Az itt élő szabad arámok harcoltak Dávid ellen (2Sám 10,6; 1Krn 19,6 kk.). – 3. Mint → arámokat a Ter 22,24 Nachor egyik mellékfelesége, Reuma fiaira vezeti vissza ~ nemzetségének tagjait. Mivel

Machir nővéreként v. feleségként is találkozunk ~val (1Krón 7,15 kk.), lehetséges, hogy a maachiták területük egy részét átengedték a Jordánon túli törzseknek. A ~ név gyakran szerepel együtt Gesurral; nyilvánvalóan szomszédosak voltak egymással.

Maceda: → Makkeda.

Macedónia: → Makedónia.

macesz: → kovásztalan kenyér.

Machanajim (héb. 'tábor'; a névre Ugaritban található adat; Ter 32: népetimológiák): erőd Gileádban (2Sám 2,8), Jabbóktól É-ra (Ter 32,2 kk. 24); már az egyiptomi szövegek is tartalmazzák. Az Ígéret földjének fölosztásakor Gád törzse kapta (Józs 13,26); → papi város volt (21,38; 1Krón 6,65); Saul halála után Izr. királyának (Isbaal) lett a székhelye (2Sám 2,8 kk. 12). Az Absalom elleni háborúban Dávidnak szolgált támaszpontul (17,24). Salamon uralma alatt a 12 tartomány egyikének székhelye (1Kir 4,14). Nevét a mai Mahne őrzi; a kérdés, hogy hol feküdt, eldöntetlen.

Machpela: vidék neve az ÓSz-ben, ahol a hettita Efronnak volt egy telke és itt egy barlang; ezt Ábrahám megvette családi sírboltnak (Ter 23,9 kk., 12 kk., 17 kk.; 25,9; 49,30; 50,13). Ebbe a barlangba temették Sárát (23,9), Ábrahámot (25,9), Izsákot, Rebekát és Leát (49,31), továbbá Jákobot (50,13). Ma → Hebronban a mecset alatti barlangot mutatják a zarándokoknak Ábrahám és családja temetkezési helyéül, de valójában Mamrétól K-re kell keresni (23,17.19; 25,9; 50,13).

Madaba: → Medéba.

Madián: → Midián.

mag: A → vetéskor elszórt ~on kívül az utódokra vonatkozóan szerepel a Bibliában; ez utóbbi értelemben teol.-i szempontból fontos szerepe van a → protoevangéliumban (Ter 3,15), az Ábrahámnak tett ígéretben (12,7; 13,15 kk. stb.), amelyet az ÚSz szerzői is átvettek és tovább értelmeztek (vö. Lk 1,55; Jn 8,33–40; ApCsel 3,25 kk.; Gal 3,16.19.29; Róm 4,13–18; 9,7 kk.), valamint Dávid ivadékát illetően (2Sám 7,12; vö. 7,14 kk.; Jn 7,42; ApCsel 13,23; Róm 1,3; 2Tim 2,8). A → mustármag (ez a legkisebb ~!) az Isten országához, valamint a hithez szolgál hasonlatul (Mk 4,30 kk.; Lk 17,6); a földbe hullott búzaszem Jézus üdvösséget szerző (= bő termést hozó) halálának a képe (Jn 12,24). – 1Jn 3,9: itt az Isten ~ja kifejezés különös módon a Szentlélekre v. Isten szavára utal.

Magadán: helység a Galileai-tónál, ahol Jézus a 4000 ember megvendéglése után tartózkodott (Mt 15,39). Mk 8,10: → Dalmanuta áll helyette. Azok, akik a fönmaradt szöveget helyesnek tartják, a mai Maaddal próbálják azonosítani a tótól 12 km-re DK-i irányban, Dalmanutának pedig a mai ed-Delhemiet tartják, amely 7 km-re esik D-re a tótól. Mások mindkét helységnevet → Magdala torzulásának tekintik.

magaslati kultusz: A magaslat (héb. bamah) volt Kánaánban és Izr. fiai körében az a hely, amelyet különösen alkalmasnak tartottak az istenség tiszteletére. Talán azért, mert úgy érezték, ott közelebb vannak hozzá (különös figyelmet érdemlő magaslati szentélyek ismeretesek Petrából). Az ÓSz – a MTörv-től – a magaslati helyeket, az ott emelt oltárokat, kőoszlopokat, aserákat (→ Asera), valamint szentélyeket egyértelműen kárhoztatja. A magaslati szentélyt rendszerint a település közelében, valamely magasabban fekvő helyen, dombon emelték, de olykor völgyben is épült „magaslat” (Jer 7,31; → Tófet). Kezdetben Jahvénak is magaslatokon áldoztak Izr. fiai, pl. Sámuel Rámában (1Sám 9,12), Salamon Gibeonban (1Kir 3,4), Illés a Kármelen (1Kir 18,30: egyértelmű bizonyosság arra, hogyan vettek át és szenteltek Jahvénak Izr. fiai régi pogány kultikus helyeket).

Míg a → kultusznak nem lett Jeruzsálemben központja, addig általában nem kifogásolták a magaslati helyeket, főleg ha nem jártak együtt a kánaáni kultikus szokások átvételével. A pogány ~ természetesen tilos volt, a pogány magaslati helyeket le kellett rombolni (Lev 26,30; MTörv 12,2). Ennek ellenére a kánaáni ~ újra meg újra követőkre talált Izr. fiai körében, nem utolsósorban a vele összefüggő kicsapongások folytán (→ hierodulák); innen érthető módon egyfajta szinkretizmusra való törekvés is ismételten jelentkezett: Baal és Aszarte kultuszát megpróbálták összeegyeztetni a Jahvéban való hittel (Bír 6,25 kk.; Ez 20,28). Így a magaslat 'pogány kultikus hely' értelmet kapott (2Kir 23,8; Ám 7,9). Bár a próf.-k mindig tiltakoztak a magaslati szentélyek ellen (Iz 1,29; 57,7; 65,7; Jer 2,20; Ez 6,13; 16,16; Oz 4,13), a nép ismételten elcsábult. Az ország É-i részében a ~ Jerobeám korától egészen az utolsó király, Hósea idejéig (1Kir 12,31; 2Kir 17,9) fönmaradt; Den Hiszkija és Jozija mindent megtett megszüntetésére (18,4; 23,8 kk.), Aza és Jehosafát viszont megkímélte a magaslati helyeket, ha csak Jahve tiszteletére szolgáltak (1Kir 15,14; 22,44). Csak a fogság vetett teljesen véget a ~nak. → Isten hegye.

magasságbeli, magasságos: Isten evilágfelettsége, isteni tulajdonság. Az ÓSz-ben az → Eljon istennéből származtatták. A LXX és nyomában az ÚSz a hüpsziszosz szóval adja vissza. Az ÚSz-ben ritkán fordul elő (Mk 5,7; Lk 1,32.35.76; 6,35; ApCsel 7,48; 16,17). A levelek közül csak a Zsid 7,1 ósz-i idézetében találkozunk vele, a Jel nem használja. A kifejezést szinte teljesen kiszorította az → Úr szó.

magasztalás: → dicsőítés.

Magdala: Mária Magdolna szülővárosa (Mt 27,56.61; 28,1); vsz. → Magadán (15,39) és → Dalmanuta (Mk 8,10) helyett is ~t kell olvasni. A város neve a héb. migdal 'torony' szóval függ össze; a Talmudban Migdal Nunaja ('halfigyelő torony') változatban szerepel; ~ gör. neve, Tarichea ('halszóó') arra utal, hogy a kifogott halakat a halászok itt dolgozták föl. Egy halászkikötővel azonosítják a Galileai-tó Ny-i partján, el-Medzdel arab falu közelében.

Magdolna: → Mária.

Magdolum: → Migdol.

mágia (a gör. mageiából): eredetileg a → mágusok tudományát jelentette, később a varázslók titkos üzelmeinek többnyire rosszálló értelmű jelölése. ~n olyan elképzeléseket és szokásokat értünk, amelyek valamiféle természetfölötti erőben való hiten alapszanak. Eszerint bizonyos személyek, tárgyak v. rítusok képesek az elérendő céllal semmiféle kapcsolatban nem lévő eszközökkel titokzatos, rendkívüli hatásokat kiváltani (esetleg bizonyos távolságra is). A ~ egyik fő jellemzője, hogy a saját hatalma tudatát átélő varázsló függetlennek érzi magát az isteni hatalomtól v. az erkölcsi törvénytől. – Az ÓSz-ben, Izr. fiai életében a ~nak összehasonlíthatatlanul kisebb volt a szerepe, mint a szomszédos népeikében, de azért ismerték a ~t, ahogy erre a próf.-k írásaiból (pl. Jer 27,9; Ez 13,18–20; Mik 5,11; Mal 3,5), bizonyos zsoltárokból (Zsolt 91,5 kk.; 18,5 kk.?) és elbeszélésekből (Ter 30,14: a → mandragórának; 30,37 kk.: a faragott botoknak mágikus erőt tulajdoníthatnak; 1Sám 28: halottidézés) és az ásatások során felszínre került számtalan → amulettből (vö. Iz 3,18–21; 2Mak 12,40) következtethetünk. Miként az assír törv.-ben, a → Szövetség könyve szerint is halállal kell büntetni a jósnőt (Kiv 22,17; vö. Lev 20,27); Saul kiűzte országából a halottidézőket és a jövendőmondókat (1Sám 28,3). A MTörv 18,9–13 tiltja a kánaániak körében dívó varázslást. Több modern kritikus úgy véli, hogy az → átoknak és az → áldásnak sok antik néphez hasonlóan Izr. fiai is mágikus erőt tulajdonítottak, és hogy a → kultuszban a tisztulási szertartások és áldozatok (kivált a bűnért való áldozatok), valamint a → tiszta és a tisztátalan megkülönböztetése mágikus elképzelésekre vezethetők vissza. Kétségtelen, hogy az átkot és az áldást hathatós formulának tekintették, és ugyanígy hathatósan tartották a tisztulási szertartásokat, az áldozatokat (a bűnért való áldozatokat) és az istenítéletet is. De ezeknek a formuláknak és szertartásoknak a hathatóságát nem fogták föl Jahvétól függetlennek; ellenkezőleg: hathatóságukat Jahve közbelépésének v.

rendelkezésének tulajdonították. Azok a rítusok, elképzelések és intézmények, amelyek a legtöbb ősi, ill. primitív népnél mágikus jellegűek, rendszerint Izr. törv.-ébe is belekerültek, de a jahvizmus szellemével átítatott változatban. A jahvizmus szerint Isten a természetben és az ember életében mindent a maga akarata szerint hoz létre és rendez el, így kormányoz és így uralkodik; teljesen független az embertől (Szám 16,22; 27,16; Iz 42,5; Jób 23,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.), előtte az ember csak por és hamu (Ter 18,27). Így a jahvizmussal a ~ teljesen összeegyeztethetetlen. Izr. fiai világosan megkülönböztették a varázslást a Jahve által tett csodáktól, és tudták, hogy ez utóbbiak nem a varázsló, a formula v. a tárgy titokzatos erejétől függenek, hanem Jahve személyes művei (vö. Kiv 7,8–12.15–22; 8,5–7.16–19). Épp ezért az, amit Mózes (7,8–13; 15,22–25; 17,5 kk.), József (József 8,18), Illés (1Kir 17,17–24; 18,42; 2Kir 2,8) v. Elizeus (2,19–22; 4,18–37; 4,38–42) tett, aligha hozható kapcsolatba a ~val, ha külsőségeiben mutat is vele hasonlóságot. – Az ÚSz-i időben hellén hatásra az egész gör.–róm. világban ismeretesek voltak a zsidó varázslók. → Efezusban sok, pogányságból v. zsidóságból megtért keresztény is foglalkozott ~val; Pál közbelépésére számos mágikus kv.-et elégettek (ApCsel 19,18 kk.). A Gal 5,20 szerint a varázslás, a babonaság mindjárt a bálványimádás után következik a test cselekedeteinek sorában.

Magnificat (lat. 'magasztalja'): Mária hálaéneke (Lk 1,46–55), mellyel Erzsébet köszöntésére (1,39–45) válaszolt. Az ének Istent magasztalja, az ÓSz-ből (főleg 1Sám 2,1–10-ből és a zsoltárokból) vett v. legalábbis az ÓSz-re emlékeztető kifejezésekkel; főleg → Hanna énekéhez (2,1–10) hasonlít. A 3 fő gondolat: a) Mária hálát ad Istennek, amiért kicsiségét nagyra méltatta (Lk 1,46–50); – b) Istennek ebben a tettében újra megmutatkozott az üdvösség rendjének az a nagy törv.-e, hogy Isten nem az emberi szempontokat és föltételeket tartja szem előtt (1,51–53); – c) Istennek a Messiásra és a vele és általa megvalósuló üdvösségre vonatkozó ígérete, amelyet Isten az atyáknak tett, beteljesedőben van (1,54 kk.). – Az irodalmi formát az ósz-i költészet szabályai határozzák meg (→ himnusz). – A napi zsoltórszöveg állandó része, az esti dicséret (vesperás) → canticuma.

Magóg (héb. vsz. 'Góg országa'): Ter 10,2 és 1Krón 1,5: Jáfet 2. fia. Ez 38,2; 39,6: ~ Góg király országa, s hatalmas, Isten-ellenes erőt jelképez. A Jel 20,8: a király és az ország már nem különíthető el, hanem → Góg és ~ kettős névként egy új Isten-ellenes hatalmat jelképező nép.

magtár: → gabonaraktár.

mágusok (gör. magoi): eredetileg a médek egyik törzse (Hérodotosz). Tagjai a perzsa vallásban papi szerepet töltöttek be. Az elnevezés eredete megfejtetlen. Minthogy a perzsa papok csillagászával és csillagjóslással is foglalkoztak, és mert úgy tekintették őket, mint akik titkos ismeretek és természetfölötti erők birtokosai, később azonosították őket a varázslókkal. A kifejezés mindvégig megőrizte kapcsolatát a vallással, ha negatív tartalommal töltődött is, ahogy ezt az ApCsel 8,9–11; 13,6–10 tanúsítja. Mt 2,1–12 a → napkeleti bölcseket is ~ként szerepelteti.

Mahalaleel (héb. 'Isten felragyog'): az ősatyák egyike. Ter 5,12–17 szerint Kenan fia, Járed apja. A 4,18 → Mechujael néven mint Irád fiát és Metusael apját említi. Jézus családfájában is szerepel (Lk 3,37).

Mahérusz: zsidó erőd a Holt-tenger K-i oldalán, az Arnontól É-ra. Alexandrosz Janneusz alapította, Kr. e. 57: Szíria róm. prokonzula, Gabinius lerombolta. Kr. e. 25–13: Nagy Heródes megerősítette (a júdeai Perea D-i határánál, a nabateusok ellen), és palotával ékesítette. Josephus Flavius szerint Heródes Antipász itt tartotta fogságban és itt fejeztette le Keresztelő Jánost (Mt 14,3–12; Mk 6,21–29). Az ÚSz-ben nem szerepel. Kr. u. 70: a lázadás idején a fölkelt zsidók egyik utolsó menedékhelye volt.

máj (héb. kated, a 'nehéz szerv'): A Bibliában az élet székhelye (Péld 7,23). Az áldozati állat ~a fontos szerepet töltött be a babilóniai kultuszban az istenek akarata, a jövő v. a titkok megismerése szempontjából (Ez 21,26: „Babilon királya megáll az elágazásnál..., hogy jóslatot kérjen: rázza a nyilakat, a teráfokat, szemügre

veszi a májat”). A babilóniai baru (jövendőmondó pap) alaposan szemügyre vette a ~ különféle részeit, a lebenyeit, azt, hogy hogyan helyezkedett el az áldozati állatban és e megfigyelései alapján jóslat (→ jóslat). A ~ megfigyelése Asszíriában és Babilóniában érte el legfejlettebb fokát; innen vették át az etruszok, a gör.-ök, a róm.-ak. A megfigyelés könnyebbé tételére agyagból és bronzból is csináltak ~ modelleket. Mariban sok ilyen példányt találtak; 5 töredék (közülük 2 akkád felirattal) Hacorban és egy példány Megiddóban is felszínre került.

majom: Az ÓSz-ben csak a Salamon által behozott egzotikus állatok közt szerepel (1Kir 10,22 = 2Krón 9,21); vsz. galléros páviánról (Papio hamadryas) van szó. Az egyiptomiak szt. állatnak tartották és gyakran ábrázolták. Hazája ÉK-Afrika és DNy-Arábia.

Makedónia, Macedónia: vidék az Égei-tenger É-i partján. A népességét alkotó makedónok gör. törzsek lezármazottai, amelyek korábbi lakóhelyükön maradván csaknem teljesen elkülönültek a Peloponnészoszon és az Égei-tenger szigetein élő gör.-ségtől. Az ÓSz-ben ~ Nagy Sándor (1Mak 1,1; vö. 6,2) és Ámán (Eszk 3,10; Vg) hazája. Ezenkívül szír-makedón csapatokkal is találkozunk III. (Nagy) Antiokhosz seregében (2Mak 8,20). – Az ÚSz-ben ~ róm. provincia, amelyet 2. és 3. missz. útján Pál ap. fölkeresett (ApCsel 16,9–12; 18,5; 20,1–3; vö. 19,21 kk.; 1Tim 1,3), és leveleiben is többször említ (1Kor 16,5; 2Kor 2,13; 7,5 stb.).

Makkabeusok: → Mattatiás 3. fiának (1Mak 2,4), Júdásnak a mellékneve; a név magyarázata nem egészen egyértelmű. Legtöbben a 'kalapács' jelentésű szóval hozzák kapcsolatba arra hivatkozva, hogy Júdás súlyos csapásokat mért Izr. ellenségeire. Mások (pl. F. Perles, S. Zeitlin) testi tulajdonságot (pl. kalapácsfejű) keresnek a név mögött, v. (A. A. Bevan) a nákab tőből eredő Makkabjahu névvel próbálják összekapcsolni, és 'Jahve útmutatása'-ként értelmezik. Mivel a ~ elnevezés a rabbinita irodalomban sehol nem fordul elő, és Josephus Flavius is következetesen → Hasmonaeusoknak nevezi Mattatiást és utódait, vsz., hogy csak a keresztény szerzők vitték át Júdás melléknevét nemcsak testvéreire, hanem arra a 7 névtelen testvérre is, akiknek vértanúságát a 2Mak 7 elbeszéli, sőt arra a korra is, amelyben Júdás és testvérei éltek és működtek. – 1. Mattatiás 5 fia (1Mak 2,2 kk.) közül János és → Eleazár csak másodlagos szerepet játszott. Jánost nem sokkal Júdás halála után, amikor a málhájukat biztonságba akarta helyezni a nabateusoknál, megtámadták és megölték a nomádok (9,35 kk. 38). – 2. Makkabeus Júdás (Kr. e. 166–160; 3,1–9,22; 2Mak 12–15; ZsidTört 12,9): Mattatiás halála után Micpában megszervezte a zsidó fölkelést, úgyhogy már rendezett csapatokkal vehette föl a szírekkel a harcot. Kr. e. 166/165: Emmausznál legyőzte Liziász vezérével, Kr. e. 166/164 őszén pedig magát Liziászt, Bet-Cur mellett, így a vár kivételével Jeruzsálemet is meg tudta szállni, és visszaállította a zsidó istentiszteletet. Liziász újabb hadjáratot vezetett és Kr. e. 163/162: Bet-Zacharjánál győzött is, de a helyzeten ez nem változtatható, sőt a további kísérletezésről is le kellett mondania, mert Szíriában zavargások voltak. Így megadta a zsidóknak a szabad vallásgyakorlat jogát. Ezzel a Makkabeus Júdás vezette fölkelés elérte célját. Kr. e. 164: Makkabeus Júdás újabb hadjáratot indított, de most azért, hogy Palesztinában a zsidók hatalmát megszilárdítsa, az ország területét a szomszédos országok rovására növelje, és a maga népszerűségét is fokozza a zsidók körében a szírekkel rokonszenvező hellenisták vezérével, Alkimusz főpappal szemben. Kr. e. 161: Makkabeus Júdás legyőzte a hellén párt megsegítésére érkezett, Nikanor vezette szír sereget Adaza mellett, majd szövetségre lépett a róm.-akkal. Ezek segítségével azonban későinek bizonyult, mert Makkabeus Júdás Kr. e. 160 tavaszán az Eleaza melletti csatában elesett. A zsidó nemzeti párt vezetését öccse, Jonatán vette át. – 3. Makkabeus Jonatán (Kr. e. 160–143; 1Mak 9,23–13,30; ZsidTört 12,8–11): A zsidók erejét a katonai vereség úgy megtörte, hogy Jonatán kénytelen volt Mikmászba visszavonulni. Kr. e. 160–153: sikerült neki tekintélyét visszaszerezni. A szírek az állandó trónutódlási harcokban annyira meggyengültek, hogy nem tudtak a zsidók ellen hadba szállni, a trónkövetelők pedig keresték Jonatán kegyeit. Ezt kihasználva Jonatán engedményeket csikart ki. Kr. e. 153: Alexander Balasz Jonatánt megtette főpappnak, a hellén párt pedig elvesztette addigi kiváltságait és jelentőségét. Kr. e. 150: Jonatán katonai és politikai vezér lett; vsz. Júdea tartozott uralma alá. Ezzel a ~ elérték az egyeduralmat Júdeában. Kr. e. 147: Ekron is főnhatóságuk alá került. Kr. e.

145: II. Demetriosz Szamariában átengedte nekik Efraimot, Liddát, valamint Ramataimot, és az egész terület megadóztatására is fölhatalmazta. Ezeket a kiváltságokat Antiokhosz megerősítette, miután II. Demetriosz ellensége, Trifon megtette királynak; ezenkívül Makkabeus Simon, Júdás testvére a palesztinai partvidék hadvezére lett. Jonatán támogatta Trifont II. Demetriosz ellen, de közben a saját céljait sem tévesztette szem elől úgyannyira, hogy túl erős lett Trifon számára. Ezért, amikor a szíriai viszonyok megengedték, Trifon Jonatán ellen fordult: megkísérelte, hogy szolgálatába állítsa, és fölhasználja júdeai helyzetének megszilárdítására, amikor azonban ez nem sikerült neki, Kr. e. 143: megölette. Makkabeus Jonatánnak testvére, Simon lett az utóda. – 4. Makkabeus Simon (Kr. e. 143–134; 1Mak 13,1–16,16; ZsidTört 13,6): II. Demetriosz pártja mellé állt, mert azt remélte, hogy el fogja ismerni Júdea függetlenségét. II. Demetriosz teljes adómentességet adott Júdeának, s ezzel Júdea gyakorlatilag független lett, és Kr. e. 143/142: saját időszámítását is bevezethette. Simonnak azonban meg kellett erősítenie a helyzetét Trifon katonai hatalmával szemben, ezért Kr. e. 142: kiűzte a szír helyőrséget Jeruzsálem várából, és elfoglalta Joppét, Gazarát, Bet-Curt. Magában Júdeában helyzete olyan szilárd volt, hogy a júdeaiak úgy határoztak, hogy „Simon legyen a fejedelmük és a főpapjuk, míg föl nem lép egy hitelt érdemlő próféta” (1Mak 14,41). Ezzel uralomra jutott a Haszoneusok dinasztiája. A róm.-ak elismerték. A szírek (VII. Antiokhosz) egyszer még megkísérelték, hogy katonai erővel változtassanak a helyzeten (Kendebeusz hadjárata), de kudarcot vallottak. Simont a veje ölte meg. Utóda a fia lett, →Johannesz Hürkánosz (16,11–24; ZsidTört 13,6). – Sok kutató a ~ idejére teszi a kumráni mozgalom kibontakozását (→ Kumrán). Úgy gondolják, hogy az igazság tanítója először IV. Antiokhosz idejében lépett föl. A kumráni szövegekből kétségtelenül kiviláglik, hogy szellemi téren és külső magatartásban a kumráni mozgalom sok hasonlóságot mutat a → hasszideusokéval (1Mak 2,42; 7,13–17; vö. 2,29 kk.). Ha Jeruzsálem utolsó papjai, akiket az 1QpHab elítél gazdagságukért és kapzsiságukért, a ~ utódaival azonosak, akkor annak az ellentétnek az elmélyülésével állunk szemben, amely csírájában már a hasszideusoknak a ~kal szemben tanúsított magatartásában is benne rejlett.

Makkabeusok könyvei: deuterokanonikus ósz-i könyvek. A tört.-i kv.-ek közé tartoznak, és a zsidóságnak a → Szeleukidák hellenizálása elleni harcát mutatják be. Nevüket e harc fő alakjáról, Makkabeus Júdásról kapták. A 2 kv. nem ad összefüggő tört.-et mint Sám, Kir és Krón, hanem mindkettő ugyanazt a Kr. e. 175–135 közti korszakot tárgyalja. A protestáns kánonból kihagyták. – I. A Makkabeusok első könyve (1Mak). 1. Keletkezése. E. Kautzsch, J. Wellhausen, G. Hölscher, A. Bertholet, C. Roth stb. kétségbe vonják, hogy 1Mak mai alakjában egyetlen szerző műve; főleg a következő részeket tekintik későbbi betoldásnak: 8; 10,22–47; 12,1–23; 13,31 (v. 13,41 v. 13,46) – 16,24. Ez utóbbi részek hitelességét vitatva Josephus Flaviusra hivatkoznak, aki a ZsidTörtben a 13. f. 212. §-áig 1Mak-t vette alapul, a 213. §-tól azonban egy más, rövidebb forrásra támaszkodik. Ezzel szemben H. W. Ettlson megállapította, hogy a hitelesség ellen fölhozott érvek nem helytállóak. Igaz, Josephus Flavius a ZsidTört 13. f.-ében a 213. §-tól más forrásból merített, de egész sor adat található arra is benne, hogy 13,31–16,24 szövege is előtte állt (így pl. a Szeleukidák korának megfelelő keltezés, a Rómával való szövetség, a Simon kitüntetéséről szóló dekrétum). A kv. váratlan befejezése, ill. megszakadása (16,22) arra enged következtetni, hogy még átment egy szerkesztő kezén, aki ezt (16,23 kk.) nem tekintve is módosított a szövegen. – 1Mak egész sor dokumentumot, levelet tartalmaz (5,10–13; 8,23–32; 10,18–20.25–45; 11,30–37; 12,6–18.20–23.27–45; 15,2–9.16–21). Míg korábban ezek hitelességét kétségbe vonták, C. Roth, E. Bickermann, H. W. Ettlson, H. Bévenot és F.-M. Abel kimutatták: az oklevelek (12,20–23 kivételével) megfelelnek a diplomáciai érintkezés akkori formáinak és az újabb kortört.-i kutatások eredményeinek, tehát hitelesnek tekinthetők. Mivel ezek a dokumentumok (5,10–13; 14,27–45; 15,16–21 kivételével) zsidóktól származó közlések külföldiek számára v. fordítva, külföldiek értesítik bennük különféle dolgokról a zsidókat, föltehető, hogy a szerző legalább egy másolatukat láthatta a zsidó levéltárban (vö. 14,49; 2Mak 2,13). 1Mak időpontjai már a századfordulón azt a gondolatot ébresztették B. Niesében, hogy a szerző egy szeleukida forrást is fölhasznált munkájához. K. D. Schunck védelmébe vette e föltevést, amelyet egyebek közt a szóban forgó f.-eknek és a profán irodalom megfelelő részeinek egyezései is támogatnak; és közelebről is megpróbálta a

függőség mértékét meghatározni. A fölhasznált forrás vsz. a Szeleukidák egy királyi krónikája volt. Végül vannak nyomai (vö. 9,22) annak is, hogy a szerző Makkabeus Júdás működésének bemutatásához egy Júdás élete c. műből is merített, Jonatán és Simon működését illetően pedig fölhasználhatta azokat az évkv.-eket, amelyeket a főpapok hivatali tevékenységéről rendszeresen vezettek (vö. 16,23 kk.). – A szerző neve nem maradt fenn, művéből azonban következtethetünk műveltségére. Jól ismerte Palesztina földrajzát, a régi héb.-ek és a Szeleukidák tört.-ét, bejáratos volt az állami levéltárakban és szoros kapcsolatban állt Júdea vezetőivel. A Hasmoneusok hívei közé tartozott (vö. pl. 5,62), és örömmel üdvözölte hatalmuk kiszélesítését. Jóllehet megfogalmazásaiban az ÓSz-hez igyekezett igazodni, az események bemutatásában saját stílusát sem tagadta meg, és kivált a költői részekben szabad folyást engedett érzelmeinek (1,25–28.36–40; 2,7b–13,44; 3,3–9,45; 7,17; 9,41; 14,4–15). – Mivel a 8. f. rokonszenvet fejez ki a róm.-ak iránt, nem kerülhetett nyilvánosságra Kr. e. 63-nál később (Pompeius ekkor foglalta el Jeruzsálemet). 13,30: csak akkor van értelme, ha a szerző (esetleg a közreadó) jóval Kr. u. 143 után írta művét (143: állították föl a síremléket Modinban). Ugyanakkor a Kirre visszavezethető megfogalmazás (16,23 kk.) föltételezi, hogy Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 135–104) már nem élt. Minthogy semmi alapja annak, hogy sokkal későbbi eredetűnek gondoljuk, föltehető, hogy 1Mak Kr. e. 100 k. került nyilvánosságra. Ez nem eshet messze összeállítása időpontjától (ez akkor is áll, ha 16,23 kk. nem a szerzőtől ered, aki halála miatt befejezetlenül hagyta hátra művét, hanem a szerkesztőnek tulajdonítható); 16,22 formájából világosan látható, hogy a szerzőnek szándékában állt munkáját folytatni, ami a tört.-írás szabályai szerint csak úgy képzelhető el, ha a tört.-i távlatához már elegendő idő eltelt. – 2. Nyelve. A 1Mak csak gör.-ül maradt fenn, de Origenész és Szt Jeromos még ismertek egy eredeti szemita változatot. A fennmaradt gör. szövegből is kikövetkeztethető, hogy arámból, sőt héb.-ből fordították. Ezt tanúsítják a hebraizmusok, amelyeknek száma (1,5.16.28.36; 2,57; 3,32; 6,1.8 stb.) még az arám nyelvi sajátságokénál (2,19; 8,3; 11,28; 14,10 stb.) is nagyobb, továbbá a bibliai kifejezőkészlet és a sok hibás fordítás (pl. 1,29; 3,15; 4,19; 10,72). Jóllehet Josephus Flavius a gör. szöveget használta, néhány, a szövegbe általa beiktatott módosításból kiviláglik, hogy a héb. szöveg is rendelkezésére állt. A Kr. u. 10. sz. előtti Joszippon (késői zsidó tört.-i mű) szintén héb. eredetűt tételez föl ott, ahol 1Mak hatását mutatja. – 3. Tartalma. A kv. IV. Antiokhosz és a hellenista csoport üzenmeiről szóló beszámolóval kezdődik (1); Mattatias övével először passzív ellenállást tanúsított (2); ennek leírása után a szerző Júdás (3,1–9,22), Jonatán (9,23–12,54) és Simon (13–16) nyílt szembe fordulását, harcait és győzelmeit mutatja be (→Makkabeusok). – 4. Műfaja. 1Mak a Makkabeusok tört.-e „akiknek keze szabadulást szerzett Izraelnek” (5,62). Ennek megfelelően a szerző nem szigorúan tárgyilagos és magatartása sem kritikai, inkább propagandisztikus. Számára a Hasmoneusok a törv. megtartásának példaképei, az atyák szokásainak ősei, ezért azok, akik ellenük láznak, csak az ördög fiai lehetnek. A szerző Júdásnak és Jonatánnak olyan imákat és beszédeket is ajkára ad, amelyekből fölkelésüknek nem csupán igazságos, hanem elengedhetetlenül szükséges volta is látható. Azt, hogy az ég áldása kíséri a Makkabeusok hősi harcát a pogányok ellen, azzal emeli ki, hogy az ellenfél seregét igen nagyra tünteti föl. A szerző szemében a Makkabeusok fölkelése világot mozgó esemény, ezért a Szeleukidák nemzetközi politikáját is eszerint ítélte meg (1,41–43; 3,27–31; 6,5–13). Hangsúlyozza a hősök győzelmeit, vereségeiket viszont igyekszik kisebbíteni (6,48–54). Formai szempontból egyöntetű fölépítésre törekszik, nyelvi megformálása Izr. régi tört.-írásához kapcsolódik. Jóllehet nincs szó mai értelemben vett → történetírásról, semmi kétség (a kv. célja ezt meg is kívánja), hogy lényegében hitelesen mutatja be az eseményeket. A helyrajzi és az időrendi utalások, a tények eleven és mesterkéletlen visszaadása minden nehézség nélkül beilleszthetők a régi Elő-Ázsia tört.-ébe, s mind a tört.-iséget tanúsítják, amelyet még az is bizonyít, hogy a szerző nem próbálta a különféle tényeket ok-okozati összefüggésbe belekényszeríteni. – 5. Teológiája. A zsidó és protestáns fölfogáshoz csatlakozva sok exegéta úgy véli, hogy 1Mak nem sugalmazott kv., hanem profán mű, amelynek teol.-i szempontból nincs semmi jelentősége. E föltevést támogatni látszik, hogy Isten neve az egész kv.-ben sehol nem fordul elő. Ám ez utóbbi érv nem sokat nyom a latba, hiszen inkább a korai zsidóságnak a Teremtőtől való túlzott félelmét és aggályosságát jelzi. A szerzőt magát is teljesen áthatotta a tudat, hogy Jahve, akire az ég szóval

50(3,18 kk..60; 4,10.40; 9,46; 12,15; 16,3), v. egyszerűen személyes névmással (2,61; 3,53 stb.) utal, kezében tartja népe sorsát. Izr. szabadítójának nevezi (4,30; vö. 2,61; 3,19; 12,15; 16,3). Bár az imádság nem hiányzik a kv.-ből (3,46–54; 4,10 kk. 30–33; 7,37 kk.; 9,46; 11,71; 12,11), szembeötlő, hogy nincs meg az a szoros kapcsolat az Isten és az ember között, amely a pátriárkák tört.-ét és a próf.-k írásait annyira jellemzi. Ugyanakkor a mózesi törv. központi helyet foglal el, sőt a legdrágább kincs, amelyet karddal, sőt az élet föláladozása árán is meg kell védeni. A Makkabeusok tört.-e arra tanít, hogy a törv. bátor, buzgó védelmezése és hűséges megtartása jólétet, boldogságot hoz (vö. 14,4–15). Tehát valójában nemeslelkűsége sarkall a szerző. Hogy a boldogságot még teljesen evilági-anyagi szempontból nézi, az beleillik az ósz-i üdvösségvárás (→ üdvösség) vonalába. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a kv. a zsidóság további fejlődésének is utat nyit (vö. 4,46; 14,41).

– II. A Makkabeusok második könyve (2Mak). 1. Keletkezése. Az ismeretlen szerző gör.-ül közreadott művében azt írja (2,23), hogy egy bizonyos Kirenei → Jázon 5 részből álló munkáját kívánja összefoglalni. (Kirenében a Kr. e. évsz.-okban virágzó zsidó közösségek éltek!) Ez a Jázon művelt, hellenista érdeklődésű zsidó lehetett, aki jól ismerte a Szeleukidák kormányzatát, a különféle címeket, tisztségeket. Mivel Júdas haláláról nem számolt be, hanem ehelyett arról tudósított, hogy Jeruzsálem, miután Júdas meghódította (Kr. e. 165), a zsidók kezén maradt (15,37), jóllehet a város a valóságban nem sokkal Júdas halála előtt ismét elveszett, arra lehet következtetni, hogy Jázon Kr. e. 161 előtt írta művét. Ez a következtetés azonban csak lehetséges, de nem szükségszerű, hiszen a mű célja, rendeltetése szempontjából a további események, érdektelenek lehettek a szerző számára. Ezenkívül ez a korai keletkezési időpont azért is kétséges, mert akkor a szerző kv.-ét a Szeleukidák királyi krónikájára és a főpapi évkv.-ekre támaszkodva még nem állíthatta össze, mert túl közel voltak a leírt események, és a jó ügy diadala ebben a mozgalmas korban még nem látszhatott biztosnak. Végül bizonyos helyek (10,32 kk.: Gézer meghódítása Kr. e. 142-re esett; 12,3–9.40) későbbi időpontra utalnak még akkor is, ha ezeket a szerkesztőnek tulajdonítjuk. Ha az 1,1–10 tartalmazta levél adta az ösztönzést Jázon művének rövid összefoglalására, akkor az összefoglalás, mint maga a levél is, Kr. e. 124-ből való. – 2. Tartalma. A 2Mak 2 levéllel kezdődik (1,1–10a és 1,10b–2,18); ezek az egyiptomi zsidóknak szólnak: tartsák meg a → templomszentelési ünnepet; ezután egy rövid előszó következik (2,19–32). A tkp.-i mondanivaló 2 részre tagolódik; mind a 2 rész a zsidók egy üldözőjének halálával és egy ünnep elrendelésével fejeződik be. Az 1. rész (3,1–10,8) a Templom csodálatos megmenekülésének leírásával kezdődik (3), majd a hellenizáló főpapok, → Jázon és → Menelausz cselszövéseit írja le a szerző. Ezek végül oda vezettek, hogy IV. Antiokhosz kifosztotta és megszenteltelenítette a Templomot (4–7); egy következő f. a zsidóságnak a hellenizmus fölötti győzelmét mutatja be (8,1–10,8). A 2. rész (10,9–15,40) a Templom megtisztításáról, a templomszentelési ünnep elrendeléséről, Júdasnak a szomszédos népek elleni harcáról (10,9–38), továbbá Júdasnak V. Antiokhosz hadvezéreinek aratott győzelméről (11,1–13,26), valamint I. Demetriosz elleni harcáról számol be, amely Nikanor legyőzésével (Kr. e. 161) ért véget (14). – 3. Műfaja. A 2Mak szerzőjét a hosszú mondatok, az egymásba beépülő, bonyolult igeneves szerkezetek, a bombasztikus retorika, az indulatos fogalmazás, a számok eltúlzása és a zsidó ortodoxia ellenségeinek mértéket nem tartó szidalmazása jellemzik. Műfaji szempontból a kv. az akkori hellenista kor modern műfaja, a patetikus tört.-írás körébe tartozik, amely minden eszközt fölhasznált, hogy az olvasó képzeletére és érzelmeire hathasson. A műfajnak megfelelően a 2Mak is kedveli a csodálatos elemeket, égi jelenéseket, de tört.-i hitelessége, értéke azért megvan. A két Mak nem függ össze, és bár a 2Mak kiegészíti az 1Mak-t, nyilvánvaló, hogy a szerző az események elének állításában és elrendezésében teljesen a maga útján járt. – 4. Teológiája. A 2Mak egyértelműen vallásos jellegű írás, és sokkal nyilvánvalóbb, hogy szerzője olvasói épülésére írta, mint 1Mak esetében. Itt is fontos szerepe van a mózesi törv.-nek, a zsidók és gör.-ök összeütközésének is ez az alapja, de ugyanakkor más vallási és erkölcsi értékekről is gyakran esik szó. Istenre sok név és cím vonatkozik, mint az ÓSz többi kv.-ében is, sőt a gör. eredetiben egy új cím is megjelenik: 'a megjelenő Úr' (2Mak 15,34), ami kétségtelenül szembefordulást jelentett azzal a címmel, amelyet IV. Antiokhosz magának adott. Az Isten közel van, készen áll hívei imájának meghallgatására. De míg 1Mak az üdvösséget az ember személyes közreműködésétől függőnek mutatja be

anélkül, hogy az imádságnak és az ég segítségének elengedhetetlenül szükséges voltát kiemelné, 2Mak ez utóbbira helyezi a súlyt. Ezenkívül a halál utáni élet is szembeötlően jelentős szerepet kap (7; 14,46): a halottak közbenjárhatnak az élőkért (15,11–16), de ugyanígy az élők is segíthetnek a halottaknak imádságukkal (12,39–45). – III. A 2 kánonin kívül még 2 apokrif Makkabeusok könyve is ismeretes. – 1. A 3Mak azoknak az egyiptomi zsidóknak csodálatos megmenekülését beszéli el, akiket Ptolemaiosz (IV.) Philopator (ur. Kr. e. 221–204) az alexandriai hippodromba hurcoltatott, hogy ott a részegre itatott elefántok széttapossák őket. Tehát miként a kánoni 1–2Mak, a 3Mak is zsidóüldözést ír le. Van bizonyos hasonlóság 2Mak Heliodorrról szóló f.-e (3) és a között is, ahogy 3Mak Philopator kísérletét bemutatja, aki a jeruzsálemi templom legszentebb szentélyébe akart behatolni. Mivel 3Mak már ismerte Dán deuterokanonikus kiegészítését (vö. 3Mak 6,6 és Dán 3,47 kk. 50), nem keletkezhetett előbb, mint a Kr. e. 2. sz. vége; ugyanakkor a jeruzsálemi templom sérthetlenségének hangsúlyozása arra enged következtetni, hogy később keletkezett Kr. u. 70-nél. Mindamelllett e patetikus elbeszélésnek, ha tele is van túlzásokkal és lélektani képtelenségekkel, lehet tört.-i magva. – 2. A 4Mak didaktikus mű, amely Az ész uralmáról címen is ismeretes. A jámborságtól vezetett észnek az ösztönök fölötti hatalmát állítja az olvasók elé beszéd formájában (diatribe). A szerző föltétlen híve a törv.-nek, és kitűnően ért hozzá, hogy a hellenista nyelvet és filozófiát a saját céljai szolgálatába állítsa. Mondani-
valóját bibliai példákkal szemlélteti; elsősorban a 2Mak-t használja forrásul (Oniász rettenthetlensége, Eleazár és a 7 névtelen testvér vértanúsága). A mű a keresztény időszámítás elején, inkább Alexandriában, mint Antióchiában keletkezhetett. Sokáig (helytelenül) Josephus Flaviusnak tulajdonították és keresztény körökben is igen népszerű volt; a LXX-nak és Josephus Flaviusnak több kézírata tartalmazza; így maradt ránk.

Makkeda (Vg Maceda): kánaáni város. A közelében lévő barlangban fogták el és ölték meg a gibeoniták ellen szövetkezett 5 királyt; a városon József „betöltötte az átkot” (Józs 10,1–29). A legyőzött városok és királyok listája és a Júdának jutott helységek (15,41) arra utalnak, hogy Sefelától É-ra kell keresni, de eddig még nem sikerült megnyugtatóan azonosítani. A Hebrontól 12 km-re Ny-ra fekvő Bet magdun-nal való azonosítása sem fogadható el.

Malakiás (héb. ’küldöttem, hírnököm’): próféta, a Malakiás könyve szerzője. Sok szakértő kétségbe vonja tört.-i alakját, és a Mal 3,1 félreértéséből magyarázzák. Ott ui. általános értelemben szerepel egy küldött, s szerintük később ezt személynévnek, ~nak értették. A zsidó hagyományban ~ az utolsó az író prof.-k közül, ő a „pecsét” a próféciákon.

Malakiás könyve, Mal: protokanonikus ósz-i prof.-i könyv, a 12. a → kispróféták sorában, az utolsó prof.-i könyv. – I. Keletkezése. A ~ által bemutatott események és állapotok hozzávetőleg egybevágnak a Neh és Ezd által leírtakkal, ezért elég általános az a vélemény, hogy egy névtelen szerző műve, aki a Kr. e. 5. sz. első felében élt, tehát azután, hogy a jeruzsálemi templomban újra elkezdődött a kultusz (Kr. e. 515), ill. Aggeus és Zakariás prof. föllépett, de még mielőtt Ezdrás és Nehemiás az új rendet bevezette. A. von Bulmerincq megkísérli a különféle részleteket Ezdrás művével egybevetve közelebről is meghatározni a keletkezése idejét. Holtzmann alighanem alaptalanul a Kr. e. 3. sz.-dal számol. – Néhány részlet hitelességét vitatják, így a tiszta áldozatra vonatkozó ígéreteket (1,11–14), amelynek egyetemessége nincs összhangban a szerzőnek csak Izr.-t szem előtt tartó fölfogásával, továbbá a befejező intelmeket (3,22–24), amelyek fölfoghatók a 3,1 későbbi helyesbítésének; → előfutár. – II. Tartalma. A kis kv. a fölirat szerint 6 részre tagolódik; ezek egyforma fölépítésűek. Mindegyik tartalmaz egy-egy párbeszédet Jahve és v. a prof. közt, aki kérdést intéz a néphez, ill. szemrehányással illeti a népet, v. a nép, ill. képviselői között, akik igazolni próbálják magukat. Ebben a keretben bemutatja a kis kv: 1. Jahve Izr. iránti nagy szeretetét (1,2–5); – 2. ezzel szemben a papok hanyagságát az áldozatbemutatáskor (büntetésül elvetik őket, és áldozatuk helyébe az egész világon egy tiszta étel-áldozat kerül: 1,6–2,9); – 3. a vegyes házasság káros következményeit (2,10–16); – 4. miután hírnöke utat készít neki, eljön Jahve bíróként, és mindenért megfizet (2,17–3,5); – 5. a megpróbáltatások (sáskajárás, aszály, gyenge termés) véget érnek, mihelyt a tizedet beszolgáltatják (3,6–12); – 6. Jahve igaz ítéletet tart,

nyilvánvalóvá válik a különbség igazak és bűnösök között, és mindenki beláthatja: a bűnösök jó sora csak üres csillogás (3,13–21). – Ezekhez még egy végső figyelmeztetés csatlakozik, és egy ígéret: Jahve napja előtt eljön Illés próf. (3,22–24). – III. Teológiája. ~ Jahvét a világ Urának tekinti, de az → eszkatológiát sajátos módon csak mint Izr.-t érintő jelenséget mutatja be: Jahve eljön, hogy Izr.-t belsőleg helyreállítsa; Jahve napjának egyéb következményeiről, amelyeket a többi próf.-k említenek, ~ hallgat. Ez alighanem az akkori viszonyokkal függ össze. Izr. a létéért küzdött, nem tudott a jövőjéről olyan álmokat szőni, amelyek a legszükségesebbek keretein kívül estek volna; ugyanakkor az istentisztelet (áldozat) tisztaságát és a társadalmi rendet (házasság) megőriznie elsőrendűen fontos volt, ha a fiatal állam fönn akart maradni. Ezért az olyan ígéret, mint amelyet 1,11 foglal magában, nem esik föltétlenül kívül a próf. látókörén.

Malkus (a maliku 'király' gör.–lat. formája): a nabateus és a palmirai föliratokban gyakori, nem zsidó személynév. Így hívták a főpap szolgáját, akinek Péter levágta a jobb fülét (Jn 18,10). A szinoptikusok (Mt 26,51) csak az eseményről számolnak be, de ~ és Péter nevét nem említik. Lk 22,51 viszont hozzáfűzi azt is, hogy Jézus meggyógyította.

malom: daráló: A gabonaszemek megőrlésére a mozsár és a ~ szolgált. Eredetileg csak kézimalmot használtak. Ez legrégebb változatában 2 kőből állt: egy nagyobb, lapos kőből, amelyen esetleg mélyedések is lehettek a szemek együtt tartására, és egy másik, kisebb kőből, amelyet ide-oda húzogattak az alsó kövön, hogy a 2 kő között a szemek összezúzódjának. Később az alsó kő (Jób 41,16) szilárdan állt a földön, közepén mélyen ki volt vájva, s ebbe illeszkedett bele, a kúp alakú felső ~kő (MTörv 24,6; Bír 9,53). A szamár vontatta ~ (vö. Mt 18,6; Mk 9,42) vsz. csak a későbbi időkben terjedt el. – Az őrlés az asszonyok és a rabszolganők dolga volt (Kiv 11,5; Iz 47,2; Mt 24,41), de foglyokkal és rabszolgákkal is őrltettek (Bír 16,21; Siral 5,13). A kenyér tésztájának elkészítése előtt, békeidőben naponta öröltek, a ~ zúgása szívesen hallgatott zajnak számított, sőt örömet szerzett (Jer 25,10; Jel 18,22; vö. Jer 7,34; 16,9). MTörv 24,6: minthogy létszükséglet volt, nem volt szabad malmot zálogul elvenni.

121. A kézimalom különböző formái

Málta (a gör. 'Melité' arab változata): sziget a Földközi-tengerben Szicíliától DNy-ra. A Pált Rómába szállító hajó ~ partján futott zátonyra (ApCsel 28,1). ~ kormányzóját Publiusznak hívták (28,7). A hagyomány a szigeten számon tart egy Szt Pál-öblöt, 13 km-re ÉNy-ra La Valettától. Bár a sziget lakói Kr. e. 218-tól róm. alattvalók és Caesar uralkodásától róm. polgárok, anyanyelvük pun (föníciai) volt, ezért Pál könnyen szót értett velük. ~ szigetén ma is szemita dialektusban beszélnek, bár a feliratok tanúsága szerint az ókorban a lat. és a gör. nyelvet is ismerték.

Mambresz: →Jannesz és Jambresz.

mammon (az arám mamóna gör. származéka, amely vsz. a mn 'az, ami megbízható, biztos, ami biztonságban van' tőből ered): Az ÓSz-ben csak a Sir szerzője (31,8: mamon) él vele; az ósz-i apokrif iratokban is alig fordul elő, a Targumokban és a Talmudban viszont gyakori. Jelentése: 'javak, tulajdon (nem csupán pénz)'; a zsidóságban olykor rosszalló színezete van. Az ÚSz-ben Mt 6,24 (Lk 16,13) és 16,9.11 tartalmazza a szót. Mt 6,24 (Lk 16,13): Jézus csaknem személyként említi, a démoni hatalomra vonatkoztatja, amely a kapzsi emberen úrrá válik, és amelynek szolgálatával Isten szolgálatát nem lehet összeegyeztetni. 16,9.11: a hamis ~ arra a módra utal, ahogy a vagyonra könnyen szert lehet tenni, azt gyarapítani, ill. fölhasználni szokás; a fordulatot Hénoch [etióp] 63,10 is tartalmazza, a Targumokból szintén kimutatható.

Mamre: Palesztina D-i részén az egyik legfontosabb szentély (Ter 13,18; 18,1), ahova Ábrahám (13,18; 18,1) és Izsák (35,27?) gyakran ellátogatott. 14,13.24: egy amorita neve, akié a terebint (tölgy) volt (eredetileg talán a Bet mamre, 'Mamre háza' rövidítése). „Ábrahám terebintjeit” a keresztes hadjáratok óta Hebrontól ÉNy-i irányban, 2 km-re az orosz kolostor romjai közelében mutatják a zarándokoknak. A szentély északabbra volt. A Görres-társaság megbízásából E. Mader által 1926–28: végzett ásátások során fölszínre került egy szt. liget (temenosz) Heródes idejéből; ennek DNY-i sarkánál volt az a kút, amelynél a szt. terebint állt. A város róm.-ak előtti tört.-e még nem világos előttünk.

Manaén, Manahen: Heródes Antipász tejtestvére, próféta és tanító az antióchiai egyházban (ApCsel 13,1). Gyakran azonosítják azzal a királyi tisztviselővel, aki – miután Jézus meggyógyította a fiát – egész háza népével megtért (Jn 4,46–54; → Kuza).

Manahen: → Manaén.

Manassze: az ÓSz-ben több személynek és Izrael fiai egy törzsének a neve. – 1. József és Asznát legidősebb fia (Ter 41,51). Jákob fiává fogadta, ezzel elvesztette elsőszülöttsége jogait (48,1–21); → Efraim. A népetimológia az 'elfelejt' értelmű nasah szóval hozza összefüggésbe („Isten elfelejtette velem balsorsomat és atyámnak egész házát”). Ez a magyarázat megállja a helyét. – 2. Júda 12. királya (ur. Kr. e. 687–642), Hiszkija és Hefci-Bah fia (2Kir 21,1–17; 2Krón 33,1–20). 12 éves korában lett király, így többen is hatásuk alá tudták vonni, elsősorban olyanok, akik rossz szemmel nézték Hiszkija intézkedéseit; ~ teljesen más utakon járt, mint apja. Eltúrte, sőt támogatta a helyi szentélyeket, Baalnak, Astarténak és az ég seregének kultuszát (Jer 7,18; 8,2; 44,19), még Jahve Templomában is. Vsz. a fiát is föláldozta → Molochnak. Akik szembehelyezkedtek vele, azokat kiirtotta (Izajás mártírhalála?). E téren és más vonatkozásban (viselet) is az asszír hatás jutott érvényre. ~ adót fizetett Azarhaddonnak. Egyiptom csak Kr. e. 663 után kezdte az asszír hatalmat visszaszorítani. A 2Krón 33,11 szerint ~t megláncolva Babelbe vitték. A Pohl ezt az eseményt a bábéli Samaszsumukinnak bátyja, Asszurbanipál elleni lázadásával hozza összefüggésbe; e lázadáshoz több Ny-ázsiai ország csatlakozott, úgyhogy ~ is gyanúba keveredett. Szabadulása Asszurbanipál azon kívánalmával magyarázható, hogy Júdából megbízható csatlós állam legyen Egyiptom ellenében. Talán ebbe az eseménysorba illeszthetők be ~ erődépítési munkálatai is (2Krón 33,14). ~nak fia, Ámon lett az utóda. Újabbán felszínre került egy pecséten a fölirat: Manasszénak, a király fiának, de hogy Júda királyára vonatkozik-e, az bizonytalan. – Különös, hogy ~t nem Asszúrba, hanem Babelbe vitték. A 33,12 kk. 18 kk. szerint ~ akkor Jahvéhoz folyamodott, és szabadon bocsátották; a krónikás még ismerte imádsága szövegét; sőt fönn is maradt egy apokrif „Manassze imája”. Ez a legtöbb gör. kéziratban azok közt az ódák között szerepel, amelyeket, miként a zsoltárokat, rendszeresen énekeltek a kultuszban; lat. fordítása függelékként a legtöbb Vg-kiadásba belekerült. A Krón szerzője által ismert imádság szövege nem ugyanaz, mint a ránk maradt imádságé, amely jóval későbbi eredetű, gör.-ül keletkezett és nem szerepel benne ~ szabadon bocsátása. Tób 14,10 (Cod B) említi ~ megtérését. Ezd 10,30.33: más ~ nevű személyek. – 3. ~ törzse → Jákob áldásában nem szerepel (Ter 49 csak Józsefet ismer), → Mózes áldásában (MTörv 33,13–17) Efraimmal együtt szerepel, József neve alatt. A népszámláláskor a törzs a Szám 1,35 szerint 32 200, a 26,28–34 szerint 52 700 fegyverforgató férfiből állt. Nemzetségek a törzsön belül: Machir, Gileád, Jecer, Helek, Azriel, Sekem (→ Szichem), Semida és Hefer (26,28–37); a 32,39–42 szerint: Machir, Gileád, Jair és Nobach, a MTörv 3,13–15 szerint: Jair és Machir. Szám 32,33 és MTörv 3,13–15: a törzs fele a Jordántól K-re telepedett le, az amorita Szichon birodalmában és Og országában (→ Básán). 3,13: Argob egész vidékét ellepték; 1Krón 5,23–26: egészen a Libanonig fölhúzódtak (vö. 7,14–19); ugyanakkor a Jordántól Ny-ra is szerepelt a krónikás nemzetségeket ~ törzséből (5,24: Aszriel, 7,18 kk.: Abiezer és Sekem). 5,23–26: ~ törzsének ez a része átvette az őslakók vallását; az asszír király (Pul, III. Tiglat-Pilleszer) elhurcolta őket Halachba, a Hábor mellé, → Gozán folyója mentére; a krónikás úgy tudta, hogy még az ő korában is ott éltek. Józs 17,16: a törzs másik fele előrenyomult a Jordántól Ny-ra eső vidéken, itt Efraim törzsével (17,14–18: József háza) elfoglaltak egy területet (Bír 1,27), ennek határait a Józs 17,7–10 írja le.

Újabb nézet szerint eredetileg ~ egész törzse a Jordántól Ny-ra telepedett le, később azonban bizonyos csoportok leszakadtak, és új területet kerestek maguknak a Jordántól K-re (Gileád); a vándorlás iránya tehát a deuteronomikus hagyománytól eltérően Ny–K volt, nem pedig K–Ny. Ezt a nézetet a 17,14 kk. is támogatni látszik.

mandragora: a *Mandragora officinalis* édeskés illatú, sárga gyümölcse (vö. Én 7,14). K-en ma is gyógyszernek tekintik, amely a terméketlen nőnek használ, hogy fia születhessen; ezért kért Ráchel is Leától ~t (Ter 30,14–16).

mandula: A ~fa és a gyümölcse héb.-ül egyaránt saked, azaz 'az ébredő', mert tavasszal elsőként virít. Így kapcsolódhat a ~fa virágzó ágához az a gondolat, hogy Jahve örökös, virraszt a szava fölött (Jer 1,11 kk.); G. Sauer itt a mágiában, a jóslásban szerepet játszó botra gondol, de alaptalanul. Áron botja virágba borult és ~t érlelt. A ~fa termését becsülték (vö. Préd 12,5); Jákob egyebek közt ~t is küldött fiaival ajándékolni a fáraónak (Ter 43,11). 30,37: Jákob a ~ ágakat és más ágakat csíkokban lehántotta; itt a héb.-ben a luz utal a ~fára; ez volt → Bétel régi neve is.

manna: az ÓSz-ben az a titokzatos eledel, amellyel Izr. fiai a → pusztai vándorlás idején táplálkoztak (Kiv 16,4–35; MTörv 8,3.16; Neh 9,20; Zsolt 78,24), míg Kánaánba nem értek és annak termékeit nem ehatták (Józs 5,12), de előfordult, hogy kevésbe vették (Szám 11,6; vö. 21,5). Amikor az éhező nép zúgolódt (Kiv 16,1–3), Jahve megígérte, hogy kenyeret hullat az égből (16,4), ez a magyarázata az égi kenyér (Zsolt 78,24; 105,40), valamint az erősek (= az angyalok) kenyerere (Zsolt 78,25), ill. az angyalok eledele (Bölcs 16,20) kifejezésnek. Az irodalmi szempontból sok nehézséget okozó Kiv 16,4–35 leírja: miként váltotta be Jahve az ígérését és hogyan rendelkezett a ~val kapcsolatban. Izr. fiai reggel találták a ~t a pusztában. A 16,4–35 szerint „valami finom szemcsés dolog” volt, mint a dér a földön (16,14), fehér, mint a → koriándermag (16,31), íze pedig a mézeskalácsra (16,31) hasonlított. Szám 11,7: a ~ „olyan volt, mint a koriánder magja, szemre meg mint a → bdellium gyantája”. Minthogy a leírásban szembeötlően sok a hapax legomenon, csak azt lehet megállapítani, hogy a ~ fehér, áttetsző és édes volt. Egy későbbi leírását a Bölcs 16,19–29 tartalmazza. A Szám 11,8: kézimalmon őrlték meg v. összetörték mozsárban, fazékban megfőzték és cipót sütöttek belőle; vö. Kiv 16,23. Egy korsó ~t „az Úr elé” (= a szövetség ládája elé) kellett tenni, azaz meg kellett őrizni a jövő nemzedékek számára (16,33 kk.; Zsid 9,4: a ládában aranyvödörben őrizték; vö. Kiv 16,33: LXX). A természeti föltételeket szem előtt tartva némely magyarázók az egész D-i pusztában elterjedt, és a szomszédos népek által is jól ismert, még ma is előforduló jelenségre gondolnak, amelyre a helybeliek a mann szóval utalnak: ha a ~ tamariskusz (*tamarix mannifera*) levelét a pajzstetű megszúrja, földre hulló gyantáját a 16 leírása szerint még napjainkban is összegyűjtik, eledelül (M. Noth). Természettudományos szempontból 1927: F. S. Bodenheimer és O. Theodor vizsgálta, és a jahvista beszámolót a tamariskuszra, a papi leírást pedig a Marokkóban ismert ún. ~ gyümölcsre vezette vissza. – A 16,15 tartalmazta héb. elnevezést, amely föltehetően az arab mann szóval függ össze, Izr. fiainak kérdésével magyarázzák: man hu 'mi az?' v. 'ez man?'. – A rabbinista irodalomban kialakult az az elképzelés, hogy a ~ az üdvösség idejének a tápláléka (→ eledel). Ennek felel meg a Jel 2,17: „A győztesnek rejtett mannát adok.” A 2,17-et és a már említett Zsid 9,4-et nem tekintve az ÚSz-ben csak Jn 6,22–51 tartalmazza a ~ (= az élet kenyerere) kifejezést. A zsidók Mózesre hivatkoznak, aki megmentőjük volt: ~t adott nekik a pusztában, és hasonló csodát kívánnak Jézustól is, akkor majd elismerik Megváltónak. Jézus azt feleli nekik, hogy az üdvösség idejének nem a ~ lesz az eledele, amint vélik, hanem az a kenyér, amelyet ő ad majd nekik. Akik a ~t ették a pusztában, azok meghaltak; ez az eledel csak látszatra volt égi. Hanem aki abból a kenyérből eszik, amely valóban a mennyből szállott alá, az nem hal meg. Jézus maga ez a mennyből alászállott kenyér. Mindazáltal: Jn-ban az Eucharisztia gondolata még nem domborodik ki. Ugyanakkor Pál ap. (1Kor 10,1–22) az áldozati húsról és az Eucharisziáról szólva: a lelki ételt, amelyet az ősök a pusztában ettek, az eucharisztikus lakoma előképeként (típus) állítja elének.

Maach: → Maacha.

Mara (héb. 'keserű'): helység Sur pusztájában (Kiv 15,23). A Szám 33,8 kk. szerint Izr. fiai a → pusztai vándorlás során a Sás-tengeren átkelve először itt táboroztak le Egyiptomtól 3 napi járásnyira, egy keserű vízű forrásnál, amelynek vizét Mózes – egy fadarabot beledobva – ihatóvá változtatta (Kiv 15,22–25).

maradék, Izrael maradéka: 1. A fogalom jelölésére az ÓSz a héb. sear (Iz; Szof 1,4; Mal 2,15), ill. seerit szót (Jer, Ez, Ám, Szof és Ag) v. ezek rokon értelmű megfelelőit használta. Ezek a kifejezések elhasznált, elpusztított, megölt v. kiirtott dolgok (Kiv 10,5; Lev 5,9; 1Sám 9,24; Iz 44,17.19; Jer 50,26), állatok (Kiv 8,5–7; 10,19), emberek v. népek (MTörv 7,20; Józs 23,4.7.12; Iz 14,22.30; 17,3; Ám 1,8) megmaradt részére vonatkoznak, s főleg a próf.-knál gyakoriak az efféle fordulatok héb. megfelelőiben: Izrael maradéka (Iz 10,20; Jer 6,9; 31,7; Mik 2,12; Szof 3,13 stb.), Jákob maradéka (Mik 5,6 kk.), József maradéka (Ám 5,15), Júda maradéka (Jer 40,15; 42,15.19; 43,5) és a hozzájuk hasonló szókapcsolatokban (Iz 10,20 kk.; 11,11; Jer 23,3: nyájam maradéka; Mik 4,7; Szof 2,9: népem maradéka; 3,12). A tartalom, amelyet hordoznak, teol.-i, hiszen Izr. üdvösségvárásának egyik lényeges vonását tükrözik: a nép, amely eljut az üdvösségre, azok közössége lesz, akik Isten kegyelméből megmenekülnek az → ítéletkor. – 2. Az ÓSz sok helyen politikai értelemben él a kifejezéssel: arra utal vele, ami egy népből v. egy városból háború v. valamilyen más pusztítás után megmaradt (vö. Józs 13,27; 2Sám 21,2; Jer 25,20; Ám 9,12). 3,12; 5,1–3; 6,9; Iz 6,13; 17,4–6; 21,14 – e helyeken a pusztításra esik a hangsúly, úgyhogy az Isten által előre kijelölt megmenekültek csoportja nem is szerepel. A szerkezet és a 10,22 nyújtotta magyarázat alapján föltehető, hogy az Izajás fiának adott Sear jasub név csupán fenyegetés: „csak a maradék tér meg belőle” (vö. Ám 5,3). 5,15: a ~ az Isten büntetéséből megtizedelt É-i országrészre utal (vö. 4,6–11), amely ha megtér, talán még megtapasztalhatja Isten irgalmát. Iz 1,8 kk.; 37,4; 2Kir 19,4; 2Kron 34,21 Kr. e. a 8. sz.-tól az elpusztított Júdára vonatkoztatja a ~ot. Jer 6,9 (vö. 8,3; 15,9; 21,7); Ez 9,8; 11,13 (vö. 5,10; 6,12; 17,21): az a kis csoport a ~, amely a Babilonba hurcolást (Kr. e. 598 és 587) túlélte, és amelynek létét újabb veszedelem fenyegette. A profán szóhasználatra ('a megmenekültek') példa Ezd 3,8. – Szakkifejezésként a ~ régebbi keletű lehet az író próf.-knál, mert olyan szövegek, mint Ám 3,12; 5,15, már föltételezik a használatát és bírálják a ~ban való túlzott bizakodást. A Ter 45,7 arra enged következtetni, hogy Izr. magát ~nak tekintette, amely Isten jóságából elkerülte más népek sorsát: megmenekült. A motívum már a vízözön leírásában (7,23–24) fölismerhető. Míg ezekben a szövegekben a ~ és a választott nép azonos, egy későbbi szövegben (1Kir 19,17 kk.) Isten a választott népen belül ment meg a kiirtástól egy csoportot, egy ~ot; ez azokból tevődik össze, akik Baal előtt nem hajtottak térdet. – Teol.-i értelemben a ~ fogalmának vsz. Ám 9,8 kk. veti meg az alapját (vö. 1Kir 19,17 kk.). Hogy Isten meghagy magának egy ~ot, azt Jer 50,20 és Szof 3,12 fogalmazza meg egyértelműen. Iz 11,11.16; 46,3 kk.; Jer 23,3; 31,2 kk.; Mik 2,12: a fogságba hurcolt, száműzött nép a ~; Zak 8,6 kk.: a fogságból hazatértek csoportja a ~; Isten szerető gondoskodását szem előtt tartva, amiről itt szó van, a próf.-k hívő kortársaik közösségében többet láttak, mint a régi Izr.-ből fönmaradtakat. Mégis, 13,8 kk. a még mélyebb megtérés alapján nagyobb mértékű kiválasztást tart szükségesnek ahhoz, hogy Isten népe létrejöhessen. – Némely szövegben mintha elvesztette volna a ~ eredeti értelmét. Iz 37,31 Júda nyomorúságos állapotára enged következtetni (vö. Mik 4,7: a sánták, az elfáradtak), amely új felvirágzás ígéretét kapja; ezzel ellentétben áll Iz 37,32: a ~ erős és boldog (vsz. glossza). Mik 4,7 kk. szerint a ~ „a szerény kis nép” (Szof 3,12), amely szíve mélyéből megtért az Úrhoz (Iz 10,20 kk.), és amelynek megbocsátatott, eltöröltetett a bűne (Jer 50,20; vö. Iz 4,3), valójában nagy nemzet, amely uralkodik a pogány népek fölött (Mik 5,7; Szof 2,7) és olyan csoport, amely minden reményét Istenbe veti, aki fönntartja (Mik 5,6), és aki dicsőséges koronája és ragyogó koszorúja (Iz 28,5). Ilyen értelemben Zak 9,7 szerint nemcsak Izr.-ből, hanem a filiszteusokból is ~ lesz Jahve számára. – 3. Az apokrif zsidó iratokban tovább élt a ~ot illető ósz-i elgondolás, mégpedig abban az értelemben, hogy a ~ a veszedelemből Istentől kimentett csoport (Hénoch [etióp] 83,8; 90,30; 4Ezd 9,7; 12,34; 13,48). 9,7: tetteinek és hitének köszönhető a ~ megmenekülését; 12,34; Bár [szír] 40,2: a Messiás könyörült meg a ~on, amelynek a boldogság korát ígérte az utolsó ítélet napjáig. A

kumráni közösség meg volt róla győződve, hogy a ~ Isten műve, aki az atyákkal kötött szövetség megtartása jegyében a romlott Izr.-ből egy ~ot hozott létre úgy, hogy a tagjait egyenként válogatta össze (CD 1,4 kk.; 2,11 kk.). A rabbinista irodalomban a ~ról szóló tanítást fölváltotta a hit, hogy a nép egészében megmenekül. – 4. Az ÚSz-ben csak Pál ap. idézi a kifejezést, amelyet Iz 10,22; 2Kir 19,19 a zsidók hitetlenségével kapcsolatban használ (Róm 9,27; 11,4). A hívők kisszámú csoportja alkotja a ~ot, amelyről az Írás szól, és amely Isten irgalmából (vö. 9,29) elkerüli az Izr.-re lesújtó ítéletet (9,30–10,21). De ez az állapot nem végleges, egyszer egész Izr. megmenekül (11,25 kk.).

Maran Atha: arám formula, mely az ÚSz-ben csak az 1Kor 16,22-ben, ezen kívül a Didakhé 10,6 eucharisztikus liturgia leírásában szerepel. A formula a Krisztusban, mint az → Úrban és az ő eljövételében való hitet fejezi ki, de hogy melyik eljövetről van szó, az az értelmezésétől függ. Az arám Maranatha ui. tagolható ~ formában, s akkor azt jelenti, 'Urunk eljött, jelen van', de tagolható így is: Marana tha, s akkor: 'jőjj el, Urunk' a jelentése. A régi egyh.-i szerzőknél az 1. tagolás általános, a 2. tagolást inkább újabban részesítik előnyben. Hogy Pál gör.-öknek gör.-ül írva arám fordulattal élt, az vsz. azzal magyarázható, hogy a ~ olyan arám ősegyh.-i közösségben keletkezett állandósult szókapcsolat volt, amelyet a többi keresztény közösség is használt (vö. → abba, → amen). Az összefüggésből mind Pálnál (16,22), mind a Didakhében, ahol is föltehetően átkot erősít meg, inkább az 1. értelmezés ('olyan biztos, mint az, hogy Urunk eljön' v. 'Urunk jelen van') látszik kézenfekvőbbnek. Másfelől viszont azt a ma legelfogadottabbnak tekinthető nézetet, amely szerint a ~ röpima (= könyörgés Krisztus eljövételéért) erősen támogatja a Jel 22,20 is: „Amen. Jőjj el, Uram Jézus!” Ezek a szavak a gör.-ben a ~ fordításának látszanak: a Didakhé szövegébe is beleszövődik Krisztus újrakeletkezésének gondolata („hogy elérkezzen a kegyelem és ez a világ elmúljon”).

Mardocheus, Mardochej, Mordekai (héb. M. Noth → Mardukkal hozza kapcsolatba; vö. **Ezd 2,2; Neh 7,7**): Eszter (Hadassza) nevelőapja (Esz 2,5.7). Benjamin törzséből származott; a Bibliában úgy szerepel, mint akit Jojachin király idején Babilonba hurcoltak, de a valóságban ez a fogságba hurcolás 110 évvel előbbre esett. Nyilvánvalóan a szerző figyelmét az is elkerülte, hogy a babilóniai név babilóniai eredetre vall. ~ fölfedezett egy palotaforradalmat (2,21–23). Miután Ámántól megtagadta a hódolatot és ez bosszúból az egész perzsa birodalomban ki akarta irtani a zsidókat, arra biztatta Eszter királynét, hogy járjon közbe a zsidókért a királynál; Ámán bukása után ~ lett a birodalom második embere (3,1–10,3). 2Mak 15,36: a purim Mardochej napja.

Marduk (a maszoréta szövegben Merodak vsz. a meborak, a. m. 'áldott' – 'megátkozott' **magánhangzóival; de F. Perles az adonáj a. m. 'úr' magánhangzóira gondol**): eredetileg Bábel városának istene, akit – vsz. a Bábel és Eridu közti politikai kapcsolatokról következően – a föld alatti ősvizek Eriduban tisztelt ura, Enki fiának tekintettek. Amikor az amoriták Kr. e. 1830 k. az 1. babilóniai dinasztiát megalapították, amely dinasztia Hammurápi idejében csaknem egész Mezopotámiára kiterjesztette uralmát, ~ birodalmi isten lett. Ez érthető módon a babilóniai teol.-ra is hatott. Bábel teológusai értettek hozzá, hogy ~ tekintélyét, népszerűségét fokozzák, ill. megmagyarázzák. Hammurápi törvénykv.-ének prológusa szerint Anu (a sumerok kora óta az akkád panteon főistene) és Enlil (a bélu = úr jelzővel jellemezve) ~ot az összes halandó fölött örök uralommal ajándékozta meg, és neki ítélte oda az ég istenei között az 1. helyet. A teremtésről szóló tanítóköltemény (Enuma elis) ezt így okolja meg: ~ volt az egyetlen az istenek között, aki föl merte venni a harcot Tiámmal, a → káosz megtestesítőjével és győzött. A főhatalommal együtt ~ Enlil címét (bélu) is megkapta; ez nem sokkal később annyira jellemezte, hogy sokszor egyszerűen → Bélnek nevezték (vö. Iz 46,1; Jer 50,2; 51,44; Bír 6,40; Dán 14,1–22). Legfőbb temploma Bábelben az E-szag-ila ('ház, fölemelt fejjel') volt; ehhez tartozott a híres torony: E-temen-an-ki ('ház, amely alapja az égnek és a földnek'; → bábeli torony) és a K-i oldalánál lévő kapu, amelyet befalaztak, csak a 6. hónapban nyitottak ki néhány napra, hogy a ~ és → Nabu tiszteletére tartott körmenet átvonulhasson rajta (vö. Ez 44,1–3: analóg eset). ~ legnagyobb ünnepe az újév volt, amelyet tavasszal ültek meg (Niszán hónapban). Fénypontját a körmenet jelentette (Bár 6,3), amely a városon kívül eső ünnepi csarnokig vezetett. Az Enuma elist recitálva ünnepelték ~nak mint a mindenség teremtőjének és

királyának trónra lépését és hitték, hogy ~ ezen a napon az elkövetkező évre eldöntötte az emberek és az istenek sorsát. Az újév régebben vegetációs ünnep volt. Ez a jellege a szakrális házasságban, vagyis ~nak menyasszonyával, Szarpánituval való egybekelésében élt tovább, amelyet képeik egyesítése jelképezett v. a király egyesülése (copula) egy papnővel. Ez az esküvő volt a föltétele annak, hogy fennmaradjon és viruljon az élet a földön. Iz 46,1; Jer 50,2; 51,44 tanúsítja, hogy ~ mennyire összefonódott Bábellel. Dán 14,1–22 és Bár 6 (vö. 6,40), ahol a szerzők szarkasztikusan ~ tehetetlenségét mutatják be a sajátosan zsidó bálványellenesség megnyilatkozása. Hogy épp ~ot szerepeltetik a szerzők, az azzal függ össze, hogy a babilóniai környezetet választották színhelyül; ez abban leli magyarázatát, hogy kv.-üket a Babilonba hurcolt zsidóknak írták. Nincs semmi okunk annak föltevésére, hogy a palesztinai v. az elephantinei zsidók tisztelték volna ~ot. → Evil-Merodach, → Merodach-Baladan.

Maresa (héb. 'hely' a hegytetőn): kánaáni helység Sefelában egy fontos útkereszteződésnél (az amarnai levelekben Muhrosti?). Józs 15,44: Júda törzsének volt a birtoka: Rechabeám megerősítette (2Krn 11,8). Aza itt győzte le a kusita Zerachot (14,8–14). Innen származott Dodajahu fia, Eliezer próf., aki Jehosafát király ellen jövendölt (20,37), és Mikeás próf. is, föltéve, hogy ~ azonosítható Móreset-Gáttal (Mik 1,1). A Kr. e. 3. sz.-ban a főleg idumeai lakossághoz szidoniak és makedóniaiak telepedtek be; ettől kezdve Marizának hívták. Kr. e. 164: Makkabeus Júdásnak nem sikerült elfoglalnia (vö. 1Mak 5,66; 2Mak 12,35), de Kr. e. 110 k. Johannesz Hürkánosz leigázta, Pompeius Kr. e. 63: fölszabadította. Kr. e. 40: a pártusok földúlták. Az F. J. Bliss és R. A. Macalister vezetésével végzett ásatások (1898–1900) során sok gör. fölirat került felszínre; ezek, valamint a nekropoliszban föltárt sírfestmények alapján a lakosságon belül számottevő hellenista rétegre lehet következtetni. A város eredeti nevét Hirbet Meras őrzi.

Marhesvan: → hónap.

Mari: sumer (babilóniai) város az Eufrátesz középső szakaszán, a Ny-i parton; ma romváros Abu Kemal közelében, Szíriában. A. Parrot ásatásai (1933–38; 1951–54 és 1960-tól) meglepő eredményekkel jártak. A város már a sumer királylistán is szerepel. An. BU (olvasat?) királyt egy kincslelet alapján Ur királya, Meszanepada kortársának tekintik. Az óbabilóniai kor (kb. Kr. e. 1750–1700) és a szentírástudomány szempontjából különösen a Zimrilim király hatalmas palotájában felszínre került levéltár jelentős. Ez kb. 20 000 ékírásos táblából áll (levelek, gazdasági iratok, kevés irodalmi szöveg); megtalálható benne ~ meghódítójának, I. Samsi-Adad asszír királynak a levelezése fiával és ~ alkirályával, Jaszmahadaddal; ugyanígy tartalmazza Zimrilim királynak tisztviselőivel és baráti fejedelmekkel váltott leveleit is. Így igen értékes adatok kerültek felszínre annak a kornak viszonyait illetően, amelyben Babel királya, → Hammurápi kiterjesztette hatalmát (különbéle szövetségek kisebb és nagyobb fejedelemségeivel). ~ kereskedelmi kapcsolataira (Elámmal, Babilóniával, Szíriával) is fény derült, s fontosak a → nomádok (Amurru) szerepére és törzsi szervezetére vonatkozó adatok is, amelyek annak köszönhetőek, hogy a királyok a törzseket igyekeztek ellenőrizni. A nagy törzsi szövetségeken kívül szerepelnek a szövegekben egészen kis csoportok is, amelyeket a sejk (abum 'apa' v. sugagum) vezetett. A nevek zöme kánaáni/amorita. – Különösen jelentősek azok a szövegek, amelyekben a mindkét nemű → prófétákról van szó, továbbá egy vallási irat a hurriták nyelvén; ez a maga nemében a legrégebbinek számít. Kr. e. 1693: Hammurápi földúltá ~t, amely ettől kezdve elhagyott város volt.

123. Istup-Illum, Mari uralkodója. Kr. e. 1900 körül. Aleppo

Mária (a → Mirjam úsz-i változata): női név az ÚSz-ben. – 1. ~, Jézus anyja: → Boldogságos Szűz Mária. – 2. ~ Magdolna v. Magdalai ~: Lk 8,2 a galileai asszonyok közt említi, akiket Jézus megszabadított a gonosz lelkektől és betegségeiktől, s akik aztán csatlakoztak hozzá és vagyonukból gondoskodtak róla. ~ Magdolnából 7 ördög ment ki (vö. Lk 11,26). Az ev.-ok a kereszt alatt álló asszonyok (Mk 15,40 kk.; vö. Jn 19,25), valamint

a sír közelében tartózkodó (Mk 15,47) asszonyok sorában is megemlítik ~ Magdolnát. Elsősorban azonban a feltámadás tanúja ~ Magdolna: más asszonyokkal együtt neki ad az angyal magyarázatot az üres sírra, és elküldi a hírral a tanítványokhoz (Mk 16,1–8; másképp és csak ~ Magdolnáról: Jn 20,1 kk. 11–13). A Feltámadott is megjelent neki, egyedül (20,14–18; vö. Mk 16,9) v. úgy, hogy a „másik” ~ is jelen volt (Mt 28,9 kk.). Hogy az a szerep, amely főleg Jn-ban jut ~ Magdolnának, tört.-ileg megalapozott-e v. az apokrif, ill. a gnosztikus irodalomban megfigyelhető törekvéssel kell-e magyarázni (~ Magdolna Jézus bizalmasaként megelőzte a tanítványokat, magát Pétert is; vö. E. Hennecke), az a kutatás jelenlegi szintjén nem dönthető el. – Sok vita tárgya: vajon ~ Magdolna és Betániai ~, a „bűnös nő” nem azonos-e. Amint a liturgia (júl. 22.) mutatja, a Ny-i egyh. I. Gergely óta 3 asszonyt összekapcsolt; a K-i egyh. megkülönbözteti őket. Az azonosításnak Lk 8,2 és 7,36–50 közelsége az alapja, valamint az, hogy Jn 11,2 tévedés folytán összefonódott Lk-nak ezzel a részletével. Az újabb irodalom megkísérli bebizonyítani, hogy a szóban forgó asszonyok külön személyek voltak. Ennek során a megkenésről szóló elbeszélés eltéréseire, valamint az asszonyok lelki alkátának különbözőségére hivatkoznak a szerzők. Ugyanakkor a régebbi hagyomány világosabban láthatta, hogy a 3 változatnak (Mk 14,3–9 v. Mt 26,6–13; Jn 12,1–18; Lk 7,36–50) egyetlen hagyomány volt az alapja, amely már a szóbeli hagyományban más-más formát öltött (Mk és Jn), v. amelynek elemei más hagyományba is belekerültek (így Lk 7,36–50-be). De, hogy az asszony, aki megkenete Jézus testét, ~ Magdolna lett volna, azt az ev.-ok nem tanúsítják; sőt mivel Jn-ban ~ Magdolna és Betániai ~ különböző személy (vö. Lk 8,2 és 10,39), nem is valószínűsíthető. – 3. Betániai Mária: Jn szerint Márta és Lázár testvére. Az úsz-i hagyomány Mártát, mint tevékeny asszonyt, a ház úrnőjét mutatja be (Lk 10,38.40; Jn 11,20; 12,2); ~ viszont Jézus odaadó tisztelője, aki környezete értetlenségével szemben védelemre szorul (Lk 10,41 kk.; Jn 12,7). Hallgatta Jézust (Lk 11,39), és Jn 12,1–8 szerint ő volt az, aki megkenete Jézust (vö. Mk 14,3–9; Mt 26,6–13). Ha Jn-ban ez az azonosítás helyénvaló, akkor a 26,13 tartalmazta ígéret is neki szól: tettéről mindenütt megemlékeznek majd, ahol csak hirdetni fogják az ev.-ot. – 4. A fiatalabb → Jakabnak és Józsefnek az anyja (Mk 15,40; vö. Mt 27,56), akiket Mk 6,3 és Mt 13,55 is említ; ugyanígy Mk 15,47: „József anyja”; 16,1 és Lk 24,10: „Jakab anyja”. Mt 27,61 és 28,1 a másik Máriának mondja. Biztos, hogy nem azonosítható Kleofás ~jával (feleségével v. anyjával, ill. nővérével?), aki-ről Jn 19,25 beszél. Fontos szerepe van a → Jézus testvéreivel kapcsolatos vitában.

Mariza: → Maresa.

Márk (lat.-ból, talán 'férfi'): evangélista. Az ÚSz-ben szerepel egy Márk (ApCsel 15,39; Kol 4,10; Filem 24; 2Tim 4,11), egy Márk-János (ApCsel 12,12.25; 15,37) és egy János (13,5.13). Hogy ez a János azonos ~János-sal, azt sose vonta senki kétségbe; azt viszont, hogy ~ is azonosítható velük, többen vitatták. Ennek ellenére ma általánosan elfogadott nézet; ~nak tehát kettős neve volt. Egy bizonyos Máriának a fia, akinek házában az első keresztények összegyűltek Jeruzsálemben (12,12), Barnabásnak pedig unokaöccse (Kol 4,10). Mint-hogy Barnabás levita volt (ApCsel 4,36), föltehető, hogy ~ is papi családból származott. A legősibb hagyomány (Papiasz) szerint ~ sose hallotta Jézust. Ennek ellenére sokan őt látják abban az ifjúban, aki Jézus elfogatásakor meztelenül elmenekült (Mk 14,51–52). E nézet szerint ismernie kellett Jézust, ha nem tartozott is a tanítványok szűkebb köréhez. Egy későbbi, nem megbízható hagyomány a 72 tanítvány egyikének tekinti. Pál és Barnabás magukkal vitték Antióchiába (ApCsel 12,25) és 1. missz. útjukra. Hogy segítségükre legyen, ~ elkísérte őket Cipruson át Pergéig, onnan azonban ismeretlen okból visszatért Jeruzsálembe (13,13). Amikor Pál 2. missz. útjára indult, Barnabástól eltérően nem akarta, hogy ~ ismét velük menjen; emiatt nézeteltérés támadt Pál és Barnabás között, különváltak tehát, és Barnabás ~kal Ciprusra ment az ev.-ot hirdetni (15,36–39). Pál későbbi leveleiből kiviláglik, hogy ~ a főap.-ok munkatársa lett: a Kol 4,10; Filem 24 szerint együtt volt Rómában Pál ap.-lal. Még gyakrabban szerepel Péter ap. tanítványaként, aki fiamnak mondja (1Pét 5,13). A hagyomány a Péter ap. és ~ közti bizalmas viszonyt erősen hangsúlyozza; Papiasz, valamint Ireneusz óta az a nézet vált uralkodóvá, hogy ~ a tolmácsa volt Péter ap.-nak, és az ő tanítását írta le ev.-ában. 2Tim 4,11: Pál ap. arra kéri Timóteust, hogy vegye maga mellé és vigye magával Rómába. Egy Euszebiosz által közvetített

hagyomány szerint ~ volt az alexandriai egyh. alapítója és első püspöke; Szt Jeromos szerint itt is halt meg. Alexandriai Kelemen és Origenész, jóllehet beszélnek ~ról, ezt nem említik.

Márk evangéliuma, Mk: protokanonikus úsz-i könyv, a 2. a szinoptikus evangéliumok csoportjában. – I. Keletkezése. Szerzője. Papiasznak, Hierapolisz püspökének tanúsága szerint szerzője Péter ap. tolmácsa, → Márk, aki ev.-át Péter ap. halála után írta. E följegyzéssel szemben fölhozhatók bizonyos ellenérvék (mintha Márk nem ismerte volna pontosan Palesztina földrajzát; ev.-a bizonyos zsidóellenességet tükröz), ennek ellenére sok szerző ma is biztosra veszi, hogy ~nak Márk a szerzője, mert arra aligha lehetne magyarázatot találni, hogy egy ev.-ot olyan valaki írt volna, aki nem volt sem zsidó, sem ap. Az Alexandriai Kelemenig visszavezethető hagyománnyal összhangban az exegéták többségének az a nézete, hogy ~ Rómában keletkezett, de érveik nem meggyőzőek. Vannak, akik szerint ~nak keletkezési helye egy K-i pogánykeresztény közösség lehetett (M. Karnetzki, J. Schreiber, W. G. Kümmel); W. Marxsen föltevése, ti. hogy ~ Palesztinában keletkezett, kevésbé vsz. – ~ minden bizonnyal a Kr. u. 70 előtti időből származik, mert még semmilyen utalás nincs benne a jeruzsálemi templom pusztulására. Ugyanakkor a Mk 13 egészében a zsidó háború közelségére enged következtetni. – II. Fölépítése. Az ev.-okkal kapcsolatos kutatás a → formatörténeti módszer hatására sokáig főleg az eredetileg kisebb egységekben fennmaradt beszédekre és tört.-ekre irányult az egyes ev.-okon belül; ebből következően az exegéták viszonylag kevés figyelmet szenteltek azoknak, akik a hagyományt összegyűjtötték és továbbadták; ma egyre inkább tért hódít az a nézet, hogy az evangélisták épp a rendelkezésükre álló anyag összeszerkesztése révén nyújtottak sokat, kivált teol.-i szempontból. A ~ mélyén rejlő teol.-i tartalmat azonban sokkal nehezebb megragadni, mint Mt v. Lk fő mondanivalóját, mert itt csupán nem mindig egyértelmű irodalomkritikai vizsgálatokra lehet támaszkodni, és Márk összövegét és saját teol.-i mondanivalóját is csak közvetve, a Mt és Lk-val való összevetés során lehet kielemezni. Egyértelműen világos, hogy ~ nem tárgyi (v. időrendi), hanem teol.-i szempontok szerint van fölépítve. Ezért minden olyan kísérletet elhibázottnak kell tekintenünk, amely azt próbálja bizonyítani, hogy ~nak fölépítése művészi szempontokhoz és szabályokhoz igazodik. Ugyanígy azok nézetét is el kell vetnünk, akik Jézus működésének kibontakozását mutató „történetet” tételeznek fel. Ezek a föltevések félreismerik ~nak teol.-i mondanivalóját, amelyhez igazodva egy bizonyos szerző a szétszórta talált v. egymásba olvadó hagyományokat egységbe foglalta és tagolta. ~nak fölépítését tehát a teol.-i súlypontok határozzák meg, melyek egyrészt Jézus életéből, másrészt a szerző szemléletéből fakadnak. Ezért külön egység a 11–16. f.: Jézus Jeruzsálemben és az 1–10. f.: a Jeruzsálemben vívő út, mely során a tanítványokkal kapcsolatos események különösen fontosak Márk számára (1,16–20; 3,13–19; 6,7–13; 8,27–33). Ezekkel mindig új f. kezdődik, és a következő f.-ek, valamint a tanítványok megelőző perikópái kölcsönösen magyarázzák egymást. Így ~ a következő fölépítést mutatja: 1,1–15: Jézussal Isten világa belépett az ember világába; 1,16–3,12: az ember új helyzetének az a teljhatalom az alapja, amelyet Jézusnak az ember meghívására és megváltására kimondott szava hordoz; 3,13–6,6a: Isten uralmának és az ember értetlenségének titka; 6,6b–8,26: Jézus működésének célja az ember végleges és teljes üdvössége; 8,27–10,52: Jézus követése kereszthordozás; – 11,1–12,44: Isten Fia elküldésével (12,1–6) az emberi szíveket keresi; 13: mivel az emberiség tört.-e a végső ítélet napja felé tart, a hívőnek ébernek kell lennie; 14–15: Jézus a halálos ítélet elfogadásával tanúsítja ev.-a igazságát, amelyre a százados hitvallása a visszhang; 16,1–8: Jézus feltámadásával arra szólítja föl övéit, hogy élő hittel kövessék. – A befejező rész: ~nak mai vége, bár a legtöbb kéziratban megtalálható, eredetileg nem tartozott hozzá. Mivel ~ Mt-val és Lk-val is csak Mk 16,8-ig egyezik meg a feltámadással kapcsolatos eseményekről szóló beszámolóban, föltehető, hogy ~nak eredetileg a 16,8 volt a vége, mert egy részletesebb befejező rész elvesztését (Mt/Lk előtt) nem lehet megmagyarázni. Mt és Lk alapján megállapítható, hogy a Mk 16,8-at már nagyon korán nem találták megfelelő befejezésnek, mégpedig azért, mert már tört.-nek tekintették ~t, és nem ev.-ot láttak benne, amely az utat akarja mutatni. → Jézus Krisztus feltámadása. – III. Irodalmi sajátosságai. A kétforráselmélet (→ szinoptikus kérdés) szerint ~ a legrégebbi ránk maradt ev., amely főleg Jézus tetteit tárja elénk, a beszédeiből

kevesebbet ölel föl. Hogy Márk művébe milyen mértékben épített bele már formába öntött, összefüggő részeket (vö. 2,1–3,6; 4,1–32; 9,33–50; 11,27–12,37), nem lehet egyértelműen megállapítani. ~ szövegében semmi alapja nincs egy olyan föltevésnek, hogy Márk egy, sőt több kész ev.-ot beleillesztett munkájába. Leginkább még a → szenvedéstörténet esetében (14,1–15,47) számolhatunk lényegében már kész, megformált hagyomány átvételével. ~nak nyelve és stílusa egyszerű; gyakran csak és (ill. mindjárt) kapcsolja össze a mondatokat v. a különféle elbeszéléseket. Ez éppúgy magyarázható a hellén környezet nyelvénél, mint az arám- héb. nyelvénél a hatásával. Ezenkívül ~ban szembeötlő a tört.-i jelen, valamint az igenévi szerkezetek (participiumok) használata; ez arra vall, hogy a szerző irodalmi szempontból nem volt különösebben igényes, ill. rátermett. Mivel ~ban mind arám (3,17; 5,41; 7,11.34), mind lat. (4,21; 5,9; 6,27; 12,14.42; 15,15.16.39) kifejezések előfordulnak, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy hol keletkezett; azzal a hagyománnyal mind a kettő összhangban áll, hogy ~ Rómában jött létre egy zsidó műveként (vö. 15,21 és Róm 16,13). Mivel az ósz-i idézetek a LXX szövegén alapszanak (7,6 kk.; 10; 10,7b; 12,11), biztosra vehető, hogy ~nak eredeti nyelve a gör. – IV. Teol.-i sajátosságai. 1. ~ Papiasz nyomán sokáig Péter ap. beszédei egyszerű lejegyzésének számított, de a forma- és szerkesztéstört.-i vizsgálat kimutatta, hogy mai formájában ~ tudatos szerkesztői munkának köszönhető, amelynek során a szerző teol.-i szempontból is kellően nem értékelhető teljesítményt nyújtott. ~ az 1. olyan számunkra is hozzáférhető mű, amely nemcsak Jézus beszédeit öleli föl, egy tudós rabbi beszédeként, és nem is csak csodatetteit beszéli el egy minden más vándorprédikátort és csodatevőt fölülmúló „isteni ember” tetteiként, hogy ezáltal hirdesse: a feltámadott és megdicsőült Krisztus üdvösséget szerzett, hanem ezeken túlmenően, az ún. Messiás-titok révén azt is megkísérli, hogy a Feltámadott egyedülálló hatalmát és minden földit fölülmúló valóságát egyértelműen összekapcsolja a földön járt Jézus, az ember Krisztus életútjával. Ezzel a hívő élete is más síkra tevődik át. Jézus földi élete tehát a Feltámadott meghívása, amely az őt követők közösségének szól. – 2. Vita tárgya, hogy vajon az őskeresztények körében nem kristályosodott-e már ki egy teol., amely hatással lehetett ~ra. Ha Jézus Galileából Jeruzsálembé vivő útjának is egyértelmű teol.-i jelentése van, akkor nagyon valószínűtlen, hogy Jézus útját úgy kell értelmeznünk, mint a Megváltó megismételhetetlen bevonulását a mennyei szentélybe. Épp ilyen elhibázott ~nál az ún. Messiás-titoknak az a magyarázata, amely a rejtőző Megváltó mítoszát összekapcsolja Jézus palesztinai hagyományával. Szembeötlő ~ban annak kiemelése, hogy Galilea volt a színhelye a feltámadott Jézus megjelenéseinek, és ugyanígy annak hangsúlyozása is, hogy a pogányok térítése is Galileából indult ki; ugyanakkor Jeruzsálemben a zsidók nem ismerték el Jézust, hanem keresztre feszítették. Hogy ez visszavezethető-e Galileában egy bizonyos parúziavárársra, azt nem lehet egyértelműen eldönteni; ugyanígy azt sem, hogy összefügg-e azzal a teol.-i gondolattal, amely szerint az üdvösséget a hitetlen zsidók elveszítik és a hívő pogányok öröklik. Papiasz följegyzése ellenére nehéz Péter ap. beszédeit ~ fő teol.-i forrásának tekinteni. Az sem vsz., hogy Pál teol.-jának közvetlen hatásával lehet számolnunk. Csak az biztos, hogy ~ is teljesen a húsvét utáni kérügma nyomán született. – 3. A tört.-i jellegű leírás ellenére Márk nem egyszerűen Jézus múltbeli tetteiről akart számot adni, hanem a hívők szorongatott helyzetére kívánt Jézus útjának bemutatásával magyarázatot adni. Már a Bevezetés elárulja a márki euangelion (1,1.14 kk.) és Izajás idézése (1,2 kk.) révén, hogy tudatosan dolgozó szerkesztővel állunk szemben: Jézus Isten akarta földi útjával az Isten világa belépett az ember világába. Így 1,16–3,12 már egyértelműen azt az újat hirdette, ami Jézussal valóság lett az emberek számára (és ami a közösség jelenét jelenti): Jézus szava hatalmasabb minden addigi tanításnál (1,22.27; 2,12), képes minden gonosznak parancsolni (1,23 kk.31–34.41; 2,5.11; 3,5.11), üdvösséget szerez az embernek (1,25 kk.31–34.39.40–45; 2,1–12; 3,1–12), amely üdvösség nem egyéb, mint az ember új és bűntelen közössége az Istennel (1,16–20; 2,1–12); ez világosabban abban fejeződik ki, hogy Jézus egy asztalhoz ül a vámosokkal és a bűnösökkel (2,14–17). Ezért az embernek is új, szabad választ kell adnia Istennek (2,18–22.23–28). Természetesen az is nyilvánvalóvá válik, hogy a világ gyűlölettel válaszol (3,1–6), ez azonban Isten elhatározásán (hogy az embert elvezeti az üdvösségre) mit sem változtat (3,7–12). – A 2. rész ugyanígy tudatos szerkesztői munka eredménye: vannak meghívottak (3,13–19; → meghívás), mert Istennek az emberhez való közeledése Jézus Krisztusban nem

táru föl az ember természetes értelme előtt (3,20–22.30; 4,11 kk. 33 kk.). Csak Isten akaratának teljesítése (3,34 kk.) és szavának hívő lélekkel való befogadása (4,13–20) révén képes az ember → Isten országának titkait fölfogni (4,1–9.21–25), mert ez nem más, mint Isten élete magában az emberben (4,26–32), láthatatlan (4,38; 5,30.41 kk.) az ember miatt, aki nem kerülhet szembe Isten hatalmával úgy, hogy → félelem ne töltené el (4,41; 5,14–17.33). Következésképpen az ember ott kerüli el az Istent, ahol még mindig a saját elképzelései szerint várja (5,40; 6,1–6). – A 6,7–8,21 egyértelműen elkülönül a tartalom mássága révén: a Jézus által följánlott üdvösség magyarázata, amelyet az embernek, a hívőnek Jézus küldöttei közvetítenek. Ez már a végső, végérvényes üdvösség (az ígéretek ideje lejárt: 6,14–29), amellyel az elveszett embert Isten megajándékozza (6,34–44). Csak akinek a szíve még mindig „érzéketlen” (6,45–52), az kételkedik az ember látszólagos magára hagyatottsága láttán az embert üdvözíteni akaró Isten (6,53–56) hűségében, aki csupán egyet kíván meg az embertől (7,1–23): azt, hogy bizalommal vallja meg a saját méltatlanságát (7,24–30). Ez természetesen ismét Isten ajándéka (7,31–37). Így érthető a figyelmeztetés: nem szabad Isten – Jézusban testet öltött – irgalmában és hatalmában kételkedni (vö. 8,1–10.11–21). 8,22–26 azoknak szól, akik ezt nem ismerik föl. – 8,27–10,52 csak a tanítványok közösségét illeti, és azt fejezi ki, mit jelent Jézus Krisztus mellett hitvallást tenni: értelmes választ adni az eddig történetekre (8,27–29). A 8,30–33-ban elsősorban nem arról van szó (vö. Lk 24,26.44–46), hogy Jézus szenvedése, halála és feltámadása az Isten akarata szerint való, hanem a szerző a hívővel szemben támasztott új, radikális követelményeket akarta (9,23.35.42–50; 10,9.21.43 kk.) Jézusnak mint Megváltónak keresztútja felől nézve érthetővé tenni. Mert amikor Jézus megmagyarázza, hogy mint Megváltónak az Isten terve, elgondolása szerint sokat kell szenvednie (8,31–33; 9,30–32; 10,32–34), akkor a hívőnek meg kell értenie, hogy számára sincs más út, ha el akar érkezni Krisztushoz, az Atyaisten dicsőségébe (8,34–9,1; 10,39). Az, hogy Isten a Fiában közel jött (9,2–13) nem jelenti azt, hogy megrövidült az út (vö. 9,5 kk.), amelyen a hit hatalmának meg kell törnie a gonosz hatalmát (9,14–29). A gonosz legyőzésének konkrét formája a hívő önzetlen szolgálata (9,33–42); ez magában foglalja a minden rosszal való szakítást mások érdekében (9,42–50), ami nemegyszer nehéz és fájdalmas. Ez a konzekvencia érthetetlen annak, aki nem érti, hogy az embernek gyermekként kell Jézussal közösségbe kerülnie, mert az Istenhez csak egészen, fenntartás nélkül lehet hozzátartozni (10,13–31; vö. 10,35–40). Ennek felfogása ismét Isten ajándéka (10,46–52a), ugyanakkor azonban az evangélista újra fölszólít Jézus követésére ezen az úton (10,52b). – ~nak második fő része Jézus Jeruzsálembé való bevonulásával kezdődik (11,1 kk.). 11,11–13: az a három napra tagolás (11,11.19), amelyet a szerzőnek kell tulajdonítanunk, teol.-i tartalmat hordoz. Jézus útja Templomba való bevonulásával, vagyis az ember világában az Isten útja a voltaképpeni céljához érkezik (11,1–11; vö. 12,1–6). De hiábavaló út, és ezért találó Jézus elítélő szava a Templom gyümölcsöt nem termő, látszólagos, külsőséges jámborságát illetően (11,12–18.27–33). Ezzel lényegében már meg is vált Isten ettől a helytől (11,33; 12,9–11; 13,1 kk.) Az élő Isten (12,18–27) nem vár mást, mint föltétlen odaadást és szeretetet az embertől (12,13–17.32 kk. 38–44); ez vezet el Isten országába (12,28–34). – A 13. f. is úgy van megszerkesztve, hogy a Feltámadottnak a jelenben is időszerű és érvényes üzenete legyen (Marxsen). Jézusnak a Templommal való szakítása egy új korszak kezdetét jelenti. Jézus óta a tört. a végső aratás felé tart, amelyet az újra eljövő Úr fog a világ végén tartani. Ez a világ vége már most jelentkezik a szorongatásokban és eltévelyedésekben, így érthető a hívő embereknek szóló fölszólítás az állandó virrasztásra, a szüntelen éberségre. A szenvedéstört. (14–15) ~ középpontjában áll, mert a halálos ítélet elfogadása (14,8.21.26 kk. 36.41 kk.), valamint Jézus hártatlan és teljes odaadása (14,22–24) ev.-ának isteni igazságát nyilatkoztatja ki, amely akkor is érvényben marad, ha a gyűlölettel és a hitetlenséggel szemben már csak hallgatni lehet (14,61; 15,4 kk.). Így végül Izr.-en kívül a róm. százados hitvallásában talál válaszra (15,39). – A hűsvétről szóló beszámoló (16,1–8) meglepő utolsó versével újra kiemeli, hogy a hívő az előtte járó Úr követésére kapott meghívást, annak ellenére, hogy az embert az Istennel és hatalmával való találkozás félelemmel és rettegéssel tölti el.

Márta (arám 'úrnő'): Lk-ban (10,38–42) Mária testvére; Jn-ban (11,1–44: Lázár feltámasztása és 12,2: a betániai vacsora, Jézus megkenése) a Betániában élő → Mária és Lázár testvére. Hogy ~ volt az idősebb, az Lk

10,38–42 alapján tehető föl: ő fogadta be házába Jézust, s ő volt a sürgő-forgó (= gondos, felelős) háziasszony is. → osszuárium.

mártír: → tanúság.

Második Izajás: → Deutero-Izajás.

Második Törvénykönyv, MTörv, Deuteronomium, D: protokanonikus ósz-i könyv, a → Pentateuchus 5. könyve. A protestáns kánonban Mózes ötödik kv.-e. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az első szóról Debarimnak ('szavak') nevezték. A LXX: a 17,18 alapján Deuteronomium 'a törvény ismétlése v. második törvény'. A Vg és a nemzeti fordítások ezt vették át. – II. Keletkezése. Minthogy csaknem az egész ~ Mózes beszédeiből áll, a zsidóság is, a kereszténység is évsz.-okon át Mózeset tekintette szerzőjének. De már elég korán észrevették, hogy ez esetben Mózesnek a saját halálát is meg kellett volna írnia. Ezt nem tekintve is, az irodalomkritika végleg szakított azzal a föltevessel, hogy Mózes a ~ szerzője. Ugyanakkor fölmerült a gondolat, hogy azt a törv.-kv.-et, amelyet a jeruzsálemi templom javítási munkálatai közben találtak (2Kir 22,8), s amely Jozija reformjaihoz indítékul szolgált, a papok nem sokkal azelőtt helyezték oda abban a reményben, hogy elismerik régi és irányt szabó kv.-nek, és elérik vele, hogy kultikus szempontból Jeruzsálem legyen a központ (MTörv 12); ez lett a ~ magva (5–28). Azt, hogy a ~ nek a Templomban talált törv.-kv. a magva, ma mindenki elismeri, de azt, hogy ez a mag „kegyes csalás” (pia fraus) szülötte, már nem tételezik föl. Ezt a föltevést már az is valószínűtlenné teszi, hogy a papok a 2Kir 23,9 szerint ellene voltak a MTörv 18,6 kk. megvalósításának. Természetesen sem a törv.-eket, sem a beszédeket (5–28) nem kell úgy tekinteni, mint amelyek egységet alkotnak. Arra kell inkább gondolni, hogy a ~ nem egyszerre jött létre, hanem úgy, hogy az idők folyamán egyre bővült. Minthogy Moáb síkságán kívül csak az Ebal és a Gerizim hegye szerepel benne (11,29; 27,4.12 kk.) számottevő földrajzi névként, föltehető, hogy az ország É-i részén keletkezett. Stílusa egyezik az É-i részen dívó elohista-próf.-i stílussal. Mindent egybevéve: nem lehetetlen, hogy az Illés és Elizeus próf. köré csoportosult leviták és próf.-k írták, akik így akarták a kultusz tisztaságát megóvni. Ami az időrendet illeti, a ~ az → Elohista, valamint Illés és Elizeus utáni időből származhat, mert stílusa sokkal pregnansabb és különféle állandó fordulatok is sűrűbben fordulnak benne elő. Keletkezési ideje a 8. sz.-ra tehető. Az említett körök Mózes híveinek, sőt mintegy megbízottjainak tekintették magukat, így amit Mózes rendelt, azt a maguk korában tisztán és maradéktalanul meg akarták tartani. Ezért érezték jogosnak, hogy Mózes szájába adják szavait, maguk pedig meghúzódtak tekintélye mögött. A ~ magvát megelőzi Mózes egy beszéde, amelyben szó esik a nép megszervezéséről (1,9–18), a pusztai vándorlásról (1,19–2,16), a Jordánon túli országrész elfoglalásáról (2,17–3,29). Ez vsz. arra szolgált, hogy biztosítsa a ~ helyét a deuteronomikus jellegű tört.-i kv.-ek között. Egyébként az utolsó f.-ek is a ~ nyomán és szellemében íródtak (deuteronomikusak), mindamelllett a papi hagyományból is őriznek elemeket. Ezért áll a ~ mai helyén, s szerepel, úgy mint Mózes 5 kv.-e közül az utolsó. – III. Tartalma. Megtérést sürgető, szónoki stílusa folytán nagymértékben eltér Mózes 5 kv.-e többi részétől. Néhány bevezető és magyarázó részletet (1,1–5; 4,41–49; 10,6–9; 27,1.9.11) nem tekintve az egész ~ Mózes beszédeiből áll, amelyek az utolsó f.-ben a hatalomnak Józsúéra ruházásával és Mózes halálával zárulnak. A kv.-ben központi helyet foglalnak el a törv.-ek (12–26). Előttük (5–11) különféle beszédek arra hívják fel Izr. figyelmét, hogy Kánaánban csak Jahvéhoz ragaszkodjanak; ennek az istenszeretetnek a megfogalmazása a Tízparancs (6,4 kk.). A törv.-ekhez csatlakozik a szövetségkötés (26,16–19), a szövetség föltételeinek írásba foglalása (27,1–8), az áldás és az átok meghirdetése, a hűség jutalma-, ill. a hűtlenség büntetéseképpen (27,11–26; 28). A bevezető részek is hasonló kérő-figyelmeztető-buzdító stílusban vannak megfogalmazva. Ugyanígy a törv.-ek sem tisztán jogilag megfogalmazott szabályok és előírások; inkább magyaráznak, meggyőzni, megnyerni akarnak bizonyos kifejezések ismétlése és a ~ re jellemző gondolatmenet révén, amelyek a ~ nek oly sajátos és egyedülálló szint adnak. – Lehetséges, hogy a kv. fölépítése (beszédek, törv.-ek, áldás és átok) összefügg az ünnep megülésétől, hiszen a cél ugyanaz: Izr.-t elvezetni az Istennel kötött

szövetség új, tudatos vállalására. Ma általában az a nézet, hogy a szövetségekötés gondolata a régi K-en szokásos vazallusi szerződésekre vezethető vissza. Ezeknek a szerződéseknél a bevezetésében a nagy királyok a vazallusok elé tárták, hogy mi mindent tettek értük, mennyi hálaival tartoznak nekik, amiért remélik, sőt el is várják, hogy odaadóan és hűségesen megtartják, amiket előírnak nekik. A szerződést, amely áldással és átokkal zárul, írásba foglalják. A vazallusok bizonyos időközönként kötelesek a király elé járulni (vö. 16,16–17), s a szerződést is rendszeresen föl kell a nép előtt olvasni (vö. 31,10–13). Ha ez az összefüggés valószínűsíthető is, kérdés, hogy a szövetség gondolatának magyarázatakor mennyire szabad rá építeni. – IV. Teológiája. Hogy fejtegetéseiknek súlyt adjanak, a levita körökből való szerzők újra Mózes elé vezetik a népet, mégpedig épp akkor, amikor elérkezik az idő, hogy az Ígéret földjére bevonuljanak. Ez nem merőben irodalmi forma, hanem mindennapos tapasztalat, megtapasztalható valóság: az országot nem birtokolják biztosan, az magától értetődő módon ajándék, amelyet Jahve minden nemzedéknek újra megad, ill. felkínál, s amelyre a mózesi törv. hűséges megtartásával rá kell szolgálniuk. Az odaadó hűség Jahve iránt és az ország birtoklása elválaszthatatlanul összefügg egymással, szinte ez a fő gondolata a ~nek. Jahve mindig újra meg újra („ma”) vár Izr. válságára (5,1; 6,1–6; 8,1.11; 9,3; 10,13; 11,8.26; 26,16–18; 29,9–14; 30,15.19). Izr. veszedelemben forgott, féltő volt, hogy a kánaáni istenekhez pártol; ezt akarja a ~ megakadályozni. Ennek jegyében kidomborítja, hogy milyen szerep jutott Izr.-nek kiválasztása révén a népek között (4,37; 7,8; 9,5 kk.; 10,15; 23,6). Jahve elhalmozta jószágával Izr.-t (1,31; 2,7; 4,7 kk. 32–34.37 kk.; 6,10 kk.; 8,7–10.14–16; 10,22; 11,3–7), úgyhogy csak Jahve lehet Izr. Istene (4,15–20; 4,35.39; 6,4; 10,17–19). A kiválasztottságból következik az is, hogy Izr.-nek el kell különülnie a többi népektől, bálványait és szentélyeiket pedig el kell pusztítani (4,25 kk.; 6,14–19; 7,1–5.25 kk.; 12,2–4.29–31; 13; 18,9–20; 20,16–18; 29,17.24 kk.). Mindemellett: ha az adott helyzetben esetleg szükségszerű volt is ez az elkülönülés, teol.-i szempontból az elkülönülésre való törekvés a ~ gyenge pontjai közé tartozik. A kultikus egység biztosítására a ~ előírja, hogy csak egy szentély legyen, az összes többit szüntessék meg; ez a követelmény a törv.-t tárgyaló rész élén kapott helyet (12), minden egyéb előírás ehhez igazodik (12,15–18; 14,22–26; 15,20; 16,1–18; 17,8 kk.; 18,6 kk.). De nem derül ki a ~ből világosan, melyik legyen ez az egy szentély. Később Jeruzsálemre vonatkoztatták a ~nek ezt az előírását. Végül, a ~ kiemeli a törv. abszolút érvényét: sem elvenni belőle, sem hozzátenni nem szabad semmit. Ebből arra lehet következtetni, hogy a ~ nagy hatással lehetett a fogságból hazatért zsidókra (az egyetlen, központi szentély fölépítése és a törv.-nek – mint kv.-nek is – a sértetlensége!), ezért jogosan nevezik a ~et az ÓSz „szívének”.

Massza (héb. 'megkísértés'): – 1. helység Szin pusztájában (Kiv 17,7; MTörv 6,16; 9,22; 33,8; Zsolt 95,8); a legtöbbször együtt szerepel → Meribával. – 2. izmaelita törzs (Ter 25,15 és talán 10,23: Mas), amely a Kr. e. 10–7. sz.-ban volt jelentős. Damaszkusztól DK-re letelepedve éltek, és 2 asszír szövegben is szerepelnek. A Péld 30,1–4 említi a ~ből való Jake fiát, → Agurt, a 31,1–9 pedig ~ királyának, Lamuelnek anyját említi mondasok szerzőjeként.

masszéba: → kőoszlop.

Maszada (héb. 'sziklaerőd'): vár a júdeai hegyek K-i lejtőjén, a Holt-tenger közelében, nem messze En-Geditől, egy roppant meredek falú sziklafennsíkon. A Biblia nem, Josephus Flavius viszont gyakran említi, s talán a kumráni réztekercsben is szerepel. Arabul esz-Szebbe. Először vsz. Alexandrosz Janneusz erősítette meg, később Heródes király nagyszerűen kiépíttette. A róm.-ak elleni zsidó háborúban (Kr. u. 66–73) a zsidók egyik utolsó menedékhelye. A bizánci időben (5–7. sz.) még szerzetesek lakták. 1963–65: a Y. Yadin vezette ásatások során bibliai kéziratok is kerültek felszínre; egyebek közt egy zsoltártekercs töredékei és a Sir egy héb. szövegének 26 darabja; → Kumrán, → papiruszok, → zsinagóga.

maszóra (héb. 'hagyomány'): a Szentírás héb. szövegének helyesírását és olvasását rögzítő jelrendszer. Zömében arámul írt magánhangzók, diakritikus jelek, kiejtést meghatározó utasítások, betűk és sorok számlálása és értelmező jegyzetek rendszere. Elhelyezése szerint lehet lapszéli (marginális) és szövegvégi (finális).

Ha a lapszéli a margón van: kicsi, ha a szövegoszlop felett áll: nagy ~. A lapszéli ~ különféle szavak és szócsoporthoz jelentését adja, utal a hibás írásmódra. A szövegvégi ~ban közlik a Tóra, ill. más könyvek betűinek, mondatainak számát, s olykor ábécésorrendben közli az anyagot. A ~val körülvevett szentírási szöveg a textus masoreticus, TM, 'maszoréta szöveg'. Nyomtatott kiadásai (1525-től) Jakob ben Hajjim szövegére alapulnak. →Szentírás I.

maszoréták: Kr. u. 750–1000 között élt zsidó szövegkritikusok, a → maszóra tudósai. Céljuk a Szentírás héb. szövegének – beleértve a helyesírást, olvasást és értelmezést is – egységesítése és rögzítése. Kezdetben másolónak, a 11. sz.-tól pontozónak is nevezték őket. A tibériási és a babilóniai hagyomány alapján két csoportba oszthatók. Különösen nagy tekintélye volt az Áser családnak Tibériásban. Hogy tevékenységüknek eredményt szerezzenek, lehetőleg minden korábbi, nem maszoréta szövegű szentírási kéziratot megsemmisítettek. Hatásuk 1000 k. a córdobai kalifátuson keresztül Európára is kiterjedt, s főként a héb. kiejtésben érvényesült. Maimonides közvetítésével Áron ben Móse ben Áron szövege lett a mérvadó. →Szentírás I.

masztix: → gyanta, → illatáldozat.

Máté (gör., a héb. Mattanja 'Isten ajándéka' rövidített Mattai formájából): apostol és evangélista. A meghívásáról szóló beszámolók közül Mt tartalmazza a ~ nevet; Mk-ban és Lk-ban egy bizonyos Lévi szerepel. Bár némelyek tagadják (Origenész, H. Grotius stb.), a Máté/Lévi kettős névnek tekinthető. ~, Alfeus fia (Mk 2,14) → vámos volt Kafarnaumban, s Jézus a vám mellől hívta meg. Azon nyomban követte Jézust, és vendégül látta házában (Mt 9,9–13). Vámosként v. Heródes Antipász szolgálatában állt (vö. Lk 8,3; Jn 4,46), v. Kafarnaum városától vette bérbe a vámot; róm. tisztviselő nem volt. Mint kafarnaumi vámos értett az írás mesterségéhez, és arám anyanyelvén kívül gör.-ül is kellett tudnia. Az ap.-ok listáján hol a 7. (Mk 3,18; Lk 6,14), hol a 8. helyen (Mt 10,3; ApCsel 1,13) szerepel. Egyébként életéről és haláláról nem tudunk biztosat. – ~ nevéhez fűződnek: 1. → Máté evangéliuma; 2. az apokrif Liber de ortu beatæ Mariæ et infantia Salvatoris, az ún. pseudo Máté-evangélium, amely elsőként szerepeltet a jászólnál ökröt és szamarat; 3. a nagyon kései apokrif Máté-akták.

Máté evangéliuma, Mt: protokanonikus úsz-i könyv, az 1. a szinoptikus evangéliumok csoportjában. – I. Keletkezése. 1. Olvasói. Akik számára ~ készült, semmi esetre sem keresendők a zsidók körében (Ireneusz, Th. Zahn) v. a kumráni esszénusok közt (C. U. Wolf), de ugyanígy nem lehettek tisztán zsidókeresztényekből álló közösségek tagjai sem (sok egyházatya, W. Michaelis, J. Schmid stb.). Az az egyh., amelyben és amelynek ~t szerzője végső formába öntötte, a 2. keresztény nemzedékhez kellett, hogy tartozzon, amely a → zsidókeresztények és a → pogánykeresztények közti különbségtételt már nem ismerte. Ezen túlmenően: voltak határozottan körvonalazható egyh.-i szabályok és hivatalok, amelyek már magától értetődőnek látszanak, s már az idők jellegzetes jelenségeire is találhatók ~ban utalások (konkoly a búza közt, tévútra vezető hamis próf.-k, egyenlenség, botránkozás és árulás). A címek és a tisztségek keresését éppúgy ostorozza a szerző, mint a restséget, a langyosságot és az e világhoz való kötődést. Mindez valószínűtlenné teszi azt a föltevést, hogy ~ Palesztinában keletkezett. A legtöbben Szíriából eredeztetik, sokan Antióchiára v. Pellára gondolnak. – 2. Szerzője. Korábban föliratára hivatkozva Máté ap. művének tekintették, de a „Máté szerint” fölirat későbbi időből származik (először Alexandriai Kelemennél, ill. Tertullianusnál szerepelt). Alapvető Hierapolisz püspökének, Papiasznak a tanúsága a 137 k.-i évekből. Eszerint ~t az Úr beszédeiből állította össze szerzője, héb. nyelven. A 'beszédei' megfelelőjeként a → logia Papiasznál szerepel, tehát ugyanaz a szó, amelyet saját művére és Mk-ra is vonatkoztat, így nem kell egy logia-forrást föltételeznünk. A régi források (Ireneusz, Origenész, Eusebiosz stb.) közvetve v. közvetlenül mind Papiaszra vezethetők vissza, és a ~ szerzőjét az ev.-ban szereplő Lévi-Mátéval (Mk 2,14–17; 3,18; ApCsel 1,3) azonosítják. Papiasz adata azonban v. téves (W. G. Kümmel), v. másként értelmezendő: Papiasz kifejezése (héb. nyelven) nem jelent egyebet, mint 'zsidó elbeszélés-módot követő' összeállítás (J. Kürzinger). Annyi bizonyos, hogy ~ nem ap.-i írások hatását mutatja, az irodalmi

és teol.-i sajátosságok, a mű rendeltetése, a háttérül szolgáló körülmények („Sitz im Leben”) és a gör. nyelvi forma egy előttünk ismeretlen keresztényre enged következtetni, aki lelkipásztorként és „keresztény írástudóként” működött (Mt 13,52). – 3. Keletkezésének ideje. ~ nem keletkezhetett előbb Kr. u. 70-nél. Mivel Antióchiai Szt Ignác használta, azt kell föltennünk, hogy szerzője 100 után állította össze. A zsinagógával kapcsolatos állásfoglalásra való tekintettel sem gondolhatunk sokkal korábbi keletkezésre. Az ApCsel 2 és 3 szerint a zsidók és a keresztények még közösen imádkoznak a Templomban, a keresztények pedig arra számítanak, hogy Jézust egész Izr. elismeri Megváltónak (2,40; 3,26; 5,31). ~ keletkezésének idején mindez már a múlté; az elkülönülés a zsinagógától ellentétte fokozódott. Már Jeruzsálem pusztulására is találunk ~ban utalásokat, amelyek nem értelmezhetők próf.-i jövendölésnek (Mt 22,6 kk.; 24,29). Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel a „még ma is” v. „mind a mai napig” kifejezés (27,8; 28,15), amely egy hosszabb időtartamot tételez föl. De fontos az Izajástól való idézetben a minden nép számára kifejezés elhagyása is (21,13; vö. Mk 11,17). Mindent egybevéve minden bizonnyal közelebb kerülünk az igazsághoz, ha ~ végső formába öntésének időpontjával a Kr. u. 80–90-et tekintjük. – II. Tartalma és fölépítése. ~ tartalom és forma szempontjából először Mk időrendhez igazodó tört.-i beszámolóját követi, a leírtak tört.-iségét és a teol.-i szempontokat (reflexiókat) erősen hangsúlyozva. Mk kibővült: főleg beszédekkel egészítette ki ~ szerzője. Ugyanakkor az egész anyagot újra rendezve módszeresen át is dolgozta Mk-t a szerző. ~ fölépítésének minden olyan magyarázatát el kell vetni, amely nem veszi figyelembe Mk-t. Így pl. azt, amelyik a 7-es szám alapulvételét tételezi föl (E. Lohmeyer), v. amelyik tisztán tárgyi szempontokkal számol (X. Léon-Dufour). Ugyanígy nem fogadható el az a nézet sem, amely szerint ~ a beszédek záróformulái szerint (Mt 7,28; 11,1; 13,53; 19,1; 26,1) 5 részre tagolódik, és így a Pentateuchussal mutat párhuzamot (B. W. Bacon, G. D. Kilpatrick, K. Stendahl, P. Benoit stb.). Tehát leginkább a következő fölépítés látszik valószínűnek: 1. Előtört.: a Messiás előfutára (3. f.) és Jézus megkeresztelkedése (4,1–11), kiegészítve → Jézus családfájával és a Messiás születésére és gyermekkorára vonatkozó különféle részletekkel (→ gyermekévtörténet). – 2. Jézus nyilvános működése Galileában (4,12–13,58) Mk 1,14–6,6a nyomán. Az első tanítványok meghívását követi a Messiás tanításának összefoglalása (Mt 5–7. f.) és egy beszámoló Jézus tetteiről (8,1–9,34). Ehhez csatlakozik a tanítványok küldetésével kapcsolatos tanítás (9,35–11,1), s ezt követik olyan részletek, amelyek az emberek hitetlenségét tanúsítják (11,2–13,58); ezekbe épülnek bele a példabeszédek. – 3. Jézus útja Jeruzsálembe, ahol a kereszt vár rá (Mt 14–20. f.). A Mk-hoz hasonló sorrendben leírt főbb állomások: Péter vallomása és Jézus Péternek tett ígérete (Mt 16,13–20), a szenvedés 3-szoros megjövendölése (16,21–23; 17,22–23; 20,17–19), Jézus színeváltozása (17,1–3) és a Jézus tökéletes követéséről szóló tanítás (19,1–20,16). – 4. Jézus Jeruzsálemben (21–28); ez a rész Jézus utolsó nyilvános föllépéséről tudósít, jóval több beszédet beleszőve, mint Mk. Különösen fontos a Máté által formába öntött 2 beszéd a farizeusok és írástudók ellen (23. f.), valamint a világ végéről és az Úr újraeljöveteléről (24. f.). Ezután következik a → szenvedéstörténet (26. f.), saját részekkel kiegészítve. Az ev. az üres sírról és a Feltámadott megjelenéseiről (28,1–15) szóló tudósítással, valamint az ev. hirdetésére és a keresztelésre (28,16–20) vonatkozó megbízatással zárul. – III. Irodalmi és teol.-i sajátosságai. ~nak írásos forrásai Mk és a Jézus beszédeit tartalmazó logia-forrás (Q) voltak, de ~ nem szorítkozott csupán átvételre. Anyagának mintegy a fele hiányzik Mk-ból, kb. az egy negyede saját anyag, egy negyede pedig Lk-ban is megtalálható, Lukács ui. éppúgy merített a Q-forrásból, mint Máté. Azt a nézetet, amely szerint ~nak saját anyaga egy Mk által is használt ős-~ből (P. Benoit, L. Vaganay) v. a Q-forrásból (B. W. Bacon, G. Strecker) származik, csak kevesen vallják. ~ vsz. különféle szóbeli hagyományokat dolgozott föl, és csak esetenként merített az ősegyh.-nak már írásban is rögzített hagyományaiból. Mivel ~ban már az 1. missz. beszédből való visszautaló idézet („Ez azért történt, hogy beteljesedjen az Írás...”) sem alapszik héb. forráson, föltehető, hogy ~t eredetileg gör. nyelven írták, s hogy szerzője az említettekén kívül más nagyobb írásos forrásból nem merített, és hogy a logia-forrás (Q) arám előzményét nem lehet egy ős-~val azonosítani. Számolni kell azzal a föltevéssel is, amely szerint Máté evangélista előtt Lk is ismeretlen volt. L. Vaganay kísérletet tett rá, hogy a tört.-i kutatás ezen

eredményeit fölcserélje egy bonyolult új hipotézissel, de ez eredménytelennek bizonyult. Saját maga is kénytelen volt elfogadni, hogy ~ a jelenlegi formájában nem egyszerűen fordítás, és gör. forrásokból kell magyarázni. Anyaga földolgozása során a ~ szerzője bizonyos részeket kihagyott v. máshova iktatott be, egyszerűen „szerkesztett”. Tárgyi szempontból rokon, ill. hasonló részeket – az események tört.-i lefolyásának rendjét és a már készen talált megfogalmazásokat figyelmen kívül hagyva – nemegyszer teljesen másként rendezett el, egészen önálló módon dolgozott föl. Ebből a szempontból jellemző a 6 nagy „beszéd”: a → Hegyi beszéd, a tanítványok oktatása, a példabeszédek, az egyh.-i közösségről szóló beszédek, a farizeusok és írástudók elleni beszédek és a világ végével kapcsolatos beszédek. Ugyanilyen önállóan bánt Máté a csodákról szóló beszámolókkal is. Így a 8–9. f.-et a következő séma szerint építette föl: 3 csoda + 2 beszéd + 3 csoda + 2 beszéd + 3 csoda. Az 5–9. f. módszeres bemutatása a 4,23-ban említett témának: a messiási tanításnak és Jézus gyógyításainak (vö. 9,35). Ha Máté Jézus szavait az általa fölhasznált 2 forrásban eltérő formában találta, akkor úgy kapcsolta őket össze, hogy egyik forrás se sikkadjon el (pl. 18,6 kk.), ha Jézusnak valamely szavait 2-szer idézi, nem azért teszi, mintha Jézus ismételte volna a szavait, hanem mert más összefüggésben az Úr szavai mást jelentenek az Egyh. számára (5,29 kk. = 18,8 kk.; 7,16–20 = 12,33–35; 9,32–34 = 12,22–24; 10,17–21 = 24,9–14). Így nem csoda, hogy az időrendre Máté evangélista nem vetett ügyet, az időhatározók (akkor, akkoriban, azokban a napokban) sem az időpont megjelölésére szolgálnak, hanem egyszerűen irodalmi segédesszék, töltelékszavak. A földrajz iránt sem tanúsított a ~ szerzője érdeklődést, innen érthető módon adatai nemegyszer egészen sajátosak (pl. 15,21.29). Jézus tetteit lerövidítve találjuk ~ban: az Írás beteljesedésének bizonyosságai és kinyilatkoztatások (vö. 14,32 kk. és Mk 6,51 kk.). Máté a mellékszereplőktől és a kisebb részletektől gyakran eltekint, de az Úr szavait a hagyományhoz teljesen híven, minden rövidítés nélkül közli. – Teol.-i szempontból ~nál különösen szembeötlő a „gyümölcsöző” továbbadásra törekvés. Máté megfogalmaz, Jézus ajkára ad beszédeket, ezekből következtetéseket von le, figyelmeztetéseket önt formába, így időszzerűsíti a hagyományt (pl. Mt 18,4.14.35). Kedveli a szónoki fordulatokat, az általánosításokat, a kérdéseket, a fokozást, mert azt akarja, hogy minden keresztény konkrét választ kapjon kérdésére Krisztustól. ~nak egyh.-ában a fő kérdés a Messiásban való hit volt. A zsinagóga tévtanával szemben, amely a Názáreti Jézus el nem fogadásával eretnökké vált, ~ rámutat: Jézus az Izr. várta → Messiás (1,1), aki teljhatalmat kapott Istentől (28,18). Következésképpen ~ban különös hangsúlyt kap Jézus messiási címe és az ósz-i jövendölések beteljesedése Jézus személyében és üdvözítő művében (1,22; 2,15.17.23; 4,14; 8,17; 13,35; 21,4; 26,56; 27,9). Izr. elvetésével (21,42 kk.) nem vesztette érvényét a → Törvény és a próf.-k, ellenkezőleg: az új szövetségben tovább él a régi törv. Jézus a törv.-hez való nagyobb hűség képviselője, benne vált teljessé a törv. (5,21 kk.; vö. 3,15), a keresztények a nagyobb igazság követői. A Hegyi beszéd antitezisei Isten akaratának, amely a szeretet parancsában éri el tetőpontját, nem az elvetését, hanem az időszzerű és következetes megfogalmazását jelentik (7,12; 9,13; 12,7; 22,40; 23,32). – 4. ~ annak az → Egyháznak az ev.-a, amely nem tagadhatja zsidó eredetét, de gondolkodása szempontjából már teljesen elszakadt a zsidóságtól. ~ban található olyan zsidókeresztény hagyományból átvett részek, amelyek Mk zsidóknak szánt újrafogalmazásának látszanak. ~ban mennyei királyság, a menynek országa szerepel Isten országa helyett. ~ egyfelől mintegy megmagyarázza Mk-t a pogánykeresztény olvasóknak (Mk 7,3 kk.), másfelől kiegészíti a zsidókeresztény gondolkodás-módnak megfelelően (Mt 24,20), átveszi a különféle helyi zsidókeresztény egyh.-ak szabályait (18,15–18). Így érthető, ill. magyarázható pl. a 5,17 kk. v. a házassággal kapcsolatos tanítás (5,32; 19,9). De azért ~nak egyh.-a ugyanakkor már világegyh. is (13,38; 24,14); csak ~ban található meg az egyh.-alapítással kapcsolatos beszédek, és csak itt szerepel az ev.-ok közül a keresztény közösség a régi megtisztelő néven: ecclesia = zsinagóga (16,17 kk.; 18,17 kk.; 28,18 kk.). Ahol Mk-ban és Lk-ban Jézus tanító v. mester, ott ~ az egyetememes címmel illeti: az Úr (Mt 5,13–16; 28,19). Ez az Úr olyan feladatokkal bízta meg a keresztényeket, amelyek az egész világot érintik (5,13–16; 28,19–20), újra eljön majd a világ végén a világ bírójaként (7,21 kk.; 25,11.37.44), és az Egyh. imádkozik hozzá mint az Isten Fiához (11,27; 14,33; 16,16; vö. 2,11). – 5. ~nak az adott helyzetben betöltött szerepére mind a mai napig nem sikerült kielégítő választ találni. Így egyoldalú volta miatt sem az a

föltevés nem fogadható el, hogy liturgikus olvasmánynak (G. D. Kilpatrick) készült, sem az, amely szerint kateketikai oktatás céljára írta szerzője (E. von Dobschütz, G. Schille). Ugyanígy nem ad kellő feleletet az a nézet sem, amely szerint ~t kézikv. jellegű, népszerű írásmagyarázatnak lehet tekinteni. Mindezekben a föltevésekben van valami igazság, és így együttvéve arra utalnak, hogy ~ a zsidósággal (10,17) való vita jegyében született mintegy az Egyh. kv.-eként, hogy segítsen Jézusban a Messiást fölismerni, előmozdítsa az egyh.-i életet és egy adott helyi egyh.-nak, amely már meglehetősen magas fejlettségi fokot ért el, és különféle teol.-i kérdésekkel vívódott, megfelelő útbaigazítást nyújtson. ~ egyfelől apologetikai, másfelől didaktikai szempontok szem előtt tartásával akarta a Jézus Krisztusról szóló hagyományt továbbadni (W. Trilling), a bibliai kinyilatkoztatást végérvényes formájában rögzítve. Így érthető a befejező rész kapcsolódása a teremtéstört.-hez és Ábrahám tört.-éhez (28,18–20).

Mattatiás (héb. 'Isten ajándéka'): pap Modinban, a → Makkabeusok apja, egy Jeruzsálem fölötti siratóéneke szerzője (1Mak 2,6–13). A szír tisztviselőkkel szemben tanúsított bátor magatartása és az robbantotta ki a zsidó vallásháborút, hogy megölt egy hűtlenné vált zsidót.

Mátyás (→ Mattatiás rövidült változata): apostol, akit Karióti Júdás helyébe sorsvetéssel (vö. Lev 16,8) választottak be – József → Barszabbász (Jusztusz) ellenében – az ap.-ok testületébe (ApCsel 1,23.26). Jóllehet az egyh.-i szerzők (pl. Nikephorosz Kallisztosz; vö. Euszebiosz) közölnek részleteket az életéből, és több apokrif irat is fűződik a nevéhez (Mátyás hagyománya vagy evangéliuma, Mátyás apostol cselekedetei), csak annyi biztosat tudunk róla, hogy zsidó származású volt. → osszuárium.

Mechujael: a Ter 4,18 szerint Irád fia, Metusael apja. Vsz. azonos az 5,12: említett → Mahalaleellel.

mécses, lámpa (héb. ner, LXX és ÚSz: lükhnosz): A házban és a sátorban (Jób 18,6) az olaj~ szolgált világítóeszközül. Egész éjjel égett (1Sám 3,3; Péld 31,18). Lehetséges, hogy mint napjainkban a beduinok, Izr. fiai is a gonosz lelkeket akarták a ~ fényével távol tartani. Így érthető az is, hogy sírokból sokkal több ~ került felszínre, mint házakból. A ~ kialakítása a teljes pusztulásra utal (Jób 21,17; Péld 13,9; 24,20; Jer 25,10). A ~ rendszerint agyagból készült; kőből v. fémből készített ~t csak az 5. sz.-tól ismerünk (1Kir 7,49: itt anakronisztikus). Legegyszerűbb formájában, amely már a bronzkorból kimutatható, nem volt egyéb, mint egy kis lapos tálka, amelynek egyik oldalát egy kissé lecsípték; ide (a ~ csőrébe) került a bél, a kanóc. A vaskorban lapos v. magas talp csatlakozott hozzá, és gyakran egy behajlított szél is. A perzsa korban oldalát egyre inkább benyomták, így a ~ zárt formát öltött, csak az olaj betöltésére szolgáló lyuk és a bél, a kanóc nyílása maradt nyitva. A hellén korbéli fejlettebb változatnak szembeötlően hosszú a csőre; ezeket olykor díszítették is. A külön résznek látszó csőr az ún. heródesi korra jellemző (ÚSz!). A gömbölyded ~t, amelynek a közepén kis nyílás volt és a csőre csak egy kissé állt előre, modell szerint állították elő (reliefszerű díszítéssel). Olyan ~eket, amelyeknek csőrében több (rendszerint 7; vö. Zak 4,2) kanóc égett, a bronzkortól ismerünk. A felakasztható lámpák csak a római korban terjedtek el. → menóra, → világosság.

124. A mécses fejlődése: 1. Nyitott tálforma a késő-bronzkorból, Hacorból. 2–3. Vaskori mécsesek egy, ill. két kanóccal Szamariából. 4. Félig zárt forma a fogság utáni időkből Szamariából. 5. Hellén kori zárt mécses

Medéba: moábita város a Jordánon túli vidéken, Hesbontól D-re; Józs 13,16: Ruben örökrészének mondja (vö. Szám 21,30). A Mesa-főirat szerint a várost és környékét először Omri foglalta el Izr. számára; → Mesa fölszabadította és megerősítette (Iz 15,2). Később a nabateusok kezére került és ellenségessé vált (1Mak 9,36). I. Johannesz Hürkánosz elfoglalta, II. Hürkánosz azonban föladata. Ma Madaba, Hesbontól 8 km-re D-re. Palesztina helyrajza szempontjából roppant jelentősek annak az eredetileg kb. 22×7 m nagyságú mozaiktérképnek a töredékei, amelyeket egy régi bizánci templom padlózatán fedeztek föl (1896). A térkép talán a Kr.

u. 6. sz.-ból való (J. T. Milik a Kr. u. 7. sz.-ból, tehát nem sokkal a perzsák betörése előtti időből eredezteti). Szalamaniosz iskolájából került ki, és a Tabula Peutingeriana 9. szelete v. Castorius világtérképe mellett Palesztina legrégebb térképének számít (mértéke 1:1600). Eredeti formájában Szíriát, a Sínai-félszigetet és Alsó-Egyiptomot is felölelte. Az ásatás során jelentős darabjai helyrehozhatatlanul megsérültek. Megmaradt részét (kb. 15×6 m) H. Donner vezetésével gondosan rögzítették és védőréteggel vonták be.

médek: iráni törzs Irán ÉNy-i részén, a hegyvidéken. A tört.-ben először az asszírok alattvalóiként jelentek meg az asszír birodalom szélén. Miután egy király uralma alatt, akinek nevét az akkád források Umakisztár, a gör. források Küaxarész alakban őrizték meg, nagyhatalommá fejlődtek (Hérodotosz Dejokesznek tulajdonítja a ~ birodalmának létrejöttét Kr. e. 700 k.), az asszír birodalom központját fenyegették. Fővárosuk Ekbatana volt. Nabopolasszár a ~ és a szkíták segítségével Kr. e. 612: foglalta el az asszír fővárost. A ~ megkapták az asszír uralom alá tartozó terület É-i részét, később azonban Örményország és a kisázsiai hegyvidék fölött is megszerezték az uralmat, egészen a Halusz folyóig. A perzsák királya, Círusz Kr. e. 550: legyőzte a ~ királyát, Asztüagészt és területüket beolvasztotta a perzsa birodalomba. A Bibliában a ~ Jáfet fiaiként szerepelnek (Ter 10,2; 1Krón 1,5), egyébként főleg Dán említi őket. 2Kir 17,6; 18,11: Asszír királya Izr. elhurcolt fiait Média városaiba telepítette; vö. Tób 1,15. Iz 13,17; 21,2; Jer 5,11.28: utalások a ~nek a Babilónia elleni háborúban való részvételére. Ez 27,3: a ~ kereskedelmi kapcsolatban álltak Tírusszal. Dán 6,1; 9,1 említi a ~ királyát, → Dáriust, Eszt 1,19 pedig a ~ és a perzsák törv.-eit (vö. 1,3.14.18; 10,2; Dán 5,28; 8,20). Ezd 6,2: Média a perzsa birodalom tartománya. → perzsák; → szkíták.

125. Méd és perzsa előkelőségek felvonulása. Dombormű Perzepoliszból

Média: a → médek országa.

medve: Az ÓSz-ben az embert is megtámadó, veszélyes ragadozó (1Sám 17,34–36; 2Kir 2,24; Iz 11,7; Ám 5,19). Főleg a kölykeitől megfosztott nőténytől kell óvakodni (2Sám 17,8; Oz 13,8; Péld 17,12). Lesben álló (Siral 3,10), hirtelen előtörő (Péld 28,15), brummogó (Iz 59,11), sötét tekintetű állat (Sir 25,17); Ám 5,19: együtt szerepel az oroszlánnal és a kígyóval. Ma már csak a Libanon és az Antilibanon erdős részein fordul elő (Ursus syriacus), valamivel világosabb a szőre, mint az európai ~nek. Jób 38,32: itt több exegéta (így P. Dhorme, W. B. Stevenson) a Nagymedve csillagképre gondol.

Mefibóset: → Meribbaal.

megátalkodottság: az ember következetes szembeszegülése Istennel, az Isten akaratával. A Bibliában sok kifejezés utal erre a titokzatos és sötét magatartásra; ezekben rendszerint az emberi értelem v. a szív szerepel alanyként, az indulat székhelyéül. Iz 6,9 említ olyan hallást, amely nem jelent megértést és olyan látást, amely nem egyértelmű a meglátással, a felfogással. Jer 5,21 szerint Izr. fiainak van szemük, de nem látnak, van fülük, de nem hallanak (vö. Ez 12,2; MTörv 29,3; Iz 42,20; 43,8; 44,18; Zak 7,11). A nép szíve megkérgesedett (Mt 13,15; vö. Iz 6,10; Mk 6,52; Jn 12,40). Isten érteni nem tudó lelket, nem látó szemet, nem halló fület adott nekik (Róm 11,8; vö. Iz 29,10); vastagnyakúak, körülméletlen szívűek és fülűek (ApCsel 7,51; vö. Jer 9,2.6; 6,10). – A ~ fogalmát a legszemléletesebben Iz 6,9–13 fogalmazza meg: a próf.-t látomásában, amikor meghívását kapja, Isten azzal bízta meg, hogy Izr.-t vigye ~ba, hogy így ne térjen meg, ne gyógyuljon meg. Más szóval: maga a gyógyíthatatlan ~ jelenti Isten büntetését. A kiutat a próf. a → maradéokban látja; ez az üdvösséget hozó jövő letéteményese, és a próf.-kban, valamint tanítványaikban jelszerűen már adva is van (4,3; 7,3; 10,21 kk.; 28,5). – Jeremiás tudja, hogy a népet megtérésre való készségének hiánya (3,7.10; 5,36; 8,5; 15,7; 25,5.7 stb.) olyan állapotba sodorja, amikor már nem is látják a bűnt (2,23.35), és szégyenkezni sem tudnak bűneik, iszonyatos tetteik miatt (6,15; 3,7); emiatt végül lehetetlenné válik számukra a megtérés (vö.

Oz 5,4; Ám 4,5–12). – Az ÚSz-ben Jézus Iz 6,9 kk.-t arra a hitetlenségre idézi, amelyet vele szemben tanúsított a nép (Mk 4,12). Egyébként ezt az utalást (reflexió), amely eredetileg Jézus nyilvános (galileai?) működésének a záradéka lehetett, Mk oktató célzattal példabeszédes tanításra szűkítette le, amelynek – minthogy a népnek szólt – szinte az volt a célzata, hogy ne lehessen világosan megérteni, így ~ba vigyen (4,12); ezzel szemben Mt 13,13 kk. az ítélet jelleget domborította ki. Jn 12,39 kk. és az ApCsel 28,25–27 szintén utal Jézus nyilvános működése, ill. Pál missz. tevékenysége végén Iz 6,9 kk.-re; az első esetben azért, hogy Istent úgy állítsa elének, mint aki akkor is Úr, ha eluralkodik a hitetlenség, a második esetben pedig annak bemutatására, hogy az ev. Isten akaratából és gondoskodásából talált utat a pogányokhoz. Róm 9–11: Pál Izr. ~ának rejtélyét úgy fejti meg, hogy ósz-i képek felhasználásával rámutat arra, hogy a kegyelmi kiválasztás Isten szabad tette (9,10–13: Jákob és Ézsau; 9,17 kk.: a fáraó), hogy a nép eltévelyedett (9,30–33), hogy Isten – amint ezt Izajás is megmondta – előre tud mindent (10,20 kk.), hogy a megátalkodottakkal szemben a kiválasztottak (= a maradék) elérték, amit Izr. keresett (11,1–7), hogy az ev. a pogányoknak is szól, s végül, hogy Izr. ~a nem jelent végleges állapotot (11,25–32). → bűnbánat.

megbánás: korábbi elhatározás v. cselekedet visszavonása. Ha az ember ~t érez oktalan és helytelen tette miatt és számol annak keserű következményeivel (Kiv 13,17; 1Mak 11,10; Péld 5,11; 25,8; Sir 33,20 stb.), ez – bár nem szükségszerűen – → bűnbánat-tartásra, megtérésre indíthatja. Ugyanígy az ÚSz-ben is (Mt 21,30: a két fiú; 27,3: Júdás; Zsid 12,17: Ézsau). Az ósz-i elképzelés szerint Jahve nem ember, hogy megbánhatná tetteit (Szám 23,19; 1Sám 15,29; Jer 4,28; 20,16; Zak 8,14), másfelől viszont gyakran bánja, amit tett (1Sám 15,35; 1Krón 21,15; Zsolt 106,45; Ám 7,3.6). E kettősség Jahve haragjára és ítéletére, ill. szeretetére és kegyelmére vezethető vissza. Ha Jahve ~t érez, akkor megvalósul valami, ami haragjában és szeretetében mint lehetőség már benne van. Ugyanakkor Pál Róm 11,29: Isten kegyelmét és meghívását sose bánja meg, így az visszavonhatatlan (Zsolt 110,4; Zsid 7,21).

megbocsátás: → bűnbocsánat.

megbotránkozás, megbotránkoztatás: → botrány.

megdicsőítés, megdicsőülés: → Isten dicsősége, → Krisztus felmagasztalása.

megemlékezés: → emlékezés.

megfizetés: A Biblia tanítása szerint az igaz élet boldogságra, a bűn boldogtalanságra vezet. Ez sokszor a cselekedetek természetes következménye; máskor – kivált ha a rossz megtorlásáról van szó – az embereknek is szerepük van benne; akár a ius talionis (Lev 24,10), akár tételes törv.-ek alapján. Végső fokon a ~ tanítása Isten igazságosságára vezethető vissza; Isten igazságos bíró, aki mindenkinek megfizet érdeme szerint (→ ítélet). Ezt több példabeszéd is kifejezi (Mt 20,1–16; 24,46–51; 25,14–30; Lk 19,11–28), de gyakran pontosan is megfogalmazzák (Zsolt 1; 32,10; 62,12 kk.; 94; Péld 24,12; Préd 3,17; 11,9; 12,14; Sir 16,1–23; Jer 32,19; Mt 16,27; Róm 2,6; 2Kor 5,10; Jel 20,12). Isten az embernek még a gondolataiért és a titkos tetteiért is megfizet (Bölcs 1,7–11; Mt 6,4.6.18; Róm 2,16). – I. ~ a földi életben. Néhány korai f.-et, ill. kv.-et kivéve az ÓSz egészében fölteszi, hogy a jó és a rossz már a földi életben elnyeri jutalmát, ill. büntetését. A törv. és a próf.-k nemcsak a nép egészének (vö. MTörv 4,40; 5,33; 6,3; 7,12–26; 28; Józs 1,7 kk.; 8,34; 23 stb.), hanem az egyes embernek is hosszú, boldog életet ígérnek Kánaánban jutalmul a parancsok hűséges megtartásáért (Kiv 20,5; MTörv 5,16; 6,2; 15,4–10 stb.). Még a bölcsességi irodalomban is főleg a földi életben nyeri el jutalmát a jó; az erény jutalma gazdagság és dicsőség (Péld 3,16; 8,18 kk.; 10,22; 13,22; 22,4; Zsolt 112,3.10), bő termés (Péld 3,10) és jólét (13,25), gyermekáldás és valódi boldogság (Zsolt 128), a föld birtoklása (25,13; 37,22 stb.), a nemzetség, ill. az örökség fennmaradása (37,18; Péld 13,22), egészség (4,22) és hosszú élet (3,2; 4,10; 9,11; 10,27; 16,31; Jób 5,26; Zsolt 34,13). Ezzel szemben a bűnösök nemzetsége kihál, öröksége elenyészik (37,19–22.34.38; 112,10); a gonoszok korán meghalnak (Jób 15,20.32; 22,15–16; Péld 10,27; 22,23; Zsolt 55,24).

Szellemi javak is szerepelnek benne jutalmul: Isten áldása, kegyelme, szeretete, tetszése, gondviselése és oltalma (Péld 3,23.26.33 kk.; 10,29; 12,2.22; 15,8; 16,17; Zsolt 84,12 kk.; 91,14–16; 146,8). Az anyagi és szellemi javak foglalata a jó v. az élet fogalma. A halál után az alvilágban (→ holtak országa) a jókra és a gonoszokra ugyanaz a sors vár. → élet, → halál, → szenvedés – 1. Egyéni ~. Már az ÓSz régebbi kv.-ei is tanúsítják azt a hitet, hogy Isten nemcsak a közösséget nézi, hanem az egyes embert is megjutalmazza v. megbünteti bizonyos tetteiért. Ha Ádám, Kain, Noé, Dávid stb. valamiképpen a közösség képviselői is, de Lót feleségének (Ter 19,26), Er és Onan (38,7–10), Sifra és Pua (Kiv 1,15–21), Mirjam (Szám 12,10), Abimelek (Bír 9,56), Hofni és Pinchász (1Sám 2,12–17.34; 4,11), Nabal (25,39), Uza (2Sám 6,6) stb. esete azt a meggyőződést tükrözi, hogy Jahve mindenkinek személy szerint megfizet tetteiért (1Sám 26,23; vö. Kiv 32,33; MTörv 29,13–25). Ha a törv. a nép egészét kötelezi is, számos büntetőjogi rendelkezése az egyéni felelősségen alapszik (Kiv 21,14 kk.; 22,18; 30,33; 31,14; Lev 20,3; Szám 5,5 kk. 31; 15,30 kk. stb.). Különösen a bölcsességi irodalomban szolgál az egyéni bűnhődés alapul a helyes életvitelről szóló tanításban. – 2. Közös ~. A ~ ósz-i értelmezésének egyik szembeötlő vonása, különösen a régebbi időkben a bűnhődés, a ~ terén a közösségi jelleg. – a) Az egyes ember bűnéért a közösség bűnhődik. Az első ember bűne következményeit minden embernek viselnie kell (Ter 3,16–19). Testvéröccse meggyilkolásáért Kain egy átkozott faj ősatya lett (4,16–24). Kám szégyentelensége miatt utódai Szem rabszolgái lettek (9,22–27). Sára elcsábításáért a fáraó egész házának bűnhődnie kellett (12,17; 20,7). Vö. Korach (Szám 16,27–30), Áchán (Józs 7,24 kk.), Éli (1Sám 2,31), Dávid (2Sám 12,10), Jerobeám (1Kir 14,10) stb. MTörv 11,5 kk.; Szám 16,20–22; Józs 7; 22,20; 2Sám 21,1; 24,16: az egész népnek viselnie kell egy férfi vétkének következményeit. A Kiv 20,5; 34,7; Szám 14,18; MTörv 5,9; Jer 32,18 szerint Jahve „félékeny” Isten, aki az atyák bűnét harmad-, sőt negyedíziglen bünteti. A megtorlásnak ez a könnyörtelen értelmezése, amely úgy látszik, nem tesz semmi különbséget bűnös és ártatlan között, a nomád jogi viszonyokra vezethető vissza, ahol a létharc a család v. a klán tagjait oly szorosan összeköti, hogy mindnyájuk érdekei közösek, és egyenként nemcsak hogy felelősséget éreznek egymás tetteiért, hanem valóban felelősek is. A kölcsönös biztonság záloga itt csak a vérbosszú törv.-e, amely nem csupán a gyilkosra, hanem azokra is kiterjed, akik vele összetartanak (vö. 2Sám 21,5; 1Kir 15,29; 16,11; 2Kir 9,26; 10,6 kk.). A királyság idején, amikor a törzsek, klánok, nemzetségek veszítettek önállóságukból, sőt esetleg teljesen fel is kellett adniuk függetlenségüket, hogy egy nagyobb népi kötelék részeivé válhassanak, a megtorlás talaját vesztette. S hogy ennek tudatában is voltak, azt a 14,6 és a MTörv 24,16 tartalmazta törv. is tanúsítja („mindenki csak a maga bűnéért lakoljon halállal”). De ez még nem jelentette azt, hogy a ~ gondolata nem élt tovább; nyomai a zsoltároknak (Zsolt 37,28.38; 109,9 kk. 14) és a bölcsességi irodalomban (Bölcs 3,12; 4,3–6; Sir 41,5.7) is föllelhető. – Az egy ember által kiérdemelt jutalomban szintén az egész közösségnek része van. Noé erénye gyermeti fiait (Ter 6,18; 7,1.24), Lóté pedig az egész családot (19,12). Káleb rendíthetetlensége és bátorsága gyermekeinek is megnyitotta az utat az Ígéret földjére (MTörv 1,36; Ter 26,4 kk.; 2Sám 6,12 stb.). Még a ~t egyénien értelmező bölcsességi irodalomban (Péld 14,26; 20,7; Sir 44,11 kk.) és a zsoltároknak (69,37; 102,29; 103,17) is föl-fölbukkan a közös jutalom gondolata, sőt él az a meggyőződés is, hogy Isten a jutalmazásban sokkal bőkezűbb, mint a büntetésben (Kiv 20,6; 34,7; MTörv 5,10; Jer 32,18). Mint Józs 2,18; 6,22.25; Bír 1,24 kk. stb. mutatja, Izr. a jutalom kérdését is a közösségvállalás (→ szolidaritás) elvéből kiindulva értelmezte. – b) A közösség bűnének következményei a közösséget sújtják. A vétkeiért Isten a vízözönnel az egész emberiséget elpusztította (Ter 6,6 kk.; 7,21–23); ugyanígy Szodomát és Gomorrát is kén- és tűzesőt bocsátva rá (18,20 kk.; 19,24 kk.). Gibeá benjaminita lakói súlyos vereséget szenvedtek gaztettükért (Bír 19–20). Jahve egész népeket elűzött Kánaánból Izr. fiai előtt (Ter 15,19; Lev 18,24 kk.; MTörv 9,5 kk.); azokat, akik gőgjükben tornyot építettek Babelben, szétszórta (Ter 11,6–9). Amiért nem engedte meg Izr.-nek az átvonulást, az Úr szavára Saulnak egész Amaleket kardélre kellett hánynia (1Sám 15). A prof.-k a népeket illető jövődöléseikben Ninive és más városok pusztulását bűneik Jahve kiszabta büntetésének tekintették. – Másfelől Jahve késznek mutatkozott rá, hogy 10 igazért megkönyörüljön Szodomán és Gomorrán (Ter 18,22–32), ami egy-szersmind azt is tanúsítja, hogy az érdem Istennél többet nyom a latban a bűnnél (de mintha Ez 14,12–23

szigorúbb álláspontot képviselne; a Ter 15,16: Isten büntetésének elodázása nem Isten türelméből következik, ezen megtérésre adott időt értve, hanem a már-már bosszúnak tekinthető igazságossággal magyarázható, amely a szigorú büntetés kirovásával csupán a kellő idő kivárása érdekében késlekedik). – Jóllehet → kiválasztása Izr.-nek különleges helyet biztosít a népek sorában, ez azonban nem jelent számára büntetlenséget. Ezért a próf.-k állandóan fenyegetik a népet, hogy a vallási és erkölcsi hanyatlás pusztulást von maga után. Jer 5,1–6 azt a meggyőződést tükrözi, hogy Jahve egyetlen igazért is hajlandó volna Jeruzsálemet megkímélni, de a romlás olyan mérvű, hogy már egy igaz sem található a városban. Ez 14,12–23 szerint még olyan férfiak sem menthetnék meg igaz voltukkal a várost, mint Noé, Dániel v. Jób (vö. Jer 15,1–3). Ezzel összhangban a MTörv az Ígéret földjének békés birtoklását a parancsok megtartásától teszi függővé (vö. 4,1.40). A deuteronomikus tört.-írás a tényekből kiindulva azt igyekszik bemutatni, hogy Izr. és Júda hűtlensége igazságos büntetését vette el, amikor lesújtott rá az Úr haragja (1Kir 13,34; 14,16; 2Kir 17,7–23; 24,3 kk.). A büntetés a bűnösökön kívül természetesen az igazakat is érte (vö. Ez 21,3.9; Ter 18,23), de néha akadtak kivételek (Ez 9,4; Noé, Lót, továbbá Jer 39,15–18: Ebed-Melech; 45: Báruk; vö. Ez 14,12–23). Ugyanakkor a → maradék, amelyet Isten megkímél, hogy az ósátyáknak tett ígéretét teljesíthesse, 14,22 kk. szerint nem áll csak igazakból; más közösségekhez hasonlóan jó is, rossz is, és vannak benne bűnösök is. Ezért érthető, hogy a fogság idején a népen erőt vett a szorongás és a kétség a büntetéssel kapcsolatban (vö. 18,2: „Az apák ették a savanyú szőlőt és a fiak foga vásik el tőle”). Ezzel a reménytelenséggel Ezekiel próf. azt szegezte szembe, hogy Jahve a bűnös halálában nem leli tetszését, hanem azt akarja, hogy éljen, ennek azonban elengedhetetlen feltétele a megtérés (18,23.32; 33,11.14–16). Hogy 18,1–32 szakít a közös ~ elvével, az a tört.-i összefüggéssel magyarázható, amelybe Ez tanítása beleépül. A próf. a száműzöttekhez fordul, és helyzetüket új kezdetként értelmezi: a múlt bűneit nem véve számításba Jahve nemcsak az igaznak, hanem a megtérő bűnösnek is üdvösséget szán. Itt tehát nem a ~ új értelmezését találjuk, hanem az üdvösség ígéretét. Míg a 37 ezt az Istentől felajánlott lehetőséget fogalmazza meg, addig a 18 a lehetőségek valósággá válásának feltételeit határozza meg. 16,20; 21,3.9; 23 stb. összevetéséből világos, hogy Izr. bűnhődésében az elérkező üdvösségre való tekintettel háttérbe szorult a közösségi szempont, és a súlypont áttevődött az egyéni felelősségre, azaz arra, hogy ki-ki a maga tetteinek veszi el büntetését v. jutalmát (vö. Jer 31,29 kk.: későbbi betoldás Ez 18 alapján). Jeremiás a saját korát illetően a közös ~ elvét vallja; azt az elvet, hogy ki-ki egyénileg kapja meg tetteiért a büntetést v. a jutalmat, Izr. megújulása idejére tartja fenn (vö. Jer 31,29: „azokban a napokban”). – II. Végérvényes ~ a halál után. 1. Az ÓSz-ben a fogság után többé-kevésbé kötelező érvényű tanítássá vált, hogy a bűn a földön veszi el büntetését, úgyannya, hogy ha valakit baj ért, ebből már bűnre következettek (lásd Jób barátait; Lk 13,2.4; Jn 9,2). Ennek a valóságtól újra meg újra megcáfolt, szigorú fölfogásnak olyan válsághoz kellett vezetnie, amely megtermékenyítette a ~ról szóló tanítást. Jób: az egyik bölcs vitatja a földi ~ elvének általános érvényét, de arra, hogy az igazak szenvednek, a bűnösöknek meg jól megy a soruk, nem tud más magyarázatot adni, csak megadással elfogadja, hogy ez Isten titka. A Préd is szembefordul a hagyományos fölfogással, és ismételten megállapítja (7,15; 8,10.14; 9,2 kk.), hogy sem az igazak nem kapják meg méltó jutalmukat, sem a bűnösök megérdemelt büntetésüket; ez szerinte egyike az emberi lét hiábavalóságainak (= abszurd dolgainak). A 2,26; 3,17; 8,12 kk. és 11,9, amely ezzel ellentétes nézetet tükröz, későbbi betoldás, és a Préd „eretnek” jellegének enyhítésére kerülhetett bele a kv.-be. Minél inkább fölismerték azonban a Jób és a Préd tükrözte megfigyelések helyességét, annál behatóbban kutatták, hogyan lehet a kérdést megoldani. Azt az elvet, hogy vannak titkos vétségek (ezt már Jób elvetette), fölváltotta a bűn megelőzését célzó nevelési szempontokra visszavezethető szenvedésnek, főleg pedig az engesztelésnek a gondolata (Iz 53). De a tényleges megoldás másutt keresendő, ill. található. a) Bensőséges kapcsolat Istennel. Már Jeremiás próf. is küszködött a ~ problémájával, kivált amikor próf.-i küldetése (amelyre magát alkalmatlannak tartotta) látszólag kudarcba fulladt (Jer 11,18–12,6; 15,10–21; 20,7–18). De ha nehéz helyzetében már-már káromlásnak minősülő szemrehányásokat tett is Jahvének (vö. 15,10–18; 20,7), soha nem vont kétségbe, sőt felismerte és megtapasztalta, hogy Jahvéval való közössége elegendő arra, hogy értelmet adjon életének és kárpótolja

elviselt szenvedéseieért (15,19 kk.). A Zsolt 73 vele szellemileg rokon szerzője még világosabban fogalmaz. Mint Jeremiás (Jer 12,1–15) ő sem elméleti úton kereste a megoldást (Zsolt 73,16), hanem Isten gondviselésére támaszkodott (vö. 73,17: Isten titkába próbált behatolni), és így fölismerte, hogy a jutalom nem a földi javakban rejlik, hanem az örömben, amely abból fakad, hogy az Isten szereti az embert, és gondoskodik róla (73,23–28). Ez az öröm a zsoltárost annyira áthatja, hogy kijelenti: örökre osztályrésze az Isten (73,26). Ez azt jelenti, hogy számol a lehetőséggel: még a halál sem választhatja el Istentől. Hogy ezt miként képzelte el, arra némelyek szerint egy homályos rész (73,24b) utal: „végül (értsd: földi életem végén) fölveszel a dicsőségbe (lakah)”. Ez lehet utalás Hénoch (Ter 5,24; Sir 44,16) és Illés (2Kir 2,3; Sir 48,9) mennybevitelére. Ugyanazt a kifejezést (lakah) tartalmazza a Zsolt 49,16 is, ahol a zsoltáros (mint a 16-ban is) azt reméli, hogy igaz volta jutalmául Isten magához veszi. – b) Részesedés az eszkatologikus boldogságban. → halottak feltámadása. – c) Hellén hatás. A gör. embertannal való érintkezés következtében a halál utáni életet (→ élet a halál után) illető ósz-i elképzelések mindenekelőtt hellén (pl. alexandriai) környezetben módosultak. A halhatatlan lélekről mint ételvről vallott nézet elfogadásával azt az árnyéklétet, amelyet az ÓSz az alvilágban az embernek tulajdonított, fölválthatta egy sokkal biztosabb elképzelés. Ez lehetővé tette ezt a létet életnek tekinteni és bizonyos körülmények között boldognak tartani. Ez nem jelenti azt, hogy a zsidók a gör. filozófiától vették át a → halhatatlanságra vonatkozó elgondolást, csak a szükséges gondolkodási formákat szolgáltatta ahhoz, hogy az a bibliai környezetben kibontakozott és egyre erőteljesebben megnyilatkozó meggyőződés, amely szerint az Istennel való közösséget a halál nem szakítja meg, bizonyossággá szilárduljon. Ezért tekintheti a Bölcs 9,15 a halált kiszabadításnak: az elhunyt lelkének megnyílik az út az Istenhez (3,9; 5,15), akivel az angyalok társaságában (5,5) béke, szeretet és irgalom lesz az osztályrészük (3,3.9). Ezért nincs jelentősége többé annak sem, hogy korán v. gyermektelenül hal-e meg valaki (3,13 kk.; 4,7–18); sőt, a korai halál még előnynek is fölfogható (4,10 kk.). – 2. Az ÚSz-ben: a) a földön való ~ csak ritkán szerepel. A még tovább élő régebbi fölfogást, vagyis a merev törv.-ességet Jézus elvetette (Lk 13,1–4; 16,19–31; Jn 9,2 kk.); mégis, mintha Márk evangélista (Mk 10,30 kk: azok jutalma, akik Jézusért mindent elhagytak) és Pál ap. (1Kor 11,30: az Eucharisziában való méltatlan részesedés) bizonyos vonatkozásban azt a nézetet képviselné, hogy az egyén már a földön elveszi tettei jutalmát, ill. büntetését. De ahol a zsidó közösségről van szó, egészen egyértelműen érvényesül ez a fölfogás; Jézus ismételtlen figyelmezteti a zsidókat: hitelenségükért mint nép fognak bűnhődni (Mt 21,33–46; Lk 13,3.5; 19,41–44). – b) A végérvényes ~re a halál után kerül sor. A ~ időpontjaként legtöbbször az → Úr napja szerepel, azaz a feltámadásnak v. az utolsó ítéletnek a napja (így Jézusnak a galileai városokat korholó szavaiban is: Mt 11,20–25). A jutalom elnyerésének föltétele a Jézusban való hit (pl. Jn 12,47–50; 2Tesz 1,7 kk.; 1Pét 1,5), amelynek jótetteiben kell megnyilvánulnia (pl. Mt 25,31–46; Jn 5,29; Róm 2,7–11). Az igazak a → mennyben jutalomban részesülnek (Mt 5,12); a jutalom érzékeltetésére szolgál: az a kincs, amelyet az igaz a földön gyűjtött a jótetteivel (6,20; 19,21; Lk 12,33); a menyegzői lakomán való részvétel az → Isten országában (13,29; vö. Mt 8,11; 25,10); v. bemenetel az Úr örömébe (25,21.23); annak az országnak birtokbavétele, amelyet Isten a világ kezdetétől készített az igazaknak (25,34; vö. 2Pét 1,11). A Róm 2,6.10 dicsőséget, tiszteletet, halhatatlanságot és békét, 1Pét 4,13 ujjongó örömet említ, ugyanakkor 5,4 a dicsőség hervadhatatlan koronáját ígéri; vö. 2Kir 5,1; Ef 2,6; 1Pét 1,4; Jel 3,21; 7,9. Ezzel szemben a szinoptikusok a bűnösökre váró büntetést (kárhozat) így írják le: kívül rekedés a menyegzői lakoma termén (Mt 25,12) v. kizárás az Isten országából (1Kor 6,9–10), elvetettség (Lk 13,27 kk.), sötétségre vetés (Mt 8,12; 22,13; 25,30) és testi fenytés (Lk 13,47); többször van szó tüzes kemencéről is (Mt 13,42.49), ill. a pokol, a kárhozat tüzéről (18,9; Mk 9,43.45) v. az örök tűzről, amely a Sátánnak és angyalainak készült (Mt 18,8; 25,41; vö. Júd 7); lásd még: Mt 7,13; Fil 1,28; 3,19; 1Tesz 5,3; 2Tesz 1,9; 1Tim 6,9; Zsid 10,39; 2Pét 2,1.3; 3,7 stb. → Gehenna. – Ha nem is fogalmazzák meg, mégis föltehető, hogy a ~re mindjárt a halál után sor kerül, ha csak előzetes formában (→ tisztítóűz) is, mégpedig a Lázárról szóló parabola (Lk 16,19–31), v. olyan helyek alapján, mint 23,43; Fil 1,23; 2Kor 5,6–8; Jel 14,13. – János evangélista és Pál ap. azt a nézetüket fogalmazták meg, hogy az eszkatologikus ~re már a földi életben sor kerül, annyiban, hogy az igazak az életet, amely a szinoptikusoknál a

jutalmat jelenti (Mt 7,14; 18,8; 19,16 kk. 29; 25,46; Mk 9,43 kk.; 10,17; Lk 10,25; 18,18.30) a Krisztusban való hittel már most birtokolják; → ítélet. Ugyanez áll az örök halálra, amely a bűnösök eszkatologikus sorsát jelenti (Jn 5,24; 8,51; Róm 1,32; 6,21–23; Jak 1,15; Jel 2,11; 20,6.14; 21,8); ez egy olyan állapot, amely már a földi életben jelen van, a halál után pedig állandósul és örökké tart (→ büntetés).

meghintés: Az ósz-i → kultuszban áldozati állat vérével (Kiv 29,21: Áron és fiai ~e; Szám 19,4: a szentély függönyének ~e), olajjal (Lev 8,11: az oltár ~e; 8,30: a papnak és öltözkének ~e, fölszentelése) és → tisztítóvízzel (Szám 8,7: holttest érintésétől tisztátalanná vált leviták megtisztítása) való ~ szerepel. Csak a pap végezhetette a ~ szertartását, kézzel (19,4) v. tisztítóvízzel ~kor → izsóppal (vö. Zsolt 51,9). – Az ÚSz-ben Krisztus vérével való ~ről van szó, Ábel vérével (Zsid 12,24) v. az ÓSz-ből valamely más vérrel (9,13 kk.) összehasonlítva; a keresztyények azok, akiket Isten kiválasztott a Krisztus vérével való ~re, amely a keresztségben valósul meg (1Pét 1,2; vö. Zsid 10,22).

meghívás: 1. Az ÓSz-ben a héb. 'névén szólít' kifejezés gyakran → kiválasztást v. valamely föladatra, szerepre való ~t jelent (Kiv 31,2). Második Izajás a névén szólít (Iz 43,1; 45,3) kifejezésen kívül egyszerűen a meghív ígét (41,9; 42,6; 48,12 stb.) is használja 'kiválaszt' értelemben. Egyébként Istennek az üdvösség munkálására való fölszólítása is egyfajta ~nak számít (vö. Péld 1,24; 9,15). Lehetséges, hogy ez 'az Isten neve elhangzott fölötté' (= 'az Isten nevét viseli'; vö. MTörv 28,10; 1Kir 8,43; 2Krón 7,14; Iz 63,19; Jer 7,14.30; 14,9; 15,16; 25,29; 32,34; 34,15; Dán 9,18 kk. stb.) ismert héb. kifejezésre vezethető vissza: Isten a nevét adva magáénak mond valakit, azaz meghívja, hogy az övé legyen (→ próféta). – 2. Az ÚSz kv.-ei közül az ev.-okban gyakran szerepel a ~: „Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak” (Mt 22,14; vö. 20,16; Jel 19,9). Jézusnak ez a paradox mondása minden bizonnyal arra akar utalni, hogy a ~ nem lehet oka az Isten előtti dicsekvésnek, mert a ~ tisztán kegyelem, ajándék (vö. Mt 8,12: ha „az ország fiai” közé tartozunk is, mindig fönnáll „a sötétségre kivetés” veszélye). Jézus egyfelől az ap.-okat hívta meg (4,21), másfelől a bűnösöket (9,13). – Az isteni ~ gondolatával főleg Pálnál találkozunk. A keresztyények egész egyszerűen meghívottak (1Kor 1,24; Zsid 9,15), Jézus Krisztus meghívottai (1,6); ~uk a szentségre szól (1,7), és Isten szabad elhatározásának műve (vö. Róm 8,28). Mivel Isten azokat szereti, akik „Jézus Krisztusban vannak”, a Jézus Krisztus közösségébe való ~ Isten szeretetét nyilvánítja ki (1Kor 1,2.9; Júd 1; vö. Jel 17,14). Az Istentől kiinduló ~ra (Róm 11,29; Gal 1,6) gyakran a tisztán kegyelemből való kiválasztás (Róm 11,29; Gal 1,6) szolgál magyarázatul: „Isten ... megváltott és a szent hivatásra meghívott minket, nem tetteink alapján, hanem saját elhatározásából és kegyelméből” (2Tim 1,9). Ezért köteles mindenki megmaradni a kapott hivatásban, ill. állapotban (1Kor 7,20.24), és méltóvá válni a ~ra, arra a nagy kegyelemre, amelyben részesült (Ef 4,1; 2Tesz 1,11). Ez a kegyelem, ill. hivatás menyeyei (Zsid 3,1; Fil 3,14), és mindenki számára reménye az üdvösségnek (Ef 1,18; 4,4). Így a ~ mintegy szakki-fejezés az egész üdvösségtört.-re vonatkozóan „Evangéliumunk által” (Isten) „épp azért hívott meg benneteket, hogy részetek legyen Urunk, Jézus Krisztus dicsőségében” (2Tesz 2,14; vö. 1Tesz 2,12: „meghívott titeket dicsőséges országába”). Óskeresztyény fölfogás szerint a ~sal Isten tényleges változást idéz elő (Róm 4,17; 9,26; Gal 5,8.13; 1Tesz 5,24) az üdvösség tört.-ében (Róm 9,7 = Ter 21,12; Zsid 11,8) és minden egyes keresztyény életében (2Pét 1,10). A keresztyényeket Isten a Fiával való közösségre hívta meg (1Kor 1,9); ezzel egyértelmű, hogy nem a bűnös életre, a tisztátalanságra, hanem a szentségre (1Tesz 4,7), az örök életre (1Tim 6,12), Isten csodálatos világosságára (1Pét 2,9), az örök dicsőségre (5,10) kaptunk ~t. A keresztyényeket Isten Fiával való közösségük egymással is összekapcsolja (az ekkleszia talán fölfogható az Atyától meghívottak egységeként is; vö. ApCsel 2,39): „Egy a Test és egy a Lélek, mint ahogy hivatástok is egy reményre szól” (Ef 4,4; vö. Kol 3,15). A hit hirdetői, az „apostolok” külön ~t kapnak (vö. ApCsel 13,2; 16,10; Róm 1,1; Gal 1,15; 1Kor 1,1). Némelyek szerint a meghívott apostol szót egyszerűen 'keresztyény apostol'-ként lehet, ill. kell értelmezni (G. Bertram); → előre elrendelés.

Megiddó: kánaáni erőd Jiszreel Ny-i kapujánál, amely már az egyiptomi szövegekből és az amarnai levelekből is kimutatható. D-en Tanachhal és K-en Bet-Seánnal az egész síkságot ellenőrzése alatt tarthatta, az Egyiptomból Szíriába/Palesztinába és Babilóniába vezető nagy kereskedelmi utat is beleértve. Így érthető, hogy már nagyon korán szerepet játszott Egyiptom tört.-ében. III. Tuthmószisz Kr. e. 1468 k. elfoglalta; erről a beszámoló a karnaki templom falain látható. A honfoglaláskor Izr. fiainak, ahogy Jiszreel síkságának többi erődjét, ~t sem sikerült bevenniük (Józs 17,11–13; Bír 1,27); csak Dávid uralma alatt kerülhetett a kezükre (Józs 17,12). Salamon az általa létrehozott 12 kerület egyikének fővárosává építette ki (1Kir 4,12; 9,15). Sisák fáraó az általa meghódított városok közé sorolta, de sokáig nem tarthatott ~ fölötti uralma, mert Achaszja alatt Izr.-hez tartozott (2Kir 9,27). Kr. e. 733: az asszírok elfoglalták, és az egyik asszír tartomány fővárosa lett. Abból, hogy Júda királya, Jozija ~ előtt lelte halálát, miután a fáraó (Nechó) Jiszreel síkságán legyőzte, arra lehet következtetni, hogy ~ átmenetileg Júdeához tartozott. A perzsa és a hellén időből nem említik a források; a róm.-ak ~ közvetlen közelében telepedtek le, és Legiónak nevezték az új települést; ez őrződött meg az arab el-Leddun névben. 1903–05: G. Schumacher ma már elavult módszerekkel folytatott itt ásatásokat; 1925-től C. Fisher, P. Guy és G. Loud vezetésével folytak a régészeti föltárások. A régészek 20 réteget különböztetnek meg. A folyamatos fejlődést mutató 20–19. réteg az ún. kőrézkorból (kalkolitikum) való; a város alapítása tehát a Kr. e. 4. évezred első felére tehető. A 18–16. réteg korai bronzkori, a föltárt szabad áldozóhely a 16. rétegből származik. A 15–9. réteg a középső bronzkor maradványa; a 9. réteg korának III. Tuthmószisz hadjárata vetett véget. A 8–6. réteg az egyiptomi korszak, kb. Kr. e. 1150-ig (V. Ramszesz szobra). Az 5. réteg meglehetősen kusza új városképet mutat, nagyobb épületnek nincs nyoma, az építőanyag gyenge minőségű, a kerámia idegenszerű (sötétvörös, ún. filiszteus kerámia); ez a réteg a filiszteus, ill. a korai izr. korszakból maradt fenn. A 4. rétegben (Y. Yadin szerint az 5. rétegben), amelynek kezdetét kb. Kr. e. 1000-re teszik, meg lehet a dávidi (4b) és a salamoni (4a) kort különböztetni. Az első (4b) új városképet mutat (erőd nyomai kerültek felszínre); a második (4a) katonai jellegű. Salamon körfalat épített, ezenkívül egy hármaskapuépítmény is felszínre került; az óriási istállókkal (vö. 1Kir 9,15; Yadin szerint későbbi időből, vsz. Acháb korából valók) Salamon ~t harci szekerei állomáshelyévé alakította át; a régi vízvezeték is helyreállította egy alagutat építve, amely a városfalon kívül, DK-re eső forrástól elvezetett a városfalon belülre, a faltól kb. 40 m-re. Ez a város kb. a Kr. e. 9. sz.-ig állt fenn. Annak nyomait, hogy Sisák földülta, nem találták, de Sisáknak egy sztéléje felszínre került. A 3. réteg a közben elpusztult város újraéledését tükrözi. Ez a föllendülés talán Izr. királya, II. Jerobeám uralmának idejére eshetett. A 2. réteg kora (Kr. e. 600 k.) a település egy részleges pusztulásával zárulhatott le (Jozija?). – 1960–66: Y. Yadin ellenőrző ásatást végzett, s kimutatta, hogy az istállók Acháb idejéből valók, alattuk pedig föltárta egy salamoni palota maradványait. Lásd a IX. színes képet. → Harmagedón.

IX. Faragatlan kövekből rakott kánaáni oltár Megiddóban a korai bronzkorból. 1,25 m magas, átmérője 7 m

126. Megiddó városkapuja, az ún. „Harapófogó-kapu“ Salamon korából

megigazulás: a bűnös ember igazzá válása Isten előtt. Minthogy a folyamat egyes részei túlhangsúlyozhatók, és a zsidóság főleg az egyéni igazságszolgáltatásra korlátozta jelentését, még ma is nehéz pontosan meghatározni, hogy az ÚSz-ben, s azon belül Pál leveleiben mit is kell ~on érteni. – I. Forrásai. Isten → igazságosságának úsz-i fogalma, amelynek az ember ~át köszönheti, nem a gör. erénytanból, hanem a héb. gondolkodásból ered, ha a fejlődés az ÓSz-ből az ÚSz-be nem is volt törés nélküli. Az ÚSz szempontjából alapvető, hogy az → igazság Isten igaz módon való viselkedése az emberrel szemben és viszont, az embernek igaz módon való viselkedése Istennel és a többi emberrel szemben, de nem egyfajta → jog alapján, hanem a közösségi

viszonyból következően úgy, hogy Izr. a → szövetségben újra meg újra megtapasztalja Isten segítségét, gondoskodását élete fennmaradása érdekében, annak föltételeként (2Sám 18,31; Zsolt 22,32; 40,10; Iz 51,5–8; Jer 23,6 stb.). Így Izr.-tól teljesen idegen az a gondolat, hogy Isten igazságossága lesújthat rá. Ha Izr. nem igazodik Isten igazságához, akkor saját magát bünteti, mert az életnek Isten felajánlotta föltételeit utasítja el. Az a kép, amely Istennek Izr.-lel, ill. a népekkel folytatott jogi vitáját állítja elének (Zsolt 50; Iz 41,1.21; 43,26; 50,8 kk.), a törvénykezés jegyeit mutatja, de Isten azért megmarad továbbra is, főleg a fogság idején az eszkatologikus szabadulás Istenének (Zsolt 97,2.11; 98,2; Iz 45,21 kk.; vö. 43,16–21; 54,10), mégpedig egyetemes értelemben (Zsolt 96,10; Iz 45,24; 51,11; 62,2). – A korai zsidóság teol.-ja eltérő módon értelmezte Isten igazságosságát. Az → apokaliptikában, amelynek jelentősége az ÚSz szempontjából egyre inkább nyilvánvalóvá válik, az ember igaz volta nem a parancsok teljesítésétől függ, hanem a törv. igenlése v. tagadása az alapvető, amellyel az ember állást foglal: Istent v. → Beliált akarja-e követni. Így Isten az ember számára az igaz élet forrásává és fenntartó erejévé válik, de az emberi döntést természetesen megelőzi az isteni hívás (Hénoch [etióp] 1,1; 38; 40,5; vö. 1QH 15,15.17; CD 1,19; 2,14–16). Itt tehát a törv.-hez való hűség csak az igaznak igaz voltát nyilvánítja ki, és viszont, az eszkatologikus ajándékok sem az igaz fáradozásának jutalmát jelentik, hanem ugyanúgy csupán igaz volta kinyilatkoztatására szolgálnak (Lévi végrendelete 8,1; Benjamin végrendelete). A kumráni iratokban szintén azt a segítséget jelenti Isten igazságossága, amelyet a rászorulóknak nyújt Isten (1QS 10,25; 11,12). Ennek köszönhető, hogy a jámbor a „szövetség”-be beléphet és benne megmaradhat (1QH 7,19; vö. 1QS 4,22 kk.). Így a kiválasztott már most részese Isten igazságának, azaz eszkatologikus erejének (1QH 14,15–16, CD 20,19–21), amelynek a jelenlegi időben, a bukás korában természetesen még be kell igazolódnia (1QH 14,20; 1QS 5,8.22–27). A jámbor azonban tudja, hogy egyelőre még csak viszonylag tökéletes életet képes élni (1QS 14,16), és hogy igaz voltát Istennek köszönheti: „Azt mondom Istennek: én igazságom” (1QS 10,11; vö. 11,13–15; 1QH 4,35–37). Így az „igaz” (Kumránban) az Isten jósága által (1QH 13,17; vö. 1QS 3,3; 4Ezd 8,31 kk., 36.) elfogadott bűnös, aki végleges ~át Isten igazságosságától várja (nem éli 1QS 11,12). – Mivel a rabbinista teol.-ban háttérbe szorult a már elkezdődött → eszkatológia gondolata, egyszersmind elhomályosult az Isten igazságosságának a jelenben való segítéskénti elképzelése is. Jóllehet itt is a törv. szolgálatában megvalósuló jámborság jelenti az igazságot (SalZsolt 1,2 9,5; 14,1), mégis, mivel Isten ítélete fenyeget, ezek a törv. szerinti cselekedetek már nem Isten dicsőségére szolgálnak, mint Kumránban (vö. 1QS 1,18 kk. 21 kk.; 1QH 10,12), hanem Isten elismerését tanúsítják. Így a ~ farizeusi értelmezése az ÓSz tanításának egyoldalúvá válását jelenti: bizonyos elemek túlzott hangsúlyt kaptak (a mózesi törv. és ennek megtartása; → judaizmus), mások viszont háttérbe szorultak (az Isten irgalma és kegyelme, továbbá az a belső átalakulás, szellemi változás, amelyet a próf.-k a messiási időre jövendöltek). A farizeus zsidó attól várta az üdvösséget, hogy Jahve ítélő szavára halála után v. az → ítéletkor megigazul, azaz a törv.-hez való hűségéért megszabadul bűneitől és Isten haragjától és bebocsátást nyer a messiási országba, ill. a Paradicsomba (az Éden kertjébe). Az igaz szabad akarattól tartja meg a törv.-t (miként a pelagianizmusban, Isten segítségének eszközeként a kegyelemnek gyakorlatilag nem jut szerep), és ilyen módon jogot szerez a ~ra, ha érdemei többet nyomnak a latban vétkeinel. Az egész folyamatot teljesen mechanikusnak képzelték el, olyannyira, hogy Sammai és Hillel iskolái azon vitáztak, mi történik, ha a törv. szerinti tettek egyforma súllyal esnek latba a törvényszegésekkel. A farizeusi ~ tehát kimerült Isten ítéletének kimondásában, a valóság egy már adott tényének megállapításában; így meglehetősen külsőleges volt, nem jelentett szükségszerű összefüggést a belső megszentelődéssel (iustitia forensis). A farizeusi igazság tehát a személyes tetteknek, a törv. teljesítésének a gyümölcse, amit Pál ap. törvény szerinti tetteknek nevez, tehát személyes teljesítmény, saját erőből eredő ~, amivel az ember dicsekedhet. Az embernek kötelessége a törv.-t megtartani, s ugyanígy Isten is tartozik az embert megjutalmazni. Nyilvánvaló: a zsidóságnak a kazuisztikához, a formalizmushoz, a külsőségességhez való ragaszkodása és a valódi erkölcsöségtől, a belsőleg átélte, őszinte valóságától való eltávolodása szoros összefüggésben áll az Isten és ember közti viszonytal, ezzel a szigorúan jogi szempontból való értelmezésével (→ lelkiismeret, → Törvény, → farizeusok). – II. A Pál ap. előtti

kérügma. Róm 3,24–26: itt Pál ap. a hagyományban már megfogalmazódott tételhez kapcsolódik, azt magyarázza; ebből arra következtethetünk, hogy már Pál előtt is fontos teol.-i szerepe volt az Egyh. igehirdetésében az ember Jézus halála általi ~a tételének (hasonlóképpen: 8,29 kk.; 1Kor 1,30; 6,11). Így az ember ~a a szövetség elleni vétségektől való megváltást jelenti. „Isten azzal mutatta meg igazságosságát, vagyis a szövetséghez való hűségét, hogy Jézus Krisztusban engesztelést szerzett azokért a bűnökért, amelyekkel Izrael az Istennel való szövetséget sokféle módon megsértette. Így igazságossága az irgalomban mutatkozik meg” (K. Kertelge). – III. Pál ap. leveleiben újra meg újra vitába szállt a judaista csoportokkal, ennek ellenére helytelen volna Pál ap.-nak az ember ~áról szóló tanítását (Róm 1,17; 3,5.21–26; 10,3; 2Kor 5,21; Fil 3,9; vö. Róm 2,13; 3,20; Gal 2,16 kk. stb.) egyszerűen úgy értelmezni, mintha az ap. elsősorban e csoportok ellen akart volna érveket felsorakoztatni. Inkább arról volt szó, hogy a már kész megfogalmazást (Isten igazságossága) felhasználta arra, hogy az üdvösségről szóló tanítást újra értelmezze és rámutasson: az üdvösség Jézus Krisztusban valósul meg, mert általa mutatta ki Isten az igazságosságát (Róm 3,25), nem csupán a bűnök megbocsátásával és a szövetség megújításával, hanem ezen túlmenően az Isten tervezte eszkatologikus üdvösség kinyilatkoztatásával is, amely most (3,21) – kegyelemből – mindenki előtt nyitva áll, aki hisz Jézus Krisztusban. Mivel így Krisztusban, a törv. végső céljában (10,4) már jelen van az eszkaton (a végső idő), a hívő, aki magára ölti Krisztust, új teremtmény Krisztusban (2Kor 5,17) és ezért megigazultnak számít. – Éppen ezért Pál fáradhatatlanul tanította: az ember nem a törv. szerinti tettek, hanem a Krisztusban való hit révén válik igazzá, vagyis Jézus megváltó kereszthalála örömhírének elfogadása által. Ez az alapvető és újra meg újra szóba kerülő el- lentét: az ember a hit révén igazul meg, nem a törv. útján, a törv.-nek megfelelő tettek által. A hit és a törv. szerinti tettek Pál számára a zsinagógával szemben más-más nagyságrendet képviselnek, amely a hitet egy síkra helyezte a törv. többi követelményének teljesítésével. A rabbinista irodalom is idézi a Ter 15,6-ot és a hit példáját látja Ábrahámban (vö. Róm 4), ezt az Isten ígérésében való hitet azonban törv. szerinti tettekért értékeli. (Ezzel szemben az apokrif iratokban és Philónál, valamint a kumráni szekta dokumentumában [1QS] és a régebbi időkben a hit még a vallási élet ösztönzőjeként szerepel, és így magasabb rendű értéket képvisel.) A keresztények ~a nem kiérdemelhető, nem megszerezhető jog, hanem Isten ajándéka, kegyelem (Róm 3,24: „ingyen kapják”; 4,4 kk.; 11,6: „kegyelem alapján”, „nem tettek fejében”; Tit 3,7). A hit nem „tett”, amely érdemnek számít, hanem Isten adománya (Ef 2,8), a lélek készsége, az a belső lelkiület, amely hozzásegíti az embert Istentől való függése elismerésére, és így megnyitja Isten irgalma előtt. A keresztény nem magával dicsekszik, hanem mint Ábrahám, Istent magasztalja (Róm 4,20); a hit annak az embernek belső magatartása, aki nem a maga dicsőségét keresi, hanem a megváltást (= bűnei bocsánatát) dicsőíti (Ef 1,7; Kol 1,14), és a ~t Isten kegyelmének tulajdonítja, nem a maga érdemeinek (Róm 3,27; 4,4 kk.; 1Kor 1,30 kk.; Gal 6,14; Ef 2,8). Ugyanígy nem beszélhet a keresztény saját igaz voltáról, a maga ~áról sem, mintha ez a tetteinek volna a gyümölcse, hanem csak arról a ~ról, amely a hit révén Isten ajándékaként vált osztályrészévé (Fil 3,9). – E helyekből az is egyértelműen kiviláglik, hogy Pál felfogásában a ~ fogalma a bűnöktől való megszabadulást és a megszentelődést is magában foglalja. Ugyanígy biztos az is, hogy Pál szóhasználatában (= ahogy ő a ~ról beszél) ezek a folyamatok nem mindig fejeződnek ki nyilvánvalóan, s az is, hogy – a Pál használta forrásokból érthetően – gyakran törvénykezési vonásokat is mutatnak (így utalásokat az ítéletre és az ítélet kimondására). Mihelyt megigazulról v. ~ról esik szó, nyomban Isten tetteire esik a hangsúly, amelynek folytán Isten az embert igaznak fogadja el. Ez egyértelműen következik Pál szóhasználatából: megigazulni ugyanazt jelenti, mint igaznak számítani (Róm 4,3–24; Gal 3,6; vö. általában, hogyan él Pál az igével, az ÚSz-nek ezzel a jellegzetesen páli kifejezésével: pl. Róm 2,26; 9,8; 2Kor 5,19; vö. 2Tim 4,16). Természetesen szerepe volt ebben a Ter 15,6 (Ábrám hitt Jahvének, és ez beszámított neki megigazulására) gyakori idézésének is. De hivatkozott Pál a Zsolt 32,1 kk.-re is, és nem véletlen, hogy a 3 paralelizmusból épp az utolsót választotta ki: „Boldog az az ember, akinek az Úr nem tartja számon vétjét” – nem mintha Isten nem bocsátaná meg valóban a bűnt, hanem mert a ~ elsősorban elismerést, ítélethozatalt és beszámítást jelent Isten részéről. Zorell is elismeri, hogy a gör. dikaiun a LXX-ban rendszerint törvénykezési műszóként szerepel, ugyanígy Pál érvelési rendszerének más fő

helyein (143,2; vö. Róm 3,20; Gal 2,16) is, ahogy ez a paralelizmusból („Ne menj ítéletre szolgálóddal, az élők közül senki sem igaz színed előtt”) következik. Így tehát biztosra vehető, hogy Pál az igaznak számítást és a ~t Isten olyan kijelentéseként és ítéleteként értelmezte, amely a pogány múltban v. abban az időben elkövetett vétkek bocsánatát is magában foglalja, amikor az ember még törv. szerinti tettekre törekedett, amelyek semmit sem használnak az embernek, nem képesek rajta segíteni. De ugyanígy biztos az is, hogy Isten a szavával, ítéletével az embert nemcsak igaznak nyilvánítja, hanem valóban igazzá is teszi, azaz megbocsátja a bűneit és eo ipso megszenteli. Amint Zorell helyesen jegyzi meg, nem csoda, hogy a dikaiun ige a profán gör.-ben soha nem élt 'igazzá tesz' értelemben. Az embernek nem áll hatalmában egy másik embert igazzá tenni, az ember legföljebb leszögezheti az ítéletet: ez az ember igaz. Az Isten és az ember közötti viszonyban egészen más helyzettel állunk szemben. Isten valóban igazzá teszi az embert (Róm 4,5). Amint tény, hogy Ádám bűnbeesésével minden ember bűnös lett, ugyanúgy az is, hogy Krisztus engedelmisségével mindnyájan megigazultunk (5,19). Elképzeltetlen, hogy Isten igaznak tartson valakit, aki nem valóban igaz. Ugyanebből a megfontolásból a ~ időpontját Pál az ítélet napjáról v. a halál órájáról a megtérés pillanatára teszi át, amikor az ember elfogadja az ev.-ot és megkeresztelkedik (5,1.9; 8,30; 1Kor 6,11). Ezzel nincs ellentétben, hogy bizonyos helyeken (Róm 3,30; Gal 5,5) úgy szerepel Pálnál a ~, mint amire még várunk kell. Ez esetben is, mint sok más esetben Pál a keresztény létről (exisztencia) vallott felfogásának egyik jelenségéről van szó: a keresztény már birtokolja ugyan az üdvösség javait, de csak a Lélek „foglalója”-ként; véglegesen akkor veheti majd őket birtokba, amikor mindenek elérik a teljességet. Már most Isten gyermeke, a tökéletes istengyermekségre azonban csak a feltámadáskor és Krisztus újraeljövetelkor jut el (vö. pl. Róm 8,14–25). – A ~ nem csupán bűnbocsánatot, büntől való mentességet jelent, hanem ezen túlmenően pozitív tartalma is van: az ember belső megszentelődése. Az a szó, amivel az Isten kimondja az ember igaz voltát, nem más, mint a holtakat életre keltő (4) és az Istennel békében élésre meghívó (5,1) isteni szó. Az a szó, amely a meghívottat, aki a meghívásra hittel válaszol (10,9 kk.; vö. 3,4), újjá teremti (2Kor 5,17; Gal 6,15; vö. Róm 8,29 kk.; 1Kor 6,11), mégpedig magának Krisztusnak az érdeméből (Gal 2,19 kk.; Fil 3,9). Ezért Pál küzdött azok ellen, akik a hitet elfogadták, de aztán ismét túlzott jelentőséget tulajdonítottak saját tetteiknek, aminek következtében saját életükben akadályozták Istent kegyelmi erejének megmutatásában (Gal 2,21–3,14; 5,4). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindegy: milyen életet él a megigazult, mert éppen az Isten által meghívott az, akit az a cél, amelynek elérésére meghívást kapott (Fil 3,12–14: az égi hivatás jutalma) új életre kötelez. Az üdvösséget, amelyet Isten Jézus Krisztusban az ember számára készített, az embernek el kell fogadnia és el kell érnie (Róm 6,17.19; Kor 5,7; Gal 5,25). Így a megigazuló arra van hivatva, hogy életében bizonyosságát adja új létének, nem mintha Isten ~t szerző tette emberi kiegészítésre szorulna, hanem mert maga ez az új lét kötelez bizonyos következtetések levonására (Róm 6,12–23; 8,12 kk., 12–15; Gal 5,22 kk.), másrészt mert ebben az időben az új lét állandó veszedelemben forog (Ef 6,10–20; vö. 1Kor 9,24–27; Fil 3,12–14). – IV. A Pál utáni szentírási könyvek. 1. A szinoptikusok közül csak Máté foglalkozott az Isten, ill. az ember igazsága kérdésével (Mt 5,6.10.20; 6,33; 12,20; 21,32). Isten igazsága nála is olyan tett, amely eszkatologikus üdvösségre irányul (5,6; 12,20; vö. 18,23–33; 20,1–16). Ez egy új igazságra kötelezi a hívőt (5,20), aminek szintén határtalan jószágban és korlátlan megbocsátásban kell megnyilvánulnia (5,21–26; 43,48; 7,1 kk.; 18,1–35; 20,15). Csak így remélheti a keresztény, hogy amikor Isten végső ítéletét kimondja, nem zárja ki az üdvösségből (18,33–35; 25,31–45). – 2. Jakab olyan szóhasználattal taglalja (Jak 2,14–26) a hit és a tettek közötti viszonyt, amely erősen emlékeztet Pál szóhasználatára, ugyanakkor azonban teljesen ellenkező irányba mutat: „Látjátok tehát, hogy az embert a tettek teszik igazzá, nem a hit egymagában” (2,24; vö. Róm 3,28; Gal 2,16). „Ábrahám, a mi atyánk, nem a tettei alapján igazult meg, amikor odatette fiát, Izsákot áldozatul az oltárra?” (Jak 2,21; vö. Róm 4,2). Az ellentét csupán formálisnak látszik, de Luthert annyira megtévesztette, hogy elvetette a levelet. Pedig már az egyházatyák (Aranyszájú Szt János, Szt Ágoston) is látták, amit napjainkban a katolikus exegéták általában elfogadnak és – bár bizonyos fenntartásokkal – sok protestáns magyarázó is elismer, ti.

hogy itt a Jak szerzője nem helyezkedett szembe Pál tanításával, hiszen sem a hit, sem a tett, sem a ~ fogalmával nem olyan értelemben él, mint Pál ap. Jakab a tetten nem törv. szerinti tettet értett (ez a kifejezés elő sem fordul nála), nem is még általánosabb értelemben vett tettet, amely Pálnál a ~ról szóló tanításhoz kiindulásul szolgál; Jakab ehelyett az embertársak szeretetéből fakadó jó tetre gondolt (Jak 2,15–17), amilyen a vendégszeretet (vö. 2,25), a rászorulók felkarolásában megnyilvánuló tiszta vallásosság (1,27; vö. 2,22), amelyre a keresztényeknek törekedniük kell. A hit, amelyet ezzel Jakab szembeállít, csupán értelemmel elfogadása egy tannak, aminek az életre nincs kihatása, „halott” hit (2,17.26), amely inkább a gonosz lelkek hitével vethető össze (2,19), semmint a Pál tanította hittel, amely „a szeretetben teljesedik ki” (Gal 5,6), és teljes szívvel elfogadja a keresztény üdvösségről szóló tanítást (Róm 10,9). Végül az igazság is inkább szentség (értsd: az elfogadott tanítás és az élet közti összhang), semmint Isten kegyelme, amelyet ingyen kap a bűnös. A Jakab és Pál közti alapvető összhang igazolására J. Chaine jogosan hivatkozik egy olyan helyre, mint Jak 1,18. – Ha tehát nincs is áthidalhatatlan ellentét Jakab és Pál ap. tanítása között, akkor is szembeötlő, hogy míg a tanításuk ellentétesnek látszik, szóhasználatuk megegyezik. Ezt nem lehet egyértelműen megmagyarázni. A legtöbb katolikus exegéta arra gondol, hogy Jakab olyan keresztények felfogásával szállt szembe, akik Pálnak a hitről és a ~ról szóló tanítását félreértették és arra a helytelen következtetésre jutottak, hogy a keresztény az örök üdvösséget csupán a hittel is elnyerheti a keresztény erények gyakorlása nélkül. Maga Pál is panaszkolt, hogy tanítását félreértették (a → judaisták szándékosan félremagyarázták) és szabadosságként magyarázták (vö. Róm 3,8; 6,1; 2Pét 3,16).

Megillot (a héb. megilla → 'könyvtekerics' többes száma): a Talmud óta az ÓSz azon 5 könyvének a neve, amelyeket a zsidók 5 fő ünnepén teljes egészükben felolvasnak, bár ma a tekerics forma már nem használatos. Az elnevezés a legnagyobb tekericsre (Eszt) vezethető vissza, az volt a Megilla par excellence. Az 5 kv. (a sorrend csak a 12. sz.-ból mutatható ki): Én (húsvétkor), Rut (pünkösdkor), a Siral (Ab hónap 9-én, a Templom pusztulására emlékezőkor), Préd (a sátoros ünnep) és Eszt (purimkor).

megismerés: 1. Általában. A héb., akkád, szír és arab nyelvben, valamint a LXX-ban gyakran a nemi egyesülést is jelenti; ez a gör.-ben csak szemitizmusként ismert jelentés számos bibliafordításba átkerült, és még a modern bibliafordításokban is föllelhető. A cselekvő alany rendszerint a férfi (Ter 1,17; Mt 1,25 stb.); természetellenes formában is (Ter 19,5; Bír 19,22), de olykor lehet a nő is (pl. 11,39; Jud 16,22; Lk 1,34). Ez a nyelvhasználat nem annyira onnan érthető, hogy a férfi először a nemi aktus alkalmával láthatta (= ismerhette meg) a menyasszonya, ill. a felesége arcát; sokkal inkább azzal magyarázható, ahogyan a bibliai-szemita gondolkodásmód a ~t értelmezte. A gör. (elvont) ~sel szemben a bibliai felfogás személyes kapcsolatot tételez fel. ~ címén a cselekvő és a cselekvés tárgya között, így az ismerést, ~t a megtapasztalás, érzékelés, megragadás fogalmi körébe vonja. Ez teszi érthetővé azt is, hogy a jogi nyelvben a. m. 'szövetségesként elismerni' (vö. Oz 13,4 kk.; Ám 3,2). – 2. Isten ~e: → istenismeret.

megkenés, fölkenés: Az ÓSz korában mind a hétköznapi, mind a vallásos életben általános szokás volt az (illatos) olajjal ~. Hozzá tartozott a test-, ill. szépségápoláshoz (MTörv 28,40; Eszt 2,12; Dán 13,17). Mivel azonban az öröm jele volt (Iz 61,3), gyász és bűnbánattartás idején nem kenték meg magukat (2Sám 14,2; Mt 6,17). A vendéget is ~sel tisztelték meg (Zsolt 23,5; Lk 7,37 kk.). A ~ gyógyulást hoz (Iz 1,6; vö. Lk 10,34); az ap.-ok csodálatos gyógyításhoz használják eszközül (Mk 6,13). Az előljáró (presbiter) imádságot mondva megkeni a beteget, gyógyulás és bűnbocsánat végett (Jak 5,14: a szentkenet szentsége). – A holttest bebalzsamozása (→ mumifikálás) nem volt Izr.-ben szokásban (kivétel: Ter 50,2 kk.); az úsz-i korra nézve vö. Mk 16,1. – Ha a pap megkenete a meggyógyult leprást, ezzel megtisztította és újra befogadta a közösségbe a kizsájtottat (Lev 14,10 kk.). – Régtől fogva fölkenték a szt. köveket (Ter 28,18); később visszaéltek ezzel a szokással (Oz 10,1). A szentélyt és a kultikus eszközöket ~sel szentelték fel (Kiv 30,26 kk.; Dán 9,24). Mint az egész ősi K-en, Izr.-ben is úgy lett a király sérthetetlen fejedelem (2Sám 1,14 kk.), Isten fia (Zsolt 2,2 kk.), és az Úr lelke is úgy szállt le rá (1Sám 10,6; Iz 11,2: a bölcsesség és az értelem lelke), hogy egy próf. v. pap (vö. 2Kir 11) a nép

(2Sám 5,3), főleg pedig Jahve (12,7) nevében fölkente; ezért a király az Úr fölkentje (héb. mesiach, gör. krisztosz) volt (1,14 kk.). – Az ÚSz szerint a várt királyi → Messiás (Zsolt 132,10.17) Krisztusban érkezett el (Lk 2,11.26). – A ~ a Lélek ajándékait jelképezi: a próf.-k (1Kir 19,16; Iz 61,1), Krisztus, a Fölkent (főleg Lk 4,18; ApCsel 4,27; 10,38) és a keresztények (2Kor 1,21; 1Jn 2,20) esetében. – A király fölkenését később a főpapra (Kiv 29; Lev 4,3 kk.; Zak 4,13) és meghintés formájában a papokra is kiterjesztették (Kiv 29,21; Lev 8,30). → alabástrom, → olaj, → szent kenet, → szépítőszert.

megkísértés: → Jézus megkísértése, → kísértés.

megkövezés: → halálbüntetés.

megostorozás: → ostromozás.

megszállottság: Az ÓSz-ben szó van egy gonosz lélekről, aki Sault gyötörte, s akit az Úr küldött (1Sám 16,14 kk.; 18,10). A jószokat úgy tekintették, mint akit egy időre megszállt egy halott lelke (vö. 28,7). A rabbinista zsidóság a → betegségek egy részét, így elsősorban az epilepsziát, a gonosz lelkeknek, ill. valamelyik → démonnak tulajdonította, és több védekezési módot is ismert a gonosz lelkek ellen (vö. Tób 3,8; 6,17 kk.; 8,3; – > Azmodeus); hivatásos ördögűzőket, akik Salamont tekintették patrónusuknak és példaképüknek, az ÚSz is említi (Mt 12,24 kk.; ApCsel 19,13 kk.). Az ev.-okban sok gonosz lélektől megszállott szerepel együtt v. egyenként (Mt 8,16; Lk 7,21 stb.). A megszállott rendszerint valamilyen betegségben (epilepszia, némaság, vakság stb.) szenved, nem ura tagjainak és beszélőképességét is elvesztette; a szövegek szerint tisztátalan lélek lakik bennük, ill. tartja őket megszállva. Ez a lélek emberfölötti erőt kölcsönöz a megszállottaknak (Mk 5,3; vö. ApCsel 19,16), gyötri őket (Mk 1,26; 5,5 stb.). Jézus megtörte az ördög hatalmát, „kiúzta” a gonosz lelket a megszállottakból és visszaadta nekik a maguk fölötti uralmat. Az ev.-ok nem csupán általában említik az ördögűzést, hanem több esetet részletesen is leírnak, pl. 1,23–28 (a kafarnaumi zsinagógában), Mt 8,28–34 (Gadara környékén); 17,14–21 (a holdkóros fiú); 12,22–24 (a vak és néma ördögűzős). Szembeötlő Jézus fölöttlen hatalma a gonosz lelkek fölött: a saját nevében parancsolt nekik, és azok engedelmeskedtek. A gonosz lelkek ismerték Jézust, de Ő nem engedte meg nekik a tanúságtételt (pl. Mk 1,34). Az ApCsel is említi megszállottakat és beszámol az ap.-ok (5,16), Fülöp ap. (8,7), Pál ap. (16,16–18; 19,12) ördögűzéseiről, ugyanakkor arról is, hogy a zsidó → ördögűzők hiába próbálkoztak Efezusban (19,13–17). – A 18. sz.-i racionalista bibliamagyarázat megállapította, hogy az ókori emberek (a zsidók is) a betegségeket, különösen az elmebetegségeket gonosz lelkek titokzatos hatásának tulajdonították, továbbá, hogy az úsz-i beszámolóknak nemegyszer könnyűszerrel fölismerhetők bizonyos betegségek, amelyek tünetei azonosak a hisztériáéival, ill. az epilepsziáéival. Az evangélisták koruk gyermekeiként a különféle lelki v. fizikai rendellenességeket az ördög hatásának tulajdonították. Jézus ebben a „nem vallásos” kérdésben alkalmazkodott kortársai fölfogásához, és „kiúzta az ördögöt”, valójában azonban lebilincselő lényével gyógyította meg a beteget. – Ezzel szemben: 1. az ördögűzésekről szóló ev.-i beszámolók nemcsak hogy vallásos tárgyúak, hanem ahogy Jézus a Belzebulról szóló részben maga tanúsította (Mt 12,22–30), az úsz-i üdvtört. szempontjából nagyon is fontosak. Amikor azzal vádolták, hogy Belzebul segítségével űzte ki a gonosz lelkeket, Jézus kijelentette: a démonok e világ fejedelmének, a Sátánnak a hatalma alatt állnak, Isten-ellenes országot alkotnak, de benne, az Ő személyében elérkezett az Isten országa. Ő (Jézus) hatalmasabb a Sátánnál s véget vet a Sátán uralmának. Így tehát az ördögűzések azt jelzik, hogy Jézus legyőzte ennek a világnak a fejedelmét. Napjainkban már általánosan elismerik, hogy ez a gondolat a szinoptikus hagyomány legrégebb rétegéhez tartozik. – 2. A legrégebb szinoptikus hagyomány azt a tényt, hogy az ördögűzések száma az ev.-okban szembeötlően nagy, azzal magyarázza, hogy Jézus föllépése a Sátánt nagy válságba sodorta, és ebben a helyzetben utoljára még megkísérelte, hogy minden erejét összeszedje. Ugyanakkor az ördögűzések nagy száma Jézus csodatevő hatalmát is tanúsítja. Nem lehetetlen, hogy a későbbi igehirdetés, az egyszerű gyógyításokat is ördögűzésként értelmezte.

megszentelés, megszentelődés: A Biblia szerint mindenre, ami a szt. Isten közelébe kerül, kiterjed Isten szentségének hatása és szentté válik. A Biblia sokszor nevezi az embernek ilyen értelemben vett szentté válásra irányuló törekvését és ezzel kapcsolatos magatartását is ~nek (a héb. megfelelő legtöbbször a kadas; a LXX-ban és a Vg-ban a gör. hagiadzein és hagiaszmosz szerepel). – A ~nek mindkét esetben több jelentésárnyalata lehet attól függően, hogy milyen értelemben vett szentségfogalom (→ szent) rejlik mögötte. – I. Az ÓSz-ben legtöbbször a cselekvő értelmű ~ kifejezés szerepel, mégpedig több jelentésárnyalatban. Az alapvető mozzanat: Isten lefoglal tulajdonul v. szolgálatába fogad személyeket és tárgyakat. Így Isten egész Izr.-t megszentelte az összes nép közül való → kiválasztással (Lev 20,24.26; Kiv 19,5 kk.), és Izr.-en belül is elsősorban az → elsőszülötteket, a → nazirokat, a → prófétákat (Jer 1,5) és általában mindenkit és mindent, aki v. ami a kultusz körébe tartozott, tehát a papokat, a szentélyeket, az oltárt, a kultikus felszerelési tárgyakat, az áldozati adományokat, az ünnepeket. Ebből következően az ÓSz-ben a megszentelődés elsősorban olyan fogalom, amely a kultuszhoz kapcsolódik. Mindenekelőtt a → szentség törvénye hangsúlyozza, hogy Isten szt., aki megszentel (Lev 20,8; 21,8.15.23; 22,9.16.32) a jelenlétével (Kiv 19; 29,43 kk.; 1Kir 9,3) v. törv.-t szabó akaratával (Ter 2,3: a szombat; Szám 3,13: az elsőszülöttek). Ez a lényege a fölszentelésnek is: maga Isten az, aki fölszentel, a megbízott (= a pap) csak nyilvánosságra hozhatja v. láthatóvá teheti a rítussal a ~t (Kiv 29: → papszentelés és oltár fölszentelése). Fontos fölszentelési rítus a megkenés a szt. olajjal (30,22–33). Az Istentől megszentelt szentsége mértékétől függően magához Istenhez is közeledhet (Lev 21,12; 16,2 kk.; Szám 16,5 kk.; 18,1–7) és részesedhet az Istennek szentelt adományokból is, sőt érintéssel a szentséget is megoszthatja, továbbadhatja (Kiv 29,37; 30,29; Lev 6,20; Ez 44,19); ezért az embereknek meg kell szentelniük, azaz szentnek kell tartaniuk (Kiv 20,8: a szombatot; Lev 21,8; Sir 7,29: a papokat). – Az Istentől végbevitt ~től meg kell különböztetni azt, amikor ember „szentel” (felajánl) áldozati v. fogadalmi ajándékot Istennek, bár az átmenet – különösen az előírt adományok esetében – elég nehezen követhető. Világosabb a különbség az ember ~e és megszentelődése közt a tisztulási szertartások (→ tiszta) esetében, amikor mosakodásról, a ruha kimosásáról (Kiv 19,10.14) v. a nemi érintkezéstől való megtartóztatásról van szó (19,15; 1Sám 21,5 kk.). Így készülnek elő Izr. fiai az Isten közelségére és a kultikus ünnepekre (Józs 3,5; 7,13; 1Sám 16,5), a pap pedig a fontosabb papi teendők ellátására is (1Kron 15,14; 2Kron 29–30); a kultikus szentség helyreállításának szintén ez a módja. Csak ilyen értelemben ismeri az ÓSz a megszentelődést (a Lev 20,6 kk. és Jób 1,5 kivételével, ahol erkölcsi vétség forog szóban); ugyanakkor Isten megszenteli magát (értsd: a nevét) azáltal, hogy megmutatja szentségét a tört. eseményeiben (Lev 10,3; Szám 20,13; Ez). Az embernek el kell ismernie Istent szentnek, mégpedig helyes valláserkölcsei magatartást tanúsítva (20,12; Iz 8,13; 29,23) és a törv. szem előtt tartásával: „Legyetek szentek, mert én az Úr, a ti Istenetek szent vagyok” (Lev 19,2–4; 20,7 kk. 26). De az ÓSz-ben általában nem tartozik az ember valláserkölcsei magatartása a megszentelődés fogalma alá, inkább Isten hűség v. hűtlen szolgálataként jelenik meg. – II. Az ÚSz-ben az Ev.-ok és az ApCsel szerzői ritkán említik a ~t. Mt 23,17.19; Jn 11,55; ApCsel 21,23–26: az ósz-i felfogás él tovább a kultikus megszentelődést illetően. A Miatyánkban (Mt 6,9; Lk 11,2) legalábbis elsődlegesen arra kell gondolnunk, hogy Isten maga szenteli meg nevét: vagyis az eszkatológiai történések során megmutatja szentségét (vö. Ez 36,23). Ugyanígy 1Pét 3,15 is megmarad az ÓSz-ből vett idézet keretei között (Iz 8,12 kk.; lásd fentebb). Csak János vonatkoztatja (Jn 10,36; 17,17–19) teljes egészében Jézus Krisztus üdvözítő művére a ~t. Ezért szentelte meg az Atya a Fiút, abban az értelemben, hogy küldetést adott neki és erre előkészítette; a Fiú azért imádkozik, hogy az Atya az ap.-okat is szentelje meg az igazság és Krisztus áldozata által, vagyis kegyelmi erővel fölvértezve (átmenetileg negatív értelemben: óvd meg őket a gonosztól; 17,15). Míg itt a ~ az üdvösség letéteményeseire vonatkozik, az úsz-i levelekben a keresztény lét lényegéhez tartozik hozzá, a kegyelmi megalapozástól egészen a teljességig. Kereszténynek lenni a. m. megszentelődni Krisztusban a kegyelem által (1Kor 1,2; 6,11; Zsid 2,11), a Szentlélek által (Róm 15,16; 1Kor 6,11; 2Tesz 2,13; 1Pét 1,2), a hit révén (ApCsel 26,18; 2Tesz 2,13), a keresztségben (1Kor 6,11; Ef 5,26). A keresztség első hatásaként (vö. 1Kor 6,11: sorrend!) ez a ~ mindenekelőtt a bűntől való megtisztulást jelenti, Krisztus testének és vérének feláldozása árán (Kol 1,20 kk.; Zsid 9,13; 10,10–14.29;

13,12). Az Isten szt. lényéből való részesedés ebből a szövegösszefüggésből még nem világlik ki egyértelműen (de vö. 1Pét 1,15 kk.; 1Jn 3,1 kk.), mégis föltételezhető a megszenteltben egyfajta belső erőként, úgyannyira, hogy a megszentelt maga is megszentelhet másokat (1Kor 7,14), sőt minden dolgot is (1Tim 4,5). Mindenekelőtt képes saját életének ~ére, kibontakoztatva és kiteljesítve azt (2Kor 7,1; Jel 22,11). A keresztyének ez a teljes odaadást és erőfeszítést kívánó megszentelődése (Zsid 12,14) Isten határozott követelménye – erre hívta meg a keresztyént (1Tesz 4,4.7). A mérték és a cél Isten szentsége (1Pét 1,15–23; 1Jn 3,2 kk.). Ez Isten szolgálatának és az igazságnak a gyümölcse (Róm 6,19.22; Zsid 9,13 kk.), amely megtisztít és távol tart minden rossztól (2Kor 7,1; 1Tesz 4,3 kk.; 2Tim 2,19 kk.) a hit, a szeretet és az igazság iránti engedelmesség révén (1Tim 2,14; 1Pét 1,22). Jóllehet ez a megszentelődés az embernek erkölcsi követelményeket jelent, mégis egészen Isten műve, aki minket az Ő szentségében való részesedésre akar elvezetni (Zsid 12,10) és egészen és mindenestül megszentel minket (1Tesz 5,23 kk.) Krisztus napjára, amikor a keresztyének ~e az örök életben (Róm 6,22) és Isten színéről színre látásában (Zsid 12,14) eléri célját.

megszentségtelenítés: Az a héb. ige, amelyet rendszerint a megszenségtelenít igével szoktak magyarrá fordítani, 'szabaddá tesz', 'szokásos használatra átad' jelentésű; a belőle származó melléknév a megengedettre, hozzáférhetőre, az általános használatra átengedettre, a közönségesre, a hétköznapira, a nem szentre utal, a → szenttel, megszentelttel, az általános használatból kivonttal ellentétben. Így a közönséges, hétköznapi, nem szt. (profán) és a megszenségtelenített nagyon közel állnak egymáshoz, úgyhogy esetenként együtt is szerepelnek (Ez 22,26; Lev 10,10), a közönséges, hétköznapi, nem szt. (= profán) szó pedig a tisztátalan szerepét tölti be (1Mak 1,47.62: tisztátalan, Mk 7,2.5: tisztátalan; ApCsel 11,9; 10,14: közönséges; Róm 14,14: tisztátalan); a közönséges, hétköznapi, nem szt. (= profán) és a tisztátalan összeegyeztethetetlen a szenttel. A ~ a szentnek a profántól, a közönségestől, a hétköznapitól, a nem szenttől meg nem különböztetése (Ez 22,26): a) A szenttel nem szentként való bánás, a szentnek olyan módon való kezelése, mintha közönséges, hétköznapi, azaz általános használatra átengedett volna (pl. a szombat ~e; = megszegése: Kiv 31,14; Iz 56,2.6; Ez 20,13; szt. ételeknek nem az előírt időben való fogyasztása: Lev 19,8 v. nem szt. embereknek adása: Lev 22,10 kk.; Szám 18,32). – b) Valamely tiszta, szt. állapot megszüntetése, tisztátalanra változtatása (Lev 21,12–15: a szentély ~e = tisztátalanná tevése; 21,4.6: a pap ~e, 21,9: lánya tisztátalansága = kicsapongó élete folytán). – c) Valaminek, amit az általános használatból ki kellett vonni, mindenki számára hozzáférhetővé tétele (MTörv 20,6; 28,30; Lev 19,23 kk.: a szőlő hétköznapi módon való használata, profanizálása, azaz az első 4 év termésének élvezete, amely Jahvét illette meg). – Minden, ami sérti Jahve szentségét, megszenségteleníti a nevét, ill. őt magát (vö. Ez 13,19), így pl. az áldozatbemutatás szabályainak meg nem tartása (Lev 22,2 kk.; Mal 1,12), gyermek feláldozása Molochnak (Lev 18,21), bálványimádás (Ez 20,39), Izr. idegen népek uralma alá kerülése (36,20–23), mert ez lehetővé teszi, hogy Jahve tehetetlenségére következtessenek belőle (36,20; vö. 20,9). – Jahve maga is „megszentségteleníti” örökségét (Iz 47,6), szentélyét (Ez 24,21), népe szt. fejedelmét (vö. Iz 43,28), amikor idegen kézre adja őket. Ugyanígy „megszentségteleníti” Jahve a tíruszi királyt is, az Isten szt. hegyéről levetve (Ez 28,16). A ~ olykor a meggyalázással, a beszennyezéssel egyértelmű: Ruben a vérfertőzéssel beszennyezte apja fekhelyét (Ter 49,4); aki saját lányát kiszolgáltatja, bárkinek odaadva, az beszennyezi és gyalázat színhelyévé teszi az egész országot (Lev 19,29); Jahve „megszentségteleníti” az emberek gögjét, azaz megalázza (Iz 23,9). – Az ÚSz-ben megszűnik a különbség a közönséges, hétköznapi, nem szt. (= profán) és tisztátalan, ill. a szt. és tiszta emberek v. tárgyak között (ApCsel 10,15.28; 11,9; Róm 14,14; vö. Mk 7,15.19); csak a gyengesség, az aggályosság marad meg (Róm 14,2). A profán rosszalló színezetet kap: a mese (= mendemonda), a fecsegés, a szócséplés jelzőjévé válik (1Tim 4,7; 6,20; 2Tim 2,16); a közönséges, alantas (= profán) lelkületűek (1Tim 1,9; Zsid 12,16) távol vannak Istentől, bűnösök. Nem a rituális, hanem az erkölcsi tisztátalanság szennyezi be az embert (Mt 15,11.18.20).

megtagadás: 1. Valakit megtagadni annyi, mint nem akarni tudni róla, úgy viselkedni, mintha nem ismernénk az illetőt v. nem is hallottunk volna róla. A kifejezés a Bibliában háromféleképpen szerepel: a) embernek Istennel kapcsolatos magatartására vonatkoztatva, mint → elpártolás, engedetlenség, hűtlenség (vö. pl. Józ 24,27; Péld 30,9; Jer 5,12; Tit 1,16); – b) embernek Krisztussal szemben tanúsított magatartására vonatkozóan; ide tartozik Péter tagadása (Mk 14,66–72), de az is, hogy a nép nem ismerte el Jézust (ApCsel 3,13 kk.), sőt a hamis próf.-k tévtanai is ide sorolhatók (2Pét 2,1; vö. Jel 2,13; 3,8; 1Tim 5,8; 1Jn 2,22 kk.; Júd 4). Jézus azt kívánja, hogy akik hisznek benne, azok ne tagadják meg az emberek előtt (Mt 10,33; Lk 12,9); – c) Krisztus emberekkel kapcsolatos magatartásának leírása: aki életében megtagadja, azt az ítélet napján Ő is meg fogja tagadni, vagyis nem ismeri el magáénak, és így kizárja az Isten országából (Mt 10,33; Lk 12,9; vö. Mk 8,38; Mt 25,12; Lk 13,27); mintegy ennek a visszhangja: 2Tim 2,12. – 2. Jézus azt kívánja követőitől, hogy tagadják meg magukat (→ önmegtagadás), és vegyék vállukra a keresztet (Mk 8,34) – ez a készséget jelenti arra, hogy érte mindent, akár az életünket is odaadjuk. 2Tim 2,13: Jézus nem tagadhatja meg magát, azaz: mindig hú marad ahhoz, amit tanított és értünk tett.

megtartóztatás: → önmegtagadás.

megtérés, metanoia (gör.): I. Szóhasználati kérdések. A ~ fogalma a Bibliában gyakran körülírva szerepel: az ember megtanul jót tenni, a jót keresi, nem a rosszat (Iz 1,17; Ám 5,14 kk.); szíve az Úrhoz ragaszkodik (Józ 24,23); körülmetéli a szívét (MTörv 10,16; Jer 4,4) stb. De a héb.-ben azért külön ige is élt a ~ jelölésére, a sub, amely az utána álló viszonyozótól függően v. 'elfordulni a bűntől' v. 'Jahvéhoz fordulni' értelmet fejezett ki. Ebből fejlődött ki a zsidóságban a 'megtérés' értelmű tesubah főnév. Az ÚSz hellén-zsidó kv.-eiben a ~ fogalmát a metanoia főnévvel is jelölték a szerzők. – II. Az ÓSz-ben a ~ erkölcsi fordulatot jelentett, amikor is az ember szakított korábbi magatartásával és Istenhez fordult, hogy teljesítse akarátát. E fogalom körét egyfelől a vallási eszmény határozta meg, amelyet az ember elérni törekedett, másfelől viszont az a távolság, amely az embert ettől az eszménytől elválasztotta. A helyzet állandóan változott. Így a próf.-knál a ~ az a valláserkölcsi magatartás, amelynek jellegét a bálványoktól és Jahve semmibe vételétől való elfordulás és Jahve parancsainak megtartása szabta meg (Jer 7). Ozeás és Ámosz azt hangsúlyozta, hogy a nép nem akar megtérni, ezért elkerülhetetlenül lesújt rá Jahve ítélete nemzeti katasztrófa formájában (Oz 5,4–9; 7,10–12; Ám 4,6–11). Jeremiás és Ozeás ~en, ill. → elpártoláson az embernek Jahve hűségére kötelező szeretetével szemben tanúsított magatartását értette. Szerintük Jahve szerető Isten, aki olyan népéhez, mint a vőlegény a menyasszonyához (Jer 2,2; 3,1; Oz 1–3); ezért joga van a viszontszeretetre és az engedelmességre. Ez az istenkép olyan mélységet és egyetemességet adott a ~ fogalmának, amely az ÓSz-ben fölülmúlhatatlannak bizonyult. S valóban, e próf.-k hangsúlyozták is, hogy Izr. ~e Istenhez nem lehet ember műve; magának Istennek kell az ember erkölcsi életébe belenyúlania. Az elérkező büntető ítélet azonban nem utolsó szava lesz Jahvénak: ~ és üdvösség követi, és ezt Isten fogja végbevinni (Jer 24,7; vö. 31,31 kk.; Oz 14,2–10). Bár a 'megtérni' jelentésű ige különösen Jeremiásnál és Ozeásnál gyakori, maga a gondolat a többi próf.-tól sem idegen. – A fogság után Izr.-ben bekövetkezett egy fordulat a törv. iránti hűségben megnyilatkozó egyéni vallásosság és a törv.-ben előírt tettekre törekvés irányában. Ennek megfelelően a ~ is elsősorban a törv.-re irányult. Sok szerző alábecsüli a vallási élet szintjét ebben a korszakban, mert a törv.-ben csak egyfajta óvóintézkedést látnak, amely nem teszi lehetővé az ember személyes kapcsolatát Jahvéhoz; szerintük erre engednek következtetni az olyan kifejezések, mint a törv. elhagyása (2Krón 12,1) v. a törv.-hez visszatérés (Neh 9,29); ezzel a bűn fogalma is elsekélyesedett. Ám ez a vád valójában nem annyira a fogság utáni próf.-kat illeti, akiknél még megtalálható a teljes belső ~ gondolata (Ez 18,30–31; Zak 1,3–6; Mal 3,7), hanem sokkal inkább a bölcsességi irodalmat. Ugyanakkor az a kép, amelyet pl. Kr. e. 200 k. Sir nyújt Izr. fiainak vallási életéről, a törv.-ről vallott olyan fölfogásnak felel meg, amelynek még semmi köze nem volt a későbbi rabbinista kazuisztikához. Itt még van tere a Jahvéhoz való kapcsolódásnak, az őszinte bűntudat és alázat megnyilvánulásának (3,17–24; 7,16 kk.; 8,5–7; 10,14–18 stb.), és eleven az a meggyőződés is, hogy a bölcsesség (értsd: a valláserkölcsi élet) Jahve

ajándéka (1,1; 6,37–38 stb.). De meg kell engedni, hogy ebben az időben a szabad akarat lehetőségeit nagyon hangsúlyozták, a bűn és a ~ fogalma viszont tökéletlen maradt az ÚSz-hez képest. – III. Az ÚSz-ben Keresztelő János is, Jézus is azzal áll az emberek elé, hogy ~re szólítja föl őket, és ezt az → Isten országa közeli voltával okolja meg (Mt 3,2; 4,17). Az exegéták többsége meg van róla győződve, hogy itt a gör. metanoein ige nem 'bánkódni' v. 'bűnbánatot tartani' értelmű, hanem olyan belső fordulatra, ~re utal, amely az emberi magatartás teljes körét érinti. Ismét a próf.-k ~re intő szavával állunk szemben, csak hogy most már elérkezett a messiási idő, és mindenkitől, így a vallásosságukban külsőségessé vált farizeusoktól is gyökeres belső ~t követelt. Ami az ÚSz-ben a ~re fölszólításnak sajátos jelleget ad, az a Jézustól hirdetett Isten országa, amely már közel van, és amelynek Ő maga a központja. A ~ következményei akkor mutatkoznak meg, ha Jézus szavait és tetteit is figyelembe vesszük, mégpedig összességükben: Isten minden erejének latba vetésére hívja föl az embert egy olyan eszmény elérése érdekében, amelyet a világban teljes egészében meg kell valósítani, olyan önmegtagadás árán, amely a lemondásban készen áll a legvégsőig is elmenni. Itt tehát mind az emberi életnek, mind Izr. létének átértékelésével állunk szemben. – Az ap.-i ige hirdetés Jézus tanításához lényegében nem fűzött hozzá semmi újat, de az ap.-ok már hivatkozhattak Jézus halálára és feltámadására, a Szentlélek eljövételére, vagyis az Isten országának pneumatikus formájában való kinyilatkoztatására. Már az ApCsel 2 is mutatja, ahol Péter ap. a Szentlélek kiáradása után a népet a ~re szólítja föl (2,38), hogy az új helyzetnek milyen nagy szerepe volt abban, hogy szavainak foganatja lett. De épp az üdvösség új rendjének magasztossága hozta magával, hogy a ~ szó háttérbe szorult a → hittel szemben, amely az üdvösség természetfölötti rendjének értelmi elfogadásán kívül azt is magában foglalja, hogy az ember teljesen odaadja magát Krisztusnak. Már Mk 1,15 is egy síkra helyezi a ~t és az ev.-ban való hitet, egymással; vö. ApCsel 2,38; 20,21; Zsid 6,1. Az ÚSz-ben a ~ egész embert átfogó voltát különösen azok a körülírások fejezik ki, amelyek a sötétségből a világhosszra, a halálból az életre, a bűn szolgálatából az igazság szolgálatába való átmeneteire utalnak. Hogy a metanoia szónak a katekézisben szilárd helye volt, azt a 6,1 tanúsítja. Ugyanebben a levélben olvasható, hogy a visszaeső bűnös számára „lehetetlen” a ~ (6,4–6). A szerző ezzel azt akarja mondani, hogy az, aki Krisztus üdvözítő munkáját hitetlenségével elveti, jóllehet előbb elfogadta, megmenekülése egyetlen lehetőségétől fosztja meg magát (vö. 10,26). → bűnbánat.

megtestesülés, inkarnáció (lat. incarnatio): a második isteni személy, a Fiúisten emberré levése. Az ÚSz kv.-eiben a szó nem szerepel, a fogalmat azonban mint az ÚSz központi misztériumát feltételezik és említik is. A korai (Gal 4,4; 2Kor 8,9; Fil 2,6 kk.) és a kései (Jn 1,14; 1Jn 4,2; 2Jn 7) megfogalmazások megegyeznek abban, hogy a testben eljövotelt a praeexistenciával szoros kapcsolatban kell szemlélni; az eljövétel indítéka és célja ugyanaz (vö. Fil 2,9; Ef 4,9 kk.; 1Tim 3,16; Jn 1,18). A → gyermekségtörténetből ua.-t lehet kikövetkeztetni, mert Isten közreműködése (Jézus szűztől születése a Szentlélek által) különös hangsúlyt kap (Mt 1,18–20; Lk 1,35; vö. Mt 1,16). – A Gal 4,4 szerint akkor került rá sor, amikor „elérkezett az idők teljessége”. Az idők a ~sel érik el teljességüket, mert Krisztus földi élete jelenti „az idő közepét” (H. Conzelmann). A ~sel Isten önkinyilatkoztatása, önmagának teremtett személyben való kimondása elérte a tetőpontját. Az Iz 7,14-ből idézett (Mt 1,23) → Emmanuel név tanúsítja, hogy viselőjében nem csupán jelenlevő, hanem népének megváltást készítő, tevékeny Istent láttak. Mint Krisztus életének kiindulópontja (térben és időben), a ~ felöleli ennek az életnek a szakaszait is, és mindazt, amit Krisztus az ember üdvösségéért tett. A testben eljövétel jel (vö. Lk 1,29; Iz 7,14), jele annak, hogy az Ádám-ivadék emberiség helyzete teljesen megváltozott, új lett. Az Ádám–Krisztus-párhuzam (tipológia) ezt egyértelműen tanúsítja (Róm 5,12–21; 1Kor 15): a korporatív személyiség gondolatának figyelembevételével Krisztus élete a ~tól a megdicsőülésig – épp megdicsőülése (= feltámadása) révén – a keresztény életútját is meghatározza, mert annak, aki megkeresztelkedve magára ölti Krisztust (Gal 3,27; Róm 13,14), a ~ lehetővé teszi a Krisztusban való életet, az új teremtményi létet (2Kor 5,17), szabad utat nyit az Istenhez (Ef 2,18; 3,12; vö. az úsz-i szoteriológiával). Így az ember törekedhet rá, hogy Isten képmására alkotott, szt. teremtmény legyen (vö. Ef 4,23; Kol 3,10). A pasztorális levelek (1Tim 6,12 kk.;

2Tim 1,9 kk.; 4,1 kk.; Tit 2,11 kk.) Krisztus ~ében és a Krisztus életében lezajlott eseményekben Isten dicsőségének a Krisztus újraeljövételét (→ parúzia) elővételező kinyilvánítását (→ epifánia) látják, s ezáltal a ~ mintegy átfogja „a közbülső időt”, az epifánia pedig mintegy nevelő szerepet kap (E. Pax).

megtisztulás: a kultikus tisztátalanság állapotának megszüntetése lemosás, mosakodás, vérrel meghintés, (látomásban) izzó parázshoz érés (Iz 6,6 kk.) és → tisztulási áldozat révén. A tisztátalanná vált cserépedényeket össze kellett törni; más edényeket elég volt kisúrolni és kiöblíteni (Lev 15,12). A zsákmányolt holmiból azt, ami állta a tüzet, tűzbe kellett vetni, a többi vízzel kellett lemosni (Szám 31,20 kk.). → tiszta.

megújulás: Iz 40–66 alapján főleg a zsidó apokaliptika remélte a világ ~át, Isten műveként. Az ÚSz-ben első sorban Pál leveleiben találkozunk a fogalommal. Róm 12,2: a megkereszteltéknek meg kell újulniuk gondolkodásukban (Ef 4,23: lélekben és érületben), és el kell jutniuk a hitben való tökéletes engedelmességig, ahogy az a Krisztusba beöltözött új teremtményhez (→ új teremtés) illik. Tit 3,5: a keresztség a Szentlélekben való újjászületés és ~ fürdője. 2Kor 4,16: a belső embernek kell megújulnia. Kol 3,10: az új ember állandóan megújul Teremtőjének képmására a teljes megismerésig; vö. Ef 4,23 kk. Újnak Pál az üdvösség Krisztus által hozott rendjének új valóságát mondja; ez új életre támadást jelent (Róm 6,4) és új lélek birtoklásában áll (7,6; pneuma). Így a keresztények erkölcsi kezdeményező ereje a szentségi ~ban rejlik.

megváltás: I. Szóhasználat. A fogalmat, amely rokon az üdvösségvárással (→ üdvösség), a héb. ÓSz-ben a padah tő jelöli; a LXX és az ÚSz a gör. lütron 'váltásdíj' szóval és ennek származékaival utal rá, a Vg: a redemptio 'visszavétel, visszavásárlás' felel meg neki. – 1. Az ÓSz-ben. – a) A padah 'kivált' ige olyan fogalmat jelöl, amely a kereskedelmi jogból volt ismert. Nem a ki-, ill. megváltó személyére esett tehát a hangsúly, hanem a váltásdíjra, amelyet maga az érintett személy is kifizetett. Ennek a kiváltásnak a tárgya annak az embernek v. állatnak az élete volt, akit v. amit mint elsőszülöttet Jahvének kellett följánlani (Kiv 13,12–15; 34,20; Lev 27,27; Szám 18,15), de valamely más okból veszélyeztetett élet is lehetett (Kiv 21,30; 1Sám 14,45; vö. Lev 27,28 kk.). A kifejezéssel rabszolgára vonatkoztatva is éltek (19,20; Kiv 21,8). A váltásdíj nagyságát előírhatta a törv. (pl. az elsőszülöttek esetében; vö. 30,12–16), de a felek megállapodásának tárgya is lehetett (21,30). Szám 3,12.46–48: a leviták jelentik a váltásdíjat Izr. többi törzsének elsőszülöttei helyett. Ez a gondolat összhangban van azzal, ahogy Jahve Izr.-lel (MTörv 7,8; 13,6 stb.) és az emberekkel külön-külön (2Sám 4,9; 1Kir 1,29; Zsolt 26,11; 31,6; 34,23 stb.) bánt. Váltásdíjról itt még nincs szó; ebből arra következtethetünk, hogy a helyzet reménytelensége állt előtérben, amelyből Isten kiszabadítja, kiváltja az embert. – b) A gaal ige, amelyet a LXX 45 esetben a gör. lütruszai 'kivált' igével ad vissza, jogi fogalom; mint ilyen a család teendőjére, ill. a legközelebbi rokon (a neve: goel) kötelességére vonatkozik azzal a családtaggal szemben, akinek birtoka (Lev 25,25–28; Jer 32,7; Rut 2,20; 4,4) v. aki saját maga (Lev 25,47 kk.; vö. Neh 5,8) idegen kézre került, akinek nevét a kihalás veszélye fenyegette (MTörv 25,5–10; Rut 3,9–13; 4,6; vö. Ter 38,6–26), v. akinek vérént ontották (Szám 35,12.19.21.24 kk.; MTörv 9,6.12; Józs 20,3.5.9; 2Sám 14,11; 1Kir 16,11). Az első 2 esetben vissza kellett váltani a földet v. a személyt; a 3. esetben el kellett venni az özvegyet (→ sógorhá-zasság); végül a 4. esetben nem volt szabad ellenértéket, váltásdíjat elfogadni, hanem a gyilkoson → vérbosszút kellett állni (Szám 35,31 kk.). Az a gondolat, hogy az ember rokon az Istennel, jellemző a szemita vallásokra (lásd a személyneveket: Ábrám, Abimelek, Ahirám, Ámran stb., amelyekben az Isten atya, fivér v. nagybátya). Az izr. vallásban ehhez járult még a Jahvétól való kiválasztottság gondolata. Ez magától elvezetett oda, hogy Jahvéban a népnek és egyenként minden tagjának gyámolítóját (goel) lássák. Jahvéval kapcsolatban 2-szer találkozunk a váltásdíj fogalmával az ÓSz-ben. Iz 43,1–4: Jahve megváltja Izr.-t, váltásdíj odaadja érte Egyiptomot, Kust és Sebát (hogy kinek, az nem világlik ki a szövegből). Ugyanakkor 52,3: Jahve váltásdíj nélkül váltja vissza Izr.-t; vö. 45,13; 45,15: a váltásdíjként megnevezett országok meghódolnak Izr. előtt, az övéi lesznek. – 2. Az ÚSz-ben. A lütron a profán gör.-ben első sorban a hadifoglyok kiváltásakor fizetett váltásdíjat jelentette, s azt az összeget, amelyet rabszolga kiváltásakor fizettek. Ez a kiváltás gyakran az istenek

(Apollo, Szerapisz v. Aszklépiosz) oltalma alatt történt, akiknek templomában a rabszolgák elhelyezték a megtakarított tizedet, amíg a kívánt összeg egybe nem gyűlt. Mk 10,45 és Mt 20,28: a kifejezés, ill. a vele jelölt fogalom Jézus halálának jelentőségét világítja meg. Az eredetiben Lk 24,21; Tit 2,14 és 1Pét 1,18 a lütrusztai igét szerepelteti, Lk 1,68; 2,38 viszont a lütroszisz származékot; ugyanakkor a 21,28 és Pál ap. (Róm 3,24; 8,23; 1Kor 1,30; Ef 1,7.14; 4,30; Kol 1,14; Zsid 9,15) az apolütroszisz kifejezéssel él, amely a Zsid egy más helyén (11,35) az üldöző hatalmából való kiszabadulásra vonatkozik. – II. A ~ gondolatának kibontakozása. 1. Az ÓSz-ben. – a) A nép ~a. Egyiptom a szolgaság háza (amiatt a szolgaság miatt, amelyben itt Izr. élt). Ettől a Mikeás (6,4) által használt kifejezéstől már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a Jahve által végbevitt ~t az Egyiptomból való kivonulás képébe öltöztessék (vö. MTörv 9,26; 15,15; 21,8; 24,19; Zsolt 78,42; Neh 1,10; 1Krón 17,21). Oz 13,14 szerint az ország É-i része azt várta, hogy Jahve kiszabadítja (= kiváltja) az alvilág tor-kából, megmenti a haláltól (ezen pestist és egyéb katasztrófákat kell érteni), de Izr. erkölcsi eltévelyedései miatt Jahve erre nem mutatkozik hajlandónak (vö. 7,13; Jer 31,11; Zak 10,8 kk.; Iz 50,2: az Egyiptomból való kivonulás analógiájára a fogságból való szabadulás is ~ként jelenik meg). Zsolt 25,22; 44,27: a fogalom, ill. a kifejezés a fogság utáni közösségnek szorongatói kezéből való kiszabadulására utal. Jóllehet mindezen a helyeken valami földi nyomorúság végére vonatkozik a ~ (a ~ negatív vonatkozása), a szövegösszefüggésben a kifejezés egyszersmind az üdvösség állapotába való átmenetet (pozitív szempont) is érzékelteti: az Egyiptomból való kiszabadulás következtében Izr. Isten népe lesz; Iz 50,2; Jer 31,11 (és Zak 10,8 kk.): a fogságból való szabadulás az üdvösség idejének kezdetét jelenti. Így a fogalomnak szellemi tartalma is van. Ezzel szemben a Zsolt 130,7 a bűntől való ~t tisztán etikai értelemben szerepelteti. Hogy Iz 1,27 esetében is erről van-e szó, az eldöntetlen kérdés. – A Kiv 15 Izr.-nek Egyiptomból való kivonulását a gaal fogalmával élve írja le (15,13), s a gondolatot a papi szerző a 6,6 számára is átvette; a Zsolt 74,2; 77,16; 78,35; 106,10; 107,2; Iz 63,8–9; Jer 31,11 Izr. helyreállításának reményét fejezi ki ugyanazzal a fogalommal, Mik 4,10 pedig a Bábélból való szabadulásra vonatkoztatja. Deutero-Izajás a szót különösen kedveli az eljövendő ~ra utalásul. Jahve mint Izr. teremtője (Iz 43,1.7.15; 44,21.24; 54,5), kiválasztója (44,1; 49,7) és jegyese (54,5), egyszersmind szabadítója is Izr.-nek (41,14; 43,14; 44,24; 47,4; 48,17; 49,7; 54,5). Megváltói tevékenysége nem korlátozódik a fogságból való kiszabadításra (43,14; 48,20), az ezzel kapcsolatos veszedelmektől való oltalmazásra (41,14; 43,1 kk.; vö. Zsolt 107,2) és Bábel megalázására (Iz 47,4 kk.; 49,26; vö. Jer 50,33 kk.), hanem Jeruzsálem helyreállítását (Iz 44,24–28; 52,9), valamint a népnek a pogányok szeme előtt végbemenő fölemelését is magában foglalja (49,7; vö. 60,16). A földi nagyság a lelki megújulás külső megjelenési formája; ez Jahve műve, amely a bűnök kiirtásában nyilvánul meg (44,22; 59,20 szerint a ~nak megtérés a föltétele), továbbá az üdvösség útjára tanításban (48,17), főképpen pedig Jahve dicsőségének Izr.-ben való megmutatásában (44,23). Ez a ~ Jahve örök szeretetének (vö. 54,8) megnyilatkozása. A ~ fogalmának ezt a szellemi tartalmát az tanúsítja, hogy a szabadítás ismételten összekapcsolódik Jahvének Izrael Szentjeként való szerepeltetésével (41,14; 43,14; 49,7; 54,5); egyértelműen kikövetkeztethető, hogy a ~ Isten szentségében gyökerezik. Ha az Egyiptomból való kiszabadulás, valamint az eszkatologikus megújulás is ~nak számít (vö. a héb. eredetivel), érthető, hogy a 63,16 szerint Jahvének régtől (= öröktől) fogva gofel (= Megváltó) a neve; ugyanígy az is, hogy a zsidóság a várt üdvösséget szívesen nevezte Izr. ~ának. Ezt a kifejezést Lukács evangélista (Lk 2,38; vö. 1,68) is használta. – b) Az egyes ember ~a. A zoltárokban a padah vált általánossá annak kifejezésére, hogy Jahve belenyúl nemcsak a nép (Zsolt 25,22; 44,27; 78,42; 130,7 kk.), hanem az egyes ember életébe, hogy kiszabadítsa a bajból, azaz megváltsa. Maga a baj, amelyből az ember szabadulni kíván, lehet betegség (31,6; vö. 31,11; 69,19; vö. 69,27.30), halál (Sir 51,2), üldöztetés (Jób 6,23; Zsolt 55,19; 71,23 kk.; 119,134). 2Sám 4,9 és 1Kir 1,29 mindenféle szorongatást említ; a Zsolt 26,11 és 34,23 általánosságban szól a bajból való kiszabadításról. A 49 szerzője elmagyarázza: ha mégoly gazdag is valaki, nem fizethet életéért Jahvének váltságdíjat, hogy a haláltól megszabaduljon (49,8 kk.; vö. Jób 33,23 kk.); de ha mindenkinek meg kell is halnia, a zoltáros meg van róla győződve, hogy Jahve kiszabadítja az alvilágból (Zsolt 49,16). Lehetséges, hogy itt a hit továbbfejlődésével állunk szemben: a halál után nem ugyanaz az igazak és a bűnösök sorsa; míg a bűnös a holtak

országában marad, hogy ne lássa a világosságot (49,15.20), az igazat Jahve magához veszi (49,16). – Az emberek külön-külön is hitték, hogy Jahvéra számíthatnak mint megváltójukra, szabadítójukra. Jákobot az angyal kivezette minden bajból (Ter 48,16). A zsoltáros teljes bizalommal sziklájának (= menedékének) és megváltójának, üdvözítőjének (goel) nevezi Jahvét, aki életét megmenti a haláltól (Zsolt 31,5 kk.; 103,4; Siral 3,58), megvédi az özvegyek és árvák jogát (Zsolt 146,9) és megbosszulja az ártatlanul kiontott vért (9,13). Jahvét tehát arra kérték, hogy legyen szabadítójuk (69,19; 119,154). Jób (19,25) biztos benne, hogy ha ő mint bűnös bele is pusztul szenvedéseibe, Jahve bosszút állva tanúsítani fogja ártatlanságát. A Zsolt 72,14 szerint Jahve a szegények Megváltója, aki megszabadítja őket az erőszaktól és az igától. – 2. Az ÚSz-ben. – a) Jézus halála mint ~. Mk 10,45 és Mt 20,28: Jézus, az Emberfia azért jött el, hogy életét váltságul adja sokakért. Jóllehet ez a logion Lk párhuzamos helyéről (22,24–27) hiányzik, eredetiségét nem lehet kétségbe vonni, mivel az → Emberfia nem őskeresztény messiási cím volt, hanem Jézustól eredt, továbbá a lütron az idézett helyeket nem tekintve, nem fordul elő az ÚSz-ben. Végül az életét adja, valamint a sokakért kifejezés szemita eredetű hebraizmus. Mk 10,39: világos, hogy Jézus saját halálára utalt. Azzal, hogy saját élete odaadásáról beszél (vö. Jn 10,11.15.17), Jézus tanúsítja: önként vállalta a halált annak a szabadon és tudatosan járt útnak a következményeként, amely útnak közte és a zsidók vezetői közt szükségszerűen összeütközéshez kellett vezetnie. Ez a halál ~t jelent: sokakért. Ez a kifejezés nem korlátozza Jézus megváltó halálának egyetemességét, inkább annak kiemelése, hogy tette, jóllehet egy embernek a tette, sokak javára szolgál (vö. Mk 14,24; Mt 26,28; Róm 5,15; Iz 53,11; Dán 12,3; Róm 8,32; 2Kor 5,14 kk.; 1Tim 2,6; Zsid 2,9: mindnyájunkért v. mindenkiért; Róm 5,6; 1Pét 3,18: a bűnösökért; Lk 22,19 kk.; Róm 5,8; 1Kor 11,24; 2Kor 5,21; Gal 3,13; Ef 5,2; Tit 2,14; 1Pét 2,21; 1Jn 3,6: értetek v. értünk). A koinében anti (a klasszikus gör.-ben 'valaki helyett') ugyanazt jelenti, mint hüper ('valakiért, valaki javára'); vö. pl. Mt 17,27. A váltságdíjhoz kapcsolódó képen szükségszerűen benne rejlik Jézus halálának helyettesítő jellege. Ebben az összefüggésben a Kiv 21,29–30 és 30,12, valamint a Szám 35,21 kk. nyújt kellő magyarázatot a fogalomra; eszerint az, aki tettével rászolgált a halálra, nem adhat életéért váltságdíjat; vö. Péld 6,34 kk.; 13,8; Zsolt 49,8–10; lásd fentebb is. Mivel ennek megfelelően Jézus szavának is az „életért életet” elv az alapja (vö. Jób 2,4), nyilvánvaló: az volt a meggyőződése, hogy az ember lelke (= élete) pusztulásra szánt valami. Ezt, legalábbis zsidó kortársai vonatkozásában Mk 8,38 tanúsítja, ahol Jézus bűnös és házasságtörő nemzedéknek nevezi őket; vö. 10,25 és Mt 10,28. A Makkabeus mártírok életüket áldozták a törv.-ért és azért, hogy Isten haragja elforduljon népükről (2Mak 7,37 kk.; vö. 4Mak 1,11; 17,22). Ezt a pusztulást, amelyhez mérten az egész világ birtoklása semmit sem nyom a latban, az ember magára vonta (Mk 8,35 kk.; 9,42–48); ugyanakkor semmi nem volt a kezében, amellyel életét a halál hatalmából kiválthatta volna (8,37; vö. 10,27). Világos: itt az élet nem egyértelmű (vö. 8,35) kifejezés. Jézus földi megjelenési formájában, föláldozva életét örök életet szerzett az embernek. Arra, hogy kinek fizette Jézus a váltságdíjat, nem utal a szöveg. Az egyházatyák közül némelyek úgy gondolták, hogy a → Sátán tartotta hatalmában az embert; ezzel azonban nincs összhangban az, hogy az ÚSz egészében Jézus úgy szerepel, mint aki fölötte áll a Sátánnak, legyőzte a Sátánt (vö. 3,27). Mások azt a nézetet vallották, hogy Jézus zsidó szokás szerint nem ejtette ki Isten nevét (vö. 14,62; Mt 10,28). Halálának Atyja szemében csereértéke volt, és így feláldozása az emberiség ~ára szolgált. Ezt a csereértéket mindazáltal nem Ő képviselte, hanem halála számított erkölcsi cselekedetnek, az engedelmesség tettének (vö. Róm 5,19), tehát csak átvitt értelemben lehet ~ról beszélni. Ám ez esetben jobb, ha a váltságdíj fizetését képnek tekintjük, amely arra szolgál, hogy Jézus megváltó halálát érthetővé tegye az ember számára, mint az olyan fogalmak esetében, amilyen pl. a kien-gesztelődés v. az áldozat. Ennek az elgondolásnak a viszonylagossága és nem teljesen kielégítő volta abból is látszik, hogy az életet egyes-egyedül Jézus halálának gyümölcszeként állítja elénk, holott Pál ap. tanítása szerint a feltámadás az élet forrása, így Jézus halála csak annyiban tekinthető életet adónak, amennyiben általa megkívánt szükségszerű előzménye, ill. feltétele feltámadásának (vö. Jn 12,24). – b) A ~ fogalmának képi jellege Pálnál egyértelműen megmutatkozik, amikor az ap. a keresztények társadalmi helyzetéről tanít (1Kor 7,20–23). A hit szempontjából teljesen közömbös, hogy valaki szabad v. rabszolga, mert Krisztus mindkét

csoportot megváltotta és megfizetett érte, hogy a rabszolga szabaddá legyen, a szabad pedig az Ő rabszolgájává. Mivel a ~ műve nincs tekintettel a földi társadalmi különbségekre, nyilvánvaló, hogy szellemi síkon mozgó dolgról van szó. Ezt az értelmezést Pálnak a szabados étellel kapcsolatos tanítása (1Kor 6,15–20) is támogatni látszik; a test bűne, a kicsapongás visszaélés a Krisztus fizette váltságdíjjal. Ezt a gondolatot a 2Pét 2,1 még ki is egészíti: a visszaélés azokkal a jogokkal, amelyeket Krisztus a ~sal szerzett az embernek, pusztulást von maga után. 1Pét 1,18 szerint a keresztényeket az atyáik által rájuk hagyományozott értéktelen életmódból váltotta ki Krisztus, Tit 2,14 szerint pedig minden gonoszságtól megszabadította. Gal 3,13; 4,5: Pál az ósz-i üdvösség rendjéből az úsz-i üdvösség rendjébe való átmenetet a törv. szolgaságától való ~ként állítja elénk. De, hogy a ~ nem csupán negatívum (= megszabadítás a bűntől), hanem elsősorban pozitívum, azt a Róm 3,24 tanúsítja: az ember a ~nak köszönheti a → megigazulást. A váltságdíj (vö. 1Kor 6,20 és 7,23) Krisztus vére volt (1Pét 1,19; Jel 5,9; vö. Zsid 9,14 kk. és Róm 3,24 kk. – itt Krisztus halála összekapcsolódik a keresztje által kiérdemelt kiengesztelődéssel). – c) A ~ mint a végérvényes üdvösség megvalósulása. A jámbor zsidó (Lk 1,68; 2,38) és a keresztény (Róm 8,23 kk.; Ef 1,14; 4,30) üdvösségvárás tárgya eszkatologikus jellegű. A Róm 8,23: a test ~a az embernek nem a testiségtől való megszabadítását jelenti (ez nem olyan dolog Pál ap. számára, amit kívánna; vö. 2Kor 5,2–4), hanem azoktól a terhektől való mentesülését, amelyek a test gyarlóságából következnek (vö. Róm 8,21). 8,23; 1Kor 15,35–57; Fil 3,21: ezekből kiviláglik, hogy Pál a ~ba (a szó teljes értelmében) a feltámadást is beleérti. Ennek az eszkatologikus ~nak azonban már a jelenben is részesei a hívők, hiszen Krisztusban, akivel Isten által közösségben vannak, a ~ jelenlevő valóság (Róm 3,24; 1Kor 1,30; Ef 1,7; Kol 1,13 kk.). A ~ban való részesedést a bűnök bocsánata jelenti (Ef 1,7; Kol 1,14), de ez a maga teljességében csak az idők végén jut az embernek osztályrészü, amikor az utolsó ellenség, a halál is megsemmisül (1Kor 15,26). Az a ~, amelyet Lk 21,28 a zsidóságtól fenyegetett fiatal keresztény közösség számára vár, szintén a végleges üdvösség elővételezése, amely Jeruzsálem pusztulása után az Egyh. kivirágzásában öltött testet. Azokon a szentírási helyeken, ahol a lütroszisz (= ~) szerepel, sehol nincs szó váltságdíjról. Ez arra vall, hogy a szó elvesztette eredeti értelmét és az üdvösség teol.-jának szakkifejezésévé vált, amely az embernek Istentől Krisztus által végbevitt teljes megújulására utal.

Megváltó: → Messiás.

méh: 1. → anyaméh; – 2. (héb. deborah; → Debora). Méhészetről nincs szó az ÓSz-ben, jóllehet Kisásziában már a Kr. e. 14. sz. előtt ismerték (a hettiták törvénykv.-e 91–93. §). 1Sám 14,25; Én 5,1: néhányan a méhészet nyomait vélik fölfedezni. Jer 41,8 alapján inkább lehet méhészetre gondolni (készlet → mézből!). MTörv 1,44; 32,13; Bír 14,8; Iz 7,18: a vad~ek mézét az egyszerű ember sokra becsülte (Mt 3,4). Sir 11,2 kk. arra int, hogy a külseje miatt nem szabad megvetni senkit, s példaként a ~re hivatkozik: „Milyen kicsi a méh a röpködők között, mégis, amit termel, az pompás édesség.”

Melkizedek (héb.): az ÓSz-ben Sálem (Jeruzsálem?) királya és El-Eljon (= a magasságbeli Isten) papja. Miután Ábrahám legyőzte a szövetségbe tömörült királyokat (Ter 14; → Ötváros), ~ eléje ment, kenyeret és sót vitt neki és Istenéhez kiáltva megáldotta. Hogy Ábrahám adott-e mindenből tizedet ~nek, v. fordítva: ~ Ábrahám-nak, az vitatott kérdés. Annyi bizonyos, hogy a mai szövegösszefüggés szerint Ábrahám aligha tudott tizedet adni, hiszen lemondott a zsákmányról (14,23). Eredetileg a szöveg vsz. arra a tizedre utal, amelyet Izr. fiai a jeruzsálemi templom papjainak adtak; az egyes szám 3. személyű alakon tehát vsz. Ábrahámot kell érteni. Sok katolikus exegéta képviseli azt a nézetet, hogy ~ kenyeret és bort áldozott. A szövegkörnyezethez nem simuló és a 14,18 és 14,21 közötti kapcsolatot is inkább megszakító epizód jelentése vitatott. Az a fölfogás, amelyet H.-W. Hertzberg vall, hogy ti. az epizód a Dávid alatt izr.-vá vált jeruzsálemi szentély kultikus legendája, egyre nagyobb teret hódított; Izr. fiai Ábrahám személyében mintegy megszemélyesítve elismerték a jeruzsálemi papságot (→ Cádok). Kétségtelen, hogy az izr. királyok, mint a K-i királyok általában papnak, mégpedig a jeruzsálemi papság örököseinek tekintették magukat. Erre utal a Zsolt 110,4 is. – A 11. sz. barlangból

származó, A. van der Woude által kiadott kumráni leletben, amely különféle bibliai szövegekhez írt magyarázat töredéke, ismételten szerepel a ~ név. – Az ÚSz-ben a Zsid (5,6.10; 6,20; 7) ismételten hivatkozik a Zsolt 110,4-re, amelyet az ősegyh. krisztológiai szempontból értelmezett. A Zsid 7,2: ~ nevének jelentése, 'az igazságosság királya', más értelmezés szerint 'Sálem isten király' v. 'Melek isten igazságos' (M. Noth). A Zsid arra való tekintettel, amit a Ter 14 mond, főleg pedig nem mond (származás) egészen odáig elmegy ~ és Jézus párhuzamba állításával, hogy ~et Jézus tökéletes előképeként állítja elénk. Ezzel a szerző arra mutat rá, hogy az úsz-i papság (Jézus) tökéletesebb az ósz-i papságnál (Lévi, Ábrahám „fia”). A bizonyítékot abban látja, hogy Ábrahamban a levita papság tizedet adott ~nek. Ha tehát Jézus ~ rendje szerinti főpap, akkor papsága fölött áll a levita papságnak. Abban, hogy Jézusnak ~ rendje szerinti papnak kellett lennie, a Zsid egyszersmind annak bizonyítékát is látja, ill. adja, hogy a levita papság tökéletlen volt; halandó emberekből állt, ezért át kellett adnia a helyét annak, aki él (vagyis aki a Zsid gondolatmenetében örökké van).

mellékfeleség: A MTörv 21,15–17 alapján föltehető, hogy Izr. fiai természetesnek tartották, hogy voltaképeni feleségükön kívül még egy második feleségük is legyen. A 2 feleség a későbbi törv. (Lev 18,18 kk.) szerint nem lehetett testvér, de korábban Jákob (Ter 29,15 kk.) feleségei, Ráchel és Lea nővérek voltak. A MTörv 21,15–17 fölteszi, hogy a 2 feleség közül az egyik kedveltebb, a másik kevésbé kedvelt (bizonyára a gyermektelen: 1Sám 1,6), és figyelmezteti a férjet, hogy a kevésbé kedveltet ne szorítsa háttérbe. Az ÓSz tanúsága szerint volt ~e (esetleg több is) Nachornak (Ter 22,24), Ábrahámnak (25,6), Jákobnak (35,22), Gedeonnak (Bír 8,31), a 19: szereplő levitának, Saulnak (2Sám 3,7), Dávidnak (5,13) és más királyoknak is. A Zsolt 45,10 együtt szerepelteti az első feleséget (= a fő feleséget; vö. Neh 2,6) és a ~eket (a hárem tagjait; vö. Én 6,8). → ágyas.

melltáska, pectorale, rationale (héb. hósen; LXX: logeion, 'orákulum'; Vg: rationale; Vetus Latina helyesebben: pectorale): az ÓSz-ben a szolgálatát ellátó főpap öltözkékének része, amelyet az → efod fölött viselt. Leírása (Kiv 28,15–30; 39,8–21) nem egységes, így érthető a kettős elnevezés. A régebbi hagyományban úgy őrződött meg, mint aranszálakkal átszőtt, drága anyagból (vörös és kék bíorból stb.) készült, díszes kettős táskák, amelyekbe beletették az → urimot és tummimot (vsz. sorsvetéshez használt kövek), így Isten döntései- nek, a kinyilatkoztatásnak táskája lett (vö. 25,15.30). A későbbi hagyomány már nem számol orákulummal, így a ~ nem egyéb, mint egyszerűen az az alap, amelyre rákerült az a 12 drágakő (4 – egyenként 3 darabból álló – sorban), amelybe belevésték Izr. 12 törzsének nevét. A → drágakövek (a régebbi hagyományban csak 2 kő szerepel: 28,9) jelentésére nézve a 28,29 szolgál magyarázattal: Áron viselje a szíven Izr. törzseinek nevét, amikor a szentélybe belép, állandó emlékeztetőül Jahve színe előtt.

mellvért: → páncél.

mélység: A LXX nyomán a Vg a héb. tehom megfelelőjéül az abyssusszal él; a héb. szó azonban inkább 'tenger', mint 'mélység' értelmű (→ ósvíz). – Az ÚSz-ben a ~ a démonok harcának helye (Jel 9,1.11; 11,7; 17,8; 20,1.3; vö. Lk 8,31).

Memphisz, Nof: nevezetes város Egyiptomban, a Nílus Ny-i partján, a mai Kairótól D-re. Eredetileg I. Pepi (ur. Kr. e. 2400 k.) piramisának és a hozzá tartozó városnak volt a neve Szakkarában. Jelentése: '(Pepi) tökéletessége megmarad'. Alexandria megalapításáig Egyiptom egyik legfontosabb városa, az óbirodalomban székhely volt. Mint Egyiptomban általában, itt sem sok maradt fenn az élők városából (Mitra-Hine falu mellett), a nekropolisz azonban Abu Roastól Abuszirig terjed kb. 40 km hosszan. Legismertebbek belőle a Szakkara-együttes és a gízai piramisok. Fontos volt istenének, Ptahnak temploma. Mint jelentős várost meghódították az etiópiaiak (Pianhi, Kr. e. 730), az asszírok (Azarhaddon, Kr. e. 671 k., Asszurbanipál, Kr. e. 668–663) és a perzsák (Kambüszész, Kr. e. 525). Vallási szempontból teremtestanáról (szóval teremtés) ismert, valamint Ptah szt. bikájáról, → Ápiszról, amelyet a Szerapeumban temettek el. Már a Kr. e. 7. sz.-tól telepedtek le idegenek

~ben, Jeruzsálem pusztulása után zsidók is (Jer 44,1). A próf.-k többször említik a várost (Oz 9,6; Iz 19,13; Jer 2,16; 46,14.19; Ez 30,13; 30,16?).

Menachem (héb. 'vigasztaló'): Gadi fia, Izr. 16. királya (ur. Kr. e. 743–738), Tircából. Vsz. a sereg vezére volt, aki ellenfelét, Sallumot megölte, és magához ragadta a hatalmat. Az assírok királyának, III. Tiglat-Pilleszernek a segítségét is megszerezte, ezért évi 1000 ezüst talentum adót fizetett; Júdában ugyanakkor Azarja és Jotam volt a király (2Kir 15,14–23). Tappuachban kegyetlenül elnyomta az ellene kitört lázadást. A Kir szerzője egyébként is kedvezőtlenül ítéli meg. Fia, Pekachja követte a trónon.

menedék, menedékváros, azilum: A régi időkben minden K-i → törzs körében ~et nyújtott a szentély (1Kir 1,50), bár a szentélyhez kapcsolódó ~jogot nem vették mindig figyelembe (2,28–31). Izr.-ben a ~jog később összekapcsolódott a → vérbosszúval, ezt enyhítette, ill. korlátok közé szorította. A MTörv 4,41–43; 19,1–13 szerint a ~jog csak azt illette meg, aki nem szándékosan ütött valakit agyon (vagyis: előzőleg nem gyűlölte). Mivel a → kultuszt Jeruzsálemben központosították, és hivatalosan csak ez az egy szentély létezett és így ~hely is csak ez az egy volt egész Izr.-ben, a 4,41–43 a Jordántól K-re eső országrészen kijelölt 3 ~helyet (a MTörv szerzője a Jordántól Ny-ra eső területeket még meghódíthatatlannak tekintette), amelyek vsz. régi szentélyek voltak. A Szám 35,13–29 tovább részletezi a ~jogot, de ugyanakkor a közösségre bízta, hogy ítéljen a gyilkos és a vérbosszú jogával élő között; egyszersmind azt is leszögezi, hogy a vérbosszú joga a hivatalban lévő főpap halálával megszűnik. A ~városok száma 6-ra emelkedett. Józs 20,1–6: megismétli a rendelkezéseket és felsorolja a menedékhelyeket: Józs 20,7 kk.: Kedes, Szichem, Kirjat-Arba (Hebron), Bécer, Ramot-Gileád, Golán; MTörv 4,43: Becer, Ramot (Gileádban), Golán.

menekülés: A Bibliában természetes jelenség háború v. más veszedelem idején (Józs 8; Bír 20: látszatra ~, hadicselként). Olykor fontos teol.-i megfontolások is kapcsolódnak hozzá. Az ember külső és belső biztonsága, ill. szilárdsága az Istennel való kapcsolatában gyökerezik; a Vele való szembeszegülésnek ~ a szükségszerű következménye (Szám 10,35; Zsolt 68,1.13). Ezt még Izr. legerősebb ellenségei is megtapasztalják (Kiv 14,25; 23,27: Isten félelmet kelt az ellenségben), de hűtlensége esetén maga Izr. is (Lev 26,17.25; MTörv 28,25; Józs 7,10 kk.; Iz 30,17). A bűn és a ~ szorosan összefügg egymással. A bűn maga is ~ Isten elől (vö. Oz 7,13) és ~t von maga után, ösztönösen (Ter 3,8), büntetésként (4,12), belső állapotként (Péld 28,1.17). De Isten elől nem lehet elmenekülni (Zsolt 139,7–12; Jónás); a bűnös sem menekülhet el az ítélet elől (Bölcs 16,15; Ám 9,1 kk.; vö. Mt 23,33). Az ártatlan számára a ~ a bosszú, az üldözők (2,13; 10,23: hithirdetők) és a bűnösökre lesújtó ítélet elől való kitérés módja (Jer 51,6.45; Mt 24,16). A bűn és a kísértés elől menekülni erkölcsi kötelesség (Ter 39,12 kk.; Sir 21,2; 1Kor 6,18; 1Tim 6,11; 2Tim 2,22 kk.), éppúgy mint a szilárd ellenállás, amely a Sátánt készíti ~re (Jak 4,7). Zsolt 104,7; 114,3 kk.; Jel 20,11: a teremtmény Isten előli ~ének bemutatása. → barlang, → Júdea pusztája, → menedék.

Menelausz: a Benjamin fiai közül való Simon testvére (Josephus Flavius helytelenül → Jázon és → Oniász testvéreként említi); kb. Kr. e. 171–163: viselte rövid megszakítással (Kr. e. 169) a főpapi tisztséget, amelyet a szír királytól, IV. Antiokhosztól vásárolt meg. Jeruzsálemben buzgón támogatta a hellenista irányzatot. Az újra meg újra föllépő nehézségeken pénzzel igyekezett úrrá lenni. Andronikosz helytartó segítségével a törv.-es főpapot, Oniászt megölette. A → Makkabeusoknak V. Antiokhosz és → Liziász elleni harcában közvetíteni igyekezett. Végül izzó hamuban megégették. (2Mak 13,8; 4,23–34.43–50; 11,27–33).

Mené tekél parszin, Mené, mené tekél ufarszin: az a felirat, amelyet → Baltazár király lakomáján a megjelent emberi kéz ujjai írtak a palota falára (Dán 5,1–6,1). Láttára a király megrémült, mert birodalma közeli pusztulásának volt a hirdetője. A falon megjelenő titkos írás motívuma nem ismeretlen a népi elbeszélésekben. Dán szerzője úgy látta, hogy miként az álom (2,4; vö. Ter 37; 41), ez a motívum is alkalmas arra, hogy közvetítse az embernek az Isten akaratát, ezért szívesen fölhasználta kv.-ében. Hogy egy ilyen Isten akaratát tolmácsoló

feliratnak különböznie kell az egyéb (= emberi) feliratoktól, azt magától értetődőnek tartotta: míg másutt aranybetűsek az ilyen feliratok, a ~t Bábel egyetlen bölcse sem képes megfejteni. Theodotion, a Vg és a LXX szerint a rövidebb szöveg jelent meg a falon (Dán 5–25), a maszoréta szöveg szerint a hosszabb. – Mivel a szerző kifejezetten mondja, hogy Bábel bölcsei nem tudták a falon megjelent ~t megfejteni (5,8.15), minden bizonnyal rejtélyes volt számára is a formája. Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a szerzőnek semmiféle konkrét képzeleti nem kapcsolódott a ~hez; minden bizonnyal szokványos talány lehetett. A régi exegéták fölteszik, hogy ennek az arám mondásnak a betűi Atbaš-rendszerben (→ kabala) függőleges oszlopokban v. anagramma formájában voltak fölsorakoztatva. Amikor 1878 : Ch. Clermont-Ganneau fölfedezett egy prs feliratú súlyt, amely félminát nyomott, némelyek arra gondoltak, hogy súlyok és pénzérmék nevei (mina, sékel és félmina) jelentek meg a falon ékírásban (ideogrammák), képekben v. magánhangzó nélküli, csupa mássalhangzóból álló írásban és csupán tanácstalanságot váltottak ki a bábéli bölcsek körében. – Míg Bábel bölcsei nem tudták a ~t megfejteni, Dánielnek sikerült. Magyarozatát (vö. 5,26 kk.) pesarnak, vagyis nem tárgyyszerű, ill. nem szó szerinti fordításnak, hanem értelmezésnek lehet tekinteni. Ezért föltehető, hogy nem eredeti jelentését adja vissza a talánynak, hanem azt, amit bölismert benne. Erre lehet abból is következtetni, hogy az 1. menét nem vette figyelembe, v. hogy az ufarszin formát parszinra változtatta. S ha eredetileg nem utalt is a mondás Bábel pusztulására, akkor is kézenfekvő a szójátékot figyelembe véve (ufarszin 'és perzsák') a félminában a perzsa birodalmat látni, a minában és a sékelben pedig az újbabilóniaiakat. A sorrend viszont vsz. azt érzékelteti, hogy az újbabilóniai birodalom „elértéktelenedése” után (mináról sékelre: 1/60 mina) a perzsák veszik át a hatalmat. Hogy Istennek Bábelre lesújtó ítéletét formába öntse, a szerző nem a súlyok értékét vette figyelembe, hanem nevük mássalhangzóit, ezeket azonban más magánhangzókkal egészítette ki.

Meni: egy istenség neve, akit Izr. fiai is tiszteltek (Iz 65,11). Együtt szerepel → Gáddal, s ebből arra lehet következtetni, hogy ~ szintén a sors, ill. a szerencse istene volt. Mindkét istenségnek étel- és italáldozatot mutattak be a babilóniaiak szokása szerint (Dán 14,11; Bár 6,26). Némelyek kapcsolatba hozzák az arab sorsistennel, de ez teljesen megalapozatlan.

menny, ég (héb. samajim, gör. uranosz): – 1. Kozmológiailag gyakran azonos az → égboltozattal. Ez szilárd, és mint valami sátor, úgy van kifeszítve (Iz 40,22; 44,24; 45,12; Jer 10,12; 51,15; Zsolt 104,2 stb.); oszlopokon nyugszik (Jób 26,11; vö. 2Sám 22,8), csatornái vannak (Ter 7,11; vö. 2Kir 7,2.19; Mal 3,10), fölötte óceán terül el. Az égen (= az égboltozaton) fényeskednek a csillagok (Ter 1,14; Zsid 11,12), ezek az apokaliptikus irodalomban az idők végén lehullanak, és maga az ég is megrendül (Mt 24,29; Mk 13,24–25; Jel 6,13; 8,10; 9,1; 12,4); 2Pét 3,7.10.12: az ítélet napján a → világegészkor az egek megszakadnak és a tűz hevéből lángba borulnak. Az ég azonban többet jelent az égboltozatnál (vö. pl. az ég madarai kifejezéssel: Ter 1,26.28.30; 2,19 kk.; 6,7 stb.); a kozmosznak az egész föld fölötti része: ég. – 2. Teol.-ilag a ~ – a) Isten lakása: az égboltozat Isten trónusa (Iz 66,1 = ApCsel 7,49; Mt 5,34; 23,22), a lába alatt van, mint valami zafírból való kövezet (Kiv 24,10 kk.). Palotája az ég vizeire épült (Zsolt 104,3.13), itt áll a trónja (11,4; 103,19; Bölcs 18,15; Jel); Michajehu próf. látta is az Urat, amint „a trónján ült” (1Kir 22,19–22); a Jób 1,6–12 eseményeinek is a ~ei palota a színhelye. Isten a ~ből leszáll a földre (Ter 11,5.7; Kiv 19,11.18.20; Iz 63,19). Másfelől a szentély olyan, mint egy hatalmas lépcső (a hagyományos magyar fordításban: létra), amely az embert összekapcsolja Istennel (Ter 28,10 kk.). Ezt az Isten → lakására vonatkozó régi elgondolást főleg a deuteronomikus teol. vitatta (vö. MTörv 4,36 és Kiv 19,11.18.20; 1Kir 8; a Templomban Isten a neve által van jelen; → név). – Az ÚSz-ben Isten és a ~ elválaszthatatlanul összefonódik (Mt 5,16.45. 48; 6,1.9 stb.), de ez a helyhez kötés semmiképpen nem csorbítja Isten mindenhatóságát, és mindenütt jelenlétét sem érinti (1Kir 8,27; 2Krón 6,18; Iz 66,1; Zsolt 139,7–12). – A perzsa időben Jahvét gyakran az ég v. az egek Istenének nevezték (Dán 2,18.37.44; Jón 1,9; Zsolt 136,26; Ezd 1,2; 5,11 kk.; 6,9 kk.; 7,12.21; Neh 1,4 kk.; 2Krón 36,23; vö. Jel 11,13; 16,11). – Az egek ege(i) – ez a 'legfelső ég' értelmű, gyakran előforduló kifejezés (MTörv 10,14; 1Kir 8,27; 2Krón 2,5; 6,18; Zsolt 148,4; Neh 9,6) szintén azt az égboltozat fölötti „teret” jelöli, ahol Isten lakása van (vö. Zsolt 115,16). A kifejezés

nyelvtani szerkezetéből a későbbi irodalom 2, sőt az ég és az egek ege (1Kir 8,27) alapján 3 ég léteire következtetett, s a legfelsőt, a 3. eget tekintette Isten lakásának (vö. 2Kor 12,2: Pál a 3. égig elragadtatott). Némely apokrif irat (Lévi végrendelete 2, Mózes mennybevittele 35) 7 égről tud; ez az elgondolás a Kr. u. 2. sz. második felétől általánossá vált a rabbinista irodalomban. Hénoch [szláv] 22 tíz, Báruk [gör.] 11 pedig öt eget említ. Ezek az elképzelések babilóniai hatásra utalnak, Babilóniában ui. 7 egymás fölötti eget tételeztek föl, amelyeken át kell az embernek hatolnia, hogy Anuhoz elérkezzen. – b) Az angyalok lakóhelye: a Zsolt 89,6 kk. szerzője az → angyalokat (az Isten fiait) a felhők fölé képzei, ahol Isten lakása van. Tób 12,15: Rafael annak a 7 angyalnak egyike, aki Isten színe előtt áll (Jel 8,2). Dán 7,10: 10 000-szer 10 000 angyal áll Isten előtt a ~ei királyi udvartartás tagjaként neki szolgálva (vö. 1Kir 22,19; Jób 1,6; 2,1; Jel 7,11 stb.). – Az ÚSz-ben szerepelnek: az ég angyalai, Isten angyalai a ~ben/az angyalok az égben (Mt 22,30; 24,36; Mk 12,25; 13,32); az angyalok, akik a → kicsinyekre vigyáznak, azok közé tartoznak, akik „szüntelenül látják” Isten arcát (Mt 18,10). Az angyalok leszállnak az égből a földre (28,2; Lk 2,15; 22,43; Jel 10,1; 18,1 stb.); ez az elképzelés a → Jákob létrájában (Ter 28,12) egészen konkrét formát ölt (a babilóniai templomtornyokhoz kapcsolódó képzetek szerint). A ~be a → Sátánnak is van bejárása (Jób 1,6; 2,1), sőt ott volt a helye, ahonnan azonban Isten örökre letaszította (Lk 10,18; Jel 12,7 kk.). – c) Mivel a ~ Isten lakása, a ~ szó metonímiával magára Istenre is vonatkozhat. A „~ből” egyértelmű azzal, hogy Istentől (Jn 3,27); ugyanígy a „~ben” a. m. ‘Istennél’ (Mt 16,19; 18,18; Lk 19,38). A ~ az Isten helyett áll, különösen azóta, hogy a Jahve nevet inkább körülírták: Zsolt 73,9; 1Mak 3,18 (néhány gör. kéziratban valamint a Vg-ban az ég Istene található); 4,10.24.55; 12,15; 2Mak 7,11; Eszt; Mt 21,25; Lk 15,18.21. Hasonlóképpen Mt-ban mennyek országa szerepel ‘Isten országa’ értelemben. – 3. Szoteriológiai szempontok: – a) Krisztus föllépésekor „megnyílik az ég” (Jn 1,51), a ~ újra nyitva lesz az emberek számára (Mt 3,16; Mk 1,10; Lk 3,21). Krisztus isteni természete szerint az égből szállt alá (Jn 3,13; 6,38.41 kk., 50 kk.), és halála után a feltámadással a ~be tért vissza, hogy helyet foglaljon az Atya jobbán (Mk 16,19; ApCsel 3,21; Ef 1,20; 2,6; Zsid 8,1; 1Pét 3,22). A nem emberkéz alkotta szentélybe, a szentek szentjébe belépve Isten lakásába érkezett (Zsid 9,11 kk. 20), és ott marad az idők végéig, akkor újra megjelenik (9,28). Ezért írhatja Pál: a keresztények Urukát, Krisztust várják a ~ből (1Tesz 1,10; 4,16; 2Tesz 1,7; Fil 3,20). Akkor az ég a tűz martalékvává válik és helyet ad az új égnek, amely egy új földdel olyan kozmosznak lesz része, ahol az igazság lakik (2Pét 3,12). – b) a Krisztussal való közösség révén a keresztények már most a ~ben vannak (Ef 2,6); hazájuk, polgárjoguk van a ~ben (Fil 3,20). Illést (2Kir 2,11) és talán Hénochot (Ter 5,24) felvitte Isten a ~be. Ezeket az eseteket nem tekintve is találunk óvatos utalásokat arra, hogy az igazakat haláluk után Isten a ~be viszi (Bölcs 3,1–4; 5,15 kk.; 6,17–21). Attól a zsidó körökben is talajra talált hellenista gondolattól, hogy az embernek halhatatlan lelke van, és így rokon a ~ei lényekkel, már nem esett messze az az elképzelés, hogy a halál után nem kerül minden ember az alvilágba, hanem lehetséges, hogy legalábbis azokat, akik különösen hűen szerették (pl. a vértanúkat), Isten fölveszi a ~be. Az apokrif Hénoch [etióp] 104,2 kk. ezt az elképzelést már egyértelműen meg is fogalmazza. E hitnek egyik formája a ~ei → Paradicsom létének elfogadása. – Azt, hogy az igazak a ~ben elnyerik jutalmukat, az ÚSz egyértelműen tanítja (Mt 5,12 = Lk 6,23); a ~ben kell kincset gyűjteniük a keresztényeknek (Mt 6,20; 19,21; Lk 12,33). A keresztényeknek a ~ben örök otthonuk van (2Kor 5,1), Isten trónja előtt állnak, mint az angyalok (pl. Jel 7,9), sőt Krisztus maga mellé ülteti őket (3,21; vö. Mt 19,28; 1Kor 6,3); a 2Kor 5,6 kk.; Fil 1,23 alapján arra lehet következtetni, hogy az igazak a halál után azonnal a ~be mennek (vö. Jel 14,13).

mennybemenetel: a feltámadt Krisztus égbe szállása. – 1. Az ApCsel elején (1,2 kk., 9–11) Lukács evangélista beszámol arról, hogy feltámadása után 40 nappal Krisztus az Olajfák hegyéről felment a mennybe, és erre az eseményre röviden ev.-a végén is utal (Lk 24,51). Az ApCsel tartalmazta beszámolót nem szabad későbbi betoldásnak minősíteni, mint néhány kritikus teszi, mert az 1,1–11 szerkezete irodalmi szempontból semmi nehézséget nem támaszt az ellen, hogy az egész beszámolót Lukácstól eredőnek tekintsük; még kevésbé kell az 1,2 és Lk 24,51 említette ~t az ApCsel-ből, ill. Lk-ból kiiktatni, mert azok a kihagyások, amelyeket a „nyu-

gati” szöveghagyomány egy részét illetően feltételeznek, nem eredetiek, hanem inkább szövegjavításra vezethetők vissza. Maga Lukács volt az, aki az eseményről 1. kv.-e (Lk) végén és 2. kv.-e (ApCsel) elején beszámolt, mégpedig nem anélkül, hogy a 2. beszámolóban ki ne emelte volna a 40 napos időtartamot, amelyről az 1. beszámolóban (Lk) nincs szó. A topográfiai pontosítás (ApCsel 1,2: az Olajfák hegyén; Lk 24,50: Betánia közelében) arra enged következtetni, hogy a ~t konkrét tört.-i eseménynek tekintette. (A helyi hagyomány az → Olajfák hegyének tetejéhez kapcsolta az eseményt.) De mégis, az ÚSz-ben Lukács az egyetlen, aki Krisztus ~ét térhez és időhöz kötött konkrét eseményként kezeli. Az ÚSz többi szerzője beéri annak közlésével, hogy a feltámadt Krisztus a mennyben van, ott az Atya jobbján ül (Róm 8,34; Kol 3,1–3; Ef 1,20; Zsid 1,3.13; 8,1; 10,12; 12,2; ApCsel 2,33 kk.; 5,31; 7,55; Jel 3,21; 5,6 kk.; vö. Mk 14,62), az Atyánál (1Jn 2,1), a dicsőségben (1Pét 1,21; 4,13; 5,1), egy felhőn ül (Jel 14,14), fölötte áll az ég erőinek és hatalmasságainak (1Kor 15,24; Fil 2,9 kk.; Kol 2,10; Ef 1,21 kk.; Zsid 7,26) és újra eljön a mennyből a megújulás napján (1Tesz 1,10; 4,16; 2Tesz 1,7; Fil 3,20; Kol 3,4; ApCsel 3,20 kk.; vö. 1Tim 6,14; 2Tim 4,1.8; Tit 2,13; Jak 5,7kk.; 1Pét 1,7.13; 4,13; 5,4; 1Jn 2,28). Ez a földi élet utáni mennyben tartózkodás magától értetődően feltételezi Krisztus ~ét, amelyre legtöbbször nem térnek ki az ÚSz szerzői, sőt, akik említik, azok is inkább hitvallást tesznek, s nem mint tapasztalati tényt v. átélt eseményt közlik (Ef 4,10; 1Tim 3,16; Zsid 4,14; 6,19 kk.; 9,24; 1Pét 3,22, sőt Mk 16,19; Jn 3,13; 6,62). – Minthogy egyedül Lukács tett a ~ról tanúságot, ez a körülmény az őskeresztény hagyományban egyfajta bizonytalankodást okozott. Az ApCsel tudósítása csak a 4. sz.-ban, az atyák idején talált egyértelmű elfogadásra. Korábban némelyek egyáltalán nem említik ezt az eseményt (Római Szt Kelemen, Didakhé, Antióchiai Szt Ignác, Szt Polikárp, Hermász), és akik említik az időpont és a ~ lefolyásának módja kérdésében azok sem értenek egyet. Valójában csak kevesen kísérlik meg, hogy közelebbit mondjanak a ~ lefolyásának módjáról, és erre irányuló kísérletük csak tört.-i hitelesség nélküli fejtegetés. Sokan megadják Krisztus ~ének időpontját, de a megadott időpontok eltérnek egymástól. Mintha már Lk 24,51 és Jn 20,17 is magára húsvét napjára tenné a ~t, ugyanígy Péter evangéliuma 56 és még néhány más (apokrif) írás is; mások az ApCsel említette 40 napot „kevesellve” 18 hónapot (pl. Izajás mennybevitele 9,16) tételeznek fel, sőt akad apokrif szerző, aki 12 évvel számol. Az atyák közül néhányan (Jusztinosz, Tertullianus, Eusebiosz és Szt Jeromos) hol a feltámadás napjára, hol 40 nappal későbbre teszik a ~t. – 2. Az őskeresztény hagyománynak ez az ingadozása némely kritikusnak alapul szolgált arra, hogy a ~t későbbi legendának minősítse: az a hit, hogy Krisztus a mennyben megdicsőült, a fejlődés során különféle formákat öltött. A halál fölötti győzelmet először tisztán szellemi módon értelmezték, csupán Jézus lelkére vonatkoztatták, ilyen értelemben beszéltek Krisztusnak közvetlen feltámadása után ~éről (Lk 23,43; Péter evangéliuma 19). Később hitvédelmi szempontok miatt ennek a győzelemnek (= megdicsőülésnek) konkrét formát akartak adni, és így az Úr testére is kiterjesztették, s a Krisztus-jelenések (krisztofániák) érzékelhetővé „anyagiasodtak” (materializálódtak) a testtel rendelkező, megtapintható Feltámadott kinyilatkoztatására, aki evett és ivott; ezt követte az üres sír legendája, végül testének felmenetele a mennybe szemmel látható módon. – Nem véve tekintetbe, hogy ez az elmélet mennyire nem áll összhangban az ÚSz tört.-iségeivel, fő tévedése abban rejlik, hogy a hallhatatlanságot inkább gör., mint szemita módon értelmezi. A szemiták számára, már pedig az ap.-ok is szemiták voltak, Krisztus halál fölötti győzelme teljesen elképzelhetetlen lett volna testének megdicsőülése nélkül. Ők a halált a bűn büntetésének tekintették, amely a testet is sújtotta, nem csak a lelket. A bűn legyőzésével tehát, amiben az üdvösség állt, a test eredeti, ép állapotának is helyre kellett állnia, nem csupán a lélekének. Ezért nem lehet kétséges, hogy ha az első tanítványok hittek abban, hogy Mesterük legyőzte a bűnt és a halált, akkor ezt nem is tehették másképpen, mint hogy hittek testének feltámadásában és ~ében. Ez a hit ösztönözte őket a Feltámadott megjelenéseinek érzékelhető valóságként való elfogadására. Az a hit, hogy Krisztus feltámadott teste a mennyben megdicsőült, nem egyéb, mint szükséges és kikerülhetetlen kiegészítése a feltámadásban való hitnek. – 3. Ha az úsz-i és az őskeresztény hagyomány következtelensége a kritikusok kétségeit és negatív következtetéseit nem igazolja is, azért figyelmet érdemel, és a misztérium alapos átgondolására késztet. Úgy látszik, 2 dolgot meg kell különböztetnünk: Krisztus megdicsőülését a mennyben, az Atyánál és az Olajfák

hegyéhez kapcsolódó elmenetelésének kinyilatkoztatását. – a) A mennyben való megdicsőülés a lényeges, ez alkotja ennek a hittételnek a közvetlen tartalmát. Krisztus testének az eszkatologikus Isten országába való bemenetele a mi megdicsőülésünk és ezzel örök üdvösségünk „első termés”-e ugyanakkor a foglaló, sőt az előidéző ok is; a csírája az új, a Krisztus áldozatával fizikai valóságában megújult világnak. Jézus megdicsőült teste ennek a megújult világnak a kezdete, az összejtje, ugyanakkor a keresztények és ezzel az egész világegyetem újjászületésének mintája és a létrehozó oka is. Nem elég, hogy Krisztus teste dicsőségesen feltámadt a sírból. Az is elengedhetetlen, hogy bemenjen abba az isteni világba, amelybe bennünket, mindnyájunkat bevezet, és ez az isteni világ volt mindig (emberi képzelőerőnk számára szükségszerűen) a mennyek országa, az ég a föld fölött. Ez a dicsőségbe bemenetel természetfölötti tény, és mint ilyen kívül esik érzékeinken, ezért az ÚSz tanúinak (valójában még Lukácsot is ide értve) le kell mondaniuk pontos leírásáról. Mégis tényleges, „történeti” eseménnyel állunk szemben, amely egy konkrét időpontot tételez fel. Kézenfekvő, hogy ez az időpont csak a feltámadás időpontja lehet. Mihelyt Jézus teste a Lélek erejéből előjött a sírból, már a dicsőség eszkatologikus világához tartozott, és teljesen jogos volt, hogy be is menjen ebbe a dicsőségbe. Ezt az ÚSz számos részlete tanúsítja, ahol Krisztus feltámadása és Isten jobbán ülése együtt szerepel, ugyanazon megdicsőülés 2 külön mozzanataként. Krisztus Mária Magdolnának mondott szavai (Jn 20,17) tanúsítják, hogy már nem abban az állapotban van, mint korábban volt, amikor minden további nélkül meg lehetett érinteni. Ugyanakkor Mária Magdolna megbízatást kap, hogy a testvéreknek adja tudtára: várható a ~e. Nyilvánvaló, hogy ha a tanítványoknak megjelenik (20,19–23.24–29), ez ~e után fog történni, az Atyától visszatérve, akinél élni fog. E szövegekből kikövetkeztethetően el kellett telnie egy kis időnek a feltámadás és a ~ között. – b) Az Olajfák hegyéhez kapcsolódó kinyilatkoztatás nem áll ellentétben ezzel az első és alapvető megdicsőüléssel, amelynek húsvét napján kellett bekövetkeznie, mert ez teljesen más létrendhez tartozik, s ez Lukács beszámolójából is kikövetkeztethető. Távol állt tőle, hogy Krisztus mennyei dicsőségbe való bemenetelét diadalmas bevonulásként, a pogány legendák (Romulus, Herkules, Mitrász stb. esetében) v. az apokrif iratok példáját követve mutassa be. Ehelyett egyszerűen csak az Úr utolsó eltávozásáról akart beszámolni. A leíráshoz felhasznált tartózkodó és hagyományos vonások egyértelműen utalnak arra, hogy véget értek a Jézussal folytatott bizalmas párbeszéd, és hogy az Úr csak az idők végén ítéletre (parúzia) jön vissza. Az angyalok, akik megszólítják az ap.-okat, valamint a felhő hagyományos kísérő jelenségei az eszkatologikus megnyilatkozásoknak (Lk 21,27; Mk 14,62; Jel 1,7; 14,14 kk.; vö. 1Tesz 4,17; Jel 11,12), épp ez a szerepük, ill. a mondanivalójuk. A 40 nap is felfogható hagyományos elemnek, nem kell okvetlenül szó szerint érteni; lehetséges, hogy Lukács arra a 40 napra gondolt, amelyet Jézus a pusztában töltött, nyilvános életét, vagyis az általa adott kinyilatkoztatást megelőzően (Lk 4,2): ugyanígy 40 nap előzte meg feltámadása után az Egyh.-ában adott kinyilatkoztatását is. Mert Lukácsot a Feltámadott utolsó eltávozása főleg mint a pünkösdi események előzménye érdekelte és így annak volt a feltétele, hogy a Szentlélek a feltámadás után 50 nappal kiáradt, és ezzel az Isten országa ezen a világon elindulhatott győzelmes útjára. – János evangélista, akinél a Messiás megdicsőülése szorosan összefonódik a kereszttel, a kereszten felemeléssel (Jn 3,14; 8,28; 12,32 kk.), a ~t is közvetlenül a halálhoz és a feltámadáshoz köti. Ugyanígy a Szentlélek elküldése is a megdicsőült Krisztus húsvét esti eljövételéhez kapcsolódik nála (20,22), ő ui. ezt az adományt nem annyira a küldetéshez kapott karizmák szemszögéből nézi, inkább Krisztust tartja szem előtt, aki jelen van a Lélekben (14,16–21; 16,13–16) és a szentségekben (20,22 kk.: a bűnbánat szentségében, 6,51.62 kk.: az Eucharisziában, 3,3–8: a keresztségben; 3,13 kk.: anóthen = fölülről való, alászállt a mennyből). Lukács és János ua.-t a misztériumot tárják elének, csak más-más módon osztják el az időben azt, ami Istennél egy. Ebből a szemszögből az, amit az Olajfák hegyéhez kapcsolva Lukács egyetlen szerzőként elmond, semmiképp nem áll ellentétben Krisztusnak a dicsőségbe való első és tkp.-i bemenetelével, amelynek a feltámadás napjára kellett esnie. Erre más helyeken Lukács evangélista maga is utal (ApCsel 2,32 kk.; 5,30 kk.). Az Olajfák hegyéhez kötődő elbeszélés ezt inkább csak kiegészíti és megpecsételi. Ezért a keresztény hagyomány a liturgiában jogosan látja Jézus nyilvános életének ebben az utolsó eseményében a halál fölötti győzelme kinyilatkoztatásának zárókövét, és helyesen foglalta bele ebbe

a misztériumba Jézus első, húsvéti megdicsőülésének egész gazdagságát is, felismerve benne a kegyelem kiadásának ígérését, amely pünkösdkor beteljesedett.

mennybevitel: 1. Hénochról olvasható, hogy Isten elvitte, elragadta (Ter 5,24; Sir 44,16; 49,14). A LXX ezeken a helyeken (vö. Zsid 11,5) a gör. átvitte v. fölvette igét tartalmazza megfelelőül; a Sir 49,14 hozzáfűzi: a földről; a Zsid 11,5 viszont azzal egészíti ki: hogy ne ízlelje meg a halált. A Vg-ban a Sir 44,16 szerint Hénoch a Paradicsomba kerül. A zsidó apokrif iratok (Jubileumok könyve; Hénoch) és a rabbinista irodalom leírják, mi lett a sorsa Hénochnak ~e után: Éden földjén él, a mennyei szentélyben a főpap szolgálatát látja el, s mint metaton (e kifejezésnek még nincs elfogadható megfejtése) a legfőbb angyalok közt foglal helyet. – 2. Illés ~éről a 2Kir 2,11 számol be: tüzes szekér jelent meg tüzes lovakkal és Illés a forgószéllal fölment az égbe (vö. 2,1). A forgószél és a tűz teofániára utal (vö. Kiv 3,2; 19,16.18 kk.; Iz 30,27 kk.; Jób 38,1), a lovak és a szekér földöntúli hatalmakat jelképeznek (vö. 2Kir 6,17; Sir 48,9 [héb.]: a szekérrel tüzes lovak száguldottak; Ez 1,4–28; 10,1–22; Zsolt 68,18). 1Mak 2,58: Illés az égbe vitetett. A LXX a 2Kir 2,11 esetében tartózkodóbban fogalmaz: mintha az égbe vitetett volna. Ugyanakkor a Sir 48,12 azt mondja a LXX-ban Illésről, hogy elragadta (= eltakarta) a vihar. A zsidó apokrif irodalom szerint (Hénoch, etióp) Illés is élve került az égbe, az angyalok közé és a világ végéig a Paradicsomban marad. ~e helyeként a hagyomány a Jordánon túli → Betániát tartja számon. – → mennybemenetel.

mennydörgés: természeti jelenség, amelyet az ÓSz népe Jahve közbelépéseként, jelenléte jeleként értelmezett (pl. 1Sám 7,10; Jel 4,5). Jahve idézi elő a ~t (1Sám 2,10; 2Sám 22,14; Zsolt 18,14; 29,3; Jób 37,4 kk.; 40,9); ezért a ~ Jahve hangja (Zsolt 29,3 kk.; 46,7; 68,34; Jer 25,30; Jo 4,16; Ám 1,2 stb.); vö. Jób 26,14; Zsolt 104,7; Sir 43,17). → Teofániák alkalmával Jahve ~ és villámlás (→ villám) közepette jelenik meg (pl. Kiv 19,16; Zsolt 77,19; Iz 29,6).

mennydörgés fiai: → Boanergesz.

mennyek országa: → Isten országa.

menóra: hétágú mécstartó a zsidóknál. Az ósz-i arany ~ leírását Zak 4,1–14; Kiv 25,31–39; 39,17–24 tartalmazza. A → mécseseknek folytonosan égniük kellett Jahve előtt (27,20 kk.; Lev 24,2 kk.), bár a későbbi zsidó iratok vitatják, hogy nappal is égtek. Salamon is készítettett a Templom számára 10 mécstartót (1Kir 7,49; 2Krón 4,7). A fogság utáni Templomban szintén állt egy minden bizonnyal aranyból készült ~; ezt IV. Antiokhosz Epifánész elrabolta (1Mak 1,21); Makkabeus Júdas újat csináltatott (4,49); ennek Heródes Templomában egy nagyobb került a helyébe; ezt vihették el hadi zsákmányként a róm.-ak. Titus római diadalívén látható, kifaragva. A ~t szívesen ábrázolták, pl. a Bet Alfa-i és a jerikói zsinagógában mozaikon, Dura Europoszban freskón, ajtók fölött, szarkofágokon, sírköveken. A zsidó ábrázolásokon a Titus diadalívén látható relieftől eltérően háromlábú a ~.

127. Menóra, sófár és vsz. tömjénkanál ábrázolása Bet-Alfa zsinagógájából

128. Menóra-ábrázolás Bet-Searim egyik katakombájából. Kr. u. 70 után

menta: Palesztinában vadon tenyésző fűszernövény. Az ÓSz-ben nem szerepel. Mt 23,23; Lk 11,42: azok közé a növények közé tartozott, amelyekből tizedet kellett adni. → kapor, → kömény.

menyasszony: → eljegyzés után, de még → menyegző előtt álló nő. Képes értelemben az új Sion jelképe (Iz 62,4); Jahve örömét találja benne (62,5), s ahogy felékesítik a ~t, úgy övezi körül magát a hazatérőkkel (49,18); az ékszerektől ékesített ~hoz hasonlóan felöltözteti őket az üdvösség ruhájába és az igaz élet köntösébe (61,10; vö. Jer 2,32). Azt az ÓSz-ben általános elképzelést nem tekintve, hogy a város → nő v. leány, a ~ mint kép, annak a próf.-knál Ozeás óta ismételtén visszatérő gondolatnak a következménye, amely szerint a Jahve és Izr. közötti szövetség házasság (Oz 2,18; Ez 16,8; Jer 2,2: jegyesség); az Én allegóriaként való értelmezése révén különösen a korai zsidóságban vált a ~ képe általánossá. Jel 21,2: a vőlegényének felékesített ~ az új Jeruzsálemet jelképezi. Jer a → vőlegény és a ~ szavát az öröm kifejezőeszközüül alkalmazza (7,34; 16,9; 25,10; 33,11; vö. Bár 2,23; Jel 18,23). Az Én 4,8–16: a ~ dala a vőlegényről; az Én egyébként többször szerepelteti a ~t hűgómként. – Az ÚSz-ben a Messiás a vőlegény (Mk 2,19 kk.; Jn 3,29), az Egyh. a ~ (vö. 2Kor 11,2). A Jel 19,7; 21,9: a ~ a Bárány hitvese; a 22,17 a ~t együtt szerepelteti a lélekkel.

menyegző: házasságkötés alkalmából rendezett, rendszerint 7 napig tartó ünnep (Ter 29,27; Bír 14,12; Tób 11,17), amelyet evés-ivással, énekléssel, tánccal, talányok megfejtésével (Bír 14,12) töltött a hangos vendégsereg (vö. Jn 2,2). Az 1. nap estéjén a → menyasszonyt szülei házából a → vőlegény házába vitték; itt terítették meg az ünnepi asztalt és készítették el az új házásoknak a nászházat. A vőlegénynek különleges turbánt kötött a fejére az anyja – ez volt a korona, ill. a megkoronázás (Iz 61,10; Én 3,11). Így hozta el menyasszonyát (3,6–11; 1Mak 9,37.39) a vendégek kíséretében (Bír 14,10–11; Mt 9,15), akik közül a legfontosabb a vőlegény barátja (Jn 3,29) volt. Olykor lányok, a menyasszony egykori játszótársai a vőlegény elé mentek és fogadták (Én 3,11; Mt 25,1). A menyasszonyt lefátyolozva vitte haza a vőlegény (Ter 24,65; 29,25). A vőlegényének felékesített menyasszony (Jel 21,2) az asszonyok szobájában várakozott (Jo 2,16); derekán rajta volt az öv (Jer 2,32). Mint általában az ünnepeken, a ~n is külön voltak a férfiak és a nők. A vendégek ~i ruhája (Mt 22,11 kk.) valójában nem volt különleges öltözködés, de a vendéglátó jogot formálhatott rá, hogy a ~n ünnepi öltözködésben jelenjenek meg a meghívottak.

Merab: Saul idősebb lánya (1Sám 14,49). Saul megígérte Dávidnak, hogy feleségül adja hozzá, de végül ~ a mecholai Adriel felesége lett (18,7–19). Egy másik hagyomány (18,20–27; 25,43) → Mikalról mondja, hogy Dávidnak ígérték kezét, de végül Palti kapta meg. E két hagyományt a 2Sám 21,8 kk. egyesíti (Mikál 5 fiát, akiket Adrielnek szült, Dávid kiszolgáltatta a gibeonitáknak).

Merári (héb. 'az erősek'): a bibliai genealógiában Lévi fia (Ter 46,12; Kiv 6,16; 1Krón 5,27), az egyik levita nemzetség ősatyja (Kiv 6,19; Szám 3,17–20; 1Krón 6,4). Fiai: Machli és Musi (Kiv 6,19; 1Krón 6,4). Szám 3,33–37: a férfi nemhez tartozók száma 6200-at tett ki; Curiel volt a vezérük. Feladataikat, a szt. sátor körüli teendőiket a 3,36–37; 4,29.33 írja le.

méreg: → epe. Tartalmaz mérget a héb.-ben rosként szereplő gyomnövény is, amely a mezőn a barázdákban burjánzik (Oz 10,4). Olykor együtt találjuk az → örömmel (MTörv 29,17; Ám 6,12; Jer 9,15; vö. Jer 23,15), a Zsolt 69,22 pedig az → ecettel szerepelteti együtt. A MTörv 32,32 mérges, keserű bogyót említ, Jer 8,14; 9,15; 23,15 keserű mérgezett vizet; MTörv 32,33; Jób 20,16: e helyeken kígyó mérge szerepel. Ám 6,12 szerint Izr. fiai ~re váltják a jogot. – Egy másik héb. szó, a hemah (valójában 'tűz, harag') a kígyó mérgeiben (MTörv 32,24.33; Zsolt 58,5; 140,4; vö. Péld 23,32; Mk 16,18) és a mérges nyílban (Jób 6,4) szerepel. 2Mak 10,13: öngyilkosság ~gel. Jak 3,8: a nyelv nyughatatlan és „tele van halálos méreggel” (vö. Róm 3,14 = Zsolt 140,4).

mérföld: → hossz mérték.

Meriba: egy sziklából fakadó → forrás neve a Sínai-pusztában. A hagyomány szerint Mózes fakasztotta Izr. szomjazó fiainak (Kiv 17,1–7; Szám 20,2–13; Zsolt 81,8; 106,32). MTörv 32,51: Kádes, ill. a viszály vize, Ez 48,28: a kádesi Meriba vizei. A Kiv a rib tövel hozza kapcsolatba (ezt 'viszálykodás', 'perlekedés' értelmében véve), mivel Izr. fiai ~ban zúgolódtak Mózes ellen. A Szám 20,2–13 másképpen magyarázza a nevet: Mózes

és Áron halálával kapcsolja össze. Egy másik hagyomány többnyire → Masszát szerepelteti ~val együtt (így MTörv 33,8; Zsolt 95,8). A forrás Kádes közelében lehetett és eredetileg ~nak hívhatták, mivel itt mondtak ítéletet (rib); vö. Ter 14,7: Ítélet-forrás. → Mara; → pusztai vándorlás.

Meribbaal, Meribaal, Mefibóset (héb. 'Baal ur' v. 'Baal harcosa'): ósz-i személynév. 1. Saul és Ricpa fia, akit a gibeoniták megöltek (2Sám 21,8–9). – 2. Jonatán fia, Saul unokája, Micha apja; gyerekkorától bicegett (4,4). Apja halála után Ammiel fia, Machir fogadta magához Lodebárban. Dávid Jonatán iránti barátsága jegyében és hogy az utolsó Saul-ivadékot szemmel tarthassa, magához vette (9). Absalom lázadásakor ~ azt remélte, hogy visszaszerezheti apja koronáját. Amikor a fölkelés nem járt eredménnyel, ~ talált menetséget, de fele birtokáról le kellett mondania korábbi szolgája, Ciba javára (16,1–4; 19,25–31).

mérleg: A Bibliában pénzt, fémet (Ter 23,16; 1Sám 17,5.7; Iz 46,6; Jer 32,10), fűszerfélét (Kiv 30,23–24; Jn 12,3; 19,39) mérnek Izr. fiai, de ezeken kívül – átvitt értelemben – a szenvedést is mérik (Jób 6,2). Az árus ~et használt, amelyhez kis zsákban tartott kő súlyok (→ súly) tartoztak (MTörv 25,13; Péld 16,11). Szíriában és Palesztinában a kétkarú kézi- v. álló ~ használata divott; a héb. elnevezés a ~ 2 serpenyőjére utal (duális). Jahve a pontos ~et kedveli (Lev 19,36; Jób 31,6; Péld 16,11; Ez 45,10), és gyűlöli a hamis ~et (Péld 11,1; 20,23; Sir 42,4; Oz 12,8; Ám 8,5 kk.; Mik 6,11). Jahve ~e: Péld 16,11; Iz 40,12.15.

Merodach-Baladan (minden bizonnyal a babilóniai Marduk-apla-iddin 'Marduk adott **fiút'** **szándékos elferdítése**): a káldeusok egy fejedelmének feliratban is megőrződött neve, aki V. Szalmanasszár halála után (Kr. e. 722/1) Babilónia királya lett. 2Kir 20,12–19; Iz 39,1–8: levelet és ajándékot küldött Hiszkijának, Júdea királyának, hogy Asszíria-ellenes politikájához megnyerje.

Merom: az ÓSz-ben csak a Józs 11,5–7 tartalmazta földrajzi névben (Merom vizei mellett) arra a helyre utal, ahol Józsue legyőzte Hacor királyát és ennek szövetségeseit. Régebben a → Hule-tóval azonosították, de inkább a forrásokban gazdag mai Meron falu melletti vizekre kell gondolnunk (Szafedtől ÉNy-ra).

mérő: → űrmérték.

mérőőn: → ólom.

mértékek: A hamis mérleg, ill. mérték utálatos Jahve szemében (Péld 11,1; 20,10.23; Sir 42,4; Oz 12,8; Ám 8,5; Mik 6,11); Jahve a pontos ~et kedveli (Lev 19,36; Jób 31,6; Péld 16,11). Ezért a törv. is óvott a visszaélésektől (MTörv 25,13–16; Lev 19,36). → hossz mérték, → súly, → terület mérték, → űrmérték.

mértékletesség: → józanság.

Mesa: a → moábiták királya (ur. Kr. e. 840 k.). A Dibonban 1868: felfedezett és a párizsi Louvre-ban látható sztélé feliratának szerzője. A sztélét Kamos tiszteletére egy magaslati szentély felavatásakor állították. ~ beszámol rajta Izr. feletti győzelméről, aminek köszönhetően visszaszerezte az Acháb idejében elvesztett városait (Medéba, Atarot, Nebo és Jachac), valamint az Izr. fiai által zsákmányolt holmikat. Júda királyának, Jehosafátnak a név szerint nem említett ~elleni hadjárata, amelyről a 2Kron 20,1–30 ad számot, valamint a Jorám és Jehosafát királyoknak közös, Moáb elleni háborúja, amelynek leírását a 2Kir 3,4–27 tartalmazza, minden bizonnyal a Mesa-felirat megfogalmazása utáni időre eshetett.

129. Mesa moábita király sztéléje. Kr. e. 380. k. Fekete bazalt, 1 m magas. Louvre

Mesak: Dániel egyik társa, Misael kapta a ~ nevet (Dán 1,7; 2,49; 3,12–29), hogy ne felejtse: Bábel királyának az alárendeltje. F. Delitzsch szerint a mi-sa-aku ('kicsoda aku?' v.: 'ki tartozik akuhoz?') megfelelője; mivel

azonban az aku a holdisten sumer neve, a szó 2 első eleme viszont héb., aligha helyes ez a magyarázat. Winckler a ~ nevet a Sesak név tudatos elferdítésének tekinti, amelyet Jer 25,26 kriptogrammaként alkalmaz Bábel helyett (→ kabala); Josephus Flaviusnál (ZsidTört 11,4) egy perzsa személy a viselője; H. S. Nyberg perzsa névnek tartja.

mese: A Bibliában a növényről szóló ~ műfaját Jotam ~je (Bír 9,7–15: verses formában; magyarázata: 9,16–20) és Joás ~je (2Kir 14,9 kk.; 2Krón 25,18 kk.) képviseli; mindkettő a felfuvalkodott embereket gúnyolja. 1Kor 12,12–30: Pál is a ~ nyelvén írja le az emberi test tagjainak harcát.

mesebeli állatok: → keveréklények, → leviatán, → pecsét, → sárkány.

Mesek: 1. Jáfet utóda (Ter 10,2 kk.; 1Krón 1,5.17). – 2. Kisázsia ÉK-i részén élt akkád népcsoport. A → népek táblájának adata összhangban áll Ez 27,13 adatával: Jáván, ~ és Tubal Tirusszal kereskedett; rabszolgákra és réztárgyakra cserélték ki Tirusz áruit. A 38,2; 39,1 → Góg szövetségesének mondja őket.

messianizmus: szűkebb értelemben a → messiásvárással azonos. A Messiás király, próf. és Isten fia, ezért meg szokás különböztetni királyi, próf.-i és apokaliptikus v. transzcendentális ~t. Tágabb értelemben használva megfelel az → eszkatológiának v. az üdvösségvárásnak (→ üdvösség). Az üdvösségvárásnak azon formáit, amelyekben nem szerepel személyes Megváltó, Messiás nélküli ~ként szokás számon tartani.

Messiás (gör.-ből az arám mesiha, héb. hammasiah 'fölkent, a Fölkent' szóból): a fölkenéssel (→ megkenés) kiemelt személy jelzője v. (mint a héb. változat) személyneve. A Szentírásban a következő változatokban fordul elő: 1. Az uralmon lévő király. Mint a hettita fejedelmeket és az egyiptomi uralkodó szír vazallusait, Izr. fiainak királyát is fölkenéssel iktatták be méltóságába (1Sám 10,1; 16,13; 2Sám 2,4; 5,3; 1Kir 1,39; 19,16; 2Kir 9,6; 11,12; vö. Bír 9,8; 1Kir 19,15). Ezért a királyt Jahve (= az Úr) fölkentjének mondták (1Sám 24,7.11; 26,9.11.16.23; 2Sám 1,14.16; 19,22; 23,1; Siral 4,20) v. az Ő (= Jahve) fölkentjének (1Sám 2,10; 12,3.5; 16,6; Zsolt 2,2; 18,51; 20,7; 28,8; Iz 45,1: Cirusz); Jahve fölkentemnek nevezi (1Sám 2,36; Zsolt 132,17). Ez a fölkenés, mint az emlékkő (Ter 28,18) az oltár (Kiv 29,36 stb.) esetében különleges kapcsolatot teremt a fölkent és az istenség között és a fölkentnek isteni tekintélyt ad. Ezért nem szabad a fölkentet gyaláznia, neki ártani (1Sám 24,7; 26,9.11; 2Sám 1,14). – 2. A főpap. Minthogy a főpapot is a királyhoz hasonlóan kenték föl (vö. Kiv 29,7; Lev 8,12), a 4,3.5.16 (vö. 6,15) a főpapot fölkent papnak nevezi, de később ez a megkülönböztető jelző elvesztette jelentőségét, mert a többi papot is fölkenték (Kiv 28,41; Lev 10,7; Szám 3,3; 2Mak 1,10). Némelyek Dán 9,25 fölkentjében Józsué főpapot látják. – 3. A → pátriárkák. A Zsolt 105,15 (1Krón 16,22): a ~i cím az ősatyákra utal. Ezzel a címmel jellemzi a szerző Istenhez való kapcsolatukat. – 4. A megígért megváltó. A Zsolt 2,2-t nem tekintve a Jahve fölkentje (SalZsolt 17,32; 18,5.7; vö. Bár [szír] 39,7; 40,1; 72,2) és a rövidebb változat: a Messiás (vö. Jn 1,41), amely mellől a névelő gyakran el is marad (Bár [szír] 29,3; 30,1; 4Ezd 7,28 kk.; 12,32; Talmud stb.; vö. Jn 4,25), csak a Kr. e. 1. sz.-i zsidó irodalomban és később vette fel az 'eljövendő Megváltó' értelmet. Az ÚSz-ben 1,41 és 4,25 kivételével mindig a ~ gör. megfelelője, Krisztus szerepel. → Jézus Krisztus.

messiásvárás: hit és remény egy → messiásban, aki az Istentől ráruházott hatalom birtokában, Isten ígérete jegyében üdvösséget hoz az emberiségnek; így a ~ az üdvösségvárás (→ üdvösség) egyik formája. Ha a remélt Messiás eljövetele a mostani → eón végét jelenti, és a választott nép, pontosabban az egész emberiség, sőt az egész világmindenség (kozmosz) sorsa is ettől függ, akkor a ~t eszkatologikusnak szokták nevezni; ez esetben a ~ az → eszkatológia része. Az izr. ~ban 3 messiási alakkal találkozunk; ezek: a → király, a → próféta (többek között ide tartozik az → Isten szolgája) és az → Emberfia. – 1. A ~ eredete. J. Wellhausen iskolája szerint a választott nép üdvösséget hozó Megváltójában való reménye csak a fogság idején v. a fogság után ébredt föl, s feltehetően része volt benne egy perzsa tannak, amely szerint egy üdvözítő eljövetele a világ megtisztulását, a rossz megsemmisülését és a halálból való feltámadást fogja jelenteni. S. Mowinckel is azt a

nézetet képviseli, hogy a voltaképpen ~ csak Dávid házának hanyatlásával alakult ki, mert a Messiás tisztán eszkatológiai alak, akihez még nem kapcsolódtak hozzá azok a várakozások, amelyek Júda tört.-i királyaihoz fűződtek. Ugyanakkor H. Gunkel és H. Gressmann azt hangsúlyozza, hogy Izr.-ben az üdvösség várása sokkal messzebb múltra tekint vissza, és már Ámosz próf. előtt elevenen élt a népben (vö. Ám 5,18). A ~ eredetét azért ők is Izr.-en kívül, a régi K-i mitológiákban keresik, amelyekben szó van egy őskirályról, akinek visszatérését az idők végére várták a „végső időben visszatér az ősi idő” elve alapján. Semmi bizonyítékunk nincs azonban arra, hogy akár Egyiptomban, akár Mezopotámiában eszkatologikus szabadítót vártak volna. Azok a szövegek, amelyekre hivatkoznak nem eljövendő fejedelemeiről szólnak, aki üdvösséget hoz, hanem csak az uralmon lévő fejedelmek sikereit jövendölik meg, hozzájuk intézett intelmeket tartalmaznak v. az új királyt üdvözlik próf.-i szavakkal az ellenség legyőzőjeként, a béke és a jólét megteremtőjeként (ún. udvari stílusban), tehát annak a reménynek megnyilvánulásai, hogy az új király idején jobban fog menni a nép sora, mint előde uralma alatt. Ezenkívül e szövegek közül sok vaticinia post eventum, így szintén tört.-i királyra vonatkozik; → próféta. – A svéd iskola a ~ gyökerét a királysággal kapcsolatos ősi K-i elképzelésekben keresi (többek között G. Widengren, I. Engnell és A. R. Johnson). Ezek szerint a király egy isten fia v. megtestesülése, sőt azonos az egyik istenséggel. Ennek jegyében a királynak évről évre el kellett magát vetnie egy számára szenvedést és megaláztatást jelentő rítusnak, amelynek során megelevenedett az istenség harca a káosz hatalmai ellen, s bemutatták a kozmosz életenergiáinak megújulását. Az istenfiúság gondolata, bár mérsékeltbb változatban, Izr.-ben is fellelhető, mégpedig a királyi Messiás várása formájában (vö. Zsolt 2,7; 110,3; Iz 9,5). Az Isten szolgálójáról szóló énekekben a szenvedés kap hangsúlyt, ugyanakkor az Emberfia alakjában az ősemberrel azonosított őskirály áll előttünk (így A. Bentzen). Kétségtelen, hogy a királyi Messiás alakja nem független azoktól a képzetektől, amelyek abban az időben a királysághoz fűződtek, de kérdés, hogy G. Widengren, ill. a királysággal kapcsolatos ideológiák rekonstruálói vajon helyes képet nyújtanak-e ezekről a képzetekről. Ha igen, akkor ez az ideológia, amely a kozmikus energiák időszakonként ismétlődő megújulásában gyökerezik, még mindig nem ad magyarázatot Izr. fiai ~ának egyszeri, végérvényes és végső fokon eszkatologikus voltára, ill. jellegére. – E. Sellin, W. Eichrodt, W. Caspari, C.-J. Bleeker és L. Dürr Izr. fiainak ~át abban a kinyilatkoztatásban keresik, amelyet Jahve a Sínai-hegyen adott népének. Ezzel a kinyilatkoztatással ui. biztosítékot adott Jahve arra, hogy népe javára a jövőben is közbe fog lépni, s hogy amit a pusztában elkezdett, azt be is fejezi. Mivel azonban Jahve lényege szerint láthatatlan volt, feltételezték, hogy új megnyilatkozása alkalmával egy nagy személyiséggel, a Messiással fogja magát képviseltetni, akinek a népek majd engedelmessé válnak. E személyes Messiás képe az ősemberről alkotott elképzelés eszkatologizálása, amelynek nyomai Sellin szerint az ÓSz-ben a következő helyeken lelhetők fel: Szám 24,17; Jób 15,7; Iz 9,5; Dán 7,13 kk.; Mik 5,1b. – Úgy látszik, Izr. fiai ~ának a királyi Messiás várása a legrégebb formája (vö. Ter 49,10 kk.; Szám 24,7 kk.). Csakhogy nem vsz., hogy amikor a nép még félnomád törzsszövetségekben élt, akkor egy mindeneken uralkodó személyiségre gondolt volna, aki saját, tehát a körülményektől nem függő, maradandó királyi hatalomnak lett volna birtokában, ami által – az említett szövegek szerint – üdvére lehetett a népnek. Ezt az ellenállás is bizonyítja, amely a királyság bevezetésekor megnyilvánult (1Sám 8; 10,17 kk., 27). Ezért a ~ kezdetét a királyság megszilárdulásának korára kell tenni; Dávid dicsőséges uralma alatt szinte magától adódott, hogy Isten ígéreteinek megvalósulását, amelyeket az üdvösségre vonatkozóan tett, hatalmas és győzedelmes király uralmának képébe öltöztessék, aki nemcsak népe ellenségeinek legyőzésére képes, hanem arra is, hogy az egész világ fölött megszilárdítsa hatalmát. Ezenkívül: Jeruzsálem, amelyet személy szerint Dávid hódított meg az itt épített Templom révén Izr. vallási központja lett; ez a tény szintén jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy Dávid háza különleges helyet kezdett elfoglalni a nép képzeletvilágában. Mindezek mellett Nátán próf. jövendölése volt a legfontosabb tényező (2Sám 7). Jóllehet a deuteronomikus átdolgozás során Salamonra és a templomépítésére (7,13; vö. 1Kir 5,17–19; 8,16–20; 1Krón 17,11–14), valamint a népre (1Sám 7,22–24; vö. MTörv 7,6; 26,17; 29,12) került a hangsúly, az eredeti értelem még érzékelhető maradt: nem Dávid fog Jahvének házat (= templom) építeni, hanem Jahve Dávidnak, és ez nem templom lesz, hanem dinasztia, amelynek kezében marad az

Izr. fölötti uralom. – A próf.-ként elképzelt Messiásnak és az Emberfiának alakja sokkal későbbi, és sok exegéta szerint az eredeti királyi Messiásra vonatkozó elképzelés módosulása; de ha elfogadják is önálló eredetűnek őket, akkor is felteszik, hogy kialakulásukhoz a királyi Messiásban való hit szolgált kiindulásul. Azokra a tényezőkre nézve, amelyek Izr. fiait ~ának e formáit meghatározták, → Emberfia, → Isten szolgája. – 2. A ~ fejlődésének menete az ÓSz-ben: – a) A királyi Messiás. A Ter 49,8–12: a Júdára vonatkozó régi, dicsőítő éneket (49,8 kk.; keletkezése idejére → eszkatológia) követő sorok (49,10–12) mintha egy fejedelemtől szólnának, akinek engedelmeskedni fognak a népek (ugyanígy Ez 21,32 is, a zsidó és a keresztény hagyomány legalábbis így értelmezte a homályos részt) és akinek eljövetele paradicsomi állapot kezdetét jelenti. Jákob ajkán ez a jövendölés felfogható Dávidra utalásul is, de csak annyiban, amennyiben Dávid uralmában annak az egész világ fölötti uralomnak és egyetemes idilli boldogságnak megvalósulását vélte látni, amelyet ő a Jahvétől kiválasztott nép számára várt és remélt, amely azonban a nép első királyának uralma alatt nem vált valósággá. Bileámnak csaknem ugyanolyan régi és vsz. Izr. É-i részén keletkezett jövendölései a csillagnak, ennek az ősi K-i királyi szimbólumnak (vö. Iz 14,12) a képében minden bizonnyal szintén ugyanezt az egész világon uralkodó fejedelmet (Szám 24,7.17 kk.) üdvözlik Dávidban, akinek sikerült Amaleket (1Sám 30), Moábot és Edomot (2Sám 8,2.12) leigáznia. A Zsolt 2 és 110, amely feltehetően Dávid v. valamelyik utóda tiszteletére született (lásd a Sion említését: 2,6; 110,1 kk.), ugyanígy azt a birodalmat énekli meg, amelyet Jahve Dávid házána ígért és amelyért maga Jahve harcolt a Dávid háza ellen lázadó népek ellen. A király felszentelt volta külön hangsúlyt kap: mint fölönt kívül esik a profán világon, és különösen közeli kapcsolatban áll Istennel. Ezért trónra lépésétől Isten fiának számít (2,7; vö. 2Sám 7,14, ahol nem annyira a király érdemei domborodnak ki, inkább az Isten irgalma és jósága áll előtérben). Kiválasztottsága bizonyos papi feladatok ellátására is felhatalmazza a királyt (vö. 6,18–20; 1Kir 8,14.55.64; 9,25; 2Kir 16,12 kk. stb.), ezért a zsoltáros nem habozik papnak nevezni, a pap és király Melkizedek (Ter 14,18 kk.) méltó utódának, akit még fölül is múlt, hiszen örökre szóló hatalmat kapott (Zsolt 110,4). Ebben az első időben kezdhették a Messiás országát a főnálló királyság folytatásának és kiteljesedésének tekinteni. – Izajással új szakasz kezdődött: mintha megszakadt volna a régi folytonosság az uralmon lévő király és a Messiás között. A királyt még mindig Dávid házából valónak mutatja be a szerző, ugyanakkor a különbséget is erősen hangsúlyozza kettejük között. A szír–efraimita támadás veszedelmét látva Izajás arra szólítja föl Acház királyt, aki az asszíroktól várta a segítséget, hogy kérjen Istentől jelet ígérete teljesítésére. Amikor Acház vonakodik e felszólításnak eleget tenni, Jahve maga ad jelet az → Emmánuelben, aki ebben az összefüggésben nem lehet senki más, csak egy messiási alak (vö. Iz 8,8), akár arról van szó, hogy Izajás Acház fiát, Hiszkiját üdvözölte, akár arról, hogy anélkül hirdette előre a Messiást, hogy bármelyik tört.-i személlyel összekapcsolta volna. Az a hangsúly, amelyet az Emmánuel születésének hirdetése kap (vö. Ter 16,11; Bír 13,3.5; Lk 1,31, valamint egy ugariti párhuzam), jelzi alakja fontosságát. Ugyanígy az is, hogy egy 'alma' ad neki életet (szó szerint az 'alma'; a határozott névelő utalhat arra, hogy egy bizonyos nőről van szó Acház háreméből, pl. Abija, Hiszkija király anyja: 2Kir 18,2, de felfogható articulus particularitatisnak is). Mivel az 'alma' alapjelentése 'házasságra érett lány', az Emmánuel egy erre kiszemelt anya elsőszülöttének tekinthető, akit eledele révén a szerző az üdvösség idejének királyaként állít elének, amikor is visszatérnek a paradicsomi állapotok (vö. Iz 11,5 kk.): a tej és a méz (7,15) Mezopotámiában igen értékes áldozati ajándéknak, a nomádok néprajzában pedig felülmúlhatatlannak számított (vö. Jób 20,17), egyenértékűnek a bibliai mézzel folyóval, amely ismételtelen előfordul a Bibliában a kánaáni bőségre utalásul (Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; MTörv 6,3; 11,9; 26,9 stb.). Hasonlóképpen kell az Iz 7,22 tartalmazta kifejezést is értelmezni, hiszen itt a → maradékról van szó, amelynek a messiási üdvösség ígérete szól. De mintha 7,25 kk. kapcsolatot teremtene Emmánuel tápláléka és rendíthetlensége között (a jó választása és a rossz elvetése minden bizonnyal többet akar jelenti a felnőtt kor elérésénél; ez utóbbival kapcsolatban vö. MTörv 1,39), ami jellegzetes vonása a Messiásnak (vö. Iz 9,6; 11,3 kk.). Mindazáltal: az Emmánuel föllépése előtt (Acház hitelenségének büntetéseként) szerencsétlenség éri Dávid házát és Júdát; ezt olyan fogalmak felhasználásával hirdeti Izajás, amelyek erősen emlékeztetnek az apokaliptikára (7,17): Júdát ellepik az egyiptomiak és az

asszírok, és pusztasággá változtatják a virágzó országot (7,17–25; 8,5–8). Ezt a primitívebb műveltségi fokra való visszaesést Izajás, aki jól szervezett föld- és szőlőművelő társadalom szülötte volt, és akinek a tej és a méz már nem azt jelentette, mint a nomádoknak, a boldogság ősi nomád motívumaival érzékeltette (7,21 kk.). Azt a gondolatot, hogy Jahve népét egészen a Messiás eljöveteleig kiszolgáltatja a bűnei miatt, már Mik 5,1 kk. is tartalmazza, ahol a „míg nem szül, akinek szülnie kell” egyértelmű utalás az 'alma'-ra (Iz 7,14). A 8,9 kk. azt a meggyőződést, tükrözi, hogy Istennek azt a tervét, ill. elhatározását, hogy Júdát megszabadítja az idegen uralomtól, semmi meg nem hiúsíthatja; 9,1–6 e meggyőződés részletes bemutatása. Némelyek e részletet trónralépési éneknek akarják minősíteni, azt állítva, hogy az a születés, amelyet 9,5 említ, valójában arra utalás, hogy Jahve koronázása napján örökbe fogadja a királyt (vö. Zsolt 2,7). A gyermek szó használatából azonban inkább arra következtethetünk, hogy Iz 9,5 az Emmánuelről szól, akinek születését Izajás előzőleg (7,14) megjövendölte; személyének kiválóságát a szerző Istent megillető nevekkel jellemezte; ezek mindegyike 2–2 elemből áll: Csodálatos Tanácsadó, Erős Isten, Örök Atya, Béke Fejedelme (mindamelllett a maszóréta különválasztja a Csodálatos Tanácsadót, a Vg pedig még az Erős Istent is: Admirabilis, Consiliarius, Deus, Fortis). Figyelmet érdemel, hogy mind a 4 kifejezés tartalmaz egy emberi szerepre, ill. tulajdonságra vonatkozó elemet (Tanácsadó, Erős, Atya, Fejedelem), s ehhez járul egy nem evilágira, rendkívüliire vonatkozó elem (Csodálatos, Isten, Örök, Béke); ezáltal emberfölötti szférákba emeli a jellemzett személyt. Szembeötlő, hogy a jelzők sorának élén a 'csoda' szó szerepel, amelyet a Biblia csak Isten rendkívüli csodatetteinek leírásakor alkalmaz (Kiv 15,11; Zsolt 77,15; 78,12; Iz 25,1 stb.). A Bibliában is megfigyelhető K-i udvari protokoll szerint a föld nagyjait megillette az 'isten' cím (45,7; 58,2; 82,6; vö. Kiv 4,16; 7,1). Így a héb. el gibbor 'istenhős, erős isten' a Messiásra vonatkoztatva nem feltétlenül jelent utalást a Messiás isteni természetére. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül Iz 10,21, ahol Jahve saját maga nevezi magát „Istenhős”-nek. Következésképpen a szóban forgó jelzőt nem minősíthetjük egyszerűen az udvari stílus elemének. Nem fér hozzá kétség, hogy Izajás miként az Emmánuel névvel, ugyanígy az „Istenhős” kifejezéssel is azt akarta kidomborítani, hogy a Messiásban az erős Isten van jelen, népének csak Ő képes győzelmet szerezni. A 3. névben (abi ad = 'atya'/'örökké') némelyek megpróbálták az abi hedah ('a közösség atyja') rövidítését látni. 9,6 azonban a hagyományos fordításon alapszik: a Messiásban Izr. oltalmazóra talál, aki biztosítja a rendet és a jólétet Dávid birodalmában, ezért a neve Béke Fejedelme. Vsz. 11,1–9 is az Emmánuelről szóló ciklushoz tartozik, hacsak az Izáj törzsökének képe Dávid házának pusztulására nem mint befejezett tényre utal (vö. 6,13), ami a fogság idejében v. a fogság utáni időben való eredetre mutatna. Míg a Messiás dávidi eredetét az előző jövendölések inkább csak feltételezik (vö. 9,6), itt ez egyértelműen megfogalmazódik. Egy további különbség, hogy a próf. itt nem hozza összefüggésbe az adott tört.-i eseményekkel; a Messiásnak eszményi királyként való ábrázolása mindenképp ellentéte annak, ami az életben előtte állt. Az igazságos uralom utáni vágy jellemzi Jeremiás próf.-nak (Jer 23,5; 33,15) és a Zsolt 72 szerzőjének ~át is. A Messiás megjelenése a föld csodálatos termékenységén (72,12) és az örök (72,3.7) paradicsomi békén (Iz 11,6 kk; vö. 35,9; Oz 2,20) kívül azt fogja jelenteni, hogy a föld tele lesz Jahve ismeretével (Iz 11,9). – Mikeás próf. ~a (Mik 5,1–5) meglepő egyezést mutat a vele kortárs Izajás próf.-éval: a Messiás dávidi eredetére az Efrata név utal – 1Sám 17,12 szerint Izáj efratita volt. Iz 7,14 nyilvánvaló hatására itt is szó van a Messiás születéséről, ami kétségtelenül utalás arra az időpontra, amelyet Isten Izr. megváltására, ill. a bajoktól való megszabadítására meghatározott. Mikeás próf. is kiemeli: a Messiás uralma béke és nyugalom. Végül Mikeás is kerüli, hogy királyi címmel illesse a Messiást, és ehelyett uralkodóról beszél. A Messiás Jahve helytartója, aki Jahve nevében legelteti a nyáját (= a népet; a pásztor képére vö. Ez 34,23; 37,24). Új viszont, hogy a Messiás származása „a régmúlt időkre” nyúlik vissza. Ebben sokan egyszerűen csak Dávid házának tiszteletre méltó korára való utalást látnak, de a Zsolt 89,46 szerint Dávid háza még ifjúsága napjait élte, amikor már hanyatlani kezdett. Mások a Messiásban visszatérő ősemberre való utalásnak gondolják (vö. a 2. Ádámmal: Róm 5,12 kk.; 1Kor 15,22.45 kk.). De lehetséges, hogy a próf. azt kísérelte meg, hogy az Iz 9,5 tartalmazta örök Atya nevet magyarázva a nem közönséges földi halan-

dónak tartott Messiás titokzatos személyiségét bemutassa. Végül a Messiás föllépése is az összes törzs egységbe tömörülése jelének látszik (vö. Jer 3,6–13.18; Ez 37,15–27). – Jer és Ez csak elvétve szerepelteti a Messiást Jer 23,5 kk. és 33,15: Dávidnak igaz sarja támad, egy bölcs és igazságos király, és Júda eljut az üdvösségre. Ez-nek a Messiásról alkotott képe olyan vonásokat mutat, amelyek az apokaliptikára emlékeztetnek: az üdvösség fejedelme Dávid redivivus lesz (34,23 kk.; 37,24 kk.), de nem ő fogja létrehozni az üdvösség rendjét; ez egyedül csak Jahve műve lesz. Ezekiel próf. némely helyen (37,22.24) királynak mondja a Messiást, másutt azonban fejedelemnek (34,24; 37,25: fejedelem); ez olyan cím, amelyet a próf. Júda és Izr. királyaira is alkalmaz (12,12; 21,30), sőt nem izr. királyoknak is megad (26,16; 27,21; 32,29; 39,18), és amellyel a P szerzője is gyakran él. A messiási föladat az újra egy néppé összeolvadt Júdat és Izr.-t legeltetni (34,23; 37,15–22). 37,25: a távlat eszkatologikus – a Messiás örök fejedelem (vö. 17,22–24). – Azt, hogy Jeruzsálem pusztulása (Kr. e. 587) és Dávid házának kihalása válságot jelentett a ~ terén, a Zsolt 89 egyértelműen tanúsítja, de Jahve hítségében remélve Izr. fiai továbbra is bíztak Jahve ígéreteiben. Ezért érthető, hogy a fogság után Jojachinnak, a fogságban meghalt királynak unokájába, → Zerubbábelbe vetették reményüket. Ag 2,20–23 szerint Jahve Zerubbábelt pecsétgyűrűjévé teszi; a pecsétgyűrű annak a fontos szerepnek a jelképe, amelyet az akkori új világpolitikai helyzetben be kellett töltenie. Zak 6,9–14, ahol a 6,13 alapján vsz. Zerubbábel kell → Józ sue helyett olvasni (6,11), Zerubbábel sarjként szerepelteti; a sarj a 3,8 szerint messiási címnek számított, amely Iz 4,2; 11,1; Jer 23,5; 33,15 hatására alakult ki. Ám 9,11 kk., ahol Dávid roskadozó sátra, a repedések és a romok (= egyértelmű utalások az elpusztult Jeruzsálemre) a fogság idejét v. a fogság utáni időt tételezik fel, szintén arra enged következtetni, hogy Dávid háza uralmának helyreállítását Izr. fiai a régi politikai alapon képelték el: az ország újra olyan nagy lesz, amilyen Dávid korában volt. – Az Edomra (→ edomiták) való utalásokat illetően vö. Abd 1; Ez 25,12–14; Siral 4,21 kk.; Zsolt 137,7. Jóllehet a Mik 4,6–8 tartalmából kikövetkeztethetően a fogság idején v. a fogság után keletkezett, arra az eszkatologikus királyra emlékeztet (4,7), akit a Zsolt 47,96–99 is megénekelt. A Mik 4,8 tartalmazta kifejezések (a hajdani hatalom visszatér az Ófelre, ahol egykor a királyi palota állt; vö. Iz 32,14) Dávid uralma helyreállításának reményét tükrözik. A Nyájnak tornya név (Mik 4,8), amelyet a próf. a királyi rezidenciának adott összhangban áll a 4,6 kk. tartalmazta képpel: Jahve pásztor, aki egybegyűjti szétszóródott nyáját; de a 4,6 kk. egyszersmind arra a szerepre is utal, amelyet Dávid házának Istenre és a népre való tekintettel be kell töltenie. – Zak 9,9 kk. keletkezése idejét illetően eltérnek a vélemények. Némelyek Nagy Sándor korára, mások a fogságot megelőző időre gondolnak. Minthogy azonban fogság utáni próf. művének alkotja részét, valószínűbb, hogy a fogság utáni időben keletkezett. A szerző ujjongó örömmel hirdeti a Messiás érkezését, ill. Jeruzsálembe való bevonulását. Azoktól a királyoktól eltérően, akiről Jeremiás próf. írt (Jer 17,25 kk.; vö. 1Kir 1,5), a Messiás számaron érkezik, amely a régmúlt időknek volt fejedelmi állata (Ter 49,11; Bír 5,10; 10,4; 12,14; 2Sám 19,27). Bár a számaron lovaglás a királyi ceremónia része is lehetett (vö. 1Kir 1,38), itt inkább a „szerény” jelző plasztikussá tételét jelenti; ez a tulajdonság sok szövegben, főként a zsoltárokból a szegény, sőt gyakran szűkölködő és elnyomott igazakkal kapcsolatban szerepel, tehát épp azokat az embereket jelenti, akikre a Messiásnak a Zsolt 72 szerint különös gondja lesz (vö. 72,2.4.12). Tehát Zak szerint a Messiás is ezek közül való, de Isten jogot és üdvösséget adott neki. Lehetséges azonban, hogy ez az „ani” nem a társadalmi helyzetre utal, hanem a Messiás lelkületét jellemzi. A Messiás ebben a felfogásban nagyon hasonlít a Szám 12,3 Mózesére. Országának méreteit, amelyben semmiféle viszálynak nem lesz helye babilóniai fogalmak szerint határozta meg a próf.: a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig, az Eufrátesztől mint középponttól egészen a föld határáig (így a Zsolt 72,8 is; vö. 2,8; 18,44; Mik 5,3). – A Zak 12,10 említette átszúrtnak az Isten szolgájával (Iz 52,13–53,12) való azonossága kérdéses, de azért az kétségtelen, hogy itt is az Üdvözítő alakjával állunk szemben. – A vázolt remények nem váltak valóra: nem állt helyre a királyság, és Zerubbábel után Dávidnak egyetlen utóda sem töltött be jelentős szerepet Júdában. Ez új magyarázatok keresésére ösztönzött. Egy apokaliptikus irányzat Dávid újraeljövetelében kereste a megoldást (Jer 30,8 kk.; Ez 34,23 kk.; Oz 3,5). Más szövegekben viszont (Zsolt 2; 72 stb.) az adott király szem előtt tartásával a Messiás eszkatologikus vonásaira került a hangsúly. A királyság megszűnésével

ez az elgondolás elvesztette konkrét tárgyi alapját. Az apokrif irodalomban mindkét elképzelés szélsőséges formában öltött testet (lásd alább). – b) A Messiás mint próf. A MTörv 18,15–22 szerint Mózes hitte, hogy Isten hozzá hasonló próf.-t támaszt a népnek, aki tudtul adja Isten akaratát Izr. fiainak. Ez a szövegrész egészen általánosan szól a próf.-król és szerepükről Izr.-ben, s arra szolgál zsinórmértékül, hogy Izr. fiai meg tudják különböztetni egymástól az igaz és a hamis próf.-kat. Kifejezetten próf.-i jellegű, üdvösséget hozó személy az Isten szolgája. Sokszor párhuzamot vonnak Iz 52,13–53,12 és a Zsolt 22 között; a 22,28–32 ui. azt a látszatot kelti, mintha itt üdvösséget szerző személy állna előttünk, aki szenvedésével megvalósítja Isten egyetemes országát. A. Gelin ezt a részt olyan kiegészítésnek tartja, amely a zsoltárnak messiási jelleget kölcsönzött. Valójában azonban egy jámbor ember szólal meg a zsoltárban, akit ártatlanul üldöztek és most hálát ad Jahvének szabadulásáért. A másokért való szenvedésről, a bűnök levezekeléséről, a halálról és a feltámadásról nincs szó. Ezenkívül semmi alapja egy olyan feltevésnek, hogy a 22 jövőbeli személyre vonatkozik. – Az ÚSz (Mt 27,35.43.46; Mk 15,34; Jn 19,24; Zsid 2,12), valamint az egyházatyák néhány alkalomhoz illő részlet alapján a szenvedő Jézus előképét látják a türelmet tanúsító üldözött emberben. Ugyanez mondható el a Zsolt 16,10 vonatkozásában is, amelyet az ApCsel 2,27 és 13,35 Jézus feltámadása megjövendöléseként értelmez. Betű szerinti értelemben a zsoltáros bátor bizakodásával állunk szemben: Jahve megmenti a haláltól, hogy örökké élvezhesse Isten boldogító jelenlétét. – c) Az → Emberfia. – 3. A ~ fejlődésnek menete a zsidóságban. – a) A királyi Messiás. Hogy a klasszikus értelemben vett ~ a Kr. e. 1. sz.-ban még nem halt ki, azt a SalZsolt 17 egyértelműen tanúsítja. Itt a zsoltáros kéri Istent, támassa fel a Messiást, Dávid fiát, hogy szabadítsa meg Jeruzsálemet a pogányoktól, semmisítse meg az ország bitorlóit és szórja szét – vaspálcával (vö. Zsolt 2,9) – a bűnösöket, a gonoszokat pedig ölje meg szavával (SalZsolt 17,21–25; vö. Iz 11,4). Ez után a bosszúálló ítélet után szt. népet gyűjt egybe a Messiás, és olyan országot alapít, amelyben nem marad helye igazságtalanságnak és minden ember szt. lesz. A pogány népek meghódolnak. Maga a Messiás, az Úr Fölkentje (a SalZsolt 18,5.7 szerint javítva; 17,35 Fölkent Urat olvas) a Szentlélek erejéből minden bűntől mentes, bölcs és igaz lesz, Isten fogja irányítani (17,32.36), így nem a lovakban és a harci szekerekben lesz a bizodalma, nem fog aranyat és ezüstöt gyűjteni, hogy sereget toborozzon és hadat viseljen (17,33), ehelyett az Úr lesz minden reménye (SalZsolt 17,39). A 18,5–9 szerint a Lélek adta bölcsessége, igazságossága és ereje (vö. Iz 11,2) birtokában a Messiás ügyel rá, hogy alattvalói az igazsághoz szabják tetteiket. Egy a Kr. e. 1. sz. végén v. a Kr. u. 1. sz. elején keletkezett forrásban (Szibillák jóslatai 3,46–62) a szerző azt a reményét fejezte ki, hogy miután a róm.-ak leigázzák Egyiptomot, egy szt. fejedelem kerül uralomra, aki örökké fog uralkodni az egész világon. 4Ezd 11,37–12,1.31–34 a Messiást egy Júda házából való oroszlán képébe öltözteti, aki elsöpri szavával a sást (a róm. birodalom jelképe). – 7,28 a → kiliazmussal összekapcsolva állítja elének a Messiást: miután 400 évig az öröm forrása volt a földön, meghal; ezzel véget ér ez az eón, és egy új, többé el nem múló eónnak adja át a helyét. A rabbinista irodalomban a Messiás gyakran fölkent királyként és Dávid fiaként szerepel és szintén úgy jelenik meg mint hatalmas fejedelem, aki más népeket leigázva megvédi és nagyvá teszi népét. Az apokrif irodalomtól eltérően, ahol a szerzők szívesen hangsúlyozzák a Messiás transzcendens természetét, a rabbik megkísérlik a Messiás alakját az isteni szférából kivonni; ez a tendencia már a LXX-ban is észrevehető Iz 9,5 esetében. – A Messiás érkezését → jajkiáltások, az anyagi és erkölcsi nyomorúság ideje és egy → előfutár, Illés (vö. Mal 3,23 kk.; Sir 48,10 kk.) előzik meg. Az előfutár a küszöbön álló megváltást hirdeti és fölkeni a Messiást. A Kiv 10,1-hez és 12,42-höz fűzött Midrásban és Targumban Illéssel együtt Mózes is eljön. Jézus idejében ez a Messiásra vonatkozó elgondolás volt a legelterjedtebb. – b) A levita Messiás. Az apokrif → Tizenkét pátriárka testamentumában Júda törzsének ősatya megjövendölte, hogy az ő törzséből támad egy sarj, aki visszaszerzi a királyi pálcát a törzsnek (vö. Ter 49,10), és hogy az ő törzsökének (Iz 11,1) az igazság vesszejeként igazságot szolgáltat és üdvöt, jólétet teremt mindazoknak, akik hozzá kiáltanak (Júda végrendelete 24,4–6; vö. József végrendelete 19,6). Egy másik szöveg (Lévi végrendelete 18) egy új papról jövendöl, aki az igazságnak megnyitja a Paradicsom kapuit, a szt.-eknek az élet fájáról ad enni, Beliárt bilincsbe veri és a boldogság idejét nyitja meg, amikor már nem lesz bűn, az Isten ismerete pedig kiárad az egész földre mint a tenger vize.

Ezért R. H. Charles szerint a szerző a Hasmóneusok lelkes csodálójaként nem Dávid házából való, hanem levita Messiás jövetelét várta és remélte. Egy későbbi glosszátor a szöveget (Júda végrendelete 24 és Lévi végrendelete 8,15) némileg módosítva – Lévi fiából ismét hagyományos messiást csinált (Dávid fia). S valóban, a kumráni szövegekben is 2 messiás eljöveteléről van szó (Áron és Izrael: 1QS 9,11; a CD 12,23 kk.; 14,19; 19,10 kk.; 20,1, ahol egyes számú alak szerepel, vsz. későbbi módosítás); ez a levita Messiásra vonatkozó és a Dávid fiát illető elgondolások összekapcsolódásaként értelmezhető. – c) A Messiás mint próf. Bár a Krisztus születése körüli évsz.-okban vártak egy próf.-ra (1Mak 4,46; 14,41; vö. Lévi végrendelete 8,15), sőt magára a próf.-ra (Jn 1,21; 6,14; 7,40), ezt nem azonosították a Messiással. Magának Illés próf.-nak az alakját, aki mindössze egy helyen szerepel az Antikrisztus ellenfeleként, sem tekintették többnek bűnbánatot hirdető prédikátornál, akinek utat kell készítenie a Messiás és az Isten országa számára. Ugyanakkor a Messiásnak szívesen tulajdonítottak próf.-i szerepet, és gyakran látták benne a 2. Mózeszt (Midrás). – Az Úr szolgájának alakjában, miként a Zsolt 22 és Zak 12,10 alakjában a rabbik először a Dávid házából való Messiást látták, de a szenvedésére vonatkozó részleteket, amelyeket a győzelmes Messiásra vonatkozó elképzeléseikkel nehezen tudtak összeegyeztetni, amennyire csak lehet enyhítették magyarázataikban, a Messiás szégyenletes haláláról pedig nem is akartak tudni. Mivel azonban a szövegek egyértelműek voltak, a Kr. u. 2. sz. vége felé a rabbik írásaiban az a nézet fogalmazódott meg, hogy ezek a szövegek nem a dávidi Messiásra vonatkoznak, hanem egy alacsonyabb rangú másik Messiásra. Ezt József fiának v. Efraim fiának nevezték, és úgy vélték, az lesz a feladata, hogy az igazi Messiás előtt fog fellépni, a Góg és Magóg elleni harcban azonban megölik. – d) Az → Emberfia. – Az úsz-i ~t illetően → Jézus Krisztus, →Emberfia.

mester: → tanító.

Mesullam: → Joacház, → Sallum.

meszelés: Az ÓSz-ben nagy köveket (MTörv 27,3.4) v. a falakat (Ez 13,10–15) volt szokásban (fehérre) bemeszselni. A falak ~ével nyilvánvalóan a kövek illeszkedésének helyét akarták láthatatlanná tenni, így a ~ a hamis látszat keltésével vált egyértelművé (22,28: az eredetiben). – Az ÚSz említi a → sírok ~ének szokását; a Misna szerint az egyébként felismerhetetlen sírokat minden tavasszal bemeszelték, hogy felismerhetővé és kikerülhetővé váljanak. A sír érintése tisztátalanná tett. Jézus a farizeusokat a fehérre meszelt sírokhoz hasonlítja, amelyek belül tele vannak undoksággal (Mt 23,27). Hasonló értelemben nevezte Pál is a főpapot fehérre meszelt falnak (ApCsel 23,3).

metanoia: → megtérés.

Metusael (héb. vsz. 'Isten embere'): Mechujael fia, Lámech atyja (Ter 4,18). Az 5,21–27: ellenben Hénoch fia, Metuselach Lámech atyja.

Metuselach: → Szet fiainak listáján (Ter 5,21–27) Hénoch fia, Lámech apja; Jézus családfájában is így szerepel (Lk 3,37). Kain leszármazottjainak listája (Ter 4,18) Mechujael fiaként és Lámech apjaként tartalmazza. A maszoréta szövegben és a LXX-ban 969, a szamaritánus Pentateuchusban 720 éves korában halt meg. A név talán a m. 'Selach (isten) embere' v. a seolhoz kapcsolódik és így 'a halál országának embere' jelentésű; vö. Jób 33,18; 36,12.

meunik: → szabeusok.

méz: Elsősorban édesítésre használták; ismerték az édes, mint a ~ szólást is (Ez 3,3; vö. Jel 10,9–11; Bír 14,18; Zsolt 19,11; 119,103; Sir 24,20; 49,1). Önmagában is ették (1Sám 14,25–27; 2Sám 17,29; Iz 7,15), és olyan becsben állt, hogy prófétának is ajándékozták (1Kir 14,3). Figyelmet érdemel azonban, hogy Izr.-ben tiltották a ~et a kultikus előírások (Lev 2,11), Ugaritban viszont fontos szerep jutott a ~nek a kultuszban. Péld 25,27: a

~ mértéktelen fogyasztása bajt okoz. Főleg a vadméhek (→ méh) ~ét ették (MTörv 32,13; Bír 14,8; 1Sám 14,25–27; Zsolt 81,17; Mt 3,4), de vsz. a méhészetet is ismerték; másként nem képzelhető el a ~ tartalékolása (Jer 41,8). Mások szerint a méhészet csak a hellén korban terjedt el Palesztinában, és a Ter 43,11; Jer 41,8 esetében vadméhek ~ére kell gondolni. Palesztinából más országokba is szállítottak ~et (Ter 43,11; Ez 27,11). A Kir 16,31 ~es kalácsot említ, amely ízét tekintve a → mannára emlékeztetett. A tejjel-mézsel folyó kifejezésre nézve → tej.

Mezalot: erőd Galileában, Arbela közelében (1Mak 9,2), ahova csak sziklába vágott lépcsőn (vö. 2Krón 9,11) lehetett feljutni. Nyilvánvalóan a barlangrendszerhez tartozott, a vadi el-Haman D-i meredekénél, Magdala magasságában, a Genezáreti-tónál. Josephus Flavius (ZsidTört 12,11; ZsidHáb 2,573) szerint Nagy Heródes idején rablóbandák tanyája, Vespasianus hadjáratokor a zsidók menedékhelye volt.

Mezopotámia: az Eufrátesz középső folyásánál, a folyó 2 oldalán elterülő vidék gör. neve; a Bibliában: Aram-Naharajim (→ Paddan-Aram). Az ApCsel 7,2 és talán a 2,9 is tágabb értelemben használja az elnevezést: az Eufrátesz és a Tigris között Ur még ~hoz tartozik.

meztelen, ruhátlan: A megfelelő héb. kifejezések, mint a gör. gimnosz szó is (ebből ered a → gimnázium) többféle értelmet hordoznak, és a skála a 'teljesen ruhátlan'-tól a 'könnyen öltözött'-ig terjed (→ öltözet). Átvitt értelemben a ~ 'teljesen felismerhető' (vö. Zsid 4,13), 'külső forma nélküli' (1Kor 15,37: az elvetett mag, amely alakra még nem a belőle sarjadó növény), '(megdicsőült) test nélküli' (2Kor 5,3, bár a hely nem világos), 'olyan, akit nem „takarnak be” a jótettei (Jel 3,17; 16,15). – A ~ség átvitt értelemben nélkülözést, nyomort jelent (Róm 8,35; 2Kor 11,27). Konkrét értelmében a ~ség a Bibliában (a környező világban nem!) a bűnbeesés óta taszító jelenség (Ter 3,7; 9,22 kk.), nemcsak az emberek szemében, hanem Jahve szemében is. Ezért a pap, aki a kultuszban a szolgálatot ellátta, minthogy eredetileg gyéren öltözött volt (→ papi öltözet), nem mehetett fel a lépcsőn Jahve oltárához, nehogy láthatóvá válják ~sége Jahve előtt (Kiv 20,26). A nuditas sacra ismeretlen fogalom a Bibliában.

mezua (héb. 'ajtófélfá'): a zsidó házak ajtófélfájára erősített, fémből v. ritkábban fából való keskeny, hosszú dobozka, amely egy pergamencsíkot tartalmaz. Erre a MTörv 6,9; 11,12 előírása szerint 22 sorban fel van írva a 6,4–9 és 11,13–21. A balról jobbra összetekert pergamencsík hátsó oldalán a Saddáj istennév áll; ez egy kis nyíláson át látható, és akik belépnek a házba v. elhagyják a házat, rendszerint megérintik az ujjuk hegyével, amelyet aztán megcsókolnak. Ezenkívül a hátsó oldalon, pontosan ott, ahol az elülső oldalon az első sorban a 'Jahve, a mi Istenünk' szavak olvashatók, egy sor betű is áll, hogy meg lehessen az összetekert pergamencsík hátsó oldalát ismerni, és így el lehessen kerülni, hogy a csík fordítva kerüljön a dobozkába. Ezek a betűk a kabalisztikus ábécében azok a betűk, amelyek a héb. ábécében a pergamencsík elülső oldalán az első sorba került szavak betűire következnek, s úgy vannak felírva, hogy a hátsó oldal betűi pontosan az elülső oldal megfelelő betűi helyén állnak (tehát a sorrend fordított). Későbbi magyarázatok ezekben a betűkben angyalneveket láttak. A ~t a külső ajtó jobb ajtófélfájára és – bizonyos szempontok szerint – a lakószobákba vezető ajtók mindkét ajtófélfájára erősítették. A szokást, amely az említett szentírási hely szó szerinti értelmezésén alapszik és csak a fogság után terjedt el, sem az ÓSz, sem az ÚSz nem említi, Josephus Flavius azonban tud róla (ZsidTört 4,8). Kumrában is találtak egy jó állapotban fennmaradt ~t (8Q 4). A 6,4–9 hiányzik belőle viszont a 11,13–21 előtt a 10,12–11,12-t is tartalmazza. A rabbinista előírások a jeruzsálemi → Talmudhoz fűzött 7 kis magyarázat közül a 2.-ban található.

Miatyánk, az Úr imája: annak a kérő imának kezdő szava, amelyre maga Jézus tanította tanítványait, kapcsolódva a felfogáshoz, hogy az egyéni ima mindig egy vallási csoporthoz való tartozás ismertető jege (Lk 11,1). Az Ev.-okban 2 helyen maradt ránk a ~, más-más változatban, ill. összefüggésben. Máté evangélista belefoglalta a → Hegyi beszédbe (Mt 6,9–13), Lukács ellenben nem (Lk 11,2–4). Mt-ban a beépítés a Hegyi beszédbe

a Mt-ban gyakran alkalmazott szerkesztésmódból adódott, beleillett a vallásos gyakorlatokat illető tanítás körébe (6,2–4: alamiználkodás; 6,5 kk.: imádság; 6,16–18: böjt). Formáját tekintve a 2 ránk maradt változat több eltérést is mutat. A legszembeötlőbb az, hogy Lk (a kritikai szövegben) Mt ~jának 3. és 7. kérését (6,10bc.13b) nem tartalmazza, továbbá: Lk-ban a megszólítás egyszerűen Atya, Mt-ban viszont: Mennyei atyánk (szó szerint: Mi Atyánk a mennyben). Mt változata belekerült a liturgiába, már a Didakhé 8,2 tartalmazza. Ha Lk ellenében Mt megfogalmazásait némelyek hitelesebbnek tartják is, az kétségtelen, hogy Lk egészében véve az Úr imájának egy ősbibliai hagyományát őrzi. „Annak alapján, amit a liturgikus szövegek törvényszerűségeiről tudunk, olyan esetekben, amikor egy rövidebb változat hosszabb alakban is fennmaradt, a rövidebbet kell eredetinek tartani. Ki mert volna 2 kérést kiiktatni a ~ból, ha az a legrégebbi hagyománynak része lett volna? Ugyanakkor ennek fordítottját, hogy a korai időkben a liturgikus szövegeket, mielőtt kikristályosodhattak volna, módosították, bővítették, gazdagították, sok adat tanúsítja” (J. Jeremias). Ez áll a megszólító formulára is: Atya, amely az arám abba megfelelője. Valójában ez különbözteti meg Jézus tanítványainak imáját az akkori zsidó imáktól. A palesztinai arám köznyelvnek ezzel a családiási színezetű megszólító formulájával Jézus fordult imájában az Atyához (pl. Mt 11,25 kk.), de az ő ajkáról a tanítványokéra is átkerült (Lk 11,2), és az ősegyh. is csakhamar átvette (Róm 8,15; Gal 4,6). Ugyanakkor Istennek ez a bizalmas megszólítása a zsidó imádságtól teljesen idegen volt, ezzel magyarázható, hogy a zsidókeresztény környezetben keletkezett Mt a zsinagógákban általános megszólító formát vette át: „Mi atyánk a mennyben/aki a mennyben vagy.” – A zsidó imahagyomány szempontjából nézve a 3. „te-kérés” is kiegészítésnek minősül. A kaddis elején ez áll: „Nagy neve legyen fölséges és szent a világon, amelyet akarata szerint teremtett, és királysága érvényesüljön életetekben és napjaitokban, valamint Izrael egész népének életében”. Ez a részlet felöleli azt a 3 fogalmat, amely Mt-beli változatában a ~ első 3 kérésének a tárgya: Isten neve, királysága (= országa) és akarat. Mivel azonban Isten királyságának elfogadása a rabbinista tanítás szerint ugyanazt jelenti, mint szeretetből önként alávetni magunkat Isten akaratának, a 3. kérés valójában semmi újat nem tesz hozzá, csak felfoghatóbbá teszi értelmét, és lehetővé teszi, hogy ne vonatkoztassuk egyoldalúan csak az Isten üdvözítő művére, az eszkatológiai üdvösségre, hanem észrevegyük: egyszersmind az is benne foglaltatik a kérésben, hogy az emberi szívnek készségessé kell válnia Isten akaratának elfogadására és teljesítésére. A mindennapi kenyér kérése terén ismét eltér egymástól Mt és Lk. Az 'add meg nekünk ma' helyett, amely Mt-ban szerepel, Lk-ban ez áll: 'add meg nekünk minden nap'. Alapjában véve ugyanarról van szó, mégis, érdemes figyelni a finom különbségre: Mt-ban az adott helyzetben, közvetlenül szükséges a kérés tárgya (ma!), Lk-ban ellenben életének egész bizonytalanságát az Atya kezébe helyezi Jézus tanítványa. Nehéz viszont az epizusiosz szót magyarázni, amely a Bibliában másutt nem fordul elő és a profán irodalomból sem adatolható. Bizonyára az adott napra elegendő, egy napra való kenyérre utal. A kenyérre vonatkozó kérést nem kell elsőrendűen eszkatologikus értelemben venni (főleg Lk változata zárja ki ezt az értelmezést), ha a végső idő gondolata belejátszik is (vö. 14,15). – A bűnbocsánat kérésében Lk 2 szempontból is eltér Mt-tól: az adósság helyett bűneink szerepel; az „amint mi is elengedünk a nekünk tartozóknak” (Mt) helyett „amint mi is megbocsátunk minden ellenünk vétőnek” áll. Máté evangélista nem félt zsidó szokás szerint az üzleti életből eredő kifejezést vallási értelemben használni; ez a gör. gondolkodással nem fért volna össze; csak a tartozni ige szolgálhatott a gör.-ben is az erkölcsi értelemben vett tartozásra (= adósságra) utalásul. A kenyér kérésétől a bűnbocsánat kéréséig érzékelhető egy enyhe fokozódás: az anyagi szükség közvetlenül érint bennünket, de az erkölcsi értelemben vett szükség nyomasztóbb, nehezebb. Az „amint mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek” nem értelmezhető úgy, mintha megbocsátásunkkal rászolgálhatnánk Isten megbocsátására. Mégis, megbocsátásunk feltétele, hogy az Atya megbocsásson nekünk; erre a múlt idejű igealak révén Mt-ban különösen nagy hangsúly esik (vö. 6,14 kk.; 5,23 kk.). – A következő kérésben a kísértés a teljes Istentől elfordulást, az Ő útjairól való letérést jelenti (Jézusról 2 ízben olvasható az Ev.-ban, hogy ilyen értelemben vett kísértésbe esett: Mt 4,1–11 és Mk 14,38). Ez volna maga a rossz, ami az emberrel csak történhet. A 2 kérés „ne vígy minket kísértésbe” és „szabadíts meg a gonosztól” ugyanazt jelenti; így elég, hogy Lk-ban csak az első áll. Az

arám eredetinek vsz. ez lehetett az ősváltozata: „Atya – Szenteltessék meg a neved – Jöjjön el az uralmad – Add meg nekünk ma a mindennapi kenyerünket – És engedd el az adósságunkat – amint mi is elengedtük adósainknak (tartozásukat) – És ne vígy minket kísértésbe.” A doxológia („Mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökkön örökké. Amen”) Lk-ból teljesen hiányzik és Mt legrégebb kézírataiból szintén, de a Didakhéban (8,2) már megtalálható, tehát az ősegyh.-ban élt, így kerülhetett bele az ÚSz írott hagyományába. – A zsidó hallgatóságot főleg a ~ rövidege lephette meg (vö. 6,7). Az 5 kérés sokkal kevesebb, mint a jellegzetesen zsidó imádság, a → tizenhét ima. A Misna azért számol egy esettel, amikor a hívő csak rövid imát imádkozik: ha veszélyes útra indul. Jézus tanítványa mindig úton van, nehéz, veszélyekkel teli úton jár.

Micha (héb. a Michajehu 'ki olyan, mint Jahve?' név rövidített változata): efraimita, aki Dán fiai szentélyének építésekor játszott világosan nem látható szerepet (Bír 17).

Michaja: → Maacha.

Michajehu, Mikajehu (héb. 'ki olyan, mint Jahve?'): Jimla fia, aki Acháb király uralma idején Szamaria pusztulásáról jövedült, ezért a király bebörtönöztette (1Kir 22,8–28; 2Krón 18,7–27).

Michal, Mikál (héb. Mikaél 'ki olyan, mint az Isten' rövidített változata): Saul kisebbik lánya (1Sám 14,49). Dávid elnyerte feleségül (18,20–27), de miután egy ízben megmentette Dávid életét Saultól (19,11–17), Dávidnak Jeruzsálemben kellett hagynia. 25,44: Saul ekkor a Gallimból való Lajis fiának, Paltinak adta feleségül; később Palti kénytelen volt visszaadni Dávidnak (2Sám 3,13–36). A szövetség ládájának visszavitelekor megvetette Dávidot, amiért táncolt, ezért gyermektelenséggel bünhődött (6,16.20–23; 1Krón 15,29).

Michmasz: → Mikmász.

Micpa, Micpe (héb. 'órhely'): Palesztinában több város neve; közülük a Benjamin törzse birtokában lévő ~ a legismertebb. Azt, hogy miként került Izr. fiainak kezére, nem őrizte meg a hagyomány. Bír 20; 1Sám 7,11: Izr. törzseinek politikai és vallási központja. Júdea királya, Aza megerősítette (1Kir 15,22; vö. Jer 41,9); Jeruzsálem pusztulása után itt székelt Gedalja helytartó (2Kir 25,23–25), itt is gyilkolták meg (Jer 40). A Kr. e. 5. sz.-ban az egyik kerület székhelye (Neh 3,15). 1Mak 3,46: a Szeleukidák elleni lázadás központja; Makkabeus Júdas itt gyűjtött össze sereget Gorgiász ellen. Az a nézet, amely szerint a mai Tell-en-Nasbe ~ romvárosa, egyre nagyobb teret hódít. 1927–35: F. W. Badč ásátásai után arra a következtetésre jutott, hogy a pusztítás nyomai, amelyeket a különféle rétegek közt felfedezett, Sisák és Szancherib korára vezethetők vissza; a helyreállítás Aza nevéhez fűződik. Mivel a falak a bronzkorból valók, később Badč úgy gondolta, hogy Kr. e. 900-nál nem szabad korábbi időponttal számolnia. A város a legjobb erőnek számít az izr. korból. Fontos leletek: a király szolgájának → pecsétje, aki talán a 2Kir 25,23 említette Jaazanja; → korszécsét, rajta Micpa és Ikm felirat és egy Astarte-templom. – Más ~ nevű városok: Józs 15,38: Júdában, Bír 11,29: Gileádban, 1Sám 22,3 Moádban.

Midián: 1. Ábrahám és Ketura egyik fia (Ter 25,1–2). – 2. a midianiták területe, amelynek legelőjét az Akabai-öböl K-i oldalán kell keresnünk. Hab 3,7 Kusánnal, a Ter 25,4 és Iz 60,6 Efával szerepelteti együtt. – Ptolemaiosz és az arab földrajzi írók ismertek ezen a vidéken egy Madián nevű helységet.

midianiták: nomád arab törzsszövetség (Ter 25,2) → Midián területén. A ~ tevéikkel olykor portyázni indultak és megtámadták a Jordántól Ny-ra eső országrészt és egészen Jiszreel síkságáig előnyomultak (Bír 6–8: Gedeon). A pusztában jól ismerték a járást, és vezették az Egyiptomba, ill. a Palesztinába tartó karavánokat (Ter 37,28.36; → izmaeliták: 37,25.27 kk.; 39,1 és Szám 10,29 kk.). Izr. fiai már a mózesi időben kapcsolatba kerültek a ~kal. → Mózes a fáraó elől elmenekülve a ~ földjén telepedett le, elvette egy midianita pap lányát (Kiv 2,15–21), őrizte apósának, Jetrónak a juhait (3,1) és a pusztában „az Isten hegyénél” áldozati lakomát

tartott vele (18,1–12). Jetró azt tanácsolta Mózesnek, hogy nevezzen ki bírákat (18,13–27). Szám 25,6.14–15: Izr. fiainak kultikus eltévelyedése Baal-Peorban a szentélynél midianita nők hatására. 25,16–18; 31,1–12; Józs 13,21: háborúk Izr. fiai és a ~ között. Midián ideje (Iz 9,3) az a nap, amelyen Gedeon legyőzte a ~at; ettől az időtől nem is szerepelnek többé sehol a portyái, betörései a forrásokban. Józs 13,21 megőrizte a ~ néhány fejedelmének nevét. A ~ törzsszövetségének a → keniták is tagjai voltak, akiknek némelyek szerepet tulajdonítanak a Jahvizmus kibontakozásában.

Midrás (a héb. daras szóból, 'a Szentírás tanulmányozása és magyarázata'): a rabbik épületes szentírásmagyarázata versről versre haladva, v. a → perikópához kapcsolódó homília formájában. Ez utóbbiak a zsinagógában v. az iskolában szombaton, ünnepeken v. más alkalommal (háború, éhínség, körülmetélés, házasságkötés, temetés stb.) mondott beszédek írásba foglalása. A ~ szentírásmagyarázata a Ny-i gondolkodás számára idegen következtetésekkel és fejtegetésekkel alkalmazza a Szentírást az emberi élet különböző helyzeteire. Legrégibb rétege a Kr. u. 2. sz.-ból való. A babiloni → Talmud lezárása (Kr. u. 6. sz.) után több ~ nem keletkezett. A fellelhető ~okat a 11. sz.-ig gyűjtötték össze. A Szentírásnak csaknem minden ósz-i könyvéhez készült ~; legtöbbjük nyomtatásban is megjelent.

Migdol (héb. 'torony'): 1. helységnév az ÓSz-ben (Kiv 14,2; Szám 33,7; Jer 44,1; 46,14; Ez 29,10; 30,6). Kérdéses, hogy a Pentateuchusban és a próf.-knál ugyanazt a helységet jelöli-e (vö. → Magdala). A próf.-knál jelentős helység Egyiptom legészakibb részén (29,10), és így vsz. a róm. korból ismert Magdolummal azonosítható, amelyet a mai Tell-el-Herben keresnek, Peluszióntól 18 km-re DNy felé. Az egyiptomi szövegekben a Nílusnak csupán a K-i deltájából 4 ~ helység ismeretes; közülük 3-nak még mellékneve is van. Hogy Magdolum azonos-e a Kiv 14,2; Szám 33,7 szerepeltette ~lal és ez a próf.-k ~jával, az legfeljebb csak valószínűsíthető. – 2. → erődítés.

Mihály (héb. Mikaél 'ki olyan, mint az Isten?'): → főangyal; mind a zsidó, mind a keresztény hagyományban a legnagyobb az → angyalok közül. Az ÓSz-ben nevét csak Dán említi (10,13.21; 12,1: az egyik legfőbb fejedelem, a nagy fejedelem) Izr. képviselőjeként és oltalmazójaként. A zsidóságban Isten egyik trónállója (pl. Hénoch 20,1 kk., ugyanígy a rabbinista irodalomban, valamint a kumráni iratokban, 1QM 17,7 kk.) Zsuzsanna tört.-ének egyiptomi változatában Dániel helyett ő védelmezi az ártatlan Zsuzsannát. A Jel 12,7 ~nak és angyalainak harcát állítja elének, amelyet a Sátán ellen vívtak. A Júd 9: ~ heves vitába szállt a Sátánnal Mózes holttestéért. Nyilvánvaló, hogy apokrif iratból (Ascensio v. Assumptio Mosis = Mózes mennybemenetele v. vétele) való átvétel, és a MTörv 34,6 kiszínezett hagyományára épül. Júdás ezt a helyet argumentum ad hominemként idézte a tévtanítókkal szemben; a „Büntessen meg az Úr!” az ÓSz-ből származik (vö. Zak 3,2: Parancsoljon neked az Úr). → Michal.

Mika: → Micha, → Mikeás.

Mikaél: → Michal, → Mihály.

Mikajehu: → Michajehu.

Mikál: → Michal.

Mikeás (héb. a Mikajehu 'ki olyan, mint Jahve?' rövidített formája): prófeta a → Mikeás könyve szerzője. Móreset-Gátból származott (Mik 1,14), Jotam király idejétől Hiszkija király idejéig működött (Jer 26,18). Izajás kortársa volt, s mint Izajás, ~ is ostromozta Szamaria és Jeruzsálem bűneit. Az érintettek külön felháborodtak azon, hogy ~ egyszerű származású, vidéki ember volt.

Mikeás könyve: Mik: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 6. a → kispróféták sorában. – I. Keletkezése. Mindenekelőtt az szembeötlő, hogy e kv.-ben váltakoznak a romlásról és az üdvösségről szóló beszédek. Ennek megfelelően szerkezete különös ismétlődést mutat: 2-szer követi ugyanazon séma egymást. Felvetődik a kérdés: vajon miért így van az anyag elrendezve. Hogy az 1. séma Júdára és Jeruzsálemre vonatkozik, a 2. pedig Izr.-re és Szamariára, elegendő magyarázatul szolgálna, ha a Mik 1,5–8, amely az első részhez tartozik, nem Szamaria ellen szóló, önálló jövendölés volna, s ha a 2. részben, ahol a 6,1–16 ugyan Szamariára vonatkozik, a 7,1–20 mégis inkább Júdára utal, v. legalábbis annyira általános, hogy nem kell szükségszerűen Szamariára vonatkoztatni. Ezenkívül: 4,1–5 és Iz 2,2–4 azonos egymással, anélkül, hogy pontosan meg lehetne határozni, milyen függőségi viszonyban vannak egymással. Némelyek ezt azzal magyarázzák, hogy egy 3. névtelen szerzőtől vette át külön-külön a 2 próf., és ezt a nézetet egyre többen magukévá teszik (A. Weiser is). Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy szerkesztő munkájával állunk szemben. Ha az üdvösségre vonatkozó jövendölést (Mik 4,1–5,8 és 7,7–20) elfogadjuk, jogosan eredetinek és nem későbbi betoldásnak tekintjük, amely a próf. fenyegető jövendöléseinek enyhítésére került bele a szövegbe (így O. Eissfeldt, E. Robinson és mások), akkor azt kell feltételeznünk, hogy egy szerkesztő 2 (Robinson szerint 3) gyűjteményt magasabb egységbe foglalt, és esetleg még ki is egészített másodlagos részekkel. Ilyen fogság utáni időből való résznek tekinthető elsősorban 2,12 kk., továbbá a 4. és a 6. f. zöme, mert feltételezik a → diaszpórát, Jeruzsálem pusztulását és a királyság megszűnését. Ugyanakkor jogosan védik e helyek hitelességét, mivel Iz és Mik eszkatologikus anyaga egybevágnak és szétszóródásra (Kr. e. 721) enged következtetni. – II. Tartalma. ~ 4 részre oszlik: 1. Jahve megjelenik a világ bírójaként (1,2–4), hogy amint Szamariát megbüntette (1,5–8), Jeruzsálemet is próbára tegye a DNY-ról érkező és útjában minden helységet előző ellenség által (1,9–16: Szanhérib?), mégpedig büntetésül a sok eltévelyedés miatt (2,1–5+6–116–11). Itt egy rövid s nyilvánvalóan a 2. részhez tartozó jövendölés (2,12 kk.) után a próf. visszatér a társadalmi állapotokra (3,1–4), az ezekben vétkes hamis próf.-kra (3,5–8) és a nép vezetőinek vétkeire (3,9–12). A 3,12 tartalmazta mondást Jer-ben idézik (26,17–19). – 2. Júdának szóló ígérek: a Templom hegye magas lesz (4,1–5 = Iz 2,2–4), a szétszóródott népet egybegyűjtik (4,6 kk.+8–14), Betlehemből (= Efrata) származik Izr. jövendő királya (5,1–5), aki legyőzi a népet (5,6–8). Ez a rész egy Júda elleni fenyegető jövendöléssel zárul, de egyszersmind a népek ellen is szól, így feltehető, hogy ezt a töredéket üdvösségről szóló értelemben átdolgozták (5,9–14). – 3. Panasz Izr. ellen, amely egy bevezető részből és a próf. intéseiből áll (6,1–8), továbbá Szamaria fenyegetéséből az ottani állapotok miatt (6,9–16), végül a próf. személyes panaszából ezek miatt az állapotok miatt (7,1–6). – 4. Sionnak szóló ígérek egy siralom (7,7–10), egy jövendölés (7,11–13) és 2 ima formájában (7,14–17+18–20). – III. Teológiája. ~nek a teol. nem erős oldala. A monoteizmus magától értetődő számára, de nem fejleszti tovább. Csupán Jahve tulajdonságait emeli ki; ezek szolgálnak alapul beszédeihez: szt. haragja és nagy irgalma. Mikeás próf. inkább etikus, aki a vallás értékét abban látja, hogy mind az egyén, mind a közösség számára biztosítja a társadalmi igazságosságot. Eszkatologikus gondolatai az 5,1: csúcsosodnak ki, amely egyike az ÓSz legkonkrétabb jövendöléseinek.

Miklós (a gör. Nikolaosz, 'aki a néppel győz' szóból): antióchiai prozelita, aki megkeresztelkedett, s egyike lett a 7 első diakonushoz (ApCsel 6,5). → nikolaiták.

Mikmász, Michmasz: helység Benjamin földjén Jeruzsálemtől É-ra (Iz 10,28), a Bételtől Jeruzsálembé vezető út mentén, amely Makkabeus Jonatán portyái révén vált ismertté (1Sám 13). A fogság után Benjamin törzséből valók telepedtek ide (Ezd 2,27; Neh 11,31). Bakchidesz legyőzése után Jonatán támaszpontja (1Mak 9,73). Ma Muhmasz, néhány km-re Dzszebától É felé.

Milétosz: híres gör. kereskedőváros Kisázsia Ny-i partvidékén, a Meander folyó mellett. Pál 3. missz. útján ~ban búcsúzott el az efezusi egyh. presbitereitől (ApCsel 20,15; 17–38). 2Tim 4,20: Pál ~ban hagyta a beteg Trofimuszot.

Milkom (a héb. melek 'király' szóból): az → ammoniták főistene. 1Kir 11,7: az eredeti szövegben a meg nem határozott Molek (→ Moloch) változat szerepel. Az ammoniták ~-kultuszát csak az ÓSz tanúsítja: 2Sám 12,30 szerint (Malkam helyett ~ olvasandó!) győzelme után Dávid levette ~ fejről az értékes koronát. Jer 49,1.3: itt ~ az ammoniták megszemélyesítője. Izr.-ben is volt ~nak kultusza: 1Kir 11,5.33; 2Kir 23,13; Szof 1,5 (Malkam helyett ~ olvasandó!).

millenarizmus (lat. 'ezeréves uralom'): → kiliazmus.

Milló (héb. 'valamivel fel- v. megtöltött'): Jeruzsálem helyrajzában szerepel; felépítése Salamon nevéhez fűződik (1Kir 9,15.24; 11,27). 2Sám 5,9 szintén említi, de ebből semmiképpen nem lehet arra következtetni, hogy már Dávid korában megvolt (vö. 1Kron 11,8), mert itt a szerző csak az olvasók számára ismert földrajzi fogalomként utal ~ra. 2Kron 32,5: Hiszkija király megerősítette. Némelyek (G. Dalman, A. Šanda, R. A. Macalister, J. G. Duncan, C. Fischer, J. Simons) szerint Dávid városa erődrendszerének alkotta részét (torony, bástya v. hasonló); L. H. Vincent a Tyropaion-völgy részleges feltöltését látja benne, a Haram-es-serif DNY-i sarkának mai magasságáig, ahol a város helyzeténél fogva könnyen sebezhető volt; K. Galling úgy véli, hogy a Templom dombját töltötték fel körös-körül, hogy a Templom és a palota számára megfelelő nagyságú teraszt alakíthassanak ki. A Bír 9,6.20 Szichemben is szerepelt egy ~t; ezt az ásatások (1913/14 és 1926/28) során felszínre került, mesterségesen kiépített akropolisszal szokták azonosítani. Az épületegyüttes, amely ezen a teraszon állt, Bet-Milló néven vsz. Baal-Berit templomát is magában foglalta (9,4–46).

mina: → pénzérme, → súly.

mindenhatóság: I. Az ÓSz-ben. A Biblia legrégebbi énekei lelkesen hirdetik Jahve ~át, amikor győztes hadúrként dicsőítik, aki legyőzte Izr. ellenségeit: „Az Úr nagy harcossá, Jahve a neve” (Kiv 15,3); „Magasztalom az Urat, mert dicsőség övezi, a lovat és a lovast a tengerbe vetette” (15,1); „Ki a dicsőség Királya? Az Úr, a hatalmas és erős” (Zsolt 24,8). Amikor népe védelmében kivonul, a föld megrendül, az egek megindulnak, a felhők vizet ontanak, a hegyek megremegnek előtte (Bír 5,4). Parancsára a csillagok (5,20; vö. Józ 10,12 kk.) és az elemek is (Kiv 14,21; 15,5.8; 1Sám 12,18) harcolnak Izr.-ért (vö. 7,10; 2Kir 19,35 stb.). Szívesen magasztalják karja, ill. jobbjá erejét (Kiv 6,6; 14,31; 15,6; MTörv 4,34; 6,21; Iz 40,10; 51,5; 52,10 stb.), amelyet megmutat népe érdekében. Izr. Istenének ősi neve: Jákob Erőse (Ter 49,24; Zsolt 132,2.5; Iz 1,24; 49,26; 60,16) és vsz. El-Saddai (Ter 17,1; Kiv 6,3) és El (pl. Ter 33,20) is; ezek arra vallanak, hogy Isten tulajdonságai közül a héb.-eket leginkább az erő, a hatalom ragadta meg. Isten előtt a legerősebb sereg is csak test = hús, azaz gyenge, erőtlen (Iz 31,3; vö. 2Kron 32,8; Zsolt 20,8; 33,16 kk.; Jer 17,5). Ő Izr. sziklája (MTörv 32,30; 2Sám 23,3; Iz 30,29 stb.) és védőpajzsa (Ter 15,1; 2Sám 22,3.31 stb.). Mint Úr parancsol az idegen országoknak (Iz 7,18; 9,10 kk.); más országok királyai eszközök a kezében, és megvalósítják akaratát (10,15; 41,2; 44,28; Jer 25,9; 27,6). – Isten ~át azonban nemcsak Izr. történelme tanúsítja, hanem a világmindenségé is: Ő teremtette a világot (Ter 1; Jób 38; Zsolt 19; 33,6; 104 stb.); Ő jelölte ki a csillagok pályáját, és nevükön szólítja a csillagokat (Iz 40,26). Mindent szava erejével teremtett (Zsolt 33,6); kimondott szava nem tér vissza anélkül, hogy végbe ne vinné azt, amit Ő akar (Iz 55,11); senki sem hiúsíthatja meg azt, amit Ő elhatároz (43,13), és bármi csodát tesz, az nem meglepő, hiszen Ő mindent megtehet (Ter 18,14). Még a K-i mitológia legfélelmetesebb szörnyeit is, mint a leviatánt, a hétfejű tengeri kígyót, a sárkányt átszúrja (Jób 7,12; Zsolt 74,13 kk.; Iz 27,1; 51,9) v. megszelídíti, hogy játékszerévé tegye (Zsolt 104,26). – II. Az ÚSz-ben tovább él Isten ~ának gondolata. → erő.

mindenség: → világ.

mineusok: → szabeusok.

mínium: ásványi eredetű festék (ólomoxid). Falfestékként (Jer 22,14; Ez 23,14) és bálványképek festésére használták (Bölcs 13,14).

Mira, Mūra: líkiai város a ~ folyó mellett. Gabonakereskedelmi központ volt. A Pált Rómába kísérő tiszt ezért találkozott ~ban Itália felé tartó alexandriai hajót (ApCsel 27,5). Ma Dembre.

mirha: kellemes illatú → gyanta. Az egyik fajta terebintből az ágak bevagdosásával nyerték (Kiv 30,23; Én 1,13; 5,13). D-Arábiából kellett behozni. Olívaolajjal vegyítve drága illatszert készítettek belőle, amelyet nemcsak a nők (5,5; Eszt 2,12), hanem a férfiak is (Én 1,13; 5,13: a vőlegény) használtak. Tárgyakat is illatosítottak ~val (Zsolt 45,9: ruha; Péld 7,17: fekhely; Én 3,6: gyaloghintó). – Én 4,6: a ~hegy és a tömjéndomb szóval a költő minden bizonnyal a menyasszony két keblére utal. – G. R. Driver 3 fajta ~t különböztet meg. Borhoz keverve kábító hatása volt (Mk 15,23). Jn 19,39: Jézus testét ~ és áloé keverékével temették el. A → szent kenetnek is fontos alkotórésze volt a ~ (Kiv 30,22–33). Mt 2,11: drága ajándék.

Mirjam: a → Papi irat genealógiájában Amram és Jochebed lánya, Mózes és Áron nővére (Szám 26,59). Mózes születésének tört.-ében csak névtelenül szerepel: nővére (Kiv 2,4–10). A 15,20 kk. próf.-nőnek, Áron nővérének mondja; amikor Izr. fiai átkeltek a száraz tengerfenéken, és az asszonyok győzelmi éneket zengtek, ~ volt az előénekes – nyilván Istentől ihletett énekest jelentett a próf.- nő (vö. Szám 12,2: ~ a kapott kinyilatkoztatásra hivatkozik). 12,1 kk. (vö. MTörv 24,9): Áron és ~ Mózes ellen fordult a kusita asszony miatt, akit feleségül vett; ~ ezért büntetésül leprás lesz, de Mózes imájára megtisztul. A Szám 20,1: Kádesben halt meg és itt temették el. A Pentateuchuson kívül még Mik 6,4 is szerepelteti: Mózessel és Áronnal Jahve küldötte. M. Noth megkísérli, hogy az É-i (izraeli) → Debora D-i (júdeai) párjaként állítsa elénk.

mirtusz: örökzöld díszbokor a Földközi-tenger környékén. Fehér v. rózsaszín virága és kékesfekete ehető gyümölcse van. Ágait Izr.-ben felhasználták a lombátor készítéséhez (Neh 8,15), s a ~ág része volt a → lulábnak is. A messiási időkben azokon a helyeken, ahol addig csak tövis és bogáncs nőtt, ~ terem (Iz 41,19; 55,13). A Zak 1,8.10: leírt ~ értelmezése vitatott.

Misael: → Mesak.

Misna (a héb. sanah, 'ismételni, tanítani' szóból): az ósz-i szentíráshoz, elsősorban a Tórához kapcsolódó szóbeli hagyomány, a → Talmud alapanyaga. – I. Kialakulása. A mózesi törv. az idők folyamán magyarázatra szorult, s a megváltozott körülményekhez is igazítani kellett. Az írástudók ennek érdekében tett megjegyzéseit a rabbinista iskolákban élő szóban adták tovább. A felgyülemlett anyagot idővel rögzíteni és rendezni kellett, így keletkezett Akiba rabbi (Kr. u. 50–130 k.) és tanítványa, Meir rabbi gyűjteménye. Ezt fejlesztette tovább Jehuda Hanasi rabbi (Kr. u. 135 k.–217 k.), kinek gyűjteménye hivatalossá vált. Vitatott, hogy ő maga írta-e a ~t, de az bizonyos, hogy később kiegészítették. A ~t héb.-ül tanító írástudók a tannaiták. – II. A ~ beosztása. 6 szedarim (a széder, 'rész' szóból), 63 traktátus, 523 f. és 4187 paragrafus. A 6 szedarim: 1. Zeraim (a föld termékei). 11 traktátus a földművelésről. – 2. Moéd (meghatározott idő): 12 traktátus a szombatról és az ünnepekről. – 3. Nasim (asszonyok): 7 traktátus a házasságról. – 4. Nezikim (károk): 10 traktátus a polgári- és büntetőjogról. – 5. Kodashim (szent dolgok): 11 traktátus az áldozatról és a templomról. – 6. Tohorot (tisza dolgok): 12 traktátus a rituális tisztaságról és tisztátalanságról. – III. Kiadásai. Az első nyomtatott kiadása Nápolyban 1492-ben jelent meg. – Misna cum Maimonidis et Bartenorae commentariis. Amsterdam, 1698. 1–6 köt. A magánhangzó nélküli héb. szöveget és lat., fordítását kiadta G. Surenhusius. – Lipcse, 1877. Magánhangzós héb. szöveggel és ném. fordítással kiadta A. Sammter, D. Hoffmann. – Mishnayoht. New York, 1964. 1–2 köt. Magánhangzós héb. szöveggel, angol fordítással, kommentárral és mutatóval kiadta P. Blackman. – Sissah sidré Misnah. Tel Aviv, 1958. 1–6 köt. Kiadta S. Alback, H. Yalon.

missziós parancs: → küldetés.

missziós utak: → Pál apostol.

misztérium (gör. müszterion, vsz. a 'száját befogni' értelmű müein igéből): 1. Titkos vallás, ill. rítus, amelyen csak a beavatottak vehettek részt, akik ezáltal keresték az üdvösséget; ebben az értelemben a gör. szó rendszerint többes számban áll; a magyar szóhasználatban: ~vallások. – 2. Platón óta egy homályos, titkos tan. – 3. A varázslatban formula v. cselekvés, amelyet a varázsló eszközül alkalmaz a varázsláshoz. – 4. A köznyelvben 'titok'. – 5. A → gnózis nyelvhasználatában titkos isteni kinyilatkoztatás. – I. Az ÓSz-ben és a zsidóságban. A LXX-ban a szó csak az ÓSz legrégebb kv.-eiben fordul elő, olykor 'titkos kultusz' jelentésben is (Bölcs 14,15,23), de gyakrabban köznyelvi értelemben (Tób 12,7,11; Jud 2,2; 2Mak 13,21; Sir 22,22; 27,16 kk., 21). A Bölcs 6,22 a bölcsesség mivoltára és eredetére vonatkozó tanítást ~ok, azaz isteni titkok (vö. 2,2) kinyilatkoztatásaként állítja elénk; ezek a titkok azonban nem csupán a beavatottakéi, mint a pogány ~vallásokban, hanem nyilvánosan hirdetik őket, hogy a bölcsesség minél jobban terjedjen az emberek között (6,22 kk.). Dán 2,18 kk.: LXX és 4,9: Theodotion ~nak nevezi azokat az álmokat is, amelyek által Isten tudtul akarja adni Nebukadnezár jövőjét illető titkos tervét; ezek az álmok azért nevezhetők ~oknak, mert leplezett formában olyan jövőbeli eseményekről szólnak, amelyeket csak maga Isten (2,28 kk., 47) v. Istentől sugalmazott ember (4,6; vö. 2,19; 4,9: Theodotion) fedhet fel. A zsidó apokaliptika olyan ~ok kinyilatkoztatását tulajdonítja magának, amelyek az ég és a föld eredetét, mivoltát, mindenekelőtt azonban Izr. jövőjét és a világ végét illetik. Isten ~ai mélyek és megszámlálhatatlanok; igazságossága megmérhetetlen (Hénoch 63,2), csak az Emberfia tud róluk (49,2; vö. 51,3). Rendszerint egy égi lény, egy angyal avatja be az apokaliptikust a ~ba és fedi fel előtte Isten titkos terveit (pl. 1,2; 81,1; 4Ezd 2,1), amelyek az égben rejtve vannak (Hénoch 9,6): Hénoch a mennyei táblákról olvassa le a ~ot, az égi javakat, amelyeket Isten az igazságban elhunytak lelkének tartogat (103,2 kk.; vö. 38,3; 41,1; 58,5). Így a szó egyértelműen eszkatologikus színezetűvé válik, amely Dán-ben még csak felsejlik. Ugyanez áll a kumráni iratokra is, amelyekben Istennek az eljövendő végső időkre vonatkozó titkos tervei és határozatai ~nak számítanak. – II. Az ÚSz-ben. ~ szó a szinoptikusoknál 3-szor fordul elő, Jn-ban nem szerepel, Pál leveleiben 18-szor találkozunk vele (a pasztorális levelekben 2-szer, a Zsid nem tartalmazza), a Jel-ben pedig 4-szer. – A) A szinoptikusok. Mk 4,11: a → hasonlatok rendeltetéséről szólva Jézus ezt mondja tanítványainak: „Titeket beavatlak a mennyek országának misztériumaiba” (Mt és Lk). Az Isten országa, amely kifejezetten Isten ügye (Mk 4,26–29) isteni ~; csak egy „maroknyi nyáj” lesz (Lk 12,32), amely előtt feltárul, mert csak akik hisznek Jézusban, akinek tetteiben megmutatkozik az Isten országa (Mt 12,28), azok érthetik meg, hogy Isten országa közel, sőt már megvalósulóban van; a kívülálló, akik nem tartoznak bele a hívők „maroknyi nyáj”-ába, csak hasonlatokban, képekben láthatják, amelyek ugyan rávilágítanak Isten országának sajátosságaira, de teljes egészében azért nem lehet belőlük megismerni. – B) Pál levelei nyilvánvalóan azokhoz a képzetekhez kapcsolódnak, amelyeket a Bölcs, Dán és az apokrifek tükröznek. A ~ elsősorban isteni titkot jelent, amely csak a kinyilatkoztatásból ismerhető meg; fő tárgya Istennek Krisztus kereszthalálával megvalósult üdvözítő terve. Ezért beszél Pál Krisztus ~áról (Kol 4,3; Ef 3,4), amelynek Krisztus a tárgya (Kol 2,2) és Isten ~áról (2,2; vö. 1Kor 4,1), Isten titokzatos bölcsességéről (2,7; szó szerint: 'Isten bölcsessége a ~ban') v. az Isten akaratának ~áról (Ef 1,9). A ~ tehát központi helyet foglal el Pál igehirdetésében, és az ev.-ban (Róm 16,25; Ef 6,19; Kol 1,25–27; vö. 4,3), amelyet Pál hirdet egyértelmű a megfeszített Krisztussal (1Kor 1,23; Kol 2,2) és azzal, hogy „Krisztus bennetek” (Kol 1,27), ti. a pogányokban, akiket Isten meghívott az üdvösségre (Róm 16,26; Ef 3,6.8). Ezt a ~ot Isten öröktől fogva megdicsőülésünkre szánta (1Kor 2,7; Ef 3,9); a világ kezdetétől (Kol 1,26; Róm 16,25 kk.), öröktől rejtve volt Istenben (Ef 3,9), a világ fejedelmei közül senki sem ismerte fel, nem volt az ember számára megismerhető (1Kor 2,7–9). Most azonban merőben kegyelemből (Ef 1,9) Isten Lelke (1Kor 2,10), Isten (Ef 1,10; Kol 1,26) v. a próf.-k írásai (Róm 16,25) kinyilatkoztatták, mégpedig a mennyei hatalmasságoknak és erősségeknek (Ef 3,10), Isten szentjeinek, ti. a keresztényeknek (Kol 1,26), mindenekelőtt a szt. próf.-knak és ap.-oknak (Ef 3,5), akik hirdetik (1Kor 2,6 kk.; Ef 6,19; Kol 3,4 kk.). Minthogy Isten kinyilatkoztatta a ~ot és a kinyilatkoztatás hirdetői továbbadják, azért beszélhet Pál a hit ~áról, amelyet a diakonusoknak meg kell őrizniük (1Tim 3,10) v. az istenfélő élet ~áról, amelyet hirdettek a

pogányoknak és világszerte hittek benne (3,16 kk.). – Róm 11,25: a ~ Isten titokzatos terve, amely szerint Izr. megátalkodottságának a pogányok üdvösségére kell válnia. Azt, hogy az élők és feltámadottak elválnak az utolsó napon, Pál szintén ~nak mondja (1Kor 15,51), vagyis Isten titokzatos tervének a világ végét illetően. Ide tartozik „a gonoszság ~a” is, amely már munkálkodik (2Tesz 2,7) és az Antikrisztusban, a bűn emberében fog megnyilatkozni (2,3.7), továbbá az asszony ~a, akinek homlokán titokzatos név áll: „a nagy Babilon, a föld utálatra méltó kicsapongóinak anyja” (Jel 17,5.7) és végül Isten titka (10,7), amely nem más, mint Isten üdvözítő akaratának végső győzelme. – Ef 5,32: „nagy titok” a házasság szimbolikus jelentése, amelyben a Ter 2,24 szerint a férfi és a nő egy test lesz; ez az egység jelképezi az egységet Krisztus és az Egyh. között. – A Jel 1,20 szerint a 7 csillagnak és a 7 gyertyatartónak, amelyek a 7 keresztény közösséget jelképezik, titokzatos, jelképes értelme szintén titok. – III. A kereszténység és a misztériumvallások. Az eddigiekből következik, hogy Pál sem a kifejezést, sem az Isten v. Krisztus ~áról szóló tanítását nem a ~vallásokból vette. Bár a gör.-ök vallási szóhasználatában a ~ (rendszerint többes számban) azokat a szakrális rítusokat és formulákat jelöli, amelyeket csak a beavatottak ismerhettek, de a kinyilatkoztatásból ismert isteni titkokat, mint Pálnál nem jelenthették. A szónak ez az értelme csak a misztikus hermászi irodalomban bukkan fel, amely mai formájában nem keletkezhetett előbb a 3. sz.-nál, és mindenképpen későbbi Pálnál. Egyébként az ap. a ~vallásokból, amelyeket kétségtelenül ismert, csak nagyon kevés kifejezést vett át. Már ebből is következik, mennyire megalapozatlan némely történész nézete, amely szerint Pál ap. legfontosabb tételeit a ~vallásokból vette át. Nevezetesen: 1. Az üdvösséget a meghalt és feltámadt Krisztus szerezte meg, aki Isten. – 2. Pálnak a keresztséggel kapcsolatos felfogása (Róm 6,3–11; Kol 2,12; Tit 3,5). – 3. Pálnak az Eucharisziát illető tanítása (1Kor 11,23–30; vö. 10,16–22). – A ~vallások, amelyekre hivatkozni szoktak, a következők: az eleusiszi Demeter ~ai; Dionüosz ~ai és az orfizmus, Kübele és Attisz ~ai, az Adonisz- és a Mitrász-~ok. Ezek mind titkos rítusok, amelyek többé-kevésbé az illető istenség sorsát mutatják be, és a beavatottat (műstesz) az istenség szenvedésében és győzelmében részesítik. Rendszerint tisztulási és beavatási rítusokból állnak, amelyek révén a beavatott – már itt is, de főleg a túlvilágon – az üdvösség, az istenséggel való közösség, sőt a megistenülés részesévé válik. – 1. Ami a meghalt és feltámadt Krisztus által megszerzett üdvösséget illeti, először is azt kell megjegyezni, hogy nincs egyetlen más vallás sem, amelyben a meghalt istenség tényleges feltámadásáról volna szó. Ozirisz – akit testvére, Szet megölt – nem az életre, hanem csak az alvilágban való létre támad fel, v. pedig fiában, Hóruszban kel életre. A titánoktól darabokra vágott Dionüosz a Zeusz nemzette Zagreuszban támad fel újra. Adonisz (Esmun, → Tammuz) vegetációistenség, aki ősszel meghal, tavasszal újjáéled; ~aiban ugyan megsiratták, de feltámadását nem mutatták be; úgy képzelték, hogy az égben él tovább. Attisznak, a magna mater (Kübele) felszabdalt kedvesének feltámadásáról a régi pogány szövegekben nincs szó, csak a későbbi, keresztény szövegek említik. A ~vallások más istenségei nem halnak meg, ahogy a különféle „üdvözítő” istenek sem, így fel sem támadnak. – Másodsor: sehol másutt nem találkozunk azzal, hogy az istenség halála önként vállalt engesztelő áldozat. A meghalt istenségeket akaratuk ellenére ölik meg, és nem azért halnak meg, hogy az emberek bűneit levezekeljék. Valamennyien természeti istenségek, akik évről évre meghalnak és „feltámadnak”, megszemélyesítve a természet évenként megújuló halálát és újraéledését v. a termékenységét. Következésképpen semmi kapcsolatba nem hozhatók Jézussal, akinek halálát és feltámadását az ősegyh. szoteriológiailag értelmezte (ApCsel 5,30 kk.). Az őskeresztény közösségek vsz. nem ismerték a ~vallásokat, így ezek nem is játszhattak szerepet a krisztológiai kibontakozásában. – Harmadsor: bár a ~vallások állították, hogy előmozdítják a beavatottak üdvösségét, ez az „üdvösség” azonban nem a bűnből való – > megváltás, és csak ritkán követeli meg az ember erkölcsi megújulását; az „üdvösség”-et a rítusok mágikus erejének tulajdonítják v. valamely → gnózisnak, amely a beavatottakat egyesíti az istenséggel. – 2. Mint tisztulási szertartás a keresztény → keresztség analóg a zsidó és a legtöbb K-i v. hellenista vallás rituális fürdőjével, különféle előírt mosakodásaikkal. De a keresztény keresztséget mindjárt kezdetben úgy fogják fel, mint szabadulást a bűnöktől (2,38; 1Kor 6,11); ezzel szemben a többi vallásban a rituális fürdő csak a kultikus tisztálanságtól tisztít meg. Mint Krisztusba beiktató rítus (Kol 2,12; vö. 1Kor 1,13 kk.; Róm 6,3; Gal 3,27;

értsd: Krisztussal közösségbe kerülés v. mint Krisztushoz tartozás) a keresztség összevethető a többi vallás beavatási rítusával, elsősorban a prozelita keresztséggel és a körülmetéléssel (Kol 2,11 kk.). A keresztségben a Lélek által újjászületés (Jn 3,5; Tit 3,5; vö. 1Kor 6,11; 12,13) megy végbe, istengyermekség (Róm 8,14–17; Gal 3,26) valósul meg, egy új teremtmény (2Kor 5,17; Gal 6,15) születik, aki Krisztusban (Róm 6,11) v. a Lélekben (8,9; Gal 5,24) Istennek él. Megkeresztelkedni a m. Krisztust (Gal 3,27; vö. Róm 13,14) v. az új embert (Ef 4,23; Kol 3,10) felölteni; akit megkeresztelnek, az részesedik Krisztus halálában és feltámadásában, vele meghal a bűnnek és vele feltámad egy egészen új életre (Róm 6,3 kk.; Kol 2,12). Nem lehetetlen, hogy Pál némely kifejezését a ~vallásokból kölcsönözte. Némelyik ~vallásban a beavatottak törekedtek rá, hogy az istenség sorsát valamiképpen bemutató rítusokban részt véve misztikus kapcsolatba kerüljenek az istenséggel, egyesüljenek vele, így pl. a Dionüosz-, a Demeter-~vallásában, Ozirisz és Izisz, Kübele v. Attisz ~vallásában. Pál talán szembeállította a pogány ~vallások üres, sőt nemegyszer erkölcstelen rítusaival a keresztséget, mint az üdvösségnek és az egyetlen, igaz Megváltóval, az üdvösség közvetítőjével, Krisztussal való egyesülésnek egyetlen módját. Az ap. talán szertartásként mutatta be a keresztséget, amelyben az ember Krisztussal együtt meghal és feltámad (Róm 6,3 kk.; Kol 2,12) v. Krisztust ölti magára (Gal 3,27; vö. Róm 13,14), hogy ezáltal azok számára, akik mielőtt keresztények lettek esetleg ismerték a ~vallások rítusait, a keresztény „beiktatási szertartás”-ban kapott erőt érthetőbbé tegye. A központi gondolatot azonban, hogy ti. a keresztények Krisztussal misztikus kapcsolatba kerülnek, semmiképpen nem vehette Pál a pogány ~vallásokból. – Tertullianus (De baptismo 5) és Apuleius (Metamorphoses 11,4) szerint Izisz és Ozirisz, valamint Demeter ~vallásában, Firmicius Maternus (De errore profanarum religionum 22,1) szerint Attisz ~vallásában, végül egy 4. sz.-i felirat és az ún. Mitrász-liturgia szerint Mitrász ~vallásában a rítusok a beavatottaknak → újjászületést eredményeztek; a gnózis által való újjászületést is említik a hermászi iratok (Corpus Hermeticum 13,1.7.10.13.16.22; 3,3; Kore Koszmou 41). Ezt az „újjászületés”-t a legtöbb ~vallásban erkölcstelen rítusok célozzák, a Mitrász-kultuszban a taurobolium, vagyis bika- v. kos vérével való meghintés; a rítus vsz. a beavatottnak egy alacsonyabb és nyomorúságosabb állapotból egy magasabb, jobb állapotba való átmenetére szolgált, és a túlvilági boldogság záloga volt. Semmiképp sem jelent ez az „újjászületés” – mint Pálnál – belső átalakulást vallási és erkölcsi szempontból, aminek következtében a bűnös új, igaz emberré válik (Róm 6,6–10; 1Kor 6,11; Ef 4,24; Kol 3,10; Tit 3,5); de nem jelent ez az „újjászületés” olyan erkölcsi változást sem, amely az újjászületett erkölcsi életében a beiktatás után megmutatkozik, maradandónak bizonyul (Ef 4,22 kk.; Kol 3,5 kk.; vö. Róm 6,12 kk.; Gal 5,13–26). Pálnak az újjászületésre vonatkozó tanítása Jer 31,31–34-hez és Ez 36,26–28-hoz kapcsolódik. E helyeken a próf.-k az új szövetséget hirdetik, amely szoros együvértartozás lesz Isten és a bensőleg átalakult, megújult ember között; ez Isten lelkének kiáradásával valósul meg (Iz 32,15–17; Ez 36,27; 39,29). Pál kifejezetten utal Jer 31,32–34-re, amikor az új szövetséget, amely a Léleké, szembeállítja a régi szövetséggel, amely a betűé (2Kor 3,6–8; vö. Róm 2,29; 7,6). Éppen a keresztség az a beiktatási rítus, amely Krisztushoz kapcsol (Kol 2,11), aki az új szövetséget szerezte a vérben (1Kor 11,25), ezért az új szövetségbe is „beiktat”, amelyben az embert az életet adó Lélek (2Kor 3,6; vö. Jn 3,5; 6,63) új teremtménnyé alakítja át (2Kor 5,17; Gal 6,15). Ilyenformán Pál a keresztséget olyan ~ként állítja elénk, amely szerint az ember Krisztussal meghal a bűnnek és Krisztussal új életre támad (Róm 6,3–11; Kol 2,12) Krisztusban (Róm 8,2) v. a Lélekben (8,9), v. mint az újjászületés fürdőjét és a Szentlélekben való megújulást (Tit 3,5). Ezeket a gondolatokat Pál eleve nem vehette az általa egyébként is megvetett (vö. 1Kor 8,5 kk.; 2Kor 6,14–16; Gal 4,8) vallásokból; csak a terminológiát használta fel. – 3. Van olyan történész, aki úgy véli: Pál ap.-nak és János evangélistának realiztikus és szentségi felfogása az → Eucharisziát illetően (1Kor 11,23–30; vö. 10,16–22 és Jn 6,51–58) szintén visszavezethető a hellén ~vallások hatására. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy az ap. kifejezetten utal rá, hogy az Eucharisziával kapcsolatos tanítása megegyezik az ősegyh.-éval (1Kor 11,23). Ezenkívül: a hellén ~vallásokban a rituális étkezések nyilvánvaló módon nem jelenthették az istenség testének evését. Az eleusziszi Demeter ~vallásában az étkezés az istennő lakomájára csak emlékeztet, és a beavatottat oltalma alá helyezi; ez más rítusokkal együtt a halhatatlanságban való hittel függ

össze. Attisz és Kübele ~vallásában az étkezés beavatási rítusnak számított, amely a beavatottnak életet és jólétet, sőt talán még túlvilági boldogságot is ígért. A régi trák Szabaciosz ~vallásában a feldarabolt bika elfogyasztását talán a bikává változott istenség elfogyasztásának tekintették. Ezek a barbár rítusok behatoltak Görögországba, de eredeti értelmüket elvesztették. A Dionüosz-~vallásban (az orfizmusban azonban nem) fennmaradt a gonosz lélek elhárítására szolgáló (Plutarkhosz) rítusként v. egyszerűen megemlékezésként (Firmicius Maternus). A bacchanáliák részvevőinek rituális őrjöngése, amelyet az istenség idézett elő nem következménye volt a lakomának, hanem inkább ürügye. Mitrász ~vallásában a beavatottnak kenyeret és vizet, majd később bort nyújtottak. Ezek voltak hivatva (mindenekelőtt a bor), hogy a beavatottnak erőt, jólétet, bölcsességet, a gonosz lelkek fölött hatalmat és boldog halhatatlanságot adjanak. Ennek az étkezésnek tehát nem volt szentségi jellege, s Mitrász lényegében és erejében sem részesített.

Mitanni: mezopotámiai állam Kr. e. 1530–1350: az Eufrátesz felső folyásánál. Az → amarnai levelekből és Bogazköy (→ hettiták) egyezményeiből ismeretes. Fővárosát, Vasukannit, még nem sikerült felfedezni. Egy királyuk, Tusratta több levelet küldött Egyiptom fáraójának. Lakosság hurrita (→ hurriták), az uralkodó réteg a királyok és istenek nevéből ítélve vsz. indoárja volt. A szomszédos hettiták hatalmába került, és beleolvadt a hettita birodalomba. → Alalah, → hikszoszok, → Nuzi.

Mitiléné: Lesbosz szigetének fővárosa. Pál 3. missz. útján járt ~ben (ApCsel 20,14).

mítosz: I. A gör.–róm. ókorban többé-kevésbé hitelesnek tekintett költői v. prózai elbeszélés, amely a régmúlt idők isteneinek, hőseinek és más alakjainak tetteiről szól. – 1. Ezt a régmúlt időt Varro (De gente populi Romani) mint spatium müthikont megkülönbözteti a világ kezdetétől az első özönvízig terjedő spatium adélon-tól (ismeretlen kor) és a Trója meghódításával kezdődő spatium hisztorikontól (történelmi kor). A szigorúbb értelemben vett és a későbbi korok tört.-ére korlátozódó antik tört.-írás a spatium müthikont rendszerint figyelmen kívül hagyja és nem tárgyalja, mivel az időrend kétséges, és a források is bizonytalanok. De a mitikus hagyománytól azért nem tagad meg egyfajta valóságtartalmat; a gör.–róm. egyetemes tört. és a ~ok szerzői (Hellanikosz, Anaximenész, Kasztor, Diodoros, Varro, Ovidius) leírásaikban hivatkoznak kozmogóniára, theogóniára, antropogóniára. – Az ókori teol. a filozófusok teol.-jától (a metafizikától) és az államvallástól megkülönböztette a theologia fabularist (gör. eidosz müthikon), és a költők istenségtört.-eit értette rajta. A gör.–róm. korban az államvallásnak alárendelt színház révén az államvallás és a theologia fabularis szorosan összefonódott. A költők teol.-ját, ha az allegorézis (elsősorban a sztoikusoknál és az újplatonikusoknál) nem törv.-esítette őket, erkölcsi szempontból (az istenek lopnak, hazudnak, paráználkodnak) és hitetlenségük miatt (Dinüosz születése Zeus lábszárából) Xenophanész óta sokan bírálták és később az egyházatyák is folytatták (Tertullianus, Lactantius, Szt Ágoston). – 2. A ~ antik értelmezése nagymértékben megegyezik más, korábbi műveltségek és az összehasonlító néprajz felfogásával. Eszerint a ~ igaznak tartott szakrális tört. az ősidőkből, egy hitet tápláló elbeszélés a dolgok kezdetéről, az előidők lényeiről és ezek emberekhez való viszonyáról. A ~ magyarázatot keres (→ etiológia) a környező világ (a világ keletkezése, a csillagok járása), a tört. (népek, műveltségek), a társadalom (kultuszok, szokások, társadalmi különbségek, hatalmi viszonyok, tulajdon) és az emberi élet (nemiség, halál) jelenségeire. A ~ elvben ésszerű és okszerű (kauzális) módon – a hasonló és az azonos kategóriájának nem egyértelműen világos szétválasztása révén – csillapítja a kíváncsiságot és kielégíti a tudásszomjat; hozzájárul a társadalmi viszonyok megszilárdulásához, mert szemléletes elbeszélésben rávilágít az emberi élet és a különféle intézmények értelmére és kötelező voltára (a ~-recitálás „mágikus” ereje); ugyanakkor feloldja a szorongást, eloszlatja a kedvetlenséget, kivált költői formában tetszik és szórakoztat. Paradox módon az is a ~ ereje, hogy az ősidők lényei olyan magatartást is tulajdonít, amelyet az adott műveltségi fokon az erkölcsi felfogás elítél (házasságtörés, szodomia, vérfertőzés, kasztráció, gyilkosság). Az istenek erkölcstelen viselkedését egyfelől emberi mértékkel nem mérhető istenségük jeleként lehet értelmezni. Másfelől az illetlen és hátborzongató ~okban elfojtott nemi és erőszakos ösztönök kitörése is felismerhető. Az isteneknek nevetni v. gúnyolódni felszabadít (pl. a tabuk nyomása alól), ugyanakkor nem a

„hitetlenség” jele. A ~nak az antik próf.-k és bölcselek ostromozta erkölcstelenségét és iszonyatosságát tehát mintegy a szociálhigiéné jelenségeként lehet értelmezni. Sem a költői, sem a vallási elem nem szükségszerű része a ~nak. A ~ gyakran szorosan összefonódik a kultusszal; nem állapítható meg világosan sem a ~, sem a kultusz elsőbbsége. – 3. ~, monda, legenda, mese. A ~ ölthet költői v. prózai formát, találkozhatunk vele tört.-i műben, drámában, lírában stb., s fellelhetők benne a legkülönbélebb műfajok elemei (főleg az okok kutatása, a családtört.). A ~t más elbeszélő műfajoktól a következőképpen szokták elhatárolni: a) A monda egy pontosan v. kevésbé pontosan, de megadott múltban játszódik le; szereplői tört.-i nevet viselnek; színhelye a földön többé v. kevésbé meghatározott; inkább tört.-i mint vallási v. világnézeti igazságot közöl; természetfölötti lények gyakran közbelépnek benne. – b) Ugyanezek mondhatók el a legendáról is, de itt a vallási építő cél sokkal inkább előtérben áll, mint a tört.-i. – c) A mese a ~tól eltérően az ősidőknek nem egyszeri (tört.-i és a kultuszban ismételt) eseményéről szól, hanem időtől független, tipikus történés a tárgya. Gyakran vallási, mitikus, mágikus motívumokat is felöl, de a méltóság v. az igazság igénye nélkül. A mese nemegyszer egészében véve nem egyéb „lesüllyedt” ~nál. – A mitikus elem egy nem mitológiai szövegben előforduló olyan motívum, amely valódi ~ból is kimutatható. Ha mitikus elemet tartalmaz valamely szöveg, emiatt még nem minősül ~nak; azt, hogy a tört.-i körülményekhez igazodó használata révén vajon megvilágítja-e a vele kifejezni akart értelmet, v. ellenkezőleg: elhomályosítja, esetenként kell megvizsgálni. Ugyanez érvényes egyébként a teol.-i elemekre is. – 4. Az újkori szentírástudományba Ch. G. Heynének (1729–1812), az ókor göttingai kutatójának egyik tanítványa, J. G. Eichhorn a ~nak egy általánosabb fogalmát vezette be. Eszerint ~nak számít valamennyi vallásnak (ide értve a monoteista vallásokat is) minden, érzékeinket fölülmúló, csodálatos stb. eseményre vonatkozó tétele, megállapítása. A mitikus megállapítások tárgyai azok a tények, amelyek a valóságra és az igazságra vonatkozó ismereteink szerint nem ténylegesek és tárgyszerűek, a külvilágban nem valóságosan létezők stb., sem létük, sem nemlétük nem bizonyítható. A nehézséget fokozza, hogy a bibliai kv.-ek szerzői azt, amit írtak a valóságról alkotott elgondolásaiknak megfelelően nemcsak igazolhatónak, hanem kellő módon bizonyítottnak is tartották (tanúkra hivatkozás, a mellékkörülmények pontos leírása, a korabeli ellenvetésekre, a felmerülhető kétségekre való válasz stb.). – II. Az ÓSz-ben. – 1. Vallástört.-i szempontból Izr. vallása szinkretista vallásnak minősül, amely a henoteizmustól jutott el a fejlődés során az → egyistenhitig. Amikor a különféle hullámokban bevándorolt törzsek letelepedtek és helytől, ill. kortól függően szorosabb v. kevésbé szoros kapcsolatba kerültek Izr. népének előzményével, átvettek a kánaániak vallásából bizonyos elemeket, így pl. a régi kultikus helyekkel és szentélyekkel együtt ezekhez fűződő legendákat is (vö. Ter 18: Mamre; 35: Bétel; Józ 5,9.13–15: Gilgal stb.). Az is nagyon vsz., hogy az ÓSz-ben fellelhetők ~oknak, főleg kánaáni ~oknak nyomai., de csak nyomai, mivel a fejlődés monoteista fokán már mindent, ami megüt-közést kelthetett volna, v. kiiktattak, v. átértékelték. Saját ~ai Izr.-nek nem alakulhattak ki, hiszen kezdettől fogva érvényesült minden törzsön belül többé v. kevésbé világos formában a henoteista tendencia. Élnek/Jahvének Izr.-ben nem volt sem társa, sem vetélytársa; a dicsőségében is emberi alakban elképzelt Istennek (Ez 1,26) mitikus alap gondolatokkal átszótt megjelenései nem ~ok; → antropomorfizmus, → Isten dicsősége, → látomás, → teofánia. Ugyanakkor a henoteizmus fokán nem tagadható idegen istenek ismerete, sőt tisztelete. Így történhetett meg a korai időkben, hogy a moábiták istene, Kamos miatt visszavonulásra kényszerültek Izr. fiai (2Kir 3,27: Kr. e. 9. sz.; vö. Bír 11,21 kk.; 1Sám 26,19; 2Kir 5,17: a szír Naamán Damaszkuszban csak Izr.-ből magával vitt földön tisztelheti Jahvét; vö. Ter 31,53; Iz 14,13; Ez 28,2). Mózes énekének végén (MTörv 32,43: LXX) El fiai felszólítást kapnak, hogy ünnepeljék Jahvét, ami mitikus indítékot tétel fel: az istenek gyülekezetén felkiáltások, tetszésnyilvánítások. Jahve azonban legyőzi és megszégyeníti az isteneket (Zsolt 95,3; 97,7); az istenek csak alárendelt szerepet tölthetnek be (Kiv 21,6: ajtónál) és végül lelepleződnek mint semmik. Közbülső lények (pl. Ter 1,26; 6,2; 28,12; 1Kir 22,19 kk.; Jób 1,6 kk.; 38,7) és gonosz szellemek az ÓSz kánoni kv.-eiben nem játszanak jelentős szerepet. – Külpolitikai megfontolásokból a jeruzsálemi kultuszban újra meg újra helyet kaptak különféle idegen (asszír, babilóniai és más) eredetű

istenségek (2Kir 16,10 kk.; 21,4 kk.; 23,24 kk.). Különösen az ország É-i részében volt erős az idegen népcsoportok bevándorlása következtében a szinkretizmus (17,24 kk.). Azáltal, hogy ezek kultusza és a kultusz szolgálatát ellátók helyet kaptak, egyszersmind idegen teol.-k és mitológiák is tért hódítottak, kivált, hogy ezeket az idegen kultuszokat még buzgón terjesztették is az idegen istenek hívei. Hogy az idegen mitológia milyen szerepet töltött be, arra csak a vele kapcsolatos állásfoglalásokból, intézkedésekből következtethetünk (23,4–20; megújulás Jozija király uralma idején; vö. Ez 8). – A szinkretizmust, amely néhány zoltárban, de főleg a – > történetírásban (az atyák Istenének Ellel és Jahvéval való azonosítása) tagadhatatlanul érvényesült, egy következetesen jahvista irányzat (főleg Ámosz és Ozeás próf.) hevesen támadta (→ rechabíták). Az a küzdelem, amelyet Illés és Elizeus próf. Baal Szamariában elterjedt kultusza ellen folytatott (2Kir 10,18 kk.), valamint az I. Jerobeám által Bételben felállított aranyborjú miatti bálványimádás kérdésében a vallási megosztás (1Kir 12,25 kk.) a kánaániak vallásával való gyökeres szembeforduláshoz (MTörv 28) és a monoteista jahvizmus győzelméhez vezetett: Jahve uralma végül minden népre (és ezek isteneire is: az istenek harca mitikus motívum!) kiterjedt. – Az ÓSz tanúsága szerint Izr.-ben nem születtek ~ok, sem idegen ~ok nem vertek teljes egészükben gyökeret; ugyanakkor némelyik zoltárba (pl. Zsolt 29; 82) összefüggő részek épültek be a kánaáni himnuszköltészetből. A kánaáni ~ok általában meglehetősen szétestek, motívumaik másodlagosan beépültek, ahogy ezt a ~ kutatás egyébként is megállapítja az egymásra épülő v. egymással érintkező műveltségek esetében megfigyelhető motívumkölcsonzéseket vizsgálva. Innen érthető módon a kánaáni ~okat nem lehetett csupán az ÓSz-ből rekonstruálni, másfelől az átvétel időpontját is csak ritkán sikerült pontosan megállapítani. Az alapgondolatok legtöbbször nagyon régi voltából a szöveg korára nem lehet következtetni; gyakran csak a fogság idejéből v. a fogság utáni időből adatható bővebben egy-egy biztosan sokkal régebbi mitikus motívum (pl. → Isten hegye). E szétesés révén a ~ kifejezőeszközzé vált; mitikus erejét sokszor úgy semlegesítették, hogy hasonlatként alkalmazták annak bemutatására, hogy a tört.-ben hogyan nyilvánul meg Jahve ereje. A mitikus alapgondolatoknak Jahvéra, a féltékeny Istenre (Kiv 34,14; MTörv 6,15) való átvitele szükségszerűen azt vonta maga után, hogy az idegen istenek hatalma korlátok közé szorult. Így a szinkretizmus átmenetileg egy vallás folyamatban lévő megerősödésének jele is lehet, amely az idegen, de fejlett nyelvet fel tudja használni saját vallási tartalmának kifejezésére. Az izr. szinkretizmus tört.-e ezért egyszersmind a → mítosztalanítás tört.-e is. Különösen szembeötlő e téren a nemiség kiiktatása; Isten neméről sehol nincs szó, a Ter 6,2 angyali lényeknek („Isten fiai”) viszont van nemük. A ~talanítást előmozdította az istenfogalom tisztulása, bensőségebbé válása, ugyanígy Istennek a tört.-mel való kapcsolata, ill. ennek egyre világosabb felismerése is. Valamilyen ~ történetiesítése természetesen nem jelenti azt, hogy a történetiesített ~ a szó mai értelmében tört.-i tényeket ölel fel. – A ~ felbontása és erkölcsi, ill. tört.-i szempontok szerinti átalakítása jól megfigyelhető a Ter 6,1–4 esetében, ahol a felhasznált ~ egyértelműen rekonstruálható, ami az ÓSz-ben ritkán fordul elő. Ez a ~ egy adott csoport uralmát törvényesítette: tagjait eredetük szempontjából félistenekkel, isteni lényekkel, sőt magával az Istennel hozta kapcsolatba; ez azt jelenti, hogy a → többistenhit egyik formájával számolt. A ~ az ősidőkben játszódtott, erotikus volt (az emberek lányainak szépsége vonzotta az isteni lényeket) és erkölcstelen; az isteni lényeknek szabadságukban állt, ami az embereknek meg volt tiltva: azokat vehették el, akiket akartak. Vsz. etiológiai elemeket is tartalmazott a ~: a múlt különös maradványait (pl. Básán királyának, Ognak vaságát: MTörv 3,11) kapcsolatba hozta az ősidők óriásaival (LXX: gigászok); a hősök dicsőségére utalással a Jahvista tanúsította, hogy ismert hasonló tört.-eket. – Jelenlegi változatában az isteni lények és utódaik közötti származástani összefüggést, valamint az isteni lények leszármazottai uralmának megokolását megszakítják Jahve közbeiktatott szavai, amelyek egyszersmind a ~ jellegzetes politeista vonásait elfedik, ugyanakkor a ~nak az egész emberiséget szem előtt tartó horizontját is leszűkítik. Az isteni lények erkölcstelen viselkedése az erkölcsi szempontú átdolgozás során bűnnek minősül, amely Jahve közbelépését teszi szükségessé; annak a motívumnak, hogy az istenség iriglyi az Istenhez hasonlóvá lett embereket, amelyeket más ~ok szívesen alkalmaznak az istenség közbelépésének bevezetésére (vö. Ter 3,4.22), itt nincs

nyoma. A ~ – történetiesítve! – új teol.-i tartalmat hordoz az ember érthetetlen kettősségének további magyarázatául beleépül az emberi nem tört.-ébe, amely egyre több gonosztságot mutat. – A törtírás egyfajta szembefordulás a mitikus erővel: a különféle területeken (természetismeret, nevelés, embertan, politika stb.) megnyilvánult a → bölcsesség és a bölcsességet jellemző józanság. Ezek a megfigyelések és mérlegelések óvatosságra intenek az ÓSz-gel és azzal a világgal kapcsolatban, amellyel benne találkozunk; csak fenntartással szabad olyan kifejezésekkel élnünk, mint amilyen a mitikus gondolkodás v. a mitikus világkép. – 2. Az ókori K-i ~ok közül leginkább a kánaáni ~ok nyomai fedezhetők fel az ÓSz-ben. Ám az ugariti leletek (→ Ugarit) tanúsítják, hogy a kánaáni vallás nem merült ki a termékenységnek, valamint a helyi és asztrális istenségeknek a kultuszában, hanem fejlett vallás volt, amelynek személyként elgondolt isteneit a fennmaradt ~ok, legendák és mondák félelmetesnek és szentnek, ugyanakkor azonban szelídnek és az ember iránt barátságosnak is mutatják. Néhány példa, amely különféle módon és több-kevesebb bizonyossággal az ÓSz mitikus motívumainak kánaáni hátterét tanúsítja: a) → Ellel, aki az ugariti panteonban a legfőbb istenségnek számított, az atyák tört.-eiben különféle, többé v. kevésbé önállósított lények (hiposztázis) formájában találkozunk: → Eljon (Ter 14,18 kk.), El'olam (21,33), → Penuel (32,23–33; 33,10 kk.), El ro'i (16,7–14), → Saddáj (17,1; vö. 35,1) stb. A → teofániák és a kultikus helyekhez fűződő etiológiák, amelyek „Jahve” kinyilatkoztatásainak tört.-ébe bekerültek, nyilvánvalóan csak egy részét alkotják annak a mitikus és kultikus hagyománynak, amellyel Izr. fiai megismerkedtek. Mózes énekében (MTörv 32,8 kk.) Eljon a legfőbb istenségként jelenik meg, aki letelepíti a népeket és szétosztja a földet, sőt a nehezen érthető szövegből kivehetően Jahvének is örök-részt ad: Izr.-t. A Saddáj és Eljon név méltónak látszott arra, hogy Jahve melléknevűl szolgálhasson. A királyi és a teremtői mivolt számított az istenség jellegzetesen mitológiai ismérvének; ezek az Ígéret földjének elfoglalása után Elről átszálltak Jahvéra. Lehetséges, hogy a beolvadási folyamat következményének kell tekintenünk, hogy Jahvéra Elnék más tulajdonságait is átvitték (pl. bölcsesség, jószág, egyetemes uralomra törekvés). Ugaritban El, a bölcs örökkévaló és mint ilyen „a teremtmények teremtője”, „a föld alkotója”, „az istenek és az emberek atyja”. Miként Elnék, Jahvének is van egy mennyei országa, ill. udvartartása (1Kir 22,19; Zsolt 95,3; 103,19 kk.; Iz 6); ő elnököl az istenek gyülekezetén, hódolat illeti az istenek, ill. az isten fiai részéről (Zsolt 29,1 kk.; 97,7 kk.) és ítéletet tart az istenek fölött (82). – b) Azt, hogy → Baal kultusza Izr.-ben is elterjedt, sok adat tanúsítja (Bír 6,25–32: Ofra; 9,4: Baal-Berit; MTörv 33,18 kk.: Hermon[?], Kármel és Tábor stb.), sőt a névadásban is találkozunk a nyomaival (vö. 2Sám 2,8; 1Krón 8,34). A Kr. e. 9. sz.-ban Szamariában bevezették az ég urának (Baal-Samem) kultuszát és → Manassze Júdára is kiterjesztette (vö. 2Kir 17,16; 21,3 kk.). Ahaszja Ekron istenétől, → Baal-Zebutól (minden bizonnyal = Baal-Zebul, az ugariti szövegekben 'Baal fejedelem') kért jóslatot (1,3), Jeruzsálemben pedig temploma volt Baalnak (10,18). Baal apja, Dágon is szerepel az ÓSz-ben, aki Ugaritból a termékenység isteneként ismeretes (Bír 16,23; 1Sám 5,2 kk.). E kevés példából is világosan látható, hogy Izr.-ben Baal kultusza eléggé elterjedt, így feltehető, hogy a Baallal kapcsolatos mitológiát is széles körben ismerték Izr. fiai; a Zsolt 29 „valószínűleg közvetlenül” (H.-J. Kraus) egy kánaáni Baal-himnuszra vezethető vissza, a 19A pedig feltehetően az egyik Elt dicsőítő himnuszról tartalmaz elemeket. – Jóllehet az ÓSz határozottan szembefordul az idegen istenekkel, az összes Baallal és → Astartéval (vö. Ter 35,2 kk.) és a sertést, amely Baal ugariti kultuszában fontos volt, a Lev 11,7; MTörv 14,8 tisztátalan állatnak mondja, a szinkretizmus törv.-ei szerint nem meglepő, hogy Izr. fiai bizonyos vonásokat Baalról is átvittek Jahvéra. Külső érintkező pontul szolgált az a körülmény, hogy az ősi jahvista hagyomány Jahve dicsőségét, szentségét, megközelíthetlenségét és félelmetességét viharként élte át és így is írta le (Bír 5,4 kk.; Zsolt 18,7–15 stb.). Az ugariti Baal ura a szélnek és az esőnek, ő irányítja a villámot és a dörgést (vö. 77,17–19), felhőkön utazik (vö. 68,5), bírója, ura és fejedelme a földnek. Amint El bizonyos vonásaival felruházták Izr. fiai Jahvét, úgy látszik, Baalról is vittek át rá tulajdonságokat: így lett Jahve az, aki rendet visz a káoszba és legyőzi a sárkányt (vö. Jób 26,12 kk.). A teremtésnek és a sárkánnyal való harcnak összekapcsolása talán babilóniai mitológiára vezethető vissza (→ vízözön története); de itt mégis meg kell jegyezni, hogy az újabb kutatások

tükrében a kánaáni mitológia hatása sokkal erősebbnek látszik a Tigris és az Eufrátesz mentén élt népek mitológiájánál. – A vegetáció meghaló és feléledő istenségének Baalra vonatkoztatott motívumát nem vitték át Izr. fiai Jahvéra. De hogy ezt az ősi K-en olyannyira elterjedt motívumot Palesztinában is ismerték, arra Oz utalásaiból (10,5) következtethetünk; Ez 8,14 viszont azt tanúsítja, hogy Jeruzsálemben a Templom kapujánál az asszonyok megtartották → Tammuz siratását. – c) Az izr. szinkretizmus fontos bizonyítékai az → Elefantinén felszínre került leletek. Itt a hazától elszigetelődött zsidó kolóniában (Kr. e. 6–5. sz.) fennmaradtak egy kánaáni hagyományokkal átszótt Jahve-kultusz maradványai, amely kultusznak az ÓSz-ben nincs nyoma. A főistenség, Jahve mellett ott áll többek között Anath-Bétel (értsd: bételi Anath); az ugariti panteonban → Anath Baal nővére; Palesztinában csak személy- és helynevekből sikerült kimutatni; az Ugaritból és még máshonnan is kimutatható Bétel istenségre az ÓSz-ben Jer 48,13 szolgáltatja az egyetlen biztos adatot. – III. Mítosz az ÚSz-ben. Általános tudnivalók. a) Az ÚSz-ben a mütosz szó, amely az ev.-okban nem szerepel, az antik szóhasználattal összhangban a szemtanúk által bizonyított igaz állítás ellentétére utal (1Tim 1,3 kk.; 4,7; 2Tim 4,4; Tit 1,14; 2Pét 1,16: mesék); de hogy mindenütt zsidó-gnosztikus kitalálással (spekuláció) van-e dolgunk, az nem biztos. Azt, hogy az ÚSz elutasít minden ~t és hangsúlyozza állításai tört.-iségét, annál inkább ki kell emelnünk, mivel a zsidó és keresztény apologéták a pogány ~ok (és ezeknek az ÓSz-be beépült motívumai), valamint az allegorizálás kérdésében nincsenek azonos nézeten, ahogy a korai keresztény művészetben is helyet kaptak a ~ok. Az ÚSz egyértelmű állásfoglalása természetesen nem akadályozhatta meg, hogy a pogányok az Ó- és ÚSz tört.-eit maró gúnnyal egyszerűen ~nak ne minősítsék. – b) Az újabb szentírástudomány nem a ~ antik fogalmával dolgozik, hanem sokkal tágabban, egyetemesebben értelmezi azt. Tartalmilag ez a tágabb értelemben vett ~ fogalom olyan, egymástól messze eső dolgokat ölel fel mint a gnosztikus kitalálások és az antik világkép, Jézus messiási címe és a végső időkre vonatkozó, szofisztikus elgondolások. R. Bultmann egy új, teol.-i mitológiafogalmat alkotott. Eszerint a mitológia a túlvilági dolgok evilágivá tétele, azaz mitológiának számít minden olyan állítás, amely tárgyiasítja, megfoghatóvá teszi Istent, Istennek a természetben és a tört.-ben nyomon követhető működését, továbbá a hitet mint elvont tudást. A ~ nem megfelelő (inadekvát) módon beszél egy valóságról, amelyet „mítosztalanítva” (Bultmann 1941-től programszerűen élt e terminussal) a modern ember számára is hozzáférhetővé kell tenni. A ~ maradandó értelme Bultmann szerint az emberi létről való tudás, ill. ennek a létnek a szemlélete; ezt a tudást kell modern nyelven, modern képzetekhez igazodva újra megfogalmazni. Az analógia és az Istennel kapcsolatos képes beszéd csak annyiban jogos, amennyiben az Isten és az ember közötti létkapcsolatra vonatkozik. – Az ÚSz-ben eszerint ~nak számítanak az ortodox és gnosztikus zsidóságra (→ esszénusok) v. a hellenista pogánykeresztényekre visszavezethető elképzelések, amelyek az égre és a pokolra mint az üdvösség és a kárhozat konkrét helyére, továbbá a jó és rossz természetfölötti hatalmakra, a teremtésre és a → csodákra vonatkoznak. De elsősorban mégis az egész eszkatológiát (pl. az eónra vonatkozó tanítás, dualizmus, praeexistentia, feltámadás, Isten városa, az üdvözültek részesedése a mennyei uralomban; → apokaliptika) vetették alá átfogó újraértékelésnek, és ennek során ~nak v. legendának ítélték többek között a gyermekségtört. bizonyos részeit, valamint az ÚSz-nek Jézus keresztségéről, megkísértéséről, feltámadásáról, mennybemeneteléről szóló beszámolóit és talán a színeváltozás leírását is (legalábbis jelenlegi változatában). Különös jelentőséget tulajdonítottak viszont a gnosztikusok kozmikus megváltás ~ának.

mítosztalanítás: A ~ egyebek közt az ÓSz és az ÚSz átértékelésére és spiritualizálására, valamint az ev.-ok (Mt, Mk) egymás közti egybevetésére és összehangolására, R. Bultmann óta pedig főleg a páli és jánosi teol.-nak a mitikus elemektől való „megtisztítására” irányult. Pál és János teol.-jában a végső idők várását (tört.-i és kozmikus katasztrófák kíséretében!) sajátos módon épp egy mítosz „mítosztalanítja”, kivált Jánosnál. Míg Pál az abban való hiten kívül, hogy Krisztusban már minden megújult, egyszersmind az Úr újraeljövételének (parúzia) várását is fenntartja, János Jézus (első) eljövételében már az ítéletet látja, amikor is elkülönül a jó és a rossz. – Elsőrendűen mítosztalanítva kellene a ~ jegyében szemlélni a kialakult szentségi (szakramentális) Egyh.-at, amely az eszkatologikus ~t a kultikus epifániában valósította meg, s közben a róm. császárkultusz

elemeit is magába olvasztotta: Krisztus eszkatologikus újraeljövele elővételezhető az igehirdetésben és a szentségekben. A paradox eszkatologikus helyzetet ugyanakkor fenn is tartja annyiban, hogy a hívőt mint Krisztus testének tagját a megváltás és a tökéletesség közé állítja: a hívő simul iustus et peccator a szt. Egyh. tagja, de ugyanakkor várja is Krisztus újraeljövetelét. – Bultmann sokoldalú és számos föltevésre kiterjedő „rendszerét” különféle szempontokból sok bírálat érte. Ez a bírálat több részletkérdésre is kiterjedt, és kétségbe vonta a Bultmann-féle forráskutatás helyességét is, sőt olyan általános kérdéseket is érintett, mint Bultmann-nak arra a modern világra vonatkozó elképzelései, amelynek ő a ~sal szolgálni akart. Az szintén kérdéses, vajon a ~ határait nem önkényesen vonta-e meg; vajon a mítosztalanított kifejezésmód az emberi gondolkodás és nyelvhasználat törv.-ei szerint szintén nem tárgyiasít-e: pl. a cselekvés mögött ott a cselekvő, v. az Isten szó köznévi és a túlvilág helyre is utal. Ugyanakkor más tárgyiasító kifejezések viszonylagosan megfelelő voltát (pl. a hagyományos bölcséletben) elvben nem tekintik lehetetlennek. Az allegorizálást általában érintő vádak (ti. hogy nem tárgyilagossá, önkényes, elhalványítja, „vizezi” a rendelkezésre álló hagyományt) a ~t annyiban illetik, hogy elismerik: a létközpontú, létre irányuló kifejezésmód ugyan megfelelően visszaadja modern formában a megigazolásról szóló tanítást, de az ÚSz teol.-jának más kérdéseire nem terjeszkedik ki. Az a kérdés, hogy mennyiben kell Pált és Jánost a Szentírás központjának tekinteni, az ÚSz kánonja alapján teológiai-kritikai elemzést kíván, egyébként azonban – egyebek közt – már az ÚSz-ben is előkerül a korai katolicizmusról folyt vitában.

mitra: → kendő.

Mizia, Müszia: eredetileg Kisázsianak a kelta miziaiaktól lakott ÉNy-i része; később róm. provincia a frígiai felföld és Helleszponosz, ill. Propontisz között. Ny-i részén feküdt Trója, D-en Pergamon. 2. és 3. missz. útján Pál ap. áthaladt rajta (ApCsel 16,7–8; 20,5–13).

Mnázon: Ciprusról származó idős keresztény férfi. Pál ap. Cezáreából jöve nála lakott Jeruzsálemben (ApCsel 21,16).

Moáb: a → moábiták országa a Holt-tenger, a Vádi-el-Hesa, a Szír–arab-pusztaság és az Arnon között. Termékeny fennsík, mely ínséges időkben Palesztina éléstárául szolgált (vö. 1Sám 22,3 kk.; Rut 1,1 kk.). Fővárosa Hesbon volt. A Biblia szerint e területen eredetileg az emiták éltek (MTörv 2,10), a moábiták Kr. e. a 13. sz. k. hódították meg.

130. Ammon és Moáb

moábiták: Izr. fiaival legközelebbi rokonságban álló törzsszövetség. A Ter 19,30–37 Lót egyik fiát mondja a ~ ősatyjának, ezzel elismeri ezt a rokonságot. A 19,32 kk. népetimológiával (a tulajdon apjától „fogant” me’ abi szóból) eredezteteti; a voltaképpeni jelentést illetően eltérnek a nézetek. A ~ eredetileg nomádok voltak, és vsz. a Kr. e. 19. sz.-ból való egyiptomi átokszövegben szereplő sutuk azonosak velük. Feltehetően a Kr. e. 13. sz.-ban telepedtek → Moádba. A ~ hatalmukat olykor az Arnontól É-ra eső területre is kiterjesztették; először Szichon úzta ki onnan első királyukat (Szám 21,26–30), majd Izr. fiai (főleg Gád törzse) szorították ki őket (32). A Jordántól Ny-ra a „Pálmák városa”, feltehetően Jerikó (Bír 3,12–30) volt átmenetileg az övék. Az El-Bahia-ban talált Kr. e. 13. sz.-i → sztélé azt tanúsítja, hogy a ~ területén erős egyiptomi hatás érvényesült. É-i szomszédaikkal, Izr. fiaival később gyakran háborúztak; a 2 nép közti ellentétet a MTörv 23,4 tanúsítja: ha Izr. egyik fia moábita nőt vett feleségül, még a 10. nemzedékük sem számíthatott Izr. fiai közösségéhez tartozónak. Mégis gyakori volt a házasság Izr. fiai és a ~ között (pl. Neh 7,32; → Rut). Saul harcba szállt Moábbal (1Sám 14,47); Dávid, bár Saul elől menekülve menedéket talált náluk (22,3 kk.), legyőzte a ~t (2Sám 8,12). Csak →

Mesa királynak sikerült a Kr. e. 9. sz. közepén visszaszorítania Izr. fiait (2Kir 3,4–27; 2Krón 20,1–20); a ~ támadásai a próf.-kat panaszénekekre, fenyegető jóvendölésekre ösztönözték (Iz 15; Jer 48; Ez 25,8–11; Ám 2,1 kk.; Szof 2,8–11). Később asszír uralom alá kerültek; az asszír feliratok említik Szalamanu, Kamuszunadbi, Muszuri, Kamasalti királyt. A perzsa időben arab népcsoportok vegyültek közéjük; végül a ~ beleolvadtak a nabateusok arab birodalmába. Kr. u. 105-től a ~ egykori területe Arábia róm. tartomány része volt. – A ~ Izr. fiai előtt elérkeztek az államalapítás fokára; vö. Eglon király (Bír 3,12–30). Fő istenük → Kamos volt, akinek neve tulajdonneveikben is megjelenik, s akit az El-Bahiában talált sztélé az egyiptomi Szet vonásaival felruházva állít elének; olykor emberáldozatot is bemutatnak neki (2Kir 3,27). Kamoson kívül isteneik közül ismeretes még Astár istennő és Baal-Peor (Szám 25,3; 31,16). A ~ nyelve a héb.-rel rokon; csak a Mesa-felirat és egy Kerakban 1958: talált bazaltkő felirata őrizte meg.

Modin: hadászati szempontból fontos ókori város Lidda közelében. Az ÓSz-ben Mattatiás hazája (pl. 1Mak 2,1); a → Makkabeusokat is itt temették el (2,70: Mattatiás, 9,19: Júdás, 13,25: Jonatán); Makkabeus Simon a sír fölé egy magas emléket emelt, amelyet a tengerről messziről lehetett látni (13,27–30). Itt győzte le Makkabeus Júdás Liziaszt (2Mak 13,14), Jonatán pedig Kendebeuszt (1Mak 16,4). A ~ nevet a mai Midje őrzi Jeruzsálemtől 28 km-re ÉNy-ra.

Moloch, Molek (szemita mlk 'király', héb. melek, amelyet talán szándékosan torzítottak a maszoréták molekre. N. Schneider szerint a Molek változat az eredeti; LXX és Vg; **Moloch**): Egy mlk nevű istenség 4 Dréhem-ből származó szövegből már a Kr. e. 21–20. sz.-ból adatolható, malkum alakban; Kr. e. 1850: a mari szövegekben szó van egy muluk nevű istenség szentélyéről; 3 szöveg malik asszír istent azonosítja Nergallal, a pokol asszír-babilóniai istenével, ugyanakkor a sumer Nergál 'király'-t jelent; az ugariti szövegekben szerepel egy mlkm nevű isten, aki az ammoniták főistenével, → Milkommal (2Sám 12,30; 1Kir 11,5.33; 2Kir 23,13; Szof 1,5; Jer 49,1.3) azonos. A Kr. e. 8–7. sz.-ban, nyilvánvalóan az asszírok előrenyomulása folytán Izr.-ben is újra fellendült ~ kultusza (2Kir 23,10; Jer 32,35); olykor gyermekeket is áldoztak neki a → Kidron, ill. a → Hinnom völgyében (→ Gehenna), a → Tófetnek nevezett kultikus helyen: „tűzbe küldték”, azaz áldozati ajándékként elégették őket (2Kir 16,3; 17,17; 21,6; 2Krón 33,6; Ez 16,21; 20,26.31). A mlk elemet tartalmazó nevek az egész szemita K-en elterjedtek, egészen Máltáig és Szardíniáig; ez arra vall, hogy ~ istent igen széles körben ismerték, ill. tisztelték. Mlk-ot tűzistennek tekintették, ezért az áldozatot átadták a tűznek. Elsősorban bajban, betegség és háború idején fordultak hozzá főleg Izr. határain kívül. Rendszerint helyettesítő áldozatot mutattak be neki; ember, ill. gyermek tényleges feláldozását ritkán lehet régészetileg kimutatni; csak Karthágóban találtak Tanít templomában számos megszenesedett gyermektetetmet. A kultusz főleg az ÉK-i és a K-i szemiták körében dívott, innen vehették át más törzsek is. Mivel már a Kr. e. 3. évezredből kimutatható ~ kultusza, korán ismertté válhatott Izr.-ben is. A törv. mindenestre tiltotta (Lev 18,21; 20,2–5), és az ÓSz-i kv.-ek szerzői újra meg újra megfogalmazták azt is, hogy Jahve áldozatkésztséget kíván, a tényleges emberáldozat azonban utálattal tölti el (Ter 22; Bír 11,30–40). A fentebb említett pun szövegek alapján O. Eissfeldt bizonyíthatónak véli, hogy a ~nak áldozni kifejezés nem Mlk kultuszával függ össze, mert a mlk inkább fogadalmi ajándékra utal. Nézetét F. W. Albright és részben W. v. Soden, H. Cazelles és W. Röhlis is elfogadta. Az olyan szövegrészek, mint amilyen a Lev 20,5 (~nak hódolni, értsd: ~ után futni, vele paráználkodni), valamint a 2Kir 23,10 és a Kiv 13,12, ahol is ~ Jahvéval párhuzamos alaknak tekinthető, arra mutatnak, hogy a Molek név személyt jelöl (R. de Vaux és A. Bea).

moly: apró lepke, amely a Bibliában annál a közismert tulajdonságánál fogva, hogy petéit gyapjúba, szőrmébe rakja és hernyója kárt okoz a kelmében, a pusztulásra, a megsemmisülésre utal (Jób 13,28; Sir 42,13; Mt 6,19; Lk 12,33). Így az → Isten szolgájának ellenfelei is elenyésznek, mint a ~ rágta ruha (Iz 50,9; 51,8); a törv.-t sértő Efraim (Oz 5,12) számára Jahve olyan lesz, mint a ~, amely megemészti (vö. Zsolt 39,12). Az ember esendő voltát Jób azzal emeli ki, hogy összenyomható, akár egy ~ (4,19).

mondás: A nyelvben vannak olyan ritmikus, ünnepélyes, állandósult kifejezések, amelyek az élet bizonyos eseményeihez kapcsolódnak; máskor különféle általános igazságok és életszabályok kapnak közmondás-szerű, aforizmaszerű megfogalmazást. A Bibliában is sok ~sal találkozunk. A gyermek születésekor ~ bátorítja az anyát: „Ne félj, fiad lett” (Ter 35,17). A menyasszonynak, aki elhagyja a szülői házat, ezt mondják szülei és testvérei: „Nővérünk legyen ezerszer ezerré, utódai foglalják el ellenségeik kapuját” (24,60). Halál esetén azt mondták Izr. fiai, amit Jób ajkáról ismerünk: Jahve adta, Jahve elvette, legyen áldott Jahve neve (Jób 1,21). Kedvelték Izr.-ben a kihívó, gúnyos ~okat is (1Sám 14,12; Zsolt 42,4.11). A törzseket is egy-egy rövid, rendszerint a nevükhöz kapcsolódó ~ jellemzi (Ter 49). Némelyik jogszabályt a metrum és az asszonánc ünnepélyesebbé, könnyen megjegyezhetővé teszi (pl. 9,6: Aki embervért ont, annak ember ontsa ki a vérét). Jelképes cselekvés is kapcsolódhatott a ~hoz (pl. MTörv 25,9: az özvegy annak a férfinak, aki a sógorházasságot megtagadta, levette a saruját és szembe köpte ezekkel a szavakkal: „Ez történnék mindenkivel, aki nem akarja testvére házat fölépíteni”). Az apodiktikus formában megfogalmazott jogszabályokat szívesen összefoglalták 10-es v. 12-es csoportokban (pl. Kiv 20,2–27: dekalóg, MTörv 27,15–26: dodekalóg). A kultikus ~ok közt az első helyet az Isten ~ai foglalják el. Ezekben elvileg Isten a beszélő, Isten azonban általában a pap által szól. Ha a jövő felől kérdezik (orákulum), Isten a feltett kérdésre igennel v. nemmel felel (sorsvetéskor), v. egy hosszabb, rendszerint ritmikus tagolt ~ formájában (pl. Ter 25,23). Isten más ~ai Jahvének magára vonatkozó kinyilatkoztatásait, ill. népével szemben támasztott követelményeit tartalmazzák (pl. Lev 11,44–45: „Én vagyok az Úr, a ti Istenetek... legyetek szentek, mivel én szent vagyok”). A pap a saját nevében is ad vallás-erkölcsi kérdésekben útbaigazítást ~ formájában (pl. Ag 2,12 kk.). A papi kultikus ~ok közé számítanak az istentisztelet végén adott áldások is (Szám 6,24–26). Általában véve vallásos jellegűek a köszönések, üdvözlések is: Az Úr legyen veletek! Áldjon meg az Úr! Menj békével! (Rut 2,4; 1Sám 1,17). Jahve akaratának megfogalmazásai a próf.-k ~ai is. Tartalmi szempontból lehetnek fenyegető jóvendölések v. ígéretek, feddések v. figyelmeztetések. A bölcsességi irodalom ~aira nézve: → Bölcsesség könyve, → Példabeszédek könyve, → próféta. – Az ÚSz Jézus több ~át tartalmazza; ezek rövid hasonlatok, amelyek Jézusnak az Isten országáról szóló tanítását könnyen érthető formába öltöztetve tárják elének; → logia, → szinoptikus kérdés. Pál leveleiben a ~ok általában himnuszoknak tekintendők. Tit 1,12: itt Pál krétai Epimenidész egy ~át idézi.

monogámia: → házasság.

monolatria: → egyistenhit.

monoteizmus: → egyistenhit.

Mordekai: → Mardokeus.

Móreset-Gát: Mikeás próféta hazája (Mik 1,1; Jer 26,18: moreseti). A nevet így értelmezik: a Gát közelében fekvő Móreset. Magát a helységet némelyek az ósz-i → Maresával azonosítják (így a zsidó hagyomány); mások külön választják a 2 helységet, és ed-Dzserdedében keresik ~ot.

Morija: a Ter 22,2 szerint az a föld (~ földje), ahol Ábrahámnak egy hegyen fel kellett áldoznia egyetlen fiát, ezért a népetimológia 'Jahve lát, 'a hegyen, ahol Jahve megjelenik' értelmet tulajdonította neki. 2Kron 3,1: az a hegy, amelyen Salamon a Templomot építette, a jebuzita Ornán szérűjén. A Biblia több helyen nem említi, de talán egy sírfelirat tartalmazza (vö. J. Naveh, 1963). A Ter 22,2 kk. tartalmazta szójáték (Jir eh-el 'Isten látni engedi magát': 22,8, a ra' ah 'látni' ígére visszavezethetően) Arielre ('Isten tűzhelye') utalás. Iz 29,1 Jeruzsálemben a Templom-hegyet nevezi így. A Ter 22,2-t a kritika szívesen tekinti a kánaáni jeruzsálemi szentély kultikus → etiológiájának.

mosakodás: A kultikus tisztaság szempontjából Izr.-ben fontos szerepe volt a ~nak (→ tiszta). A rituális tisztátalanság mintegy az anyaghoz láncolta az embert, ezért meg kellett tőle szabadulni; ezt tette lehetővé a ~.

Minthogy az Isten → szent, az ember imádság közben v. áldozat bemutatásakor csak tiszta kézzel közeledhetett hozzá; ezért a törv.-ben számtalan előírás kötelezte a papokat és Izr. fiait is a ~ra. A papoknak egész testüket le kellett mosniuk felszentelésük előtt (Kiv 29,4; 40,12; Lev 8,6), az engesztelés napján bemutatott áldozat előtt (16,4) v. némely más, hivatalukkal összefüggő teendő elvégzése után (Kiv 16,24.28; Szám 19,7 kk.: a tisztítóvíz elkészítése). Kezüket és lábukat mindig meg kellett mosniuk, mielőtt az oltárhoz léptek, hogy szolgálatukat ellássák (Kiv 40,31 kk.). – Izr. fiainak akkor kellett megmosakodniuk és a ruhájukat is kimosniuk, ha tisztátalanná váltak leprás (Lev 14,8 kk.) v. holttest (11,28.40; Tób 2,4 kk.; Sir 34,25) megérintése, magömlés (MTörv 23,11 kk.; Lev 15,5–11), vérfolyás (15,25–30), havi vérzés (15,19–24), bűnért való áldozatul bemutatott állat húsának érintése (6,20), v. később a szent iratok érintése (→ sugalmazás) következtében. A zsidóság ezekhez a követelményekhez még továbbiakat csatolt. Az étkezés előtti kézmosás (Mk 7,2 kk) idővel egyszerűen a belső tisztaság (Zsolt 26,6; 73,13; vö. 51,4.9) v. az ártatlanság (MTörv 21,6; Mt 27,24) jelképe lett. – A ~hoz általában elég volt a közönséges víz, de néhány esetben a → tisztítóvizet kellett használni. Kumránban fontos szerepük volt a rituális ~oknak. → fürdő, → keresztség, → lábmosás, → víz.

Mózes: I. Az ÓSz-ben. – 1. ~ héb. nevét (moseh) az egyik levita nemzetség neve is megőrizte (Szám 26,58: musiták). Eredete tisztázatlan. Philo és Josephus Flavius idejében a koptból származtatták (mo 'víz' és useh 'megmenteni'); ez a magyarázat egybevág azzal a népetimológiával, amelyet a Biblia a fáraó lányának ajkára ad (Kiv 2,10: „mivel a vízből húztam ki”; vö. 2Sám 22,17). A modern egyiptológia H. Brugsch óta elveti ezt a magyarázatot, és az egyiptomi msi töre vezeti vissza, de ennek a nézetnek is vannak ellenzői (T. K. Cheyne, A. H. Gardiner stb.). Még számításba jöhetne a szemitából (a héb.-ben nagyon ritka, az arabban ellenben jól ismert msh töből) való eredeztetés ('[Isten] kihúzta [a gyermeket] a veszélyből v. az anyaméhéből'), de így nem lehetne a hosszú ó-ra magyarázatot találni. Emiatt némelyek az ugariti szövegekből és az arabból kimutatható mvs töből próbálják levezetni, ennek azonban nem lehet az ugariti szövegekből a pontos jelentését kielemezni. W. F. Albright és M. Noth az egyiptomiból való eredeztetést fogadják el, és arra hivatkoznak, hogy ~ családjában másoknak is volt egyiptomi nevük (pl. Pinchász). C. H. Gordon az ugariti mt 'fiú' töre hívja fel a figyelmet arra utalva, hogy vsz., egyiptomi kölcsönszó. – 2. Források. ~ személyéről a Biblia az egyetlen forrásunk. A régészet hozzásegít ugyan a bibliai szövegek jobb megértéséhez, de ~ nevét sem a szíriai–palesztinai feliratok, sem az ékírásos v. hieroglif, sem pedig a hieratikus szövegek nem tartalmazzák. Izr. fiai ekkor még nem játszanak jelentős szerepet a világtört.-ben. A kései gör. források (Eupolemosz, Artapan, Pszeudo-Arisztobulosz, akiktől Josephus Flavius, Philo, Alexandriai Kelemen és Eusebiosz közvetítésével fennmaradtak bizonyos megjegyzések) nemigen tekinthetők egyébnek, mint a bibliai hagyomány továbbfejlesztésének. Csupán Manethón egyiptomi pap (Kr. e. 3. évezred) adatai alapulhatnak kifejezetten egyiptomi forrásokon, akivel Josephus Flavius vitába szállt; de magyarázata kétséges. Hérodotosz (Kr. e. 5. sz.) semmit nem tud ~ról. Diodorus Siculus nagy törv.-hozónak teszi meg, de vsz. izr. hagyományra épít. – A bibliai adatok sem nyújtanak egységes képet, hiszen nagyon is különböző irodalmi műfajokba tartoznak, úgyhogy ~ személyét és tetteit elénk táró elbeszélések nem mentesek bizonyos homályos részletektől. Mindamelllett az a kor, amikor ~ tört.-iségét tagadták, már rég elmúlt. A Bibliának a Kiv 2,10-től a Józs 24,5-ig terjedő részében ~ nevével kb. 700-szor találkozunk; a többi tört.-i kv. 51-szer szerepelteti ~t, a prof.-i szövegek azonban csak 5 ízben említik, a Zsolt 8, Dán pedig 2 alkalommal. ~ neve vsz. egyiptomi eredetű, a Jahve nevét illető kinyilatkoztatás színhelye azonban kívül esik Egyiptomon. Volt egy midianita felesége (Kiv 2,11–21) és/v. egy kusita asszonya (Szám 12,1). A Bír 1,16; 4,11 szerint apósa a kenita Hobab (→ Mózes apósa). Unokája Dán törzsének lett a papja (18,30). Sírja ismeretlen. A Kiv–Józs felölelte hagyomány szerint Egyiptomban született héb. szülők gyermekeként (→ Izrael fiai Egyiptomban); kiszabadította Izr. fiait Egyiptomból, s ő közvetítette a szövetséget Jahve és Izr. fiai között; Izr. fiai elé tárta Jahve törv.-eit és ezeket felírta kőtáblára. A pusztán át Kánaánig vezette Izr. fiait, de maga nem jutott el Kánaánba, az Ígéret földjére (→ honfoglalás). Ez a hagyomány szolgált alapul a későbbi zsidóságban ~ról kialakult képhez, amelyet részben az ÚSz is tükröz. Az ÓSz többi kv.-ében ~ Isten szolgája (2Kir 21,8; Zsolt 105,26; Mal 3,22), Isten választotta (Zsolt 106,23), pap (99,6), törvényhozó (Bár

2,28), próféta (Oz 12,13; Bölcs 11,1), Isten embere (1Krón 23,14; Zsolt 90,1). A próf.-k, akik említik (Ezekiel egyáltalán nem említi!) ~ korára tekintenek vissza, nem magára ~re. Valláserkölcsei kívánalmaiknak sohasem ~ az alapja, hanem mindig Jahve. Úgy látszik, a Kiv–Józs felőlelte hagyomány nem hatott különösebben ~ról alkotott képükre, esetleg nem is vették tekintetbe. ~ dicséretének és egy ~-legendának első nyomaival – néhány helyet nem tekintve, mint Kiv 2; 34,29 kk. – a héb. ÓSz-en kívül találkozunk a Sir 45,1–6 tartalmazta dicsőítő énekben. Az ÓSz a törvényen kívül, amelynek terjedelmét különféleképpen ítélik meg, ~nek még egy éneket (MTörv 32,1–43), egy áldást (33,1–29; → Mózes áldása), valamint egy zsoltárt is (Zsolt 90) tulajdonít. Két apokrif irat is fűződik ~ nevéhez. – 3. A Bibliának ~ életére és tetteire vonatkozó adatai a következőképpen magyarázhatók és illeszthetők be az időrendbe: a) ~ Egyiptomban. Lévi törzséből született, anyja neve Jochebed. – Hogy szemiták éltek Egyiptomban, azt bőséges adatok tanúsítják; → Egyiptom, → héberek. Rendszerint hadifoglyok, így ők a prv, vagyis azok, akiket II. Amenóphisznak és utódainak csapatai Kánaánban találtak, Egyiptomba hurcoltak, és ott nehéz bányá- és építőmunkára fogtak. A szemiták Egyiptomban fontos tisztségek viselőiként és katonai személyiségekként is megjelennek. ~ ifjúsága korát illetően, amelyet népszerű formában a Kiv 2,1–10 ismertet, talán a legérdekesebb dokumentum az a levél, amelyet egy előkelő hölgy írt, aki feltehetően Mi-ur háreméhez tartozott; ebben ázsiaiakról olvashatunk, akiknek egyiptomi nevelését a levél írójára bízta. ~t egyiptomi írnoknak szánták, és a fáraó udvarában működő írnokiskolában képezték ki (vö. ApCsel 7,22), hogy majd a fáraónak segíthessen a szemitákkal és a kánaániakkal kapcsolatos ügyintézésben. Horemheb fáraó, akinek uralma idejére ~ ifjúkora eshetett, különösen érdeklődött a szemiták iránt. Ez az írnokká képzés szolgálhat leginkább magyarázatul ~nek az udvarhoz fűződő kapcsolatára, amely a Kiv-ből kiviláglik; ugyanígy azokra az érintkező pontokra is, amelyek a ~i törv.-ek és Horemheb ediktumai közt felfedezhetők. – b) ~ és Midián. A Biblia kiemeli, hogy az egyiptomi nevelés nem szakította el ~t övétől: saját anyja szoptatta (Kiv 2,9), és nővére is hatott rá vallási szempontból, még élete későbbi folyamán is (Szám 12). Így ~ megismerkedhetett a pátriárkák vallási szokásaival, Ábrahám, Izsák és Jákob Istenével. Fordulópontot jelentett ~ életében a midianitákhoz való menekülése (Kiv 2,11–15), amely bizonyos értelemben párhuzamot mutat Szinuhe menekülésével, aki egészen Szíriáig eljutott és ott elvette egy sah lányát, aki felkarolta. Úgy látszik, mintha ~ egy ideig Kánaán D-i részén tartózkodott volna és itt befogadta volna a → midianiták egyik törzse, ahonnan feleséget vett magának. Feltehetően Kusé volt ez a törzs (Szám 12,1; vö. Hab 3,7), amely az egyiptomi szövegekből is kimutatható. A Biblia ~nek → Midiánban való tartózkodásával kapcsolja össze Istennel való találkozását és → Jahve nevének kinyilatkoztatását. A midianita környezetnek valóban elő kellett segítenie vallási életének kibontakozását, amely a fáraó udvarában háttérbe szorult. A midianiták a Biblia bizonyos szövegeiben azok, akik más helyeken az izmaeliták (vö. Ter 37,27 kk. és 37,36); nomádok, akik Kánaán földjének szélein éltek, K-re (Szám 31; Bír 6–9) és D-re (Ter 25,12–18). A 25,2 kapcsolatba hozza őket Ábrahámval. Itt tehát ~ újra találkozott a pátriárkáknak egyiptomi hatástól mentes, érintetlen, szt. hagyományával. A midianita Cippora metélte körül ~ fiát (Kiv 4,24–26); a 18,10–11 alapján az is feltehető, hogy a midianiták istenségüket Jau v. Jahve néven tisztelték, mint ~ és a látnok Bileám családja (Szám 22–24). Mindenesetre ~ nemigen tett a maga Istene és a midianitáké között különbséget, s Izr. vénei részt vettek a Jetró bemutatott áldozaton (Kiv 18,12). ~ Jetró vallásos szellemben fogant tanácsait is követte (18,13–24), s végül meghívta midianita rokonát, Hobabot (Bír 4,11), hogy menjen vele Kánaánba (Szám 10,29–32). Mindebből nem szabad arra következtetni, hogy a ~i vallás egyszerűen a midianitáktól eredeztethető. Ellenkezőleg: sajátosan izr. vallás, a pátriárkáknak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak személyes Istenével, de talán IV. Amenóphisz írástudóinak a monoteizmussal érintkező szellemi világa is rányomta intellektuális szempontból a bélyegét. ~ vallási életében fordulópontnak mutatja be a bibliai hagyomány Istennel való találkozását a szt. hegyen (Kiv 3). Midiánt ~ nem hagyta el minden ellenkezés nélkül (4,10–18). – c) ~ és a → kivonulás Egyiptomból. A Biblia említi a fáraónak és azoknak halálát, akik ~ „életére törtek” (2,23; 4,19). Kézenfekvő, hogy a trónváltás a hivatalnoki karban is változást hozott, s lehetséges az is, hogy a visszatérésnek és az udvarban megjelenésnek lehetőségét ~ annak köszönhette, hogy egyik volt tanuló társa az udvarban magas hivatalba

került. Az új fáraót napjainkban szívesen azonosítják II. Ramszesszel (→ Egyiptom). Elődje, I. Szeti a hettiták ellen megerősítette a deltát és a Palesztinába vezető út mentén épített egy sor erődöt. Kánaánban harcolnia kellett a szemiták ellen, ezért a delta szélén élő héb. törzsekkel szemben is bizalmatlan volt, ugyanakkor mint erődöket építő munkaerőket szívesen látta őket (vö. 1,11). Ez amellet szól, hogy benne lássuk az elnyomó fáraót, tehát ~ az ő utóda, II. Ramszesz uralma alatt térhetett vissza az udvarba. ~ először vallási szinten mozog: arra kér engedélyt, hogy népével kimehessen 3 napi járásnyira a pusztába áldozatot bemutatni, amely áldozatban a nomádok tavaszi áldozatára ismerhetünk (→ húsvét). Az egyiptomi hatalom vonakodása teljesen érthető, ha ~ lépése egybeesett a kánaániak lázadásával II. Ramszesz uralmának 7. évében. A lázadók egészen Palesztina D-i részéig előrenyomultak, így nem látszott okosnak az egyiptomiak szemében a héb.-eket a közelükbe engedni, különösen, mivel ők is közel álltak a forrongáshoz mind vallási, mind nemzeti szempontból. A tavaszi ünnepnek nem a pusztai lehetett a színhelye, de a körülmények, amelyek közt történhetett, és amelyek közt Izr. fiai kézzelfoghatóan megtapasztalták Isten oltalmát, mégis az Egyiptomból való szabadulás emléknapijává avatták. Az eseményeknek és körülményeknek ez az Isten különös gondoskodásaként értelmezett egybeesése lehetővé tette ~nek, hogy a héb. törzseket elvezesse az általa már ismert midianita területek közelébe. – d) ~ és a → pusztai vándorlás. A Kiv és a Szám több olyan részletről tudósít, amelyekre érdemes felfigyelnünk. ~ sehol nem szerepel hadvezérként. Ha általa nem ismert területeken kell is a népet vezetnie, a midianiták felé tart velük, v. Áronra és Hurra bízta a csata irányítását, maga imádkozik (Kiv 17,8–16). Tehát közbenjáró és csodatevő (15,22 kk.). A liturgiát azonban nem ő végzi, az áldozatbemutatást átengedi Jetrónak (18,12) v. az erre kiválasztott fiatalokra bízta (24,5). ~ főleg az, aki különlegesen közeli viszonyban él Istennel (24,9–18; 33,18–34,9). Jövendölések, törv.-ek és előírások formájában előtte nyilatkozik meg az isteni akarat; ezt közvetíti a népnek, olykor táblára is felírva, ami igen messi múlra utal, hisz Izr.-ben tekercsre írták a törv.-t. A még éretlen és fel nem nőtt nép lázong (Szám 11,4). A szembehelyezkedés egyszer politikai színezetet ölt (16: a Ruben törzséből való Dátánnak és Abirámnak a lázadása), máskor vallási jellegű (ugyanitt: Korach). – A pusztai állomások közül a Sínait és Kádest érdemes kiemelni a hagyományból. A Sínai olyan szt. hegy, ahova zarándokolni járnak. A Pentateuchus hagyományában Izr. fiai csak rövid időt töltenek itt. A helynek Jahve jelenléte adja meg jelentőségét, aki a szemiták viharistene módján nyilatkozik meg (Kiv 19), továbbá Jetró áldozata (18,2), valamint Isten látása és a szt. lakoma, amelyre ~t és a véneket méltatta Isten (24,9–11). A legfontosabb és legsajátosabb mozzanat mégis az, hogy Isten e helyen törv.-t adott: → Tízparancsolatot (20,2–17), kultikus törv.-t (34), a papi iratok rituális előírásait. E vonatkozásban minden hagyomány összhangban van egymással. Míg a Sínai-hegyen (a MTörv.-ben és az elohista írásokban Hóreb) való tartózkodás rendkívüli jellegű, a kádesi hosszú ideig tartó. Magát a helyet (Rowlands, Trumbull, Musil, Lagrange stb. óta) Edom határától Ny-ra Dzebel Makrával azonosítják. Izr. fiai Kádes-Barneának nevezik, más – > Kádesektől való megkülönböztetésül, és a név ('Nea fia') arám csengésű; a Neah névvel Manasse (Szám 26,33: Noa változatban) és Zebulun törzsén belül is találkozunk. A kádesi tartózkodás közelebbi értelmét illetően megoszlanak a vélemények. M. Noth csökkenteni kívánja jelentőségét, E. Meyer viszont azon a nézeten van, hogy ~ alakja elválaszthatatlanul összefonódik Kádessel, R. Kittel pedig vallási központnak tekinti Kádest, ahol a törzsek egybegyűltek. Az En mispat név, amelyet az izr. hagyomány a helynek adott (Ter 14,7: Ítéletforrás), bíraskodás színhelyeként utal rá. A Kaderát és Kuseme bővizű forrásainál táborozva minden bizonytalanság sok vita támadt a családok és törzsek között, s ezekben ~nek döntenie kellett; ~ a szt. forrásnál letelepedve fogadta a pereskedőket. Levita családja látta el a liturgikus teendőket. Így magyarázható, hogy fontos szövegek, amelyek a leviták tekintélyét tanúsítják (Korach lázadása, Áron botja), a papok és leviták teendőit és javadalmazását meghatározzák (Szám 18), ide kötődnek. – Legfontosabb kádesi eseményként azt emeli ki a Biblia, hogy Izr. fiai megkíséreltek D felől benyomulni Kánaánba, ill., hogy nézeteltérés támadt Izr. fiai között, mivel némelyek Kálebbel és Józsuéval az élükön vállalták volna a kísérlet kockázatát, mások ellenben nem. ~ végül a vonakodók mellé állt, ez lehetett az a titkos bűne, amelyre a 20,12; MTörv 1,37; Zsolt 106,32 utal. Vsz. azoknak a törzseknek a hagyományával állunk itt szemben, amelyek Horma bevétele után (Szám 21,1

kk.; Bír 1,17) vereséget szenvedtek (Szám 14,45), de végül Kálebbel Támáron át (Bír 1,16; Szám 21,1: Atarim felől) Hebronig jutottak; Júda törzsével → Hur nemzetsége is együtt volt. Bármint járt is el ~, folytatnia kellett Józsuével és József törzsével a kivonulást. Az edomiták magatartását illetően 2 egymástól eltérő hagyomány őrződött meg. Az egyik szerint ellenségesek voltak ~sel szemben, s nem engedték meg Izr. fiainak az átvonulást földjükön (20,14–21; vö. MTörv 2,8), a másik szerint beleegyeztek az átvonulásba (2,29; vö. 23,8). Az ellenséges hagyomány Izr. D felől benyomuló fiaiei lehetett, hiszen a keniták-midianiták is szenvedtek az edomitáktól és királyuktól, Beortól (Szám 24,22). A másik hagyomány azokra a törzsekre vezethető vissza, amelyek ~sel feltehetően átvonultak Edomon, így értek a Jordánon túlra. Amint N. Glueck kutatásai és R. de Vaux munkái bizonyítják, a héb. törzsek megérkezése és ennek következtében Szichon és Og birodalmának elpusztulása a Kr. e. 13. sz. első felére tehető. De ~ ebben már nem játszott jelentős szerepet. Halála előtt, amelynek helyéül a hagyomány → Nebót jelöli meg (MTörv 32,49), ~ még mintha szervezte volna a törzseket. Fellépett a moábiták kultusza ellen, amelynek Izr. fiai behódoltak (Szám 25), és Ruben, valamint Gád törzsének, amelyek nyájai leginkább elszaporodtak, legelőket jelölt ki. Ez alkalommal hagyhatta rá a népre a jogszokások egy gyűjteményét; ezt a → Szövetség könyvével azonosíthatjuk, amelyet egy későbbi hagyomány elmozdított eredeti helyéről és a MTörv-vel helyettesített. – e) ~ művét és Izr. vallási és szellemi életére tett hatását illetően → Pentateuchus. – II. A zsidóság számára ~ az ósz-i üdvösségtört. legfontosabb alakja; személye köré sok legenda fonódott. A hellenista zsidóság körében keletkezett egy regény (Kr. e. 1. sz.), amelyben ~ az emberiség tanítója, rendkívüli tehetség, a jámborság példaképe, akinek halála megdicsőülés (apoteózis). E regényben, amely minden bizonnyal egy Egyiptomban keletkezett antiszemita ~-legenda ellenpólusául íródott, olyan ~ született, aki messze eltér a bibliai ~ alakjától. A palesztinai zsidóságban szintén megdicsőül ~, de nem hősként, mint a hellenisták ~e, hanem a kinyilatkoztatás közvetítőjeként, Izr. par excellence tanítójaként. Itt ~ alakja közelebb áll a bibliai ~hez, de több üdvösségtört.-i fogalom kapcsolódik hozzá, nem annyira az apokrif írásokban, mint inkább a jövőre vonatkozó népies elképzelésekben. Átmege az eszkatológiába és feltehetően a Messiás előképévé lesz (18,15.18); a Messiás a 2. Mózes, az Egyiptomból való kivonulás pedig a megváltás előképe (vö. ApCsel 21,38); ennek a 2. ~nek is kell majd szenvednie. – III. Az ÚSz-ben ~ elsősorban Isten küldötte és szolgája, Izr. törv.-hozója, ill a törv. közvetítője, amelyet a Sinai-hegyen az angyalok kezéből vett át. Ezért lehet ~ törvénye egyszerűen ~. Ugyanakkor próf. is, mégpedig az a próf., aki Krisztust megjövendölte. Új vonással egészíti ki arcát a 7,23–29 (a hit meg nem értett tanúja) és a Zsid 11,23–29 (a hit példaképe). Az ÚSz-re is hatottak a ~re vonatkozó későbbi palesztinai, nem hellenista elképzelések (ApCsel 3,22 kk.; 7,38; Gal 3,19; 2Tim 3,8; Júd 9). Ugyanakkor egészen új és a zsidóságban ismeretlen Jézusnak ~t illető kritikája. Ezen túlmenően megállapítható egy egyértelmű tipológia: ~ Jézus előképe, aki a Zsid szerint messze felülmúlja őt. Jn-ban (1,17; 6,32) pedig világosan kirajzolódik a kettő közötti különbség. J. Jeremias jogosan jegyzi meg: „Mózes és Krisztus az ó, ill. az új szövetség Isten küldöttei. A nép szembenállása összeköti, a törvény és az evangélium szembeállítja őket egymással”. – IV. A ~nek tulajdonított apokrif írások – a) ~ apokalipszise: a Kr. u. 1. sz.-ban héb. v. arám nyelven keletkezett, de csak gör. és örmény fordításban ismert zsidó írás, amely az összülőkéről, Ádámról és Éváról, Szetről és Kainról szól. Sok hasonlóságot mutat a szintén apokrif Ádám és Éva élete c. írással. – b) ~ mennybevitel: a Kr. u. 1. sz.-ban feltehetően héb. v. arám nyelven írt zsidó írás, amely csak töredékesen maradt fenn (az eleje és a vége hiányzik) lat. fordításban; ebben állítólagos mennybevitel előtt ~ felvázolja József előtt Izr. jövőjét egészen Heródes király haláláig; a mű ~ vigasztaló szózatával zárul. (Lásd még a VII. színes képet.)

VII. Az „Ég kapuja“ a Dzsebel-Musza csúcsán. Kb. 3000 lépcső vezet fel hozzá

Mózes áldása: 10 áldásból álló gyűjtemény (MTörv 33,6–25), amelyet himnikus keretbe (33,2–5; 33,26–29) foglalva Mózes ajkára adtak; a keretül szolgáló részek eredetileg egységes zsoltárt alkottak. Név szerint ezek a törzsek szerepelnek benne: Ruben, Júda, Lévi, Benjamin, József, Zebulon és Isszachár, Gád, Dán, Naftali,

Áser; Simeon hiányzik. A zsoltárt és a mondásokat általában különválasztja az irodalomkritika. A különféle törzsekre vonatkozó részletek is éltek önállóan, mielőtt – egy egyébként nem adatolt 12 törzs szerinti séma alapján – utólag összeszerkesztették őket; a stilizálásuk nem egységes (mint kívánság, kérés, kijelentés áldás, személyes megszólítás). József dicsőítése miatt sok kritikus II. Jerobeám (az É-i, izr. hatalom tetőpontja) korából származtatja; O. Eissfeldt szerint némelyik mondás a királyság előtti időből eredeztethető; H.-J. Zobel a törzsekre vonatkozó mondásokat a bírák koráig v. még előbbre vezeti vissza. ~t – sok jahvista vonást szem előtt tartva – elemeiben későbbi keletűnek tarthatjuk → Jákob áldásánál, de mint gyűjteményt Jákob áldása előtt zárhatták le. A zsoltár régebbi lehet.

Mózes apósa: a Kiv 3,1; 4,18; 18,1 kk., 5 kk., 12 szerint Jetró, Midián papja. 2,18: Midián – eredetileg minden bizonnyal névtelen – papja (2,16), akinek lányát, Cipporát Mózes feleségül vette, Reuel néven szerepel. Szám 10,29: itt ~ a midianita Reuel fia, Hobab. Végül a Bír 1,16; 4,11 szerint ~ a kenita Hobab. Némelyek megkísérelték ezeket az ellentmondásokat kiküszöbölni oly módon, hogy a Jetró nevet tisztásra vonatkoztatták, a Reuel nevet (Kiv 2,18) későbbi betoldásnak tekintették, a Szám 10,29 és Bír 1,16; 4,11 esetében pedig – alapítanul – 'sógor'-t olvastak (héb. hatan) 'após' (héb. hoten) helyett. Ez a magyarázat figyelmen kívül hagyja, hogy Jetró midianita, Hobab pedig kenita. Valószínűbb tehát, hogy 2 (v. ha Mózes kusita feleségét is tekintetbe vesszük, akit a Szám 12,1 említ, akkor talán 3) különféle hagyománnyal állunk szemben, amelyek közül talán nem a Pentateuchus, hanem a Bír 1,16; 4,11 hagyománya őrizte meg leginkább az eredeti tényeket.

Mózes öt könyve: → Pentateuchus.

mulandóság: A Biblia egyik fő tanítása, hogy a világ és a világ javai mulandók. Így hirdeti Iz 51,6 is: „széteszlik az ég, mint a füst, a föld mint a ruha, úgy elavul és lakói elenyésznek, akár a féreg”; vö. 40,6–8; Zsolt 102,26 kk.; Sir 14,19; Bár 3,16–19. A korai zsidóságban ez a meggyőződés főleg az „e világ” kifejezésben tükröződik (→ eón); mert ezt a világot felváltja az eljövendő új világ. Az ÚSz átveszi ezt a felfogást. Mk 13,31 szerint Jézus hirdette: „Az ég és a föld elmúlnak”; vö. Mt 5,18; Lk 16,17; Róm 8,20 kk. („A természet mulandóságnak van alávetve”); 1Kor 7,31 („ez a világ elmúlik”); 1Jn 2,17 („a világ elmúlik a kívánságaival együtt”) és a Jel-ben. A Ter 3,19 szerint ez Isten büntető ítéletének a következménye: „por vagy és a porba térsz vissza”. – Az ÓSz más helyein az emberi élet ~a fogalmazódik meg (vö. Ter 18,27; 2Sám 14,14; Jób 7,7–9; 8,9; 14,1.2.5; Zsolt 39,6 kk.; 90,10; 102,4 kk.; 103,14–16; 104,29; 109,23; 144,4; Péld 21,1; Préd 3,20; 12,5–7; Bölcs 2,1–5; 5,8–13; 9,5; Sir 14,17 kk.; 18,10; 40,11; 41,3.10–13; Iz 40,6–8). Az élet ~át gyakran hasonlatok érzékeltetik, amelyekben árnyék, lehelet, virág, pókháló, füst, felhő, madár, hajó, fű, víz szerepel. Az ÚSz is hirdeti az élet ~át, így Lk 12,16–21 (az esztelen gazdagról szóló példabeszéd); Jak 1,9–11; 4,13–15; 1Pét 1,24 kk. Ez a minden teremtmény végességét és esetlegességét illető meggyőződés az önértelmezésre és a világ értelmezésére is nagymértékben hatott, ugyanakkor nem szorította háttérbe a reményt, hogy az Isten készítette üdvösség elérkezik, és minden ~on győzedelmeskedik (vö. Iz 51,6; Róm 8,18–23).

mumifikálás, bebalzsamozás: A Ter 50,2 kk., 26 Jákob és József temetésével kapcsolatban említi. Jellegzetesen egyiptomi eljárás; lehetséges, hogy a sót tartalmazó, száraz sivatagi talajra vezethető vissza; annyi bizonyos, hogy a 4. dinasztia korától adatolható. A későbbi korokban szokásos ~t Hérodotosz (II, 86–88) és Diodorus Siculus (I, 91) írta le, ezenkívül a fennmaradt múmiák és kemikáliák szolgálnak fontos forrásul a ~ kérdésében. A ~ módszerei az idők folyamán számottevően megváltoztak. A holttestet még a 11. dinasztia korában is kiszárították, de inkább az volt az általános szokás, hogy eltávolították az agyvelőt és a hasüreg lágy részeit, majd száraz nátronba tették a holttestet. Az egyiptomi szövegekben gyakran szerepel a ~ 70 napja. Ebbe beleszámít a holttest bepólyálása és koporsóba helyezése is. A 71. napon került sor a temetésre. Így az 50,3 említette 40 napot tekinthetjük a voltaképpen ~ idejének, de a ~ 52 napig is eltarthatott. A kivett lágy részeket egyfajta nátronoldatban őrizték az ún. 4 kanopuszban, amelyek Hórusz egy-egy fiának oltalma alatt álltak. A halottat magát úgy tekintették, mint aki lényege szerint egy Ozirisszel, a meghalt és újra életre keltett

istennel; a ~ felfogható a feltámadásban való hit (Ozirisz!) következményének v. kísérőjelenségének. Eltemetés előtt a múmiát alávetették a „szájmegnyitás” rítusának. A koporsók alakjuk (pl. testhez hasonló, hosszúkás és négyzet alakú), díszítésük és számuk (3 v. 4 is lehetett egymásba téve) szerint különböztek, a halott vagyoni helyzetétől, rangjától és korától függően; ugyanez áll a lenvászonra is, amelybe a halottat göngyölték. – A keresztények a világ más részein csak kivételesen balzsamozták be halottaikat. Bár Egyiptomban teol.-i szempontból kifogásolták a ~t, s a szerzetesek is tiltakoztak ellene, évszázadokon át szokásban maradt.

munka: az ember dolga ezen a világon, amely nem lealacsonyító, mint a gör.-ök felfogásában (amiért is csak rabszolgák végezheték), hanem Istentől rendelt feladat (Ter 1,28). Az ÓSz népe még a bűn előtti eredeti állapotot sem ~ nélkül képzelte el (2,15). Így érthető, hogy a későbbi rabbik úgy gondolták, hogy a törv. magyarázata mellett a kezük munkájával kell a kenyerüket megkeresni. Az ÓSz kv.-einek szerzői tudatában voltak annak is (lásd főleg a Préd szerzőjét), hogy a ~ fáradalom, teher, gyötrelm. Ezért a ~t a Ter 3,17–19 az összlők bűnének büntetéseként értelmezte, de ~ közben olykor azért énekeltek is. – A ~ra vonatkozó feladatát teljesítve az ember függőségben marad Istennel: nélküle minden fáradozás hiábavaló (Zsolt 127,1 kk.). Az áldást is Isten adja az ember keze ~jára (MTörv 15,10; Jób 1,10; Péld 10,22); ezért az embernek kérnie kell keze ~jára Isten áldását (Zsolt 90,17), és meg kell köszönnie, ha Isten megsegíti ~jában. Istent megilleti az első termés és a tized állatból, gabonából egyaránt (MTörv 14,22–29; 26,1–11), és a kapott áldás mértékéhez mérten önkéntes ajándékot kell az embernek felajánlania Istennek (16,10), akkor Isten megengedi, hogy az ember élvezhesse ~ja gyümölcsét (Préd 2,24 kk.; 3,13; 5,18 stb.). – A Szentírás nem ismeri a szabad idő gondját, az időnek pihenésre, kikapcsolódásra való felhasználását: az idő napkeltétől napnyugtáig ~ra való (Zsolt 104,22 kk.; vö. Jób 7,4). De a szombat és az ünnepek, amelyek megtartásához hozzá tartozott a nyugalom, a ~ tilalma, mégis világossá tették Izr. fiainak, hogy a ~ nem minden. Bár az ember arra van hivatva, hogy munkálkodva folytassa a teremtető Isten művét, végül mégis a nyugalom honába kell elérkeznie (Kiv 20,8–11; Zsid 3,7–4,11). – Jézus nem tanított külön a ~ról, de mivel majdnem egész életét ~ töltötte ki, ezzel minden emberi ~t megszentelt és egyértelműen igazolta a ~nak azt az emelkedett értelmezését, amelyet az ÓSz nyújt. A ~ keresztény értelmezésére csak Pálnál találunk utalásokat: az Isten szolgálata, nem az embereké (Kol 3,22–4,1; Ef 6,5–9). Az ilyen értelemben végzett ~ elnyeri Istentől a jutalmát: tettei elkísérik az embert, aki egyszer majd kipihenheti fáradalmait (Jel 14,13). – A ~ a Bibliában elsősorban → földművelést és állattenyésztést jelent, de ismer a Biblia más foglalkozási ágakat, különféle hivatásokat, mesterségeket is (vö. pl. Iz 44,12; Bölcs 14,4.8; Sir 38,25–34). A földműveseknek és az állattartóknak rendszerint rabszolgáik voltak (vö. 33,25 kk.; Lk 17,7–10), akiknek → bért nem fizettek. Dolgoztattak → béresekkel is, v. kiadták a földet bérbe a termés egy részéért (Mt 21,33–41). A hadifoglyokat v. a legyőzött népet kényszermunkára fogták. A → nő főleg a házi ~t végezte: főzött, süttött, gabonát őrölt stb., de gyomirtáskor v. aratáskor a mezőkön is segített. → kézművéség.

munkadal: → ének.

Muratori-töredék: az ÚSz könyveinek legrégebb és legértékesebb jegyzéke, amelyet L. A Muratori (1672–1750) Milánóban az Ambrosiana Könyvtárba fedezett fel, és 1740: hozott nyilvánosságra. A ~et helyenként érthetetlen, barbár lat. nyelven írták, így nehéz magyarázni. Hiányzik az eleje és talán a vége is. Fontos adatokat tartalmaz az ÚSz több kv.-ének keletkezéséről, de hiányzik belőle a Zsid, Jak, 1Pét és 2Pét. Ugyanakkor a Ny-i hagyománynak megfelelően szerepel benne a Jel és (nem minden fenntartás nélkül) Péter apokalipszise, valamint a Bölcs (az ÚSz kv.-ei között!). A markioniták hamisításait, Pál ap.-nak a laodiceaiaknak, ill. az alexandriaiaknak írt levelét, végül több eretnek írást elvet, ugyanakkor Hermasz: A pásztor c. írását hasznosnak mondja. A ~ a 2. sz. második feléből maradt fenn, és a mai nézet szerint Rómában v. környékén keletkezett. Th. Zahn, M.-J. Lagrange stb. Hippolütosznek tulajdonítja.

131. A Muratori-töredék részlete

must: → bor.

mustármag: A mustár Palesztinában vadon nőtt, de termesztették is; 3 m magas cserjévé („fává”) is fejlődhet. A ~ról szóló példabeszéd (Mk 4,30–32, Tamás ev.-a is tartalmazza, de gnosztikus változatban) azt a csodát állítja elénk, hogy végső alakjában Isten országa az egész világra ki fog terjedni a látszólagos szerény kezdet (= Jézus tanítása) ellenére. A ~ a rabbinista közmondásokban is a legkisebb magként szerepel. Lk 17,6 a hit erejét hangsúlyozva a ~ hasonlatával él: „Ha csak akkora hitetek lesz is, mint a mustármag, s azt mondjátok ennek a szederfának: Szakadj ki gyökerestül és verj gyökeret a tengerben, megteszi nektek.” (A szederfa gyökere különösen erős.)

műfaj: → irodalmi műfaj.

Müszia: → Mizia.

N, NY

Naamán (héb. '[az istenség v. a gyermek] gyönyörűség, kedvesség'): személynév. Viselői közül legfontosabb az arám ~ (Lk 4,27: a szír ~), Damaszkusz seregének vezére, akit Elizeus próf. kigyógyított leprájából (2Kir 5; Lk 4,27).

Nabal: Maonból származó gazdag kalebita férfi. A Kármel hegyén juhokat tenyésztett. Ellenségeskedése miatt Dávid meg akarta öletni, de ~ feleségének, Abigailnak sikerült a veszélyt elhárítania (1Sám 25).

nabateusok: D-arábiai eredetű szemita törzs, amely később erős hellenista hatás alá került. Tört.-ük legrégebb koráról alig tudunk valamit, Nebajóttal (Ter 25,13: Izmael elsőszülötte; Iz 60,7: Kedár mellett), ezzel a belső-arábiai törzssel (→ Arábia), továbbá Nabatuval, vagyis a III. Tiglat-Pilészer ellen harcoló → arámokkal v. az Assurbanipálnak adót fizető arabokkal nyelvi és időrendi okokból nem azonosíthatók. A tört.-i időben először Petrában és környékén jelentek meg, vagyis azon a területen, amely előzőleg az edomitáké volt (Mal 1,1–5); itt Kr. e. 312: Antigonusz szír király megtámadta őket. Jóllehet eredetileg nomádok voltak és karavánokat vezettek, É-Arábia legtekintélyesebb kereskedő népévé váltak; ezt elsősorban a Perzsa-öböl, Arábia és a Vörös-tenger közti karavánutak fölötti uralmuknak és az általuk kitermelt → aszfaltnak köszönhetőék. Legjelentősebb kereskedővárosuk, főleg Kr. e. 30–Kr. u. 70 között Hagra volt. Kr. e. 170-től a ~ fontos szerepet töltöttek be a bibliai tört.-ben. Kr. e. 169: a zsidó főpap, Jázon menedékre talált I. Aretász királynál (2Mak 5,8); III. Aretász (Kr. e. 87–62) elfoglalta Damaszkuszt. IV. Aretász (Kr. e. 9–kb. Kr. u. 40) még uralmon volt Damaszkuszban, amikor Pál ap. menekült a városból (2Kor 11,32). D-i és K-i határainál a ~ beszivárogtak Júdeába, ezt a → Negeben régészetileg is kimutatták. Nagy Heródes anyja, Kufra v. Küprosz nabateus származású nő volt. Kr. u. 105: a ~ királyságát Traianus császár Arábia néven megtette róm. tartományyá. Palmira felvirágzásával a ~ elvesztették kereskedelmi tekintélyüket. – A ~ nyelvét, amely nem volt más, mint arab színezetű arám nyelvjárás, számos saját betűs feliraton kívül Júdea pusztájában talált folyóírással → papiruszok is megőrizték. A ~ vallásáról keveset tudunk. Fő istenüket, aki napisten volt, Dusarának hívták. Rajta kívül még Allát és Uzza istennőt is tisztelték, valamint az ég istenét, Baal-Szamint. 1931: felszínre került Allát istennő egy szentélye Iramban. A ~ művészete, melynek legbeszédesebb emlékei → Petrában láthatók, hellenista hatást mutat.

Nabo: → Nabu.

Nabonid: → Nabú-naid.

Nabot (héb. 'sarj'): az ÓSz-ben az a jiszreeli férfi, akinek szőlőskertjét Acháb király meg akarta szerezni saját kertje megnagyobbítására. Amikor vonakodott atyai örökségétől megválni, a király felesége, Izebel hamis vádak alapján fiaival együtt megköveztette. Acháb birtokba vette gazdátlanul maradt birtokát, emiatt Illés próf. háza romlását jövendölte neki (1Kir 21; 2Kir 9,21–26).

Nabu (babilóniai nyelven, 'beszélő'), Nebo (héb.), Nabo (Vg): akkád istenség. A Bibliában csak Iz 46,1 említi, de néhány személynévben is fennmaradt (pl. → Nebukadnezár). → Marduk fia, akit a bölcsesség, az ékes-szólás, de főképpen az írásművészet isteneként tiszteltek. Őt tartották a mindenség irnokának, akire az istenek a sorsokat tartalmazó táblákat bízta. A Kr. e. 1. évezredben főisten lett, és olyan kozmikus vonásokkal ruházták fel, amelyek elsősorban Mardukot jellemezték. Borszippában az övé volt a híres Ezida-templom.

Nabukodonozor: → Nebukadnezár.

Nabú-naid, Nabonid: az utolsó újbabiloni király (ur. Kr. e. 556–539). Csapataival 10 évig volt Arábiában, Temában, hogy országa határát megszilárdítsa. Ezalatt helyette Babelban Béltsacár kormányzott. A ~ról szóló néphagyomány nyomai fedezhetők fel Dániel elbeszélésében (→ Nebukadnezár) és a kumráni „Nabonid imája”-ban.

Nachor: személy- és helységnév az ÓSz-ben. – 1. Ábrahám nagyapja (Ter 11,22.25 kk.; 1Krón 1,26); Jézus családfájában is szerepel (Lk 3,34). – 2. Ábrahám testvére (Ter 11,25 kk.; Józ 24,2). Egy mezopotámiai városban élt (Ter 24,10), őse volt 12 arám törzsnek v. városnak; ezek közül 8-nak főfelesége, Milka volt az özanyja, 4-nek pedig mellékfelesége (vö. Izr. 12 törzse, Jákob, Ráchel és Lea). A neveket 22,20–24 tartalmazza: feltehetően a Szír–arab-sivatag D-i részén: Uc (Arám fia: 10,23; 1Krón 1,17); Buz (Jer 25,23); Kemuel, Arám apja; Keszed (vö. Jób 1,17 és Kaszdim = a káldeusok); Hászó (feliratból is adathozható); Pildás (máshonnan nincs rá adat); Jidláf (máshonnan nincs rá adat); → Betuel; Tebach (1Krón 18,8: Tibchát egy város neve); Gamach (máshonnan nincs rá adat); Tachas (máshonnan nincs rá adat); → Maacha. – 2. A ~ névre helységnévként is sok adat van a későbbi ékírásos szövegekből, így a mari szövegekből (→ Mari) a hapirukkal kapcsolatban (→ héberek), és a Kr. e. 7. sz.-ból még más asszír közigazgatási szövegekből is, Háránhoz tartozó helységnévként, ahol ~ sírját is keresik.

Nadab (héb. Abi-, Achi-, Ammi- és Jonadab rövidült változata, '[Isten] bőkezűnek mutatkozott'): az ÓSz-ben 4 személy neve. Közülük a legfontosabbak: 1. I. Jerobeám fia, Izr. második királya (ur. Kr. e. 910–909); rövid uralmáról csak a valláshoz való viszonyát (apja nyomdokait követte!) és halálát jegyezték föl: míg a filiszteusok megszállva tartották Gibbetont, seregének vezére, Bása összeesküdött ellene és megölte (1Kir 14,20; 15,25–31). – 2. Áron fia; a Bibliában mindig együtt szerepel testvérével, → Abihuval.

Naftali (héb.; Ter 30,8: népetimológia): a Bibliai származástört.-ben Jákob és (szolgálója, Bilha révén) Ráchel fia; Izr. 12 törzse egyikének ősatya. A törzsre vonatkozó mondások (49,21: „olyan, mint egy iramló szarvas, amelynek kedves borjai vannak”; MTörv 33,23: „Naftalinak bőven jusson a szeretetből, töltsse el az Úr áldása, legyen övé a tenger és a dél”; Bír 5,18: „szembenéz a halállal... a dombvidéken”) háborús korszak békésre fordulását tükrözik (vö. 1,33). ~ fiai: Jachseel, Guni, Jecer, Sillem (Ter 46,24). A törzshöz a Szám 1,42 kk. szerint 53 400 fegyverforgató férfi tartozott, de a 26,48–51 szerint csak 45 400. ~ fiai a Galileai hegy K-i nyúlványainál éltek, Tibériás tavától és a Jordán felső árkától Ny-ra; alighanem Dán törzsével telepedtek itt le (vö. MTörv 33,23: dél = Sefela?). Ez 48,3–4 szerint ~ törzsének területe Áser és Manasse örökrésze közé esett. Legfontosabb városuk → Kedes volt (Bír 4,6). Határaik leírását (talán kiterjesztve) Józ 19,32–39 tartalmazza. Salamon idejében ~ a 12 tartomány egyike volt: 1Kir 4,15. Egyébként a tört.-ben nem játszott a törzs jelentős szerepet (kivéve → Barák), a Biblia kv.-ei ritkán említik ~t (Bír 7,23; 1Kir 15,20; 2Kir 15,29; 2Krón 34,6; Iz 8,23; vö. Mt 4,13–16; Zsolt 68,28). A törzs kultikus központja a → Tábor lehetett (89,13; Oz 5,1). Tóbiás tört.-ének hőse ~ fiai közül való volt (Tób 1,1.4; 7,3).

Nagy Heródes: → Heródes 1.

nagypróféták: a hagyományos szóhasználatban → Izajás, → Jeremiás, → Ezeiel és → Dániel együtt, összefoglaló néven, de a mai exegézis Dánielt inkább az apokaliptikusok közé számítja, semmint a próf.-k közé. A zsidó kánonban sem a próf.-k sorába tartozik Dán, hanem az írások egyike.

Nagy Sándor (Pella, Kr. e. 356–Babilon, Kr. e. 323): a hellén világbirodalom megalapítója (ur. Kr. e. 336–23). Makedóniai II. Fülöp fia; a nevelője Arisztotelész volt. Meggyilkolt atyja után 20 évesen vette át Makedónia trónját és győzelmes háborúk sorával Kisázsiaától és Egyiptomtól az Indusig egységes birodalmat épített ki (→ hellenizmus). Halála után hadvezérei (→ diadokhoszok), akik közül Szeleukosz és Ptolemaiosz dinasztiát alapított (→ Szeleukidák, → Ptolemaioszok) osztottak birodalmán. – Az ÓSz két helyen említi név szerint, amikor a szír szeleukida birodalom kialakulását mondja el (1Mak 1,1–9) és amikor az elimaiszi templomról beszél (6,2). Nevének említése nélkül Dán többször is róla szól: a nagy szobor vas lábszára (2,33), a harmadik vadállat (7,6.17), a kecskebak (8,5–8,21), a hatalmas király (11,3). Hadseregében sok zsidó harcolt, ezért támogatta a → diaszpórák fejlődését. Josephus Flavius elbeszélésének, ti. hogy ~ felkereste a jeruzsálemi templomot, nincs tört.-i alapja (ZsidTört 11,8.4).

132. Nagy Sándor birodalma

nagytanács: a → főtanács gyakori neve a rabbinista irodalomban (2Mak 1,10; 4,44; 11,27; ApCsel 5,21).

Náhum (héb. a Nehemjah 'Jahve megvigasztal' rövidített változata): próféta, → Náhum könyvének szerzője. Kv.-e szerint → Elkosból származott, Kr. e. 664–612 között működött Júdeában.

Náhum könyve, Náh: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 7. a → kispróféták sorában. – I. Keletkezése. Szerzője → Náhum próf., aki vigasztaló jövendöléseit Kr. e. 664 (ebben az évben pusztult el Théba, amire Náh 3,8 utal) és 612 között mondta el. – II. Tartalma. A felirat szerint (1,1) a kv. Ninive elleni jövendölést tartalmaz; ezt egy → ábécé-ének (1,2–8) vezet be, mely Jahvét dicsőíti, aki bosszút áll ellenségein és védi övéit. Ez az akrosztichon nem teljes, csak aleftől kafig terjed, ennek ellenére sem csonka v. töredezett. A próf. beszéde közvetlenül ehhez az énekhez csatlakozik (1,9), visszatérve az 1,8 gondolatához időszerűsíthető változatban. Az 1,10–2,3 szövege romlott: olyan, mintha egy Júdának szóló ígélet (1,12 kk.; 2,1.3) és egy Ninivét fenyegető jövendölés (1,10 kk., 14; 2,2) keveredne benne. A Júdának szóló ígélet (1,9 kk.; 12 kk.; 2,1.3) öleli fel az üdvösségről szóló teol.-i tanítást; Jahve pusztulást kimondó szava (1,11.14) hitelesíti a Ninivével kapcsolatos látomásszerű jövendölést, mely a kv. fő részét alkotja (2,2.4–3,19) és Jahve szavaiban („mondja a Seregek Ura”) éri el tetőpontját (2,14; 3,5). A kv. egy Asszur királyára és székhelyére mondott ironikus siratóval (3,18 kk.) zárul. – Az akrosztichon folytatásának felderítésére irányuló kísérlet (pl. H. Gunkel) nem volt eredményes. A 2,14 és 3,4 a próf. látomásszerű élményéhez csatlakozik. – ~nek nyelve költői és helyenként régiesítő. A néhány fejezetnyi kv.-ben találunk énekeket, figyelmeztetéseket, vigasztalásokat, s főképpen AsszírIA, ill. fővárosa, Ninive elleni fenyegetőzéseket, gúnyolódásokat, olyan egységben, hogy ~t megszerkesztett jövendölés gyűjt.-nek tekinthetjük. – III. Hitelessége. A ~ hitelességét – a kezdő himnuszt is beleértve – nem vitatják, bár a himnikus rész hitelességét kényszerítő erővel sem bizonyítani, sem tagadni nem lehet. Mivel a → prófétákra jellemző belső feszültség a kv. többi f.-ében mindvégig megnyilvánul, tartalmukat valódi jövendöléseknek lehet tekinteni. Azok kísérletét, akik a kv.-ben történetiesített kultikus mítoszt kerestek (A. Haldar), v. Ninive bukása utáni időből való ünnepi liturgiát láttak (R. Humbert, A. Lods, E. Sellin), el kell vetni. – Némely magyarázó kultikus próf.-nak tekinti Náhumot, aki egy istentiszteleti ünnepen mondta el figyelmeztető szavait és fenyegető jövendöléseit az ellenségnek, s az üdvösség ígéletét saját népének. Ez esetben a liturgikus

hátterül szolgáló alfabetikus himnuszról is fel lehet tenni, hogy magától a próf.-tól való. – IV. Tanítása. Jahvé-nak a tört.-ben érvényesülő egyetemes hatalma áll az előtérben: Jahve az idegen népeket is szolgálatába állítja annak érdekében, hogy Izr.-t elvezesse az üdvösségre (2,14). A próf. hazája hú fiaként megéneklei Jahve hűségét szólóskertje iránt (2,3). Az Izr. bűneit követő ítélet csak egy helyen, közvetve kap hangot (1,12). A nagy próf.-któl eltérően Náhúm nem említi Júda bűneit, ezért kv.-ét nem értékelték kellően. De kérdés, vajon Náhúm besorolható-e egyszerűen azok közé a vigasztaló (v. kultikus) próf.-k közé, akik ellen Jeremiás küzdött. – → Kumránban találtak egy Náh 1,3b–6; 2,12b–3,13-hoz írt kommentárt, amely tört.-i szempontból főleg azért értékes, mert a kumráni iratok közül elsőként tartalmaz konkrét tört.-i neveket.

Naim (héb. 'kedves'): falu Galileában, ahol Jézus feltámasztotta egy özvegyasszony fiát (Lk 7,11–17). Ma egy arab falu neve Izr.-ben, a „kis Hermon” lábánál.

Nap (égitest): 1. Égitestként az ÓSz-ben úgy szerepel mint a nagyobbik világitó, amelyet Isten a → holddal együtt azért helyezett az égboltozatra, hogy a nappalt és az éjszakát szétválasszák, és a földet megvilágítsák (Ter 1,14 kk.; Zsolt 74,16; Bár 6,59). A ~ kormányozza, ill. határozza meg a nappalt (Zsolt 104,22; 136,8; Sir 33,7; Jer 31,35): felkelte jelenti a nappal kezdetét (Ter 19,23; 2Sám 23,4; Bölcs 16,28 stb.), leszállta pedig a végét (Ter 15,12; Kiv 22,25; Zsolt 104,19 kk. stb.). A ~ melege fokozódásával, amely már felkelésekor is érzékelhető (Sir 43,2 kk.; héb. Bölcs 16,27; vö. Kiv 16,21), jelzi: mennyit haladt előre az → idő (1Sám 11,9; Neh 7,3). Ez a meleg, amely a fűtött kemence tüzeit is felülmúlhatja (Sir 43,4), az erejét mutatja (Bír 5,31; Sir 43,3 kk.): képes rá, hogy szétoszlassa a felhőket (Bölcs 2,4), kiszárítja a földön a növényzetet (Mt 13,6; Jak 1,11), égeti a hegyeket (Sir 43,3 kk.), eltikkasztja az embert (vö. Iz 49,10; Bár 2,25; Jón 4,8; Jel 7,16), leburnítja a bőrt, elkápráztatja a szemet (Én 1,6; Sir 43,2–4). A ~ perzselő heve 43,1–5: Istennek, a Teremtőnek dicsőségét hirdeti. Sugaraira (gör. aktisz; Bölcs 2,4; 16,27; Sir 43,4; LXX) a héb.-ben nem volt külön szó; a Sir 43,4 a 'nap nyelve', Mal 3,20 pedig a 'nap szárnya' kifejezéssel él az eredetiben. A szárnyas ~ képe azon alapszik, hogy a ~ot Izr. fiai – mint a többi ókori K-i nép fiai is – a madárhoz hasonlították, mivel úgy látták hogy a ~ is „mozog” az égen. Mal 3,20: a ~ az élet, az üdvösség képe (vö. MTörv 33,14). A ~ Isten parancsának engedelmességgel futja be pályáját (Bár 6,59); Isten azt a parancsot is adhatja neki, hogy ne keljen fel (Jób 9,7). A Préd 1,5 abban, hogy a ~ fölkel és lenyugszik az egyhangúság bizonyosságát látja: semmi változás nem észlelhető; ezzel szemben a Zsolt 19,5.7 csodálattal szemléli ugyanazt a jelenséget. E helyek egyszersmind az ÓSz földközpontú (geocentrikus) világképét is tanúsítják; arról sehol nincs szó, hogyan képzelték el a ~ pályáját estétől reggelig. – 2. A ~ a kultuszban. Az egész ókori K-en, de főleg Egyiptomban igen nagy szerepe volt a ~kultusznak. Egyiptomban Ré volt a ~, sumérul Utu, Babilóniában Samas, héb. Semes, a föníciaiak nyelvén Sapas. Az egyiptomiak, a sumerok és az akkádok istent láttak a ~ban, a D-i arabok és a föníciaiak istennőnek tekintették; ugyanakkor a hettitáknak volt ~istenük is, ~istennőjük is. – A babilóniaiak → Samast a holdisten, Szin mögé helyezték, de neki tulajdonították a világon a fényt, és úgy gondolták, tőle függ az élet és a világmindenség rendje. Hős, aki legyőzi az éjszakát és a halált. Az egyik legjelentősebb kultikus helyükön (Szippar) együtt tisztelték Samast kedvesével, menyasszonyával, Ajával. Lehetséges, hogy ez az elképzelés a 19 szerzőjére is hatott; a fölkelő ~ot egyfelől vőlegényhez, másfelől pályáját megfuto hóshöz hasonlítja (19,6 kk.), a továbbiakban viszont Jahve törv.-ét dicséri (19,8–13); ezek a sorok mintha a jog, az igazság, a törv. megtestesítőjeként idéznék elének a ~ot. – 3. A → Bet-Semes, En-Semes nevek tanúsítják, hogy Izr. fiai előtt el volt terjedve Kánaánban a ~kultusz; → Sámson neve arra utal, hogy a ~kultusznak Izr. fiaira is volt bizonyos hatása. Asszír hatásra a → csillagkultusz is szokásba jött (Kr. e. 8–7. sz.), ennek egy részét jelentette a ~ tisztelete (MTörv 17,3; 2Kir 17,16; 21,3 kk.). E bálványimádást a törv. megkövezés terhe alatt tiltotta (MTörv 17,3 kk.). Jozija megkísérelte, hogy véget vessen neki (2Kir 23,6), a Templomban felállított (bronz?) lovakat (a ló volt Samas szt. állata!) is eltávolította (23,11), de nem sikerült teljes eredményt elérnie (vö. Jer 8,2). A MTörv 4,19 óva int ettől a kultusztól; Jób védekezve arra hivatkozik (Jób 31,26 kk.), hogy a ~ tiszteletére nem emelte kezét csókra. Iz

24,21 kk. szerint az Úr napján, amikor Jahve megbünteti az ég seregét, megszágyenül a ~. A Jel 12,1: a ~ba öltözött asszony Isten végső győzelmének jele.

133. Napkultusz. Echnaton és Nefertiti áldozatot mutat be Aton napistennek. 105 cm magas mészkő relief Tell-El-Amarnából. Kairó

nap (időszak): 1. nappal, a reggeli és esti szürkület közé eső idő, amelyre – az éjszakával ellentétben – a világosság jellemző (Ter 1,5; 8,22; Jób 24,16; Jn 11,9 kk. stb.). A ~, amely estébe megy át, amikor a Nap (= az égitest) lemegy, lehanyatlak (Jer 6,4; Lk 24,29), úgy fordul → éjszakára, hogy ezáltal mintegy beteljesedik, eléri a teljességet; vö. a sorrenddel: ~ és éj (nappal és éjszaka: Ter 8,22; Kiv 13,21; Szám 9,21; Zsolt 1,2; 32,4 stb.). Hogy az éjszaka a lefutott nappalhoz tartozik, azt a Lev 7,15 is feltételezi, ahol ahhoz az előíráshoz, hogy az áldozati állat húsát még aznap meg kell enni, az a magyarázat csatlakozik, hogy másnapra (reggelre) nem szabad belőle semmit hagyni (vö. Bír 19,4–9; 1Sám 19,11; 20,19). A Lev 23,5–6 szerint a → húsvétot Niszán hónap 14-én naplemente után kellett megülni, ugyanakkor a kovásztalan kenyér ünnepe Niszán hónap 15-én kezdődött, a húsvét utáni ~on (vö. Szám 33,3). – 2. Ebből a szemléletmódból kialakult a ~nak egy 2. jelentése: 24 óra, amelyet már a Ter 1,5 tanúsít. A reggel a természetes kezdete a ~nak; a teremtés 1. ~ja is akkor ért véget, amikor a 2. ~on megvirradt (1,5). Ugyanakkor kimutatható egy másik, egy későbbi módja is a ~ kezdete számításának, amely szerint a ~ naplementekor veszi kezdetét. Ez azzal függ össze, hogy a zsidó ünnepek naptára lényegében a holdszakokhoz igazodott. Így érthető, hogy az újhold ünnepe akkor kezdődött, amikor az esti égbolton megjelent a hold sarlója. A Kiv 12,18 ezt a húsvét ünnepére is átvitte. Az engesztelés ~ja este kezdődött (Lev 23,32). Vsz. ezek mintájára számították a szombat kezdetét is az előző estétől (Jud 8,6; Jub 32,16; ZsidTört 16,6.2); innen érthető az a szokás, hogy a szombatot péntek délután készítették elő (parasceve: Mt 27,62; → készülési nap). A ~ kezdete estétől számításának szokása a zsidó időben általánossá vált (vö. 2Kor 11,25), de anélkül, hogy számításának régi módját teljesen kiszorította volna az → Úr napja. – 3. Felosztása. Az ősi időkben Izr.-ben csak hozzávetőleg utaltak a ~szakokra. A ~ felosztása nem alapult olyan elvont időegységen, amely lehetővé tette volna ugyanannyi részre (órákra) tagolását, hanem csak a meteorológiai konstellációban megfigyelhető különbségekhez igazodott. Így beszéltek reggelről, délről, estéről. A déli órákat déli hőségnek is nevezték (Ter 18,1; 1Sám 11,11; 2Sám 4,5), amelyre Palesztina hegyvidékén a 2. és 3. óra között a nappali szél, a déli szellő (Ter 3,8) következett. A nappali szél annak a szélnek felelt meg, amely éjszaka a tenger felől érkezett, aztán az éj elmúltával, a reggeli szürkület előtt érte el a központi fekvésű hegyvidéket és így jelezte a ~ot (Én 2,17; 4,6). Vö. Ter 15,12.17; 19,15; 24,11; Jón 6,15; 1Sám 30,17 stb. – Mivel a liturgikus cselekmények a ~nak bizonyos időpontjához kapcsolódtak, ezek is jelezheték a ~szakokat; ilyen pl. az esti áldozat ideje (1Kir 18,29; Dán 9,21; Ekd 9,4 kk.) a 3. és 4. óra között (vö. ApCsel 3,1). – Az éjszakát Babilóniában és az ókori Görögországban 3 → éjjeli őrségre tagolták (az őrségre nézve lásd 12,4). – Mezopotámiától eltérően, ahol már a sumérok idejében naplementétől naplementéig számolva 12, egyenként 30 perces órára osztották a ~ot (a percek 4-szer olyan hosszú ideig tartottak, mint a mieink!), Palesztinában csak a korai zsidó korszakból és az ÚSz idejéből van adat a ~ órákra osztására. De a 2Kir 20,9 kk. és Iz 38,8 alapján feltehető, hogy a ~ órákra osztását már a Kr. e. 8. sz. vége felé ismerték; → napóra. Dán 3,6.15; 4,30; 5,5: itt a saata szó, amely a kései arámban az óra megfelelőjeként élt, vsz. még nem 'óra' jelentésben szerepel, de lehetséges, hogy 4,16 (Vg.: una hora) 'óra' értelemben él vele, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy ebben az összefüggésben az 'egy óra pihenés' idegenül hat. Jn 11,9 szerint a ~ napkeltétől napkeltéig számítva (Mt 20,2–15) 12 egyenlő részre oszlott. Mivel a ~ok a különféle évszakokban nem egyforma hosszúak, az órák sem voltak egyformák. Megnevezték a 6. (20,3; ApCsel 2,15), a 7. (Jn 4,52), a 9. (Mt 20,5; 27,45 kk.; Mk 15,33 kk.), a 10. (Jn 1,39) és a 11. (Mt 10,6) órát. A gyakorlatban nem éltek olyan kifejezések, amelyek a 12 egységre osztott ~nak megfeleltek volna; viszont szokásba jött a ~ 4 egységre osztása; ezek az egységek az adott ~ kezdő órájáról kapták nevüket: reggel (6-tól 9 óráig), a harmadik óra (9-től 12 óráig), a

hatodik óra (12-től 15 óráig) és a kilencedik óra (15-től 18 óráig); vö. Mk 15,1.25.33 kk. Ha ezt tekintetbe vesszük, akkor 15,25 és Jn 19,14 között a különbség nem olyan nagy, bár Mk még meglehetősen sematikus adja meg az időpontokat. Nem lehetetlen, hogy Jn 19,14 a ~nak nem a zsidó, hanem az egyiptomi felosztásán alapszik (vö. 1,39; 4,6.52). Szt. Jeromos fölteszi, hogy Mk 15,25 íráshibát tartalmaz.

napcsoda: József imájára a nap a Gibeon melletti csata idején csaknem egy egész napig állva maradt, hogy Izr. fiai az amoritákat teljesen szétszórthassák (Józs 10,12–14). Így mutatta meg Jahve, hogy népével van. A fejezet idézet az Igazak könyvéből (10,12b.13a), amelyet 2Sám 1,18 is idéz, és amely különféle verses darabok gyűjteménye lehetett; az összekötő, magyarázó részek kiegészítések (Józs 10,12a.13ab.14) attól, aki az idézetet beiktatta József-be (M. Noth szerint a gyűjtemény összeállítójától); 10,12a (2. fele) későbbi betoldás; maga az idézet a nap és a hold ígérese, és Gibeonon kívül még Ajalonra is kiterjed. Töredékes volta miatt (az eleje hiányzik) nem lehet eredeti értelmét egyértelműen kielemezni. A szerző költői formában talán Jahve nagy hatalmát énekelte meg, aki Gibeon mellett közbelépésével győzelmet adott népének. A gyűjtemény összeállítója mindenesetre így fogta fel, és József imája meghallgatásának és Jahve csodálatos segítségének bizonyosságát látta benne. Így Noth, de mások másképpen vélekednek. Az asztronómiai magyarázatok nem kielégítőek (vö. Sir 46,4).

napkeleti bölcsek: Jézus → gyermekségtörténetében azok a bölcsek, akik egy csillagot követve K-ről érkeztek Jeruzsálembe, hogy tudakozódjanak a zsidók újszülött királya felől. Azt a kérdést, hogy perzsa papok voltak-e v. babilóniai csillagászok (gör.–lat. kifejezéssel: → káldeusok; → mágusok), nyitva kell hagynunk. Hazájuk (Kelet) lehetett Arábia, Mezopotámia, Babilónia v. Perzsia. Abból kiindulva, hogy a magukkal hozott ajándékok mind Arábia termékei, feltehető, hogy oda valók voltak. A legrégebbi keresztény ábrázolások Mithrász tisztelőiként állítják őket elének, a későbbiek viszont mint királyokat, talán olyan szentírási részletek alapján, mint Zsolt 72,10; Iz 66,6. Arra, hogy hárman voltak (háromkirályok), csak ajándékaik (arany, tömjén, mirha) számából lehet következtetni. Nevüket (Gáspár, Menyhért, Boldizsár) csak a 6. sz.-tól említik. Beda Venerabilis Európa, Ázsia és Afrika képviselőit látja bennük (Gáspár fekete bőrű a képeken). A 12. sz.-ban Milánóból Kölnbe vitték a ~ maradványaiként tisztelt relikviákat, és ma is ott tisztelik őket. → bölcsek csillaga, → betlehem-i gyermekgyilkosság.

napóra: Hiszkija jelet kap arra, hogy meggyógyul (Iz 38,7 kk. és 2Kir 20,8–11). Nevezetesen: a nap vetette árnyék, amely egy bizonyos idő leforgása alatt az Acház-féle lépcsőkön 10 fokot lement, 10 fokot visszamegy; vagyis: a nap nemcsak megáll (Józs 10,12 kk.), hanem visszafelé is megy napi pályáján. Hogy Acház lépcsőfokain (1QIza: az Acház emeleti helyiségébe vezető lépcsőfokokon) ~t kell értenünk, mint némelyek vélik, nem valószínű. L. Borchardt szerint az ókori ~k csak 10 órát mutattak, úgyhogy a 10 fok úgy értelmezhető, mint a nap 10 órája. Hogy egy ilyen ~t egyetlen lépcsőn nem lehet létrehozni, azt L. Borchardt rajza egyértelműen tanúsítja; ~t legfeljebb 2, egyenként 6–6 fokból álló lépcsőn lehet kialakítani, ahogy ezt a R. W. Sloley által publikált modell (mészköből, 38 cm hosszú) mutatja. Y. Yadin, aki erre épít, de 2, egyenként 10–10 fokos lépcsőt tételez fel, ill. vesz alapul, épp ezzel a módosítással teszi elgondolását valószínűtlenné. Acház lépcsői esetében palota térsége foroghat szóban, ahol a szomszédos épületek árnyéka a nap folyamán visszafelé fordult. – Néhány ókori ~t Palesztinában is találtak, így Gézerben egy elefántcsontból valót Merneptah (ur. Kr. e. 1224–1204) korából; ez a hossza (5,7 cm) után ítélve zseb~ lehetett. Más ~k a római-bizánci korból ismeretesek: mészköttömbe rajta kagylószerű bemélyedés, amelynek közepében még látszik a lyuk, ahol a bot állt. Többnyire a 12 órára osztás is fennmaradt, így Beersebában, Jeruzsálemben és Hirbet-el-Mirdben.

naposzlop, napbálvány (héb. hamman): kultikus tárgy, amelyet a Bibliában több helyen együtt találunk az – > aserákkal, a magaslati helyekkel (→ magaslati kultusz) és különféle más kultikus tárgyakkal (Lev 26,30: ilatáldozati oltár; 2Krn 14,4; 34,7; Iz 17,8; 27,9; Ez 6,4.6). 2Krn 34,4: egy Baal-oltár tartozéka. Szerepét, mibenlétét még nem sikerült egyértelműen megállapítani. Etimológiailag (haman – hammah) a m. 'meleg',

állítmányként, ill. 'melegség') egy kőoszlopnak magyarázható, amelyet a nap tiszteletére szenteltek. Napjainkban inkább → illatáldozati oltárra gondolnak az exegéták, v. bögreszerű füstölőre (R. de Vaux), amilyen a száműzetés utáni időben volt használatban. Egy palmirai illatáldozati oltárral csakugyan ~ néven találkozunk.

napszakok: a → nap felosztása.

napszámos: → béres.

napszúrás: erős napsütés, nagy hőség okozta kábulat, amely halálos kimenetelű is lehet. Jud 8,2 kk.: itt az aratással kapcsolatban szerepel; vö. 2Kir 4,18–20. Józs 4,8: lankadttá, kedvetlenné tesz. Iz 49,10: itt az a ropant erős nap, amely ellen Jahve a száműzetésből hazatérőknek oltalmat ígér, sarab (Mezopotámiában egy démonnak Sarrabu a neve). Zsolt 121,6 és Jel 7,16: vsz. szintén ~ra kell gondolnunk, ezt okozza az égető nap, amelytől Jahve megoltalmazza Izr.-t.

naptár: időszámítási rendszer; a művelődés bizonyos fokán az → év beosztása valamely elv alapján. Mivel Izr.-ben a hold keringése idejéhez igazodott a ~, az év 12 (hol 29, hol 30 napot számláló) hónapból és 1 (bizonyos időközönként beiktatott) szökőhónapból állt. Ezen a holdéven kívül a napév sem lehetett Izr.-ben ismeretlen (→ hónap). Hénoch 72–82 és a Jub kifejezetten követeli a 12 hónapból álló ~t, ill. azt, hogy minden hónap 30 napból álljon, minden 3. hónapban egy szökőnappal megtoldva. Ennek az lett volna az előnye, hogy az év mindig ugyanazon a hétköznapon kezdődött volna (minden valószínűség szerint szerdán), és hogy az ünnepek is nemcsak egyazon ~i napra, hanem mindig a hét ugyanazon napjára estek volna. De a valóságban ez a ~ – mivel csak 364 napból állt, nem 365 napból – idővel nem kis eltolódást okozott volna a természetes évszakokhoz képest. A kumráni közösség ennek ellenére is ehhez a ~hoz igazodott, és ezt talán az → utolsó vacsora időpontjának meghatározásakor is számításba lehet venni. Az év kezdetének v. a tavaszi, v. az őszi napéjegyenlőséget tekintették, így az újév mindig Niszán, ill. Tisri hónap első napjára esett. Tisri akkád megfelelője (a. m. 'kezdet') alapján, valamint abból az adott tényből, hogy a földművelők számára az őszi új szakaszt, új kezdetet jelentett, kézenfekvőnek látszik, hogy eredetileg az őszi napéjegyenlőségtől számították az új évet, legalábbis a földművelők; a tavaszi napéjegyenlőségtől vsz. a pásztorkodók kezdték el az új évet számítani. – A hónapokra nézve, amelyekre a hold-, ill. napév oszlott → hónap. – Lehetséges, hogy Kappadokiában használtak olyan ~t is, amely az évet hét 50 napos részre osztotta, amihez még csatlakozott 2-szer 7 v. 8 nap. Ez a ~ a húsvét és pünkösd közötti 50 nap és a palesztinai fellahok ~ában található néhány emléknapi alapján feltehetően Palesztinában sem lehetett ismeretlen. – A hónap kezdetét tapasztalati úton állapították meg, ezért attól függött, hogy látták-e az újhold sarlóját. A hírközlési lehetőségek nem voltak mindig megfelelők, így a későbbi időben előfordult, hogy a Jeruzsálemtől távol eső vidékeken óvatosságból újra megülték az újhold napját. Vsz., hogy eredetileg az → újhold napjait mind ünnepnek tekintették, amelyen tilos volt bármiféle munkát végezni (vö. Ám 8,5, továbbá: 2Kir 4,23; Iz 1,13; Ez 46,3: az újhold napja és a szombat együtt szerepel), mégis a Lev 23,23 kk. és a Szám 29,1–6 csak a 7. hónapban kívánja meg újhold napján a teljes nyugalmat. Ez kapcsolatba hozható azzal, hogy ez az újhold napja sokáig az új év kezdetét is jelentette, és különleges jellegét még azután is megőrizte, hogy a hónapokat Niszántól kezdték számolni (→ évkezdet). Az újhold napjain a szokásos napi áldozatokon kívül Izr. fiai még külön áldozatokat is bemutatnak (28,11–15; vö. 1Krón 23,30; 2Krón 2,3; 8,13; 31,3; Ezd 3,5; Neh 10,34), és az ezüstkürtöket fújták meg (Szám 10,2.10). Ezeket a napokat ünnepi öröm (Oz 2,13), ünnepi lakoma (1Sám 20,5.24) és vallási összejövetelek (Iz 1,13; 66,23; Ez 46,1.3) jellemezték. – Nem lehetetlen, hogy a hétnapos hét eredetét a holdszakok váltakozásában kell keresnünk: újhold napja után minden 7. nap (a szombat 'szombat' és a sibat 'hét' között nem lehetetlen az etimológiai összefüggés!) megfelelt a hold egy bizonyos alakjának, és ezért megszentelt jelleget ölthetett. Mivel egy holdciklus nem 28, hanem 29 és 1/2 napot tesz ki, minden hétnek hosszabbnak kellett lennie 7 napnál. Kimutatható, hogy Izr.-ben már nagyon korán szigorúan 7 napból álltak a hetek, így a szombat független volt az újhold napjától. Ennek következtében – azzal párhuzamosan, hogy a szombat jelentősége fokozódott – az

újhold napjai vesztek fontosságukból. A 7. napon (→ szombat) kívül a hét többi napjának nem volt külön neve. Az újhold napjain és a szombatokon kívül még más → ünnepek is szerepeltek az izr. ~ban, és számuk a tört. folyamán még jelentősen meg is nőtt. – Az időszámítás segédeszközeként csak korlátozott mértékben volt ismeretes a ~ Izr.-ben. A hónap napjainak számlálására olykor külön e célra szolgáló eszközt használtak (amint ezt az el Faréban és ed Auverben felszínre került leletek tanúsítják): egy 30 lyukkal ellátott táblát. Ezekbe a lyukakba belesúrtak egy botocskát és ezt minden nap tovább vitték a következőbe (Kr. e. 10–7. sz.). Az ún. gézeri naptár egy 11×7 cm nagyságú mészkő táblácska, amelyen 7 sor régies írás látható, vsz. a Kr. e. 10. sz.-ból (W. F. Albright, S. Moscati); R. A. Macalister találta Gézerben (1908). 12 hónapot sorol fel, közülük 8-at párosával, és arra utal, hogy ezekben a mezőkön milyen munkákat kell elvégezni (vetés, aratás). Egy négyszögletű lyukacsából, amely alapján feltehető, hogy fel lehetett akasztani, arra következtettek, hogy ~ volt. Mivel az év hónapjait nem sorakoztatja fel pontos sorrendben, hanem csak azokat a palesztinai parasztság körében ismert paraszti teendőket veszi sorra, amelyeket az év folyamán el kellett végezni, nem tekinthető a szó szoros értelmében véve ~nak. Annak alapján, hogy a rajta található írás gyakorlatlan kézre vall, sok szakember iskolai gyakorló táblának véli, amelyen a tanuló a betűvetésen kívül az év folyamán esedékes mezőgazdasági munkák menetét is gyakorolta, ill. elsajátította.

134. Az ún. gézeri naptár

Nárcisszus: előkelő keresztény férfi Rómában. Pál ap. üdvözlését küldte neki és háza népének (Róm 16,11).

nárdusz: egy Indiában honos fűfélének nem szemita neve; gyökeréből és szára alsó részeiből olajat állítottak elő. Más anyagok hozzáadásával kenetet készítettek belőle (vö. Én 1,12; 4,13 kk.). A nardosz pisztikoszt (Mk 14,3; Jn 12,3) rendszerint valódi ~olajnak fordítják. Plinius szerint a drága ~olajat gyakran hamisították (Naturalis Historia 12,12).

Nátán (héb. Netanja 'Isten ajándéka' rövidített változata): gyakori személynév a Bibliában. Viselői közül a legfontosabb a próf., aki nagy szerepet játszott Dávid király életében (lásd az ígéretet: 2Sám 7,11–16 és Sir 47,1). Megfeddte a királyt Batseba elcsábításáért és férjének, Uriásnak megöléséért: 2Sám 12,1–12; vö. Zsolt 51,2; közvetítette neki Jahve üzenetét: ne építsen neki templomot (2Sám 7,1–7) és keresztülvitte, hogy Salamon kövesse Dávidot a trónon (1Kir 1,10–40); vö. 2Krón 29,25. 1Krón 29,29: megírta Dávid tört.-ét; 2Krón 9,29: Salamon krónikása. Származásáról nem szólnak a szövegek; talán a Dávid előtti szentélyben szolgált Jeruzsálemben.

Natanael (héb. 'Isten ajándéka'): Jézus tanítványa, aki a galileai Kánából származott (Jn 21,2); Fülöp hívta Jézushoz (1,43–51). Az → apostolok listáján nem szerepel a neve; erre nem sikerült magyarázatot találni. Szt Ágoston nem ap.-t látott ~ben, hanem tanítványnak tartotta, a 2 emmauszi tanítvány (Lk 24,13–18) v. a Lk 10 említette 72 tanítvány egyikének. Szívesen azonosítják az ap.-ok listáján szereplő ap.-ok egyikével: egyszer Mátéval, máskor a buzgó Simonnal, de leggyakrabban Bertalannal. Ez a szírek körében a 9. sz.-ban felbukkant, majd idővel a latinok által is átvett nézet egyrészt azon alapszik, hogy a Bertalan név patronimikon (az apa nevéből származó vezetéknev) volt, és ezért az ap.-ok listája nem őrizte meg utónevét; másfelől arra épül, hogy az ap.-ok listáján Bertalan Fülöp mellett szerepel (vö. Jn 1,43–51). De R. Schnackenburg megjegyzi, hogy a jánosi beszámolóból nem következik feltétlenül, hogy ~ a tizenkettő közé tartozott, és feleslegesnek mondja azt a törekvést, hogy ~t a szinoptikus ev.-okból ismert személyek egyikével próbálják azonosítani.

Názáret (gör. a héb. Nasar 'virraszt' szóból): Bár a Biblia városnak nevezi, valójában csak egy kis falu volt Galileában, amely először az úsz-i események révén vált ismertté (Lk 2,4). Itt adta tudtul Gábor angyal Máriának Jézus születését (1,26–38), itt élte le Jézus életének rejtett szakaszát (2,39.51 kk.; Mt 2,23), és nyilvános

működését is innen kiindulva kezdte meg (4,13; Mk 1,9), úgyhogy ~be való próf.-nak tartották (Mt 21,11; ApCsel 10,38). A város lakói Lukács leírásában kezdettől fogva ellenségesen viseltettek Jézus tanítása iránt (másképpen Mt 13,54–58; Mk 6,1–6), és a város magaslatáról le akarták Jézust taszítani (Lk 4,16–30); Lk-ban ez a jelenet előkép jellegű; előre jelzi, hogy a zsidók elvetik Jézust, a pogányok előtt viszont megnyílik az üdvösség útja, és nem enged meg sem időrendi, sem lelki következtetést; ezen túlmenően a 4,29 („arra a hegyre, amelyen városuk épült”) arra mutat, hogy a szerzőnek nem voltak helyi ismeretei; a bizánci kortól ezt a hegyet az El-Kafzéval azonosították, de ez a feltevés aligha megalapozott. A jelentéktelen helységről az első keresztényeket – megvetően – → názáretieknek nevezték. Az ÓSz nem említi ~et és a korai rabbinista írásokban sem szerepel; a Jn 1,46 tartalmazta kétkedő kérdés érthető. A Cezáreában folytatott ásatások során előkerült a papi családok egy listájának töredéke, amelyen lakóhelyük mellett az is szerepel, hogyan követték egymást a szolgálatban; eddig ez a legrégebb írott forrás, amely ~et említi; a Kr. u. 5. sz.-ból datálódik. Ma az arabok En-Nasírának, az izraeliek Nasaretnek nevezik. A ferencesek által 1955 k. az Angyali üdvözlés-bazilika környékén végzett régészeti feltárások arra mutatnak, hogy a II. vaskortól mindvégig lakott helység volt. A felszínre került leletek elsősorban a Jézus korabeli paraszti életmódot tárják elénk. A franciák 1965 k. végzett ásatásai során találtak egy emberi csontvázat a középső pattintott kőkorból. – 1878: felszínre került egy gör. szövegű márványlap, az ún. názáreti felirat. Az 1930: először F. Cumont által közzétett szöveg egy név szerint nem említett róm. császár ediktuma, amely tiltja a sírok mindenféle megsértését. Származási ideje és célja kérdésében megoszlanak a vélemények. S. Lösch arra a következtetésre jutott, hogy Caligula császár általános jellegű ediktuma (nem a személyes sírok védelmére adta ki a császár), és az olyan események szolgáltak hozzá indítékul, mint amilyenekre Mt 28,12–15 alapján következtethetünk (a katonákat kioktatták: mondják azt, hogy a tanítványok lopták el Jézus testét!). A feliratnak ezt a „keresztény” értelmezését – kellő okkal – ismételtén vitatták; valójában nem is igazolható.

135. Názáret

136. A názáreti felirat: Rendelet, mely halálbüntetéssel fenyeget mindenkit, aki sírt felnyit és holttestet elvisz. Vsz. összefüggésben van Jézus Krisztus feltámadásával. (Vö. Mt 22,11–15.) 61 cm magas márványtömb. Názáret: Kr. u. 50 körül. Louvre

názáreti: Jézus az ev.-okban és az ApCsel-ben úgy szerepel, mint nazarenosz (Mk, Lk), ill. nazoraiosz (Mt, Lk, Jn, ApCsel), azaz ~. Az ApCsel 24,5: Pált azzal vádolják, hogy a „a názáretiek felekezetének is ő áll az élén”. A khrisztianosz cím felbukkanásával, ill. elterjedésével (→ keresztény), a ~ elnevezés eltűnt a hellén hagyományból. A ~ mindkét idézett változatában Názáretből származóra utalt, ahogy a galileai is Galileából valóra vonatkozott (Mt 26,69; ApCsel 2,7). Mivel a nazoraiosz változatban nehézséget okoz az o betű, ill. hang, amely nem látszik összeegyeztethetőnek a Názáretben szereplő a-val, némelyek megkísérelték, hogy különválasszák a címet a Názáret helységnévtől és másként értelmezzék. Ám ahogy a LXX átírta gör.-re a héb. szavakat, abból kellően bizonyítható, hogy a ~ cím levezethető a Názáret helységnévből. Mások a → nazír szóval hozzák kapcsolatba. A Mt 2,23 („Így beteljesedett a próféták jövendölése: Názáretinek fogják hívni”) kérdésében lásd a Mt-kommentárokat.

nazír (héb. 'elkülönített, fölszentelt'): Istennek szentelt ember. Eredetileg föltehetően olyan valaki, akit mint a próf.-kat (vö. Ám 2,11) Isten kiválasztott, hogy különleges módon is hozzá tartozzon, és ezért bizonyos dolgokat meg kellett tartania (Bír 13,14; Ám 2,11 kk.: nem ihatott bort; a Bír szerint a jövendő ~ anyjára is vonatkozott ez a tilalom terhessége ideje alatt; 13,5; 1Sám 1,11: nem volt szabad a haját levágni). Sámson ~t (Bír 13,5.7.14) roppant testi erő jellemezte (16,17.19.28 kk.), és a Lélektől indítatva népe szabadítójaként

lépett föl (vö. 15,3). Hogy József (Ter 49,26 és MTörv 33,16) a szó szűkebb értelmében ~nak nevezhető-e, az kétséges. Később a nazireátus törv.-ekkel szabályozott (Szám 6,1–21) intézményes formát öltött; a ~ fogadalmat tett, amely rendszerint csak egy időre kötelezte (vö. 1Mak 3,49; ApCsel 18,18; 21,23 és talán Siral 4,7); a Misna 30 napban határozta meg a szokásos fogadalmi időt. A Szám 6,3 kk. szerint a ~nak a szőlő élvezetétől is tartózkodnia kellett; ezenkívül vigyáznia kellett, nehogy halottat érintve tisztátalanná váljon; ha véletlenül mégis halotthoz ért, akkor fogadalmát meg kellett újítania (6,9–12). Amikor a fogadalmi idő lejárt, különféle áldozatokat kellett bemutatnia és levágott haját el kellett égetnie; az áldozatok költségeit más is átvállalhatta (ApCsel 21,23–26). A ~ bárhol letehetette a fogadalmat (18,18), de az áldozat miatt csak Jeruzsálemben a Templomban kaphatott felmentést. Nők is tehetek ~ fogadalmat (Szám 6,2; ZsidHáb 2,313). Az ÚSz-ben Keresztelő János mutatja a karizmatikus kiválasztottság vonásait.

Neápolisz (gör. 'Újváros'): → Filippi kikötővárosa K-Makedóniában. Pál ap. 2. missz. útján Trója felől útba ejtette (ApCsel 16,11); ma Kavála.

Nebo: – 1. az a hegy, amelyen Mózes azután, hogy tetejéről megláthatta Kánaánt, meghalt. A MTörv 32,49 a moábiták földjére helyezi; a 34,1 a Jerikóval szemben lévő Piszga-hegység egyik csúcsával azonosítja. A Piszga-hegységet, amelyen Bileám a törzsek szerint táborozó Izr. láttán áldást mondott és jövendölt (Szám 23,14), ma a 808 m magas En-Nebában keresik, a ~t viszont a kb. 100 m-rel alacsonyabb Rasz-Szijághában. A hegy vsz. a babilóniai Nebo (→ Nabu) istenség tiszteletére szolgáló szentélynek köszönheti nevét. 2Mak 2,4–6: Jeremiás próf. a ~n rejtette el egy barlangban a szt. sátort, a szövetség ládáját és az illatáldozat oltárát, olyan gondosan, hogy senki nem találta meg. – 2. város a ~ hegy D-i lejtőjén. A Szám 32,3.38; 1Krón 5,8 szerint Ruben örökrésze lett. A Szám 33,47 Izr. fiai → pusztai vándorlásának egyik állomásaként említi. A moábiták királya, → Mesa elfoglalta Izr. fiaitól, leromboltatta, Jahve eszközeit (?) pedig elrabolta. Később is a moábiták kezén maradt (Iz 15,2; Jer 48,1.22). Ma Hirbet-el-Muháijet. – 3. Nebó: → Nabu.

Nebukadnezár, Nabukodonozor (babilóniai nyelven 'Nabu oltalmazza az örököszt'): 2 babilóniai király neve. – 1. I. ~ (ur. Kr. e. kb. 1123–1101) az iszini 2. dinasztia 4. és egyszersmind legjelentősebb királya, aki képes volt Asszur királyával, Asszur-res-isivel szemben helytállni. – 2. II. ~ (ur. Kr. e. 605–562) Nabopolasszár fia volt. Számos felirat tudósít kultikus és profán célú építkezéseiről; ezeket Babelben és másutt a régészeti feltárások is igazolták. Hadjáratairól a biblia, Josephus Flavius és főleg az ún. Wiseman-krónika számol be. Már mint trónörökös hadat indított Egyiptom ellen az Eufrátesz felső folyásánál, és → Karkemisnél érzékeny veszteségeket okozott az egyiptomiaknak (Kr. e. 605). Apja halála miatt nem vehette üldözőbe az egyiptomi csapatokat, de Kr. e. 601: újra megtámadta Egyiptomot, Amaszisz fáraót. Kr. e. 597: egy újabb szíriai hadjárat során elfoglalta Jeruzsálemet, Jojachin királyt, ennek anyját, a vezető embereket, a tisztségviselőket stb. Babilonba hurcolta (köztük Ezekiel és Dániel is; vö. 2Kir 24,8–17; vö. 2Krón 36,5kk.; Dán 1,1 kk.). 11 évvel később → Cidkija uralma idején ~ újra körülzárta Jeruzsálemet; 2 évi ostrom után elfoglalta és nagyjából le is rombolta a várost; a lakosság jelentős része arra kényszerült, hogy kivándoroljon Babilonba v. Egyiptomba. Rövid ostrom után Tírusz is ~ kezére került (vö. Ez 26,1–28,19). A Dán felölelte legendák: látomás a nagy szoborról (Dán 2); aranszobor felállítása Dura mezején (3); ~ álma és ennek beteljesedése, ill. ~ könnyelműsége és megváltozása (4) vsz. a → Nabú-naid köré fonódott néphagyományból kerültek át és tapadtak hozzá ~ alakjához. – 3. Jud 1,5 is említi egy ~ nevű (asszír) királyt, aki Ninivében székelt, legyőzött egy bizonyos Arfaxád királyt, és elküldte Holoferneszt, hogy igázza le Libanon, Palesztina stb. lakóit. Az asszír királyok listáján azonban nem szerepel ~ nevű király. A kv. szerzője szabadon megírt tört.-i művében vsz. összekeverte az ókori K tört.-ének különféle elemeit.

137. Részlet a Nebukadnezár idején készült Istár-kapuról: sárkány. Mázas dombormű. Berlin, Vorderasiatisches Museum

Nechó: egyiptomi fáraó (ur. Kr. e. 609–594), I. Pszammetiknak, a 26. egyiptomi dinasztia alapítójának fia. Egyfelől a gör. bevándorlást szorgalmazta, másfelől viszont a régi Egyiptom helyreállítására törekedett. Ennek jegyében meg akarta hódítani Palesztinát/Szíriát, amely Ninive pusztulása után bizonyos értelemben senki földje lett (ZsidHáb 10,5.1). Kr. e. 609 nyarán benyomult Palesztinába, Megiddónál legyőzte Júda királyát, Joziját (2Kir 23,29; 2Krón 35,20 kk.), É-ra fordult és meghódította Szíriát egészen az Eufráteszig. Három hónappal a megiddói csata után visszatért, Riblában elfogta Jozija utódát, Joacház és adót kényszerített Júdára (2Kir 23,33–35). Gör. zsoldosai tiszteletére fegyverzetét Apollónak ajánlotta fel Milétosban. Kr. e. 605: Nabopolasszár, aki igényt tartott az asszír örökség Ny-i felére, elküldte fiát, Nebukadnezárt, hogy támadja meg ~t. ~ a túlerővel szemben arra kényszerült, hogy meneküljön és lemondjon ázsiai hódításairól (24,7; vö. Dán 1,1; Jer 35,11). Ekkor Egyiptom D-i szomszédai ellen fordult, de mielőtt terveit megvalósíthatta volna, meghalt.

Neftali: → Naftali.

Negeb (héb. mindig névelővel 'a sivatag, a pusztaság'): vízben szegény terület Palesztina sűrűn lakott részétől D-re. Csak helyenként művelhető, de a romokat rejtő számos halom és a tört. előtti időből való helyek arra mutatnak, hogy mielőtt Izr. fiai elfoglalták, sűrűbben lakott terület lehetett. Abban az időben Egyiptom uralma alá tartozhatott; ezt tanúsítja az is, hogy az egyiptomi szövegek is említik. N. Glueck módszeres vizsgálatai során kimutatta, hogy a kőzkorban (kalkolitikum) sűrűbben, a korai bronzkorban gyéribben, a középső bronzkor I. szakaszában (kb. Kr. e. 2100–1800) ismét sűrűbben lakott terület volt; a II. vaskorban (bár nem annyira), valamint az I. vaskorban szintén. Az ÓSz megkülönbözteti az ott élő törzsek alapján a kereták ~jét (a DNy-i rész), Júda ~jét (a D-i–DNy-i rész), Káleb ~jét (Hebrontól D-re), a keniták ~jét (Júda pusztájától D-re) és Jerachmeel ~jét (Beersebától D-re). Emiatt a megosztottság miatt az amalekita és az edomita portyázók kedvelt területe volt, akik főleg a fontos karávanutakat támadták meg. Dávid is portyázott itt embeveivel. A babilóniai fogság idejétől főleg edomiták lakták. A → nabateusok, a róm.-ak és a bizánciak megtudták művelni, termékenyvé tudták tenni, de később újra elsivatagosodott. Néhány oázis kivételével csak a beduinok maradtak meg területén. Legészakibb települése, → Beerseba azonban mindvégig fontos útkereszteződés volt.

negyedes fejedelem, tetrarcha (gör.): eredetileg egy bizonyos terület negyedrésszének kormányzója. Címként Makedóniai Fülöp vezette be Tesszáliába; 'négy személyes uralom' értelemben Galáciából adatható. A róm. birodalomban Kisázsia és Szíria – Rómától függő – kormányzóinak volt a címe, akiknek a területe túl kicsi volt ahhoz, hogy királyságnak lehessen minősíteni. Az ÚSz-ben Heródes Antipász (Mt 14,1; Lk 3,19; ApCsel 13,1), Fülöp (Lk 3,1) és Lizániás (3,1) szerepel ~ként.

negyven: → szám.

Nehemiás (héb. 'Jahve megvigasztal'): személynév az ÓSz-ben a fogság utáni időből. Viselői közül a legfontosabb Hakalja fia, Szuzában a perzsa király pohárnoka, a fogságból hazatértek közösségének egyik legtehetősebb újjászervezője volt. Kr. e. 445: I. Artaxerxész uralma 20. évének Niszán hónapjában a perzsa udvar felhatalmazottjaként elindult Jeruzsálembé, hogy falait újra felépítse. A → samaritánusok → Szanaballat alatt tanúsított érthető ellenállása és más ellenséges népek (ammoniták, edomiták) szembeszegülése ellenére nagyon gyorsan (Neh 6,15: 52 nap alatt) sikerült neki → Jeruzsálem falait újra felépíteni (2–4). Mint perzsa helytartó kitűnt önzetlenségével (5,14–19) és körültekintő voltával (7,1–3); védte az elszegényedettek érdekeit a gazdagok kapzsiságával szemben (5,1–13), és gondolt a még gyéren lakott városok benépesítésére

is (7,4 kk.; 11,1 kk.). I. Artaxerxész 32. évében visszatért a perzsa udvarba, de előbb még intézkedett a szombat megszenteltetésének felszámolása, az adózás újjászervezése és (?) az idegen népektől való elkülönülés (13,15–31) érdekében; →Ezdrás, →Ezdrás könyve. Élete további folyásáról nem tudunk. A kései zsidó hagyományban Jeruzsálem újjáépítőjeként (Sir 49,13) és szt. kv.-ek összegyűjtőjeként (2Mak 2,13) tisztelték. Tört.-i feljegyzéseire nézve → Krónikás.

Nehemiás könyve, Neh: a → Krónikák könyveivel és Ezdrás könyvével szoros egységet alkotó, protokanonikus szentírási könyv. Ezdrás könyvével annyira szorosan összetartozónak tekintették, hogy sokáig Ezd B volt a neve. Szerzője a → Krónikás. További tárgyalását → Ezdrás könyve.

nemzetség: néhány → család v. nagycsalád szövetsége (pl. Szám 1,2; Bír 9,1). Több ~ → törzset alkot (pl. Szám 3,15). A ~ és a törzs között közbülső kategóriaként némelyek még a klánnal is számolnak; mások a ~et és klánt azonosnak tekintik.

nemzestábla, genealógia: 1. Az eredet és származás iránti érdeklődés nemcsak a szemitákra volt jellemző, hanem csaknem minden nép körében megfigyelhető. Mégis, Izr. fiai az eredet kérdésének különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak. A nép törzsekre tagolódott, ebből következően az egyed jogai és kötelességei attól a családtól, nemzetségtől és törzstől függtek, amelyhez tartozott. Ez még a királyság idejében is így volt, pedig ekkor Izr. társadalmi tagolódása szempontjából nagy változásokat élt át. Aki a fogság után nem tudta ~ját igazolni, azt nem ismerték el a nép tagjául, s főleg templomi szolgálatra v. papságra nem számíthatott (Ezd 2,59.62; Neh 7,64). A hivatalos → népszámlálásokon (Szám 1; 26; 1Krón 5,17 kk.; 7,2 kk.; 21,1–6; 26,31; 2Krón 26,11) kívül gyakran találkozunk az ÓSz-ben egyéni számbavétellel is: 1Krón 5,7; 7,5.7.9.40; Jer 22,30; Ez 13,9 (vö. az → élet könyve: Zsolt 69,29; Iz 4,3; Dán 12,1 és Jahve könyve: Kiv 32,32; Zsolt 139,16). A bibliai (pl. Ezd 2,1–62; 7,1–5; 8,1–14; Neh 7,64), de főleg a profán zsidó forrásokból kikövetkeztethető, hogy a fogság után is szokásban voltak mind a nyilvános, mind a magán ~k. Josephus Flavius egészen a Kr. e. 3. sz.-ig vissza tudta vezetni a ~ját. A leviták különösen őrizték ~jukat; a ~k ellenőrzése a főtanács hatáskörébe tartozott. – 2. A jól vezetett és gondosan őrzött ~k értékes források voltak a → történetírásnak. Az egyik szerző arról tudósít, hogy Izr. fiait mind fölverték a ~kba; a ~kat viszont beiktatták Izr. királyainak kv.-ébe (1Krón 9,1). A tört.-írók a fennmaradt ~kat alaposan kiaknázták a Ter, Szám, Rut, Ezd, Neh, 1Krón írásakor. A ~k alkották a keretet Ábrahám, Izsák és Jákob tört.-éhez. Ha olyan személyekről volt szó, akik Izr. tört.-e szempontjából fontosak voltak, akkor a keretet kitöltötték az életéből vett különféle epizódokkal; a leszármazottakra később nem tért vissza a szerző, rendszerint beírta nevük említésével (Ter 22,20; 25,1–5; 25,12–17; 36,1–43). Így járt el az 5 (→ Szet) és 11,10–26 (→ Szem) esetében is a szerző, ahol a 2 mesterséges és sematikus lista úgy látszik azért került bele a szövegbe, mert a szerző át akarta hidalni a nagy távolságot, amely az emberiség ősatyja és Izr. ősatyja, Ábrahám között mutatkozott. Ugyanígy áthidalta a Krónikás is (1Krón 1–9) a nagy távolságot az első ember és Dávid között, akivel az ő voltaképpeni tudósítása kezdődik, ~k felhasználásával. Más ~k egyszerűen arra szolgáltak, hogy egy-egy tört.-i személy származását bemutassák (pl. Rut 4,18–22; Ezd 7,1–5). – 3. A Bibliában a ~k nemegyszer átdolgozott változatban állnak előttünk; a tört.-írók válogattak, rövidítettek rajtuk, kiegészítették őket stb. Így kialakultak bizonyos sajátosságok, amelyek szembeötlenek: a) A ~k többnyire lemenők, ritkábban felmenők (1Krón 6,33–43; Ezd 7,1–5). – b) Több lista nagyon sematikus; a fölvert nevek száma jelképes és az emlékezetbe vésődést szolgálja (mnemotechnikus). Így a Ter szerzője Ádámtól Noéig 10 ősatyát szerepeltet, Szentől Ábrahámig szintén; Júdának és Benjaminszéknek 7×10 leszármazottát van (1Krón 2,3–35; 8,1–28); vö. → népek táblája. – c) A leszármazásra a jalad ige, ill. ennek kauzativuma ('nemz') v. a ben 'fia' főnév utal, de előfordul, hogy a nevek összekötő szöveg nélkül egyszerűen fel vannak sorakoztatva (1,1–4.24–27); ezek a listák a Ter 5 és 11,10–26 kivonatai. Az említett igék utalhatnak közvetlen és közvetett leszármazásra is. – d) Némely lista személyneveken kívül nemzetségek, törzsek és népek nevét is tartalmazza; a szerző így az ősatya összes utódát összefoglalta; gyakran előforduló földrajzi neveknek etnológiai jelentésük van: a szerző a lakosságot azonosította az általa lakott területekkel. – e) Az a körülmény,

hogy a Krónikás Júdának és Benjaminsnak 2 ~ját iktatta be művébe (1Krón 4,1–23; 2,3–3,24 és 7,6–12; 8,1–40), nem jelent okvetlenül pontatlanságot; társadalmi változások tükröződnek bennük, amelyekről azonban közelebbit nem tudunk. A Mt 1,1–16 és Lk 3,23–38 tartalmazta ~kra nézve → Jézus családfája. – 4. Azok a ~k, amelyek Pál ap. (1Tim 1,4; Tit 3,9) szerint kerülendők, nem zsidó genealógiák, hanem zsidó spekulációk v. gnosztikus emanációs sorok.

Neovulgáta (lat. 'Új Vulgáta'): a katolikus egyház hivatalos lat. szentírás kiadása. A római Szt Jeromos bencés apátság 1907 óta dolgozott a → Vulgáta szövegkritikáján. A II. Vatikáni zsinat külön hangsúlyozta, hogy e szövegrevíziót „minél előbb be kell fejezni”. 1965. XI. 29: VI. Pál pápa e célból külön bizottságot állított fel. A szövegrevízió során „szó szerint követték a régi Vulgáta szövegét ott, ahol azzal megegyeznek a kritikai kiadások. Megfontoltan igazítottak a szövegen ott, ahol a kritikai szövegek tőle eltérnek. Elsősorban a keresztény latinítást érvényesítették úgy, hogy a hagyománytiszteletet összhangba hozták a kritikával.” A munka eredményét 1969–77: szentírási kv.-enként publikálták. Egy kötetben mint „editio tipica”-t 1979. IV. 25-én II. János Pál pápa tette közzé, hangsúlyozva, hogy elsősorban liturgikus és lelkipásztori célt szolgáló nemzeti fordítások alapjául szolgál.

nép: A héb. gojim és amm közötti különbségre, amely az ÚSz-ben is tükröződik (gör. ethné és laosz) → pogányok. Ezenkívül ismeri még az ÓSz 'az ország népe' (am haarec) kifejezést, amely nemcsak Izr. fiaira, hanem a nem közéjük tartozókra is vonatkozott. – 1. Nem Izr. fiai közül valókra vonatkoztatva 'az ország népe' a letelepedett lakosságra utal Izr. fiaival szemben, akik még nomád v. félnomád életmódot folytattak (Ter 23,12: az ország lakói a hettiták Hebronban; 42,6: az egyiptomiak; Szám 14,9: a kánaániták). – 2. Izr.-re vonatkoztatva 'az ország népe' kifejezés használatában R. de Vaux szerint meg kell különböztetnünk 3 szakaszt. A száműzetés előtt a politikai és vallási vezetőkkel (királyok, tisztségviselők, papok, próf.-k) szemben az egyszerű lakosokra vonatkozott (vö. 2Kir 16,15; Jer 1,18; 34,19; 37,2; 44,21; Ez 7,27; 22,24–29; 45,22). Még a fogság után is találkozunk ezzel a szóhasználattal (Dán 9,6; Zak 7,5). Ezdrás és Nehemiás 'az ország népe' v. 'a föld népei' kifejezésen (pl. Ezd 3,3) Palesztina nem zsidó lakosait értette, akik nem ismerték v. nem tartották a Törv.-t. → Isten népe, → kiválasztás.

népek táblája: a Ter 10 tartalmazta lista, amely Közel-Kelet 70 (v. ha a 10,11 említette Asszurt népnek tekintjük, akkor 71; a LXX szerint pedig 73) népét, törzsét és városát és a szomszédos országokat Noé 3 fiától (Szem, Kám és Jáfet) eredezteti. – 1. A ~nak papi magva, amely egy megfelelő formulával kezdődik (10,1a) és végződik (10,32) – 3 csoportra osztja a népeket: Jáfet (10,2–5), Kám (10,6 kk., 20) és Szem (10,21 kk., 31) fiaira. Az e 3 ősatya utódai közt számba vett nevek közül sok nemcsak a Bibliában szerepel, hanem más forrásokból is kimutatható. A beosztás nem néprajzi (olyan egészen más eredetű népek, mint Elám és Asszúr, Jáván és Gomer, Egyiptom és Kánaán, ugyanazon ősatya leszármazottaiként szerepelnek a listán), hanem földrajzi szempontokat követ, de a politikai és tört.-i helyzet is szerepet játszik benne. – a) Amennyire Jáfet fiai azonosíthatók, azon területet népesítették be, amelyet Kánaántól É-ra és Ny-ra a legtávolabbra esőnek gondoltak. A → médek Irán fennsíkján éltek; Gomer (= a kimmerek) és Askenász (a → szkiták) a délorosz sztyeppékről húzódtak le a Kaukázuson át Kisázsziába (Kr. e. 8. sz.); Tubal (= a tibarénusok), Mesek (= a mosik) és Togorma a Fekete-tenger mellékére szorult őslakos kisázsiai törzsek voltak; Jáván (az iónok) először is azokat a gör. törzseket foglalta magában, amelyek Kisázsia Ny-i partvidékén telepedtek le (Kr. e. 11. sz.), továbbá a gör. félsziget és szárazföld lakóit; Tirasz (talán a későbbi tirszének v. tirszének) az ún. tengeri népekkel (→ filiszteusok) szerepel együtt a Kr. e. 13. sz.-i forrásokban; Elisa → Ciprus, ahol a kittimek Kition városról kapták a nevüket, → Tarsis pedig egy messze Ny-on fekvő ország volt (Ibéria v. Szardínia). – b) Kám fiai az akkori világ D-i részén élő népek, ill. országok voltak: Kus (→ Etiópia), → Egyiptom, → Put és a D-i arab törzsek (→ szabeusok). Hogy a néprajzilag is Szemhez tartozó Kánaánt Kám fiai közt találjuk (vö. 9,19.22), az vsz. abban leli magyarázatát, hogy a palesztinai és föníciai partvidék lakói kapcsolatban álltak Egyiptommal (pl. Iz 23,3.5), v. még inkább, hogy még élt az emlékezetben: e területek hajdan Egyiptom uralma alá tartoztak. – c) A 2 említett csoport

közé iktatta be a Papi irat (P) Szem fiait. Szembeötlő, hogy Elám és Asszúr mellett Babilónia nem szerepel. Emiatt sok exegéta arra gondol, hogy Arpachsád szolgál a babilóniai birodalomra utalásul. Ezt a feltevést támogatja a ksd elem, amely a → káldeusokat jelöli, akik a Kr. e. 9. sz.-ban Mezopotámia D-i részén különféle birodalmakat alapítottak; ugyanígy az a tény is, hogy Arpachsád őse volt (Ter 11,10–26) Ábrahámnak, aki a P szerint a káldeai Urból vonult ki (11,31). Rendhagyó a listában → Lud (= a lídek); e törzset ui. Jáfet fiai közt kellene szerepeltetnie. Hogy mégis itt találjuk, arra talán az szolgál magyarázatul, hogy a lídek birodalma és Mezopotámia kapcsolatban állt egymással (Gügész/Asszurbanipál, Krózus/Cirusz). Arámot, ezt az ismeretlen törzset a Szír–arab-sivataghoz kötik a szakemberek. – d) E harmonikusan kialakított séma 2 tagjának leírásába beépültek különféle kiegészítő részek. A Kámhoz kapcsolódó kiegészítések új adatokkal gazdagítják a Kusról (10,8–12; → Nimród), az Egyiptomról (10,13 kk.) és a Kánaánról (10,16.19) szóló részt. A Szemről szóló rész Arpachsád családfájának néhány tagjával egészül ki (10,24–28), nevezetesen Éber 2 fiáig (Peleg és Joktán), ill. Joktán fiaig lemenően, akik közül legalábbis az ismertek (pl. Hacarmavet) D-Arábiához kapcsolódnak. Peleg fiai, akikhez Ábrahám is tartozott, szándékosan kimaradtak a listából, mert egy későbbi összefüggésbe akarta őket a szerző beiktatni (11,10–26). – 2. Keletkezési ideje. Kétségtelen, hogy a ~ nem egyetlen hagyományon alapszik, amely a népek földön való elterjedését egy korai szakaszában rögzíti. Inkább úgy látszik, mintha a szerző a saját korából indult volna ki, hogy néhány kihalt nép emlékét felhasználva felvázoljon egy olyan néprajzi képet, amely beilleszthető arra a helyre, ahol a ~t be akarta iktatni az → őstörténetbe. – Ezért nemcsak Izr.-t, hanem Moábot, Ammont és Edomot is említetlenül kellett hagynia, hiszen a Ter-ben e népek eredetéről be kellett számolnia. Ugyanakkor a többi népet egy korábbi szakaszban iktatta be, jöllehet csak később léptek be a tört.-be (vö. különösen Joktán fiait, Sebát és Dedánt; 10,27; 25,3). Ez az eljárás lehetővé teszi a ~ keletkezése idejének megállapítását. Az a tény, hogy Jáfet fiai közt Het már nem szerepel, bizonyítéka annak, hogy a szerző a hettita birodalomról (Kisázsia), amely Kr. e. 1200 k. omlott össze, már semmit sem tudott. Kr. e. 1200 utáni keletkezésre következtethetünk Jáván és Tirasz (10,2), valamint a filiszteusok (10,14) szerepeléséből is. Mivel a médek, a kimmerek és a szkíták először csak a Kr. e. 8–7. sz.-ban jelentek meg, a ~ nem keletkezhetett a Kr. e. 7. sz. előtt. Erre v. még későbbi időre (Kr. e. 7. sz.) utal a lídek (Lud) Szem fiai közé sorolása (10,22) is. Az a széles látókör, amellyel a szerző Izr. ősatyjait egy szintre helyezi más népek elődeivel, szintén a fogság idejére enged következtetni, amikor Izr. fiai őseik földjétől távol a maguk vallási hagyományait már egyetemes és általános érvényű szempontok szem előtt tartásával kezdték látni. – 3. Irodalomkritikai szempontok. Általános vélemény, hogy a ~ irodalmi szempontból nem egységes. Seba, Havila és Lud (10,7.13) bekerült Kám (10,28 kk.), ill. Szem (10,22) fiai közé. Az x fia v. fiai formula hol bevezetőül szolgál (10,2.6.22), hol befejezésül (10,20.31); ugyanakkor: a 10,8.13.15.24.26 – a héb.-ben – az x nemzette formulaival él. Az elbeszélő, anekdotikus jellegű 10,8–12 határozottan elkülönül a száraz felsorolásoktól; ezenkívül itt a nagy mezopotámiai birodalmak eredetét is magyarázni kívánja, jöllehet a ~ egyébként azt szeretné bemutatni, hogy minden nép egy őstől (Noé) származik. A 10,19 határt jelöl; ezt nem tekintve is: a 10,6.16-tól eltérően nem Kánaánt említ, hanem kánaánitákat, és kisebb területet tulajdonít nekik, mint a 10,16, ahol Szidon is az övék, amely vsz. egész Föniciát jelenti (vö. MTörv 3,9; Józs 13,4.6; Bír 3,3 stb.), sőt Szíria É-i részén a hettita államok is Kánaánhoz tartoznak. Mindezek alapján a Ter 10,1–7; 20,22 kk.; 31 kk. tekinthető a voltaképpeni ~nak; ezt a bevezető formulát (ezek x fiai; vö. 2,4a; 5,1 stb.) és a szimmetrikus felépítést szem előtt tartva a papi szerzőnek (P) lehet tulajdonítani. Az e keretbe beillesztett többi rész nem nyújt elegendő támpontot párhuzamok megállapításához, és különböző szerzőktől való: a 10,8.12.25 stílusa a Jahvistának (J) felel meg; a 10,16 kk. felölelte felsorolás az Izr. fiai előtti népek listáira emlékeztet (Kiv 3,8.17; 13,5; 23,23, ahogy a MTörv felhasználja őket; vö. 7,1; 20,17; Józs 3,10; 9,1; 11,3; 24,11); a Ter 10,24 kk. a 11,12.14.16 hatását mutatja. – 4. Jelentősége. Ha a ~ nem is említi meg az összes akkor ismert népet – ahogy a 10,5 és 10,32 tanúsítja –, a föld minden népét egy ősré, Noéra akarja visszavezetni (vö. ApCsel 17,26), aki ezt a termékenységet Isten áldásának köszönhette (Ter 9,1). Ezzel minden nép az üdvösséget készítő Isten színe elé került,

ugyanakkor Izr. a népek e színes forgatagában is megőrizte külön helyét. Így a ~ tanúsítja Izr.-nek kiválasztottságában és abban való hitét, hogy az üdvösség tört.-ében küldetése van a népekhez.

népszámlálás, összeírás, számbavétel: 1. Az ÓSz-ben több helyen is találkozunk ~sal; szerepük, jelentőségük nem mindenütt ugyanaz. 2Sám 24 szerint a Dávid elrendelte ~ annak bizonyága, hogy Dávid nem állta ki a próbát (vö. 1Krón 21,1–5). Joáb, aki itt a nép lelkiismeretét képviseli, úgy ítéli meg Dávid tettét mint vétket, amely romlást hoz a népre (21,3). S valóban, Isten pestissel sújtotta miatta a népet; a király is bűnösnek érezte magát, még mielőtt Isten ítélete lesújtott volna (21,10). Izr. fiai ui. úgy gondolták, hogy az embernek nem szabad Isten áldását (= gyermekáldás) megszámlolni, és egy általános számbavétellel a régi szt. → háborúk szellemét megsérteni (a győzelmet Jahve adja!). Ugyanezt a gondolkodásmódot tükrözi a Kiv 30,11 kk. is (váltságdíj a csapás elhárítására); Mariban is jóvá kellett valamivel tenni a ~t. A Szám szerint Mózes Jahve parancsára 2-szer is tartott ~t; először a pusztába kivonulás előtt, Lévi törzse kivételével a fegyverforgatásra alkalmas férfiakat vette számba (1,17–2,34); másodízben az Ígéret földjére való bevonulás előtt (26,1–56), a törzsek egymás közti viszonyának meghatározása (a hagyomány nem egységes) és az Ígéret földjének felosztása érdekében tartott ~t. A megadott számok, amelyek az ókori gör., ill. róm. tört.-írók túlzásaira emlékeztetnek, vsz. Júda szerepének kiemelését voltak hivatva szolgálni, Efraim és Ruben rovására. Az 1,47; 2,33 szerint Lévi törzsének saját feladatai voltak (1,48 kk.; 3–4; 26,57 kk.), ezért nem volt szabad a többi törzssel együtt számba venni: ez a törzs képviselte a nép Istentől kiválasztott részét, amely Istent szolgálva fenntartotta a közösség életét. – Ezd 2,2–69 és Neh 7,7–66 (vö. 3Ezd 5,7 kk.) itt a fogságból hazatértek számbavételének – ezúttal megbízható – eredményét közli a Krónikás; erre támaszkodva szervezte meg Nehemiás Jeruzsálem újrabeépítését (Neh 11,1 kk.). Az ókori K-en más népek is ismerték a ~t, de rendszerint csak a férfiakat vették számba; a nők számbavételére az első adat Mariból való. – 2. Az ÚSz-ben Augustus császár az egész földkerekség (= róm. birodalom) összeírását elrendelte, de ezt nem hajtották mindenütt egyszerre végre. Lk említi ezt a ~t, hogy Jézus születését tört.-i keretbe állítsa (2,1–3). Szerinte ezt az első ~t akkor bonyolították le, amikor Cirinusz (Quirinus v. Quirinius) kormányozta Szíriát. Ezzel szemben némelyek arra hivatkoznak, hogy: a) Augustus császár nem adott ki általános dekrétumot a ~ról; b) Heródes uralma alatt, mivel rex socius volt, nem lehetett Palesztinában ilyen ~t megtartani; c) semmiképp sem tarthattak ~t a leírt módon (a születési hely, nem a lakóhely szerint!); d) csak Kr. u. 6-ban volt ~, amikor Cirinusz Szíria helytartója (legátusa) volt (vö. ZsidTört 18,1.1; ApCsel 5,37), de Lk mintha egy Kr. e. 6 k. tartott ~ra utalna. Ezeket a nehézségeket a következő válaszok megoldják: a) tört.-ileg elfogadható, hogy Augustus császár idejében volt egy általános ~, amely Kr. e. 12 k. kezdődött és Kr. u. 8-ban v. 7-ben ért véget. – b) Egy kegyvesztett rex socius önállóságát nem szabad túlbecsülni: ami jogilag nem is volt lehetséges, azért az a gyakorlatban megtörténhetett. Josephus Flavius Kr. u. 6-ra teszi az 1. ~t (ez lehetséges is!), de ez azzal függhet össze, hogy az ő szemében az előző, vagyis a zsidó szokás szerint a Heródes uralma alatt lebonyolított ~ (ezt egyébként Lk nem is mondja!) politikailag alárendelt szerepű volt, hiszen a 2. ~sal ellentétben nem adott okot nyugtalanságra. – c) Róma politikai okokból rendszerint tiszteletben tartotta a leigázott népek szokásait. Biztosan tudjuk, hogy Egyiptomban a polgároknak (az asszonyoknak férjükkel) a születésük helyén kellett jelentkezniük. – d) Cirinuszról az kétségtelen, hogy Kr. u. 6-tól volt Szíriában helytartó (legátus), és a Kr. u. 6. v. 7. évben tartott ~t; azt, hogy már előbb is helytartó (legátus) lett volna, a profán forrásokból nem lehet kimutatni. Viszont korábban vezetett már hadjáratot a Taurusz-hegységbe a homonádok ellen. Ebből némely szerző arra következtet, hogy ekkor már helytartó (legátus) volt Szíriában (vsz. M. Titius és S. Saturninus között, tehát Kr. e. 12 és 9/8 között, de Josephus Flavius nem tud róla). Más szerzők arra gondolnak, hogy Cirinusz egy más szíriai helytartó (legátus), S. Saturninus mellett kapott megbízást a ~ lebonyolítására.

Nereusz: római keresztény férfi. Pál ap. köszöntését küldte neki és nővérének (Róm 16,15).

Nergal: egy mezopotámiai isten nevének (Ne-irigal 'a nagy lakóhely hatalmassága') héb. változata a Bibliában. Eredetileg napisten volt, és már Hammurápi korában azonosították Irrával, a halál istenével, akit → Kutában

(2Kir 17,30) tiszteltek, és nejevel, Ereskigallal a holtak országa urának tekintettek. ~t a Mars bolygóban látták megtestesülve, és a harcban bátorságot, a pusztításban gyorsaságot tulajdonítottak neki. A 17,30 alapján feltehető, hogy Palesztina É-i részén asszír letelepülők honosították meg kultuszát.

Nergal-Szarecer: magas rangú babilóniai tiszt (→ rebmag) Nebukadnezár uralma idején, aki Nebuzaradannal (2Kir 25,8.11; Jer 39,9.11.13; 52,12) bevonult Jeruzsálembe (39,3: Kr. e. 587). Neve eredeti babilóniai formájában: Nergal-sar-uszur ('Nergal oltalmazza a királyt'). A babilóniai főtisztviselőknek egyik, Nebukadnezár korából való listáján a 2. helyen szerepel „Akkád nagyjai” között, azzal a megjegyzéssel, hogy 'Szin-Magirból (város Akkádtól ÉK-re) való férfi'. Ezt a városnevet őrzi 39,3. Nem lehetetlen, hogy ~ azonos Nebukadnezár vejével (Nergal-sar-uszur, ismertebb gör. változatban Neriglisszár), aki letaszította a trónról apósa fiát, Amel-Mardukot (ur. Kr. e. 562–560), hogy maga lehessen Babilónia királya (ur. Kr. e. 560–556).

Nero: római császár (ur. Kr. u. 54–68). Az ApCsel 25,10–11: ~ bírósága előtt állt Pál és hozzá föllebbezett (vö. 25,21; 26,32; 27,24; 28,19). A „császár házából való” keresztények, akik üdvözlétet küldtek a filippieknek (Fil 4,22) ~ udvarában élő rabszolgák v. felszabadított rabszolgák voltak.

név: I. A fogalom. A régi, primitív felfogás szerint a ~ viselőjét nem csupán jelöli és megkülönbözteti, hanem személyiségének is fontos részét alkotja. Aminek nincs neve, az nem is létezik (vö. Préd 6,4); ~ nélkül az ember jelentéktelen, megvetésre méltó (Jób 30,8). A régi ember meg volt róla győződve, hogy a ~ megfelel viselője lényének v. legalábbis tulajdonságainak (1Sám 25,25: méltán viseli nevét, úgy hívják, hogy 'durva', és csakugyan csupa durvaság; nomen est omen!). Ezzel a ~ és viselője közt fennálló szoros kapcsolattal több dolog megmagyarázható. 1. A ~ mintegy második énje a személynek; ahol a ~, ott a személy is (Jer 14,9: „itt élsz közöttünk, Uram, a te nevedet viseljük”); a ~ állhat a személy helyett (Szám 1,2–42; Jel 3,5). – 2. Ha valakinek a nevét kimondják valamire, akkor ez a valami szorosan összefonódik az illető személyével; sőt tulajdonává válik. Ha tehát Joáb nevét adták volna Rabbának, akkor ez az ő tulajdonába került volna (2Sám 12,28). Hét nő kívánta, hogy megkapja egy férfi nevét, azaz hogy az illető a férje legyen (Iz 4,1). Aki a kezére ráírta Jahve nevét, megvallotta, hogy hozzá tartozik (44,5; vö. Jel 13,16 kk.; 14,1; 22,4 stb.). Az egyiptomi fáraó megváltoztatta Júda legyőzött királyának a nevét s ezzel egyszersmind a személyiségét is, így kifejezte, hogy a hatalmában volt (2Kir 23,34; 24,17). – 3. Ha valaki kimondja valakire valamilyen hatalmasságnak a nevét, ezzel az oltalmába helyezi. Amikor a pap áldást ad, Jahve nevét hívja le a népre (Szám 6,27). Jahve neve minden bajtól megoltalmaz (Péld 18,10), főleg a gonosz lelkek ellen; ki is lehet vele úzni a gonosz lelkeket (vö. Lk 9,49; ApCsel 19,13). A haragra gerjedt Isten nevét féltek kimondani (Ám 6,10); a későbbi zsidók egyáltalán nem merték Jahve nevét kiejteni. – 4. Aki tudja valakinek a nevét, hatalma van fölötte és ezzel vissza is élhet, ezért sokan titkolják a nevüket, szellemek is (vö. Ter 32,30; Bír 13,6). – II. A ~ hatalmában való hit és a ~ és viselője közti kapcsolat fontos szerepet játszott mindig, minden nép körében a varázslásban és a babonában, de ugyanígy a politeista vallásokban is. Ezekben elkerülhetetlen volt az istenség nevének ismerete, és az istenség hangos felkiáltások formájában való szólólgatása a kultusz fontos részét alkotta; másképpen nem is lehetett az istenség figyelmét felkelteni (vö. 1Kir 18,26–28) v. segítségét kérni. Erre a szokásra emlékeztet a Bibliában az Úr/Jahve nevének segítségül hívása (Ter 4,26; 12,9; 13,4 stb.). – III. Az említett szokásoknak mind az ÓSz-ben, mind az ÚSz-ben számos kifejezés, fordulat őrzi emlékét, pl. esküt tenni az Úr nevére (1Sám 20,42), megáldani (2Sám 6,18; Zsolt 129,8), megátkozni (2Kir 2,24), jövendőlni, csodát tenni (Mt 7,22; Mk 9,39; vö. ApCsel 3,6; 4,10), ördögöt úzni (Mt 7,22; Mk 9,38; 16,17; vö. ApCsel 19,13), imádkozni (Jn 14,13 kk.; 15,16; vö. ApCsel 9,21), megkeresztelkedni (2,38; 10,48) Isten v. Jézus nevében, azaz Isten v. Jézus nevét szólítva, ill. megkeresztelni az Atya, Fiú és Szentlélek v. Jézus nevére (Mt 28,19 kk.; ApCsel 8,16; 19,5), vagyis a keresztség által annak szentelni, akinek a neve elhangzik. Ezenkívül van, aki prófétál (Jer 11,21; 14,14 kk.), beszél (Kiv 5,23; MTörv 18,20), küld (Jn 14,26), jön (Mt 23,39; 24,5; Jn 12,13; vö. Zsolt 118,26), befogad (Mt 58,5) valakit stb. az Isten v. Jézus nevében, azaz Isten v. Jézus képviselőjében v. megbízásából. → Isten neve. – IV. A tulajdonnevek alakjára és jelentésére nézve: → bibliai helynevek, → személynevek.

nevelés: A héb. muszar (a 'fenyíteni' értelmű jaszar tőből) egész sor jelentést hordoz: testi fenyítés (Péld 23,13), intelleum, figyelmeztetés (19,20.27), korholás, dorgálás (Jób 20,3), tanítás, nevelés (Péld 1,8). A → szülők és a bölcsességi irodalom (1,4.8; 5,12) átfogó műveltség átadására törekcszenek, de nem semleges értelemben, hanem „a fegyelem szent lelké”-vel összhangban (Bölcs 1,5), vagyis a bölcsességre eljutás elősegítésére (7,14). A cél a törv. megtartása (Zsolt 50,16 kk.), az istenfélelem (Sir 1,27) és az élet ismerete (Péld 24,32), tehát „életre vivő út az intelleum és a feddés” (6,23). Ha a bölcsességi irodalomban egyéni és horizontális, másutt közösségi és vertikális jellegű a ~: Istennek Izr.-hez intézett szava, rendelkezése, parancsa (MTörv 11,2) és fenyítése, büntetésül (Ez 5,15) v. Izr. megtérítésére (Jer 5,3). – Kumránban szigorú fegyelmet követeltek (1QS VI. f.), de más kifejezésekkel éltek (1QS III,1), és Mózesre (CD XVI,1 kk.), valamint a „szövetség”-re (1QS I,16 kk.) hivatkoztak. – Az ÚSz-ben (a gör. megfelelő paideia) a ~ célja Krisztusnak, az Úrnak a fegyelme (Ef 6,4); a tanítók Krisztusban (1Kor 4,15) nem egyszerűen bölcsességre tanítanak, ahogyan már a törv. is Krisztusra nevelt (Gal 3,24: „nevelőnk lett Krisztusra”).

Nibchasz: a Kr. e. 722 után Szamariába telepített avviták bálványa (2Kir 17,31).

Niger: → Simon, 12.

Nikanor (gör. 'férfiak legyőzője'): a Bibliában 3 személy neve; közülük a 2 fontosabb: 1. Patroklosz fia, szíriai zsoldosvezér Liziász, majd később I. Demetriosz Szótér uralma alatt. A zsidókkal szemben ellenséges volt (1Mak 7,26); Kr. e. 163: Makkabeus Júdástól Emmausz közelében vereséget szenvedett (3,38–4,15; 2Mak 8,8–36); Kr. e. 161. Adar hónap 13-án Makkabeus Júdás megsemmisítő csapást mért rá Adaza (Bet-Horon) közelében (1Mak 7,26–50; 9,1; 2Mak 14,1–15,30); holttestét feldarabolták, és fejét, valamint jobbát Jeruzsálemben felmutatták, ill. kitűzték. A győzelem napját egészen a jeruzsálemi templom pusztulásáig megünnepelelték (Kr. u. 70); ma böjti nap. – 2. Hellén keresztény, annak a 7 férfinak egyike, akit az ap.-ok Jeruzsálemben a szegények gondozására kiválasztottak (ApCsel 6,5); → diakonus.

Nikodémus (gör. 'aki a néppel győz'): Zsidó körökben eléggé elterjedt (vö. ZsidTört 14,3.2) hellén neve ellenére → farizeus és tanácsos volt, feltehetően a → főtanács tagja, akit János evangélista úgy állít elénk, mint a nép vezetői közül azon kevesek egyikét, akik – ha bátortalanul és nem teljes meggyőződéssel is, de – elismerték Jézust v. legalább komolyan vették. Jézussal folytatott beszélgetésének (Jn 3,1–21; 3,1–12: a beszélgetés; 3,13–21: kérügmaticus reflexió; R. Schnackenburg szerint hozzá kell olvasni 3,31–36-ot) tárgya az embernek vízből és Szentlélekből való → újjászületése, mégpedig az Isten országába bejutás elengedhetetlen feltételeként. A farizeusokkal szemben védelmébe vette Jézust (7,50), Jézus temetésére pedig vitt 100 font mirha- és aloékeveréket (19,39). – Egy – nem egységes – apokrif ev. is fűződik a nevéhez. Az 1. rész (1–16. f.) → Pilátus cselekedeteit (Acta Pilati) tartalmazza; a 2. rész (17–27. f.) 2 szemtanú beszámolóját öleli fel → Krisztus pokolraszállásáról. A 2 önálló részt Kr. u. 400 után olvashatták össze. A szöveg 2 egymástól eltérő gör. változatban és több fordításban maradt fenn.

nikolaiták: A Jel 2,6.15 így nevezi az efezusi és pergamoni keresztény közösségeken belül azokat, akik egy gnosztikus-libertinus mozgalomnak (→ gnózis) voltak hívei. Vsz. a 2,2.14.20.24 is rájuk vonatkozik. A szekta egy egyébként ismeretlen Nikolaosztól kaphatta a nevét, akit Ireneusz nyomán több egyh.-atya → Miklós diakonussal (ApCsel 6,5) azonosít. Mások jelképesnek tekintik a nevet (→ Izebel: Jel 2,20), és népetimológiai értelmezés alapján a héb. Bileám ('a népek elnyelője' értelemben véve!) gör. megfelelőjének tartják (Nikolaosz 'népek legyőzője'); P. Janzon szerint a Szám 25,18-ból ered az elnevezés.

Nikopolisz: 1. vsz. az az epiruszi város, melyet Augustus az actiumi győzelem (Kr. e. 31) emlékére alapított. Pál ap. itt szándékozott tölteni egy telet, s ide hívta Tituszt (Tit 3,12). – 2. → Emmausz.

Nílus (gör. Neilosz): a világ egyik leghosszabb folyója (6497 km). A Viktória-tóba torkolló Kagera egyik mellékfolyóját, a Njavarongót tekintik forrásának. Egyiptom határain túl más neveken ismeretes. Beleömlik a Bahr al-Ghaszal, a Bahr esz-Szeraf, a Szobat, a Kék-Nílus és az Atbara. Egyiptomban a folyó völgye 5–25 km széles; az árterület szélessége 460–900 m közt váltakozik. Vize és a sivatagot termékennyé tevő iszapja → Egyiptom alapvető létfeltételét jelenti. Miután május végén Asszuánnál és június közepén Kairónál eléri a legalacsonyabb vízállást, megkezdődnek a rendszeres → áradások. Amikor a víz emelkedni kezd, különféle növényi maradványoktól zöldes színű (zöld Nílus) és egészségtelen; kb. egy hónappal később a Kék-Nílusból nagy mennyiségű víz érkezik, ez okozza az áradást, és Abesszínia vastartalmú talajából vörössárga agyagot hoz magával. A vízállás Asszuánban szeptember elején, Kairóban október elején a legmagasabb. A folyó egyiptomi neve nem földrajzi név, ezért a LXX és a Vg jogosan fordítja a gör. potamosz, ill. a lat. fluvius szóval. A ~ minden másnál jobban hatott az egyiptomiak életére és kultúrájára. Nemcsak vízi útként jelentős, hanem a népelemezés szempontjából is. Az egyiptomiak mindig tudatában voltak annak, hogy a ~ élteti őket, ennek ellenére soha nem volt kultusza, legföljebb „alacsonyabb rangú” istenként tisztelték és ünnepelték anélkül, hogy oltárt emeltek volna neki. Az áradást egészen a róm. korig nagy népünnepéllal üdvözölték, ezt az ünnepet – módosítva – a keresztények is átvették. A Bibliában elsősorban a Kiv (Izr. fiai Egyiptomban) és a próf.-k (Egyiptom megszemélyesítéseként) szerepeltetik a ~t.

Nimfa: laodiceai keresztény. Pál ap. üdvözetét küldte neki és a házában összegyűvő közösségnek (Kol 4,15).

Nimród: legendás alak Izr. fiainak az ókori Kelet őstörténetéről szóló hagyományában. Mik 5,5 Asszíriával hozza kapcsolatba, ahol → Kalach romjai még ma is viselik nevét. A jahvista hagyományban (Ter 10,9.10–12) egy birodalom alapítójaként szerepel, amely eredetileg Mezopotámia D-i részének minden nagy városát (Bábel, Erech/Uruk, Akkád) felölelte. ~nak nagy vadászként való elképzelése összhangban van az asszír fejedelmeket ábrázoló reliefekkel, amelyek megannyi bizonyosságai vadászszenvedélyüknek. Meglepő viszont, hogy a Ter ~ot – Kuson át – Kám leszármazottjaként szerepelteti (10,6), ugyanakkor Asszurt Szem fiai közé sorolja (10,22). R. de Vaux azonban felhívja rá a figyelmet, hogy a J genealógiája vsz. a világbirodalmak eredetének hamita elméletén alapszik. – ~ azonosítása terén nem sikerült biztos eredményt elérni. Alakja mutat ugyan bizonyos rokonságot Gilgameséval (vadász és → Uruk királya), de azok a vonások, amelyek egy világbirodalom urát jellemzik, hiányoznak belőle. A név maga inkább Ninurtára v. Nimurtára, a háború és a vadászat istenére emlékeztet, akit Babilonban főleg Kalachban tiszteltek. A. Deimel Ninurtát/Nimurtát és vele együtt ~ot Lugalbandával, az első uruki dinasztia 3. istenített királyával próbálja azonosítani, de feltevése aligha valószínűsíthető. E. Kraeling a Lugalbanda = LugalMaradna (= Marad királya) v. a Nin-Maradna (= Marad ura) olvasattal megkísérelte áthidalni a nehézségeket, de továbbra is ellene szól az azonosításnak, hogy Lugalbanda alakja csak kismértékben hasonlít ~éra. E. A. Speiser úgy véli, hogy a 10,8–12 adatai inkább Tukulti-Ninurta (ur. kb. Kr. e. 1240–1200) asszír királyra vonatkozathatók. Mivel több asszír király neve tartalmazza a Ninurta elemet, nem lehetetlen, hogy Ninurta vált a nép képzeletében az asszír birodalom alapítójává, és ennek folytán a tört.-i királyok némely vonásai is hozzá tapadtak, ahogy Ninive istennője Nina is alkotójává lett – Ninus néven – az asszír birodalomnak. E. Lipiński még → Mardukra is gondol.

Ninive: kiterjedt romváros a Tigris K-i partján, a Hausar torkolatánál, a mai Moszullal szemben. A város legrégibb tört.-ét homály fedi; a Ter 10,11 szerint → Nimród alapította. Hammurápi birodalma nagy városai közé sorolta; a Kr. e. 16. sz. k. a hurriták kezén volt; a Kr. e. 14. sz. közepe táján az asszírok uralma alá került. Politikai szempontból csak a Kr. e. 8. sz.-ban vált jelentőssé, miután Szancherib székhelyévé tette (2Kir 19,37; Iz 37,37) és kiépítette (vö. Ján 3,2; 4,11). Náhum (1–3) és Szofoniás próf. (2,13–15) megjövendölte pusztulását, amely be is következett: a médek és a babilóniaiak közös támadást indítottak ellene (Kr. e. 612). A Biblia szerint az Úr elküldte ~be Jónás próf.-t, hogy szólítsa fel a város lakóit: tartsanak bűnbánatot (Jón 3,1–4,11; vö. Mt 12,41; Tób 1,10: itt élt az öreg Tóbiás). – A próf. állítólagos sírját a mohamedánok Nebi junusban tisztelik. A várost A. H. Layard, H. Rassam és G. A. Smith tárta fel. Az ásatásokat R. C. Thompson folytatta

(1926). Egy próbaásás során Nebi junus romjain rábukkantak Azarhaddon addig ismeretlen asszír palotájára és benne az egyiptomi elefántcsont-faragványokra. → könyvtár.

138. Ninive romvárosa

Niszán (az akkád niszaruból): az év első → hónapjának (március/április) neve az ókori Keleten széles körben elterjedt szippuri → naptárban. A fogság után Izr. fiai körében is elterjedt a fogság előtt első hónapnak nevezett hónap nevéként (vö. Neh 2,1; Esz 3,7; 8,9; LXX). Az ősi kánaáni naptárban Abib felel meg neki.

Niszroch: a 2Kir 19,37 szerint babilóniai istenség, akinek ninivei templomában megölték Szancherib királyt (Kr. e. 618) Asszurbanipál krónikáiban e gyilkosság színhelye Babel volt; ezen kívül a mezopotámiai panteonban ismeretlen a ~ név. Így vsz. → Marduk (Nuszku, a tűz istene) v. Ninurta (→ Nimród) másik nevééről van szó.

No (-Ámon): → Théba.

Nob: az Éli nemzetségből való Achimelek pap hazája, ahol szentély volt és → efod; a Saul elől menekülő Dávid itt talált először menedékre (1Sám 21,1–10), ezért Saul csaknem teljes egészében lemészároltatta a lakosságot (22,9–23). Ha azonos az Iz 10,32 említette helységgel, amelyet a fogság után Benjamin fiai népesítettek be, akkor Jeruzsálemtől É-ra kell keresnünk. Némelyek (így Szt Jeromos is) külön választják a 2 helységet és a papi ~ot az arab Bet Nubával azonosítják, ezzel az Amvasztól (→ Emmausz) kb. 4 km-re É-ra eső faluval, amelyet az izr.-k a földdel tettek egyenlővé (1967).

Noé: A legrégebb bibliai hagyomány (J) őt mondja Szem, Jáfet és – a legkisebbként szerepeltetett – Kám apjának (Ter 9,20–27), így Kain utódai közül valónak tekinti; neki tulajdonítja a szőlőművelést. A későbbi, első sorban a papi hagyomány a → vízözön történetének hőseként állítja elénk, aki igaz és hallgatag ember volt (6,9; Ez 14,14,20; Sir 44,17), Szem, Kám és Jáfet apja, a Szet utódai közül való Lámech fia és a bibliai → ősatyák közül a tizedik. Ha neve héb., akkor 'nyugalom' jelentésű, bár a Ter 5,29 a 'vigasztal' értelmű szóval hozza összefüggésbe (lehetséges, hogy ez távoli utalás a szőlőt telepítő ~ra, hiszen a → bor felvidítja, megvigasztalja a földet sok fáradsággal művelő embert (3,17; 4,12). A vízözön elmúltával a papi hagyomány szerint oltárt épített az Úrnak és égőáldozatot mutatott be (8,20); Isten szövetséget kötött vele, ennek jele a → szivárvány (9,17; Iz 54,9; Sir 44,18). – Az áldás, amelyet Szemre és Jáfetre, ill. az átok, amelyet Kánaánra mondott (Ter 9,25–27), 3 kategóriába sorolva Palesztina (v. az akkor ismert világ?) népességét, eredetileg nem tartozhatott bele a jelenlegi összefüggésbe, de régebbi lehet a → népek táblájánál; L. Rost szerint Salamon korából való. 1Pét 3,20-ra nézve → Krisztus pokolraszállása. Mt 24,37–39; Lk 17,26 kk.; Zsid 11,7; 2Pét 2,5: jól ismert ósz-i adatokat használ fel.

Noémi (héb. 'gyönyörűségem'; vö. Rut 1,19–21): betlehemi (Júda) származású nő az ÓSz-ben. Elimelech felesége, Machlon és Kiljon anyja, → Rut és Orpa anyósa.

Nof: → Memphisz.

nomádok (gör. nomadesz 'vándorló pásztorok'), beduinok (arab badavin 'pusztalakó'): Mint gyűjtögető életmódot folytató, vadászatból élő v. pásztorok népek ide-oda vonulnak megélhetést keresve a félpusztaságon v. a sztyeppén. Izr. tört.-ének kezdeteit nomád elemek benyomulása és letelepedése jellemzi a Kr. e. 2. évezredben Közel-Keleten lezajlott nomád áramlásokkal kapcsolatban. A → pátriárkák a szó tkp.-i értelmében nem voltak ~ v. tevéntenyésztő beduinok. A Biblia elsősorban kecske- és juhtenyésztőkként mutatja be őket. Jákob pl. ismeri a kecske- és juhtenyésztés fortélyait (Ter 30,37–43). Tartózkodási helye a puszták.

peremvidéke, amely leginkább megfelelt a kecske- és juhtenyésztésnek. Szarvasmarháról csak Ábrahám és Lót állatai közt történik említés, amikor átköltöztek Kánaánba (13,5; 15,9; 18,7). Izsák vet (26,12), Jákob földet szerez (33,19), József kévékkel álmodik (37,6) – ezek a mozzanatok feltételezik az áttérést az állattenyésztésről a → földművelésre. A pátriárkák tehát fél~, akik már úton vannak a letelepedés felé. Társadalmi és vallási téren a nomád életforma némely sajátossága továbbra is fennmarad: a → törzsekbe tömörülés, a → vendégszeretet, a → menedéj jog, a → vérbosszú, az ég királyának tisztelete, a hordozható szentély. A „nomád eszmény” (= az úton lét) nyomai még a próf.-knál is fellelhetők (Jer 2,2; Oz 2,16 kk.; 12,10; 13,4–6; Ám 2,10), de inkább az erkölccsel, mint az életformával kapcsolatban, amelyet a → rechabiták szélsőséges csoportja követett. A Zsid 11,13–16; 13,14 szerint a keresztények is úton vannak, mint a ~ az égi haza, a mennyei Jeruzsálem felé.

Novum testamentum (lat. 'Újszövetség'): →Szentírás, →testamentum.

nő: A ~ helyzetét a Bibliában elvileg a Ter 2,18 határozza meg (segítőtársa a férfinak, aki hasonló hozzá); a ~ tényleges helyzetét viszont a 3,16 tükrözi („férjed... uralkodni fog rajtad”). Ez a korhoz kötötten értelmezendő tényleges helyzet az ÓSz számos részletéből kiviláglik: a ~ alacsony rendű munkát végez, jogai korlátozottak, a kultuszban csak kismértékben vehet részt. Pál (1Kor 11,3–15; 14,34–36; Ef 5,22–33; 1Tim 2,9–15; Tit 2,4 kk.) és Péter ap. (1Pét 3,1–6) figyelmeztetései szintén erre a helyzetre utalnak. Arra nézve, hogy milyen helyzetben volt a ~ gyermekkorában: → gyermek, feleségként: → házasság, anyaként: → anya. A bölcsességi irodalom dicséri a jó asszonyt (Péld 11,16; 12,4; 18,22; 19,14; 31,10–31: a derék háziasszony tükre; Sir 7,19; 26,1–4.13–18; 40,19–23), a rosszat elítéli (Péld 19,13; 21,19; 22,14; 25,24; 27,15; 30,20; Préd 7,26–28; Sir 25,18–26; 26,6–12; 42,6–14; vö. Péld 11,22; 31,3; Sir 19,2; 36,21–27). → Ugaritban viszonylag jobb helyzetben voltak a ~k. → ágyas, → diakonissza, → mellékfeleség, → öltözet, → özvegy, → szüzesség.

Numeniusz: → Antipater.

Numeri: → Számok könyve.

Nunc dimittis (lat. 'Most bocsásd el'): a Vg-ban → Simeon zoltárszerű énekének kezdő szavai (Lk 2,29–32). Simeon hálát ad Istennek élete reményének beteljesüléséért. A 31–32. versben szereplő egyetemes üdvösség Iz 40,5; 42,6; 49,6-hoz csatlakozó látomás. A ~ a napi zsolozsma állandó része, a kompletórium → canticuma.

Nuzi, Nuzu: Kerkuktól DNy felé 13 km-re, Yorghana Tepe mellett 1925–31: feltárt város, ahol mintegy 5000 agyagtábla került felszínre. Ezek kisebb része az akkád korszakból, zömük azonban abból az időből származik, amikor ~t a → hurriták lakták. Közélebről abban az időben keletkezettek, amely → Mitanni egyik királya, Parattarna kora (kb. Kr. e. 1480) és ~ pusztulása (Kr. e. 1355) közé esett. A táblák egy része a palota levéltárából, más részük magánlevéltárakból való. Egy-két kivétellel közigazgatási és jogi jellegű szövegeket tartalmaznak. Babilóniai nyelvük erős hurrita hatást mutat. – Az eddig közreadott szövegeket az ÓSz magyarázói többször felhasználták különféle bibliai szokások megvilágítására (a pátriárkák kora, Ábrahám feleségének Ábrahám húgaként való szerepeltetése, a terafim stb.), de valójában csak akkor lehet majd az exegézis szempontjából e szövegek értékét pontosan megállapítani, ha mind megjelennek, ill. nyelvi, jogi és művelődéstört.-i vizsgálatukkal elkészülnek a szakemberek. Ekkor arra is fény fog derülni, vajon az ÓSz és a ~ban talált szövegek közt feltételezett párhuzamok valóban helytállóak-e és milyen mértékben.

nyáj: → juh, → pásztor.

nyak: A héb. gargrot arra a testrésze utal, amelyen az embernek mint ékszer viselnie kell a parancsokat és a bölcsességet (Péld 1,9; 3,3.22; 6,21). A héb. garon elsősorban torok (Iz 58,1: „kiálts teli torokból”; Zsolt

115,7: „torkukon nem jön ki szó”), de jelölheti a nők ékszerekkel díszített ~át is (Ez 16,11), idiómaszerű használatban pedig még a felfuvalkodottságra is utalhat (Iz 3,16: a héb. eredetiben). A héb. szavvar inkább csak a ~ hátsó részére utal; lánc, ékszer díszíti (Ter 41,42; Én 1,10); az Én szerzője toronyhoz hasonlítja (Én 4,4; 7,5), de bilincs is kerülhet rá (Iz 52,2). A győztes a legyőzött ~ára teszi lábát annak jeléül, hogy hatalmába került (Józs 10,24–25), és → számolyul használja ellensége ~át (Zsolt 110,1). Ez 21,34: az istentelennek kard kerül a ~ára. Péter ap. szerint a mózesi törv. → iga a tanítványok ~án (ApCsel 15,10). Átvitt értelemben: az ember kemény nyakú (pl. Kiv 32,9; MTörv 10,16). – Amikor mi hátról beszélünk, a Bibliában sokszor ~ról van szó; így a ’hátat fordít neki, meghátrál, megfutamodik előle’ a héb.-ben ’nyakat mutat, ill. fordít neki’ (pl. Józs 7,8). Priszka és Aquila Pál ap.-ért ’a nyakukat nyújtották’, azaz az életüket kockáztatták (Róm 16,3 kk.).

nyaklánc: Férfiak és nők egyaránt viseltek ~ot; a férfiak nyakában olykor valamilyen tisztségnek, méltóságnak volt a jele (Ter 41,42; Dán 5,7); a nők nemcsak nyakukban hordtak láncot (Én 1,10), hanem arcukon is. A gyöngysor (1,10), a (nemes)fém gömböcskékből álló lánc (Kiv 35,22) és az a ~, amelyen → amulett függött (vö. Péld 1,9) az ÓSz-ben más-más néven szerepel. A sírokból aránylag kevés ~ került felszínre; a ~ drága volt és nagyon vigyáztak rá. Az arany ~ ritkaságnak számít (figyelmet érdemel a szichemi nyakékelet), ellenben a gyöngysor, amelyhez fémből v. fajanszból való függelék (amulett) is tartozhatott, valamint az üveggyöngysor, ill. a színes kövecskékből álló lánc már gyakoribb. → ékszer, → gyöngy.

nyál: Az ÓSz-ben jel: eszelősségre vall, ha valakinek folyik a ~a (1Sám 21,14); a leköpés megvetést fejez ki (Iz 50,6; Jób 30,10; Mk 14,65; 15,19). Lev 15,8: akire tisztátalan ráköp, az tisztátalanná válik. Később gyógyítóerőt tulajdonítottak Izr.-ben a ~nak (Mk 7,33; 8,23); szombaton nem volt szabad gyógyítani vele.

nyár: → évszakok.

nyelv: Az ÓSz-ben főleg úgy szerepel, mint sok bűn forrása (Zsolt, Jób, Péld és Sir); a ~vel a bűnös terjeszti a bűnt; a ~ éles kés, rágalommal sebez (Zsolt 52,4); az álnok ~ a romlást hozó szavakat kedveli (54,6). A ~ bűnei: hamis tanúság (a kifejezés gyakran: álnok, hazug, csalfa ~, Péld 26,28; Zsolt 120,2 kk.; 109,2; 52,6; Szof 3,13 stb.), kétféleképpen beszélés (Sir 5,14 kk.; 6,1; 28,13); hízelgés (Péld 26,28), dicsekvés (Zsolt 12,3 kk.), hazugság és becsapás (Mik 6,12). Ezért félelmetes fegyver (Sir 28,14–16; 37,16–18), ostorcsapás (Jób 5,21; Sir 26,6; 28,17), késhez, kardhoz (Zsolt 52,4; 57,5; 64,4; Sir 28,18), íjhoz és nyílhoz (Jer 9,2.7) v. kigyóhoz lehet hasonlítani. A ~ okozta baj áttekinthetetlen (Sir 28,13–26): a ~tól függ az ember élete v. halála (Péld 18,21; Sir 5,13); a ~ emberek pusztulását okozhatja (Zsolt 64,9; Jer 18,18), ezért óvakodni kell tőle (Sir 4,29). A jámborság megfékezheti a ~et; ez biztonságot és boldogságot jelent (Sir 22,27; 25,8); a bölcsek ~e gyógyulást hoz (Péld 12,18). – Képes értelemben a ~ élettelen tárgyakra is utalhat, amelyek alakjukra nézve hasonlítanak hozzá: tengeröböl = a tenger ~e (Józs 15,2.5; 18,19; Iz 11,15), aranyrúd (Józs 7,21.24), lángnyelv (Iz 5,24; ApCsel 2,3: az ap.-okat eltöltő Lélek erejének jelképeként). – Az ÚSz-ben a ~ szintén veszedelmes tagja az embernek: tűz, a gonoszság egész világa, egész testünket beszennyezi (Jak 3,6 kk.). Aki nem fékezi és vallásosnak tartja magát, önáltatás áldozata (1,26). Aki ~ével nem vétkezik, az tökéletes, az képes egész testét is megfékezni (3,2). 1Pét 3,10 (= Zsolt 34,14): aki örülni szeretne az életnek és jó napokat látni, az óvja ~ét a rossztól, ajkát a hamis szótól. Jak az idézett helyeken az ósz-i bölcsességi irodalomhoz kapcsolódik. A ~eken beszélésre nézve → glosszológia, → pünkösdi csoda.

nyelvek adománya: → glosszológia.

nyíl: Az ÓSz-ben (mint az ókori K-en) a ~ hozzátartozik Isten fegyverzetéhez (→ fegyverek, → íj). ~ával Jahve leteríti a gonoszt (MTörv 32,23.42; Zsolt 7,14; 64,8; vö. 2Kir 13,17: Jahve győzelmes ~a; jövődölés eszközeként → jóslat), de azokat is, akik igaznak tartják magukat (Siral 3,12; Jób 6,4; 34,6). Az → Isten szolgája hegyes ~hoz hasonlítja magát, amelyet Jahve tegzébe rejtett (Iz 49,2). Jahve villáma is ~ (Zsolt 91,5), vsz. napszúrás. – A ~ általában egy fából v. többnyire nádszálból való nyélből (ilyen természetesen nem maradt fenn) és egy

bronz- v. vashegyből állt (ez utóbbi a róm. kor előtt meglehetősen ritka). A csiszolt kőkorból számos kőhegy került felszínre Palesztinában (a bírák korából írásosak is). A ~ hegyét csiszolták (vö. Iz 49,2; 51,11; Zsolt 120,4), esetleg mérgezték (Jób 6,4) v. kampóssá képezték ki (vö. 6,4). A tüzes ~at (Zsolt 7,14; 120,4) égve lőtték ki; a hegyébe lyukat fúrtak, ebbe olajba mártott, összesodort kócot fűztek, és meggyújtották. Ef 6,16: a tüzes ~ a Sátán fegyvere. Az igaz az igazság → páncéljával védekezik ellene.

nyolc boldogság: a → Hegyi beszéd bevezető része. Valójában nyolc fogalompár, melyek közül az első egy erény, a második a jutalma. Az erények a krisztushívők által teljesítendő feltételek, a jutalmak az → Isten országának különböző összetevői (Mt 5,3–12, rövidebb formában Lk 6,20–26). Mt megfogalmazása (5,11 kk. kivételével) általános és személytelen, a hangsúly a belső magatartáson van (lélemben való szegénység, tisztaszívűség, igazság utáni éhség), a feltétel erkölcsi természetű, az ígért jutalom meg maga az ég. Lukács evangélista 2. személyben fogalmaz, s inkább az elesett, nyomorgó embereknek (éhezők, szomorkodók, üldözöttek) akar eszkatologikus vigaszt nyújtani. Mind a Mt, mind a Lk által választott forma ugyanazt az egy messiási küldetést feltételezi: Jézus által teljesedett be, amit már Izajás megjövendölt, ti. hogy a szegényeknek, azoknak, akik éheznek és szenvednek, a Megváltó szabadulást hoz. Mt-ban Jézus erre hivatkozik is, ezzel bizonyosságát adja, hogy ő a megígért Megváltó. Lk-ban ez a krisztológiai vonatkozás nem szerepel. Lukács evangélistát inkább az a jutalom ragadta meg, amely a mennyben azokra vár, akik itt a földön szenvednek, segítséget látnak. Ez a 2. részből, ahol az áll, hogy a gazdagok és a jólétben élők nem örökölhetik az üdvösséget, egyértelműen kiolvasható. Vsz., hogy ebben a megfogalmazásban az is szerepet játszott, hogy a szenvedő hívők megütköztek a hitetlenek jólétén. Mt a ~ot (a Hegyi beszéd egészével összhangban, amelybe beillesztette) felhívásnak szánta a tökéletes életre. – A „boldogságok” számát illetően nem lehet teljesen világos képet alkotni. Mt kilencszer utal a fogalomra, de az 5,11 kk. valójában az 5,10-re vonatkozik, ha úgy tetszik, annak az általánosítása. Ágoston csak 7 boldogsággal számolt. M.-J. Lagrange szintén elképzelhetőnek tartja, hogy a 7 mint szt. szám belejátszhatott a tökéletes, teljes boldogság megfogalmazásába. Mások viszont csak azt a 4 boldogságot tekintik eredetinek, amely Mt-ban és Lk-ban egyaránt megvan, a többit (Mt-ban), miként a 4 jajt is (Lk-ban), az első idők buzgalmára vezetik vissza, s úgy kezelik, mint Jézusnak más alkalommal mondott szavait.

nyomtatás: → cséplés.

nyugalom: 1. A törvény → szombatn mindenfajta munkavégzést tiltott, mégpedig a P-forrás szerint azért, mert Isten is „megpihent” a teremtés befejezése után (Kiv 20,1 kk.; Lk 23,56); ezenkívül ha → szombatév volt, a földet is paragon kellett hagyni (Lev 25,1 kk.). → teremtéstörténet. – 2. Az országba bevonuláskor a nép „a ~ helyére” érkezett (MTörv 12,9; vö. Iz 63,14). Az eltévelyedéssel eltékozolt nyugalmat a szabadító helyre állítja (Bír 3,11 stb.). Józs 21,44; 1Kir 8,56 (Salamon), 2Krón 13,23 stb., 1Mak 14,4 kk. (Simon): az Úr megadta a nyugalmat. A Templomban, amely az Ígéret földjének a célja volt, Isten „nyugalma helyé”-re érkezik (1Krón 23,25; vö. 6,16). Ezt ünneplik a kultuszban: Zsolt 132. Vö. Iz 66,1 kk. = ApCsel 7,48 (István). Sir 24,7 kk.: a bölcsesség (= a törv.) Izr.-ben találja meg nyugalma helyét. Iz 25,10: az Úr keze megpihen; 11,2: a Messiáson az Úr lelke nyugszik; vö. Szám 11,25; 2Kir 2,15; 1Pét 4,14. Iz 32,17; Jer 30,10; Mik 4,4: a ~ az eszkatologikus idő javai közé tartozik. Zsolt 95,7 kk.: a ~ kérdése figyelmeztetés formáját ölti. A Zsid 3,7–4,11: a ~ a Ter 2,2 kk.-höz kapcsolódva (Zsolt 95,11) úgy jelenik meg, mint Isten népének végcélja: a szombati ~ Istennél (Zsid 4,4.9 kk.). – 3. A házasságban az asszony férjénél talál ~ra (Rut 1,9; 3,1), de a férjnek is az asszony a ~ biztosítéka (Sir 36,26–27); 1Pét 3,4: az asszonyhoz illő magatartás egyik vonása a ~. – 4. Iz 7,4; 30,15: aki bízik Istenben, az megőrzi nyugalma. – 5. A bölcsességi irodalomban a ~ a zaklatottság és a fájdalom ellentéte, amely a halál utáni vágyig fokozódhat (Jób 3,3 kk.). A nyugodt, békés munka kötelessége a kereszténynek (1Tesz 4,11; 2Tesz 3,12). Sir 51,23–27; Jer 6,16: a ~ ígérete; ehhez kapcsolódik Jézus (Mt 11,29 kk.), éppúgy eszkatologikus távlatokban, mint a Bölcs 4,7; ApCsel 3,20; 2Tesz 1,7; Jel 14,13.

nyugalom napja: → szombat, az → Úr napja.

nyugat, Ny: → égtájak.

nyúl: A népi megfigyelés alapján az ÓSz-ben (a borzzal együtt) kérődzőnek tartották. Mivel azonban nem hasított körmű, a tisztátalan állatok közé sorolták (Lev 11,6; MTörv 14,7).

O

obeliszk: → kőoszlop.

Ofel (héb. 'daganat'): az erődépítés műszavaként 'magaslat'. Az ÓSz említ egy szamariai ~t is (2Kir 5,24), de főleg a jeruzsálemi ~ ismeretes a Templom-dombtól DK-re (az ~; a héb.-ben névelő nélkül: Iz 32,14; Mik 4,8; 2Krón 27,3; 33,14; Neh 3,27: javítások Jotam, ill. Manassze idején és Nehemiás korában; 11,21: a templom-szolgák lakóhelye). A Mesa-felirat Dibon ~jét említi. Iz 32,14 és Mik 4,8 torony mellett szerepelteti. A jeruzsálemi ~en végzett ásatásokra nézve → Jeruzsálem.

Ofir: az a vidék, ahova → Ecjon-Geberből az izr. hajók jártak, főleg Salamon idejében (1Kir 9,28; 10,11 és talán 10,22; 2Krón 8,18; 9,10), de olykor Jehosafát uralma alatt is (1Kir 22,49; 2Krón 20,36 kk.). Fekvése (Ter 10,29) bizonytalan; a vidéket egészen Transvaalig és Szumátráig keresik. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy D-Arábiában a Vörös-tenger közelében terült el. A hajók ~ből aranyat és ezüstöt (pl. Iz 13,12; Zsolt 45,10), elefántcsontot és drágaköveket, majmokat(?) és → pávákat (?), végül szantálfát szállítottak. Egy, a Kr. e. 9. sz.-ból való → osztrakonon, amelyet Tell kasilében találtak, ez áll: „ofiri arany Bet-Horon számára”.

Ofra: helynév az ÓSz-ben 1. Helység Benjamin földjén (Józs 18,23; 1Sám 13,17). →Efraim. – 2. Gedeon hazája és temetkezési helye Manassze földjén (Bír 6,11; 8,23; 9,5). Ősi szentély (6,11–24). Helyét et-Taijibe v. Nablusz közelében keresik.

Og: Básán királya (először a deuteronomikus történetírás nevezte így), aki csaknem mindig együtt szerepel – > Szichonnal, „az amoriták királyá”-val, s így egyike volt annak a 2 királynak, aki Palesztinában a Jordántól K-re eső országrészt hatalmában tartotta az Ígéret földjének elfoglalása idején (→ honfoglalás). Izr. fiainak le kellett őket győzniük, hogy birtokba vehessék a Jordántól K-re eső vidékeket (MTörv 1,4; 4,47; 29,6; Józs 2,10; 9,10; 12,4; 13,12.31; 1Kir 4,19; Neh 9,22). A Szám 21,33–35: leírt győzelem későbbi betoldás a MTörv 3,1–11 alapján (vö. Zsolt 135,11 kk.; 136,20). Egy Astarotból való ~ nevű királynak Básán városai fölötti uralma más forrásból nem bizonyítható, és uralkodásának idejét sem lehet meghatározni. Így a hatalma alá tartozó területet Izr. fiai feltehetően csak az Ígéret földjének elfoglalása (→ Józsué) után hódították meg; a deuteronomikus tört.-író – érthető okokból – túlságosan is kiemelte ennek jelentőségét. Hatalmas sírja az amoriták városában, Rabbában volt látható (vö. MTörv 3,11); vsz. dolmensir lehetett, amelynek az átlagosnál jóval nagyobb méretei indítékul szolgáltak ahhoz, hogy az amoriták királyát a refaiták (→ óriások) közé sorolják. C. Rabin szerint az ~ név 'ember'-t jelent és a rafaiták magukat nevezték így. Egy rabbinista hagyományban ~ a Ter 14,13 említette menekülővel azonos.

Ohola és Oholiba: Jeruzsálemnek és Szamariának, a „két nővér”-nek jelképes neve (Ez 23). Ohola szokásos értelmezése: 'sátoruk' (értsd: saját kezdeményezésre épült templom Szamariában), Oholibáé ezzel szemben: 'az én sátorom benne' (azaz: a törvényes Jahve-templom Jeruzsálemben). Ám ez a magyarázat nem mond sokat; ugyanakkor az Iz 62,4-re hivatkozás (a. m. Gyönyörűségem, Sion neveként) nem állja meg a helyét grammatikai szerkezete miatt. J. Hempel az elephantinei papiruszokban Jahu (= Jahve) mellett említett 2 istennőre (Anath-Bétel és Asim-Bétel) utalást lát a szóban forgó 2 névben.

Oholiáb: a Dán törzsből való Achizamach fia. Kézműves, → Becaleel társa a szt. sátor készítésében (Kiv 31,1–6).

Oktateuchus (gör. 'nyolc részből álló könyvtelercs'): a gör. egyházban az ÓSz első 8 könyvének (Ter, Kiv, Lev, Szám, MTörv, Józs, Bír és Rut) összefoglaló neve.

olaj: Az → olajfa terméséből, az → olajbogyóból nyerik. A legfinomabb ~at a mozsárban összezúzott, majd kosárban kő súlya alá helyezett ~bogyók adják. Az ~ nyeresének ez a legősibb módja, ezért a kultuszban is ez maradt szokásban. Kevésbé jó minőségű ~at sajtóban taposással nyertek (Mik 6,15; Jób 24,11; 29,6). Az ~malom, ill. az ~prés vsz. csak a hellenista korban vált ismertté; ebből az időből régészetileg igazolható, de a Bibliából nem lehet egyértelműen kimutatni. Az ~at korszokban (1Kir 17,12 kk.; 2Kir 4,2 kk) v. kisebb mennyiségben ~osszaruban (1Sám 16,1; 1Kir 1,39), ill. alabástrom edényben (Mt 26,7) tartották. A zúzott ~bogyóból nyert, legfinomabb ~at csaknem mind kultikus célra tartották fenn: a szt. sátorban és a Templomban a → mécsesekbe tették (Kiv 27,20; Lev 24,2), fölkenéshez (→ megkenés) használták és a napi égőáldozathoz adták hozzá (Kiv 29,40 kk.). A sajtolt ~jal ételt készítettek, a bőrüket kenték, sebet és daganatot kezeltek, világítottak. Végül fontos árucikk volt az ~, amelyet külföldre szállítottak (1Kir 5,25; Ezd 3,7; Ez 27,17; Oz 12,2). Szamariában a királyi palota feltárásakor találtak → osztrakonokat ezzel a felirattal: 'tisztított olaj'. Kumránban 6. hó 22-én ~ ünnepet tartottak; a → Templomtelercs is említi ilyet. Az ~ból való jóslásra nézve → kehely, → pohár.

139. Olajprés és olajmalom

olajbogyó: az → olajfa csonthéjas termése, amely először zöld, azután fekete. Palesztinában májusban–júniusban kezd érni. Október elején szüretelik: lerázzák v. botokkal leverik a fáról (Iz 17,6; 24,13), így a szüret ideje egybeesik a sátoros ünnep idejével. A Bibliában nincs szó az ~ fogyasztásáról, csak az → olajat használják fel; az ~ olajtartalma 30 %.

olajfa: 10 m-nél magasabbra nem növvő, nagyon szívós, örökzöld fa, amely a Földközi-tengernek csaknem minden partvidékén honos. Palesztinában, ahol a talaj nagyon kedvező az ~nak, csaknem mindenütt ültettek ~t (MTörv 28,40), leginkább a domboldalakon, különösen Sefelában (1Krón 27,28), Akkó vidékén (Ter 49,20; MTörv 33,24: Áser földjén) és Jeruzsálem környékén (vö. Olajfák hegye, Getszemáni). Törzse szürkés, a fűzfáéhoz hasonló alakú levelei felül zöldek, mattok, alul fehéresek, és a nyári hőségben könnyen összepöndörödnek, ezért az ~ kevés árnyékot ad. Virágzása Palesztinában május közepére esik; kis fehér virágaiból egy v. két → olajbogyó fejlődik. A fa gyökérhajtásokat fejleszt. Róm 11,17–24: képes értelemben Pál az Egyházba beépülés folyamatának leírásához használja fel az ~t, de a leírás nem „botanikai” szempontokhoz igazodik. Az ~ meglehetősen kemény faanyagát sokra értékelik.

Olajfák hegye: heglánc. Jeruzsálemtől É-ra kezdődik, ahol egy kis darabon a vízvázasztó szerepét is betölti a Földközi-tenger és a Jordán-árok között. Először csak alig-alig változó magasságban húzódik, majd egy meredek lejtő után, amely a nyeregig vezet, a Jeruzsálemből Jerikóba vivő úton át folytatódva végül a Botrány hegyében (742 m) végződik, Szilvan falu fölött, ahonnan a Vadi en-Nar völgyfenéig ereszkedik alá. Jeruzsálemet védi az É-i és K-i szél ellen (vö. Zsolt 125,2), ugyanakkor a tenger felől felhőt hozó szelet feltartóztatja, és a Jordántól Ny-ra ki is csapja az esőt, így a szt. város, amelyet a → Kidron választ el az ~tól, megkapja a szükséges csapadékot. A hegláncnak az a szakasza, „amely Jeruzsálemmel szemben áll, keletre” (Zak 14,4), a tkp.-i ~, az ÓSz-ben Harhazetim néven szerepel, de az ÚSz legtöbbször ~ként említi; lat. megfelelője: mons olivarum. Az ÓSz-ben 2Sám 15,30–16,14 leírja Dávid menekülését az ~n át; felfelé haladva felért „a hegytetőre, ahol az Istent szokták imádni” (15,32), majd miután a hegytetőn túljutott (16,1), elérte → Bachurimot

(16,5). Az ~n Salamon kultikus helyeket létesített feleségei idegen isteneinek tiszteletére (1Kir 11,7; vö. 2Kir 23,13); 23,13: Jozija király az ~tól D-re eső magaslati helyeket – a vallási megújulás jegyében – „tiszttálatanná tette” (= megszüntette). Ez 11,23: „Az Úr dicsősége fölemelkedett, elhagyta a várost és azon a hegyen állt meg, amely a várostól keletre van”; 43,1 kk.: az Úr dicsősége K felől vonul be újra a Templomba. A Zak 14,4 leírta teofániában a végső időben az Úr lába az ~re hág, az ~ középen kettéválk, úgyhogy egy igen mély völgy keletkezik. Ez a részlet hozzájárult ahhoz, hogy → Jozafát völgyét a Kidronnal azonosították. – Az ~n égették el a vörös tehenet (vö. Szám 19,1–10), miután a Templom-térről a Keleti kapun és a Kidronon át felvezették. Tűzet gyújtva az ~ről adták hírül minden hónapnak a kezdetét. – Az ÚSz 12-szer említi az ~t. Lk 21,37: Jézus éjszakára kiment az ~re (vö. Jn 8,1), „szokása szerint” (Lk 22,39). Virágvasárnap az ~n át vonult be Jeruzsálembe (Mk 11,1; → Betánia, → Betfagé). 13,1 kk.: Jézus az ~n, a Templommal szemben beszélt a végső időről. 14,26: az utolsó vacsora után Jézus tanítványaival kiment az ~re; Jn 18,1: „a Kidron patakon túlra”, ahol „volt egy kert” (→ Getszemáni). Az ApCsel 1,12 alapján feltehető, hogy Lukács evangélista szerint az ~ volt a mennybemenetel színhelye, amely „Jeruzsálemtől egy szombatnapi járásra” van (2000 könyök, kb. 880 m). A visszajövetelre vonatkozó ígéret (1,11) Zak 14,4-re emlékeztet, és arra is rávilágít, miért gondolt Lukács is az ~re. – Szent helyek. Szt Ilona és Nagy Konstantin egy már előbb is tiszteletben tartott barlang fölé bazilikát emeltetett; nem annyira a mennybemenetel emlékére, mint inkább a tanító Jézus tiszteletére. 378 előtt a mennybemenetelnek külön emlékhelyet létesítettek az említett bazilikától É-ra, valamivel magasabban. A könnyen megközelíthető, nevezetes helyhez az idők folyamán több olyan esemény kötődött, amelynek valójában nincs hozzá köze. Már 330 k. az ún. bordeaux-i zarándok a Színeváltozás hegyének mondja. Szt Jeromos szembeszegül azzal a nézettel, amely szerint az ~ volt a Hegyi beszéd színhelye. A gör. keresztények a mai napig az ~vel próbálják azonosítani azt a galileai hegyet, ahova Jézus a tanítványokat rendelte (Mt 28,16). Minthogy a Lk 10,38–42 Betániához kötődik, az ev.-ban közvetlen utána következő rész (11,1–4) eseményei (a Miatyánkra tanítás) is az ~hez kapcsolódtak a hagyományban. Napjainkban a francia karmelita apácák Pater Noster-temploma őrzi ezt a hagyományt. A bizánci időben ide települt kolostorok a perzsa betörés (614-től) idején sokat szenvedtek, az arab uralom idején pedig teljesen elpusztultak. Jeruzsálem siratása (19,41–44; vö. 19,37: „közel jártak az Olajfák hegyének lejtőjéhez”) emlékére emelték a ferencesek a Dominus flevit-kápolnát az ásatások során felszínre került → osszuárium fölé.

140. Az olajfák hegye

Ólatin Biblia: → Vetus Latina.

oldás és kötés: → Péter apostol.

oleander: → rózsza.

Olimpia, Olimpiász (gör. 'Olümposzhoz tartozó'): római keresztény nő, akinek Pál a köszöntését küldte (Róm 16,15).

ólom: Palesztinában nem fordul elő, Tíruszból kellett behozni (Ez 27,12). Szám 31,22; Ez 22,18.20; 27,12; Sir 47,18: az → ón és a → vas mellett szerepel. Jób 19,24: itt némelyek ~ra gondolnak (K. Gallig), amelyből a felirat betűjét kiöntik. Kiv 15,10: az ellenség lemerül a tengerbe, mint az ~. Zak 5,7 kk. ~ fedelet említ; Ám 7,7–9: itt a hagyományos fordításban mérőón szerepel (mások szerint: feszítővas). A róm. ostorok (→ ostorozás) sokszor ~golyókkal voltak felszerelve. → bronz, → fém.

oltár: 1. A héb. 'áldozóhely' és → Ariel ('Isten tűzhelye') tanúsága szerint az ~ általában áldozatbemutatásra szolgál. De az ~ nem kapcsolódik össze okvetlenül az áldozattal; lehet emlék is, valamely különleges istenélményre emlékeztető jel is (vö. az ~ értelmezését a pátriárkák tört.-eiben); az emlékül állított ~ok jelzik az ősatyák vándorlásait (Ter 12,9; 13,4; 26,25; 33,20). Az ~ fölött és az ~ révén lép kapcsolatba Isten a népével; így az egy (egyetlen) ~ Izr. erőforrása és egységének jelképe (2Kron 32,12; vö. 1Kor 10,18). Az ÚSz-be is átkerült az ~nak ilyen módon való értelmezése, mert „Krisztus is egyszer áldozta fel magát” (Zsid 9,28) és mert az új Izr.-nek Istennel való közössége a Krisztussal való közösséget jelenti. Az egy ~ (13,10) vsz. Krisztus; lehetséges, hogy itt Krisztusnak az Atyához való visszatérését akarja elénk tárni a Zsid liturgiája. Bár az ~ asztal formájú, az ÓSz csak ritkán nevezi az ~t asztalnak (Mal 1,7.12; Ez 39,20), feltehetően szándékos szembeállításul a pogány ~okkal, amelyeket az istenek asztalának tekintettek (vö. Iz 65,11). A kereszténység viszont asztalnak tekinti az ~t, mivel az eucharisztikus áldozat az Úr vacsorája (1Kor 11,20). – 2. Az oltár fajtái. Míg az Izr.-lel szomszédos népek körében az ~ok zöme sziklaoltár (szikla, amelyen gyakran csészeszerű bemélyedés van v. vándorkő), Izr. fiai csak kivételesen használtak ~ként vándorkövet v. áldozásra alkalmas sziklatömböt (Bír 6,20; 13,19; 1Sám 6,14; 14,33). A Kiv 20,24 szerint az Úr ezt mondta Mózesnek: „Földből építs nekem oltárt...”; ugyanakkor 20,25; MTörv 27,5; Józ 8,31 (vö. 1Kir 18,30–32): az ~ kőhalom, faragatlan kövek halma; ezt az előírást tükrözi az a nemrégén → Aradban, a templom udvarán felszínre került ~, amely az egyetlen régészetileg is igazolt Jahve-~nak számít; mérete (5×5 könyök) összhangban van a Kiv 27,1 tartalmazta előírással. Izr. fiainak felfogása szerint nem volt szabad a természetes követ megmunkálással „megszentségteleníteni” (20,25); de ebben nincs maradványa a kő fetiszizálásának. Lépcsőt nem építettek az ~hoz, „nehogy meztelenséged látható legyen” (20,26). Kőből rakott halom a Megiddóban feltárt kánaáni ~ is (kb. Kr. e. 2700). Az ~ jellegzetes tartozékai a 4 sarkán a szarvak (1Kir 1,50 kk.; 2,28 kk.); más népek köréből is ismerünk rá példát. Izr.-ben ezek a szarvak Isten hatalmát és erejét jelképezték, megragadásuk védelmet biztosított (1,50; 2,28; vö. Kiv 21,14), és egy egészset kellett alkotniuk az ~ral (27,2; 37,25; 1Kir 1,50; Zsolt 118,27); Palesztinából csak olyan ~ok ismeretesek, amelyek szarvai az ~ral egy tömbből vannak kifaragva. Ha letörték, leütötték az ~ szarvát, megszenségtelenítették az ~t (Ám 3,14). Az → engesztelés napján → vérrel kenték meg az ~t (Lev 8,15; 16,18). Az ~ fajtáira nézve → égőáldozati oltár, → illatáldozati oltár, → kitett kenyerek. (Lásd a IX. színes képet.)

IX. Faragatlan kövekből rakott kánaáni oltár Megiddóban a korai bronzkorból. 1,25 m magas, átmérője 7 m

Oltáriszentség: → Eucharisztia.

olvasztókemence, kohó: Arra szolgál, hogy az ércből kiolvassák benne a salakot, és tiszta → fémet nyerjenek (Iz 1,25; Péld 17,3; 27,21; Jel 1,15); ontja a füstöt (Ter 19,28; Kiv 19,18; Jel 9,2). A képes beszédben ismételtlen találkozunk vele: Jahve kivezette Izr. fiait Egyiptomból, a vaskohóból (MTörv 4,20; 1Kir 8,51; Jer 11,4: vsz. deuteronomikus kifejezés). Az eltévelyedett Izr. ~be kerül (Ez 22,18–22); Izr. → maradéka megtisztul az ~ben (Zak 13,9; vö. Mal 3,2). Iz 48,10: a szenvedés kohója. – Nemesfémek tisztítására olvasztótégelyt használtak (Péld 17,3; 27,21). Zak 11,13; 2Kir 22,4 (LXX) alapján némelyek arra következtetnek, hogy a Templomhoz is hozzátartozott egy ~. Dán 3; Mt 13,42: tüzes kemence.

Omri: 4 személy neve az ÓSz-ben. Közülük a legjelentősebb Izr. 6. királya (ur. Kr. e. 885–874), a 4. dinasztia megalapítója. Talán nem izr., hanem arab származású volt. Eredetileg az izr. sereg vezére, az Ela halála utáni trónviszály idején lett király. Vsz. 4 éven át küzdött → Tibni ellen, mielőtt teljhatalmat szerzett magának. Mint III. Szalmanasszár és II. Szárgon felirataiból kiviláglik, amelyek halála után még sokáig ~ földjeként és házaként (vö. Mik 6,16; 2Kir 8,26; 2Kron 22,2) említik Izr.-t, Izr. fiait pedig ~ fiainak mondják, ~ jó uralkodója volt Izr.-

nek. Egy ideig a régi fővárosban, → Tircában uralkodott, később azonban új székhelyet épített magának, stratégiai és politikailag kitűnő helyen; az új fővárossal, → Szamariával hosszú időre központot teremtett Izr.-nek, miként Dávid Júdának. Véget vetett a Júda és Izr. közti határviellongásoknak, az arám támadásnak úgy próbálta elejét venni, hogy fiának megszerezte feleségül a tíruszi királynak, Etbaalnak a lányát, Izebelt, és így tartós szövetségre lépett a nagy és erős tengeri és kereskedővárosokkal. A várt eredményt nem érte el, úgy-hogy végül több várost is át kellett engednie az arámoknak a Jordántól K-re eső országrészen, és ezek csak Acháb idejében kerültek vissza Izr.-hez. Ugyanakkor sikeres volt a Bibliában nem említett hadjárata Moáb ellen; Mesa feljegyezte feliratában, hogy ~ sok napon át megalázta Moábot, és megszerezte magának Medéba földjét. Vallási téren Jerobeám politikáját folytatta, ezért a bibliai leírás nem sok figyelmet szentel neki, sőt eléggé kedvezőtlen képet ad róla.

On: a gör.-ül → Héliopolisznak nevezett jelentős alsó-egyiptomi város héb. neve (Ter 41,45.50; 46,20; Jer 43,13; Ez 30,17). Némely forrásban → Bet-Semes (Jer 43,13; vö. Iz 19,18).

ón: A Bibliában kevés helyen szerepel (Szám 31,22; Ez 22,18–20). G. Brunet úgy véli, hogy az Ám 7,7–9 tartalmazta annak is ~ra utal. Hátsó-Indiából szerzik be (Ez 27,12: Tarsisból). Zak 4,10: az itt szereplő 'ónkő' (magyar fordításban: választott kő) még megmagyarázatlan. → bronz, → fém, → ólom.

Onan (héb. 'az erős'): a bibliai geneológiában Júdának és egy kánaáni lánynak a fia (Ter 38,4; 1Krón 2,3); apja kívánságára → sógorházasságra lépett sógornőjével, Támárral, de úgy élt vele együtt, hogy gyermekei nem születhettek; így nem tett eleget levirátusi kötelezettségének, nem gondoskodott meghalt testvére családjának fennmaradásáról; a tört. szerzője ~ korai halálát úgy tekinti, mint Isten büntetését mulasztásáért (Ter 38,1–11). A tört. népies és durva; a szerző vsz. Júda törzsének kánaániakkal való keveredésére akart vele utalni.

Oneziforusz (gör. 'hasznos', 'hasznot hozó'): keresztény, aki a 2Tim 1,16–18; 4,19 szerint sok szolgálatot tett Pálnak Rómában és Efezusban. Minthogy Pál nem személy szerint neki, hanem a családjának kívánja Isten irgalmát, feltehető, hogy közben meghalt. Az apokrif Pál cselekedeteiben úgy szerepel, mint aki Ikóniumban befogadta Pált házába.

Onezimusz (gör. 'hasznos'): Filemon Kolosszéból (Kol 4,9) való rabszolgája. Miután urát „megkárosította” (Filem 18), Rómába menekült. Itt Pál megtérítette (10), majd egy rövid ajánlólevéllel visszaküldte gazdájához. Lehetséges, hogy a 11 a névre utalás: egykor haszontalan volt Filemonnak, most neki is, Pálnak is („számodra is, számomra is”) hasznos. A 4,9: Pál kedves és hűséges testvérenek nevezi. Egy régi hagyomány szerint ~ később Efezus püspöke lett (vö. Antióchiai Szt Ignác magyarázata az Ef 1,3-hoz).

Oniász, Onija (Jechonja v. Chonja gör. megfelelője, 'Jahve megkönyörült'): több zsidó → főpap neve. – 1. Az első († Kr. e. 300 k.) feltehetően szövetségre lépett Spárta királyával, → Areiosszal (1Mak 12,7 kk., 19–23). – 2. A második († Kr. e. 227 k.) annak a Simon főpapnak volt az apja, akit Sir 50,1 kk. magasztal. – 3. († Kr. e. 170 k.) Simon fia, aki a zsidók elszigetelődési politikájának volt a híve. Heliodortól megvédte a Templom kincsét és IV. Szeleukosz idején elment Antióchiába, hogy magatartására magyarázatot adjon. Ennek ellenére tisztségéről le kellett mondania Jázonnak, a hellenista párt képviselőjének javára; Jázon utódának, Meneausznak felbujtására → Andronikosz megölte az egyik menedékvárosban, Dafnéban (2Mak 3,1–4.38; Dán 9,26). Álmában megjelent Makkabeus Júdásnak, bemutatta neki az épp odavetődött Jeremiást és harcra buzdításul átadott neki egy arany kardot (2Mak 15,12–16). – 4. A negyedik ~, a harmadik ~ fia (az ÓSz nem említi), miután Alkimusz lett a főpap, Egyiptomba menekült és ott Iz 19,19-re hivatkozva Leontopoliszban templomot emelt.

Onkelosz: → Targum.

Ono: → Száron.

Onomasztikon (gör. 'névjegyzék'): Cezáreai Eusebiosz (263 k.–339) műve, 300 bibliai helység leírása. Szt Jeromos lefordította: De Situ et Nominibus Locorum Hebraicorum. Modern kiadása: E. Klostermann. Lipcse, 1904.

óra (gör. hóra, héb. elnevezése nincs, arámul saah; a fogalom jelölésére a héb.-ben a **moéd és et 'idő' szót használták**): – I. Az ÓSz-ben. A teol.-i szempontból figyelmet érdemlő szóhasználat 3 irányba mutat; közös bennük, hogy az ~ tartalmát Isten cselekvése határozza meg. – 1. A kultusznak, elsősorban a húsvét megülésének megvan az Istentől meghatározott ideje (Kiv 13,10; Szám 9,2). – 2. Isten az általa elhatározott, vagyis a kellő időben viszi végbe tetteit: segítség, jótett (MTörv 11,14; 2Kir 4,16 kk.) v. ítélet formájában (2Sám 24,15). A bölcsességi irodalomban ez a szemlélet különösen hangsúlyt kap (Jób 5,26; Sir 18,20; 39,33 stb.). – 3. Az apokaliptika szerint az időben lefutó ~k az ítélet ~jába torkollanak (Dán 8,17.19; 11,35; 40,45; 12,13). – II. Az ÚSz-ben gyakran szerepel az ~. Így a napszak jelölőjeként (Mk 6,35; Jn 1,39: itt figyelembe kell venni a zsidó időszámítás sajátosságait, amely szerint a napkeltétől napnyugtáig terjedő idő – az évszaktól függően – hosszabb v. rövidebb ideig tartó 12 ~ra oszlott; a 3. ~ = kb. 9 ~ (Mk 15,25), v. az éjszaka 3. ~ja = kb. 21 ~tól kezdve (ApCsel 23,23) szolgált alapul valamely esemény időtartamának (Mt 20,12; ApCsel 5,7) v. időpontjának (pl. Lk 10,21) megjelöléséhez. – A szó 2 összefüggésben teol.-i tartalmú: – I. Az 1Jn 2,18: „itt az utolsó óra” (ti. a világé); Róm 13,11: „Itt az óra, hogy felébredjünk az álomból”. Jel 3,10; 14,7.15: elérkezik az eszkatologikus próbatételnek, az ítéletnek és az aratásnak az ~ja = ideje. 17,12; 18,10.17.19: az apokaliptikus szorongattatásokra, eseményekre jellemző, hogy egy-egy ~ig tartanak. Jézus tanításának újdonsága és sajátja, hogy újraeljövételének ~ja titok, csak az Atya tudja (Mt 24,36.44.50; 25,13). – 2. Ugyanakkor már eljött az ~ akkor, amikor az Emberfia a bűnösök kezére került (Mk 14,41). Jézus imádkozott, hogy ha lehetséges, maradjon el ez az ~ (14,35 kk.). Ez az ~ „a sötétség hatalmáé” (Lk 22,53). A szinoptikusoknál ez a terminológia Jézus szenvedését eszkatologikus eseményként állítja elénk. Ezt János még elmélyíti, amikor Jézus ~járól beszél (Jn 2,4: „az én órám”; 7,30; 8,20: „az ő órája”; 12,23; 13,1; 16,32; 17,1: „az óra”). Jézus ~ja kereszthalálakor érkezett el, abból kikövetkeztethetően, hogy a még nem-et (2,4; 7,6.8.30; 8,20). felváltja az elékezett (12,23; 13,1; 16,32; 17,1). De nem merül ki pusztán a történelmi esemény időpontjában. Halálakor Jézus az Atya iránti engedelmisségében teljessé teszi művét (12,27 kk.; 19,30), ezért a kereszten megmutatkozik Jézus dicsősége (12,23; 17,1), és kereszthalálában éri el minden eddigi tettének ~ja a csúcspontját (vö. 11,9). A Fiú engedelmisségében magára vállalja a halált, így visszatér az Atyához (13,1), és részesedik abban a dicsőségben, amelyben része volt az Atyánál, mielőtt a világ lett (17,1–5). A szenvedésnek és a belőle fakadó örömelek előképe a szülő asszony ~ja (16,21). Jézus ~jának tartalma, bármennyire is kereszthalálában és a kereszthalálban való megdicsőülésében gyökerezik, ill. rejlik is, messze túlmutat a kereszthalál tört.-i időpontján. Az egész eszkatologikus történet – mint egész – átfogja, ahogyan a megdicsőült Fiú műve kibontakozik az Egyh. istentiszteletében (4,21–23), abban, hogy akik hisznek, azok átmennek a halálból az életbe (5,25), valamint az új istenismeretben, amely a Lélek ajándéka, aztán az Atyához való közvetlen imádkozásban (16,25 kk.), végül a tanítványok apokaliptikus eseménynek számító üldözésében (16,2) és a halottak feltámadásában (5,28). János evangélista a megdicsőült Krisztus e tetteit, amelyek szerinte egyértelműen a kereszthalál tört.-i órájához és ennek metatörténelmi tartalmához kapcsolódnak, úgy hirdeti, mint az Egyház mostját, mostani ~ját (4,23; 5,25: „Elérkezik az óra és már itt is van”). A vitatott 2,4 szintén ezt a teol.-i tartalmat fejezi ki: Mária üdvösségvárását, aki minden Jézussal találkozó hitet képvisel, Jézus azokra az adományokra irányítja, amelyek az Ő halála révén jutottak és jutnak osztályrészül a benne hívőknek. 19,27 megértéséhez szintén ez szolgál háttérül: az Úr anyja és a tanítvány képviseli a kereszthalál ~jában a hívő közösséget, amely éppen ennek az ~nak tartalmát hirdeti úgy, mint ev.-ot. → János evangéliuma.

orákulum: → jóslat.

ordália: → istenítélet.

Oreb és Zeb (héb. 'holló és farkas'): midianita fejedelmek, akiket az efraimiták csatában megvertek és megölték. Fejüket elküldték Gedeonnak (Bír 7,25; Iz 10,26; Zsolt 83,12).

óriások: Sok nép folklórában szerepelnek. Az ÓSz is említi őket: közönséges ember az ~hoz képest csak szöcskének érzi magát (Szám 13,33); az ~ magasak, mint a cédrus és erősek, mint a tölgy (Ám 2,9). Gólját 6 könyök és 1 arasz magas volt; Og vaságya (= szarkofág?) 9 könyök hosszú volt (MTörv 3,11). Az ~ már csak termetük-nél fogva is félelmetes harcosok (vö. Ter 6,4). Gólját páncélja 5000 sékel (kb. 80 kg) bronzot nyomott, a lán-dzsája nyele pedig olyan volt, mint egy zubolyfa (1Sám 17,4 kk.; vö. 2Sám 21,16 kk.). – Sámson tettei, ti. hogy egy szamar állkapcsával agyonütött 1000 embert (Bír 15,15; vö. 2Sám 23,8.18), Gáza kapuját pedig a kapu-félfákkal együtt kiemelte a városfalból és felvitte a vállán egy hegy tetejére (Bír 16,3), szintén az ~ról szóló regék műfajába tartoznak. – A profán népköltészetben az ~ gyakran gyámoltalanok és ügyefogyottak. Ez a Bibliában is tükröződik: a jól felfegyverzett Góljátot (1Sám 17,7) egy fegyvertelen, de ügyes pásztorfiú győzi le (17,38 kk.); Sámson enged Delila hízelgő szavának és elárulja neki ereje titkát (Bír 16,16 kk.). Bár 3,26 kk.: az ~ azért vesztek ki, mert híjával voltak a tudásnak, a bölcsességnek. – Hogy az emberi nem egyre fokozódó erkölcsi romlását bemutassa, a Ter szerzője feldolgozott egy olyan hagyományt, amely a titánok egyik nemzetségéről szól, akik az → Isten fiainak és az emberek leányainak házasságából születtek, mégpedig azért, hogy a vízözönt az ő gonoszságukkal okolja meg. A Bölcs 14,6; Sir 16,7: gigászok; 3Mak 2,4: szerint gőgös nemzetség voltak az ~, akik mintha még Istennel is szembeszálltak volna; vsz. Jób 22,15 is így értendő; vö. Bár 3,26 kk. A kérdést Hénoch (etióp) 6; 15 tovább taglalja. → anakiták, → emiták, → refaiták.

Ornan: → Arauna.

oroszlán: A héb.-ben 7 szó felel meg a magyar ~nak, közülük 2 ~ az ~kölyökre vonatkozik; ez is mutatja, hogy a Biblia korában sok ~ volt Palesztinában és környékén. A 2Kir 17,25 kk. kifejezetten utal rá, hogy Szamaria pusztulása, ill. elnéptelenedése után az ~ok aggasztóan elszaporodtak; a róm. korban már ritkábban fordultak elő (az ÚSz-ben az ~ra utalás rendszerint csak átvétel az ÓSz-ből), a keresztesek korában kivesztek Palesztinából. A palesztinai ~ kisebb volt, mint az általunk ismert afrikai ~. Sema Meggidóban felszínre került pecsétjén látható a palesztinai ~ egy szép példánya; más ~os pecséteket is ismerünk; lelőhelyeik: Ramat-Rahél, Szichem, En-Gedi; En-Gediből egy → korsópecsét is fennmaradt, amelyet ordító ~ díszít. – Az ~ a sűrűben szeret tanyázni (Jób 38,39–41; vö. Jer 4,7; 5,6), főleg a Jordán árkában (49,19). Innen támad rá a nyájra (1Sám 17,34 kk.: Dávid leütött egy ~t; Iz 31,4: a pásztorok lármát csapva próbálják megijeszteni és elűzni; Ám 3,12: a pásztor csak egy-egy darabot tud megmenteni az ~ által elragadott állatból) v. a vadzamarakra (Sir 13,19). A messiási időben az ~ is szénát (szalmát) eszik (Iz 11,7). Az ~t barlangjában fogják meg (Ez 19,4); → vadászat. Félnék az ~tól, bömbölésétől (Ám 3,8), közmondásos erejétől (2Sám 1,23; Bír 14,18; Péld 30,30). Csak a nagyon erős (Bír 14,5 kk.) v. a nagyon furfangos (1Sám 17,34–37; 2Sám 23,20) ember képes ~t leütni. Ezért azt, akinek nagy hatalma van, ~ jelképezi; így Jahvét (Ez 1,10: a lénynek ~ feje van, ugyanígy a Jel 4,7 említette állatnak is – Isten hatalmának jelképeként), Jézust (5,5), a királyt (1Kir 10,19: a trón díszítőelemei ~ok), az É-ről támadó ellenséget (Jer 4,7), Asszíria és Babilónia királyait (50,17), Makkabeus Júdást (1Mak 3,4). De ~ Izr. is (Szám 23,24; 24,9), Júda (Ter 49,9), Gád (MTörv 33,20 kk.) és Dán (33,22) törzse is, továbbá Jákob maradéka (Mik 5,7 kk.) v. Egyiptom (?Ez 32,2), Babilónia Kr. e. (Dán 7,4), Asszíria (Náh 2,12–14), végül a ház zsarnoka is (Sir 4,30); de szerepel az ~ általában is jelképként (Zak 11,3: „Bömbölnek az oroszlánkölykök, mert elpusztult a Jordán dicsősége”). A költők a különféle veszedelmeket érzékeltetik az ~nal (Zsolt 91,13: az élet veszedelmei; pl. 7,3; 2Tim 4,18: az ellenség; Péld 19,12; 20,2; 28,15: haragra gerjedő v. gonosz uralkodó; Zsolt 10,9: a gonosz, istentelen ember; Sir 28,23: a veszekedésre kész, gonosz nyelv; 27,28: a bosszú; 27,10: a bűn; 1Pét 5,8: a sátán). – A babilóniai királyok kedvelték az ~vadászatot, és állatkerteket is létesítettek (vö. Dán 14,31 kk.).

141. Oroszlán pecsétfigura Megiddóból

orr: a lélegzés és a szaglás szerve (Ám 4,10); ezért aki valamitől undorodik, annak a héb.-ben 'kijön az orrán' az, ami undort kelt benne (vö. Szám 11,20). Az élőlénynek (éltető) lehelet van az ~ában (pl. Iz 2,22; Jób 27,3); az embernek Isten leheli az éltető leheletet az ~ába, azaz Ő adja neki az életet (Ter 2,7; vö. Jób 27,3; 33,4; 34,14 kk.; Zsolt 104,29 kk.; → emberi lélek, → lélek); a király, aki védi alattvalói életét, lehelet a nép ~ában (Siral 4,20). A harag kihat a lélegzésre, így az ~ra is; ezért mondták a héb.-ben, hogy aki haragszik, türelmetlen, az 'rövid lélegzetű', vagyis kapkodja a levegőt (vö. Kiv 6,9; Szám 21,5; Mik 2,7), ill. 'rövid orrú' (vö. Péld 14,29; 16,32), v. hogy 'tüzel, izzik' a lélegzete (vö. Ez 3,14), ill. az ~a (vö. Ter 39,19; 44,18; Kiv 4,14 stb.). Így érthető, hogy a héb. megfelelő (af = orr) egyszersmind 'harag' jelentést is hordoz (MTörv 9,19; 2Kir 24,20; Péld 21,14 stb.). Ugyanakkor a türelmes a héb.-ben 'hosszú lélegzetű' (vö. pl. Préd 7,8), ill. 'hosszú orrú' (vö. Péld 14,29; 15,18; 16,32 stb.). A kevélynek 'fenn van az ~a' (Zsolt 10,4: a héb. eredetiben), ill. a 'lélegzete' (Préd 7,8; Péld 16,18: a héb. eredetiben).

orrkarika: → gyűrű.

ország: → föld.

orvos: I. Az ~ teendőit az ókori K-en rendszerint a papok látták el, így a gyógyászat szorosan összefonódott a mágiával. Ez lehet az oka, ill. magyarázata annak, hogy bár kétségtelenül voltak ~ok, az ÓSz csak elvétve említi őket. Jahve tett beteggé és Ő adta az egészséget, a gyógyulást is (Kiv 9,15–16; MTörv 32,39); nem volt helyénvaló ~ra hagyatkozni (2Krón 16,12). A Kiv 21,19 alapján némelyek ~i költségekre gondolnak, de ez nem valószínű. A próf.-k tettei közt fontos szerepet töltenek be a gyógyítások és az életre keltések (1Kir 13,6; 17,17 kk.; 2Kir 2,20 kk.; 4,18–37: a sunemi özvegy fia; 5,3 kk.: Naamán; 20,7), de a próf.-k sehol nem szerepelnek ~ként. Sír 38,1–15 feloldja azt a látszólagos ellentétet, amely az isteni okság és az emberi igyekezet között mutatkozik: az ~t is Isten alkotta (Péld 38,1.12), tőle valók az ~ ismeretei (38,2.6), ugyanígy a gyógyszerek, gyógynövények is (38,4), és az ~ is könyörög, hogy „javulás álljon be” és hogy Isten „adjon gyógyulást az élet javára” (38,14). Mégis, ebben a korban még kevésbé kedvező megítélésben is volt része az ~nak: szédelgő sarlatán (vö. Jób 13,4; Mk 5,25–26). – II. Az ÚSz-ben tovább élt az a felfogás, hogy a betegség Isten büntetése (Jn 5,14). Jézus ezt az összefüggést nem vetette el egyértelműen (5,14), de a szükségszerűségét kétségbe vonta (9,3; 11,4). Mint próf. azért jött, hogy gyógyítsa a betegeket (Lk 4,18), de senki nem nevezte ~nak, mint Jahvét az ÓSz-ben (Kiv 15,26; vö. MTörv 32,39 stb.), csak átvitt értelemben (Lk 4,23; Mk 2,17). Elsőként Antióchiai Szt Ignác mondta róla, hogy ~ (ad Ef 7,2). A hagyomány szerint Lukács ~ volt (Kol 4,14). → betegség, → gyógyítás.

osszuárium (gör.–lat. ossuarium): cserépből, fából v. puha mészkőből való tartó, amelybe a hozzátartozók v. a sírásók a halott csontjait kb. 12 hónappal a temetés után mintegy újra eltemették. Az ~ méretét a felső lábszárcsont hossza és a koponya határozta meg. A gyakran festett és legtöbbször házikó alakú, ritkábban állat v. egyszerűen tárolásra használt korsó formájú ~ba való 2. temetés a kőréz korban (kb. Kr. e. 3400–3150) volt szokásban a palesztinai partvidéken; főleg az azori ~ok érdemelnek említést. A Kr. e. 2. sz.-tól a Kr. u. 2. sz.-ig terjedő időből főleg a jeruzsálemi nekropoliszokból kerültek felszínre százával ~ok, amelyek rendszerint 2, de esetleg több halott csontjainak befogadására is alkalmasak voltak, hogy minél több hely felszabaduljon a sírüregek v. sírárkok padjain az újonnan eltemetendőik számára. Az ~ok tömeges előállítására utalnak azok a beléjük vésett díszítő elemek (geometrikus szerkezetű rozetták, indadíszek és szalagminták; olykor különféle építészeti elemek, így oszlopok és oszlopfők), amelyek újra meg újra felbukkannak. A vésés technikája fafaragásra emlékeztet. A hosszanti oldalak közül rendszerint csak az egyiket látták el mintázattal. Némelyik ~on vörös v. sárga festés maradványai láthatók. Az ~ok fedele lapos v. boltozatos, ill. háztetőszerű, csúcsos.

Azzal összhangban, hogy Jeruzsálem az ÚSz korában háromnyelvű volt, héb., arám a gör., vésett v. szénnel írt feliratok (graffitik) láthatók az ~okon; olykor kétnyelvű felirattal is találkozunk: a név kevés kiegészítő adattal, legtöbbször nem nagyon gondos kivitelben. A feliratok sokat tartalmaznak az ÚSz-ből ismert nevek közül: Jairus, Lázár/Eleazár, Natanael, Mátyás, sőt egy Jézus, Józsefnek a fia is, valamint Simon bar Jóna és Cirenei Philo is olvasható egyazon ~on. Egy másik ~on Mária és Márta neve szerepel. E nevek általános voltát épp az ~ok feliratai tanúsítják; ugyanakkor némely ~ az ÚSz-ben szereplő bizonyos személyekkel való azonosításra is lehetőséget kínál. Az ~okon látható kereszt és a Krisztus-monogram (P) 4. Ide Krisztus-monogram kell! (1356. h.)(4)némely esetben zsidókeresztény sírjára enged következtetni. Az → Olajfák hegye Ny-i lejtőjén, a Dominus flevit kápolna területén jelentős mennyiségű (kb. 120 db) ~ került felszínre épen v. töredékeiben.

142. Osszuárium. Ázor, a kőkorszak vége. Hossza 60, magassága 67 cm

143. Osszuárium a római kori Jeruzsálemből

ostobaság: → esztelenség.

ostorozás: I. Az ÓSz-ből voltaképpen értelmében véve (értsd: szíjjal, ostorral verés) nem lehet kimutatni; ugyanakkor szerepel benne a botozás (MTörv 25,2; Péld 10,13), egyebek közt megerőszkolás v. rágalmasítás büntetéseként (Lev 19,20; MTörv 22,13–19). 40-nél több ütést nem kaphatott a büntetett (25,2); később csak 39 ütést mértek a bűnösre, hogy ha netalán elvétenék eggyel a számlálást, akkor ne szegjék meg a törv.-t. Hammurápi törvénykv.-e 60 ütést szabott ki, az óasszír törv. szerint az ütések száma 20-tól 100-ig terjedhetett. 1Kir 12,11.14: itt az ~ (a szó tkp.-i értelmében, tehát szíjjal, ostorral) legfeljebb valószínűnek tekinthető, viszont 2Mak 7,1 esetében már feltehető, mert itt már a róm. hatással is számolhatunk. – II. Az ÚSz-ben több kifejezés utal az ~ra. Minden írástudónak jogában állt a törv. megszegőjét azonnal megostoroztatni. Talán ez a magyarázata annak, hogy amikor Jézus ostorral kiűzte a pénzváltókat és az árusokat a Templomból, nem találkozott szembeszegüléssel (Jn 2,15). A Talmud Szanhedrin-Makkot traktátusa részletesen leírja a zsinagógai ~t; az ÚSz-ből is kiviláglik, hogy a büntetést sokszor a zsinagógában hajtották végre (Mt 10,17; 23,34; Mk 13,9; ApCsel 5,40; 22,19). A zsidó szokás szerinti megvesszőzést vsz. csak a tkp.-i római ~ szorította háttérbe (vö. 2Kor 11,24 kk.: Pál a zsidóktól 5 ízben kapta meg az 1 híján 40-et; ApCsel 16,22: az ütések botal mérték Pálra és Szilásra). Később a zsidóknál használt ostor 3 szíjból állt, úgyhogy minden ütés 3-nak számított, így 13-ra korlátozódott az ütések száma. A Misna 39 ütést említ; 13-at a meztelen mellre mértek és 13-at – 13-at a 2 vállra. – A róm. ~t (verberatio) a) rabszolga megfenyítésére, a katonai szolgálatban elkövetett súlyos vétség megtorlására, b) vallatáskor és c) → keresztre feszítéskor alkalmazták. A Lex Porcia szerint az a) és b) róm. polgár esetében nem jöhetett szóba; erre a törv.-re hivatkozott Pál (vö. 16,22.37; 22,24 kk.). A c) pontban említett ~t szíjjakkal v. kötelekkel hajtották végre, amelyekre olykor még csontdarabokat v. ólomgolyókat is erősítettek. Ez volt a legembertelenebb eljárás, és az elítélt nemegyszer bele is halt. Jézust is így ostorozták meg (Mt 27,26), vsz. a → praetoriumon belül. Az ~ színhelyéül számon tartott 3 oszlop közül egyiknek a hitelességét sem lehet kellően igazolni.

144. Római ostorok. Csontdarabok a szíjakon (A), ólomdarabok a szíjak végén (B–C)

ostrom: Izr. fiai csak a királyság idején, amikor már szervezett seregük volt, kerültek olyan helyzetbe, hogy erődöket ~ alá vegyenek. Dávid uralma alatt az ostromlott várossal szemben falat, töltést emeltek (2Sám 20,15) azzal a céllal, hogy kiéheztesék (→ éhínség) v. elvágják a → víztől a városban lévőket; ezenkívül a

városfalat is aláásták (vö. Iz 29,3.7). A MTörv 20,19 kk. egy emberséges törv.-t tartalmaz ~ idejére: az ostromlott vidéken gyümölcsfát tilos volt kivágni; csak azokat a fákat volt szabad ~ művek céljára felhasználni, amelyek nem teremtek ehető gyümölcsöt. (Talán az asszír és egyiptomi szokással helyezkedett szembe a MTörv szerzője.) Egyébként az ~ módját, technikáját az asszíroktól tanulták Izr. fiai (Ez 4,2; 21,27; 26,8–10; Náh 2,6 kk.: keréken mozgó faltörő kosok, védőtetők használata, árkok ásása). Az ostromlottak úgy védekeztek, hogy a faltörő kosokat horgokkal felszerelt láncokkal felrántották v. égő → fáklyákkal felgyújtották. A Makkabeusok idején Jonatán és Simon gör. ~ műveket alkalmazott (1Mak 11,20; 13,44), így kerekeken mozgó ~ tornyot, amelyen egy csapóhid is volt, hogy átmehessenek rajta az ellenséges falakra (olykor 50 m magas is lehetett), faltörő kosokat és katapultát. Katapultát már Uzija idejében használtak (vö. 2Krón 26,15), így feltehető, hogy asszír példát követtek; mindazáltal: asszír ábrázolások ezt a feltevést nem erősítik meg. → erődítés, → Maszada.

oszlop: Cédrusfából (1Kir 7,2 kk.), márványból (Esz 1,6), ezüstből (Én 3,10: gyaloghintó részeként) v. kőből készült (→ kőoszlop); épületelemként csak ritkán találkozunk vele a Bibliában (pl. Bír 16,25 kk.; 1Kir 7,1–6; Ez 42,6). Jer 1,18: itt képes értelemben vas~ szerepel; 10,1: az angyal lába izzott, mint a tűz~; 1Kir 7,6: Salamon ~csarnokot emelt. Hellén hatásra ~csarnokok, ~okkal szegélyezett utak épültek a heródesi Templomban is (vö. Mk 11,15 kk.; ApCsel 3,11; 5,12; Jn 10,23). Az eget tartó ~okra nézve menny (Jób 26,11), a föld alapzatául szolgáló ~okra nézve → föld (Zsolt 75,4; Jób 9,6). – Képes értelemben az Egyh. az igazság ~a (1Tim 3,15; vö. Sir 24,4; 36,26); az ap.-ok az Egyh.-ban az ~ok (Gal 2,9; vö. Jel 3,12: „A győztest oszloppá emelem Istenem templomában”). → Jachin.

Ószövetség, ÓSz: → Szentírás, → szövegség, →testamentum.

ószövetségi idézetek: Az úsz-i szerzők sokszor és sokféleképpen idézik az ÓSz-et. 275 alkalommal a LXX-t, ritkán a maszoréta szöveget, olykor az arám parafrázist (pl. 1Kor 2,9 arám szövegből idézi Iz 64,4-et). Az ~ vizsgálatakor figyelembe kell venni a szerző szándékát (pl. a kumráni Habakuk-kommentár tudatosan aktualizál), a helyesbítéseket (Gal 4,30: Pál szabadon idézi a Ter 21,10-et), de azt is, hogy egy úsz-i szerző milyen céllal idéz (vö. 2Tim 3,16). → szentírási hivatkozások, → tanúságtevők.

osztályrész: → sorsvetés.

osztrakon (többes számban: osztraka): az epigrafikában olyan cserépdarab, amelyet írás céljára használtak. (Meg kell különböztetni az írásos cserépedények töredékeitől!) Vagy vésték bele a betűket, v. tintával írtak rá. Palesztinából protoalfabetikus-protokánaáni, héb., arám, hieratikus-egyiptomi, gör., lat., kopt és arab írású és nyelvű ~ok ismeretesek. A fontosabb régi ~ok a lelőhelyek ábécérendjében: 1. → Arad: számos olyan (héb., arám, hieratikus) ~ került itt felszínre a tellen épült, fogság előtti és utáni erődök különféle korszakából, amely Júda polgári és katonai szervezettségét mutatja. – 2. → Bet-Semes: egy mindkét oldalán protoalfabetikus feliratú ~; a sorok vertikálisak; a felirat talán nevek listája; S. Yeivin, W. F. Albright és F. M. Cross a Kr. e. 12–11. sz.-ból eredeztetik. – 3. Jeruzsálem, DK-i domb (Ofel): egy neveket tartalmazó héb. ~ a Kr. e. 7. sz.-ból – 4. Júdea pusztája: Y. Aharoni egy barlangban számos papirusztöredéken kívül töredékes ~okat is talált a Bar Kohba-féle felkelés idejéből; zömük olvashatatlan. – 5. → Lachis: 21 héb. ~ a Kr. e. 6. sz.-ból (mielőtt Nebukadnezár meghódította volna a várost); egy kivétellel katonai tárgyú levelek. – 6. Mesad Hasabjahu: a Kr. e. 7. sz.-ból való erődből több héb. ~ került felszínre. Közülük az egyik terjedelmes levél, amelyben egy földművelő panaszt emel a méltatlan bánásmód miatt. A kisebb ~ok többnyire olvashatatlanok, de feltehető, hogy a gazdasági élettel kapcsolatosak. – 7. Nebi junis: egy arám nyelvű, gazdasági feljegyzéseket tartalmazó ~ (→ Asdod). – 8. → Petra: edomita ~ a Kr. e. 7. sz.-ból; nem teljes, gazdasági tartalmú. – 9. → Szamaria: a Harvard Egyetem ásatásai során a királyi palota egyik raktárépületében 63 héb. ~ került felszínre

(1910). Többnyire gazdasági tárgyúak (bor- és olajbeszolgáltatás, minden bizonnyal a királyi palotának). Először Acháb korából származtatták, de ezt a feltevést el kellett ejteni. A harmincas évek elején újabb ásatást végeztek (Joint Expedition), ennek során további héb. és arám ~okat találtak; ezek zömükben névlisták és vsz. a Kr. e. 8. (héb.), ill. 5–4. (arám) sz.-ból valók. – 10. Tell-el-Chlefi (rendszerint → Ecjon-Geberrel azonosítják): itt N. Glueck 5 ~t talált; közülük kettő arám nyelvű és neveket tartalmaz, egynek borbeszolgáltatás a tárgya, kettő neveket tartalmaz, amelyeket J. Naveh föniciainak, ill. edomitának tart. – 11. Tell-Kaszile: két gazdasági tárgyú ~ az izr. korból; a második ~on 'ofiri arany' (vö. 1Krón 29,4; Jób 28,16; Zsolt 45,10; Iz 13,12: Ofir aranya) olvasható; a Kr. e. 9. sz.-ból való. → amarnai levelek.

145. Osztrakon

Ótestamentum: → Szentírás, → szövetség, → testamentum.

Otniel: Kenáz (→ keniziták) fia, Káleb testvére (v. unokaöccse) és veje, Achsza férje (Józs 15,15–17; Bír 1,12 kk.). Achszát Kirjat-Szefer meghódításáért kapta feleségül. Hogy a kalebiták lakta Hebron közelében fontos víztárolók voltak birtokában, azt Achszával való házasságával magyarázzák (Józs 15,18 kk.; Bír 1,14 kk.) 3,7–11: Izr. fiainak 1. bírása, aki kiszabadította őket a rejtélyes Kusán-Risataim kezéből.

Ozeás (héb. Hosea; a Jehosua, 'Jahve megmentett' rövidített változata): próféta. Izr. országában született és működött, Beeri fia. Oz 1,1 királyokkal meghatározza ugyan működése idejét, de a kv.-ben más királyok is szerepelnek. ~ idejében Jehu dinasztiája még uralmon volt (1,4), ugyanakkor semmi nem mutat arra, hogy ~ Szamaria pusztulását (Kr. e. 721) v. a szír–efraimita háborút (Kr. e. 735–734) megérte, ill. átélte. ~nak tehát Kr. e. 750 és 735 között kellett működnie, vagyis egy olyan korszakban, amelyben politikai és valláserkölcsei téren egyaránt a hanyatlás jelei mutatkoztak. ~ beszédeit → Ozeás könyve tartalmazza. Ha az 1. f.-et szó szerint értelmezhetjük, akkor ~nak házassága sok szomorúságot hozott. Azt, hogy mi volt a foglalkozása, nem tudjuk. Képességei erős, de bonyolult egyénisére vallanak; elsősorban az érzelmei irányították. Állandó érzelmi hullámszámai miatt olykor nehéz megérteni. Tanítása népe iránti szeretetét és Jeremiás hatását tükrözi. Lírai nyelve, képei, amelyek még Izajáséit is felülmúlják, arra vallanak, hogy volt érzéke a szép iránt.

Ozeás könyve, Oz: protokanonikus ósz-i próféta könyv, az első a → kispróféták sorában. A protestáns kánonban Hóseás próf. kv.-e. I. Keletkezése. Eredetiségét alig vitatta valaki; Oz 2,1–3; 8,14; 14,10 és néhány Júdára vonatkozó utalás lehet későbbi betoldás. Magából a kv.-ből eredetét illetően nem sokat lehet kikövetkeztetni, de talán megkülönböztethető 2 gyűjtemény: 1. Az 1–3 f. Jahvének a jegyesi-házassági kapcsolatra utaló szavait öleli fel, továbbá a próf. beszámolóját arról, amit saját házasságában megélt. 2. A 4–14. f. panasz a jelen miatt és a múlt felrovása a jegyesi-házassági szimbolika feladásával. Arra lehet gondolni, hogy egy szerkesztő összeillesztette a 2 gyűjteményt és a tört.-i bevezető után beiktatta Ozeás próf. – egyes szám 3. személyben megfogalmazott – élményeit (1,2–3,3). A kv. – szövegének romlottsága, stílusának tömörsége és szenvedélyessége miatt – az ÓSz legnehezebben megfejthető kv.-einek egyike. – II. Tartalma. ~ 3 részre tagolódik: 1. Ozeás próf. házasságának tört.-e (1–3), amelyet megszakítanak Jahve szavai arról, hogy Izr.-hez való viszonya jegyesi viszony, házassági köteléknek felel meg (2. f.). A voltaképpeni beszámoló 2. része (a 3. f. mint a próf. egyes szám 1. személyben megfogalmazott beszámolója) felfogható az 1. rész folytatásának is (ez esetben az 1 egy kívülálló beszámolója volna egyes szám 3. személyben), de gondolhatunk arra is, hogy ugyanannak az eseménynek kettős elbeszélésével állunk szemben. Ám a legtöbb exegeta folyamatosságot tételez fel. Így a következő kép rajzolódik elénk: Ozeás próf. feleségül vesz egy könnyűvérű nőt (Gomer), aki megcsalja és vsz. egy más férfitől 3 gyermeket szül. Jahve ezeknek a gyermekeknek szimbolikus nevet ad. Az asszony elhagyja a próf.-t, rabszolganő lesz, de a próf. kiváltja, és azt kívánja tőle próbaképpen, hogy várjon rá egy ideig és ezzel adja jelét annak, hogy a jövőben hű marad hozzá. Ez a házasság azt jelképezi, hogy Izr.

házasságtörő módon elpártolt Jahvétól. Hogy igaz történettel van-e dolgunk (Szt Ágoston és K. Budde óta a legtöbb exegeta) v. allegóriával (Szt Jeromos, A. van Hoonacker, H. Gressmann stb.), azt nem lehet eldönteni; annyi bizonyos, hogy egyre inkább az 1. feltevés kerül előtérbe. – 2. Panasz Izr. és Izr. vezetői (papok, a király) ellen, főleg pedig az istentiszteletben és politikai téren eluralkodott visszaélések miatt (4,1–9,9). – 3. Beszéd Izr. bűnös múltjáról; különösen a bajokat előidéző bálványimádást ostorozza (9,10–14,1). Ez a rész egy bűnbánati szertartással zárul (14,2–10). – III. Tanítása. A házassági kapcsolat képében bemutatja Jahve szeretetét, melyet népe semmibe vett. Miután Jahve kiválasztotta, Izr. csak rövid ideig maradt hűséges (pusztai idill), és egyik hűtlenséget a másik után követte el. A királyok megtagadták a teokráciát: diplomáciához folyamodtak, katonai erejükben bíztak és más emberi eszközökhöz nyúltak. A papok hasznot húznak az áldozatból, rabolnak és tudatlanok, nem alkalmasak a nép tanítására. A tudatlan, eltévelyedett nép Jahve helyett Szamaria borját, a Baalokat és Astartékat tiszteli. A bajok fő oka, hogy Izr. szívében elidegenedett Jahvétól, nem ismeri többé az Urat. Az ilyen házasságtörő, hűtlen nép áldozata nem indítja meg Jahvét, aki szeretetet és hűséget kíván. Ha Izr. ezt megtagadja tőle, ezzel kimondja saját magára az ítéletet. De ha büntet is Jahve, ezzel jót tesz. Hűtlen jegyesétől azt veszi el, ami hűtlenségbe vitte, mint a jólét és a politikai hatalom. Amikor ezektől megfosztja Jahve Izr.-t, vissza akarja vezetni a pusztában kötött szövetséghez, ahhoz a szerelemhez, amelyet a jegyesi kapcsolat első napjaiban táplált magában Jahve iránt.

Ö

ökör: herélt → bika, fontos igavonó állat. Szántottak (MTörv 22,10; 1Kir 19,19), nyomtattak (= csépeltek) vele (MTörv 25,4), így nagy értéket képviselt. A húsát ették (Mt 22,4). A törv. tiltotta, hogy ~t és szamarat egy igába fogjanak (MTörv 22,10), v. hogy csépléskor az ~ száját bekössék (25,4). → szarvasmarha.

öl: 1. → anyaméh; – 2. → hossz mérték.

öldöklő angyal: Az ÓSz némely epikus-midrászserű részében az → Isten angyalának egy különleges megjelenési formája: az ítélet végrehajtója, Isten haragjának megtestesítője. 1. A kifejezést (héb. mashit 'pusztító') először a Kiv 12,23 tartalmazta, ahol az Egyiptomot sújtó 10. csapásról, az elsőszülöttek haláláról van szó. Az ~ szerepét az világítja meg, hogy ugyanabban a f.-ben valamivel később maga Jahve sújt le az elsőszülöttekre (12,23); ugyanígy a 10. csapásra vonatkozó későbbi utalásokban (pl. Zsolt 78,51; 105,36; 135,8; 136,10). Bölcs 18,15: itt „Isten mindenható szava” jelenik meg „zord harcos”-ként „a pusztulásra szánt föld közepén”, alighanem a 10. csapásra utalással állunk szemben. Zsid 11,28: itt a 'pusztító' már ~ként szerepel. – 2. Másodszor Dávid → népszámlálásával kapcsolatban találkozunk az ~lal (2Sám 24,16); itt egy Jahvétól küldött angyal szerepel, akinek az a megbízatása, hogy pusztítson (héb. sahat). De Jahve megbánta, hogy csapással sújtott le Izr.-re, ezért megálljt parancsolt az ~nak. – 3. Végül: a Szancherib ostromolta Jeruzsálemben (Kr. e. 701) csodálatos megmenekülést jelentett az ~ kivonulása: az asszírok táborában egyetlen éjszaka 185 000 férfi halálát okozta (2Kir 19,5; 1Mak 7,41; 2Mak 15,22). A későbbi magyarázók a Szám 11,33 (az Úr haragjának feltámadása a fűrjekkel való megajándékozás után), 14,37 (a hírszerzők halála), 21,6 (tüzes kígyók; vö. Jud 8,25; Vg: 1Kor 10,9 kk.) esetében is ~lal számolnak. → Abaddon, → angyal.

öltözet: Eredetét a Biblia a bűn nyomában felébredt szégyenérzettel hozza kapcsolatba (Ter 3,7.21). Mint az egész ókori K-en, úgy Izr.-ben is a méltóság kifejezője volt az ~, kivált a ruha rojtja. A meztelenség nagy szégyent jelentett (9,22–25), és elsősorban a foglyoknak és a menekülteknek jutott osztályrészül (Iz 20,4; Ám 2,16; vö. Mk 14,52). Az számított meztelennek, akin nem volt felsőruha/köntös (1Sám 19,24; Iz 20,2 kk.; Jn 21,7) v. aki nem volt megfelelő módon felöltözve, mint a szegények (Iz 58,7; Jób 22,6; 24,7.10; Mt 25,36–38). – A Bibliában Izr. fiainak ~éről kevés adatot találunk s ezek sem mindig világosak. Ha figyelembe vesszük a palesztinaiak egyiptomi, asszír, hehita ábrázolásait és a mai beduinok és fellahok viseletét, amely nem tér el

lényegesen a bibliai ~tól, akkor megközelítően megfejthetjük az ~tel kapcsolatos kifejezéseket. Az ~ legfontosabb darabjai: kötény, alsóruha, köntös, → öv, fejfedő (→ kendő), → fátyol és → saru. – 1. A férfiak viselete. a) A kötényt a Biblia kifejezetten nem említi, de bizonyos részletei feltételezik (pl. Kiv 20,26; Jn 21,7) és számos ábrázolás is mutatja. – b) A késői bronzkorban szokásba jött és a vaskorban általánosan viselt alsóruha lenből v. pamutból készült, és lehetett ujjatlan is; közvetlenül a test fölött viselték és leért egészen a lábikráig. Munka közben v. járáskor fel kellett kötni (Kiv 12,11; 2Kir 4,29). Fajtái: ketonet – ezt a férfiak (Ter 37,3.23.32) éppúgy viselhették, mint a királynéok (2Sám 13,18 kk.); lehetséges, hogy azonos volt azzal az ókori K-en egyébként is dívó, de főleg a hettiták által viselt hosszú, keskeny, tarka ruhadarabbal, amelyet csigavonalban közvetlenül a testre tekertek; – sadin – ez talán egy ing volt, amelyet a felsőruha alatt viseltek, de ritkán fordult elő (Bír 14,12; Iz 3,23; Péld 31,24); semmiképp nem azonosítható vele az ÓSz-ben szereplő lepel, amelybe a holttestet göngyölték (Mt 27,59; Mk 15,46). – c) A felsőruha v. köntös héb.-ül legtöbbször simlah; ezen kívül még más kifejezésekkel is találkozunk, amelyekről nem lehet pontosan megállapítani, hogy mire utalnak. Rendszerint a mai ábajé-vel azonosítják; ez egy kb. 130×120 cm nagyságú, durva fonálból szőtt, csíkos kendő, amelyet úgy viseltek a vállon, hogy hosszan lelógott, oldalt pedig elég nagy nyílás maradt szabadon a karoknak. Később főleg ezen a ruhadarabon mutatkozott meg az idegen hatás (pl. Szof 1,8). Alváskor takaróul szolgált, és nem volt szabad → zálogként ott fogni (Kiv 22,25 kk.; MTörv 24,13). Mielőtt elindultak v. munkába fogtak, letették (Mk 10,50; Mt 24,18). Olykor pl. tészta (Kiv 12,34), zöldség (2Kir 4,39), hús (Ag 2,12) v. különféle értékek (Bír 8,25) szállítására is használták. – Különleges felsőruhának számított a mehil; rendszerint finom kelméből készült, pl. bisszusból (1Kron 15,27); a királyok, fejedelmek és más előkelőségek viselték (1Sám 2,19; 18,4; Ezd 9,3.5; vö. Jób 1,20; → főpap) a simlah alatt. Az adderet egy közelebből meg nem határozható köntösféle lehetett; drága kelméből készült (Józs 7,21.24); a királyok (Jón 3,6) ~e volt, de próf.-k is viselték (1Kir 19,13.19; 2Kir 2,13 kk.); vsz. nem vált általánossá, mert a kései héb.-ből hiányzik a kifejezés; → imaköntös. – 2. A nők viselete hozzávetőleg hasonló darabokból állt, mint a férfiaké, de mégis lehetett különbség, mert különben a MTörv 22,5 tilalma (a nők ne hordjanak férfiruhát és a férfiak se női ruhát) értelmetlen volna. Feltehetően a nők ~e finomabb és élénkebb színű kelméből készült, hosszabb volt a férfiakénál, a fejüket pedig befedték (→ kendő, → fátyol). Az Iz 3,18–23 (vö. Ez 16,10–13) felsorolta ruhadarabokat, ékszereket ma már nem tudjuk pontosan meghatározni, ill. azonosítani. A bibliai adatokkal összhangban, amelyek arra utalnak, hogy a nők általában alsóruhát (Én 5,3), ünnepi alkalmakkor pedig felsőruhát is (1Tim 2,9) viseltek, az ókori K-i ábrázolásokon a nők hosszú fehér v. tarka ingben láthatók, amihez olykor egy lábikráig leérő fejkendő járul. A K-en ma általános bugyogó ismeretlen volt, viszont az előkelő nők hosszú uszályos ruhát hordtak (Iz 47,2; Náh 3,5). A gyerekek meztelenül v. ingben jártak. – 3. A papok öltözetét: → papi öltözék. – 4. Az ünnepi ruha vsz. csak abban különbözött a hétköznapiétól, hogy drágább, finomabb kelméből készült (Ter 27,15; Mt 22,11 kk.; Lk 15,22), s főleg fehér színű volt (Préd 9,8; Jel 3,4 kk.; Mk 9,3). A kelmék közül keresettnek számított a bisszus és a bíbor (2Sám 1,24; Péld 31,22; Sir 6,30–31; Jer 4,30; Siral 4,5; Ez 16,13; 27,7). Különösen a nők kedvelték a különféle arany és ezüst → ékszereket (2Sám 1,24; Zsolt 45,10.14; Ez 16,11.13). A MTörv 22,11 tiltja a kétféle fonálból (gyapjú és vászon) vegyesen szőtt kelméből készült ruhát. – 5. Gyászukban v. bűnbánatuk kifejezésére mind a férfiak, mind a nők „zsákot” öltöttek magukra (Ter 37,34; 2Sám 3,31); bűnbánattartáskor olykor közvetlenül a testükre vették fel (1Kir 21,27; 2Kir 6,30), de ilyenkor legalábbis a felsőruhát letették (Jón 3,6; Iz 32,11). Talán durva, szőrből készült darab volt (szőrruha!), alakját nehéz meghatározni. Feltehető, hogy a nőknek még egy másfajta, minden bizonnyal sötét színű gyászruhájuk is volt (2Sám 14,2; Bár 5,1; vö. Iz 50,3), amely a nagyon egyszerű özvegyi ~hez (Ter 38,14.19; Jud 8,5; 10,3) lehetett hasonló. – 6. A ruha megszaggatása volt a zsákba öltözés mellett a bánat másik jele (Ter 37,34; 2Sám 3,31; Jób 1,20; 2,12); a ruha megszaggatásához szerencsétlenség (2Sám 13,19) v. istenkáromlás és más efféle (Jer 36,24; Mt 26,65; ApCsel 14,14) is indítékul szolgálhat. Legtöbbször a felsőruhát, a köntöst (Ter 37,34; Jób 1,2) szaggatták meg, de olykor az alsóruhájukat is (2Sám 15,32). A megszag-

gatott ruhát – a zsák fölött – gyakran magukon tartották (2Kir 6,32). A főpap fel volt mentve a ruha megszagatása alól (Lev 21,10). Hogy a ruha megszagatásának szokása a felső test teljes lemeztelenítésének (ami pl. Achiram föníciai király szarkofágján és egyiptomi emlékeken látható) maradványa lenne, nem igazolható egyértelműen.

öngyilkosság: Az ÓSz-ben ritkán fordulhatott elő; a törv.-nek legalábbis nem kellett kifejezetten tiltania. Az ÓSz tört.-i szövegei minden magyarázat v. elítélő megjegyzés nélkül leírják, hogy Saul és fegyverhordozója kardjukba dőltek (1Sám 31,4 kk.), Achitofel felakasztotta magát (2Sám 17,23), Zimri magára gyújtotta a palotát (1Kir 16,18), Ptolemeusz Makron megmérgezte magát (2Mak 10,13), Raziasz háromszor kísérelte meg az ~ot (4,37–46). Az ÚSz-ben Júdás ~a az egyetlen eset (Mt 27,5).

önkiüresítés: → Krisztus megalázkodása.

önmegtagadás, aszkézis, lemondás: I. Az ÓSz-ben. Az ósz-i ember általában pozitív, töretlen viszonyban volt a világgal, az étellel, a javakkal és élvezte őket (vö. pl. Préd 5,7; Sir 14,14). Az volt a meggyőződése, hogy mivel Isten adta és teremtette, azért elvileg minden jó (vö. Ter 1,31; Zsolt 24,1). A dualista világnézetre visszavezethető, kifejezetten aszketikus törekvések idegenek voltak az ÓSz-től. Ha itt-ott mégis szóba kerülnek önként vállalt v. hagyomány által megkívánt lemondások (a héb.-ben jellemző módon nem volt pontos megfeleelője a gör. enkrateia, 'megtartóztatás' szónak), akkor ezek az ósz-i vallás alábbi sajátosságaiból következnek: 1. A bibliai szentségfogalom (vö. pl. Lev 11,44 kk.) megkívánta a lemondást minden olyan dologról v. szokásról, amely Jahvéval összeegyeztethetetlen kultuszhoz kapcsolódott, ezért „tisztátalan”-nak számított (lásd pl. az étkezési előírásokat: Lev 11; MTörv 14,3–21; 2Mak 6,18; 7,1). Az így értelmezett lemondás, mint szombaton a munkától való tartózkodás is, a Jahvéhoz tartozás megvallását jelentette. – 2. Jel jellegű volt a → reabilitáknak és a → naziroknak a bortól való tartózkodása is, amelyet feltehetően úgy értelmeztek, mint a Jahvéban való hit tisztaságát veszélyeztető kánaáni művelődéssel való szembeszegülést (vö. Ter 9,20–27). – 3. Mint minden vallás, az ÓSz is ismer olyan ~okat, amelyek talán még a művelődés animisztikus fokán keletkeztek, és megelőzték az istenivel való találkozást a kultuszban, annak érdekében, hogy ez a találkozás hathatós legyen. Ide tartozik a → böjt és a nemi kapcsolattól való időszakos tartózkodás (Kiv 19,15; 1Sám 21,5; vö. 1Kor 7,5). – 4. Az ételről, italról való lemondás, amellyel különösen a korai zsidóságban a nemi érintkezéstől való tartózkodás és a szőrruha viselete (→ öltözet) is együtt járhatott, a → gyászon kívül a → bűnbánatot is kifejezhette; nemegyszer a kérő ima erejét is így fokozták. – 5. A fogság utáni időben a lemondás és az önsanyargatás (vö. Jud 8,5 kk.) egyre inkább abszolutizálódott, és más vallási „gyakorlatokkal” (ima, kultusz, alamizsnázkodás) olyan „teljesítmény” lett, amellyel megpróbálták Istent jóindulatra hangolni, viszonozást, kérésük teljesítését várva tőle (vö. Iz 58,3–5). – II. Az ÚSz-ben. A „szolgálat–viszontszolgálat” gondolatát nem tekintve az ~ ósz-i motívumai az ÚSz-be is beleépültek, de új szempontok is járultak hozzájuk: 1. Hogy Isten országa és ennek hirdetése számára szabadok maradjanak, Jézus azt kívánta tanítványaitól, hogy érte és az ev.-ért mondjanak le a családi kötelekekről (vö. Mk 10,29), a tulajdonról (Lk 14,26.33; Mk 10,17–31), sőt bizonyos körülmények között a házasságról is (19,12; 1Kor 7,32–35). – 2. Ez a szegénységgel és → szüzességgel szükségszerűen együtt járó ~ egyszersmind egzisztenciális tanújele a Jézus üdvözítő művével visszavonhatatlanul elérkezett és már most, a mi időnkben (→ eón) elkezdődött eszkatologikus állapotnak (7,26.29–31; vö. Mt 22,30). – 3. További újdonság az ÚSz-ben: Krisztus követése; a keresztényt ösztönzi a vágy, hogy a Jézus életében és halálában megvalósult kiüresítésben (kenózis) osztozzon Urával (vö. Fil 2,4–13; 3,7–14). – 4. Végül: az ÚSz – az ÓSz-hez képest – differenciáltabban szemlélte a világot; ebből következően is háruult a keresztényre lemondás: magát megtagadva harcolnia kell a test (Pál) és a világ (János) ellen, amennyiben azok még a nem teljesen legyőzött → Sátán uralma alatt állanak (vö. 1Kor 9,25–27; Ef 4,22; 1Jn 2,15 kk., valamint az enkrateiának a hellenizmusból eredő, a Bibliától önmagában véve idegen fogalmával: ApCsel 24,25; Gal 5,23; Tit 1,8; 2Pét 1,6). Ilyen módon részesül a keresztény mindennapi életében is Krisztus halálában és feltámadásában, amelyben a → keresztiséggel szentségileg már részesedett (vö. pl. Róm 6,6 kk.;

Gal 5,24). – Az ÚSz-től távol áll minden dualisztikus aszkézis. Keresztelő János még közel áll az esszénusokhoz, Jézus azonban semmi rendkívüli ~t nem gyakorolt és nem követelt (Mk 2,18 kk.; Mt 11,19); a pasztorális levelek határozottan szembefordulnak a gnosztikusok testellenes, enkratita törekvéseivel (1Tim 4,3–5; Tit 1,15).

önmegettartóztatás: → önmegettagadás.

őrangyal: I. Az ÓSz-ben. Az igazak tapasztalták, hogy egy → angyal segítségükre és oltalmukra volt. Így Ábrahám szolgálja (Ter 24,7), Dániel az oroszlánok barlangjában (Dán 6,23); Tóbiást egy angyal, Ráfael kíséri el útján. Dán ismer népeket oltalmazó angyalokat. Mihály a zsidók angyala, más angyalok a perzsa birodalmat v. a görögöket oltalmazzák (10,13.20 kk.; vö. MTörv 32,8; LXX; Jón 5,13; Sir 17,14; 2Mak 11,6). Zsolt 91,11: az igazak Isten angyalainak oltalma alatt állnak. Isten bizonyos emberekhez küldöttei által szól, így pl. Gábor arkangyal által (Dán 9,21); angyalok viszik Isten színe elé az igazak imáit (Tób 12,12.15; vö. Jel 8,4) és kísérik az igazakat haláluk után Ábrahám kebelére (vö. Lk 16,22). Mégis, sehol nincs szó kifejezetten ~ról. Az apokrif iratokban is állnak olykor angyalok emberek mellett (Hénoch [etióp] 67,2; Jubileumok kv.-e 35,7 stb.), ugyanígy a rabbinista irodalomban és a kumráni iratokban is. Meglehetősen későn bukkan fel olyan angyal alakja, aki az embernek állandó kísérője és oltalmazója. – II. Az ÚSz egyértelműen tükrözi kora zsidóságának az ~lal kapcsolatos fogalmait: Jézus beszél a kicsinyek, azaz az egyszerűek és gyengék angyalairól, akik az égben vannak (Mt 18,10). A Zsid 1,14 szerint a jó angyalok mind „szolgáló lelkek” – „azok szolgálatára vannak rendelve, akik öröklik az üdvösséget”. Mt 2,13: Jézust angyal oltalmazza; 4,11: a pusztában Jézusnak angyalok voltak szolgálatára. Különösen az ap.-ok mellett állnak ott az angyalok (ApCsel 5,19; 8,26; 12,7 kk.; Jel 1,2). Az ApCsel 12,15 mutatja, hogy az első keresztények hittek legalábbis bizonyos kiemelkedő személyek ~ában. Ha a 7 egyh. „angyalá”-n nem a püspököket kell érteni (Jel 1,9–3,22), akkor itt a különféle egyh.-i közösségek ~ára lehetne gondolni.

őrdal: → ének.

ördög: a gör. diabolosz magyar megfelelője, amely a profán nyelvhasználatban arra utal, aki káromolja Istent. A LXX-ban a héb. satan a megfelelője (→ Sátán); ebben az értelemben került át az ÚSz-be. Az ÚSz (1Tim 3,11; 2Tim 3,3; Tit 2,3 kivételével, ahol profán értelemben szerepel és többes számban áll, a magyar fordításban rágalmozók) mindig egyes számban használja. Az ~tól meg kell különböztetni a → démont és a gonosz lelket, amelyekkel rendszerint többes számban találkozunk.

ördögűző (gör. exorkisztész, csak: ApCsel 19,13, a 'megesketni' jelentésű igéből; vö. Mt 26,63): olyan személy, aki esküvel, mágikus formulákkal kiűzte a zsidóságban is rettegett → démonokat (→ megszállottság). Az ÚSz-ben szerepel 7 vándor ~; Szkéva zsidó főpap fiai voltak, akik hiába próbálták – Jézus nevét varázsigeként, mágikus formulaként használva – a démonokat kiűzni, nem sikerült nekik (ApCsel 19,13–16).

öreg, presbiterek (gör. preszbüteroi; a pasztorális leveleket kivéve mindig többes **számban!**): 1. a helyi egyh.-ak elöljárói az ősegyh.-ban; testületet alkottak (ApCsel 11,30; 14,23; 15,2.4.6.22; 16,4; 20,17; 21,18; 1Tim 5,17: papok; Tit 1,5; Jak 5,14; 1Pét 5,1). Az ~ cím gyakorlatilag még nem volt azonos a mai papokéval (ellentétben a → püspökkel). → hivatal. – 2. → Szent János második és harmadik levelében az öreg a szerző maga. – 3. Jel 4,4.10; 5,5–14; 7,11–13; 11,16; 14,3; 19,4: az ~, a 24 vén (→ vének) mintegy mennyei szenátust alkotnak Isten körül (Dán 7,9; Iz 24,23). Részesednek az uralomban (arany korona), a mennyei liturgiában papi szerepet töltenek be, és élénken érdeklődnek az ember sorsa iránt (Jel 7,13 kk.; 11,16 kk. stb.). Lényüket és szerepüket nehéz meghatározni, ugyanígy számuk értelmezése sem könnyű. Némelyek a 24 papi osztállyal hozzák kapcsolatba (1Krón 24,7–18; ZsidTört 7,14.7), és így az emberiség „átváltozott” (= megdicsőült) képviselőit látják bennük. Mások szerint a 24-es szám a babilóniai mitológiába (24 istenség) nyúlik vissza (2×12

csillag az állatkör mindkét oldalán), s az ~ a szerző elképzelésében, ill. szándékának megfelelően angyalok. Ismét mások a nap 24 órájára gondolnak.

öregség: A Biblia kettős felfogást tükröz az ~et illetően. – 1. Úgy állítja elénk, mint ékes koszorút (Péld 16,31); az öregek tapasztaltsága (Sir 25,6), bölcsessége, megfontoltsága, tudása (Jób 8,8 kk.; 12,12; 15,8 kk.; Sir 25,4) csodálatra méltó. Innen érthető, hogy Dán 7,9 Istent mint öröktől fogva létezőt Ősöregnek nevezi (→ örökkévalóság), a Péld 16,31 szerint pedig a fehér hajkorona az igazság útján található, az igazaknak jut osztályrészül (→élet). Iz 65,20 és Zak 8,4: az ~ hozzátartozik az eszkatologikus boldogság képéhez. Ám ezt a nézetet újra meg újra helyesbítették: nem az öregkor, hanem Isten lelke tesz bölccsé (Jób 32,7 kk.), a bölcs ~ nem az évek számában rejlik, hanem a feddhetetlen, büntetlen életben és az élettapasztalatban, megfontoltságban. →vének. – 2. Másfelől sötét színekkel ecseteli a Biblia az ~et: a szem elgyöngül (Ter 27,12; 1Kir 14,4), a test melege csökken (1,1), az ember szenved a köszvénytől (15,23), fogy az életkedv (2Sám 19,36 kk.), hiányzik az energia, az erő a határozott cselekvéshez (1Sám 2,22 kk.; 8,1.5), kihal az életerő, a nemzőképesség (Ter 18,11 kk.; Lk 1,18; Róm 4,19); vö. a Préd 12,1–7 tartalmazta borús, komor leírással. Az ~ megfelelője annyira rokon értelműnek számított a pusztulással, hogy a Zsolt 102,26 kk. az Istent épp az Ő soha meg nem fogyatkozó, örökké tartó ereje által különbözteti meg a teremtménytől. Ezért az igaz megjutalmazását látták abban, ha valakit Isten ~ében is megtartott jó erőben lévőnek, frissnek (92,15), mint Mózeset is (MTörv 34,7), és csodának tekintették, ha idősebb nő gyermeket szült (Ter 18,14; 21,2; Lk 1,36). Mivel ~ében az ember segítségre szorul, gyenge, a Sir 8,6 figyelmeztet, hogy az öreget nem szabad megvetni, a 3,12 és a Péld 23,22 pedig arra inti a gyermekeket: legyenek megértéssel öreg szüleik iránt. A Lev 19,32 kiváltképpen tiszteletet parancsoló hangnemben beszél az ~ről. Ide tartoznak a Kiv 20,12 és a MTörv 5,16 tartalmazta törv.-ek is. A Zsolt 71,9.18 az ~től való aggodalmat tükrözi, de Iz 46,4 bizalmat ébreszt: Isten öreg korukban sem hagyja magukra Izr. fiait.

örökbefogadás: Az asszír–babilóniai jogszokástól eltérően Izr.-ben ismeretlen fogalom volt egy idegen → gyermek ~a; hamarabb került a → rabszolga a fiú helyére, legalábbis az → örökösödési jog szempontjából (Ter 15,4; lehetséges, hogy ez az eset → Nuzi jogszokásaiban leli magyarázatát). Mégis, vannak az ÓSz-ben olyan esetek, amelyek ~nak látszanak: Jákób örökbe fogadja József fiait (50,23: az unokák lépnek a gyerekek jogaiba), Mardokeus az unokahúgát, Esztert (Eszter 2,7). Az, hogy a fáraó leánya örökbe fogadta Mózeset, magától értetődően egyiptomi szokásnak tekinthető (Kiv 2,10). Pál ap. az → istengyermezség kérdésében a hel-lén–róm. felfogásnak megfelelően él a fogalommal (Róm 8,15.23; 9,4; Gal 4,5; Ef 1,5).

örök élet: → élet, → élet a halál után, → halhatatlanság, →örökkévalóság.

örökkévalóság: Platón óta olyan létmódot értünk ~on, amely kizár minden változást, tehát sem kezdete, sem vége nincs, ellentétben az → idővel, amelynek lényegéhez hozzátartozik a változás (múlik!), ezért a korábban és a később jellemzi. Az örökkévaló el nem múló jelenben (most) birtokolja lényegének teljesen kibontakoztatott, tökéletes gazdagságát. Nyilvánvaló, hogy e létmód Isten kiváltsága, mert még az angyalok is változhatnak, ezért a szó szoros értelmében nem örökkévalók. – I. Az ÓSz-ben az ~ filozófiai értelme az időről való elvont gondolkodás gyümölcse. Mivel Izr. fiaitól az ilyen gondolkodás idegen volt, nem volna meglepő, ha az ÓSz egyáltalán nem, v. csak elmosódottabb formában tartalmazná az ~ gondolatát. De az ÓSz több részletéből kikövetkeztethető, hogy Izr.-nek voltak sejtelmek Isten örök létéről, ill. örök léte sajátosságairól. Hogy ez Izr. istenfogalma tisztaságának felelt meg, azt az mutatja, hogy az ÓSz Isten ~át az idő fogalmaiban gondolkodva írja le; az ~ot úgy fogja fel mint vég nélküli időt. Ezért nincs is külön szava az ~ra, így általában az olam szót használja, amely egyaránt utalhat a homályos múltra és a távoli jövőre. J. A. Muilenburg ezt a szót az akkád ulla-me 'letenni' szóval hozta kapcsolatba; ha föltevése helytáll, akkor az olam a. m. 'a mostantól a legtávolabbi időig' (→ eón). – Isten tulajdonságaként ez El olamot a Ter 21,33 (J) szerepelteti. El olam a. m. 'az örökkévalóság Istene', amely formailag ugyanaz, mint az El saddai és az El eljon. Lehetséges, hogy Istennek

ez a neve azt a hitet fejezi ki, hogy Ő ősidőktől, vagyis öröktől fogva mindig létezett. Az ugariti szövegekben az ott tisztelt El isten 'az évek atyja' nevet viseli, és mint ilyen az öreg isten a fiatalabbnak tartott Baallal szemben. Dán 7,9 arra, hogy az ~ az isteni létmód, az Ősöreg névvel utal. Jób 36,26 így fejezi ki a gondolatot: „kifürkészhetetlen éveinek száma”. De a Ter 21,33 tartalmazta olamot 'állandóság' értelemben is fel lehet fogni; annyi mindenesetre bizonyos, hogy a szó Karatepe városkapuja feliratában ebben az értelemben szerepel: 'az örök Nap (isten)'. A pályáját folyamatosan járó és mindig újra felkelő nap azt a látszatot keltette, hogy örökkévaló, maradandó. Az El olam elnevezés alapján feltehető, hogy Beersebában a szentély kultuszában különös hangsúlyt kapott El maradandó, mindig létező volta. A maradandóság gondolatát Iz 26,4 így fejezi ki: „az Úr örökké megmaradó Szikla”. Annak ellenére, hogy Beerseba fontos zarándokhelynek számított Izr.-ben (vö. Ám 5,5; 8,14), Istennek ez a tulajdonsága csak Deutero-Izajás óta fogalmazódik meg világosabban. Deutero-Izajás az Isten ~áról nem a nap járása alapján alkotott fogalmat, hanem a tört. Istentől irányított menetét vette alapul. Az Isten örökkévaló Isten, mert Ő a föld alkotója (Iz 40,28), „az első, aki még az utolsók közt is ugyanaz” (41,4; vö. 44,6; 48,12 kk.); előtte nem volt isten és utána sem támad (43,10). A szt. szerző tudatában van, hogy ez az örökké megmaradás változhatatlanságot tételez fel (vö. 40,28). Így a Zsolt 90 meg is fogalmazza: Isten léte visszanyúlik a teremtés előtti múltba és csorbítatlan marad a legtávolabbi jövőig (90,2; vö. 102,27 kk.). Erre a kezdet és vég nélküli létezésre utal az öröktől örökké, ill. a mindörökké kifejezés (90,2; 103,17); ez szorosabb értelemben véve a. m. 'a legrégebb múlttól, az ősidőktől fogva a legtávolabbi jövőig'. – Hogy az örök létet egyre inkább olyan dolognak tekintették mint ami az Isten sajátja, azt pl. Bár 4,10.20 egyértelműen tanúsítja, ahol is Isten Örökkévaló néven szerepel. Már Deutero-Izajást megragadta az az ellentét, amely egyfelől Isten szavának (Iz 40,6 kk.), segítségének (45,16 kk.), üdvösségének (51,6), igazságának (51,8), irgalmának (54,8) örökkévaló, örök érvényű volta és másfelől a teremtmény mulandó volta közt fennáll; vö. Zsolt 92,8 kk. Amikor Iz 60,19 kk. örökké tartó világosságnak nevezi Jahvét, tökéletesebben ragadja meg a valóságot a zsoltárosnál, aki még a naphoz és a holdhoz hasonlítja (Zsolt 89,37 kk.) – II. Az ÚSz átveszi az ÓSz tanítását lényegesebb módosítás, ill. kiegészítés nélkül. A Róm 16,27 a Ter 21,33 és Iz 40,28 kifejezéséhez kapcsolódik; Jak 1,17 Isten változhatatlanságára épít. Isten örök létének transzcendens voltára utalásul Pál korszakok és nemzedékek előtti létet említ (Kol 1,26; vö. 1Kor 2,7), amivel ezt akarja mondani: 'még mielőtt a világ beláthatatlan léte kezdetét vette' (vö. Jn 17,24; Ef 1,4). A Krisztus születése előtti utolsó sz.-okban szívesen nevezték Istent a századok királyának (Hénoch könyve [etióp] 9,4; 12,3; Jub 31,13 stb.); e szóhasználat nyomai az ÓSz-ben is fellelhetők (Jer 10,10; Zsolt 10,16; 29,10; 66,7; 93,1 kk.; 145,13; Tób 13,7.11: LXX); az ÚSz-ben Pálnál találkozunk vele (1Tim 1,17: az örökkévalóság királya). A szövegek egy részében az örök szemben áll a mulandóval, és rendszerint az istenire, a szellemire jellemző a földivel, az evilággal szemben (2Kor 4,18; Zsid 9,14 stb.). Különösen áll ez az örök élet fogalmára (Mt 19,16; Jn 3,15 stb.).

örökösödési jog: I. Az ÓSz-ben. A) A héb. 'örökölni' ige átfogóbb értelmű, mint a magyar megfelelője; nem csupán örökség címén való birtokbavételt jelent, hanem minden más tulajdonszerzési jogcímet is, a munka kivételével. Így öröklí Izr. Kánaán földjét, amely Jahve birtoka (Józs 22,19; 2Krón 20,11); Jahve odaigérte az ósatyáknak (Ter 12,7) és Mózesnek (Kiv 3,8; 32,13), és ezért az egész népé lett (Szám 34,2; → Józsue). A bizonytalan értelmű Ter 32,8 szerint a pogány népek is örökségképpen kapták földjüket. Kánaán és Izr. népe szintén úgy szerepel (Kiv 15,17; 1Sám 26,19; 2Sám 21,3) mint Jahve öröksége, nem mintha Jahve valaki mástól kapta volna, hanem a maradandó birtoklásra mint megbízható jogcímmre való hivatkozásul és a tulajdonról való gondoskodás kiemelésére. Mivel Kánaán és Izr. Jahve öröksége, azért Jahve különleges módon gondot visel rá. Hasonló értelemben kapják Izr. fiai „örökségül” a törv.-t (Zsolt 119,111), a gyermekeket (127,3), sőt magát Jahvét (Szám 18,20; Zsolt 16,5), Lévi fiai a papságot (Józs 18,7), a bűnösök pedig Jahve büntető ítéletét (Jób 20,29). – Izr. törzsei, nemzetségei és családjai öröklík azt a földet, amely a sorsvetéskor nekik jutott (Ter 48,6; Szám 26,52–56 stb.; MTörv 19,14 stb.; Józs 13,1.7; 1Kir 8,36; Jer 3,19; Ez 35,15; az egész elképzelésre nézve összefoglalóan: Neh 9,6–37); ezért Bír 20,6: „Izrael földjének minden vidékére”, vagyis Izr. összes törzsének egész területére. – A nekünk megszokott értelemben öröklík Izr. fiai az apák tulajdonát (pl. Lev 25,46;

MTörv 21,16; Bír 11,2; 2Kir 21,3; Péld 13,22), amely egyébként sajátosan izr. értelemben vett örökség is lehet. Ugyanakkor az általunk ismert jelentésben minősül örökségnek pl. Kánaán, a pogányok öröksége (Zsolt 111,6) sajátosan izr. értelemben vett örökséggé válhat. – Izr. fiai örökölhettek pl. megbecsülést v. szégyent (Péld 3,35), továbbá balgaságot (14,18) és hazugságot (Jer 16,19). – B) Az izr. ~ról a Bibliában csak 2 helyen olvashatunk (MTörv 21,15: az → elsőszülöttek jogai; Szám 27,1–11: a lányok, 36: az asszonyok ~a). A jogi szokások azonban rekonstruálhatók az elbeszélő irodalom és – a pátriárkák korára nézve – más K-i törv.-kv.-ek alapján. Az örökség az apa ingóságaiból és ingatlanaiból állt. Azt, hogy az apa feleségeinek javai is az örökséghez tartoztak-e (ahogy 2Sám 16,21 kk.; 1Kir 2,13–24 alapján többen felteszik), nem lehet biztosan megállapítani. Hogy az ingóságokat miként osztották szét, azt szintén nem tudjuk; a → tulajdonra vonatkozó ósz-i törv.-ekre való tekintettel a birtok felosztását lehetőleg kerülték. – Az örökösök a fiú gyermekek voltak, mégpedig úgy, hogy az elsőszülöttet 2 rész illette meg (MTörv 21,15–17); a törv. tiltotta az apának, hogy az elsőszülöttség jogát valamelyik fiatalabb fiára átruházza (21,15 kk.), ahogy ez olykor (Ter 48,13–19; 1Kir 1,13) megtörtént. Az ágyasok fiainak az ósidőkben nem voltak ~aik (Ter 21,10; 25,6; Bír 11,2); az apa kielégíthette őket ajándékokkal (Ter 25,6); Babilóniában örökbe is fogadhatta őket (Hammurápi törv.-kv.-e 178. §). Később vsz. ugyanolyan jogaik voltak mint az első feleség fiainak. A lányok csak akkor örököltek, ha fiúk nem voltak (Szám 27,1–11), de ilyenkor csak az apa törzsbelijéhez mehettek férjhez (36), hogy a családi birtok ne kerüljön más törzs kezére. Jób a lányainak is juttatott örökrészt (Jób 42,15); ez érthetővé teszi a zsidó hagyományt, amely szerint később a lányoknak is voltak ~aik. Ha lányok sem voltak, az örökség az apa fivérekre v. az apa legközelebbi rokonaira szállt. A Ter 15,3 kk. és a Péld 17,2 alapján némelyek felteszik, hogy a rabszolgáknak is lehettek ~aik, de a Ter 15,3 nagyon is bizonytalan (→ Eliezer), a Péld 17,2 pedig másra vonatkozik. Hogy az özvegy örökölhett-e, arról sehol nem olvashatunk az ÓSz-ben, de a babilóniai jogszokások (Hammurápi törv.-kv.-e 171 kk. 177. §) alapján feltehető, hogy az örökség egy részét megtarthatta (vö. Rut 4,3.5; Jud 8,7). Visszatérhetett az apai házba (Ter 38,11; Lev 22,13), v. az örökségből tarthatta fenn magát (22,13; Rut 4,5). Az örökséget bizonyos esetekben már az apa életében ki lehetett kérni (Tób 8,21; Sir 33,21 kk.; Luk 15,12). Végrendelkezésről (→ testamentum) az ÓSz nem tesz említést; az ÚSz-ben Pál alapján feltehető az ismerete, ill. elterjedtsége (Gal 3,17; Zsid 9,16). – II. Az ÚSz-ben. A gör. kléronomein szó a profán nyelvhasználatban mondhatni mindig szorosabb értelemben véve utal az ~ra, de az ÚSz szerzői sokkal tágabb értelemben használják. Ez nem csupán az ósz-i szóhasználat átvételével függ össze, hanem azzal is, hogy az ÚSz az Isten és az ember kapcsolatát apa-fiúi viszonyként értelmezi. Mivel a fiú az örökös, az öröklés fogalma sajátos vallási színezetet kap, és az embernek Istenhez fűződő kapcsolatára utal. Gal 4,30 (a gyermekek) és itt az 'örököl' a szó volta-képpen értelmében szerepel; ugyanígy az 'örökség': Mt 21,38 (a gonosz szőlőművesekről szóló hasonlat) és Lk 12,13 (a kapzságtól való óvakodásra intés), ill. az 'örökös': Mt 21,38; Gal 4,1. Ugyanakkor az ApCsel 13,19 az ÓSz szóhasználatát követi (Kánaán földje). A Zsid 1,2 viszont sajátosan úsz-i értelemben mondja: maga Krisztus az Isten örököse; egyébként a hívők mint Krisztus társörökösei (pl. Róm 8,17) kifejezésből is következik, hogy Krisztus az örökös. Ez az ~ a keresztényt nem testi leszármazása alapján illeti meg (1Kor 15,50), hanem az → istengyermekségből következik (Róm 8,17; Gal 3,29; 4,7). Az örökség az → Isten országa (Mt 21,43), Krisztus országa (Ef 5,5), a romolhatatlanság (1Kor 15,50), az ígélet (Zsid 6,12), a szt.-ekkel közös örökség (ApCsel 20,32), az üdvösség (Zsid 1,14), a dicsőség (Róm 8,17), az áldás (1Pét 3,9), a kegyelem (3,7), az örök élet (Mk 10,17; Lk 10,25; Tit 3,7) és – az ósz-i szóhasználat szerint – a föld (Mt 5,5), a szt. város (Jel 21,7). A keresztény a → keresztséggel (1Pét 1,3–5) szerez jogot az örökségre; mivel ez az örökség az eszkatologikus javak sorába tartozik (1,5), Isten Lelke, a Szentlélek rá a kezes (Ef 1,13 kk.; Tit 3,6 kk.).

örökség: → örökösödési jog, → sorsvetés.

örök tűz: → Gehenna.

öröm: 1. Az ÓSz-ben, főleg a bölcsességi irodalomban (Préd 9,7 kk.; 11,9 kk.; Péld 15,13.15.23; Sir 30,22–25) ismételtelen találkozunk a fogalommal különféle összefüggésekben, ill. olyan eseményekkel kapcsolatban,

mint a menyegző, az aratás, a győzelem. Aki Istent szolgálja, nem tekinthet mindent ~nek, amit így neveznek (Jób 20,5). Csak az igaz ismeri a valódi ~et, amely Isten félelmében gyökerezik (Sir 1,12). Elsősorban Istennek örül az igaz (Neh 8,10; Eszt 10,3 kk.); ez a gondolat főleg a zoltárokban tér újra meg újra vissza (Zsolt 30,6; 31,8; 32,1 kk.; 67,5; 92,5; 98,6 kk.); ~ forrása minden, ami Istentől van, pl. a törv. (1,2; 19,9; 119,162–163). Az Isten hajléka, a Templom szintén ~mel tölti el az igaz embert (81,2–4; 122,1). Ugyanígy ~et szerez annak, aki hisz Isten alkotásaként az egész teremtett világ és Izr. Isten népévé való kiválasztása is (96,11–13; 104; 149,2–4). – 2. Az ÚSz ismételtén rámutat arra az ~re, amely a keresztényt eltölti v. el fogja tölteni (Mt 5,11 kk.; 9,15; Jn 15,11; 16,20.22; 17,13; Jak 1,2; 2Kor 13,11; Fil 4,4; 1Tesz 5,16). Az üldöztetés v. a különféle gondok, bajok nem akadályai az igazi ~nek (ApCsel 5,41; 2Kor 7,4), mert az igazi ~ a Lélek gyümölcseinek egyike (Gal 5,22), tehát felülről való, és így mindent felülmúl, amit a világ adhat nekünk.

őrváltás: → éjjeli őrség.

ősatyák: 10 ős Ádámtól Noéig (Ter 5: Ádám, Szet, Enos, Kenan, Mahalaleel, Járed, Hénoch, Metuselach, Lámech, Noé), v. Noétól Ábrahámig (11,10–26: Szem, Arpachsád, Selach, Héber, Peleg, Reu, Szerug, Nachor, Terach és Ábrám), azaz tágabb értelemben véve a → pátriárkák.

ősegyház: a szó szoros értelmében a jeruzsálemi, a szó tágabb értelmében a palesztinai első zsidókeresztény közösség. – I. Az ~ra nézve a legfőbb forrás az ApCsel, de felhasználásakor figyelembe kell venni, hogy a szerzőnek mi volt vele a célja, mit kívánt benne kidomborítani. További adatokat Pál leveleiből meríthetünk; közülük is legfontosabb forrás a Gal. Az ~ teol.-jának megismeréséhez elsősorban Mt és Jn formatört.-i elemzése elengedhetetlen, de fontos fogódzókat nyújthatnak Jak (zsidókeresztény hagyomány) és az ÚSz tartalmazta régi hitvallások is. Végül fontos adalékokkal szolgálnak az egyházatyák írásai is, így az Eusebiosz említette Hégészipposz-töredék (ezt azonban nagyon kritikusan kell kezelni). – II. Története. A húsvét utáni egyh. létrejötté szempontjából alapvetőek voltak a feltámadt Jézus megjelenései, mert a szétszóródott tanítványok ezeknek köszönhetően gyűltek újra egybe; aztán a pünkösdi esemény, amely a Jézus megváltói küldetésében való hitben megerősítette a tanítványokat és az ev. hirdetésére ösztönözte őket. Az ~ vallási élete először még a zsidó közösség kereteiben zajlott (ApCsel 2,46; 3,1; 5,12), de a Krisztusban való hit megvallása, a Jézus nevére való megkeresztelkedés és a kenyér megtörése (naponta?) csakhamar elkülönüléshez és saját kultusz kialakulásához vezetett; egyszersmind meg is szerveződött az ~ (→ hivatal), hiszen nem a főtanács irányította, hanem az ap.-ok és a presbiterek (→ öregek) Péterrel az élükön (vö. Gal 1,18; ApCsel 1,15–26; 2,14–40; 3,1–26; 4,8; 5,1–10.29; 8,14 kk., 20–24; 9,32–43; 10,1–48; 15,7–11). A keresztény hit hirdetése összeütkezéshez vezetett a zsidó vezetőséggel (4,1–22; 5,17–41; 6,8 kk.; 8,1; 12,1–11; 1Tesz 2,15). Az idősebb Jakabot I. Heródes Agrippa már Kr. u. 44: kivégeztette (ApCsel 12,1 kk.). Azt, hogy a jeruzsálemi ~on kívül igen hamar létrejött egy külön „galileai” ~ is (saját teol.-val), a forrásokból nem lehet igazolni, de vsz., hogy Galileában is alakultak keresztény közösségek (9,31). – Az ~ban erős közösségi szellem bontakozott ki, s részleges vagyonszövetség is létrejött (2,44 kk.; 4,32–37) elsősorban a szegények támogatására (2,44 kk.; 4,32–37), de a testvériesség tudatát is táplálta. A szegényekről való gondoskodás érdekében került sor a hét férfi kiválasztására a „hellenisták” (csak gör.-ül zsidókeresztények v. prozeliták) köréből (6,1–6), akik közül a legjelentősebb István diakonus volt. Ő a 6,14b; 7,48.53 szerint bírálta a Templomot és a Mózes rendelte törv.-eket, ezért a zsidó hatóságok elítélték. A „hellenisták”-nak el kellett hagyniuk Jeruzsálemet (8,1.4), ennek következtében új keresztény közösségek alapítói lettek a szt. város falain kívül, így Szamariában (8,5 kk.) és a szíriai Antióchiában (11,19–21). Antióchiában keletkezett az első pogánykeresztény közösség, de épp ennek következtében támadt a heves vita a törv. szerint gondolkodó zsidókeresztények és a pogánykeresztények között abban a kérdésben, hogy vajon továbbra is érvényben maradnak-e a zsidó törv.-ek. A vitát Pál és Barnabás közbelépésére úgy döntötték el, hogy a pogánykeresztényeket nem kötelezik a zsidó törv.-ek (Gal 2,1 kk.; ApCsel 15:→ apostoli zsinat). Pontosán nem lehet időhöz kötni, hogy Péter mikor hagyta el véglegesen Jeruzsálemet (vö. ApCsel 12,17: „más vidékre ment”). Távozása után az ~ vezetését Jakab, „az Úr testvére” vette

át. Ő személy szerint szigorúan megtartotta a törv.-t és vele együtt az ~ is; békés, kiegyensúlyozott ember volt (vö. 15,13–21; 21,17–25; Gal 2,9; Jak 3,13–18); II. Ananosz főpap idején, Kr. u. 62: kivégezték Jeruzsálemben (ZsidTört 20,9). Kr. u. 66–70: a zsidó háború kitörése után Jakab hozzátartozói elhagyták Jeruzsálemet és a Jordántól K-re eső területen, Pellában telepedtek le (Euszebiosz: Historia Ecclesiastica III. 5,2–3). Ezzel vége lett annak a tört.-i szerepnek, amelyet a palesztinai zsidókeresztények az Egyh. életében játszottak. – III. Teológiája. Az ~ teol.-jának lényegét az a nyilvánosan hirdetett meggyőződés alkotta, hogy a megfeszített és feltámadott Názáreti Jézus a próf.-k által hirdetett Messiás, aki felment a mennybe. Ezt azonban kivált a zsidóknak be kellett bizonyítani az Írásokból; ebből következően az ~ teol.-ját főleg az jellemezte, hogy a Szentírásra épült. Az ap.-ok és az ~ igehirdetése (kérügma) köré tömörült közösség az új Izr.-nek tekintette magát (ezért is választották be az ap.-ok testületébe Mátét, hogy a számuk csorbíthatatlanul megfeleljen Izr. 12 törzsének), amelynek azonban már nem Mózes ad törv.-t, hanem Jézus (Mt 5,17 kk.; a logionok gyűjt.-e), akinek mielőbb újra eljövetelére vártak (1Kor 16,22: → Maran Atha!). Minthogy a törv. helyébe lépett Jézus tanítása és a Jézus nevére való megkeresztelkedés az üdvösség zálogaként, természetesen felvetődött a kérdés – kivált a pogánykeresztények vonatkozásában –, hogy meg kell-e a törv.-t tartani. Amikor ez a kérdés úgy dőlt el, hogy a keresztények szabadok, nem kell tehát a törv. igáját magukra venniük (lásd fentebb), a zsidókereszténység a törv.-hez való görcsös ragaszkodással együtt anakronizmussá vált az ~ban, és szükség-szerűen ki kellett halnia. Viszont az, amit az ~ az ev.-okban írásba foglalt Jézus-hagyománnyal és az ap.-i hitvallással adott az Egyh.-nak, minden időkre szól. Ezek azok a lelki javak, amelyekért a Róm 15,27 szerint a pogánykeresztények hálával tartoznak az ~nak. → Egyház.

ősevangélium: → protoevangélium.

összeírás: → népszámlálás.

őstörténet: az emberiség tört.-ének kezdetét elbeszélő első fejezetek a Szentírásban (Ter 1,1–11,32). – I. Szerkezete. 1. A ritmikusan megszerkesztett → teremtéstörténet az egész mindenség eredetét egy személyes Isten szabad tetteire vezeti vissza (1,1–2,4a), aki az embernek a bölcsen berendezett világban különleges helyet juttatott, de ennek a kezdeti jó sorsnak az ember gögös szembeszegülése következtében csakhamar vége lett (2,4b–3,24; → bűnbeesés, → Paradicsom). Az engedetlenséget a testvérgyilkosság követte, s ez osztotta meg a fiatal emberiséget (4,1–16; → Ábel, → Kain). Bár Kain utódai a művelődésben magas fokot értek el, erkölcsileg lesüllyedtek (többneijűség, csillapíthatatlan bosszúvágy; 4,17–24). Ugyanakkor Ábel helyett Szettől egy más, jobb nemzetség származott, amely kitűnt vallásosságával (4,25 kk). Az 5,1–32: az ~ – anélkül, hogy Kain utódainak további sorsát ecsetelné – Ádámtól Szetten át Noéig és fiaig vezeti a családfát, vagyis a vízözön előtti → ősatyáig. Ezzel elér egy pontig, ahol az emberiség romlása tetőpontra hág, főleg azért, hogy → Isten fiainak az emberek lányaival való házasságából létrejön az óriások erőszakos nemzetsége (6,1–4). A vízözönrel Isten Noén és fiain kívül elpusztítja az egész emberiséget. Noét erényességéért kíméli meg (6,5–8,14). Amikor Noé mint a 2. Ádám (9,19) elhagyja a bárkát, az üdvösség tört.-ében új korszak kezdődik (8,15–9,17). Az apja (Noé) iránti tisztelet hiánya azonban csorbítja Kám erényességét, s ennek fia, Kánaán viseli a következményeit (9,18–29). Így az ~ gondolatmenete megtörik: az egész emberiséget érintő terv politikai-földrajzi korlátok közé kerül. A → népek táblája szintén megkísérli, hogy az összes akkor ismert népet Noé fiától (Szem, Kám, Jáfet) származtassa (10,1–32). Az emberiségnek egymástól szokásaiban és nyelvében különböző népekre tagolódása büntetés, amelyet az emberiség azzal a vele született göggyével vont magára, hogy hasonló akart lenni Istenhez, nemcsak mint egyén (3), hanem mint közösség is (11,1–9; → bábeli torony). A vízözön utáni pátriárkák egy új → nemzetségtáblája (11,10–26), amely az 5,1–32 folytatásaként azt az időszakot próbálja bemutatni, amely a népek szétszóródásától Ábrahám születéséig telt el, akinek neve által a szétszóródott népeknek Isten akaratából újra egyesülniük kell (12,3). 11,27–32: Terach családjának bemutatásával és Urból Háránba költözésével elkezdődik → Ábrahám története. – 2. Azt a tárgyi egységet,

amelyet a Pentateuchus szerkesztőjének műve mutat, több dolog megtöri. Így a feldolgozott anyag sokfélesége, amely egyebek közt a P és J eltérő isten- és világképét is tükrözi, de ezen kívül egész sor egyenetlenség is, úgyannyira, hogy bizonyos részek nem is illenek mindig bele az összefüggésbe, ahova a szerkesztő beiktatta őket. A 4,1 kk. szerint Kain és Ábel az emberiség ősatyjának a fiai, ugyanakkor a 4,14–15 feltételezi, hogy a földön már lakott területek vannak és Kain mögött valamely közösség áll, amely halálát hétszer akarja megbosszulni. A 4,17 Kainnak városépítést tulajdonít, ami nincs összhangban a rá kirótt büntetéssel: „Hontalan és bujdosó leszel a földön” (4,12). A 4,20 kk. kapcsolatot teremt egyfelől a vándoréletet élő zenészek, pásztorok és kovácsok, másfelől 3 vízözön előtti pátriárka között, mintha nem is lett volna vízözön. Ábel már azt a foglalkozást úzi (4,2), amelynek ősatyjául 4,20 Jabalt nevezi meg. A 7,7.13 szerint Noé fiai már a vízözön előtt megnősültek, ezzel szemben a 9,2 kk. legényemberként állítja őket elének, akik még apjuk sátrában élnek. Az emberiség elszaporodását és a föld benépesítését (10) a 9,1 az Istentől áldásként kapott nemzőerőre vezeti vissza; ugyanakkor a 11 a törzsek és nyelvek szétválását úgy mutatja be, mint valami rosszat, amely a gőg bűnének büntetéseként megbontotta az emberiség eredetileg teljesen zavartalan egységét. Míg a 6,3 szerint az ember életkora legfeljebb 120 évet tehet ki, addig a 11,10–32 említ 200, sőt 500 évet megért embereket. Mindehhez járulnak a kettős elbeszélések: az ember teremtése (1,26 kk. és 2,7.21 kk.); a Kain, Hénoch (Hénok), Irád, Mechujael, Metusael és Lámech (Lámek) neveket (4,17 kk.) az 5,9–28 újra felsorolja, de némileg eltérő alakban és más sorrendben; a vízözön ismételt leírása. Mindez arra mutat, hogy az ~ben különféle, egymástól független hagyományok olvadtak össze, ill. kerültek egymással – mesterségesen létrehozott – összefüggésbe (→ Teremtés könyve). – II. Irodalmi műfaja. 1. Az ~ nem a tört. előtti idő „történelme”. Hogy az 1–11 nem tört.-ileg hitelesen áthagyományozott események leírása, az egész sor részletből kiviláglik. Az első ember neve (Ádám) a. m. 'ember'; az 1–4 nem is tekinti még tulajdonnévnek, hanem köznévként szerepelteti; először csak a 4,25 és 5,1–3 említi tulajdonnévként. Kain, a földművelő és Ábel, a pásztor eleve nem lehetnek az első emberpár fiai, hiszen a → földművelés (az ún. kapás művelés) és az állatok (kutya) háziiasításának legrégebb emlékeit a mezolitikumból (átmeneti kőkor) ismerjük, tehát az embereknek százezer éveken át vadászniuk és gyűjtögetniük kellett, hogy megélhessenek. Az, hogy Kain várost épített (4,17) és megmunkálta a bronzot és a vasat, teljesen egyértelmű anakronizmus, hiszen a legrégebbnek ismert város (Jerikó) a neolitikumból (csiszolt kőkor) származik, a fémmegmunkálást pedig még későbbi időből lehet csak kimutatni. A vízözön előtti és a vízözön utáni pátriárkák szembeötlően magas életkora (900–700, ill. 500–200 év) nem egyeztethető össze a tört. előtti időből való leletekkel. Ezenkívül olyan vízözön, mint amelyet a 7,19 kk. bemutat, földtanilag nemcsak hogy nem mutatható ki, hanem nem is valószínű. A 11 tartalmazta néprajz szemmel láthatóan azokra a népekre összpontosít, amelyek létezését Palesztinából Kr. e. 1000 k. ki lehet mutatni, és így a kép, amelyet ilyen módon a földön akkor élő népekről akar nyújtani, roppant halvány. A bemutatott népeknek Szemtől, Kámtól és Jáfettől származtatása (egy tagadhatatlanul rosszul tagolt és a tényleges fajokat figyelmen kívül hagyó eredeztetés!) az emberiség eredetének túlságosan leegyszerűsített s ezért teljesen torz bemutatása. Az emberiségnek fajok s nyelvek szerinti tagolódása sokkal régebbi időbe nyúlik vissza Babelnél, amelynek tornya egyébként sem az egyetlen, s nem is a legrégebbi Mezopotámiában. – Szembeötlő az ~ elbeszéléseinek etiológiai (→ etiológia) jellege: az adott jelenségek magyarázatát a szerző az ősidőkben keresi; pl. miért van a férfi és a nő között vonzalom, kölcsönös szeretet (2,24), miért nincs a kígyónak lába, miért kell hason csúsznia (3,14), mi az oka az anyák szülési fájdalmainak (3,16), miért fáradságos a munka (3,17 kk.), miért visel az ember ruhát (3,21), miért kell meghalni (3,22–24), miért olyan rövid az ember élete (6,3), honnan származnak az óriások (6,4), mit jelent a szivárvány (9,12–17), miért vannak nyelvek és mit jelent a Babel név (11,9). Társadalmi jelenségekre és politikai eseményekre is találunk az ~ szerzői magyarázatot az ősidőkben (4,15.20–24: vándorló kovácsok és zenészek, akiknek bántalmazásáért hétszeresen kell lakolni; 9,27: feltehetően Izr. fiainak, a hettitáknak [?] és a kánaániaknak egymáshoz való viszonyáról van szó Palesztinában). – A 4,17–22 és 5,1–32 tartalmazta nemzetségtáblák szembeötlő párhuzamokat mu-

tatnak. Nemcsak ugyanazon nevek szerepelnek bennük, hanem mindkét nemzetségtábla három felé ágazással is végződik, csak az egyikben a foglalkozás, a másikban a lakóhely az alapja a szétágazódásnak. Kain/Kenan mindkét esetben olyan ember fia, akinek a neve a. m. 'ember': Ádám/Enos, és ezért az emberiség ősatyjának számít (az 5,1–8: Ádámot és Szetet nyilvánvalóan beiktatták egy Enos-családfa elé). Ezenkívül Szet neve emlekeztet a Szám 24,17 tartalmazta Szet fiaira, valamint az egyiptomi és akkád szövegekből kimutatott sutura, s feltehető, hogy itt az É-Mezopotámiában élő beduinok ősatyjával állunk szemben. Ugyanebbe az irányba mutat a Metusael név is. De megfigyelhető bizonyos hasonlóság Ábel (Ter 4,2) és Jabal (4,20) között is mind nevük, mind foglalkozásuk terén; ezenkívül mind a kettő egy Kainnak, egy Kenannak volt a testvére. A 11,10–26 felölelte nemzetségtábla egész sor olyan nevet tartalmaz (Peleg, Szerug, Nachor, Terach, Hárán), amelyet mezopotámiai város nevéként ismerünk. Végül: a népek táblája nem egyéb, mint földrajzi nevek egybekapcsolása a leszármazás egyfajta rendjének megfelelően. Ez arra utal, hogy az a leszármazástani anyag, amellyel a szt. szerző Ádám és Ábrahám között az úrt megpróbálta kitölteni, meglehetősen szegényes volt, és valójában nem is felelt meg ennek a célnak. Jóllehet Ádám és Enos nevéből egyértelmű, hogy a szerzőnek olyan anyaga volt, amely valóban megkívánta egy ősember létét, akitől minden törzs származott, mégis, e 2 ősemberhez egyszerűen hozzácsatolták a szerzők az általuk ismert törzsek ősatyjait, közbülső tagok közbeiktatása nélkül (keniták: Kain/Kenan; bené-Set: Szet). Úgy látszik, hogy eredetileg 2 külön népek táblája volt, de ezek elejét összeszerkesztették egyetlen új népek táblájává (Ádám–Szet + Enos–Kenan), s földrajzi nevek egész sorát iktatták közbe az úr kitöltésére. – 2. Az ~ az üdvösség tört.-e. Kétségtelen az is, hogy az ~ valamit az emberiség eredeti állapotáról is akar mondani. Hasonló elképzeléseket minden dolgok eredetéről az akkád és az egyiptomi irodalomban is találunk. Ezek nem is érik mindig be pusztán az első ember teremtésének és az emberi művelődés kezdeteinek bemutatásával; pl. egy sumer királylista olyan királlyal indul, aki tört.-i személy volt, és – korábbi helyi listák, epikus szövegek és mondák felhasználásával – egészen a nagy áradásig vezet. Ebben a szerző a vízözön előtti időkre még 10 nevet közbeiktatott, csak hogy elérkezzen addig a pillanatra, amikor Anu, az ég istene átadta az uralmat a királynak a sumer Eriduban. Míg azonban ez a királylista a szerzőnek arra a meggyőződésére vezethető vissza, hogy a királyság lényege szerint egy, ezért a király országát csak egy uralkodó kormányozhatja, addig az ~ horizontja sokkal tágabb, mert az abból a hitből született, hogy az emberiség üdvössége nem a véletlen műve, hanem az Isten irányította tört.-ben bontakozik ki. Erre a hitre Izr.-t saját kiválasztottságának (→ kiválasztás) tudata segítette el, maga a kiválasztottság pedig a múlt háttéréből rajzolódott ki. Az ~ tehát egyfelől azt akarja bemutatni, hogy az emberiség egyre inkább eltávolodott a boldogság Isten elgondolta és megteremtette eredeti állapotától, másfelől arra kíván rávilágítani, hogy az emberiség megújulását is Isten készíti elő és munkálja. A szétesés egyre tovább gyűrűző folyamatként rajzolódik elénk: az embernek mint egyénnek a szétzilálódását követi a közösség felbomlása (Kain nemzetségében: vérbosszú és többnejűség), míg végül az egész vízözön előtti világ elpusztul, s ezzel a paradicsomi állapot (vegetariánus életmód) utolsó nyomai is elenyésznek (1,29 kk. és ezzel szemben 9,3; vö. Iz 11,6 kk.). A vízözön utáni emberiség kezdeti egysége csakhamar felbomlik, a bűn eluralkodik, és ezzel az emberi életkor is csökken (→ élet). Ezzel kialakul Ábrahám meghívásának a háttere. Ábrahámiban az emberiségnek meg kell találnia elveszett üdvösségét (Ter 12,3: „Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége”); az ósátrában kell a népeknek újra egyesülniük (9,27), ivadéka eltörporja azt a titokzatos hatalmat, amely megrontotta az emberiséget, s amely csalárd kígyó alakjában még mindig támadásra készen leselkedik (3,15). Így az emberiség romlása, amely az emberiség egész történelmére rányomta bélyegét, beépül Isten üdvösségre irányuló tervébe, ezzel az ~ feleletet ad a konkrét tárgyi valóságra, és ilyen értelemben történelmileg hiteles műnek minősíthető. Az ~ tehát okát adja Ábrahám meghívásának, és rámutat jelentőségére, de ez nem kap teol.-i megfogalmazást, hanem képekben, tört.-ekben tárul elénk. Ezek különféle hagyományokból származnak, sokszor tört.-i helyzetekhez kapcsolódnak, de rendszerint helyi színezetűek és az egész emberiség tört.-éhez képest meglehetősen kései keletűek. Az időrendi hitelt a nemzetségtáblák adják meg az ~nek.

ősvíz, vizek: Az újabb exegetikai irodalom így adja vissza a héb. *tehom* kifejezést. Mint a kozmográfia más elnevezései (pl. *tebel* 'szárazföld', *seol* 'holtak országa'), a *tehom* is gyakran szerepel névelő nélkül, tulajdonnévként (kivétel a Zsolt 106,9; Iz 63,13: e helyeken a Vörös-tengerre utal). A névelő akkor is hiányzik az ~ mellől, ha a 'nagy' jelző áll mellette (Ter 7,11; Zsolt 36,7; vö. 48,3; Iz 51,10; Ám 7,4). Az ~ és a nagy ~ annyit jelent, mint 'nagy vizek'; olykor párhuzamban is állnak egymással (Ez 26,19: elborít az ár, 31,15: a nagy áradás), utalásul a hatalmas víztömegekre. Ezek a szárazföld alatt találhatók (Ter 49,25; MTörv 33,13), amelyet Isten csodálatos módon a feneketlenül mély ~ fölött (LXX: *abüsszosz*, Vg: *abyssus*; vö. Kiv 15,5; Zsolt 107,26; Péld 8,27 kk.) megszilárdított (8,29; vö. Zsolt 24,2). Az ~zel kapcsolatos elképzelésnek feltehetően az a tapasztalat az alapja, hogy ha az ember a szárazföld „szélére” ér, v. lehatol a mélységbe, akkor újra meg újra vízzel találja magát szemben. Az ~ bőven áradó forrásként feltörhet a szárazföldre (Ter 7,11; 8,3; Péld 8,28). Az ~et hallja a zsolttáros a Jordán forrásvidékének bűvópatakjaiban (Zsolt 42,8; vö. Hab 3,10). A hatalmas, nagy fa gyökerei elérik az ~et (talajvíz; Ez 31,4; vö. MTörv 8,7), de az ~ mindenekelőtt a → tenger hatalmas víztömegeit jelenti (Kiv 15,8; Iz 63,13; Zsolt 135,6). – Mivel az ~ – éppen úgy, mint a → holtak országa – lent van és mély, olykor csaknem egybe is esik vele (71,20; Jón 2,6; Ez 31,15). Ugyanakkor félelmetes is, mert bár Jahve hatalma alatt álló, de még mindig lázadó szörnyek képzeleti kapcsolódnak hozzá, amelyek a → káoszt reprezentálják (→ sárkány, → leviatán, Iz 51,1; Zsolt 148,7). A babilóniai kozmogóniában Tiamat, az őssárkány (a sós vízű óceán) adja Apszuval (az édes vízű óceán) az isteneknek az életet. Mivel az istenek és szülőik között viszály támadt, Marduk kettéválasztotta Tiamatot. Az egyik feléből lett az ég. Az ~ nem vezethető le a Tiamatból, így legfeljebb egy közös szemita tövel lehet számolni. A Ter 1,6 kk. szerint Isten az ~et kettéválasztotta az égboltozattal a boltozat alatti és a boltozat feletti vizekre. A felső vizekre az ÓSz néha a mabbul ('az ég óceánja') kifejezéssel utal, a tehómmal azonban soha; e kettő összefolyása idézte elő a vízözönt (6,17; 7,6; Zsolt 29,10; → vízözön története). Az is lehetséges, hogy a Jahvétól korlátok közé utasított ~, amely a szárazföldet mint valami ruha vette körül (104,6), Jahve parancsára újra átlépte a határokat és a lakott földrészt – legalábbis részben – ismét elárasztotta (Ez 26,19: „elborít az ár”). Mindenesetre a végső üdvösség állapotához hozzátartozik, hogy nincs többé tenger, vagyis hogy az állandó veszedelemmel fenyegető ~ eltűnik az emberi élet szférájából (Jel 21,1).

ősz: → évszakok.

ősztöke: hosszú, hegyes vasban végződő bot, mellyel szántás közben bökdőséssel nógatják az ökröket (Bír 3,31; 1Sám 13,20; Préd 12,11). A szólás: az ösztöke ellen rugdalózni a nagyobb hatalommal való szembehelezkedés hasztalan voltára utal. Az ApCsel 26,14 (több kéziratban és fordításban 9,4 kk.; 22,7 is) említi, hogy Pál Agrippa előtt tartott védekező beszédében arra hivatkozott, hogy a damaszkuszi úton egy hang ezt mondta neki héb.-ül: 'hiába rugódozol az ösztöke ellen'. A kifejezés a gör. és róm. irodalomban több helyen előfordul (így pl. Euripidésznél), de a zsidó irodalomban csak egy adatot találunk rá: a Péld 26,3: LXX. Lehetséges, hogy a gör. műveltségű Lukács szándékosan élt ezzel a fordulattal. A gör. szó általában minden olyan dolgot jelöl, amely szúr v. bök (vö. 1Kor 15,55 kk.: fullánk; Jel 9,10: skorpió). A 2Kor 12,7 tartalmazta szó inkább 'fullánk, szilánk' jelentést hordoz és a képes beszédben Pál betegségét kell rajta érteni (vö. Gal 4,13–15).

őszvér: A héb. *pered* (a nöstény *pirdah*) egyaránt jelöli az *Equus mulust* (hím szamár és kanca keresztezése) és az *Equus hinnust* (csődör és nöstény szamár keresztezése). Jó tulajdonságai miatt (erős, mint a ló, óvatos, mint a szamár) nagyon kedvelték Izr.-ben házasállatként (előkelők is: 2Sám 13,29; 1Kir 1,33) és teherhordó állatként (2Kir 5,17; 1Krn 12,41; Iz 66,20; vö. Ezd 2,66; Neh 7,68) egyaránt. Hogy a perzsa korban hírvívésre használták-e, az bizonytalan; az ide vonatkozó részlet (Esz 8,10) nem nyújt biztos fogódzót. Salamon ajánlékba kapott ~eket (1Kir 10,25; 2Krn 9,24). Izr.-ben tilos volt lovat és szamarat pároztatni (Lev 19,19), így más országból kellett ~t behozni; Ez 27,14: Bet-Tomorgából (Örményország Ny-i részén) vásárolták.

Ötváros, Pentapolisz (Bölcs 10,6): a Jordánon túli területen Szodoma, Gomorra, Adma, Ceboim és Coár (Bela). Ezek ugyanazon a vidéken terültek el, és bizonyos szempontból egységet alkottak, a királyaik együtt harcoltak a közös ellenség ellen. A Ter 19,23 kk. említette katasztrófa következtében – Coár kivételével – elpusztultak; Coár még Jeremiás korában is fennállt (Jer 48,34), de többé nem szerepel a Bibliában. – Az ~ fekvése vitatott kérdés, különösen a Telelat Ghasszul-i ásatások óta. Némelyek azt teszik fel, hogy a Holt-tengertől D-re feküdt, de amikor a Holt-tenger szintje emelkedett, elárasztotta az ~ vidékét; mások a Holt-tengertől É-ra keresik, s arra gondolnak, hogy Ghasszul volt Szodoma és Gomorra, Iktanu pedig Coár, amelynek a nevét szerintük a szomszédos Saghur őrzi. Valójában azonban nincsenek helyrajzi és földtani bizonyítékaink, csak irodalmi forrásokra (Biblia, későbbi szerzők) támaszkodhatunk. A későbbi szerzők a Holt-tengertől D-re lokalizálják (ZsidTört 4,8.4; Onomasztikon 42,1; medébai térkép). A bibliai helyeket, amelyek Szodoma fekvésével közvetve az ~ fekvésére is utalnak, könnyűszerrel össze lehet ezzel a felfogással egyeztetni. Ezenkívül megemlíthető a mai sóhegy (Dzsebel Usdum) a Holt-tenger DNY-i partján, amelynek egyszersmind a neve is Szodomára emlékeztet. Azok, akik az ~t É-ra képzelik a Ter 13,10-re hivatkozni: „... és látta, hogy a Jordán egész síksága (kikkar hajjarden) jól öntözött – mielőtt Isten elpusztította volna Szodomát és Gomorrát; olyan volt, mint Isten kertje, mint Egyiptom kertje, egészen Coárig.” Itt a Jordán síksága (kikkar) párhuzamban áll Szodomával és Gomorrával, tehát ez a 2 város É-ra eshetett a Holt-tengertől. De a 13,10 felhozható érvül az ~ D-i fekvése mellett is. A héb. kikkar ugyan gyakran szerepel a Holt-tengertől É-ra fekvő vidékre vonatkoztatva, de nem korlátozódik szükségszerűen erre a vidékre, ahogy a mai el Ghór elnevezés is magában foglalhatja a Holt-tengertől D-re fekvő területet is. Hogy a 13,10 ez utóbbi értelemben veendő, azt világosan mutatja az egészen Coárig kitétel.

ötvös: → aranyműves.

öv: I. A különféle héb. és gör. megfelelők pontos jelentését nem könnyű megállapítani. A szokásos ~ héb. neve hagar és vsz. ezor is; ez utóbbi talán szélesebb, ill. kötényszerű volt (2Kir 1,8; Iz 11,5; Jer 13,1–11). A Keresztelő János viselte zónét régebben bőrnek tekintették, ma inkább bőrkötényt értenek rajta (Mt 3,4). Az abnet a király tisztségviselői és a papok által viselt díszes ~ volt (Kiv 28,4; Iz 22,21). A mezah (egyiptomi kölcsönszó; Jób 12,21; Zsolt 109,19) valamilyen különleges ~ lehetett. – II. A jobb ~ek lenből készültek (Jer 13,1–11), olykor abból az anyagból, amelyből az alsóruha is készült, v. bőrből (2Kir 1,8; Lev 13,48; Mt 3,4), esetleg gyapjúból. Aranyet csak az apokaliptikus kv.-ek említenek (Dán 10,5; Jel 1,13; 15,6). – III. ~et férfiak és nők egyaránt viseltek; az ~ a kötényt v. az ágyékkötőt tartotta, de főleg a felső- és alsóruha felkötésére szolgált munka közben (Kiv 12,11; 2Kir 4,29) v. háborúban (Ez 23,15; Ef 6,14). Éjszaka letették (vö. ApCsel 12,8). Díszes változata olykor a menyasszonyt ékesítette (Iz 49,18; Jer 2,32) v. ajándéku szolgált (2Sám 18,11). Pénzt is tartottak ~ben (v. külön erszényben, v. anélkül; Mt 10,9; Mk 6,8; Lk 9,3), fegyver v. más tárgy elrejtésére szintén felhasználták. Ha a ruhát feltúrták, a keletkezett bugyor alkalmas volt a föld termékeinek v. más holminak vitelére (Jer 32,18: öl; Lk 6,38: öl). – IV. Átvitt értelemben örömmel, erővel, hatalommal v. különféle erényekkel övezték fel magukat a Bibliában (Zsolt 30,12; 93,1; Iz 11,5; Ef 6,14); a csípőjüket akkor övezték fel Izr. fiai, amikor harcba v. munkába indultak (Kiv 12,11; 2Kir 4,29; 9,1). A király 'övének leoldása' egyértelmű volt a tisztelettől megfosztással (Jób 12,18; vö. 1Kir 2,5). Egyébként az ~ még a Jahve és népe között fennálló bensőséges kapcsolatra is utalhat (Jer 13,1–11).

özvegy: Amikor egy asszony megözvegyült, felöltötte az egyszerű ~i ruhát (Ter 38,14.19; Jud 8,5; 10,3); erről bővebbet nem tudunk. Ha voltak gyermekei, akkor ezek tartották el, ellenkező esetben és ha nem számíthatott → sógorházasságra, visszatért szülei házába. Megélhetési szempontból gyakran szükségessé vált egy második → házasság, de erre sokszor nem nyílt lehetőség, némely esetben pedig tiltotta is a törvény: főpap (Lev 21,14), ill. pap (Ez 44,22) nem vehetett feleségül ~et. Így az ~asszony helyzete meglehetősen bizonytalan volt, és az árvákkal, valamint az idegenekkel azt a kategóriát képviselte, amelynek védelmében a próf.-k újra meg újra felemelték a szavukat (pl. Iz 1,17; Jer 7,6; Zak 7,10), és amelyet a törv.-nek is védenie kellett (Kiv

22,21 kk.; MTörv 10,18; 16,11.14; 24,19–21; 26,12; 2Mak 8,28–30). Azt, aki önként vállalta az ~en maradást, a Biblia szerzői dicsérik (Jud 8,4 kk.; Lk 2,36 kk.; 1Kor 7,39 kk.). Az ~ végső menedéke Jahve (Kiv 22,21 kk.; MTörv 10,18; Zsolt 68,6; 146,9; Mal 3,5). Az ősegyh.-ban támogatták az ~eket (ApCsel 6,1 kk.); Jak 1,27: az igazi, tiszta vallásosság az – felkarolása, megsegítése (vö. ApCsel 9,36–41). Lehetséges, hogy olykor egy-egy jó módú keresztény nő házában együtt éltek az ~ek egy asszony (diakonissza?) felügyelete alatt (1Tim 5,16). Ugyanígy lehetett az őskeresztény közösségekben egy egyháziilag elismert ~i állapot is, amelynek megvoltak a feltételei (betöltött 60 év, egyszeri házasság, erényes élet) és a feladatai is (minden bizonnyal a szegény és beteg nők gondozása); az ~eknek szóló általános intelmek közt találunk erre utalásokat (5,9 kk.). Míg Ny-on → diakonisszák vállalkoztak bizonyos egyházi feladatokra, K-en inkább ~ekkel találkozunk; hogy ez a 2 állapot, ill. szolgálat azonos volt-e, az eldöntetlen kérdés.

P

P: → Papi irat.

Paddan-Aram: a későbbi hagyományban az izr. pátriárkák – egyébként Aram-Naharaimnak (→ arámok) nevezett – hazája (Ter 25,20; 28,2.5 kk.; 31,18; 33,18; 35,9.26; 46,15; 48,7: Paddan). Oz 12,13 'Arám mezeje'-ként értelmezi. Föltehető, hogy → Hárán városát és vidékét kell rajta érteni.

Páfusz: kikötőváros Ciprus DNY-i részén. Pál Barnabással és Márkkal együtt kereste fel 1. missz. útján (ApCsel 13,6–12). ~ban volt Szergiusz Paulusz prokonzul székhelye.

pajzs: A kis kerek v. tojásdad ~ (1Kir 10,16 kk.; 2Krón 6,11 stb.), ill. a nagy, hosszú ~ hozzátartozott a nehéz fegyverzetűek felszereléséhez a közelharcban. Fából v. nádfonatból készült, bőrrel vonták be, átítták olajjal (vö. 2Sám 1,21; Iz 21,5) és dudorokkal látták el (Jób 15,26). A hosszú, arannyal bevont ~ díszül szolgált felvonulások alkalmával (1Kir 10,16 kk.; 2Krón 9,15 kk.). Előkelő embereknek volt ~hordozójuk (1Sám 17,7.41). Az ÓSz-ben a ~ gyakran szerepel átvitt értelemben, Jahvéra vonatkoztatva: Jahve az igazak oltalma. Az ÚSz-ben Pál ap. az Isten fegyverzetének felöltésére buzdít; ennek része a hit ~a (Ef 6,16), ezzel a hívő elháríthatja a gonosz minden tüzes nyilát. → fegyverek.

palack: Nehéz megállapítani, hogy a mintegy 40 héb. szó közül, amely mind → edényféléket (kelem) jelölt, melyik melyikre vonatkozhatott. A Barrois felteszi, hogy a bakbuk (hangfestő szó, amely a bugyborékoló folyadék hangját idézi fel) a ~ok csoportjába tartozott; a bakbuk (csak 1Kir 14,3 és Jer 19,1.10: az eredetiben) edény nevéként a fogság után eltűnt, de személynévként (Ezd 2,51; Neh 7,53; vö. 12,9.25) fennmaradt. Régészeti K. Galling abban látja a ~ jellegzetességét, hogy a nyaka szűk v. fületlen, v. a nyaka közepén van a füle. Ebből kiindulva a következőket lehet a ~ról mondani: alabástromból, fajanszból v. agyagból készült. Az alabástrom ~ zárható volt, alabástromkupak azonban csak kivételesen őrződött meg. A cserép~ részint Palesztinában készült, részint más országokból került Palesztinába. A kerek, lapos, kétfülű cserép~ot Galling 'kulacs'-nak tekinti és összekapcsolja a szappahat szóval, amely egy kivétellel (1Kir 17,12–16) hadakozással (1Sám 26,11–16) v. úton levéssel (1Kir 19,6) kapcsolatos szövegben szerepel. Tkp. csésze is tartozott a ~hoz. → korsó.

Pál apostol: I. A) A források. ~ életrajzához mindeneelőtt levelei és az ApCsel szolgálnak forrásul. Vitatott kérdés, hogy a ~ neve alatt ránk maradt levelek közül mennyi származik közvetlenül tőle, és így mennyi vehető minden további nélkül figyelembe ~ megértéséhez, hiszen neve alatt maradtak fenn olyan levelek is, amelyek biztosan nem tőle valók, ennek ellenére részben még a régi bibliai kéziratokban is megtalálhatók (így egy Korintusiaknak írt 3. levél, egy Laodiceaiaknak írt levél, sőt ~nak egy Senecához írt levele is). Az irodalomkritika az ÚSz tartalmazta Pál-leveleket illetően arra a következtetésre jutott, hogy a Róm, 1–2Kor, Gal, Fil, 1Tesz és a Filem egész biztosan ~tól származik. A 2Tesz és a Kol a legtöbb exegéta szerint szintén hiteles,

de az Ef vonatkozásában megoszlanak a vélemények; a → pasztorális leveleket az exegéták nagy része „Pál utáni”-nak minősíti. Az ApCsel történetiségére nézve → Apostolok Cselekedetei. Ha a források terén ezt a helyzetet szem előtt tartjuk, nem lehet kérdéses, hogy amikor az ApCsel és a Pál-levelek közt ellentmondás mutatkozik, akkor inkább a Pál-levelekre kell támaszkodnunk, közülük is leginkább az ún. fő levelekre. – B) A Pál-levelek közül egyik sem őrzött meg számunkra olyan dátumokat, amelyek lehetővé tennék, hogy ~ életében pontos időrendet állapíthassunk meg. 2 adat azonban mégis biztos az ApCsel-ben: Heródes → Agrippa halálának időpontja: Kr. u. 44. (12,20–23; ZsidTört 19,5.1) és → Gallió prokonzulságának ideje: Kr. u. 51/52 v. 52/53 ápr.–jún. (ApCsel 18,12–17). Ha ~t Kr. u. 52 jún./júl.-ban idézték Gallió elé (18,12), akkor Kr. u. 50 vége felé v. Kr. u. 51 első hónapjaiban kellett Korintusba érkeznie (18,11). Így az → apostoli zsinat (ApCsel 15,6 = Gal 2,1–10) idejét Kr. u. 49-re tehetjük, ~ megtérésének időpontját pedig ennél 14 (v. 17) évvel korábbra (2,1; vö. 1,18), attól függően, hogy a 14 évet az 1,18 említette jeruzsálemi úttól számíthatjuk-e (tehát Kr. u. 35/36 v. 33/34). Itt megjegyzendő: a „14 évvel később” v. „3 évvel később” kifejezés az ókori szokás figyelembevételével úgy értendő, hogy a megkezdett év is teljes évnek számít. Az után, hogy Gallió elé idézték, ~ „még jó ideig” ott maradt Korintusban (ApCsel 18,18), majd Antióchiába ment és „egy ideig” még itt tartózkodott (18,19–23). Amikor tehát 3. missz. útját megkezdte, Kr. u. 53 lehetett. Kb. 5 évig tarthatott a 3. missz. út, ebből kb. 3 év Efezusra esett (19,8.10; 20,31), 3 hónap Achájára (20,3), több hónap utazgatással telt el Frígiában, Galáciában (18,23) és talán Illíriában (Róm 15,19; vö. 20,3–21,14), továbbá a Tíruszba és Cezáreába való visszautazással (ApCsel 20,3–21,14), ahol ~ „néhány napot” töltött (21,10); a 3. missz. út Jeruzsálemben ért véget: ~t letartóztatták (ennek vsz. időpontja: Kr. u. 58). Jeruzsálemben és Cezáreában Félix (52–59) és Fesztusz 2 évig fogva tartotta ~t (24,27); fogsága Kr. u. 60 k. ért véget. Ekkor Rómába küldték, ahova 61 tavaszán érkezett meg; itt 2 évig (Kr. u. 61–63) enyhe fogságban tartották (28,17–31), de fogsága felmentéssel végződhetett (Filem 22). Élete hátralevő idejére csak a pasztorális levelekből vannak adataink, de erősen vitatott kérdés, hogy ezek a levelek tőle magától valók-e. 1Tim 1,3; Tit 1,5; 3,12: még egyszer elment Kisázsziába, sőt a → Muratori-töredék szerint (38/39. sor; 2. sz.) a Róm 15,24 említette tervének megfelelően még Hispániába is. 2Tim 1,15–18; 4,9–21: ~ újra fogoly Rómában (a Róma égése nyomán fellángolt keresztényüldözéssel összefüggésben?). Ez a fogság ~ elítélésével végződött. Halála évének a legtöbben Kr. u. 67-et tartják (így már Euszebiosz, Epiphániosz, Szt Jeromos). – A legrégebb levelek (1Tesz és 2Tesz) Kr. u. 51/52-ből valók, a Gal és 1Kor Kr. u. 54/57-ből, a 2Kor Kr. u. 57-ből; a Róm írásának ideje Kr. u. 57 végére v. Kr. u. 58 elejére tehető, a → fogságban írt levelek 61/63 k. keletkezettek. – II. Pál élettörténete. A) ~ a gör. művelődés és tudomány egyik központjában, a kilikiai Tarsuszban született (ApCsel 21,39). Zsidó családból származott, Benjamin törzséből (Róm 11,1; Fil 3,5). Minthogy István vértanú megkövezésekor (Kr. u. 33/34 v. 35/36) még ifjú volt (értsd: kb. 30 éves) és mert a Filemonnak írt levelében (Kr. u. 62/63) már öregnek nevezte magát (Filem 9), a keresztény időszámítás első éveiben születhetett. Szülei az arámul beszélő zsidók (vö. Fil 3,5) és a → farizeusok (ApCsel 23,6; Fil 3,5) közé tartoztak. Apja Tarsusz város polgára volt (ApCsel 22,28); így jó módú lehetett. Születése után a 8. napon körülmetélték (Fil 3,5) és a Saul (’kiesdett’) nevet kapta. Ehhez kapta – másik névként – a róm. Pál nevet (ApCsel 13,9). Gyermekekorában arámul beszélt (13,9), és a törv., a hagyományok szigorú megtartására nevelték (Fil 3,6b). Zsidó szokás szerint 5. életévétől tanulta a héb. Bibliát. Ugyanígy tanulta ifjú korától kezdve Tarsusz város nyelvét, a gör. nyelvet is. Hogy ebben a fontos gör. művelődési központban valamelyik gör. iskolát is látogatta, azt farizeusi származására hivatkozva kétségbe vonják, de ha figyelembe vesszük, hogy milyen jól ismerte a gör. nyelvet és fogalmakat, a → diatribe módszereit, mégsem tarthatjuk lehetetlennek. Kb. 15 éves korában feltehetően elküldték Jeruzsálembe, hogy alaposan megismerje az Írásokat és elsajátítsa a rabbinista hagyományokat, módszereket. (Egy feltevés szerint szülei már akkor Jeruzsálembe költöztek, amikor ~ még kis gyermek volt; vö. W. C. van Unnik.) Jeruzsálemben Gamálielnek volt a tanítványa (ApCsel 22,3), aki békés természetű, jámbor és nyitott ember (vö. 5,34–39) lehetett, s a gör. művelődést sem üldözhetette. Vezetésével ~ alaposan megismerkedett az ÓSz-gel és a

rabbik exegetikai módszereivel. Lelkes híve lett Jeruzsálemben a farizeusoknak (22,3: „az atyai törvény szigorú megtartására tanítottak”; Gal 1,14: „vakbuzgó követője voltam atyáim hagyományainak”). Zsidó szokás szerint ~ mesterséget is tanult: sátorkészítő lett (ApCsel 18,3). Ez v. azt jelenti, hogy erre a célra vásárolt, durva takaróból sátrat varrt, v. azt (ez a valószínűbb!), hogy maga szőtt ilyen takarókat (Kilikia nevezetes volt a kecskeszőrből szőtt takarókról, amelyekből sátrat v. úti köpenyt készítettek). Ap.-i munkája során is folytatta mesterségét, hogy meglegyen a megélhetése (18,3; 1Kor 4,12; 1Tesz 2,9) és független maradjon (1Kor 9,15). – B) ~ nyíltan megvallja, hogy üldözte az ősegyh.-at (15,8 kk.; Gal 1,13 kk.; Fil 3,5 kk.), ezért tartja magát az utolsónak az ap.-ok közt, aki „arra sem méltó, hogy apostolnak” nevezzék (1Kor 15,9), de hogy ennek mi volt a háttere, indítéka, azt nem említi sehol. Az erre vonatkozó szövegek alapján csak azt tehetjük fel, hogy hite védelmében meggyőződésből üldözte azokat, akik az őskeresztény tanítást magukévá tették. Egyébként az egyh. üldözésénél sokkal fontosabb ~ megtérése. Ezt ~ is (15,8; Gal 1,15 kk.; vö. 1Kor 9,1), az ApCsel is (9,3–6; 22,6 kk.; 26,13–18) egy különleges kinyilatkoztatásnak tulajdonítja, amely által egyszersmind arra is meghívást kapott, hogy a pogányok ap.-a legyen (vö. Róm 15,15 kk.; Gal 2,7 kk.). Azt a feltevést, hogy a megtérés a törv.-ben csalódott ~ hosszú belső harcának eredménye, ma már szinte mindenki elveti. Hogy a damaszkuszi élményt eltérő módon írja le ~ és az ApCsel és az ApCsel-ben olvasható 3 beszámolóban is mutatkozik eltérés, az abban leli magyarázatát, hogy ~nak és Lukácsnak teol.-i szempontból más-más mondanivalója volt. ~ számára a Feltámadottal való találkozás arra szolgált bizonyossággal, hogy ő ugyanolyan ap., mint akiket Jézus nyilvános működése elején választott ki (1Kor 10–13; Gal 1). Eldöntetlen, hogy teol.-i szempontból ~nak mely tételei vezethetők vissza közvetlenül erre az élményére. Vajon azt ismerte-e fel a farizeus, aki feddhetetlen volt a törv. megtartásában (Fil 3,5), hogy nem a zsidó törv. számos rendelkezésének megtartása tesz Isten előtt igazgá, hanem csak Isten üdvözíthet a megfeszített és feltámadott Krisztusban, akinek hitben fenntartás nélkül át kell magát adnia az embernek? Vagy az „apokaliptikus” ~ vont le következtetéseket? „Pontosan a törvény szerepét ~nál mint keresztény teológusnál a krisztusi életmű tölti be. De éppen azért, mert a krisztusi életmű teljesen és mindenestül beleépül az isteni kiválasztás történetének apokaliptikus koncepciójába, Krisztus evangéliumának közvetlen következménye épp a törvény radikális elvetése apokaliptikus értelemben véve... ~ gondolkodásmódját megtérése előtt és után az üdvösség történetének a zsidó apokaliptikában adott vázlata határozta még” (U. Wilckens). – C) Az apostol. A következőkben főként az ApCsel alapján megpróbáljuk vázolni Pál ap.-i munkájának tört.-ét, de a következő tények óvatosságra intenek: (1) Az ApCsel időrendje nem abszolút biztos; csak vsz. időpontokkal számolhatunk. – (2) Ha Lukács ~ missz. útjainak bemutatásakor esetleg támaszkodhatott is egy úti beszámolóra (itinerarium), akkor is kérdéses marad, hogy ez a (szóbeli v. írott) beszámoló csak egy szemtanúnak köszönhető-e v. esetleg többnek. A gondos elemzés arra a következtetésre vezet, hogy ha felhasznált is Lukács úti beszámolót, akkor is alaposan átdolgozta. – (3) Az ApCsel egész felépítése és ezzel a különféle események rendje is Lukács teol.-i szemléletére és mondanivalójára vezethető vissza, ezért nem felel meg mindig pontosan az események tényleges lefolyása rendjének. – Ezekből az okokból következően ott, ahol az ApCsel és a Pál-levelek adatai ellentmondók, inkább ~ személyes emlékeire kell támaszkodnunk. (Egyébként sem ~, sem Lukács nem törekedett a pontos időrend követésére.) – 1. Főleg a Pál apostoli munkájának kezdeteiről szóló beszámolók térnek el az ApCsel-ben attól, amit ~ maga írt róluk. A Gal 1,17 szerint Pál a damaszkuszi úton átéltek után azonnal Arábiába ment, amin nem valamiféle pusztát kell értenünk, hanem a nabateusok területét. Később ~ visszatért Damaszkuszba. Hogy mennyi időt töltött ott, mielőtt első ízben – már mint keresztény – elment Jeruzsálembé, nem lehet megállapítani, de az biztos, hogy ~ nem a maga szántából hagyta el Damaszkuszt, hanem menekült Aretász király helytartója elől (2Kor 11,32 kk). Ebből esetleg arra is lehetne következtetni, hogy ~ Arábiában eredménytelenül tért, és felkeltette Arábia királyának gyanúját, ezért tért vissza Damaszkuszba. Aretász újra megkísérelte, hogy elfogassa, ezért ~ (3 évvel az osztályrészéül jutott kinyilatkoztatás után) továbbmenekült Jeruzsálembé (Gal 1,18). Innen nem sokkal később újra Szíriába, ill. Kilikiába ment, mégpedig azután, hogy Jeruzsálemben az ap.-ok közül csak Péterrel és Jakabbal tudott megismerkedni, Júdea egyh.-aival pedig nem

került személyes kapcsolatba (1,18–24). – Az ApCsel 9,20–25 mit sem tud ~ arabiai tartózkodásáról; mindjárt Damaszkuszban elkezdte a térítést és tanította a zsinagógában, hogy Jézus a Messiás. Az ApCsel szerint tehát a zsidók voltak azok, akik meg akarták ölni. De az ApCsel-nek ~ 1. jeruzsálemi útjáról szóló beszámolója is (9,26–30) eltér attól, amiről a Gal 1,18–24 tudósít; ez azzal magyarázható, hogy a leírásba Lukács azt is belefoglalta, ahogyan ő az ősegyh. és ~ közötti viszonyt értelmezte. ~t „nemcsak Krisztus hívta meg, hanem az ap.-ok is elismerték és így minden szempontból 'rite vocatus' volt” (E. Haenchen). – Tarsusból ~t az ApCsel szerint Barnabás Antióchiába vitte, s ott mindketten buzgón és eredményesen térítettek (11,25 kk.). – Viszont további nehézséget okoz a 11,29 kk. magyarázata; itt arról van szó, hogy ~ Barnabással újra Jeruzsálembé ment, amit a Gal 1 nem említ. Ez a hallgatás azért érdemel figyelmet, mert itt ~ azzal érvel, hogy ha valaki más ev.-ot hirdet, mint amit ő hirdet, átkozott legyen; tekintélyének ez a védelme arra enged következtetni, hogy tévedéssel került szembe (vö. B. Rigaux). Ehhez járul, hogy az éhínség, amelyről az ApCsel 11,29 kk. tudósít, legkorábban Kr. u. 46 és 49 közé eshetett, I. Heródes Agrippa király viszont már előbb, Kr. u. 44: meghalt (12). Az ApCsel szerint ~ és Barnabás még Heródes Agrippa halála előtt vitte el Jeruzsálembé az ottani keresztények megsegítésére összegyűlt adományokat. Mivel a 15 és a Gal 2 ~nak feltehetően ugyanarról a (2.) jeruzsálemi útjáról számol be, egyre többen elfogadják azt a feltevést, amely szerint Lukács itt összekapcsolt két különféle hagyományt (Agabusz jóvendölése egy éhínségről és gyűjtés Jeruzsálem megsegítésére, ill. ~nak ezzel kapcsolatos jeruzsálemi útja), hogy még egyszer bemutassa az anyaegyház és a leányegyház (Jeruzsálem–Antióchia) viszonyát, és egyszersmind az 1. missz. utat is előkészítse (ApCsel 12,25). – 2. Az első missziós út (Kr. u. 44–49: 13,1–14,28). Az ApCsel ezt az utat az antióchiai egyh. vállalkozásaként mutatja be (13,1–3; 14,27). Barnabás és ~ János Márkkal Szeleukiából Ciprusba hajózott, ahol már voltak keresztény egyh.-ak (11,19). Szalamiszban hirdették Isten szavát és az egész szigetet bejárták egészen Páfuszig, ahol Szergiusz Paulusz helytartó is megtért, egy Barjézus nevű zsidó varázsló pedig szeme világa elvesztésével bűnhődött, amiért el akarta a hittől téríteni a helytartót (13,4–12). Páfusból Pamfiliába, Pergébe hajóztak; itt Márk elvált tőlük és visszatért Jeruzsálembé. Egy veszedelmes út (2Kor 11,26) után ~ és Barnabás a pizidiai Antióchiába érkezett. Itt a szavukra először a zsidók és az → istenfélők közül sokan a keresztény hitre tértek, de a zsidók irigységből megrágalmazták őket, s erre teljesen a pogányok felé fordultak, egy idő elteltével pedig arra kényszerültek, hogy elhagyják a várost (ApCsel 13,45–52). Ugyanígy történt ez Ikóniumban is. Jó ideig ott maradtak, de aztán D felé menekültek (14,1–7). Lisztrában meggyógyítottak egy bénát, ezért isteneknek nézték őket, akik emberi alakot öltve földre szálltak. Néhány nap múlva zsidók érkeztek Antióchiából és Ikóniumból, s fellázították ellenük a népet; ~t megkövezték (vö. 2Kor 11,24; 2Tim 3,10 kk.). Másnap ~ Barnabással Derbébe ment; itt sok zsidót megnyertek a Jézus Krisztusban való hitnek (ApCsel 14,8–20). Egy idő elteltével mindketten visszatértek – Lisztrán, Ikóniumon, Antióchián (Pizidia), Pergén és Attálián át – a szíriai Antióchiába (14,21–28). – 3. Az apostoli zsinat (Kr. u. 49; 15; vö. Gal 2,1–10). Az antióchiai egyh. örömet, amelyet a sok pogány megtérése szerzett, csakhamar megzavarták némelyek azok közül a zsidókeresztények közül, akik Jeruzsálemből érkeztek. ~ és Barnabás befogadta a pogányokat a keresztény közösségbe anélkül, hogy körülmetélték v. a zsidó törv.-ek megtartására kötelezték volna őket. Ezzel Antióchiában mindenki egyetértett. Jeruzsálemben azonban a keresztények egy része még elengedhetetlennek tartotta a törv.-ek megtartását (ApCsel 21,20), ezért azt kívánta, hogy a keresztény hitre tért pogányok is vessék alá magukat a körülmetélésnek: „Ha nem metéltedek körül Mózes törvénye szerint, nem üdvözülhetek” (15,1). Ez ellenében állt ~ tanításával (az ember nem a törv. szerinti tettek, hanem a Jézus Krisztusba vetett hit révén igazul meg), s ugyanakkor a keresztény hitnek a pogányok közti terjesztését is kérdésessé tette. Hogy a vitának véget vessenek, ~t, Barnabást és Tituszt néhány más testvér kíséretében elküldték Jeruzsálembé (Gal 2,1). A vita kérdést az ún. → apostoli zsinaton tárgyalták meg és ~ tanításának megfelelően döntöttek el. – 4. Vita Szt Péterrel (Kr. u. 49; 2,11–24). Az ap.-i zsinat úgy határozott (→ apostoli határozatok), hogy a keresztény hitre tért pogányokat nem kell kötelezni sem körülmetélésre, sem a mózesi törv.-ek megtartására (ApCsel 15,10.19.28; vö. Gal 2,8), anélkül azonban, hogy a megkeresztelkedett zsidókat is feloldotta volna a törv.-ek

alól. Antióchiában a zsidókeresztények és a pogánykeresztények egyaránt részt vettek a közös étkezéseken. Péter ap. Antióchiába érkezve szintén így járt el: együtt evett a pogányokkal, ám amikor néhányan Jakabtól is átmertek Antióchiába, Péter ap. visszahúzódott a pogánykeresztényektől. Ezt a példát sokan követték, köztük Barnabás is. ~ felismerte a veszélyt és határozottan szembeszállt vele; küzdött a szabadságért: „a szabadságot Krisztus szerezte meg nekünk” (5,1). A 2,5 kk. alapján feltehető, hogy a vita ~ javára dőlt el. – 5. A második missziós út (Kr. u. 49–52; ApCsel 15,36–18,22). ~ csak rövid ideig maradt Antióchiában. Szilással sorra meglátogatta az egyh.-akat Szíriában, Kilikiában, Derbében, Lisztrában és a pizidiai Antióchiában. Lisztrában maga mellé vette Timóteust, aki az egyik leghűségesebb munkatársa lett (15,36–16,5), aztán bejárta Frigiát és Galáciát (Gal 4,13–15), majd Mízián átvágva lement Troászba. Az ApCsel 16,6–9 szerint Pál a Szentlélek szavára Görögországra is kiterjesztette a térítést: engedelmességből ~ és kísérői Troászból Makedónia felé vették útjukat. Másnap Neapoliszba értek, ahonnan a Via Egnatián Filippibe mentek. Itt egy csaknem teljesen pogánykeresztényekből álló virágzó egyh.-at alapítottak (16,11–40; 1Tesz 2,2), amely mindvégig sok szeretetet tanúsított alapítója iránt (Fil 1,3–8.10–16). Filippiből ~ kísérőivel a Via Egnatián Amfipoliszon és Apollónián át Tesszalonikába utazott (ApCsel 17,1 kk.). Itt 3 hétig tanított a zsinagógában és megtérített számos istenfélőt és néhány zsidót is. (Hogy az egyes városokban a zsinagógai istentisztelethez csatlakozás mennyiben tartozott hozzá ~ hittérítői gyakorlatához, ill. mennyiben függ össze Lukács teol.-i mondanivalójával, ill. rendszerével, vita tárgya.) Sokakat tanított ~ egyenként is, házaknál (1Tesz 2,11 kk.), főleg esténként, mert nappal a mesterségét űzte (2,7–10). Annak ellenére, hogy a zsidók elzárkóztak (2,14 kk.), ~ itt is virágzó egyh.-at alapított, amely főleg pogánykeresztényekből állt. A zsidók bevádolták a város vezetőségénél, ezért el kellett hagynia a várost. Szilással Berea felé vette útját. Bereában sok zsidó és tekintélyes pogány megtért, de Tesszalonikából a zsidók utána mentek és nyugtalanságot keltettek. Emiatt ~ – Szilást és Timóteust Bereában hagyva – elment Athénba (ApCsel 17,1–15). Timóteus követte Athénba, amint meghagyta neki, de ~ innen újra Makedóniába küldte (1Tesz 3,1–6). Athénban ~ a zsinagógában és a piacon tanított. Szavai az epikureista és a sztoikus bölcselek közül is felkeltették némelyek érdeklődését, mások azonban kigúnyolták. Az ApCsel szerint felszólították, hogy az → Areopáguszon is adja elő gondolatait, de amikor itt az ítéletről és a feltámadásról beszélt, megint kinevették. Csak néhány férfi és egypár előkelő nő lett keresztény. Ez a sikertelenség elcsüggesztette ~t (1Tesz 3,3 kk.) és kedvét szegte (vö. 2Kor 2,3). Elhatározta, hogy félretesz minden szónoki fogást és emberi bölcsességet, és csak a megfeszített Krisztust fogja hirdetni. Ezzel az elhatározással érkezett Korintusba (1Kor 2,2 kk.). Itt Aquilánál és ennek feleségénél, Priskánál lakott. Hétköznapokon folytatta mesterségét, szombatonként pedig tanított a zsinagógában. Szavai hatására megtért néhány zsidó, köztük a zsinagóga elöljárója, Kriszpusz a családjával (ApCsel 18,18; 1Kor 1,14) és sok pogány, főleg a kevésbé művelt alacsonyabb néprétegből (1,26). Több mint másfél évi ott-tartózkodása alatt (ApCsel 18,1.11; Kr. u. 50 végétől v. 51 elejétől 52 végéig) írta meg a Tesz-t. 52 derekán a zsidók vádat emelhetek ellene Gallió prokonzulnál, hogy „törvénnyel ellenkező” tanokat hirdet. Gallió elutasította őket. ~ jó ideig még ott maradt Korintusban, aztán Aquilával és Priskával hajóra szállt és Szíriába vette útját. Efezusban elvált volt házigazdájától és feleségétől, s útját folytatva Cezáreában szállt partra, hogy üdvözölje az egyh.-at, majd Antióchiába ment (ApCsel 18,18–22). – 6. A harmadik missziós út (Kr. u. 53–58; 18,23–21,14). Antióchiából ~ nemsokára megint útra kelt, bejárta Galáciát (vö. Gal 4,13), Frigiát és a hegyvidéken átkelve a Meander-völgyön át Efezusba érkezett (Kr. u. 53 végén v. 54 nyarán), ahol közben Aquila és Priszka terjesztette tanítását: egy alexandriai származású művelt zsidónak, → Apollónak, aki már hallott Jézusról, „pontosan elmagyarázták az Isten tanítását” (ApCsel 18,24–28). Apolló egyébként helyesen beszélt és bátran tanított Jézusról a zsinagógában. ~ maga a 19,2–7 szerint többeket megkeresztelt Efezusban Keresztelő János tanítványai közül, és 3 hónapig tanított a zsinagógában. Minthogy a zsidók zöme nem hitt, ~ a pogányokhoz fordult; egy bizonyos Tirannusz (vsz. gör. rétor volt) iskolájában tanította őket. Az ApCsel ~ efezusi működéséről nem nyújt részletes beszámolót, csak kiragadott részleteket közöl: betegek gyógyítása, ördögűzések, a bűbajosok kv.-eiből soknak elégetése (19,11–19) és a Demeter szította lázongás, amely miatt ~ arra kényszerült, hogy elhagyja

Efezust (19,23–20,1). Egyébként az Úr szava „egyre terjedt” egész Kisáziában (19,20.26). Az ap. „ajtot nyitott” Efezusban. Ő maga v. munkatársai (Timóteus, Titusz, Erasztusz, Gájusz, Arisztarchusz és Epafrász: 19,22–29; 2Kor 12,18; Kol 1,7) egész sor egyh.-at alapítottak Kolosszéban, Laodiceában, Hierapoliszban (1,7; 2,1; 4,12 kk.), Troászban (ApCsel 20,5–12; 2Kor 2,12), sőt talán Szmirnában, Pergamonban, Tiatirában, Szárdeszban és Filadelfiában is (Jel 1,11). Efezusban ~t sok megpróbáltatás érte: üldöztetés a zsidók részéről (ApCsel 20,19; vö. 21,27), s valami nagyon súlyos, erejét már-már felülmúló teher nehezedett rá, amely miatt már az életbe vetett reményét is elvesztette (betegség, életveszély; vö. 2Kor 1,9 kk.; 11,23), vadállatokkal való küzdelem (1Kor 15,32; némelyek szó szerint értelmezik, de helyesebb átvitt értelemben hatalmon lévő emberekkel folytatott harcra gondolni); végül említ ~ egy olyan életveszélyt (Róm 16,4) is, amelyből Aquila és Priszka szabadította ki. Ezt az eseményt minden bizonnyal szintén Efezushoz kell kötnünk. Mindehhez járult, hogy némely egyh.-ért aggódnia kellett. A galaták abban a veszélyben forogtak, hogy Jeruzsálemből érkezett zsidókeresztények hatására elforduljanak tőle, ill. tanításától, ezért írt nekik levelet (Gal). A korintusiak erkölcsi szempontból kerültek veszélybe. Egy elveszett levélben (1Kor 5,9) tehát ~ figyelmeztette őket, hogy ne barátkozzanak romlott emberekkel, és elküldte Timóteust és Erasztuszt Korintusba (ApCsel 19,22; 1Kor 4,17). Ezután Sztefanász, Fortunátusz és Achaikusz levelet vitt ~nak, amelyben a korintusiak különféle kérdéseket tettek fel az ap.-nak. Válaszában (1Kor) ~ megoldotta a nehézségeket s tisztázta a félreértéseket, amelyek az egyh.-i közösségben felütötték a fejüket (vsz. Kr. u. 55). Közben más zsidókeresztények érkeztek Korintusba, akik kétségbe vonták az ap. tekintélyét; erre ~ úgy határozott, hogy elmegy Korintusba (vö. 2Kor 2,1; 12,14; 13,1 kk.). Erre a látogatásra „szomorúságában” gondolt (2,1), mivel a korintusiak bizalmatlanságát nem tudta eloszlatni (2,5; 7,12; vö. 12,21). Egy rövid ott-tartózkodás után az ap. visszatért Efezusba; innen „sűrű könnyek között” egy 3. levelet is írt a korintusiaknak (2,4.9; 7,8.12); ebben a Titusszal küldött, elveszett levélben engedelmességet kívánt a közösségtől (2,9). Miközben ~ arra várt, hogy levele és Titusz látogatása meghozza a várt eredményt, arra kényszerült, hogy elhagyja Efezust és Makedóniába menjen (ApCsel 20,1; 2Kor 2,2 kk.) Troázon át, ahol azt remélte, találkozik Titusszal. Miután ez nem sikerült, egyedül folytatta útját Makedóniába; itt aztán összetalálkozott Titusszal (vsz. Filippiben). Makedóniából írta Kr. u. 57: a 2Kor-t. Miután meglátogatta a makedóniai egyh.-akat és talán Illíriába is betért (Róm 15,19), sort kerített a korintusiaknak oly régóta ígért meglátogatására is (1Kor 16,5 kk.), és 3 hónapig ott maradt náluk. Korintusból írt ~ a rómaiaknak (Kr. u. 57 vége v. 58 eleje: Róm) Rómába tervezett útjának előkészítésére (ApCsel 12,21). ~ még el akart menni Szíriába azokkal, akik az egyh.-ak képviselőiként → gyűjtést rendeztek a jeruzsálemi egyh. megsegítésére (Szopater, Arisztarchusz, Szekundusz, Gájusz, Timóteus, Tichikusz és Trofimus), de mert a zsidók az életére törtek, Makedónián és Filippin át, ahol Kr. u. 58: a húsvétot töltötte, Troászba ment. Itt új veszedelmek vártak rá. Troászból az ap. Milétoszba hajózott; innen az ApCsel szerint magához kérte az efezusi presbitereket; elbúcsúzott tőlük, mert azt hitte, többé nem látja őket (20,1–38). Milétoszból lementek Tiruszba; itt próf.-k megkísérelték lebeszélni róla, hogy Jeruzsálemben menjen, de ~ folytatta útját Ptolemaisza, majd Cezáreába. Itt eltöltött néhány napot Fülöpnél, a kiválasztott 7 diakonus (6,5) egyikénél. Egy Júdeába való próf., Agabusz megjövendölte neki, hogy Jeruzsálemben fogság vár rá; a 21,10–15 szerint ~ küszöbön álló elfogatásában is Isten üdvözítő akarata valósult meg. – D) A fogság (Kr. u. 58–63; 21,17–28,31). 1. Jeruzsálemben való utolsó tartózkodása idején, ahova ~ azért ment, hogy az ottani egyh. megsegítésére összegyűlt adományokat személyesen adja át (vö. Róm 15,30 kk.), az ApCsel szerint Jakab azt tanácsolta ~nak, hogy alkalmazkodjon bizonyos zsidó szokásokhoz, és így hárítsa el a zsidókeresztények gyanúját. Ez alkalommal a felizgatott tömeg rátámadt a Templomban. Meg akarták ölni, amikor megérkezett a helyőrség ezredese és letartóztatva megmentette életét; a katonák azt hitték, hogy egyiptomi bandavezér. Amikor az ezredes megtudta, hogy róm. polgár, nem ostromoztatta meg, hanem a főtanács elé állította, de nem ért el eredményt, mert a főtanács véleménye megoszlott. Amikor a helyőrség vezetője hírt vette, hogy 40 zsidó megesküdött: megölik ~t, biztos őrizetet rendelt mellé és elküldte Cezáreába, Félix prokurátor elé. – 2. Cezáreában (Kr. u. 58 végétől 60-ig; 23,33–26,32) ~t azzal vádolták, hogy lázít, szekta élén áll és meg akarta gyalázni a Templomot. ~ sikeresen

védekezett, felmentését azonban elnapolták, mert Félix bízott abban, hogy ~ pénzen fogja megvásárolni a szabadságát. Így eltelt 2 esztendő (vsz. Kr. u. 58 végétől 60-ig). Félixet Fesztusz váltotta fel. A zsidók megpróbálták rávenni, hogy ~t küldje Jeruzsálembe. Fesztusz a kedvükben akart járni, ezért megkérdezte ~t, beleegyezik-e hogy Jeruzsálembe küldje. Ez ellen ~ tiltakozott; arra hivatkozott, hogy róm. polgár, ezért nem szabad kiszolgáltatni; a helytartó nem tehetett egyebet, tiszteletben kellett tartania ~ jogait. – 3. Utazás Rómába (Kr. u. 60 végétől 61 tavaszáig; 27,1–28,16). Néhány más fogollyal együtt ~t rábízták egy századosra és a császári sereg néhány katonájára. A tesszalónikai Arisztarchusz és Lukács (?) elkísérték (vö. 27,2). Kisázsia partvidéke és Kréta szigete mentén hajózva viharba kerültek, és a napokig tomboló szél Málta szigetéhez sodorta őket. A hajótörés áldozatai a szigeten töltötték a telet, s vsz. január végén szálltak újra hajóra; először Szirakúzába futottak be, majd rövid régiumi tartózkodás után végül Puteoliban kötöttek ki; itt a keresztények 7 napon át vendégül látták őket, utána a Via Appián megérkeztek Rómába. – 4. Rómában (Kr. u. 61 elejétől 63-ig; 28,16–31) ~ engedélyt kapott, hogy a katonával, akinek őrizetére rábízták és néhány társával (vö. Kol 4,10) saját lakást szerezhessen és mindenkit fogadhasson. Hamarosan megérkeztek többen a munkatársai közül és az egyh.-ak küldöttei: Timóteus (1,1), Márk (4,10), Epafrász Kolosszéből (1,7 kk.), Tichikusz Ázsia róm. tartományból (vsz. Efezusból; 4,7), Epafródítusz Filippiből (Fil 2,25), Démász (Kol 4,14), Jézus, másik nevén Jusztusz (4,11), Lukács (4,14), Onezimus, egy szökött rabszolga (Kol 4,9; Filem). Ketten osztoztak ~l a fogságban: a tesszalónikai Arisztarchusz (Kol 4,10; vö. ApCsel 27,2) és Epafrász (Filem 23). Szembeötlő viszont, hogy Péter ap.-t, aki feltehetően már Rómában tartózkodott, nem említik a levelek (a Róm sem). Az ApCsel 28,17–28 szerint ~ viszonylagos szabadságát arra használta fel, hogy hirdesse az ev.-ot, megint a zsidók körében, de az őt őriző katonáknak és még másoknak is (vö. Fil 1,12 kk.). Rómában írta ~ az ún. → fogságban írt leveleket (Ef, Kol, Fil, Filem). Ezek némelyikében fel-felcsillan a szabadulás reménye (Kol 1,26; 2,24; Filem 22). Mintha az ApCsel is engedne erre következtetni (egyébként nem számol be ~ további sorsáról). ~ utolsó éveiről – római Szt Kelemen feljegyzéseit nem tekintve – csak a pasztorális levelek alapján tudunk némi fogalmat alkotni. – III. Pál apostol személye. A) Az ember. ~t emberi mivoltában is damaszkuszi élménye felől közelíthetjük meg: legmélyebb énjéig magával ragadta Krisztus kinyilatkoztatása (Gal 1,15 kk.; 2,20; Fil 3,12), úgyhogy magát Jézus Krisztus szolgájának tekintette (Róm 1,1; Gal 1,10; Fil 1,1), és mindent feltétlenül Istenre vonatkoztatott, aki Jézus Krisztusban megkönyörült rajtunk (Róm 3,21; Gal 1,6; 3,1 kk.; vö. Ef 2); az emberek iránti magatartását is ez az istenélmény határozta meg (1Kor 9,22; vö. Róm 15,1–3; Fil 2,1 kk.). – Jézus Krisztus kinyilatkoztatása mélységes szabadsággal ajándékozta meg ~t (3,7–9; vö. 2Kor 3,17 kk.; Gal 5,1.13). Ugyanakkor felismerte – ő, az üldözött – azt is, hogy Isten irgalma végtelen, és teljesen független attól, hogy az ember érdemes-e rá (1Kor 15,8–10; Gal 1,15; vö. Róm 9,15 kk.); hogy erre az ő válasza csak a maradéktalan és hálás odaadás lehet (Gal 2,20; Fil 3,7 kk.; 1Tesz 2,4), ami minden ember üdvösségének feltétlen munkálásában is megnyilvánul (Róm 15,16; 1Kor 9,19–22; 2Kor 11,29). Így mindenekelőtt magára ~ra áll: „Isten kegyelméből vagyok, ami vagyok” (1Kor 15,10). Bár ~ természeténél fogva hajlott a könnyörtelenségtől sem visszariadó buzgalomra (Gal 1,13 kk.; ApCsel 9,1 kk., de vö. 1Kor 4,8 kk.; 2Kor 11,16–21; Gal 1,8 kk.; 2,13; Fil 3,2), s olykor ellenfelének még a jóakarátát sem tudta elismerni (Gal 6,12 kk.; Fil 2,21; vö. 1,15 kk.), amikor másokat akart megnyerni Isten irgalmának, egyre inkább felülkerekedett benne a gyengédség (1Tesz 2,7–12; vö. 1Kor 4,21; 2Kor 1,24; 12,14 kk.; Gal 4,19 kk.). Hogy a rá jellemző keménység és ironia teljesen soha sem kopott ki belőle, az azzal a mérhetetlenül sok szenvedéssel magyarázható, amelyet saját népe és az „álnok testvérek” okoztak neki (2Kor 11,23–33; vö. ApCsel 9,29 kk.; 14,5.19; 2Kor 4,6 kk.), amiért küzdött Isten üdvözítő művének szabadságáért. Ennek akart a szolgája lenni és kellett is szolgálnia (1Kor 9,16; 2Kor 5,19 kk.; → apostol), jóllehet természeténél fogva nem volt erre különösképpen alkalmas (1Kor 2,3; 2Kor 12,7–9; Gal 4,14). Ellenfelei szemrehányásai alapján is feltehető, hogy első látásra ~ nem volt magával ragadó (2Kor 10,1 kk., 10), úgyhogy először sokan nem is igen vették észre, hogy más, mint egy azok közül a vándorprédikátorok közül, akik a maguk hasznát keresték (lásd ~ védekezését. 4,2 kk.; 8,20 kk.; Gal 1,10; 1Tesz 2,3 kk.). Így az a neki szenvedést okozó feszültség, amelyet a maga tehetetlensége és Istennek benne vitathatatlanul működő ereje közt érzett,

nem egyszer kulcsa ~ teol.-jának, s elengedhetetlen annak eldöntéséhez, hogy ~nak ezt v. azt a tételét általános érvényűnek v. relatívnak kell-e tekintenünk, – B) Pál apostol levelei valódi levelek, nem levél formában megfogalmazott fejtegetések, s elsősorban arra szolgálnak, hogy személyes segítséget nyújtsanak a címzeteknek (egy-egy egyh.-i közösségnek), nem irodalmi művek. Ez a magyarázata annak, hogy csak bizonyos kiragadott kérdéseket taglal bennük anélkül, hogy különösebb figyelmet szentelne a retorika törv.-einek. Így érthető a levelekben a stilisztikai szempontból mutatkozó kisebb-nagyobb egyenetlenségek, a félbeszakadt mondatok stb., sőt a látszólagos ellentmondások is a különféle levelekben foglaltak között. Gondolatai formába öntése terén ~ egyfelől a rabbinista magyarázatok példáját követi, másfelől a hellenista diatribe hatása alatt áll. „Nyelve teljesen megfelel szellemiségének, egy olyan zsidónak a nyelve, aki a hellén ökumené tágaságában él és lélegzik, s aki művelt, de semmiképpen sem író vagy tudós ember; a feladat iránti odaadás, a szenvedélyes vallásosság és a kétségbevonhatatlanul nagy lángész ezeket a leveleket a görög nyelvtörténet nagyszerű dokumentumaivá avatják” (O. Kuss). – IV. Pál apostol teológiája. Teológusként ~ nemcsak az ősegyh.-ban foglal el különleges helyet; gondolatai a későbbi időkben is újra meg újra megtermékenyítették az Egyh. teol.-ját. – A) A források. ~ teol.-ját az osztályrészéül jutott kinyilatkoztatás határozta meg, hiszen ezt ő olyan eseménynek tartotta, amely rajta túlmenően az egész világnak szólt (2Kor 4,1 kk.; Gal 1,15; vö. Róm 1,17; 3,21); de ugyanígy része volt kibontakozásában annak a gondolatvilágnak is, amelyben felnőtt és élt. Ezért fontos tudni, hogy ~ két művelődési körhöz tartozott: a zsidóhoz és a hellénhez. Hogy a kettő közül melyik hatása érvényesült nagyobb mértékben, az még ma is vitatott kérdés. – Ha az a régi hagyomány, amely szerint ~ már kora ifjúságában Jeruzsálembé ment és ott Gamáliel tanítványa lett (ApCsel 22,3), nem is vehető teljesen biztosra, az tagadhatatlan, hogy gondolkodásmódja és a palesztinai-farizeus gondolkodásmód szoros kapcsolatban van egymással. Ez elsősorban az ellentétpárokban való gondolkodásban és az Írás magyarázatának módjában (Róm 3,10–18; 1Kor 10,1–5; Gal 4,21–26.30) mutatkozik meg. De számolnak a kutatók ~ teol.-ja esetében bizonyos apokaliptikai áramlatok hatásával (Róm 5,14; 1Kor 15,26–28.45), valamint annak a teol.-nak a hatásával is, amelyet klasszikus formában a kumráni iratok tükröznek (test-lélek, kísértés stb.). Vita tárgya és egyértelműen eldönthetetlen az a kérdés, vajon az ún. gnosztikus gondolkodás formái (→ gnózis) ~nál (különösen Kol és Ef) kumráni hatásra vezethetők-e vissza, v. pedig a hellenista misztériumvallások nyelvhasználatára, v. esetleg az ósz-i bölcsességi irodalom továbbfejlesztésével állunk-e szemben. – A 20. sz. elején keletkezett írásokkal ellentétben ma tartózkodóbban nyilatkoznak a szerzők ~ teol.-jának a hellenista misztériumvallásoktól való függősége kérdésében, ha a Róm 1,18 kk.; 28; 2,15; Fil 4,8 stb. esetében a hellenizmus közvetett és többnyire csak formális hatása vitathatatlan is. Ezzel szemben egyre világosabbá válik, mennyire meghatározta ~ teol.-ját az ap.-i hagyomány (a közvetlenül Jézus által meghívott ap.-oké; 1Kor 11,23–27; 15,3–7; Fil 2,6–11; Kol 1,15–20; vö. Róm 1,3 kk.); ugyanakkor ~ teol.-jának a tört.-i Jézushoz való viszonya továbbra is kérdéses (2Kor 5,8). – B) A tanítás. Ha nem lehet is ~ leveleiből az ő teljes teol.-i rendszerét kielemezni, abból következően, hogy a levelekben foglalt kérdések mindig valamely konkrét helyzetben merültek fel egy-egy egyh.-i közösségben, s ez eleve kizárta a teljességre törekvést, mégis felfedezhető a levelekben bizonyos alapvető ismeretek, amelyek ~nak minden levelében fellelhetők. ~teol.-jának kulcsa a megfeszített és feltámadott Krisztus. Ennek a Krisztusnak ap.-ává hívta meg és tette meg Isten (Gal 1,15; vö. 2Kor 3,5 kk.; 5,18). Ezért ~ ev.-ának ő az egyetlen tárgya (Róm 1,16 kk.; vö. 16,25; 1Kor 1,17; Gal 1,6 kk.). ~ számára egyedül benne ragyog fel Istennek az ismerete (2Kor 4,6), aki Jézus Krisztus Atyja (Róm 15,6; 2Kor 1,3; Kol 1,3), és nekünk is Atyánk, mert már a világ kezdete előtt arra rendelt minket, hogy Jézus Krisztusban gyermekeivé legyünk (Róm 8,15.29 kk.; Gal 4,5; Ef 1,3). Krisztus, akit az idők teljességének elérkeztekor (Gal 4,4) Isten elküldött a világba, ~ számára szenvedésével és halálával kinyilatkoztatta Isten végtelen türelmét, könyörülő irgalmát és azt, hogy az embert feltétlenül üdvözíteni akarja (Róm 3,25; 8,3 kk.; Ef 1,7). Jézus feltámadása és megdicsőülése a jele és a biztosítéka az Isten irgalma végleges győzelmének, aki mindnyájunk iránt ki akar engesztelődni (2Kor 5,18–21; vö. Róm 5,10 kk.; Ef 2,14–18; Kol 1,18 kk.; → kiengesztelődés). Krisztus, az új → Ádám (1Kor 15,45; vö. Róm 5,14) célja és ősmintája az egész emberiségnek (Kol 1,15–18;

vö. Róm 8,29; 1Kor 15,20; Ef 1,10.21–23) és így mint Feltámadott (→ Jézus Krisztus feltámadása) kezdete az új teremtésnek (Kol 1,15; vö. 2Kor 5,17; Gal 6,15); Isten dicsősége révén fokról fokra mindnyájunknak új teremtménnyé kell válnunk (2Kor 3,18; vö. Ef 3,16; Kol 1,11) azáltal, hogy egy vagyunk ezzel a Krisztussal és egész életvitelünkben hűségesek maradunk hozzá (Róm 6,3 kk.; Gal 3,26 kk.; 5,24; → Eucharisztia, → keresztség). Mindebből következően ~ számára az ember helyzete Krisztus óta és Krisztusban reménnyel teljes (Ef 1,18; 4,4; vö. Róm 5,2; 7,24 kk.; 8,24; 2Kor 3,12). – Isten győzelmes üdvözítő akaratát felismerve, amelyet Krisztus életműve tár elénk, ~ a zsidóság és a pogány népek tört.-ét alapvetően üdvösségtört.-nek tekinti, amelyet két törekvés mozgat, ill. határoz meg: egyfelől a maga dicsőségét kereső, önző ember ellenszegülése, aki Istent elutasítja, így szükségszerűen újra meg újra elbukik (Róm 1,18–2,24; 1Kor 1,19–21; Ef 2,1–3) és másfelől a feltartóztathatatlanul növekvő kegyelem, amely épp ezért tiszta ajándéknak bizonyul (Róm 5,15–20; vö. 3,24; Ef 3,7). Amikor Isten a Fiában mégis kiüresítette magát és magára vállalta az ember tehetetlenségét és halálra szántságát (Fil 2,6 kk.; vö. 2Kor 8,9), és így ennek a világnak minden bölcsessége ellenére megvalósult üdvözítő akaratát (1Kor 2,7 kk.; vö. 1,19 kk.): hogy a mindenség Fiában célhoz érjen és elérkezzen a teljességre (Kol 1,19 kk.; 2,9 kk.; vö. Ef 1,10.23; 4,13), kiengesztelődött az ember iránt és anélkül, hogy kiérdemelte volna, megigazulttá tette (Róm 3,25; 5,1.10; 1Kor 1,30; 2Kor 5,19; → megigazulás), s így most már az egész mindenség a végleges megváltás felé tart (Róm 8,18–23; 9–11; Kol 1,20) a Feltámadott Lelkének (→ Isten lelke) erejéből (Róm 8; 1Kor 12,11.13; 2Kor 3,17 kk.). – Azzal a valósággal szemben, hogy Isten minden emberi bölcsesség ellenére munkálja az üdvösséget, ~ nem ismer mást ezen a világon, csak ugyanazon szegénység és tehetetlenség feltétlen akarását (1Kor 1,17 kk.; 2Kor 4,7; 11,30; 12,5.9 kk.). Ezért fáradhatatlanul hirdeti: a megváltás kegyelem (Gal 2,16; vö. Róm 3,24; 9,16; Ef 2,8 stb.), ami által az ember megszabadult a → Törvény könyörtelen követelményei alól (Gal 3,10.13; vö. Róm 7,4; Ef 2,15; Kol 2,14). Egyedül a → hit az, ami az ember részéről válasz lehet Isten kegyelmére (Róm 1,17; 3,28; 4,18 kk.; Gal 2,16; 3,5 kk.; Fil 3,9). Hogy ez nem áll ellentétben Jak 2,14–19 tanításával, azt a Róm 7,4; Gal 5,22; Fil 1,11; Ef 5,9; Kol 1,10 stb. egyértelműen tanúsítja, és ma általánosan el is ismerik. – Isten üdvösséget munkáló működésének határtalansága egyszersmind azt jelenti ~ számára, hogy az egyén az emberiség tagjaként válik részesévé az Isten munkálta üdvösségnek (Róm 5,12–19; 1Kor 15,21–23.45–49; Ef 2,14–18), amely emberiséget Krisztus fogja össze és építi fel a testében (2,16; 4,4.12.16; Kol 1,18; vö. Róm 12,12 kk.; 1Kor 12,13). Ezért jelenti az – > Egyház egysége az ap. legfőbb gondját (1,10 kk.; 3,3 kk.; 4,6 kk.; 11,17–22; vö. Róm 15,5; Ef 4; Fil 2,1–5); ennek jegyében a jeruzsálemi egyh. megsegítését is szíven viselte (1Kor 16,1 kk.; 2Kor 8,9; Gal 2,10). – Amikor ~ Istent és az Egyh.-at szolgálta, az a tudat hatotta át, hogy útban van az embert üdvözíteni akaró Istenhez és Urához, Jézus Krisztushoz (Fil 1,23; 2,16; vö. 2Kor 1,14; 1Tesz 2,19 kk.). Ha Krisztus eljövételének (→ parúzia) várását illetően módosult is a felfogása (vö. Fil 1,23; 1Tesz 4,15–17), abban az egyben mindvégig biztos volt, hogy végül Isten lesz „minden mindenben” (1Kor 15,24–28).

Palesztina (gör. 'a filiszteusok földje'): a bibliai események, Jézus Krisztus életének színhelye. – I. Elnevezése. Kr. e. az 5. sz.-tól a gör. hajósok és kereskedők a Földközi-tenger K-i partvidékét két részre osztották: a Kármeltől É-ra húzódó sávot a föníciaiakról, a D-i sávot a filiszteusokról nevezték el. Így lett a D-i rész neve Gé Palaisztiné, 'a filiszteusok földje'. Kr. u. 135-ben a felkelés leverése után a róm.-ak a korábbi Júdeának adták a ~ nevet. Az ókeresztény irodalomban az egész Szt.-földet jelenti. – II. Természeti földrajza. ~ a szír térség D-i, a termékeny félhold Ny-i része. Földrajzi határait csak hozzávetőlegesen lehet megvonni. É-i határa a Narel-Kasimije alsó folyásától a Dzsebel-es-Sejk (Hermon-hegység, 2760 m) D-i lábát átszelve a Dzsebel-ed-Druzig (Hauran-hegység, 1830 m) húzódik. K-en az Arab-sivatag, D-en a Negeb-sivatag, Ny-on a Földközi-tenger a határa. – Felszínének arculatát az üledékes kőzetekből kialakult asztal simaságú táblát meggyűrű, s a Jordán-árkot és a Kison-fennsíkot létrehozó kéregmozgások, ill. az eróziós erők alakították ki. – Tagolása. A) Ny-ról K-re haladva 4 sávot különböztethetünk meg. 1. Tengerparti sáv. A partot a Nílus hordaléka feltöltötte, ezért a Kármelig (Joppe kivételével) a homokos part lassan emelkedik a szárazföld felé. Hajóval nem is járható,

kikötők csak a Kármeltől É-ra Ptolemaisban, Tíruszban és Szidonban voltak. A parti sávot alföld követi, melynek D-i határa a Vádi-el-Arisz (Szám 34,5; Józs 15,4: Egyiptom patakja), É-i határa a Kármel. E síkság neve a Joppe–Lod vonaltól D-re → Sefela, ettől É-ra → Száron; a szélén futott végig a → Via Maris. A Kármeltől É-ra a Ptolemaiszi-síkság folytatódik. – 2. A Ny-Jordániai-hegyvidék a Jordán-árokig tart; a Galileai-, Szamariai- és Júdeai-hegyek tömbjei alkotják. – 3. → Jordán-árok. – 4. K-Jordániai-felföld. Ez őrzi az eredeti táblajelleget, csak három K–Ny-i irányú folyóvölgy tagolja. A Jarmuktól É-ra lévő rész Básán, a Jarmuk és a Jabbok között van Adzslun, Gileád és Dekapolisz vidéke, a Jabbok és az Arnon közötti rész → Perea, az Arnontól D-re van → Moáb. – B) É-ról D-re haladva: 1. → Galilea, 2. → Szamaria, 3. → Júdea. – Vízrajza. Fő folyója a → Jordán. Tőle Ny-ra számottevő állandó vízfolyás nincs, az esőzések idején sok vádi szállítja a vizet a Földközi-tengerbe, ill. a Jordánba. Még → Holt-tenger. – Éghajlatát a tengertől való távolság és a felszíni alakzatok határozzák meg. Eső csak télen (okt.–márc.) van, s az év két évszakra, télre és nyárra oszlik. A csapadék eloszlása szélsőséges, de amíg erdők borították a dombok és hegyek felszínét, az aránylag kis terület sokféle tájegységre (trópusi, szubtrópusi) tagolódott, rendkívül gazdag növény- és állatvilággal. MTörv 8,7–8 szerint fő terménye a búza, árpa, bor, füge, gránátalma, olaj és méz, legfontosabb háziállata a juh volt. Joggal nevezték tejjel-mézrel folyó földnek. Az erdők kiirtása már az ókorban megtörtént, ennek következtében erős karsztosodás indult meg. – III. Történeti földrajza. 1. A Biblia előtti idő. ~ ősidők óta lakott terület volt. Az ős-, az átmeneti és csiszolt kőkorból számos lelet került felszínre az egész területen szétszórva található lelőhelyeken. Ugyanakkor őskőkori (paleolitikum) eszközökkel erre a korszakra jellemző emberfajok maradványai is ismeretesek. Az ősember különféle típusaira bukkantak a kutatók; a leletek közt akadnak valódi neander-völgyiek, más esetekben – pl. a Kármel hegyén találtak esetében – átmenetet lehet feltételezni a neander-völgyi ember és a homo sapiens között. A korabeli fauna maradványai alapján arra lehet következtetni, hogy ebben a korszakban melegebb és csapadékosabb volt az éghajlat, mint a tört.-i időben, ill. ma. Az átmeneti kőkorból (mezolitikum, kb. Kr. e. 10 000–6000) épültek ~ban az első → házak, majd megkezdődött a → földművelés és az erdők (→ erődítés) építése (pl. Enanban és Jerikóban). A csiszolt kőkorból (neolitikum, kb. Kr. e. 6000–4000) fennmaradt sajátos ~i kultúra maradványait a Jarmuk völgyében találták meg. A bronzkorba vezető átmeneti korszak a kőrézkor (kalkolitikum, Kr. e. 4200/4000–3200/3000), melyen belül külön szakasz a Telelat Ghasszról elnevezett ghasszuli kultúra, amely a 4. évezred közepén jelent meg. Többszínű freskók és a ház alakú → osszuáriumok jellemzik. A bronzkorból (Kr. e. 3200–1200) a modern kutatás egész sor várost kimutatott és részben fel is tárt. A régészeti leletekkel egybevágnak az egyiptomi fáraóknak, elsősorban III. Tuthmószisznak (ur. Kr. e. 1490–1436) a tudósításai és még inkább a IV. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1364–1347) idejéből származó agyagtáblácskák (→ amarnai levelek). Ezek a források azt mutatják, hogy ~ városállamokra oszlott. Egyiptom fennhatósága alá tartozott, de legalábbis III. Amenóphisz (ur. Kr. e. 1402–1364) óta ez a függőségi viszony egyre formálisabbá vált. Ugyanebben az időben a habiruk (→ héberek) garázdálkodtak a területén. Szichem királyának az a kísérlete, hogy uralmát más városállamokra is kiterjessze, úgy látszik, csak átmenetileg bizonyult sikeresnek. I. Szeti (ur. Kr. e. 1304–1290) és II. Ramszesz (ur. Kr. e. 1290–1225) fáraók átmenetileg újra megerősítették ~ban Egyiptom fennhatóságát. A Papyrus Anastasi I., amely vsz. II. Ramszesz idejéből való, és amely egy ~ ellen irányuló egyiptomi büntető expedícióról számol be, szintén megkülönböztet ~ területén letelepedett és nomád életet élő elemeket. Etnikailag ebben az időben nem egységes a kép; a részletekben nem is lehet kiigazodni, és e téren lényegében az ÓSz sem nyújt segítséget: egyszer 3 (Kiv 23,28), máskor 5 (13,5), 7 (MTörv 7,1; Józs 3,10), sőt 10 (Ter 15,19–21) népelemet említ úgy, mint ~ őslakóit. A legfontosabbak: az → amoriták, a → kánaániak, a → hettiták, a → hivviták, a → periziták, a → jebuziták és a → gírgasiták. A Szám 13,29 szerint a hettiták, a jebuziták és az amoriták a hegyvidéket lakták, a kánaániak a tenger mellékén és a Jordán mentén éltek. A kánaáni egyébként földrajzi, nem etnikai fogalom. Az amoriták biztosan szemiták voltak; a hettiták legalábbis nyelvüket tekintve az indogermánok közé tartoztak. A többi nép etnikai hovatartozása kétes: lehettek – részben – a hettiták alcsoportjai is. Ennek a kornak a vége felé a partvidéken felbukkantak az ún. tengeri népek; a legfontosabb csoportot az ÓSz-ből jól ismert → filiszteusok

alkották. – 2. Az ÓSz kora. Izr. fiaival új népelem érkezett ~ba. Az őslakosokat csak lassan sikerült kiszorítaniok (Bír 1,16–36); különösen a megerősített városokban élő lakosság tanúsított szívós ellenállást. 1Kir 9,20 kk. még arról tudósít, hogy Salamon az őslakosok leszármazottai közül azokat, akik még ~ban éltek, robotra kötelezte „mind a mai napig”. Politikai szempontból nézve ~ elfoglalása (→ honfoglalás) még nem jelentett államalapítást, egységbe tömörülést. Az ország törzsi területekre oszlott, amelyek határait nem is lehetett mindig biztosan megállapítani. Így Simeon törzse osztozott Júda törzsével a mélyföld sávjain (→ Sefela), amely valójában Júda területéhez tartozott. E téren csak a királyság hozott változást, amikor is Saul, de főleg Dávid idején egységes birodalom keletkezett, amely összefogta a 12 törzset. Salamon (ur. kb. Kr. e. 965–926) közigazgatásilag is megszervezte az országot (4,7–19). Az ország kettéosztásakor (Kr. e. 926) ez az egységes terület két részre szakadt, a kis D-i államra, Júdára és a nagyobb É-i országrészre, Izr.-re. A határok a mindenkori hatalmi viszonyoknak megfelelően változtak, olykor Jeruzsálem közelében húzódtak. A Jordántól K-re eső országrész elvileg Izr.-hez tartozott, de csak az É-i országrész erőskezű királyainak (mint → Acháb v. II. Jerobeám) sikerült itt uralmuknak bizonyos mértékig érvényt szerezniük. Kr. e. 734: Galilea az asszír birodalom része lett; Kr. e. 722: II. Szárgon (ur. Kr. e. 722–705) meghódította Szamariát, és az É-i országrész maradvéka asszír tartomány lett. Asszír szokás szerint a lakosság nagy részét a birodalom belső részébe hurcolták, és az így néptelenné vált területet rég meghódított vidékekről népesítették be. Szancherib (ur. Kr. e. 705–681) idején a D-i országrész is csak nagy nehezen kerülte el ezt a sorsot. → Jozija királynak – az asszír birodalom összeomlását kihasználva – átmenetileg sikerült uralmát a korábbi É-i országrésznek arra a részére kiterjesztenie, amely a Jordántól Ny-ra esett. A megiddói vereség (Kr. e. 609) folytán azonban először egyiptomi, majd babilóniai fennhatóság alá került Júda. Az ismételt lázadás először Jojachin királynak és a vezető rétegnek elhurcolását (Kr. e. 598), majd Jeruzsálem elpusztítását és Júda megtizedelését (Kr. e. 587) vonta maga után Nebukadnezár (ur. Kr. e. 605–562) uralkodása idején. A meggyöngült Júda D-i részébe → edomiták szivárogtak be. Cirusz (ur. Kr. e. 559–529) perzsa király idejében a megújulás jegyében keletkezett Jeruzsálem körül egy közigazgatási egység (Jehud) Abarnahara tartományon belül, amelyet egy etnikailag és vallásilag egységes népcsoport lakott, ti. a babiloni fogságból hazatért júdeaiak. Ezenkívül Szamaria is önálló közigazgatási egységet alkothatt (Ezd 4,10.17 stb.). Itt bontakozott ki az újonnan alakult júdeai közösséggel való – nyílt v. rejtett – szembenállás központja. Egyébként nem tudjuk, hogy ebben az időben ~ miként oszlott meg politikailag. Nagy Sándor rövid uralma (Kr. e. 332–323) a közigazgatás terén, úgy látszik nem hozott változást. Halála után egy ideig a Ptolemaioszok (Egyiptom) és a Szeleukidák (Szíria) versengtek egymással ~ birtokáért, mígnem III. Antiokhosznak Paneász melletti győzelme (Kr. e. 198) az utóbbiak kezére juttatta ~t. Az ország Cöle-Szíria és Fönícia helytartója (stratégája) alá tartozott (2Mak 3,5; 4,4; 8,8), és úgy látszik, eparchiákra, ezeken belül nomoszokra v. toparchiákra tagolódott, amelyek határait csak részben és pontatlanul ismerjük. Az egyik ilyen eparchiának nyilvánvalóan Jeruzsálem volt a fővárosa (vö. 4,28); egy másik eparchia Szamaria volt (vö. 1Mak 3,10), egy harmadik Idumea (vö. 2Mak 12,32), vagyis Júda ősi törzsi területének D-i része, egy negyedik „Paraliá”, azaz Ptolemais (Akkó) partvidéke egészen Egyiptom határáig (1Mak 11,59; 12,48; 2Mak 13,24). IV. Antiokhosz Epiphánész (ur. Kr. e. 175–164) erőszakos hellenizáló törekvései kiváltották a Makkabeusok felkelését a Szeleukidák uralma ellen. A kemény harcok, amelyek először a Jeruzsálem környékén létesült eparchiában lángoltak fel, de már korán átcsaptak Galileába, a Földközi-tenger partvidékére és a Jordántól K-re eső országrészre is, végül azzal végződtek, hogy Makkabeus Simon lett (Kr. e. 143) „a zsidók főpapja, hadvezére és vezetője” (1Mak 13,42). A fia, Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 134–104) és ennek utóda uralmukat Idumeára, Szamariára, Galileára és a Jordántól K-re eső területre is kiterjesztették. De a Hasmonaeusok állama nem állt szilárd alapokon, a dinasztia utolsó tagjai alkalmatlannak bizonyultak az uralkodásra, és erkölcsileg is lesüllyedtek, úgyhogy a róm. Pompeiushoz folyamodtak, aki aztán Szíria provinciához csatolta ~t (Kr. e. 63). – 3. Az ÚSz kora. Sok belső zavargás után sikerült az Ideumeából származó Nagy → Heródesnek (ur. Kr. e. 37–Kr. e. 4) Róma támogatásával uralomra jutnia. Az uralma alá tartozó terület végül kiterjedt a Jordántól Ny-ra eső országrészen kívül a Jordántól K-re fekvő → Gaulanitiszre, → Bataneára, Aurantiszre, –

> Trachonitiszre és → Pereára. Itt Heródes uralmának egy Pompeius alapította városszövetség (→ Tízváros) szabott határt, amelyhez egyébként a Jordántól Ny-ra eső területeken Szkütopolisz (Bet-Seán) is hozzátartozott, ugyanakkor D-en a → nabateusok birodalma gátolta a terjeszkedésben. Halála után a birodalmat fiai között osztották szét: → Archelausz mint etnarcha megkapta Júdeát és Szamariát, Heródes → Antipász negyedes fejedelemeként Galileát és Pereát, → Fülöp pedig, szintén mint negyedes fejedeleme a Jordán K-i partvidékét a forrásoktól egészen a Genezáreti-tóig, valamint Trachonitiszt (Lk 3,1), amibe vsz. Bataneát is bele kell értenünk. Kr. u. 6: Archelauszt letették és Galliába száműzték, Júdea és Szamaria róm. fennhatóság alá került; legismertebb helytartója Poncius → Pilátus (ur. 26–36?) volt. Nagy Heródes unokájának, I. Heródes → Agrippának királysága, amely 37: Lizániás és Fülöp negyedes fejedelmek területeit, így Abilinát, Itureát és Trachonitiszt (Lk 3,1) ölelte fel, de amelyekhez 39: Galilea, végül 41: Júdea és Szamaria is hozzá tartozott, inkább csak Caligula császár (ur. 41–54) szeszélyének köszönhető létrejöttét, állampolitikailag nem volt megalapozott a léte. A fia, II. Heródes → Agrippa (ur. 53–93) először Lizániás és Fülöp negyedes fejedelmek területeit kapta meg Claudius császártól (ur. 41–54), majd 55: Nero császár (ur. 54–68) Tibériást, Taricheát (→ Magdala) és Liviászt is odaadta neki. ~ többi része az újra kinevezett, Cezáreában székelő helytartó fennhatósága alá tartozott, így Galilea is. A zsidó felkelés (66–70), amely Jeruzsálem és a Templom pusztulásával végződött, ~ függetlenségének végérvényes elvesztését vonta maga után. Ezen a Bar Kohba-féle felkelés (132–135) sem változtatható. Ennek lett a jelképe, hogy felváltotta a róm. kolónia: Aelia Capitolina. (Lásd a XIV. színes képet.)

XIV. A Júdeai-pusztaság

146. Palesztina keresztmetszete és hosszmetzete

A metszet: Kármel – Alsó-Galilea – Genezáreti-tó – Hauran.

B metszet: Száron-fennsík – Szamaria – Jordán-völgy – Gerasza.

C metszet: Asdod – Júdea hegyei – Jeruzsálem – Holt-tenger – Nebo hegye.

A magassági viszonyok érzékeltetéséhez a függőleges lépték kilencszer nagyobb a szélességi léptéknél.

D metszet: Júdea – Szamaria – Galilea.

E metszet: Holt-tenger – Jordán-völgy – Genezáreti-tó.

A magassági lépték huszonötszörös!

palimpszeszt: olyan → pergamen, amelyről takarékoságból v. más megfontolásból (a pergamen drága volt és keresett cikkek számított) az írást eltávolították, majd elsimították, hogy újra használhatóvá váljon. Az infrafényképezés különféle egyéb fedő eljárásokkal kiegészítve napjainkban lehetővé teszi a „kiradírozott” írás újra olvasását. Az ÚSz jelentős ~ei: a Codex Ephraemi Rescriptus (régibbi írás: egy úsz-i szöveg a 4. sz.-ből, későbbi írás a 12. sz.-ből: Szt Efrém néhány műve; → bibliai kéziratok) és az ún. Syrus Sinaïticus, azaz a szír ev.-fordítás egy kézirata. A Pentateuchus müncheni ~ében 2 bibliai szöveg van egymás fölött (a régibbi a 6. sz.-ből, a későbbi a 8/9. sz.-ből). A ~ vizsgálatának egyik fontos központja Beuronban működik. Bizonyos értelemben ~nek tekinthető az → osztrakon (hiszen erről is levakarták v. lemosták az első írást) v. némelyik papirusz is, így a legrégebbi Palesztinában talált papirusz (Mur 17; → papiruszok).

pálma (héb. tamar): A Biblia aránylag kevés helyen említi, de jól ismeri. Tartozéka a ~ a kultusznak (~ágak – > sátoros ünnepen és különféle más alkalmakkor, tisztelet kifejezésére; Lev 23,40; Neh 8,15; 1Mak 13,37.51; 2Mak 14,4; Jn 12,13; Jel 7,9), felhasználják – hasonlatképpen – utalásul az igazak jóllétére (Zsolt 92,13), a vőlegény természetére (Én 7,8 kk.), de szerepel díszítőelemként is (1Kir 6,35: a jeruzsálemi templom egyik dísz; Ez 40). Ezt a Közel-K-en elterjedt motívumot (→ élet fája) H. Danthine behatóan vizsgálta. A MTörv 34,3; Bír 1,16; 3,13; 2Krón 28,15 említi a pálmák városát, de hogy ezen Jerikót kell érteni (28,15), az egyáltalán nem bizonyos. En-Gedi régi neve (vö. Sir 24,14), Hacacon-Támár minden bizonnyal összefügg az ottani ~ligetekkel; a Támár egyébként gyakori női név. Én 7,9: a ~ gyümölcse, a datolya a menyasszony keblére utal. Egy helynév (Kirjat Szanna = Kirjat-Szefer v. Debir) alapján némelyek felteszik, hogy a ~ leveleit írásra is felhasználták. → Elim. – A nyilvános mérközések győztesei a koszorún kívül sokszor ~ágot is kaptak (vö. Jn 12,13 és Jel 7,5 kk.).

Palmira: → Tadmor.

palota: Nem mindig jelentős a különbség a → ház és a ~ között (~szerű házak); régészeti szempontból az a nagy ház minősül ~nak, amely kiemelkedik a házak sorából. A Bibliában szereplő, ill. feltehető ~k: 1. Salamon ~ja Jeruzsálemben. A leírása (1Kir 7,1–12) nem teljes, a részletek nem egyértelműek, helyenként áttekinthetetlenek. A szerzőt kevésbé érdekelte Salamon ~ja, mint a → Temploma, a Krón szerzője pedig teljesen mellőzte. A rendelkezésünkre álló szövegből csak azt lehet egyértelműen kielemezni, hogy a Templomot és a ~hoz tartozó épületeket közös fal vette körül, és hogy a ~ épületei 2 előudvar köré csoportosultak. A leírásban szerepel a → libanoni erdei palota, Salamon lakrésze és a fáraó leányának ~ja; ezek mind nagy faragott kövekből rakott alapokon álltak. – 2. Az Omri-dinasztia „elefántcsont” ~ja (1Kir 22,39; vö. Zsolt 45,9) Szamariában; az ásatások során jelentős részét feltárták. – 3. Nagy Heródes ~ja Jeruzsálemben (a citadella helyén a Jaffa-kapunál; → praetorium). Leírását Josephus Flaviusnál találjuk (ZsidHáb 5,4.3). Részben fennmaradt a Phaszael nevű saroktorony (alapja 17×21 m, magassága, ameddig megőrződött 19,70 m). Ahogy a még be nem fejeződött ásatások tanúsítják, Heródes ~ja egy hellén korabeli (nem régebbi) rétegre épült. Mahérusz és Maszada erődökhöz királyi ~ is tartozott (vö. Mt 14,3 kk.), amely hasonló lehetett a Jerikóban épült ~hoz.

146. Izraelita palota alaprajza Szamariából

pálya, versenypálya, stadion (gör.): Mint sportlétesítmény és küzdőtér része volt a → gimnáziumnak. A gör. kifejezés egyszersmind hossz mérték nevéül is szolgált (a magyarban latinos változatban; stádium). Jeruzsálemben IV. Antiokhosz Epiphanész uralma alatt épült gimnázium; létrehozását, amelyben a hellenista gondolkodású és érzelmű → Jázon főpapnak is szerepe volt, a hívő zsidók nem nézték jó szemmel (1Mak 1,14; 2Mak 4,9.12). – Az ÚSz-ben csak Pálnál szerepel (1Kor 9,24: az eredeti gör. szövegben: sztadion); az ap. a megkereszteltek erkölcsi erőfeszítéseit, a nagyszerű célt és a nehéz utat, küzdelmet állítja azok elé, akik versenyt futnak a ~n; a levél címzettjei a korintusi egyház tagjai.

Pamfilia: vidék Kisázsia D-i részén, a tenger mellékén, Likia és Kilikia között; fővárosa Perge volt, kikötője Attália. A zsidó kolóniának a róm. szenátus kedvezményeket és védelmet biztosított (1Mak 15,23; vö. ApCsel 2,10). 2,10: a → pünkösdi csoda részesei közt ~ból érkezett zarándokok is voltak. Első missz. útján Pál ap. felkereste Pergét és Attáliát (13,13; 14,24–26).

pamut: Szuzában a perzsa királyi palotában a függönyök karpaszból és lilába játszó → bíborból voltak (Esz 1,6). A héb.-ben a karpasz idegen szó (vö. szanszkrit karpasza ’~, gyapot’ és perzsa karpasz ’finom ~vászon’). A ~ot a hellén kor előtt Indiából szállították Palesztinába nyersanyagként v. kelmének megszőve. Palesztinában csak a kései róm. korban kezdtek el gyapotot termesztani.

páncél, mellvért (héb. sirjon 'a csillogó, a ragyogó'): Izr. seregében a ~ viselete kezdetben az előkelők kiváltsága volt (1Sám 17,38; 1Kir 22,34), később hozzátartozott minden harcos felszereléséhez (2Krón 26,14; Neh 4,10). Az elnevezés fém- v. pikkelyes ~ra utal (1Sám 17,5: a filiszteus harcos, Gólját viselt pikkelyes ~t; a mezopotámiai-sír térségben volt elterjedve, de egészen egyiptomig ismerték). Jób 20,24: itt némely fordításban vas~ szerepel; vö. 39,21; Kiv 28,32; 39,23: bőrmellény; Mk 6,35: ~ing (a Kr. e. 2. sz.-tól a róm.-aknál dívott). Iz 59,17: Jahve ~ gyanánt az igazságot öltötte fel. – Az ÚSz-ben a gör. thórax konkrét értelemben csak egy helyen szerepel (Jel 9,9.17), egyébként csak átvitt, képes értelemben találkozunk vele. Pál Izajáshoz kapcsolódva a hit és a szeretet, ill. az igazság, a megigazulás ~jának felöltéséről szól (1Tesz 5,8; Ef 6,14); az első esetben aktív szerepet tölt be (felkészülés a végső harcra), a másodikban oltalmat nyújt; az efezusiak Isten szellemi fegyverzetét magukra öltve a gonosz nyilak ellen védekeztek.

Paneász: → Cezárea.

pap: I. Az ÓSz-ben. A szó héb. megfelelője a kohen. Jahve ~ján kívül más istenek ~ját is jelölheti (pl. Ter 41,45.50; 1Sám 5,5; 6,2; 2Kir 10,11), de más istenek ~jaira olykor – lekicsinylően – a komer szó utal az ÓSz-ben (23,5; Oz 10,5; Szof 1,4). A szónak nincs női változata; a többi szemita népektől eltérően Izr.-nek nem voltak ~női. Jahve ~jait sokkal gyakrabban nevezték levitáknak, de nem mindig azonos értelemben. – Az ÓSz-ben a nem ~i források csak alkalmanként említik a ~okat és a ~ságot, ha az összefüggésbe beletartozik; adataikat nem lehet minden nehézség nélkül úgy összefűzni, hogy teljes képet nyújtsanak. A ~i forrásokban, amelyek tört.-eket is, törv.-eket is tartalmaznak a ~okra vonatkozóan nagyon sok adat található, de természetesen hajlanak rá, hogy a múltat a saját koruk mértékével mérjék és a hagyomány egyenetlenségeit ki-küszöböljék. Erre egy jellemző példa: Józs 21,4–42 és 1Krón 6,39–66, ahol az adatok közt mutatkozó eltérés nyilvánvaló módon a hierarchia irányába való eltolódást tükrözi. Ha ezt szem előtt tartjuk, egyfelől megértjük a 2 forrásban felfedezhető ellentmondásokat, másfelől kevésbé vonjuk kétségbe a Szentírás „adatai”-nak hitelenségét. – Izr. legrégebb tört.-ében sem a ~i, sem a többi források nem tudnak ~i hivatalról; a családfők és a törzsfők voltak a ~ok. Még később is: a → királyok lépnek fel ~ként (Dávid), v. kisajátítják a ~i funkciókat (Uzija). Izr.-ben a szervezett ~ság, a ~i hivatal kérdése csak a régi kánaáni szentélyek átvételével v. az Ígéret földjének elfoglalása utáni időben új szentélyek létesítésével kapcsolatban vált időszerűvé; igazán csak azután, hogy Dávid elfoglalta Jeruzsálemet és Salamon uralma alatt a jeruzsálemi szentély központi szentély lett egész Izr. számára. Amit a legrégebb tört.-i forrásokban a ~ságról olvashatunk, az főleg a különféle családok törtééhez kapcsolódik: 1. → Mózes fiai Dánban (Bír 18,30); 2. → Éli fiai Silóban, Nobban és (Dávid idejében) Jeruzsálemben. Ez a 2 család egyaránt Egyiptomból származik, → Lévi törzsből. Mózes ~i családjáról később nincs szó; minden bizonnyal azért, mivel a szentély, amelynek szolgálatát ellátták, a szakadár É-i országrészhez tartozott; Áron családfájába sem kerültek bele, akitől minden ~nak származnia kellett; Mózes nem ~ként, hanem törv.-hozóként rögződött meg a hagyományban. Éli családja ezzel szemben beépült Áron családfájába, mégpedig 2. fiának, Itamárnak ágán. Dávid uralma idején egy 3. ~i család is felbukkant (→ Cádok); ennek eredetét homály fedi, de a ~i hagyomány Eleazárral, Áron 3. fiával hozza kapcsolatba. Ez a ~i család nemcsak Éli családját szorította háttérbe (1Sám 2,27–36), hanem más ~i családokat is, amelyek ősül Áron 3. és 4. fiát (Nadab és Abihu) tekintette a hagyomány és így egyeduralomra tettek szert, mindenekelőtt Jeruzsálemben. A Templom szolgálatára Salamonnak nagy létszámú kultikus személyzetre volt szüksége; Cádok családján kívül alárendelt szerepet betöltő templomszolgák is működtek, pl. a gibeoniták (Józs 9,23.27). Azok a ~ok, akik Lévi törzséhez tartoztak, de más szentélyek szolgálatát látták el (a ~i nyelvhasználatban erre utal a kifejezés: nem Áron fiai voltak), átmenetileg háborítatlanul működtek. Jozija király idején azonban a deuteronomikus megújulás során felszámolták ezeket a szentélyeket, de tekintettel voltak az ott szolgáló ~oknak arra a jogára, amely szerint Jeruzsálemben is vállalhattak szolgálatot. A fogság után, ha egyáltalán lehet voltaképpen értelemben vett ~i szolgálatról beszélni, akkor csak Cádok családjáról mondható el, a többi ~ csupán alárendelt szerepeket tölthetett be a Templomnál; a ~i hagyomány ezt úgy fejezi ki, hogy azok, akik

Lévítől származnak, de nem Árontól, azok leviták. E tényállásra utal a hierarchikus rendszer, amely szerint Lévinek 3 fia volt: Gerson, Kehát és Merári (Kiv 6,16–25). A ~ok (és leviták) élén a → főpap állt; a ~ok 24 → papi osztályra v. papi nemzetségre oszlottak, s szolgálatuk rendjét sorsvetéssel állapították meg (1Krón 24; Lk 1,8 kk.). – A ~ságot örökölték; ha a fiú elérte az előírt életkort, akkor „megtöltötték a markát” (→ kéz); ezzel a rítussal fejezték ki a ~ok sorába kerülését és jogát az áldozathoz. A ~ feladata volt: kultikus alkalmakkor a tanítás, az áldozatbemutatás, a Templom javainak kezelése és felügyelete (mai értelemben vett lelképásztori tevékenységre nem szabad gondolni!). Az áldozatbemutatás alkalmával a ~ok külön → papi öltözéket viseltek, s bizonyos „tisztátalanság”-októl kellett tartózkodniuk. – II. Az ÚSz-ben szembeötlő, hogy soha nincs szó más ~okról (gör. hiereusz), csak a zsidó ~okról és Jézus Krisztus (Zsid 7,15), valamint a keresztények (Jel 1,6; 5,10; 20,6) ~ságáról. Az ap.-okat és munkatársaikat az ÚSz sehol nem nevezi ~nak. Jézus elismeri a zsidó ~ok tekintélyét („menj, mutasd meg magad a papnak”; Mt 8,4; Lk 17,14; vö. Lev 13,49). Lukács evangélista egy helyen közvetett módon bírálja a ~okat és levitákat (Lk 10,31 kk.), de azt is említi, hogy „a papok közül is tömegesen hódoltak a hitnek” (ApCsel 6,7). Egyébként az ÚSz-ben sokkal többször van szó a (zsidó) → főpapokról (és az írástudókról), mint a ~okról. Az ap.-ok és az első keresztények a liturgiában nem különültek el a zsidóktól (→ kultusz). A saját keresztény intézményekkel kapcsolatban a → vének voltak azok, akiket az ap.-ok kézzel tartott elöljáróul az egyh.-ak élére állítanak (14,23), és megbíznak a ~ok felügyeletével (20,17), akik tehát prédikáltak és tanítottak (1Tim 5,17: az eredetiben), irányították az egyh.-akat (1Pét 5,1), és akiket a betegekhez hívni kellett, hogy imádkozzanak fölöttük és kenjék meg őket olajjal (a betegek kenete szentségének kiszolgáltatása!); nem kétséges, hogy a kenyértörést is ők vezették és a hívők megkeresztelése is az ő feladatuk volt; ezeket azonban kifejezetten nem tanúsítják a források. Ezeket az elöljárókat (presbitereket) csak a Biblia keletkezése után kezdték az egyh.-i szerzők ~nak nevezni (→ hivatal); a 2,5–10, amely a ~ságról szól, vitatott szöveg. Péter ap. arra inti a hívőket, hogy épüljenek fel egy lelki házzá (= templommá) és legyenek szt. ~ság, hogy lelki áldozatot mutathassanak be; de aztán a Kiv 19,6-hoz csatlakozva kiválasztott népnek, királyi ~ságnak stb. nevezi az egyh.-i közösséget. Hasonló módon összekapcsolódik a királyság és a ~ság: Jel 1,6; 5,10.

Pápai Bibliikus Intézet, Pontificium Institutum Biblicum: Már XIII. Leó pápának szándékában állt a → Bibliikus Bizottság kiegészítéseként egy intézet alapítása, melybe pap szakembereket akart összegyűjteni a Szentírás kutatására (→ École Biblique). A gondosan kidolgozott tervet azonban anyagi alapok hiányában nem tudta megvalósítani. Ezért 1904-ben X. Piusz a Bibliikus Bizottságnak jogot adott arra, hogy szentírástudományból vizsgáztasson és akadémiai fokozatokat adjon. A jelöltek felkészítésére a Gregoriana Egyetem 1908-ban magas szintű szentírási tanfolyamot indított. 1909-ben a pápa megalapította az önálló ~et és a jezsuitákra bízta. Első rektora P. L. Fonck volt († 1930). – Az alapító szándéka szerint a ~ben a szentírástudomány fő- és mellékágaiban előadásokat, szemináriumi gyakorlatokat és gyakorló órákat tartottak a hallgatóknak, s bevezették őket a tudomány módszertanába is. Szélesebb köröknek nyilvános konferenciákat rendeztek. Az 1916. aug. 15-én kelt Cum Biblia Sacra pápai levéllel a ~ jogot kapott a licenciátus adományozására. 1924. ápr. 27-én XI. Piusz módosította a ~ tanulmányi rendjét, majd 1928-ban önállósága megtartásával egyesítette a Gregoriana Egyetemmel és a Pápai Keleti Intézettel. A ~ ettől kezdve doktori fokozatot is adhat. A szt.-földi ismeretek megszerzése érdekében 1927-ben házat nyitottak Jeruzsálemben, melynek rektora 1930–49: Augustinus Bea volt. – A ~ tanulmányi ideje 6 félév, s az utolsó félév Jeruzsálemben is elvégezhető. Folyóiratai: Biblica (1920-tól megjelenő több nyelvű szakfolyóirat), Verbum Domini (népszerűsítő, lat. nyelvű), Orientalia (a K-i tudományok szakfolyóirata).

Papi irat, Papi kódex, P: annak a 4 forrásnak egyike, amelyből J. Wellhausen iskolája szerint a → Pentateuchus v. → Hexateuchus keletkezett. A → Jahvista és az → Elohista tört.-ein kívül némelyek szerint a tört.-eknek még egy harmadik csoportját is el lehet a Pentateuchuson belül különíteni, egy harmadik szerző műveként. Ezt a harmadik szerzőt többféleképpen is idézték (pl. Alapiratként), végül pedig ~nak nevezték el;

először J. G. Eichhornnál (1752–1827) találkozunk az elnevezéssel a Lev-re vonatkoztatva. Míg az újabb Pentateuchus-kritika első szakaszában a ~ az egyik legrégebb és legmegbízhatóbb forrásnak számított, E. Reuss (1833) és K. H. Graf (1866) a Pentateuchus legkésőbbi, csak Ezdrás idejében keletkezett elemének tekintette. Amikor A. Kuenen (1869) és J. Wellhausen (1876) ezt a nézetet magukévá tették, az a nem katolikus exegéták körében uralkodóvá vált. (Az ellenvéleményekre nézve, főleg katolikus oldalról → Pentateuchus.) A ~ra a száraz stílusból, a dátumok, listák és családfák kedveléséből, valamint vallási felfogásából következtek a szerzők, amelyet a kultusz és az atyákkal kötött szövetség eszméje határoz meg. Egészben véve a következő részeket tekintik a ~hoz tartozónak: Ter 1,1–2,4a; 5–9; 10–13; 16; 19; 21; 23; 25–31; 33; 35–37; 41; 46–50; Kiv 1; 6–9; 11–13; 16; 19; 24–31; 34–40; Lev 1–26; Szám 1–10; 13–17; 19; 22; 25–36; MTörv 32; 34; Józs 13–21. Ebben a formában a ~ a fogság idején és a fogság utáni időben (kb. Kr. e. 570–445) keletkezhetett. Később kiegészíthették a → szentség törvényével (Lev 17–26) és más részekkel (Ph, ill. Ps). Kr. e. 445 k. hozzácsatolták az akkor már összedolgozott JED forrásokhoz, s így jött létre a mai Pentateuchus. Míg az Alapíratot (Pg) eredetileg önálló egységnek tekintették, G. von Rad azt a sokaktól átvett nézetet képviselte, hogy a P két párhuzamos tört.-et ölel fel (sőt, G. von Rad még egy 3. párhuzammal is számol: 1Krón 1–9). Azt viszont, hogy a P – annak ellenére, hogy szerkesztése viszonylag kései időre tehető – igen régi anyagot tartalmaz, egyre inkább elismerik.

papi osztály, papi nemzetség: az a 24 papi csoport, amelyre az izr.-zsidó papság – legalábbis a fogság utáni időben – oszlott (Lk 1,5: Abia osztálya). A fennmaradt listák tartalmazta nevek azt tanúsítják, hogy a szervezet még a fogság utáni időben sem volt megszilárdulva (1Krón 9,10–13: 19 ~; 24,7–18: 24 ~; Neh 10,3–9: 23 ~ és 12,1–7: 22 ~; 12,12–21: 21 ~). A Krón a ~ eredetét Dávidra vezeti vissza (1Krón 24).

papi öltözék: A legrégebbi szakrális öltözéknek az → efod látszik, amely egyszerű ágyékkötő lehetett (vö. 2Sám 6,14.20). Sámuel efoddal övezve szolgálta az Urat (1Sám 2,18), és Dávidot egy kultikus menetben (2Sám 6,14) szintén efod övezte. Ettől nyilvánvalóan meg kell különböztetni a → főpap által viselt efodot. Az egyszerű papok kultikus használatra közvetlenül a testükön egy csipőtől combig érő vászon „nadrág”-ot viseltek „meztelenségük befedésére” (Kiv 28,42 kk.; Lev 6,3; 16,4); erre egy fehér vászonból készült hosszú inget kellett öltetniük, aminek feltehetően ujjja is volt (Kiv 28,40; 39,27); az inget színes öv fogta körül (28,40; 39,29); fejedőül fehér vászonkendő (→ kendő) szolgált turbánszerűen feltéve (28,40; 29,6.9; 39,28). Ez 44,17 előírja a papoknak, hogy szolgálatuk ellátásakor „gyapjú ne legyen rajtuk”. Ugyanígy nem viselhetek a papok sarut sem a szentélyben. Babilóniában és Egyiptomban szintén lenvászonból (nem gyapjúból) készült a papok öltözete.

papi rész: kultikus kifejezés a papi törvényben; az áldozati állat húsának a papot megillető része. A → hálááldozatból a szegy és a (jobb) lapocka, majd az állkapocs és a gyomor is (Kiv 29,27 kk.; Lev 7,31 kk.; MTörv 18,3). → lengetés.

papirusz (egyiptomi kölcsönszó): vízi cserje (Cyperus papyrus L.), amely Egyiptomban régen ismert növénynek számított (Kiv 2,3), de már kipusztult, legfeljebb a Kék- és a Fehér-Nílus mentén, valamint a Jordán völgyében, főleg pedig a Hule-tó közelében fordul elő. Szubtrópusi éghajlaton a kétszeres embermagasságot is eléri. Sokféleképpen hasznosították: kosarat fontak (2,3), csónakot készítettek (Iz 18,2) belőle, de legtöbbször mégis írtak rá; → írás céljára szolgáló anyagként a mi papírunk elődje. A ~nádat megfelelő darabokra vagdalták, berovátkolták, aztán csíkokra vágták, s ezeket keresztben egymásra helyezték, lenyomtaták és utána – legtöbbször ragasztóanyag nélkül – elsimították. Az így keletkezett lapokat tekerccsé ragasztották. Egyiptomból Szíriába, Palesztinába, sőt még Babilonba is szállították ~t. → könyvtekerccs, → papiruszok, → pergamen.

148. A papirusz (*Cyperus Papyrus*) a Földközi-tenger mellékén 4,5 m-re is megnő; Egyiptomban régen a Nílus-deltában gyakori volt, de ma már csaknem teljesen kihalt; a Nílust tápláló folyók mentén, valamint a Jordán partjának egy-két helyén azonban még megtalálható. A szárából fonalat fontak, húsos gyökerét ették. Művelődéstörténetileg a legfontosabb mégis az, hogy papirusztkészítettek belőle írás céljából

149. Összetekert és lepecsételt papiruszlevelek. Elephantine, Kr. e. 8–4. sz. Pál apostol leveleit is ilyen formában kaphatták kézhez a címzettek

150. A learatott papirusznád behordása. Festmény egy egyiptomi sírban Kr. e. 20. sz.

papiruszok: I. Előfordulásuk. Néhány kivételt nem tekintve Egyiptom az egyetlen olyan ország, ahol a száraz homokban ~ megőrződtek és felszínre kerültek. Legelőször 1752: Herculanumban találtak ~at, de nem tulajdonítottak nekik jelentőséget, és egy kivételével elégették őket; ez az egy S. Borgia bíboros tulajdonába került. A következő évtizedekben szórványosan találtak ~at. Valójában csak 1877-től számíthatjuk a ~ vizsgálatának (papirologia) korát, amikor Fajjúmban egy régi város mellett a helybeliek több ezer töredéket kiástak; ezek nagyjából Rainer bécsi főherceg tulajdonába mentek át. Fajjúm, amelynek a → Ptolemaioszok korától egészen az arab hódításig (Kr. u. 640) erősen hellenista lakossága volt, a továbbiakban is a fő lelőhely maradt, de más, délebbre eső helyekről is kerültek felszínre ~. Bibliai ~at csak a 19. sz. végétől ismerünk. Az ismert ~ száma legkevesebb 10 000 lehet; ebből kb. 6000 van megfejtve. A legjelentősebb leletet (*Oxyrhynchus*, 1896–1906) két oxfordi diák, P. B. Grenfell és A. S. Hunt ásta ki az Egypt Exploration Fund támogatásával. Kevés lelet került felszínre szakavatott kutatók ásatásai során. A ~ zömét helybeliek kutatták fel, és így természetesen sok tönkre is ment belőlük. A legrégebb írott ~ az 5. és 6. egyiptomi dinasztia korából (Kr. e. 2500–2200) származnak. A legrégebb ma ismert héb. papirusz → palimpszeszt a Kr. e. 8. sz.-ból (Mur 17); a legrégebb arám papirusz egy levél, amelyet egy palesztinai kiskirály, → Adon írt a fáraónak (→ Nechó); Sakkurában találták (1942) és jelenleg Kairóban van az Egyiptomi Múzeumban. Általában kb. a Kr. e. 500 és Kr. u. 1000 közé eső időből valók a fennmaradt ~. – II. Értékük. A ~ egyfelől értékes forrásul szolgálnak a gör.–róm. és a korai zsidóság tört.–ét, irodalmát, jogrendjét, gazdasági viszonyait és mindennapi életét illetően, másfelől viszont nagymértékben segítették a gör. köznyelvre és ennek a → bibliai göröghöz való viszonyára, továbbá a Biblia szövegének áthagyományozására, a zsidó → diaszpórára és a → gnózisra vonatkozó ismereteink gyarapodását. A bibliatudomány szempontjából a bibliai ~ (A), az elephantinei (B), a Júdea pusztájában felszínre került (C) és a Nag Hammadiban talált (D) ~ jelentősek. – A) A bibliai papiruszok. 1. Addig, amíg Júdea pusztájában nem kerültek felszínre ~, az egyetlen értékes bibliai papirusznak az eladóról (1902) elnevezett, feltehetően Fajjúmból eredő Nash-papirusz (Cambridge, Egyetemi Könyvtár) számított. Egy liturgikus használatra szolgáló lapon a → Tízparancsolatot (Kiv 20,2–17) és a → semát (MTörv 6,1–5) tartalmazza. Korát illetően eltérnek a nézetek; némelyek a Kr. e. 2. sz.-ból, mások a Kr. u. 2. sz.-ból eredőnek tartják. – 2. A gör. ÚSz papiruszát: → bibliai kéziratok. – 3. A gör. ÓSz papiruszát: → bibliai kéziratok. – 4. Nagyon jelentősek azok a ~, amelyek kopt nyelven őriztek meg bibliai szövegeket: lehetővé tették a kopt ÚSz kritikai kiadását, nemcsak a bohairi, hanem a sahidai nyelvjárásban is. – B) Az elephantinei papiruszok (EP): Az elsőket Ch. E. Wilbour szerezte meg (1893), de csak 6 évtizeddel később (1953) adta ki E. G. Kraeling, miután a Brooklyn Múzeum tulajdonába kerültek (1947). Ezek főleg házassági szerződések és üzleti tárgyú ~. A fő leletek 1898 és 1908 között kerültek felszínre. Az első töredékeket a strasbourg-i egyetem könyvtára szerezte meg (1898). 1904: az asszuáni piacon 10 papiruszt kínáltak megvételre; az eladók azt állították, hogy Asszuánban találták őket, de amikor O. Rubensohn, a német ásatások vezetője a munkát Elephantinén elkezdte (1905), kiderült, hogy innen származnak. O. Rubensohn maga is talált további fontos töredékeket. A megtalált ~ zöme arám

nyelvű, csak egy nagyon kis részük gör. – Az arám ~, amelyek keletkezési ideje Kr. e. 494–400, a zsidó katonai kolónia levéltárából valók, amely a perzsa uralom idején (talán már a 7. sz. közepétől) telepedett meg a szigetén. E ~ tartalma egyebek közt: 2 kérvény fogalmazványa, feljegyzések a kolónia gabonával való ellátása tárgyában; a perzsa király egy hivatalos irata a húsvétot illetően, házassági, üzleti, bérleti szerződések, névjegyzékek és 2 irodalmi szöveg, nevezetesen → Achikár mondásai és a behisztuni felirat. Ezek birtokában képet alkothatunk egy szórványban élő zsidó közösség belső életéről. A kolóniának nemcsak zsinagógája volt, hanem → temploma is, ahol áldozatot mutattak be Jahvénak. Ezt a templomot a perzsa satrapa távollétében lerombolták (Kr. e. 410) az egyiptomi Hnum isten papjai. Eljárásuk feltehetően megtorlás volt, amiért a zsidó kolónia lojális volt a perzsa megszállók iránt és ennek fejében előnyöket élvezett. A templom újjáépítése érdekében a kolónia vezetője (Jedonja) egyebek közt a jeruzsálemi főpaphoz fordult; nyilvánvaló ebből, hogy a kolónia tagjai törvényesnek tekintették templomukat. Bibliai szövegek nem kerültek elő; talán megsemmisültek a templom lerombolásakor, s bibliai idézetek sem fordulnak elő a szövegekben. Ugyanakkor az elephantinei ~ nagyban hozzásegítettek Ezd és Neh jobb megértéséhez. Már a nyelvük is annyira hasonlít Ezd és Neh arám részeihez, hogy ugyanabból a korból kell származniuk. A Papyrus Cowley 21 (királyi rendelet a húsvét ünnepéről) és 32 (felhatalmazás a templom újra felépítésére) megerősítik azt az Ezd/Neh-ből is kikövetkeztethető feltevést, hogy a perzsa központi hatalomnak politikai érdeke fűződött a zsidó vallási törv.-ek megtartásához (vö. különösen Ezd 7,12–26). Arra vonatkozóan, hogy a Papyrus Cowley 21-nek milyen szerepe volt a húsvét ünnepének történetében: → húsvét. Minthogy a Papyrus Cowley a Neh 2,10-ből is ismert Szanaballatot Kr. e. 407-ből említi Szamaria helytartójaként, egyértelmű lett, hogy Ezdrás nem I. Artaxerxész (Kr. e. 458), hanem II. Artaxerxész (Kr. e. 398) idején tért vissza Jeruzsálembe. – C) A Júdea pusztájában talált papiruszok. 1. Abból a 11 barlangból, amelyben → Kumrán vidékén kéziratokat találtak, az 1., 4., 6., 7. és 9. számúban voltak ~. – a) 1. sz. barlang: egy tucatnyi kis töredék feltehetően a Kr. u. 1. sz. közepéről; tartalmuk meghatározhatatlan. – b) 4. sz. barlang: igen gazdag lelet, kb. 1600 nem bibliai tárgyú papirusz töredéke, egy papiruszon a szekta szabályzata, vsz. a Kr. e. 2. sz. végéről, 2 apokaliptikus jellegű töredék, liturgikus ~, köztük az egyik reggeli és esti imák a hónap minden napjára. – c) 6. sz. barlang: a gazdag lelet zöme papirusz, köztük olyan, amelyen héb. bibliai szöveg olvasható. Ez bizonyítja, hogy a palesztinai zsidóság is írhatott kanonikus szövegeket papiruszra. – d) 7. sz. barlang: csak gör. ~ kerültek innen felszínre; közülük 2 bibliai szöveget tartalmaz (→ bibliai kéziratok). – e) 9. sz. barlang: apró töredék. – 2. A Murabbaatban talált szövegek nagyobb része papiruszra van írva. – a) Héber és arám ~: 55 papirusz, ill. papirusztöredék, közülük egy a Kr. e. 8. sz.-ból való, egy a Kr. u. 1. sz.-ból, a többi a 2. zsidó felkelés idejéből. – b) A gör. és lat. ~ zsidó és ker. eredetűek. – c) Arab ~. – 3. Hirbet Mirdben arab ~ között találtak egy arám papiruszt, mely az 1. Palesztinában felszínre került palesztinai keresztény papirusz; vsz. a Kr. u. 7. sz.-ban egy szerzetes írta előljárójának. – 4. Nahal Heberben és környékén talált ~. – 5. Maszadában katonai jellegű latin (a róm. helyőrségtől). – 6. Olyan → Szamariából eredő ~, amelyeket Jerikó közelében találtak. – D) Nag Hammadiban felszínre került papiruszok. 1. A bibliakutatás szempontjából jelentős lelethez az a 13 kopt kódex (1014 lap) is hozzátartozik, amelyet 1945: a fellahok találtak. A nagy jelentőségű leletet zárolták, csak a Kódex I. nagyobb része került Zürichbe, a Jung Intézetbe. – 2. J. Doriesse, aki a szövegek megfejtése terén tanárán, H.-Ch. Puechon kívül az úttörő munkát végezte, a szetiánusok könyvtárából valóknak tartja őket, de nem veszi eléggé figyelembe, hogy a gnosztikusok Szet személyét a róla elnevezett szektán kívül is ismerték, és hogy sokszor kicseréltek egymással teol.-i, mitológiai tartalmú, ill. valamilyen hagyományt őrző darabokat. A gyűjteményben erre vall, hogy hermeszi pogány-gnosztikus és keresztény-gnosztikus szövegek követik egymást. Ugyanakkor a „Sophia Jesu Christi” felfogható az „Eugnosztosz-levél” keresztény átdolgozásának. – 3. A bibliai elemek különféle módokon mutatkoznak meg. Az ÓSz-ből újabbnál újabb átdolgozásban az őstört. a cím nélküli Kódex II.-ben, az Apokrif Jánosban, Ádám apokalipszisében; Ádám, Éva, Szet, Noé és fiai úgy jelennek meg, mint az apokrif és a pseudoepigráfiai irodalomban. Különösen szembeötlő az egybecsengés Hénoch könyvével, valamint a Szet stéléinek előfordulása (Zsid Tört 1,2,3). Ugyanígy megfigyelhetők (pl. a Kódex II. cím nélküli darabjában)

utalások az ÚSz-re, valamint az ÚSz-ben szereplő személyekre is, mégpedig úgy, ahogy az apokrif iratokban szerepelnek. Jézuson kívül, akit szívesen jelenítenek meg, amint feltámadása után tanítványaival beszél (pl. Sophia Jesu Christi, Az Üdvözítő dialógusa), szembeötlő a Jakab-hagyomány (Jakab levele, 2 különféle Jakab-apokalipszis); Pállal egy egyébként rövid Pál-apokalipszis foglalkozik; Jánoshoz az ún. Apokrif János kapcsolódik; Péter több írásban keretül szolgáló személy (Péternek és az ap.-oknak cselekedetei; Péter apokalipszise, Péter Fülöpnek írt levele). – 4. Különösen felkeltette az érdeklődést az a 4 írás, amely ev.-ként szerepel. Az ÚSz-hez legközelebb → Tamás ev.-a áll. Még nem zárult le a vita, hogy gnosztikus szöveggel állunk-e szemben v. sem, de annyi bizonyos, hogy leletként kifejezetten gnosztikus környezetben van. A többi „evangélium” nem tekinthető ev.-nak a szó valódi úsz-i értelmében. Az „igazság evangéliuma” nem feltétlenül azonos az Ireneusz által említett írással, de azért nevezhető ev.-nak, csak tisztában kell azzal lennünk, hogy a gnosztikusok hitének központjában Krisztusnak nem földi működése áll, hanem beépülése a kozmoszba. Ez az írás Jézus szenvedéseiről is tud. Fülöp ev.-a az ember üdvösségének útját Krisztusnak, a tökéletes embernek szem előtt tartásával mutatja be. Az „egyiptomiak evangéliuma” vsz. utólag kapta ezt a címet, eredetileg „A nagy láthatatlan lélek szent könyve” címet viselhette. Azért lett „evangélium”, mert a szetiánusok számára az üdvösség tört.-ét jelentette, amely Szetnek és nemzetségének sorsát mutatja be, Jézust pedig mint újra megtestesült Szetet állítja elének.

papi városok: 48 kánaáni város, amelyet Izr. fiai papjainak lakóhelyül kijelöltek (Józs 21; 1Krn 6,39–65). Az a 2 lista, amelyben felsorolva találjuk őket, kevés eltérést mutat, a hierarchia kérdésében azonban más-más felfogást tükröznek: egyikükben (6,39–65) levitavárosok szerepelnek. A ~ kijelölésekor megtartandó szabályokat a Szám 35,1–8 tartalmazza. Mivel a papok a gondjaikra bízott szentély közelében laktak, és csak a fogság utáni időben tömörültek össze Jeruzsálemben, ill. környékén, amely egyik listán sincs rajta, a ~ listájából kikövetkeztethető, hogy a deuteronomikus új rend bevezetése előtt mely városokban telepedtek le izr. (Lévi törzsből való) papok. A nevére vonatkozóan: → Gerson, → Kehát, → Merári.

papszentelés: 1. Az ÓSz-ben. Izr.-ben, mint a legtöbb ókori népnél, bizonyos családok kiváltsága volt a papság, a papokat mégis „felszentelték”: szertartás keretében iktatták be hivatalukba. Erre a kultikus cselekvésre olykor a felszentel ige szolgált (1Sám 7,1). Rendszerint azonban ezzel a kifejezéssel utaltak rá: 'megtölteni valakinek a markát' (pl. 1Kir 13,33); Babilóniában a fordulat ugyanilyen értelmű volt. Vsz. onnan ered, hogy szokásban volt a méltóságot viselő markát méltósága jelével tele rakni. A Kiv 29,22–25; Lev 8,25–28 szerint áldozati adományokat adnak a pap kezébe. A Kiv 29 és a Lev 8 részletes leírást nyújt a ~ meglehetősen bonyolult és hosszú rítusáról, de nem lehet tudni, hogy vajon a későbbi papok beiktatásakor megismételték-e ezt a bonyolult szertartást. – 2. Az ÚSz-ben: → kézföltétel.

parabola: → hasonlat.

Paradicsom: A szó az óperzsában, ahonnan ered, pári daeza alakban mutatható ki, alapjelentése 'kerítés'; ebből fejlődött ki a 'körülkerített kert' értelem. Az ÓSz-ben a héb. megfelelő gyümölcsösre, díszkertre utal (Én 4,13; Préd 2,5). Xenophón, az első gör. szerző, akinél a szó előfordul a perzsa királyok parkjait nevezte ~nak. A későbbi szerzők átvették ezt a szóhasználatot, de a LXX azt a kertet jelöli e szóval, ahova Isten bűnbeesés előtt az első emberpárt telepítette (Ter 2); sokszor közelebről is meghatározva: Isten kertje (13,10; Ez 28,13; 31,8), az Úr kertje (Iz 51,3), Eden (Ter 3,23 kk.; Ez 31,9; Jo 2,3). A későbbi zsidó irodalomban és az ÚSz-ben vallási műszóvá vált. – I. Az ósidők ~a. 1. A Ter 2,4b–3,24 szerzője (J) az első embert olyan kertbe helyezi, amelyet folyók szelnek át és pompás fák díszítenek; ezek közt áll a → jó és rossz tudásának fája (2,9) és az → élet fája, amelynek gyümölcse halhatatlanná tesz (3,22). Ezt a ~ot, amelyet az ÓSz az Úr kertje, Isten kertje, v. mivel Isten a 2,8 szerint → Édenbe telepítette, az Éden kertje, sőt egyszerűen Éden néven is említ, a Ter 13,10; Iz 51,3; Ez 31,8 kk.; 36,35; Jo 2,3; Sir 40,27 a virágzó élet jelképeként szerepelteti. Ez 28,13 kk. olyan leírását nyújtja a ~nak, amely eltér a Ter leírásától: mintha hegyen, a szt. hegyen v. az Isten hegyén

volna. Míg a Ter 2 szerint az ember meztelenül jár-kei a ~ban, addig Ez 28,13 szerint drágakövek ékesítik ruháját. De még a Ter 2 leírásán belül is található részletek, amelyek nem illenek minden további nélkül bele az összefüggésbe. A 2,8 és 2,9 kettős elbeszélésnek (dublett) látszik, bár mindkét helynek megvan a maga sajátossága is: a 2,8 földrajzilag határozza meg a ~ helyét (K-en, Édenben), a 2,9 pedig a csodálatos növényzetre összpontosítja a figyelmet, amelyet Isten a pusztá földből sarjasztott. Ez a kettősség egy másik kettősségben tovább folytatódik: 3,17–19 és 3,23 kk. Ez utóbbi helyen Isten az embert visszaküldi a földre, hogy művelje; az első helyen nincs szó kiűzetésről, hanem a föld lesz átkozott az ember bűne következtében, úgy-hogy csak tövist és bojtorjánt teremhet a 2,9 pompás növényzetével ellentétben. Ezenkívül: az Édenben forrás tör elő, folyó öntözi a kertet, majd 4 ágra szakad, vagyis a ~ a nagy folyó eredeténél kerül el (2,10–14). Mivel a megnevezett folyók közül legalábbis 2 (→ Tigris, → Eufrátesz) az É-ra eső örmény hegyvidéken ered, ez a helyhez kötés Ez 28,13 kk. figyelembevételével összhangba hozható É-on az → Isten hegyével, amelyet Iz 14,13; Zsolt 48,3 és néhány ugariti szöveg említ; ott a távolban, a folyók forrásánál kell El Istennek élnie. Mivel ezzel a helyhez kötéssel (É!) a Ter 2,8 ellentétben áll, és mivel a 2,15 ismétlése a 2,8-nak (legalább részben), továbbá, mivel a stílus és a szerző szándéka (leírás, beszámolóval szemben) is eltérő, a legtöbb exegeta úgy foglal állást, hogy a 2,10–14 betoldás. Egészen más irányba mutat a 3,24 és a 4,16; ezek a helyek feltételezik, hogy a ~ Ny-on feküdt. Ugyanakkor az a laza összefüggés, amelyben a jó és a rossz tudásának fája áll (2,9: a kert közepén) és a 3,3 utalása erre a kert közepén álló fára arra enged következtetni, hogy az élet fájának, valamint a jó és rossz tudása fájának kettőssége nem eredeti. B. D. Eerdmans elveti a jó és rossz tudásának fáját; ezáltal a bűnbeesés története más színezetet kap. H. Gunkel, R. de Vaux, G. von Rad stb. azt tételezi fel, hogy az élet fája a 3,22 mintájára került be a 2,9-be. De Boer és Coppens szerint az „élet fája” kollektívum, úgy-hogy a ~ban nem egy élet fája áll, hanem egy egész erdőre való; közülük egy a jó és rossz tudásának a fája. Kristensen és Vriezen mindkét fával számol: 2,9. H. Haag a két fa egymás mellett szerepeltetését (2,9) úgy magyarázza, hogy a Jahvista a mezopotámiai életfához hozzákapcsolta a palesztinai hagyományból a → bűnbeesés tört.-ét. Végül szembeötlő, hogy a 2,7; 3,22 kk. csak az embert szerepelteti, ugyanakkor a 2,22–25; 3,20 kk. az emberről és a feleségéről beszél. – 2. Mindez arra enged következtetni, hogy a Ter 2 különféle elképzeléseket foglal össze a ~ot illetően. Megkülönböztetik a föld idilli termékenységének motívumát, amely az ember bűne miatt megszűnt (2,5 kk., 9; 3,17 kk.) és a boldogság helyének motívumát; ilyen helyek gyakran előfordulnak a népköltészetben. Magától értetődően a ~ mindig távol esik a világ benépesített részeitől, így a Gilgames-eposzban is a boldogság hona, ahol a vízözön halhatatlanná lett hőse lakik, egy sziget a folyók torkolatánál, ahova csak üggyel-bajjal lehet eljutni (11,195 kk.); a klasszikus mitológiában a Heszperidák a távoli Ny-on őrzik szigetükön az aranyalmát. A 2,8 K-re helyezi a ~ot. Minden bizonnyal a folklórból v. a mitológiából ered a boldogság honának Éden elnevezése is; vö. Iz 51,3, ahol az Éden (az Úr kertjével egyetemben) a pusztaság ellentétéként szerepel. Amikor a szerző a ~ot az Édenbe helyezi (Ter 2,8), ezzel az Édent földrajzi fogalommá emeli. – 3. A 2,10–14 egész sor feltevéshez szolgált indítékul a ~ földrajzi fekvését illetően. Leginkább az vsz., hogy egy primitív világgéppel állunk szemben, amely szerint a földet 4 folyó öntözi a K-i kozmológia 4 világrészének megfelelően. Ezek közül a 2 utolsót a szt. szerző Eufrátesznek és Tigrisnek nevezte; az elsőt jól ismerték az olvasók, a másodikat kevésbé, a Bibliában is csak Dán 10,4 és Sir 24,25 szerepelteti a Ter 2-n kívül, de a Sir 24,25 nem független a Ter 2-től. A másik 2 folyót, amelyek neve – > Pison és → Gichon, nyilván egyszerűen az 'ered' és 'feltör' jelentésű szóra visszavezethetően a szerző úgy próbálja meghatározni, hogy megnevezi az országot, amelyet átszelnek. Ez a 4 folyó egy közös forrásból ered, amelyet valahova az É-i hegyvidékre képzelhettek. Érthető tehát, hogy a ~ot is ide, a termékenységet adó víz forrásához helyezték. Ennek az elgondolásnak többé-kevésbé a kora is meghatározható (legalábbis a terminus ante quem vonatkozásában): Asszur várost (csak a városról mondható, hogy a Tigris K-re folyik tőle, az országra ez nem áll!) azért nevezhette meg a szerző a tájékozódáshoz, mert ismertebb volt a többi asszír városnál, ami a Kr. e. 10. sz.-ra v. még előbbre utal. – 4. A ~ leírásához sokat merített a szerző a folklórból.

Ebből következően nem számolhatunk azzal, hogy az első ember valóságos környezetét állította elénk tárgyilag leírásban. Sokkal valószínűbb, hogy a ~ motívumát egyszerűen felhasználta annak a feltevésnek megfogalmazásához, hogy a szenvedés és a halál az ember bűnének következménye. De mindenekelőtt Izr.-nek az a reménye ölt benne testet, hogy a végső időben nem lesz többé bűn, így szenvedés és halál sem. Ez a remény ad a ~ról szóló tört.-nek sajátos jelleget. – II. A ~ a végső időben. 1. Az ÓSz-ben. Az eljövendő üdvösséget, amelyre Izr. fiai vártak, a szt. szerzők nem egyszer ~i színekkel ecsetelték. A fejedelem, akit a Ter 49,10 kk. elénk állít „paradicsomi emberre” emlékeztet. Iz 11,6 kk. (vö. Oz 2,20) ezt határozottan állítja. Ez 36,35 és Iz 51,3 pedig kifejezetten mondja is, hogy az Ígélet földje olyan lesz, mint egykor az Éden kertje volt. A ~i állapothoz hosszú élet tartozik, ennek ígérete a végső időkhöz kötődik (65,17–25). – 2. Az apokrif és a rabbinista irodalomban gyakran van szó ~ról (Hénoch [etióp] 61,1 kk.; Lévi testamentuma 18; Dániel testamentuma 5; 4Ezd 7,123; 8,52; Bár [szír] 4,3; 51,1 stb.), ahova az igazak a Messiás napjaiban v. az eljövendő → eónban jutnak el a nagy ítélet után. Hénoch (etióp) ennek a ~nak a helyét Mezopotámiának megfelelő módon írja le. Kumránban a 4. sz. barlangból előkerült két töredékben Hénoch ~i útjának leírása. Hénoch (etióp) 25,4 és 4Ezd 7,36 Jeruzsálembé helyezi a várt ~ színhelyét. Ebben a ~ban ismét lesz életfa (Hénoch [etióp] 24,4–25,7/8; Lévi testamentuma 18,10 kk.; 4Ezd 7,123; Vita Adae 4). A végső idők ~át a legtöbb szöveg olyannak írja le, mint amilyen az ősidők ~a volt; így különösen Lévi testamentuma 18: a messiási idő főpapja megnyitja kapuit, és a tüzes kardot, amely Ádámot fenyegette (Ter 3,24), eltávolítja. – 3. Az ÚSz-ben Krisztus a győztesnek azt ígéri (Jel 2,7), hogy az élet fájáról ad enni, amely az Isten ~ában áll. Míg a zsidó apokaliptika az e képben kifejezett üdvösséget a végső időkre tartja fenn, addig a Jel szerint a keresztények a Krisztussal való közösség révén már most részesei lehetnek (elővételezett → eszkatológia). Jóllehet a ~ szó nem szerepel az örök boldogság leírásában, valójában mégis az eszkatologikus ~ot állítja elénk a Jel 22,1 kk. is (az élet vizének folyója, az élet fája). – III. A ~ a világ végéig, a feltámadásig. 1. Az apokrif és a rabbinista irodalomban. A végső idők ~ának az ősidők ~ával való azonosítása természetesen feltételezte, hogy ez utóbbi hosszabb ideig fennmaradt; ez a Ter 3,23 kk. megfogalmazásából is kikövetkeztethető. Ehhez járult, hogy a → megfizetésről szóló tanítás fejlődése során, a halottaknak osztályrészül jutó más-más sorssal kapcsolatban fölmerült a kérdés: haláluk után vajon hova jutnak az igazak. Így érthető, hogy Hénoch (etióp) 60,8; 61,4.12; 70,4; Jub 4,23 az ősatyákat és a kiválasztottakat haláluk után, de még a feltámadás előtt a ~ba helyezi. Némelyik szövegben ez a ~ a földön van; Hénoch (etióp) 32,2 kk.; Jub 8,16 szerint K-en, Hénoch (etióp) 61,1–4; 77,3 szerint Ny-on, más forrásban (ZsidHáb 2,155) Ny-on. Más szövegekben Isten Ádám bukása után visszavitte a ~ot, és így a ~ az égben van (4Ezd 4,7 kk.; Vita Adae 25,3), sőt Hénoch (szláv) 8,1 szerint a harmadik égben. – 2. Az ÚSz-ben Lk 23,43 úgy szerepelteti a ~ot mint az igazak tartózkodási helyét a világ végéig, a feltámadásig tartó „közbülső” időben. Míg zsidó felfogásban az igazak a ~ban Ábrahám kebelén pihennek (Lk 16,23; Ábrahám testamentuma 20), addig most Jézus a központja a meghalt hívők közösségének, úgyhogy a világ végéig, a feltámadásig tartó „közbülső” időben a halottak léte a Krisztussal való egyesülésben áll (Fil 1,23; vö. ApCsel 7,59). Hogy helyszínek az ÚSz az eget tartja, az Mk 13,27 alapján („az ég határáig”) tehető fel. De ezt a felfogást tükrözi a 2Kor 12,2 kk. is, ahol a ~ (semmi kétség nem férhet hozzá a halottak tartózkodási helye) a harmadik éggel szerepel együtt (vö. Hénoch [szláv] 8,1). A nagy szakadék is, amely Lk 16,26 szerint a gazdag és az Ábrahám kebelén pihenő szegény Lázár közt tátong, vsz. szintén ezzel az elképzeléssel függ össze (→ hádesz).

paradicsomi elbeszélés: → bűnbeesés, → őstörténet, → Paradicsom.

Paraklétosz: → Vigasztaló.

paralelizmus: → héber költészet.

Paralipomenon: → Krónikák könyvei.

Párán: földrajzi név. – 1. ~ pusztája, az → izmaeliták tartózkodási helye (vö. Ter 21,21). Izr. fiainak egyik állomása a → pusztai vándorlás idején, nem sokkal azután, hogy Egyiptomból kivonultak (Szám 10,12; 12,16; 13,26: Kádessel szerepel együtt); 1Kir 11,18: Midián és Egyiptom között terült el. – 2. A MTörv 33,2 szerint ~ hegy, és Szeir (Edom) közelében az Úr megjelenésének volt színhelye. – 3. El-Párán (Ter 14,6) feltehetően → Elat régebbi neve.

parancs: → Tízparancsolat, → Törvény.

parasa: a zsinagógai istentiszteleten felolvasott szentírási részlet; → perikópa.

párduc: foltos (Jer 13,23), gyors (Hab 1,8), alattomos (Jer 5,6; Oz 13,7), hegyekben tanyázó (Én 4,8) ragadozó. A messiási korban megszelídült (Iz 11,6). Dán 7,6; Jel 13,2: az egyik világhatalom jelképe.

parittyá: erős szíj v. gyapjúszinór, amelyre középen egy 5–6 cm széles bőrdarabot erősítettek. Az egyik vége kb. 65 cm hosszú, és van rajta egy 4 cm átmérőjű hurok; ebbe dugta a parittyás jobb középső ujját. A másik vége egy kicsit hosszabb és keskenyebb; ezt a parittyás először szintén a jobb kezében tartotta, de miután néhányszor megforgatta, a kellő pillanatban elengedte. A ~ a →pásztorok fegyvere volt (1Sám 17,40), de olykor harcosok is használták (Bír 20,16; 1Krón 12,2). A nyáj együtt tartására is alkalmas eszköz volt: a pásztor abba az irányba hajított vele egy követ, amerre az állat el akart kóborolni.

151. Parittyá

párkány (a Templomé): A fordítói hagyományban ez felel meg a gör. pterüigion szónak, amely egyébként 'kis torony, könyöklő, mellvéd, oromzat' értelmet hordoz. Hogy azt a helyet, ahova a Sátán Jézust vitte (Mt 4,5; Lk 4,9), hova kell képzelni, nem lehet pontosan tudni. Leginkább a Heródes-korabeli templomtér DK-i sarka jöhet számításba.

Parmenász (gör. 'aki megmarad'): a 7 első → diákonus egyike Jeruzsálemben (ApCsel 6,5).

pártusok: iráni néptörzs. Miután a → perzsák és a → médek beolvadtak a hellén világbirodalomba, és egy részét alkották a Szeleukidák országának, az iráni ~ I. Arsakész (ur. Kr. e. 250 k.) uralma idején megkísérelték visszaszerezni függetlenségüket. I. Arsakész alapította az Arsakidák dinasztiáját. Tiridatész (ur. Kr. e. 248–211/210) állandósította a függetlenséget. A ~ birodalmának magvát a Káspi-tótól D-re eső terület alkotta; fővárosuk Hekatompülosz volt, a mai Sahrud mellett. I. Mithridatész (ur. Kr. e. 174–136) egészen az Eufráteszig nyomult előre és Szíria rovására kiterjesztette országa határait. 1Mak 14,2 kk: I. Mithridatész legyőzte II. Demetrioszt (Kr. e. 140). Kr. e. 92: a ~ megütköztek a róm.-akkal. A ~ birodalma állandó küzdelmek árán Kr. u. 227-ig, a Szasszanidák uralomra jutásáig tudott fennmaradni. Az ApCsel 2,9 említette ~ zsidók voltak, akik a ~ birodalmában éltek.

152. Pártus férfifej. Bronz. Teheráni Múzeum

parúzia, Krisztus v. az Úr eljövetele, második eljövetele, újraeljövetele: I. A profán görögben. A hellén korszakban a ~t a jelenlétre, a megérkezésre, a Ptolemaioszok korától a király valamely városban v. tartományban tett hivatalos látogatására vonatkoztatták. Ilyen királyi látogatás alkalmával új utakat építettek v. megjavították az utakat; ünnepi felvonulást rendeztek, aranykoszorúkat adományoztak, külön adót szedtek és nagy ünnepségeket rendeztek. A császárkorban a ~ új korszak kezdete volt; ebből az alkalomból érmekeket vertek,

emlékműveket emeltek és ünnepet rendeltek el, hogy emlékezetben maradjon. Jóllehet a ~ a lakosságra súlyos terhet rótt, sokak számára örvendetes eseményt jelentett, mert ilyenkor alkalom nyílt arra, hogy panaszt emeljenek v. az uralkodó elé terjesszék kérésüket. Ezenkívül a ~ valamelyik segítséget hozó istenség megjelenésére (→ epifánia) is vonatkozhatott, de ebben a jelentésében sokkal kisebb volt a szerepe. – II. A LXX-ban a ~ szóval mindössze 4 helyen találkozunk (Neh 2,6: cod. A; Jud 10,18; 2Mak 8,12; 15,21), mégpedig teljesen profán értelemben; az → Úr napja. – III. Az ÚSz-ben. A) A ~ szó használata és eredete. Elsősorban Pál ap. él a kifejezéssel; egyfelől profán értelemben: jelenlétre v. emberek megérkezésére utalásul (1Kor 16,17: István; 2Kor 7,6 kk.: Titusz; 10,10 és Fil 1,26; 2,12: Pál), másfelől vallási értelemben: Krisztus újraeljövetelére vonatkoztatva (1Kor 15,23; 1Tesz 2,19; 3,13; 4,15; 5,23; 2Tesz 2,1.8), sőt esetleg az Antikrisztus eljövetelének kifejezésére is (2,9). Az evangélisták közül csak Máténál találkozunk a fogalommal (Mt 24,3.27.37.39), ami annál szembeötlőbb, mivel (különösen János) Jézus Jeruzsálemben való bevonulásának leírásakor (21,1–11) a királyi ~hoz igazodnak. 2Pét 1,16; 3,4.12; Jak 5,7 kk. és 1Jn 2,28 vallási értelemben él a ~ fogalmával. A pasztorális levelek az epifánia fogalmát részesítik előnyben. A fogalom meghatározása szempontjából fontos, hogy a ~t az Úr napjával nemcsak Pál tartotta azonos értelműnek (vö. 1Tesz 4,15 és 5,2.4; 2,19 és Fil 2,15 kk.; 1Tesz 3,13; 5,23 és 1Kor 1,8; Fil 1,6.10; 2Tesz 2,1 és 2,2), hanem 2Pét is (vö. 3,4.12 és 3,10). Mt 24: szembeötlő, hogy Lukács a párhuzamos helyeken (Lk 17,24.26.30) az Emberfia napjáról beszél. A ~nak és az Úr (Jahve) napjának az összefonódása azt vonta maga után, hogy a hellén ember azt a napot a király érkezésének mintájára örvendetes eseményként képzelte maga elé. A. Deissmann, E. Peterson és L. Cerfaux kimutatták, hogy legalábbis Pálnak valóban szándékában is volt, hogy az olvasók tudatában a király eljövetelének képe merüljön fel. Ezt Krisztus újraeljövetelének leírása egyértelműen tanúsítja: a Krisztus elé vonuló megdicsőültek (vö. 1Tesz 4,16), a császári protokollhoz hozzátartozó kúriosz cím kifejezett használata (4,1; vö. 2,19; 3,13; 5,23; 2Tesz 2,1.8), az öröm (1Tesz 2,19) – mindez felidézi a császári ~t. Az ÚSz tehát a ~nak azt a jelentését, amely a hellén világban élt, összekapcsolta az Úr (Jahve) napját illető hagyományos ósz-i elképzeléssel, ahogyan ezt Krisztusra vonatkoztatva újraértelmezték. A jellegzetesen gör. fogalommal érzékeltetett valóságnak sajátos keresztény-zsidó jellegét az apokaliptikának azok a képei és kifejezései mutatják, amelyekkel a ~val kapcsolatban találkozunk (1Tesz 4,16: a főangyal parancsszava, harsonazengés; 2Tesz 1,7 kk.; 2,3 kk.: elpártolás, a kárhozat fia; 2,8; 1Kor 1,7; vö. Róm 8,18). – B) A ~ fogalma. 1. A szinoptikusoknál. a) Jóllehet a szinoptikusok nem élnek a ~ kifejezéssel, Krisztus dicsőséges eljövetele egyértelműen tárgya a szinoptikus ev.-oknak: az → Emberfia eljön ítéletet tartani angyalai kíséretében, miután hívei nyíltan és bátran tanúságot tesznek róla (Mk 8,38). A Mt 13,24–30.47–50 tartalmazta példabeszédek ugyanazt a gondolatot fejezik ki (vö. 13,36–43), amelynek a 25,31–46 részletes kifejtését nyújtja. Azzal a zsidó körökben elterjedt nézettel szemben, hogy amikor a Messiás eljön, először rejtve marad (Jn 7,27; Mt 24,26 kk. és Lk 17,23 kk.), azt tanítja, hogy eljövetelekor feltétlenül látható lesz. Arra, hogy Krisztus az üdvösség tört.-ének végén dicsőségesen jelenik meg, az eszkatologikus beszéd is utal, amelyet szinoptikus apokalipszisnek is szoktak nevezni (Mk 13). Ezt Mt 24,3 alapján igazolják, ahol „a világ vége” a tanítás megjelölt tárgya (e kifejezésnek szorosabb értelemben vett eszkatologikus jelentése: 13,39 kk.; 28,20), de ezen kívül az angyalok szétküldésére is lehet hivatkozni, akik az Emberfia megjelenése után a választottakat összegyűjtik a szélrózsa minden irányából (24,31; Mk 13,27), ami egyik jellegzetes vonása az utolsó ítéletről alkotott képnek (vö. Mt 13,41 és 13,30.48 kk.). Végül a ~ leírása terén megemlíthetők a mutatkozó egyezések: Mk 8,38; 13,26, továbbá Mt 25,31; 2Tesz 1,7 (angyalok, hatalom, dicsőség). Az a parancs, amely szerint előbb minden népnek hirdetni kell az ev.-ot (Mk 13,10; Mt 24,14), szintén ebbe az irányba mutat. Ezzel az eszkatologikus jelleggel alig lehet összeegyeztetni, hogy a szinoptikus apokaliptika lényegében Júdeára korlátozódik (vö. 24,15 kk., 26: próf.-i jövendölés a túlzott messiásvárás ellen; szombaton ne meneküljenek stb.), és hogy Jeruzsálem pusztulása a közvetlen tárgya, de a palesztinai-zsidókeresztény eredet kellő magyarázatot nyújt. Nemcsak Jézus tapasztalta meg a hivatalos zsidóság szembehelyezkedését az ev.-mal, amiért jajt kiáltott rájuk és megsiratta Jeruzsálemet (23; Lk 11,46–52; 13,34 kk.; 20,45–47), hanem a Jeruzsálemben és környékén keletkezett ősegyh.-i közösségeket is üldözőbe vették a

hivatalos zsidóság képviselői (ApCsel 4,1–31; 5,17–42; 6,9–8,3; 9,1 kk. stb.). Így érthető, hogy az üldözés és elnyomatás súlya alatt nemcsak azt várták, hogy Jeruzsálemet utolérje a Jézus megjövendölte pusztulás (Mt 24,2), hanem hogy egyszersmind ennek az → eónnak a végét látták Jeruzsálem pusztulásában. Ugyanakkor az is érthető, hogy Jeruzsálem pusztulása jelenti a mélypontot egy olyan nehéz időben, amelyet az emberiség tört.-e addig nem ismert és nem is fog többé ismerni (Mk 13,19; vö. Jo 2,2; Dán 12,1); egyetlen nép sem menekül meg (Mk 13,8) és kivész az élet tisztelete, még a legközelebbi vérrokon életének tisztelete is (13,12), úgyhogy veszélybe kerül az emberiség fennmaradása (13,20; Mt 24,22). Ez utóbbi témát a zsidó apokaliptika is ismeri (Jubileumok könyve 23,19), de végső fokon az ókori K-nek az emberiség 4 v. 5 szakaszban lezajló hanyatlásáról, romlásáról szóló tanítására vezethető vissza, amely már Hésziodosznál (Kr. e. 700 k.) fellelhető. Márk ezt a kérdést a tanítványok üldözéséről szóló perikópába építette bele, de hogy eredetileg önálló volt, azt az a laza összefüggés is mutatja, amelybe beilleszkedik (vö. Mk 13,12 és 13,9). Máté (10,17–22) az egész perikópát átvette, és a tanítványoknak szóló tanítás kereteibe illesztette bele. Lk 21,16: a megfogalmazás a szöveggörnyezethez igazodik. – b) Az Emberfia megjelenését és az ezt megelőző megpróbáltatásokat a szinoptikusok más-más módon kapcsolják össze. Bár mindhármuknál szorongattatások után jelenik meg az Emberfia. Mt-ban megjelenése közvetlenül a szorongattatásokhoz kapcsolódik. Ez összhangban áll azzal, ahogy Máté visszaadja azt, amit Jézus Kaifás kérdésére válaszol (Mt 26,64 kk.): a meghatározott idő mostantól (Mk-nál hiányzik) addig az időpontig terjed, amikor az Emberfia „majd eljön az ég felhőin”. Pál ap. (2Tesz 2,8 kk.) szintén összekapcsolja a szorongattatás idejét és a ~t. Ezzel szemben Lukács (nyilván a tört.-i események fényénél) világosan elkülöníti Jeruzsálem pusztulását és az Emberfia megjelenését, közbeiktatva egy közbülső időt, mégpedig a pogányok uralmának idejét. Ez egyértelműen tanúsítja, hogy Lukács az Emberfia megjelenésében Krisztus eszkatologikus eljövételét, vagyis a ~t látta. Mivel a zsidók országának egyfelől nem a ~vetett véget, másfelől viszont Jeruzsálem pusztulása szabadságot hozott az ősegyh.-i közösségeknek, Lukács arra a következtetésre jutott, hogy az általa feltételezett közbülső időt szintén a ~ elé iktassa be. Így az ősegyh. gyarapodása tette ezt számára nyilvánvalóvá. Érthető tehát, hogy így fogalmazott: közel a megváltás (Lk 21,28); ugyanezt tükrözi a 9,27 is: „némelyek nem hálnak meg, míg meg nem látják az Isten országát”. – c) A szorongattatás idejét, amely Jeruzsálem pusztulásában érte el tetőfokát, Mt 24,32–36; Mk 13,28–32 elkülöníti a ~tól. Itt ellentét figyelhető meg egyfelől Mt 24,32 és Mk 13,28–32 között (világosan felismerhető események, amelyeknek még az akkor élő nemzedék korában be kellett következniük), másfelől Mt 24,36 és Mk 13,32 között (az időpont teljesen titkos volta; vö. ApCsel 1,6 kk.). Márk kifejezése (a nap) alapján feltehető, hogy Mk szóban forgó helyén az Úr (Jahve) napjára kell gondolni, amely azonos a ~val, mégis elkülönül a szorongattatás idejétől, amely megelőzi, és amelyet Mt 24,32–35 elénk állít. Miként az ÓSz és az apokaliptika stílusában, amelyek Isten mindenek felülmúló hatalmát, ill. az Úr napját nem tudják az ég és a föld megindulása nélkül leírni (Iz 13,9 kk.; 34,4: ha konkrétan Babilon és Edom ellen irányul is, mindkét jövendölés erősen egyetemes jellegű; Jer 4,23–26; Ez 32,7 kk.; Ám 8,9; Jo 2,10; 3,3 kk.; 4,15; Mózes mennybemenetele 10,4 kk.), a szinoptikus apokaliptikában is elsötétül a nap és a hold, a csillagok pedig lehullanak a ~ alkalmával. Ehhez Lukács még hozzácsatolja a tenger háborgását, amely kétségbeesett rettegésbe sodor; az emberek a világra zúduló szörnyűségekkel szembekerülve megdermednek a rémülettől. Az Emberfia jelében (Mt 24,30) az egyházatyák Krisztus keresztjét látták a Zak 12,10 kk.-re való utalás alapján, amelyet Jn 19,37 a megfeszített Krisztusra vonatkoztat. De Mt 12,39 alapján feltehető, hogy ezt a jelet nem kell okvetlenül a ~ előtt feltűnő jelként értelmeznünk, mert Máté szemében maga a Dán 7,13 kk. nyomán leírt Emberfia lehet a jele a ~nak. E jel feltűnésekor a föld népe a mellét veri, nyilvánvalóan a bűneiért rá elkerülhetetlenül lesújtó ítélettől való félelmében (így M.-J. Lagrange, Durand, D. Buzy; vö. Jer 6,26; Bölcs 5,2 kk.). A Feuillet és P. Benoit a pogányok megtérésére gondolnak; szerintük Mt 24,29–31 átvitt értelmű, s Istennek a tört.-be való belenyúlására vonatkozik, aminek folytán a zsidóság romjain felépül az Egyh. A Jel valóban ilyen értelemben tárja elénk a ~t; → eszkatológia. – 2. Pál ap. gyakran beszél a ~ról, de mindig valamilyen meghatározott céllal, ill. szempontból. Pl. azért, hogy bizonyos nehézségeket eloszlasson ebben a kérdésben (1Tesz 4,13–18; 2Tesz

2,1–12; 1Kor 15,12–58), v. hogy a hívőket éberségre (Róm 13,11 kk.; 2Kor 5,10; 1Tesz 5,1 kk.), békülékenységre (1Kor 4,5), önmegtartóztatásra (7,29 kk.), állhatatosságra (1Tim 6,13 kk.) v. örömrre (Fil 4,4) buzdítsa, v. pedig egyszerűen csak a keresztény remény kifejezésére, ill. ébren tartására (1Kor 1,7 kk.; 11,26; 16,22; Fil 1,6; Kol 3,4; 2Tim 4,8; Fil 2,11 kk.). 1Tesz 4,13–18: Pál ap. azt mondja a tesszalonikaiaknak – akik egy hamarosan bekövetkező ~val számoltak, és ebből következően nagyon aggódtak elhunytjaik sorsa miatt, mintha ezeknek már semmi reményük nem lett volna (4,13) –, hogy ne szomorkodjanak, hanem legyenek róla meggyőződve, hogy Krisztus eljövetelkor mindnyájan feltámadunk (vö. 1Kor 15,23.52), s az igazak részesülhetnek a feltámadás dicsőségében. Ugyanakkor Pál szerint az emberek egy része élve éri meg a ~t. 15,51 kk.; itt az ap. azt a „titkot” közli, hogy nem halunk meg mindnyájan, de ehhez hozzáfűzi – olyan szöveggörnyezetben, amely egészében a feltámadás lehetőségét, tényét és szükségszerűségét tárja elénk –, hogy ha meg nem halunk is, azért „mindnyájan elváltozunk” majd „a végső harsonaszóra” (vö. 1Tesz 4,16; továbbá az ósz-i teofániákkal: Kiv 19,13–16; Zsolt 47,6; Iz 27,13; Jo 2,1; Szof 1,16; Zak 9,14), amikor a romlandó testnek fel kell öltenie a romlatlanságot, a halandónak a halhatatlanságot. 2Kor 5,1–5: a hívők Krisztus eljövetelkor új pneumatikus testet kapnak nem emberkéz alkotta, mennyei lakásul; az ap.-t eltölti a vágy, hogy ne haljon meg, hanem mielőbb felöltse ezt a testet. 1Tesz 4,15: azok, akik élve érik meg a ~t, úgy szerepelnek, mint akik „megmaradnak”; ez a Messiás ún. jajszavára emlékeztet, a szorongattatás idejére, amely a zsidó apokaliptika (hasonlóképpen: Mt 24,21) szerint a ~t megelőzi. A 2Tesz 2,1–12: az ap. hangsúlyozza, hogy a ~ (az Úr napja) még nem áll a küszöbön, mert előbb be kell következnie az elpártolásnak, fel kell lépnie a kárhozat fiának (→ Antikrisztus, → vést hozó undokság). Az Egyh. tagjai ezért ne hagyjanak fel a munkával. A ~t megelőző elpártolás gondolata a zsidó apokaliptikában is állandóan vissza-visszatérő elem (Hénoch [etióp] 91,6 kk.; 93,9; Jubileumok könyve 23,18 kk.), és vsz. az üldöztetés idejének szomorú tapasztalataira vezethető vissza (Dán 9,27; 11,30.32); ugyanígy: Mt 24,9–13; 1Tim 4,1; 2Tim 3,1–9; 1Jn 2,18 kk.; ezek tanúsítják, hogy a keresztény hittől való elidegenedésre kell gondolnunk. Jóllehet „a gonoszság titka már munkálkodik”, valami még késlelteti az Antikrisztus jövetelét; hogy mi, azt Pál ap. szándékosan közelebről nem fejtette ki (2Tesz 2,6 kk.). Az egyházatyák közül némelyek a róm. birodalomra gondoltak, mint a politikai értelemben vett béke és szabadság forrására; mások Mihályra (vö. Dán 10,13.21; 12,1) v. a Jel tanúira (Jel 11,1–13). A 2Tesz 2,1–13 és Mt 24 mindenesetre összhangban van egymással, ebből következően a 2Tesz 2,6 kk. „késleltető”-jét Mt 24,14 fényénél kell magyarázni. A kárhozat fia eljövetelének leírása az oka annak, hogy a 2Tesz 2,8 kk. (vö. 1Tesz 4,16 kk.) Krisztus újraeljövetelét ítéletként állítja elénk. Ugyanígy a 2Tesz 1,7 kk. is, ahol azokról van szó, akik az ősegyh.-at üldözik és így akadályozzák a hit terjedését. 1Kor 15,24 kk.: itt szintén az ellenséges hatalmak pusztulása és a halál megsemmisülése a ~ végső célja, úgyhogy Krisztus uralkodik mindenk fölött és az üdvösség tört.-e kiteljesedéseként átadhatja az Atyának az országot. 1Kor 3,13 kk.; 4,5; 2Kor 5,10; 2Tim 4,8: ezeken a helyeken a ~ az ítélet napjaként szerepel, amikor majd fény derül az emberek rejtett tetteire és ki-ki azt kapja, amit érdemel. – 3. Jak 5,1–11: a ~ jelenti a Kr. u. 1. sz. közepén a társadalmi nehézségek megoldását, amikor a többnyire szegény zsidókeresztényeket (vö. 2,5; Gal 2,10; Róm 15,25–28; 1Kor 16,1–4; 2Kor 8) a kereszténységre vsz. át nem tért zsidó földbirtokosok kizsákmányolták (vö. Jak 2,6 kk.). Abban a meggyőződésben, hogy az ítélet ideje közel van (5,9: „a bíró már az ajtóban van”), a szerző ostorozhatta a gazdagok ostobaságát, akik még az utolsó napokban is a vagyonukat gyarapították és a leölés napján is (= az ítélet napjának hagyományos képe; vö. Iz 34,2.6; Jer 25,34; 50,27; Ez 21,15 stb.) csak tobzódni akartak, másfelől türelemre inthette a hívőket. – 1Pét: itt szintén jelentős szerepe van a ~ várásának (vö. 1,5.7.13; 4,7.17; 5,1), az üdvösség közelségének tudata enyhíti az adott idő szenvedéseit (4,13; 5,10). – 4. 2Pét 3,3 kk. alapján feltehető, hogy mivel a várt, látványos ~ra nem került sor, ez tápot adott a hitetlenségnek és a gúnynak. Ennek ellenére a szerző kitartott amellett, hogy a ~ról szóló tanítás nem mese (1,16), hanem világot megrengető esemény (3,7.10.12). Innen érthető módon újabb elemekkel színezi leírását; ezek közül a legfontosabb: a mindenség tűz martalékává válik (3,7.10.12), s ilyen módon a ~ pusztító ereje szempontjából még a vízözönt is felülmúlja (5 kk.). Azok a nehézségek, amelyek a hamarosan bekövetkezőnek vélt ~ be nem következézből

eredtek, nem oszlottak el. A szerző a Zsolt 90,4-re való hivatkozással próbálta áthidalni, kiemelve az ember által elképzelt idő viszonylagosságát (2Pét 3,8). Az, hogy a ~ még nem érkezett el, Isten türelmét tanúsítja (3,9.15). Bár a leírás aprólékosan ecseteli az anyagi világ pusztulását, a hangsúly mégis a mindenség lelki megújulására (3,13; vö. Iz 65,17; 66,22 és Mt 19,28) és a bűn megszűntére (vö. 2Pét 3,7) esik. Így érthető a figyelmeztetés a szentül élésre, és ezáltal a ~ siettetésére (3,11 kk.). – 5. János az embernek Krisztussal már ezen a világon való találkozásába sok olyan mozzanatot beleépít, amelyet egyébként a ~nak szoktak az ÚSz kv.-ei fenntartani (Jn 3,18; 4,14; 5,25; 6,27.35.47.51.58; 8,51; 10,27 kk.; 11,26; 1Jn 3,14; 5,4). Jn 5,25; 12,31; 13,31 és 1Jn 2,18: itt János azt tanítja, hogy az ítéletnek, a feltámadásnak és Krisztus megdicsőülésének órája már elérkezett. E részek közül némelyek polemikus jellegűek és elterjedt nézeteket akarnak helyesbíteni. Jn 11,23–26: Márta annak a Jn-ban gyakori személynek a szerepét játssza, aki nem fogja fel helyesen a dolgokat. Jézusnak testvére feltámadására vonatkozó szavait az utolsó napon bekövetkező feltámadásra vonatkoztatja, amire Jézus azt feleli, hogy Ő maga a feltámadás és az élet, s a Benne való hit vezet el a halálon való győzelemre és az örök életre; vö. 5,24. Az ítélet is már most zajlik (3,18 kk.). A 14,1–24 új értelmezését nyújtja a ~ várásának: 14,3 (vö. 17,24), s erősen emlékeztet Pál ap. tanítására (1Tesz 4,16 kk.), de a szöveg további részében a gondolatváltás arra utal, hogy olyan hatalom adásáról van szó, amely ugyanolyan, sőt még nagyobb tettek végbevételére képesít, mint amilyeneket Jézus vitt végbe (Jn 14,12). Szó van még a Szentlélek elküldéséről (14,16), s Krisztusnak olyan ismeretéről, amilyen a világnak nem adatik meg (14,19); végül arról, hogy Krisztus titokzatosan benne lakik azokban, akik megtartják tanítását (14,23). Krisztus epifániája abban áll, hogy Ő kinyilatkoztatja magát azoknak, akik szeretik (14,21 kk.). Ezzel összhangban (vö. 2Pét 3,8 kk.) áll Jn 16,16–22: Krisztus visszajövele, amelyre úgy számítottak, hogy nemsokára bekövetkezik, a feltámadásban már valósággá lett. Ez egyértelműen mutatja, hogy Jn-ban a hangsúly áttevődik az ember testi feltámadásáról a lelki feltámadásra, és ezzel párhuzamosan a látványos eszkatologikus ~ is spirituális jelleget ölt, amely már bekövetkezett, és még mindig folyamatban van. Ugyanakkor az eszkatologikus elemek és testi vonatkozások megmaradnak: nemcsak a feltámadt Krisztus nyilatkoztatja ki magát a benne hívőknek, hanem az élet is, amelyet Ő ad, feltételezi a testi feltámadást (6,40.54). Így értjük meg azokat a részleteket, amelyek még a hagyományos felfogást tükrözik (5,28 kk.; 6,39–44.54: feltámadás az utolsó napon; 21,22 kk.; 1Jn 2,28; 3,2: Krisztus eljövetele napja). M.-E. Boismard arra gondolt, hogy a kétféle eszkatologikus felfogásnak az a magyarázata, hogy Jn-ban több, más-más időben keletkezett réteg különböztethető meg. – 6. A Jel szerzője – a szinoptikus apokaliptikától eltérően, amely Palesztina területéhez kötődik, és a ~t a keresztényeknek a zsidó elnyomás alól való szabadulásával hozza kapcsolatba – az Egyh.-ban már az egész világra kiterjedő intézményt lát, s a róm. birodalmat tekinti a Sátán megtestesítőjének (Jel 13), aki a fiatal Egyh. életére tör (12,17; 13,7; vö. 6,9 kk.). Ennek a hatalomnak az →Isten Igéjének eljövetele, ~ja vet véget (19,11–21), amit az is mutat, hogy az Emberfiának az ég felhőin való megjelenése, amely a szinoptikusoknál Jeruzsálem pusztulása után áll, itt megelőzi Róma bukását (14,14). Hogy ez a ~ még nem jelenti a világtört. végét, hanem csak egy közbülső időt vezet be, amikor az Egyh. felvirágzik, azt az ezeréves ország egyértelműen tanúsítja (20,7–10). Ennek a közbülső időnek az elmúltával a Sátán utoljára kísérli meg, hogy hatalomra jusson (20,7–10), de azonnal elnyeri örökre szóló büntetését. Ezután következik az utolsó ítéletnek (20,11–15) és a választottak örök hazájának, a mennyei Jeruzsálemnek (21) a leírása. – C) Az időpont. 1. Hogy az ősegyh.-ban voltak emberek, akik a ~t Krisztusnak szemmel látható formában, hamarosan bekövetkező dicsőséges visszatéréseként képzelték el, azt a 2Tesz 2,1–12 egyértelműen tanúsítja (vö. 2,2), ugyanígy 2Pét 3,4 is (vö. Lk 19,11). Jóllehet a szerzők szembeszálltak ezzel a túlzott várakozással, de a Róm 13,11; Fil 4,4 kk.; Zsid 10,25.37; Jak 5,8 kk.; 1Pét 4,7; Jel 22,20 arra utal, hogy azért ők is közeli ~val számoltak. E feltevést ez a megfogalmazás is megerősíti: „Mi élők, akik az Úr eljöveteleig megmaradunk” (1Tesz 4,15), bár nem lehetetlen, hogy itt személycserével állunk szemben; egy olyan stiláris formulával, amellyel Pál magát is, olvasóit is azok közé sorolja, akik a ~ idején még élni fognak (vö. 1Kor 6,14, ahol is Pál a halottak sorában említi magát); ugyanez vonatkozik a 15,51-re is („Nem halunk meg ugyan mindnyájan, de mindnyájan elváltozunk”). Mt 10,23; 16,28; 26,64 úgy

hat, mintha a ~nak nemsokára, még az akkor élő nemzedék idejében be kellene következnie. – 2. A ~ közeli időpontban való várásának kérdését arra való hivatkozással sem lehet megnyugtatóan megoldani, hogy a szövegek hangsúlyozzák: az időpont teljesen bizonytalan (24,36; Mk 13,32; ApCsel 1,7). Mert ez a bizonytalanság nem a ~ közeli v. távoli időpontját érinti, hanem váratlan eseményként tűnteti fel a ~t. Ez kiviláglik az éjszaka érkező tolvajjal (Mt 24,43 kk.; Lk 12,39; 1Tesz 5,2; 2Pét 3,10; Jel 3,3; 16,15), ill. a Noé és Lót napjaival (Mt 24,37 kk.; Lk 17,26–31) való összehasonlításból; vö. Mt 24,49. Ezenkívül az éberségre intésnek csak úgy volt értelme, ha a ~nak valamiképpen a keresztények első nemzedéke életében be kellett következnie (24,36–25,30). Ha a ~ csak elméleti lehetőség lett volna, akkor mondhatni teljesen látszólagos, hiábavaló intelmek lettek volna. Ebből következően azt az időtartamot, amelyet az ev. minden népnek való hirdetése (28,19; Mk 16,15; Lk 24,47; vö. Mt 24,14; 26,13; Róm 11,25 kk.), valamint a ~ távolabbi időre való kitolódása feltételez, s amelyre a hazatérő, ill. késve érkező Úrról v. a vőlegényről szóló példabeszédek (Mt 24,48; 25,5.19; Lk 12,38.45), valamint a félórás csend (Jel 8,1), ill. az ezeréves ország utalnak (20,1–6), a szt. szerzők meglehetősen hosszúnak tarthatták, ill. képzelhették el. – 3. A ~ról alkotott fogalomnak az ÚSz-ben megfigyelhető fejlődésével összhangban látszik lenni, ha időhöz kötöttnek tételezzük fel, amely azonban kétségtelenül apokaliptikus eredetű. Az → apokaliptikában élesen elkülönül az adott romlott tört.-i idő és az eljövendő boldog eón, amelynek elérkezte véget vet a boldogtalanság idejének. Ez a természetesen kozmikus katasztrófák által kísért fordulópont lesz az az idő, amikor a halottak feltámadnak, hogy Isten az egész emberiség fölött ítélkezhesen. Annak tudatában, hogy bevezeti az új eónt és mint népe gyermeke Jézus érthető módon épített ezekre az elképzelésekre, amikor az Isten országa elérkeztéről beszélt. Csakhogy: az apokaliptikában az elérkező eón kezdete és ennek az eónnak katasztrófális vége egybeesik; ezzel szemben Jézus feltámadásában és az ev. terjedésében már meg lehetett tapasztalni „az eljövendő eón erőit” (Zsid 6,5), közben azonban továbbra csorbítatlanul folytatódott a régi eón. Az apokaliptika műszóhasználatával élve az ap.-ok először inkább Krisztus csakhamar bekövetkező dicsőséges eljövételére gondoltak vágyakozással, mintsem az Ő nem kevésbé valóságos, de titokzatos ~jára az Egyh.-ban és a lelkekben. A látványos ~ra azonban nem került sor, így – miként Jn egyértelműen tanúsítja – megtanulták a ~t egyre inkább Krisztus Lelke győzelme-ként értelmezni, a kozmikus katasztrófát pedig meghagyni annak, ami: az apokaliptika egy díszítőelemének. Amikor tehát Jézus arról beszélt, hogy ~ját a hívőknek már az első nemzedéke megéli (Mt 10,23; 16,28; 26,64), akkor dicsőségének olyan kinyilatkoztatására gondolt, amely nem esik okvetlenül egybe ennek a világnak a végével, hanem ugyanolyan jól, sőt még jobban egybevág a közvetlen jövő eseményeivel (a zsidó állam megszűnte Jeruzsálem pusztulásával, ezzel párhuzamosan az Egyh. terjedése és megerősödése). Ugyanígy: éberségre intő szavai sem utolsó ítéletre való eljövételének közelségét tételezik fel, mivel az egyes ember életében a szó valódi értelmében ~nak nevezhető a halál időpontja, amikor is Krisztustól elnyeri büntetését v. jutalmát.

párviadal: Az ókori K-en szokásban volt a háború kimenetelét ~ra bízni; főleg a korai görögök kedvelték a harc eldöntésének ezt a módját (vö. Homérosz: Iliász). Az ÓSz-ben leírt ~ok közül a legismertebb Dávid és Gólját ~a (1Sám 17). 2Sám 21,19: egy bizonyos Elchanaan szerepel Gólját legyőzőjeként Dávid helyett. 21,15 kk.; 23,20 kk.: Dávid követői közt több olyan harcos volt, aki kitüntette magát a ~ban, így Abisáj, Szibbechaj, Jonatán, Benaja. 2,14 kk.: itt egyszerre 12 harcos állt ki mindkét ellenséges seregből ~ra; egymás oldalába vág-ták kardjukat, és mindnyájan meghaltak.

passió: → szenvedéstörténet.

pászka: → kovásztalan kenyér.

pászkaünnep: → húsvét.

pásztor: 1. Akiknek kevés jószáguk volt, maguk őrizték (Ez 34,15), v. fiaikkal (Ter 31,38–40; 37,2; 1Sám 16,11), ill. leányaikkal (Ter 29,9; Kiv 2,16) őriztették. Nagyobb nyáj esetében a tulajdonos ~t fogadott (1Krón 27,29–31: királyi nyáj; Lk 15,3; Jn 10,12). A ~ fizetsége a nyáj egy része (Ter 30,28–43; 1Kor 9,7) v. pénz volt. A ~ dolga volt legelőt keresni, itatáshoz vizet találni (Zsolt 23,2 kk.), ami olykor sok türelmet kívánt (Ter 31,40; Kiv 2,16 kk.). Meg kellett védenie a nyáját a vadakkal és tolvajokkal szemben (1Sám 17,34 kk.; Jn 10,12), ezért volt a ~nak botja (Zsolt 23,4; Mik 7,14), ill. → parittyája (1Sám 17,40.50). Az elveszett, elpusztult állatokért kártérítéssel tartozott (Ter 31,39); a Kiv 22,9–12 részletesen meghatározza a ~ felelősségét. – 2. Átvitt értelemben a ~ és a nyáj kapcsolata Isten és az ember, a király és népe kapcsolatának képe lett. Az asszír királyok gyakori címe a ~; az elő-ázsiai szemita hatástól függetlenül Egyiptomban is kimutatható a jó ~ mint a szerető gondoskodás jelképe. – Az ÓSz-ben Jahve úgy bánik népével, mint a ~ juhaival: gondoskodik róla, vezet, oltalmazza (Iz 40,11; 49,10; Jer 13,17; Zak 10,8; Zsolt 23,1; 78,52; 80,2). A bírák (2Sám 7,7), a nép vezetői (Jer 2,8) és a pogány fejedelmek (Jer 25,34; Iz 44,28) ~ok, Izr. királyait azonban nem nevezik ~nak (1Kir 22,17; Jer 23,1; Ez 34,1–10), bár ~i tevékenységet tulajdonítanak nekik. A ~ címet fenntartják a Messiásnak (Ez 34,23; Zak 10,3; 11,4–17). – Az ÚSz-ben Jézus a jó ~ (Mt 9,36; 15,24; Mk 6,34; Lk 19,10; Jn 10), Ő a „juhok nagy ~a” (Zsid 13,20; vö. 1Pét 5,4). Péter az egész egyház fő ~i feladatát kapta (Jn 21,16), a többi előljáróknak Jézus példája szerint jó ~ként kell gondozniuk a híveket (Ef 4,11; 1Pét 5,1 kk.; ApCsel 20,28).

pasztorális levelek, lelkipásztori levelek: a → Timóteusnak írt levelek és a → Titusznak írt levél összefoglaló neve. Tartalmi és formai tekintetben Pál levelein belül külön egységet képeznek. Mind a három levél olyan magánszemélynek szól, aki egyúttal munkatársa is volt az ap.-nak, ebből következően a levelek egyszersmind Efezus és Kréta egyházközségeihez intézett hivatalos írások is. Részletes útbaigazításokkal szolgálnak a tévtanítók elleni harc, az Egyh. szervezete, de főleg a lelkipásztorkodás kérdéseiben. Mind a három levél a lelkipásztor kötelességeit taglalja, hasonló tanácsokat és rendelkezéseket ölel fel; a nyelv, a szókincs és a hangnem is hasonló bennük, és egységbe foglalja őket; mind a három ugyanazt a tört.-i helyzetet tetelezi fel, ezért mind a három esetben felvetődik az eredetiség kérdése. 2Tim a vértanúság előtt álló ap. végrendelete, és formailag is, tartalmilag is inkább magánlevél jellegű (mint a Filem és 3Jn); 1Tim és Tit viszont inkább a címzetteknek és az általuk vezetett egyh.-i közösségeknek szóló hivatalos írás. Egyfelől (kiegészítve és elmélyítve) azokat a szóbeli utasításokat foglalják össze, amelyeket a szerző a munkatársainak adott, másfelől Timóteus és Titusz tekintélyét biztosítják, igazolják őket a közösséggel szemben. Ezeket a belső összefüggéseket már a → Muratori-töredék kánonja is tanúsítja; Tertullianus szintén felfigyelt rájuk. A pásztorlevél (regula pasztoralis) elnevezés 1Tim-ra vonatkozóan már Aquinói Szt Tamásnál felbukkan. A ~ elnevezéssel elsőként 1755: Paul Anton pietista teológus élt; ettől kezdve ez az elnevezés hamarosan általánossá vált. – I. Eredetiségük. 1. A ~ Pál ap.-tól származónak látszanak nemcsak a bevezető sorok (1Tim 1,1; 2Tim 1,1; Tit 1,1), hanem sok egyéb részlet alapján is, ahol az ap. életéből vett események kerülnek szóba (1Tim 1,3.12–16.19 kk.; 2,7; 3,14 kk.; 2Tim 1,11 kk.; 3,11; 4,9–18; Tit 1,3). A legrégebb fennmaradt Pál-kódexből (Chester-Beatty-papirusz, 3. sz. eleje) viszont hiányzanak, ugyanígy Markion kánonjából (kb. Kr. u. 150) is, de nem tudjuk, hogy azért-e, mert nem ismerte, v. mert nem vette fel. Ugyanakkor nagyon korai időből találunk többé v. kevésbé világos utalásokat a ~re, így Antióchiai Szt Ignácnál († Kr. u. 110 k.), főleg pedig Szmirnai Polikárpnál († Kr. u. 156). Kb. a 2. sz. közepétől az egész Egyh.-ban ismerték, és Pál leveleiként az ÚSz kánonjába tartozónak tekintették őket, ahogyan ezt a Muratori-kánon (kb. Kr. u. 180), valamint Ireneusz, Tertullianus, Alexandriai Kelemen és minden későbbi egyházatyja és egyházi író írásai tanúsítják. A ~ eredetiségét egészen addig nem vonták kétségbe, míg Chr. Schmidt 1804/05: elő nem adta aggályait a Timóteusnak írt első levél eredetiségével kapcsolatban, F. Schleiermacher pedig ki nem zárta ezt a levelet az általa Páltól származónak elismert levelek sorából (1807). Nem sokkal később J. G. Eichhorn mind a három lelkipásztori levelet elvetette. Azóta a protestáns exegéták zöme nem tartja hitelesnek a ~et, és a Pál utáni időből egy kereszténynek tulajdonítja őket. Mások (pl.: A. von Harnack, P. N. Harrison, R. Falconer), legalább bizonyos részeket elismernek Páltól valónak (töredék- v. cédula-hipotézis), amelyeket feltevésük szerint egy későbbi keresztény kéz kiegészített. A katolikus

exegéták közül szintén egyre többen képviselik azt az álláspontot, hogy a ~ a Pál utáni időben keletkeztek. A ~ eredetisége ellen főleg tört.-i, teol.-i és nyelvi szempontból sorakoztatnak fel érveket. – 2. A tört.-i szempontból felmerülő nehézségek elsősorban a következő tényekből adódnak: Pál életében a ~nek nincs helyük. Azok a tévtanítók, akikről a ~ben szó van, a Kr. u. 2. sz.-ban léphettek fel, nem az apostoli időben, hiszen a kései gnoszticizmust képviselik. Az egyh.-i közösségeknek az a szervezetsége, amelyet a ~ tükröznek, még szintén nem mutatható ki az ap. korából, hanem a későbbi időkre jellemző. – A ~ említenek olyan mozzanatokat Pál ap. életéből, amelyek nem illeszthetők be életrajzába első róm. fogsága végéig (Kr. u. 63) úgy, ahogy az az ApCsel-ből és Pál ap. többi leveléből élénk rajzolódik (együtt munkálkodás Timóteussal Efezusban; Timóteus Pál helyetteseként Efezusban; harc az Efezusban tért hódító tévtanok ellen; térítő munka Titusszal együtt Kréta szigetén; az ap. róm. fogságának az ApCsel-től eltérő leírása; Pál ap. működése Timóteus nélkül Troászban, Korintusban és Milétoszban, közvetlenül utolsó róm. fogsága előtt). Ezek miatt a ~ keletkezésének idejét Kr. u. 63 utánra kell tennünk. De nehézséget okoz, ha feltesszük, hogy Pál első róm. fogsága végén halt vértanúhalált; ezt nem lehet bizonyítani. Ugyanakkor vannak adatok, amelyekből arra következtethetünk, hogy az ap. 63 után még élt: Szt Kelemen 1. levelében (Kr. u. 96), amelyben Pál ap.-nak egy hispániai útjáról olvashatunk (5,5–7), továbbá a Muratori-kánonban (kb. Kr. u. 180), valamint egy apokrif iratban (Péter cselekedetei). Vsz., hogy Rómában első fogságából kiengedték Pált, s így 63 után egy ideig még szabadon működhett. De hogy Pál szabadon bocsátása után még egyszer K-re (Efezus, Troász, Korintus, Milétosz) ment volna, ahogy a ~ feltételezik, azt a Róm 15,19.30, de főleg az ApCsel 20,25.28 alapján aligha tarthatjuk valószínűnek, v. legalábbis nem tudott az ApCsel szerzője róla. Így tehát mégsem tekinthetjük a ~et Pál életébe beilleszthetőnek; a bennük feltételezett utak (Efezus, Kréta, Troász, Korintus, Milétosz), mielőtt Rómában fogságát töltötte és kivégezték volna, eszerint merő feltevések. – A ~ adatai a tévtanítók elleni harcot illetően (1Tim 1,3 kk.; 4,3; 2Tim 2,18; Tit 1,14 kk.) nem teszik lehetővé egy meghatározott eretnesség pontos megállapítását, amely a kereszténységet kívülről fenyegette. A levelekből az látszik, hogy a tévtanítók a keresztény közösségek tagjainak sorából kerültek ki (1Tim 1,4; 6,4; 2Tim 2,23; Tit 3,9), és a zsidóságból származtak (1,10 kk.). Zsidó „mesék”-kel álltak elő, a törvénnyel kapcsolatos vitákat kezdeményeztek (1Tim 1,4; 4,7; Tit 1,14; 3,9). Efezusban szintén mesékre, ill. családfákra utalnak az adatok (1Tim 1,4): az az igény, hogy a törv. tanítóinak tekintsék őket, azaz a tévtanítókat (1,7), egyértelműen a zsidóságból való eredetet tanúsítja (vö. Tit 1,15). 1Tim 4,1–5; 2Tim 2,17 kk.: a dualisztikus tanok, amelyek a zsidóságtól teljesen idegenek voltak, arra engednek következtetni, hogy itt a gnózis egy korai változatával állunk szemben, amely zsidó-hellén talajon keletkezett. Az összes adat, amely a tévtanítók ellen szóló részletekből kielemezhető (1Tim 1,3 kk.; 4,1–3; 6,3–5.20 kk.; 2Tim 2,14.23; 3,1–9.13; 4,3; Tit 1,10–16; 3,9–11) arra utal, hogy a ~ben, ahogy azt már a Kol 2,16–18 is mutatja, gnosztikus elemeket is magában foglaló → judaizmussal állunk szemben, ami nem azonos a későbbi, már egyértelműen körvonalazható 2. sz.-i gnoszticizmussal; e gnoszticizmusnak épp a legjellemzőbb vonásai nem lelhetők fel a ~ben. – A ~ már ismernek előljáróként püspököket, akik olykor presbiter néven szerepelnek (Tit 1,5.7), továbbá diakonusokat (1Tim 3,12), feladattal hivatalosan megbízott özvegyeket, s talán még diakonisszákat is, ha nem a diakonus-feleségekről van itt szó. A püspök feladata a közösség vezetése, az igehirdetés, a tanítás (3,4 kk.; 5,17; 2Tim 2,24; 4,2; Tit 1,7.9.11; 2,1; 3,10). A püspökök együtt testületet (kollégium) alkotnak (1Tim 4,14). Az episcopus (= püspök) és a presbiter (= előljáró) elnevezés a ~ben rokon értelmű egymással: még nem a hierarchia más-más fokozatát jelöli. Szigorú értelemben vett monarchikus püspökségről, ami Antióchiai Szt Ignácnál már kimutatható, és a hierarchia fokozatainak (diakonus, presbiter, püspök) pontos elhatárolásáról a ~ben nincs szó. Az egyh.-ak tényleges feje mindig maga Pál, akit munkatársai, Timóteus és Titusz bizonyos ideig helyettesítenek. De már a Fil 1,1 is említ előljárókat (= püspököket) és diakonusokat; az ApCsel 20,17 a presbitereket szerepelteti úgy, mint akik az egyh. élén állnak; a 20,28 viszont előljáróknak (= püspököknek) nevezi az egyh.-ak vezetőit. Pál korábbi leveleiben az egyh.-aknak helyi vezetői vannak (1Tesz 5,12; 1Kor 16,16 kk.; Róm 12,8). Olyan nőket szintén említ, akik feladatokat látnak el (16,1.3.12 kk.; Fil 4,2 kk.; Kol 4,15). Ehhez mérten azonban előbbre lépést jelent a ~ben, hogy az özvegyek

szervezett keretben tisztséget töltenek be, bár úgy látszik, Efezusban ez az intézményes forma nem állt fenn sokáig. Ugyanakkor karizmatikusokkal nem találkozunk a ~ben. Ebből még nem kell okvetlenül arra következtetnünk, hogy háttérbe szorították őket, akik tisztséget viseltek. Pneumatikus-prófétai utalásokat találunk: 1Tim 1,18; 4,14; 2Tim 1,6; sőt 1Tim 2,12 felfogható közvetett utalásnak a karizmatikusokra. Az, hogy főleg a tisztségviselőkkel, a tőlük várható magatartással, ill. tulajdonságokkal foglalkoznak, érthető. Figyelembe kell vennünk, hogy a fejlődés egy bizonyos fokát mutatják, amely fejlődés a 2. sz.-ban teljesen kiépült hierarchiához vezetett. Timóteus és Titusz különleges helyet töltöttek be az egyh.-ban, ez azonban még nem jelentette a monarchikus püspökséget, csak előkészítette. A ~ben tükröződő viszonyok jól összeegyeztethetők azzal az idővel, amikor Pál ap. működése már a végéhez közeledett (és előtérbe kerültek a közösségeket, ill. a szervezetüket illető gondok), de még inkább a Pál ap. halála utáni idővel. – 3. Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szerzők a teol.-i szempontból felmerülő nehézségeknek. Arra hivatkoznak, hogy a ~ középpontjában az erkölcsi magatartás, a jó lelkiismeret (1,5.19; 3,10; 4,2; 2Tim 1,15) és a jótettek állnak (1Tim 2,10; 5,10; 6,17 kk.; 2Tim 2,21; 3,17; Tit 2,14; 3,8). A ~ kereszténységét az igaz tanítás és a jótettek kereszténységének nevezik; a hit nem az üdvösségnek hívő lélekkel való megragadása, hanem igaz, egészséges, üdvös tanítás (1Tim 1,11; 2Tim 4,3; Tit 1,9; 2,1), a hit tanítása (1Tim 4,1.6; 6,21), a hit hátrahagyott és áthagyományozott javainak pontosan körülhatárolt valósága (1Tim 6,20; 2Tim 1,12.14). A hit az igazhitűség lett. Az Istenről és a Krisztusról szóló tanításban új műszavak jelennek meg (epifánia, Üdvözítő), amelyeket a hellenista uralkodókultuszra és a misztériumokra lehet visszavezetni. Ezenkívül hagyomány szentesítette, régi hitvallásokkal és himnuszokkal találkozunk, amelyek kevésbé fejlett krisztológiát tükröznek, mint Pál más levelei (1Tim 2,5 kk.; 6,13–16; 2Tim 2,8). Nagy hangsúly esik ezekben a levelekben a hagyományra (1Tim 6,20; 2Tim 1,12.14; 2,1–2). A tévtanítókkal való jában nem folyik teol.-i vita, a levelek egyszerűen elutasítják őket. – Ha el kell is ismerni a különbségeket a ~ és Pál korábbi levelei között, az tagadhatatlan, hogy ezek a különbségek legalább részben megmagyarázhatók a ~ sajátosságaiból, abból, hogy ezeknek a leveleknek fő célja az egyh.-i élet rendje, az egyh.-i közösségek belső felépítése és a tévtanok elleni küzdelem volt. A hitbeli tanításnak szilárd normaként, egészséges tanításként való szerepeltetése, amely a korábbi levelekben is fellelhető (vö. Róm 6,17; 16,17), onnan érthető, hogy a ~ben nagy teret kap a tévtanok elleni küzdelem. A jótettek kívánalma, amit nem szabad úgy értelmezni, mintha a megigazulás a tettekből fakadna, Pál korábbi leveleiből sem hiányzik (2Tesz 2,17; 2Kor 9,8; Róm 2,7; 13,3; Kol 1,10; Ef 2,10). Ezek olyan tettek, amelyekben az új életnek a kereszténységet átható erői nyilatkoznak meg (2Tim 3,17). A jótettek gyakori emlegetése szintén érthető, ha a ~ gyakorlati céljára gondolunk. A bennük élénk tárolt krisztológia, amely több érintkező pontot mutat az ősegyh. krisztológiájával, mint a Pál régebbi leveleiben tükröződő krisztológia, legalább részben abból érthető, hogy a ~ nagyobb számban idéznek megszilárdult mondásokat, kész formulákat. – 4. Ugyanígy sokat nyomnak a latban a ~ eredetisége ellen nyelvi szempontból felhozott érvek is. Ezek szerint Pál régebbi leveleihez képest olyan nagyok a különbségek, hogy nem fogalmazhatta őket maga Pál. A ~ből egész sor olyan szó és kifejezés hiányzik, amely jellemző Pál nyelvhasználatára; szavak, amelyek Pál korábbi leveleiben is megtalálhatók, a ~ben más jelentésben, más szerkezetekben szerepelnek, v. eltérő gyakoriságúak. Ugyanakkor jellegzetes szavak, fordulatok találhatók a ~ben, amelyek egyébként hiányoznak Pálnál. Nem kevesebb mint 306 hapax legomeron fordul elő a ~ben (ilyen pl. az egészséges tanítás megfelelője is: 4,3; Tit 1,9 stb.). Egészében véve a ~ nyelve több hasonlóságot mutat a hellén világ emelkedettebb beszélt nyelvével, továbbá a zsidó-hellén bölcsességi irodalom és a népszerű filozófia nyelvével, ill. az udvari stílussal, mint ahogy az Pálnál egyébként megfigyelhető. A ~ben a mondanivaló nyugodt megfogalmazásban hömpölyög, ezzel szemben a valódi Pál-levelekben a gondolatok úgy áradnak, hogy szétfeszítik a nyelvi formát, ezért ezekre a levelekre a következtelen mondatfűzés és a közbevetett mondat jellemző. A ~ben nem találkozunk bizonyítással, érvek felsorakoztatásával és következtetéssel, hanem egyszerűen csak állításokkal, utasításokkal. A felsorolásnak nagy szerepe van (1Tim 3,2.9.12; 2Tim 3,2). Ugyanígy jellemző a ~re, hogy hiányoznak belőlük az ún. töltelékszavak, amelyek Pál régebbi leveleiben nagy számban találhatók. – A nyelvi-stiláris sajátosságokat okvetlenül

figyelembe kell vennünk. Némelyek közülük a ~ jellegéből, rendeltetéséből adódnak, ahogyan Pál többi levele is megvannak a nyelvi sajátosságai. Egy közösség vezetőjéhez intézett és útbaigazításokat nyújtó levélben szükségszerűen más szavaknak kell szerepelniük, és a stílusnak is tárgyilagosabbnak kell lennie, mint egy vitairatban v. egy lelkipásztori levélben; magától értetődő, hogy egy ilyen levél szorosabban kapcsolódik a hagyományos megfogalmazásokhoz, formulákhoz. A tévtanok elleni harc és az ap.-nak nyelvi téren a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodása a ~ további sajátosságaira nyújtanak magyarázatot. Emellett még mindig egész sor számottevő nehézség marad, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy míg Pál korábbi leveleiben a szavak átlag 4,67–5,20 betűből állnak, a ~ben 5,26–5,66 a szavak betűinek átlagos száma. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a 2Tim írásakor Pál fogságban volt, tehát ezt a levelet aligha írhatta saját kezűleg, egyfelől a levél hosszúsága, másfelől az akkori börtönök körülményei miatt. Viszont: ez a levél nem különbözik a többi lelkipásztori levélétől. Így azt kell feltennünk, hogy a másik 2 pasztorális levél (1Tim, Tit) sem az ap. saját keze írása. – 5. Azokat a nyomós érveket is tekintetbe kell vennünk, amelyek arra mutatnak, hogy a ~ közvetlenül Páltól erednek. A ~ben találkozunk jellegzetesen páli stiláris sajátosságokkal. A levelek bevezető és záró sorai nagymértékben megegyeznek Pál korábbi leveleinek formuláival. Ezekhez járul egész sor olyan tartalmi elem, amely a ~ eredetisége mellett szól. Pál tanítása a ~ben tisztán és egyértelműen fogalmazódik meg. 1Tim 1,12–17 Istennek Jézus Krisztus által kinyilatkoztatott irgalmát állítja elének. A 2,5 Jézus Krisztusról mint az új emberről szól, Tit 3,7 a kegyelemből való megigazulásról, a hit révén, egyértelműen elutasítva a tettek révén való megigazulás gondolatát (vö. 3,5; 2Tim 1,9 kk.). A 2,10 a másokért vállalt szenvedés erejéről szól; a 2,25 az eltévelyedettek iránti szeretetre int. Azok a részletek, amelyekben az ap. magáról szól, védekezően (1Tim 1,12–16; 2Tim 3,10–12; 4,6–8), alázatot, szenvedésre való készséget és erős hitet sugároznak. Az állammal szemben tanúsítandó magatartás (1Tim 2,1 kk.; Tit 3,1) szintén Pálra vall. Timóteus vonásait minden szépítés nélkül tárja elének (2Tim 1,7 kk.; 2,3.12.22). Főleg pedig a számos tört.-i részlet az (különösen 1,5.15–18; 3,14 kk.; 4,9–21; Tit 3,12–14), ami az eredetiség mellett szól. A sok, egyébként ismeretlen személy nevét, akik az ap.-nak ellenségei v. barátai, ill. segítőtársai voltak (1Tim 1,20; 2Tim 1,15–18; 2,17; 4,19–21; Tit 3,12) szintén nehéz volna megmagyarázni, ha egy Pál halála utáni időből való szerzőt tételeznénk fel. Mindenekelőtt 2Tim szól egy ilyen feltevés ellen, mivel ebben olyan hírekről van szó, amelyeket aligha lehetett volna kitalálni. Tehát szép számmal vannak még nyitott kérdések, így még nem lehet meghatározni, milyen viszonyban állnak a ~ Pállal. – 6. Ha valamennyi szempontot tekintetbe vesszük, vsz. azt a következtetést kell levonnunk, hogy a ~ nem állnak olyan közvetlen kapcsolatban Pál ap.-lal, mint a régebbi Pál-levelek (Róm, 1–2Kor, Gal). Talán egy tanítvány v. egy titkár fogalmazta meg őket az ap. megbízásából, akinek Pál sokkal nagyobb szabadságot adott, mint azoknak, akik a korábbi leveleiket írták. Ennek a „titkárnak” hosszabb ideig kísérgetnie kellett az ap.-t. (A hagyomány nem tud ilyen titkárról.) Ez a feltevés tartalmi szempontból is magyarázatul szolgálhatna azokra az eltérésekre, amelyeket a ~ Pálnak más személyek közreműködésével írt régebbi leveleihez képest mutatnak, de még inkább a szókincs és a stílus terén megfigyelhető különbségekre. Az is lehetséges azonban, hogy Pál egy tanítványa írta a ~et a Pál halála utáni időben, szembeállva az előtérbe kerülő gnózással és egy üldözés kezdetekor, úgy, hogy sokat merített az ap. hagyatékából és gondolataiból. – II. A ~ jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy elének tárják a keresztény közösségek szervezeti felépítését az 1. sz. második felében. Bepillantást engednek a közösségek életébe, amelyek küzdöttek az áthagyományozott hitletétemény megőrzéséért, védték a keresztény erkölcsöt az őket körülvevő pogánysággal szemben, és különféle szociális-karitatív feladatokat is elláttak. Ha elfogadjuk őket valódi, Páltól eredő leveleknek, elének állítják a népek apostolának életét és működését, miután Rómában első fogságából kiszabadult, valamint a gondos lelkipásztort, aki együttműködött két bizalmas munkatársával. Ha a ~ a Pál halála utáni időből való, akkor azt tükrözik, hogy a következő nemzedék milyenek látta a népek apostolát, mennyire tisztelte, s hogyan törekedett az egyh.-i közösség vezetésével és a tévtanok elleni küzdelemmel kapcsolatban utasításainak megfelelni, tanításából pedig erőt meríteni, kivált azok javára, akik a hitükben veszélyeztetve voltak.

Patara: kikötőváros Likiában a Xanthrosz torkolatától DK-re. Pál 3. missz. útjáról hazatérve itt szállt hajóra Szíria felé (ApCsel 21,1).

patibulum: → keresztbordozás.

Patmosz: kis félsziget az Égei-tengerben, Karia partvidéke előtt; ide számúzték a Jel szerzőjét (Jel 1,9); ma Patmo. Látnivalói: a magasan épült János-kolostor és a barlang, ahol János a jelenéseit látta.

pátriárkák (gör. patriarkhész, 'nemzetség atyja, főatyja, ősatya'): a választott nép ősatyái. – I. A fogalom. A LXX Izr. fiainak családfőit (1Krón 24,31; 2Krón 19,8; 1Krón 8,28), Dávid idejében a 12 törzs fejét (27,22) v. a századok parancsnokait (2Krón 23,20) szerepelteti. Izr. törzseinek ősatyáira (Ábrahám, Izsák és Jákob) először 4Mak 7,19; 16,25 vonatkoztatta a szót (vö. Tób 6,20; Vg). Az ÚSz 4 alkalommal él a szóval: Zsid 7,4 (az eredetiben, a magyar fordításban: „ősatyánk, Ábrahám”); ApCsel 7,8 kk. (Jákob 12 fia, 2-szer) és 2,9 (Dávid pátriárka). Az általános szóhasználat a 3 ősatyát (Ábrahám, Izsák és Jákob) nevezi pátriárkának; a szó tágabb értelmében véve pátriárka mind a 10 ősatya Ádámtól Noéig (Ter 5: Szet fiai) és Noétól Ábrahámgig (11,10–26: Szem családfája); → ősatyák. – II. A hagyomány. 1. Az Izr. legrégebb múltjáról fennmaradt hagyomány a szó szorosabb értelmében vett 3 pátriárka, → Ábrahám, → Izsák és → Jákob (olykor negyedikként → Józsefet is hozzájuk számítják) személye köré fonódik (12–50). A bibliai hagyományban – abban a formában, ahogy ránk maradtak – a ~ról szóló történetek mintegy előzményül szolgálnak az Egyiptomból való kivonulás tört.-éhez (→ kivonulás Egyiptomból), amely Jahve üdvözítő tetteiről szól, és így Izr. teol.-jának, voltaképpen magvát alkotja. Nem olyan értelemben, mintha ezek a tört.-ek bevezetésül szolgálnának a fő mondanivalóhoz. A Ter szerkesztői inkább úgy írták meg a tört.-eket, hogy megfogalmazzák a saját fő mondanivalójukat, amelyhez az → őstörténet szolgál bevezetőül. Közben azonban már a ~ tört.-eiben megfogalmazódnak – ha csak csírájukban is – olyan mozzanatok, amelyek Izr. vallási életét alapvetően meghatározzák: a → kiválasztás, → Jahve tisztelete, a → szövetség, a → kinyilatkoztatás, az ország ígérete. Főleg ugyanannak az Istennek a tisztelete jelent összekötő kapcsot a ~ és Izr. népe között. A Jahvista (J) koncepciójában Jahve már a ~nak megjelent, és a ~ Jahve tisztelői voltak (12,7 kk.; 13,14.18; 18,1 kk. stb.). Az Elohista (E) és a Papi irat (P) szerint Jahve először Mózesnek mondta meg a nevét (Kiv 3,13–15: J; 6,2: P); de Jahve e forrásokban is „az atyák Istene”, aki Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak megjelent és elfogadta a tiszteletüket (3,6: J; 6,3: P stb.). Fontos eleme Izr. fiai teol.-jának az is, hogy a ~ Istene azt ígérte a ~nak, hogy nagy néppé teszi utódait (Ter 12,2; 28,14: J; 15,5: E; 17,4–6; 28,3: P) és nekik adja Kánaánt (12,7; 15,18: J; 17,8; 28,4: P; E: nem említi), sőt az atyák tört.-eiben már Izr. népének későbbi sorsára is találunk utalást (15,13–16: E?). Ugyanígy a népek nemcsak Izr. iránti magatartásukkal döntenek a saját sorsuk felől, üdvösségük, ill. vesztük kérdésében, hanem már a ~kal kapcsolatos magatartásukkal is (12,3; 28,14: J). – 2. A dolgoknak ilyen szemlélete feltételezi, hogy a ~ és Izrael fiai között genealógiai összefüggés álljon fenn. Ez fejeződik ki az ismert tört.-ben, amely szerint Izr. 12 törzse – a 12 ősatyán (= Jákob fiain) át – Jákobtól, Izsáktól, végül Ábrahámtól származik, úgyhogy Ábrahám az egész népnek (sőt → Izmael és → Ézsau révén az egész szemita törzsszövetségnek) egyetemes ősatyja. Nem tekintve, hogy egy népnek ilyen módon való eredeztetése teljesen ellentétben áll a tört.-i tapasztalattal, szembeötlő az egésznek a mesterkéeltsége, amely a bibliai hagyománynak némely helyén szinte kézzelfogható, mint pl. Jákob 11 fia születésének egy lélegzetvétellel való elbeszélése (29,31–30,24: J E), v. Izr. fiai hatalmas népének nagy ugrásokkal való levezetése esetében (Kiv 1,1–7: P). Ez utóbbi hely azt is mutatja, hogy Izr. fiainak Jákobbal való kapcsolatát nem lehetett minden további nélkül kimutatni. Mindjárt felmerül a kérdés: Jákob utódai miért Izr. fiai, miért nem Jákob fiai? Ezt a nehézséget a hagyomány Jákob nevének Izraelre változtatásával oldja meg (Ter 32,29: J; 35,10: P), de feltehetően 2 külön személy alakja fonódott össze (H. Seebass). Az átmenet Jákob/Izrael személyétől Izr. népéig szójáték formájában zajlik le (Kiv 1,1–7): az Izrael fiai először Jákob közvetlen utódaira (= a fiaira) utal, majd (1,7) Izr. népére vonatkozik. – 3. A ~ alakjai és a velük kapcsolatos tört.-ek a Bibliában egyértelműen bizonyos szentélyekhez kötődnek. Ábrahám főleg Szic-

hemben, Bételben, Mamréban és Beersebában tartózkodik, Jákob egész sor más szentélyen kívül mindenekelőtt Bételben és Szichemben. Így kézenfekvőnek látszik, hogy az ősidőkben élt próf.-król szóló hagyományokat eredetileg a kánaáni szentélyek őrizték, Izr. törzsei pedig átvették, amikor magukat a szentélyeket is elfoglalták és Jahve tiszteletére szentelték. A kérdés alaposabb vizsgálata során az is kiderül, hogy egy-egy pátriárkával kapcsolatos hagyományt onnan, ahol eredetileg tartózkodott, más szentélyekre is átvittek. Kétségtelen, hogy Ábrahám „fő” szentélye Mamre, Izsáké viszont Beerseba; ugyanakkor Szichem és Bétel kifejezetten Jákob tartózkodási helyei voltak. De már a Jahvistánál találkozunk Ábrahámmal Szichemben is, Bételben is, s ha Beersebában kifejezetten nem is, a Negeben igen (Ter 12,9; 13,1). Az Elohistánál Izsák tartózkodási helye, Beerseba Ábrahám voltaképpen tartózkodási helyévé válik (R. Kilian). Megfigyelhető az is, hogy ami hagyomány csak megőrződött az ősidőkből, azt a 3 pátriárka egyikéhez igyekeztek hozzákapcsolni. Közben korábbi és későbbi hagyományokat olvastattak össze. Végül Ábrahám, Izsák és Jákob alakját – az időrendet figyelmen kívül hagyva – genealógiailag is összekapcsolták. Ezt a ~ról előttünk álló képet a Pentateuchus forrásainak szerzői részben már készen kapták, részben pedig ők maguk alakították ki. „A források hagyományokat kapcsoltak össze, de teremtettek is hagyományokat; mert mindegyikük, a Jahvista éppúgy, mint az Elohista, vagy miként a Papi irat szájáról szájra szálló hagyományokból, mondákból és történetekből azt válogatták ki, ami nekik egy bizonyos szempontból fontosnak látszott, némelyeket átdolgoztak, másokat kiegészítettek, átmeneteket, kapcsolatokat hoztak létre és így új összefüggéseket teremtettek” (L. Rost). Mindenesetre Izr. teol.-jának főntebb említett 2 fő mozzanatának a ~ra való átvitele annak tulajdonítható, hogy az Ígéret földjét elfoglaló törzsek magukévá tették, a források szerzői pedig értelmeztek különféle Izr. előtti anyagokat, ill. hagyományokat. – III. Az időrend. A ~ időrendje még mindig vizsgálat, ill. vita tárgya. Abból következően, hogy a ~ „gyűjtőmedencéi” voltak a hagyományoknak és hogy ciklusaik különféle jellegű és eredetű anyagokat ölelnek fel, lehetetlen valamely konkrét időhöz kötni őket és ezt az időt a ~ korának nevezni. Így az sem csoda, hogy maga a Biblia is tartalmaz a ~kal kapcsolatban egymást kizáró időpontokra vonatkozó adatokat. Míg a Kiv 12,40 szerint Izr. fiai 430 évig éltek Egyiptomban, a Ter 15,13 szerint csak 400 évet tett ki az általuk ott töltött idő, ugyanakkor a Kiv 6,14 kk. tartalmazta családfában Jákob és Mózes közé csak 3 nemzedék esik, tehát legföljebb 100 év (→ Izrael fiai Egyiptomban). Annak következtében, hogy a ~ tört.-ei egyenetlen anyagot ölelnek fel, a különféle korszakok tört.-i keretnek látszanak és így megfelelő érvül kínálkoznak a ~ korának feltevése mellett. R. de Vaux úgy véli, hogy a hely- és személynevek, valamint Felső-Mezopotámiának és Szíria É-i részének történelmi-társadalmi és népi viszonyai alapján Ábrahám a Kr. e. 19. sz.-ba helyezhető, Jákob fiainak Egyiptomba vonulását pedig kapcsolatba lehet hozni a hikszoszok előnyomulásával, amely a Kr. e. 18. sz. végére esett. Ezzel szemben mások kimutatják, hogy a ~ tört.-eiben feltételezett jogviszonyok a Kr. e. 15. sz.-ból fennmaradt nuzi szövegekben tükröződő jogviszonyoknak felelnek meg. H. Cazelles szerint a ~kal kapcsolatos hagyományokat – a vándorló félnomádok (→ nomádok) két hullámának megfelelően – fel lehet osztani egy amorita és egy arám részre, s ezek közül legalábbis a második az amarnai korhoz kapcsolható. A ~ idejének az amarnai korral kapcsolatba hozása mellett C. H. Gordon is több írásában síkra szállt. E feltevések mindegyikében lehet valami igaz, mert mind olyan időszakra utal, amelynek része volt a ~ tört.-einek kialakításában, de egyik sem helyezhető a többivel szemben előtérbe.

Patrobász (gör. Patrobiosz 'életét apjának köszöni'): római keresztény, akinek Pál üdvözetét küldte (Róm 16,14).

Patrosz: Felső-Egyiptom neve, főleg a prófétáknál (Iz 11,11; Jer 44,1.15; Ez 29,14). A próf.-k korában ui. a Nílus-delta táján uralkodó fejedelmeknek kevés beleszólásuk volt az átmenetileg (Kr. e. 8. sz.) etiópiai uralom alatt álló ~ sorsába. A 29,14 ~ jelentéktelenségét tételezi fel. A Ter 10,14 említette patraziták ~ földjének lakói.

patyolat: → lenvászon.

páva: A régi fordításban a nyilván nem szemita tukkijim szó (többes számban; a LXX-ből hiányzik) jelöli, de helyesebb 'tyúk'-ként értelmezni. Salamon uralma alatt tariszi hajók szállították – majmokkal (szintén bizonytalan), arannyal, ezüsttel, elefántcsonttal együtt – Izr.-be.

pectorale: → melltáska.

pecsét: A ~ lenyomat (→ lepecsételés) az ókorban az egész Közel-K-en egyrészt az iratok hitelesítésére szolgált aláírás helyett (1Kir 21,8; Iz 8,16; 29,11; Jer 32,10), másrészt a korszok (→ korszópecsét) megjelölésére. Minden szabad és jó módú embernek volt saját ~je, ami személyes jellegű volt. Ezt a személyességet tükrözi az Én 8,6 („Tegyél a szívedre pecsétnek, mint pecsétet a karodra”). Ezért a ~en Föníciában, Palesztinában és Szíriában gyakran egy személyes jelkép (embléma) is volt a tulajdonos nevének kívül. → könyvtékercs. – I. Külső alakja szerint megkülönböztethetők: 1. A ~henger legtöbbször hosszában átfúrt henger alakú kő, amelyen kívül embléma volt. Ha a henger gördült, négyszögletes kép keletkezett. Ha nem agyagtáblára írtak, a ~hengert nehéz volt használni. Ez a magyarázata annak, hogy ezt a ~fajtát elsősorban Mezopotámiában alkalmazták, egyébként ritkán találkozunk vele. – 2. A gömbölyű ~ egy keresztben kettévágott, hegyben végződő kő volt, amelynek az aljára vésték az emblémát. Ez a ~fajta a Kr. e. 7. sz.-től háttérbe szorította Mezopotámiában a ~hengert. Egyébként Föníciában is kedvelték. – 3. A szkarabeusz-~re nézve → szkarabeusz. – 4. Szíriában, Föníciában és Palesztinában főleg a szkaraboid alakú ~ volt használatos. Ez a forma a szkarabeusztól teljesen függetlenül keletkezett (ennyiben az elnevezés helytelen). A kő enyhén domborodó ovális, az alja sima, ebbe vésték bele az emblémát. Ezt a fajta ~et egy zsinóron a nyakukban, v. egyiptomi mintára → gyűrűként viselték (Ter 38,18; Én 8,6; Jer 22,24). – II. Anyaga. A ~eket rendszerint féldrágakövekből készítették; főleg a kvarcot kedvelték, de említ a Biblia karneol (Kiv 28,9) és smaragd ~et is (Sir 32,6. Többnyire rendelésre készült a ~ (vö. Kiv 28,11.21.36; 39,6.14.30), de nyilvánvalóan előre is csináltak ~eket, és ezekbe utólag vésték bele a nevet. Ez utóbbi eljárásra abból lehet következtetni, hogy az embléma és a név nincs összhangban egymással v. a név az emblémához képest szokatlan helyen található. – III. A feliratot nézve a ~ lehetett: 1. Neves ~. Erre csak a puszta név volt rávésve, embléma nélkül. Maga a név állhatott magában, v. esetleg azzal a kiegészítéssel, hogy 'a fia' v. 'a lánya' (ez utóbbit eddig 6 lelet tanúsítja, vsz. a perzsa időből). De lehetett 2 név is a ~en; ezek közé oda kell képzelni: 'a fia X-nek'. Néha a név után a rangot is feltüntették. Az egyetlen olyan héb. feliratú ~et, amelyen 3 nemzedék szerepel, → Aradban találták (1965). A perzsa kortól a neves ~ ritkább lett, helyét a képes ~ foglalta el. – 2. A képes ~en v. csak embléma volt, v. embléma és név együtt szerepelt. A Palesztinából és Szíriából származó és a Kr. e. 1. évezredből valónak tekinthető képes ~eket (183 példány) K. Galling gyűjtötte össze és osztályozta az emblémák szerint. Galling megkülönböztet az emblémában szárnyas griffeket (kétszárnyú → keveréklények, amelyeknek oroszlántestük és sólyomfejük van), oroszlántestű sárkányokat, szárnyas szfinxeket (kétszárnyú szörnyek, amelyeknek oroszlántestük és emberfejük van), oroszlánokat, ökröket v. bikákat, továbbá más állatokat (madarakat, tevéket, majmokat), szkarabeuszokat, szemüveges kígyókat, szárnyas napot, díszítőelemeket, istenképmásokat (többnyire idegen motívumként), imádkozókat, profán jeleneteket (trónon ülő nő, vágatózó lovas).

153. Amulettszerű kőpecsét Tell-El-Rimából. 2 cm

154. Egy Kr. e. 2000 körüli pecséthenger lenyomata. Két ülő alak között datolyapálma vagy szent fa, a bal oldali alak mögött kígyó. 2,6 cm magas. British Museum

155. Mészki pecséhenger, rajta bronzbika. Ashmolean Museum, Oxford

156. Szichemi pecséhenger és lenyomata: szárnyas keveréklény, stilizált fa, szárnyas napkorong, a Hold és csillagok

Pekach (héb., a → Pekachja név rövidített változata): Izrael 18. királya (ur. Kr. e. 737–732), Remalja(hu) fia; minden bizonnyal Gileádból származott és Pekachja testőre volt, aki ellen összeesküvést szőtt és akit ennek alkalmával meg is ölt, hogy trónját elfoglalhassa (2Kir 15,27–30). Csatlakozott a Damaszkusz vezetésével létrejött Asszíria-ellenes szövetséghez (→ Recin). Mivel Júda királya, Acház vonakodott a szövetségbe lépni, a szövetségesek megtámadták Jeruzsálemet (szír–efraimita háború), hogy az Asszíriával barátkozó Tabeelt tegyék meg királynak. De Jeruzsálemben az edomiták felszabadították Elatot, III. Tiglat-Pilleszer közbelépése pedig megghiúsította a Jeruzsálem elleni támadást. Asszíria királya jelentős részt elhódított Izr. területéből, és tekintélyes személyeket elhurcolt (16,5–9; Iz 7,1–16). A hadjáratról asszír források is tudósítanak. A feltehetően Asszíriával rokonszenvező Hósea összeesküvést szőtt ~ ellen, megölte, és ő lett Izr. királya (2Kir 15,30). A. M. Honeyman szerint a Pekachja név Remalja(hu) fiának csak uralkodói neve volt.

Pekachja (héb. 'Jahve kinyitotta' ti. a szemét): Izrael 17. királya (ur. Kr. e. 738–737), Menachem fia. A Kir szerzője kedvezőtlenül ítélte meg uralmát, de részleteket nem említ. Testőre, → Pekach ölte meg (2Kir 15,23–26).

példabeszéd: → hasonlat.

Példabeszédek könyve, Péld: protokanonikus ósz-i bölcsességi könyv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az egyéb írások közé sorolták és Mislének ('mondások') nevezték. A tartalomra utaló elnevezést vette át a LXX a Paroimiai, a Vg a Proverbia 'w' szóval. – II. Keletkezése. A bölcs mondások műfaja Izr.-ben – mint a szomszédos országokban is – nagyon messze múltra tekint vissza. Így elhihetjük a Biblia tudósítását arról, hogy Salamon udvarában szokásosak voltak a bölcs mondások (1Kir 5,9–14; 10,1–13.23–25), és ebből következően az is érthető, hogy a zsidó és keresztény hagyomány Salamon tekintette a ~ szerzőjének. A kv. szerkezete azonban több gyűjtőre enged következtetni, akik közül némelyek még a fogság előtti időben élhettek. Vsz. B és E a legrégebb gyűjtemény, A viszont a legkésőbbi; a nyelv és a stílus a Kr. e. 5. sz. utáni időre utal, de nem szükségszerű a gör. korig visszamenni; gör. hatást nem lehet kimutatni. – III. Tartalma. A ~ a héb., gör. és lat. Bibliában lényegében ugyanazt a címet viseli ('Salamon mondásai'), mert magában foglal egy olyan gyűjteményt, amelyet korábban Salamon királynak tulajdonítottak. A Péld a bölcs tanításának költői lecsapódása (legtöbbször disztichonok ellentétet kifejező paralelizmusokban, esetleg többsoros versek). Érthető tehát, hogy a kv. az életnek minden olyan területét felöleli, amelyen a bölcs tanítani akarták embertársaikat. Tartalmi szempontok ritkán érvényesültek a mondások elrendezésében; ha kivételképpen felfedezhető valamilyen rend, ez többnyire költészeti v. pedagógiai okokra vezethető vissza; arra szolgál, hogy megkönnyítse a mondások kv. nélküli elsajátítását. A forma alapján legkevesebb 9 gyűjteményt különböztethetünk meg: A) 1–9: „Salamon bölcs mondásai”. Ez a gyűjtemény abban különbözik az összes többitől, hogy néhány disztichont és kisebb költeményt nem tekintve egy bevezetésből (1,2–9) és nagyobb költeményekből áll, amelyekben egy apa (a tanító bölcs) intelmeket ad a fiának v. a gyermekeinek (a tanítványainak). Szembeötlő „az idegen asszony”-tól való óvás (2,16–19; 5,1–23; 6,20–35; 7,1–27); ez aligha lehet istennő (J. Boström), hanem Izr. egy más fiának a felesége. Ugyanígy jellemzők azok a költemények is, amelyekben a megszemélyesített >bölcsesség (1,20–33; 8; 9,1–12) és dőreség (9,13–18) szerepel. – B) 10,1–22,16 szintén „Salamon bölcs mondásai” címen. Csupa disztichon, amely gyakorlati életbölcsességre tanít különféle területeken, s közben a

bölcs (az igaz) magatartását összeveti a balgáéval (az istentelenével). – C) 22,17–24,22, ezen a (helyesbített) címen: „A bölcs mondásai”. Ez a gyűjtemény szinte kivétel nélkül többsoros költeményeket ölel fel. Soknak sajátos formája van megokolását adja annak, amit kell v. nem kell tenni. Egy rész (22,17–23,12) egy egyiptomi gyűjteményre megy vissza, amely a Kr. e. 1. évezred fordulója táján keletkezett (Amenemope bölcs mondásai); a 23,13 kk. vsz. → Achikár bölcsességéből ered. – D) 24,23–34: „A bölcs mondásai”-nak folytatása: „Ezek a szavak is bölcspektől származnak”; némely mondás (főleg a többsorosak közül) a részrehajlásról és a restségről szól. – E) 25–29: „Ezek is Salamon mondásai – Hiszkijának, Júda királyának emberei gyűjtötték össze őket.” Mind forma, mind tartalom szempontjából szoros kapcsolatban állnak a B gyűjteménnyel, de itt sok hasonlat is található, paralelizmusban (főleg: 25–27). – F) 30,1–14: Agurnak, Jake fiának mondásait egy Jób 40,4 kk.; 42,2–6-ra emlékeztető monológ vezet be, és egy hitvallásból (Péld 30,5 kk.), egy imából (30,7–9), egy figyelmeztetésből (30,10), valamint egy jajkiáltásból (30,11–14) tevődik össze. Így ez a rész bizonyos mértékig elüt a bölcs mondások műfajától. – G) 30,15–33: Találós mondások (5 szám-mondás), amelyeket egy intelem (a felirata elveszett?) követ. – H) 31,1–9: Lamuel szavai; három többsoros mondás. – J) 31,10–31: A derék asszony dicsérete; → ábécé-ének felirat nélkül; látszólag Lamuel király szavaihoz tartozik, de a valóságban önálló költemény. – Hogy ezek a gyűjtemények eredetileg egymástól függetlenek voltak, az a feliratokból következtethető ki, valamint az eltérő sorrendből a LXX-ban (A-B-C-F-D-G-H-E-J). A kettősségek némely gyűjteményben azt tanúsítják, hogy a különféle gyűjtemények sem alkottak irodalmi szempontból mindig egységet, hanem szintén kisebb gyűjtemények egybeszerkesztése révén jöttek létre, de hogy ezek miként keletkeztek, azt nem tudjuk.

Peleg: → ősatyák.

peleták: ókori nép, fiai közül kerültek ki Dávid testőrei (2Sám 8,18; 15,18; 20,7; 1Kir 1,38.44; 1Krán 8,17). Nem tévesztendő össze a → filiszteusokkal.

Peluzion, Pelusium: stratégiaileg fontos kikötőváros az ókori Egyiptomban a Nílus-delta ÉK-i részén. Kr. e. a 3. évezredtől híres volt a ~i bor. 525: a perzsákkal vívott háborúban a ~ melletti csatában dőlt el Egyiptom sorsa: perzsa tartománnyá lett. Mint határváros a keresztény korig jelentős volt. Ez 30,15: Szin, ma Tell-el-Farama.

pelyva: Az ÓSz-ben – szinte kivétel nélkül – csak a képes beszédben fordul elő. Iz 29,5: az ellenség szétszóródik, mint a ~ (a porral párhuzamba állítva); átokként, büntető ítéletként: mint ~ a szélben (Zsolt 35,5; 83,14; Iz 17,13); Szof 2,2: „Mielőtt elűznének benneteket, s eltűnnétek, mint a ~ még aznap”; Zsolt 1,4; Jób 21,18: a gonoszok ~hoz hasonlóak, amelyet sodor a szél. Oz 13,3: itt a szérűről tovasodort ~ a mulandóság képe (vö. Dán 2,35). – Az ÚSz-ben Mt 3,12 = Lk 3,17: Keresztelő János hirdeti az Eljövendőről, hogy a búzát a szérűről csűrbe gyűjti, a ~t pedig olthatatlan tűzbe vetve elégeti.

Pentapolisz: → Ötváros.

Pentateuchus (gör. 'öt részből álló könyvtakercs'), Mózes öt könyve: I. Jellege. A) Történeti-teológiai szempontból. A zsidó törvény öt része: a → Teremtés könyve (Genézis), a → Kivonulás könyve (Exodus), a → Számok könyve (Numeri), a → Leviták könyve (Leviticus) és a → Második Törvénykönyv (Deuteronomium) egységes egészet alkot; egységességét a zsidók, akik a Tóra nevet adták neki, éppúgy elismerik, mint a gör.-ök, akik Pentateukhosznak nevezték el. Ezt az egészet csak gyakorlati okból osztották ősidőktől fogva öt részre; a felosztás ellenére olyan szoros az öt rész közt a kapcsolat, hogy a kritikai szempontból felvetődő nehézségeket csak az egészre vonatkozóan lehet taglalni, ill. kiküszöbölni. – Ez nem jelenti azt, hogy a ~ alkotóelemei a Biblia más kv.-eivel nem állnak kapcsolatban és rokonságban. A Józs pl. úgy kezdődik, hogy „Mózesnek, az Úr szolgájának halála után” (1,1), és tartalmaz egy törv.-t is (20,1–9), amely a Tórába is beleillene. Innen érthető, hogy a kritika ismételten megkísérelte, hogy ne szorítkozzon a ~ra, hanem → Hexateuchusról,

sőt → Oktateuchusról beszéljen. Ezzel szemben napjainkban az egyik kritikai iskola csak 4 kv.-et tekint egységet alkotónak, és ezért Tetrateuchusról beszél, a MTörv-et pedig a nagy deuteronomikus műhöz csatolja, amely egészen a 2Kir végéig tart. Ez már egymagában is jelzi, hogy az irodalmi szempontból felmerülő kérdések mennyire összetettek és bonyolultak. Ha a zsidó hagyományhoz igazodunk, akkor a ~ a Tórának felel meg, és így alapvető egységet alkot. Sirák fiának unokája, aki Kr. e. 132 k. lefordította nagyapja munkáját, különönbözteti a Tórát a Profétáktól (Sir, előszó): a zsidó hagyományban viszont Józs, Bír, Sám és a Kir jelenti a próféták első kv.-eit, és szorosabb értelemben véve a Septuaginta (→ Hetvenes-fordítás) is csak a ~ fordítását öleli fel. A ~ áll az ósz-i kánon középpontjában is; ennek lett először hivatalos tekintélye. Végül: oly mértékben meghatározza a zsidó vallást, mint az ev.-ok a kereszténységet. – Itt nem szükséges a ~ felölelte kv.-ek tartalmát ismertetni (erre nézve lásd a fentebb →jellel ellátott címszavakat); ehelyett a ~ alapgondolatát kell meghatározni és bemutatni. A ~ legszembeötlőbb és legsajátosabb vonása a tört.-ek és a törv.-ek egymásba olvadása: a törv.-ek tört.-ekbe épülnek bele. Az embert első pillanatra megkísérti a gondolat, hogy a ~ tört.-i jellegét tekintse alapvetőnek, és ebből következően bibliai tört.-i műnek minősítse, amely a teremtéstől Mózes haláláig terjed. Csakhogy a ~ban sok a hézag és az ugrás. Ezenkívül csak a Ter és a Kiv első fele foglal magában elsősorban tört.-eket; a Kiv másik fele és a ~ többi része jobbra olyan szövegeket ölel fel, amelyek műfajuk szempontjából törv.-nek minősülnek. A ~ mindenekelőtt az Isten népének adott alkotmányt akarja elénk tárni; a törv. tartja össze Isten népét, Izr. a Tórából él. – Mivel azonban Izr. más, „idegen” népek körében él, a törv.-ben fejeződik ki az isteni gondviselés. A törv. isteni eredetét a tört.-nek irányt szabó Isten intézkedései tanúsítják, amelyeknek a törv. létrejötte is köszönhető. Mózes a nagy törvényhozó; de fellépését megelőzi a pátriárkák kiválasztása, akik közül az elsőben, Ábrahamban áldást nyer a föld minden népe (Ter 12,3). A különféle törv.-ek elbeszélések, tört.-ek kereteibe illeszkednek bele, amelyek egész értelmüket meghatározzák. – Így a ~ felölelte törv.-ek nem alkotnak összefüggő rendszert; a tört.-i eseményekhez kapcsolódnak. Ugyanakkor a tört.-ek nem önmagukért épülnek bele a ~ba, mintegy azért, hogy képet nyújtsanak az emberiség tört.-ének sorsdöntő eseményeiről; az Isten népe kialakulásának és az Isten rendelkezései kinyilatkoztatásának bemutatására irányulnak, amelyek az Isten népe életének a zálogai (MTörv 6,24). Tehát ahogy rendszerezett törv.-eket, ugyanúgy a szó szorosabb értelmében véve rendszeres történelmet sem szabad a ~ban keresnünk. Minél közelebről nézzük, annál inkább elhalványodnak szemünk előtt a látszólagos fő vonalak. – B) Irodalmi szempontból. Hogy a ~ról és szerkezetéről ott, ahol az események és a törv.-ek összefonódnak, világos képet kapjunk, szemügyre kell vennünk az asszír és babilóniai tört.-írást. Ezek a királyt v. a dinasztíát és a nemzeti szentélyt állították középpontba, és azt mutatták be, hogy a királyok mint az istenek helytartói miként szabadították meg v. nem szabadították meg népüket. De a ~ még sokkal bonyolultabb és összetettebb. Már első pillanatra szembeötlők a hirtelen átmenetek, visszakapcsolások, ismétlések. Különösképpen megemlíthető a Ter 2,5 (v. 2,4b). Ez a teremtés befejeződése után egy újabb teremtéstört.-et indít, amely szerint ember még nem létezik; az 5,1 Ádám első családfája (4) után ugyanannak az Ádámnak egy újabb családfáját nyújtja; a 20,1 ezekkel a szavakkal kezdődik: „Ábrahám onnan a Negebre ment (értsd: tovább vonult)”, jóllehet azokban a szövegrészekben, amelyek közvetlenül a 20,1 előtt állnak, egyáltalán nincs szó Ábrahámról; a Kiv 19,25 szerint: „Mózes tehát lement a néphez és közölte velük”, de ahelyett, hogy Mózes szavait idézné, a következő vers (20,1) így hangzik: „Az Úr ezeket jelentette ki”, és következik a Tízparancsolat. – Ezeknek a hirtelen átcsapásoknak ellentéte a visszatérés egy-egy megszakított tört.-hez. Így a Ter 26,34 kk. Ézsau hettita feleségeiről számol be, akik Izsák és Rebekka számára gondot jelentettek, de a következő verstől (27,1) megszakad a tört., és arról van szó, hogy Jákob anyja közreműködésével miként szerezte meg csalárd módon az atyai áldást és az elsőszülöttség jogát, ami miatt Ézsau meggyűlölte; de a 27,46 újra szerepelteti a hettita nőket. Ugyanígy a Kiv 6,1 Jahve szavait idézi, amelyek ígéretet jelentenek Mózesnek, hogy csapás sújtja a fáraót, s ennek súlya alatt elengedi Izr. fiait; de aztán a 7,13-ig nincs tovább szó róla, viszont a 7,14 folytatja a témát, s minden bevezetés nélkül rátér az 1. csapás leírására. A Kiv végén a 35–40. f.-ben beszámoló olvasható Isten rendelkezéseinek végrehajtásáról; de ezeket a rendelkezéseket a 25–31 tartalmazza; a

40 a sátor és az oltár felállítását írja le; a leírás azoknak az előírásoknak felel meg, amelyeket a 26 foglal magában. Ugyanakkor a Lev 1 teljesen eltér a tárgytól: egy rendszerezett szabálygyűjteményt nyújt az áldozatokat illetően, és csak a 8–10 tér vissza – a papszenteléssel kapcsolatban – a Kiv 25–31 felölelte rendelkezésekre. – Ezek az egyenetlenségek és visszacsatolások egyszersmind ismétlődések is. A kettős teremtéstört. ről már volt szó, Ádám kettős családfájáról szintén, ami annál meglepőbb, mivel egész sor név mindkét családfában megtalálható (→ Szet). Ezeken kívül még más ismétlődéseket is ki lehet mutatni. Kétszer száll be Noé a bárkába (Ter 7,7.13), kétszer úzi el Ábrahám Hágárt (16; 21). Ugyanígy két helyen olvashatunk Mózes meghívásáról is (Kiv 3;6). A fürjek és a manna csodáját, amelyről a 16 számol be a Szám 11 újra elbeszéli. Előfordul az is, hogy ugyanarról a dologról három helyen is olvashatunk. Az ismétlődések azonban sohasem jelentenek teljes azonosságot, mindig mutatkoznak eltérések is (→ kettős beszámolók). – Még szembeötlőbbek az ismétlődések a törv.-ekben. A Tízparancsolatot a Kiv 20 és a MTörv 5 is tartalmazza, s ugyanígy ismétlődik a rabszolgákra vonatkozó törv. is (Kiv 21 és MTörv 15). A gyilkosokra vonatkozóan három helyen találunk rendelkezéseket (Kiv 21; MTörv 19; Szám 35); az ünnepeket illetően öt helyen találhatók előírások (Kiv 23,14 kk.; 34,18 kk.; MTörv 16,1 kk.; Lev 23,4 kk.; Szám 28) és legkevesebb öt helyen vannak rendelkezések a ~ban a tizedre vonatkozóan is (Lev 27,30 kk.; Szám 18,21–24.26–32; MTörv 14 és 26). De megemlíthetők további példaként a húsvétra, a kölcsönzésre v. a szombatra vonatkozó törv.-ek is. – II. A ~ kritikai szempontból. A) Történet. Első pillanatra nem fedezhetjük fel ezeknek a látszólagos egyenetlenségeknek, ill. ismétlődéseknek az okait, ezért megértésük érdekében elengedhetetlen volt a szövegek kritikai feldolgozása a szó filozófiai értelmében. Nyilvánvaló, hogy amikor a ~t irodalmi szempontból elemezzük, és számba vesszük azokat a tényezőket, lélektani és történelmi folyamatokat, amelyek mai alakjának létrejöttében szerepet játszottak, nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a kinyilatkoztatást, amelyet a ~ magában foglal, szem elől tévesszük. Sajnos ismételtelen előfordult, hogy a kritikát nem megfelelően értelmezték, hanem negatív értelemben vették: összetévesztették a „hibák” feltárásával. Ebből sok félreértés származott. – 1. A 16. sz.-ban a kritika egészséges szellemben kezdődött el. Két jezsuita szerző: B. Pereira és J. Bonfrere ugyanúgy mint B. Spinoza is arra a következtetésre jutott, hogy a ~nak nem minden részlete való Mózesről, de módszertanilag még nem jutottak túl az útkeresésen. Csak R. Simon óta lehet voltaképpen módszerekről beszélni (1678: *Histoire critique du Vieux Testament*): a kéziratok felkutatása, a szövegek elemzése stb. Miként Spinoza (*Tractatus theologico-politicus*, 8. és 9. f.), R. Simon is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a ~ nem tekinthető teljes egészében Mózes művének. A Ter-hez Mózes felhasznált régi feljegyzéseket, a többi tört.-i leírás pedig más sugalmazott szerzőtől való. Ezek az első kritikai megállapítások nagy ellenállásba ütköztek, ugyanakkor a megfelelő módszerek még mindig nem bontakoztak ki. – 2. A 18. sz.-ban előtérbe került az oklevél-hipotézis. Egy protestáns lelkész, H. B. Witter felfedezte (1711), hogy milyen nagy jelentősége van annak, hogy a Jahve nevet a Ter 1 nem tartalmazza, és hogy a Ter 1 és Ter 2 között irodalmi szempontból eltérések mutathatók ki. De csak egy protestánsból katolikussá lett orvos, J. Astruc látott neki, hogy a Jahve és Elohim nevek használatát módszeresen megvizsgálja (1753). Kimutatta, hogy a Jahve nevet tartalmazó részek egyfelől és az Elohim nevet alkalmazó részek másfelől összefüggő egészet alkotnak. J. G. Eichhorn mindkét „egységet” közelebbi vizsgálat alá vette (1779), megállapította irodalmi sajátosságait, kielemezte tartalmukat, és vizsgálatait a Kiv első 2 kv.-ére is kiterjesztette. K. D. Ilgen az Elohista forráson belül elkülönített 2 egymástól független forrást (1798). H. Hupfeld ezt a különbségtételt átvette, ennek ellenére a 19. sz. első felében a kritika más útra tért. – 3. Már 1792-ben, majd 1800-ban A. Geddes hajlott annak feltevésére, hogy a ~t töredékek sorozatának tekintse, amelyeket valaki összeszerkesztett. *Commentar über den Pentateuch* c. művében (1802–1805) J. S. Vater ezt az elméletet ki is fejtette és megkísérelte, hogy közelebbi adatokkal is szolgáljon. Szerinte bizonyos töredékek magára Mózesre vezethetők vissza, másokat a ~ szerkesztője illesztett össze időrend szerint, mégpedig a királyság vége felé. W. M. L. de Wette (1805) a MTörv-et Jozija reformjával hozta kapcsolatba, majd (1829) a MTörv végleges formába öntésének időpontját a fogság idejére tette, ugyanígy az egész ~ét is. Ám 1823-tól H. Ewald vitatta azt a feltevést, hogy a ~ töredékek sorozata, és az ún. kiegészítési

hipotézis segítségével a ~ egysége mellett szállt síkra. Megkülönböztetett egy elohista alapszöveget, amelybe egy szerkesztő későbbi jehovisztikus kiegészítéseket szőtt. F. Bleek (1836) a MTörv-et későbbi kiegészítésnek tekintette Manasse idejéből. Ezt a kiegészítéseket feltételező elméletet magáévá tette: de Wette (1840), J. J. Stähelin (1843) és F. Delitzsch (1852). – 4. Ewald *Geschichte Israels* c. művében (1843) feladta a ~ töredékekből összeillesztésének gondolatát, és egy új elméletnek az oklevelek elméletének tört. utat. A döntő lépést (1853) csak H. Hupfeld tette meg, aki a ~ban megkülönböztetett a MTörv-ön kívül egy elohista alapszöveget, egy második elohista és egy jehovista szöveget. E. Schrader (1869) lényegében megmaradt a négy forrás feltevése mellett, s az 1. elohistát tekintette a legrégebbinek, a MTörv-et a legkésőbbinek. Izr. vallástört.-ének behatóbb vizsgálata olyan eredményeket hozott, amelyek ezt az időbeli sorrendet kétségessé tették. W. Vatkéhoz csatlakozva K. H. Graf (1865) felvázolta azt a rendszert, amely később J. Wellhausen művében (*Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des A. T.* 1876, 1963) öltött klasszikus formát. Itt az egykori „elohista alapszöveg” → Papi irat (P) lett. Ez mint a többi forrás is tört.-ekből és törv.-ekből áll; ha ezeket a törv.-eket összevetjük a Biblia többi kv.-ének tört.-i adataival, a források keletkezésének idejét is megállapíthatjuk. A Papi irat tekinthető a legkésőbbi keletűnek, mert olyan elemeket is tartalmaz, amelyek a fogság idejére utalnak (a → szentség törvénye: Lev 17–26); az alapirat az előtt készülhetett, hogy Ezdrás kihirdette a törv.-t (Wellhausen szerint Kr. e. 444), ehhez járult később néhány kiegészítés. A MTörv (D) a Kr. e. 7. sz.-ban keletkezhetett, kihirdetése Jozija reformjával függ össze. A Mtörv megszövegezését megelőzte a Jehovistáé, amely a két legrégebbi forrás, a → Jahvista (J) és az → Elohista (E) egybeszerkesztése révén keletkezett. Az Elohista Kr. e. a 8. sz.-ban, a próf.-k működésének kezdeti időszakában az É-i országgrészen dolgozott, a Jahvista Kr. e. a 9. sz.-ban a D-i országgrészen. – 5. Ez a mutatós szintézis, amely mindenre az irodalomkritika és az izr. törv. fejlődéstört.-e fényénél próbált magyarázatot találni, széles körben tetszésre talált. A német irodalomkritika művelői (H. Holzinger, C. Steuernagel és B. Baentsch) arra törekedtek, hogy a különféle források sajátos jegyeit közelebbről is meghatározzák; a J-forrásban megkülönböztettek 3 réteget, az E-forrásban 2 réteget és a D-forrásban (Mtörv) ismét 3 réteget. Hollandiában már A. Kuenen (1869) magáévá tette Graf elméletét, s amikor P. Haupt révén Wellhausen műve Németországból eljutott Amerikába is, C. A. Briggs és C. C. Torrey szintén. Franciaországban nemcsak E. Reuss, hanem A. Loisy és A. Lods is Wellhausen mellé szegődött, Angliában pedig R. Smith, S. R. Driver és T. K. Cheyne révén vált Wellhausen népszerűvé. – B) Ellenvélemények. 1. Katolikus részről. Wellhausen jól ismeri a Biblia szövegét, de álláspontja ellen teol.-i, filozófiai, sőt még tört.-i szempontból is sok kifogás merül fel, amelyeket nem szabad elhallgatni. Azzal, hogy Izr. szellemi fejlődését következetes rendszerbe foglalta, sokaknak lehetőséget nyújtott arra, hogy a bibliai tört.-ből a természetfölöttit kikapcsolják. Mivel egyre többen összekeverték a kritikai, a filozófiai és a teol.-i szempontokat, azért – bár némelyek, mint M.-J. Lagrange és A. von Hoonacker, törekedtek rá, hogy minden tudományágat csak bizonyos határokon belül, az őt megillető helyen hagyjanak érvényesülni –, az egyh.-i tanítóhivatal indíttatva érezte magát, hogy véleményt nyilvánítson és kifejtse álláspontját; ez a → Biblikus Bizottság 1906. június 27-én és 1909. június 30-án kelt dekrétumaiban fogalmazódott meg. – 2. A katolikus Egyh.-on kívül is megnyilvánult hívő körökben egyfajta bizalmatlanság Wellhausen nézetével szemben. A kritikusok közül némelyek mindenestül elvetették Wellhausen rendszerét, így C. Keil és H. M. Wiener; mások, mint R. Kittel, W. W. von Baudissin inkább csak a forráselmélet bizonyos pontjai és adatai ellen emeltek szót. Mivel jobb megoldás nem kínálkozott, a pusztá ellenérvek nem bizonyultak meggyőzőnek. – C) További álláspontok. 1. A kritikai vizsgálat folytatódott. Először egész sor szerző arra törekedett, hogy a Wellhausen iskolája által előtérbe helyezett, tisztán irodalmi kritériumok gyenge pontjait kimutassa az Isten neveinek kérdésében. Így elsősorban a katolikus szerzők, mint E. Manganot (*L'authenticité mosad'que du Pentateuque*, Paris 1907), H. Höpfl (*Introductio specialis in libros V. T.*, Subiaco 1921) és A. Bea (*De Pentateucho*, Roma 1927, 19332), de nem katolikusok is társultak hozzájuk, mint J. Dahse és M. Löhr. Később napvilágot láttak P. Volz és W. Rudolph munkái (*Der Elohist als Erzähler*, Giessen 1933; *Der Elohist von Exodus bis Josua*, Giessen 1938), amelyekben arra tettek kísérletet a szerzők, hogy az E-forrás egységét bebizonyítsák, ill. hogy az E-forrást a

J-forrásra v. a J-forrás kettős elbeszéléseire vezessék vissza. – 2. Az irodalomkritika addig elért eredményeinek felülvizsgálatán kívül új utakat is kellett keresni a ~ kérdésének megoldására. Így B. D. Eerdmans (*Die Composition der Genesis*, Giessen 1908) bevonta – elsőként – a vizsgálatba a vallástört.-et és a primitív vallásokból meríthető adatokat. Igaz, Eerdmans még erősen kötődött az evolucionizmushoz a vallások vonatkozásában, de az etnológia mégis sok fogódzót nyújtott a ~ megértéséhez. Ezt az álláspontot katolikus részről többek között J.-A. Jaussen (*Coutumes des Arabes au pays de Moab*, Paris 1908) és A. Musil (*Arabia Petraea*, Wien 1907/08; *Arabia Deserta*, New York 1927) képviselte. – 3. A palesztinai archeológia csak a legkritkább esetben nyújtott közvetlen fogódzókat a ~ magyarázatához, de megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy Palesztinát régészetiileg be lehessen illeszteni K egészébe. Ékirásos szövegeket már Wellhausen is megfejtett és tekintetbe vett, de csak Hammurápi törv.-kv.-ének felfedezésével és megfejtésével (ez V. Scheil érdeme volt) kezdődött el az ókori K évezredekén át földbe temetett törv.-kv.-einek feltárása. Addig a Biblia vizsgálatához összehasonlításul csak az asszír mítoszok, az → amarnai levelek és az asszír királyok évkv.-ei álltak a kutatók rendelkezésére; mostantól azonban már törv.-kv.-et is figyelembe lehetett venni, mégpedig olyat, amely a törvénykezés fejlődésének nem is későbbi korából maradt fenn, hanem nagyon régi, Mózes előtti időből származott. Átmenetileg ezek a felfedezések a pánbabilonizmusnak kedveztek, ugyanakkor azonban Wellhausen rendszerének evolucionista alapjait is megrengették anélkül, hogy a kritikai iskola azon megfigyelései, amelyek az izr.-k törv.-einek a tört. folyamán végbement változásaira vonatkoztak, érvényüket veszítették volna. A hettita törv.-eket B. Hrozný fejtette meg (1922), az asszírok törv.-eit V. Scheil (1921), és ezeket még más fölfedezések is követték. Ezeknek a szövegeknek köszönhetően a ~t jogi szempontból is meg lehetett vizsgálni; ennek következtében a Tóra ismét az érdeklődés középpontjába került. – 4. Ugyanakkor a ~ egyéb (nem jogi) részeinek vizsgálata is fellendült az → irodalmi műfajok előtérbe kerülésével párhuzamosan. A → formatörténeti módszert elsőként H. Gunkel alkalmazta az ÓSz elemzése során, s ez a módszer épp az ÓSz vizsgálata terén bizonyult a leggyümölcsözőbbnek. Ahelyett, hogy az irodalmi elemzést a végletekig finomították volna, arra törekedtek ezek a szerzők, hogy a ~ elbeszélő részeit és ezek értelmét Izr. társadalmi viszonyai felől közelítsék meg. Nem ragadtak meg a fő források megfogalmazásának kérdésénél, hanem arra is módot találtak az összehasonlítás révén, hogy a tört.-ekbe beépített és tervszerűen összeszerkesztett hagyományok eredetét és keletkezését, ill. ennek folyamatát is feltárják. Eredményeik távolról sem találtak általános elfogadásra, de maga a kritika új irányban fejlődött. A ~ban többé nem szűk látókörű nacionalisták és központosításra törekvő papok önkényesen létrehozott művét látták, hanem észrevették, hogy szerves fejlődés eredményének kell tekinteniük, amelyre azok a különféle műveltségi fokok, amelyekre tört.-ük folyamán Izr. fiai eljutottak, sorra rányomták bélyegüket. De nemcsak az irodalmi egységek váltak így érthetőbbé. G. E. Mendenhall megfigyelései és különféle K-i szerződések felfedezése óta jobban élénk tárult, hogy a ~ nagy egységei együtt mit akarnak kifejezni és milyen helyet foglalnak el Izr. vallási tört.-ében. Ezek a szövetségre lépések feltételeit rögzítő K-i szerződések, amelyek rendszerint nem egyenrangú felek közt jöttek létre (pl. király és vazallusa), bizonyos szabványhoz igazodnak (címezés, tört.-i visszapillantás, az egyezség pontjai, eskü, tanúk, áldás és átok), amelyet a MTörv.-ben és talán az E-forrásban is megtalálunk. – Ezzel szemben a Jahvista, aki elsősorban az ígéretes és az ősatyák kiválasztása iránt tanúsított érdeklődést inkább a K-i → történetírás formai elemzése révén vált könnyebben érthetővé: egyfelől a királyok évkv.-einek szem előtt tartásával, amelyek az új hettita birodalom (Kr. e. 14. sz.) óta készültek, másfelől a királyi dinasztiákról összeállított listák alapján, amelyek a Kr. e. 2. évezred elejétől keletkeztek az ország egységének szem előtt tartásával és a dinasztia szentélyeinek középpontba állításával. Az ugariti protoföníciai szövegek, amelyek régebbi szövegeknek a Kr. e. 14. sz.-ban készült másolatai, magyarázatul szolgálnak arra, hogy a Jahvista miért tanúsított érdeklődést az utódlás kérdései és az elsőszülött mellözése iránt. – 5. Végül egyre ismertebbé váltak az ókori K vallásai, köztük a szemitákéi is. De bármilyen értékesek ebből a szempontból R. Smith munkái v. M.-J. Lagrange szintézise (*Études sur les religions sémitiques*, Paris 1905), amelyet azóta sem sikerült még senkinek túlszárnyalnia, az is tagadhatatlan, hogy az ásatások tömérdek új adalékkal szolgáltak. Az → Elephantinában

felszínre került levelek a zsidóságnak egy Kr. e. 5. sz.-ban élt csoportjáról nyújtanak képet, amely csoport szembeötlő módon figyelmen kívül hagyta a MTörv-et. Másfelől az 1929 óta felfedezett ugariti szövegekből fény derült a kánaáni és föníciai vallások közös szemita alapjaira. – 6. Római irányelvek. Ezzel az irodalomkritika elvesztette azt a döntőbírói szerepét, amelyet a ~ minden exegetikai kérdésében betöltött, és az exegézis újra tudományág lett a szó teljes értelmében, amelyben minden helyet kapott, ami a szöveg felszíne alatt rejlő isteni és emberi élet magyarázatához támpontul szolgálhatott. Mindent tekintetbe vettek a kutatók, amit a jogtört. és a művelődéstört. mint segédtudomány nyújthatott, hogy ne csupán néhány szerző gondolatmenetét hámozzák ki, hanem azt a visszhangot is kielemezzék, amelyet egy egész nép életében keltett. A ~ magyarázatában a vallás kiszabadult abból a vértelen sémából, amelybe a fejlődés bemutatása ürügyén az irodalomkritikusok beleszorították, és a hívőnek újra lehetősége nyílt arra, hogy a ~ban találkozzék az igazi vallási hagyománnyal. Amikor az Egyh. ismételten emlékeztetbe idézte az engedelmesség kötelezettségét, ezzel a ~ vonatkozásában a katolikus exegeták munkáját szorgalmazta és védte. A →Divino afflante Spiritu c. enciklika (1943. szept. 30.) elismerően szólt a végzett munkáról és az elért eredményekről, ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a munka még nem tekinthető befejezettnek. A Bibliikus Bizottság titkára Suhard bíborosnak hivatalosan adott válaszában (1948. jan. 16.) közelebbről így foglalt állást: „A Bizottság döntései nem szólnak az ellen, hogy e kérdéseket az elmúlt 40 évben elért eredmények fényében, valóban tudományosan tovább vizsgálják”. Ezután az enciklika két lényeges szempontra összpontosítja a figyelmet: a ~ forrásaira és a Ter első 11 f.-ének irodalmi műfajára. A ~ forrásait illetően ez olvasható benne: „Ma már senki sincs, aki e források létét kétségbe vonná, és a mózesi törvénynek a későbbi korok társadalmi és vallási viszonyainak hatására végbement továbbfejlődését tagadná, kivált hogy ez a fejlődés a történeti beszámolókból is tükröződik”. Ugyanakkor: minthogy a forrásokat illetően az exegeták véleménye még nagyon eltérő, a Bizottság ebben a kérdésben közelebbről nem fogalmazta meg álláspontját, hanem további munkára való felszólítással zárta az enciklikát: „Ezért kérjük a katolikus exegetákat, tanulmányozzák elfogulatlanul ezeket a kérdéseket az egészséges kritikának és az e kérdésben illetékes más tudományágak eredményeinek a fényénél; nem kétséges, hogy az ilyen vizsgálat annak megállapításához fog vezetni, hogy Mózesnek mint szerzőnek és törvényhozónak nagy volt a szerepe és a hatása”. Ezekkel a szavakkal a Bizottság nagy vonalakban a mai helyzetet vázolta fel a ~ kutatása terén, egyszersmind azonban a leggyümölcsözőbbnek ígérkező utat is kijelölte a további munkához. El kell ismerni: Mózesnek mint szerzőnek és törv.-hozónak döntő szerepe volt a ~ létrejöttében, közelebbről azonban még nem ismerjük ezt a döntő szerepét, így a további kutatás feladata lesz jellegének megállapítása. Források mindenesetre feltételezhetők; ennek a ténynek az elismerése viszont annak a lelkiismeretességnek az elismerését jelenti, amelyet a ~ szerkesztői munkájuk során tanúsítottak. De épp e téren kell még a további vizsgálatnak felderítenie, hogy csak töredékekkel és kiegészítésekkel kell-e számolni (mint P. Heinisch és W. Rudolph véli), v. valódi forrásokkal (ahogy Wellhausen feltételezi). Az, hogy a ~ mózesi magja mind a tört.-ekben, mind a törv.-ekben továbbfejlődött, nem vonható kétségbe. – D) Kitekintés. A tudományos vizsgálat mai állását az jellemzi, hogy minden korábban elért eredményt felülbírálnak. E tekintetben a bibliamagyarázat sem kivétel. Sőt, a MTörv eredetének kérdésében, amelyben úgy látszott, hogy megegyeznek a vélemények, G. Hölscher újra heves vitát kezdett. Ezeket a szövegeket mindenesetre igen nagy óvatossággal kell kezelni. Ezenkívül a skandináv iskola (J. Engnell és H. S. Nyberg) a szóbeli hagyomány nevében megtámadta az irodalomkritika alapjait, és ezáltal a helyzet súlyosbodott. De az irodalomkritika azért nem veszítette el jogosultságát; vannak érvei amelyek hozzásegíthetnek a kérdések megoldásához. Katolikus részről erre R. de Vaux és A. Clamer mutatott rá a ~hoz és a Ter-hez írt bevezetőjében (La Genčse. Paris 19622). Az a jelentős szerep, amelyet Izr.-ben a szóbeli hagyomány betöltött, nem von le a szövegek vizsgálatának értékéből. Ma arra törekszenek a szerzők, hogy az eredetről és a források későbbi összeolvadásáról vallott nézeteikben megszabaduljanak az evolucionista mechanizmustól. Jogosan emelt Nyberg szót az ellen az elképzelés ellen, amely szerint egy mű úgy jön létre, hogy a szerző innen is, onnan is kiragad egy mondatot. Némely szerzők, mint J. Pedersen és M. Noth a ~ magvát olyan kultikus elbeszélésként próbálják értelmezni,

amely arra volt hivatva, hogy a fő ünnepeken az egyiptomi elnyomásra és a szabadulásra emlékeztessen. G. von Rad szerint (*Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch*, Stuttgart 1938) a teol. ezeket az elbeszéléseket kiemelte a liturgiából és annak bizonyosságává fejlesztette, hogy a történelmet Isten irányítja, mégpedig a J-forrás írásba foglalása után; ez a bizonyosság hitbeli bizonyosság volt. – Katolikus részről inkább arra a vallási tekintélyre hivatkoznak, amelyet ezek a szövegek az élet törv.-eiként élveztek. Izr. közösségének történelme és az az irányító szerep, amelyet Jahve Izr. tört.-ében betöltött – ezek voltak azok a tényezők, amelyek meghatározták a ~ fejlődésének folyamatát a Tízparancsolattól Ezdrás ~áig és mai alakjáig. – Izr.-nek erre a politikai és vallási fejlődésére való hivatkozással mutatós hipotéziseket állítottak fel, megkísérelve, hogy a ~nak azon rétegeit, amelyeket az irodalomkritika megállapított, beilleszték a társadalmi és történelmi események közé. A J-rétegre még a nép üdvösségének kérdése jellemző, ami az ókori K-en a királyság eszméjét felvetette. A J, amely vitathatatlanul Dávid trónja öröklésének tört.-éhez (2Sám 13) és Salamon korának eseményeihez kapcsolódik, Salamon uralmának és az általa épített Templomnak a törvényességét akarja bemutatni, de természetesen bizonyos fenntartásokkal az udvarban érvényesülő egyiptomi hatásokat illetően. Csak az ősatyáknak tett ígérek és a Mózes által végbevitt szabadítás számítanak biztosítéknak Isten részéről a nép üdvösségére. Egy ilyen mondanivalójú mű szerzőjeként számba jöhet esetleg → Achimaac, Cádok fia. A kritikusok (O. Eissfeldt) körvonalazták a mű első változatát, amelyet D-i környezetbe lehet beilleszteni, és amely abba az időbe nyúlhat vissza, amikor Dávid Hebron és Ciklag királya volt (R. H. Pfeiffer S-forrása); a szerzője → Ebjatar lehetett, aki nehéz időkben segítségére volt Dávidnak. Az E-forrás sokkal távolabb áll a királyság eszméjétől. Ahhoz, hogy kapcsolatban állt a próf.-i mozgalommal, nem fér kétség: ezért ragadja meg a nép üdvösségét és Istennek erre adott biztosítékát (az Isten és népe közt létrejött szövetségi szerződés formájában), és vet el ugyanakkor minden más szerződést a népekkel és istenekkel. Eddig az istenség tanú volt a szerződéskötéskor; most azonban ő az egyik fél, és az E-réteg alapján feltehető, hogy a szövetségnek ez a formája egészen Ábrahám korára megy vissza (Ter 15,18). A szöveg, amely bizakodó marad és nincs benne nyoma annak a nyugtalanságnak, amely pl. Ámoszt v. Ozeást jellemzi, Elizeus idejéből is származhat, tehát az arám igától való szabadulás utáni időből. De már nagyon régi dokumentumokra támaszkodik, amelyek a királyság előtti korban keletkeztek, mint a Tízparancsolat (ezt vsz. Mózes családja őrizte meg a szentélynél, Dánban), a szichemi átoksztelé, a Szövetség kv.-e a 12 gilgali sztélénél és Mózes áldásai. – Annyi kétségtelen, hogy a MTörv alapelemei É-ről származnak (Welch, Alt). Ha azonban az ember a Kir-re gondol, amelyek tőle függenek, akkor a MTörv a Jeruzsálemben emelt egyetlen dávidi szentélyre irányul. Első szerkesztői É-i származású papok, leviták lehettek, akik Hiszkija udvarába menekültek. A MTörv prédikáció, amely a bölcsességi irodalom módszereit követi, hogy a törv.-t emlékezetbe vésse: egy törvény, egy nép, egy szentély, egy Isten, akit szeretni kell. Az E-t figyelembe véve (Kiv 18) ezen túlmenően az isteni alapítású intézmények (királyok, bírák, próf.-k, papok) domborodnak ki, amelyek révén Isten vezeti a népet, amely elkötelezte magát neki. Ez a mű beleépült a nagyszabású deuteronomikus tört.-i műbe, mielőtt onnan kiemelték és önállósult. – A MTörv a királyt alárendeli a törv.-nek, de azért még juttat neki szerepet. A papi szövegekben közös, hogy az üdvösséggel kapcsolatos szerepeket a papságnak tartják fenn. A legrégebbi elem a szentség törvényének legkorábbi rétege (Lev 17–26), amely még a MTörv szerkezetét mutatja, és beszéd formájú. Ez a réteg még a maga országában élő népet és paraszti ünnepeket tételez fel, tehát a fogság előtt íródhatott. Ezekiel már ismerte. Később beépítették a nagy Papi irat tört.-ébe, amely későbbi Ezekielnél és fogságban élő népet tételez fel. Ez a tört. sematizálva olyan Izr.-nek az intézményeit mutatja be, amely pogány népek közt hű marad atyái hitéhez (mint Iz 40–55), és egy új exodusra vár, amelynek az 1. exodus csak előképe volt, ha megteremtette is a jogi alapokat. Áron és utódai a szt. jelei e szt. Izr. életének. Ezt a papi tört.-et a fogság után kiegészíthették (főleg liturgikus vonatkozású részekkel), hogy a népnek Istennel való kultikus kapcsolatát, amelynek színhelye a Templom volt, minden részletében szabályozzák. Ezek a szövegek kiemelik a törv. maradandó jellegét. Jn szerint Krisztus, aki teste szerint az igazi Templom, az egész törv.-t felölelte személyében. – Ám erre a teljes szemléletmódra, amelyre a hívő vágyik csak a régészet és a kritika folyamatban lévő munkálatait

figyelembe véve lehet szert tenni. Így W. F. Albright, F. M. Cross és D. N. Freedman nyomán Bileám jövőléseinek szövegét egybe kell vetni a Kr. e. 1. évezred elejéről v. még korábbi időből való föníciai feliratok helyesírásával; behatóan tanulmányozni kell a Palesztinára és Edomra vonatkozó hieratikus és hieroglif szövegeket; Izr. fiainak → hűsvétjét össze kell hasonlítani az arabok tavaszi rítusaival. Ezek a részleteket illető értékes eredményeken kívül minden egyéb tört.-i ismeretnek megvolt a szerepe a magyarázatában. Az 5 kv. és a törv., amelyet felölelnek a lehető legszorosabb összefüggésben áll Izr. egész tört.-ével. Hogy Izr. fiai törzseinek szövetsége hogyan jött létre a mózesi időben, azt A. Alt és M. Noth munkásságának eredményei ellenére még mindig homály fedi. Ha Mózes létét nem is vonja senki kétségbe, személyét és szerepét illetően távolról sem egyeznek meg a vélemények. Vajmi keveset tudunk arról, hogy Ezdrásnak milyen szerepe volt a törv. kidolgozásában és végső formába öntésében. E két végpont közé esik a törv. fejlődése, amelynek állomásai és szakaszai megfelelnek Izr. tört.-e főbb eseményeinek. – Végül a ~t alkotó kv.-ek teol.-i tanulmányozása marad a ~t illető mélyreható ismereteink záróköve. A forráselmélet ennek tudatában is volt, és ha nem ismerte is el a Papi irat teol.-i szempontokhoz igazodó szerkezetét, hát legalább felismerte. A MTörv teol.-ja, amely az ajándékozásban Isten szabadságát, másfelől viszont a választott nép hűtlenségét hangsúlyozza, föltöbb vonzó; és ma már sokan elismerik azt a hatást, amelyet a MTörv az ún. deuteronomikus kv.-ek egész sorára (köztük a Kir-re) ezzel a teol.-val tett. Az E-forrásra az erkölcsi követelmények jellemzők. Jahvista legszembeötlőbb sajátosságai: a színes előadásmód, a pszichológiai beleérző képesség és az elevenség, ugyanakkor antropomorfizmusai által kiemeli Isten gondviselését és Ábrahámnak minden nép áldása forrásául való kiválasztását és annak a Jahvénak összehasonlíthatatlan voltát, akit már az első nemzedékek imádtak (Ter 4,26), s aki hatalmasabb a fáraónál és a föld minden királyánál. Ha el is kell ismerni, hogy a forráselmélettel hajlékonyabban kell bánni, v. hogy számolni kell átdolgozásokkal és kiegészítésekkel, azért az is igaz, hogy a szöveg különféle csoportjai közt meghökkentő hasonlóságok mutatkoznak a tanítás szempontjából. És viszont: annak is el kell ismernie, aki szigorúan ragaszkodik a forráselmülethez, hogy a gondolkodásmód terén mutatkozó árnyalatok és a teol.-i szempontból megfigyelhető különbségek ellenére is folyamatos a vallási magatartás: a ~ mindvégig tükrözi a hűséget Ábrahám, Izsák és Jákob Istene iránt, aki Izr. népét létrehozta, Mózes által törv.-t adott neki és természetfölötti módon vezeteli ígéretei teljesedése felé.

Penuel (héb. 'Isten arca'): kultikus hely a Jabbok egyik átkelőhelyénél; Jákob küzdelmének színhelye (Ter 32,23–32). Bír 8,8 kk., 17: erőd; 1Kir 12,25: Jerobeám megerősítette a Jordántól K-re eső terület védelmére. Azonosítását illetően eltérnek a vélemények. Némelyek a Jabboktól É-ra fekvő 2 meredek kúphoz kötik (így W. F. Albright, F.-M. Abel, R. de Vaux), mások a folyótól D-re keresik (G. Dalman).

pénz: nemesfém fizetőeszköz; a → pénzermével szemben, amelynek súlyát és nemesfém tartalmát a verettel hivatalosan garantálták, csak a → súlyát mérték, mégpedig az érdekeltek jelenlétében, finomságát azonban nem ellenőrizték. Csak az ÓSz idején vált fokozatosan általánossá; a nemzetközi kereskedelemben is használták. Rúd, gyűű v. nyelv formája volt, s a héb. sakal 'mérlegre tesz' jelentette a fizetést (Ter 23,16; Iz 46,6; Jer 32,9). A kereskedő felszereléséhez ezért hozzátartozott a súly. Az izr.-k kisebb ~darabjaikat erszényben v. övükben (Mt 10,9) hordták, v. kendőbe kötötték (Lk 19,20). – Az Egyiptomban használatos réz~t az ÓSz nem említi, de használhatták. Az ezüst volt a leggyakoribb fizetőeszköz Izr.-ben, így a kesef ezüstöt is, ~t is jelentett, s ha ~ról beszéltek, csak a súlyt adták meg, az ezüstöt nem is említették (Kiv 30,13; Lev 27,4; 2Kir 7,1; Neh 10,33). – Mivel a ~ finomságát nem ellenőrizték, ezért csak a hamis súlyok ellen szól az ÓSz (MTörv 25,13; Mik 6,11), hamis ~ról nem beszél. (Lásd a XV. színes képet.)

XV. Ezüstdarabok és ékszertöredékek a Kr. e. 7. sz.-ból. Az érmeverés előtt a lap-, rúd- és ékszerformára öntött fémdarabok fizetési eszközül szolgáltak

157. Pénzkorongok a mérleg jobb oldali serpenyőjében. A bal oldali serpenyőben állat formájú súlyok. Egyiptom, III. Tuthmószisz idejéből

pénzérme: olyan → pénz, amelynek súlyát és nemesfémtartalmát a veret révén kibocsátója garantálja. Közél-Keleten a ~ket a perzsák vezették be, arany ~t a királyok, ezüst ~t a tartományok vertek. Az ÓSz a perzsa időszakban az aranydrachmát (Ezd 2,69; Neh 7,69 kk.), az aranydareikát (1Krón 29,7; Ezd 8,27) és az ezüstsékelt (Neh 5,15) említi. Az ÚSz-ben előforduló ezüst (Mt 26,15; 27,3–9; ApCsel 19,19) jelentése bizonytalan. A Palesztinában talált legrégebbi ~ a Kr. e. 6. sz. közepéről való: attikai ezüst tetradrachma Jeruzsálemből. – A perzsa fennhatóság alatt (Kr. e. 5–4. sz.) Júdea tartományának joga volt ezüst ~ verésére. Értékét a sékelhez viszonyították. Nagy Sándor a pénzverés jogát megvonta Júdatól, és az attikai mértéket követő gör. ~ket forgalmazták. A ~ egysége az aranyszatér és az ezüstdrachma lett, súlyuk 4,3 g volt. Nagyobb egységek a didrachma (kétdrachmás) és a tetradrachma (négydrachmás). Nagy Sándor halála után a Ptolemaidák főnóciái ~ket vezettek be, amelynek egységei a drachma, a sékel, a mina és a talentum. Júdea vsz. ekkor is verhetett saját ezüstpénzt. A Szeleukidák visszatértek az attikai ~khez, de forgalomban hagyták a főnóciákat is. A Hasmoneusok és Nagy Heródes csak réz ~ket verethetett. A 66-ban kitört felkelés után Júdea függetlenségének jeleként saját pénzt vertek Jeruzsálemben, kezdetben új ~ket, majd római ~kre vertek zsidó szimbólumokat. A Bar Kohba-felkelésnek szintén voltak saját ~i. A róm.-ak is hozták a saját ~iket. Aranypénzük az aureus volt, amely 25 ezüstdénárt ért. Az ÚSz-ben legtöbbször ez utóbbi fordul elő (Mt 18,28; 20,1–2; 22,19; Mk 12,15; 14,15; Lk 7,41; 10,35; 20,24; Jn 6,7). Az ezüstdénár két változatban került forgalomba: lat. feliratos (Lyonban verték) és gör. feliratos (Szíriában verték). Augustus idején az attikai tetradrachma súlyát (17,4 g) 15 g-ra csökkentették, hogy a drachmát és a dénárt könnyebb legyen átszámítani. A legáltalánosabban használt róm. ~ az as volt; értéke a dénár 1/16-a. Két as egy dupondiust (Lk 12,6), négy as 1 sestertiust ért. Az as fele volt a semis, negyedrésze a quadráns (Mt 5,26). Márknál szerepel még a lepton (Mk 12,42: a magyar fordításban itt és másutt is fillér v. krajcár szerepel csekély értékű ~ként), a quadráns fele. – E sokfajta ~ használata indokolta a → pénzváltók szerepét a → templomadónál. (Lásd a XIII. színes képet.)

1. Gázában. Kr. e. az 5. sz.-ban öntött ezüst tetradrachma. Egy athéni érme másolata. Egyik oldalán Athéné istennő feje, másikon egy bagoly

2. Júdeában Kr. e. a 4. sz.-ban öntött ezüst drachma. Egyik oldalán szakállas férfifej, másikon szekéren ülő, sólymot tartó isten

3. Joppében Kr. e. a 3. sz.-ban vert arany oktadrachma. Egyik oldalán Arsinoé, II. Ptolemaiosz felesége, másikon kettős bőségszaru

4. Tiruszban Kr. e. 100 K. Vert ezüst sékel. Egyik oldalán melkart főnóciái isten, másikon egy sas

5. Júdeában Kr. e. 103–76. között vert bronz prutah. Egyik oldalán liliom, és óhéber **felirat:** „Jonatán, a király“, másikon horgony és görög felirat: „Alexander, a király“

6. Rómában, Kr. u. 71-ben vert bronz sestercius, Jeruzsálem elfoglalásának emlékére verték. Egyik oldalán Vespasianus császár, másikon pálmafa alatt gyászoló asszony, s győztes római katona, Júdea Capta felirattal

pénzváltó: A ~k a Templom külső udvarában ültek (Mt 21,12; Jn 2,14) és aprópénz ellenében a zárandokok rendelkezésére bocsátották azt a → pénzérmét, amellyel az előírások szerint a → templomadót le lehetett róni. Tevékenységük azonban nem merült ki a pénzváltásban; a pénz kamatoztatásával is foglalkoztak.

Peor: hegy Moábbbán a Jordántól K-re. Csúcsán Bileám áldozatot mutatott be és jövendölt Izr.-ről (Szám 23,28–24,19). A ~on Baal-Peort tisztelték (25,3–5; 31,16; Józs 22,17; Oz 9,10; Zsolt 106,28).

Perea (gör. peran tu Jordanu. 'a Jordánon túl'): a Jordántól K-re letelepült izr. törzsek területe. A Makkabeusok korának kezdetén főleg a hajdani ammoniták utódai lakták. A területen I. Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 135–104) és Alexandrosz Janneusz (ur. Kr. e. 103–76) fontos zsidó központokat létesített: Pellát és Amathuszt. A zsidó királyság újjászervezése után, Gabinius idejében (Kr. e. 63) ~ból csak a Pellától Mahéruszig terjedő sáv maradt meg, amelyet Ny-on a Jordán és a Holt-tenger, K-en pedig a Tízváros és a nabateusok földje határolt. Jelentősebb városai; Amathusz (a tartományi főtanács székhelye), Zia, Gadara (főváros), Betharamphtha, Kallirroé, Mahérusz. Heródes halála után (Kr. e. 4.) ~ Galileával egyetemben Heródes fiának, Heródes Antipasznak uralma alá került (Kr. u. 39-ig). Heródes Antipász újjáépíttette Betharamphtát és Liviásznak, majd Juliásznak nevezte el. Kr. u. 39: ~ I. Heródes Agrippa kezére került; Kr. u. 55: II. Agrippa vette át fölötté az uralmat (vsz. Kr. u. 85-ig maradt a kezén), majd beolvadt Szíria róm. provinciába.

Perec: Júda és Támár fia. A Ter 38,29 a nevet a héb. 'áttör, hogy hasadék, nyílás keletkezzék' igéből eredezteti, mert ikertestvérét, Szerachot megelőzve jött ki anyja méhéből. ~ lett az ősatyja Júda törzsében a pereciták, ill. a hecroniták és hamuliták nemzetségének (Szám 26,20 kk.). A hecroniták ágán ősatyja Dávidnak is (Rut 4,18–22; Mt 1,3–5; Lk 3,31–33). A fogság után a nemzetségből egy család visszatért Palesztinába, és Jeruzsálemben telepedett le (1Krón 9,4; Neh 11,4.6). 1Krón 27,3: ~ fiai (= leszármazottai) közül Jasobeám Dávid idején fontos tisztséget töltött be a seregben.

pergamen: Kr. e. a 2. sz.-ban Pergamonban feltalált módszerrel, írás céljára kikészített juh- v. bárány-, esetleg más állatbőr. Plinius szerint az attalida II. Eumenész (ur. Kr. e. 197–159) szorgalmazta készítését, hogy az egyiptomiak által akadályozott papirusz behoztal hiányát pótolni tudja. A ~ kezdetben nagyon drága volt, de Kr. u. a 4. sz.-ban leesett az ára és a könnyen töredező papirusszal szemben általánosan elterjedt. Annyira azért nem volt olcsó, hogy ismételen fel ne használták volna, ha erre lehetőség nyílt (→ palimpszeszt). Nemcsak → könyvtekercsnek göngyölték össze, hanem – mert elég kemény volt – hamarosan könyvet (→ kódex) készítettek belőle. A Bibliában csak 2Tim 4,13 utal a ~re.

Pergamon: Mízia fővárosa Kisázsiaiban a Kaikosz-völgyben, Efezustól É-ra; Kr. e. 133-ig itt székeltek az Attalidák. Kr. e. 129-től Asia róm. provincia fővárosa s mint ilyen, a prokonzul székhelye és a császárkultusz egyik fő központja, volt (Róma temploma, Augusztusz temploma). Ásatások folytak: 1878–86, 1900–13, 1927–39 és 1958-tól. Pompás Zeusz-oltára, amely az Akropoliszon állt, jelenleg a berlini Pergamon Múzeumban látható. A Jel 1,11 Kisázsia 7 keresztény egyháza között említi. A 2,13 szerint „a sátán trónja” állt itt (vitatott kifejezés!). A 2,12–16 óva inti a ~i keresztényeket: ne kövessék Bileámot és a nikolaitákat. Ma: Bergama.

Perge: Pamfília fővárosa, Attáliától ÉK-re az É-Pamfiliába vezető út mentén. Első missz. útján Pál ap. kétszer meglátogatta (ApCsel 13,13 kk.; 14,25).

perikópa (gör. 'részlet'): a Bibliának a liturgiában bizonyos alkalmakkor felolvasott részlete. – I. A zsinagógai istentiszteleten már a keresztény időszámítás előtt felolvastak szombatoként és ünnepeken egy-egy részt a

→ Tórából. Míg azonban az ünnepeken a Tóra megfelelő részét olvasták fel, addig szombatoként egy bizonyos rendszerhez (lectio continua) igazodtak. Palesztinában e módszer szerint 3 év alatt az egész Tórát felolvasták. Ezért a Pentateuchust 154 v. más hagyomány szerint 175 ~ra osztották (némelyek párhuzamot láttak Ábrahám éveivel). Az egész héb. ÓSz 446 (v. 447, ill. 452) ~t tartalmaz. R Kittel Biblia Hebraicája (a 3. kiadástól) minden ~ kezdetét jelzi a héb. S betűvel. Babilóniában egy év alatt végeztek a Tóra felolvasásával. A Pentateuchust 54 ~ra osztották fel. A további felosztás során 669 kisebb ~ keletkezett, az ún. nyíltak (290) és az ún. zártak (379), aszerint, hogy új sorral kezdődnek-e v. sem. A héb. bibliakiadásokban minden kis ~ p (= nyílt) v. s (= zárt) betűvel zárul; a nagy ~ végén viszont 3 p (ppp) v. 3 s (sss) áll. A babilóniai szokás idővel az egész zsidóságban elterjedt. A Pentateuchus felolvasása minden évben a → sátoros ünnep hete utáni napon ért véget (Tisri hónap 23-án, ezért nevezik az ünnepet „a törvény öröme”-nek), és a következő szombaton kezdődött újra el. A kereszténység előtti időben (vö. Lk 4,16–20) szokássá vált, hogy a Tóra után még a próf.-kból (→ kánon) is olvastak fel egy ~t; ezt haftarának nevezték (az 'elenged' értelmű igéből, tehát záró ~nak tekintették, amivel az istentisztelet befejeződött). Eredetileg a felolvasó választotta ki ezt a ~t, és a terjedelmét is ő határozta meg. A Kr. u. 3. sz.-ban meghatározott napokra meghatározott ~t állapítottak meg; ezeket egy külön haftarakönyvbe gyűjtötték össze, de a zsinagógákban az istentiszteleten próf.-tekercsből kellett őket felolvasni. – A. Guilding némely zsolttárrészletben J. Rabinowitz nézetének igazolását látja, aki szerint a zsidók Palesztinában a zsolttáros könyvet is felosztották 3 évre és a lectio continuához rendelték. Azt a kérdést, hogy a zsolttáros miként kapcsolódott a 3 éves ciklusba osztott Tóra-~hoz, A. Arens vizsgálta. – II. A keresztény istentiszteleten folytatódott az ÓSz-ből vett ~k zsidó mintára lectio continua formájában való felolvasása, csak később az ÚSz kv.-eivel is kiegészült. A keresztény ünnepek kialakulásával azonban egyre inkább előtérbe kerültek az ünnephez tartozó olvasmányok, úgyhogy a mai misekönyvben (Missale Romanum) – a vízkereszt utáni vasárnapokat, valamint a pünkösd utáni vasárnapok egy részét nem tekintve – szinte semmi nyoma nincs már a lectio continuának. A stációs templomoknak is volt szerepük a ~k kiválasztásában, ugyanígy az arra irányuló törekvésnek is, hogy ugyanazon napnak az olvasmányai összhangban legyenek egymással. Liturgikus használatra ezeket a ~kat egy külön kötetbe gyűjtötték össze (lekcionárium; ha csak ev.-i részleteket tartalmaz: evangeliárium). Ilyen gyűjtemények legrégebbi töredékei a 4/5. sz.-ból ismeretesek. A Missale Romanum minden napra legalább 2 ~t tartalmaz (lectio, ev.), de olykor hármat, sőt esetleg többet is; közülük az utolsó ev., a többiek pedig az ÓSz v. az ÚSz más kv.-eiből valók. A ~k újrendezésekor a lectio continua ismét hangsúlyt kapott.

periziták: az izr.-k előtt → Kánaánban élt népek egyike; e népek száma a legtöbb helyen 7 (Kiv 3,8.17; 13,5 = 2Kron 8,7; Kiv 23,23; 33,2; 34,11; MTörv 7,1; 20,17; Józ 3,10; 9,1; 11,3; 12,8; 24,11; 1Kir 9,20; Ezd 9,1; Neh 9,8). Ter 13,7 vö. 34,30; Bír 1,4 kk.; a kánaániak és a periziták állandósult szókapcsolatnak látszik. Józ 17,15 a → refaitákkal említi őket együtt a Jordántól K-re fekvő erdővidék lakóiként. Nevük vsz. 'a sík vidék lakói' értelmű szemita szóval függ össze.

Perzopolisz: Perzsia régi fővárosa, az Akhaimenidák székhelye és nekropolisza. Nagy Sándor lerombolta. Nagyszerű paloták romjai és Dárius sírja teszik nevezetessé. 2Mak 9,2: említi (IV. Antiokhosz Epifánesz kísérletet tett meghódítására, ill. a templom kirablására), de egyszerűen 'az ókori perzsa birodalom városa'-ként kell itt értelmezni. 1Mak 6,1–4: itt Elimaiszként szerepel.

158. A Perzsa Birodalom Kr. e. 500 körül

perzsák: iráni néptörzs, amely Cirusz korától a nevet adta annak a birodalomnak, amely Kr. e. 538–333: egész Elő-Ázsiára kiterjedt. Nevüket a Bibliában először Ez 27,10; 38,5 említi (Parasz); egyébként főleg Ezd, Neh és

Dán szerepelteti őket. – I. Történelmük. A) A legkorábbi tört.-ük (~ és médek együtt: irániak) csaknem ismeretlen: az asszír feliratok csupán mellékesen említik a K-i szomszédokat, az iráni források pedig szinte teljesen hiányoznak. Amit ma meg lehet még állapítani, az annyi, hogy ezek az irániak mielőtt elfoglalták volna későbbi területüket a délebbre eső fennsíkon, a Káspi-tó és a Bajkál-tó között elterülő síkságot lakták (Ny-Turkesztán). Új hazájukban annak következtében, hogy csak szórványos letelepedésre nyílt módjuk, először csak kisebb terület tartozott uralmuk alá. (A Ny felé előrenyomuló hettiták és mitannik nem tartoztak hozzájuk, hanem a hinduk rokonai lehettek.) – B) Az első ismert iráni állam a → médeké, de erről is csak asszír és gör. (Hérodotosz, Ktésziász) forrásokból tudunk, hazai adatokra és ezeknek megfelelő, feltárások során felszínre került leletekre alig támaszkodhatunk. A médek birodalmától DK-re, Perziszben és Ansanban építette ki az Akhaimenidák dinasztiájából Nagy → Cirusz/Kürosz (ur. Kr. e. 559–529) a maga hatalmát, és Asztüageszt legyőzve (Kr. e. 550) megdöntötte a médek birodalmát. Babel (Kr. e. 539), az újbabilóniai birodalom és Kisázsia meghódításával létrejött az első nagy perzsa birodalom. Ezt a birodalmat vallási téren nagy türelem jellemezte, ami főleg a Babelbe hurcolt júdeaiaknak jelentett fordulatot: Cirusz megengedte nekik (Kr. e. 538) a visszatérést és Júdea újjászervezését, amely a perzsa birodalom része lett. Ezekről az eseményekről az újbabilóniai évkv.-ekből és az ÓSz-ből (Ezd, Neh, Dán) szerezhethetünk értesüléseket. Ciruszt halála után Kambüszész (ur. Kr. e. 529–522) követte a trónon, akit a Biblia nem említ. Utána I. Dárius (ur. Kr. e. 521–485) került uralomra az Akhaimenidák egy mellékágából; ő volt az, aki a perzsa birodalom határait a legmesszebbre terjesztette ki, és a birodalmat először 23, később pedig 29 satrapaságra osztotta fel. Szíria és Palesztina közigazgatásilag egy satrapaságba tartozott Szamaria, Júda, Asdod, Arábia és Ammon „tartományok”-kal. Dáriust Xerxész (ur. Kr. e. 485–465), majd I. Artaxerxész Makrokheir (Longimanus; ur. Kr. e. 464–424) követte, aki a Bibliában is szerepel, az utána következő uralkodóktól eltérően, akik mind az Akhaimenidák dinasztiájából valók voltak: II. Dárius (ur. Kr. e. 424–404), II. Artaxerxész (ur. Kr. e. 404–358), III. Artaxerxész (ur. Kr. e. 358–338), Arsész (ur. Kr. e. 337–336) és III. Dárius (ur. Kr. e. 336–333). III. Dárius idején megszűnt a nagy perzsa birodalom: az isszoszi csatában a birodalom is, a hatalom is Nagy Sándor kezére került. – II. Művelődés. A) Nyelv és irodalom. Az iráni nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád árja ágához tartoznak. Az ókorban meg szokták különböztetni az Aveszta nyelvét, ezen belül Zaratusztra szt. énekeinek nyelvét (a Gathák nyelvét) és az ún. újabb Aveszta nyelvét (a Jaste nyelve), valamint az ékírásos emlékekben (→ ékírás) megőrződött óperzsát. A Gathát nagyon sokáig csak a szóbeli hagyomány őrizte, csak a Kr. u. első sz.-okban rögzítették írásban, de a nyelvi formák, a mondatfűzés alapján, főleg pedig tartalmi szempontból (ősi társadalmi viszonyok) nagyon régi időből valónak látszik, legalábbis évszázadokkal az Akhaimenidák uralomra jutása előtt keletkezhetett. És mivel Zaratusztrát kell a Gathák szerzőjének tekintenünk, az ő működése idejéhez köthetjük (J. Hertel, E. Herzfeld, F. Altheim, W. Hinz stb. nézetével szemben, akik más időponttal számolnak). A nyelvi szempontból későbbinek látszó Jastét (misztikus énekek) átdolgozták, de még fellelhetők benne a régebbi vallás(ok) nyomai, amelyek nyilvánvalóan a Zaratusztra-féle vallás mellett tovább élő népi vallásosságból erednek. Az Aveszta fennmaradó része jogi, liturgikus és kultikus tárgyú szövegeket tartalmaz különböző későbbi korokból. – B) Vallás. Az irániak legrégebbi vallásáról semmi biztosat nem tudunk; az ún. újabb Aveszta énekei alapján feltehető, hogy az ősidők árja isteneit tisztelték, de hogy pontosan kiket, azt nem lehet megállapítani. Csak annyit tudunk, hogy ezt a vallást elég korán háttérbe szorította Zaratusztra (Zoroaszter) próf., aki Ahura Mazdát, minden dolgok alkotóját hirdette, és felszólította kora uralkodóit, hogy az „üdvös gondolkodás” révén a jó mellett döntsenek, és harcoljanak a rossz ellen, amely a „romlást hozó gondolkodás” gyümölcse ezen a világon. Az igazak jutalma a „végső lét”-ben az „éneknek a háza” v. a paradicsom lesz; az álnokokra viszont a „legrosszabb lét” v. a pokol vár. Zaratusztra ezt az új vallást Vistászpa fejedelem segítségével uralomra is juttatta Iránban. Míg Zaratusztránál az említett fogalmak tisztán „funkciók” v. lelki tulajdonságok, addig később, ha csak sokkal a próf. után is, megszemélyesítik őket mint a világban működő erőket, úgyhogy végül „arkangyalok”-ká válnak. Ugyanígy átalakult az idők folyamán az istennév is, és Ahuramazda formában merevedett meg; így sze-

reper Dárius sziklafelirataiban. A névnek 'bölc's úr'-ként való értelmezése semmiképpen nem tekinthető bebizonyítottnak. A Zaratusztra utáni időben összeolvadt Ahuramazda alakjával v. magával Ormuzddal, úgyhogy egy másodlagos dualizmus keletkezett: Ormuzd-Ahriman. Hogy ezt a meglehetősen korai dualizmust kiküszöböljék, és megmagyarázzák, miként származhat jó is, rossz is egyazon teremtőtől, kigondolták a „mindenek fölött álló” istenséget: a „véget nem érő” időt, akit már a Kr. e. 8. sz.-ban ábrázoltak is, amint Ormuzdot és Ahrimant hatalommal ruházta fel. A próf. eredeti tanításának ezt az átalakulását a későbbi zoroasztrizmusnak kell tulajdonítani: hogy belső fejlődésnek köszönhető-e v. külső beavatkozásnak, az még eldöntetlen kérdés. Ugyanígy az is, hogy a → mágusoknak milyen szerepük volt a Zaratusztra-féle vallásban. Az viszont biztos, hogy a kumráni iratok vonatkozásában nem szabad közvetlen perzsa hatással számolni. (Lásd a X. színes képet.)

X. Perzsa palotaőr, hátán tegez, kezében lándzsa. Színes mázas téglából készült dombormű Szúzából. Kr. e. 5. sz.

159. Perzsa férfifej. Perzepolisz, égetett agyag

Pesitta: → Szentírás.

pestis: A Bibliában Isten büntetése (→ betegség). A gyorsan terjedő járvány (ragály) eszköz Isten kezében egy egész nép kiirtására (Kiv 9,15; Szám 14,12). Olykor egymagában is fellép (Kiv 9,3; Zsolt 91,6; Ez 14,19; Hab 3,5), de legtöbbször más hasonló bajokkal (MTörv 28,21 kk.; 1Kir 8,37; 2Krn 6,28), főleg háborúval és éhínséggel szerepel együtt. Dávid választhatott e csapások közül (2Sám 24,13), amelyek rendszerint követik egymást (különösen: Jer és Ez). Jogos tehát Isten háromszoros csapásáról beszélni, amely majd a földrengéssel együtt előhírnöke lesz az utolsó ítéletnek (Mt 24,7; Lk 21,11; Jel 6,8; 18,8).

Péter apostol: az Egyház sziklaalapja. Eredeti neve Simon, Jónás fia (Mt 16,17; Jn 1,42 és 21,15: János fia), András ap. testvére (Mt 10,2). Betszaidában született (Jn 1,44), halász volt (Mt 4,18; Mk 1,16). Kafarnaumba nősült (1,29 kk.; Lk 4,38), Jézus itt hívta meg ap.-nak. Már az első találkozáskor Jn 1,42 szerint Jézus a Kéfa nevet adta neki. A kéfa arámul 'szikla', gör. megfelelője a petra, ennek hímnemű személynévváltozata a Petrosz–Péter. E névhasználatot csak ~ kiváltságos szerepe teszi érthetővé. Jakabbal és Jánossal tanúja lehetett Jézus megdicsőülésének és megaláztatásának (Mk 5,37; 9,2; 14,33); ez azonban nem tartotta vissza attól, hogy a nehéz órában el ne határolja magát Jézustól (Mt 26,69–75). Gyakran áll előtérben (16,16–19; 17,24; Lk 5,3.10; Jn 6,68; 13,6–10; 21,15–17; vö. Mt 26,58.69.75); az Úr feltámadása után neki külön is megjelent (Lk 24,34; 1Kor 15,5). Jézus halála után ő vette át Jeruzsálemben a fiatal keresztény közösség irányítását. ApCsel 1,15–26: vezette a választást, amikor a sorsvetés Mátyásra esett. 2,14 kk.: a Szentlélek eljövetele után elsőként lépett a nyilvánosság elé; 3,1–26: miután a bénát meggyógyította, a templomban beszélt a néphez. 4,1–22 (vö. 5,29–32): a főtanács előtt a többiek nevében is beszélt. 5,1–10: ítéletet mondott Ananiás és Szafira fölött. 8,14–25; 9,31 kk.: egy Szamariába tett út után meglátogatta Júdea, Szamaria és Galilea keresztény közösségeit; ezen az úton gyógyította meg Liddában Éneászt (9,33–35) és keltette életre Joppéban Tabitát (9,36–43). Joppéban látomása volt (10,28 kk.: tisztátalan állatok), Cezáreában megkeresztelte Kornéliusz pogány századost, majd eljárását Jeruzsálemben igazolta (10,17–11,18). Miután I. Heródesz Agrippa az id. Jakabot kivégeztette (Kr. u. 44), ~t is elfogták, de csodálatos módon kiszabadult és „más vidékre ment” (12,1–17), de hogy hova, azt nem lehet megállapítani. A 15: újra Jeruzsálemben van, ahol „az apostolok és az öregek” elé tárták a körülmetélés ügyében támadt nézeteltérést, akik aztán felmentették a pogánykeresztényeket a körülmetélés kötelezettsége és a mózesi törv. megtartása alól; hogy a zsidókeresztényeket is megillette-e ez

a szabadság, az nem került szóba (→ apostoli határozatok; → apostoli zsinat). Jóllehet ~ zsidókeresztény volt, Antióchiában érintkezett a pogánykeresztényekkel, és evett is velük az étkezésre vonatkozó mózesi törv. megtartása nélkül. Amikor zsidókeresztények érkeztek Jeruzsálemből Antióchiába, visszahúzódtak, és a mózesi törv. szerint járt el. Pál ap. felismerte az ebben rejlő veszedelmet, és látta, hogy még Barnabás is beleesodródott „a kétszínűségbe” (Gal 2,13), ezért nyilvánosan szembeszállt ~al (2,11). A múlt sz.-ban a tübingeni iskola ebből arra következtetett, hogy e kérdésben eltért ~ és Pál ap. tanítása, és hogy ennek következtében az ősegyh.-ban ún. petrinusok és paulinusok álltak egymással szemben. Ez az álláspont ma túlhaladottnak számít. A ~ és Pál ap. között támadt nézeteltérés nem jelentette azt, hogy mereven elhatárolták működési területüket (2,6); Pál ap. is először a zsidókkal keresett kapcsolatot. – ~ későbbi tevékenységéről nem tudunk semmit, de Rómában való tartózkodása és vértanúhalála (a hagyomány szerint Nero uralma alatt, Kr. u. 64 és 67 között) biztos. Rómában a Szt Péter bazilika alatt végzett legutóbbi ásátások ~ sírját illetően meggyőző bizonyítékokat szolgáltatottak. – A hagyomány szerint ~ tanítását Mk öleli fel (→ Márk). Ezenkívül az ApCsel is megőrzött tőle néhány beszédet, amelyek vsz. már léteztek (mintaként!) mielőtt az ApCsel-t Lukács megszővegezte volna. ~ nevével ismeretes két levél (→ Szent Péter első levele, → Szent Péter második levele) és több apokrif irat: egy ev., Péter apostol cselekedetei, Péter prédikációja, Péter apokalipszise. – A Mt 16,13–20 részletet, a ~nak adott ígéretet nem tekinthetjük a szó mai jogi értelmében vett egyházalapító okmányoknak. Ez ügyben más mércével kell mérni. E részlet, s főként a 16,16 hitelességét ma már protestáns részről sem vonják kétségbe. Az exegéták zöme elismeri, hogy nem az ősegyh. kollektív alkotása, hanem valóban Jézus szavait tartalmazza. Hogy az ígéret milyen körülmények között hangzott el, az nem egészen világos. Egyesek szerint a Mt szerkesztése során került erre a helyre, de eredetileg az → utolsó vacsorán v. a feltámadás után hangzott el. Valójában azonban semmi akadály, hogy a Máténál adott körülmények között fogadjuk el. Végső soron a döntő az – s ebben szinte mindenki egyetért –, hogy ~ kapta a mennyek országának kulcsait, és ő a szikla. Ezáltal megkapta az eljövendő ország felelős vezetőjének hivatalát (vö. Iz 22,22; Mt 23,13). A bűnbocsánatot jelentő oldás és kötés hatalmában a többi ap. is osztozott (18,18; vö. Jn 20,23), de az Egyh. sziklaalapja ~. (Lásd a XXIV. és XXV. színes képet.)

XXIV. A Jordán forrása Fülöp Cézareájánál. Itt ígérte Jézus Péternek a primátust (vö. Mt 16,13–19)

XXV. A primátus temploma a Genezáreti-tó partján. Feltámadása után itt adta át Jézus Péternek a primátust (vö. Jn 21,15–17)

Petra: a → nabateusok országának fővárosa. Kr. e. a 4. sz.-ban építették, Kr. u. 106-ban a róm.-ak hódították meg. Romjai a Vádi-Múzában, a Holt-tengertől 80 km-re DK-re láthatók. Feltárása (1969-től) során áldozati helyek, sziklasírok, templomok, diadalívek, vízvezetékek kerültek felszínre. A templomok közül a Hadrianus korában épített Izisz-templom maradt fenn a legjobb állapotban.

petrinusok: → Péter apostol.

Philadelphia: → Filadelfia.

piac, fórum: A Bibliában szereplő városokban a kapu belseje és az előtte elterülő térség nemcsak összejövelesek v. bírások színhelyeül szolgált, mint Filippiben (ApCsel 16,19 kk.) v. Athénban (17,17), hanem itt volt a ~ is (2Kir 7,1: Szamariában). Először a hellén városokban vált a ~ önállóvá, így pl. Maresában és Szamariában. A ~on nem csupán árusítás folyt; előkelő emberek sétálgattak (Mt 23,7; vö. ApCsel 17,17: Athén), gyerekek ültek v. játszottak (Mt 11,16 kk.), munkára váró munkások a ~on ajánlkoztak (20,3; vö. Mk 6,56; 7,4). A ~ra

felügyelő hivatalokkal először a hellén korban találkozunk (2Mak 3,4). A nagy városokban a ~ felügyelete fontos tisztségnek számított; Tibériásban I. Agrippa töltötte be ezt a tisztséget.

Pi-Beszet, Bubasztisz: egyiptomi város a Nílus-delta K-i oldalán. Ma Tell Baszta. Az óbirodalom idejétől a róm. korig lakott volt, Sesonk fáraó Egyiptom 2. városává tette. A hikszoszok idejében is jelentős város maradt. Az ÓSz egyszer említi (Ez 30,17). A város istennőjének, a macskafejű Bászstetnek a tiszteletére nagy ünnepeket rendeztek. ~ közelében macskatemető volt.

Pi-Hachiro: a Nílus-delta K-i határa (Kiv 14,2,9; Szám 33,7). El-kantara közelében keresik, de pontos helyét még nem sikerült azonosítani.

Pilátus (lat. vsz. 'kopasz'), teljes nevén Poncius Pilátus: Júdea róm. prokurátora (→ helytartó) Kr. u. 26–36: (Lk 3,1), akinek nevét egy nemrég felfedezett felirat is őrzi (→ Cezárea). A profán tört.-írás (Philo, Josephus Flavius: ZsidTört 18,2,2; 3,1–4,2; 6,5; ZsidHáb 2,9,2–4) kevés jót jegyzett fel róla, esetleg beírta csupán neve említésével (Tacitus). Izr. fiainak vallási érzékenységét Josephus Flavius szerint két ízben is megsértette. Nem vette figyelembe, hogy Izr. fiai irtóznak a bálványoktól, és a róm. katonákat ezredük zászlói alatt (amelyeken a császár képe volt látható) vonultatta be Jeruzsálembe, majd Heródes egykori palotájában a császár nevével ellátott fogadalmi képeket állított ki. Izr. fiainak passzív ellenállására és egy előkelő izr.-nak Tiberius császár-hoz intézett kérelmére ezeket az intézkedéseket kénytelen volt visszavonni. Igen nagy elégedetlenséget váltott ki azzal is, hogy egy vízvezeték építésének költségeit a Templom kincstárából fedezte. Egy 3. alkalommal a → szamaritánusok ellen indított harcot, és szükségtelenül kegyetlenkedett: Emiatt Szíria legátusa, Vitellius leváltotta, és számadásra Rómába idézték. Az ev.-ok elsősorban bíróként említik Jézus perében (Mt 27; Jn 18; vö. ApCsel 3,13; 4,27; 13,28; 1Tim 6,13; → szenvedéstörténet). Néhány más szentírási részlet jól beillik abba a képbe, amelyet a profán tört.-írás adott róla. Így az ellentét közte és Heródes → Antipász között (Lk 23,12) vsz. onnan eredt, hogy a fentebb említett kérelmet Heródes – feltehetően – aláírta, de utalhat a 23,12 arra az ellenállásra is, amelyet ~nak a vízvezeték építésekor meg kellett törnie. Magától értetődő, hogy a későbbi keresztény irodalmat többet foglalkoztatta ~ alakja. Euszebiosz több szerzőt felsorol, akik szerint ~ öngyilkosságot követett el; ezt az eseményt az apokrif Mors Pilati hosszadalmasan ecseteli. Más apokrif írárok: Pilátus levele Claudiuszhoz (= Tiberius) Jézus ártatlanságáról, egy 2. levél Tiberiuszhoz, Anaphora Pilati, Vindicta Salvatoris és a → Nikodémus ev.-aként is ismert Acta Pilati. Más szerzők szerint Nero kivégeztette; egy apokrif irat (Pilátus-hagyomány) szerint Tiberius ítélte halálra bűnbánó keresztényként. Kivégzése tört.-ileg nem valószínű.

160. A Pilátus-felirat. Pilátus nevének eddig egyetlen feliratos előfordulása. A követ, mely eredetileg ajtó fölé volt, 1961-ben a Cezárei Színház lépcsőjeként találták meg

pim: → súly.

Pinchász: 1. Eleázár fia, Áron unokája, pap (Kiv 6,25; 1Krn 5,30; 6,35; Ezd 7,5). A midianitákkal folytatott harcban a szt. edények és a harsonák őre volt (Szám 31,6–12). Amikor a Jordántól K-re letelepedett törzsek Gileád földjén oltárt építettek, Józsué ~t küldte el hozzájuk (Józs 22). Később Bételben szolgált (Bír 20,27). Sírja Gibeában van (Józs 24,33). Buzgóságáért maradandó papságot nyert (Szám 25,6–13; 1Mak 2,26; Zsolt 106,30; Sir 45,23). – 2. Éli fia, Hofni testvére, silói pap (1Sám 1,3). A szövetség ládájának kísérője a filiszteusok elleni harcban; a láda elvesztése után a csatamezőn halt meg (4,4–11). Halálát a kultuszban elkövetett visszaélései büntetésének tekintették (2,12–36; 3,12).

pióca: A Péld 30,15 számmondásában a régebbi fordításokban a héb. alukah megfelelője. Maga a számmondás az alvilág, a terméketlen anyaméh, a föld és a tűz „telhetetlenség”-ét érzékelteti.

Pi-Ramszesz: → Ramszesz.

piros: → színek.

Pirrusz (gör. 'vörösesszőke'): a Pál kíséretéhez tartozó Szopater apja Bereában (ApCsel 20,4).

Pison: a 4 paradicsomi folyó egyike, amely Havila földjén folyik át (Ter 2,11). A Sir 24,25 a Tigrissel együtt említi. Josephus Flavius nyomán többen az Indus folyónak tartják. Azonosítása tárgyában nagyon eltérnek a vélemények.

pisztácia: a Közép- és É-Szíríában honos ~ félék (Pistaceae) egyikének, egy terebintfához hasonló fának fogyasztható termése. Kánaánban kedvelték, ezért Jákob a fiaival ajándéku küldte az egyiptomi „embernek” (Ter 43,11). → gyanta, → ladanum.

Pitom: egyiptomi város. Mint Ramszesz, ~ is raktárváros volt, ahol Izr. fiai robotmunkát végeztek (Kiv 1,11). 1883 óta a Vádi-Tumelat K-i végében lévő Tell el-Masutával, az egykori Héroopolisszal azonosítják.

Pizidia: hegyvidék Kisázsiaiban. Lakóit a róm.-ak csak Kr. u. 25: tudták leigázni. Legfontosabb városa Antióchia. Itt Pál első missz. útján kétszer is megfordult.

pneuma: → emberi lélek.

pogánykeresztények: Rendszerint így nevezik azokat a keresztényeket, akik az ősegyh.-ban közvetlenül a pogányságból (a gör. és róm. politeizmusból) tértek meg. A ~ és a → zsidókeresztények együtt alkották az ősegyh.-at (Ef 2,11–22). Az ÚSz-ben úgy szerepelnek, mint a pogányságból megtért testvérek v. hívők (ApCsel 15,23; 21,25), a pogány (= a pogányságból megtért) egyházközösségek (Róm 16,4) v. egyszerűen mint → pogányok (Ef 3,1), ill. görögök (1Kor 1,24). A tiszta zsidókeresztény közösségek mellett Jeruzsálem falain kívül egyes egyh.-i közösségek alakultak, s ezekben csakhamar a ~ kezébe került a vezetés. Így Antióchiában is (ApCsel 11,19–30), de talán már előbb a palesztinai-föníciai partvidék városaiban (8,40; 9,32–43; 10–11; 21,3–4.7; 27,3), Szíríában és Kilikiában is (15,23; Gal 1,21). Antióchia lett a pogányok közti térítés középpontja (ApCsel 11,19–30). Pál ap. innen kiindulva tette missziós útjait. Így az egész róm. birodalomban keletkeztek pogánykeresztény közösségek. Amikor Jeruzsálem pusztulása után a zsidókeresztények elszigetelődtek, majd idővel ki is haltak, az ellentét a ~ és zsidókeresztények közt elvesztette jelentőségét; János írásaiban már nem is játszik szerepet. Ettől kezdve állt a zsidóság szemben a kereszténységgel, amint az abból is látszik, ahogy János a zsidó szóval élt.

pogányok: A zsidók és a keresztények bizonyos kifejezésekkel jelölik a nem monoteista vallások követőit. Ezek a kifejezések a „választott nép”-nek más népekkel való szembeállításán alapszanak. Ahogy ezt a héb. és gör. nyelvhasználat tanúsítja, ebben a népi, társadalmi és nemzeti különbségek nem játszanak szerepet, s ez egyre fokozódó vallási öntudatra vall. – I. Az ÓSz-ben a 'nép' fogalom kifejezésére főleg az am (kb. 1800-szor) és a goj (kb. 550-szer) szolgál; hozzájuk képest a kb. csak 30-szor előforduló leóm szó alárendelt szerepű. Az am és a goj jelentésük szempontjából világosan elkülönülnek egymástól; ez is, az is egyaránt utalhat mind Izr.-re, mind más népekre (= idegenek). – 1. Az am jelölte fogalom megértéséhez a szó alapjelentéséből kell kiindulni: 'férfi rokon'. Ezzel összekapcsolódott a vérségi köteléknek, a vérrokonságnak és a gondolkodni tudó és ítélőképességgel bíró egyénnek a képzete. Az am fizikai tény, a tagjaiban létezik, az embert eredeti, személyes kapcsolat köti hozzá (az am gyakran része személynévnek, a goj soha; az előbbi százszor szerepel

birtokos személyranggal, az utóbbi csak egészen ritkán). Az am népet, törzset, szövetséget jelöl, a népnek valamely egységére utal (Ter 34,22); ezért hangzik a páttriárkáknak adott ígéret így kehal ammim (pl. 28,3). Mint Jahve népe Izr. a többi népet nem nevezhette annak, ezért inkább loamnak mondta (MTörv 32,21); de egyszerűen mint nép, Izr. ugyanúgy am, ahogy az idegen népeket is ammimnak mondja, ha isteneiknek alárendelve szemléli őket (Szám 21,29). Ez negatív értelemben is megfigyelhető: amikor elvetésükről beszél, Jahve gojnak nevezi népét, Izr.-t (pl. Bír 2,20; vö. Oz 1,9: lo ammi). – 2. A goj sokkal elvontabb, mint az am. A gojjal elválaszthatatlanul összefonódik a terület (territórium), az uralom és a külfölddel való kapcsolat. Ilyen értelemben Izr. főleg akkor került szembe a fogalommal, ill. a többi népekkel, ha pogány népek uralma alá került (Ez 35,10), de ha Izr. volt a hódító, akkor magát is gojnak nevezte (pl. Józ 10,13). Azt a saját értéket, amelyet a szó Izr. számára jelentett, Iz 26,2.15 egyértelműen tanúsítja. A goj fogalmához hozzátartozik a királyság; amikor Izr. királyságra vágyik, akkor egy goj szintjét akarja elérni (1Sám 8,19 kk.). Mindegy, hogy Izr.-ről v. más, idegen népekről van-e szó, a ~ és a királyság együtt két egymást kiegészítő (komplementáris) fogalomként jelenik meg (1Kir 18,10; Iz 13,4 stb.). Már a hazájából való kiköltözésre vonatkozó, Ábrahámnak szóló felszólításban ott szerepel a goj szó (Ter 12,2; 18,17; 46,4; Jákob; MTörv 26,5; Szám 14,12: Mózes). A goj szóval az ősatyák, akik egy-egy am élén álltak (Kiv 1,9: a nép már „népes” volt), ígéretet kaptak valamire, ami túlmutatott az amon: biztonságra és nemzeti egységre egy erre alkalmas országban. – Mind az am, mind a goj jelentése módosult, utalhatott emberekre, népre a szó legtagabb értelmében, sőt jelölhette állatok egy bizonyos csoportját is. A hanyatlás idején mindkét szó jelentése szűkült, míg végül a nem bibliai zsidó nyelvben szakkifejezéssé vált és azt jelölte, aki ellentéte volt az igazi zsidónak: a goj (a. m. ’pogány’, az am haarec ’a vallásilag műveletlen laikus’; → nép). – 3. A LXX eltért az am és a goj szavak eredeti jelentésétől; ott, ahol Izr.-ről van szó, általában a laosz szóval él (a héb. goj szerepében is), a többi népre viszont az ethné szót alkalmazza, ezek a ~. – II. Az ÚSz kevés kivétellel átvette a LXX szóhasználatát. Az ethné a népeket = a ~at jelenti (1Kor 5,1; 1Tesz 4,5), a laosz Izr.-t (Mt 4,15; 26,47; Lk 2,32; ApCsel 4,25; 26,17.23: a nép és a népek = a zsidók és a ~; értsd: a gör.-ök). Az ethné még akkor is használatos, amikor a kereszténységet már hirdették és az első keresztény közösségek megalakultak (Mt 20,19 és passim; ApCsel 14,16; 1Kor 5,1; 12,2; 1Tesz 4,5). Ugyanakkor azonban a laosz kifejezés a keresztényekre is átment, mert az igazi, a lelki Izr.-nek tekintették őket (ApCsel 15,14; 18,11). Így a ~ kifejezés itt is vallás-erkölcsi tartalmú, és minden olyan népre vonatkozik, amely nem részesült a kinyilatkoztatásban (21,21; 26,17; Róm 3,29; 9,24; 15,10), tehát a gör.-ül beszélőkre is (10,12; 1Kor 10,32; 12,13; Gal 3,28). Csak a kereszténység utáni zsidóság nevezte a monoteista vallások követőit, tehát a keresztényeket és a mohamedánokat is gojimnak. Lat. fordításban a gör. ethnének eredetileg a gentes felelt meg, de később, amikor a régi vallások hívei a kereszténység térhódításával jónak látták a sík vidékre (pagus) visszahúzódní, a gentest felváltotta a pagani (~) kifejezés.

pohár: → kehely.

pohárnok: Csak Salamon udvari emberei közt szerepel (1Kir 10,5), a → hivatalnokok listája (2Sám 8,16–18; 20,23–26; 1Kir 4,2–7; 1Kron 18,14–17) nem tartalmazza. Izr.-en kívül Egyiptomban (Ter 40,1–2) és a perzsa udvarban (Neh 1,11) volt ~. → rabsáké.

pokol: I. Az ÓSz-ben. A keresztény teol.-ban a ~ az a hely, ahol a bűnösök haláluk után örökké bűnhődnek. Az ÓSz ezzel szemben a halottaknak csak egy tartózkodási helyét ismeri, a → seolt (→ hádesz, → holtak országa); minden halott ide kerül, a jók és a rosszak egyformán. Amikor a → megfizetés kérdése előtérbe került, a teol. eljutott annak feltevéséig, hogy a seolban más-más helyre kerülnek a jók és a rosszak (Hénoch [etióp] 22; 102,4 kk.; 103; ZsidTört 18,1.3). Lehetséges, hogy ehhez az elképzeléshez kapcsolódik a gazdagról és a szegény Lázárról szóló példabeszéd (Lk 16,19–31). A fogság után (vö. Iz 66,24) a seolon kívül az eszkatologikus bűnhődés helyének gondolata is felmerült, ahol Izr.-nek Jahvéhoz hűtlen fiait és az összes bűnösöket örök tűz fogja gyötörni (→ Gehenna). A gehennának és a seolnak kezdetben egymástól független fogalma később – legalábbis részben – egybeolvadt; először a sötétség motívuma került át a seolból a gehennába, végül (főleg

a Kr. u. 1. sz.-i szövegekben) a seol legalsó része lett a gehenna és ezzel az eszkatologikus bűnhődés helyéből az a hely lett, ahol a „közbülső” (= a feltámadásig tartó) időben bűnhődnek a rosszak. – II. Az ÚSz-ben. A) Jézus átvette kora szóhasználatát; a bűnösök eszkatologikus bűnhődésének színhelyét gehennának nevezte (a magyar fordításban ~: Mt 5,23; 18,9; Lk 12,5; vö. Jak 3,6). Ezenkívül vannak részek az ÚSz-ben, amelyek szó szerint ugyan nem említik a gehennát, de egyértelműen utalnak rá (Mt 13,42.50; 18,8; 24,51; 25,41); Keresztelő János is ezt a helyet tartotta szemé előtt (3,12; Lk 3,17), a Júd 7; Jel 19,21; 20,10.14; 21,8 alapján szintén erre kell gondolnunk. A seolra vonatkozó elképzelések hatottak a gehenna fogalmára; ennek kiinduló pontjai: Mt 8,12; 22,13; 25,30; 2Pét 2,17; Júd 13. Lk 16,24: itt a gehenna már az a hely, ahova a bűnösök közvetlenül a haláluk után kerülnek, és ahol a feltámadásig tartó „közbülső” időben bűnhődnek. – A ~ a bűnösök és a bukott angyalok eszkatologikus bűnhődésének végleges helye (Mt 25,41; Jel 19,21; 20,10; 21,8). 2Pét 2,4 és Júd 6: itt olyan helyről van szó, ahol a bukott angyalok a „közbülső” időben bűnhődnek (vö. Tartaros), a Jel 20,7 szerint börtönben, Hénoch (etióp) 18,11–19; 88,1 szerint szakadékban, ahol a sötétség tartja őket foglyul az utolsó ítéletig, amikor is örökre a tüzes tóba (= gehenna) vetik őket (Jel 20,10). – B) Sajátos, újra meg újra visszatérő motívuma a ~nak a tűz (Mt 3,12; 5,23; 13,42.50; 18,8 kk.; Mk 9,43–47; Lk 3,17; Júd 7; Jel 19,21; 20,10.14 kk.; 21,8), amely kiolthatatlan v. örök (Mt 3,12; 18,8; 25,41; Mk 9,43.47; Lk 3,17; Júd 7). A féreg, amely még az oszló holttestekkel tele → Hinnom völgye képének emlékét őrzi, nem pusztul el (Mk 9,48; Vg.: 9,44.46). Mt 8,12; 13,50; 22,13; 24,51; 25,30: a poklot „sírás és fogcsikorgatás” jellemzi. A sötétséggel, amely a seolra vonatkozó elképzelés maradványának, ill. átvételének minősül (8,12; 22,13; 25,30), szemben áll a kivilágított ünnepi terem fényessége, amely az üdvözültek boldogságára utal; ilyenformán képes beszéd elemét kell benne látnunk. Jóllehet Jn, az ApCsel és az ap.-ok levelei gyakran említik a bűnösök örök bűnhődését (Jn 3,36; 5,14.29; 6,53; 10,9; Róm 6,23: bűnhődés és halál vár rájuk; Fil 3,19; 2Tesz 1,9: pusztulás, örök kárhozat lesz osztályrészük; 1Kor 6,9: nem jutnak be Isten országába), a büntetés módját és helyét közelebről nem határozzák meg.

pokol tornáca: → Krisztus pokolraszállása.

polgárok: az ország, a város lakosai. A mózesi törv. szerint Kánaán lakói 3 csoportra oszlanak: a törzsek v. a nép tagjai, a → rabszolgák és az → idegenek. Modern értelemben vett polgárjogot az ÓSz nem ismer. Az egyének a törzsi szervezetbe tartoznak. Azokat a rendelkezéseket, amelyek a kultikus közösségbe való bekezdésre vonatkoznak (Kiv 12,48; MTörv 23,2–8; Neh 13,1–3), nem szabad összetéveszteni a mai polgárjoggal. Mindazáltal találunk az ÓSz-ben olyan részleteket, amelyeket polgárjogi értelemben foghatunk fel. Így azokat a rendelkezéseket, amelyek Izr. rabszolgasorsra jutott fiait és örököseiket illetik (Kiv 21,2; MTörv 15,12 kk.; Lev 25,15–28.39–41; vsz. mindkét részlet későbbi jogi állásfoglalást tükröz). A polgár jogának elvesztése (kizárás a kultikus közösségből) vsz. az → átok alá helyezés következménye volt. A talmudi korban az, aki egy évig élt valamely városban, polgárjogot kaphatott; lehetséges, hogy ezen az alapon Jézus Kafarnaum polgára volt (Mt 9,1: városába). A → diaszpórában élő zsidók megszerezhették a sokra tartott róm. polgárságot, pl. Pál (ApCsel 16,37–39; 22,25–29; 23,34), aki egyszersmind tarsuszi polgár is volt (21,29), továbbá a → libertinusok (6,9), Heródes családja (Antipater révén). A róm. polgárjog biztosította kiváltságok közül a legfontosabbak voltak: róm. polgárra nem lehetett lealacsonyító büntetést kiróni (pl. ostorozás, keresztrefeszítés), ha elítélték, joga volt a császárhoz fellebbezni, és ha valamelyik provinciában élt, kérhette, hogy adott esetben róm. bíróság ítélkezze ügyében (polgári ügyben az esküdtszék, bűncselekmény elkövetésekor a helytartó). Az antióchiai polgárjogot is becsülték (2Mak 4,9). → állam, → város.

poligámia: → házasság.

poliglotta, Biblia poliglotta (gör. 'soknyelvű Biblia'): a Szentírás többnyelvű szövege. Főleg a szövegkritika segédeszköze: az oszlopokban egymás mellett álló, különböző nyelvű szövegek megkönnyítik egy meghatározott szöveg, többnyire a Vg rekonstrukcióját. A legtöbb ~ ezért a szövegkritika kialakulásának korából való.

Origenész → Hexapláját nem tekintve az ismertebbek: a complutumi ~: Ximenes bíboros adta ki (Alcalá, 1520. 5 köt.); antwerpeni ~: A. Montano kiadása (Antwerpen, 1629–45. 8 köt.); párizsi ~: az oratoriánus Morin műve (Párizs, 1629–45. 10 köt.); londoni ~: Brian Walton kiadása (London, 1654–57. 6 köt.). Ez utóbbi a legjobb és a leginkább elterjedt, ma is használatos. Melléklete E. Castellus 7 nyelvű szótára. – E ~k általában adják a nem lat. szöveg interlineáris (sorok közti) lat. fordítását is. A későbbi ~k (La Bible polyglotte. F. Vigouroux. Párizs, 1898–1906. 8 köt.) kevésbé jelentősek.

politeizmus: → többistenhit.

Poncius Pilátus: → Pilátus.

Pontusz: eredetileg a perzsa birodalom Fekete-tenger mellékén elterülő része. Kr. e. 65-ben róm. provincia lett. Területén korán alakultak keresztény közösségek (1Pét 1,1). A Vg-ban Ellaszár helyett is ~ szerepel. Aquila születési helye (ApCsel 18,2).

por: az az anyag, amelyből az Isten az embert teremtette (Ter 2,7; Jób 4,19). A ~ visszatér a ~ba (pl. Ter 3,19); ebből következően az ember egyszerűen ~nak nevezhető (pl. 18,27). – A → hamu mellett a ~nak a gyászszertartásokban is van szerepe: a ~ban fetrengenek (Mik 1,10), v. a fejükre szórják (pl. Józ 7,6) a bánat jeléül. Képes értelemben az ember lerázza magáról (Iz 52,2), ill. a lábáról (Mk 6,11) annak jeléül, hogy nem vállalja a közösséget, tanúbizonyságot valaki ellen; v. lenyalja, ill. lecsókolja valakinek a lábáról azt (Iz 49,23); büntetésül ~ az eledele a kígyónak (Ter 3,14; Iz 65,25), de a legyőzött ellenségre is ez a sors vár (Mik 7,17; vö. Zsolt 72,9). Végül a ~ – főleg összehasonlításban – a sokaságra szolgál utalásul (pl. Ter 13,16: Olyanná teszem utódaidat, mint a föld homokját), de kifejezheti a megalázódást (pl. Iz 47,1) v. a sírba szállást is (pl. Zsolt 22,30). → föld.

Potifár (héb. 'az, akit a nap ajándékozott'; helyesebben: → Poti-Ferász), Putifár: a fáraó kincstárosa, a testőrség parancsnoka (Ter 37,36; 39,1). 37,36: a név kiegészítés 39,1–23 alapján, amely eredetileg szintén nem tartalmazta a nevet.

Poti-Ferász (héb. 'az, akit a nap ajándékozott'; → Potifár): a Ter 41,45.50; 46,20: szerint az oni (= héliopoliszi) papnak, József apósának a neve. A nevet egy egyiptomi sztélén is felfedezték (1939).

pöröly: → kalapács.

praetor, prétor: → helytartó.

praetorium (lat): a → helytartó székhelye. A Bibliában helytartóságként szerepel (Mt 27,27; Mk 15,16; Jn 18,28.33; 19,9; vö. ApCsel 23,35 és Fil 1,13). – I. A fogalom. Nem volt mindegy (ahogy L. H. Vincent véli), hogy egy praetor hol állította fel bírói székét (sedia curulis), hogy ítéletet mondjon; ~ként csak bizonyos helyek jöhettek számításba. – 1. Katonai ügyekben (in re militari) a) az a sátor v. épület, amelyben a praetor v. a generalis (prae-itor) a táborban tartózkodott, és amelynek a helye stb. pontosan meg volt határozva; b) a haditanács, amely a praetor sátrában gyűlt egybe; c) a praetor testőrsége (cohors praetoria); Augustus császár korától a ~ többnyire ez utóbbi értelemben volt használatos. – 2. Civil ügyekben (in re civili): a) egy provincia helytartójának –, aki praetor, prokonzul, propraeator, prokurator v. prefektus volt – a rezidenciája (rendszerint a korábbi királyi palota); b) átvitt értelemben a helyőrség parancsnokának szolgálati lakása, a császári rezidencia Rómán kívül és végül bármely fejedelmien berendezett ház. – Jóllehet a praetornak hivatalából következően jogában állt az ítélethozatal, a saját ~án belül nem mondhatott ítéletet, hanem csak valamely mindenki által megközelíthető téren v. a szabad ég alatt, ahol ítélőszéket állított fel. – II. A ~ az ev.-okban. 1. Jézus Pilátus előtt lefolyt perének leírásakor János evangélista 4-szer említi a ~ot, mégpedig a prokurator

rezidenciájaként (Jn 18,28.29.33.38; 19,4 kk. 9.13: helytartóság). A 19,13 alapján feltehető, hogy egy lithosztrotosznak v. gabbatának nevezett tér állt a ~ előtt, ahol a zsidók összegyűlhetnek, amikor Jézus halálát követelték. A vádlott kihallgatása a ~on belül zajlott le az auditóriumban, amely erre és hasonló célokra szolgált. Mivel a zsidók „nem mentek be a helytartóságra, nehogy tisztátalanná váljanak” (18,28), Pilátus volt kénytelen kijönni, valahányszor a per menete megkívánta a vádlókkal való tárgyalást. Végül Pilátus kimondta az ítéletet a ~on kívül, egy emelvényen felállított bírói székekben ülve (19,13). Ezzel összhangban van Mt 27,27 és Mk 15,16 is, ahol arról olvashatunk, hogy az ítélethozatal és az ostorozás után a katonák bevitték Jézust a helytartóságra, hogy ott csúfot űzzenek belőle. Eszerint mind az ítélethozatal, mind az ostorozás a ~on kívül a nép jelenlétében zajlott le. (Jn 19,1 kk. előbbre helyezi az ostorozást, és úgy iktatja be, mintha a ~on belül ment volna végbe; vö. 19,4 kk.). – 2. Mk 15,16: itt a ~ a nem jeruzsálemi olvasók számára az aula közelebbi meghatározására szolgálhatott, amelyet Jeruzsálemben jól ismertek és amelyet kétségkívül palotának kell fordítani; hogy azonban melyik palotára kell gondolni, v. hogy hol állt, arról a hagyományban semmi biztos nem őrződött meg. – a) A legrégebbi hagyomány – a bordeaux-i zarándoktól (333) egészen Szophroniuszig, aki Jeruzsálem püspöke volt, s akit a perzsák elhurcoltak (614) –, amely a ~ot a Tyropaion-völgybe helyezte, ahova ezért Melánia bazilikát építtetett, nem egyeztethető össze az ev.-ok adataival. Ezek szerint a ~ magasan fekvő fejedelmi épület volt; ez a hagyomány feltehetően azon alapszik, hogy a ~ot összecserélték azzal a teremmel, ahol a főtanács gyűlt egybe. – b) A 12. sz. óta a Haram as-Sariftől ÉNy-ra keresik a ~ot, ahol Jézus korában a heródesi → Antonia-vár állt. Ezt a feltevést főleg az támogatja, hogy felszínre került egy nagy négyzetes (kb. 1 m-szer 1 m-es és 35 cm magas) kövekkel teljesen beborított tér, amely Vincent szerint a várhoz tartozott; → gabbata. – c) Mások – egy olyan hagyományhoz csatlakozva, amely a 12. sz. közepétől (pl. Johannes von Würzburg, 1165) fordul elő – Heródes palotájában a Ny-i dombon, a későbbi citadellában keresik a ~ot. E feltevés mellett – jogosan – Philóra (Legatio ad Caium 38) és Josephus Flavius (ZsidHáb 2,3,1–4; 2,9,4; 2,14,8 kk. stb.) szoktak hivatkozni, ahol az olvasható, hogy Sabinus, Pilátus, Ventidius Cumanus és Gessius Florus prokurátorok (helytartók) Jeruzsálemben tartózkodva ebben a palotában székelték. Ezenkívül a Gessius Florus idejében lezajlott összecsapásról szóló beszámoló (ZsidHáb 2,14,8 kk.) sok pontban megegyezik az ev.-ok feltételezte helyzettel: a helytartónak a palotában való tartózkodása; előtte kellett lennie egy térnek, ahol nagy tömeg elfért; a palota előtt volt egy emelvény, ahol a helytartó helyet foglalt és a zsidókat megostoroztatta. Végül még az is kiderül Josephus Flavius művéből, hogy Heródes utódai Jeruzsálemben látogatásuk alkalmával a Hasmonaeusok palotájában laktak, nem Heródes palotájában; ezt teljesen átengedték a róm.-aknak. – III. A ~ az ApCsel 23,35-ben. Heródes ~a Cezáreában, ahol Félix fogva tartotta Pál ap.-t, az a palota volt, amelyet Heródes építtetett itt magának, és amelyet a róm. helytartók (prokurátorok) rendszerint székhelyül választottak maguknak (vö. ZsidHáb 2,14,8). – IV. A ~ a Fil 1,13-ben. Ha Pál ap. e levél keltekor Rómában volt, akkor nem gondolhatott a császári palotára (így vélekedett már Aranyszájú Szt János és Theodorétosz), hanem csak a császári testőrségre. Viszonylag könnyű fogsága idején saját szállásán tartózkodhatott és egy pretoriánus (testőr) őrizetére volt bízva (custodia militaris; ApCsel 28,16). Mivel a pretoriánusokat gyakran váltották, Pál ap. fogsága okának csakhamar ismertté kellett válnia a katonák körében. Ha viszont a Fil írásakor Pál Efezusban v. Cezáreában tartózkodott, akkor a ~ot a kormányzói palotában kell keresnünk.

predestináció: → előre elrendelés.

prédikáció: → igehirdetés.

Prédikátor könyve, Préd: protokanonikus ósz-i bölcsességi könyv. – I. Elnevezése. A ~ a héb. szövegben Kohelet; ez az 'összegyűlni, ill. a szót vinni' jelentésű kahal szóból származik és azt jelöli, aki a nép gyülekezetében (gör. ekklészia, ebből ekkléziasztész, lat. megfelelője: Ecclesiastes: LXX és Vg) hivatásszerűen viszi a szót. – II. Keletkezése. A szerző ismeretlen; mindenesetre palesztinai zsidó volt (talán az É-i országrészből). Mondanivalóját egy Koheletnek nevezett személy ajkára adja, akiről egyes szám 3. személyben beszél (1,2; 7,27;

12,8–10) és akitől egyértelműen elkülöníti magát (12,9–14). Ha a szerző sehol nem szerepelteti is a nevét, mégis nyilvánvaló, hogy Salamont tartotta szemé előtt (1,12; 2,4–9), ezért régebben Salamont tekintették a mű szerzőjének. A kormányzás és a társadalmi bajok miatti panasz (3,16; 4,1; 5,7; 8,10), több – nem egészen egyértelmű – utalás későbbi eseményekre (4,13–16; 9,13.16; 10,16 kk.), főleg pedig a ~ nyelve (arám sajátosságok, kései héb. kifejezések és formák), amely az ÓSz későbbi kv.-einek nyelvével mutat rokonságot, arra engednek következtetni, hogy a ~ a Kr. e. 3. sz.-ban keletkezett. – Ha nem is jellemzi logikus gondolatmenet, a ~ felépítése szempontjából azért egységet alkot. Több egyházatya (Nagy Szt Gergely, Nisszai Szt Gergely, Szt Jeromos) a kv. különféle éles megfogalmazásait egy vitapartnernek tulajdonította; ezekkel a ~ szerzője – szerintük – szembe akart szállni. Mások párbeszédet látnak a ~ben, amelyben ellentétes nézetek állnak szemben egymással. Sokan azon a véleményen vannak, hogy a kv.-et nagymértékben átdolgozták; így pl. E. Podechard a bölcsesség javaslatait (4,5.9–12; 5,2.6a; 6,7; 7,1–12.18–22; 8,1.2a.3 kk; 9,17; 10,4.15–20; 11,1.4.6) egy bölcs tanító későbbi betoldásainak tekinti, azokat a részleteket pedig, amelyekben a jóról és a rosszról van szó (2,26; 3,17; 7,26b; 8,2b.5–8.11–13; 11,9c; 12,1a.13 kk.) egy jámbor izr. kiegészítéseinek tartja, aki túlságosan materialistának találta a kv.-et. E felfogás miatt látszik a ~ szerzője vallástalannak és pesszimistának. Ha a kv.-et a maga egészében nézzük, valóban megállapíthatjuk, hogy az élet csalódásainak egyoldalú ismétlése miatt, valamint az alvilágban folyó élet sötéten látása következtében materialista hatást kelt; ennek ellenére a Teremtőtől való függőség átélésére tanít, ami vallásos magatartással egyértelmű. És ha a ~ a kinyilatkoztatás akkori – tökéletlen – szintjén nem tudott is kellő feleletet adni az élet értelmének kérdésére és a → megfizetés problémáját sem volt még képes megnyugtatóan megoldani, ezzel felébresztette a nagyobb világosság vágyát; ebben rejlik ennek a kv.-nek a jelentősége az üdvösség tört.-ében. – Azt, hogy babilóniai mintától v. a gör. filozófiától (epikureusok, sztoikusok, Hérakleitosz) függ, aligha lehet bizonyítani. A ~nek világnézete szorosan kapcsolódik az ÓSz gondolatvilágához, jóllehet sok részletből lehet arra következtetni, hogy szerzője ismerte és tekintetbe is vette a gör. felfogást. – III. Nyelve. A ~ nem arám (Margoliouth, A. Allgeier, F. Zimmermann, C. C. Torrey és H. L. Ginsberg), hanem héb. nyelven keletkezett; a szókinccs, a nyelvhasználat és a stílus bizonyos rokonságot mutat az ÓSz legkésőbbi kv.-eivel (Krón Ezd, Neh, Eszt, Sir). M. J. Dahood ezzel szemben azt a nézetet képviseli, hogy a szóhasználat és a mondatfűzés terén a ~ számos sajátosságát a klasszikus föníciai alapján lehet megmagyarázni, úgyhogy a kv. gondolatait is régebbi korból valóknak kell tartanunk. – IV. Tartalma. A címet (Préd 1,1) és az utószót (epilógust) nem tekintve a ~ 7 sorozat mondást ölel fel minden földi dolog hiábavalóságáról, ahogy az elején és a végén ezt jelzi is (1,2; 12,8). Lazán összefüggő elmélkedések követik egymást (határozott gondolatmenet nélkül) az élet rövidegéről, minden emberi fáradozás hiábavaló voltáról, a munka értelmetlenségéről stb., rendszerint saját tapasztalatokra való hivatkozással. A mondásoknak mind a 7 sora az élet élvezetére való felhívással zárul (2,24; 3,12; 3,22; 5,17; 8,15; 9,7; 11,7), de azért a szerző nem teljesen evilági szemléletű: az élet javait, élvezeteit Isten ajándékának tekinti (2,24; 5,18 kk.), és tudja, hogy az embernek mindenről számot kell adnia Istennek, így a földi javak felhasználásáról is (3,17; 11,10; 12,14). Látszólag materialisztikus és pesszimista felfogása nagyrészt arra vezethető vissza, hogy az alvilágról, s egyáltalán a túlvilágról sötét elképzelései voltak (9,7–10; 11,8), nem látta az eget, amely kárpótlást jelenthetett volna neki a földi élet csalódásaiért.

prés: → sajtó.

presbiterek: → öregek.

Priscilla: → Priszka.

Priszka, Priscilla (lat. 'idős, tiszteletreméltó asszony') → Aquila felesége. A források csak vele együtt említik (ApCsel 18,1.18; Róm 16,3; 1Kor 16,19; 2Tim 4,19).

próbatétel: → kísértés.

proconsul, prokonzul: → helytartó.

procurator, prokurátor: → helytartó.

profán: → megszenteltségtelenítés.

próféta: I. Az ÓSz-ben. A) Az elnevezés. 1. A ~ szó a gör. prophétészre vezethető vissza, amely a gör. térségben a jóst és a jóslat értelmezőjét jelölte. A kései időben az egyiptomi templomok előkelő papjait is így hívták, mert az ő feladatuk volt az istenek üzeneteinek magyarázata. A LXX-ban a prophétész a héb. nabi főnévnek felelt meg, amely mint ige a legrégebb szövegekben az elragadtatott állapotra utal (1Sám 10,5,11; 19,20; vö. 1Krón 25,1–3; → eksztázis), később általában vonatkozott a ~i beszédre. A ~i beszédet legtöbbször Istentől v. lelktől eredőnek tekintették (Szám 11,25 kk.; 1Sám 10,6.10; 19,20.23 stb.), úgyhogy a ~ is Isten embere (2,27; 1Kir 12,22; 13,1 kk.; 17,24; 20,28) v. a lélek embere (Oz 9,7), Isten szája (Jer 15,19), mert Jahve szavait közvetíti (18,18; vö. 1Kir 17,24; Oz 6,5; Ám 3,8); vö. a ~i szózat szokásos bevezető formulájával: „Ezt mondja az Úr.” A nabinak nyilvánvalóan változott a jelentése; a legrégebb időben Isten dicséretének elragadtatott hirdetőjére korlátozódhatott (1Sám 10,5.10; → prófétatanítványok). Azokat, akik Jahve szavait közvetítették, látóembernek (vö. 9,9) nevezték. Az elragadtatott állapot – úgy látszik – visszaélésekre adott alkalmat, mert a nabi rosszálló színezetet kapott. Szembeötlő, hogy Isten emberei, mint Ámosz, Izajás, Mikeás és Jeremiás soha nem mondták magukat ~nak; csak mások nevezik egy-két helyen Izajást és Jeremiást így (Iz 37,2; 38,1; Jer 28,5 kk., 15; 43,6; 45,1); Náhum, Habakuk, Aggeus és Zakariás szintén csak (a szerkesztőtől származó) feliratokban szerepelnek ~ként. Ámosz (Ám 7,14) és Mikeás (Mik 3,3 kk.) kifejezetten elhatárolják magukat a ~któl. Ezzel szemben Ozeás (Oz 9,7) és Ezekiel (Ez 2,5) felvették a ~ címet. – 2. A ~ság egy fél évezreden át alapvetően meghatározta Izr. szellemi életét. Tanításuk igen nagy részben a ~k írásában öltött testet. (A ~i iratok zsidó felosztására nézve → kánon.) Egész sor ~ról csak a tört.-i kv.-ekből tudunk: → Sámuel, → Nátán, → Achija, → Illés, → Elizeus, → Mikeás; rajtuk kívül feltehetően voltak még más ~k is, csak nem tudunk róluk semmit. Meg szokás különböztetni a csak szavaikkal, ill. tetteikkel tanító, ún. beszélő ~kat és szerzőként is ismert, tanításukat írásban is rögzítő, ún. író ~kat. A keresztény hagyomány ezen túlmenően még megkülönbözteti a → nagyprófétákat és a → kisprófétákat is. Ez utóbbi különbségtétel merőben külsőséges: a ~ művének terjedelmén alapszik; hogy az illető ~ milyen hatással volt korára, az ettől teljesen független. – B) Próféta Izraelen kívül. A kétféle elnevezés (látóember és nabi) felveti az eredet és az ókori K-i párhuzamok kérdését. G. Fohrer szerint a látóember mint jelenség a nomád életre vezethető vissza, a nabi viszont kánaáni eredetű fogalom. „Különböző arab példák arra engednek következtetni, hogy a látóember az ókori K-i nomádok körében fontos szerepet töltött be”. Jer 27,9 tanúsítja: Izr.-ben számoltak azzal, hogy a szemita szomszédok körében ismeretesek ~k. Ott szerepelnek Edomban, Moámban, Ammonban, Tiruszban és Szidonban a jóskok, álmofejtők, jóvendőmondók és varázslók mellett. Ha össze akarjuk hasonlítani a ~ságot Izr.-ben és Izr. határain kívül, nem szabad megrekedni a külsőségeknél. Egyiptomban a „prófécia” része az általános bölcsességi irodalomnak. Ez nem karizmatikus megnyilatkozás, hanem az a meggyőződés, hogy a tört.-ben bizonyos megismerhető törv.-ek érvényesülnek, így a belátásra képes férfiak a jövőre vonatkozóan is ki tudnak jelenteni dolgokat (H. Brunner). Azt illetően, hogy vajon a hettiták a szokványos jósláson kívül ismerték-e az istenek embereit (esetleg nőket is), akik az istenek terveit, elhatározásait adták tudtul, a forrásokban kevés az adat. Vsz. mint Egyiptomban, itt is a múlt tapasztalatai alapján értelmezték a jelent. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az istenek küldöttei csak a király sorsát, ill. a dinasztikus érdekeket illetően nyilatkoztak, erkölcsi követelményeket nem támasztottak a néppel szemben. Tehát az Izr. határain kívül működő ~kkal Izr.-ben csak az ún. hivatásos ~kat lehet párhuzamba állítani, az Istentől meghívott ~ra nem lehet az összehasonlítást kiterjeszteni. – C) Hivatásos és meghívott próféta. Ám 7,10–16 alapján feltehető, hogy Izr.-ben működtek hivatásos ~k, akik azzal keresték meg a kenyerüket, hogy Isten szavát hirdették. Erre utalva tiltakozik Ámosz a ~ság ellen: „Nem voltam én próféta, sem prófétának fia”. A hivatásos ~któl megkülönbözteti személyes meghívása, Jahvétól kapott különleges küldetése. Ámosz felteszi, hogy a hivatásos ~k nem feltétlenül

kapnak ilyen megbízatást Jahvétól, ha Izr. Jahvétól rendelt vezetőinek tekintette is őket. De azért a hivatásos ~k közül is kaptak némelyek bizonyos feladatokat Jahvétól különleges esetekben, ha a körülmények megkívánták (mindenekelőtt Sámuel, Illés és Elizeus; vö. továbbá 1Kir 11,29–39; 13,1–3; 14,5–16; 20,35–42; Nátán: 2Sám 7,4–17; Gád: 2Sám 24,11–14.18 kk. stb.). Mikeás egyértelműen elhatárolja magát a hivatásos ~któl, akik „félrevezetik” a népet, s „ha valaki nem tömi a szájukat, hadat üzennek ellene” (3,5). A hivatásos ~k társadalmi rendet alkottak; a papokkal, a bölcsekkel és a királyokkal Izr. vezetőinek számítottak (Iz 3,2 kk.; 28,7; Jer 6,13; 8,1; 14,18; 18,18; Ez 13,9; Oz 4,4 kk.; Mik 3,11; Szof 3,4). A hivatásos ~khoz tartoztak a → prófétatanítványok is. Őket kérdezték meg vállalkozásaik sikere v. általában a jövő felől (pl. 1Sám 10,2; 28,6; 2Sám 7,1–7; 1Kir 14,1–14; 22,5–28; 2Kir 6,21 kk.; 8,7–15; 22,14–20). De gyakran kéretlenül is megszólaltak, hogy Jahve akaratát tudtul adják (pl. 2Sám 12,1–15; 24,11–14.18 kk.; 1Kir 11,29–39; 13,1–3; 16,1–4; 17,1; 18,1 kk., 41–45; 20,13 kk. stb.). Ahogy az ókori K-i udvarokhoz hozzátartoztak a jövendőmondók és a „bölcsek” (Ter 41,8; Iz 19,3.11 kk.; Dán 1,20; 2,2), úgy Dávid udvarában (Nátán: 2Sám 7,4–17; 12,1–15; 1Kir 1,8.10 kk., 22.32; Gád: 2Sám 24,11.18) és talán Saul (1Sám 28,6) és Jehosafát kíséretében (2Kir 3,11–20) ~kkal találkoztunk, akiknek az volt a feladatuk, hogy Jahve akaratát tudtára adják a királynak; mintegy udvari ~knak tekinthetők. A fogság után Nehemiásnak szemére vetették az ellenségei, hogy udvari ~t tartott (Neh 6,7). De a hivatásos ~k rendszerint nem is annyira az udvarhoz kötődtek, sokkal inkább a szentélyekhez, s így a templomi személyzethez tartoztak. – D) Hamis és igaz próféták. 1. Minthogy a ~k tevékenységét rendszerint jutalmazták (Bír 13,17; 1Sám 9,7 kk.; 1Kir 13,7; 14,3; 2Kir 5,22–27; 8,8 kk.; Ám 7,12; Mik 3,5), némelyeket inkább a nyereségvágy vezetett közülük, semmint az igazság szeretete. A LXX nyomán az ilyen ~kat hamis ~nak nevezték el, vagyis olyan férfiaknak tekintették őket, akik a ~ szerepét játszották, de valójában nem voltak ~k, a ~n ez esetben – a szó későbbi, szűkebb értelmében – 'Isten igaz küldötté'-t értve. A héb. ÓSz ezt a kifejezést nem ismeri (Jer 23,26: itt – a helyes értelmezés szerint – 'a maguk kitalálta csalárdságot jövendőlkő' szerepelnek) és a hamis ~kat is egyszerűen ~nak mondja, mivel a hivatásos ~k rendjéhez tartoztak (vö. pl. 28). Mivel a nagy meghívott ~kkal ellentétben nem személyes meghívást kaptak, hanem saját elhatározásukból lettek ~k, a meghívott ~k szemükre vetették, hogy Jahve nevében beszélnek, jóllehet nem küldte őket Jahve (14,15; 23,32; 27,15; 29,9; Ez 13,6); hazugságokat jövendölnek, maguk kitalálta csalárdságokat hirdetnek, hazug látomást látnak (Jer 5,31; 6,13; 14,14; 23,25 kk.; 27,10.14; Ez 13,2–23; vö. Iz 9,14). Azt is felrótták nekik, hogy fennhéjázók, hűtlenek (Szof 3,4), pénzért jövendölnek (Mik 3,5.11), v. azért, hogy a király, ill. a nép tetszését elnyerjék (1Kir 22,13; Iz 30,10; Jer 5,31; Mik 2,11), továbbá hogy házasságot törnek (Jer 23,14; 29,23), részegeskednek (Iz 28,7), biztatják a gonoszokat (Jer 23,14; Ez 13,22), elfeledtetik Jahve nevét (Jer 23,27), félrevezetik a népet (23,32; 29,8; Ez 13,10; 14,10 kk.), mert békét és jólétet jövendölnek (Jer 6,14; 14,13; 23,17; 37,19; vö. 27,14–18; Ez 13,10–16). – 2. A MTörv 13,6; 18,20 halállal fenyegeti azt a ~t, aki a népet szavaival v. jeleivel, ill. csodáival eltéríti Jahvétól, v. anélkül, hogy erre megbízatást kapott volna Jahve nevében beszél. A 13,2–6 feltételezi, hogy a „hamis” ~ jelet mutathat, csodát művelhet, amikor szavainak hitelt akar szerezni; ilyenkor Jahve maga teszi próbára népe hűségét. Hogy valaki igaz v. hamis ~, azt azon lehet lemérni, hogy amit hirdet, összhangban áll-e a → szövetség feltételeivel, a → Tízparancsolattal. A nép boldogulásának jövendölése esetén csak a beteljesedés számít a ~ Istentől kapott küldetése biztos ismérének (Jer 28,8 kk.). A meghívott ~kat csak küldetésük tudata ösztönzi (Ám 3,7 kk.; 7,14 kk.). Csak engedelmességből vállalják, ha olykor vonakodva is (vö. Jer 1,6; 20,7–9.14–18) ~i küldetésüket, amely csak magányt és üldöztetést, gyűlöletet és vesződést, szenvedést és halált jelent nekik (1,17–19; 11,18–23; 15,15–21; 16,5–9; 18,18–23). Több író ~ részletesen beszámol meghívásáról (Iz 6; Jer 1; Ez 1–3; Oz 1–3). A meghívott ~k hatással voltak koruk vallási, erkölcsi és politikai életére, de nem szabad azért működésüket intézménnyel v. kultikus tisztséggel kapcsolatba hozni. A ~knak a kultuszhoz való viszonyára nézve → áldozat. – E) A kinyilatkoztatás formái. 1. Jóllehet Jahve a Szám 12,6 szerint látomásban és álomban jelenik meg, a ~k a legritkább esetben hivatkoztak → álomra (Dán 7,1), → látomásokra azonban már gyakrabban, amelyek elragadtatással is összekapcsolódhattak. Ez tehető fel pl. Jeremiás esetében (Jer 23,9), akinek szíve megszakadt bensejében,

csontja remegett, olyan volt mintha részeg lett volna és teljesen hatalmába kerítette egy titokzatos hatalom (vö. Iz 8,11). Ezekiel elragadta a lélek (Ez 3,12–15), az Úr keze pedig súlyosan ránehezedett, s két napig olyan volt, mint a kába (vö. 24,27; 33,22); egy más alkalommal napokig feküdt az egyik oldalán, nem tudott elmozdulni (4,4–8). Dániel pontosan leírja elragadtatását: ájultan elvágódott, remegett (Dán 10,9.11), minden ereje elhagyta (10,17). – 2. A legtöbb esetben arról beszélnek a ~k, hogy titokzatos módon szavakat hallottak, Jahve intézte őket hozzájuk, szólt (Jer 1,2; 7,1 stb.; Ez 2,2; 3,16 stb.). Feladatuk, hogy mondják el a népnek, amit Jahve mondott nekik (Jer 12,2 stb.). Hogy miként zajlott le Jahve szavainak meghallása, arról a ~k alig árulnak el valamit. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy bennük az Isten szava emberi alakot ölt, hogy Isten szavait mintegy „lefordítják”, olyan formába öltöztetik, hogy amit Isten mond, azt az emberi fül felfoghassa, meghallja, megértse (→ kinyilatkoztatás, → sugalmazás). – F) A próféták megnyilatkozási formái. 1. A közvetítő üzenetet a ~k olykor jelképes mozdulatokkal, testtartással tették szemléletessé. Így pl., hogy azt a nyomort érzékeltesse, amivel Jahve Egyiptomot és Kust fenyegette, a bennük bizakodók elrettentésére Izajás meztelenül és saru nélkül járt (Iz 20,2); hogy Babilon királyának uralmát megjövendölje, Jeremiás igát vett a nyakába (Jer 27,2; vö. 13,1–11; 19,10 kk.). Ezekiel úgy adja tudtul Jeruzsálem pusztulását és lakói elhurcolását, hogy szokatlan módon összeszedi a holmiját és elhagyja házát: útra kel (Ez 12,3–7; vö. 4,1–3.9–17). Achija új köntösét 12 részre tépi szét, és 10 részt odanyújt belőle Jerobeámnak, így fejezi ki Izr. fiai törzseinek meghasonlását és az ország kettészakadását (1Kir 11,29–31). – 2. A legtöbb jövendölés mintájára (pl. Ter 25,22 kk.; 27,27–29.39 kk.) a régebbi ~k rövid, ritmikus mondások formájában fogalmazták meg, ill. a Biblia egyik kedvelt kifejezésével élve kiáltották (pl. Iz 58,1; Jer 3,12; Mt 3,3) mondanivalójukat. Mivel azt hirdették, amit Jahvétől hallottak v. láttak, így vezetik be szavaikat: Halljátok az Úr szavát, a szót (az Úrét), az ítéletet v. Ezt mondja az Úr (pl. Iz 1,10 kk.; Ám 3,1.13; 4,1; 8,4 és Iz 3,16; Ám 2,4; 5,16). A ~k gyakran a nép gyülekezetét használták fel Isten szavának hirdetésére; így Izajás a szüret alkalmával (Iz 5,1) beszélt, ill. amikor a nép egy ostromra készült elő (7,3), Jeremiás a templom udvarában az imádkozni akarók gyülekezete előtt szólalt fel (Jer 7,2; 26,2), Ezekiel pedig a vének tanácsában (Ez 8,1; 14,1). – 3. A ~k tanításukat rendszerint képekbe öltöztették és a megszokott költői műfajokat használták fel: bordal (Iz 21,5; 22,13), gúnydal (23,7), sirató ének (14,4 kk.; Ez 19; 27; Ám 5,1 kk.), himnusz (Iz 42,10 kk.; 44,23), siralom (Jer 3,21–25; 14,2–6), zarándokének (Iz 2,2–4); ezeken kívül találkozunk még korholással és fenyegetéssel (1,2–4; Oz 2,4–15; Ám 1,3–2,9), intellemmel (Jer 7,2–15; 11,1–8; Ám 5,4 kk.) és vitával (Iz 7; Jer 28; Ám 7,10–16). Minthogy a ~k képeiket saját földrajzi környezetükből, ill. történelmükből vették, ezek ismerete elengedhetetlen a ~k írásainak megértéséhez; ugyanakkor a ~k beszédeiből is sokat megtudhatunk koruk szokásairól, erkölcséről és szellemi áramlatairól. Hogy a ~k tanítását megértsük, ahhoz nem elég csupán a tört.-i keretekbe beillesztve elemezni beszédeiket; a ~i szózat műfajának sajátosságait is szem előtt kell tartani. A ~k beszédei alkalmi beszédek, ebből következően a bennük foglalt ígéretet gyakran a ~k korára jellemző szorongatott helyzetre utalnak. Sok képes kifejezést nem kell, sőt nem is szabad szó szerint venni. A ~k az üdvösség eljövendő személyeinek és javainak leírásakor Izr. tört.-i múltjának v. jelenének valóságából veszik a vonásokat, amelyekkel elének állítják őket; így az időbeli távlat teljesen hiányzik leírásaikból (→ messiásvárás). – G) A próféták tanítása. 1. A ~k meghívásukból következően Jahve jogainak védelmezőiként lépnek fel, és mint ilyenek a szövetség és a Tízparancsolat talaján állnak. A „szövetség szavai” (Jer 11,2 kk., 6) jelentik számukra a szövetséghez való hűség mércéjét (vö. 7,9; Oz 4,2), ha erkölcsi követelményeikben messze túlszárnyalják is a Tízparancsolatot, és főleg amit a Tízparancsolat tilt (ne!), azt pozitív formában fogalmazzák is meg (vö. pl. Iz 1,16 kk.; 58,6 kk.). Ezzel felfedik a Tízparancsolat mélyebb értelmét, mint később Jézus a Hegyi beszédben (Mt 5,21 kk.). Mivel azonban a ~k gyakorlatilag csak a szövetséghez való hűtlenséget látják a nép körében, beszédeik csaknem teljes egészükben feddések és fenyegetések: → ítélet vár a hűtlenekre. A ~k feladatát és küldetésének jellegét talán leginkább Mikeás fogalmazta meg: „erő tölt el, az Úr lelke, igazság, bátorság, hogy feltárjam Jákob előtt vétkét, Izrael előtt gonoszágát” (Mik 3,8). A ~k szerint a → bűn jelenti a rosszat az ember számára, ahogy ez már a → bűnbeesésnek a ~k szellemétől áthatott tört.-ében is megfogalmazódott. A ~k tanítása összefoglalható

ebben az egyetlen mondatban: a Jahvéhoz való hűség boldogságot jelent Izr.-nek, a hűtlenség viszont a vesztüket okozza. Minthogy Izr. nagy tört.-i kv.-ei (Józs, Bír, 1–2Sám, 1–2Kir) ezt a tételt számtalan példával igazolják, ezért a zsidó hagyomány ~i kv.-eknek tekinti őket. A tárgyukat szem előtt tartva ~i tanítást tartalmaznak. – 2. Az ítélet nem elkerülhetetlen, az életvitel megváltoztatásával elhárítható (Iz 1,19 kk.; Jer 7,5–7; Ez 18,23). Az ember felől nézve azonban kevés a remény egy ilyen fordulatra, hiszen a bűn a népnek mintegy második természetévé vált: „Megváltoztathatja-e bőrét a szerecsen, vagy a párdúc a tarka szőrét? És ti, vajon tudtok-e ti még jót tenni, amikor már úgy hozzászoktatok a rosszhoz?” (Jer 13,23). Ezért az ítélet feltartóztatatlan: „Szétszórlak benneteket, mint a pozdorját, amelyet felkavar a puszta szele. Ez lesz a sorsod és hűtlenséged bére; s ezt én küldöm rád – mondja az Úr.” (13,24 kk.). Ennek ellenére a ~k nem fáradnak bele, hogy a szabadulás lehetőségét a nép szeme elé állítsák, ha némely ~k inkább a nép megtérését hangsúlyozzák is, más ~k viszont Isten megváltást hozó tettét, ill. az ennek köszönhető üdvösség elfogadását emelik is ki. – 3. Az ítélet sem jelenti a ~knak az utolsó szót; Isten csak azért büntet, hogy elvezessen az üdvösségre. Már a Jahvista teol.-jának ez a vezérgondolata, amely először a bűnbeesés tört.-ében ölt testet. Az ember bűne a szakadék szélére vezet a tört.-ben, de az utolsó pillanatban Isten közbelép, átveszi az irányítást és új kezdetet nyit. A ~knak ezt a teol.-ját klasszikus formában Iz 1,27 tartalmazza (hogy hiteles-e és valóban Izajás ~tól való, ahogy többek közt Hertrich tartja, vagy sem, mint Fohrer, Wildberger véli, nem játszik szerepet): „Sionnak megváltást hoz a jog”; Isten ítéletei a megváltást, az üdvösséget szolgálják. A későbbi próféciákban még határozottabban előtérbe kerül a megváltás gondolata, mint a fogság előtti időben. Ezzel párhuzamosan az emberi kezdeményezés egyre inkább háttérbe szorul, és az → üdvösség teljes mértékben Jahve művévé válik (vö. különösen 60–62). A ~k teol.-jára nézve lásd az egyes ~k cikkeit. – II. Az ÚSz több szempontból említi a ~kat. A) 1. A leggyakrabban annak tanúi az ósz-i ~k, hogy Krisztusban beteljesedtek Istennek az üdvösségre vonatkozó ígéretei, kinyilatkoztatásai. Az író ~k közül elsősorban Izajást idézi az ÚSz, legtöbbször név szerint, de olykor név nélkül is; rajta kívül előfordul még az ÚSz-ben név szerint Jeremiás, Dániel és Jónás; Ámosz, Mikeás, Habakuk és Zakariás ~tól is találhatunk részleteket, név nélkül idézve. Olykor más személyek is szerepelnek ~ként az ÚSz-ben, így Hénoch, Illés, Sámuel és Dávid, sőt 2Pét 2,16 Bileámot is ~ként említi, feltehetően a hagyományban megőrzött és becsült áldó szavaiért (Szám 23) v. a moábiták királyánál betöltött szerepe miatt. A szónak ebben a tágabb értelmében Tit 1,12 Epimenidész pogány, költőt „a krétaiak prófétájá”-nak nevezi. Az ÚSz egyes helyein a teljes ósz-i kinyilatkoztatásra utal a próféták kifejezés, összefoglalóan, legtöbbször ebben a szókapcsolatban: „a törvény és a próféták” (Mt 5,17; 7,12; 11,13; 22,40; Lk 24,44; → kánon). Pál ap. is azt mondja (Róm 1,1 kk.), hogy az Isten ev.-át hirdeti, amelyet Isten „prófétái által a szent iratokban előre megígért”. A 3,21: pedig azt tanítja, hogy a megigazolást, amely Jézus Krisztusban valósult meg, „a törvény és a próféták is tanúsítják”. Gondoljunk Lk 4,17-re, ahol Jézus kifejezetten magára vonatkoztatja a ~i szót (Iz 61,1; 58,6). Mindebben nagy tisztelet nyilvánul meg az ósz-i ~k üdvört.-i szerepét és küldetését illetően. Általuk adta Isten tudtul ígéreteit és üdvözítő akaratát (Mt 1,22; 2,15; ApCsel 3,21 stb.). Az 1,16 szerint a Szentlélek Dávid szájával jövendölt; vö. Zsid 1,1; 2Pét 1,21. 1Pét 1,11: „Krisztusnak bennük (a ~kban) működő Lelke” előre megmondta a Krisztusra váró szenvedéseket és dicsőséget. Figyelmet érdemel, hogy az ósz-i ~kkal szemben megnyilvánult ellenséges magatartásra külön hangsúly esik az ÚSz-ben; ezáltal a Jézussal és tanítványaival szemben tanúsított ellenállásra is fény derül (Mt 5,12; 21,35; 22,6; 23,29 kk.; Lk 6,23; 11,47 kk.; 1Tesz 2,15 kk.). – 2. A régmúlt idők ez alakjain kívül még más ~kkal is találkozunk Lukács ev.-ában, a → gyermekégtörténetben. Annyiban azonosak az ósz-i ~kkal, hogy amit mondanak, azt a Lélek kinyilatkoztatásából tudják és jövendölésük Krisztus üdvözítő szerepére vonatkozik. Így ~ként állítja elénk Lukács evangélista Zakariást dicsőítő éneke (Lk 1,67–79) bevezetésében: „Apja, Zakariás eltelt Szentlélekkel és így jövendölt.” Ugyanígy Erzsébet is „eltelt Szentlélekkel” (1,41 kk.), és hangosan felkiáltva titkokat tárt fel. A 2,36 Anna ~asszonyra emlékeztet, aki mindenkinek beszélt a gyermek Jézusról és a megváltás titkairól; az agg Simeon (2,25 kk.) esetében az evangélista nem emelte ki kifejezetten a prófétálás adományát (karizmáját). – 3. A ~ság

különösen jellegzetes formájával találkozunk Keresztelő János alakjában. Már az apja „a Magasságos prófé-tájá”-nak nevezte (1,76). A nép (Mk 11,32; Mt 14,5) és a zsidó vezetők (Jn 1,21.25) ~t láttak v. sejtettek benne, Jézus pedig azt mondta róla, hogy nagyobb, mint ~ (Mt 11,9) és Illéssel azonosította (11,14). Születésének és meghívásának tört.-e sokban emlékeztet az ósz-i ~k születésével, meghívásával kapcsolatos beszámolókra. Fellépése, keresztsége és figyelmeztető-fenyegető szavai szintén ~t idéznek elénk, egyszersmind azonban az ósz-i prófétálás zárókövét és beteljesedését is jelentik (Mt 11,13; Lk 16,16). – 4. Kézenfekvő, hogy Jézust magát is ~nak tekintették, bár az ev.-ok elég szűkszavúak ebben a kérdésben, és az erre vonatkozó részletek értelmüket tekintve nem is mindig fedik egymást. Nem világos, hogy vajon Jézus csak közmondással élve nevezi-e magát ~nak (Mt 13,57; Lk 4,24; vö. Mk 6,15), amely szóhasználattal arra utal, hogy hazájában eluta-sították tanítását; az viszont egyértelmű, hogy sorsközösséget vállalt a ~kkal: „nem lehet, hogy próféta Jeru-zsálemen kívül vesszen el” (Lk 13,33). Biztos továbbá, hogy kortársai ~nak tekintették, amint erre Mk 6,15; Mt 21,11.46; Lk 7,16.39; 24,19; Jn 4,19; 6,14; 7,40; 9,17 alapján következtetni lehet. ApCsel 3,22 kk.: Péter ap. kifejezetten a MTörv 18,15.20-ra hivatkozik és Jézusra vonatkoztatja, mégpedig azért, hogy Jézus ~ságát egyszersmind messiási küldetése kereteibe is beillesse. ApCsel 7,37: mintha e szavakat idézve István is Jézus messiási küldetését tartotta volna szeme előtt. – B) 1. A keresztény közösségben a prófétálás különös ható-erővé vált a Jézus által kifejezetten megígért és elküldött Lélek karizmatikus adományaként. Ha ez az úsz-i ~ság bizonyos tekintetben megegyezik is az ósz-i ~sággal, egyszersmind különbözik is tőle. Mindenekelőtt azáltal, hogy a prófétálás adományát – amint az ApCsel és Pál ap. levelei tanúsítják – nem csupán Isten né-mely kiváló küldöttei mondhatták magukénak, hanem a 2,4.17 kk.; 4,31 szerint az üdvösség idejének adomá-nyaként minden hívőnek osztályrészéül juthatott, jóllehet némelyek különleges módon is gyakorolhatták. A 1Kor 12–14: Pál bemutatja a prófétálás adományát, és rámutat a → glosszolóliánál fontosabb, értékesebb voltára, majd arra ad útmutatást, hogy mi a teendő, ha ~k lépnek fel a közösség összejövetelén (a ~i ado-mánnyal bíró nőket illetően is). A ~i adománynak ez az elterjedtsége arra is magyarázatul szolgál, hogy az úsz-i ~knak nem volt olyan korlátlan tekintélyük, mint az ósz-ieknek. Hogy hamis ~k is felléphettek, arra a felis-merésükre adott pontos utasításokból következtethetünk (Mt 7,15–20; 12,33–35; 24,23 kk.; 1Kor 12,10; 1Tesz 5,21; 1Jn 4,1 kk.; vö. Didakhé 11,2–12). – 2. Az ApCsel némely esetben különleges ~i tehetségre is utal: Agabusz a 11,27 kk. szerint meg tudta jövendölni az éhínséget, a 21,10 kk. szerint pedig Pál bebörtönzését. Ilyen jellegű ~k állnak a háttérben akkor is, amikor Pál (20,23) azt mondja: „csak azt adta tudtomra a Szent-lélek városról városra, hogy bilincs és megpróbáltatás vár rám”. A 21,9 említi Fülöp „evangélista” 4 ~i tehet-séggel megáldott lányát. Az ilyen megjegyzések kézenfekvővé teszik, hogy különbséget tegyünk a szó tágabb értelmében vett ~i tehetséggel megáldott személyek közt és azok között, akik különleges adományuk birto-kában az Egyh.-ban meghatározott tevékenységet folytattak, ha ezek pontosan nem körvonalazható tevé-kenységek voltak is. Ilyen típusú ~ volt a Jel szerzője is (vö. 1,3; 21,5; 22,6). Jelentősek azok a részletek, mint amilyen az ApCsel 13,1, ahol 5 ~ és tanító szerepel név szerint Antióchiában, köztük Pál és Barnabás, akik a Szentlélek utasítására megbízást kaptak az ev. hirdetésére. Szembeötlő ugyanakkor, hogy Pál soha nem mondta magát ~nak, hanem legtöbbször ap.-nak, mégis tudatában volt annak, hogy „Isten Lelke szerint” be-szélt (1Kor 7,40). Ef 4,11: az egyh.-i tisztségek felsorolásakor a ~k mindjárt az ap.-ok után következnek, az evangélistákat, pásztorokat és tanítókat megelőzve; 2,20: a hívők „apostolokra és prófétákra alapozott” épü-letet alkotnak, minden bizonnyal úsz-i ~kat értve rajtuk. A Didakhé 15,1 is tanúsítja, hogy a ~k és a tanítók voltak az Egyh. vezetői. Így feltehetjük, hogy az úsz-i ~k egy csoportja az ősegyh.-ban mintegy hivatalt viselt; a vándor~kat is közéjük számíthatjuk (amilyen Agabusz is volt), anélkül természetesen, hogy pontosan meg-határozott feladatokat tulajdonítanánk nekik, és meg tudnánk állapítani, miként illeszkedtek be az Egyh. szer-vezetébe. Jézusnak Mt 23,34 tartalmazta szavaira is gondolhatunk: „prófétákat, bölcseket és írástudókat kül-dők hozzátok”. Ha a Didakhében a ~k még jelentős csoportot képviselnek is, a későbbi keresztény iratokból arra lehet következtetni, hogy az ősegyh. ~i csakhamar háttérbe szorultak a fokozatosan intézményessé váló Egyh.-zal szemben.

prófétaasszony, próféta nő: I. Az ÓSz-ben több nő szerepel ~ként: → Mirjam, → Debora. Hogy az a nő, akivel Izajásnak kapcsolata volt, miért szerepel ~ként, azt nem tudjuk; lehetséges, hogy a próf. felesége volt. Jozija király idejében a pap arra kérte → Hulda ~t, hogy a Templomban talált törvénykv. felől kérdezze meg az Urat, és ő meg is kapta Istentől a választ (2Kir 22,14–20). Neh 6,14: a hivatásos próf.-k közt, akik Nehemiást törbe akarták csalni, volt egy ~ is (LXX: egy próf.), név szerint Noadja. Ezekiel a hamis próf.-k elleni beszédében (Ez 13,17–23) népe leányai ellen jövendölt, vsz. hamis ~oknak tekintette őket (vö. Mik 3,5–7: itt egy sorban áll a próf., a látnok és a jövendőmondó). – II. Az ÚSz-ben Fánuel leányát, Annát Lukács ~nak mondja (Lk 2,36); ez feltételezi, hogy Isten Lelke töltötte el, és hogy kinyilatkoztatást kapott Istentől. A Lélek kinyilatkoztatásából tudta, hogy a gyermek Jézus a várt Messiás (2,25 kk., 38). Az ApCsel 21,9: Fülöp diákonusnak volt 4 lánya, akik prófétáltak. Jel 2,20: itt Izebel ~ vsz. a nikolaiták szektájára utal jelképesen.

prófétaiak: → prófétatanítványok.

prófétatanítványok, prófétaiak: A kifejezés (1Kir 20,35; 2Kir 2,3.5.7.15; 4,1.38; 5,22; 6,1; 9,1) a próf.-k rendjébe tartozásra utal, ahogy az emberfia egy valamelyik emberre vonatkozik, az isten fiai pedig isteni, mennyei lényekre utal (→ fiú). Ám 7,14: a próféta és a próféta fia kifejezés szemmel láthatóan rokon értelmű (vö. 1Kir 20,35 és 20,41; 2Kir 9,1 és 9,3), és hivatásos → prófétát jelöl. 1Kir 20,35; 2Kir 1–9: a ~ vsz. olyan próf.-k közül való emberek, akik külön közösségekbe tömörültek; talán 1Sám 10,5.20; 19,19 kk. próf.-i, ill. a csoportosan fellépő próf.-k is ilyenek voltak (1Kir 22,6.10). Ezek a ~ valódi közösséget alkottak, amelyet olykor – helytelenül – próféta-iskolának neveztek; volt egy vezetőjük (1Sám 19,20; 1Kir 22,11 kk.; 2Kir 4,38), akit a ~ uruknak (6,5; vö. 4,1) és atyjuknak (6,21; 8,9; 13,14) szólítottak; a ~ együtt laktak (4,1) és alamizsnából éltek (4,8.42; vö. 5,20 kk.). Szőr- v. zsákruhájukról és bőrvökről (Zak 13,4; vö. 2Kir 1,8; Mt 3,4), továbbá egy homlokukon viselt jelről (1Kir 20,35–43) lehetett őket felismerni, ill. annak a sebnek a helyéről (forradás), amelyet eksztázisban ejtettek magukon (18,28; Zak 13,6). Ilyen közösségekre azonban csak Sámuel, Illés, Elizeus próf.-k és Acháb király idejéből (a Kr. e. 11. sz. végétől a Kr. e. 9. sz.-ig) találunk utalásokat. Feltehetően a kultusszal voltak kapcsolatban; annál inkább, mivel szentélyekhez kötődtek: Gibea (1Sám 10,5.10), Ráma (19,18–20), Bétel (2Kir 2,3; Ám 4,4), Gilgal (2Kir 2,1; Ám 4,4), egy régi zarándokhely (Oz 4,15), Jerikó (2Kir 2,5) és Szamaria (1Kir 22,10). 1Krón 25,1–3; 2Krón 20,14: az énekeseket úgy állítja elének a szerző, mint akik prófétáltak. – Ha → Isten lelke leszáll rájuk, a ~ prófétálnak (azaz úgy viselkednek, mint akik az Isten hatalmában vannak), más emberré válnak (1Sám 10,6.10), rendellenes pszichikai állapotba kerülnek. Ez vég nélkül ismételt felkiáltásokban, felszólításokban (1Kir 22,10.12; 18,26; 26,28), taglejtésekben (gyakran jelképesekben: 22,11), ritmikus mozdulatokban v. táncokban (Kiv 15,20; 1Kir 18,26; vö. 1Sám 18,6 kk.; 2Sám 6,5.14) nyilvánult meg; mindehhez járult még a hangszerek kísérete (Kiv 15,20; 1Sám 10,5; 2Sám 6,5). Ez az állapot egészen az elragadtatásig, ill. az őrjöngésig fokozódhatott (2Kir 9,11; Jer 29,26) és másokra is átragadt (1Sám 10,9 kk.; 19,20 kk., 23; 1Kir 22,10–12); olykor karddal v. lándzsával is bevagdosták magukat, míg a vérük ki nem serkent (18,28; Zak 13,6), letépték magukról a ruhát (1Sám 19,24; vö. Iz 20,2; Mik 1,8) v. ájulásba estek (1Sám 19,24; vö. Dán 8,18.27; 10,8 kk.). Sámuel idejében úgy látszik, mintha szorgalmazták volna az izr. hagyomány e hordozóinak tevékenységét (1Sám 15,16–22; vö. 19,18–24); amikor Saul üldözte, akkor Dávid hozzájuk menekült. Később Illés és Elizeus vezetésével kivették részüket a Baal kultusza és Acháb háza elleni harcból (1Kir 18,4.13.22; 20,35–42), ezért Omri dinasztíája irtotta őket (19,2.10.14; 18,4.13.22). Egyikük Elizeus utasítására felkelésre buzdított az Omridák ellen, és felkente Jehut királynak (2Kir 9). Így a ~ hozzájárultak ahhoz, hogy Izr.-ben fennmaradt a Jahve-vallás, és hogy a kánaáni vallás hatása nem érvényesült.

Prohórus (gör. 'előtáncos, a körtánc vezetője') annak a 7 „jó hírben álló, Lélekkel eltelt, bölcs férfi”-nak egyike, akiket az ap.-ok Jeruzsálemben a szegények gondozására kiválasztottak (ApCsel 6,3 kk.). → diákonus.

prokonzul: → helytartó.

prokurátor: → helytartó.

prostitúció: → hierodulák, → utcanő.

protoevangélium, ősevangélium: 1. Az elnevezés ('az üdvösség első örömhíre') Jahve szavaira utal, amelyeket a kígyóhoz intézett a Paradicsomban: a) „ellenkezést vetek közéd és az asszony közé”, b) „a te ivadékod és az ő ivadéka közé”, c) „Ő széttiporja fejedet”, d) „te meg a sarkát veszed célba” (Ter 3,15). A ~ olyan értelemben magyarázza a szöveget, hogy benne a megváltás ígérete áll: Jézus legyőzi a Sátánt. A Ter szóban forgó részletét a keresztény hagyomány az egyházatyáktól kezdve így értelmezte. A Jahvista tört.-i mű foglalja magában, következésképpen nagyon régi, feltehetően már a Jahvista is átvette a hagyományból. Az elnevezés nem mondható találónak, mert a → Paradicsom, a → bűnbeesés és a bibliai → őstörténet tört.-i értelmezésén alapszik. – II. Szöveg. 1. A c) pontban (versben) a Vg ipsa-t tartalmaz (= az asszony) ipse (= ivadék) helyett, ezáltal az asszony válik alannyá. Ez az ipsa (az ipse mellett) már a Vetus Latinából kimutatható (mindkét olvasat kitűnő igazolást kap!). Nem biztos, hogy a Vg-ba maga Szt Jeromos iktatta be, mert nem mindig ugyanúgy idézi hivatkozásaiban. Mindenesetre a Vg-hagyományban az ipsa uralkodóvá vált (megtalálható a nagy róm. kritikai kiadásban, valamint az új stuttgarti Vg-kiadásban is; → Vulgata), és nagyon megnehezítette a ~ helyes egyh.-i értelmezését, mivel egyoldalúan a mariológiai síkra terel. A férfira utaló névmás előfordulása a maszóra szövegben szövegkritikailag minden szempontból biztos. A két igealak a zera 'mag' szóra utal, amely hímnemű. – 2. A gör.-ben a héb. zera szó megfelelője, a sperma semleges nemű. Ennek ellenére a LXX a c) pontban a héb. hu névmást autosz névmással fordítja, amely a férfira vonatkozik, s így a 'mag' személyes jelleget ölt ('ivadék'). – 3. További nehézséget okoz a kétszer előforduló suf ige, amelynek jelentése: 'széttiporni' (vö. az akkád sapu 'lábbal taposni, eltiporni' szóval). A Vg második alkalommal mégis az insidiaberis igealakokkal fordítja. Tudvalevő, hogy Szt Jeromos szívesen adta vissza a héb. szavakat más lat. szavakkal. Így feltehető, hogy az insidiaberis igealakot a 'széttipor' ige átvitt jelentésének hordozására választotta, mivel lehetetlenségnek látszott, hogy a szó konkrét értelmében a kígyó az ember sarkát széttiporja. Aquila, Szűmmakhosz, a Pesitta és a samariai Pentateuchus mindkét suf igét egy 'széttipor' értelmű megfelelővel adja vissza. Ugyanakkor a LXX mindkét esetben 'figyel, leselkedik, célba vesz' értelmű igét alkalmaz megfelelőül; ez arra vall, hogy a LXX fordítói ismerték a suf igét ebben az értelemben is. Az arabban csakugyan él egy 'néz, megfigyel, leselkedik' értelmű suf ige, ami persze nem bizonyítja, hogy a szónak a gör.-ben is volt ilyen jelentése. Az ÓSz-ben még 2 másik helyen is szerepel a suf (Jób 9,17; Zsolt 139,11), de e helyeken kétségtelenül 'széttiporni' értelmű, s a LXX ilyen jelentésű gör. szóval fordítja. Az a feltevés, hogy a Ter 3,15 szerzője mintegy kijátszotta a szó két jelentését ('széttipor/leselkedik, célba vesz'), nem bizonyítható, sőt nem is valószínű. – III. Értelmezés. 1. A ~ot a Jahvista a bűnbeesés tört.-ébe szőtte bele, amely a tiltott kultusz, különösen Baal kultusza ellen irányul, ugyanakkor azonban a → Tízparancsolat 1. parancsát is hirdeti. De a próféták szemében, akiknek a szövetségre épülő teol.-ját a Jahvista képviseli, a bűnbeesés nem csupán az 1. parancs semmibe vétele, hanem minden → bűn egyértelmű a szövetség megszegésével. Ez ellen irányul Isten átka, amelyet a kígyóra mond (3,14 kk.). Isten felől nézve szövetségese és a bűn között csak kiengesztelhetetlen ellentét lehet, mégpedig olyan, amely nemegyszer igen kemény harcban nyilvánul meg. – 2. Az a) és b) pontban (versben) figyelembe kell vennünk a párhuzamot: te és az asszony; a te ivadékod és az ő ivadéka. A harc tehát, amiről szó van, nem annyira egyének közt zajlik, mint inkább közösségek között: az asszony (= az asszonyok, valamennyi asszony együtt) és a kígyó (= a kígyók összessége mint faj) között. Egyébként az egyén és a közösség a héb. gondolkodásban könnyen összefolyik, és a szóban forgó szöveg is hajlik arra, hogy a közösséget ismét egészben oldja fel, megszemélyesítéssel élve. A c) és d) pontban (versben) nem az asszony a cselekvő, hanem ő (a héb.-ben ez a névmás hímnemű!), vagyis az asszony ivadéka, mint kollektívum. De ez az ivadék nem a kígyó ivadéka ellen fog föllépni (ahogyan valójában várhatnánk: neki, a kígyó ivadékának tiporja szét a fejét), hanem a kígyó ellen (neked tiporja majd szét a fejedet). A LXX, mint már utaltunk is rá (lásd fentebb) az asszony ivadékát is megszemélyesítette. – 3. Az a számos magyarázó által említett nehézség,

ti. hogy a kígyó miként árthat még azután is az embernek, hogy az asszony ivadéka széttiporta a fejét, a Ny-i logikus gondolkodást tükrözi és figyelmen kívül hagyja a tárgyalt szentírási részlet próf.-i jellegét, vagyis azt, hogy mint a próf.-i jövendölések általában, nem kötődik időhöz. Az adott eónban állandó az ellentét az asszony (= a női nem) és a bűn hatalma között. A bűn újra meg újra hatalmába keríti az embert és megrontja az Istennel való kapcsolatát, ahogy azt az egész Szentírás, de főleg a bűnbeesés története tanúsítja. – 4. Jogos a kérdés, hogy vajon a szerző miként képzelte el ennek a harcnak a kezdetét, s egyáltalán: volt-e valami elképzelése? Vannak exegéták, akik ezt tagadják és a ~ban egyszerűen egy soha véget nem érő harc megjövendölését látják. Így G. von Rad is: „A fajok harca, ... de mint ilyen, teljesen céltalan és semmi remény arra, hogy valaha majd győzelemre vihethi valamiféle hősiesség”. Mégis, a kígyó fejének széttiprása jelentheti az ember győzelmét a kígyó felett: a kígyó belemar az ember sarkába, de az ember elpusztítja a kígyót. Annyi bizonyos, hogy a ~ot bele kell illeszteni a Jahvista teol. egészébe. Az összkép a Jahvistánál mindenképpen az üdvösség irányába mutat: a tört. nem értelmetlen körforgás, hanem cél felé halad, mégpedig Jahve irányításával, aki az üdvösségre akarja az emberiséget elvezetni. A tárgyalt részlet krisztológiai értelmezését a keresztény hagyomány is igazolja, bár csak közvetett krisztológiáról lehet szó. Közvetlenül az üdvösségre utal a ~, nem arra a személyre, aki üdvösséget hoz. – Jakab ~ára nézve: → Jakab ősevangéliuma.

protokanonikus (gör. 'elsődlegesen kánoni'): olyan szentírási könyv, amely kezdetől fogva a → kánonba tartozott. → deuterokanonikus.

prozelita (a gör. proszélütosz 'a jövevény' szóból): a zsidóságban és az ÓSz-ben a zsidóságba megtért, körülmetélkedett pogány (Mt 23,15; ApCsel 2,10; 6,5; 13,34). A későbbi rabbinista irodalom különbséget tett az igazi és „a kapuban álló” ~k között. Az igazi a körülmetélés és a törv. megtartása miatt teljesen zsidónak számíthatott; „a kapuban állók” a zsidók körében tovább folytatták pogány életmódjukat. A rabbik szerint ezeknek az ún. Noé-féle → szövetséget kellett volna betartaniuk, valójában azonban teljesen saját szokásaik szerint éltek. A ~któl meg kell különböztetni az → istenfélőket.

pszaltérium: → zsaltár.

pszeudoepigrafák (gör. 'álneves iratok'): a → deuterokanonikus szentírási könyvek és az → apokrif iratok protestáns elnevezése.

Ptolemaioszok, Ptolemeuszok: Egyiptom 31. dinasztiájának (ur. Kr. e. 323, ill. 305–30) összefoglaló neve és a dinasztia férfi tagjainak személyneve az ősatya, I. Ptolemaiosz Szótér után (→ diadokhoszok), aki Lagosznak, Nagy Sándor testőrének és hadvezérének volt a fia (ezért más néven: Lagidák). A Bibliában a későbbi kv.-ek említik őket (Esz 10; Sir prólógusa és olykor 1Mak), de nem lehet biztosan megállapítani, melyik Ptolemaioszról van szó, annál kevésbé, mivel V. Ptolemaiosz Epiphánész halála (Kr. e. 180) után a ~at a források más-más sorrendben említik. Palesztina meghódítása, Libanont is beleértve (hajóépítéshez faanyag!) mindig egyike volt az egyiptomi politika legfőbb törekvéseinek. A diadokhoszok idején (Dán 8,8) a ~ és a → Szeleukidák küzdöttek ezért a területért (11,6 kk.). A Kr. e. 3. sz.-ban Palesztina többnyire egyiptomi uralom alá tartozott; Kr. e. a 2. sz.-tól általában szírek uralkodtak Palesztinában; Kr. e. 198: Egyiptom végérvényesen elvesztette Cöle-Szíriát. VI. Ptolemaiosz Philometor (ur. Kr. e. 180[170]–145) beleavatkozott az Alexander Balasz és II. Demetriosz közt folyó háborúba (1Mak 10,51–58), és egymást követően mindkettőjüknek pártját fogta. A zsidók iránt barátsággal viseltetett (→ Oniász), és megengedte nekik (Kr. e. 160 k.), hogy Leontopoliszban templomot építsenek. Testvére és utóda VIII. Ptolemaiosz Euergetész volt (15,16–21). Uralkodását családi viszályok, gyilkosságok és kibékülések jellemezték. Kürénét (Cyrene) is ekkor vesztette el Egyiptom.

161. A Ptolemaioszok birodalma Kr. e. 300 körül

Ptolemais: → Akko.

Publius: gazdag, előkelő férfi Málta szigetén, aki szívesen fogadta Pált és 3 napig vendégül látta. Pál meggyógyította az apját (ApCsel 28,7–10).

Pudenz: Rómában élő keresztény férfi. Köszöntését Pál tolmácsolta Timóteusnak (2Tim 4,21).

Pul: → Tiglat-Pilleszer, III.

purim: az Eszt-ben elbeszélte szabadulás Adar hó 14–15-én megült zsidó ünnepe. Baráti körben tartott lakomával és a szegényeknek adott alamizsnával (9,19.22) ülték meg, később böjt is kapcsolódott hozzá (9,31). A ~ot a 2Mak 15,36 Mardocháj-napnak nevezi. A későbbi források karneválszerű álarcos multságokról beszélnek. A zsinagógában az Eszt-t olvasták, s a felolvasást a zsidók ellenségeire szórt rossz kívánságokkal szakították meg. A 9,24.26 a ~ot az akkádból kölcsönzött pur ('sorsvetés') szó többes számú alakjával magyarázza (Ámán sorsvetéssel határozta meg a zsidók elpusztításának napját), de ez nem ad kellő magyarázatot az ünnep nevére. A ~ név és a dátum, valamint a szabadulás tört.-e kezdetben nem tartozott össze. A K-i diaszpórában élő zsidók a perzsákkal együtt Adar hónapban ünnepelhették a tavaszt, és így átvették az ünnep óperza nevét, amelynek gyökere a fra-par-pur ('első') szóra megy vissza. Az ünnep később zsidó jelleget öltött. Egy másik megoldás szerint a ~ a halottak ünnepe volt a perzsáknál, amelyet az év utolsó 5 napján ültek. A zsidó ~ e perza ünnep és a babiloni újév ötvözete, v. a Hérodotosz által elbeszélte mágikus ünnep utánpótlása.

puszta, sivatag: Palesztinában a ~ szinte sehol sem homoksisivatag, hanem mészkőhegy, ahol csak a csapadék hiánya az oka annak, hogy a növényzet gyér. Helyenként csaknem teljesen hiányzik a növényzet (tűzkő- v. sósivatag). A ~ban tehát a vegetáció (bogánccs, tövis: Bír 8,7.16; Jer 17,6; → tamariszkusz) teljesen a → harmattól függ. A ~ lakói a → nomádok. A Biblia szerzői számára a ~ lakatlan (Jób 38,26; Jer 2,6; 9,1.11), elhagyott (Iz 27,10; vö. 6,11; 7,16), nincs rajta növényzet (41,19; 51,3; Jer 4,26), kietlen (MTörv 32,10), kiaszott és víztelen (Iz 35,1.6; 41,18 kk.; 43,19 kk.; Ez 19,13; Oz 13,5), sötét (Jer 2,6.31), veszélyes (Siral 5,9), a → démonok, a vadszamár és más vadak tanyája (Jób 24,5; 39,5 kk.; Iz 30,6; Jer 2,6.23–24). Ezenkívül még más veszedelmek is fenyegetik az embert a ~ban (éhség, szomjúság, kígyó stb.). A különféle pusztaságok a helységekről v. az ott élő nomád népcsoportokról kapták nevüket. A ~ teol.-jára nézve → kivonulás Egyiptomból, → pusztai vándorlás.

pusztai vándorlás: Izr. fiainak útja a Vörös-tengeren való átkeléstől addig, amíg Jerikóval szemben a Jordán K-i partjára nem érkeztek (Kiv 15,22–19,2; Szám 10,11–14,45; 20,1–22,1; MTörv 1–3). A Szám 33,1–49 felsorakoztat 40 állomást a pusztában, amely jelzi ezt az útvonalat. A nagyjából ismeretlen, ill. nem azonosítható földrajzi adatok értelmezése igen nehéz, és nemcsak attól függ, hogy a Sinai-hegyet miként kötik helyhez, hanem attól is, sőt elsősorban attól, hogy a ~t bemutató szövegekből élénk rajzolódó kép mennyire hiteles. – I. Egyiptomtól a Sinai-hegyig. A) A Biblia leírásában. A Kiv 15,22–19,2 szerint Izr. fiai Egyiptomból kivonulva egyenesen a Sinai-hegy felé vették útjukat. Miután a tengeren átkeltek, → Sur pusztájába vonultak, három napon belül Marába értek, majd → Elimen áthaladva és (a Szám 33,10 kk. szerint) a Sás-tengernél valahol pihenőt tartva elérték → Szin pusztáját; itt ették a → fürjeket és a → mannát. A Sás-tengertől 2 útvonal jöhet számításba: egy D-i és egy É-i. → Refidimben Mózes vizet fakasztott az ellene zúgolódó népnek, amely vizet követelve Istent is próbára tette (→ Massa, → Meriba); Józue – Mózes imájától támogatva – legyőzte Amaleket. Miután apósát meglátogatta, Mózes három hónap múlva a Sinai-pusztába ért. – B) Egy más útvonalra utaló adalékok. 1. A Kiv 17,1–17 szerint Mózes Refidimben a Hóreből fakasztott vizet és a helységet Meribának nevezte el (17,6–7). A Szám 20,1–20 ugyanezt az eseményt Cin pusztájába helyezi, ahol a 27,14; 33,36; MTörv 32,51 szerint → Kádes feküdt. Ám Kádesnek Meriba vizeivel együtt szerepeltetése (Szám 27,14; MTörv 32,51; Ez 47,19; 48,28) arra enged következtetni, hogy az esemény színhelye Kádes volt. Ugyanígy két helyen van szó (Kiv 16,12 kk.: P és Szám 11,31–34: J) fürjek fogásáról is, amelyek a félsziget É-i

részén lehettek honosak. A Kánaán D-i részén nomád életet élő amalekitákkal folytatott harc is inkább Kádes környékére utal, amelynek vizeitől, forrásaitól – magától értetődően – távol akarták tartani Izr. fiait, semmint az egészen D-re eső Sinai-pusztára. A Kiv 15,25 szerint Marában, Egyiptomtól három napi járásra Jahve törv.-t és jogot adott Izr. fiainak és próbára tette őket. Az is Kádes környékére utal, hogy a Ter 14,7 szerint itt volt az Ítélet-forrás, és hogy Masszát is itt kell keresni (a Kiv 17,7 azonosítja Meribával). Hogy Kádesig, amely szt. hely volt, Egyiptomtól 3 napig tartott az út, érthetővé teszi, miért akarnak Izr. fiai a 3,18; 5,3; 8,23 szerint három napi járásra a pusztába menni, Jahvének áldozatot bemutatni (ez az idő kevés a Sinai-hegy elérésére!). Végül: ha a tengeren átkelést a Szezi-földszoros É-i részére tesszük (→ kivonulás Egyiptomból), ezzel a Kádes felé vivő útvonal jól összeegyeztethető, a Sinai-félsziget viszont annál kevésbé. – 2. Így nem lehetetlen, hogy Izr. fiai hagyományuk egy régebbi változata szerint Egyiptomból közvetlenül Kádesbe vonultak. Ezt a feltevést támogatja, hogy az egyiptomi bányákat a Dzebel Musa közelében akkor még művelték, ezért kellett, hogy csapatok is legyenek a közelben. Ez a menekülőket visszatarthatta attól, hogy a bányavidéken áthaladva az egyiptomiaknak mintegy a karjaikba fussanak. Ez egyébként nem jelenti azt, hogy a Sinai-hegynél tartózkodásukat, amelyet mindegyik hagyomány említ a ~sal kapcsolatban, későbbi kiegészítésnek kell tartanunk. El kell fogadnunk, hogy Izr. fiainak legalábbis bizonyos csoportjai Kádesből elmentek a Sinai-hegyhez. Emellett szól a MTörv 1,2 is: a Hóreb 11 napi járásnyira van Kádes-Barneától. Egyébként azt, hogy a Sinai-hegy régi zarándokhely lett volna, a számos nabateus feliratból sem lehet bebizonyítani. – II. A Sinai-hegytől Kádesig. A) A Biblia leírásában. 1. A Kiv 15,22–19,2 beszámolójához csatlakozva a Szám 10,11–12,16 a Sinai-hegytől Párán pusztájáig állítja elénk Izr. fiainak útját. Az Egyiptomból való kivonulás utáni 2. év 2. hónapjának 20. napján hagyták el a Sinai-hegyet, és Taberán (= tűz: a táborban büntetésül tűz ütött ki), Kibrot-Hattaván (= a húsról áhítozó sírjai: sokan meghaltak a mohón fogyasztott fürjektől) és → Haceroton át → Párán pusztájába értek. Innen Mózes hírszerzőket küldött Kánaánba (13,1–24), hogy tájékozódjanak: milyen az ország → Cin pusztájától, amely a 34,3 kk. és Józ 15,1.3 szerint Kánaán legdélibb részét alkotta, egészen Rechobig, amely a P szerint Kánaán legészakibb határa volt (Szám 13,21). Amikor a hírszerzők a negyven nap elmúltával, amely alatt kifürkészték Kánaánt, visszatértek Izr. fiainak (13,25 kk.), Káleb kivételével úgy ítélték, hogy Kánaánt lehetetlen meghódítani. Erre az egész nép Mózesnek támadt. Jahve büntetésül megtiltotta a felnőtt nemzedéknek, hogy belépjen az Ígéret földjére, csak Kálebbel és Józsuéval tett kivételt (13,25–14,38). Izr. fiai ennek ellenére megkísérelték, hogy benyomuljanak Kánaánba, de egészen → Hormáig visszaverték őket (14,39 kk.). – 2. A 13,3.21 arra enged következtetni, hogy Cin pusztája a P szerint Párán pusztájától É-ra terült el. Hogy a Kádest Cin pusztájába helyezte, az a Meribával kapcsolatos szójátékon kívül még egy másikra is visszavezethető: a 20,13 a Cin pusztájában fakasztott vízre (vö. 20,1) való tekintettel azt mondja, hogy Jahve kinyilvánította szt.-ségét, szt.-nek bizonyult (vö. 27,14; 33,36; MTörv 32,51). E felfogás szerint tehát Kádes Kánaán része volt, és végleges elfoglalása előtt nem lehetett Izr. fiainak kezén. Ám a MTörv más képet mutat. Az 1,6.19 szerint Izr. fiai a Sinai-hegytől egyenesen Kádesbe vonultak; ez 11 nap alatt volt lehetséges (1,2). Kánaán kifürkészésére Kádesből indultak el a hírszerzők; itt tört ki a lázadás is és innen kísérelték meg a Kánaánba benyomulást is (1,22–46; vö. Bír 11,16 kk.). Ezt a kétségtelenül régebbi felfogást tükrözi a Szám 13,26 is, ahol (P földrajzától eltérően) „Párán pusztája” Kádeshez kapcsolódik. Kádes itt töredék a Jahvistának a hírszerzők útjáról szóló beszámolójából (Szám 13,17b–20.22–24.27–31), amely út egészen Negeb pusztájáig és Hebron környékéig vezetett Kánaán földjén. Mivel a 20,1 (P) és 33,36 szintén kiegészítésként tartalmazza Kádest (33,36: a Cin pusztáját szorította ki, amely eredetileg a helyén állt), lehetséges, hogy a P szándékosan kerülte ezt a nevet. – 3. A 33 a Sinai-hegytől Cin pusztájáig Kibrot-Hattaván és Haceroton kívül még 18 más állomáshelyet sorol fel. Vsz., hogy a szerző ki akarta a 11–12 gyér adatait egészíteni Izr. fiainak a Sinai-hegytől Párán pusztájáig megtett útját illetően, hiszen „a pihenőket tartva odébb vonultak” (10,12; vö. MTörv 1,2) feltételezi, hogy a három megnevezettnél még több állomása is volt a ~nak. Ezzel szemben áll, hogy a Szám 33-nak vsz. nincs saját tört.-i értéke, hanem meglehetősen kései hagyományt képvisel, amelynek földrajzi adatai egyfelől a P, másfelől a J és E hagyományaiból származnak, és hogy a táborhelyek 40-es számát elérje,

útibeszámlolókból is merített. M. Noth felteszi, hogy a szerző zarándokoknak állította össze az úti beszámolót, akik a Pentateuchus adatainak felhasználásával Kánaánból a Sinai-hegyre mentek (ÉNy-Arábia). – B) Vajon összhangban áll-e ez a feltevés a Kádes-hipotézissel? Hogy a MTörv 9,22 Masszát Tabera és Kibrot-Hattava közt említi, az arra enged következtetni, hogy ezek a helységek Kádes környékén feküdtek (bővebben lásd alább). Azok az események, amelyek etiológiailag összefonódtak Tabera és Kibrot nevével (nem kétséges: mindkét helység létezett ettől függetlenül is), eredetileg olyan vidékhez kapcsolódhattak, amelyre Izr. fiai egy régebbi hagyomány szerint közvetlenül Egyiptomból való kivonulásuk után érkeztek, és amelyen évekig ott is maradtak; így valójában a Sinai-hegytől Kádesig vonulással nincsenek összefüggésben. Csak amikor a Sinai-hegynél tartózkodásban, amely erre az időre esett, a ~ tetőpontját kezdték látni, akkor színezték ki a Sinai-hegytől Kádesig tartó utat is – mint ahogyan az Egyiptomból való kivonulást, valamint a Sinai-hegyig megtett utat is – különféle kádesi időre visszamenő emlékekkel és különféle topográfiai adatokkal. – III. A negyven év a pusztában. 1. A P szerint Izr. fiai lázadásuk és Hormánál elszenvedett vereségük után 40 évig éltek Párán pusztájában (Szám 14,33 kk.). Innen fürkészték ki a hírszerzők Kánaánt (12,16; 13,3), és ide is tértek vissza (13,26); itt kellett meghalniuk azoknak, akik a lázongáskor 20 éven felüliek voltak (14,29.32 kk.). A 20,1: hiányzik az évek száma. Ha a hiányzó szám 40, ami vsz., mert a 20,1–12 arra akar magyarázatot adni, hogy Mózes és Áron miért nem vezethették be az arra alkalmas időpont eléréstével a népet az Ígéret földjére, akkor Izr. csak a 40. év végén hagyta el Párán pusztáját és vonult Cin pusztájába. Mivel Izr. a J és E hagyománya szerint már a ~ elején Kádesben volt, azt kell feltenni, hogy a Szám szerzője, aki a különféle hagyományokat összeolvastotta, ezt a számot kihagyta. Az az észrevétel, hogy a nép Kádesben letelepedett (20,1) és az a tény, hogy Mózes Kádesből követeket küldött Edomba (20,14–16), arra enged következtetni, hogy Izr. hosszasan időzött ezen a területen (vö. MTörv 1,46). – 2. Annak a föltevésnek, hogy Izr. 40 évig tartózkodott Kádesben (v. Párán pusztájában) ellene mond a Szám 14,25 és a MTörv 2,1–3, ahol a Kádesből a pusztába való visszatérésről van szó (a Sás-tenger irányában), és egy 38 évig tartó nomád életről a Szeir-hegységnél (2,14). E 2 ellentétes állításnak lehet tört.-i alapja olyan értelemben, hogy a törzsek egy része letelepedett Kádesben, mások viszont – félnomád életet élve – továbbvonultak a pusztába. – 3. Nem lehetetlen, hogy a Szám 33 a Moszerot és → Ecion-Geber közé eső állomásokkal Izr.-nek Kádes környékéről a Sás-tengerig vezető útját akarta bővíteni. A helységek részben azonosak azokkal, amelyeket annak az úti beszámolóknak a töredéke tartalmaz, amely Mózes beszédét megszakítja (MTörv 10,6 kk.). Az eltérő megfogalmazásból, a Moszerot és Bene-Jaakán helységnevek fordított sorrendjéből, valamint abból, hogy Áron a 10,6 kk. szerint Moszerotban halt meg, a Szám 33,38 szerint viszont Hór hegyén, arra következtethetünk, hogy a pusztai állomások 2 jegyzéke független egymástól. A 33,30–36 vsz. olyan hagyományt képvisel, amely éppen úgy, mint a MTörv 10,6 kk. felölelte hagyomány, eredetileg a Kádestől Moábig tartó útvonalra vonatkozott. – IV. Kádestől a Jordán völgyéig. Mivel a Szeir-hegységet nem lehet biztosan helyhez kötni, és Edom környékének kiterjedése is bizonytalan, az Egyiptomból való kivonulás e részével kapcsolatos szövegeket nehéz értelmezni. N. Glueck bebizonyította, hogy az → Arabától K-re eső fennsíkon a Kr. e. 13. sz.-ban egy határainál jól védett, virágzó állam volt; ebben jogosan keresik Edomot. Hogy Edom hatalma akkor a tőle Ny-ra eső területre is kiterjedt, azt a régészeti leletek alapján nemigen tarthatjuk valószínűnek. – 1. Az irodalmi formát, amelyben a J és az E Izr. Kádestől a Jordán völgyéig vezető útját elénk állítja, a történelmi ellentétnek és Edom akkori hatalmi helyzetének figyelembevételével kell szemlélünk (vö. Ter 27,40; 1Kir 11,14–22.25b; 2Kir 8,20–22). Kádesből elindulva az edomiták földjének határainál Mózes szabad átvonulást kér Edom királyától, és megígéri, hogy a királyi útról nem tér le (vsz. arról, amely el-Akabától É felé Szíriába vezetett; Szám 20,14–21). Ez feltételezi, hogy a királyi út és Araba legalábbis a Holt-tengerig edomita területre esett, hiszen az elutasítás következtében Izr. arra kényszerült, hogy Edomot D-ről (21,4; MTörv 2,8; Bír 11,17 kk. hallgatólagosan megengedi ezt a feltevést) és K-ről megkerülve vonuljon át a pusztán (vö. MTörv 2,7 kk.; Bír 11,18; a Szám 21,11 által igazolva). Ezzel szemben a MTörv 2,29 arról számol be, hogy Edom – miként Moáb – szabad átvonulást adott (vö. 2,18). Útközben kígyók támadtak a karavánra, amelyek marása halált okozott. Mózes rézkígyót (–

> kigyó) csinált a baj elhárítására (Szám 21,4–9). → Szichon környékének meghódítása után (21,21–35) Izr. végül a Jordán völgyében, Jerikóval szemben (22,1) ütött tábor; → Józsué. – 2. Úgy látszik, hogy a P számára Edom nem támasztott a ~ során nehézségeket, hanem megengedte Izr. fiainak, hogy az Arabát valahol az É-i részén szeljék át. Míg a → Hór hegységet, ahova Izr. a P szerint Kádesből elindulva (20,22) vonult, ugyanúgy nem tudjuk helyhez kötni, mint a következő állomást, Calmonát (33,41 kk.), addig a harmadik állomás, Punon biztosan Araba É-i részén terült el. Az Araba és a Jordán közti út leírása (21,10–35) eltérő eredetű elemekből tevődik össze, és meglehetősen homályos. A 33,45–49 szerint Izr. fiai Dibonon és az Abarim-hegység É-i részén (Nebo, Piszga) vonultak át. – V. A ~ a próféták írásaiban és a zsoltárokból. 1. Ám 2,10 és 5,25 tanúsítja, hogy Izr. hagyományában nagyon régtől fogva elevenen élt egy 40 évig tartó ~ gondolata. 5,25: a próf. a ~t a saját korával állítja szembe, amelyre a fényes, de lélektelen kultusz volt jellemző, míg a ~ idején nem volt áldozat; ennek ellenére – amint a próf. hallgatólagosan feltételezi – Jahve tetszését találta a kultuszban. Ozeás próf. még világosabban fogalmazta meg e gondolatot: a ~ ideje az első szerelem időszaka volt, amikor Izr. (mint egy menyasszony) viszonzta Jahve szeretetét, és Egyiptomot elhagyva követte Jahvét (Oz 2,17; 11,1; 13,4 kk.). Mihelyt letelepült életmóddal került kapcsolatba, a termékenység kultuszának vonzásába került, és eltévelyedett (9,10; vö. Szám 25). A pusztában való életet magát a próf. nem tekinti eszményinek, csak a belső megvilágosodás eszközét látja benne. Ezért Izr. megtérése olyan neki, mint egy ~: Jahve az eltévelyedett népet a pusztába csábítja, ahol sátrakban kell laknia, hogy a szívére beszélhessen (Oz 2,16; 12,10); utána visszakapja szőlőkertjeit (2,17). Jeremiás szintén eszményinek ítéli vallási szempontból a ~ idejét (Jer 2,2 kk.); Jahve pásztorként vezette nyáját a kietlen pusztában (2,6; vö. Oz 13,5; Iz 63,11–13; Zsolt 77,20 kk.; 78,52 kk.; 105,38–41; Bölcs 16,1–14; 19,8 kk.). Deutero-Izajás a ~t szívesen alkalmazza a fogságból való kiszabadulás képéül; Jahve vezeti népét a pusztában és vizet fakaszt a sziklából, hogy népe szomját csillapítsa (43,20; 48,21; vö. 35,6 kk.). – 2. Ezenkívül vannak részek, amelyek a Kiv és a Szám nyújtotta képpel pontosabban is egybevág. Ez a különbség a különféle szövegek tanító, ill. erkölcsi célzatára vezethető vissza. A Zsolt 95,10 szerint Jahve a ~ 40 éve alatt visolygott Izr.-től, mert a nép újra meg újra eltévelyedett és nem értette meg Jahve útjait (vö. Ez 20,10–26). Ezért a zsoltáros felhívja kortársait, hogy hallgassanak Istenre, ne keményítsék meg szívüket mint Meribánál és Massa napján (Zsolt 95,7 kk.; vö. MTörv 6,16); akkor az atyák próbára tették Jahvét (Zsolt 78,18.41; 81,12 kk.; 95,9; 106,14). De Jahve még mindig készen áll, hogy ugyanolyan v. még nagyobb jót tegyen velük, ha útjain járnak (81,14–17).

pusztulás, megsemmisülés, romlás: Az ÓSz-ben 20 héb. szó jelöli a fogalmat; ezek (igék és főnevek) sok árnyalatot érzékeltettek. A LXX legtöbbször az apollümi és olethrosz szavakkal, valamint ezek származékaival adja vissza a héb. kifejezéseket, – I. Az ÓSz-ben. Először is és főképpen földi ~sal állunk szemben, mert a halál utáni személyes lét későbbi gondolat, a száműzetés utáni időben kapott kinyilatkoztatás (Dán 12,1–3; Bölcs). – Az abad tő pl. a szentély (MTörv 12,2; Ez 6,3) v. a bálványok (Szám 33,52; 2Kir 19,18; Iz 37,19) ~ára v. javak elvesztésére, elherdálására (Péld 29,3) utal. De kifejezheti személyek (Ez 22,27; Zsolt 5,6; 119,95), nemzetségek (2Kir 11,1; Zsolt 21,11) v. nép (MTörv 11,4; 2Kir 13,7; Eszt 3,9; 4,7; 8,5 stb.; Jób 12,23; Zsolt 9,6; Jer 12,17; 15,7; Szof 2,13) kiirtását is (vö. MTörv 7,10; 28,51; Józ 7,7; 2Kir 10,19; Zsolt 143,12; Jer 46,8). Más igék (pl. sahat, karat, hapak) annak kifejezésére szolgálnak, hogy Isten ítélete ~sal fenyeget (vö. Ter 6,13; 9,11; 18,17–33; 19,24 kk.; Iz 13,5). Hogy ez az ítélet az ellenséget is utolérje, Isten a pusztítót küldi el (Kiv 12,23), aki mint → öldöklő angyal lesújt Egyiptom elsőszülötteire (vö. Zsid 11,28); hasonlóképpen jár el Dávid népszámlálásakor (2Sám 24,16). Iz 49,19; Jer 6,26; 22,7: az elpusztítás feladatát az ellenség veszi át. – II. Az ÚSz-ben. Krisztus üdvözítő műve mint az élet és halál új dimenziója az eszkatologikus teljesség (beteljesedés) távlatát nyitotta meg. Ezzel a ~ is új, mélyebb értelmet kapott. Aki meg akarja menteni földi életét, létét (vö. Lk 12,16 kk.), az valójában elveszíti (Mt 10,39; Mk 8,35; vö. Mt 10,28), aki azonban a 16,24 kk. szerint lemond földi léte biztosításáról, „elveszíti életét”, az megtalálja. Egyébként az ÚSz az ÓSz-hez kapcsolódik a ~ kérdésében. Az elveszett bárány (Lk 15,4) ósz-i párhuzama: Zsolt 119,176; Ez 34,4 kk. Krisztus küldetésére nézve Mt 10,6; Lk 19,10 vö. Ez 34,16. Ezen túlmenően a szóban forgó kifejezésekben benne rejlik az eszkatologikus üdvösség

elvesztése, el nem érése is (Mt 10,28; 1Tesz 5,3; 2Tesz 1,9). De kifejezhetik a lélek vesztét is, akár emberek v. démonok okozzák, akár Istenre vezethető vissza (Mk 1,24; Jn 10,10; Róm 14,15; Jak 4,12); itt is találunk ósz-i párhuzamokat: Zsolt 9,6 kk.; 33,10; 73,27; Iz 41,11; Jer 47,4. – Aki nem ismeri el Jézust Messiásnak, az nem maradhat Isten népének tagja (ApCsel 3,23; a Lev 23,29 idézése). – Jób 28,22; Zsolt 88,12; Péld 15,11: a ~ összekapcsolódik az alvilággal. Ennek a gondolatnak továbbfűzése: Jn 17,12; ApCsel 8,20; Róm 9,22; 2Tesz 2,3; 1Tim 6,9; 2Pét 2,1.3; 3,7; Jel 17,8.11; e helyeken a ~ a kárhozattal jelent egyet. Az ezzel azonosított halálból nincs feltámadás, semmi remény többé. 1Kor 5,5: aki vérfertőzést követ el, azt át kell adni a Sátánnak „testének romlására, hogy lelke üdvözüljön az Úr napján.”

Put: a → népek táblájában Kám fia (Ter 10,6; 1Krón 1,8). A próf.-knál (Jer 46,9; Ez 30,5; Náh 3,9) katonanép, amely segédcsapatokat adott Egyiptomnak, s még Tírusz (Ez 27,10) és Góg (38,5) ellen is harcolt.

Puteoli: itáliai kikötőváros Nápolytól Ny-ra. Vs. Kr. e. 528-ban alapították; ma: Pozzuoli. Pál fogolyként ~ban lépett Itália földjére. A városban ekkor már éltek keresztények (ApCsel 28,13).

Putifár: → Potifár.

pünkösöd (a gör. pentekoszté 'ötvenedik' szóból): zarándokünnep, amelyen Izr. minden fiának meg kellett Jahve színe előtt jelennie (Kiv 34,23; MTörv 16,16). Neve a tört. folyamán változott. A Szövetség kv.-e (Kiv 23,16) aratási ünnepként, a 34,22 (vö. Szám 28,26) az első termés (búza!) ünnepeként említi; a MTörv 16,10 és a Szám 28,26 a hetek ünnepének nevezi, mert 7 héttel a → kovásztalan kenyér ünnepe után ülték. Később az ötvenedik nap ünnepe lett (az első kéve felajánlása után; vö. Lev 23,9–14; Tób 2,1; 2Mak 12,32 kk.; ApCsel 2,1). A ~ aratásvégi ünnep volt, tehát örömnepnek számított (vö. Iz 9,2), amelyen hálát adtak Jahvének a búzatermésért; az aratás Palesztinában kb. 7 hétig tartott (MTörv 16,9). ~kor az első termést (zsenge) mutatták be (Kiv 23,16; 34,22); a MTörv 16,10 kk. önkéntes adományokat ír elő, amelyeket a szentélyben kellett elfogyasztani, és meg kellett osztani a szegényekkel és a levitákkal; a Lev 23,17–20 szerint másféle áldozatot kellett bemutatni; a Szám 28,27–29 rendelkezései megint eltérők. Az ünnepi összejövetel is hozzátartozott a ~höz, és semmiféle munkát nem volt szabad végezni (Lev 23,21; Szám 28,26). A ~ tehát eredetileg a földműveléshez kapcsolódott. Később (a Kr. u. 2. sz.-tól vannak rá adatok) tört.-i jelleget öltött: a Sinai-hegyen kapott törv. kihirdetésének lett az emléknappja, amelyen mindig nagy tömegek tolongtak Jeruzsálemben (ApCsel 2,5; ZsidTört 17,10,2). Kumránban szintén a Sinai-hegyen kötött szövetségre emlékezés jegyében ünnepelték a ~öt. A hetek ünnepének nevezték és a húsvét utáni 60. napon tartották, mert a kéveáldozatot (Lev 23,9–14) csak a húsvét utáni 11. napon mutatták be, és ettől 49 napot számoltak. Jézus halála és feltámadása után az 1. ~ alkalmával Jeruzsálemben a tanítványok közösségére leszállt a Szentlélek (ApCsel 2,1–13). → pünkösdi csoda.

pünkösdi csoda: a Szentléleknek az ApCsel 2,1–13 elbeszélte leszállása Jeruzsálemben az ősegyházra (120 személy), zúgás, a lángnyelvek és a nyelvcsoda kíséretében (2,4b–13). Ez utóbbin a különböző nyelveken való beszélés csodáját kell érteni (2,4b); a Lélekkel el nem telt tömegről (2,6.8.11) nem tételezhető fel csodának minősülő hallás (N. Adler). Idegen nyelveken beszélésről van szó, ezt a Lukács felsorolta népek (2,9–11) listája nyomtatékosítja. A csodálkozó kérdések (2,12) és „mások” rosszindulatú megjegyzései (2,13) átvezetnek Péter ap. beszédéhez, amely az elbeszélte eseményekkel összefüggő egész alkot (H. Conzelmann). – A leírás egészében véve nem akar a ~ lefolyásáról pontos képet nyújtani. Egyszer a → glosszoláliára enged gondolni (2,3 kk.), máskor viszont egy nyelvcsodára (2,6.8: dialektosz); ugyanakkor mintha a 11. vers egyensúlyt teremtene. Az a kísérlet, hogy itt – különféle forrásokat megkülönböztetve – eredetileg 2 beszámolót tételezzünk fel, nem vezetett sehova. Ugyanígy E. Lohse feltevése sem (Lukács egy tömegeksztázisról szóló szóbeli közlést nyelvcsodaként értelmezett és egyetemes mondanivalót fejezett ki vele; E. Trocmé hasonló módon). Végül nem meggyőző az a magyarázat sem, amely szerint egy nyelvcsodáról szóló korábbi beszámoló az alapja a

leírásnak (vö. E. Schweizer); ezt ui. utólag át kellett volna értelmezni, csak hogy Lukácsnak nem voltak saját elgondolásai a glosszológiát illetően (vö. 10,46; 19,6). A szerző szándékát sokkal inkább az ósz-i és zsidó előzményekből kell kielemeznünk, hiszen az eseményt → pünkösdi ünnepére tette. Nem vitathatatlan ugyan, hogy az 1. sz.-i zsidóság pünkösdkor a Sinai-hegyen történetekre emlékezett (így: G. Kretschmar, B. Reicke, E. Haenchen; de vitatja: N. Adler, H. Conzelmann), ennek ellenére a következőket figyelembe vehetjük a ~ leírásának értelmezéséhez. A Sinai-hegyen történetek emléknapijához a zsidóság számára a Kiv 19 alapján ezek kapcsolódtak: „lángnyelvek”; Hénoch (etióp) 14,8–15; Isten a Sinai-hegyen hangot keltett, amely tűzzé változott és beszédként mindenki számára érzékelhetővé vált. A zsidó Sinai-haggada szerint Isten hangja a Sinai-hegyen 70 nyelvre (= beszélőszerv) oszlott szét a világ népei számára megfelelően. Lk 3,16; Mt 3,11: Keresztelő János azt hirdeti a Messiásról, hogy „Szentlélekben és tűzben” fog keresztelni (vö. ApCsel 2,2 kk.). Lukács a Szentlélek leszállását üdvtört.-i értelemben kívánja időhöz kötni, s ehhez felhasználja a zsidó hagyományt. Nemcsak arról számol be pontosan, hogy hol (Jeruzsálem) kezdték el hirdetni az ev.-ot (vö. 1,4.8), hanem arról is, hogy mikor (pünkösdi). A tanítványok a nyilvánosság előtt a Szentlélek birtokában Isten igaz népének mutatkoznak. Először a zsidóknak hirdetik az ev.-ot, de a kifejezetten szórványban élő zsidókkal a ~ tört.-ében már a pogány világ is megjelenik. Lukács még tud arról, hogy a nyelvek adománya nincs a tizenkettőnek fenn tartva, de számára a Lélek az ap.-i igehirdetés hajtóereje, ahogy Jézusra is leszállt a Lélek nyilvános működése megkezdésekor (vö. Lk 3,22: „látható alakban”).

püspök (a gör. episzkoposz, 'felügyelő, őrködő' szóból): Az ÚSz-ben egy helyen Krisztusra vonatkozik: „leketek pásztorához és oltalmazójához” (1Pét 2,25, gör.), négy helyen előljáróra utal, aki a keresztény közösség élén áll (ApCsel 20,28; Fil 1,1; 1Tim 3,2; Tit 1,7). Ha ezeket a helyeket összehasonlítjuk, kiderül, hogy az ap.-i időben még nem szilárdultak meg a hierarchia címei és tisztségeinek nevei. Az episzkoposz és a preszbüterosz kifejezésekkel megkülönböztetés nélkül éltek, ahogy ezt az ApCsel 20,17–28; Tit 1,5–7 tanúsítja; mindkét szerepet több személy is betölthette valamely közösségben (vö. Fil 1,1; Tit 1,5); természetesen az előbbi inkább hivatal jelölt, az utóbbi inkább egyh.-i méltóságot. Akiket az ap.-i időben így neveztek, azok ha nem is mindnyájan, de zömükben papok voltak a szó mai értelmében. Az egyh.-i közösségek legfőbb irányítását az ap.-ok maguknak tartották fenn v. átruházták megbízható munkatársaikra, mint Timóteusra, Tituszra (1Tim 3,1–15; 5,22; Tit 1,5) v. másokra, akik egyh.-i közösségek alapítóiként v. az ap.-ok küldötteiként váltak ismertté. Ha Kisázsia 7 egyh.-ának angyaláiban (Jel 1–3) ezeknek az egyh.-aknak a ~eit látjuk, akkor az 1. sz. végén már mindegyik egyh.-nak külön főpáστοra volt (monarchikus ~ség), ami nem sokkal későbbi időből egyértelműen kimutatható: Antióchiai Szt Ignác leveleiben az episzkoposz már ugyanolyan értelemben szerepel, mint amilyenben ma a ~ szót használjuk. → hivatal, → öregek.

Q

Q (a ném. Logionquelle szóból), Logia-forrás: → logia.

qere: → ketib.

quadráns: → pénzérme.

Quartusz (lat. 'a negyedik'): korintusi keresztény, Pál munkatársa. Köszöntését küldte a róm.-aknak (Róm 16,23).

Quirinus, Quirinius: → népszámlálás.

Qumran: → Kumrán.

R

Rabba (héb. a Rabbath-Bne-Ammon 'az ammoniták nagy városa' rövidített változata, 'a nagy'), **Filadelfia**: az → ammoniták fővárosa a Jabbok felső folyásánál. Ma Amman. Dávid idejében Joáb meghódította (2Sám 11,1; 12,27–29; 1Krón 20,1), de megmaradt a királya (2Sám 17,27). A 12,27 kk. említ egy vízivárost (a megerősített forrás v. kút) és egy voltaképpeni várost (a vár). Kr. e. 3. sz.: II. Ptolemaiosz Philadelphosz hellenizálta (attól kezdve nevezték → Filadelfiának). Kr. e. 218: meghódította Nagy Antiokhosz; Kr. e. 63: Pompeius felszabadította, és a → Tízvároshoz csatolta. A MTörv 3,11 szerint itt volt látható Og király szarkofágja. Az ásatások során tekintélyes romok kerültek felszínre (nevezetesen a róm. színház); jelentős az archeológiai múzeuma, a kumráni leletek egy része is ide került, többek között a réztekercs (3Q15) is. A G. Guidi és Martinocci vezetésével folyt ásatások (1929) alkalmával a kései bronzkorból és a Szeleukidák idejéből kerültek felszínre leletek. A feltárt sírok (a Kr. e. 18–16. sz.-ból) és a templom (kb. 15×15 m, a központban cellával, amelynek közepén az oltárt 2 henger alakú kőtömb alkotta), amelyet kb. Kr. e. a 14–13. sz.-ig használhattak, egyértelműen ellene mondanak annak az N. Glueck nyomán elterjedt feltevésnek, amely szerint a Jordánon túli terület Kr. e. a 18–13. sz. közötti időben lakatlan volt.

162. Rabba romjai a mai Ammonban

rabbi (héb. és arám rab 'nagy ember, úr' szóból 'uram'): az írástudók tiszteletteljes megszólítása. Az ÚSz-ben gyakran lefordíthatatlanul szerepel (Mt 23,7 kk.; 26,25.49; Mk 9,5; 11,21; 14,45; Jn 1,38.49 stb.), olykor a kúrie 'uram' (Mt 8,2.6.8.25 stb.), a didaszkale, ill. episztata 'mester' (8,19; 12,38; Lk 5,5; 8,24; 9,33; Jn 1,38 stb.) szóval adják vissza. A rab ünnepélyesebb formái a rabban v. rabbon, s ennek egyes szám első személyű birtokraggal („i”) ellátott változata a rabboni (Mk 10,51; Jn 20,16). Az utóbbiakat gyakran használták Isten megszólítására. A Kr. u. 1. sz. vége felé a rab szó mellett az „i” rag jelentőségét veszítette, és a ~ a törvénytudók címe és megszólítása lett.

rabló, rablógyilkos: → lator.

rabsáké: főpohárnok. Az asszír birodalomban – amint a Szárgonidák előtti → ősatyák listájából kivehető – a 3. ember volt a király után; rangban a → tartán és a nagir ekalli után következett. Eredetileg főpohárnok volt, de később a sereg vezére lett és a Sabiresu tartomány kormányzója, amely Niszibisz és a Tigris felső folyása között terült el. Az ÓSz-ben Szancherib serege élén áll; az ő megbízatása volt, hogy Hiszkiját rávegye Jeruzsálem feladására (2Kir 18,17–37 = Iz 36,2–37,8; Sir 48,18: Rabszake).

rabszolga: I. A szó eredeti értelmében. A) Az ÓSz-ben. Izr.-ben adtak el nem Izr. fiai közül való hadifoglyokat ~nak (Szám 31,9.18; MTörv 21,10); a vételár 30–40 sékel között mozgott (Kiv 21,32; vö. 2Mak 8,11; Zak 11,12; Mt 25,15). ~kat Tíruszban vehettek (Ez 27,13), később Gázában és Akkóban is. A föníciaiak ~kereskedők voltak (Ám 1,6.9; Jo 4,3); 1Mak 3,41: ~kereskedők csatlakoztak a szír csapatokhoz, hogy Izr. fiait eladhassák ~nak. Izr. fiainak tilos volt Izr. fiait ~nak eladni v. megvenni; de bizonyos esetekben honfitársaik ~jává válhattak (Kiv 21,4; 22,2; Lev 25,39; 2Kir 4,1–7; Neh 5,1–13; Ám 2,6; Mt 18,25), sőt önként is eladhatták magukat (Kiv 21,6; MTörv 15,16 kk.). A törv. tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek a ~nők védelmét szolgálták (Kiv 21,7–11; Lev 19,20–22). Elephantine szigetén a zsidó kolóniában megszokott jelenségnek számított a ~ság. – B) Az ÚSz-ben. Jézus korában Palesztinában a ~ság hozzátartozott az élet rendjéhez. Jézus minden további nélkül élt hasonlataiban a fogalommal (Mt 24,45–51; Lk 12,42–48; 17,7–9), és soha nem foglalt vele szemben állást. De megmutatta az utat, amely később elvezetett a ~ság megszüntetéséhez: ap-ok hangsúlyozták, hogy Isten előtt minden ember egyforma (1Kor 7,21 kk.; 12,13; Gal 3,28; Ef 6,8; Kol 3,11), leveleikben fejtegetik az úr és a ~ közti viszonyt, valamint a kölcsönös jogokat és kötelességeket (3,22–24; 4,1; Ef 6,5–9; 1Pét 2,18 kk.; 1Tim 6,1; Tit 2,9 kk.). A hozzá menekült ~nak, Onezimusznak Pál ap. azt tanácsolta, térjen vissza urához, de talán

szót emelt szabadonbocsátásáért is (Filem). – II. Átvitt értelemben. A) Az ÓSz-ben az egyszerű ember udvariasságból gyakran nevezte magát a fölötte álló személy ~jának (Ter 32,19; 33,5; 42,10; 43,27; Szám 31,49; Rut 2,13; 1Sám 25,41 stb.). Az ember főleg Isten ~ja v. szolgája (→ úr); olykor Isten maga is ~jának v. szolgájának nevezi az embert: ez különleges megtisztelés (→ Isten szolgája). – B) Az ÚSz-ben tovább bontakozik az ósz-i gondolat, hogy az ember Isten ~ja v. szolgája (→ szolgálát).

Rácháb: 1. rossz hírű nő (→ utcanő) Jerikóban, aki befogadta Izr. fiainak 2 hírszerzőjét és így megmentette őket. Ezért a város elfoglalása után (Zsid 11,31: hitéért; Jak 2,25: a tettekért) Izr. fiai családjával együtt megkímélték (Józs 6,17–25). Mt 1,5: → Jézus családfájában Boász anyjaként szerepel. Nem tudjuk, honnan merítette Máté evangélista a hagyománynak ezt az elemét (→ Szalmon). A rabbinista irodalomban, ahol prozelita nő lett, Isten Lelkének eszköze és ősanja számos papnak és próf.-nak, Józsue felesége. – 2. → Rahab.

Ráchel (héb. 'juh'): a bibliai genealógiában az arám Lábán lánya, Jákob kiváltságos felesége (Ter 29,6–30); szolgálója, Bilha révén (jogi szempontból) anyja Dánnak és Naftalinak (30,6–8), anyja Józsefnek (30,22–24) és Benjaminszülötéknek (35,16–18). Benjamin születésekor meghalt, és a Bételből Efratába vezető út mellett temették el; ezt az Efratát egy glosszátor Betlehemmel azonosította (35,19). Magától értetődő, hogy ~ sírját Benjamin területén kell keresni (1Sám 10,2), Ráma és Bétel között (Jer 31,15). A Ter 35,19 glosszája onnan ered, hogy Betlehem Efratában van. De abból, hogy Jer 31,15 idézetként Mt-ban is szerepel (Mt 2,18), arra következtethetünk, hogy az ÚSz idején is élt a hagyományban az a feltevés, hogy ~ sírja Betlehem közelében van; ez azóta sem veszett ki. A tört.-kritika József (Efraim és Manassze), valamint Benjamin törzsét összefoglalóan ~-törzseknek nevezi, a Lea-törzsekkel szemben.

Ráfael (héb. 'Isten meggyógyított'). – 1. Semaja egyik fia (1Krn 26,7). – 2. egy a hét angyal közül, „aki mindig készen áll, hogy az Úr fölséges színe elé lépjen” (Tób 12,15). Fontos szerepet tölt be → Tóbiás tört.-ében, ahol először Azarjának mondja magát (5,13; → Ananiás). Segít a különféle nehéz helyzetekben, többek között ártalmatlanná teszi a démont (→ Azmodeus). Csak Tób szerepelteti a Bibliában, más kv.-ekben nem találkozunk vele. A korai zsidó irodalomban mint a 7 (v. 6) trónálló angyal v. a 4 angyalfejedelem egyike jelenik meg (így Kumránban is: 1QM 9,15 kk.). A későbbi keresztény hagyomány a → főangyalok közé sorolja és – a Tóbiás tört.-ében játszott szerepével összhangban – az úton lévők fő oltalmazóját látja benne.

ragály: → pestis.

Ráges: 1. személynév, → Raziasz. – 2. városnév. Média fővárosa (Tób 1,14 stb.; Jud 1,5: Ragau). Szeleukosz Nikátor szír király újjáépítette és Europosznak nevezte el. Romjai vsz. Teherántól DK-re a mai Raiban kersendők.

Ráguel (héb. 'Isten barátja'): Tóbiás rokona, Sára apja a médiái Ekbatánában (Tób 3,7; 6,11).

Rahab, Rachab: eredetileg mitológiai szörny, amely az → ösvízben élt (a → leviatánon és a → sárkányon kívül). A név vsz. a tenger állandó mozgására, nyugtalanságára utal (héb. 'felajzottnak, féktelennek lenni'). Az elképzelés egybevethető a babilóniai mitológiában Marduk és Tiámat harcával. A Bibliában csak költői elemként szerepel olyan szövegekben, amelyekben, bár már nem mitológiaiak, itt-ott még fellelhetők a Teremtő ~ ellen folytatott harcának és felette aratott győzelmének a nyomai. Jób 26,12: a tengerrel szerepel paralélizmusban; 9,13: ~ segítői (vö. Tiámat segítőivel a babilóniai teremtésepószban). Zsolt 89,11: „Rachabot átszúrtad és eltiportad”. Talán Sir 43,25 (héb.) is ide sorolható. – Másfelől utalhat ~ Egyiptomra is (krokodilnak képzelték és a Nílushoz kapcsolták): Iz 30,7; 51,9 (e helyeken még érződik az eredeti jelentés!) és Zsolt 87,4. – → Rácháb.

raka (gör. az arám reka 'üres, kivájt' szóból): Azt a sértést, amelyért a → főtanács elé kell állítani elkövetőjét (Mt 5,22), leginkább az üresfejű szóval lehetne visszaadni.

Rám: Dávid őse, Hecron fia, Aminadab apja (Rut 4,19; 1Krón 2,9). Jézus családfájában Arámként szerepel (Mt 1,3).

Ráma (héb. 'a magaslat'): helységnév. 1. Benjamin ~ja (Józs 18,25) Gibeától és Jeruzsálemtől É-ra (Bír 19,13; Iz 10,29; Oz 5,8), a Jeruzsálemből É-ra vezető út mentén, nem messze Júdea határától. Izr. királya, Bása meg akarta erősíteni, de Júdea királya, Aza meggátolta (1Kir 15,17–22; 2Krón 16,1); → Ráchel sírja (Jer 31,15) ~ közelében feküdt; Jeruzsálem pusztulása (Kr. e. 587) után itt gyűjtötték össze a Babilonba hurcolandó foglyokat (40,1). A fogság után júdeaiak telepedtek le a városban (Ezd 2,26; Neh 7,30; 11,33); ma Er-ram. – 2. Áser ~ját (Józs 19,29) többen Er-rameval azonosítják a Safedbe vezető út mentén. Ezt a feltevést M. Noth nem fogadja el. – 3. Naftali ~ja (19,36) határváros volt; talán azonos Áser ~jával. – 4. ~ Efraimban: Sámuel próf. hazája. 1Sám 1,1 helyi változatban Ramatajmként szerepelteti, Efraim hegyén; később Ramataim (1Mak 11,34) és Arimatea (Mt 27,57; Jn 19,38); Szamariához tartozott, majd Júdea része lett (1Mak 11,34). Fekvése vita tárgya. – 5. ~ Gileádban (2Kir 8,29; 2Krón 22,6) → Ramot. – 6. A negebi ~ (Józs 19,8; 1Sám 30,27) Simeon törzsének örökrésze.

Ramot, Ramot-Gileád (héb. 'magasan fekvő helység'): fontos város Gileádban, régi szentéllyel; menedék-, ill. papi város (MTörv 4,43; Józs 20,8; 21,38; 1Krón 6,65); Salamon egyik kerületének székhelye (1Kir 4,13). Izr. fiai és az arámok vetélkedtek birtokáért (22,3–29; 2Kir 8,28), de csak Jehu szerezte vissza végérvényesen Izr. fiainak (9,1–14). Fekvése vita tárgya. Vsz. → Jarmut, 2-vel azonos.

Ramszesz Ramzesz, Pi-Ramszesz (egyiptomi nyelven 'Ramszesz háza'): egyiptomi város (Kiv 1,11; 12,37; Szám 33,3.5) v. vidék (Ter 47,11) a Bibliában. Közelében telepedett le Jákob, és a város (raktárváros!) építéskor Izr. fiait robotra kötelezték (Kiv 1,11). Innen indultak el Egyiptomból való kivonulásukkor (12,37; Szám 33,3.5). Az egyiptomi szövegek is említik (dicsőítő ének). A legtöbb kutató Avarisszal, a hikszoszok egykori fővárosával véli azonosíthatónak, amelyet II. Ramszesz (ur. Kr. e. 1292–1225) – nagyszerű várossá – újra felépített, és amelynek a 20. dinasztiától Tanisz volt a neve (→ Szoán). Mások Kantirra gondolnak, ahol szintén palotára utaló maradványokat tártak fel. Az is feltehető, hogy az egymástól kb. 20 km-re eső 2 helység egy hatalmasra tervezett rezidencia része volt.

45. II. Ramszesz szobra az Abu Szimbeli templomból

rationale: → melltáska.

Raziasz, Ráges (arám, vsz. 'a haragos'): tekintélyes aggastyán Jeruzsálemben, „a zsidók atyja”, aki kardjába dőlt, ill. a háza faláról levetette magát, amikor Nikanor el akarta fogatni (2Mak 14,37–46). Ősidők óta dicséretes dolognak számított a szégyenletes halál elől öngyilkosságba menekülni (vö. 1Sám 31,4 kk.; Bír 16,26–30; 1Mak 6,43 kk.).

Razon: → Recin.

Rebekka: a bibliai genealógiában az arám Betuel lánya (Ter 22,23; 24,15), az arám Lábán testvére (24,29), Izsák felesége (24,12–67; 26,7–11), Ézsau és Jákob anyja (25,21–24; vö. Róm 9,10). Az ő segítségével szerezte meg Jákob az elsőszülöttség jogát (Ter 27,5–17), ezért menekült Ézsau bosszúja elől (27,42–28,5). A machpelai telken temették el a barlangban (49,31). Nevét H. Bauer hangátvetéssel brkh-nak ('tehén') értelmezi, ami jól beleillik a patriárkák korában a → személynevek sorába (vö. Ráchel, Lea).

rebmag (Vg; maszoréta szöveg: rab-mag; akkádul rab mugí?): az asszír és újbabilóniai birodalomban használt cím, amely katonai és polgári teljhatalommal felruházott, magas rangú tisztségviselőre utalt. A ~ a sereg egy részének élén állt, földbirtokai voltak és követséggel is meg lehetett bízni. Jer 39,3.13: → Nergal-Szarecer ~ként szerepel (az eredetiben).

Recef: → Resef.

Rechabeám (héb. 'a nép elszaporodott' vagy 'az istenség tágasságot teremtett'), Roboám: Salamon és Naama fia, az ország kettészakadása után Júdea 1. királya. A megoszlás felelőssége nem terheli; É és D, Izr. és Júda közt a feszültség korábbi eredetű, és még Dávid és Salamon sem tudott rajta úrrá lenni (2Sám 20,1 kk.; 1Kir 11,26–40); ~ legfeljebb késleltethette volna az ellentét kirobbanását hajlékonyabb magatartással. Fialankori barátai biztatására a szichemi gyűlésen vonakodott könnyíteni a Salamontól kirótt terheken; a tömeg megkövezte Adorámot, akit ~ a békéltetéssel bízott meg; ~ kénytelen volt Jeruzsálemben menekülni, Izr. pedig kikiáltotta Jerobeámot királynak (1Kir 12,1–19; 2Krón 10,1–19). Semaja próf. tanácsára ~ elállt attól, hogy hadba vonuljon Izr. ellen (1Kir 12,21–24; 2Krón 11,1–14), ehelyett rögtön nekilátott területének megerősítésének (11,5–12). A Kir deuteronomikus szerkesztője kedvezőtlenül ítélte meg uralmát, és csak Sisák egyiptomi fáraó Jeruzsálem ellen vezetett hadjáratát írja le (1Kir 14,25–28; 2Krón 12,1–11); nyilvánvaló, hogy Sisák maga javára akarta fordítani a megosztottságot.

rechabiták: egy Recháb nevű ősatya „fiai”; izr. népcsoport, amely vallási megfontolásból nem telepedett le, idegenkedett a földműveléstől és a szőlőműveléstől, s csak szükség idején húzódott be a megerősített városokba (Jer 35,1–14). 1Krón 2,55: Recháb háza a keniták utódai közé tartozott. Jer 35,6 kk.: Recháb fia, Jonadáb volt az ősatyjuk, aki a 2Kir 10,15 kk. szerint a Jahve ügyében buzgólkodó Jehuhoz szegődött. Amikor Jojakim idejében Nebukadnezár benyomult Júdeába, a ~ visszahúzódtak Jeruzsálemben, és Jeremiás példaképpül állította őket a júdeaiak elé, amiért hűségesen ragaszkodtak ősatyjuk rendelkezéseire. Hogy a Neh 3,14 említette „Rekab fiai Malkijja” közülük való volt-e, az eldöntetlen kérdés.

Rechobot (héb. 'nyitott hely'): helységnév. 1. Saul edomita király szülővárosa (Ter 36,37; 1Krón 1,48). – 2. Nimród által Ninivével együtt épített város (Ter 10,11). – 3. Kút Gerár és Beerseba között. Izsák pásztorai ásták, nevét is Izsák adta (26,22).

Recin (héb. vsz. 'forrás'), Razon ('tetszés', a LXX-ban és az asszír feliratokban): személynév. Viselői közül Damaszkusz utolsó királya volt a legfontosabb, aki a szír–efraimita háborúban (Kr. e. 735) szövetségre lépett Izr. királyával, Pekachhal Júda királya, Acház ellen, hogy megbuktassa (feltehetően azért, mert nem csatlakozott hozzájuk), és helyette az asszírokkal rokonszenvező Tabeelt segítse trónra (2Kir 15,37; 16,5 kk.; Iz 7,1–8; 8,6; 9,10). III. Tiglat-Pilleszer elítélte és súlyos adóra kötelezte (Kr. e. 732). Hogy ~ Elatot is meghódította (2Kir 16,6), az vsz. azon alapszik, hogy e helyen Edom és Arám felcserélődött.

refaiták: 1. legendás nemzetség, a régi → óriások leszármazottai, akik Izr. fiai előtt Palesztinát (Ter 15,20; Józs 17,15; 2Sám 21,16–22; 1Krón 20,4–8) és a Jordánon túli területet (Ter 14,5; MTörv 2,10 kk., 20 kk.; 3,11.13; Józs 12,4; 13,12) lakták. – 2. az elhunytak árnyai (Iz 14,9; 26,14.19; Zsolt 88,11; Jób 26,5; Péld 2,18; 9,18; 21,16). Ebben az értelemben az elnevezés az 'álmos, erőtlenség' jelentésű szóhoz kapcsolódik, és arra az árnyaszerű létre utal, amely a → holtak országában az elhunytakra vár. A föníciai irodalomból (Kr. e. 500 k.) is kimutatható az árny megfelelőjének ez a jelentése. Sőt, a régi kifejezésből (vö. lat. dii manes) arra lehet következtetni, hogy Föníciában ezeket az árnyakat tisztelték. Az ugariti szövegekben viszont más jelentésben szerepel a betűcsoport, de pontosan még nem fejtették meg az értelmét. R. Dussaud szerint Baal kíséretéhez tartoztak. J. Gray egy régi királyi család leszármazottainak tartja őket, akiknek hatalmukban volt a növények termékenységét biztosítani; ha e magyarázatot elfogadjuk, akkor a 'meggyógyít' tő származékával állunk szemben (e tőnek a termékenységre vonatkozó használatára nézve lásd Ter 20,17; 2Kir 2,21). R. Dussaud, C.

H. Gordon, J. Gray, W. F. Albright stb. egyeztetik a különféle jelentéseket. Mint a gör. hérosz ('hős, elhunyt'), eredetileg a ~ is hatalmasságok (félistenek, óriások, termékenységet hozók) voltak az ősidőkben, de idővel a holtak birodalmának lényei lettek, míg végül az összes halottra vonatkozóan használták a kifejezést, bár úgy látszik, mintha Iz 14,9 még csak előkelő halottakra utalna vele.

Refán: → Rompha.

Refidim: Izr. fiainak egyik állomása a → pusztai vándorlaskor a Sínai-hegy felé vezető úton (Kiv 17,1.8; 19,2; Szám 33,14). F.-M. Abel a Refaid vádiban v. hegyen keresi.

reggel: a → nap természetes kezdete. Meteorológiailag felhő és harmat (Oz 6,4; 13,3), valamint sajátos fényviszonyok (2Sám 23,4) jellemzik. Az ember ~ munkába indul (Ter 40,6; Zsolt 104,23); akik munkát keresnek, már kora ~ ott állnak a piacon (Mt 20,1). Az a napszak, amikor az emberek elbúcsúznak és útra kelnek (Ter 24,54; MTörv 16,7; Bír 19,8; 1Sám 9,19; 29,11), valóra váltják, amit éjszaka kigondoltak v. egyébként elhatároztak (Ter 21,14; Szám 22,41; Józ 7,16; 2Sám 15,2; Jób 1,5); aki rosszban jár, annak borzalom a ~ (24,13 kk.). ~ volt szokás ítélezni (2Sám 15,2; Zsolt 101,8; Jer 21,12); Krisztust is ~ ítélték el (Mt 27,1; Mk 15,1). A Templomban a papok fürdészel kezdték a napot, utána kitisztították és megtöltötték olajjal a mécseseket (Kiv 30,7; 2Krón 13,11), az égőáldozat oltárán fát tettek a tűzre (Lev 6,5), majd bemutatták a → reggeli áldozatot és meggyújtották a tömjént (Kiv 30,7). A ~ különösen is az imádság ideje (Zsolt 5,4; 119; 147; Bölcs 16,28; Sir 39,5), amikor Isten megkönyörül az emberen (Kiv 16,7 kk.; Zsolt 5,4 kk.; 30,6; 46,6; 130,6; 143,8; Siral 3,23), v. amikor a gonoszt utoléri büntetése (Jób 7,18; Zsolt 49,15; 73,14.20; Szof 3,5). Szürkületkor szabadultak ki Izr. fiai Egyiptomból, amikor is a fáraó serege odaveszett a tengerbe (Kiv 14,21 kk., 27); ~ nyilatkoztatta ki magát Jahve a Sínai-hegyen (19,16). Mk 16,9 szerint Krisztus kora reggel támadt fel a halálból (vö. 16,2; Lk 24,1; Jn 20,1).

reggeli áldozat: A ~ bemutatásával kapcsolatos rendelkezések (Kiv 29,38–42; Szám 28,3–8) azonosak az → esti áldozatra vonatkozókkal. A ~ már Acháb idejében véres áldozat volt (2Kir 16,15). A papok napkelte körül mutatták be (vö. ZsidTört III,10,1).

Régium: város D-Itáliában, Messinával szemben, ma Reggio di Calabria. Pál ap. Máltából Rómába vivő útján érintette (ApCsel 28,13).

Remalja, Remaljahu: Pekach izraeli király apja (2Kir 15,25; Iz 7,1). A kumráni Izajás-tekercsen a neve: Rum-la-jahu, 'légy magasztos Jahve'.

remény: I. Az ÓSz-ben. A gör. szóhasználattal ellentétben, amelyben az elpizs éppúgy jelenthette a rossz várását, mint a jóét, az ÓSz-ben a ~ héb. megfelelője, a tikvah mindig a jövőbeli segítségre utal. Ez a ~ igen nagy szerepet töltött be mind a nép, mind az egyén vallási életében, hiszen az ÓSz vallása a → szövetség vallása volt, amelyhez bizonyos → ígéretek kapcsolódtak. Az ÓSz-ben a ~ általában Jahve oltalmának és áldásának, vagyis a szövetséghez kötődő ígéretek teljesedésének bizalommal várása. Tehát a ~ szorosan összetartozik a → hittel, amellyel olykor együtt szerepel (pl. Zsolt 78,22). – A) Kánaán elfoglalásáig az Ígélet földje volt Izr. fiai ~ének fő tárgya (Ter 15,7 kk.; 17,8; Kiv 3,8.17; 6,4; MTörv 1,8 stb.). Az Ígélet földjének birtokba vétele után olyan fokozódó mértékben reméltek Jahve oltalmában, ahogy az Izr.-t létében fenyegető veszedelmek szaporodtak. Úgy várták tehát az → Úr napját, mint a világosság napját (Ám 5,18), amely a minden bajtól való szabadulást és az örökké tartó boldogság idejének kezdetét jelentette számukra. A próf.-k küzdöttek a nép e vakmerő elképzelése ellen, mert Izr. a bűneiért nem áldást, hanem átkot érdemelt. Jóllehet Isten büntetésével is fenyegették a népet, ezzel a → megváltásnak és Izr. újjászületésének ~ét is élesztgették, legalább egy → maradék számára, amelyet a próbatételek megtisztítanak. Amikor a fenyegető jövődőlés mindkét országrész elpusztulásával beteljesedett, a megújulásba vetett ~ Jeremiás (Jer 31,31–34; 32,38 kk.), Ezekiel (Ez

16,59–63; 36,25–28) és Deutero-Izajás (Iz 55,3; 49,8; 61,8) jövendöléseiben elérte a tetőpontját: Izr. új és örök szövetség jegyében születik újjá, Jahve véglegesen elfoglalja Izr. trónját, sőt királya lesz az egész világnak (→ messiásvárás). Így a ~ Izr.-ben eszkatologikus jelleget öltött. – B) Csak annak van némi ~e, aki az élők közé tartozik (Préd 9,4). Ha nincs ~ a további életre, akkor mindennek vége (Jób 6,11; 7,6; Siral 3,18); akit utolér a sors keze, az olyan már, mint a halott, akinek nincs ~e (Jób 17,15; Iz 38,18; Ez 37,11). De az igaznak mégis van egy utolsó ~e és ezáltal jövője is (Péld 23,18; 24,14); olyan ~, amely nem hiúsulhat meg, mert Istenbe vetett ~, aki oltalmazza a benne bízókat (Zsolt 28,7; 25,2; 31,7; 119,116 stb.). Ezért az igaz Jahvét nevezheti ~ének (pl. 71,5). A ~ nem fér össze a szorongással, aggodalommal (46,3; Péld 28,1; Iz 7,4; 12,2), de az istenfélelmet magában foglalja (Zsolt 33,18 kk.; 40,4; Péld 23,17 kk.; Iz 33,18). Az igaz, mindenekelőtt a szegény és az elnyomott szükségében teljes bizalommal remél Isten segítségében (pl. Zsolt 13,6; 33,18 kk., 22; 119,81) és igazságosságában (pl. 9,19; 10,17 kk.; 12,6,8; 72,2,6; 94,15); a bűnbánó bűnös reméli bűnei bocsánatát (51,9; 130,1–8). A ~ olykor eszkatologikus színezetű (16,10 kk.; 17,15; Iz 51,5; Jer 29,11). Ám ez a szempont a korai zsidóságban egyértelműbben érvényesül: a bölcs, vagyis az igaz reméli a halhatatlanságot (Bölcs 3,4), a feltámadást a halottak közül (2Mak 7,11.14.20), az Istennél rá váró üdvösséget (4Mak 11,7), ezzel szemben a gonosznak nincs ~e, v. csak hiú, csalóka ~e van (2Mak 7,34; vö. Bölcs 5,14; 16,29 és 3,11). – II. Az ÚSz-ben a ~ gör. megfelelőjével (elpisz) vallási értelemben gyakran él Pál ap., továbbá 1Pét szerzője; olykor az ApCsel és 1Jn is alkalmazza, az ev.-okban és a Jel-ben azonban sehol nem találkozunk vele; profán és vallási értelemben gyakrabban előfordul Pálnál, olykor az ApCsel-ben is, az ev.-okban ritkán, a Jel-ben viszont sehol nem szerepel. A) A szinoptikusok nem tartalmazzak kifejezett tanítást a ~ról, nem is buzdítanak ~re. Ennek ellenére: Jézus tanítása magában foglalja a ~t; az ev. az üdvösség örömhíre, Isten eljövendő országának (Mt 4,17.23; Lk 4,43 stb.) hirdetése, amely lényege szerint eszkatologikus (Mt 5,3.10.12.19 kk.; Mk 9,42 kk.; vö. 9,47 kk.; 10,23 kk.; 12,25 stb.), bár Jézus személyében már hathatósan jelen van (Mt 12,28; Lk 7,28; 16,16). A szegényeknek, alázatosoknak, üldözötteknek ígéri Jézus az → Isten országa javainak birtoklását, azoknak akik minden ~üket Istenbe vetik (Mt 5,3–12); a → Hegyi beszéd ~ük teljesedését ígéri nekik. – B) Pál ap. a ~t annak bizalommal és türelemmel való várásaként állítja elénk, amit nem látunk (Róm 8,24 kk.; vö. Zsid 11,1; → hit). Ez nemcsak az eljövendőhöz tartozik, hanem egyáltalán ahhoz, ami láthatatlan és örök (2Kor 4,18). A ~ tehát az eljövendő javak várását éppúgy magában foglalja, mint a bizalmat és a türelmet a várakozás során. Ez a 3 szempont soha nem válik külön, ha olykor a bizalom (1Kor 15,19; 2Kor 1,10; 3,12; Fil 1,20; Zsid 3,6) v. a türelmes várakozás (Róm 5,4 kk.; 15,4; 1Tesz 1,3; 5,8) kap is nagyobb hangsúlyt. Az új szövetség ~e abban különbözik azok ~étől, akik az ó szövetségben éltek, hogy már Jézus Krisztus művén, a megváltáson alapszik. A keresztény, aki a Lélek szerint él (Róm 8,9), v. már birtokában van a Léleknek (8,9; 5,5), birtokolja az üdvösség javait, vagyis kiszabadult a bűn és a test rabszolgaságából (8,2 kk.), és eljutott az → istengyermekségre, joga van az örökségre (8,14.17; Gal 4,6 kk.), részesült a → megigazulás ajándékában (Róm 5,9.17), ami feltétele az → életnek (5,10), a megdicsőülésnek (→ Isten dicsősége; 8,30; 2Kor 3,18), a benne lakó Lélek záloga az örök életnek (Róm 8,6; Gal 6,8) és a feltámadásnak (Róm 8,11; vö. 8,21 kk.), foglaló (2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,13 kk.) az örökségre, az örök boldogságra (Róm 8,17 kk.; 2Kor 3,18). A keresztények ~ének tehát azok a javak a tárgyai, amelyek Isten országához tartoznak és amelyek miként maga az Isten országa is, egyszerre jelen valók is, jövőbeliek is (Róm 8,24). „Mert megváltásunk még reménybeli” (8,24), és arra várunk, hogy a jövőben istengyermekségünk (8,19; Gal 5,5) és dicsőségünk (Róm 8,18; 5,2; 2Kor 4,17) teljesen megnyilvánuljon. Ezért reméli a keresztény az Isten országát (1Kor 6,9 kk.; 15,50; Gal 5,21), Krisztus újraeljövételét (→ parúzia; 1Kor 1,6; Fil 3,20; 1Tesz 1,3.10; Zsid 9,28; vö. Jak 5,7 kk.), a feltámadást (1Tesz 1,3.10), az örök életet (Tit 1,2; 3,7), a Krisztus dicsőségében való részesedést (Róm 8,17; 2Kor 3,18; Fil 3,20) és az üdvösségnek – az ev.-ban meghirdetett (Kol 1,23) és a mennyben neki készített (1,5; Zsid 6,18 kk.; vö. 1Pét 1,4) összes javait. – A ~, „lelkünk erős és szilárd horgonya” (Zsid 6,18–19) az Istenre irányul (Róm 15,13; 1Tim 4,10; vö. 1Pét 1,21), aki hűséges (1Kor 1,9; 1Tesz 5,24), és Krisztusra épül (vö. 1Kor 15,19 kk.; Zsid 6,18 kk.), aki a keresztények ~e (Kol 1,27; 1Tim 1,1), a keresztények megdicsőülésének ~e (Kol 1,27). Ezért a keresztényeket nem csalja meg a ~ük (Róm

5,5), a keresztények ~e öröm (12,12), ill. bizalom (vö. 2Kor 3,12) forrása, és dicsekvéshez szolgál indítékul (11,17; vö. Róm 5,2; Zsid 3,6). A hittel és a szeretettel, amelyekkel szorosan összetartozik (1Kor 13,13; Kol 1,4 kk.; 1Tesz 1,3; 5,8) a keresztény belső életének fő pillére (vö. Róm 15,13); jel (vö. 1Pét 3,15), amely által a keresztény különbözik azoktól, akiknek nincs ~ük, azaz a pogányoktól (Ef 2,12; 1Tesz 4,13). – C) János csak egyszer említi írásaiban a ~t (1Jn 3,3), mert ezek az örök élet birtoklását kívánják előtérbe helyezni, amely a hit révén a hitben valósul meg és a halálból átvezet az életbe (Jn 3,15 kk., 18 stb. 5,24; 8,51; 11,25 kk.; 1Jn 3,14). Mivel azonban az örök életben az egész ember részesedik, előbb meg kell az utolsó napon előznie a feltámadásnak (Jn 5,28 kk.; 6,39 kk., 54). És ha a hívő ember már Isten gyermeke is a valóságban (1,12; 1Jn 3,1 kk.), annak, amivé lesz, még láthatóvá kell válnia; azáltal válik Istenhez hasonlóvá, hogy látni fogja úgy, „amint van” (3,2 kk.; vö. 2Kor 3,18; Fil 3,21; Kol 3,24). Tehát János írásaiból sem hiányzik a ~, ha a ~ szóval csak egyszer találkozunk is bennük. A ~ az alapja annak a tisztulási folyamatnak, amire a hívőnek szüksége van ahhoz, hogy tiszta legyen, mint az Isten (1Jn 3,3). – A Jel vigasztalni és erősíteni akarja a kisázsiai keresztényeket a végső győzelem ~ével, amelyet majd Krisztus Egyh.-a arat minden ellenségén.

Remet: → Jarmut.

rendelet: → ediktum.

Resef, Recef, Reszef: Az ÓSz-ben a szó 'láng, villám, szikra' (így pl. Zsolt 76,4), de 'ragály, vész' értelmet is hordozhat (MTörv 32,24; Hab 3,5). Ez a szóhasználat összhangban van a kánaáni ~ istenséggel (neve eredetileg Rasapnak hangzott), akit az alvilág isteneként a járványok uraként tiszteltek Szíriában, ill. az újbirodalom idején Egyiptomban is. ~ ijat és nyilat visel és ezért Ciprus szigetén föníciai-görög mása lett Apollónak, mint a járvány, vész urának. Mekállal (Mikállal), → Bet-Seán istenével is kapcsolatba hozták Ciprus szigetén, akiről eddig még nem sikerült kideríteni, milyen isten volt. → kultikus ábrázolások.

részegség: A Bibliában az ember nemcsak szeszestől, hanem átvitt értelemben Isten haragjának kelyhéből (Jer 25,15–29; Jel 14,9), a kéjnő borától (azaz a bálványimádástól: 17,2), a vértől (Iz 34,7; Jer 46,10 stb.), a szenteknek és Jézus vértanúinak véréből (Jel 17,6), valamint a szerelemtől is (Péld 7,18) megrészegedhet. Figyelmeztetések a ~tól való óvakodásra, a szó eredeti értelmében az ÓSz-ben: 20,1; 21,17; 23,20 kk.; 23,29–35; 31,4 kk.; Sir 19,1 kk.; 31,25–31; Iz 5,11 kk., 22; Oz 4,11; az ÚSZ-ben: Lk 21,34; Róm 13,13; 1Kor 5,11; 6,10; Gal 5,19–21; Ef 5,18. Az ÚSZ-ben mindenekelőtt a hellenisztikus orgiákra jellemző ~ és az őskeresztény Lélekkel elteltég ellentéte domborodik ki, még ha ez az ittasság látszatát kelti is (1Kor 11,21: a dőzsölés összeegyeztethetetlen az Eucharisziával; ApCsel 2,15; Ef 5,18: „Ne részegeskedjete, ...inkább teljete el lélekel”).

Reu: → ősatyák.

Reuel: → Mózes apósa (→ Jetró).

réz: → bronz, → fém.

rézkígyó: → kígyó.

Rezon: az arámi függetlenségi harcok vezére, Dávid és Salamon ellensége. Coba királyától, Hadad-Ezertől menekült el, s egy szabadcsapat élére állt, de Dávid legyőzte. Később Damaszkusz királya lett (1Kir 11,23–25).

Ribla: helység Hamatban. Amikor Nechó egyiptomi fáraó hadba szállt Assíria ellen, itt volt a főhadiszállása (2Kir 23,33); ugyanígy Nebukadnezárnak is, amikor Jeruzsálem ellen (Kr. e. 588–586) felvonult (Jer 39,5 kk.; 52,9 kk.; 2Kir 25,6.20 kk.). Ma Ribla az Orontész jobb partján, Homsztól 34 km-re D felé. Ez 6,14: bizonytalan, vajon valóban ~ra kell-e gondolni, v. csak a név eltorzulásával állunk szemben.

ricinus (héb. kikajon): hamar elviruló, árnyékot is adó növény (Jón 4,6–10). Az exegéták e helyen általában az olajat adó Ricinus communisra gondolnak, amely egész K-en elterjedt volt. A LXX és nyomában néhány régi fordítás töknek fogja fel.

Rimmon: Ramman akkád istenség nevének héb. változata, akit a Ny-i szemiták Hadad v. Adad néven tiszteltek (→ Hadad-Rimmon). 2Kir 5,18: Damaszkuszban temploma volt.

Roboám: → Rechabeám.

robot: Az ókori K-en az uralkodók rendszerint ~ban műveltették meg a birtokukat és így emelték épületeiket is. A ~ abban különbözött a rabszolgamunkától, hogy a királynak, nem magánszemélynek robotoltak a ~ra kötelezettek, és a ~ gyakran csak bizonyos ideig tartott. ~ra rendszerint a hadifoglyokat (Iz 31,8) v. a leigázott népeket (MTörv 20,11; Józ 16,10; 17,13) kényszerítették; de az ország saját népének alsóbb rétegeit is kötelezheték az uralkodók bizonyos szolgáltatásokra, ill. arra, hogy évente egy meghatározott ideig a királyi birtokon dolgozzanak, sőt előfordult, hogy az egész népnek kellett robotolnia. Izr. fiai a ~ot Egyiptomban ismerték meg, ahol mint kisebbségnek új városok építésében kellett részt venniük (Kiv 1). Egyiptomi munkafelügyelők hatalma alatt álltak, akik Izr. fiai közül munkavezetőket jelöltek ki; ezek voltak felelősek a munkáért (1,11; 3,7; 5,6.10.13 kk., 19). A királyság megalakulása után Izr.-be is csakhamar bevezették a ~ot; már Dávid idejében (2Sám 12,31). Dávid a föníciai Adorámot tette meg felügyelőnek (20,24). Salamon uralma alatt, a Templom építésekor rendszeressé vált a ~ (1Kir 5,27; vö. Bír 1,28 kk.). Szintén Adorám volt a ~felügyelő (1Kir 4,6; 5,28; 12,18), akinek nagy számban tartoztak a keze alá olyanok, akik a voltaképpeni munkát irányították (5,30; 9,23). Később Jerobeám lett József házának ~felügyelője (11,28). Salamon nemcsak a kánaániakat kötelezte ~ra, hanem Izr. szabad fiait is (5,27; 11,28; ennek ellentmond a 9,20–22). Ez volt az egyik oka annak, hogy az ország É-i része elszakadt. Hogy Izr.-ben a későbbi királyok idejében is szokásban maradt a ~, azt egy Jabne-Jamban nemrég felszínre került Kr. e. 7. sz.-i levél tanúsítja. Hogy a ~ is egyiptomi hatásra vezethető-e vissza, mint sok más dolog Izr. közigazgatásában, v. inkább föníciai hatásra, azt – adatok híján – nem lehet kimutatni. A MTörv mindenestre arra hivatkozva írja elő Izr.-nek, hogy legyen könyörülettel saját országában az idegenek és a rabszolgák iránt, mivel Egyiptomban maga is rabszolga volt (15,15; 16,12; 24,18.22), s a ~ a szabad embereknek teher, amely megkeseríti az életüket (Kiv 6,6; Lev 26,13; 1Kir 12,4.9 kk.).

Rodé (gör. 'rózsa'): szolgáló Márk anyjának, Máriának jeruzsálemi házában (ApCsel 12,13–16).

Rodosz, Rodusz: sziget a Földközi-tengerben, Kisázsia DNY-i partjai előtt. Pál utolsó jeruzsálemi útján érintette (ApCsel 21,1; vö. 1Mak 15,23).

Rogel: forrás Jeruzsálem alatt a Kidron- és a Hinnom-völgy találkozásánál, a Vádi-en-Nar kezdeténél. Határ Júda és Benjamin között (Józ 15,7; 18,16). 2Sám 17,17: Absalom Dávid ellen szervezett felkelése leírásában Jonatán és Achimaac itt várakozott a hírt vivő szolgálóra. 1Kir 1,9: a közelében rendezett Adonija áldozati lakomát (→ Kígyó-kő).

róka: A héb. sual szót a fordítások gyakran a ~ szóval adják vissza, jóllehet a legtöbb helyen (Én 2,15; Neh 4,3; Ez 13,4) inkább sakálról van szó. Sámson egyik hőstette ~val kapcsolatos (Bír 15,4). Lk 13,32: Krisztus Heródest mondja ~nak, aki valóban ügyes diplomata volt (vö. Mt 8,20; Lk 9,58).

Róma, zsidóság és kereszténység Rómában: 1. A kezdetektől Domitianusig. a) Miként a Földközi-tenger térségének hellén nagyvárosaiban (Alexandria, Théba, Delphi, Spárta stb.) ~ban is éltek – már a Kr. e. 2. sz. közepe óta – zsidók. Ahogy a hagyományban gyakran megfigyelhető, a zsidók ~ba településéről is csak a kiutasításukra vonatkozó rendeletből következtethetünk. Kr. e. 139: az idegenek ügyében illetékes praetor, Cn. Cornelius Hispanus kiűzte ~ból és Itáliából a káldeusokat asztrológiai mesterkedéseik miatt, és a zsidókat, akik

sikeresnek látszó térítgetéseikkel veszélyeztették a ~i szokásokat. Ez a kiutasítás időbelileg egybe eshetett azoknak a Júdás, Jonatán és Simon küldte követeknek ~ba érkezésével, akik a Szeleukidák túlkapasai ellen meg akarták szerezni ennek a királyellenes távoli nagy népnek a szövetségét (→ Makkabeusok). A csak bizonyos határokon belül érvényes praetori ediktumnak éppoly kevésbé volt ~ban a zsidóságra tartós hatása, mint azoknak a törv.-eknek, amelyeket a Kr. e. 1. sz. első felében az idegenek ellen hoztak, v. a későbbi kiutasításoknak, amelyek ~ városa területének többnyire csak rövid időre való elhagyását eredményezték. Mindenesetre Cicero tanúsítja (Pro Flacco 28), hogy ebben az időben számos lat.-ul beszélő, jómódú zsidó élt ~ban, akiknek a népgyűléseken és a bíróság előtt is érvényesült a hatásuk. A hadifoglyok révén, akik Pompeius palesztinai hadjárata (Kr. e. 63) után kerültek ~ba, a zsidó lakosság száma megnőtt. Mivel a zsidó rabszolgák ragaszkodtak szokásaikhoz, hamarosan szabadon bocsátották v. ~ban élő honfitársaik kiváltották őket; mint szabadok polgárjogot nyertek. Caesar uralma a zsidók számára, (akik zömükben a plebshez tartoztak, és akik az egész birodalomra kiterjedő kapcsolataik révén fontos szerepet játszottak Caesar terveiben) kedvező fordulatot jelentett, mert engedélyezte a zsidó vallást, amely religio licita lett. Így érthető, hogy a zsidók különösen gyászolták a meggyilkolt Caesart. Horatius – bár satirikusan, de azért nem alaptalanul – azt tanúsítja, hogy a zsidóság szerepe Caesar idejében és Augustus uralmának kezdetén jelentős volt. Tiberius uralma alatt (Kr. u. 19) a zsidó és az egyiptomi kultuszt – vsz. a zsidógyűlölő Seianus kezdeményezésére – betiltották, 4000 zsidót bandákkal való harcra Szardíniába hurcoltak, a többieket pedig ~ elhagyására kötelezték. Seianus bukása után (Kr. u. 31) ezeket az intézkedéseket visszavonták. – b) Claudius idején (49/50) a ~i zsidóság körében nyugtalanság keletkezett, amelyet vsz. egy Chresztosz (= Krisztus) szított (Suetonius Claud. 25,4) a zavargást újabb kiutasításokkal és kultusztilalommal nyomták el. Talán ezzel függött össze, hogy → Aquila és Priszka, ez a jómódú és tette kész házaspár is elhagyta ~t és Korintusba ment, ahol aztán találkoztak Pál ap.-lal (ApCsel 18,2; vö. 2,11). Biztosnak látszik, hogy ~ban a nyugtalanságot a keresztény igehirdetéssel kapcsolatos vita keltette. Nero idejében Pál és Péter ap. működése eredményeképpen már annyian voltak ~ban a keresztények, hogy Tacitus „hatalmas tömeg”-ről írhatott, akiket Nero (Kr. u. 64) kivégeztetett, mert a tűzvész okozásának gyanúját át akarta magáról hárítani „erre az embergyűlölő fajzat”-ra. Ez a ~ra korlátozódó idegengyűlölet nem jelentette a keresztény vallás jogilag megalapozott általános gyűlöletét. – Az, hogy a zsidó~i háborúban a jeruzsálemi templom elpusztult (Kr. u. 70), nem hatott döntő módon a szórványban élő zsidóságra; menekültek érkeztek ~ba és erősítették a zsinagógát. Jóllehet a zsidóság elvesztette a központját, a birodalomban egyfajta önállóságot élvezett: megőrizhette nyelvét, szokásait, önkormányzatát, vallását stb., sőt a fiscus Judaicus létrehozása Vespasianus idején (Domitianusig maradt fenn) a zsidóságnak mint a birodalmon belül egy külön adózó csoportnak az elismerését is jelentette. A Templom pusztulása elősegítette a keresztények kiválását a zsidóságból; már azzal, hogy Jeruzsálemet elhagyva Pellában telepedtek le, a keresztények szembefordultak a zsidóság nemzeti törekvéseivel. Domitianus uralma alatt a kereszténység és a zsidóság ~ban már a legmagasabb körökbe, sőt magába a császári családba is utat talált. Azok a belső feszültségek, amelyek a nemesség és a szenátus helyett a lovagságra és a szigorúan ellenőrzött hivatali rétegre támaszkodó, ugyanakkor a konzervatív köztársaságiaktól, a gör. bölcselőktől és a K-i asztrológusoktól magát fenyegetve érző abszolút monarchia megteremtésével voltak kapcsolatosak, Domitianus uralmának vége felé – ~ban és Kisázsiaiban – az első keresztényüldözéshez vezettek. – 2. Jogi helyzet. A köztársaság idején ~ban csak akkor tiltották az idegen kultuszt, ha követői büntetendő cselekményeket követtek el, ellenállást tanúsítottak az államhatalommal szemben, v. lazították az erkölcsöket. Az idegen kultusz ellenőrzése annál inkább érdekében állt az uralkodó osztályoknak, mivel a róm. birodalomban a rabszorgalázadások indítékául gyakran a rabszolgák egykori hazájának vallási eszméi szolgáltak (pl. a szír vallás és a szicíliai rabszolgák lázadásakor: Kr. e. 136–132). Az eredményesen és tudatosan térítő monoteista zsidóság elvben ugyanazt a türelmet élvezte a többistenhitet képviselő állam részéről, mint a többi idegen vallás, sőt még kiváltságai is voltak. A ~i zsidóság elleni megtorlásokat a ~iak – legalábbis elvben – büntetendő cselekmények megtorlásaiként kezelték. A Domitianus idején elkezdődött keresztényüldözés, amint az apologéták kiemelik, ellentétben állt a

róm. jogi gyakorlattal. Ezeknek az üldözéseknek a jogi alapja vita tárgya (felségsértés, visszaélés a gyülekezési szabadsággal, a helytartó túlkapásai). Csak Decius és Diocletianus idején teremtették meg császári ediktummal az egész birodalomban az általános keresztényüldözés jogi feltételeit. Konstantin ediktumaival (311; 313) a kereszténység religio licita lett. – 3. Társadalmi helyzet. a) A zsidóság a Kr. u. 1. sz.-ban a birodalom lakosságának mintegy 7–8 %-át tehetette ki; ~ban a zsidók száma tízezrekre tehető (vö. ZsidTört 17,11,1; ZsidHáb 2,6,1). A zsidók szabad kereskedők v. polgárjoggal bíró szabadon bocsátottak (művészek, orvosok, kézművesek, koldusok stb.), v. rabszolgák voltak. Az ókori ~ban működő zsidó tudósok közül ismertek: Theudász (talán még a Templom fennállása idején, kortársa Platón?) és Matthia ben Charas rabbi, akinek iskolája közvetlenül a hadrianusi háború előtt nagy tekintélynek örvendett (W. Bacher). A zsidók fő központjának ~ban a Trastevere számított, valamint a Marsmező és a Subura. – b) Eddig a zsidóknak 6 temetkezőhelyét ismerjük (Kr. u. 2–3. sz.) ~ban. A 3 kisebbben (a régi Via Appiánál, a Via Labicanánál és a Via Appia Pignatellinél) csak kevés feliratot és képet találtak, a 3 nagyobb (Monteverde, Torlonia, Randanini) viszont értékes adatokat szolgáltat a ~i zsidóság belső életét illetően. A régi Via Portuensis (Monteverde) melletti katakombában főleg zsidó jelképek (menóra, tóratartó, sófár) található. Egy gyermekszarkofág a zsidók túlvilági reményeit is tanúsítja, a Dionüosz-mítosz nyelvén (szőlő, csipegető madár). A Randanini-katakomba nagyobb helyiségeinek mennyezetén „égbolt”-ábrázolások láthatók, a középpontban szárnyas Victoria egy meztelen ifjút koszorúz, Fortuna bőségszaruval, körülötte pávák, galambok, vízilovak, eroszok; a falon Pegazus, Orpheus (?) lanttal és pengetővel (plectrum). Ebben a katakombában a szarkofágokon látható pl. egy-két szárnyas Victoria hordozta menóra; ezenkívül találkozhatunk griffekkel, tragikus maszkokkal stb. A Villa Torlonia katakombájában, a Via Nomentanánál az „égbolt” központjában a menóra áll, delfinek veszik körül háromágú szigonnyal, továbbá szőlőindák és sófár; itt is felfedezhetők a szarkofágokon a pogány sírszimbolika elemei (menádok, medvevadászat, szatírok stb.). – c) A ~i zsidók kultikus nyelve nem a lat. volt, mint a keresztényeké, hanem a gör. A 205 monteverdei epitáfiumból (sírfeliratból, sírversből) 161 gör., 38 lat. és csak 5 héb. v. arám; Randaniniben és Torloniában nincs semmi nyoma a héb.-nek. Az antik ~ a zsidó hellenizmus egyik központja volt. A → Rómaiaknak írt levél címzettjei inkább csak retorikai és filozófiai fogalomnak tekinthetők, tényleges zsidó közösségként nem léteztek. Csak a kereszténység győzelme bírta rá a zsidókat arra, hogy elforduljanak a Ny-i ókori műveltségtől, feladják a gör.–lat. nyelvet, és csatlakozzanak a K-i rabbinista zsidósághoz. Ilyen módon a zsidóság volt az egyetlen az ókori népek közül, amely túlélte a Földközi-tenger mellékén kialakult ókori világ és művelődés felbomlását. – d) A ~i előkelőségek, a valódi ~iak és a hozzájuk tartozók, a régi papi kollégiumok tagjai (mint Tacitus), a felvilágosult költők (mint Horatius), egy tiszta, bensőséges vallás bölcselői (mint Seneca) a zsidókat „rabszolgaságra született” szíreknek, egyiptomiaknak stb. tartották, megvetették, mellőzték őket, babonáikat megmosolyogták, szertartásaikat bírálták, de mindez nem zárta ki, hogy a felső rétegek képviselői kölcsönös kapcsolatot ne tartsanak fenn egymással. Heródes fiai ~ban nevelkedtek; I. Agrippa addig míg király nem lett, Tiberius fiának, Druzusnak és Caligulának a barátjaként ~ban tartózkodott (ZsidTört 18,6,1); II. Agrippa és Berniké szoros kapcsolatot tartott fenn Titusszal, úgyhogy Agrippát ki is nevezte praetornak. A császári család némely tagja érdeklődést tanúsított a zsidók Istene iránt: Augustus és Livia tömjént küldtek Jeruzsálembe (ZsidHáb 5,13,6); Poppea „istenfélő” volt, egy zsidó művészt tartott a környezetében, és zsidó kérelmeket továbbított Neróhoz. A nem ~i gentes előtérbe kerülésével, amilyen a líbiai-szír Severusok dinasztiája volt, átmenetileg megváltozott a K-i kultuszokkal kapcsolatos állásfoglalás; a zsidók körében népszerű, de a valódi ~iak által megvetett Caracalla császár körülmetéltette magát és nem evett disznóhúst. – 4. Róma eszméje a zsidók és a keresztények körében. a) A gör. tört.-írás a zsidóság teljes tört.-én kívül a zsidó művelődés és vallás sok fontos részletét is közvetítette a ~iaknak, akik először mint kereskedők, politikusok, katonák és tisztviselők kerültek a provinciákban kapcsolatba a zsidó lakossággal. Polübiosz tört.-i műve az elveszett 28–31. kv.-ben a Makkabeusok Antiokhosz Epiphánész elleni lázadása (Kr. e. 170–166) ürügyén tartalmazott egy összefoglaló ismertetést a zsidókról. Ennek a műnek folytatója, az Orontész melletti Apameából származó Poszeidoniosz a zsidókról szóló fejezetben, amelyet vsz. abból az alkalomból iktatott be, hogy

Antiokhosz Szidetész elfoglalta Jeruzsálemet (Kr. e. 135), a zsidó vallásról is beszámolt. Ezt a hagyományt Sztrabo tört.-író folytatta. Augustus uralmának kezdetén Alexander Polyhistor írt egy monográfiát „A zsidókról” címen. Livius, aki a 102. kv.-be a Templom-hegy elfoglalásával (Kr. e. 63) kapcsolatban hasonlóképpen beiktatott egy leírást a zsidó népről, a maga szemszögéből szintén bemutatta a zsidó vallást. Tacitusnak a zsidókra vonatkozó nagy fejezete (Historia 5,1 kk.) talán Antonius Julianus monográfiáján (De Judaeis) alapszik, aki Vespasianus idejében Júdea prokurátura volt (ZsidHáb 6,4,3; Minutius Felix 33,4); Josephus Flavius ismeri Vespasianusnak a zsidó háborúval kapcsolatos commentarjait. – A gazdag forrásanyag és a közvetlen kapcsolat ellenére – amennyire tudjuk – a zsidóság és a ~iak közt nem alakult ki olyan vita, amelyet a keresztények és a ~iak szembenállásához hasonlíthatnánk. Csak M. Terentius Varro filozófus, költő és teológus († Kr. e. 27) használta fel arra a zsidó vallásra vonatkozó ismereteit, amelyeket vsz. Poszeidoniosz „Az istenekről” c. munkájából merített, talán Nigidius Figulus De diis c. műve közvetítésével, hogy a ~iak vallását hozzámérje: Jupiter és Jahve neve alatt – a Jahve nevet Varro Jao alakban ismerte – ugyanazt a legfőbb Istent tisztelik; eredetileg a ~iak Istene is alak nélküli volt, ebből következően kultuszuk is tiszta volt. A sztoikus filozófiának a monoteizmusra irányulása, valamint az a bíráló, amely általában a bölcsélet részéről érte a → mítoszt és a bálványok kultuszát, egyaránt Izr. vallására hivatkozik példaképpen. – b) A ~i birodalom létjogosultsága a ~iak számára magától értetődött, amint ezt az a tört.-teol. is tanúsítja, amely a tört.-írók, a költők és a filozófusok műveiben tükröződik, és az istenek akaratán alapult, valamint a ~iak pietásán, akik a legjámborabbak voltak a halandók közt: szüntelenül kutatták az istenek akaratát, végül a ~iak igazságosságán (iustitia). A ~i hatalom békét hozott és civilizációt. A hatalomnak és civilizációnak ilyen módon való értelmezését, amely politikai ideológiát jelentett, és amelyet ~ nagysága okainak keresésekor újból komolyan vesznek, a gör.-ök, a K-iek és a zsidók szenvedélyesen bírálták, de nem olyan konkrétan és élesen, mint maguk a ~iak (pl. Tacitus). – A talmudista zsidóság a ~iakban műveletlen militaristákat látott: a nyelvük csak a hadviselésre van kiművelve, igazságuk képmutatás, civilizációjuk (színház, cirkusz, fürdők, piacok, utak, hidak) iszonyat; ~ (= Bábel, Edom) a disznó, a pók, tisztátalan, kapzsi, romlott. Bár árnyaltabban, de alapjában véve hasonló értelemben nyilatkozik meg a ~val szemben tanúsított szellemi ellenállás a zsidó apokaliptikában is. A gör. orákulumköltészet és a zsidó próf.-i hagyomány folytatásképpen a szibillák a ~ elleni gyűlöletet, Nero visszatérését, a birodalom közeli összeomlását hirdetik (egyebek közt 4Ezd bizonyos részei; Bár [szír]: 70–132 között; vö. SalZsolt 2,26 kk. stb.); a későbbi idők valamivel kedvezőbben ítélik meg a ~i birodalmat. A zsidó és ~i művelődés találkozására legfeljebb Josephus Flaviust lehet példaként említeni, aki a zsidó–~i háborúnak hivatalosan elismert bemutatásával a Flavius-dinasztia érdekeit képviselte, egyfelől a ~-ellenes zelóta zsidósággal, másfelől a ~i körökkel szemben, amelyek a Flaviusok sikereit kétségbe vonták. Josephus Flaviust ugyanaz a szándék vezérelte, mint kortársát, Statiust, Domitianusnak a germánok ellen viselt háborújáról írt versében, amelynek ellenpárja Tacitus Germaniája. – A keresztények ~-ellenes irodalma a zsidó állásfoglaláshoz kapcsolódott; elutasítja a ~iaknak azt az állítását, amely szerint őket igazságosság és jámborság jellemzi (mint nemzeti erény), és amely szerint a ~i birodalom örökké fennmarad. Szt Ágoston szembe fordult a hagyományhoz görcsösen ragaszkodó ~i körökkel, amelyek ~ hanyatlásának okát, abban látták, hogy elhagyták isteneiket (Kr. u. 410: Alarik ~ban). Volt olyan kísérlet is, amely a birodalom keresztény szempontból való igazolására irányult: a kereszténység terjedésével a ~i birodalom hatalma addig nem látott mértékben gyarapodott; Augustus császárságának és Jézus működésének egybeesése a Gondviselés műve; a birodalom ereje feltartóztatja az Antikrisztus tomlolását és késlelteti a világ végét (vö. 2Tesz 2,3 kk.). Miután a kereszténység államvallás lett, a ~ eszméje körüli viták új lendületet vettek.

163. A Római Birodalom Kr. u. 117 körül

Rómaiaknak írt levél, Róm: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele a Rómában élő híveknek. – I. Keletkezése. Pál úgy látta, hogy Kisázsiaiban és Görögországban már elvégezte feladatát (Róm 15,23), és azt tervezte, hogy

Hispaniába megy (15,23.28); átutazóban meg akarta látogatni a róm.-akat, a segítségükre is számítva (15,24). Ezek a mozzanatok érthetővé teszik, hogy Pál miért nem valamelyik általa alapított és személyesen is ismert egyh.-nak írt, de arra már nem adnak magyarázatot, hogy miért írt olyan részletes és teol.-ilag magas szintű levelet, amely Pál minden más levelénél jelentősebb. Eredményeinek bemutatásától inkább várhatta volna, hogy lelkesedést ébreszt és munkatársakra talál, semmint az akkor is nehéznek talált teol.-i fejtegetésektől. Így helyénvalónak látszik az a feltevés, amely szerint Rómában Pál tanításával – más-más érvekre hivatkozva – a zsidók is, a pogánykeresztények is szembehelyezkedtek. Mivel az ev.-hirdetőjének semmi nem árthat jobban, mint ortodoxiájának kétségbe vonása, Pál jónak látta, hogy mielőtt nagy missz. terve (Ny-on Hispania) megvalósításába belefog, teol.-i álláspontját összegezze és igazolja, közben azonban – észrevétlenül – a belemagyarázásokat és félreértéseket is helyesbítse. Ezt az üdvösségre vonatkozó zsidó tanítással való szembe szállása tanúsítja, amely tanítás a törv. pontos megtartására és a kiválasztottság tudatára (körülmetelés) épült (vö. 2. f.); de mutatja az is, hogy határozottan elutasította a törv. nélküli szabadosságot, amelyet némelyek abból magyaráztak félre, amit Pál a hitből való → megigazolásról tanított (vö. 3,7 kk.; 6,1.15). A fentiek kívül, amelyek Pál és a róm. egyh. viszonyát illetik, még a róm. egyh.-on belüli feszültségeknek is lehetett szerepük a ~ létrejöttében (ti. megoszlottak a vélemények a hús és a bor fogyasztásának mint bizonyos napokhoz kötődő hagyománynak a kérdésében). Pál beszél erősekről és gyengékről, de az erőseken nem kell hősies színvonalú aszkétákat értenünk, hanem az egyh.-nak olyan (főleg pogánykeresztény) tagjait, akik a törv. efféle előírásait nem tekintették magukra nézve kötelezőnek; ezzel szemben a gyengék (akiket elsősorban a zsidókeresztények közt szoktak keresni) azok voltak, akik a törv. kötelekeitől nem tudtak szabadulni (vö. 14,1–15,13). Pál, aki (jóllehet zsidókeresztény volt) az erősek közé tartozott, intette az erőseket, hogy legyenek elnézők a gyengék iránt, és az előírásokhoz meggyőződésből (14,5) fakadó ragaszkodásukat értsék meg. Ebben a „vegetariánusok” és ellenfeleik közt kialakult vitában a tényállás világosan felismerhető; de ha pontosabban meg akarjuk a csoportokat állapítani, v. megkíséreljük, hogy ebből a vitából kiindulva magyarázzuk a ~ egész felépítését, akkor már csak feltevéseket kockáztathatunk meg (vö. W. Marxsen), mert a róm. egyh. összetételére (zömben pogánykeresztények, rajtuk kívül zsidókeresztények v. prozelitákból lett keresztények is?) vonatkozó ismereteink hiányosak. – Pál ap. K-en végzett térítő munkája vége felé írt a róm.-aknak. Utal rá levelében, hogy hamarosan Jeruzsálemba megy, elviszi a Makedóniában és Achájában összegyűlt adományokat, utána pedig Rómán át Hispaniába veszi útját (vö. 15,25–28). A ~ keletkezésének pontos évét nem lehet tudni, mert az abszolút időrend nem igazolható (vö. B. Rigaux); az 54 ősze és 59 tavasza közé eső idő jöhet számításba (W. G. Kümmel). A 2Kor írása után Pál 3 nyugodt hónapot töltött Korintusban; feltehető, hogy ezalatt írt a róm.-aknak, a levél keletkezési helyeül tehát Korintust tekinthetjük. – II. Tartalma. Bevezetés (1,1–17): üdvözlő szavak, a kapcsolat felvétele, a tárgy megjelölése. – Kifejtés (1,18–15,13): 1. rész. Az Isten igazságosságáról és az ember megigazolásáról szóló ev., amely a Jézus Krisztusban való hitből fakad (1,18–8,39). 2. rész. Izr. helyzete Isten üdvözítő tervében, szembenézve azzal a ténnyel, hogy a zsidóság a Jézus Krisztusban való hitet elvetette (9,1–11,36). 3. rész. Gyakorlati útmutatások az egyh. számára erkölcsi vonatkozásban (12,1–15,13). Befejezés: üdvözlő szavak és ajánlások (15,14–16,24). Záró doxológia (16,25–27). – III. Hitelessége. Bebizonyosodott, hogy a ~ valódi Pál-levél. Csak a záró doxológiát (16,25–27) illetően merültek fel jogos kételyek Pál szerzősége kérdésében. Egyfelől, mert a fennmaradt szövegek a doxológiát különféle helyeken hozzák (a 14,23; 15,33 és 16,23 után); másfelől, mert nyelvi megformálása nem páli jellegű (J. Dupont). Az üdvözlőket (16,3–16), ajánlásokat (16,1 kk.) és figyelmeztetéseket illetően (16,17–20) nem vitatják Pál szerzőségét, a hitelességüket azonban igen. Felteszik a kérdést: ez v. az a rész vajon eredetileg is hozzátartozott-e, v. csak később fűzték hozzá? Azzal a széles körben elterjedt nézettel kapcsolatban, hogy a 16. f. lényeges részeit Pál az efezusiaknak szánta, ma annak ellenére, hogy felhoznak mellette valószínűségét tanúsító érveket (vö. A. Wikenhauser), többen tartózkodó magatartást tanúsítanak (O. Michel; W. G. Kümmel). A kutatás mai állása szerint elfogadhatóbbnak látszik az a feltevés, hogy a ~ eredeti állományát az 1,1–16,23 alkotja. – IV. Műfaja. A levelet Pál gör. nyelven diktálta egy bizonyos Terciusznak (16,22). A diktálás

következtében sok benne a következtelen mondatfűzés (anakoluthon). Jellemző rá a komoly hangvétel, az erőteljes és magával ragadó stílus, a találó és színes megfogalmazás (J. Cambier). Pál gondolatai diktálás közben formálódtak; teol.-i gondolkodásának érzékelhető dinamikája a maga eredetiségében nyilatkozik meg, és kárpótol azért, hogy a traktátusra jellemző rendszeresség és a teljesség hiányzik a tanításból. Az ÓSz-nek és az akkori zsidóságnak (Kumrán) teol.-i fogalomvilága éppúgy rendelkezésére állt Pálnak, mint a hellén világnak. Anélkül, hogy nyelvhasználata köznapivá vált volna, felhasználta a diatribe műfaját, azaz rétori kérdésekkel élénkített beszélgetés, kölcsönös állítások és ellenvetések formájában beiktatott látszólagos vitát olyan kérdésről, amely a valóságban csakugyan gondot okozott (vö. 2,1–29,3.1–20.27–31). Általában az ige-hirdetés stílusa uralkodó, a teol.-i fejtegetések tanító részekkel váltakoznak (vö. 6,1–14). Az átvett liturgikus és himnikus jellegű részek (vö. 1,3 kk.; 11,33–36) Pálnak a hagyomány iránti elkötelezettségét tanúsítják. Pál mestere volt a Biblia zsidó-rabbinista módszer szerinti idézésének (vö. 3,1–10; 4,1–25; 9,6–11,1); ezzel az ÓSz központi helyet kapott, Krisztus élete és működése pedig eleven valósággént tárul elénk. Az ÓSz számunkra idegen fejtegetése Pál korában általánosan elfogadott hermeneutikus eljárás volt a zsidóság körében. K szokásos retorikai túlzásai (vö. 1,8–10) arra irányulnak, hogy a róm.-akat megnyerje missz. terveinek. – V. Tanítása. Az üdvözlő szavak (1,1–7) a szokásosnál hosszabbra nyúlnak, abból a célból, hogy Pál és a róm. keresztények közt kapcsolat jöjjön létre a Jézus Krisztusban való hit alapján. A róm.-ak egyh.-ának dicsérete (1,8–15) szintén a kapcsolatteremtés szolgálatában áll. A levél tárgyát (1,16 kk.) az ap. főbb vonásaiban a 3,21–31-ben fejti ki: Isten szeretetből fakadó üdvöztető műve lehetővé teszi az embernek a megigazulást a zsidó törv. aprólékos megtartása nélkül, csupán a Jézus Krisztusban való hit révén, aki engesztelésül magára vállalt halálával minden bűnt levezekelt és minden embert megváltott. Ebből a nézőpontból fejtegeti az ap. az emberiség helyzetét Krisztus előtt és nélkül (1,18–3,20): a zsidók éppúgy, mint a pogányok (bár képesek lettek volna az igaz vallásosságra) bűnt követtek el; senki sem igaz Isten színe előtt, mindenki rászorul arra, hogy Isten Jézus Krisztus megváltó halálával üdvözítse. Ezt a tanítást szolgálja a pogányok bűneinek mélységéről festett kép (1,22–32); ennek a képnek tört.-i értelmezése, az akkori erkölcsökre vonatkoztatása nem állna összhangban Pál szándékával, ill. mondanivalójával. – A ~ közepétől (3,21–26) Pál igazolja az Írásból azt a merész állítást, hogy a megigazulás csak a hitből fakad (4. f.): Ábrahám meghívása és megigazulása mint a hit gyümölcse és kegyelem a midrás jellegű írásmagyarázat hermeneutikus módszerének bizonyítéka. A hitből való megigazulás felől kiindulva Pál felvázolja az igaz életének képét az új eónban. Első helyen áll az üdvösség teljességének reménye (5. f.). Az 5,1–11 az egyes ember sorsát világítja meg, az 5,12–21 egyetemes szempontokat érvényesítve a kárhozottól fenyegetett és Isten irgalmával megajándékozott egész emberiséget állítja középpontba, Ádámmal és Jézus Krisztussal való közössége következményeképpen. Az összehasonlítás fő alapja az Ádám–Krisztus-tipológiában, amelynek kifejtésével Pál itt küzd, a halál és az élet fogalma. Az 5. f. tárgyát, az örök élet reményét Ádámot és Krisztust szembeállítva paradoxonként állítja elénk: Ádám életet akarva halált hozott az emberiségre – Krisztus halála életet szerzett az embernek. – A 6–8. f.-ben Pál két (egymást kizárónak látszó) valóság kérdésével vívódik, amely mindig újra meg újra felmerül; először: hogy a hívő és a megkeresztelt számára az ember konkrét üdvössége valóban adva van; aztán: hogy a keresztények mindennapi életébe továbbra is be-betör a bűn. Az ap. megoldása: a megigazulás nem ment fel az etikai-erkölcsi cselekvéstől; „az üdvösség valóban adva van; a megváltottnak valóban küzdenie kell” (O. Kuss). A 9–11. f.-ben Pál olyan kérdést taglal, amely őt mint zsidót foglalkoztatta: Izr. a választott nép ezentúl is, mint eddig (9,4–6; 11,1) és így neki szól az üdvösség ígérete. Most Jézus Krisztus által az üdvösség valóság lett, de Izr. elutasítja Krisztust. Vajon nem kereste-e a zsidók hitetlensége Isten üdvöztető terveit? Pál a kérdést egy ad hoc érveléssel közelíti meg a Szentírás alapján (9,6–33), és abban látja a megoldást, hogy egy maradék megmenekül. Ezzel azonban szemmel láthatóan nem éri be, mert hiszen az üdvösség ígértét Izr. egész népe kapta; így Pál – zsidó-rabbinista módszerrel – részletesebben fejtegeti az Írásokat, és arra a következtetésre jut, hogy a Jézus Krisztusban való hit elengedhetetlen (10. f.) az intuitív megismeréshez (11,25: titok = misztérium): egész Izr. megmenekül, elnyeri az üdvösséget (11,26); Isten, akinek adományai és ígéretei visszavonhatatlanok

(11,29), az idők végén megkönyörül népén (11,31 kk.; vö. 11,25). Ez a gigantikus teol.-i küzdelem – ezzel a Pált egész létében érintő kérdéssel – végül a végtelenül bölcs Isten imádsába torkollik (11,33–36). Aki az Istent imádó Pált nem látja, annak a ~ megfoghatatlan marad. Abból a magatartásból, amelyet az imádás jelent, következnek a 12–15. f. intelmei egyetértésre, szeretetre, kölcsönös megértésre. Külön figyelmet érdemel a 13,1–7, ahol Pál a kereszténynek az államhoz való viszonyát elemzi; itt Pál egészen konkrét és időszzerű szempontokat ad kora kérdéseinek megoldásához. – Minden kornak meg kell küzdenie a ~ tanításának megértéséért (vö. O. Michel), ha az ap. saját korának szóló, konkrét mondanivalóját (amelynek megvilágítása különösen O. Kuss és O. Michel kommentárjának köszönhető) szem elől tévesztjük, és hagyjuk, hogy a tanítás közvetlenül szóljon hozzánk, akkor a teol.-i tartalom súlypontja eltolódik olyan irányba, amely gyakran már nem felel meg Pál felfogásának. Másfelől a teol.-nak törekednie kell rá, hogy a ~ tanítását mint Isten szavát az Istent kereső embernek a maga konkrét helyzetében olyan módon tegye hozzáférhetővé, hogy legalább egy lépéssel közelebb segítse vele az Istenhez.

romlás: → pusztulás, → rothadás.

Rompha, Refán: István diakonus védekező beszédében (ApCsel 7,42) Ám 5,25–27-et idézi a LXX alapján, és említi „~ istenetek” csillagát.

rossz, gonosz: A héb. és gör. megfelelők gyakran a keveset érőre, a sérültre v. a bajra, szerencsétlenségre és hasonlókra vonatkoznak, a legtöbbször mégis olyan dolgokra utalnak, amelyek erkölcsi és vallási értelemben véve értéktelenek. – I. Az ÓSz-ben szoros összefüggésben áll a baj (az, ami az emberre nézve káros) és az erkölcsi ~: a baj az erkölcsi ~ következménye. A Ter 1–11 tanúsítja, hogy a teremtés harmonikus rendjét a → bűn zavarta meg. Míg a bűn előtt a világ jó volt (1,31), most az embernek meg kell állapítania, hogy van ~ is (6,5; 8,21), bajt baj követ, amelyet a szerző úgy mutat be, mint fáradalmakban, gyötrelmekben bővelkedő életre következő halált (3,16–19), békétlenséget és nyugtalanságot (4), pusztító katasztrófát (7). De ezenkívül is gyakran érzékelteti az ÓSz a bűn és a baj közti összefüggést (MTörv 31,17 kk., 21,29; Bír 2,11–15; 9,56 kk.; Iz 47,10 kk.; Jer 1,14 kk.; 44,7 kk., 23; Ez 7,4 kk.). Természetesen nem következik minden ~, ami az embert éri közvetlenül abból, ami rosszat művelt (→ fájdalom, → szenvedés). Nem az ember dolga annak megállapítása, hogy mi v. ki ~; ez egyedül Isten ítéletére tartozik (1Kir 14,22; Iz 5,20; Mik 3,2 és Ter 38,7). Minden, ami Istennel szembeszegülésnek minősül, ~, és maga az ember is, ha szembeszegül Istennel. A ~ következményei miatt a ~at művelő ember a közösségre is veszedelmet hoz, ezért könyörtelenül „ki kell irtani” a népből, Izr.-ből (MTörv 17,7.12; 19,19 stb.). Ha az ember az első bűn óta hajlik is a ~ra (Ter 6,5; 8,21), azért választhat a jó és a ~ között (→ jó és rossz tudása), és így az élet és a halál között (MTörv 30,15; Zsolt 34,15; Sir 15,13–17). Bár a kígyó (Ter 3) a ~ roppant hatalmát jelképezi, az ÓSz-ben az → ördög még nem egyszerűen a ~ megtestesítője, maga a ~. A gonosz lélek magától Istentől kapja a hatalmát, Isten „lelke” v. „rossz szelleme”, hogy arra, aki méltatlanná vált az Istentől való kiválasztottságra, romlást hozzon (1Sám 16,14.23; 18,10; 19,9). Isten a ~at, amelyet az ember tesz, jóra fordíthatja (Ter 50,20). – II. A zsidóság az emberben a jó és a ~ közötti dualisztikus feszültséget a jó lélek és a rossz lélek (Júdás testamentuma 20,1 kk.; 1QS 3,13–4,26), valamint a ~ra való hajlam néven ismeri, de az ördögöt szintén nem azonosítja a ~szal (→ lelkiismeret). – III. Az ÚSz-ben a ~ ennek a világnak a jellemzője (Jn 7,7; Gal 1,4; 1Jn 5,19). A ~ hatalmába került emberek ~at tesznek, gonoszt művelnek (Jn 3,19 kk.; Róm 1,29 kk.; Kol 1,21; 2Tim 3,13). Krisztus előtt az emberek a ~ hatalmában voltak, a ~ rabjaiként éltek (Kol 1,21; Tit 3,3). Jézus ellenségeinek gonoszságát Jézussal kapcsolatos magatartásuk leplezi le (Mt 12,39; 16,4; 22,18; Lk 11,29.39; Jn 3,20; 7,7). Még az is, aki a jót szeretné tenni, ha nincs Krisztussal közösségben, nem kötődik hozzá, a ~at teszi (Róm 7,9 kk.). A ~ „hadat üzent” Istennek és Krisztusának (vö. 1Jn 5,18 kk.); még arra is képes, hogy annak szívéből, aki készen volt rá, hogy befogadja, kitépje az ev.-ot (Mt 13,19). Minthogy a ~, ill. az, aki ~, nagy hatalmat képvisel, azért Jézus imádkozik övéiért és arra tanít, hogy mi is imádkozzuk: „szabadíts meg a gonosztól” (6,13; Jn 17,15). Jézus az ev.-mal és kereszthalálával már megtörte a ~ hatalmát, és ezért már nem árthat a gonosz a megváltottaknak (1Jn 5,18); az embernek azonban

továbbra is kezében van a döntés: határozottan el kell fordulnia a ~tól (ApCsel 3,26; 8,22; Róm 12,9.21). A felsőbbségnek, a hatalomnak kötelessége büntetni a ~at (13,3 kk.; 1Pét 2,14), a közösségnek pedig egyértelműen el kell határolnia tőle magát, különben részessé válik a ~ban (1Kor 5,12 kk.; 2Jn 11; Jel 2,2). Akik konokul kitartanak a ~ban, azok Isten eszkatologikus ítélete alá esnek (Mt 7,23; 13,49; 21,41; Jn 5,29; 2Kor 5,10).

rosszaságok, gonoszságok, viciumok (lat. vitia): Az ún. bűnkatalógusokban nem annyira a konkrét rossz cselekedetekről, mint inkább a belőlük származó rossz tulajdonságokról van szó. A Bölcs 14,12.27 szerint a ~ kezdete a bálványimádás. A ~ a 14,25–26: „a vér és a gyilkosság, a lopás és csalás, a meggyalázás és a hűtlenség, a lázadás és az esküszegés, a jók zaklatása, a jótétemények elfeledése, a lelkek fertőzése, a nemek felcserélése, a házasságok szétzüllesztése, a házasságtörés és a kicsapongás”. A Róm 1,29–31: hitványság, kapzsiság, ravaszság, irigység, gyilkosság, vetélkedés, ármánykodás, rosszindulat, megszólás, rágalmazás, istengyűlölet, gyalázkodás, fennhéjázás, kérkedés, agyafúrtság, szülők iránti engedetlenség, esztelenség, hitszegés, lelketlenség, könyörtelenség (vö. 13,13; 1Kor 5,10; 6,9; 2Kor 12,20; Gal 5,19; a test cselekedetei). Hasonló felsorolásokat a sztoikus bölcselőknél is találhatunk, de Pál e kérdésben független mind a sztoikusoktól, mind a Bölcsesség könyvétől.

rothadás, korhadás: az élő szervezet felbomlása. Az ÓSz-ben a szó elsősorban fizikai értelemben véve szerepel (Jób 41,19; Iz 40,20: fával kapcsolatban; vö. 5,24; Ez 17,9: LXX; húsról vonatkozóan: Jób 7,5; 19,20: LXX; vö. Zsolt 38,6); a héb. megfelelő a kísérőjelenségekre utalva 'féreg, pondró' értelmet is hordozhat. Az átvitt értelmű szóhasználatra a tanító jellegű szövegekben bőven találunk példákat. Így Jób 13,28: az ember mulandósága, testi szenvedése következtében Jób élete szétesik mint a pudvás fa”. A Péld 12,4; 14,30, ahol a szű a csontban a káromló v. hűtlen embert jelképezi (vö. Sir 19,3) már átmenetet mutat az úsz-i szóhasználatához; vö. 19,3: a tévútra tértet ~ és férgek veszik birtokukba. 14,19: itt már minden mulandóra → pusztulás vár (vö. Jak 5,2: a gazdagság mulandóságának bemutatása). Egyébként a szóhasználat nem okvetlenül objektív: a 'rothadt' hal (Mt 13,48: az eredetiben), a fa és gyümölcs (7,17–19; 12,33; Lk 6,43 a magyar fordításban egyszerűen: 'rossz') nem utal okvetlenül biológiai értelemben vett felbomlásra, hanem egyszerűen csak élvezhetetlenre; így vonatkozhat azokra, akik Isten országára alkalmatlanok, mint pl. a hamis próféták. A 'hasznavehetetlenség' a döntő jegy; vö. Ef 4,29, ahol is a rossz szó (az eredetiben 'romlott, rothadt') annyit jelent, hogy nem szolgál az Egyház épülésére.

rózsa: Először az ÓSz gör. kv.-eiben találkozunk vele. Bölcs 2,8: „Koszorúzzuk magunkat feslő rózsákkal, még mielőtt elhervadnának”; Sir 24,14: jerikói ~ültetvények; 39,13: „virulni fogtok mint a rózsa a víz mentén”; 50,8: „mint a tavasz rózsája”. Egyébként a tavasz ~ja és a víz melletti „~” oleander is lehet. A ~ a mai ún. jerikói ~val nem azonos.

Ruben: a bibliai genealógiában Jákob és Lea legidősebb fia (Ter 29,32); Ruben fiainak, ill. törzsének ősatya. Jellemzése: 49,3 kk. („atyád fekhelyére léptél”) és MTörv 33,6 („maradjon életben, s ne haljon meg. Éljen kisszámú harcosa!”); mindkét helyen a törzsek élén szerepel. Bement apja mellékfeleségéhez, Bilhához és együtt hált vele (Ter 35,22), ezzel méltatlan lett az elsőszülöttségre (1Krón 5,1–10; vö. Ter 49,3: átok!). Fiai: Hénoch, Pallu, Hecron, Karmi (46,9; Kiv 6,14; Szám 26,5–11; 1Krón 5,1–10). A Szám 1,20 kk. szerint a törzs 46 500 fegyverforgatásra alkalmas férfit számlált; a 26,5–11 szerint pedig csak 43 700-at (vö. MTörv 33,6). ~ eredetileg a Jordántól Ny-ra telepedhetett le (vö. Józ 15,6; 18,17: ~fiának, Bohannak köve, Benjamin területén); Debora éneke is olyan törzset tételez fel, amely a Jordántól Ny-ra élt (Bír 5,15 kk.). Józ 13,15–23 (vö. Szám 32,37 kk.) a Jordántól K-re jelöli ki ~ örökrészét. Izr. tört.-ében ~ nem játszik jelentős szerepet (vö. MTörv 33,6). Saul idejében a törzsnek el kellett hárítania a hagriták egy támadását (1Krón 5,10); Kr. e. 824 k. Damaszkusz királya, Hazael (2Kir 10,33) győzte le, majd az asszír király III. Tiglat-Pilleszer hurcolta el ~ törzsét (1Krón 5,26). Ez 48,6 kk.: ~ Efraim és Júda közt kap örökrészt. 48,31: a szt. város 12 kapuja közül az egyiknek Ruben-kapu a neve. Jel 7,5: a 2. helyen szerepel az Izr. 12 törzsből megjelölt 144 000 igaz sorában. A ~ nevet

többféleképpen magyarázzák. A Ter 35,22 népetimológiával a héb. 'látni' tővel hozza kapcsolatba; M. Noth az arab 'helyreállítani, meghalt gyermeket pótolni' szót keresi benne; Burney az arab 'oroszlán' v. 'farkas' szóból vezeti le.

rubin: A modern bibliafordítások a héb. odem (a főpap melltáskáján: Kiv 28,18; 39,11; Ez 28,13; Sir 32,5) és kaddok szót (Iz 54,12; Ez 27,16), valamint a gör. kalkédont (Jel 21,19) gyakran ~ként értelmezik, ill. adják vissza. A régi fordításokban mindenesetre piros drágakő.

Rufusz (lat. 'a vöröses'): Mk 15,21 Cirenei Simont Alexander és ~ apjának mondja, így feltehető, hogy keresztények és Mk olvasói körében ismertek voltak. Róm 16,13: Pál köszöntését küldi egy ~nak és anyjának („aki nekem is anyám”). Vajon azonos a 2 személy?

ruha megszaggatása: → öltözet.

ruhátlan: → meztelen.

ruházat: → öltözet.

164. Előkelő egyiptomi férfi felül szorosan simuló, lent bő szoknyában folytatódó, sűrűn rakott vászonruhában. Kr. e. 1400 körül. 32 cm magas faszobor. British Museum

165. Vászonruhás szír követ egyiptomi ábrázolása

Rut: moábita nő, a → Rut könyvének főszereplője. A bírák korában élt. Az éhínség elől Moádba települt betlehemi Elimelech és Noémi fia, Kiljon vette feleségül. Amikor anyósa és ~ maga is özvegy lett, visszaköltöztek Betlehembe, és ~ elhunyt férjének egy rokonához, Boászhoz ment feleségül. Az ő fiuk volt Obed, Dávid nagyapja. ~ Jézus családfájában is szerepel (Mt 1,5).

ruta: Lk 11,42: azok közé a növények közé tartozott, amelyekből tizedet kellett adni; Mt-ban a párhuzamos helyen → kapor szerepel.

Rut könyve, Rut: protokanonikus ósz-i történeti könyv. I. Elnevezése a héb. kánonban, a LXX-ban, a Vg-ban és a nemzeti fordításokban egyaránt ~. – II. Keletkezése. A népi elbeszélés a királyok korában keletkezhetett, a tört. maga úgy, ahogy előttünk áll, a fogság utáni időből való. Nyelvi sajátosságai, valamint az, hogy a zsidó → kánon 3. részébe került bele, legkorábbi időnként a Kr. e. 4. sz.-ra utalnak. A genealógia és a Dávidra vonatkozó részek még később kerülhettek bele. Az 5 → Megillot egyikeként a ~ a hetek ünnepén, azaz a búza aratásának ünnepén került sorra a zsinagógában. A keresztény kánonban a Bír után következik, mert a bírák korából tartalmaz egy tört.-et. – III. Tartalma. Egy júdeai család Betlehemből kivándorol Moádba. Az apa, → Elimelech meghal, fiai (Machlon és Kiljon) moábita lányt (Orpa és Rut) vesznek feleségül. Az anya, → Noémi az egyik menyével, Ruttal visszatér Betlehembe, a másik menyé ott marad Moádban (1. f.). Az özvegy Rut az árpa aratásakor, tallózás (→ böngészés) közben tetszésre talál a júdeai → Boász szemében és azt reméli, oltalomra talál Boásznál és Boász Istenénél (2. f.). Anyósa tanácsára Rut jelképes mozdulatokkal arra kéri a szérűn rokonát és „gyámolító”-ját, Boászt, hogy vegye feleségül (3. f.). Egy jogi tárgyú megbeszélés során, amely a „kapuban” zajlik le, egy másik rokon lemond Rutról; így valóban Boász lesz „gyámolító”-ja és feleségül veheti. Rut szülte Obedet. → Perc családfájában, amely a tört.-hez csatlakozik, Obed Dávid nagyapja (4. f.). – IV. Műfaja. ~ vsz. népi elbeszélésből fejlődött ki. A jelenlegi változat felépítése, stílusa és a jellemek rajza alapján műfaji szempontból „elbeszélés”-nek minősíthető. – Az „elbeszélés” voltaképpen tárgy kérdésében

eltérnek a vélemények: az özvegyi hűség dicsérete (H. Gunkel); a dávidi jogfolytonosság igazolása az efraimíták földjén (E. Reuss); Dávid háza korábbi tört.-ének bemutatása (S. Öttl); tiltakozás az Ezdrás és Nehemiás fogatosította szigorú intézkedések ellen a vegyes házasság kérdésében (B. Bertholet); vigasz a fogságból hazatért Izr.-nek (A. Jepsen); a levirátus házasság népszerűsítése (H. A. Brongers); a moábita nő befogadása egy júdeai családba (G. Gerleman). Ezek azonban mind másodlagos szempontokra utalnak; a lényeg az, hogy Isten gondot visel Izr.-re; aki teljesíti kötelességét, azt megjutalmazza, védőszárnyai alatt oltalomra talál.

S, SZ

Sába: → szabeusok.

sacramentum: 1. → szentség; 2. → titok.

Saddáj: Isten neve; főleg Jób él vele (31-szer), de ritkábban az ÓSz más kv.-eiben is előfordul (Ter 49,25; Szám 24,4,16; Rut 1,20 kk.; Zsolt 68,15; 91,1; Iz 13,6; Ez 1,24; 10,5; magyar fordításban a Mindenható v. általában: a mindenható Isten). A Kiv 6,3 szerint Isten az ősatyáknak El-Saddáj néven nyilatkozott meg (vö. Ter 17,1; 28,3; 35,11; 43,14; 48,3). A név jelentése vita tárgya. A legtöbben a héb. 'hatalmasnak lenni' szóból vezetik le, és 'mindenható'-ként értelmezik; van, aki az akkád 'hegy' szóval hozza kapcsolatba és 'magasságos, fölséges, úr' értelmet tulajdonít neki. N. A. Walker a sumerből próbálja megfejteni: 'a szívek ismerője'.

Sadrak: Dániel 3 barátja egyikének, Hananjának babilóniai neve (Dán 1,7).

sáfár: → gondnok.

sajt: Az ÓSz-ben is ismert élelmiszer (1Sám 17,18; 2Sám 17,29; Jób 10,10).

sajtó, prés: szőlő v. olajbogyó kisajtolására szolgáló berendezés. Többnyire sziklába vágták és 2 v. 3 kádból állt. A felső kádat gatnak nevezték (Jo 4,13; vö. → Getszemáni); itt zúzták össze a bogyókat, rendszerint mézítábas taposva (Jer 48,33). A lé egy másik, szintén sziklába vágott kádba folyt egy csatornán át; ez volt a jekeb (Iz 5,2; Jer 48,33; Jo 2,24; 4,13; Ag 2,16; Péld 3,10); e szó az egész berendezésre is vonatkozhatott. A 2. kádból korszókba töltötték a kisajtolt levet. Jeruzsálemben királyi ~k voltak, minden bizonnyal a királyi kertekben (Zak 14,10). A ~ és a → szerű együtt jellegzetes bibliai kép (Szám 18,27.30; MTörv 15,14; 16,13; 2Kir 6,27; Oz 9,2). A szőlőtáposás Isten ítéletének elénk állításához szolgál képül (Siral 1,15; Iz 63,2; Jel 14,19 kk.; 19,15).

sakál: A héb. aji mindig többes számú. A vele jelölt állat a pusztában él (Jer 50,39: a rókával és a struccal együtt), v. a romok közt tanyázik (Iz 13,22: a hiénával, 34,13: a struccal együtt). A héb. suálnak a legtöbb fordításban 'róka' felel meg, de a Biblia némely helyén ~nak is értelmezhető. A héb. tan szintén a ~t jelöli. Az állat a puszta lakója (35,7; 43,20; Jer 51,37; Zsolt 44,20; a ~ok földje), de a romok közt is szívesen tanyázik (Iz 13,22; Jer 9,11; 10,22; 49,33). Vonítása a siratásra emlékeztet (Mik 1,8; Jób 30,29). Siral 4,3: a ~ok kölykeinek jobb soruk van, mint Sion kicsinyeinek (az anyaállat táplálja őket). Az afrikai ~ még ma is előfordul Palesztinában.

Salamon: Izr. legnevezetesebb királya (ur. kb. Kr. e. 965–926). Neve (héb. Selomo) némelyek szerint a Sáleem (vö. Jeruzsálem) istennévvel függ össze; mások (M. Noth) a héb. salom 'jólét, boldogulás, egészség' szóval hozzák kapcsolatba. 2Sám 12,24 kk.: Nátán próf. Jedidjának nevezte el ('Jahve kedveltje'), de ez a név később sehol sem szerepel; lehetséges, hogy a ~ → uralkodói név. – I. Személye. Dávid és Batseba 2. (v. némelyek szerint, akik a 12,14–23 tört.-i hitelességét kétségbe vonják, az elsőszülött) fia. Ifjúkoráról nem tudunk semmit. Anyjának → Cádok pappal, Nátán próf.-val és a sereg vezérével, Benájával közösen szőtt összeesküvése révén még Dávid életében trónra került, Adoniját háttérbe szorítva (1Kir 1). Ellenségeit kivégezték (Adonija,

Joáb), félreállították v. száműzték (Ebjatár pap); Saul családjából a trón utolsó várományosát, Simit is ártalmatlanná tették (2,5–9.13–46). Trónra lépése után feleségül vette a fáraó egyik lányát. A Kir-nek ~ uralmáról adott képe (1–11; ennek kivonata: 2Krn 1–9) meglehetősen bonyolult irodalmi alkotás, amely szinte csak ~ építkezéseiről szól, így ~ 40 éves uralmát eléggé egyoldalúan mutatja be. A legkevésbé külpolitikáját ismerjük. Hadat nem viselt, a szomszédos népekkel (legalábbis kezdetben) békében élt (1Kir 5,4 kk.); így Egyiptommal (a fáraó lányával kötött házassága kezére juttatta Gézert: 3,1; 9,16), Föníciával (kereskedelmi szerződés, a határ kiigazítása: 5,1–12; 9,10–14), Ammonnal (házasság Naamával: 14,22), Arábiával (Sába királynőjének látogatása: 10,1–3). Később Edom Hadad idején (11,14–25) és Damaszkusz Rezon uralma alatt (11,23–25) visszaszerezte függetlenségét. Azt, hogy Izr. veszített az uralma alá vont területekből, a deuteronomikus szerkesztő ~ türelmének tulajdonította, melyet az idegen vallások kérdésében tanúsított. ~ belpolitikája elsősorban a központosításra irányult. Izr.-t (és Júdat?) felosztotta 12 kerületre; ezek egybeestek Izr. törzseinek területével és a még mindig fennálló kánaánita enklávékkal. A kerületek élére 12 kormányzót rendelt; ezeknek az volt a legfőbb feladatuk, hogy az adót és amit a királyi udvar számára be kellett szolgáltatni, behajtsák (4,7–19; 5,7 kk.). Vsz. ők állították azt a sok munkást is, akire ~nak építkezéseinél szüksége volt: ~ Izr. fiait éppúgy robotra kötelezte, mint az idegeneket (5,27 kk.); de egy másik leírás szerint csak az idegeneket (9,15.20–21.22). A ~ emelte épületek elsősorban az ország védelmére, ill. az udvar és a kultusz céljaira szolgáltak. Az ország védelmére ~ megerősítette Gézert, Bet-Horont, Baalatot, Támárt (9,16–19) és Jeruzsálemet (9,24; → Milló), ezenkívül a seregét kiegészítette lovas harci szekerekkel és helyőrségi városokat alapított (9,19; 10,26: szekérvárosok, lovasvárosok; a régebben ~nak tulajdonított, óriási megiddói istállókat ma Acháb korából valónak tartják), és lovakat vásárolt Kilikiából (10,28 kk.). Az udvari építkezés jegyében emelte a királyi palotát a hozzá tartozó épületekkel, a → libanoni erdei palotát, az oszlopcsarnokot, a tróntermet és egyiptomi felesége palotáját; mindezt hatalmas fal övezte. A külső leírás meglehetősen szűkszavú (7,1–12), a bútorzat v. az egyéb felszerelési tárgyak leírása – más összefüggésben – valamivel részletesebb (→ trón: 10,18–20; étkészlet: 10,21). A kultusz központosítására ~ Jeruzsálemben új templomot építtatott és díszes kultikus tárgyakat készíttetett (7,13–51). Az építkezés föníciai mesterek felügyeletével folyt. A jeruzsálemi templom felszentelésének ünnepe olyan fényes volt, amelyet Izr. addig nem látott; a hagyomány megőrizte ~nak a Templom felszentelésekor mondott szavait (8,12 kk.: „az Úr kinyilvánította, hogy homályban kíván lakni. Ezért építettem hát házat neked hajlékul...”) és imáját is, deuteronomikus megfogalmazásban (8,22–53). A költségeket ~ tengeri-kereskedelmi vállalkozásainak jövedelméből (hajóépítés, hajózás, föníciai tengerezsek foglalkoztatása: 9,26–28; 10,11.22), a vámok, valamint az egyéb beszolgáltatások emelése (10,15) és súlyos adók kirovása révén (5,1; 12,4) fedezte. A Jordán középső folyásánál föllendítette a fémművességet, de Timna rézbányái alaptalanul viselik ~ nevét. A népnek azt a törekvését, hogy minél nagyszerűbb alkotásokat tulajdonítson ~nak (~ „istálló”, „tavai”, „oszlopcsarnoka”) a kumráni réztekercs is tanúsítja, amely vízmű létesítését kapcsolja ~ nevéhez (3Q15 V,6.8. kk.). – III. Jelentősége. ~nak nem sikerült egy valóban egységes államot létrehoznia. Erős központosításával és súlyos adóival mindjárt kezdettől kiváltott bizonyos ellenállást, és táplálta a széthúzást (Izr.–Júda!), amelyet próf.-i körök kezdeményeztek, mert vallási téren nem értettek egyet ~ magatartásával (pl. más vallások, idegen kultusz megtűrése). Így ~ halála után megoszlott az ország. Csak vallási célra emelt épületei élték túl. Sir 47,13–22 dicsőíti is ~t, de el is marasztalja. Az ÚSz (nem tekintve a családfákat és a Salamon oszlopcsarnoka elnevezést) mindössze 3-szor említi (Mt 12,42: „itt nagyobb van, mint Salamon”; 6,29: „Salamon sem volt dicsősége teljében úgy felöltözve, mint...”; ApCsel 7,47: ~ mint a Templom építője). – IV. Irodalmi tevékenysége. Hogy ~nak több irodalmi alkotást tulajdonítottak, az annál érthetőbb, mivel ~ mint igazi K-i uralkodó valóban folytathatott irodalmi tevékenységet (1Kir 5,9–14; 3,16–27: a bölcs igazságtevőről szóló elbeszélés tárgya K-en általánosan el volt terjedve). Az ÓSz-nek ~ nevével összekapcsolódott kv.-ei közül kánoniak: Én, Préd, Bölcs és a Zsolt bizonyos darabjai. Ezekon kívül 3 apokrif irat fűződik nevéhez: 1. Salamon zsoltárai (SalZsolt): 18 zsoltárból álló gyűjtemény, amely héb. nyelven kelet-

kezett, de gör. és másodlagosan szír fordításban maradt fenn. Mivel utalásokat tartalmaz az utolsó Hasmonaeusokra, Pompeiusra és Nagy Heródesre, föltehető, hogy Kr. e. 63 és 30 között keletkezhetett, Palesztinában. – 2. Salamon ódái: 42 ódából álló gyűjtemény (a 2. óda hiányzik), amely a Kr. u. 2. sz.-ban kereszténygnosztikus körökben keletkezhetett, minden bizonnyal gör. nyelven, némelyek szerint azonban valamelyik szemita nyelven. Nagyjából szír fordításban maradt ránk, de a 11. óda gör.-ül is (Bodmer papirusz XI.). – 3. Salamon végrendelete (testamentuma): a Kr. u. 3–4. sz.-ban írhatta egy keresztény a zsidó eredeti alapulvételével; angyalokról és démonokról szól, regény formájában.

Sálem: a zsidó hagyomány szerint → Melkizedek királyi városa (Ter 14,18; Zsid 7,1 kk.); Jeruzsálem rövidült változata v. titkos neve; a Zsolt 76,3 valóban együtt szerepelteti (paralelizmusban!) Sionnal. 1Qap Gn 23,13 értelmezi: ~, ez Jeruzsálem. Ezzel szemben Szt Jeromos (Onomasztikon 152 és Epistola 73,7), valamint az Itinerarium Aetheriae (13,4) Szkütopolisz közelében keresi. Jud 4,4 (Kod. B) említi ~ lapályát Szichem közelében, Jákob kútjától K-re, amelynek nevét a mai Salim falu őrzi, Nablusztól 5 km-re K-re. Lehetséges, hogy a Melkizedek-hagyomány eredetileg ide kötődött; hogy később Jeruzsálemhez kapcsolták, az Szamaria-ellenes értelmezésre vall. W. F. Albright nemcsak azt vitatja, hogy a Ter 14 eredetileg bármiféle kapcsolatban volt Jeruzsálemmel, hanem szövegjavítással magát a ~ helységnevet is kiiktatja. A Zsid 7,2: a ~ „béke”-ként értelmezendő. A Ter 33,18: helyes fordítása: 'szerencsésen, baj nélkül, épségben'.

Sallum (héb. Mesullam, 'újra megengedett' rövidített formája): gyakori személynév az ÓSz-ben. Viselői közül a legfontosabbak: 1. Izr. királya (ur. 743), Jabes fia; összeesküvést szőtt Zecharja (→ Zakariás) ellen; leütötte, így szerezte meg a trónt, de egy hónapi uralom után Menachem Tircából felvonult ellene, behatolt Szamariába és letette (2Kir 15,10–15). – 2. Jozija király fia és utóda Júda trónján (1Krán 3,15; Jer 22,11); királyként a → Joacház nevet viselte (→ uralkodói név).

Samas: asszír-babilóniai → napisten. Naponta végigjárja a mindenséget, lát és tud mindent; bíró, aki előtt semmi nem marad rejtve, és aki mindig az igazság és a törv. szerint ítél: jutalmaz v. büntet; a jövőmondás istene. Legfontosabb szentélye az É-babbar-templom (= a ragyogó templom) Szipparban. A Biblia azonkívül nem említi, hogy a 2Kir 23,11 kk. beszámol róla: Jozija király eltávolította azokat a lovakat, amelyeket Júda királyai a nap tiszteletére az Úr temploma bejáratánál felállítottak, „a nap szekerét tűzbe vetette és elégette”. Az 1Krán 26,18 ugyanazt a helyet parbar-nak nevezi a Templomtól Ny-ra. Az, hogy a parbar a sumer babbar megfelelője, amiből arra lehetne következtetni, hogy Jahve templomában volt egy ~-szentély, nyelvileg lehetetlen. (A parbar vsz. perzsa jövevényszó.)

Samgar: Ánát fia, Izr. ún. „kis” bírának (→ bírák) egyike (Bír 3,31). Az a megjegyzés, hogy egy ösztökével 600 filiszteust megölt, inkább a Dávid korabeli hősök sorába iktatja (vö. 2Sám 21,15–22). Hettita származására és apja kánaáni nevére hivatkozva (Anath kánaáni istennő volt) K. Budde azt a nézetet képviseli, hogy ~ eredetileg nem Izr. bírása volt, hanem Izr.-nek egy idegen elnyomója (Bír 5,6); de hogy a bírák száma a gonosz Abimelek (9) kirekesztése után is teljes (12!) maradjon, a deuteronomikus szerkesztő ~t megtette Izr. bírójának, s egyszersmind egy Izr. fiai közül való hős tetteit is neki tulajdonította. Ezzel szemben Moore és Lagrange régi fordításokra, valamint a 3,30 és 3,31, továbbá a 3,31 és 4,1 közt a folytonosság megszakadására (Ehud!) hivatkozva úgy véli, hogy ~ tört.-e eredetileg a 16,31 után állt, és hogy ~ Dávid korabeli hős volt. Az 5,6 alapján a ~ról szóló részt előbbre tették, a 3,30 után iktatták be. H. W. Hertzberg és F. C. Fensham a ~ nevet hurrita eredetűnek tartják. E. Danelius arra gondol, hogy ~ kánaáni apa és izr. anya fia volt.

Sámson (héb. Simson, 'a nap fia'): Izrael hőse (Bír 13–16). – I. A ~-elbeszélés. Jahve anyala hírül adja a Coreából, Dán törzséből való Mánoahnak és feleségének ~ születését. 14: ~ feleségül vesz egy timnai filiszteus leányt; a menyegzői lakomán nézeteltérés támad ~ és a filiszteusok között; az ellentét egyre fokozódik. 16,1–

3: Gázában ~ életére törnek, de kijátssza ellenfeleit. 16,4–31: Szórek völgyében Delila árulása folytán a filiszteusok kezére kerül; kiszúrják a szemét, megláncolják és malmot hajtatnak vele; visszanyeri erejét, és magát feláldozva több filiszteusnak okozza halálát, mint egész addigi életében. – II. A ~-elbeszélés keletkezése. A tört. abba az időbe nyúlik vissza, amikor a filiszteusok Sefelában előnyomultak, és Izr. ott letelepült törzseit, Dánt és Júdát egyre inkább szorongatták. ~ e csatározások népies hőse volt. Jahve rendkívüli erőt adott neki. A tört. először a szóbeli hagyományban alakult ki, ill. terjedt (pl. a 14,1–3.5.10.14.18 még mutatja a ritmikus forma nyomait); mesébe illő, ill. tréfás elemek tarkítják (pl. 15,4 kk.; 16,7). Több részlete figyelmet érdemel művelődéstört.-i szempontból (14,1–9: menyasszonyszerzés; 14,3: a vegyes házasság kérdése; 14,10–20: menyegzői lakomán találós kérdés; 14,20–15,8: a vőfély szerepe; 13; 16,17: nazirátus), továbbá megismerünk egy szentélyt (13,19 kk.) és különféle helyeket (15,8–19: Etam barlangja, Lehi barlangja és forrása). A Bír összeállításakor a szerkesztő ~ tört.-ét beledolgozta művébe. A rókák motívuma (15,4) Babriosz gör. meseköltőn át egészen Ovidiusig vándorolt. – III. A jelenlegi változat. A 13. f. egy jövendölést és egy kultikus legendát ölel fel, vsz. későbbi eredetű és biztosítja a következő részek tematikai egységét. A 14. f. zárt egységet alkot, a 15,9–19 etiológiai anyagot foglal magában. A 16,1–3 önálló. A 16,4–31 szintén, egyszersmind azonban az egész ciklus itt éri el drámai tetőpontját is. Mindhárom rész (14; 16,1–3; 16,4–31) egy-egy asszony körül forog, ugyanakkor alapvonásaiban nagyon hasonló is egymáshoz. Ennek ellenére nem lehet kellően bizonyítani, hogy mely forrásokból valók. – IV. Mondanivalója. Azáltal, hogy beleépült a deuteronomikus tört.-i műbe, ~ tört.-e is új színezetet kapott: az a veszedelem, amelyet a filiszteusok jelentettek, bűne miatt zúdult a népre (13,1). ~ most a szabadítót és bírót testesíti meg, akit Jahve küld népének, Izr.-nek, hogy a Lélek erejével kiszabadítsa az ellenség hatalmából (14,4; 15,20; 16,31). ~ kezdi Izr.-t kiszabadítani a filiszteusok kezéből.

Sámuel: bíró és próféta Izraelben. Efraim hegyének egyik városából, Ramatajimból származott (1Sám 1,1), levita volt (1Krón 6,13). Szülei (Elkana és Hanna) még kiskorában elvitték Silóba, ahol akkor a szövetség ládáját őrizték, hogy ott a szentély szolgálatára neveljék fel. Természetes adottságai (1Sám 2,26; 3,19), valamint az a kegyelem, amelyben Isten részesítette (3,21), tekintélyt szerzett neki a nép körében, amely imájában bízva minden fontos ügyben hozzá fordult (7,8; 12,23). Ő szolgáltatott igazságot (7,6.16), a népet igyekezett vallási szempontból fölemelni (7,3), és sikerrel vívta a filiszteusok ellen a harcot (7,13 kk.). Amikor a nép királyt kívánt, csak vonakodva tett eleget a kérésüknek és állt az első király, Saul mellé (12,20–24). Fontos szerepe volt az új államforma kialakításában (10,25). Amikor Isten Sault engedetlensége miatt elvetette, ~ elvált tőle (15,35). Isten parancsára az ifjú Dávidot kente föl királynak (16,1–13), és a Saul elől menekülő Dávidnak védelmet nyújtott (19,9–24). – ~ volt az első azoknak a férfiaknak a sorában, akiket Isten arra választott ki, hogy az ÓSz vallásának egyedülálló szerepét biztosítsák és közvetítsék a kynilatkoztatást. ~ érdeme volt, hogy Izr.-t kiemelte abból a mélységből, amelybe lesüllyedt. (Ennek a lesüllyedésnek bizonyosságai: a bírák idejében az egység hiánya, amit a filiszteusok kiaknázhattak az előrenyomulásra; a vallásba pogány-kánaáni elemek hatoltak be; az erkölcsök ijesztően megromlottak; a szövetség ládája és a nemzeti szentély az ellenség kezére került.) ~ személyes tekintélye, főleg pedig a királyság bevezetése révén létrejött az egység, amelynek köszönhetően már a 2. király uralma alatt elérte a királyság a virágkorát. Vallási szempontból az Isten akarata iránti föltétlen engedelmség jellemezte ~t. Annak hirdetésével, hogy „az engedelmség többet ér, mint az áldozat”, és hogy az engedetlenség olyan, mint a varázslás bűne (15,22 kk.), küzdött a vallás külsőségessé válása ellen, és a nagy próf.-k előfutára volt, akik Isten iránt személyes és készséges odaadást kívántak.

Sámuel könyvei, Sám: protokanonikus ósz-i történeti könyvek. I. Elnevezésük. A héb. kánonban Semuél néven 1448-ig egy kv.-nek tekintették, és a főszereplő Sámuelről véve a nevet, a 'korábbi próféták' kv.-csoport 3. kv.-eként tartották számon. A LXX: két részre osztva a Kir-hez csatolták és Baszileión alfa, béta ('A királyságok 1. és 2.') kv.-ének nevezték. A Vg átvette annyi változtatással, hogy királyság helyett királyt mondott; elnevezése Liber Regum 1–2. (Királyok 1–2. kv.-e) vagy Liber Samuelis 1–2. (Sámuel első kv.-e – 1Sám és

Sámuel második kv.-e – 2Sám). Ezt vették át a nemzeti fordítások. – II. Keletkezésük idejét csak nagyon hozzávetőleg lehet meghatározni. Annyi bizonyos, hogy csak Kr. e. 926 után írhatták, mert az ország É-i és D-i részének megkülönböztetésére már a Júda és Izrael elnevezés szolgál (1Sám 18,16; 2Sám 2,9 kk.; 16,15 stb.), s ezt a jelentésüket ezek az elnevezések csak Salamon halála után, az ország kettészakadása után kapták. Mint terminus ante quem biztonsággal csak Kr. e. 587 jöhet számításba. A szerző meg van győződve arról, hogy: Dávid királysága örökké tart, tehát már nem érhetette meg a bukását. A ~ által fölvetett irodalmi kérdésekre nehéz megoldást találni; az eddigi kísérletek közül egy sem talált általános elismerésre. Azt rendszerint elismerik, hogy a mű több egység összeillesztésének köszönhető, de hogy ezek milyenek, mekkora terjedelműek voltak és hogyan szerkesztették őket össze, abban eltérnek a vélemények. Némelyek úgy vélik, hogy a Pentateuchus alapjául szolgáló iratok ~ben is föllelhetők. Gyakran föltételezik az egész mű deuteronomikus átdolgozását. – 1. Az biztos, hogy mindkét kv. keletkezésekor voltak már régebbi följegyzések, s ezeket a szerző föl is használta. Dávid főembereinek listája 2 helyen szerepel (8,16–18 és 20,23–26). Ennek az lehet az oka, hogy az adatok némileg eltérők. Ugyanígy kétféle magyarázatot kapunk a „Saul is a próféták közt van” mondás eredetére nézve is (1Sám 10,11 és 19,24). De elsősorban a királyság megalakulásának bemutatása tükröz kétféle felfogást. Az egyik szerint (8,1–22; 10,17–25; 12,1–25) a nép, amelynek nem tetszett Sámuel fiainak magatartása, más népek példájára hivatkozva királyt kívánt. Sámuel ezt elpártolásnak tekintette Jahvétól, aki Izr. egyetlen királya. Csak Istentől kapott utasításra vállalkozott a nép kívánságának teljesítésére. Micpában Sault sorsvetéssel választották meg királynak. A másik, minden bizonnyal régebbi forrás (9,1–10,16; 10,26–11,15) szerint Saul az elbitangolt nőtény szamarat keresve került Sámuelhez, aki Isten szavára kente föl fejedelemmé, hogy Izr.-t kiszabadítsa a filiszteusok hatalmából. Saul Isten Lelkének ösztönzésére megsegítette Jábes lakóit az ammoniták ellen, és Gilgalban a nép tette meg királynak. – A kv.-ek szerkezetében is mutatkoznak törések. A 10,8 a 13,7–14 összefüggésébe tartozik. Dávid kérdése (2Sám 9,1) és Simi elítélő megjegyzése (16,8) leginkább úgy volna érthető, ha a Saul utódainak kiirtásáról szóló beszámoló (21) megelőzné. A 3,18 egy jövendölésre hivatkozik, amelyet a kv. nem tartalmaz. Az utolsó fejezetek (21–24) nem egységesek. Részint olyan eseményekről tudósítanak, amelyek Dávid uralmának első idejében zajlottak le, és így függeléknek látszanak. – 2. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mű e kisebb következetlenségek ellenére is egységes, fölépítése céltudatos, és nemcsak az időrendet vette tekintetbe a beszámoló szerzője, hanem a belső összefüggésekre is ügyelt. Kettős elbeszélések esetében a másodikat az új összefüggésnek megfelelően értelmezte, ahova beillesztette (vö. pl. 1Sám 11,14 és 10,24). Minden egyes f. megfogalmazása tetszetős. A szerző a műben szereplő sokféle embert általában lebilincselő elevenséggel állítja az olvasók elé. Még ha listaszerű felsorolásokat közölt is, beiktatott szembeötlő vonásokat (2Sám 8,1–14; 21,15–22; 23,8–39). Ez az egész műre jellemző elbeszélő művészet ellene szól annak, hogy ~t egyszerűen szerkesztői munka gyümölcének tekintsük; ehelyett „szerző”-t kell föltételeznünk, aki – ha forrásokból merítette is anyagát – a mű szerkezetét maga dolgozta ki, és a nyelvi megformálás is neki köszönhető. – 3. A Biblia más kv.-eihez hasonlóan ~ is tartalmaznak olyan részeket, amelyeket a kész műbe kiegészítésül szóttek bele (1Sám 6,15.17 kk.; 9,9; 2Sám 1,18; 4,4; 13,37; 14,25–27). Ezek a betoldások korai időbe nyúlnak vissza: a régi fordítások már tartalmazzák őket. 1Sám 17 és 18: a betoldások nagyon jelentősek. A LXX rövidebb, egységesebb és folyamatosabb leírást tartalmaz. A maszoréta szöveg tele van ismétlésekkel, átfedésekkel; ezek zavarják az elbeszélés menetét és részben más irányba viszik az események lefolyását (vö. 17,55–58 és 16,17–23; 18,20 és 17,25). Föltehető, hogy Dávid egy akkor még ismert törtébtől való, innen kerültek bele ~be, de csak akkor, amikor a Biblia kv.-einek szövegét már olvasták. Így lehet megérteni, hogy abból a kéziratból, amelynek alapján a LXX Egyiptomban készült, hiányoztak. – III. Tartalmuk. ~ a bírák korának utolsó idejéről és a királyság kezdeteiről számolnak be. Azt az időtartamot, amelyet ~ az ezredforduló táján átfognak, nem lehet pontosan meghatározni. A mű 3 részre tagolódik. Az első rész (1–12) egyrészt Éli papról és fiairól szól, akiknek bűne vereséget, halált és a szövetség ládájának az ellenség kezére kerülését vonta maga után, másrészt Sámuelről, aki gyermekkorától fogva a szentélyben szolgált és kinyilatkoztatást kapott Istentől,

majd Izr. bírójaként irányította népe sorsát, a királyság bevezetésével pedig új korszakot nyitott Izr. tört.-ében. – A második rész (13–31) Saul tört.-ét öleli fel. Saul a biztató kezdetek után csalódást okozott, és Isten elvetette, s Dávidot jelölte ki utódjául. Dávid fiatalon Saul udvarába került, de csakhamar fölébredt Saulban a féltékenység; emiatt arra kényszerült, hogy elmeneküljön és egy ideig a pusztában húzza meg magát. Saul halálával szabad útja nyílt az uralomra. – A harmadik fő rész (2Sám) Dávid királyságát mutatja be. Nagyságát tanúsítják a győzelmek, a királyi hatalom megszilárdítása, az ország megerősítése és belső megszervezése, valamint Dávid vallásossága és ennek jutalma. Ugyanakkor az igazsághoz híven Dávid hibái, gyengeségei is elének tárulnak. – A művet néhány függelék zárja. Az utolsó Dávid egyik élményéről szól, amely a Templom tér megszerzésére indította. ~ Dávid haláláról már nem számolnak be.

sánta: Jonatán fia, Meribbaal mindkét lábára 'sérült' volt (2Sám 4,4; 9,3). A testi fogyatékosra utaló pi-szeah 'sánta' szóval gyakran találkozunk; ez szerepel az 5,6–9 tartalmazta, meglehetősen homályos mondatban (→ vak), a Péld 26,7 idézte szólásban („Mint mikor a sánta felhúzza a lábát, olyan...”), Meribbaalra vonatkozóan (2Sám 9,13) és a próf.-knál. A messiási korban még a ~k is zsákmányolnak (Iz 33,23), és ugrándoznak, mint a szarvas (35,6); vö. Jer 31,8. Jób arra hivatkozik, hogy a vakoknak szemük, a ~nak láb volt (Jób 29,15; vö. Lk 14,13.21). Lev 21,18: aki béna (v. vak) volt, nem lehetett pap; MTörv 15,21; Mal 1,8: ~ állatot nem volt szabad feláldozni. – Az ÚSz-ben Jézus meggyógyítja a ~kat, ill. a bénákat: Mt 11,5; 15,30 kk.; 21,14; Jn 5,15 (a Beteszda fürdőnél); Mk 2,1–4 (Kafarnaumban a háztetőn át lebecsátott béna meggyógyítása); az ap.-oknak szintén volt hatalmuk a bénák és ~k gyógyítására: ApCsel 8,7; 3,1–10; 14,8–10: a bénán született meggyógyítása Jeruzsálemben, ill. Lisztrában. Mt 18,8: „Jobb csonkán vagy sántán bemenned az életre, mint két kézzel, két lábbal az örök tűzre kerülnöd.”

Sára (héb. 'fejedelemnő'): női név az ÓSz-ben. – 1. A bibliai genealógiában Ábrahám féltestvére (Ter 12,13; 20,2) és felesége (11,29–31), Izsák anyja (21,2 kk.); a machpelai barlangban temették el (23,2 kk.). Izr.-nek (Iz 51,2) és „az ígélet” gyermekeinek (Róm 9,9) ősanja. Zsid 11,11: a hit példaképe. 1Pét 3,6: szent asszony, aki engedelmeskedett Ábrahámnak. Egy kumráni szöveg (1QapGen 20,1–11) túláradoan dicséri ~ szépségét. – 2. Ráguel lánya Ekbatanában, akit már 7 férfihoz is hozzáadtak feleségül, mert egy gonosz szellem (→ Azmodeus) mindig megölte a férfiakat, akik közeledtek hozzá (Tób 3,7–11; 6,10–15). Végül Ráfael tanácsára, aki a gonosz szellemet kiűzte a pusztába, az ifjú Tóbiás vette feleségül (6,16–8,19; 11,18 kk.).

sárkány: mesebeli állat, a nép képzeletének szülötte. A mitológiában és a legtöbb nép népköltészetében jelentős szerepet tölt be. Alakja, attól függően, hogy milyen elképzelésre vezethető vissza, valamely rettenetet keltő és gyakran gonosz hatalom megtestesítőjeként nem mindig és nem minden népnél azonos; gyakran azonban (óriás) kígyóra, gyíkra (repülő ~ok) v. krokodilra emlékeztet. – I. Ismeretes a babilóniai ~, a szt. állat, amelynek Marduk istent kellett védelmeznie a gonosz hatalmaktól és a vörös kígyó, amelyet fő vonásaiban az Istár-kapu maradványai őriztek meg számunkra: szarvakkal ellátott fejét hosszú nyak köti össze a pikkelyes testtel, négy lába közül az első kettő oroslán-, a két hátsó karvalykarmokban végződik, a farka skorpióra emlékeztet. A Dán 14,23–28 említette ~ vsz. nem egyéb, mint ennek a régi emblémának kései felidézése, amely a nép képzeletében a sz.-ok folyamán élőlénné vált. Egy babilóniai pecséthenger (kb. Kr. e. 2300-ból) a hétfejű ~ra vonatkozó elképzelést tanúsítja. – II. Azt, hogy a gör. mitológia is ismerte a fenti értelemben a ~t, többen kétségbe vonják azon az alapon, hogy a drakón (a „látni” ige származéka) az óriáskígyót, az indiai tigriskígyót, valamint a tengeri kígyót jelenti. De mivel a gör. irodalomban olykor az alvilágot őrző kutya, a Cerberus is ~ként jelenik meg, kézenfekvő, hogy a nép a delfi pitonban, amelyet Apollo megölt, a Lerna mocsarában élő hidrában, a kilikiai Jifánban stb. szintén többet látott, mint egyszerűen olyan kígyót, amely méreténél fogva különbözik a többbitől, annál inkább, mivel pl. a hidra több fejű volt. – III. Vsz. a LXX is ilyen tágabb értelemben élt a drakon szóval, amikor a héb. tannint lefordította (Ám 9,3; Jób 7,12; Zsolt 74,13; Iz 51,9). Ezeken a helyeken némileg még visszacseng a régi mitológia, talán a teremtő istenség és a káosz erői közti harc emléke is kísért; vö. a babilóniai Enúma elis eposszal, ahol Tiámat, a féktelen ősáradat arra készül,

hogy harcba szálljon Mardukkal, aki a világot ki akarja ragadni a Káosz karmaiból, és egy sor szörnyet mozgósít: a tengeri kígyót, a ~t, a szörnyeteget, az óriás oroszlánt, a vad kutyát... A Bibliában a ~ a Káosznak azokat az erőit testesíti meg, amelyeket az → ősvíznek tulajdonítottak; ezért látták a ~ban Istennek, a rend elvének ellenségét, aki a teremtéskor az ősvíz féltelen erőit megbilincselte. – IV. A Ter 3 → kígyójában Joüon szintén ~t vél felfedezni. A 3,14-re hivatkozik, amely szerinte akkor kap teljes értelmet, ha fölteszük, hogy a szóban forgó állat eredetileg nem a hasán csúszott. Ezt a föltevést a Jel 12,9 is támogathatja, ahol János a Ter 3 kígyóját kétfejű, vörös szörnyel azonosítja, amelyet legtöbbször ~nak (Jel 12,3 kk., 7.9.13.16 kk.) v. olykor kígyónak nevez (12,14 kk.). De ez a kettős elnevezés nem annyira azt jelenti, hogy a paradicsomi kígyó és az égen feltűnő ~ azonos formájú, hanem sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy e két különböző alakban ugyanaz a lény rejtőzik. Az ÚSz fényénél a Jel szerzője sokkal inkább felismerte a Sátán hatalmát és jelentőségét, ezért nem érthette be a Ter szimbolizmusával, hanem még világosabb kifejezőeszközt keresett. Jóllehet semmi nyoma annak, hogy a Jel ~a közvetlenül összefüggésben lenne a babilóniai Tiámmal v. az Azhi-Daháka nevű iráni szörnyel (W. Bousset), mégis föltehető, hogy János azt az anyagot, amelyből a képet összeállította, jórészt az ókori K folklórájának és mitológiájának gazdag tárából merítette: vörös a színe a babilóniai ~nak és az egyiptomi tifónnak; a lernai hidra is hétfejű; a Dán 7 említette 4. állatnak szintén 10 szarva van. De ezeknek semmi más szerepük nincs, mint konkrét és lebilincselő képet festeni a titokzatos, Istenellenes hatalomról, amely a világon uralkodik mindaddig, míg Krisztus megváltása véget nem vet uralmának.

Sárgány-forrás (héb. en-hattannin): forrás Jeruzsálem mellett (Neh 2,13); rendszerint a → Rogel-forrással (Jób kútja) azonosítják; de W. Rudolph egy lepecsételt forrásra gondol a város közelében.

sarló: → aratás.

sarok: Az emberi test könnyen támadható része, érzékeny pontja (Ter 3,15; 25,26; Jób 18,9); aki megfogta ellenfele sarkát, könnyen elgáncsolhatta és harc képtelenné tehetette. A Ter 25,26: a „sarkát fogta” kifejezés az Izr. és Edom közti ellenségeskedésre utal. A 3,15: a „széttiporja fejedet, te meg a sarkát veszed célba” azt a veszedelmet veszi alapul, amelyet a kígyó az ember számára, és viszont az ember a kígyó számára jelent (→ protoevangélium).

Sarok-kapu: → Jeruzsálem.

saru: Bár Izr. fiai többnyire mezítláb jártak, ismerték a lábbelit. ~juk (Józs 9,5; 1Kir 2,5; Ám 2,6; 8,6) szíjjakkal felerősített talp volt (Ter 14,23; Iz 5,27), amely olykor a sarkot is fedte. A szó valódi értelmében vett lábbelit inkább csak az asszír katonák felszerelésének részeként ismerték (9,4). A ~t finomabb kivitelben női lábbeliként említi Ez 16,10; Jud 10,4; 16,9. A szentélyben tilos volt ~t viselni (vö. Kiv 3,5); talán azért, mert tisztátalan anyagból (megölt állat bőréből) készült. – Jelképes használatban sajátos szerep jutott a ~nak. Ha valaki rátette a ~ját valamire, az ezáltal a birtokába került (Zsolt 60,10). A legrégebb időben szokás volt csere v. megváltás alkalmával, hogy az egyik fél levetette ~ját, és odaadta a másik félnek (Rut 4,7 kk.). Ahhoz viszont, aki megtagadta a → sógorházasságot, gúnyból oda kellett lépni és le kellett venni a ~ját (MTörv 25,8 kk.). – Valaki után a ~ját vinni v. valakinek a ~ szíjját megoldani (Mt 3,11) a rabszolga feladata volt. 10,10; Lk 10,4; 22,35: Jézus tiltja a tanítványoknak a ~ viseletét; de Mk 6,9: megengedi. – A murabba’at-i barlangokban talált ~król fölteszik, hogy a középső bronzkorból valók, de ez nem bizonyítható; más leletek biztosan a róm. korból maradtak fenn; → Maszadában is került felszínre ~.

sas: A Bibliában egyfelől a tiltott v. tisztátalan állatok sorában (Lev 11,13; MTörv 14,12 kk.) szerepel, másfelől a képes beszéd elemeként találkozunk vele. A keselyűfélékhez hasonlóan tisztátalannak számított; v. azért, mert Babilóniában istenségnek volt gyakori jelképe, v. azért, mert hullával táplálkozott (vö. Jób 39,27 kk.; Mt 24,28). – A képes beszédben a ~ a szirteken, a sziklahasadékokban fészkel (Jer 49,16; Abd 4; Jób 39,29; vö. Péld 30,19), a gyorsaságot jelképezi (2Sám 1,23; Jób 9,26; Jer 48,40; 49,22; Ez 17,3), továbbá az ifjúkor erejét

(Zsolt 103,5; Iz 40,31), ill. a kicsinyekről való gondoskodást (MTörv 32,11; Kiv 19,4). – Az Ezekiel látomásában szereplő ~ra nézve (pl. Ez 1; vö. Jel 4,7; 8,13; 12,14) → kerub.

sáska: Az ÓSz-ben 10 különféle kifejezés utal rá; a ~k okozta károk leírásain kívül ez is tanúsítja milyen nagy csapást jelenthetett Palesztinában a ~járás. F. Bruijel (1939) holland természettudós szerint a Palesztinát ellepő ~kat a nagy pusztítást okozó Acridiidae családban kell keresni, mégpedig az afrikai v. egyiptomi vándor~k (*Schistocerca gregaria*) között. A ~t olykor meg is ették (Lev 11,22; Mt 3,4); megfőzték sós vízben v. megszártották, finomra őrölték és a gabonafélékből nyert lisztbe keverték; a keverékből sült kenyér kesernyés volt, ezért mézzel ették (3,4); →szentjánoskenyér-fa. (Lásd a II. színes képet.)

II. Sáskák. Vö. KIV 10,1–20: A nyolcadik egyiptomi csapás

Sás-tenger: → Vörös-tenger.

Sátán: A ~ alakja fontos eleme a későbbi bibliai világgépnek, a korábbi viszont egyáltalán nem ismeri. – I. Az ÓSz-ben a héb. ~ szó általában 'szembeszegülő' értelmet hordoz; bizonyos esetekben azt jelöli, aki a bíróságon a vádat képviseli (vö. Zsolt 109,6). A szó mindenkire vonatkozhat, aki mással szembeszegül (vö. 1Sám 29,4; 2Sám 19,23; 1Kir 5,18; 11,14.23.25; Sir 21,27; Mt 16,23); még az → Isten angyalára is, aki Bileámnak és szamarának útjába állt (Szám 22,22.32; vö. Mt 16,23). De leginkább mégis olyan emberfölötti hatalomra utal az elnevezés, akinek az a feladata, hogy Isten ítélőszéke előtt kíméletlenül vádolja az embert és ellene érveljen. – Jób 1,6–2,7: a ~ úgy jelenik meg Jahve előtt, mint Isten fiainak egyike, és a mennyei udvartartás tagja. Kihívóan viselkedik és engedélyt kap rá, hogy Jób vallásosságát mindenféle súlyos csapással próbára tegye. Zakariás látomásában → József főpap jobbán áll és vádolja, de az Úr angyala visszautasítja vádjait (Zak 3,1 kk.). 1Kron 21,1: először itt találkozunk az elnevezéssel tulajdonnévként, a héb.-ben névelő nélkül; kísértőként és Jahve ellenségeként rászedi Dávidot, hogy tartson népszámlálást (2Sám 24,1 kk.: ezen a régebbi párhuzamos helyen ezt a szerepet Isten haragja tölti be). A Bölcs 2,24 szerzője a Ter 3 kígyójában látja a ~t (az → ördögöt, a diaboloszt), mint a bűn megtestesítőjét. – II. A korai zsidóságban. A ~ eredetileg a rabbinista judaizmusban különbözött a bukott angyaloktól, és a büntető angyallal volt kapcsolatban (Hénoch 53,3). → Beliál, de főleg Szammael néven is szerepel és arra törekszik, hogy az Isten és a népe közötti kapcsolatot megrontsa: bűnbe visz (a bűnt a rabbik nemegyszer nagyon is külsőségesen értelmezik!), Isten előtt vádat emel és Isten üdvözítő tervének megvalósulása ellen dolgozik. SalZsolt 4,9 és Hénoch (szláv) 31,3 a ~t a kígyóval (Ter 3) is azonosítja (vö. az 'ősi kígyó' elnevezéssel a Targumban és a Midrásban; ugyanígy Jel 12,9). Különösen fejlett a gonosz hatalmak fejedelméről szóló tan a kumráni iratokban, amelyek a világosság és a sötétség egy kifejezett, de egyébként Istenre visszavezetett dualizmusát képviselik. A bibliai idézetekben → Kumránban a 'gonoszság' helyett a ~ szerepel. Bár a korai zsidó felfogás nem egységes, abban megegyeznek a nézetek, hogy Isten az eszkatologikus időben végérvényesen megsemmisíti a ~t és vele a Gonoszság uralmát. – III. Az ÚSz-ben szintén megtaláljuk ezeket a gondolatokat. A ~ olykor diabolosz néven szerepel. Tulajdonnévként a → Belzebub és egyszer a Beliál név fordul elő (2Kor 6,15). A ~nak mint Isten ellenfelének többi elnevezése is az akkori zsidóságból való: az evilág fejedelme (Jn), a vádló (Jel 12,10), a gonosz (Mt 13,19; Ef 6,16), az ellenség (Mt 13,39; Lk 10,19; 2Tesz 3,3). Ezen túlmenően az ÚSz valami újat is megfogalmaz: bár a ~ az Istennek nagy ellensége és a világ fejedelme, de nem legyőzhetetlen hatalom, mint eddig, mert Jézus Krisztus és az ő országa előtt meg kell hátrálnia. Hatalmában áll, hogy ezen a világon gazdaggá tegyen (Lk 4,6), ő az erős (= fegyveres) ember (Mt 12,29). Kezdetől az a célja, hogy az embereket félrevezesse (4,3; 1Kor 7,5; 1Tesz 3,5), kárhozatba döntse (Jn 8,44). Az ember a bűn által a ~ rabszolgája lesz (Zsid 2,14; 1Jn 3,8.10). A bűn és a ~ összetartozik (1Jn 3,8): a ~tól ered a bűn (Jn 8,44; 2Kor 11,3), ő kísért a bűnre (Mt 4,1; Ef 2,2; 1Tesz 3,5). A gonosz lelkek (→ démonok) az ő alárendeltek (Mt 25,41; 2Kor 12,7; Ef 2,2; 6,12; Jel 12,9). Ő áll a

pogányság bálványimádása és varázslása mögött (ApCsel 13,10), ennek a világnak ő a fejedelme (Jn 12,31; 14,30; 16,11; 1Jn 5,19), sőt az istene (2Kor 4,4). Amint a Bölcs 2,24-ben, úgy a 2Kor 11,3-ban és a Jel 12,9-ben is megjelenik a kígyó, de Krisztus legyőzi (Mt 12,28 kk.; Jn 12,31). Ez a győzelem Jézus föllépésével (Lk 10,18) és kereszthalálával (Jn 12,31) kezdődött, és majd a → parúziával válik teljessé (Jel 12,12). Az ev.-ban az ördögűzések (→ megszállottság) tanúsítják. Ezért a ~ minden erejével támadja Istennek Krisztus Jézussal kezdetét vett országát (→ Jézus megkísértése: Mt 4,1 kk.). A ~ láthatatlan gonoszága (Kol: 1,13 a sötétség hatalma) rejlik Júdas árulása mögött is (Lk 22,3; Jn 6,70–71; 13,2.27). Igyekszik megghiúsítani Jézus tanítványainak munkáját (Lk 22,31), küzd az ősegyh. ellen (ApCsel 5,3), az ap.-ok ellen, akik az ev.-ot hirdetik (1Tesz 2,18). A betegségeket is neki tulajdonítják (Lk 13,16; 1Kor 5,5; 2Kor 12,7). Fenyegeti a keresztény közösségeket, de a hit erejével ellen lehet neki állni (Róm 16,20; Ef 6,16; 1Pét 5,8 stb.). – Az ÚSz-ben a gonoszság titka a ~ban ölt testet; e tekintetben a korai zsidóság elképzeléseinek továbbfejlesztéséről van szó. Ám mégis eltér tőle abban, hogy a rossznak, a bűnnek a világba való betörését az ÚSz nem az ősidők angyalainak bűnére vezeti vissza, és a gonoszság hatalmának megtörését nem a végső időktől várja: ez valójában már megtörtént, amikor Krisztus meghalt a kereszten (Lk 10,18; Jn 12,31; Jel 12,7–11).

sátor: 1. a → nomádok lakása (Iz 38,12; Jer 35,7; Oz 12,10; Zsolt 120,5; Én 1,5), de gyakran a félnomádoké is, mint az ősatyáké (Ter 13,5; 18,1; 26,25; 31,33; 33,19; Zsid 11,9) és Izr. honfoglaló fiaiké is, mielőtt letelepedtek volna (Kiv 16,16; Szám 19,14). Királyok is vertek fel sátrat (2Sám 11,11; 2Kir 7,7; Jer 37,10). A ~lapot (olykor állatbőrökből készült: Kiv 36,19, de rendszerint fekete kecskeszőrből szőtték: Én 1,5) kötelekkel és karókkal erősítették a talajhoz (Iz 54,2). A ~szövés a róm. korban külön iparág volt (Pál: ApCsel 18,3). A ~ belsejében egy részt elkülönítettek a nőknek, de olykor külön ~ban laktak a nők (Ter 24,67; 31,33; Bír 4,17). Vsz. állattartásra szolgáló sátrai is voltak Izr. fiainak (vö. 2Krón 14,14). Több nemzetség – különféle megfontolásokból – még a letelepedés után is sátrakban lakott (Szám 32,41: ~falvak; Jer 35,7 kk.: → rechabíták; vö. még: Bír 4,17 kk.; 5,24; Mt 17,4). A ~ a 'lakás' nomád elnevezéseként továbbra is használatban maradt a különféle szóképekben v. állandósult szókapcsolatokban (2Sám 20,1; 1Kir 12,16). – 2. Szent sátor, frigysátor: A Papi iratban a Salamon kora előtti időben a szentély (Vg: tabernaculum) középpontja. A Bibliában a szövetség (frigy) v. a bizonyosság, tanúság, megnyilatkozás v. a találkozás ~a, ill. hajléka néven szerepel. A 'szövetség ~a' elnevezésben a héb.-ben nem a berit 'szövetség' szó szerepel, hanem az edut 'bizonyosság, tanúság'; így a fordításokban a ~ gyakran a bizonyosság v. a tanúság ~a; egyébként ez az elnevezés a szövetség törv.-ére (a 2 kőtáblára, ill. a Tízparancsolatra), valamint a szövetség → ládájára is vonatkozhat. A szt. ~ban volt a ládának és a 2 kőtáblának a helye. A megnyilatkozás v. a találkozás ~a elnevezés arra a kinyilatkoztatásra utal, amelyet Mózes a ~ban kapott (pl. Kiv 25,22). A ~ leírása: 26; 36,8–37. A szt. ~ a → szentélyre és a → szentek szentjére oszlott; a 2 részt → függöny választotta el egymástól. Magától értetődően bejáratát is függöny zárta el. – A Templom mint Jahve hajléka szintén viselhette a ~ nevet (Zsolt 15,1; 27,5; 61,5; 78,60; ApCsel 7,46; Jel 13,6; 21,3); az örök hajlék: Lk 16,9; földi sátrunk: 2Kor 5,1.4; vö. 2Pét 1,13 kk.

sátoros ünnep, sátrak ünnepe, szüret ünnepe (Kiv 23,16; 34,22), az ünnep (1Kir 8,2; **2Krón 7,8 kk.; Neh 8,14; Ez 45,25; Jn 7,10.37**) v. **Jahve, v. az Úr ünnepe (Lev 23,41)**: Az utolsó annak a 3 ünnepnek a sorában, amelyet a Kiv 23,16 kk.; 34,22; MTörv 16,16; 2Krón 8,13 szerint Izr. fiainak évről évre meg kellett ülniük. – I. Eredete. S. Mowinckel abból indul ki, hogy a fogság előtt Izr.-ben az új év nem Niszán, hanem Tisri → hónappal kezdődött (→ évkezdet); ezenkívül P. Volz föltevésére épít, aki szerint a ~ az → újév ünnepe volt; így arra a következtetésre jut, hogy a ~ eredetileg az újévvel és az → engesztelés napjával együtt az év 1. hónapjának volt a nagy ünnepe, amelyen a babilóniai újév mintájára kultikus-drámai formában föllevenítették azokat a nagy tetteket, amelyeket Jahve végbevitt: megteremtette a mindenséget és ellenségeit legyőzve az ég és föld királya lett. → Jahve trónra lépésének ünnepén a pálmák szintén ezekre az eseményekre emlékeztettek a liturgiában. Jahve szóban forgó nagy tettei később 3 külön ünnep tárgyai lettek, amelyeket Tisri hónap 1. (újév), 10. (engesztelés napja) és 15. (~) napján tartottak meg. Csakhogy Mowinckel rekonstrukciója annyira

a babilóniai mintához igazodik, és oly kevéssé igazolható az ÓSz-ből, hogy nem tekinthetjük vsz.-nek. Ezzel szemben H.-J. Kraus az ÓSz-ből indul ki, és a Lev 23,42 kk. alapján arra gondol, hogy a ~ eredete abba az időbe nyúlik vissza, amikor Izr. félnomád életmódot folytatva még a pusztában ünnepelt. Miután Izr. fiai letelepedtek Kánaánban, az ünnep kánaáni hatásra aratási ünnep lett. E föltevés ellen felhozható, hogy amíg egy nép sátrakban lakik, értelmetlen ~et tartania. A pusztai vándorlás kultikus fölelevenítésének igénye, vágya csak akkor ébredhetett fel, amikor ez az életforma már a múlté volt. Ezenkívül Kraus arra kényszerült, hogy a 'lombsátor' (23,42) fogalmát (szótt sátor helyett) anakronizmusnak tekintse. A szüret ünnepe elnevezés (Kiv 23,16; 34,22), amely kétségtelenül összefügg a gézeri naptár egyik elnevezésével: a betakarítás hónapja, inkább a földművelés korára utal. Más magyarázók a lombokból készült tetőket vélik fölfedezni, amelyekkel szőlőérés idején a szőlőskertekben a csőszök őrtornyait ellátták. Ha ezt elfogadjuk, akkor azt kell föltennünk, hogy a ~ a szüret befejezése volt, amelyet aug.–szept. hónapban tartottak, tánc és ének kíséretében. Amíg a szüret tartott, a gazda háza népével a szőlőskertben lakott. Annyi mindenképpen biztos, hogy Izr. a ~et csak letelepedése után vehette át. A Lev 23,42 kk. nyújtotta tört.-i magyarázat nem egyéb, mint arra tett későbbi kísérlet, hogy a nagy ünnepeket összekapcsolják Izr. őstört.-ének bizonyos eseményeivel. Ugyanez figyelhető meg → húsvét és → pünkösöd esetében is. – II. Története. A) Bír 9,27; 21,19 kk.: az Úr ünnepe (vö. Lev 23,39); 1Sám 1,3 kk.: vsz. ~re kell gondolnunk. A Bír 9,27 kifejezetten olyan ünnepről szól, amellyel a szüret befejeződött és amelyhez Szichemben a templomi áldozat kapcsolódott. A másik két helyen az összefüggés kevésbé világos (de vö. 21,20 kk.: szőlőskert, tánc; 1Sám 1,14), de évenként megtartott zarándoklatról van szó. A bírák idején a Kiv 23,17; 34,23 rendelkezéseinek megfelelően Silóba zarándokoltak. Magát az ünnepet azonban máshol is megtarthatták. „Az Úr ünnepe” kifejezés föltételezi, hogy a ~ egyre fontosabb szerepet töltött be Izr. vallási életében: vsz. a szövetség (Sínai) megújítását is magában foglalta. Egy ilyen jellegű megújulás összhangban állt az ősszel: hálát adtak a kapott jókért (termés!), s Jahve áldását is kívánták, hiszen az őszi esőzés hatott a következő évi termésre. S valóban: a MTörv 31,10–13 előírja, hogy ~en minden 7. évben olvassák fel a MTörv rendelkezéseit, ami kétségtelenül összefügg a → szombatévvvel. – B) 1Kir 8,2; 2Krón 5,3: Salamon a ~et választotta ki a jeruzsálemi templom fölszentelésének időpontjául. Ide vitette a szövetség ládáját, s így ez az új zarándokhely lépett az elpusztult Siló helyébe. Ezáltal az ünnep is más értelmet kapott. Jeruzsálem és a Templom Dávid háza politikájának volt a gyümölcse, akinek Jahve Nátán próf. közvetítésével örökölhető királyságot adott (2Sám). Az tehát, hogy a jeruzsálemi templomot Jahve neve hajlékául választotta, elsősorban a Dáviddal (1Kir 8,12 kk.), és rajta keresztül az Izr.-lel való szövetséget jelentette. Ha a ~ valamikor a Sínai-hegyen kötött szövetség megújítása volt, később Dávid háza uralmának kezdete is hozzákapcsolódott, annak elismeréseképpen, hogy Jahve Dávidot választotta ki népe vezetésére (8,16). I. Jerobeám ezt megértette, ezért Bételben külön ~et vezetett be az É-i országrész számára. Ezt egy hónappal később tartották meg, mint Jeruzsálemben (12,32). Salamon példájára (9,25; 2Krón 8,13) Jerobeám is személyesen mutatta be az oltáron Istennek az áldozatot. – C) Egy É-i hagyomány (MTörv 16,13–16) meghatározta a ~ időpontját: akkor kellett megtartani, amikor a termést betakarították a szérúról és a sajtóból. Izr. É-i részén tehát a ~ a szüret ünnepe volt (Bír 9,27; Kiv 23,17), és hét napig kellett tartania (MTörv 16,13). A 16,13; 31,10 említi először ~ként; ez a kifejezés a későbbi irodalomban általános lett (Lev 23,34; 2Krón 8,13; Ekd 3,4; Zak 14,16.18 kk.; 2Mak 1,18; 10,6; Jn 7,2). A lombsátorok állítása tehát ennek az ünnepnek szembeötlő és jellemző mozzanatává vált. Hogy D-en ugyanígy volt, azt a szintén régi → szentség törvényének az a rendelkezése tanúsítja, amely szerint az ünnep hét napja alatt sátrakban kellett lakni (Lev 23,42). Ennek ellenére itt még a régi nevén szerepel: az Úr ünnepe (23,41). Az időpont határozatlanabb: a föld termésének betakarítása után (a 23,39a. 41b pontosabb időpontja a P forrásból származik). A MTörv 16,15, valamint a Lev 23,40 szerint a templomban kellett ünnepelni. A 23,40 előírása kétségtelenül ünnepi csokorra (→ luláb) vonatkozik; vö. Jud 15,12; 2Mak 10,7. – D) Jer 41,5 alapján föltehető, hogy Kr. e. 587 után is voltak még, akik felzarándokoltak Jeruzsálemba az elpusztított Templomba. Ekd 3,4 szerint a ~et közvetlenül a fogság után naponta váltakozó számú áldozattal – újra meg-

ülték (vö. Szám 29,12–38). Neh 8,13–18 alapján szintén föltehető, hogy ez az elképzelés meglehetősen túlzottan eszményi; Ezdrás nyilvánvalóan a Lev 23,39–43 alapján vezette be újra a ~et (vö. Neh 8,15 és Lev 23,40). Az ő utasítására új eleme a ~nek (vö. Neh 8,17), hogy nemcsak az áldozatot, hanem a sátrakat is áttette a vidékről Jeruzsálembe. Közelebbi időpontot 8,13–18 nem említ. Ez érthető, hiszen a Lev 23,39 tartalmazta pontos időt akkor még nem ismerték. De Ez 45,25 arra mutat, hogy törekedtek a ~et határozott naphoz kapcsolni; ez a törekvés öltött testet a P forrásban (Lev 23,34; Szám 29,12). Ennek megfelelően a Lev 23,39–43 is kibővült. Ezenkívül még egy nyolcadot is kapott az ünnep (23,36; Szám 29,35–38; 2Mak 10,6), úgyhogy a nép csak Tisri hónap 23-án térhetett haza. A Krónikás ezt a szokást nemcsak Nehemiásig vezeti vissza, hanem egészen Salamonig (2Krón 7,9). Nem kétséges: a Szám 29,12–38 szertartása fogság utáni; egy régebbi szertartásra utal Ez 45,25. Zak 14,16 kk. mutatja, hogy milyen értelmet tulajdonítottak a fogság után az ünnepnek: az üdvösség idejében, amikor a jahvizmus az egész világra kiterjedő egyetlen vallás lesz (14,16), az összes nép évről évre elzarándokol Jeruzsálembe, hogy ott megülje a ~et. A ~ azonkívül, hogy a földműveléshez kapcsolódik (14,17: eső), Jahve királysága ünnepének jellegét ölti. – E) Az ÚSz idejéből a Sukk Misna-traktátus őrzött meg különféle szokásokat. Ilyen pl. a → luláb lengetése. Amikor a reggeli áldozat bemutatásakor a leviták a 118. zsoltárt (→ hallel) énekelték (→ hozsanna), akkor a 25. és 28. vers felhangzásakor meg kellett a lulábot lengetni (vö. 2Mak 10,7). A papok mindennap tartottak egy körmenetet az égőáldozat oltára körül, s a Zsolt 118,25-t mondva fűzfaágakat lengettek; a nép is úgy nézte a körmenetet, hogy fűzfaágot tartott a kezében. A 7. napon hétszer kerülték meg az oltárt, így keletkezett a hozsanna napja (később: a nagy hozsanna napja) elnevezés; Jn 7,37 ezt a napot „az ünnep utolsó, nagy napja”-nak nevezi. Ezenkívül a papok a reggeli áldozat bemutatásakor mindennap ünnepélyesen merítettek a Siloe tavából, a vizet egy aranykanában fölvitték a Templomba, és az égőáldozat oltárának DNY-i sarkánál (azon az oldalon, ahonnan az esőt hozó szél érkezett) kiöntötték. Nem kétséges: ez régi szertartás volt a szükséges eső kiesdeklésére. Ezzel a szertartással lehetnek kapcsolatosak Jézus szavai: „Aki szomjazik, jöjjön hozzám és igyék” (7,37). Az 1. nap estéjén az ünnep fényének fokozására kivilágították az asszonyok udvarát. Nem lehetetlen, hogy ezzel a kivilágítással hozhatók összefüggésbe Jézus szavai („Én vagyok a világ világossága...” 8,12). A ~et nagy örömmel ünnepelték, és az év legkedveltebb ünnepe volt. Egy későbbi rabbinista hagyomány a 8 naphoz még egy kilencediket is hozzáadott (Tisri 23.); ez volt az ún. „törvény öröme”. Ezen a napon fejeződött be a Tórának, pontosabban az adott évre szóló ciklusnak a felolvasása; a következő szombaton kezdték el újra a → perikópák felolvasását, a Pentateuchus első szavával. – A kumráni naptárban a ~ az év utolsó ünnepeket szerepel (az év tavasszal kezdődik!). Egyébként az ünnep lefolyásáról semmi továbbit nem tudunk.

Saul (héb. 'a kért, kiesedett'): 1. Izrael első királya (ur. kb. Kr. e. 1012–1004). Családfája: 1Sám 9,1; 1Krón 8,29–33; 9,35–39. 1Sám 14,50: felesége Achinoam, 2Sám 3,7; 21,8–11: mellékefelesége Ricpa, Ajjának a lánya volt. Gyermekei: Jonatán, Isjo (→ Isbaal), Malkisua, Abinadab, Esbaal (→ Isbaal), továbbá Merab és Michal (1Sám 14,49; 1Krón 8,33; 9,39). A ~lal kapcsolatos hagyomány (1Sám 9–31) bonyolult irodalmi termék, nem a ~ uralma alatt lezajlott események számbavétele. Nem is annyira ~ miatt keletkezett, sokkal inkább a ~ és Sámuel, ill. Dávid közötti kapcsolat – anekdotikus formában való – bemutatására. Míg az nem is lehet kétséges, hogy Izr.-ben a királyság bevezetését, az összes (?) törzs összefogását, egységes hatalom alá rendelését a filiszteusoknak Izr. önállóságát veszélyeztető megerősödése mozdította elő, az egyáltalán nem világos, hogy miért éppen ~ képviselte elsőként a királyi hatalmat; alighanem egyszerűen szenvedélyes-erélyes magatartásának köszönhető, amelyet a gileádi Jábesben tanúsított (11). Legfontosabb feladata az volt, hogy Izr.-t megszabadítsa a filiszteusok uralmától; ezt számos hadjárata és életének kockáztatása ellenére sem sikerült elérnie. Az amalekiták ellen is harcolt (15). Egyéb harcait alighanem Dávidnak kell tulajdonítanunk (14,47 kk.). ~ → Gibeában székelt. – Ami az ország kormányzását illeti: csak azt lehet tudni, hogy elűzte a halottidézőket és a jövendőmondókat (28,3–5); ez Jahve szellemében való uralomra vall. – Az összkép, amely az egyébként elég szórványos forrásokból kirajzolódik, nem mutatja teljhatalmú királynak. Nemcsak azért, mert az új helyzetben igen sok nehézséggel elsőként kellett szembenéznie, hanem azért is, mert a háttérben ott állt Sámuel.

Ezenkívül nem volt kiegyensúlyozott személyiség sem olykor búskomorság, sőt hisztéria vett erőt rajta, és bizalmatlan volt közvetlen környezetével szemben. Hatalmát egyfelől Dávidtól, másfelől Sámuelettől féltette, s ez a félelem szétforgácsolta erejét, utolsó éveit megkeserítette, és kegyetlen intézkedésekre indította (22,6–19). Mindemellett még ellenfelei is becsülték; ezt Dávid siratója (2Sám 1,19–27) tanúsítja. Az atyák dicsérete (Sir 44) nem említi név szerint, de utal rá (46,13.19 kk.). – 2. → Pál apostol.

sea: → úrmérték.

Sealtiel (héb. vsz. 'kértem Istent'): személynév az ÓSz-ben. – 1. Zerubbábel apja (Ezd 3,2.8; 5,2; Neh 12,1; Ag 1,1.12.14; 2,2.23; 1Krón 3,17: nagyapja). Jézus családfájában is szerepel (Mt 1,12: Jechonja, Lk 3,27: Neri fia). – 2. A 4Ezd-ban angyalnévként szerepel.

Seba: → szabeusok.

Sebat: a 11. hónap (jan. közepétől febr. közepéig) asszír-babilóniai neve. A fogság után Palesztinában is elterjedt (Zak 1,7; 1Mak 16,14).

Sefela (héb. 'a lapály'): a Júdeai-hegyvidék és a Földközi-tenger melléke közé eső terület. 300–400 m magasan fekszik a tengerszint fölött; szelíd felszíni formák jellemzik. Olykor a partvidéket is hozzá számítják, és nem határolják el világosan → Száron síkságától (Józs 15,41: a partvidék falvai ~hoz tartoznak). A bibliai időkben olajfákat és szikomorfákat [= (vad)fügefákat] ültettek e területen (1Kir 10,27; 1Krón 27,28).

sékel: → pénzérme, → súly, → templomadó.

sekina (arámul 'lakás, hajlék, lakóhely'): A MTörv 12,11; 14,23 stb. szerint Jahve azt kívánta, hogy nevének legyen hajléka, lakjon valahol (az ige: skn). Így a Targumokban és a rabbinista irodalomban a ~ a népe közt ott lakó Isten neve lett (vö. Mt 18,20). A Bibliában a ~ Isten nevét helyettesíti, nem önálló létezőként (hiposztázis) jelenik meg (pl. 'a ~ arcát üdvözölni' azzal egyértelmű, hogy 'Isten színe előtt megjelenni'; 'valakit a ~ szárnyai alá helyezni' ugyanaz, mint 'Istenhez téríteni'). A ~ tehát a rabbinista irodalomban egyike azoknak az elnevezéseknek (mint amilyen pl. a név, a szent, a magasságbeli, az ég), amelyek segítségül szolgáltak az Elohim v. Jahve név kimondásának elkerülésében. Jn 1,14 talán kapcsolatba hozható a ~val.

Sela: Júda fia a kánaánita Suától (Ter 38,2) v. Bat-Suától (1Krón 2,3). A selaiták őse (Szám 26,20).

Selák: Arpachsád fia, Héber apja (Ter 11,12–15; 1Krón 1,18.24; vö. Ter 10,24). Lk Jézus családfájában is említi (3,35), de (Ter 11,13, LXX alapján) Kenánt is beiktatja, így ~ Héber apja és Arpachsád unokája.

selyem: Biztosan csak a Jel 18,12 említi. A fordítások általában ~mel adják vissza a bizonytalan jelentésű mesi szót (Ez 16,10.13; 27,16). Palesztinába a selymet Kínából hozták be, de vsz. csak a gör.-róm. kortól fogva.

sema (héb. 'halljad'): a zsidó liturgia egyik legfontosabb eleme; a → tizenhét ima mellett központi szerepet tölt be, de nem annyira ima, mint inkább hitvallás, ezért recitálásnak is nevezik. A MTörv 6,4 („Hallj, Izrael! Az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr!”) kezdő szaváról kapta nevét. Legkésőbb a Kr. u. 1. sz.-tól a 6,4–9; 11,13–21 tartozik bele, valamint (föltehetően a legkésőbbi kiegészítésként) a Szám 15,37–41. A liturgiában reggel megelőzte 2 áldás, 1 pedig követte; este előtte is, utána is 2 áldás tartozott hozzá (összesen tehát 7, a Zsolt 119,164 szerint). Eredetileg – legalábbis a szentély papi liturgiájában – a → Tízparancsolatot is felölelte. A MTörv 6,4 első mondatát ez követte: „Áldott legyen fönséges neve mindörökkön örökké” (vö. Zsolt 72,19); ezzel a mondattal válaszoltak a → tetragram kimondására a szentélyben. A ~ recitálása reggel és este volt kötelező. A MTörv 6,8 kk. rendelkezéseinek eleget téve a szöveget pergamen tekercsre, ill. → imaszíjakra írták és → mezuzába foglalták. – A zsidó hagyomány szerint a ~ recitálására vonatkozó előírás a Tórán alapszik

(vö. 6,4 kk.); tört.-ileg nem lehet meghatározni, hogy meddig nyúlik vissza, de az kétségtelen, hogy a Krisztus előtti időkhöz. Mk 12,28–33 föltelezi, hogy a MTörv 6,4 parancsnak, ill. hitvallásnak számított. – A zsidóság számára a 6,4 a mai napig megmaradt a legfontosabb hitvallásnak: egy az Isten; ezért a halál pillanatában is ezt kell mondani. Isten uralmának (→ Isten országa) elismerését is kifejezi; Isten uralmának elismerését a válasz erősíti meg. Ezért csatlakozik hozzá a 11,13–21 is, amelyet a parancsok elfogadásaként lehet értelmezni. Maga a sorrend arra utal a zsidó hagyomány szerint, hogy a parancs megtartását meg kell előznie Isten uralma – kifejezett! – elismerésének. A MTörv 6,5 a rabbinista magyarázat szerint teljes odaadást fejez ki: szíved mélyéből, vagyis úgy, hogy semmi más ne legyen a szívedben; lelked mélyéből, azaz akkor is, ha Isten elveszi az életedet; minden erőddel, tehát mindent latba vetve, amire csak képes vagy, ill. aminek birtokában vagy; más szóval: amit csak Isten ad neked.

semis: → pénzérme.

sensus plenior: → Szentírás értelme.

seol: a → holtak országának, az alvilágnak a neve az ÓSz-ben (65-ször fordul elő; a magyar fordításban többnyire alvilág szerepel, de pl. Zsolt 16,10; 88,4; Sir 51,6: holtak országa). A ~ szó értelmezésében eltérnek a vélemények. Az egyik szerint a ~ a 'kérdetni, kívánni' szóval függ össze; az a hely, ahol a kívánni való egyre több, 'de soha nem nyújt kielégülést' (vö. Péld 1,12; 27,20; 30,16; Iz 5,14; Hab 2,5). Egy másik nézet szerint egy babilóniai városnak (Subaru), a → Tammuz-kultusz központjának a neve rejlik benne.

Septuaginta (lat. 'hetven'): → Hetvenes-fordítás.

sereg: A királyság előtti időben Izr.-nek nem volt szervezett hadserege. A törzsek fejei összegyűjtötték és felfegyverezték a törzsükhöz tartozó v. hozzá csatlakozott férfiakat. Csak a királyság idején alakult hivatásos katonákból, főleg a király testőreiből (→ harminc bajnok) és idegen zsoldosokból összetevődő állandó ~. Nagyságáról, szervezettségéről (vö. 1Krón 27,1–24) valójában keveset tudunk. A Biblia adatai szórványosak és esetlegesek; a körülmények hatására v. az egyes királyok kezdeményezésére több dolog változhatott is az idők folyamán. A királyi helyőrség mindennapi életébe (közlekedés, ellátás, levéltár) akkor kaphatunk betekintést, ha sor kerül az → Aradban végzett ásatások eredményeinek elemzésére. E. Junge (1937) szerint Jozija király idejében újra szervezték a ~et. Föltevését különbözőképpen ítélik meg (→ korszópcset). Hogy ki volt hadköteles, azt nem tudjuk, de a későbbi törv.-ek említenek kivételeket társadalmi (MTörv 20,1–9; 24,5) és kultikus (Szám 2,33) szempontokra való hivatkozással. A ~ gyalogosokból (parittyásokból, íjászokból, nehéz fegyverzetűekből), valamint Dávid kora után olyan harcosokból állt, akik → harci szekerekről forgatták fegyvereiket. A lovasság vsz. futárszolgálatot teljesített, és csak a perzsáknál, ill. a Szeleukidák idejében tett szert nagyobb jelentőségre. → erődítés, → fegyverek, → háború, → hadijelvény, → légió, → ostrom. Jahve ~ére nézve: → szabaoth.

Seregek Ura: → szabaoth.

serleg: → kehely.

sértés, disznó: A Bibliában legtöbbször 'vaddisznó' értelemben szerepel a szó. Húsa tisztátalannak számított (Lev 11,7; MTörv 14,8), fogyasztása szigorú megrovást vont maga után (Iz 65,4; lehetséges, hogy itt a misztériumvallásokban szokásos áldozatra kell gondolnunk, ahogy ez a 66,3 esetében egyértelmű), és a zsidóság megtagadását jelentette (2Mak 6,18–21; 7,1). A ~hústól való idegenkedés nem csupán Izr. fiait jellemezte, és föltehetően kultikus eredetű; a ~ talán hozzá tartozott Baal-Adonisz kíséretéhez. A Biblia nem említi gyakran a ~t (Zsolt 80,14: kárt okoz; Péld 11,22 és Mt 7,6: közmondásban). A gör.-róm. korban több ~t tartottak; erre

utal a Mk 5,11–13.16 említette konda is a teljesen hellenizálódott Tízvárosban. Izr. fiai számára iszonyat volt ~eket őrizni; erre csak végső szükségben szánták rá magukat (vö. Lk 15,15 kk.). → Tanach.

Sesbaccár (babiloni nyelven 'Samas őrizze az apát'): Babilonban száműzetésben élő zsidó. → Círus rábízta a jeruzsálemi templom elrabolt fölszerelését, megbízta, hogy az első hazatérő csoporttal (Kr. e. 538) vigye azt vissza és vegye kézbe a Templom újjáépítését (Ezd 1,7–11; 5,13–16). A „Júda fejedelme” v. „kormányzója” nevet a perzsa királytól kapta (5,14). Meg is kezdte a Templom építését, de a → samaritánusok miatt csak később, a → Zerubbábel vezetésével hazatértek (Kr. e. 521) segítségével tudta befejezni (4,1–55; vö. Neh 7).

Sesonk: → Sisák.

sestertius: → pénzérme.

sibbolet (héb. 'kalász'): A Bír 12,6 szerint Jiftach emberei ezt a szót mondatták ki az Efraim fiai közül való szökevényekkel, hogy kiejtésükből (s helyett sz) megállapíthassák, vajon csakugyan Efraim törzsből valók-e. Ez az érdekes epizód arra utal, hogy az Efraim és Manassze K-i részén beszélt héb.-ben a kiejtés szempontjából eltérések voltak, amelyek a két törzs között egyébként is föltehető bizalmatlanságot fokozhatták.

Siló (héb. 'vízzel bővelkedő hely'): Efraim egyik városa, Bételtől É-ra. A legrégebbi szövegekben úgy szerepel, mint ahol a → ládát őrizték egy templomban Éli családjának felügyeletével (1Sám 1,3.9.24). A Bír 21,19–24 szerint volt „az Úrnak egy ünnepe, amelyet minden esztendőben Silóban szokás megülni”; az ünnephez hozzátartozik a lányok körtánca. Sámuel ~ban töltötte gyermekéveit (1Sám 3). A szentélyt vsz. már a filiszteusok lerombolták (emléke még Jeremiás korában is élt: Jer 7,12.14; 26,6.9). Hogy miként lett izr., azt nem tudjuk. A későbbi szövegekben (Józs 18,1.8–10; 19,51; 21,2; 22,9–12) az olvasható, hogy itt állt Józsué idejében a szt. → sátor (18,1; vö. Zsolt 78,60), és itt volt Izr. fiainak az utolsó közös tábora, ahol az eddig még el nem foglalt területet felosztották 7 törzs között (Józs 18), kijelölték a → menedékvárosokat és a → papi városokat (20), és határozatokat hoztak a Jordántól K-re letelepült törzsek ellen (22,9–12). Innen származott Achija próf. (1Kir 11,29; 12,15); itt tisztelték Achija és Éli sírját. A várost a Szeleukidák korától a bizánci időkig lakták. Romjait E. Robinson fedezte fel. A dánok végeztek itt ásásokat H. Kjaer és A. Schmidt vezetésével, és bebizonyították, hogy már a 3. bronzkorban lakták; virágkorát a Kr. e. 12. sz.-ban érte el; a Kr. e. 11. sz. közepe táján lerombolták. → Jákob áldása.

Siloe (héb. siloah; vö. Neh 3,15: selah, a 'küldeni, elbocsátani' értelmű tőből származik, és a. m. 'a küldő, a vezető [vízlevezető] csatorna'): Jeruzsálemben a → Gichon forrástól vezető csatorna neve, amely Acház idejében még nyitott volt és a DK-i domb mentén vezetett (Iz 7,3; 8,6); → Hiszkija uralma alatt (Kr. e. 700 k.) a sziklát átfúrva (2Kir 20,20; Sir 48,17) 533 m hosszú, S alakú alagúttá építették ki (ez mérnöki szempontból is nagyszerű teljesítménynek számít!), hogy ellenséges támadás esetére biztosítsák maguknak a vizet, az ellenségtől viszont megvonják (2Krón 32,2 kk.). Az alagút építését a két végénél kezdték, úgy haladtak egymással szemben, míg össze nem találkoztak. Az alagút lejtése 2,18 m, tehát átlag 4 mm/m. Magassága 1,45 m és 5,08 m, szélessége 55 és 65 cm között váltakozik. A vājárok találkozását ünnepli az a hatsoros korabeli héb. fölirat (Siloe-fölrirat), amelyet a D-i kijárattól 6 m-re 1880: találtak. (Jelenleg Isztambulban őrzik.) Hogy a ~ eredetileg milyen volt, azt a későbbi átalakítások miatt nehéz pontosan megállapítani; újabban K. M. Kenyon arra gondol, hogy a mai Siloe tava nagyméretű föld alatti ciszterna lehetett, amelynek teteje valamikor beszakadt; ebből a ciszternából folyt tovább a víz egy további csatornán át. Bárhogy volt is, az ÚSz idejében ~n (gör. Sziloa) a mai ~ nevű tavat értették, amelynek a Gichon-forrással való összefüggéséről már nem tudtak. A közelben torony állt (vö. Lk 13,4). Jn 9,7: Jézus a vakon születettet a ~ tavába küldi, amelynek vizéről a rabbinista forrásokban az olvasható, hogy gyógyító ereje és tisztító hatása volt. A ~ névnek Jánosnál olvasható

fordítása ('a küldött') allegorikusan Jézusra vonatkoztatható. A ~ból merítették a → sátoros ünnepen szokásos italáldozathoz a vizet. – Zsidó hagyomány szerint Manassze király a ~ tava mellett egy fában kettéfűrészeltette → Izajás próf.-t.

166. A Siloe-csatorna alagútja

167. A Siloe-főirat

Simeon (héb. a Semaél, 'Isten meghallgatott' kicsinyítő formája): gyakori személynév. – 1. Jézus egyik őse; erre a ~ra nézve → Jézus családfája. – 2. A bibliai genealógiában Jákob és Lea fia, Izr. 12 törzse egyikének ósátyja (Ter 29,33–34; 35,23); jellemzése: 49,5–7 (Lévivel együtt, utalás a 34,25–31-re); → Mózes áldásában nem szerepel. Fiai: Jemuel, Jámin, Ohád, Jachin, Zechár/Cochár és Saul (46,10; Kiv 6,15; 1Krón 4,24: Nemuel, Jamin, Jarib, Zerach és Saul). A törzs a Szám 1,22 kk. szerint 59 300, a 26,12–14 szerint azonban csak 22 200 fegyverforgatásra képes férfit számlált. A törzs előtört.-ét homály fedi. ~ eredetileg minden bizonnyal Szichem környékén telepedett le „testvéré”-vel, Lévivel, de mivel – Lévivel közösen – minden férfit lemészárolt a kánaáni városban (Ter 34,25–31; vö. 46,10), nem maradhatott ott. Bír 1,3.17: csatlakozott Júdához és meghódította Cefátot. Józs 19,1–9 (vö. 1Krón 4,28–33) több olyan várost ~ örökrészeként említ, amelyet Józs 15,21–32 úgy szerepeltet, mint Júda törzsének városait (vö. 19,9); föltehető tehát, hogy ~ törzse végül beleolvadt Júdáéba; vö. 1Krón 4,27: a törzs nem szaporodott úgy, mint Júda fiai; 12,26: 7100 bátor, harcedzett férfi Dávidhoz csatlakozott; továbbá: nem szerepel a törzs Mózes áldásában. Ez a Kánaán D-i részén élő törzs (4,28–43) minden bizonnyal összekeveredett meunita, edomita, kánaánita (Ter 46,10–11) elemekkel, sőt B. Maisler szerint még hurrita elemek is vegyültek bele (Szám 13,5 és 1Krón 4,37: a Ziza név!). Mindennek ellenére még később is ismeretes volt a törzs: Jud 6,15 szerint Betulia városának a ~ törzséből való Uzija volt az egyik előljárója; Ez 48,24 szerint ~ törzse Benjamin és Isszachár közt kapott területet; 48,33: a szt. városban az egyik kapu Simeon kapuja; a Jel 7,7 ~t is említi az Izr. fiai (= 12 törzse) közül megjelölt 144 ezer sorában. – 3. Az agg ~ tanúja volt Jézus bemutatásának a templomban (Lk 2,25–35); dicsőítő énekét (→ Nunc dimittis) a 2,29–32, Máriára vonatkozó jövendölését a 2,33–35 tartalmazza.

Simi (héb., → Simeon rövidített változata): Bachurimba való előkelő benjaminita, a Saul családjából származó Gera fia, aki szidalmazta az Absalom elől menekülő Dávidot és kíséretét (2Sám 16,5–14), de Absalom halála után 1000 emberével Dávidhoz pártolt; Dávid megkegyelmezett neki (19,16–24). Salamon veszedelmes ellenfelet látott benne, ezért elfogatta és megtiltotta neki, hogy Jeruzsálemet elhagyja. Amikor ~ 2 szökött rabszolgáját üldözőbe véve megszegte ezt a tilalmat, Salamon Benajával megölette (1Kir 2,36–46), ezzel Dávid kérelmének is eleget tett (2,8 kk.: „te ne hagyj bosszulatlan!”).

Simon (héb. a Semaél, 'Isten meghallgatott' kicsinyítő formája): gyakori személynév. – 1. II. ~ főpap (Kr. e. 200 k.) II. Oniász fia, III. Oniász és Jázon apja (Sir 50,1–24). – 2. Makkabeus ~: →Makkabeusok. – 3. János v. Jónás fia: → Péter apostol. – 4. A tizenkét apostol egyike, akit Mt 10,4; Mk 3,16 kk., valamint az apokrif Tamás ap. cselekedetei kánainak nevez, a párhuzamos helyeken (Lk 6,15; ApCsel 1,13 és az ebionita ev.-ban) viszont úgy szerepel, mint Zelóta. A kánai nem a Kána v. Kánaán földrajzi névvel függ össze, hanem a 'buzgó' jelentésű arám szóból ered. Nem bizonyítható, hogy a jelző a → zelóták közé tartozásra utal. – 5. → Jézus testvéreinek egyike (Mt 13,55; Mk 6,3), vsz. azonos Jeruzsálem püspökével. – 6. A leprás Betániában, akinek házában Jézust egy asszony megkenete illatos olajjal (Mt 26,6; Mk 14,3). Nem vsz., hogy azonos a – 7. ~nal, a farizeussal, akinek házában egy rossz hírű nő megkenete illatos olajjal Jézus lábát (Lk 7,36–50: Lukács saját anyaga, az ösz-

szefüggés Galileára utal). – 8. Cirenei Simon (→ Cirene) Alexander és Rufus apja, akit a katonák kényszerítettek, hogy vigye Jézus keresztjét (Mk 15,21). A Kidron völgyében találtak egy cirenei családi sírboltot (1941) a Kr. u. 1. sz.-ból. Egy osszuáriumon ez a felirat olvasható gör.-ül: „(S.) Alexander, Simon fia”. – 9. Az áruló Júdás apja (Jn 6,71; 13,2.26). – 10. Varázsló Szamariában, aki Fülöp szavára hívó lett (ApCsel 8,9), aztán pénzen megakartta szerezni a hatalmat az ap.-októl arra, hogy kézföltétellel a Szentlelket közvetítse, de Péter ap. határozottan elutasította (8,18–24: szimónia). A Péter apostol cselekedetei apokrif iratban központi helyet foglal el a vele folytatott vita. – 11. Tímár Joppében, akinek házában a tenger partján Péter ap. hosszabb ideig tartózkodott (9,43; 10,6.17.32). – 12. Niger (lat. 'a fekete') melléknevű prof. és tanító az antióchiai keresztények közösségében (13,1). Némelyek a 15,14 említette ~nal azonosítják, de ezen a ~on rendszerint Simon Pétert értik. (A 2Pét 1,1 említette ~on mindenesetre Péter ap.-t kell értenünk.)

Sinai: a Bibliában, közelebbről a J- és P-forrásban annak a hegynek a neve, amelyen Jahve megjelent Mózesnek és megkötötte az ott egybegyűlt néppel a → szövetséget (az E-forrás, ill. a MTörv → Hórebnek nevezi ezt a hegyet, másutt egyszerűen a hegy, ill. az → Isten hegye). – I. Az elnevezést gyakran a héb. seneh → csipkebokor, → akácfa szóra vezetik vissza, ezért a Kiv 3,1–12 szerzője (Jahve megjelent Mózesnek egy csipkebokorban) ezzel a szóval élt. Helyesebb azonban a ~t úgy értelmezni, hogy eredetileg jelző volt, amely az ottani Isten hegyén dívó Szín-kultuszra utalt; → hold. – II. Fekvése. A keresztény hagyomány a ~félszigeten keresi, de abban megoszlanak a vélemények, hogy vajon a Dzsebel Szirbalra (2070 m) v. a Dzsebel Muszára (2285 m) kell-e gondolni, a félsziget DNy-i részén húzódó hegytömb két csúcsa közül. A Biblia adatai – bár nem következtetések – nem mutatnak arra, hogy a Hórebet el kell különíteni a ~tól, és a Hórebet a félszigetre helyezni, a „történelmi” ~t viszont valahol máshol (nem a félszigeten!) keresni, pl. Midiánban (von Gall, Wellhausen, Meyer, Gressmann, Phythian-Adams, Koenig, Eissfeldt, Gese), Kádes (Kittel) v. Petra (Nielsen) közelében. A 19. f. leírta → teofánia vulkánra utaló elemei nem teszik okvetlenül szükségessé – ahogy a Midiántézis némely képviselői fölteszik – egy vulkanikus hegy közelségét. Másfelől az is tény, hogy Egyiptom felől nehéz a hegy fekvését meghatározni (3,18; 5,3: háromnapos járásra; 15,22 kk.; vö. Szám 33,5–15: az állomások Mara, Elim, Szin pusztája, Refidim, ~); ugyanígy az is, hogy a MTörv 33,2; Bír 5,4 kk.; Hab 3,3 régi szövegeiben Jahve útja a ~tól az → Arabától K-re eső területen vezet, és hogy az állomásoknak a Szám 33 tartalmazta jegyzékében Ecion-Geber (33,35 kk.) a ~ és Kádes közé esik. Egyébként e jegyzék irodalomkritikai és topográfiai szempontból sokkal bonyolultabb kérdést vet fel, semmint hogy biztos megoldását várhatnánk. Azt a hagyományt, amely szerint a félsziget D-i részéről van szó, a 4. sz.-tól támadják. Abból, hogy Illés útja az Isten hegyéig, a Hórebig 40 napig tartott (1Kir 19,8), a ~ fekvésére – a tört. irodalmi műfaját szem előtt tartva – semmiféle következtetést nem vonhatunk le. – III. A ~val kapcsolatos feliratok. A félsziget természeti kincsei (réz, malachit, türkisz) már korán fölkellették Egyiptom uralkodóinak érdeklődését. Ennek számos nyoma maradt, egyebek közt azokban a feliratokban, amelyeket Flinders Petrie fedezett föl (1905). Az egyiptomi hieroglifás feliratokat Gardiner/Peet/Černý tette közzé; más feliratok ma protoalfabetikusnak nevezett írásban (→ ábécé) maradtak ránk; ezekkel rokon leletek Palesztinában is kerültek felszínre, amelyek a Kr. e. 19/18. sz.-ból származhatnak és szemita (kánaáni) bányászokat említenek. Ezeket a régi feliratokat H. Grimme vizsgálta. A Harvard egyetem és a washingtoni egyetem egy expedíciója 14 újabb feliratot talált; 1935: újabb expedíció indult. Legújabbban G. Gerster egy további négysoros felíratra bukkant. Eddig összesen 26 felirat ismeretes. W. F. Albright úgy véli, hogy a Kr. e. 15. sz.-ból lehet őket eredeztetni; az írás kánaáni alfabetikus írás; a feliratokban megőrződött nyelv vulgáris kánaáni nyelv; a feliratok szemita bányászok fogadalmi szövegei lehetnek. (Lásd a VII. színes képet.)

VII. Az „Ég kapuja” a Dzsebel-Musza csúcsán. Kb. 3000 lépcső vezet fel hozzá

Sineár: a Biblia kései szövegeiben Babilónia neve (Dán 1,2; Ter 10,10; 11,2; 14,1.9; Józ 7,21; Iz 11,11; Zak 5,11. Dán kivételével vsz. Mezopotámiát jelenti). Az ékírásos emlékekből kimutatható egy ilyen nevű vidék.

Sion (héb. Sziijon, gör. Szión): Jeruzsálem DK-i dombjának etimológiailag megnyugtatóan nem tisztázott Izr. előtti neve, amely talán a →Gichon forrásának védelmére szolgáló erőd lejárata is kiterjedt az → Ofel alatt, amelyet Dávid meghódított (2Sám 5,7; 1Krón 11,5) és elnevezett Dávid városának. A tört.-i művekben ritkán találkozunk az elnevezéssel (az említettek kivül csak: 1Kir 8,1; 2Krón 5,2); de a prof.-k írásaiban (Ez, Oz, Jón, Nah, Hab, Ag, Mal kivételével) és az énekekben (Zsolt, Siral) 150-szer előfordul, de természetesen nem egészen eredeti értelmében, hanem a Templom-hegyre és Isten lakóhelyére (Sion hegye: 19-szer), valamint egész Jeruzsálemre mint Jahve (= az Úr) városára (Iz 60,14), ill. az Isten városára (Zsolt 48,2 kk.) vonatkoztatva – ide tartanak a zarándokok (Jer 31,6) és énekek szólnak róla (Zsolt 137,3). A 87,2 ~ kapuit dicséri. Jeruzsálem lakossága megszemélyesítve Sion leánya (23-szor) v. olykor Sion szűz leánya (2Kir 19,21; Siral 2,13); de Izr. (Iz 46,13), Júda (Jer 14,19), Júda városai (Zsolt 69,36; Siral 5,11) és Júda törzse (Zsolt 78,68) is szerepelnek együtt ~nal, és így fogódzól szolgálnak annak pontosabb meghatározásához, hogy voltaképpen mit is kell ~on értenünk. Miután az eredeti topográfiai értelem háttérbe szorult, a ~ név a fogság idején és a fogság utáni időben elsősorban Jeruzsálemet jelenti, mégpedig a végső időknél, az üdvösség idejének városaként, amelyről Jahve nem feledkezik meg megaláztatásában (Iz 49,14 kk.), ahol Jahve v. neve újra lakni fog (18,7; Jo 4,17; Zak 2,14; 8,3), ahonnan majd uralkodik és ahoza a népek elzarándokolnak (Iz 2,3 kk.; Mik 4,1 kk.). – Az ÚSz-ben ~ csak alárendelt szerepet játszik: csupán néhányszor (5–7-szer) szerepel ÓSz-ből vett idézetekben (Mt 21,5; Jn 12,15; Róm 9,33; 11,26; 1Pét 2,6). Zsid 12,22: a keresztények – a Jézus vérén szerzett új szövetség részeseként (vö. 12,24) – már elérték hegyét (párhuzamban a mennyei Jeruzsálemmel, az élő Isten városával). Jel 14,1: ~ hegye az a hely, ahol a 144 000 megjelölt körülveszi a Bárányt. Később a ~ – bár megtartotta vallási színezetét – ismét topográfiai fogalommá vált. Már Josephus Flavius úgy vélte, hogy Dávid erődöt emelt Jeruzsálem Ny-i dombján (ZsidHáb 5,4,1), tehát ezt tekintette az eredeti ~nak. Ez a helyhez kötés annál érthetőbb, mivel Kr. u. 70 után a DK-i domb pusztasággá vált, viszont a Ny-i dombon Heródes palotája fennmaradt: a Legio Fretensis laktanyája lett. A keresztények átvették ezt a hagyományt, és a DNy-i dombot nevezték ~nak, ahol megbízható hagyomány szerint az őskeresztény egyh. központja volt (→ cenaculum), és Iz 2,3 beteljesedését („a Sionról jön a törvény”) látták benne. A 350 k. épült pompás bazilikának Sancta Sion lett a neve. Csak a 19. sz.-i ásatások során bizonyosodott be, hogy a keresztény ~ nem lehet azonos a Dávidéval. Ennek ellenére: míg a panaszfal nem vált a zsidók számára hozzáférhetővé, ez a ~ (Dávid sírja) volt a fő zarándokhelyük.

sír: a halottak nyugvóhelye. I. A ~ok helye. A) A halottak eltemetését (→ temetkezés) először a középső patintott kőkorszakból (paleolitikum) lehet kimutatni. Az ez időből feltárt ~okat barlangokban v. a barlangok közelében találták, ahol az emberek laktak. Később a ~ok a lakóhelyen kívülre kerültek (nekropolisz). A legrégibb ismert nekropoliszok a kőrézkorból (kalkolitikum) származnak. A bronzkorból és a vaskorból számos nekropoliszt tártak föl Jerikóban, Megiddóban, Gézerben, az Olajfák hegyén stb. – B) Az a szokás, hogy a település közelében természetes → barlangot használtak fel temetkezőhelyül, a Bibliából is kimutatható. Ábrahám megvásárolt egy darab földet Machpelában, Mamrétól K-re, ahol volt egy barlang, s ide temették Sárát és Ábrahámot (Ter 23,19; 25,10; a P szerint Izsákot és Rebekát, Jákobot és Leát is: 49,29–32; 50,13). Az 50,5; 47,30 szerint Jákob is készített magának ~boltot, vsz. Szichem közelében azon a darab földön, amelyet megvásárolt (33,19; lehetséges azonban, hogy rontott szöveggel állunk szemben: az 1. személyű birtokos személyrag 3. személyű helyébe került). Fiát, Józsefet is ide temették (Józ 24,32). Józsuét „saját örökrésze földjén” temették el Timnat-Szerachban (24,30), Sámuel városában, Rómában (1Sám 25,1; 28,3), Joábot a földjén, a pusztában (1Kir 2,34), Manassét a kertjében, Uza kertjében (2Kir 21,18; 2Krón 33,20: a házában); vö. Arimateai József ~boltjával, amely szintén kertben készült, Jeruzsálem falain kívül (Mt 27,60; Mk 15,46; Lk 23,53; Jn 19,41). – A településen belüli ~ok a bronzkorban és a korai, ill. középső vaskorban még gyakoriak,

így kerültek felszínre Gézerben, Megiddóban, főképpen pedig Jeruzsálemben (Dávid családjának nekropoli-sza). Jerikó neolit korában a halottakat a lakás padlózata alá temették. A fogság után – minden bizonnyal a tisztasági előírásoknak köszönhetően – egyre inkább háttérbe szorult a halottaknak a város falain belüli temetése. – A sziklába vágott ~ költséges volt, így csak a jómódúak engedhették meg maguknak; a szikla~ok családi temetkezőhelyül szolgáltak; a csontokat egy idő után a ~ egy elkülönített részébe, később pedig → osszuáriumba gyűjtötték. Az egyszerű embereket a köznép temetőjébe vitték (vö. Jer 26,23); Jeruzsálemben a Kidron völgyében lehettek „a köznép sírhelyei” (2Kir 23,6); ezen föltehetően tömeg~t kell értenünk. Egy írással ellátott zárókő (Kr. e. 1. sz.) → Azarja király, csontjainak áthelyezésére enged következtetni. – II. A ~ formái. A) A talaj adottságait kihasználva gyakran természetes, ill. olykor mesterségesen kiszélesített barlangba temetkeztek. A bejárat, a lezárás és az elrendezés szerint különféle ~ típusok különböztethetők meg. – 1. A kőrézkortól a késői bronzkorig föld alatti v. hegyoldalon talált barlangokat használták ~nak. A bejáratot (a tetején v. az oldalfalnál) kővel v. homokkal eltorlaszolták. – 2. A középső, de főleg a késői bronzkorból emberkéz alkotta akna~ok kerültek felszínre. Egy meglehetősen szűk, de nemegyszer 3 m-nél is mélyebb függőleges aknát fúrtak; az akna alján oldalról nyílt a bejárat a ~kamrákba, amelyek az akna aljával egy szinten voltak. A bejáratot egy nagy kővel torlaszolták el, az aknát teleszórták kővel és földdel. Megiddóban 3 ilyen ~t tártak föl ugyanabból a korból. A Negeben található nekropoliszokban az aknát durván kiképzett, meredek lépcső helyettesíti, amely 2 párhuzamosan kialakított ~kamrához vezet. W. M. Flinders Petrie ezeket a ~okat „hikszosz sírok”-nak nevezte el. De ez az elnevezés inkább illene egy másik típusra, amely csak a középső bronzkor 2. feléből mutatható ki, és egy központi függőleges aknából áll, amelynek falaiba ún. loculusokat vájtak, s ezekbe egy v. néha 2 holttestet helyeztek. – 3. A Negeben a késői bronzkorból (a tengeri népek hatására?) került felszínre az ún. padka~: a ~kamra középső részét kimélyítették, és így a falaknál padkák keletkeztek, ezekre helyezték a holttesteket. Bejáratul egy nyitott lépcső szolgált, ez vezetett le a föld alatti nyíláshoz, amelyet egy kő torlaszolt el; más ~oknak ezzel szemben a föld fölött volt a bejáratuk a barlang oldalfalában. – 4. A korai és a középső vaskori ~okat illető ismereteink meglehetősen hézagosak. A sziklába vágott ~ok rendszerint egy központi helységből állnak, amelyből kisebb, de nehéz kővel eltorlaszolt nyílások vezettek körös-körül a ~kamrákba; a ~kamrákban gyakran kőpadokra helyezték a holttestet; nemegyszer a ~kamra aljába lyukakat is fúrtak, s ide tették a csontmaradványokat, amikor újabb holttest számára fel kellett szabadítani a padkán a helyet. Ezeknek a ~kamráknak előterük is volt. – 5. A gör.-róm. időben ezt a típust tökéletesítették. A bejáratot nagyszabású homlokzattá képezték ki; az előtér és a ~kamrák négyzet, ill. téglalap alakúak; a padokat, ahova a holttesteket helyezték, gyakran kőpárnával is ellátták. A Kr. e. 2. sz.-tól Palesztinában az ún. tárna~ok is kimutathatók: a falra merőleges mély fülkék a sziklába vágva, amelyeket gyakran feliratos kővel torlaszoltak el. A róm. korban gyakran boltozatos fülkét véstek a falba a halottaknak nyugvóhelyül (arcosolium). Jeruzsálemben Jázon ~ja az újabb kutatások tükrében azt tanúsítja, hogy a hellén korban alexandriai hatás is érvényesült Palesztinában (lépcsős feljárat, 3 udvar és egy porticus, rajzok a falon: hajók, graffitók: a hétágú gyertyatartó igen korai ábrázolásai, arám halottsiratás). → szent sír. – B) Már nagyon korán temetkeztek egyszerűen a földbe is. Palesztina legrégebb általunk ismert ~jai a Karmelen található; az oldalfalakat vsz. beborították kővel, és a ~t nagy lapos kövekkel fedték be (egyiptomi hatás?). A szegényebbek még a hellén és a róm. korban is ilyen módon temették halottaikat. Kumránban a településtől K-re eső kb. 1000 ~ 3 csoportot alkot; a ~ok csaknem kivétel nélkül É–D-i tájolásúak, és egy hosszúkas kőhalom teszi őket fölismerhetővé. Az 1,2–2 m mély aknák alján kialakítottak egy rendszerint K felé eső loculust, és a temetés után kövekkel v. téglákkal elzárták az akna felé. Szembeötlő, hogy Kumránban az egyébként szokásos ~mellékleteknek szinte semmi nyomát nem találjuk. – C) A korszokban temetés Palesztinában meglehetősen ritka lehetett (leginkább kisgyerekeket temettek így). A leletek főleg a középső bronzkorból valók. A korszokat a ház fala mellett v. magában a falban helyezték el, de barlangokból is kerültek elő leletek, sőt az egyfajta temetőt alkotó csoportos elhelyezésre is van példa. – III. A ~emlékek Izr. fiai körében a legrégebb időkben ritkaságszámba mehettek. Csak Jákobról olvasható (Ter 35,20), hogy emlékkövet emelt Ráchel ~ja fölé. A

Hacorban talált emlékkövek (→ kőoszlop) a halotti kultusszal függhetnek össze. A Jób 3,14 adata nagyon bizonytalan. Az Absalom fölé rakott nagy kőhalomnak más szerepe volt (2Sám 18,17): a jeruzsálemi ~ fölirat → átokkal fenyegeti azt, aki a ~t – kincset keresve – feldúlja. Csak a gör. korszakban találkozunk építmény jellegű ~emlékekkel (1Mak 13,27: „Simon atyja és testvérei sírján síremléket emelt, olyan magasat, hogy messziről látszott...”). A róm. korban némely ~ előcsarnokát oszlopokkal és frízekkel díszítették; valami hasonlóra utal Mt 23,29 is. Heródes Dávidnak és Salamonnak oszlopokat emelt ~emlékül (ZsidTört 16,7,1). – Az ÚSz korában szokás volt az – egyébként fölismerhetetlen – ~okat tavasszal (a Talmud szerint márc.-ban) bemészelní (Mt 23,27), nehogy rálépjenek és így kultikus szempontból tisztátalanná váljanak.

Sirák fia könyve, Sir: deuterokanonikus ósz-i bölcsességi könyv. A protestáns kánonból kihagyták. – I. Elnevezése. A héb. cím vsz. 'Jézusnak, Sirák fiának bölcs mondásai' volt; a rabbiknál 'Ben Sira könyve (mondásai)' lett. A Sir 50,27 és 51,30 tartalmazta aláírás szerint pontosabban így kellene a címének hangzania: 'Jézusnak, Sirák fia Eleázár fiának könyve'. A gör. cím egyebek közt így hangzik: 'Jézusnak, Sirák fiának bölcsessége' v. rövidebben: 'Sirák bölcsessége'. Olykor összetévesztették az ÓSz 2 más kv.-ével: Péld, Bölcs, v. Salamon művének tekintették. A lat.-ul beszélő keresztények körében felhasználták a katekumenek tanítására (Rufinus, † 410), így Ecclesiasticus, 'egyházi könyv' lett; így szerepel a Vg-ban is. Az Ecclesiasticus elnevezés már Cipriánnál († 258) megtalálható, de nem ő volt az első, aki alkalmazta. Lehetséges, hogy ~t az Ecclesiastes, a Préd párjának tekintették, s mint azt, Salamontól valónak tartották, azért adtak hasonló nevet (Ecclesiasticus) neki. – II. Keletkezése. A ~ maga tájékoztat a héb. eredeti szerzőjéről, keletkezésének idejéről, sőt a gör. fordításról is: a gör. fordítás előszava szerint (a gör. fordítást nem ismeri el minden exegéta kanonikusnak!) az eredeti szöveg héb. nyelven keletkezett, és az aláírás (Sir 50,27; 51,30) szerint Sirák fia, Eleázár fiának, Jézusnak, ill. Sirák fiának (Jézus Siráknak) a műve. Az Egyiptomban élő, gör.-ül beszélő zsidóknak készült gör. fordítás ennek unokájától származik, aki Kr. e. 132: Euergetész (VII. Ptolemaiosz) uralkodása idején érkezett Egyiptomba. Amikor kivándorolt, még fiatal lehetett, de sok országot bejárt (Sir 34,9–13; 39,4), művelt nagyapja, aki a bölcsességet a törv.-hez híven tanította, biztos, hogy idősebb korában foglalta írásba tanítását. Följegyzéseiből kirajzolódik az „önarckép”-e (24,30–34; 33,16 kk.; 39,1–11; 51). Főleg a megpróbáltatásban tanúsítandó állhatatosságra intése, a pogány ellenség vesztéért mondott imája (36,1–22), valamint a főpapi méltóság váltságának vázolója (45,25 kk.; 50,1.23 kk.) arra engednek következtetni, hogy a IV. Antiokhosz Epiphánész uralma (Kr. e. 175–164) idejére eső zavargások már a küszöbön álltak, de még nem törtek ki. A szerzőnek még élénken emlékezetében élt Oniász fiának, Simon főpapnak a működése (50,1–24). II. Simonról lehet szó, aki a Kr. e. 2. sz. elején volt főpap (ZsidTört 12,4,10). Így a ~ héb. eredetije keletkezésének idejeként a Kr. e. 180–171 közé eső évtized jöhet számításba; a gör. fordítás viszont ennek megfelelően valamivel Kr. e. 132 után keletkezhetett. – III. Szövege. Az eredeti héb. szöveg a Szt. Jeromos utáni időben – legalábbis a kereszténység számára – elveszett, úgyhogy nem teljesen megbízható szír és gör. fordításokra és ezek változataira kellett támaszkodni. Szt. Jeromos az előszóban Salamon kv.-ei közé sorolja; neki még volt kezében a héb. szöveg. Csak a 19–20. sz.-ban (1896–1900, 1930, 1956, 1964) találtak nagyobb töredékeket a héb. szövegből, különféle korokból. Kairó óvárosában, az Ezra-zsinagóga → genizájából (1896-tól) a ~ héb. szövegének 3 kézírata került felszínre; ezek az eredeti héb. szövegnek kb. 3/5 részét (lényegében 3–16 és 30–51) hozzáférhetővé tették. A J. Marcus által 1931-ben közzétett lap (32,16–34,1) a versek helyes sorrendjét tükrözi, amely a gör. kéziratokban összezavarodott. Kumránban a 2. sz. barlangból a ~ két kéziratának kerültek elő töredékei. Y. Yadin további töredéket tett közzé. Ezekre → Maszadában, az egyik kazamatában 1964-ben bukkantak rá. Azért is jelentősek, mert igazolják a kairói genizából való töredékek régiségét. A gör. fordító meglepően sok részletet félreértett v. szándékosan görögösített. Szt. Jeromos a ~t nem fordította le, a Vg-ba egy régi lat. fordítás került bele. A héb.-ből készült szír fordítás – bár a LXX hatása alatt áll – segítséget nyújt az alapszöveg rekonstruálásához. Akár a LXX, akár a Vg egyedüli lefordítása félrevezető volna. – IV. Tartalma. A kv. a bölcsességi irodalomba tartozik, és tartalmát, mint a többi e műfajba sorolható műét, nem lehet pontosan körülírni. A témák gyakran ismétlődnek, de a gyűjteményben nem lehet általános rendező elvet fölfedezni. Az

nem tartozik a ritkaságok közé, hogy tárgyilag összetartozó részek össze vannak kapcsolva, ezért meg szokták a 2 részt különböztetni. – 1. Az 1. rész (1,1–42,14) intelmek és bölcs mondások gyűjteménye, amelyeknek a bölcsesség, vagyis az igaz vallásosságból fakadó életfelfogás és a jó erkölcs a tárgyuk. E részben a ~ nagymértékben hasonlít a Péld-re. Olykor a különféle korosztályoknak v. ilyen v. olyan foglalkozású, ill. rangú személyeknek szóló mondások egészen más műfajú részekkel – hálaének, ima, himnusz, a bölcsességre, annak eredetére, mivoltára v. szerepére vonatkozó tanítások – váltakoznak (1; 4,11–19; 6,18–37; 14,20–15,10; 24,1–22 = himnusz a megszemélyesített bölcsességről). 38,24–39,11: a szerző az eszményi írástudó képét állítja elének, akinek szellemi munkája messze fölülmúlja a kézművesekét. – 2. A 2. rész (42,15–51,30) először is egy himnuszt tartalmaz a teremtésben megnyilatkozó bölcsességről (42,15–43,33), ezt „Az atyák dicsérete” követi. Ez költői visszatekintés Izr. nagy fiaira, akik a tört. folyamán tanúságot tettek bölcsességükről (44,1–50,26), amihez csatlakozik egy Befejezés (50,27 kk.), valamint egy Függelék (51,1–12: Sirák fiának hálaéneke; 51,13–30: a bölcsesség ajánlása alfabetikus akrosztichon [→ ábécé-ének] formájában; a versek ritmikus kétsorosakból tevődnek össze, hosszúságuk eltérő, így nem nyújtanak biztos fogódzókat a szövegkritikának). – Leggyakrabban kétsoros emlékeztető versekkel találkozunk, de ezek elég gyakran kibővülnek strófaszerűen egy-egy kérdés kifejtéséivé. A Sir bölcsessége nemcsak Istentől kapott, vallási színezetű emberi tulajdonság, hanem olykor magának az istenségnek is tulajdonsága, ill. tulajdona. Így a bölcsesség pl. a teremtéskor és az emberek között önállóan is megjelenik. Az isteni bölcsességnek ez a megszemélyesítése a legvilágosabban Sir 24-ben figyelhető meg, ahol azt mutatja be a szerző, hogyan nyilatkozik meg Izr. tört.-ében és Isten népének adott → kinyilatkoztatásában. Ez a hiposztázis már az ÚSz-re, az örök isteni → szó (→ Logosz) kinyilatkoztatására készít elő. – A ~ szerzője ismeri a gör. filozófiát, de csak saját világszemlélete elmélyítésére használja föl. A puszta életbölcsesség és a hasznossági elven alapuló erkölcs kevésbé érvényesül művében, mint a Péld v. a Préd esetében; főleg a vallás-erkölcsi magatartás áll a központban: önfegyelem, tisztaság, mértékletesség, segítőkészség, jótekonyság, áldozat, ima. – Jézus Ben Sira elsősorban a fiatalságnak és a szellemi vezetőknak akart egy bölcsességi művet, azaz olyan kv.-et összeállítani a Szentírás és Izr. tört.-e alapján, amelyből a mindennapi életbölcsesség elsajátítható. – Jóllehet a Talmud többször idézi Ben Sirát a Szentírás kv.-eként és a palesztinai, valamint a hellén zsidók nemcsak becsülték, hanem a 10. sz.-ig sokat használták is a kv.-et, végül mégsem került bele a zsidó → kánonba. Ennek következtében átmenetileg keresztény szerzők is kétségbe vonták, hogy szt. kv.; az Egyh. mégis elismerte kánoninak, és ezt a Trienti Zsinat ünnepélyesen meg is erősítette. Az ÚSz számos helyen utal rá, de főleg Jakab ismerhette (vö. Jak 1,19 és Sir 5,11); az egyh.-atyák írásaiban különösen sok olyan részlettel találkozunk, amelynek ~ lehetett a forrása.

Siralnak könyve, Siral: protokanonikus ósz-i prófétai könyv. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az egyéb iratok kv.-csoportba sorolták és Echának ('siralom') nevezték. A LXX átvette a nevet, de Jeremiához kapcsolta: Thrénoi Jeremiu 'Jeremiás siralmi'; ugyanezt vette át a Vg: Lamentationes Jeremiae, s így szerepel a korábbi nemzeti fordításokban is. Újabbán a szerző személyében támadt bizonytalanság miatt ~ a neve. – II. Keletkezése. A zsidó és keresztény hagyomány – föltehetően a 2Krón 35,24–25 alapján – sokáig Jeremiás próf.-t tekintette a ~ szerzőjének. Ez a hagyomány már abban a szövegben is ott élhetett, amelyet a LXX készítői alapul vettek, mert az a cím, amelyen a ~ a LXX-ban szerepel, egyértelműen tanúsítja, hogy héb.-ből fordították. Az egészen biztos, hogy a ~ az események hatására keletkezett, de hogy Jeremiástól származik, az kérdéses. A benne foglalt gondolatok olykor idegenek Jeremiástól (vö. Jer 37,7 és Siral 4,17); Cidkija királyról Jeremiás másképpen vélekedett (vö. Jer 37,17 kk.; 38,22 és Siral 4,20); a 2,9; 5,7 és az ezekhez hasonló helyek szintén nem erősítik a Jeremiás szerzőségét. Az is kérdéses, vajon az összes ének ugyanattól a szerzőtől való-e. Irodalmi megfontolásból az 1. és 5. éneket más költőnek szokták tulajdonítani. Annyi bizonyos, hogy a gyűjteménynek mai formájában Kr. e. 516 (a Templom újjáépítése) előtt kellett keletkeznie; lehetséges, hogy azért gyűjtötték össze az énekeket, hogy amikor Jeruzsálem pusztulására emlékeznek (Zak 7), legyen szövegük; egy sumer siratóéneket is ismerünk Úr város pusztulásáról. – III. Tartalma. A ~ 5 énekből álló gyűjtemény. Az 1–4. ének az irodalmi gyászdal mértékében van írva; az 5. ének népi siratóének. Az 1–4. ének akrosztichont

(→ ábécé-ének) ad ki; az 5. ének nem alfabetikus, de annyi sora van, ahány betűből a héb. ábécé áll. Szembeötlő a 2., 3. és 4. énekben, hogy az alfabetikus sor egy esetben eltér a szokásostól. Az 1. énekben a költő (1,1–11.17; 9c és 11b: ima) és a megszemélyesített város (1,12–16.18–22) Jeruzsálem magára hagyatottságát és pusztulását (Kr. e. 587) siratja; ez is, az is elismeri Izr. népének bűnét. A 2. énekben a szerző miatt panaszkodik, hogy Jahve büntető ítélete utolérte Jeruzsálemet, és bűnbánatra szólítja fel a várost (2,1–19); 2,20–22: a város irgalomért könyörög. A 3. énekben a költő saját sorsát vonatkoztatja Jeruzsálemre, és a maga számára is kéri az irgalmat. A 4. énekben a szerző ismét a Jahvétól igazságosan büntetett várost siratja: magára hagyták, lerombolták; az utolsó sorok (4,21 kk.) fenyegetést tartalmaznak: Edom meg fog bűnhődni magatartásáért (Kr. e. 587). Az 5. ének, amely a Vg-ban Oratio Jeremiae prophetae címen szerepel, általános panasz Jahve színe előtt, és Jahve segítségének kérése.

siratás: → halottsiratás.

siratóasszonyok: A halottakat nemcsak a családtagok, a hozzátartozók v. a barátok stb. siratták el, hanem hivatásos siratók is, főleg asszonyok (Jer 9,17.20; 2Sám 1,24; Préd 12,5; Ez 32,16; Ám 5,16), akiket ezért fizettek. A földön ültek gyászba öltözve (zsák és hamu v. megszagott ruha), lemeztelenített keblekkel, kibontott hajjal. Az énekesek (férfiak és nők: 2Krón 35,25) → siratóénekekben gyakran fuvola kíséretével (Mt 9,23) – magasztalták a halott erényeit és siratták a halott, valamint a hátramaradottak sorsát. Láthatunk ~ at pl. a föníciai Achiram király szarkofágján, de főleg az egyiptomi sírok ábrázolásain gyakoriak. Ugaritból is kimutathatók a ~. → gyász, → halottsiratás.

168. Egyiptomi siratóasszonyok két gyermekkel. Festmény Amenmoszisz fáraó sírjából

siratóének, gyászdal, sirató: Irodalmi műfajként meg szokták különböztetni az egyéni és a közösségi ~et, egy-egy személy v. az egész nép által énekelt, ill. mondott ~et. Az elsőből főleg a Zsolt ölel fel sokat (kb. 40), továbbá Jer és Jób. Ezek témája az emberi nyomorúság, amelyet betegség, halál v. személyes ellenség (gúny, hamis vád, rágalom, üldözés) okoz. A közös elemek kb. ezek: aki imádkozik, az először Jahvét szólítja, hivatkozva – képekben és hasonlatokban – Isten jóságára és szabadító hatalmára. Magát gyakran szegénynek, nyomorultnak mondja az imádkozó, és néhány szóval utal adott szorongatott helyzetére. A fő részben a régi és jelenlegi bajok – nemegyszer túlzásba vitt – bemutatása következik, amihez a miért? és meddig? kérdése csatlakozik. Ezután az imádkozó Jahve irgalmát, segítségét kéri, ami gyakran párosul az ellenség megbüntetésének kérésével. Saját ártatlanságának esküvel erősítése helyett állhat töredelmes bűnvallomás, amely a bűnbocsánat kérését is magában foglalja. Az egyéb megfontolásokhoz (pl. az emberi élet rövidege) a Jahve hűségére, ill. dicsőségére való hivatkozás kapcsolódik. Az imádkozó újra meg újra kifejezi rendíthetetlen bizalmát. Kérése meghallgatásáról annyira meg van győződve, hogy végül már hálaadásba megy át, és úgy áll Jahve színe előtt, mint aki hálaáldozatot mutat be. Jer-ben némely ~ Jahve válaszával zárul. – A közösség, a nép ~ei (Zsolt, Iz, Jer, Siral, Oz stb.) hasonló fölépítésűek, de a bevezető rész gyakran himnusszá bővül, a fő részben viszont azokra a nagy tettekre emlékezik a nép, amelyeket javára Jahve a múltban végbevitt. A nép ~e azokhoz a szt. helyekhez kötődik, ahol a bajba jutott nép a böjt és bűnbánat tartására rendelt napokon összegyűlt. Eredetileg az egyéni ~nek is lehetett helye a kultuszban, de biztos, hogy ezek nagy részét hívő emberek személyes megnyilatkozásainak kell tekintenünk, és így a kultuszra utaló fordulatok is csak jelképek lehetnek.

sírkő: → sír.

sírmelléklet: → halottakról való gondoskodás.

sisak: A harcban – szúrófegyver ellen – kevésbé volt fontos, mint a → pajzs; eredetileg bőrből készült, később fémből (1Sám 17,5.38; 2Krón 26,14). A Lachis ostromát ábrázoló reliefen az izr. harcosok asszír mintára hegyben végződő ~ot viselnek, amelyet fülvédővel is elláttak. Az ún. filiszteus toll~ valójában nem ~, hanem magasan felkötött haj. Jahve „a szabadítás sisakját” teszi fejére (Iz 59,17); erre utalás az Ef 6,17 („tegyétek föl az üdvösség sisakját”) és 1Tesz 5,8 („öltsetek fel ... sisak gyanánt az üdvösség reményét”).

Sisák: I. Sesonknak, → Egyiptom királyának héb. neve. Líbiából származott. Ő volt a 22. dinasztia megalapítója, amely Pi-Besztben (Bubasztiszban) székelte, Kr. e. 945–924: uralkodott. Hozzá menekült Jerobeám (1Kir 11,40; 2Krón 10,2). Palesztinai hadjárata során legyőzte Rechabeámot (1Kir 14,25–28; 2Krón 12,2–9). A karnaki nagy Ámon-templom D-i falán egy reliefen az ún. palesztinai lista 165 olyan várost tartalmaz, amelyet I. Sesonk meghódított. Erőskezű uralmának az egyiptomi fáraók hagyományos palesztinai politikájához való visszatérés volt az egyik fő jellemzője. I. Pszuszennész (→ Szoán) sírjában megtalálták egy Sesonknak a szarkofágját, de nem lehet biztosan megállapítani, melyikét.

169. Két karkötő, rajtuk a lóbuszvirágból születő Harpokratesz isten. I. Sisák fáraó csináltatta a fiának, aki kirabolta Jeruzsálemet (1KIR 14,25). Kr. e. 940 körül. 7 cm magas

sistrum: → hangszerek.

Sittim (héb. hassittim, 'az akácok'): helynév. – 1. ~, másképpen Abel-Hassittim ('akácliget') Moáb síkságán; Izr. fiainak utolsó táborhelye a Jordánon való átkelés előtt (Szám 25,1; Józs 2,1; 3,1; Mik 6,5). Fekvése vita tárgya. Szamba jöhet pl. Tell-el-Kefren a Jordán völgye K-i szélén, Jerikóval szemben, továbbá Tell-Hammam. – 2. Jo 4,18: Akácok völgye, amelyet az Úr házában fakadó forrás fog majd öntözni; a nevet a mai Vádi esz-Szant őrzi, amelynek azonban Ny felé folyik le a vize. Ez 47 hasonló elképzelésen alapszik; kézenfekvő tehát, hogy Joelnél is a → Kidron völgyét értsük az egyébként nem adathozható Szahal hassittimen.

Sitz im Leben (német, 'élethelyzet'): egy irodalmi mű keletkezési körülményeire vonatkozó szakkifejezés.

sivatag: → puszta.

skandalum: → botrány.

skarabeusz: → szkarabeusz.

skarlát: állati eredetű vörös festék. A pajzstetű testének és petéinek porrá őrlésével állították elő. A festékről a név a vörös fonálra és szövetre is átkerült (Kiv 25,4; Lev 14,4; Szám 19,6; Józs 2,18; vö. Zsid 9,19; 2Sám 1,24; 2Krón 3,14). A → bíborhoz hasonlóan ~tal is csak fényűző ruhaanyagot festettek, ezért a próf.-i beszédekben a bujaság szimbóluma (Iz 1,18; Jel 17,4–6; 18,16).

skizma: → szakadás.

skorpió: Palesztinában a ~ gyakori, elsősorban a kősvivatagokban (MTörv 8,15); így érthető a Skorpió-magaslat, Skorpiók sziklája = Akrabbim magaslata elnevezés (Szám 34,4; Józs 15,3; Bír 1,36). A ~ veszedelmes állat (Ez 2,6; Sir 26,7; Lk 11,11 kk.: a kígyó mellett; vö. 10,19), csípése (vö. Jel 9,10: fullánk!) fájdalmas (9,5), nem egyszer halálos (Sir 39,30). A ~ olykor olyan ostromra utal, amelyen kampók vannak (1Kir 12,11.14; 2Krón 10,11.14).

só: 1. Előfordulása és ~kereskedelem. A Bibliában előforduló Sóváros (→ Kumrán), Sós-tenger (→ Holt-tenger), Só-völgy (2Sám 8,13; 2Kir 14,7; 1Krón 18,12; 2Krón 25,11; Zsolt 60,2) arra mutat, hogy Palesztinában

ősidők óta találtak ~t és kereskedtek vele. Dzsebel-Usdumnál (→ Szodoma) az 50 m vastag rétegben és bizarr alakzatokban (Ter 19,26, → Lót) található kő~t (vö. Sir 22,15) úgy törték; a part sekély vizéből párolták. A Holt-tenger közvetlen környékét a ~ úgy lepi be, mint a zúzvara és veszélyezteti az életet (Jób 39,6; Zsolt 107,34; Jer 17,6), ezért a ~ átok, és a kietlen pusztaságot, a pusztulást jelképezi (MTörv 29,22; Sir 39,23; Szof 2,9; talán ezért szórtak a feldúlt, lerombolt városra ~t: Bír 9,45); az üdvösség idejének látomásában szintén az élet és a termékenység ellentétéként jelenik meg (Ez 47,8–12). A Szeleukidák átmenetileg lemondtak a zsidók javára a ~adóról (1Mak 10,29; 11,35). Ugyanebben az időben kerülhetett Jeruzsálem piacára a ~ Osztracinéből. → Magdala gör. neve (Tarichea) azt tanúsítja, hogy a Genezáreti-tónál voltak halszók. – 2. Felhasználása. Ami ízetlen, azt a ~ megízesíti (Jób 6,6), és egyike azoknak a dolgoknak, amelyek a legfontosabbak az ember életében (Sir 39,26). ~t v. kenyeret (amely mindig tartalmaz ~t) enni valakivel, a közösség, sőt a kölcsönösen kötelező barátság jele (vö. Ezd 4,4: „Mivel a királyi udvar sóját esszük, nem tartjuk tisztességes dolognak, hogy elnézzük a király kárát”). Innen érthető a sószövetség kifejezés is (Lev 2,13), a ~szövetség fogalma (2Kron 13,5; Jub 21,11) és az együtt eszik (= sóval etet ApCsel 1,4) szintén. Az újszülöttet ~val (~s vízzel) dörzsölték be (Ez 16,4); ezt a Biblián kívül már források is tanúsítják: Elizeus eljárása teljesen egyedi (2Kir 2,19 kk.). Különleges szerep jutott a ~nak a kultuszban: minden áldozathoz hozzá tartozott a ~ (Lev 2,13; Ez 43,24: égőáldozat; Mk 9,49); az illatáldozathoz (Kiv 30,35) hozzá vegyítették (vö. a róm.-aknál: mola salsa). A perzsák példájára (Ezd 6,9; 7,22) III. Antiokhosz is nagy mennyiségű ~t (375 véka) adott (ZsidTört 12,138–144) a jeruzsálemi kultusz céljára, az államkassza terhére. A Templom belső előudvarában volt egy kamra, ahol a ~t tárolták, egy másik helyiségben pedig az állatbőröket sózták be. Rabbínista források szerint kultikus célokra csak szodomai ~t szabadott használni, amely erős volt és ártalmas (pl. a szemre), úgyhogy féltek tőle. – 3. Az „ízetlen” ~t (Mt 5,13) nehéz megmagyarázni. Értelmezhető úgy, hogy Jézus tisztában volt vele: képtelenség, hogy a ~ ízet veszítse, arra utalt tehát a kifejezéssel, hogy az Isten országáról szóló ev. elpusztíthatatlan. Csak az evangélisták foghatták föl a tanítványok („Ti vagytok...”) ítéleteként (elvetés, eltaposás). De meg kell említeni, hogy van rá eset, amikor a ~ valóban ízetlenné válhat. Az egyik: a kő~ bizonyos alkotóelemei (üledékek) lehetnek olyanok, amelyeknek nincs sós ízük. A másik: a ~lapoknak, amelyeket még a mai arabok is a sütőkemencében az égés meggyorsítására, katalizátorként használnak, néhány év alatt megváltozik a szerkezete (kristály), használhatatlanná válik, így kidobják.

sófár: → hangszerek, → kürt.

sógorházasság, levirátus: ókori örökösödési jogszokás, mely szerint az özvegyasszonyt megélhetése biztosítására a férj családjában egy férfi örökl. Az egész ókori K-en ismert szokás volt. Asszíriában, ha nem volt miből megélnie, az özvegyet az após v. a mostohafiú örökölte. A hettitáknál a ~ kötelezettsége sorrendben a még nőtlen sógorra, az apósra, a nős sógorra, ill. az elhunyt unokaöccseire hárult. Palesztina és Moáb D-i részén a beduinok körében még ma is él a ~ intézménye. De sehol másutt nem találkozunk azzal a megokolással, amelyet az ÓSz ad: ha a férj gyermektelenül halt meg, azért kell az özvegyet elvenni, hogy az elhunytak legyenek utódai (Ter 38,8), ti. az első fiú az új házasságból az elhunyt nevét viselte, így benne, ill. általa fönmaradt a család. Így az ósz-i levirátus az örökösödési jog fölött állt; a fiúk soha nem örökölték az özvegyet (vö. 35,22; 49,4); Júda és Támár tört.-ének erkölcsi megítéléséből (38) az is kikövetkeztethető, hogy az ÓSz az após és meny közötti levirátust nem ismerte. A MTörv 25,5–10 a ~ot törv.-erőre emeli, aminek megtagadásáért az özvegy bevádolhatta sógorát a véneknél. Ha a sógor továbbra is vonakodott kötelességét megtenni, akkor az özvegy levette sógora saruját és arcába köpött, s ezzel kifejezte, hogy mostantól független; a lábat valamire rátenni birtokba vételt jelentett (vö. Ter 13,17; Józs 10,24; Zsolt 110,1 stb.), a sarut levenni viszont valamely jog v. tulajdon föladására utalt (Rut 4,7 kk.). Az az ellentét, amely a ~ kötelezettsége (MTörv 25,5–10) és a tilalom között látszik, amely szerint a férfi nem egyesülhet sógornőjével (Lev 18,16; 20,21), föloldódik, ha figyelembe vesszük: a MTörv kivételes esetre vonatkozik. A MTörv szerint csak akkor állt fönn a ~ erkölcsi kötelezettsége, ha a fivér úgy halt meg, hogy nem hagyott maga után fiút. Így a sógornővel való egyesülés

csak olyankor volt tilos, ha nem ez az eset állt fön: a fivér életében (= házasságtörés) v. ha a fivérnek maradt hátra élő fia (a vérfertőzéssel kapcsolatos törv. megtartása jegyében: Lev 18,20). A ~ még Jézus korában is szokásban volt (Mt 22,24), de mivel már bevezették a törv.-t, hogy a lányok is örökölhették apjuk birtokát (= örökrészét: Szám 27,8), csak akkor volt értelme, ha az elhunyt férjnek egyáltalán nem voltak gyermekei.

sokak: I. Az ÓSz-ben. Míg mi az egésznek nagy részét értjük a ~on (a 'mindenki'-vel ellentétben), addig Izr. fiainak szóhasználatában a rabbim egy megszámlálhatatlanul sok egyedből összetevődő tömegre, sőt mindenkire vonatkozott. Ennek a „befoglaló” szójelentésnek a próf.-k jövődöléseiben teol.-i tartalma van. Iz 2,2–4 tanúsítja: a sok nép, amely a Sion felé tart, minden népet magában foglal, tehát az üdvösség föltétlen egyetemességét hirdeti a próf. Még fontosabb szerepe van a ~nak Deutero-Izajásnál az → Isten szolgájáról szóló 4. énekben. Az Ebed Jahve ~at megigazulttá tesz, ~ vétkeit hordozza (52,13–53,12). Hogy itt az egyedekből álló összességről van szó, az egyfelől az aszumimmal való párhuzamból következik (53,12a), másfelől abból, hogy az összes nép gojim rabbimként jelenik meg (52,15). – A kumráni szekta szabályzatában a ~ a teljes jogú tagok összességét jelenti, akik a szekta legfontosabb ügyeiben döntöttek (vö. 1QS 6,1–7,25; CD 13,7; 14,7.12; 15,8 stb.); vsz., hogy Izajás idézett részleteire vezethető vissza az elnevezés (vö. 1QH 4,27 kk. és 1QSB 4,27, ahol a ~ tudásáról és megvilágosodásáról van szó). Hogy Kumránban a ~ (1QHab 4,2) ezen túlmenően a vezetők v. bírák külön rendjét alkották volna, az kétséges. – A LXX révén a kérdés annál bonyolultabbá vált, hogy a gör. hoi polloi legtöbbször exkluzíve használatos, de elég gyakran hordozza a szemita inkluzív jelentést is; ugyanez áll a többi zsidó-görög forrásra is (vö. Hénoch [gör.] 104,10; ZsidTört 3,112 stb.). – II. Az ÚSz-ben a polloi elsősorban inkluzív értelemben szerepel, főleg az ÓSz-hez kapcsolódó helyeken (Mt 8,11; Lk 2,34 kk.; Róm 5,16 stb.), de egyébként is érvényesül a szemiták jellegzetesen „befoglaló” gondolkodásmódja. 5,15b: sokan meghalnak a bűn következményeként (vö. 5,12; 1Kor 15,22); Mk 6,2: Jézust sokan hallgatták, de Lk 4,22: mindenki. Mt 22,14: „Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak”; Jézus e szavai csak akkor kapják meg teljes teol.-i tartalmukat, ha inkluzíve értelmezzük őket (mindannyian). Ugyanez érvényes Mk 10,45; 14,24 (Róm 5,16; Zsid 9,28) esetében is, ahol Jézus üdvözítő művének egyetemessége áll előtérben. A „befoglaló” értelmezésre egyfelől Iz 53 jogosít fel, másfelől Pál ap. (1Tim 2,6 és Zsid 2,9), jóllehet ismeretes a váltságul sokakért (Mk 10,45) kifejezésnek a (nyilván tanító-liturgikus célú; vö. értetek) szűkebb, „kizáró” értelmezése is (1Kor 11,24; Lk 22,19 kk.).

sólyom: G. Hölscher szerint a héb. neszen (Jób 39,26) sólymot kell érteni (→ héja). ~félék családjába tartozó vörösvércse és a toronylakó vércse valóban elő is fordult Palesztinában. A Bár 3,16–17 Hölscher szerint az idomított vadász~ra tartalmaz utalást.

sorsközösség: → szolidaritás.

sorsvetés: I. Az ÓSz-ben mindenekelőtt a zsákmány (pl. Náh 3,10) v. a halott ruhadarabjai (Zsolt 22,19) elosztásának volt a módja, de ~sel osztották fel Izr. törzsei egymás közt az Ígéret földjét is (pl. Szám 26,55), így választották ki a bűnbakot (Lev 16,8–10), így állapították meg valakinek a bűnösségét (1Sám 14,41 kk.; Jón 1,7; → jóslat). Tágabb értelemben 'sors', a héb.-ben az is, ami valakinek osztályrészül jutott (ha nem is sorsolás útján), pl. a föld, a levitáknak Jahve v. a Jahvének bemutatott áldozat (pl. MTörv 10,9: a magyar fordításban örökség) v. az, amit Jahve ad, juttat valakinek v. a népnek (Iz 34,17), a messiási országot is beleértve (vö. Dán 12,13). A LXX-ban a gör. klérosz a héb. nahalah 'örökség' jelentését is átvette (→ örökösödési jog). – II. Az ÚSz-ben a gör. klérosz szó ugyanolyan értelmű, mint az ÓSz-ben. Jézus ruháján osztozkodva a katonák is sorsot vetettek (Mk 15,24); ~sel választották be az ap.-ok közé Mátyást is (ApCsel 1,26; vö. 1Pét 5,3). Lehet az is, ami valakinek – megint nem föltétlenül ~sel – részül jutott v. részül fog jutni (ApCsel 1,17; 26,18; Kol 1,12). Végül: az ÚSz-ben is találkozunk a fordulattal; amikor Simon pénzen akarta megvásárolni a Lélek átadásának módját (→ kézföltétel), Péter ap. így utasította vissza: „Semmi részed benne és semmi közöd hozzá” (ApCsel 8,21).

Sós-tenger: → Holt-tenger.

sör: Hogy a ~, amelyet Babilóniában és Egyiptomban ismertek, és amelyet a Misna szerint (Peszah III,1) húsvétkor tilos volt inni, a Bibliában is szerepel-e, az még mindig vita tárgya. A kérdést az dönti el, vajon a héb. sekar mint 'alkohol tartalmú ital' a ~re is kiterjed-e. K. Galling szerint a kérdésre igenlő választ lehet adni.

sötétség: A földön váltakozik a → világosság és a ~, a nappal és az éjjel (Ter 1,2–5). A ~ is Istentől való (Zsolt 104,20), ezért nem Isten-ellenes hatalom, hanem mint a világosság, hirdetheti a Teremtő dicsőségét (Dán 3,72). Ha tehát a rettenet és a romlás jelképeként találkozunk vele, ez nem mitológiai eredetre vall; ezt természetes okokra lehet visszavezetni. Isten útjai is lehetnek sötétek, homályosak (Kiv 20,21; MTörv 4,12; 1Kir 8,12; Zsolt 18,12; Zsid 12,18). A → holtak országában ~ uralkodik (Jób 10,21 kk.; Zsolt 88,13; Tób 4,10), v. legalábbis az alvilágnak abban a részében, ahova a későbbi értelmezés szerint a gonoszok kerülnek (pl. Mt 8,12). Az égben, Istennél csak világosság van. Istennel, a világossággal szemben az Istennel nem v. nem teljes közösségben lévő ember állapota ~. Mivel az Istentől való idegenség a tudatlanság és a rosszra irányuló akarat következménye lehet, a ~ annak az embernek az állapota, aki Istent nem ismeri; így tanítja már az ÓSz is (Iz 9,1; 60,2). – Ebből következően a keresztyénségre áttérni annyi, mint a ~ből átmenni a világosságba (Jn 12,46; 2Kor 4,6; Ef 5,8; 1Pét 2,9); aki Krisztust követi, nem jár ~ben, hanem övé az élet világossága (Jn 8,12). Annak az embernek az állapota is ~, aki nem akar Istennek szolgálni. Ez a gondolat is megtalálható már az ÓSz-ben (pl. Iz 5,20). A bűn tehát a ~ műve (Róm 13,12), a gonosz lelkek a ~ hatalmai (Ef 6,12), a → Sátán a ~ fejedelme (vö. Lk 22,53; Kol 1,13; vö. ApCsel 26,18). A kumráni fölfogást illetően → világosság.

Spárta: dór város a Peloponnészoszon; az ÓSz Makkabeus Jonatán szövetségeseiként említi (1Mak 14). A szövetség Kr. e. 152–143 között jöhetett létre egy levélváltás eredményeképpen (12,5–18). Jonatán a jó viszonyra hivatkozik levelében, amely Areiosz ~i királynak (ur. Kr. e. 309–265) Oniász főpaphoz intézett leveléből kikövetkeztethetően a 2 nép között fennállt, minden bizonnyal a szórványban élő zsidóknak köszönhetően. Areiosz utal egy írásra, amely a ~iakról és a zsidókról szól, és az Ábrahámtól való közös leszármazás alapján rokonságot mutat ki a ~iak és a zsidók között. Jonatán halála után Jonatán testvére, Simon megújította a szövetséget a ~iakkal (14,16–19); 14,20–23: a ~iak levele. A szövetséget és a levél hitelességét többször kétségbe vonták. A ~iak Róma-ellenes törekvései alapján azonban föltehető a zsidók és a ~iak között bizonyos közeledés. ~ban zsidók is éltek.

stadion: → gimnázium, → hossz mérték, → pálya.

sterilizálás: → herélés.

stigma (gör.): jel, amelyet a rabszolgáknak, a katonáknak és a hívőknek legtöbbször a homlokukra v. a kezükre égettek, ill. tetováltak, hogy uruk, századosuk, ill. Isten megismerje és számon tarthassa őket; → szégyenbélyeg. A gonosztevők is kaphattak ~t, ami mutatta, hogy mit követtek el. Gal 6,17: Pál ap. azzal dicsekszik, hogy Jézus Krisztus jegyeit viseli testén, és ezt elég oknak tartja arra, hogy senki ne kellemetlenkedjék neki (vádaskodás). Az ap. azokat a sebhelyeket tekinti Jézussal való misztikus kapcsolatából következően Jézus jegyeinek, amelyek az ev. terjesztése során elszenvedett bántalmakat tanúsították. Ezek mutatták, hogy Jézushoz tartozik és kezeskedtek mellette, ill. biztosították sérthetetlenségét. Mai értelemben vett ~kra nem kell gondolnunk.

storax: → gyanta, → illatáldozat.

strucc: Tisztátalan állat (Lev 11,16; MTörv 14,15); a pusztában él, v. a romok közt tanyázik (Iz 13,21; 34,13; 43,20; Jer 50,39), siratóra emlékeztető, jellegzetes hangot hallat (Jób 30,29; Mik 1,8). Jób 39,13–18: utalás a ~ gyorsaságára és ostobaságára, amely az arabok körében is közmondásos. Siral 4,3: bár a leírás nem egészen

biztos, mégis föltételezi, hogy a szerző ismerte a ~nak azt a szokását, hogy a tojó a tojások lerakása közben el-elhagyja fészkrét.

sugalmazás: Isten, ill. a Szentlélek hatása a Biblia szerzőire, aminek következtében ezek a szerzők azt fogalmazzák meg, amit Isten közölni kíván. A kifejezés közvetlenül a Vg-ból származik, ahol minden Írás, amelyet Pál úgy ajánl Timóteusnak, hogy jól felhasználható a hitben való elmélyülésre, a tanításra, az igaz életre nevelésre, divinitus inspirata 'istenien sugalmazott' (2Tim 3,15 kk.); a kifejezés arra utal, hogy Isten szt. emberei és a Szentírás szerzői a Szentlélek sugalmazására beszéltek (Spiritu Sancto inspirati: 2Pét 1,21) – I. A sugalmazás fogalma, ill. ténye. Az ÓSz tanúsága szerint Isten nemcsak azt akarta, hogy üzenete (→ szó) élő nyelvi formát öltve elhangozzék, hanem azt is, hogy írásba foglalva, Írásként fennmaradjon. Az ÚSz átvette ezt a hitet az ÓSz-től. – 1. Maga az Ószövetség. a) Isten szavának írásba foglalását legelőször a Tízparancsolat bevezetésével kapcsolatban említi az ÓSz. A parancsok kihirdetésének elohista bemutatása (Kiv 20,1–17; 24,3) ezzel folytatódik: „Ezután Mózes az Úr minden törvényét leírta” (24,4); ugyanígy ott áll egy régi törv.-kv. után is, amelyet a 34,10–26 tartalmaz: „Felírta a kőtáblákra a szövetség szavait, a tíz kijelentést” (34,28). Ki itt az alany, a cselekvő: Jahve v. Mózes? Eredetileg talán Jahve, a mostani szövegösszefüggés inkább azt sugallja, hogy Mózes. Az ÓSz egészében az a hagyomány őrződött meg, hogy maga Jahve írta fel kőtáblákra a Tízparancsolatot (24,12; 34,1; MTörv 4,13; 10,4). Ez ugyan a tört.-i tények jámbor eltúlzása, a magvát mégis komolyan kell venni: már a szövetségekötéskor írásba foglalták a törv.-eket, és ezt Jahvének tulajdonították. Ez a hagyomány komoly formában soha nem keltett tört.-i szempontból megütközést; sőt amennyire az ókori K jogszokásait ismerjük, a legjobban körülírtak, a legpontosabban meghatározottak számított. Így tehát Izr. valláserkölcsi életét kezdettől Jahve írott szava irányította és hatotta át. Izr. későbbi tört.-ében adódtak ugyan időszakok, amikor az Írás hatása kevésbé érvényesült, sőt teljesen feledésbe is merült az Úr írott törv.-e. Így a későbbi tört.-i kv.-ekben találunk egy beszámolót (2Kir 22,8–13; 2Krn 34,14–21), amely szerint Jozija király idejében (Kr. e. 622) a Templom újjáépítéskor rábukkantak „az Úr törvénykönyv”-ére. A deuteronomikus irodalom ismételt hivatkozik a törv. írott szövegére (MTörv 28,58; 29,19; 30,10; Józs 8,31–34; 23,6; 2Kir 14,6) v. föltételezi (MTörv 17,18 kk.). A fogság utáni időben Izr. fiai teljesen magától értetődőnek tartották, hogy a törv. írásban állt előttük. Ezdrás egy olyan tekerccsel tért vissza Bábélból Jeruzsálembe, amely a törv.-t tartalmazta; ebből olvasott fel (Ezd 7,1–26; lásd különösen 7,14: „Istened törvényéhez, amely a kezeden van”; Neh 8,1–8.13–18; vö. 13,1). 2Mak 2,13–15: Nehemiás összegyűjtötte a királyok és a próf.-k kv.-eit, ugyanígy Makkabeus Júdás is. A fogság utáni idő egész irodalma azt tanúsítja, hogy a szerzők függetlenek voltak a korábbi bibliai kv.-ektől. Amikor az ekkori zsoltárok szerzője a törv.-t magasztalta, amely öröm a szívnek és világosság a szemnek (Zsolt 19,8 kk.), v. elmélkedett a törv.-ről (1,2), akkor írott szöveg lebegett szeme előtt. Csak így érthető a 119 gazdag, teol.-i tartalma is: itt a törvény és szinonimái az Írásban lefektetett → kinyilatkoztatásra utalnak. – b) Különösen jelentősek azok a közlések, amelyek szerint a próf.-k leírták v. lediktálták a beszédeiket. Mivel a próf.-k szavait egyértelműen Isten szavának tartották, kézenfekvő, hogy írásban rögzített formájukban Isten írott és így a következő nemzedékeknek szóló üzenetét látták (vö. Jer 25,13; 45,1; 51,60). Hogy egy ilyen kv. milyen szomorú sorsra juthatott, azt 36 világosan mutatja. Azért is figyelmet érdemel, mert először itt szerepel egy próf. szava (Jeremiás szavaival állunk szemben; vö. 36,10 és 36,27) írott formában Isten szavaként (36,6: „olvasd fel az általam diktált könyvtekercsből”; lásd még 36,8.11). Jeremiás írott kv.-ére később Dán 9,2 kifejezetten hivatkozott. Habakuk azt a feladatot kapta, hogy a próf.-i látomást, amelyben része volt, vésse föl táblára (Hab 2,2). Ezekielnek nemcsak a szavát adta az Úr a szájába, mint Jeremiásnak, hanem már egy általa írt kv.-tekerccset is odanyújtott neki: „Nyisd ki a szád és edd meg...” (Ez 2,8 kk.); ez jele annak, hogy ebben az időben már gyökeret vert az Isten írott szavát illető meggyőződés. A korábbi próf.-k leírt szavaira egy fiatalabb próf. már úgy hivatkozhatott, hogy „Istenünk szava örökké megmarad” (Iz 40,8). És ha Isten szolgája minden reggel megjelenhetett az Úrnál, hogy világosságot kapjon és hallja, amit „a fáradtaknak” hirdetnie kell (50,4), ez ismét Isten írott és így minden nemzedék számára hozzáférhető szavának volt köszönhető. Isten írott szava egyre inkább középpontjává vált a vallási életnek,

kivált hogy a szóbeli prófécia mindinkább elnémult. – c) Ugyanakkor az elhangzó, hallható szó hatásának mélységét és sokoldalúságát illető meggyőződés Isten írott szavára is csorbíthatatlanul áttérjedt. Az írásban való rögzítéssel egyszersmind a szó ereje is szilárd formát kapott: mostantól minden időkre szólt és a legtávolibb nemzedékekre is hatással lehetett. Izajás bement házába és leírta, amit Jahve mondott, „hogy megmaradjon az eljövendő időkre, bizonyosságul mindörökre” (30,8; vö. 8,16–18; 34,16). Mivel Jahve nem vonja vissza a szavát (31,2), a későbbi korokban belekapaszkodnak a jámborok és szorongattatásaikban reményt merítenek belőle. A zsoltárokon végigvonul az Isten ígéreteire való hivatkozás, amelyekre a Szentírás jelenti a biztosítékot (vö. pl. Zsolt 2,7; 89,20–38 és 2Sám 7,1–16). A Szentírás Isten szentélye, ahol a hívő világosságot és biztonságot talál (vö. Zsolt 73,17); Isten üdvösségre vonatkozó megszeghetetlen ígését bírja benne az ellenség üldözése közepette (56,11 kk.). Fényt jelent neki az éjszakában és erőt a győzelemhez (18,29–31). Izr.-ben a Szentírás folyamatosan jelenlevő kinyilatkoztatás (vö. 147,19), ház, amelyet az isteni bölcsesség épített magának (Péld 9,1). A legnehezebb ügyekben a Makkabeusok a Szentírásban keresik Isten útmutatását (1Mak 3,48). A Szentírásból merített vigasz többet jelent nekik, mint a spártaiak barátsága és szövetsége (12,9). Ugyanabban a sz.-ban Sirák fia (Ben Sira) dicséri az elmúlt idők férfait, akik énekeket szereztek és bölcs mondasokat foglaltak írásba. Ebben az időben az ÓSz kv.-eit már 3 csoportba osztották: a törvény, a próféták és az egyéb írások (Sir, Előszó), amely felosztás a zsidó hagyományban (→ kánon) mind a mai napig fennmaradt. A próf.-k szavait „az Úr szava- v. szózata”-ként jegyezték fel (Oz 1,1; Jo 1,1; Mik 1,1; Szof 1,1; Ag 1,1; Zak 1,1). Ez tanúsítja, hogy a próf.-knak (és Mózesnek mint a legnagyobb próf.-nak) írásba foglalt szavát, ugyanúgy mint előszóban előadott tanításukat Isten szavának tekintették. Ezekhez a többi kánoni kv. azért csatlakozhatott, mert azokat is Isten szavának tartották. – 2. A zsidóság Jézus korában ismert olyan írásokat, amelyeket egyértelműen megkülönböztetett az egyéb írásoktól és gyűjteménybe foglalva Szentírásnak tekintett. Ezt a rabbinista irodalom és a kumráni iratok, valamint az ÚSz egyaránt tanúsítják. A Misna szerint „a szent iratok mind tisztátalanná teszik a kezet”. Ezen azt kell érteni, hogy nem szabad ezekhez az írásokhoz, éppen mert „szent”-ek, kézzel hozzányúlni. A kumráni közösség, amelynek a kánoniakon kívül még saját szt. iratai is voltak, nem húzott szigorú határvonalat a 2 csoport közé. Ha a Tóra Isten akaratát tartalmazza, akkor a próf.-k írásai a Tórát magyarázzák (1QS 8,15 kk.). A próf.-k tanúsága is magyarázatot kíván (1QpHab 2,8 kk.) Ugyanakkor azok a kommentárok, amelyek Kumránból 1966-ig előkerültek, mind kánoni szt.-írási kv.-ekre vonatkoznak, mégpedig olyanokra, amelyek a zsidó kánon 2. és 3. csoportjába tartoznak. – 3. Az ÚSz még a rabbinista és a kumráni iratoknál is meggyőzőbben tanúsítja, hogy a korai zsidóság ismerte az Isten szavának kv.-vé válását, ezért is nevezte el a szt. iratok egy csoportját 'Szentírás'-nak. Az ÚSz idevágó részletei még nem annyira a keresztény, sokkal inkább az akkori zsidó gondolkodást tükrözik. – a) Különösen vonatkozik ez az ApCsel bizonyos részleteire. Az Írás a zsidóknak, akiknek az ap. az ev.-ot hirdeti, az igazság forrása és mércéje. Ezért fejtegette Pál a tesszalónikai zsidóknak az Írások alapján, hogy „a Messiásnak szenvednie kellett és föl kellett támadnia a halálból”, ezért hát Jézus a Messiás (ApCsel 17,2 kk.). Ugyanígy Berea zsidó lakosai is az Írásokhoz mérték Pál tanítását: „csakugyan úgy van-e” (17,11). Az ap. és a zsidók közt az összes teol.-i vitának az írások szolgáltak alapjául (18,28). Jeruzsálemben Péter ap. ezt mondta a tanítványokhoz intézett beszédében: „Be kellett teljesednie az Írásnak, amelyet a Szentlélek Dávid szájával ... Júdásról jövendölt” (1,16); itt az Írás a Zsolt 41,10; 69,26; 109,8. – b) Az ÓSz kv.-einek zsidó és keresztény szempontból való megítélése nemigen határolható el egymástól. Egészen észrevétlenül átmegy az egyik a másikba, más szóval az ap.-i egyh. az Írásról alkotott fogalmat minden további nélkül átvette a zsinagógától. Jézus az Írásra hivatkozással minden további érvelésnek elejét veszi – elvágja a fonalat (pl. Mt 4,4–10: meg van írva); vagy úgy beszél, mint akinek föltétlen tekintélye van (pl. 21,13). Az ÓSz az igazság forrása; aki az Írást nem ismeri, az téved (22,29). Az Írás a próf.-k szava, akik Krisztusról tanúskodnak (Jn 5,39; ApCsel 8,32–35). Teljes mélységükben csak akkor érthetők a próf.-k szavai, ha Jézus megmagyarázza őket (Lk 24,27.32.45; Jn 2,22; vö. 20,9). Az Írás Isten szava, amely „nem vesítheti érvényét” (10,35). Másutt Jézus zsoltárból idéz egy részt: „Hogyan nevezheti hát Dávid a Lélek sugallatára Urának, amikor ezt mondja...” (Mt 22,42 kk.). Hogy az ap.-i egyh. számára az ÓSz és az

Isten szava egy és ugyanaz volt, az egyértelműen kiviláglik Mt 22,31 és Mk 12,26 egybevetéséből (12,26: „Nem olvastátok Mózes könyvében a csipkebokorról szóló részben, mit mondott Isten...”; Mt 22,31: „nem olvastátok, amit az Isten mondott nektek...”). Az evangélistáktól gyakran használt formula: „hogyan beteljesedik az Írás” szintén arra utal, hogy az ÓSz az őskeresztények előtt megfellebbezhetetlennek számított, amelyet nem lehetett megkerülni, figyelembe nem venni; Isten ígérete volt, amelynek okvetlenül be kellett teljesednie. – c) Az a meggyőződés, hogy az ÓSz Istennek írott formát öltött, visszavonhatatlan szava, Pál ap.-nál még határozottabban megnyilvánul. Isten az ÓSz által nyújt vigasztalást (Róm 14,4 kk.); az Írás (1Kor 15,3), ill. a próf.-k (Róm 1,2) előre tanúskodtak Jézusról; elének tárták Istennek üdvösségünkre vonatkozó, öröktől való tervét, „amelyre ősidők óta csend borult” (16,25 kk.). Pál ap. szívesen élt az Írás ezt/azt mondja kifejezéssel is (9,17; 10,11), ami mintegy megszemélyesítése az Írásnak, és úgy értendő, hogy 'Isten mondja'. Az Isten és az Írás azonosításában Pál odáig ment, hogy kijelentette: „az Írás előre látta” (Gal 3,8). Róm 11,4: itt Pál az Írás szó helyett az „isteni útmutatás” kifejezést használja: ugyanakkor a Róm 1,2: az ÓSz kv.-eit mint „szent. iratokat” szerepelteti: 2Pét 1,20 kk. szerint az Írásban „a Szentlélektől sugalmazva beszéltek” a próf.-k. – Az ÓSz kv.-eit tehát Isten érvényes „okmányai”-nak tekintette az ősegyh., olyan írásoknak, amelyek Isten útmutatásait ölelik fel, Isten sugallatára keletkeztek, így szent Írásnak számítanak és föltétlen tekintély illeti meg őket. 2Pét 3,16: Pál leveleit az ÓSz kv.-eivel egy szintre emelte. Ezzel elvben elismerte, hogy a keresztény egyh.-nak az ÓSz kv.-ein kívül saját szent. kv.-ei is vannak, amelyek éppúgy Istentől valónak minősülnek, mint az ÓSz kv.-ei. 1Tim 5,18: itt a szerző egyaránt az Írásból valóként idéz egy részt az ÓSz-ből (Mtörv 25,4) és az ÚSz-ből (Lk 10,7), a Jel szerzője pedig azt írta, hogy aki hozzáad kv.-éhez, azt Isten csapásokkal sújtja, aki viszont elvesz belőle, attól Isten megvonja a jogot az élet fájához (22,18 kk.), amiből nyilvánvaló, hogy kv.-ét isteni eredetűnek tartotta. – Az ÚSz-ben éppúgy megfigyelhető az elhangzott szónak írott szóvá válása, mint az ÓSz-ben (lásd fentebb). Az ÚSz kv.-einek szerzői azt is Isten szavának tekintik, ami az ÓSz-ben írva áll (vö. Mt 15,6; Jn 10,34 kk.; 2Pét 3,2), és amint a próf.-knak írásba foglalt szavai folytatásai és helyettesítői lettek annak, amit élőszóban hirdettek a próf.-k, az ap.-ok is tollhoz nyúltak, hogy elhangzott szavukat a későbbi nemzedékek számára rögzítsék (vö. 3,16). – d) Ezért nem fognánk fel teljes súlyában az ÚSz tanítását, ha csak azt a hitet hallanánk ki belőle, hogy az ÓSz kv.-ei, miként az ÚSz kv.-ei is, Istentől kezdeményezett és hitelesített írások. Amikor a szinoptikusoknak Mózes könyve és az Isten mondta ugyanazt jelenti (Mk 12,26; Mt 22,31), Pál pedig (Gal 3,8) minden további nélkül azonosította Istent és az Írást, v. amikor Jn 15,5.7 szerint Jézus szavának (= tanításának) a tanítványokban maradása éppúgy bő termést hoz, mint magának Jézusnak bennük maradása, akkor az ősegyh.-nak az a meggyőződése nyilatkozik meg, hogy Isten jelen van az írott szóban. De fontos e vonatkozásban az a profán gör.-től teljesen idegen, az ÚSz-ben viszont gyakori fordulat is, hogy „Isten mondja”. E téren is folytatja az ÚSz az ÓSz hagyományát, ahol is általános 'az Írás mondja' kifejezés. Így összekapcsolódik 2 ellentétes fogalom: az elhangzott és az írott szó. Az Írás tehát egyszersmind élő szó is, írott szó is. Az élő Isten az, aki beszél, és egyszer elhangzott szava az írásba foglalással minden idők embere számára hallhatóvá válik. – II. Ezzel azonban már a ~ mibenlétéről is képet kaptunk. Ha közelebről is meg akarjuk a ~t határozni, akkor az ÚSz következő 3 részletét kell figyelembe vennünk: 1. 1Pét 1,10–12: a próf.-k nem saját belátásuk szerint beszéltek, hanem a Lélek sugallta, amit hirdettek. Ugyanannak a Léleknek v. a Szentléleknek erejéből beszéltek, mint az ev. hirdetői, sőt Istennek ez a próf.-k által megnyilatkozó Lelke nem más, mint Krisztus Lelke (1,11). Másutt Dávid zsoltárait is a Szentléleknek tulajdonítja az ÚSz (Mk 12,36; ApCsel 4,25; vö. Zsid 3,7). Így az ÚSz tanúsítja, hogy amit az ÓSz az üdvösségről hirdet, annak a Szentlélek a szerzője. Egyébként az ÚSz e részleteiből még nem lehet biztosan megállapítani, vajon az ÓSz írott szövegére is vonatkozik-e, de föltehető, hiszen a próf.-k elhangzott és leírt szavának megítélésében nem látunk különbséget (lásd fentebb). Ugyanakkor: az alábbi két részletből egyértelműen kikövetkeztethető, hogy az Írás a Szentlélek műve. – b) 2Pét 1,16–21: Jézus színeváltozása révén, amelynek Péter tanúja volt, az ÓSz próf.-i jövendölései érthetőbbé váltak. E jövendölések jelentik a lámpást a sötétségben, „amíg a nappal fel nem virrad” (parúzia). A próf.-k „a Szentlélektől sugalmazva beszéltek”; a Szentlélektől való sugalmazottság itt a

próf.-knak nemcsak az elhangzott szavaira vonatkozik, hanem a leírtakra is áll (vö. 1,20: „az Írás jövendölése”). Itt tehát valóban a ~ról szóló tanról van szó. Ugyanakkor figyelmet érdemel és a ~ helyes értelmezése szempontjából fontos is, hogy az 1,16–21 egyértelműen tanúsítja: az írott formát öltött jövendölések éppúgy isteni jellegűek, mint a szóban elhangzottak; egyazon szinten állnak és a létrejöttükben is egyformán volt része a Szentléleknek. A Szentírás tehát egyszerűen Isten elhangzott szavának írásba foglalt, maradandó változata. – c) 2Tim 3,14–17: A magyarázat voltaképpen tárgya itt nem a ~, hanem a Szentírás hatása. Ez a hatás annak köszönhető, hogy theopneumatosz, vagyis hogy Isten sugalmazta. A szót, amely a Bibliában ritkán fordul elő, de a profán irodalomban gyakori, a Vg találón fordította divinitus inspirata-nak. Így az Írás élő szó lett, amely Isten szájából ered (lehelet = Isten szava). Ezzel a Szentírást illetően feloldódott az ellentét az elhangzott, élő szó és a holt betű között. A kinyilatkoztató Isten ezt az ellentétet kiiktatta a világból. Ha az Ő élő, kinyilatkoztatott szava írott formát ölt is, azzal nem válik holt betűvé, hanem sugalmazott írás marad, Isten szájából származó szó, amelybe maga Isten lehel életet. – 2. Az a meggyőződés, hogy az Írás a Lélek műve, ahogyan 2Pét 1,20 kk. és 2Tim 3,15 kk. elénk állítja, az ÓSz-ben gyökerezik. Már a királyság hanyatlása óta, de főleg a fogság utáni időben az ÓSz egyre inkább úgy állítja elénk Isten szavát és Isten Lelkét, mint egymással egyenértékűeket, egymás megfelelőit. Míg Jer 31,33 abban látja a szív megújulását, hogy Jahve az ember bensejébe adja, a szívébe írja a törv.-t, addig Ez 36,26 kk. – Jer 31,31–33-ra való világos utalással – a Tóra, tehát a szó helyébe Isten Lelkét iktatja, ami a szó és a Lélek azonossá válásának a jele. Iz 59,21 szerint az új szövetség, amelyet Jahve Izr.-lél köt, abban áll, hogy lelke és szavai vele maradnak. Nehemiás engesztelő imájában a törv. szava és a próf.-k szava egyaránt a Lélektől valóként jelenik meg (Neh 9,20.30). Tritó-Izajáson az Úr Lelke nyugszik: az Úr kente föl próf.-vá (Iz 61,1). Különös figyelmet érdemel Neh 9,30: „Figyelmeztetted őket Lelked által és prófétáid szavával” – ez ui. azzal egyértelmű, hogy a próf.-k a Lélek eszközei. Zak 7,12 ugyanezt a felfogást tükrözi: a törv.-t és a tanítást „a Seregek Ura a Lelke által és a régi próféták által” küldte. A szónak és a Léleknek ez az összekapcsolása a korai zsidóság számára is magától értetődő lehetett. Minden bizonnyal akadnak a rabbinista irodalomban is olyan szövegek, amelyekben Istennek a szt. kv.-ek szerzőire tett hatása egyfajta diktálásnak látszik. De itt (Zak) alapvető, hogy a szt. kv.-ek írásba foglalása a próf.-khoz kapcsolódik, mégpedig azért, mert a prófétálás lelke a Szentlélek. A kumráni felfogás szerint is Isten szt. Lelke által adták a próf.-k a kinyilatkoztatást. Ha tehát a 2Pét 1,20 kk. szerzője az Írás ~át és a próf.-i ~t egyenértékűnek tekinti, akkor a két szövetség határán élő zsidóság hagyományának szellemében jár el. – 3. Miután a szó és a Lélek kapcsolata beleépült az izr.-zsidó teol.-ba, a Léleknek és az Írásnak is szükségszerűen össze kellett kapcsolódnia, amikor kezdtek már hozzászokni, hogy a próf.-k szava elhangzása után nem vész bele a semmibe, hanem írásba foglalva érvényben marad a következő nemzedékek számára is, Isten irányt mutató szavaként (lásd fentebb). Ha a próf.-k elhangzó szavát a Lélek művének tartották, most írott szavukat is annak kellett tekinteniük. Itt gyökerezik a próf.-k szava sugalmazottságának és az írás sugalmazottságának az egy szintre helyezése, amelyet az 1,20 kk. is tükröz. – 4. Az ÓSz-nek az Isten és az ember együttműködését illető felfogását az Írás ~ a terén a próf.-k ~ának mintájára kell magunk elé képzelnünk. A próf.-k tudatában voltak annak, hogy nem szabadulhatnak Isten szavának hatalmából, amelyet szolgálniuk kellett (vö. Ám 3,7 kk.; 7,14 kk.). Ezekiel a fölöttem volt az Úr keze kifejezéssel utalt annak megtapasztalására, hogy Isten szólásra indította (Ez 1,3; 3,22; 37,1; 40,1). A szót Jahve ajkáról hallotta (3,17; 33,7). Amit a próf.-k hirdettek, az annyira egy volt azzal, amit Jahve mondott (vö. Iz 1,20; 40,5; 58,14), hogy Jahve a próf.-t „szájam”-nak nevezhette (Jer 15,19). A próf.-t tehát bizonyos értelemben azonosították Jahvéval, v. mintegy Jahve személye egyfajta megjelenítőjének tekintették. Ugyanakkor a próf. sértetlenül megőrizte saját személyiségét. Amikor Jahve Jeremiást a „szájá”-nak mondta, azt is tudtára adta, hogy egészen magáévá kell tennie Jahve gondolatait (15,19). Ez tehát nem volt magától értetődő. A valóságban a próf.-nak is meg kellett magával küzdenie Jahve szavaiért, amelyeknek hirdetésére küldetést kapott. Az üzenet Jahvétól való volt, de mégis, ahogy a próf. közvetítette, teljesen áthatotta a próf. személyisége, rányomta bélyegét a próf. egyéni tapasztalata, képzettsége, vérmérséklete, vallásossága. A próf. sohasem vonhatta ki magát Jahve szavainak hatása alól. Személyes

ügye volt Jahve üzenetének közvetítése, és amit Jahve indítására hirdetett, az egyszersmind saját mély meggyőződéséből is fakadt. A próf.-nak Isten szavát mintegy le kellett fordítania saját nyelvére. Jahve szava „kívülről” érkezett (pl. 1,2.4.13; Ez 3,16: „az Úr szózatot intézett hozzám”; Zak 4,8: „Az Úr ezt a szózatot intézte hozzám:...”); ugyanakkor azonban a lelke legmélyéből is fakadt. Ezért A. Bea az ÓSz-nek a próf.-i ~ra vonatkozó közléseit így foglalhatta össze: „Az Ószövetség sugalmazott szerzőitől nem szabad elvárunk, hogy megfejték az isteni erő és az emberi akarat titokzatos együttműködésének rejtélyét; ez olyan feladat, amelyet sok évszázad teológiai gondolkodásának sem sikerült maradéktalanul megfejtenie; ugyanakkor el kell ismerni, hogy a kérdést már az ÓSz fölvetette, minden formában.” Valójában sem a szt. szerző eszközhöz hasonlítása, amelyet az atyák kedveltek, és amely Aquinói Szt Tamás óta a katolikus Egyh.-ban klasszikussá vált, sem az a föltevés, hogy a Szentírásnak Isten is, a szentíró is egyaránt szerzője, amelyet J. B. Franzelin bíboros (1816–1886) óta számos teológus magáévá tett, és amely az egyh.-i tanítóhivatal legünnepélyesebb nyilatkozataiban is helyet kapott (DS 1501: Trienti zsinat, DS 3006: I. Vatikáni zsinat, DS 3293: Providentissimus kezdetű enciklika, a Dei Verbum konstitúció 3. f.), nem tudott minden részletre kiterjedően kellő magyarázatot nyújtani. →Szentírás. – III. Azzal a tanítással, amely szerint Isten szava a Szentlélek által magára öltötte az emberi szó és írás alakját, az ósz-i kinyilatkoztatás elérte tetőfokát. Az Isten Szavának emberré válása, az Ige megtestesülése a Szentlélek erejéből – ez már az ÚSz (Jn 1,14; Lk 1,35). Isten a végső időben nemcsak Fia által beszélt hozzánk, ahogy azelőtt a próf.-k által szólt őseinkhez (Zsid 1,1 kk.), hanem Krisztus maga a megtestesült Isten Szava, az Ige (Jn 1,1 kk. 14; 1Jn 1,1; Jel 19,13; → Logosz). Annál meglepőbb, hogy az úsz-i tanúságtevők az igehirdetést (akár élő szóban hangzott el, akár leírták) a megtestesült Logosszal azonosították. Ez a legtöbb, amit a ~ról az ÚSz egyáltalán mondhatott. Valóban lenyűgöző, hogy az ÚSz tulajdonságait és hatását tekintve – ugyanúgy állítja elénk Jézust, mint az Isten Szavát, az Igét. A testet öltött, láthatóvá vált Ige (Jn 1,1.14; Jel 19,13) és a füllel hallható, Jézus és küldöttei ajkáról elhangzó tanítás (pl. Lk 5,1; ApCsel 4,31; Róm 9,6; 1Tesz 2,13) egyaránt Isten szava (lásd különösen 2,13). És a párhuzamot számos szoteriológiai állítás gazdagítja. Az üdvösség Jézusban (ApCsel 4,12; 2Tim 2,10; Zsid 2,10; 5,9) és a szóban, a tanításban van (vö. ApCsel 13,26: az üdvösség híre; Ef 1,3: üdvösségeitek ev.-a); ugyanígy: az életet is Jézus (Jn 1,4; 10,10.28; 11,25; 14,5; ApCsel 3,15; 1Jn 5,12.20) és az ő szava, tanítása jelenti, ill. adja (Jn 5,24; ApCsel 5,20; Fil 2,16); sőt, Jézus az élet szubsztanciális Igéje (1Jn 1,1). A kegyelemnek szintén Jézus (Jn 1,14.16.17; ApCsel 15,11; Róm 1,5 stb.) és az ő szava, ev.-a a forrása (ApCsel 14,3; 20,24.32); amint Jézusnak van hatalma, ereje (1Kor 5,4; 2Pét 1,16), úgy a szavainak is van (Róm 1,16; 1Kor 1,18; vö. Zsid 1,3); a kiengesztelődés szerzője Jézus (Róm 5,11; 2Kor 5,18 kk.), de megbízásából az ap.-ok is a kiengesztelődést hirdetik (5,19); Jézust igazság tölti be, benne van az igazság (Jn 1,14; 2Kor 11,10; Ef 4,21) és az általa v. a nevében hirdetett tanításban (2Kor 6,6; Ef 1,13; Kol 1,5; Jak 1,18), sőt Jézus (Jn 14,6), de ugyanígy a szava, tanítása is maga az igazság (17,17). Jézus hűséges (1Tesz 5,24; 2Tesz 3,3; 2Tim 2,13; Zsid 3,2; 10,23), de a tanításra, a szóra is rá lehet hagyatkozni, mert igaz és hitelt érdemel (1Tim 1,15; 4,9; 2Tim 2,11; Tit 1,9; 3,8; Jel 21,5; 22,6). Jézus élő, él (Lk 24,5; Jn 6,51.57; 14,19), a szavai pedig elevenek, életet adók (ApCsel 7,38; Zsid 4,12; 1Pét 1,23). Jézus igaz (Jn 7,18; Jel 3,7.14; 6,10; 19,11) és igaz a szó, az Isten szava is (19,9; 21,5; 22,6). A teremtést Jézus Krisztus (Jn 17,19; 1Kor 1,2; Ef 5,26) és a szó, az Isten tanítása (1Tim 4,5) szenteli meg, az ember Jézus (Mt 1,21; Lk 19,10; Róm 5,9) és a tanítás, a szó (Jak 1,21; vö. ApCsel 11,14; 1Kor 1,21) által menekül meg. Isten mindent az öröktől fogva létező (praeexistens) Krisztus által (Jn 1,3; 1Kor 8,6; Kol 1,16 kk.) és a szavával (Róm 4,17) teremtett. Jézus az emberek közt élt (Jn 1,14), s tanítása is az emberekben (Kol 3,16; vö. 1Jn 2,7). Jézus szolgálatot kíván (Jn 12,26; 1Tim 4,6), ugyanígy a szava, a tanítása is (ApCsel 6,4; 2Kor 3,6; Ef 3,7). Jézus tisztává tesz (Mt 8,2 kk.; Lk 17,14; Ef 5,26; 1Jn 1,9), a szava szintén (Jn 15,3; Ef 5,26). Amint Jézus építi az Egyh.-at (Mt 16,18), ugyanígy a szó, az Isten szava is (ApCsel 20,32; 1Kor 14,4). Jézus ítéletet tart (Jn 5,22.30) és a szava, a tanítása is ítélt (12,48; Zsid 4,12). Jézust befogadják (Mt 10,40; 18,5), a szavát szintén (Lk 8,13; ApCsel 8,14; 11,1; 17,11; 1Tesz 1,6; Jak 1,21). Jézus az Egyh.-ban lesz teljes, az Egyh. a teljessége (Ef 1,23), és az Isten szavának is az

Egyh.-ban kell teljes egészében érvényre jutnia (Kol 1,25). Jézus megdicsőül (Jn 8,54 stb.), az Atya megdicsőíti, de az Úr szava is dicsőségre jut (2Tesz 3,1).

Sukkot: → Szukkot.

Sulammit (héb.): az Én 7,1 menyasszonyának neve. Némelyek →'Sunemből való lány'-ként értelmezik, a sunemi Abiságra (1Kir 1,3–15; 2,17), a szűzies szépség megtestestítőjére gondolva. Mások (H. H. Rowley) a Salamon név női változatának ('Salamonhoz tartozó nő') tekintik v. egy istennő nevének. M. A. van den Oudenrijn az Én 1,5 alapján salmanit olvasatot javasol.

súly: A ~t mérlegben állapították meg (héb. moznajim). A méréshez (héb. sakal 'mérni') ~okat használtak, amelyeknek a sékel volt az egységük. A ~ok rendszerint kőből voltak (így érthető, hogy héb.-ül ebennek nevezték őket, v. a finomabb, kisebb ~okat abne kisnek: Péld 16,11); a hellén korban gyakran ólomból készültek. Mérték az aranyat és az ezüstöt (mint → pénzt; vö. Szof 1,11), a bronzot, a vasat, de ritkán a termékeket is (Kiv 30,23 kk.: fűszereket). Az ÓSz-ben 5 ~ neve szerepel. 1. A talentumot (héb. kikkar valójában 'kerek lemez, korong'), főleg a Kir és a Krón szerepelteti, a Pentateuchusban csak a Kiv 25,37 kk. tartalmazza. – 2. A mina (héb. maneh, gör. mna, tkp. a. m. 'számolni') csak a későbbi kv.-ekben szerepel (1Kir 10,17; Ezd 2,69; Neh 7,70 kk.; Ez 45,12). – 3. A sékel a legismertebb ~egység; a közönséges és a szt. sékel (Kiv; Lev; Szám) aránya a Talmud szerint 1:2. Ezenkívül 2Sám 14,26 még királyi sékelt is említ. A LXX-ban sziklosz felel meg neki v. anakronisztikusan didrachmon; némely változatban (Aquila) olykor sztatér áll; a Vg-ban: siclus v. néhányszor starter. – 4. A beka (tkp. 'rész, szelet') a sékel felének jelölésére a Bibliában csak elvétve szerepel (Ter 24,22; Kiv 38,26), az ásatások során felszínre került ~okon gyakrabban találkozunk ezzel az elnevezéssel. – 5. A gera (tkp. 'gabona'), a 30,13; Szám 3,47; 18,16 szerint 1/20 sékel (v. babilóniai értéke: 1/24? sékel). – Talán a héb. pim is ~ volt (1Sám 13,21); a szó jelentése: 2/3. – A kesita (Ter 33,19; Józs 24,32; Jób 42,11) még megfejtetlen; ugyanígy némely fordulat is, amelyben a sékel szerepel (pl. Ter 23,16; 2Sám 14,26). – A felsorolt ~ok aránya nem olyan egyértelmű, mint Babilóniában, ahol következetes hatvanas számrendszer uralkodott. A Kiv 38,25–27 alapján arra lehet következtetni, hogy a talentum 3000 sékel = 60 mina × 50 sékel (v. 50 mina × 60 sékel?). A mina és a sékel aránya vita tárgya. A Barrois szerint 1 mina eredetileg 60, később 50 sékelből állt. Ez 45,12b (LXX Vaticanus): kísérlet a régi érték helyreállítására. K. Galling úgy véli, hogy 1 mina 50 sékelből állt, és arra gondol, hogy 45,12b nem egyéb mint állásfoglalás a mina 60 sékelre leértékelésével, ill. az erre való törekvéssel szemben. Arra nézve, hogy a mina 60 sékel; vö. Kiv 21,32 és Codex Hammurápi (CH) 251; arra nézve viszont, hogy a mina 50 sékel; vö. MTörv 22,19; 2Kir 15,20. A sékel 2 beka (Kiv 38,26) és 20 (v. 24?) gera (Lev 27,25; Szám 3,47; 18,16). – Az ásatások során felszínre került ~ok olykor írással is el vannak látva (sziglum, számjegy, szám v. skl, nsf, pim, bk értékjelölés van rajtuk). A nyitott 8-ashoz hasonló sziglum talán a sékel jele. Y. Yadin szerint ez a jel júdeai király emblémája, tehát a királyi (sékel) jele. – Egyelőre még nem lehet a bibliai és a régészeti adatokat közös nevezőre hozni; az Aradban felszínre került leletek mindenesetre jó fogódzónak szolgálnak. – A bibliai ~egységek átszámításához a Palesztinában és Babilóniában talált ~okat használják fel. Egy babilóniai talentum 30,3 kg, egy sékel 8,416 g; a királyi ~ mindig a kétszerese a nem királyinak. Josephus Flavius adata (ZsidTört 14,7,1: 1 mina 2,5 római font) babilóniai sékelt tételez föl. A Palesztinában talált ~okból Barrois 11,424 g középértéket számított ki. – Az ÚSz-ben valóban ~ra csak a litra vonatkozik (Jn 12,3; 19,39); a római fontról van szó (1 libra = 327,45 g) v. egy némileg eltérő ~egységről (273 g). – > pénzérmék.

170. Felirattal ellátott súlyok. – A–B: kőből. A nyitott nyolcas vsz. királyi sékel jele. A mellette lévő vonások az alapmérték kétszeresére, ill. négyszeresére utalnak. – C: bronzból: felirata: 2 a királynak (ti. a 11,14 g kétszerese). – D: kőből. Felirata: NSF (vsz. félsékel). – E–F: teknősbéka formájú bronz. Mérete 16×12 mm, súlya: 2,63 g

171. Kacsa formájú, fekete kőből készült súly. Felirata szerint 5 mina

Sumer: D-Mezopotámia csak szemita szövegekben előforduló neve. Mezopotámiában a tört. nagyon korai időszakában különbséget tettek az É-i ország, → Akkád és a D-i ~ között. ~ legfontosabb városa a kezdeti időben Eridu, később → Uruk, jelentős városai még: → Larsza, Suruppak, Adab, Badtibira, Iszin, → Ur, Lagas, Umma, Kutalla. A határ a két ország között vsz. Nippur, Enlil isten városa fölött húzódott. Idővel az egész Mezopotámia a sumerok hatalma alá került.

sumerok: a tört.-i idők kezdetén Mezopotámia D-i részén élt, ott vezető szerepet játszott nép. E terület művelődését jelentős részben ez a nép határozta meg, és így a ~ közvetve az egész Közel-K művelődésére hatottak. Mivel a ~ az általuk lakott területnek nem kizárólagos lakói voltak, etnikai hovatartozásukat nehéz megállapítani. Némelyek úgy vélik, hogy a ~ nyelve mutat bizonyos rokonságot az ótörökkel. Talán – mint előttük a többi népek – a ~ is bevándoroltak valahonnan Mezopotámiába; hogy honnan, azt nem tudjuk. – Történelem. 1. A Mezopotámia tört.-ét illető források csaknem kizárólag régészeti, ezért kb. Kr. e. 2700-ig nem lehet teljesen biztos időrendet megállapítani. A D-i részek benépesítése előtti időben É-on 3 különféle művelődéssel lehet számolni, amelyeket a lelőhelyek alapján hasszunai, Tell Halaf-i és szamarrai kultúrának szokás nevezni. Hasszunában a lakosság már a csiszolt kőkorszakban letelepedett és földműveléssel foglalkozott, de a fazekasságot még nem ismerte. Tell Halafban és Szamarrában már ismerték a korongot és az égetőkemencét, tehát ez már a kőrézkor (kalkolitikum). Mezopotámia D-i része ekkor népesült be. Itt a legrégebbi művelődést a főleg geometriai formákkal díszített, több színű (polikróm), ún. Haddzi-Muhammed-kerámia jellemzi, amely az agyagfeldolgozásnak meglehetősen fejlett korszakára utal. A sűrűn lakott terület lakosai falvakban éltek és földműveléssel foglalkoztak; településeiket nem vették körül fallal. Ezt a művelődést követte az El Obeid-i korszak, amelyre az egyszínű (monokróm) kerámia volt jellemző. Hogy ennek a műveltségnek hol volt a központja, azt eddig még nem sikerült megállapítani; mindenesetre elterjedt Mezopotámián kívül is. Ezt a korszakot lassan fölvaltotta az uruki korszak, amelynek sűrű v. vörös kerámiáját belekarcolt vonalas minták díszítették. Virágkorát a IV. uruki korszakban érte el; ugyanerre az időre esett a korai sumer művelődés virágkora is. Ennek tanúi a monumentális templomok és más épületek, amelyek → Urukban kerültek felszínre. Aligha vonható kétségbe, hogy ezt a műveltséget a ~ teremtették meg, és hogy Uruk első dinasztiájával kapcsolatos az a fejlődés, amely egészen a Meszolim-korig tartott. A királyok listáján e dinasztia félféltológiai tagjai szerepelnek, mint Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi, Gilgames. Az első királyok uralkodási ideje szokatlanul hosszú a listán, de az utolsóké már teljesen átlagos. Ugyanazon időben az akkád Kisben az első dinasztia volt uralmon. Az irodalomból ismeretes Gilgamesnek és Aggának (Kis utolsó dinasztiájából való király) a harca. Ugyanígy tudunk Gilgamesnek és a korábbi királyoknak Arattával (Szuzától K-re; Afganisztán?), Kisáziával (Gilgames és Enkidu a cédruserdőbe vonul) és Magannal, valamint Meluhhával (Egyiptom?) fenntartott kapcsolatáról is. Az → ékírás a IV. uruki korszakban találták föl, vsz. épp a ~, bár néhány tekintélyes assziológus (B. Landsberger, V. Christian, F. Kraus) szerint sokkal később vándoroltak be az országba. Az építészet olyan fejlettségi fokot ért el Urukban, mint addig soha és később sem. Olyan cementet tudtak készíteni, amely 5000 év múltán is olyan szilárd, mint a kő. A következő korszakot (egyfajta vörös–fekete színűre festett kerámia lelőhelyéről) Dzsemdet-Naszr-korszaknak (III. uruki korszak) nevezik. Ez a korszak nagy nehézségek elé állít minket. Az építészetben ugyanúgy, mint a IV. uruki korszakban, majdnem kizárólag hosszúkás–négyzetes

formájú, keskeny téglákat használtak. A pecséthengereken látható minták, ill. ábrázolások egyfelől geometrikusak, absztraktak, másfelől természethűek. Mint a IV. uruki korszakban, továbbra is alkalmazták a szögmozaikot, ami az egyik legcélzerűbb és legdekoratívabb találmánynak számít az építészet történetében; az égetetlen téglát ezzel védték a korrózió ellen, ugyanakkor díszítette is. A IV. uruki korszak és a Dzsemdet-Naszr közt nem lehet minden téren megnyilvánuló törést kimutatni, ellenkezőleg: határozott folytonosság állapítható meg (pl. az írásban és az építészetben). Nagy kérdés, hogy a figurális ábrázolás terén megfigyelhető ellentét (absztrakt–naturalisztikus) ugyanazon időben együtt jelen lévő v. egymást követő jelenség volt-e. Nem lehetetlen, hogy a 2 korszak között valami katasztrófa érte Urukot, amelynek romjai e kor egyedüli forrásának számítanak. Különös, hogy míg a IV. uruki korszak már technikailag ügyesen és erőteljesen tudott embert ábrázolni, ugyanakkor a Dzsemdet-Naszr technikája még igen kezdetleges volt e téren. – 2. Az utóbbi korszak végével a tört.-i időkhöz érkezünk: Kr. e. 2700: a Meszylim-korszak kezdetéhez. Ettől kezdve hozzávetőleg megbízható időrendet lehet megállapítani. A Dzsemdet-Naszr-korszak 2–300 évig tarthatott, így a IV. uruki korszak kezdete Kr. e. 3000-re tehető. A korai El Obeid-korszak a Carbon 14 eljárás szerint kb. Kr. e. 4500-ra eshetett. – A Meszylim-korszakra vonatkozó ismereteink nem pusztán régészeti leleteken alapszanak, hanem már írásos emlékeink is vannak, nevezetesen a királyi föliratok. Az egyik ilyen fölirat utal arra, hogy Kis királya, Meszylim biztosította a békét és D-en pontosan megállapította több templom (Uruk, Umma, Lagas) birtokainak határait. Ismereteink szerint ez volt É első beavatkozása D ügyeibe; jele annak, hogy Kis egész Mezopotámia fölé kiterjesztette hatalmát; ugyanakkor azt is tanúsítja, hogy D-en megkezdődött a széthullás, amelyet D soha többé nem tudott teljesen kiheverni. Meszylim még valódi sumer nevet viselt, de ekkor már erős volt a szemita térhódítás É-on. Ekkortól ismerjük az ún. Szárgon előtti akkád föliratokat is. Az építészetben óriási változás történt: egyszerre az ívelt (plánkonvex) téglákat kezdték használni. A következő időben egy kis vidéki város, Lagas nagy hatalomra tett szert. Entemena, Lagas enszije az Ummával szemben támasztott igényeivel kapcsolatban a Meszylim által szabott rendre hivatkozott (lásd fentebb). A szemita → Akkád hatalomra jutásának előestéjén, I. Szárgon uralma idején D már a széthulló hatalom képét mutatja; kis törpeállamok keletkeztek, amelyeknek semmiféle hatalma nem volt. Lagasban Urukagina megkísérelte, hogy erkölcsileg újjá szervezze az országot. Politikai téren Lugalzageszi lépett fel Ummában; sikerült is az ország nagy részét meghódítania, de D erői nem álltak egy szinten az akkádokéval, I. Szárgon uralma alatt, így I. Szárgon Kr. e. 2300 k. könnyűszerrel legyőzhette D-t. A régészeti leletekből sokoldalú képet alkothatunk erről a két korszakról, nevezetesen az Urukban felszínre került II. és I. (1–8) rétegből. Az akkádi dinasztiákat – Szárgon, Rimus, Manisztuzu, Narám-Szin, Sar-kali-sarri és néhány más ismeretlen fejedelem Kr. e. 2150 tájáig –, amelyek a művelődést föllendítették, a Gutik erőszakos, barbár uralma követte. Ugyanakkor a III. Ur-i dinasztia nevéhez egy sumer reneszánsz fűződik. A dinasztia politikája arra irányult, hogy a meglevőt megőrizze, a → hurriták beszivárgásának gátat vessen, az akkádok újításait a sumer vallási gondolkodásba beépítse, másfelől az addig minden területen érvényesülő vallásos gondolkodást a gazdasági életből kiiktassa. Ezzel a ~ elvesztették életerejüket. A beszivárgott → amoriták benyomultak a városokba és szinte csak az üresen maradt helyeket kellett elfoglalniuk. Az ország újra törpeállamokra hullott szét. A következő korban 2 szemita dinasztia vált jelentőssé: az iszini és a larszai. Ehhez járult később Szumuabumnak, a Hammurápi-dinasztia megalapítójának korában → Babel hatalomra jutása. Elsősorban Isziné az érdem, hogy a sumer nyelv és művelődés maradványait az utókor számára megőrizte. – Vallás. Mai ismereteink alapján még nem lehet a ~ vallásáról világos képet alkotni. Adataink egy része az irodalomból származik (lásd alább), de ami fennmaradt, azt nagyrészt a sumer nyelv kihalása után jegyezték le; másfelől a szemiták vallási életére tett sumer hatásra, az építészeti és szobrászati alkotásokra, valamint a különféle szerződésekre vagyunk utalva, az e forrásokra épülő következtetések azonban nem tekinthetők mindig egyértelműnek (főleg A. Moortgat és B. Landsberger véleménye áll e vonatkozásban egymással szemben). A ~ vallási felfogására leginkább egy érzelmeinket felülmúló erő (ME) fogalma jellemző. Ez immanens módon áthatja a dolgokat, rokon a numinózummal, de még inkább a manával; önálló, de a „nagy” istenek adják meg a dolgoknak v. vonják meg a dolgoktól,

ilyen módon személytelen. Egy mítosz szerint Enki (Eridu) istentől Inanna (Uruk) istennő elrabolja a ME-t és kiterjeszti a művelődési és társadalmi életre is: a királyságra, a szobrászatra, az írásművészetre, az élet továbbadására stb. A toronytemplomokból a ME a ~ egész országát beragyogja. A NAM (a sors) szó az ana-ME (az, ami van) kifejezésből ered; a ME eszerint a létet, a létezését is jelenti, mégpedig abban az értelemben, hogy 'erővel bírni'. Télen a dolgok meghalnak, elvesztik erejüket. Újév napján a király megüli szakrális megnyegzőjét a papnóvel s az élet visszatér: NAM-tar, azaz az istenek új erővel töltik el a dolgokat. Ez az erő isteni, az istenek rendelkeznek vele, de nem isten. Nem világos azonban, hogy vajon az istenek teljesen önkényesen rendelkeznek-e vele. – A ~ ismerték a szenvedő igazak kérdését is. Számos sirató szól arról, hogyan dúlták föl a barbárok a városokat, és ezt a NAM-tarnak tulajdonították, vagyis annak, ahogy az istenek a sorsuk felől döntöttek. Így lehetett a NAM-tar átok is. Egy ilyen vallásban fontos szerepet kellett a → mágiának is betöltenie. Ilyen értelemben a ~ vallása primitív dinamizmusnak minősíthető, anélkül, hogy a primitív szót rosszálló ('fejletlen', 'elmaradott') értelemben használnánk. Ellenkezőleg: ritkán találkozunk ezzel a fogalommal olyan emelkedett értelemben, amilyen emelkedett módon a ~ értelmezték. Talán épp ez magyarázza azt a nagy hatást, amelyet azokra tett, akik valamiképpen kapcsolatba kerültek vele. – A sumer panteon létrejöttét még homály fedi, de az föltehető, hogy a ~ kozmogóniai fölfogásával függ össze. A legfontosabb tulajdonság föltehetően a me-lam, vagyis az 'isteni ragyogás', amely összevethető a bibliai kaboddal, azaz az 'isteni hatalom'-mal. Az istenség fogalmának Euhémerosz-féle magyarázata nem látszik elfogadhatónak, mivel az istenített személyek, mint Etana, Lugalbanda, Dumuzi (→ Tammuz) és Gilgames csupán megdicsőült emberek maradnak, akik az alvilágban folytatják életüket és tkp. nem tagjai a „teológiai” panteonnak. A ~ elképzeléseinek és fogalmainak a megértése annál nehezebb, mivel a nép erkölcsileg és társadalmilag nem egységes. A vadászok, akikkel a parasztokon kívül számolni lehet (vö. Ter 10,8 kk.), vsz. Dumuzi kettős alakjában (a pásztor és a vadász), valamint a régi pecséteken látható nagy vadászban és talán a Nyilas csillagképben tükröződnek, később már nem szerepelnek a hagyományban. – A teol.-i panteon istenségként tisztelt természeti jelenségekből áll: An, az ég a főisten; kevésbé jelentős Enlil, a felhő a mindenség egyetemes ura; Enki, az ősvíz a termékenység elve. An és Enki a 2 eredeti filozófiai elvet képviselik: az élet keletkezését az emersio és a formatio révén. Áthatják az egész sumer világnézetet. Ezek az elgondolások nem későbbi teol.-i megfontolások szülöttei, hanem már a legrégebb szövegekben is föllelhetők. A vegetáció istenségei (Gula, Baba, Niniszinna stb.) mind nőneműek, ezért „az ég leányai”; Inanna nem tartozik hozzájuk, Dumuzi még kevésbé. Az ég leányai az anyaistennők, a teremtés „szülőanyjai” is. A légköri jelenségek, a szélvihar (Iskur), a tűz (Gibil) az ég fiai. A holdisten, Nanna v. Szin (Szuen) az alvilágban született, és az alvilágban nemzette a napistent, Utut, valamint az Esthajnal csillagot (Vénusz), Inannát. – Az alapul szolgáló istenfogalom lényegében monisztikus. Ez a monisztikus korszak azonban a tört. előtti időbe nyúlik vissza. Abban a panteonban, amellyel a tört.-i időben találkozunk, az istenek antropomorfok és személyesek. A tetemizmusnak nincs nyoma. Ugyanakkor az istenfogalom sokkal szélesebb körű. Élettelen tárgyak (köztük az istenségek különféle jelképei) is részesülnek az isteneknek kijáró tiszteletben. Így az istenek a természeti jelenségeknek felelnek meg: nem örökévalók, nem mindenhatók, hiszen a világ sem áll fönn adott állapotában öröktől fogva. Csak az őselvek örökévalók. A creatio ex nihilo (a semmiből teremtés) elve ismeretlen a ~ előtt. Ezért játszik oly nagy szerepet a sumer mitológiában az ősidő mítosza. Mielőtt az ég és a föld elkülönült, egy ősrégi hagyomány szerint létezett egy kozmikus ősváros, amelyben az ősidők v. a déma istenségei laktak, akik a művelődés elveinek voltak megszemélyesítői. Ezek az istenségek elkövettek egy bűnt – ez vsz. a gőg volt –, megölték őket, és mint „megölt és megbilincselte istenek”-et letaszították a pokolba. A bukott istenek halála jelenti az újév ünnepéhez kapcsolódó kultikus dráma alapját, amelynek keretében körmenetben végigvitték Enmesara holttestét. E halandó istenség nem azonos a pánbabilonisták „meghaló és feltámadó” istenségével. Az „isten húsa” azonban halhatatlan, mint az emberé is – ezért élnek a „bukott” istenek tovább a pokolban. – Az istenek alá voltak rendelve az őselveknek, az öröktől fogva érvényben levő „ősterv”-nek, annak az ősmintának, amely szerint

az istenek a kozmoszt az anyagban kibontakoztatták, miközben ők is kifejlődtek. Ez a „szent rend” a vezéreszméje a sumer gondolkodásnak: az istenek és az emberek cselekvéseinek összhangban kell állniuk ezekkel az „ősformák”-kal. Az Eridu-hagyományban erre az elképzelésre „az öröktől fogva fennálló tájékoztató elv” szolgál magyarázatul; az, „amin a világ megismerése alapszik”, a világ lelke, amely által a kozmosz él és gondolkodik: mummu. Belőle és általa születtek és kapták meg „alak”-jukat az istenek is. Mivel tehát az istenek a kozmosz fejlődésének bizonyos korszakaihoz kapcsolódtak, az antropomorf istenek nem szabadulhattak meg a természeti erők jelképezte tulajdonságaiktól: innen érthetők az olyan mitológiai elemek, mint az istenek születése v. halála. – Végül nagymértékben bővült a panteon az antropomorfizmusnak köszönhetően is: mint „emberek”-et az isteneket tisztségviselők, udvari emberek, katonák, szolgák stb. veszik körül; „névtelen” istenekkel is találkozunk (Anunna, Nungalene), továbbá démonokkal és tündérekkel. Nagyon fontos az asztrológiai elem is, amely minden bizonnyal az ég és a föld különválásával kapcsolatos mitológiában gyökerezik; e különválás folyamán az ég mintegy „kettős védőszellem” lett. Így sok istenség kettős megjelenési formát öltött: Utu, a nap Utuannaként az ’égi nap’, Utuunaa-ként viszont (nappal) ’a sötét hold napja’, az alvilág napja, de ugyanakkor mint tündér ’minden (meghatározott) napnak az istene’, azaz Utuunea. Gestin ’a szőlővessző istennője’ Gestinannaként ’az ég szőlővesszőjének istennője’. Ez az elképzelés nyilvánult meg az égből való lehullásban is, amely egyaránt érvényes a termékenység különféle formáira és a királyságra és párhuzamban (korrelációban) áll a földkéreg átfúrásának fogalmával. – Ennek az őskornak a templom a szimbóluma: a mítosz és a kultusz összefonódik. A templom egész architektúrája az őállapotot jelképezi: a tojásdad alakú „össziget”-en állt; ez „őslakás” volt, egy szt. „ősdomb”, amelyen az emberek és az istenek a létüket kapták és amelyen a sorsuk is eldőlt. Ez az elv teszi érthetővé a toronytemplomot (zikkurat), amely a „tojásdad templom” továbbfejlesztett változata volt. A templomban az ősidők egész antropológiáját megjelenítették a kultuszban. Az ember azért kapott létet, hogy az istenek munkáját átvegye, így mintegy az istenek helyettesítője legyen. Ebből a fölfogásból született meg a templomváros: az isteneknek joguk volt az emberek munkájára, gondoskodására, az ember mintegy rabszolgája az istenségnek. Az egész sumer birodalom szakrális államszövetség (amphiktyonia) volt; a városállamok hierarchikus rendet alkottak, ahogyan az istenek is egymás fölé és alá rendelve foglaltak helyet a panteonban. Ez volt azonban a gyengéje is a sumer birodalomnak. Ez a berendezkedés öltött testet az alacsonyabb rendű istenek (= városállamok) függőségében és szakrális szolgáltatásaiban, valamint a „nagy” istenekhez való utazásaiban („istenek utazásai”), amikor is gazdag ajándékokat nyújtottak át, hogy a „nagy” istenek áldását elnyerjék a saját városuk és királyuk számára. Egy ilyen állam a külső ellenséggel szemben nem nyújthatott kellő védelmet, ezért Akkád királya, Szárgon megsemmisítette ezt a berendezkedést; egységes államot hozott létre: a városállamok fejedelmei tisztviselők lettek, a királyság istenivé vált, a kultusz a király személye köré fonódott. Ez a politikai berendezkedés az egész 3. Ur-i korszakban fönmaradt, és méltánytalanul nevezik „szekularizált”-nak, mert inkább csak összemósódott a kultusz az isteni megjelenítésével. Eredetileg egy „nagy” istenségnek (az en-nek) egy ember volt a képviselője; ha a város istensége istennő volt, akkor egy férfi, ha ellenben isten volt, akkor egy nő. A „jobbágy” isteneket egy enszi (egy szinek az enje) jelenítette meg. Ahol férfi volt az en, ott az istennőt egy lagar-papnő képviselte; „jobbágy” istennő ott volt, ahol a „jobbágy” istent egy enszi, egy nindingir, egy „isteni vőlegény” képviselte. A királyság (nam-lugal), amely a sumer tudósok későbbi királylistáin az egész országra kiterjedő egyetlen királyságként szerepel, vsz. későbbi intézmény lehetett. A királynak vsz. az volt a legfőbb feladata, hogy a vázolt rendet (a szakrális államszövetséget) őrizze, gondoskodjék zavartalan működéséről. A királyok már az akkád kor előtt az ún. en-papság szerepét is betöltötték: en és a királyság egyesült egymással. Az isteni képviselők „szent esküvő”-t tartottak. Ez a kultikus elem is jelképezett egy eseményt az őskorból: az élet keletkezését; v. úgy, hogy a földet az ég, v. a föld alatti ősóceán vize, az ősvíz termékenyítette meg. Ez a szakrális berendezkedés vsz. más-más értelmet kapott a különféle városállamokban és ezek isteneinek világában. Azokban a városokban, amelyekben Inannát és Dumuzit tisztelték (így Urukban, Badtibirában és Zabarában), a szerelem szolgált jelképül, amely az őskorban a szerelem istennőjét és Dumuzit, a pásztort v.

vadászt összekapcsolta. Ez a rítus, ill. értelmezés vsz. kiszorította az egyéb értelmezéseket, amikor a királyság és az en-tisztség egy személyben olvadt össze. Ezzel a király lett Dumuzi megtestesítője. A sumer irodalmi szövegek nagy része azzal az eseménnyel foglalkozik, amelyet újévkor kultikus játékok és lakomák kíséretében nagy ünnepélyességgel elevenítették föl. Az emberek tehát az istenek családjához tartoztak: az ő magvukból, ill. vérükből valók voltak, s eredetileg halhatatlannak születtek mint ők, hogy kölcsönösen gondoskodjanak egymásról. A Paradicsom gondolata ismeretlen volt; a halhatatlanság nem örök boldogságot jelentett, hanem csak alvilági életet. Az áldozat sem jelentette az istenség mindenható voltának elismerését, hanem lényegében csak az istenek „kiszolgálása” volt, ahogy az embernek az istenséghez való viszonyából (alárendeltség) következett. Ha az istenség a természeti erők megváltoztathatatlan lefolyásának a megtestesítője, az istenség és az ember közötti viszonyban nincs helye a kölcsönös szeretetnek, a misztikának, a bizalomból fakadó bensőséges imának. Mégis, több adat tanúsítja, hogy a ~nál mindenkinek megvolt a maga „személyes” istene is, aki nem tartozott a teol.-i panteonhoz, inkább az őrangyalhoz hasonlítható. Ismerünk megkapó imákat, amelyekkel a „szenvető igaz” hozzájuk fordult. A ~ ismerték a bűn fogalmát és a jogi felelősséget is; a teol.-i értelemben vett bűn fogalma azt is fölvetette, miképp egyeztethető össze az istenség tökéletessége és mindenhatósága a világon tapasztalható bajokkal (theodicea). Minthogy az egész élet a kultikus rendre épült, legnagyobb bűnnek a kultikus rend elleni vétés számított. A bűn általános elterjedtségét is vallották: „Soha sem szült asszony büntelen gyermeket.” – A sumer életfölfogásnak, amely eredeti világfilozófiát képvisel, nagy hatása volt már meglepően korai időben: Kr. e. 2200 előtt, hiszen olyan kulcsszavak, mint amilyenek a Bibliában is találhatóak (pl. hekal, eden, havilah, sumer nyelven egal, edin, arali), hangalakjuknál fogva bizonyíthatóan igen régi időkre utalnak. – IV. Nyelv és irodalom. A) A sumer nem szemita nyelv, hanem a ragozó (agglutináló) nyelvcsaládba tartozik, mint a magyar v. a török. Azok az elemek, amelyek a fő jelentését módosítják, prae- v. suffixumként csatlakoznak a főhöz. A mondatrészek közti kapcsolatot a ragok, képzők hozzák létre. Ebből adódik az a sumer sajátosság, hogy a mondat – főnévként – beépülhet más nyelvtani összefüggésbe; a sumer nyelv tehát nem ismeri a mellé- és az alárendelő mondat szerkesztést. A magánhangzó-hasonulás és -el hasonulás oly gyakori, hogy a mai olvasatok merőben konvención alapszanak, s az eltérés olyan nagyfokú lehet, hogy a fonetikusán írt szöveg csak nagyon nehezen v. egyáltalán nem is érthető. Megkönnyíti a szövegek értelmezését, hogy a kultuszban a sumer még a köznyelv kihalása után is sokáig használatban maradt. A babilóniai tudósok az iskolák számára összehasonlító jellistákat és szójegyzékeket állítottak össze; a sumer szókészletre és szótárírásra vonatkozó ismereteink nagyrészt ezekre vezethetők vissza. Ezenkívül az irodalmi szövegek egy részét is ellátták sorok közé írt fordításokkal. Az egynyelvű szövegek értelmezése ma még megoldhatatlan. – B) A sumerológia az elmúlt évtizedekben nagy érdeklődést váltott ki és sokat haladt előre. Ez főleg a sumer irodalomtört.-re vonatkozik. A Mesziliim-korszaktól nagy számban fennmaradt gazdasági és jogi szövegek elég könnyen fordíthatók. Kr. e. 2700 k. a jelek állománya leegyszerűsödött. Korábban olyan nagy a megfejtetlen jelek száma, hogy a szövegeket alig lehet biztonsággal értelmezni. A királyi föliatok szerkezetük szempontjából meglehetősen hasonlók egymáshoz, és megfejtethők. Néhány kis töredéket nem tekintve, amely az óbabilóniai kort megelőző időből származik, szövegek nem maradtak meg az ősidőkből. Ismereteink szerint a ~ csak akkor írtak, ha ennek hivatali v. mágikus okokból szükségét érezték; egyébként szóbeli hagyomány révén adták tovább a szövegeket. Csak az óbabilóniai korban, amikor a betelepülők már nem értették a sumer nyelvet, akkor érezték szükségét annak, hogy ezeket a szövegeket leírják. Amikor Kr. e. 1300 k. kanonizálták őket, még egyszer átvizsgálták, és minden olyan elemet kiiktattak belőlük, amely a megváltozott szemita gondolkodásmódnak már nem felelt meg. Mégis, napjainkban a Farah-szövegekben számos műfajt sikerült újra fölfedezni. – A sumer irodalom igen gazdag volt formákban, de tartalmilag is, így e téren a ~ az egész ókori K tanítómestereivé váltak. Számos szöveg az újév ünnepe köré csoportosítható: himnuszok, kultikus szerelmi kettősök, dialogizáló költemények, amelyeket a király és a papok előtt adtak elő. Ez utóbbiak tanító jellegűek voltak és rendszerint mitológiai-etiológiai bevezető jellemzi őket, amelyeket korábban a teremtés mítoszainak tekintettek, mint az akkád Enúma elist is,

jóllehet inkább Marduk dicsőítése. Azzal igyekeznek Marduknak a birodalmi istenség rangjára emelkedését teol.-ilag igazolni, hogy sok korábbi isten tetteit neki tulajdonítja. Más műfajok az edubbának (az agyagtáblának), vagyis a sumer iskolának köszönhetik létrejöttüket: párbeszédese formában megszövegezett tudnivalók, főleg pedig → mondások. Ide tartozik a tanító irodalom is, mint pl. Surupak bölcsessége (korábban: Utu-napistim). Ninurta utasításai a földművelőknek egyfajta georgikonnak tekinthető. Az elbeszéléseket és a meséket is kedvelték: epikus ciklusok szólnak az ősi uruki dinasztia fejedelmeiről (Enmerkar, Lugalbanda, Gilgames). A ~ mitológiai irodalma szintén ismert: Inanna-Istár és Ur-Nammu pokolra szállása; Enlil és Ninlil, Enki és Ninhurszag, Enki és Ninmah mítosza (amely az ember teremtéséről számol be), Inanna elrabolja Enkitől a ME-t (a kultúra Eriduból Urukba kerülésének jelképes bemutatása), Inanna az Ebeh-hegységben és mások. Akkád, Lagas, Ur, Uruk és Sumer pusztulásáról siratóénekek keletkeztek, de Tammuzt is elsiratták gyászénekekben. A himnuszoknak is különféle fajtái keletkeztek: istenekhez szóló himnuszok a királyért való könyörgéssel v. anélkül, királyhymuszok, templomszentelési himnuszok és olyan himnuszok, amelyek személyes panaszt tartalmaznak v. az igaz szenvedésének kérdését taglalják. Végül említeni kell a leveleket is: ezek az istenek v. a király elé terjesztett kérelmek; nemegyszer azonban a tört.-i levelezést is átdolgozták irodalmi formában.

A cselekmény alulról fölfelé halad a vadszamar vontatta harci szekerektől a gyalogságig, mely foglyokat terel a király elé

A király és udvari emberei zenészek között fogadják a hadizsákmányt

173. Sumer fej

174. A legrégebbi sumer felirat, képirásban Kisból. Kr. e. 3300 körül. 7×7 cm, mészkő. Ashmolean Museum, Oxford

Sunem (föltehetően azonos az ugariti Sunama istennévvél): ósz-i helységnév, amely az egyiptomi szövegekből és az amarnai levelekből is kimutatható, Gilboa (1Sám 28,4) és a Kármel (2Kir 4,25) közelében. Józs 19,18: Isszachár örökrésze. Ma arab falu Izr.-ben. 1Sám 28,4: a filiszteusok ~ közelében ütöttek tábor, amikor hadba vonultak Izr. ellen. 1Kir 1,3–15; 2,17 kk.: ~ből származott a szép Abiság. 2Kir 4,8–37: itt lakott Elizeus próf. egy jótévője, s talán ide való volt → Sulammit.

Sur (héb. 'fal'): helység az egyiptomi határnál. Nevét az óbirodalom végén K-en, Kádes mellett (Ter 20,1) emelt védőfalról kapta. A Havilától ~ig terjedő vidék a 25,18 szerint az izmaelitáké volt, de 1Sám 15,7 az amalekiták földjeként szerepelteti; vö. Ter 16,7; 1Sám 27,8. A Kiv 15,22 szerint ~ puszta, ahol Izr. fiai 3 napig vándoroltak anélkül, hogy vizet találtak volna. A Szám 33,8 Etam pusztájának nevezi.

Susa: → Szuzá.

süketnéma: A Biblia ritkán említi a süketeket (Zsolt 38,14; 58,5 kk.), de a betegség nagyon el lehetett terjedve, mert külön törv. (Lev 19,14) tiltotta, hogy valaki átkot (→ átok) mondjon rájuk, mivel a süket nem hallotta az átkot és védtelen volt vele szemben. Átvitt értelemben Izr. fiai is süketek voltak, mert nem hallgattak Jahvéra és küldötteire (Iz 29,18; 35,5). A messiási időben szabadultak meg e szellemi értelemben vett betegségüktől (42,18; 43,8); a pogányok viszont süketté válnak (Mik 7,16). Így a ~ meggyógyítása jele volt

Jézus messiási küldetésének (Mt 11,5). Amint Jahve az, aki némává v. süketté, látóvá v. vakká tesz (Kiv 4,11), Jézus is gyógyítja a ~t. Az ev.-ok 2 ~ meggyógyításáról számolnak be: Mk 9,13–26 (a megszállott, aki néma és süket volt) és 7,31–37 (Jézus jelképes mozdulatokkal meggyógyított egy ~t Tízváros vidékén). → fül.

sütőmester: → hivatalnokok.

szabadítás, szabadító: → megváltás, → üdvösség.

szabadság: A ~ fogalmába 3 dolog tartozik: a szabad emberek állapota (a szolgálattal szemben; → rabszolga), az akarat erkölcsi ~a és az ev., mint „a ~ tökéletes törvénye” (Jak 1,25; 2,12). – 1. Jogi-politikai fogalomként a ~ a rabszolgasággal áll szemben. Az ÓSz-ben többször is szerepel a rabszolgák szabadon bocsátása (Kiv 21,2.26; Lev 19,20; 25,10; MTörv 15,12 kk.; 21,14; Jób 3,19; Sir 7,21; Iz 58,6; Jer 34,8.9.11; Ez 46,17), olykor arra való hivatkozással, hogy Egyiptomban Izr. is szolgálattal élt és Jahve kiszabadította szolgálattalából (MTörv 15,15). Az egész Egyiptomból való kivonulást úgy értelmezték Izr. fiai, mint kiszabadulást az egyiptomiak hatalmából (Kiv 14,30; 18,10). 1Mak 14,26: Simon és fiai az egész nép politikai ~át biztosították. Egyébként már az ÓSz-ben is egyre inkább erkölcsi fogalomként válik a ~ (Jahve szerez szabadulást). – Az ÚSZ-ben a ~ első jelentése a farizeusok állásfoglalásában tükröződik: „...nem szolgáltunk soha senkinek. Miért mondod hát, hogy szabadok lesztek?” (Jn 8,33). Pál azt a tanácsot adta a rabszolgáknak, hogy ne törekedjenek ~ra (1Kor 7,21), mert keresztény szempontból nem volt többé különbség a rabszolga és a szabad között (12,13; Gal 3,28; Ef 6,8; Kol 3,11). Másfelől a rabszolga és a szabad az ellentét révén az egyetemességre utal (Jel 6,15; 13,16; 19,18). Pál szembeállítja Ábrahám 2 fiát, a szabad asszony és a szolgáló fiát és erre építi a 2 szövetség allegóriáját (Gal 4,22 kk.). – 2. Az akarat ~a. Már az ÓSz-ben felteszik, hogy az ember szabad, vagyis felelős a tetteiért (Ter 4,7; 18,25; MTörv 30,15–20; Józ 24,15; Zsolt 18,21 kk.; 51,5 kk.; Sir 15,14–18; Ez 18,4.32; 33,11; Jo 2,12). Az ÚSZ-ben szó van szándékos megátalkodásról (Jn 5,40), amely a romlás rabjává tesz (2Pét 2,19). A bűn által az ember a bűn rabszolgájává válik (Róm 6,20; Jn 8,34), ami nem valamiféle erkölcsi fatalizmus, hanem a bűnt elkövető ember szabad döntésének, ill. tettének a következménye. – 3. Az ÚSZ-ben a ~ fogalma egy egészen új értelmet kap. A Krisztusban való ~ (Gal 2,4; 4,31) megváltást, szabadulást jelent a szolgálattal lelkétől, amely ismét félelemben kerget (Róm 8,15), és amely az ósz-i vallásosságba oly sokszor belejátszott (Zsolt 34,12; Iz 33,22; vö. 1Sám 15,22). A keresztény értelemben vett ~ kibontakoztatja azt, ami csírájában már az ÓSz-ben is megvan (vö. Kiv 13,14; MTörv 7,8; 1Kron 17,21; Iz 45,21 kk.; 61,1). Vagyis háromféle értelemben jelent szabadulást: a) a bűntől (Róm 6,18–23; 8,2; Jn 8,31–36; Tit 2,14; vö. Tób 12,9; Mt 6,13); – b) a törv.-től, amely épp megkötéseivel csábít törvényszegésre (ApCsel 15,10; Róm 7,3 kk.; 8,2; Gal 2,4; 5,1.13); jóllehet a törv. Isten jóságának köszönhető (Róm 7,12; 13,9; Gal 5,14), de másfelől nézve nélküle nem volna bűn, a törv. a bűn megismerésének az alapja (Róm 7,7.13; 3,20), és „csak árnyéka az eljövendő javaknak, nem a valóság képe” (Zsid 10,1); – c) a haláltól, „a bűn zsoldjára”-tól, a bűn életétől (Róm 6,23; 7,9–11; 1Kor 15,56). Még a lélek nélküli természetnek is fel kell szabadulnia „a múlandóság szolgálattal állapotából” és el kell jutnia „az Isten fiainak dicsőséges szabadságára” (Róm 8,21; vö. 8,2; 5,17). Ezt a hármas megváltást a következők jellemzik: a) Krisztus viszi végbe (Jn 8,36; Gal 5,1; 3,13; 4,4 kk.; Róm 8,2 kk.), mégpedig a keresztségben (6); b) teljesen fel kell adni a tettekkel szerzett megigazulás elvét (10,3; Fil 3,9); c) minden embernek valóságos szabadulást jelent (Gal 5,13; 1Kor 7,22); Krisztus személyes felszólítása mint „igazság” itt áll minden keresztény ~ kezdeténél (Jn 8,31.34; 14,6; 16,13); Krisztus szava szerzi meg a keresztényeknek az istengyermekség lelkét (Róm 8,15; Gal 4,6; 1Jn 3,1); d) a keresztény életet a Lélek törv.-ei szerint rendezzi (Róm 8,2). „Az Úr ugyanis Lélek: ahol az Úr, ott a szabadság” (2Kor 3,17); e) ~ révén a keresztény elszakad a világtól, a bűntől és a testtől (vö. Róm 8,9); e) paradox módon tetőpontja a szeretet önként vállalt szolgálata: a ~ révén az ember (6,19 kk.) szt. köteléssel Istenhez kötődik, Isten szolgálattalává válik (1Pét 2,16), de egyszersmind mindenkinek szolgálata lesz (1Kor 9,19; vö. 9,1.12; Mt 17,27) „a Szentlélekben és az őszinte szeretetben megmaradva” (2Kor 6,6).

szabaoth (héb. 'seregek'): Gyakran összekapcsolódik – főleg a próf.-k írásaiban – a Jahve (Elohim) istennévvel (Seregek Ura). Izr. törzsei voltak az Úr serege (Kiv 7,4; 12,41; vö. 6,26; 12,17,51; Szám 1,3,52), azzal összhangban, hogy Jahvét hadúrnak képzelték el (vö. Kiv 15,3: „Az Úr nagy harcos”; Szám 24,14; 1Sám 17,45; Zsolt 24,8: „Az Úr, a harcban verhetetlen”); v. az égi lények jelentik a seregeket (angyalok v. csillagok; vö. Ter 2,1; Zsolt 103,21: „áldjátok az Urat, égi seregek”). V. Maag Kánaán hatalmuktól megfosztott mitikus természeti erőit keresi a seregekben, azután, hogy Jahve legyőzte őket. Minthogy a próf.-knál szembeötlően gyakori a kifejezés, feltehető, hogy a seregek egyetemes értelmű: az ég és a föld minden hatalmasságai és erői, amelyek engedelmességgel tartoznak Jahvénak.

szabbat: → szombat.

szabeusok: egy régi D-i arab birodalomnak, Sábának a népe. A Ter 10,28; 1Krón 1,22 a D-i arabok ősatyjától, Joktántól származtatja őket; a Ter 10,7; 1Krón 1,9 szerint – az É-i arab Dedánnal együtt – Kus leszármazottai; a Ter 25,3; 1Krón 1,32, ahol a szövegkörnyezet inkább É-Arábiára utal, Joksán utódaiként szerepelteti őket. De egy olyan nép esetében, amely kereskedőként v. más okból annyi felé letelepedett, érthető, hogy hovartartozása, ill. eredete kérdésében következtelenséggel találkozunk. Lehetséges az is, hogy a Ter 10,7; 1Krón 1,9 a D-Arábiára utaló Havila mellett csak variánsként szerepelteti Szebát az etióp területen letelepedett ~ra vonatkoztatva (vö. Iz 43,3; 45,14). A Biblia kereskedő népként ismeri őket, akik tömjént, fűszereket, aranyat és drágaköveket szállítanak (1Kir 10,1–13: Sába királynője; Zsolt 72,15; Iz 60,6; Jer 6,20; Ez 27,22). A Kr. e. 2. évezredben vándorolhattak be ÉNy-Arábiából; a régi D-i arab feliratokon kívül azok a beszámolók számítanak rájuk vonatkozóan a legrégebb megbízható adatoknak, amelyek Salamon kereskedelmi kapcsolatait veszik számba, továbbá 2 adóra kötelezett fejedelmük neve az asszír forrásokban, II. Szargon (Kr. e. 715) és Szanche-rib (Kr. e. 685) idejéből. A ~ legrégebb feliratai a Kr. e. 11. sz.-ból keltezhetők, talán az ősatyák egy listája is, amelyen néhány uralkodó szerepel, akik az ősidőkben a mukarrib nevet viselték, majd Kr. e. 410 k. királyi címet vettek fel. A Kr. e. 5. sz. elejétől Sábán kívül, amelynek Sirvah (a legrégebb időben) és Marib volt a 2 jelentős városa, más D-i arab birodalmat is ismerünk, amelyek még régebben keletkeztek; ezek: Katabán, fővárosa Timna (v. Tumna), Hadramaut (Ter 10,26: Hacarmavet), fővárosa Sabvat, Auszán, valamint a mineus városszövetség, amelynek Karnávu volt a fővárosa és a tömjén út mentén elterülő Dedán kolónia (2Krón 26,7: meunik, talán É-i mineusok). Kr. e. 400: D-Arábia Sába vezetésével átmenetileg egységes birodalmat alkotott, de később felbomlott. A Kr. e. 2. sz. elején Katabán képviselte a fő hatalmat D-Arábiában, a Kr. e. 1. sz. elejéig, amikor is Hadramaut meghódította. Sába a trónviszályok áldozata lett: felbomlott és Himjar uralma alá került. – Több mint 4000 régi (a Kr. u. 6. sz.-ig) D-i arab felirat maradt ránk; nagyjából vallási jellegű fogadalmi feliratok, de van köztük építkezéssel, földműveléssel, öntözéssel kapcsolatos is, sőt kisebb számban tört.-i tudósítások is akadnak köztük. A feliratok nyelve a D-i arab szemita nyelvcsalád DNy-i ágához tartozik és nyelvjárásokra (mineus, katabáni, hadramita és szabeus) tagolódik, több grammatikai kategóriában a h és sz váltakozása alapján. A feliratok összegyűjtése mindenekelőtt J. Halévy (1870) és E. Glaser (1882–94) érdeme. Nagyobb ásatásokat Katabán (1948–1950) és Marib (1952) területén végeztek.

szaduceusok: a → farizeusok és az → esszénusok mellett egy 3. (elsősorban politikai) párt a zsidóságon belül a Kr. e. 2. sz.-tól a Templom pusztulásáig (Kr. u. 70). Tagjai főleg a papok közül kerültek ki (ZsidTört 13,5,9; ZsidHáb 2,8,14). Az elnevezés nem függ közvetlenül össze a héb. saddik = 'igaz' szóval (mint régebben vélték); a ~ vsz. → Cádokról nevezték el magukat, és Salamon idejétől kezdve ők álltak a jeruzsálemi templom papságának élén. T. W. Manson szerint a gör. szündikoszból ered az elnevezés, és a → főtanács tagjaiként utal a ~ra. A párt eredetét homály fedi; már akkor elkülönülhetett, amikor Jonatán (Kr. e. 153) főpapként a vallási és politikai hatalmat összekapcsolta. A korábbi papi családok, amelyek Cádoktól eredtek és amelyekből addig a főpapok kikerültek, szembeszegültek a hatalom összpontosításával, és szorosabbra fűzték egymással kapcsolataikat. A hatalom nagyrészt a kezükben maradt, mert a főtanácsban belül, amellyel mind a Hasmone-

usoknak, mind Heródesnek, mind pedig a róm.-aknak számolniuk kellett, erős pártot alkottak. Jonatán korától a hatalom felváltva a farizeusok és a ~ kezében volt. Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 134–104) először a farizeusoknak kedvezett, de később átállt a ~ pártjára, majd Alexandra (ur. Kr. e. 76–67) uralma alatt a farizeusok visszaszerezték korábbi hatalmi helyzetüket. Ettől kezdve, jóllehet II. Arisztobulosz (ur. Kr. e. 67–63) ismét a ~at támogatta, fölényben érezhették magukat. Heródes mindkét pártot igyekezett háttérbe szorítani, de főleg a ~ érezték kezének erejét. Az ev.-okból arra következtethetünk, hogy Jézus idejében főleg a farizeusok voltak hatással a népre; a ~ alig szerepelnek bennük (Mt 3,7; 16,1.6.11 kk.; 22,23.34; Mk 12,18; Lk 20,27), de akkor is jelentős szerepet tölthettek be. Először is azért, mert a főpapok közülük kerültek ki, és szoros kapcsolatban álltak velük, másodsorban abból következően, hogy jobban tudtak alkalmazkodni a róm.-akhoz és jobb kapcsolatban voltak velük, mint ellenfeleik. Minthogy a néppel kevésbé érintkeztek, első pillanatra úgy látszik, mintha nem kerültek volna annyi összeütközésbe Jézussal, mint a farizeusok; pedig ők is épp úgy gyűlölték Jézust. Az ev.-ok szerint Jézussal főleg működése vége felé helyezkedtek szembe (Mt 22,23–33); s végül a szadduceus Kaifás erőszakolta ki Jézus halálos ítéletét (vö. Jn 11,47 kk.). A tanítványokat is üldözték a ~ (ApCsel 4,14; 5,17). Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) után a források többé nem említik őket; ekkor minden hatalom a farizeusoké lett. – A ~ elsősorban a főváros papi arisztokráciájának köreiből kerültek ki (Josephus Flavius szerint: „a gazdagok”), és a szigorúbb farizeusi életszemlélettel szemben szabadabb, világiasabb elveket vallottak, így bizonyos mértékig magukévá tudták tenni a Szeleukidák idején a hellenizmust, később pedig a róm.-akhoz is könnyebben tudtak alkalmazkodni. Ugyanakkor vallási téren teljes mértékben ortodoxnak kell őket tekintenünk. A farizeusokkal együtt ők is elismerték a → Tóra tekintélyét, viszont az „ősök hagyományá”-t, a törv. továbbfejlesztését és hagyományos magyarázatát elvetették. Ez azonban nem jelentette azt, hogy bizonyos rituális kérdésekben ne vallottak volna ellenfeleiknél is szigorúbb nézeteket. A kazuisztikára hajló farizeusokkal szemben szélsőségesen konzervatívak voltak; ragaszkodtak az öröklött hagyományos tanításhoz, anélkül, hogy vallási téren az újabb fejlődést tekintetbe vették volna. A farizeusoktól eltérően tagadták a halottak feltámadását (Mt 22,23; ApCsel 4,1 kk.; 23,8), sőt Josephus Flavius szerint még a lélek tovább élését is (vö. Mt 22,29–33), az ApCsel 23,8 szerint pedig általában a szellemek létét is. Josephus Flavius ehhez hozzáteszi, hogy az isteni gondviselést és az emberi szabadságot szintén tagadták, de e téren, mivel esküdt ellensége volt a ~nak, nem hagyatkozhatunk állításaira. Az bizonyos, hogy sok rituális és jogi kérdésben eltértek nézeteik a farizeusokéitól (így pl. az újhold napja beálltának meghatározása, pünkösöd ideje kérdésében v. a kiengesztelődés napja szertartásait illetően is).

Szafira: → Ananiás felesége, aki hazug magatartásáért férjével együtt halállal bűnhődött (ApCsel 5,1–11).

Szafon-hegy: → Szeefon-hegy.

száj: A Bibliában a ~nak mindenekeelőtt a beszédben betöltött szerepe domborodik ki. A ~at megnyitni a. m. 'elkezdeni beszélni' (Szám 22,28; Ez 21,27); aki a kezét a ~ára teszi, az hallgat, ill. elhallgat (Bír 18,19; Mik 7,16; Jób 21,5); aki más helyett, más nevében beszél, az az illetőnek a ~a (Kiv 4,16; Jer 15,19). A héb. eredetiben valakivel 'szájáról szájra' beszélni a. m. közvetlenül, vele szemtől szembe állva (Szám 12,8; vö. Jer 32,4); aki a héb. eredetiben 'egy szájon van' valakivel, az egyetértésben van vele, megegyezik a véleményük (vö. Jón 9,2; 1Kir 22,13). Így a ~ lehet 'szó, nyilatkozat' értelmű is (pl. MTörv 17,6; Szám 35,30). – Másfelől a ~ evésre szolgál; aki v. ami megnyitja v. kitérja a száját (Ter 4,11; Zsolt 22,14), az el akar valakit v. valamit nyelni; ezzel függ össze a héb.-ben a 'kard szája' kifejezés (vö. pl. Ter 34,26; Józ 10,28), ill. az, hogy a kard az ellenség húsát 'eszi, marcangolja' (MTörv 32,42: Kardom hússal lakatom jól; 2Sám 2,26: itt a magyar fordításban a kaszabol ige felel meg a héb. 'eszik, marcangol' igének). A ~ lehet 'tele ~' v. 'falat, harapás' jelentésű is, ebből következően egyszerűen 'rész' értelmet is hordozhat (MTörv 21,17; Zak 13,8). – A képes beszédben lehet pl. a város kapuja (Péld 8,3) v. nyílása barlangnak (Józ 10,18), kútnak (Ter 29,2). Iz 30,28: Jahve a tévelygés zablóját veti a nemzetek ~ába. Az Isten ~ából jön kifejezéssel kapcsolatban H. Brunner egyiptomi párhuzamra hivatkozik. → ajak.

szakadás, skizma: Eredeti értelemben csak Jézus példabeszédében (Mt 9,16; Mk 2,21: „új szövetből való folt”), átvitt értelemben többször (Jn 7,43; 9,16; 10,19; 1Kor 12,25; vö. ApCsel 14,4) is találkozunk vele. Egyházfegyelmi értelemben csak Pálnál fordul elő (1Kor 1,10; 11,18). Pál óvja a korintusiakat a pártoskodástól, mert ~t szül, és megbontja az egységet. A szó dogmatikus értelmében a ~ a Szentírásban nem fordul elő.

szakáll: Izr. fiai a férfi díszének tekintették, és ennek megfelelően hosszú ~t növesztettek. A ~ levágása (2Sám 10,4 kk.; Iz 7,20; Jer 48,37) v. megtépázása (Iz 50,6) megszegényítésnek számított. Csak a → gyász, a megalázkodás v. a szégyen jeléül nyírták le (15,2; Jer 41,5) v. takarták el (Ez 24,17; Mik 3,7) a ~ukat, ill. az állukat. Egyébként illatos olajjal kenték (Zsolt 133,2) és művészien fonták a ~t, ahogy asszír ábrázolásokon lehet látni. Tilos volt a ~ végének visszavágása (Lev 19,27; 21,5). A leprásnak le kellett a ~át takarnia (13,45). A férfiak úgy üdvözülték egymást, hogy jobbjukkal megfogták egymás ~át (2Sám 20,9). → borbély, → haj.

Szakkut, Szikkut: a szövegekben vele együtt előforduló → Keván istenség alapján vsz. csillagisten. Izr. fiai királyukként hordozták (Ám 5,26). ApCsel 7,43: a Vg szerint → Moloch.

Szalamisz: város Ciprus szigetének K-i partján. Pál és Barnabás ~ zsinagógában hirdette az ev.-ot (ApCsel 13,5).

Szalim: helység Ainon közelében, ahol János keresztelt (Jn 3,23). Az első itineráriumok Szkütopolisztól D-re jelzik.

szállás: → fogadó.

Szalmanasszár: öt asszír király neve. I., II. és IV. ~ nem szerepel a Bibliában. – III. ~t (ur. Kr. e. 858–823), aki Karkarnál Kr. e. 854: megütközött Damaszkusszal és szövetségeseivel és akinek Izr. királya, Jehu adót fizetett, az ÓSz nem említi név szerint. Ő volt → AsszírIA egyik legnagyobb királya. Folytatta apja, Asszurnaszirpal hódításait és megszilárdította a meghódított területeken AsszírIA uralmát; fennmaradt ún. fekete obeliszkje. – A Bibliában szereplő ~, aki a 2Kir 17,3–16; 18,9–11: meghódította Szamariát, V. ~ (ur. Kr. e. 726–722) volt, III. Tiglat-Pilleszer fia. Szövetségre lépett tiruszi Abibaallal, és dinasztiája utolsó tagjaként halt meg, feltehetően Szamaria ostroma idején. Utóda II. → Szárgon.

175. III. Szalmanasszár fekete obeliszkje. Nimrud, Kr. e. 841. mészkő, 2 m magas

Szalmon, Szalma (héb. 'fény, ragyogás'): személy- és helységnév. – 1. Nachson fia, Boász apja (1Krón 2,11; Rut 4,20). Az 1Krón 2,51.54 Betlehemmel hozta kapcsolatba. Jézus családfájában Rácháb férje (Mt 1,4; vö. Lk 3,32). – 2. Erdővel borított hegy Szichem közelében (Bír 9,48), vsz. a Dzsebel el-Kebir, amelynek lejtőjén fekszik ma Szálím falu. A Zsolt 68,15 Básánnal együtt szerepelteti mint hóval borított hegyet; de minden bizonynyal a Haurán-hegységre kell gondolnunk.

Szalmunna és Zebach: midianita királyok, akiket Gedeon testvére meggyilkolása miatt megvert és megölt (Bír 8,7–21; vö. Iz 9,3; Zsolt 83,12).

Szalóme (a héb. salem 'épségben lévő' szóval függ össze): személynév. – 1. Zebedeus felesége, az idősebb Jakab és János ap. anyja, aki már Galileában Jézus környezetéhez tartozott, és a szolgálatára volt Jézusnak. Ott állt a kereszt alatt is (Mk 15,40) Mária Magdolnával és Máriával, akikkel illatszereket vásárolt Jézus testének bebalzsamozására (16,1). Mt 20,20; 27,56: Zebedeus fiainak anyja. – 2. Heródiás lánya, Fülöppel kötött első házasságából. Mostohaapja, Heródes Antipász születésnapján táncolt a vendégek előtt, és anyja biztatására Keresztelő János fejét kérte jutalmul 14,6–11). Nevét a Biblián kívül még más források is említik. Először

a nála mintegy 30 évvel idősebb Fülöp negyedes fejedelemhez ment nőül (ZsidTört 18,5,4), később Arisztobulosznak, Nagy Heródes unokájának lett a felesége; egy érmén – Arisztobulossal együtt – a képmása is fennmaradt.

szám: I. Előfordult, hogy a ~ fogalmat jelölő szavakat a szemiták kiírták (→ Siloe-felirat, → Mesa-felirat), a legtöbbször mégis külön jeleket használtak a ~ok jelölésére (pl. a mezopotámiai szövegekben, a perzsa korból fennmaradt arám iratokban, s mindenekelett az elephantinei → papiruszokban). A leggyakrabban használt rendszerben az → ábécé betűi szolgáltak a ~ok jelölésére. Ez a szokás Izr.-ben is elég korán elterjedhetett. A bibliai szövegek különféle változatait (variánsait) a ~okat jelölő betűk helytelen v. eltérő olvasatával lehet magyarázni. A régi héberek nyilvánvalóan az egyiptomiak tízes ~rendszerét (Ter 18,26–32; Szám 11,19) és a mezopotámiaiak hatvanas rendszerét (vö. Mt 13,8) használták. – II. A ~oknak (különösen az ún. kerek ~oknak) szerepük van bizonyos állandósult szókapcsolatokban, elsősorban a ~mondásokban. – A) Némely ~ általános értelemben is használatos. Így a 2 lehet 'egy pár', 'néhány' értelmű (vö. Szám 9,22; MTörv 32,30; Oz 6,2); a 'kettős, dupla' hordozhat 'sok', sőt 'a kelletnél több, túl sok' értelmet is (vö. Iz 61,7; Jer 16,18; Zak 9,12; Jel 18,6). Az 5 olykor hozzávetőleges értéket jelöl (vö. Ter 43,34; 1Sám 17,5; Mt 14,17.21; Lk 12,6; Jn 4,18[?]; 1Kor 14,19). A 7 viszonylag nagy ~ra utal (vö. Ter 4,24: a vérbosszú Lámechért; 33,3: Jákob 7-szer hajolt meg Ézsau előtt; MTörv 7,1; Péld 24,16: az igaz fölkel, ha 7-szer esik is el; Mk 16,9: a Mária Magdolnából kiűzött ördögök; Mt 18,21: a megbocsátandó bűnök; a héb. 'esküdni' ige tkp. a m. 'hétszer kiáltani', vagyis az ég és a föld 7 [= összes] hatalmasságát tanúul hívni, MTörv 32,1; Zsolt 50,4; Iz 1,2). A 10 jelentős ~ (vö. Ter 24,55: talán egy 10 napos hét maradványa; 31,7: „Atyátok... megcsalt és tízszer változtatta a bért”; Szám 14,22: „már vagy tízszer próbára tettem”; Jób 19,3: „Lám, már tízszer is kicsúfoltatok”; Dán 7,20: a 4 állat 10 szarva; Lk 15,8: 10 drachma; Mt 25,1: 10 hajadon; Lk 19,13: 10 szolgának 10 mina, kamatoztatásra; Jel 2,10: 10 napig tartó szorongattatás; Mt 8 az Úrnak 10 csodáját említi; 1Kor 6,9 kk.: 10 bűn az akadály a Isten országába való belépésnek). A 40-es ~ egy nemzedék korára v. egy meglehetősen hosszú, de pontosabban meg nem határozott időszakra utal (vö. a százlábúak a perzsában és a törökben 'negyvenlábúak'; Ter 25,20: Izsák negyvenévesen vette el Rebekát; vö. ApCsel 7,23; Szám 14,34: 40 év a pusztában; Bír 3,11; 3,30: 2-szer 40; 5,31: a bírák működésének ideje; 1Kir 19,8: Illés útja a Hóreb-ig). Jelentős nagyságra utal még a 60 (Én 3,7; 6,8), a 70 (Dán 9,24–27), a 100 (Lev 26,8; Préd 6,3; Mt 19,29) és az 1000 (Kiv 20,6; 34,7; Zsolt 50,10; 84,11; Préd 6,6; Iz 30,17; Jer 32,18). – B) Néhány sztereotíp kifejezésben 2 szám együtt meghatározatlan nagyságra utal (vö. a magyarban: két-három = néhány). – Meg kell még említeni a mondásokat, amelyek 1. tagjában áll egy ~ (pl. 3), 2. tagjában az utána következő ~. (tehát 4), majd a további versekben különféle dolgokból, lényekből, személyekből v. állapotokból annyi, amennyi a 2. ~. Ennek az eljárásnak nem az a célja, hogy a ~értéket kiemelje, hanem hogy a figyelmet a felsorolás teljességére irányítsa. Az egy és kettőre nézve: MTörv 32,30; Jób 33,14; Zsolt 62,12; Jer 3,14. A három és négyre nézve (vö. lat. ter quaterque beati): 36,23; Ám 1,3–2,6; Péld 30,15.18.21.29; Sir 26,5. A négy és ötre nézve: Iz 17,6. Az öt és hatra nézve: 2Kir 13,19. A hat és hétre nézve: Péld 6,16; Jób 5,19. A hét és nyolcra nézve: Mik 5,4; Préd 11,2. A kilenc és tízre nézve: Sir 25,7. – III. A Szentírás vsz. egyetlen ~ot sem nevez konkrétan szt.-nek v. jelképesnek (szimbolikusnak), de egyes számoknak a velük jelölt, tehát a megszámlált dolgok természetéből következően, v. a másodlagosan hozzájuk kapcsolódott képzetek miatt mégis különleges vallási értékük van. – A) A 3 meghatározott rituális cselekményekben szerepel (1Kir 17,21). A 4 (vö. a 4 égtájjal: Iz 11,12) totalitást jelent (Ter 2,10: a 4 folyó a Paradicsomban; Ez 14,21: Jahve négyszeres ítélete). Némely rituális előírásban szerepe van az 5-nek (1Sám 6,4) v. a 10-nek (Kiv 26,1.16; Szám 7; 1Kir 6; Ez 45); ezenkívül: → Tízparancsolat (tíz kijelentés: Kiv 34,28; vö. MTörv 4,13), a 10 egyiptomi csapás (Kiv 7,14–12,29). Csak a 7 esetében lehet a Bibliában bizonyos szimbolikus értelmet megfigyelni (vö. Ter 21,30). Nagyon gyakori, hogy egy-egy rituális cselekvést 7-szer kell elvégezni: meghintés 7-szer (Lev 4,6–17; 8,11; 14,7; 16,14; Szám 19,4; 2Kir 5,10), 7 állat feláldozása (Jób 42,8; Szám 28,11; 2Kron 29,21; Ez 45,23). 7 szt. angyal van (Tób 12,15), Zakariás szt. kövén pedig 7 szem (Zak 3,9a). Gyakran szerepel a 7 a próf.-k látomásaiban is (Iz 4,1; 30,26; Jer 15,9; Ez 39,9; 40,22; Dán 4,13.22.29; Zak 4,2.10b) és a Jel-ben (1,12.16; 3,1;

4,5; 5,1.6; 8,2; 10,3; 12,3; 15,1). A 12 az ókori K-en különleges szerepet játszott, talán az év 12 hónapja miatt. Az ÓSz-ben 12 a ~a az ősatyáknak és Izr. törzseinek (pl. Kiv 24,4), a kitett kenyereknek (Lev 24,5), bizonyos áldozatoknak (Szám 7,2.84 kk.). Hogy a 12-es ~ot kerek ~nak tekintették-e (Mt 14,20; Mk 5,25; ApCsel 19,7; 24,11), az kérdéses. Különösen kedvelt ez a ~ a Jel-ben: 12 csillagból áll a korona (12,1), az új Jeruzsálem falain 12 kapu van (21,12), a város fala 12 alapkőre épült (21,14). A választottak ~a Izr. minden törzséből 12 000 (7,4 kk.; 14,1 kk.); ez minden bizonytalansággal együtt össze, hogy a 12 törzs jelentette összefoglalóan az ósz-i Isten népét, az igaz Izr.-t, amely Jézus Egyh.-ában valósult meg. Így a 12 üdvösségtört.-i tartalmat kapott: Izr. régi rendje egyszersmind a messiási közösség végleges formájára is utal. Ezzel együtt össze, hogy a hozzá legközelebb álló 12 tanítványt → apostolává választotta, és ezek úgy szerepelnek, mint a tizenkét tanítvány (pl. Mt 10,1) v. a tizenkét apostol (pl. 10,2; Lk 22,14), sőt mint a tizenkettő (Mt 26,14; ApCsel 6,2; 1Kor 15,5 stb.). A 12 többszöröse: a 24 → papi osztály (1Kron 24), a 48 → papi város (Szám 35,7), a 72 vén (Szám 11,24 kk.). – B) Némelyik ~ szimbolikus jellegét a Bibliában csak gyér utalások tanúsítják. Egyértelműen hiányoznak a Bibliából a püthagoraszi spekulációk (1 és 2: férfias, 2 és 4: nőies, 7: szűzies), bár a későbbi zsidó iratokban és az egyházatyáknál előfordulnak. Lehetséges, hogy Philo elveszett művéből (De numeris), amelyet a Vita Mo-sisban említ, világosabb képet alkothatnánk. – C) A Bibliában csak kevés példa található az ún. gematriára, ahol a szavakat ~ok jelölik, s így a szó ~értéket kap (ez a szót alkotó betűk ~értékének összege). Hogy Ábra-hámnak 318 szolgálója volt (Ter 14,14), azt vsz. a héb. Eliezer név ~értékéből számították ki (1+30+10+70+7+200). Barnabás levelében (9,8) 318 Jézusnak és keresztjének a ~a (10+8+300). Megoldatlan kérdés a vadállat ~a: 666 (Jel 13,18). A következő kísérletek ismereteseek: Ireneusz (Adversus haereses) late-inoszt (30+1+300+5+10+50+70+200) tételez fel, ami a. m. 'római birodalom'. Mások Traianus császárra gondolnak (70+400+30+80+10+70+6) v. Neróra (50+200+6+50+100+60+300). H. Gunkel az őskász betűinek megfelelően: 400+5+6+40 plusz 100+4+40+6+50+10+5 olvasatot javasol. Minthogy a Jel vsz. Domitianus uralma alatt keletkezett, E. Stauffer arra gondol, hogy a 666 Domitianus császár különféle feliratokban ismét-elten előforduló címének felel meg (csak a cím elemeinek elejét számítva): Autokrator Kaiszar Dometianosz Szebasztosz Germanikosz (= 1+31+419+207+8). – Ezek a megoldási kísérletek mind elesnek, ha a 666-os ~ot az abszolút méltatlanság és gonoszság szimbólumának tekintjük. 3-szor 6-ból tevődik össze (a ~jegyeket te- kintve), és a 6 a tökéletlenség és a hiány jelképe (6 = 7–1!). Az biztos, hogy a 666 egy titokzatos hatalomra utal (vsz. inkább egy személyre és nem személytelen hatalomra), akit a körülményekre való tekintettel nem lehetett megnevezni.

szamár: a félnomád szemiták hagyományos teherhordó és hűtőállata. Ezt a pátriárkák korát illetően nem-csak a Biblia tanúsítja (Ter 12,16; 22,3.5; 42,27 stb.), hanem a kappadókiai szövegek, a Mariban talált szöve-gek, valamint az Egyiptomból, Beni Haszanból ismert festmények (kb. Kr. e. 1900) is igazolják. A legáltaláno-sabban használt hűtőállat (Kiv 4,20; Szám 22,22 kk.; Bír 10,4; 12,14 stb.), nők is felültek rá (pl. 1,14), és olykor egy szolga vezette. Főleg hegyvidéken volt nélkülözhetetlen, mert ha csökönyös is, ugyanakkor nagyon óva-tos. Minthogy harci állatként a ló háttérbe szorította, a ~háton érkező Messiás (Zak 9,9; Mt 21,2–7) a béke fejedelmeként jelenhet meg. A legrégebbi időkben csak a jómódú, előkelő embereknek volt ~uk (Bír 10,4), később az egyszerű embereknek is (Kiv 20,17). Teherhordó állatként is használták (Ter 42,27; 1Sám 25,18; Iz 30,6), de a földeken, a földművelésben is (MTörv 22,10: tilos ökörrel összefogni: Iz 30,24). A gazdagoknak egész csordára való ~uk volt (Jób 1,3; 42,12; 1Kron 27,30). Húsát nem ették, tehát nem lehetett áldozati állat sem (Kiv 13,13; 34,20). Így szolgálhatott beszédes bizonyítékul a samariai éhínség leírásában (2Kor 6,25) az a kitétel, hogy 80 sékel ezüstbe került egy ~fej. Ter 49,14: csontos ~, képes értelemben; Ez 23,20: olyan heves vágy gyulladt benne (= Oholibában), mint a ~ ösztöne. – Az ÚSz-ben Jézus ~háton vonul be szenvedése előtt Jeruzsálembe (Mt 21,2–7; Jn 12,15), de Jézus születésének tört.-ében (Lk 2,1–20) nem szerepel a ~; a jászolnál először a Pszeudo-Mt 14 említi a szamarat és az ökröt Iz 1,3 és Hab 3,2 (LXX, Vetus Latina) szem előtt tartá-sával; az ikonográfiában már korábban is megjelent. Lk 13,15: az ökröt és a szamarat szombaton is eloldották a jászoltól. → állkapocs, → vadszamár.

176. Szamárcsorda. Szakkara, Kr. e. 2700–2200. mészkő relief, kb. 43 cm magas

Szamaria (a héb. Szemer személynévből): 1. város Palesztina Ny-i részének közepén. Izr. királya, Omri Kr. e. 870 k. Szemertől vette meg azt a hegyet, amelyre Tirca helyett új fővárost épített (1Kir 16,24). A hely rendkívül kedvező volt stratégiai és kereskedelmi szempontból. ~ a szír ostromot is kiállta (2Kir 6), és az asszíroknak is csak 3 évi ostrom után sikerült elfoglalniuk (Kr. e. 721); → Szalmanasszár. 30 000 lakosát elhurcolták, és idegen telepésekkel népesítették be. Ebből az időből fennmaradt egy újbabilóniai levél, amely a város akkori kormányzójának, Abi-Achinak szólt. A perzsa uralom idején ~ megmaradt tartományi székhelynek, a folyón (= Eufrátesz) túli 5. satrapaságnak alárendelve, de mindig Jeruzsálem érdekeltsége körébe tartozva, míg → Nehemiás végre ki nem vívta Júda önállóságát. 1962/63: Jerikótól ÉNy-ra ~ból eredő papiruszokat találtak a Kr. e. 4. sz.-ból, amelyek alapján ki lehet egészíteni a samariai perzsa helytartók listáját. A papiruszok a samariaiak egy csoportjától származhatnak; ezek a samariaiak feltehetően Nagy Sándor elől menekültek el; sírjukat itt találták meg. Kr. e. 331: Nagy Sándor, ill. hadvezére, Perdikkász veteránok oda telepítésével hellenizálta ~t; Kr. e. 107: I. Johannesz Hürkánosz elfoglalta a várost. Miután ~ a róm.-ak kezére került, Gabinius újra felépítette. Heródes megerősítette és az ország egyik legszebb városává építette ki. Augustus császár tiszteletére, akinek ~ egyik legrégebbi templomát is emelték (vsz. Acháb egykori Baal-temploma helyén) ~ nevét Szebasztéra (Augusta) változtatták; ez él tovább a város mai nevében: Szebasztije. Fülöp diakonus ~ban hirdette az ev.-ot; később Péter és János is ellátogatott ~ba (ApCsel 8,5–25). Egy nem hiteles hagyomány szerint itt temették el Abdiás próf.-t és Keresztelő Jánost. Az ásatások során (1931–33; 1935) sok értékes leletre bukkantak a régészek. Feltárták a róm. település rétegében a Heródes-féle fórum maradványait, felszínre került egy róm. bazilika és egy hippodrom (talán helyesebben: birkózóiskola); az izr. rétegben viszont Omrinak Acháb és II. Jerobeám által kibővített palotája (1Kir 20,43; 2Kir 1,2), továbbá egy tó (1Kir 22,38), a városfalak, végül egész sor teleírt cserép (→ osztrakon) óhéb. nyelvű írással. – A hellén és róm. rétegek újabb feltárása is sok fontos adalékkal szolgált az izr. település tört.-ére nézve. Omri palotája feltehetően asszír mintára épült. Találtak egy sor elefántcsont plakettet (22,39; Ám 3,15) és újabb osztrakonokat. 1965 óta a színház és egy oszlopsorral díszített út feltárására is sor került; mindkettő a Kr. e. 2. sz.-ból való. – 2. tartomány Galilea és Júdea között Palesztinában. Az asszírok szervezték meg és az elhurcolt izr. lakosság helyébe telepésekkel népesítették be, → samaritánusok.

177. Szamaria alaprajza

samaritánusok, samariaiak: Szamaria asszír meghódítása (Kr. e. 721) után az eredeti lakosságot elhurcolták, a samariai városokat pedig asszír telepésekkel népesítették be Bábelből, Kutából, Avvából, Hamatból és Szefarvajimból (2Kir 17,24). Ezd 4,2.9 kk. újabb elhurcolásra enged következtetni Asarhaddon és Asszurbani-pál (?) korában. Így keletkezett az ország É-i részén egy idegen elemekből és Izr. fiainak el nem hurcolt maradvékából összetevődő vegyes népesség; ezt Josephus Flavius (ZsidTört 9,14,3) és a rabbik kutaiaknak nevezik, mivel sokan Kutából telepedtek át. Az elszorított bajokat, csapásokat arra vezették vissza, hogy a telepések bizalmatlanok voltak az eredeti lakosság jahvizmusával szemben. Erre az asszír király az egyik elhurcolt papot visszaküldte Szamariába, hogy a betelepülteket ismertesse meg az ország Istenével; ez azt jelenti, hogy Jahvéban Szamaria helyi istenét látták (2Kir 17,25–28). Jahve kultusza mellett azonban saját isteneik (így pl. Nergal) kultuszát is ápolták (17,29–34). A 2Kron 30,1; 34,9; 35,18; Jer 41,5 alapján feltehető, hogy a Jahvét imádó és a jahvista hagyományokat őrző őslakosok egy része a jeruzsálemi kultuszba is bekapcsolódott. A ~nak az volt a szándékuk, hogy csatlakoznak a fogságból hazatértekhez, de Zerubbábel és Nehemiás elutasította őket

(Ezd 4,2 kk.). Ezdrás valláspolitikai intézkedései a ~ számára elfogadhatatlan újításokat jelenthettek. Az elidegenedés végül ellenségeskedéssé fajult, sőt elkeseredett harcba csapott át. A ~ már a Templomnak és Jeruzsálem falainak újjáépítését is igyekeztek megnehezíteni. Nehemiás idejében pedig Jojada főpap fiának, Manasszénak vezetésével saját templomot építettek a → Gerizim hegyén, feltehetően a mai Tell-er-Rason, ahol 1964-től kiástak egy róm. szentélyt a császárság idejéből. Menassze Szanaballat perzsa helytartó lányát vette feleségül, emiatt Nehemiás elűzte Júdából (Neh 13,28; ZsidTört 11,7,2). A templomot IV. Antiokhosz Epiphanész idejében megkímélték, mert az olimpiai Zeus tiszteletére szentelték (2Mak 6,2; ZsidTört 12,5,5), de később I. Johannesz Hürkánosz lerombolta, bosszúból azért, mert a ~ megtámadták a Szeleukidák pártját (1Mak 3,10). De a Gerizim a ~ kultikus helye maradt (Jn 4,20). A ~ és a zsidók közt az ellenségesség kölcsönös volt, és az idők folyamán inkább fokozódott, semhogy enyhült volna. A Sir 50,25 kk. szerzője szerint valójában nem is számítanak népnek, csak „ostoba népség, amely Szichemben él”, s még gyűlöletesebbek a szemében, mint az edomiták és a filiszteusok. Krisztus idejében a ~ lekicsinylő, rosszálló kifejezésnek számított (Jn 8,48); a zsidók nem érintkeztek a ~kal (4,9). Másfelől a ~ szidalmazták a Jeruzsálemben zárandókló zsidókat (Lk 9,52–54; ZsidTört 20,6,1), sőt még a jeruzsálemi templomot is tisztátalanná tették húsvét ünnepén halottak csontjaival (18,2,2). Jézus megértőbben beszélt róluk (Lk 10,33–37; 17,16; Jn 4,4–42), amire rabbinista párhuzamok is találhatóak. Igaz, amikor először bírta meg Jézus a tanítványokat a hithirdetéssel, a ~at éppúgy kizárta mint a pogányokat (Mt 10,5), de mennybemenetele előtt azt mondta nekik, hogy legyenek tanúi egész Júdeában és Szamariában (ApCsel 1,8). Elsőként Fülöp diákonus hirdette az ev.-ot Szamariában (8,58). – Ismeretes Jézusnak az irgalmas samariáiról szóló példabeszéde (Lk 10,30–37); a felebaráti szeretet minden emberre kiterjed, az ellenségre is. – A ~ vártak egy messiást akit „visszatérőnek” neveztek; úgy hitték, hogy ez a messiás pap lesz és király, s az igazságot fogja tanítani, terjeszteni (Jn 4,25). Ezen túlmenően: a ~ csak a Pentateuchus 5 kv.-ét ismerték el; a Nabluszban élő közösség ma is birtokában van egy óhéb. írással írt másolatnak.

számbavétel: → népszámlálás.

Számok könyve, Numeri, Szám: protokanonikus ósz-i könyv, a → Pentateuchus 4. könyve. A protestáns kánonban Mózes negyedik kv.-e. I. Elnevezése. A héb. kánonban kezdő szaváról Bemidbar 'a pusztában' a neve. A LXX a kv.-ben szereplő számok sokasága alapján Arithmoinak ('számok') nevezi. A Vg átvette ezt és Numerinek hívja. A Drubbel szerint ez a gör., ill. lat. kifejezés 'számbavétel'-nek is felfogható; eszerint a kv. elnevezéséhez a Szám 1,20–46; 3,14–51; 26 (Izr. fiainak számbavétele) szolgált alapul. – II. Keletkezése. A ~ első pillanatra azt a látszatot kelti, mintha egymással össze nem függő részek gyűjteménye volna. Ennek ellenére nem tételezhető fel mindjárt – mint a Ter és a Kiv esetében – több forrás; nincsenek benne egyértelműen kettős elbeszélésnek minősülő részletek, ha egybedolgoztak is bizonyos párhuzamos anyagokat. A Pentateuchus forrásaival a ~ esetében is számolhatunk. Valószínű, hogy a Pentateuchus végső formába öntésekor a ~ egy egésznek a lezárására szolgált: erre utal Áron (20,22 kk.) és Mirjam (20,1) halála, Mózes halálának bejelentése (27,12), a teljhatalomnak Eleazárra és Józsuéra ruházása (27,15–23). A szerkesztők bőven merítették a saját P-hagyományuk forrásaiból, de a J- és E-hagyomány forrásaiból is. A Sínai-hegyen átélt kinyilatkoztatás és a továbbvonulás (10,11) közé a P-hagyomány, amely a Pentateuchusban már a Kiv 25-től kimutatható, beiktatta a törzsek szervezetével kapcsolatos adatokat különféle egyéb – vegyes – anyaggal egyetemben (Szám 5,1–9,14). Ez nem jelenti azt, hogy az első 10 f. egészen a P-forrásból származik. M. Noth pl. felhívja a figyelmet az 1,5–15 tartalmazta névjegyzék régiességére, úgy hogy esetleg még a mari szövegekkel is kapcsolatba hozható. A → pusztai vándorlás bemutatása során a Sínai-hegytől való továbbvonulástól eltérbe kerülnek a Pentateuchus régebbi forrásai (10,29 kk.); de azért nem lehet őket olyan könnyen felismerni, mint egyébként. Az exegéták általában megegyeznek abban, hogy a 11–14 főleg a J-re épült. A P-ből eredő törv.-eket és előírásokat felölelő 15 után (hogy az a szerkesztő, aki végső formába öntötte, milyen kapcsolatot látott a 15 és az előtte álló, ill. utána következő f. között, az nem világos) a 16 ismét régebbi forrásokból merített. Szembeötlő, hogy a 11–14 és 16 rokon, egymást tematikailag kiegészítő hagyományokból tevődik

össze: a 10,29 szerint Hobab a vezető a pusztában, a 10,33–34 viszont a ládát, ill. a felhőt mondja vezetőnek. A Szám 12: Mirjam szemrehányást tesz Mózesnek kusita felesége miatt (12,1.12–15) s ez összekapcsolódik (12,2) Áron Mózes vezető szerepe elleni zúgolódásával. 16: → Abirám és Dátán Mózes elleni lázadása összefonódik egy későbbi hagyománnyal, → Korachnak Mózes elleni lázadásával. A 20. f.-től a pusztai vándorlás további része gazdag hagyományra épül. 20,14–21 és 21,12 kk.: Noth szerint itt bukkan fel először az E-forrás a ~ben. Különös helyet foglal el Bileám tört.-e (22–24): a legnagyobb összefüggő egység a ~ben, s itt találjuk a legrégebb irodalmi változatában (a 31 és a MTörv 23,5 későbbi átdolgozások). A tört. Izr. és Moáb határa táján keletkezhetett (Baal-Peor szentélye?). Feltehető, hogy a szerkesztő mind az E- (pl. Szám 22,41–23,26), mind a J-forrást (pl. 23,28–24,19) kiaknázta. A 26. f.-től a ~ tartalma a Jordánon való átkelés előtti eseményekre összpontosul. A 27–30 még Mózesnek tulajdonít bizonyos intézkedéseket. A 33: Mózes még egyszer elsorolja a pusztai vándorlás állomásait Egyiptomtól egészen a Jordánig, és utasításokat ad Kánaán földjének felosztását illetően. A ~ e részének csaknem teljes anyaga (a 32. f. kivételével) a P-forrásból származik, amely a ~ben még több más helyen is kielemezhető. – III. Tartalma. Az exegéták egyetértenek abban, hogy a ~ben alig lehet világos felépítést felfedezni. „A ~ sokkal inkább mint a Kiv, történetek és törvények keveréke, s ezek a ~ esetében annyira sem függenek össze, mint a Kiv-ben” (Drubbel). Ha a meglehetősen szórványos időrendi és földrajzi adatokat vesszük alapul, akkor a következő szerkezet rajzolódik ki előttünk: a Sínai-pusztában tartózkodás (Szám 1,1–10,10); a szomszédos pusztán át Kádes-Barneába és vidékére vonulás (10,11–22,1); a Moáb környékén táborozás (22,2–36,13). Drubbel ezzel szemben megkísérelte, hogy a pusztában tartózkodás jellegéből kiindulva tagolja a ~t: előkészület a nagy útra (1,10–10,10); sikertelen próbálkozások (10,11–20,23); a Jordánhoz vonulás (20,24–36,13). Az ilyen felosztások jogosak és hasznosak, de a tört.-i események sorrendje egymagában még nem magyarázza a sok törv.-t és előírást ebben a kv.-ben. Mégis, a tartalmi tagolások arra utalnak, hogy a ~ nem teljesen önálló egység, hanem a Pentateuchus előző kv.-einek fonálát veszi fel: a ~ feltételezi a Sínai-hegyhez érkezést és Istennek itt adott kinyilatkoztatását. – IV. Teológiája. Noth szerint Mózes 4. kv.-ével kapcsolatban nem lehet csak rá jellemző saját mondanivalóról beszélni. Ennek ellenére: a ~nek vannak saját részei, témái és szempontjai, amelyek bizonyos önállóságot kölcsönöznek neki a Pentateuchus egészén belül. – 1. A Pentateuchus eszményi képet állít Izr. elé, nem jövőbeli látomásban, mint Ez 40–48, hanem úgy, hogy a múltat, főleg a pusztában vándorlás idejét eszményi állapotként mutatja be. A Kiv a Ez 25. f.-től, továbbá a Lev a szentélynek és a szentély jövendő kultuszának megszervezéséről szól. A ~ viszont azt tárja elénk, hogy a 12 törzs miként csoportosult a szentély köré: a fegyverforgatásra képes férfiak minden törzsből ott állnak a Sínai-hegy lábánál, készen arra, hogy Jahve vezetésével, aki ott van közöttük, útra keljenek. A Szám 2 pontosan meghatározza, hogyan kell a 12 törzsnek a találkozás sátora körül elhelyezkednie, tábort ütnie, a 7. f. pedig részletesen bemutatja, hogy ez az egyet akaró Izr. milyen nagylelkűen ajánlotta, amije csak volt és odahordta ajándékait Jahve oltára elé; az adományok azonos formában való számbavétele révén külön hangsúlyt kap: a nép egésze tevékenyen bekapcsolódott az áldozatba. – 2. A 12 törzs számbavételekor a levitákat nem veszik tekintetbe. Lévi törzse a szentély szolgálatára rendelve külön egységet alkot, amely előtt – az előírás szerint – táborhelye is van (3,23.29.35). Ha a leviták kiválasztottak is, a ~ szerint egyértelműen alá vannak rendelve a papoknak, Áron fiainak: az ő szolgálatukban állnak, az ő felügyeletük alá tartoznak (3,6 kk.; 4,19–28.33; 8,22; 18,2). A papi szolgálat csak Áron fiait illeti meg (3,10; 18,7); a leviták nem közelíthetnek ahhoz, ami szt., különben meg kell halniuk. De a levitáknak ez az alárendeltsége nem büntetés, ahogy Ez 44,10–14 elénk állítja. A ~ fordítva járt el; teol.-i megfontolásból indult ki, hogy a levitákat igazolja: a leviták Jahvéi az elsőszülöttek helyett, akiket valójában fel kellett volna áldozni (Szám 3,12 kk.; 40–50; 8,16). – 3. Ha a legjobb szándékkal indult is útra a Sínai-hegytől Izr., csakhamar ugyanazokat a vétségeket követte el, mint az ott történtek előtt (Kiv 14,11–12; 16,3; 17,3). Zúgolódnia kezdett és ismét fellázadt Jahve, valamint Jahve szolgálói, Mózes és Áron ellen (Szám 11,4; 14,3; 16,13; 20,3; 21,5). Meglepő a ~ esetében, hogy Jahve büntetéssel sújtja ezt a szembehelyezkedő magatartást: megbünteti Mirjamot (12,12–15) és Korachot társaival együtt (16,21.35) és mindazokat, akik a peorbéli Baalhoz szegődtek (25,5).

A ~ a hosszú ideig tartó pusztai vándorlást is a bizalmatlanság állandó megnyilvánulásaiért járó bűnhődésként értelmezi (14,11.33); az Egyiptomból kivonulók nemzedékéből csupán Áron és Józsué maradt életben, mert ők Kánaán kifürkészése után is bíztak Jahvéban. Az, hogy Mózes és Áron nem vonulhatott be az Ígéret földjére, a ~ szerint az engedetlenség pillanatainak volt a következménye (20,12.24). Másfelől viszont Jahve készen áll arra, hogy Áron, de főleg Mózes közbenjáró imájára megengesztelődjön (17,11–15 és 14,11–20). – 4. Ezzel már az is világossá vált, hogy a ~ milyen szerepet szánt és milyen tekintélyt tulajdonított Mózesnek, Áronnak és a levitáknak, valamint a hierarchiának és az utódlásnak. A 12,7 kk. egyértelműen elsőbbséget biztosít Mózesnek a próf.-kkal és Áronnal szemben. A 3. és 18. f. Áron fiait, a papokat világosan megkülönbözteti tisztségük, szerepük és javadalmazásuk szempontjából a levitáktól. A levita Korachnak és társainak tört.-e ezt a különbséget – drámai módon – még egyszer elének állítja, de Áron bűnhődésének epizódja is ide tartozik (17,16–26). A teljhatalom továbbadása nagy hangsúlyt kap: a 11,26 kk. szerint a 70 vén részesül a Lélekből, aki Mózesen nyugodott, hogy ha csak egy ideig is, jövendölhessenek; a 27,12–23 szerint Mózes ráruházta tisztségét Józsuéra; a 20,25–29 szerint Mózes Eleazárra adta Áron papi öltözékét (= beöltöztette a papságba); Józsuénak hozzá kell fordulnia (27,21), hogy megtudja: mit kíván Jahve.

Számosz: sziget Kisázsia Ny-i partja előtt. Kr. e. 134-ben került róm. fennhatóság alá, Kr. e. 19-től független volt. A szigeten zsidó közösség élt (1Mak 15,23); Pál második missz. útján érintette (ApCsel 20,15).

Szamotrákia ('a trákiai Számosz'): sziget az Égei-tenger É-i részén. Misztériumkultuszáról volt híres (Dionüszosz-szerű Kabirokat tiszteltek). Pál második missz. útján érintette (ApCsel 16,11).

száműzetés, fogság: A legyőzött népeket az asszírok és a babilóniaiak részben v. egészben gyakran elhurcolták. Ez az általános régi K-i szokás elsősorban a legyőzöttek népi erejének gyöngítését célozta, de lehetséges, hogy saját lakatlan területeik benépesítésére is törekedtek. Tört.-ileg I. Tiglat-Pilleszer (ur. Kr. e. 1115–1076) korától mutatható ki elhurcolás, III. Tiglat-Pilleszer idejéből (ur. Kr. e. 745–726) egyre gyakrabban említenek az asszír feliratok elhurcolást. Izr.-t többször is sújtotta a ~; tört.-ében határt is jelöl a fogság (a fogság előtti, a fogság utáni idő). – Izr. királyának, Pekachnak III. Tiglat-Pilleszertől elszenvedett veresége után Kr. e. 734: az elfoglalt izr.-i városok lakóit Asszíriába hurcolták (2Kir 15,29; vö. 1Krón 5,6; 5,26). Nem lehet tudni, mi lett a sorsuk. Tóbiás tört.-e ehhez a ~hez kapcsolódik. – Az Izr. királya, Hósea és Asszíria királya, V. Szalmanaszár közt lefolyt csata és Szamaria fővárosának elfoglalása után Izr.-ből sokakat elhurcoltak és Halachban, valamint a Hábor mellé, Gozánban és Média városaiban telepítették le őket (2Kir 17,6; 18,11; 1Krón 5,6–26; Tób 1,2; 3,7; 5,8). A asszír évkv.-ek szerint az elhurcoltak száma 27 290 fő volt. Ezek további sorsáról nem tudunk; vsz. beolvadtak a környező népbe. Helyükre Kutából, Avvából, Hamatból és Szeфарvajimból való embereket telepítettek Szamariába (2Kir 17,24). – Kr. e. 716: és Kr. e. 701: az elhurcolás nem valószínű; Ezd 4,2 alapján feltehető, hogy Azarhaddon idején (Kr. e. 670 k.) az efraimitákat elhurcolták. – Hogy a 2Krón 36,6; Dán 1,1 alapján szintén számolhatunk-e egy elhurcolással Júdea királyának, Jojakimnak 3. évében, az kétséges; vsz. csak a királyt (átmenetileg) és az előkelő izr.-k fiait vitte magával Nebukadnezár; az ifjakat a királyi udvar számára képezték ki (1). – Kr. e. 597: Jeruzsálem elfoglalása után Nebukadnezár sok izr. elhurcolását elrendelte. Jojakim királyt, a királyi család tagjait, az udvari tisztségviselőket, a nemességet, a katonákat, a kovácsokat és a lakatosokat (fegyverkészítőket) vitték el, a papokat nem (2Kir 24,8–17). Az elhurcoltak számát nem lehet pontosan tudni (24,14: 10 000; 24,16: 7000). Sorsukról a 2Kir hallgat. Ez 3,15 alapján feltehető, hogy az elhurcoltak → Tel-Abibba kerültek. Jeremiás levélben figyelmeztette őket, hogy Bábelben hosszabb időre kell berendezkedniük, s főleg a hamis próf.-któl óvta őket, akik arról jövendöltek, hogy ~ük hamarosan véget ér (Jer 29). – Kr. e. 586: Cidkija uralkodásának 11. évében Nebukadnezár újabb elhurcolást rendelt el: Izr. maradékát, akik a városokban még maradtak, valamint a hozzájuk átpártoltakat vitték el. Magát Cidkiják is elfogták, s fiait a szeme láttára megölték. Csak a jelentéktelen embereket engedték vissza, akiknek nem volt semmijük; ők kaptak a babilóniai főparancsnoktól földeket, szőlőket (2Kir 25,7.11 kk.; 2Krón 36,20; Jer

39,9 kk.; 52,15 kk.). A családtagjaikkal elhurcolt férfiak számát kb. 15 000-re becsülik. Ezd 2,59 alapján feltehető, hogy Tel-Melahban (helye ismeretlen), Tel-Harsában (helye ismeretlen), Kerubban (?), Addanban (?) és Immerben (?) telepedtek le. Egy levita kolónia Kaszifjában (helye ismeretlen) élt. Bár 1,4 szerint a Szud(?) folyó mentén is laktak elhurcoltak. – Az érintettek a ~t súlyos büntetésnek tekintették; elvesztették hazájukat, állásukat, vagyonukat, és Izr.-ben is uralkodó (1Sám 26,19) K-i felfogás szerint – a vallásukból is kiszakították őket (a vallás és a haza elválaszthatatlan volt egymástól). Az út Babilonig megalázó volt és fárasztó (Iz 45,14; Jer 40,1). A külső elnyomásnál nehezebben viselték a száműzöttek a honvágyat és a messze kerülést a szt. várostól, a Templomtól (Zsolt 137). Ha már beletörődtek sorsukba, a legtöbbjük helyzete elviselhetőbbé vált. Közbeeső helyzetben voltak a szabad babilóniaiak és a rabszolgák között. Félszabadokként joguk volt tulajdonhoz, de a szabad polgárok kiváltságai nem illették meg őket. Eleinte főfoglalkozásuk a földművelés és az állattenyésztés; később egy részük átköltözhetett a városokba és ipart űzhetett, kereskedhetett. Némelyek magas tisztségekbe jutottak és meggazdagodtak, amint az az I. Artaxerxész (ur. Kr. e. 464–424) és II. Dárius (ur. Kr. e. 424–404) idejéből fennmaradt szerződésekből kiviláglik. Amikor → Cirusz kiadta ediktumát, amelynek értelmében a zsidók és a többi elhurcoltak hazatérhetnek és felépíthetik a jeruzsálemi templomot, sokan maradtak a → diaszpórában. A főleg Júda törzsből való hazatértek száma több mint 50 000-re becsülhető. Helyzetüket illetően Dán, Tób és Bár adataival óvatosan kell bánni.

178. Száműzetés. Asszír ábrázolás

Szanaballat, Szanballat (akkád nyelven 'Szin életet ad'): az elephantinei papiruszok tanúsága szerint I. Artaxerxész helytartója volt Szamariában (erről Neh nem tesz említést); vsz. Bet-Horonból származott (Neh 13,28: horonita). Esküdt ellensége volt Nehemiásnak, különösen Jeruzsálem újjáépítése ügyében (nyilvánvalóan tartott tőle, hogy nem fogja tovább úgy kézben tartani Jeruzsálemet, mint eddig). Amikor a munka annak ellenére is jól haladt, hogy megpróbálta hátráltatni, támadást tervezett a város ellen, de ezt Nehemiás megghiúsította (4,1–3). A Nehemiás személye ellen irányuló támadásai is kudarcba fulladtak (6,1–14). ~ egyik lányát Eljasib főpap egyik unokája vette feleségül; Nehemiás ezért elűzte Eljasib főpapot (13,28). A Szamariában talált újabb papiruszok még 2 más ~ nevű perzsa helytartót is szerepeltetnek Szamariában.

Szancherib (asszír nyelven 'Szin pótolja a testvéreket'): az asszír nagykirálynak, II. Szárgonnak a fia, → Asszír királya (ur. Kr. e. 705–681), aki mind hódításaival, mind a művelődés előmozdításával ismertté tette a nevét. Szempontunkból elsősorban Szíriába és Föníciába vezetett sikeres hadjárata érdemel említést; Palesztinát is megtámadta. → Hiszkija idejében ezt a hadjáratát kénytelen volt megszakítani és anyyival beérni, hogy Hiszkiját megadóztassa (2Kir 18,13–19,35). Erre közvetett bizonyíték saját felirata, amelyet Jeruzsálem elleni hadjáratának szentelt; itt nincs szó – mint más városok esetében – Hiszkija elfogatásáról v. arról, hogy letette volna és mást állított a helyébe. ~ Dúr-Sarrukin (→ Szárgon) elvesztése után Ninivét tette meg székhelyéül; városát szépen kiépítette, számos új épülettel gazdagította – a művelődést elsősorban ezzel mozdította elő. A 19,36 kk. szerint Ninivében, Niszroch templomában saját fiai (Andrammelek és Szarecer) ölték meg. Ezt a gyilkosságot ékírásos adat is tanúsítja, de a feliratok csak egy gyilkost említenek. ~ feliratai közül elsősorban a hatszög alapú agyagprizma vált ismertté; ninivei palotájának reliefjei közül főleg az tarthat szempontunkból számot érdeklődésre, amely Lachis ostromát ábrázolja.

179. Szancherib zsámolyos trónján. Részlet az ún. Lachis-reliefből

180. Szencherib hatszögletű agyagprizmája, mely a király 8 hadjáratáról tudósít. Köztük ott szerepel a palesztinai hadjárat is, melynek során Szancherib megtámadta Jeruzsálemet Hiszkija uralma alatt. Szancherib dicsékszik, hogy Hiszkija adót fizetett neki. Ezt a 2KIR 18,13–16 is leírja. Ninive, Kr. e. 686. magassága 38 cm. British Museum

szanhedrin (arám): → főtanács.

szántás: Az ÓSz néhány részletéből kikövetkeztethető, hogy Palesztinában ősszel szántottak (Péld 20,4), ökörrrel (1Kir 19,19; Jób 1,14; vö. Jób 39,10; Ám 6,12: a tengert lehetetlen ökrökkel felszántani). A törv. tiltotta, hogy ~hoz összefogják az ökörrrel a szamarat (MTörv 22,10). – Képes értelemben a ~ a pusztulásra utal (Jer 26,18: Siont felszántják, mint a szántóföldet, idézet Mik 3,12-ből), de vonatkozhat személyes szenvedésre is (Zsolt 129,3) v. általában bajra, rosszra (Jób 4,8: „akik bajt szántottak, gyötrelmet vetettek, hát azt is arattak”; Oz 10,13). Bír 14,18: „más üszőjével szántani” visszaélésre, a feleség elcsábítására utal. Egyébként a ~ nehéz munka (Oz 10,11), erőfeszítést, teljes odaadást kíván (Sir 6,19; Lk 9,62). – Az ekét – 1Sám 13,20 kivételével – csak a messiási korra jellemző békét bemutató v. az ítéletre vonatkozó próf.-i szövegek említik (Iz 2,4; Mik 4,3: a kardokból ekevasat kovácsolnak; Jo 4,10: az ekevasból kardot öntenek). Jézus követése elszántságot kíván: „aki az eke szarvára teszi kezét, és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára” (Lk 9,62). Régészetiileg a Kr. e. 2. évezred elejétől lehet az eke használatát Palesztinában kimutatni (eredetileg fa-, később vasekét használtak). Az ásátások során eke nem került felszínre, de az asszír ábrázolásokon látható és a palesztinai arab fellahok által még napjainkban is használt ekék alapján képet alkothatunk róla, hogy Izr. fiai hogyan szántottak.

181. Késő Uruk-kori pecsétlengyel lenyomata: ökörrrel, kezdetleges ekével szántó férfi. Ashmolean Museum, Oxford

szántóföld: → föld.

Szaphenath–Paneach: →Cofnát–Paneach.

szappan: → lúg.

Szaramel, Azaramel: a helytelenül helységnévként értelmezett héb. sar am el ('Isten népének fejedelme') megfelelője; Simon főpap címe (1Mak 14,28: Azaramelben). Lehetséges, hogy a Mak héb. címében is szerepelt; Origenész szerint ez így hangozhatott: 'Isten fejedelmfiainak története' v. 'a nagy fejedelmek története'.

szárazföld: → föld.

Szárdesz: Lídia fővárosa. Főleg gyapjúfeldolgozó ipara révén vált ismertté. Kr. e. 546: Cirusz perzsa király meghódította. A perzsa uralom alatt, ill. a Szeleukidák idejében a helytartó székhelye volt. Kr. u. 17: földrendezés áldozata lett, de Tiberius császár újra felépítette. A Jel 3,1–6 tartalmazta levél, amelynek ~ keresztény közössége a címzettje, megrovást tartalmaz és megtérést sürget. Az ásátások (1910–1914; 1921–1922; 1958-tól) során felszínre került leletek közül elsősorban azok jelentősek, amelyek a bronzkorból a vaskorba való átmenetet, valamint a műkénei művelődésből a gör. művelődésbe való átmenetet tanúsítják. Figyelmet érdemel egy zsinagóga (eredetileg róm. bazilika?) a Kr. u. 3. sz. végéről; mozaikjai a Kr. u. 4. sz.-ból valók.

Szarecer (akkádul sar uszur 'óvja a királyt'. Itt csonka, általában istennévvel együtt **szerepel, pl. Nergal sar uszur 'Nergal isten óvja a királyt'**): személynév. – 1. Szanherib két apagyilkos fia közül az egyik (2Kir 19,37; Iz

37,38). – 2. Zak 7,1 kk.: Bételből küldenek egy bizonyos ~t, hogy útbaigazítást kérjen a böjt kérdésében a Seregek Urának papjaitól és a próf.-któl.

Szárepta (a héb. Carefta gör. változata): Szidon közelében fekvő helység, ahol Illés próf. életre keltette egy özvegyasszony fiát (1Kir 17,7–24; Lk 4,26). Abd 20 Kánaán határáként szerepelteti. Fontos kikötő volt, az egyiptomi és asszír feliratokban is szerepel. A szidoniak üveget állítottak elő ~ban. Kr. e. 701: Szancherib meghódította; Kr. e. 7. sz.-ban Tírusz birtokába került, és még a Kr. e. 4. sz.-ban is oda tartozott. Ma Ras sarafand.

Szárgon (asszír nyelven 'az igaz király'): két asszír király neve. Az ÓSz-ben II. Szárgon szerepel, aki meghódította Szamariát (Kr. e. 721; → Szalmanasszár) és Asdodot (Iz 20,1). V. Szalmanasszár halála után trónbitorlóként került uralomra, és megalapította a Szárgonidák dinasztiáját. Uralma (Kr. e. 722–705) alatt érte el az asszír hatalom a tetőfokát (→ Asszír). A művelődésnek Dúr-Sarrukin megalapításával tett szolgálatot.

182. Életnagyságú rézfej Ninivéből. Vsz. II. Szárgont ábrázolja. Bagdad

183. II. Szárgon napernyővel ellátott kocsiján, teljes díszben. Dur Sarrukin

szarkofág: → koporsó.

Száron: Palesztina partvidéke Joppe és a Krokodil-folyócska között; az ApCsel 9,35 Lidda mellett említi. A nyilván nem szemita eredetű név a gör. 'tölgy' szóval függ össze: a napjainkban főleg citrusfélékkel beültetett területet az ÓSz idején tölgyesek borították. Iz 35,2 (vö. 33,9): ~ pompája; Én 2,1 kk.: a menyasszony olyan, mint a szároni nárcisz. ~ legelőit már Dávid idején használták (1Krn 27,29; vö. Iz 65,10). Addig, amíg Nagy Heródes meg nem alapította Cezáreát, Joppe volt ~ egyetlen jelentős városa. Ono völgye (Neh 6,2) is ~hoz tartozott.

szarv: 1. A kos, a kecske, a bika, a bivaly ~a az erő jelképe. A 'valakinek felemelkedik a szarva' kifejezés azt jelenti, hogy ereje teljében érzi magát és tisztelet övezi (1Sám 2,1: erővel tölt el Istenem; Zsolt 75,11: az igazak feje [az eredetiben: 'szarva'] fölemelkedik; vö. fölemeli a fejét, 'erőre kap'; 112,9: feje [= 'szarva'] dicsőségesen fölemelkedik). Az ember a saját ~át és felemelheti, ez esetben a kifejezés az erő, a hatalom érzetetésére utal, (túlzott) öntudatot érzékeltet (75,5 kk.); ha más emeli fel valakinek a ~át, akkor 'erőt, vigaszt ad' neki (1Sám 2,1; Zsolt 92,11; 148,14; Sir 47,5; Siral 2,17); ezzel egyenértékű a ~at (a magyarban: a fejet) Isten kegyelméből, Isten nevében felemelni (Zsolt 89,18.15). Hasonló értelmű a '~at kinöveszteni' kifejezés is (Ez 29,21; Zsolt 132,17; vö. Ám 6,13). Ezzel szemben a ~at letörni v. levágni az erő, a hatalom megtörésére utal (Jer 48,25; Siral 2,3; Zsolt 75,11; Sir 47,7); ugyanígy a ~ porba fúrása (Jób 16,15) v. másnak adása is (vö. Sir 49,5). – A vas~ különösen nagy erőt képvisel (Mik 4,13); ugyanígy a bika, a bivaly ~a is (MTörv 33,17). – Minthogy a ~ nagy erőre utal, Dávid – dicsőítő énekében – Istent ~ának nevezhette (2Sám 22,3; vö. Zsolt 18,3). Dán 7,7 kk., 20: a vadállat 10 ~a nemcsak az erőt jelképezi, hanem a Szeleukidák dinasztiájából való királyokat is; az utolsó 'kis ~' (7,8), amelyen „emberi szemhez hasonló szemek voltak, meg fennhéjázón beszélő szájj”, Antiokhosz Epiphanész; a látomás (8,3–13) magyarázata: 8,15–22; → Dániel könyve. A Jel-ben a vörös sárkánynak 7 feje és 10 ~a volt a látomásban (12,3), ugyanígy a tengerből felbukkanó vadállatnak (13,1) és a skarlátvörös vadállatnak, amelyen a nagy kéjű ült (17,3); a „másik” vadállatnak viszont, amely a földből emelkedett ki, csak 2 ~a volt (13,11). A 10 ~a látomás magyarázatában 10 jövőbeli királyra utal (17,12), itt a Jel szerzője Dán szimbolikáját vehette át. Jel 17,16: a 10 ~ meggyűlöli, kifosztja a nagy kéjűt (némelyek szerint a Rómának meghódolt hatalmak Rómát). – 2. Az olajat felkenéskor ~ból (= olajosszaruból) öntötték a

király fejére (2Sám 16,13; 1Kir 1,39). Minthogy a ~ egyébként nem szerepel 'edény' értelemben az ÓSz-ben, lehetséges, hogy a felkenés rítusában használata jelképes. – 3. Az oltár ~ára nézve → oltár. – 4. A kos ~ából készült a sófár (→ kürt).

szarvas: Az ÓSz-ben a tiszta állatok közé számított (MTörv 14,5), húsa kedvelt étel volt (12,15,22; 15,22). Salamon korában szívesen vadászták (1Kir 4,23), később Palesztinában kihalt. Csodálták gyorsaságát (2Sám 22,34; Zsolt 18,34; Hab 3,19), dicsérték a ~tehén borja iránti szeretetét (Jer 14,5) és féltékenységét (Zsolt 29,9). A Péld 5,19 a fiatal feleséget a bájos ~ünőhöz hasonlítja.

szarvasmarha, barom: Gyűjtőnévként a héb. bakar, egyedi értelemben a sor (egyszersmind 'ökör' jelentést is hordozott), az elef v. az alluf vonatkozott rá. A hím állatokat az abbir (bika, költői nyelvi kifejezés), a sor, az egel (borjú, 3 éves korig) és a par (fiatal, kifejlődött bika) jelölte; a nőstény állatok: eglah (borjú, üsző) és parah (tehén). A ~ áldozati állat volt, és ekét v. szekeret húzott (→ ökör). Palesztinában az ún. arab fajta volt elterjedve, amely kevés húst és tejet adott. ~-tenyésztéssel csak a többé-kevésbé már letelepedett törzsek foglalkoztak, főleg Palesztina kisebb-nagyobb síkságain; különösen Básán tehene számított kiválónak és zsírosnak. A hízómarha kivételével (Ter 18,7; 1Kir 5,2; Ám 6,4; Mal 3,20; Lk 15,30) egész évben kint tartották a ~t a legelőn (ridegmarha-tenyésztés); a hamis, megvadult → bika veszélyes volt az úton lévőkre és az idegekre (Kiv 21,28 kk.; Zsolt 22,13). – A Tízparancsolat tiltja más ~jának elkívánását (Kiv 20,17). Az ún. vörös tehenre nézve → tisztítóvíz.

szattyán: → bőr.

százados (lat. centurio): a római hadsereg legkisebb egységének parancsnoka. Az ÚSz-ben több is szerepel. – 1. Kafarnaumi ~: béna szolgáját Jézus meggyógyította (Mt 8,5–13). – 2. A Jézust megfeszítő katonák parancsnoka: Jézus halálát látva felismerte benne az Isten Fiát, ő jelentette Pilátusnak a halál beálltát (Mk 15,39.44). Az apokrif ev.-okban Petroniusnak v. Longinusnak hívják. – 3. → Kornéliusz. – 4. Juliusz, aki Pált hajón Itáliába kísérte (ApCsel 27,1).

Szeba: → szabeusok.

Szebaszte: → Szamaria.

Szedekiás: → Cidkija.

szederfa: → vadfügefa.

Szefon-hegy, Szafon-hegy: Iz 14,13: „az egybegyűlés hegye”, ma Dzsebel al-Akra Szíria É-i részén. Egy ugariti monda szerint Baal palotát épített a ~en. Iz az idézett helyen Bábel királyáról beszél.

szegénység: I. Az ÓSz-ben legjellemzőbb a Péld 30,8 kk. megfogalmazása: „ne adj nekem se nyomort, se gazdagságot! Hadd egyem kimért kenyeremet, nehogy jóllakva megtagadjalak, s azt mondja: 'Ki az az Úr?' Ne menjek lopni sem, mivel szegény lettem, ne gyalázzam meg Istenemnek nevét.” A szerző mind a ~et, mind a → gazdagságot egyaránt Jahvéval hozza kapcsolatba (vö. 1Sám 2,7; Sir 11,14). A két fogalom feltételezi egymást és nem annyira gazdasági, mint inkább erkölcsi. De teljes értékítélettel is találkozunk a ~et illetően (Péld 14,20; 19,4,7; Sir 13,3.21–23; Jób 24,4–12; 30,1–19): „természetes” szempontból a gazdagságot előnyben részesítették; a ~ben viszonylagos rosszat láttak, ugyanakkor a gazdagságban viszonylagos jót. Nem tekintve azt, hogy mindennek Isten a végső oka, aki állandóan kormányozza a világot (1Sám 2,7; Péld 22,2; 29,13; Sir 11,14), a legtöbbször mégis az ember az oka annak a rossznak, amit a ~ jelent, az ember lustasága (Péld 6,9–11; 10,4; 12,11; 13,4; 14,23; 19,15; 20,4.13; 23,21; 24,30–34; 28,19; Préd 10,18; Sir 25,3) v. az élvezetvágya (Péld 21,17; 23,21; Sir 18,23; 19,1). Egyébként az ÓSz rokonszenvez a szegényekkel: Jahve nem hagyja el a

szegényt (Jób 5,15; Zsolt 72,12–15; Sir 35,13–24); a próf.-k ismételten védelmükbe vették a szegényeket, és a → Törvény is igyekezett enyhíteni sorsukat (MTörv 15,7–18). A szegények boldogan élhetnek, ha félik Istent, megtartják a törv.-t és kerülik a bűnt (Tób 4,21; Péld 19,1.22; 28,6; vö. Sir 10,30). Önként vállalt ~et az ÓSz nem ismer. → alamizsna; → koldus; → szeretet. – II. Az ÚSz kifejezetten nem nyújt értékítéletet a ~ról, de együttérzést, rokonszenvet tanúsít a szegények iránt; vö. Jak 2,2–6 (különösen 2,5, amely zsoltárookra emlékeztet); Lk 16,19–31: példabeszéd a gazdagról és a szegény Lázárról; Mk 12,41–44: a szegény özvegy adománya. Pál ap.-i munkájának jelentős részét jelentette a jeruzsálemi egyh. szegényeiről való gondoskodás, amivel kapcsolatban kifejezetten utal Jézus ~ére (Róm 15,26 kk.; 2Kor 8,9; vö. Mt 8,20). Azok a szegények, akiknek az ev.-ot kell hirdetni (11,5; Lk 4,18; vö. Iz 29,18 kk.), valamint a lélekben szegények (Mt 5,3), akiké az Isten országa (Lk), ill. a mennyek országa (Mt), nem gazdasági és társadalmi kategóriát képviselnek; vallási szempontból kell őket tekinteni: ők azok, akiket a Zsolt és Iz 'alázatos'-aknak nevez, mert tudatában vannak kicsiségüknek, méltatlanságuknak, mindent Istentől várnak, a világtól semmit nem kívánnak; vö. Jel 2,9: a szmirnai egyh. szegény, mégis gazdag; ugyanakkor 3,17 kk.: a laodiceai egyh. dúsgazdag, de mégis „szánalomra méltó, szegény, vak és mezítelen”. Az ÚSz ismeri az önként vállalt ~et (Mk 10,21 kk.).

szegletkő: → kő.

szégyenbélyeg: A Bibliában nem szerepel ugyan a testi büntetések sorában, de azért a Kiv 21,25 olyan testi sértésként említi, amelyért azzal kellett bűnhődni, amit a sértett elszenvedett: életet életért, szemet szemért, ... égetést égetésért, sebet sebért. Iz 3,24: Jeruzsálem leányainak „a homlokra süttött bélyeg lesz a szépség”, amit nyilvánvalóan úgy kell értelmeznünk, hogy rabszolgánők lesznek. → stigma.

Szeir: eredetileg vsz. egy erdőborította hegység neve a Holt-tengertől D-re, Arabától Ny-ra (Ter 14,6; MTörv 33,2; Józs 11,17), ahol először a → horiták, később pedig az → edomiták telepedtek le (Bír 5,4; Iz 21,11; Ez 35,15); így mindkét népcsoport Szeir fiainak számított (2Krón 25,11). Ebben az értelemben szerepel az elnevezés (a hegységre és az ott élő népre egyaránt vonatkoztatva) az egyéb forrásokban is. Végül a ~ név a Szeir fiainak nevezett nép ősatyjának nevévé vált (Ter 36,20 kk.).

szekérváros: → harci szekér.

szekta: intézményes vallási közösségtől elkülönült, karizmatikus vezetés alatt álló kis csoport, amely bizonyos tételeket egyoldalúan hangsúlyoz, s tagjait a szokásosnál szigorúbb aszkézisre kötelezi. Az ÓSz-ben csak a → rechabíták esetében gondolhatunk ~ra (Jer 35). Az ÚSz-ben a farizeusokat és a szaduceusokat tekintik szektának (ApCsel 5,17; 15,5; 26,5). Az első keresztényeket a názáretiek ~jának nevezték (24,5; 28,22). 2Pét 2,1 szerint a hamis próféták és tanítók a pusztulás ~it hozták létre. → Kumrán, → szakadás.

Szekundusz (lat. 'a második'): tesszalonikai keresztény férfi, Pál kísérője a 2. missz. úton Görögországtól Szíriáig (ApCsel 20,4).

szél: A Bibliában sokszor találkozunk a ~lel, ami érthető is, hiszen a ~ az ember mindennapi tapasztalatainak körébe tartozik. A ~ lehet egészen finom fuvallat, ami a legkisebb réseken is áthatol (Jób 41,8: levegő), de fújhat nagy erővel, feltartóztathatatlanul, D-re és É-ra egyaránt (Préd 1,6; 11,5); az ember nem tudhatja, hogy honnan jön és hova tűnik tova: ott fúj, ahol akar (Jn 3,8), titokzatosan oszlik el (Zsolt 78,39). Szelíden felborzolja a haját (Jób 4,15), a nád hajladozik tőle (Mt 11,5), kellemes frissítő hatású (vö. Ter 3,8). Ha viharosra fokozódik, sok kárt okoz (vö. Jel 7,1), tördel és magával sodor (Jób 15,30; 21,18; 30,22; Iz 17,13; 27,8; 41,16; 57,13; Oz 4,19), úgy hogy menedéket kell keresni, fedél alá kell előle húzódni (Zsolt 55,9; Iz 32,2); a tengernek esik, felkavarja (Dán 7,2) v. visszaszorítja, feltornyosítja (Kiv 14,21), a hajókat veszedelembé sodorja (Zsolt 48,8; Jón 1,4; Jn 6,18) és házakat dönt romba (Jób 1,19; Mt 7,27) v. falakat (Ez 13,11 kk.), sziklákat (1Kir 19,11) szaggat; fürjeket (Kiv 10,13) v. sáskákat (10,13) sodor magával (10,9). Ha Ny-ról, a tenger felől fúj a ~, akkor

esőt ígér (Lk 12,54) és meg is hozza a várt esőt (1Kir 18,44 kk.). A viharos, forró, perzselő ~ (Jób 27,20 kk.; Zsolt 11,6; Jer 4,11 kk.; 18,17), amely K-ről, a pusztából (4,11; 13,24) v. D-ről (Lk 12,55) érkezik, megperzseli a kalászt (Ter 41,6) és elapasztja, „lepecsételi” a forrást (Oz 13,15). Hideg (Jób 37,9; Sir 43,20) és viharos (Ez 1,4) a – nyár kivételével – senkitől nem kedvelt az É-i ~. Az ApCsel 27 kk. nem palesztinai, hanem mediterrán viszonyokat tükröz. A 4 ~ (Dán 7,2; Zak 6,5) jelölheti a 4 → égtájat, a világtájakat v. egy-egy terület oldalait; a legszebb áttekintést Ez 42,16–20 nyújtja. – A szeleket Isten teremtette és irányítja, így szélvészkként (ApCsel 2,2) v. enyhe szellőkként (1Kir 19,13) Istennek v. Isten Lelkének, ill. a Lélek hatásainak (Jn 3,8) a szimbóluma a ~. De gyakran jelképezi a hiábavalót, a mulandót, a semmitérőt: a hiábavaló, eredménytelen beszédet (Jób 6,26), a törékeny létet (7,7), azt, hogy amit az emberi tudás létrehoz, az nem maradandó, hanem mind elmúlik, hiábavaló, csalfa (Préd 1,14.17 stb.; Iz 41,29; Jób 15,2). Így az ember csak ~ után fut (Oz 12,2), szelet vet (8,7), 'szelet szül' (Iz 26,17: a héb.-ben), szelet arat (Péld 11,29: a héb.-ben 'örököl'!), szelet kerget (pl. Préd 1,14 stb.: a héb.-ben 'legeltet').

Szela (hely) (héb. mindig hasszela 'a szikla'): a Bír 1,36 szerint az edomiták határa. 2Kir 14,7: erőd (város?), amelyet Amacja király elfoglalt és Jokteelnek nevezett. A párhuzamos helyen (2Krón 25,12) nincs szó városról, csak egy sziklacsúcsról, ahonnan letaszították az edomitákat (→ Szeir fiait). A Krón szerzője már az Umm el-Bijjára gondolhatott, → Petra (a Vg is így!) völgykatlana fölött. Régészetiileg nem lehet kimutatni, hogy a Kr. e. 8. sz. vége előtt itt település lett volna, így a 2Kir 14,7 szempontjából nem vehető számításba. Iz 42,11; Jer 49,16; Abd 3: itt általában a kőszirt, a sziklák lakói szerepelnek; a szerzők inkább az edomiták fővárosának, Boszrának a környékére gondolhattak (vö. Ám 1,12); ettől 3 km-re É-ra fekszik egy ~, amely a bibliai szövegekbe jobban beleillik, de még nincs kellően feltárva.

szela (fogalom) (héb. szelah): kifejezés, amely magyarázatul szolgál a zsoltárokhoz (71-szer) és Hab 3-hoz (3-szor); rendszerint egy-egy vers végén áll; a 3,3.9 közepén tartalmazza, 2 helyen az egész zsoltár végén találjuk. A szó eredete és jelentése még vita tárgya. A LXX a gör. diapszalma szóval adja vissza, amelyet 'közjáték'-nak, 'intervallum'-nak értelmez. Ezt a kifejezést SalZsolt is tartalmazza, de kétségbe vonják, hogy a LXX készítői ismerték a ~ jelentését. Aquila a ~ megfelelőjéül az aei (= mindig) szóval él; ez utalás lehet a liturgiában épp ekkor adott áldásra. Theodotionnál eisz telosz (= in finem) felel meg neki. Mivel a szó független a szöveg tartalmától, irodalmi, liturgikus v. zenei utasítás lehet; olyan utasítás, amely v. a zsoltár éneklésekor jelenlevőknek szólt (letérdelni?, így P. Haupt), v. pedig a zenei előadáshoz szolgált útbaigazításul (intervallum = szünet? antifóna?, így Zapletal). N. H. Snaith szerint arra a helyre utal, ahol a kórusnak azt kellett énekelnie: „Adjatok hálát az Úrnak, mert jó, mert irgalma örökkévaló.

Szeleukia: számos város neve Közel-K-en; e városok zömének neve alapítójára, I. Szeleukosz Nikánorra vezethető vissza. A Bibliában csak Antióchia kikötővárosa szerepel, amelyet Kr. e. 301: I. Szeleukosz alapított. 1Mak 11,8: VI. Ptolemaiosz Philometor elfoglalta; Kr. e. 64: Pompeius felszabadította. Első missz. útján Pál ap. – Barnabással útba ejtette: innen hajóztak Ciprusba (ApCsel 13,4).

Szeleukidák: a Nagy Sándort követő → diadokhoszok egyik dinasztiaja. Nevüket az 1. uralkodóról kapták. Kr. e. 312–264 között uralkodtak Szíriában és gyakran beavatkoztak Palesztina sorsába is. – 1. I. Szeleukosz Nikátor (ur. Kr. e. 312–281): eredetileg Nagy Sándor seregének volt a vezére. Babilon (Kr. e. 312), majd Szíria (Kr. e. 301: az Ipszosz melletti csata) satrapája lett; Kr. e. 305/4: királyi címet vett föl, és a hellén városok már életében istenségnek kijáró tiszteletben részesítették. Dán 11,5: az egykori vezérek egyike, aki még Dél királyánál „is erősebb lesz, s hatalmasabb birodalmat szervez, mint a többi ország”. – 2. I. Antiokhosz Szótér (ur. Kr. e. 281–261): I. Szeleukosz fia. – 3. II. Antiokhosz Theosz (ur. Kr. e. 261–246): I. Antiokhosz fia; feleségül vette az egyiptomi királylányt, Bernikét, s első felesége, Laodike, valamint ennek fia – Bernikével együtt – megölte (11,6). – 4. II. Szeleukosz Kallinikosz (ur. Kr. e. 246–226): II. Antiokhosz fia. Bernike meggyilkolása miatt háborúba keveredett Egyiptommal (III. Ptolemaiosszal; 11,7–9). – 5. III. Szeleukosz Keraunosz (ur. Kr. e.

225–223): II. Szeleukosz fia; mielőtt Egyiptom ellen vezetett sikeres bosszúhadjáratát befejezte volna, megölték (vö. 11,10). – 6. III. Nagy Antiokhosz (ur. Kr. e. 223–187): II. Szeleukosz fia; először vereséget szenvedett Egyiptommal szemben Raphiánál (Kr. e. 217), de végül győzelemre vitte az Egyiptom elleni harcot. Egyiptom királya, V. Ptolemaiosz feleségül vette Nagy Antiokhosz lányát, Kleopátrát (11,13–17). Vállalkozásait a róm.-ak megghiúsították (11,18). Egy Elám ellen vezetett hadjárat során halt meg (11,9). Az egyiptomi hadjárat idején Júdeában létrejött egy gör.-ökkel rokonszenvező párt (11,14–16). 1Mak 1,10: IV. Antiokhosz apjaként említi. – 7. IV. Szeleukosz Philopator vagy Szótér (ur. Kr. e. 187–175): apjával ellentétben teljhatalmában keményen bánt azokkal a zsidókkal, akik nem a gör.-ökkel rokonszenvező párthoz tartoztak. Az ő uralma alatt történt, hogy Héliodorosz kirabolta a Templomot; az Oniász és Simon közti ellenségeskedés szintén erre az időre esett (Dán 11,20; 2Mak 3,1–4,7). – 8. IV. → Antiokhosz Epiphanész, III. Antiokhosz fia (ur. Kr. e. 175–164). – 9. V. → Antiokhosz Eupator, IV. Antiokhosz fia (ur. Kr. e. 164–162). – 10. I. → Demetriosz Szótér, IV. Szeleukosz fia (ur. Kr. e. 162–150). – 11. → Alexander Balasz, IV. Antiokhosz állítólagos fia (ur. Kr. e. 150–145). – 12. II. → Demetriosz Nikánor, I. Demetriosz fia (ur. Kr. e. 145–140); → pártusok. – 13. VII. → Antiokhosz Szidetész, I. Demetriosz fia (ur. Kr. e. 139/8–129). – Az ÓSz-ben nem szerepelnek a következők: – 14. II. Demetriosz Nikánor (másodszer; ur. Kr. e. 129–125). – 15. V. Szeleukosz, II. Demetriosz fia (ur. Kr. e. 125). – 16. VIII. Antiokhosz Grüposz, II. Demetriosz fia (ur. Kr. e. 125–113). – 17. IX. Antiokhosz Züszinekosz, VII. Antiokhosz fia (ur. Kr. e. 113–95). – VIII. és IX. Antiokhosz fiai viszálykodtak a trón körül. Kr. e. 83: az ország Örményország királya, Tigranész kezére került. Miután a róm.-ak Tigranészt félreállították, végül még XIII. Antiokhosz Asiatikosz uralkodott (Kr. e. 69–64) a róm.-ak felügyeletével. Kr. e. 64: Szíria róm. provincia lett.

184. A szeleukidák birodalma. Kr. e. 198-ban

szelídség: Az ÓSz a ~et olyan magatartásként állítja elénk, amely közel áll az → alázathoz (vö. Iz 26,6; Sir 10,15); a szelíd ember ellentmondás nélkül, hűségesen alárendeli magát az Istennek és az embereknek. Mint a szegények és az elnyomottak fő erénye Izr.-ben az igazak, vagyis a szt. → maradék jellemző tulajdonságává, fő vonásává vált (vö. Szof 3,12; a kumráni iratok ismételtlen ajánlják: 1QS 2,24; 3,8; 4,3; 5,3; 5,25 stb.). A próf.-i hagyományban a Messiásnak is egyik fő jellemzője (→ messiásvárás): Zak 9,9. Ezt a gondolatot a szinoptikus hagyomány (vö. Mt 21,5) is átvette. Jézus magát szelídek és alázatos szívűnek mondta (11,29), a Hegyi beszédben pedig a boldogok közé sorolta a szelídeket (5,5; vö. Zsolt 37,11). Hogy Jézus ~e milyen nagy hatással volt az első keresztény közösségekre, azt a Pál leveleiben található utalások is tanúsítják (pl. 2Kor 10,1), ahol a ~ a Lélek „gyümölcse” (Gal 5,23), minden kereszténynek alapvető kötelessége (6,1; Ef 4,2; Kol 3,12); az apostol (1Kor 4,21) és a püspök (1Tim 6,11) „hivatalból” is köteles ~et tanúsítani, de nem nélkülözheti az ev. egyik hirdetője sem.

szellem: → emberi lélek, → halottidézés.

szem (testrés): A Biblia szerint a ~ az ember belső életének tükré. Ezért a Biblia gyakran különféle érzelmeket kapcsol a ~hez; így vágyakozást (Zsolt 69,4; Siral 4,17), reményt (Zsolt 25,15); alázatot (Jób 22,29; Vg), részvétet (Iz 13,18), kevélységet (2,11), arcátlanságot (Péld 30,17), keménységet (MTörv 15,9: „nehogy barátság-talanul nézz szegény testvéredre”), tetszést (2Pét 2,14), irigységet (Mt 20,15; Mk 7,22). A kapzsi, irigy tekintettől K-en félték, az volt a meggyőződésük, hogy aki ferde ~mel nézi őket, az gonosz; bajt, betegséget hoz rájuk (Sir 14,8 kk.); ez ellen → amulettekkel próbáltak védekezni. A pupillát v. a ~golyót héb.-ül ~ 'leányá'-nak (Siral 2,18; Zsolt 17,8) v. 'uracská'-jának nevezték (MTörv 32,10; Péld 7,2; vö. Zsolt 17,8); a drága, értékes dolgot óvták mint ~ük fényét (= a ~golyót). Aki valakinek „a ~e” volt, az vezette az illetőt (Szám 10,31; Jób 29,15). A látnok olyan ember, akinek nyitva van a ~e (Szám 24,3.15: mélyreható tekintetű ember). Valakinek

a ~ét megnyitni a. m. visszaadni a ~e világát, a látását (Mt 9,30; Jn 9,10.14; lelkileg: ApCsel 26,18), v. kiszabadítani a fogságból a sötétségből (Iz 42,7; vö. 61,6; Zsolt 146,7 kk.); akinek megnyílt a ~e, az felfogta az igazságot, eljutott valaminek az ismeretére (Lk 24,31). – Képes értelemben a ~ a lélekre (Gal 3,1; 1Jn 2,11), az ismeretre v. a belátásra utal (Ter 3,5.7; Lk 19,42; Ef 1,18), de érzékeltethet ’~’ jelentésű szót tartalmazó (állandósult) szókapcsolat szándékot (Mt 6,22 kk.) v. ítéletet (Ter 16,4; Zsolt 118,23) is; az jó, kedves v. rossz valakinek (Istennek is) a ~ében, ami tetszik neki v. tetszése ellenére van (Lev 10,19; MTörv 6,18; 1Sám 8,6; Bölcs 9,9.18 stb.); vö. a kegyelmet talál valaki Isten ~ében kifejezéssel (pl. Ter 19,19; 34,11; Kiv 33,12–17). A látás, ill. nézés, tekintés is lehet általánosabb v. képes értelmű: kifejezhet megértést, felfogást (Jer 33,24; Jn 1,51; 4,19; Jak 5,11), tanácskozást, gondolkodást (ApCsel 15,6), valakivel törődést (Ter 39,2; Iz 5,12; ennek ellentéte a szemet huny, elfordítja szemét, azaz: ’nem törődik velem’, Lev 20,4; Ez 22,26), kiválasztást (Ter 41,33; 2Kir 10,3). A felszólítás: ’nézz/nézzetek oda, nehogy...’ a. m. ’ügyelj/ügyeljete, nehogy...’ (Mt 18,10; 1Tesz 5,15). A ~ és az orr, valamint a → látás és a → hallás együtt a megértést jelenti (Iz 6,10; 42,18 kk.; Mt 13,14 kk.; Mk 8,18 kk.). Különféle – főleg elvont – fogalmakat jelölő szavakkal együtt a látás héb. megfelelője valaminek a megtapasztalására, átélésére utal; ez lehet a jó v. a rossz (Jer 44,17; Zsolt 90,15); az élet (Jn 3,36), a halál (Zsolt 49), a romlás v. némelyek szerint a sír (16.10), a kard, az éhség (Jer 5,12), az álom (Préd 8,16), az Emberfiának egy napja (Lk 17,22); ugyanígy lehet látni az Isten hatalmát és dicsőségét (Zsolt 63,3), az Isten országát (Jn 3,3) is. Ha Isten lát valakit v. valamit, azt nem egyszerűen antropológiai értelemben kell vennünk (Ter 1,3.10), hanem a valakiről v. valamiről való gondoskodást, a vele való törődést is magában foglalja (pl. Iz 37,17; Zsolt 113,6; Sir 11,12; Iz 66,2; Zsolt 34,16; vö. 1Kir 9,3; az ellentéte: Iz 1,15). Hogy Isten/az Úr lát/megnéz valamit, az gyakran rettenetet keltő ítélet (Ter 6,5; 11,5; MTörv 32,19; Ám 5,22; kívánságként, ill. imában: Kiv 5,21; Zsolt 80,15; → fül). Isten arcát látni (Kiv 34,23 kk.; MTörv 16,16; 1Sám 1,22; Iz 1,12; Zsolt 42,3, mindenütt javított olvasat szerint) a. m. ’szentélyében felkeresni és ott vele találkozni, imában, az istentiszteleten’. A ~ betegségére nézve: → epe.

Szem (személy) (héb. sem ’név’; vsz. azzal magyarázható, hogy ~ a tekintélyes, „néven **nevezett**” népek **ős-atyjának számított**): a szemiták listáján (Ter 5,32), a vízözön tört.-ében (6,10; 7,13; 9,18.23.26 kk.), a → népek tábláján (10,1.21) és a szemiták listáján (11,10), amelyek a tökéletes genealógiát képviselik, ~ Noé fiaként szerepel és az áldás (1,28) teljesedését mutatja (mindkettő P). A népek táblája azokat a népeket vezeti vissza ~re, amelyek a későbbi nyelvhasználatban → szemiták lettek. 9,20–27: a szemita népek kiváltságos helyzetét ~ kegyeletes tettével és az ősatya erre visszavezethető áldásával magyarázza. Sir 49,16: Szettel együtt dicséri ~et („Becsben áll Szem és Szet az emberek előtt”). Lk 3,36 Jézus családfájában szerepelteti.

személyes ítélet: → ítélet.

személynevek: I. Nyelvtani szempontból nézve megkülönböztethetők: A) Egyetlen szóból v. szavak kapcsolattól létrejött ~: 1. Olyan nevek (→ név), amelyeket egyetlen főnév alkot (pl. Sára = fejedelmű) és 2. olyanok, amelyek birtokviszonyra utalnak, birtokos szerkezetből keletkeztek (pl. Mattanja = Jahve ajándéka). Ez utóbbiak Izr.-ben előfordultak ugyan, de nem voltak nagyon gyakoriak. – B) Mondatból keletkezett ~; ezek lehetnek: 1. Névszói állítmányúak (pl. Abimelek = az atya király; az ilyen nevek Izr. korai tört.-ében gyakoribbak, mint később; a szemita nominális mondat szórendje: alany–állítmány (mint Abimelek esetében); később az állítmány került előre (pl. Tobijjahu = Tóbiás = jó az Úr/Jahve). – 2. Igei állítmányú mondat; az ige lehet – a) befejezett cselekvésű (perfectum), amikor is az alany állhat első helyen is (pl. Elisama = Isten meghallgatta v. az állítmány után is (pl. Netanja = adta az Úr); az alany–állítmány szórend a régebbi irodalomban gyakori, de a fogság utáni időben erősen visszaszorult; ezzel szemben a későbbi időben a fordított szórend vált nagyon gyakorivá. – b) befejezetlen cselekvésű (imperfectum; pl. Izmael = meghallgat Isten); a szokásos szórend: állítmány–alany; az ilyenfajta nevek száma nagy; a fordított szórend (pl. Eljakim = Isten fölemel) ritka. – c) igenév (pl. Mesullemja = megfizető az Úr); ez a típusú személynév Izr.-ben nagyon ritkán fordult elő, és csak

későn; → uralkodói név. – A ~nek természetesen rövidült változataik is keletkeztek: így a birtokviszony jelölenné válhatott (pl. Mattan – Mattanja = Jahve ajándéka), elmaradhatott az alany (pl. Jakim – Eljakim = Isten fölemel), a Jahve istennév is megrövidülhetett: kezdetben Jo/Jeho, végül Ja/Jahu. – II. Tartalmi szempontból megkülönböztethetők: A) Profán személynevek. Ezek kivétel nélkül mind egyetlen szóból v. szavak kapcsolatából állnak. Nagyon nehéz pontosan lefordítani őket. Főleg a születés napjára, a gyermeknek a családon belül elfoglalt helyére, valamely testi sajátságára (szín, nagyság, testi erő, testi hiba, rendellenesség) v. szellemi tulajdonságra utalnak, ill. a szülők örömét fejezik ki különféle képekben. De egész sor állat, növény és foglalkozás neve is szolgálhatott Izr.-ben személynévül. – B) Vallásos személynevek. Ezeket csaknem kivétel nélkül birtokviszonyban álló főnevek v. mondatok alkotják. Ez utóbbi esetben az alany valamely istennév v. tulajdonnévként (El, Jahve, Adon, Melek, Baal, Anath, Gad, Aszima), v. vele rokon értelmű köznévként (Ab = atya, Ach – testvér, Amm = nagybátya, az illetőnek saját népéből való). Az állítmány azt fejezte ki, hogy a hívő miként képzelte maga elé az alany által megnevezett istenséget v. pedig azt, hogy mit kért, ill. várt tőle. Így beszélhetünk hitvalló, bizalmat tanúsító, hálát kifejező, óhajra utaló ~ról. A ~ gazdag forrásul szolgálnak Izr. vallástört.-e, főleg a népi vallásosság és a személyes jámborság vizsgálatához.

Szemét-kapu: → Jeruzsálem.

szemfesték: → szépítőszert.

szemiták, szemitohamiták: néhány olyan elő-ázsiai nép összefoglaló neve – a → népek táblájával összhangban –, amelynek közeli nyelvrokonságát már jó ideje kimutatták. Az elnevezés A. L. Schlözer nyomán (1791) terjedt el. Ám az elő-ázsiai ~ csak az egyik – világosan elkülöníthető és a kutatók által már jól felderített ágát – képviselik egy nagyobb nyelvcsaládnak, amelynek nagyobb tömbje Afrikában telepedett le, és amelyet – szintén a népek táblájával összhangban – összefoglalóan szemitohamitáknak szoktak nevezni. Mindkét elnevezés nyelvészeti szakkifejezés, amely csak nyelvi összetartozásra utal, művelődési és faji rokonságot nem tételez föl. Minthogy Th. Nöldeke a nyelvcsalád zömét Afrikában találta, először itt kereste az őshazát, s nézetéhez azóta többen csatlakoztak. A szemitohamita ősnép számos ága Afrikában telepedett meg (pl. az egyiptomiak a Nílus-deltánál); ugyanakkor az elő-ázsiai ~ különféle hullámokban lezajlott vándorlásaik során Ázsiának Afrika lakott területeihez közel eső részeit foglalták el. Elsőként az akkádok (keleti ~) váltak ki (Kr. e. 3. évezred); velük szemben az összes többi elő-ázsiai ~ az ún. nyugati ~at képviselik; a nyugati ~ a következő 2 évezred folyamán szétváltak: É-on az amoritákra és az arámokra (északnyugati ~), D-en pedig az arabokra, a szabeusokra és az etiópokra (délnyugati ~).

szent: I. A szó jelentése. A héb. kadós 'szent' és kódes 'szentség' vsz. nem a 'tisza, új' értelmű hadas szóból származik, hanem a kadadból, amely a. m. 'levágni'; kultikus értelemben 'elkülöníteni, elhatárolni attól, ami tisztátalan, közönséges, hétköznapi (profán), és Isten szolgálatára lefoglalni (vö. a gör. temenosz szóval, amely a 'levágni' értelmű temnein szóból ered, valamint a lat. sanctusszal amely a sancire származéka). Hasonló, de nem azonos értelmű kifejezés a tahór 'tisza', jóllehet az, ami tisztátalan, soha nem lehet ~, a → tiszta csak azután lesz ~, ha kivonják a köznapi használatból és Isten elfogadja. A ~nek 3 vonatkozása van; ezek kezdettől benne foglaltattak a ~ségnek abban a fogalmában, amellyel a Bibliában találkozunk, anélkül, hogy a ~ség fogalmának fejlődését a Bibliában nyomon lehetne kísérni. Minthogy a 2 utóbbi vonatkozás meglehetősen viszonylagos jellegű, érthető, hogy csak akkor kap hangsúlyt, amikor ezek kerülnek előtérbe. – 1. Végső fokon a ~ mindig abban gyökerezik, amit a vallásbölcselet numinózumnak nevez, s ami a Bibliában úgy nyilatkozik meg, mint ami a szó abszolút értelmében ~; más szóval olyan minőség, amely csak Istenről, a teremtetlen, azaz öröktől fogva és örökké létező fölségről állítható, és amely részben azonos → Isten dicsőségével (héb. kabód, gör. doxa). – 2. Kultikus értelemben a ~ség a teremtmény tulajdonsága, ha kivonták a hétköznapi, közönséges (profán) használatból és Istennek szentelték. – 3. Vallás-erkölcsi értelemben csak

Isten, az angyalok és az emberek lehetnek ~ek; ilyen értelemben a ~ség erkölcsi tökéletességet, feddhetetlenséget jelent (gör. agnosz) a gondolkodásmódban és a cselekvésben. A LXX és az ÚSz teljes mértékben szakított a korai gör. és a hellenista szóhasználattal, és az ÓSz-hez szorosan csatlakozva a héb. kadós megfelelőjeként nem a szokásos hierosz szóval, hanem helyette a gör.-ben egyébként szinte ismeretlen hagiosz szóval élt. – II. Az ÓSz-ben. A) Isten ~sége (→ Isten). Más vallásoktól eltérően, amelyektől a numinózum ugyan nem idegen, de amelyek a ~et szinte csak kultikus értelemben ismerik, az istenségről csupán ritkán állítják a ~séget, az ÓSz-ben a ~ jelző abszolút értelemben véve csak Istenre vonatkozik, annak kifejezésére, hogy teremtetlen (= öröktől fogva létező és örökké élő) és teljesen megközelíthetetlen Fölség, akivel szemben az összes tőle különböző létező (mint teremtmény) eleve nem ~. Mózes és Hanna énekében Isten ~sége – ugyanúgy mint a dicsősége – elérhetetlen és felülmúlhatatlan (Kiv 15,11; 1Sám 2,2); ugyanakkor Izajás háromszoros ~jében, triszhagionjában (Iz 6,3: „Szent, szent, szent a Seregek Ura”) más szempontokkal szemben elsősorban Isten ~sége kap hangsúlyt. Isten maga is ~nek mondja magát, mert a neve (= lénye; → név) ~ (Zsolt 99,3.5.9; Lev 11,44; 19,2; 20,26; 21,8; Iz 40,25). Ez a ~ség annyira csak Istené, hogy csak Ő képes ~nek bizonyulni, ~ségét megmutatni (5,16; Ez 20,31; 28,22.25) és az embert megszentelni. Következésképpen Isten az, aki Izr. ~ségét újra helyreállítja (37,28). Ez az alapja a vallás-erkölcsi vonatkozásnak, amely elsősorban az ember esemény, bűnös voltával kapcsolatban kerül előtérbe. Jóllehet a kas tő eredeti jelentésével számolva vitathatatlan a fejlődés a szó jelentésében, az a meglehetősen elterjedt nézet, hogy a '~' csak a kinyilatkoztatás során kapott vallás-erkölcsi tartalmat, nem bizonyítható. Igaz ugyan, hogy a próf.-k igen fontosnak tartották az erkölcsiséget, de azért az is tény, hogy ez az erkölcsi tudat már korábban is megvolt. S ha a Ter csupán egy helyen szerepelteti is a ~et (2,3: megszentel), azért a Szodomáról szóló elbeszélésben Isten erkölcsi értelemben véve ~nek nyilatkoztatja ki magát (18). Amikor Isten megjelenik Mózesnek, ez egyszersmind az Ő erkölcsi tisztaságának kinyilatkoztatása Mózes bűnös voltával szemben (Kiv 3,5). Minthogy az a néppel szemben támasztott követelmény, hogy ~ legyen, a Tízparancsolathoz kapcsolódik, arra lehet következtetni, hogy az erkölcsi ~ség fogalmát már korábban is ismerték Izr. fiai (19,5 kk.). A próf.-k erősen hangsúlyozták az erkölcsi értelemben vett ~séget. Így Izajás Isten abszolút ~ségét egyszersmind erkölcsi nagyságnak is tekinti, így állítja szembe saját bűnösségével (Iz 6,3–7). A próf. számára Isten a tökéletes tisztaság, amely annál szembeötlőbb, minél inkább vétének az emberek a ~ség ellen (Ám 2,7; vö. MTörv 32,4). A pogány istenekkel, akik kifejezetten erkölcstelenek, szemben áll Jahve, aki saját ~ségére esküszik (1Sám 6,20; Zsolt 89,36; Ám 4,2), és annyira fölötte áll minden bűnnek, hogy utálja a bűnt (Zsolt 5,5; Hab 1,13) és lehetetlenség bűnbe vinni. Ezért irányul Isten → szeretete az erényre és az igazságra (Zsolt 11,7; 15,1 kk.). – B) Az ember számára Isten ~sége a mérték, ugyanakkor azonban a példakép is: „legyetek szentek, mert én, az Úr szent vagyok” (Lev 11,44; 19,2; 20,26). Mint féltékeny Isten Jahve ~séget kíván (Józs 24,19), és a legkisebb vétségért is szigorú büntetést róhat ki (1Sám 6,20; 2Sám 6,6 kk.), úgyhogy Isten ~sége itt egybeesik büntető igazságosságával (Iz 5,16; vö. Bölcs 5,20). Ez azonban nem a végső és legfőlemelőbb formája az isteni ~ség megnyilatkozásának. Izajásnál és Ozeásnál a szigorú igazságosságot felváltja a megbocsátó irgalom, a megváltás (Iz 41,14; 43,3.14) és Isten szeretete: „Nem hagyom, hogy fellobbanjon haragom: Efraimot nem pusztítom el többé, mert Isten vagyok, nem ember; a körödben élő Szent” (Oz 11,9). Így a bűn ellenére is lehetséges a ~ség, mégpedig erkölcsi értelemben véve; ezt Isten mindenekelőtt Izr. népétől kívánja meg: „Papi királyságom és szent népem leszek” (Kiv 19,6). Ez a követelmény, amely mindenekelőtt a szövetségkötésben fejeződik ki, ~ kötelékkel fonja össze Jahvét és a népet. Amint az angyalokat ~nek lehet tekinteni, amiért Isten közelében élnek (Jób 5,1; vö. 15,15; Zsolt 89,6–8; Bölcs 5,5), úgy a népet is, amelyet a szövetség összekapcsol Jahvéval, kötelezi a ~ség. Izr. fiai szívesen nevezték Jahvét Izrael Szentjének (Iz: 29-szer; vö. 1,4; 5,19.24 stb.; Jer 50,29); így Izr.-nek is ~ népnek kell lennie, mert Jahve „tulajdon”-a lett (Lev 20,26; MTörv 7,6; 26,19; Jer 2,3). Ez a kollektív ~ség föltételezi az egyéni ~séget, ahogy ez abból a tényből következik, hogy az igazak – személyes életük alapján – ~nek számítanak, annak nevezhetők (Zsolt 16,3; 34,10.18), a messiási korban is (Iz 4,3; 6,13; Dán 7,18.27). – C) A kultikus ~ség eszköz a belső ~ség védelmére és elősegítésére, amelyet szimbolizálnia kell. Így érthető az a

követelmény, hogy Izr. fiainak, elsősorban a papoknak tartózkodniuk kell minden tisztátalanságtól, épp azért, mert Jahve ~ (Lev 11,44 kk.; 18,21; 20,3.7; 22,32). Ezért ~ek a papok (Kiv 29,1; Lev 21,7 kk.), elsősorban a főpap, akinek homlokán a pánton írva állt: „Az Úr fölszenteltje” (Kiv 28,36); ezért ~ a → nazir is, amíg fogadalmának ideje le nem jár (Szám 6,5–8). Ugyanígy ~ek a helyek, ahol Jahve kinyilatkoztatta magát v. lakik, pl. az ég (Zsolt 20,7), az égő csipkebokor (Kiv 3,5; vö. Józs 5,15), Kánaán földje, mert itt lakik Jahve népe körében (Zsolt 78,54; Zak 2,17), Jeruzsálem városa (Zsolt 46,4 kk.; Iz 48,2; 52,1), Sion hegye (Iz 27,13; Jer 31,23), a sátor (vö. Kiv 28,43; Lev 6,23), a Templom (Zsolt 5,8), az előudvar (Kiv 29,31), mindeneke előtt azonban a → szentély és a → szentek szentje (26,33). ~nek számítottak a kultikus időpontok, a szombat (Ter 2,3; Kiv 35,2) és az ünnepek (12,16; Lev 23,4.8.21), a kultikus eszközök, pl. a → láda (2Krón 35,3; Lev 2,3), a kitett kenyerek (1Sám 21,5), a tömjén (Kiv 30,35), az olaj (30,25.31), a liturgikus öltözékek (28,2; 29,29); különösen ~ az égő-áldozati oltár (29,37) és az illatáldozati oltár (30,10). Jóllehet ez a fizikai, külső ~ség a belső ~ség szimbóluma volt, azért az ÓSz-ben önálló szerepet is betöltött, sőt, a fizikai ~ség el is veszthette a kapcsolatot a belső ~séggel. Ilyenkor szólaltak fel ellene a próf.-k és fordult vele szembe az ÚSz, amely az ÓSz fizikai jellegű ~ségének helyébe a lelki ~séget iktatta. – III. Kumránban a szóhasználat ugyanolyan volt, mint az ÓSz-ben, de a ~ség erkölcsi jellege nagyobb hangsúlyt kapott, ezzel szemben a kultikus-rituális elemek háttérbe szorultak. Ezért a hétköznapi, a közönséges (a profán) mint a kultikus szempontból ~ ellentéte csaknem teljesen hiányzik. A megszentelődés is csak kismértékben jelenti a kultikus szempontból való tisztátalanságoktól szabadulást, sokkal inkább a bűntől és az erkölcsi elégtelenségektől való szabadulásra, megtisztulásra vonatkozott. Bármennyire ragaszkodtak is ahhoz a felfogáshoz, hogy a ~ség személyes teljesítménynek tulajdonítható, azon alapszik, végül mégis Isten kegyelmére vezették vissza. – A) Isten ~ségét elsősorban világ fölötti hatalomnak, erkölcsi értelemben csak az emberi bűnnel, igazságtalansággal szemben fogták fel. Míg az ÓSz-ben a ~ség és az Isten csaknem azonos fogalmakként szerepelnek, Kumránban az Isten fogalmába a ~ség nem tartozott bele. Az Isten és az ember ~sége közti viszonyról sem esik közvetlen formában szó. Isten ~sége nem forrása, nem is példaképe az ember ~ségének, bár az alapvető különbséget világosan látják. A Szentlelket még nem önálló személynek, hanem Isten ajándékának tekintik, amely az emberben az üdvösséget munkálja, összetartja a kumráni közösséget (ennek köszönhető a bűnbocsánat), és forrása az öröme, a bölcsességnek. – B) Kumránban személyeknek és dolgoknak is tulajdonítottak ~séget, de nem olyan mértékben, mint az ÓSz-ben. Nemcsak Isten közelében élő földöntúli lényeket neveztek ~nek (→ angyal), hanem kozmikus jelenségeket és elhunyt tagokat is. Emberre vonatkoztatva a ~ jelző elsősorban a fölkent személyeket (nyilván próf.-k voltak!), a papokat, a közösséget és azokat illette meg, akik erkölcsi szempontból kitüntették magukat. – C) Ami a ~ dolgokat illeti, Kumránban is ~nek tekintették a templomot, az áldozati adományokat, a tisztítóvizet, a törv.-t és a szövetséget, de ~ségüknek részben szimbolikus értelmet tulajdonítottak. Így pl. legszentebbnek maga a közösség számított, a ~ víz'-en pedig a bölcsesség forrását értették. Minden téren megfigyelhető az átmenet a tárgyi rituális szemléletből a személyes erkölcsi világba. – IV. Az ÚSz-ben. A merőben fizikai mozzanatok kiiktatódtak, v. ha mégis szóba kerülnek (pl. Zsid), akkor mint előképek szellemi tartalommal töltődnek meg (vö. 8,5). Következésképpen az erkölcsi, személyes ~ségre még nagyobb hangsúly esik, ha jut is szerep – mint a szentségek esetében – fizikai mozzanatoknak. – A) Isten ~ségéről ritkán van szó, így pl. akkor, amikor Krisztus Istent ~ Atyámnak nevezi (Jn 17,11; vö. 1Pét 1,15). Ezeken és más helyeken Isten föl-tétlen ~ségét hangsúlyozza a szerző, elsősorban Izajás triszhagionjával párhuzamban (Jel 4,8), aki Isten ~ségét azonosítja dicsőségével és hatalmával, de ezenkívül még igazságosságát is hozzá kapcsolja: „Uram, te szent és igaz, meddig vársz még az ítélettel?” (Jel 6,10). Ez a ~ igazságosság az igazságtalanság látszatát keltheti (Róm 9,14), de Isten annyira ~, hogy a rossz meg sem kísértheti (Jak 1,13). – B) Gyakrabban (Mk 1,24; Lk 1,35; Jn 6,69; ApCsel 3,14; 4,30; 1Jn 2,20; Jel 3,7), de azért tartózkodóan szólnak az ÚSz szerzői Krisztus ~ségéről – ez az alapja és példaképe minden ember ~ségének (1Jn 2,20; 1Pét 1,15 kk.). Krisztus ~, mert Isten és a → Szentlelke teljessége tölti el (Mk 1,24; Lk 1,35); Krisztus az Istenhez tartozik, akit úgy szólít meg, hogy Szent Atyám (Jn 17,11); mint az Atya, Ő is „Szent és Igaz” (Jel 3,7; vö. Róm 1,4; 1Pét 3,15), Krisztust, aki megszentelte

az Atya nevét (Mt 6,9) az Atya megszentelte és elküldte a világba (Jn 10,36), hogy vérével ~té tegye övéit (Ef 5,2 kk.), ezért egész erkölcsi magatartásában nem lehetett semmi kivetnivalót felfedezni (1Pét 2,22; 3,18). Bűn nem volt benne (1Jn 3,5). Erről az ősegyh. annyira meg volt győződve, hogy Krisztust → Isten szolgájának (ApCsel 4,27) és „szent, ártatlan, feddhetetlen” főpapnak (Zsid 7,26–28) tekintette, arra támaszkodva, amit Jézus mondott magáról (Jn 8,46; 14,30). – C) Szívesen nevezik az Úsz szerzői ~nek az Isten Lelkét, mert neki a megszentelésben különleges szerepe van, így Krisztus születésekor (Lk 1,35) és megkeresztelkedésekor (Mt 3,11). Krisztus egészen különleges kapcsolatban van vele (Jn 20,22; vö. 15,26; 16,23; ApCsel 2,1 kk.), az ősegyh.-at is ez a Lélek töltötte el (2,4; 4,31); azok megszentelése is az Ő műve, akik hisznek (Róm 15,16; 2Tesz 2,13). Az új ker. közösséget, az Egyh.-at a ~ség és az egy ~ Lélek kapcsolja össze és tartja fenn (vö. Ef 3,16). Az ősegyh. neki tulajdonította a kinyilatkoztatás ~ségét és tisztaságának megóvását (Jn 14,26; 16,23), az újjászületést és a megújulást (Tit 3,5), de ugyanígy a kegyelmi ajándékokat és ezek gyümölcseit is. – D) Az ember ~sége. Mint az ÓSz-ben, az Úsz-ben is szerepel egy nép, amelyet mint egészet kötelez a ~ség (1Pét 2,9; vö. Kiv 19,6); itt azonban már nincsenek nemzeti korlátok, és a ~ségnek sem a régi szövetség az alapja, hanem a Krisztussal való kapcsolat (Róm 15,12 kk.), így válik Isten népe „a Szentlélektől megszentelt”-té (15,16; 1Kor 1,2). Ez az új közösség, amely zsidókat is, pogányokat is magában foglal, annyira köteles a ~ségre, azaz a ~ül élésre, hogy tagjai egyszerűen ~eknek nevezhetők (Róm 1,7; 15,25; 1Kor 1,2; 16,1 stb.). Kultikus értelemben, amikor is a fizikai vonatkozások teljesen kiiktatódnak, ill. beleépülnek a pneumatikusba, ez a ~ség a bűn, a sötétség és a Sátán világából való kiszakadást jelenti (ApCsel 26,18; Kol 1,13), úgyhogy a ~ek (= a keresztények), arra kapnak meghívást, hogy részesei legyenek a ~ek (= az üdvözültek) örökségének (Ef 1,18; Kol 1,12; 2Tesz 2,14; 1Pét 1,15). Ebben a közösségbe személy szerint tartozik bele az ember, akinek ~sége annak köszönhető, hogy Isten – a hitét (ApCsel 26,18; 2Tesz 2,13; Júd 3) és a keresztségét (Ef 5,26) szem előtt tartva – megadta neki a bűnbocsánatot (1Kor 6,11; Ef 5,26) és kiengesztelődött iránta (Róm 5,9 kk.; 2Kor 5,18). Tehát az ÓSz-hez képest az Úsz-ben mind a kultikus, mind az egyéni ~ség szellemibb és erkölcsibb jellegű, és az ember személyes tisztasága különösen nagy hangsúlyt kap. Így érthető a tisztaság követelménye mindjárt a Hegyi beszéd elején (Mt 5,8); később minden másnál előbbre valónak látszik (1Tim 1,5; 2Tim 2,22). Ebből következően a ~ség, a megszentelődés azonos lett a tisztasággal, a megtisztulással, és a keresztények legfőbb feladatának (1Kor 7,34; 2Kor 7,1; 1Tesz 4,3 kk.; Jel 22,11), az eljövendő dicsőség (Zsid 12,14) föltételének számított. Hogy mennyire központi helyet foglalt el vallás-erkölcsi fogalomként a ~ség az Úsz-ben, annak egyik bizonyossága a szembeötlően gazdag szóhasználat is: a ~ség fogalmának élénk állítására 3 kifejezés is szolgált: 1. hagiaszmosság (Róm 6,19.22; 1Tesz 4,3; Zsid 12,14) a ~ség gyakorlatára, a ~té válás folyamatára, főleg pedig a bűnnel, a tisztátalansággal való szakításra utalásul; – 2. hagiótészs (2Kor 1,12; Zsid 12,10; vö. 1Pét 1,15) a ~ állapotaként, amely Isten létformája, és amelyben az embernek részese lennie kell; – 3. hagiósüné (Róm 1,4; 2Kor 7,1; 1Tesz 3,13) – ez már nem állapotnak minősül, hanem erénynek tekinthető.

szentek szentje, a legszentebb (szentély): az ÓSz-ben több áldozatnak, kultikus tárgynak és térségnek, de főleg a szt. → sátornak és Salamon temploma legfelsőbb (Ny-i) részének neve. A Templom e részét gyakran debirnek nevezik (a szemita 'hátul lenni' tőből, tehát a. m. 'hátulsó, belső helyiség'; Egyiptomban a kultikus építészet műszavaként van rá adat, a. m. 'szekrény'). A ~ kocka alakú helyiség volt (a kocka a legtokéletesebb forma; vö. Jel 21,16); alapterülete 20×20 könyök (v. a szt. sátorban 10×10 könyök); fából készült (csak Ez 41,3 kelti fal képzetét a ~ és a → szentély között), és megfelelt az ókori egyiptomi és babilóniai templomok cellájának, ahol a kultikus képmás állt. A ~ben volt föltehetően Jeruzsálem pusztulásáig (Kr. e. 586) a → láda. A ~be csak a → főpap léphetett be, de ő is csak a nagy → engesztelés napján (Lev 16,2 kk.); ez a Zsid 9,7–10 szerint annak bizonyossága, hogy az ÓSz még nem volt tökéletes. – Az Aradban feltárt Jahve-templomban a ~ egészen Ny-ra esett az épületegyüttesen belül, és hozzávetőleg négyszögletes (szintén kocka alakú?) helyiséget alkotott, amelynek mérete 300 éven át nem változott; egy kissé (3 lépcsőfoknyival) magasabban állt és

volt benne egy vörösre festett oszlop, amelyet föltehetően Jozija király kultikus reformja folyamán távolítottak el. Ezzel egyidőben a szentélybe beépítettek egy erős falat, amely a ~be a belátást és a bemenetelt akadályozta.

szentelés: → papszentelés, → templomszentelési ünnep.

szentély: a → szentek szentje előtti helyiség a szent → sátorban (vö. Kiv 26,23) és Salamon templomában (1Kir 6,3.5.17.33; 7,21.50; 2Krón 4,7 kk. 22; Ez 41); a Templomnak ezt a részét gyakran hekalnak nevezik (minden bizonnyal jövevényszó: akkadul ekallu, a. m. 'nagy ház, csarnok'). A Templom ~e 40×20 könyök alapterületű, 30 könyök magas helyiség volt, oldalt magasan elhelyezett rácsos ablakkal; előtte két oszlop állt: a → Jachin és a Boász (1Kir 7,21); benne helyezkedett el az illatáldozat bemutatására szolgáló aranyoltár (Kiv 30,1–10; 1Kir 7,48; 1Mak 1,21; 4,49; vö. Iz 6,6), az arany asztal, rajta a kitett kenyerek és 10 arany mécstartó (a fogság utáni időben és Heródes korában egy hétágú gyertyatartó). Salamon idejében ajtó (1Kir 6,33 kk.), Heródes templomában 2 függöny választotta el a szentek szentjétől. Bejáratánál az ajtót (6,32 kk.) egy → függöny takarta el.

Szentháromság: I. Az ÓSz-ben. A ~ keresztény dogmáját az ÓSz nem ismerte. Némelyik egyházatya és sok teológus azonban úgy véli, hogy a keresztény dogma föllelhető az ÓSz egyes helyein, mint a Zsolt 77,7 kk., MTörv 6,4, továbbá ott, ahol többes számban beszélő Istennel találkozunk (Ter 1,26; 3,22; 11,7; Iz 6,8), valamint a bibliai istenélményekben (teofániákban; Ter 16,7–13; 18,1–22; 21,11–13) és a háromszoros szent felkiáltásban (Iz 6,3). Gyakran az Isten angyalát, az Isten szavát, főleg pedig az isteni bölcsességet tekintik isteni személyeknek, és az idézett helyeket úgy ítélik meg, hogy legalábbis bevezetései az Isten Fiáról szóló kinyilatkoztatásnak. Hasonlóképpen értelmezik azokat a helyeket is, ahol Isten (szent) lelkéről van szó (Zsolt 51,13; Bölcs 1,5; 7,22; 9,17; Iz 62,10 kk.; vö. Dán 4,5 kk. 15; 5,11 kk.). Mivel azonban a filológiai és a tört.-i bibliamagyarázat módszerei nem engedik meg, hogy az ÚSz-et belemagyarázzuk az ÓSz-be, az említett adatokat a legnagyobb óvatossággal kell kezelni: a folyamatosan fejlődő bibliai kinyilatkoztatás tört.-ében legfőljebb a ~ról szóló keresztény dogma távoli előkészítésének lehet tekinteni. – II. Az ÚSz-ben. A ~ot illetően a legrégebb adatok Pál leveleiben találhatóak, aki az Urat, a Lelket és az Istent szorosán egymás mellé állítja annak a meggyőződésének kifejezésére, hogy Isten, az Úr és a Lélek egységet képvisel az istenségben. A sorrend (az Isten, az Úr, a Lélek), valamint az ap. → egyistenhite egyértelműen tanúsítja, hogy Pál ap.-nak a ~ról vallott felfogását teljesen el kell határolni a pogány istenek hármasságaitól, amelyekben egy isteni család (apa, anya, fiú) áll előttünk, pl. Ozirisz, Izisz, Hórusz Egyiptomban (→ Ámon); holdisten, napisten, Vénusz-csillag Arábiában; Ea, Marduk, Gibil (apa, fiú, közbenjáró) Babilóniában; Brahma, Rudra, Visnu (az abszolút láthatatlan megjelenési formái) Indiában. A legfontosabb helyek a ~ot illetően: 1. 2Kor 13,13: „Urnak, Jézus Krisztus kegyelme, Isten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal!” Ebben a talán már a liturgiába is belekerült (vö. 1Pét 1,2b) áldásban (vö. az egyszerűbb formulával: 1Tesz 5,28; 2Tesz 3,18 stb.) a birtokviszonyt genitivus subiectivusnak kell felfogni; ez azt jelenti, hogy Pál az üdvösség Istenségétől eredő javait kívánja olvasóinak: az Úrnak, Jézus Krisztusnak kegyelmét, Istennek, az Atyának az első keresztények iránti szeretetét és a Szentlélek által megvalósuló közösséget, egyetértést (vö. Gal 2,9; Róm 15,26) v. az egy testet, amelybe minden tag beletartozik (1Kor 12,13; Gal 3,28). Amikor Pál az üdvösség javait: a kegyelmet, a szeretetet és az egységet az Úr, az Isten (az Atya) és a Szentlélek ajándékaként felsorolja, a 3 személynek: az Atyának, az Úrnak és a Léleknek az istenségét fejezi ki. – 2. 1Kor 12,4–6: „A lelki adományok ugyan különfélék, a Lélek azonban ugyanaz. A szolgálatok is különfélék, de az Úr ugyanaz. Sokfélék a jelek is, de Isten, aki mindenben mindent véghezvisz, ugyanaz.” Ha nagyon különfélék is a kegyelmi ajándékok, mégis ugyanabból a forrásból származnak (vö. 12,11; Róm 12,3–11). A kegyelmi ajándékok karizmák v. a Lélek adományai, amelyek az Egyh. némely tagjainak a többiek javára és a keresztény közösség épülésére jutnak osztályrészül (12,7), ezért szolgálatnak is nevezhetők; minthogy Isten hatalma nyilvánul meg bennük, csodatevő erőnek is mondhatók. Mint kegyelmi ajándékok a Szentlélek művei (vö. 12,11); szolgálatként a keresztények Ura, Jézus Krisztus viszi őket

végbe; csodatevő erőként Isten, az Atya nyilatkozik meg bennük, aki az emberben minden isteninek a forrása. Abban a tényben, hogy Isten kegyelmi ajándékainak a Lélek, az Úr és az Isten (az Atya) a forrásai, megnyilatkozik az egy isteni lényeg és a személyek különbözősége. 8,14–17; 15,15 kk. 30; 2Kor 1,21 kk.; Ef 4,3–6; 1Pét 1,2; e helyeken szintén együtt szerepel az Úr, az Isten és a Lélek. – 3. Mt 28,19: „Menjetez tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket. Kereszteljétek meg őket az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében” – ez a legértelműbb ~-formula. E szavakkal küldte el Jézus tanítványait (→ igehirdetés), hogy megkeresztelve és tanítva minden népet elvezessenek neve megvallására. Valakinek a nevében megkeresztelni a. m. 'a keresztelésben az illetőnek szentelni'. Máté evangélista 3 nevet sorol fel: Atya, Fiú, Szentlélek. A 3 nevet isteni személyek viselik, mert a keresztelés Istennek szentelést jelent. A Fiú és a Szentlélek a felsorolásban egyenrangú az Atyával (az Istennel; vö. 1Kor 12,4–6; 2Kor 13,13); az egyházatyák ebből arra következtetnek, hogy Máté evangélista egylényegűként akarta elénk állítani az Atyát, a Fiút és a Szentlelket. – A Mt 28,19 hitelességét többször kétségbe vonták. Az a föltevés, hogy csak a Niceai Zsinat után került bele Mt-ba, a régi kéziratokra és fordításokra való tekintettel nem tartható fenn. Mások arra hivatkoznak, hogy a ~ról szóló tanításnak ez az egyértelmű megfogalmazása eredetileg részekre oszlott és más-más helyen szerepelt az ÚSz-ben, s hogy a keresztény ősegyh. „Jézus Krisztus nevében” keresztelt (ApCsel 2,38; 10,48; 19,5). Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében való keresztelésre vonatkozó parancs tehát nem mehet vissza Jézusra. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a ~ra vonatkozó tanítás Pálnál is föllelhető, mégpedig a keresztény közösségben már jó ideje ismert, nagyon régi, talán már a liturgiába is beleépült megfogalmazásban. Ezenkívül a Didakhé (palesztinai v. szír irat a Kr. u. 1. sz. végéről v. a 2. sz. elejéről) már a Fiú és Szentlélek nevében való keresztelést ismeri. Ha Mt 28,19-et keresztelési formulát rögzítő parancsnak tekintjük, akkor nehéz megmagyarázni a „Jézus Krisztus nevében” való keresztelést. A 28,18 valójában nem liturgikus formula, hanem a keresztelés Istennek szentelésként való bemutatása; ugyanígy kell a „Jézus Krisztus nevében” v. a „Jézus nevére” való keresztelést (vö. Róm 6,3; 1Kor 1,13–15; Gal 3,27) is felfognunk. – 4. A Jézus megkeresztelkedéséről szóló ev.-i részletet (Mt 3,13–17) nem úgy kell értelmeznünk, mint ami a ~ról szól. A galambként Jézusra leszálló Isten Lelke nem a ~ 3. személye, hanem a hathatósan bizonyuló Lélek (= isteni erő), amellyel Isten megváltói működése kezdetén „felkente” (ApCsel 10,38; vö. 4,27) és ünnepélyesen Messiásnak nyilvánította (Iz 11,2 kk.); ez a Lélek fogja Jézust Messiásként vezetni v. ösztönözni (Mt 4,1). – 5. Nem szentírási hely, hanem a hagyomány bizonyossága a → Comma Joanneum (1Jn 5,7: Vg).

Szentírás, Biblia: az Ó- és Újszövetség (Ó- és Újtestamentum v. Vetus testamentum és Novum testamentum) kánoni könyveinek gyűjteménye. A gör. egyh.-i írók a hellenista zsidók példáját követve (2Mak 8,23; Dán 9,2 vö. Róm 1,2; 2Tim 3,15; Jn 10,35) egyszerűen grammatának, azaz Írásoknak nevezték az ósz-i és úsz-i kv.-ek együttesét, melyek a szt. szájhagyománnyal együtt őrzik az isteni kinyilatkoztatást (→ Biblia). A ~ kv.-eit az különbözteti meg minden más kv.-től és az kölcsönöz neki szentséget és tekintélyt, hogy isteni → sugalmazásra írták őket. Az emberi szerzőket munka közben a Szentlélek irányította; így írásaik – emberi értelemben – az ő műveiknek tekinthetők, egyszersmind azonban Istent is szerzőnek kell tekinteni. Az I. Vatikáni Zsinat szerint a ~ kv.-ei azért szt.-ek és azért kánoniak, mert a Szentlélek sugallta őket, így Isten a szerzőjük, s Isten műveként kerültek az Egyh. kezére és őrződtek meg az Egyh.-ban. – A ~ arról tudósít, mit tett Isten a világért és népéért, s hogyan ismerték föl a kiválasztott emberek Isten tetteit. A ~ tehát nem annyira statikus igazságok foglalata, sokkal inkább az isteni tevékenységet tárja föl: azt a célt mutatja be, amelyet Isten a tört. elé tűzött és ennek fokozatos megvalósulását az emberek közreműködésével. A ~ annak az üdvösségnek a tört.-ét foglalja magában, amelyet Isten megígért és fölvázolt, amelynek megvalósítását elkezdte, és amelynek teljes megvalósítása a szándékában áll. Ez az üdvösség maga Krisztus. Az ÓSz nem más, mint Krisztus megjövendölése és „előre vetítése”, nem csupán szavakban és konkrét ígéretekben, hanem Izr. tört.-ének azon eseményei révén is, amelyeket a ~ előad és értelmez. Isten népének kiválasztása, fönmaradása és hanyatlása, az a viszonylagos világosság, ami osztályrészül jutott, prófétái, szt.-jei és hősei, kultusza és egész berendezkedése az üdvösség elkezdődését tanúsítják, de egyszersmind azt az üdvösséget is jelzik, amelyet majd

Krisztus hoz el. Az ÚSz mindenekelőtt ennek a Krisztusban – az Ő személyében, küldetésében, tanításában, halálában, föltámadásában és megdicsőülésében, valamint az általa alapított Egyh.-ban – megvalósuló üdvösségnek a tört.-e (ev.-ok, ApCsel); ehhez járul annak tört.-e, hogy a Szentlélek sugallatára miként vált fokozatosan tudatossá a Krisztussal kapcsolatos események üdvösségszerző ereje (ApCsel) és az a teljes üdvösség, amely az Egyh.-ra vár (Jel). – Így valójában mind az ÓSz-nek, mind az ÚSz-nek Krisztus és a benne megvalósuló üdvösség a tárgya. A ~ tehát azt tartalmazza, amit Isten egy isteni drámáról elmondott, amely Krisztus és az Ő Lelke által állandóan folytatódik a végső beteljesedésig. Így a ~ → kinyilatkoztatás a szónak eredeti 'leleplezés' értelmében: föltárja, amit az emberiségben Isten végbevisz, azok szeméről, akik hisznek, leveszi a fátylat (2Kor 3,14 kk.). A ~ elsősorban vallásos mű v. még inkább szoteriológia, ha az üdvösség tört.-ét tekintjük, ám ha a maga teljességében nézzük, akkor krisztológia. Ebből következik, hogy a „megbízhatóságával” kapcsolatos kérdések fontosak ugyan, de nem tartoznak a lényegéhez, inkább apologetikus jellegűek. A ~ elsőrendűen tört.-i mű abban az értelemben, hogy azt tárja föl, amit Isten a tört.-ben végbevisz; de mai modern, tudományos értelemben mégsem tört.-i, mert nem tört.-i szempontok és módszerek szerint tárgyalja az eseményeket. Isteni magyarázatot ad a tört.-hez, amely a kezdetet tekintve fölötte áll az embernek, így túlmutat azon, amit tört.-nek szokás nevezni. Az isteni magyarázatot sugalmazás nyújtja. Tehát a ~ Isten (leírt) szava, üzenete, amelynek hitelességét a Szentlélek szavatolja. Ilyen módon az isteni sugallatnak jogi aspektusa is van. A sugalmazás meghatározásában általában inkább az isteni okságot szokták kiemelni az írások keletkezésében: Isten, meghagyva a szerző teljes szabadságát és felelősségét, azt írhatja le vele, amit akar és úgy, ahogy akarja, így a ~t az Ő hozzánk intézett szavának, egy Isten által írt kv.-nek kell tekinteni. De míg a sugalmazás, mint titokzatos isteni okság egy és osztatlan, nyilvánvaló, hogy a ~ tartalma szerint megenged bizonyos fokozatokat a fontosság szempontjából attól függően, hogy a különféle részek szorosabban v. kevésbé szorosan kapcsolódnak a legfőbb kinyilatkoztatáshoz, a Krisztusban való üdvösséghez, amely az egész kinyilatkoztatás középpontjában áll. De óvakodnunk kell az elhamarkodott emberi ítéletektől és megállapításoktól, hiszen maga a ~, de az egyh.-atyák és az Egyh. liturgiája is egyértelműen tanúsítják, hogy még az ÓSz-nek látszólag teljesen mellékes részletei is az egyetlen központra, Krisztusra és Egyh.-ára utalnak. – A ~ról alkotott keresztény fölfogás, amely szerint a ~ a szó szoros értelmében ugyanúgy isteni, ahogy emberi mű, magában foglal bizonyos feszültséget, s ezt csak a hit oldhatja fel az Egyh.-on belül, amely a ~t Isten megbízásából kincseként őrzi. Katolikus fölfogás szerint nem állítható, hogy az Egyh. fölötte áll a ~nak, de azt mondhatjuk, hogy a ~ az Egyh.-nak, mint Krisztus testének szakrális terében és életadó szférájában szól hozzánk és tárul föl előttünk. Ezért az Egyh.-at illeti meg a ~ tekintéllyel való magyarázata. – I. A ~ szövege. A szt. szerzők eredeti kéziratjai természetesen nem maradtak fenn, s a ~ szövege – mint minden régi írás – a másolások, az akaratlan v. szándékos módosítások és javítások során bizonyos értelemben véve, többé-kevésbé „megromlott”, lényegét tekintve (quod substantiam, legalábbis dogmatikailag) azonban sértetlenül fönmaradt. Különösen ami az ÚSz-et illeti: a számtalan változat nem mutat számottevő eltérést. A szövegkritika feladata, hogy a megmaradt kéziratokat csoportosítsa, külső és belső ismérvek alapján megállapítsa az értéküket, és így a ~ eredeti, hiteles szövegét helyreállítsa, kikövetkeztesse. – 1. Az ÓSz szövegéhez a legfontosabb forrás a Kr. u. 750–1000 között keletkezett maszoréta szöveg (→ maszóra, → maszoréták). Felvetődött a kérdés, hogy ez az aránylag késői szöveg vajon hitelesen adja-e vissza az eredetit. Az 5. sz.-ból származó Vg-val, valamint a 2. sz.-i gör. fordításokkal való egybevetés során bebizonyosodott, hogy a maszoréta szövegben nincs említésre méltó eltérés a Szt Jeromos, Aquila, Szümmakhosz és Theodotion által használt forrásokhoz, kéziratokhoz képest. A héb. szöveg mássalhangzói már Kr. u. 100 k. egységesek és lényegében azonosak a maszoréta szöveggel. Csakhogy ez az egység mesterségesen (= egy szöveg kiválasztása és a többi elpusztítása révén) jött létre. Maga a pusztító munka már Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) előtt megkezdődött (sőt némelyek szerint már előbb), és a 10. sz.-ig tartott, a maszoréták munkája idejéig. Az egység létrehozásának mesterséges jellegére abból lehet következtetni, hogy a maszóra előtti időben a kumráni kéziratokból és a régi bibliafordítá-

sokból (→ Hetvenes-fordítás és a samariaiak → Pentateuchusa) kikövetkeztethetően aránylag sok változatot használtak. Az arám Targum és a Pesitta túlságosan szabad fordítás ahhoz, hogy ebből a szempontból bizonyítékul szolgálhatna. Különösen a Kr. e. 280 után keletkezett LXX mutat arra, hogy létezett egy olyan korábbi héb. szöveg, amely nem csupán kicsiségekben, hanem helyenként a szöveg rendjében is eltért a maszóra szövegtől, és bizonyos kv.-ei (Dán és Eszt) hosszabb kiegészítéseket is tartalmaztak. – Jóllehet a LXX sokkal régebbi, mint a maszoréták által ránk hagyott szöveg, legtöbb szövegkritikus a maszoréta szöveget többre tartja, s nem is csak azért, mert a LXX eredeti változatát még nem sikerült egyértelműen megállapítani, hanem amiatt is, mert a LXX-t egyre inkább egyfajta gör. Targumnak tekintik (olykor parafrázisszerű!). A LXX a legfontosabb forrás a maszóra szöveg helyesbítéséhez, amelynek értékét egyébként a kumráni leletek is tanúsítják. – 2. Az ÚSz szövegei. A szövegkritikusoknak a tömérdek kéziratot, valamint a régi fordítások változatait és az egyh.-i írók úsz-i idézeteit úgy kellett csoportosítaniuk, hogy minden csoport külön szövegfajta képviseljen. A szövegkritikai vizsgálatok még nem lezártak, így egy-egy részletben az elért eredmények még módosulhatnak. A szakértők az ev.-ok szövegét tanulmányozták a legbehatóbban, de ezek tört.-e bonyolultabb mint az ÚSz többi kv.-eié. Típusai: B (a B Kódex után), másképpen: semleges alexandriai, egyiptomi szöveg; néhány kritikus szerint Hészühiosz szövegfeldolgozása. Ezt képviselik: B, Alef, L, 33 (kódexek) és a bohairi fordítás. Nem törekszik rá, hogy a különféle ev.-okat összhangba hozza; nyelvi purista törekvés nyomait mutatja; helyenként kiegészítéseket tartalmaz; higgadt, tárgyilagos szöveg. – D (a D Kódex után), másképpen: bizánci, Ny-i szöveg, mert először a korai lat. fordításokban mutatták ki. Ezt képviselik: D, a korai lat. és szír fordítások. Harmonizál, kiegészítéseket tartalmaz, a nehéz részeket olykor kihagyták v. módosították benne; nyelve kevésbé gondos; kora keresztény népies szövegnek lehet mondani. – A (az A Kódex után), másképpen: antióchiai v. koiné szöveg; lukiánoszi szövegfeldolgozás. Ezt képviselik: A (az ev.-ok vonatkozásában), a legtöbb gör. kézirat, a legtöbb egyh.-i író, a Pesitta. Mértéktartóan harmonizál, teljes; nyelvhasználata gondos; a hivatalos egyh.-i szöveg mintaképe (→ textus receptus). – II. A ~ nyelve eredetileg héber, arám és görög volt. 1. Görögül íródott az ÓSz-ből a Bölcs és a 2Mak, az ÚSz teljes egészében, Mt kivételével. – 2. Arámul íródott Dán 2,4–7,28; Ezd 4,8–6,18; 7,12–26; Jer 10,11 és az ÚSz-ből Mt. – 3. Héberül íródtak az ÓSz kv.-ei az említettek kivételével. → bibliai görög, → bibliai kéziratok, → héber nyelv. – III. A ~ fordításai. Amikor az eredeti nyelv már nem volt érthető és más nyelvű népek körében is terjedt a zsidóság, ill. a kereszténység, szükségessé vált a ~ fordítása; először a szórványban élő zsidók számára, akiknek gör. volt az anyanyelvük, aztán Palesztinában a fogságból hazatért zsidók számára, akik körében a héb.-t egyre inkább fölváltotta az arám, végül a róm. birodalom keresztény közösségei számára. A keresztény bibliafordításra aránylag későn került csak sor, mert a róm. birodalomban a gör. köznyelv, a koiné vált általánossá (→ bibliai görög). Így az első keresztény bibliafordítások a tartományokban keletkeztek, amelyek nem voltak annyira elgörögösödve (pl. Felső-Egyiptom, Africa). A gör. háttérbe szorulásával természetesen másutt is egyre inkább szükségessé váltak a bibliafordítások. Az elsők többnyire liturgikus célra készültek (→ perikópa-gyűjtemények); ma már egyre világosabban látjuk, hogy a liturgia igen nagy szerepet játszott a régi bibliafordítások létrejöttében. A szövegkritika szempontjából a régi bibliafordítások nem mind értékesek, már csak azért sem, mert függtek az adott fordítás jellegétől, ill. egy-egy nyelv fejlettségi fokától (kivált szókészlete gazdagságától). Mégis, a korai bibliafordítások nemegyszer régebbi forrásra utalnak, mint amit a fennmaradt héb. és gör. kéziratok megőriztek, és egy olyan szövegtípust képviselnek, amelynek az elterjedtsége elég jól körülhatárolható. – 1. Görög bibliafordítások: a) → Hetvenes-fordítás (LXX). – b) Aquila (2. sz.): Hadrianus császár (ur. 117–138) korában élt, pontuszi származású volt, s a pogányságból megtérve először keresztény, később zsidó lett. Mint prozelita és Akiba rabbi tanítványa lefordította gör.-re az ÓSz-et. Epiphaniosz szerint gyűlölte a kereszténységet, Szt Jeromos azonban dicsérte becsületességéért. Fordítása Akiba nézeteit tükrözi: szolgálai utánozta a héb. eredetit, teljesen figyelmen kívül hagyta a gör. nyelv törv.-eit, s attól sem riadt vissza, hogy a fordítás helyenként teljesen értelmetlenné váljon v. éppenséggel más, ellenkező értelmet kapjon. Ennek ellenére a róm. birodalomban eléggé elterjedt az Aquila-féle gör. ÓSz a zsidóság körében. – c) Theodotion (2.

sz.): szintén zsidó prozelita volt, vsz. Efezusból származott. Az ő munkája inkább a LXX felülvizsgálatának tekinthető a héb. eredeti alapján, semmint önálló fordításnak. Ő nem követett el erőszakot a gör. nyelven, de sok héb. szót átültetett, ill. átírt a gör.-be. Minthogy fordítása bekerült a Hexaplába, közvetlen hatással volt a keresztény ÓSz-re, Dán vonatkozásában pedig teljesen háttérbe szorította a LXX-t. – d) Szümmakhosz (2. sz.): Epiphanosz szerint samariai volt, Euszébiosz és Szt Jeromos viszont ebionitának mondja. A 2. sz. végén fordította le az ÓSz-et, szabadabban, mint Aquila és Theodotion: tekintetbe vette a gör. nyelv szokást, s ennek jegyében enyhítette az ósz-i antropomorfizmusokat is. – 2. Arám bibliafordítás. Minthogy a zsidók a fogságból hazatérve már nem értették a héb.-t, szükségessé vált, hogy zsinagógái használatra arámra fordítsák a héb. ÓSz-et. A fordítás alapjául a szájhagyományban tovább élő héb. szöveg szolgált (→ Targum). – 3. Szír bibliafordítások. Míg a Targumok az arám-zsidó köröknek szóltak, ezek az arám-keresztény hívek számára készültek, és először É-Mezopotámiában váltak szükségessé, amely kevésbé került gör. hatás alá. A szír egyh.-nak már a 2. sz.-ban kialakultak olyan központjai mint Edessza és Adiabene; innen terjedt a kereszténység egyrészt K felé, másrészt a róm. birodalom felé, egészen Antióchiáig. – a) Pesitta: a legelterjedtebb szír bibliafordítás neve. Az elnevezés ('az egyszerű') föltehetően a Hexaplától való eltérésre utal, de egyszersmind arra is, hogy mintegy a „szír Vulgátá”-ról van szó, legalábbis az ÚSz vonatkozásában, a Harclensis-féle fordítással szemben. – Az ÓSz nem egységes: némely részek a maszoréta szöveget követik, másutt a Targumok hatása érződik, ismét más helyeken felfedezhető a LXX nyomai. – P. Kahle a Pesittában a szír Targumot látja, miként a LXX-ban a gör. Targumot. Eszerint a kereszténység Szíriában a Pesitta révén éppúgy a zsidó ÓSz-et vette át, mint Ny-on a LXX révén. – Később az ÚSz-et is hozzátartották az ÓSz-hez. A legutóbbi időig általános volt az a vélemény, hogy ezt az ÚSz-et Rabbula fordította le, aki Edesszából származott; újabban A. Vööbus arra hivatkozik, hogy Rabbula eléggé elfogult volt, így ha a fordítás tőle való volna, nem válhatott volna általánossá. M. Black szerint a Pesitta nem Rabbula szövegét tartalmazza, az csak előfutára volt a „szír Vulgátá”-nak. A Pesitta egyébként kánoni jellegű, de a Jel, valamint a kisebb → Katolikus levelek (2Jn, 3Jn, 2Pét, Júd) hiányoznak belőle. Az ÚSz teljesen egységes a Pesittában és egészen közel áll a birodalmi gör. szöveghez; ez az antióchiai eredettel jól összeegyeztethető. A Pesitta ügyében a vita még nem zárult le. – b) Nagyon jelentősek a régi szír ev.-fordítások is, amelyeknek helyébe az 5. sz.-ban a Pesitta lépett. Közülük külön említést érdemel Tatianosz → Diatessaronja, bár csak szír Szt Efrém örmény fordításban fennmaradt Kommentárjában, különféle későbbi szerzők idézeteiben és egy arab fordításban őrződött meg. – c) Philoxeniana, ill. Harclensis. Mabug püspökének, Philoxenosznak a megbízásából 508 k. egy Polükarposz nevű püspök gör.-ből szírre fordította az ÚSz-et és talán a Zsolt-okat is. Néhány szír kézirat széljegyzeteiből arra lehet következtetni, hogy ezt a Philoxeniana bibliafordítást egy bizonyos Harceli v. Heracliai Tamás a gör. szöveg 3 változatával összedolgozta és kiadta (616). Némelyek szerint a Philoxeniana lényegében sértetlen maradt, H. Tamás csak jegyzetekkel és helyesbítésekkel látta el; mások viszont úgy gondolják, hogy H. Tamás munkája nem szorított csupán fölülvizsgálatra, így a Harclensis nem azonos a Philoxenianával. Ez utóbbi nézet összhangban van a hagyománnyal is: a fordítást inkább Harclensis néven tartották számon, a Philoxeniana név kevésbé vált ismertté. – d) A szír Hexapla 615 k. keletkezett Alexandriában. Egy későbbi hagyomány szerint az Edessza melletti Tella püspökének, Paulusnak köszönhető. Szó szerinti fordítás, amelyhez egy Origenész kritikai jelzéseiellátott gör. Hexapla szövege szolgálhatott alapul; a Hexapla más részeiből is közöl a lapszámon változatokat, így a LXX szövegkritikai vizsgálata szempontjából jelentős. – 4. Kopt bibliafordítások. A kopt Biblia egyike a legrégebb és legfontosabb változatoknak. A Targumszerű fordítást vsz. a 3. sz. elején kezdték el lejegyezni. A fő nyelvjáráásokban (szahidi, bohairi) írt ÚSz teljes, az ÓSz csak részben maradt fenn. A szahidi változat szebben, szabadabban adja vissza a gör. szöveget, a bohairi olykor az értelem rovására is jobban tapad a betűhöz. A kopt ÚSz-nek az alexandriai változat lehetett az alapja. Az ÓSz nem egységes, de következtetni lehet belőle a különféle kopt változatok korára (a Péld szahidi szövege pl. Hexapla előtti változatra enged következtetni). A fennmaradt kéziratok közül több a 4. és 5. sz.-ból való. – 5. Más régi bibliafordítások. a) Az örmény bibliafordítás az 5. sz. első felében készült szír szöveg alapján; később átdolgozták a LXX szerint. Vsz.

a szírből lefordított Diatesszaron volt a legrégebbi örmény nyelvű változata az ev.-oknak. Az ÓSz szövege csaknem mindenütt hexapláris jellegű; az ÚSz a Theodotionnal vág egybe. A legrégebbi kéziratok a 9. sz.-ból valók. – b) A grúz bibliafordítás az örményen alapszik, de a 6–7. sz. fordulóján görögösítették, a 11. sz.-ban pedig átdolgozták a gör.-bizánci típus szerint. A legrégebbi kéziratok a 8. v. a 9. sz.-ból származnak. – c) Az etióp bibliafordítás keletkezésének idejét nehéz megállapítani; ugyanígy azt is, hogy szír v. gör. szöveg szolgált-e alapjául. A kéziratok viszonylag kések és átdolgozásokra engednek következtetni. – d) A gót bibliafordításból, amely Wulfila († 383) püspöknek köszönhető, csak töredékek maradtak fenn. Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy antióchiai szöveg szolgált forrásul. – e) Az ósláv bibliafordítást a hagyomány Cirillnek és Metódnak tulajdonítja (9. sz.); vsz. azonban, hogy csak a liturgikus perikópákat fordították le. – 6. Latin bibliafordítások: a) → Vetus Latina. – b) → Vulgáta (Vg). – c) Úgy látszik, hogy a Vg még a középkorban sem tudott minden követelménynek megfelelni: különféle más lat. fordítások is keletkeztek. Egyebek közt több, közelebről még nem tanulmányozott Oxfordban található kézirat azt tanúsítja, hogy már a 13. sz.-ban megkísérelték, hogy héb.-ből egy új lat. fordítást készítsenek. Különösen a reformáció után vált egyre sürgetőbbé, hogy eredeti szövegekből új lat. fordítások készüljenek. Ezek közül mindenekelőtt S. Pagninus teljes ÓSz-e és ÚSz-e (Lyon, 1527; Köln, 1541) vált ismertté. S. Münster is készített egy szó szerinti, de azért nem szolgáló lat. bibliafordítást (Basel, 1534/35; 1546 stb.). Szabadabb, de pontos L. Jud († 1541) fordítása is. A legnagyobb tekintélyre Erasmus munkája emelkedett, bár ő csak az ÚSz-et fordította le (1505–06: már elkészült, de csak 1516: jelent meg, átdolgozva; további javított kiadás: 1519, 1522, 1527, 1555); Erasmus ÚSz-e alapul szolgált több nemzeti nyelvű fordításhoz. → Neovulgáta. – 7. Franciául a legrégebbi teljes bibliafordítás a 13. sz.-ból ismeretes. Az első teljes, nyomtatott fordítást J. de Rély készítette, és 1487: jelent meg. A francia református egyh.-ban elterjedt bibliafordítás J. F. Ostervald (1474) és P. R. Olivétan fordítására (1535) vezethető vissza. Egyébként a francia nyelvű különféle bibliafordítások és átdolgozások száma több mint 300. Napjainkban nagy tekintélyre emelkedett az eredeti héb. és gör. nyelvből fordított Jeruzsálemi Biblia (La Bible de Jerusalem), az → École Biblique gondozásában (első ízben 43 részben, Paris, 1947–1956, azóta számtalan egykötetes új kiadásban); az ökumenikus bibliafordítás (Traduction Oecuménique de la Bible) 1966 óta jelenik meg (először a Róm látott napvilágot). – 8. Olaszul a legrégebbi kéziratós bibliafordítások a 14. sz.-ból valók, és zömükben toszkán nyelvjárásban készültek. Az első nyomtatott olasz bibliafordítás N. Malermi munkája, 1471-ből való, a Vg alapján készült egy 14. sz.-i fordítás felhasználásával. A legismertebb olasz bibliafordítás A. Martini nevéhez fűződik és a Vg-n alapszik (ÚSz, 1769–71; ÓSz, 1776). Az olasz protestáns egyh.-ban leginkább G. Diodati (Genf, 1607) eredeti szövegekből készült fordítása ismeretes. Egy eredeti szövegeken alapuló új katolikus ~t a Pápai Bibliikus Intézet adott ki A. Vaccari irányításával (Firenze, 1959), de még más modern fordítások is készültek (így az 1960 óta megjelenő La Sacra Biblia tradotta dai testi originali e commentata... Torino). – 9. Spanyolul a X. Alfonz király megbízásából, a Vg alapján fordított Biblia Alphonsiana-n kívül a 15. sz.-ból még 6 kéziratós bibliafordítás ismeretes, amelyet zsidók készítettek eredeti szövegből, s az ÓSz-nek még további 3 olyan fordítása is fennmaradt, amely a Vg-n alapszik. Az inkvizíció idején (egészen 1782-ig) tiltották a ~ fordítását. Az ún. Biblia del Oso, az első protestáns bibliafordítás Cassiodorus de Reina (Basel, 1567–69) alapszövegek felhasználásával készült, és az összes proto- és deuterokanonikus kv.-et tartalmazza. Az ún. Ferrarai Bibliát (1553) két portugál zsidó (D. Pinel és H. de Vargas) fordította két kiadásban, egyfelől a zsidók, másfelől a katolikusok számára (ezért Zsidó Biblia néven is ismeretes). Az újabb spanyol bibliafordítások eredeti szövegeken alapulnak (pl. E. Nácar Fuster és A. Colunga munkája; Madrid, 1944); az L. A. Schökel irányításával készült legújabb spanyol bibliafordítás 1966 óta jelenik meg. – 10. Németül a legrégebbi bibliafordításnak egy maszoréta szöveg 748-ból fennmaradt részletei számítanak (23 lap Bécsben, 2 lap Hannoverben); a 9. sz.-ból egyebek közt ismeretes egy → evangéliumharmónia. W. Walther a 19. sz. vége felé – az általa gyűjtött anyag alapján – úgy vélte, hogy a középkorban kb. 3000 kézírásos bibliafordítást használtak, de ez a szám a hamburgi német bibliaarchívum anyagának feldolgozásával még jelentősen emelkedik. Nyomtatásban először Strassburgban és Augsburgban jelent meg német ~ (1466, 1470, ill. 1475 táján); a

perikópa-gyűjteményeket nem számítva 1521-ig 18 (14 hochdeutsch, 4 niederdeutsch) német bibliafordítást adtak ki a 34, csak egyes részleteket tartalmazó ~fordításon kívül; mindezekhez a Vg szolgált alapul. Luther Márton bibliafordítása 1522: (ÚSz), ill 1534: (ÓSz) jelent meg; Luther az eredeti szövegeket használta forrásul, de a LXX-t, valamint a Vg-t is tekintetbe vette. A csakhamar nagyon népszerűvé vált Luther-féle bibliafordítás felülvizsgálata 1964: fejeződött be. – A reformáció után megjelent katolikus ~fordítások (köztük az 1662: kiadott ún. Mainzi v. Katolikus Biblia) általában a Vg alapján készültek (kivételesen L. van Ess eredeti szövegeken alapuló fordítása, amely 1807-től jelent meg). Az újabbak már eredeti szövegeken alapszanak, így pl. E. Dimmler fordítása (1925-től), P. Riessler ÓSz-e (1934), R. Storr ÚSz-e (1934), P. Parsch (1934), E. Henne és K. Rösch munkája (1934-től ismételt) stb. A német, osztrák, svájci püspöki kar, valamint a luxemburgi és lütti (liege-i) püspök megbízásából kiadott ún. Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift (Stuttgart ÚSz, 1972; ÓSz 1974) szintén eredeti szövegeken alapszik és mindenki számára hozzáférhető, közérthető nyelven készült. – 11. Angolul a legkorábbról egy angolszász zoltárfordítás maradt fenn 778-ból; ismeretlen fordító munkája. 997-től Aelfric lefordította Mózes 5 kv.-ét és még több más kv.-et is (Józs, Bír és saját állítása szerint még ezeket is: Kir, Jób, Eszt, Jud, Dán). A 10–11. sz.-ban több nyelvjárásra lefordították az ev.-okat. Mint ezeknek, úgy J. Wiclif 1380: készült, de csak 1731: kiadott fordításának is a Vg az alapja. Az anglikán egyh.-ban W. Tyndal eredeti szövegeken alapuló fordítása (ÚSz 1525, ÓSz 1535, ezt M. Coverdale fejezte be) vált hivatalossá (Matthew Bible 1537); ennek átdolgozott változata a King James Bible v. 1611-től az Authorized Version, majd a Revised Standard Version (L. A. Weigle kiadása, ÚSz 1946, ÓSz 1952). A teljes mai angol nyelvű protestáns ~ a New English Bible (The New Testament 1961; The Old Testament 1970). Az újabb katolikus angol bibliafordítások: Westminster Version (1913-tól); R. A. Knox teljes bibliafordítása (ÚSz 1946, ÓSz 1948, a Vg alapján készült, az eredeti szövegek szem előtt tartásával). Az USA-ban a katolikus biblia mozgalom szorgalmazására készült egy új teljes ~ mai nyelven, eredeti szövegek alapján. Ez az ún. CCD (Confraternity of Christian Doctrine) Version v. Confraternity Bible (1967). – 12. Magyarul három 15. sz.-i kódex őrizte meg számunkra a legrégebb bibliafordítást: a Bécsi Kódex (1450 k.) az ÓSz egyes kv.-eit (Rut, Jud, Eszt, 2Mak, Bár, Dán és a kispróf.-k), a Münchener Kódex (1466) a 4 ev.-ot, az Apor-kódex (15. sz. vége) a zoltárokat tartalmazza magyarra fordítva. Mindhárom kódex másolat; eredetijüket a legvalószínűbb föltevés szerint Pécsi Tamás és Újlaki Bálint szerémségi papoknak köszönhetjük, akik 1410 k. Prágában tanultak. Itt Husz János tanaival is megismerkedtek, s emiatt 1439: arra kényszerültek, hogy Marchiai Jakab elől Moldvába meneküljenek. Üldözik ide is követték őket, s bár még 1416 előtt elkezdett bibliafordításukat (Huszita Biblia) elkobozták, nem semmisítették meg: javítva, módosítva, más nyelvjárásba áttéve több 15–16. sz.-i kódexünkben fellelhető (Festetics-kódex, vsz. 1493-ból; Winkler-kódex, 1506; Döbrentei-kódex, 1508; Keszthelyi Kódex, 1522; Székelyudvarhelyi Kódex, 1526–28; Kulcsár-kódex, 1529 stb.). – A Jordánszky-kódex (1516, 1519) az ÓSz 6 (Kiv a 6,7-től, Lev, Szám, MTörv, Józs, Bír) és az ÚSz 14 kv.-ét (Mt, Mk, Lk, Jn, ApCsel, Zsid, Jak, 1Pét, 2Pét, 1Jn, 2Jn, 3Jn, Júd, Jel) foglalja magában; ez a fordítás már teljesen független legrégebb bibliafordításunktól, az ún. Huszita Bibliától. Gyöngyösi Gergely arról tudósít, hogy Báthori László a teljes ~t lefordította, s fordítását Mátyás király a saját kv.-tárában helyezte el. Ha Gyöngyösinek hitelt adunk, akkor első teljes bibliafordításunkat a 15. sz.-ból datálhatjuk. Nyomatásban elsőként Szt Pál levelei jelentek meg magyarul Komjáti Benedek fordításában (Krakkó, 1533). Ezt követte Pesti Gábornak – Erasmus alapján készült – ÚSz-fordítása (Bécs, 1536), amely valójában csak a 4 ev.-ra terjed ki, majd Sylvester János ÚSz-e (Újsziget-Sárvár, 1541). Sylvester János szintén Erasmus magyarázataira támaszkodott. – A katolikus Egyh.-ban a legutóbbi időig Káldi György SJ 1626: kiadott bibliafordítását használták, amely 1605–07: készült. Káldi „az egész keresztyénségben bévött régi deák bötűből”, azaz a Vg-ből fordított, „a dolgok velejébe vágó nyelven”, és munkájához egy akkor Rómában élő rendtársának, Szántó Istvánnak 1580 előtt készült fordítását is fölhasználta; innen érthető, hogy Kazinczy által „igen szép fordítású”-nak ítélt Bibliáját (Erdélyi Múzeum, 1814) másfél esztendő alatt befejezte. A nyomtatás költségeiben Pázmány Péter és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem osztoztak. Két változatlan kiadás (1732, 1782) után Káldi ~át Szepesy Ignác pécsi püspök „felügyelete alatt” átdolgozták; az átdolgozott

változat első ízben 1834–36: jelent meg Pozsonyban, 4 kötetben. Káldi ~át 1865: Tárkányi Béla újra átdolgozta; Káldi „fordítása nyomán” utoljára 1930–34: jelent meg a teljes ~. – 1973: a Szent István Társulat a II. Vatikáni Zsinat kívánalmainak megfelelően közérthető mai magyar nyelven készült új, teljes katolikus ~t adott ki; a fordítók (Gál Ferenc, Gál József, Gyürki László, Kosztolányi István, Rosta Ferenc, Szénási Sándor és Tarjányi Béla) az eredeti (héb., gör., ill. arám) szövegek alapján dolgoztak, de figyelembe vették a Jeruzsálemi Bibliát (Bible de Jérusalem) is, és az ÚSz fordításakor sokat merítettek Békés Gellért és Dalos Patrik Rómában kiadott (1951) ÚSz-fordításából. – A protestáns egyh.-ak számára első ízben Heltai Gáspár vette tervbe munkatársaival (Gyulai István, Ozorai István, Vízaknai Gergely) a teljes ~ magyarul való megjelentetését a 16. sz. derekán, 5 szakaszban, de tervét csak részben sikerült megvalósítania. Az első teljes protestáns bibliafordítás Károli Gáspár gönci lelkész műve, aki – három környékbeli lelkész (Thúri Mátyás, Czeglédi János, Huszti Imre), továbbá saját testvére, Miklós, valamint Pelei János és Károli Béla rektor közreműködésével – 1586: látott neki a munkának, s 3 év alatt el is készült vele. Károli és munkatársai a lat. szöveg nyomán dolgoztak, de tekintetbe vették az eredeti héb. és gör. szövegeket is. Báthori Zsigmond országbíró Gönc mellett, Vizsolyban külön nyomdát létesített Károli ~ának kinyomtatására (innen a neve: Vizsolyi Biblia). Károli ~át Szenczi Molnár Albert, miután „igazgatta, néhol meg is jobbította”, újra kiadta (Hanau, 1608; Oppenheim, 1612). Rajta kívül is „minden kiadó javított, csiszolt, változtatott rajta” (Bottyán János: A magyar biblia évszázadai 55), így Misztótfalusi Kis Miklós (1685), Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc (1705), Óri Fülep Gábor és Balogh Soós Mihály (1765) stb. Károli ~a a protestánsok között rendkívül népszerű, ezt az is tanúsítja, hogy – bár átdolgozva, mégis – 120-nál több kiadást megért. – 1975: a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya új, teljes protestáns bibliafordítást jelentetett meg, amelyet a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága készített. A fordítók arra törekedtek, hogy a mai magyar köznyelv eszközeinek felhasználásával készült új fordításba átmentsék a Károli-féle fordításnak azon elemeit, amelyeket a hagyomány szentesített. Egyetlen könyv sincs, amelyet annyi nyelvre lefordítottak volna, mint a ~t. Az American Bible Society közlése (1981–83) szerint a teljes ~ 273 nyelvre van lefordítva, ezenkívül még 1412 nyelven jelentek meg legalább részleges fordítások. Így az emberiségnek legfeljebb 5 %-a nem férhet hozzá saját nyelvén a ~ szövegéhez. A New York-i bibliatársulat könyvtárában a különféle kéziratos és nyomtatott ~ok és a ~sal kapcsolatos művek 1981–83: 38 600 kötetet tettek ki. Ez a világ legnagyobb bibliai tárgyú gyűjteménye. – IV. A ~ beosztása. A ~ az ósz-i és úsz-i részekben belül kv.-ekre, f.-ekre és versekre oszlik. 1. A könyvekre nézve → kánon. – 2. Fejezetbeosztás. Mózes 5 kv.-ét már a kereszténység előtti időben fölosztották nyílt és zárt → parasáakra, amire a Misna és az ÚSz (Mk 12,26; Róm 11,2) is utal. Iz egy régi (kumráni) kézirata (1Q1za) szintén így van fölosztva. A Tórárt Babilóniában osztották föl egy későbbi időpontban 54 nagy parasárra (az egy évre eső szombati fölolvadások céljára), amelyekhez az olvasmányokat a tört.-i és a próf.-i kv.-ekből állították össze (91 haftarával = az istentisztelet végén elbocsátásul felolvasott olvasmány). Jeruzsálemben csak később került sor a Tórának – hároméves ciklusnak megfelelően – 154 részre osztására; ugyanakkor az egész héb. ÓSz-et is felosztották 452 részre. Az ÚSz teljes gör. szövegének f.-beosztása Alexandriai Kelemtől, Tertullianustól és főleg a B Kódexből ered; az ev.-okat Cezárei Eusebiosz újra fölosztotta f.-ekre (kánon táblák); az ap.-i levelek fölosztása és a szövegnek később általános f.-ekre tagolása f.-címekekkel Euthaliosznak köszönhető. A f.-címek már az A és C Kódexben is föllelhetők. A ~ mai f.-beosztása Stephan Langtonra vezethető vissza; ez a f.-beosztás 1206: a lat. ~ számára készült, és az ún. Párizsi Biblia révén terjedt el. A zsidók is átvették (Salamon ben Izmael rabbi, 1330; nyomtatásban 1517 óta) a héb. ÓSz számára. A gör. Biblia kézirataiba és kiadásaiba a 15–16. sz. folyamán került át. A későbbi változtatások bizonyos f.-ek vonatkozásában máig fennálló eltéréseket vontak maguk után a Biblia f.-beosztása terén. – 3. Fejezetcímek. A legtöbb bibliai kéziratban van a különféle kv.-eknek, ill. ezek csoportjainak (pl. Pál levelei, Katolikus levelek) állandó fejrészüik, amelyek áttekintést adnak a tartalomról (summarium). Gör. nevük kephalaia v. titloi, lat. elnevezésük tituli brevis v. breves (causae), breviarium(-um), capitula, capitulatio. F.-címek már a 3. sz. óta vannak; hellén területen terjedtek el, ahol a gör. klasszikusok példájára szokásba jött az egyes f.-ek rövid

tartalmát a lap szélén feltüntetni. E tartalmi kivonatokból nem sokkal később tárgyyszerű „főiratok” lettek; ezek az egyes kv.-ek elé kerültek, a f.-ek számával együtt. Már a legrégebb gör. bibliai kéziratok között is vannak olyanok, amelyekben teljes rendszert alkotó f.-címek találhatók; értékük a fölosztásban érvényesülő elvektől függ. Az ósz-i f.-címek részben Pamphilosznak, Aranyszájú Szt Jánosnak és (lat.) Cassiodorusnak köszönhetőek. Az ev.-ok gör. f.-címei minden bizonnyal azoktól származnak, akik a f.-beosztást is bevezették. (Minden változatban megtalálhatók anélkül, hogy lényegesen eltérnének egymástól!) További f.-címek (az ApCsel-hez és a Katolikus levelekhez) Euthaliosztól, Euszebiosztól, Pamphilosztól valók. Lat. f.-címek a 3. sz. első felétől ismertek; minden bibliai kv.-nek legalább 8–10-féle f.-címe ismeretes. A legrégebb lat. f.-címek a gör. f.-beosztás hatását mutatják, sőt helyenként a gör. szöveg hatása is felfedezhető. Némely f.-címet Szt Jeromos példájára Fortunatianus aquilejai püspöknek szoktak tulajdonítani, másokat (Mt) Poitiers-i Hilariusnak; az újabb f.-címek a Merovingok, a Karolingok (Hrabanus Maurus) v. az Ottók idejében keletkeztek. A f.-címeket főleg a középkor első felében (kb. 1200-ig) kedvelték, elsősorban spanyol, ír, angol, francia, frank és német iskolákban, de természetesen korszakonként és területenként más-más rendszert részesítettek előnyben. Gör. és orosz területen a legutóbbi időig használatban maradtak. – A f.-címek fontos fogódzólú szolgálhatnak a bibliai kéziratok csoportosításához, a különféle iskolák termékei közé való besorolásához, a bibliai szövegek, a bibliai kánon és a liturgiátört. tanulmányozásához. – 4. Versbeosztás. A pontos idézés érdekében a f.-eken belül többé-kevésbé a mondatokhoz igazodó, folyó számozással jelzett beosztás. Csak a kv.-nyomtatás kora óta használatos. Elsőként Santes Pagnino OP alkalmazta az ÓSz protokanonikus kv.-einek lat. és az egész ~ gör. kiadásában 1528-ban. Az egész lat. ~ versbeosztását – átvéve Pagnino művét – 1555-ben Robertus Stephanus végezte el. – 5. Írásjelek. Bizánci Arisztophanész Kr. e. 200 k. már alkalmazta a pontot, a vesszőt és a kettőspontot, a Kr. u. 2. sz. első felében pedig Nikánor különösen fontosnak tartotta ezeknek az írásjeleknek az alkalmazását. Ennek ellenére a ~ legrégebbi kézírataiban csaknem teljesen hiányzanak az írásjelek, bár a scriptio continua miatt a szöveg megértéséhez mind a másolók, mind az olvasók számára igen nagy segítség lett volna a központosítás. Az írásjelek hiánya miatt sok helytelen, bizonytalan olvasat keletkezett pl. a mondatok tagolása terén, v. mert nem lehetett a mondatról biztosan megállapítani, hogy vajon kijelentés-e v. kérdés. A papiruszok közül a P52 (Kr. u. 125 k.) egyáltalán nem ismer központosítást; a P66 (200 k.) tagolásra csak a (fölemelt) pontot alkalmazza, de nem gyakran, s akkor is szabálytalanul és rendszertelenül; a (fölemelt) pontot nemegyszer aposztróf helyettesíti, amely a tulajdonnevek kiemelésére is szolgál. Később a P45–46 is ritkán alkalmazza a fölemelt pontot, de kívülre még lélegzetvétel- és hangsúlyjelölést is ad, sőt balra nyitott fél négyzettel a sorvégeket is jelzi. Egy későbbi kéz az olvasás megkönnyítésére még meglehetősen vastag, ferde vonalakat is beiktatott a mondatok végén a sorok fölé, de rendszertelenül. Még a 4–6. sz.-i pergamen kéziratok is kevés eredeti írásjelet tartalmaznak, de azért a B és Alef Kódexekben már található tagolásul kis térközök. Az Alef, valamint az A és D az új mondatokat, ill. értelmi egységeket új sorral és az 1. betű kiugratásával jelzi (az A és D meg is nagyítja a kezdőbetűt). – Szt Efrém és Szt Jeromos figyelmeztet a (gondos) központosításra, s Alkuin is megkívánta egyik – Nagy Károlynak írt – levelében, hogy a másolók pontosak legyenek a jelek alkalmazásában. A rendszeres központosítás csak a 15. sz.-tól vált általánossá.

Szentírás allegorikus értelmezése, allegorézis: a → szentírás-magyarázat azon módszere, mely a Szentírás szövegének egyes részleteit jelképesen értelmezve a szó szerinti értelemnél mélyebb értelmet is talál. – I. Általános jellemzői. Az ókorban a ~nek fogalma sokkal átfogóbb volt, mint napjainkban, mert magába foglalt minden nem szó szerinti értelmezést, így a mai előképi (tipikus) értelmezést is. Nem csupán a szentírási szöveg tárgyának, hanem megfogalmazási formájának is „mélyebb” jelentést tulajdonít. E mélyebb jelentés lényegesen eltérhet a szó szerinti értelemtől, sőt olykor a kettő között semmi tartalmi kapcsolat nincs. Ezért a ~t túlzásba is lehet vinni, s ekkor már nem a kinyilatkoztatásról, hanem a magyarázó fantáziájáról van szó. – II. A ~nek mint hermeneutikus módszernek az eredete. A ~ előzményéül Barnabás levele (4,7) szolgált, amely szerint „a zsidókat félrevezette a szó szerint való értelmezés”; mint exegetikai módszer főleg Origenész révén került előtérbe, akit eddig mind katolikus, mind nem katolikus részről a sztoikus allegoristákkal v. Philóval

állítottak egy szintre. Mind a sztoikusok, mind Philo azt a nézetet képviselték, hogy a gör. mitológia, ill. az ÓSz tele van rejtett értelemmel, és ez is, az is csak a szellemi valóságot jelképezi. De Origenésznél Philo tagadhatatlan hatásán kívül még egy másik tényezőnek is volt szerepe, amely exegézise megértése szempontjából nagyon is fontos. Azt a nézetet, amely szerint az ÓSz az üdvösség próf.-i kinyilatkoztatása, amely az ÚSz-ben megismétlődik és beteljesedik (vö. Róm 5,14; Gal 4,24; Zsid 8,5; 9,9; 10,1), Origenész és követői az ÓSz-re mint sugalmazott szövegek gyűjteményére is átvitték. Ahol az újabb teol. a → sugalmazás karizmájának személyes jellegét hangsúlyozza, v. azt, hogy Isten gondolata egy bizonyos korhoz kötött műfajban nagyon egyéni módon fejeződik ki. Origenész „a kinyilatkoztatott igazság”-ot külön választja „a szöveg szavaitól” (Jn 1,10), és a tipológiai „prophetia facti”-t (Szt Ágoston, Civitas Dei 17,52) exegetikai módszere alapján tekinti. A tipológia azonban mindig a valóság magyarázata és szorosabb értelemben véve nem tekinthető szövegmagyarázatnak. Ha tehát a sugalmazott szövegek voltaképpen értelmének kikövetkeztetéséről van szó, nem elegendő a két szövetség előképi viszonyát belevetíteni, mert a sugalmazás nem vonatkozik minden további nélkül a tipológiai valóságokra, hanem arra az adott új és pontos formára, amelyben ezek a valóságok kifejeződnek. Ha Istenben minden együtt és egységben van is, ez a különféle szövegekről nem mondható el, amelyekben Isten → kinyilatkoztatása egyszer ilyen, másszor olyan alakot ölt. Az Isten szava a kinyilatkoztatás tartalmaként nem azonosítható az Atya tényleges (szubsztanciális) szavával (Ige) v. Isten konkrétan sugalmazott szavával. – Ezt az alapvető elégtelenségét nem tekintve is a ~ a gyakorlatban sokszor szövegen kívül eső „magyarázat”-hoz folyamodik. A tulajdonnevek v. a számok értelmezése olykor szellemes ugyan, de teljesen gyerekes; ugyanígy túlságosan előtérbe kerül a képzelőerő a növények v. az ásványok szimbolikájában is, úgyhogy a szöveghez „ex mente auctoris (divini sicut humani)” már alig van köze.

Szentírás értelme: a Szentírás szövege által közvetített tartalom, a szöveg jelentése, amit a kinyilatkoztató Isten a szent szerzőkön keresztül közölni akart. A ~nek több rétege van: 1. Szó szerinti értelem (sensus literalis). A → szentírás-magyarázat szabályait követve a legtöbb esetben megállapítható. Betű szerinti értelemről beszélünk, ha a szerző a szavakat a mindennapi értelemben használja, s átvitt értelemről, ha a szó jelentését hasonlóság alapján másra is átviszik. Ezen átvitt értelem további lehetőségei: a) az egyszerű metafora, ami tkp. rövidített hasonlat (pl. úgy harcolt mint egy oroszlán – ez hasonlat, de „az oroszlán Júda törzséből” már metafora). Ilyenek az → antropomorfizmusok is, amelyekkel a Szentírás emberi tulajdonságokat állít Istenről. – b) A szünekdokhé esetében a részt jelölő szó az egészet jelenti (pl. test az embert: az Ige testté lett), v. egy jellegzetes tulajdonság jelzi az egész embert (pl. a Fölkent, a Megváltó-Jézus). – c) Névcseré (metonímia) esetén a hatás az okot (az edény a tartalmat, az eszköz a cselekvőt) jelenti. – d) Hangsúlyozott szóhasználatnál (emfázis) a szó nagyobb jelentőséget kap, mint a megszokott esetekben (pl. te vagy „a próféta”?), a túlzó kifejezési formáknál viszont (hiperbola) egész mondatok lépik túl a megszokott értelmet. Ezt a kifejezési formát főként a K-i költészetben kedvelik. – e) A példabeszéd (parabola) kibontott hasonlat, ezért egyes szavai a mindennapos használat értelmével bírnak, a példázat egésze azonban szimbolikus értelmű. Ha az egyes szavaknak és kifejezéseknek is szimbolikus jelentése van, akkor a példabeszéd v. példázat allegória. Mivel azonban az allegóriában a jelképes értelem nem távolodhat el nagyon a valóságtól, az allegória és a parabola közti határok elmosódnak. – f) A mese a parabolával rokon értelmű, amennyiben az egyes szavak mindennapos jelentésüket hordozzák, s a kép egésze jelent valami magasabb rendű valóságot. Jellegzetesége, hogy élettelen tárgyak élő és gondolkodó lényként jelennek meg benne. – g) A prófétáknál szimbolikus cselekményekkel találkozunk, melyekben egy cselekedetnek van példázat jellege. – 2. Előképi, lelki értelem (sensus typicus v. spiritualis). A szövegben szereplő személyek, tárgyak és események a szó szerinti értelem mellett eljövendő személyek, tárgyak és események modelljei, típusai, előképei (→ szentírási hivatkozások). Nemcsak az ÓSz egésze, hanem egyes elemei is megtalálják beteljesedésüket az ÚSz-ben. Különösen az egyh.-atyák világítottak rá a Szentírás ilyen értelmére, továbbvive az Úr Krisztus (Jónás az ő halálának és feltámasztásának előképe) és Szt Pál (Ádám Krisztus előképe) tanítását. Az előképi értelem megtalálása a kinyilatkoztatás fényében hiteles, azaz csak magának a Szentírásnak és a hagyománynak a keretein belül mozoghat (→

Szentírás allegorikus értelmezése). – 3. Teljesebb értelem (sensus plenior). A szentírás-magyarázat hagyományában találkozunk exegétákkal, akik azt vallják, hogy Isten a későbbi kibontakozásra való tekintettel úgy irányította a szentírókat, hogy szavaikkal olyan igazságokat is kifejezzenek, amelyeknek teljes értelmét nem foghatták föl, mert ez csak későbbi sugalmazott szövegek ismeretében világlik ki. Szerintük bizonyos próféciák teljes értelme csak Krisztus idejében vált világossá. – 4. Alkalmazott értelem (sensus accommodatus). Nem szorosan vett szentírás-magyarázati forma; aszketikus íróknál, szónokoknál gyakori a liturgiában is előfordul. Ilyen pl. a bölcsességről mondott ósz-i anyag alkalmazása Máriára (Sir 24).

szentírási hivatkozások: A zsidókkal való viták és a zsidókeresztény közösségek hitbéli útbaigazítása és katechetikai oktatása során az Egyh. kezdettől fogva hivatkozott a Szentírásra, azaz bizonyította, hogy az ósz-i ígéretek Jézusban teljesedtek be (→ beteljesedés). Az ÓSz értelmezésekor (→ szentírás-magyarázat) a palesztinai és hellenista zsidóság körében általános módszert alkalmazták: elsősorban nem a szó eredeti, tkp.-i jelentését igyekeztek megállapítani, hanem az ósz-i szövegből – a magyarázathoz alapul szolgáló elveket figyelembe véve – az új allegorikus v. előképi (tipológiai) értelem kihámozására törekedtek. – 1. Az ev.-ok szerint maga Jézus is hivatkozott a Szentírásra. – a) A szinoptikusoknál a Szentírásra utalva okolta meg szenvedését, bár a konkrét szentírási helyet nem idézte (Mk 14,49, hasonlóképpen Mt 26,56; 26,54; Lk 24,27.45 kk.), Jn-nál pedig azt az igényét, hogy elismerjék Üdvözítőnek (5,39.46). – b) Az evangélisták gyakran adnak ajkára szentírási részeket anélkül, hogy szavai szentírási eredetére utalnának; ezek a „hallgatólagos” idézetek (→ ószövetségi idézetek) azt tanúsítják, hogy a maga személyében és működésében látta az idézett szentírási helyek beteljesedését: Lk 4,18–21 (Iz 61,1; 58,6); Mt 11,4–6 = Lk 7,21–23 (Iz 35,5 kk.; 61,1; 29,18 kk.); Mk 4,12 (Iz 6,9 kk.); 7,6 kk. (29,13); 9,12 (Mal 3,23 kk.); 12,10 kk. (Zsolt 118,22 kk.); 12,36 (110,1); 14,18 (41,10); 14,34 (42,6.12); 15,35 (22,2); Lk 23,46 (Zsolt 31,6); Jn 13,18 (Zsolt 41,10); 17,2 (visszautalás Jn 13,18-ra!); 15,25 (Zsolt 35,19; 69,5). – 2. Az evangélisták maguk is kiemelik a szentírási helyek tényleges v. „hallgatólagos” idézésével, hogy az ÓSz Jézusban teljesedett be: a) Mk 1,2 kk. (Iz 40,3; Mal 3,1); 11,9 kk. (Zsolt 118,25 kk.); 14,27 (Zak 13,7); 15,24 (Zsolt 22,19); 15,29 (22,8); 15,36 (69,22). – b) Lk 1,31 (Iz 7,14); 23,49 (Zsolt 38,12). – c) A leggyakrabban Máté evangélista hivatkozott a Szentírásra, aki zsidók, ill. zsidókeresztények számára írta ev.-át; a szenvedéstört.-be Márkon túlmenően is iktatott be utalásokat a jövődölések teljesedésére: Mt 26,15 (Zak 11,12); 27,34 (Zsolt 69,22); 27,43 (22,9); de már a gyermekségtört. is az ósz-i jövődölések teljesedésének kiemelése jegyében született; vö. Mt 2,6 (Mik 5,1); 2,11 (Iz 60,6); elsősorban mégis azt a 10 idézetet kell itt megemlíteni, amely konkrétan tanúsítja a próf.-k szavának beteljesedését: Mt 1,22 (Iz 7,14); 2,15 (Oz 11,1); 2,17 (Jer 31,15); 2,23 (Iz 11,1: héb.); 4,14 (9,1 kk.); 8,17 (53,4); 12,17 (42,1–4); 13,35 (Zsolt 78,2); 21,4 (Zak 9,9); 27,9 (11,12 kk.; Jer 32,6–15; 18,2 kk.). – d) A 4. ev. szerzője szintén hangsúlyozza a jövődölések teljesedését: Jn 2,17 (Zsolt 69,10); 6,31 (78,24); 6,45 (Iz 54,13); 12,14 (Zak 9,9); 12,37–40 (Iz 53,1; 6,9 kk.); 19,24 (Zsolt 22,19); 19,36 (33,21 v. Kiv 12,46); 19,37 (Zak 12,10); vö. még: Jn 1,45; 7,41 kk.; 12,34; 20,9. – e) Kétségtelen, hogy az ev.-okban Jézus életének bemutatására, kivált a → gyermekségtörténetre és a → szenvedés-történetre nagymértékben hatott a Szentírás. – Pál ap. csak akkor hivatkozott kifejezetten a Szentírásra, ha zsidókeresztény v. ilyen hatás alatt álló közösségnek írt (Róm, Gal, 1–2Kor, Ef), máskor (1–2Tesz és a fogságban írt levelek) soha. Az, hogy ő azt a szentírási részt, amelyet említett, nem maga fogalmazta meg, hanem már készen találta, bizonyítja a formula: „az Írás szerint” (1Kor 15,3 kk.). Pál hellenista lévén kedvelte az allegóriákat és az előképeket: Gal 4,22–31 (Hágár); 1Kor 9,8–10 (MTörv 25,4); 1Kor 10,1–13 (Szám/Kiv); 2Kor 3,12–18 (Kiv 34,33–35), de olykor a → haggada is hatott rá; vö. pl. Róm 2,24 (Iz 52,5); Róm 3,10–18 (idézetmozaik a Zsolt 14,1–3 stb.-ből); 1Kor 1,19 (Iz 29,14); 1Kor 14,21 (Iz 28,11); 2Kor 8,15 (Kiv 16,18); 2Kor 13,1 (MTörv 19,15). Pál számára nemcsak Jézus szenvedését (Róm 15,3), halálát, feltámadását (1Kor 15,3 kk.) és megváltó művét (Gal 3,13) hirdeti előre az ÓSz, hanem az ev.-ot is, teljes egészében (Róm 1,2; 3,21; 16,26). A hitből való megigazulásról szóló tanítás igazolására főleg: a Ter 15,6 (idézve: Róm 4,3.9.22; Gal 3,6; vö. Jak 2,23) és Hab 2,4 (idézve: Róm 1,17; Gal 3,11; vö. Zsid 10,38) szolgál. – Az ÚSz-ben az ÓSz némelyik részlete különösen jelentős szerephez jutott, így a szenvedéstört.-ben a Zsolt 22 és 69, az → Isten szolgájáról szóló

énekek (Iz 42; 49; 50; 52 és 53, valamint Zak 9–14); Jézus elvetését és megdicsőülését illetően a Zsolt 118,22 kk. (Mk 12,10; ApCsel 4,11; Ef 2,20; 1Pét 2,7); Jézus megváltói méltóságára és felmagasztalására vonatkozóan a Zsolt 110,1 (Mk 12,36; ApCsel 2,33–36; 5,31; 7,55 kk.; Róm 8,34; 1Kor 15,25; Ef 1,20; 1Pét 3,22); végül Izr. megátalkodottságával kapcsolatban Iz 6,9 kk. (Mk 4,12; Jn 12,40; ApCsel 28,26 kk.).

szentírás-magyarázat: a szentírási szövegek jelentésének megragadása és kifejtése. Azért szükséges, mert a Biblia isteni titkokat foglal magában, s olyan nyelven írták és olyan kifejezőkészlete van, amelyet nem tud mindenki minden további nélkül megérteni. A ~ tudományos formája az exegézis, legtökéletesebb módja a kommentárokban található. A ~ szabályait a hermeneutika foglalja össze. Mivel a Biblia egyszerre isteni és emberi mű, a ~ során mindkettőre figyelemmel kell lenni: tekintetbe kell venni azokat a szabályokat, melyek szerint az irodalmi műveket elemzik, ugyanakkor ügyelni kell a sugalmazottságból adódó sajátosságokra. – 1. Az emberi szerzőre való tekintettel ügyelni kell a következőkre: a) A magyarázat alapja az összöveg. Ezt a szövegkritika révén (a bibliai kéziratok, a kumráni szövegeket is beleértve, fordítások, idézetek alapján) a lehető legpontosabban meg kell állapítani. Ehhez az ún. bibliai nyelveken kívül annak a korszaknak a nyelvhasználatát is ismerni kell, amelyből a vizsgálendő kv. való, beleértve az újabban fölfedezett korabeli profán műveket is; verseknél a versmértéket is meg kell határozni. – b) Az irodalomkritikának meg kell kísérelnie földolgozni az adott kv. eredeti szóállományát és föl kell derítenie a forrásokat, valamint a különféle változatokat, átdolgozásokat. – c) A formatört.-i elemzés során meg kell állapítani a vizsgált kv. műfaját, s azt a célt, amiért írták. Amikor valamely műfajt az határozza meg, hogy a forma miként viszonylik a tartalomhoz, akkor a stílust is kell elemezni. – d) Számításba kell venni a környező világot; ehhez a bibliai régészet és az ókori K tört.-e ad segítséget. Fontos tudni, hogy a szerző milyen műveltségű, mely nép fia volt, melyik társadalmi csoporthoz tartozott. – e) A tárgyi szövegmagyarázat azonosítja a szövegben említett személyeket, intézményeket, dolgokat (reáliákat), ugyanakkor a fogalmi szövegmagyarázat meghatározza a teol.-i és más jellemző fogalmak tkp.-i tartalmát. Ehhez föl kell tárni a forráson v. műfajon belüli, ill. az ugyanazon időből származó párhuzamos helyeket, a rokon és ellentétes fogalmakat, esetenként még a nem bibliai párhuzamos helyeket is. Figyelembe kell venni a szövegösszefüggéseket. – 2. Az isteni szerzőre való tekintettel: a) tudni kell, hogy a Biblia vallási, ill. valláserkölcsi mű, ki kell elemezni és el kell határozni a szövegek teol.-i jelentését. – b) A hagiográfiai ábrázolás pontatlanságait a helyesen értelmezett sugalmazás szempontjai alapján kell megítélni. – c) A hitbéli kérdésekben az egyh.-i értelmezés a döntő. Az egyh.-i tanítóhivatal bizonyos helyeket kötelező érvénnyel értelmezhet, bár a valóságban ezt ritkán tette meg. A bibliai bizottságok szintén adhatnak irányelveket. – d) Hitbéli kérdésekben az egyh.-atyáknak egy-egy bibliai helyet illető egybehangzó véleményét sem szabad figyelmen kívül hagyni. – e) A szövegek értelmezéséhez fölhasználható az ún. analogia fidei is, vagyis a magyarázatnak a teljes hitvilágot és a teljes erkölccsant tekintetbe vevő módja, de pontosan figyelni kell a szövegösszefüggésre és a kinyilatkoztatásnak arra a fokára is, amelyet a vizsgált szöveg képvisel. → Szentírás allegorikus értelmezése, → Szentírás értelme.

Szent Jakab levele, Jak: deuterokanonikus úsz-i irat, az 1. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezése. A szerző így nevezi magát: „Jakab, Istennek és Urunknak, Jézus Krisztusnak szolgája” (1,1). Ezen nyilvánvalóan nem Jakab ap.-t kell érteni, hanem az Úr testvérét (→ Jakab). A stílus és a tartalom, egyszóval a levél egész jellege kifogástalan gör. nyelve ellenére zsidó szerzőre enged következtetni. Ezt a föltevést a hitből való megigazulásra vonatkozó páli tanítás elutasítása (vö. 2,24; Róm 3,28) is támogatja; azt egyébként, hogy a ~nek szerzője nem értett mindenben egyet Pál ap.-lal, az ApCsel és a Gal is tanúsítja. Mindamellet az kérdéses, hogy a Róm Kr. u. 62-ig, Jakab halálának évéig annyira elterjedt-e, hogy olyan módon lehetett vele kapcsolatban állást foglalni, ahogy a ~nek szerzője tette. Lehetséges ezért, hogy az eredetileg csupán tanító jellegű levélbe egy későbbi szerkesztő iktatta be a vitázó részeket (2,14–26); egy ilyen szerkesztő föltételezése a feltűnően tiszta gör. nyelvre is magyarázatot adna. De az átdolgozás nem eshetett 70 utánra, mivel a levél a

szórványban élő 12 törzsnek szól, s 70 után már nem volt olyan zsidókeresztény közösség, amely erre a megnevezésre rászolgálhatott, ezenkívül a judaizmussal az ellenpólus, a páli tanítás is háttérbe szorult. Pál ap.-nak a megigazulásra vonatkozó tanítása csak Ágostonnal került újra előtérbe a teol.-i irodalomban. Ha ~nek szerzője a jeruzsálemi püspök, akkor ezzel a keletkezés helye is adva van. – A kánonba nem azonnal, s először K-en vették fel. Origenész a Szentírás kv.-ei közé számítja, de Euszebiosz tagadja kánoniságát. Ny-on csak jóval később került be a kánonba. A → Muratori-töredékből hiányzik és Tertullianusnál sincs meg; hogy Hippolitosz ismerte-e, az bizonytalan. Hilarius a Szentírás kv.-ei közé sorolja. Szt Jeromos és Szt Ágoston hatására a 4. sz.-ban általánosan elismerték. Mivel bírálja a páli tanítást, emiatt Luther 'szalmacséplő levél'-nek („eyn rechte stroern Epistel”) bélyegezte, ennek ellenére a protestáns Bibliába is felvették. – II. Tartalma. ~ben szó van a kísértésről (1,2–18); a hitről, amely ha tettekben nem nyilatkozik meg, akkor halott (1,19–26); azokról a veszélyekről, amelyek a testvéri szeretetet fenyegetik a nyelv oldaláról, veszekedés esetén v. ha világias érzület és gondolkodásmód lesz úrrá az emberen (3,1–4,12); a gazdagságról, a betegekről való gondoskodásról, a bűnvallomásról és a testvérek figyelmeztetéséről (4,13–5,20). – III. Műfaja. Ha az 1,1-től eltekintünk, a ~ minden levélszerűséget nélkülöz. Inkább mondások gyűjteménye, amelyeket hangzásuk alapján kapcsoltak össze (vö. 1,4 kk.; 1,12 kk.; 1,25 kk. stb.). Némelyek úgy vélik, hogy ~ olyan zsidó írás, amely Izr. 12 törzsének szóló figyelmeztetéseket foglal magában. A kv.-ben kétségtelenül megkülönböztethetők különféle erkölcsi vonatkozású részletek, de dogmatikus szempontból nem lehet benne semmilyen fő gondolatot fölfedezni. Inkább homiliához hasonlít.

Szent János első levele, 1Jn: protokanonikus úsz-i irat, a 4. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezése. R. Bultmann úgy vélte, hogy ~ben 2 különböző stílus mutatkozik: az egyik költőibb, ez az „apodiktikus kettősök”-ben (= kétsoros versek, amelyek gyakran fontos hittételeket tartalmaznak tézis–antitézis formájában) található, a másik inkább prózai-tanító jellegű. Ezekből az eltérő irodalmi formákból egy olyan kv.-re következett, amely csupa mondásból állt (= kinyilatkoztató beszédek, → János evangéliuma), s föltételezte, hogy innen egész sor mondást átvett 1Jn szerzője, majd később átszötte őket tanító részletekkel. Csak hogy az „apodiktikus kettősök” a gnosztikus irodalomban sehol nem fordulnak elő, mint Bultmann feltételezte, hanem a bölcsességi irodalomra jellemzők (E. Haenchen), következésképpen 1Jn fölosztása egy „előzményre” és egy átdolgozásra mesterségesnek minősül. A stílusbeli különbségekre Bultmann jogosan hívta fel a figyelmet, de ez nem elégséges ok arra, hogy irodalmi forrást tételezzünk föl. W. Nauck a kétféle stílust ugyanannak a szerzőnek tulajdonítja, és a tézis–antitézis formáját mutató mondásokat a keresztségi katekizissel hozza összefüggésbe. De az a föltevés, hogy 1Jn két részletben született (az első védekezés a tévtanítók ellen a tézis–antitézis formáját mutató mondásokban; a későbbi egy magyarázatokkal ellátott hivatalos körlevél az egyh.-ak számára), azért nem bizonyul megalapozottnak, mivel az első rész aligha állhatott meg önmagában. A stílusbeli különbségre viszont kielégítő magyarázatul szolgál a szerző által kitűzött kettős cél: a tévtanítók dogmatikus-polemikus visszautasítása (1,6–10) és a hívők megerősítése homiliaszerűen, tanító jelleggel (2,1 kk.) – Szerzője. A hagyomány Ireneusz óta a 4. ev.-mal együtt János ap.-nak tulajdonítja. Az irodalomkritika számos érvet felsorakoztat annak bizonyítására, hogy 1Jn és Jn egyazon szerzőtől való a különbségek ellenére is, amelyek onnan érthetőek, hogy eltérő helyzetben és más célra íródtak. A szerző maga is az igehirdetők közé számította magát (1–4), és tekintéllyel lépett fel, erre azonban csak az adhatott neki alapot, hogy ap., mégpedig János ap. volt, v. egy olyan csoportnak a tagja (vö. Jn 21,24), amely mögött az első nemzedékből való szemtanú állt, mégpedig maga János ap. De ezt a kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni. Azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy a szerző János ap. egyik tanítványa, aki átvette az üdvösségtört.-i események értelmezését, és egy adott nehéz helyzetben tekintéllyel a hívők elé tárta. A Jn és 1Jn közti időrend szintén tisztázatlan. Csak azt lehet megállapítani, hogy kb. egy időben keletkezett mind a két kv. (Kr. u. 1. sz. vége), mégpedig minden bizonnyal Kisázsiaiban (Efezus?). – 1Jn 5,7-hez → Comma Joanneum. – II. Tartalma. 1Jn nem rendszerezett tanítást nyújt. A levél elején a szerző jelzi, hogy a Krisztussal való egység alapján az Istennel való közösséget kívánja hirdetni az üdvösség alapvető jó híreként (1,1–4). Ugyanakkor tanításával

olvasói hitét is erősíteni szeretné, egyszersmind a tévtanokat is leleplezve és elutasítva. Ezért a levél változva kerügmaticus-polemikus (1,5–10; 2,22 kk.; 3,1–8; 4,1–6; 5,5–12) és kerügmaticus-tanító (2,15–17; 3,11–24; 4,7–12; 4,19–5,3) jellegű. Vannak benne nagyobb egységek, amelyeken belül az egyik gondolat mintegy földéli a másikat. Stílusa csak János evangéliumával vehető egybe: azonos bennük a szókincs, a mondat szerkesztés, a stílus (parallelizmus, háromtagú ismétlések, ritmus, amely inkább K-i mint gör. mintára középen helyezkedik el a vers és a próza között, ellentétek, szó- és képzetársítások) és a gondolatmenet; ez utóbbit leginkább egy-egy téma körül gyűrűző csigavonalhoz lehet hasonlítani (1,5: világosság; 2,29: igazságosság; 4,7: szeretet; 5,6: igazság). De míg János ev.-a az egyszer adott kinyilatkoztatásra és a Krisztus által szerzett üdvösségre összpontosítja a figyelmet, addig 1Jn elsősorban az adott helyzetet és hitbeli nehézségeket tartja szem előtt. – A kép, amelyet a levél a korról nyújt, már meglehetősen fejlett keresztény egyh.-i közösségre vall. Az ismételt visszatekintés a kezdettől fogva kifejezéssel (2,7.24; 3,11; vö. 2Jn 5) arra utal, hogy a keresztény tanítás már régebben gyökeret vert. A „sok antikrisztus” (1Jn 2,19) eltévelyedése és elpártolása, a hamis próf.-k működése (4,1) és az igaz hitben való megmaradásért folyó harc (4,4–6) egyaránt azt bizonyítja, hogy az egyháztört.-ből egy szakasz már lezajlott. A szerző a nagy üdvtört.-i események (1,1–3) tanúinak nevében szól egy olyan nemzedékhez, amely már nem volt közvetlen részese ezeknek az eseményeknek, amelynek hite tehát már hallásból (3,11) eredt. Igaz, még várták az Úr újraeljövetelét (2,28), de ennek be nem következte úgy látszik már nem okozott nagyobb gondot. Annál inkább a tévtanítók föllépése, akik veszélyeztették a hitbeli életet és hűséget. Hogy miféle tévtanokról lehetett szó, arra csak 1Jn alapján tudunk következtetni, más forrásunk nincs. A szerző a megtestesülést és a megváltást kívánja középpontba állítani: Jézus a Krisztus az Isten Fia, aki testben jött el (2,22; 4,1–3; 5,1.5 kk.; vö. 2Jn 7). Krisztus elégtételt nyújtó szenvedésére is azért esik olyan nagy hangsúly (sokkal nagyobb, mint a 4. ev.-ban, bár a gondolatot itt is megtaláljuk: Jn 1,29.36; 6,51; 10,11.15 stb.), hogy a megtestesülés előtérbe kerüljön, egyértelmű megfogalmazást kaphasson (1,7). Krisztus megtestesülése az Isten utolsó szava az emberhez, azé az Istené, aki a szeretet (4,7–21). Istennek ez a testben adott kinyilatkoztatása az Egyh.-ban a testvéri szeretet által van jelen, így folytatódik – a testvéri szeretet az egyetlen biztos jele az Isten iránti szeretetnek (4,20 kk.). A keresztény tanításnak ezt a magvát a hamis próf.-k elvetették, ezért a szerző antikrisztusoknak nevezte őket (2,18). Nyilvánvaló, hogy tiszta szellemiségre törekedtek, az Istennel való közvetlen egyesülést vallották, de tagadták az ember Krisztust és a szeretetközösséget, figyelmen kívül hagyták a parancsokat; gnosztikus fölfogásuk folyamánaképpen elvetették a megváltást, erkölcsi szempontból pedig közönyt tanúsítottak (1,8–10; vö. 3,6.8; 5,18). Minden bizonnyal a gnózis egy korai változatáról volt szó, amely ellen Pál ap. is föllépett a fogságban írt levelekben (Kol). E → gnóvizt közelebről nehéz jellemezni; talán gondolhatunk a doketizmusra, a Kerinthosz-féle eretnekségre v. valamiféle elferdült pneumatikus-próf.-i kereszténységre; vö. 1Kor 12–14 (F. Büchsel). A tévtanítók, akikkel 1Jn szembefordult, azonosak lehettek azokkal, akik ellen Antióchiai Ignác is föllépett a leveleiben, de Ignácnál világosabban kirajzolódnak a doketizmus körvonalai. Annyi bizonyos, hogy az a gnoszticizmus, amellyel 1Jn szembeszegült, pogány eredetű volt, nem lelhető föl benne zsidó gondolkodásmódra valló vonás. Mégis, ha egyértelműen elítéli is a szerző a megtestesülés elvetését, azért nem fordul minden tekintetben szembe a gnóvizsál, ellenkezőleg: egész sor fogalmat átértékel és keresztény módon értelmez, mint pl. Istent megismerni, szemlélni (2,3; 3,6; 4,7; vö. 3Jn 11) v. Istennel közösségre lépni (1,3.6; 2,5–6). – III. Műfaja. ~ formai szempontból nem tekinthető levélnek (hiányzik a fejrész és a befejezés), de irodalmi levélnek sem igen lehet minősíteni: nem valamely közösségnek szól, mint a 2Jn és nem is körlevél (vö. Kol 4,16; 1Pét), nem szerepelnek benne címzettek. Minthogy konkrét helyzetre utal, az is valószínűtlen, hogy az egész világ keresztényeihez intézte volna a szerző. Ha 1Jn kíséző iratnak készült a 4. ev.-hoz, ennek egyértelműbb jelét kellett volna szerzőjének adnia. 1Jn ilyenformán önálló írásnak minősül, amelyet szerzője pogány környezetben élő, gnosztikus hatásnak kitett keresztények egy csoportjának v. közösségének írt azért, hogy a hitet hirdesse (1,1–3) és védelmezze (4,4–6; 5,4–12).

szentjánoskenyér-fa: 15–30 cm hosszú, 2–3 cm széles, lapos, babra emlékeztető hüvelytermést hozó fa. Palesztinában a sáskák sajátos módon megkímélték. Termését a nem zsidók sertésekkel etették, kivált szűkös időben, amikor más takarmány nem volt. A Lk 15,16 említette eledel is szentjánoskenyér lehetett; a tékozló fiú szívesen csillapította volna vele éhségét, de nem adtak neki belőle.

Szent János második és harmadik levele, 2Jn, 3Jn: deuterokanonikus úsz-i irat, az 5. és a 6. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezésük. Küldőjük öregnek (presbiter) nevezi magát. Ezt a megtisztelő címet a katolikus hagyomány szerint János ap. magára vonatkoztatta, néhány 3. és 4. sz.-i szerző (Euszebiosz, Szt Jeromos) azonban egy más valakire, így a Papiasz-töredék presbiterére is lehet gondolni. Mindkét levél ugyanattól a szerzőtől való (vö. 2Jn 2 és 3Jn 13); 2Jn tartalma és formája szempontjából rokon 1Jn-lal (vö. pl. 2Jn 7 és 1Jn 4,1–3; 3Jn és Jn 19,35). A szerző tekintéllyel lép fel, hangvétele éppen olyan határozott, mint Jn-é és 1Jn-é. Az újabb kritika mindkét levelet elismeri „jánosi”-nak. Bár a szerzőséget nem lehet teljesen egyértelműen eldönteni, többen vallják azt a nézetet, hogy János ap. egyik tanítványa képviselte és adta tovább a „jánosi hagyományt”. Mivel régen az Egyh.-ban a kánoniság és a hitelesség szorosan összefüggött, némelyik keresztény felekezet egy időben kétségbe vonta a 2Jn és 3Jn kánoni voltát. Vsz. 3Jn a legkorábbi. – II. Tartalmuk. 1. A 2Jn a „kiválasztott úrnő”-höz, azaz egy kisázsiai keresztény közösséghez szól és a testvéri szeretetre (2Jn 4–6), a hitbeli hűsége és a tévtanok hirdetőitől való óvakodásra (2Jn 7–11) figyelmeztet. – 2. A 3Jn címzettje a szerző egyik bensőséges barátja, Gájusz. János ap. dicséri, amiért az úton lévő hit hirdetőket vendégül látta, majd felszólítja, hogy a helyi közösség vezetőjével, Diotrefesszel továbbra is szegüljön szembe, mert nem kifogástalan a magatartása.

Szent Júdás levele, Júd: deuterokanonikus úsz-i irat, a 7. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezése. A szerző → Jakab testvérének mondja magát; ezen minden bizonnyal Jakabot, az Úr testvérét kell értenünk, Júdás Tádéval való azonosságát többen valószínűtlennek tartják, mert akkor ap. lett volna, a Júd 17 viszont épp arra enged következtetni, hogy nem tartozott az ap.-ok közé. ~nek keletkezési ideje attól függ, vajon hiteles-e 2Pét; ha a 2Pét valóban Péter ap.-tól való (ezt kétségbe vonják), akkor ~ Péter ap. halála előtt keletkezett; egyébként Kr. u. 70–80-ból származtatható; K. H. Schelkle Kr. u. 90 k.-re teszi keletkezése idejét. A szerző leveléhez fölhasználta Hénochot, és talán még 2 más apokrif iratot is figyelembe vett, ezért több egyh. kétségbe vonja hitelességét, de a 2. sz.-ban Rómában, Karthágóban és Alexandriában kánoninak tekintették (→ Muratori-töredék, Tertullianus, Alexandriai Kelemen, Origenész). – II. Tartalma. A szerző „az Istenben, az Atyában szeretett és a Jézus Krisztusnak megőrzött meghívottak”-hoz intézi sorait (Júd 1). Ez az egyébként általános megszólítás itt nem vonatkozik minden keresztényre, csupán egy csoportra gondolt a szerző, de nem lehet egyértelműen eldönteni, vajon a csoport tagjai zsidóságból (ósz-i idézetek, zsidó apokrif iratok és legendák fölhasználása) v. pogányságból (libertinus tévtanítók föllépése) megtért keresztények voltak-e. Talán szórványban (→ diaszpóra) éltek a címzettek. A levél óv a betolakodóktól, akik bár keresztények, hamis tanokat vallanak Krisztusról és az ég erőiről, a libertinusok módjára élnek, így veszélyt jelentenek a hívő közösségre (rendszerint törv.-t ellenző gnosztikusoknak nevezik őket). Ezekre a tévtanítókra, akiknek föllépését az ap.-ok előre megmondták, büntető ítélet vár.

szent kenet: sűrű olaj, ill. könnyen kenhető kenőcs a szt. sátor stb. → megkenésére; → mirhából, → fahéjból, → kálmosból és → kassziából állították elő. A receptet más célra nem volt szabad felhasználni (Kiv 30,23 kk.); profán célra való felhasználása halálbüntetést vont maga után (30,33).

szent láda: → láda.

Szentlélek: Ez az elnevezés a héb. ÓSz-ben csak 3-szor fordul elő (Zsolt 51,13; Iz 63,10 kk.); a LXX-ban (Dán 5,12; 6,4), az ÓSz gör.-ül megírta kv.-eiben (Bölcs 1,5; 7,22; 9,17; Dán 13,45: Theodotion), valamint az apokrif ósz-i iratokban (SalZsolt 17,37; Izajás mennybemenetele 5,14; 4Ezd 14,22) már gyakrabban találkozunk vele;

a rabbinista irodalomban és az ÚSz-ben nagyon gyakori. A → lélek 'szent' jelzőt kap, mert lényege szerint a szt. Istené, mint Istennek a → karja (Zsolt 98,1; Iz 52,10), a neve (→ név; Ez 36,20; Ám 2,7) és a szava (→ szó; Zsolt 105,42: szt. ígélet; Jer 23,9), úgyhogy a szt lélek valójában isteni lélek, →Isten lelke (Kiv 31,3: LXX). A ~ mint elnevezés vsz. azért került az ósz-i 'Jahve Lelke' (= az Úr Lelke) és az 'Isten Lelke' (= az Elohimé) helyébe, mert Izr. fiai egyre inkább törekedtek arra, hogy → Jahve és → Elohim szt. nevének kiejtését elkerüljék.

Szent Péter első levele, 1Pét: protokanonikus úsz-i irat, a 2. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezése. A bevezetés szerint ~ a szórványokban élő „zarándokok”-nak szólt, akik (zsidó műszóhasználat szerint) „szerte a világban” éltek; a címzettek Kisázsia lakói. Szerzőként Péter ap. szerepel a levélben (1,1; vö. 5,1,12), erre épült a hagyomány is (Ireneusz, Tertullianus, Alexandriai Kelemen). Ezzel szemben a kritika arra hivatkozik, hogy a levél nyelve, ill. stílusa, valamint a LXX ismerete, amelyet ~ föltételez, Péter ap. szerzősége ellen szól, annál inkább, mivel szembeötlő a Pál leveleivel (Róm, Ef) való hasonlóság; ezenkívül a levél föltételezte helyzet (nem Domitianus előtti; † Kr. u. 96) sem felel meg a Kr. u. 60–65 közé eső időnek. Az a sokaktól képviselt álláspont, amely szerint Péter ap. tekintélyére hivatkozva Szilvánusz szerkesztette a levelet, szintén nem küszöböli ki az összes nehézséget; megengedi a későbbi időből eredeztetést. Másfelől az Egyh. helyzetének bemutatását nem kell okvetlenül adatokkal igazolhatóan hitelesnek tekintenünk a levélben; az Egyh. mindig „szorongatott” helyzetben van (vö. a levél bevezetésével: szétszóródva). 5,13: Babilon az 1. sz. apokaliptikus stílusában Rómát jelentheti. – A keresztségre vonatkozó kétségtelen utalások miatt több exegéta úgy véli: tanító jelleggel kibővített keresztségi intelem (Pardelwitz nyomán Jülicher, Fascher, Hauck, Windisch), ill. húsvéti keresztségi szertartás (F. L. Cross). Ezt a tételt M.-É. Boismard tovább fejlesztette, ill. finomította: ~ a keresztségi homília sémája, amely katekétikai és tanító részeken kívül a keresztség kiszolgáltatására és az Eucharisztia ezt követő ünneplésére is tartalmaz utalásokat, s a keresztségi liturgia elemei is föllelhetők benne: egy Credo és több himnusz. Ezt a homilivázlatot és a benne föltételezett keresztségi szertartást az akkori Egyh.-ban általánosan ismerhették, ez a magyarázata annak, hogy a levél egybevág más kánoni (pl. Róm) v. nem kánonikus (Hippolyt) dokumentumok megfelelő helyeivel. ~nek hitelességét kétségbe vonó eme hipotézisek ellenére elfogadható a hagyomány, mely szerint a levél Rómában (5,13) készült, szerzője Péter, aki Szilvánusz segítségével 64–67 előtt írta. – II. Tartalma. ~ enciklika (körlevél), mely nehéz időben bátorít, vigasztal. Tagolása nem világos, de az alábbi részek elkülöníthetők benne: a) Isten üdvösséget munkáló működése és erre az ember válasza: a keresztény üdvösség magasztalása (1,3–12); a szentségre törekvésnek, az embertársak szeretetének kötelezettsége (1,13–25); Isten népének papi jellege (2,1–10). – b) A keresztény és a világ viszonya: a keresztények különféle kötelességei (2,13–3,12); a világban való szenvedés (3,11–4,11); bátorítások és intelmek (4,12–5,11). A figyelmeztetések az Egyh. erősítését célozzák a szorongatott helyzetben, hogy Jézus erejéből fennmaradjon a világban mint közösség, szt. nép és királyi papság. Jézus üdvözítő művét szem előtt tartva az → Isten szolgájáról szóló énekeket a levél krisztológiailag értelmezi (1,18; vö. Iz 53,10–12; ui. Mk 10,45; Lk 22,37) és a „kiengesztel” szó („odaadja életét engesztelő áldozatul”: Iz 53,10) még határozottabb, ill. világosabb megfogalmazást kap a Jézus vérén való megváltásra hivatkozásban: Jézus az értéktelen életmódból szabadított ki (a pogányságra emlékeztetés; vö. Róm 1,21), mégpedig a vére árán (az ósz-i szövetségkötésre emlékeztetés). Ebből a szt. népnek le kell vonnia a következtetéseket. A krisztológiára nézve vö. 1Pét 1,20; 2,21; 3,18.

Szent Péter második levele, 2Pét: deuterokanonikus úsz-i irat, a 3. a → Katolikus levelek csoportjában. – I. Keletkezése. Jóllehet 1,1: Péter ap. megnevezi magát, utal arra, hogy Krisztus tudtul adta neki a halálát (1,14) és tanúja volt a színeváltozásnak, jogos a feltételezés, hogy ~ nem Pétertől való. A ~ és a Júd közti egyezések csak úgy magyarázhatók, hogy Júd hatott ~re. A Júd 25 verséből 19 egészben v. részben a ~ben is megtalálható. A párhuzamos helyek egyes szavai az egész ÚSz-ben csak itt szerepelnek. Hogy a Júd bizonyos zavaró részei ~ből hiányoznak, az egyértelműen a Júd elsőbbségét tanúsítja (vö. Júd 6 és 2Pét 2,6,10; Júd 9 és 2Pét

2,11; Júd 13 és 2Pét 2,17). Azok a 2. sz.-i adatok, amelyek Péter ap. szerzőségét tanúsítják, kevés hitelt érdemelnek, viszont a Péter ap. szerzősége ellen felhozott érvek megalapozottak. Péter ap. neve (1,1) azt tanúsítja az ap. tekintélyével, hogy a levél ap.-i tanítást tartalmaz; egyébként ~ a 2. v. 3. keresztény nemzedékben keletkezett, mindenképpen Jeruzsálem és a Templom pusztulása után. – II. Tartalma. A megszólítás és a jókívánások után figyelmeztet a keresztény életvitelre, különös tekintettel Krisztus újraeljövetelére (2Pét 1,3–21), továbbá óvatosságra int a tévitanítókkal, kivált olyanokkal szemben, akik tagadják az Urat (2,1–22) és kétségbe vonják Krisztus újraeljövetelét (3,1–16); ehhez csatlakozik a befejező rész (3,17 kk.). A levél arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként egyeztethető össze az utolsó ítélettel kapcsolatos meggyőződés a parúzia késésével. A válasz zsidókereszténynek nevezhető. A parúzia elmaradására itt sokkal inkább, mint más forrásokban a „spatium poenitentiae” szolgál magyarázatul (3,8 kk.).

szent sátor: → sátor, 2.

szentség, sacramentum: 1. A bibliai ~ tanra vonatkozóan: → bűnbocsánat, → Eucharisztia, → házasság, → húsvét, → kereszttség, → megkenés. – 2. → titok.

szentség törvénye: A Lev 17–26 több helyen is tartalmazza azt a felhívást, hogy „legyetek szentek, mert én, az Úr, a ti Istenetek, szent vagyok” (pl. 19,1). A vele összefüggő kérdések komplexumát ezért A. Klostermann óta (1877) a ~nek nevezik. Előttört.-e meglehetősen hosszú és bonyolult, ezért sok eltérő magyarázatra adott okot. Egészében véve az a nézet a legelfogadhatóbb, amely szerint a ~ valamikor önálló egységet alkotott, és csak a → Szövetség könyve és a → Második Törvénykönyv után, a fogság idején v. a fogság utáni időben kapta meg végleges formáját és helyét, amikor is beépítették a → Papi iratba. De újra meg újra akadnak, akik úgy vélik, hogy soha nem képviselt önálló egységet, hanem eleve a P számára készült (W. H. Gispen, K. Elliger). Vita tárgya a ~nek a terjedelme is. R. Kilián és Ch. Feucht szerint a 17. f. nem tartozik hozzá. Ma általános az a vélemény, hogy a ~ régi és még régebbi részeket és megfogalmazásokat ölel fel (pl. Tízparancsolat, 18. f. és 19. f.); ezt főleg az újabb formatört. tanúsítja teljesen egyértelműen. Míg némelyek Ezekieltek tekintik a ~ szerzőjének (K. Graf) v. végső formába öntőjének (L. Horst, J. Herrmann), mások úgy vélik, hogy Ezekiel támaszkodott a ~re (H. Haag, H. Cazelles), ismét mások viszont arra gondolnak, hogy a ~ is, Ez is valamely közös forrásból merített (G. Fohrer). – Hogy mind a formai sajátosságokat, mind a teol.-i tartalmat kellő figyelemben részesítsük, célszerű a ~t két részre tagolni: egy MTörv utáni részre és egy ős ~re, amely a fogság idején keletkezett. A Lev 18–20 régi sorait ugyanakkor úgy kell értelmezni, mint kikristályosodott pontokat, amelyek magukhoz vonzottak hasonlóknak látszó rendelkezéseket, és amelyekhez később még további előírásokat kapcsoláltak hozzá. Jellemző erre a gyűjteményre (a ~re) ez a formula: én vagyok Jahve/az Úr; ez a formula alárendel egy legalábbis részben v. helyenként kifejezetten (expressis verbis) is megfogalmazott jahvisztikus ethoszt Jahvé (a legfőbb tekintély!) akaratának, és Isten jogaként ismeri el ennek az ethosznak a meghatározását. A kultikus-szagrális jog terminusai, továbbá az a tény, hogy csak kultikus büntetések fordulnak elő, arra mutatnak, hogy az ős ~ Jahve joga, amely Izr.-t mint a szt. Isten szt. népét kötelezte. Itt tehát egy vallási alapokra épült renddel állunk szemben, amely az Isten és a többi ember iránti helyes magatartásban nyilatkozik meg (vö. különösen a 19. f. rendelkezéseivel). A törv. jellegű megfelelések alapján föltehetően Ez a próf.-i beszédekben függhet a ~tól. – A fogságban az ős ~t kiegészítették az aratás ünnepét, a hetek ünnepét és a sátoros ünnepet illető régi rendelkezésekkel (23. f.), valamint a megtorlásra vonatkozó utasításokkal (24,16–22) és a kiegészítő rendelkezésekkel (19,2a–4.9 kk. 23–25.31.33–36). A ~ megértése szempontjából fontosabbak a tanító jellegű kiegészítések: 18,2b–4.24.30 és 25,2a.17.18–22.38.42.46b.55, valamint az áldás-átok fejezetének (26) alapszövege, amelyből a fogság idejére lehet következtetni (26,29–33.36.37a.39). Ez a ~ tört.-ileg a Sinai-hegyen lezajlott események és az Ígélet földjének elfoglalása közé eső időbe (vö. 18,2b–4) helyezve, olyan korszaknak szóló életszabályok és maximák gyűjteményeként keletkezett, amikor az elhurcoltak már visszatérőben voltak Palesztinába. A bevezetés: „ha majd elértek földetekre v. arra a földre, amelyet adok nektek” (19,23; 23,10; 25,2) így kettős értelmű: a gyűjtemény összeállítója saját helyzetüket (a fogságban)

azonosította az Ígéret földjének elfoglalása előtti helyzettel. Az én vagyok az Úr (= Jahve), a ti Istenetek formulában a szövetség gondolata nyilatkozik meg. Ez a formula a ~ben olyan magatartásra kötelezi a népet, amely megfelel a szövetségnek, ugyanakkor Jahve is elkötelezi magát benne népe iránt, amellyel szövetségre lépett, s amelyet egykor kivezetett Egyiptomból. Ebben a tört.-i eseményben gyökerezik a ~nek reménye, hogy Jahve most újra Izr. Istenének fog mutatkozni: népét másodszor is kiszabadítja és kivezeti a népek szeme láttára, mint olyan népet, amely szt. és csak neki szolgál, az ő alárendeltje, hogy a tört. uraként és a szövetség Isteneként Izr. üdvére legyen (vö. 26,45). A gyűjtemény összeállítójáról és tanítójáról kivált a 26. f. azt tanúsítja, hogy ahhoz a körhöz tartozott, amely az Ez felölelte hagyományt őrizte és tovább adta. – A fogság idején v. a fogság után a ~t beillesztették a Papi iratba, ismételten átdolgozták papi szempontból, közben a Lev 17 és más P kiegészítések is kibővültek (pl. a húsvét és a kovásztalan kenyér ünnepe, az újhold napja és az engesztelés napja: 23; a mécsesekre és a kitett kenyerekre vonatkozó rendelkezések: 24; a jubileum éve: 25; másodlagos réteg: 26).

szent sír: I. Helye. Az evangélisták leírják, hogy Jézus testét Arimateai József sírboltjába helyezték, amely egy kertben volt annak a helynek a közelében, ahol Jézust keresztre feszítették (Jn 19,41). A 19,17.20 és a róm. szokás szerint ez a város falain kívül, de hozzájuk közel esett. Az a hely, ahol a hagyomány szerint a kereszt állt, s ahol most a Szentsír-templom van, Jézus idejében Jeruzsálem falain kívülre esett. (A mai körtemplom külső falától Ny-ra jól megőrződtek egy zsidó temetkezőhely maradványai; a Szentsír-templomban végzett utóbbi vizsgálatok során egy régi sír maradványait is fölfedezték, amely közvetlenül a Golgota közelében egy sziklamélyedés falából került elő.) Nem sokkal később I. Heródes Agrippa (Kr. e. 41) Jeruzsálem É-ra kinyúlt részét hatalmas fallal zárta körül, s így a → Golgota és Arimateai József kertje is a falon belülre került. – II. Formája. Mt 27,60 szerint Jézus sírja új volt, vagyis még nem helyeztek el benne halottat (vö. Jn 19,41); sziklába vágták, és a bejáratát (Mk 16,4) igen nagy, eléje hengerített (tehát gömbölyű) kővel lehetett eltorlaszolni. A bejárat alacsony lehetett (vö. Lk 24,12; Jn 20,5.11) és magában a sírkamrában kellett lennie egy kőpadnak v. egy sziklafalba vájt fülkének, ahova a holttestet helyezték (20,5–7.12). Ezeket a gyér adatokat kiegészíthetjük régi leletekkel, amelyekből kikövetkeztethető, hogy Jézus sírjának is volt egy előtere, amely a sírkamrába vezetett; itt a holttest számára lehetett egy pad v. arcosolium (→ sír). – III. Története. Amikor Hadrianus Jeruzsálemet Aelia Capitolina róm. kolóniává újra felépíttette, a ~ a fórum és épületei alá került; a ~ fölé egy Venus-templom épülhetett. Nagy Konstantin császár (325) szabaddá tette a ~t és egy fölséges kupolatemplomot építtetett föléje, az Anasztasziszt. A szikla maradványát, amely a ~t magában foglalta, 8 szögletű toronnyá képezték ki, és kis oszlopokkal vették körül; az egészet egy gömb zárta le. Bár nem teljesen sértetlenül, de azért lényegében mégis ebben a formában maradt fenn a ~, amíg 1009-ben Hakim kalifa el nem pusztította.

szenvedés: I. Az ÓSz-ben. A) Már a Ter első lapjain fölvetődik a ~ kérdése. Az embert, aki eredetileg közösségben élt az Istennel a Paradicsomban, engedetlenségéért kiűzik onnan, Isten átka nehezedik rá: a földet kell művelnie. A ~, a betegség és a halál az első bűn büntetését jelenti, a bűn előtti állapotban ismeretlen volt (Ter 1) és az eszkaton idején sem lesz többé helye (Iz 65,17 kk.; 66,22; Jel 21,4). A ~ tehát nem sors, amelyet az ember nem kerülhet el, hanem a bűn következménye, az eredeti rend megbontása. A ~ és bűn közötti kapcsolatból következően az ÓSz-ben Izr. fiai minden ~t – az igazak ~ét is – az atyák v. ősök bűne (a közvetlen → megfizetés és a kollektív bűnhődés elve), ill. a saját személyes bűnök büntetéseként igyekeztek felfogni. Látták ugyan, hogy ez az értelmezés tökéletlen és egyoldalú (Jób; Jer; Ez), de mert az ÓSz-nek, mielőtt a Bölcs 4 megfogalmazódott, még nem voltak az eszkatológiát illetően kellően tisztult fogalmai, megnyugtató megoldást nem találtak rá. – B) Izr.-nek tehát századokig kellett a ~ kérdésével küszködnie. A kérdés elől nem tért ki, de azt megtapasztalta, hogy az emberi értelemről a megfelelő megoldásra nem telik. Hitének erejéből Izr. fejét hajtott Isten felfoghatatlan bölcsessége és hatalma előtt (Jób). A prof.-k, akik a → kiengesztelődéssel kapcsolatos tanításban kiemelték az erkölcsi szempontokat, betekintést nyújtottak a hívó Izr.-nek Istennek a

tört.-ben végbevitt művébe, és hozzásegítették Izr. fiait ahhoz, hogy az őket ért katasztrófákat Isten ítéleteként értelmezzék, amely ítélet megóv, megtisztít és megújít (Iz 30; Oz 2). Így azt a ~t, amelyet Isten népe tagjaiként elviseltek, Istentől kiszabott vezeklésnek fogták fel, egész Izr. vesztének elkerülésére. Ez a gondolat már a deuteronomikus szerző tört.-szemléletét meghatározta (a Bír teljesen ezt az álláspontot képviseli; vö. Iz 40,2). Ez a felfogás rokon egyfelől a jogi szemléletmóddal (a satisfactio gondolatára nézve vö. 2Sám 21), másfelől a nevelési elvekkel (a fájdalom elengedhetetlen a nevelésben: Péld; Elihu-beszédek). De különösen kidomborodik az Iz 53 felölelte, nagyjából teljesen új látomásban, ahol → Isten szolgája ártatlanul elviselt ~e úgy jelenik meg, mint egyetlen útja a világ bűnéért Isten kiengesztelésének (a satisfactio vicaria gondolata). A későbbi zsidó teol.-ban ezt a tanítást, amely szerint a ~ engesztelés és vezeklés, sokszor átgondolták, elmélyítették és a zsidóság szétszóródására vonatkoztatták. – II. Az ÚSz-ben. A) Jézus életében. 1. Jézus Krisztusnak, az Ember fiának és az Isten szolgájának ~e és halála legfontosabb mozzanata az Evangéliumok Jézus Krisztusról szóló tanításának. Krisztus ~e (a paszchein nagyon gyakran 'halálgötrelem, a halál elszívása'; Jn: fölemeltetés, megdicsőülés) valóban egész életére rányomja a bélyegét. Ez a ~ – különösen élete végén – a kell törvénye alatt áll; nemcsak Isten rejtett akarata kívánja meg tőle, hanem sok tekintetben az Írásokban rá vonatkozó jövendölések is föltételezik. A szinoptikusok szerint Jézusnak mint Messiásnak egyik fő feladata éppen az Isten üdvözítő akarata által megkívánt ~ és halál; vö. Jézus ~re utaló közvetlen (Mt 16,21; 17,22 kk.; 20,18 kk.) és rejtett célzásaival (9,15; 12,38 kk.; 16,18; 20,22; Lk 12,50), valamint Messiás voltát kinyilatkoztató szavaival (Mt 12,15 kk.; Mk 9,30 kk.; Lk 9,21). E szerzők hangsúlyozzák Jézus és az Isten szolgája ~e közötti párhuzamot (Mt 8,16 kk. és Iz 53,4; Mk 15,28 kk.; Lk 22,37 és Iz 53,12; Mt 20,28; Mk 9,12 kk.; 14,24 és Iz 53,12). – A legrégebb keresztény igehirdetés mind zsidó (ApCsel 2,23 kk., 3,15; 4,10; 5,30 stb.), mind pogány körökben (13,17–41; 17,3; 26,23) gyakran rámutatott az Úr ~eire. Jóllehet ebben elsősorban Isten próbatételét látta, amelyet Jézus győztesen kiállt, azért a ~ szoteriológiai értelmét is hangsúlyozta, v. legalább burkoltan utalt rá (vö. 3,15; 4,12; Iz 53 fényénél; → szenvedéstörténet). – 3. A ~ teol.-ját elsősorban Pál ap., majd a Zsid és 1Pét szerzője bontakoztatta ki teljesen. Pál Jézus ~éről szóló tanítását (soha nem élve a paszchein szóval, amelyet a Zsid és 1Pét használ) összekapcsolta a kereszt teol.-jával. Nála a → kereszt és a kereszt botránja a keresztény igehirdetés központjában áll (Mt 13,19 országá Pál számára a kereszt lett: 1Kor 1,18). A kereszt teol.-ja az alapja Pálnál a keresztény istentiszteletnek (Fil 2,6–11; 1Tim 3,16; vö. 1Pét 1,18–21; 2,21–24; 3,18–22), a szentségek tanának, nevezetesen az Eucharisziáról (1Kor 10,16; 11,24–26) és a keresztségről (Róm 6; Ef 5,25–26; Kol 2,12) szóló tanításnak. Pál Jézus ~ében és halálában szeretete jelét látja (Róm 5,8; 2Kor 5,14; Gal 1,4; 2,20; Ef 5,2.25). Urunk ~e és halála, másokért vállalt keresztáldozata szabadulást és kiengesztelődést szerzett minden embernek Istennel, megszabadított a bűntől, a haláltól és a kozmikus hatalmaktól. Halálával Krisztus kiérdemelte számunkra az üdvösség javait és lerakta az Egyh. alapjait. Így a kereszt-ről szóló tanítás, bár a szenvedő Messiás megalázását is szemünk elé tárja (1Kor 1,25; 2Kor 13,4; vö. Zsid 2,9 kk.; 1Pét 2,23), elsősorban mégis a feltámadást és az életet hirdeti. – A Zsid 2,18; 9,26; 13,12 és 1Pét 2,21.23; 4,1 él ugyan a paszchein szóval Jézus életének végéről szólva, de ezzel az igével nagyjából inkább Jézus halálát domborítják ki, semmint halála előtti szenvedéseit, úgyhogy a Szentírásban soha sem esik szó az Úr ~éről önállóan, halálától függetlenül. Ezt a szóhasználatot az ap.-i atyák is követték (vö. „Crucifixus, passus et sepultus est”). A Jézus ~e és főpapi tiszte közti összefüggésre nézve: → Zsidóknak írt levél. – B) A ~ a keresztények életében. 1. Amikor Jézus a tanítványaira váró ~ekről beszél (pl. Mt 16,24–28; 20,20–23), soha nem használja a paszchein igét. Az ÚSz-ben egyébként (pl. ApCsel 9,16; 1Kor 12,26; Jel 2,10) találkozunk ezzel a kifejezéssel. Pál ap. szerint a keresztény élete két pólus között feszül: Krisztussal meghalni és élni. Így a ~ nem az ap.-ok v. bizonyos személyek előjoga, hanem hozzátartozik a keresztény léthez. Különleges kegyelem, amely még a hit kegyelmét is felülmúlja (Fil 1,29; vö. 2Tim 3,12; ApCsel 14,22). – Ezért merte Pál – anélkül, hogy tévedéstől félt volna – a keresztény közösségeket előre figyelmeztetni a megpróbáltatásokra (1Tesz 3,3), s ezért tartotta olyan dolognak a ~t, amit az ember nem csupán elvisel (pl. 2,4), hanem ami erőfeszítést kíván, küzdelmet Krisztusért (vö. Fil 1,29 és 1,30). Így nem is gondol arra, hogy elveszítse a ~tól a bátorságát

(2Kor 12,7; Ef 3,13); ellenkezőleg: úgy látja, hogy a nélkülözés, szorongatás, üldözés, ami a keresztényt éri, öröme ad okot (2Kor 8,2; Fil 2,17; Kol 1,24), vigasztalás forrása (2Kor 1,6), az üdvösség bizonyítéka (Fil 1,28), az utolsó ítéletkor pedig „megnyugvás”-t hoz (2Tesz 1,4 kk.). Mert amit a keresztényeknek itt a földön szenvedniük kell, az semmi a rájuk váró dicsőséghez mérten (Róm 8,18; Fil 3,10–11; vö. 1Pét 4,13). Krisztus maga is a ~ révén ment be a dicsőségbe (2Kor 1,5 kk.; Fil 3,10; vö. Zsid 12,2–10; 1Pét 4,1 kk.; 5,1). – 2–5: itt is hasonló gondolatokat taglal a szerző, aki magát „Krisztus szenvedései tanújának mondja (5,1). A Zsid Krisztus példáját állítja a ~ben – segítségül – a keresztények elé (2,10; 3,1; 12,2 kk.); 3,14: a keresztények társai Krisztusnak. – 2. Pál a keresztények ~ét, mindenekelőtt a saját ~ét illető gondolatait összekapcsolja a misztikus Testtel kapcsolatos tanításával. Így az ap. ~e Krisztussal való kapcsolatából következően javára válik a misztikus Test tagjainak.

szenvedéstörténet, passio: I. A négy Ev.-ban Jézus szenvedésének tört.-e összefüggő egészet alkot. Részletei formai szempontból nem tekinthetők lezárt egységeknek, mert azok a perikópákat lezáró elemek, amelyek egyébként az Ev.-okban jellemzik a Jézussal kapcsolatos eseményeket, teljesen hiányoznak belőle. Ugyanígy tartalmi szempontból sem önálló egységek, mert minden perikópa kapcsolódik az előzőhöz és a perikópák végéhez is csatlakozik perikópa. Mivel az időpontokra vonatkozó adatok (Mk 14,17.28; 15,1.33 kk. 42), valamint a helymegjelölések (14,17 kk. 26.43.53.54; 15,1.16.22) szétszórtnak találhatók, és mert az egész eseménysornak közősek a motívumai (pl. a vacsora előkészítése és elköltése; Jézusnak mint Messiásnak és királynak a kihallgatása; Jézus Messiásként és királyként a kereszten; az asszonyok a kereszttel és a sírnál), a ~et összefüggő egésznek kell tekintenünk; elejétől a végéig, egész terjedelmében egységes egészként maradt ránk. Mondhatni a legrégebb keresztény vértanúaktól tekinthető. – II. A Jézus szenvedését és halálát megörökítő 4 kanonikus beszámoló közül Mk látszik az eredetinek, a legrégebbnek. Csak 14,27–31 és 14,50, valamint Mt 26,31–35 és 26,56 említi a tanítványok menekülését. Jézusnak a Getszemáni-kertben elszenvedett halálfelelme Mk-ban (14,33–36) az emberi nyomorúság mélyét tükrözi, Mt-ban valamivel enyhébb (26,37–39), Lk-ban pedig – az angyalok megjelenésével – már vigasz is vegyül bele (22,43 kk.). Az elfogás leírásakor az Ev.-ok szerzői kiemelik Jézus szabadságát (Mt 26,52–54; Lk 22,51; Jn 18,4–9). Mk-ban Jézus a kereszten csak Istentől való elhagyottságát fejezte ki (15,34), ezenkívül csak lelke kilehelésekor kiáltott fel (15,37); a körülállókól is csupán gúny és káromlás (15,29–32) maradt fenn. A többi Ev. szerzője a kereszten függő Krisztus más szavait is megörökítette, amelyek bepillantást engednek benső énjébe, ill. tanúsítják megbocsátó irgalmát, szerető gondoskodását (Lk 23,34.42 kk. 46; Jn 19,26–28.30); → Jézus hét szava a kereszten. – Már Mk-ban úgy szerepel a ~ mint az üdvösség tört.-e. A tört.-ben és a tört.-tel kezdettől fogva mindvégig a tört. értelme kap megvilágítást. Ezért volt oly fontos a hagyománynak, hogy rámutasson: Jézus előre tudta szenvedését és kereszthalálát (14,8.18–21.27–31; Lk 22,15; Jn 18,4), és önként vállalta sorsát (Mk 8,31; 14,42; Mt 26,52–54; Jn 19,17); továbbá hogy ártatlanul, igazként szenvedett (Mk 14,55; Mt 27,19.24; Lk 23,4.14.15). A tört. nem csupán földi térségekben és nemcsak időben zajlik; összefonódik a kozmosszal (Mk 15,33; Mt 27,52 kk.) és Istennel (Mk 12,6; 14,36). Magába foglalja a döntést Isten angyala v. a Sátán mellett (8,33; Lk 22,3.31.53; Jn 14,30). A próf.-k szavai és az előképek jó előre előkészítettek rá. Hogy ezek „beteljesedjenek”, azért történik most minden (Mk 14,18.21.24.27.49–50; 15,23 kk. 29.34; Mt 26,15 és 27,9 kk.; Lk 22,37; Jn 19,28.31–37). Krisztus tehát nem a nyers erőszak áldozata, hanem minden Isten tervei és akarata szerint történik vele. Maga Isten a megdicsőítéssel bizonyítja, hogy a történeteknek értelme volt (13,31 kk.). A szenvedő Krisztust kezdettől fogva példának tekintették és a követésére buzdítottak a szent szerzők (Mk 14,38; Lk 23,26; ApCsel 7,59 kk.; vö. már Mk 8,38; továbbá Zsid 13,13). Ugyanígy mindjárt kezdetben megfogalmazódott a ~ben az is, hogy az üdvösség tört.-ében mi a szerepe, jelentősége (Mk 14,22–24; Mt 26,28; Jn 17,19). – III. Tehát a ~et mind a 4 Ev.-ban az általános hagyomány törv.-ei határozzák meg. Mégis, nemcsak Mk-nak, hanem a többi Ev.-nak is megvoltak a saját jellegzetességei. Mint a főleg zsidókeresztényeknek szánt Mt egészében, a Mt tartalmazta ~ben is elsősorban annak igazolására esik a hangsúly, hogy az ÓSz jóvendölései beteljesedtek (Mt 26,15: Júdás árulását illetően; 26,54: az elfogatáskor; 27,34 kk. 43: a keresztre feszítéskor,

s itt még Mk-nál is közelebbi utalások a zsoldárookra). A Lk-féle ~ben – mint egész Ev.-ában – Jézus a betegek és bűnösök barátja és Megváltója; szt. vértanú, olyan Krisztus, aki mind emberségében, mind istenségében hallatlanul nagy türelemről tesz tanúságot; Lukács az első együttérző szemlélődő (vö. szinoptikus szempontból: Lk 22,15.45.51.61; 23,27–31.34.43.46.48). A Jn tartalmazta ~ Krisztust királyként állítja elénk, aki mindent tud (13,1.3; 18,4; 19,28) és mindvégig gondoskodik övéiről (18,8 kk.; 19,26 kk.). A szenvedésben is, sőt első-sorban a szenvedésben Isten Fiának bizonyul, aki szabad (18,5.8; 19,7). Minden megaláztatása ellenére is tanúságot tesz Pilátus előtt fenségéről (18,29–19,15). Maga viszi keresztyét (19,17). Keresztre feszítve győzedelmeskedik (12,32; 19,30), a világ királya, akinek három ismert nyelv hirdeti uralmát (19,19 kk.).

szépítőszer: A héb. puk (minden bizonnyal azonos az arab kuhl szóval; vö. Ez 23,40, amelyből a mai alkohol szó is kielemezhető) feketére égetett, porrá zúzott antimon szemfestékül használt keveréke volt, amelyet fa-, fém- v. elefántcsont pálcikával kentek a szemöldökükre és a szempillájukra; eredetileg vsz. a szem védelmére szolgált erős napban (vö. 2Kir 9,30; Jer 4,30; Jób 42,14; Ez 23,40; Jel 3,18). – Jób 3. lányát (szépítőszeres) Szelencének hívták (Jób 42,14: héb. kerenhappuk a. m. 'szépítőszeres szaru'). A Bölcs 13,14 alapján talán piros arcfestékre következtethetünk. ~ tartására v. keverésére használt tálkák, kanálkák sok változatban és nagy számban kerültek felszínre az ásatások során. → ciprusvirág, → megkenés.

185. Szépítőszer készítésére szolgáló elefántcsont kanál, felül- és oldalnézetben, nyelét palmettával, a kanálrészt alul női arccal díszítették. Hácór, vaskor, hossza 13,5 cm

186. Szépítőszer-keverő kőtégely. Hácór, vaskor, átmérője 8 cm

Szerach, Zerach (a héb. Zerachja 'Jahve felragyogott' név rövidült változata): gyakori személynév a Bibliában. – 1. Júda egyik fiának nemzetsége; e nemzetség ősatya (Ter 38,30; 46,12; Szám 26,20; 1Krón 2,4.6; Mt 1,3). – 2. Simeon fiának egyik nemzetsége; a nemzetség ősatya (Szám 26,13; 1Krón 4,24). – 3. Egy edomita nemzetség (Ter 36,13.17; 1Krón 1,37; vsz. Ter 36,33; 1Krón 1,44 is). – 4. Egy levita nemzetség (6,6.26). – 5. Egy kusita, aki benyomult Palesztinába, de Aza király megverte (2Krón 14,8–14). Némelyek Sisák egyiptomi fáraó utódával, I. Oszorkonnal próbálták azonosítani, de vsz. helytelenül, mert Sisák dinasztija bibliai származású volt, nem etiópiai. Egyébként ez esetben Kus nem Etiópiában keresendő, hanem Arábiában.

szeráf (héb. szaraf): Iz 6,2 kk. szerint hatszárnyú lények, akik Jahve trónja előtt állnak. A Szám 21,6–9: és a MTörv 8,15: a szó az 'égni' értelmű tő alapján '(tüzes) kígyó'-t jelent. Ugyanakkor Iz 30,6: szárnyaskígyó. Ezért némelyek arra gondoltak, hogy a ~okban kígyóra emlékeztető lényeket kell keresni, amelyek félig emberek, félig állatok, mint a → kerubok. A 6,2 kk. szerint azonban arcuk, kezük és lábuk volt, és semmi nem enged arra következtetni, hogy állatra valló vonásaik is voltak. Ha a ~ névhez az eredeti összefüggésből következően nem tapadt volna hozzá a 'kígyó' fogalma, akkor talán a 'tüzes' (a tűz tisztít!) jelentésmozzanat őrződött volna meg, ill. domborodott volna ki benne. Hénoch 61,10; 71,6: a ~ok a kerubokkal és más → angyalokkal együtt szerepelnek. Az ÚSz-ben nem találkozunk ~okkal; a Jel 4,8 a ~ok alakját és feladatát a négy „lény”-re (valójában a kerubokra) ruházza rá.

szerelemi dal: → ének.

szerelem: I. Az ÓSz-ben. A héb. igéknek, amelyek 'szeretni' értelmet hordoznak, elsősorban személyek a tárgyai, de lehetnek konkrét dolgok (pl. Ter 27,4; Iz 56,10; Péld 20,13; 21,17) v. elvont fogalmak is (pl. az igazság: Zsolt 45,8; a jó v. a rossz: 52,5; Ám 5,15). Az ahab 'szeretni' ige gyakran csupán kedvelésre, előnyben részesítésre utal (pl. MTörv 21,15; 1Sám 1,5; Zsolt 52,5; Mal 1,2; → gyűlölet). – A) Az ember szereti a másik embert.

Ugyanaz az ahab ige vonatkozik a szerelemre, a szeretkezésre (pl. Ez 16,33.36 kk.; Oz 3,1), a házastársak egymás iránti ~ére (pl. 1Sám 1,5), az atyai ~re (pl. Ter 25,28; 44,21), a barátságra (pl. 1Sám 16,21; 18,1.3; 20,17) és a felebaráti ~re is (Lev 19,18.34). A felebaráti ~ parancsa az Izr. népéből valóknak szól (19,18: már itt is azzal a radikális követelménnyel állunk szemben, hogy úgy kell a másik embert szeretni, ahogy saját magát szereti az ember), valamint az Izr.-ben élő idegenek (19,34). Ez nem merül ki egyszerűen a külső szolgálatkészségben (mint a Kiv 23,4 kk. esetében), hanem jóakaratot, belső érzületet is föltételez. A személyes ellenségen segíteni kell (23,4 kk.), és meg kell bocsátani, amit vétett (Sir 27,30–28,7), ételt, italt kell neki adni (Péld 25,21). Tekintettel kell lenni a másik ember életére, tulajdonára és becsületére (Kiv 20,13–17; MTörv 5,17–21), és ha rászorul, segíteni kell rajta (24,19–21; Iz 58,6 kk.; Zak 7,9 kk.; → alamizsna). A próf.-k védelmükbe veszik a szegényeket és a gyengéket (pl. Iz 1,17; 10,1–3; Ez 18,12 kk.; 22,7.12; Oz 4,1–3; Ám 2,6; Mik 2,1 kk.; 3,1–3): „Mert nem az áldozat kell nekem, hanem a szeretet (= heszed, azaz: segítőkészség, hűség; → kegyelem), nem az égőáldozat, hanem az Isten ismerete” (Oz 6,6). A bölcs Tobittól maradt fenn a mondás: „amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd” (ugyanígy Philo is). – B) Az ember szereti Istent. Az Isten szeretetét a Tízparancsolat előírja (MTörv 6,5); ezt a ~et Jahve egyedül magának követeli (Jahve → féltékenysége); próbára teszi az embert, hogy kiderüljön: valóban szereti-e (13,4). Az Isten iránti ~nek tettekben kell megnyilatkoznia, ezért összekapcsolódik az → istentisztelettel (10,12; 11,13; Iz 56,6), Isten parancsainak megtartásával (MTörv 10,12 kk.; 11,13.22; 19,9; 30,16; Józs 22,5; 23,11), sőt még az → istenfélelemmel is (MTörv 10,12; vö. 2Sám 24,14). Jahve hűséges tisztelői azok, akik szeretik Jahvét (Kiv 20,6; vö. Bír 6,31). Az igaz azzal kezdi imáját, hogy kifejezésre juttatja: szereti Istent (Zsolt 18,1; 116,1 és főleg 73,25). – C) Isten szereti az embert. Istennek az ember iránti ~ére a régi szövegekben olykor az ahab ('szeretni') és ahabah (~) utal, de gyakoribb megfelelője a héb.-ben a heszed ('segítőkészség, hűség'; → kegyelem) és a hén ('kegy, kegyelem, tetszés') v. a riham ('könyörület'). Már a régi tört.-ek is tudnak Isten ~éről, de főleg mégis a próf.-k tanúsították Jahve (Izr. iránti) ~ét. Ezt a ~et v. a házastársak egymás iránti ~eként, v. atyai ~ként állítják elének. – 1. Ozeás a → szövetséget Jahve ~ére vezeti vissza. Így Jahve és Izr. együvé tartozását ~ kapcsolatnak fogja fel. Izr. Jahve hűtlen jegyese, aki a kánaáni Baalokkal szeretkezett, ezért Jahve elbocsátotta (Oz 2,4) és megbüntette (Iz 2,8–15), hogy megjavuljon; de Jahve – szentségéből következően – népe minden hűtlensége ellenére sem vonja vissza, mint az ember, a ~ét. Egyszer megkönyörül Izr.-en (Oz 11,8 kk.; vö. 2,1–3), visszacsalogatja a hűtlen jegyes ~ét (2,16; 3,5; 14,5), és helyreállítja a jegyesség napjainak, azaz a mózesi kornak (vö. 12,14) boldogságát (2,16–25). A Sinai-hegyen kötött szövetséggel Izr. fiainak törzseiből nép lett, Jahve népe; a MTörv 7,7 kk.; 10,15 szerint ez is Jahve ~ének volt a műve. A házassági szimbolikát Jeremiás is átvette. A Baal-kultuszt házasságtörésként, kicsapongásként ostromozza (Jer 2,5.23–25; 3,1–4.6–11.13). Jóllehet a hűtlen asszony megérdemli, hogy elbocsássák (3,1), Jahve irgalmában mégis visszafogadja, ha visszatér (3,12.14.22; 4,12); mindennek ellenére is szerelmese, szívszerelme (11,15: vö. 12,7), akit örök ~tel szeret (31,3). 12,7–13: Jahve megrázó panasza ~e semmibe vétele és népe hűtlensége miatt. Ezekiel szintén jegyesi, házassági kapcsolatként mutatja be Jahve Izr. iránti ~ét, meglehetősen realiztikus, sőt nyers formában. Izr. talált gyermek, Jahve fölveszi, gondozza, neveli, és miután felnőtt, eljegyzzi. De az asszony, a jegyes mindenkivel szeretkezett, aki csak útjába került (kánaáni és más országokbeli kultusz!), és ezzel súlyos büntetést vont magára (Ez 16,1–58; vö. 23: Izr. és Júda 2 nővér, akiket Jahve eljegyez). – Iz 54,2–8: itt a próf. a jegyesi-házassági szimbolikát átvizsgálja Izr. helyreállítására: Sion jegyes, akit Jahve rövid időre elbocsátott, de aztán elfelejtette ifjúkora szégyenét, özvegysége gyalázatát: visszahívja (vö. 50,1; 62,4 kk.; → Énekek éneke). – 2. Az ókori K-en az istenség gyakran atyja (= oltalmazó ura) a királynak v. a népnek; így Kamos atyja a moábitáknak (Szám 21,29; vö. Mal 2,11; Jer 2,27). Ebben az értelemben Izr. is fia v. elsőszülötte Jahvénak (MTörv 14,1; 32,6; Iz 1,2 és Kiv 4,22). A szerzők inkább Izr. Jahvéhoz tartozását tartották szem előtt, aki széppé tette Izr.-t (MTörv 32,18), azaz megteremtette (32,6; Zsolt 100,3; Iz 43,1.21) és nevelte (MTörv 8,5; Iz 1,2). A próf.-k az atyai ~et hangsúlyozzák jobban, pl. Jer 3,19.22; Oz 11,1–4 (vö. Iz 49,15 kk.); Izr. Jahve fia, akit meghívott, járószalagon vezetett, karjára vett és a jóság, a ~ kötelékével magához kötött (Oz); Efraim Jahve szeretett fia, kedvence

(Jer 31,20), Izr. így atyámnak szólítja Jahvét. Más képek is tanúsítják Jahve tetteiben megnyilatkozó ~ét népe iránt. Így a pásztor képe (pl. Oz 4,16; Mik 2,12; 4,6; 7,14), amely egyébként Istennek nem annyira a ~ét (vö. Iz 40,11; 49,10; Ez 34,1–31), hanem inkább a hatalmát és gondviselését érzékelteti (Kiv 15,13; vö. Iz 63,11–14), továbbá az orvos képe (Jahve gyógyít szó szerinti értelemben véve: Ter 20,17; Szám 12,13; 2Kir 20,5.8 és átvitt értelemben: Zsolt 147,3; Iz 6,10; 19,22; 30,26; 57,18 kk.; Jer 3,22; 30,17; 33,6; Oz 6,1; 7,1; 11,3; 14,5), végül a vincellér (Iz 5,1 kk.; 27,2–5) v. a házigazda képe (25,6; 55,1 kk.; Jer 31,14.25). – D) Jahvének más népek fiai iránti ~ét ritkán említi az ÓSz, s ha említi, akkor is → Isten országával v. Izr.-nek a messiási időben várt megújulásával kapcsolatban (Iz 2,2–4; 19,20–25; 25,6–8; Jer 12,15; Mik 4,1–4). Ha Jahve uralmának a többi nép fölé kiterjesztését jótéteménynek tekintették is, mégis rendszerint úgy értelmezték, mint Jahve hatalmának, erejének megnyilvánulását népe, Izr. javára, sőt olykor úgy, mint ezeknek a népeknek Izr. uralma alá kerülését (Iz 14,2; 49,22 kk.; 60,4.9–12; 66,12.20). Még ritkábban találkozunk olyan helyekkel, ahol Jahve a ~ét v. irgalmát minden teremtményre kiterjesztené (Zsolt 145,9 kk.; Bölcs 11,24). – E) Jahvének egy-egy személy iránti ~ét sok személynév tanúsítja, amelyek egyik eleme El v. Ab ('atya'), és amelyek a név viselőjét az Istenség atyai gondoskodásába ajánlják. Ez a gondolat nem Jeremiásnál bukkan fel (Jer 16,19; 17,17) először. Istennek az egyes ember iránti ~ét számos zsoltár is föltételezi, a személyes imák, amelyekben a zsoltár költője Jahve atyai oltalmába és irgalmába vetett bizalmát (Zsolt 40; 42; 43; 51; 130) v. saját Jahve iránti ~ét (18,1; 63,2; 73,25; 116,1) fejezi ki. Mindamellet ritkán találkozunk azzal a megfogalmazással, hogy Jahve szereti ezt v. azt az embert (2Sám 12,24 kk.: Jedidja = Jahve kedvence; 1Kir 10,9; 2Kron 9,8; Neh 13,26; Zsolt 127,2; Iz 48,14). Több az olyan hely, ahol Jahvének valamely csoport, pl. a tiszták (Péld 22,11: LXX), az igazak (15,9; vö. 3,12; Bölcs 3,9; 7,14; Sir 4,10) v. az idegen (MTörv 10,18) iránti ~éről esik szó. – II. A korai zsidóságban az Isten és az embertárs iránti ~, valamint Istennek a ~e gyakori téma. A gyűlölet a Sátántól való, a ~ Istentől (Gád testamentuma 5,2), a gyűlölet halálba vezet, a ~ megmenti az embert (4,7). Olykor az ellenség ~ének kötelességével is találkozunk, amelynek teljesítéséhez Isten ad segítséget (Ariszteász levele 227). „Mit tanít a bölcsesség? Amint te nem akarod, hogy rosszat tegyenek neked, hanem azt akarod, hogy csupa jóban legyen részed, úgy tégy te is alattvalóiddal és azokkal, akik vétenek ellened” (Ariszteász levele 207). Philo összegyűjtötte művében (De virtutibus 51 kk.) az ÓSz összes filantróp figyelmeztetését. „A vallásosság ereje a szeretet, amely Isten ajándéka” (Ariszteász levele 229). – Philo úgy beszél az Isten ~éről, mint egy misztikus; abban áll, hogy az ember a valóban létezőhöz fordul; ezzel győzi le az ember a félelmet és elnyeri az örök életet. – Isten szereti teremtményeit, elsősorban Izr.-t (SalZsolt 18,4; ZsidTört 8,173), azokat, akik a jót teszik (Sir 4,10) és hűek maradnak hozzá (Bölcs 3,9). – A rabbi a gyűlöletet nem kevésbé szigorúan ítéli meg, ugyanakkor parancsolják az embertárs ~ét, sőt olykor az ellenség ~ét is. Mindamellet: az embertárs fogalma még mindig csak az Izr. népéhez tartozókra v. az Izr.-ben élő idegenekre, ill. a prozelitákra korlátozódik, a nem izr.-kra nem terjed ki. Ezeket általában gyűlölik v. semmibe veszik: a nem izr., az elpártolt zsidó és az eretnek gyűlölete dicséretes dolog, ugyanígy a kumráni szövegekben is. Csak a 2. sz.-tól ajánlja némelyik rabbi a minden ember iránti ~et. Isten szereti az embert, mert a képmása, az izr.-kat pedig, mert a fiai; Ő a vőlegény, aki mindig készen áll az irgalomra, és megkönyörül hűtlen jegyesén (Én). Ezért Izr.-nek szíve mélyéből szeretnie kell Jahvét (MTörv 6,5; → sema). Isten ~ének legnagyobb ajándéka a törv. Mert Isten szereti az embert, azért kell Izr. fiainak is szeretniük és segíteniük a felebarátot. – III. Az ÚSz-ben. A) Jézus az egész törv.-t öszszefoglalja az Isten és a többi ember ~ében (Mk 12,28–31) v. a felebaráti ~ben (Mt 7,12), mert a többi ember ~e elválaszthatatlanul hozzá tartozik Isten ~éhez (1Jn 3,14–22; 4,20), és ezen alapszik (Mt 5,45). Mind az Isten (7,21; vö. Lk 6,46; Mk 10,19), mind az emberek iránti (Mt 5,21–25.38–47; 25,34–46) ~nek tetteiben kell megnyilatkoznia. Ennyiben Jézus tanítása megegyezik az ÓSz-ével és a korai zsidósággal, jóllehet egészen új csengetésű is. – 1. Jézus tanításában az Isten iránti ~ föltétlen: senki sem szolgálhat 2 Úrnak (6,24). Istent szeretni tehát azt jelenti, hogy az ember egészen aláveti magát neki, teljesen az Ő szolgálatában áll, csak az Ő akarata teljesítésének él (6,33; Mk 12,31), és szakít mindennel, ami akadályozza abban, hogy Istent szolgálja (Mt 5,29 kk.; 18,8 kk.), elviseli az üldöztetéseket, a gyalázatot, sőt a halált is Istenért és Krisztusért (5,10–12). Isten ~e

és az emberek ~e – ez az egész törv. foglalata (Mk 12,28–31); a rituális törv.-eket, amelyeket a korai zsidóság oly pontosan megtartott, hogy miattuk az erkölcsi törv.-eket is elhanyagolta (7,11–13), Jézus elmarasztalja (7,18–23). – 2. A felebaráti ~ parancsát (Lev 19,18) Jézus az Isten iránti ~tel egyenrangúnak mondja, mert az igazi felebaráti ~ isten~ (Mt 22,39). Jézus ezt kívánja: „Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük. Ez a törvény és a próféták” (7,12). Jézus tehát többet kíván mint Tób 4,15, Ariszteász levele 207, Philo és Hillel, akik csak azt követelik meg, hogy az ember ne tegye másnak azt a rosszat, amit magának nem kíván. A zsidók felfogását is elveti Jézus, akik csak a saját népükhöz tartozókat tekintették felebarátnak (Lev 19,18; a rabbik); a ~nek – mint Isten ~ének – különbségtétel nélkül minden emberre ki kell terjednie: „fölkelti napját jókra is, gonoszokra is, esőt ad igazaknak is, bűnösöknek is” (Mt 5,45). Mindenki felebarát, aki bajban van, segítségre szorul (Lk 10,29–37), sőt Jézus tanítványainak az ellenséget is szeretniük kell (Mt 5,44). Nem elég nem gyűlölni (Lev 19,17 kk.; Gád Testamentuma 4,7; a rabbik) v. segíteni rajta (Kiv 23,4 kk.; Péld 25,21) és megbocsátani neki (Sir 27,30–28,7; vö. Mt 6,14 kk.; 18,22–25); imádkozni is kell érte (5,44) és valóban szeretni kell. Aki csak a barátait szereti, nem különbözik a bűnösöktől és nem érdemel jutalmat; Jézus valami egészen újat kíván, egy teljesen önzetlen ~et (Lk 6,32–35). Csak ez az egyetemes és tökéletes ~ teszi az embert – ahogy az a fiúhoz illik – a mennyei Atyához hasonlónak (Mt 5,44 kk.; vö. Ef 5,1 kk.). Jézus a kibékülést fölébe helyezi a vallási kötelezettségeknek (Mt 5,23 kk.), a másik ember ~ét pedig a kultusznak (9,13; 12,7; vö. Oz 6,6) és a szombatra vonatkozó parancsnak (Mk 3,1–6; Lk 13,10–17). Azt kívánja, hogy tanítványa bocsásson meg, hogy maga is bocsánatot nyerjen az Atyától (Mt 6,14 kk.; vö. Mk 11,25), mégpedig nem egyszer, hanem mindig (Mt 18,22; vö. Lk 17,4). Ha az ÓSz-nek és a korai zsidóságnak több tételét egybevetjük Jézus tanításával, kiderül, hogy Jézus tanítása valóban új (Jn 13,43; 15,12), mert előtte senki nem követelt olyan föltétlen és egyetemes ~et, mint Ő, és mert az embertárs ~e az egész Krisztus által teljessé, tökéletessé tett törv. fő parancsa (Mt 7,12; Róm 13,8; Gal 5,14; Jak 2,8). Ilyen értelemben a ~ jellemző vonása az igazi kereszténynek (Jn 23,35). Jézus, aki nem azért jött, hogy szolgáljon neki, hanem hogy Ő szolgáljon és életét adja sokakért (Mk 10,45; vö. Lk 22,27) a tökéletes ~ kinyilatkoztatása; önként vállalt halálával a lehető legnagyobb bizonyosságát adta a ~nek (Jn 10,11; 15,13; 1Jn 3,16); az, ahogy Ő szereti az embereket, mértékül szolgál az emberek egymás iránti ~éhez (Jn 13,34; 15,12). – 3. Istennek az emberek iránti ~éről senki sem beszélt úgy, még az ósz-i prof.-k sem, mint Jézus. A mennyei Atya senkit nem zár ki ~éből (Mt 5,45), ~e gyermekei minden szükségletére kiterjed (6,25–32), ~e mindenekelőtt végtelen irgalmában nyilvánul meg (18,12 kk. 23–27; Lk 15,3–32). Jézus elveti Izr.-nek a kiválasztottságban való bizakodását, amelynek következtében az ÓSz-ben és a korai zsidóságban Isten ~ét korlátok közé akarták szorítani. Tudatában van, hogy Ő a szeretett, azaz az egyszülött Fia Istennek (Mt 3,17; 17,5), a kiválasztott (Lk 9,35), akit Isten hatalommal ruházott fel, és akinek működésével kezdetét vette az Isten országa (Mt 12,28), és így Istennek az emberek iránti ~e mindenki számára nyilvánvalóvá vált (Jn 3,16; 1Jn 4,9; vö. Róm 5,8; 1Jn 4,10; vö. Mk 10,45). Ezért Jézus döntést kíván (mert mindenki v. mellette van, v. ellene: Mt 12,30), amellyel az ember a nyomába szegődik, elkötelezi magát követésére (Lk 9,59 kk. 62) és Őt mindenek fölött szereti (Mt 10,37–39). – B) Pál hangsúlyozza, hogy Isten a ~ét Fia elküldésével nyilatkoztatta ki (Róm 8,32; Tit 3,4), aki meghalt a bűnösökért (Róm 5,8). Jézusnak ez az önként vállalt halála Isten ~ének a műve, aki épp ezért küldte el a Fiát (5,8), valamint ~ ~éé, aki engedelmességből magára vette a keresztet (Fil 2,8). Következésképpen Pál nem tesz különbséget Isten ~e és Krisztus ~e között (Róm 8,37; 2Tesz 2,16), és ugyanúgy beszél Isten kegyelméről (Róm 3,24; 5,15), mint Krisztus kegyelméről (5,15; Gal 1,6; 2Kor 8,9). Isten, aki a ~ Istene (13,11), azt ajándékozza meg ~ével, akit akar (Róm 9,11–16; vö. Ter 25,22 kk.; Kiv 33,19); az Ő ~e tehát egyúttal kiválasztás (Róm 9,24–26; vö. Oz 2,25), úgyhogy „akit Isten szeret” és „akit Isten meghívott” (Róm 1,7; Kol 3,12), párhuzamos kifejezések azokra vonatkozóan, akiket szeret az Isten, mert kezdettől kiválasztott, hogy „a Lélek megszentelő erejéből és az igazságban való hit által megváltást nyerjenek” (2Tesz 2,13; Ef 1,4 kk.; 1Tesz 1,4). Szentleke által, akivel megajándékozta őket, Isten szívükbe árasztotta ~ét (Róm 5,5), úgyhogy már birtokukban van a foglaló a megváltásra, amelyre meghívta őket (vö. 2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,14). A Lélek által, Isten ~ének konkrét megvalósulásával az, akit Isten szeret,

megtisztul, szentté és megigazulttá válik (1Kor 6,11; vö. 1Tesz 2,13), bensőleg átalakul (Tit 3,5), új teremtménnyé formálódik át (2Kor 5,17; Gal 6,15), Isten fogadott fiává és örökösévé lesz (Róm 8,14–17; Gal 4,4–7; → kegyelem). A Lélek az új élet elve (Róm 8,2), neki köszönhető minden erény (Gal 5,22), mindenekelőtt az embertársak ~e (Róm 15,30; Gal 5,22; Kol 1,8), amely az egész törv. megtartása (Róm 13,8; Gal 5,13; vö. Mt 7,12). Az Isten iránti ~ről (Róm 8,28; 1Kor 8,3; 2Tesz 3,5), amelyet mint az embertársak ~ét (vö. 1Kor 12,31–13,1) az Isten művének tekint az emberben (8,3; 2Tesz 3,5), Pál viszonylag kevesebbet beszél. A ~ felülmúlja a → karizmákat (1Kor 13,1 kk.), még azokat is, amelyek föltételezik a felebaráti ~et, mert az embertársak ~e nélkül nem elegendők az üdvösségre (13,2 kk.) és az evilági élethez tartoznak, amelyben minden tökéletlen. Még a hitet és a reményt is felülmúlja a ~, mert a hit és a remény elmúlik, a ~ azonban nem múlik el soha, hanem kiteljesedik Isten színről színre látásában. – C) Amikor Jakab azt írja, hogy a hit tettek nélkül halott (Jak 2,17), akkor összhangban van Pállal (Gal 5,6), mert a tetteken a ~ tetteit érti (→ megigazulás). Ezért hangsúlyozza a felebaráti ~ fontosságát, amely abban nyilvánul meg, hogy kivétel nélkül mindenkivel jót teszünk (Jak 2,1–16), akár gazdag, akár szegény. A felebaráti ~ parancsa (Lev 19,18) királyi törv. (Jak 2,8), az első és a legfontosabb parancs az Isten országában, amelyre elsősorban azok hivatottak, akik a világ szemében kicsik és szegények (2,5 kk.) – D) János talált rá a legszebb megfogalmazásra: az Isten ~ (1Jn 4,8.16), vagyis Isten lényege a ~ és maga a tárgya a ~nek. Az Atya szereti a Fiút (Jn 3,35; 5,20; 10,17; 17,23 kk. 26), és mindent átadott neki (3,35; 17,2), hogy a Fiú életet adjon, ahogy maga az Atya is életet ad (5,21; 17,2), mindenekelőtt isteni, örök életet azoknak, akik hisznek a Fiában (5,24; 3,16; 8,51; 11,25 kk.). Az emberré lett Fiú ezért → közvetítő az Isten és az emberek között, mert az életet adja tovább; Ő a legmeggrázóbb bizonyága az Isten emberek iránti ~ének. „Mert úgy szeretette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta oda, hogy aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen” (3,16; 1Jn 4,9 kk.; vö. Róm 5,8; 8,32). Aki elismeri, hogy Jézus az Isten Fia, az hisz az Atya ~ében (1Jn 4,16). A Fiú, aki szereti az Atyát (Jn 14,31), határtalanul szereti a benne hívőket is (13,1.34; 14,21; 15,9); az életét is feláldozta övéért (10,11.15); ennél jobban senki sem szerethet (15,13; 1Jn 3,16). Istennek és a Fiúnak ezért a ~éért a hívő embereknek is szeretniük kell Istent, a Fiút, meg kell maradniuk az ő ~ében, ahogy a Fiú is megmarad az Atya ~ében, és úgy kell egymást szeretniük, ahogyan Ő szeretette őket (Jn 13,34 kk.; 15,12–17; 1Jn 3,11.15; 4,7.11). Akiben nincs ~, az nem ismeri Istent (4,8); aki szeret, az Istenből született (4,7), azaz valami istenit hordoz magában, részesedik Isten mivoltában, aki a ~; maga Isten lakik benne, ő pedig az Istenben (4,12.16; vö. Jn 14,23); közösségben van az Atyával és Fiával, Jézus Krisztussal (1Jn 1,3; vö. Jn 14,23; 17,11.21.23). János kifejezetten hangsúlyozza, hogy az igazi ~ tettekben nyilvánul meg: a Fiú szereti az Atyát és teljesíti az akaratát (5,19.30; 6,38; 10,17 kk.; 14,31); az igaz ~ Krisztus tanításának és Isten parancsainak megtartását jelenti (8,31; 14,15.21; 15,10; 14,23 kk.; 1Jn 2,3–5; 5,2 kk.), mindenekelőtt a testvéri ~ gyakorlásában (Jn 13,34; 15,12; 1Jn 2,7–11; 3,14–17; 4,7–11), s nem szavakban, hanem tettekben kell megnyilatkoznia (3,18; vö. Jak 1,22; 2,15 kk.). Aki testvérét nem szereti, Istent sem szereti; aki Istent szereti, annak testvérét is szeretnie kell (1Jn 4,20 kk.).

szeretet cselekedetei: különféle önkéntes szolgálatok összefoglaló neve. A késői zsidóság a → Tóra által parancsolt kötelező tettek (613 ilyen ismertek) mellett számon tartotta még az → alamizsnát és a ~t. Az alamizsnával szemben a ~ nemcsak szegények, hanem gazdagok felé is irányultak, az élőkön kívül holtaknak is tehető, mindenféle személyes szolgálatot is magukba foglaltak. A ~t értékesebbnek tekintették, mint az alamizsnát. Izajás felsorol néhányat a ~ közül (Iz 58,6–7), de ennél többet tartottak ilyen cselekedetnek (pl. a temetési szertartást is). Innen érthető meg Jézus szava, amit Betániában, Simon házában Júdásnak mondott, amikor az méltatlankodott a kenet pazarlása miatt (Jn 12,7–8).

szeretlaka: → agapé.

Szergiusz Paulusz: Ciprus prokonzula abban az időben, amikor Pál és Barnabás térítő útjukon a szigetre érkeztek. Vsz., hogy – Barjézus mesterkedései ellenére – keresztény lett (ApCsel 13,6–12).

Szerug: 1. Szem családfájában Reu fia, Nachor apja (Ter 11,20–23; 1Krn 1,26). Az ÚSz-ben → Jézus családfájában is találkozunk a ~ névvel (Lk 3,35). A név akkád föliratokból is kimutatható helység-, ill. személynév-ként. – 2. a keresztény időben ~ helység félúton található Hárán és az Eufrátesz között.

szérú: a gabonacséplés és a gyapjúszárítás helye. A település közelében (2Sám 24,18–20) alakították ki: a sziklás helyet minden kőtől és fűtől megtisztították v. ledöngölték a talajt (Jer 51,33; vö. Bír 6,37; Mt 3,12; Lk 3,17).

szereződés: I. Az ÓSz-ben. Azok közül a ~ek közül, amelyekről az ÓSz-ben szó esik, a legfontosabb az, amely a → szövetség megkötését rögzíti, így Krisztusig Izr. egész tört.-ét ó szövetségnek lehet nevezni; az erre vonatkozó ~ csak Krisztussal veszíti érvényét. Az ÓSz-ben szereplő ~ek (Ábrahám, Dávid, Noé, sinai ~) vizsgálatkor szem előtt kell tartanunk a szövetség kötésének azt a módját, amely az ókori K-en a szemiták körében általános volt. Istennek Izr.-lel kötött szövetségét elsősorban az ókori K-i ~ek tükrében kell vizsgálnunk. Ugyanakkor egyedülálló, hogy Izr.-ben Istennek egy néppel kötött ~éről van szó; erre sehol másutt nem találunk példát. – Kérdéses, vajon azt a pénzösszeget (mohar), amelyet a vőlegény volt köteles a lány apjának fizetni (Ter 34,12; Kiv 22,16; vö. 1Sám 18,25), vételárnak lehet-e tekinteni; a mohar inkább kárpótlásul szolgált a menyasszony családjának (→ jegyajándék). – Lehetséges, hogy amikor Salamon szövetségre lépett a tíruszi Hírámmal (1Kir 5,26), akkor a ~nek egyebeken kívül az is tárgya volt, hogy Hírámmal faanyagot szállít a templomépítéshez, és munkásokat, mesterembereket is küld megfelelő ellenszolgáltatás fejében Salamonnak (5,16 kk.). Ez esetben tehát egy 2 ország között létrejött kereskedelmi ~sel állunk szemben. – Az ÓSz kv.-einek vallásos jellegéből következik, hogy olyan ~re, amely a mindennapi életben szokásos jogi ügyleteket rögzíti, alig találunk bennük példát. Csak 4 esetben van szó földeladásról. A Ter 23,3–20 esetében az áll, hogy Ábrahám Hebron mellett telket vásárolt temetkezés céljára. Míg a 2Sám 24,20–24, ahol arról van szó, hogy Dávid megvásárolta Araunától a szérút, hogy oltárt építhessen rajta, a részletekre nem terjed ki, addig Rut 4,1–11 azt is elénk tárja, hogy az ügylet azzal válik jogerőssé, hogy az egyik fél tanúk előtt átadja a saruját. Mindazáltal Rut könyvében már nem tehető fel, hogy ez a szokás még élt. A kereskedelmi ~ hitelesebb leírását nyújtja Jer 32,10–14: ~t írnak, erről másolatot készítenek; a ~ben feltüntetik a kifizetett összeget, és tanúk előtt lepecsételik. A kettős ~ pártját az ékírásos kettős ~ekben találjuk meg. – II. Az ÚSz-ben az ó szövetség kiteljesedett, de ezt az új szövetséget nem lehet olyan értelemben véve, mint az ó szövetséget, ~nek tekinteni, mert itt a régi ~i forma és jogviszony már semmi szerepet nem játszik. → testamentum.

Szet: a Ter 4,25 kk. és az ún. szetiták listája (5,3–8) szerint Ádám fia. A szetiták listáján Enos apja (5,6 kk.; vö. Lk 3,38). A Ter 4,25 a nevet a héb. sit 'helyettesíteni' szóval hozza kapcsolatba és Ádám feleségének szavaival magyarázza: „Isten más utódot adott nekem Ábel helyett”. A szetiták listája (5,1–32: P) a neveket felsorolva 10 nemzedéket ölel fel Ádámtól Noéig; a séma: az apa (ennyi éves korában) nemzette a szóban forgó fiút; utána még ennyi meg ennyi évig élt; még – közelebről meg nem határozott számú – fiai és lányai is születtek, végül az ősanya teljes életkora és halála. A meglepően nagy számokat a maszoréta szöveg, a szamaritánusok Pentateuchusa és a LXX egymástól eltérően hagyományozta ránk. A „végösszeg” Ádámtól a vízözönig a maszoréta szövegben 1656, a szamaritánusok Pentateuchusában 1307, a LXX-ban 2242 v. 2262 év. Más, eltérő hagyományt képvisel Kain utódainak listája (4,17–24).

Szichem: kánaáni város Efraim hegyén az Ebal és a Gerizim hegye között (vsz. a héb. sekem 'nyak' elnevezés; értsd: a város hasonlít a két váll között a nyakhoz), fontos közlekedési csomópont Palesztina középső részén, ősi kultikus hely (Ter 12,6; 35,5; Bír 9,37: szt. terebint, ill. tölgy; 9: Baal-Berit temploma); a Kr. e. 19. sz.-tól az egyiptomi szövegekben és az → amarnai levelekben is szerepel. A pátriárkák közül Ábrahám és Jákob tört.-ében találkozunk vele a hivíták városaként (Ter 34; a LXX olvasata: horreusok = hurriták; a lakosok körülméletlensége valóban nem szemita népcsoportra utal). A 34. f. mellett az a körülmény, hogy Józsnak nem említi ~ bevételét, valamint a régészeti leletek arra engednek következtetni, hogy az Ígéret földjének elfoglalásakor

(→ honfoglalás) már éltek itt Izr. fiai közül való családok, nemzetségek. Ezek nem élték át az Egyiptomból való kivonulást. Az ő múltjuknak megfelelően lett most ~ Izr. kultikus központja (Józs 24), ahol a szövetség ünnepét megülték (MTörv 27), továbbá az É-i törzsek fővárosa. Abimelek itt tett kísérletet a királyság megszerzésére (Bír 9). Jerobeámot is ~ben kellett volna Dávid országának királyává kikiáltani; ehelyett azonban a megoszlás színhelyévé vált (1Kir 12). ~ lett az ország É-i részének székhelye (1Kir 12,25). Attól kezdve, hogy a király a samariai Tircában székel, ~ háttérbe szorult. Az első ásatások (1913/14, 1926, 1928, 1931, 1934) során felszínre került leletek közül a fontosabbak: 2 városkapu, ciklopszfalak (kb. Kr. e. 1600-ból), templom, 2 agyagtábla óbabilóniai ékírásos felirattal, mészkőtábla protoalfabetikus felirattal (kb. Kr. e. 1500-ból). A város tört.-éről teljes képet csak a G. E. Wright vezetésével folyt ásatások (1956–64) eredményei nyújtanak. A legrégebb település Kr. e. 4000 k. keletkezhetett. A hikszoszok korának második felében (Kr. e. 1650–1550) újabb ciklopszfalak épültek, és ebből az időből való az ÉNy-i kapu is. Az udvar jellegű templom területén egy erődtmplom épült, nem kánaáni templom mintájára. (Ilyen templomot csak Megiddóból ismerünk.) Kr. e. 1550–40: Egyiptom uralma alá került a város, majd kb. egy évszázadig lakatlan lehetett. Kr. e. 1450–25: újra benépesült, helyreállították a városkapukat, a templom is újjáépült, eredetibb kánaáni stílusban. Izr. fiai az Ígéret földje elfoglalásakor nem rombolták le, csak a Kr. e. 12. sz.-ban (Abimelek); a Kr. e. 10. sz.-ban visszatért az élet, de a sz. vége felé újabb pusztításnak eshetett áldozatul (Sisák?). A Kr. e. 9. sz. végén v. a Kr. e. 8. sz. elején gabonasiló épült a templom helyébe; a szentély átkerülhetett Bételbe. Kr. e. 724/723: az asszírok lerombolták. Nagy Sándor idejétől újra felépültek a bronzkori falak, Kr. e. 107: I. Johannesz Hürkánosz véget vetett a város életének. Az új róm. város kissé távolabb épült fel, és a Flavia Neapolis nevet kapta; ez a név él tovább a mai Nablusban. A régi ~ Tell Balatában keresendő.

187. Szichem

188. Kultikus emlék Szichemből. Kr. e. 12. sz.

Szichon: az amoriták egyik királya. A Jordántól K-re fekvő országát székhelyéből, Hesbonból kiindulva a moábiták rovására az Arnontól egészen a Jabbokig kiterjeszthette (Szám 21,26). A deuteronomikus tört.-írás → Oggal együtt szerepelteti és ama 2 király egyikeként állítja elénk, akinek a Jordántól K-re eső területek a kezén voltak, amikor Izr. fiai az Ígéret földjét elfoglalták (→ honfoglalás), így csak legyőzésük után vehették birtokba a Jordánon túli országrészt. A győzelemről a 21,21–30; MTörv 2,26–37; Bír 11,19–22 számol be. Hogy ~ mikor volt uralmon az Arnon és a Jabbok között, nem lehet pontosan meghatározni, de némi támpontul szolgálhat a Szám 21,26: legyőzte Moáb első királyát; a régészeti leletek alapján Moáb fennállásával a Kr. e. 13. sz.-tól számolhatunk.

Szidon (héb. 'a halfogás helye'): a legrégebb időkben a föníciaiak (→ Fönícia) egyik legfontosabb városa, akiket róla szidoniaknak neveztek (vö. Iz 23,2.12 kk.; Homérosz); már az → amarnai levelekben és az ugariti szövegekben is szerepelnek. A Ter 10,16: ~ Kánaán elsőszülötte. Később (talán a Kr. e. 1. évezred fordulóján) le kellett mondania a teljhatalomról vetélytársa, → Tírusz javára, és csak a perzsa uralom alatt sikerült – átmenetileg – visszaszereznie. Az asszírok támogatták; hogy Tíruszt gyengítsék, csak adóztatták, végül azonban egy lázadásért bosszút állva mégis lerombolták. A fölíratok a következő királyok nevét őrizték meg: Zimridi (az amarnai korban), Tubaal (Szancherib idejében), Etbaal, Abdimilkutti (Azarhaddon idejében), Tabnit és Esmunazar (Kr. e. 450 k.), Bodastart, Tennes. Józs 19,28 ~t Áser örökrészeként említi, pedig soha nem tudták Izr. fiai meghódítani. Ez 28,20–23: fenyegető jövendölés ~ ellen. Mt 11,21 kk.; Lk 6,17: Tíruszal együtt szerepel (vö. Jo 3,4; Jud 2,28; 1Mak 5,15). Mt 15,21; Mk 7,24.31 szerint Jézus Tírusz és ~ vidékén járt, de ez nem a partvidékre, hanem csak azokra az országrészekre vonatkozik, amelyek e városok mögött terültek el,

és a Jordán felső folyásának vidékébe is belenyúltak. Pál ap. is megfordult a városban róm. útja elején; meglátogatta barátait (= a keresztény közösséget) és elfogadta gondoskodásukat (ApCsel 27,3).

Sziene, Szinim: Egyiptom D-i határvárosa. Iz 49;12: Jahve visszahozza ~ földjéről az elűzötteket. Ez 29,10; 30,6: és az elefantinei papiruszokban: Migdoltól Szienéig. Ma Asszuán.

Szikar: Jn 4,5 kk. szerint város Szamariában, annak a földnek a közelében, amelyet Jákob a fiának, Józsefnek adott. Szt Jeromos (Quaestiones in Gn 66; Epistolae 108,13) nyomán sok exegéta Szichem eltorzulásának tekinti az elnevezést, de a legtöbben mégis különválasztják a 2 helységet. Ma Askar, Jákob kútjától 1 km-re ÉK-re, József sírjától pedig 0,5 km-re É-ra.

szikáriusok („tőrviselők”): fanatikus zsidó szekta, amely a tagjai által rejtve viselt sicáról (= kis tőr) kapta a nevét. Miután a róm.-ak kiirtották a → zelótákat, a ~ folytatták az ellenállást. Attól sem riadtak vissza, hogy személyes zsidó ellenségeiket orgyilkosság elkövetésével eltegyék láb alól. Az ApCsel 21,38 említette 4000 szikáriust Félix prokurátor idejében végezték ki. O. Betz fölveti a lehetőséget, hogy a 23,12–15: leírt Pál elleni „összeesküvés” a ~ műve volt.

Szikkut: → Szakkut.

szikla, kőszikla, kőszirt (héb. sur): A Bibliában a szilárdság, a megingathatatatlanság, a biztonság jelképe (vö. Mt 7,24 kk.; Lk 6,47 kk.); Ábrahám a kőszikla, amelyből „kivágtak benneteket” (Iz 51,1); Isten a ~ (2Sám 22,32; Zsolt 18,32; Iz 44,8; Hab 1,12). Ebből következően Jahve Izr. ~ja (2Sám 23,3; Iz 30,29), az örökké megmaradó ~ (26,4). Így érthető, hogy Izr. fiai ~juknak, ill. üdvösségük ~jának nevezték Jahvét (MTörv 32,30; 2Sám 22,3; Zsolt 18,3,47; 28,1; 62,3,7; 73,26; 78,35; 89,27; 92,16; 95,1; 144,1) v. egy magánhangzót hozzátéve ’segítségük’-nek, ’oltalmuk’-nak, ’váruk’-nak, ’menedékük’-nek v. hasonlóknak (2Sám 22,2 kk. 47; Zsolt 31,4; 62,8; 71,3; 94,22 stb.). Az Elisur, Pedahsur, Suriel, Surisaddai személynevekben hasonló hitvallás fejeződik ki. Idegen népek istenei csak 2 helyen szerepelnek ~ként (MTörv 32,31.37). – Mt 16,18 → Péter apostol. – 1Kor 10,4: Izr. fiai a pusztában lelki sziklából ittak, amely kísérte őket, és ez a ~ Krisztus volt. Pál azt akarja bizonyítani, hogy már Izr. fiai is részesültek egyfajta keresztségben: lelki eledelük volt (a manna) és lelki italuk; közben arra a vízre utal, amelyet Mózes fakasztott a ~ból (Kiv 17,6). Nemcsak az étel és az ital volt lelki, hanem maga a ~ is: előre utalt Krisztusra, az üdvösség szerzőjére. A zsidó legenda szerint a vizet adó ~ végig elkísérte Izr.-t a pusztában.

szikomorfa: → vadfügefa.

Szilás (a Saul név arám változata; lat. megfelelője Silvanus): Lukács evangélista szerint jeruzsálemi zsidókeresztény és próf. Fontos szerepet töltött be a jeruzsálemi keresztény közösségben, talán azért, mert róm. polgár volt (ApCsel 16,37 kk.). A jeruzsálemi egyh. ~t és Júdást küldte el Antióchiába, hogy élőszóval közöljék az ap.-i zsinat határozatait (15,27–32). ~ Antióchiában maradt (15,34: Vg), s innen elkísérte Pál ap.-t 2. missz. útján (15,40) Korintusig (18,5; 2Kor 1,19), és – Timóteussal – Bereában maradt (17,10–15). 1Tesz 1,1 és 2Tesz 1,1: Pálon és Timóteuson kívül Szilvánusz (= Szilás) a levél egyik küldőjeként szerepel, föltehetően Bereában végzett munkája alapján (vö. 2Kor 1,19 és 1Pét 5,12).

Szilvánusz: → Szilás.

Szin: 1. egyiptomi erőd. Ez 30,15 kk. No mellett említi, → Peluszion régi határerődje mellett. – 2. puszta Elim és a Sinai-hegy között (Kiv 16,1; 17,1; Szám 33,11); talán azonos a Sinai-pusztával (vö. → Cin). – 3. babiloni holdisten.

szinedrium (gör. szünedrion, ’gyűlés, gyülekezet’): a → főtanács neve az úsz-i könyvekben.

színek: A Bibliában a következő ~ szerepelnek: 1. Fehér a tej (Ter 49,12), a fogak (49,12), a hó (Sir 43,18), a koriander magja (Kiv 16,31), a manna (16,31), a lehántott faág (Ter 30,37), a leprás bőrén keletkezett folt (Lev 13), de lehet fehér a ló (Zak 1,8; 6,3.6), a nőstény szamár (Bír 5,10), továbbá az ünneplőruha is (Jel 7,9). Helység- és személynévként is szerepel a Bibliában, pl. Lábán a. m. 'fehér'; vö. Ezd 2,45; Neh 7,48; szimbolikusan a fehér az öröm (Préd 9,8), az ártatlanság (Iz 1,18) és a mennyei dicsőség (Mt 17,2; Mk 16,5; Jel 3,5; 19,14) színe. – 2. Fekete a „sötét színű” bárány (Ter 30,32 kk.); egy másik héb. kifejezés a korom színére utal, és – betegség gyanújának fölmerülésekor – a szőrzet színére vonatkozik (Lev 13,31.37), máskor ló (Zak 6,2.6), leégett bőr (Én 1,5), haj (5,11), beteg bőr (Jób 30,30) színe; egy változata a 'napbarnított'. Szimbolikusan a baj, a pusztulás színe a fekete (Zak 6,2.6; Jel 6,5). – 3. Piros, ill. vörös a lencse (Ter 25,30), némely tehén (Szám 19,2), a vér (2Kir 3,22; Iz 63,2), némely ló (Zak 1,8; 6,2), az arc (Én 5,10), az egyik drágakő; lehetséges, hogy a Maale-Adummim helységnév a. m. 'feljárt a vörös sziklákhoz' (vö. Józ 15,7; 18,17); egy változata a bőr egy beteg helyére vonatkozik (Lev 13), egy másik változat (héb.) némely személyek bőrének színét jelöli (Ter 25,25; 1Sám 16,12; 17,42); szimbolikus értelemben a bűn színe (Iz 1,18); → bíbor, → skarlát. – 4. Zöld a fák, cserjék lombja; egy változata (zöldes) a bőr beteg helyére vonatkozik (Lev 13,49) v. az arany fényére utal (Zsolt 68,14). Ami sárgás, színtelen, az 'hervadt, sápadt' (Jer 30,6: arc). A festékekre nézve → festés.

színeváltozás: A szinoptikus ev.-ban általában ez a főnévi megfelelője a gör. metamorfusztai igének (Mk 9,2; Mt 17,2) abban a részben, ahol arról van szó, hogy Jézus egy hegyen elváltozott tanítványai előtt. A LXX-ban nem szerepel a gör. ige (de vö. Zsolt 33/34,1: Szümmakhosz), az ÚSz-ben pedig csak szenvedő igeként fordul elő (az említett helyeken kívül: Róm 12,2; 2Kor 3,18). A szinoptikus perikópában látható módon, külsejében változott át Jézus, Pálnál a keresztények belső, láthatatlan átváltozásáról van szó. A terminus a hellenizmusban kétféle használatban élt: a mitológiában az istenekre vonatkozott, akik földi alakot öltöttek; a misztériumvallásokban viszont a beavatottra, aki átélte az isteniesülést. A zsidó apokaliptika ismeri az üdvözültek ~át a feltámadás után (Bár [szír] 51,1.3.5.10; vö. 49,3). Róm 12,2: itt Pál annyiban kapcsolódik a misztériumvallások szóhasználatához, hogy tanító célzattal belső átváltozásra szólít fel. 2Kor 3,18: itt az apokaliptikától eltérően egy a lélek által már most elindított átváltozási folyamatról van szó. – A Jézus ~áról szóló szinoptikus perikópa (Mk 9,2–10; Mt 17,1–9; Lk 9,28–36; vö. 2Pét 1,16–18) már Mk-ban is több hagyományréteget ölel fel, amelyekhez minden bizonnyal egy kinyilatkoztatási jelenet szolgált alapul (az apokaliptikus háttérre nézve vö. Ez 40,2 kk.; ApCsel 21,10; Bár [szír] 51,3–10), amely a tanítványok előtt feltárta Jézus eszkatológiai-messiási szerepét (Mk 9,4: Jézus Illéssel és Mózesrel). Jézus láthatatlan messiási méltóságának felfedése (másodlagosan) metamorfózis lett, jóllehet ez a hellén kifejezés nem egészen pontos (9,3); Lukács kerüli ezt a szóhasználatot, de a maga részéről (Lk 9,32; vö. 9,31) kifejezetten Jézus dicsőségéről beszél. Márk a kinyilatkoztatást „titkos” közlésnek (vö. Mk 9,2b) tekintette és a Messiással kapcsolatos titokkal hozta összefüggésbe (9,6.9 kk.). Ezen túlmenően a jelenetet Márk Péter vallomásához (8,27–30), a szenvedés megjövendöléséhez (8,31–33), Krisztus követésének kérdéséhez (8,34–9,1) és Jézus feltámadásához (9,9 kk.) kapcsolta hozzá. A szenvedés útja ellenére Jézus lényege szerint Isten (elrejtőzött) Fia, aki (a halálból feltámadva) Isten dicsőségének (doxa) részesévé válik; a tanítvány hiszi, hogy a Megfeszített Isten Fia: tudja, hogy az istenfiúság megilleti Jézust, ha nem látja is. A jelenetnek 2 csúcspontja van: az átváltozás (9,3 kk.: mennyei öltözet, Illés és Mózes társasága) és Jézusnak az Isten szeretett Fiaként való bemutatása (9,7 kk.: felhő, égi hang). Az átváltozást Péter evilági jelenségként értelmezi (sátrat akar verni), de valójában nem is tudja, mit mond, annyira meg van ijedve (9,6); Isten hangja igazítja el a látottakat illetően: Jézus Isten „szeretett” Fia; az „őt hallgassátok” a MTörv 18,15-re utalás és Jézust a végső idő prof.-faként állítja elének Mózes példájára, ugyanakkor tanítványainak is értésére adja, hogy az üdvösség szempontjából nem a cím a döntő, hanem az engedelmeség, Jézus szavának hűségese megtartása. – Míg Mt lényegében megfelel Mk-nak, Lk-ban (9,31) Jézusnak Mózesrel és Illéssel folytatott beszélgetésében kidomborodik a Jézusra Jeruzsálemben váró szenvedés szükség-szerűsége. Vagyis: számára nem a beszélgetés maga fontos, hanem a tartalma, s a jelenetet beleilleszti Jézus útjába (értsd: a szenvedés átmenet a dicsőségbe: Lk 24,26). –Az egyedülálló perikópa formatört.-i besorolása

(R. Bultmann, F. Hahn: legenda; M. Dibelius: mítosz) túlságosan sematikus. A felvetett értelmezések nem kielégítőek.

színház: 1. A → hellenizmus egyik jellegzetes intézménye volt. Palesztinában elsősorban Nagy Heródes révén vált ismertté, aki Josephus Flavius szerint (ZsidHáb 1,21,5) Cezáreán kívül még Szidonban és Damaszkuszban is épített ~at. (Talán a samariai ~ is az ő nevéhez fűződik.) Amikor Heródes a zsidó hagyományok figyelmen kívül hagyásával Jeruzsálemben is épített ~at (ZsidTört 15,8,1), a vallásos körök heves ellenállását váltotta ki. Egyébként ennek a város D-i részén keresett épületnek még nem sikerült a nyomaira bukkanni. – 2. Az ApCsel 19,19 említette efezusi ~, amint azt a föliatok is tanúsítják, egyszersmind az a hely is volt, ahol a nép a gyűléseit tartotta. Az ásatások során kb. 24 000 személy ülőhelye került felszínre. – 3. 1Kor 4,9: itt a ~ képes értelemben szerepel; Pál és ap.-társai az ev. hirdetésekor ugyanúgy látványul szolgálnak a világnak, mint a halálra ítélték, akik az arénában életre-halálra küzdenek.

szinopszis (gör. szünopszisz 'együtt látás'): irodalmi alkotások összehasonlításánál használt másolási v. nyomdatechnikai módszer. Az összevetendő szövegrészeket hasábkokban egymás mellé állítják, hogy egy tekintettel át lehessen fogni, s a különböző és hasonló elemeket könnyebben észre lehessen venni. Erre alapult már a → Hexapla is. P. Vannutelli a Kir és a Krón párhuzamos helyeiből állított össze ~t. A ~ leggyakrabban mégis a 3 első ev. szerzőivel, a → szinoptikusokkal kapcsolatban vetődik fel. – Az első ev.-~t 1776: a protestáns J. J. Griesbach, az első katolikus ~t 1842: J. Gehringer adta ki.

szinoptikus kérdés: a → szinoptikusok vizsgálata, és a mutatkozó egyezések, hasonlóságok és különbségek magyarázata. Mt, Mk és Lk ev.-ának anyagában nagymérvű egyezés mutatkozik. Mk (16,9–20 nélkül) 661 versből áll; ebből több mint 600 megvan Mt-ban is és legkevesebb 350 Lk-ban is megtalálható; tehát Mt és Lk anyaga is igen sok közös anyagot tartalmaz Mk-kal, de sok Mk-ban nem szereplő részt is fölöl. A „többlet”-ben kb. 240 vers közös Mt-ban és Lk-ban, a másik a sorrendi hasonlóság. Mind a 3 szinoptikus egyformán mutatja be Jézus nyilvános működésének kezdetét: leírják Keresztelő János föllépését, Jézus megkeresztelkedését, majd egy hosszabb galileai tartózkodás következik (a központ Kafarnaum), végül beszámolnak Jézus utolsó jeruzsálemi útjáról, arról a húsvéti zarándokltról, amelyhez Jézus kereszthalála és sírjátétele kapcsolódott. Annál szembeötlőbb, hogy a perikópák részben kétségtelenül nem időrendhez igazodnak, hanem tárgyi szempontból vannak elrendezve (pl. a Mk 2,1–3,6-ban leírt összeütközések), a föllépés tehát nem Jézus élettört.-éből következik. Jn szerint egyébként is mozgalmasabb életet élhetett Jézus nyilvános működése idején: több (vsz. 5) ízben elment Jeruzsálembe. Ezeken túlmenően szinte szó szerint megegyező részek is találhatóak a szinoptikusoknál. Ez annál szembeötlőbb, mivel – legalábbis Jézusnak ellenségeivel való vitája esetében – azt kell fölteni, hogy a gör. szöveget arámból fordították. – Mindemellett számottevő különbségek is mutatkoznak. A tárgyilag megegyező leírások megszövegezésükben, sőt olykor anyagukban is eltérnek. Így Mk-ból hiányoznak Jézus beszédeinek bizonyos részei. Mt több (6) nagy beszéddé fűzte össze Jézus szavait. Lk-ban Jézus beszédei szét vannak osztva, úgyhogy szinte az egész Ev.-ban találunk részeket belőlük. A → gyermekségtörténet és Jézus családfája Mk-ból teljesen hiányzik, Mt-ban és Lk-ban szinte minden szavában különbözik egymástól. Eltérések vannak a feltámadás leírásában is. Ezeken túlmenően mindegyik szinoptikus Ev.-ban találunk saját részeket is: a legkevesebbet Mk-ban, Mt-ban jóval többet, a legtöbbet pedig Lk-ban. – A vázolt egyezésekből arra következtethetünk, hogy a szinoptikus Ev.-ok nem keletkeztek egymástól függetlenül. De amint az egyezések, ugyanúgy az eltérések is magyarázatot kívánnak. Az idevágó állásfoglalások szinte csak az Ev.-ok keletkezésével kapcsolatos általános hagyományban őrződtek meg. Papiasz (vö. Eusebiosz) és mások szerint Máté írta le arámul az Úr szavait (logionok). Így tehát az ő írását föltehetően eredetinek és a többtől függetlennek lehet tekinteni. De Péter ap. beszédeit ugyancsak Papiasz szerint Márk írta le, következésképpen Mk-ot szintén eredetinek kell irodalmi szempontból tekinteni, és semmiképpen nem lehet Mt kivonata, mint ahogy némelyek vélték. Alexandriai Kelemen arról tudósít (vö. Eusebiosz), hogy

a családfát is tartalmazó Ev.-ok (tehát Mt és Lk) keletkeztek először. Origenész (vö. Euszebiosz) ezt az időrendet tételezi föl: Mt, Mk, Lk, Jn. Ugyanígy vélekedik Szt Ágoston is, tehát szerinte is mai sorrendjükben írták meg a 4 Ev.-ot, mégpedig úgy, hogy a későbbiek szerzői legalábbis ismerték a korábban létrejöttet. Mk nem sokkal Mt után keletkezett. Tehát az Ev.-ok létrejöttével és összefüggéseivel kapcsolatos hagyomány nem egységes. Ez érthető is, kivált ha figyelembe vesszük, hogy abban az időben a 4 kánoni Ev.-on kívül még sok – egész biztosan apokrif – írást is ismertek (vö. Lk 1,1), így az összefüggéseket még nehezebb volt tisztán látni. A modern tört.-kritika kb. 150 éve nagy gondot fordít a kérdés tisztázására, mégsem sikerült általánosan elfogadott megoldást találnia. A legtöbbet idézett nézetek: – 1. G. E. Lessing (1778) egy ősev.-ot tételez föl; ez keletkezett először arám v. héb. nyelven, ebből merítettek és ezt fordították le a szinoptikusok. Ez a magyarázat azonban sem a gör. szöveg szó szerinti egyezéseit, sem az eltéréseket (pl. a gyermekségtört.-ben) illetően nem tekinthető kielégítőnek. Ezenkívül a hagyományban semmiféle utalást nem lehet egy ilyen ősev.-ra találni. – 2. F. Schleiermacher (1807) azt tételezi föl, hogy először különféle beszédek és tört.-eket jegyeztek föl (1,1). Következésképpen az Ev.-ok egymástól függetlenül keletkezett elbeszélésgyűjtemények. Ez a föltevés azonban nem ad magyarázatot az Ev.-ok hasonló szerkezetére, fölépítésére. – 3. J. G. Herder (1797) nyomán J. C. L. Gieseler újabb magyarázatot dolgozott ki (1818), amelyet főleg katolikus exegéták képviseltek (pl. Th. Soiron, R. Gächter, A. G. da Fonseca), de mások is legalább fölhasználtak: a szinoptikusok valamilyen nyien a szóbeli hagyományból merítettek, amely a katekézis és az igehirdetés révén nagyon korán szilárd formát öltött. De a szó szerinti egyezések, valamint a sorrendben megfigyelhető párhuzamok ezzel sem kapnak kielégítő magyarázatot; tehát már írásban is rögzítve kellett lenniük bizonyos részeknek. – 4. A J. J. Griesbach által kidolgozott (1783), majd J. L. Hug, K. Lachmann, F. C. Baur, Th. Zahn, A. Schlatter stb. által képviselt nézet szerint a közös részeket a későbbi evangélisták rendelkezésükre álló írott ev.-okból merítették és saját részekkel egészítették ki. A sorrendet illetően eltértek a fölfogások: Mt, Mk, Lk v. Lk, Mt, Mk, ill. Mk, Mt, Lk. Ilyen módon érthetővé váltak az egyezések, de az eltérések továbbra is megmagyarázhatatlanok maradtak. Ezért ezt a 4. föltevést összekapcsolták a 3. föltevéssel, és úgy vélték, hogy a saját részeket az evangélisták külön-külön a szóbeli hagyományból vették át. Így többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy egy (arám) Mt volt az 1. Ev., ennek (gör.) átdolgozását v. fordítását vette alapul Márk és Lukács, más hagyományok fölhasználásával. Végül a végső szerkesztéskor az 1. gör. Mt-t is újra átdolgozták Mk nyomán; a gör. Mt stílusa és megfogalmazása mindenesetre gondosabb és jobb Mk-énál, ezért későbbi keletűnek látszik mint Mk. Így magyarázza a szinoptikusokat többek között P. Benoit, L. Cerfaux, H. Höpfl/B. Gut, M. Meinertz, A. Merk, L. Vaganay. Vaganay bonyolult föltételezése szerint Mt a legrégebb Ev., ennek gör. fordítása szolgált alapul a kánoni Mt-hoz, Mk-hoz és Lk-hoz. Ezenkívül ezeket a kánoni Ev.-okat még ki is egészítették, egy főleg beszédek tartalmazó résszel. Ez a föltevés részint rokon a kétforráselmélettel, másfelől bizonytalan, mert ismeretlen vesz számításba. J. Chapman és B. C. Butler azt próbálta bizonyítani, hogy Mt mai alakjában egységes zsidókeresztény mű és mint ilyen a legrégebbi ev. – A Ch. G. Wilke és Ch. H. Weisse nevéhez fűződő (1838) kétforráselmélet szerint Mk a legrégebb Ev., Mt és Lk Mk-on alapszik. De Mk-on kívül mind Máté, mind Lukács felhasznált még egy számunkra ismeretlen forrást is (Q = Quelle, ahogy F. Schleiermacher elnevezte), amely elsősorban beszédekből állt, sőt még egyéb hagyományokból is merítettek. Mk elsősége és az ismeretlen forrás (Q) föltételezése mellett főleg ezeket az érveket szokták fölsorakoztatni: – a) Mk nyelvileg, tárgyilag és tanítása szempontjából egyaránt korábbinak látszik mind Mt-nál, mind Lk-nál; vö. pl. Mk 1,34; 2,26; 3,21; 6,5; 10,17 kk.; 13,32; 15,34; Mt és Lk párhuzamos részeivel. Mt és Lk akkor egyezik meg egymással, amikor Mk-kal is megegyezik, de amikor Mk-tól különböznek (pl. a gyermekség v. a feltámadás tört.-ében), akkor egymástól is eltérnek. Következésképpen mind Mt-nak, mind Lk-nak Mk volt a forrása. Ha Márk evangélista merített volna Mt-ból v. Lk-ból, akkor nehéz volna megmagyarázni, miért mellőzött volna olyan fontos részeket, mint a gyermekségtört. v. a feltámadás tört.-e. Tehát Mk-t kell a legrégebb Ev.-nak tekinteni, amelyen a későbbiek alapszanak. – b) Mt-ban és Lk-ban a Mk által fölölelten kívül még kb. 240 verset kitevő közös anyag található (többnyire beszédek). Ez a többlet Mt-ban és Lk-ban részben szó szerint egyezik egymással, részben

eltér egymástól. Úgy látszik tehát, hogy Mt és Lk egymástól függetlenül keletkezett. Ha merítették volna egymásból, mivel lehetne magyarázni a kisebb különbségeken kívül az eltéréseket a gyermekségtört.-ben, a családfában v. a feltámadás leírásában. Ugyanígy érthetetlen volna, hogy ha Lk Mt nyomán keletkezett volna, akkor miért tördelte volna szét Lukács evangélista a Mt-ban lenyűgözően összefűzött beszédeket. Ha Mt és Lk nem függnek egymással közvetlenül össze, akkor egyezéseikre az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy valamely közös forrásból merítették, s ez épp a Q lehetett: Máté a Q-forrásból átvett hagyományt 6 beszéddé összefűzve építette bele az általa fölhasznált Mk-ba, amely előzményül szolgált, Lukács viszont 2 külön tömbben (Lk 6,20–8,3 és 9,51–18,14). Újabban a szóstatistikai vizsgálatok is támogatni látszanak a kétforráselméletet. Az Úr beszédeinek egy korábbi gyűjteményére Pál ap. (1Kor 7,10 kk.; 9,14) és az ApCsel 20,35 alapján lehet gondolni. Papiasznak Mt Logia-forrására (→ logia) vonatkozó tudósítása talán fölfogható a Q bizonyítékának. Hogy az Úr beszédeit milyen formában rögzíthették, azt az Oxyrhynchus-féle papirusz alapján képzelhetjük magunk elé, amely – ha csak a 3. sz.-ban keletkezett is – az Úr összefűzött beszédeit öleli föl. Minden részletkérdésre a kétforráselmélet sem nyújt biztos magyarázatot, de ezt az elméletet – bár különféle módosításokkal – a legtöbb protestáns és sok katolikus exegeta (M.-J. Lagrange, F. Maier, K. Th. Schäfer, J. Schmid, J. Sickenberger, K. Staab, H. J. Vogels, A. Wikenhauser stb.) elfogadta. A katolikus bibliamagyarázat arra hivatkozik, hogy ezt az elméletet az a hagyomány is támogatja, amely szerint először Mk keletkezett, minden irodalmi példa nélkül, Péter ap. igehirdetése alapján. És ha ugyanaz a hagyomány tanúsítja, hogy Máté arám nyelven összeállította Jézus beszédeit (logionjait), akkor föltehető a katolikus exegezis szerint, hogy a Q szerzője végső fokon Máté evangélista volt. Az ő arám írását korán lefordították gör.-re, így mind a Mt szerzőjének, mind Lukács evangélistának rendelkezésére állt és mintául szolgált. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy az első Ev. összekapcsolódik Máté nevével. Azt, hogy a gör. Mt kitől származik, nem lehet tudni. – Azok a vizsgálatok, amelyek kritikai elemzés révén a Q forrás jellegének és terjedelmének pontosabb meghatározására irányultak, nem hozták meg a várt biztos eredményt. Mégis, az újabb irodalomkritikai kutatások során egyre inkább hajlanak annak föltevésére, hogy a Q forrás nem szilárd formát öltött írás volt, inkább állandóan gyarapodó réteget képviselt. Legalábbis úgy látszik, hogy Máté és Lukács a Q forrásnak más-más változatából merített. Lehetséges az is, hogy az általunk ismert Mt és Lk nem a mai Mk-on alapszik, hanem egy régebbi és rövidebb ős Mk-on, mert bizonyos eltéréseket, amelyekben Mt és Lk Mk-kal szemben megegyezik egymással, így könnyebb megmagyarázni.

szinoptikusok: Máté, Márk és Lukács evangélista összefoglaló neve, mert hasonlóságai miatt az ő ev.-aikból készítették → szinopszistákat. A különböző szerzők más és más sorrendbe állítják őket: Mk, Mt, Lk; Lk, Mk, Mt; Mt, Mk, Lk.

Szintihe: keresztény nő Filippiben. Pál ap. Evodiával együtt arra kérte: értsenek egyet az Úrban. Mindketten azok közé tartozhattak, akik Pállal együtt fáradoztak az Ev. terjedéséért (Fil 4,2 kk.).

Szirakúza: város Szicília DK-i partján. Korintusi gör.-ök kolóniájából fejlődött ki, akik Kr. e. 734-ben elűzték az itt megtelepedett főníciaiakat. Kr. e. 213-ban róm. fennhatóság alá került. Róm. útján Pál 3 napig tartózkodott ~ban (ApCsel 28,12). – Ma Siracusa.

szírföníciai: → Szíria.

Szíria: I. Az elnevezés az ÓSz-ben nem fordul elő. A lat. fordítás a Syria névvel rendszerint az Arám megfelelőjeként él (csak a → népek táblájában szerepel az Arám név, mert itt személyre vonatkoztatták); ugyanígy a syriace is a. m. 'arámul'; ezzel a szóhasználattal egy helyen az ÚSz-ben is találkozunk (Lk 4,27: a szír Naamán). Egyébként ~n a róm. provinciát kell az ÚSz-ben érteni (Lk 2,2; ApCsel 15,23.41; 18,18; 20,3; 21,3; Gal 1,21). De Mt 4,24: szembeötlő módon Galilea környékére vonatkozik a ~ név; ez azonban minden bizonnyal csak helyi szóhasználat lehetett. Mk 7,26: a szírföníciai asszonyon (Syrophoenissa) azt kell érteni, hogy ~ róm.

provinciából való volt. A ~ elnevezés föltehetően Asszíriából ered, s először Hérodotosznál találkozunk vele; azt a meglehetősen keskeny sávot jelöli, amely a Földközi-tenger K-i partvidéke és a Szír–arab-sivatag közé eső szakaszon húzódik a Földközi-tenger mellett, tehát Palesztinát is magában foglalja, így földrajzi egységet jelöl, amely csak a perzsa uralom idején vált politikai és közigazgatási egységgé. – II. Történelme. A régi idők-ből mindenekelőtt → Idrimi (Kr. e. 15/14. sz.) birodalma érdemel említést. Egyébként a perzsa uralom előtt csak a szír városok (Tírusz, Szidon stb.) tört.-éről lehet beszélni. A perzsák ~t az 5. satrapaságba (Abarnahara) olvasztották be. Mivel ez a ~ a Tigris és az Eufrátesz közé eső területet is magában foglalta, kezdetben különbséget tettek a mezopotámiai v. a két folyó közti ~ (Syria Mesopotamiae), valamint → Cöle-Szíria (a voltaképpen, hegyektől körülzárt ~) között. A perzsa birodalom összeomlása (Kr. e. 331) után a Szeleukidák és a Ptolemaioszok versengtek a Földközi-tenger mellékéért, végül III. Antiokhosz uralomra juttatta a → Szeleukidákat (Kr. e. 198). A Szeleukidák uralma alatt ~ politikai szempontból is jelentős szerephez jutott. A szír háborúk tkp. Júdea bekebelezésére és hellenizálására irányultak, de ez a terv – elsősorban a Makkabeusok ellenállása következtében – megghiúsult. A Szeleukidák birodalmának az örmény származású Tigranész, a → pártusok királya vetett véget, akit aztán Lucullus vezetése alatt a róm.-ak győztek le. Átmenetileg megint a Szeleukidák kerültek uralomra (XIII. Antiokhosz Asziatikosz: Kr. e. 69–64), míg Pompeius végérvényesen be nem olvasztotta ~t a róm. birodalomba (Kr. e. 64) tartományként (Lk 2,2).

szirti borz: A Péld 30,26 szerint „A szirti borzok erőtlén, gyenge nép, mégis a sziklába építik lakásukat.” A Lev 11,5 és a MTörv 14,7 a tisztátalan állatok és – helytelenül – a kérődzők közé sorolja. Még ma is előfordul Palesztinában.

Szirtiszek: két öböl a Földközi-tenger É-afrikai partján. K-en volt a Nagy-Szirtisz (ma: Sidra-öböl), Ny-on a Kis-Szirtisz (ma: Gabesi-öböl). Homokzátonyai és erős hullámtörése miatt mindkettő a hajósok veszedelme volt. A Pált szállító hajó a K-i öblöt próbálta elkerülni (ApCsel 27,17).

Sziszera: Jabin (Hacor királya) seregének a vezére Galilea É-i részén; talán király is volt Harocetben (Tell-Amrban, Jiszreel síkságától ÉNy-ra). Debora és Bárák győzelmet arattak fölötte Jiszreel síkságán, Jáel pedig, aki nek sátrába menekült, megölte (Bír 4,1–3.12–24; 5,26–30; 1Sám 12,9; Zsolt 83,10).

szittyák: → szkíták.

szív: I. Eredeti értelmében az emberi és állati szervezet egyik szerve, de így a Szentírásban ritkán fordul elő (1Sám 25,37; 2Sám 18,14; 2Kir 9,24). – II. Átvitt értelemben. A) A fizikai élet székhelye (Ter 18,5; ApCsel 18,17; Jak 5,5), s mert belőle árad a vér szét a testbe, azonos a vérrel (Lev 17,11). – B) A lelki élet székhelye. A gör. nyelvhasználatban a ~ ebben az értelemben csak a költészetben fordul elő, ezzel szemben az akkádoknál és a Szentírásban nagyon fontos szerepe van. A LXX és az ÚSz szorosan kapcsolódik az ÓSz-hez: 1. A ~ a belső ember, szemben a hússal (Zsolt 73,26) v. a nyelvvel (28,3; 78,18). 1Pét 3,4 a ~ról mint az „ember rejtett énjéről” beszél, melyet ismer az Isten (1Sám 16,7), aki az új ~et adja (Ez 36,26). Az emberek nem ismerik a ~et, csak a látszat szerint ítélnék (1Tesz 2,17). – 2. A ~ben gondolkodik az ember: töpreng (Dán 2,30; Mk 2,6.8; Lk 3,15), hisz és kételkedik (Mk 11,23; Róm 10,8), lát be igazságokat (Jób 34,10), emlékezik (1Sám 21,12), oktalankodik (Péld 10,21; Oz 7,11; Lk 24,25) és elvakul (Mk 6,52). – 3. Az ember érzelmi élete a ~ében zajlik: a szomorkodás (MTörv 15,10; Iz 65,14; Jn 16,6), az öröm (MTörv 28,47; Jn 16,22; ApCsel 2,26), a bátorság (2Sám 7,27), a félelem (MTörv 20,3; Jn 14,1; 2Kor 2,4), a felindultság (MTörv 19,6; ApCsel 2,37), a szenvedély (Szám 15,39; Róm 1,24), a harag (ApCsel 7,54) és hasonlók. – 4. A ~ a fontolgató és döntést hozó akarat székhelye (1Kir 8,17; Iz 10,7; Lk 21,14; 2Kor 9,7). – 5. A ~ben lakik a → lelkiismeret (1Sám 24,6; Jób 27,6; Zsolt 17,3; 51,19; 1Ján 3,19–21); a vallási-erkölcsi élet, az igazi istentisztelet (1Sám 12,20), az Istenbe vetett bizalom (Péld 3,5) székhelye; a ~ból ered a jó és a rossz (Mt 5,8; 15,19), a hűség, az elpártolás és a megátalkodottság (Kiv 4,21; 7,13; Neh 9,8; Iz 29,13). Amikor Isten meg akarja mérni az embert, próbára teszi a ~ét (1Krn 29,17).

A ~ lehet körülmetélt v. körülmetéletlen (Lev 26,41; MTörv 10,16), és megkeményedett (2,30). A ~ben lakik az isten- és emberszeretet (6,5; Mk 12,30.33), ezért lesz a Szentlélek lakása (Róm 5,5; 2Kor 1,22; Gal 4,6) és Krisztus lakása is (3,17). – C) Átvitt értelemben a ~ középpontot is jelent: a tenger ~e (Kiv 15,8), az ég ~e (MTörv 4,11), a föld ~e (Zsolt 46,3; Jón 2,4; Mt 12,40), a föld mélye, ill. öle.

Sziván: az év 3. hónapjának asszír-babilóniai neve (jún. közepe/júl. közepe), amely a száműzetés után Palesztinában is elterjedt (Esz 8,9).

szivárvány: Az ÓSz-ben ugyanaz a szó (héb. keset, gör. toxon) jelöli, mint a harcos → íját. Az íj és a → nyíl Jahve → haragjának a jelképe, a ~ viszont, amely a vízözön után a felhőkben megjelent (Ter 9,12–17), Jahve kegyelmének a szimbóluma és a szövetség jele, Jahve és a föld között áll (9,13). A két gondolat nyilvánvalóan összefügg egymással; Jahve íjának, amely a felhők közé feszül, meg kell akadályoznia, hogy a víz vízözönné váljon; Jahve haragja a vizek ellen fordul, amelyek az emberiség ellenségévé váltak. Ez 1,28 csak nagyszerű természeti jelenséget lát a ~ban (mint Sir 43,11 kk. is), amely Jahve dicsőségét hirdeti (50,7: Simon főpap dicsőségének képe). – Az ÚSz-ben a klasszikus gör. kifejezés: irisz, a. m. 'fényjelenség'. Jel 10,1: az angyalt felhő övezte és ~ ívelt a feje fölött; 4,3: Isten trónját övezi.

szkarabeusz, skarabeusz: a galacsinhajtó bogár (Scarabaeus) alakját utánzó, jellegzetes egyiptomi ékszer, amely → amulettként v. → pecsétként szolgált v. esetleg pecsétgyűrűként viselték. Lapos alsó részébe díszít v. nevet véstek. Minthogy sok ~on a fáraó neve szerepel, az időhöz kötésben ugyanazt a szerepet tölti be, mint más országokban és más korokban a pénzérmék. Palesztinában is sok ~t találtak; ez erőteljes egyiptomi hatásra vall. Időhöz kötés céljára csak óvatosan szabad a felszínre került ~okat felhasználni, mert nem mindig abból a rétegből kerültek felszínre, amelybe tartoznak; másfelől bizonyos nevek az illető fáraó halála után még évszázadokig előfordulnak. Az Egyiptomból és Szíriából származó ~okon kívül sok helyben készült ~t is találtak a régészek Palesztinában. Ezek rendszerint kevésbé kidolgozottak, kevésbé művésziek, és hazai uralkodó neve olvasható rajtuk. Díszítésük (lenyomatuk) sok adalékkal szolgál mind a vallást, mind a művészetet, sőt az egész művelődési szintet illetően.

189. Szkarabeusz Tell Bet Mirszimből. – A: Az alsó felület bal oldali mezője nem értelmezhető; a középső mezőben III. Amenophisz neve, a jobb oldali mezőben „A jó isten, aki mindkét ország (ti. Felső- és Alsó-Egyiptom) ura“ felirat áll. – B: Felülnézet. – C: Oldalnézet. – Az ábra kicsit nagyobb az eredetinel

Szkéva: zsidó főpap (a D Kódexben csak pap), akinek 7 fia → ördögűzőként lépett fel (ApCsel 19,13–16). Jézus nevében (→ név) próbáltak ördögöt űzni, de a gonosz lélek felülkerekedett.

szkíták, szittyák: 2Mak 4,47: kegyetlen nép; Kol 3,11: a → barbárokkal állnak párhuzamban. A voltaképpeni ~ iráni nomádok voltak a mai D-orosz síkság területén, ahonnan sokfelé portyáztak. Legfőbb forrásunk, Hérodotosz szerint Kr. e. 625 k. nagy fosztogató portyára indultak Ny felé, és egészen Egyiptom határaiig eljutottak, de itt I. Pszammetik feltartóztatta őket. Sok exegéta a ~at látja az É felől érkező ellenségben, akiket Jeremiás (Jer 4–6) és Szofoniás (Szof 1) próf. említ; H. Cazelles úgy véli, hogy az utolsó asszír királyok szolgálatában álltak. A. Malamat Jer 47 esetében is a ~ra gondol, s több más szerzővel (C. J. Gadd, E. Dhorme, M. Noth) együtt az umman mandával azonosítja őket, akik részt vettek Ninive elpusztításában (Kr. e. 612). M. Avi-Yonah szerint →Bet-Seán hellén neve, Szkütopolisz (vö. Bír 1,27: LXX) a Ptolemaioszok uralma idején törént veterán-letelepítésre (íjászok és lovasok, azaz „~“, a szó voltaképpeni értelmében) vezethető vissza.

Szkütopolisz: → Bet-Seán.

Szmirna: város Kisázsiában. Első telepesei az eolok voltak, később iónok lakták. A Hermosz folyó torkolatánál kialakult város jelentőségét Nagy Sándor ismerte fel, s ~ a félsziget belsejébe vezető kereskedelmi utak kiindulópontja lett. Kr. e. 300 k. Lüzimakhosz király Nagy Sándor tervei szerint újjáépítette, s ~ hamarosan egész Kisázsia leggazdagabb kikötő- és kereskedővárosa lett. A ~ban élő zsidók között vsz. Pál ap. alapította az egyházat. Ennek szól a Jel egyik levele (2,8–11). Ma: Izmir.

Szo: a 2Kir 17,4 maszoréta szövege szerint Egyiptom királya volt, aki szövetségre lépett Izr. királyával, Hóseával V. Szalmanasszár asszír király ellen, és vereséget szenvedett tőle. Erről az asszír győzelemről II. Szárgon feliratai tudósítanak. Minthogy azonban az egyiptomi tört. nem ismer ilyen nevű fáraót, másfelől Szaisz ókori egyiptomi város egyiptomi megfelelője szovnak hangzik, a Bibliában „követet küldött Egyiptom királyához, Szohoz” helyett inkább ezt kell olvasni: „követet küldött Szoba (= Szaiszba) Egyiptom királyához. A hagyományos olvasat (Szibe) II. Szárgon feliratában szintén tévedésen alapulhat.

szó: I. Fogalma. A ~ (héb. dabar 'szó' v. 'közlés', ill. a 'közlés tárgya') az ókori K-i népeknél, miként a primitív népeknél is, nem egyszerűen a gondolat v. akarat kifejezésére szolgál, hanem konkrét dolog is, amely objektíve létezik, hatékony és telítve van annak a léleknek az erejével, amely kimondja. A szemita nyelvekben a 'gondolat' és a 'beszélni' értelmet ugyanaz a ~ hordozza; beszélni a. m. kifejezni azt, amit a szív sugall. A kimondott ~ nem egyszerűen hangsor, amely a beszélő és a hallgató tudatában csupán gondolatként marad fenn, hanem – bár láthatatlan, mégis – valóságosan létező dolog, mint a lehelet, amely a ~val együtt elhagyja a száját; ezért a ~ gyakran áll párhuzamban a ruah szóval ('lélegzet', 'lélek': Zsolt 33,6; 147,18; Péld 1,23; Iz 34,16 és sok egyiptomi, babilóniai szövegben is). Miután kiejti valaki, fennmarad és hat; az áldást, amelyet Jákob csalárdul megszerzett, nem lehet visszavenni (Ter 27,35–38); a József kimondta átok (József 6,26) még 2 évszázad múltán is terheli azt, aki Jerikót újra fölépíti (1Kir 16,34); a kimondott átkot csak egy megfelelő áldás teheti hatálytalanná (Bír 17,2; 2Sám 21,3) v. Jahve áldása (MTörv 23,5–6; Zsolt 109,28); hogy a szarkofágot ki ne fosszák v. (Babilóniában) a határák a helyén maradjon, Egyiptomban, Föníciában és Görögországban átokformulákat véstek rá. – II. A ~ hatalmát, erejét (mint minden időben az összes nép varázslataiban is) magának a formulának tulajdonítják, de függ attól is, aki kimondja. Olykor mágikus erőt is tulajdonítanak a ~nak; mindenekelőtt Egyiptomban és Babilóniában nehéz megállapítani, hogy vajon a ~ magától hat-e, v. valamelyik istenség ereje működik-e benne. – A) Ha Izr.-ben a nép körében elterjedtek is különféle mágikus elképzelések és szokások, a ~ hatalmát, erejét a jahvizmus Jahve akaratára vezette vissza. Míg Egyiptomban és Babilóniában a király szavának különleges hatalma volt (a király isteni lénynek számított), Izr.-ben a messiási király szavának hatalmát, erejét Isten rajta nyugvó Lelkének tulajdonították (Iz 11,4; SalZsolt 17,42; Hénoch 62,2; vö. 2Tesz 2,8; Jel 19,15.21). Minthogy a próf. „a lélek embere” (Oz 9,7; vö. Mik 3,8), és Jahve vele van, egyetlen szava sem marad beteljesületlen (1Sám 3,19; vö. 9,6; 1Kir 17,24; Tób 14,4 kk.; Iz 44,26); minthogy a próf. szava Jahve szava, öl (Oz 6,5), mint a kard (Iz 49,2) v. pusztít, mint a tűz (Jer 5,14; 23,29). Mózes Jahve hasonlónak tette magához: „dicsfényvel övezte” (Sir 45,2), ezért volt hatalmas szavaiban és tetteiben egyaránt (ApCsel 7,22), és szavára különféle csodák történtek (Sir 45,3; Jub 48,7; vö. Szám 20,8; Zsolt 105,31.34; → Isten igéje). Az áldás, amelyet a leviták Jahve nevében valakire v. valamire mondanak, annak köszönheti erejét, hogy Isten rendelte el az áldásadást (MTörv 10,8). Mivel a ~ erejét teljes mértékben Jahvének tulajdonították, Izr.-ben soha nem vált a ~ személyes lényé, démonná v. kisebb rangú istenséggé, mint más K-i vallásokban. – B) Az Úsz Jézusnak, az Isten Fiának szavát úgy állítja elének, mint amelynek ereje, hatalma van; Jézus nemcsak úgy tanított, mint akinek hatalom van a birtokában (Mt 7,29; Mk 1,22), vagyis mint Isten lelkével eltöltött próf., hanem a szavának is hatalma volt (Lk 4,32); a szavával gyógyított (Mt 8,8; Mk 2,10 kk.), ördögöt űzött (Mt 8,16; Mk 1,25 kk.), halottat keltett életre (Lk 7,14 kk.), lecsendesítette a vihart (Mk 4,39). Feltámadása után küldöttei szavát, akik az Ő nevében szólaltak meg, → csodákkal erősítette meg (16,20; ApCsel 14,3; Zsid 2,4).

Szoán, Coán, Zoán: város a Nílus K-i deltájában. A Szám 13,22 ~tól számítva határozza meg Hebron alapításának évét; ~ fejedelmei Iz 19,11; a fáraóval, 9,13: Nof (= Memphisz) főembereivel szerepeltek. 30,4 Háneszszel (= Herakleopolisz) említi együtt ~t, Ez 30,14 viszont Noval (= Théba). A LXX a város nevét Taniszként adja vissza, amely a mai San-el-Hagarnak felel meg a Menzaleh-tónál; 1929-től ~t P. Montet kutatta, és a hikszooszok nevezetes fővárosával, Avarisszal, ill. a Ramszeszek dinasztiájának rezidenciájával (Pi-Ramszesz) azonosította; ma általánosan elfogadják nézetét. 1945–46: az ásatások során más királysírokkal együtt I. Pszuszenész (Kr. e. 1000 k.) épen maradt szarkofágját is felfedezték.

Szodoma: az → Ötváros egyike (Ter 10,19; 14,2 kk.). Királya, Birsza részt vett az Amráfel és szövetségesei elleni hadjáratban (14). 13,12 kk.: az a terület, ahol Lót táborozott, ~ig terjedt. Az ÓSz-ben közmondásossá vált ~ és Gomorra lakóinak gonoszsága (13,13; MTörv 32,32; Jer 23,14; 2Pét 2,6–8; Júd 7; Ez 16,48–50: a gögöt, a telhetetlenséget, az önteltséget és az elbizakodottságot rója fel nekik bűnül), ezért ~nak Gomorrával (MTörv 29,22), valamint Admával és Ceboimmal (Oz 11,8) együtt el kellett pusztulnia, kén- és tűzeső áldozatává kellett válnia (Ter 18,20–19,29). Pusztulása iskolapéldája Isten büntető ítéletének (MTörv 29,22; Zsolt 11,6; Iz 1,9; 13,19; Jer 49,18; 50,40; Ám 4,11; Mt 10,15; 11,23 kk.). A város nevét a Holt-tengertől DNy-ra eső, sót tartalmazó hegy neve őrzi.

Szofonías (héb. Szefanja 'Jahve elrejt, oltalmaz'): próféta, Hiszkija (király?) ükunokája, Kusi fia (Szof 1,1), Náhum és Jeremiás próf.-k kortársa. Júda királyságában működött Kr. e. 622 előtt. A → Szofonías könyve szerzője, s nevéhez kapcsolódik egy apokalipszis is, mely csak Alexandriai Kelemen egy idézetében és kopt töredékekben maradt fenn.

Szofonías könyve, Szof: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 9. a → kispróféták sorában. A protestáns kánonban Zófóniás próf. kv.-e. – I. Keletkezése. Eredetiségét és egységét – néhány fogság utáni részt nem tekintve – általában elismerik. A próf. született költőnek bizonyul, mind a konkrét ábrázolásban, mind a sötét jövő előrevetítésében kitűnik, és nemcsak nyelvi szempontból, hanem művelődéstört.-ileg is figyelmet érdemel. A fellépésre föltehetően az a vallási szinkretizmus ösztönözte, amely Jozija király idejében eluralkodott, és amellyel egyfajta kozmopolitizmus és erkölcsi hanyatlás is párosult. Hogy a próf. a külső eseményekben (a szkíták betörése?) Jahve közbelépésének jelét látta volna, az nem vsz. Fő mondanivalója teol.-i szempontból elsősorban etikai és eszkatologikus természetű. Küzd a vétségek (hübriszek) ellen; a föld szegényeihez szól, igazságra és alázatra buzdít (2,3), már-már keresztény színezettel. Eszkatologikus szempontból központi gondolata: Jahve föltétlen Úr (szuverénitás). Ítélete nemcsak Júdára sújthat le, hanem az egész világra, sőt a természetre is (1,3); ezt nem háríthatja el szükségszerűen az ember még megtérésével sem (2,3). Jahve közbelépésének egyébként nem a pusztítás a célja, hanem a belátásra indítás és a maradék megmentése (3,12 kk.). Így ~ az alázatot, az Isten akaratának elfogadását hirdeti. – II. Tartalma. A próf.-i írások szokásos szerkezetét mutatja (a romlás jövendölése, fenyegető jövendölés az idegen népek ellen, a szabadulás hirdetése, az üdvösség megjövendölése). – 1. A Jeruzsálem ellen szóló rész (1,2–2,3) 5 jövendölést tartalmaz, igen élénk színekkel ecsetelve az → Úr napját, amely büntetésül sújt le a bálványimádásért, az idegen szokások követéséért és a gazdagság hajszolásáért (1,4–17); ehhez csatlakozik 2 mondás (1,18; 2,1 kk.) és egy figyelmeztetés (2,3). – 2. A középső rész fenyegető jövendölés az idegen népek: a filiszteusok, Moáb, Ammon, Kus (= Etiópia) és Asszíria ellen (2,4–15). – 3. A 3. rész (3,1–8) megint Jeruzsálem ellen irányul, ezúttal a vezetők ellen vád (3,1–5), majd ítélet (3,6–8) formájában. Vsz. azért különül el ez a rész az 1. résztől, mert a próf. a népek bűnhődésének közbeiktatásával figyelmeztetni akarta Jeruzsálemet (vö. 3,6 kk.). – 4. Két ígéret: egy a népeknek (3,9 kk.), egy Jeruzsálemnek (3,11–13). – 5. Epilógus: felhívás az öröme (3,14 kk.) és vigasz (3,16–20).

szolga: → diakonus, → Isten szolgája, → rabszolga, → szolgálát.

szolgálat: I. Az Ósz-ben. A héb.-ben csaknem mindig a *bd* ige és származékai vonatkoznak a ~ra; a *srt* és *plh* (arám) tövek csak ritkán jelölik. A) Ez a *tó* (kikényszerített v. önként vállalt) függőségre v. ~i viszonyra utal, amely egy személy v. esetleg egy egész nép és ura közt áll fenn. A fogalomba Izr. egyiptomi szolgálata (Kiv 2,23; 13,3.14; 14,5; 20,2) v. későbbi hűbéri viszonya (pl. Bír 3,8; Jer 27) éppúgy beletartozik, mint József ~a Potifár házában (Ter 39,17), jóllehet később bizalmi feladatot kapott: intéző lett (39,4). Jákob 7 évig önként vállalta a ~ot, hogy Ráchelt megkapja feleségül (29,18). – A szócsalád különösen annak a függőségnek kifejezésére volt alkalmas, amelyben az ókori K-en az alattvalók zsarnoki uralom idején voltak, az izr.-i udvart is beleértve. Saul udvari tisztségviselőit (1Sám 18,30), sőt Dávidéit (19,4) és Joábéit (2Sám 14,19 kk.) is a héb.-ben a 'király szolgálí'-nak nevezték. Abigail Dávid rabszolganőjének mondta magát (1Sám 25,41), és készen állt rá, hogy ura „szolgálí”-nak, akiket azért küldött hozzá Dávid, hogy megnyerjék neki feleségül, megmossa a lábukat. A vének is azt tanácsolják Salamon legidősebb fiának és utódának, Rechabeámnak, hogy szolgálja a népet (= tegyen a kedvükre; 1Kir 12,7), Júda királya, Acház azzal ismerte el az asszír király felsőbbbségét, hogy üzenetet küldött neki: „Szolgád és fiad vagyok” (2Kir 16,7). – B) Szívesen felhasználták ugyanazt a tövet, hogy az ember Istentől való függését kifejezzék, nem annyira kultikus cselekményekre vonatkoztatva, hanem inkább teljes Istenhez kötődésére és állandó ~ára utalva. Ugyanazt az igét különbségtétel nélkül használták az igaz Isten ~ára (Bír 10,6.16; 1Sám 7,3 kk.) és a bálványok, az idegen istenek, mint pl. Baal ~ára vonatkozóan (Kiv 23,33; MTörv 28,64; Bír 10,10.13; 1Sám 12,10 stb.), de követendőnek csak Jahve törvényes ~át tekintették Izr.-ben. Jahve ~a megköveteli és föltételezi a kizárólagosságot (Józs 24,14 kk. 18), valamint a büntől elfordulást (Zsolt 2,11; 100,2; 102,23). A MTörv 18,5 szerint a levitákat arra választotta ki Jahve, hogy ellássák a szt. ~ot. – Általában véve elmondható: ósz-i felfogásban a ~ – a gör. értelmezéstől eltérően – nem méltatlan, nem lealacsonyító. Inkább úgy tekintették Izr. fiai a szolgának urához való viszonyát, mint adott tény, sőt ha magas rangú úrról volt szó, akkor teljesen el is fogadták. Ez természetesen főleg az embernek Istenhez való viszonyában volt így. – II. Az Úsz-ben. A gör. szócsoport (*duleuein*, *duleia*, *dulosz*) teljesen profán értelemben vett használatáról az Úsz-ben nem lehet szó. Ha teljesen a valóság talaján áll is (a rabszolgaság korában vagyunk! vö. 1Kor 7,21 kk.; Kol 3,22 kk.; 4,1; Ef 6,5 kk.; → rabszolga), és ha az akkori nyelvhasználat szerint abszolút függőségi viszonyra utal is, akkor is Krisztus üdvözítő művére irányul. – A) Jézus egyértelműen tanítja, hogy Isten ~ába hívja az embert. Ebből a tényből az embernek le kell vonnia következtetéseit; az egyéni kezdeményezésnek csak Isten akaratának keretein belül van szerepe (Mt 6,24; Lk 16,13). – B) Jézus tanításában a ~ fogalma a felebaráti szeretet ósz-i parancsából következett. Az Isten szeretetével a ~ az erkölcsi magatartás lényegévé, magvává vált. Jézus a ~ban jelöli meg azt a magatartást, amely igazi tanítványait és követőit jellemzi. Így a profán ~ból (vö. 10,40; ApCsel 6,2) Jézus követésének mércéjévé, fokmérőjévé válik a ~ (Mk 10,43 kk.; Mt 20,26 kk.). A kereszténynek az a feladata, hogy mindenkinek szolgája legyen (Mk 9,35; 10,44; Lk 22,26). Jézus példaképe szerint ennek a ~nak az élet feláldozására is készen kell állnia, abban kell kiteljesednie (Jn 12,15 kk.; 13). A Fil 2,7 egyértelműen tanúsítja, hogy Jézusnak ez a teljes odaadása önmaga kiüresítésében valósult meg. – C) A szócsoport leggyakrabban a keresztényekre vonatkozik, mint Krisztus és Isten szolgálóira. Ahol Isten ~áról van szó, rendszerint az Ósz szóhasználatához igazodással állunk szemben (Lk 1,38.47; ApCsel 2,18; 1Pét 2,16; Jel 1,1; 2,20). A Jak szerzője Isten és Jézus Krisztus szolgájának nevezi magát (1,1). Jézus Krisztus szolgája a levelek elején megtisztelő cím (pl. Róm 1,1). Mindenekelőtt Pál leveleire jellemző, hogy a keresztények mint Krisztushoz tartozók jelennek meg, életük pedig a feltámadott és megdicsőült Krisztus ~a. Mielőtt eljutottak a hit világosságára, a bűn (6,6 kk.), az istenek (Gal 4,8) v. a földi vágyak (vö. Tit 3,3) ~ában álltak. Krisztus megváltó műve által megszabadultak a büntől és szabaddá váltak Krisztus ~ára (Gal 3,13; 4,4 kk.). Ez az új állapot megkívánja, hogy az ember föltétlenül átadja magát Istennek (Róm 14,18; 1Kor 7,22; Ef 6,6), egyszersmind azonban a Krisztussal való teljes közösséget is jelenti a szeretetben (Jn 8,35 kk.; 15,15). Minden kereszténynek szeretetből kell szolgálnia (1Kor 16,15; Jel 2,19). Végül: ez a ~ dicsőséges (2Kor 3,7–11).

szolgáló: → ágyas.

szolidaritás, közösségvállalás, sorsközösség: I. Az ÓSz-ben az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyát társadalmilag a nagycsaládokra, nemzetségekre, törzsekre tagolódás, vallási szempontból pedig a → szövetség gondolata határozta meg. A természetes köteléken (család, nemzetség, törzs, nép) belül az egyes tagokat az azonos életforma, szokás, hagyomány, vallás és jogrend kapcsolta össze egymással. A kötelék sorsközösség abban az értelemben, hogy minden tagnak része van jóban, rosszban, átokban és áldásban, az egész népnek és az egész nép képviselőjének (családfő, törzsfő, karizmatikus vezető, király) Istennel való kapcsolatában, ugyanakkor azonban az összkötelékek és képviselőjének is kezességét kellett vállalnia Isten előtt a tagok vallás-erkölcsi magatartásáért, elsősorban az Istennel kötött szövetség feltételeinek hűségese megtartásáért. Az átok és az áldás, amely az ősatyákat s egyáltalán, az előző nemzedékeket illetve, az utódokra is átszállt (Ter 9,25 kk.; 12,2 kk.; 1Sám 2,30–36 stb.). Az a büntetés, baj, amelyet az egyes személyek (főleg családfők, törzsfők, királyok) bűnükkel magukra vontak, az egész családot, törzset, népet sújtja (Szám 16,32; Józ 7; 2Sám 21,1; 24,11–17 stb.). Ez a sorsközösség nem pusztán objektív adottságokra épült (mint a vérrokonság, egy adott közösséghez tartozás), így nem értelmezték mágikusan, hanem szubjektív, etikai háttere is volt: az egy kötelékbe tartozó tagok egymással, a fővel és a közösséggel „egy hús”-nak (és „egy csont”-nak) vallják magukat (Ter 2,23 kk.; 29,14; Bír 9,2; 2Sám 5,1; 19,13 kk.). Hogy a tagok vétke ne hozzon az egész közösségre büntetést és átkot, a közösségnek a bűnös taggal határozottan szembe kellett fordulnia: büntetés, kizárás v. átok formájában (Szám 16,24 kk.; MTörv 13; Józ 7; Bír 20,13 kk.); a bűnöst „ki kell irtani a népből” (‘kivágni’; pl. Ter 17,14; Kiv 12,15.19; Lev 7,20–27 stb.). Ha király követett el bűnt, Isten ítéletét magára és családjára vállalva (2Sám 24,17) a népet felmenthette a büntetés alól. – Még szubjektívabbnak, ti. az erkölcsi kérdésben hozott döntéstől függőnek látják a deuteronomikus törtíró és a próf.-k az adott nemzedék és az atyák, ill. a vezetők (király, papok) és a nép közötti ~t: a fiak követik az atyákat bűneikben és a nép hagyja, hogy a vezetők bűnbe vigyék (2Kir 17,7–23; Iz 9,15 kk.; 30,10 kk.; Jer 2,20.32; 7,25 kk.; 9,12 kk.; 44,9–17; Ez 2,3; Oz 4,4 kk.; 10,9; 12; Ám 2 stb.). Ezért a ~ nem elkerülhetetlen sors, miként a mondás állítja: „Az atyák ették a savanyú szőlőt és a fiak foga vásott el tőle”, hanem mindenkinek hatalmában áll saját erkölcsi döntésével a bűnben és a bűnhődésben közösséget vállalni, ill. nem vállalni (Ez 18; vö. Jer 31,29 kk.). A ~ elve az ÓSz-nek a → közvetítővel kapcsolatos fogalmaira is jelentős mértékben hatott. Az Istentől kiválasztottak népükhöz tartozónak vallják magukat akkor is, ha népük megszegte a szövetséget, fellépnek pusztulástól és ítélettől fenyegetett népük érdekében, magukra vállalják bűnét és így közvetítik a bocsánatot és a megmenekülést (Kiv 32,31 kk.; 1Sám 12,23; Iz 53; Ez 22,30; Ám 7,2.5; 2Mak 7,37 kk.). Isten kész arra, hogy áldást adjon és megbocsásson azoknak, akikkel választottai közösséget vállalnak, v. akik ezeket az embereket kiválasztott közvetítőjüknek vallják, v. legalább közvetítői szerepük utólagos elismerésével jelét adják a vele való közösségvállalásnak (Ter 12,3; 30,27.30; 39,2–5; Kiv 8,4–10.24–27; Szám 11,2; 12,11 kk.; 21,6 kk.; Bír 2,18 kk.; Iz 53,1–6; Zak 8,23; 12,10–14). – II. A Jézus korabeli zsidóságban is igen jelentős vallási tényezőnek számított a ~. Hitték, hogy részük van az ígéretekben, amelyeket az atyák kaptak és abban a jutalomban, amelyet a jámborok az idők folyamán bármikor kiérdemeltek. A jámbor zsidó főleg az áldozatul megkötözött Izsákkal érzett közösséget; hitte, hogy „Izsák kötelékei” Izr. bűneiért elégtételül szolgálnak. Ám a ~ a zsidóságban elsősorban objektív: a származástól és a törv. megtartásától függ. – III. Az ÚSz ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy nem a származás, nem is a törv. megtartása, hanem a hit és a személyes erkölcsi döntés jelenti a ~t az atyák és a fiak, a korábbi nemzedékek és a későbbi nemzedékek között. Ahogy a próf.-k, úgy Jézus is elítélte kortársait, akik ugyanazokat a bűnöket követték el, mint atyáik (Mt 23,34–39; Lk 11,49–52). Azok közt, akik kapták az ígéretek és akik örökösei az ígéreteknek, nem a származáson alapszik a ~, hanem az egyazon hiten (Jn 8,39–44; Róm 4,10–25; Gal 3,6–9.14.29). – Jézussal célba érkezett az üdvösség, amelynek a Ter 12,3 vetette meg alapját: Jézus a közvetítő, aki úgy vállalt ~t testvéreivel, hogy áldozatul adta magát „sokakért” (Mk 10,45; 14,24; Fil 2,6–11; 1Tim 2,5 kk.; Zsid 12,2 kk.); és viszont: mindenki elérkezik az üdvösségre, aki vállalja vele a közösséget, hisz benne és küldetésében, aminek épp az Ádámmal való közösség (= a bűnben, az átokban és a halálban való részesedés) megszűnése a gyümölcse (Róm 5; 10,9; Gal 3,14–29; Zsid 5,8 kk.).

– A tanítványok folytatják Jézus üdvösségszerző munkáját mindaddig, míg újra el nem jön, és azért nekik is meg kell valósítaniuk az ÚSz népével, az Egyh.-zal, az adott egyh.-i közösséggel és annak tagjaival vállalt közösségüket, értük fáradozva és szenvedve (2Kor 4,10 kk.; 13,4; Ef 3,1.13; Kol 1,24; 2Tim 2,10). Másfelől az egyh.-i közösségeknek és ezek tagjainak is vállalniuk kell az ap.-okkal és az előjárókkal a közösséget, irántuk tiszteletet tanúsítva, értük imádkozva, őket támogatva, szavukat megfogadva (Mt 10,40; Lk 10,16; Róm 15,30 kk.; 2Kor 1,11; Kol 4,3; 1Tesz 5,12.25; 1Tim 5,17; Zsid 13,7.17 kk.). Azt azonban az ÚSz is megkívánja, hogy a keresztény közösségek ne vállaljanak ~t a bűnösökkel és a tévitanítókkal, egyértelműen határolják el magukat tőlük, különben részeseivé válnak bűnüknek és ítéletet vonnak magukra (Mt 18,17; 1Kor 5,4 kk.; 1Tim 1,20; Jel 2,2.5). Különösen határozott megfogalmazást kap a ~ gondolata Pálnál, amikor a keresztényeket Krisztus teste tagjainak nevezi, akiknek szenvedései és gyengeségei minden tagot együttsszenvedésre ösztönöznek és akik mindnyájan egymásra vannak utalva (Róm 12,4–8; 1Kor 6,12–20; 10,14–22; 12,4–8; → Egyház).

szombat: a hét 7. napja, gyakran egyszerűen ünnepnap is (függetlenül attól, hogy a hét 7. napjára esik-e!) mint pl. az → engesztelés napja (vö. Lev 16,31; 23,32), a harsonazengés napja (vö. 23,24; → újév ünnepe) v. a → sátoros ünnep 1. és 8. napja (vö. 23,39) esetében. – I. Eredete. A héb. megfelelőt (szabbat), amely csak a vallási-társadalmi kötelezettség jelölésére használatos, a 'valamivel felhagyni, valamit abbahagyni' értelmű igéből származtatják. Ezenkívül a szigorúan következetes 7 napos ciklus miatt a szabbat a 'hét' jelentésű seba szóval is kapcsolatba hozható, ahogy már Antióchiai Theophilosz kapcsolatba is hozta, így a szabbat (= 7. nap) változata volna. Szembeötlő hasonlóság mutatkozik a szabbat és az akkád sapattu között. Az 1. babilóniai dinasztia korában a hónap 15. napját sapattunak v. engesztelés napjának mondták. A teremtés eposza (Enuma elis, 5,19) összekapcsolja a holdciklus 1. negyedét a hónap 7. napjával, a teliholdat pedig az engesztelés napjával. A 7 napos periódus bizonyos határokon belül Mezopotámiában is ismeretes volt, de a Bibliával szemben ezek a napok nem voltak a nyugalom ünnepélyes napjai, hanem szerencsétlen napoknak tekintették őket. Más kérdés, hogy a szabbat mennyiben függ össze az akkád 'újhold' szóval. Ha a ~nak és az újhold napjának párhuzama (2Kir 4,23; Iz 1,13; Ez 46,1; Oz 2,13; Ám 8,5) alapján kézenfekvőnek látszik is, hogy a ~ eredetileg Izr.-ben is a telihold ünnepe volt, a Kiv 23,12 tanúsága szerint a ~ már a királyok kora előtt független volt a holdciklusoktól. Lehetséges, hogy a ~ Izr. nomád korszakában egybeesett a holdciklusokkal, de a földművelésre való áttéréssel függetlenné vált tőle. – II. A szombatra vonatkozó törv. és a ~ megtartása. A) Az ÓSz-ben. – 1. Minden törv.-kv. előírja, hogy a ~ot a mindennapi teendőktől való tartózkodással kell megülni: a Szövetség könyve (Kiv 23,12), a Tízparancsolat (20,8–11; MTörv 5,12–16), a Kiv 23,12 kultikus törv.-ei, a szentség törv.-e (Lev 23,3; 26,2) és a Papi kódex (Kiv 31,12–17; 35,1–3; Szám 28,9 kk.; vö. Ter 2,2 kk.; Kiv 16,5.22–30; Szám 15,32–36). A ~ra vonatkozó legrégebbi előírás (Kiv 23,12) a munka tilalmával kapcsolatban humánus szempontokra hivatkozik: szolgáljon pihenésül embernek, állatnak egyaránt; ezt a megokolást a MTörv 5,12–14 is átveszi, de az 5,15 egyszersmind az Egyiptomból való kivonulásra is emlékeztet: ezért parancsolta meg az Úr a ~ megülnését. Amikor Izr. fiai a fogság idején idegen földön hitüket nem vallhatták meg a Templomban áldozatbemutatással, a körülmételeken kívül a ~ot is jelként kezdték értelmezni, amely megkülönbözteti őket a többi népektől (Kiv 31,13–17; Ez 20,12.20). A ~ szt. volt, a munka megszenteltségétlenítette (22,8). A Kiv 20,8–11 és 31,17 egy lépéssel még tovább megy: a ~ szentsége objektív, mert Isten áldásán alapszik, aki a teremtéskor a 7. napon megpihent; ezt a gondolatot a Ter 1,1–2,4a alapozza meg. A Kiv 35,3 tiltja a tűzgyújtást ~on, a Szám 15,35 pedig halálbüntetést ró ki arra, aki a ~ot megszegi (→ teremtéstörténet). – 2. Iz 1,13 és Oz 2,13 alapján föltehető, hogy a fogságban a ~ot ünnepélyesség és öröm jellemezte. Az adásvétel (Ám 8,5), valamint a mezei munka szünetelt, ez utóbbi még vetés v. aratás idején is (Kiv 24,21). Fölkeresték a szentélyt (vö. Iz 1,12 kk.), és megkérdezték a próf.-któl, hova lehet az adott időben minden további nélkül útra kelni (2Kir 4,23). A fogság után Nehemiásnak szigorú intézkedéseket kellett hoznia a ~i nyugalom visszaállítására (Neh 13,15–22). Jer 17,19–27: tilos volt a teherhordás; Iz 58,13: útnak sem indultak ~on. 56,2–6; 58,13 kk.; Jer 17,24–27 alapján képet alkothatunk arról, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a ~ra vonatkozó törv. megtartásának; csak aki megtartja, az lehet részese az üdvösségnek. A Makkabeusok korában

a ~i nyugalmat bizonyos csoportok olyan szigorúan megtartották, hogy inkább hagyták, hogy az ellenség lemészárolja őket, semmint fegyvert fogva megszenteltetették volna a ~ot (1Mak 2,37 kk.; 2Mak 6,11; 15,1 kk.). Mattatiás ezt túlzásnak tartotta, és elrendelte ilyen esetben a védekezést (1Mak 2,40 kk.), de a menekülő ellenséget üldözőbe venni nem volt szabad (2Mak 8,25 kk.). – B) A zsidóságban. Az apokrif iratok, főleg pedig a rabbinista iratok a ~i nyugalmat illetően túlzottan szigorú felfogást képviseltek. A ~ szőrszálhasogató kazuisztika áldozata lett; és a „gyönyörű” és „dicsőséges” nap (Iz 58,13) elviselhetetlen teherré vált (vö. Jub 2,17–33; 50,6–13; a Misna Szabbat és Erubin traktátusa). A Jub 50,9 megtiltotta a házassági érintkezést, az esszénusok pedig Josephus Flavius szerint (ZsidTört 2,8,9) a székelést is tilalmas dolognak tekintették. A rabbik 39 tevékenységet tiltottak: pl. valamit leszakítani (vö. Mt 12,2), terhet vinni (vö. Jn 5,10). Az orvos csak halálveszedelemben segíthetett; innen érthető, hogy kifogásolták Jézus gyógyításait (Mt 12,9–13; Mk 3,1–5; Lk 6,6–10; 13,10–17; 14,1–6; Jn 5,1–16; 9,14 kk.). Mivel főzni nem volt szabad, ugyanakkor az ünnepi étkezés hozzátartozott a ~ megüléséhez (vö. Jud 8,6; Lk 14,1), az ételt előző nap készítették elő (vö. Kiv 16,5.22 kk.). – Kumránban a ~ok az emlékezés szt. napjai voltak (vö. 20,8; Iz 58,13), s főleg a ~ volt az imádság ideje (1QS 10,5). A Damaszkuszi irat (10,14–11,18) előírásai szigorúak a ~ot illetően. Figyelmet érdemlő tilalmak: balgaságot v. valamit hivalkodásból mondani, a másnapi munkáról beszélgetni, a városból 1000 könyöknyinél messzebbre kimenni (→ szombatnap út), ételt készíteni, vizet meríteni, piszkos ruhát viselni, az állat ellésekor segédkezni, állatot a kútból v. a gödörből kimenteni (vö. Mt 15,12; Lk 14,5). Találkozunk olyan törekvésekkel is, amelyek a ~tal kapcsolatos rendelkezések enyhítésére irányultak. Szabad volt ~on fürdőbe menni és állatot 2000 könyöknyi körzetben legeltetni. A Damaszkuszi irat (12,3–5) kifejezetten elítéli a halálos ítéletet mint a ~ megszenteltetését. – C) Az ÚSz-ben. – 1. Jézus határozottan szembefordult a ~ törv.-ének szőrszálhasogatóan szigorú értelmezésével, amely a farizeusokat és az írástudókat jellemezte, és e kérdésben nemegyszer szándékosan is vitába bocsátkozott velük (Mt 12,10–14; Lk 13,10–17; 14,1–6; Jn 5,8–18). Abból az elvből indult ki, amelyet alapjában véve a rabbik is elismertek, ti. hogy a ~ van az emberért, nem az ember a ~ért (Mk 2,27), tehát a ~ megtartása nem öncél, hanem arra kell szolgálnia, hogy az ember könnyebben elérje élete célját. Az írástudókkal szemben, akik csak életveszély esetében tettek kivételt, Jézus jóval nagyobb szabadságot tett lehetővé akár más emberen kellett segíteni, akár saját maguk szenvedtek valamilyen szükséglet (2,23 kk.; 3,4; Lk 13,15 stb.). Minthogy a ~ra vonatkozó törv.-nek mint pozitív törv.-nek az ember javát kell szolgálnia, Jézus hatalma tudatában jogot formált a megváltoztatására (Mk 2,28). Erre hivatkozva hagyott fel a fiatal Egyház a ~ megtartásával. – 2. Jóllehet a Szentírásban valójában sehol nem fogalmazódik meg, Mt 24,20-ból mégis kikövetkeztethető, hogy Jeruzsálemben az első keresztény közösségek a ~ra vonatkozó törv.-t éppúgy megtartották, mint a többi zsidó szokást (ApCsel 2,1.46; 3,1; 10,9). Úgy látszik, Pál ap. a pogányok körében alapított keresztény közösségeket nem kötelezte a ~ megtartására; ez visszatérés lett volna az „erőtlen és esendő elemek” szolgálatához (Gal 6,9 kk.). Óva inti a keresztény hívőket: ne törődjenek vele, ha ezért elítélik v. bírálják őket (Kol 2,16). Ugyanakkor a 7 napból álló hetet megtartotta Pál, csak egy másik napot, a hét első napját jelölte ki az istentisztelet céljára (ApCsel 20,7; 1Kor 16,2. → Úr napja.

szombatév: a 7 évből álló ciklusban az utolsó, a 7. év. – 1. A Szövetség kv.-e előírta: a) A héb. rabszolgát 6 évi szolgálat után minden váltságdíj nélkül szabadon kell bocsátani. Ha azonban uránál akar maradni, akkor végérvényesen a rabszolgája marad urának (Kiv 21,2–6). – b) Hat év elteltével parlagon kell hagyni a szántóföldet, a szőlőt és az olajfást is; a 7. év termése a szegényeket és az állatokat illeti (23,10 kk.). Az évet a rabszolgaság kezdetétől v. a szántóföld stb. megművelésétől számították. – 2. A MTörv 15,12–15 hasonló módon határozza meg a rabszolga szabadon bocsátásának évét, de a rabszolgát nem szabad „üres kézzel” elengedni, el kell látni bőségesen a nyájából, a szérú és a sajtó terméséből. A föld parlagon hagyásáról itt nincs szó, ezzel szemben előírás az Izr. népéből való adósságának elengedése a 7. évben (15,1–3). A 7. év kezdete nem viszonylagos, hanem pontosan meghatározott, és az egész országban kihirdették. Aki vonakodott a 7. év közeledtével a rászorulóknak kölcsönt adni, arra súlyos bűn nehezedett (25,21 kk.). – 3. A Papi irat (Lev 25,1–7.18–22) a 7. évet az Ígéret földjének, Kánaánnak elfoglalásától számítja; a ~ a nyugalom éve (szabbat) embernek, állatnak

egyaránt; a föld termését át kellett engedni a szolgáknak és az állatoknak. A 6. évhez háromszoros termés áldásának ígérete kapcsolódik (25,21 kk.). – Sok ókori nép ugaron hagyta bizonyos időközönként a földet. (C. H. Gordon e szokás eredetét az éhínség következményeitől való félelemben keresi.) – Az egész ország nem tartott mindig általános ~et (vö. 26,34 kk.; 2Krón 36,21), ezt csak Júdából (1Mak 6,49.53) és Szamariából (ZsidTört 11,8.6) lehet kimutatni a Makkabeusok és Heródes (14,16,2) korában. Lev 25,8–11: itt a ~et illető törv.-t a → jubileumi évvel kapcsolatos előírások követik.

szombatnapi út (csak ApCsel 1,12): az az út; amelyet Izr. fiai az atyák hagyományai szerint szombaton megtehettek anélkül, hogy a Kiv 16,29 ellen vétettek volna. A Misna ezt az utat 2000 könyökben határozza meg; ugyanakkor felsorol megoldásokat, hogy miként lehet távolabb is menni a törv. megsértése nélkül (pl. mivel a távolságot a lakóhelytől mérték, s lakóhelynek számított, ha valahol egynapi ételme volt valakinek, ennek lehelyezése után további 2000 könyök út lehetősége nyílt meg). A 2Kir 4,23 azt tanúsítja, hogy a régebbi időkben Izr. fiai kevésbé voltak aggályosak. Kumrában csak 1000 könyöknyi utat tett ki a ~.

szomjúság: Az ivás elemi szükséglete ott, ahol hőség uralkodik és kevés a víz (MTörv 8,15: víztelen sivatag). A ~ kint, gyötrelmet jelent (Kiv 17,3). A szomjas embernek inni adni erkölcsi kötelesség, még ha ellenség is az illető (Péld 25,21). Ahogy a Teremtő vizet ad a szomjazónak (Zsolt 104,11), úgy gondoskodik az üdvösségre vezető úton is az emberről (Kiv 17,5 kk.). A ~ lehet Isten büntetése (Iz 5,13); az üdvösség állapota nem ismer ~ot (56,12; Jn 4,13 kk.) A képes beszédben a ~ az Isten szava (Ám 8,11), Isten (Zsolt 42,3) v. az üdvösség (Iz 55,1) utáni vágyra utal.

Szopater (gör. 'apja megmentője?'): a bereai Pirrusz fia, Pál ap. egyik kísérője utolsó jeruzsálemi útján (ApCsel 20,4). A legtöbbször azonosítják → Szoszipaterral.

Szorea: → Corea.

szorongatás, szorongattatás, nyomorúság: Az Ósz-ben különféle formái vannak; lehet belső (szorongás, aggodalom) és külső (szenvedés, üldöztetés); főleg Izr.-t és az igazakat éri. Gyakran Isten büntetését látják benne; így akarja Isten a népét engedelmességre nevelni (2Krón 20,9 kk.; Neh 9,26 kk.; Iz 26,16; 37,3; 63,9; 65,16; Jer 10,18; Oz 5,15 stb.). Dán 12,1 rejtélyes utalást tartalmaz a végső időre vonatkozóan: „olyan szorongattatás ideje következik, amilyen még nem volt soha...” (vö. Hab 3,16; Szof 1,15). – Az ÚSz szerint az a ~, amely Izr.-t érte, „szükségszerűen” (vö. Jn 16,33; ApCsel 14,22; 1Tesz 3,2 kk.) folytatódik az Egyh.-ban (vö. ApCsel 11,19; 2Kor 1,4 kk.; Fil 4,14; 1Tesz 3,4.7; 2Tesz 1,4; Zsid 10,33; Jel 2,9 kk.), és Krisztus szenvedésében való részvételt jelent testének, az Egyh.-nak javára (2Kor 1,5; 4,10 kk.; Fil 3,10; Kol 1,24; 1Pét 4,13; Jel 7,14). Különösen az Antikrisztus idejében éri majd az Egyh.-at olyan ~, „amilyen még nem volt, a világ kezdetétől mindmáig és nem is lesz” (Mt 24,21; vö. Jel 3,10; 7,14). Az utolsó ítéleten azonban a gonoszokat is utoléri (Róm 2,9; 2Tesz 1,5 kk.; Jak 5,1 kk.; Jel). A hívő ember a ~t főleg a halál hatalmában tapasztalja meg, amely a „külső ember”-t összezúzza (vö. 2Kor 4,7.10.16; Kol 1,24), és a hitet próbára teszi (Mk 4,17; Lk 8,13; 1Tesz 3,3 kk.; 2Tesz 1,4; 1Pét 4,12; Jak 5,7 kk.; Jel 1,9; 2,10).

szórvány: → diaszpóra.

Szoszipater, Szoszipatrosz (gör. vsz. 'apja megmentője'): személynév. – 1. 2Mak 12,19–24 kk.-ben Dozitheusz és → Makkabeus Júdás két fő embere. – 2. Pál ap. egyik honfitársa, aki Korintusban vele volt és üdvözlését küldte a róm. keresztényeknek (Róm 16,21). Többször azonosítják → Szopaterral.

szószóló: → közbenjáró.

Szosztenész (gör. 'az erős'). személynév. – 1. A korintusi zsinagóga előjárója; a görögök megverték Gallió prokonzul ítélőszéke előtt, mert a zsidók alaptalanul vádaskodtak Pál ellen (ApCsel 18,17). – 2. Pál ap. egyik kísérője; része volt a korintusiaknak írt 1. levél megfogalmazásában (1Kor 1,1).

szőlőfürt: Némely vidéken, így a Jordán mellékén és a Galileai tó környékén már jún.-ban beérik, de másutt csak szept. közepétől lehet szüretelni. Az ÓSz népe a szőlőt elsősorban → bornak termesztette, de azért ették frissen v. szárítva; a mazsolát ízesítésre is fölhasználták (Szám 6,3; 1Sám 25,18; 30,12; 2Sám 6,19). Oz 3,1: a mazsolás kalács a Jahvétól való elfordulásra utal (vö. Jer 7,18; 44,19). Kézzeledtek (6,9) v. késsel vágják le a ~öt (Jel 14,18). Más → szőlőskertjében szabad volt egy-egy fürt szőlőt enni, de elvinni tilos volt (MTörv 23,25). A hírszerzők a Hebronban (az Eskol völgyében) levágott ~öt a vállukon vitték haza, kettesével egy boton, nehogy összenyomódjon (Szám 13,23). – Jer 31,29 és Ez 18,2 közmondást tartalmaz az éretlen, savanyú szőlő evésének következményeiről. Az istentelen ember olyan, mint a szőlőtő, amely ledobja a fürtöt, és amelynek indája időnap előtt elszárad (Jób 15,32 kk.). A rossz élet rossz szőlőt, vadszőlőt terem (Iz 5,2; Jer 2,21).

szőlőskert: Elsősorban dombok és hegyek kedvező fekvésű lejtőin telepítették (Iz 5,1; Jer 31,5; Oz 14,8; Ám 9,13). Talaját felásták, a köveket kiszedték belőle (Iz 5,2; 7,25). Gondoskodtak arról, hogy az állatok ne férjenek hozzá (Szám 22,24; Péld 24,31; Iz 5,5; Mt 21,33); a vaddisznó és a róka konkrétan is szerepel a Zsolt 80,14, ill. az Én 2,15-ben. A csósz kunyhóban v. toronyban tartózkodott (Jób 27,18; Iz 1,8; 5,2; Mt 21,33). – A szőlőtövek mellé karót vertek, v. fügefára kötözték fel a szőlőt – innen ered a szólásmondás a békére és a jólétre utalásul: a szőlője és a fügefája árnyékában ül (1Kir 5,5; Mik 4,4; Zak 3,10; 1Mak 14,12). A töveket rendszeresen meg kellett tisztogatni (Iz 5,6; 18,5; Jn 15,2) és a ~ből is ki kellett irtani a gazt (Iz 5,6; 27,4; Péld 24,31). – MTörv 22,9: a ~be tilos volt egyebet is vetni. Akinek a jószága elcsatangolt és másnak a ~jében kárt tett, annyi kártérítéssel tartozott, amennyit a saját ~je a legjobb esztendőben hozott (Kiv 22,4). – MTörv 20,6: azt, aki ~et telepített, s még nem szüretelt (= nem élvezte munkája gyümölcsét), fölmentették a hadba vonulás alól. Más ~jében egy-egy fürtöt meg lehetett enni, de elvinni nem volt szabad (23,25). A saját ~jében a gazda nem böngészhetett, a tőkén maradt fürtök és az elhullajtott szemek a szegényeket, az idegeneket, az özvegyeket és az árvákat illették (Lev 19,10; MTörv 24,21). → Szombatévben és a → jubileumi évben a ~et pihentették: nem dolgoztak benne, nem is szüreteltek; ami magától termett, abból bárki ehetett annyit, amennyi egy napra való eledelnek elég (Kiv 23,10 kk.; Lev 25,3–11). A szüret az öröm és a vigasság ideje volt (Iz 16,10; Jer 48,33), s általában szept. hó közepétől okt.-ig tartott (→ sátoros ünnep; → sajtó). – A bibliai jelképek között Izr. szőlőtő, amelyet Jahve Egyiptomból áttelepített Kánaánba, hogy ott gyökeret verjen és elterebélyesedjen (Zsolt 80,9–12). Más helyen Izr. ~, amelyet Jahve telepített és gondozott (Iz 5,1–4). Az áldás elmaradása, ill. a büntetés azt vonja maga után, ill. azt jelenti, hogy ez a ~ pusztulásnak indul, elvadul (Zsolt 80,13 kk.; Iz 5,5 kk.). Sir 24,17: a szőlőtő a bölcsességet, Zsolt 128,3: az igaz feleséget, Jer 48,32: Moábot, Ez 17: Cidkiját jelképezi. – Az ÚSz-ben a szőlőműveletekről és a gyilkos szőlőművesekről szóló példabeszéd is kapcsolódik a szőlőműveléshez (Mt 20,1–20; 21,33–46). Jn 15,1–18: a Jézussal való közösség gondolata a szőlőtő és a szőlővessző allegóriájában ölt testet.

szőlőtő: → szőlőskert.

szőlővessző: → szőlőskert.

szörnyek: → keveréklények.

szövetség: I. Az ÓSz-ben. A) A fogalom. A héb. berit (az ÓSz-ben 285-ször fordul elő; eredete vita tárgya) egyfelől a szerződéskötésre, másfelől a szerződéssel létrejött viszonyra utal. Ez utóbbit az ókori K-en sokkal mélyebb értelemben fogták fel, mint napjainkban; a rokonsághoz állt közel. A ~kötés rítusa tanúsítja, hogy kötelezettség vállalásáról, elkötelezettségéről volt szó. A szerződést többnyire → esküvel is megpecsételték

(Ter 21,23 kk.; 26,28 kk.; MTörv 29,11; Józs 9,15; 1Sám 20,42), úgy hogy az eskü a héb.-ben a ~ szinonimája lett (Ter 26,28; 2Sám 21,7; Neh 6,18). Tanúul Istent hívták (Ter 31,50–54; 1Sám 20,23.42; vö. Ám 1,9); az Úr (színe) előtt kötötték a szerződést (1Sám 23,18; 2Sám 5,3; 2Kir 11,4; 23,3; Jer 34,15), de emlékkövet is állíthattak bizonyságul (Ter 31,44–54; Kiv 24,4; Józs 24,26 kk.). Az ókori K-en oklevelet is írtak, ez az ÓSz-ből (föltehetően véletlenül) csak a ~kötés esetében mutatható ki (MTörv 9,9.11.15; Kiv 24,7; 2Kir 23,2.21; Józs 24,26; MTörv 29,20; 31,26), ugyanígy az átokkal egybekötött jelképes átvonulás is a kettévágott állatok között (Ter 15,5–17; Jer 34,18–21). A ~kötéssel kapcsolatos szokások a létrejött közösséget jelképezik: ajándék adása (Ter 21,27–32), ruha- v. fegyvercsere (1Sám 18,4), kézfogás (Ez 17,18), közös → étkezés (Ter 26,30; 31,46; Józs 9,14; 2Sám 3,20). A ~i lakomát áldozat keretében is tarthatták (vö. Ter 31,54 és Zsolt 50,5), és ehhez különféle rítusok is társulhattak sóval v. vérrel (2Krón 13,5: só~; Kiv 24,6–8.11; Zak 9,11: a ~ vére). Lényeges része volt a ~nek a békés viszony, ami biztonságot jelentett és jólét forrása lett. A ~nek megfelelő magatartás nem merült ki a vállalt kötelezettség teljesítésében, hanem hűséget, barátságot, szeretetet is megkívánt (vö. 1Kir 5,15; 2Sám 19,7; 1Sám 18,3; 20,17; 2Sám 1,26; MTörv 6,5; Bír 5,31). A ~ megszegése bűnnek számított Isten ellen, a szövetségest felmentette, és a ~kötés záradékául kimondott átkok teljesedését vonta maga után. ~et olyanok is köthettek, akik társadalmilag nem álltak egy szinten v. politikai szempontból ellenfelek voltak. A ~et megbízott, közvetítő is megköthette (2Sám 3; 2Kir 11,17; Józs 24,25; MTörv 28,69). – A ~nek csaknem minden eddig említett mozzanatához kimutathatók a párhuzamok az ókori K-ről. Különösen fontos fogódzól szolgálnak a hűbéri szerződések, elsősorban a hettita nagykirályokéi. A ~kötést a nagykirály kezdeményezte, ő szabta meg a feltételeket is. Biztosította hűbéreseit védelméről, a hűbéres pedig esküvel kötelezte magát, hogy csak urához tartozik. A ~et adott formula szerint írásba foglalták. A két fél istenei voltak a tanúk. – B) Személyek és csoportok közti ~ek. Az ÓSz többé-kevésbé véletlenszerűen említ személyek közt létrejött ~et, akik azonban családjukat, nemzetségüket is képviselhetik (Ter 31,44–54; 1Sám 18,1–4; 20; 23,18; 2Sám 21,7; 2Kir 11,4–8; Neh 6,18; vö. Zsolt 55,21), továbbá király és nép közti szerződést (2Sám 3,12–21; 5,1–3; 2Kir 11,17), törzsek közötti ~eket (Ter 21,22–32; 26,26–32; Józs 9,3–27), szomszédos királyokkal és országokkal kötött szerződéseket (1Sám 11,1; 1Kir 5,1.15.26; 15,19; 20,34; Ez 17,13 kk.; Oz 12,2; Ám 1,9). – Izr.-ben vallási szempontból tilos volt más népből valóval ~re lépni (Kiv 23,32; 34,12–16; MTörv 7,2). Ez vsz. abból az időből maradt fenn, amikor Izr. fiai elfoglalták Kánaánt, és az idegen kultusz megakadályozását célozta, amit a ~kötés óhatatlanul magával hozott volna (Kiv 23,32 kk.; 34,15). A próf.-knak a király ~kötései elleni felszólalásai a régi tilalmat újra föllevenítették. Ezt a tilalmat, amely Izr.-t elkülönítette a többi néptől, csak úgy érthetjük meg, ha szem előtt tartjuk Izr.-nek Istennel kötött ~ét, amely alapja volt Izr. egész vallásosságának és csak Izr.-t jellemezte (az eddig szóba került „párhuzamok” közül egy sem bizonyult meggyőzőnek). – C) Isten ~e Izraellel. Ez a ~ Izr.-t jogilag és személyesen egyaránt kötelezte, és minden más kultusztól eltítva egyedül Jahvéhoz kapcsolta. Így Izr. egyértelműen elkülönült az összes – természetű mítoszon alapuló, többistenhívő vallású – környező néptől. Az Istennel való kapcsolatot illetően minden természetes csengésű kijelentést (jegyesi-házastársi szeretet, atya) a ~ felől nézve jogilag értelmeztek. A jogi értelmezés eleinte javukra is vált és tisztultabb felfogáshoz vezetett; csak az idők folyamán derült ki, hogy megvannak a korlátai. – 1. Izr. vallása szempontjából alapvető a Sinai-hegyen kötött ~. Mivel a Kiv 19–24; 32–34 szövegei mögött kultikus szempontból válogatott, bonyolult hagyomány áll, nem rekonstruálhatók a teljes bizonyossággal elfogadható események minden részletükben. Annyi mégis bizonyos, hogy az Egyiptomból Mózes vezetésével kivonult törzsek az Ígéret földjének elfoglalásakor már tudatában voltak a ~nek (a ~ ládája, a ~ okmánya, a ~ kultusza). Hogy a ~et már a pusztai vándorlás idején is hűbéri szerződések mintájára fogták-e föl, azt a forrásokból nem lehet egyértelműen megállapítani, de nem sokkal később már bizonyosan így értelmezték. Ezért mutatnak most az összes olyan szövegek, amelyek a Sinai-hegyen kötött ~gel és ennek későbbi megújításaival kapcsolatosak, többé v. kevésbé világosan olyan megfogalmazást, amely messzemenően követi a hettita szerződések mintáját. (A nagykirály helyén Jahve áll, a hűbéreseként Izr.) Jahve először felsorolja, hogy a múltban mi mindent vitt végbe Izr. javára; a legfontosabb: kivezette Egyiptomból. Annak

alapján, amit a múltban Izr.-ért tett, alapvető követelményül megszabja, hogy csak Őt tisztelheti Izr. Ezzel a követelménnyel függ össze az a gyakran előforduló kitétel, hogy „az én népem leszel, én meg a te Istened leszek”. A „fő parancs”-hoz kultikus és erkölcsi előírások csatlakoznak. Számuk az idők folyamán gyarapodott, mindig újabb rendelkezésekkel egészült ki, mígnem kialakult a Pentateuchus → Törvénye. A ~ mindig → áldással és → átokkal zárul. A ~et Izr. szabadon fogadja el (Kiv 19,3–8; 24,3–7; MTörv 26,16–19). A ~ kultusza és a különféle egyéb intézmények a ~nek állandóságot, szilárdságot biztosítanak. A ~ a ~ okmányában ölt testet. Lehetséges, de nem biztos, hogy (eredeti változatában) a → Tízparancsolat képviseli a ~ okmányának legrégebbi változatát. Az 5–28 a ~ okmányának csak kevéssel bővült változatát őrizhette meg, a királyok korának későbbi idejéből. A → szentség törvénye (Lev 17–26) föltehetően szintén a ~ jeruzsálemi kultuszára vezethető vissza. Minthogy e szövegek több változatban ismeretesek és több rétegből összetevődöttnek látszanak, arra lehet következtetni, hogy a ~ intézményének minden szilárdsága és állandósága ellenére is megvolt a maga valóságos tört.-e. – 2. Ennek a tört.-nek a tanúja a többi ~kötés, amelyről az ÓSz beszámol. A Moáb földjén kötött ~ (MTörv 28,69) talán csak feltételezés avégett, hogy a MTörv beilleszkedik az elbeszélés összefüggéseibe. A József által Szichemben kötött ~ az Ígéret földje elfoglalásának tört.-ét zárja le; vsz. hogy itt jött létre az Istennel ~ben élő 12 törzs egymás közti ~e. Sámuel idején a ~hez csatlakozott a királyság újonnan bevezetett intézménye (vö. 1Sám 12). Amikor Dávid a ~ ladját Jeruzsálembe vitte (2Sám 6), a ~ intézménye maradandóan összekapcsolódott ezzel a várossal és a dávidi királysággal. A királyság korában – a hanyatlás idejét nem tekintve – számolnunk kell azzal, hogy a ~ törv.-ét időről időre felolvasták kultikus keretekben (MTörv 31,9–13), továbbá azzal is, hogy ha változás állt be a legfőbb vezetésben, akkor „megerősítették” (pl. 2Kir 11,17; Joás). A próf.-k Jahve küldötteinek tartották magukat, akiknek az a feladatuk, hogy a ~ népét figyelmeztessék, nehogy megszegje a ~et, v. ha kell, visszavezessék a népet a hűségre, makacssága esetén jövendőljék meg az átkok beteljesedését, s ha bekövetkezett, állapítsák meg a ~ megszegését és bűnbánatot hirdetve újítsák meg a ~et. A ~ egyértelmű megszegése után a ~ jellegzetes megújítása volt a Jozija-féle ~ (Kr. e. 622; 2Kir 22), továbbá Cidkija ~e (Jer 34,8 kk.). A fogság után úgy látszik időről időre megújították a ~et. A megújításhoz csatlakoztak a szükségessé vált reformok (Neh 9). – 3. Az Istennel való ~ annyira áthatotta Izr. egész gondolatvilágát, hogy másodlagosan különféle egyéb kiválasztásokat is ~nek tekintettek. Áll ez mindeleelőtt Dávid háza (2Sám 23,5; 2Kron 13,5; 21,7; Zsolt 89; Sir 45,25), továbbá az ároni papság kiválasztására (Szám 18,1–19; 25,12 kk.; Sir 45,6–25). Egyébként a Dáviddal és a Lévivel kötött ~ tárgyilag is összefügg a Sinai-hegyen kötött ~gel. Ugyanakkor Istennek Ábrahámmal kötött ~e, ahogyan a J bemutatja (Ter 15), független tőle: itt Isten egyoldalúan kötelezi el magát esküvel az Ígéret földjére való elvezetésre. – 4. A → Második Törvénykönyv, valamint a deuteronomikus irodalom valóságos teol.-t épít a ~re. A ~ arra vezethető vissza, hogy Isten a pátriárkákat és utódaikat szeretetből kiválasztotta a többi nép közül (MTörv 7,6 kk.; 10,14 kk.). A → kiválasztásból következett, hogy Isten megesküdött a pátriárkáknak, hogy nekik adja az Ígéret földjét (pl. 6,10 kk.), továbbá hogy, kivezette a népet Egyiptomból és elvezérelte az Ígéret földjére (6,21 kk.; 26,8 kk. stb.). Istennek ez a tette Isten népévé avatja Izr.-t, amelynek Jahve a Hóreben (= Sinai) elvben és Mózes közvetítésével részletekbe menően is kinyilvánította akaratát (5). Bármennyi kötelezettséget ölel is fel (12–26) Istennek ez az akarata (a Tóra = Törvény néven; ez a szó deuteronomikus értelmezésben csaknem azonos a ~gel), azok mind csupán kifejtései az egyetlen fő parancsnak (5–11), amelyet különféle szempontokból többféleképpen is meg lehet fogalmazni (félelem, szolgálat, szeretet, emlékezés stb.). Az egykori ~kötést a kultikus ma ismét jelenvalóvá teszi. Izr. ilyenkor még mindig ott áll a Jordánnál, az Ígéret földjének határánál. Még nem birtokolja a ~ javait, az életet az országban, mert az a ~ hűséges megtartásának lehet a gyümölcse. A deuteronomikus teol.-nak épp az a fő témája, hogy a ~ javait Izr. a ~ megszegésével újra meg újra elveszti. De ez a szerződés fogalmából szükségszerűen következő szigorúan vett jogi kapcsolat (a ~ hűséges megtartása és a ~hez fűződő ígéretek között) az irodalmi szempontból nagyon bonyolult MTörv legkésőbbi rétegeiben már feloldódik annak fényénél, amit a fogság próf.-i tanítottak a ~ről (4,26–28; 9,4 kk.; 30,1–10). – 5. A fogság idejének próf.-i a Sinai-hegyen kötött ~ megszegését és érvényének elvesztését egyértelműnek látták

(pl. Jer 11,1–17; Ez 16), de felismerték, hogy Isten Izr. iránti elkötelezettsége nagyobb annál, hogy egy szerződés modellje kifejezhesse. Ezért – bár a ~ kora végéhez ért – arra számítottak, hogy a jövőben Isten valami újat visz végbe népe javára, üdvözítésére, ami fölötté fog állni a réginek. Mivel azonban előképekben gondolkodnak, az új valóságot a régi fogalmak szerint új ~ként képzelik el és állítják népük elé (Jer 31,31–34; 32,37–41; Ez 16,60–63; 34,25–31; 37,15–28). Az új ~ idején nem lesz többé bűn (Jer 31,34; Ez 36,25). Az új ~ nem intézmény lesz (Jer 31,33; Ez 36,26 kk.). Izr. újra egy Dávid házából való eszményi fejedelem uralma alatt fog állni (37,25; vö. Jer 33,14–26). Deutero-Izajás tovább gazdagítja az új ~nek ezt a képét: Isten szenvedő szolgája lesz a közvetítő (Iz 42,6 kk.; 49,6; 53); a pogányok is részesei lesznek a ~nek, tehát az új ~ egyetemes lesz (55,3–5; 49,6). A fogság próf.-i feladták a ~ szó pontos jogi értelmét és előképi értelemben éltek vele. – 6. A Papi irat a ~ gondolatától anélkül távolodott el, hogy a jövő felé fordult volna: a ~ Isten ajándéka és alapítása; az ember egyszerűen csak „kedvezményezett”. Ebből következően hűtlenségével nem szüntetheti meg a ~et. Jelek (szivárvány, körülmételés) emlékeztetnek a ~re. Az idők folyamán bonyolult engesztelések rendszere épült ki, hogy az ember a ~et el ne veszítse. A ~nek ez az új értelmezése megkívánta, hogy az üdvösség tört.-e is más megvilágításba kerüljön. A P elkülöníti a ~re vonatkozó tanítást a Sinai-hegyen történektől. Ezek (minthogy elsősorban a szabbattal és a kultusszal kapcsolatosak) csak tört.-i betetőzései a pátriárkák ~ének (Ter 17), amely most Izr. ~e lett. A 17 f. elé beiktatták a Noéval kötött egyetemes ~et, amely az egész emberiséget érinti (9,9–17): ez az egyetemes értelmezés azért vált lehetségessé, mert a ~ eredeti, tiszta értelmében (ti. hogy Isten alapítása és ajándéka), nem tételezi fel többé a kiválasztást. A kiválasztás most az Ábrahámval kötött szerződés felől közelítve kapott megfogalmazást. Ábrahámval Izr. mindent megkapott. Új, üdvösséget elősegítő eseményekkel nem számolnak a jövőben (ugyanakkor az a kultikus érdekből született alkotmánytervezet, amelyet Ez 40–48 felölel, a jövő felé fordul). – II. A zsidóságban, Krisztus korában. A kánon különféle teol.-kat felölel a ~et illetően és együtt szemléli őket. A kultuszt és a szokásokat a Pentateuchus határozza meg. Vele azonos értelmű szóként a törv.-en kívül most már a ~ szó is jelölheti egyszerűen az ősi vallást is. A zsidóságnak számunkra nehezen elkülöníthető irányzatai nyilvánvalóan a szó különféle aspektusai közül mást-mást hangsúlyoztak. A rabbinista zsidóság előfutárainál úgy látszik, mintha a Sinai-hegyhez kapcsolódó jogi szemlélet került volna előtérbe. A hellén térségben a LXX szabott irányt, amely a P hatását mutatja nevezetesen azáltal, hogy a héb. berit megfelelőjével a gör. diathéké szóval élt, amely a profán gör.-ben 'rendelkezés', 'utolsó rendelkezés = végrendelet' (Philo). A hivatalos zsidóság körében vezető szerepet – úgy látszik – soha sem töltött be a ~ fogalma. Annál inkább némely szélsőséges csoportnál. A Jub minden bibliai ~kötést a hét ünnepére, „a szövetség ünnepé”-re tesz. Valószínű, hogy hasszidista körökben ezen a napon rendszeresen megújították eskü formájában a ~et Istennel és egymással. Fontos szerepet töltött be az ilyen eskü a kumráni szektában is: tanúsította az odatartozást. 1QS 1: a ~re lépés rítusa a régi ~kötés formájára emlékeztet; 1QS 2,19–23: a ~et e forma szerint évről évre megújították. A Damaszkuszi iratban (CD) a szekta magát a Damaszkusz földjén létrejött új ~ közösségének nevezi, tehát úgy látták, hogy beteljesedett Jer 31,31, de az új ~et összekapcsolták a törv. szélsőséges szigorával. A Jeremiás által megjövendölt Szentlélek már működik a közösség tagjaiban, ennek ellenére ez az új ~ még nem a továbbra is várt eszkatologikus ~. – III. Az ÚSz-ben. A gör. diathéké 26-szor szerepel az ÚSz-ben: 7-szer ósz-i idézetben, 16-szor az ÓSz-re utalva, 3-szor az ÓSz-től függetlenül. A Gal 3,15–17; Zsid 9,16 kk.: a profán gör. értelem ('testamentum, végrendelet') kerül előtérbe. – Az ÚSz tanítása: Isten Krisztusban megkötötte az emberiséggel a próf.-k által megjövendölt új ~et; ez végérvényesen felváltotta a Sinai-hegyen kötött ~et, amely épp ezáltal ó ~, régi ~ lett (2Kor 3,14); ugyanakkor az új ~ eszkatologikus, és így felülmúlhatatlan. Az új ~et az → utolsó vacsora tört.-e jelenti be; az üdvösség régi rendjéhez való viszonyát teol.-ilag Pál ap. és a Zsid szerzője fejtette ki, ill. rendszerezte; az ÚSz többi kv.-e a ~ teol.-ját fogalmazza meg anélkül azonban, hogy a ~ szó szerepelne bennük. – 1. Az utolsó vacsoráról szóló beszámolóban mindkét hagyomány tanúsítja az új ~ megalapítását az utolsó vacsora keretében, mégpedig az ó~hez kapcsolódva. Mt 26,28 (vö. Mk 14,24): itt a szövetség vére a Kiv 24,8-ra utal (a Sinai-hegyen kötött ~ megkötésének utolsó mozzanata az áldozat és az áldozati állat vérével való meghintés a ~

mege erősítésére!). Ugyanakkor a vér kiontása (= kiöntése), amelyet Máté még értelmez is („a bűnök bocsánatára”) egyszersmind előre utalás is Krisztus kereszttáldozatára. A sokakért kifejezéssel Jézus Isten szolgájának másokért vállalt engesztelésére utal (Iz 53). – Lk 22,20 (vö. 1Kor 11,25) az új~re vonatkozó jövendöléshez (Jer 31,31) kapcsolódik és megfogalmazza beteljesedését: Krisztus vérében. – 2. Pál ap. az új~ szolgájának nevezi magát (2Kor 3,6); ha ennek hátterét keressük, nem érhetjük be az Oltáriszentség szerzésekor elhangzott szavak hű továbbadásával (1Kor 11,25), hanem főleg arra kell gondolnunk, amit Pál ap. megtapasztalt, ti. hogy a pogányok körében teljesített (tehát egyetemes) szolgálata által valóra válnak a próf.-k ígéretei: kiárad a Szentlélek, húsból való szívek váltják fel a kőtáblákat (2Kor 3,3). Ehhez járult annak megtapasztalása, hogy Izr. egy része elzárkózott az új~ tanítása elől és kitartott a Sinai-hegyen kötött ~ mellett (3,12–16; vö. Róm 9–11 stb.). Így érthető, hogy a fogság ideje próf.-inak és a kései deuteronomikus szerzőknek elfordulása a Sinai-hegyen kötött, jogilag értelmezett ~től Pálnak egész teol.-i gondolkodását meghatározta; ennek klasszikus megfogalmazása a Róm. Ugyanakkor Pál csak alkalmilag él az ó és az új kifejezéssel (2Kor 3,6.14), v. állítja szembe egymással a 2 ~et (Gal 4,24). Általában a nomosz (= törvény) szóval utal a Sinai-hegyen létrejött ~re, amelynek a torah felel meg a héb.-ben. Ahhoz tehát, hogy Pálnak a ~gel kapcsolatos teol.-ját bemutathassuk, a törv.-t illető teol.-i felfogását is ki kellene fejtenünk. Gondolatmenetében (pl. amikor azt a kérdést taglalja, hogy ki igaz, Isten v. az ember), továbbá az ÓSz idézésekor (pl. Róm 10,6–10: a MTörv 30,12–14 idézése), valamint fogalomalkotásában (pl. Róm 10,3: megigazulás; vö. MTörv 9,4) Pál a MTörv-ből és a próf.-k tanításából merít. Ugyanakkor a Papi irat teol.-jának fő mozzanatait is beleépíti teol.-jába: azáltal, hogy mindarra, ami a Sinai-hegyhez kapcsolódik, a törv. kifejezést vonatkoztatja, így a ~ szó Pálnál is szabaddá válik arra, hogy a pátriárkáknak adott ígéreteket jelölje. Pál (Róm 9,4; Gal 3,15.17; Ef 2,12) ilyen értelemben él e kifejezéssel, ugyanakkor Ábrahámot úgy állítja elénk, mint aki nem a törv. alapján, hanem csak a hitből igazult meg, elővételezve a Krisztusban való megigazulást (Gal 3,15–25; vö. Róm 4). – 3. A Zsidóknak írt levélben a ~ központi helyet foglal el (elsősorban 7,1–10,18). Jer 31,31–34 nyomán (idézve: Zsid 8,8–12 és 10,16 kk.) a szerző megkülönbözteti a régi és az új, a tökéletlen és a tökéletes, az átmeneti időre szóló és az örök ~et. Az előkép és a beteljesedés összefüggését a kultikus fogalmakkal (sátor, oltár, áldozat) élve mutatja be, és erre alapozza krisztológiáját. Krisztus főpap, aki saját maga feláldozásával kezese (7,22) és közvetítője (8,6; 9,14–18; 12,24) az új~nek. Az áldozatul kiontott vér ereje áthatja az új~et (vö. 10,12–22): egyszer s mindenkorra eltörli a bűnt (9,11–15; 10,11–18), megszentel (10,10.29), lehetővé teszi az Isten elé járulást (7,25; 10,19–22) és az ígért örökség elnyerését (9,15 kk.). A ~gel kapcsolatban nincs szó kötelezettségről, ha a kegyelemhez és a ~hez méltó magatartás hangsúlyt kap is (10,19–31; 13,20 kk.) – 4. Az ÚSz más rétegeiben a ~ nem teol.-i fogalmat jelöl, de olykor mintha a ~gel kapcsolatos teol. is tükröződne a szóhasználatban. Így pl. amikor Máté a Hegyi beszédet úgy mutatja be, mint a Sinai-hegyi törvényadás megfelelőjét, v. amikor János az Isten iránti szeretetet a ~nek szerződésen alapuló, deuteronomikus teol.-jával összhangban a parancs megtartásaként határozza meg (Jn 14,21; vö. 14,15.23 kk.; 15,10; 1Jn 2,3–5).

szövetségi áldozat: → áldozati lakoma.

Szövetség könyve: A Kiv 24,7 így nevezi a Szentírásnak azt a részét, amely a Sinai-hegyen kötött → szövetség föltételeit foglalja magában (→ Tízparancsolat). A 2Kir 23,2 szerint a Templomban újra megtalált és Jozija király által egész Jeruzsálem előtt felolvastatott (Kr. e. 621) törv.-kv. Napjaink irodalomkritikusai a Kiv 20,22–23,19 felölelte törv.-gyűjteményt nevezik így. – I. A gyűjtemény különféle törv.-eket tartalmaz: polgári és büntető törv.-eket (21,2–22,6), liturgikus előírásokat (20,24–26; 22,28–30; 23,10–19), vallási (20,23; 22,17.19; 23,13b), társadalmi (21,2–7) és erkölcsi (23,1–9) törv.-eket, ill. szabályokat, egymástól sokszor nagyon eltérő irodalmi formák felhasználásával. A legtöbb törv. feltételes mondattal kezdődik (utalásul a jogi esetre), ezt követi az ellene vétésért kijáró büntetést tartalmazó mondat; rendszerint így épül fel nemcsak a 21,2–22,16, hanem az ókor valamennyi törv.-kv.-e. A törv.-ek ilyen formában való megfogalmazását vsz. a

kisebb törzsek és helyi bíróságok eljárásaira vezethetjük vissza. – Más törv.-ek rendelkezés formájában szerepelnek a ~ben; v. rövid felszólítások a büntetés kirovására: annak meghatározása, amit megtorlásul tenni kell (21,12.15–17; 22,18 kk.; vö. MTörv 27,15–26), v. szigorú tilalmak (Kiv 20,23; 22,17.20 kk., 24.27 kk.; 23,1–3.6–9.13.18.19b; vö. 20,13–17) v. pedig parancsok: ezt v. azt kell tenni (23,4 kk. 10–12, 14–17.19). Ez utóbbi forma a kultikus és erkölcsi előírásokra jellemző. – II. A ~nek keletkezési idejét illetően eltérnek a vélemények; az irodalomkritika legtöbb mai művelője – jelenlegi formájában – csak a Kr. e. 9., 8., sőt 7. sz.-ből eredezteti, jóllehet elismerik, hogy sokkal régebbi, egészen a királyság előtti időbe visszanyúló, de Mózesig vissza nem vezethető elemek is találhatóak benne. Valóban, a legtöbb törv. inkább egyszerű pásztorkodó v. földművelő életformához kötődik (22,9 kk.; 23,10 kk. 16.19), amelyben elsősorban a jószág (21,28–37: szarvasmarha, szamár, kecske, juh, de sem ló, sem teve), valamint a föld, a szőlőskert és a gyümölcsös termése (22,4) jelenti a gazdagságot, s nem városi életformához, iparhoz, kereskedelemhez. Városról az egész ~ben nincs szó, ezenkívül nem említi sem a királyt, sem a Templomot mint egyetlen fő szentélyt, kultikus központot (20,24). Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy a ~ Salamon kora (Kr. e. 10. sz.) előtt keletkezett; bizonyos rendelkezéseket, amelyek – látszólag – föltételezik az egy templomot (23,19), később iktathattak bele. Mai alakjában a ~ aligha vezethető vissza Mózes koráig; némely törv.-ek már a földművelést, a letelepedett életformát tételezik föl, Mózes idejében azonban még távolról sem érték el Izr. fiai ezt a szintet (22,4: szőlő; 23,16: a szüret megünneplése szept.-ben, a gyümölcs, olajbogyó, füge beérése után; 23,10: a szántóföld parlagon hagyása a 7. évben; a 22,6 kk. arra enged következtetni, hogy az emberek – legalábbis részben – már nem sátrakban, hanem házakban laktak). Mivel azonban azok a törv.-ek, amelyek a Mózes korabeli nomád v. fél-nomád életformát tükrözik, túlsúlyban vannak, lényegében mégis felfogható a ~ Mózes műveként. H. Cazelles arra az időre teszi egybeszerkesztése idejét, amikor Izr. fiai Moáb földjén tartózkodtak, és a földművelésre stb. utaló részleteket azzal magyarázza, hogy itt Ruben és Gád törzsével elkezdődik a letelepedés. – III. Sok törv. (és izr. törv.-gyűjtemény) mind irodalmi formáját, mind tartalmát tekintve szembeötlő egyezést mutat Hammurápi törv.-eivel), de a sumer, asszír és hettita törv.-ekkel is. Annak föltevését tehát, hogy a mózesi törv.-ek közvetlenül Hammurápi törv.-einek hatására keletkeztek, eleve el kell vetnünk. Annál inkább, mivel a ~ kevésbé fejlett, egyszerűbb művelődést tételez föl, mint Hammurápi törv.-kv.-e, jóllehet ez több évszázaddal korábban keletkezett. Így arra lehetett következtetni, hogy mind Izr. fiainak törv.-ei, mind a babilóniai törv.-ek ugyanazon az ősi szemita jogszokáson alapszanak. Ez a föltevés azonban nem nyújt magyarázatot bizonyos törv.-eknek azokkal a hettita szokásokkal való összefüggésére, amelyek a többi szemita törv.-kv.-ekből nem mutathatók ki (vö. 22,5: tűzkár; 22,18: állattal közösülés). De számba vehető a sumer és később a babilóniai művelődésnek Palesztinára és Elő-Ázsiára tett igen nagy hatása, már a Kr. e. 2. évezred előtt, továbbá az is, hogy Izr. fiainak ősei a káldeai Urból Háránon (Mezopotámia) át vándoroltak Kánaánba, így igen régi időtől közvetlen kapcsolatba kerültek a sumer és babilóniai kultúrával. Ábrahám és Lábán Hammurápi törv.-ei szerint jártak el (Ter 16,2; 29,24.29; vö. Hammurápi törv.-kv.-e 144,146,170 §). Ezenkívül Mezopotámia É-i részén a nem szemita hurritákkal is kapcsolatba kerültek, és bizonyos tekintetben az ő jogszokásaikat is átvették, amint azt a Nuziban fennmaradt szövegekkel való egybevetés tanúsítja (R. de Vaux). Kánaánban, ahol a babilóniai művelődés volt uralkodó, Izr. fiai hettita törzsekkel kerültek kapcsolatba (23,3–20; Ez 16,3.45). Érthető tehát, hogy a K-i törv.-kv.-ekből bizonyos elemek már Mózes előtt átkerültek Izr. fiainak jogszokásai közé. Amikor a későbbi törv.-hozó Jahve nevében törv.-eket szabott Izr. fiai törzseinek, az atyák jogszokásaira épített, és azokkal az ókori K-i törv.-ekkel való egyezéseket is átvette mind formai, mind tartalmi szempontból. De Izr. fiainak törv.-ei nemcsak abban különböznek az ókori K-i törv.-ektől, hogy nem tükröznek politeista felfogást, hanem abban is, hogy sokszor enyhébbek, humánusabbak és magasabb szintű erkölcsi-séget tanúsítanak. – IV. A Kiv 19,1–24,10 mai szövegében a ~t mint a Sinai-hegyen kötött szövetség egyik föltételét a Tízparancsolat foglalja össze (20,1–17; 24,3: „Mózes kihirdette a népnek Jahve... minden parancsát”). Ez a szöveg nem egységes, hanem különféle hagyományokból tevődik össze. Mivel a ~nek mai szöveg-

környezetével való összefüggése mesterségesnek látszik, az irodalomkritika legtöbb képviselője azon a nézeten van, hogy eredetileg nem alkotta részét a Sinai-hegyen adott törv.-eknek. Ezt a MTörv 4,12 kk.; 5,2.22 is föltételezi, ahol a Tízparancsolat (Kiv 20,1–12; MTörv 5,6–21) az egyetlen olyan törv.-nek látszik, amely a szt. hegyhez kapcsolódik. Némelyek a Moáb földjén kötött szövetség (28,69) törv.-eire gondolnak (27,1–3.8), amely csak a Kiv 19,1–24,10 tört.-ébe került bele, amikor a MTörv a Pentateuchus része lett (E. Sellin, H. Cazelles); mások (P. Karge) a MTörv 6,1–3-ra gondolnak; C. Steuernagel, R. Kittel, H. Holzinger és T. J. Meek úgy vélik, hogy a ~ azoknak a törv.-eknek és jogszokásoknak a gyűjteménye, amelyeket József Szichemben szabott a szövetségekötés után (József 24,1–24; vö. MTörv 11,26–30; 27,2–8.12–26).

szövetség ládája: → láda.

szövetség sátora: → sátor, 2.

Sztakis (gör. 'kalász'): keresztény Rómában. Pál ap. „az én kedves Sztakisom”-nak nevezi (Róm 16,9) és köszönti levelében.

sztatér: → pénzérme.

Sztefanász (gör., a Sztephanephorosz 'koszorúvivő' rövidítése): az első keresztények egyike (ezért 1Kor 16,15: Achája első termése), akit Pál Korintusban keresztelt meg a családjával együtt. Családostul Pál szolgálatára szentelte magát és Efezusban is kitartott mellette. Vsz. ő vitte el Achaikusszal és Fortunátusszal a korintusiak levelét (7,1) Pálnak és Pál levelét is Korintusba. Pál dicsérte és példaképként állította a korintusiak elé (16,15–18).

sztelé, emlékkő: szabadon álló, csiszolt kőtömb, többnyire egy uralkodó személyes érdemeinek és katonai sikereinek megörökítésére. Alaprajza négyszög, felül legtöbbször félkörösen legömbölyítették, s ábra és felirat van rajta. A ~ a kultikus masszébákkal és obeliszkekkel (→ kőoszlop) szemben még akkor is profán jellegű, ha szentélyben állították fel. Az ÓSz Saul (1Sám 15,12) és Absalom (2Sám 18,18) ~jét említi. Az ásatások során sok olyan ~ került felszínre, amelyek fontos adalékokkal szolgálnak Izr. politikai és vallási tört.-éhez. Néhány a fontosabbak közül lelőhelyük szerint: I. Palesztinai ~k. 1. Balua. 183 cm magas bazalt ~, alapja kb. 70×30 cm. G. Horsfield találta (1930) Tell-el-Balua-ban, Ammantól 70 km-re D-re, Moáb területén; jelenleg az ammani múzeum tulajdona. Felső harmadán egy meglehetősen rossz állapotú felirat látható (4 sor), alsó részén a helyi király isten és istennő által közrefogva. Az erős egyiptomi hatásra valló, de minden bizonnyal hazai művész kezétől származó ábrázolás Kr. e. 1200-ból eredhet. Az egyiptomi ~k mintájára vsz. úgy értelmezhető, hogy az istenség beiktatja, teljhatalommal ruházza fel a királyt. De rejtély a mindmáig megfejtetlen felirat. G. Horsfield és H. Vincent hieratikusként tartja, R. Weill és A. Alt krétai lineáris B-írásnak véli, újabban pedig W. A. Ward és M. F. Martin a tisztán egyiptomi hieroglif írás helyi változatát sejtik benne. – 2. Dibon, Mesa-sztelé (→ Mesa). – 3. Kerak. Egy bazalt töredéke (14×12,5 cm). Felbukkanása körülményeit nem ismerjük pontosan, de vsz. Kerakban találták. 1958 óta az ammani múzeumban őrzik. A Kr. e. 9. sz.-ból eredő 3 soros moábita felirat, amelynek az eleje is, a vége is hiányzik, nem ad összefüggő szöveget. Az biztos, hogy az 1. sorban 'Moáb királya' áll, de nem világos, hogy maga a király volt-e, aki a ~t állította, v. ki kell-e egészíteni: X., a király fia. Ez utóbbi esetben esetleg a Dibonban talált ~ről ismert Mesára is lehet gondolni, de bizonyítékunk nincs rá. Azt sem tudjuk, hogy felállításához mi szolgált indítékul. A töredék alsó harmadában az ábrázolás maradványa arra enged következtetni, hogy É-szíriai és asszír szokás szerint a kép fölött volt a felirat. – 4. Szamaria. Egy mészkő ~ töredéke (10,5×9 cm). Az óhéb. felirat 3 megmaradt betűje nem nyújt arra vonatkozóan semmi felvilágosítást, hogy a ~t milyen tört.-i eseménnyel kapcsolatban állították fel. A töredék – az írásformából kikövetkeztethetően – a Kr. e. 8. sz. közepéről származhat. – II. Egyiptomi ~k. 1. Bet-Seán. a) Mekál mészkő ~je (28×18 cm), amely az ún. Mekál-templom körzetében a IX. rétegből töröttlen került felszínre. Mekál istent

ábrázolja trónon ülve, előtte két tisztelője. Fölöttük és Mekál isten alakja alatt hieroglif felirat. A ~t egy egyiptomi építőmester és fia állította. Az istenség alakja alatti szöveg ima Mekálhoz. – b) I. Szeti (nagy) bazalt ~je; magassága 214 cm. A ~ legfelső harmadában a reliefet fönt – a ~ lekerekített felső részébe illesztett – szárnyas napkorong zárja le. Egy alapvonalon, amely az ábrás és a feliratos részt külön választja, egy közepes magasságú oltártól jobbra, amely fölött lótuszvirág látható, napisten áll (súlyomfeje van, koronája a napkorong, baljában az élet jele, jobbában a jogar). Az oltártól balra I. Szetit látjuk kendővel befödött fejjel és egyiptomi szemüveges kígyóval, amint ital- és illatáldozatot mutat be. A ~ alsó 2 harmadát kitöltő 22 sornyi hieroglif felirat a dátum (I. Szeti 1. éve, Kr. e. 1304), a fáraó címei és himnikus dicsőítése után a fáraónak Bet-Seán körzetében szövetségbe tömörült ellenségei fölött aratott győzelméről tudósít. – c) I. Szeti (kis) bazalt ~je, amelyet a bizánci korban küszöb gyanánt használtak. Az ábrával ellátott részből csak töredékek maradtak fenn, de a 20 soros felirat csaknem teljes, bár roppant nehezen olvasható. A felirat az olvashatatlan keltezés és a fáraó címei után szintén tört.-i eseményről tudósít, amely Bet-Seán környékén játszódhatott le (→ héberek). – d) II. Ramszesz 262 cm magas bazalt ~je. A ~ lekerített felső részén szárnyas nap látható, fejjel lefelé függve ábrázolt egyiptomi szemüveges kígyókkal. Baloldalt Ámon-Re áll, a fején tollkorona, a baljában jogar, a jobbában előre tartott kard. Jobb oldalon, az istenség felé fordulva II. Ramszeszt látjuk, a fején kék korona, a baljában íj, a jobbjára kinyújtva az istenség felé, minden bizonnyal a kard átvételére; a 2 alak közt 3 szinten áldozati adományok. A 24 soros felirat a fáraó címein kívül csak általánosságban említi a fáraó győzelmeit. Ezért tört.-i szempontból a feliratnál fontosabb, hogy ez a Kr. e. 1272-ből eredeztethető ~ Bet-Seánban állt. – e) „A két gabonarakta felügyelője”-nek ~je. Csak a feliratot (13 függőleges sor) tartalmazó alsó része maradt fenn. Középen a szöveget megszakítva egy alak térdel imára emelt kézzel. A szöveg kísérő ima az áldozathoz, a maga v. fia érdekében, aki föltehetően Bet-Seánban halt meg. – f) Astarte tiszteletére emelt magán ~. Mészakőből való, magassága 37,2 cm. Baloldalt egy koronás istennő áll a vállán átvetett, hosszú ruhában. Jobbjában az élet jelét, baljában jogarát tartja. Előtte egy nő, aki tisztelete kifejezésére lótuszvirágot nyújt át neki. – g) Hesj-nht ~jének csak a felső része maradt fenn (44×39×13 cm). A lekerekített részt függőlegesen futó ötsoros felirat tölti ki; alatta csaknem teljesen megőrződött az imádás egy jelenete. Baloldalt egy istenőt látunk, a felirat szerint Anathot, baljában jogar, jobbában az élet jele. Szemben áll hosszú ruhában, kezét imára emelve a ~ állítója, középen állvány, rajta áldozati adományok. A szöveg ima az áldozat bemutatására Anath-hoz, az ég királynőjéhez, az istenek úrnőjéhez. – h) A fentiekén kívül még több azonosíthatatlan ~ töredéke került felszínre. – 2. Megiddó. I. Sisák v. Sesonk (ur. Kr. e. 945–924) ~jéből csak egy 20×30 cm-es töredék maradt fenn, s ezen a címek felsorolásából egy rész. – Ugyanakkor III. Ramszesz ~je, bár olykor említik a szerzők, nem létezik. – 3. Sejk-Szaad. II. Ramszesz 112 cm széles, 200 cm-nél is magasabb bazalt ~jét az arab hagyomány Jób köveként tartja számon (→ Husz). Felső részében az ábrázolásnak és a feliratnak csak nyomai maradtak. Jobb oldalán még kivehető egy király, bal oldalán pedig egy isten koronája. A király Ma’at istennő képét nyújtja át az istennek. A király címei megfelelnek II. Ramszeszéinek. Az isten – a rossz állapotú feliratról kikövetkeztethetően – Baal lehet (R. Stadelmann). – 4. Tell-el-Oreme. III. Tuthmószisz ~jének egy töredéke (27×18×16 cm; felszínre kerülésének éve: 1928). Csak a feliratról maradt fenn 3 sor, a széleken sérült állapotban. Azon az alapon tulajdonítják III. Tuthmószisznak, hogy a feliratban egy Mitanni elleni hadjáratról van szó. – III. Asszír ~k. 1. Asdod. Az ásatások során – két ásatási területen – felszínre került egy ékírásos felirattal ellátott bazalt ~ 3 darabja. A ~t II. Szárgon állíthatta fel Asdod meghódítása (Kr. e. 712) után győzelme emlékére. – 2. Szamaria. Egy terméskőből rakott későbbi falba beépítve megőrződött egy mészkő ~ töredéke. Az ékírásos szöveg nem tartalmaz teljes szavakat; csak hozzávetőleg lehet a felirat alapján időhöz kötni: a Kr. e. 9–7. sz. között emelheték. R. Borger II. Szárgonnak tulajdonítja.

Szukkot (héb. 'sátrak'): helynév. – 1. A Jordán völgyében a Jabbok közelében, nem messze egy gázlótól (Bír 8,5.16) és Cartantól (1Kir 7,46). Józs 13,27 szerint Gád törzsi birtoka. A Ter 33,17 a nevet népetimológiával magyarázza: Jákob aklot csinált állatainak. Fekvése kérdésében eltérnek a vélemények. – 2. Izr. fiainak első

állomása az Egyiptomból való kivonuláskor (Kiv 12,37) Ramszesz és Etam között (13,20; Szám 33,5 kk.). Ma Tell-el-Masuta.

Szukkot-Benot (héb. 'a lányok sátrai'): asszír-babilóniai istenség. Tiszteletét a Kr. e. 722 után Szamariába telepített babilóniaiak hozták magukkal. Vsz. azonos Bábel város istenének, Marduknak feleségével, Szarpá-nituval (2Kir 17,30).

szúnyog: Az ÓSz-ben a ~ok az egyiptomi csapások sorában szerepelnek (Kiv 8,12–14; Zsolt 105,31). Az ÚSz-ben Jézus szemére veti a farizeusoknak, hogy vak vezetők: a ~t kiszűrik, a tevét meg lenyelik (Mt 23,24); azaz: kis dolgokban aggályosan pontosak, legegységüket viszont elmulasztják. → légy.

szurok: Noé a bárkát ~kal kente be kívül és belül (Ter 6,14). A kosarat, melyben Mózeset kitették a nád közé, aszfalttal és ~kal tették vízhatlanná (Kiv 2,3). Iz 34,9: Edom „patakjai ~ká változnak, a pora kénkövé, és a földje égő ~ká lesz”. Közmondás volt: „Aki ~hoz nyúl, szurkos lesz a keze” (Sir 13,1).

Szuza, Susa: Elám régi fővárosa az Uláj folyónál, átmenetileg a perzsa királyok székhelye (Neh 1,1; Eszt 1,2). Az elamita művelődés egyetlen emléke. Kr. e. 596: meghódították a perzsák, I. Dárius király várat és palotát épített. I. Antiokhosz Sztóter elnevezte Szeleukiának. Ma Szusz, D–DK-re Diszfultól. Az 1851-ben megkezdett ásátások Bibliával kapcsolatos legfontosabb lelete → Hammurápi törvénykönyve.

szülési fájdalmak, vajúdás: A korai zsidóság felfogásában a véget a gonoszság ideje előzi meg; ezt a rabbinista irodalom a Messiás szülési fájdalmaiként is említi. Ezen azonban nem a Messiás születésével együtt járó fájdalmakat kell érteni, hanem azokat, amelyekből a messiási kor megszületik. Ezek közt szerepelnek pl. szörnyű betegségek, elvetélések, gyermektelenség, szárazság, éhínség, földrengés, a források elapadása, a fák vérezése, háborúk, forradalmak, testvérgyilkosság, a kozmikus rend felbomlása. Ezek előjelül fognak szolgálni, és aki ismeri sorrendjüket, kiszámíthatja a véget (vö. pl. 4Ezd 9,1–4). Az ÚSz-ben mindenekelőtt Mt 24 tükrözi ezt a felfogást, valamint a Jel (a csapások!). Jézus szerint az ilyen ~ még nem jelentik a vég közvetlen közelségét (vö. Mk 13,5–8). A Róm 8,22 szintén erre a felfogásra épül: az egész természet „vajúdik mindmáig”, hogy egy új teremtés szülessen; Pál szerint a ~ főleg „a mulandóság szolgálai állapotá”-ban nyilatkoznak meg (8,21), vagyis az átmeneti halálra szántságban, amely a régi (az első) teremtés ismerve.

születés: Egy gyermeknek, különösen egy fiúnak a ~e az öröndetes események közé tartozott. K-en többnyire könnyű volt a szülés (Kiv 1,19); olykor bába (Ter 35,17; 38,28; Kiv 1,15 kk.) segédkezett v. asszonyok, akik jó barátságban voltak az anyával (1Sám 4,20; Rut 4,14). Ez 16,4: az újszülött ellátásának leírása. Amikor a gyermek megszületett, jókivánságok kíséretében közölték a hírt az apával (Lk 1,58; Jer 20,15). Közvetlenül a megszületése után (de legkésőbb a körümetéléskor: Lk 1,59; 2,21) a gyermek nevet kapott; a nevet az apja is választhatta (Ter 16,15; 17,19; 21,3; Kiv 2,22; Oz 1,4–9), az anya is adhatta (Ter 29,31–30,24; 1Sám 1,20; Iz 7,14). A szüléskor az asszony kultikus szempontból tisztátalanná vált; ez a tisztátalanság 40 napig tartott, ha a gyermek fiú volt, de ha lány, akkor 80 napig (Lev 12). Ennek elteltével bemutatták a Templomban a → tisztulási áldozatot (Lk 2,22–24); → elsőszülött; → újjászületés.

születésnap: A Ter 40,20 említi a fáraó ~ját, de az egyiptomi szövegekből nem mutatható ki, hogy a ~ot évről évre megülték volna, ugyanakkor a koronázás évfordulóját minden évben megünnepelték, a trónra lépést minden 3. v. 4. évben megtartották az uralkodás 30. évétől kezdve. 2Sám 7,14; Zsolt 2,7; 89,27 kk.: Izr. fiai a király koronázását születésnek fogták fel: a király ezáltal vált → Isten fiává. III. Amenóphisz, Hatsepszut, II. Ramszesz reliefjei, valamint a Ptolemaioszok korából fennmaradt születési kápolnák (az egyiptológusok egy kopt szóval mammiszinek nevezik) arra mutatnak, hogy a fáraók a királysággal elnyert istenfiúságukat kapcsolatba hozták testi származásukkal. – Gör. feliratok tanúsítják, hogy a Ptolemaioszok Egyiptomban, valamint Kisázsiaiban Kommagené és Pergamon királyai már a Kr. e. 3. sz.-ban más-más napon ünnepelték a ~jukat

és a trónra lépésüket. Mindkét ünnepet nemcsak évente, hanem havonta is megülték, ahogy ez 2Mak 6,7 alapján föltehető, ahol IV. Antiokhosz (ur. Kr. e. 175–164) ~járól van szó. A Heródesek is minden évben megülték mind a trónra lépésük (vö. ZsidTört 15,11,6: Nagy Heródes), mind a születésük napját (vö. 19,7,1: I. Heródes Agrippa). Mt 14,6 és Mk 6,21: Heródes Antipász.

szülők: A héb.-ben nincs rá külön kifejezés (rendszerint 'apa és anya' v. 'akik az életet adták, nemzették' értelmű szavak helyettesítik), úgyhogy a ~kel kapcsolatos részletek az ÓSz-ben szétszórta (→ atya, → anya és → gyermek) található. Összefoglalóan a következőket lehet mondani: a ~ legfontosabb kötelessége a → nevelés, a vallási életre és a betöltendő feladatokra való előkészítés (Péld 4,3 kk.). A nevelés az apa és az anya közös feladata volt (Péld 10,1; 17,25; vö. 1,8). Külön nevelőre csak a jómódúak bízták fiaikat (2Kir 10,1.5; 1Krón 27,32; vö. Iz 49,23). A Biblia szerzői szigorúságot tanácsolnak (Sir 7,23 kk.); nem szabad sajnálni a testi fenytést sem (Péld 13,24; 22,15; 23,13; 29,17; Sir 22,6). Főleg a lányokat nevelték szigorúan, hogy érintetlenek maradjanak a házasságig (7,24; 42,9 kk.). Az elnéző bánásmód ártott a gyermeknek, de azért a gyakorlatban gyakran hiányozhatott az erős kéz (1Sám 3,13; 2Sám 13,21). A nevelés alapelveül a szülői hatalom tisztelete és becsülése szolgált, a cél pedig az → istenfélelem volt, mint minden → bölcsesség kezdete és foglaltata (Zsolt 111,10; Péld 1,7). A családfő feltárta gyermekei előtt a vallási ünnepek eredetét és értelmét is (Kiv 13,8; MTörv 4,9; 6,7.20 kk.; Zsolt 78,5; vö. 2Sám 1,18). A gyermekre váró feladatokra nevelés a földművelés, a szőlőművelés, az állattartás, a családban hagyományosan űzött mesterség elemi ismereteinek és fortélyainak elsajátításából állt; a részleteket illetően nincsenek adataink; főleg semmiféle iskolázásról nem tudunk. Először a Bölcs tartalmaz bizonyos pedagógiai útmutatásokat. A gyermekek elé a ~ iránti tiszteletet és engedelmisséget a boldog élet föltételeként állították a törvény (Kiv 20,12; MTörv 5,16; vö. Lev 19,3), a bölcs (Péld 1,8; 6,20; Sir 1,8; 6,20; 3,1–16; 7,27 kk.), az ÚSz-ben Jézus (Mt 15,4; 19,19; Lk 2,51) és az apostolok (Kol 3,20; 2Tim 3,2). Nem szabad senkinek apját v. anyját jobban szeretnie, mint Krisztust (Mt 10,37); a Krisztus melletti v. elleni állásfoglalásban a szülői hatalomnak nincs semmi szerepe (10,21; Mk 13,12). A ~kel való szembehelyezkedés súlyos vétség, ill. igazságtalanság (Péld 30,17); aki a ~et megátkozta v. rosszul bánt velük, azt meg kellett kövezni (Kiv 21,15.17; Lev 20,9; Péld 20,20; vö. Mt 15,4 kk.), de a MTörv 21,18–21 szerint csak akkor, ha ezt a ~ maguk kívánták. 27,16: a méltatlan gyermeket megátkozták (vö. Péld 13,24). A szülői hatalom nagy volt; az apa – mint tulajdonával – korlátlanul rendelkezett összes gyermekével, úgyhogy a régebbi időkben akár fel is áldozhatta gyermekét (→ áldozat; Ter 22,1 kk.; Bír 11,34 kk.; de a MTörv 12,31; 18,9–12 ellene foglal állást), a lányát pedig felajánlhatta egy idegen vendégnek (Ter 19,8; Bír 19,24; de: Lev 19,29), sőt az is hatalmában állt, hogy halálra ítélje (Ter 38,24).

szüret ünnepe: → sátoros ünnep.

szűz, hajadon, lány: I. Az ÓSz-ben. 1. A szóhasználat. A héb. betulah szónak (a LXX legtöbbször a gör. parthenoszt tartalmazza megfelelőként), amelynek vsz. 'fiatal, még férjhez nem ment, de már házasságra érett lány' az alapjelentése, a többi szemita nyelvben is megtalálhatók a megfelelői; de a szó használatát fiziológiai értelemben (érintetlenség!) véve nem lehet kimutatni. Az ugariti szövegekben gyakran szerepel a szó Anát istennő díszítő jelzőjeként, akit ugyanakkor a termékenység istennőjeként is tiszteltek. Az ókori K számára ez a jelző nyilvánvalóan főleg az istennő korlátlan hatalmát és hervadhatatlan ifjúságát fejezte ki és semmiképpen nem állt ellentétben anyaságával (ugyanaz áll a gör. parthenosz jelzőre is a mitológiákban). C. H. Gordon ezért arra a következtetésre jut, hogy a K-i nyelvek szóincse nem tartalmaz olyan szót, amely a virgo intacta fogalmát jelölné. A bibliai szóhasználatban a betulah – úgy látszik – jelentésfejlődésen ment át. Jóllehet sokszor elmosódottabb, általánosabb értelemben találkozunk vele, mégis több helyen a szövegösszefüggésből eléggé kiviláglik, hogy a betulahon érintetlen lányt kell érteni (Ter 24,16; Kiv 22,15 kk.; Lev 21,3.14; 2Sám 13,2.18; vö. Lev 21,13; MTörv 22,14–20; Bír 11,37 kk.: 'szüzesség'). A próf.-i irodalomban egy nép v. egy város megszemélyesítésekor a szó inkább a hatalom v. a dicsőség kifejezésére szolgál (Iz 37,22; Jer 31,4 stb.); Izr.-re, Júdára v. a Sionra vonatkoztatva a Jahve és a népe közti szövetségnek a gondolata is benne rejlik a szó

használatában; egyébként a 'szűz leány' Egyiptomra (Jer 46,11), Bábelre (Iz 47,1) v. Szidonra (47,1) is vonatkozhat. – Az almah (az ÓSz-ben 7-szer) egyszerűen a házasságra érett fiatal lányra vonatkozik, anélkül, hogy érintetlenségét illetően bármit is jelezne (vö. a hímnemű változattal: elem, 1Sám 17,56; 20,22). Csak a Ter 24,43 (és esetleg az Én 1,3) esetében tehető fel a szövegösszefüggés alapján, hogy érintetlen lányról van szó; ugyanakkor a 6,8, ahol a ~ek a királyi háremben jelennek meg, kizárja, hogy a szót biológiailag értelmezzük; a többi helyeken az almah egyszerűen az életkorra utal (Kiv 2,8; Zsolt 68,26; Péld 30,19; Iz 7,14). A LXX ennek megfelelően csupán 2 alkalommal szerepelteti a gör. ~ szót megfelelőül (Ter 24,43; Iz 7,14), egyébként a leány szóval él. – 2. Értékelés. Az ÓSz-ben a házasság és a gyermekáldás sokra becsülésével szemben a gyermektelenség a legnagyobb szerencsétlenségnek számított, ami egy asszonyt érhetett. Így érthető, hogy Jiftach lánya, akit apja felajánlott áldozatul, a barátnőivel 2 hónapig siratta sorsát, hogy ti. ~ként kell meghalnia (Bír 11,37–39). Hogy milyen nagy szégyen és nyomorúság volt, ha egy lány nem ment férjhez, azt Iz 4,1 meggyőzően tanúsítja. A házasság előtti érintetlenség megőrzésének kérdésével az előírásokban találkozunk. A házassági szerződésben a vőlegény jogot formált a lány érintetlenségére (vö. MTörv 22,13–21). Aki egy érintetlen lányt elcsábított, annak meg kellett fizetnie érte az apának a jegyajándékot, és feleségül kellett vennie (Kiv 22,15 kk.); MTörv 22,28 kk.: az így létrejött házasságot a férfi nem bonthatta fel. A Lev 21,13 szerint a főpap csak érintetlen lányt vehetett feleségül; Ez 44,22 ezt az előírást az egész papságra kiterjeszti. – II. Az ÚSz-ben. Mt 25,1–13 említ hajadonokat, akik a menyegzővel kapcsolatos szokásoknak megfelelően eléje mentek a vőlegénynek, de ezek érintetlensége nem kap hangsúlyt (legföljebb a Commune virginum perikópájában). ApCsel 21,9: Fülöp 4 hajadon lánya prófétál – ebbe talán már belejátszott az a későbbi felfogás, amely a szűzi állapot és a Lélek adományai közt összefüggést keresett. 2Kor 11,2: Pál az egyh.-i közösséget tiszta ~nek nevezi; ezzel a keresztényeknek az általa hirdetett Krisztushoz való osztatlan ragaszkodását hangsúlyozza. Ugyanígy a Jel 14,4 esetében sem a ~ek állapotára kell gondolnunk, hanem az egyh.-at kell a ~eken érteni, amely az üldöztetés idején hű maradt Urához, ezen az első szerelemben való hűséges kitartást értve. Máriára mint ~re nézve → Boldogságos Szűz Mária, → szüzesség.

szüzesség: Az ÓSz-ben mint életállapot ismeretlen (→ szűz). Csak a korai zsidóságban találkozunk – bár viszonylag ritkán – a nemi érintkezéstől való megtartóztatásnak bizonyos fokú megbecsülésével. Így Juditnak érdeméül számított, hogy miután özvegy lett, nem ment újra férjhez (Jud 16,22; vö. Lk 2,36). Az → esszénusok az érzékek fölötti teljes uralmat kívánták a szekta tagjaitól és általában cölibátusban éltek; de Josephus Flavius (ZsidHáb 2,8,13) szerint volt egy csoportjuk, amely megengedte a házasságot. Úgy látszik, a kumráni szekta is magáévá tette azt a felfogást, hogy a szentül élésnek – legalábbis a végső időben – a lemondás más formáin kívül a nőtlenség is föltétele; 1QS: a tagok szűkebb körének nőtlenségét tételezi föl (→ házasság). Ha viszonylag csak kevesen vállalták volna ezt az életformát, akkor Jézus példája nem maradhatott volna környezetében visszhang nélkül. – Keresztelő János és Jézus nőtlen életet élt. Mt 19,12: Jézus arról beszél tanítványainak, hogy vannak, akik a mennyek országáért önként lemondanak a házasságról (szó szerint: akik saját maguk 'férfiatlanították' magukat; vö. 8,21 kk.; 10,37; 19,29 stb.: Isten uralmáért minden evilági, földi érdeknek háttérbe kell szorulnia); de ezt természetesen nem tudja mindenki felfogni. – Pál a parúzia szem előtt tartásával ajánlja a ~et (1Kor 7). Amint ő maga nőtlen életet él, a hívő keresztényeknek is ajánlja, hogy ne éljenek házaseletet (7,7; 8.26.37); a ~ fölötté áll a házasságnak (7,38.40, de vö. 1Tim 5,14); Pál azt szeretné, ha mindenki úgy élne, mint ő (1Kor 7,7), és mentes volna a gondoktól, amelyek a családi étellel együtt járnak (7,26.28.32; vö. Mt 24,19). Aki házasságban él, jobban belebonyolódik a világ dolgaiba, mint aki független, nem kötődik a házastársához, így osztatlanul az Úré lehet és az Úr kedvében járhat (1Kor 7,32–34). Az idők végén bekövetkező szorongattatásokra való tekintettel Pál még a házasoknak is ajánlja, hogy úgy éljenek, mintha nem volnának házasok (7,29). Csak engedményként (7,6) tanácsolja azoknak, akiknek nincs erejük az önmegtartóztatáshoz, hogy kössenek házasságot (7,2.9): nem követnek el vele bűnt (7,28.37). – Ugyanakkor a házaseletről való lemondáshoz szükséges erőt Pál a Lélek adományai közé sorolja az egyéb személyes hiva-

tásokkal egyetemben (7,7), úgyhogy állásfoglalása (7) semmiképpen nem minősíthető a házasság lebecsülésének (vö. pl. Ef 5,21–23). A házasságról való lemondást Pál sehol nem parancsolja, sőt előfordul, hogy óva int a tévtanítóktól (1Tim 4,3), akik a házasságot kevésbe veszik. A ~et (cölibátust) Pál még azoknak sem írja elő, akik az egyh.-ban hivatalt töltenek be. 3,2.12; Tit 1,6 (és az → özvegyeket illetően 1Tim 5,9): itt az ap. – a hagyományos értelmezés szerint – csak azt kívánja meg, hogy ha özvegyek lettek, ne kössenek újra házasságot, de ezek a helyek felfoghatók úgy is, hogy egyh.-i szolgálat szempontjából számba jövő személyektől az egyéb követelmények sorában a példás házaset is ott szerepel (vö. K. H. Schelkle; S. Lyonnet). A Bibliában tehát a ~ fogalma (bizonyos más akkori irányzatoktól eltérően) nem foglalja magában a házasság lebecsülését, nem azon alapszik; a ~ inkább úgy áll előttünk, mint a végső időkre jellemző keresztény életállapot, amely jele az Isten országa eljövetele várásának, az állandó ébrenlétnek.

T

Taanak: → Tanach.

Tabeel: annak a vsz. arám udvari embernek apja, akit a szír-efraimita szövetség Jeruzsálemben → Acház helyett akart trónra ültetni. Izajás nem nevezte meg a jelöltet, nyilván a jelentéktelen ember iránti megvetésből (7,6).

tabernaculum: → sátor, 2.

Tabita: jótékonykodó keresztény asszony Joppében, akit Péter ap. feltámasztott a halálból (ApCsel 9,36–42). A 9,36 az arám nevet a gör. Dorkász ('gazella') névvel értelmezi.

Tábor: magában álló hegy Palesztinában (588 m), Názárettől DK-re, Isszachár, Zebulun és Naftali határán (vö. Józ 19,22). A ~ lábánál győzte le → Bárak → Sziszzerát (Bír 4,6.12.14). Ősidők óta szt. hegynek számított; vö. MTörv 33,19: Zebulun és Isszachár „A hegyen hívják össze a népeket, ott mutassák be a méltó áldozatot.” Oz 5,1; Zsolt 89,13: felszólalás ez ellen az áldozat ellen. A ~t tekinti a hagyomány Jézus színeváltozása helyének (Mt 17,1–9), amely Galileában a hegynek számított, és föltehető, hogy azonos volt azzal a hegyvel, ahova Jézus feltámadása után a tanítványait előre küldte (28,16).

Tachpanchesz, Tafnesz (az egyiptomiak nyelvén 'a mórok erődje'): város a Nílus deltájában. Ide menekültek a zsidók Jeremiás vezetésével (Jer 43,7–9; 44,1). 2,16: Nof (a Vg: Memphisz) mellett említi, Ez 30,18: egy listán szerepel, amely egyiptomi városokat vesz számba. Hogy azonos-e a gör. Daphnaival, a mai Tell Defnével, az kérdéses. → Baal-Szefonak, a hajósok patrónusának volt a kultikus helye.

Tachpenesz: egyiptomi királynő. Az 1Kir 11,19: tulajdonnév, de valójában a. m. 'a király felesége'. Salamon ellenlábasa, az edomita Hadad király ~ hűgát kapta feleségül, amikor a fáraóhoz menekült.

Tádé (héb. Taddai, talán 'a bátor'): a tizenkettő egyike Mk 3,18 (a Ny-i kéziratokban → Lebbeus) és Mt 10,3 (nem biztos, hogy eredeti) felsorolásában, valamint az ebioniták ev.-ában (Fragm. 1). Egyébként a név önállóan nem szerepel az ÚSz-ben; később is csak → Júdás (Lk 6,16; ApCsel 1,13: Jakab testvére v. fia), ill. a „Júdás – nem az iskarióti” (Jn 14,22) nevével összekapcsolódva (Júdás Tádé) találkozunk vele; először Origenész említi, de aztán beleépült a hagyományba. Működéséről semmi biztosat nem tudunk, s a vele kapcsolatos hagyomány nem is egységes. Az Abgár-legenda szerint ap.-ként hirdette az ev.-ot, de ugyanakkor egyike volt Edesszában a 70 tanítványnak (E. Hennecke); ehhez kapcsolódik a gör. Tádé cselekedetei.

Tadmor: város a Szír–arab-sivatagban. A 2Krn 8,4 szerint Salamon kiépítette, de nem egyértelmű, hogy az a pusztaság, ahol állt, azonos-e a Szír–arab-sivataggal. Később III. Tiglat-Pilleszer is említi egyik szövegében; a gör.-róm. korban Palmira, arab neve: Tadmur. 1Kir 9,18: Támár vsz. ~.

Tafnesz: → Tachpanchesz.

tag: Az emberi → test ~jait illetően Jézus szavaiban a palesztinai felfogás tükröződik: mindegyik ~ az általa végzett cselekvés helyett áll (Mk 9,43–48 = Mt 18,8 kk.). 5,29 kk.: itt a csaknem szó szerint megismételt mondat még a ~ és a test (melosz és szóma) közti viszonyt is meghatározza annyiban, hogy az egész szóma megmentése érdekében a bűnbe vivő ~ot ki kell vájni, le kell vágni. Ez a hasonlat világosan mutatja, hogy Jézus radikális követelményeket támaszt. – Hasonlóképpen látja Pál is az emberi test ~jait, amelyek feladatát Isten határozta meg egyenként, tetszése szerint (1Kor 12,18). Az ember v. a bűnnek szolgál, s ~jait a tisztátalanság és a törv.-szegés szolgálatába állítja, v. Istennek, ~jait az igazság szolgálatába állítva, életszentségre törekedve (Róm 6,16–19). A keresztényt Pál óva inti: „Ne adjátok át tagjaitokat a bűnnek a gonoszság eszközeként, hanem... adjátok magatokat Isten szolgálatára, tagjaitokat meg az igazság eszközeként szenteljétek az Istennek” (6,13). Itt, mint a 7. f.-ben (különösen: 7,5.23) a ~ maga a konkrétan cselekvő ember (vö. Jak 3,5; 4,1). Innen érthető a Róm 12,4 kk.; 1Kor 12,12–27 is, ahol az egy testről és a sok ~ról van szó. A keresztények ~ok, akik Krisztus testét alkotják; testük Krisztusnak a ~ja (6,15), azaz egészen Krisztus szolgálatára szentelik magukat, mert az egy Lélekben egy testté lettek (12,13); ennek a testnek Krisztus a feje (vö. Kol 1,18; Ef 1,12).

tál: → edény.

találkozás sátora: → sátor, 2.

találós kérdés: Megfejtése K-en is kedvelt szórakozási forma volt, népünnepélyeken díjat lehetett vele nyerni (Bír 14,14). A bölcsességhez tartozik a ~ megfejtési képessége (Bölcs 8,8). Sába királynője azért ment el Salamonhoz, hogy ~ekkel tegye próbára bölcsességét (1Kir 10,1). Ez 17,2: a rejtély és példázat tört.-i események bemutatási módja.

talentum: → pénzérme, → súly.

Talita kum (arám kifejezés: 'kislány, kelj föl!') Jézus szavai, amelyekkel föltámasztotta Jairus leányát. Mk gör. és lat. szövegében arámul (5,41); Lk-nál gör.-ül hangzik el (8,54), Mt-ból hiányzik (9,25).

tallózás: → böngészés.

Talmud (héb. a limmed, 'tanítani' szóból): tan, tanítás, tanulmányozás, a → Misna és a → Gemara összefoglaló neve. A Misnából és a palesztinai Gemarából állt a palesztinai v. jeruzsálemi ~; a Misnából és a babilóniai Gemarából állt a babilóniai ~. – A palesztinai ~ volt a régebbi, s mint ilyen mindenekelőtt tört.-i szempontból jelentős; ugyanakkor a babilóniai ~ (Kr. u. 500 k. zárták le) az ortodox zsidóság körében még mindig érvényben van. A Biblia tanítása itt az egész életvitelre hat. A határesetekkel kapcsolatos fejtegetéseket jegyzőkönyvszerűen rögzítve őrzi tovább a hagyomány minden ellenvetéssel, kitérővel és érvül felhozott analóg esettel együtt. Így a ~ nem csupán szabályokat és parancsokat ölel fel az élet minden helyzetére, hanem bibliamagyarázatokat, bölcs mondásokat, anekdotákat és tudományos eszmefuttatásokat is tartalmaz; → haggada, → halacha. A ~ nemcsak törv., hanem ev. is: az élet könyve, amelynek a zsidóság fennmaradását köszönheti. A legapróbb részletekre is kiterjedő, szerteágazó kérdéscsoportokra onnan érthető, hogy a zsidóság csaknem mindig ellenséges környezetben élt, így hitét és szokásait kénytelen volt védeni. A Törvény magyarázatát illetően a vita mind a mai napig a talmudi normák jegyében folyik. – II. Kiadások: 1. Jeruzsálemi Talmud. Talmud Jeruschalmi. Velence, 1523. Kiadta D. Bomberg; új kiadása: Berlin, 1925. Teljes fordítása: Le Talmud de Jérusalem, 1–11. kötet. Párizs, 1871. Ford. M. Schwab. – Der Jerusalemische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen übertragen. Zürich, 1880. Ford. A. Wünsche. – 2. Babiloni Talmud. 1. teljes kiadása: Velence, 1520. Kiadta D. Bomberg. – Der Babylonische Talmud, 1–8. kötet. Berlin, 1897; 1925. L. Goldschmidt. Hozzá: Subject Concordance. Kopenhagen, 1959. – The Babylonian Talmud, 1–35. kötet. London, 1935–61.

Támán: → Temán.

Támár (héb. 'pálma'): személy- és helységnév. – 1. Júda menyje, Er felesége. Er halála után öccse, Onan vonakodott feleségül venni (→ sógorházasság) és bátyja neve fennmaradásáról gondoskodni, ugyanakkor Er másik öccsének, Selának Júda nem engedte elvenni. Hogy bosszút álljon, ~ magát rossz nőnek (→ hierodulák) álcázva Júdával keresett kapcsolatot, és 2 ikerfiút szült: Percet és Szerachot (Ter 38; 1Krón 2,4). Minthogy Dávid családját Júdától Percen át vezeti le, Mt 1,3 is említi ~t Jézus családfájában. – 2. Dávid és Maacha lánya; féltestvére, Amnon meggyalázta, ezt bátyja, Absalom megbosszulta: megölette Amnont (2Sám 13). – 3. Absalom lánya (14,27). – 4. 1Kir 9,18: város Kánaán D-i részén (→ Tadmor); Ez 47,19; 48,28: Kánaán D-i határának kiindulópontja. Némelyek szerint a Bír 1,16 említette Pálmák városa is ~, nem Jerikó. Hacacon-Támárral (Ter 14,7) is próbálták azonosítani, amelyet a 2Krón 20,2 En-Gedivel azonosít. Annyi bizonyos, hogy Baal-Támárral (Bír 20,33) nem hozható kapcsolatba.

tamariszkusz: csaknem lombtalan, vöröses virágú fa. Patakok mentén nő, különösen a pusztában; Palesztinában elsősorban a Jordántól K-re eső országrészen található, de a Jordántól Ny-ra is előfordul (1Sám 22,6). Szent fa Beersebában (Ter 21,33) és Jábesban (1Sám 31,13; 1Krón 10,12: itt némely kéziratban terebint szerepel). → manna.

Tamás apostol (héb. 'iker', gör. Didümosz): az ÚSz-ben egy a 12 → apostol közül; a szinoptikusoknál csak az ap.-ok listáján szerepel (Mt 10,3; Mk 3,18; Lk 6,14; ApCsel 1,13). Jn-ban több helyen találkozunk vele, figyelmet érdemlő szerepekben: Jn 11,16: ő vállalja azt a sorsközösséget Jézussal, amely a tanítványoknak életük feláldozását jelenti; 14,5: a többiek helyett is ő fogalmazza meg, hogy még a tanítványok is mennyire nem értették meg Jézust, nem tudták, hova megy s hogy Ő az út; 20,24–29: a „hitetlen” ~ húsvét utáni tört.-e a tanítvány szíve mélyéből fakadó vallomás, mellyel „én Uram, én Istenem”-nek vallja a feltámadt Krisztust. – Az Abgár-legendában Jézus ~lal szervezteti meg Edesszában az Ev. hirdetését, ezért ~t Szíria É-i részében a kereszténység egyik megalapítójának tekintették és mindig nagyon tisztelték (Euszebiosz: Egyháztörténet I,13). Maga Euszebiosz Origenészre hivatkozva azt mondja, hogy a pártusok földjén hirdette az Ev.-ot (Egyháztörténet III,1). A 3. sz.-i apokrif Tamás apostol cselekedetei szerint viszont ~ Indiában térített és ott halt vértanúhalált (vö. 11,16). – ~ nevéhez több apokrif irat fűződik: Tamás apostol cselekedetei, Tamás apokalipszise, egy gyermekségtörténet és Tamás apostol evangéliuma (Tamás Ev.). Ez utóbbiról sokáig csak az egyházatyák írásaiból volt tudomásunk. 1945–46-ban Nag Hammadiban 13 kéziratot találtak, melyek közül az egyik szahidi változatban megőrizte ezt az apokrif ev.-ot: „Jézusnak, az Élőnek titkos szavai, amelyeket az Iker Júdás Tamás följegyzett”. Jézus 114 mondását (→ logia) fűzi lazán össze. Csak Jézus tanítása iránt tanúsít érdeklődést, történetét és cselekedeteit figyelmen kívül hagyja, ugyanígy a szentségtant és a szenvedéstört.-et is. A mondásoknak kb. fele csaknem szó szerint egyezik a szinoptikusok anyagával, János hatására ellenben semmi sem mutat. A szakértők általános véleménye szerint 140–150 között keletkezett. Belső egysége, forrásai, keletkezési helye, esetleges gnosztikus jellege kérdésében még nem alakult ki szilárd vélemény, így a Jézusra vonatkozó ismeretek gyarapodását alig várhatjuk tőle.

tamburin: → dob.

Tammuz: eredetileg sumer istenség (Dumuzi); vsz. az Uruk melletti Kullab pásztor királyára vezethető vissza, aki tört.-i személy. Inanna/Istár kedvese volt, és a mítosz szerint (Inanna alvilágba szállása) a Galla-démonok az istennő helyett vitték le az alvilágba, amiért teljes pompában találták a trónon, amikor minden más teremtmény az eltűnt istennőt gyászolta. Az alvilág isteneként tisztelték, és úgy látszik, kultuszának főleg a népi vallásosságban volt nagy szerepe. Számos sirató (vö. Ez 8,14) szól eltűnéséről, Tammuz nyári hónapban (jún.-júl. közepe). Ezáltal, egy – eredetileg paraszti Dumuzi-alakkal összeolvadva – a nyáron kiháló vegetáció istene

lett (vö. Adonisz). Visszatérését nem ülték meg ünneppel; az említett mítosz szerint az évnek csak mintegy a felét kellett az alvilágban töltenie.

Tanach, Taanak: régi kánaáni királyi város Jiszreel síkságán, Megiddótól 8 km-re; az egyiptomi szövegekből már III. Tuthmószisz (ur. Kr. e. 1490–1436) korától kimutatható; az → amarnai levelekben is szerepel. Bár Józs 12,21 a legyőzött királyok sorában említi, csak Dávid hódította meg (Bír 1,27; 5,19). Manassze törzsének lett a birtoka (Józs 17,11; 21,25; 1Krn 7,29). Salamon uralma alatt Megiddóval egy kerületet alkotott (1Kir 4,12). Később már nem találkozunk vele az ÓSz-ben. Ma Tell Taannek a Haifába vezető út mentén. Az E. Sellin folytatta ásatások (1902–04) során talált fontosabb leletek: 12 ékírásos tábla a késői bronzkor elejéről (a város előljárójának levéltárából), az ún. → illatáldozati oltár a vaskorból (vsz. szénrel való fűtésre szolgáló cseréptartály volt), Atanachilinek, Habszim fiának és Nergal szolgájának akkád feliratos pecsétje. – A város múltjára csak az 1963-tól folyt újabb ásatások derítettek fényt: a legrégebb település nyomai a Kr. e. 27/26. sz.-ból származnak. Egymást követően 4 erődrendszer a korai bronzkortól. Kr. e. 2500 k. vsz. elhagyták a tell-t. A Kr. e. 17. sz. végén újra benépesült a város (hikszoszok); Kr. e. 1600–1468 között lerombolták (III. Tuthmószisz); Kr. e. 1300 után ismét fölépült, de a Kr. e. 12. sz. utolsó negyedében megint súlyos sérüléseket szenvedett (Debora énekének háttere?). Kr. e. 10. sz.: újra virágzásnak indult. Kr. e. 918: Sisák lerombolta. Fontos leletek: öntőforma termékenységi istenszobrok készítéséhez; egy kultikus központban 140 sertés csontjai; agyagtáblák alfabetikus, de az ugarititól eltérő ékírással írt szöveggel, vsz. a Kr. e. 12. sz.-ból.

tánc: Az érzelmek kifejezésére részét alkothatta a kultusznak (vö. az egyiptomi, mezopotámiai ábrázolásokkal). A profán ~on kívül (Bír 21,21: szüretkor; Kiv 15,20; Bír 11,34; 1Sám 18,6: győzelem megünneplésére; Préd 3,4: ünnep alkalmával; Ez 6,11; Mt 11,17: gyász kifejezésére) Izr. a legtöbb ókori néphez hasonlóan a kultikus ~ot is ismerte (2Sám 6,14; Zsolt 149,3; 150,4; Iz 30,32b; Jer 31,13; vö. Zsolt 42,5; 68,26); az oltár körüljárását is ide lehet sorolni (26,6; 118,27). A Kiv 32,19 és 1Kir 18,29 bálványok előtti ~ról tesz említést. A prof.-k esetében a ~ lehet annak a jele, hogy rájuk szállt Isten lelke.

Tanisz: → Szoán.

tanító, mester: Az ÚSz a ~kat (gör. didaszkalosz) néhány helyen az őskeresztény közösségek vezetőiként említi (ApCsel 13,1: a prof.-k mellett; 1Kor 12,28 kk.: az ap.-ok és prof.-k mellett; Ef 4,11: a prof.-k, az evangélisták és a pásztorok mellett). Olyan Lélektől megáldott személyek voltak, akik nem „pneumatikusan”, mint a prof.-k, hanem személyes hitbeli tisztánlátásuknak köszönhetően tudtak másoknak ismereteket nyújtani. → karizmák; → katekézis; az igazság tanítójára nézve → Kumrán.

tanítvány: Az ÚSz-ben többféle értelemben szerepel. – 1. Általában az, akit egy → tanító oktat (Mt 10,24; Lk 6,40). – 2. Szűkebb értelemben az, aki valamely tanítást elfogad és szerinte él; ilyen értelemben már a prof.-knak voltak ~ai, ugyanígy a farizeusoknak (Mt 22,16; Mk 2,18), valamint Keresztelő Jánosnak is (Mt 9,14; 11,3). – 3. Csak az ÚSz-ből ismert értelemben: Jézus követői, elsősorban a 12 → apostol (10,1; 11,1; 28,16), aztán egy nagyobb kör, amely Jézushoz csatlakozott és vele tartott (Mk 2,15; Lk 7,11; Jn 2,2.17.22). Lk 10,1–17 70-re teszi (néhány kézirat és a Vg 72-re) azok számát, akiket Jézus elküldött hirdetni az Isten országát (→ Krisztus követése). – 4. ApCsel: azok mind ~ok, akik hittek Krisztusban, úgyhogy a ~ szó csaknem ugyanolyan jelentésű, mint a → keresztény (6,1; 9,20). Ilyen értelemben véve (nem tekintve az ap.-ok külön küldetését) a ~ feladata az, hogy a föld sója legyen (Mt 5,13–16), engedelmesen kövesse Mesterét, elsősorban a kereszt-hordozásban (Lk 14,26 kk.; Jn 8,31 kk.), részt vállaljon a gyalázatban és a gyűlöletben, amely Mesterének osztályrészül jutott (Mt 10,25; Jn 15,18–20). Arról lehet a ~okat megismerni, hogy szeretik egymást (13,35); ha hűségesek maradnak, nagy jutalomban lesz részük és az ítéletkor ítélkezni fognak Izr. 12 törzse fölött (Mt 19,28 kk.; Lk 22,28–30).

tannaiták: → Misna.

tanúság: eredetileg jogi fogalom, amely mindenekelőtt a perjogban és szerződéskötéskor játszott szerepet. Ez a Bibliában is megfigyelhető; ugyanakkor a bibliai szóhasználatban vallási tartalmat is hordozhat. – I. Az ÓSz-ben. A) Az ember ~a fontos szerepet játszik a jogi ügyekben, ezért a törv. különféle rendelkezéseket tartalmaz. Így tanúk nélkül nem lehet senkit elítélni (Szám 5,13). A Tízparancsolat tiltja az apodiktikus hamis ~ot (Kiv 20,16; MTörv 5,20). A 19,15–20 arra ad gyakorlati útmutatást, hogyan lehet a hamis ~nak elejét venni: csak egynél több tanú tanúvallomása érvényes (vö. Szám 35,30); ha kétség fér a tanú igazmondásához, felelősségre kell vonni, és azt kell vele tenni, amit ő akart tenni alaptalanul vádolt testvérével. A Kiv 23,1: tiltja a bűnös melletti tanúskodást. Lev 5,1: a bíró az eljárás elején „föltételes” átkot mond a tanúkra. Némelyik zsoltár szerzője panaszkodik a hamis tanúk miatt (Zsolt 27,12; 35,11); a Péld is ismételtelen elítéli őket (14,5; 19,5.9; 21,28; 24,28; 25,18). – B) Tárgyak is tanúskodhatnak, különösen szerződéskötéskor. Amikor Jákob és Lábán a határt illetően megegyeznek, követ hordanak össze rakásba, annak jeléül, hogy ezt a határt rossz szándékkal nem akarják átlépni (Ter 31,45 kk.). A Jordántól K-re letelepedett törzsek oltárt emeltek tanúul köztük és Izr. között, utódaik és Izr. utódai között, hogy Jahvét fogják tisztelni, és kultuszát tisztán megőrzik (Józs 22,26 kk.). A ragadozó által szétmarcangolt állat darabjai annak vétlenségét tanúsítják, akire az állatot rábízták (Kiv 22,12). Iz 19,19 kk. megjövendöli, hogy Egyiptom földjén oltár és emlékoszlop épül, s ez „jel lesz és bizonyág a Seregek Ura számára”. Az ilyen emlékek hűtlenség esetén vádat emelnek (MTörv 31,19; Józs 24,25–27). – C) Isten is szerepel az ÓSz-ben tanúként. Így szerződéskötéskor (Ter 31,44 kk.), Sámuel mellett, Izr.-lel szemben (1Sám 12,5), Dávid és Jonatán között (20,23.42). A világ végén az ítéletkor Jahve tanúként fog fellépni a bűnösök ellen (Jer 29,23; Mal 3,5); de tanúja annak is, ami az emberben lejátszódik (Bölcs 1,6), s a hűségnek szintén (Mal 2,14). Mélyebb értelemben véve a törv.-ben is Jahve ~át látják (Zsolt 19,8; 119), mert tanúsítja Isten akaratát. Jahve maga írta fel a szavakat 2 kőtáblára (Kiv 32,16), ezért a kőtábla maga a bizonyág (25,16.21). A → láda, amelyben elhelyezték, 10-szer a bizonyág v. tanúság ládájaként szerepel az ÓSz-ben, a szt. sátor pedig 5 helyen a bizonyág v. tanúság sátoraként. – D) A ~ fogalma akkor kapja meg mélyebb vallásos értelmét, amikor az embert Isten tanújának tekintik, így pl. a próf.-kat v. Dávidot (Iz 55,3 kk.). A 43,10–13; 44,7–11 egyértelműen tanúsítja, hogy Izr.-t mint a helyes istenismeretre és a benne való hitre kiválasztott népet Jahve tanúul hívta más népek hamis isteneinek tanúival szemben. Csak Izr. tehet Jahvéról ~ot, mert csak Izr. kapott kinyilatkoztatást. – II. Az ÚSz több helyen tartalmaz utalást a MTörv 19,15 előírására, hogy 2 v. 3 tanúnak kell ~ot tenni (Mt 18,16; Jn 8,16; 2Kor 13,1; Zsid 10,28; 1Tim 5,19). Jézus (Mt 26,59 kk.) és István diakonus (ApCsel 6,11) perében szintén jogi értelemben szerepelnek a tanúk. Egyébként a szinoptikusok műszóhasználata nem következetes. A fogalom akkor válik jellegzetesen úsz-i fogalommá, amikor Jézus a tanítványoknak előre megmondja, hogy tanúságot fognak róla tenni a hatalom – zsidó és pogány – birtokosai előtt (Mt 10,18); ebből következően később a 'mártír' értelem is hozzátapadt a tanú gör. megfelelőjéhez. Ezt a Jel egyértelműen mutatja: a 2 tanúra ~ tételük után vértanúhalál vár (11,7–9). A próf. azok lelkét látja, „akiket az Isten szaváért és tanúságtételükért öltek meg” (6,9; vö. 17,6). Az ApCsel és Jn még jellegzetesebb értelemben él a fogalommal. – 1. Az ApCsel szerint az ap.-ok a feltámadt Krisztus tanúi voltak (2,32; 3,15; 4,33; 13,31; 22,15); tanúsítaniuk kellett mind a szavait, mind a tetteit (1,22; 5,32; 10,39; 22,15; vö. Lk 1,2). A tanúnak itt már missz. küldetése van: ünnepélyesen ki kell jelentenie, hogy amit hirdet, azt látta és hallotta. Pál ap. olykor szintén ~tevésnek tekinti az ap.-i munkát (1Kor 15,15; 2Tesz 1,10; 2Tim 1,8; vö. 2,2). – 2. János írásaiban a ~ fontos szerepet tölt be. A tanúskodni ige Jn-ban 30-szor szerepel (Mt-ban és Lk-ban 1-szer), a ~ pedig 13-szor (Mk-ban 2-szer, Lk-ban 1-szer). A ~ Jánosnál kapcsolatban áll az olyan, szintén központi szerepet betöltő fogalmakkal, mint → kinyilatkoztatás, → hit és hitetlenség. A tanúk: Keresztelő János (Jn 1,7.15.19; 3,26; 5,33.36), az Írás (5,39), Jézus (5,31; 8,13.14.18), Jézus tettei (5,36; vö. 9,3.4), a → Vigasztaló (15,26: Paraklétosz), a tanítványok (15,27), az evangélista (21,24), valamint a Lélek, a víz és a vér (1Jn 5,6). Mind a maguk sajátos módján tesznek ~ot Jézus Krisztusról, végső fokon az Atya nevében, tehát egy véges kinyilatkoztatást alkotnak. A különféle személyes tanúk mind arról beszélnek, amit maguk láttak és hallottak. A tanúskodás és a látás egyaránt összetartozik Keresztelő Jánosnál (Jn 1,34), Jézusnál (3,11.32) és

az evangélistánál (19,35), jóllehet a két dolog közti viszony Jézusnál más, mint a többiekénél. Jézus annak a szemtanúja, amit az Atyánál látott (3,32); a többiek ezzel szemben bizonyos földi eseményeket látnak (a Szentlélek leszállását, Krisztus átszúrt oldalát), és azt tanúsítják, amit a hit lát bennük. Ez a ~ arra irányul, hogy akik hallják, azok is higgyenek (1,7; 19,35; vö. 3,2.12.33); mindenképp 1Jn 5,5–12 tanúsítja, mennyire fontos az összefüggés a ~ és a hit között.

Tappuach (héb. 'almafa'): helységnév az ÓSz-ben. 1. ~ v. Bet-~: kánaánita erődítmény Bétel és Cefer között; Manasse területén feküdt, de Efraim birtoka volt (Józs 17,8; 2Kir 15,16). 1Mak 9,50: Tefon néven szerepel. Ma: Tell Sejk Abu Zarad. – 2. város a Sefelán. Júda törzsi birtoka volt (Józs 15,34). Ma vsz. Bet Nettif.

Targum (héb. 'fordítás'): az ÓSz arám fordítása. – I. Keletkezése. Annak köszönheti létrejöttét, hogy a zsidóságon belül a héb.-t felváltotta az arám nyelv, és szükségessé vált, hogy az ÓSz-nek a zsinagógai istentiszteleten felolvasott részeit lefordítsák a népnek a köznyelvre. A ~ szabálya szerint a Tórát felolvasáskor versről versre kell fordítani; írott ~-szövegeket nem szabad felolvasni. A ~ rendeltetése az, hogy elősegítse az írások megértését, ezért általában parafrázisszerű, sokszor a homília sajátosságait mutatja és építő jellegű. Először csak a szájhagyomány őrizte (így helyenként és koronként más-más formájú), csak később jegyezték le. – II. A különféle ~ok. A) A Tórához. 1. A Kurnráni ~ a Lev 16-hoz (4QtgLev) és az egyébként inkább → Midrást képviselő ún. Apokrif Genézis (1QapGn), a legrégebb Tóra ~ok, amelyeket ismerünk. – 2. Az Onkelosz (Aquila)-~ arám irodalmi nyelven keletkezett; lehetséges, hogy Palesztinában, de babilóniai közösségekben jegyezték le (a legrégebb szövegek, amelyek a kairói genizából kerültek felszínre, babilóniai pontációt mutatnak); normatív rabbinista magyarázatot ad. – 3. A palesztinai (ill. „jeruzsálemi”) Pentateuchus-~ok (TJer) népies arám nyelven keletkeztek; palesztinai eredetűek és a palesztinai hagyományt őrzik. Az eredetinek többnyire egyszerű, helyenként haggadaszerű visszaadása; a 9. sz. körül írták le (a legrégebb szövegek a kairói genizából ismeretesek és palesztinai pontációjúak); az Onkelosz-~ háttérbe szorította őket, így csak haggadaszerű kiegészítések maradtak fenn. Az Onkelosz-~ból és a TJer elemeiből a 7–8. sz. után keletkezett az ún. (Pseudo) Jonathan-~ (TJer I.), csaknem az egész Pentateuchushoz. A haggadaszerű elemek külön összegyűjtve is fennmaradtak az ún. Töredékek ~ának (TJer II.) különféle formáiban. Ebben az alakban a TJer és a TJer I. bekerült a rabbik nyomtatott bibliáiba és a poliglotta kiadásokba. A teljes TJer, amelyet kikövetkeztettek, erősen felduzzadt; 1956-ig tévesen Onkelosz-~ként tartották nyilván azt a kéziratot, mely eredetileg viterbói Aegidius bíboros († 1531) tulajdona volt, majd a Casa dei Neofitiből a Vatikáni Könyvtárba került; A. Diez Macho azonosította, és megállapította, hogy TJer (TJer Neofiti I.). – B) A prófétákhoz. 1. A kairói genizából kerültek elő palesztinai és babilóniai pontációjú töredékek (pl. Józsue könyvéhez). – 2. Jonathan-~ (Theodotion?) a próf.-khoz: feltehetően Palesztinában keletkezett, de nem előbb az 5. sz.-nál; Babilóniában szerkesztették; sok haggadaszerű kiegészítést tartalmaz. Jemeni kéziratokban és a Codex Reuchlinianusban, valamint a rabbik bibliáiban őrződött meg. – C) Más könyvekhez. 1. A Kumráni Jób-~ (11QtgJob) 1957 óta ismeretes. Lehetséges, hogy erre vonatkozik a Talmud adata, amely szerint az idősebb Gamaliel elrejtett egy Jób-~ot. A LXX legrégebb kézírata szintén utal Jób 42,7-hez a szüriaké bibloszra. – 2. Azok az egyéb szentírási kv.-ekhez (Dán, Ekd, Neh kivételével) készült ~ok, amelyek a rabbik bibliáiból és a poliglotta kiadásokból már ismeretesek voltak, s amelyek keletkezési idejük és jellegük szempontjából nagyon különbözők, részben szinte szó szerinti fordítások, v. nagyon midrásszerűek. – III. Az ÓSz-et illetően a ~ok jellegüknek megfelelően (mint parafrázisok) nem annyira a szövegtört. és szövegkritika, mint inkább a szöveg utótört.-e (értelmezése és értelmezésének tört.-e) szempontjából jelentősek. – IV. Az ÚSz-et illetően újabban Jézus nyelvének vizsgálatához, valamint a szellemi-vallási környezet felderítéséhez és így az ÚSz magyarázatához merítenek a ~okból adalékokat, ennek következtében többre értékelik őket, mint korábban.

Tarhaka: → Tirhaka.

Tarichea: → Magdala.

társadalom: Az ember társadalmi lény. A társadalmi élet adott v. újonnan létesített intézmények kereteiben folyik, amelyek közül a legfontosabb a család és a nép. A ~ formái a tört. folyamán alá vannak vetve a változásoknak. – 1. Az ember a Biblia, a kinyilatkoztatás szerint is társas lény. Mindkét teremtéstört. kiemeli – mindegyik a maga szempontjai szerint – a férfi és a nő alapvető egymásrautaltságát (Ter 1,27; 2,18–24). Ábrahám arra kap meghívást, hogy → Isten népének ősatyja legyen (pl. 12,2). Utódaiból a szövetséggel válik Isten népe, amely egyfajta szerződési viszonyt hoz létre köztük és Isten között (Kiv 10). Jézus Krisztus később elkülönítette az üdvösségtört.-et attól a partikuláris fogalomtól, amelyet Izr. képviselt, ugyanakkor azonban olyan Egyh.-at alapított, amely egyetemes, amelybe tehát minden nép, nemzet beletartozik, másfelől viszont társadalmilag szervezett (Mt 16,18; 18,17 kk. stb.). Az üdvösség nem az egyedek boldogsága lesz, hanem Isten teljes győzelemre jutott országa (Jel 21,1–22,5). – 2. A Bibliából kiolvasható, hogy a kinyilatkoztatás nem kapcsolódik össze elválaszthatatlanul egy adott tört.-i korban adott, meghatározott társadalmi formákkal. Izr. tört.-ének elején a bronzkor félnomád társadalmi formái voltak adottak, az Ígéret földjének elfoglalása után a korai vaskor földművelő kultúrája, Jézus idejében viszont elsősorban a hellén-római világ városállamai (polisok) határozták meg a ~ szerkezetét. A kinyilatkoztatás mindegyikben testet öltött, gondoljunk csak a tört.-ileg annyira meghatározott, mégis Isten szavának tekintett törv.-ekre a Pentateuchusban. Ugyanakkor a kinyilatkoztatás nem vonja ki a társadalmat a tört.-i változások alól, gondoljunk a roppant bonyolult és eleven hagyománytört.-re, amely a modern Pentateuchus-kritika eredményei szerint a Pentateuchus szóban forgó törv.-eit is érinti. Így érthető az egészséges hermeneutika követelménye; még az egész Biblián végighúzó, változatlan közlések esetében is meg lehet, sőt meg is kell kérdezni – mint amilyen pl. a nők helyzete –, hogy az adott részletet illetően kinyilatkoztatott igazsággal állunk-e szemben, v. csak ennek valamely adott történelmi-társadalmi helyzetre alkalmazásával.

Tarsis: gör. város (Ter 10,4), amelyet a Földközi-tengeren hajóval lehetett megközelíteni (Jón 1,3; 4,2); élénk kereskedelmet folytatott Tírusszal (Ez 27,12). Fekvése bizonytalan; a LXX és a Vg a 27,12 esetében Karthágóval számol, vsz. tévesen; ugyanígy kétes a Fekete-tenger mellé helyezése és a szicíliai Tarrosszal való azonosítása is. Még leginkább a hispániai Tartesszossal lehet kapcsolatba hozni. A ~i hajók (1Kir 10,22; Iz 2,16) hosszú utak megtételére alkalmas, nagy hajók voltak. A király előtt hódoló ~beliek Ny képviselői a Messiás előtt (Zsolt 71,10).

tarsoly: → élet könyve, → erszény.

Tartak: a Kr. e. 721 után Szamariába telepített → avviták istene (2Kir 17,31). Vsz. → Atergatejonnal azonos, akit Hieropoliszban még a hellén időkben is tiszteltek (vö. 2Mak 12,23).

tartán (az asszír tartanu v. turtanu héb. változata): az asszír hadsereg magasrangú főtisztje (tábornok). Az ÓSz-ben kétszer szerepel (2Kir 18,17; Iz 20,1). A Vg Tharthan személynévnek fordítja, a legújabb magyar fordításban főpohárnok.

Tarzus, Tarzosz (gör.): város Kilikiában (ApCsel 21,39); Pál ap. szülővárosa (9,11; 21,39; 22,3). A föníciaiak alapították Küdnosznál, nem messze a tengertől. A Szeleukidák uralma alatt nagymértékben hellenizáltak, és kitűnt tudományos szempontból szerzett tekintélyével. Antonius idején róm. uralom alá került, és Kilikia róm. provincia fővárosa lett. Pál megtérése után néhány évig még ~ban élt (9,30; 11,25; Gal 1,21).

Tattenai: Abarnahara perzsa satrapaság (az Eufrátesztől Ny-ra eső területen) helytartója I. Dárius uralma (Kr. e. 521–485) idején. Felelősségre vonta Izr. fiait a jeruzsálemi templom újjáépítése miatt (Ezd 5,3–5); I. Dáriusnak küldött jelentését 5,7–17 tartalmazza. Részben I. Dárius levele is fennmaradt (6,6–12), amelyben engedélyt adott a munkálatok folytatásához. A helytartó eszerint járt el (6,13). Rendszerint a perzsa forrásokból kimutatható Ustannival azonosítják, aki Babilónia és Abarnahara helytartójaként Gobrya utóda volt. De A. Ungnad szerint Tattannuval azonos, aki Dárius 20. évében Abarnahara satrapája volt.

tavas: → évszakok.

Tebet (az akkád tebetu héb. változata): a 10. hónap (dec. közepétől jan. közepéig) akkád neve; a babiloni fogság után a zsidók közt is meghonosodott (Esz 2,16).

tefillin: → imaszíjak.

Tefon: → Tappuach.

tégla: Fakeretbe döngölt agyagból készült (Náh 3,14), a napon szárították v. ritkábban kemencében égették ki. Egyszerű házakhoz (Iz 9,9) szolgált építőanyagul v. erős és magas kőalapra városfalakat építettek belőle (→ erődítés); Palesztina határain kívül (2Sám 12,31) nagyobb építkezéshez is felhasználták (Ter 11,3; Kiv 1,14; 5,7 kk. 16.18 kk.). Formája és mérete eltérő volt. Az agyagba töreket keverték (5,7). Iz 65,3: a ~t áldozatbemutatásra (oltárt építve?) is felhasználták. Ez 4,1: a ~ talán 'agyagtábla' értelmű. A száraz éghajlatú országokban (Egyiptom) évezredes ~épületek is fennmaradtak.

190. Kézzel formált vályogtégla Jerikóból. A lyukakat ujjal nyomták bele, hogy a kötőanyag szilárdabban összefogja

tehén: → szarvasmarha, → tisztítóvíz.

tej: A kecske-, birka- és tehén~ Izr.-ben a legfontosabb élelmiszerek közé tartozott (Sir 39,26; Péld 27,27; MTörv 32,14; 1Kor 9,7). Bőrtömlőkben tárolták (Bír 4,19), s a vendéget is megkínálták vele (Ter 18,8). A törv. tiltotta, hogy a gidát anyja ~ében főzzék (Kiv 23,19; 34,26; MTörv 14,21). E tilalom értelme ugariti szövegek alapján világosodott meg: föníciai-kánaáni kultikus szokás volt. A ~ bősége a gazdagság és a jólét s a messiási boldogság jelképe (Iz 55,1; 60,16; Jo 4,18). Jákob áldásában Júda erejének és szépségének jelképe a ~fehér fog (Ter 49,12). Az Én-ben a vőlegény kedvességére utal (4,11; 5,12). Az ÚSz-ben a hamisítatlan és romlatlan ~ az igaz tanítás szimbóluma (1Kor 3,2; Zsid 5,12; 1Pét 2,2).

tej és méz: A legelőkből és mézelő virágokban gazdag Kánaánban aránylag kevés munkával bőségesen termelt. Ezért az ÓSz-ben Kánaánt tejjel-mézzel folyó földnek nevezik (Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; Lev 20,24; Szám 13,27; MTörv 6,3; Józ 5,6; Jer 11,5; Ez 20,6.15; Bár 1,20; Jób 20,17; Sir 46,8). A ~ nagyon kifejező kép Kánaán istenáldotta termékenységére. – Amikor Izr. a honfoglalás utáni századokban a földművelés révén más termékekhez is hozzászokott, a ~re való hivatkozás a földművelés előtti viszonylagos szegény korszakra utal. Így válik érthetővé Iz 7,10–25 (itt a ~ a nyomorúság jelképe!). Az allegorikus értelmezés szerint a 7,15 a messiási-eszkatologikus idők bőségére utal. Én 4,11 (vö. 5,12): a ~ itt a vőlegény kedvességének leírásához szolgál eszközzül.

tejjel-mézzel folyó ország: → tej és méz.

Tekoa: 1. Káleb nemzetségéből Asechur fia (1Krón 2,24; 4,5). – 2. város Júda hegyén, amely Kálebnek és Júdának volt a birtoka (Józ 15,59a). Innen származott többek között → Ámosz próf. (Ám 1,1). Rechabeám kiépítette (2Krón 11,6; Jer 6,1); a fogság után újra benépesítették (Neh 3,5.27). Ma Hirbet Teku, szórványosan lakott helység Jeruzsálemtől 16 km-re, D-i irányban. A helyi hagyomány szerint itt van Ámosz próf. sírja. → En-Gedi, → Júdea pusztája.

tél: → évszakok.

Tel-Abib (az asszír Til-abubi héb. változata): a száműzött zsidók kolóniája Babilóniában a Kebar folyó mellett, Ezekiel lakóhelye (Ez 3,15). Az asszír szó olyan áradáskor keletkező hordalékdombot jelent, amely Babilóniában többfelé is előfordult. A Vg a szót 'új termények asztagja'-ként (acervus novarum frugum) fordítja. Egy újabb értelmezési kísérlet ~ot nem helységnévként fogja föl, hanem a száműzöttek egy csoportjára vonatkoztatja.

telelat (arab): a → tuel többes száma, 'romhalmocskák'.

telihold: → újhold.

teljesség elérkezése: → beteljesedés.

tell (arab 'domb'): helynévelem (pl. Tell-el-Oreme). Az arab nyelvet beszélő világban a ~ a tört.-e során ugyanazon a helyen többször felépített lakóhely rétegeiből kialakult mesterséges domb, régészeti lelőhely. A vízben szegény vidéken kevés a városépítésre alkalmas hely, ezért ha természeti katasztrófa (földrengés, tűzvész) v. ellenség elpusztított egy várost, a következő nemzedékek ugyanott építették újjá. A korábbi épületeket nem tüntették el, hanem bizonyos szintig lebontották a falakat, majd feltöltötték, és az így nyert térség lett az új város helye. A feltöltés során használati tárgyak, mozaikok, pénzek kerültek a föld alá, s lettek tanúi a város tört.-ének, és a régészeti rétegvizsgálatok révén fontos és pontos adatokat közölnek. Az utóbbi évtizedek nagy felfedezése volt a rétegvizsgálat. Pontosabban annak felismerése, hogy a ~ rétegei tortaszerűen őrzik a múltat: föld – kultúremlékek – föld – kultúremlékek (olykor 8–10 réteg egymás fölött), és a rétegek adatait visszafelé kell olvasni. A legfelső réteg ui. a legfiatalabb, a legalsó a legkorosabb. Ez a felismerés azért volt fontos, mert az óvatlan feltárás során ez a sorrend – ahogy kihányták egy gödörből a földet – a visszájára fordult. – A helységnevekben a ~ a következő változatokban fordul elő: ha több romhalom van egymás mellett: tulul (pl. Tulul-el-Alajik); ha jelentéktelen kis halomról van szó: tuel; ha ebből van több egymás közelében: telelat. Ha a romhalom csak 1–2 réteget rejt magában és esetleg nem is emberek, hanem a szél temette be: hirbet (pl. Hirbet Kumrán). – A ~ héb. megfelelője: tel már a Szentírásban is előfordul. Józ 8,28: Józue földig égette Ait, és örökre tel-lé, romhalmommá tette. Jeremiás arról jövendölt, hogy Jeruzsálem tel-je újjáépül (Jer 30,18). – A ~ egyiptomi megfelelője: kom.

Tema: város ÉNy-Arábiában. A Ter 25,15; 1Krón 1,30 Izmael birtokaként tartja számon, Jer 25,23 Dedánnal és Buzza említi, Iz 21,14: híres oázis, Jób 6,19: karavánok pihenőhelye. A mai ~ oázist ékiratos emlékek is említik. Kr. e. 553–546: Nabú-naid király ~ban palotát épített, s székhelyévé tette.

Temán, Támán (héb. 'Dél'): edomita törzs, amely Elifáz fiai közé számított (Ter 36,11.15.42; 1Krón 1,36.53). Abd 9: Ézsau hegyén; Ám 1,12: Boszra közelében; Hab 3,3: Fárán hegye mellett; Ez 25,13: Dedántól É-ra feködött. A temaniták (Ter 36,34; 1Krón 1,45) bölcs emberek hírében álltak (Jer 49,7; Bár 3,22). Jób egyik barátja, Elifász szintén ~ból származott (pl. Jób 2,11). N. Glueck a mai Tavilannal azonosítja.

temetkezés: I. Módja. A) A holttesttel kapcsolatos teendők. A halott szeme lezárásának szokását nagyon korai forrásból ki lehet mutatni (Ter 46,4); a Misna szerint (Szabbat 23,5) ezt a szolgálatot szombaton nem volt szabad elvégezni, és aki túl korán zárta le valakinek a szemét, az „vért ontott”. Más teendőről nem tud a sírba helyezés előtt az ÓSz, nem tekintve Jákob és József egyiptomi szokás szerinti bebalzsamozását (Ter 50,2 kk. 26.). Sem a kánaániak, sem Izr. fiai nem balzsamozták be a holttestet. Szinuhe tört.-e szembeállítja az Egyiptomban szokásos bebalzsamozást (→ mumifikálás) és az elhantolás „ázsiai” módját, amikor is egyszerűen állatbőrbe göngyölték a halottat; ennek az állatbőrnek lehetőleg annak kellett lennie, amelyet a halott életében öltözködésül viselt. 1Sám 28,14 ilyen szokásra utalhat (Sámuel köntösbe burkolták; vö. 2,19; 15,27); a hősök „fegyvereikkel szálltak le az alvilágba, és fejük alá tették kardjukat és csontjaik alá pajzsukat” (vö. Ez

32,27). Az úsz-i időből több részletet ismerünk. Az ApCsel 9,37 és a Misna (1c) szerint a holttestet az asszonyok mosták meg, zsidó szokás szerint (vö. Jn 19,40) fűszerekkel gyoicsba göngyölték. Mt 27,59; Mk 15,46; Lk 23,53 szerint Jézus testét 'lepel'-be göngyölték, de Jn 19,40 szerint 'pólyá'-ba (vö. 11,44) tekerték, a fejét pedig kendővel takarták be (20,7; vö. 11,44). Amikor János a pólya szóval élt, amely nagyobb gyoicsdarabokra is vonatkozhat, vsz. szintén 'gyoicslepel' értelmet akart kifejezni. Az előkészületek után a halottat a ház legszébb szobájában terítették ki (ApCsel 9,37), majd a rokonok és a barátok → siratóasszonyokkal és fuvolásokkal (Mt 9,23) elsiratták. – B) Sírba tétel. A halottat rendszerint még halála napján eltemették (27,57 kk.; Jn 11,39; ApCsel 5,6; vö. MTörv 21,22 kk.), kb. 8 órával a halála után, ahogy az K-en még napjainkban is szokás. De Ter 50,3: Jákobot a bebalzsamozás miatt csak 40 nap múlva temették el. A halottat gyermekei (25,9; 35,29; Mt 8,21), rokonai (Bír 16,31), barátai (1Kir 13,29 kk.; Mt 14,12; Mk 6,29), szolgálói (2Kir 23,30) és sokan mások kísérték (1Mak 2,70; Lk 7,12) a sírhoz, a 2Kir 13,21 alapján föltehetően koporsó nélkül. Josephus Flavius (Contra Apionem 2,26) szerint Mózesig visszanyúló szokás volt a gyászmenethez, amellyel valaki találkozott, egy darabon csatlakozni. A → sírt v. egy részét beszórták illatos füvekkel (vö. 2Krón 16,14); királyok v. előkelő személyek temetésekor tetemes mennyiségű illatszert el is égettek (2Krón 16,14; 21,19; Jer 34,5). A halottat hátára fektetve helyezték sírba; feje alá olykor kőpárnát tettek; a bronzkorban néha oldalt fektették és egy kissé meghajlították a holttestet. A kőrézkorban (kalkolitikum) v. korábban a holttestet gyakran guggoló helyzetben tették sírba; a térde az állához ért és a sarkok olyan közel voltak a medencéhez, amennyire csak lehetett. Minthogy ez a testtartás megfelelt a magzaténak az anyaméhben, némelyek azt a gondolatot olvasták ki belőle, hogy a halál visszatérés a föld méhébe. Vsz. közös étkezés is szokásban volt a temetés alkalmával a sírnál, de a gyász elteltével mindenképpen (16,7; Tób 4,1f). A gyász 7 napig tartott (Ter 50,10; 1Sám 31,13; Jud 16,24; Sír 22,12). – C) A sír felszerelése (→ halottakról való gondoskodás). A palesztinai ásatások során felszínre került leletek arról tanúskodnak, hogy a sírokban különféle tárgyakat is elhelyeztek. A bronzkorban merítőedénnyel ellátott nagy, teletöltött vizesedényeket tettek a halottak mellé; ezek hegyes alját a földbe süllyesztették. Ezenkívül tettek még a sírba étkezéshez való edényeket, fegyvereket, ékszereket. Némely esetben mintha az edényeket szándékosan összetörték volna. A Negeben feltárt sírokban emberi csontvázaikon kívül ló- és számarcsontvázakat is találtak. Ezeket a hikszoszokkal hozzák kapcsolatba. Azokban a sírkamrákban, amelyek a vaskorból valók, tehát abból az időből, amikor Izr. fiai elkezdtek Palesztinában megtelepedni, nem voltak vizeskorsók és gabonatartályok, helyettük számos kis, sőt sokszor miniatúr edény és → amulett került felszínre. A legszembeötlőbbek ezekben a sírkamrákban a változatos formájú olajmécsesek (→ mécses). A hellén korban különösen sok olajmécses tettek a sírokba, parfümös üvegcsékkal és illatszerekkel; élelmiszert viszont egyáltalán nem lehet kimutatni. A gör.-róm. korban szívesen tettek aranydiadémot a halott fejére v. egy aranypántot a homlokára, v. esetleg a szájába. Ezen felirat is lehetett (rendszerint: „ne félj!”). – D) A halottégetés mint elhamvasztás nem szemita szokás volt. 1Sám 31,12 kk.; Ám 6,10: itt arról a szokásról van szó, hogy a lágy részeket elégették, a csontokat olajba v. zsírba mártották, gyoicsba göngyölték, és urnába helyezték, hogy a csontok jobban megőrződjenek. Az effajta halottégetéstől meg kell különböztetni az elhamvasztást, amely – a földbe temetésen kívül – a róm.-aknál volt szokásban; főleg az alacsonyabb néprétegek kényszerültek rá. A hamut columbariumban v. szegények esetében olla communisban helyezték el. A régi Kánaánból is kimutatható ez a szokás. Izr.-ben az elhamvasztás soha nem volt szokásban, legföljebb csak büntetésként (Ter 38,24; Lev 20,14; 21,9; Józs 7,25); kivétel: 2Kir 23,16 (vö. 1Kir 13,31: hogy „az ő csontjai mellett nyugodjanak csontjaim”). Ám 2,1: Moábnak bűnül rója fel, hogy elégette Edom királyának csontjait, ezért a büntetés nem maradhat el. Abból, hogy a krónikás (1Krón 10,12) már nem említi Saul esetében a holttest elégetését, arra lehet következtetni, hogy közben szigorúbbá váltak Izr. fiainak nézetei. – II. Jelentősége. Izr. fiai fontosnak tartották, hogy ha meghalnak, eltemessék őket; nagy szerencsétlenségnek számított temetetlenül maradni (Préd 6,3); a háborúnak ez volt az egyik legszörnyűbb következménye (Iz 34,2 kk.; Zsolt 79,2); Isten büntetésének tekintették (MTörv 28,26; 2Kir 9,10; Jer 7,33; 14,16; 16,4.6; 19,7; 22,19; 25,33; 34,20; 36,30; Ez 29,5); még az ellenségnek is rendeztek temetést (1Kir 2,31; 2Kir 9,34). A temetésnek ez az

értékelése – legalábbis ami az eredetét illeti –, annak a felfogásnak volt a következménye, hogy a halál utáni élet attól függ, hogy az ember holtteste miként őrződik meg. Ahogy az élelem is mutatja, amellyel a bronzkorban a halottat ellátták, s amely semmiképpen nem tekinthető áldozati ajándéknak, ezt a továbbélést meglehetősen anyagi módon képzelték el. Mindenesetre eltemetetlenül nem lehetett az elköltözöttnek része a nyugalomban, amely a halál utáni élet lényegét jelentette (vö. Iz 14,19 kk.). Hogy a temetés számított a → seolba belépés feltételének, a 14,9 kk. alapján (vö. 14,19 kk.) nem állítható; ezenkívül a sír és a seol fogalma eléggé közel állt egymáshoz (vö. pl. Ez 32,17 kk.). A halál utáni életnek ez az anyagi módon való értelmezése nyilvánul meg Izr. fiainak abban a kívánalmában is, hogy atyáik mellé temessék őket (Ter 47,30; 2Sám 19,38). Gedeon (Bír 8,32), Sámson (16,31), Azahel (2Sám 2,32), Achitófel (17,23) és Júdának csaknem minden királya és Izr. királyai közül is sok esetében szerepel kifejezetten családi sírbolt az ÓSz-ben. Isten büntetésének tekintették, ha valakit nem atyái mellé temettek el (1Kir 13,22); és viszont: jutalomnak számított, ha valaki ősei mellett nyugodhatott (pl. 2Kir 12,22). Ilyen kívánság csak akkor merülhet fel, ha hitték, hogy az → élet a halál után valamiképpen a földi maradványokhoz kapcsolódik. Így kap értelmet a héb. kifejezés: 'az atyák mellett nyugodni' v. 'az atyákhoz megtérni'. Az ÓSz idején azonban ez még csak puszta fordulat (vö. 1Kir 2,10; 2Kir 8,24; 15,6; 16,20; 20,21 stb.), de azért a halál utáni élet fogalma már az ÓSz-ben is sokat veszített eredeti anyagi, konkrét mivoltából. A fogalomnak ezt a módosulását, finomodását az a változás is tanúsítja, amely a sírkamrákban a bronzkor végétől kimutatható. Az élelem helyébe szimbólumok kerültek, amelyeknek olykor mágikus erőt is tulajdonítottak. Végül már csak a világosság (mécses!) volt az egyetlen olyan dolog, amelyre a halottnak szüksége lehetett; de nem sokkal később már ez is csak annak a meggyőződésnek a jele, hogy a továbbélésnek nem földi feltételei vannak. → osszuárium.

191. Temetkezési formák. I. Bronzkori barlang sír Lachis mellett. A barlang oldalába vájták a sírhelyet (loculus), a holttestet az ún. padon helyezték el. – II. Sziklásír Jeruzsálemben a Kr. e. 1. sz.-ból. A központi kamrából 4 nagy üreg nyílik a holttestek számára. A kisebb mélyedések osszuáriumként szolgáltak

templom: I. Jeruzsálemben → jeruzsálemi templom. – II. Jeruzsálemben kívül. A) Az aradi ~. Felfedezése (1963 és feltárása a régészet meglepetései közé tartozik; az első régészetiileg megragadható Jahve-~. A Ny-i falhoz csatlakozó ÉNy-i sarokban helyezkedik el a szentély, amely a Kr. e. 10. sz.-ba, tehát Salamon korába nyúlik vissza (XI. réteg), és Ny-ról K felé (tájolás!) 3 helyiséget ölel fel: a kicsi, nagyjából négyzet alapterületű legszentebb szentélyt (3 lépcsőn érhető el; 3 jól megmunkált → kőoszloppal, masszébával, amelyek közül az egyik vörösrétegre van festve: X. réteg; a bejáratnál 2 → illatáldozati oltár); az előtte szélesen elterülő (2,65×9 m) szentélyt (később 1,5 m-rel kiszélesítették az átmenetnél), amelyben egy kőpad szolgált a felajánlott illatszertárolására; végül a szintén hosszasan elnyúló előteret, amely vsz. fedetlen volt. A szentélybe vezető bejárat 2 oldalán 2 oszlop állhatott a felszínre került 2 talapzatból kikövetkeztethetően; vö. 2Krón 3,17. Előtte K-re udvar terült el, amelyet az előtértől alacsony kerítés különített el; itt állt a faragatlan kövekből épített → égőáldozati oltár (a tetején kőlap látható vájatokkal; hamumaradványok; kimutatható, hogy megnagyobbították; a Kr. e. 8. sz.-ban használaton kívül helyezték, talán a → Hiskija által szorgalmazott vallási megújulás jegyében) és egy kőlapokból készült ovális medence (mosakodásra?). Az udvart oldalt kamrák és magazinok tagolták. A VI. réteghez egy-egy fal tartozik, ez keresztben átvezet az épületen és így használhatatlanná tette; építése → Jozija reformjával függhet össze. Az erőd lerombolása után (Nebukadnezár?) a ~ környéke nyitott udvar képét nyújthatta, épület nélkül. Ismeretes egy osztrakon, amelyből kimutatható a Meremot (vö. pl. Neh 10,6) és a Pasur név (vö. pl. Ezd 2,38); ez jahvista papi család működésére utal. (Salamon idejében felváltotta egy régebbi, talán kenita kultusz?) Ennek a királyság korából való Jahve-templomnak a felfedezése hozzásegít, hogy más megvilágításba kerüljön a kultusz egységének (a deuteronomikus követelmények szerint) és a kultusz központosításának, ill. a kultusz folyamatos reformjának kérdése. – B) ~ a → Gerizim hegyén. Erre nézve → samaritanusok. – C) Az elephantinei ~. Az arám elephantinei → papiruszok (EP) tanúsítják,

hogy amikor → Kambüszész betört Egyiptomba (Kr. e. 525), már volt Elephantinén egy Jahu-~ (Jahve); ezt a hódítók (más egyiptomi ~tól eltérően) megkímélték. A zsidó állatáldozat miatt a kosistenség (Hnum) uralmon lévő papjai Kr. e. 410 k. lerombolták és kirabolták, de Bagoasz jeruzsálemi helytartó engedélyével, akihez a kolónia fordult, újra felépítették. Amikor azonban az elephantinei zsidó közösség szétszéledt (Kr. e. 400 k.), akkor végérvényesen eltűnt. Nem sikerült régészetileg biztosan helyhez kötni. A papiruszok 5 masszív kaput említenek, továbbá kőoszlopokat, cédrusfából készült tetőt, fatáblás borítást, bronz munkákat, a berendezésből oltárt, arany- és ezüstedényeket. Az uralkodó Jahve- v. Jahu-kultuszba belekeveredett → Bétel istenének és → Anathnak a tisztelete. – D) A leontopoliszi ~. Kr. e. 160 k. IV. Oniász pap VI. Ptolemaiosz segítségével – Iz 19,18 kk.-re hivatkozva – szakadár Jahve-~ot létesített a Nílus-deltában, egy zsidó szórványon belül (vsz. Tell-el-Jehudijében, kb. 25 km-re Kairótól É-ra, → Héliopolisz körzetében) a jeruzsálemi ~ mintájára (természetesen szerényebb kivitelben) egy elhagyott egyiptomi ~ átalakításával. Ezt a hivatalos zsidóság nem ismerte el, de különösebben nem is harcolt ellene, s ez a kultikus hely mindaddig fennmaradt, míg Vespasianus a zsidó felkelés (Kr. u. 72–73) következményeként meg nem szüntette (ZsidHáb 7,409–436), amiért a menekült zelóták oda is magukkal vitték a zavargást. Az irodalmi források és a régészeti leletek alapján nem lehet egyértelműen rekonstruálni. Minthogy a kultikus szokások hasonlóak voltak a leontopoliszi ~ban és Kumránban, S. H. Steckoll arra a következtetésre jutott, hogy a 2 közösség kapcsolatban állt egymással; a papság állítólag Egyiptomból költözött Kumránba és a kumráni „káptalanterem” ~ jellegű volt.

templomadó: a 20 évnél idősebb izr. férfiak fejadója, amelyet évente a jeruzsálemi templom fenntartására fizettek. A fogság előtti időkből a kultusz költségeit a királyok fedezték (2Krón 31,3; Ez 45,17–25; 46,13–15), alkalmanként nemesfém- v. pénzgyűjtést rendeztek (2Krón 24,5), a Templomban perselyek álltak az önkéntes adományok számára (2Kir 12,5.17; 22,4–7; Mk 12,41–44). A királyság megszűnésével a fogság után vezették be a ~t, s ezt a diaszpórában élők is befizették. Nehemiás idejében a ~ 1/3 sékel (10,33) volt. Később a Kiv 30,11–16; 38,25 alapján (vö. 1Krón 24,6) 1/2 sékelre emelték. Jézus korában tíruszi érmével kellett fizetni, ezért a Templomban pénzváltók váltották be a zsidó, gör. és róm. pénzürméket. Mt 21,12; Jn 2,15: 1 sékel = 1 tetradrachma (négydrachmás). 1/2 sékel = 1 didrachma (kétdrachmás). Ez a magyarázata annak, hogy Palesztina területén oly sok tíruszi di- és tetradrachma került felszínre. A ~t helységenként és közösségenként gyűjtötték össze és egy összegben vitték Jeruzsálembe (→ gyűjtés).

templomi kincs: Az antik templomok szükségszerűen kincseskamrává váltak, főleg a nemesfém-ből való fogadalmi ajándékok és önkéntes adományok miatt. Amit közvetlenül nem használtak kultikus célra, az az istenségnek szentelt → kincsként a templomban maradt. Így a szentélyek az idők folyamán a bank szerepét is betöltötték. A Kiv 30,11 kk. szerint már Mózes bevezetett egyfajta kultikus adót. A → jeruzsálemi templomban mindenesetre éppoly sok ~ felgyülemlett, mint a nagy egyiptomi és gör. szentélyekben. A fejedelmek és a gazdagok újabbnál újabb adományokkal gyarapították a ~et, de gyarapodott a ~ az önkéntes adományok (perselyek) és a → templomadó révén is. A 2Mak 3,10 kk.-ből kikövetkeztethető, hogy a gazdagok tőkéit és az özvegyek, árvák pénzét is a Templomban helyezték letétbe. A királyság bukása után a Templom az állami → kincstár szerepét is betöltötte. Az első adatot Jahve kincsére (→ átok) vonatkozóan Józ 6,19 tartalmazza. A Templomot az idők folyamán többször kifosztották, így Sisák (1Kir 14,26; 2Krón 12,9), Hazael (2Kir 12,18 kk.), Nebukadnezár (24,13; 2Krón 36,18), Antiokhosz Epiphanész (1Mak 1,16 kk.; 2Mak 5,21), Titus és katonái. Az ÚSz-ben Mt 27,6 említi a ~et. → korbán.

templomszentelési ünnep (héb. hanukka 'fölszentelés'; vö. Szám 7,11; 2Krón 7,5: Salamon idejében; Ezd 6,16 kk.: Ezdrás idejében): Kiszleu 25. és a rá következő 7 nap. Kr. e. 165: a síriaiak fölötti győzelem után keletkezett a Templom megtisztításának, fölszentelésének és az új → égőáldozati oltár felállításának emlékére (1Mak 4,54–59; 2Mak 2,16.19; 10,6 kk.). Az ÚSz-ben gör. neve enkainia (a Vg-ban encaenia; Jn 10,22).

Először a fény ünnepeként ülték meg, föltehetően arra emlékezésül, hogy a Templomban újra meggyújthaták a mécseseket. Innen érthető, hogy Josephus Flaviusnál phota ('mécsstartó') néven szerepel; a hanukka-menóra meggyújtása (8 karú gyertyatartó) ma is hozzátartozik a 8 napig tartó ünnephez.

Templomtekercs: szokatlanul hosszú (8,60 m) és roppant vékony (1/10 mm) pergamen kézirat, amelyet Betlehemben találtak (1967). 66 hasáb (ha teljes, hasábonként 20 sort tartalmaz), ebből kb. a 2/3 rész jól olvasható. Feldolgozója: Y. Yadin paleográfiai és tartalmi szempontok alapján úgy véli, hogy Kr. e. 50 és Kr. u. 50 között → Kumrán közelében keletkezhetett, olyan helyen, ahol szellemi téren is érvényesülhetett Kumrán hatása. Műfajilag törvény, amelyet Isten – aki egyes szám 1. személyben beszél – Mózesnek adott; a Penta-teuchusból válogatott anyagot kiegészítették újabb parancsokkal és rendelkezésekkel; a szöveg nem egységes. Az új parancsok szókinccse gyakran azzal a héb.-rel azonos, amellyel a → Misnában találkozunk. Nyilvánvalóan arra tett itt a szerző kísérletet, hogy az új → szövetség közössége (= Kumrán!) számára Isten akaratát egy új törv.-ben összegezze. Ezt úgy fogalmazni, mintha közvetlenül Isten mondta volna, csak Kumránra és környékére jellemző. A ~ tartalmi megoszlása. 1. Előírások az ünnepekre és a jeruzsálemi templom áldozati szertartásaira vonatkozóan (50 nappal pünkösd után szerepel egy borünnep, újabb 50 nappal később egy olajünnep). – 2. Előírások a → tisztát és a tisztátalant illetően. – 3. Isten utasításai a jeruzsálemi templom építésére és megszervezésére vonatkozóan (vö. 1Krn 28,19); ez a rész kb. a kézirat felét teszi ki. Maguk a rendelkezések eltérnek attól is, amit Josephus Flaviustól tudunk a heródesi templomról, s attól is, amit Ezekiel felvázolt az eljövendő templomról, de ugyanígy a Misna leírásától is. Nyilvánvalóan azokat az elképzeléseket tükrözik, amelyek a kumrániak által sürgetett templomreformmal voltak kapcsolatosak (az eszkatologikus templom vázlatának kevésbé lehet a leírást tekinteni); a tisztasági előírások meglehetősen nagy teret kaptak (a bénák és a leprások kizárása); a központi szentély körül 3 (!), négyzet alakú, koncentrikusan elhelyezett előudvar szerepelt a leírásban; a 12 törzsről elnevezett 12 kapu arányosan oszlott el a 4 oldalon. – 4. Utasítások a király számára (érdekes előírásokkal arra vonatkozóan, hogy ellenség betörése esetén hogyan mozgósítsa a sereget). – A tartalom magyarázza, hogy a kézirat miért kapta az ideiglenesnek szánt ~ címet.

tenger: A Bibliában a ~ fogalma eléggé szűk kereteken belül mozog: csak néhány ~re korlátozódik. Ezek: 1. a Földközi-tenger (Szám 34,6: a nagy tenger; Kiv 23,31: a filiszteusok tengere; Ezd 3,7: Jaffa tengere; MTörv 11,24: a nyugati tenger); 2. a → Holt-tenger és 3. a → Vörös-tenger; 4. bár valójában nem az, a → Genezáretitő is szerepel ~ként (33,23 és az ev.-okban is Lk kivételével). Iz 19,5; Náh 3,8: itt a ~ héb. megfelelője a Nílusra utal. Iz 27,1; Jer 51,36: e helyeken viszont az Eufráteszt kell a '~' jelentésű héb. szón érteni. → hajó, → kereskedelem, → kikötő. – Ókori K-i elképzelés szerint az őstenger (→ ősvíz) volt a kezdete minden létezőnek. Az istenség legyőzte azt (→ leviatán), és felosztásával létrehozta a mai világot. Ez az elképzelés a politeizmustól megtisztítva az ÓSz-ben is tükröződik. Az apokaliptikus irodalomban szintén megtalálható elhalványult változatban: állatok (= Isten-ellenes hatalmak) bukkannak fel a ~ből (Dán 7; Jel 13). → bronzmedence.

tenyér: → hossz mérték.

teofánia (gör. 'istenjelenés'): Istennek önmagáról érzéseinkkel felfogható, emberi alakban v. többnyire nagyszerű és félelmetes természeti jelenségek formájában adott kinyilatkoztatása. – I. Jóllehet Izr. fiai ősidőktől fogva hitték és vallották, hogy az ember nem láthatja Istent úgy, hogy életben maradjon és meg ne haljon (Ter 32,31; Kiv 33,20; Bír 6,22; 13,22; Iz 6,5; vö. Kiv 3,6; 20,19; MTörv 4,33; 1Kir 19,13), a hagyomány mégis megőrzött néhány olyan esetet, amikor Isten látható formában kinyilatkoztatta magát. Így Jahve ember alakban megjelent Ábrahámnak (Ter 18; vö. 12,7; 15,18; 17,1), Izsáknak (26,2) és Jákobnak (32,25–31; 35,9). Ugyanígy biztosra vehető az is, hogy akkor is ember alakban képzelték maguk elé Istent, amikor közvetlenül beszélt Ádámmal és Évával az Éden kertjében (3,8–24), v. később Noéval (6,13; vö. 7,16), jóllehet ez esetekben a Ter szerzője nem élt 'megjelenni' értelmű szóval. – Ha – mint ahogy föltehető – az Úr/Jahve angyala (→ Isten angyala) nem más, mint Jahvének önmagáról adott, érzéseinkkel felfogható kinyilatkoztatása, akkor

ennek a titokzatos lénynek a megjelenéseit minden bizonnyal ~nak tekinthetjük. Két esetben az Úr angyalát emberként állítja elének a szerző (Bír 6,11 kk.; 13,3 kk.; vö. Ter 18; Józs 5,13 kk.); vsz. hogy más helyeken, ahol a szerző azonosítja Jahvét és angyalát egymással, szintén emberként kell magunk elé képzelnünk (Ter 16,10 kk.; 21,17 kk.; 31,11–13; Szám 22,31–35; Bír 2,1–4). Ezekon a helyeken Jahve már nem jelenik meg maga, hanem látható alakban nyilatkoztatja ki magát; ezt a megjelenési formát nevezik a szerzők Jahve angyalának. Egy kísérlettel állunk szemben, amely arra irányul, hogy Isten érzékelhető megjelenéseit kevésbé antropomorf módon mutassák be. – II. Az a hagyomány, amely a Sinai-hegyhez kapcsolódó ~t megőrizte, nem egységes: a Kiv 33,20–23: Mózes nem láthatta Jahve arcát. Első alkalommal (3,1 kk.) Mózes – úgy látszik – csak az égő, de el nem égő csipkebokrot látta, jóllehet a lángokban „megjelent” neki az Úr angyala (33,2; vö. 3,16; 4,5). A 3,6: (ez vsz. más forrásból való) Mózes eltakarta arcát, amikor Isten beszélt hozzá. A legrégebbi hagyomány ezzel Isten szentségét emeli ki: az ember még rá sem tekinthet anélkül, hogy bajt ne vonna magára. Az előkészületre, a ruha kimosására vonatkozó parancs (19,10; vö. Szám 11,18; Józs 3,5; 7,13), valamint a szt. hegytől – halálbüntetés terhe alatt – való távolmaradás elrendelése (Kiv 19,12 kk. 21–24; 34,3) szintén Isten szentségét hirdeti, akinek szavait a nép sem akarta közvetlenül hallani attól való félelmében, hogy meghal (20,19; vö. MTörv 5,22). Amikor Jahve tűz, füst és földrengés közepette leszállt a hegyre (Kiv 19,18), a nép csak a félelmet keltő természeti jelenségeket (mennydörgés, villámlás, sötét felhő: 19,16; 20,18) érzékelte, amelyek a ~ kísérő jelenségei voltak. – Más hagyomány szerint Mózes, Áron, Nadab, Abihu és a 70 vén látta Izr. Istenét anélkül, hogy a halál lesújtott volna rájuk, sőt: a szövetség megpecsételéseként lakomán vettek részt a szt. hegyen (24,9–11). Mózes láthatta Jahve arcát és szemtől szemben beszélhetett Istennel (33,11; Szám 12,8: a héb. eredetiben ’szájról szájra’), míg a próf.-knak csak látomásban v. álomban jelent meg (12,6–8; vö. MTörv 34,10). 4,12.15: maga a nép is hallotta a szavakat, amelyeket Jahve a tűzből hozzá intézett, de alakot nem látott; 5,4: a hegyen Jahve „szemtől szemben” beszélt a néppel, vagyis közvetítő nélkül; Kiv 20,22: Jahve „az égből” szólt a néphez; ez ugyanúgy azt jelenti, hogy Jahve ott volt népe körében, megjelent neki „szemtől szemben”, közvetítő nélkül. Jóllehet a ’szemtől szemben’ nem jelentett okvetlenül fizikai értelemben vett látást, hanem egyszerűen csak az érzékelés közvetlenségét fejezte ki, ám az kétségtelen, hogy az idézett szövegrészek szerint Isten szavát és jelenlétét közvetlenül érzékelte a nép, amit a 19,12–24; 34,3; 20,19; 33,20–23 alapján nem lehet fölteni. – Első pillanatra kézenfekvő volna, hogy a második csoportot alkotó hagyományt régebbinek tekintsük, mert olyan ~k szerepelnek benne, amelyekben Isten személye v. hangja nem fogható fel az érzékekkel. Ugyanakkor csak a MTörv emeli ki, hogy a nép hallotta Jahve szavait. A Szám 12,6–8, amely – hogy a próf.-k fölé emelje – Mózesnek azt a kiváltságot tulajdonítja, hogy látta Isten arcát, meglehetősen késeinek látszik; de a MTörv 34,10 esetében, amely a Szám 12,6–8-ra vezethető vissza, ez egészen biztosan állítható; a 14,14 glosszának látszik. Végül nyilvánvaló, hogy a Kiv 24,9–11 szerzője a vének, a papság és az 1. főpap dicséretére törekedett azzal, hogy úgy állítja elének őket, mint akik a szövetségkötéskor jelen lehettek; ez is kései keletkezésre utal. – Az ÓSz csak említi Jahve alakját (Szám 12,8), de le nem írja, sem a részletekre, sem a körülményekre nem tér ki; így a Kiv 24,9–11 is csak a zafír kövezetet említi Izr. Istenének lába alatt, amely fénylett, mint az ég. Abban a ~ban, amelyben Illés próf.-nak volt része (1Kir 19,9 kk.), Jahve „elvonult” a próf. előtt (19,11), de a próf. nem látott semmiféle alakot, csak enyhe szellő susogott, ez jelezte neki Jahve jelenlétét: „befödte arcát köntösével” és így hallgatta Isten hozzá intézett szavait. Ugyanígy a többi próf. → látomásában is: Izajás (Iz 6,1 kk.), aki Istent a trónján ülve látta, nem mond semmit arról, hogy milyen volt, csak uszályát, a trón fölött lebegő szeráfokat és a templomot betöltő füstöt említi; Ezekiel (Ez 1,4–2,9) részletesen leírja a fényességet, a tüzet, a kerubokat, a kocsit, az égboltozatot, Jahve trónját, de roppant tartózkodóvá válik, amikor az emberi alakra kerül sor, akit a trónon megpillantott. Csak Dán 7,9 kk. állítja elének Istent tüzes trónon ülő, fehérbe öltözött ősz öregként. – III. A Kiv-ben a → felhő fontos szerephez jutott Jahve jelenlétének érzékelhetővé tételében. Az ósatyákat felhő vezérelte pusztai vándorlásuk során (13,21 kk.; 14,19.24; Szám 14,14; MTörv 1,33; vö. Neh 9,12.19; Zsolt 78,14); felhő jelent meg a szt. sátor bejáratánál, amikor Mózes belépett, hogy hallja Isten rendelkezéseit (Kiv 33,9 kk.; Szám 11,25;

12,5; MTörv 31,15; vö. Zsolt 99,7). A sátor fölszentelésekor a felhő elborította a sátrat és Jahve dicsősége töltötte be a hajlékot (→ lakás), megakadályozva, hogy Mózes beléphessen (Kiv 40,33 kk.; vö. 1Kir 8,10 kk.). Más szövegek szerint a törzsek addig nem bontottak táborn, amíg a felhő a sátor fölött volt; mihelyt azonban fölemelkedett a hajlékról, útnak indultak. Az Úr felhője nappal a hajlék fölött lebegett, éjjel „tűz volt benne”, s ezt egész Izr. láthatta (Kiv 40,34–38; Szám 9,15–22; 10,11 kk.). Így a felhő Jahve jelképe lett: vezérelte népét, oltalmazta és szólt hozzá. – IV. Amint Izr. fiai hitték, hogy Jahve az ősidőkben megjelent a pusztában, elsősorban a Sinai-hegyen, ugyanúgy remélték azt is, hogy az idők végén újra látható alakban kinyilatkoztatja magát népének. Így a próf.-k Izr. országának várt helyreállítását és a népek fölötti ítéletet gyakran a ~k megújulása formájában írták le, amelyeknek Izr. kiválasztott népe a létrejöttét köszönhette (Iz 4,5 kk.; vö. Kiv 40,34–38; Iz 24,21–23; vö. Kiv 24,9–11; Iz 30,27; vö. Kiv 19,16; Iz 40,5; vö. Kiv 24,16 kk.; Iz 52,8.12? vö. Kiv 24,9–11; 13,21 kk.; Jer 31,1–3; vö. Szám 14,14).

Teofil (gör. 'Isten barátja'): előkelő keresztény, vsz. Antióchiába való volt. Neki ajánlotta Lukács ev.-át (Lk 1,3) és az Apostolok Cselekedeteit (ApCsel 1,1).

tepe: romokat magába rejtő domb neve a kisázsiai felföldön. Az arab → tell v. kóm, ill. a kisázsiai török höyük pontos megfelelője.

Terach: Nachor fia, Ábrahám, Nachor, Hárán és Sára apja (Ter 11,24–26). A káldeai Ur városból Háránba települt át, ahol 250 évesen halt meg. Józs 24,2 szerint ~ „más isteneknek szolgált”. Ősatyja a héb. (Ábrahám, Sára) és arám (Nachor, Hárán) törzseknek, amelyek később Kánaánban és környékén telepedtek meg.

terafim: A szó jelentéséről több vélemény alakult ki. A Jirku szerint nem héb. eredetű, hanem kánaániaktól átvett szó. Az „m” végződést csak aránylag későn érezhették többes számnak, mert 1Sám 19,13–16: a ~ még egyes számú szó. Tárgyszerűen a ~ot az ugaritaiak is ismerték (→ efod). – I. Löw szerint a ~ a taraf, 'csalni, megromlani' igéből származik és a bálványok gúnyneveként kell felfogni (vö. 2Kir 23,24). Lehetséges, hogy a ~ jelentése időközben lényeges változáson ment át és Jirku értelmezése volna a korábbi, Löwé a későbbi. Ez utóbbi azonban nem lehetett a ~ egyetlen jelentése, mert pl. a Ter 31,19–34 esetében az elbeszélő ~ról beszél, Lábán viszont az „istenei”-ről. Ez azonban még nem bizonyíték arra, hogy a ~ot már itt gúnynévnek kell tekinteni, mert → Nuziban a háziisteneket hasonlóképpen nevezik. A korai elbeszélésekben (Bír 18,14–20; 1Sám 19,13.16) a ~ főleg Benjamin törzsi területén fordul elő. – A ~ szerepe a nuzibeli ilanikhoz hasonlóan kettősnek tűnik. Mint háziisten a család vagyonát szimbolizálja (vö. Kiv 21,6), s birtoklása igazolja az örökség rendkívüli továbbzármasát, pl. egy rabszolga v. leány esetében (vö. Ter 31,19.34). Emellett az efodhoz hasonlóan, amellyel többször említik együtt (Bír 17,5; 18,14.17; Oz 3,4) a jövendölés eszköze (Ez 21,26; Zak 10,2). – A ~ külső formáját tekintve a Ter 31,34 aránylag kis istenszobrokra enged következtetni. 1Sám 19,13.16 viszont életnagyságú méretet tételez föl, de ebben az esetben valamilyen kultikus álarcra kell inkább gondolnunk, amiben csak az a különös, hogy magánháznál van. Egy ilyen késő bronzkori álarcot Hacorban találtak.

Terciusz (lat. 'a harmadik'): Része volt a Róm megfogalmazásában, és a Róm végén Pállal együtt üdvözli a róm.-akat (16,22), egyébként azonban ismeretlen.

térd: Az ember ül (Ter 48,12), fekszik (2Kir 4,20), alszik (Bír 16,19) v. becézik (Iz 66,12; vö. Jób 3,12) más valakinek a ~én. Ha a ~ inog, ez szorongásnak, félelemnek a jele (Iz 35,3; Ez 7,17; 21,12; Náh 2,11; Zsolt 109,24; Jób 4,4; Zsid 12,12). Ez 7,17; 21,12: itt a héb. eredetiben eufemisztikus kifejezésben szerepel a ~. Az a ~, amelyen egy asszony szül, annak a személynek a ~e, aki az újszülött elfogadása ügyében illetékes dönteni (Ter 30,3; 50,23). Az ember kényelemből behajlítja a ~ét (Bír 7,5 kk.); egyébként a ~hajtás a tisztelet jele, az imádság gesztusa (1Kir 8,54; 19,18; 2Kir 1,13; 2Krn 6,13; Ezd 9,5; Iz 45,23; Dán 10,10; Mk 15,19; Lk 22,41; ApCsel 7,60; 9,40; 20,36; 21,5). Végül az arcát is ~ei közé rejtheti az ember (1Kir 18,42). Ez a mozdulat a

leborulással, proskünézisszel (→ ima) kapcsolatos (Mt 8,2; 17,14; 26,39; 27,29; Mk 1,40; 10,17; 14,35; Lk 5,12; 22,41; Róm 11,4; 14,11; Ef 3,14; Fil 2,10).

terebint: → tölgy.

teremtés: I. Az ÓSz-ben. A) A szóhasználat. 1. Annak a meggyőződésnek kifejezésére, hogy az ég és a föld, az ember és minden létező Istennek köszönheti létét, az ÓSz több olyan szóval él, amely egyébként az ember alkotó tevékenységére utal. Isten alapot vet (jaszad) a mindenségnek, megszilárdítja (konon), fölépíti (banah), megformálja (jaszar), létbe szólítja (holid), megalkotja (aszah) a világot. Ez a szóválaszték egyrészt azzal az elképzeléssel függ össze, hogy a mindenség, a kozmosz valamiféle építőmunka eredménye (alapot vet, fölépít, megszilárdít), másfelől viszont az Istennel kapcsolatos antropomorf felfogásra vezethető vissza, amely szerint az Isten cselekszik (megformál, létrehoz, az eget mint valami sátrat kifeszíti stb.). De a 2 leggyakoribb kifejezés mégis a kanah és a bara. Az ugariti szövegekből a karatepei és Leptis Magna-i (É-Afrika) feliratokból, valamint magából az ósz-i szóhasználatból P. Humbert és az ő nyomán L. Koehler, Pope, W. F. Albright kimutatták, hogy a héb. kanah szó nem csupán 'megszerezni' értelmet hordoz, ahogy némelyek vélik, hanem 'teremteni' jelentése is van; ez a 2 jelentés 2 külön töre vezethető vissza: knv és knj. A kanah 'megteremteni, létrehozni' értelmet (az ugariti szövegekben a knj csak ilyen jelentésben szerepel) fejez ki: Ter 14,20.22; MTörv 32,6; Zsolt 78,54; 139,13; Péld 8,22; az alany mindig Jahve. Csak a Ter 4,1 esetében szerepel az egyébként hasonló értelemben használt szó mellett Éva alanyként. – 2. A bara ige a bibliai ~ teol. műszava. Csak Isten tevékenységét jelöli; 53-szor szerepel a Bibliában, de a Kiv 34,10; Szám 16,30 és Jer 31,22 kivételével gyakorlatilag csak a fogság idején és a fogság utáni időben keletkezett kv.-ekben szerepel (egyebek közt Iz 40–55: 16-szor; 56–66: 4-szer; Ter 1,1–2,4a: 7-szer; 5,1: 3-szor; Ez: 3-szor; 21,24 romlott szöveg); lásd még: Zsolt 51,12; 89,12.48; 102,19; 104,30; 148,5; a MTörv 4,32 és Sir 15,14 utalás a Ter 1-re; vö. Ez 28,13.15. Bármi volt is a szó eredeti jelentése (az óarabban: 'építeni'), a Bibliában elsősorban a m. 'valami csodálatosat, újat, meglepőt tenni'. A bara szót – teol.-i mellékjelentés nélkül – még a Kiv 34,10 is tartalmazza azokra a csodákra vonatkozóan, amelyeket Jahve népe javára tett, továbbá a Szám 16,30 és a Jer 31,32 is; ott Dátán és Abirám hirtelen halálára utal, itt a soha nem hallott újnak szolgál kifejezésére, amely majd az üdvösség honában valósul meg; vö. Iz 42,9; 43,19; 48,7; 65,18. A ~ tárgy az ég és a föld (Ter 1,1–2,4a; Iz 42,5; 45,18), a nap, a hold és a csillagok (Zsolt 148,2–5; Iz 40,26), a világosság és a sötétség (45,7), a szél (Ám 4,13), a népek (Zsolt 102,19; Iz 43,1.15; Ez 21,35), az ember (Ter 1,27; 5,1 kk.; 6,7; MTörv 4,32; Iz 43,7; 45,12; 54,16; Ez 28,13.15; Mal 2,10), a tiszta szív (Zsolt 51,12) stb. – B) A fogalom. 1. A ~ gondolata Izr.-en kívül. Az a meggyőződés, hogy a világ és az ember egy teremtő istenség műve, az ókori K-en szerte el volt terjedve. On (Héliopolisz) kozmogóniájában az őstengerből (Nun) a maga erejéből keletkezett Atum saját magvát lenyelve és kihordva levegőt és nedvességet hoz létre. Ez az istenpár ad létet az égnek és a földnek. Memphisz teológiája szerint Ptah isten a szívvel és a nyelvvel adott létet az isteneknek. Az embert Hnum kosisten fazekaskorongon formált alkotásaként értelmezték. A békés jellegű egyiptomi kozmogóniáktól eltérően a mezopotámiai és föníciai kozmogóniákat a harciasság jellemezte: egy teremtő istenségnek le kellett győznie a káosz erőit, csak így jöhetett létre a mindenség. A babilóniai ~eposzban (Enúma elis) Marduk a Tiámat tengeri szörnyvel folytatott elkeseredett harc után hozza létre a káoszból a kozmoszt. A karatepei és Leptis Magna-i feliratokban El a kánaáni istenek közt úgy szerepel, mint a föld alkotója. Az ugariti szövegek El nejét, → Asera istennőt teremtő istennőként, az istenek szülőjeként említik, Aljan Baal „Teremtőnk”-nek, „Nemzőnk”-nek nevezi. Hnummal és Mardukkal kapcsolatban nyilvánvalóan arról van szó, hogy a dolgok létüket egyes-egyedül a teremtő istenségnek köszönhetik, de létük eredetét tekintve maguk az istenek is függenek az ősanagtól, amely minden létező alapját képviseli. – 2. A ~ gondolata Izr.-ben. a) Kibontakozása, fejlődése. A száműzetés előtt keletkezett kv.-ekben alig jutott hely a ~ gondolatának. A legrégebb szöveg, amely Isten teremtő tevékenységét bemutatja, a Jahvistának az ember eredetét bemutató részlete (Ter 2,4b–24). Isten teremtő tevékenységének itt minden bizonnyal a → föld őállapota a kiindulópontja, amely kietlen → puszta képét öltötte:

sem víz, sem növényzet nem volt rajta. A teremtő tevékenységet az jelenti, hogy Isten megöntözi a földet, kertet létesít, embert és állatot alkot. Az embernek és az állatnak a föld porából „alkotása” emlékeztet az egyiptomi Hnum eljárására. Külön figyelmet érdemel az asszony ~e, akit Isten Ádám „oldalbordá”-jából „fölképez” (banah; az ugariti iratokban Elnak, az emberiség atyjának a mellékneve: ‘az alkotottak alkotója’ v. a ‘teremtmények teremtője’). Jóllehet itt – pontosan véve – nem lehet szó voltaképpen értelemben vett ~ről (ex nihilo = semmiből), a szerző azáltal, hogy Isten teremtő munkáját minden mágikus elemről tisztán megőrzi, azt juttatja kifejezésre, hogy Istent az anyag fölött föltétlen úrnak ismeri el. Ezenkívül ahogy élénk állítja az ember ~ét, az nem következik szükségszerűen a természet törv.-eiből, hanem Istennek teljesen szabad tette, amely saját elhatározásából, sőt szerető gondoskodásából (vö. Ter 2,8 kk. 18) fakadt. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a ~ leírása itt nem önmagáért való, hanem Isten üdvözítő akaratának első jele. Talán a 2,7-re vonatkozik Iz 29,16; 45,9; 64,7 és Jer 18,1–6. A Ter 2-n kívül szinte csak Jeremiás említi, hogy a világot Jahve teremtette (Jer 27,5; 31,35; vö. 38,16), de egy utalást még 1Sám 2,8 is tartalmaz. A Ter 8,22-vel összhangban Jer 31,36 hangsúlyozza a dolgok Jahve teremtette rendjének állandóságát. Azt a gondolatot, hogy a tört. is Jahve műve és az ő előre elhatározott tervéhez igazodik, Izajás Szancherib támadásával kapcsolatban fogalmazta meg (Iz 22,11; 37,26); a gondolathoz Deutero-Izajás is szívesen visszatért. Végül biztos, hogy a Ter 14,19.22, ahol El → Eljon (a magasságbeli, a magasságos Isten, akit a szerző Jahvéval azonosít) úgy jelenik meg, mint az ég és a föld alkotója egy nagyon régi, már a kánaániaktól is ismert felfogást tükröz (teremtő istenség; vö. az El címmel). – A fogság idejétől a ~ gondolata jelentős szerepet töltött be Izr. fiainak vallásos gondolkodásában. Egész sor költői szöveg – a kánaáni és a babilóniai mitológiából átvett elképzelések felhasználásával – harcként mutatja be; ezt a harcot Isten vívja az → ősvíz ellen, amely → Rahab v. → leviatán néven rettenetet keltő szörnyként jelenik meg (Jób 3,8; 7,12; 9,12; 26,12 kk.; Zsolt 74,13 kk.; 89,10 kk.; Iz 51,9). Miként Marduk (Enúma elis 4,7 kk.) kettészeli Tiámat szörnyet, mint egy kagylót, s egyik feléből megalkotja az ég óceánját, a vizét eltorlaszolja, úgy Jahve is kettéosztja a tengert (Zsolt 74,13; Iz 51,9) és gátak, kapuk mögé szorítja (Jób 38.10). – A bölcsességi irodalom, amelyet az arányok iránti érzék és a gyakorlatiaság jellemez, szívesen állítja élénk a ~t építészeti alkotásként. Isten megszemélyesített → bölcsessége a teremtett világ minden részének: az őstengernek, a hegyeknek, az égboltozatnak, a felhőknek és a föld tartóoszlopainak egyaránt rendet szabott, megfelelő méretet és kellő szilárdságot adott (Péld 3,18 kk.; 8,22–31; Bölcs 7,21; 9,9; Sir 24,1–6). Jób a föld ~ét egy épület berendezéséhez hasonlóan írja le: kimérik a helyét, alapot raknak, szegletköveket helyeznek el (38). Ezzel párhuzamosan folyik a föld gyomrából előtörő vad víztömegek megfékezése, gátak közé szorítása; Isten áthatolhatatlan gátat vet nekik. Ezt az elképzelést tükrözi: a Zsolt 104,8 kk.; 148,5 kk.; Péld 8,29; Jer 5,22, de a legtökéletesebben a Ter 1,1–2,4a fejezi ki ezt a gondolatot. Isten 6 logikusan egymásra épülő szakaszban megteremti a → káoszából a mindenséget. A föld fűszálaitól az ég csillagaiig minden Isten műve (→ teremtéstörténet). A 2,4b-től eltérően itt elég az Isten szava, hogy a világosságot, a földet és a növényeket a létbe szólítsa. Az ókori K-en a → szónak, kivált ha átokkal v. áldással volt kapcsolatos, nagy hatékonyságot tulajdonítottak (pl. a varázsigének, ha egyszer már kimondták, saját ereje volt, s többé nem függött kimondója akaratától). De Izr. fiai a Tízparancsolatban és a próf.-k szavaiban úgy találkoztak Isten szavával, mint Isten teljesen szabad üdvözítő akaratának kifejezésével, aki választott népéhez fordult és akaratát minden ellenállással szemben érvényesítette. Ezért ott, ahol a kozmosz keletkezésére és kibontakozására vonatkozott, eleve nem is értelmezheték az Isten szavát valami lappangva (latens) már létezőnek szükségszerű v. mágikus létbe szólításaként, hanem egyes-egyedül egy mindenható és teljesen független (autonóm) akarat kifejezéseként, amely egy teljesen szabadon előre elhatározott tervet valósított meg. Ter 1: itt az Isten szava mintegy törv.-e a ~nek. Egyszer kimondva oka egy önmagával azonos, mindig fennmaradó világrendnek: a nappal és az éjszaka váltakozása elkezdődött, hogy soha meg ne szűnjön (1,3 kk.); a föld mindvégig képes lesz növényzetet sarjasztani (1,11); a Nap és a Hold elkezdte járni és folyamatosan járja a pályáját (1,16–18) stb. Az égboltozattal, a nagy világítókkal és a vad állatokkal kapcsolatban Isten nemcsak szól, hanem cselekszik is. Épp ez a párhuzam világít rá a teremtő szó fogalmára; ugyanakkor a

bara szó, amely a nagy tengeri állatokra, az emberre és a teremtett világ egészére vonatkozik, az Isten teremtő tevékenységének csodálatos és transzcendens voltát emeli ki. – Azt a gondolatot, hogy a teremtett világot a teremtő szó hozta létre, a Zsolt 33,6–9; 148,5, valamint a 104,7; 147,4 kk., 15 kk. tartalmazza; Deutero-Izajásnál is megtalálható, bár némileg más értelemben. Ter 1: ha itt Isten teremtő szavát statikusabban kell értelmezni, akkor Deutero-Izajásnál dinamikusabban; a próf. Jahve hatalmát akarja kiemelni, aki egyetlen szavával irányítja és korlátok közé szorítja a kozmikus erőket, hatalmakat (Iz 40,26; 44,27; 48,13; 50,2). Ezzel arról akarja meggyőzni a száműzötteket, hogy Jahvének hatalmában áll népét kiszabadítani és fölemelni. Hogy az egész világot Jahve teremtette, az Deutero-Izajás számára vitathatatlan alaptétel (40,26; 43,1.7.15; 45,7.12.18; 54,5: e helyeken bara szerepel; ezenkívül: 40,22; 44,24); még magát a sötétséget és a balsorsot is Isten teremtő erejének, hatalmának tulajdonítja (45,7). Ez a teremtő erő nem csupán a dologi világ létrehozásában és fenntartásában nyilatkozik meg, hanem az Izr.-nek ígért üdvösség csodáját is végbeviszi mint egy új teremtést (41,20; 45,8; 48,7). – Izr. fiait csodálat töltötte el Isten teremtő tevékenysége láttán; csodálatuknak himnuszokban (Zsolt 8; 19,1–7; 104) és dicsőítésekben (doxológiákban) adtak hangot (Jud 16,13 kk.; Ám 4,13; 5,8 kk.; 9,5 kk.); imákban fordultak Jahvéhoz, aki az eget és a földet teremtette (Jer 32,17; Neh 9,6; Jud 9,12; Eszt 13,10) és zsoltárok egész sora visszhangozza a ~ gondolatát (Zsolt 24,1 kk.; 33,6; 89,12 kk.; 93,2; 95,5; 119,73.90 kk.). Épp teremtő tevékenysége révén különbözik az igaz Isten a bálványoktól (Iz 17,7; 40,18–26; Jer 10,11 kk.; 51,15 kk.; Dán 14,5; Bölcs 13,1–9; 15,11; Zsolt 115,3.15; 135,6 kk.). – b) Jellege. A jahvizmus nem ismeri a teogóniát. A teremtő Isten, Jahve nem az ősanagtól vette létét, mindig volt. Ezt a meggyőződést fejezi ki Deutero-Izajás e szavakkal: „Én, az Úr, az első, aki még az utolsók közt is ugyanaz vagyok” és: „Én vagyok az első és az utolsó” (Iz 41,4; 44,6; 48,12). Ugyanerre utal a Ter 1,1: Isten teremtő munkája megelőzte az ég és a föld keletkezését, ez jelentette a kezdet kezdetét (kezdetkor). A Péld 8,22–26 még világosabban kifejezi a Teremtő abszolút elsőbbségét; itt ui. arról van szó, hogy az isteni bölcsesség előbb van, mint az anyagi világ, sőt még az ősvíznél is előbb létezik, amelyet a Ter 1,2 még Isten teremtő munkája kiindulópontjának tekint (vö. Zsolt 90,2). Az a meggyőződés, hogy az anyag nem mindig létezett. logikusan elvezetett a semmiből ~ gondolatáig. Ezt kifejezetten csak 2Mak 7,28 tartalmazza; erre nézve, valamint a Ter 1,2 és a Bölcs 11,17 megértéséhez → káosz. – Izr. fiainak a ~sel kapcsolatos meggyőződése szoteriológiai jellegű volt. A Ter 1,1–2,4a kifejezetten kiemeli, hogy Isten mindent jónak alkotott, a 2,4b–24 pedig az első ember boldogságát mutatja be, de a bűn megzavarta az eredeti rendet, a vízözönnel a szép kozmosz újra visszasüllyedt a káosz állapotába. Egyszer a jelen világnak is vége lesz (Zsolt 102,26 kk.; Iz 34,4; 51,6), hogy elfoglalhassa helyét az új ég és az új föld, amelyeket Isten teremt (65,17; 66,22), és amelyek az idők végén az ősidők, a kezdeti állapotok visszatérését fogják jelenteni. – II. Az ÚSz-ben. A) A szóhasználat. A gör. ktidzó szolgál műszóként a ~re vonatkozóan, amelynek voltaképpeni értelme 'lakhatóvá tenni', 'alapítani'; az alany mindig Isten. A gör. szónak ez a jelentése még nem élhetett, amikor az ÓSz-et lefordították gör.-re: a LXX a 46-ból csak 17 esetben adja vissza a héb. barát ktidzóval. – B) A fogalom. 1. Szemmel láthatóan hangsúlyt kap a ~ egyetemessége: mindent Isten teremtett (1Kor 8,6; Ef 3,9; Zsid 3,4; Jel 4,11); „mindent a mennyben és a földön: a láthatókat és a láthatatlanokat” (Kol 1,16; vö. ApCsel 4,24; 14,15; 17,24; Jel 10,6; 14,7). – 2. A világ, a ~ kezdetére való gyakori hivatkozás (Mk 10,6; 13,19; Mt 24,21; 2Pét 3,4; vö. Mt 19,4.8), a ~ kezdetnek tekintése (Róm 1,20; Zsid 1,10; vö. Mt 13,35; 25,34; Lk 11,50; Zsid 4,3; 9,26; Jel 13,8; 17,8) és az az újra meg újra visszatérő kifejezés, hogy 'a világ ~e előtt' (Jn 17,24; Ef 1,4; 1Pét 1,20; vö. Jn 17,5) arra mutat, hogy az ÚSz – mint az ÓSz is – csak korlátozott létet tulajdonított a kozmosznak. Ez egyfelől azzal függ össze, hogy a szemléletességhez szokott embernek a hitigazságot legcélyszerűbb volt olyan korhoz kapcsolódó kifejezéssel élve megfogalmazni, mint amilyen a Ter 1,1; az említett helyek mind erre utalnak. A 'kezdetkor' kifejezéssel az 1,1 elsőrendűen Isten teremtő művét akarja megtenni a kozmosz kiindulópontjául, és semmiképp nem abban a filozófiai kérdésben kíván állást foglalni, vajon elképzelhető-e egy mozgásban lévő anyagi lét függősége egy nem lett, tehát egy kezdet nélküli léttől (creatio ab aeterno). Másfelől szerepe volt a ~ korhoz kötött módon való értelmezésének abban is, hogy Izr. az emberiség tört.-ét úgy értelmezte, mint utat a boldogság eredeti

állapotának elvesztésétől teljes visszaszerzéséig: a ~ épp e tört. szolgálatába állítva kapta meg a megfogalmazását. Hogy a világnak kezdete volt, az vsz. nem egyéb a Bibliában, mint az Isten teremtő munkájában való hit konkrét formában való kifejezése. – 3. Hogy az ÚSz szerzői a semmiből való ~t vallották, az abból következik, hogy mindennek az eredetét kifejezetten Istenre vezetik vissza. A Zsid 11,3 megfogalmazásában: „A látható a láthatatlanból lett”, azaz az Istentől való. A szerzőnek itt a 2Mak 7,28 negatív megfogalmazásával (semmiből) szemben (vö. Róm 4,17) sikerült az időfogalom kikapcsolásával pozitívan kifejeznie, hogy az anyagi, mint olyan létében függ az anyagtalantól. – 4. Zsid 11,3 (vö. 2Kor 4,6): „a világot az Isten szava alkotta”. Azt a szerepet, amelyet a bölcsességi irodalomban a megszemélyesített bölcsesség játszik a ~ben, Pál ap. (1Kor 8,6; Kol 1,16; Zsid 1,2.10) Krisztusnak tulajdonítja: általa teremtette a világot (vö. Péld 8,22). János a → Logoszt látja benne, az Isten szavát (Jn 1,1 kk.), aki személyében különbözik Istentől, de isteni természete szempontjából azonos vele (vö. az ósz-i megalapozással: Iz 55,10 kk.; Zsolt 147,15; Bölcs 18,14–16); a Ter 1 neki tulajdonítja a ~t (Isten szólt). – 5. Egy új ~ gondolata: 2Kor 5,17; Gal 6,15; Ef 2,10.15; 4,23 kk.; Kol 3,10; 2Pét 3,13; Jel 21,2. Ezt sóvárogva várja a teremtett világ a mulandóság szolgai állapotában (Róm 8,19 kk.). – > új teremtés.

Teremtés könyve, Genesis, Ter: protokanonikus ósz-i könyv, az egész Szentírás és a Pentateuchus első könyve. A protestáns kánonban Mózes első kv.-e. – I. Elnevezés. A maszoréták az első szóról (beresit 'kezdetben') Beresitnek nevezték. A többi kánonban az elnevezés a héb. toledot szóból származik. Bizonyos részek (5,1; 6,9; 10,1; 11,10.27; 25,12.19; 36,1; 37,2) ui. toledottal ('származás, családtört.') kezdődnek. A LXX genesisz, a Vg generationes szóval fordítja, és a LXX az egész könyvet Genesisznek nevezi. Ezt az elnevezést a kv. élén álló → teremtéstörténet is indokolja. A teremtéstört.-et lezáró toledot szót (2,4) az 5,1 hatására a LXX biblosz geneszeósz-szal (vö. Mt 1,1) adta vissza. A Vg révén Ny-on is a Genesis név honosodott meg. – II. Keletkezése. A ~ végső formáját zsidó-papi körökben kapta a fogság utáni időben (P). Olyan írott hagyományt ölel fel, amely sokkal előbb keletkezett, s a szájhagyományban már formát öltött. Ez a Jahvista összesítés (J) a törzsek Dáviddal kezdődő nemzetté válását tükrözi. Bizonyos kiegészítések (több mint 20) egy önálló Elohista egységesítésből (E) kerültek bele, v. annak köszönhetőek, hogy maga a Jahvista összesítés ment át bizonyos fejlődésen. Annyi bizonyos, hogy a kv. hosszú fejlődés eredményeként jött létre (kettősségek, ellentmondások, kiegészítések). A J hagyomány először a Paradicsomot, majd azt mutatja be, hogy a bűn romlást hozott az emberre és a világra (vízözön, bábeli nyelvzavar), de Noé, Szem, Ábrahám és utódai áldása ennek véget vetett. A P-hagyomány egységes egésszé fűzte össze a kv.-et, úgy ahogy ma ismerjük. Nemcsak keretet ad a J E-összesítésnek, hanem bizonyos pontokon, amelyek papi szempontból fontosak voltak (teremtés, szombat, szövetség, körülmételés), tovább is építi (Ter 1; 5; 9; 17; 23). Ezáltal a régi elbeszélés általános emberi szempontból távlatot kap: a káoszból kozmosz lesz, majd a bűn következményeként a világmindenség ismét zűrzavarrá (vízözön) válik, de Noéban új emberiség születik. Isten → szövetséget köt vele, ezt Ábrahámban megújítja. A deuteronomikus hagyomány (D) a ~ből hiányzik, bár a próf.-k hatása kimutatható (2–3; 11,1–9). – III. Tartalma. A ~ valóban teremtéstört.-eket tartalmaz: 1. A világ és az emberiség keletkezése és sorsa, az ún. őstört. Ádámtól Ábrahámig, vagyis az emberiség ősatyjától Izr. ősatyjáig (1–11); 2. Izr. őstört.-e Ábrahámától Jákob fiaiiig, akikre a zsidó nép a maga tört.-ét visszavezeti (12–50). Ebben a keretben számos természeti v. művelődéstört.-i jelenség létrejöttének a tört.-e helyet kap, és sok vallási és társadalmi szokás, politikai, néprajzi, ill. földrajzi adottság is beleépül. Maga az → őstörténet 6 elbeszélésből v. képből áll: a teremtés 6 napja (1,1–2,4a), Paradicsom és bűnbeesés (2,4b–3,24), az első gyilkosság (4,1–16), vízözön és a Noéval kötött szövetség (6,1–9,17), Noé átka és áldása (9,18–28), a bábeli torony (11,1–9). Mindezt egy többé-kevésbé összefüggő egésszé kapcsolja össze a 4 nemzetségtábla: Kain fiai (4,17–24), Szet fiai (4,25–5,32), a népek táblázata (Ter 10), Szem utódai (11,10–26). A → pátriárkák tört.-e a 3 fő alak szerint 3 részre tagolódik: Ábrahám (12–25; Izsák: 26), Jákob (27–35; Ézsau: 36) és József (37–50; Júda: 38). – IV. Műfaja. A ~ben az elbeszélések nem úgy tükrözik az eseményeket, ahogy azok lejajlottak. A szó szerinti értelmezést a

sugalmazás sem indokolja, mert nem új közléseknek, hanem a már ismert dolgok hitbéli megértésének forrása. Ezek értéke eleve nem lehet teljesen egyértelmű, hiszen az önkéntelen emberi érzékelésre, ill. az akkori „tudomány”-ra vezethetők vissza, olyan közösségi v. helyi emlékeken alapulnak, amelyekbe sokszor belejártszanak az etiológiai elbeszélések és népi mondák. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a ~ a fantázia születte. Olyan egyre jobban kiszélesedő hagyománynak, mint amelyet a ~ tükröz, kell lennie kiindulópontjának (személyek, események, életkörülmények), még ha ez nem teljesen körvonalazott is. A hagyomány megformálása, kikerekítése tört.-i és emberi tapasztalatokat tételez föl: a ~ sok vonatkozásban hűen tükrözi az izr. életet, a tört.-ek valóságos helyzeteket és viszonyokat adnak vissza. – V. Teológiája. A ~ nek ilyen módon értelmezett tört.-isége az üzenet lényegét nem érinti, mert „az első dolgok”-ról (világ, emberiség és Izr.) mondott dolgok (a továbbiakban eredettan) csak látszólag tartoznak a múlthoz. Valójában az a hit fejeződik ki bennük, hogy az embernek és Izr.-nek van jövője, sőt a végső dolgokra vonatkoztathatók: a bibliai eredettan eszkatológia. A hit föltárja az élet értelmét, rányitja az ember szemét egy jobb emberre, egy jobb világra, az emberi tört.-ben Isten szándékait látja, azt, amivé az embernek és Izr.-nek lennie kell. A ~ egészét ez az eredettani jelleg jellemzi: nemcsak Isten eredeti elgondolása, hanem bizonyos nemzeti álmok is úgy jelennek meg, mint amelyek a kezdet kezdetén már teljes egészükben megvalósultak; másfelől ott, ahol arról van szó, a jelenben miért nincs úgy, azok a tényezők vannak felsorakoztatva, amelyek az eredetnél megrajzolt eszményi jövő útjában állnak. Ezért a ~ kiindulópontja valójában nem a múlt, hanem Izr. jelene és az ember adott helyzete. A múltra utalással, amely valójában a jövőbeli távlatot nyitja meg, a ~ azt akarja lehetővé tenni, hogy a lét a hit világosságánál értelmet kapjon. Innen érthető, hogy a tört.-ek anyagát és színeit inkább az adott helyzetből veszi, nem a múltból meríti. Az 1–11 esetében ez kézenfekvő, de még a pátriárkák tört.-ében is sokkal inkább az fejeződik ki, amit Izr.-nek hinnie kell v. amivé lennie kell, mint amit az ősatyák véghezvittek. Az atyák Istenével való érintkezés azt a dialógust tükrözi, amelyet Jahve és Izr. folytatott. Az őstört. ezt általános emberivé szélesíti: a szövetség Istene egyszersmind a világ és az emberiség teremtője; a természet és a tört. ugyanannak az egy Istennek a kezében van. Amit tehát az ÓSz idején Izr. és Júda tett, azt minden hívő ember megteheti megtanulhatja, hogy az életét Isten üdvözítő akarata hordozza. Ha ezt keresztezi is a bűn, az emberi gyengeség, az ember mégis belenő egy új világba, amelyben Isten lesz minden mindenben. Ezt elsőként, ha csak halványan is, a Ter 2 körvonalazza.

teremtéstörténet: I. A fogalom. Az elnevezés a teremtésnek csak a Ter 1,1–2,4a tartalmazta leírására vonatkozik (hat nap), amely nemcsak a P-forrásnak, hanem az egész Bibliának is a kezdete. Sokszor van szó 1. és 2. ~ről; ez utóbbin a bűnbeesés tört.-ét értik az exegéták (2,4b–3,24). Jóllehet a bűnbeesés tört.-e egy töredékes ~tel kezdődik (2,4b–7), és az asszony teremtésének etiológiai elbeszélését is magában foglalja (2,18–23), valójában mégis nem a teremtés, hanem a → bűnbeesés a tárgya. A teremtéssel kapcsolatos egyéb bibliai részeket illetően: →teremtés. – II. Fölepítése és irodalmi műfaja. A ~ bevezetéssel kezdődik (1,1 kk.) és egy következtetéssel zárul (2,1–3). A bevezetés az őállapotot (→ káosz) állítja elénk, a következtetés a végső állapot (műve bevégeztével Isten megpihen). Vagyis a ~ a káosznak kozmoszá való átalakulását foglalja magában. Hogy az 1,1 kk. az őállapotot mutatja be és még nem tartozik szorosabb értelemben véve a ~hez, egyfelől grammatikai, másfelől exegetikai okokra vezethető vissza. P. Humbert szerint a héb. Bibliában a resít 'kezdet' szó egy kivétellel (Iz 46,10), a beresít összetétel pedig kivétel nélkül mindig status constructivusban áll (Jer 26,1; 27,1; 28,1; 49,34), így a Ter 1,1 vonatkozásában is számolhatunk a status constructivusszal; ez azt jelenti, hogy a beresít így értelmezhető: a teremtés kezdetén. Exegetikailag azt kell megjegyezni, hogy a jahvista párhuzam (2,4 kk.) szintén kaotikus őállapotot tételez föl; hogy a teremtés 6 nap alatt zajlik le, az 1,1 kk. azonban kívül esik e 6 napon; hogy Isten a ~ben a szavával teremt, de erről csak az 1,3-tól van szó; végül hogy a babilóniai teremtéseposz (Enúma elis) szintén „amikor”-ral kezdődik. Következésképpen az 1,1 kk.-t így kell fordítani: „Amikor Isten elkezdte megteremteni az eget és a földet, a világ káosz volt” (P. Humbert) v. „A kezdet kezdetén, amikor Isten az eget és a földet teremtette – a föld azonban puszta volt és üres” (W. Zimmerli). – A teremtés 6 nap alatt zajlik le, ezáltal ritmikus szerkezetet kap a leírás, az „este lett és

reggel” refrén pedig, amellyel a teremtés napjai zárulnak, 6 strófára tagolja. Minthogy a szerző a 3. és a 6. napon 2–2 teremtést mutat be, ezek a strófák 2–2 félstrófából tevődnek össze. Így az egész ~ eképpen tagolódik: 1–2–3a: 3b/4–5–6a: 6b. Így a teremtés 6 napja 2 részre oszlik, s mindkét rész 3–3 napra tagolódik: az első 3 napon a térségek jönnek létre az elválasztással, a második 3 napon a térségek berendezése és benépesítése zajlik le. Így a következő sémát kapjuk: A térségek megteremtése elválasztással: 1. nap: a világosság és a sötétség szétválasztásával megjelenik a fény térsége; 2. nap: a vizek szétválasztásával megjelenik a levegő térsége; 3. nap: a víz és a föld szétválasztásával megjelenik a) a szárazföld, b) a növényzet. A térségek benépesítése: 4. nap: a fény térségéé csillagokkal; 5. nap: a víz és levegő térségéé halakkal és madarakkal; 6. nap: a szárazföldé a) állatokkal, b) emberekkel. Ritmikus szerkezete, művészi stílusa és ünnepélyessége ellenére nem helyes a ~et költeménynek, sőt himnusznak tekinteni. Több tényező hiányzik belőle, ami költeménnyé avathatná: a képzelet szárnyalása, a költői kibontakozás, a líraiság. Nem találkozunk benne képekkel, antropomorfizmusokkal, azokon kívül, amelyekre föltétlenül szükség van (Isten teremtő tevékenységének körülírása: Isten szólt, Isten látta, Isten megpihent). A szöveg olyan környezetben keletkezhetett, ahol a dogmatikai és rituális kérdések közel álltak az emberekhez és ahol az emberek hozzá voltak szokva ahhoz, hogy különbséget tegyenek, hogy meghatározzák és osztályozzák a dolgokat. Ilyen környezetként csak a jeruzsálemi templom papsága jöhet szóba. A Papi iratra (P) jellemző befejező formula (2,4a: „Ez a története az ég és a föld teremtésének, ahogy az lefolyt”; toledot = családfa; keletkezéstörténet) egyszersmind azt is tanúsítja, hogy a P szerkesztői a teremtés leírását ~ként értelmezték. A ~ úgy keletkezett, hogy a teremtéssel kapcsolatos ókori K-i hagyományokat teol.-ilag átértékelték és újraértelmezték a próf.-i monoteizmus és az izr. üdvösségváras szellemében. – III. A teológiai tartalom. A ~ben előttünk álló elgondolásokra, valamint ez elgondolásoknak a különféle ókori K-i kozmogóniákkal való kapcsolatára nézve: → teremtés. Itt csak azokra a teol.-i szempontokra mutatunk rá, amelyek a Papi irat szerkezetéből és irodalmi jellegéből, valamint a ~nek a Pentateuchus egészébe való beilleszkedéséből adódnak. – 1. A ~ fő mondanivalója az, hogy az egész mindenség teremtményi viszonyban van egy világfölötti Istennel: ezen az egy Istennel kívül nincs más istenség, csak teremtett lények léteznek. Észre kell vennünk: a teremtettséget a szerző – némi éllel – három irányban hangoztatja: a) A csillagokkal kapcsolatban: nem istenségek, hanem Isten teremtményei; nem hatalmak, akiket az embernek szolgálnia kellene, hanem fordítva: az a rendeltetésük, hogy ők szolgáljanak az embernek (1,14–18). Itt ugyanazzal a kérdéssel állunk szemben, mint amelyet Deutero-Izajás is taglal a ~tel egyidőben keletkezett írásában (Iz 40,26; 45,12; vö. 24,21–23). A csillagok nem az ember sorsát határozzák meg, ahogy a babilóniaiak vélték, hanem a nappalt és az éjszakát, az ünnepeket és az évet (Ter 1,14–15). – b) Az állatokkal kapcsolatban: a ~ben (az 1,1 kivételével, ahol általános érvényű) először az állatokra vonatkoztatva találkozunk a bara igével. Annak kiemelésében, hogy az állatok teremtett lények, kétségtelenül szembefordulást kell látnunk az egész ókori K-en dívó állat kultusszal. Ugyanakkor nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy a teremtettséget a ~ először a tengeri szörnyekről állítja, amelyeket a mitológiában isteni nimbusz vett körül (→ sárkány). De mint már a csillagok esetében, az állatokkal kapcsolatban is kiérződik a leírásból a teremtés csodáján való elámulás, ugyanígy az állatvilág keltette romlatlan öröm is (ahogy főleg Jób 39–41; Zsolt 104 kifejezi), és Isten áldása (Ter 1,22) Istennek az állatvilágról való gondoskodását is magában foglalja. – c) A nemzőerővel kapcsolatban: Azzal ellentétben, hogy Izr.-en kívül magától értetődően istenítették a termékenységet, a ~ben úgy jelenik meg a termékenység, mint teremtett dolog, de ugyanakkor az állatokra (1,22), főképpen pedig az emberre mondott áldásban (1,28) úgy szerepel, mint Istentől elrendelt feladat, tőle eredő megbízatás. – 2. A ~ nem csupán Isten nagyságának dicsőítése, hanem egyszersmind az ember nagyságának a megfogalmazása is. Mint az egész Biblia, végső fokon a ~ is csak az emberért van: az embernek az Istenhez való viszonyát mutatja be, amely az embernek a többi teremtményhez való viszonyát is meghatározza. Már a ~ felépítéséből is következik, de az 1,28 kk. konkrétan meg is fogalmazza, hogy az ember a teremtés ura; csak Isten áll fölötte. Így az ember középen helyezkedik el az Isten és a világ között, de mint Isten → képmása, mégis közelebb van az Istenhez, mint a világhoz. Csak egy teremtmény fölött nem kapott az

ember hatalmat: a másik ember fölött, mert a másik ember is Isten képmása. De míg a ~ből ezt inkább csak kikövetkeztetni lehet, addig a vízözön után konkrétan meg is fogalmazódik (9,5 kk.). – 3. Az ember Isten képmásának rangjára emelése elválaszthatatlanul összekapcsolódik az ember kétneműségével; az 1,27 egyként említi a kettőt. A férfi és a nő együtt tükrözi Isten dicsőségét, együtt folytatja Isten teremtő művét. A Jahvistától (2,18–23) eltérően a Papi iratban az asszony kezdettől egyenrangú társként áll a férfi mellett az Istenhez való hasonlóság ugyanazon fokán; ez az ókori gondolkodás számára teljesen elképzelhetetlen volt. Egyébként nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egész ~ben csak fajok teremtéséről van szó, nem egyedek teremtéséről; ez az ember esetében is így van. De hallgat a ~ szerzője az ember teremtésének mikéntjéről is. Tudja, hogy ez nem a teológus kérdéskörébe tartozó dolog. Éppen ezért módszertanilag helytelen a fejlődéselmélet, a monogenezis v. a poligenezis kérdéseit a ~tel kapcsolatba hozni: teljesen más szemszögből vetődik fel a probléma az egyik és a másik esetben. – 4. Ha a papi ~ – Isten üdvözítő tetteinek okmányaként – az egész Szentírás élén áll, azt mintegy megnyitja, akkor már a teremtésnek üdvösség jellege volt. A teremtés volt Isten első üdvözítő tette. A kezdet fogalma, amely a ~ élén áll, szükségszerűen föltételezi a véget. Isten műve kezdettől fogva a befejeződés, a tökéletessé válás felé tart. – Innen érthető az egy hét sémája, amelybe az egész teremtést beleszorította a szerző. Kifejezi az időbeliséget: a héb.-ek szemében, a hétnapos hét magát az időt jelentette. A teremtésben Isten az idővel is megajándékozta az embert, de egyszermind a tört. kezdetét is meghatározta. Isten vezetésével és állandó közbelépésével a tört. feltartóztathatatlanul a vége felé tart. A tört. értelme a teremtés tökéletesedése. A tökéletesség jelenti a tört.-nek és az időnek a végét. – Egyébként Isten azzal, hogy a teremtett világ urává tette, arra hatalmazta fel az embert, hogy beleavatkozzon a teremtésbe és így tört.-i szerepet játsszon. A tört. irányítását azonban Isten magának tartotta fenn, és hamarosan ki is derült, hogy Isten a tört. menetét nem bízhatja az emberre, hogy az ember a hatalmat, amelyet kapott, összetéveszti az erőszakkal (6,11), s uralkodni akar a többi emberen, pedig erre nem kapott felhatalmazást. A P szerint Istennek a tört.-be való belenyúlásai mind azt célozzák, hogy az embert szálnalmas bukásai ellenére is Isten felé fordítsák, akihez tartozik, és hogy a 7. nap elérkezzék, és megvalósuljon, ami írva áll: „Így készült el az ég és a föld” (2,1). – Ebből következően annak, hogy a 7. napon Isten megpihent, üdvtört.-i jellege van. Semmi sem áll távolabb a P szerzőjétől, aki fölséges Istent képzelt maga elé, mint egy durva antropomorfizmus. A nyugalom napja helyett a 7. napot mi inkább ünnepnapnak mondanánk. Erről a 7. napról a szerző nem mondja, amit a hét többi napjával kapcsolatban mond: véget ért, este lett. Ennek a napnak nincs estéje, mintha örökké tartana. De az örökkévalóságból mégis átnyúlik a mi időnkbe. A hét 7. napjának ünneplésével az ember részesedik Isten ünnepnapjából, de helytelen volna a szóban forgó séma (7 napos hét) fő teol.-i mondanivalóját a szombatra vonatkozó parancs megokolásában v. emlékezetbe vésésében keresni. Kétségtelen, hogy a szerzőtől – mint fentebb láttuk – nem állt távol a polemizáló szándék. Így föltehető, hogy a szombat fontos dolog volt a szerző számára: magának Istennek a példája szentelte meg. De semmiképpen nem ez volt érdeklődésének voltaképpen tárgya. Inkább az ember kilétét akarta meghatározni és a helyét kívánta kijelölni Isten üdvözítő tervében: az a cél e terv szerint, hogy az embert, miután az időben munkálkodott, örök nyugalom várja, amelynek nincs estéje. A Zsid az ÚSz-ben megvalósult beteljesedés fényében továbbfejleszti a gondolatot: „Nyugalma országába ugyanis csak akkor jutunk el, ha hívők vagyunk... A szombati nyugalom tehát még ezután vár az Isten népére. Aki ugyanis belép nyugalma országába, az abbahagy minden munkát, mint ahogy az Isten is abbahagyta a magáét” (Zsid 4,3.9–11).

természeti törvény: Pál tanítja (Róm 2,14–16), hogy Isten nemcsak Mózes törv.-ében nyilvánította ki akaratát. A pogányok ui. nem ismerik Mózes törv.-ét, de azért vannak fogalmaik Istennek Mózes törv.-ében kinyilvánított akaratáról. Ez Pál számára abból a megállapítható tényből következik, hogy bár Mózes írott törv.-ét nem ismerik, a pogányok is igazodnak nyilvánvaló módon egy törv.-hez, amely a belsejükbe (a szívükbe) van írva, és amely lényegében megegyezik a mózesi törv.-nyel. Az erkölcsi normáknak ezt a pontosabban nem körülírt magvát minden ember ismeri, aki birtokában van az emberi természetnek. Természetüknél fogva

ismerik az emberek ezeket a normákat. Ezekhez a pogányok szívébe is beleírt törv.-ekhez járul a → lelkiismeret. Így az Isten kifejezetten kinyilatkoztatott, pozitív erkölcsi törv.-e előtt és mellett minden emberben benne él egy szívébe írt erkölcsi törv. is, egy természetes normatudat, amelyet többé-kevésbé isteni, föltétlen követelménynek érez az ember. Az ap.-nak a ~ről szóló tanítása összhangban áll azzal a szintén csak mellékesen érintett, ill. megfogalmazott tételével, amely szerint Istent természetes úton, a természetből is meg lehet ismerni.

termőtalaj: → föld.

Tertullusz (a lat. tertius = 'harmadik' kicsinyítő formája): Ananiás főpap szolgálatában álló, nem zsidó rétor (ügyvéd). Félix helytartó előtt ~ emelt vádat Pál ellen, s képviselte a főtanács álláspontját (ApCsel 24,1–7).

területmérték: Egysége az iga volt: az a terület, amennyit egy nap alatt föl lehetett szántani egy pár ökörrrel; ez Mezopotámiában 450, a róm. birodalomban 900 négyszögölnek felelt meg.

Tesszalonika: makedón kereskedőváros a Thermai-öböl és a Via Egnatia mellett. Therma gör. kolónia volt, amelyet Makedónia királya, Kasszandrosz a Kr. e. 4. sz. vége felé újjáépíttetett és feleségéről, Tesszalonikéről nevezett el, aki Nagy Sándor egyik testvére volt. Teljes virágzását akkor érte el a város, amikor a róm.-ak a Pydna melletti csatában (Kr. e. 168) meghódították, majd megtették Makedónia róm. tartomány fővárosává (Kr. e. 146). A Filippi mellett vívott csata után (Kr. e. 42) ~ szabad város lett; saját előljárói voltak (ApCsel 17,6.8; a címük feliratból is adatható). Pál ap. idejében volt itt egy zsidó közösség; ennek zsinagógájában hirdette Pál 2. missz. útján az ev.-ot, de nem ért el eredményt. A gör.-ök körében nagyobb visszhangra találtak szavai; így gör.-ökből, főleg kézművesekből v. kisebb üzemek tulajdonosaiból alapította meg az egyh.-at, a zsidók azonban elűzték a városból (Kr. u. 51–53; 17,1–9). Másodszor vsz. 3. missz. útján kereste fel Pál ap. a várost (20,1–4). Pál kísérői közül Arisztarchusz és Szekundus származott ~ből. A ~i keresztényeknek írta a → Tesszalonikaiaknak írt első és második levelet. A város modern neve Szaloniki volt, de nemrégén visszakapta eredeti nevét.

Tesszalonikaiaknak írt első és második levél, 1Tesz, 2Tesz: protokanonikus úsz-i iratok, Pál ap. levelei a → Tesszalonikában élő híveknek. – I. Keletkezésük. Az 1Tesz Pál ap. első fennmaradt levele. Pál 2. missz. útján, amelyen Szilas és Timóteus voltak a kísérői, Makedóniában, Tesszalonikában is alapított egy egyh.-at (Kr. u. 50 v. 51). Ez főleg egykori pogányokból állt, akik mint → istenfélők már azelőtt is eljártak a zsinagógába (vö. ApCsel 17,1–4; 1Tesz 1,6 kk.; 2,14). Az ApCsel 17,5–10 szerint azonban a zsidóknak sikerült a népet felizgatniuk, úgyhogy Pál kísérőivel együtt kénytelen volt éjjel elhagyni a várost. Többször is megpróbálta, hogy visszatérjen, de eredménytelenül (1Tesz 2,18; 3,6). Athénból, ahova Bereából menekült (ApCsel 17,10–15), elküldte Timóteust, hogy látogassa meg a tesszalonikai egyh.-at (1Tesz 3,1–6). Timóteus – a levélből kikövetkeztethetően – jó hírekkel tért vissza Pálhoz (3,6). Mivel talán néhány kérdést is föltettek neki (vö. 4,13), Pál indítatva érezte magát, hogy levelet írjon a tesszalonikaiaknak. Az 1Tesz tehát 50/51-ben, Korintusban készült. – A 2Tesz ugyanott, néhány hónappal később íródott. – II. Tartalmuk. 1. Az 1Tesz megírását elsősorban lelkipásztori gondok indokolták. Pál nehéz helyzetükben erőt akart önteni a tesszalonikai keresztényekbe, hogy felbátorodva és megvigasztalódva folytassák a megkezdett utat. Ezért először is arra emlékezteti őket, hogy amikor a Lélek erejével hirdette körükben az ev.-ot, megtapasztalta kiválasztottságukat; épp az Istentől kiválasztottság az üldöztetés legmélyebb alapja. Isten meghívta őket dicsőséges országába (2,12), és ezért az Atyaistenben és az Úrban, Jézus Krisztusban (1,1) azok közül kiválasztva, akik még a bálványoknak szolgálnak (1,3.9), a tesszalonikai keresztények a szenvedő Egyh.-zal együtt (2,14 kk.) idegen, sőt ellenséges világban élnek, s a jövőben is abban kell majd élniük (vö. 2,18; 3,5). Kiválasztottságukat, amely a szorongattatások közepette nem tekinthető magától értetődőnek (vö. 3,2 kk. 9–13), nemcsak hitük, szeretetük és reményük élő volta tanúsítja (1,2 kk.), hanem az a mód is, ahogy az Isten szavát fogadták: nemcsak ők maguk lettek

keresztények, hanem tőlük kiindulva terjedt el az Úr szava Makedóniában és Achájában (1,5–10). Az, ahogy Pál az elszenvedett bántalmak ellenére is hirdette nekik az ev.-ot: a lélek szabadságával, minden hamis szándéktól, álnokságtól mentesen, szintén mutatja, mennyire kedvét leli bennük Isten, saját örök életét akarva velük megosztani (vö. 2,8–12). Ezért viseli szívéen az ap. Isten iránti hűségüket (3,1 kk.) s ezért örül élő hitüket, szeretetüket látva (1,2 kk.; 2,19 kk.; 3,6–10). Pál nem fárad bele, hogy rámutasson a tesszalonikai keresztények kiválasztottságára, hogy innen kiindulva megmagyarázhassa nekik helyzetüket. – 4,1–5,28: Pál az elmondottakból levonja a következtetéseket, hogy a tesszalonikai keresztények egyre inkább tetszésére lehessenek Istennek, aki bíróként jön el (4,1.3.6; vö. 3,13): a keresztények magától Istentől tanulták, hogy szeressek egymást (4,9), a szeretetnek kell áthatnia minden tettüket (4,7 kk.) magánéletükben éppúgy (4,3–5), mint a közösségi életben (4,6.10–12). – 4,13–18: Pál – apokaliptikus fogalmakkal (→ apokaliptika) élve – válaszol a tesszalonikaiaknak a Krisztus újraeljövetele előtt elköltözött hívők sorsát illető kérdésére, amelyet nyilvánvalóan Timóteus közvetített: ha Krisztus újra eljön, ők is örökre egyesülnek vele. Addig éberségre int az ap. (vö. 5,1–11): a keresztények éljenek a hitből, reményből és a szeretetből, hogy az üdvösséget, aminek elnyerésére Isten szánta őket (5,9; vö. 1,4; 2,12), hálásan fogadhassák. Ezért levele végén Pál újra és nyomatékosan kéri testvéreit, úgy éljenek, ahogy Isten kívánja tőlük (5,12–28). – 2. A 2Tesz-ben Pál először is a parúzia kérdésére tér vissza. 1. levele félreértést okozott. Némelyek úgy vélekedtek az Egyh.-on belül, hogy az Úr napja közel van, már a küszöbön áll (2,2). Ezért már nem is dolgoztak (3,6–15; vö. 1Tesz 4,6–11), hanem koldultak és így rossz hírbe hozták az Egyh.-at, sőt, mintha attól sem riadtak volna vissza, hogy hamis levelet terjesszenek a maguk igazolására (vö. 2,2). Pál félt attól, hogy nevével visszaélnék: külön kiemelte, hogy saját kezűleg írta alá levelét (3,17). Hogy az egyh.-i közösséget megnyugtassa, említett néhány előjelet, amelynek be kell teljesednie, mielőtt a vég elérkezik (2,1–12). Ez a fejezet meglehetősen homályos, mert Pál itt egy szóban elhangzott beszédére hivatkozik, amelyet nem ismerünk (2,5), és mert gondolatait csupán a kortársak számára világos, de a mi számunkra már csak nehezen érthető szimbólumokba öltöztette. Mégis, hozzávetőleg azt akarta közölni, hogy a gonoszság hatalma már a jelenben is érvényesül (2,7), de van, ami gátolja, hogy teljesen úrrá ne váljon (2,6). Az idők végén a rossz (talán az → Antikrisztus alakjában) egyfajta parúziát fog átélni és rövid időre diadalmaskodik (2,9 kk.); aztán döntő ütközetre kerül sor, amely Jézus Krisztus győzelmével fog végződni (2,8). Hogy mi lesz a gátló erő, azt legfőljebb sejtteni lehet. A párhuzamos helyek (Jel 11,9–12; Mt 24,14) alapján föltehető, hogy az ev. hirdetésére kell gondolni. Aligha vitatható, hogy Pál ebben az időben Krisztusnak még egy közeli újraeljövetelével számolt (1Tesz 1,10; 3,13; vö. 1Kor 16,22); ezt missz. munkája is igazolni látszik: alig volt ideje keresztelni (1,14.16). A későbbi levelek viszont arról tanúskodnak, hogy Pál meglehetősen tartózkodó magatartást tanúsított ebben a kérdésben (vö. Fil 1,22 kk.; 2,16 kk.). – III. Hitelességük és egységük. Az 1Tesz hitelességét és egységét napjainkban alig vitatják, a 2Tesz-ét annál inkább. A nyelv és a stílus ugyan tisztán páli, és a hagyomány is egyértelműen hitelessége mellett szól, hiszen már Polikárp is idézi. Ha csak a 2Tesz maradt volna ránk, nem volnának kétségeink, mert a hitelességét (és ezzel egységét is) a két levél egyezéseire hivatkozva vitatják: a 2. levél több párhuzamos helyet tartalmaz az 1Tesz-hez képest, mint az összes többi levél együtt, s ezeknek egyharmada szó szerinti egyezés (pl. 2Tesz 1,3 és 1Tesz 1,2 kk.; 2Tesz 1,5 és 1Tesz 2,12; 2Tesz 1,7 és 1Tesz 3,13). A két levél fölépítése is hasonló. Új gondolatot csak a 2Tesz 2,1–12 tartalmaz. Ezért a régebbi kritika későbbi hamisítást látott benne: Pálnak az a jövendölése, hogy hamarosan elérkezik a világ vége, nem teljesedett be; ezért egy későbbi szerző „helyesbítette” Pál felfogását (2,1–12), és ezt a f.-et beágyazta olyan részletekbe, amelyek az 1. levélből valók. Ez az érvelés nem túlságosan meggyőző, mert a 2,3–12 is apokaliptikus hagyományt ölel fel, amelyet Pál éppúgy ismerhetett, mint egy későbbi keresztény, hiszen Dán-re nyúlik vissza (vö. 11,31). Minthogy a 2. sz.-tól mindkét levelet egyaránt Páltól eredőnek tartották, a 2Tesz 2,4 a jeruzsálemi templom létét föltételezi és a nyelv és stílus jellegzetesen páli, valószínűbb, hogy a 2Tesz-nek is Pál ap. a szerzője. Ilyen értelemben nyilatkozik a legtöbb modern szerző is (E. von Dobschütz, E. Schweizer, M. Dibelius, A. Wikenhauser, K. H. Schelkle, W. G. Kümmel stb.). Teljesen megnyugtatóan azonban még nem sikerült a kérdést megoldani. A von Harnack úgy

véli, hogy a 2. levél a tesszalónikai egyh.-on belül egy zsidó csoportnak íródott, az 1. levéllel egyidőben. Dibelius nézete szerint a 2. levél az egész közösségnek szólt, az 1. azonban csak az előljáróknak. Ám ezeket és a hozzájuk hasonló föltevéseket a szöveg nem erősíti meg. Még leginkább az látszik valószínűnek, hogy a 2. levelet nem sokkal az 1. után írta Pál ap. anélkül, hogy lett volna róla másolata. A 2,1–12 eltérő nyelve azzal magyarázható, hogy új témába kezdett, ugyanakkor régi hagyományt dolgozott fel, amelyet meghagyott eredeti formájában. A 2,5: az egyes számra áttérés jellegzetesen páli sajátosság (vö. 1Tesz 2,18).

test (gör. szóma, lat. corpus): I. A) Az ÓSz-ben. A héb.-ben nincs külön szó a ~ fogalmának jelölésére a basaron kívül, amely először is 'hús', azaz 'izomszövet' értelmet hordoz, de az egész → emberre is vonatkozhat. Izrfiai szerint a ~ (= hús) és a → lélek nem egymással szemben, hanem 2 egyenértékű alkotóelemként egymás mellett áll; mindkettőnek érzelmeket, gondolatokat tulajdonítottak (Zsolt 16,9 kk.; 63,2; 84,3). Nem a ~, hanem az ember teremtéséről beszélnek. Csak a hellenista hatás alatt álló kv.-ekben került a ~ szembe az élet leheletével (Préd 12,7) v. a lélekkel (Bölcs 8,19 kk.; 9,15: „a romlandó test gátolja a lelket, és a földi sátor ránehezedik a sokat tűnődő elmére”). – B) Az ÚSz-ben a szerzők megtartották az ósz-i szóhasználatot, így a ~ (gör. szóma) gyakran azonos a hússal. De másfelől a ~ szembekerül a lélekkel (Mt 10,28; 1Tesz 5,23), mint a halandó a halhatatlannal. Pál teol.-jában a ~ fontos szerepet tölt be; foglalta a sok nem azonos értékű tagnak, amelyet Isten alkotott (1Kor 12,12–24). Istennek kell a ~ben megdicsőülnie (6,20; Fil 1,20), az Istennek szentelt és Istenre irányuló emberi élet szervévé kell válnia (Róm 6,12 kk. 19; vö. 2Kor 5,10). A ~ annyira konkrét valósága az emberi életnek és oly szorosan összefügg az emberi személyiséggel, hogy Pálnál az emberi ~ és a személy egyenértékű fogalmak; sőt azt mondja: „testetek a bennetek lakó Szentlélek temploma” (1Kor 6,19), továbbá „Isten temploma vagytok” és „az élő Isten temploma vagytok” (3,17; 2Kor 6,16); másfelől: „testetek Krisztus tagja” (6,15), s „tagjai vagyunk az ő testének” (Ef 5,30; vö. 1Kor 12,27). Így Krisztus megváltása, amelynek révén az ember kiszabadult a halál hatalmából, nem volna tökéletes, ha a ~re nem terjedne ki (Róm 8,18–23). A ~ megváltása a → halottak feltámadásával valósul meg (8,11; 1Kor 6,14; 2Kor 4,14 stb.), amikor is a ~ a halandóságból, erőtlenségből és dicstelenségből erőben és dicsőségben feltámad a halhatatlanságra, és az érzéki ~, amelyet a lélek éltet, pneumatikus (azaz Lélektől áthatott és irányított) szellemi ~té alakul át (15,42.44). Minthogy Isten teremtette, a ~ eleve, önmagában véve nem rossz; de Pál mégis a bűn forrását és eszközét látja benne (Róm 6,12; 7,18.23.25; 8,13; 13,14; Ef 2,3), és ezért a ~ nála bűnös (Róm 6,6; vö. 8,3), halálra szánt (7,24), érzékies (Kol 2,11). Ugyanakkor Pál Isten emberré lett Fiának is ugyanolyan ~et tulajdonít, ugyanazzal a kifejezéssel élve (1,22). – Pál a szóma kifejezést gyakran Krisztus misztikus ~ére, az → Egyházra, erre a természetfölötti élő szervezetre is vonatkoztatja, amelyet Krisztus és hívei alkotnak (Róm 12,5; 1Kor 10,17; 12,27; Ef 1,23; 2,16; 4,4.12.16; 5,23.30; Kol 1,18.24; 2,19; 3,15). – II. → hús.

testamentum, végrendelet: egyoldalú írásos rendelkezés, amely valakinek az utolsó akaratát rögzíti. Az ÓSz-ben nem találkozunk a fogalommal: először a szokásjog érvényesült az örökséget illetően, majd a Szám 27,8–11 tartalmazta rendelkezések voltak érvényben, s ezek közt nem szerepel, hogy az örökhagyó ~ban rendelkezhet hagyatékát illetően. Tób 8,20 kk. (gör. szöveg!) szintén nem tekinthető mai értelemben vett ~nak. Később a rabbik a hellén fogalommal együtt annak nevét is átvették: diathéké. Pál ap. ilyen értelemben él a végrendelet szóval (ennek gör. megfelelőjével): Gal 3,15–17 és Zsid 9,16 kk. – Minthogy az ÓSz gör. fordítói a héb. berit 'szövetség' szót a gör. diathéké szóval adták vissza, amely a hellén népnyelvben 'testamentum, végrendelet' értelmet hordozott, a lat. fordításokba is ~ került a héb. berit megfelelőjéül (nem foedus). Így lett ó ~ az ó szövetség, vagyis az a → szövetség, amelyet Jahve Izr.-lel kötött, az új ~mal, a Jézus vérével megpecsételt új szövetséggel (Lk 22,20; 1Kor 11,25; 2Kor 3,6–13) szemben. A Vg a vetus ~ kifejezést tartalmazza az ó, a régi szövetségre vonatkozóan. Ez a szóhasználat később az összes többi kv.-re is áterjedt, amely az ó, a régi szövetséggel kapcsolatos eseményeket, rendelkezéseket öleli fel: Ószövetség, Ó~. Ugyanakkor azok a kv.-ek, amelyek az új szövetségről, a vele összefüggő dolgokról szólnak, Újszövetség, Új~, Novum ~ néven váltak általánossá. A lat. egyh.-i írók Szt Ágoston és Szt Jeromos kivételével az ó~ot a ~ alapján 'írásban

rögzített, lepecsételt utolsó rendelkezés'-ként magyarázzák, 'Krisztus haláláig lepecsételt, de aztán felnyitott és érvénybe lépő okmány'-ként értelmezik. – A katolikus szóhasználatban az ó és új szövetség (Ószövetség, Újszövetség; → Szentírás), a protestáns szóhasználatban viszont az ó és új ~. (Ó~, Új~) vált általánossá.

testrészek: I. Izr. fiai a ~nek nemcsak fiziológiai szerepet tulajdonítottak, hanem pszichikai hatásokat is. Számos olyan kifejezésük van, amelyet a Biblia mai olvasója metaforikusnak érez, de eredetileg nem így értették, hanem konkrétan, voltaképpen jelentésüknek megfelelően. Izr. fiainak pszichológiája még fejletlen volt, így a pszichikai, sőt lelki-szellemi folyamatokat is a ~nek tulajdonították. Nemcsak a nefes, azaz → lélek, eredetileg 'torok, lehelet, lélegzet, az élet lehelete, életerő, élet', végül 'élőlény' esetében, hanem a → hús esetében is, amelynek héb. megfelelője (basar) eredetileg 'izomszövet' értelmet hordozott, aztán 'test', végül 'ember', sőt 'az összes csont, végtag' jelentést is fölvette (pl. Zsolt 6,3; 16,9; 63,2; 84,3; Jób 14,22; Péld 16,24; Jer 23,9). – II. A legfontosabb ~: → ajak, → arc, → csípő, → epe, → fej, → fül, → has, → homlok, → kar, → kéz, → láb, → máj, → nyak, → nyelv, → orr, → száj, → szem, → szív, → térd, → ujj, → vesék. – A nemi szervekre rendszerint eufemisztikus kifejezéssel utaltak. – III. A tagok és az egész test viszonyára nézve: → Egyház, → tag, → test.

testvér: A szó alapjelentése mind az ÓSz-ben, mind az ÚSz-ben: 'ugyanazon szülők fia', mégpedig v. ugyanazon apáé és anyáé (pl. Ter 27,6), v. ugyanazon apáé, de más-más anyáé (pl. 28,2). Tágabb értelemben véve ~ volt mindenki, aki ugyanazon őstől származott, tehát rokonnak számított; mégis főleg azok, akik ugyanazon nemzetségnek v. nagycsaládnak voltak a tagjai (pl. Szám 16,10; 1Krn 15,8). Még tágabb értelemben ~nek számítottak a nép, sőt a rokon nép tagjai is (pl. MTörv 15,12 és 23,8). – Az ÚSz-ben mintegy 160-szor szerepelnek a keresztények ~ként; Jézus ~ének mondta mindazokat, akik megteszik, amit az Atya akar (Mt 12,50; Mk 3,34; Lk 8,21). – Lehet udvarias megszólítás is a 'testvér', különösen uralkodók egymás közti érintkezésében (1Kir 20,33); az → amarnai levelekben általános ez a megszólítás. – Ter 9,5; Mt 5,22; 18,15 stb.: e helyeken a ~ egyszerűen a másik ember, az embertárs. → Jézus testvérei.

tető: K-en a → házak teteje lapos volt (mint többnyire még ma is). Egy rőzsével kitöltött gerendázatból állt, amelyet agyaggal kitapasztottak. Amikor Lukács cseréptetőt említ (Lk 5,19; vö. Mk 2,4), minden bizonnyal a róm. olvasókat tartja szem előtt. A házakhoz általában elegendő volt a palesztinai szikomorfa fája, nagyobb épületek ~szerkezetéhez libanoni cédrust kellett behozni. A lapos ~höz mindig hozzátartozott a mellvéd, a könyöklő (MTörv 22,8). A ~re sokszor még „emelet” is került, ide kívülről a szabadban vezetett fel egy lépcső. A ~n v. az emeleti helyiségben szívesen tartózkodtak (Bír 16,27; 2Sám 11,2; Iz 22,1; Mk 13,15); itt helyezték el a vendéget (1Sám 9,25 kk.), itt ravatalozták fel a halottat (1Kir 17,23; 2Kir 4,34 kk.; ApCsel 9,37.39) és ide vonultak vissza (Péld 21,9; 25,24; ApCsel 10,9; → fürdő). Olykor sátrat (2Sám 16,22 v. lombsátrat: Neh 8,16), sőt oltárt (2Kir 23,12; Jer 19,13; 32,29; Szof 1,5) is állítottak fel a ~n. A ~t lenszártásra is felhasználták (Józs 2,6). Az elhanyagolt ~n gyom, fű nő (2Kir 19,26; Iz 37,27; Zsolt 129,6), de elszárad, mielőtt virítana. A gör.-róm. korban elterjedt nyereg~t főleg zsinagógák befedésére alkalmazták.

tetradrachma: → pénzérme, → templomadó.

tetragram (gör. 'négy betű'): az ÓSz-ben a → Jahve szó mássalhangzóit: JHVH (Kiv 3,15). Ezt a nevet Isten először Mózes előtt nyilatkoztatta ki; Izr. fiainak nem volt szabad kimondani. Helytelen vokalizációból adódó változata a Jehova. A kumráni iratokban gyakran óhéb. írással emelték ki.

tetrarcha (gör.): → negyedes fejedelem.

tetszés, kedv: A héb. rason (a LXX-ban és az ÚSz-ben legtöbbször eudokia felel meg neki) az ÓSz-ben többnyire Isten jóindulatára utal, de vonatkozhat az ember (jó v. rossz) akarására is. Istennek kedvére van (= kedves neki, kedve telik benne) az áldozat (vö. Lev 19,5), a népe (vö. Zsolt 44,4 és népének tagjai; vö. 2Sám

24,23), de legfőképpen a választotta (Iz 42,1; vö. Mk 1,11; Mt 17,5; Ef 1,5: itt az istengyermekségre meghívott hívó ember a tárgya Isten ~ének, jóságának). A választottra (→ kiválasztás) vonatkozó címek, elnevezések közül az eudokein tükrözi legerőteljesebben Istennek a kiválasztott iránti szeretetét. Mt 11,26 = Lk 10,21; 12,32; vö. 2,14: itt Isten ~e (az Isten tetszésére lévő emberekre, a végső idő választott népére, az üdvözültekre vonatkozik!) Isten megváltoztathatatlan és föltétel nélküli akarátát, az üdvösségre vonatkozó elhatározását jelenti (E. Neuhäusler).

Teudás: egy zsidó fölkelőkből álló csapat vezére. Miután megölték, emberei szétszóródtak, ill. felszámolták őket. A főtanács előtt mondott beszédében → Gamálieel utalt sorsára, és a galileai Júdás sorsára, hogy az ap-ok iránt türelemre és várakozó magatartásra hangolja a főtanács tagjait: az idő döntse el, hogy amit tesznek, vajon Istentől van-e v. csak emberi eredetű (ApCsel 5,36–39). Josephus Flavius említi (ZsidTört 20,5,1) egy ~ nevű hamis próf.-t, akinek Cuspius Fadus (kb. Kr. u. 44–46) róm. helytartó idején sok követője támadt, ezért a róm.-ak óvatosságból kivégezték. De mivel Gamálieel a beszédét Kr. u. 40 előtt tartotta, és galileai Júdás föllépését (Kr. e. 6?) ~ fölkelése után említette, az időrend nem egyezik. Az ApCsel magyarázóit, akik úgy próbálják áthidalni a nehézséget, hogy Gamálieel egy másik, ismeretlen ~ra utalt, v. hogy Josephus Flavius tévedett az időrendben: túl későre tette ~ föllépését, nem járnak helyes úton. Valószínűbb az a föltevés, hogy Lukács Gamálieel beszédét tört.-ileg nem eléggé megbízható forrásból merítette.

teve: Jóllehet tisztátalan állatnak számított (Lev 11,4; MTörv 14,7), többször találkozunk vele az ÓSz-ben. A héb.-ben rendszerint a gamal szó jelöli, a gör.-ben kamélosz, a lat.-ban camelus, dromedarius. A dromedár, vagyis az egypúpú arab ~ feltehetően az arabul beszélő, patriarkális népcsoportokkal terjedt el. Teherhordó állatként már az ősatyák is ismerték a ~t (pl. Ter 24,10; 37,25), de hátasállatként sem volt ismeretlen Izr. fiai előtt (pl. 24,61; Iz 21,7). Az ókori K-en a ~t harci állatnak is használták. Asszíriában a baktriai kétpúpú ~ is előfordult; a Kr. e. 11. sz.-tól szerepel a szövegekben és a reliefeken; de állatfigurák formájában és pecséteken a házasított ~ Mezopotámia azon központjaiban, ahol a lakosság letelepedett életmódot folytatott, legalább a Kr. e. 3. évezredtől kimutatható. A Mariban felszínre került levelekben és okiratokban nem szerepel. Ter 12,16: e részlettel kapcsolatban némelyek felhozzák, hogy az egyiptomiak nem ismerték a ~t, de J. P. Free más véleményt képvisel. A héb. beker és bihrah hím, ill. nőstény dromedárra utal (Iz 60,6; Jer 2,23). – Az ÚSz-ben szintén szerepel a ~: Keresztelő János ~szőrből készült ruhát viselt (Mk 1,6); az ismert mondás szerint könnyebb a ~nek átmenni a → tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába (Mt 19,24; Mk 10,25; Lk 18,25); a farizeusok, a nép vak vezetői a szűnyogot kiszűrik, a ~t meg lenyelik (Mt 23,24).

tévedés, tévelygés, eltévelyedés, tévúton járás: A kifejezés (gör. plané) az ÚSz-ben rendszerint átvitt értelemben szerepel, s az → igazság útjáról való letérést jelenti. Csak elvétve találkozunk vele konkrét értelemben: a pogányok tévúton járása (2Pét 2,18), akik fölismerték az igaz Istent, de aztán belevesztek saját okoskodásaikba (Róm 1,21), a gonoszok ~e (2Pét 3,17), Bileám ~e (Júd 11), a bűnösök tévelygése (Jak 5,20). A hívők is eltévelyedhetnek, ha a hamis tanítók veszélyes tévtanait (→ eretnokség) magukévá teszik (2Pét 2,1), amelyeken itt minden bizonnyal dogmatikai ~eket kell érteni. A → tévtanítókra és üzelmeikre nézve: 2Pét 2; Júd 3–16. Az Ef 4,14 kk.: Pál a ~sel az igazságot állítja szembe; 1Jn 4,6: itt az igazság és a ~ lelke áll egymással szemben. Mt 27,64; 1Tesz 2,3; 2Tesz 2,11: a ~ 'csalás, megtévesztés, hazugság' értelmet hordoz.

tévtanítók, hamis próféták: A kifejezés csak a 2Pét 2,1: fordul elő, az ÚSz egyébként hamis próf.-nak, álpróf.-nak mondja a ~at. A tanítókkal és próf.-kal (ApCsel 13,1; 1Kor 12,28; Ef 2,20; 4,11) szemben a ~ nem isteni küldetésből tanítanak (Mt 7,15; Lk 6,23), akkor sem, ha Jézus nevében prófétálnak, ördögöket űznek v. csodákat művelnek (Mt 7,22). Egyes ~ keresztények voltak (ApCsel 20,30; 1Jn 2,19) és keresztényként viselkedtek; ők a „báránybőrbe bújt farkasok” (Mt 7,15; vö. ApCsel 20,29). Tanításukkal félre akarják vezetni a hívőket és rombolni akarják Krisztus egyh.-át (vö. Mk 13,22). „Csalók” ezek (2Jn 7) és „antikrisztusok” (1Jn 2,18; 4,1). Pál ap. a ~ról beszél, amikor „áltestvérekről” (2Kor 11,26; Gal 2,4) és „álapostolokról” (2Kor 11,13) szól. – Az

ÚSz-ben gyakran találkozunk a ~kal (→ eretnokség), s főként a végső idők jelének tekinthetők (Mk 13,22; Mt 24,11; vö. Jel 13,11–17), de a tanításuk nehezen megragadható. Többször zsidózó gnosztikusokról van szó, akikkel Pál ap. a Gal, 2Kor, Fil és Kol-ban harcol. A pasztorális levelek, Szt János, Júdás és Péter levelei, valamint a Jel szintén korai keresztény gnosztikusokat tételeznek föl. Mivel ~ működnek az Egyh.-ban, s tanításuk nem nyilvánvalóan különbözik az igaz tantól, szükség van „a lelkek megkülönböztetésére” (1Kor 12,10; vö. 1Jn 4,2; Mt 7,16.20). A ~ végső elkülönítését a végítélet fogja meghozni (13,41; vö. 7,19).

tévúton járás: → tévedés.

tévútra vezetés: → elcsábítás.

textus masoreticus (lat. 'maszoréta szöveg'), TM: → maszóra.

textus receptus (lat. 'elfogadott szöveg'): a Szentírás általánosan elfogadott héber, ill. görög szövege. A kifejezés egy 1633-as kiadásból származik textum ergo habes nunc ab omnibus receptum.

Théba (az egyiptomi 'Ámon városá'-nak gör. neve; héb.-ül No v. No-Ámon): az újbirodalom idején Egyiptom fővárosa, ahogy azt a nagyszabású templomromok és fáraósírok tanúsítják a Nílus Ny-i partján. A nagy templomok, amelyek közül a karnaki Ámon-templom első helyen áll, az egyiptomi vallásos építőművészet kiváló alkotásai; ezen túlmenően azonban számos tört.-i tárgyú feliratot is tartalmaznak. Kr. e. az utolsó évezredben ~ főleg vallási szempontból játszott nagy szerepet. Amikor az asszírok elfoglalták és kifosztották (Kr. e. 664), ez az egész akkori világot megrendítette; ennek nyomai a Bibliában is föllelhetők (Náh 3,8; vö. Jer 46,25; Ez 30,14).

Tiatira: város Lídiában a Pergamonból Szárdeszbe vezető út mentén; eredetileg makedón katonai kolónia volt, de fontos kereskedelmi és ipari központtá fejlődött ki. Egyike volt annak a 7 kisázsiai egyh.-nak, amelynek „angyalához” János levelet intézett (Jel 1,11). A levélben (2,18–29) János dicséri a keresztények valóban keresztény életvitelét, de szemükre veti, hogy túlzott türelmet tanúsítanak Izebel iránt, aki vsz. próféta nő volt, s a → nikolaiták egyik vezetője (vö. 2,15); János nevezte el Izebelnek (vö. 1Kir 16,31). Innen származott Lídia bíboráros asszony (ApCsel 16,14). Ma Akhiszar.

Tibériás: város a Genezáreti-tó Ny-i partján, amelyet Heródes → Antipász alapított (Kr. u. 17–22 között) és az akkori császárról, Tiberiusról nevezett el; 61-ig Galilea fővárosa volt (az addigi főváros, Szapphorisz helyett); ekkor Nero császár II. Agrippa királynak adományozta. Hogy benépesüljön, erőszakkal galileaiakat telepítettek a városba; a zsidók sokáig idegenkedtek a várostól, mert az alapokban sírokat fedeztek fel. Ám a meleg vizű fürdők nagy vonzóerőt kölcsönöztek ~nak, úgyhogy idővel kultikus szempontból → tisztának nyilvánították a várost. Az ev.-ok közül csak Jn 6,23 szerepelteti; ezen kívül csak a Tibériás tava (→ Genezáreti-tó) kifejezésben találkozunk vele. A Kr. u. 2. sz.-tól a zsidóság szellemi központja lett: itt szerkesztették a Misnát, a jeruzsálemi Talmudot, és itt készült a maszoréta szöveg (→ maszoréták).

Tiberius: római császár (ur. Kr. u. 14–37). Uralkodása idején lépett fel Keresztelő János és Jézus Krisztus (Lk 3,1). Az Ev.-okban egyszerűen csak a császárnak nevezik (Mt 22,17.21; Lk 23,2; Jn 19,12.15).

192. Tiberius császár öregkori mellszobra. Márvány, 47 cm magas, British Museum

193. Tiberius császár dénárja. A bal oldali kép (fej) felirata; Ti(berius) Caesar Divi **Aug(usti) F(ilius) Augustus**. **A jobb oldali (írás) képen:** Pontif(ex) Maxim(us)

194. Palesztina Tiberius uralkodásának 15. évében

Tibni (héb. 'szalmabáb'): Ginát fia, talán Efraim törzséből. Izr. népének fele megtette → Zimri utódának, de Omri pártja háttérbe szorította. ~ halála után → Omri vetélytárs nélküli királyként uralkodhatott.

Tichikusz (gör.-ből 'akinek szerencséje van'): kisázsiai → tanítvány Pál ap. egyik kísérője utolsó jeruzsálemi útján (ApCsel 20,4 kk.) Később, amikor Pál már fogságban volt, elküldte Efezusba (Ef 6,21 kk.; vö. 2Tim 4,12) és Kolosszéba (Kol 4,7–9), hogy hírül vigye a Rómában történeteket. Tit 3,12: Pál arra gondolt, hogy Krétába is elküldi.

Ticiusz, melléknevén Jusztusz (lat. 'az igaz'): korintusi istenfélő férfi. Zsinagóga melletti házában tanított Pál ap. (ApCsel 18,7).

Tidál: Gojim királya. Amráfellal és szövetségeseivel harcolt az → Ötváros ellen (Ter 14).

Tiglat-Pilleszer: → Asszíria több királyának neve. I. ~ (ur. Kr. e. 1115–1076) és II. ~ (ur. Kr. e. 965–933) nem szerepel a Bibliában. III. ~ (ur. Kr. e. 745–726), a legnagyobb asszír királyok egyike minden irányban kiterjesztette uralmát; így Ny felé is, Szíriát és Palesztinát megtámadva. A Bibliában Pul néven is találkozunk vele. Izr. királya, Menachem adót fizetett neki (2Kir 15,19), asszír források szerint akkor, amikor Szíria ÉNy-i részén Jaudi ellen hadat vezetett (Kr. e. 738). Csak azok a királyok őrizhették meg függetlenségüket, akik idejében adózói lettek, így Menachem (Szamaria), Recin (Damaszkusz) és Hiram (Tírusz). Pekach uralma alatt megtámadta Izr.-t, sok helységet meghódított és az elfoglalt városok lakosait Asszíriába hurcolta (15,29; 1Krón 5,6,26); az asszír források ezeket az eseményeket a Recin (Damaszkusz) ellen vezetett hadjáratral (Kr. e. 733/732) hozzák kapcsolatba. Végül Júdea királya, Acház is adózott ~nek (2Kir 16,7,10 és némi eltéréssel: 2Krón 28,20), aki Damaszkusz ellen meg akarta szerezni Asszíria támogatását.

195. III. Tiglat-Pilleszer asszír király (ur. Kr. e. 745–727), aki a babilóniai szövegekben eredeti nevén Pulként szerepel (2KIR 15,19; 1KRÓN 5,6). Harci szekéren áll a hajtóval és a „Harmadik emberrel“ (Vö. 2KIR 10,25; 15,25). Tiglat-Pilleszer évkönyveiben Izraelnek és **Júdának több királya szerepel**: Uzija (Júda), Menachem (Szamaria) és Acház, akik adót fizettek neki. Arról is tudósít, hogy szíriai és palesztinai hadjáratai során (Kr. e. 734–732) Pekah helyett Hoseát ültette Izraelben trónra. Nimrud, Kr. e. 740 körül. Gipsz, 67 cm magas. British Museum

Tigris (a sumer idi gin 'folyton áradó folyó' szóból): az Örmény-fennsíkon eredő, elő-ázsiai folyó. Mellékfolyói csak K felől vannak: a Felső- v. Nagy Záb, az Alsó- v. Kis Záb, a Dijála és (ma) a Choaspes. Eredetileg a ~ és az Eufrátesz külön ömlött a Perzsa-öbölbe; jelenleg egyesülnek, mielőtt beletorkollnának az öbölbe. Az ÓSz-ben a ~ a → Paradicsom folyójának egyik ága (Ter 2,14; vö. Sir 24,25); ezenkívül még Dán 10,4 kk. (angyal megjelenése), Tób 6,2 kk. (a nagy hal) és Jud 1,6 említi.

tímár: → bőr.

Timon (gör. 'a tisztelt'): egyike annak a 7 „jó hírben álló, Lélekkal eltelt, bölcs“ férfinak, akire az ap.-ok Jeruzsálemben a szegények gondozását bízta (ApCsel 6,5; → diakonus); egyébként ismeretlen.

Timóteus (gör. 'istentisztelő'): Pál ap. kísérője és munkatársa, Efezus püspöke. Pogány gör. apának és egy Eunike nevű zsidókeresztény anyának volt a fia (ApCsel 16,1; 2Tim 1,5). Pál térítette a keresztény hitre, vsz.

1. missz. útján (ApCsel 14,6; 1Tim 1,2), 2. missz. útján pedig Líztrában maga mellé vette segítségül és körülmetéltette (4,12; ApCsel 16,1–3). Ettől kezdve ~ csaknem mindenüvé elkísérte az ap.-t. Pál 2. missz. útján fontos megbízatással Tesszalonikába küldte (1Tesz 3,2–6), 3. missz. útján pedig azzal bízta meg, hogy egy nehéz feladat elvégzésére Efezusból – Makedónián át – Korintusba menjen (1Kor 4,17; 16,10 kk.; ApCsel 19,22). Ott találjuk Pál mellett, amikor Korintusból visszatért Jeruzsálembe (20,4), ugyanígy Rómában is az 1. fogsága (Kr. u. 61–63) idején (Fil 1,1; 2,19; Kol 1,1; Filem 1). Miután az ap. kiszabadult 1. fogságából, ~ együtt dolgozott vele Efezusban; amikor Pál Makedóniába indult, helyettesül ott hagyta Efezusban (1Tim 1,3). 2. fogságában az ap. arra kérte, siessen hozzá (2Tim 4,9 kk.). 6 levélben szerepel ~ a levél másik küldőjeként, ill. az ap. munkatársaként (1–2Tesz, 2Kor, Kol, Filem, Fil.) Fil 2,19–23: ~ dicsérete. Zsid 13,23: utalás ~ fogságára. A hagyomány szerint Pál ap. halála után visszatért Efezusba, és itt is halt meg Efezus püspökeként (Euszebiosz: Egyháztörténet III. 4,6).

Timóteusnak írt levelek: protokanonikus úsz-i írások, kettő a pasztorális levelek közül. – 1. A Timóteusnak írt első levél, 1Tim. Kr. u. 65 k., a Tit-lel egyidőben, Makedóniában írta Pál ap. – Tartalma. A köszöntő sorok (1,1 kk.) után a szerző az 1. részben Timóteus fontos feladatául jelöli ki Efezusban a tévtanítók elleni küzdelmet (1,3–20). Ezek a tévtanítók zsidó „mesék”-et és kitalált dolgokat terjesztenek, a törv. tanítóinak akarnak látszani (1,3–7), de a törv.-t illetően téves a felfogásuk (1,8–11). Isten ev.-ának hirdetésére Krisztus – nagy irgalmában – Pált választotta ki (1,12–17). Timóteusnak az ev. mindenfajta meghamisításával szemben meg kell vívnia a jó harcot (1,18–20). A 2. rész az Egyh. szervezeti kérdéseit öleli fel (2,1–3,16). Először az istentiszteletet illetően ad utasításokat a szerző (2,1–15): ima minden emberért, de elsősorban a vezetőkért (2,1–7); a férfiak és nők helyes viselkedésmódja az istentiszteleten (2,8–15). Ezután az egyh.-i eljárókra vonatkozó útbaigazítások következnek (3,1–13): a püspöktől és a diakonustól megkívánt tulajdonságok (3,1–7 és 3,8–13) és az adott előírások megokolása Istennek az egyh.-ra bízott titkaira való hivatkozással (3,14–16). A 3. részben a tévtanítók közelebbi jellemzését kapjuk (4,1–11): tiltják a házasságot és bizonyos ételek fogyasztását (4,1–5). Téves nézeteiket Timóteusnak el kell utasítania, és a hívőket az istenfélő életre kell buzdítania (4,6–11). A 4. rész a lelkipásztori feladatok ellátásával kapcsolatban tartalmaz útbaigazításokat (4,12–6,2): figyelmeztetés a példamutató életre (4,12–16); különféle korosztályokkal való helyes bánásmód bemutatása (5,1–2), az özvegyekkel (5,3–16), az öregekkel/a presbiterekkel (5,17–25) kapcsolatos kérdések, a rabszolga helyes magatartása (6,1 kk.). Az 5. részben további részletek találhatók a tévtanítókkal való vitát illetően (6,3–19). Ezek az emberek gőgösek és kapzsiak (6,3–10). Timóteus harcolja meg a jó harcot (6,11–16), és figyelmeztesse a gazdagokat, tegyenek jót, adakozzanak szívesen (6,17–19). Az utolsó sorok (6,20 kk.) utolsó figyelmeztetésül szolgálnak a tévtanítóktól való óvakodásra, és egy köszöntéssel zárulnak. – 2. A Timóteusnak írt második levél, 2Tim. Pál ap. vsz. Rómában (vö. 2Tim 1,17) nem sokkal a halála előtt, Kr. u. 66-ban írta. – Tartalma. A köszöntés (1,1 kk.) és a bevezető sorok után, amelyekben megköszöni Timóteus hitét és kifejezi, mennyire szeretné már látni (1,3–5), az 1. részben (1,6–2,13) Pál figyelmezteti Timóteust: legyen hűséges az ev. hirdetésének szolgálatában. Az ap. példája szerint merjen tanúságot tenni és a szenvedésben is tartson ki (1,6–14). Ezután az ap. emlékezteti Efezusban szerzett szomorú tapasztalataira, majd dicséri Oneziforuszt hűségéért (1,15–18). Az ap.-i hagyományt Timóteusnak tovább kell adnia és mint az ap.-nak, neki is vállalnia kell a nehézségeket és a szenvedést (2,1–13). A 2. részben a szerző útbaigazításokat ad: hogyan kell a tévtanítókkal szemben helyesen viselkednie (2,14–4,8). Óva inti Timóteust: kerülje az üres szóharcot, a haszontalan szócséplést (2,14–21); az eltévelyedetteket intse szelíden (2,22–26). Az eltévelyedés és erkölcsi romlás, amelynek az utolsó napokban be kell következnie, a tévtanítók által már kezdetét vette (3,1–9). Timóteus szilárdan tartson ki az áthagyományozott tanításban (3,10–17), és hirdesse az ev.-ot „akár alkalmas, akár alkalmatlan” (4,1–8). Befejezésül a szerző beszámol helyzetéről és előadja kéréseit, megbízásait, majd üdvözlétekkel zárja sorait. – Eredetiségük kérdését → pasztorális levelek.

tinta: fekete festék. Fő alkotó része a korom volt (Jer 36,18; 2Kor 3,3; 2Jn 12; 3Jn 13). Az ókori ~ a mainál sűrűbb volt, ezért lehetett a ~tartót övben hordani (Ez 9,2–10). Hirbet-Kumrán feltárásakor ~tartót is találtak; beszáradt, nem fémes eredetű ~ volt benne.

típus: előkép, → Szentírás értelme.

Tirannusz (gör. 'önkéntényúr, zsarnok'): valószínűleg rétor volt, akinek Efezusban volt egy auditórium, 'előadóterme'. Pál ap. – minthogy a zsinagógában nem hittek neki – 2 évig ebben tanított (ApCsel 19,9).

Tirca (héb. 'tájékozási pont'): 1. A Szám 27,1 és Józs 17,3 Celofchad 3 lánya egyikeként említi Manassze törzsből, akik – mivel fivérük nem volt – örökségük ügyében Mózes és Eleazár pap elé járultak. – 2. Szichem után Izr. királyainak: Jerobeámnak (1Kir 14,17), Pásának (15,21–33; 16,6), Elának (16,8 kk.), Zimrinek (16,15–18) és Omrinak a székhelye. Omri 6 év után új székhelyet választott: az újonnan épült → Szamariába költözött (16,23 kk.). 2Kir 15,16: ~ból indult ki Menachem Sallum ellen szőtt összeesküvése (15,14 kk.). Én 6,4: a vőlegény ~hoz hasonlítja kedvese szépségét (mint kedvességét Jeruzsálemhez). ~ fekvése mindig vita tárgya volt. W. F. Albright a Nablusztól ÉK-re fekvő Tell-Farára gondolt. Az itt R. de Vaux vezetésével folytatott ásatások eredményei valószínűsítik föltevését.

Tirhaka, Tarhaka: a 25. etióp dinasztia 3. királya (ur. Kr. e. 689–664) volt, ezért a Biblia Kus királyaként említi. Már Szancherib idejében Asszíriaellenes politikát folytatott (2Kir 19,9; Iz 37,9). Azarhaddon és Asszurbanipál (10 oldalú hasáb) felirataiból ismeretes, hogyan győzték le az asszírok több hadjárat során.

Tírusz (héb. sur 'szikla'): föníciai város a Földközi-tenger K-i partvidéke mellett, amely egy sziklaszigeten épült (innen érthető a neve; vö. Ez 26,4); a parton magán Ó~ (gör. Palaiotírusz) terült el. Az egyiptomi, asszír és ugariti szövegekben is szerepel a város. → Asera volt az istennője (az ugariti szövegekben: '~ Aserája'). Egy ideig Egyiptom uralma alá tartozott, majd független lett; az amarnai levelekben szerepel egy Abimilki nevű király. Abban az időben ~nak 2 kikötője is volt, s nevezetes volt hajóiról, fémművességéről, szőtt és festett kelméiről, valamint üvegiparáról. Először jó kapcsolatban állt Izr.-l. Salamon szerződést kötött ~ királyával, Hirámmal; ennek értelmében ~ faanyagot szállított és kézműveseket küldött Izr.-nek, Izr. pedig élelmiszert adott ~nak (1Kir 5,15 kk.; 7,13.40; 9,11; vö. ApCsel 12,20), és Izr. hajózása megszervezéséhez is felhasználhatta a ~iak tapasztalatait (1Kir 9,26–28). A barátságos viszony jegyében Acháb feleségül vette Etbaal ~i király lányát, Izebelt (Ithobaal; 16,31: a szidoniak királya). Amikor azonban ~ külpolitikájába is be akarta vonni Izr.-t, a próf.-k erősen tiltakoztak ellene (Iz 23: fenyegető jövendölés ~ ellen, Ám 1,9 kk.; Ez 26,1–28,19; Zak 9,3 kk.). Asszíriával és Babilóniával szemben ~ képes volt ellenállni, de sokan elhagyták hazájukat és kolóniát alapítottak Karthágóban. Csak Nagy Sándor idejében került ~ idegen uralom alá (Kr. e. 332; ebben az időben épült a gát a sziget és a szárazföld közé). Nagy Sándor után a Szeleukidák kezére került a város, de Kr. e. 198: függetlennek kiáltotta ki magát, és saját időszámítást vezetett be. A róm.-ak megerősítették ~ autonómiáját. Amikor az ev.-okban azt olvassuk, hogy ~ (és Szidon) vidékéről sokan tódultak Jézushoz (Mk 3,8), v. hogy Jézus visszavonult ~ (és Szidon) vidékére (Mt 15,21), akkor a Jordán felső folyásának Galilea É-i részébe eső vidékére kell gondolnunk. Pál fölkereste ~ban a tanítványokat, és 7 napig ott maradt náluk (ApCsel 21,3).

196. Tírusz

Tisbe: Innen származott → Illés próf. (pl. 1Kir 17,1), egyébként nem szerepel a Bibliában (Tób 1,2: Tibe, nem ~!). Nevét a Vádi Jabistól (a Bibliában Kerit-patak) D-re található romok (el Istib) őrzik a Mar Eljas hegykúp mellett (N. Glueck vitatja ezt az azonosítást).

Tisri: zsidó hónapnév; 7. hónap (szept. közepétől okt. közepéig). Az ÓSz-ben nem szerepel.

tiszta: I. A) A fogalom. A ~ és a tisztátalan szó olyan fogalmakat jelöl, amelyek a legtöbb ókori és mai primitív nép vallásában szerepet játszanak. Ez a ~ság sem a fizikai, sem az erkölcsi értelemben vett ~sággal nem azonos. A mágikus gondolatvilágban az a tisztátalan, ami veszedelmes erővel terhes, v. ilyeneket szabadíthat fel, ezért kerülendő (a modern néprajz tabuja, polinéz kifejezéssel). Tisztátalannak számítanak különféle emberek, tárgyak, → állatok v. cselekvések (pl. a nők havi vérzésük idején v. szülés után, a halottak, a kígyók). Vallásos gondolkörben a tisztátalanság az istenséggel kapcsolatos: akadály, amely az embernek az istenséggel való kapcsolatát lehetetlenné teszi. Ez lehet merőben rituális, de erkölcsi tisztátalanság is. Sok régi vallásban mágikus tisztátalansággal fonódik össze az Isten szentsége előtti féltő tiszteletre visszavezethető vallási tisztátalanság. – B) A tisztátalanság és a szentség egymáshoz közel álló fogalmak. A szt. is „fertőz” (= áttérjed másra), mint a tisztátalan (Kiv 29,37; 30,29; Lev 6,11; Ez 44,19 és Lev 15,4–12.20–28; 11,31–40; vö. Ag 2,12 kk.); ezért a papnak szolgálata befejeztével le kell vetnie szt. ruháját és mást kell fölvennie (Kiv 28,42–43; Lev 16,23 kk.; Ez 44,19). Amint az ember szt. tárgyak érintésétől tisztátalanná válhat (Szám 19,1–8: a vörös tehén hamujától; Jadajim III,4 kk.: a szt. könyvektől), úgy megmosakodva meg is kell szentelődnie, mielőtt az istenséghez közeledik; ennek jegyében a megtisztulás (= a tisztátalanságtól szabadulás) megszentelődés (Józs 3,5; 7,13; 1Sám 16,5). Mégis, a '~' inkább a feltételre, az előkészületre vonatkozott, a 'szt.' pedig arra a tényleges állapotra v. méltóságra, amely az Istenhez közelítésre felhatalmazta az embert. Jahve, a szt. Isten nem tűrhet el semmilyen tisztátalanságot; ezen alapszik Izr.-ben az összes olyan törv. és előírás, amely a ~sággal kapcsolatos (Lev 11,44 kk.; 19,2; 20,7; vö. 21,6–8.23; 22,2.9.32 kk.). Ebből következően Izr.-ben a ~sággal összefüggő törv.-ek lényegében vallási jellegűek. Minthogy Jahve „féltékeny” Isten, aki nem tűr meg más istent maga mellett (Kiv 20,3–5; MTörv 5,7), népe elsősorban azáltal válik tisztátalanná, hogy idegen isteneket tisztel (Jer 2,7.23; 3,2; Ez 36,17; Oz 6,10), halottlátóval v. jövendőmondóval érintkezik (Lev 19,31; 20,6), átvesz halottkultuszra emlékeztető idegen szokásokat (19,27 kk.; MTörv 14,1 kk.; vö. 1Kir 18,28), v. kultikus prostitúciót űz (Lev 19,29; vö. MTörv 23,18; Oz 4,14). Az idegen ország tisztátalan (Iz 52,11; Ám 7,17), mert idegen istenek kultuszának színhelye (1Sám 26,19); sőt, az idegenek ételei is tisztátalanok (Ez 4,13; Oz 9,3; Dán 1,8.12; vö. Tób 1,11 kk.; Jud 10,5; 12,2). Ezért kell a kánaániak szentélyeit és kultikus tárgyait elpusztítani (MTörv 7,5.25), a zsákmányt pedig megtisztítani (Szám 31,21–24); a fogságból hazatérők is megtisztultak (Ezd 6,20 kk.), Jeruzsálem idegenektől „közönségesse” vált kapuit, falait szintén megtisztították (Neh 12,30). Később minden érintkezést kerültek az idegenekkel a tisztátalanná válás elkerülése végett (Jn 18,28; ApCsel 10,28); a körülmetéletlenek számítottak idegennek (11,3). – II. A) ~ságot illető törvények. Az ÓSz-ben összefüggésben lehettek a nemiséggel, a halállal, bizonyos betegségekkel, de bizonyos állatokkal és ételekkel is (→ tisztulási áldozat). 1. A nemiséggel kapcsolatos jelenségek az antik és primitív gondolkodásmód szerint titokzatosak; veszedelmes erővel függenek össze, ezért tisztátalanná teszik az embert. – 2. A halál – úgy látszik – a legrégebbi időkben még nem keltette úgy fel a tisztátalanná válástól való félelmet, mint később. A kedves halottat megcsókolták (Ter 50,1), a házban v. a ház közelében temették el (1Sám 25,1); a királyok sírja közel volt a Templomhoz (1Kir 2,10; 11,43 stb.; vö. Ez 43,7); a háború Jahve ügye volt, ezért szt.-nek számított (Kiv 17,15; Bír 5,13.23). Később azonban minden holttestet tisztátalannak tekintettek; 7 napra tisztátalanná vált, aki hozzáért v. belépett a házba, ahol feküdt; ugyanígy minden tárgy is abban a házban, ahol halott volt (Szám 19,11 kk.), sőt, estig még az is tisztátalanná vált, aki halottól tisztátalanhoz hozzáért (19,22). Ezért a → naziroknak és a papoknak tilos volt tetemet érinteni (6,9–11; Lev 21,1–4); a főpapnak még szülei holttestéhez sem volt szabad hozzáérnie (21,11). Hogy a tisztátalanná váltak újra ~k legyenek, → tisztítóvízzel kellett meghintetniük magukat (Szám 19,12 kk.). 31,19–21: a harcosoknak a csata után a 3. és a 7. napon meg kellett tisztulniuk, a ruhájukat is ki kellett mosniuk, csak így térhettek vissza a táborba. A sír érintése is tisztátalanná tett (19,16). Leölt v. elhullott állat fogyasztásától v. érintésétől estig maradtak tisztátalanok; a tisztátalan állat hullájától minden tisztátalanná vált, ami csak kapcsolatba került vele (Lev 11,26–40). – Ezek a törv.-ek részint Izr. fiainak a halottak lelkétől, a szellemektől v. a → démonoktól való félelmével magyarázhatók, akik ókori felfogás szerint a betegségek és a halál okozói voltak; de az is lehetséges, hogy egyfajta tiltakozás fejeződött

ki bennük a halottkultusszal szemben; vsz., hogy az élő és életet adó Isten kultuszával nem tudták összeegyeztetni a halált és a romlás jelenségeit. – 3. A leprának tartott bőrbetegségek tisztátalanná tettek; a beteget szigorúan elkülönítették (13,46; 2Kir 7,3; 15,5); megszagattott ruhában kellett járnia, a haját kibontva kellett viselnie, a szakállát el kellett takarnia, és köteles volt kiabálni: tisztátalan! tisztátalan! (Lev 13,45). Ha meggyógyult, jelentkeznie kellett a papnál, hogy megállapítsa: valóban megszabadult-e betegségétől (14). A lepra (talán a salétrom) a házat, a ruházatot tisztátalanná tette, ez esetben is a papnak kellett vizsgálatot tartania (13,47–59). Vsz. azért tekintették a leprát tisztátalannak, mert büntetésnek számított (Szám 12,9 kk.; MTörv 28,35; 2Krón 26,19–21), amellyel Isten a bűnösöket sújtotta (MTörv 28,35; 2Krón 26,20). – 4. Az állatok és az ételek is lehettek ~k és tisztátalanok (Lev 11,1–31; MTörv 14,3–10). Tisztátalan állatot nem volt szabad feláldozni v. „elsőszülött”-ként felajánlani (Ter 8,20; Lev 27,27; Szám 18,15–17); megenni is tilos volt. A növényi eledelnek mind ~nak számítottak, de a gyümölcsfák termését az első három évben „körülmetéletlen”-nek, vagyis tisztátalannak tekintették, a 4. évben pedig Jahvénak szentelték, vagyis kivonták a profán használatból (Lev 19,23–25). Ugyanígy tilos volt az újonnan termett gabonafélékből is enni, míg az első termést föl nem ajánlották (23,14). Az ember nem ehetett sem a nyáj szaporulatából, sem a föld terméséből addig, míg az Istennek, aki a termékenységet adja, az őt megillető részt vissza nem adta (→ zsengeáldozat). A földek, a gyümölcsök és a szőlőskertek termését nem volt szabad teljesen, az utolsó szemig learatni, ill. leszedni; egy részt ott kellett hagyni a rászorulóknak (19,9 kk.; MTörv 24,19–22). Ez a szokás talán arra az elképzelésre vezethető vissza, hogy ha a föld szellemeinek juttatnak a termésemből, akkor nem ártanak a következő évben: jó termés lesz; a törv. ezt a szokást jótékonyossággá alakította át. – III. Jelentősége. Izr. fiai sokkal előbb megkülönböztették a ~t és a tisztátalant, hogysen a törv. megfogalmazódott volna, amely az ősi szokásokat és elgondolásokat szentesítette, egyszersmind azonban vallási jellegűvé is tette. A ~ságra vonatkozó rendelkezésekkel a törv. Jahvénak, a szt. Istennek népét akarta megszentelni (Lev 11,44; 20,7); nem a higiénié, de még csak nem is az erkölcsiség előmozdítása volt a cél, ha némely rendelkezések súrolják is az erkölcs határát; így pl. azok, amelyek az ismeretlen tettes által elkövetett gyilkosság (MTörv 21,1–9) v. a vérfertőzte föld (Szám 35,33) esetében előírt teendőket rögzítik. A ~sági törv.-ek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Izr. fiai körében az → egyistenhit fennmaradhatott, mert épp ezek révén különülhettek el az idegen népektől (vö. Dán 1,8; Tób 1,11 kk.; Jud 10,5; 12,2); Isten törv.-einek számítottak, amelyek éppúgy kötelezték Izr. fiait, mint az erkölcsi törv.-ek, úgyhogy olykor e hit hősies megvallásához szolgáltattak alkalmat (2Mak 18–31; 7,1–41). Másfelől a formalizmus veszélyei rejtettek bennük, és ez a zsidóságot a rituális ~ság terén aggályosságba, szőrszálhasogatásba sodorta (→ judaizmus). Ez ellen a külsőségekre ügyelő, közben azonban az erkölcsi szempontokat szem előtt tévesztő formalizmus ellen már a próf.-k is erélyesen tiltakoztak (Iz 1,10–17; Jer 7,21–23; Oz 6,6; Ám 4,4 kk.; 5,21–25; → áldozat); ugyanakkor a bölcsességi irodalom rendszerint hallgatott róla, és csaknem mindig az erkölcsi követelményeket hangsúlyozta (pl. Zsolt 15). Jézus a farizeusoknak és írástudóknak, akik tisztára mossák a pohár és a tál külsejét, belül pedig tele vannak rablott holmival és szennyel (Mt 23,25–28; vö. 23,23 kk.; Mk 7,1–13), szemére vetette ezt a formalizmust. Jézus a rituális ~ságot nem sokba vette; csak az erkölcsi ~ságot tartotta fontosnak (7,15). Ezzel elhatárolta az erkölcsit a rituálistól és a vallást megszabadította a külsőségességtől és a rituális elemek túltengésétől, ami a zsidóságot fenyegette és korlátok közé szorította. A ~sági törv.-ek „az erőtlén és esendő elemek” (Gal 4,9), amelyek a zsidókat fogva tartották (vö. 4,3) és amelyektől Krisztus felszabadított minket (5,1). A Krisztusban megvalósult üdvösség rendjében nincs semmi, ami önmagában tisztátalan volna (Róm 14,14; vö. ApCsel 10,15; 11,9).

tisztaság: Az ÓSz-ben a tahor szó szinte mindig a kultikus ~ot jelenti, de a Péld 20,9-ben a szív ~áról van szó. Az ÚSz-ben a test és a lélek ~át együtt jelenti (2Kor 11,2; Fil 4,8; 1Tim 4,12; 5,22; Tit 2,5; 1Pét 3,2). → házasság, → szüzesség.

tisztátalan: → megszenteltségtelenítés, → tiszta.

tisztátalan lélek: → démon.

tisztátalanság: → erkölcstelenség.

tisztelet: A szóhasználat nem egyértelmű sem az ÓSz-ben, sem az ÚSz-ben. Magatartásként a ~et a szó bibliai értelmében meg kell különböztetnünk az aidosztól (tisztelet, félelem), amely a gör.-öknek a létről alkotott felfogásában alapfogalom, de – szembeötlő módon – sem a LXX-ban nem szerepel héb. szó megfelelőjeként, sem az ÚSz-ben nem játszik szerepet. Míg az aidosz az embert illeti meg abból következően, hogy létét egyén fölötti kötelékekkel egy bár isteninek tekintett, de végső fokon mégis meghatározatlan tekintély fogja körül, addig a Bibliában a ~et Izr. fiai vallásosságának alapfogalma, az → istenfélelem motiválja, amelynek elemi erkölcsi követelményei a pogányokat is kötelezik (Ter 9,6; 20,11; Jón 1,10.13 kk.). Ebből következően az istenfélő, igaz ember számára a ~ az a belső szellemi magatartás, amely Isten szentségének és annak átéléséből fakad, hogy az Isten a világban az ember üdvösségét munkálja. → istentisztelet, → kultusz.

tisztítótűz: katolikus felfogás szerint közbülső állapot a földi élet és a mennyei boldogság között; itt tisztulnak meg az igazak, akik nem egészen tisztán távoztak a földi életből. A nem keresztény vallások (nevezetesen az indoeurópai vallások) is ismerik a ~ fogalmát. A pársizmus szerint a halottakat 10 szakaszban tűzfolyam tisztítja meg. Platón beszél a tisztulás egy helyéről, ahol a halottak bűnhődnek vétkeikért (Phaidon 69; vö. Vergilius, Aeneis VI,735 kk.). – I. Az ÓSz-ben. 2Mak 12,39–42: Júdas azokért a harcban elesett katonákért, akiknél a MTörv 7,25 tilalma ellenére babonás tárgyakat találtak, imát és engesztelő áldozatot rendelt el, „hogy az elkövetett bűnök teljes bocsánatot nyerjenek” (2Mak 12,42). Egy zsidó glosszátor abban a meggyőződésben, hogy a halottakon már nem lehet segíteni, „értelmetlen és fölösleges dolog”-nak minősítette a halottakért való imát (12,44b), egy másik viszont „szent és jámbor gondolat”-nak tartotta (12,45). Ez volt a szerkesztő nézete is (vö. 12,43b). Hitt abban, hogy akik a törv.-ért feláldozták földi életüket, azok életre támadnak (12,43b.44a; vö. 7,9; Dán 12,2), és úgy gondolta, hogy a halállal nincs vége mindennek. Ezért dicséretes dolognak tartotta Istent imával és áldozattal könyörületre indítani: bocsássa meg azoknak az elesetteknek a bűneit, akik nem olyan szilárd hittal haltak meg, mint Eleazár (2Mak 6,18–31) v. a 7 mártír (7. f.), és vezesse el őket a feltámadásra. Tehát Júdas és a szerkesztő számoltak a halál utáni tisztulási lehetőséggel, ami a lényege a ~zel kapcsolatos tanításnak. Mindamellet ebben a közbülső időben az elesettek állapotáról nem esik szó. Sir 7,33: → halottakról való gondoskodás. – II. A zsidóságban. Az örök büntetésen kívül, amely a → Gehennában vár a bűnösökre, valamint a bűnösök megsemmisülésén kívül az a gondolat is él a rabbinista irodalomban, hogy némelyek, „akiknek jó és rossz tetteik kiegyenlítik egymást”, csak egy bizonyos időre kerülnek a Gehennába, hogy ott a tűz megtisztítsa őket; ezt a föltevést Zak 13,19 idézésével igazolják. Sammai a tisztulást az eszkatologikus szenvedés helyére teszi, ahol bizonyos személyek méltóvá válnak, hogy az eljövendő → eónba belépjenek. A Kr. u. 2. sz. elejétől úgy gondolták, hogy a közbülső időbeli Gehenna is megtisztíthatja a bűnöst, hogy bejuthasson a → Paradicsomba. – III. Az ÚSz-ben. Az a rabbinista felfogás, hogy bizonyos emberek megtisztulhatnak a halál után (ezt nem tartották minden bűnös számára elérhető lehetőségnek!), hogy az új eónba beléphessenek, Máté evangélistánál is tükröződik: vannak bűnök, amelyekre nincs bocsánat sem ezen, sem a másvilágon (Mt 12,32). 2Tim 1,18: itt Pál Krisztustól várja, hogy Oneziforusz „azon a napon irgalomra találjon az Istennél”; ez azon a meggyőződésen alapszik, hogy a halál után is jobb sors juthat az embernek osztályrészül a megérdemelnél. 1Kor 3,10–17: az → Úr napja „tűzzel érkezik, és a tűz majd megmutatja kinek mit ér a munkája”. Az ap. a tűzben próbált épület képében arra figyelmeztet, hogy majd fény derül rá: az ev. hirdetőjének munkája mennyit ér. 3 kategóriával számol: aki jó anyagból épít, az ap. jutalmát kapja (3,14); aki Isten templomát lerontja, az elpusztul (3,17); közben helyezkednek el azok, akik rossz anyagot használtak, ezért nem kapnak jutalmat, de megmenekülnek, azaz eljutnak az üdvösségre (3,15). De „tűz által”, nehezen, szenvedés árán menekülnek meg. Jóllehet itt nincs szó a tűz lobogásáról, a halál utáni tisztulás gondolata fogalmazódik meg, amelyben azoknak lesz részük, akik nem voltak egészen büntelenek, de nem is vétettek olyan súlyosan, hogy az örök üdvösségből kizárják őket.

tisztítóvíz: bizonyos kultikus tisztátalanságok (→ tiszta) megszüntetésére szolgáló víz, amelynek tisztító hatását bizonyos anyagok hozzáadásával fokozták. Tisztító hatású anyagnak számított az ÓSz-ben ősi felfogás szerint a cédrusfa, az izsóp (vö. Kiv 12,22; Zsolt 50,9), a karmazsin (Lev 14,1–9: meggyógyult leprás megtisztítása; 14,33–53: „leprás” ház megtisztítása; Szám 19,6), valamint a bőrével, a vérével és a belső részével együtt elégetett vörös tehén hamuja (Lev 19,1–10). ~zel kellett meghinteni a halott érintésétől tisztátalanná vált személyeket, a házat, ahol valaki meghalt, és a tárgyakat is, amelyek a holttesthez érve tisztátalanok lettek (Szám 19,11–22). A szokás vsz. Kumránban is dívott (még → féltékenységi áldozat).

tisztség: → hivatal.

tisztségviselők: → hivatalnokok.

tisztulási áldozat: olyan → áldozat, amely megszünteti a kultikus tisztátalanságot. ~ok: 1. a szülő asszony égő- és bűnért való áldozata (Lev 12,1–8); – 2. a meggyógyult leprás áldozata (14,12–20; 14,1–9: itt a rítusok nem számítanak áldozatnak); – 3. a magfolyásos férfi és a havi vérzéstől tisztátalanná vált, ill. vérfolyásban szenvedő nő égő- és engesztelő áldozata (15,1–33); – 4. annak a → nazírnak égő- és bűnért való, ill. engesztelő áldozata, aki holttestet érintve tisztátalanná vált (Szám 6,9–12); – 5. általában a bűnért való, ill. engesztelő áldozat; – 6. a → féltékenységi áldozat (5,11–31). – Az ismeretlen tettes által elkövetett gyilkosság alkalmával előírt szertartás (Mtörv 21,1–9) nem tekinthető ~nak, inkább talán → istenítélet. A bűnbak (Lev 16,21) pusztába űzése és a leprás tisztátalanságát megszüntető madár szabadon bocsátása (14,6 kk. 50–53) csak tisztulási rítus, nem igazi ~. → engesztelő áldozat, → tiszta.

titkár: → hivatalnokok.

titok: A gör. μυστήριον és a lat. sacramentum magyar megfelelője (Tób 12,7; Bölcs 2,22; 6,22; Dán 2,19.30.47; 4,6; Ef 1,9; 3,3.9; 5,32; Kol 1,27; 1Tim 3,16; Jel 1,20; 17,7). → misztérium.

Titusz: Pál ap. kísérője és munkatársa, Kréta püspöke. Pogány szülők gyermekeként született (Gal 2,3), és nagyon vsz., hogy Pál ap. térítette a keresztény hitre (Tit 1,4); az antióchiai egyh.-i közösségnek volt a tagja. Nem metélték körül, így utazott Pállal és Barnabással Jeruzsálembe az apostoli zsinatra (Gal 2,1–5). Nem tudjuk, hogy még mely útjain kísérte el az ap.-t (az ApCsel nem számol be róla). Pál ap. 3. missz. útja vége felé a „könnyek levelé”-vel Efezusból Korintusba küldte (2Kor 2,13; 7,6 kk. 13–16; 8,6; 12,17 kk.). Feladatának ügyesen megfelelően visszavezette az engedmességre az ap. számára már-már elveszett közösséget. Makedóniából Pál ismét Korintusba küldte, hogy az ottani gyűjtést befejezze, ugyanakkor a 2Kor-t is átadja (8,6.16–23; 12,18). Egy ideig együtt térített Pál ap.-lal Kréta szigetén, majd otthagyta, hogy a megkezdett munkát folytassa, ill. befejezze (Tit 1,5). 2Tim 4,10: az ap. 2. fogsága idején ~ Rómában volt, később – föltehetően Pál megbízásából – Dalmáciába ment. A hagyomány (Eusebiosz: Egyháztörténet III. 6,6) szerint ~ Pál ap. halála után Kréta szigetén püspökként működött. ~ról a források (Gal, 2Kor, Tit, 2Tim) nagyon szűkszavúan szólnak, de az kivehető belőlük, hogy Pál ap. munkatársaként eredményesen munkálkodott (2Kor 8,16–23; Tit 1,4).

Titusznak írt levél, Tit: protokanonikus úsz-i írás, a pasztorális levelek egyike. Az 1Tim-lal egy időben, Kr. u. 65 k. írta Pál ap. vsz. Makedóniában. – Tartalma. Az ünnepélyes köszöntő sorok (1,1–4) után az 1. részben (1,5–16) azokat a feladatokat vázolja, amelyek Kréta szigetén Tituszra várnak. A különféle városokban előljárókat kell az egyh.-ak élére állítania; olyanokat, akik megfelelnek bizonyos kívánalmaknak (1,5–9). Aztán föl kell vennie a harcot a tévtanítókkal, akik „zsidó mesék”-kel és emberi parancsokkal állnak elő (1,10–16). A 2. részt az egyh. szervezeti kérdéseinek szenteli az ap. (2,1–3,11). Meghatározza a különféle állapotbeli köteleseégeket (2,1–10), az Istentől kapott kegyelemre való hivatkozással (2,11–15). Az előljárók és az embertársak iránti kötelesegek (3,1 kk.) az újjászületésből következnek (3,3–8). Ezt követi egy figyelmeztetés: kerülni kell

az oktan vitát, a szóharcot a tévtanítókkal stb. (3,9–11). A befejező rész (3,12–15) megbízásokat és üdvözléseket foglal magában. – Eredetiségének kérdését → pasztorális levelek.

tíz: → szám.

tized: a föld hozamának a szentélyt megillető része, a papok és leviták jövedelmeként (Ter 14,20; 28,22; 1Mak 3,49; Ám 4,4) v. azok a javak, amelyeket a királynak kellett beszolgáltatni (1Sám 8,15.17). A kultikus célú beszolgáltatás azon a gondolon alapult, hogy a földön minden az Istené, ezért megilleti az első termés (→ zsengeáldozat) és mindennek a legjava. Az, hogy mit és miből mennyit kellett beszolgáltatni, változott, ezért az adatok is eltérők. MTörv 12,6.11.17; 14,22 kk.; Tób 1,6; Jud 11,13: a föld és a gyümölcsfák termésének (gabona, must és olaj) ~ét a központi szentélynek kellett adni; de pénzzel is meg lehetett váltani (MTörv 14,22–27) v. minden 3. évben a lakóhelyen a helybeli leviták és szegények javára is föl lehetett ajánlani (14,28 kk.; 26,12–15: a felajánló ima; Tób 1,7). A farizeusok a legkisebb növények terméséből is szedtek ~et (Mt 23,23; vö. Lk 11,42; 18,12). A Lev 27,30–33 (vö. 2Krón 31,6) az állatokra is kiterjesztette a ~et, és pénzzel megváltás esetén 20 % ráadást írt elő. A Szám 18,20–32 a szérű (gabona) és a sajtó (bor, olaj) ~ét említi. Tób 1,6 kk. mintha háromféle ~et ismerne; ezeket együtt kellett beszolgáltatni. – A felajánlás és elosztás módját illetően is eltérnek az adatok. A Szám 18,21–24 szerint a ~ teljes egészében a levitákat illette meg; a leviták azonban kötelesek voltak a ~ük ~ét a papoknak adni (18,25–32). Neh 13,10; Mal 3,8: a ~del kapcsolatos kötelezettség nem teljesítésének felrovása. MTörv 12,19: emlékeztetés a ~ kötelezettségére. Az ÚSz kora háromféle ~et ismert: a jószág ~ét, a második ~et és a harmadik v. a szegényeket megillető ~et. A ~ekből származó jövedelemnek igen jelentősnek kellett lennie. Kezelését, amennyire lehetett, Jeruzsálemben összpontosították. Előfordult, hogy a ~et a főpap kisajátította (ZsidTört 20,8,8; 20,9,2). → adó, → templomadó.

Tizenkét pátriárka testamentuma, Test XII: I. Keletkezése. Már J. E. Grabe (1666–1711) is, aki először kiadta, arra a következtetésre jutott, hogy a mű zsidó szerzőtől való, de később keresztény szellemben átdolgozták. Ezt a föltevést először általában nem fogadták el, mert másokra sokkal inkább hatottak a ~ és az ÚSz közt fölfedezhető érintkező pontok, és ezért a ~t teljes egészében egy 1. sz.-i keresztény szerzőnek tulajdonították. Elsőként F. Schnapp vállalkozott a ~ alapos kritikai elemzésére (1884). 3 réteget különböztetett meg: 1. zsidó alapszöveg, 2. zsidó betoldások, 3. keresztény kiegészítések. Hogy eredményei megalapozottak voltak, azt W. Bousset és R. H. Charles munkái nagymértékben igazolták, bár Charles kevesebb betoldással számolt. Ez volt a kritikusok álláspontja 1953-ig; ekkor M. de Jonge arra a következtetésre jutott, hogy a ~ irodalmi szempontból egységet alkot, és keresztény szerző műve, amely kr. u. 190 és 225 között keletkezett. F. T. Milik, Carmignac és J. Daniélou csatlakozott e nézethez, de A. S. van der Woude szembefordult vele: elfogadta, hogy a szövegbe belenyúlt egy keresztény kéz, de azt vitatta, hogy az eredeti zsidó iratban 2 réteget lehet megkülönböztetni. Mivel azonban sem M. de Jongénak, sem A. S. van der Woudénak nem sikerült F. Schnapp érvelésével kellő súllyal szembeszállnia, még mindig az a föltevés látszik a legelfogadhatóbbnak, hogy a ~ 3 rétegből tevődik össze: 1. Az alapul szolgáló irat elsősorban tanító jellegű, és sokszor nagyon fejlett erkölcsiséget képvisel (vö. Gád testamentuma 6,3–7). Az alkalmazott irodalmi formák nagy hasonlóságot mutatnak a bölcsességi irodalomból ismertekkel (elsősorban Sir jön itt számításba), és mivel a ~ nem mondások gyűjteménye, hanem inkább intelmeket tartalmaz, azért lehetséges, hogy zsinagógai beszédekből keletkezett kb. Sirák korában. Találunk benne érintkező pontokat a Jubileumok könyvével, sőt a szellemek dualizmusa révén Kumránnal is mutat némi rokonságot. – 2. A zsidó betoldások közül sok beilleszthető a bűn – száműzetés – hazatérés sémájába, és egészében véve a Kr. e. 1. sz. közepéről valók. Ebben a rétegben a várt üdvösség egyértelműen 2 személyhez kapcsolódik, akik közül az egyik Lévi, a másik Júda törzséből való; ez utóbbi alárendelt szerepet tölt be az előbbihez képest. Nagyon hasonló vonásokkal találkozunk a Messiás várása terén az eszénusok körében, akik egy Lévi és egy Dávid törzséből való Messiásban reméltek. – 3. A keresztény betoldások, amelyek eredetileg széljegyzetek lehettek, Júda szerepét emelik ki, és abból kiindulva, hogy Isten jelen van népe körében, kifejezetten a megtestesülésre utalnak. Benjamin testamentumában (11) szerepel Pál ap.,

így a mű legkorábban csak a Kr. u. 1. sz. második felében keletkezhetett. – II. Szövege gör. nyelven maradt ránk, de ismeretesek örmény és szláv fordításai is. A gör. kéziratok 2 csoportba oszthatók. Az egyetlen kritikai kiadás R. H. Charles-tól való, de nem tekinthető minden szempontból teljesen megbízhatónak, mert Charles csak az egyik csoportba tartozó kéziratokat vette alapul, és az örmény változatnak a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonított. – III. Tartalma. A ~ 12 búcsúbeszédből áll, amelyeket Jákob fiai intéznek utódaikhoz. Rendszerint egy életre szóló bűnvallomást, egy intelmet és egy próféciát ölelnek fel. A második rész a legfontosabb: mindegyik testamentum valamelyik erény gyakorlására buzdít v. büntetéssel fenyegeti a semmirekellőt; az erény v. a bűn jellemző a „végrendelkező” pátriárkára: így Ruben a kicsapongásról beszél, Simeon az irigységről, Lévi a bölcsességről, Júda az iszákosságról, Isszachár az egyszerűségről, Zebulun az együttérzésről, Dán a haragról, Naftali a természetes jóságról, Gád a gyűlöletről, Áser az erkölcsi megosztottságról, József az önmegtartóztatásról és a testvéri szeretetről, Benjamin pedig a szív tisztaságáról.

tizenkettő: → szám.

tizennyolc ima: 18 (innen: semoneh-esreh) dicséretből álló zsidó imádság, amely a kereszténység előtti időre megy vissza, s amelynek egyes részei más-más korból valók. Végleges formáját Kr. u. 100 k. kapta egy egyébként ismeretlen Simontól. A ~t, amelyet egyszerűen tefillának, azaz imádságnak is neveznek, naponta 3-szor kell a zsidóknak recitálniuk. A zsinagógai istentiszteleten meghatározott helyen szerepel. → Miatyánk.

Tízparancsolat, Dekalógus (a gör. dekalogosz, 'tíz szó'-ból): gör. egyházi íróktól származó szakkifejezés azoknak a parancsoknak jelölésére, amelyeket a Kiv 34,28 szerint Mózes Jahve utasítására, v. a MTörv 4,13; 10,4 szerint maga Jahve két kőtáblára írt, és amelyek alapján Jahve a Sinai-hegyen → szövetséget kötött; azoknak az alapvető követelményeknek a foglalata, amelyeket Izr. fiaival szemben Jahve, ill. a vallásuk támasztott. – I. Formája. A ~ szövegét a Pentateuchus két helyen is tartalmazza: Kiv 20,1–17 és MTörv 5,6–21. A két szövegrész – egész kis eltéréseket nem tekintve – fedi egymást, úgyhogy egyazon alapszöveg 2 változatának tekinthetők, amely alapszövegből bizonyos elemeket más formában a Lev 19 is megőrzött. Figyelmet érdemlő eltérést mutat az utolsó parancs: a MTörv – társadalmi törekvései jegyében – kiemeli az asszonyt a bírványg (→ kívánság) egyéb tárgyai közül és külön megfogalmazza elkívánásának tilalmát. Az irodalomkritika – a Kiv 34,11–26 alapján – még egy külön ún. „kultikus ~”-ot is föltételez (34,14.17.19a.20b.21.23.25a.25b.26a.26b; a kérdéshez hozzászólt 1962: H. Kosmala). A ~ legrégebbi szövegét a Nash-papirusz őrzi (→ bibliai kéziratok); a mai maszoréta szöveghez képest csak jelentéktelen eltéréseket mutat. – Hogy a parancsok száma 10, ahhoz nem fér kétség, hiszen már maga az ÓSz is 'tíz szó'-nak mondja ezeket a parancsokat (34,28; MTörv 4,13; 10,4), és a hagyomány is teljesen egységes ebben a kérdésben, de a ~ tagolását illetően már nem ennyire egyezők a vélemények. Tartalmi szempontból a következő tagolódás látszik természetesnek: (Bevezetés) Én vagyok az Úr, a te Istened... (Kiv 20,2); I. Senki mást ne tekints Istennek, csak engem (20,3); II. Ne csinálj magadnak faragott képet... (20,4–6); III. Uradnak, Istenednek nevét ne vedd hiába... (20,7); IV. Gondolj a szombatra és szenteld meg... (20,8–11); V. Tiszteld apádat és anyádat... (20,12); VI. Ne ölj (20,13); VII. Ne törj házasságot (20,14); VIII. Ne lopj (20,15); IX. Ne tégy hamis tanúságot embertársad ellen (20,16); X. Ne kívánd el embertársad házat... (20,17). – A formatört.-i kutatás egy eredetileg más listával számol: a IV. és V. parancs szembeötlő módon más stílust képvisel, amely a bölcsességi irodalommal rokon; a IV. parancs valójában két parancs foglalata (hétköznap dolgozni kell, a szombatot pedig nyugalomban kell tölteni). A. Alt írásai óta bebizonyítottnak tekinthető, hogy a VIII. parancs a szabad ember elrablásának tilalmát jelenti. A 20. f.-ben a X. parancs nemcsak más javainak elkívánását tiltja, hanem (J. J. Stamm szerint) azokat a mesterkedéseket is, amelyek a megkívánt javak megszerzéséhez vezetnek. Ezt a VIII. parancson túlvezető finomítást a MTörv 5 is folytatta: a feleség elkívánásának tilalma a ház és az egyéb javak előtt kapott helyet, azoktól elkülönítve, ezenkívül a bölcsességi irodalom hatására az eredeti szó helyébe tényleges elkívánásra, konkrét bírványra utaló kifejezés került. A deuteronomikus változat hatása a LXX-ban a Kiv 20,17 esetében is érvényesült. Mint-hogy ebben a változatban az utolsó parancs úgy hat, mintha kettős parancs volna, már Origenész kortársai

közt is akadtak, akik Origenésszel és az atyák többségével szemben a → bálványimádás és → képmások tiszteletének tilalmát összevonták mint I. parancsot, más tulajdona elkívánásának tilalmát pedig 2 részre bontották: a feleség elkívánásának és az egyéb javak elkívánásának tilalmára (IX. és X. parancs). Ezt a tagolást Alexandriai Kelemen (Sztrómateisz 6,16) és Szt Ágoston (Quaestiones in Ex 71), majd az ő példájukra sok egyházatyja is magáévá tette, úgyhogy mind a róm. egyh.-ban, mind az evangélikusok körében általánossá vált. Ezzel szemben a Talmud, továbbá Philo (De Decalogo 65–106), Josephus Flavius (ZsidTört 3,5,5) és a Szt Ágoston előtt élt egyházatyák zöme (Nazianzi Szt Gergely, Szt Jeromos stb.) a képmások tiszteletének tilalmát a II. parancsnak tekintették, és a X. parancsba beleértették a bírvány tilalmának minden részletét. Ezt a felosztást tették magukévá – az atyák, főleg a gör. atyák többségének véleménye alapján – a gör. keletiek (az ortodoxok) és a kálvinisták. Annyi bizonyos, hogy Izr. fiainak gondolkodásmódjához ez áll közelebb. Nem tekintve, hogy a Kiv 20,17 a más háza kifejezésbe a bírvány minden tárgyát belefoglalta, nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a parancsok 2 táblán oszlottak meg. A második 5 parancs mások tekintetbe vételét, a többi ember jogának védelmét szolgálta. Ugyanakkor az első 5 parancs más természetű volt: tiszteletet kívánt Isten iránt, aki az életet adja és a szülők iránt, akik az életet közvetítik. – A B-kódex fordított sorrendben tartalmazza a VI. és VII. parancsot (vö. Lk 18,20; Róm 13,9). H. Gese úgy gondolja, hogy a ~ 5 parancspárt tartalmaz. A ~ voltaképpen stílusa (→ irodalmi műfaj) a legtisztábban a parancsok 2. csoportjában őrződött meg. Ez a stílus egészen sajátos, és már önmagában véve is egész teol.-t képvisel. A rövid, magvas mondatok lényegében egy egyes szám 2. személyű igealakból és egy tiltásból állnak. A. Alt a törv. megfogalmazásának ezt a parancsoló módú közvetlen formáját Izr. „apodiktikus” → jogának nevezi (ezt meg ezt kell tenned v. nem kell tenned), a föltételekhez kapcsolódó, közvetett „kazuisztikus” joggal szemben (ha valaki ezt meg ezt teszi v. nem teszi). A parancsok első sorában más stílusformák találhatók, amelyek ezekkel keverednek, elsősorban a deuteronomikus változatban. – II. A parancsokban kifejeződő érzület és gondolkodásmód. A ~ formája lehetővé teszi, hogy párhuzamba állítsuk az ókori K-ről ismert hasonló tartalmú szövegekkel. Így Egyiptomban az újbirodalom idején (Kr. e. 16–12. sz.) a halottal eltemették az ún. halottak könyvét, amely azokat a mentségeket tartalmazta, amelyeket az elhunyt Ozirisz ítélőszéke előtt felsorakoztathatott, mint: „Nem voltam igazságtalan. Nem raboltam. Nem voltam kapzsi. Nem loptam. Nem öltem embert. Nem kibebítttem meg a gabonamérő vékát...” Ezenkívül ettől a kortól tilos cselekedetek listáinak is vannak nyomai, amelyek azoknak készültek, akik valamely szt. helyre szándékoztak menni. – Asszíriában az ördögűzéssel megbízott pap ilyen kérdéseket tett föl a betegnek: „Megtértette-e valamelyik istenséget? Megvetette-e valamelyik istennőt?... Megvetette-e apját és anyját?... Kevésbe vette-e a nővérét?... Mondta-e, hogy nincs, ahelyett, hogy van? Mondta-e, hogy van, ahelyett, hogy nincs? Nem használt-e hamis mérleget, használta-e a helyes mérleget?... Behatolt-e a másik ember házába? Közel lépett-e más feleségéhez? Kiontotta-e más ember vérért?...”. – Ha alaposan szemügyre vesszük ezeket a szövegeket, az tűnik ki, hogy a kései egyiptomi és babilóniai erkölcs talán kidolgozottabb volt, mint Izr. fiaié, bár az a csodálatos egyensúly, amely a ~ot jellemzi, az idézett kérdésekből hiányzik. De ha az egyiptomiak vallása védte is az egyének jogait és ha szolgálta is a gyengék védelmét, az embernek az istenséggel való találkozását és az isteneknek az emberek fölötti ítéletét egyértelműen a túlvilág számára tartotta fenn. Ezzel szemben Jahve itt a földön lép erkölcsi követelményeivel az ember elé, és parancsaival kötelezi a → lelkiismeretét. Nincs szó, mint az egyiptomi szövegekben, szobrok elé vonulásokról és előttük tartott lakomákról; Izr. fiainak nem szabad, hogy legyenek szobraik, amelyek az istenséget megtestesítik. Ehelyett → szombatjuk van, amely nem egyszerűen a munka ritmusának meghatározására szolgál, hanem egyszersmind → Isten jelenlétére is emlékeztet, aki ott van, amikor az ember tevékenykedik, és az ember tevékenységét felhasználva viszi végbe a maga művét. Az egyiptomiak nem ismerték Istennek ezt az egyéni és közösségi életbe való belenyúlását a lelkiismeret szavával. Ami pedig a babilóniaiak rítusait illeti, a → mágián alapszanak. A kérdések azoknak a tetteknek a számbavételére szolgálnak, amelyek megteremtik az istenségre ráhatás lehetőségét. Az ember nem engedelmességre törekedett, hanem meg-

próbált az istenség fölé kerekedni. A ~ tehát az egész ókori K-en egyedülálló volt: olyan vallásnak vetett alapot, amely a lelkiismereten keresztül jelenvalóvá tette az emberi társadalomban a túlvilágon élő és működő, természetfölötti Istent. – III. Keletkezése. S. Mowinckel a ~ keletkezésének idejét a próf.-k korába teszi, de föltevését nemcsak katolikus, hanem protestáns szerzők is vitatják. Maga Mowinckel is elismeri, hogy a népi hagyomány kincseként és mint eszményi normák némely parancsok nagyon régi eredetűek. Azért tartja a ~ot ilyen késői keletűnek, mert a próf.-k beszédeiben kereste a tört.-i hátteret azon az alapon, hogy a próf.-k – szerinte – tudatosan törekedtek a → kultusz jelentőségének csökkentésére. De helytelen volna ilyen célzatot tulajdonítani a ~nak. A ~ csak az élettelen képmás tiszteletével szegül szembe, semmiképpen nem az élő Isten kultuszával. Minthogy a ~ olyan Istent vall, aki Izr. fiai életének ura és kormányzója, összhangban áll a pátriárkák hitével, azt bontakoztatja ki, és így semmi alapunk sincs arra, hogy Mózesről, mint a hagyomány letéteményesétől az apodiktikus parancsokat elvisszük. A halottak könyvének formulái a Mózes előtti időből valók. Mózes a Biblia (Kiv 2) szerint a fáraó udvarában nőtt fel, így érintkezett a literátus körökkel, és azt a vallási krízist is átélte, amely IV. Amenóphisz (Kr. e. 14. sz.; → Egyiptom) idején az egyiptomi vallási hagyomány elégtelenségét tárta föl. – A ~ot mint szerződést táblára írták, így okmányául szolgált annak a szövetségnek, amelyet Jahve kötött népével. A ~ volt az alapja az első szövetségnek, amelyet Mózes közvetített (24,3–8; vö. 24,12; vsz. a ~ra vonatkozik, nem a → Szövetség könyvére). Az ÚSz-ben Jézus és az ap.-ok többször idézik a különféle parancsokat, ha nem is mindig az eredeti sorrendben (Mt 19,18 kk.; Mk 10,19; Lk 18,20; Róm 13,9; Jak 2,11); másfelől azt olvassuk az ÚSz-ben, hogy az Isten és a felebarát szeretetének követelménye az egész törv.-t, az összes többi parancsot felöleli (Lk 10,27 kk.; Mt 22,40). → imaszíjak.

197. A tízparancsolat egyik legrégebb ismert kézírata a Kr. e. 1. sz.-ból vagy még korábbról. Kumránban, a 4. barlangban találták

Tízváros, Dekapolisz: azoknak a csaknem teljesen hellenista városoknak az összefoglaló neve, amelyek a Jordán K-i partján feküdtek. Eredetileg Júdeához tartoztak, de Kr. e. 63: Pompeius Szíria róm. helytartójának uralma alá helyezte őket, hogy a hellenista szellem további terjedését elősegítse, v. legalábbis útját állja a zsidó befolyásnak. A városokat vsz. szövetség fűzte egymáshoz, és élveztek bizonyos fokú önkormányzatot; saját időszámításuk is volt. Az ÚSz-ben többször szerepel a ~: Mt 4,25; Mk 5,20; 7,31. A Kr. u. 2. sz.-ig állt fenn. Kr. u. 106: több várost Arábiához csatoltak, amely akkor róm. tartomány volt. A szövetség tagjainak száma egyébként is változott. Plinius tízet sorol föl: Damaszkusz, Dion, Gadara, Geraza, Hipposz, Kanata, Pella, Filadelfia, Rafana, Bet-Seán; de Rafanánál biztosabb, hogy Abila egyike volt a ~nak.

198. Tízváros

tó: 1. A héb. berekah mesterséges, nyitott vízgyűjtőt jelölt, amely közös használatra, így pl. állatok itatására szolgált. A Biblia szerint Jeruzsálemben több ilyen „~” volt: a Felső-~ (2Kir 18,17; Iz 7,3; 36,2), az Alsó-~ (22,9), a régi ~ (22,11), Hiszkija vízgyűjtő medencéje (2Kir 20,20), a Siloe tava (Jn 9,7.11), a „királyi vízvezeték” (Neh 2,5), „a vízvezeték víztárolója” (3,16), a Beteszda-fürdő (Jn 5,2); ezenkívül volt ~ még Hebronban (2Sám 4,12), Gibeonban (2,13; Jer 41,12), Szamariában (1Kir 22,38: a ringyók fürödtek benne) és Hesbonban (Én 7,5: „szemed a hesboni tavakhoz hasonlít”; a tó vize nyilván tiszta, átlátszó volt, azért szolgálhatott hasonlatul a kedves szeméhez). A tavakat forrás v. csak az eső (odavezetett) vize táplálta; némelyek később elposványosodtak, betemették őket, másokat felújítottak, kiépítettek (így a Siloe tavát). Mesa nevezetes volt mesterséges tavak létesítéséről. A kumráni réztekercsben (3Q15) is több helyen van szó vízgyűjtő ~ról. → ciszterna, → forrás, → kút, → víz. – 2. A voltaképpen ~ fogalmára a héb.-ben nem volt szó; a jam ugyanúgy vonatkozhatott

nyílt → tengerre mint tengeröbölre (→ Vörös-tenger), beltengerre (→ Holt-tenger), nagy folyamra (→ Euf-rátesz, → Nílus) v. egy nagy medencére (→ bronzmedence). A → Genezáreti-tó 3-szor (Szám 34,11; Józ 12,3; 13,27) jamként szerepel a Bibliában; ez az egyetlen voltaképpen ~, amely a Bibliában előfordul. A héb. szóhasználatnak megfelelően az ÚSz-ben általában talasszaként találkozunk vele; kivéve Lukácsnál, aki limnéként szerepelteti (Lk 5,1 kk.; 8,22 kk. 33). Ugyanez a szó a Jel-ben a kénköves tüzes ~ra vonatkozik, ahova azokat vetik, akik nincsenek beírva az élet könyvébe (19,21; 20,1.14 kk.; 21,8).

Tob: → Tóbiás.

Tób: → Tóbiás könyve.

Tóbiás (héb. 'Jahve jó'): ósz-i személynév. – 1. → Tóbiás könyvének főszereplője, az ifjú ~; apja az öreg ~ v. másképpen Tobit (eredetileg Tob; vö. Bír 11,3–5). – 2. Ammonita férfi, aki Szamaria helytartójával, → Szanaballattal megkísérelte megakadályozni Jeruzsálem falainak újjáépítését (Neh 2,10). Mivel neki is és a fiának is zsidó felesége és jó összeköttetése volt Jeruzsálemben, → Nehemiás távollétében sikerült megszereznie egy helyiséget a Templom körzetében, de Nehemiás kiűzte belőle.

Tóbiás könyve, Tób: deuterokanonikus ósz-i könyv. A protestáns kánonból kihagyták. – I. Keletkezése. Vsz. Kr. e. 200 k. jött létre, ismeretlen szerző műveként. A vallási szempontú jellemzések, a tanító jelleg, valamint a teol.-i műszóhasználat a Kr. e. 3./2. sz. bölcsességi irodalmát idézik, de a Kr. e. 2. sz.-nál későbbi időre nem gondolhatunk. Ennek ellene mondanak a következők: a rokonok közti házasság előtérbe helyezése (a Kr. e. 1. sz.-ban gyakorlatilag már nem volt érvényben!); a jellegzetesen makkabeusi törekvéseknek nyoma sincs; a ~ Kumránban is megvolt. Hogy a ~ hol keletkezett, azt nem tudjuk, de föltehető, hogy a színhely, a K-i szórvány volt a ~ „hazája”. – II. Tartalma. A szövegek a kisebb részleteket illetően eltérnek egymástól, de fő vonásaiban azonos módon rögzítik a tört.-et. Tóbiel fiát, Tobitot, aki Naftali törzsből származott, és hűségesen megtartotta a törv.-t és az ősök hagyományait, V. Szalmanasszár (ur. Kr. e. 726–722) idején Ninivébe hurcolták. A saját nemzetségéből feleségül vette Annát. Egy fiuk született, Tóbiás. Ninivében tekintélyre tett szert, és meggazdagodott, úgyhogy a médiaí Rágesben barátjánál pénzt helyezhetett letétbe. Szancherib (ur. Kr. e. 705–681) üldözte, mert a parancsára megölt zsidókat Tobit eltemette. Menekülnie kellett, de unokaöccsének, a magas rangra emelkedett Achikárnak a közbenjárására Azarhaddon (ur. Kr. e. 681–668) idején visszatérhetett Ninivébe. Egy alkalommal ismét eltemetett egy halottat, és mert fáradtan ért haza, ledőlt a fal tövébe aludni. Közben madár ürüléke hullott a szemébe és megvakult. Felesége, akinek most minden gond a nyakába szakadt, nem értette meg. Tobit Istenhez imádkozott: fogadja be az örök hazába (1,1–3,6). Ugyanakkor fohászzkodott a médiaí Ekbatánában Sára, Ráguel lánya is az Úrhoz; → Azmodeus démon már hétszer megfosztotta a nászéjszakán a neki kiszemelt férjtől. Mindkettőjükön egy angyal, → Ráfael segített (3,7–17). Tobit bölcs tanácsokkal ellátva elküldte a fiát, Tóbiást Rágesba a pénzéért. Ráfael ismeretlenül felajánlotta, hogy elkíséri. A Tigrisnél Tóbiás fogott egy halat, s Ráfael tanácsára kivette a szívét, a máját és az epéjét (4,1–6,9). Ekbatánában betértek Ráguel házába. Kiderült, hogy a rokonsági fok alapján első helyen Tóbiást illeti a jog, hogy Sárát feleségül vegye. Megegyeztek és bevezették Tóbiást a nászházba. Itt – ahogy Ráfael tanácsolta – Tóbiás elégette a hal szívét és máját. Füstjétől elmenekült a démon; Ráfael Egyiptomig üldözte és odalátcolta (6,10–8,20). Míg Tóbiás Ráguel házában időzött, Ráfael elhozta a pénzt Rágesből Ekbatánába. Ninivében a szülők várva-várták Tóbiást. Két hét múlva Tóbiás útra is kelt Ráfaellel, és hazaérve a halepével meggyógyította apja szemét. Egy héttel később Sára is megérkezett, s a nagy családi ünnepen Achikár is részt vett (9,1–11,19). Amikor Ráfaelt meg akarták jutalmazni, fölfedte kilétét és eltűnt. Tobit hálaéneket zengett. Végül még arról tudósít a szerző, hogy szülei halála után Tóbiás elhagyta a pusztulásra ítélt Ninivét, és Ekbatánába költözött (12,1–14,15). – III. Nyelve és szövege. Az eredeti szöveg szemita nyelven keletkezett, de inkább arámul, mint héb.-ül; emellett a föltevés mellett szól, hogy a kumráni ~-töredékek (4Q) közül csak egy héb., négy arám. Egy arám szöveg (a Kr. u. 7. sz.-ból), továbbá a P. Fagius és S. Münster (mindkettő 1542), valamint M.

Gaster (1897) kiadta héb. szövegek, amelyek a középkorban keletkeztek, a ~ utóéletének dokumentumaiként az irodalomtört. tárgyai. Az egész kv. legrégebből gör. nyelven maradt fenn 3 szövegváltozatban: 1. Az ún. vulgáris szöveg a rövid változat; a B és az A Kódex rá a bizonyosság; ezen alapszik a szír, a kopt, az örmény és az etióp fordítás. – 2. Az Alef Kódex a hosszú változat; ezen alapszik az ólat. fordítás. – 3. Egy közbeeső változat a 44., 106. és 107. sz. minuskula kódexben maradt fenn, amely a Tób 6,7–13,8 részt saját változatban adja. A Vg-szöveget Szt Jeromos saját tanúsága szerint (előszó) „káld” eredetiből fordította. Egyébként nem lehet észre nem venni, hogy szorosán kapcsolódik az ólat. fordításhoz. – IV. Műfaja. A részint önéletrajzi jellegű művészi elbeszélés tele van érdekesítő részletekkel, finom lélektani ábrázolásokkal, ugyanakkor étellel teli és a valóság talaján álló is. A szerző teletűzdelte tanító részekkel, imákkal, himnuszokkal és bölcs mondásokkal. Műfajilag keretes elbeszélésnek minősíthető. Egyaránt megtalálhatók benne a mese (nászéjszaka), a legenda (Achikár) és a folklór, a démonhit és az angyaltan elemei, a fő mondanivaló szolgálatába állítva: Isten csodálatos módon gondot visel az igazakra; aki megtartja a törv.-t, imádkozik, jót tesz másokkal, az kedves Istennek; csak átmenetileg szenved és a szenvedés próbatétel az életében. Ugyanakkor a ~ a jó család, a gyermeki szeretet és a szülői gondoskodás dicséretét is zengi. Hogy volt-e tört.-i magva, és ha igen: mennyi benne a tört.-ileg hiteles esemény, azt nem lehet megállapítani.

Tobit: → Tóbiás, →Tóbiás könyve.

Tófet: hely a → Hinnom völgyében, ahol Acház (vö. 2Kir 16,3; 2Krn 28,3) és Manassze (vö. 2Kir 21,6; 2Krn 33,6) idejében gyermekeket áldoztak → Molochnak. Jozija király (2Kir 23,10) „tisztátalanná tette” a kultikus helyet, hogy ennek az áldozatnak véget vessen, de úgy látszik, később újra szokásba jött (Jer 7,31 kk.; 19,5 kk.; vö. 32,35). A ~ név jelentése bizonytalan; rendszerint az arám tft tövel ('égni') hozzák kapcsolatba és (az égőáldozat szem előtt tartásával?) 'tűznek helye'-ként értelmezik. A vokalizáció mesterséges, és lehet, hogy a 'köpés', 'az, amire köpnek' szóéval hasonló hangzása miatt választották, hogy a hely iszonyatosságát és megvetésre méltó voltát kifejezzék (vö. 19,11–13). Némelyek szerint a 'szégyen, iszonyat' bóset mintájára vokalizálták; az eredeti kiejtés tefet lehetett.

tohu vabohu: → káosz.

Tola: személynév az ÓSz-ben. – 1. Isszachár egyik fia (Ter 46,13; Szám 26,23). – 2. Az ún. kis bírák egyike; Pua fia volt Isszachár törzséből. 23 évig bíraskodott Izr.-ben. Samirban temették el.

tolvaj: → lator, → lopás.

Tóra (héb., vsz. a jarah 'oktat' igéből): tanítás, oktatás, útbaigazítás. Többértelmű szó: 1. Jahve parancsai, melyeket a papok és próf.-k által közölt. – 2. Jahve Mózes által adott → Törvényei. – 3. A → Pentateuchusban foglalt mózesi törvény. – 4. Szakkifejezésként az egész Pentateuchus. – 5. A késői zsidóságban és az ÚSz-ben az egész ÓSz. – A ~ megfelelője a LXX-ban és az ÚSz-ben a gör. nomosz. 1Kor 14,21 az „így van megírva a törvényben” fordulattal vezet be Izajás idézett helyét; vö. Jn 10,34; 12,34; 15,25; Róm 3,10–18.

torok: → nyak.

torony: → bábeli torony, → erődítés.

többistenhit, politeizmus: több istenségben való hit, több istennek a tisztelete. Sok politeista vallásban három (Babilónia, India), hét (Babilónia), kilenc (Egyiptom) v. tizenkét (gör.-ök, róm.-ak) isten egységet alkot. Olykor más istenekkel (idegen népek isteneivel) is azonosítanak némely isteneket (szinkretizmus; pl. → Mardukot Babilóniában); egyik-másik istent az uralkodó kiemeli a központi hatalom érdekében (pl. Babilóniában Marduk főisten lett, Asszur szintén Asszíriában). Józs 24,2.14 kk.: Jud 5,7–9 szerint Izr. fiainak ősei politeisták voltak. Később is föllelhetők a ~ nyomai, s nem csupán a népi vallásosságban, hanem az ország É-i

részén a hivatalos kultuszban is, különösen Acháb idejében, aki bevezette a föníciai istenek tiszteletét (1Kir 14,22–24; 16,31–33), sőt még a jeruzsálemi templomban is, ahol Manassze és Ámon uralma alatt Jahve kultuszán kívül Baal, Astarte és különféle asztrális istenek tisztelete is elburjánzott (2Kir 21,2–7.20; 23,4.11). A nép körében még a száműzetés korára sem halt ki teljesen a ~ (Jer 44; Iz 57,3–10), és az elephantinei templomban a zsidó katonai kolónia tagjai Jahvén kívül még más isteneket és istennőket is tiszteltek. Csak a száműzetés után halt ki a népi vallásosságból a ~, bár Antiokhosz idejében sokan visszaestek a bálványimádásba (1Mak 1,43.52–56).

többnejűség: → házasság.

tölgy: Az ÓSz-ben Iz 6,13; Oz 4,13 ellenére a héb. elah v. allah és elon v. allon szavakon, amelyeket vsz. csak a maszoréták különítettek el – mesterségesen – egymástól, egyaránt v. ~et, v. terebintet kell érteni, amelyek távolról nézve hasonlítanak, de botanikailag egyáltalán nem tartoznak össze. Palesztinában több ~fajta él. Az ÓSz-ben a ~ erős fa (Ám 2,9), különösen Básánban (Iz 2,13; Ez 27,6; Zak 11,2), de az országnak a Jordántól K-re eső részén is megtalálható (2Sám 18,9 kk. 14). Ha kidől, szomorú látványt nyújt (Iz 1,30; 6,13; 44,14). – A szóban forgó héb. kifejezések egyaránt vonatkozhatnak szt. fákra (→ fa) is: Szichem mellett (Ter 35,4), Jahve szentélyében (Józs 24,26); Bír 9,37: a jósok ~fája; Bír 9,6: az emlékkő terebintfája Szichemben; aztán: Bételnél (1Sám 10,3: a Táboron; Ter 35,8: Gyásztölgy), Naftali földjén Caanannimban (Józs 19,33; Bír 4,11: Szaannim), amelynek kultuszát a próf.-k elítélték (Oz 4,13; Ez 6,13; vö. Iz 1,29). 1Sám 17,2.19; 21,10: a Terebint-völgyben győzte le Dávid Góljátot.

tömjén: ÉK-Afrikában és DNY-Ázsiában honos Boswellia fák megkeményedett nedve. A szemcsés, halvány-sárga-vöröses, kevés illóolajat is tartalmazó anyag parázson kellemes illatot áraszt. Az ósz-i kultuszban az → illatáldozat anyaga (Kiv 30,34), az ételáldozathoz is hozzátartozott (Lev 2,1.15; 6,8), a → kitett kenyereket is meghintették ~nel. Külföldről, 1Kir 10,2.10; 2Krón 9,9; Iz 60,6: Sebából szállították. Az ÚSz-ben a → napkeleti bölcsek ~t hoztak a gyermek Jézusnak (Mt 2,11). János látomásában (Jel 5,8) a 24 vén csészéjében a ~ a szentek imádságait jelképezi.

tömlő: kifordított kecskebőr, amelyben vizet (Ter 21,15), tejet (Bír 4,19), de főleg bort (Józs 9,4.13; 1Sám 1,24; 10,3; 16,20; 25,18; 2Sám 16,1; Jób 32,19) tartottak (nyílásait bekötötték). A bornak új, erős ~ kellett, különben a még erjedő must szétvetette (Mt 9,17). Jahve ~be gyűjti a vizet (Zsolt 33,7). Jób 38,37: a felhők az ég ~i. Zsolt 119,83: „olyan lettem, mint aszott tömlő a füstben”; itt nem arra a szokásra kell gondolnunk, hogy a bort füstölték annak érdekében, hogy hamarabb ihassák; inkább a kémény közelében felakasztott és a kiáramló füsttől összeszáradt, megrepedezett ~t idézi a zsoltáros.

tönköly: vadon termett ősbúza. Egyiptomban (Kiv 9,32), Palesztinában és Babilóniában termesztették. Ez 4,9: más gabonafélékkel, továbbá babbal és lencsével keverve kenyeret sütöttek belőle.

tőr: → csapda, → kard.

történelem: I. Az izr. teológusok, próf.-k és tört.-írók szerint (a zsidó hagyományban a régebbi próf.-k Józsuével kezdődnek, ugyanakkor Iz-t pl. tört.-i forrásként idézik; vö. 2Krón 26,22; 32,32). Jahve elsősorban nem a természetben (Zsolt 104; Iz 51,9 kk.; Jób 38 stb.), hanem sokkal inkább a tört.-ben nyilatkozik meg: beszél és cselekszik, kinyilatkoztatást ad és megvalósítja az üdvösséget. Ebből következően a tört. jelnek számít, a → történetírás pedig tanúságtevésnek, ami azonban semmiképpen nem zárja ki a valódi tört.-i érdeklődést. Az ÓSz tört.-i eseményeit nem szabad úgy tekinteni, mint amelyek csak alkalmul szolgáltak a vallásosság előmozdítására és elmélyítésére. A kultusz, a teol. és a tört. Izr. fiainak gondolkodásában alapvető egységet alkotott, ha ennek klasszikus bizonyítéka, az ún. „kis tört.-i Credo” (MTörv 26,5–9) jelenlegi formájában nem is

tekinthető ősrégi kultikus formulának (G. von Rad), hanem csak a Jozija által szorgalmazott megújulás idejéből való (L. Rost). A fordulatokban gazdag, viszontagságos vallási fejlődés során a jahvizmus csaknem teljesen megszabadult a kánaáni természeti vallás mítoszaitól, amikor ezeket (tört.-ileg) nem tudta átértékelni, v. egyszerűen csak elbeszélő formaként, ill. költői képként alkalmazni; ennek megfelelően Jahvénak azok a „démoni” vonásai, amelyek a Jahvistánál még kimutathatók, a Jahvéról mint személyes, szabad, saját akaratát megvalósító Istenről alkotott fogalomnak vannak alárendelve, akinek terveit és végzéseit természetesen nem ismerheti az ember, s aki végtelen haragra gerjedhet (2Sám 24). Ez a személyes istenfogalom és a tört.-i szemléletmód a természet értékelésében is érvényre jutott; nemcsak annyiban, hogy a teremtés jelenti a ~ kezdetét és keretül is ez szolgál hozzá, hanem mindenekelőtt azért, hogy maga a teremtés is tört.-i jellegű, kivált a Jahvista felfogásában, hiszen szerinte a teremtésnek ahhoz, hogy tökéletessé váljon, állandóan szüksége van Jahve újabbnál újabb teremtő tetteire és megfordítva: a ~ is folyamatos teremtő tevékenység (creatio continua). De Jahve nemcsak teremtője és fenntartója a világnak, hanem egyszerre mind a ~ bírja is. A világot teremtő és fenntartó, valamint a történelmet megítélő Isten azonossága az izr. tört.-szemlélet alapvető eleme. E tört.-szemlélet egyenes következménye az ún. → apokaliptika, ha ennek a bölcsességi irodalomban gyökerező, gnosztikus elemeket tartalmazó gondolatvilága (→ eón) merőben más is, mint Izr. régi tört.-írói és próf.-ié (G. von Rad). – Az a gondolat, hogy a ~ az üdvösség, az ítélet és a kinyilatkoztatás tört.-e, Izr. fiainak jellegzetes sajátja, jóllehet nem hagyható figyelmen kívül, hogy egyes motívumok, mint pl. az, hogy „a baj az istenség haragjának a következménye” (II. Mursili pestis idején mondott imái), hogy „az uralkodót az istenség vezérli” (III. Hattusili ún. önéletírása), vagy hogy „a teremtés a történelem kezdete” (Enúma elis; → teremtés), a K-i szemléletmód közös elemei. – Mindezek mérlegelésekor, a felületes paradoxonok és a gör. és héb. gondolkodásmód sematikus szembeállításának (természet–történelem, ciklikus–lineáris, statikus–dinamikus stb.) elkerülésére figyelembe kell vennünk, hogy sem a ’történelem’ v. a ’történetiség’, sem a ’természet’ fogalmára nincs a héb.-ben pontos kifejezés. – II. Egy nép tört.-e, tört.-i tudata és tört.-írása egymástól független. Egy roppant kedvező politikai helyzetben, ill. abból következően, hogy a Kr. e. 2. évezredben az ókori K-i nagyhatalmak ereje Palesztina térségében megtört, lehetővé vált, hogy Izr. fiainak törzsei egységbe olvadjanak, majd Dávid országa létrejöjjön; ez volt az a 2 legfontosabb politikai esemény, amelynek következtében kialakult Izr. fiainak közös tört.-i tudata, s amely megvetette tört.-írásuk alapját. Az erősen központosított Egyiptommal és Mezopotámia államaival egybevetve Izr. fiainak társadalma lazább szerkezetű volt; a törzsek és az egyének több önállóságot élveztek; az elvi alapon is újra meg újra megkérdőjelezett királyság gyengeségei ismételtelen megmutatkoztak; a jog meglepően emberséges volt stb. Ezek szolgálták a szóban forgó tört.-i öntudat kialakulásához társadalmi háttérként (vö. a gör.-ök és hettiták hasonló politikai-társadalmi adottságaival, tört.-i tudatával és tört.-írásával). Így az izr. tört.-írók „prófétai sértetlensége”, amely – más K-i udvari tört.-írókkal összevetve – meglepő önállóságot biztosított nekik, és lehetővé tette számukra az erkölcsi és politikai viszonyok bírálatát, szintén ebben a társadalmi helyzetben gyökerezhetett. Mindkét politikai esemény (a törzsszövetség és Dávid királysága), amelynek szerepe volt Izr. fiai tört.-szemléletének kialakulásában, konkrét hatással volt a ~ értelmezésére és a tört.-írásra. Izr. fiainak a szichemi gyűlésen (Józs 24) létrejött ősi szövetsége, amint azt újabban főleg G. E. Mendenhall hangsúlyozta, egyfajta hűbéri szerződést jelentett Jahvéval. A törzsek (hűbéresek) Jahve (hűbérúr) iránti elkötelezettsége Izr. fiainak jogrendjében valósult meg, amely a hettita hűbéri szerződések tükrében vált érthetőbbé; fény derült rá, hogy a hűbéresek hűsége a hűbérúr „előzetes szolgáltatásai”-ra vezethető vissza. Jahve ilyen „előzetes szolgáltatásai” között különleges helyet foglal el Izr.-nek Egyiptomból való kiszabadítása. Ezért Izr.-ben a törv. és a ~ egységet alkot, összetartozik. Izr. fiai tört.-i tudatának további forrása a → szövetség gondolata; az izr. historiográfiának némely vonásai ebben leltek magyarázatukat, nem tekintve azt, hogy a törv. természetesen hozzátartozik az üdvösség tört.-éhez. – Dávidnak a filiszteusok legyőzése és a kánaáni városok elfoglalása után megszilárdult királysága Izr. külső tört.-ének a csúcspontját jelentette. Ezt az új helyzetet Izr. fiai mind tört.-

ileg, mind teol.-ilag „igazolták”: egy hosszú, Szemmel és Ábrahámmal kezdődő folyamat lezárásaként értelmezték, amelynek során Jahve ígéretei teljesebbé mentek. Ez a gondolat, amint az a hisztóriográfia tört.-ében gyakran megfigyelhető, csak akkor vált termékennyé, amikor Izr. már túljutott a hatalom csúcsán. Izr. tört.-ének 2 említett tetőpontját nem tekintve Izr. tört.-e egy újra meg újra leigázott nép jelentéktelen tört.-e: a birtok nélküli, félnomád és kereskedő ősök utódai rabszolgák voltak Egyiptomban, a filiszteusok katonailag, a kánaániak pedig műveltség tekintetében is fölöttük álltak, az ókori K minden nagyhatalma legyőzte, kifosztotta, rabszolgasorsra juttatta v. elhurcolta őket. De ezek az események és tört.-i tapasztalatok is beépültek a teol.-jukba és a tört.-írásukba, ahogy ezt a deuteronomikus tört.-i mű, a Papi irat, a krónikák és a próf.-k írásai tanúsítják. Mindig maradtak Izr.-ből, akik a kísértések és nemzeti öntudatuk lázongása ellenére is őszintén és kellő önismeret birtokában szemlélték a tört.-i eseményeket, és soha nem kételkedtek Isten hűségében, igazságosságában és kegyelmében, hanem mindig bíztak abban, hogy Isten megtartja a szövetséget, beteljesíti ígéreteit és megvalósítja az üdvösséget.

történetírás: I. Fogalma. A ~ emberek múltbeli cselekedeteinek közönség számára szánt, írott bemutatása. A szellemi, politikai v. katonai események fölött a szerző tört.-i v. erkölcsi bírálatot mond, és anyagát tárgyi, filozófiai v. teol.-i szempontok szerint rendszerezi. A bemutatás egyik formája a több szereplős cselekmények leírása, melyekben legalább két szereplő vesz részt mint ellenfél v. partner, s amelyet a szerző előtört.-tel, a folyamat bemutatásával és értékeléssel együtt tár az olvasó elé. Egy másik bemutatási forma az egyszerű tényközlés, amely elszigetelt eseményeket közöl cselekvő személy és passzív tárgy kapcsolatában. Ha egy cselekménynek sok szereplője van, nagy térben és hosszú időben játszódik, a cselekményábrázolás folyamatábrázolássá válik, melyben az egyes emberek cselekedeteit fölülmúló történések jelennek meg (ígéret és időben elnyúló beteljesedés, egyes emberekkel szemben nép tört.-e; a hatalom fölött az igazságosság győzelme). – A ~ műfajai közül a legalapvetőbb a krónika, amely különféle események (járványok, természeti katasztrófák, háborúk, éhínség, építkezések) gyűjteménye. Tágabb értelemben az összes tört.-i tárgyú írásokat ~nak nevezzük. (A szó szoros értelmében ~ az, amit a cikk elején meghatároztunk.) – Az a kísérlet, hogy a ~ műfajait szövegen kívüli szempontok szerint osztályozzák (pl. aszerint, hogy amit egy szöveg mond, valóban megtörtént-e), a modern idők találmánya, és eleve kudarcra van ítélve az ókori K-i ~sal kapcsolatban. Ez a ~ ui. egészen másként ítélte meg önmagát. A historizmus óta köztudottá vált, hogy a „tört.-i tények, tört.-i források és a ~” modern és ókori K-i fogalmai nem fedik egymást. A modern történészek fogalomkészlete és értékelése nem problémamentes és nem egységes, ezért minden további nélkül nem alkalmazható az ókori K ~ára v. ennek bírálatára. – A racionális kritikát, azaz más szerző tört.-i művének egy tárgyilagos és elméleti tört.-i igazságfogalomra hivatkozó bírálatát a gör.-ök vezették be az európai ~ba. Bonyolult cselekményekben a pontos logikai összefüggések kimutatását először a hettiták oldották meg (Kr. e. a 2. évezred 1. felében). A sumer–babiloni–asszír ~ alig emelkedett a krónikák szintje fölé: győzelmekről, építkezésekről évkv.-eket írtak, feliratokat készítettek. Az izr. ~ról egyoldalú és tökéletlen hagyomány maradt ránk, s benne az ókori ~ minden műfaja megtalálható: hősi énekek, mondák, tört.-i eposzok, krónikák, templomi és udvari évkv.-ek, végrendeletek, szerződések stb. Lényegében cselekményeket ír le, de abban különbözik a hettita ~tól, hogy csak ritkán mutat ki oksági összefüggést a részcselekmények között, és a folyamatok erkölcsi és vallási megítélésében teol.-i történetelméletre támaszkodik. Szerkezetét tekintve ezért az izr. ~ csak a gör.-ökével vethető össze, de a szerkezetet kitöltő témák, gondolatok és események sok párhuzamot mutatnak az ókori K ~ával. De nem szabad megfeledkezni két tényről: 1. Az egész K-i ~ vallásos jellegű, mert Isten választja ki a királyt, vezeti és óvja ellenségeivel szemben és a király ellenségeit az istenség a magáénak is tekinti. Ezért kerülnek be a király győzelmeit megörökítő fölíratok templomokba mint az isteneket dicsőítő emlékek. 2. Az izr. ~ ember- és világtört.-i irányultsága szintén a K-i ~ban gyökerezik. Berossosznál pl., aki Bél papja volt és gör. nyelven írta meg Babilon tört.-ét, a tört.-i világ kezdetével indul, és teljes egészében a → Szeleukidák szolgálatában áll. Művét I. Antiokhosz Szótérnak (ur. Kr. e. 281–261) ajánlotta. – II. Az izr. ~. Előzményei: mezopotámiai évkv.-ek, a kánaáni műeposz. az egyiptomi bölcsesség- és regényirodalom és a pusztákban kialakult

monoteista, jahvista vallás. Késői műveit arámul, a perzsa kultúrkörökben írták, de a Makkabeusok kv.-ei révén már a hellén-gör., Josephus Flavius révén pedig a róm. kultúrával kerültek kapcsolatba. Josephus már a keresztény ~ alapjait vetette meg; Cassiodorus és Szt Jeromos „szinte második Livius”-nak nevezi. Az izr. ~ mint maga az izr. tört. – anélkül, hogy elvesztette volna sajátosságait – beolvadt az ókori mediterrán kultúrába. – 1. A politikai-tört.-i dokumentumoknak az ókori K-en ismert formái és az ókori K-i hisztóriográfiai irodalom formái egyaránt kimutathatók az ókori Izr.-ből (v. közvetlenül, v. az ÓSz-ből elegendő biztonsággal kikövetkeztethetően). – A legrégebb és legegyszerűbb formák, amelyekbe a tört.-i eseményeket belefoglalták, a különféle listák és számbavételek (Ter 36,31–39: királylisták, kb. a Kr. e. 10. sz. első feléből; tisztviselők és hősök listái: 1Kir 4; úti beszámolók: Szám 33; helységek listái: Józs15–19; népek listái: Ezd 2; a zsákmány, a fogadalmi ajándékok stb. listái). – Az izr. ~ egyik fő sajátossága a genealógiai sémák folyamatos használatában nyilvánul meg, amelyek nyilvánvaló módon már a legkorábbi időkben a tört.-i gondolkodásnak és a tört.-i események írásba foglalásának egyik legfontosabb formáját képviselték Izr. fiai körében. Egész művekkel találkozunk, amelyek genealógiákra épülnek szerkezetüket tekintve (Toledoth-könyv; → nemzetségtábla); már a Jahvista fejlett genealógiai ismeretekre támaszkodhatott. Hogy a politikai genealógiáknak ez a formája mennyire alkalmas volt nagy tér- és időbeli dimenziók átfogására, azt a Ter 10 (J; P) felölelte → népek táblája tanúsítja meglepően széles földrajzi horizontjával, a legfontosabbra korlátozódó, következetes sematizálásával és azzal, hogy mekkora anyagot ölel fel. Az építkezést megörökítő föliratokat, amelyek főleg Babilóniában voltak fontosak, a Biblián kívül más forrásokból is kimutatható Siloe-fölrirat (kb. Kr. e. 700 k.) képviseli, amelyben figyelmet érdemlően egyetlen király sem szerepel. Egyébként az építkezésekről szóló beszámolók, mint Salamon építkezéseinek leírása is (1Kir 6–8), inkább a Templom levéltárára vezethetők vissza. – Győzelmet megörökítő föliratot arra az emlékkőre véshtettek, amelyet Saul állított az amalekiták fölött aratott győzelme után (1Sám 15,12). – Palesztina régi művelődési központjaiban, így Bétel, Siló, Szichem szentélyében, a régi kánaáni városokban, majd később a jeruzsálemi királyi palotában és szentélyben (vsz. kánaáni volt a papi család révén) az említett tört.-i műfajokon kívül már a 2. Kr. e. évezredben részletesebb beszámolókat is őriztek a rendkívüli háborús v. egyéb eseményekről. Így pl. krónikákat, ahogy az a későbbi időből Föniciáról közvetlenül is kimutatható (pl. ZsidTört 8,14 k.). Évkv.-eket, amelyek a király uralkodásának éveit v. a hadjáratok szerint tagolódtak (2Sám 11,1), Dávid korától lehet kimutatni: „Salamon történetének könyve” (1Kir 11,41), „Izrael királyai történetének könyve” (pl. 14,19). Ha az a beszámoló, amely Dávidnak az ammonitákkal vívott harcáról szól (2Sám 10), egy részét alkotta egy ilyen udvari évkv.-nek, akkor elmondható, hogy ezek az évkv.-ek – legalábbis egy időben – figyelemre méltó színvonalúak voltak. Hogy a királyi, ill. udvari évkv.-eket milyen formában hozták nyilvánosságra (a levéltári anyag hivatalos kiadása; egyes szám 1. személyben fogalmazva?!), azt nem tudjuk. – Az ókori K-en nagyon régtől szokásban volt a királyokról és tisztségviselőkről szóló beszámolókat egyes szám 1. személyben fogalmazni, különféleképpen kifejezett életrajzi v. apologetikai célzattal, de az ÓSz-ben ez csak a perzsa korból (Ezd, Neh) mutatható ki. – 2. A ~i próza említett formáiban és műfajaiban a lezajlott eseményeket és a végbevitt tetteket tisztán gyakorlati érdekből, a kronológia céljára, ill. a levéltár számára rögzítették, legtöbbször anélkül, hogy olvasóközönségre számítottak volna. A ~ magasabb szintű formái vsz. úgy alakultak ki, hogy a tört.-i események rögzítéséhez átvették a költői elbeszélés formáit és motívumait, Izr. fiainak ~a, ahogy azt C. H. Gordon kimutatta, szintén hősi mondákban, királyokról szóló elbeszélésekben, mitológiai műeposzokban gyökerezik. Az a meglepően fejlett irodalmi technika, amely Izr. fiainak már a legrégebbi ránk maradt ~i műveit is jellemzi, gazdag szóbeli és írott irodalmi hagyományt tételez föl, amely az udvarokhoz és a szentélyekhez kapcsolódhatott, de újra meg újra a népi forrásokból meríthetett (győzelmi ének, mondások, etiológia). Az izr. tört.-írók elbeszélőkedve, didaktikus pátosza, a monológok és a párbeszéd alkalmazása, hírnökök tudósításainak beiktatása, az ismétlések, az utalások technikája és az anyag művészi elrendezése, amely még az egészen kis egységek tagolásában is megnyilvánul (pl. Ter 22,20–24), elképzelhetetlen egy szóbeli hagyományban élő, ill. írásba foglalt nagyon régi és gazdag költészet nélkül. Ilyen tört.-i költészet lehetett „az Úr (= Jahve) háborúiról szóló könyv” és az Igazak kv.-e,

amelyre a Szám 21,14; Józs 10,12 stb. hivatkozik. – A nyelvi, politikai, szociológiai és vallási előfeltételeken kívül tehát bizonyos irodalomtört.-i előfeltételekkel is kell számolnunk (Izr. fiainak vitathatatlan tehetségéről most nem szólva). Mindezen tényezők eredőjeként bontakozhatott ki Izr.-ben is az a bonyolult és sok föltévéssel számoló képlet, amelyet ~nak nevezünk. – 3. Az ÓSz valamennyi sajátosan tört.-i kv.-e cselekményeket mutat be, nem tetteket vesz számba. Ebből következően Izr. fiainak ~ában sokféle cselekvővel és cselekvéssel találkozunk. Az asszír annalesz irodalomtól eltérően pl. az ellenség is jellegzetes személyiség, aki a politikai-katonai összeütközések alkalmával nem egyszerűen elszenvedi a végbevitt tetteket, hanem kezdeményezésre képes partner. Az események lefolyása nemegyszer nagyon bonyolult képet mutat: akció reakció szül, az események célratörően követik egymást, sokféle feltételük van és különféle következményekkel járnak. A partner a mellékcselekményekben lép színre. A különféle színtereken egyidőben lejátszódó eseményeket összekapcsolják a szempontváltások v. az üzenetküldések, úgyhogy egybefonódnak, egymásba illeszkednek; a nem részletezett v. más módon bemutatott eseményekre magyarázatot kapunk. Az előtört. bepillantást enged a múltba; különféle fejtegetések kiszélesítik a cselekmények leírását. – Izr. fiai ~ának sajátossága, amely minden más nem bibliai leírástól megkülönbözteti, a tett és a beszéd viszonya. A beszéd a cselekvés motiválására szolgál, elmélkedés, tervezés és döntés „eszköz”-e (médium). A cselekvések, az események részei a szólás és meghallás révén kapcsolódnak össze. A cselekvés nem úgy jelenik meg, mint a hettita v. a gör. ~ban (vagyis nem erőnknek a tárgyi valóságban megjelenő szövedékéről van szó, amelynek logikus szerkezetét a hettita ~ bámulatos absztrakcióval és pontossággal tudta visszaadni), hanem – a cselekvő felől szemlélve – emberi akarat és értelem által irányított összefüggést mutat. Ez a lényegében emberközpontú tört.-szemlélet a mélyebb oka egyfelől a genealógiák iránti nagyfokú érdeklődésnek Izr. fiai mindenfajta ~ában, másfelől viszont a föltétele annak, hogy a tört.-et (→ történelem) mint értelmes folyamatot teol.-ilag értelmezni lehessen. Már a viszonylag régi és egyszerű szövegek is (mint a 2Sám 10, Dávid harcai az ammonitákkal) arra engednek következtetni, hogy az izr. tört.-írók kiválóan értettek a bonyolult események bemutatásához. Képesek voltak rá, hogy utalások és célzások fejlett technikájával tisztán terjedelmi szempontból is nagyobb eseménysorokat összefogjanak (amit pl. a hettiták soha sem tudtak elérni). Csak Izr.-ben domborodtak ki a különféle események fölött álló folyamatok. Az ókori K-en egyébként alig találkozunk olyan folyamatok bemutatásával, mint az Isten és az ember közti viszony fejlődése (Ter), Izr. népének kialakulása (Kiv), az Ígélet földjének elfoglalása (Józs), v. olyan általánosításokkal mint amelyet a Bír előszava nyújt (2,11–23), amely bámulatos absztrakcióval betekintést ad a bírák korának tört.-i törvényszerűségébe. Már ez is tanúsítja, hogy a jahvizmusból, a szövetségre és a törv.-re épülő teol.-ból, a prof.-kból és a bölcsességi irodalomból kibontakozott teol.-i fölépítmény (az ún. metaréteg: Isten terve, igazságossága; kiválasztás, ígéretek, a beteljesedés; ítélet, bűnhődés, vezeklés; a tört. irányítása, értelme, célja és vége stb.) az izr. ~ formáin alapszik, nem külsőleges v. olyan valami, amely egy eleinte profán ~ba később másodlagosan, idegen elemként épült bele. Ebből a szempontból az ÓSz két nagy tört.-i gyűjteménye, ha különféle korokból annyi eltérő forrást, ill. anyagot ölel is fel, mégis értelmes egységnek tekintendő. – III. Ahhoz, hogy Izr. fiai ~át bemutathassuk, elengedhetetlen azoknak a különféle kv.-eknek forráskritikai leválasztása, amelyek a különféle korokban különféle okokból beleolvadtak az ÓSz hagyományának összetett tömbjébe. Jóllehet a tudósok évszázadokon át elemezték a különféle rétegeket nyelvi, tartalmi és teol.-i szempontból és törekedtek őket időhöz kötni, még mindig sok a véleménykülönbség (→ Pentateuchus), úgyhogy Izr. fiai ~ának még a forráselemzésen alapuló tört.-e is – legalábbis részleteiben – merőben hipotetikus. Ha a hozzávetőleg általánosan elfogadott nézeteket vesszük figyelembe, akkor a következő kép rajzolódik elénk. – 1. Az ÓSz két nagy tört.-i gyűjteményt ölel fel; mind a kettő a Kr. e. 587-i nagy katasztrófa után keletkezett, és az az idő, amikor még kiegészítéseket fűztek hozzájuk, jól belenyúlt a Kr. e. 4. sz.-ba. A régebbi a világ teremtésével kezdődik (Ter) és Jojachin reményt keltő trónra emelésével (Kr. e. 561) fejeződik be (a 2Kir végén). A későbbi Ádámmal kezdődik (1Krón 1,1) és – legalábbis a jelenlegi elrendezés szerint – azzal zárul, hogy Nehemiás Jeruzsálemben helyreállította a törvényes rendet. Ehhez főleg egy régebbi gyűjtemény (ill. ennek különféle részei v. egy hozzá nagyon hasonló

mű), valamint Nehemiás és Ezdrás emlékiratai szolgáltak forrásul. – A Ter–Kir alkotta sorból kiemelkednek különféle törv.-gyűjtemények (Szövetség könyve, Második Törvénykönyv, szentség törvénye), továbbá a Papi irat, a Ter-től egészen Józsi-ig (ezt is beleértve?), amely föltehetően Kr. e. 500 k. Babilóniában v. Júdában keletkezett, végül a főleg Józsi és Kir szövegében kimutatható egy v. több deuteronomikus tört.-i mű (Kr. e. 6. sz.) is. A Papi iratot, bár a kultusz és a törv. áll benne előtérben (szombat, körülmetélés, a törv. adása a Sinai-hegyen) elbeszélő tört.-i műnek kell tekinteni, annál inkább, mivel Izr. fiai ~át jellemezte a jog és a tört. összekapcsolása. – A Deuteronomikus történeti mű a beszédekben, az előszókban (Bír 2,11–13) és az utószókban (2Kir 17,7–23), amelyekkel a szerző az általa válogatott régebbi anyagot keretbe foglalta és összefűzte, a különféle eseményeknek nemcsak értelmezését és értékelését adja, hanem a szó legszorosabb értelmében Izr. fiai tört.-ének elméletét nyújtja. Bár az a fogalomkészlet, amellyel dolgozik, teol.-i eredetű, viszonylag kicsi és egyszerű, nem nevezhető – gör. v. modern szempontból – tárgyához nem illőnek, hiszen nem egy valamilyen „történelem” alkotja tárgyát, hanem Izr. tört.-e. A deuteronomikus „elmélet” Izr. fiai tört.-i elméneinek és tört.-i gondolkodásmódjának ősrégi elveit aktualizálja, kifejti, magyarázza Izr. fiai ~ának bizonyos kategóriáit, mint magyarázatot nyújtó metaréteg a ~ra épül, és Izr. fiai ~án belül egy értelmes fejlődési fokot képvisel. Tört.-teol.-i alapkoncepciója azt van hivatva elénk tárni, hogy „miként működik az isteni szó a tört.-ben” (G. von Rad), tematizálva és magyarázva azt a viszonyt a beszéd és a tett között (vö. 1Kir 8,24), amely már Izr. fiai legrégebbi ~ának elbeszélő struktúráiban is kimutatható. – A Szövetség könyve, a szentség törvénye, a Második Törvénykönyv, a deuteronomikus tört.-írás és a Papi irat leválasztása után fennmaradó, távolról sem egységes tömb 2 v. talán 3 részre (L, J, E) tagolható; ezek (mind?!) a világ kezdetétől a szerző koráig (Kr. e. 950–700) ölelik fel az eseményeket. Ezek közül a művek közül legbiztosabban a Jahvista tört.-i műve ragadható meg a viszonylag jól megőrződött forrásanyag, valamint a szerző jellegzetes írói és teol.-i sajátosságai alapján. Bemutatása (vö. az alábbiakkal) például szolgál Izr. fiainak egész – ókori – ~ára. – 2. A → Jahvista tört.-i műve (a Kr. e. 9. sz.-ból; vsz. Júdeában keletkezett) a világ kezdetétől (Ter 2,4b) O. Eissfeldt, G. Hölscher stb. korántsem vitathatatlan föltevése szerint a salamoni birodalom széthullásáig tart (1Kir 12,19). Ez a már térbeli és időbeli kiterjedése szempontjából is csodálatra méltó koncepció föltételezi a földrajzi és politikai látókörneket azt a kiszélesedését, amely Dávid korához kapcsolódik. Politikailag Júda királyának egész Izr. fölötti uralma a magva a jahvista ~nak, amely uralomnak fénykora a J idejében már a múlté volt. Erre a fonálra fűzi fel a szerző a múlt eseményeit, nem minden célzat nélkül a jelent és a jövőt illetően. Már az Ábrahámnak adott ígérek és a genealógiai szerkezet (Jákob-Izrael mint a 12 törzs ősatya) is Dávid országának szem előtt tartásával válik érthetővé: a jahvista elbeszélés egyre fokozódó konkretizálással és a látóhatár fokozatos leszűkítésével, az elbeszélés ütemének csökkentésével és az anyagnak állandó gazdagításával és pontosításával tör erre a célra. Az adott tér- és időbeli határokat, a már arányainál fogva is hatalmas heterogén anyagot a Jahvista politikát és történelmet átható teol.-val, kiváló történelmi érzékkel és zseniális szerkesztői készséggel az elrendezés, a fölépítés és a stílus mestereként olyan tört.-i műbe foglalta bele, amelynek egységét és egyszerűségét újra meg újra megcsodálhatjuk. Az egységbefoglalás (integráció) fő eszközei: a genealógia, a művelődés keletkezésének tana, a vándorlás motívuma, az elszigetelt anyag földrajzi szempontok szerinti elrendezése, a különféle mondakörök összekapcsolása azáltal, hogy az egyik a másiknak keretévé válik, és így hármas rendszer keletkezik. – A historiográfiai és a politikai koncepció elválaszthatatlanul összefonódik és beleépül a teol.-ba. Az a teol.-i gondolat, hogy bár a teremtés után fokozatosan felbomlott az Isten és az ember közti szoros kapcsolat, az Ábrahámnak adott ígéret (Ter 12,1–3) ellenerőt képvisel, összekötő kapocs az őstört. és a tört. között: ez is, az is az üdvösség tört.-e. Az atyák Istenének következetes azonosítása Jahvéval, aki a népet kivezette Egyiptomból, lehetővé tette az atyákról szóló mondák összekapcsolását a törzseknek az Ígéret földje elfoglalását megőrkítő hagyományaival, amelyek csak másodlagosan, a genealógiák kötelékével kötődtek az atyákhoz. Így hatalmas ív fogta át az atyáknak adott ígérek (vö. 23. f.) beteljesedését, az először csak kis részben való beteljesedésétől, az Ígéret földjének elfoglalásán át, amely már részleges betel-

jesedést jelentett, egészen Dávid uralmáig, a végleges beteljesedésig (a filiszteusok legyőzése, a kánaáni városok leigázása). Jahve, aki egyaránt Ura az embernek és a természetnek, és Istene Izr.-nek, nem annyira esetről esetre nyúl bele csodálatos módon a tört.-be, inkább egészében fogja át a történelmet, egyetemesen és folyamatosan. A természet és a kultusz a Jahvista szemében alárendelt szerepet tölt be. Jahve működése áttevődik a folyamatnak tekintett tört.-be, ill. a történelmen túlra. Ez a teol.-i és tört.-i koncepció az alapja annak, hogy a Jahvista a hagyománnyal szemben távolságot tartó racionális (nem kritikus!) magatartást tanúsít; spiritualitásában némelyek a salamoni „felvilágosultság” nyomait vélték felfedezni. Annyi bizonyos, hogy műve, akár irodalmi alkotásnak tekintjük, akár hisztóriográfiai v. teol.-i szempontból nézzük, az ókori K és Izr. fiai általunk ismert ~ának legkiválóbb teljesítménye. → próféta. – IV. Az ÚSz ~át illetően → Apostolok Cselekedetei, → evangéliumok.

Törvény, Tóra: a → Pentateuchusban összegyűjtött és Mózesnek tulajdonított vallási és egyéb előírások összessége (Józs 8,31; 1Kir 2,3; 2Kir 14,6). – I. Tartalma és keletkezése. A ~ írásba foglalva sem nyújt teljes szintézist. Az idők folyamán fokozatosan bontakozott ki, és sok előírás egyezik benne más népek ~eivel. Különösen sok hasonlóságot mutat → Hammurápi ~eivel. A következő ~ jellegű gyűjteményeket lehet irodalmi szempontból megkülönböztetni: 1. A → Tízparancsolat (Kiv 20,1–7; MTörv 5,6–21) inkább erkölcsi, mint jogi kódex; a Kiv 34,11–26 rituális Tízparancsolat. – 2. A → Szövetség könyve (20,23–23,19); az elnevezést a 24,7 tartalmazza. – 3. A papi ~ek (25–31; 36–40; Lev 1–16; 23–27; Szám 1–10; 17–19; 28) a kultikus tisztasággal (Lev 11–16), a szentséggel, a papokkal, az áldozatokkal (1–7), valamint az ünnepekkel (Szám 28) kapcsolatos rendelkezéseket ölelik fel; a papi hagyományból valók (→ Papi irat). – 4. A → szentség törvénye (Lev 17–26). – 5. A MTörv 12–26 ~ei. Kir: a Tórán ezeket kell érteni, de olykor Ezd, Neh és a Krón szerzője is ilyen értelemben él a szóval. Ezek a gyűjtemények vsz. különféle korokban, más-más helyen, folyamatosan jöttek létre, ahogy a körülmények kívánták, ezért a Pentateuchusba nem rendszerszerűen, hanem csak esetlegesen kerültek bele (vö. az ismétlésekkel). Mindezek a ~ek a nagy törv.-hozó Mózes nevéhez kapcsolódtak, aki Izr.-ben minden jog alapját megvetette, és aki a → szövetséget is kötötte. Erkölcsi, vallási és természetfölötti szempontból minden új ~nek „mózesi”-nek kellett lennie, vagyis az általa hirdetett jahvizmus vonalán kellett maradnia. De ezeken a változatlan összetevőkön kívül hosszú fejlődéssel is számolnunk kell. Napjainkban a formatört.-i módszereket a ~ekre is alkalmazzák (Jirku, Alt, von Rad, Noth). A kazuisztikus és az apodiktikus ~hozás közötti különbségre nézve → jog. – II. Hatása. Az ÓSz számára a ~ az egész vallási és közösségi élet kinyilatkoztatott vezérfonala. Izr. fiai, elsősorban a „deuteronomikus” körökben (vö. Kiv 18,15; E) meg voltak róla győződve, hogy az adott előírások Istentől származnak, ahogy ezt a gyakran használatos kifejezés is tükrözi: „Az Úr ezt (v. azt) mondta Mózesnek”. Sehol semmi nyoma emberi törv.-hozásnak v. eredetileg profán életszabályok megszentelésének. A ~ Jahve föltétlen követelménye, amely népe minden egyes tagját kötelezte (vö. Iz 1,1: Isten parancsa; továbbá: MTörv 2,4; 8,20). Magyarázata és alkalmazása terén a papoknak nagy tekintélyük volt, így a ~ek vallási jellege egészében véve megőrződött (vö. Jer 18,18; Ez 7,26; 22,26). A szövetségkötéskor a nép ünnepélyesen megfogadta, hogy megtesz mindent, amit Jahve parancsol (Kiv 24,3). A sátoros ünnepen minden 7. évben föl kellett olvasni a ~t (MTörv 31,10–13). Neh 10: a nép → Ezdrás idején megújította a szövetséget és újra megfogadta a ~ hűségese teljesítését. Izr. minden fia köteles volt a lehető leghűségesebben megtartani a ~t. A szülőknek meg kellett rá tanítaniuk gyermekeiket (Kiv 12,26 kk.; 13,8–10; MTörv 4,9 kk.; 6,7), a papoknak viszont az volt a kötelességük, hogy a népet tanítsák a ~re (Lev 10,11; MTörv 33,10; Oz 4,6 stb.). A bölcsességi irodalomban állandóan találkozunk olyan intelmekkel, hogy tanulni kell a ~t és szerinte kell élni (Péld 19,16; Sir 15,1; 19,18; Bölcs 6,18 stb.). A Zsolt 119 a ~nek és a ~ szeretetének dicsérete. Kezdetben a ~ nem volt kemény iga (vö. ApCsel 15,10), sőt az ÓSz-ben Izr. jámbor fiai lelkük enyhületét, szívük örömét, szemük világosságát látták benne (Zsolt 19,8–11; vö. 119). Később az írástudók és farizeusok nehezzé és teljesíthetetlenné tették, mert számos szórszálhasogató rendelkezést csatoltak hozzá, és azt tanították, hogy a vallásosságot a ~ szigorú megtartása jelenti. → judaizmus. – III. A ~ és az ÚSz. A ~nek Krisztus a végső célja (Róm 10,4). Ez két dolgot jelent: egyfelől az ev. a ~ teljesítése, mert a ~ volt a nevelő

Krisztusra (Gal 3,23). Másfelől viszont a végét jelenti az ev., vagyis a ~ megszűntét Jézus szavai szerint: „A törvény és a próféták Jánosig tartottak” (Lk 16,16); a szinoptikusokon kívül lásd még a ~ és a kegyelem szembeállítását: Róm 6,15 és Jn 1,17. Az első szempont (ti. az ÓSz ígéreteinek beteljesedése) főleg Mt-ban domborodik ki (de ui.: Róm 8,14 is). Az első evangélista szerint Jézus nem azért jött, hogy megszüntesse a ~t, hanem hogy teljessé tegye (Mt 5,17). Sőt azt mondhatta, hogy előbb múlik el ég és föld, mint hogy elvész egy i betű v. egy vesszőcske a ~ból, de hozzáfűzte: minden beteljesedik (5,18). A második szempont (a ~ megszűnte, érvénytelenné válása) elsősorban Pál írásaiban áll előtérben. Jóllehet az ap. nem tagadja a ~ egyedülálló voltát és isteni jellegét (Róm 7,12; Gal 2,21), rámutat elégtelenségére. A keresztfáján Jézus érvénytelenítette a ~t, parancsaival és rendelkezéseivel együtt (Ef 2,15). „A követelményeivel ellenünk szóló adóslevelet eltörölte, az útból eltávolította és a keresztre szegezte” (Kol 2,14), és a kereszten minden emberért kiontott vérében létrehozta az új szövetséget (Mt 26,28; 1Kor 11,25). A zsidókeresztyenekkel ellentétben Pál ap. nem tartotta a ~t a pogányok számára okvetlenül szükségesnek az üdvösségre; a ~ csak előkészület volt, Krisztus óta azonban nincs jelentősége (Gal 2,21). A kiskorú gyermekeknek szólt (4,1–7), csupán árnyéka volt a jövődónek (Kol 2,17), nem a valóság képe (Zsid 10,1). A ~ célja a bűn gonoszságának leleplezése volt (Róm 3,20) és annak megmutatása, hogy az ember mennyire rászorul a megváltásra. Az igazzá válás nem a ~ből fakad (Gal 3,21 kk.); csak a bűn szaporodott vele, mert elítélte az engedetlenséget, de erőt nem adott a jobb életre (Róm 5,20). Így átok nehezedett az emberre, amiért nem tartotta meg a ~t (MTörv 27,26), és ettől az átoktól saját erejéből nem tudott megszabadulni (Róm 8,3), csak Krisztus válthatta meg (Gal 3,10–13). Ez a megváltás valóság lett mindenki számára, aki hisz Jézusban (Ábrahám példája szerint, így tehát az Ábrahámnak adott ígéret beteljesedett: 3,17; vö. Róm 4,11–17), és megkeresztelkedik. A hívő keresztyenek megszabadulnak a ~ szolgaságától és eljutnak Isten gyermekeinek szabadságára (8,21; Gal 4,31). A ~ számtalan rendelkezése helyett a hívő keresztyeneket Krisztus ~e köti (1Kor 9,21), amely a szeretet parancsában teljeseedik ki. Az ember tehát megszabadult a régi terhektől; Krisztus ~e személyes kapcsolatot teremt a keresztyén és az Úr, Jézus Krisztus között. A → megigazulás, vagyis Isten akaratának teljesítése Krisztus erejéből valósul meg (Róm 5,9). A keresztyén élet „szabályait” Jakabbal ~nek lehet nevezni (Jak 1,25; 2,8 kk. 11 kk.; 4,11), de vonatkozatható ez a kifejezés Jánossal az ósz-i ~re is (Jn 1,45; 7,19.23.49.51; 8,17; 10,34), amely Krisztussal megszűnt (18,31; 19,7). A ~ helyébe a 4. evangélista Krisztus „parancsát” iktatta, mindenekelőtt a szeretet parancsát (12,40; 13,34; 15,12).

törzs: az ókori kultúrnépek legnagyobb társadalmi egysége. A héb.-ben 2 szó hordozza a '√' értelmet: a sebet (általános kifejezés) és a matteh (P). A ~ → nemzetségekre és → családokra tagolódik, élén – legalábbis veszály idején – a törzsfő áll. A ~ nem egyszerűen az egy őstől való leszármazáson alapszik, hanem különféle családok és népcsoportok összeverődésének, gyakran csak bizonyos időre szóló szövetségének is szerepe van létrejöttében (pl. Kiv 12,38); ezért a ~ek tört.-e roppant bonyolult; ezt a nemzetségtáblák (1Kron 1–9) is mutatják. Azokat a ~eket, amelyekből Izr. népe összetevődött, és amelyek számát már nagyon korán 12 ~ben állapították meg, genealógiai rendszerbe foglalták, amely egyetlen őstől (Jákov v. Izrael) eredezteteti őket. A rendszeren belül gyakran változnak a nevek is, a sorrend is; ez minden bizonyosan a megváltozott tört.-i viszonyokra vezethető vissza.

töviskorona: Sok kifejezés utal a Szentírásban tövisre, de egyenként nehéz meghatározni pontos jelentésüket (→ gyom). Így azt a tövist sem tudjuk egyértelműen azonosítani, amelyből Jézus ~ját fonták (Mt 27,29; Mk 15,17; Jn 19,2). Ugyanezt a szót használja még: 4,7.18 (a magvetőről szóló példabeszéd); Mt 7,16; Lk 6,44 és Zsid 6,8. E. Ha-Reubéni a poterium spinosum nevű növényre gondol, amelyet Jeruzsálemben tüzelőnek és kerítésnek használtak. A klasszikus ziziphus spina Christi nem nő Jeruzsálemben. J. Hart a phoenix dactylifera ágaiból font ~ban a pénzérméken látható császári és királyi koronák karikatúráját látja.

Trachonitisz: Damaszkusz városa és az Aszalmanusz-hegység közé eső terület; Ny-on Gaulanitisz és Batanea, K-en a Szír–arab-sivatag határolta. A tört.-ben csak akkor bukkant fel, amikor a róm.-ak megjelentek a vidéken. Akkoriban főleg portyázó nomádok, valamint zsidók és szíriaiak lakták (a szíriaiakra egy Hababban talált Hadad-oltár is utal). Csak Heródesnek sikerült ~ban rendet teremteni, miután Augustus császár Bataneával és Aurantisszal átengedte neki (Kr. e. 23). A hellenizálás érdekében ide telepített 3000 idumeait. Heródes halála után a Gaulanitisszal és Paneásszal megnövelt terület Fülöp negyedes fejedelem uralma alá került (vö. Lk 3,1: különféle vidékek ~ néven összefoglalva). Ma: el-Ledzsa.

Tres Tabernae: postai megálló és szálláshely Rómától 48 km-re DK-re a Via Appia mentén. A róm. keresztények ~ig mentek a fogolyként érkező Pál elé, hogy üdvözöljék (ApCsel 28,14).

Triféna: római keresztény nő. Trifoszával (vsz. a nővére) együtt „az Úrért fáradtak”. Pál üdvözetét küldte nekik (Róm 16,12).

Trifon (gör. 'dúskáló'), teljes nevén Diodotusz ~: Alexander Balasz hadvezére, aki megtette fia, VI. Antiokhosz gyámjává (Kr. e. 145). ~ a kiskorú Antiokhoszt megölette és II. Demetriosz Nikánorral (1Mak 12,39; 13,31), majd VII. Antiokhosz Szidetésszel szemben (15,10–39) trónkövetelőként lépett föl. Makkabeus Jonatánt, aki Alexander Balasz szövetségese volt, Ptolemaisba csalta és foglyul ejtette (12,39–53). Harcolt Makkabeus Simon ellen és Baszkama közelében megölette Jonatánt (13,21–24). Antiokhosz Szidetész legyőzte és öngyilkosságra kényszerítette (15,10–39).

Trifosza: római keresztény nő. Trifénával (vsz. a húga) együtt „az Úrért fáradtak”. Pál üdvözetét küldte nekik (Róm 16,12).

Tripolisz: föníciai alapítású kikötőváros a szír partvidéken. Neve talán azért 'három város' (gör.-ből), mert a tírusziak, szidoniaiak és az aradiak külön városrészekben éltek benne. K. Galling szerint a város neve nem gör. eredetű, hanem egy 'új föld' értelmű szemita trpl szóra vezethető vissza. – 2Mak 14,1: I. Demetriosz Szótér itt szállt partra seregével. Virágkorát a → Szeleukidák idején és a róm. uralom alatt élte. Az eredeti város, amelyből alig maradt fenn valami, a mai el-Mina területén feküdt; nevét mai Tarabulus őrizte meg.

Trito-Izajás, Harmadik Izajás: Az irodalomkritika ezen a néven tartja számon az Iz 56–66 felölelte prófétai mondások föltételezett ismeretlen és névtelen szerzőjét; → Izajás könyve.

Troász: eredetileg Kisázsia Ny-i részének, később Troász Alexandria városnak megrövidült neve. Ez utóbbi az Égei-tenger partvidékén, a Tenedosz-szigettel szemben feküdt, s kikötője fontos szerepet töltött be a Kisázsia és Makedónia közti közlekedésben. Pál ap. kétszer is fölkereste, a 2. (ApCsel 16,8.11; 2Kor 2,12) és a 3. missz. útján (ApCsel 20,5–12: Eutichusz feltámasztása). 2Tim 4,13: Pál ~ban hagyta a köpenyét Karpusznál, kéri Timóteust, hogy vigye el neki.

Trofimusz (gör. 'a tápláló'): Efezusból való tanítvány (ApCsel 21,29), Pál ap. egyik kísérője utolsó jeruzsálemi útján (20,4 kk.). Minthogy a zsidók azt hitték, hogy Pál ~t nem zsidó létére a Templomba is magával vitte, Pál ellen fordultak. A támadt csődületnek az lett a következménye, hogy a róm. helyőrség ezredese elfogatta az ap.-t (21,27–40). 2Tim 4,20: még mindig Pál kísérője; az ap. betegen hagyta hátra Milétoszbán.

trombita: → hangszerek, → kürt.

trón: királyi szék. I. Különféle változatai 3 alapformára vezethetők vissza. 1. Legrégibb és legegyszerűbb típusa négyzet alakú (esetleg vékonyan kipárnázott) ülőlappal ellátott, négylábú, állványszerű szék, amelynek többnyire támlája is volt; lábait gyakran szarvasmarha v. oroslán lábához hasonlóan képezték ki. Művészeti kivitelben Asszíriából és Szíria É-i részéből maradt fenn ez a típus a Kr. e. 1. évezredből: a faragott és fenyőtoboz

alakban végződő 4 lábat csigavonallal díszített harántlécek kötötték össze, és az ülőlapp sarkainál elől és hátul bikafej emelkedett ki. – 2. Hátlappal ellátott szék. Ilyenek az egyiptomi istenek és királyok ~jai: a ládaszerűen kiképezett ülőkének alacsony, egyenes háttámlája van. Ebből az alacsony támlából, amelyhez hasonló a régi mezopotámiai ábrázolásokon is látható, fejlődött ki a vállmagasságig érő támla; ez függőlegesen csatlakozott az ülőlaphoz v. egy kissé hátradőlt, v. mint Egyiptomban az újbirodalom korában, e 2 lehetőség kombinációjaként a hátradőlő támlát függőlegesen elhelyezett dúc tartotta. A támla felül egy kifelé hajló, vízszintes hengerben végződött. Olykor felcsapható ülőlappal, keresztlábakkal is készült ez a fajta ~szék. – 3. Csak abban különbözik a 2. típusú ~széktől, hogy karfája is volt, amelyet Egyiptomban az újbirodalom korában szárnyas védőszellemek v. állatok díszítettek. A szír-föníciai térségben ez a díszítőelem összeolvadt az állatlábszerűen kiképzett széklábakkal, és létrejöttek a szárnyas szfinxek, amelyek a ~széket tartották, ugyanakkor azonban oldalt le is határolták. – II. 1Kir 10,18–20: Salamon ~jának – ahogy ez a szövegben kifejezetten olvasható – támlája is, karfája is volt; a támla valójában kifelé hajló, vízszintes hengerben végződött, de a LXX ezt 'bikafej'-nek fordította, s a későbbi fordítások zömben ezen alapszanak. A ~szék fából készült, részben aranylemezek borították, és elefántcsonttal díszítették, vsz. legalábbis részben reliefszerűen (az elefántcsont ~ semmiképpen nem jelenthetett teljesen elefántcsontból készült ~t, ahogy az Ám 6,4 említette elefántcsont ágynál sem kell masszív elefántcsontra gondolnunk). Oldalt oroszlánok díszítették (vö. az újbirodalom korából fennmaradt egyiptomi ~székekkel). A ~ – egyiptomi példára – emelvényen állt, amelyre 6 lépcső vezetett fel; kétoldalt mindegyik mellett egy-egy oroszlán állt. – III. A) Az ÓSz-ben a ~ az uralkodó hatalmat jelképezte. Így Dávid ~ja Dávid családjának uralmát jelentette, amelyért maga Jahve kezeskedett (2Sám 3,10; 7,16; Zsolt 89,5.30.37; 132,11 kk.; Jer 13,13; 17,25; 22,30; 36,30). Isten királyságának gondolatával, amelyet Izr. fiai a kánaániaktól vettek át, Jahve ~jának képe is végérvényesen beleépült az ÓSz szimbolikájába (vö. Zsolt 47,9). Jahve ~ja – mennyei udvartartásától övezve (1Kir 22,19) – az égben (Zsolt 11,4; 103,19), ill. az ég boltozatán (Ez 1,26; 10,1) áll, sőt maga az ég a ~ja (Iz 66,1). Jeruzsálem is nevezhető Jahve ~jának (Jer 3,17; 14,21) – megtisztelő címként, amely minden bizonnyal a Templomra vezethető vissza, arra a helyre, ahol az isteni hatalom megjelenik a földön (Iz 6,1–4; Jer 17,12; Ez 43,7). E Templomba került → láda viszont aligha nevezhető Isten ~jának; Istent a ~ hordozóinak tekinthető → kerubok reprezentálják. De a ~ nemcsak uralkodói, hanem bírói hatalmat is jelképez, akár emberi, akár isteni királyról van is szó (Péld 20,8; Zsolt 9,8). Az a nyilván egyiptomi eredetű elgondolás, hogy a ~nak a jog és az igazságosság az alapja, ill. a támasza (89,15; 97,2; Péld 16,12; 20,28), azzal egyértelmű, hogy Isten, ill. a király kezeskedik a világ, ill. az ország rendjéért. Ez a jogi szempont különösen az apokaliptika képes nyelvében érvényesül: az eszkatologikus világitéletkor az őszög lobogó lán-gokból álló ~ra ül (Dán 7,9), az Emberfia pedig dicsősége ~ján foglal helyet (pl. Hénoch 45,3). – B) Az ÚSz csaknem mind átvette azokat az eszméket és motívumokat, amelyek a ~ jelképéhez kapcsolódnak, de új tartalommal töltötte meg őket. Újraeljövelekor Jézus, az Emberfia dicsőséges ~jára ül, hogy ítélhessen Izr. 12 törzse és a népek fölött (Mt 19,28; 25,31 kk.). Lk 1,32: Dávid trónja a messiási királyság, amely a 2Sám 7,11–16 értelmében megilleti Dávid sarját, Jézust. Ezzel a Dávid trónjával azonos az ApCsel 2,30 említette Isten trónja. Ui. az Isten és a Bárány trónja (Jel 22,1.3; vö. 3,21; 7,17) is azt fejezi ki, hogy Jézus Krisztus egyenrangú Istennel, s hogy Isten és Jézus Krisztus egységben uralkodik. De a Zsid már új árnyalatot képvisel a ~ szimbolikájában: a kegyelem trónja (4,16) és a Fölség trónja (8,1) magának Istennek körülírására szolgál. Végül a Jel az Isten-ellenes hatalmak bemutatására is felhasználja a ~ szimbólumát (2,13; 13,2; 16,10). → Jahve trónra lépésének ünnepe, →trónusok. (Lásd a IV. színes képet.)

trónusok, trónok: az → angyalok egyik osztályának a neve, amely az ósz-i apokrif iratokból származik. Pál (Kol 1,16) első helyen említi, az → uralmak, → fejedelemségek és → hatalmasságok előtt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a ~ fontos helyet foglaltak el az angyalok hierarchiájában; mégis, az elnevezés annyira bizonytalan, hogy semmi közelebbit nem lehet belőle biztosan kielemezni. A Jel 4,4 kk. sem nyújt biztos fogódzót, annál kevésbé, mivel az összefüggés kétséges.

IV. Trónus számollyal. Elefántcsont berakásos trónus az amarnai korból. Zsámolyán Egyiptom kilenc megkö-
tözött ellensége. Tutanchamon sírjából került felszínre. Kairó, Egyiptomi Múzeum

Tubal: A Ter 10,2; 1Krón 1,5 Jáfet fiai közé sorolja; Iz 66,19: Ros és Jáván közt szerepel; Ez 27,13: Jávánnal és Mesekkel együtt Tírusszal kereskedett. Ezek a szövegek a tibarénusok népére utalnak (ékírásos feliratban Tabal néven ismeretes), amely Kisázsia közelében, elsősorban a későbbi Frígia területén élt.

Tubalkain: Lámech fia, a bronz- és vaskovácsok ősatya (Ter 4,22).

tudás: → gnózis, → istenismeret.

tulajdon: A személyes ~t mind az ÓSz, mind az ÚSz adott ténynek tekinti. A nomádoknak állataik (Ter 13,2; 30,43; 46,32; MTörv 3,19; Jób 1,3), sátraik (Ter 16,5) vannak, a földművelőknek a földjük jelenti a ~t (Szám 32,5; 1Kir 21,3; Rut 4,3), amely földnek lehetőleg a család kezén kell maradnia (1Kir 21,3); → sógorházasság. A próf.-k elítélik a harácsolást (pl. Iz 5,8; vö. Neh 5,5) és figyelmeztetnek a határok sértetlenségének megőr-
zésére (MTörv 19,14; 27,17; Péld 22,28; Jób 24,2; Oz 5,10). Tört.-ileg Izr. fiai saját kezdeményezésükre jutot-
tak ~hoz az Ígéret földjének elfoglalásakor. Teol.-ilag azzal magyarázták Kánaán elfoglalását, hogy Jahve a
patriárkáknak megígérte: utódaiknak adja Kánaán földjét, tehát az utódok Jahve hűségének köszönhetően
birtokba vehették a nekik ígért országot (Kiv 32,13), amely minden nemzedéken át megmarad nekik örökré-
szül. Elvben tehát a föld Izr. Istenének, Jahvénak a ~a. Innen érthető a ~ visszaváltásának törv.-e; Lev 25: →
jubileumi év, → szombatév. Teol.-i szempontból figyelmet érdemel az a felfogás is, amelynek értelmében Izr.
népe Jahve ~ának számít (így pl. Kiv 19,5; 1Sám 10,1; 2Sám 10,12; 14,16; a deuteronomikus irodalomban pl.
MTörv 4,20; 9,26; 1Kir 8,51.53; 2Kir 21,14 és – főleg – a zsoltárokból, pl. Zsolt 16,5 kk.; 33,12; 78,70 kk.).
Ennek alapja Izr. → kiválasztása. – Az ÚSz-ben → örökösödési jog.

tulel (arab): a → tell kicsinyítő formája, 'romhalmocská'.

tulul (arab): a → tell többes száma, 'romhalmok'.

túlvilág: → élet a halál után.

tummim: → urim és tummim.

turbán: → kendő.

turini lepel: Jézus Krisztus halotti leple. → temetkezés.

Turris Stratonis: → Cezárea.

túsz: Háború idején a legyőzöttek vezetőinek fiait tartották ~ként fogva (2Kir 14,14; 2Krón 25,24; 1Mak 1,10;
8,7; 9,53–10,9; 11,62; 13,16–19). A ~ok megölésére a Szentírásban nincs adat. József tört.-e szerint Simeon
lett ~ (Ter 42,19–24), Ruben saját fiait adta ~nak (42,37).

tű foka: Jézus példabeszéde szerint a gazdagnak annyira lehetetlen bejutnia a mennyek országába, mint am-
ennyire lehetetlen, hogy a Palesztinában ismert legnagyobb állat (a → teve) átmenjen a ~n (Mt 19,24). E
példázat az 1. boldogságot (5,3) egészíti ki.

tükör: A héb.-ben két megfelelője van a magyar ~ szónak. Mindkettőben föllelhető a 'látás' jelentéselem. Kiv
38,8: a bronzmedence a Szt. sátor bejáratánál szolgálatot teljesítő asszonyok tükeiből készült. Jób 37,18: az
ég boltozata olyan szilárd, mint a fémből öntött ~. A fémtükrök Egyiptomból terjedtek el, a késő vaskorban

és a perzsa uralom idején Szíriában is használatosak voltak. Az üveg~ csak a róm. korban vált ismertté. – Az ÚSz-ben (1Kor 13,12; Jak 1,23) még vsz. fém~ről van szó. 1Kor 13,12: a homályosan látni és a ~ben látni egyaránt a színről színre látással áll szemben annak érzékeltetésére, hogy azt a közvetett látásmódot, amelyen a próf.-i kinyilatkoztatás alapszik, messze felül fogja majd múlni Isten közvetlen szemlélése az eszkatalogikus időben. Jak 1,23: a szerző azokat, akik a tanítást csak hallgatják, de nem követik, a ~ben látott, tehát nem maradandó képhez hasonlítja.

199. Egyiptomi tükör

türelem, hosszantűrés, béketűrés: I. A Bibliában Isten egyik fő tulajdonsága, amelynek birtokában Isten vizsgálja → haragját és vár az → ítélettel, így időt hagy a bűnösnek a bűnbánatra és a megtérésre (Kiv 34,6; Szám 14,18; Bölcs 15,1 kk.: LXX; Sir 18,11; Róm 2,4; 3,25; 9,22; 1Pét 3,20; 2Pét 3,9; vö. Lk 18,7). – II. Az ember tulajdonságaként. A) Az ÓSz-ben a ~ az okosság jele (Péld 14,29; 19,11). A ~ gyakran szelídséggel párosul (25,15), és föltétele a békés együttélésnek (15,18; 16,32). A béketűrés felülmúlja a harcban tanúsított bátorságot, sőt a győzelmet is (16,32), de elsősorban megpróbáltatás idején kell türelmesnek bizonyulni (Sir 2,4–5). – B) Az ÚSz-ben Pál ap. ~re buzdítja a keresztényeket (Ef 4,1 kk.; Kol 3,12 kk.) és munkatársait, ill tanítványait (Tit 2,2; 1Tim 6,11; 2Tim 3,11; 4,2). Az Egyh. belső egysége is megköveteli a türelmet, ezért az erénykatalógusok ismételten a keresztények figyelmébe ajánlják. A türelmet az új ember a Lélek adományaként, a Lélek gyümölcseként (Gal 5,22; vö. 1QS IV,3), karizmatikus erényként (Kol 3,12; vö. 2Kor 6,6) birtokolja; a szeretet egyik fő jellemzője (1Kor 13,4); egyszersmind nagylelkűséget is föltételez, hiszen a ~ részben más emberek elviselésében nyilvánul meg, egészen a saját jogainkról való lemondásig; ilyen fokban a keresztény → remény teszi rá képessé az embert; a szelídséggel és az alázattal is szoros kapcsolatban van a ~ (vö. Gal 5,23; Ef 4,2; Kol 3,12). Másfelől a bajban és a szenvedésben, amely előbb v. utóbb utoléri az embert, türelmet kell tanúsítani, ill. tanulni (Róm 5,3 kk.; 15,4). → állhatatosság. – Jak 5,7–11: a ~ nagy példaképei a földműves, a próf.-k és → Jób, ugyanakkor a Zsid 6,12 Ábrahámot állítja elének például.

tűz: I. Nem tudjuk, hogy Izr. fiai miként gyűjtöttak ~et; ~nek kőből csiholását először a 2Mak 10,3 említi, jóllehet ez a módszer sokkal régebről ismeretes. Mivel azonban szombaton tilos volt ~et gyűjtani (Kiv 35,3), azért nehéznek kellett lennie a ~ keltésnek. Hogy ezt a fáradságot megtakarítsák, izzó parazsat tartottak kéznél (2Sám 14,7). Ábrahám a hegyre ~et is vitt magával, hogy fiát feláldozza (Ter 22,6). A ~ nélkülözhetetlen volt a főzéshez (vö. Sir 39,26). Tüzelőül különféle anyagok szolgáltak (vö. Zsolt 118,12; Iz 5,24; 33,12; Jo 2,5); a szegények rőzsét szedegettek (1Kir 17,12; Jer 7,18) v. kénytelenek voltak szárított trágyával beérni (Ez 4,12). – Némely áldozathoz és a templomi szolgálat ellátásához is kellett ~, ezért az égőáldozat oltárán állandó ~et őriztek a Templomban (vö. Lev 6,12 kk.). 2Mak 1,19: ezt a templomi ~et Izr. fiai elrejtették, amikor fogságba hurcolták őket. A Makkabeusok korában az új templomban új ~et gyűjtöttak: kőből csiholták. – II. A ~ sok helyen szerepel a Bibliában átvitt értelemben. Mint hő- és fényforrás Isten hatalmának és fönségének jelképe (MTörv 5,24; Zsid 12,29). Jahve a ~ből (égő csipkebokor) beszél Mózeshez, ~ alakjában jelenik meg, és mutatkozik meg neki a Sinai-hegyen (Kiv 3,2); Izr. fiait ~oszlop vezette a pusztában (13,21; 14,24). Jahve Izajásnak és Ezekielnek ~ alakjában nyilatkoztatta ki magát, amikor próf.-i küldetést adott nekik. Pusztító erejét szem előtt tartva felhasználták a ~ szó héb. megfelelőjét arra is, hogy nagy veszedelemre utaljanak vele (Zsolt 66,12; Iz 43,2). Isten haragja ismételten (emésztő) ~ (Zsolt 79,5; 83,15; 89,47; Iz 26,11). Isten szava mint a ~, mindenén áthatol (Jer 5; 14; 20,9; 23,29). A ~ megvilágosít és megtisztít, ezért alkalmas arra, hogy elkülönítse a tisztátalant a tisztától és esetenként meg is semmisítse. Ezért a ~ben látják azt az eszközt, amellyel Isten az utolsó ítéletet végrehajtja (Zsolt 50,3; Mk 9,49; Jak 5,3; Jel 8,7). Krisztus kiolthatatlan, örök ~ről beszélt (Mt 18,8; 25,41; → Gehenna). Mint a ~, úgy fogja Isten különválasztani a jótól a kevésbé jót (Zsolt 17,3; 1Kor

3,15). A mindent átható ~ tisztít is (→ tisztítótűz). Ebben az értelemben Krisztus ~zel kereszstel (Mt 3,11). Végül a ~ a szeretet erejét is érzékelteti (Én 8,6). → pünkösdi csoda.

tüzes kemence: → Gehenna, → olvasztókemence.

tyúk: → kotlós.

U

uborka: Csak a Szám 11,5 említi, de Izr. fiai kedvelték és sokra tartották (a pusztában vágyakozva gondolnak vissza az Egyiptomban fogyasztott ~ra). Iz 1,8: a prof. a magára maradt Siont a csőszházhoz hasonlítja az ~földön (vö. Jer 10,5). Mint a szőlőben (Iz 5,2; Mt 21,33) az ~földön is építettek „őrtornyot” a termés védelmére.

Uc: → Husz.

udvarmester, udvarnagy: → gondnok, → hivatalnokok.

Ugarit: föníciai város a szír partvidéken; ma Rász-Samra. Cl. F. A. Schaeffer irányításával folytatott ásatai (1929–39, majd 1948-tól) tették híressé. A hajdani ~ az ÓSz-ben ugyan nem fordul elő, de az Amarna, Bogazköy és Mari közti levelezésben szerepel, mint fontos föníciai kikötőváros. Kb. Kr. e. 2000-től szemiták lakták; virágkorát a Kr. e. 15–12. sz. között élte, utána hamarosan feledésbe merült. Virágkora idején egyiptomi, majd hettita hatás alatt állt; a Kr. e. 13. sz. folyamán égei-mükénei népelemek olvadtak be az eredeti lakosságba. A kb. Kr. e. 1375 és 1235 közé eső időből ismeretes a királyok neve: I. Nikmaddu, Jakarum, I. Ammisztamra, II. Nikmaddu (IV. Amenóphisz, Echnaton fáraó és Suppiluliuma hettita király idején), Arhalbu, Nikmepa (II. Mursili hettita király korában), II. Ammisztamru (III. Hattusili és IV. Tuthalija hettita királyok idején), Ibiranu, III. Nikmaddu és Ammurápi. – Az ~ban folytatott ásatai eredményeit aligha lehet túlbecsülni (R. Dussaud írja: „A Rász-Samrában talált táblák fölfedezése jelentősebb mindennél, ami valaha is történt a könyvtártudomány területén”), mert nemcsak a város került felszínre épületeivel (hatalmas templomi kv.-tárával) és nekropoliszával, hanem egy egész irodalom, amely szinte teljesnek mondható képet nyújt egy föníciai (és ezzel közvetve az egyik kánaáni) művelődési központról abból az időből, amikor Izr. fiai Kánaánban letelepedtek. Az ugaritisztika önálló tudományággá fejlődött, amelynek irodalma már-már áttekinthetetlen. A következőkben összefoglaljuk az ~ban fölfedezett nyelveket és írásokat, valamint az 1966-ig ismertté vált szövegeket, és vázoljuk az érintkező pontokat ~ és az ÓSz között. – I. Nyelvek és írások. A) Nyelvek. Az ~i szövegek az ókori K klasszikus nyelveit (sumer, akkád, egyiptomi) és a hurrita nyelvet képviselik, de néhány ciprusi és hettita felirat is akad köztük. A lakosság ~i nyelven beszélt; ez a szemita nyelvcsaládnak (→ szemiták) egy kánaáni nyelvjárása lehetett, amely rokon volt az ÓSz héb. nyelvével. Az első ~i nyelvtant C. H. Gordonnak köszönhetjük (Róma, 1940), az első ~i szótárt a magyar Aisleitner József állította össze (Wörterbuch der ugaritischen Sprache. Berlin, 1963. kiadta O. von Eissfeldt). – B) Írások. A sumer szövegek az ismert szótagoló ékírásban maradtak fenn, az egyiptomi és a hettita szövegek hieroglifikus írásban, a ciprusi szövegek protolineáris írásban, az akkád és a hurrita szövegek részint ismert, részint még megfejtetlen (1966) ékírásban. Az ~i szövegek szintén ékírásban maradtak ránk, amelyet H. Bauer, É. Dhorme és Ch. Virolleaud fejtett meg. Az ékírást arra tett kísérletnek tekinthetjük, hogy a bonyolult írásrendszert fölcseréljék egy kényelmesebb rendszerrel, amely már az → ábécé alapelveire épült. Ennek az írásnak a feltalálója az alfabetikus elvet ékírásos formában érvényesítette. Találmánya egy ideig használatban maradt, és egészen Palesztináig elterjedt, de vsz. az eredeti föníciai alfabetikus írással nem tudta a versenyt fölvenni. – II. Ugariti szövegek. Zömükben mitikus és közigazgatási tárgyúak, de elvétve tört.-i tárgyú is akad köztük. Az 1965-ig ismertté vált szövegek mind elérhetőek (C. H. Gordon, Ugaritic Textbook, Róma, 1965). – A) Mitikus epikai szövegek. 1. Baal és Mót mítosza különféle szövegekből tevődik össze, és a termékenység istenének, → Baalnak harcait beszéli el a

nyári hőség és aszály istene, Mót ellen: átmenetileg Baal vereséget szenved (halál), de aztán végérvényes győzelmet arat (feltámadás) megölt ellenfele fölött. – 2. Vers a szép és kedves istenekről: Sahar és Salim istenek születésének és felnövésének mitikus tört.-e. – 3. Nikkal-himnusz. Jarih holdisten menyegzőjének mitikus tört.-e a sumer-babilóniai holdistennővel, Nikkallal. – 4. Refaim-mítosz. – 5. Keret-eposz: Hbr királya, Keret szenvedésének tört.-e, harca Udm királya, Pbl ellen, házassága Udm királyának lányával, Hryval és további uralma. – 6. Akhat-eposz: Danel király és fia, Akhat sorsának tört.-e. – B) Közigazgatási szövegek. 1. Listák: áldozatok, az ~ban tisztelt istenek, személyek, testületek, helységek listája, valamint leltári jegyzékek stb. – 2. Levelek. C. H. Gordon, Ugaritic Literature. Róma, 1949. – C) Történeti szövegek. Vsz. ide tartozik a hurrita nyelven fennmaradt ún. Proclamation de Selek. Egy másik ékírásos tábla regestának tekintető, II. Nikmaddu ~i királynak Suppiluliuma hettita királlyal folytatott levelezéséből származhat. – III. Ugarit és az ÓSz. Ebben a keretben csak néhány közvetlen érintkezéspotra utalhatunk. Nyelvi és vallási szempontból az ~i szövegek sok egybeesést mutatnak az ósz-i szövegekkel, ugyanakkor tört.-i adalékkal ritkán szolgálnak. – A) Nyelvi megfelelések. Az ~i szövegek az ÓSz számos homályos részletének világosabbá válásához hozzásegítettek. Sok párhuzammal találkozunk a képes beszédben és a hasonlatokban, a költői paralelizmusok és a stilisztikai alakzatok terén. – B) Vallási szempontból elsősorban → El uralkodói szerepét kell kiemelni az ~i istenek világában. Ezenkívül: Leviatán, a káosz szörnye az ~i szövegekben Lotánként bukkan fel Baal és Mót mítoszában, ugyanolyan kifejezések vonatkoznak rá, mint Izajásnál (Iz 27,1). Az Ez 14,14.20 és 28,3 említette → Dánielt mint a bölcsesség és a jámborság példaképét sokan az Akhat-eposz 2 főszereplőjének egyikével azonosították, föltéve, hogy Ezekiel az idézett helyeken egy föníciai alakot épített bele az ÓSz-be. Az ugariti Danelnek szóló ígélet (fiú!) az ÓSz egyik alapvető témáját (→ ígélet) idézi. Kultikus téren az áldozati állatok és az áldozatok elnevezései mutatnak hasonlóságot. Más megvilágítást kapott a Kiv 23,19 különös parancsa is („A gödölyét ne főzd meg anyja tejében”), amikor az ~i szövegekből kiderült, hogy egy ~i szokással fordul szembe. Ám az egyezéseken kívül alapvető eltérések is kimutathatók; → mítosz. – C) Eddig csak kevés tört.-i szöveg került felszínre. A mitikus epikai szövegekből Dussaud és Virolleaud által levont tört.-i következtetések, kivált a → pátriárkák korára vonatkozóak (a föníciaiak a Negeben éltek és itt harcoltak az ősatyákkal) nagy feltűnést keltettek, de ma már általánosan elvetik őket. Ezzel szemben az ~i irodalom áttételesen több tört.-i összefüggés felismeréséhez hozzásegített. Így pl. világosabbá vált, hogy az ékírásos jogrendszer milyen hatással volt a partvidékre; igazolni lehetett a hapiru (→ héberek) azonosítást; jobban kirajzolódott az a hatás, amelyet Egyiptom és az égei-mükénei kultúra Elő-Ázsiára tett. Az, hogy ismeretessé vált → Baal-Szefon, valamint kultuszának Casius „hegyé”-re való áttérjedése, segítséget jelentett a kivonulás (→ kivonulás Egyiptomból) topográfiájának földterítéséhez.

új ég és új föld: → új teremtés.

újév ünnepe: Az ÓSz korából nem lehet biztosan kimutatni, ugyanakkor a későbbi zsidóságban olyan fontos szerepe volt, hogy a Misna (Kr. u. 2. sz.) külön traktátust szentel neki és az év egyik legnagyobb ünnepének tekinti. Az ünnep Tisri hónap 1-jére esett (→ évkezdet). A fogság előtti időben – úgy látszik – a nagy őszi ünnep határozta meg az év kezdetét (Kiv 23,16; 34,22; → sátoros ünnep), anélkül, hogy kifejezetten ~ként ülték volna meg (→ Jahve trónra lépésének ünnepe). Még a MTörv-ben (16,13–15) is határozottan vidám aratási ünnepnek látszik, csak a fogság idejéből és a fogság utáni időből lehet – e hétnapos ünnepre előkészületül – engesztelő napként kimutatni (Lev 16,3–28; 23,26–32; Szám 29,7–11). A rítusok némelyike (→ engesztelés napja) nagyon réginek hat. Ugyanez áll újhold napjának (→ hónap) Tisri hónap 1-jén való megünneplésére is, amely a szt. ünnepi hónapot vezette be. A Lev 23,23–25 és a Szám 29,1–6 (mindkettő P) erre a napra nyugalmat, emlékeztető kürtölést, ünnepi összejövetelt és különféle áldozatokat rendel. A sófár (kosszarv) megfújása eredetileg a démonok elűzésére szolgált, most azonban Jahvét népére, Izr. népét Jahvéra kellett emlékeztetnie, ugyanakkor lehetővé tette Jahve királysága gondolatának az ünnep tartalmával való

összekapcsolását is (vö. 23,21; Zsolt 47). De a rítusok nem mutatnak semmi jellegzetességet; az újhold napjára előírt rítusokon kívül leginkább a → jubileumi évre vonatkozó rendelkezések járulhattak hozzá a későbbi szokások kialakulásához, de esetleg babilóniai hatással is számolhatunk (démonok elleni harc, sorsmeghatározás; → Jahve trónra lépésének ünnepe, →Marduk). Az apokrif iratok, Josephus Flavius és az ÚSz nem említik az ~t, ugyanakkor Kumránban megtartották (mindig szombatára esett). Philo Tisri hónap 1. napjával kapcsolatban egyfelől az újhold megünnepléséről beszél, másfelől a szt. ünnepi hónap megnyitásáról. Ennek megfelelően – a fiatal bikák feláldozását nem tekintve – kétszeres áldozatot mutattak be. „Csak egy bikát áldoztak fel, amelyiket a bíró kiválasztott, hogy az osztható kettősséggel szemben az oszthatatlan egységet hangsúlyozzák” (De specialibus legibus II,180). Itt egyértelműen összekapcsolódott Tisri hónap 1. napjának megünneplése az évkezdettel. Innen már csak egy lépés kellett a Misnában szereplő ~ig, amikor megfűjták a kürtöt és olyan himnuszokat és más szövegeket recitáltak, amelyek Isten uralmát (Szám 23,21; MTörv 33,5; Zsolt 93,1; 24,7–10), könyörülő irgalmát és „megemlékezését” (Ter 8,1; Kiv 2,24; Lev 26,42 stb.), valamint azt ünneplik, hogy Isten megjelent Izr. fiainak a Sinai-hegyen és újra meg fog jelenni az idők végén (Kiv 19,16.19; Zsolt 47,6; 81,4; 98,6 stb.). Végül az ~hez kapcsolódott a világ teremtéséről való megemlékezés is.

újhold (héb. hodes, az 'újnak lenni' értelmű has tőből): A → hónap kezdetét jelentette, s miként a telihold, nemcsak az időszámítás, hanem a vallás szempontjából is fontos szerepet töltött be Izr.-ben (→ hold). Zsolt 81,4: az ~ és a holdtölte egyaránt ünnepnek számított. 2Kir 4,23; Iz 1,13 kk.; Oz 2,13; Ám 8,5: a → szombattal azonos; ebből arra lehet következtetni, hogy a szabbat, miként az akkád Sapattu, összefüggött a teliholddal. Saul idejében vsz. úgy ülték meg, hogy vallási színezetű családi lakomát tartottak (1Sám 20,5.18; 20,26: kötelező volt a kultikus tisztaság). Minthogy a húsvéti vacsora is családi ünnep volt, a MTörv 16,1 alapján arra következtettek, hogy a → húsvétot eredetileg Abib hónap ~jakor ülték meg. Ha a húsvét eredetileg éjszakai ünnep volt a pusztában, akkor magától értetődő, hogy nem ~kor, hanem teliholdkor tartották meg (a 16,1 kifejezetten az Egyiptomból való kivonuláshoz kapcsolja a húsvétot, amely éjszaka történt). Ezért A. Caquot a hodes szót nem '~'-ként, hanem 'telihold'-ként értelmezi. Ennek a föltevésnek ellene mond mind a szó etimológiája, mind pedig maga a Biblia (pl. Zsolt 81,4: az ~ és a telihold szembeállítás; Szám 28,11–15: itt a hónap 1. napjáról van szó). – Az ~ napja már a fogság előtt is a nyugalom napja, amelyen tilos volt kereskedni (Ám 8,3); vallási ünnepnek tekintették, amelyen áldozatot mutattak be Jahvének (Iz 1,12 kk.; Oz 2,13), meghallgatták Isten egy emberét (2Kir 4,23) és sem nem gyászoltak, sem nem böjtöltek (Jud 8,6). A Szám 28,11–15 szabályozza az ~ ünnepe megülésének módját, az áldozatokat (vö. 1Krón 23,30; 2Krón 2,3; 8,13); némi változtatással Ezekiel is átveszi ezeket az előírásokat (Ez 46,6 kk.), amikor az eljövendő Jeruzsálemet bemutatja. Ezd 3,5: a fogság után újra bevezették az ~nak az előírt áldozatokkal való megünneplését; Neh 10,33: a nép anyagi hozzájárulása az áldozatokhoz. – Az ÚSz-ben Pál ap. az ~ megülését csak az eljövendő üdvösség árnyékának mondja (Kol 2,16–17).

ujj: 1. Mint a keze (→ kéz) és a → karja, Istennek az ~a is nagy tetteket vitt végbe (vö. Iz 17,8; Zsolt 144,1). Kiv 31,18; MTörv 9,10: Isten ~ai írták a kőtáblákra a törv.-eket. Kiv 8,15: az egyiptomi varázslók a 3. csapást Isten ~ának tulajdonítják. Lk 11,20: ördögűzés Isten ~ával; míg itt Isten ~a (a párhuzamos helyen Isten Lelke szerepel: Mt 12,28) Isten hatalmára utal. Dán 5,5: az író emberi kéz ~aira nézve → mené tekél parszin. Jn 8,6: Jézus az ~aival írt a homokba. A kultuszban is volt szerepe az ~nak: Kiv 29,11; Lev 4,6.17.25.30.34; 8,15; 9,9; 14,16.27; 16,14.19; Szám 19,4. – 2. → hossz mérték.

újjászületés: I. Szóhasználat. A gör. ÚSz csak 2 helyen él a kifejezéssel: Mt 19,28 és Tit 3,5. A vele rokon szó megtalálható: 1Pét 1,3.23; ugyanaz a gondolat, mint amelyet Pál az új teremtményről szólva fejteget (2Kor 5,17; Gal 6,15), János az Isten (Jn 1,13; 1Jn 2,29; 3,9; 4,7; 5,1.4.18) v. a Szentlélek művének (Jn 3,5 kk. 8) mond. Etimológiailag az életbe való visszatérésre, feltámadásra v. megújulásra lehet következtetni, ami a magasabb szintű életre való ~t is magában foglalja. A páli kifejezés mintája a sztereotip ósz-i kifejezésnek. Ez szólásszerűen többször utal valamely állapot v. helyzet vissza-, ill. helyreállítására (Ám 9,14; Szof 3,20; Jób

42,10); a próf.-knál gyakran szerepel a messiási korra vonatkozó jövendölésekben. A Kr. e. 1. sz.-ban egészen különféle jelentésekben használták a szót. A pitagoreusok pl. a lélekvándorlást, a sztoikusok az év lefolyását v. ennek a világnak elenyészését (tűztől!) értették rajta, amely után egy harmonikus új világ keletkezik. Josephus Flavius népe megújulására vonatkoztatja, a misztériumvallásokban vallási tartalmat kap. – II. A fogalom. A) Az ÓSz-ben és a zsidóságban. Az ÓSz nem említi kifejezetten az ~t, de előfordul benne egy formula, amely a páli ~ előzményének (prototípusának) tekinthető; ezenkívül megtalálható benne a jövőbeli megújulás gondolata, amely Isten népének belső átalakulása (Jer, Ez). – Deutero-Izajás kifejezésével egy → új teremtés (→ eszkatológia) révén valósul meg. A rabbinista teol.-ban gyakran esik szó az új teremtésről, de ~ről csak ritkán, s akkor is csupán olyan helyzet leírásában, amelyben az emberrel valami olyan történik, amit a születéséhez lehet hasonlítani (pl. nagy veszedelemből való kiszabadulás, a prozelita állapotból átkerülés a zsidóságba, halott feltámadása). Kumránban a szektába fölvételt hasonlították ~hez. Így egyértelmű, hogy Pál tanítását a zsidóságból nem lehet megmagyarázni. – B) Az ÚSz-ben. 1. Az ~ és a keresztség. Tit 3,5: Pál az ~ fogalmát összekapcsolja a → keresztséggel, hogy megfelelő módon fejezze ki a keresztségben végbemenő megújulást, ill. ennek hatását: „a Szentlélekben való újjászületés és megújulás fürdőjében” (vö. Róm 12,2). Jóllehet előzőleg Pál nem élt a kifejezéssel, azok, akik ismerték a keresztségről szóló tanítást, könnyűszerrel megérthették. Pál szerint a megkeresztelkedő a halálban és a feltámadásban Krisztussal eggyé válva átmegy a halál és a bűn állapotából az élet és az igazság állapotába. Krisztus Lelkét megkapva, aki a megkereszteltet hasonlóná teszi Krisztushoz és teljesen megújítja (6,1–14; 1Kor 6,11; 12,13; 2Kor 3,6; Gal 3,27; Ef 5,26 kk.; Kol 3,11 kk.), egy új világ részesévé válik, hogy mint új teremtmény (2Kor 5,17; Gal 6,15) egészen másképpen éljen, mint addig (Róm 6,4). 1Pét 1,3 (vö. 1,23) szerint Isten irgalma új születéssel ajándékozza meg az embert, s ennek az üdvösség a célja (ha konkrétan nem kapcsolódik is a keresztséghez); ugyanakkor János szerint a hívő az életre születik újjá, és ez a keresztséggel kapcsolatba hozott születés (Jn 3,3) felülről való; Istennek v. a Szentléleknek a műve. Mivel ez a születés szemben áll a → test szerinti születéssel (1,13; 3,6), magasabb szintű lelki élet forrása, és alkalmassá tesz az Isten országába való bemenetelre (3,3.5). – Az ÚSz-nek ezek közül a keresztséggel kapcsolatos megfogalmazásai közül némelyik (~, halál és feltámadás, istengyermekség, az új ember magunkra öltése) emlékeztet a misztériumvallások egyik-másik kifejezésére, amelyek a beavatás szertartásával és különféle szt. cselekményekbe való bekapcsolódással megkísérelték követőiket eljuttatni a tisztelt istenséggel való misztikus egység állapotába. Tertullianus (De baptismo) és Apuleius (Metamorphoseon) szerint az Íziszt, Oziriszt és Demetert tisztelő misztériumvallások, Firmicus Maternus (De errore profanarum religionum) szerint az Attisz-kultusz, egy Kr. u. 4. sz.-ból való felirat szerint pedig a Mitrász-rítus a beavatottak egyfajta ~ét eredményezték. A hermészi iratokban (Corpus Hermeticum 13,2.6–8.10.16.22: az ~ről tartott titkos beszéd; Kore Kosmou 41) gyakran szerepel a → gnózinak köszönhető ~; nehéz kielemezni, hogy ez valójában miben állt, de vsz. a beavatottak átmeneteként kell értelmeznünk a kisebbség és a nyomorúság állapotából egy jobb létbe, tehát egyfajta megszabadulás lehetett az emberi élet mindennapi kötöttségeitől, a testi kötelek szétszaggatása és a halál utáni boldogság biztosítása. Csak a beavatottaknak jut osztályrészül, és nem jelenti azt, mint Pálnál és Jánosnál, hogy Isten Lelke vallás-erkölcsi szempontból újjáteremti az embert: bűnösből új, igaz emberré alakítja át (1Kor 6,11; Róm 6,6–10; Kol 3,10; Ef 4,24; Tit 3,5), bár Pál szerint a keresztény továbbra is kitéve marad a próbatételeknek és a szenvedéseknek. A misztériumvallásokban és a gnózisban az ~ nem jelent erkölcsi megújulást, amelynek a beavatás után a Lélek közreműködésével állandóan folytatódnia kell az újjászületett mindennapi életében, konkrét magatartásában (vö. Róm 6,12 kk.; Gal 5,13–17.24–26; Ef 4,22 kk.; Kol 3,5 kk.: vsz. ez az utolsó mozzanat jelenti azt a többletet, amelyet az ~ gondolatához a „megújulás”: Tit 3,5 hozzáad; ugyanígy: Róm 12,2; 2Kor 4,16; Kol 3,10). A Corpus Hermeticum aránylag késői, s föltehetően hatott rá Jn 1 és 3. Az ÚSz szerzőinek az ~sel kapcsolatos tanítása nem a misztériumvallásokban gyökerezik (Pál el is utasította őket: 1Kor 8,5 kk.; 2Kor 6,14–16; Gal 4,8), hanem az ÓSz-ben és Jézus tanításában; de úgy látszik, Pál ap. a kifejezést, amelyet a fogalom körülírására felhasznált, a profán gör.-ből vette; így felhasználhatta, amikor a pogány beavatási rítusokkal általában v. a kisázsiai

varázsló tanításával konkrétan is szembeszállt. – 2. Az ~ és az eszkatológia. Mt 19,28: Jézus megjövendöli tanítványainak, hogy a megújuláskor (= az ~kor), amikor az Emberfia dicsőséges trónjára ül, ott fognak ők is ülni 12 trónon és ítélkezni Izr. 12 törzse fölött. Sok szerző ezen a lelki Izr.-nek, az Egyh.-nak felvirágzását érti, amelyet az ap.-oknak kell vezetniük (az „ítélni” ígét a Bír-ben használt értelemben veszik, s a Jézus lelki hatalmában való részesedésük jutalom a földi javakról való lemondásukért). Némely exegeta (pl. M.-J. Lagrange) szerint itt az Isten országa a túlvilágra utal, a messiási megújulást állítja elének (az ~t 4Ezd 7,75 szerint értelmezve, ahol inkább megújulást jelent). – Mások olyan magyarázatot kísérelnek meg, amely az „ítélni” szó teljes jelentését meghagyja. Tehát úgy kell érteni a szóban forgó szövegrészt, hogy a Messiás a 12 ap.-lal ítéletet tart Isten tört.-i népén, v. szigorúan eszkatologikus értelemben kell vennünk, és egy valóban általános és végleges ítéletre kell gondolnunk (jóllehet formailag csak az Isten régi és új népe fölötti ítélet fogalmazódik meg). Ez utóbbi felfogás szerint tehát az ~, ill. gör. megfelelője (apokatasztázisz pantón) kozmikus eszkatologikus értelmet hordoz, amely ugyan nem szakad el az embernek a keresztségben való ~étől, de egyre inkább kiterjeszti a test ~ére (feltámadás) és az egész teremtett világ ~ére.

újraeljövétel: → parúzia.

Újszövetség, ÚSz: → Szentírás, → szövetség, →testamentum.

új teremtés: Az ÓSz szerint a → teremtés nem egyszeri tört.-i esemény, amely a múltban zajlott le, hanem olyan dolog, amely a tört.-ben ismétlődik (vö. Iz 43,2.15.19; 44,21; 48,12 kk.). Isten folytatva teremtő tevékenységét újra meg újra üdvözítő tetteket visz végbe (45,6 kk.). Mindenekelőtt eszkatologikus tetteivel számolnak Izr. fiai új teremtői tevékenységként. Ennek lesz gyümölcse az örök üdvösség: „az új ég és az új föld” (65,17 kk.; 66,22). Az apokaliptika hagyományában a tökéletes új teremtmény a gonosz jelen világgal áll szemben (Hénoch [etióp] 72,1; Jubileumok könyve 4,26; 1QS IV,25). Már Jeremiás (Jer 31,21 kk.) és Ezekiel (Ez 36,24–28) beszél az ember (valláserkölcsi szempontból való) újjáteremtéséről, belső megújulásáról (vö. Zsolt 51,12). Az ÚSz úgy látja: az valósult meg, amire a próf.-k vártak (előbb már 1QH III,19–23?). Krisztus kereszthalálával a régi kozmoszt keresztre szegezték, feltámadásával pedig megjelent az új teremtmény (Gal 6,14 kk.). Az új szövetséget Istennek Krisztusban végbevitt üdvözítő tette vezette. Aki a keresztség révén „Krisztusban van”, az új teremtmény (2Kor 5,17). Az üdvösségnek eljövendő javai annak beteljesedései, ami lényegében már elkezdődött (1Kor 15,22 kk.; Róm 8,19–30; vö. 2Pét 3,13; Jel 21,2–5). A belső ember ~e kezdetét vette, valósággá vált, de új erkölcsöt követel (Róm 6,4.6; Kol 3,10; Ef 2,10; 4,24); → megújulás; → újjászületés.

Újtestamentum: → Szentírás, → szövetség, →testamentum.

Uláj, Ulaiosz: folyó Elámban, Szuzá mellett. Dániel látomásában az ~ partján találta magát, és itt élte át a kos és a kecskének látomását (Dán 8,2 kk., 16 kk.). A folyó nevét felirat is megőrizte. A klasszikus szerzőknél Eulaeus, ma: Karun.

Umma: → sumerok.

Ur (héb. Ur kasdim, 'a káldeai Ur'): egykor jelentős város Babilónia D-i részén; ma romváros. A bibliai hagyomány szerint (Ter 11,27 kk.) Ábrahám hazája. J. E. Taylor (1854), R. C. Thompson és H. R. Hall (1918-tól) munkáját folytatva Sir L. Wolley tárta fel (1922–34) a romjait. – Szin (sumer nyelven Nanna) holdisten kultuszának volt a városa. A város központjában épült hatalmas templomegyüttest a hozzá tartozó zikkurattal az ő tiszteletére szentelték. Maga a tojásdad alapterületű város virágkorában kb. 1 km hosszú és 700 m széles volt. Fal és három oldalról víz vette körül: az Eufrátesz egy ága, ill. egy mesterséges csatorna. Két kikötője volt, az Eufrátesz ui. összekötötte ~t a Perzsa-öböllel; gazdagságát elsősorban kiterjedt kapcsolatainak köszönhette. A letelepülés már az El-Obeid-korban (Kr. e. 4300 k.) elkezdődött, tehát akkor, amikor Babilónia D-i része

művelődésének kezdetei esnek. E kor, amely kb. Kr. e. 3400-ig tartott, az ~tól 6 km-re É-ra elterülő Tell-el-Obeidről kapta a nevét, ahol az első erre a korszakra jellemző kerámiát találták. Ebben a korszakban ~ több részét elpusztította egy sokáig tartó áradás. Az ásatást végzők az áradás maradványaira utaló réteget „víz-özön-réteg”-nek nevezték el, de nincs rá bizonyíték, hogy akkor egész Babilóniát elöntötte volna a víz. – Politikai szempontból csak a Kr. e. 3. sz.-ban vált ~ jelentőssé. Az ásatások során feltárt királlysírokban értékes leleteket találtak (nemesfémből készült, drágakövekkel díszített fegyverek, serlegek, lantok stb.), és annak nyomaira bukkantak, hogy a királyokkal kíséretüket is eltemették. Kr. e. 2375 k. került uralomra a sumer királylista hagyománya szerint az 1. Ur-i dinasztia; tagjai: Meszanepada, Aanepada, Meszkiagnunna, Elulu és Balulu. A 2. Ur-i dinasztia az említett királylista szerint nem játszott jelentős szerepet. – A 3. dinasztia idején (kb. Kr. e. 2047–1939) ~ vezető szerepet töltött be Mezopotámia D-i részén. Ur-Nammu, Sulgi, Amar-Szuena, Susinak és Ibbi-Szin királyok megkísérelték a sumerséget (→ sumerok) újra felvirágoztatni. A most egységes birodalmat új szempontok szerint központilag kormányozták; a sumer irodalom virágkorát érte el. Mindenfelé hatalmas kultikus épületeket emeltek. A dinasztia uralmának a bevándorolt és megerősödött → amoriták vetettek véget, valamint az → elámiták egy betörése (sumer sirató ~ pusztulása fölött). Ezzel ~ végérvényesen elveszítette politikai jelentőségét, de mint a holdisten kultuszának városa továbbra is ismert maradt.

200. 3 m magas sztélé Urból (Kr. e. 2100 körül). A kb. 40 cm széles második sávban Ur-Nammu (kerek kalapban) italáldozatot mutat be Nanna holdistennek (a kezében bot és karika, a hatalom jelvényei). A harmadik sávban szintén Ur-Nammu. Jobboldalt a vállán a szerszámok a nagy műre utalnak, ti. a templom és a zikkurat építésére. A sztélé is ezek megörökítésére készült. Philadelphia, University Museum

Úr: I. A szóhasználat. A) A héb. adon, a gör. kúriosz szó 'uralkodó'-t jelent; azt jelöli, akinek joga van valakivel v. valamivel rendelkezni; ebben az értelemben egyaránt vonatkozhat emberre is, az istenekre is. Így mondható: egy rabszolgának, egy állatnak, valamely dolognak; tárgynak az '~a' (pl. Ter 24,12; Mt 10,24; Gal 4,1), és gyakran nincs is különbség az ~ és a tulajdonos között (→ Baal). Az '~am' (adoni) megszólítás nemcsak a rabszolga gazdáját illette meg, hanem a tekintélyes embert is (pl. Ter 23,6), gyakran szólították így a rabbikat is. A koinéban (→ bibliai görög) a kúrie – éppúgy, mint a lat. Domine is – nemegyszer csupán udvariassági formulaként szolgált. – B) Egyiptomban és a szemita országokban a királyt ősidőktől fogva az ország és az alattvalók ~ának tekintették (vö. 42,30.33 és 1Sám 24,11; 25,27 kk.; 2Kir 18,27 stb.). Az alattvalók rabszolgának v. szolgának nevezik magukat vele szemben (pl. Ter 41,37 kk.; Kiv 10,7; 1Sám 16,15 kk.; 2Sám 14,5–7.12; ugyanígy az amarnai levelekben és számos szemita feliratban). Az '~am' és az 'x~a' tehát igazi királyi címnek számított. Egyiptom és Babilon királyai éppúgy használták, mint Elő-Ázsiában az egészen kis országok királyai, akik arra, hogy istenként tiszteljék őket, soha nem tarthattak igényt. Önmagában véve a megnevezésnek nincs vallási színezete; csupán a király hatalmára utal. Egyébként a róm. birodalomban először a K-i provinciákban nevezték '~'-nak a róm. császárt (vö. ApCsel 25,26), jóllehet Augustus császár és még Tiberius is csak szolgai hízelgésnek tekintette és megvetette ezt a megszólítást. Ugyanakkor utódaik már megkövetelték, hogy ~ként tiszteljék őket. A zsidók, sőt a keresztények is megadták a császárnak az '~' címet, csupán a császárkultuszt tagadták meg; ez is tanúsítja, hogy a címnek nem volt vallási jellege. – II. Isten az ~. A) Az egyiptomi és a szemita vallásokban az ország, a nép és a sors legfőbb ~aiként az isteneket tisztelték, ebből következően '~am'-nak szólították őket, ahogy azt számos felirat és 'isten' elemet magában foglaló személynév tanúsítja (pl. → Adoni-Cedek). – B) Az ÓSz-ben Jahve az ~ (Iz 1,24; 6,1.8), mert ő alkotta népét (Zsolt 100,3; Iz 43,1.21; 60,21), így jogosan uralkodik fölötté mint sajátja fölött. Izr. az ő tulajdon népe, mert kiszabadította Egyiptomból, a szolgaságból (Kiv 19,4–6). De Jahve „az egész föld Ura” is (Józs 3,11.13; vö. Mik 4,3), dicsősége az egész földet betölti (Iz 6,3), mert ő alkotta az eget és a földet (Ter 1,1; Zsolt 93,2; 95,4 kk. stb.), sőt: „az Urak ura” (MTörv 10,17; Zsolt 136,3). Így Jahve tulajdonnévének olykor helyébe léphetett királyi címe (Ado-

náj) és a LXX Küriosznak nevezhette. A Küriosz szónak istenre vonatkoztatása valójában idegen a gör.-ök vallási felfogásától. A gör.-ök – a szemitáktól eltérően – nem úgy tisztelték isteneiket, mint személyes teremtményeket, az emberek és a világ ~át v. mint aki meghatározza sorsukat, hanem egyazon szerves valóság hatalmas tagjaiként, akik éppúgy alávetettek a sorsnak, mint az emberek. Ebből következően a gör. isteneket csak a hellén korban kezdték el ~nak nevezni, amikor a K-i istenségek, vallások és vallási felfogások a Földközi-tenger térségében ismertté váltak. A Kr. e. 1. sz.-tól a Küriosz Szerapisz, Küriosz Aszklepiosz, Küria Izisz és a hozzájuk hasonló címek általánosan elterjedtek, úgyhogy Pál a gör. világ sok istenével és ~ával jogosan állítja szembe Istent, az Atyát és az egy ~at, Jézus Krisztust (1Kor 8,5 kk.). – C) Az ÚSz-ben Istennel mint ~ral v. mint az ~ral (küriosz névelő nélkül v. névelővel) elsősorban az ósz-i idézetekben találkozunk (pl. Mk 12,11.36; Jn 12,38; ApCsel 2,34; Róm 4,8; 9,28), de azért más helyeken is (pl. Mt 1,20.24; 2,13.19; Lk 1,11; 2,9; 1Kor 10,9; Zsid 7,21), ahol ~ az Isten helyett áll, mint a LXX-ban. Olykor még eredeti értelmében is előfordul a szó (Mt 11,25; ApCsel 17,24; 1Tim 6,15; Jel 1,8; 11,17 stb.) Istennek mint királynak (1Tim 6,15) v. mint a világ teremtőjének (Mt 11,25; ApCsel 17,24; Jel 1,8 stb.) értelmében. – III. Jézus az ~. Máté, Lukács és János Ev.-ában Jézus már feltámadása előtt is ~ként szerepel, és gyakran ~amnak v. ~unknak szólítják; ezzel a szóhasználattal Mk-ban csak 2 helyen találkozunk: 11,3 (az~) és 7,28 (~am). Mt 26,49 (ugyanakkor 17,4: ~am); Mk 9,5; 11,21; 14,45; Lk 9,33; 22,11 és Jn 1,38.49; 3,2; 20,17 stb. az arám → rabbi (mester) v. rabboni megszólítást is megőrizte. Nem lehet tehát kétséges, hogy a tanítványok és mások is ~amnak szólították Jézust. Tanítványainak Ő az ~ (Mk 11,3; Lk 19,31); Ő elfogadta ezt a megszólítást és egyedül a maga számára tartotta fenn (Jn 13,13). De Isten Fölkentje (Krisztus) is volt (Mt 16,16), s a tanítványok azt remélték, hogy majd megosztja velük hatalmát (20,21). Ebben az értelemben találkozunk az '~~' minősítéssel: 21,3; még egyértelműbben: Lk 1,43; 2,11; ApCsel 2,36; Jézus királyi hatalma felülmúlja Dávidét, aki a Fölkentet ~ának tekintette (Mt 22,44 kk.; vö. Zsolt 110,1), mert Jézusban Isten királyi hatalma nyilvánkozott meg (Mt 12,28). Jézus halála és feltámadása által bement dicsőségébe (Lk 24,26; Zsid 2,9; 1Pét 1,11), vagyis átvette a teljes királyi hatalmat. Épp a megfeszített Jézust tette meg Isten ~nak és Messiásnak (ApCsel 2,36), és rendelte az élők és holtak bírójává (Jn 5,22; ApCsel 10,42). Ő kapott meg minden hatalmat (Mt 28,18; Ef 1,20–22), Őt dicsőítette meg Isten a jobbára emelve (Mk 16,19; vö. Mt 26,64; ApCsel 2,33; 5,31; 7,55); azóta Jézus is gyakorolja az isteni hatalmat. A tanítványok várták ~ukat mint a példabeszédben a szolgák (Mt 24,42–51; 25,14–30; Mk 13,33–37; Lk 13,25–28), és kérték: → Maran Atha 'jöjj el, ~unk!' (vö. Jel 22,20; Didakhé 10,6). Ezt az arám kifejezést Pál ap. a jeruzsálemi egyh.-tól vette át. Így keletkezett az ~unk, Jézus Krisztus formula, amelyben a maran eredeti értelme még tisztábban megőrződött, és amely a megdicsőült Krisztus uralmára utal. Ezek a részletek tanúsítják, hogy a megdicsőült Krisztust a jeruzsálemi ősegyh. kezdettől ~nak tekintette, ill. szólította, akinek királyi hatalma van szolgái fölötte. Pál hasonló értelemben nevezi Jézust úgy, hogy az ~. Jézus meghalt és feltámadt, hogy „halottaknak és élőknek ura legyen” (Róm 14,9). Ő a feje minden uralomnak és hatalomnak (Ef 1,20–22; Kol 2,10); minden uralma alá tartozik (1Kor 15,28; Ef 1,22; Zsid 2,5–8; vö. Zsolt 8,6). Ő az ~, aki parancsol (vö. 1Kor 14,37) v. „megenged” (16,7), szolgálainak egész élete az övé (Róm 14,4–8), ő az ~, akinek szolgálnak (14,18; 1Kor 7,22; Kol 3,22), és aki majd ítélkezik (1Kor 4,5; 11,32; 1Tesz 4,6; 2Tesz 1,9 stb.). A Jézus Krisztus szolgája megtisztelő cím lett (Róm 1,1; 2Pét 1,1; Jak 1,1), ahogy a királyi udvarban is magas rangú tisztségviselő a király szolgája (pl. 2Sám 15,34). Pálnál az ~ legtöbbször a megdicsőült Krisztus, akinek Isten tökéletes engedelmisségéért egyetemes és korlátlan uralmat adott. Fil 2,9–11: „Ezért (= engedelmisségéért) Isten fölmagasztalta és olyan nevet adott neki, amely fölötte van minden névnek, hogy Jézus nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban, és minden nyelv hirdesse, hogy Jézus Krisztus az Úr.” A név, amelyet Krisztus az Istentől kapott: az Úr név. Aki nevet kap, az méltóságot is kap; Krisztus tehát uralmat kapott, amely előtt, mint magának Istennek uralma előtt (vö. Iz 45,23) mindenkinek meg kell hajolnia. A megdicsőült Krisztusnak része van Isten uralmában és hatalmában (vö. Mt 25,31; 26,64; Mk 16,19; ApCsel 2,33; 5,31; 7,55 kk.), úgyhogy Pál azt mondhatja, hogy Jézus feltámadásával Isten Fiának bizonyult (értsd: azzá nyilvánította ki Isten; Róm 1,4). Ezért vonatkoztatja az ÚSz azokat az ósz-i idézeteket, amelyekben Jahve úgy szerepel mint az ~,

Krisztusra (pl. Mk 1,3; vö. Iz 40,3; Róm 10,13; vö. Jo 3,5; 1Kor 10,9; vö. Zsolt 95,8 kk.; 1Pét 2,3; vö. Zsolt 34,9; 1Pét 3,14 kk.; vö. Iz 8,12 kk.). Így az ~ cím Jézusra vonatkoztatva teol.-i tartalmat fejez ki; nem mintha közvetlenül Krisztus isteni természetét akarná jelölni (erre az 'Isten' utal), hanem annak érzékeltetésére, hogy Krisztus isteni uralommal bír. Kereszténynek lenni annyit jelent, mint elismerni, hogy Krisztus az ~ (1Kor 12,3; vö. 1Jn 4,1–3); ennek megvallása a Szentlélek műve (1Kor 12,3). A keresztény csak egy ~at ismer, Jézus Krisztust, az egyetlen → közvetítőt (vö. Jn 1,2; Kol 1,16), amint Jézus Krisztus is csak egy Istent ismer, az Atyát, minden teremtmény ősforrását és célját (1Kor 8,6). Pál ezért elveti a pogányok sok istenét és sok ~át (8,5), azaz a pogány kultuszt, az égi istenek és ~ak, az istenként tisztelt földi hatalmasságok szolgálatát és imádságát. Ha tehát a róm. hatalom azt követelte a keresztényektől, hogy a császárt ~ként tiszteljék, ezt meg kellett tagadniuk.

uralkodói név: Olykor előfordul, hogy ugyanaz a király 2 különböző néven szerepel a Bibliában. Ebből A. M. Honeyman arra következtet, hogy a júdeai királyok trónra lépésükkor ~et vettek föl; ilyenek tekinti a Dávid (2Sám 21,19: Elchanan), a Salamon (Jedidja), az Izija (Azarja) és a Joacház (Sallum) nevet. Iz 9,5: a Messiás címei is felfoghatók ~nek.

uralmak (gör. küriotétesz): Az égi szellemek egyik osztályát alkotják (Ef 1,21; Kol 1,16); ilyen értelemben találkozunk velük az → apokrif iratokban is (Hénoch [etióp] 61,10 stb.). Pál ap.-nak ezzel és a hasonló megnevezésekkel nem volt szándékában közelebbről meghatározni az égi szellemek valamely meghatározott osztályát, ill. ennek szerepét (→ angyal). Ugyanaz a gör. szó másutt (2Pét 2,10; Júd 8) vsz. Istennek v. Jézusnak mint legfőbb Úrnak mindenek fölötti voltára, fölségére utal.

Urartu: → Ararát.

Urbánusz (lat. 'városi'): Pál egyik római munkatársa „Krisztusban”. Az ap. köszönti (Róm 16,9), de egyébként ismeretlen.

Uriel (héb. vsz. 'Isten világosság'): személynév az ÓSz-ben (1Krn 6,9; 15,5.11; 2Krn 13,2); a zsidó apokaliptikában az egyik arkangyal, ill. trónálló angyal neve (Hénoch 9,1; 20,2; 4Ezd 4,1).

Urija (héb. Urijahu 'Jahve világosság' rövid változata): hettita harcos Dávid seregében, a → harminc bajnok egyike (2Sám 23,39). Míg ~ Dávid seregében Rabbánál harcolt, Dávid elcsábította a feleségét, Batsebát, és hogy a következményeket elkerülje, álnok módon megölette ~t (11). Salamon anyjának, Batsebának férjeként Jézus családfájában is szerepel (Mt 1,6).

Úr imája: → Miatyánk.

urim és tummim: közelebbről meg nem határozható tárgy, amelynek segítségével Izr. fiainak papja Jahve → jóslatát közvetítette (MTörv 33,8). Hogy a kifejezés mit jelent, és hogy maga a tárgy milyen volt, azt nem tudjuk. Az eddigi föltevések nem bizonyultak elfogadhatónak. A maszoréta vokalizáció szerint urim jelenthetne 'világosság'-ot, a tummim pedig 'tökéletesség'-et; Szt Jeromos az urim megfelelőjéül a doctrina, demonstratio, ostensio v. a doctus szóval él, a tummimot pedig a veritas, perfectio, sanctitas, perfectus v. az eruditus szóval adja vissza. Olykor az urimmal magában is találkozunk (pl. Szám 27,21); ilyenkor nyilván rövidüléssel állunk szemben. A pap (MTörv 33,8), ill. a Kiv 28,30; Lev 8,8; Szám 27,21 szerint a főpap az ~ által közvetítette a jóslatot. Kiv 28,30; Lev 8,8: az ~nak a melltáskában volt a helye, a főpap → efodja fölött; ezt meg szokták különböztetni a jóslathoz használt efodtól (1Sám 23,6–9; 30,7 kk.), amely egy ládika lehetett – ebben őrizték az ~ot; annyi bizonyos, hogy a jóslathoz használt efod összefüggött az ~mal, lehet, hogy Jahve csak az ~ által adott a jövendőre nézve választ, miután az efod által kérdést intéztek hozzá. – A legtöbb exegeta úgy gondolja, hogy az ~ hasonló formájú, de más-más színű és különböző jelekkel ellátott kövecskék v.

botocskák voltak; az egyik 'igen'-t jelentett, a másik 'nem'-et. A kérdést úgy tették fel Jahvénak, hogy feleletül elég volt az igen v. a nem. Előfordult, hogy semmilyen választ nem kaptak (14,36 kk.; 28,6); talán egyik kövecske v. botocska sem esett jellel ellátott oldalára. 14,41 (LXX): előre meghatározták, hogy Saul és fia bűne az urim, a nép bűne a tummim; a → sorsvetéssel Saul és Jonatán bizonyult vétkesnek. Az ~ tehát sorsot döntött el, amint az araboknál, a babilóniaiaknál és más népeknél is szokásban volt sorsvetéssel (botocskák v. nyilak) döntést kérni (Ez 21,26). Dávid kora után az ~ által közvetített jóslatot többé nem említi az ÓSz. Ezd 2,63; Neh 7,65 arra enged következtetni, hogy a fogság után már nem használták.

Úr napja, Jahve napja: A Bibliában gyakran találkozunk a Jahve napja v. (a LXX-ban, ill. az ÚSz-ben) az ~ kifejezéssel. Hogy jól ismert és pontosan körülhatárolt fogalomnak számított, abból is látszik, hogy sokszor csak az a nap áll helyette, anélkül, hogy a szöveggörnyezet a mutató névmás pontosabb tartalmára rávilágítana (Iz 2,11; Ám 8,9; Lk 10,12; 2Tesz 1,9; 2Tim 1,12.18; 4,8), sőt egyszerűen a nap (Ez 7,7 kk.; 1Kor 3,13 [Vg: dies Domini]; Zsid 10,25 stb.). A Siral 1,21 maszoréta szövegében a nap Jeruzsálem pusztulása napját jelenti („Elhoztad a napot, amelyet...”), de a szöveggörnyezetből kézenfekvő a helyesbítése: „Hozd hát el a napot, amelyet megígértél”, ti. azt a napot, Jahve napját. Ez 34,12 a felhő és a sötétség napjának mondja a katasztrófa bekövetkeztének napját (Kr. e. 587); ezt a jellemzést Jo 2,2 és Szof 1,15 is átveszi, de az ~ra vonatkoztatja. – I. Az ÓSz-ben. A) Tartalma. Ám 5,18 kk. arra enged következtetni, hogy az ~ akkor az áldás és a boldogság (= fényesség!) napjaként élt a köztudatban, amelyen Jahve szabadító Istennek bizonyul. Iz 13 is ezt az értelmezését őrizte meg az ~nak: Jahve (az Úr) kivonul, hogy elpusztítsa Bábelt (Iz 13,4 kk.). Abd 15: az ~ Edom bűnhődésének a napja; Jo 4,9–14 és Zak 12,1 kk.: az a nap, amelyen megbűnhődnek a népek, amelyek Jeruzsálemet megtámadták. A nép abban a hitben élt, hogy kiválasztottsága alapján, amelynek a → szövetség a záloga, bízást számíthat Jahve közbelépésére és szabadítására. Ezzel szemben Ámosz próf. azt hirdette, hogy a → kiválasztás nem jelent okvetlenül biztonságot, hanem a szövetséggkötés jegyében föltételezi a parancsok megtartását is. Ha a nép ennek a föltételnek nem felel meg, akkor kiválasztottsága nem mentesíti, ellenkezőleg: pusztulását vonja maga után (Ám 3,1 kk.), és nem lehet szó többé megmeneküléséről (3,12). A próf., aki mélyen meg volt győződve az erkölcsi rend szentségéről, az adott körülmények közt nem tudta az üdvösség napjaként elképzelni, hanem csak az → ítélet és a büntetés napját látta az ~ban (5,18 kk.; 8,9 kk.; 2,13 kk.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kifejezés – eredeti értelmében – Ámoszban az üdvösségnek semmi reményét nem keltette. A 9,11 kk.-t nem tekintve is, 5,4.6.14 kk. alapján föltehető, hogy a próf. számolt egy jövőbeli üdvösséggel; sőt, már egy → maradék gondolatát is megfogalmazta (9,8 kk.), amely megmenekül; ez a maradék – különösen a későbbi próf.-knál (pl. Iz 4,2 kk.; Izrael maradéka) – már tetszésére van Istennek. Ugyanilyen szellemben 2,6 kk. is ítéletet lát az ~ban, amikor megsemmisül minden emberi gőg, amely szembe fordul Istennel. Az ~ eljövételének semmi más értelme nincs, mint Isten transzcendenciájának láthatóvá válása. – Szofoniásnál az ~ (Szof 1,7.14) szintén úgy jelenik meg mint dies irae, dies illa (1,15), amelyen a bálványok szolgálói közül senki sem menekül meg. Ha Ezekiel próf. (Ez 7,7 kk.) erre a napra gondolt, akkor hasonló módon képzelte el. Ugyanígy Joel próf. is, aki egy végzetes sáskajárásban az Úr pusztulást hozó, félelmet keltő napjának előjelét látta (Jo 1,15; 2,1.11). Az ítéletet csak → megtérés és → bűnbánat háríthatja el (2,12 kk.). A 2. f.-ben archaikus színeket ölt az ~: sötétségnek, komor fellegeknek a napja (2,2), villámok cikáznak mennydörgés kíséretében (2,3.11), legyőzhetetlen (2,3 kk.) és mérhetetlenül nagy (2,2.5.11; vö. Szám 10,36 és a Seregek Ura kifejezéssel) serege élén (Jo 2,11) Jahve kivonul ellenségei ellen, sőt saját népe ellen (2,1–2). – Ha az ~ Izr.-ben eredetileg az üdvösség napjának számított is, a próf.-k hatására kettős értelmet kapott: az a nap lett, amikor a bűnösök megbűnhődnek, az igazak pedig elnyerik jutalmukat. Ezt tükrözi a 3–4. f. Egyfelől félelmet kelt, nemcsak Júdában (3,4 kk.), hanem az ellenséges népekben is, sőt elsősorban ezekben (4,12 kk.; 19), másfelől viszont – épp ezáltal – üdvösséget hoz, mindenekelőtt Sionnak (3,5; 4,16 kk.), de rajta kívül mindazoknak, akik Jahve nevét segítségül hívják (3,5). A próf. az Úrnak az üdvösség napjaként értelmezett napjához hozzákapcsolja a Paradicsom gondolatát: a végső időben visszatérnek az ősidők. Így az ~ félreérthetetlenül eszkatologikus jelleget ölt: mintegy bevezeti a végleges üdvösség idejét (4,20). – Hasonló

módon állítja elénk az ~t Zak 14 is: Jeruzsálemet kifosztják, de maga Jahve száll harcba, hogy a maradékot megszabadítsa, hogy harcoljon, „ahogy háború idején szokott harcolni” (14,3 kk.). Aki életben marad a Jeruzsálem ellen felvonult népekből, az megtér (14,16 kk.). Itt is szóba kerül a Paradicsom (14,6.8), kifejezetten eszkatologikus színezettel (14,7; vö. 14,12 kk.). – Mal 3,2 kk., 19 kk. az ~t a tisztulás napjaként állítja elénk: megtisztítja, megfinomítja Lévi fiait, mint az aranyat és az ezüstöt, hogy méltóképpen mutathassák be az áldozatot (3,3); ugyanakkor azonban a bűnösök ítéletének napja is lesz az ~: mint a szalmát, elégetik őket (3,19) v. eltiporják őket az igazak (3,21). – Összefoglalóan megállapítható: a Jahve napja v. az ~ azt a meggyőződést tükrözi, hogy Jahve – egyre szellemibbnek elgondolt módon – közbelép, és már a földön kinek-kinek megfizet. Ha a fogalomhoz kezdetben hozzátapadt is a választott nép öntudata, a próf.-knál előtérbe került benne az erkölcsi tartalom: Jahvénak voltaképpen ellensége a bűn; a bűntől kell az emberiséget megváltani, hogy Jahve uralma teljessé válhasson – ez a Jahve napjának v. az ~nak voltaképpen értelme. – B) Eredete. J. Wellhausen föltevését, hogy a bibliai → eszkatológiának Ez készítette elő a talajt, szélsőséges formájában nem kell elfogadnunk. Eredete sokkal messzebbi múltba vezet vissza. H. Gunkel úgy véli, hogy az eszkatológia a káoszmítosznak a múltból a jövőbe vetítése (projekció) révén keletkezett. Így az ~ a Teremtő Istennek újabb és végérvényes közbelépése akkor, amikor a → káosz visszatérve megsemmisüléssel fenyegette a kozmoszt, a → világmindenséget. Ha a próf.-k írásai nem mentesek is bizonyos mitológiai elemektől, az eszkatologikus várakozás Izr. sajátja, tehát itt kellett kibontakoznia. S. Mowinckel szerint az ~ eredetét a föltételezett trónra lépés ünnepében kell keresni (→Jahve trónra lépésének ünnepe). Minthogy ezt az ünnepet csak a fogság idején vezették be Júdába, Ám 5,18 kk. viszont föltételezi, hogy a Jahve napjának fogalma már a Kr. e. 8. sz. első negyedében megvolt, Mowinckel tézisével el kell vetnünk. Mowinckel álláspontjával rokon J. Morgenstern nézete, amennyiben ő összefüggést lát az ~nak és az újév évről évre visszatérő ünnepének eredete között. De szerinte ebben az ünnepben nem múltbeli esemény kultikus jelenvalóvá tételét látták (mondjuk a világosság és a sötétség mitológiai harcának – amely a teremtés kezdetén zajlott le – megjelenítését), sokkal inkább ennek a harcnak végleges megvívását várva ülték meg az újévet. Itt nyúl vissza Morgenstern Gunkel nézetéhez. – A nap szó idiomatikus használata 'a harc napja, a döntés napja' jelentésben (vö. Iz 9,3; Oz 2,2; Abd 12 kk.; Zak 14,3) egybevág a „nap” arab jelentésével, ezenkívül Jahvénak nagy harcosként való elképzelésével is összhangban van. Ennek eredete az Ígéret földjének elfoglalása előtti időbe nyúlik vissza (vö. Kiv 15,3 kk.; Szám 10,35; Zsolt 24,8 stb.), ezért arra enged következtetni, hogy az ~ várásának eredetét nem valamiféle káosz/kozmosz-mítoszzal, sokkal inkább a jahvizmussal hozhatjuk összefüggésbe. Annál inkább, mivel ebből az időből kimutatható a Paradicsomról alkotott képnek egy olyan formája, mint a tejjel-mézszel folyó ország (Kiv 3,8.17; 13,5 stb.), amely nem más, mint a Jahve ígérte és meghódításra váró Palesztina. Ez volt a módja annak, ahogy a nomád héb.-ek elképzelték Istenük közbelépését, aki belőlük minden időkre nagy és boldog népet formál. – II. Az ÚSz-ben. Az ÚSz átvette a LXX-ből az ~ fogalmát (ApCsel 2,20 = Jo 3,4; 1Kor 1,8; 5,5; 2Kor 1,14; 1Tesz 5,2; 2Tesz 2,2; 2Pét 3,10), ill. ennek megfelelőjét: Isten napja (3,12; Jel 16,14); Júd 6 a nagy napról beszél; vö. Jel 6,17; 16,14; Jo 2,11; 3,4. Formai szempontból 2Pét kifejezése egy vonalba esik az ÓSz-gel: az ítélet és az istentelenek pusztulásának napja (2Pét 3,7), az ég és föld a tűz martalékává válik (vö. 1Kor 3,13 kk.), hogy átadja helyét egy új világnak, amely az igazság hazája lesz (2Pét 3,10 kk.). A valóságban a szerző Krisztus újraeljövételének napját (→ parúzia) akarta elénk állítani (vö. 3,4). – 1Tesz 5,2 és 2Tesz 2,2: itt még egyértelműbb, hogy Krisztus újraeljövételére kell gondolnunk, amelyet 1Tesz 4,13–17 részletesen leír (vö. 2Tesz 2,1.8). Tehát az Úr itt Krisztus. Ezt az értelmezést a 2Kor 1,14 is támogatja (Urunk Jézus Krisztus napja; 1Kor 5,5 kérdéses); ugyanígy Fil 1,6.10; 2,16 is (Krisztus Jézus napja). Jóllehet a Jel 16,14 az Isten nagy napja kifejezéssel él, a 19,19 egyértelműen tanúsítja, hogy itt is Krisztus a végső apokaliptikus harc vezetője. Ebből következően az ún. szinoptikus apokalipszisben (Mt 24; Mk 13; Lk 21,5–36), amelynek Krisztus egy epifániája a tetőpontja, szintén az ~ egy változatával állunk szemben (vö. Mt 24,26; Mk 13,32; Lk 21,34). A 17,22.24.27.30 szerint maga Jézus hozta egymással kapcsolatba az ~t és Krisztus napját; vö. Jn 8,56. Erre utal az Emberfia napja kifejezés is; az evangélisták egyébként igyekeztek elkerülni, hogy Jézust → Emberfiának

nevezzék (vö. 7,39; 12,16 és 12,23; 13,31). Megváltozott alakban (krisztofánia, → világegés, apokaliptikus végső harc) az a nap az ÚSz-ben az ~, amelyen Krisztus győzelmet arat a bűnösök fölött, hogy a bűnt eltörölje (1Kor 3,13 kk.; 5,5; 2Tesz 2,8; 2Pét 3,7; Jel 16,14), a hűségeseket pedig megdicsőítse (Fil 2,16; 1Tesz 4,16 kk.). – III. Az ~nak időpontja. Jo 3 és Zak 14 esetében, ahol az ~ új világrendet vezet be, biztosan eszkatológiai időponttal állunk szemben. 1Tesz 4; 2Tesz 2 (a halottak feltámadása); 2Pét 3 (a világ vége) esetében szintén. Ezzel szemben Iz 13,6; Jo 1,15; 2,1; 4,14; Abd 15; Szof 1,7.14; Mal 3,1 kk. közeli időpontot tételez föl, azzal számol, hogy az ~ hamarosan elérkezik. Az ÚSz idejében szintén arra számítottak, hogy nem fog soká várni magára; vö. 2Tesz 2,2 (csak a túlságosan közeli időpont föltevése ellen emeli fel szavát az ap.); 2Pét 3,3 kk. olyanokat említ, akik az ~ késése miatt már nem is hisznek benne. Mt 10,23; 16,28; 24,34.44 stb. alapján valóban föltehető: arra számítottak, hogy hamarosan teljesedik az ~nak eljövételére vonatkozó ígélet. Ám az ~nak épp ez az egyszerre eszkatologikus volta és jelenvalósága („aktuális” volta) tanúsítja, hogy nem naptári napként kell értelmeznünk. Csak az eszkatologikus jelképrendszer egyik hagyományos elemével állunk szemben, amely egyfajta elképzelést tükröz. A valóságban egy lényege szerint idő fölötti dologról, a tört. isteni irányításáról van szó. Ennek valósága egyre kézzelfoghatóbb formában mindig újra megtapasztalható, és célja a világ kiteljesítése. Amit egy napon történőként lehet elképzelni, az évezredek folyamán valósul meg (2Pét 3,8). Ilyen értelemben mondhatja Mt 27,52 (minden biztonnal Dán 12,2-re utalva), hogy az eszkatologikus ~, amelyre a halottak feltámadása a jellemző, Krisztus feltámadásával már el is kezdődött (vö. Mt 27,53; Jn 5,25.28 kk.; 1Kor 15,20). Péter ap. szintén ilyen értelemben beszélt a pünkösdi eseményekről (ApCsel 2,16 kk.). Ilyen módon már az ÓSz is beszélhetett az ~ról, hiszen már akkor is érzékelhető volt, hogy Isten az üdvösséget munkálja. Mal 2,17 kk. a Jahve napját kétségbe vonó, ill. látványos eseményként elképzelő hitetlenek gúnyolódására (hogy ti. késik és még mindig várát magára) válaszolhatott azzal, hogy Isten hírnöke már úton van és maga Isten is jön, hogy ítéletet tartson.

Úr testvérei: → Jézus testvérei.

Uruk, Ere: a Ter 10,10 szerint → Nimród városa; a mai romváros, Varka Babilónia D-i részén található, Szamauától K-re. Először W. K. Loftus vállalkozott feltáráására (1853), majd J. Jordan (1912); 1928–38 között és 1954-től újabb ásatások folytak E. Heinrich, A. Nöldelke, H. Lenzen stb. vezetésével. A feltárt romok főleg a sumer őstört. szempontjából jelentősek. A legrégebb település az El-Obeid-korból mutatható ki (a XVIII. réteg kerámiája); ezt követte az a kor, amelyet az itteni egyszínű (fekete, szürke v. piros kerámiáról) Uruk-kornak neveznek (XIV–VI. réteg). A további rétegekre osztható V–III. réteg alapján nyomon kísérhető a művelődés gyors kibontakozása Babilónia D-i részén. Inanna istennő szt. kerületében (Éanna) hatalmas kultikus épületek keletkeztek, amelyek részben (az V. rétegből előkerült mészkőtemplom) messziről ide szállított természetes kövekből épültek. A homlokzatot kő- és agyag szögmozaik díszítette, és gyakran fülkék tagolták (a 80×30 m alapterületű D-templom); az egymás mellett sorakozó templomok szerepük alapján egységbe olvadtak. Némelyek alacsony teraszon álltak, de volt mellettük még egy magas terasz, amelyet Inanna (Istár) istennőnek szenteltek. A pecsétek, a pecsétlenyomatok, a kispasztika, a pasztika (pl. az ún. „uruki hölgy” néven ismertté vált márványfej), a reliefek (pl. az ún. vadászati sztélén) magas szintű kultúráról tanúskodnak. Végül a IV/a rétegből (nem sokkal Kr. e. 3000 után) származnak az első – még piktografikus – ékírásos táblák (gazdasági tárgyúak). Éannától nem messze található az ég istenének, An-nak a szentélye egy zikkurattal. Itt uralkodtak a kora dinasztikus kor (Kr. e. 2800-tól) legendás királyai, mint Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi (→ Tammuz) és Gilgames (Kr. e. 2540 k.), akiknek emlékét epikus-mitikus szövegek őrzik. Gilgames nevéhez kapcsolják a 9,5 km hosszú falat a város körül, amelyet kb. 800 torony tagolt. Politikai szempontból ~ csak ritkán vált jelentőssé. ~ királya volt Utuhegal, aki kiűzte a Gutikat az országból (Kr. e. 2050 k.), de hamarosan elvesztette → Ur városában az uralmát. Kb. Kr. e. 1800–1746: ismét saját dinasztiája volt ~nak, amelyet rokonság fűzött össze az ún. első bábéli dinasztiával. A dinasztia alapítója a város Ny-i részén hatalmas palotát építtetett; ebből levéltár is felszínre került. – Éanna területén további kultikus épületeket emeltek. Ezek közé tartozott

Ur-Nammu nagy zikkuratja. A kassziták királya, Karaindas (ur. kb. Kr. e. 1430–1415) templomát – téglareliefekből – szokatlan homlokzattal díszítette. Az asszír királyok is építkeztek ~ban; Assurbanipál (ur. Kr. e. 668–631?) idejében a lakosság egy része áttelepült Szamariába és az asszír birodalomnak az Eufrátesztől Ny-ra eső más tartományaiba (Ezd 4,9 kk.; vö. 2Kir 17,24). A város csak az újbabilóniai korban és a perzsa időben nyerte vissza tekintélyét. Számos levéltár tanúsítja, hogy itt nemcsak közigazgatási központ volt, hanem a babilóniai irodalom és tudomány is virágzott; főleg az asztronómiát művelték. ÉK-en, a városon kívül ünnepi csarnok épült az újév ünneplésére, végül a Szeleukidák idején emeltek egy nagy templomot Istár és Nanna tiszteletére, valamint egy hatalmas szentélyt téglából az ég istenének, Anunak és nejének, Antunak. A pártusok korából is ki lehet mutatni, hogy a város sűrűn lakott település volt. A városon kívül, É-on a két nagy dombsírban (tumulus) a Szasszanidák korából maradtak fenn felszerelési tárgyak.

út: 1. A nagy kereskedelmi utakon kívül, amelyek Kisázsziából és Mezopotámiából Palesztinán át Egyiptomba vezettek, Palesztinának saját ~hálózata is volt a városok és falvak összekötésére Jeruzsálemmel mint központtal és egymással. A legtöbb róm. ~at ismerjük, s mivel ezek rendszerint régi nyomokat követtek, a róm. kor előtti ~akra is következtethetünk belőlük. Ezek az ~ak rendszerint keskenyek voltak, karavánoknak készültek, s a teherhordó állatok egymás után haladtak rajtuk. – 2. A Biblia képes nyelvében az ember élete és egész életvitele ~. Az Isten útja kifejezés az ÓSz-ben egyfelől Isten tetteire utal, de jelentheti azokat az ~akat is, amelyeken az emberek Isten parancsára járnak. Az Úr útja az a magatartás, amelyre az embert Isten kötelezi. Van jó (vö. MTörv 30,15–20), ártatlan (Zsolt 101,2), igaz (1,6; Sir 11,15: Vg) ~, de ismeretes a bűnösök ~ja is (Zsolt 1,6); olyan ~, amely a békességre vezet (vö. Iz 59,8), de olyan ~ is, amely a halálba visz (Péld 14,12). Lehetséges valakinek (egy embernek) az ~jára lépni, az ~ján járni (1Kir 16,2), de jobban teszi az ember, ha Isten ~ján jár (2Kir 21,22), az igazság ~ján, amelyen Isten maga jár (Ez 18,25), ill. amelyet Isten mutat a törv.-ben (5,4 kk.); ez esetben az ~ a. m. 'törvény'. Izr. fiait tudják, hogy Isten kegyelmére van szükségük ahhoz, hogy Isten ~jait megismerhessék (Zsolt 25,4), sőt, hogy az embert Istennek kell elvezetnie az ~jaira. Már az ÓSz-ben megtalálható a két ~ra vonatkozó elképzelés (1,6; Jer 21,8: az élet ~ja és a halál ~ja); Kumránban a világosság és a sötétség ~jának nevezik (1QS 3,13–4,26). Vsz., hogy a zsidó szóhasználathoz kapcsolódva beszélt Jézus is ~ról tanítása gyakorlati következményeinek foglalataképpen (vö. Mt 22,16). Az ApCsel a keresztyén tanításra vonatkoztatja az ~ héb. megfelelőjét (vö. pl. 9,2). Míg az ÓSz szóhasználatában az ~nak nem volt olyan célja, amely az embert vonzotta volna, amely felé az ember törekedett volna (Zsid 9,8), inkább az Isten parancsa határozta meg, addig az ÚSz szerint maga Isten az ~nak a célja (Jn 14,1–4; Zsid 10,19–22). Krisztus maga az ~, mert mint Fiúnak hatalma van rá, hogy tanítványait elvezesse Atyja házába (Jn 14,5 kk.).

utcanő: A fizetett ~ Izr.-ben is ismert volt (Ter 38,15–23: rossz nő). Az ÓSz több ~t is említ (Józs 2,1: Rácháb, a rossz hírű nő; Bír 16,1: szajha; 1Kir 3,16). Olykor a szülők sem riadtak vissza attól, hogy lányukat ~nek adják, bár ezt a törv. tiltotta (Lev 19,29). Vsz. a kultikus prostitúció sem volt teljesen ismeretlen (→ hierodulák). – Az ÚSz-ben Ráchábot a hite miatt említik (Zsid 11,31: bűnös életű nő; Jak 2,25). A tékozló fiú ~kre pazarolta vagyonát (Lk 15,30: rossz nők). Mt 21,31: az ~ket („cédákat”) a vámosokhoz hasonlóan nyilvános bűnösöknek tartották. Pál ap. a korintusiakat külön óvta az ~ktől (1Kor 6,15: feslett nők). A Jel-ben az ~ („a nagy kéjnő”) Róma jelképe, aki felett Isten ítélkezik (17,1–6.15; 19,2).

utolsó ítélet: → ítélet.

utolsó vacsora: az ÚSz húsvéti vacsorája, melyet Jézus a → cenaculumban költött el tanítványaival. Előképe volt a → húsvét, melynek szertartási törv.-eit megtartva Jézus jelét adta szeretetének a → lábmosással, → búcsúbeszédével vigasztalta övéit, megalapította az → Eucharisziát, és → főpapi imája már átvezet megváltó szenvedésébe (Mt 26,20–29; Mk 14,17–25; Lk 22,14–38; Jn 13,1–17,26).

Uza, Uzza (héb. '[Isten v. Jahve] erő'): személynév. – 1. Abinadab fia, aki a szekeret kísérte, amelyen a → ládát Kirjat-Jearimból átvitték Jeruzsálembe; kinyújtotta kezét az Isten ládája felé, ezért meg kellett halnia (2Sám 6,3–8). 1Sám 7,1: itt Abinadab fiaként Eleazár szerepel; ~nak vele való azonosítása annál kérdésesebb, mivel lehetséges, hogy ~ fiktív személy volt, akinek sorsa a láda szentségét szemléltette, s akinek a neve is utalt arra, hogy a láda az Isten hajléka volt (vö. Zsolt 132,8: „Indulj el, Uram, nyugalmad helyére, te és hatalmad ládája”). Minthogy a tört. a Percec-Uza topográfiai név etiológiai értelmezésébe torkollik, lehetséges, hogy ez az elnevezés volt a magja, belőle kiindulva keletkezett. – 2. 2Kir 20,18.26: itt az ~ kertje elnevezés elemeként az ~ Júda királya, → Uzija nevének lehet a rövidítése. – 3. Lévi családfájának egyik tagja → Merári ágán (1Krn 6,14). – 4. Benjamin törzsében az egyik nemzetség, ill. család őse → Gebában (8,7). – 5. A fogság utáni időben a templomszolgák egyik csoportját Uzza fiai alkották (Ezd 2,49; Neh 7,51). – A név az ÓSz-en kívül más forrásokból is kimutatható (a nabateusok istennőként tisztelték Uzzát).

Uzija (héb. 'Jahve ereje'): Júda királya (ur. Kr. e. 781–740). Másik nevén → Azarja 1.

Ü

üdvösség: I. A fogalom. A héb. Bibliában az 'üdvösség' értelmet a jesa, jesuah, tesuah szavak hordozzák (a jasa tőből, amely a. m. 'tágas', 'tágassá tenni', 'megszabadítani, megmenteni'); a LXX-ban szótéria, szótérion (a szódzó 'meggyógyítani, megmenteni, megőrizni' jelentésű tőből) a Vg-ban salus, salutare, amely eredetileg katonai fogalmat jelölt: 'valaki számára teret biztosítani, az elnyomót fegyverrel elűzve, valakit az ellenség hatalmából kiszabadítani'. Ebben az értelemben Izr. bírái közül némelyek 'szabadító' címet viselnek (mósiá: Bír 3,9.15; vö. 12,3; MTörv 22,27; 1Sám 11,3; 2Kir 13,5) és így a kivívott győzelem is 'üdv', 'üdvösség' (Bír 15,18; 1Sám 11,9.13; 19,5; 2Sám 19,3; 23,10.12; Zsolt 20,7.10; 21,4; 44,4.8; 144,10; 1Mak 5,62). De ugyanígy nevezik Izr. fiai a más bajból, veszedelemből való szabadulást és az ehhez nyújtott segítséget is. A Bibliában természetesen Isten különleges módon is szabadító, üdvözítő. Nemcsak akkor bizonyult annak, amikor kiszabadította népét (→ kivonulás Egyiptomból; Kiv 14,30; 15,2; MTörv 32,15; Zsolt 106,21; ApCsel 7,25), hanem Izr. fiai meg voltak róla győződve, hogy valójában az emberek által kivívott szabadulás is Jahve győzelmé (Bír 6,36; 1Sám 11,13; 19,5; 2Sám 23,10.12; 2Kir 5,1; 13,17; 1Krn 11,14). De Jahve nemcsak a nép egészének adott ~et, szabadulást, hanem gyakran azok javára is közbelép, akik erre kérik. Ha ilyenkor v. hasonló esetekben arról van szó, hogy valamely konkrét történelmi helyzetbe nyúl Isten bele szabadulást szerezve, akkor ez sok helyen úgy szerepel a szövegekben, mint átfogó, egyetemes ~, v. amikor a tört. végén bekövetkező végérvényes ~ről van szó, akkor eszkatologikus (→ eszkatológia), ill. amikor arról van szó, hogy Isten a Messiás által adja, akkor messiási ~ (→ messiásvárás). Ez az ~ Izr. fiai ~várásának voltaképpen tárgya, és gyakran úgy találkozunk vele, hogy 'Isten ~e, ill. az (én) ~em v. az ~' (Ter 49,18; Iz 45,8; 49,8; 51,5 kk. 8; 56,1; Zsolt 12,6; 50,23; 67,3; 91,16; 119,123.166.174; Lk 1,77; Jn 4,22; ApCsel 4,12; 16,17; Róm 11,11; 2Kor 6,2). Tágabb értelemben felfogható ez az ~várás az eljövendő boldogság idejeként is, amire Izr. vártakozott, de szűkebb értelemben úgy is, mint a jövő várásának az a formája, amikor a boldogság idejének elérkezte Isten győzelmének gyümölcse; ez a győzelem jelenthet szabadulást az elnyomástól, az ellenség hatalmából, valamilyen nyomorúságból és a bűnből. Rokonszerű az ~gel a → megváltás, de ez egy kissé jogi színezetű; az (örök) → élet is felfogható az ~gel rokon értelműnek, ha ez utóbbi a minden gondtól, bajtól mentes, örökké tartó lét teljessége. – II. Az ~ kibontakozása a szó szorosabb értelmében. – A) Az ÓSz-ben. 1. A legrégebbi szövegek, amelyek arról szólnak, hogy Jahve ~et szerzett Izr.-nek, Izr. tört.-ének olyan kiemelkedő eseményeire vonatkoznak, mint az Egyiptomból való kivonulás (Kiv 15,2; Oz 13,4), a fosztogató midianita csapatok kiűzése (Bír 6,37; 7,2.7; 10,12), a filiszteusok igájának lerázása (15,18; 1Sám 9,16; 19,5; 2Sám 23,10.12). Így ismerte meg a választott nép Jahvéban szabadító Istenét, ezért magasztalja a MTörv 33,29 Izr.-t Jahve által megszabadított népként, s ezért tekintik Izr. fiai ~ük sziklájának Istent (32,15; 1Sám 14,23?; Zsolt 68,20; stb. Iz 17,10; Mik 7,7). Épp ez adja a próf.-knak a reményt, hogy Jahve – még ha megbünteti is Júdát, akkor is – könyörületes lesz. Csak Szof 3,17 (Oz 1,7 későbbi glossza!) kapcsolja hozzá az ~ terminológiájához az eljövendő boldogságot,

amellyel Isten, „az erős Szabadító” ajándékozza majd meg a választott népet, miután végrehajtja az ítéletet és haragja lecsillapul. Kifejezett ~várással először csak Jeremiásnál találkozunk. A próf., akit mélységesen áthatott a meggyőződés, hogy nem a bálványok (Jer 2,27 kk.; 11,12), hanem Jahve Izrael ~e (3,23; 14,8 kk.), nem csupán személyes ~et várt Jahvétól (15,20; 17,14), nem is csak Júdának az akkor épp régóta tartó és éhínséget okozó aszálytól való megmentését (15,20; 17,14) v. pedig – föltéve, hogy a nép megtér – az É-ről fenyegető veszedelemtől való megszabadítását remélte, hanem a messiási ország megszilárdulását is, amelyben egy új Dávid uralma alatt jog és igazságosság uralkodik. Ennek kezdetét az ~képében mutatja be a próf.: megszabadul Júda (23,6 = 33,16). A 31,7: szintén eszkatologikus értelme van az ~nek, de már a → maradéknak jut csak osztályrészü; 30,10 kk. = 46,27: itt a fogságból való szabadulást jelenti a szintén eszkatologikus értelemben vett ~. Hab 3: itt az ~ katonai értelme kerül előtérbe (vö. 3,8 kk. 11 kk.); szemléletesen leírja, hogyan szabadítja meg Jahve az elnyomott népet a kivonulásra és a sinai szövetségkötésre emlékeztető teofániában (vö. 3,8.13.19). – Ezekieltől szintén nem állt távol az ~ gondolata, jóllehet nála a restauráció gondolata állt inkább előtérben. De kiemelendő, hogy ő az ~várását transzponálta, nála az ~ már nem politikai értelemben vett szabadulás (vö. Ez 34,22), hanem elsősorban a nép kiszabadítását jelenti az elnyomónak tekintett bűn, tisztátalanság hatalmából (36,29; 37,23). – 3. Deutero-Izajásnál az ósz-i ~várás (más témákkal összekapcsolódva), mint Isten igazságossága (Iz 45,21: justitia salvifica) és a megváltás: Isten Izr. megváltója (43,3.11–14; vö. 41,14; 44,24; 47,4) eléri tetőpontját, amelyet már a gyakori szóhasználat is jelez (21-szer kerül szóba az ~ fogalma). Jóllehet az ~ terminológiájával nem találkozunk a szövegekben, amelyek a Bábelből való visszatérést úgy állítják elénk, mint egy második Egyiptomból való kivonulást (41,17–20; 43,16–21; 48,20 kk.), Deutero-Izajás ~várását ebben a megvilágításban kell szemlélnünk. Ezenkívül az új teremtés gondolata (41,20; 45,8; 48,7) is jellemzi ezt az ~várását, mert Izr. ~ét egy rendkívüli kegyelemnek tulajdonítja, amely Isten irgalmának köszönhető (46,13): váratlan ajándék (51,5). Ebből a hitből a népnek olyan bizalmat kell merítenie, hogy minden nehézségen felülemelkedhessen (43,3 kk.). Ennek az ~várásnak nem csupán a fogságból való szabadulás és Izr. újraegyesítése a tárgya (49,6), nem is Izr. elnyomóinak megbüntetésére (49,25 kk.; vö. Szof 3,9), az ország (Iz 49,8) és a város (52,1.8 kk.; vö. 60,16.18; 62,1.11) helyreállítása, hanem elsősorban Jahve országának (52,7) megalapítása; egy ilyen ~várás foglalt magában Jahve törv.-einek ismerete, amely most nem kő táblán, hanem az isteni igazságosság (51,4) tényeként áll Izr. fiai előtt; ez olyan gondolat, mint amelyet a szív törv.-ével (Jer 31,33) analóg módon kell érteni. Jellegzetes ennek az ~várásnak az egyetemesége (Iz 45,22; 49,6; 51,5), amely itt sokkal határozottabb megfogalmazású, mint pl. az 51,5-tel rokon 4,3 esetében, ahol még Sion a központ, ahova minden népnek föl kell vonulnia. Végül: a várt ~ örök ~ (45,17; 51,6.8). – 4. A restauráció során az ~várás válságba került. Zakariás azt remélte, hogy az ~ ideje még az ő életében megkezdődik (Zak 8,7.13) és Izajás is meg volt róla győződve, hogy az ~ közel van (Iz 56,1); mintha egy kis csalódás ért volna némelyeket, hogy ez nem következett be (59,1). Ezért a próf.-k hangsúlyozták, hogy ennek okát nem Jahvéban kell keresni, hanem a nép bűneiben (59,2–14). Ez alapul szolgált a harag, az igazságszolgáltatás napjának várásához (59,15–20; 63,1–6), amely a bűnösöknek bűnhődést hoz, de akik „megtérnek gonoszságukból”, azoknak ~et. Izajás apokalipszisében még egy új mozzanat is járul az eddigiekhez: a halál végérvényesen eltűnik (25,7 kk.), de burkoltan már 45,17 és 51,6.8 is tartalmazza ezt a gondolatot. – 5. Érthető, hogy Izr. ~várása a zsoltároknak is kifejeződik. A várt ~ olykor itt is katonai értelemben véve (= mint felszabadítás) fogalmazódik meg (Zsolt 76,10; 108,7; 118,25; vö. 20,7; 106,47), s az elhurcoltak összegyűjtését és hazatelepedését (14,7; 106,47), Jeruzsálemnek és Júda lerombolt városainak újra fölépítését (69,36; 80; 85,5) és az ebből fakadó örömet, boldogságot (132,14–18) jelenti. A 65,5; 67,3 kk.; 98 Deutero-Izajásra emlékeztet. Mint Mikeás próf. (Mik 7,7), a zsoltárosok is a nép üdvözítő Istenében látják szabadulásuk biztosítékát, akár személyes ellenségeik kezéből való megszabadulásról (Zsolt 7,2; 12,6; 17,7; 22,21 kk.; 31,2 kk. 17; 54,3; 69; 71,2 kk.; 86,2.16; 109,26.31; 138,7 stb.), akár valamely betegségben (6,5; 9,14 kk.) v. más bajban (69,2) kapott segítségről van szó; ezeket sokszor személyes bűneik büntetésének tekintették. Minthogy az ~,

a szabadulás föltételezi ezeknek a bűnöknek a megbocsátását, a szóban forgó személyes ~ e helyeken szellemibb színezetű. 91,16: itt az ~várás összekapcsolódik a hosszú élettel; vö. 68,20 kk., ahol az ~hez az a gondolat kapcsolódik hozzá, hogy Jahve a halál kapujának ura: megóv a haláltól. Határozatlanabb, ezért szuggesztívebb az ~várás a következő helyeken: 50,23; 51,14; 62; 70,5 kk.; 119,123.166.174. Hogy a zsoldárok tudatában voltak az ~várás erkölcsi alapjának, az abból a meggyőződésükből következik, hogy csak az alázatos és megtört szívűek nevezhetik Jahvét szabadítójuknak, üdvözítőjüknek (18,28; 24,4 kk.; 34,19; 37,39–40; 116,6; 119,155; 145,18 kk.; 149,4). – B) Az ÚSz-ben. Az ÚSz szerzőinek meggyőződése, hogy a Názáreti Jézus az ósz-i ~ beteljesedése. Ez már abban kifejeződik, ahogy Simeon – Deutero-Izajás hatására – a kis Jézust köszöntötte (Lk 2,29–32; vö. ApCsel 4,12). Ezért az ÚSz Istenen kívül (Lk 1,47; 1Tim 1,1; 2,3; 4,10; Tit 1,3; Júd 25) Jézust is – kifejezetten – Üdvözítőnek, Megváltónak (szótér) nevezi (Lk 2,11; Jn 4,42; ApCsel 5,31; 13,23; Ef 5,23; Fil 3,20; 2Tim 1,10; Tit 2,13; 2Pét 1,1.11; 1Jn 4,14). Jóllehet Lk 1,71 kk. némileg még az ósz-i felfogást tükrözi (az ellenség kezéből kiszabadulva szolgálni Istennek), Mt 1,21 Jézus nevének magyarázatokor már sokkal határozottabban érzékelteti, mint az ÓSz, hogy az ~várás negatív értelemben a bűntől való szabadulást jelenti (vö. Lk 1,77; 7,49 kk.; 1Tim 1,15), amely más helyeken úgy szerepel, mint szabadulás az Isten (eszkatologikus) haragjától és az ítélettől (Róm 5,9; Jn 12,47; vö. 1Kor 5,5; 1Tesz 1,10; 5,9), megmenekülés a kárhozattól (Fil 1,28; vö. Mt 18,11; Lk 6,9; 19,10; 2Kor 2,15; Jak 4,12), az (örök) haláltól (5,20; vö. 2Kor 7,10), a tűztől (Júd 23), v. pedig kimenekülés „ebből a romlott nemzedékből” (ApCsel 2,40; → eón). Pozitív értelemben az úsz-i ~várás tárgya mindenekelőtt az élet; a boldogság a. m. átkerülni a halál országából az élet országába (Ef 2,5), Isten mennyei országába (2Tim 4,18), aminek eredményeképpen az ember részesévé válik Isten dicsőségének (2,10). Jól lehet ez az élet eszkatologikus és a boldogságunk még csak „reménybeli” (Róm 5,10; 8,24; 13,11; Mt 10,22; 24,13; Mk 13,13; 1Kor 1,18; 1Tesz 5,8 kk.; Zsid 1,14; 9,28; 1Pét 1,5), bizonyos értelemben mégis adva van (elővételezett eszkatológia: Ef 2,5.8), mert az ~ folyamatosan fakad abból az életből, amely Krisztus feltámadásával elkezdődött (Róm 5,10). Az ember kegyelemből kapja (ApCsel 15,11; Ef 2,5.8; Tit 3,5) a Jézusban való hit által (Lk 8,47 kk.; ApCsel 16,30 kk.; Róm 10,9; 1Kor 1,21); ezt a hitet valljuk meg a keresztségben (Mk 16,16; Tit 3,5; 1Pét 3,21). Vannak nehézségek, amelyeket le kell győzni; az örök ~ért le kell mondani az ideig való javokról (Mt 16,25; Mk 8,35; Lk 9,24). Az emberiség ~ének nagy ellensége a Sátán (8,12). Bár az ÚSz kifejezetten soha nem említi, hogy az ~ a Sátán hatalmából való kiszabadulás, ez mégis félreérthetetlenül következik olyan szövegekből, mint Mk 3,23–27 és ApCsel 26,18. Ez az ~ elsősorban Izr.-nek szól (Lk 1,69.77; 2,11; 19,9; Jn 4,22; ApCsel 13,23), de miután Izr. vonakodik elfogadni, a pogányok részesednek belőle (Róm 11,11), mert Istennek az az akarata, hogy minden ember üdvözljön (1Tim 2,4; 4,10; vö. Lk 3,6; Jn 3,17; 12,47; ApCsel 28,28; Tit 2,11); ezért Jézus a világ üdvözítője (Jn 4,42; 1Jn 4,14), a kapu, amelyen át eljutunk az ~re (Jn 10,9).

üdvösségtörténet: → Szentírás, → történelem, → történetírás, →üdvösség.

üdvösségvárás: → megváltás, → üdvösség.

üldöztetés: A Bibliában az üdvösség történetének egyik legalapvetőbb jelensége: az első bűnbeeséstől (Ter 3) egészen a világ végéig, az üdvösség teljessé válásáig (Jel 12; 17,19) minden Isten-ellenes erő megkísérli, hogy az Istenhez kötődő embert elszakítsa Urától. A műszóhasználatot a katonai nyelvből veszik át Izr. fiai (pl. Józs 23,10), jóllehet Izr.-nek mint Isten választott népének az ~ legősibb megtapasztalásai közé tartozott. Elsősorban a nép vezetőinek (pl. Mózes) és a próf.-knak (Illés, Ámosz, Jeremiás) kellett sok ~t vállalniuk. A teol.-i reflexió fejlődésével a vallási szempontoktól motivált ~ hovatovább messiási jelleget öltött, tisztultabb v. kevésbé tisztult formában (pl. Isten szolgálja v. a szenvedésről szóló zsoldárok zsoldárosa). Ez a kiteljesedés az idők teljességének (→ idő) közeledtével egyre fokozódik. Ez elsősorban az → apokaliptikában figyelhető meg, ahol a gonosz hatalmába esett világ kifejezetten ellenséges magatartást tanúsít, és minden erővel igyekszik → Isten országának elérkeztét feltartóztatni. Így az üldözések a végső pusztulás előjelei közé tartoznak

(Lk 21,12; vö. 1Pét 4,12 kk.). Némelyik kumráni iratban világosan megfogalmazódik az az eszkatologikus szerep, amelyet az üldözések az idők végén betöltenek (elsősorban: 1QpHab, 1QM és 1QH, de kevésbé: 1QS), úgyhogy a teol.-ra és az erkölcsstanra is kihat (az „~ etikája”, amely kizárja az állhatatlanságot, ingadozást). Az üldözések sora Jézusban üdvösségtört.-ileg eléri a tetőpontját (vö. Mt 23,24 kk.; ApCsel 7,52): Jézus üdvösséget szerző tetteivel teljesen egyértelművé válik, hogy az üldözéseknek értelmük volt, fontos szerepet játszottak Isten üdvözítő tervében. Jézus követése szükségszerűen ~t von maga után (Jn 15,20), amelyet nemcsak Jézus tanúinak, az ev. hirdetőinek kell vállalniuk (Mt 10,23; Lk 21,12; vö. Mt 13,21), hanem azoknak is, akik a tanításukat befogadják, ha azt akarják, hogy az megteremje a gyümölcsét is bennük (vö. 13,21); gyakran a közösséget, az Egyh.-at veszi célba az üldöző hatalom (pl. ApCsel 8,1). A Hegyi beszéd szerint boldogok, akik üldözést szenvednek (Mt 5,10 kk.). Az 5,44: arra szólítja fel Jézus a tanítványokat, hogy üldözőikért is imádkozzanak (vö. Róm 12,14). A szinoptikus hagyományban Jézus egyfelől állhatatosságra és bátorságra buzdít az ~ közepette (vö. Mt 10,24–39; Mk 10,30), sőt arra tanít, hogy a halálra is készen kell állni (Mt 10,21), másfelől viszont óva inti a tanítványokat, nehogy könnyelműen vitákba bonyolódjanak, inkább meneküljenek el (10,23; vö. ApCsel 13,50). – Pál ap. jól ismeri az ~t, hiszen kezdetben ő maga is üldözte Krisztus híveit (9,5; 22,7; Gal 1,13; Fil 3,6), majd az Úr akaratából neki is bőséges része lett az ~ben (1Kor 4,12; 2Kor 4,9; Gal 5,11; 2Tim 3,11). Személyes tapasztalatából fakad a meggyőző erő, amikor az ~ről ír (Gal 4,28–31; 6,12; 2Tesz 1,4.6–8; vö. 2Tim 3,12). Az üldözőket az Ev.-ok nem határozzák meg közelebbről; az ApCsel szerint elsősorban a zsidók közül kerültek ki (4,1 kk.; 5,17 kk.; 8,1 kk.), akik Pálnak sem tudták megbocsátani, hogy megtért Krisztushoz (13,50). Olykor az üldözés a családból indul ki (vö. Mt 10,21.36) v. a zsidókeresztény testvérek köréből (vö. Gal 5,11); a róm.-aktól csak ritkán és közvetve (Jel 17,5–6).

ünnep: I. Az ÓSz-ben. Mint minden népnek, Izr. fiainak is voltak ~ei. Megünnepezték a családi élet bizonyos eseményeit: a körümetélést (Ter 17), a gyermek elválasztását (21,8), a menyegzőt (29,22), a temetést (50,10); a társas életben ~ volt a győzelem (Kiv 15), a bőjt (Zak 8,18), a király trónra lépése (1Kiv 1,38–40). Az eredeti → naptárt elsősorban az → évszakok, valamint a földművelés és az állattenyésztés határozta meg. A → szombaton és az → újhold napján, s talán az → újév ünnepén (→ évkezdet), a → szombatéven és a → jubileumi éven kívül főleg a nagy tavaszi, nyári és őszi ~ek tartoztak bele az ~i naptárba: a → kovásztalan kenyér ~e az árpa aratásának megkezdésekor, a hetek ~e a búza learatása után (→ pünkösöd) és a → sátoros ünnep az olajbogyó és a szőlő leszüretelése után, valamint a birkanyírás (pl. 1Sám 25). Hogy ezeket az ~eket kezdettől fogva meghatározott napokon tartották volna meg, az nem vsz. Az aratás ideje évről évre és vidékenként is változott Palesztinában az időjárási viszonyoktól függően. Ezekhez a természeti ~ekhez, amelyeket a szomszédos népek is megültek, Izr. fiai körében (részben nagyon korán) üdvösségtört.-i motívumok kapcsolódtak. Ez nem jelentette az ~ eredeti jelentésének háttérbe szorítását; a rítusok kibővítésével v. átértelmezésével új elemek járultak a régi tartalomhoz. Ezeknek az ~eknek megülésekor a nép jelenvaló eseményként élte át, amit Jahve a tört.-ben népe üdvösségére végbevitt annak zálogaként, hogy a jövőben is vele lesz, főként pedig a várt messiási kor eléréseinek reményét ébren tartva. – A legrégebbi idők ~i szokásait illetően ismereteink nagyon gyérek, mert a szerzők nem írták le őket pontosan, hanem föltételezték ismeretüket. Többen megkísérelték (S. Mowinckel, A. Alt, G. von Rad, A. Weiser, H.-J. Kraus), hogy a → kultuszt, az ősi hagyományokat, a zsoltárok és énekek keletkezési körülményeit („Sitz im Leben”) alapul véve és alaposan megvizsgálva pontosabban is feltárják az ~i rítusokat, v. hogy még további ~eket fedezzenek fel (→Jahve trónra lépésének ünnepe, a szövetség megújításának ~e stb.). A fogság után az ~ek naptára bővült néhány emléknappal: → purim, → templomszentelési ünnep, → Nikanor-~. Az → engesztelés napja szintén későbbi időből való, de biztosra vehető, hogy ősi elemek rejlenek benne. – A → Kumránban élő közösség ~ei nagyrészt megegyeztek az ortodox zsidókéval (vö. 1QS 1,15), de saját naptáruk szerint ülték meg őket. Minthogy az engesztelés gondolata központi szerepet töltött be a szektában, az engesztelés napja is különleges helyet foglalt el ~eik sorában. 1QS 1,18–2,18: a szövetség megújítása évenként visszatérő ~ének leírása (vsz. azonos a hetek ~ével); 1QS 9,26–10,8: imádság minden nap, minden szombat, minden hónap, minden negyedév, év,

szombatév és jubileumi év kezdetére. – II. Az ÚSz Izr. fiainak ~ei közül csak a szombatot, a húsvétot (pászka), a pünkösödöt, a sátoros ~et, a templomszentelési ~et és a rendszeres böjtöket említi. Jézus együtt ünnepelt népével; de a húsvéti lakomának az → Eucharisztia megalapításával új értelmet adott. Az ősegyh. ezen az úton indult el (ApCsel: a Templom látogatása), de a szombatot felváltotta a vasárnap, és ezzel saját keresztény naptár alakult ki. Újabban megkísérelték, hogy nemcsak az ÓSz kv.-einek, hanem az Ev.-oknak a szerkezetét is úgy magyarázzák, hogy a különféle egységeket azokhoz az ~ekhez kapcsolták, amelyeken az istentiszteleten felolvasták őket (Ph. Carrington, J. van Goudoever).

űrmérték: A bibliai időkben külön neve volt a folyadékok és a szemes termények ~einek, térfogatuk azonban csak kevésbé különbözött. Száraz anyagok legkisebb mértékegysége volt a kab (kb. 1,2 l); ennek hatszorosa a sea (kb. 7,2 l), ennek háromszorosa az éfa v. véka (kb. 22 l), s ennek tízszerese a homer, amit kor-nak is neveztek (kb. 220 l). – Folyadékok esetében a legkisebb egység a log (kb. 3 dl), ennek tizenkétszerese a hin (kb. 3,6 l), ennek hatszorosa a bat (kb. 22 l), s ennek tízszerese a homer (kb. 220 l). – Száraz anyagoknál tehát 1 homer = 10 éfa = 30 sea = 180 kab; folyadékoknál 1 homer = 10 bat = 60 hin = 720 log. – Mint látható, a tízes és tizenkettes számrendszer keveredése mutatkozik. A hellén korban általánossá vált a „mérő”, a 39 literes korsó, s ehhez viszonyították a többi mértékeket. A kánai menyegző „két-három mérős” korsói tehát kb. 100 liter vizet tartalmaztak (Jn 2,6).

űröm: kellemetlen szagú, keserű virágú cserje (Artemisia absinthium). Minden undorítónak, keserűnek, sőt később mérgezőnek is a neve, ill. foglalata (MTörv 29,18; Péld 5,4; Jer 9,15; 23,15; Siral 3,15–19; Ám 5,7; 6,12). Jel 8,10 kk.: egy égből lehullott csillag neve (gör. Apszintosz), amely a földön a víz egyharmadát keserűvé tette, úgyszólván sok ember meghalt tőle.

üstdob: → dob.

űszög: → gabona.

űveg: Az ókorban összehasonlíthatatlanul értékesebb volt, mint napjainkban; az arany mellett szerepel (Jób 28,17); tálakat, kelyheket stb. készítettek belőle. Szamariában találtak átlátszó ~ből való palackokat és vázákat. A róm. kor előtt öntötték; az ~öntés főleg Egyiptomban és Föníciában (→ Szárepta) virágzott. Az ~fúvást a róm. korban találták fel; híresek voltak a föníciai ~ek. Josephus Flavius Akko öblében ~ homokot említi; lehetséges, hogy ezzel azonos „a homok rejtett kincse”: MTörv 33,19. 1965/66: kiástak itt egy ~ hutát a Kr. u. 4–5. sz.-ból. – A Jel-ben a színarany fényes (tükörfényes!) mint az ~ (21,18.21), és Isten trónja előtt csillogó ~tenger van (4,6; → égboltozat).

V

vadászat: A Bibliában csak melleleg esik szó ~ról (Ter 10,8 kk.: Nimród; 25,27; 27,3–40: Ézsau; 2Sám 23,20: Benaja; Jer 16,16: általában). Bír 14,6: Sámson önvédelemből, 1Sám 17,34–36: Dávid mint pásztor a nyáj védelmében öl vadállatot. De hogy meglehetősen sokat vadásztak Izr. fiai, azt a „nagy vadász Jahve előtt” (Ter 10,9: Nimród) szólás-mondás tanúsítja, s az ún. vadkatalógus is mutatja (MTörv 14,5: szarvas, gazella, dāmivad, vadkecske, antilop, nyársas antilop és kőszáli zerge; 1Kír 5,3: szarvas, gazella, antilop Salamon asztalán); végül a sokféle vadászszerszám is erre utal. Ismeretes volt Izr.-ben a verem (Zsolt 9,16; Ez 19,8: oroszlán megfogására), a → csapda, a háló, a hurok, a kelepce, a tőr (Jób 18,8; 19,6; Zsolt 64,6; 124,7; Iz 51,20; Ez 19,8; Ám 3,5; Oz 9,8: vadak, madarak megfogására, elejtésére). A ~ből élő törzsek kevésbé tekintélyesek, mint az állattartók és a földművelők; ez Jákob és Ézsau tört.-éből is kiolvasható (Ter 27, főleg: 27,39 kk.). A profán forrásokból kiviláglik, hogy Palesztinában elsősorban verem és kutya szolgált vadak elejtésére, de a kocsiról nyíllal vadászást is ismerték; a ló csak a perzsa korban terjedt el. Josephus Flavius szerint (ZsidTört

1,21,13) Heródes lóhátról vadászott. Az egyszerű ember gyalogosan, nyilat és íjat használva ejtette el a vadat; nagyobb vadra dárdával, lándzsával vadásztak.

vadfügefafa, szikomorfa, szederfa: Palesztinában kivált a partvidéken, de a Jordán völgyében is (vö. Lk 19,4) olyan tömegben fordult elő, hogy közmondássá vált (1Kir 10,27; 2Krón 1,15). Dávid felügyelőt rendelt a királyi olaj- és ~k fölé (1Krón 27,28). A fagy és a jégeső kárt okozott neki (Zsolt 78,47). Gyökere különösen erősnek számított (Lk 17,6). Apró, fügére emlékeztető gyümölcsét csak bevagdosva, lecsípve lehetett fogyasztani (vö. Ám 7,14). A belőle készített ital fokozta a harckészséget (1Mak 6,34). → Héliopolisz.

vádi (arab): időszakos patakmeder. Vízét csak az esős évszakban szállít, egyébként száraz. Névösszetételekben gyakori, pl. Vádi-en-Nahr, Vádi-el-Kelt.

vadkecske: → kőszáli kecske.

vadszamár (héb. arod v. pere): Jób Palesztina D-i részéről, a Sós-sivatagról és a Holt-tenger mellékéről ismerte (Jób 39,5–8). A ~ nagyobb a házi → szamárnál, nagy feje, vastag szája van, szőre világos, csíkos. A szabadságkedvelő állat (39,7) falkában élt (vö. Oz 8,9) a pusztában (Iz 32,14; Jer 14,6; Zsolt 104,11; Jób 6,5; 24,5; Sir 13,19: oroszlán zsákmánya); gyors, megközelíthetetlen, nem lehet megszelídíteni, ezért hasonlítja a Ter 16,12 az izmaelita arabokat hozzá. Jób 11,12: bizonytalan szöveg; G. Fohrer, G. Hölscher és L. Koehler a pere szót →zebraként értelmezi.

vad tök: A fordítások ~nek tekintik a 2Kir 4,39: említett kúszónövény termését. A tök (*Cucumis colocynthis*) egy fajtájáról van szó, amelynek narancshoz hasonló termése hányingert kelt. Levelének művészi ábrázolása a salamoni templomban díszítőelem volt (1Kir 7,24).

vágóáldozat: → áldozat.

vágy: → kívánság.

vaj: A héb.-ben a hemah egyaránt jelent 'kövér aludttej'-et és '~'-at. A ~at úgy készítették, hogy egy kecskebőrt megtöltöttek tejjel, és addig verték, míg ~ lett belőle (vö. Péld 30,33: „ha a tejet köpülöd, vaj lesz belőle”). A ~ sokra tartott eledelnek számított (Iz 7,15.22), úgyhogy nagyra becsült vendéget is kínáltak vele (Ter 18,8).

vajúdás: → szülési fájdalmak.

vak: I. Fiziológiailag a szem betegségeként Palesztinában az éghajlati viszonyokra visszavezethetően gyakori jelenség. ~ok szerepelnek: 2Sám 5,6–8; Tób 2,10–14; s sorsukat Iz 59,9 kk.; Jer 31,8; Szof 1,17 mutatja be; Siral 4,14: itt leprásokra kell gondolnunk. A mózesi törv. több előírást tartalmaz a ~okkal való bánásmódot illetően (Lev 19,14; MTörv 27,18); az emberi magatartás példái: Jób 29,15; Lk 14,13. A ~ok nem tölthettek be papi szolgálatot (Lev 21,18); ~ állatot nem volt szabad feláldozni (MTörv 15,21; Lev 22,22; vö. Mal 1,8). A megvakítás mint büntetés a késői Izr.-ben ismeretlen; a Péld 30,17 talán annak az időnek az emléke, amikor Izr.-ben, mint Babilonban (Hammurápi törvénykv.-e 193) a szülők az általuk nem kedvelt gyermeknek kiszúrták a → szemét. Babilóniában a későbbi időben is szokásban volt a megvakítás büntetésként (2Kir 25,7). A ~sággal Isten sújt (Kiv 4,11), a bűn büntetéseként (Ter 19,11: a szodomaiak; MTörv 28,28 kk.; Iz 29,9: Izr. fiai; 2Kir 6,18: az arámok; ApCsel 13,11: Elimász, a varázsló). 2Sám 5,8: ~ és bēna nem mehet be a Templomba (= Jeruzsálembe); a mondást még nem sikerült megnyugtatóan magyarázni; az összefüggésből talán Jeruzsálem kedvező fekvésének kiemelésére gondolhatunk, amely szinte közmondásos volt, úgyhogy a nép ajkán a ~ok és a bēnák is képesek voltak megvédeni. A ~ság ellen gyógyírnak a hal → epéjét használták (Tób 6,5.9), de a gyógyulás ritka volt és nagy csodának számított (Iz 29,18; 35,5; Lk 4,18; Jn 9,32; 10,21; 11,37). Az ev.-okban

Jézus gyógyít ~okat: Mt 9,27–31; 11,5; 12,22; 15,30 kk.; 20,29–34: a jerikói ~ok; 21,14; Mk 8,22–26: a betszaidai ~; Jn 9: a ~on született; 10,21; 11,37. – II. Átvitt értelemben, a lélek betegségeként mint látni nem akarás, ill. tudás (elvakulás, elvakultság) a megvesztegetés (Kiv 23,8; MTörv 16,19), az önteltség (Mt 15,14; 23,16–26; Jn 9,39–41: a farizeusok), a bűn (Iz 6,10; vö. Jn 12,40; Iz 43,8), a tudatlanság (42,7,16; Róm 2,19; 2Kor 4,4; 2Pét 1,9), a gondatlanság (Iz 56,10), a langyosság (Jel 3,17), a testvérgyűlölet (1Jn 2,11) következménye.

vakond: A Lev 11,29 szerint tisztátalan állat. Iz 2,20: vsz. ~ot kell érteni. Ezzel szemben L. Koehler Y. Aharonira hivatkozva egy cickányfajtára gondol, amelyet Egyiptomban szt.-nek tartottak és gyakran mumifikáltak.

válás: I. Izr.-ben a férjnek jogában volt elválni (Sir 7,26; 25,26), ha valami taszítót fedezett fel az asszonyon (MTörv 24,1). Ezt a jogát elvesztette, ha alaptalanul azzal vádolta feleségét, hogy amikor elvette, már nem találta érintetlennek (22,13–19), v. ha → eljegyzés előtt erőszakot követett el rajta (22,28 kk.). Ha a férj el akart a feleségétől válni, csak → válólevelet kellett írnia (24,1; Iz 50,1; Jer 3,8; Mt 5,31; 19,7), és talán ki kellett mondania egy bizonyos váló formulát (Oz 2,4). Az elbocsátott asszonyt nem vehette el feleségül főpap v. pap (Lev 21,14), sem korábbi férjéhez nem térhetett vissza azután, hogy közben más férfinak volt a felesége (MTörv 24,1–4; Jer 3,1). Az asszony sohasem kezdeményezhette a ~t (Bír 19,2–10). – A ~ az ÓSz-ben elvetendő dolognak számított, ezért gyakorlatát különféle rendelkezések nehezítették és korlátozták (pl. a férj köteles volt a feleség apjának visszatéríteni a → jegyajándékot, ami azt vonta maga után, hogy ha újra nősült, ismét jegyajándékot kellett adnia, fizetnie). A próf.-k is küzdöttek a ~ ellen (Mal 2,14–16), és nemcsak abban az esetben, ha a férj Izr. lányai közül való feleségét azért akarta elbocsátani, hogy helyette idegen népből való nőt vegyen feleségül (2,11). – II. Az ÚSz-ben Jézus elítéli a ~t (Mk 10,2–12; Lk 16,18). De nehézséget okoz a → házasságtörés kivétele: Mt 5,32 (= Lk 16,18) és Mt 19,9 (= Mk 10,11 kk.); míg Márk és Lukács egyértelműen megfogalmazza a ~ tilalmát mind a férjnek, mind a feleségnek, addig Máté (a férfi számára megfogalmazva) látszólag engedményt, kivételt tesz (Mt 19,9: mé epi porneia és 5,32: parektosz logu porneiasz, azaz „hacsak nem házasságtörése [az asszonyé!] miatt”). Némely lat. és a legtöbb gör. egyh.-atya, valamint a protestáns egyh.-ak e részletekből arra következtetnek, hogy Jézus az egyik fél házasságtörése esetében megengedte a ~t. Tény, hogy ez a kivétel aligha egyeztethető össze Jézusnak mind Mk-ban, mind Lk-ban egyértelműen megfogalmazott tilalmával (vö. 1Kor 7,10.39), ezért sokan elvetik arra hivatkozva, hogy nem eredeti. Azoknak, akik a kivételt hitelesnek tekintik, s ugyanakkor a ~ tilalmát is egyértelműnek tartják, el kell ismerniük, hogy azokat a magyarázatokat, amelyek a mé v. parektosz megfelelő módon való értelmezésére támaszkodnak, nem lehet egészen szerencsésnek mondani. Ezért újabban J. Bonsirven a porneiaból kiindulva a kérdést újra vizsgálat tárgyává tette. Arra a következtetésre jutott, hogy a porneia nem házasságtörésre vonatkozik (e fogalom jelölésére volt a gör.-ben egy megfelelőbb szó is: moikheia), hanem ágyasságra (concupinatus); szerrinte ezt a jelentésárnyalatot a héb. zenut (gör. porneia) a korai zsidóságban kapta. Tehát a „házasságtörési kivétel”-t így kell fordítani: „Mindenki, aki feleségét elbocsátja – nem ágyasságról beszélek (mert akkor el kell bocsátani az asszonyt)...” (Mt 19,9) és: „Aki feleségét elbocsátja – az ágyasság esetét nem tekintve...” (5,32). Ennek ellene kell vetni (így E. Lövestam), hogy a porneia szó ezen a jelentésárnyalatán kívül általános (→ erkölcstelenség) értelmét is megtartotta, és Mt olvasói, valamint a későbbi magyarázók így könnyen félreérthették. Ugyanez mondható H. Baldensweiler nézetével kapcsolatban is, aki a porneia szón a rokonok közti, tiltott házasságot érti (Lev 18,6–8; vö. ApCsel 15,20.29). De helyesebb Jézus megszorításában, amelyet Mt-ban tesz, nem az állítólagos engedményt előtérbe helyezni, hanem inkább az asszony elbocsátásával együttjáró házasságtörés felelősségét kiemelni. Tehát 5,32: Mindenki, aki elbocsátja feleségét, házasságtörővé teszi, hacsak nem paráznaság esete forog fenn (mert akkor már házasságtörő!); ugyanígy értelmezendő 19,9 is. – Pál az Úrra hivatkozva egyértelműen elveti a ~t (1Kor 7); még a hitetlennel kötött házasság is csak akkor bontható fel, ha a hitetlen fél kezdeményezi (7,12–16; vö. 1Pét 3,1 kk.).

vallásosság, jámborság: I. Az ÓSz-ben a ~ az ember – istenkép mivoltával összhangban álló – személyes viszonya Istennel, az ember vallási érzülete és egész vallási magatartása. A ~nak 3, jellegzetesen ósz-i, alább

külön-külön vizsgálendő összetevőjét legkifejezőbben talán Mik 6,8 foglalta össze: „Megmondták neked, ó ember, mi a jó, és mit kíván tőled az Úr: Semmi mást, mint hogy váltsd tettekre az igazságot, szeresd hűségesen (a szövetséget megtartva) és járj alázatosan a te Isteneddel”. – A) Az ósz-i ~ először is az → istenfélelemmel azonosítható (pl. Iz 11,2): az vallásos, az jámbor, aki „féli” Istent, azaz elismeri és engedelmeskedik neki. Ez gyakorlatilag a → Törvény megtartását jelenti; épp ez különbözteti meg a jámbort a gonosztól (→ istentelenség; vö. Zsolt 1,1 kk.), így bizonyul az ember igaznak (→ igazság), egyenesnek és feddhetetlennek (vö. Jób 1,1). Ezek a tulajdonságok és a bennük kifejeződő „tettekre törekvés” eleve lehetetlenné tették, hogy a ~ valamiféle szentimentális érzélgősséggel sekélyesedjen, másfelől viszont magukban rejtették a formális, öncélú törv.-teljesítésnek, a külsőségessé válásnak a veszélyét, ahogy azt a → farizeusok példája tanúsítja is. – B) Az istenfélelem a fölséges, magasságos, félelmetes Istenről alkotott képnek felel meg. Ugyanakkor azonban Isten közelségét, oltalmát is tapasztalták Izr. fiai (→ Jahve); így kialakult az Istenhez tartozás tudata, amelyből bizalom, szeretet fakadt. E vonatkozásban alighanem a héb. heszed a legátfogóbb és a legtöbbet mondó kifejezés; arra a bensőséges érzelmi kapcsolatra utal, amely a családtagokat (férfi és nő, szülők és gyermekek), a barátokat és az egymással szövetségre lépett feleket összekapcsolja, és amelyet az ÓSz a → kiválasztás és a szövetség alapján a Jahve és Izr. közt fennálló kölcsönös szeretetkapcsolatra is átvitt. Ebből a szempontból a ~ nem egyéb, mint az Isten részéről megnyilvánult heszed (→ kegyelem) keltette heszed az emberben, az ember válaszaként (vö. pl. Oz 2,21 kk.; 4,2; 6,6). Ezért a jámbor, vallásos embert, aki kap is, ad is heszedet, haszidnak nevezik. Párhuzamos, szinonim kifejezések: az a vallásos, jámbor ember, aki szereti Istent (Zsolt 145,20; vö. MTörv 5,10; 6,5; Iz 41,8), ragaszkodik hozzá (MTörv 11,22; 13,5; Zsolt 63,9), ismeri Istent (Oz 2,22; 6,6), hűséges hozzá (Zsolt 31,24), „nála van” (vö. 73,25) és vele, az ő útjain, az ő színe előtt jár (Mik 6,8; vö. Ter 6,9; 17,1); aki mint az ő szentje (vö. Zsolt 89,20; 132,16), szerelmese (108,7) és gyermeke (→ istengyermekség) azt mondhatja neki, hogy „te vagy az én Istenem” (22,11). Az ósz-i ~nak ez a fő vonása, ha mégoly szubjektívnek és érzelmi jellegűnek látszik is, objektív tényeken alapszik, nevezetesen a kiválasztáson és a szövetségen, vagyis az üdvösség tört.-ének azon tényein, amelyeket Izr. az imádságban (→ ima) és a → kultuszban újra meg újra szeme elé idézett, jelenvalóvá tett. Ezzel az ósz-i ~nak 2 fontos vonását érintettük; nevezetesen: liturgikus és közösségi jellegét; az egyén azért tartozott Istenhez (haszid), mert tagja volt a választott népnek, amely Istenhez tartozását (heszed) mindenekelelt a kultuszban élte át és erősítette meg. – C) Az ósz-i ~nak ez utóbbi vonása magában rejti annak veszélyét, hogy – amint az a → haszideusok és → farizeusok körében valóban be is következett – elszigetelődéshez, gőghöz vezető hamis kiválasztottságtudattá sekélyesedik. Ez vezetett az ósz-i ~ egy 3. vonásának kialakulásához: a vallásos, jámbor ember az ósz-i fejlődés során egyre inkább anar (olykor ani) lett, vagyis szegény és alázatos, aki külső szorongatottsága következtében belső elégtelenségének is egyre jobban tudatára ébred, és csendes visszavonultságában egyedül Istentől várja üdvösségét (vö. Zsolt 62,2.6; 131,1 kk.; Iz 30,15). Ezért az ÓSz szóhasználatában az vallásos, az jámbor, aki mint Isten „szegénye” (vö. Zsolt 72,2; 74,19; Iz 49,13) Jahvéba veti minden reményét (Zsolt 31,7.15; 32,10; 37,3.5; 86,2) és nála keres menedéket (18,3.31; 31,2.20; 37,40 stb.). Ez a belső magatartás néha olyan formában is megnyilvánult, hogy némelyek a külső javakról lemondva boldogságukat egyedül az Istennel való bensőséges, szellemi kapcsolatban keresték (vö. 16,2.9–11; 63,4; 73,25–28). – Az ósz-i ~nak e vonásait, összetevőit az → Isten szolgálja testesíti meg, aki mint Isten választottja és kedveltje a sokféle szenvedés és megaláztatás közepette is mindenben Isten akaratát keresi, annak, ill. küldetésének teljesítésére törekszik (vö. 86,2.16; 116,16; 119,65.84). Az ósz-i ~ ez eszményének üdvösségtörténeli-előképi (tipológiai) megtestesítői Deutero-Izajás ebedjén kívül Istennek olyan szolgálói, mint Ábrahám, Mózes és Dávid. – II. Az ÚSz-ben. A) Az ósz-i ~nak az eddigiekben vázolt alapvető vonásai az ÚSz-ben a keresztény ~nak is fő alkotóelemei, de elmélyültebb változatban. 1. Először is: az úsz-i ~ Isten akaratának teljesítése (vö. Mt 7,21; 12,50), amely a szeretet „új” parancsában fogalmazódik meg, és az embereknek nem annyira írott törv.-ként áll a szemük előtt, inkább a Lélek belső sugallata, ösztönzése formájában szolgál zsinórmértékül (vö. pl. Róm 8,2.14 kk.). Ebből következően az az ember számít az ÚSz-ben jámbornak, vallásosnak, aki engedi, hogy a

Lélek vezesse, és – nem annyira érzelmileg, mint inkább tettekben megnyilvánuló módon – szeretetre ösztönözze (vö. 1Jn 3,18; 5,3). – 2. Ennek a ~nak érzelmi szempontból az ÚSz-ben is a kiválasztottság tudata az alapja: a hit és a keresztség révén az Isten új népének tagjaként a keresztény kiválasztott és szt., ezért egészen közel érzi, tudja magát Krisztushoz, így Krisztussal kedves gyermekeként bizalommal (pl. Zsid 4,16) Atyámnak szólítja Istent (Mt 6,9; Róm 8,15; Gal 4,6) és mindenben ráhagyatkozik (pl. Mt 6,25–34). – 3. Mindazáltal: az úsz-i ember is tudatában van kicsiségének: azért lehet boldognak, áldottnak mondani, mert szegény (5,3; 11,5; 2Kor 6,10), kicsi és alázatos (Lk 1,48.52; Mt 18,4). Ha üldözik, félreértik (vö. 5,10–12; 2Tim 3,12), reményét Istenbe és az általa megígért végső üdvösségbe veti, amely felülmúlja a mostani látható világot. – Végső fokon tehát elmondható: az úsz-i ~ valójában nem más, mint a → hit, → remény és → szeretet gyakorlása. – B) Az úsz-i ~ Krisztuson alapszik, de Krisztus, az Isten szolgálja nem egyszerűen az igaz, a szent (ApCsel 2,27; 13,35: hosziosz = haszid; vö. Zsid 5,7), hanem egyszersmind a tárgya is az úsz-i ~nak. Mert már az ÚSz-ben csak akkor lehet szó hiteles jézusi, krisztusi ~ról, ha a keresztény szentségi alapon, a hitben egész életét átható személyes kapcsolatban van Krisztussal: úgy ragaszkodik hozzá, mint a szolga urához (pl. Róm 1,1), a tanítvány mesteréhez (Mt 10,24 kk.), egyszersmind azonban a barátjának (Jn 15,13–16; vö. 20,17) is tekintheti és érezheti magát. Szereti Krisztust és egész énjét áthatja Krisztus szeretetének tudata, várja újraeljövetelét és ennek reményében éli le egész földi életét (vö. pl. Gal 2,20; Ef 6,24; Fil 3,7–16). – C) Ebből nyilvánvaló, hogy az ÚSz-ben a ~ nem „gyakorlatok”-ból, „tettek”-ből áll, hanem Isten ajándékeként elsősorban hit, remény és szeretet, Isten üdvözítő akaratából és tetteiből következően. Így érthető, hogy az ÚSz-ben a görög-hellén kifejezések (euszebeia, teoszebeia) meglepően kevés helyet kaptak. Kifejezetten keresztényekkel kapcsolatban szinte csak a pasztorális levelek és 2Pét említi a ~ot (1Tim 3,16 kivételével, ahol a gör. euszebeia mögött ott állhatna a héb. heszed), de csak nagyon körvonalazottan, elmosódott értelemben: vallásos, jámbor (euszebész) az, aki (a lat. pietasnak megfelelő értelemben véve) buzgó lélekkel teljesíti vallási és állapotbeli kötelességeit (1Tim 2,2; 2Tim 3,12; Tit 2,12; vö. 1Tim 4,8; 5,4; 6,3.11; Tit 1,1; 2Pét 1,3.6 kk.).

válólevel: Az ősi Izr.-ben – miként Mezopotámiában és Elefantinén – a férjnek jogában állt az asszonynak ~et adni, ha már nem tetszett neki, mert valami taszítót fedezett fel rajta (MTörv 24,1; Iz 50,1; Jer 3,8). ~ birtokában az asszony visszatérhetett a szülői házba és új → házasságot köthetett, csak az első férje nem vehette el, aki elbocsátotta (MTörv 24,1–4). Először ez a törv. követelte meg az írásba foglalást; hogy az írás pontosan mit tartalmazott, azt nem tudjuk, de vsz. az asszony szabadon bocsátásának egyszerű kijelentése volt (vö. Oz 2,4). Egyébként a törv. a házasságkötés egyenlőtlen feltételeit tükrözi, mert a → válás a férj kiváltsága volt; ugyanakkor számára is veszteséggel járt, mert a → jegyajándékot nem tarthatta vissza. A Talmud a ~ tartalmát így fogalmazza meg: „Szabad vagy bármely férfi számára” (Gittin 8b), és megengedi az asszonynak, hogy ~et kérjen, ha a férj impotens (Nedarim 9,12), nem akarja eltartani (Kethuboth 77a) v. rosszul bánik vele (uo. 7,2–5). A Vádi Murabbaatban talált (→ Kumrán), papiruszra írt ~ (Mur 19; → papiruszok) a keltezés után, amely a Kr. u. 111-re utal, tartalmazza az elválás formuláját, az újra férjhezmenetelre való felhatalmazást „bármely zsidó férfihoz”, az átadás aktusát, az anyagi ügyekben való megegyezést, a készséget a ~ újra kiállítására (szükség esetén), végül a férj és 3 tanú aláírását.

valóra válás: → beteljesedés.

váltságdíj: → megváltás.

vámos: A behozott árura kivetett → adó, más szóval a vám Izr.-ben a perzsa kortól ismeretes volt (Ezd 4,13.20; 7,24), de csak a róm.-ak tették rendszeressé. A birodalom szempontjából minden róm. provincia vámterületnek számított, azaz köteles volt az állampénztár javára vámot fizetni (Júdea is közéjük tartozott; Lk 19,1 kk. vámhivatalt tételez föl). Bizonyos városok v. Rómával jó kapcsolatban álló fejedelmek saját javukra is szedhettek vámot (így Galileában Heródes Antipász; Mk 2,14: Kafarnaum volt vámszedő hely). A vámot nem róm. tisztviselők szedték, hanem bérbe adták privát személyeknek, akik szintén tisztviselőket fogadtak

szolgáltatukba; így érthető a ~ok feje (értsd: fő~) kifejezés. A vállalkozó ~nak érthető módon annyi jövedelemre kellett szert tenni, hogy fedezni tudja a bérleti díjat és az egyéb kiadásokat. Bár a felsőbb hatóságok megszabták a díjakat, elnézték az önkényeskedéseket. Így a ~ok meglehetősen gyűlöletesek lettek a lakosság körében. Az ÚSz-ben állandósult szókapcsolat lett a ~ok és a bűnösök (Mt 9,10; 11,19); ugyanakkor 18,17: pogány vagy vámos; 21,32: „a vámosok és a cédák”), úgy hogy aki ~sal érintkezett, megütközést keltett. 5,46 és Lk 3,12 kk. szintén nem szólnak a ~ok mellett; ugyanakkor 7,29 kk. és az ismert példabeszéd (18,9–14) azt tanúsítja, hogy a ~ok között is akadtak jó emberek. Név szerint szerepel a ~ok közül Zakeus (19,2) és Lévi (= Máté: Mt 10,3; Mk 2,14).

ványolók földje: terület Jeruzsálem közelében, a Rogel-forrás mellett (2Kir 18,17). A ványolásról (a nemez-készítés vízigényes művelete) a Szentírás egyébként nem beszél. Iz 7,3; 36,2: a héb. eredetiben ~, a magyar fordításban Kalló-mező szerepel (→ bőr).

vár: → Antonia-vár, → erődítés, → Mahérusz, → Maszada.

varázlás: → Efezus, → mágia.

Varka: → Uruk.

város: I. A paraszti életmódról a ~i életmódra való áttérés, amely a Közel-K-en a Kr. e. 7. és 3. évezred között zajlott le, az emberiség művelődése tört.-ében oly korszakalkotó jelentőségű volt, hogy jogosan nevezték némelyek urbánus forradalomnak (V. G. Childe). Ezt a fejlődési fokot elsősorban egy új társadalmi és gazdasági rend kialakulása jellemzi: az egységes szerkezetű és főleg élelmiszer-termelésre berendezkedett falusi közösség átalakult egy munkamegosztáson alapuló társadalommá, amelyet az új és az önállósult régi termékek és foglalkozási ágak sokasága jellemzett. A földművelők mellé, akiknek a ~ kereteiben is megvolt a helyük, kézművesek, kereskedők, harcosok, hivatalnokok, papok társultak. A különféle rétegek nem egyenrangúan sorakoztak egymás mellé, hanem tekintély, jog és hatalom szempontjából eltértek egymástól és hierarchikus rendet alkottak, amelynek csúcán a – teokratikus, monarchista v. arisztokrata jellegű – központi hatalom állt. Ezt a rendet az ókori K-i ~ külseje is tükrözte: paloták és templomok épültek, amelyeket sokszor várszerűen képeztek ki, s amelyek gyakran térbelileg is központi helyet foglaltak el a ~ban. Az ébredő ~i művelődés legjelentősebb szellemi vívmánya az írás feltalálása volt (→ ábécé, → ékírás, → héber nyelv, → hieroglifák). – II. A ~i művelődésnek, amely először a Kr. e. 3. évezredben bontakozott ki teljesen a mezopotámiai ~államokban, egy korai előzménye → Jerikóban került felszínre: a kerámia előtti csiszolt kőkor (neolitikum; Kr. e. 7–6. évezred) mindkét rétegében hatalmas erőd maradványait ásták ki, amely már központi hatalmat tételez föl. – III. Palesztinában csak a bronzkori művelődés tekinthető valóban ~i jellegűnek. E korszakban (kb. Kr. e. 3200–1200) a ~okat, amelyek egyre szaporodtak az országban – elsősorban a sík területeken – általában erős fal vette körül. Ebben a védelmi rendszerben némileg a különféle ~ok politikai helyzete és társadalmi, jogi berendezkedése is tükröződött. Amint az egyiptomi átokszövegekből már a Kr. e. 2. évezred elejének ~airól tudjuk, sőt már az előző korszakokra vonatkozóan is kikövetkeztethetjük, a ~ok önállóságra berendezkedett és egymással sokszor versengő kis törpeállamok voltak, amelyekben feudális társadalmi rend uralkodott. Az akropoliszon székelő dinasztia – v. esetleg, ill. átmenetileg egy patríciusréteg – félig szabad és jogokkal nem rendelkező népességen uralkodott; az alattvalók többnyire szegényes házakban laktak, amelyek szorosan és szabálytalanul sorakoztak egymás mellett a ~falon belül. → Jerikó a korai bronzkorban kb. 225×80 m, a középső bronzkorban kb. 300×150 m alapterületű volt; a középső bronzkori →Megiddó kb. 300×225 m nagyságú volt; → Hacor a középső és a kései bronzkorban kivételnek számított kb. 1100×650 m területével. Ezek a települések elsősorban nem lakóhelyek voltak, hanem inkább menedékül és raktárul szolgáltak. A lakosság élete jórészt a ~ falain kívül zajlott a földeken, ültetvényeken, hiszen mint korábban, továbbra is a földműve-

lés és a földeken termelt javak jelentették a létalapot. Ezenkívül virágzott a kézművesség (elsősorban a művészi szinten művelt fazekasság és fémművesség), valamint a távolabbi ~okkal, országokkal folytatott kereskedelem, ha a föníciai partvidék ~ainak (Büblasz, Ugarit) forgalmát nem érte is el, sőt sokszor még meg sem közelítette. – IV. Izr. fiainak, akik a sztyeppékről, a pusztából bevándorolva először csak a hegyvidékeken telepedhettek le, ahol még csak szórványosak voltak a kánaánita ~ok, mindenekelőtt a földművelő életformát kellett elsajátítaniuk. Így a ~, amellyel közeli és távolabbi környezetükben találkoztak, v. amelyet csak hírből ismertek, még sokáig idegen maradt számukra; sőt úgy jelent meg, mint az emberi bűn (Ter 11,1–9) és az erkölcsi romlás (pl. 19,1–28) helye. Az első időkben Izr. fiainak még fallal körülvett helységei is, amelyekhez rendszerint még különféle kisebb települések (a héb. kifejezés szerint 'leányok'; vö. Józ 17,11; Bír 11,26), tanyák v. falvak is tartoztak (vö. Lev 25,29–31; 2Sám 20,19), tisztán földművelő jellegűek voltak. Védelmükről a nomád korszakból fennmaradt patriarkális viszonyoknak megfelelően a → vének gondoskodtak, ők vezették a sereget. Csak az állam kialakulásával kezdődött el a városiasodás folyamata, valamint ezzel kapcsolatban a kánaánivá válás. E fejlődés terén a fő~ok, → Jeruzsálem és → Szamaria jártak élen, amelyek a király tulajdonában lévő ~államok voltak; palota is, templom is épült bennük (Szamariában az Omrik dinasztiaja korában egy Baal-templom; vö. pl. 1Kir 16,31 kk.) és egy nagy kiterjedésű akropolisz. Mint a hozzájuk tartozó ország székhelyeiben és közigazgatási központjaiban a társadalom sok rétegre oszlott, és átítatódott különféle kánaáni hatásokkal; a társadalom felső rétegét a kedvezményekkel elhalmozott, fényűzően élő királyi → hivatalnokok alkották. Ez a fő~i tisztviselői arisztokrácia – tőkefelhalmozással és nagybirtokot szerezve (kánaáni felfogás szerint ez törv.-es eljárásnak számított) – egyre inkább felbomlással fenyegette a hagyományos szabad paraszti társadalmi és gazdasági rendet. – V. A hellén korszakban a gör. polisz hatására egy mind külső formájában, mind belső szervezetében új ~típus jelent meg Elő-Ázsiában. A hellén ~ a milétoszi Hüppodamosz (Kr. e. 500 k.) tervéhez igazodott: egy főutca mindkét oldalán párhuzamosan és merőlegesen futó mellékutcák a térséget szabályos négyszögekre tagolják, s bizonyos kerületekben a középületek és intézmények (templom, agora, hivatalok, gimnázium, stadion, színház, kútház, vízvezeték) kapnak helyet. Ami az alap gondolatot illeti, ennek a tervnek felel meg Palesztina D-i részén a kis → Maresa ~ka. A róm. ~okat – így a Jordántól K-re → Gerazát – jellegzetes módon az egymást derékszögben metsző Cardo és Decumanus tengelyek keresztje tagolja; a középületek nagy változatosságot mutatnak (csarnokutcák, diadalívek, nimfeumok, fürdők stb.), és pazar monumentalitás érvényesül. A pax romana nyújtotta védelem fal építését fölöslegessé tette és akadálytalan fejlődést biztosított az egyébként is kiterjedt településeknek. A hellén monarchiákban a ~ok és a hozzájuk tartozó területek a központi hatalom alatt álló országrészekkel ellentétben messzemenően autonómok voltak, és ezt az autonómiát – legalábbis vallási joghatósági és kormányzati téren – a későbbi róm. uralom is tiszteletben tartotta a lehetőségek határain belül, sőt kezdetben a kisebb dinasztiák hatalmi törekvéseinek is engedett (így a Hasmoneusok kezén levő → Tízvárosban). A különféle helyi testületekbe (magisztrátus, tanács, népgyűlés; Jeruzsálemben a főtanács, a főpappal az élén) csak az kerülhetett be, akinek polgárjoga (→ polgárok) volt. Ez olyan kiváltságot jelentett, amely a gör. korszakban elvileg csak az eredeti gör. felső réteget illette meg; olykor azonban azokra a „barbár” lakosokra is kiterjesztették a polgárjogot, akik régóta ott éltek a ~ban (a nem teljes jogú beköltözöttek, a rabszolgák és idegenek kivételével). – VI. Az ÚSz nyelvhasználatában a polisz, ha földi helysége vonatkozott, akkor tisztán település földrajzi fogalmat jelölt. A politikai tartalom már csak a mennyei Jeruzsálemmel kapcsolatban lelhető fel benne (Gal 4,25 kk.; Zsid 11,10.16; 12,22; Jel 21,2), ill. a mennyei hazával (Fil 3,20) összefüggésben, ahol a keresztények polgárjogot élveznek majd, és nem lesznek idegenek v. jövevények, mint a földön (Ef 2,19; Zsid 11,13; 1Pét 2,11).

városkapu, várkapu: Városok és várak védelmének lényeges része. Eredetileg csak bejárat céljára szolgált a falon át, de aztán – legkésőbb a középső bronzkortól – tetővel látták el, és önálló egységet képviselt, ahogy → Gézer D-i kapuja alapján föltehető. Annak folytán, hogy a kaput az erőd külön részének építették ki, létrejött az ún. migdol, mint Bet-Seánban (Kr. e. 15–14. sz.). A kapun áthaladást páros beszöggelésekkel is megnehezítették, ahogy Micpában, Szichem K-i kapujánál (kb. Kr. e. 1600) és Tell el-Fara középső és késő bronzkori

kapuja esetében látjuk; v. hármasszögelléssel, amint Szichem É-i kapuja mutatja a hiksoszok korából. A beszögellések esetleg négy párt is alkothattak, miként Megiddó Salamon korában épült kapuja esetében is. Ilyen kapuval, ha közben némileg változott, fejlődött is, a középső bronzkortól egészen az izr. királyság idejéig találkozunk. A kiugróba hátul gyakran kamrákat, őrszobákat (Ez 40,10–12) építettek bele; de a kiugró maga is külön eleme volt az erődrendszernek, és nemegyszer toronnyá képezték ki, mint Micpában; ugyanakkor Bet-Seán kapuja elé építették a 2 tornyot; ugyanígy Tell el-Fara korai bronzkori kapuja is el volt látva 2 hatalmas toronnyal. Megtört vonalú kapura (mint a mai Damaszkuszi-kapu Jeruzsálemben) a régi Kánaánból és Izr.-ből alig akad példa. Mégis megemlíthető itt Tell-Bet-Mirsim és Lachis kapuja. Lachisban kifejezetten kettős kapu volt; a belső keresztben állt a külsőhöz viszonyítva. Gézer É-i kapujánál egy út vezetett a fal mentén a jobb sarokban a kapu bejárata irányában, ugyanakkor Micpában maga a kapu állt derékszögben a falhoz képest. Külön sajátossága volt Tell el-Fara kapujának a középső bronzkortól kb. Kr. e. 800-ig, hogy egyfajta fallal körülvett előudvar állt előtte, s ennek bejárata a főkaputól jobbra esett. A kapuszárnyak rendszerint fából voltak, de gyakran bronz burkolattal is ellátták őket; tiszta bronzból ritkán készült kapu; de Babelben Hérodotosz tanúsága szerint volt bronz kapu (vö. Iz 45,2). A kapu előtti és mögötti szabad terület rendszerint az egyetlen tere volt a városnak, ezért itt gyűltek össze megvitatni a dolgokat, sőt bíraskodni is (vö. Ter 23,18; Rut 4,1–11; Zsolt 127,5); → piac. A különféle kapuknál a régészek üléskalkulációkat is kimutattak. Még – > ajtó, → erődítés.

vas: A MTörv 8,9 szerint Kánaán olyan föld, „ahol a kő vasat tartalmaz”. A szerző nem annyira Palesztina Ny-i részére gondolhatott, mint inkább a Jordántól K-re eső országrészre, a mai Radzsib, Birma és el-Kura helységek környékére, ezenkívül talán a Bejrut közelében, valamint a Libanon vidékén, a Vádi-Szanninban lévő ~bányákra (→ bányászat), amelyeket a LXX – minden bizonnyal téves – kiegészítése szerint (1Kir 2,46) Salamon kimerített, v. az edomiták földjére Fenan mellett és a midianiták területére Madiana mellett, az Akabai-öböltől K-re. Izr. fiai kénytelenek voltak más országokból behozni ~at; Ezekiel szerint Tíruszon át Tarsisból (Ez 27,12) és Uzálból (?Ez 27,19), Jeremiás szerint É-ről is (Jer 15,12): Kisázsia és Ciprus gazdag ~ércben. A meteoritból származó ~at Egyiptomban már a dinasztiaiak előtti korban ismerték, sőt a Kr. e. 3. évezredtől fel is használták fegyverek és szerszámok, eszközök készítésére; így érthető, hogy a ~at az egyiptomiak és sumerok 'az ég fémjé'-nek nevezték. Kr. e. a 14., főleg pedig a 13. sz.-ban a hettiták merítették ki Kisázsiában a ~bányákat, és míg birodalmuk össze nem omlott (Kr. e. 1200 k.), monopol helyzetben voltak. Úgy látszik, Ugaritban a Kr. e. 14. sz.-ban a ~ ára meghaladta az ezüstét. Kánaánban vsz. a filiszteusok révén vált ismertté, ill. terjedt el (1Sám 17,7: Gólját lándzsájának a hegye ~ből); a kánaániak harci szekerei, „vasszekerei” (Bír 1,19; 4,13) a valóságban → bronzból készültek; Palesztinában eleinte nem volt kovács, a filiszteusoktól kellett a baltát, a fejszét, az ekevasat stb. beszerezniük (1Sám 13,19–21), de később gyorsan elterjedt a ~ használata. A fegyverek mellett ~ből készült sok használati tárgy, szerszám, sőt olykor még bálványok készítésére is felhasználták a ~at (Dán 5,4: Babilóniában; Iz 44,12).

vasárnap: az → Úr napja.

vaskohó: → olvasztókemence.

vaskor: Palesztinában Kr. e. 1200 k. kezdődött. Régészetileg két korszakra osztják: korai v. I. ~: 1200–900; kései v. II. ~: 900–600.

Vasti ('a legszebb' v. 'a kívánt'): Xerxész perzsa király felesége, aki megtagadta a királynak azt a parancsát, hogy teljes díszben jelenjen meg előtte és a fejedelmek, ill. a nép előtt, ezért kegyvesztett lett (Esz 1,9–2,1). Hérodotosz szerint Xerxész feleségét Amertrisznak hívták.

végrendelet: → testamentum.

végső idő: → idő.

véka: régi úrmértékegység (8–10 kg). Főleg gabonafélék mérésére használták. – Értelmetlen dolog méccset ~ alá tenni (Mt 5,15).

vendégszeretet: Az úton lévők → fogadóra v. az emberek ~ére vannak utalva. A ~ megtagadása v. megsértése szégyennek számított (Ter 19,5 kk.; Bír 19,22 kk. 30; Jób 31,32), de nem volt ismeretlen (Bír 4,17–22; 5,24–27: egy ellenség iránt; Lk 9,53: a samariaiak nem fogadnak be egy zsidót). A ~ visszautasítása szintén sértés (Ter 19,2 kk.). ~re buzdítás: Iz 58,7; Sir 11,29–34 (óvatosságra intő tanácsokkal); Mt 25,35; Róm 12,13; 1Tim 3,2; Tit 1,8; 1Pét 4,9; Zsid 13,2. A ~hez hozzátartozik a → köszöntés, a → lábmosás, az étellel-itallal ellátás, a védelem és eltávozáskor a vendég elkísérése (Ter 18; Jób 31,31 kk.). Példa a ~re pl.: 2Kir 4,8–11: Illés próf. a szunemi asszonynál. Isten maga is vendégszerető (Zsolt 15,1; 23,5). – A ~et Izr. fiai anélkül gyakorolták, hogy erre parancs kötelezte volna őket v. viszonzást, jutalmat vártak volna érte, és a ~ minden idegenre kiterjedt. A rabbinista irodalomban azonban gyakran csak a zsidókra korlátozódik, ha a későbbi zsidóságban általános érvényű kötelezettségként szerepel is. – Az ÚSz-ben, nevezetesen az Ev.-okban a ~ nagy szerepet játszik. Jézust ~tel fogadták, és hasonlataiban dicséri ezt az erényt (Lk 10,34 kk.; 11,5 kk.; 14,12 stb.). Ugyanígy más úsz-i könyvekben is: a szeretet nyilatkozik meg a ~ben. A ~ a Lélek adományai közé tartozik (1Pét 4,9–10), egyik lehetősége a láthatatlan világgal való találkozásnak (Zsid 13,2); az idegen személyében az ember magát Jézust fogadja be (Mt 25,35–40; vö. 10,40); a ~ az Ev. szolgálata (3Jn 8). Jézus vendég (Lk 7,36; 12,37; Jn 2,2; 12,2) és vendéglátó, aki gazdagon megvendégeli vendégeit (Mk 6,41–44; 8,6–9; Lk 12,37; 22,27; Jn 13,2–17; Mk 10,45), és magát adja nekik oda ajándéknak (14,22–24).

vének, Izrael vénei: Amíg Izr. fiai törzsi kötelékekben éltek, törzsenként, ill. nemzetségenként a legöregebb férfiak, a ~ vezetése alatt álltak. Bár alapvetően a családfők mind egyenrangúak voltak, a hatalom a legerősebb családok öregeinek kezében összpontosult. A ~ szó ezért inkább méltóságot, mint életkort jelentett. Izr. vénei (Kiv 3,16; Szám 11,16; 1Sám 4,3) v. egy törzs vénei (Bír 11,5; Szám 22,4,7; 1Sám 30,26) egy törzs v. az egész nép nemességét alkották. Háborús időkben vezérek voltak, békeidőben igazságot szolgáltatottak (Kiv 18,13–26), de végrehajtó hatalom híján tekintélyük inkább erkölcsi jellegű volt. – A → honfoglalás, sőt még a babiloni fogság után is tovább élt a vérségi köteléken alapuló törzsi szervezet (vö. 1Sám 20,6; Neh 4,7; 7,64; Zak 12,12; Róm 11,1), a mindennapi élet irányítása mégis az egy helyen lakók vezetői kezébe került, s a ~et lassan fölváltották a város előkelői (MTörv 19,12; 21,3,19; 22,18; 25,7; Józs 9,11; Bír 8,14; 1Sám 11,3; 16,4; 1Kir 21,8). A városi arisztokrácia férfitagjai kormányoztak (MTörv 19,12; 1Sám 11,3; 16,4; 2Kir 10,6) és bíráskodtak (MTörv 16,18; 21,19–21; 22,15–21; 25,7–10; 1Kir 21,8–14; Rut 4,2; Iz 9,14). – A királyság bevezetése korlátozta a ~ hatalmát és tekintélyét, de a → királyoknak figyelniük kellett a ~re (1Sám 30,26; 2Sám 3,17; 5,3; 1Kir 12,6; 20,7–9; 2Kir 10,6; 23,1), akik gyakran a tanácsosaik voltak (1Kir 12,6; 20,7–9). Salamon korától egyes területek és a városok élén helytartók v. kormányzók álltak, akik az adót szedték (4,7–19) és fenntartották a rendet (22,26; 2Kir 10,6,6; 2Krón 34,8); ennek ellenére a ~ a városokban megtartották kiváltságait (1Sám 11,3; 16,4; 1Kir 8,1; 21,8–14). – A fogság utáni időkben a ~ alkották a helyi hatóságokat (Ezd 7,25; 10,8,14), s elsősorban az adminisztrációért voltak felelősek (5,9; 6,7; vö. Jud 6,12; 8,9; 10,6; 1Mak 12,6,35). A → főtanácsba a → főpapok és → írástudók mellé ~et is bevettek (Mt 27,41; Mk 11,27; 14,43,53; Lk 22,66), ezért nevezték a főtanácsot olykor ~ tanácsának presbitériumnak (22,26; ApCsel 22,5; 1Tim 4,14) v. gerúziának (ApCsel 5,21). – A diaszpórákban, ahol a zsidók polgárjogot nyertek, közösségeik kormányzása a ~ kezében volt. Ahol nem nyertek polgárjogot, ott a ~ a zsinagógát vezették. Joghatóságuk főleg a közösségbe való fölvétel v. az abból való kizárás területén érvényesült (Lk 6,22; Jn 9,22; 12,42; 16,2). → öregek.

vének tanácsa: → főtanács, → vének.

vér: I. Az ÓSz-ben. A ~ (sőt, ahogy a MTörv 12,23 nevezi, a lélek) az a hely, ahol a lélek, az → élet székel (Ter 9,5; Lev 17,11.14; MTörv 12,23; 2Sám 23,17; 1Krón 11,19; Ez 3,16–21; 33,1–9). Minthogy az élet Istené, mert ő adta (Zsolt 104,29 kk.), szigorúan tilos az embernek ~t fogyasztania (1Sám 14,31–44; Ter 9,3 kk.); a törv. ide vonatkozó rendelkezései: Lev 3,17; 7,26 kk.; 17,10–14; MTörv 12,16.22–25; 15,23; vö. Jud 11,11. Másfelől az áldozati állat ~ének többféle szerepe volt: visszaadták Jahvénak, pl. az oltár → meghintésével; a ~ kiengesztel (Zsid 9,22), megpecsételi a szövetséget (Kiv 24,3–8): a szerződő feleket egymás ~rokonaivá teszi, és így létrehozza azt a legbensőségesebb kapcsolatot, amelyet a régi szemiták egyáltalán el tudtak képzelni. A ~, amelyet az ember kiont, felkiált a földről Jahvéhoz (Ter 4,10; → vérbosszú); Jahve haragszik arra, aki ~t ont (Ez 33,25; 36,18; Zsolt 5,7; 55,24; Péld 6,17; 1Sám 25,26–33; 2Sám 16,8; 1Kír 2,5 kk., 8 kk.). A húsból és ~ből való ember halandó (Sir 14,18); ami a test és a ~tól származik, az rossz (17,31). – II. Az ÚSz-ben. A) Az → apostoli zsinat megerősítette a ~ fogyasztásának tilalmát (ApCsel 15,20.29; 21,25). – Isten számon kéri a vértanúk ~ét (Lk 11,50 kk.; Mt 23,35; 27,25; ApCsel 5,28; 18,6; Jel 6,10; 16,6; 19,2). Az ósz-i kifejezés: test (szó szerint: hús) és ~ – ósz-i értelemben – az esékény és halandó emberre, a föld szülőttére vonatkozik, a fölséges Istennel szemben: Mt 16,17; 1Kor 15,50; Gal 1,16; Ef 6,12; Zsid 2,14. – B) 9,7.12 kk. 25; 10,3 kk.; 13,11: az áldozati állat ~e az engesztelés napján (lásd alább); 11,28: az ajtófélfák ~rel meghintése Egyiptomban; 9,18–20: az ó szövetség megerősítése ~rel. – C) Krisztus (1Kor 10,16; Ef 2,13; Zsid 9,14), Jézus (1Jn 1,7), Jézus Krisztus (1Pét 1,2), az Úr (1Kor 11,27) v. a Bárány (Jel 7,14; 12,11) ~e kifejezések az ÚSz egyik legfontosabb tényére, Krisztus üdvösséget szerző halálára utalnak. – 1. Az ó szövetséget pecsételte meg, vele lépett hatályba (Zsid 9,18 kk.; Kiv 24,8); az új és örök szövetséget Krisztus ~e pecsételte meg, amelyet sokakért kiontott a bűnök bocsánatára (Mt 26,28; 1Kor 11,24); ezért Mk 14,24: az én ~em, az (új) szövetség ~e. Főleg a Zsid állítja az áldozati állat ~ével szembe Krisztusnak, a mennyei főpapnak kiontott ~ét (10,29; 12,24; 13,20). – 2. Krisztus ~e az a drága ár, amelyen megszerezte nekünk bűneink bocsánatát (Ef 1,7; 1Pét 1,18 kk.) és Istent kiengesztelte irántunk (Róm 3,25), tehát a kiengesztelés eszköze. Krisztus ~ével megváltotta az embereket minden törzsből, nyelvből, népből és nemzetből (Jel 5,9). Jézus Krisztus a ~ével megszabadít minket a bűneinktől (1,6), megtisztít a holt cselekedetektől (Zsid 9,14), megszentel (13,12); a Jézus Krisztus ~ével való meghintés (1Pét 1,2) állandóan tisztára mos bennünket minden bűntől (1Jn 1,7). Így a ~e árán válunk igazzá (Róm 5,9), amellyel a kereszten békét szerzett (Kol 1,20), úgyhogy a pogányok is közel kerülhettek Istenhez (Ef 2,13). – 3. Zsid 9,11 kk. 24: itt az áldozati állatok idegen ~ével, amelyet az → engesztelés napján ontottak, Krisztusnak a kereszten kiontott ~e áll szemben. Jézus Krisztus ~éért remélhetjük biztosan, hogy beléphetünk a mennyei szentélybe (10,19); a szentek tisztára mosták ruhájukat a Bárány ~ében (Jel 7,14), és legyőzték a sátánt a Bárány ~e és tanúságuk szava által; vö. Zsid 10,28 kk. – 4. A Krisztus ~ében való részesülés (1Kor 10,16), Krisztus ~ének ivása (Jn 6,54–56) kifejezi azt a kapcsolatot, amelybe a keresztyény Krisztussal kerül, az → Eucharisztia vétele által, és amely kapcsolatban csodálatos módon megvalósul az ÓSz-nek egyik főntebb említett gondolata: az Isten és ember közötti vérrokonság.

vérbosszú: Egy ember vérének erőszakos kiontása az égbe kiált → bosszúért (Ter 4,10; 2Mak 8,3; Jób 16,18 kk.; Ez 24,6–8; vö. Ter 37,26; Iz 26,21). Jahve, akié a vér (mint az adott élet székhelye), a vért – a ~t álló által – visszaköveteli annak kezéből, aki kiontotta; érvénybe lép a megtorlás, a → megfizetés törv.-e (ius talionis). Az idevágó rendelkezések: Ter 9,6; Kiv 21,12–23; Lev 24,17–21; Szám 35,16–33; MTörv 19,11–13. Példák: Ter 27,45; 42,44; Bír 8,18–21; 9,23 kk.; 2Sám 1,16; 2,22 kk.; 3,27.30; 4,11; 14,7.11; 2Kír 14,5; 2Krón 24,25; 1Mak 9,38–42. Olykor maga Isten áll bosszút vértanúi véérért: Jel 6,10; 16,6; 19,2. A törv. csak magát a szándékos gyilkost ítéli el, családját nem (MTörv 24,16; 2Kír 14,6; 2Krón 25,4); arra nézve, aki akaratlanul öl meg valakit, anélkül, hogy előre elhatározta volna, → menedék.

verem: → vadászat.

véres áldozat: → áldozat.

vérfertőzés: A Lev 18,6–18 tiltja a vérrokonokkal való együtt hálást, a 20,11–21 halálbüntetéssel sújtja a ~t. 1Kor 5,1–13: Pál keményen elítéli, ilyen „még a pogányok közt sincs”; aki ~t követ el, azt át kell adni „a sátán-nak testének romlására”.

Vérmező (arám hakel dema, gör. Hakeldamakh): terület Jeruzsálem falai közelében, a fazekas telke, idege-nek temetkezési helye. Keresztény etiológia szerint (Mt 27,6–10; ApCsel 1,19 kk.) a ~ név a Júdásnak adott vérdíjjal függ össze. Júdás ui. a Jézus elárulásáért kapott 30 ezüstöt visszavitte a főpapoknak s utána öngyilkos lett. A főpapok úgy ítélték, hogy ezt a pénzt nem szabad a templom kincstárába tenni, mert vér díja (Mt 27,6 vö. MTörv 23,19). Megvették tehát rajta a fazekas telkét az idegének temetőjéül. Az ApCsel 1,18 „szerzett magának” kifejezését egyesek szónoki fordulatnak tartják, mások szerint Júdás a saját telkén lett öngyilkos, ezért nevezték ~nek. De lehet, hogy a név már korábban is megvolt (vö. Jer 2,23) s csak később kapcsolták össze Júdással. Előképi értelmezésben az ÚSz-nek Júdásról adott képe és az Achitofelre vonatkozó kései zsidó elképzelés egybevág: mindkettőre alkalmazható a Zsolt 41,10 és 55,14 kk. – Egy 4. sz.-ig visszanyúló hagyomány a ~t a → Hinnom völgye D-i oldalához köti, ahol Jer 19,2–6 szerint fazekasok dolgoztak. A közelben keresik a → Tófetet is.

versenypálya: → pálya.

vértanú: → tanúság.

vérvőlegény: Így nevezte Mózes felesége, Cippora a férjét v. a fiát (Kiv 4,25 kk.) azután, hogy a fiát saját kezűleg körülmetélte. A LXX egészen más szöveget tartalmaz. A Biblia (4,26b) a kifejezést a → körülmetéléssel hozza kapcsolatba. Egyébként magának Mózesnek a neve nem szerepel a szövegben, így a jelenlegi szöveg-összefüggésből kell kikövetkeztetni. A tört. eredetileg máshova tartozhatott; erre vall az is, hogy csak itt olvasható, hogy Cipporának volt egy fia is (vö. 4,20). De a 'vőlegény' nemigen vonatkozhatott Mózesre, hiszen ő a 4. f. szerint már évek óta nős volt. Nyilvánvalóan egy midianita körülmetelési jelenettel állunk szemben; itt a rítus a védelmet célozta a felsőbb hatalmak támadása ellen. A vőlegény szó héb. megfelelője az arab 'körülmetélni' és az asszír 'megóv, megvéd' szóval függ össze. H. Kosmala az arabból így próbálja fordítani: 'véresre vágott vagy nekem'. A rítussal tehát arra akarta a felsőbb lényt rábírní, hogy mondjon le a fiáról. G. Fohrer szerint a tört. azt tanúsítja, hogy a felnőttkori körülmetelésről áttértek a gyermekkori körülmetelésre. A tárgyalt részletnek a jelenlegi helyére kerülését azzal is összefüggésbe lehet hozni, hogy a fáraót Jahve elsőszülötte megölésével fenyegette meg (4,23).

vesék: Az állatok szerveiként gyakran találkozunk a ~kel az áldozatokra vonatkozó előírásokban. – Az ember veséi, amelyeket Isten teremtett (Zsolt 139,13), mint a szív is, amellyel gyakran szerepelnek együtt, csaknem mindig az ember belsejét jelentik, amelyet csak Isten ismer; Isten megvizsgálja a ~et és a szívet (Jer 11,20; 20,12), megvizsgálja a szívet és próbának veti alá a ~et (17,10), megvizsgálja az embert, kifürkészi a szívet és a vesét (Zsolt 26,2). Ebből következően a ~ (a héb. eredetiben) a lelkiismeret (16,7; Péld 23,16), a fájdalom, az érzelmek (Jób 16,13; 19,27; Zsolt 73,21) székhelyei. Az ÚSz-ben a Jel (2,23) szabadon idézi Jeremiást (Jer 11,10 v. 17,10).

vészt hozó undokság (a héb. sikkus somem, gör. bdelügma erémószeósz, lat. abominatio desolationis 'pusztulás gyalázata'): Dániel próf.-tól származó apokaliptikus kifejezés. – I. Az ÓSz-ben tárgy, Zeusznak szentelt oltár. Dán 11,31: „...meggyalázzák a szentséges várat, megszüntetik a mindennapi áldozatot és felállítják a vést hozó undokságot”. A próf. így írja le, hogy Kr. e. 167-ben hogyan szentségtelenítette meg IV. Antiokhosz Epiphanész a jeruzsálemi templomot. Ugyanerre az eseményre utal 12,11 s talán 9,27 is. 2Mak 6,2 világosabban mondja el, hogy Antiokhosz kihívóan az olimpiai Zeusznak szentelte a Templomot. 1Mak 1,54.59: Jahve lerombolt égőáldozati oltárának helyén 167. dec. 8-án új oltárt emeltek és 10 nappal később megkezdték a pogány kultuszt. 1,54 ezt az oltárt nevezi ~nak. – Mivel Zeusz arám megfelelője Baal-Samem, E. Nestle úgy

vélte, hogy a Dánielnél szereplő sikkus somem nem egyéb, mint ennek az istennévnek szándékos eltorzítása. A Baal 'úr' helyére került a sikkus 'undokság, gyalázat, iszonyat', mivel a zsidók ezt a szót szívesen használták bálványok, pogány istenek v. jelképek, emblémáik jelzésére. A samem 'ég' szót a bóset 'gyalázat' irányába sómenné torzították (Dán 12,11). Így tehát Dán, 1–2Mak-ben a ~ oltár v. más tárgy, amelyet Baal-Samemnek, azaz Zeusznak szenteltek. – II. Az ÚSz-ben a szinoptikus apokaliptikában (→ parúzia) Mt 24,15 és Mk 13,14: fordul elő a ~ kifejezés Jeruzsálem pusztulásával és a világ végével kapcsolatban: „Amikor majd látjátok a szent helyen a vést hozó undokságot, amelyet Dániel próféta megjövendölt”. A kifejezés használata jogos, mert a Templom megszenteltségének Dánielnél is eszkatologikus esemény. Az eredeti szövegösszefüggésből kiszakított fogalom használata bizonyítja, hogy a ~ elveszítette konkrét, tárgyi jelentését és apokaliptikus fogalommá vált. A nyelvtani tény, hogy a 13,14 gör. szövegében a semleges nemű bdelügma mellett hím-nemű jelző áll, arra mutat, hogy Márk a ~ot személynek tekinti. Ugyanezt látjuk 2Tesz 2,3–4: „...előbb be kell következnie az elpártolásnak és meg kell mutatkoznia a bűn emberének, a kárhozat fiának, az ellenségnek, aki mindennek fölé emelkedik, amit Istennek és szentnek neveznek. Sőt, Isten templomában foglal majd helyet és istennek akar látszani.” Itt is a templom meggyalázásáról van szó, ami összefügg az → Antikrisztus föllépésével és Krisztus második eljövételével. – E részlet magyarázóiban abból indulnak ki, hogy Jeruzsálem pusztulását nem követte a világ vége, és így a profanizálást jelképesen fogják fel (eretnekségek stb.). Más szóval ex eventu magyarázatot adnak, mert a Kr. u. 70 előtti idő szerzőjének sajátos szempontjaira nincsenek tekintettel. Ennek az időnek a szerzője szemében ui. a ~ és az Antikrisztus megjelenése föltehetően szorosan összetartozott. Ha Mt-ban és Mk-ban a ~ a hívők számára jel, amely Jeruzsálem és Júdea elhagyására szólít fel, akkor ez csak azért lehet, hogy az itt diadalmaskodó (vö. 2Tesz 2,8) Antikrisztust utolérő megsemmisítő ítéletet elkerüljék, utol ne érje őket, hanem élve éri meg a parúziát. – Hogy a jeruzsálemi keresztények Kr. u. 66–70 között konkrétan miben látták a ~ot, azt nem lehet biztosan tudni. Vajon abban-e, hogy a róm. sereg jelvényeivel bevonult a Templomba, vagy a zelóták gyilkos pártja bekerült a Templomba?

vetés: Az ÓSz-ben legtöbbször a földműves tevékenysége (Iz 28,25), amely az → aratás reményét kelti fel (vö. Ter 47,19; Kiv 23,10.16 stb.; Zsolt 126,5 kk.), ha Isten áldást ad (Ter 26,12; Lev 25,20 kk. stb.). Átvitt értelemben is találkozunk vele: aki amit vet (erkölcsi értelemben), azt aratja (Oz 10,12; Jób 4,8; Péld 22,8; Gal 6,7 kk.). Ezen túlmenően az ősegyh.-ban a ~ az Isten szava hirdetésének (Mk 4,13–20) és a kereszténység terjesztésének (Jn 4,36–38) a képe. Pál a feltámadás szemléltetésére is felhasználja (1Kor 15,36–44).

Vetus Latina, Ólatin Biblia: azoknak a különféle lat. bibliai szövegeknek összefoglaló neve, amelyek a → Vulgáta előtt, sőt részben még mellette is használatban voltak. A korábban használatos Itala elnevezés a ~nak legfőljebb egy részére illik. Az alapvető különbség a ~ és a Vg között az ÓSz kv.-eiben mutatkozik; ezek szövege a Vg-ban a héb. szövegen alapszik, ezzel szemben a ~ a → Hetvenes fordításon. – A néhány fennmaradt kéziratokon kívül, amelyek a Biblia különféle részeit teljesen következtetetlenül tartalmazzák, az egyh.-i szerzők idézetei szolgálnak a ~ vizsgálatához fő forrásul. Biztos kiindulópontnak tekinthetők Karthágói Ciprián († 258) idézetei. Tertullianus († 220 után) idézeteit nehezebb besorolni, s Markion ÚSz-ből való kivonatait még inkább. Tertullianus nem ragaszkodott következetesen a lat. szövegekhez; saját megfogalmazásai nem bizonyultak maradandónak: a ~ra semmi hatással nem voltak. A von Harnack tézisét, hogy ti. Tertullianusból a markioniták lat. szövege és egy velük szemben álló katolikus szöveg egyaránt rekonstruálható volna, a szövegtört. kevésbé vette figyelembe, és nem is lehet fenntartani. – Szókészletében és fordítása módjában a régi afrikai szöveg jelentős mértékben eltér a későbbi szövegektől, amelyekből a 4. sz.-tól sok maradt fenn. A Ciprián Bibliájában előnyben részesített kifejezések háttérbe szorultak, a gör. szöveg visszaadásában érvényesült szabadabb megfogalmazások helyébe pontosabb megfelelőik, sőt részben szolgál fordítások kerültek. – A későbbi hagyományban a sokféleség ellenére elkülöníthetők bizonyos összetartozó csoportok. Ezekben annyi nyomára bukkanunk a régi szövegnek, hogy az afrikai szöveget kell a későbbi szövegek alapjának tekinteni. – Egy csekély, de már Cipriánál is megfigyelhető fejlődés, továbbá az utalások Tertullianus idézeteiben,

valamint egyéb okok felhatalmaznak rá, hogy a legrégebb – 2. sz.-i – fordítások eredetét É-Afrikában keressük. A keletkezés körülményeit és a tört.-i fejlődést azonban mindenesetre kv. esetében külön kell vizsgálnunk. Közben azzal is számolnunk kell, hogy a – helyenként más-más – korábbi szóbeli fordítások is hatottak a Bibliának azokra a részeire, amelyek a liturgiában szerepelnek. Így a ~ különféle szövegváltozatokra való szét-esésének, amely hamar bekövetkezett, megvan a természetes magyarázata. Ugyanakkor az alapul vett gör. szöveg biztosította az egységét; a gör. hagyomány szórványosan előforduló eltérő olvasatai nem érvényesültek számottevően a ~ban. – A Ciprián Bibliájának alapjául szolgált szöveg a gör. Biblia „Ny-i” szövegváltozatai közé tartozik; a későbbi lat. hagyományban a „Ny-i” olvasatok igen eltérő módon részben megőrződtek, részben kiiktatódtak; az ÚSz csak a Vg-ban szabadult meg a „Ny-i” jellegtől. – A lat. bibliai szövegek minőségét illető fejtegetései, az eltérő olvasatokkal kapcsolatos gyakori állásfoglalásai, valamint a lat. szöveg sűrű idézése révén Szt Ágoston különleges helyet foglal el a ~ tört.-ében. D. De Bruyne szerint legalábbis néhány részt alaposan revideált a lat. bibliai szövegekből. Az újabb munkák e föltevés ellen foglalnak állást. A ~ első tudományosan megalapozott kiadása P. Sabatier († 1742) nevéhez fűződik. A 19. sz. végén kezdetét vette a ~ modern vizsgálata; ennek eredményeképpen a különféle bibliai részekről számos tanulmány látott napvilágot, és igen sok rész megjelent külön-külön. A szövegek teljes kiadását J. Denk († 1927) tervezte a kiadott szövegek és az általa összegyűjtött idézetek alapján; anyaga a beuroni bencés apátságba került. Az itt 1945-től B. Fischer által kiépített és vezetett Vetus Latina Intézetnek a ~ fennmaradt részeinek összegyűjtése és teljes kiadása a feladata. – Kiadások: P. Sabatier: *Bibliorum Sacrorum Latinae Versiones antiquae seu Vetus Italica* (Reims 1743). – D. De Bruyne: *Les anciennes traductions latines des Machabées* (Maredsous 1932). – A. Jülicher–W. Matzkom–K. Aland: *Itala, Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung nach den Handschriften herausgegeben* (Berlin 1938–63; csak Ev.-ok). – R. Weber: *Les anciennes versions latines du deuxième livre des Paralipomènes* (Róma 1945); *Uő. Le Psautier Romain et les autres anciens psautiers latins* (Róma 1953). – *Vetus Latina, Die Reste der altlateinischen Bibel...* (Freiburg i. Br. 1949). – Egyes részek: *Old-Latin Biblical Texts* (Oxford 1883); *Collectanea Biblica Latina* (Róma 1912).

Vetus testamentum (lat. 'Ószövetség'). → Szentírás, →testamentum.

vezeklés: → bűnbánat.

Via Maris (lat. 'tengeri út'): Mezopotámiát és Egyiptomot összekötő út az ókorban. Galileán is áthaladt: Damaszkusz felől a Hule-tó és a Genezáreti-tó között „Jákob leánya hídján” haladt át a Jordánon, a Jiszreel-síkságon, majd a tengerparttal párhuzamosan átvágott a Száron- és a Sefela-síkságon és Gázán keresztül érkezett Egyiptomba. Iz 8,23: Galileát jelenti.

viciumok: → rosszaságok.

vigasztalás, vigasz: A különféle tört.-i adatok arra mutatnak, hogy a pogány ókorban nagy szerepe volt a fájdalomban, a szenvedésben a ~nak. Ennek ellenére az akkori világra mélységes reménytelenség nehezedett; a valódi ~ hiányzott. Nem ismertek olyan Istent, aki ~t nyújthatott volna, aki szeretetével átfogta volna létüket és végső menedékük lehetett volna. A költők és a filozófusok emlegetik a halál utáni létet, a halhatatlanságot, de a kétely, hogy vajon valóban létezik-e ilyen, mindenütt eleven. Ezt fejezte ki a kioltott fáklya, a széttört oszlop, a síró Génusz a sírköveken és a kőkoporsókon. – I. Az ÓSz-ben. Miként a környezetében élő pogány népek, Izr. is ismeri az emberi ~t és a ~ földi eszközeit, de a vigasztalanságot is (Ter 37,35; Jób 16,2; 21,34; Zsolt 22,2; Iz 22,4; 51,19; Jer 31,15). Mégis, a hite elsegítette arra a meggyőződésre, hogy Jahve tud népe (és egyáltalán az ember) szenvedéséről és az az akarata, hogy minden bajban segítsen és ~t nyújtson; ezt hatalmában áll megtenni, és egyszer le is fog győzni minden rosszat, ami szenvedést okoz. Épp legmélyebb megaláztatása idején, a száműzetés éveiben tapasztalja meg az isteni ~ erejét. Jahve a → próféták szavával az új élet és az üdvösség reményét kelti fel. Ez az isteni ~ mindenekelőtt Iz 2. és 3. részében kapott megindító

megfogalmazást (40; 49,13; 52,7–10; 54,11–14; 57,14–19; 61,1–3; 66,10–14). Izajás mint költő és próf. a ~t úgy hirdeti, mint Jahve népe iránti töretlen szeretetének kiadását. Ezt tanúsítja a pásztor (40,11), a hitves (54), az anya (49,14 kk.; 66,11–13) képe. Ennek a tanításnak köszönhetően a ~ gondolata vezérfonala lett a tört.-ben a zsidóság hitbeli meggyőződésének, és az őskereszténységbe is beleépült (vö. Sir 48,22–24). Így a zsidók Krisztus születése táján ~uknak nevezték a szt. kv.-eket (1Mak 12,9; Róm 15,4; vö. 2Mak 15,9) és általában az eljövendő üdvösségre ~ként vártak (vö. Lk 2,25 kk.). Az őskeresztény hagyomány azonban Jézusban látja az → Isten szolgáját, aki Iz 49,1–6 és 61,1–3 szerint az elesetteknek és a szomorúaknak a közelgő megváltás örömhírét és a végső idő üdvösségének ~át hirdeti (Mt 5,4; 11,4 kk.; Lk 4,18–21; ApCsel 10,38). – II. Az ÚSz-ben. Az ÚSz szerzői közül Pál annyit szenvedett, mint senki más, de annyi isteni ~ban is volt része, mint másnak senkinek. Levelei ezt egyértelműen tanúsítják, egyszersmind a ~ teol.-jához is fontos fogódzókat nyújtanak. Pál meg van róla győződve, hogy „az irgalom Atyja és minden vigasztalás Istene” minden szorongatásában megvigasztalta, hogy ezt az isteni ~t minden szenvedő kereszténynek továbbadhassa (Róm 15,5; 2Kor 1,3–11). Pál szenvedései Krisztus szenvedései. A ~t Isten nyújtja neki Krisztus által. Ha a keresztények Krisztus szenvedéseit vele együtt viselik, részük lesz Isten túláradó ~ában is Krisztusban. Ez a ~ a Fiú üdvösséget szerző kereszthalálában gyökerezik, amellyel élénk tárta Isten felfoghatatlan szeretetét (2Tesz 2,16 kk.). Ez az örök ~ és a keresztények „jó remény”-e, amely most és egykor teljesedik be. A kereszt és a feltámadás a záloga annak, hogy majd mi is feltámadunk (1Tesz 4,13–18). Ez az a ~, amellyel a halállal szemben egymást kell vigasztalnunk. Pál szerint a Lélek adományai közé tartozik: a keresztény próf. továbbadhatja a Krisztusban kapott isteni ~t (1Kor 14,3; vö. ApCsel 19,31). A Léleknek ez a ~a építi az Egyh.-at.

Vigasztaló (gör. Paraklétoz): a Szentlélek Jézus búcsúbeszédében. I. 1. A róla szóló részek (Jn 14,16 kk.; 14,26; 15,16; 16,7–11; 16,12–15) magyarázata nem kis nehézségbe ütközik. Mi az oka, hogy az Ev.-ban a Lélek itt a ~ és az Igazság Lelke, másutt ellenben nem? Vajon eredeti-e ennek a 2 címnek a kapcsolata? János írásait nem tekintve sem az egyik, sem a másik elnevezés nem fordul elő sem az ÚSz-ben, sem az ÓSz-ben. Vajon a szerző itt az őskeresztény igehirdetéstől idegen hagyományt vett fel (egyet v. kettőt)? Nem áll-e egymással ellentétben, ha a ~ egyszer cselekvő személy, aki vezet, kormányoz, máskor viszont láthatatlan erő, amelyet kapni és befogadni lehet, ill. kell. Ha a ~t nyelvtört.-ileg úgy kell értelmezni, mint védelmezőt, közbenjárót a bíróság előtt, akkor a szóban forgó helyeken miért nem ebben az értelemben szerepel? Miként lehet azt összeegyeztetni, hogy a ~ az eltávozó Jézus helyébe lép, Jézus viszont nem akarja árván hagyni tanítványait, hanem visszajön, bennük létezik és kinyilatkoztatja magát nekik (Jn 14,16–23)? – 2. E nehézségek közül némelyek úgy oldódnak meg, ha a kérdéses ev.-i részleteket összevetjük a vallástört.-i háttérre jellemző elképzelésekkel, gondolatokkal. O. Betz és O. Böcher vizsgálatai óta aligha lehet kétséges, hogy ez a háttér elsősorban a Biblia utáni idők apokaliptikus zsidósága, amelyet A Tizenkét páttriárka testamentuma, Hénoch és a Jubileumok könyve, valamint a kumráni iratok képviselnek. Ezekben az írásokban páttriárkák, próf.-k és tanítók, angyalok és szellemek lépnek fel Isten előtt a jámborok védelmezőiként és közbenjáróiként. Isten és a világ perében és abban a harcban, amely az igazság és a hazugság, a világosság és a sötétség közt folyik, a tanú és vádló szerepét töltik be. Ezek a közbenjárók azonban segítik is a rájuk bízottakat, utat mutatnak nekik és közvetítik nekik az Isten igazságait. – Az említett írások kifejezetten említik az igazság lelkeit és az igazság lelkét. Ez az elnevezés vonatkoztatható emberen belüli erőre és érthető rajta Isten Lelke és a Szentlélek is, de személyként is megjelenhet, mint a világosság fejedelme, Mihály, Izr. védelmezője és őrzőangyala. Szemben áll vele a sötétség angyala, aki a Beliár v. Beliál nevet viseli, a hazugság és a tévedés lelke. Ez a lélek is lakhat belül az emberben, felfogható az emberi szív rossz hajlamaiként. Ebben a környezetben semmi nehézséget nem okoz ugyanazt a hatalmat személyként és ugyanakkor az emberben működő valamiféle erőként elképzelni. – II. 1. Ebből a háttérből kell Jn szóban forgó részleteit értelmezni. Nyilvánvaló, hogy a szerző, aki az apokaliptikus világkép fogalmaiban gondolkodott, és ennek kifejezőeszközeivel él, a maga szándékait kívánja felhasználásukkal megvalósítani, a saját gondolatai kifejezésére használja fel őket eszközül. Segítségükkel mindenekelőtt újraértelmezi a keresztények körében általánosan ismert „szent lélek” fogalmát, úgy, hogy

egy fokkal mélyebbre hatol. Ugyanakkor a → búcsúbeszéd szemszögéből és így a húsvét utáni látásmód alapján újraértelmezi az apokaliptikus világ általa jól ismert fogalmait is, és új tartalommal tölti meg őket. Ezért amikor az igazság lélekkel találkozunk, akkor nem Mihályt kell magunk elé képzelnünk, hiszen világos, hogy ez a lélek szigorúan isteni valóság. A 4. Ev.-ban és a búcsúbeszédekben csak ez az isteni valóság lehet az Igazság Lelke. – 2. Mit akarnak tehát a tárgyalt részletek a búcsúbeszéd és az egész Ev. kereteibe beillesztve jelenteni? Eddig Jézus volt a tanítványok ~ja, Ő volt a segítségük az ellenséges világgal szemben, vezette őket, s közvetítette nekik az igazságot (Jn 10,1–15; 25–30; 17,6–12). A hitük azonban tökéletlen volt, nem terjedt ki arra a titokra, hogy Jézus az Isten Fia és egy az Atyával (14,1–11); megrekedt Jézus emberi alakjánál és az evilági hatalom várásánál (14,22). Ezért ennek a hitnek meg kell rendülni, amikor Jézus eltávozik ebből a világból. A tanítványoknak föl kell ismerniük: hinni azt jelenti, hogy a világ szempontjából bizonytalanul élni a láthatatlanból és abból, ami nem áll rendelkezésükre (20,29). Meg kell tanulniuk, hogy Jézus halálát úgy tekintsék, mint visszatérést a testi létmódból az Isten Fiát megillető dicsőségbe (13,31 kk.; 14,28; 16,5.28; 17,4 kk.). Ilyen helyzetben és szükségben az emberi erő felmondja a szolgálatot. Sokkal inkább, mint eddig, rá vannak utalva Isten segítségére, jelenlétére ebben a világban, egyszóval a Lélekre (3,6; 4,23 kk.; 6,62 kk.; 7,37–39). Úgy kapják tehát ígéretül, mint más ~t, aki segítségükre lesz és vezeti őket a földön létükben. De a más ~ nem lesz testileg látható, olyan, aki rendelkezésükre áll. Csak a hitben lehet látni és megtapasztalni. Valóságosan és maradandóan jelen lesz a tanítványokban és a tanítványokkal, felébreszti és táplálja a hitet üdvös jelenlétében. Így bizonyul minden földi gyengeségben segítségnek és vezetőnek. – 3. Ez a ~ az Igazság Lelke. Jn.-ban az → igazság az Atya és a Fiú élénk tárt valósága. Ezt a valóságot Jézus tárta elénk, mint az első ~. A másik ~ nem hozhat újabb kinyilatkoztatást, csak tökéletesítheti Istennek már elénk tárt igazságát azzal, hogy emlékezetbe idézi, magyarázza, megvilágítja. Jézus és a Lélek közt nincsen törés, sőt: az Isten maga lélek (4,24). Az Atya és a Fiú tehát már jelen vannak ebben a világban. Az Igazság Lelkének feladata, hogy az Atyának és a Fiúnak ezt a láthatatlan jelenlétét a hitben felismerhetővé és elfogadhatóvá tegye. Így megoldódik a 14,16–23 rejtélye. Az ember Jézus eltávozik, a tanítványoknak el kell tőle búcsúzniuk, de az Igazság Lelke majd megmutatja nekik, hogy Jézus az Atya Fia. Akkor a hit szemével látni fogják, hogy eltávozása után Jézus az Atyában és az Atyával változatlanul jelen van. Így Jézus a Lélekben az Atyával együtt újra eljön hozzájuk, nem hagyja őket árván ebben a világban. A Lélek által feltárja előttük, hogy Ő az Atyával együtt a szívükben lakik és szereti őket. – 4. A ~ egyszersmind tanú is és vádló Istennek a világgal folyó „per”-ében. Ez a per az egész Ev.-on végigvonul, és Jézus elítélésében, ill. kivégzésében éri el tetőpontját. Már az ember Jézus is tanúságot tett az egész világ előtt Isten igazságáról és a világ saját magára mondta ki az ítéletet, amikor Jézus tanítását és tanúságtételét nem fogadta el. Miután Ő fölment az Atyához, a ~ az, aki folytatja a tanúságtételt, Jézus tanúságtevését, de a földi tereken nem válik láthatóvá, megfoghatóvá ebben a szerepében. A tanítványokban és a tanítványok által működik. Tanúságát ők hordozzák és viszik a világ elé. Erre kaptak küldetést (13,16.20; 15,27; 17,20). A ~ tehát Isten ereje és jelenléte, amely az Egyh.-ban az apostoli igehirdetésben mutatkozik meg, ill. működik. Visszaemlékezve ezzel az erővel tesznek a tanítványok tanúságot mindarról, amit Jézus közelében, vele közösségben élve láttak és hallottak (15,27). És viszont: a Lélek a tanítványok által tanúskodik a világban (15,26), segíti a tanítványokat a visszaemlékezésben, annak megértésében, amire visszaemlékeznek, továbbá megvilágosításaival és ismereteik kiegészítésével (2,22; 7,39; 12,16; 14,26). A 16,8–11 fogalmazza meg a tanúságtevés alap gondolatát a lehető legtömörebben, de egyszersmind elítéli a világot hitelenségéért. Rávilágít Jézus igazságára, hogy valóban feltámadt és visszatért az Atyához. Kimondja Isten ítéletét e világ fejedelmére, aki elvesztette uralmát, amikor Jézus megdicsőült és a megváltottak királya lett (12,31 kk.). Ezt a tanúságot az egész világ megkapja, de csak akik hisznek, azok tapasztalják meg az erőt és az üdvösséget, amely benne rejlik. – 5. Jn.-nak a ~ról szóló részei a legmélyebb mélységeket is feltárják. A ~t – erőteljes vonásokkal megrajzolva – cselekvő személyként állítják elénk, ahogy előrevetítve már az apokaliptikus irodalomban megtaláljuk Mihály alakjában. Egyértelműen elkülönítik az Atyától és a Fiútól, ugyanakkor mint velük egyenrangút állítják az Atya és a Fiú mellé. A másik ~t az Atya és a Fiú adja, ill. küldi, ahogy a Fiút

is az Atya küldte. Az Atyától származik, mint a Fiú. Ő sem magától beszél, amint a Fiú sem beszélt magától. A Fiú csak azt hirdette, amit az Atyától hallott, ugyanúgy a ~ is azt hirdeti, amit a Fiútól hall. A Lélek a tanúságot a Fiú valóságából meríti, miként a Fiú tanúsága az Atya valóságából való. Ezért a Léleknek ez a tanúsága megdicsőíti a Fiút, ahogy a Fiú tanúságtétele révén fény derült az Atyára. Amint a Fiú benne lakik a tanítványokban és működik bennük, ugyanúgy a Lélek is hatékonyan munkálkodik bennük. Így nem lehet kétséges: a másik ~ a 3. isteni személy, aki az Atyával és a Fiúval együtt az Isten. Ebben a ~ban teljessé vált az Isten valóságáról adott eszkatologikus kinyilatkoztatás. Maga tette teljessé szerzőnk (János) tanúságával. – 6. Befejezésül rá kell mutatni, hogy 1Jn 2,1 ~nak nevezi Jézust, aki az Atyánál közbenjár értünk, bűnösökért. Mennyei ~ként állítja Jn 14,16 és tkp. az egész → főpapi ima is elénk (vö. 17,11). Ezen a húsvét után elénk állított 2. ~n nem szabad csodálkoznunk. Az apokaliptikus irodalom is szerepeltet közbenjárót a mennyben és közbenjárót a földön. Jn-ban – mint láttuk – a ~ Isten segítséget nyújtó jelenlétét jelenti földi életünkben. Föltételezi, hogy Jézus a kereszten megváltott minket, és hogy megváltó műve az Atya előtt jelen van.

vihar: → mennydörgés, →villám.

világ, kozmosz, mindenség: I. A fogalom. A) A profán szóhasználatban. A gör. kozmosz szó, amely az ÚSz-ben a legtöbbször jelöli a ~ fogalmát, eredetileg általánosságban a 'rend' jelentésmozzanatot is magában foglalta. Így vonatkozhatott a művészi előállított, az emberek közt fennálló rendre, általában a rendezettre és így a szépre is (hiszen a szép fogalma szétválaszthatatlanul összefonódik a rend fogalmával), főleg a díszre, azon belül is a nők díszére, az ékszerre. – A 'rend' mozzanata alapvető, amikor (elsősorban filozófiai szóhasználatban) a kozmosz a ~ra vonatkozik. A kozmosz tehát a meghatározott rend által összetartott egésztest jelenti, a ~nak a ~mindenség értelmében vett rendjét, rendszerét. A ~nak ehhez a szigorúan térbelileg felfogott fogalomához hozzátartozik a mindenség egysége, amelyet belső törv.-szerűsége teremt meg és biztosít, valamint a ~ szépsége. A kozmosz és az ember között akkor fedezzük fel a sajátos kapcsolatot, ha föltesszük, hogy a ~ jelentheti 'az emberek világa'-t (= az emberiséget), és másfelől, ha az embert mikrokozmosznak tekintjük, amint a kozmosz és az Isten közt is számolunk különleges kapcsolattal, ha az Isten és a ~ közti viszony kérdését Platón, Arisztotelész, a sztoikusok és a neoplatonizmus más-más módon válaszolta is meg. – B) A bibliai szóhasználat. A kozmosz szó bekerülése a LXX-ba fordulatot jelent a szó tört.-ében; ez nagy jelentőségű az úsz-i szóhasználat és a ~ fogalmának úsz-i értelmezése szempontjából. Mert ezzel a ~ filozófiai értelmezéséhez csatlakozik a ~ bibliai értelemben vett fogalma, amelyre nem a térbeliség, hanem az időbeliség jellemző. Az ÚSz-ben ui. nincs szó a ~ fogalmának jelölésére, hanem amikor mi ~ról beszélünk, akkor az ÓSz-ben az ég és a föld áll v. olykor a mindenség, ugyanakkor beszél az ÓSz a ~ idejéről (héb. ólam, arámul alema). A szó átvételével (különösen a LXX késői kv.-eiben) a kozmosz nemcsak 'a világmindenség', 'a föld' és 'az emberiség' jelentésnek válik hordozójává, hanem az eredetileg tisztán időfogalmat jelölő ólam is fölveszi a 'térbeliség' jelentésmozzanatot, úgyhogy az aión (→ eón) és a kozmosz az ólam, ill. alema megfelelőjeként egymással fölcserélhetővé (szinonimákká) válnak. – Az ÚSz-ben a kozmosz jelentése kb. mindenre kiterjed, ami a szó tört.-éből megismerhető. Így pl. jelölheti a szó a nők díszét, ékszerét is (1Pét 3,3; vö. 1Tim 2,9). Mindazáltal a szónak különféle árnyalatokban a '~' jelentése áll előtérben. A ~ minden teremtmény foglalata; Isten teremtette (ApCsel 17,24), Isten teremtő szavára lett (Jn 1,10; vö. 1,3; 1Kor 8,6; Kol 1,16 kk.; Zsid 1,2 kk.). Mint teremtménynek a ~nak kezdete van (lásd a fordulatot: „a világ kezdetétől v. teremtése óta”, Lk 11,50; Zsid 4,4; 9,26; vö. Mt 24,21; Róm 1,20; és: „a világ kezdete v. teremtése előtt”, Jn 17,24; Ef 1,4; 1Pét 1,20 stb.) és a vége felé tart (Mt 13,40: „a világ végén”). Alá van vetve a mulandóságnak (vö. 2Pét 1,4), mert elmúlik (1Jn 2,17; vö. 1Kor 7,31). Mivel az idő határozza meg (vö. Ef 2,2), a ~ mint ez a ~ szemben áll az eljövendővel, amelyre egyébként soha nem vonatkozik a kozmosz szó. – II. Értékelése. Jóllehet az ÚSz átveszi a maga korának és a környező ~nak a ~képét, saját kozmológiát nem fejleszt ki, inkább elhatárolja magát a kozmológiától, ha gnosztikus kozmológiák formájában szembekerül vele (vö. 1Tim 1,4; 4,7; 2Tim 4,4; Tit 1,14; 3,9; Júd; 2Pét).

A ~ra vonatkozó megállapításoknak csak annyiban van jelentőségük, amennyiben kapcsolatban állnak az üdvösség tört.-ével. – A ~ az a hely, ahol az emberek élnek és a történelmük zajlik, tehát azonos jelentésű a lakott földdel (oikumené). Így lehet szó a ~ minden országról (Mt 4,8; vö. Lk 4,5), a ~ népeiről (vö. Mt 6,32; Lk 12,30), az egész ~ elnyeréséről (Mk 8,36). Hasonló értelemben szerepel a szó akkor is, ha (a rabbinista szóhasználatnak megfelelően) az olvasható a Bibliában, hogy ember születik a ~ra (Jn 16,21, talán 1,10 is), v. hogy az ember semmit nem hozott magával a ~ra és nem is visz el semmit (1Tim 6,7). A kozmosz ilyen értelmű használatának is csak akkor van jelentősége teol.-i szempontból, ha az „emberek ~a” kapcsolatba kerül az üdvösség tört.-ével. Innen már csak egy kis lépés és a kozmosz 'emberiség' értelmet kap. Minthogy az ÚSz-ben Pál és János az emberiséget az Istenhez való viszonyában és szorosan az üdvösség tört.-éhez kapcsolódva szemlélik, a kozmosz az ő írásaikban teljesen új jelentést kap. – 1. Pálnál abból következően, hogy a kozmosz a test, a bűn és a törvény mellett az üdvött. fontos fogalma, mint a 'mostani idő' ellentéte lett az 'eljövendő idő'-nek. Mint a jelen idő a kozmosz nemcsak a mulandóságnak van alávetve (1Kor 7,31), hanem a gonosznak, az „e világ istené”-nek is a hatalma alatt áll, aki a ~ fiait a maga uralma alá kényszeríti. Ádámmal a ~ba jött a bűn és a bűnnel a halál (Róm 5,12–14). A bűn és a halál uralkodnak az emberen, úgyhogy az egész ~, azaz minden ember bűnös Isten színe előtt (3,19) és Isten ítélete alá esik (3,6; vö. 1Kor 6,2). Így a kozmosz a bűn hatalma alatt álló, megváltatlan emberiség. Ez teszi érthetővé, hogy a kozmosz és a test egymás szinonimái lehetnek: a ~ bölcsessége (1,20; 3,19) a test szerinti bölcsesség (vö. 1,26: a gör. eredetiben). Az egész ellentét Isten és a ~ között azáltal vált nyilvánvalóvá, hogy „a ~ fejedelmei” keresztre feszítették „a dicsőség Urát” (2,8), Isten azonban „Krisztusban kiengesztelődött a világgal” (2Kor 5,19). Akik Krisztusban hisznek és a keresztségben vele eltemetkeztek és új életre támadtak (vö. Róm 6,3–5), kiszabadultak ebből a gonosz ~ból, mert Jézus Krisztus feláldozta magát értük (Gal 1,4); az Atya kiragadta őket „a sötétség hatalmából” és helyet adott nekik „szeretett Fia országában” (Kol 1,13). Az Istennel Jézus Krisztusban való → kiengesztelődés óta a kozmosz többé nem ~, hanem új teremtmény (Gal 6,15; vö. 2Kor 5,17). A keresztyének a ~ban vannak (1Kor 5,10; Fil 2,15), és ki kellene szökniük a ~ból, ha el akarnak kerülni a rosszat, a bűnt (1Kor 5,10), sőt érintkezniük is kell a ~gal; mégis, úgy kell felhasználniuk a ~ot, mintha nem élnének vele (7,31); mert nem szabad használniuk a ~hoz (Róm 12,2; vö. Jak 1,27). Így Pálnál a kozmosz nemcsak teol.-i és krisztológiai fogalom, hanem eszkatológiai értelmet is hordoz. Ha az ap. az „e világ – eljövendő világ” ellentétét a zsidó apokaliptikából vette is át, az nála teljesen új tartalommal töltődött azáltal, hogy az ő hite szerint az új eón Krisztussal már elkezdődött. De még valamire föl kell figyelniünk. Nevezetesen: amint Pál szerint a bűn fölülmúlja az embert és kozmikus méreteket ölt (vö. 1Kor 2,6.8; 2Kor 4,4; Ef 2,2), úgy a megváltás is Krisztus által. Átfogja az egész teremtést (vö. Róm 8,22; Kol 1,20); Krisztus legyőzte ennek a ~nak az erőit és hatalmait (2,15; vö. Ef 2,2), és „átadja az Istennek, az Atyának az uralmat, miután minden felsőbbiséget, hatalmat és erőt megsemmisített” (1Kor 15,24). – 2. János a kozmosz fogalmát sokkal inkább a teol.-i gondolkodás középpontjába állítja, mint bárki más az ÚSz szerzői közül. Jn-ban a szó 77-szer szerepel, 1Jn 23-szor, 2Jn 1-szer tartalmazza. A kozmosz az a színhely, ahol a megváltás drámája lejátsszódik. A ~ iránti szeretete indította az Atyát arra, hogy elküldje a Fiát a ~ba (Jn 3,16); Jézus úgy jön, ahogy a Keresztelő hirdeti: az Isten Báránya, aki elveszi a ~ bűneit (1,29; vö. 1Jn 2,2); Ő a ~ Üdvözítője (Jn 4,42; 1Jn 4,14; vö. Jn 3,17); Ő a ~ világossága (8,12; 9,5; vö. 3,19; 12,46; 1,9). De a ~ nem ismeri fel (1,10), nem hisz benne, gyűlöli (7,7; 15,18), így a ~ba küldése a kozmosznak nem megmenekülésére szolgál, hanem ítéletére válik. Ez az ítélet Jézus halálával kezdődik el „ennek a világnak a fejedelme” fölött (12,31; 16,11; vö. 14,30). Ennek a nem az emberek ~ához tartozó „fejedelem”-nek már a pusztá említése is jelzi: a kozmoszt nem szabad az emberiségre, a bukott, bűnös emberiségre korlátozni. A kozmosz mintegy személyes értelmet kap: „a Megváltó nagy ellenzéke az üdvösség történetében” (H. Sasse). Egyszersmind kollektív személyiség, akit „ennek a ~nak a fejedelme” képvisel. Amint a Krisztusban hívők Krisztusban vannak (vö. 15,2.4.7), úgy a Krisztusban nem hívő egész kozmosz „a gonosz hatalmában” van (1Jn 5,19); amint a megdicsőült Úr „bennük” van, úgy a kozmosz „a gonosz hatalmában” van (4,4; vö. 5,9); Krisztus legyőzte a ~ot (Jn 16,33); de övéi még a ~ban vannak, ezért a ~nak minden gyűlölete ellenük irányul. Ez nem

véletlenül v. félreértésen alapszik; szükségszerűen következik abból, hogy a tanítvány Urához tartozik, és hogy Jézus tanítványai – mint maga Jézus – nem „a világból” valók. Főpapi imájában mondja Jézus: „a világ gyűlölte őket, mert nem a világból valók, amint én sem vagyok a világból való” (17,14). 8,21–23: itt Jézus ezt mondja a hitetlen zsidóknak: „Elmegyek és keresni fogtok... Ahova én megyek, oda ti nem jöhettek... Ti innen alulról valók vagytok, én meg felülről való vagyok; ti e világból vagytok, én nem e világból vagyok”. Krisztus tanítványai a hitetlen zsidókkal ellentétben nem ebből a ~ból valók; ők felülről valók, mert mint a szőlőveszszők a szőlőtőkével, egyek az Úrral (vö. 15,1–8). Nem „a világból” valók, mert Urukkal már átmentek „a halálból az életre” (5,24), újjászülettek a Lélekből és már nem testből valók (3,5 kk.). Azért gyűlöli őket a ~, mert létüket már nem a ~ban, hanem Krisztusban birtokolják. Így a ~tól kapott gyűlölet éppen úgy külső jele a Krisztushoz tartozásnak, mint az egymás iránti szeretetük (1Jn 3,13 kk.). Minthogy Krisztus a ~ban hagyja övéit, főpapi imájában így imádkozik értük az Atyához: „Nem azt kérem tőled, hogy vedd ki őket a világból, hanem hogy óvd meg őket a gonosztól” (Jn 17,15). A ~ megmentése, üdvözítése a küldetésük, amint Krisztus is a ~ Üdvözítőjéül jött a ~ba (4,42; 1Jn 4,14; vö. Jn 3,17). De a ~ nem ismeri őket, amint Krisztust sem ismerte fel (1Jn 3,1), de ők tudják, hogy az, aki bennük van, nagyobb mint aki a ~ban van (4,4), és megvallhatják: a mi hitünk a győzelem a ~ fölött (5,4). – János írásaiban tehát az ellentét egyfelől Isten, Krisztus és az Egyház, másfelől a ~ között, a tetőfokát érte el. De János gondolatait nem szabad másként értenünk, mint Páléit: mint Pálnál, Jánosnál sem dualizmus az Isten és a kozmosz ellentéte; mint Pál, János sem a teremtett ~ot érti kozmoszon, hanem a bűnbe esett emberiséget, Isten eszkatologikus küldöttével, Krisztussal szemben tanúsított hitetlen és gyűlölettől fűtött magatartásában; amint Pálnál, Jánosnál is felülmúlja a bűn és a megváltás az emberi mértéket, és kozmikus méreteket ölt.

világégés: 1. A fogalom. a) 2Pét 3,7.10.12: az → ítélet napján (3,7), az → Úr napján (3,10) a világ tűz marta-lékává válik. Ahogy a vízözön elpusztította az ősvilágot, a tűz is kozmikus katasztrófát idéz elő, a szó fizikai értelmében: az egek (vsz. az égboltozat) nagy robajjal megszakadnak, lángba borulnak, az elemek (a csillagok v. azok az elemi alkotórészek, amelyekből a világ áll) a tűz hevétől felbomlanak v. megolvadnak (3,10.12). – b) Az Úr napja bemutatásának hagyományos módjától 2Pét leírása szembeötlő módon eltér, mégpedig személytelen jellegénél fogva. Míg az ÚSz más helyein a győztes és üdvösséget hozó Krisztusnak személyes eljövetele áll az eszkatologikus események középpontjában, és a kozmikus jelenségek, ha elengedhetetlenek is, inkább csak díszletül szolgálnak; 2Pét ezeket a kísérő jelenségeket állítja elénk – tűz formájában – fő kérdés-ként a parúzia várásának leírásában, legalábbis negatív szempontból (a pozitív szempont az új ég és az új föld). A parúzia itt nem úgy értendő, mint Krisztus végérvényes eljövetele, dicsőségben (amire a 3,14 céloz, ha csak személytelenül is), hanem katasztrófának kell felfogni, amely a kozmosz pusztulását jelenti fizikai értelemben véve. – c) Ez azonban nem zárja ki, hogy a szóban forgó részlet tartalmát ne erkölcsi és szoteriológiai tanításként értelmezzük. A tűz fogalma az eszkatológiai üdvösségben való hit szolgálatában áll – egyszer Isten végét veti a bűnnek, a rossznak (vö. 3,7 és 3,9.11), új kozmoszt teremt, ahol az igazság lakik (3,13; vö. Iz 65,17; 66,22; Jel 22,1). A ~ tehát a szerzőnek a romlott jelen világ végéről alkotott elképzelését tükrözi, amelyre saját kora is rányomta bélyegét. – 2. Eredete. a) A ~ fogalmával a szibillai jóslatokban is találkozunk; ezek részletesen bemutatják, hogy miként fogja a világot a tűz megsemmisíteni. Rokon gondolatok a gör.-öknél, a perzsáknál és más népeknél is föllelhetők. Mint Hérakleitosz, úgy a sztoicizmus is számol egy időszakonként rendszeresen ismétlődő ekpüroszisz-szal amikor a világ áldozatául esik őselvének, a tűznek, hogy aztán újra létrejöjjön. A perzsa eszkatológia egy csillagot említ, amely a földre hull és az ércet a hegyekben megolvasztja; ebből tüzes lávafolyam támad, amely elönti a földet és iszonyatos kínokat okoz a bűnösöknek, az igazak azonban úgy fogják érzékelni, mintha langyos tejben fürdenének. – b) Jahve haragjával és az ítélet napjával kapcsolatban gyakran esik szó az ÓSz-ben a → tűzről. A legtöbbször Isten fölségének v. büntetésének bemutatására szolgál (Iz 30,30; 60,15 kk.; Jer 15,14; 17,4; Mik 1,3 kk.; Náh 1,6; Mal 3,1.19), olykor azonban kozmikus méreteken is előfordul (vö. MTörv 32,22; Szof 1,18; Iz 51,6: „szétoszlik az ég, mint a füst”).

Biztos, hogy a 2Pét elsősorban ezeken a hagyományos elképzeléseken alapszik. Másfelől viszont a szerző fizikai-kozmosz kérdések iránti érdeklődésének is volt szerepe a 2Pét megírásában; ui. apologetikai hajlamának is, amely arra sarkallta, hogy szkeptikus olvasói számára az Úr eljövételének hittételét felfoghatóvá tegye. Mindez együtt a hellén eszmék hatását teszi valószínűvé.

világkép: → égboltozat, → föld, → világ.

világosság, fény: I. Az ÓSz-ben. A) Konkrét értelemben. Az ÓSz ismeri a ~ fogalmát, de – mint az ókori K-i kozmogónia is – a naptól független valóságként (Ter 1,3–5; vö. Jób 38,19, ahol a fény lakóhelye mellett a sötétség lakóhelye is megjelenik). Gyakran van szó az ÓSz-ben reggeli ~ról (1Sám 14,36; 25,22; 2Sám 17,22; 2Kir 7,9; Szof 3,5), és egész általánosságban jelenthet 'reggel'-t v. 'nappal'-t is (Bír 19,26; Jób 24,14). Az ókori K-en dívott a csillagok kultusza (vö. MTörv 4,19); ezzel, valamint a későbbi iráni és hellén felfogással szemben az ÓSz-ben semmi nyoma annak, hogy Izr.-ben isteni tulajdonságokkal ruházták volna fel a ~ot, amelyet Isten teremtett (Ter 1,3–5; Iz 45,7). Ugyanígy az Ő teremtményei a világítók: a nap, a hold és a csillagok is (Ter 1,14–18; Zsolt 8,4; 74,16; 136,7–9; 147,4; Jer 31,35; Ám 5,8); ezek Isten dicsőségére szolgálnak (Zsolt 148,3; Dán 3,62 kk.: LXX), és mutatják az égen az időnek Istentől szabott rendjét (Ter 1,14; Zsolt 104,19; Jer 33,25). – Ehhez a szóhasználathoz kapcsolódik a képes nyelv: Isten bölcsessége és hatalma „napvilágra hozza” a rejtett dolgokat (Jób 12,22; 28,11). A szem ~a a látóképessége (vö. Zsolt 38,11), ezért valakinek az elsőszülötte olyan drága, mint a szeme fénye (Tób 10,5). A héb.-ben 'világosságot, fényt látni' a. m. 'élni' (Jób 3,16; 33,28 kk.; Zsolt 36,10; 49,20; Bár 3,20); 'világosságot adni' a. m. 'életet adni, létbe szólítani' (vö. Jób 3,20). – B) Átvitt értelemben. Mint ezek a kifejezések tanúsítják, a héb.-ben a ~ fogalma szorosán összekapcsolódott az élet fogalmával (33,30: az élet ~a; Zsolt 56,14: az élők ~a; Jób 3,20: „Miért hagyta világra jönni a szenvedőt, szomorú szívűnek miért adott életet?”; ui. szinonim a fény, a ~ az étellel: 15,5 kk. 18; Péld 13,9); ezzel szemben a → sötétség az alvilág képe. Minthogy Izr. fiai számára az élet az utódokban folytatódott, leszármazottukat is nevezhették fényűeknek, ~uknak (1Kir 11,36: „Dávidnak mindig maradjon égő mécsese szíнем előtt”; 15,4; 2Kir 8,19; vö. Zsolt 132,17); akinek nincs jövője, annak kialszik a lámpása, a ~a (Péld 24,20). Ebben az értelemben a ~ a jót, az életet, a boldogságot és az üdvösséget szimbolizálja (Jób 30,26). – Ezt az ember Jahve arcának fényében éli át (Zsolt 4,7; 44,4; 89,16); az ember arcának fénye derűs nyugalomra, megelégedettségére utal (Jób 29,24). Minden más nevezhető ~nak, ami az élet útját megvilágítja, beragyogja, vagyis az üdvösségre vezet; így Jahve szava (Zsolt 119,105), a törv. (Bölcs 18,4; Bár 4,2), Jahve igazsága, ill. ítélete (Iz 51,4; Oz 6,5; vö. Zsolt 37,6; Iz 62,1 kk.), továbbá a szülők tanítása és parancsa (Péld 6,23), a bölcsesség (Préd 2,13; Bölcs 7,10.26), az igazság (5,6), sőt az igazak útja, élete maga is lehet ~ (Péld 4,18; vö. Iz 58,8.10). E gondolat továbbfűzéseként a ~ oltalmat is jelenthet: szorongatott helyzetében a hívő Jahve ~ában bizakodik (2Sám 22,29; Jób 29,3; Zsolt 27,1; 43,3; vö. Mik 7,8); 2Sám 21,17: nehéz katonai helyzetben a király (Dávid) „Izrael fáklyája” (= világossága); vö. Péld 16,15. – C) Jahve világossága. Maga Jahve csak ritkán szerepel ~ként az ÓSz-ben (2Sám 22,29; Zsolt 18,29; Mik 7,8 a főntebb említett értelemben; Iz 10,17: Izr. fényességeként; 60,1.19 kk.: Jeruzsálem örök ~aként); annál gyakrabban találkozunk a ~gal Jahve dicsőségének (→ Isten dicsősége) predikátumaként. Jahvét a fény úgy veszi körül, mint köntös (Zsolt 104,2). Nála lakik a ~ (Dán 2,22; vö. 1Tim 6,16). Megjelenésének a ~ és a tűz a kíséző jelensége (Kiv 3,2; 19,18; 24,17; Zsolt 18,9; Hab 3,4; vö. Ez 1,4.13.27 kk.; Dán 7,9 kk.; → teofánia). A → felhőben, amely Jahve jelenlétének jeleként vezeti Izr. fiait a pusztában, éjjel tűz világít (Kiv 40,38; Szám 9,15 kk.). Mint az életnek, a ~nak is Jahve a forrása (Zsolt 36,10). Így Izr. az eljövendő örök üdvösséget is ~ként várja. → Isten szolgáját Jahve a nemzetek ~ává tette (Iz 42,6; 49,6; vö. 42,16); a messiási időben – az ígéret szerint – nagy ~ támad (9,1 kk.). Bár az → Úr napját a prof.-k nem ~ként, hanem sötétségként mutatják be (Jo 2,2; Ám 5,18.20; 8,9; Szof 1,15; vö. Ez 32,7 kk.; 34,12), az eszkatologikus időt mégis úgy állítják eléink mint ragyogó ~ot (Iz 30,26). Jeruzsálemet egészen betölti Istene dicsőségének fénye (60,1 kk. 19 kk.), és maga is ~ lesz, ragyogni fog (60,3), ahova áramlani fognak a népek, hogy részük legyen a ~ban. – II. Kumránban és a korai zsidó irodalomban folytatódik az ÓSz szimbolikája,

helyenként azonban találkozunk további fejlődéssel és élesebb megfogalmazásokkal. A természetes ~hoz és sötétséghez hasonlóan, amelyek kizárják egymást, a jó és a rossz közötti áthidalhatatlan ellentét a kumráni iratokra jellemző etikai dualizmus alapjává válik. Az emberek 2 csoportra oszlanak. A „~ fiai” (1QS 3,13.24 kk.), akik nyilván a kumráni közösség tagjaival azonosak, a ~ (3,3.20), az igazság (4,6), az igazságosság és az erkölcsi tökéletesség (passim) útján járnak, ez egyértelmű az Isten útjain járással (3,9 kk.), s örök boldogságra vezet (4,7 kk.). Ezzel szemben a „sötétség fiai” gonosz fajzatok (1QM 15,9); amit tesznek, az sötétség és gonoszság; az igazságtalanság fiait, akiket „a sötétség angyala” (1QS 3,20 kk.) vezet, útjuk romlásba, örök kárhozatalba viszi (3,20 kk.). A 2 csoport kibékíthetetlen ellentétben van egymással, sőt szabályaik szerint a kumráni közösség tagjai gyűlölni kötelesek a „sötétség fiai”-t (1,9 kk.). 1QM, a háborús szabályzat leírja a „~ fiai”-nak harcát a „sötétség fiai” ellen, amely az időben és eszkatologikus szempontból egyaránt zajlik, hogy a „~ fiai” végérvényesen legyőzzék a sötétséget és megsemmisítsék a „sötétség fiai”-t (13,15 kk.). – Hogy ez a taniráni hatásra vezethető-e vissza, az még nyitott kérdés. De bármilyen éles ellentétben állt is Kumránban a ~ mennyei, eljövendő országa a sötétség világával, metafizikai értelemben vett dualizmusról azért nem volt szó. A ~ és a sötétség, a jó és a rossz nem abszolút elvek. Inkább ellentétes pólusok, amelyekhez az ember igazodik, természetesen a ~, ill. az igazság lelkeitől v. a sötétség, ill. a gonoszság lelkeitől (1QS 3,18 kk. 24) vezérelve, és ezek vezetőitől, ti. a ~ „fejedelmé”-től v. az „angyal”-tól és ellenfelétől vezérelve. Amint azonban a természetben váltakozik a nappal és az éjszaka, úgy a ~ lelkei is, a sötétség lelkei is Isten teremtményei (3,25), ebből következően csak viszonylagos hatalommal bírnak abban a harcban, amely a világ fölötti uralomért folyik. Ebben a harcban az ember nem pusztán tétlenségre ítélt szenvedő alany; ellenkezőleg: állásfoglalásával maga dönti el, hogy a „~ fiai”-hoz v. a „sötétség fiai”-hoz akar-e tartozni (ezzel mintha ellentétben volna a kumráni tanítás egyfajta dualizmusa, amely szerint Isten már az „anyaöltől” kiválasztotta az embert az egyik v. a másik csoport tagjául; vö. 1QH 15,14–17). Ez a döntés akkor válik véglegessé, amikor a „látogatás” napján Isten a gonoszokat végérvényesen megsemmisíti (1QS 4,19.26). – III. Az ÚSz-ben folytatódik az ósz-i szimbolika, de egészen a Jézus Krisztusban elkezdődött üdvösségre irányul (vö. Mt 4,16 és Iz 9,1: Lk 2,32 és Iz 42,6; 49,6), ugyanakkor erősen etikai színezetet kap. – A) Isten a fények (csillagok) Atyja, Teremtője, tőle származik minden jó adomány (Jak 1,17). Megközelíthetetlen fényességben lakik (1Tim 6,16), mint az ÓSz-ben, a fény Isten dicsősége megjelenésének a jele (Mt 17,2; Lk 9,29; ApCsel 9,3; 22,6; 26,13; vö. Lk 17,24). Az égi küldötteket is fény övezi (Mt 28,3; Lk 2,9; ApCsel 12,7) v. ragyogó fehér ruha van rajtuk (Mk 16,5; Lk 24,4; Jn 20,12; ApCsel 1,10). – Az égből ragyog fel a világnak az ev. ~a (vö. 2Kor 4,4.6; 2Pét 2,19), az a ~, amelyet nem szabad véka alá rejteni, hanem a tartóra kell tenni, hogy világítson (Mk 4,21; Lk 8,16). Aki engedi, hogy ez a ~ vezesse, maga is ~gá válik életvitele, példája által (Mt 5,14–16; vö. Ef 5,13; Fil 2,15), benne van a ~ (Mt 6,22 kk.; Lk 11,34–36); 16,8: itt a ~ fiai kifejezés is így értelmezhető; de még mélyebb értelmű az a ~, amely tanúságot tesz a ~ról (Jn 5;35; vö. 1,7 kk.). – B) Pál szerint a hívő keresztényeket Isten már áthelyezte a ~ országába (Ef 5,8; vö. Kol 1,13; 1Pét 2,9), amelynek kapuját Jézus Krisztus nyitotta meg megváltó halálával. A keresztények a ~ fiai, gyermekei lettek (Ef 5,8; 1Tesz 5,4–6), de nem szabad többé elaludniuk és a sötétséggel közösségbe kerülniük, hanem éberem kell virrasztaniuk, felöltve a „~ fegyverei”-t (Róm 13,12), és példamutató étellel „a ~ gyümölcsei”-t kell teremniük (Ef 5,9), hogy a – hamarosan elérkezőnek képzelt – parúzia alkalmával örökre részesedjenek „a szentek örökségé”-ben, a ~ban (Kol 1,12). – C) János a ~ szimbolikáját még jobban elmélyítette. Szerinte az Isten ~ (1Jn 1,5) és ~ban él (1,7). Csak a ~ban lehet vele közösségben lenni (1,6 kk.). Hogy az emberek eljuthassanak erre a ~ra, maga a ~ jött el a világba Jézusban (Jn 1,4 kk. 9; 3,19; 12,35 kk. 46), aki azt mondhatta magáról, hogy „a világ világossága” vagyok (8,12; 9,5). A ~ eljövételének tanúsítása áll János írásainak középpontjában; és az a kapcsolat, amely az élet és a ~ közt már az ÓSz-ben is megtalálható, a tetőpontját éri el: ez a ~ maga az élet (1,4), és az embereknek valóban osztályrészükül juthat az élet ~a (8,12). Akik hittel Jézushoz kötődnek, általa a ~ fiaivá, gyermekeivé válnak (12,36). De „a világosságban járás”, vagyis Jézus követése (8,12) és a többi ember szeretete (1Jn 2,9; vö. 3,18: a „testvérek tettel és igazsággal” szeretése) a hiteles bizonyítéka a megváltottságnak; ez tanúsítja az Istennel való közösséget és

ez a záloga az örök üdvösségekben való részesedésnek. – A tört.-i háttérre és arra nézve, milyen hatások érvényesültek Pál és János teol.-jában: → János evangéliuma, → kinyilatkoztatás, → Pál apostol, → Szent János első levele, → Szent János második és harmadik levele.

villám: Isten (tüzes) → nyila (Jób 1,16; Zsolt 18,15; Hab 3,11; Bölcs 5,21), → fegyvere (Jób 36,32; MTörv 32,41 kk.). Több K-i istenség (Hadad, Tesub) visel fegyverként ~ot. A ~ Isten hatalma alatt áll (Jób 38,35; Zsolt 104,4; 135,7; Bár 6,61) és kísérő jelensége a → teofániáknak az ÓSz-ben (Kiv 19,16; 2Sám 22,9; Zsolt 18,9; Ez 1,13; Zsolt 77,18 kk.; 97,4) és az ÚSz-ben (Jel 4,5; 8,5; 11,19; 16,18) egyaránt. Dán 10,6: a látomásban látott férfi (angyal) arca olyan volt, mint a ~; Mt 28,3: a feltámadt Jézus sírjánál az Úr angyalának tekintete szintén. 24,27: „Ahogy a villám napkeleten támad és napnyugatig látszik, olyan lesz az Emberfiának eljövetele is; Lk 10,18: a sátán „mint a villám, úgy bukott le az égből”; e helyeken a hasonlat egyetemességet (mindenütt látható) és pillanatnyiságot érzékeltet. → íj, → kultikus ábrázolások, → mennydörgés.

vipera: A héb. peten és efah egy állattanilag közelebből meg nem határozható mérges → kígyót jelöl, amelyet rendszerint ~nak (gör. ekhidna) fordítanak. Az állat, mint még ma is, főleg a Negeben fordult elő (Iz 30,6), de Máltán is volt (ApCsel 28,3–6). Iz 59,5: ~tojások. A ~ mérge (Jób 10,14.16) a bűn képe (MTörv 32,33) v. a bűn büntetése (Sir 39,30). Az igazaknak nem árt a ~, a messiási korban is ártalmatlan lesz (Iz 11,8; Zsolt 91,13). – 58,5: a „süket” ~, amely bezárja fülét a vallási megátalkodottságot jelképezi. Mt 3,7; 12,34; 23,33: a farizeusok ~k fajzata.

víz: Sirák fia az élethez elengedhetetlenül fontos dolgok sorában első helyen említi a ~et (Sir 29,21; 39,26). Minthogy a ~ nélkülözhetetlen a növények, az állatok és az emberek fennmaradásához, Palesztina viszont nagyon szegény volt ~ben, egész sor intézkedésre volt szükség az égből hulló és a földből feltörő ~ kellő kihasználásához (→ áradás). – I. Vízellátás. Ahol nem voltak → források, ott az eső~et (az évnek csak bizonyos hónapjaiban esett az → eső!) → ciszternákba gyűjtötték. Ciszternákon kívül → kutak is voltak Palesztinában; ezeket a talaj~ táplálta. Csak sík területeken ástak kutat, és sokszor itt is igen mélyre kellett ásni, hogy mindig elegendő mennyiségű ~ legyen a kútban. Mesterséges tavakba (→ tó) és medencékbe is gyűjtötték az eső- és a forrás~et (2Sám 2,13; 4,12; 1Kir 22,38; Én 7,5). Jeruzsálemben több ilyen tó is volt (Iz 7,3; 22,9.11; 36,3; vö. Neh 2,13–14; Jn 5,2.4; 9,7.11). Hogy ostrom idején elegendő ~ legyen Jeruzsálemben, Hiszkija csatornát vágatott a sziklába, így a Gichon-forrás~e a falakon belülré került (→ Siloe); hasonló óvintézkedéseket másutt is hoztak (Gibeon, Megiddó). – II. Felhasználása. A) A mindennapi életben. A ~ volt a szokásos ital; olykor ecettel (Rut 2,14) v. borral (2Mak 15,39) vegyítve itták. Az élő, vagyis a forrásból fakadó ~et többre becsülték a ciszternából valónál. A háztartás céljaira az asszonyok és lányok kötelessége volt ~ről gondoskodni (Ter 24,11.15; 1Sám 9,11; Jn 4,7). Ha férfi vitt vizeskorsót, az szembeötlött (Mk 14,13). Azzal, hogy a szentély számára ~et hordjanak, Józsué a gibeonitákat bízta meg (Józsué 9,21.23.27; vö. MTörv 29,10). – B) Kultikus célra. A kultikus életben fontos szerepet töltött be a → mosakodás. A mosakodással kultikus cselekményként először Jákob tört.-ében találkozunk (Ter 35,2). Izr. fiainak tisztálkodással kellett előkészülniük Jahve megjelenésére a Sinai-hegyen (Kiv 19,10). Áldozatként v. áldozat részeként nem szerepel a ~ sem a Pentateuchusban, sem Ezekielnél. Így a ~ Jahve elé öntése (1Sám 7,6) minden bizonnyal valamilyen jelképes cselekmény volt. A törv.-ben a tisztasági előírások az idők folyamán egyre bonyolultabbá váltak (Mt 15,2; Mk 7,3 kk.); a farizeusok szórszálhasogató módon törekedtek megtartásukra. A → lábmosás, amely teljesen profán jellegű volt, és mindig alacsonyrendű szolgál feladatnak számított, az → utolsó vacsorán különleges értelmet kapott: az alázat nyilatkozott meg benne (Jn 13,1–17). Különös felhasználása volt a ~nek az istenítéleten, amelynek a hűtlenséggel vádolt asszonyt vetették alá (Szám 5,12–31; → féltékenységi áldozat, → tisztítóvíz). A száműzetés után fontos szerepet játszott a ~ a sátoros ünnep megülésekor: egy pap aranykannába 3 log (kb. 1 1/2 liter) vizet merített a Siloe tavából; ezt nagy ünnepélyességgel a Templomba vitték és az áldozatul felajánlott borral az égőáldozat oltárára öntötték. – A → keresztségben a ~ kultikus felhasználása a tetőpontját érte el. – III. A képes beszédben a ~zel összefüggő kifejezések egy része a ~nek ahhoz a szerepéhez kapcsolódik, amelyet a

Biblia szerint a világ és az emberiség tört.-ében betöltött (Ter 1,2.7.9; 2,10; 6–8; Kiv 2,3–10; 7,20 kk.; 14,21–30; 15,23–25; 17,6; Szám 20,8–11; Józs 3,14–17; 1Kir 17; 2Kir 2,8.14.19–22; 3,16 kk.; 6,5 kk. stb.). Ha a ~ nem játszott volna olyan fontos szerepet az üdvösség tört.-ében, amelyet játszott, akkor is érthető volna, hogy gyakran szerepel a Bibliában képként, hiszen Palesztinában a lét szemmel látható módon függött a ~tól. A forrás, amelynek szüntelenül áramló ~e táplálta az életet, életben tartotta a növényeket, az állatokat és az embereket, gyakran szolgált utalásul arra, amiből v. akitől az üdvösség és az áldás származik. Így az igaz ember szája „az élet forrása” (Péld 10,11), ugyanígy a bölcs tanítása (13,14), a tudás és a bölcsesség is (16,22). Jahve az élő ~ forrásának mondja magát és így is nevezik (Jer 2,13; 17,13). Jézus is az élő ~ forrása (Jn 7,37–39; vö. 4,10.13 kk.). A ~, amelyet Jézus ígér, az a természetfölötti élet. Szóhasználatában Jézus az ÓSz-hez kapcsolódik, ahol az Isten áldásainak (Zsolt 1,3; 23,2 stb.), s főleg a messiási idő javainak bemutatására (Iz 11,9; 32,2.20; 41,18; 43,20 stb.) gyakran az áradó, termékenységet és életet adó ~ szolgál. Zsolt 63,2; 143,6: az Isten utáni vágyakozást a „tikkadt, kiaszott” föld érzékelteti. Jób a gyalzkodást úgy issza, mint a ~et (Jób 34,7); Zsolt 79,3: Jahve szolgálóinak vérét úgy ontották, mint a ~et. Péld 5,15: a figyelmeztetés, hogy ki-ki a saját ~ét igya, átvitt értelmet fejez ki: más asszonyának kerülésére, a saját feleséghez való hűségre int. Jelképezhet a ~ mindent, ami elmúlik (Jób 11,16); különösen a kiöntött v. kiömlött ~, amelyet nem lehet ismét összeszedni (2Sám 14,14; Zsolt 58,8). – Az esőzés idején a folyók medrei megtelnek, az ár mindent magával sodor; így a ~ a közelgő, pusztítással fenyegető ellenséget is jelképezheti (Iz 8,7 kk.; 17,12; 28,2.17; Jer 47,2). A gátak közé nem szorított, áradó ~ a veszedelem (Zsolt 18,17; 32,6; 69,3.16; 124,4 kk.; Siral 3,54 stb.) és az Isten haragjától való rettegés (Zsolt 88,17 kk.; Oz 5,10) képe.

201. Gibeon víztárolója. 3000 tonna mészkövet kellett kitermelni, hogy elérjék a vizet adó réteget

vizek:→ ősvíz.

víziló, behemót: Régen Alsó-Egyiptomban is meg lehetett találni, sőt a Tell Sukasban végzett ásatások tanúsága szerint a Kr. e. 3. évezredben Fönícia É-i partvidékén is élt. A Jób könyvébe beiktatott költemény (40,15–24) az óriási állatot (3000 kg is lehet) a teremtés remekének mondja (vö. Ter 1,21: nagy tengeri állat). Általában a vízben tartózkodik, könnyen úszik, de ha kell, a szárazföldre is kijön, különösen napnyugta után. Az embert v. az állatot (vö. Jób 40,20) ritkán támadja meg; elsősorban a vízben található növényekkel táplálkozik. → leviatán.

vízió: → látomás.

vízözön története: egy katasztrofális áradás leírása (Ter 6,5–9,19), amelyből csak Noé és családja menekült meg (8 személy: 7,13; 1Pét 3,20) egy bárkában. – I. Irodalmi szempontok. Általános vélemény, hogy a ~ 2 forrásból (J és P) tevődött össze. A szerzők arra hivatkoznak, hogy Isten különféle neveken szerepel, hogy eltérő a szó- és a nyelvhasználat, és hogy kettős elbeszélések is előfordulnak benne. Ezenkívül ellentmondásokat is tartalmaz, s olykor a motívumok is eltérők. Egészében véve úgy látszik, hogy a szerkesztő inkább a logikusabb felépítésű P-változatra támaszkodott, semmint a J-szövegre. – II. Az eredetiség kérdése. A) Izr. nem áll egyedül a vízözönrel kapcsolatos hagyomány terén. Más ókori népeknél is maradtak fenn feljegyzések egy hatalmas áradásról, amely az ősidőkben az egész országot pusztasággá tette. Ezek közül a mezopotámiai hagyomány áll legközelebb a bibliai tört.-hez, amelyet eddig ismert legrégebb formájában egy Nippurból származó szöveg őriz (kiadta: A. Poebel); ez egy sumer teremtéseposzhoz (Kr. e. 1900–1750) tartozik, és a különféle akkád változatok töredékeinek sorából áll (vsz. a Kr. e. 2000 és 1800 közé eső időből); a hőse Atramhaszisz. Ez a mezopotámiai változat ezenkívül még a Gilgames-eposz 11. énekének (legalábbis az aszírban) csaknem teljesen épen fennmaradt szövegében is megőrződött, és babilóniai formájában a Kr. e. 2.

évezred elejéig visszanyúlik. E szerint a szöveg szerint Gilgames megtudja Suruppak öreg királyától, Utnapistitől, az asszír-babilóniai Noétól, hogyan menekült meg családjával együtt az istenek segítségével, amikor a vízözön elárasztotta a földet és miként talált otthonra a boldogság szigetén. A Berosszosznak (Kr. e. 3. sz.) köszönhető gör. átdolgozást Euszebiosz beiktatta Khronikonjába; az Abdenosz összefoglalta elbeszélés ugyanakkor az Egyháztört.-ben kapott helyet. A vízözönre egyébként azok a tört.-i jellegű óakkád iratok is utalnak, melyek többnyire egészen a Kr. e. 18. sz.-ig visszanyúlnak. – B) Kétségtelen, hogy az akkád beszámolók több érintkező pontot mutatnak a bibliai tört.-tel. Mindenekelőtt: azonosnak látszik a hős neve: a sumer Zi-ud-súd-du, a gör. Sziszithrosz v. Xiszoutrosz ('meghosszabbított életkor'), a babilóniai Utnapisti (föltehetően az Uta-napistim-ruku rövidítése, amely a m. 'az, akinek meghosszabbították élte napjait' v. más értelmezés szerint 'Uta az életem') és a héb. Noé vsz. 'a meghosszabbított', az etióp szóra visszavezethető 'hosszú ideig tartani' jelentés miatt; Ter 5,29: népetimológia). Mindegyik elbeszélésben tudtul adja az istenség a hősnak a küszöbön álló áradást, és megtalálható a bárka építésére vonatkozó felszólítás is. Minden élő elpusztul a bárkában lévők kivételével. A bárka egy hegynél köt ki, amelynek a neve mindegyik szövegben ugyanaz (P: Ararát; babilóniai változatban: Urartu földje). Mindkét elbeszélésben engednek ki – háromszor egymásután – madarakat, és a babilóniai hős is vár 7 napig, miként Noé, mielőtt a galambokat kiengedi. Az áradás után mutatnak be áldozatot (Jahve „beszívja” a kellemes illatot, ugyanez a kép a Gilgames-eposzban is). A kisebb eltéréseken kívül, amelyek a hajó formája, elnevezése, személyzete (az ÓSz-ben nem szerepel kormányos), menetiránya, a megmenekültek száma és sorsa, az áradás tartama stb. terén figyelhetők meg, nagyon fontos kérdésekben szembeötlő különbségek is mutatkoznak. A bibliai tört. monoteizmusával – amely ha olykor tartalmaz is antropomorf elemeket (pl. 6,5–8; 7,16; 8,21 kk.), tiszta egyistenhitet képvisel – az asszír-babilóniai elbeszélés vaskos politeizmusa áll szemben: az istenek egész sor durva emberi vonást mutatnak. Így a bibliai tört. kifejezetten etikai tendenciája sem lelheto fel az asszír-babilóniai elbeszélésben: a vízözön nem az emberek bűnének, hanem az istenek önkényének a következménye, ha olykor belejátszanak is etikai szempontok. A sok és nemegyszer lényeges különbség miatt aligha valószínű, hogy a bibliai ~ közvetlenül függ az asszír-babilóniai tört.-től, de mégis a sok – mellékes részletben megfigyelhető – egyezés miatt a legtöbb napjainkban élő katolikus exegéta fölteszi, hogy a bibliai tört. egy régi mezopotámiai hagyományra megy vissza, amelyet egy egészen más teol. szerint újra átgondoltak, és teljesen más erkölcsi tartalommal töltöttek meg. – III. A történelmi háttér. Valószínű, hogy az asszír-babilóniai hagyomány egy v. több katasztrófális áradásra vezethető vissza, amely igen tartós és nagy esőzéssel eshetett össze (vö. 7,4.11 kk.). Egy ilyen katasztrófa időbelileg nagyon messzire nyúlhatott vissza, az arányai pedig korlátozottak voltak. E föltevés mellett felhozhatók az Urban, Ninivében stb. végzett ásatások eredményei, a vízözönre vonatkozó utalások az óakkád tört.-i jellegű művekben, valamint a mezopotámiai őstört.-nek vízözön előtti és vízözön utáni korra osztása. A katasztrófának olyan hatása volt, hogy klasszikus tárgyává vált az akkád irodalomnak, ahol mondává szélesedve új dimenziókat és epikus színezetet kapott. A bibliai elbeszélés, úgy látszik, semmi egyéb, mint egy v. több tört.-i tény (földrajzilag és etnológiailag meghatározható katasztrófa) monoteista értelmezése és erkölcsi szempontból való magyarázata, amelyet v. amelyeket az akkád hagyomány erősen kiszínezett. Ha tehát a szerző azt mondja, hogy a víz az egész földet elárasztotta, úgyhogy minden ember odaveszett, akkor figyelembe kell vennünk meglehetősen korlátozott látókörét és az üdvösség tört.-ének azon távlatait, amelyek a tört.-i események bemutatásakor a szemé előtt lebegtek. Így a ~ben elsősorban azt kell keresnünk, hogy a szerzőnek milyen betekintése volt az üdvösség tört.-ébe és hogyan látta azt az utat, amelyet az emberiség vallási fejlődése során megtett. – IV. Vallási tanítás (kerügma). A) A ~nek J-változata egészében véve meglehetősen antropomorf. Jahvét az erkölcsi rend őreként állítja elénk; aki az egyre fokozódó erkölcsi romlás (6,1–4: az → Isten fiai) miatt újra meg újra rákényszerül, hogy haragra gerjedve beleavatkozzon a tört. folyásába és megbüntesse a bűnösöket; az igazakat (Noé és hozzátartozói a → szolidaritás ősi elve jegyében) megmenti Jahve (a → maradék gondolata). Maga Noé a hit példaképeként áll előttünk, aki a J látásmódja szerint vakon teljesíti Jahve parancsát anélkül, hogy tudná: mire való lesz a bárka (vö. Zsid 11,7). A vízözön után Jahve újra

megállapítja: az ember gonosz, a szíve rosszra hajlik (vö. Ter 6,5–8; 8,21 kk.), de ez most Jahve türelmének bemutatásához szolgál kiindulásul: Isten bizonyos mértékig „beletörődik” abba, hogy az ember bűnös, és irgalmában elhatározza (vö. 8,21 kk.), hogy megváltja és megszenteli. – B) A P is az erkölcsi romlás fokozódásával magyarázza Istennek a tört.-be való belenyúlását, a romlást a fennálló rend felbomlásaként értelmezve (6,10–13). A vízözönt a P a káoszba való visszahullásnak tekinti (vö. 7,6.11.18–21; 8,1.2a.3b.5.13a és 1,6–10; 8,15–18 és 1,26); ezzel a teremtés egész rendjét kérdéssé teszi. De akkor közbelép Isten üdvözítő akarata (8,1), és újra az ember hatalma alá rendeli a földet (vö. 8,15–18 és 1,26), amelyet megáld (vö. 8,17 és 1,22). Az emberiség előtt mintegy új kezdet lehetősége nyílik meg, ez azonban nem jelenti a paradicsomi állapotok visszatérését, inkább egy új kiindulópont (az ember már nem csupán növényekkel táplálkozik; vö. 9,3 és 1,29), a világnak egy Istentől meghatározott rendje (az ember nem abszolút úr; vö. 9,4: a vér fogyasztásának tilalma; 9,5 kk.: vérbosszú), amelyre az Istennel kötött, örökké tartó szövetség a biztosíték (9,8–11). Ez a szövetség minden élőlényre (9,10.12.16) és az egész világra, minden nemzedékre kiterjed: Isten kegyelmének felajánlása, amely a világ életének a záloga, és a szívárvány jelében fejeződik ki (a vihar istene ezt az ívet feszítette ki a felhőkre, amikor haragja lecsillapult) – ezzel kezdetét vette Isten türelmének az ideje (Róm 3,21–26). – C) Irodalmilag nézve a ~ a Ter-ben az emberiség → őstörténetének központi témája, amelyet a szerző üdvösségtört.-i szempontból elemez, ill. értékeli. A vízözön egy időszak végét és egy új kor kezdetét jelenti. Annak kinyilatkoztatása, hogy Isten, aki őrködik az általa teremtett mindenség fölött, büntetőleg belenyúl a tört.-be, de egyszersmind Isten üdvözítő akarata is elének tárja, amely felhasznál egy maradékot, hogy a világot megmentse. A bűn azonban a vízözön után sem veszít vonzóerejéből (vö. Kám, a bábeli torony építése), de mint pusztító és széthúzó erő háttérbe szorul Jahve életető és egységet teremtő működése mellett, amely Ábrahám kiválasztásához vezet; így az emberiség őstört.-e Izr. őstört.-ébe megy át. – D) A vízözön a keresztény hagyományban. 1. Az ókeresztény hagyományban némely szerzőnél Krisztus az új Noé, akit Isten megkímél (vö. Noé alakjának maradékként való értelmezésével: Sir 44,17–18; Hénoch [etióp] 106,18), hogy egy új teremtés feje legyen: 1Pét 3,20, 2Pét 2,4–9, Jusztinosz (Dialógus) és Jeruzsálemi Cirill (Katechesis 17,10) értelmezése szerint. – 2. A vízözön kapcsolatba kerül a keresztséggel (1Pét 3,21), mert itt a víz bizonyos értelemben ítéletet jelent, és a ~nek bizonyos számadatai (Ter 7,13: 8 személy) indítékul szolgálhattak a keresztséggel kapcsolatban különféle számmisztikai spekulációkhoz (pl. a keresztségnek a 8. napon, húsvétvasárnap = a teremtés 8. napján való felvétele: 1Pét 3,18 kk. – Jusztinosz: Dialógus; más motívum: Tertullianus De baptismo 8: a bárka az Egyh. képe). – 3. Az őskeresztény hagyományban a vízözönnel a vérkereszttség előképékként is találkozunk, amely az idők végén majd végét veti ennek a világnak (2Pét 3,5–7); ahogy a vízözön rátört Noé kortársaira, olyan váratlanul fog az ítélet napja is elérkezni (Mt 24,37–39; 2Pét 3,3–13). Az Isten közbelépése azért várat magára, hogy mint Noé korában, jele legyen Isten türelmének (1Pét 3,20). → világégés.

víztartó: Salamon templomában a szentély két oldalán 5-5, kerekkel fölszerelt, bronz ~ állt a papok → mosakodása (Kiv 30,19–21; 40,30–32) és az áldozati állat húsának leöblítése (2Krón 4,6) céljára. Bár a részletes leírás (1Kir 7,27–39; 2Krón 4,6) nem teljesen világos, azért képet tudunk róla alkotni. A → bronz medencével együtt a tíruszi → Hiram bronzműves készítette (1Kir 7,43). Hasonlíthatott ahhoz a Kr. e. 15–13. sz.-ből származó üsthöz, amelyet Ciprus szigetén találtak. Megiddóból is ismeretes egy hasonló eszköz. A ~ (mérete: 4×4×3 könyök) valójában egy bronz állvány volt, amelyet hármassal láttak el és amelyen egy rá helyezett nagy „gyűrű” egy üstöt tartott; ez 4 lat (= kb. 1500 l) víz befogadására volt elegendő. A 4 keréken mozgatható állványt oroszlánok, szarvasmarhák, kerubok és pálmák (vsz. reliefek) díszítették. Acház király az üstök állványait szétszedette (2Kir 16,17); később a széttördelt ~kat (bronz) elvitték Babilonba (25,13).

202. Kerek vízmedence-állvány Ciprus szigetéről, Kr. e. 2 évezred. Ilyen lehetett Salamon templomában is

vödör: víz merítésére, szállítására szolgáló nagyobb edény (Szám 24,7; Vg; Iz 40,15; Jn 4,11). Minden bizonynyal bőrből volt, és a száját 2 keresztbe tett fadarab tartotta nyitva (→ tömlő).

vőfély, a vőlegény barátja: → menyegző.

vőlegény: Az ÓSz-ben konkrét értelemben Jo 2,16-ben szerepel. Iz 61,10; 62,5: hasonlatban Jahvéra vonatkoztatva; Zsolt 19,6: a nap úgy kel fel, mint lakából a ~. – Az ÚSz-ben a böjttel kapcsolatban találkozunk vele (Mk 2,19 kk.: böjtölhet-e a násznép, míg vele van a ~; Mt 9,15; Lk 5,34), valamint a 10 hajadonról szóló példabeszédben (Mt 25,1–3) fordul elő a Messiásra vonatkoztatva. A szinoptikusok tehát azt az ÓSz-ben és a zsidóságban ismételt előforduló gondolatot, hogy Jahve jegyesi viszonyban van Izr.-lel, átviszik a Messiásra; de kérdéses, hogy a szövegeknek ez eredeti értelme-e. Annyi bizonyos, hogy a ~ fogalmát Pál – képes értelemben – Krisztusra vonatkoztatta (2Kor 11,3; Ef 5,22–33). → menyegző, → vérvőlegény.

völgy: 1. Földrajzilag. A héb. ÓSz a ~ fogalmát mindenekelőtt a gaj ('szakadék, szurdok' jelentésben is), afik ('patak völgye'; 'vízfolyás'), nahal ('patak', 'patak völgye', az arab vádi megfelelője), emek ('völgy', 'alföld, síkság') és bikah ('völgy', 'síkság') szavakkal jelöli. A ~ vízben gazdag (Szám 24,6; MTörv 11,11), csaknem paradicsomi jellegű (vö. 8,7; 11,10), különösen az idők végén (Iz 41,18; Jo 4,18), ezért kitűnő legelő (pl. Ez 34,13), és egyébként is buja növényzetű (vö. 1Sám 17,2.19; Én 2,1). Szántóföldjei Jahvét dicsérik (Zsolt 65,14), a Teremtőjüket (vö. 104,8). Ugyanakkor a ~ arra is igen alkalmas, hogy területén az ellenfelek összemérjék erőiket (Ter 14,8; Bír 5,15), ebből következően olykor holttestek borítják (vö. Jer 7,31 kk.; 19,6) és a siralom helye (Zak 12,11). – 2. Teológiailag és szimbolikusan. A ~ az emberi művelődés színhelye, egyzersmind azonban az emberi gőg melegágya, amelyet Isten ítélettel sújt (Ter 11,2–9). Némely isteneket ~ekben tiszteltek (vö. 1Kir 20,23.25.28), így elsősorban Baalt (Jer 7,31; → Hinnom völgye, → Jozafát völgye); vsz. azért, mert a vegetáció istene volt. ~ben zajlik le az eszkatologikus ítélet is a bálványok szolgálai fölött (Jo 4,2.12.14: a Döntés völgye). Ha Jahve kivonul ítéletre, lépései alatt kettéválnak a hegyek, ~ek nyílnak, ~ek omlanak be (Mik 1,3 kk.; Zak 14,3–5; vö. Iz 40,3 kk.) ~ben vívja meg Jahve eszkatologikus harcát Góggal (Ez 39,1–16). Másfelől a ~ az a hely, ahol Jahve kinyilatkoztatja dicsőségét; itt lesz az idők végén az országa (Iz 41,18 kk.; Zak 14,6–11); enyhe éghajlat és állandó nappali fény fogja jellemezni (14,6.8b.7). Végül: a ~ olykor próf.-i látomásoknak is színhelyül szolgál (vö. Ez 3,22–27; vö. Iz 22,1.5: Hinnom völgye).

Völgy-kapu: → Jeruzsálem.

vörös: → színek.

Vörös-tenger (héb. Jam suf; gör. Erüthra thalassza 'Vörös tenger', a partvidék vörös **kőzetéről**): A héb. Bibliában nem szerepel a ~ név, a LXX csak Bír 11,16-ban és az ÚSz (ApCsel 7,36; Zsid 11,29) fordítja ~rel a Jam suf kifejezést. Ezen több szentírási helyen nyilvánvalóan a Sínai-félszigettől K-re eső tengert, vagyis a mai Akabai-öblöt kell érteni (Kiv 23,31; Szám 14,25; 21,4; MTörv 1,40; 2,1; Bír 11,16; 1Kir 9,26; Jer 49,21); más helyeken viszont a kivonuláskor (→ kivonulás Egyiptomból) történt csoda színhelye (pl. Kiv 13,18). Bárhogy értelmezzük is részleteiben a kivonulás topográfiai adatait, ezt a helyet a Sínai-félszigettől Ny-ra kell keresni. A héb. suf biztosan azonos az egyiptomi twf 'papirusz' szóval, és édesvízi sásra utal. Bár a Sás-tengernek nem lehet egyiptomi megfelelőjét kimutatni, a Sás-föld, egy mocsaras vidék a delta É-i részén, ahol papirusznád bőségesen nőtt, kimutatható. H. Brugsch nyomán pl. H. Cazelles vsz.-nek tartja, hogy a suf eredetileg a Földközi-tenger olyan tengeröblére vonatkozott, amely elég nagy volt ahhoz, hogy tengernek lehessen tekinteni. Másrészt viszont megnehezíti a tengeri csoda helyhez kötését, hogy a bibliai hagyomány nem egységes. Így a voltaképpen átvonulás tört.-ében (14) csak általában 'tenger' szerepel.

Vulgáta, Vg: a Bibliának az a lat. szövege, amely a → Vetus Latina néven ismert lat. szövegek sokaságát a 7–8. sz.-tól végérvényesen háttérbe szorította. Létrejötté Szt Jeromos († 420) nevéhez fűződik. 383: Jeromos

kiadta az általa revízió alá vett ev.-okat. Az ólat. előzményekből mindenekelőtt a „Ny-i” gör. szövegből belekerült olvasatokot iktatta ki, ezenkívül azonban – a Damaszusz pápának ajánlott előszóban olvasható fejtegetéseitől eltérően – számos helyen stilisztikailag is módosította a szöveget. Az ÚSz második részében a ~ egészen más jellegű. Ez is átment ugyan bizonyos revízió, de a stilisztikai változtatások elenyészők. Ugyanakkor a revízió sokkal következetesebbnek látszik, mint az ev.-okban. Minthogy az eltérések ilyen nagymérvűek, ezt a munkát nem tulajdoníthatjuk Jeromosnak. Az ÚSz 2. részének a ~ szövegében – az ev.-októl és az ÓSz-tól eltérően – nincs Jeromostól származó előszava. Ezenkívül biztos bizonyíték (terminus ante quem) a ~nak Pál leveleit és a Katolikus leveleket felölelő részére, hogy Pelagius használta őket (Pál-kommentár, a 410 előtti időből). – Az ÓSz héb. szövegét Jeromos 390-től fordította. A lat. szöveg tört.-ében., amely eddig a → Hetvenes fordításhoz igazodott, ezzel döntő fordulat állt be, ha erős ellenállásba ütközött is. Jeromos stilisztikailag is gyakran módosította a korábbi szövegeket, különösen az elbeszélő jellegű részekben. Fordításával több helyen újra kiemelte az elmosódott messiási vonatkozásokat. – A zsoltároknak Jeromos héb.-ből készített fordításával (Psalterium iuxta Hebraeos) szemben a Karolingok korában lezajlott reformok után az a szöveg került előtérbe, amelyet Jeromos a LXX hatnyelvű szövege (→ Hexapla) alapján helyesbített (Psalterium Gallicanum). Jeromos már korábban, amikor még Rómában élt, revízió alá vette a zsoltárokat; ezt – helytelenül – azonosították az ólat. Psalterium Romanummal (→ Zsoltárok könyve). A Hexapla alapján javított szövegből a zsoltárokon kívül teljesen csak Jób és az Én maradt még fenn. Több könyvet Jeromos nem dolgozott át: Bölcs, Sir, Bár, 1–2Mak; ezeket a ~ a Vetus Latina szövegében tartalmazza; ugyanakkor – a héb. → kánontól eltérően – Judit és Tóbiás kv.-ét lefordította Jeromos, Eszt és Dán gör. kiegészítéseit pedig ezeknek a kv.-eknek a végéhez csatolta. – A középkori ~nak számtalan változata keletkezett; ezekben egymástól nagyon eltérő tendenciák érvényesültek. A jó szövegeken kívül olyan változatok is elterjedtek, amelyekben a ~ szövege erősen összekeveredett a Vetus Latinával. Bizonyos hitelességre törekvés csak a Karoling-korban figyelhető meg. Alkuin szövegét nem tekinthetjük a Nagy Károlytól elrendelt „birodalmi bibliá”-nak, vsz. csupán egyike azoknak a szövegeknek, amelyek annak jegyében készültek, hogy Nagy Károly kifejezetten sürgette a Biblia helyes szövegének helyreállítását. Ebben a korban valójában csak az Orléans-i Theodulf bibliáiban fennmaradt szöveg tekinthető tudományos igényűnek, bár megítélése terén az idők folyamán eltértek a vélemények; hatását a ~ra korábban lebecsülték. A Bár Theodulf szövegében került a ~ba. Egyébként lényegében Alkuin szövege szolgált alapul a párizsi egyetem szövegéhez, amely a középkorban irányadónak számított, és amelyen az első nyomtatott kiadások is alapszanak. – A Trienti zsinat (1546) a ~t autentikusnak nyilvánította, és elrendelte egy hivatalos kiadás előkészítését. A Caraffa bíboros által vezetett bizottság jó kéziratokat vett alapul, de V. Szixtusz más kiadást készített elő, amely ismét a párizsi szöveghez állt közelebb. A Sixtinát (1590) a pápa halála után bevonták, és VIII. Kelemen pápa idején (1592) a tőle nem sokban különböző Sixto-Clementinával váltották fel. Az ÚSz ~-szövegének oxfordi kritikai kiadását (1889-től) elsősorban H. J. White († 1934) alakította ki; a fő források: F (Fuldensis, 547), A (Amiatinus, 8. sz. eleje), G (Sangermanensis, 9. sz.), valamint az ev.-ok tekintetében Z (Harleianus, 6. sz.). – X. Piusz pápa a bencés rendet bízta meg (1907) a ~ kritikai kiadásának elkészítésével; → Neovulgáta. – Kiadások: J. Wordsworth–H. J. White–H. F. D. Sparks: N. T. latine secundum editionem S. Hieronymi... (Oxford 1889–1954). – Biblia Sacra iuxta latinam vulgatam versionem adiuvantibus B. Fischer OSB, I. Gribomont OSB, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit... R. Weber OSB (Stuttgart).

X

Xantikosz: → hónap.

Xerxész, Achaszvéros: perzsa király (ur. Kr. e. 485–465), I. Dárius Hisztaszpisz fia. A profán tört. számon tartja egyiptomi hadjáratát, s hogy elpusztította a lázadó Bábelt, továbbá a gör.-ök ellen viselt sikertelen háborúját. Az elvesztett csata után a fölkelők megölték. (Fia, I. Artaxerxész Longimánusz lett az utóda.) A Biblia szempontjából a zsidók iránt tanúsított magatartása érdemel figyelmet. Ezd 4,6 csupán azt említi, hogy a zsidók ellenségei vádat emeltek Júda és Jeruzsálem lakói ellen, de a panaszlevél tartalmáról és az ügy kimeneteléről

nem tudunk semmit. Fontosabb szerepet tölt be ~ Eszt-ben. Ahogy ez a kv. ~ jellemét bemutatja (intrikák az udvarban, a háremben), egybevág a profán történészek által róla rajzolt képpel (pl. Hérodotosz: inkább gáláns kalandor, mint erőskezű fejedelem). Egyébként más perzsa királyok alakjáról sem őrzött meg kedvezőbb képet a tört. – A Dán 9,1 említette ~ (Achasvéros) nem azonos a profán tört.-ből ismert ~szel.

Z, ZS

Zabulon: → Zebulun.

zacskó: → erszény.

zafír: Jahve trónját (Kiv 24,10), a főpap melltáskáját (28,18; 39,11) és az eljövendő mennyei Jeruzsálem falainak alapjait (Iz 54,11; Jel 21,19) díszítő → drágakő. Jób 28,6.16: a szerző ismert ~ lelőhelyeket. G. Hölscher ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a héb. szó nem a valódi, átlátszó ~t jelölte, amely a róm. császárság ideje előtt csaknem ismeretlen volt, hanem csak az ókorban ~nak nevezett, ezüst v. arany pontokkal teleszórt, átlátszatlan lazúrkőre utalt, amelyet sokra becsültek és – művészien – többféle formában feldolgoztak. A bölcsességet nem lehet ~on megvenni (28,16).

Zakariás, Zecharja, Zekarja (héb. 'Jahve ismét megemlékezett'): személynév. – 1. Izr. királya, II. Jerobeám fia, Jehu dinasztijának utolsó tagja. Kr. e. 743: hat hónapig uralkodott. Sallum vsz. az arámok biztatására összeesküvést szőtt ellene és Jibleámnál megölte (2Kir 15,8–12). – 2. Próféta, Jehojada pap fia. Joás király idejében ostromozta a júdeaiakat, amiért elpártoltak Jahvétől. A király parancsára megkövezték a Templom udvarán (2Krón 24,20–22). Jézus is utalt meggyilkolására (Mt 23,35; Lk 11,51). Az eredeti Mt vsz. csak ~ nevét tartalmazta, s egy későbbi másoló beletoldotta: „Barakiás fia”. – 3. Izajás barátja és tanúja (Iz 8,2); vsz. helytelenül azonosították Hiszkija király nagypapjával (2Krón 29,1). – 4. Próféta, Aggeus kortársa, → Zakariás könyvének szerzője. Iddó fiának, Berekiának (Barakiásnak) volt a fia, Iddó papi nemzetségének feje (Zak 1,1; vö. Neh 12,4). Ezd 5,1 és 6,14: Iddó fia, de a szó fiú unokát is jelenthet. I. Dárius Hisztaszpisz (ur. Kr. e. 521–485) uralkodásának 2. évében lépett fel a 8. hónapban, és a király 4. évének 4. hónapjáig működött. – 5. Pap Abija osztályából (1Krón 24,10), Erzsébet férje, Keresztelő János apja (Lk 1,5–25; 3,2). A 2. sz.-tól a hagyomány vértanúnak tekinti, főként Jakab protoev.-a alapján.

Zakariás könyve, Zak: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 11. a → kispróféták sorában. – I. Keletkezése. Az 1. rész (Zak 1–8) hitelességét az exegéták nem vonják kétségbe: ez a rész Zakariás próf. időhöz köthető belső élményeit tárja elénk, amelyekhez később hozzáfűzték Jahvének néhány megnyilatkozását (1,16 kk.; 2,10–17; 3,8–10; 4,6b–10a; 6,9–15; 7,4–14; 8,1–17.20–23). Ezzel szemben a 2. rész (9–14) hitelessége mind irodalmi, mind tárgyi szempontból megkérdőjelezhető: nincs ellátva címelekkel, s ha van is a f.-ek élén cím, az névtelen és nem keltezhető; sok eleme korábbi próf.-ktől való. Míg az 1. résznek a templomépítés áll a központjában, a templomszentelés az üdvösség idejét vezeti be, Zerubbábel pedig a Messiással kapcsolatos remények beteljesedését jelenti, addig a 2. részben nem esik szó a templomépítésről, a közvetlen teokráciára, valamint az eljövendő névtelen királyra mindössze egyetlen utalás található benne. Az biztosra vehető, hogy a 2. rész nem ugyanattól a szerzőtől való, ám a második Zakariás rejtélyes személyének azonosítása terén eltérnek a vélemények. – További nehézséget okoz a 2. rész keltezése. Bármennyi szerzőnek van is része létrejöttében, a 9–14 egészében semmiképpen nem tekinthető a fogság előtti időből valónak; az irodalomkritika számára egyre világosabbá válik, hogy archaizálással, azaz régi anyag feldolgozásával kell számolni. De tárgyi okokból a másik szélsőséges felfogás, ti. hogy a 9–14 a Makkebeusok korában keletkezett (Marti, Nowack, Duhm, Treves) sem tekinthető megalapozottnak. Végső fokon: a 9–14 szerzője, ill. szerzői, valamint keletkezésének ideje kérdésében a válasz még várat magára. Annyi azonban biztos, hogy a keletkezés idejének kérdését a 9–14-en belül egységenként külön-külön kell vizsgálni. Otzen szerint a 9 kk. Jozija korában keletkezett, a 11. f. közvetlenül a D-i ország (Júda) pusztulása előtt, a 12 kk. 3 darabja a fogság idejének elején

jött létre, a Zak 14 pedig egy apokalipszis a fogság utáni idő végéről. – Végül kérdés, hogy a 9–14 miként kapcsolódott hozzá az 1. részhez. Föltehető, hogy a 9–14; 12–14 és a Mal 1–3 felölelte gyűjtemények, amelyek mind massa ('mondás') felirattal vannak ellátva, eredetileg névtelenek voltak, és a szt. kv.-ek gyűjteményébe a 12 kispróf., vagyis Zak 1–8 után kerültek bele. Miután a 3. „mondást” Mal-hoz kapcsolták, a 2 másik Zak részévé vált. – II. Tartalma. 1. Három időhöz kötött jövendölés. a) 1,1–6: Dárius uralkodása 2. évének (Kr. e. 520) 8. hónapjától (a nap vsz. elsikkadt): megtérésre intés; akkor Jahve újra népe felé fordul. – b) 1,7–6,8: Dárius uralkodása 2. évének 11. hónapja 24. napjától, egyes szám 1. személyben fogalmazva 8 éjszakai látomást ölel fel: a 4 lovas (1,7–15; Jahve közbeiktatott ígéretei, 1,16 kk.); a 4 szarv (2,1–4); az angyal a mérőzsinórral (2,5–9; 2 helyen Jahve közbeiktatott szavai: 2,10–13 és 2,14–17); → Józsué főpap igazzá válása (3,1–7; Jahve közbeiktatott szavai: 3,8 kk.); az arany mécstartó (4,1–6a.10b–14; Jahve szózata: 4,6b–10a); a repülő könyvtekercs (5,1–4); az asszony a vékában (5,5–11); a 4 kocsi (6,1–8). E látomások tartalma: ígélet a népnek v. a vezetőknek, Zerubbábelnek, ill. Józsuének, tovább felhívás a népre v. a vezetőkre nehezedő bűnnel való szakításra. Jahve szózata (6,9–14). – c) 7,1–8,23: Dárius uralkodása 4. évének (Kr. e. 518) 9. hónapja 4. napján Jahve válasza arra a kérdésre, hogy a Templom pusztulásának (vö. 2Kir 25,8 kk.) emlékezetére rendelt börtöt meg kell-e még tartani; a voltaképpeni választ (8,18 kk.) Jahvének más szózatai előzik meg (közülük egy nem keltezett; „hozzám” értsd: a próf.-hoz intézett 7,4–8,1). – 2. Jahvének 3 időhöz nem kötött, főleg eszkatologikus tartalmú szózata: a) 9,1–11,3: költői leírása Jahve országa eljövételének, amely a földi hatalmak megsemmisülése és Izr. szétszóródott fiainak hazatérése formájában következik be. – b) 11,4–17+13,7–9: allegória prózában, amely egy jó és egy rossz pásztort állít elénk; a jó pásztor halála egy fájdalmas tisztulási folyamatot vezet be. – c) 12,1–14,21: két párhuzamos eszkatologikus jövendölés prózában. 12,1–13,6: a Jeruzsálemet megtámadó pogány népek elpusztulnak, és Dávid háza gyászolni fogja azt, „akit átszúrtak”; 14. f. a pogány népek pusztulásának, valamint Jeruzsálem és a Templom jövendő dicsőségének bemutatása. – III. Teológiája. 1. Zak 1–8: a szerző a templomépítésre összpontosítja a figyelmet; egész messiásvárásának ez az alapja. Két tényező hatása figyelhető meg: a régebbi próf.-i jövendöléseké (főleg Ezekiel jövendöléseié) és a kortárs Aggeus próf. föllépéséé. A régebbi próf.-któl vette át Zakariás próf. a megtérésre való felhívást. Az erkölcsi megújulást, amelyet a Messiás eljövételével beköszöntő üdvösség föltételének tekint, annyira fontosnak tartja, hogy a belső megújulás érdekében szívesen feladja a böjti és bűnbánati napokat. Az erkölcsi megújulásra való felhíváshoz csatlakozik Ag témája: az üdvösség elérése. Ezt jelzi a száműzöttek hazaérkezése a fogságból és készségük a Templom újjáépítésére. Az üdvösség csak a Templom elkészültével valósul meg; akkor Isten bevonul hajlékába, hogy innen az egész világnak megmutassa hatalmát. Aggeus próf.-tól eltérően Zakariás egy lelki és egy világi vezérnek tulajdonítja a messiási méltóságot. Ezt a gondolatot, mint Isten transzcendens voltának hangsúlyozását vsz. Ez hatásának tulajdoníthatjuk. A rejtőző Istent először csak az angyalok közelíthetik meg; ők a közvetítők, akik az emberek imáit Isten színe elé viszik, és jelentik neki a földön történeteket, másfelől viszont közlik az emberekkel, így Zakariással is, amit Isten ki akar nyilatkoztatni. Ez az Isten és ember közti távolság szükségszerűen hozzájárulhatott ahhoz, hogy a próf.-k veszítettek jelentőségükből. – 2. Zak 9–14: az eszkatologikus üdvösség idejének bemutatása, a próf.-k fölöslegessé válásának kiemelésével. Ha azonban az üdvösség idejében már nem lesz szerepük a próféciaíróknak, mivel a mindent elsöprő törv. lép érvénybe, akkor a szerző sem mondhat egyebet, mint hogy értelmezi a korábbi próf.-k jövendöléseit. A Messiás alakja is eltér a korábbi elképzeléstől: elsősorban a szegények védelmezőjeként jelenik meg. Végül eltörlik Jeruzsálem bűnét azért az őszinteségért, amellyel a megölt vezér halálát (vö. 12,10) siratja.

Zakeus (héb., a Zekarja rövidített változata): a vámosok feje Jerikóban. Alacsony termete miatt felmászott egy vadfügefára, hogy láthassa az arra elhaladó Jézust; Jézus betért házába és nála szállt meg (Lk 19,1–10). A keresztény legendában Péter ap. kísérőjeként és Cezárea püspökeként szerepel.

zálog: Izr. fiainak joga volt hozzá, hogy egy – az adósnak később visszaadandó – tárgyat maguknál tarthassanak biztosítékkal kölcsön (→ kölcsönzés) rendelkezésre bocsátása esetén. A ~ba (MTörv 24,10–13) adott köntöst, az egyetlen takarót este vissza kellett adni (Kiv 22,25 kk.). A MTörv 24,6.13.17 ezt a visszaadási kötelezettséget minden létfontosságú dologra kiterjesztette; Ez 18.7.12.16; 33,15: az igaz visszaadja a ~ot; a ~ vissza nem adása bűn. M. David megkísérli a héb. kifejezést pontosabban is értelmezni. A törv.-hozó és a próf. tartózkodása érthető, ha a nép panaszát szem előtt tartjuk (Neh 5,2 kk.). Támár is követelt ~ot, mielőtt engedett volna Júda kívánságának (Ter 38,17–26). Ez a szó arrabonként ('zálog, felpénz, foglaló') a gör.-be is átment. Pál ap. számára (2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,13 kk.) a Lélek átvitt értelemben véve → foglaló, amelyet Isten a hívőnek biztosítékkal adott arra, hogy megadja neki az üdvösség teljességét.

zár: Az a ~, amellyel a Biblia korában a bejáratot kívülről bezárták, valójában csak egy retesz volt, amelyet az ajtófélfában lévő lyukba toltak. Itt volt bizonyos számú vasszög; ezek beleillettek a retesz megfelelő lyukaiba. Csak az tudta az ajtót kinyitni, akinek volt → kulcsa, amellyel a reteszbe mélyedt szögeket fel tudta emelni.

zarándoklat: vallási indíttatású utazás valamely szt. helyre, ahonnan a zarándok rendszerint ismét visszatér otthonába. Azon a meggyőződésen alapszik, hogy az istenség bizonyos helyeken különleges kegyelmet ad. Mint a legtöbb vallás, Izr. is ismert szt. helyeket (→ kultusz) és ~ot, pl. Beersebába, Bételbe, Dánba, Gilgalba, Jeruzsálembé, Silóba. Dávid és Salamon központosította a kultuszt, s ez maga után vont, hogy egész Izr. a jeruzsálemi templomba zarándokolt (1Kir 8). I. Jerobeám Palesztina É-i részének politikai okokból külön zarándokhelyeket létesített (12,26–30). Szamaria eleste után Jozija király megkísérelte az egység helyreállítását és → húsvétra Izr. fiainak egybegyűjtését Jeruzsálemben (2Krón 35). Némely zsoltár zarándokénekek v. ~ alkalmával recitálnak tekinthető (így a Zsolt 15 felfogható olyan válaszos éneknek, amelyet a zarándokok és a papok kérdés-felelet formájában a Templomba lépéskor felváltva mondtak). A törv. a 3 nagy ünnepre (húsvét, pünköszt, sátoros ünnep) előírta a központi szentélybe zarándokolást (Kiv 23,17; MTörv 16). 1Sám 1,3 és Lk 2,41 alapján föltehető, hogy a gyakorlatban elég volt az évi egyszeri ~. A szórványban élők legalább egyszer életükben szintén kötelesek voltak elzarándokolni Jeruzsálembé. A próf.-k a végső időben a pogányok ~ával is számoltak (pl. Iz 2,1–5) annak jeleként, hogy Isten uralma minden népre kiterjed. Az ÚSz-ben az a gondolat (elsősorban: Zsid), hogy Isten népe úton van az égi haza felé, nem a jeruzsálemi ~hoz kapcsolódik, hanem Izr.-nek az ígéret földje felé vándorlásával van összefüggésben.

zárókő: → kő.

zászló: → hadijelvény.

zászlóalj: → kohorsz.

Zeb: → Oreb és Zeb.

Zebach: → Szalmunna és Zebach.

Zebedeus (a héb. Zabdi, Zabdiel 'Isten ajándéka' gör. változata): halász, az idősebb Jakab és János ap.-nak, azaz Zebedeus fiainak apja (Mt 20,20; 26,37; 27,56; Mk 10,35; Lk 5,10; Jn 21,2). Minthogy felesége, Szalóme (Mt 27,56; vö. Mk 15,40) vagyonából gondoskodott Jézusról (vö. Mt 27,55–56), föltehető, hogy ~ jómódú ember volt.

zebra: A héb. pere a hagyományos értelmezés szerint → vadszamár, de L. Koehler, G. Hölscher ~t ért rajta; P. Humbert ellenkező nézetet képvisel.

Zebulun, Zabulon: a bibliai genealógiában Jákob és Lea fia (Ter 30,20), Izr. 12 törzse egyikének ősatya. A 30,20 a maradni szó héb. alakjával hozza összefüggésbe; M. Noth arra mutat rá, hogy a héb, zebul több helyen

(1Kir 8,13; 2Krn 6,2; Iz 63,15) Isten hajlékára, a jeruzsálemi templomra, ill. az égre vonatkozik. A törzs jellemzése: Ter 49,13 („a tenger partján lakik, kormányos a hajókon, hátát Szidónnak fordítja”) és MTörv 33,19 (Isszachárral együtt: „A hegyen hívják össze a népeket, ott mutassák be a méltó áldozatot. Magukba szívják a tenger árját, s felszűröcsölik a homok rejtett kincseit”; → Tábor). Fiai: Szered, Elon és Jachleel (Ter 46,14; Szám 26,26 kk.). 1,33 kk.: a törzs 57 400 fegyverforgatásra alkalmas férfit számlált; 26,26 kk.: ~ utódainak száma 60 500. A tört.-i időben ~ törzse Isszachár mellett élt a Galileai-hegység D-i szélén (Józs 19,10–16), Jiszreel síksága É-i oldalán, az akkor még nem létező, későbbi → Názáret környékén. A törzsnek jutott terület kicsi volt, de termékeny, és arra vezetett a Jordántól K-re eső országrésről az út a Földközi-tengerhez (vö. Iz 8,23), így érthető, hogy a hajózás összekapcsolódott ~ törzsével (MTörv 33,18 kk.). ~ részt vett Báráknak Szi-szera elleni harcában (Bír 4); ~ törzséből származott a bírák egyike, Elon (12,11 kk.; Elon ~ fia: Ter 46,14; Szám 26,26 kk.). Izr. későbbi tört.-ében nem szerepel ~ törzse, bár volt területe (Ez 48,26) és a szt. város egyik kapuja is ~ról kapta nevét (48,33); a Jel 7,8 a 144 000 győztes közé sorolja ~ törzsének tagját. Azt, hogy az ugariti szövegekben szerepelnek ~ fiai, még nem tekinthetjük bizonyosnak.

Zecharja: → Zakariás.

Zekarja: → Zakariás.

zelóták: egy fanatikus párt tagjai a zsidóságon belül. Főleg a zsidó fölkelés (Kr. u. 67–70) idején játszottak szerepet; az ÚSz nem beszél róluk. Némelyik szerző a kánaáni → Simon ap.-t a ~ pártja tagjának tekinti. – Vannak, akik újabban a kumráni szekta tagjait is a ~ közé számítják (pl. G. R. Driver). – → szikáriusok.

Zenász (a Zenodorosz név rövidített változata): törvénytudó, akit Titusz mindennel ellátott az útra (Tit 3,13).

Zerach: → Szerach.

zerge: Az ÓSz-ben a feleség képeként szerepel (Péld 5,19) a szarvasünő mellett.

Zerubbábel (héb. 'Bábel sarja'): a perzsa uralom idején Júda helytartója (kb. Kr. e. 520). Az általunk ismert helytartók: → Sesbaccár (kb. Kr. e. 538), ~, Mitredah(?), → Nehemiás (Kr. e. 445), Bagothi (Kr. e. 408). ~ neve babilóniai eredetre enged következtetni; vsz. a babilóniai fogság idején született Babilóniában. Ag; Ezd 3,2.8; 5,2; Neh 12,1; Mt 1,12: Sealtielnek, Jojachin király fiának volt a fia; Lk 3,27: Sealtiel fia, Neri unokája, Salamon testvérének, Nátánnak leszármazotta. Ezek az adatok a Dávidtól való származás kérdésében egybehangzók (minden bizonnyal ezért tették meg – perzsa szokás szerint – helytartónak is); az eltéréseket különféleképpen magyarázzák. Hogy mikor lett helytartó, azt nem tudjuk. Mindenesetre Aggeus és Zakariás próf. kortársa volt (Ag 1,1.14; 2,2), akik a → jeruzsálemi templom újjáépítésére biztatták és nagy reményeket fűztek hozzá; a Messiás ősatyját és előképét (típus) látták benne (2,20–23). Azt, hogy meddig maradt helytartó, szintén nem tudjuk. Némelyek a személyéhez fűződő messiási elképzelésekre hivatkozva úgy vélik, hogy meglehetősen korán lett helytartó, talán már akkor, amikor I. Dárius újjászervezte a perzsa birodalmat (Kr. e. 516).

Zeusz: az egykori gör. panteon főistene (Vg: Jupiter). ApCsel 14,12: miután Pál meggyógyított egy bénát, Lisztra lakói elnevezték Hermésznek, Barnabást pedig ~nak. Lisztrát 'a város előtti Zeusz-templom helyé'-nek nevezték, de eddig Lisztrában még nem sikerült ilyen templomot fölfedeznie a régészeknek.

Zimri (a héb. Zimrija 'Jahve megsegített' rövidített változata): több személy neve a Bibliában. Közülük a legfontosabb Izr. királyának, Elának volt a tisztje, aki mint a harci szekerek felének parancsokba összeesküvést szőtt. Amikor a király Tircában, udvarmestere házában dáridózott, ~ megölte a királyt és → Bása egész házát kiirtotta. Megszerezte az uralmat, de nem tudta megtartani, mert néhány nap múlva → Omri körülzártá Tircát; erre ~ magára gyűjtötte a királyi palotát (1Kir 16,9–20).

Ziv: → hónap.

zivatar: → mennydörgés, →villám.

Zoán: → Szoán.

Zófár: Jób legfiatalabb barátja Naamából (Jób 2,11; 42,9). 2 beszédében (11,1–20; 20,1–29) a hagyományos → megfizetés-tan szerepel.

zöld: → színek.

zöldségféle, főzelékféle: Az ÓSz-ben a húséttel szemben egyszerű eledelnek számított (Péld 15,17; vö. Dán 1,8–16). Sokféle zöldséget termesztettek, ill. fogyasztottak: lencse (Ter 25,29–34), bab (2Sám 17,28); ezeket kenyérsütéshez is felhasználták búza-, ill. árpalisztbe keverve; továbbá: tök, ill. uborka (2Kir 4,30; Szám 11,5), dinnye, hagyma, fokhagyma (Szám 11,5). A zöldségeskertre is van adat a Bibliában (MTörv 11,10: Egyiptomban; 1Kir 21,2; 2Kir 4,39: Palesztinában). Róm 14,2: a gyenge (= aggályos) csak ~vel él.

zsák: → erszény.

zámoly: kis pad, amelyen a trónon v. esetleg díszes karosszéken ülő lába nyugodott (Zsolt 99,5; 110,1; Mt 22,44; Jak 2,3). A képes beszédben a Templom (1Krón 28,2), a föld (Iz 66,1) és Jeruzsálem (Siral 2,1) Jahve ~a. (Lásd a IV. színes képet.)

IV. Trónus számollyal. Elefántcsont berakásos trónus az amarnai korból. Zámolyán Egyiptom kilenc megköztözött ellensége. Tutanchamon Sírjából került felszínre. Kairó, Egyiptomi Múzeum

203. „Ülj jobbomra..., és minden ellenségedet lábad alá teszem zámolyul“ (Vö. ZSOLT 110,1). II. Amenophisz anyja ölében, lába alatt ellenségei

zsengeáldozat: Nemcsak Izr.-ben, hanem más népek körében is szokás volt, hogy a paraszt hálából az → aratásért az első termést az istenségnek ajánlotta fel. A régi időkben az adományok általában önkéntesek voltak, s a felajánlás módja is eltérő. Izr. fiait a törv. kötelezte e szokás megtartására, s a kötelezettséget egyre pontosabban meghatározta, sőt idővel fokozta is. A törv.-ben szerepel 'az első termés' és 'az első termés legjava' (Kiv 23,19; 34,26; Ez 44,30). Hogy volt-e, s mi volt a különbség, azt nem lehet megállapítani. A Kiv 22,28 szerint csak a legfontosabb terményekből (gabona, bor) kellett felajánlani; a 23,19 a zsenge legjavát említi. A MTörv 26,1–15 a kötelezettség teljesítésének módja felől rendelkezik: azt írja le, hogyan kellett abból, amit a föld termelt (18,4: gabona, bor, olaj, gyapjú) az első termést felajánlani a szentélyben; 26,5–10: a közben mondandó ima (G. von Rad: „a kis történeti Credo”). A kötelezettség teljesítésének itt a szentély a színhelye és minden bizonnyal → áldozatnak kell felfogni, amelyből a pap megkapta a részét. A Papi irat a ~ban inkább a papnak járó → adót látja; a részleteket illető rendelkezések: Szám 15,17–21; 18,12 kk.; Lev 19,24; 23,9–14; 23,15–20. Átvitt értelemben Izr. Jahve első termése (Jer 2,3). Az ÚSz-ben csak átvitt értelemben szerepel a szó Krisztusra (1Kor 15,20.23: az eredetiben), a Lélekre (Róm 8,23: az eredetiben), ill. a keresztyényekre (16,6; 1Kor 16,15; Jak 1,18; Jel 14,4) vonatkoztatva annak kiemelésére, hogy különösen kedvesek és kiváltságos helyzetben vannak.

zsidó (a héb. jejudiból eredő szláv szó átvétele): I. Az ÓSz-ben. Júda országának (2Kir 25,25; Jer 32,12; 34,9; 40,11) v. Júdea provinciájának (Neh 1,2; 3,33; 4,6; Eszt) lakója, Júda törzsének tagja (1Krón 4,18). Minthogy Júda és Júdea a fogság után vezető szerepet töltött be Izr. tört.-ében, ~ általában mindenki, aki Izr. népéhez tartozik, nemcsak Júda és Júdea határain belül, hanem azokon túl is. Vallási értelemben véve a választott nép (→ kiválasztás) tagja. Gyakorlatilag tehát ~ és izr. rokon értelmű kifejezések, de használati körük nem teljesen

azonos, nem tekinthetők minden esetben egymással egyenértékűnek. A ~k önmagukat általában izraelitának nevezik, kiemelve ezzel a választott néphez tartozásukat; az idegenek inkább a ~ elnevezéssel élnek, ennek azonban egyfajta rosszalló színezete is lehet. Így 1Mak (a palesztinai zsidóság szóhasználata): a ~ megnevezés nem ~k ajkán, nem ~któl eredő v. nem ~knak szóló diplomáciai iratokban v. ~knak szánt hivatalos iratokban is; egyébként Izr.-ről beszélnek (a ~k szóhasználatában v. ha Izr. vallásos értelemben véve kerül szóba). Ugyanez a szóhasználat figyelhető meg a többi palesztinai-~ kv.-ben (Tób, Jud, Bár, Sir, apokrif és rabbinista iratok, vallásos tárgyú megegyezések, amelyekben természetesen az Izrael elnevezés van túlsúlyban), valamint a → Hasmoneusoktól kiadott érméken is. A szórványban (→ diaszpóra) a ~k a nem ~k szóhasználatához igazodtak, és magukat is ~nak nevezték (vö. 2Mak, ahol mindig ~ áll, ha nem tisztán vallási értelemben esik szó Izr. fiairól. Ezzel a gör. feliratok és az Elephantinén felszínre került arám szövegek szóhasználata is megegyezik). – Harmadik elnevezésként még a héber is elterjedt a szórványban, amely (ha nem a → héber neveként szerepelt) eredetileg az izr. archaizáló megfelelője volt, később pedig ünnepélyesebb színezetű és több tiszteletet kifejező szinonimája lett a ~ szónak (vö. pl. Jud 10,12), és az arámul beszélő palesztinai ~kra vonatkozott a szórványban élő ~kkal szemben (vsz. így szerepel a '~' a gör. feliratokban is). – II. Az ÚSz-ben. A) A szinoptikusoknál csak a ~k királya szókapcsolatban, tehát nem ~k ajkára adva találkozunk a ~ szóval (Mt 2,2; 27,11; 29,37; Lk 23,37); maguk a ~k Izr. királyáról beszélnek (Mt 27,42; Mk 15,32). Mt 28,15 és Mk 7,3: itt a szóhasználat János hatását mutatja; Lk 7,3; 23,38: itt föltehető, hogy az evangélista nem ~ olvasókkal számolt. Ha a szinoptikusok Izr.-t említik (Mt és Lk; Mk-ban csak egy bibliai idézetben fordul elő), akkor a legtöbbször a ~kat értik rajta, Isten népeként (Izr. királya, Istene, Megváltója, elveszett nyája stb.). Mt 2,20; 10,23; Lk 1,80; 4,25.27: ez esetekben Izr. semlegesebb csengésű. – B) János rugalmasan kezeli a ~ szót (leveleiben nem szerepel). Él vele a szinoptikusok módján, nem ~k (→ pogányok: Jn 18 v. → samaritánusok: 4,9.22) ajkára adva. Máskor a ~ mint nem kortárs és nem ~ (az Ev. Kisáziában keletkezett az 1. sz. fordulóján) azoknak az embereknek könnyen érthető összefoglaló neve, akikkel Palesztinában Jézusnak dolga volt (így 2,6; 4,9; 6,4 stb.). Végül: olyan kifejezés, amelynek Jánosnál, miként a nem ~ szerzőknél, rosszalló színezete van, de nem azért, hogy – mint ezeknél – megvetést érzékeltessen, hanem a hitetlenségük ostromozására: azok a ~k, akik Palesztinában Jézusnak ellenségei voltak (pl. 2,18–20; 6,41; 10,31). Ez a szóhasználat felfogható a ~k és a pogányok közt keletkezett szakadék áthidalására tett kísérletnek, amely szakadék azért keletkezett, mert a ~ság a hozzá küldött Krisztust elvetette, mégpedig épp ~ voltára és arra az örökségre hivatkozva, amely neki Isten népeként osztályrészül jutott. – A Jel 2 helyen tartalmazza a ~ szót (2,9; 3,9) – minden rosszalló színezet nélkül, „igazi” ~ értelemben; azokkal szemben, akik csak névleg ~k: ~nak nevezik magukat, pedig nem azok, hanem „a sátán zsinagógájá”-t képviselik; az „igazi” ~k az Isten egyh.-ának tagjai. A Jel Isten népét Izr.-nek nevezi. – C) Az ApCsel szerzője főleg a 2. részben él a ~ szóval: a szokásos szóhasználat szerint nem ~k ajkára adva (18,14; 22,30; 23,27), ill. ~kra vonatkozóan nem ~kkal szembeállítva (21,39; 23,20; 24,5) v. János példája szerint egy nem ~k és nem kortársak számára könnyen érthető kifejezésként, de a szórványban élő ~kra is vonatkoztatva. Az Izr. kifejezéssel Isten régi népének jelölésére főleg az első részben találkozunk. 6,1: itt a ~ született palesztinai lehet. – D) Pál ap. a ~ szót szívesen használta egyes számban és névelő nélkül. A ~ szót a szokásos (szinoptikus) és a János hatását tükröző (pl. 2Kor 11,24) jelentésen kívül még egy sajátos értelemben, vallásos fogalom neveként is használja: az ~, aki görcsösen ragaszkodik a mózesi törv.-hez (1Kor 9,20), de főleg Gal 2,14: a keresztényeket mondja Pál ~nak, akik ki akarnak tartani a törv. mellett. Következésképpen a ~ szemben áll a hellénnel v. a pogánnyal: olyan kifejezés, amely a személytől elvonatotva a leglényegesebb, a tipikus mozzanatot emeli ki, v. negatív értelemben a Krisztustól való elfordulásra célozva, v. pozitív értelemben a törv.-hez való ragaszkodásra utalva, ami a ~t ~vá teszi. Izr. Pálnál 'Isten népe', de az igazi Izr. már több mint a → test szerinti Izr.

zsidókeresztények: zsidó származású keresztények. I. Kezdetben többségben voltak, de még az első keresztény nemzedék életében a → pogánykeresztények váltak többséggé. A ~ nem alkottak világosan körülhatá-

rolható egységet. Az irodalomban nem mindig ugyanazon közösségre vonatkozott az elnevezés. 1. Ide tartoztak azok, akik nem a mózesi törv. szerint éltek; így az ún. → hellének (István, Barnabás, Pál; de vö. 1Kor 7,18; Gal 5,3). Főleg a szórványban élő zsidók támadták őket igen hevesen (ApCsel 6,9–14; 9,29). – 2. ~nek számítottak azok, akik szigorúan megtartották a mózesi törv.-t, elsősorban Palesztinában és Jeruzsálemben. E csoport vezetői az ap.-ok voltak, mindenekelőtt Péter és János, továbbá Jakab, az Úr testvére (Gal 2,9; vö. Hegeszipposz, Euszebiosz, Egyháztört.). Az üdvösséghez nem tartották elengedhetetlennek a mózesi törv. megtartását (vö. 2,15–21; ApCsel 15), de a zsidó hagyományhoz való ragaszkodás azon túlmenően, hogy személy szerint is vonzódtak a Templomhoz és a törv.-hez, létfeltétel volt számukra Palesztinában az akkori politikai körülmények között. – 3. Azokat, akik a pogányokból lett keresztényektől is megkívánták a mózesi törv. megtartását (→ judaisták) szintén a ~ közé számítják. – 4. Olyan eretnekek, akik erős gnosztikus hatás alatt álltak, de esetleg a törv. megtartásához is ragaszkodtak (vö. a 2. csoporttal). – II. A ~re vonatkozóan, különösen az első időkből kevés forrásunk van. A legfontosabb forrás természetesen maga az ÚSz, de az időhöz kötés, a keletkezés körülményeinek és az esetleges korábbi forrásoknak a feltárása olykor az ÚSz kv.-ein belül is nehéz. – III. Jeruzsálem pusztulásáig a ~ vezető szerepe egyértelmű volt (vö. Pál Rómában: Róm 15,26–27; 1Kor 16,1; 2Kor 8–9; 1Tesz 2,14). Ezt annak köszönhetjük, hogy „az Úr testvérei” álltak élükön: Jakab után Simon, majd Júdás leszármazottai. Jeruzsálemből szétszéledve a tanítványok zsidókeresztény közösséget alapítottak Palesztinában (ApCsel 8), Damaszkuszban (9), Föníciában, Ciprus szigetén és Antióchiában (11,19). Hogy ezekben milyen kapcsolatban voltak a ~ a pogánykeresztényekkel, azt nem tudjuk; vsz. a körülményektől függően egyszer ilyen, máskor olyan (vö. Gal 2,11–13). A Jeruzsálemi ~ még Kr. u. 70 előtt Pellába húzódtak (S. Brandon és G. Strecker ellenvetései nem eléggé megalapozottak). Miután Hadrianus hellenizálta Jeruzsálemet (Kr. u. 130), a ~ szétszórtan éltek Galileában, a Jordán felső folyása vidékén és Pereában. Innen kiindulva vsz. térítettek Egyiptomban és K felé, főleg a zsidó közösségekben. – IV. Föltehető, hogy a kumráni szekta (→ Kumrán) hatott a ~ közösségeire (főleg a hajthatatlanság irányában); ez később az ebioniták szektájában öltött testet, de ezt a csoportot nem lehet (mint O. Cullmann, M. Goguel és H. J. Schoeps gondolja) a jeruzsálemi közösség utódának tekinteni, mert egészében véve sokkal nagyvonalúbb volt abban a kérdésben, hogy vajon föl lehet-e a pogányokat is venni a keresztények közé.

Zsidóknak írt levél, Zsid: deuterokanonikus úsz-i irat. – I. A címzettek és keletkezésének körülményei. Tartalmából világosan látszik, hogy a címzettek belefáradtak hitükbe és – részben – elmaradoztak az összejövetelekről (10,25). Nyilvánvalóan vonzódtak a megszokott kultuszhoz, ezért törekedhetett a szerző arra, hogy e kultusz viszonylagosságára rámutasson. Emiatt sokan a → zsidókeresztények közt keresték a címzetteket, annál inkább, mivel az érvek is az ÓSz-ből valók. Kétségtelen, hogy a → pogánykeresztények bibliai ismereteit nem szabad alábecsülni, és az is föltehető, hogy nagy érdeklődést tanúsítottak a zsidó rítusok iránt (vö. Gal 4,9; 5,1), de mégis inkább zsidókeresztényekre kell gondolnunk. Ezt a föltevést a 200 óta ismeretes cím is támogatja. Jóllehet biztos, hogy a zsidókeresztények gyakran fölkeresték a Templomot, így aligha lehetett honvágyuk a templomi kultusz után, a címzetteket mégsem kell okvetlenül Jeruzsálemben keresnünk. Ellenkezőleg: e föltevés ellen több érv is felhozható. A Zsid 6,10 csak nehezen hozható összhangba azzal, hogy Jeruzsálemben az egyh. segélyre szorult. Nem is az előjárók (hégumenoi), hanem a központi hatalom alá tartozott (13,7.17). Ugyanígy: a szóban forgó föltevés Pál szerzőségét is kizárja, mert Pál már nem térhetett vissza Jeruzsálembe (vö. 13,23). Helyesebb tehát, ha a címzetteket nem Jeruzsálemben keressük, hanem Antióchiában v. Pellában (C. Spicq), Kisázsiában (A. M. Dubarle), v. ahogy a legtöbb protestáns és néhány katolikus exegéta is gondolja (pl. M.-J. Lagrange), Rómában (vö. 13,24). Rómában az egyh. a szeretet gyakorlásáról volt ismert (6,10), az előjárókat hégumenoinak nevezték (pl. Kelemen levele 1,3) és itt találjuk Római Szt Kelemen személyében a levél első tanúját is. Spicq úgy véli továbbá, hogy a levél tartalmából kikövetkeztethető: a levél olyanoknak szól, akiket a levita papi rendből kizártak (vö. ApCsel 6,7). A ~nek a Kelemen-levél (96) előtt kellett keletkeznie, sőt vsz. még Kr. u. 70 előtt, mert a szerző nem említi a Templom pusztulását. (Ezt ugyan János sem teszi, aki biztos, hogy későbbben írt, de a ~ tárgya ex professo a Templom kultuszának

mulandósága.) A pontos keltezés összefügg a szerzőség kérdésével. – II. A Keleti egyh. – ameddig csak nyomon követhető – mindig Pált tekintette a ~ szerzőjének. Egyiptomban is nagyon régtől tanúskodnak Pál szerzősége mellett: Pantaenus (180 k.), Alexandriai Kelemen és Origenész, bár ő egy harmadik személlyel is számol (írnokként). Ny-on korán idézték a levelet (Római Szt Kelemen), de a szerzőre való hivatkozás nélkül, és kb. 350-ig nem számított a ~ kánoninak, így tehát Páltól valónak sem; K hatására 350 és 450 között került be a kánonba. Eredetisége ellen főleg ezt a 3 érvet hozzák fel: 1. Nyelve és stílusa jelentősen eltér Pál leveleinek nyelvétől és stílusától. Jóllehet a szerző számára a gör. idegen nyelv volt, mégis tiszta a nyelvhasználata, a stílusa kiegyensúlyozott, távol áll attól a szenvedélyességtől, amely hasonló esetekben jellemezni szokta Pál stílusát (vö. Gal). – 2. Páltól eltérően a szerző nagyon pontosan idéz, legtöbbször a LXX-val összhangban. Az idézetek másképpen vannak bevezetve, mint Pálnál. – 3. A fő érv a tartalmat érinti. Kétségtelen, hogy a ~ sokat tartalmaz Pál gondolataiból, pl. Krisztus közreműködése a teremtéskor (1,2 kk.; vö. Kol 1,15), megaláztatása (Zsid 2,14–17; vö. Fil 2,7), méltóságban az angyalok fölé emelése (Zsid 1,3–14; vö. Ef 1,20 kk.) stb., de a központi kérdést, Krisztus főpapságának kérdését hiába keressük a biztosan Páltól való levelekben; ugyanakkor a ~ sem érinti a többi levél fő mondanivalóját, központi kérdését. Már Origenész (Eusebiosz, Egyháztörténet VI,25) egy írnok föltételezésével próbálta áthidalni a nehézséget, de ez a megoldás nem kellően árnyalt válasz. Ha Pálban látjuk a szerzőt, akkor legalább azt föl kell tennünk, hogy ő adta a megbízást és ő határozta meg fő vonalaiban a levél tartalmát. Másfelől: nem lehet a tartalmat és a formát egymástól elszakítani, mert a ~ műszóhasználatában már teol. rejlik. Így azt kell föltennünk, hogy Pál megbízott a levél megírásával egy írnokot, aki jól ismerte egész gondolatvilágát, egyébként azonban teljes szabadságot élvezett. Maga jóváhagyta a levelet és saját kezűleg zárta le. Hogy ki volt ez a „szerzőtárs” írnok, azt nem tudjuk. Némelyek gondoltak Lukácsra, Kelemenre, Istvánra, Szilásra, Júdásra (Dubarle), Arisztionra (Chapman), Aquilára és Prizkára (Harnack) stb. A legtöbbször mégis Barnabás került szóba (vö. Tertullianus, De Pudicitia 20; Bornhäuser, Dibelius, Riggerbach, Strathmann stb.). Napjainkban többen emelnek szót Apolló mellett (Manson, Osty, Spicq). Az ApCsel 18,24–28 Apollóról adott jellemzése valóban illik a ~ szerzőjére. Ugyanakkor elene szól e föltevésnek az, hogy a hagyomány (az alexandriaiakat is beleértve) egyöntetűen hallgat róla. – A levél egysége ellen nemigen hoztak fel érveket. Némelyek a Zsid 13 eredetiségét arra hivatkozva vonják kétségbe, hogy erőteljesebb páli vonásokat mutat, mint az 1–12, jóllehet gondolati tartalmuk közös. – III. Tartalom és felépítés. A ~ központi kérdései: Krisztus főpapsága, az ÓSz és az ÚSz egysége és a keresztények hontalansága a földön. – 1. A ~ a megváltást kultikus drámaként állítja elénk. Krisztus a főpap (3,1; 4,14; 8,1; 9,11), a közvetítő Isten és az ember között (5,1). Ő a világ alkotója (1,1–3), fölötte áll az angyaloknak (1,4–14; 2,5–17), mindenben hasonló lett hozzánk (2,16–18; 5,7), hogy együtt érezhessen velünk és közbenjárjon értünk (4,15; 5,2; 7,25). Ahogy a Lévi törzsből való főpap belépett a szentek szentjébe az áldozati állat vérével, hogy a kiengesztelődést kieszközölje (9,7; vö. Lev 16,14 kk.), Krisztus is belépett a mennyei szentélybe (Zsid 4,14; 6,19; 9,24), hogy saját vérével ajánlja fel az Atyának (9,12; 12,24). Csak egyszer halt meg, de állandóan felajánlja áldozatát Istennek (9,28). – 2. Ezeket a gondolatokat a szerző az ÓSz-ből vett párhuzamokkal világítja meg. A ~ az első nagyobb méretű és átfogóbb kísérlet az ÓSz krisztológiai értelmezésére. Az ÓSz nem csupán a kifejtett gondolatok igazolására szolgál, hanem – a hit forrásaként – egyszersmind Krisztus személyére és küldetésére is új fényt vet. Az ÓSz így „keresztény” kv. a szerző számára, amelyet csak a beteljesedés (7,11), vagyis az ÚSz → eónja felől lehet helyesen értelmezni és megérteni. A régi kultusz csak hasonlít a mennyei liturgiához, annak mintegy az előképe (9,9; 11,19). Így csupán a mennyei liturgia igaz a szó jánosi értelmében; más szóval ez az ősminta (analogon primum), amelytől minden más a nevét kapja (8,2; 9,24). Az ÓSz árnyék (8,5; 10,1): nem csupán azért, mert a későbbi valóság tökéletlen előképe, hanem azért is, mert azzal, mint léte egyetlen okával szervesen összefügg. – 3. Krisztus nem egymagában vonul be az égbe, hanem mint az első és (vö. 2,10; 6,20) a pásztor (13,20), aki utat nyit a hívőknek (10,20). A ~ a hívő életét úgy állítja elénk, mint zárándoklatot a mennyei szentélybe (vö. 4,16; 12,22); a liturgikus menetben Krisztus, a főpap van az élen és magával viszi övéit. A földön hontalanul úton vagyunk az Atya háza felé (11,13), ahol az örök főpap

lakása van (3,2–6; 10,21); egy új kivonulás van folyamatban az Ígéret földjére (13,13 kk.). Ez az út a hit útja (10,22; 11,6) a szó legtágabb értelmében: a kinyilatkoztatott igazság elfogadására (12,25), a hűséges kitartásra és az állhatatosságra (3,7–4,13; 6,11; 10,32–36; 12,7), valamint az Isten gondviselésébe vetett rendíthetetlen bizalomra, az ősatyák példája szerint (11). – A ~nek nincs szigorú logikával felépített szerkezete, jobban mondva: saját logikája van; bizonyos kérdések ismétlésén és összekapcsolásán alapszik, amelyeket a szerző egymás után koncentrikus körökben tárgyal. A levél nem teol.-i tanulmány, hanem írásba foglalt prédikáció (13,22; vö. ApCsel 13,15). Azt, hogy a levelet homíliának szánták, az olyan részletek tanúsítják, mint a Zsid 2,5; 5,11; 6,4 kk., valamint a néhány szónoki túlzás, mint pl. 6,4–6. A teol.-i elemzések a figyelmeztetések megalapozására szolgálnak. A fő kérdés Krisztus főpapsága (7,1–10,18); ezt készíti elő Krisztus isteni és emberi természetének bemutatása (1,5–5,10), és ehhez csatlakozik – mintegy a kérdés lezárásául – az a hitre való felbátorítás, amelyet a 10,19–13,21 tartalmaz. Nagyobb tanító jellegű közbevetések: 3,1–4,16 és 5,11–6,20. Az egész egy klasszikus mintára készült bevezetés (1,1–4) és egy személyes jellegű befejező rész (13,22–25) foglalja keretbe.

zsidóság és kereszténység Rómában: → Róma.

zsidózók: → judaisták.

zsinagóga: 1. Az elnevezés. A gör.-ül beszélő zsidóság és az ÚSz szóhasználatában annak az épületnek a leggyakrabban használt neve, amelyben a zsidók összegyűltek imádkozni és az Írást hallgatni, ill. magyarázni. A kifejezés sok nyelvbe átment és mind a mai napig fennmaradt. Az ÚSz egy helyén szintén megtalálható az 'imádkozóhely' (ApCsel 16,13; vö. Iz 56,7) kifejezés is. A ~ szót ebben az értelemben a Biblián kívül csak Philónál (egyszer), Josephus Flaviusnál és feliratokon (Korintus és Jeruzsálem) találjuk. Hébr. megfelelőt a Biblia korából nem lehet kimutatni. Később a héb., ill. arám kenista vált használatossá (az 'egybegyűlni' igéből). – 2. Eredete. A salamoni templom pusztulásával, ill. a Babilonba hurcolással a → száműzetésben élők → kultusz nélkül maradtak; érthető tehát, hogy – az → áldozattal szemben – kialakult egy imádságra és tanításra épülő új istentiszteleti forma. Ez 8,1; 14,1; 20,1: a vének összegyűltek a próf. házában, hogy hallják az Isten szavát. Dán 6,10: Jeruzsálem felé fordulva imádkoztak. Neh 8,1–8: ~i istentisztelet leírása. Ha viszont a Templom újjáépítése után is fennmaradt, ebből arra következtethetünk, hogy mégis olyan korban alakult ki, amikor nem volt templom. Mivel azonban szívesen ábrázolták a ~ mozaikjain a templom felszerelési tárgyait (1921: pl. a Tibériás melletti Hammatban a ~ feltárásakor találtak egy hétágú gyertyatartót), föltehető, hogy a Templom pótlékát látták benne. – 3. Elterjedése. Az ÚSz Palesztinában általában említi Júdea (Lk 4,44) és Galilea ~it (Mk 1,39) és külön egy-egy ~t Názáretben (6,2) és Kafarnaumban (pl. Mk 1,21), valamint a jeruzsálemi ~kat (ApCsel 6,9: a libertinusok, a cireneiek, az alexandriaiak stb. ~ja; 24,12); a szórványban élők ~i közül az ApCsel említi a pizídiái Antióchia (13,14.43), Ikónium (14,1), Filippi (16,13), Tesszalonika (17,1), Berea (17,10), Athén (17,17), Korintus (18,4), Efezus (18,19.26; 19,8) ~ját, valamint Damaszkusz (9,20) és Ciprus (13,5) ~it. Jézus korában a Földközi-tenger mellékén föltehetően minden nagyobb közösségnek volt ~ja. Egyiptomból a ~ra a legrégebbi írott forrásból (felirat) származó adat a Kr. e. 3. sz.-ból ismeretes, Görögországból a Kr. e. 2. sz.-ból, Palesztinából a Kr. u. 1. sz.-ból. Hogy Kumránban a 'gyülekezeti ház'-on ~t értettek-e, az nyitott kérdés. A régészetileg is bizonyítható ~k közül az a legrégebbi, amelyet → Maszadában találtak; ezt a zelóták használták (Kr. u. 66–73), de Y. Yadin szerint vsz. már Heródes emberei is (Kr. e. 36–4). A Palesztinában feltárt többi ~ a Kr. u. 2–3. sz. fordulója és a 7. sz. közé eső időből való. – 4. Feltárások. A palesztinai ~kat először a németek kezdték el feltárni (1905–07: E. Hiller, H. Kohl és C. Watzinger). Később az angolok folytatták a munkát. Jelenleg a Rabinowitz-alapítvány szolgál az összes ismert ~ tudományos számbavételére, ill. feltárására. 1966-ig kereken 50 ~t tártak fel Palesztinában. A legjobb állapotban a kafarnaumi és a barami került felszínre. Az eddig ismert ~k közül a legnagyobb a Bet-Jerachban talált (23×37 m, a hozzá tartozó terület 60×60 m). Később több ~t átépítettek keresztény templomnak. – 5. Berendezése. A ~ tört.-ében megkülönböztethető 2

korszak. A régebbi időkben a tóratartó szekrényt, amelyet a Jeruzsálem felé eső oldalon helyeztek el, mozgatható volt. Így a (legtöbbször 3 kapuval ellátott) homlokzat Jeruzsálem felé nézhetett anélkül, hogy a tóratartó szekrény a bejáratot eltorlaszolta volna. A maszadai ~ bejárata egyébként K-re esett. Amikor (a K. u. 4. sz.-tól) a tóratartó szekrényt rögzítették, kialakítottak neki egy Jeruzsálem felé eső apszist, a homlokzat pedig az ellenkező oldalra került. Ettől kezdve kőkocka helyett padlómozaikkal is találkozunk a ~kban, amelyeken nemegyszer pompás kivitelben az állatöv v. bibliai jelenetek és tárgyak láthatók (a szövetség ládája, hétkarú gyertyatartó, sófár, luláb, hal v. más állat); különös figyelmet érdemel Bet-Alfa ~ja, Gilboa hegye lábánál, valamint Maan ~ja Raphia mellett. Dura-Europosz ~ja bibliai tárgyú freskóiról nevezetes. – Legkésőbb a 3. sz.-tól a ~ belső terét a hellén bazilikák mintájára 2 oszlopsorral 3 hajóra osztották, körös-körül a fal mentén 3 oldalon kőpadokat helyeztek a férfiak számára. Hogy a nőket (akiknek egyébként nem volt kötelező az istentiszteleten részt venni) már kezdettől fogva elkülönítették-e, az kérdéses. A ~nak gyakran előudvara is volt, és kiegészítő épületek is csatlakoztak hozzá a gyerekek tanítása és az idegenek elszállásolása céljára. A Szentírás felolvasására szolgáló, többnyire fából készült emelvény (almemár) az imaterem közepén állt. Több ~ hátsó falánál egy kőből való szék („Mózes széke”: Mt 23,2) is helyet kapott. A modern ~ szilárd pontjait az almemár és a szt. szekrény képviseli, egyébként meglehetősen szabad kezet kap az építész. A reform~kban megszüntették a nemek megkülönböztetését, és egyh.-i hatásra bevezették az orgonálást. Annak a régi törekvésnek a maradványa, hogy a ~ folyó mellé épüljön (vö. ApCsel 16,13), a fürdőben él tovább, amely rendszerint hozzá tartozik a ~hoz. – 6. Istentisztelet. a) A ~i istentiszteletnek 2 évezreden át megőrződött az alapvető szerkezete. A középpontban egy → perikópa felolvasása állt a Pentateuchusból és a megfelelő perikópa a prófétákból (haftara; 13,15; Lk 4,7). A felolvasást megelőzte a → sema és → tizenhét ima; a befejező rész a papi áldásból állt. A felolvasás után a közösség valamelyik tagját v. egy idegent felszólítottak, hogy mondjon valamit a jelenlevők épülésére. Ezt a lehetőséget használták ki Jézus és az ap.-ok az ev. hirdetésére (pl. Mt 4,23; Lk 4,44; ApCsel 13,5.15 kk.). – b) A ~ban az istentiszteletet a ~ előjárója (Mk 5,35 kk.; Lk 8,49; ApCsel 18,8) vezette; a rend fenntartása, a felolvasó v. a felszólaló kijelölése szintén az ő hatáskörébe tartozott (Lk 13,14; ApCsel 13,15). Ugyanakkor a ~szolga feladata volt, hogy odanyújtsa a felolvasónak a Szentírást (→ könyvtakercs, → Megillot; Lk 4,20), végrehajtsa a büntetést: → ostorozás (Mt 10,17) és a kürtöt megfújva hírül adja a szombat kezdetét. – 7. Jelentősége. A jeruzsálemi templom elpusztulása után a ~ volt a zsidóság voltaképpen szellemi központja, amelynek a zsidó vallás a fennmaradását köszönhette. Állandóan kapcsolatban tartotta a népet a törvénnyel, lehetővé tette neki a templomon kívüli liturgiában való aktív részvételt és erősítette benne a hitet és a hitbéli állhatatosságot. → cenaculum, → geniza.

zsír: → háj.

zsolttár (gör. pszalmosz): 1. egyfajta hárfa (pszaltérion) húrjainak pengetése. – 2. húros hangszerrel kísért ének. A LXX: a gör. pszalmosz a héb. mizmor megfelelője, amely egy húros hangszeren kísért énekre vonatkozik és 57 ~ élén előfordul. Ezért a gyűjtemény (Zsolt, Lk 20,42) minden énekét ~nak nevezték el. Ebben az értelemben a gör. szó a lat.-ba és több más nyelvbe is átkerült. A zsidók a ~okat tehillimnek ('dicsőítő ének'; vö. Zsolt 145,1) v. tefillotnak ('imádság'; vö. 72,20) nevezték. A Bibliában a Zsolt-én kívül is találkozunk ~ral (pl. Kiv 15,1–19; 1Sám 2,1–10; Iz 38,10–20; Jón 2,3–10; Hab 3,2–19).

Zsoltárok könyve, Zsolt: protokanonikus ósz-i könyv. A héb. kánonban az egyéb írások csoportba sorolták Tehillim néven. A LXX: Pszalmoinak nevezik; ez került át a Vg-ba Liber psalmodumként, és ezt vették át a nemzeti fordítások. – I. Tartalma. A ~ a maszoréta szövegben és a Vg-ban 150 zsolttárt tartalmaz. A LXX még egy 151. zsolttárt is megőrzött, amely ólat. és szír fordításban is fennmaradt, és amelynek héb. eredetijét Kumránban találták meg. A kánoni zsolttárok számozásában annyi az eltérés, hogy a LXX és a Vg a 9. és 10., valamint a 114. és 115. zsolttárt összevonja, ugyanakkor a 116. és 147. zsolttárt kettéosztja (Zsolt 116 = Vg 114 + 115; 147 = Vg 146 + 147). A LXX és a Vg a Zsolt 11–147 számozása terén eggyel hátramarad, a 114 + 115 (= 113: LXX és Vg), továbbá a 116 (= 114 + 115: LXX és Vg). Egyébként a maszoréta szöveg számozása egybevág

a LXX és a Vg számozásával. A mai ~ 5 kv.-re oszlik, mindegyik egy-egy doxológiával zárul (1–41; 42–72; 73–89; 90–106; 107–150). A zsoltárokat többen gyűjtötték, így érthető, hogy némelyik zsoltár kétszer is belekerült a gyűjteménybe (14 = 53; 40,14–18 = 70; 57,8–12 + 60,7–14 = 108). – II. A zsoltárfeliratok rendszerint azoktól valók, akik a zsoltárokat összegyűjtötték és megőrizték, nem maguktól a szerzőktől. A maszoréta szövegben a 35. zsoltártól nincs a zsoltároknak címük. A felirat rendszerint az állítólagos szerző nevének kívül a zsoltár keletkezésének körülményeit is vázolja, ezenkívül homályos utalást tartalmaz a dallamot és a kultikus alkalmazást illetően. Minthogy ezeket az adatokat (v. legalábbis egy részüket) a gör. fordítók már nemigen értették, arra következtethetünk, hogy régi keletűek lehetnek. Ezért aligha tulajdoníthatók annak, aki a gyűjteményt végső formába öntötte; némely utalások és szakkifejezések inkább nagyon régi korra mutatnak. Így nem volna helyes a szerzőre vonatkozó adatokat figyelmen kívül hagyni, még ha maguk a zsoltárok esetleg későbbi időből való ellentétes értelmű adatokat tartalmaznak is. – III. A zsoltárok szerzőit nem mind ismerjük. Jóllehet a későbbi zsidó és keresztény hagyomány az egész ~t Dávidnak tulajdonította, azok, akik a zsoltárokat címeikkel ellátták, másként vélekedtek. A maszoréta szövegben csak 73 zsoltár szerepel Dávid műveként, 12 Aszaf, 11 Korach fiai, 1 Mózes, 2 Salamon, 1 pedig Hemán nevéhez fűződik; 50 zsoltár névtelen. – Sok nem katolikus szerző néhány évtizeddel ezelőttig a legtöbb zsoltárt a fogság utáni időből származtatta, többet pedig a Makkabeusok idejéből valónak tekintett. Napjainkban egyre nagyobb teret hódít az a nézet, amely szerint sok zsoltár (főleg a kultikus és a királyénekek) a királyság idején keletkezhetett. Az ugariti szövegek közül a költői jellegűek jelentősen hozzájárultak annak a föltevésnek a megszilárdulásához, amely szerint Izr. fiainak költészete a messze múltba nyúlik vissza, úgyhogy napjainkban az exegeták sok zsoltárt Izr. előtti időből eredeztetnek. Több zsoltármagyarázó jogosan jegyzi meg, hogy Dávid a régi források szerint ismert költő és zenész volt (1Sám 16,16–23; 18,10; 2Sám 1,17–27: utalás egy nagyon régi énekeskönyvre; Ám 6,5). Semmi elfogadható okunk nincs annak kétségbe vonására, hogy Jeruzsálemben, ahova a szövetség ládáját átvitte, kialakította és megszervezte a kultuszt (2Sám 6; 15,24–29; 23,1–7; 1Krón 23; 25,1–7), amint a sereget és a közigazgatást is (2Sám 8,15–18; 20,23–26). Valószínű, hogy a költői tehetségű és mélyen vallásos király maga kultikus énekeket szerzett és talán egyéni imákat is szerkesztett. Ha tehát a szerzőre vonatkozó adatok nem mondanak ellene, akkor elfogadható, hogy az adott zsoltár valóban Dávidtól származik. Sok zsoltárnak nem ismerjük (legalábbis biztosan) a szerzőjét és keletkezése idejét sem. Ezenkívül: a századok folyamán sok zsoltárt átírtak, kiegészítettek, hozzáigazítottak a liturgiához; így pl. a Zsolt 24 eredetileg két egymástól teljesen független kultikus ének (24,3–6 + 24,7–10) összeillesztése révén jött létre. (Régebbi zsoltárok újra felvételére szakkörökben meghonosodott a francia relecture kifejezés.) – IV. A szövegek és a fordítások. A ~nek eredeti héb. szövege a századok folyamán sok sérülést szenvedett, és helyenként helyrehozhatatlanul megromlott. A szövegkritika művelőinek napjainkban jelentős segítséget nyújtanak a → Kumránban talált kéziratok, amelyek közt a zsoltárok jelentős helyet foglalnak el. Olykor a régi fordításokkal való összevetés is hozzásegíthet az eredeti szövegek helyreállításához, amelyek még a maszoréta szöveg előtti szövegeken alapszanak (mindenekelőtt a LXX-ra és a szír fordításra kell itt gondolnunk). A Pesitta a zsoltárok tekintetében független a LXX-tól, így a szövegkritika szempontjából önálló forrást képvisel és külön bizonyító erővel bír (vö. A. Vogel). A LXX fordítása többnyire pontos, helyenként azonban akadnak benne pontatlanságok, sőt esetleg a késői zsidóság felfogásának nyomai is föllelhetők benne. A lat. fordítások egytől egyig a LXX-on alapszanak. Az ólat. fordítás (→ Vetus Latina) a LXX szó szerinti mása (Kr. u. 150 k.). Minthogy a 4. sz.-ra már nagyon megromlott, sok eltérést mutatott; Szt Jeromos Damazusz pápa megbízásából kijavította a LXX-hoz igazodva (383/84). Általános nézet szerint ezt öleli fel az ún. Psalterium Romanum (kiadta R. Weber, Le Psautier Romain, Cittá del Vaticano 1953); D. de Bruyne szerint az eredeti javítatlan ólat. szöveget őrzi; a javított szöveget a Commentarioli (Anecdota Maredsolana III,1–100) tartalmazza (→ Vulgáta). Szt Jeromos 3 évvel később revideálta javított szövegét a Hexapla alapján. Ezt tükrözi a Psalterium Gallicanum. Minthogy Szt Jeromos a fogyatékos ólat. fordításon csak a legszükségesebb javításokat végezte el, a Vg-ba belekerült psalterium lényegesen eltér a héb. szövegtől. XII. Piusz megbízásából a Pápai Bibliikus Intézet professzorai új fordítást készítettek (Liber

Psalmorum cum canticis Breviarii Romani. Nova e textibus primigeniis interpretatio Latina cum notis criticis et exegeticis cura Professorum P. Instituti Biblici edita, Romae 1945). – V. A műfajok. A) Nagy helyet foglal el a ~ felölelte költői műveken belül a himnusz v. dicsőítő ének (→ dicsőítés): a zsoltáros áldja Jahvét dicsőségeért és nagyságáért, amit a természet és Izr. tört.-e egyaránt tanúsít; a legtöbbjük egyéni himnusz (Zsolt 8; 19; 29; 33; 46; 65; 67; 68; 76; 84; 104; 105; 111; 113; 114; 117; 122; 135; 136; 145; 146; 147); mások kultikus himnuszok (98–100); ide tartoznak a hálaadó énekek is, amelyeket hálaáldozat bemutatásakor énekeltek (66; 67; 116; 136). – B) A kultikus himnuszok sorában különleges helyet foglalnak el a trónra lépést ünneplő énekek (47; 93; 96; 97; 98; 99). S. Mowinckel és mások úgy vélik, hogy ezek → Jahve trónra lépésének ünnepére keletkeztek, amelyet szerintük évről-évre megültek a Templomban. Jóllehet Jahve királyi hatalmát magasztalták, úgy látszik, mégsem kapcsolódtak egy bizonyos ünnephez; hogy Jahve trónra lépését évente megünnepelelték, nem tekinthető bebizonyítottnak. → Isten országa. – C) Népi siratóénekek (44; 60; 74; 79; 80) – ezek részben kultikus szerepet töltöttek be a böjti és bűnbánati napokon (vö. Jo 2,17); de igen sok az egyéni sirató is (Zsolt 3; 5; 7; 13; 17; 22; 25; 26; 27; 28; 31; 35; 38; 39; 42 + 43; 51; 54; 55; 56; 57; 59; 61; 63; 64; 69; 70; 71; 86; 88; 102; 109; 120; 130; 140; 141; 142; 143), zömükben nem kultikus énekek, hanem egyéni imák, amelyekben a költő a bajból való szabadulásért v. bűnei bocsánatáért esd (51; 130). Minthogy a zsoltárszerzőket gyakran szorongatták v. üldözték ellenségeik, nemegyszer szenvedélyesen átkozták ellenségeiket; ezért az ilyen zsoltárokat → átokzsoltároknak szokás nevezni (5; 11; 17,13 kk.; 35; 69; 109; 140,9–12; vö. Jer 11,18–20; 15,15; 17,18; 18,19–23; 20,11–13). Végül ide tartoznak még azok a siratóénekek is, amelyekben a nép (Zsolt 46; 125) v. különféle személyek (27,1–6; 121; 131) Jahve iránti bizalmukat fejezték ki. – D) Némelyik zsoltár föltehetően valamilyen kultikus célra keletkezett, így a zarándokénekek (122; 84), a bevonulási énekek (15; 24,2–5), a jövendölést tartalmazó zsoltárok (81,7–17; 95,8–11); a királyi zsoltárok (trónfoglalásra írt énekek; 18; 144,1–11: hálaadás győzelem után; 20: ima; 72; 101: hódolat; 132). – E) Az ÚSz több zsoltárt a Messiásra vonatkoztat (2; 17; 22; 45; 49; 72; 89; 110); mások annyiban messiásiak általában v. eszkatologikus értelemben, hogy Jahvének mint a világ urának (királyának) megdicsőülését ünneplik az idők végén (47; 93; 96; 97; 98; 99). Ha valamelyik zsoltár az uralmon lévő királyra vonatkozik is, akkor is föl kell tenni a kérdést: vajon nem fejez-e ki egyszersmind messiási reményeket is, Dávid házához kapcsolódva. – F) Végül van zsoltár, amelyik a bölcsességi irodalomhoz tartozik, bölcsességre tanít, a bölcsességet dicséri (1; 91; 112; 128; 37; 73); a 2 utolsó a jutalmazás–büntetés kérdését taglalja. A 119 alfabetikus dicsőítő ének a → Törvényről; hasonló témájú az 1; 19. Más zsoltárok azt mutatják be, hogy Jahve miként irányítja a történelmet (78; 105; 106). → alleluja, → hallel, → ima, → szela.

Zsuzsanna (héb. 'liliom'): két asszony neve a Bibliában. – 1. Jojakim felesége, Chilkija lánya (Dán 13,2.29.63), a róla szóló tört. hőse. A szép és istenfélő asszony ellen 2 vén, akiket visszautasított, hamis vádat emelt; a házasságtöréssel vádolt asszonyt már-már megkövezték, de Dániel – ügyes érvelésével – az utolsó pillanatban megmentette a haláltól. A tört. Dán-ban csak gör. nyelven maradt ránk (deuterokanonikus), Theodotionnál az 1. f. előtt, a LXX-ban a 12. f. után, de vsz. szemita eredeti szövegen alapszik. – 2. Azoknak az asszonyoknak egyike, akik követték Jézust, és a vagyonukból gondoskodtak róla (Lk 8,3).